

Cilt: 20 • Sayı: ICMEB'24 Özel Sayı • Yıl: 2024
Volume: 20 • Number: ICMEB'24 Special Issue • Year: 2024

ISSN: 2147-9208
E-ISSN: 2147-9194

Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi

International Journal of Management
Economics and Business



Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Zonguldak Bülent Ecevit University



ISSN: 2147-9208
E-ISSN: 2147-9194



**ULUSLARARASI YÖNETİM İKTİSAT VE İŞLETME
DERGİSİ**

***INTERNATIONAL JOURNAL OF MANAGEMENT
ECONOMICS AND BUSINESS***



TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı
TUBITAK-ULAKBİM Social Sciences Database



EBSCO Host Veri Tabanı
EBSCO Host Database



ASOS Index Veri Tabanı
ASOS Index Database



Proquest Veri Tabanı
Proquest Database



Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Makale Veri Tabanı
Article Database of the Central Bank of the Republic of Turkey

Cilt 20
Volume 20

ICMEB'24 Özel Sayı
ICMEB'24 Special Issue

Yıl 2024
Year 2024

ULUSLARARASI YÖNETİM İKTİSAT VE İŞLETME DERGİSİ

INTERNATIONAL JOURNAL OF MANAGEMENT ECONOMICS AND BUSINESS

Sahibi / Owner

İsmail Hakkı ÖZÖLÇER

Rektör / Rector

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi / Zonguldak Bulent Ecevit University

Baş Editör / Chief Editor

Arzu TAY BAYRAMOĞLU

Sayı Editörü / Issue Editor

Zafer ÖZTÜRK

Alan Editörleri/ Field Editors

Yakup SÖYLEMEZ
Meryem AYBAS

Aykut ŞARKGÜNEŞİ
Sedat POLAT
Özcan SEZER

Zafer ÖZTÜRK
Gizem TOKMAK

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / General Publication Manager

Caner ÖZDEMİR

Yayın ve Danışma Kurulu / Publishing and Advisory Board

Ali M. KUTAN, *Southern Illinois University at Edwardsville*

Ahmet MAKAL, *Ankara Üniversitesi*

Ercan UYGUR, *Uluslararası Fırat Üniversitesi*

Erol TAYMAZ, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi*

Ertuğrul YILDIRIM, *Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi*

Hamza ÇEŞTEPE, *Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi*

Hamza ATEŞ, *İstanbul Medeniyet Üniversitesi*

Karim ABADIR, *Imperial College London*

Naci Tolga SARUÇ, *İstanbul Üniversitesi*

Özcan SEZER, *Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi*

Ranko JELIC, *University of Sussex*

Recai M. YUCEL, *State University of New York at Albany*

Remzi ALTUNIŞIK, *Sakarya Üniversitesi*

Supriti MISHRA, *International Management Institute Bhubaneswar*

Yana SALIKHOVA, *St. Petersburg State University of Economics*

Mita BHATTACHARYA, *Monash University*

Burcu ÖZCAN, *Fırat Üniversitesi*

Danish, *Guangdong University*

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Mine GÜNDÜZ KARTAL, *Sabancı Üniversitesi*

Dergi Sekreteryası / Editorial Assistants

Rabia BÜYÜKPINAR
Kiibra ÖRSEL
İrem BİNİCİ ERTAN
Mediha ŞAHİN

Saliha MAZLUM
Adem DEMİRBOZAN
Ünzile Gülçin ANIŞ
Serap PÜREN

Esra Berika DÖNMEZ
Sema DEMİRCİOĞLU
Serap KAPIZ AYVAZ
Ahmet Nusret BAŞTUĞ

İLETİŞİM / CONTACT

Dergi yazışma adresi / Correspondence: Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi Editörlüğü, İİBF Binası Kat: 5 İncivez/67100 ZONGULDAK

Tel: 0 (372) 257 15 66, Faks: 0 (372) 257 40 57, Ağ Adresi / Web Adres: dergipark.org.tr/pub/ijmeb

Sayfa düzenlemesi ve yayım hizmetleri / Page layout and publishing services

BULUŞ Tasarım ve Matbaacılık Hizmetleri, Bahriye Üçok Caddesi 9/1 Beşevler, 06500 Ankara, Türkiye

Tel: (0312) 222 44 06 • Faks: (0312) 222 44 07 • E-posta: bulus@bulustasarim.com.tr

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

Bilgehan Sarı	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Ahmet Kayan	Harran Üniversitesi
Ali Konak	Karabük Üniversitesi
Asuman Koç Yurtkur	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Berna Hızarcı Beşer	Dumlupınar Üniversitesi
Bersu Bahtiyar	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Bertaç Şakir Şahin	Yıldız Teknik Üniversitesi
Bilge Kağan Şakacı	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Burak Başkan	Erzurum Teknik Üniversitesi
Burcu Yavuz Tiftikçigil	İstanbul Kültür Üniversitesi
Cansu Aksu	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Cem Kartal	Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Cenk Murat Koçoğlu	Karabük Üniversitesi
Ceren Gül Artuner Özder	Beykent Üniversitesi
Cihangir Kasapoğlu	Bartın Üniversitesi
Çağatay Başarır	Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi
Ekrem Meriç	Anadolu Üniversitesi
Emel Kesim	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Emrah Öget	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Erdem Güdenoğlu	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Erdi Topçuoğlu	Bartın Üniversitesi
Erdoğan Kaygın	Kafkas Üniversitesi
Ersin Kanat	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Ertuğrul Yıldırım	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Evrin İldem Develi	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Fatih Bilici	Uludağ Üniversitesi
Fatih Konur	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Fatih Yıldırım	Erzurum Teknik Üniversitesi
Funda Tokucu	Kafkas Üniversitesi
Gizem Tokmak Danışman	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Gökhan Dökmen	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Gültekin Topaloğlu	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Hakan Cavlak	Ardahan Üniversitesi
Hakan Çelik	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Hamdi Genc	İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Hamza eştepe	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Handan Öztemiz	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Hayrettin Kesgingöz	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İbrahim Gündoğdu	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
İlknur Uncuođlu Yolcu	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Kezban Şimşek	Kastamonu Üniversitesi
Makbule Civelek	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Mehmet Ela	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Mehmet Emirhan Kula	Erzurum Teknik Üniversitesi
Mehmet Şengür	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Mehmet Yolcu	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Meryem Aybas	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Murat Ozan Başkol	Bursa Uludağ Üniversitesi
Mustafa Kalafat	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Nadide Sevil Tülüce	Kayseri Üniversitesi
Nalan Sabır Taştan	Ordu Üniversitesi
Nigar Özçetin	Bozok Üniversitesi
Nihan Caba	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Nurdan Gürkan	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Onur Demirci	Ardahan Üniversitesi
Ömer Zafer Güven	Dumlupınar Üniversitesi
Ramazan Arslan	Bartın Üniversitesi
Recai Aydın	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Sebahattin Yıldız	Kafkas Üniversitesi
Sedat Yenice	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Selim Ertan	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Serhan Gürkan	Karabük Üniversitesi
Tahsin Erme	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Tansu Hilmi Hançer	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Tuğba İbik	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Tuğçe Boran	Sakarya Üniversitesi
Ümit Başaran	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Yalçın Elmas	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Yasemin Acar Uğurlu	İstanbul Arel Üniversitesi
Yasin Cebeci	Marmara Üniversitesi
Yeşim Kuştepelı	Dokuz Eylül Üniversitesi

Zafer Öztürk
Zeynep Başak
Zeynep Dilara Tınaz

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

SUNUŞ

Değerli okuyucular,

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi tarafından yayımlanan Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi 2024 yılı ICMEB'24 Özel sayısını sizlere sunuyoruz.

Yayımlanmaya 2005 yılında başlayan dergimiz, 2012 yılından itibaren TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin tarafından indekslenmekte, güncel ve bilimsel yayınları ile literatüre katkı sağlamaya devam etmektedir.

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi'nin kuruluşunun 100. yılını kutladığımız 2024 yılında Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi'nin yayın hayatına başlamasının 20. yılının gururunu yaşamaktayız. 20 yıldır düzenli şekilde yayımlanan Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 2005 yılından günümüze 61'i rutin, 4'ü özel sayı olmak üzere 65 sayı yayımlanmış bulunmaktadır.

Dergimiz ve Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi işbirliğinde Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Kongresi'nin ilki (ICMEB'17) 2017 yılında gerçekleştirilmiştir. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Kongresi'nin ikincisi ise (ICMEB'24) 9-10 Mayıs 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda dergimizin 20. yılı olan bu yılda 4 rutin (Mart, Haziran, Eylül, Aralık) sayıya ilave olarak ICMEB'24 Özel Sayısı hazırlanmıştır.

9-10 Mayıs 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilen kongreye 55 farklı üniversiteden 220 akademisyen 133 çalışma ile katılmıştır. Kongre kapsamında online ve yüz yüze gerçekleşen oturumlarda iktisat, işletme, finans, yönetim ve siyaset alanında hazırlanan çalışmalar sunulmuştur. 133 çalışmanın sunulduğu kongrenin tüm çalışma özetlerinin yer aldığı e-ISBN numaralı özet kitabı ve tam metin bildiri kitabı elektronik olarak yayımlanmıştır.

Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi'nin ICMEB'24 özel sayısında, kongrede sunulan 133 çalışmadan özel sayı başvurusu yapan ve hakem sürecini başarılı şekilde tamamlayan çalışmalar yer almaktadır. Özel sayıya başvuru yapan 62 çalışmadan 43'ü hakem sürecini başarılı şekilde tamamlamıştır. Bu çalışmalardan 38'i araştırma 5'i ise derleme makaledir.

ICMEB'24'ün düzenlenmesinden özel sayımızın yayımlanmasına kadar geçen süreçte, desteğini bizlerden esirgemeyen Sayın Rektörümüz Prof. Dr. İsmail Hakkı Özölçer'e şahsım ve tüm dergi kurulları adına çok teşekkür ederim. ICMEB'24 Kongresi'ne katılan ve çalışmalarımı özel sayıda yayımlanması için başvuruda bulunan değerli akademisyen ve araştırmacılara, kongre düzenleme kurulu başkanlarına, özel sayıdaki makalelerin değerlendirme sürecinde bilgi ve birikimleri ile bizlere destek veren hakemlerimize ve alan editörlerimize teşekkür ederim. Son olarak ICMEB'24 Özel sayısının yayıma hazırlanma sürecinde özveri ve titizlikle çalışan sayı editörü Doç. Dr. Zafer Öztürk'e, ICMEB'24 kongre sekreteryası ve dergi sekreteryasına çok teşekkür ederim.

Doç. Dr. Arzu Tay Bayramoğlu
Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi Baş Editörü

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleler / Research Articles	Sayfa
• İstikrar Beşgeni Modeli: Türkiye Ekonomisine Makro Düzeyde Uygulama H. Gonca DİLER	1- 21
• Sağlık Hizmetlerine Dair Bireylerin Algıları ve Tutumlarındaki Değişim: Türkiye Örneği Hakan YILDIZ, Eyyup ECEVİT, Ertuğrul YILDIRIM, Deniz ŞÜKRÜOĞLU	22-43
• Roles of Cognitive, Affective, Social, And Situational Factors in Norm Activation Theory: Evidence for Recycling Behavior İnci DURSUN, Hediye YÜRÜYEN KILIÇ, Ebru TÜMER, Dilara DÖNMEZ	44-60
• Mediating and Moderating Variable Effect of Financial Knowledge on the Relationship Between Financial Attitude and Financial Behavior Ümmühan MUTLU, Filiz ÇEVİK, Füsün ÇELEBİ BOZ	61-78
• BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi Firmalarının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ile Finansal Performans Analizi Cem KARTAL, Zafer ÖZDİL, Müriyet ACAR KARABOĞA	79-100
• AI Art in Mobile: Topic Modeling of User Reviews for Generative AI Applications Fatih PINARBAŞI	101-113
• Türkiye Elektrik-Elektronik Sektörünün Rekabetçiliği ve Ürün Haritalaması Yöntemiyle Analizi Hamza ÇEŞTEPE, Sezgin ŞIKLI	114-130
• Enerji Tüketimi ve BIST 100 Arasındaki İlişkinin Araştırılması Çağatay MİRGEN, Ali BAYRAKDAROĞLU	131-139
• Tedarik Zincirlerinde Çevresel Dinamizmin Tedarik Zinciri Performansına Etkisinde Dinamik Yeteneklerin Aracı Rolü Hülya UZUN	140-153
• Lojistik Firmalarının Finansal Performansının ELECTRE Yöntemi ile Analizi Cansu AKSU, Mehmet Fatih BAYRAMOĞLU	154-174
• İş Kapasitesi Sınırlaması (Mükellef Kotası) Sisteminin Muhasebe Mesleği ve Meslekteki Haksız Rekabet Sorununun Çözümü Bağlamında Değerlendirilmesi Ünal ARSLAN, Metin KILIÇ	175-188
• Algılanan Ebeveyn Etkisi ve İşyerinde Cinsiyet Ayrımcılığı Arasındaki İlişkide İşyeri Saldırganlığının Düzenleyici Rolü Başak GENÇTÜRK OĞHAN, Nihal MAMATOĞLU	189-207

- Tedarik Zinciri Yönetiminde Kadının Yeri: Nitel Bir Araştırma
Elif KOÇ 208-227
- Muhasebe Meslek Mensuplarının Gözünden Yapay Zeka Uygulamalarının SWOT Analizi
Gülay İRAK, Mustafa Sefa YILMAZ 228-237
- Otel İşletmelerindeki Yeşil Uygulamaların Müşterilerin İşletmeye Yönelik Tutumlarına Etkisi: Nitel Bir Araştırma
Yeşim KOBAY, Yılmaz AKGÜNDÜZ, Ceylan ALKAN 238-251
- İş-Aile Zenginleşmesinin İş Performansına Etkisi: Lider ve Aile Desteğinin Düzenleyici Rolü
Hasan Hüseyin UZUNBACA 252-269
- BIST Ticaret Endeksinde Bulunan Firmaların Finansal Başarısızlıklarının ALTMAN Modelleri ile Tahmini
Gültekin TOPALOĞLU 270-281
- Türkiye İmalat Sanayinde Ar-Ge Personeli ve İhracat İlişkisi: TODA YAMAMOTO Nedensellik Analizi ile Bir Uygulama
Zeynep KARACA 282-289
- Ege Bölgesinde Yer Alan Üniversitelerin Turizm ve Otel İşletmeciliği Ön Lisans Bölümlerinin Veri Zarflama Analizi ile Etkinliklerinin Ölçümü
İlker VURAL, Safiye Süreyya BENGÜL 290-307
- Enflasyon Belirsizliğinin Enflasyon ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Asimetrik Etkileri: Türkiye Örneği
Aycan CAN, Asuman KOÇ YURTKUR 308-320
- Sosyal Medya Kullanıcılarının Kur Korumalı Mevduat Sistemi Hakkındaki Yorumlarının Duygu Analizi
Nurcan KOSTAK, İnan DEMİRKOL 321-334
- Sürdürülebilir Kalkınmada Fablablerin Rolü: Girişimcilik ve İnovasyon Üzerine Etkisi
Ramazan ARSLAN, Perihan Hatice AYDIN 335-349
- Kutuplaşma Hipotezi Çerçevesinde Nafta Entegrasyonunun Değerlendirilmesi: Panel Veri Analizi
Aykut ŞARKGÜNEŞİ, İrem BİNİCİ ERTAN 350-361
- Risk Eğilim Endeksi ile Risk Göstergeleri Arasındaki İlişkilerin Belirlenmesi
Serap KAMIŞLI 362-373
- Akademisyenlerde Teknostres Düzeylerinin İncelenmesi: Karabük Üniversitesi Örneği
Nuray DORUKBAŞI, Abdullah KARAKAYA 374-385

- Makroekonomik Değişkenler ile Belirsizlik Endeksi Arasında Panel Eşbütünlük ve Panel Nedensellik Analizi: BRIC-T Örneği **386-400**
Şenay SARAÇ, Selçuk YİRMİBEŞ
- Kişilik Özellikleriyle Toplumsal Cinsiyet Algı Düzeyleri Arasındaki İlişki: Belediye Çalışanları Örneği **401-413**
Fatma Zehra YILDIZ, Emine ATALAY, Emine GÜNDOĞMUŞ, Birsen YENER AYDIN
- Türkiye'nin İthalatında Riski Azaltmak Açısından Kaynak Ülke Çeşitlendirmesinin Yoğunlaşma Oranı ve HERFINDAHL-HIRSCHMAN Endeksleri Aracılığıyla Ölçümü **414-422**
Ali KONAK, Serkan DİLEK
- Yapay Zekâ-Pazarlama Entegrasyonu: Örnek Uygulamalar **423-446**
İlknur ZEYDAN
- Türkiye Ekonomisinde Enflasyon ve Faiz Oranlarının Döviz Kuru Üzerindeki Etkileri: ARDL Modeli Yaklaşımı **447-465**
Gülgün ÇİĞDEM, Atilla AYDIN
- Aileden Kaynaklı İş Zenginleşmesinin İşle İlgili Çıktılar Üzerine Etkisi: Bir Yol Analizi **466-481**
Tahsin AKÇAKANAT
- Bölgesel Kalkınma Ajanslarında Yönetişim Anlayışı: Türkiye ve İngiltere Karşılaştırması **482-498**
Osman Bahadır KALECİK, Özcan SEZER
- İşletme Birleşmelerinde Örgüt İçi Değişime Direnç Nedenleri Üzerine Bir Vaka Analizi **499-510**
Hale Eda AKDURU
- 1989 Bahar Eylemleri: Dahrendorf'un Toplumsal Çatışma Teorisi Perspektifinden Bir İnceleme **511-531**
Serter ORAN
- Finansal İçermenin Belirleyicileri Üzerine Parametrik Olmayan Kanıtlar: MINT Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme **532-545**
Kenan İLARSLAN
- Yatırım Teşvikleri ve Dış Ticaret İlişkisi: Zonguldak İli Örneği **546-563**
Ferdi KESİKOĞLU
- Uluslararası Ticarete Müzakere Kavramının Önemi ve Türkiye'nin İhracatında Uzak Doğu Ülke Pazarlarının Potansiyeli **564-579**
Muharrem CAN
- Kayıt Dışı İstihdamın Sağlık Hizmetleri Finansmanı Üzerine Etkileri **580-600**
Serap PÜREN

Derleme Makaleler / Review Articles

- Avrupa Birliği Sınırdaki Karbon Dzenleme Mekanizmasının Dnya Ticaret Orgtú Hukukuna Uygunluğu
Seçil YILDIZ, Zafer ÖZTÜRK **601-613**
- İkinci Yüzyılın İktisat Kongresi
Hicran ATATANIR **614-625**
- Türkiye’de Turizm Alanında Yapılan Elektronik Ağızdan Ağıza İletişim Çalışmaları Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz
Ahmet ASLAN **626-641**
- Psikolojik Yıpranma ve Meslek Hastalıkları: Bibliyometrik Bir Araştırma
Meryem AYBAS **642-667**
- İş Yaşam Dengesi: Bibliyometrik Bir Analiz
Hatice UZUN **668-685**

Araştırma Makalesi / Research Article

İSTİKRAR BEŞGENİ MODELİ: TÜRKİYE EKONOMİSİNE MAKRO DÜZEYDE UYGULAMA

H. Gonca DİLER¹

ÖZET

Devletlerin istikrarsızlık sorunu, ülkelerin ekonomilerini etkilemektedir. Planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçen her ekonominin temel amacı, ekonomik gerilemenin durdurulması, iç ve dış dengesizliklerin giderilmesi ve sürekli bir ekonomik büyümenin sağlanmasıdır. Bunun için farklı düzeylerde istikrarı yönetmeyi mümkün kılacak etkili bir araca ihtiyaç vardır. Ekonomileri istikrara kavuşturmak için ortak ve temel farklılıkları vurgulamak amacıyla, bir dönemden diğerine geçişte makroekonomik politikalar hakkında bir görüş elde etmeyi sağlayan makroekonomik istikrar beşgeni kavramı kullanılmaktadır. Bu kavram, kamu politikalarının etkinliğinin değerlendirilmesi konusunda yeni bir anlayış getirmiştir. Düşük-orta gelirli Türkiye ekonomisinde 2001 yılında yaşanan kriz için uygulanan politikaların ve sonrasındaki yirmi yılın istikrar durumunu analiz edebilmek amacıyla 2002-2023 döneminde makroekonomik istikrar beşgeninin (MSP) uygulanabilirliği araştırılmıştır. Bu kıyaslama aracı, enflasyon ve ekonomik büyüme, işsizlik, bütçe açığı (GSYH'nin %'si), cari açık (GSYH'nin %'si) gibi önemli makroekonomik göstergeler arasındaki karşılıklı bağımlılığı göstermektedir. Tüm göstergeler, özel bir dereceli ölçek üzerinde temsil edilmektedir. Bu kavramı dünya ekonomilerine uygulayan çalışmalar olmasına karşın, Türkiye ekonomisi için bir çalışma bulunmamaktadır. Bu yönüyle çalışma literatürde önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Bulgular, kamu politikalarının geliştirilmesine temel teşkil etmektedir. MSP modelinin ana bulguları, modelin Türkiye ekonomisinin analizi için uygulanabilir olduğunu kanıtlamaktadır. Bu model, özellikle işsizlik ve enflasyon süreci düzenlemeleri alanında kamu politikalarının etkinliğinin değerlendirilmesinde bir araç olarak kullanılabilir.

Anahtar Kelimeler: İstikrar, Makroekonomik İstikrar Beşgeni, Türkiye Ekonomisi, İndeks Metodolojisi

JEL Sınıflandırması: E5, F63, C21, L20

THE STABILITY PENTAGON MODEL: MACRO-LEVEL APPLICATION TO THE TURKISH ECONOMY

ABSTRACT

The problem of instability of states affects the economies of countries. The main objective of any economy moving from a planned economy to a market economy is to halt economic decline, eliminate internal and external imbalances and ensure sustained economic growth. This requires an effective instrument that makes it possible to manage stability at different levels. In order to highlight common and fundamental differences in order to stabilise economies, the concept of the pentagon of macroeconomic stability is used, which allows to obtain a view on macroeconomic policies in the transition from one period to another. This concept has introduced a new understanding of the evaluation of the effectiveness of public policies. The applicability of the macroeconomic stability pentagon (MSP) has been investigated for the period 2002-2023 in order to analyse the stability of the policies implemented for the crisis in 2001 and the following two decades in the low-middle income Turkish economy. This benchmarking tool shows the interdependence between key macroeconomic indicators such as inflation and economic growth, unemployment, budget deficit (% of GDP), current account deficit (% of GDP). All indicators are represented on a specialised graduated scale. Although there are studies applying this concept to world economies, there is no study for the Turkish economy. In this respect, this study aims to fill an important gap in the literature. The findings provide a basis for the development of public policies. The main findings of the

¹ Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF, Afyonkarahisar, Türkiye, hgdiler@aku.edu.tr

ISSN:2147-9208 E-ISSN:2147-9194

<http://dx.doi.org/10.17130/ijmeb.1486241>

Başvuru Tarihi: 21.05.2024, Yayına Kabul Tarihi: 22.07.2024

MSP model prove that the model is applicable for the analysis of the Turkish economy. This model can be used as a tool for assessing the effectiveness of public policies, especially in the field of unemployment and inflation process regulation.

Keywords: Stabilization, Macroeconomic Stabilization Pentagon, Turkish Economy, Index Methodology

JEL Classification Codes: E5, F63, C21, L20

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

Macroeconomic stability is the main economic objective of every country. The crucial issue is the choice of macro and micro indicators of economic stability. How should these indicators be selected and what selection criteria should be applied to assess different levels of development? This study aims to determine the answers to these questions for the Turkish economy and to measure the level of development of the country. It aims to generalize approaches to assessing macroeconomic stability and to evaluate macroeconomic stability at different levels in the Turkish economy.

Literature Review

In the literature, the beginning of studies based on the macroeconomic stability indicators of countries dates back to the early 1990s. In his 1993 paper, Fischer argues that very high or low inflation and small deficits in a country are not consistent with sustainable economic growth. Bleaney (1996) analyzed the macroeconomic stability of developing countries between 1980 and 1990. Since the early 2000s, researchers such as Clarida et al. (2000); Orphanides, (2004) have chosen to investigate stability at the macroeconomic level in general. Instability research has been included in the academic literature with case studies of Argentina (Dornbusch & De Pablo, 1989) and Turkey (Ismihan et al., 2005). Martinez-Vazquez and McNab (2006) define macroeconomic stability in terms of labor, capital and fiscal decentralization functions.

Sancak and Laura (2007) studied the macroeconomic stability pentagon in the Dominican Republic and Haiti; Iqbal and Nawaz (2010) focused on Pakistan; Żuchowska (2013) on Central and Eastern European countries; Hurduzeu and Lazar (2015) on Portugal, Ireland, Italy, Greece, and Spain; Roszko-Wójtowicz and Grzelak (2020) on EU countries; Dobrzanski and Bobowski (2020) on the US, Japan, and Germany; and Rojek (2021) on Poland. Kotliński (2023) investigated its applicability in the UK and EU economies.

Upon reviewing the literature, a gap is evident in studies evaluating and comparing macroeconomic stability in Turkey with other countries at different development levels. This study is notably the only one aimed at filling this significant gap concerning macroeconomic stability in the Turkish economy.

Methodology

The MSP model focuses on assessing the achievement of the five goals of macroeconomic stability. The macroeconomic stability analysis based on the MSP model has a static character. It characterizes only selected macroeconomic values at a certain moment. Using this set of indicators, countries' macroeconomic stability can be compared with each other. The MSP does not take into account the fluctuations of the components of the indicators and the risks of losing their stability. According to the model, in the event of a decrease in the MSP indicator, instability can be mentioned, and in the event of growth, gradual stability can be mentioned.

In the study, based on the examination of the basic concept of the pentagon model, a modified macroeconomic stability pentagon (IMS) approach, which takes into account the cyclical fluctuations of the indicators, was also used to assess the macroeconomic stability of the national economy. The IMS indicator is designed in a way that takes into account the standard deviations of the variables, pays attention to the negative trends that occur when other components are balanced due to the stability provided, and ensures that all IMS components have equal volatility. Thus, changes in the index are controlled by the most stable components. At the same time, together with the traditional statistical standard deviation index, kurtosis and skewness indices should also be taken into account. The mentioned indices allow to analyze the reaction of economic actors to positive or negative effects. In addition, such an approach allows to take into account the character of the distribution of macroeconomic holistic indicator sub-index values around the trend.

Based on the literature review in the field and based on the equilibrium economic theory, a set of five main economic indicators for the Turkish economy in the period 2002-2023, namely economic growth, unemployment, inflation, budget balance (% of GDP) and current balance (% of GDP), was created. The research period was chosen to obtain a view of macroeconomic policies in the transition from one period to another and to emphasize the common points as well as the main differences in the approach used to stabilize the economy.

Results and Conclusion

The analysis of macroeconomic stability in Turkey in the period 2002-2023, considering the structure of the impact of internal and external factors at different stages of the economic cycle; after the 2001 Turkish economic crisis and the period before the 2007 global crisis (2002-2007), the global crisis period (2008-2018) and the post-crisis period (2019-2023) shows the chaotic process of stabilization of the economy and the different orientation of the country's macroeconomic stability rate. The calculation of the MSP indicator allows the determination of the areas of progress in the stabilization or destabilization of the national economy and the level of government influence. The results of the macroeconomic stability research conducted for the period 2002-2023 show the imbalance of pentagonal surface forms.

Since the main disadvantage of the MSP analysis is the limitations in the interpretation feature, the analysis was also carried out with the help of the macroeconomic stability indicator (IMS) proposed in the models section of the study. The Turkish economy was determined as a medium stable economy. The 2019 IMS value has moved into the medium-stable economy range due to the crisis that started in 2018 when the lira lost significant value in fluctuations. In addition, the years 2021 and 2022 were years when the impact of Covid-19 was felt intensely in economic indicators. The medium-stable economy range was also reached in the mentioned years. Although this situation seems like a positive development for the Turkish economy, when the overall period examined is considered, it is seen that the country is not a medium-stable economy. As a result, one of the main solutions to overcome the economic and financial crises experienced in the analysis period should be to stimulate economic growth with domestic and foreign investments by reducing public expenditures. Another way is to achieve an increase in GDP per capita, which can be achieved by reducing financial evasion or increasing the level of resource collection. It is also essential to manage fiscal policy tools such as public expenditures, taxes and borrowing in a balanced manner. It is important to keep excessive borrowing and spending under control and maintain fiscal discipline. The policies of the central bank to control inflation and ensure economic stability by adjusting the money supply and interest rates can reduce economic imbalances and/or alleviate fluctuations. In addition, since ensuring exchange rate stability can affect the stability of foreign trade balance and capital flows, exchange rate policies should be aimed at increasing international competitiveness and resilience to external shocks.

Effective regulation and supervision are important for the health and stability of financial institutions. Capital adequacy, credit standards and risk management practices of banks can increase the resilience of the financial system. Coordination and consistency of economic policies are helpful in establishing a stable macroeconomic framework. Setting long-term goals and ensuring policy alignment are fundamental to ensuring stability. Economic structural reforms can increase productivity, encourage competition and support economic growth. Steps such as labor market and tax reforms, and improving education and health systems can increase economic stability.

1. Giriş

Makroekonomik analiz tüm ekonominin davranışını inceler ve milli gelir, toplam harcama, tasarruf, yatırım, ihracat, ithalat vb. gibi daha önemli büyüklükler arasındaki karşılıklı bağımlılığı ortaya koyar. Bu büyüklükler, bir ulusun üretim kapasitelerini ve sonuçlarını kaydetmek için kullanılan belirli ekonomik boyutlarını oluşturur (Razić & Kasumović, 2019: 25). Makroekonomik analizin temel işlevi, istikrarın sağlanması ve sürdürülmesini belirlemektir. Makroekonomik istikrar konuları, sürekli değişen bir ekonomik ortam açısından çok önemlidir. Günümüzün ekonomik gerçekliğinde istikrar, ekonomilerin işleyişinin bir unsurudur. Bu nedenle küresel ekonomilerin öncelikli hedefi makroekonomik istikrarın sağlanmasıdır. Makroekonomik dengenin korunması, uluslararası şartlar tarafından belirlenen, ülkeyi içeride ve aynı zamanda dışarıda istikrara kavuşturma sorumluluğuyla karakterize edilmektedir.

Devam eden küreselleşme, durgunluklar ve dünya kalkınmasındaki dalgalanmalar, ülkelerin makroekonomik istikrarını korumak için zamanında hükümet müdahalelerinin ve kararlarının kabul edilmesini gerektirmektedir. Son yıllarda makroekonomik istikrar kavramı önemli ölçüde değişmiştir. Bu kavram, 1980 yılında borç krizleri yaşayan ülkelerde uygulanan istikrar politikaları nedeniyle popülerlik kazanmaya başlamıştır.

Makroekonomik istikrar tanımları başlangıçta oldukça dardı ve düşük enflasyon, fiyat istikrarı, düşük mali ve cari açıkların değerlendirilmesine odaklanıldığı için bilim adamları tarafından eleştirilmekteydi. Ayrıca, önemli değişkenleri (özellikle işsizlik dahil reel değişkenler) dikkate almadan değişimlerin sınır değerlerini analiz etmekteydi (Clarida vd., 2000; Ocampo, 2008). Oysaki makroekonomik istikrar; ekonomik büyüme, fiyat istikrarı, yüksek istihdam oranı ve pozitif uluslararası ticaret dengesi ile belirlenen temel hedeflere ulaşılma ile kendini göstermektedir (Razić & Kasumović, 2019: 25). Makroekonomik istikrar artışının GSYH büyümesi üzerinde doğrudan yabancı yatırımlara kıyasla daha olumlu bir etkisi olduğu sonucuna varan Vasylyeva vd. (2018: 159-170), ekonomik büyüme beklentilerini sağlamak için hükümetlerin uygun makroekonomik politikaları uygulaması gerektiğini belirtmektedir. Uygulamada makroekonomik istikrar ve geçiş sürecindeki ilerleme birbiriyle yakından ilişkilidir ve her ikisi de sürdürülebilir büyüme ve işleyen bir piyasa ekonomisi için önemlidir (Sorsa, 2006: 4).

Ayrıca istikrarlı ekonomik büyümeye sahip ülkeler, yeni kaynakları çekme konusunda daha fazla seçeneğe sahiptir ve makroekonomik istikrarı sağlamak için piyasa değişikliklerine hızlı tepki vererek, ilgili belirleyiciler için uygun yönetim mekanizmaları sağlamaktadırlar. Bununla birlikte, makroekonomik istikrar yaşam kalitesindeki iyileşmeleri de artırmaktadır (Kharazishvili vd., 2020; Dzwigol, 2021; Samoliuk vd., 2022).

Makroekonomik istikrarın değerlendirilmesine yönelik teorik çerçevenin karşılaştırmalı analizi, istikrarlı kalkınmanın sağlanmasına yönelik temel belirleyicilerin üç gruba ayrılabilirliğini göstermektedir. İlk grup kurumların kalitesine odaklanmaktadır (Vijayaraghavan & Ward, 2001; Assane & Grammy, 2003; Rodrik vd., 2004; Butkiewicz & Yanikkaya, 2006; Fodjou vd., 2021). İkincisi psikolojik faktörlerin, özellikle de hükümetlere duyulan güven düzeyinin önemini vurgulamaktadır (Knack & Zak, 2003; Wang Z., 2005; Dearmon & Grier, 2009; Bjørnskov C., 2012; Lyulyov vd., 2018; Kwon, 2019; Yuan & Wang, 2019; Mauk M., 2021; Roth F., 2022). Üçüncü grup, kültürün ülkeler arasında ekonomik büyüme ve makroekonomik istikrarın sağlanmasında oynadığı önemli role odaklanmaktadır. Hükümetin ekonomik büyümeyi teşvik etmeye yönelik politikalarının etkili olabilmesi için hakim kültüre uyarlanması gerekmektedir (Grosso & Smith, 2012; Michau, 2013; Minkov & Blagoev, 2009; Tabellini, 2010; Disli vd., 2016; Gorodnichenko & Roland, 2017). Levchenko vd. (2019) ve Tiutiunyk vd. (2020), makroekonomik istikrarın değerlendirilmesine inovasyon boyutlarının da dahil edilmesini uygun görmekteyler. Diğer bir grup bilim insanı ise ülkelerin finansal istikrarını ortaya koyan göstergelerin makroekonomik istikrar değerlendirmesine dahil edilmesi gerektiğini düşünmektedirler (Tkachenko vd., 2019; Shpak vd., 2021).

Makroekonomik istikrarın teorik çerçevesinin analizi, araştırmacıların bunu tanımlamak için ortak bir yaklaşımı kabul etmediklerini göstermektedir. Sonuç olarak, araştırmacılar bunu tahmin etmek için çeşitli yaklaşımlar ve modeller uygulamışlardır. Bilimsel arka planın sistematik hale getirilmesi ile makroekonomik istikrar kavramını tanımlamak için birleştirilmiş terminolojik bir kavramın bulunmadığı sonucuna varılmaktadır. Bu da, ulusal ekonominin makroekonomik istikrar düzeyini ölçmek ve değerlendirmek için bir dizi gösterge ve yöntem seçme sorununu çözmek adına tüm araştırmacılar ve uzmanlar tarafından kabul edilen tek bir yolun olmamasının nedenlerinden biridir. Araştırmacılar istikrarı makroekonomik düzeyde araştırmayı seçmektedir. Bu nedenle, istikrar kriterlerinin çeşitli tanımları bulunmaktadır. Pek çok araştırmacı; bankacılık sektöründeki, finansal piyasalardaki istikrar konusu veya düzensizlik dönemlerinde bankaların riskle ilgili davranışlarıyla ilgilenmektedir. Başka bir grup araştırmacı da sürdürülebilir kalkınmanın makroekonomik istikrar ile ilişkisine dikkat çekmektedir (Hopwood vd., 2005; Lyulyov vd., 2015).

Makroekonomik istikrar her ülkenin temel ekonomik hedefidir. En can alıcı konu, makro ve mikro ekonomik istikrar göstergelerinin seçimidir. Bu göstergeler nasıl seçilmeli ve farklı düzeylerde gelişmeyi değerlendirmek için hangi seçim kriterleri uygulanmalıdır? Çalışmada Türkiye ekonomisi adına bu soruların cevaplarını belirleyebilmek ve ülkenin gelişmişlik düzeyini ölçmek amacıyla mali ekonomi, sürdürülebilir kalkınma ekonomisi, büyüme ekonomisi vb. alanlardaki değişimleri belirleyecek indeks sistemi temel alınmıştır. Türkiye ekonomisinin gelişimindeki modern eğilimler, makro düzeylerde niteliksel ve niceliksel istikrar kriterlerinin önemini açıklayan yüksek derecede belirsizlik ve değişkenlik ile karakterize edilmektedir. Kriter dinamiklerindeki olumsuz eğilimlerin net bir şekilde tanımlanması, belirsizlik ve kayıpların derecesini azaltan iç ve dış etkilere zamanında yanıt verilmesini sağlayacaktır.

Çalışma, makroekonomik istikrarın değerlendirilmesine yönelik yaklaşımları genelleştirmeyi ve Türkiye ekonomisinde makroekonomik istikrarı farklı düzeylerde değerlendirmeyi amaçlamaktadır. İlk bölümde, makroekonomik istikrarın modellenmesine yönelik yaklaşımlar kısaca gözden geçirilmekte; ikinci bölümde literatür çalışmalarına dayalı olarak ekonomik istikrarın teorik çerçevesi çizilmekte; üçüncü bölümde ise araştırma modellerinde değerlendirmeye alınacak Türkiye ekonomisine ait veri seti incelemesi sunulmaktadır. Ampirik veri analizinin sonuçlarına dördüncü bölümde yer verilmektedir. Son bölüm tartışma ve sonuçlara ayrılmıştır. Çalışmanın teorik ve analiz kısımları da dahil olmak üzere genelinde araştırma ve yayın etiğine titizlikle uyulmuştur.

2. Makro Ekonomik İstikrar Modelleri

Makroekonomik politikaların sonuçları, piyasaların toplam etkileşiminin bir sonucu olan neoklasik genel denge fikrine dayanan makroekonomik değişkenlerin denge değerlerinden sapmaları ortaya çıkarmaktadır. Makroekonomik istikrarın ölçülmesi, değişkenlerin denge değerleri ile bunların gerçek ve kontrol değerlerinden dalgalanmalarının incelenmesini sağlar. Dolayısıyla denge, değişkenlerin kural olarak saptıktan sonra geri döndüğü sabit bir durumun veya eğilimin varlığı anlamına gelmektedir (Zaman & Drcelic, 2009: 9).

Makroekonomik istikrar, hem reel hem de parasal anlamda kalıcı bir ekonomik dengenin (iç ve dış) varlığı anlamına gelmektedir. Makroekonomik istikrarı tanımlamak için üç model kullanılmaktadır; (1) gelir modeli; (2) harcamalar modeli ile (3) gelir ve harcamalar modeli. Bu modeller geliştirilirken çok sayıda bilim insanı ulusal ekonominin makroekonomik istikrarını tahmin eden birçok göstergeye ait kriterlerin belirlenmesi ve seçilmesi konularını araştırmıştır. Lyulyov (2018a); Iqbal & Nawaz (2010); Martínez-Vázquez, & McNab (2006); Wanta

(2018); Lyulyov (2018b) makroekonomik istikrarın ana parametreleri olarak işsizlik ve enflasyon oranının toplamı olan Sefalet endeksini kullanmışlardır. Buna karşılık, İsmihan vd., (2005) enflasyon, kamu borcu, dış borç ve döviz kuru oynaklığı gibi birleşik göstergeleri kullanarak makroekonomik istikrar düzeyini değerlendirmeyi önermişlerdir.

Sancak & Jaramillo (2007) makroekonomik dengesizliği; enflasyon, bütçe açığı, döviz kuru oynaklığı ve uluslararası rezervlerdeki kayıplar göstergelerine dayanarak analiz etmiştir. Göstergelerin karşılaştırılmazlığını önlemek için logaritmikleştirme uygulamışlardır. Ancak, altın ve döviz rezervi büyümesinde negatif eğilim gösteren ülkeler için makroekonomik dengesizlik endeksi hesaplanamamıştır. Malta Üniversitesi'nden bilim insanları, ortak bir ölçüğe dayalı olarak ülkeler arasındaki makroekonomik dengesizlik endeksini hesaplamak ve karşılaştırmak için Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası istatistiksel veri tabanlarını kullanarak tüm göstergeleri normalize etmişlerdir. Makroekonomik dengesizlik endeksi, kamu açığının GSYH'ye oranının; işsizlik oranı ve enflasyon oranının toplamının; dış borcun GSYH'ye oranının normalize edilmiş aritmetik ortalaması olarak hesaplanmıştır (Lyulyov vd., 2023: 267). Önceki araştırmaların aksine Malta Üniversitesi'nin yöntemi; göstergelerin hesaplama yönteminin kimliği ve incelenen ülkelerin makroekonomik endeks bileşenlerinin göstergeleri hakkında bilgi edinme imkanına göre seçildiği ve ülkeler arasındaki makroekonomik istikrarın karşılaştırılmasına da olanak sağladığı için ortak ölçekte seçilen göstergeler ve göstergelerin hesaplanması adına verilere erişilebilirlik gerekliliklerini tam olarak karşılamaktadır.

R. Mundell ve A.W. Phillips, ekonomi politikasının dört hedefinden biri olan hızlı büyüme, tam istihdam, düşük enflasyon ve dış denge açısından her yıl elde edilen başarıları ortaya koyan ve sihirli dörtgen olarak adlandırılan bir ekonomi analiz yöntemi ortaya koymuşlardır. Sihirli dörtgen yönteminden post-keynesyen akımının İngiliz ekonomisti Kaldor, makroekonomik istikrar beşgeni kavramını türetmiştir (Żuchowska, 2013: 49). Makroekonomik istikrar beşgeni kavramı için tüm bu hedeflere eş anlı ulaşmak çok zor ve hatta imkansızdır. Bu nedenle makroekonomik göstergeler kümesine "sihirli beşgen" adı verilir. Tüm bu hedeflere aynı anda ulaşmanın zorluğu, tamamlayıcı olmaktan ziyade az ya da çok rekabetçi olmalarından kaynaklanmaktadır (Montiel & Servén, 2006; Martínez & Sanchez-Robles, 2012; Santos vd., 2017).

İstikrarsızlığa odaklanan diğer araştırmacılardan farklı olarak Kolodko (1993), aynı olgunun olumlu yönünü makroekonomik istikrar olarak kullanırken, sihirli beşgeni aynı zamanda hem akışların hem de stokların dengesi ile karakterize edilen bir makroekonomik sistemin kurulması olarak tanımlamaktadır. Kolodko (1993), istikrarın sadece düşük bir enflasyon oranından daha fazlası olduğunu ve kurumsal-yapısal dönüşümleri de gerektirdiğini düşünmektedir. Az kullanışlı ekonometrik modellerin dezavantajının üstesinden gelmek için de makroekonomik istikrar beşgeni modelini (macroeconomic stabilization pentagon-MSP) önermektedir. MSP modelinde uygun şekilde ölçeklendirilmiş parametrelerden oluşan beş kriter vardır. Bunlar;

- Ekonomideki gelişme süreçlerini ifade eden GSYH seviyesindeki değişim endeksi; $r = \frac{\Delta GDP}{GDP} \times \% 100$ Kolodko (1993), ekonomik istikrarın sağlanması ve desteklenmesinin istikrarlı durgunluk ve kriz eğilimleri altında imkansız olduğunu vurgulamaktadır.
- İşsizlik oranı (U), beşeri sermaye kapasitesinin kullanımını ifade etmektedir. Bu oranın mümkün olduğu kadar düşük olması gerekmektedir. Enflasyon oranı ile ters orantılıdır. Makroekonomik istikrar, işgücü piyasasında iyileşmelere yol açmalıdır.
- Sürdürülebilir bir seviyeye düşürülmesi gereken enflasyon oranı veya tüketici fiyat endeksi (CPI). Enflasyon, verimlilik artışını sınırlamamalı ve servetin ya da gelirin sosyal olarak kabul edilemez bir ölçekte yeniden dağılımını etkilememelidir.
- Bütçe dengesinin GSYH'ye oranı, (G). Bu endeks, gelir-gider oranı açısından dengelenmesi gereken devlet bütçesini gösterir. Ancak toplam kamu borcunun azaltılması tercih edilirse, bu endeksin belli bir fazla vermesi gerekir. Mali açık açısından bakıldığında istikrar sağlanmadan önce var olan bu fazlalık, enflasyonist olmayan bir şekilde finanse edilebilecek çerçevede iç borcun desteklenmesini garanti edecek düzeyde olmalıdır.
- Cari işlemler dengesinin GSYH'ye oranı, (CA). Bu endeks, tam ve etkili bir dış borç servisini, aynı zamanda belirli bir zaman içinde borcun kademeli olarak azaltılmasını ve ortadan kaldırılmasını göstermelidir.

MSP modeli, makroekonomik istikrarın beş hedefinin başarılarının değerlendirilmesine odaklanmıştır. Bunlar; *GSYH büyüme hızı ile ölçülen istikrarlı ekonomik büyüme; *artan istihdam seviyesi ve düşen işsizlik; *düşen enflasyon oranı nedeniyle artan iç denge; *enflasyon etkisi olmaksızın iç borcun finanse edilmesini sağlayan dengeli kamu bütçesi; *cari işlemler dengesinin dış borcun azaltılmasını sağlayacak bir seviyede tutulması.

Makroekonomik istikrar beşgeninin köşeleri, analiz edilen göstergelerin gelişiminin iyi olması ile merkezden uzaklaşacak şekilde kalibre edilmiştir. Her bir değişken için benimsenen ölçekler, ekonomi için hangi değişim yönünün olumlu kabul edildiğine bağlı olarak artan veya azalan ölçeklerdir (işsizlik ve enflasyon oranları için azalan ve GSYH oranı için artan gibi). Bir ülkenin ekonomik gelişmişlik düzeyinin beşgenin alanı ile doğru orantılı olduğu, beşgenin şeklinin ise ekonominin büyüme dengesini yansıttığı, ekonominin gelişmesi ve istikrara kavuşması açısından MSP değerinin mümkün olduğu kadar yüksek olması gerektiği varsayılmaktadır. Makroekonomik istikrar beşgeni beş üçgenden oluşmaktadır (Żuchowska, 2013: 50-52).

Makroekonomik değerler için ölçekler aşağıdaki aralıklarda belirlenmiştir.

GSYH değişim indeksi (r) : %25'ten %10'a;

İşsizlik oranı (U): %20'den %0'a;

Enflasyon oranı (TÜFE): %1000'den %1'e;

Devlet bütçe dengesinin GSYH'ye oranı (G): %16'dan %4'e;

Cari işlemler dengesinin GSYH'ye (CA) oranı: %10'dan %4'e

Makroekonomik istikrar (MSP) endeksi şu şekilde ölçülmektedir (Kolodko, 1993: 59);

$$MSP = a + b + c + d + e = [(r.U) + (U.CPI) + (CPI.G) + (G.CA) + (CA.r)].k \quad (1)$$

a = r.U.k; işsizlik ve dinamik enflasyon arasındaki ilişkiyi karakterize eden reel etki üçgeni adı verilen üçgen alanıdır ve işsizlik oranı düştüğünde büyümektedir.

b = U.CPI.k; işsizlik oranına ve enflasyon dinamiklerine bağlı olan stagflasyon üçgeni.

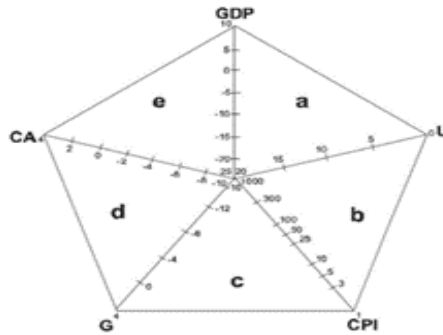
c = CPI.G.k; bütçe ve enflasyon üçgeni.

d = G.CA.k; finansal denge üçgeni olarak tanımlanır ve bütçe ile cari denge sonucunu gösterir.

e = CA.r.k, cari işlemler dengesinin değişkenliği ve küresel dinamikler ile tanımlanır. Dış sektör üçgeni olarak adlandırılır.

k katsayısının değeri; $k = \frac{1}{2} \cdot \sin 72^\circ$ dir.

Şekil 1. Makroekonomik İstikrar Beşgeni



Kaynak: Kolodko, G. W. (1993). Stabilization, recession and growth in a postsocialist economy. *Most: Economic Journal on Eastern Europe and the Soviet Union*, 3(1), 3-38.

MSP modeline dayalı makroekonomik istikrar analizi, statik bir karaktere sahiptir. Sadece belirli bir anda seçilmiş makroekonomik değerleri karakterize eder. Bu gösterge seti kullanılarak ülkelerin makroekonomik istikrarı birbirleriyle karşılaştırılabilir. MSP, göstergelerin bileşenlerinin dalgalanmalarını ve istikrarlarını kaybetme risklerini dikkate almaz. Modele göre, MSP göstergesinde düşüş olması durumunda istikrarsızlıktan, büyüme olması durumunda ise aşamalı istikrardan bahsedilebilir. Elde edilen analiz sonuçlarının, ulusal ekonominin makroekonomik istikrar göstergelerinin döngüsel etkileşimini ve karşılıklı bağımlılığını gösterdiğine dikkat edilmelidir (Lyulyov vd., 2020: 8090).

Makroekonomik istikrar üzerindeki içsel ve dışsal faktörlerin etkisinin daha ayrıntılı analizi için

$$MSP = MSP_1 + MSP_2 \quad (2)$$

denklemleri kullanılmaktadır.

$MSP_1 = a + b + c$; belirli bir ülkenin makroekonomik istikrarı üzerindeki içsel faktörlerin etkisi

$MSP_2 = d + e$; dış faktörlerin etkisi

k katsayısı 0,475'lik sabit bir değere sahiptir. Beşgendeki üçgenlerin her birinin orta tepe noktasındaki açının sinüsünün yarısıdır. Bu açı, tam açının beşte biri olan 72°'dir. Pentagon istikrar modelinin alanı ne kadar büyük olursa, makroekonomik istikrar açısından durum o kadar elverişli demektir. MSP'nin 1'den büyük olması gerektiği ve her üçgen alanının da 0,200 olduğu varsayılmış ($5 \times 0,200 = 1$) ve bir üçgenin maksimum kenar uzunluğu 0.6485 olarak belirlenmiştir (Kolodko, 1993: 59).

MSP_1 ve MSP_2 alt endekslerinin dengesi, ülke ekonomisinin uluslararası piyasalara ve döviz kurlarına bağlı olmadığı, ancak aynı zamanda eski teknolojilere ve yatırım eksikliğine sahip kapalı bir ekonomi olduğu anlamına gelmektedir. Yüksek MSP oranları hükümet kontrolünün güçlendirilmesine, özellikle de mevcut mali kaynakların artırılmasına ve böylece ülkede somut bir sistemin veya sektörel politikanın oluşturulmasına yardımcı olabilir. Öte yandan düşük oranlı MSP, devlet kurumlarının yönetim süreçlerinde ve ekonomik süreçlerin desteklenmesinde uygulanan kamu çıkarlarının etkin bir şekilde gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynamalıdır. MSP analizinin temel dezavantajı, yorumlama özelliğidir. Bu, sadece istikrar süreçlerindeki değişimin yönünün tanımlanmasına ve önceki dönemle ya da diğer ülke verileriyle karşılaştırmaya dayalı olarak ekonomik istikrar oranı hakkında kısmi bilgi edinilmesine izin verdiği anlamına gelmektedir.

Kolodko tarafından geliştirilen ve Zaman & Drcelic (2009), Pedraza (2012), Malina & Mierzwa (2014), Hurduzeu & Lazar (2015), Ionita (2015) vd. tarafından beşgen modelinin temel kavramının incelenmesine dayanarak ulusal ekonominin makroekonomik istikrarını değerlendirmek için göstergelerin döngüsel dalgalanmalarını dikkate alan bir modifiye edilmiş makroekonomik istikrar beşgeni (IMS) yaklaşımı da vardır.

- IMS (40; 50] - çok istikrarlı ekonomi;
- IMS (30; 40] - istikrarlı ekonomi;
- IMS (20; 30] - orta istikrarlı ekonomi;
- IMS (10; 20] - düşük oranda istikrarlı ekonomi;
- IMS ≤ 10 - son derece istikrarsız ekonomi

Makroekonomik istikrar göstergesinin (IMS) maksimum oranı 50'ye ulaşabilir ve beşgen içine dahil edilen her alt endeks değeri 10 seviyesini geçemez. Makroekonomik istikrarın sadece IMS'ye bağlı olarak analiz edilmesi istatistiksel bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir. IMS göstergesi; değişkenlerin standart sapmalarının dikkate alınmasını, diğer bileşenlerin sağlanan istikrar nedeniyle dengelenmesiyle oluşan olumsuz eğilimlere dikkat edilmesini sağlayan ve tüm IMS bileşenlerinin eşit volatiliteye sahip olduğunu garanti edecek şekilde dizayn edilmiştir. Böylece endeksteki değişiklikler en istikrarlı bileşenler tarafından kontrol edilmektedir. Aynı zamanda, geleneksel istatistiksel standart sapma endeksiyle birlikte, basıklık ve çarpıklık endekslerinin de dikkate alınması gerekmektedir. Bahsedilen endeksler, ekonomik aktörlerin olumlu veya olumsuz etkilere tepkisini analiz etmeyi sağlar. Ayrıca böyle bir yaklaşım, makroekonomik bütünsel gösterge alt endeks değerlerinin eğilim etrafındaki dağılımının karakterini dikkate almayı sağlamaktadır (Cariolle, 2012: 27).

$$\text{Çarpıklık}_j = 100 \cdot \frac{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left(\frac{x_i - \bar{x}}{s} \right)^3}{\left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left(\frac{x_i - \bar{x}}{s} \right)^2 \right)^{\frac{3}{2}}}$$

Çarpıklık_j , makroekonomik istikrar göstergesi (IMS) asimetrisinin j bileşeninin bir endeksidir;

x_i , makroekonomik istikrar göstergesinin (IMS) uygun bileşeninin i-dönemindeki değeridir;

\bar{x} , analiz edilen dönem boyunca makroekonomik istikrar göstergesindeki (IMS) uygun bileşenin ortalama değeridir;

n , analiz edilen dönemlerin sayısıdır.

Çarpıklık endeksinin sıfıra yakın olması, IMS j-bileşeninin simetrik dağılımını kanıtlamaktadır. Kriz durumlarının etkisi, çarpıklığı azaltmakta veya artırmaktadır. Dolayısıyla çarpıklık endeksinin sıfır değeri (pozitif veya negatif) istikrarsızlığa işaret eder yani pozitif veya negatif etkiler kalıcı olacak demektir.

$$\text{Basıklık}_j = 100 \cdot \frac{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left(\frac{x_i - \bar{x}}{s} \right)^4}{\left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left(\frac{x_i - \bar{x}}{s} \right)^2 \right)^2}$$

Basıklık_j , makroekonomik istikrar göstergesi (IMS) j bileşeninde ortaya çıkan aşırı sapmaların bir endeksidir.

Çarpıklık ve basıklık endekslerinin analizi, ülkedeki çeşitli olağandışı dalgalanmaların IMS bileşenleri üzerindeki etkisini tam olarak doğrulamamıza olanak tanımaktadır. Dolayısıyla IMS bileşenlerinin simetrik dağılımı durumunda basıklık indeksi %3 veya %300'e eşit olur. Bahsedilen oranın üstünde veya altında olduğunda uç değerlere göre değişkenlik gösterme eğilimi vardır. Makroekonomik istikrar oranını belirleyebilmek için makroekonomik istikrar beşgeninin grafiksel bir yorumunu vermek, asimetri ve aşırı sapmaların görünümünü ayırt ederek IMS göstergesini IMS alt endeksleri standart sapmalarının toplamı ile karşılaştırmak gerekmektedir (Lyeonov, vd., 2018: 141).

IMS göstergesi, bileşenlerinin normalizasyonu dikkate alınarak aşağıdaki formülle hesaplanmaktadır.

$$A_j = \left(\frac{X_j - X_{min}}{X_{max} - X_{min}} \right) \cdot 10$$

A_j ; IMS j-alt endeksinin normalleştirilmiş değerlerini temsil etmektedir. X_{max} ve X_{min} , IMS uygun alt endeksinin maksimum ve minimum değerleridir.

3. Literatür Araştırması

Literatürde ülkelerin makroekonomik istikrar göstergelerine dayanarak araştırma yapan çalışmaların başlangıcı 1990'lı yılların başlarına dayanmaktadır. Fischer 1993 yılındaki makalesinde, bir ülkede çok yüksek veya düşük enflasyon ile küçük açıkların sürdürülebilir ekonomik büyüme ile tutarlı olmadığını ifade etmektedir. Bleaney (1996), 1980-1990 yılları arasında gelişmekte olan ülkelerin makroekonomik istikrarını analiz etmiştir. Kişi başına GSYH, işgücü, sermaye ve istikrarsızlığa neden olan şok değişkenlerine regresyon analizi uygulamıştır. Kanıtlar; iyi bir makroekonomik istikrarın belirli bir yatırım oranı için daha hızlı büyüme ile ilişkili olduğunu göstermektedir.

2000'li yılların başlarıyla birlikte Clarida vd., (2000); Orphanides, (2004) gibi araştırmacılar istikrarı makroekonomik düzeyde genel olarak araştırmayı seçmektedir. İstikrarsızlık araştırmaları akademik literatürde Arjantin (Dornbusch & De Pablo, 1989) ve Türkiye (İsmihan vd., 2005) vaka çalışmaları ile yer almaktadır. Martinez-Vazquez ve McNab (2006), makroekonomik istikrarı emek, sermaye ve mali ademi merkezîyetçilik fonksiyonları ile tanımlamıştır. Ayrıca, enflasyon ve işsizlik temel belirleyiciler olarak kullanılmıştır. Mali ademi merkezîyetçiliğin makroekonomik istikrar yoluyla ekonomik büyümeyi dolaylı olarak etkilediğini doğrulamışlardır.

Sancak ve Laura (2007), Dominik Cumhuriyeti ve Haiti için yaptıkları çalışmalarında enflasyon oranları ile döviz kuru oynaklığının ağırlıklı toplamı eksi GSYH'nin yüzdesi şeklinde belirledikleri mali denge kavramını analiz etmişlerdir. Bu kavram, makroekonomik istikrarsızlığın kalkınma göstergesi olarak ele alınmıştır. Iqbal ve Nawaz (2010), çoğu araştırmanın makroekonomik istikrar göstergesi olarak enflasyonu kullandığını vurgulamıştır. Pakistan'ın makroekonomik istikrarını ölçmek için Sefalet Endeksi'ni geliştirmişlerdir. Makroekonomik istikrarın mali ademi merkezîyetçiliğe bağlı olduğunu öne sürmüşlerdir.

MSP modeline dayalı makroekonomik istikrar araştırması Żuchowska (2013)'nin çalışmasında Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri için daha da geliştirilmiştir. Farklı ülkelerdeki makroekonomik durum karşılaştırılmış ve Çek Cumhuriyeti, Polonya ile Slovenya'nın 2008–2009 döneminde en yüksek MSP seviyesi gösterdiği tespit edilmiştir. GDP'deki en derin düşüşler, Baltık Devletlerinde gerçekleşmiştir. Özellikle Letonya, 2008-2010'da en düşük MSP seviyesine sahip ülkedir. Araştırma bulgularında 2010 yılında hiçbir ülkenin 2007 yılı (kriz öncesi dönem) düzeyine ulaşmamış olduğu ortaya çıkmıştır. Ahangari vd. (2014); enflasyon oranı, bütçe açıklarının GSYH'ya oranındaki istikrarsızlık, dış borcun GSYH'ye oranındaki istikrarsızlık ve serbest döviz kurunun resmi döviz kuruna oranı olan döviz kuru primlerinin istikrarsızlığı olmak üzere dört faktörün değerlendirilmesine dayalı olarak makroekonomik istikrarsızlık endeksi belirlemiştir.

Makroekonomik istikrarla ilgili bir başka araştırma Hurduzeu ve Lazar (2015) tarafından Güney Bölgesi ülkeleri (Portekiz, İrlanda, İtalya, Yunanistan, İspanya) için 2009–2013 dönemini kapsamaktadır. Araştırma; İtalya, Portekiz ve İspanya arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyarken, Yunanistan ile İrlanda arasında da farkı belirlemiştir. Bu ülkelerde gözlenen yüksek işsizliğin makroekonomik istikrarsızlığın temel sorunu ve kaynağı olduğu ifade edilmektedir.

Rosko-Wójtowicz ve Grzelak (2020), AB ülkeleri arasındaki makroekonomik istikrar ve rekabet gücünü analiz etmiştir. Makroekonomik istikrar, makroekonomik istikrar beşgeni ile tahmin edilmiştir. Awujola vd. (2020), Zolkover ve Georgiev (2020) ile Naseer vd. (2021)'in çalışmaları, makroekonomik istikrarın dış ve iç sosyal, ekonomik, ekolojik ve finansal şoklara bağlı olduğunu doğrulamaktadır. Misztal vd. (2021), makroekonomik istikrarı işsizlik ve enflasyon, işsizlik ve ekonomik büyüme oranı, enflasyon ve bütçe, hesap dengesi ve bütçe, hesap dengesi ve ekonomik büyüme oranı gibi göstergeler arasındaki ilişki yoluyla ölçmeyi tercih etmiştir.

Orta ve Doğu Avrupa ülkelerindeki şirketlerin sürdürülebilir kalkınmaya etkisini inceleyen Pieloch-Babierz vd. (2021), yakınsak fiyat mekanizmasını ve mevcut ekonomik kaynakların etkin kullanımını sağlayan politik, kurumsal ve yapısal koşulların uygun bir bileşimini makroekonomik istikrar olarak tanımlamışlardır. Dobrzanski ve Bobowski (2020), 2001-2012 döneminde ABD, Japonya ve Almanya'nın uluslararası rekabet gücünü ölçmek için MSP analizini kullandıkları çalışmalarında incelenen ekonomiler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymuşlardır.

Rojek (2021), Polonya ekonomisinin uluslararası sistemik rekabet gücünü ortaya koymak amacıyla kişi başına gayrisafi yurtiçi hasılasının 2004-2019 yılları arasındaki değerini, mülkiyet hakları, adli etkinlik, kamu bütünlüğü, vergi yükü, kamu harcaması, mali sağlık, iş dünyası özgürlüğü, işgücü özgürlüğü, parasal özgürlük, ticaret özgürlüğü, yatırım özgürlüğü, finansal özgürlük değişkenlerini kullanarak pentagon makroekonomik istikrar modeli ile analiz etmiştir. Polonya ekonomisinin uluslararası sistemik rekabet gücü büyük ölçüde hükümetin bütünlüğü, vergi yükleri ve yatırım özgürlüğü gibi faktörler tarafından belirlenmektedir.

Chen vd. (2023), makroekonomik istikrarın ülkelerin yeşil kalkınması üzerindeki etkisine ilişkin hipotezi Avrupa Birliği ülkelerine ait 2000-2020 yılları arasındaki veriler üzerinde Küresel Malmquist-Luenberger verimlilik endeksi, pentagon istikrar modeli, Kernel yoğunluk tahmini ve Tobit modeli ile test etmiştir. Bulgular, Malta ve Estonya'nın en yüksek yeşil kalkınma değerine, İsveç ve Yunanistan'ın en yüksek makroekonomik istikrar değerine sahip olduğunu göstermektedir. Kotliński (2023), 2015'den 2021'e kadar Birleşik Krallık ve AB-27 ülkelerinde makroekonomik istikrardaki değişiklikleri belirlemeyi ve değerlendirmeyi sağlamak için pentagon istikrar modelini (MSP) kullanmıştır. İncelenen dönem boyunca Birleşik Krallık'ın makroekonomik istikrarının AB-27'den daha düşük olduğu sonucu ortaya koyulmuştur.

Lyulyov vd. (2023), makroekonomik istikrarın sağlanmasının kurumların kalitesine, toplumun güveninin artırılmasına ve kültürel çeşitliliğe nasıl bağlı olduğunu ampirik olarak değerlendirmeyi amaçladıkları çalışmalarında, 2005-2020 yılları arasında AB ülkeleri ve Ukrayna (AB adayı olarak) arasındaki komünizm sonrası ekonomileri incelemişlerdir. Pearson korelasyonu, OLS ve FGLS, sağlamlık testi çıktısı, GEE ve stokastik sınır modeli uygulanmıştır. Bulgular, yüksek kaliteli kurumlara sahip ülkelerin daha yüksek bir makroekonomik istikrar değerine sahip olduğunu doğrulamıştır. Sosyal güven, kurumların kalitesi ile makroekonomik istikrar arasındaki ilişkiyi olumlu yönde etkilemektedir. Çeşitli ulusal kültür boyutlarının makroekonomik istikrar üzerinde farklı etkileri olmuştur. Hofstede Insights'ın dört göstergesinin (güç mesafesi, erillik, belirsizlikten kaçınma ve hoşgörü) de makroekonomik istikrar üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu ortaya koyulmuştur.

Literatür incelemesi sonrasında, Türkiye ekonomisi ile farklı gelişmişlik düzeylerindeki ülkelerle makroekonomik istikrarın değerlendirilmesi ve karşılaştırılmasına ilişkin araştırmalarda bir boşluk olduğu ortaya konulmaktadır. Bu çalışmanın Türkiye ekonomisindeki makroekonomik istikrar ile ilgili literatürde çok önemli bir boşluğu dolduracak nitelikte tek çalışma olması ayrıca dikkat edilmesi gereken bir noktadır.

4. Veri Seti

Alandaki literatür taramasından yola çıkarak ve denge iktisat teorisine dayanarak, Türkiye ekonomisi için 2002-2023 dönemindeki ekonomik büyüme, işsizlik, enflasyon, bütçe dengesi (GSYH'nin %'si) ve cari denge (GSYH'nin %'si) olmak üzere beş ana ekonomik göstergenin bulunduğu bir set oluşturulmuştur. Araştırma dönemi, bir dönemden diğerine geçişteki makroekonomik politikaların bir görünümünü elde etmek ve ekonominin istikrara kavuşturulması için kullanılan yaklaşımdaki ortak noktaların yanı sıra temel farklılıkları vurgulamak amacıyla seçilmiştir.

Bütçe dengesi (GSYH'nin %'si) verileri; T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü'nden (Bütçe dengesi (GSYH'nin %) 2023 oranı, Orta Vadeli Programlardaki GSYH projeksiyonundan hesaplanmıştır), diğer değişkenlerin verileri Dünya Bankası veri tabanından derlenmiştir.

Üretim faktörlerine kimin sahip olduğuna bakılmaksızın belirli bir ülkede üretilen üretime karşılık gelen ve ülkelerin ekonomik kalkınma derecesi ile rekabet güçlerinin gelişim aşamasını değerlendirmeye yarayan en önemli gösterge, gayri safi yurtiçi hasıladır. Diğer bir gösterge ise üretildiği yere bakılmaksızın ilgili ülkenin vatandaşları tarafından kazanılan toplam gelirin bir ölçüsüdür. Küresel GSYH ve GSMH rakamlarının değerlendirilmesi, nasıl ölçülürse ölçülür, belirli bir ulusal ekonominin büyüklüğünü tahmin etmeyi mümkün kılar. Nüfusun yaşam standardını (vatandaşların refah seviyesini) ve bir ekonominin gelişimini belirlemek için GSYH ve GSMH nüfusa uygulanmalı, böylece kişi başına düşen milli gelir seviyesinin göstergeleri elde edilmelidir. Güçlü ve reel bir ekonomik büyüme elde etmek için hane halkının yaşam düzeyinin yükseltilmesi gerekmektedir. Bu nedenle ekonomik büyümenin en önemli göstergesi reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla veya kişi başına düşen GSYH'deki değişim oranıdır.

Ekonomik büyüme tek başına bir iktisat politikası hedefi oluşturmadığından, son ekonomik ve finansal krizler bağlamında makroekonomik istikrar beşgeni içinde gruplanan para politikası hedefleri; ekonomik büyümenin artması, fiyat istikrarı, işsizlik oranının düşürülmesi, daha düşük cari açık ve sürdürülebilir finansman

gibi konuları kapsamaktadır. Para politikası kararları, belirli bir an için öncelikli olarak ele alınan hedeflerin diğer hedeflere göre seçimini içermektedir.

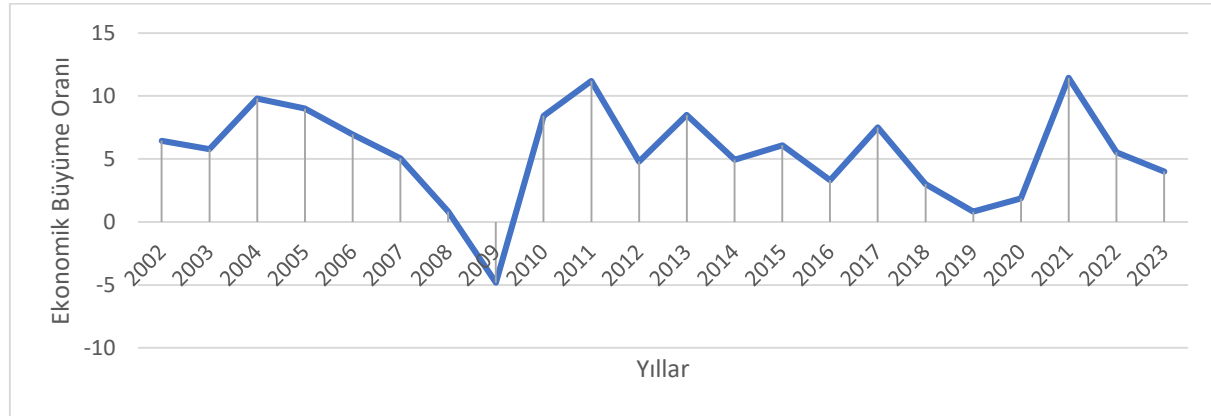
Aşağıdaki grafiklerde, Türkiye ekonomisinin temel göstergelerinin araştırma dönemindeki gelişimi sunulmaktadır. 2002-2023 döneminde reel GSYH'nin değişim oranının gelişimi incelendiğinde 2008'e kadar ortalama bir seyir, 2009'a kadar derin bir düşüş, 2011'e kadar bir artış ve 2008'de yaşananlara kıyasla daha düşük bir düşüş ile dalgalı bir seyir görülmektedir.

Türkiye ekonomisinin 2002-2023 döneminde GSYH'deki yıllık ortalama büyüme %5.47 olmuştur. 2002-2007 yılları arasında reel GSYH büyümesi büyük ölçüde hükümetin enflasyonla mücadele politikasından kaynaklanmıştır. Bu dönemde nominal ve reel GSYH büyümesindeki olumlu eğilimlere rağmen, 2000 yılından 2007'ye kadar Türkiye'de, öncelikle devlet borç istikrarı ile gerekçelendirilen olumsuz konsolide devlet bütçesi vardı. 2002-2007 döneminde devlet bütçe açığının GSYH'ye oranı kademeli olarak düşmüştür. Bu durum bir yandan bu endeksin ülke ekonomisi üzerindeki etkisinin istikrarsızlaştırıcı olmadığını da kanıtlamaktadır.

Ana makroekonomik endekslerdeki en büyük düşüş, küresel mali ve ekonomik krizin etkisiyle 2008-2013 döneminde yaşanmıştır. Hem mutlak hem de göreceli olarak GSYH, 2009 yılında bir önceki döneme kıyasla azalmıştır. Bu dönemde kamu bütçe açığı yükselmiş ve 2007 yılındaki miktarını aşmıştır. Sonraki 2014-2023 döneminde, GSYH büyüme oranı mutlak olarak pozitif bir eğilim göstererek artmıştır. Ekonomik model geliştirme sistemine göre makroekonomik istikrarsızlık faktörleri, Türkiye'de yıllık ekonomik büyümeyi ekonomik kalkınmanın mevcut kısıtlamalarının ötesine geçirmemektedir. Dolayısıyla ekonomik olmayan ve tükenmiş kapasitelerin geri çekilmesi; yeni teknolojilerin üretilmesi ve bunların üretime dahil edilmesi; irrasyonel bütçe maliyetlerinin azaltılması ve yolsuzluk planlarının en aza indirilmesi ile kısıtların ötesine geçebilen bir büyüme gerçekleştirilebilir.

Türkiye'de 2002-2023 yılları arasındaki GSYH ortalama büyüme rakamı, ekonomide durgunluk önkoşullarının ortaya çıktığına işaret etmektedir. Ülkenin GSYH hacmindeki mutlak artış eğilimi, incelenen dönemin işsizlik oranları ile çelişmektedir ve bu eğilimin devam etmesiyle birlikte insanların yaşamları sosyal ve ekonomik endeksler üzerinde olumsuz bir etki ortaya çıkarmaktadır.

Şekil 2: Ekonomik Büyüme Hızı



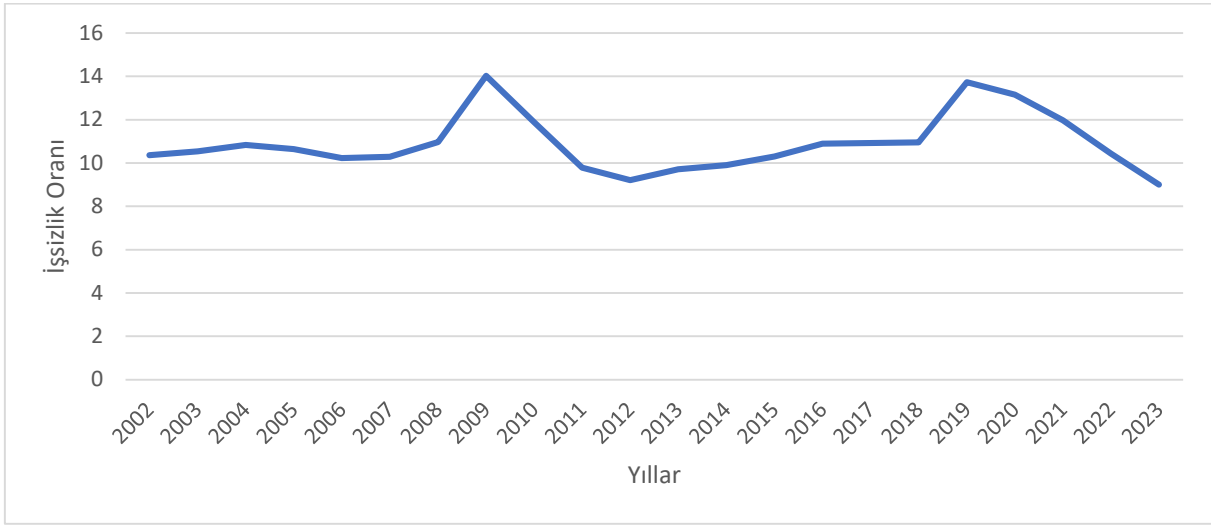
Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği diğer piyasalar, bütçe dengesi, dış denge ile ilişkilendirilmelidir. Ekonomik büyüme sadece kamu açığına ve/veya mali denge açığına dayalı olarak sağlandığında ülkenin resesyona yaşama riski yüksektir.

Şekil 3'de sunulan işsizlik oranı verilerine göre 2008'e kadar ortalama bir seyir gözlenirken 2008 ile birlikte yükseliş başlamış, 2009'da en yüksek düzeyine ulaşmış ve sonrasında gerileme sürecine girilmiştir. 2011 ile 2018 yılları arasında yatay, 2018 krizinin etkileri ile yeniden yükseliş eğilimine girmiştir. 2019 yılında, 2009 yılında yaşanan işsizlik oranına yakın bir seviye gerçekleşmesiyle birlikte 2023 yılına kadar gerileme eğilimi devam etmiştir.

İşgücü doluluk derecesi, üretim faktörleri piyasasının dengesini aynı zamanda ekonomik büyümeyi de ortaya koymaktadır. İncelenen dönem itibarıyla Türkiye ekonomisi işsizlik verilerinin seyrinin ekonomik büyüme verileri ile paralellik göstermemektedir. Ekonomik büyüme verilerinin dalgalı bir seyir izlemesi, işsizlik verilerinin düşüş eğilimine girdiği dönemlere rast gelmektedir. Bu durum, üretim faktörü olan işgücü potansiyelinin gerçekte yatırımların artması sonucunda istihdam edilmediğini ifade etmektedir. Konuya başka açıdan bakıldığında, ekonomik büyüme verilerinin istihdam artırıcı veya işsizlik oranını azaltıcı şekilde gerçekleşmediği görülmektedir.

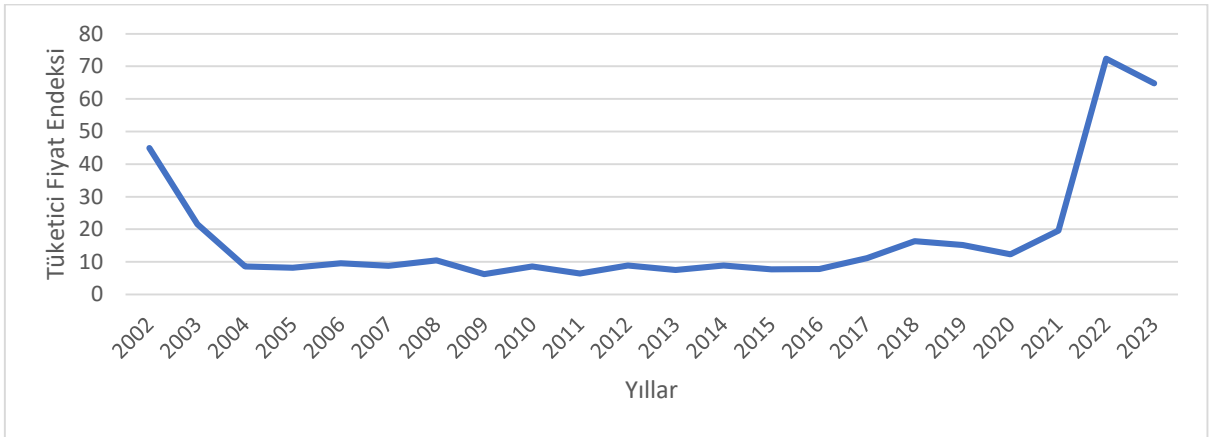
Şekil 3: İşsizlik Oranı



Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bir ekonomide var olan para miktarının artması, o ekonomide enflasyon oranına yansıyan fiyat artışını olumsuz yönde etkiler. Çalışmada fiyat istikrarı, şekil 4'de sunulan enflasyon oranı ile ölçülmektedir. 2004 ile 2020 arasındaki dönemde nispeten durağan bir süreç izleyen Tüketici Fiyat Endeksi, 2020 yılındaki Covid-19 pandemisinin ve ülkede uygulanan iktisat politikalarının etkisiyle sürekli ve düzenli bir şekilde yükseliş eğilimine geçmiştir.

Şekil 4: Enflasyon Oranı

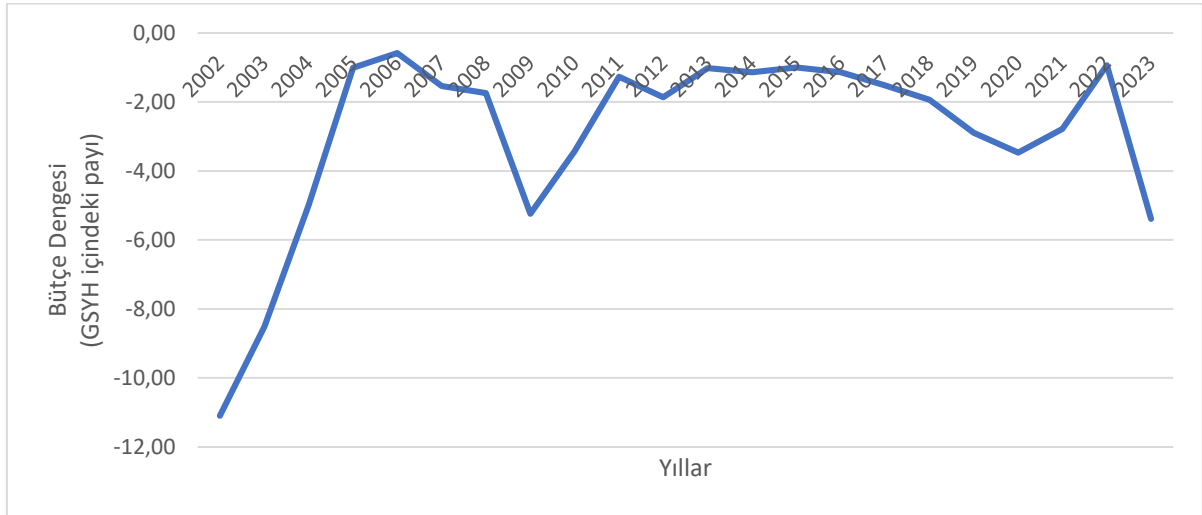


Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye ekonomisi açısından bir başka önemli değişken de bütçe dengesidir. Çalışmada bütçe dengesinin GSYH içindeki payı makroekonomik istikrar göstergesi olarak ele alınmaktadır. Ülke verileri incelendiğinde bütçe dengesinin açık yönünde gerçekleştiği görülmektedir. Ekonomilerde genişletici politikalar sırasında bütçe açığı genellikle artar ve bu durum finanse edilen kamu borcunun sürdürülebilirliği ile ilişkilidir.

Türkiye ekonomisi bütçe dengesi verilerini gösteren şekil 5'te bütçe açığının 2006-2010 yılları arasında artış gösterdiği, 2011 yılında ciddi bir toparlanış sergilediği görülmektedir. 2013 yılı ile birlikte açık seyrinin giderek arttığı, bu duruma 2018 krizi, 2020 pandemisi ve ülkedeki iktisat politikalarının çok büyük etkisinin olduğu yadsınamaz.

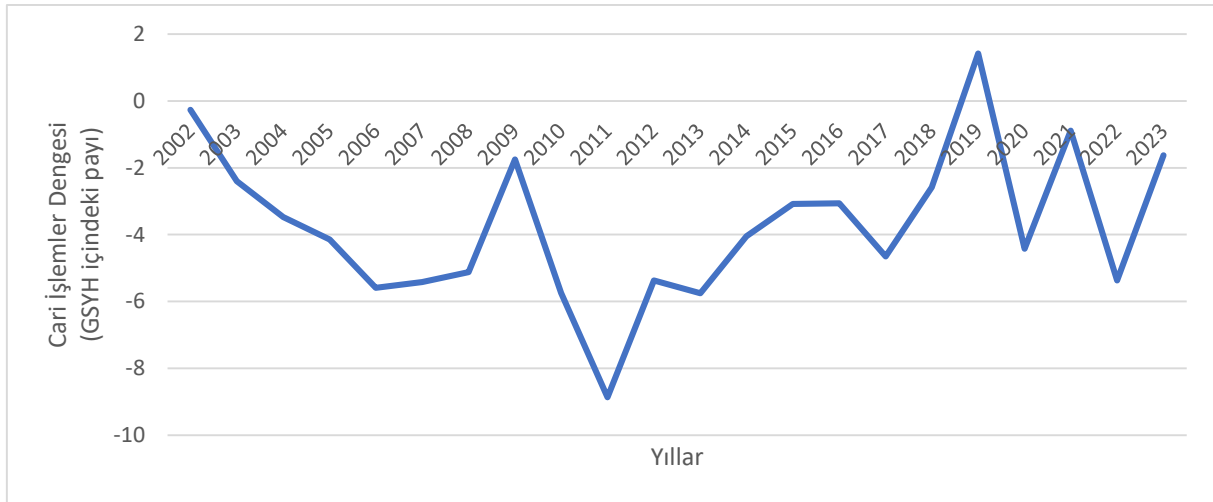
Şekil 5: Bütçe Dengesinin GSYH'ya Oranı



Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Cari işlemler dengeleri; yatırımlar ve dış borçlanma veya döviz rezervlerinin azaltılması yoluyla sürdürülebilir şekilde finanse edilebilir. Şekil 6'da, dış dengenin sayısallaştırılmasının bir ölçüsü olan cari işlemler dengesinin GSYH'ye yüzdesinin gelişimi sunulmaktadır. Cari açığın GSYH içindeki payında sürekli bir artış görülmektedir.

Şekil 6: Cari Dengenin GSYH'ye Oranı



Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

5. Bulgular

Belirsizlik ve aşırı değişkenlik koşullarında Türkiye ekonomisindeki mevcut eğilimler, yakınsak ve ıraksak etkilerin olumsuz yansımalarını zamanında değerlendirmek ve etkisiz hale getirmek için ulusal ekonominin makroekonomik istikrarının niteliksel ve niceliksel kriterlerinin belirlenmesini gerektirmektedir. Buna karşılık, makroekonomik istikrarın niteliksel ve niceliksel kriterlerindeki değişimlerin olumsuz eğilimlerinin zamanında tespiti, iç ve dış şoklara hızlı tepki verilmesine ve rekabet gücünün artırılmasına olanak sağlamaktadır. Üstelik bu durum, ekonomik büyümeyi hızlandıracaktır. Ancak makroekonomik istikrarın seviyesini gösteren bir dizi göstergenin seçilmesi önemlidir.

Türkiye'nin 2002-2023 yılları arasında MSP'sinin hesaplandığı ana temel endekslerinin özellikleri Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1: 2002-2023 Dönemi Türkiye Ekonomisi İçin Alt Endeksler ve MSP Endeksi

Türkiye	İndeksler	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
	MSP	0,16	0,53	0,66	0,67	0,61	0,52	0,52	0,02	0,68	0,36	0,44
MSP ₁	0,16	0,50	0,74	0,83	0,78	0,61	0,50	-0,06	0,82	0,78	0,52	
MSP ₂	0,01	0,03	-0,08	-0,16	-0,17	-0,09	0,02	0,08	-0,14	-0,41	-0,07	
İndeksler	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	
MSP	0,50	0,53	0,56	0,50	0,75	0,84	0,82	0,71	1,47	3,42	1,29	
MSP ₁	0,70	0,60	0,64	0,53	0,87	0,86	0,83	0,68	1,51	3,54	1,28	
MSP ₂	-0,20	-0,07	-0,07	-0,03	-0,13	-0,01	-0,01	0,03	-0,03	-0,11	0,01	

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Hesaplama, MSP alt endeksleri dinamik ölççeği dikkate alınarak aşağıdaki şekilde yapılmıştır:

- 1) GSYH seviyesindeki değişim indeksi r, %12 ila -%5 arasında bir aralığa sahiptir.
- 2) İşsizlik oranı U, %15 ile %0 arasındadır.
- 3) Tüketici fiyat indeksi (CPI), %100 ile %1 arasında değişmektedir.
- 4) Bütçe dengesinin GSYH'ye oranı G değişimleri, -%12 ile %0 arasındadır.
- 5) Cari işlemler dengesinin GSYH'ye oranı CA, -%9 ile %0 arasında değişmektedir.

2002-2023 döneminde Türkiye'deki makroekonomik istikrarın analizi, ekonomik döngünün farklı aşamalarında iç (a, b ve c üçgenlerinin yüzeylelerinin toplamı) ve dış faktörlerin (d ve e üçgenlerinin yüzeylelerinin toplamı) etkisinin yapısını dikkate alarak; 2001 Türkiye ekonomik krizinin sonrası ve 2007 küresel kriz öncesi dönem (2002-2007), küresel kriz dönemi (2008-2018) ile kriz sonrası dönemi (2019-2023) ekonominin istikrara kavuşmasının kaotik sürecini ve ülkenin makroekonomik istikrar oranının farklı yönelimini göstermektedir.

Türkiye, 2002-2007 döneminde en yüksek MSP değerine (0.67) 2005 yılında ulaşmıştır. 2005 yılından 2007 yılına kadar mali denge ve dış sektör üçgenleri sürekli büyümektedir. 2003 yılında MSP₂ endeksi analiz edilen dönemde en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 2002'den 2023'e kadar geçen süre boyunca 0,5'ten yüksek olan yeterli makroekonomik istikrar oranı, ülke tarafından sadece 2002'den 2007'ye kadar olan dönemde gerçekleştirilmiştir. Söz konusu dönem boyunca, iç faktörler MSP yapısında büyük bir özgül ağırlığa sahip olmuştur.

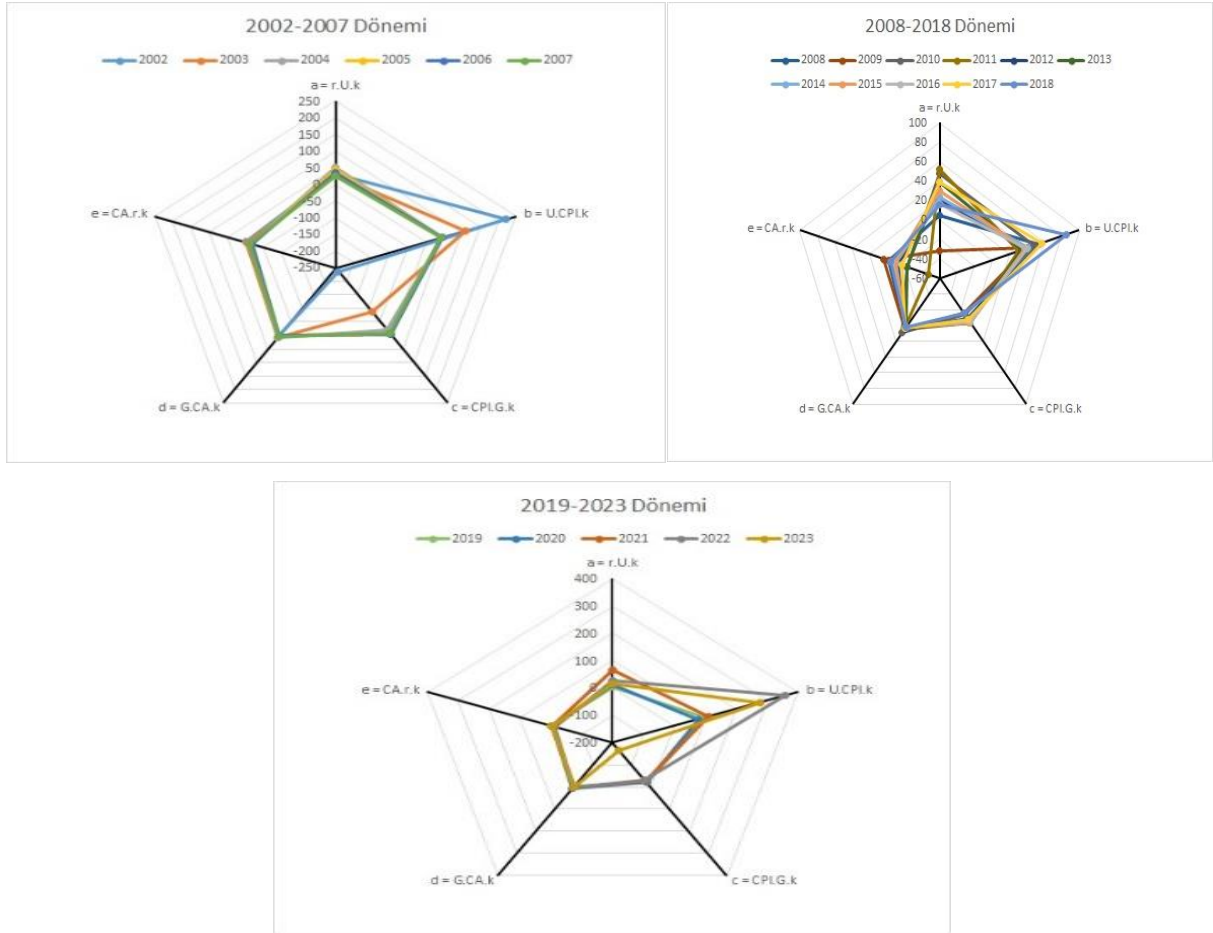
2008 yılında durum esas olarak dış faktörler nedeniyle kötüleşmiştir. 2008-2018 yılları arasındaki tüm kriz dönemi boyunca MSP₂ alt endeksi genel olarak azalmış ve 2011 yılında minimum değere sahip olmuştur. MSP₁ alt endeksinin 2008-2018 yılları arasındaki büyük özgül ağırlığı, makroekonomik durumun ülkedeki yerli üretime bağlı olduğunu kanıtlamaktadır. 2008 krizi sonrası dönemdeki istikrar sürecinde hem dış hem de iç faktörler makroekonomik istikrar seviyesinin artmasına yardımcı olmuştur. İç faktörlerin büyük özgül ağırlığı, piyasaların açıklığı ve kademeli GSYH büyüme artışından kaynaklanmaktadır. 2019 yılında MSP oranı, 2008 yılına kıyasla daha yüksektir.

İç kürenin (GSYH değişimleri ve işsizlik oranları ile sınırlanan reel alan; işsizlik ve enflasyondan oluşan stagflasyon alanı; enflasyon dinamiklerine ve devlet bütçe dengesine bağlı olan bütçe ve enflasyon alanı) oluşumunu belirleyen MSP₁ göstergesi, 2019 yılına kadar nispeten ortalama bir düzeyde kalmıştır. Dış faktörlere bağlı alanın oluşumunu belirleyen MSP₂ göstergesi, daha düşük kalmaktadır. Türkiye ekonomisi, devlet bütçe dengesi ve cari hesap durumunun büyüklükleri tarafından belirlenen mali denge alanı ile cari hesap dengesi ve

GSYH büyümesinin oluşumundan kaynaklanan dış sektör alanlarında çok daha fazla makroekonomik istikrarsızlık yaşamıştır. Önceki göstergelerde olduğu gibi 2019'dan sonra Türkiye ekonomisi için çok daha güçlü şekilde istikrarda önemli bir dalgalanma görülmektedir.

MSP göstergesinin ve alt endeksleri olan MSP_1 ve MSP_2 'nin hesaplanması, ulusal ekonominin istikrara kavuşması veya istikrarsızlaşmasındaki ilerleme alanlarını ile hükümet etkisi düzeyinin belirlenmesini sağlamaktadır. 2002-2023 dönemi için yapılan makroekonomik istikrar araştırmasının elde edilen sonuçları, beşgen yüzey formlarının dengesizliğini göstermektedir. Bu da ayrı ana makroekonomik endekslerin farklı oranlarda hareket ettiğini ifade etmektedir.

Şekil 7. Türkiye’de Ekonomik Döngünün Farklı Dönemlerdeki MSP Profillerinin Karşılaştırılması



Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

MSP analizinin temel dezavantajının yorumlama özelliğindeki kısıtlar olmasından hareketle çalışmanın modeller kısmında önerilen makroekonomik istikrar göstergesi (IMS) yardımıyla da analiz yapılmıştır.

Tablo 2: 2002-2023 Dönemi Türkiye Ekonomisi İçin Makroekonomik Değişkenlere Ait IMS Değerleri

Yıllar	GSYH (r) (IMS)	İşsizlik (U) (IMS)	Enflasyon (CPI) (IMS)	Cari İşlemler Dengesi (CA) (IMS)	Bütçe Dengesi (G) (IMS)
2002	6,929718	2,699801193	5,860448221	8,366799882	0
2003	6,508737	3,065606362	2,324014297	6,286513017	2,452471483
2004	8,988891	3,654075547	0,355474066	5,245348706	5,798479087
2005	8,494652	3,252485089	0,292031542	4,593131375	9,591254753
2006	7,237385	2,439363817	0,506697264	3,183994503	10

Tablo 2 devamı

2007	6,066118	2,554671968	0,37937949	3,350145859	9,087452471
2008	3,465575	3,906560636	0,634896818	3,647089316	8,897338403
2009	-0,00194	9,992047714	0,00014784	6,919722806	5,570342205
2010	8,147051	5,723658052	0,350657615	3,039026551	7,290874525
2011	9,852467	1,568588469	0,033587598	-0,000202153	9,344106464
2012	5,909282	0,41749503	0,399874351	3,402227018	8,783269962
2013	8,183159	1,41749503	0,188175947	3,030187761	9,581749049
2014	6,002285	1,791252485	0,394273799	4,684868541	9,467680608
2015	6,706327	2,592445328	0,215085324	5,626357267	9,600760456
2016	5,008047	3,775347913	0,23087105	5,640033943	9,467680608
2017	7,578104	3,815109344	0,74088875	4,099707409	9,106463878
2018	4,817454	3,888667992	1,526258538	6,10605419	8,707224335
2019	3,467728	9,403578529	1,35132025	9,998686659	7,80418251
2020	4,108142	8,246520875	0,91264872	4,317971151	7,252851711
2021	9,999622	5,902584493	2,020359172	7,76278312	7,908745247
2022	6,367447	2,846918489	9,999823795	3,397210238	9,66730038
2023	5,424354	0	8,858613382	7,043731778	5,427756654

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

- GSYH oranı değişkeni (r); 10 ila 0 arasında bir aralığa sahiptir.
- işsizlik oranı değişken aralığı (U); 10 ila 0 arasındadır.
- enflasyon değişkeni (CPI); 9.9998 ila 0.0002 arasındadır.
- GSYH'nin yüzdesi olarak bütçe açığı (G); 10'dan 0'a
- GSYH'nin yüzdesi olarak cari denge (CA); 0 ila 10 arasındadır.

Tablo 3: 2002-2023 Dönemi Türkiye Ekonomisi İçin IMS Değerleri

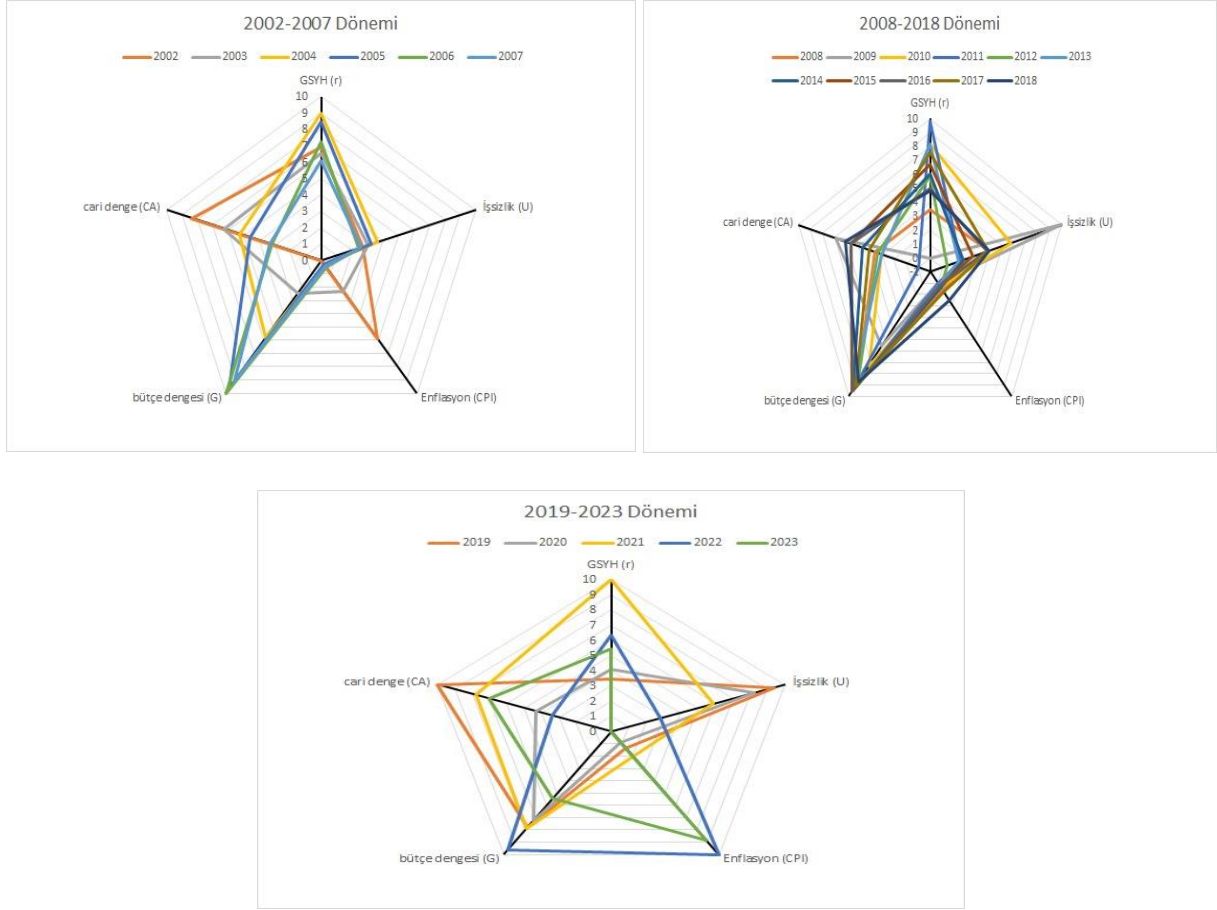
Türkiye	İndeks	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
	IMS		23,86	20,64	24,04	26,22	23,37	21,44	20,55	22,48	24,55	20,80
Türkiye	İndeks	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
	IMS		22,40	22,34	24,74	24,12	25,34	25,05	32,03	24,84	33,59	32,28

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 3'deki değerler incelendiğinde Türkiye ekonomisi - IMS (20; 30] - orta istikrarlı ekonomi olarak tespit edilmiştir. 2019 yılı IMS değeri, 2018'de liranın dalgalanmalar hâlinde büyük oranda değer kaybetmesiyle

başlayan kriz nedeniyle orta istikrarlı ekonomi aralığına geçmiştir. Ayrıca 2021 ve 2022 yılları ekonomik göstergelerinde Covid-19 etkisinin yoğun olarak hissedildiği yıllardır. Belirtilen yıllarda da orta istikrarlı ekonomi aralığına geçilmiştir. Bu durum Türkiye ekonomisi için olumlu bir gelişme gibi görünse de incelenen dönemin geneli ele alındığında ülkenin orta istikrarlı ekonomi olmadığı görülmektedir.

Şekil 8. Türkiye’de Ekonomik Döngünün Farklı Dönemlerdeki IMS Profillerinin Karşılaştırılması



Mali krizin bir sonucu olarak makroekonomik istikrarın analiz edilen dönemde her açıdan kötüleştiği belirtilmelidir. Durumun kötüleşmesi önce enflasyona sonrasında işsizliğe, bütçe açığına ve dış açığa neden olmuştur. Türkiye ekonomisindeki enflasyon artış oranı incelendiğinde bunun önemli bir sorun olduğu görülmektedir. Ülkenin ekonomik üretim kapasitesini zayıflatan en önemli faktörlerden biri, tüketicilerin enflasyonudur. Ülke ekonomisinin makroekonomik gelişmişlik düzeyiyle uyumamaktadır. 2019, 2021 ve 2022 yıllarında makroekonomik göstergelerde iç ve dış faktörlerden kaynaklanan olayların etkileri çok açıktır.

6. Sonuç

Ekonomileri istikrara kavuşturmak için ortak ve temel farklılıkları vurgulamak gerekliliğiyle bir dönemden diğerine geçişte makroekonomik politikalar hakkında bir görüş elde etmeyi sağlayan makroekonomik istikrar beşgeni kavramı kullanılmaktadır. Bu kavram, kamu politikalarının etkinliğinin değerlendirilmesi konusunda yeni bir anlayış getirmiştir. Yaklaşımın tüm avantajlarına rağmen ekonomide sürdürülemezliğe yol açabilecek dengesizlikleri ortaya koyamaması gibi önemli bir kısıtlılığı da vardır.

Çalışmanın konusu, düşük-orta gelirli Türkiye ekonomisinde 2001 yılında yaşanan kriz için uygulanan politikaların ve sonrasındaki yirmi yılın istikrar durumunu analiz edebilme amaçlamaktadır. Bu bağlamda, ulusal ekonominin makroekonomik istikrar düzeyinin bütüncül bir şekilde değerlendirilmesine yönelik kavramsal çerçeve geliştirilmiştir. 2007-2008 finansal krizi ile başlayan dönemde meydana gelen olaylar dünyada ekonomi araştırmacılarının ilgisini çekmiş, ekonomik ve finansal sistemin gözetiminde önemli iyileştirmeler yapılması gerektiği vurgulanmıştır. O dönemde oluşan küresel kırılganlık, makroekonomik olayların meydana gelmesine neden olan zafiyetler ve nedenlere ilişkin endişeler doğurmuştur. Böylece farklı ölçüm teknikleri ortaya çıkmıştır.

İstikrar beşgeni modeli (MSP), kamu politikalarının geliştirilmesine temel teşkil eden ve politikaların etkinliğini değerlendiren bir araçtır. MSP modelinin ana bulguları, modelin Türkiye ekonomisinin analizi için

uygulanabilir olduğunu teori ve literatür açısından da kanıtlamaktadır. Türkiye ekonomisinin makroekonomik istikrar düzeyinin değerlendirilmesinde sadece statik değil aynı zamanda konjonktürel bileşenlerin de dikkate alınması gerektiği de doğrulanmaktadır. Makroekonomik göstergelerinin 2002-2023 yılları arasındaki dinamiğinin ve ekonomik işleyişinin sistematik ve yapısal bir kriz silsilesini gösterdiğini belirtmek gerekir. Bu eğilimin içsel temel tetikleyicileri; ekonomik büyümenin kısıtlanması ve temel makroekonomik göstergelerin kötüleşmesi (temel göstergelere göre makroekonomik dengesizlikler); sanayi üretiminin düşüşe geçmesi; başta yatırım faaliyetleri olmak üzere ekonomik faaliyetlerin azalması; nüfusun (hane halkının) refahının bozulması ve işsizliğin artması; başta kamu sektöründe olmak üzere artan borç baskısı; ekonominin artan gölgelemesi olarak sıralanabilir.

Ceteris paribus varsayımı gerçek dünyada karşılanmamaktadır. Karşılaştırmalı analiz kullanılmasına rağmen, hangi faktörlerin makroekonomik istikrarda ne ölçüde düşüşe neden olduğunun bilinmemesi araştırmanın en ciddi sınırlamasıdır. Covid-19 salgınının patlak vermesinin zamanlaması göz önüne alındığında, ekonomik etkileri birbirinden izole etmek mümkün değildir. MSP analizinin temel dezavantajının yorumlama özelliğindeki kısıtlar olması nedeniyle modifiye edilmiş makroekonomik istikrar göstergesi (IMS) analizi kullanılmıştır. Bu analiz, kamu politikalarının etkinliğinin değerlendirilmesine ilişkin detaylı bir istatistikî değerlendirme sağlamaktadır. Elde edilen sonuçlar, Covid-19 salgınının getirdiği verilerdeki aykırı değerlerin hesaba katılmasının politika belirsizliğine yönelik şoklarının Türkiye ekonomisi GSYH büyümesi üzerinde ekonomik ve istatistiksel olarak anlamlı bir daraltıcı etkisinin belirlenmesine olanak sağladığını göstermektedir.

Sonuç olarak analiz döneminde yaşanan ekonomik ve finansal krizleri aşmanın temel çözüm yollarından birisi, kamu harcamalarını azaltarak ekonomik büyümeyi yerli ve yabancı yatırımlarla canlandırmak olmalıdır. Bir başka yol; mali kaçakçılığın azaltılması veya kaynakların toplanma düzeyinin artırılması yoluyla elde edilebilecek kişi başına düşen GSYH artışını elde etmektir. Kamu harcamaları, vergiler ve borçlanma gibi maliye politika araçlarının dengeli bir şekilde yönetilmesi de şarttır. Aşırı borçlanma ve harcamaların kontrol altında tutulması, mali disiplinin korunması önemlidir. Merkez bankasının, para arzını ve faiz oranlarını ayarlayarak enflasyonu kontrol etmeye ve ekonomik istikrarı sağlamaya yönelik politikaları ekonomik dengesizlikleri azaltabilir ve/veya dalgalanmaları hafifletebilir. Ayrıca döviz kuru istikrarının sağlanması, dış ticaret dengesi ve sermaye akışlarının istikrarını etkileyebileceği için döviz kuru politikalarının uluslararası rekabet edebilirliği ve dış şoklara karşı direnci artırmaya yönelik olması gereklidir.

Finansal kurumların sağlığı ve istikrarı için etkili düzenleme ve gözetim önemlidir. Bankaların sermaye yeterliliği, kredi standartları ve risk yönetimi uygulamaları finansal sistemin dayanıklılığını artırabilir. Ekonomi politikalarının koordinasyonu ve tutarlılığı, istikrarlı bir makroekonomik çerçevenin oluşturulmasında yardımcıdır. Uzun vadeli hedeflerin belirlenmesi ve politika uyumunun sağlanması istikrarı sağlamada temel teşkil etmektedir. Ekonomik yapısal reformlar, verimliliği artırabilir, rekabeti teşvik edebilir ve ekonomik büyümeyi destekleyebilir. İstihdam piyasası ve vergi reformları, eğitim ile sağlık sistemlerinin iyileştirilmesi gibi adımlar, ekonomik istikrarı artırabilir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Bu çalışma tek yazarlı olduğu için katkı payı %100'dür.

Kaynakça

- Ahangari, A., Arman, A., & Saki, A. (2014). The estimation of Iran's macroeconomics instability index. *Management Science Letters*, 4(5), 871-882.
- Assane, D., & Grammy, A. (2003). Institutional framework and economic development: international evidence. *Applied Economics*, 35(17), 1811-1817. <https://doi.org/10.1080/0003684032000152862>
- Awujola, A., Iyakwari, A. D. B., & Bot, R. E. (2020). Examination of the relationship between oil price shock and macroeconomic variables in Nigeria. *SocioEconomic Challenges*, 4(1), 102-110.
- Bjørnskov, C. (2012). How does social Trust affect economic growth? *Southern Economic Journal*, 78(4), 1346-1368.
- Bleaney, M. F. (1996). Macroeconomic stability, investment and growth in developing countries. *Journal of development economics*, 48(2), 461-477.
- Butkiewicz, J. L., & Yanikkaya, H. (2006). Institutional quality and economic growth: Maintenance of the rule of law or democratic institutions, or both? *Economic Modelling*, 23(4), 648-66. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2006.03.004>.
- Cariolle, J. (2012). Measuring macroeconomic volatility: Applications to export revenue data, 1970-2005. *FERDI Working paper*, 14, 1-50.

- Chen, Y., Lyulyov, O., Pimonenko, T., & Kwilinski, A. (2023). Green development of the country: Role of macroeconomic stability. *Energy & Environment*, 1-23. DOI: 10.1177/0958305X231151679
- Clarida, R., Gali, J., & Gertler, M. (2000). Monetary policy rules and macroeconomic stability: Evidence and some theory. *The quarterly journal of economics*, 115(1), 147-180.
- Dearmon, J., & Grier, K. (2009). Trust and development. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 71(2), 210-220.
- Disli, M., Ng, A., & Askari, H. (2016). Culture, income, and CO2 emission. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 62, 418–428.
- Dobrzański, P. & Bobowski, S. (2020). The macroeconomic stabilisation pentagon as an indicator of the competitiveness of the country. A new approach to comparative analysis, Paper presented at the 35th IBIMA Conference, Seville, Spain.
- Dornbusch, R., & De Pablo, J. C. (1989). *Debt and macroeconomic instability in Argentina. In developing country debt and the world economy*. US: University of Chicago Press.
- Dźwigoł, H. (2021). The Uncertainty Factor in the Market Economic System: The Microeconomic Aspect of Sustainable Development. *Virtual Economics*, 4(1), 98-117. [https://doi.org/10.34021/ve.2021.04.01\(5\)](https://doi.org/10.34021/ve.2021.04.01(5))
- Fischer, S. (1993). The role of macroeconomic factors in growth. *Journal of Monetary Economics*, 32(3), 485-512.
- Fodjou, W., Noula, A. G., & Mevamba-Chekem, J. (2021). Economic resilience in sub-saharan Africa: An analysis of the determinants. *International Journal of Innovative Science and Research Technology*, 6(6), 796-805.
- Gorodnichenko, Y., & Roland, G. (2017). Culture, institutions, and the wealth of nations. *Review of Economics and Statistics*, 99(3), 402-416. doi:10.1162/REST_a_00599
- Grosso, J. L., & Smith, T. L. (2012). Poverty and unemployment: A cultural approach. *Thunderbird International Business Review*, 54(1), 79-90.
- Hopwood, B., Mellor, M., & O'Brien, G. (2005). Sustainable development: Mapping different approaches. *Sustainable Development*, 13(1), 38-52.
- Hurduzeu, G., & Lazar, M. I. (2015). An assessment of economic stability under the new European economic governance. *Management Dynamics in the Knowledge Economy*, 3(2), 301-315.
- Ionita, R. O. (2015). The evolution of the macroeconomic stabilization pentagon in Romania, Czech republic and Hungary. *The Annals of the University of Oradea*, 25(1), 733-741.
- Iqbal, N., & Nawaz, S. (2010). Fiscal decentralization and macroeconomic stability: Theory and evidence from Pakistan. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/27184/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 30.04.2024.
- İsmihan, M., Metin-Özcan, K., & Tansel, A. (2005). The role of macroeconomic instability in public and private capital accumulation and growth: The case of Turkey 1963–1999. *Applied Economics*, 37(2), 239-251.
- Kharazishvili, Y., Kwilinski, A., Grishnova, O., & Dzwigol, H. (2020). Social safety of society for developing countries to meet sustainable development standards: Indicators, level, strategic benchmarks (with calculations based on the case study of Ukraine). *Sustainability*, 12(21), 1-21. doi:10.3390/su12218953
- Knack, S., & Zak, P. J. (2003). Building trust: public policy, interpersonal Trust, and economic development. *Supreme Court Economic Review*, 10, 91-107.
- Kolodko, G. W. (1993). Stabilization, recession and growth in a postsocialist economy. *Economic Journal on Eastern Europe and the Soviet Union*, 3(1), 3-38.
- Kotliński, K. (2023). The macroeconomic stability of United Kingdom after Brexit. *Economics and Law*, 22(3), 599-611.
- Kwon, O. Y. (2019). Social trust and economic development: The case of South Korea. UK: Edward Elgar.
- Levchenko, V., Boyko, A., Savchenko, T., Bozhenko, V., Humenna, Yu. & Pilin, R. (2019). State Regulation of the Economic Security by Applying the Innovative Approach to its Assessment. *Marketing and Management of Innovations*, 4, 364-372. <http://doi.org/10.21272/mmi.2019.4-28>
- Lyeonov, S. V., Vasylieva, T. A., & Lyulyov, O. V. (2018). Macroeconomic stability evaluation in countries of lower-middle income economies. *Scientific Bulletin of National Mining University*, 1, 138-146.

- Lyulyov, O. (2018a). *Macroeconomic stability of the national economy: A monograph*. Sumy: University Book.
- Lyulyov, O. (2018b). *Macroeconomic stability: EU experience and situation assessment for Ukraine*. O. Prokopenko, V. Omelyanenko, Y. Ossik. (Ed.) *National Security & Innovation Activities: Methodology, Policy and Practice: Monograph* (pp. 36–46). Bielsko-Biala: University of Bielsko-Biala
- Lyulyov, O., Chortok, Y., Pimonenko, T., & Borovik, O. (2015). *Ecological and Economic Evaluation of Transport System Functioning According To the Territory Sustainable Development*. *International Journal of Ecology & Development*, 30(3), 1-10.
- Lyulyov, O., Chygryn, O., and Pimonenko, T. (2018, November). *National Brand as a Marketing Determinant of Macroeconomic Stability*. *Marketing and Management of Innovations*, 3, 142-152. <http://doi.org/10.21272/mmi.2018.3-12>
- Lyulyov, O.V., Pimonenko, T.V., Chen, Y., & Kwilinski, A. (2023). *Macroeconomic stability of the country: the nexus of institutional and behavioural dimensions*. *Economics and Sociology*, 16(4), 264-288.
- Lyulyov, O.V., Pimonenko, T. V., Kwilinski, A., Us, Y. O., Arefieva, O., Akimov, O., & Pudryk, D. (2020). *Government Policy on Macroeconomic Stability: Case for Low-and Middle-Income Economies*. Paper presented at the IBIMA Conference, Granada, Spain
- Malina, A., & Mierzwa, D. (2014). *The Impact of the Global Crisis on the Macroeconomic Stability of the Countries of Central and Eastern Europe and Germany*. *ECB Occasional Paper*, 114, 13-24.
- Martínez, V., & Sanchez-Robles, R.B. (2012). *Macroeconomic stability and growth in Eastern Europe*. In G. Erreygers & W. Meeusen (Eds.). *Macroeconomics and beyond: essays in honour of Wim Meeusen* (pp. 131-144). Garant: Antwerp
- Martinez-Vazquez, J., & McNab, R. M. (2006). *Fiscal decentralization, macrostability, and growth*. *Revista de Economia Publica* 179, 25–49.
- Mauk, M. (2022). *Stable support for democracy in East and Southeast Asia? Examining citizens' trust in democratic institutions*. *East Asia*, 39(3), 239-257. <https://doi.org/10.1007/s12140-021-09381-y>.
- Michau, J. B. (2013). *Unemployment insurance and cultural transmission: theory and application to European unemployment*. *Journal of the European Economic Association*, 11(6), 1320-1347.
- Minkov, M., & Blagoev, V. (2009). *Cultural values predict subsequent economic growth?* *International Journal of Cross Cultural Management*, 9(1), 5-24
- Misztal, A., Kowalska, M., Fajczak-Kowalska, A., & Strunecky, O. (2021). *Energy efficiency and decarbonization in the context of macroeconomic stabilization*. *Energies*, 14(16), 1-18. <https://doi.org/10.3390/en14165197>
- Montiel, P., & Servén L. (2006). *Macroeconomic stability in developing countries: how much is enough?* *World Bank Research Observer*, 21(2), 151-178. doi: 10.1093/wbro/lkl005.
- Naseer, M. M., Guo, Y., & Zhu, X. (2022). *Stock performance, sector's nature and macroeconomic environment*. *Financial Markets, Institutions and Risks*, 6(1), 2521-1250.
- Ocampo, J. A. (2008). *The Washington Consensus Reconsidered: Towards a New Global Governance*. N. Serra & J. E. Stiglitz (Eds.) *A broad view of macroeconomic stability*. (pp. 63-94). New York: DESA
- Orphanides, A. (2004). *Monetary policy rules, macroeconomic stability, and inflation: A view from the trenches*. *Journal of Money, Credit, and Banking*, 36(2), 151-175.
- Pedraza, J.A.P. (2012). *The role of macroeconomic instability on economic growth rate: the case of Colombia, 1950-2009*. <http://teacongress.org/papers2012/PEDRAZA.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 24.04.2024.
- Pieloch-Babiarz, A., Misztal, A., & Kowalska, M. (2021). *An impact of macroeconomic stabilization on the sustainable development of manufacturing enterprises: The case of Central and Eastern European Countries*. *Environment, Development and Sustainability*, 23(6), 8669-8698.
- Razić, S., & Kasumović, M. (2019). *Macroeconomic stability of new member states of the European Union: Fifth enlargement*. *Theoretical and Applied Economics*, 26(618), 23–35.
- Rodrik, D., Subramanian, A., & Trebbi, F. (2004). *Institutions rule: The primacy of institutions over geography and integration and economic development*. Retrieved from <https://www.nber.org/papers/w9305> Accessed 24.01.2024

- Rojek, K. (2023). Factors affecting the international competitiveness of polish economy system in 2004-2019. *Competitiveness Review: An International Business Journal*, 33(2), 483-502.
- Rozzko-Wójtowicz, E., & Grzelak, M. M. (2020). Macroeconomic stability and the level of competitiveness in EU member states: a comparative dynamic approach. *Oeconomia Copernicana*, 11(4), 657-688.
- Roth, F. (2022). Does Too Much Trust Hamper Economic Growth?. In *Intangible Capital and Growth: Essays on Labor Productivity, Monetary Economics, and Political Economy*, 1 (pp. 141-165). Cham: Springer International Publishing.
- Samoliuk, N., Bilan, Y., Mishchuk, H., & Mishchuk, V. (2022). Employer brand: key values influencing the intention to join a company. *Management & Marketing*, 17(1), 61-72.
- Sancak, C., & Jaramillo, L. (2007). Growth in the Dominican Republic and Haiti: Why has the grass been greener on one side of Hispaniola. *IMF Working Papers*, 7(63), 1-33.
- Santos, A. D., Ribeiro, S., Castela, G., & da Silva N. T. (2017). The dynamics between economic growth and living standards in EU countries: a STATICO approach for the period 2006–2014. *Estudios de Economía Aplicada*, 35(3), 629-652.
- Shpak, N., Kulyniak, I., Gvozdz, M., Pyrog, O., & Sroka, W. (2021). Shadow economy and its impact on the public administration: Aspects of financial and economic security of the country's industry. *Administratie Si Management Public*, 36, 81-101. <http://doi:10.24818/AMP/2021.36-05>
- Sorsa, P. (2006). Macroeconomic challenges with EU accession in South-eastern Europe: an overview. *IMF Working Paper*, 40, 1–27.
- Tabellini, G. (2010). Culture and institutions: Economic development in the regions of Europe? *Journal of the European Economic Association*, 8(4), 677–716.
- Tiutiunyk, I., Zolkover, A., Maslov, V., Vynnychenko, N., Samedova, M., Beshley, Y., & Kovalenko, O. (2020). Indices of innovation activity as components of macroeconomic stability assessment: How does the shadowing of investment flows affect? *Marketing and Management of Innovations*, 4, 26-40. <http://doi.org/10.21272/mmi.2020.4-02>.
- Tkachenko, V., Kwilinski, A., Korystin, O., Svyrydiuk, N., & Tkachenko, I. (2019). Assessment of information technologies influence on the financial security of economy. *Journal of Security and Sustainability Issues*, 8(3), 375-385. [http://doi:10.9770/jssi.2019.8.3\(7\)](http://doi:10.9770/jssi.2019.8.3(7))
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü, (2024). Veri seti. <https://muhasebat.hmb.gov.tr/sayfasından erişilmiştir>. Erişim Tarihi: 13.02.2024
- Vijayaraghavan, M., & Ward, W. A. (2001). Institutions and economic growth: Empirical evidence from a cross-national analysis. <https://www.clemson.edu/cafls/departments/aes/centers/cit/> sayfasından erişilmiştir Erişim Tarihi: 31.03.2024.
- Yuan, Z., & Wang, L. (2019). Trust and Economic Development: A Literature Review. *Journal of Lanzhou University of Finance and Economics*, 35(2), 1-14.
- Vasylieva, T., Lyeonov, S., Lyuluov, O., & Kyrychenko, K. (2018). Macroeconomic stability and its impact on the economic growth of the country. *Montenegrin Journal of Economics*, 14(1), 159–170. <https://doi.org/10.14254/1800-5845/2018.14-1.12>.
- Wang, Z. (2005). Before the emergence of critical citizens: Economic development and political Trust in China. *International Review of Sociology*, 15(1), 155-171.
- Wanta, W. (2018). Media Influence on the Public's Perceptions of Countries: Agenda-Setting and International News. In *Bridging Disciplinary Perspectives of Country Image Reputation, Brand, and Identity* (pp. 252-263). London: Routledge.
- World Bank, (2024). Data set. <https://data.worldbank.org/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 13.02.2024
- Zaman, C., & Drcelic, B. (2009). Macro-stabilisation issues in the Serbian economy: Methodological evaluation. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1521660 sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 24.04.2024
- Zolkover, A. O., & Georgiev, M. (2020). Shadow investment activity as a factor of macroeconomic instability. *Financial Markets, Institutions and Risks*, 4(4), 83-90.

Żuchowska, D. (2013). Assessment of the Central and Eastern Europe Economies in the Years 2007- 2010 Based on the Model of the Macroeconomic Stabilization Pentagon. Equilibrium. *Quarterly Journal of Economics and Economic Policy*, 8(4), 49-64.

Araştırma Makalesi / Research Article

SAĞLIK HİZMETLERİNE DAİR BİREYLERİN ALGILARI VE TUTUMLARINDAKİ DEĞİŞİM: TÜRKİYE ÖRNEĞİ*

Hakan YILDIZ¹, Eyyup ECEVİT², Ertuğrul YILDIRIM³, Deniz ŞÜKRÜOĞLU⁴

ÖZET

Bu çalışmada, Türkiye'de bireylerin sağlık hizmetlerinden memnuniyeti, genelde hangi sağlık kuruluşunu tercih ettikleri ve son bir yıl içerisinde en son tercih ettikleri sağlık kuruluşu ile bu tercihin nedenleri 2003-2021 yılları arasında TÜİK Yurtiçi Memnuniyet Anketi (YMA) mikro verileri kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada her yıl için ayrı ayrı ANOVA ve Ki-kare testleri uygulanmıştır. Ulaşılan bulgulara göre; sağlık hizmetlerinden memnuniyette 2013 yılına kadar hızlı bir artış trendi gözlenirken, 2014-2019 yılları arasında memnuniyet oranları dalgalı bir seyir izlediği görülmüştür. Ancak ilginç bir şekilde, 2020 yılında, muhtemelen COVID-19 pandemisinin de etkisiyle, önceki yıllara ve bir sonraki yıla göre bireylerin sağlık hizmetlerinden memnuniyetinin tüm gruplarda anlamlı bir şekilde yüksek çıkması dikkat çekicidir. Sağlık kuruluşu türüne göre başvuru oranlarında yıllar itibarıyla yaş, eğitim düzeyi ve gelir seviyesine göre önemli değişimler meydana gelmiştir. Son bir yıl içinde tercih edilen sağlık kuruluşu tercihinin nedeni incelendiğinde, 2003 yılında zorunluluk nedeniyle tercih oranı %76 seviyesinden 2021 yılında %26 seviyesine kadar düşmüştür. Yakınlık, memnuniyet ve diğer nedenlerle tercih edilme oranı da sırasıyla %13, %6 ve %3,39'dan %38, %27 ve %7,18'ye yükselmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Kuruluşu Tercihi, Sağlık Hizmetlerinden Memnuniyet, Kamu Hastane Tercihi, TÜİK.

JEL Sınıflandırması: I11, I18, D91

CHANGES IN INDIVIDUALS' PERCEPTIONS AND BEHAVIORS ABOUT HEALTH SERVICES: TURKISH CASE

ABSTRACT

In this study, individuals' satisfaction with health services in Turkey, which health institution they generally prefer, and the health institution they most recently preferred in the last year and the reasons for this preference are examined using micro data from the TURKSTAT "Yurtiçi Memnuniyet Anketi" (YMA) between 2003 and 2021. In the study, ANOVA and Chi-square tests were applied separately for each year. According to the findings, while there was a rapid upward trend in satisfaction with health services until 2013, satisfaction rates fluctuated between 2014-2019. However, it is interesting to note that in 2020, probably due to the impact of the COVID-19 pandemic, individuals' satisfaction with health services was significantly higher in all groups compared to previous years and the following year. There have been significant changes in the application rates by type of health institution over the years according to age, education level and income level. When the reason for choosing a health institution in the last year is analyzed, the rate of preference due to necessity decreased from 76% in 2003 to 26% in 2021. The rate of preference due to proximity, satisfaction and other reasons increased from 13%, 6% and 3.39% to 38%, 27% and 7.18%, respectively.

Keywords: Health Institution Preference, Satisfaction with Health Services, Public Hospital Preference, TURKSTAT.

JEL Classification Codes: I11, I18, D91.

* Bu çalışma sorumlu yazarın doktora tezinin bir bölümünden üretilmiştir.

¹ Doktora Öğrencisi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, hyildiz013@gmail.com

² Prof. Dr., Kayseri Erciyes Üniversitesi, eyyupecevit@erciyes.edu.tr

³ Prof. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, ertugruyl@beun.edu.tr

⁴ Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, dsukruoglu@beun.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Research Questions & Purpose

In this study, by using the microdata of TURKSTAT "Yurtiçi Memnuniyet Anketi" (YMA), it is attempted to express the changes and reasons for individuals' satisfaction with health services, which health institution they prefer, the health institution they last preferred in the last year and the reasons for preferring that health institution from 2003 to 2021 by using 339,785 survey data. It is thought that the study will have a unique value in the literature by examining and summarizing the direction of change in health services in terms of individuals' perceptions

Literature Review

While healthcare provider preference is an important issue examined in the international literature, it has become a topic of research after the "Sağlıkta Dönüşüm Programı" (SDP) in Turkey. Especially after the patients were given the right to choose a healthcare provider, the number of studies has increased significantly. Internationally, Wind and Spitz (1976), Berkowitz and Flexner (1981), Chernew et al. (1998), Gooding (2000), Leister and Stausberg (2007), Moscelli et al. (2016) can be mentioned as some important studies on the subject of health institution choice.

Although different results have been reached under different criteria with the studies conducted in Turkey, Özkoç (2013), Uğur & Tırgil (2018), Yetim and Çelik (2021), İncedere (2023) are similar studies that use TURKSTAT "Yurtiçi Memnuniyet Anketi" (YMA) data. This study differs from other studies in terms of showing the change in health institution preference as of 2003-2021.

Methodology

SDP, which started to be implemented in 2003, has been examined by using pivot tables to examine the impact of its infrastructure investments and policies on individuals using health services and the significant changes in their preferences. ANOVA and Chi-square test were applied separately for each year in the pivot tables obtained.

Results and Conclusions

According to the findings of the study, while there was a faster increase in satisfaction with health services by gender, age distribution, educational status, and income level until 2013, the rate of increase slowed down after 2014 compared to previous years. However, it is noteworthy that in 2020 (pandemic), individuals expressed that they were more satisfied with health services compared to previous years and the following year 2021.

Although individuals still prefer public hospitals over the years in the application rates for health services, there have been significant increases in applications to family medicine and private hospitals compared to 2003. According to education level, there has been a large proportional increase in the preferences of postgraduate graduates for family physicians and private hospitals over the years, while the change in preferences for public and university hospitals is proportionally smaller. According to the income group, while in 2003, individuals in the highest income group could benefit from private hospitals the most, in 2011, individuals in the lower income group also became able to prefer/access private hospitals.

When the reasons for choosing a health institution in the last year are analyzed, the rate of preference due to necessity decreased from 76% in 2003 to 26% in 2021. The rate of preference for proximity, satisfaction, and other reasons increased from 13%, 6%, and 3.39% to 38%, 27%, and 7.18% respectively. This article may serve as an example for future studies in terms of being a study that deals with a very large population and the summary results of the variables used. Further studies can be conducted by applying different analysis techniques to the results obtained from the study.

1. Giriş

Sağlık hizmeti veren kuruluş tercihi, 20. yüzyılın sonları ve 21. yüzyılın başından itibaren önem kazanan ve araştırılan önemli bir konu haline gelmiştir. Bunun temel nedeni, bireysel ve toplumsal olarak geçmişe kıyasla hem zevk ve tercihlerde hem de sahip olunan imkanlar açısından büyük bir değişim meydana gelmiş olmasıdır. Toplumsal olarak meydana gelen değişimi ifade edecek olursak; sağlık teknolojisinde yaşanan gelişmeler, devletlerin sağlık konusunu geçmişe kıyasla günümüzde artık toplumun her kesimi için daha kolay, eşit ve ulaşılabilir hale getirmek istemeleri olduğunu söyleyebiliriz. Bireysel anlamda meydana gelen değişimleri sıralayacak olursak; bilgiye erişimin daha kolay hale gelmesi, bireylerin ekonomik olarak daha iyi bir konuma gelmesi, sağlığa daha fazla önem vermeye başlamaları, sağlık hizmeti sunan kurum ve kuruluşların sayısının artması sağlık kuruluşu tercihi konusunu daha da önemli hale getirmektedir. Wind & Spitz (1976) ile Berkowitz & Flexner'in (1981) yaptıkları çalışmalar, sağlık hizmeti veren kuruluş tercihi konusunun ilk önemli çalışmaları olarak kabul edilebilir. Sağlık hizmetlerinde seçim hakkı ABD, İngiltere, İtalya, Hollanda, Almanya, İsveç ve daha birçok ülkede farklı politika ve şekillerde uygulanmaktadır (Thompson & Dixon, 2006). İngiltere'de 1990 yılında yalnızca bazı özel ameliyatlara için seçim hakkı verilmeye başlanmış (Fotaki, 2014: 6) ve 2008 yılından itibaren karşılaştırmalı olarak hastane performans göstergeleri bireylerin incelemesine açılmış (Djis-Elsinga vd., 2010: 545), Hollanda'da ise 2003 yılında hastaların tercihte bulunurken değerlendirmesi için hastane performans göstergeleri yayınlanmaya başlanmış (Fasolo vd., 2010: 344) olması bireylerin hastane tercihinde daha pasif durumdan daha aktif hale gelmelerine neden olmuştur.

Sağlık hizmetlerinde var olan talebin belirsizliği nedeniyle sağlık hizmetleri piyasasında bilgi asimetrisi mevcuttur. Bu belirsizlik sağlık hizmetlerine olan ihtiyacın ne zaman, nerede ve hangi şiddette olacağını öngörülememesi nedeniyle ortaya çıkmaktadır (Bilgili & Ecevit, 2008: 202). Bilgi asimetrisi aynı zamanda hizmeti sağlayan sağlık personeli ile hizmeti alacak olan hasta arasında ve sağlık hizmeti altyapısını sağlayan devlet ile hasta arasında da mevcuttur. Çünkü hasta ihtiyacı doğrultusunda tam bilgiye sahip olamayabilir. Arrow'a göre, tıbbi bilgiler oldukça karmaşık olduğundan hastalar, tedavi olasılıkları ve sonuçları konusunda hekime göre daha az bilgiye sahiptir (Arrow, 1963: 951). Hastanın tam bilgiye sahip olması için, tüm hizmet sağlayıcılarına ait performans ve başarı oranlarına da ihtiyaç duyacaktır. Böyle bir durumda dahi karmaşık verileri okuyarak yorumlamak zorunda kalacaktır (Harding vd., 2014: 2). Çünkü farklı hastalar, farklı nedenlerle, farklı hastaneleri tercih etmektedirler (Victoor vd., 2012: 13). Ayrıca diğer mal ve hizmetlerin tercihi ile sağlık hizmeti tercihi karşılaştırıldığında hastane seçimi konusunda bireylerin rasyonel davranışları daha zor görünmektedir (Weng, 2006: 197). Hastanın, alacağı hizmet ile ilgili tam bilgiye sahip olmaması ya da yanlış bilgiye sahip olması; yanlış hastane, yanlış hekim ya da yanlış tedaviye maruz kalmasına neden olabilmektedir. Bu durum hastanın sağlık problemi başta olmak üzere sosyal problemler, maddi problemler ve iş gücü kaybı gibi birçok olumsuzluğu beraberinde getirmektedir (Temel & Aydın, 2018: 747).

Bireylerin sahip olduğu sağlık okuryazarlık seviyesi de asimetric bilgi ve hastane tercihi çerçevesinde değerlendirilebilir. Sağlık okuryazarlık seviyesi daha düşük olan bireylerin daha fazla hastaneye yattığı, daha fazla acil servisi kullandığı, daha az koruyucu sağlık hizmetlerinden yararlandığı hatta yaşlı insanlar arasında sağlık okuryazarlık seviyesi daha düşük bireylerin ölüm risklerinin de yükseldiği bilinmektedir (ASCQH, 2013:14). Çünkü bireyler sağlık hizmeti alırken, doğru birime başvurma, sağlık personelinin vereceği bilgileri anlama ve değerlendirme, almış olduğu bilgilerin tedavi sürecinde fayda ve risklerini analiz etme gibi karmaşık bilgi ve tedavi kararlarıyla karşı karşıya kalmaktadır. Aynı zamanda düşük sağlık okuryazarlığına sahip bireyler koruyucu sağlık hizmetlerini daha az kullanarak tedavi maliyetlerini de artırma eğilimindedirler. Dahası düşük sağlık okuryazarlığı daha fazla hastaneye yatış, gereksiz sağlık hizmeti ve ilaç kullanımı nedeniyle tıbbi ve sağlık harcamalarının da artmasına neden olur.

Durum böyle iken sağlık kurumu tercihinin hastalara bırakılması da bir tartışma konusu oluşturmaktadır. Hastalar gerçekten bir seçim/tercih yapıyor mu veya bir tercihte bulunmak istiyor mu? Ya da seçim hakkının verilmesi ile istenilen çıktılar elde edilebiliyor mu? Temelde seçim hakkının hastalara bırakılması ile birlikte sağlık hizmetlerinde verimlilik, kalite ve rekabet artışı teşvik edilmektedir (Brekke vd., 2014: 2, Dehbarz vd., 2018: 389). Thomson ve Dixon'a göre sağlık hizmeti sağlayıcılarının seçim hakkı sağlaması, sağlık hizmetine erişimi artırması, bekleme sürelerini kısaltması ve yedek kapasite kullanımını en üst düzeye çıkarması bakımından önemlidir. Sağlık hizmeti sağlayıcılarının seçim hakkını kısıtlamaya yönelik politikaları ise, sağlık hizmetinin sürekliliğini güçlendirmesi, tekrarları azaltması, kaliteyi iyileştirmeye ve harcamaları kontrol altına alması bakımından önemlidir (Thomson ve Dixon, 2006: 170). Sağlık hizmetlerinde seçim hakkının verilmesi ile bireyler arasındaki sağlık hizmeti kullanımı eşitsizliklerinin azalacağını iddia edenler olduğu gibi eşitsizlikleri arttıracaklarını iddia edenler de mevcuttur (Dixon ve Le Grand, 2006, Ringard, 2012). Eşitsizliği arttıracaklarını iddia edenler; daha yoksul ve daha eğitimsiz bireylerin yanlış tercihlerde bulunacağını ve maliyetleri arttıracaklarını, daha eğitilmiş ve ekonomik durumu daha iyi bireylerin seçim hakkından daha fazla ve doğru faydalanabileceğini ileri sürmektedirler. Eşitsizliği azaltacaklarını iddia edenler; daha önce seçim hakkına sahip olmayan bireylerin farkındalıklarının artacağını ve eşitsizliklerin azalacağını iddia etmektedirler. Burada sonucu belirleyen temel

faktör bireylerin davranışları ve aldıkları kararlardır. Yani sağlık hizmetlerinin tercihi hakkında etkinliğin sağlanabilmesi için hastanın veya temsilcisinin güvenilir ve anlaşılır bilgilere ulaşabilmesi ve bu bilgileri etkin bir şekilde kullanabilmesi gerekmektedir.

Hastalara tercih hakkının verilmesinin sağlık hizmetine ulaşımı teşvik ederek toplum sağlığını geliştireceği düşünülse de etkinlik sağlanamadığında hastaların fazla sayıda sağlık hizmeti almasına veya daha alt birimlerden alabileceği sağlık hizmetini daha üst birim sağlık kuruluşlarından alarak maliyet artışına neden olabilmektedir. Yani sağlık hizmetlerinde tercih hakkı sonrasında sağlık çıktısı da incelenmesi gereken önemli konulardandır. Çünkü sağlık hizmetlerinde verilen yanlış kararların sonuçları çok ciddi olabilir. Ölüm riskinin artması da dahil olmak üzere, kalitesiz bakım nedeniyle hastaların sağlığı ciddi şekilde tehlikeye girebilir (Gaynor vd., 2011: 1).

Hasta açısından bakıldığında memnuniyet seviyesi önemli sağlık hizmeti göstergelerinden bir tanesidir. Hasta memnuniyeti sağlık hizmeti veren kurumların da temel göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir ve hastanın sağlık hizmetinden beklediği performans ile sunulan hizmet arasındaki farkın değerlendirilmesi olarak açıklanmaktadır. Yani hasta memnuniyeti, algılanan kalite ile beklenen kalitenin bir fonksiyonudur (Özdemir ve Baysal, 2019: 206). Memnuniyet, sunulan hizmette hastanın beklentisinin ve ihtiyacının ne kadarını karşıladığını, hizmet sonrasında kurum hakkındaki düşüncelerini en iyi şekilde ifade eder. Sağlık hizmetlerinde hasta memnuniyetinin sağlanması sağlık hizmeti veren kuruluşun tercih edilebilirliğine ve rekabet edilebilirliğinin artmasına da katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda sağlık hizmeti veren sağlık kuruluşundan memnun kalan hasta çevresine de bu durumdan bahsedeceği için sağlık kuruluşunun tercih edilme olasılığını da artıracaktır (Tüfekçi ve Asıgbulmuş, 2016: 73). Yapılan çalışmalar göstermektedir ki hastaların hastaneden memnun olmaları hastaneyi tekrar tercih etmelerine ve hastaneyi yakınlarına önermelerine neden olmaktadır (Büber & Başer., 2012; Karadağ, 2007; Özkoç, 2011.).

Bu çalışmanın temel amacı; TÜİK Yurtiçi Memnuniyet Anketi (YMA) mikro verilerini kullanarak bireylerin sağlık ihtiyacı hissettiğinde hangi tür sağlık kuruluşunu tercih ettiğini, özellikle kamu hastanesi tercihinde bulunan bireylerin tercih nedenlerini ve bireylerin sağlık hizmetlerinden memnuniyetinde meydana gelen değişimi incelemektir. Bu çalışma sayesinde, Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) ile hastalara seçim hakkının verilmesi sonrası bireylerin tercihlerinde ve memnuniyetlerinde meydana gelen değişimin gösterilebilmesinin mümkün olacağı düşünülmektedir. Araştırma sonucunda bazı gruplardaki değişimin diğer gruplara göre daha belirgin olarak ortaya çıkması beklenmektedir. Çalışmada kullanılan değişkenler YMA mikro verileri ile sınırlıdır. Bu çalışma ile ortaya çıkan tablolar aracılığıyla sağlık hizmetlerinde yıllar içerisinde meydana gelen değişim gösterilerek, gelecekte yapılacak çalışmalar ve sağlık politikası düzenleyicileri için bir ön gözlem ve yol gösterici olması beklenmektedir. Çalışmanın devamında Türkiye’de sağlık hizmetlerinin tarihsel olarak gelişimi, çalışma ile ilgili ulusal ve uluslararası literatür çalışmaları ifade edikten sonra yöntem ve ulaşılan sonuçlar değerlendirilecektir.

2. Türkiye’de Sağlık Hizmetlerinin Gelişimi

Türkiye’nin sağlık hizmetlerindeki gelişimi geçmişten günümüze önemli dönüm noktaları ifade edilerek bugün geldiği noktayı değerlendirmek daha doğru olacaktır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda Osmanlı döneminden kalan sağlık kuruluşlarının yanında birçok sorun ile de baş başa kalmıştır. Uzun süren savaşlar ve yoksulluğun getirdiği salgın hastalıklar cumhuriyetin ilk sağlık bakanı Refik Saydam’ın yönetmesi gereken en önemli sorunların başında gelmiştir. Yeni kurulan cumhuriyetin sağlık hizmetlerinin düzenlenmesi adına “Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun (1928)” ve “Umumi Hıfzı-sıhha Kanunu” gibi önemli kanunlar onun döneminde çıkarılmıştır. Sağlık bakanı Behçet Uz döneminde kanunlaşması uzun süre alan “Milli Sağlık Planı” (1946) ile sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. Sağlık hizmetlerinin sunumu için ülkenin 7 bölgeye ayrılarak plan yapılması, yerel yönetimlerin denetiminde olan yataklı tedavi kurumlarının merkezden yönetilmeye başlanması, her 40 köy için 10 yataklı bir sağlık merkezi kurulmasının öngörülmesi gibi sağlık hizmetlerini yaygınlaştırıcı ve merkezi yönetimi güçlendirici amaçları kapsamaktaydı. Türk sağlık hizmetleri için bir diğer önemli dönüm noktası ise 1961 Anayasasında sağlığın bir hak olarak kabul edilmesidir. 1961 anayasasının 49. maddesinin “Sağlık Hakkı” başlığı altında: “Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ve tıbbî bakım görmesini sağlamakla ödevlidir. Devlet, yoksul veya dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirleri alır” ifadesi ile sağlık hizmetlerinin bir hak olduğunu anayasada güvence altına alınmıştır. 1960’lı yıllar aynı zamanda planlı dönemin de başlangıcıdır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma planında; sağlık yönetiminin temel amacının sağlık düzeyini yükseltmek olduğu ve bu hedefi gerçekleştirebilmek için sağlık hizmetlerinin küçük topluluklara kadar yayılan bir yapı kurulması öngörülmüştür (Akdur, 2005: 15). 1982 anayasasında ise 1961 anayasasından farklı olarak sağlık hizmetlerinin devletin temel bir görevi olmaktan çıkartarak, devlet düzenleyici ve denetleyici olarak konumlandırılmıştır. Ayrıca bu dönemde Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından 1990 yılında “Sağlık Sektörü Master Planı Etüd” çalışması Price Water House ve Ankon danışmanlık firmalarından da danışmanlık hizmeti alınarak Dünya Bankası’nın da desteği ile Birinci Sağlık Projesi, İkinci Sağlık Projesi ve Temel Sağlık Hizmetleri Projesi planları hazırlanmıştır

(Mollahaliloğlu vd., 2007: 253). Bu projeler ile plan oluşturulan şehirlerde sağlık altyapısının güçlendirilmesi, yaygınlaştırılması ve teknolojinin ilerletilmesi adına dünya bankasından da alınan destekler ile birlikte önemli yatırımlar gerçekleştirilmiştir.

2003 yılında Sağlık Bakanlığı tarafından “Herkesine Sağlık” başlığı altında yayınlanan Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) sağlık hizmetlerinde yeni bir dönüm noktası oluşturmuştur. SDP ile yürütülmesi öngörülen temel hedefler şunlardır (Akdağ vd., 2008: 20);

- Sağlık bakanlığının idari ve fonksiyonel açıdan yeniden yapılandırılması,
- Tüm vatandaşların genel sağlık sigortası (GSS) kapsamına alınması,
- Sağlık kuruluşlarının tek bir çatı altında toplanması,
- Hastanelerin idari ve mali açıdan özerk bir yapıya kavuşturulması ve yetki devri,
- Aile hekimliği uygulamasına geçilmesi,
- Anne ve çocuk sağlığına özel önem gösterilmesi,
- Koruyucu hekimliğin yaygınlaştırılması,
- Özel sektörün, sağlık sektörüne yatırımının özendirilmesi,
- Kalkınmada öncelikli bölgelerde yaşanan sağlık personeli eksikliğinin giderilmesi,
- Sağlık alanında e-dönüşüm projesinin hayata geçirilmesi.

SDP, sosyalizasyon başta olmak üzere ulusal sağlık hizmetlerinde geçmiş birikim ve tecrübelerden yararlanılarak son dönemlerde yürütülen sağlık reformu çalışmalarından ve dünyadaki başarılı reformlar örnek alınarak hazırlanmıştır. SDP ile bütün vatandaşların sağlık hizmetlerine daha kolay ve eşit bir şekilde ulaşabilmesi temel hedeflerdendir (Akdağ vd., 2008: 24). SDP ile yapılan bu düzenlemelerin temel nedeni; sağlık hizmetlerinin sunumundaki maliyet artışı, vatandaşın beklentilerinin artması, kamunun ödeme gücünün sınırlı olması ve kamudaki yönetim anlayışının vatandaş tarafından sorgulanmaya başlanması olarak ifade edilmiştir (Akdağ, 2012: 55). 1949’den beri uygulanan 5424 sayılı T.C. Emekli Sandığı Kanunu, 1964’den beri uygulanan 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu, 1971 yılından beri uygulanan 1479 sayılı BAĞKUR kanunu ve 2925 ile 2926 sayılı Tarım Sosyal Güvenlik Kanunları kaldırılarak yerine 1 Ekim 2008’de yürürlüğe giren 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ile tek çatı altında birleştirilmiştir (Özdemir vd., 2010: 4). GSS kanunu ile sağlık hizmetlerinin finansmanında parçalı bir yapı söz konusuysa sonrasında tüm sistem tek çatı altında toplanarak birimler arasındaki uyumsuzluk ve sorunlar giderilmiştir. GSS ile sigorta sistemi tüm vatandaşları kapsayan bir hale getirilmiştir. Uygulanan politikalar ve yasal değişikliklerle birlikte vatandaşlara sağladığı diğer faydaların yanında artık vatandaşlar belirli şartlar altında istediği kamu hastanesi veya özel hastaneye giderken devlet tarafından desteklenecek ve kendi seçeceği doktordan hizmet alabilme imkânına sahip olmuştur. Özel hastane sayısı giderek artarken kamu hastaneleri için getirilen döner sermaye uygulaması ile kalite birimleri oluşturularak hastaneler arası rekabet teşvik edilmiştir (Özkoç, 2013: 268). Online ve telefon ile randevu hizmetinin kullanıma açılması sağlık hizmetinin kullanım miktarını artırmıştır. Tüm bunlar Türkiye için sağlık hizmeti veren kurumlar arasında bir rekabeti getirirken, sağlık hizmetini kullanan vatandaşların tercihte bulunurken öncelikleri ve davranış-tutumlarının neler olduğu konusunu daha da önemli hale getirmiştir.

Tablo 1. Yıllara Göre Sağlık Hizmeti Veren Kurumlar ve Altyapı Göstergeleri

		2002	2017	2018	2019	2020	2021
Hekim sayısı (100.000 kişiye düşen)		138	186	187	193	205	217
Toplam Hekime Müracaat Sayısı (kişi başı başvuru sayısı)		208.966. 049 (3,17)	718.924. 809 (8,76)	782.515. 204 (9,45)	812.903. 622 (9,74)	600.261. 131 (7,13)	675.652. 190 (7,97)
Hastane sayısı (100.000 kişiye düşen)	Sağlık Bakanlığı	1,173	1,332	1,347	1,356	1,364	1,376
	Üniversite	0,076	0,103	0,103	0,103	0,103	0,103
	Özel	0,411	0,865	1,329	0,871	0,858	0,865
Toplam Hastane Yatak Sayısı (100.000 kişiye düşen)		249,24	341,84	351,44	359,91	380,64	385,66
Aile Sağlığı Merkezi Sayısı (100.000 kişiye düşen)		9,21	38,18	39,78	40,12	40,30	40,81
Cihaz Sayıları (100.000 kişiye düşen)	MR	0,09	1,34	1,39	1,37	1,42	1,45
	BT	0,49	1,80	1,84	1,84	1,89	1,93
	Ultrason	1,52	8,54	8,86	9,24	9,21	9,51
	Doppler Ultrason	1,03	7,41	8,42	9,67	9,91	10,35
	EKO	0,39	3,44	3,82	4,11	4,28	4,32
	Mamografi	0,98	1,44	1,46	1,16	1,49	1,46

Kaynak: Sağlık Bakanlığı Sağlık İstatistiki Yıllığı 2021 (2023)

Not: (Nüfus verileri kullanılarak yazarlar tarafından nispi hale gerilmiştir)

Türkiye’de 2000’li yıllardan sonra sağlık hizmeti altyapı yatırımlarında da gelişmeler meydana gelmiş sağlık hizmetlerinin daha ulaşılabilir hale gelmesi sağlanmıştır. Tablo 1 incelendiğinde 2002-2021 itibariyle altyapı da meydana gelen gelişmeler nispi olarak ifade edilmiştir. Genel olarak tüm değişkenlerde bir iyileşme varken hekime başvuru sayısında pandemi nedeniyle 2020 ve 2021 yılı özelinde bir düşüş söz konusudur. Burada pandemi nedeniyle küçük bir azalma söz konusu olsa da belki de pandemi dolayısıyla sağlık kuruluşundan faydalananlar çıkarılabilmiş olsa pandeminin sağlık hizmeti kullanımına olan gerçek etkisine ulaşabilmiş olur. Kişi başına hekime başvuru sayısındaki 2003 yılında 3,17’ den 2021 yılında 7,97’ye çıkmış olması aynı zamanda aşırı kullanım konusunun da göz önüne alınması gerektiğini göstermektedir. Diğer göstergeler incelendiğinde bazı göstergelerde dalgalanmalar olsa da genel olarak bir artış trendi söz konusudur. Örneğin; 2002 yılında 138 olan hekim sayısı (100.000 kişiye düşen) 2021 yılında 217’ye, 2002 yılında 1,173 olan sağlık bakanlığına bağlı hastane sayısı (100.000 kişiye düşen) 2021 yılında 1,376’ya, üniversite hastanesi (100.000 kişiye düşen) sayısı 0,076’dan 0,103’e gelmiş, özel hastane sayısı (100.000 kişiye düşen) 0,411’den 0,865’e çıkarak büyük bir artış göstermiştir. Toplam hastane yatak sayısı (100.000 kişiye düşen) 2002 yılında 249,24’den 385,66’ya, aile sağlığı merkezi (100.000 kişiye düşen) 9,21’den 40,81’e çıkarak büyük bir artış göstermiştir. Benzer bir artış dalgalanmalar olsa da MR, BT, Ultrason, Doopler Ultrason, EKO ve Mamografi cihazlarında da görülmektedir.

3. Literatür

Uluslararası literatürden bazı önemli çalışmaları değerlendirecek olursak; Wind & Spitz (1976) çalışmalarında; hastanenin türü, hastanenin fiziksel görünümü, tavsiye edilen hekimlere sahip olunması, hasta ile hastane arasındaki mesafe ve hastane odalarının ücretinin hastanenin tercih nedeni olarak kullanıldığı sonucuna ulaşmışlardır. Berkowitz & Flexner (1981) çalışmalarında; hastaların hastane tercihinde hastanenin sunduğu sağlık bakım kalitesinin, hastanenin fiziki olanaklarının, hastane personelinin tutum ve davranışları ile hastanenin imajının önemli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Chernew vd. (1998) çalışmalarında; hastaların tercihlerinde ikamet ettikleri adrese daha yakın bir hastaneden bakım alma olasılıklarının daha yüksek olduğunu hesaplamışlardır. Gooding (2000) çalışmasında; şehirde yaşayan bireylerin kendi bölgelerindeki hastaneyi yeterli derecede kaliteli gördükleri için tercih ederken, kırsal kesimde yaşayan bireylerin kendi bölgelerindeki hastaneyi yeterli görmedikleri için tercih etmedikleri sonucuna ulaşmışlardır. Leister & Stausberg (2007) çalışmalarında; hastaların geçmiş tecrübelerinin hastane tercihindeki etkisinin oldukça önemli olduğunu ve hastaların doktorlar tarafından önerilen hastaneleri daha çok tercih ettikleri sonucuna ulaşmışlardır. Hastaların tercih etmek istedikleri üniversite hastanesi diğer hastanelere göre daha uzak mesafede dahi olsa hastaların yolculuk yapmaya istekli oldukları sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca geçmiş tecrübesinde memnuniyet seviyesi düşük bireylerin aynı hastaneyi tercih konusunda isteksiz oldukları sonucuna ulaşmışlardır. Moscelli vd. (2016) yaptıkları çalışma ile 2002 ile 2013 yılları arasında 500.000’den fazla seçmeli kalça protezi hastasına ait veri setini kullanarak hastaların daha kaliteli veya daha kısa bekleme süresine sahip sağlık kuruluşlarına gitme olasılıklarının yüksek olduğunu, en yakın sağlık hizmeti sağlayıcısını tercih etmeyen hastaların oranının neredeyse %25’ten %50’ ye çıktığını ve hastanenin kendi kalitesine göre talep esnekliğinin arttığı sonucuna ulaşmışlardır.

Ulusal literatür incelendiğinde ise Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) öncesinde hastane tercihi konusunun oldukça az sayıda araştırılan bir konu olduğu dikkat çekicidir. Tengilimoğlu (2001) çalışmasında özel hastaneler açısından sağlık kuruluşuna olan uzaklığın hastane seçiminde en önemli faktör olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca sağlık kuruluşunun teknoloji düzeyinin ve fiziki koşullarının en önemli ikinci en önemli etken olduğu ve hastane imajının hastaların hastane seçimine etki eden üçüncü en önemli etken olduğu sonucuna ulaşmıştır. Zerenler ve Ögüt (2007) 4 kamu ve 6 özel hastanede uyguladıkları anket ile hastanelerden hizmet almış bireylerin algıladıkları sağlık hizmeti kalitesi ve hastane tercih nedenlerini araştırdıkları çalışmalarında; bireylerin tercih edecekleri hastanenin sırasıyla, sosyal güvence kapsamında olup olmamasının, çevre tavsiyesinin ve hastaneden daha önce hizmet almış hastaların tavsiyelerinin önemli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Akıncı vd. (2008) üç kamu ve bir özel hastane üzerinde yaptıkları çalışmalarında; hastane hizmetlerine erişilebilirliğin hastanenin imajının, hastanenin fiziksel görünümünün, hastanenin teknolojik seviyesinin ve bilgilendirmenin hastane tercihinde önemli rol oynadığı sonucuna ulaşmışlardır. Adaman vd. (2009) hastane tercihinde sosyal ağların önemini araştırdıkları çalışmalarında; bireylerin küçük sağlık sorunları için kamu sağlık merkezlerini özel sağlık merkezlerine tercih etmelerinde potansiyel sosyal bağların önemli bir rol oynadığına dair sonuçlara ulaşmışlardır. Buna dayanarak üst düzey sosyal ağlara sahip hanelerin kamu tesislerine erişimi kolaylaştırmak için sosyal ağları kullanıyor olabileceğini iddia etmektedirler. Özdemir vd. (2010) bireylerin hastane seçimi ile bireylerin sosyo-demografik (yaş, eğitim, gelir ve medeni durum) özelliklerinin ilişkili olduğu sonucuna varmışlardır. Tüfekçi ve Asıgbulmuş (2016) hasta memnuniyeti ve hastane tercihi üzerine yaptıkları çalışmalarında; hastane tercihinde en önemli ilk üç faktör sırasıyla güven, uzman doktor tercihi ve memnuniyet olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca en az beğenilen ilk üç faktör ise sırasıyla doktorun ilgisizliği, yetersiz muayene ve hoşgörülü olunmaması olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Aytekin (2016) çalışmasında; bireylerin hastane seçiminde en önemli ölçütün her türlü hizmet ve uzmanın bulunması olduğu sonucuna ulaşırken, kamu hastanelerinin rekabet düzeylerinin özel hastanelerle yarışabilecek düzeyde olduğu sonucuna ulaşmıştır. Işık vd (2016) çalışmalarında; hastanenin temizliğinin, kayıt işlemlerinin hızlı ve kolayca yapılıyor olmasının, her türlü hizmet ve uzman personelin bulunmasının, hastaların

hastalıkları hakkında yeterli olarak bilgilendirilmelerinin hastane seçiminde etkili olan en önemli faktörler olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ataman & Yarimoğlu (2018) İzmir'in merkez ilçelerinde yaşayan 400 hasta ile yapılan ankette farklı hastane türlerine göre hasta memnuniyetlerinin karşılaştırmasının ve bu hastaneleri tercih etme nedenlerinin araştırıldığı çalışmalarında; özel hastaneyi tercih eden hastaların memnuniyet düzeyinin kamu hastanelerini tercih eden hastalara göre memnuniyet düzeyinin daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca hem kamu hem de özel hastane tercihi hizmet sunucusuna ait özelliklerin (doktorun tecrübesi, uzmanlığı, ilgisi) kurumsal özelliklere göre daha etkili olduğu, hastanede tanıdık birinin olmasının hastane tercihi önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bilgin (2019) doktora tez çalışmasında Konya şehir merkezinde yer alan özel bir hastanede yaptığı çalışmanın sonucuna göre; muayene ücreti ve indirim kampanyaları gibi fiyatlandırma politikalarının hastaların yaklaşık olarak üçte ikisi tarafından önemli ve seçimlerini etkileyen birer unsur olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Personelin tutum ve davranışlarının ise hastane seçiminde diğer tüm nedenlerden daha önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Toraman vd. (2019) 709 üniversite personeli üzerinde yaptıkları çalışmalarından ulaştıkları sonuçta göre hastaneyi tercih etme nedenlerinin sırasıyla; iş yerine yakınlık, üniversite personeli olmaları nedeniyle randevu verilmesi ve teknolojik altyapı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Hastaneyi tercih etmemelerinin nedenleri ise sırasıyla; bekleme süresinin uzun olması, uzman doktor yerine asistan doktorun muayene etmesi ve aşırı tıbbi muayene yapılması olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Hastane tercihi konusunun ulusal literatürde 2020 yılından sonra öncesine göre daha fazla incelenmesinde pandeminin de etkisi olduğu düşünülebilir. Biçer (2020) Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Araştırma Hastanesinde poliklinik, servis ve acil servisten hizmet almış hastalarla yaptıkları çalışmalarında; müşteri temelli kurumsal itibarın tercih önceliğindeki değişimin %64'ünü, hasta bağlılığındaki değişimin ise %69'unu açıkladığı sonucuna ulaşılmıştır. Hastaların, tercih önceliğinin ise müşteri temelli kurumsal itibar ile birlikte hasta bağlılığındaki değişimin %72'sini açıkladığı sonucuna ulaşılmıştır. Kayaoğlu ve Gülmez (2020) Diyarbakır il merkezinde özel hastane tercihlerini araştırdıkları çalışmalarında; hastaların özel hastane tercihi bulunurken hizmet kalitesi, tecrübe ve başarı, maliyet, itibar, memnuniyet, erişim/ulaşım kolaylığı faktörlerini dikkate aldıkları sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcıların demografik değişkenlerine göre tercihleri arasında anlamlı düzeyde farklılıklar tespit etmişlerdir. Ünüvar ve Acar (2020) Karaman ilinde Sağlıklı Hayat Merkezlerinin tercih edilme sebeplerini araştırdıkları çalışmalarında; hastaların tercihlerini etkileyen önemli nedenlerin sırası ile; ücret düzeyi, bilgilendirme ve iyi bir iletişim olması, sıra bekleme süresi ve bürokrasinin az olması, yakın ve kolay ulaşılabilir olması, modern cihazların bulunması ve binanın temizliği olduğunu tespit etmişlerdir. Zor ve Biçer (2020) Sivas ilinde Sivas Numune Hastanesine başvuran hastalar üzerinde yaptıkları çalışmalarında; marka imajının, hastaların algıladıkları hizmet kalitesi ile hastaneyi yeniden tercih etme (bağlılık) niyetleri üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çakmak ve Öztürk (2021) TÜİK Sağlık Araştırması Anketi (2016) verilerini kullanarak 15 yaş ve üzeri bireylerin sağlık kuruluşları tercihlerini araştırdıkları çalışmalarında; bireylerin hastane tercihlerinin yaş, cinsiyet, medeni hal, gelir, eğitim, hastalık durumu gibi faktörlere bağlı olarak değiştiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca sağlık kuruluşlarını; sosyal güvence, ucuzluk, yakınlık, beğeni ve tavsiye dolayısıyla tercih edilme olasılıklarının gelir, eğitim ve yaş gibi çeşitli parametreler özelinde farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Erdem ve Tuzcuoğlu (2021) bireylerin en çok tercih ettikleri özel hastaneler nezdinde yaptıkları çalışmalarında; hastanenin marka imajı boyutunun hastane tercihi üzerinde olumlu etkisi olduğunu, sağlıklı yaşam davranışı boyutu ile kurumsal ve çevresel etmenler boyutlarının hastane tercihi üzerinde net bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Gümüşok ve Ertuğrul (2021) diş ve ağız sağlığı için bireylerin tercih nedenlerini araştırdıkları ve Ankara'da bir ağız ve diş sağlığı hastanesinde yaptıkları çalışmalarında; bireylerin diş ve ağız sağlığı hastanesi seçimine etki eden en önemli faktörlerin sırasıyla tıbbi cihazların temiz olması, mahremiyete gösterilen saygı, kullanılan alanların temiz ve bakımlı olması, tedavinin doğru ve zamanında yapılması, her türlü diş hekimliği hizmetinin verilmesi ve hekimin yeterince bilgi vermesi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Karakul ve Çırak (2022) COVID-19 etkisinde bireylerin Tıp Fakültesi, Eğitim-Araştırma Hastanesi ve Aile Sağlığı Merkezlerine başvuru nedenlerini araştırdıkları çalışmalarında; pandemi döneminde bireylerin sağlık kuruluşu tercih nedenleri önem sırasına göre zorunluluk (% 59), tanınırlık (% 24), tavsiye (% 10), mesafe (% 7) olarak tespit etmişlerdir. Sağlık kuruluşu tercihi ise Tıp Fakültesi Hastanesi (% 52), Eğitim-Araştırma Hastanesi (% 32), Aile Sağlığı Merkezi (% 17) olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Erdeo ve Yeşiltaş (2022) engelli bireylerin sağlık kuruluşu tercih nedenlerini araştırdıkları çalışmalarında; engelli bireylerin hastane tercihi hizmet kalitesi ve maliyet boyutlarının daha önemli oldukları sonucuna ulaşılmışlarken; tanınırlık ve fiziki unsur boyutları daha az önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Hastane tercihi en önemli unsurun hijyen ve temizlik; en az önemli olan unsurun ise hastanenin tabelası/logosu/renkleri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Gergin ve Çelik (2023) Kütahya'da faaliyet gösteren üç ayrı hastanenin ortopedi kliniğinden hangisinin neden tercih edildiğini araştırdıkları çalışmalarında; bir hastanenin ortopedi kliniğinin tercih edilmesinde en önemli etkenlerin sırasıyla doktorlar, hizmet kalitesi, tedavi sarf malzemeleri ve ulaşım/iletişim kolaylığı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Güleç ve Canöz (2023) Samsun ili merkezinde en az bir defa özel hastaneden hizmet almış kişilerin tercih nedenini araştırdıkları çalışmalarında; kadınlar erkeklere göre hekim ve hizmet kalitesini daha önemli bulurken, evli olanlar bekarlara göre memnuniyet ve fiziki faktörleri daha etkili buldukları sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen diğer

sonuca göre ise bireylerin ihtiyaç duyduklarında özel hastaneyi tercih etmelerinde hekim boyutunu, özel hastaneden altı ayda bir nadiren yararlanan bireyler ise reklam-tanıtım boyutunu daha fazla dikkate almaktadırlar.

Sağlık hizmeti veren kuruluş tercihi üzerine ulusal ve uluslararası literatürde çok sayıda çalışma mevcuttur. Bu konuda yapılan çalışmalar sağlık hizmeti veren kuruluşun türüne göre, spesifik bir hastalığa göre, acil, yatarak veya ayakta tedavi hizmeti alınmasına göre, belirli bir bölge içerisinde olmasına göre farklı farklı kısıtlar ile araştırılmıştır. Bu nedenle her çalışmanın sonucu birbirinden farklılaşmaktadır. Çalışmamıza ulusal düzeyde örnek olabilecek TÜİK (YMA) verileri ile çalışan yayınları inceleyecek olursak. Özkoç (2013) çalışmasında 2010 yılı TÜİK (YMA) mikro verilerini kullanarak bireylerin bir sağlık sorunu ile karşılaştıklarında sağlık kurumunu tercihlerini etkileyen faktörleri incelemiştir. Çalışmasından elde ettiği sonuçlara göre gelir seviyesinin sağlık kurumu tercihinde önemli olduğu ve daha yüksek gelir gurubundaki bireylerin daha çok özel hastanelere ve üniversite hastanelerine yönlendirken daha düşük gelir gurubundaki bireylerin birinci ve ikinci basamak sağlık kuruluşlarını tercih ettiği sonucuna ulaşmıştır. Uğur & Tirgil (2018) yapmış oldukları çalışmada 2003-2016 arasındaki TÜİK (YMA) mikro verilerini kullanarak hastaların sağlık hizmetlerinden memnuniyet düzeyini incelemiştir. Ulaşmış oldukları sonuçlara göre 2013-2016 arasındaki dönemde hastalar tarafından belirtilen sağlık hizmetleriyle ilgili sorunlarda da ciddi düşüşler meydana gelirken memnuniyet seviyesinde artış meydana gelmiştir. Sağlık hizmetlerinden memnuniyeti en fazla azaltan unsurlar sırasıyla muayene/tahlil randevusunda yaşanan sorunlar, hijyen ve doktorların hastalara karşı muameleleri olmuştur. Yetim & Çelik (2021) TÜİK YMA 2006 verilerini kullanarak devlet hastanesi, üniversite hastanesi ve özel hastane tercihlerinin karşılaştırmalı olarak inceledikleri çalışmalarında; erkeklerin kadınlara göre sağlık hizmeti almak için kamu sağlık kuruluşlarını daha çok tercih ettikleri sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca üniversite mezunlarının, çalışanların ve hatta sosyal güvencesi olan bireylerin daha çok özel sağlık kuruluşlarını tercih ettikleri sonucuna ulaşmışlardır. Üniversite hastaneleri ile karşılaştırıldığında, 18-29 yaş aralığında yer alan bireylerin devlet hastanelerini tercih ettikleri, özel ve üniversite hastaneleri kıyaslandığında ise özel hastaneleri daha çok tercih ettikleri, 60 yaş ve üzerindeki bireylerin daha çok üniversite hastanelerini tercih ettikleri sonucuna ulaşmışlardır. Bekâr bireyler daha çok devlet hastanesine başvururken evli bireyler daha çok özel hastaneye başvurumaktadırlar. Devlet hastanelerine göre üniversite hastanesinin tercih edilme sebebinde zorunluluk, memnuniyet, yakın çevrenin tavsiyesi etkili olan en önemli faktörler arasındadır. Devlet hastaneleri ile özel hastaneler karşılaştırıldığında memnuniyetin, sağlık kurumunun tavsiye edilmiş olmasının ve tanıdık birinin varlığının özel hastanelerin daha çok tercih edilmesinde etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. İncedere (2023) TÜİK 2019 YMA verilerini kullanarak bireylerin tercih ettiği sağlık kuruluşlarının özel veya kamu sağlık kuruluşlarını birinci, ikinci ve üçüncü basamak sağlık kuruluşu olmalarına göre bireylerin sosyo-demografik ve gelir değişkenleri ile ilişkisini analiz ettikleri çalışmalarında; kadınlar (%52,7) özel sağlık hizmeti sunucularını tercihte erkeklerle (%47,3) göre biraz daha fazla tercih ettiği, 21-40 yaş gurubunun hem özel hem de devlet hastanesi başvurusunda en yüksek paya sahip yaş gurubu olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Kamu sağlık kuruluşlarına %34,6 ile en fazla ilkökul mezunlarının, özel sağlık kurumlarına %27,5 oranında lise ve %26,2 oranında lisans mezunlarının başvurduklarını belirlemişlerdir. Kamu kuruluşlarına en çok %23,8 oranında 2.893-4.049 TL geliri olanlar başvururken, özel sağlık kurumlarına ise en çok %47,1 oranında 5.933 TL ve üzeri geliri olan bireylerin başvurduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bireylerin bir işte çalışan (%66,70) ya da çalışmayan (%61,80) fark etmeksizin en çok 2. basamak sağlık kuruluşlarına başvurduklarını gözlemlemişlerdir.

Literatür incelendiğinde uluslararası ve ulusal düzeyde birçok çalışmanın var olmasına karşın yıllar itibariyle bu alanda yapılan çalışmaların sayısı giderek artmıştır. Bu da konunun önemini bize göstermektedir. TÜİK YMA verileri ile yapılan çalışmalar incelendiğinde genellikle belirli bir yıl özelinde sağlık kuruluşu tercihinin incelendiği gözlenmektedir. Bu çalışmalarda bireylerin cinsiyet, yaş, medeni durum, gelir gurubu ve eğitim durumlarına göre sağlık kuruluşu tercihi ve tercih nedenleri araştırılmıştır.

4. Veri ve Yöntem

Bu çalışmada Türkiye İstatistik Kurumu tarafından 2003 yılından beri her yıl Türkiye’de ikamet eden yetişkin (18 ve üzeri) ve kurumsal olmayan nüfustan Türkiye’yi temsil edebilen bir örneklem seçilerek yüz yüze yapılan Yaşam Memnuniyeti Araştırması (YMA) mikro verileri kullanılmıştır. YMA, bireylerin demografik bilgileri yanında bireylerin genel mutluluk algısını, toplumsal değerlerini, temel yaşam alanlarındaki memnuniyetini ve kamu hizmetlerinden memnuniyet düzeyini ölçmeyi hedefleyen bir araştırmadır (TÜİK, 2023: 4). YMA’da mikro fert ve hane verilerini kullanarak bireylerin genel sağlık hizmetlerinden memnuniyetini, bireylerin hastalandıklarında ilk hangi sağlık kuruluşuna başvurdukları, son bir yıl içerisinde herhangi bir sağlık kuruluşuna başvurup vurmadıkları ile bu sağlık kuruluşunu tercih etmelerinin sebebi, bireylerin hastane tercihinin incelemek için önemli sorular mevcuttur. YMA verileri 2003 yılında 5.304 kişiye uygulanırken 2013 yılında il düzeyinde 196.203 kişiye 2021 yılında 10.073 kişiye uygulanmıştır. Araştırmada 2003 yılından 2021 yılına kadar toplamda 339.786 bireye ait mikro veri kullanarak sonuçlar elde edilmiştir. Tablo 6’da kullanılan tüm verilere ait tanımlayıcı istatistikler, Tablo 2’de ise kullanılan verilere ait soru ve cevapları gösteren veri kayıt deseni gösterilmiştir.

Tablo 2. Yeniden Oluşturulan YMA Verileri Kayıt Deseni

Cinsiyet	1 Erkek	Sağlık hizmetlerinden memnun musunuz?	1 Hiç memnun değil
	2 Kadın		2 Memnun değil
Bitirilen yaş	18-37		3 Orta
	38-57		4 Memnun
	58-77		5 Çok memnun
	78 ve üzeri		1 Aile Sağlığı merkezi
Hangi eğitim seviyesini tamamladınız? (Alınan en yüksek diploma esas alınarak cevaplandırılacaktır.)	0 Bir okul bitirmedim	Hastalandığınızda genellikle ilk nereye başvurursunuz?	2 Kamu hastanesi
	1 İlköğretim		3 Üniversite hastanesi
	2 Lise		4 Özel hastane
	3 Yüksekokul		5 Diğer
	4 Lisans		1 Evet
5 Yüksek Lisans ve Doktora	2 Hayır		
Hanenizin aylık toplam net geliri şimdi okuyacağım gelir gruplarından hangisine girmektedir? * (2021)	1 0 – 2 229 TL	Son bir yıl içinde herhangi bir sağlık kuruluşuna başvurarak sağlık hizmeti aldınız mı?	
	2 2 230 TL – 3 257 TL		
	3 3 258 TL – 4 560 TL		
	4 4 561 – 6 680 TL		
	5 6 681+ TL		
		Son bir yıl içinde gittiğiniz sağlık kuruluşunu neden tercih ettiniz?	1 Zorunluluk
			2 Yakınlık
			3 Memnuniyet
			4 Diğer

* Gelir gurubu her yıl için farklı gelir miktarı üzerinden ölçülmüştür. Tablo 'da 2021 yılı verileri ile ifade edilmiştir.

YMA verileri 2003 yılından 2012 yılına kadar değişimlere uğramış olsa da 2013 yılında yapılan değişiklik ile boyutlar ve sorular standart hale getirilmiştir. Bu nedenle veriler 2003 yılından 2021 yılına kadar aynı boyuta getirilebilmesi için bazı sorular değerlendirme dışı bırakılırken bazı sorularda en kapsamlı cevaplar sonraki yıllarda da aynı boyutta olacak şekilde indirgenmiştir. Örneğin kır-kent ayrımı 2012 yılına kadar sorulmuşken sonraki yıllarda olmadığı için değişken araştırmamızda gözlem dışı bırakılmıştır. Ayrıca yorumda kolaylık açısından memnuniyeti ölçen sorularda değişkenler (1) Çok memnunum (5) Hiç memnun değilim boyutundan (1) Hiç memnun değilim (5) Çok memnunum şeklinde değiştirilmiştir. YMA verilerinde bazı sorularda cevaplanmamış veri söz konusudur. Ancak araştırılan değişkenlerde bu eksiklikler olmadığı için ayrıca açıklanmamıştır. Tablo 2' de araştırmada kullanılan soru ve cevap deseni gösterilmiştir. Tüm veriler pivot tablolar ile her yıl için aynı değişken alt alta gelecek şekilde düzenlenerek incelenmiştir. Her ne kadar YMA verilerinde kullanılabilecek birçok değişken olmasına rağmen bazı verilerin 2003-2021 yılı itibarıyla aynı boyutta sorulmamış olması ya da bazı değişkenlerde sonuçlar incelenmiş olmasına rağmen yazarlar tarafından gösterimi düşünülmemen değişkenler inceleme dışı bırakılmıştır. Hanenin aylık geliri bireyler için tek tek hane mikro verisinden alınarak fert mikro verisine aktarılmıştır. Hanenin geliri verisi 2012 yılına kadar 6 grup olarak toplanmış 2013 yılından sonra ise 5 grup altında toplanmaya başlanmıştır. Bu yüzden veriler incelenirken 2003-2012 gelir gurubu ile 2013-2021 gelir gurubu ayrı ayrı dikkate alınarak incelenecektir.

Elde edilen tablolardan tercih edilen sağlık kuruluşu ile tercih edilen kamu sağlık kuruluşunun tercih nedeni bitirilen yaşa göre oluşturulan gruplar arasında anlamlı bir fark olup olmadığı tek yönlü varyans analizi ile incelenmiştir. Tek yönlü varyans analizi, bağımsız k sayısınca gurubun ortalamalarının testidir. İki den fazla parametrik ana kütle ortalamasının eşit olup olmadığını test etmek için kullanılır. Yani farklı ana kütlelerdeki, tek bir niteliğin etkisinin farklı olup olmadığı incelenir. k tane örnek için sıfır hipotezi "Ortalamalar arasında fark yoktur" alternatif hipotez ise "en az bir ortalama diğerlerinden farklıdır" biçiminde oluşturulur (Karagöz, 2021: 399). Analiz sonucuna göre tercih edilen sağlık kuruluşu ve kamu hastanesinin tercih nedenine göre yaş gruplarının ortalamalarından en az birinin diğerlerinden farklı olup olmadığı Tablo 3 ve Tablo 4 ile gösterilmiştir. Tercih edilen sağlık kuruluşu türü ve kamu hastanelerinin tercih nedeninin, eğitim ve gelir grupları arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı ki-kare testi ile incelenmiştir. Ki-kare testi, gözlenen frekansların belirli bir hipoteze veya teorik bir dağılıma uyum gösterip göstermediğinin (gözlenen frekansların belirli bir hipoteze veya teorik bir dağılımdan farklı olup olmadığını) belirlemek için uygulanır. Sıfır hipotezi; "gözlenen frekanslar, beklenen frekanslara uygundur (aralarında bir fark yoktur), görülen fark önemsizdir". Alternatif hipotez ise; "gözlenen frekanslar beklenen frekanslara uygun değildir (aralarında fark vardır) görülen fark önemlidir" şeklinde kurulur (Karagöz, 2021: 399). Tercih edilen sağlık kuruluşu türü ve kamu hastanelerinin tercih nedeninin, eğitim ve gelir grupları arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı her yıl için ayrı ayrı ki-kare testi uygulanarak incelenmiştir. Anlamlılık dereceleri yıllar üzerinde ilgili tablolarda belirtilmiştir.

Tablo 3. Tercih edilen sağlık kuruluşuna göre yaş ortalamaları

	Aile Hekimliği	Kamu Hastanesi	Üniversite Hastanesi	Özel Hastane	Diğer
2003***	40,433	41,821	•	•	37,249
2004***	40,906	42,806	+	38,684	37,545
2005***	41,515	43,251	+	39,722	38,409
2006***	41,704	42,480	43,594	38,375	39,406
2007***	42,763	42,968	43,681	38,902	39,268
2008***	43,482	43,860	44,673	38,103	39,557
2009***	43,033	43,274	44,541	40,525	39,757
2010***	45,3	43,500	43,400	40,900	40,500
2011***	44,903	44,380	46,008	41,150	40,959
2012***	45,97	44,473	45,580	40,430	42,615
2013***	45,318	44,345	45,550	40,244	40,026
2014***	44,941	44,222	44,101	40,989	41,088
2015***	45,2	44,320	42,973	39,370	39,804
2016***	45,355	44,964	45,480	41,203	39,717
2017***	46,229	45,033	45,156	40,663	40,256
2018***	45,997	44,410	45,253	41,237	42,906
2019***	46,501	44,779	45,249	41,056	40,597
2020***	45,934	42,305	42,904	40,081	38,047
2021***	46,881	43,624	43,729	41,072	42,049

Tablo 4. Kamu hastanelerinin tercih nedenine göre yaş ortalamaları

	Zorunluluk	Yakınlık	Memnuniyet	Diğer
2003**	42,106	41,408	39,744	38,582
2004**	43,013	38,458	41,224	45,565
2005**	41,616	45,456	39,470	40,903
2006	43,184	43,517	44,681	42,176
2007**	43,483	44,191	45,813	43,214
2008	43,982	45,139	45,298	44,085
2009***	43,237	44,308	46,217	46,353
2010***	43,897	44,775	46,273	43,376
2011***	43,816	45,522	46,181	42,056
2012	45,675	45,572	46,140	44,059
2013***	44,313	45,079	47,551	43,374
2014***	44,492	43,719	47,192	42,517
2015***	43,789	44,202	47,487	42,794
2016***	43,791	45,006	47,366	45,772
2017***	45,017	45,291	47,964	43,341
2018***	44,421	44,292	46,752	43,541
2019***	44,246	44,183	48,505	44,139
2020***	42,052	42,377	44,856	43,392
2021***	42,924	44,573	45,256	41,191

*p<0,1 **p<0,05 ***p<0,01 anlamlılık düzeyinde tercih edilen sağlık kuruluşu türü ve kamu hastanesi tercihinin nedeni ile yaş grupları arasında bir ilişki vardır.

+ 2004 ve 2005 yıllarında Kamu Hastanesi ile Üniversite Hastanesi başvuruları TÜİK tarafından tek başlık altında toplanmıştır.

• 2003, 2004 ve 2005 yıllarında Kamu Hastanesi, Üniversite Hastanesi ile Özel hastane başvuruları TÜİK tarafından tek başlık altında toplanmıştır.

4. Bulgular

Çalışmanın amacı olan Türkiye’de yaşayan 18 yaş ve üzeri vatandaşların sağlık hizmetlerinden memnuniyeti, sağlık hizmetlerine ihtiyaç duyduklarında hangi sağlık kuruluşunu tercih ettikleri ve en son tercih ettikleri sağlık kuruluşunu tercih etme sebepleri cinsiyet, bitirilen yaş, eğitim durumu ve gelir durumuna göre 2003 yılından 2021 yılına kadar olan değişimleri incelenmiştir. Tablolarda görselliği geliştirmesi açısından daha yüksek değerler daha koyu yeşil ile daha küçük değerler ise renksiz olacak şekilde renklendirilmiştir. Renklendirme her grubun kendi içerisinde (cinsiyet, bitirilen yaş, eğitim durumu...vb.) ve grup toplamları için kendi içinde renklendirme yapılmıştır.

Tablo 5’de, YMA verilerine ait tanımlayıcı istatistikler verilmiştir. Çalışmanın ileriki aşamasında tabloların daha iyi anlaşılabilmesi ve yorumlanabilmesi için temel istatistiklerin ve bu istatistiklerin değişiminin iyi anlaşılması gerekmektedir. Tabloda verilere ait anket sayısı, cinsiyet dağılımı, yaş dağılımı, eğitim durumu, gelir seviyesi ve son 1 yıl içinde bir sağlık kuruluşuna giden bireylerin istatistikleri gösterilmiştir. Tablo incelendiğinde, anket sayısı yıllar itibariyle artmış yalnızca 2013 yılında her il düzeyinde detaylı çalışma yapıldığı için 193.203 adet anket mevcuttur. Cinsiyet dağılımında yıllar itibariyle kadınların erkeklerden fazla ancak birbirine yakın olduğu görülmektedir. Yaş dağılımına bakıldığında yıllar itibariyle 18-37 yaş gurubunun azalırken 38-57, 58-77 ve 78 üzeri yaş gurubunun arttığı gözlenmektedir. Eğitim durumuna göre yıllar itibariyle ilköğretim mezunu olan grup halen daha en yüksek oranda mezun durumu olurken yıllar itibariyle bir düşüş söz konusudur. Lise, yüksekokul, lisans ve lisansüstü mezuniyet durumunda ise yıllar itibariyle yükseliş söz konusudur. Gelir gurubunda ise 2003-2012 yılı ve sonrası olarak ikiye ayrılmaktadır. Bunun nedeni TÜİK tarafından gelir gurubu sayısı 2013 öncesinde altı gelir gurubu olarak toplanmakta iken 2013 yılı itibariyle beş gelir gurubu olarak toplanmaya başlanmasıdır. Ayrıca gelir gurubunda 2021 yılında bir önceki yıla göre oldukça farklı bir dağılım söz konusudur. Bu farklılığın nedeni kesin olarak bilinmemekle beraber 2020 yılında pandemi yılı itibariyle enflasyonda meydana gelen artışlar ile ücretlerde yapılan artış arasında gerçekleşen fark nedeniyle gelir gruplarında kaymalar yaşanmış olabilir. Tablo incelendiğinde 2013 öncesinde gruplar arasında daha çok dalgalanmaların olduğu gözlenmektedir. 2013 sonrasında ise daha çok birinci gelir gurubunda bariz bir azalma varken diğer gruplarda artış gözlenmektedir.

Son 1 yıl içinde bir sağlık kuruluşuna gidenlerin istatistikleri incelendiğinde 2003 yılında “son bir yıl içerisinde bir sağlık kuruluşuna gittim” sorusuna evet cevabını verenlerin oranı yüzde 67 seviyesinden 2019 yılına kadar artış göstermiş ve yüzde 84 seviyesine kadar çıkmıştır. Bu artışa temel sebep olarak sağlık hizmeti veren kuruluş sayısındaki artış ve bireylerin tercihlerindeki değişimi gösterebiliriz. 2020 ve 2021 yılında ise yüzde 73 ile önceki yıllara göre önemli bir düşüş söz konusudur. 2020 yılında tüm dünyayı saran pandemi bireylerin

hastaneye gitme davranışlarını da etkilemiş ve azalmasına neden olmuş olabilir. Karaca ve İnan (2022) pandeminin sağlık hizmetleri talebine etkisini araştırdıkları Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi hastaları ile yaptıkları çalışmaya göre sağlık kuruluşuna ulaşım süresinin 60 dakikanın üzerine çıkması, seyahat edilirken 1'den fazla vasıta kullanılması, hanede 65 yaş ve üzeri birisiyle ikamet ediliyor olması ve çocuk sayısının artmasının bireylerin sağlık taleplerini ertelemelerine neden olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Pandemi döneminde bireylerin bu şekilde davranmalarının bir nedeni de bireylerin bulaşıcı hastalık nedeniyle sağlık hizmeti veren kurumlardan çok gerekli olmadıkça hizmet almak istememeleri olabilir. Çünkü pandemi yılında önceki yıllara göre ilave olarak verilen aşılama faaliyeti hizmetleri ile hastalık tespit hizmetlerine rağmen son bir yıl içinde sağlık hizmeti kullanım oranının % 84 seviyesinden % 73 seviyesine düşmesi aslında bu oranın daha da düşük olduğunu bize gösterir. Yani bu tabloya bakarak bireylerin pandemi ile birlikte önceki yıllara göre daha az sağlık hizmeti aldıklarını ve tercihlerinde bir değişim olduğunu iddia edebiliriz.

Tablo 5. Tanımlayıcı istatistikler (her gurubun satıra göre yüzdesi alınmıştır)

Yıllar	Anket Sayıları	Cinsiyet (%)		Bitirilen Yaş (%)				Eğitim Durumu (Mezun) (%)						Gelir durumu (%) (1: En düşük gelir gurubu 5, 6: En yüksek gelir gurubu)						Son 1 yıl içinde bir sağlık kuruluşuna gidenler (%)	
		Erkek	Kadın	18-37	38-57	58-77	78 ve üzeri	Bir okul bitirmede	İlköğretim	Lise	Yüksekokul	Lisans	Lisansüstü	1	2	3	4	5	6	Evet	Hayır
2003	5.304	53,0	47,0	47,5	37,0	14,3	1,1	19,33	56,96	15,61	2,70	4,94	0,47	16,67	41,19	29,27	8,33	2,35	2,19	67,30	32,70
2004	6.714	45,8	54,2	44,9	37,4	16,0	1,7	21,73	53,92	16,26	2,76	4,97	0,36	21,46	17,25	16,95	20,67	13,32	10,35	60,16	39,84
2005	6.983	46,0	54,0	44,1	37,2	17,0	1,7	21,67	54,03	16,40	2,41	4,94	0,56	19,42	26,12	18,70	17,30	11,18	7,27	62,43	37,57
2006	6.432	45,0	55,0	44,5	38,2	15,4	1,9	21,63	53,89	16,15	3,31	4,59	0,44	19,90	24,07	17,48	22,45	14,10	2,01	65,82	34,18
2007	6.442	44,5	55,5	42,9	39,2	15,7	2,1	20,66	53,65	17,04	2,76	5,40	0,48	19,75	26,37	16,25	22,77	11,81	3,04	65,42	34,58
2008	6.465	45,2	54,8	42,5	37,0	18,1	2,4	19,21	53,23	17,43	3,50	6,08	0,56	13,13	25,60	15,47	27,32	13,89	4,59	70,40	29,60
2009	7.546	44,3	55,7	43,4	36,5	17,6	2,5	19,84	52,88	16,86	3,50	6,22	0,72	25,44	25,48	26,97	15,00	4,70	2,40	72,11	27,89
2010	7.027	43,3	56,7	41,0	38,3	18,0	2,8	19,07	52,73	17,25	3,74	6,35	0,87	19,11	26,84	29,93	16,14	4,71	3,27	73,69	26,31
2011	7.368	45,0	55,0	40,8	37,5	18,3	3,4	17,49	53,20	17,70	3,90	6,80	0,91	12,74	26,81	29,78	20,13	5,77	4,78	74,85	25,15
2012	7.956	44,1	55,9	39,2	38,1	19,4	3,3	17,86	50,04	18,29	3,96	8,26	1,60	21,67	21,46	16,44	16,87	15,89	7,68	77,43	22,57
2013	96.203	42,3	57,7	39,3	38,0	19,7	3,0	19,89	51,73	16,20	4,37	6,84	0,97	45,88	17,35	15,15	12,58	9,04		68,97	31,03
2014	7.984	45,7	54,3	40,2	37,7	18,5	3,6	15,12	52,54	17,12	4,67	8,76	1,79	31,45	19,55	18,91	15,64	14,44		78,85	21,15
2015	9.397	46,5	53,5	40,7	37,4	18,9	3,0	16,29	48,78	18,67	5,37	9,01	1,87	29,33	17,51	20,92	16,66	15,58		79,27	20,73
2016	8.981	44,9	55,1	38,3	39,0	19,3	3,3	15,77	49,07	20,18	4,69	8,97	1,33	24,65	17,08	22,24	20,92	15,11		80,90	19,10
2017	9.876	46,2	53,8	37,9	38,6	20,3	3,1	15,67	47,52	19,09	5,42	10,77	1,53	26,69	16,79	22,05	15,45	19,02		81,87	18,13
2018	9.719	46,3	53,7	37,2	40,3	19,4	3,1	13,44	48,55	20,07	5,31	11,06	1,56	24,24	15,45	20,06	24,25	15,99		83,80	16,20
2019	9.212	45,9	54,1	37,3	38,7	20,6	3,5	13,68	47,41	19,83	5,51	11,64	1,93	21,60	19,77	22,96	16,34	19,33		84,06	15,94
2020	10.103	49,5	50,5	39,7	39,1	18,8	2,3	10,82	46,26	22,62	6,60	11,93	1,77	20,56	26,82	17,97	19,63	15,02		73,53	26,47
2021	10.073	47,4	52,6	37,7	39,3	20,4	2,7	11,56	45,22	22,65	6,19	12,55	1,83	1,15	12,58	34,57	38,19	13,51		73,07	26,93

Kaynak: TÜİK YMA 2003-2021

Tablo 6'da bireylerin genel sağlık hizmetlerinden memnuniyeti her yıl için gruplara göre aritmetik ortalaması (1- Hiç Memnun değilim, 5- Çok Memnunum) alınarak cinsiyet, bitirilen yaş, eğitim durumu ve gelir seviyesine göre gösterilmiştir. Tablonun geneli incelendiğinde sağlık hizmetlerinden memnuniyet 2003 yılından 2013 yılına kadar sürekli olarak artmış 2013 yılından itibaren bazı yıllarda düşmesine rağmen daha yatay bir seyir izlemiştir. Yani sağlıkta dönüşüm programı ile birlikte sağlık hizmetlerinden memnuniyetin arttığını ancak sonrasında yatay bir seyir izlediğini söyleyebiliriz. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta, 2020 yılında neredeyse her grup değişkende bir önceki yıla ve bir sonraki yıla göre memnuniyet ortalamasında bir yükseliş olduğu göze çarpmaktadır. 2020 yılı şubat ayında başlayan pandemi, Türkiye'nin sağlık hizmetlerinde yapmış olduğu altyapı yatırımları (hastanelerin tek çatı altında toplanması, şehir hastaneleri vb.) ve SDP (Sağlıkta Dönüşüm Programı) politikaları ile önceki yıllarda sağlık hizmetlerini geliştirmiş olması pandemi yılında bireylerin üzerinde farklı bir algı oluşmasına yol açmış olabilir. Bu konu yalnızca bu tablo ile iddia edilemez de tablonun gösterdiği veriler ile araştırmaya muhtaç önemli bir konu olacağı açıktır. Tabloya göre bazı yıllar dışında kadınlar erkeklere göre sağlık hizmetlerinden daha memnundurlar. Bitirilen yaş itibarıyla gençlere göre daha yaşlı bireyler sağlık hizmetlerinden daha memnundurlar. Böyle bir durumun nedeni daha yaşlı bireylerin 2000 yılı öncesi sağlık hizmetleri ile bugünün sağlık hizmetlerini karşılaştırıyor olması olabilir. Ya da daha genç bireylerin sağlık hizmetlerinden beklentileri ile

daha yaşlı bireylerin sağlık hizmetlerinden beklentileri arasındaki fark nedeniyle böyle bir sonuç ortaya çıkmış olabilir. Ancak her yaş gurubunda 2003 yılına göre artış olduğu kesindir. Eğitim durumuna göre daha az eğitilmiş kişiler daha eğitilmiş kişilere göre sağlık hizmetlerinden daha fazla memnundurlar. Bu duruma bireylerin eğitimleri nedeniyle sağlık hizmetleri sunumundaki algıları neden olmuş olabilir. Sağlık hizmetlerinde bilgi asimetrisinin varoluşu burada kendini daha da ortaya çıkarmıştır. Yani daha yüksek eğitim seviyesindeki bireylerin genel sağlık hizmetleri sunumundan beklentisi ile daha düşük eğitim seviyesine sahip bireylerin beklentisi arasında fark vardır. Gelir seviyesine bakıldığında 2003 ve 2004 yılı dışında 2013 öncesi ve sonrası fark etmeksizin daha düşük gelir gurubundaki bireyler daha yüksek gelir gurubundaki bireylere göre sağlık hizmetlerinden daha fazla memnundurlar.

Tablo 6. Genel Sağlık Hizmetlerinden Memnuniyet Ortalaması (1 Hiç Memnun değil – 5 Çok Memnun)

	Cinsiyet		Bitirilen Yaş				Eğitim durumu						Gelir seviyesi 1: en düşük – 5, 6: en yüksek					
	Erkek	Kadın	18-37	38-57	58-77	>78	Bir okul bitirmede	İlköğretim	Lise	Yüksekokul	Lisans	Lisansüstü	1	2	3	4	5	6
2003	3,159	3,108	3,111	3,112	3,255	3,288	3,202	3,127	3,069	3,169	3,139	3,280	3,197	3,095	3,117	3,156	3,210	3,536
2004	3,020	3,139	3,006	3,064	3,242	3,496	3,187	3,101	2,918	2,984	3,054	3,083	3,054	3,108	3,102	3,058	3,063	3,158
2005	3,223	3,317	3,178	3,261	3,523	3,531	3,418	3,294	3,122	3,054	3,052	3,128	3,262	3,297	3,234	3,356	3,254	3,161
2006	3,218	3,249	3,153	3,230	3,436	3,497	3,421	3,256	3,067	2,925	2,942	3,107	3,265	3,309	3,213	3,217	3,151	3,023
2007	3,531	3,542	3,483	3,523	3,661	3,763	3,630	3,574	3,417	3,213	3,374	3,355	3,550	3,583	3,529	3,500	3,498	3,515
2008	3,466	3,477	3,385	3,464	3,619	3,781	3,669	3,504	3,328	3,075	3,242	3,139	3,547	3,508	3,468	3,472	3,391	3,320
2009	3,483	3,529	3,432	3,526	3,623	3,685	3,645	3,567	3,349	3,186	3,215	3,333	3,525	3,537	3,529	3,441	3,414	3,420
2010	3,709	3,640	3,563	3,689	3,810	3,913	3,775	3,715	3,573	3,479	3,404	3,262	3,684	3,715	3,699	3,615	3,486	3,478
2011	3,741	3,696	3,619	3,738	3,831	3,922	3,798	3,771	3,615	3,537	3,487	3,418	3,754	3,733	3,718	3,703	3,715	3,580
2012	3,722	3,680	3,591	3,708	3,846	3,905	3,807	3,765	3,555	3,575	3,472	3,480	3,708	3,767	3,726	3,677	3,640	3,586
2013	3,658	3,665	3,557	3,668	3,811	3,878	3,765	3,724	3,529	3,452	3,389	3,342	3,698	3,703	3,661	3,594	3,495	
2014	3,562	3,546	3,432	3,550	3,750	3,839	3,714	3,643	3,386	3,314	3,240	3,315	3,653	3,623	3,559	3,430	3,367	
2015	3,605	3,625	3,520	3,618	3,744	3,884	3,770	3,717	3,447	3,448	3,316	3,218	3,737	3,663	3,611	3,557	3,403	
2016	3,662	3,689	3,584	3,674	3,822	3,879	3,859	3,740	3,544	3,418	3,496	3,347	3,766	3,725	3,667	3,633	3,554	
2017	3,592	3,616	3,503	3,593	3,748	3,872	3,796	3,682	3,466	3,351	3,382	3,457	3,709	3,658	3,596	3,532	3,480	
2018	3,571	3,585	3,479	3,562	3,737	3,844	3,803	3,665	3,416	3,419	3,334	3,313	3,686	3,606	3,618	3,522	3,424	
2019	3,534	3,533	3,428	3,515	3,678	3,830	3,749	3,609	3,408	3,415	3,280	3,311	3,702	3,553	3,531	3,455	3,396	
2020	3,686	3,681	3,594	3,691	3,830	3,855	3,780	3,769	3,614	3,622	3,467	3,420	3,714	3,681	3,697	3,680	3,634	
2021	3,527	3,529	3,430	3,514	3,693	3,754	3,667	3,609	3,446	3,318	3,387	3,333	3,870	3,715	3,565	3,487	3,344	

Kaynak: TÜİK YMA 2003-2021

Tablo 7’de sağlık hizmeti ihtiyacı ortaya çıktığında hangi sağlık kuruluşuna başvuru yapıldığı yaş gurubuna göre dağılımı her yıl için satır toplamı yüzde yüz olacak şekilde ifade edilmiştir. Tablo 7, Tablo 8 ve Tablo 9’da hastaneye başvuru tabloları ile ilgili olarak 2003, 2004 ve 2005 yılı için özel durum (TÜİK tarafından kamu, özel ve üniversite hastane başvurularının kamu hastanesi altında toplanması) tabloların altında not olarak ifade edilmiştir. Ayrıca Tablo 7’de ifade edilen sağlık kuruluşuna göre toplam başvuru sayıları Tablo 8 ve Tablo 9’da da yine aynı sonucu vereceği için tekrara düşmemek amacıyla sağlık kuruluşuna göre toplam sütunu ve diğer sağlık kuruluşu tercihi sütunu verilmemiştir. Tablo 7’in geneline bakıldığında her yıl için en yüksek başvurunun kamu hastanelerine olduğu göze çarpsa da yıllar itibariyle 2004 yılında kamu hastanesine başvuru oranı %64 seviyesinden 2021 yılında %48 seviyesine düştüğü görülmektedir. Toplam aile hekimi, toplam üniversite hastanesi ve toplam özel hastane kuruluş tercihi oranları sırasıyla 2006 yılında %21.97, %2.32, %6.06 seviyesindeyken 2021 yılında sırasıyla %36.40, %2.49, %12.11 seviyesine yükselmiştir. Bitirilen yaşa göre kamu hastanelerindeki düşüş yerini aile hekimine başvuru ve özel hastaneye yapılan başvurularda gerçekleşen artışla karşılamıştır. Bu artışı SDP ile özel hastanelerin devlet tarafından desteklenmesi ve özel hastane sayısındaki artış ile birlikte daha yaygın hale gelmesi etkilemiş olabilir. Aynı zamanda 100.000 kişi başına düşen aile sağlığı merkezi sayısının 2002’den 2021 yılına kadar 9,21’den 40,81 çıkması da bireylerin tercihini etkilemiş olabilir. Üniversite hastaneleri incelendiğinde ise artış hızının yavaş ve az tercih ediliyor olması dikkat çekicidir. Ayrıca tablo dikkatle incelendiğinde 37 yaşından daha küçük bireylerin aile hekimi tercihlerinde her ne kadar bir dalgalanma olduğu görülse de yataya yakın bir değişim yaşanmışken 38 yaş ve daha üzeri bireylerin her yıl itibariyle aile hekimi tercihlerinde bir artış gerçekleşmiştir. Yani 38 yaş ve üzeri bireyler muhtemelen haneye daha yakın olması, sağlık hizmeti ihtiyacını aile hekiminden de karşılayabileceğini düşünmeleri ya da hastaneye ulaşım ve zaman maliyetleri gibi nedenler ile aile sağlığı merkezine olan başvuru oranları artmış olabilir. Özel hastane tarafına baktığımızda ise her yaş gurubunda yıllar itibariyle bir artış söz konusu iken, üniversite hastanesi tercihinde yıllar itibariyle daha

yatay bir seyir söz konusudur. Özel hastaneye başvuru oranlarında 57 yaş ve altı bireylerde oransal olarak artış daha fazla iken 58 yaş ve üzeri bireylerin başvuru oranlarındaki artış daha azdır. Bunun bir nedeni 57 yaş ve altındaki bireylerin çalışıyor olması ve diğer sağlık hizmeti veren birimlerden hizmet almanın zaman maliyeti nedeniyle sağlık hizmeti ihtiyacını özel hastanelerden karşılıyor olabilir. 58 yaş ve üzeri bireylerin emekli olma, daha fazla serbest zamana sahip olma ve daha az gelir elde etme gibi nedenlerle özel hastaneye başvuru oranlarında daha az bir artış olması söz konusu olabilir.

Tablo .7 Yaş Dağılımına Göre Sağlık Hizmeti Veren Kuruluşa Başvuru Oranı (her yıl için satıra göre %)

	Aile Hekimi				Toplam Aile Hekimi	Devlet Hastanesi				Toplam Devlet Hst.	Üniversite Hastanesi				Toplam Üniversite Hastanesi	Özel Hastane				Toplam Özel Hastane	Diğer	
	18-37	38-57	58-77	>78		18-37	38-57	58-77	>78		18-37	38-57	58-77	>78		18-37	38-57	58-77	>78			
2003***	13,90	9,97	3,30	1,06	28,2	23,60	21,50	7,09	2,39	54,5●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	17,20	
2004***	9,74	7,26	2,38	1,03	20,4	26,96	24,91	8,42	4,32	64,6+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	5,24	9,75
2005***	10,13	8,27	2,76	1,16	22,3	25,53	24,02	8,69	4,08	62,3+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	6,89	8,47
2006***	9,87	8,25	2,68	1,16	21,9	26,85	24,29	7,44	3,97	62,5	0,97	0,86	0,38	0,11	2,32	3,31	2,13	0,41	0,20	6,06	7,09	
2007***	9,70	8,89	2,81	1,41	22,8	24,60	24,16	7,00	4,09	59,8	1,12	1,50	0,48	0,12	3,23	4,53	2,64	0,91	0,25	8,33	5,78	
2008***	9,82	9,18	3,64	1,32	23,9	23,38	21,48	8,98	4,11	57,9	1,25	1,14	0,58	0,22	3,18	5,01	3,28	0,67	0,23	9,2	5,70	
2009***	9,60	8,86	3,00	1,56	23,0	25,01	21,34	8,45	4,19	59,0	1,33	1,19	0,41	0,32	3,26	4,99	3,58	1,11	0,43	10,1	4,62	
2010***	10,04	11,40	4,32	2,16	27,9	22,49	20,56	7,49	3,96	54,5	1,40	1,43	0,46	0,19	3,47	5,18	3,39	1,30	0,40	10,27	3,85	
2011***	11,86	11,90	4,74	2,66	31,1	21,36	19,21	6,79	4,54	51,8	1,08	1,44	0,70	0,16	3,38	5,13	3,88	1,13	0,53	10,67	2,89	
2012***	10,91	12,82	7,30	0,88	31,9	20,05	19,00	10,0	1,55	50,6	1,09	1,31	0,65	0,06	3,12	5,92	4,02	1,45	0,26	11,65	2,68	
2013***	12,14	14,13	5,81	2,39	34,4	21,07	19,73	8,12	4,35	53,2	0,77	0,83	0,39	0,15	2,14	4,83	2,91	0,99	0,43	9,16	0,96	
2014***	13,28	13,84	5,81	2,54	35,4	19,64	18,27	7,38	3,87	49,1	0,95	0,99	0,36	0,16	2,47	5,51	4,01	1,14	0,55	11,21	1,69	
2015***	12,21	12,98	5,82	2,36	33,3	19,75	18,53	7,37	4,11	49,7	1,33	1,27	0,46	0,19	3,25	6,61	3,97	1,04	0,43	12,05	1,57	
2016***	10,96	13,33	5,43	1,99	31,7	19,80	20,13	7,71	4,68	52,3	1,06	1,11	0,49	0,26	2,92	5,78	3,76	1,26	0,65	11,45	1,61	
2017***	10,60	13,12	6,11	2,33	32,1	19,75	20,06	7,71	4,66	52,1	1,09	1,03	0,52	0,20	2,85	5,95	3,91	1,36	0,50	11,72	1,10	
2018***	11,04	14,52	5,98	2,44	33,9	19,34	20,09	7,32	4,04	50,8	0,96	0,88	0,52	0,20	2,56	5,42	4,12	1,20	0,61	11,35	1,32	
2019***	10,57	13,37	6,26	2,63	32,8	20,01	20,08	8,00	4,61	52,7	0,97	1,13	0,48	0,17	2,75	5,31	3,66	1,03	0,72	10,71	1,00	
2020***	13,65	16,88	7,58	3,08	41,1	18,82	16,74	5,69	2,68	43,9	0,93	0,93	0,40	0,12	2,38	5,60	3,93	0,97	0,53	11,04	1,47	
2021***	11,40	14,48	7,38	3,13	36,4	19,22	19,05	6,64	3,51	48,4	0,97	1,00	0,41	0,10	2,49	5,78	4,53	1,18	0,61	12,11	0,59	

Kaynak: TÜİK YMA 2003-2021

*p<0,1 **p<0,05 ***p<0,01 anlamlılık düzeyinde tercih edilen sağlık kuruluşu türü ile yaş grupları arasında bir ilişki vardır.

+ 2004 ve 2005 yıllarında Kamu Hastanesi ile Üniversite Hastanesi başvuruları TÜİK tarafından tek başlık altında toplanmıştır.

● 2003 yılında Kamu Hastanesi, Üniversite Hastanesi ile Özel hastane başvuruları TÜİK tarafından tek başlık altında toplanmıştır.

Tablo 8'de sağlık hizmeti ihtiyacı ortaya çıktığında hangi sağlık kuruluşuna başvuru yapıldığı eğitim durumuna göre dağılımı her yıl için satır toplamı yüzde yüz olacak şekilde ifade edilmiştir. Tablonun geneli incelendiğinde bir okul bitirmeyen ve ilköğretim mezunlarının sağlık kuruluşu tercih oranlarında genel olarak bir düşüş olduğu, lise ve üzeri eğitilmiş bireylerin sağlık kuruluşu tercihlerinde ise yıllar itibarıyla bir artış olduğu görülmektedir. Ancak bunun nedeni ülkedeki eğitilmiş insan sayısının yıllar itibarıyla artmış olması olabilir. Yani aslında başvuru sayısındaki artış değil, belirli bir oranda eğitim seviyesindeki gelişmeden kaynaklanıyor olabilir. Bu durum Tablo 5 'de ki tanımlayıcı istatistiklerde de ifade edilmiştir. Ancak burada dikkat çekici nokta lisansüstü mezunu bireylerin yıllar itibarıyla aile hekimi tercihleri ile özel hastane tercihlerinde oransal olarak büyük bir artış yaşanmışken kamu hastanesi ve üniversite hastanesi tercihlerinde meydana gelen değişim oransal olarak daha küçüktür. Yani yıllar itibarıyla daha eğitilmiş bireyler sağlık hizmeti ihtiyacını özel hastaneler ve aile hekimlerinden daha fazla oranda karşılamaya başlamışlardır. Eğitim durumuna göre özel hastane ve aile hekimi tercihi bir okul bitirmeyen ve ilköğretim mezunu kişilerin tercih oranındaki değişim yataya yakın iken lise mezunu ve daha üzeri eğitilmiş bireylerin tercihlerinde oransal olarak daha büyük bir artış söz konusudur. Fakat burada dikkat edilmesi gereken nokta bir okul bitirmeyen ve ilköğretim mezunlarının yıllar itibarıyla azalma eğiliminde olmasına rağmen özel hastane tercihi ve aile hekimi tercih oranında yatay bir seyir olması aslında her eğitim durumuna göre yıllar itibarıyla bir artışın olduğunu bize gösterir. Yani eğitim durumuna göre bireyler 2021 yılında özel hastane ve aile hekimi tercihlerinde 2004 yılına göre başvuru oranlarını arttırmışlardır.

Tablo 8. Eğitim Düzeyine Göre Sağlık Hizmeti Veren Kuruluşa Başvuru Oranı (her yıl için satıra göre %)

	Aile Hekimi						Devlet Hastanesi					Üniversite Hastanesi					Özel Hastane								
	Bir Okul Bitirmede	İlköğretim	Lise	Yükseköğretim	Lisans	Lisansüstü	Bir Okul Bitirmede	İlköğretim	Lise	Yükseköğretim	Lisans	Lisansüstü	Bir Okul Bitirmede	İlköğretim	Lise	Yükseköğretim	Lisans	Lisansüstü	Bir Okul Bitirmede	İlköğretim	Lise	Yükseköğretim	Lisans	Lisansüstü	
2003***	7,42	16,2	2,89	0,53	1,16	0,02	10,07	31,6	8,60	1,49	2,51	0,29	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
2004***	4,86	11,4	2,69	0,59	0,82	0,02	14,69	36,1	9,65	1,58	2,42	0,15	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2005***	5,48	12,3	2,97	0,52	0,87	0,07	13,72	34,8	9,81	1,31	2,34	0,33	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2006***	5,71	12,2	2,72	0,41	0,82	0,08	14,16	35,1	9,57	1,66	1,93	0,08	0,30	0,88	0,50	0,20	0,35	0,09	0,60	2,62	1,44	0,50	0,77	0,13	
2007***	5,23	13,2	2,81	0,61	0,83	0,08	12,95	33,2	10,11	1,33	2,11	0,12	0,30	1,20	0,73	0,34	0,59	0,06	1,19	3,45	2,05	0,25	1,23	0,16	
2008***	4,25	13,5	3,74	0,87	1,51	0,03	12,73	32,3	9,01	1,60	2,19	0,09	0,28	1,04	0,87	0,16	0,67	0,16	1,31	3,84	2,38	0,42	1,09	0,16	
2009***	4,44	13,2	3,47	0,83	0,96	0,08	13,31	32,6	9,18	1,53	2,10	0,27	0,36	1,21	0,89	0,17	0,51	0,11	1,25	4,16	2,16	0,60	1,74	0,19	
2010***	5,03	15,7	4,65	0,90	1,52	0,11	12,30	29,8	8,48	1,34	2,33	0,23	0,41	1,20	0,87	0,36	0,49	0,14	1,02	4,23	2,32	0,77	1,60	0,33	
2011***	5,10	17,9	5,25	1,19	1,50	0,16	10,92	28,6	8,42	1,69	2,02	0,19	0,26	1,49	0,85	0,16	0,44	0,19	0,90	4,08	2,44	0,64	2,30	0,31	
2012***	5,61	17,3	5,07	1,36	2,36	0,23	10,60	26,8	8,75	1,53	2,51	0,36	0,35	1,14	0,74	0,20	0,39	0,29	0,96	3,82	3,02	0,77	2,51	0,58	
2013***	5,23	19,5	5,62	1,53	2,25	0,28	13,29	27,7	7,72	1,86	2,39	0,27	0,29	0,89	0,47	0,14	0,26	0,09	1,04	3,26	2,13	0,74	1,73	0,27	
2014***	4,63	20,0	6,04	1,49	2,91	0,39	9,39	27,3	7,68	1,78	2,63	0,36	0,21	0,96	0,60	0,14	0,39	0,16	0,84	3,66	2,51	1,03	2,47	0,71	
2015***	5,18	17,4	5,96	1,83	2,61	0,38	9,94	26,0	8,65	2,17	2,71	0,29	0,24	1,18	0,80	0,22	0,55	0,24	0,92	3,80	2,87	0,98	2,75	0,73	
2016***	3,94	16,4	6,79	1,30	2,91	0,31	10,39	27,3	9,40	1,99	2,92	0,24	0,37	1,21	0,75	0,17	0,30	0,12	1,01	3,55	2,79	0,96	2,59	0,53	
2017***	4,53	16,2	6,12	1,64	3,19	0,46	10,01	26,5	9,11	2,48	3,59	0,44	0,32	1,02	0,78	0,13	0,45	0,14	0,80	3,46	2,74	1,04	3,25	0,42	
2018***	3,90	17,5	6,72	1,90	3,57	0,34	8,48	26,5	9,51	2,32	3,57	0,36	0,21	0,90	0,68	0,15	0,47	0,15	0,83	3,17	2,78	0,86	3,12	0,59	
2019***	3,70	16,1	6,71	2,00	3,69	0,55	9,05	27,0	9,29	2,36	4,35	0,61	0,27	1,04	0,63	0,24	0,43	0,13	0,64	2,92	2,92	0,86	2,78	0,60	
2020***	3,95	20,7	9,03	2,52	4,37	0,57	6,29	21,5	9,37	2,70	3,71	0,29	0,14	0,97	0,64	0,16	0,33	0,14	0,45	2,64	3,14	1,09	3,09	0,63	
2021***	3,98	18,07	7,72	2,11	4,01	0,50	6,87	23,20	10,69	2,72	4,48	0,45	0,15	0,98	0,61	0,16	0,46	0,12	0,58	2,93	3,48	1,07	3,33	0,71	

Kaynak: TÜİK YMA 2003-2021

*p<0,1 **p<0,05 ***p<0,01 anlamlılık düzeyinde tercih edilen sağlık kuruluşu türü ile yaş grupları arasında bir ilişki vardır.

+ 2004 ve 2005 yıllarında Kamu Hastanesi ile Üniversite Hastanesi başvuruları TÜİK tarafından tek başlık altında toplanmıştır.

• 2003 yılında Kamu Hastanesi, Üniversite Hastanesi ile Özel hastane başvuruları TÜİK tarafından tek başlık altında toplanmıştır.

Tablo 9'da sağlık hizmeti ihtiyacı ortaya çıktığında hangi sağlık kuruluşuna başvuru yapıldığı gelir gurubuna göre dağılımı her yıl için satır toplamı yüzde yüz olacak şekilde ifade edilmiştir. Tablo incelenirken dikkat edilmesi gereken nokta, TÜİK tarafından 2003-2012 yılları arasında gelir gurubu 6 grup altında toplanırken 2013-2021 yılları arasında 5 gelir gurubu altında toplanmıştır. Tablonun geneli incelendiğinde her yıl itibariyle olmasa da genel olarak daha düşük gelir gurubundaki bireylerin aile hekimi, kamu hastanesi ve özel hastane tercih oranında bir düşüş meydana gelmişken daha yüksek gelir gurubundaki bireylerin aile hekimi, kamu hastanesi özel hastane tercihlerinde artış meydana gelmiştir. Bunun bir nedeni de Tablo 5 'de tanımlayıcı istatistiklerde de ifade edildiği üzere gelir gurubundaki kaymadan kaynaklanıyor olabilir. Ancak tabloda dikkat çekici nokta 2006 yılından itibaren özel hastane ve üniversite hastanesinden dördüncü ve beşinci gelir gurubu daha fazla yararlanırken 2011 yılında ikinci ve üçüncü gelir gurubuna kadar yayılmış ve özel hastane ile üniversite hastanesi tercih edilir/edilebiliyor duruma gelmiştir. Yani görece daha düşük gelire sahip bireyler de artık bu sağlık kuruluşlarını tercih etmeye başlamışlardır. Ancak 2013 yılından sonra durum tekrar tersine dönmüş ve görece geliri daha yüksek bireylerin tercih oranı sürekli artarken gelir düzeyi daha düşük bireylerin tercih oranı giderek düşmektedir. 2013 yılından sonra aile hekimi ve devlet hastanelerini en çok daha düşük gelir gurubunda yer alan bireyler tercih ediyor, özel hastaneleri daha yüksek gelir gurubunda yer alan bireyler tercih ediyor/edilebiliyor konuma gelmişlerdir. Bu da bize 2004 yılından 2013 yılına kadar bireylerin sağlık hizmeti veren kuruluş tercihi hem eğitim hem de gelir gurubu açısından gruplar arasında eşitliği sağlayıcı noktaya doğru bir dağılım söz konusuysen 2013 yılından sonra sağlık hizmeti veren kuruluş tercihi tekrar gruplar arasında eşitliği azaltıcı oranda bir değişim söz konusudur. Bu durum hem yaşanan gelişmeler ile birlikte bireylerin beklentilerinde bir değişim meydana geldiği için hem de bireylerin 2013 yılına kadar yaşanan gelişmeleri daha önceki yıllar ile karşılaştırmaları nedeniyle gerçekleşmiş olabilir.

Tablo 9. Gelir Gurubuna Göre Sağlık Hizmeti Veren Kuruluşa Başvuru Oranı (her yıl için satıra göre %)

	Aile Hekimi						Devlet Hastanesi						Üniversite Hastanesi						Özel Hastane					
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
2003***	7,41	12,81	5,79	1,69	0,26	0,22	7,09	22,87	17,83	4,24	1,42	1,14	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	
2004***	6,11	3,97	3,50	3,86	1,68	1,28	13,21	11,65	11,53	14,08	8,74	5,39	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
2005***	6,22	6,12	3,83	2,86	2,10	1,18	11,08	17,64	12,08	11,45	6,70	3,37	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
2006***	5,40	6,40	3,48	3,80	2,61	0,28	12,87	15,73	11,63	14,20	7,42	0,71	0,09	0,28	0,33	0,72	0,61	0,28	0,50	0,72	0,82	1,90	1,74	0,38
2007***	6,14	7,11	3,47	4,19	1,73	0,17	11,76	16,59	10,09	13,86	6,34	1,22	0,12	0,53	0,55	0,87	0,84	0,31	0,80	1,30	1,23	2,53	1,59	0,87
2008***	3,83	6,72	4,03	5,62	2,80	0,97	8,05	16,05	9,11	15,94	7,00	1,81	0,14	0,47	0,53	0,92	0,79	0,33	0,65	1,46	1,15	2,99	2,04	0,90
2009***	7,30	6,29	5,75	2,79	0,61	0,28	15,95	16,38	16,03	8,20	1,95	0,49	0,37	0,72	0,95	0,60	0,27	0,35	1,15	1,40	3,10	2,39	1,23	0,84
2010***	5,86	8,24	8,41	3,85	1,20	0,36	12,10	15,37	16,09	8,09	1,87	0,99	0,27	0,57	1,04	0,80	0,27	0,51	0,64	1,87	3,15	2,39	1,10	1,12
2011***	3,91	9,04	9,47	6,37	1,32	1,05	8,03	15,19	15,76	9,57	2,03	1,32	0,20	0,59	1,05	0,79	0,48	0,27	0,37	1,53	2,81	2,69	1,53	1,76
2012***	7,08	7,73	5,69	5,15	4,64	1,62	13,06	11,19	8,46	8,84	7,04	2,06	0,36	0,54	0,38	0,52	0,69	0,63	0,84	1,57	1,61	1,94	2,85	2,84
2013***	15,10	6,51	5,57	4,50	2,78		27,88	8,92	7,59	5,67	3,21		0,64	0,38	0,36	0,35	0,40		2,11	1,41	1,49	1,82	2,33	
2014***	11,32	7,74	6,54	5,30	4,57		18,09	10,12	9,56	6,91	4,48		0,48	0,35	0,56	0,38	0,70		1,39	1,14	1,97	2,73	3,98	
2015***	9,85	6,09	7,68	5,62	4,13		17,49	9,31	10,24	7,75	4,97		0,57	0,48	0,71	0,51	0,97		1,30	1,48	2,00	2,37	4,90	
2016***	7,72	5,59	7,24	6,96	4,21		14,94	9,83	11,97	10,08	5,49		0,63	0,47	0,53	0,65	0,63		1,25	1,00	2,19	2,83	4,18	
2017***	8,72	5,67	7,45	4,88	5,44		16,20	9,36	11,51	7,80	7,31		0,48	0,28	0,77	0,56	0,76		1,26	1,40	2,15	1,87	5,04	
2018***	7,92	5,40	7,03	8,54	5,08		14,61	8,53	10,46	11,74	5,45		0,55	0,38	0,41	0,51	0,71		1,06	0,94	1,97	3,18	4,21	
2019***	6,49	6,95	7,77	5,89	5,73		13,92	11,25	12,44	7,65	7,45		0,36	0,51	0,81	0,40	0,66		0,78	0,96	1,77	2,06	5,15	
2020***	8,78	11,17	7,59	8,16	5,48		10,79	13,16	8,06	7,72	4,20		0,39	0,66	0,34	0,54	0,45		0,54	1,61	1,76	2,76	4,36	
2021***	0,41	4,50	12,34	13,94	5,21		0,35	5,32	15,95	19,79	7,01		0,06	0,41	0,80	0,82	0,39		0,32	2,25	5,16	3,50	0,88	

Kaynak: TÜİK YMA 2003-2021

*p<0,1 **p<0,05 ***p<0,01 anlamlılık düzeyinde tercih edilen sağlık kuruluşu türü ile yaş grupları arasında bir ilişki vardır.

+ 2004 ve 2005 yıllarında Kamu Hastanesi ile Üniversite Hastanesi başvuruları TÜİK tarafından tek başlık altında toplanmıştır.

• 2003 yılında Kamu Hastanesi, Üniversite Hastanesi ile Özel hastane başvuruları TÜİK tarafından tek başlık altında toplanmıştır.

Tablo 11 Tablo 12, Tablo 13’de anketin yapıldığı yıl içerisinde herhangi bir sağlık kuruluşuna başvurup başvurulmadığına dair soruya evet yanıtını verip, kamu hastanesi ve Üniversite hastanesini tercih edenlerin bu tercihlerinde etkili olduğunu düşündükleri nedenlerin: yaş, eğitim ve gelir gurubuna bağlı olarak değişim ifade edilmiştir. Kamu hastanelerinin tercih nedeninin gösterilmesinin nedeni ise Tablo 10’da görüldüğü üzere tercih edilen sağlık kuruluşları içerisinde kamu hastanelerinin en yüksek paya sahip olması ve sayıca kamu hastanelerinin daha fazla olmasıdır.

Tablo 10. Anketin yapıldığı yıl itibari ile en son tercih edilen sağlık kuruluşu (her yıl için satıra göre %)

	Aile Hekimliği	Kamu Hastanesi	Üniversite Hastanesi	Özel Hastane	Diğer
2003	15.36	63.55	4.48	10.46	6.16
2004	6.33	87.65	2.61	2.21	1.20
2005	5.76	87.64	3.60	2.52	0.48
2006	15.74	66.13	3.64	12.08	2.41
2007	16.39	61.71	4.21	15.55	2.14
2008	17.84	56.75	5.21	18.46	1.74
2009	17.31	56.88	5.67	19.05	1.09
2010	20.17	56.88	5.80	16.53	0.62
2011	20.03	57.48	5.21	16.86	0.42
2012	21.25	54.23	5.40	18.67	0.44
2013	22.77	55.85	4.81	16.05	0.52
2014	26.26	51.28	4.65	17.06	0.75
2015	22.37	53.46	5.57	17.68	0.93
2016	22.91	55.17	5.02	16.09	0.80
2017	22.83	55.82	4.87	15.97	0.51
2018	23.92	55.00	4.81	15.51	0.76
2019	24.81	55.82	5.01	13.91	0.45
2020	28.85	47.81	4.94	17.66	0.74
2021	23.73	53.76	4.75	17.37	0.39

Kaynak: TÜİK YMA 2003-2021

Tablo 11’de son bir yıl içinde tercih edilen kamu hastanelerinin tercih nedeni yaş itibarıyla ifade edilmiştir. Tablo 11’de ifade edilen Kamu hastanesi tercih nedenine göre toplam sütunu Tablo 12 ve Tablo 13’de de yine aynı sonucu vereceği için tekrara düşmemek amacıyla kamu hastanesi tercihinin nedenine göre toplam sütunu ve diğer tercih nedeni sütunu verilmemiştir. Tablonun geneli incelendiğinde kamu hastanelerinin zorunluluk nedeniyle tercihi diğer tercih nedenlerine göre daha yüksek oranda bir değişim geçirmiştir. Bu tablo bireylerin kamu hastanesini tercih ederken 2003 yılına göre oransal olarak daha az zorunluluk hissettiğini göstermektedir. Tabloyu incelediğimizde 2003 yılında zorunluluk nedeniyle tercih oranı %76 seviyesinden 2021 yılında %26 seviyesine kadar düşmüştür. Aynı şekilde tercih nedeni yakınlık, memnuniyet ve diğer nedenlerle tercih edilme oranı sırasıyla %13, %6 ve %3,39’dan %38, %27 ve %7,18’ ye yükselmiştir. Diğer (Tavsiye, Kuruluşta tanıdık birinin bulunması, Alışkanlık, Katılım payının düşük olması ve Diğer nedenler) nedenlerle tercih nedeninde yıllara göre bir dalgalanma söz konusu iken memnuniyet ve yakınlık nedeni ile tercih oranında 2013 yılına kadar hızlı bir artış sonrasında yatay bir seyir söz konusudur. Ancak 2021 yılı genel tercih nedenleri karşılaştırıldığında kamu hastanelerinin halen zorunluluk nedeniyle tercih edilme oranı diğer tercih nedenlerine yakın bir seviyededir. 2021 yılında kamu hastanelerinin tercih nedeni oranı en yüksekten en düşüğe sıralanacak olursa; %38,95 yakınlık, %27,17 memnuniyet, %26,70 zorunluluk şeklindedir. Bu da sağlık hizmetleri sunumunda halen daha kat edilmesi gereken bir yol olduğunu bize göstermektedir. Çünkü zorunluluk nedeniyle tercih oranı diğer tercih nedenleri ile kıyaslandığında 2021 yılı itibarıyla birbirine yakın bir orandadır. Tabloda dikkat çekici diğer bir nokta ise her yaş gurubunda yakınlık nedeniyle tercih oranındaki artış memnuniyet nedeniyle tercih oranındaki artıştan oransal olarak daha fazladır. Yani bireyler sağlık hizmeti veren sağlık kuruluşu sayısının artması ile birlikte en yakın sağlık kuruluşundan hizmet alma eğilimindedirler diyebiliriz. Elbette ki bu konunun başka sorular ile desteklenerek test edilmesi gerekmektedir.

Tablo 11. Yaş Dağılımına Göre Kamu Hastanelerinin Tercih Sebebi

	Zorunluluk				Toplam Zorunluluk	Yakınlık				Toplam Yakınlık	Memnuniyet				Toplam Memnuniyet	Diğer
	18-37	38-57	58-77	>78		18-37	38-57	58-77	>78		18-37	38-57	58-77	>78		
2003**	33,14	29,83	10,12	3,66	76,75	5,93	5,49	1,68	0,41	13,51	3,28	2,15	0,71	0,21	6,34	3,39
2004**	34,15	30,37	10,57	5,23	80,31	6,12	3,23	1,11	0,22	10,68	3,11	2,22	0,67	0,44	6,45	2,56
2005**	32,37	30,39	9,21	2,24	74,21	5,39	5,79	2,63	1,18	15	3,42	2,50	0,53	0,26	6,71	4,08
2006	22,08	21,22	7,18	3,31	53,8	9,59	8,21	3,04	1,83	22,67	6,45	6,49	2,55	1,38	16,87	6,66
2007**	16,92	16,16	5,54	3,14	41,76	11,93	12,80	3,65	2,33	30,71	7,33	8,46	3,46	1,82	21,08	6,46
2008	15,95	14,58	5,93	2,80	39,26	13,29	12,39	6,39	2,66	34,73	6,93	7,15	3,52	1,29	18,89	7,11
2009***	16,97	14,66	5,81	2,81	40,25	12,91	13,09	5,15	2,31	33,47	7,02	7,46	3,44	1,98	19,91	6,37
2010***	13,34	12,03	4,63	2,49	32,48	13,18	13,58	5,22	2,92	34,91	9,39	9,92	4,57	2,64	26,52	6,09
2011***	12,37	11,64	3,73	2,48	30,22	13,33	12,16	5,48	3,38	34,36	9,89	11,14	4,61	2,54	28,18	7,23
2012	9,23	9,83	3,56	2,49	25,1	13,50	14,75	6,16	2,98	37,39	9,42	10,13	5,12	2,22	26,88	10,62
2013***	15,41	14,67	5,85	3,02	38,95	9,59	9,58	4,18	2,19	25,53	8,50	10,32	5,11	2,82	26,74	8,78
2014***	12,64	14,29	4,46	2,78	34,17	12,07	10,22	4,09	2,30	28,69	8,80	10,14	4,94	2,67	26,55	10,59
2015***	13,03	11,85	4,64	2,62	32,14	10,58	10,30	3,78	2,02	26,68	10,12	11,96	5,69	3,48	31,25	9,94
2016***	12,48	11,09	4,05	2,35	29,97	10,11	11,20	4,16	2,54	28,01	10,38	12,99	5,76	3,27	32,4	9,63
2017***	12,08	12,53	5,03	2,71	32,36	10,05	9,94	4,10	2,57	26,66	9,37	13,29	5,75	3,32	31,73	9,25
2018***	13,07	13,10	5,25	2,69	34,11	10,51	10,39	4,04	2,13	27,07	9,87	11,78	5,40	2,85	29,91	8,91
2019***	14,65	14,09	5,35	3,06	37,15	11,74	9,74	4,22	2,67	28,38	7,75	10,42	5,37	3,04	26,58	7,90
2020***	15,62	13,14	4,26	2,30	35,32	11,81	11,02	3,73	1,58	28,14	9,16	11,25	4,41	1,58	26,41	10,13
2021***	11,09	10,31	3,36	1,94	26,7	14,69	15,23	6,06	2,96	38,95	9,22	11,56	4,52	1,87	27,17	7,18

Kaynak: TÜİK YMA 2003-2021

*p<0,1 **p<0,05 ***p<0,01 anlamlılık düzeyinde tercih edilen sağlık kuruluşu türü ile yaş grupları arasında bir ilişki vardır.

Tablo 12’de son bir yıl içinde tercih edilen kamu hastanelerinin tercih nedeni eğitim durumu itibarıyla ifade edilmiştir. Tabloda dikkat çekici nokta yüksekokul, lisans ve lisansüstü mezunlarının zorunluluk nedeniyle kamu hastanesi tercihi yıllar itibarıyla dalgalanmalar ile birlikte yataya yakın bir seyir izlerken diğer tüm eğitim durumlarında düşüş eğilimi söz konusudur. Yüksekokul, lisans ve Lisansüstü mezunların memnuniyet ve yakınlık nedeniyle kamu hastanesi tercih oranlarında ise büyük bir artış söz konusudur. Eğitim seviyesi daha yüksek olan bireyler halen daha sağlık hizmeti veren kuruluş tercihlerini zorunluluk nedeniyle gerçekleştirdiklerini düşünmektedirler. Tablonun geneli incelendiğinde ise kamu hastanesi tercihinde en büyük değişimin ilköğretim mezunlarında meydana gelmiş olması aynı zamanda yıllar itibarıyla ilköğretim mezun sayısındaki değişim ile de ilgilidir.

Tablo 12. Eğitim Düzeyine Göre Kamu Hastanelerinin Tercihinin Sebebi

	Zorunluluk						Yakınlık						Memnuniyet					
	Bir okul bitirmede	İlköğretim	Lise	Yüksekokul	Lisans	Lisansüstü	Bir okul bitirmede	İlköğretim	Lise	Yüksekokul	Lisans	Lisansüstü	Bir okul bitirmede	İlköğretim	Lise	Yüksekokul	Lisans	Lisansüstü
2003***	15,02	44,35	12,19	1,83	3,10	0,27	2,80	8,35	1,74	0,21	0,38	0,03	0,83	3,89	0,97	0,32	0,30	0,03
2004***	17,24	43,94	12,79	3,34	2,89	0,11	1,67	6,45	1,67	0,33	0,33	0,22	0,89	4,12	0,78	0,33	0,33	0,00
2005***	15,66	42,89	10,53	1,84	2,76	0,53	3,55	7,63	2,63	0,13	0,92	0,13	0,79	4,08	0,92	0,13	0,79	0,00
2006***	13,80	27,98	8,28	1,52	2,10	0,10	5,62	12,08	3,55	0,66	0,69	0,07	3,42	8,76	2,76	0,79	1,00	0,14
2007***	11,38	22,10	6,20	0,88	1,13	0,07	6,93	16,89	4,56	0,88	1,24	0,22	4,41	11,16	3,68	0,47	1,24	0,11
2008***	10,85	19,61	5,75	1,33	1,51	0,22	7,18	19,86	5,14	0,68	1,76	0,11	3,16	10,42	3,09	0,97	1,19	0,07
2009***	10,22	21,50	5,33	1,10	1,75	0,36	7,41	18,90	5,07	1,10	0,92	0,09	4,32	9,66	3,41	0,77	1,54	0,21
2010***	9,45	15,73	4,97	0,78	1,40	0,16	7,52	18,40	5,69	1,34	1,68	0,28	5,00	14,39	4,66	1,03	1,27	0,16
2011***	7,06	16,07	4,96	0,79	1,20	0,15	7,93	18,29	5,51	1,08	1,46	0,09	5,28	14,91	4,61	1,17	1,93	0,29
2012***	6,54	12,46	4,30	0,57	1,07	0,16	8,10	19,44	6,27	1,31	1,83	0,44	5,12	14,40	4,22	1,15	1,67	0,33
2013***	10,76	19,45	5,39	1,41	1,76	0,17	5,57	13,54	3,97	0,94	1,34	0,17	5,68	14,45	3,97	1,03	1,41	0,21
2014***	6,42	19,28	5,06	1,14	2,04	0,23	4,91	15,73	4,80	1,05	1,93	0,26	5,17	14,54	4,00	1,05	1,59	0,20
2015***	6,73	16,69	5,16	1,59	1,68	0,27	4,87	13,42	4,55	1,48	2,05	0,32	5,87	16,22	4,91	1,59	2,18	0,48
2016***	6,42	15,25	5,26	1,05	1,81	0,18	5,24	14,31	5,35	1,26	1,55	0,30	5,56	17,31	5,88	1,42	1,94	0,30
2017***	6,87	16,43	5,12	1,53	2,12	0,31	4,83	12,80	4,95	1,51	2,26	0,31	6,13	16,32	5,24	1,35	2,38	0,31
2018***	6,10	17,88	5,93	1,50	2,42	0,29	4,19	13,24	5,67	1,27	2,34	0,37	5,05	15,70	5,36	1,42	2,22	0,16
2019***	7,03	18,79	6,37	1,87	2,87	0,23	4,18	13,56	5,41	1,55	3,06	0,62	4,25	13,80	4,46	1,13	2,50	0,45
2020***	5,72	16,13	7,43	1,74	3,93	0,38	2,99	13,93	6,25	1,86	2,81	0,31	2,70	13,32	5,79	1,81	2,48	0,31
2021***	3,93	12,89	5,64	1,80	2,08	0,36	4,69	18,41	8,48	2,46	4,38	0,52	2,53	13,03	6,44	1,52	3,27	0,38

Kaynak: TÜİK YMA 2003-2021

*p<0,1 **p<0,05 ***p<0,01 anlamlılık düzeyinde tercih edilen sağlık kuruluşu türü ile yaş grupları arasında bir ilişki vardır.

Tablo 13’de son bir yıl içinde tercih edilen kamu hastanelerinin tercih nedeni gelir gruplarına göre ifade edilmiştir. Gelir gurubunun ölçümünde 2013 öncesinde 6 gelir gurubu ve 2013 yılı itibariyle 5 gelir gurubuna göre ayrı olarak değerlendirilecektir. 2013 yılı öncesinde, 2004 yılından 2011 yılına kadar karşılaştırmalı olarak daha yüksek gelir gurubunda yer alan bireylerin daha düşük gelir gurubunda yer alan bireylere göre kamu hastanesi tercihinde zorunluluk nedeniyle hastane tercihi daha yüksek bir oranda düşüş göstermiştir. Bunun en önemli nedeni özel hastanelerin devlet tarafından desteklenmesi nedeniyle daha yüksek gelir gurubundaki bireylerin artan özel hastane sayısı ile birlikte bu imkândan daha fazla yararlanabilecek konuma gelmiş olması ve tercihlerini özel hastaneye kaydırmış olmaları olabilir. Yine 2013 yılından önce kamu hastanesini yakınlık ve memnuniyet nedeniyle tercih eden bireylerde gelir gurubuna göre daha yüksek gelire sahip olan bireylerin tercih oranı azalma eğilimindeyken daha düşük gelire sahip bireylerin tercih oranı artma eğilimindedir. 2013 yılından sonra ise 2014’ten 2020 yılına kadar en düşük gelir grubundaki bireylerin kamu hastanesi tercihindeki tüm nedenlerde azalma varken daha yüksek gelir gurubundaki bireylerin kamu hastanesi tercihinde oransal olarak bir artış olduğu gözlenmektedir. Bu durum Tablo 5’de anlatıldığı üzere gelir gruplarındaki kaymadan da kaynaklanıyor olabilir.

Tablo 13. Gelir Gurubu Seviyesine Göre Kamu Hastanelerinin Tercihinin Sebebi

	Zorunluluk						Yakınlık						Memnuniyet					
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
2003***	11,01	29,45	20,76	5,22	1,4	0,72	3,47	7,96	4,55	1,26	0,38	0,28	1,32	2,47	3,09	1,4	0,52	0,94
2004***	15,35	11,93	11,46	14,79	8,81	5,37	3,91	3,21	2,95	2,83	1,78	1,66	1,46	1,54	2,1	2,48	2,27	2,68
2005***	12,87	17,26	12,07	10,28	6,44	3,31	3,92	5,35	3,62	3,38	2,08	1,22	1,88	2,74	2,3	2,8	2,05	2,37
2006***	11,09	11,98	9,24	10,85	5,56	0,56	5,1	7,21	4,38	5,61	3,65	0,41	2,83	3,86	2,92	4,59	3,91	0,76
2007***	9,01	10,31	5,48	7,23	3,62	0,38	6,9	9,31	5,42	8,29	3,64	0,72	2,79	5,63	4	5,66	3,72	1,54
2008***	5,89	9,4	5,66	8,3	4,09	0,92	4,42	9,73	5,88	10,31	4,58	1,32	2,18	4,94	2,9	6,68	4,03	1,75
2009***	10,87	9,29	8,9	4,36	0,9	0,47	8,69	9,64	9,84	5,26	1,36	0,47	4,71	5,01	6,7	4,45	1,92	1,33
2010***	6,86	7,37	7,05	4,22	1,01	0,39	7,18	10,77	12,35	5,75	1,69	0,86	4,3	7,35	8,78	5,19	1,83	1,54
2011***	4,85	7,49	7,77	4,13	0,91	0,61	4,41	10,51	11,85	8,53	1,78	1,12	3,11	7,58	8,54	6,28	2,45	2,41
2012***	6,68	4,85	3,44	3,25	2,32	0,65	8,71	8,97	7,12	6,71	6,14	2,54	4,54	5,8	4,74	5,22	5,9	3,3
2013***	15,61	4,75	4,07	3,25	2,03		13,7	6,15	5,36	4,34	2,89		11,29	5,47	5,08	4,52	3,91	
2014***	9,8	5,42	4,83	3,68	2,89		10,62	7,59	6,34	5,88	5,01		7,72	5,52	5,61	5,23	5,1	
2015***	8,58	4,51	4,98	3,79	3,09		8,89	6,41	7,2	5,9	5,01		8,77	5,56	6,64	5,72	5,94	
2016***	7,53	4,12	5,09	4,34	2,27		7,49	6,69	7,82	7,32	5,33		7,29	5,12	7,6	7,46	6,03	
2017***	8,72	4,47	5,02	3,87	3,5		8,15	5,89	7,83	5,19	6,19		7,73	5,05	7,47	5,2	7,54	
2018***	8,19	4,13	4,74	6,14	2,97		7,77	5,55	7,1	8,6	5,4		6,34	4,63	6,52	7,92	6,31	
2019***	7,6	6,43	6,63	4,28	3,48		7,21	6,8	8,52	6,37	6,76		5,47	4,95	6,36	4,91	7,18	
2020***	6,69	7,82	4,57	5,04	3,03		6,96	9,24	6,64	7,26	4,99		4,21	6,87	5,5	6,15	6,37	
2021***	0,04	1,8	6,34	9,75	3,92		0,49	5,21	15,23	16,77	5,84		0,47	4,6	10,71	9,77	3,01	

Kaynak: TÜİK YMA 2003-2021

*p<0,1 **p<0,05 ***p<0,01 anlamlılık düzeyinde tercih edilen sağlık kuruluşu türü ile yaş grupları arasında bir ilişki vardır.

5. Sonuç

Tüm dünyada sağlık hizmetlerinin öneminin; artan nüfus miktarı, salgın hastalıklar, sınırlı beşerî sermaye ve doğal kaynaklar nedeniyle bugünkü algılanan seviyesine göre gelecekte daha iyi anlaşılacağı ve daha da önemli olacağı yadsınamaz bir gerçektir. 2020 yılında yaşanan COVID-19 pandemisi bu gerçeği tüm dünyaya tekrar hatırlatmıştır. Sağlık hizmetlerinin yalnızca sunumu değil aynı zamanda sunulan hizmetin değerlendirilmesi, çıktısı ve bireyler tarafından beklentileri karşılması da hem bireyler hem de politika yapımcıları için oldukça önemlidir. TÜİK tarafından 2003 yılından beri her yıl yapılan Yaşam Memnuniyeti Anketi (YMA) içerisinde barındırdığı sorular itibariyle sağlık hizmetlerinin sunumunun değerlendirilebileceği soruları da içermektedir. Bu çalışmada, sağlık hizmetlerinden memnuniyetin, sağlık hizmeti veren kuruluşlara yapılan başvuruların ve tercih edilen kamu hastane tercihinin 2003-2021 yılları itibariyle yaş, eğitim düzeyi ve gelir gurubuna göre nasıl bir seyir izlediği tablolar ile ortaya konulmuştur.

Ulaşılan sonuçlar, uygulanan politikalar sonucunda sağlık hizmetlerinin sunumunda meydana gelen gelişme ile bu gelişmeler sonucunda bireylerin sağlık hizmeti tercihlerindeki değişimi ve bireyler tarafından nasıl algılandığı hakkında bilgi vermektedir. Son bir yıl içerisinde bir sağlık kuruluşuna gidenlerin oranı 2003 yılında %67'den 2019 yılında %84 seviyesine yükselmiştir. Bireyler karşılaştırmalı olarak önceki yıllara göre daha fazla sağlık hizmeti almaktadır. Bu veriyi kişi başına hekime müracaat sayısı da 2003 yılında 3,17'den 2021 yılında 7,97 seviyesine çıkması ile desteklemektedir. Ancak burada aynı zamanda sorgulanması gereken fazla hizmet kullanımı yoluyla kaynak israfının söz konusu olup olmadığıdır. Bireylerin algısı tarafından bakıldığında genel sağlık hizmetlerinden memnuniyet 2003 yılından 2013 yılına kadar hızlı bir artış eğilimi içerisindeydi. 2013 yılından sonra bir miktar artış olsa da yataya yakın bir seyir izlemiştir. Sağlık hizmetlerinden memnuniyette özellikle daha yaşlı, eğitim düzeyi daha düşük ve gelir gurubunda daha düşük gelire sahip bireylerin genel sağlık hizmetlerinden memnuniyet seviyesi diğer gruplara göre daha yüksektir. Ayrıca pandemi yılında sağlık hizmetlerinden memnuniyette diğer yıllardan daha fazla memnun olma gibi dikkat çekici bir durum söz konusudur. Bireylerin ilk başvurdukları sağlık kuruluşunda devlet hastanesi yıllar itibariyle azalma gösterse de halen daha en fazla tercih edilen sağlık kuruluşu konumundadır. Devlet hastanesi tercihindeki azalma aile hekimi ve özel hastane tercihindeki artış ile karşılanmıştır. Sağlık hizmeti veren kuruluş tercihinde yaş, eğitim ve gelir gruplarında yıllara göre farklı gruplarda tercih değişimi meydana gelmiştir. Bu durum sağlık hizmeti kullanımında eşitlik konusunu

akla getirmektedir. Örneğin: özel hastane kullanımında daha genç bireylerin kullanım oranındaki artış diğer yaş gruplarındaki bireylere göre daha fazla olması ve gelir gurubuna göre 2003 yılında daha yüksek gelir gurubundaki bireyler daha fazla özel hastaneyi tercih edebiliyorken 2012 yılında üçüncü ve dördüncü gelir gurubundaki bireylerin de özel hastaneyi daha fazla tercih edebilir konuma gelmesi sağlık hizmetlerinde eşitlik konusu için önemli bir gösterge konumundadır. Yani 2003 yılında özel hastaneyi tercih etmeyen/edemeyen bireyler izlenen politikalar sonucunda ilerleyen yıllarda özel hastaneyi tercih eder/edebilir konuma gelmişlerdir. Son bir yıl içerisinde kamu hastanesi tercihi bulunan bireylerin tercih nedenleri incelendiğinde 2003 yılında %76 ile en yüksek tercih nedeni olan zorunluluk 2021 yılında %26.7 seviyesine gerilemiş ve yerini memnuniyet ve yakınlık nedeniyle tercih sebebine bırakmıştır. Bu durum izlenen politikaların bireyler nezdinde olumlu sonuçlar verdiğini göstermektedir. Ancak 2021 yılı itibariyle zorunluluk nedeniyle tercih sebebinin diğer tercih sebeplerine (yakınlık, memnuniyet ve diğer) göre halen daha birbirine yakın seviyede olması henüz daha kat edilecek yol olduğunu açıkça göstermektedir.

Bu çalışma, ulaşılan sonuçların uygun analiz yöntemleriyle araştırılarak kanıtlanması gereken önemli noktaları ortaya çıkarmıştır. Buradan hareketle TÜİK YMA verileri kullanılarak sağlık hizmeti kullanımı, sağlık hizmeti veren kurum tercihi ve tercih nedeni üzerine gelecekte araştırması yapılarak literatüre katkı yapılabilecek konuları kısaca ifade edecek olursak;

- 2003-2019 yılları arasında son bir yıl içerisinde sağlık kuruluşuna gidenlerin sayısı %67'den %84'e neden yükseldi ve bu değişim hangi sosyo-demografik özelliğe sahip bireylerde görüldü? Aşırı kullanım söz konusu mu?
- Genel sağlık hizmetlerinden memnuniyetteki artışta hangi sosyo-demografik yapıya sahip bireylerde daha büyük bir değişim gerçekleşmiştir?
- 2020 yılı genel sağlık hizmetlerinden memnuniyette, önceki yıllara ve bir sonraki yıla göre bireylerin daha memnun olmalarında pandeminin etkisi var mıdır? Buna sebep olan etmen nedir?
- Sağlık kuruluşu tercihi 2003-2021 yılları itibariyle yaş, eğitim durumu ve gelir gurubuna göre hangi değişken ne kadar önemli bir etkiye sahiptir?
- Bireylerin kamu hastanelerini tercih nedenlerindeki 2003-2021 yılları itibariyle değişiminde yaş, eğitim ve gelir gurubundan hangi değişken ne kadar önemli bir etkiye sahiptir?

Türk sağlık hizmetleri ile ilgili yıllara göre değişim TÜİK Yurtiçi Memnuniyet Anketi (YMA) ile detaylı olarak incelenmiş olsa da kendi içerisinde bazı kısıtları da barındırmaktadır. Bu nedenle bu kısıtları da aşarak hastane tercihinin nedenlerini literatüre uygun olarak acil hizmetler, ayakta tedavi hizmetleri ya da yatarak tedavi hizmetleri olacak şekilde ayrı ayrı incelenmelidir. Ayrıca sağlık kuruluşu tercih nedenleri birkaç başlıca neden (zorunluluk, memnuniyet, yakınlık..vb.) ile değil literatürde yer alan tüm nedenler göz önünde bulundurularak incelenmelidir. Örneğin; bireyin tercih ettiği hastaneyi tercihte bulunurken hastalığının şiddeti, bireyin tercih ettiği hastane ile ikamet ettiği yer arasındaki mesafe ve daha yakın sağlık kuruluşu varken daha uzak sağlık kuruluşunu tercih etmesi konusu uluslararası literatürde daha detaylı çalışmalar ile araştırılmışken ulusal literatürde eksikliği söz konusudur.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederim.

Kaynakça

- Australian Commission on Safety and Quality in Health Care (2013). *Consumers, the health system and health literacy: Taking action to improve safety and quality*. Consultation Paper. Sydney: ACSQHC, <https://www.safetyandquality.gov.au/sites/default/files/migrated/Consumers-the-health-system-and-health-literacy-Taking-action-to-improve-safety-and-quality3.pdf>. Erişim Tarihi 01.06.2024.
- Adaman, F. I. K., Ardic, O. P., Erus, B., & Tuzemen, D. I. D. (2009). Hospital choice: survey evidence from Istanbul. *Turkish Studies*, 10(3), 443-468. <https://doi.org/10.1080/14683840903141780>
- Akdağ, R., Aydın, S., & Demirel, H. (2008). *Türkiye sağlıkta dönüşüm programı ilerleme raporu 2008*. TC Sağlık Bakanlığı Yayın No (749). Ağustos 2008. <https://ekutuphane.saglik.gov.tr/Ekutuphane/kitaplar/turkiyeSDP.pdf>, Erişim Tarihi: 06.06.2024
- Akdağ, R. (2012). *Türkiye sağlıkta dönüşüm programı değerlendirme raporu (2003-2011)*. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Yayınları. Aralık 2012.

- Akdur, R. (2005). *Türkiye'de Sağlık Hizmetleri ve AT Ülkeleri ile Kıyaslanması*. Ankara: AÜTF Halk Sağlığı Anabilim Dalı.
- Akıncı, F., Esatoglu, A. E., Tengilimoğlu, D., & Parsons, A. (2008). Hospital choice factors: a case study in Turkey. *Health Marketing Quarterly*, 22(1), 3-19. https://doi.org/10.1300/J026v22n01_02
- Arrow, K. J. (1963). Uncertainty and the welfare economics of medical care. In *Uncertainty in economics, The American Economic Review*, 53(5), 941-973.
- Ataman, G., & Yarimoğlu, E. K. (2018). Hastane türlerine göre hasta memnuniyetini ve hastane seçimini etkileyen unsurlar. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 21(2), 273-288.
- Aytekin, A. (2016). Hastaların hastane tercihinde etkili kriterler ve hastanelerin Multimoora ile sıralanması: Eskişehir örneği. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 4(4), 134-143.
- Berkowitz, E. N., & Flexner, W. (1980). The market for health services: is there a non-traditional consumer?. *Journal of health care marketing*, 1(1), 25-34.
- Biçer, D. F. (2020). Müşteri temelli kurumsal itibarın hastaların hastane tercihlerine ve bağlılıklarına etkisi. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 312-333.
- Bilgili, E., & Ecevit, E. (2008). Sağlık hizmetleri piyasasında asimetrik bilgiye bağlı problemler ve çözüm önerileri. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 11(2), 201-228.
- Bilgin, Y. (2019) *Sağlık hizmetlerinde fiyatlandırma politikalarının hastane seçimine etkisi: bir özel hastane örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Brekke, K. R., Gravelle, H., Siciliani, L., & Straume, O. R. (2014). Patient choice, mobility and competition among health care providers. Health care provision and patient mobility. *Developments in Health Economics and Public Policy*, 12, 1–26
- Büber, R., & Başer, H. (2012). Sağlık işletmelerinde müşteri memnuniyeti: Vakıf üniversitesi hastanesinde bir uygulama. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4(1), 265-274.
- Chernew M., Scanlon D. & Hayward R. (1998) Insurance Type ve Choice of Hospital for Coronary Artery Bypass Graft Surgery. *Health Services Research*, 33(3): 447-466.
- Çakmak, İ., & Öztürk, S. (2022). Türkiye’de bireylerin sağlık kuruluşları tercihlerini etkileyen faktörlerin analizi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40(1), 44-57. <https://doi.org/10.17065/huniibf.922935>
- Dehbaraz, N. T., Lou, S., Uldbjerg, N., Møller, A., Gyrd-Hansen, D., & Søgaard, R. (2018). Pregnant women’s choice of birthing hospital: a qualitative study on individuals’ preferences. *Women and Birth*, 31(6), 389-394. <https://doi.org/10.1016/j.wombi.2017.11.006>
- Dijs-Elsinga, J., Otten, W., Versluijs, M. M., Smeets, H. J., Kievit, J., Vree, R., ... & Marang-van de Mheen, P. J. (2010). Choosing a hospital for surgery: the importance of information on quality of care. *Medical Decision Making*, 30(5), 544-555. <https://doi.org/10.1177/0272989X09357474>
- Dixon A, & Le Grand J. (2006). Is greater patient choice consistent with equity? The case of the english NHS. *Journal of Health Services Research & Policy*. 11(3):162–166
- Erdeo, F., & Yeşiltaş, A. (2023). Hastane seçiminde etkili olan faktörler: Engelli bireyler örneği. *Adıyaman Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 9(1), 39-48. <https://doi.org/10.30569/adiyamansaglik.1184656>
- Erdem, Ş., & Tuzcuoğlu, A. (2021). Hastane tercihinde kişisel, kurumsal, çevresel faktörler ve marka imajının etkisi: İstanbul ilinde bir araştırma. *Turkish Journal of Marketing*, 6(1), 51-69. <https://doi.org/10.30685/tujom.v6i1.103>
- Fasolo, B., Reutskaja, E., Dixon, A., & Boyce, T. (2010). Helping patients choose: How to improve the design of comparative scorecards of hospital quality. *Patient education ve counseling*, 78(3), 344-349. <https://doi.org/10.1016/j.pec.2010.01.009>
- Fotaki, M. (2014). What market-based patient choice can’t do for the NHS: The theory ve evidence of how choice. *Centre for Health ve the Public Interest*. Mart 2014
- Gaynor, M., Propper, C., & Seiler, S. (2011). Free to choose: Reform and demand response in the British National Health Service. Working paper 19574 (Unpublished manuscript), Stanford University. (<http://www.nber.org/papers/w18574>)

- Gergin, M., & Çelik, B. (2023). Hastaların ortopedi kliniği tercihlerini etkileyen faktörlerin AHP yöntemi ile belirlenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 1037-1046. <https://doi.org/10.20491/isarder.2023.1634>
- Gooding, S. K. S. (2000). Quality, sacrifice, and value in hospital choice: a comparative study of rural ve suburban consumer perspectives. *Journal of Hospital Marketing*, 13(2), 23-42. https://doi.org/10.1300/J043v13n02_03
- Güleç, Ş. N., & Canöz, K. (2023). Özel hastane tercihini etkileyen faktörlerin belirlenmesi: Samsun ili örneği. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 760-780. <https://doi.org/10.17336/igusbd.1115414>
- Gümüşok, M., & Ertuğrul, A. N. (2021). Dış hekimliği hizmetlerinde hastaların sağlık kurumu seçimini etkileyen faktörlerin değerlendirilmesi. *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*, 10(2), 47-57. <https://doi.org/10.46971/ausbid.905748>
- Harding, A. J., Sveers, F., Lara, A. M., van Teijlingen, E. R., Wood, C., Galpin, D., ... & Sharma, S. (2014). Patient choice for older people in english NHS primary care: theory ve practice. *International Scholarly Research Notices*, 2014. <http://dx.doi.org/10.1155/2014/742676>
- İncedere, L. (2023). Türkiye’de kişilerin sosyodemografik özellikleri ile sağlık hizmeti sunucusu tercihleri arasındaki ilişki. *Journal of Life Economics*, 10(4), 223-231. <http://dx.doi.org/10.15637/jlecon.2190>
- Karaca, Z., & Kadir, İ. (2022). Pandeminin sağlık hizmetleri talebine etkisi: Atatürk Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi üzerine bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 36(1), 43-49.
- Karadağ, Z. (2007). *Aile hekimliği uygulamasının müşteri/hasta memnuniyetine etkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi.
- Karagöz, Y. (2021). SPSS ve AMOS uygulamalı nitel-nicel-karma bilimsel araştırma yöntemleri ve yayın etiği, (Güncellenmiş ve Geliştirilmiş 3. Basım) Nobel Akademik Yayıncılık. Haziran 2021, Ankara
- Karakul, A. K., & Çırak, M. (2022). COVID-19 Pandemi Döneminde Sağlık Kuruluşu Tercihinin Analitik Hiyerarşi Prosesi ile Değerlendirilmesi. *Eurasian Journal of Health Technology Assessment*, 6(2), 74-89. <https://doi.org/10.52148/ehta.1121886>
- Kayaoğlu, A. & Gülmez, Y. S. (2020). Sağlık hizmetleri tüketicisi olarak hastaların özel hastane tercihini etkileyen faktörlerin belirlenmesi: Diyarbakır örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(4), 1267-1286. <https://doi.org/10.16951/atauniiibd.716283>
- Leister, J., & Stausberg, J. (2007). Why do patients select a hospital? A conjoint analysis in two German hospitals. *Journal of hospital marketing ve public relations*, 17(2), 13-31. https://doi.org/10.1300/J375v17n02_03
- Mollahaliloğulları S., Hülür, Ü., Yardım, N., Özbay, H., Çaylan, A. K., Ünüvar, N., Aydın, S. (2007). *Türkiye’de Sağlık Reformları Süreci, Türkiye’de Sağlığa Bakış 2007*, Sağlık Bakanlığı Refik Saydam Hıfzısıhha Mektebi Müdürlüğü, Ankara, s.243-286.
- Moscelli, G., Siciliani, L., Gutacker, N., & Gravelle, H. (2016). Location, quality and choice of hospital: evidence from Englve 2002–2013. *Regional Science ve Urban Economics*, 60, 112-124. <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2016.07.001>
- Işık, O., Erişen, M., & Fidan, C. (2016). Tüketicilerin hastane seçiminde etki eden faktörlere ilişkin algılamaları. *İşletme Bilimi Dergisi*, 4(1), 99-110.
- Özkoç, H. (2011). *Yapısal eşitlik modelleri: sağlık sektöründe bir uygulama*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Özkoç, H. (2013). Hastaların sağlık kurumu tercihlerini etkileyen faktörlerin belirlenmesi: uygunluk analizi ve nested logit model. *Dokuz eylül üniversitesi sosyal Bilimler enstitüsü Dergisi*, 15(2), 267-280.
- Özdemir, E., Kılıç, S., & Aydın, Z. B. (2010). Sosyal güvenlik reformu sonrası tüketici olarak hastaların hastane seçimi: pazarlama açısından bir alan araştırması. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 29(1), s. 1-27.
- Özdemir, M., & Yalçınöz Baysal, H. (2019, Aralık). *Türkiye’deki Bireylerin Sağlık Hizmetlerinden Faydalanma ve Memnuniyeti ile Etkileyen Faktörler*. 4. Uluslararası 22. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi, Ankara/Türkiye

- Ringard Å.(2012) Equitable access to elective hospital services: the introduction of patient choice in a decentralised healthcare system. *Scandinavian Journal of Public Health*;40(1):10–17
- Sağlık Bakanlığı (2023). Sağlık istatistikleri yılı 2021, ANKARA
- Temel, K., & Aydın, M. (2018). Sağlık Hizmetlerinde, Hasta-Hekim İlişkisinde Yaşanan Bilgi Asimetrisinin Ortaya Çıkarıldığı Ekonomik Sorunlar: Çanakkale Örneği. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 21(4), s. 745-765.
- Tengilimoğlu, D. (2001). Hastane seçimine etkili olan faktörler: Bir alan uygulaması. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 85-98.
- Thomson, S., & Dixon, A. (2006). Choices in health care: the European experience. *Journal of Health Services Research ve Policy*, 11(3), 167-171.
- Toraman, A., Kocabaş, D., & Erdem, R. (2019). Examining factors that have an impact on hospital preferences of university staff. *Journal of International Health Sciences ve Management*, 5(9), 16-25.
- Tüfekci, N., & Asıgbulmuş, H. (2016). Hasta memnuniyeti ve hastane tercihinde etkili olan faktörler: Isparta ili örneği. *Journal of Current Researches on Health Sector*, 6(2), 71-92.
- TÜİK (2023). Yaşam Memnuniyeti Anketi 2021. Ankara, Temmuz 2023.
- Ugur, Z., & Tirgil, A. (2018). Sağlıkta Dönüşüm Programı ve kamunun sağlık hizmetlerinden memnuniyeti. *Ombudsman Akademik*, (1), 295-327.
- Ünüvar, B., & Füsün, A. (2020). Sağlıklı Hayat Merkezine başvuran hastaların tercih sebeplerinin araştırılması: karaman örneği. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 6(2), 317-327.
- Victoor, A., Delnoij, D.M., Friele, R.D., & Rademakers, J.J. (2012). Determinants of patient choice of healthcare providers: a scoping review. *BMC Health Services Research*, 12(1), 1-16. <https://doi.org/10.1186/1472-6963-12-272>
- Yetim, B., & Çelik, Y. (2021). Sağlık sektöründe bireylerin hizmet sunucu tercihlerini etkileyen faktörler. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(Armağan Sayısı), 173-185. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.682772>
- Zerenler, M., & Adem, Ö. (2007). Sağlık sektöründe algılanan hizmet kalitesi ve hastane tercih nedenleri araştırması: Konya örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (18), 501-519.
- Zor, M. G., & Biçer, D. F. (2020). Hastaların Sağlık Kuruluşu Tercihlerinde Marka İmajının Etkisi. *Business ve Management Studies: An International Journal*, 8(3), 3655-3689.
- Weng, H. C. (2006). Consumer empowerment behavior and hospital choice. *Health Care Management Review*, 31(3), 197-204.
- Wind, Y., & Spitz, L. K. (1976). Analytical approach to marketing decisions in health-care organizations. *Operations research*, 24(5), 973-990.

Araştırma Makalesi / Research Article

**ROLES OF COGNITIVE, AFFECTIVE, SOCIAL, AND SITUATIONAL FACTORS
IN NORM ACTIVATION THEORY: EVIDENCE FOR RECYCLING BEHAVIOR***

İnci DURSUN¹, Hediye YÜRÜYEN KILIÇ², Ebru TÜMER³, Dilara DÖNMEZ⁴

ABSTRACT

Norm activation theory (NAT) provides an effective approach to understanding pro-environmental consumer behaviors such as recycling. The theory proposes that the primary driver of behavior is personal norms, which are promoted by awareness of consequences (AC) and ascription of responsibility (AR). This study aims to offer an extended norm activation model by incorporating cognitive, affective, social, and situational factors and to provide empirical evidence for the model within the context of recycling. Particularly, the study focuses on the roles of subjective and objective knowledge, emotional reactions to environmental degradation, subjective norms, perceived behavioral cost, and household support for norm activation and recycling behavior. Data was collected through an online survey with 531 consumers in Türkiye. Analysis results showed that subjective norms, subjective knowledge, behavioral cost, household support, and emotional reactions are influential for moral norm activation in the recycling context, in addition to the impacts of AC and AR. Besides, subjective and objective knowledge, perceived cost, and household support were found to be influential on recycling behavior, in addition to the impact of moral norms. Findings contribute to a deeper understanding of recycling behavior through the NAT framework.

Keywords: Norm Activation Theory, Recycling, Emotional Reactions, Social Norm, Perceived Cost of Recycling

JEL Classification Codes: M31, Q20, Q29

**NORM AKTİVASYON TEORİSİNDE BİLİŞSEL, DUYGUSAL, SOSYAL VE
DURUMSAL FAKTÖRLERİN ETKİLERİ: GERİ DÖNÜŞÜM DAVRANIŞINA
İLİŞKİN BULGULAR**

ÖZET

Norm aktivasyon teorisi (NAT), geri dönüşüm gibi çevreci tüketici davranışlarının anlaşılmasında etkili bir yaklaşım sunmaktadır. Teori, davranışın birincil itici gücünün kişisel normlar olduğunu ve bu normların sonuçların farkındalığı (AC) ve sorumluluk kabulü (AR) ile güçlendiğini ileri sürmektedir. Bu çalışma, bilişsel, duygusal, sosyal ve durumsal faktörlerin etkilerini de kapsayan genişletilmiş bir norm aktivasyon modeli sunmayı ve model için geri dönüşüm bağlamında ampirik kanıt ortaya koymayı amaçlamaktadır. Daha özeld, araştırma öznel ve nesnel bilginin, çevresel bozulmaya karşı duygusal tepkilerin, öznel normların, algılanan davranış maliyetinin ve hane halkı desteğinin norm aktivasyonu ve geri dönüşüm davranışındaki rollerine odaklanmıştır. Türkiye'deki 531 tüketiciden çevrimiçi anket yönetimiyle veri toplanmıştır. Analiz sonuçları, AC ve AR'nin etkilerinin yanı sıra öznel normların, öznel bilginin, davranışsal maliyetin, hane halkı desteğinin ve duygusal tepkilerin ahlaki norm aktivasyonu üzerinde etkili olduğunu göstermiştir. Ayrıca, ahlaki normların etkisinin yanında, öznel ve nesnel bilgi, algılanan maliyet ve hane halkı desteğinin geri dönüşüm davranışı üzerinde etkili olduğu bulunmuştur. Bulgular, NAT çerçevesi aracılığıyla geri dönüşüm davranışının daha derinlemesine anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

* Gebze Teknik Üniversitesi Rektörlüğü İnsan Araştırmaları Etik Kurulu, Karar tarihi: 27/01/2021 Sayı no: 2021/04. Bu çalışma, "Genç Tüketicilerin Geri Dönüşüm Davranışını Etkileyen Faktörler" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

¹ Doç. Dr., Gebze Teknik Üniversitesi, incidursun@gtu.edu.tr

² Arş. Gör., Gebze Teknik Üniversitesi, hyuruyen@gtu.edu.tr

³ Prof. Dr., Gebze Teknik Üniversitesi, tumer@gtu.edu.tr

⁴ Bağımsız Araştırmacı, dilaradnmzz@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Norm Aktivasyon Teorisi, Geri Dönüşüm, Duygusal Tepkiler, Sosyal Norm, Geri Dönüşümün Algılanan Maliyeti

JEL Sınıflandırması: M31, Q20, Q29

1. Introduction

In the 1950s, when industries had abundant natural resources to produce products for a relatively undersized world population and finite consumer demand, they invented diverse mechanisms such as planned obsolescence to encourage consumption and ensure the continuity of the economy (Rivera & Lallmahomed, 2016; Satyro et al., 2018). Although these mechanisms of the linear economy enabled manufacturers to produce more, incorporate new technologies into products, make profits, expand competition, and raise employment, they negatively impacted sustainability by causing environmental pollution, increasing waste, and depleting natural resources (Satyro et al., 2018). Economic, social, and environmental devastation caused by the linear economy model underlined the importance of achieving a circular economy (Özkan & Yücel, 2020). In contrast to the linear economy model, the circular economy strives to use natural resources sustainably for a long time and reuse them by minimizing waste (Duran & Bozkaya, 2024).

Circular economy uses sustainability-oriented mechanisms focusing on redesigning the production processes and consumption patterns in a way that does not create waste and enables the continuous use of resources (Özkan & Yücel, 2020). Economic actors, such as businesses and consumers, are considered key players in implementing circular policies and practices (Friant et al., 2021). In the last decades, eco-friendly transformations in business production systems, supported by policies and technology, contributed to reducing environmental problems to some extent, but they were not sufficient alone. A circular economy also requires significant changes in consumption patterns. As addressed in the academy nearly half a century ago, unsustainable consumption patterns need to be altered to keep human society stable at current and larger population levels in the future. (Assadourian, 2010). A sustainable transformation of product acquisition, usage, and disposal is indicated as a must with an ongoing urgency. In this context, individual recycling is promoted as a sustainable behavior for the disposal phase.

Individual recycling refers to sorting and collecting recyclable materials after product use and transporting them to a recycling facility. As summarized by Tumer Kabadayi et al. (2023), individual recycling improves the efficiency of the waste recycling process by increasing the quality of recyclables, minimizing labor and energy inputs, and reducing costs. In other words, individual efforts in recycling lead to faster and more efficient achievement of recycling benefits, such as conserving natural resources, saving energy, reducing landfills, protecting ecosystems and wildlife, and obtaining economic value. For this reason, individual recycling has emerged as a significant focal point for the sustainability agenda of policymakers, organizations, and researchers. Numerous researchers have aimed to find answers to how to promote recycling behavior. Certain determinants of the behavior have been revealed. Accordingly, recycling behavior is directly or indirectly related to factors such as values (Aguilar-Luzon et al., 2012; Mutang & Haron, 2012; Yüce, 2013), awareness (Chen & Thung, 2010; Echegaray & Hansstein, 2017; Garces et al., 2002), knowledge (Al-Mamun et al., 2019; Çimen & Yılmaz, 2016; Gadiraju, 2016; Johnson & Parrott, 1995), attitudes (Fornara et al., 2011; Meng et al., 2019; Mosler et al., 2008; Yılmaz & Doğan, 2016), norms (Andersson & Borgstede, 2010; Botetzagias et al., 2015; Dursun et al., 2017), motivation (Cho, 2019; Corral-Verdugo, 1997), personal effectiveness (Chen et al., 2019; Delcea et al., 2020; Lindsay & Strathman, 1997), convenience (Lange et al., 2014; Sidique et al., 2010), individual benefit (Ojala, 2008; Popescu et al., 2020; Wang et al., 2011), social benefit (Chu & Chiu, 2003; Jackson et al., 1993), cost (Nguyen vd., 2018; Yürüyen-Kılıç et al., 2022) emotions (Elgaaied, 2012; Zhang et al., 2021), culture (Boldero, 1995; McCarty & Shrum, 2001), legal regulations (Nguyen et al., 2018) and demographic characteristics such as age, gender, education, marital status, income, ethnic identity, occupation, type of residence and home ownership (Ebreo & Vining, 2001; Li, 2003; Lopez-Mosquera et al., 2015; Mutang & Haron, 2012; Saphores et al., 2012; Wang et al., 2011).

Various theoretical frameworks were used in these studies. Schwartz's (1977) Norm Activation Theory (NAT) is one prominent theory that presumes three main determinants of behavior. NAT suggests that personal moral norms are the main driver of pro-environmental behaviors like recycling since the environment is a common good, and consumers are responsible for protecting it. However, recycling is too complex to be explained solely by the altruistic approach. For this reason, NAT was often used in combination with other models for a more comprehensive explanation of recycling (e.g., Park & Ha, 2014; Nguyen, 2023). In literature, NAT is often extended to include aspects of rational decision-making. For example, in many studies, the theory is combined with Ajzen's (1985) Theory of Planned Behavior, which assumes that consumers act rationally in line with their attitudes toward the behavior, subjective norms, and perceived behavioral control (Ajzen, 1991). Some studies showed that in addition to norms' impact on the behavior, attitude to recycling, perceived behavioral control, and

subjective norms, which are well-accepted aspects of the theory of planned behavior, have an impact on the recycling intention (Park & Ha, 2014; Rastegari Kopaei et al., 2021). More recently, Yürüyen-Kılıç et al. (2022) extended the model with other rational aspects, including benefit and cost evaluations. They found the perceived cost of the behavior to be a significant determinant of recycling, and its impact was more robust than moral norms. By other researchers, some cognitive factors comprising the availability of information related to recycling (Wang et al., 2019) and environmental concerns (Nketiah et al., 2022) were also found to encourage recycling behavior in addition to the impact of the norm. Previous studies also identified several personality traits, such as openness to change (Nketiah et al., 2022), that promote intention in addition to the influence of the norm,

These results, on the one hand, indicate other critical factors impacting recycling behavior besides moral norms. On the other hand, the findings prove that the norm has a significant impact despite the existence of different determinants of recycling behavior. So, it is safe to state that encouraging moral norms is essential for promoting recycling behavior. According to NAT, norms are triggered by two factors comprising awareness of consequences (AC), referring to the consumer's awareness of the adverse effects that may have on others as a result of his actions that are contrary to the interests of society and ascription of responsibility (AR) referring to the feeling of responsibility for one's actions. However, the literature revealed other factors that influence moral norms in addition to these two. Mainly, subjective norms (Arkorful et al., 2023; Park & Ha, 2014), place identity (Wang et al., 2024), cognitive factors such as environmental concerns (Nketiah et al., 2022), and information about the ecological benefit are other significant indicators of recycling-related moral norms. Research on pro-environmental behavior other than recycling provides additional evidence regarding the determinants of norms, such as perceived effectiveness (He & Zhan, 2018).

While these consumer studies provided empirical evidence that factors beyond NAT variables influence norms and recycling behavior, a comprehensive model that can simultaneously investigate the impacts of the various types of factors is still needed. Addressing a significant need in the field, the purpose of this study is to investigate the combined impacts of certain cognitive, affective, social, and situational factors on activating recycling-related norms and promoting behavior. In this context, we aim to explore the impacts of subjective norms, subjective and objective knowledge, behavioral cost, household support, and emotional reaction on both norms and behavior in addition to well-defined antecedents proposed by NAT (i.e., AC, AR). In this way, the study contributes to a deeper understanding of recycling behavior using a fresh perspective on NAT.

2. Theoretical Background and Hypothesis Development

2.1. Norm Activation Theory

The NAT was developed by Schwartz (1977) to explain altruistic, pro-social behaviors. According to the theory, altruistic behaviors are mainly governed by personal morals that refer to the moral responsibility to perform the behavior. Personal norms reflect obligations enforced through an internalized sense of duty to act and also cover guilt or related emotions for failure to act (Vandenbergh, 2005). NAT proposes that two main variables facilitate norm activation and the formation of an internalized sense of duty. These variables comprise awareness of the consequences (AC), referring to the consumer's awareness of the adverse effects that may have on others as a result of his actions that are contrary to the interests of society, and ascription of responsibility (AR), which implies feeling responsible for not exhibiting pro-social behavior (Schwartz, 1977).

NAT has been a frequently used approach to explaining pro-environmental behaviors, including but not limited to recycling (Tuğer et al., 2018). It is safe to state that NAT appears to be one of the appropriate approaches to explaining voluntary recycling. This is because voluntary recycling is an altruistic behavior, to some extent, as it requires consumers to give up the convenience of mixed disposal and spend effort, time, and sometimes money on recycling for the sake of the environment and society. Consistently, literature provides numerous empirical evidence regarding the critical role of personal norms as a determinant of recycling behavior and antecedents of personal norms. For example, Bratt (1999) reported personal norms to be the unique antecedent of recycling behavior, while Park and Ha (2014), Dursun et al. (2019), Ekinci et al. (2021), Nketiah et al. (2022), Arkorful et al. (2023) found that norms significantly improve recycling behaviors among other factors. On the other hand, Park and Ha (2014), Setiawan (2021), Wang et al. (2019), and Muthukumari (2024) showed that awareness of consequences encourages the activation of moral norms. Furthermore, Wang et al. (2019); Lee et al. (2023) reported that the ascription of responsibility promotes moral norms for recycling. Consistent with the NAT approach and previous empirical findings, we propose:

H1: Moral norms have a positive impact on recycling behavior.

H2: Awareness of consequences has a positive impact on moral norms.

H3: Ascription of responsibility has a positive impact on moral norms.

2.2. Extending Norm Activation Theory

Given the previous findings mentioned earlier, personal norms are evident to be a crucial factor in recycling behaviors, making NAT a suitable approach to explaining the behavior. However, like other pro-environmental behaviors, recycling is a complex behavior with multiple motivations and barriers (Bayraktar & Çobanoğlu, 2016; Özbakır Umut et al., 2015; Özbakır-Umut et al., 2024). For this reason, researchers have been working to extend the NAT over the years since the altruistic approach may not be sufficient on its own to fully explain and interpret recycling behavior. Theoretically, NAT was integrated with Ajzen's (1985) theory of planned behavior (e.g., Arkorful et al., 2023; Muthukumari et al., 2024; Park & Ha, 2014); Peter and Tarpey (1975) valence theory (e.g., Nguyen, 2023) Eccles and Wigfield's (2020) situational expectancy-value theory (e.g., Lee et al., 2023). Some other studies used expanded conceptual models that include additional factors influencing recycling behavior beyond the NAT variables. For example, Nketiah et al. (2022) showed that attitudes, environmental concerns, and openness to change influence recycling intention in addition to the NAT predictors. Besides, the study revealed that norms are promoted by natural bonding and place identity. Similarly, Wang et al. (2019) extended the NAT by adding information publicity as an antecedent of behavior. They found that information about waste separation promotes recycling along with norms. In line with these previous studies, we comprehensively extend NAT regarding the roles of additional cognitive, affective, social, and situational factors in activating recycling-related norms and promoting behavior.

2.2.1. Cognitive Factors

Knowledge is the cognitive factor expected to influence norms and recycling behavior. Indeed, prior knowledge and experience are primary aspects of the choices about the relevant subject (Bettman & Park, 1980). Similarly, knowledge is considered a prominent determinant of pro-environmental intention and behavior in the literature, as Dursun et al. (2019) reported. In the recycling context, knowledge refers to having sufficient information to make judgments and decisions and effectively take action about recycling (Tümer et al., 2024). There are various approaches for investigating knowledge in the consumer and pro-environmental behavior research area (Ellen, 1994; Kaiser & Fuhrer, 2003; Park et al., 1994). Particularly, this study focuses on the role of objective and subjective knowledge about recycling. Based on the study by Park et al. (1994), objective knowledge is defined as accurate information about recycling, while subjective knowledge refers to how confident a consumer is in their knowledge about recycling. Objective knowledge involves accurate stored information in memory about how to recycle, while subjective knowledge is consumers' confidence in their knowledge about recycling (Bruks, 1985; Moorman et al., 2004).

The relationship between knowledge and environmental behavior is evident from numerous studies (Frick et al., 2004; Grob, 1995; Kaiser & Fuhrer, 2003; Wiek et al., 2011). Gifford (2014) found that knowledge is among the most important antecedents of pro-environmental behaviors. Consistently, knowledge is found to be crucial for recycling behaviors. Meta-analyses on the antecedents of recycling behavior reported a significant relation between knowledge and behavior (Geiger et al., 2019; Miafodzyeva & Brandt, 2013). From a different viewpoint, some studies on barriers to recycling highlighted that lack of knowledge is one of the most prominent barriers to the behavior (Tumer Kabadayi et al., 2023). This is partially because consumers with lower levels of knowledge may find it difficult to make 'good' choices due to potential confusion, while consumers with greater objective and subjective knowledge would be expected to be more likely to engage in recycling behaviors due to greater discriminatory ability (Ellen, 1994: 44).

Furthermore, knowledge is indicated to be associated with the consumer's internalization of social norms, guilt, and responsibility (Bamberg & Möser, 2007). So, it can be proposed that knowledge relates to both recycling behavior and moral norms.

H4: Subjective knowledge has a positive impact on moral norms.

H5: Subjective knowledge has a positive impact on recycling behavior.

H6: Objective knowledge has a positive impact on moral norms.

H7: Objective knowledge has a positive impact on recycling behavior.

2.2.2. Affective Factors

The current study investigates emotional reactions to environmental degradation as an affective aspect. Kollmuss and Agyeman (2002) argue that when individuals encounter environmental degradation, they feel negative emotions, including sadness, fear, anger, or guilt, and these emotional reactions are intense if they directly experience the degradation. Literature covers concepts such as eco-anxiety, environmental distress, and ecological stress, referring to negative feelings about environmental problems (Boluda-Verdú et al., 2022). Those emotions are indicated to play a vital role in risk perception, moral judgments, and motivating action (Roeser, 2012). This is probably because negative emotions such as fear and worry make people change their routines, break up habits,

and be more focused on the issue-related information (Ojala, 2008). Furthermore, emotions are expected to promote moral norms by indicating the importance of the issue (Russel et al., 2017). In this way, emotions may motivate the consumers to do the right thing and avoid negative behaviors (Baek & Yoon, 2017).

Literature provides empirical evidence regarding negative emotions' promoting impact on behavior in the context of climate change. For example, Stanley et al. (2021) revealed that eco-anger encourages both individual and collective pro-climate behaviors. Similarly, Contreras et al. (2024) found that anger promotes pro-environmental intentions and behaviors. Another negative feeling of ecological worry was found to positively influence climate action intentions and climate policy support (Zeier & Wessa, 2024). Consistent with the findings, we expect negative emotional reactions to environmental degradation to encourage recycling-related norms and behaviors. This expectation partially depends on the argument that recycling is often driven by emotions rather than cognitions since people tend to recycle not because of their theoretical knowledge or deep understanding of the problem but because they feel concerned about the environment (Meneses, 2010).

H8: Emotional reaction has a positive impact on moral norms.

H9: Emotional reaction has a positive impact on recycling behavior.

2.2.3. Social Factors

In recycling studies, NAT is often extended to include variables of the theory of planned behavior (Ajzen, 1985). Subjective norm is one of these variables, which refers to "the perceived social pressure to perform or not to perform the behavior" (Ajzen, 1991: 188). Knickmeyer (2020) states that social norms are determined by local culture and promote the behavior without legal enforcement by providing guidance and rewarding the behavior with social approval. In the context of recycling, the social norm is the consumer's belief that family members, neighbors, friends, or people in the reference group expect the consumer to recycle. Miafodzyeva and Brandt (2013) found that, as a result of their meta-analysis, in most of the studies that were conducted between 1990 and 2010, the subjective norm is found to be related to recycling behavior. Similarly, Geiger et al. (2019) conducted a meta-analysis of recycling studies published between 1975 and 2017 and reported a strong effect size of subjective norms regarding recycling behavior. Social norms were also found to be influential in research models where the effects of moral norms were taken into account simultaneously (Park & Ha, 2014; Rastegari Kopaei et al., 2021).

On the other hand, social norms are also reported to be related to moral norms (Arkorful et al., 2023; Park & Ha, 2014). The relationship between social and moral norms can be explained by the fact that social norms serve as a standard for behavior, and in turn, personal norms are developed by internalizing these standards to some extent (Bamberg & Möser, 2007).

H10: Subjective norms have a positive impact on moral norms.

H11: Subjective norms have a positive impact on recycling behavior.

2.2.4. Situational Factors

This study focused on two situational factors expected to influence recycling behavior and related norms: household support and perceived costs of the behavior. Household support in the recycling context refers to receiving attitudinal and practical support when needed from others with whom one lives to support recycling behavior. A study by Tümer et al. (2024) discovered that lack of support, especially from family members, is a barrier hindering individual recycling behavior in Türkiye.

Practical support from household members helps reduce the perceived difficulty of recycling by assisting with sorting, cleaning, and transporting activities. On the other hand, attitudinal support is likely to motivate individuals to recycle. Family members' behavior consciously or unconsciously shapes other family members' norms, expectations, and behavior through the role model effect. Furthermore, family members' behavior can be influenced through reinforcement mechanisms, such as open communication, where positive behaviors (e.g., praising) and negative behavior (e.g., discussing) (Moschis, 1985).

Early studies provide vital evidence regarding the family members' influence on moral norms and recycling behaviors by communicating, observing the recycling behavior, talking and discussing issues related to environmental behaviors, teaching how to recycle, building daily routines, and being role models (Ando et al., 2015; Grønhøj, 2006; Lee, 2014; Matthies et al., 2012). Since recycling behavior is practice-based, children who observe their parents' waste sorting and recycling behavior are likelier to adopt it (Grønhøj & Thøgersen, 2012; Salazar et al., 2022). Matthies et al. (2012) and Žukauskienė et al. (2021) highlighted that parents guide children's recycling and reuse behaviors by communicating, transferring information, and sanctions. Also, Katz-Gerro et al. (2020) reported that group participation in the family promotes children's recycling, avoiding disposable dishes, and avoiding plastic bags.

Furthermore, the exemplary recycling behavior of families serves as a descriptive norm for children, directly influencing their recycling behavior and forming the basis of their moral norms (Matthies et al., 2012). The daily communication between children and their families, particularly about recycling, and their participation in recycling behavior enhances their environmental norms (Matthies et al., 2012). It has been observed that parents who engage in frequent and informative communication with their children create a normative effect by explaining the severity of environmental problems and the importance of recycling, such as separating paper and recycling it (Ando et al., 2015). So, household support is expected to influence moral norms and recycling behavior.

H12: Household support has a positive impact on moral norms.

H13: Household support has a positive impact on recycling behavior.

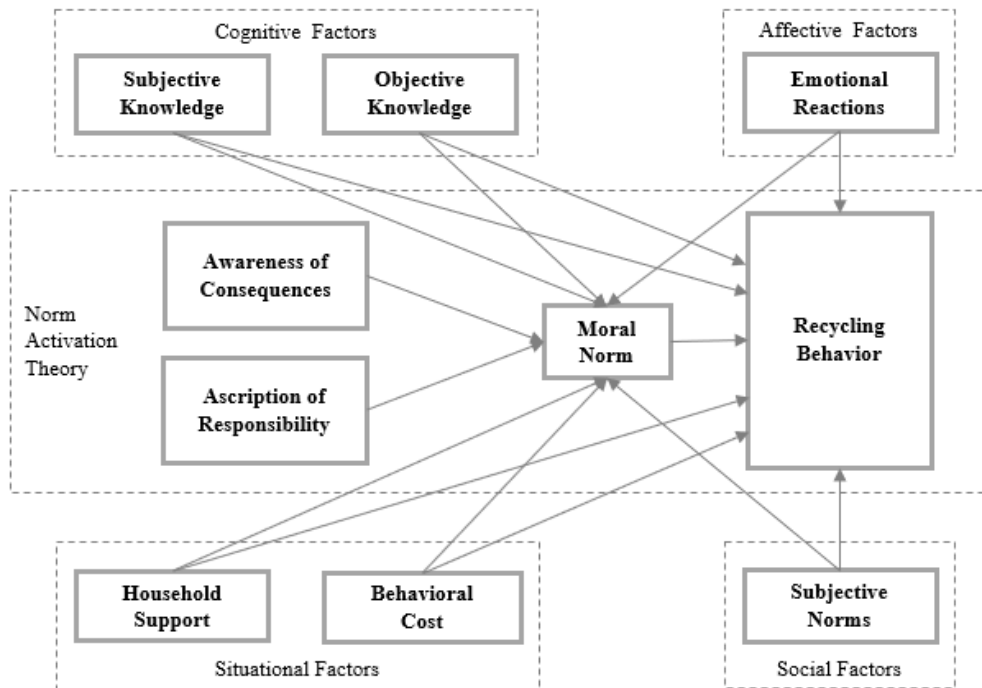
Another situational factor whose impact was investigated is the perceived cost of recycling behavior. Perceived cost comprises the physical, economic, cognitive, and time costs of recycling at home, stemming from the challenging, demanding, difficult, and physically exhausting nature of recycling (Tümer et al., 2024). Previous studies showed that the perception that recycling is time-consuming (Alhassan et al., 2018; Tran et al., 2019), complex and challenging (Ng, 2019; Nguyen et al., 2017), inconvenient (McCarty & Shrum, 1994; Ng, 2019) have a hindering impact on recycling behavior. Additionally, Huang et al. (2020) stated that the financial burden of recycling is another barrier to recycling behavior. Furthermore, the hygiene risk of recycling is considered to be an important behavioral cost aspect. Lee et al. (2017) reported that consumers perceived higher inconvenience costs for disposal spot hygiene compared to recycling behavior. Ma et al. (2020a) reported that perceived costs such as material, time, and physical costs negatively influence waste classification behavior. So, it is evident that the higher the perceived cost, the lower the waste separation rate and sorting behavior (Ma et al., 2020b).

Additionally, the high cost of the behavior may alter the activation of moral norms. Building on NAT, Schwartz (1977) argued that moral norms will not be activated if an individual perceives high behavioral costs associated with prosocial behavior. Instead, individuals may resort to a psychological defense mechanism known as 'defensive denial,' where they refuse to acknowledge the moral implications of their actions (Schwartz, 1977). Our hypotheses, which are underpinned by theoretical and empirical evidence, are as follows;

H14: Behavioral cost has a negative impact on moral norms.

H15: Behavioral cost has a negative impact on recycling behavior.

Fig. 1: Research Model



3. Method

Data was collected through an online survey. Recycling behaviors were measured using four items adapted from Berger and Corbin (1992) and Barr (2007). Four items of awareness of consequences items and three items

of moral norms were drawn from the study of Stern et al. (1999). The three-item scale of the ascription of responsibility was adapted from Uehleke and Hüttel (2019). The behavioral cost of recycling was measured using five items from Klaiman et al. (2017) and Perrin and Barton (2001). The subjective knowledge scale was adapted from Tonglet et al. (2004). Subjective norms were measured using four items from Wan et al. (2014). Because no appropriate scale was obtained from previous work, researchers developed four items for emotional reactions and four items for family support. All items were on a 5-point Likert scale format (1=Strongly disagree, 5=Strongly agree). The questionnaire also included 20 multiple-choice questions about recycling to assess objective knowledge. Questions included topics such as ecological systems, waste problems, waste management systems, recyclable materials, waste separation procedures, and recycling benefits. On this scale, correct answers were scored with one point to obtain an objective knowledge score between 0 and 20 for each participant. The questionnaire was pretested on a small sample to ensure no wording issues or complexity may lead to misunderstandings. The questionnaire underwent minor revisions based on the written feedback from the participants in the pretest sample. Then, a link to the online questionnaire was sent to a sample obtained through convenience and snowball sampling methods. Besides, an open invitation link was distributed through social media platforms. This combined sampling approach allowed for a quick yet more balanced sample than using only the convenience sampling method.

The sample, drawn through the convenience sampling method, consisted of 531 Turkish consumers living in 55 distinct cities in Türkiye. Respondents were, on average, 27,21 years old (sd=8.80). Of the respondents, 63.6% were female, and 74% were single. Regarding education level, 3.5% held a primary and secondary school education, 43% had graduated from high school, 39.9% held undergraduate degrees, and 6.3% held graduate degrees.

4. Analyses and Results

4.1. Measurement Validation

The scales used to measure the constructs in the research model were all multi-item reflective scales, except for the objective knowledge scale. To assess the construct validity of reflective scales comprising 34 items, an exploratory factor analysis (EFA) was conducted using principal component analysis and varimax rotation. A nine-factor solution with 69% explained variance was obtained. Four problematic items were eliminated because of unsatisfactory factor loadings and cross-loading problems. The final EFA revealed nine factors explaining 73% of the total variance. Findings showing items loaded to relevant factors with factor loadings ranging from 0.572-0.880 provided evidence for construct validity. Then, it was found that Cronbach’s alpha coefficients, which were calculated to assess the reliability of the scales, were all greater than 0.70, confirming the reliability of the scales (Nunnally, 1978). For further analysis, composite scores were calculated for each construct measured with reflective scales by averaging the items measuring that construct. Apart from this, objective knowledge scores ranging from 0-20 were calculated for each respondent based on their correct answers to the recycling knowledge test. Table 1 provides descriptive statistics and correlation analysis results.

Table 1: Descriptive Statistics and Correlation Analysis Results

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1-Recycling Behavior	1									
2-Moral Norm	.371**	1								
3-AC	.143**	.477**	1							
4-AR	-.159**	.199**	.246**	1						
5-Subjective Norm	.117**	.350**	.262**	.084	1					
6-Subjective Knowledge	.487**	.384**	.148**	-.009	.241**	1				
7-Objective Knowledge	.230**	.192**	.223**	-.036	.069	.169**	1			
8-Behavioral Cost	-.398**	-.281**	-.089*	.141**	-.110*	-.325**	-.141**	1		
9-Household Support	.432**	.309**	.100*	-.066	.232**	.449**	.099*	-.390**	1	
10-Emotional Reaction	.064	.348**	.440**	.182**	.200**	.083	.241**	-.015	.054	1
Mean	2.798	4.085	4.603	4.063	3.59	3.62	7.365	3.431	3.056	4.606
SD	1.074	0.705	0.461	0.829	0.871	0.825	2.795	0.911	1.098	0.478

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed), * Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).
AC=Awareness of Consequences, AR= Ascription of Responsibility

4.2. Hypothesis Testing

Two regression analyses were conducted to test the research hypotheses, and the results are displayed in Table 2. Model 1, in which moral norms were the dependent variable, was found to be significant ($F=46.232$, $p<0.001$). Results provide additional evidence regarding the positive impacts of awareness of consequences ($b=.289$, $p<0.01$) and ascription of responsibility ($b=.120$, $p<0.001$) as proposed by the NAT. Furthermore, results confirmed some additional determinants of moral norm activation. Accordingly, subjective norms ($b=.148$, $p<0.001$), subjective knowledge ($b=.200$, $p<0.001$), household support ($b=.096$, $p<0.05$), and emotional reaction to waste problems ($b=.140$, $p<0.001$) promote moral norms significantly. So, H2, H3, H4, H8, H10, H12 were supported. Consistently, the behavioral cost was found to hinder norms ($b=-.148$, $p<0.001$), conforming to H14. However, the impact of objective knowledge was insignificant, and H6 was not supported. The regression model explained approximately 41% variation in recycling-related moral norms. Awareness of consequences appeared as the prominent determinant of the norm. More importantly, the impacts of subjective norm, knowledge, cost, and emotion were significant and more substantial than the attribution of responsibility.

Table 2: Regression Analysis Results

	Model 1			Model 2		
	Dependent Variable: Moral Norm			Dependent Variable: Recycling Behavior		
	Std. Beta	t	Sig.	Std. Beta	t	Sig.
(Constant)		-.637	.525		2.231	.026
Awareness of Consequences	.289	7.359	.000	-	-	-
Ascription of Responsibility	.120	3.386	.001	-	-	-
Subjective Norm	.148	4.104	.000	-.074	-1.967	.050
Subjective Knowledge	.200	5.133	.000	.278	6.732	.000
Objective Knowledge	.024	.682	.495	.123	3.367	.001
Behavioral Cost	-.148	-3.935	.000	-.175	-4.496	.000
Household Support	.096	2.434	.015	.193	4.697	.000
Emotional Reaction	.140	3.658	.000	-.047	-1.243	.215
Moral Norm	-	-	-	.174	4.116	.000
	R²	.406			.370	
	F	46.232			43.880	
	Sig.	0.001			0.001	

The second regression model comprised recycling behavior as a dependent variable, 37% variance of which was explained significantly ($F=43.880$, $p<0.001$). Consistent with the claim of the NAT, moral norms enhance recycling behavior significantly ($b=.174$, $p<0.001$). So, H1 was confirmed. However, results revealed that subjective knowledge was the most influential factor for the behavior ($b=.174$, $p<0.001$). Similarly, objective knowledge also had a significant impact ($b=.123$, $p<0.01$). So, H5 and H7 were confirmed. Besides, household support for the behavior is found to promote the recycling behavior ($b=.193$, $p<0.001$), while the cost of recycling was found to hinder the behavior significantly ($b=-.175$, $p<0.001$). For this reason, H13 and H15 were supported. On the other hand, H11 and H9 were not supported since the direct impacts of subjective norms and emotional reactions were not significant.

5. Discussion

This study explores the roles of certain cognitive, affective, social, and situational factors in activating recycling-related norms and promoting behaviors to extend the NAT approach. For this aim, the study investigates the impacts of subjective norms, subjective knowledge, objective knowledge, behavioral cost, household support, and emotional reaction on both norms and behavior. Findings provided additional empirical evidence regarding the efficiency of NAT in explaining recycling behavior. As the theory suggests, the moral norm was found to be a significant indicator of recycling behavior. Besides, as expected, awareness of consequences and ascription of responsibility were found to trigger personal norms significantly. Our findings accord with previous findings showing that awareness of consequences and ascription of responsibility has a positive impact on moral norms (Davies et al., 2002; De Groot & Steg, 2009; Harland et al., 1999; Hines et al., 1987; Klöckner & Ohms, 2009; Wan et al., 2014) and moral norm has a positive impact on recycling behavior (Stern et al., 1993; Stern & Dietz, 1994; Stern et al., 1995).

The most important result of the study is that there are other crucial factors that influence recycling behavior and related norms, some of which even have a greater impact than well-accepted variants of NAT. Accordingly, knowledge appears to be a prominent factor in recycling. Subjective knowledge was found to enhance both norms and recycling practices. Indeed, NAT includes an awareness variable referring to the knowledge about the negative consequences of not recycling, which were found to enhance norms. Obviously, norm formation is much more likely when consumers believe that they also have enough knowledge about how to recycle. Furthermore, subjective knowledge was found to be the most important antecedent of behavior. Accordingly, moral responsibility for recycling and behavioral engagement are more likely when consumers believe they know what to do. These findings echo previous studies, emphasizing the role of knowledge, in addition to the norms, in promoting recycling behavior (Geiger et al., 2019; Miafodzyeva & Brandt, 2013). On the other hand, objective knowledge has relatively little impact on behavior and no significant impact on norms. It can be concluded that consumers mostly need only a satisfactory level of knowledge, especially about the ways of recycling, to fuel self-confidence about their competence to make decisions and take action. From the managerial perspective, it is safe to state that information-intensive communication campaigns are still needed to increase recycling rates.

Another important finding is that behavioral cost hinders both norms and behaviors. This finding is consistent with the argument that consumers are rational decision-makers considering both material and psychological costs and benefits when making choices (Vandenbergh, 2005). Accordingly, when consumers perceive recycling as effortful, time-consuming, and complicated, they are less likely to engage in behaviors. Similarly, previous studies reported the cost as a prominent barrier to recycling (please see Tumer Kabadayi et al., 2023, for a literature review). On the other hand, behavioral cost was found to impair moral norms. This finding is unsurprising since NAT has been argued to be more successful in explaining low-cost environmental behaviors (Steg & Nordlung, 2012). Dursun (2019) indicates that high behavioral costs activate psychological mechanisms such as denial, helplessness, and rationalization, which directly and indirectly impair behavior. The perceived cost of recycling should be reduced by increasing the accessibility of recycling facilities and developing convenient waste collection services. Increased convenience not only eases recycling but also helps consumers internalize the moral responsibility of recycling.

The current study also revealed household support's role in activating moral norms and behavioral engagement. This finding is consistent with the previous studies which report hindering impact of lack of family support for the behavior (Chung & Poon, 2009; Mutang et al., 2015; Strydom, 2018). Besides, it is easier for the consumer to adopt moral norms and engage in the behavior when they receive both attitudinal and practical support regarding recycling from the people they live with. This is probably because the “support” signals the approval of the consumer's sense of duty for recycling. The result that household support positively affects moral norms and recycling behavior is similar to the studies in the literature (Ando et al., 2015; Grønhøj & Thøgersen, 2012; Matthies et al., 2012; Salazar et al., 2022). Moreover, practical household support is critical when consumers find recycling challenging and tend to quit the behavior. From the managerial perspective, encouraging adults to recycle is extremely important to increase individual recycling rates and support the development of the next generation of recyclers.

Another finding is that emotional reactions to environmental problems encourage moral norms while having no direct impact on the behavior. Accordingly, consumers who experience negative emotions such as sadness, worry, and anger more intensely are more likely to have strong moral norms. This is probably because negative emotions likely fuel perceived risks of not taking action for the environment (Cooper & Nisbet, 2016), which in turn promote moral responsibility for recycling. However, feeling bad when experiencing or looking at photos or videos does not directly enhance action. These findings contradict the argument that recycling is an emotional behavior (Meneses, 2010). Although recycling is not an emotion-driven behavior, it is evident that negative emotions contribute to the development of a sense of duty. So, when planning message framing for recycling communication campaigns, using feelings of anxiety or anger is likely to support the behavior indirectly.

Finally, subjective norms, one of the variables proposed by the theory of planned behavior, were found to be effective in moral norm development. This finding confirms previous research (Arkorful et al., 2023; Park & Ha, 2014). However, contrary to previous research, subjective norms' direct impact on behavior is not significant (Park & Ha, 2014; Rastegari Kopaei et al., 2021). This finding shows that social norms in Türkiye are somewhat effective in improving people's moral responsibility. However, when examined simultaneously with other variables, social norms are relatively dormant in directly triggering behavior. This finding can be explained by the fact that recycling is a behavior that has not yet become widespread among Turkish consumers. Although social pressure may be felt, its severity may not yet be sufficient to trigger behavior. The communication campaigns should prioritize demonstrating that recycling is a behavior that is favored, expected, and desired in society.

6. Conclusion

This study extends the NAT approach by investigating the simultaneous impact of cognitive, affective, social, and situational factors on norms and recycling behavior in addition to the original variables. Results showed that recycling norms are related to subjective norms, subjective knowledge, behavioral cost, household support, and emotional reaction, as well as awareness of consequences and ascription of responsibility. Besides recycling, behavior is influenced by subjective and objective knowledge, behavioral cost, household support, and moral norms. The research has generally signaled that recycling is not just an altruistic behavior but a reasoned behavior in which norms play an important role. The findings of this study could be valuable for policymakers aiming to increase individual recycling rates. The study suggests the need for 1) improving the accessibility of recycling bins, 2) creating a positive image for recyclers by demonstrating that recycling is a desirable and expected behavior in society, 3) developing persuasive message content that appeals to emotions to encourage a sense of duty for recycling, 4) and most importantly, intensive information-focused communication campaigns to provide consumers with essential information on the reasons for recycling and how to do it. The findings also contribute to the current body of theoretical knowledge by offering a deeper understanding of recycling behavior through a comprehensive extension of NAT.

When interpreting the research results, some limitations should be considered. The major limitation of the study is that the sample size was small, and a non-random sampling method was used. The high number of young participants in the sample can be attributed to the sampling method. One other limitation regarding the data collection is that only the online survey method was employed. While the online survey method enables researchers to reach a large audience quickly over a wide geographic area, this kind of survey is limited to individuals who are comfortable using the Internet (Dursun et al., 2022). These methodological limitations reduce the generability of the findings. Future research using a randomized method for sampling and mixed-mode survey for data collection is needed for findings to be generalizable to the Turkish population.

Conflict of Interest:

The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding Statement:

The authors did not receive support from any organization for the submitted work.

Data Availability Statement:

The data that support the findings of this study are available from the corresponding author upon reasonable request.

Informed Consent:

All participants provided informed consent.

Compliance of Ethical Standard Statement:

The research complies with the required ethical standards.

Contribution Statement of Researchers:

All authors' contributions are equal.

References

- Aguilar-Luzón, M. D. C., García-Martínez, J. M. Á., Calvo-Salguero, A., & Salinas, J. M. (2012). Comparative study between the theory of planned behavior and the value–belief–norm model regarding the environment, on Spanish housewives' recycling behavior. *Journal of Applied Social Psychology, 42*(11), 2797-2833.
- Ajzen I., (1985). From intentions to actions: A theory of planned behavior. In J. Kuhl & J. Beckmann Saltheuse (Eds.), *Action Control*. Springer.
- Ajzen I., (1991). The theory of planned behaviour. *Organization Behaviour and Human Decision Process, 50*(2), 179-211.
- Alhassan, H., Asante, F. A., Oteng-Ababio, M., & Bawakyillenuo, S. (2018). Application of theory of planned behaviour to households' source separation behaviour in Ghana. *Management of Environmental Quality: An International Journal, 29*(4), 704-721.
- Andersson, M., & von Borgstede, C. (2010). Differentiation of determinants of low-cost and high-cost recycling. *Journal of Environmental Psychology, 30*(4), 402-408.

- Ando, K., Yorifuji, K., Ohnuma, S., Matthies, E., & Kanbara, A. (2015). Transmitting pro-environmental behaviours to the next generation: A comparison between Germany and Japan. *Asian Journal of Social Psychology, 18*(2), 134-144.
- Arkorful, V. E., Shuliang, Z., & Lugu, B. K. (2023). Investigating household waste separation behavior: The salience of an integrated norm activation model and the theory of planned behavior. *Journal of Environmental Planning and Management, 66*(10), 2195-2221.
- Assadourian, E. (2010). Transforming cultures: From consumerism to sustainability. *Journal of Macromarketing, 30*(2), 186-191.
- Baek, T. H., & Yoon, S. (2017). Guilt and shame: Environmental message framing effects. *Journal of Advertising, 46*(3), 440-453.
- Bamberg S., & Möser G., (2007). Twenty years after Hines, Hungerford, and Tomera: A new meta-analysis of psycho-social determinants of pro-environmental behaviour. *Journal of Environmental Psychology, 27*(1), 14-25.
- Barr, S. (2007). Factors influencing environmental attitudes and behaviors: A UK case study of household waste management. *Environment and Behavior, 39*(4), 435-473.
- Bayraktar, S., & Çobanoğlu, E. (2016). Türkiye’de geri dönüşüm: 2006 ve 2012 yılları arasında tüketici motivasyonu, tutum ve davranışlarının karşılaştırmalı analizi. *Akdeniz İİBF Dergisi, 16*(33), 1-33.
- Berger, I. E., & Corbin, R. M. (1992). Perceived consumer effectiveness and faith in others as moderators of environmentally responsible behaviors. *Journal of Public Policy & Marketing, 11*(2), 79-89.
- Bettman, J. R., & Park, C. W. (1980). Effects of prior knowledge and experience and phase of the choice process on consumer decision processes: A protocol analysis. *Journal of Consumer Research, 7*(3), 234-248.
- Boldero, J. (1995). The prediction of household recycling of newspapers: The role of attitudes, intentions, and situational factors. *Journal of Applied Social Psychology, 25*(5), 440-462.
- Boluda-Verdu, I., Senent-Valero, M., Casas-Escolano, M., Matijasevich, A., & Pastor-Valero, M. (2022). Fear for the future: Eco-anxiety and health implications, a systematic review. *Journal of Environmental Psychology, 84*, 101904.
- Botetzagias, I., Dima, A. F., & Malesios, C. (2015). Extending the theory of planned behavior in the context of recycling: The role of moral norms and of demographic predictors. *Resources, Conservation and Recycling, 95*, 58-67.
- Bratt, C. (1999). The impact of norms and assumed consequences on recycling behavior. *Environment and behavior, 31*(5), 630-656.
- Brucks, M. (1985). The effects of product class knowledge on information search behavior. *Journal of Consumer Research, 12*(1), 1-16.
- Chen, F., Chen, H., Yang, J., Long, R., & Li, W. (2019). Impact of regulatory focus on express packaging waste recycling behavior: Moderating role of psychological empowerment perception. *Environmental Science and Pollution Research, 26*, 8862-8874.
- Chen, M. F., & Tung, P. J. (2010). The moderating effect of perceived lack of facilities on consumers’ recycling intentions. *Environment and Behavior, 42*(6), 824-844.
- Cho, M. (2019). Campus sustainability: An integrated model of college students’ recycling behavior on campus. *International Journal of Sustainability in Higher Education, 20*(6), 1042-1060.
- Chu, P. Y., & Chiu, J. F. (2003). Factors influencing household waste recycling behavior: Test of an integrated model. *Journal of Applied Social Psychology, 33*(3), 604-626.
- Chung, S. S., & Poon, C. S. (1994). Recycling behaviour and attitude: The case of the Hong Kong people and commercial and household wastes. *The International Journal of Sustainable Development & World Ecology, 1*(2), 130-145.
- Contreras, A., Blanchard, M. A., Mouguiama-Daouda, C., & Heeren, A. (2024). When eco-anger (but not eco-anxiety nor eco-sadness) makes you change! A temporal network approach to the emotional experience of climate change. *Journal of Anxiety Disorders, 102*, 102822.

- Cooper, K. E., & Nisbet, E. C. (2016). Green narratives: How affective responses to media messages influence risk perceptions and policy preferences about environmental hazards. *Science Communication, 38*(5), 626-654.
- Corral-Verdugo, V. (1997). DUAL 'Realities' of conservation behavior: Self-reports vs observations of re-use and recycling behavior. *Journal of Environmental Psychology, 17*(2), 135-145.
- Çimen, O., & Yılmaz, M. (2016). Predictors of behavior factors of high school students against recycling. *International Electronic Journal of Environmental Education, 6*(1), 17-27.
- Davies, J., Foxall, G. R., & Pallister, J. (2002). Beyond the intention-behaviour mythology: An integrated model of recycling. *Marketing Theory, 2*(1), 29-113.
- De Groot, J. I., & Steg, L. (2009). Morality and prosocial behavior: The role of awareness, responsibility, and norms in the norm activation model. *The Journal of Social Psychology, 149*(4), 425-449.
- Delcea, C., Crăciun, L., Ioanăș, C., Ferruzzi, G., & Cotfas, L. A. (2020). Determinants of individuals' E-waste recycling decision: A case study from Romania. *Sustainability, 12*(7), 2753.
- Duran, M. S., & Bozkaya, Ş. (2024). Sürdürülebilir büyüme için döngüsel ekonominin teşvik edici rolü: AB 27'den ampirik kanıtlar. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 20*(2), 221-236.
- Dursun, I., Kabadayı, E. T., & Tuger, A. T. (2017, September). Application of value-belief-norm theory to responsible post consumption behaviors: Recycling and reuse. In Proceedings of the *International Congress of the New Approaches and Technologies for Sustainable Development* (pp. 21-24), Isparta, Turkey.
- Dursun, İ. (2019). Psychological barriers to environmentally responsible consumption. *Ethics, Social Responsibility and Sustainability in Marketing, 103*-128.
- Dursun, İ., Tümer Kabadayı, E., & Tuğer, A. T. (2019). Overcoming the psychological barriers to energy conservation behaviour: The influence of objective and subjective environmental knowledge. *International Journal of Consumer Studies, 43*(4), 402-416.
- Dursun, İ., Kabadayı, E. T., & Yürüyen, H. (2022). Bilimsel araştırmalarda internet temelli anketlerin kullanımı: Akademisyenlerin görüş, tercih ve kaygıları. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 23*(1), 1-23.
- Ebreo, A., & Vining, J. (2001). How similar are recycling and waste reduction? Future orientation and reasons for reducing waste as predictors of self-reported behavior. *Environment and Behavior, 33*(3), 424-448.
- Eccles, J. S., & Wigfield, A. (2020). From expectancy-value theory to situated expectancy-value theory: A developmental, social cognitive, and sociocultural perspective on motivation. *Contemporary Educational Psychology, 61*, 101859.
- Echegaray, F., & Hansstein, F. V. (2017). Assessing the intention-behavior gap in electronic waste recycling: The case of Brazil. *Journal of Cleaner Production, 142*, 180-190.
- Ekinci, Ş., Savaşkan, A. G., & Çatı, K. (2021). Geri dönüşümün planlanmış davranış teorisi ile açıklanması: İnönü üniversitesi örneği. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi, 5*(3), 868-884.
- Elgaaied, L. (2012). Exploring the role of anticipated guilt on pro-environmental behavior—a suggested typology of residents in France based on their recycling patterns. *Journal of Consumer Marketing, 29*(5), 369-377.
- Ellen, P. S. (1994). Do we know what we need to know? Objective and subjective knowledge effects on pro-ecological behaviors. *Journal of Business Research, 30*(1), 43-52.
- Fornara, F., Carrus, G., Passafaro, P., & Bonnes, M. (2011). Distinguishing the sources of normative influence on proenvironmental behaviors: The role of local norms in household waste recycling. *Group Processes & Intergroup Relations, 14*(5), 623-635.
- Friant, M. C., Vermeulen, W. J., & Salomone, R. (2021). Analysing European Union circular economy policies: Words versus actions. *Sustainable Production and Consumption, 27*, 337-353.
- Frick J., Kaiser F. G., & Wilson M., (2004). Environmental knowledge and conservation behavior: Exploring prevalence and structure in a representative sample. *Personality and Individual Differences, 37*(8), 1597-1613.

- Gadiraju, T. (2016). *Investigating the determinants of recycling behavior in youth by using theory of planned behavior* (Graduate thesis and dissertations). Retrieved from <http://scholarcommons.usf.edu/etd/6085> Accessed 06.06.2024.
- Garcés, C., Lafuente, A., Pedraja, M., & Rivera, P. (2002). Urban waste recycling behavior: Antecedents of participation in a selective collection program. *Environmental Management*, 30(3), 378-390.
- Geiger, J. L., Steg, L., Van Der Werff, E., & Ünal, A. B. (2019). A meta-analysis of factors related to recycling. *Journal of Environmental Psychology*, 64, 78-97.
- Gifford R., (2014). *Environmental psychology: Principles and practice*. 5th Edition, Optimal Books.
- Grob A., (1995). A structural model of environmental attitudes and behavior. *Journal of Environmental Psychology*, 15, 209-220.
- Grønhøj, A. (2006). Communication about consumption: A family process perspective on 'green' consumer practices. *Journal of Consumer Behaviour: An International Research Review*, 5(6), 491-503.
- Grønhøj, A., & Thøgersen, J. (2012). Action speaks louder than words: The effect of personal attitudes and family norms on adolescents' pro-environmental behaviour. *Journal of Economic Psychology*, 33(1), 292-302.
- Harland, P., Staats, H., & Wilke, H. A. (1999). Explaining proenvironmental intention and behavior by personal norms and the Theory of Planned Behavior. *Journal of Applied Social Psychology*, 29(12), 2505-2528.
- He, X., & Zhan, W. (2018). How to activate moral norm to adopt electric vehicles in China? An empirical study based on extended norm activation theory. *Journal of Cleaner Production*, 172, 3546-3556.
- Hines, J. M., Hungerford, H. R., & Tomera, A. N. (1987). Analysis and synthesis of research on responsible environmental behavior: A meta-analysis. *The Journal of Environmental Education*, 18(2), 1-8.
- Huang, L., Wen, Y., & Gao, J. (2020). What ultimately prevents the pro-environmental behavior? An in-depth and extensive study of the behavioral costs. *Resources, Conservation and Recycling*, 158, 104747.
- Jackson, A. L., Olsen, J. E., Granzin, K. L., & Burns, A. C. (1993). An investigation of determinants of recycling consumer behavior. *Advances in Consumer Research*, 20(1).
- Johnson, M. K., & Parrott, K. R. (1995). A logistic regression analysis of factors affecting recycling behavior in apartment communities. *Housing and Society*, 22(3), 41-52.
- Kaiser, F. G., & Fuhrer, U. (2003). Ecological behavior's dependency on different forms of knowledge. *Applied Psychology*, 52(4), 598-613.
- Katz-Gerro, T., Greenspan, I., Handy, F., & Vered, Y. (2020). Environmental behavior in three countries: The role of intergenerational transmission and domains of socialization. *Journal of Environmental Psychology*, 71, 101343-304.
- Klaiman, K., Ortega, D. L., & Garnache, C. (2017). Perceived barriers to food packaging recycling: Evidence from a choice experiment of US consumers. *Food Control*, 73, 291-299.
- Klößner, C. A., & Ohms, S. (2009). The importance of personal norms for purchasing organic milk. *British Food Journal*, 111(11), 1173-1187.
- Knickmeyer, D. (2020). Social factors influencing household waste separation: A literature review on good practices to improve the recycling performance of urban areas. *Journal of Cleaner Production*, 245, 118605.
- Kollmuss, A., & Agyeman, J. (2002). Mind the gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, 8(3), 239-260.
- Lange, F., Brückner, C., Kröger, B., Beller, J., & Eggert, F. (2014). Wasting ways: Perceived distance to the recycling facilities predicts pro-environmental behavior. *Resources, Conservation and Recycling*, 92, 246-254.
- Lee, K. (2014). Predictors of sustainable consumption among young educated consumers in Hong Kong. *Journal of International Consumer Marketing*, 26(3), 217-238.
- Lee, M., Choi, H., & Koo, Y. (2017). Inconvenience cost of waste disposal behavior in South Korea. *Ecological Economics*, 140, 58-65.

- Lee, S. H., Chang, H. J. J., & Zhao, L. (2023). The importance of personal norms and situational expectancies to sustainable behaviors: The norm activation and situational expectancy-value theories. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 73, 103371.
- Li, S. (2003). Recycling behavior under China's social and economic transition: The case of metropolitan Wuhan. *Environment and Behavior*, 35(6), 784-801.
- Lindsay, J. J., & Strathman, A. (1997). Predictors of recycling behavior: An application of a modified health belief model. *Journal of Applied Social Psychology*, 27(20), 1799-1823.
- López-Mosquera, N., Lera-López, F., & Sánchez, M. (2015). Key factors to explain recycling, car use and environmentally responsible purchase behaviors: A comparative perspective. *Resources, Conservation and Recycling*, 99, 29-39.
- Ma, Y., Koondhar, M. A., Liu, S., Wang, H., & Kong, R. (2020a). Perceived value influencing the household waste sorting behaviors in rural China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(17), 6093.
- Ma, Y., Wang, H., & Kong, R. (2020b). The effect of policy instruments on rural households' solid waste separation behavior and the mediation of perceived value using SEM. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 19398-19409.
- Mamun, A. A., Saufi, R. A., Mohiuddin, M., & Fazal, S. A. (2019). Recycling intentions and behaviors among informal micro-entrepreneurs in Kelantan, Malaysia. *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 15(2), 123-138.
- Matthies, E., Selge, S., & Klöckner, C. A. (2012). The role of parental behaviour for the development of behaviour specific environmental norms—The example of recycling and re-use behaviour. *Journal of Environmental Psychology*, 32(3), 277-284.
- McCarty, J. A., & Shrum, L. J. (1994). The recycling of solid wastes: Personal values, value orientations, and attitudes about recycling as antecedents of recycling behavior. *Journal of Business Research*, 30(1), 53- 62.
- McCarty, J. A., & Shrum, L. J. (2001). The influence of individualism, collectivism, and locus of control on environmental beliefs and behavior. *Journal of Public Policy & Marketing*, 20(1), 93-104.
- Meneses, G. D. (2010). Refuting fear in heuristics and in recycling promotion. *Journal of Business Research*, 63(2), 104-110.
- Meng, X., Tan, X., Wang, Y., Wen, Z., Tao, Y., & Qian, Y. (2019). Investigation on decision-making mechanism of residents' household solid waste classification and recycling behaviors. *Resources, Conservation and Recycling*, 140, 224-234.
- Miafodzyeva, S., & Brandt, N. (2013). Recycling behaviour among householders: Synthesizing determinants via a meta-analysis. *Waste and Biomass Valorization*, 4, 221-235.
- Moorman C., Diehl K., Brinberg D., & Kidwell B. (2004). Subjective knowledge, search locations, and consumer choice. *Journal of Consumer Research*, 31(3), 673- 680.
- Moschis, G. P. (1985). The role of family communication in consumer socialization of children and adolescents. *Journal of Consumer Research*, 11(4), 898-913.
- Mosler, H.-J., Tamas, A., Tobias, R., Rodríguez, T. C., & Miranda, O. G. (2008). Deriving interventions on the basis of factors influencing behavioral intentions for waste recycling, composting, and reuse in Cuba. *Environment and Behavior*, 40(4), 522–544.
- Mutang, J. A., & Haron, S. A. (2012). Factors predicting recycling behaviour among Malaysian. *Southeast Asia Psychology Journal*, 1.
- Mutang, J. A., Ismail, R., Seok, C. B., Bahari, F., Madlan, L., Wider, W., & Das, R. (2015). Recycling motivations and barriers in Kota Kinabalu, Malaysia. *International Journal of Psychological and Behavioral Sciences*, 9(8), 2911-2915.
- Muthukumari, W. A. C. S., Ahn, J., & Kim, M. (2024). Impact of information publicity on Korean residents' E-waste recycling intentions: Applying the norm activation model and theory of planned behavior. *Heliyon*, 10(14).

- Nketiah, E., Song, H., Cai, X., Adjei, M., Obuobi, B., Adu-Gyamfi, G., & Cudjoe, D. (2022). Predicting citizens' recycling intention: incorporating natural bonding and place identity into the extended norm activation model. *Journal of Cleaner Production*, 377, 134425.
- Ng, S. L. (2019). Predicting multi-family dwelling recycling behaviors using structural equation modelling: A case study of Hong Kong. *Resources, Conservation and Recycling*, 149, 468-478.
- Nguyen, H. T. T. (2023). Integrating the valence theory and the norm activation theory to understand consumers' e-waste recycling intention. *Chinese Journal of Population, Resources and Environment*, 21(1), 26-36.
- Nguyen, H. T. T., Hung, R. J., Lee, C. H., & Thi Thu Nguyen, H. (2018). Determinants of residents' E-waste recycling behavioral intention: A case study from Vietnam. *Sustainability*, 11(1), 164.
- Nguyen, T. N., Nguyen, H. V., Lobo, A., & Dao, T. S. (2017). Encouraging Vietnamese household recycling behavior: Insights and implications. *Sustainability*, 9(2), 179.
- Nketiah, E., Song, H., Cai, X., Adjei, M., Obuobi, B., Adu-Gyamfi, G., & Cudjoe, D. (2022). Predicting citizens' recycling intention: Incorporating natural bonding and place identity into the extended norm activation model. *Journal of Cleaner Production*, 377, 134425.
- Nunnally, J. C. (1978). *Psychometric theory*. New York: McGraw-Hill.
- Ojala, M. (2008). Recycling and ambivalence: Quantitative and qualitative analyses of household recycling among young adults. *Environment and Behavior*, 40(6), 777-797.
- Özbakır Umut, M., Topuz, Y., & Velioglu, M. N. (2015). Çöpten geri dönüşüme giden yolda sürdürülebilir tüketiciler. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 263-288.
- Özbakır Umut, M., & Nurtanış Velioglu, M. (2024). A recycling story: Developing recycling behavior in Turkey with social marketing program. *Journal of Public Affairs*, 24(1), e2900.
- Özkan, P., & Yücel, E. K. (2020). Linear economy to circular economy: Planned obsolescence to cradle-to-cradle product perspective. In *Handbook of research on entrepreneurship development and opportunities in circular economy* (pp. 61-86). IGI Global.
- Park, C. W., Mothersbaugh, D. L., & Feick, L. (1994). Consumer knowledge assessment. *Journal of Consumer Research*, 21(1), 71-82.
- Park, J., & Ha, S. (2014). Understanding consumer recycling behavior: Combining the theory of planned behavior and the norm activation model. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 42(3), 278-291.
- Perrin, D., & Barton, J. (2001). Issues associated with transforming household attitudes and opinions into materials recovery: A review of two kerbside recycling schemes. *Resources, Conservation and Recycling*, 33(1), 61-74.
- Peter, J. P., & Tarpey Sr, L. X. (1975). A comparative analysis of three consumer decision strategies. *Journal of Consumer Research*, 2(1), 29-37.
- Popescu, S., Rusu, D., Dragomir, M., Popescu, D., & Nedelcu, Ş. (2020). Competitive development tools in identifying efficient educational interventions for improving pro-environmental and recycling behavior. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(1), 156.
- Rastegari Kopaei, H., Nooripoor, M., Karami, A., Petrescu-Mag, R. M., & Petrescu, D. C. (2021). Drivers of residents' home composting intention: Integrating the theory of planned behavior, the norm activation model, and the moderating role of composting knowledge. *Sustainability*, 13(12), 6826.
- Rivera, J. L., & Lallmahomed, A. (2016). Environmental implications of planned obsolescence and product lifetime: A literature review. *International Journal of Sustainable Engineering*, 9(2), 119-129.
- Roeser, S. (2012). Risk communication, public engagement, and climate change: A role for emotions. *Risk Analysis: An International Journal*, 32(6), 1033-1040.
- Russell, S. V., Young, C. W., Unsworth, K. L., & Robinson, C. (2017). Bringing habits and emotions into food waste behaviour. *Resources, Conservation and Recycling*, 125, 107-114.
- Salazar, C., Jaime, M., Leiva, M., & González, N. (2022). From theory to action: Explaining the process of knowledge attitudes and practices regarding the use and disposal of plastic among school children. *Journal of Environmental Psychology*, 80, 101777.

- Saphores, J. D. M., Ogunseitan, O. A., & Shapiro, A. A. (2012). Willingness to engage in a pro-environmental behavior: An analysis of e-waste recycling based on a national survey of US households. *Resources, Conservation and Recycling, 60*, 49-63.
- Satyro, W. C., Sacomano, J. B., Contador, J. C., & Telles, R. (2018). Planned obsolescence or planned resource depletion? A sustainable approach. *Journal of Cleaner Production, 195*, 744-752.
- Setiawan, B. (2021). Personal norm and pro-environmental consumer behavior: An application of norm activation theory. *ASEAN Marketing Journal, 13*(1), 40-49.
- Schwartz S. H., (1977). Normative influences on altruism. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology*. Academic Press.
- Sidique, S. F., Lupi, F., & Joshi, S. V. (2010). The effects of behavior and attitudes on drop-off recycling activities. *Resources, Conservation and Recycling, 54*(3), 163-170.
- Stanley, S. K., Hogg, T. L., Leviston, Z., & Walker, I. (2021). From anger to action: Differential impacts of eco-anxiety, eco-depression, and eco-anger on climate action and wellbeing. *The Journal of Climate Change and Health, 1*, 100003.
- Steg, L., & Nordlund, A. (2012). Models to Explain Environmental Behaviour. In *Environmental Psychology*. Linda Steg, Agnes E. Van den Berg, & Judith I. M. De Groot (Eds), BPS Blackwell: London, 185-197.
- Stern, P. C., & Dietz, T. (1994). The value basis of environmental concern. *Journal of Social Issues, 50*(3), 65-84.
- Stern, P. C., Dietz, T., & Guagnano, G. A. (1995). The new ecological paradigm in social-psychological context. *Environment and Behavior, 27*(6), 723-743.
- Stern, P. C., Dietz, T., & Kalof, L. (1993). Value orientations, gender, and environmental concern. *Environment and Behavior, 25*(5), 322-348.
- Stern, P. C., Dietz, T., Abel, T., Guagnano, G. A., & Kalof, L. (1999). A value-belief-norm theory of support for social movements: The case of environmentalism. *Human Ecology Review, 81-97*.
- Strydom, W. F. (2018). Barriers to household waste recycling: Empirical evidence from South Africa. *Recycling, 3*(3), 41.
- Tonglet, M., Phillips, P. S., & Read, A. D. (2004). Using the Theory of Planned Behaviour to investigate the determinants of recycling behaviour: A case study from Brixworth, UK. *Resources, Conservation and Recycling, 41*(3), 191-214.
- Tran, V. C. M., Le, H. S., & Matsui, Y. (2019). Current status and behavior modeling on household solid-waste separation: a case study in Da Nang city, Vietnam. *Journal of Material Cycles and Waste Management, 21*(6), 1462-1476.
- Tuğer, A. T., Dursun, İ., & Kabadayı, E. T. (2018). Çevreci tüketim davranışı: Etkili faktörler ve teorik açıklamalar. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 7*(4), 2978-3007.
- Tumer Kabadayı, E., Dursun, İ., Gökmen Köksal, C., Durmaz, A., & Yüksel, M. (2023). Bireysel geri dönüşüm davranışı önündeki engeller üzerine sistematik literatür taraması. *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS), 14*(52), 800-835.
- Tümer, E., Dursun, İ., Gökmen Köksal, C., & Durmaz, A. (2024). Conceptualizing barriers to individual recycling: A qualitative study with multiple stakeholders in Türkiye. *Journal of Nonprofit & Public Sector Marketing, 1-37*.
- Uehleke, R., & Hüttel, S. (2019). The free-rider deficit in the demand for farm animal welfare-labelled meat. *European Review of Agricultural Economics, 46*(2), 291-318.
- Vandenbergh, M. P. (2005). Order without social norms: How personal norm activation can protect the environment. *Northwestern University Law Review., 99* (3), 1101.
- Wan, C., Shen, G. Q., & Yu, A. (2014). The moderating effect of perceived policy effectiveness on recycling intention. *Journal of Environmental Psychology, 37*, 55-60.
- Wang, B., Ren, C., Dong, X., Zhang, B., & Wang, Z. (2019). Determinants shaping willingness towards on-line recycling behaviour: An empirical study of household e-waste recycling in China. *Resources, Conservation and Recycling, 143*, 218-225.

- Wang, D., Xu, Y., Wang, Y., & Chen, Y. (2024). What determines the batteries recycling behavior of e-bike citizens in Guangzhou?: Integrating place identity and environmental concern into the extended norm activation model. *Heliyon*, 10(9).
- Wang, S., Wang, J., Zhao, S., & Yang, S. (2019). Information publicity and resident's waste separation behavior: An empirical study based on the norm activation model. *Waste Management*, 87, 33-42.
- Wang, Z., Zhang, B., Yin, J., & Zhang, X. (2011). Willingness and behavior towards e-waste recycling for residents in Beijing city, China. *Journal of Cleaner Production*, 19(9-10), 977-984.
- Wiek A., Withycombe L., & Redman C. L., (2011). Key competencies in sustainability: A reference framework for academic program development. *Sustainability Science*, 6(2), 203-218.
- Yılmaz, V., & Doğan, A. G. M. (2016). Planlanmış davranış teorisi kullanılarak önerilen bir yapısal eşitlik modeli ile geri dönüşüm davranışlarının araştırılması. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(Özel Sayı), 191-206.
- Yüce, A. (2013). Kollektivist kültür değerinin sosyal sorumlu tüketim üzerine etkisini belirlemeye yönelik bir araştırma/A Study to determine the effect of the value of collectivist culture on socially responsible consumption. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2).
- Yürüyen-Kılıç, H., Kabadayı, E. T., & Dursun, İ. (2022, October). *Extending normative approach for promoting distinct sustainable consumption practices: Cost-Benefit evaluations*. 8th International Congress on Economy Administration and Market Surveys, İstanbul.
- Zeier, P., & Wessa, M. (2024). Measuring eco-emotions: A German version of questionnaires on eco-guilt, ecological grief, and eco-anxiety. *Discover Sustainability*, 5(1), 29.
- Zhang, X., Gong, X., & Jiang, J. (2021). Dump or recycle? Nostalgia and consumer recycling behavior. *Journal of Business Research*, 132, 594-603.
- Žukauskienė, R., Truskauskaitė-Kunevičienė, I., Gabė, V., & Kaniušonytė, G. (2021). "My words matter": The role of adolescents in changing pro-environmental habits in the family. *Environment and Behavior*, 53(10), 1140-1162.

Araştırma Makalesi / Research Article

MEDIATING AND MODERATING VARIABLE EFFECT OF FINANCIAL KNOWLEDGE ON THE RELATIONSHIP BETWEEN FINANCIAL ATTITUDE AND FINANCIAL BEHAVIOR*

Ümmühan MUTLU¹, Filiz ÇEVİK², Füsün ÇELEBİ BOZ³

ABSTRACT

Today's economic conditions, developments in information and communication technologies and the impact of digitalization have obliged individuals to exhibit more responsible financial behavior. In this context, the role of financial knowledge is very important in helping individuals make correct financial decisions and engage in responsible financial behavior. Although there are many studies in the literature on financial knowledge, attitudes and behavior, there are few studies examining the moderating and mediating effects. In this study, first the relationship between individuals' financial attitudes and financial behaviors was determined. Then, it was investigated whether financial knowledge has a moderating and mediating effect on this relationship. The data of the research was obtained through the survey method from 402 university students studying in different departments with various demographic characteristics. Correlation analysis and regression analysis were conducted using SPSS 21.0 software. Analyses regarding the mediation and moderation effects were carried out using the SPSS Process plug-in. The first finding of the research is the existence of the effect of financial knowledge as a mediating variable on the relationship between participants. Another result of the research is that financial knowledge has a partial moderating effect on the relationship between participants' financial attitudes and financial behaviors.

Keywords: Financial Attitude, Financial Behavior, Financial Knowledge, Behavioral Finance.

JEL Classification: G4, G5, G53

FİNANSAL TUTUM İLE FİNANSAL DAVRANIŞ ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE FİNANSAL BİLGİNİN ARACI VE DÜZENLEYİCİ ETKİSİ

ÖZET

Günümüz ekonomik koşulları, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ve dijitalleşmenin etkisi, bireyleri daha sorumlu finansal davranışlar sergilemeye zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda bireylerin doğru finansal kararlar almalarına ve sorumlu finansal davranışlar sergilemelerine yardımcı olmada finansal bilginin rolü oldukça önemlidir. Literatürde finansal bilgi, tutum ve davranışa ilişkin pek çok çalışma bulunmasına rağmen düzenleyici ve aracılık etkilerini inceleyen az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmada öncelikle bireylerin finansal tutumları ile finansal

* Bu çalışma için Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Rektörlüğü Etik Kurulu'nun 18.04.2024 tarih ve 43 sayılı Madde 5'e ilişkin kararıyla etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Öğr. Gör. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Hereke Ö.İ.U. Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Bölümü, Kocaeli/Türkiye, ummuhan.mutlu@kocaeli.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Sapanca Meslek Yüksekokulu, Finans, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, Kocaeli/Türkiye, filizcevik@hotmail.com

³ Doç. Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Sapanca Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Bölümü, Kocaeli/Türkiye, fusuncelebi@subu.edu.tr

davranışları arasındaki ilişki tespit edilmiştir. Daha sonra finansal bilginin bu ilişki üzerinde düzenleyici ve aracılık etkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. Araştırmanın verileri çeşitli demografik özelliklere sahip farklı bölümlerde öğrenim gören 402 üniversite öğrencisinden anket yöntemiyle elde edilmiştir. Korelasyon analizi ve regresyon analizi SPSS 21.0 yazılımı kullanılarak yapılmıştır. Aracılık ve düzenleyicilik etkilerine ilişkin analizler SPSS Process eklentisi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın ilk bulgusu katılımcılar arasındaki ilişkide aracı değişken olarak finansal bilginin etkisinin varlığıdır. Araştırmanın bir diğer sonucu ise finansal bilginin, katılımcıların finansal tutumları ile finansal davranışları arasındaki ilişkide kısmi düzenleyici etkiye sahip olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Finansal Tutum, Finansal Davranış, Finansal Bilgi, Davranışsal Finans.

JEL Sınıflandırması: G4, G5, G53

1. Introduction

The economic development of a country depends on the correct and effective functioning of financial markets and people having sufficient information about these markets. In this respect, it is necessary to assess the extent to which individuals have a good command of financial elements, starting from managing their own budgets to their participation in financial markets. As a result of the developments in communication and information technologies from the beginning of 1980s, financial instruments have become more accessible to everyone at the global level, the average human lifespan has increased with the developments in the field of health, and the need for individuals and societies to have foresight in consumption and investment decisions has gained importance due to the increasing contagion effect of financial crises. It has made its effective use and future planning a much more sensitive issue. In many developed countries, increasing life expectancy has made it necessary to invest more in retirement compared to the past. In addition to the increased accessibility of financial instruments, the need to stop consumption and make more investments and savings for the future has arisen. In this context, the variety of financial products, which were previously few and easy to manage, has also increased. Among these products, checking and savings accounts, as well as variable rate bonds and loans are difficult to choose and manage. In particular, limited accounts, convertible bonds, option bonds, futures, swaps and foreign currency hedged deposit transactions are used for hedging purposes (Ongun, 1993).

Increasing instabilities in individuals' working lives, increases in income and debt levels, the expected pressure on the social security system due to the increase in average life expectancy, and the increase in the diversity and accessibility of financial instruments have increased the responsibility of individuals to know the structure and functioning of financial markets (Habschick et al., 2007). The importance of financial education, described as the process of improving individuals' understanding of financial products, services and concepts that will help them make informed choices, avoid pitfalls, and know where to go for help, in order to improve their current and long-term financial well-being (President's Advisory Council on Financial Literacy, 2009). In different studies in the literature, there was a need to make different definitions for the concept of "Financial Literacy", which can be substituted with the concepts of "Financial Awareness" and "Financial Sufficiency", and even to address the common points of these different definitions (Demir et al., 2016). In fact, in the 2008 Annual Activity Report of the Financial Literacy Advisory Council of the US Treasury, it was emphasized that standard definitions should be made about the competencies, skills and behaviors that individuals should exhibit in order to define financial literacy.

According to the OECD's definition financial literacy is a skill that can be improved through financial education. Financial education is the process of equipping individuals with the necessary knowledge and skills through information, instruction, and advice to understand financial products and concepts, be aware of financial risks and opportunities, make informed choices, and know where to go for help, and maintain and improve their current financial situation (OECD, 2005). Financial literacy is the combination of financial knowledge, financial attitude and financial behavior, and these three components should be examined in determining financial literacy (Atkinson & Messy, 2012).

In order to make inferences about the financial behavior of households in Turkey, data obtained through statistical reports can be evaluated. Based on these data, household consumption and saving behaviors can be interpreted. An important variable in this regard is savings. Savings, defined as the unspent portion of income and one of the main sources of investments, are important not only for individual future planning but also for macroeconomic growth. Savings that are transformed into investments are the driving force of economic growth. According to data from the Turkish Statistical Institute (TUIK), the savings rate, defined as the ratio of household savings to disposable income, has been on a downward trend in recent years. In fact, the savings rate, which was 15.1% in 2017, was realized as 13.9% in 2018, 12.8% in 2019, 10.9% in 2020, 11.5% in 2021 and 10.5% in 2022. Parallel to the decline in the savings rate, there has been an increase in the total number of credit cards and the volume of credit card transactions.

While the total number of credit cards in Turkey was 51 million in 2011, it reached 118 million in 2023. The volume of domestic transactions made with domestic and foreign credit cards, which was 294 billion TL in 2011, reached 7696 billion TL in 2023 (BKM, 2023). Based on the increase in the number of credit cards and transaction volume, it can be concluded that household indebtedness rates have also increased. An analysis of the gross amount of non-performing consumer loans and credit cards, which are indicators of household indebtedness, shows that the figure, which was 7 billion TL in 2010, increased continuously until 2016 and reached 19 billion TL in 2016 (BDDK, 2017: 16). The amount of non-performing consumer loans and credit cards, which was 18 billion TL in 2017, increased to 20 billion TL in 2019 and 24 billion TL in 2021 (BDDK, 2021: 16). By 2023, this amount increased to TL 45 billion (BDDK, 2023: 25).

While interpreting household consumption and savings rates, macroeconomic variables like income, inflation and interest rates as well as the failures in personal finance management should be taken into account. The basic rule for achieving success in personal finance management is increasing individual's financial literacy.

In this study, firstly, the concept of financial literacy is explained; secondly, the literature and methodology are presented and finally, the methodology and results of the study are discussed.

2. Concept of Financial Literacy

Financial literacy, which means having knowledge and skills in financial matters and being able to use this information effectively, encompasses the knowledge, understanding, and abilities necessary for individuals to make informed financial decisions. To understand financial literacy, which is the combination of financial knowledge, financial attitudes, and financial behavior, it is necessary to examine these three components.

The information required for financial literacy can be categorized as macroeconomic and microeconomic information (Özdemir, 2011). However, this information is not at the level of expertise, but is information about basic economic concepts and should be consistent with the basic principles taught in economics courses (Bodie, 2006). Individuals who are financially literate should have information about fundamental principles related to financial products and services, money, prices, and budget control (Tomaskova et al., 2011). According to Gianni et al. (2013), the concepts that individuals know and need to know about their financial situations may differ depending on the national and cultural structures of the countries.

Financial attitude, which is the second component of financial literacy; individuals' tendency to save for the future. Individuals with negative attitudes about saving for the future are less likely to engage in saving behavior (Atkinson & Messy, 2012). Şahin and Barış see financial literacy as a policy tool that will increase private savings due to positive attitudes towards savings (Şahin & Barış, 2017).

Financial behavior, the third component of financial literacy; it refers to how individuals or institutions act and what kind of decisions they make regarding financial matters. Individuals' financial behavior affects their level of well-being, and positive financial behaviors are important in determining the status of financial literacy.

Financially literate individuals can protect themselves from the risks associated with financial ignorance (Habschick et al., 2007). Increasing instability in individuals' working lives, rising income and debt levels, expected increases in average life expectancy, anticipated pressure on the social security system, and the development of financial markets, product diversity, and complexity are raising individuals' responsibilities and the importance of financial literacy. Financially literate individuals can manage their financial resources and personal debts by participating fully and consciously in economic life. Individuals who are knowledgeable about credit management and budgeting can plan investments and savings for the future while meeting their current needs. One can choose among a variety of investment funds, including international funds, growth funds, income funds, tax-free funds. Having knowledge about new financial instruments can protect the individual from using high-cost traditional credit sources and direct him to low-cost effective credit sources and provide the opportunity to benefit from financial markets in the most effective way. Financially informed individuals are more resilient to fraud and abuse and can protect themselves against possible abuse by financial intermediaries.

Individuals with a high level of financial literacy can ensure the creation of new and high-quality financial products by informing financial institutions about their needs. In this way, it can serve the development of financial markets and increase competition and quality.

Financial literacy can contribute to keep expenses and debts under control for individuals of all ages, acquiring budgeting and saving habits, and creating the discipline to save for the future. Individuals who know the advantages

and disadvantages of alternative investment and debt instruments can increase their welfare by borrowing at minimum cost and choosing investment instruments with maximum returns.

Individuals who are excluded from financial services for various reasons, do not have a bank account, are not affiliated with a financial institution, and cannot obtain financial products and services are defined as financially excluded individuals (Temizel, 2015: 124). In addition to being deprived of the benefits of being financially literate, financially excluded individuals become increasingly disadvantaged due to developments in financial markets and are exposed to the risk of being further isolated.

Developments in financial markets, changes in the demographic structure and retirement system, increasing income levels cause positive effects that increase consumer welfare for all individuals who invest and save for retirement, use loans, do not benefit from banking services and do not remain outside the financial system. A high status of financial literacy rises social and macro welfare along with its individual benefits, and in this context, contributes to the increase in global welfare.

Financially literate individuals save and invest more and accelerate the long-term growth of countries by transferring more resources to the real economy (Widdowson & Hailwood, 2007: 32). On the contrary, individuals who do not understand financial products and are reluctant to engage with them, hesitate to enter the financial system, and cannot communicate with financial institutions may prevent savings from being directed into the real economy, leading to their inactivity. Individuals who are financially literate and invest and save today in order to overcome the financial difficulties they may encounter in retirement not only provide resources to the economy with these savings, but also alleviate the financial burden of the state's retirees, expected to rise in the future, and reduce the source costs of financial organizations through the increase in savings and deposits. As a matter of fact, economic misallocation of private wealth may lead to social decline, loss of welfare and increase in public expenditures due to increases in health and care costs in the following year's illiteracy (Habschick et al., 2007).

No matter how well the banking system works, the success of the financial system as a whole in transferring individual savings to the real economy depends on knowledgeable individuals. Financially knowledgeable individuals can help create a stronger and more competitive market by increasing the product diversity and quality in financial markets with their demands.

3. Literature

As a result of the developments mentioned above, the increasing importance of financial literacy also increases the research conducted on this subject. Literature studies can be divided into two main groups. First group; unlike traditional microeconomic models, which assume that individuals have the capacity to make complex economic calculations in consumption and savings decisions and expert knowledge about the functioning of capital markets, they are microeconomic models that internalize financial knowledge as an investment in human capital. The second group of studies are empirical studies that measure the impact of financial information on economic behavior (Lusardi & Mitchell, 2014).

Some of the studies conducted on the financial literacy literature, which consists of financial knowledge, financial attitude and financial behavior components, are as follows:

In their study analyzing survey data from 924 university and college students using cross-tabulations and the Chi-Square (X^2) method, Chen & Volpe (2002: 289) found that education and experience positively affect all students' financial literacy. However, they noted that women had lower financial knowledge compared to men. They attribute this result to women being less enthusiastic about learning financial topics compared to men and having lower self-confidence.

Lusardi et al. (2013: 31-33) establish a dynamic life cycle model in which the individual invests in financial knowledge as well as capital market investments. According to the model, some individuals, especially those with high social security income expectations in old age, may rationally choose to invest little or no in financial knowledge. To achieve high returns, individuals who attach importance to financial knowledge bear the costs of acquiring knowledge and invest in financial knowledge until the marginal time and money cost of acquiring knowledge equals its marginal benefit. The level of financial knowledge of individuals follows a slouching course throughout the life cycle, in other words, the period when the individual is most financially knowledgeable is middle age, and the period when he is most susceptible to being deceived is youth and old age.

Klapper & Panos (2011: 13) used data obtained through face-to-face surveys from a sample of 1,400 Russian individuals with different characteristics in terms of age, education, gender, and region. In their study using probit

regression analysis, they found that participants' financial knowledge was quite low and that financial literacy was significantly and positively related to retirement planning. They noted that those living in rural areas were more dependent on public services and saved less and invested less in private pension funds for retirement.

Rooij et al. (2011: 25) apply the Pearson Chi-Square test to data obtained from surveys of more than 2,000 households representing the population of the Netherlands. They find that financial literacy affects financial decisions in their study of participants, most of whom have basic financial knowledge but relatively limited knowledge of topics such as the time value of money, inflation, and compound interest. According to the study, individuals with low financial literacy are less likely to invest in stocks and not participating in the stock market is likely to cause major welfare losses.

Alkaya & Yağlı (2015: 597-598) apply the Chi-Square test to data obtained through face-to-face surveys from 185 students studying at Nevşehir Hacı Bektaş Veli University. They identify a significant relationship between financial attitudes and financial behavior in their study in which they theoretically examined the financial knowledge, attitudes and behaviors of university students. It is concluded that women's financial literacy level and borrowing tendencies are lower than men, their risk aversion and credit card usage are higher, and that there is no significant difference between women and men in terms of savings tendency.

Relatively more recent and minority studies focus on the mediator and moderator effect of financial literacy. A “moderator variable” is a third variable that affects the established relationship between two variables and helps us understand how the relationship may change under certain conditions. The moderator effect helps us identify situations where the relationship changes conditionally (Seçer, 2023). In order to detect and analyze the presence of a moderator effect in regression analyses, an interaction term can be added, subgroup analysis, graphical analysis and statistical significance tests can be applied. Another variable used to explain different aspects of the relationship between variables is the “mediator variable”. The mediator mediates the relationship between variables and tries to explain the mediating mechanism between the causes and consequences of the relationship. Two-step regression analysis, Baron and Kenny approach, Causality analysis, Path analysis, Sobel test, Bootstrapping method, graphical analysis can be used to analyze the mediator effect in regression analyses. Some of the most recent studies on the mediator and moderator effects of financial literacy are as follows:

Yıldırım & Aydın (2023) apply T-test, ANOVA, correlation, and regression analysis to the data obtained from 334 participants through surveys. In this study they found that the relationship between risk aversion and stock investment preference is negative and significant. The authors also found that financial literacy affects this relationship as a mediating variable.

Aydın & Sümer (2023) analyze the data obtained through random sampling from 503 individual investors trading on Borsa Istanbul using the SPSS AMOS software package. In this study, which examines the relationship between the self-control and financial security of individual investors trading on the Istanbul Stock Exchange, they find a positive and significant relationship between the two variables and demonstrate that financial literacy has a moderating effect on this relationship.

In their study on the mediating effect of financial literacy on the impact of next-generation branch applications in banking on customer satisfaction, Demirel & Al-Furaiji (2024) conduct regression analysis using the Hayes macro in SPSS on data obtained through surveys from 413 adult bank customers living in Istanbul. They find that financial literacy plays a full mediating role in this relationship.

In their study aiming to determine the impact of behavioral biases on individuals' investment decisions, Rehmat et al. (2023) use data collected from 367 retail individual market investors through face-to-face and online surveys. To determine the effect of behavioral biases and financial decisions, they use financial literacy as a moderator variable through the mediation of risk perception. The analysis, conducted using the SmartPLS, concludes that financial literacy significantly moderates the relationship between behavioral biases and investment decisions.

In their study analyzing the relationship between the personal characteristics of individuals trading in stock markets and investor risk behaviors, Akhtar & Malik (2023) use financial literacy as a moderator variable. Using data obtained through online surveys from 100 management students, the study applies multiple regression analysis and concludes that personality traits significantly affect investor risk behaviors and that financial literacy moderates this relationship.

Ishfaq et al. (2017) examine the effects of cognitive biases on risky investment decisions by including the mediator effects of risk perception. In this study conducted using data collected from 215 Pakistan Stock Exchange

investors through surveys and analyzed with SPSS 20, a significant relationship is found between cognitive biases and risky investment decisions. The study also reveals that risk perception mediates the relationship between cognitive biases and risky investment decisions.

In their study where Parmitasari et al.(2023) used government support as a mediator variable, they examined the effects of financial bootstrapping and financial literacy on SME performance using data from 220 business and the partial least squares method. The study concludes that financial literacy significantly affects SME performance, that this positive effect occurs in direct or mediated relationships, and that financial bootstrapping does not significantly affect SME performance.

Oppong et al. (2023) examine the link between financial literacy, investment decisions and personal financial management for SME employees using data obtained from 402 city residents and least squares structural equation modeling. The study finds that there is a positive and significant relationship both between personal financial management and financial literacy, and between investment decision and personal financial management, and that the investment decision has a mediating effect on the relationship between financial literacy and personal financial management.

In his study, Fazal (2017) applied regression and moderation regression analysis to data obtained from 160 stock and bank investors to examine the relationship between emotional intelligence and investment decision-making. He finds a positive and significant relationship between emotional intelligence and investment decisions. By including financial literacy as a moderator variable, he concludes that the relationship between emotional intelligence and investment decision-making is further strengthened.

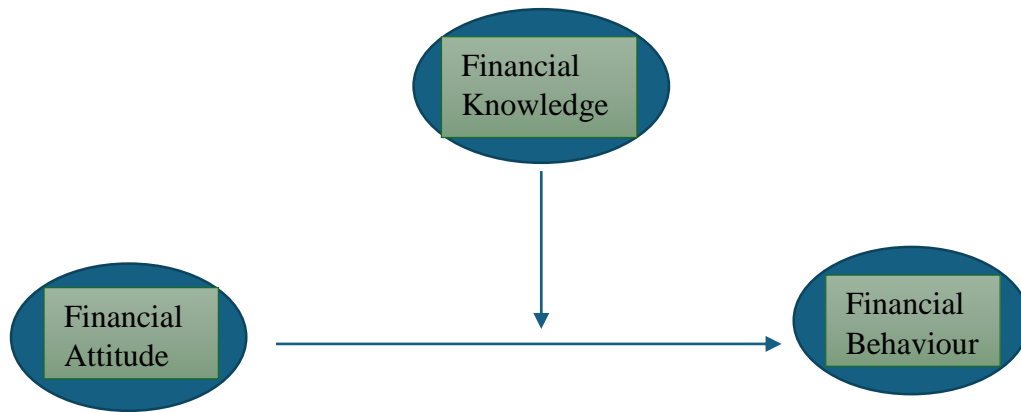
In their study, Owusu et al. (2024) use least squares structural equation modeling to examine how borrowing tendencies affect the saving behaviors of 370 undergraduate students at the University of Ghana Business School. They find that borrowing tendencies negatively impact saving behaviors and that financial literacy, as a moderating factor, mitigates the negative relationship between borrowing tendencies and saving behaviors.

In line with the current trends in the literature, the study aims to determine the relationship between financial attitude and financial behavior based on the data used in the study under the title "Measuring the Financial Literacy Perception of College Students Studying in Sapanca" (Mutlu et al., 2022) and to measure the mediator and moderator effect of financial knowledge in this relationship. Academic studies provide guidance on the economic consequences of financial literacy, the costs of low financial literacy, and the creation of public policies to improve financial literacy.

4. Methodology

In this research, first of all, after determining the relationship between individuals' financial attitudes and financial behaviors, it was investigated whether financial knowledge has a moderating and mediating effect on this relationship. The data required to achieve the purpose of the study were obtained via simple random sampling technique, designed to be obtained by the quantitative research method, and the survey method, which is one of the primary data collection methods. The sample of the research consists of 402 associate and undergraduate students of different ages, genders and marital status, who receive primary and secondary education in different departments at Sakarya University of Applied Sciences in Sapanca District. Ethics committee permission was granted by the Ethics Committee of Sakarya University of Applied Sciences for the survey application of this study with the decision dated 18.04.2024 and numbered 2024/43. The research models used in the study are shown in Figure 1 and Figure 2.

Figure 1. Moderating Effect of Financial Knowledge



Source: Prepared by authors

The research model presented in Figure 1 shows whether financial knowledge differentiates the relationship between financial attitude and financial behavior.

The hypotheses used in this model are as follows;

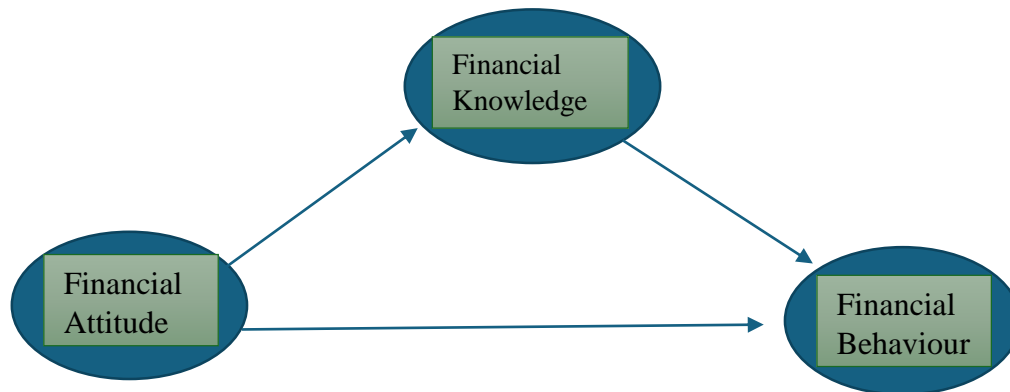
H_1 : The financial knowledge that individuals have has a positive impact on their financial behavior.

H_2 : Individuals' financial attitudes have a positive impact on their financial behavior.

H_3 : Financial knowledge has a moderating effect on the relationship between individuals' financial attitudes and financial behaviors.

Figure 2 shows the mediator effect of financial knowledge.

Figure 2. Mediating Effect of Financial Knowledge



Source: Prepared by authors

The research model presented in Figure 2 shows the existence of a mediating effect in the relationship between financial knowledge, financial attitude and financial behavior. The hypotheses used to investigate this model are as follows;

H_4 : Individuals' financial attitudes have a positive impact on their level of financial knowledge.

H_5 : Financial knowledge has a mediator effect on the relationship between individuals' financial attitudes and financial behaviors.

Descriptive statistics regarding the data collected from the sample via the survey techniques are stated in the relevant tables.

Table 1: Gender of Participants

		Freq.	Percentage	Valid Percentage	Cumulative Percentage
	Women	237	59.0	59.0	59.0
	Men	165	41.0	41.0	100.0
	Total	402	100.0	100.0	

Source: Prepared by authors

As seen in Table 1, out of the 402 participants, 237 (59%) are female and 165 (41%) are male.

Table 2: Marital Status of Participants

		Freq.	Percentage	Valid Percentage	Cumulative Percentage
	Single	384	95.5	95.5	95.5
	Married	18	4.5	4.5	100.0
	Total	402	100.0	100.0	

Source: Prepared by authors

As seen in Table 2, 4.5% of the participants are married and 95.5% are single.

Table 3: Age of Participants

Age of Participants	Freq.	Percentage	Valid Percentage	Cumulative Percentage
17,0	1	,2	,2	,2
18,0	28	7,0	7,0	7,2
19,0	64	15,9	15,9	23,1
20,0	99	24,6	24,6	47,8
21,0	81	20,1	20,1	67,9
22,0	65	16,2	16,2	84,1
23,0	24	6,0	6,0	90,0
24,0	10	2,5	2,5	92,5
25,0	1	,2	,2	92,8
26,0	4	1,0	1,0	93,8
27,0	1	,2	,2	94,0
28,0	3	,7	,7	94,8
29,0	5	1,2	1,2	96,0
30,0	3	,7	,7	96,8
34,0	1	,2	,2	97,0
35,0	2	,5	,5	97,5
36,0	1	,2	,2	97,8
37,0	1	,2	,2	98,0
40,0	1	,2	,2	98,3
41,0	1	,2	,2	98,5
43,0	1	,2	,2	98,8
44,0	3	,7	,7	99,5
47,0	1	,2	,2	99,8
56,0	1	,2	,2	100,0
Total	402	100,0	100,0	

Source: Prepared by authors

Considering the age ranges, 92.8% of them are between the ages of 17-25, as seen in Table.

Table 4: Programs of Participants

		Freq.	Percentage	Valid Percentage	Cumulative Percentage
	Cookery	36	9.0	9.0	9.0
	Banking and Insurance	39	9.7	9.7	18.7
	Gastronomy (4 years)	38	9.5	9.5	28.1
	Public Relations	43	10.7	10.7	38.8
	Media and Communication	20	5.0	5.0	43.8
	Accounting	20	5.0	5.0	48.8
	Hotel Management	28	7.0	7.0	55.7

	Marketing	20	5.0	5.0	60.7
	Landscape	18	4.5	4.5	65.2
	Recreation Management (4)	40	10.0	10.0	75.1
	Travel	30	7.5	7.5	82.6
	Tourism Management (4)	20	5.0	5.0	87.6
	Tourism Guidance (4)	50	12.4	12.4	100.0
	Total	402	100.0	100.0	

Source: Prepared by authors

As seen in Table 4, in terms of the department they studied, the distribution was realized in approximately 10% segments.

Table 5: Type of Education

		Freq.	Percentage	Valid Percentage	Cumulative Percentage
	Secondary education	60	14.9	14.9	14.9
	Formal education	342	85.1	85.1	100.0
	Total	402	100.0	100.0	

Source: Prepared by authors

In Table 5, in terms of the type of education, approximately 15% are second education students and 85% are formal education students.

Table 6: KMO and Bartlett's Test

KMO				.792
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square		1396.314	
	df		91	
	Sig.		.000	
	Total	402	100.0	100.0

Source: Prepared by authors

Data regarding the KMO and Bartlett tests performed to measure sampling adequacy are presented in Table 6. Reaching a value above 0.50 for sample adequacy is appropriate for the research (Field, 2013). As can be seen in Table 6, this value of 0.792 indicates good suitability in the research.

Table 7: Scale Validity

Expressions	Financial Behavior	Financial Attitude	Financial Knowledge
FD1	0.671		
FD3	0.709		
FD4	0.510		
FD5	0.557		
FD7	0,93		
FT3		0.861	
FT4		0.826	
FB1			0.855
FB2			0.864
Cronbach Alfa	0.627	0.792	0.776

Source: Prepared by authors.

The statements used to measure the variables intended to be measured in the research were obtained by using the accepted scales obtained as a result of the literature study conducted in line with the research content. Table 7 shows the factor loadings and Cronbach Alpha values of the variables. Some statements were eliminated after the factor analysis in order to obtain statements that provide the desired factor structures to be measured in accordance with the results of the factor analysis. In the scales, a 5-point Likert-type scale was used. According to Hair et al. (2010), if the reliability of the variables is 0.70 and above, internal consistency reliability is ensured. While the financial behavior scale has an acceptable level of reliability, the financial knowledge and financial attitude scales have reached a reliability above 0.70.

According to the skewness and kurtosis values in the appendix, it is determined that the scale expressions are normally distributed. Kline (2011) reported that if the absolute values of skewness and kurtosis of the statements are not greater than 3, the normal distribution of the variables will be accepted (Kline, 2011). The skewness and kurtosis values obtained from the analysis conducted to test the normal distribution of the scale expressions of the research variables are presented in Appendix-1

Table 8: Correlation Table

		Financial Behavior	Financial Attitude	Financial Knowledge
Financial Behavior	Pearson Correlation	1	.347**	.366**
	Sig. (2-tailed)		.000	.000
	N	402	402	402
Financial Attitude	Pearson Correlation	.347**	1	.394**
	Sig. (2-tailed)	.000		.000
	N	402	402	402
Financial Knowledge	Pearson Correlation	.366**	.394**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	.000	
	N	402	402	402

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Source: Prepared by authors

According to the results of the correlation analysis, there is a significant relationship between financial behavior and financial attitude variables at the p:00, 0.01 significance level. There is a same-directional relationship between financial knowledge and financial attitude. In addition, there is a same-directional relationship between financial knowledge and financial behavior variables.

Table 9: Multiple Linear Regression Table

Model Summary						
	R	R Square	Adjusted R Square		Std. Error of the Estimate	
1	.427 ^a	.182	.178		.52138	
Coefficients ^a						
		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	2.238	.145		15.386	.000
	Financial Attitude	.151	.031	.240	4.872	.000
	Financial Knowledge	.173	.031	.271	5.511	.000

a. Dependent Variable: Financial Behavior

Source: Prepared by authors

According to Table 9, showing the multiple linear regression analysis, the explanatory power of the research according to the model summary is 18%. As can be seen from the coefficient table in Table 9, the effect between the variables used in the study is significant at p:00. In this context, the H1 hypothesis that financial knowledge has a significant effect on financial behavior was accepted. Table 9 also proves the existence of the effect of financial attitude on financial behavior. Accordingly, H2 hypothesis was accepted.

Table 10: Financial Knowledge Measurement Model

	R	R square	p
	.3938	.1551	.0000
Coefficient	p	LLCI	ULCI
Constant	.0000	2.0395	2.8173
Financial Attitude	.0000	.3010	.4803

Source: Prepared by authors

According to Table 10, in the mediation effect analysis conducted in SPSS Process, the significant effect of financial attitude on financial knowledge, which is one of the assumptions of the mediation effect, is seen as p:00. In this context, H4 hypothesis was accepted.

Table 11: SPSS Process Moderation Effect

Financial Behavior				
	R	R square	p	
	.5058	.2558	.0000	
Coefficient	P	LLCI	ULCI	
Constant	3.7902	0,0000	3.7234	3.8570
ZFinancialAttitude	.2297	0,0000	.1544	.3049
ZFinancialKnowledge	.1707	0,0000	.0985	.2429
Int_1	-.0476	-.0464	-.0945	-.0008
Int_1	ZFinancialAttitude x ZFinancialKnowledge			
	R2-chng	p		
X*W	.0075	.0464		

Source: Prepared by authors

As can be seen in Table 11, the model measuring the effect of financial knowledge as a moderating variable on the relationship between financial attitude and financial behavior is significant. The int_1 value, which shows the interaction effect between financial knowledge and financial attitude variables, is interpreted as significant with a

significance value of 0.0464 and because the LLCI-ULCI confidence intervals do not include zero. Therefore, hypothesis H3 was accepted.

Table 12: SPSS Process Mediation Effect

Total Impact of Financial Attitude on Financial Behavior			
Effect	p	LLCI	ULCI
.2953	0.0000	.2195	.3712
Direct Impact of Financial Attitude on Financial Behavior			
Effect	p	LLCI	ULCI
.1994	0,0000	.1204	.2785
Indirect Effect of Financial Knowledge on Financial Attitude and Financial Behavior			
	Effect	BootLLCI	BootULCI
FinancialKnowledge	0,0959	.0517	.1463
Partial Standardized Indirect Effect			
	Effect	BootLLCI	BootULCI
FinancialKnowledge	0.1274	.0712	.1918
Total Standardized Indirect Effect			
	Effect	BootLLCI	BootULCI
FinancialKnowledge	0.1161	.0632	.1761

Source: Prepared by authors

According to the mediation analysis results, the total effect of financial attitude on financial behavior is significant and has a coefficient value of 0.2953, while the direct effect is 0.1994, as seen in Table 12.

The indirect effect coefficient showing the mediating effect of financial knowledge on the relationship between financial attitude and financial behavior is 0.0959. Since the confidence intervals in this effect size do not include the value zero (0), this shows that the effect is significant. Therefore, H5 hypothesis is accepted.

While the partial standardized indirect effect coefficient of financial knowledge is 0.1274, the total standardized indirect effect coefficient of financial knowledge is 0.1161, and the confidence intervals show that these effects are significant.

When interpreting effect sizes, it is generally interpreted as low effect when it approaches $K^2=.01$, medium effect when it is close to $K^2=.09$, and high effect when it is close to $K^2=.25$ (Gürbüz, 2021). In this framework, it is concluded that the mediating effect of financial knowledge is almost moderate in the investigated model.

5. Discussion and Conclusion

Financial literacy, whose importance is increasing day by day due to economic, demographic, and technological reasons, is a skill that can be developed through financial education. Financial education is the process by which individuals acquire a minimum level of financial knowledge for proper budget management and the effective and efficient use of resources, and how this knowledge translates into financial attitudes and behaviors. Therefore, financial literacy is a combination of financial knowledge, financial attitudes, and financial behaviors.

In a study where data collected through face-to-face surveys from 402 university students studying in the Sapanca district were analyzed using the SPSS program, the existence and direction of the relationship between the components of financial literacy; financial knowledge, financial attitudes, and financial behaviors were first identified, followed by an investigation into the effect of financial knowledge and attitudes on financial behaviors. The analyses revealed that financial knowledge and financial attitudes have a positive impact on financial behaviors. Additionally, it was found that financial knowledge has a moderate partial mediating and moderating effect on the relationship between financial attitudes and financial behaviors. The results obtained from the study support similar studies in the literature, including those by Mulyadi et al. (2023), Hidayat et al. (2023), Mutlu & Özer (2022), Yıldırım & Aydın (2023).

The results of the study have implications for the government, academic institutions, researchers, and groups seeking information on personal and family finance. Since financial knowledge has a significant impact on both students' financial attitudes and financial behaviors, providing financial education that enables students to reach the basic competency level defined as financial literacy will yield concrete benefits in demonstrating responsible financial behavior. It is crucial to instill efficient planning, spending, saving, and budgeting behaviors in individuals from an early age, starting within the family. In this context, it is important to provide the necessary financial knowledge both

in the family environment and during early education and teaching processes, particularly at the primary and secondary education levels. The mandatory inclusion of financial literacy education in the educational curriculum is of great importance, requiring further collaboration among policy developers, educators, experts, and researchers on the subject.

Improvements in financial decision-making skills achieved through education will lead to more responsible financial behaviors at the individual level, contributing to macroeconomic stability in the medium and long term. To rank among the top countries in financial literacy, national initiatives, projects, and programs aimed at enhancing the financial literacy levels of young people should be prepared through the Ministry of Youth and Sports. These efforts should focus on increasing the financial knowledge and skills of young people.

In this context, it will be effective for the financial education programs to focus on the targeted outcomes in education and to be designed in line with advancements in information and communication technologies, particularly digital financial transformation and sustainability. It is recommended that behavior changes be continuously monitored to evaluate whether the education programs achieve the desired impacts on individuals' financial behaviors and that the programs be revised as necessary to meet the objectives.

Contribution Rate Declaration

The authors contributed equally the study.

Conflict Statement

There is no conflict of interest between the authors.

References

- Akhtar, M., & Malik, U. M. (2023). Personality traits and investor risk behavior: Moderating role of financial literacy. *Managerial Finance*, 49(5) 884-905.
- Alkaya, A., & Yağlı, İ. (2015). Finansal okuryazarlık-finansal bilgi, davranış ve tutum: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İİBF öğrencilerine yönelik bir uygulama. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 40(8), 585-599.
- Atkinson, A., & Messy, F. (2012). Measuring financial literacy: Results of the OECD/ international network on financial education (INFE) pilot study. *OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions*, No 15, OECD Publishing.
- Aydın, S., & Sumer, S. (2023, Nisan). Bireysel yatırımcıların öz-kontrolleri ile finansal güvenlikleri arasındaki ilişkiye finansal okuryazarlığın düzenleyici rolü: Borsa İstanbul üzerine kanıtlar. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (98), 141-154.
- BDDK (2017). *Bankacılık sektör raporu-Aralık 2017*. <https://www.Bddk.Org.Tr/Veri/Ekgetir/8?Ekid=35> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 20.04.2024.
- BDDK (2021). *Bankacılık sektör raporu-Aralık 2021*. <https://www.Bddk.Org.Tr/Veri/Ekgetir/8?Ekid=233> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 20.04.2024.
- BDDK (2023). *Bankacılık sektör raporu-Aralık 2023*. <https://www.Bddk.Org.Tr/Veri/Ekgetir/8?Ekid=241> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 20.04.2024.
- BKM (2023). *2023 Faaliyet raporu*. <https://Bkm.Com.Tr/Wp-Content/Uploads/2024/03/Faaliyet-Raporu-2023.Pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 20.04.2024.
- Bodie, Z. (2006). *A note on economic principles and financial literacy*. Networks Financial Institute Policy Brief, Indian State University.
- Chen, H., & Volpe, R. (2002). Gender differences in personal financial literacy among college students. *Financial Services Review*, 11(3), 289-307.
- Demir, N., Kaderli, Y., & Özdemir, M. (2016). *TR32 bölgesinde finansal okuryazarlık düzeyinin belirlenmesi ve geliştirilmesine yönelik çözüm önerileri*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Vakfı Proje Sonuç Raporu.
- Demirel, S., & Al-Furajji, Z. A. (2024, Nisan). Bankacılıkta yeni nesil şube uygulamalarının müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisinde finansal okuryazarlığın aracı rolü. *Maliye ve Finans Yazıları*, (121), 189-216.

- Fazal, H. (2017, February). Effect of emotional intelligence on investment decision making. *China-USA Business Review*, 16(2), 53-62.
- Field, A. (2013). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics*. Sage Publications.
- Gianni, N., Brenda, J. C., & Swarn, C. (2013). Financial literacy: A comparative study across four countries. *International Journal of Consumer Studies*, (37), 689-705.
- Gürbüz, S. (2021). *Aracı ve düzenleyici etki analizleri*. Ankara: Seckin Publishing.
- Habschick, M., Seidl, B., & Evers, J. (2007). *Survey of financial literacy schemes in The EU27*. Hamburg: Financial Services Evers & Jung Research and Consulting.
- Hair, J. F., Anderson, R. E., Babin, B. J., & Black, W. C. (2010). *Multivariate data analysis: A global perspective*. Pearson Education.
- Hidayat, R., & Moin, A. (2023). The influence of financial behavior on capital market investment decision making with mediating of financial literacy in Yogyakarta. *International Journal of Research in Business and Social Science (2147-4478)*, 12(8), 227-237.
- Ishfaq, M., Maqbool, Z., Akram, S., Tariq, S., & Khurshid, M. (2017). Mediating role of risk perception between cognitive biases and risky investment. *Journal of Managerial Sciences*, 11(3), 265-278.
- Klapper, L., & Panos, G. (2011). Financial literacy and retirement planning: The Russian case. *The CER Working Paper Series on Entrepreneurship and Innovation*, University of Essex.
- Kline, R.B. (2011). *Methodology in the social sciences: Principles and practice of structural equation modeling*. Guilford Press.
- Lusardi, A., & Mitchell, P. (2014, March). The Economic importance of financial literacy: Theory and evidence. *Journal of Economic Literature*, 52(1), 5-44.
- Lusardi, A., Michaud, P., & Mitchell, O. (2013). Optimal financial knowledge and wealth inequality. *Journal of Political Economy*, University of Chicago Press, 125(2), 431-477.
- Mulyadi, M., Oktrivina, A., Hendryadi, H., & Hendratni, T. W. (2023). The Islamic religiosity and financial well-being: A moderated mediation model of financial behavior and literacy. *Jurnal Reviu Akuntansi Dan Keuangan*, 13(2), 249-268.
- Mutlu Ü., Çevik F., & Çelebi Boz F. (2022), Sapanca'da öğrenim gören öğrencilerin finansal okuryazarlık algısının ölçülmesi. In İ. Koç, T. Uslu, F. Çelebi Boz & H. Sarialtı (Eds.), *Dünden bugüne Sapanca* (pp. 339-370). Ankara: Nobel Yayınları.
- Mutlu, Ü., & Özer G. (2022). The moderator effect of financial literacy on the relationship between locus of control and financial behavior. *Kybernetes*, 51(3), 1114-1126.
- OECD (2005). *Improving financial literacy: Analysis of issues and policies*. Paris: OECD Publishing.
- Ongun, M. T. (1993). Finansal globalleşme. *Ekonomik Yaklaşım*, 4(9), 35-46.
- Opong, C., Atchulo, A. S., Sekyi, E. K., Grant, D. D., & Kpegba, S. A. (2023). Financial literacy, investment and personal financial management nexus: Empirical evidence on private sector employees. *Cogent Business & Management*, 10(2).
- Owusu, G. M., Kwakye, T. O., & Duah, H. (2024). The propensity towards indebtedness and savings behaviour of undergraduate students: The moderating role of financial literacy. *Journal of Applied Research in Higher Education*, 16(2).
- Özdemir, F. S. (2011). *Finansal raporlama sistemlerinin bilginin ihtiyaca uygunluğu açısından değerlendirilmesi: İMKB şirketlerinde finansal başarısızlık tahminleri yönüyle bir uygulama* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Parmitasari, R., Indriyani, E., Rusnavati, R., Farild, M., Efendi, M., & Adawiah, A. (2023). Financial bootstrapping and financial literacy: The moderating role of government support on sme performance. *Jurnal Minds: Manajemen Ide Dan Inspirasi*, 10(2).

- President's Advisory Council (2008). *President's advisory council on financial literacy*. Retrieved From [https://www.Academia.Edu/6708140/Presidents Advisory Council on Financial Literacy 2008 Annual Report To The President/](https://www.Academia.Edu/6708140/Presidents_Advisory_Council_on_Financial_Literacy_2008_Annual_Report_To_The_President/). Accessed 01/04/2024.
- Rehmat, I., Khan, A. A., Hussain, M., & Khurshid, S. (2023). An examination of behavioral factors affecting the investment decisions: The moderating role of financial literacy and mediating role of risk perception. *Journal of Innovative Research in Management Sciences*, 4(2), 1-16.
- Rooij, M., Lusardi, A., & Alessie, R. (2011). Financial literacy and stock market participation. *Journal of Financial Economics*, Elsevier, 101(2), 449-472.
- Şahin, M., & Barış, S. (2017). Finansal okuryazarlık ve tasarruf davranışları: Kamu çalışanları üzerine bir inceleme. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 77-103.
- Seçer, İ. (2023). *SPSS ve Lisrel ile pratik veri analizi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Temizel, F. (2015). Finansal dışlanmaya bakış. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (44), 124-128.
- Tomaskova, H., Mohelska, H., & Nemcova, Z. (2011). Issues of financial literacy education. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, (28), 365-369.
- Widdowson, D., & Hailwood, K. (2007). Financial literacy and its role in promoting a sound financial system. *Reserve Bank Of New Zealand: Bulletin*, 70(2), 37-47.
- Yıldırım, R. K., & Aydın, G. K. (2023). Finansal yatırım araçları ve riskten kaçınma davranışı arasındaki ilişki: Finansal okuryazarlığın moderatör ve medyatör etkisi. *Journal Of Emerging Economies and Policy*, 8(2), 83-94.

Appendix.1

Skewness And Kurtosis Values				
		Statistic	Std. Error	
FD1	Mean	3,886	,0558	
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	3,776	
		Upper Bound	3,995	
	5% Trimmed Mean	3,984		
	Median	4,000		
	Variance	1,254		
	Std. Deviation	1,1197		
	Minimum	1,0		
	Maximum	5,0		
	Range	4,0		
	Interquartile Range	2,0		
	Skewness	-1,058	,122	
	Kurtosis	,503	,243	
FD2	Mean	3,256	,0720	
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	3,115	
		Upper Bound	3,398	
	5% Trimmed Mean	3,285		
	Median	3,000		
	Variance	2,086		
	Std. Deviation	1,4444		
	Minimum	1,0		
	Maximum	5,0		
	Range	4,0		
	Interquartile Range	3,0		
	Skewness	-,145	,122	
	Kurtosis	-1,367	,243	
FD3	Mean	2,846	,0646	
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	2,719	

		Upper Bound	2,973	
	5% Trimmed Mean		2,829	
	Median		3,000	
	Variance		1,677	
	Std. Deviation		1,2950	
	Minimum		1,0	
	Maximum		5,0	
	Range		4,0	
	Interquartile Range		2,0	
	Skewness		,220	,122
	Kurtosis		-1,050	,243
FD4	Mean		3,435	,0519
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	3,333	
		Upper Bound	3,537	
	5% Trimmed Mean		3,484	
	Median		3,500	
	Variance		1,084	
	Std. Deviation		1,0413	
	Minimum		1,0	
	Maximum		5,0	
	Range		4,0	
	Interquartile Range		1,0	
	Skewness		-,440	,122
Kurtosis		-,157	,243	
FD5	Mean		4,271	,0530
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	4,167	
		Upper Bound	4,375	
	5% Trimmed Mean		4,404	
	Median		5,000	
	Variance		1,131	
	Std. Deviation		1,0634	
	Minimum		1,0	
	Maximum		5,0	
	Range		4,0	
	Interquartile Range		1,0	
	Skewness		-1,621	,122
Kurtosis		2,030	,243	
FD6	Mean		3,348	,0638
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	3,223	
		Upper Bound	3,474	
	5% Trimmed Mean		3,387	
	Median		4,000	
	Variance		1,634	
	Std. Deviation		1,2783	
	Minimum		1,0	
	Maximum		5,0	
	Range		4,0	
	Interquartile Range		2,0	
	Skewness		-,379	,122
Kurtosis		-,951	,243	
FD7	Mean		3,490	,0601
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	3,372	
		Upper Bound	3,608	
	5% Trimmed Mean		3,544	
	Median		4,000	
	Variance		1,453	
	Std. Deviation		1,2052	
	Minimum		1,0	
Maximum		5,0		

	Range		4,0	
	Interquartile Range		1,0	
	Skewness		-,479	,122
	Kurtosis		-,584	,243
FT1	Mean		4,239	,0514
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	4,138	
		Upper Bound	4,340	
	5% Trimmed Mean		4,362	
	Median		5,000	
	Variance		1,060	
	Std. Deviation		1,0296	
	Minimum		1,0	
	Maximum		5,0	
	Range		4,0	
	Interquartile Range		1,0	
	Skewness		-1,539	,122
	Kurtosis		1,963	,243
	FT2	Mean		4,104
95% Confidence Interval for Mean		Lower Bound	4,003	
		Upper Bound	4,206	
5% Trimmed Mean			4,216	
Median			4,000	
Variance			1,081	
Std. Deviation			1,0399	
Minimum			1,0	
Maximum			5,0	
Range			4,0	
Interquartile Range			1,0	
Skewness			-1,280	,122
Kurtosis			1,293	,243
FT3		Mean		4,192
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	4,086	
		Upper Bound	4,297	
	5% Trimmed Mean		4,315	
	Median		5,000	
	Variance		1,168	
	Std. Deviation		1,0806	
	Minimum		1,0	
	Maximum		5,0	
	Range		4,0	
	Interquartile Range		1,0	
	Skewness		-1,448	,122
	Kurtosis		1,459	,243
	FT4	Mean		4,294
95% Confidence Interval for Mean		Lower Bound	4,198	
		Upper Bound	4,389	
5% Trimmed Mean			4,412	
Median			5,000	
Variance			,956	
Std. Deviation			,9778	
Minimum			1,0	
Maximum			5,0	
Range			4,0	
Interquartile Range			1,0	
Skewness			-1,581	,122
Kurtosis			2,221	,243
FB1		Mean		4,182
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	4,089	
		Upper Bound	4,274	

	5% Trimmed Mean		4,285	
	Median		4,000	
	Variance		,887	
	Std. Deviation		,9419	
	Minimum		1,0	
	Maximum		5,0	
	Range		4,0	
	Interquartile Range		1,0	
	Skewness		-1,305	,122
	Kurtosis		1,732	,243
FB2	Mean		3,990	,0520
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	3,888	
		Upper Bound	4,092	
	5% Trimmed Mean		4,091	
	Median		4,000	
	Variance		1,087	
	Std. Deviation		1,0427	
	Minimum		1,0	
	Maximum		5,0	
	Range		4,0	
	Interquartile Range		2,0	
	Skewness		-1,055	,122
Kurtosis		,825	,243	
FB3	Mean		3,117	,0584
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	3,002	
		Upper Bound	3,232	
	5% Trimmed Mean		3,130	
	Median		3,000	
	Variance		1,370	
	Std. Deviation		1,1706	
	Minimum		1,0	
	Maximum		5,0	
	Range		4,0	
	Interquartile Range		2,0	
	Skewness		-,182	,122
	Kurtosis		-,790	,243

Araştırma Makalesi / Research Article

BIST SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK 25 ENDEKSİ FİRMALARININ ÇOK KRİTERLİ KARAR VERME YÖNTEMLERİ İLE FİNANSAL PERFORMANS ANALİZİ*

Cem KARTAL¹, Zafer ÖZDİL², Mürüvet ACAR KARABOĞA³

ÖZET

BIST Sürdürülebilirlik Endeksi kurulması ile firmalara kurumsal sürdürülebilirlik performanslarını, ulusal ve uluslararası endekslerde karşılaştırma olanağı sağlanmıştır. Endeks, firmalara sürdürülebilirlik performanslarını iyileştirme yapmalarına ve yeni hedefler belirlemelerine katkı sağlamış olmakla firmaların sürdürülebilirlik konularında oluşacak riskleri yönetme konusunda kabiliyetlerini geliştirmelerini sağlamıştır. Çalışmada, Kurumsal sürdürülebilirliklerini sağlayan firmaların finansal performanslarının ölçülmesi, firmalara performans ölçümü yapılan dönemler hakkında durum değerlendirmesi yapma imkanı vererek, gelecek dönemlerde alınacak kararlarda yol gösterici olması amaçlanmıştır. Sürdürülebilirlik performansı yüksek, büyük ve likit firmalardan oluşan BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksinde yer alan 25 firmanın, 2014 – 2022 dönemlerine ait finansal verileri kullanılarak finansal performans ölçüm kriterlerinden olan Net Kar Marjı, Faaliyet Kar Marjı, Aktif Karlılığı, Öz kaynak Karlılığı ve Ekonomik Verimliliği ile ÇKKV yöntemleri olan CRITIC, COCOSO ve EDAS yöntemleri ile finansal performans analizi yapılmıştır. Analizler sonucunda; 2014-2017 yılları arasında TTRAK firması, 2017-2022 yılları arasında FROTO firması finansal performans sıralamasında ilk üçte yer alarak en iyi finansal performansına sahip firmalar olmuştur. 2015, 2016, 2018 ve 2019 yıllarında MGROS firması, 2014-2021 yıllarında YKBNK firması finansal performans sıralamasında son sıralarda yer alarak en kötü finansal performansına sahip firmalar olmuştur..

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilirlik, ÇKKV, BIST, COCOSO, EDAS

JEL Sınıflandırması: G17, G30, G39

FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF BIST SUSTAINABILITY 25 INDEX COMPANIES WITH MULTI-CRITERIA DECISION-MAKING METHODS

ABSTRACT

Corporate Sustainability ensures that companies gain added value in the long term by managing the risks that may arise due to adapting social, environmental, and economic factors to the managerial activities and decision-making mechanisms of companies. With establishing the BIST Sustainability Index, companies could compare their corporate sustainability performance nationally and internationally. The index has contributed to companies improving their sustainability performance and setting new targets. It has enabled companies to improve their ability to manage risks that may arise in sustainability issues. Measuring the financial performance of companies that ensures corporate sustainability will provide companies with the opportunity to make a situation assessment about the periods in which performance is measured and will guide the decisions to be taken in future periods. The financial data of 25 companies in the BIST Sustainability 25 Index, which consists of large and liquid companies with high sustainability performance, obtained from independently audited financial reports for the periods 2014 - 2022, and Net Profit Margin, Operating Profit Margin, which are the most widely used financial performance measurement criteria in the literature, Return on Assets, Return on Equity and Economic Efficiency are analyzed with the CRITIC, COCOSO and EDAS methods, which are multi-criteria decision-making methods,

* Bu makale 9-10 Mayıs 2024 tarihinde Zonguldak'ta gerçekleştirilen "International Congress on Management Economics and Business (ICMEB'24)"da sunulan sözlü bildirienden türetilmiştir.

¹ Doç. Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Sakarya, Türkiye, cemkartal@subu.edu.tr

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sakarya, Türkiye, zaferozdil@hotmail.com

³ Dr., Asil Gıda İthalat İhracat Departmanı, Mardin, Türkiye, muwvet.a.karaboga@gmail.com

and the financial performance analysis of the companies in the BIST Sustainability 25 Index are evaluated comparatively and a financial performance ranking is created.

Keywords: Sustainability, MCDM, BIST, COCOSO, EDAS

JEL Classification Codes: G17, G30, G39

EXTENDED SUMMARY

Introduction and Research Questions & Purpose

The first sustainability index in Turkey started trading on Borsa Istanbul on November 4, 2014. The BIST Sustainability Index aims to create an index that will include businesses traded on BIST and with high corporate sustainability performances, and to increase the understanding, knowledge and practices on sustainability in Turkey and especially among Borsa Istanbul businesses (BIST, 2024). The Sustainability Index enables companies to compare their corporate sustainability performance in national and international markets. The index also provides companies with a performance evaluation tool to make improvements and set new goals, and offers the opportunity to develop corporate transparency and accountability, as well as risk management skills regarding sustainability issues. It is thought that this will create a competitive opportunity for companies, and that the recognition and reputation of the companies included in the index will increase in the eyes of the public (BIST, 2024). In this study, the financial data of the companies in the BIST Sustainability 25 Index for the years 2014-2022 were compared with the five most commonly used ratios in the literature and the Multi-Criteria Decision Making (MCDM) methods in financial performance analysis. The financial performance ranking of the companies was obtained by performing financial performance analysis.

Methodology

In the study, the weights of the financial performance measurement ratios were calculated using the financial data of the companies in the BIST Sustainable 25 Index for the years 2014-2022 and the most commonly used financial performance measurement ratios in the literature, firstly with the CRITIC Method. Financial performance analysis was performed with the EDAS and COCOSO methods, which are MCDM methods. Since the calculation stages of the methods are very long, the data for 2022 is included as an example in the study.

Literature Review

Jha and Rangarajan (2020) investigated the causality relationship between corporate sustainability and financial performance using data from 500 Indian companies from 2008-2018. They concluded that there was no causality relationship between the performances. Altıntaş (2022) analyzed the talent competitiveness performances of G20 countries for 2021. As a result of the study, it was determined that South Korea, China, Australia, Germany, and the USA had above-average talent competitiveness performance values. Kirakcı & Durmuşçelebi (2022) analyzed the performance of the 10 largest airports operated by the State Airports Authority between 2013 and 2019 and concluded that local and global events, situations, and crises that emerged during the relevant periods did not cause variability in the airports' performance rankings. Binboğa & Özdil (2021) investigated the impact of sustainability on business performance using MCDM methods and concluded that companies included in the BIST Sustainability Index showed better financial performance than those not included, with no significant difference.

Results and Conclusion

The study examined companies' financial performances in the BIST Sustainability 25 Index. Net Profit Margin, Operating Profit Margin, Return on Assets, Return on Equity and Economic Efficiency were determined as financial performance ratios. As a result of the analyzes made with the MCDM methods CRITIC, COCOSO and EDAS; TTRAK company between the years 2014-2017 and FROTO company between the years 2017-2022 were in the top three in the financial performance ranking and became the companies with the best financial performance. MGROS company in the years 2015, 2016, 2018 and 2019 and YKBNK company in the years 2014-2021 were in the last places in the financial performance ranking and became the companies with the worst financial performance.

1. Giriş

Çevresel ve sosyal sürdürülebilirliğin dikkate alınmadan ekonomik sürdürülebilirliğin temel amaç olarak ele alınması, ülkelerin sıkıntıları çözüme kavuşturmakta yetersiz olması karşısında sürdürülebilir kalkınma, ülkelere tamamlayıcı bir bakış açısı sunmaktadır (Binboğa & Özdil, 2021).

Sürdürülebilir kalkınma düşüncesinin olumlu sonuçlara ulaşması için Birleşmiş Milletlerce global amaçlar belirlenmiştir. Sürdürülebilir kalkınmaya varmak için bütün alt sistemlerin bu amaçlar kapsamında çaba göstermesi gerekmektedir. Bu noktada, değer oluşturarak insanların ihtiyaçlarını karşılayan firmaların sürdürülebilirlik temelinde faaliyette bulunması gerekliliği kurumsal sürdürülebilirliğin gelişmesini sağlamaktadır (Binboğa & Özdil, 2021).

Kurumsal sürdürülebilirlik, firmaların kalıcı değer oluşturmak için ekonomik, çevresel ve sosyal etkenlerin kurumsal yönetim ilkeleriyle birlikte firmaların operasyonlarına ve karar süreçlerine eklenerek oluşabilecek risklerin yönetilmesidir. Yatırımcılar kurumsal sürdürülebilirliğin önemini her geçen gün daha iyi anlayarak çevresel, sosyal ve yönetsel etkenleri yatırım seçeneklerine ekleme yollarını araştırmaktadırlar. Yatırımcılar aynı zamanda firmaların kurumsal sürdürülebilirlik performansını inceleyerek firmaların yönetim kalitesini ve gelecekteki performans potansiyelini daha iyi anlayabilmektedir. Kurumsal sürdürülebilirlik, yatırımcıların uzun vadeli getiri elde edebilecek yatırım fırsatlarını belirlemelerini de sağlamaktadır. Kısaca, sürdürülebilirlik üzerine odaklanmak, daha iyi bilgilendirilmiş yatırımcıların daha uygun yatırım kararı vermesini sağlamaktadır (Sürdürülebilir Endeksler, 2024).

Uluslararası piyasada ilk sürdürülebilirlik endeksi 1999 yılında Dow Jones Sürdürülebilirlik Endeksi (DJSI)'dir. Türkiye'de ise ilk sürdürülebilirlik endeksi 4 Kasım 2014 tarihinde Borsa İstanbul'da işlem görmeye başlanmıştır. BIST Sürdürülebilirlik Endeksinin amacı, BIST'te işlem gören ve kurumsal sürdürülebilirlik performansları üst seviyede olan işletmelerin bulunacağı bir endeks oluşturulması, Türkiye'de ve özellikle Borsa İstanbul işletmeleri arasında sürdürülebilirlik hakkındaki anlayış, bilgi ve uygulamaların artmasıdır (BIST, 2024). Endekste bulunan şirketler her yıl Kasım-Ekim aylarında seçilmektedir. BIST Sürdürülebilirlik Endeksinde 2014 yılında 15 şirket yer alırken, 2015 yılında 29 şirket yer almıştır. 2016 yılında ise gönüllülük esasına göre katılan şirketlerle endeksin kapsamı genişletilmiştir. BIST her yıl Aralık ayında bir sonraki dönem için değerlemeye tabi şirketler listesini yayınlamaktadır (Aytekin & Erol, 2018).

Sürdürülebilirlik Endeksi, firmaların kurumsal sürdürülebilirlik performanslarını ulusal ve uluslararası piyasada karşılaştırmalarına olanak sağlamaktadır. Endeks ile ayrıca iyileştirme yapmak ve yeni hedefler belirlemek için şirketlere bir performans değerlendirme aracı sunulmuş olmakta, kurumsal şeffaflık ve hesap verebilirlikleri ile sürdürülebilirlik konularına ilişkin risk yönetim becerilerini geliştirme imkanı sağlanmış olmaktadır. Bunun da şirketler için bir rekabet fırsatı yaratacağı, endekse alınan şirketlerin kamuoyu nezdinde bilinirliklerinin ve itibarlarının artacağı düşünülmektedir (BIST, 2024).

Bu çalışmada BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'ndeki firmaların 2014-2022 yıllarına ait finansal verileri finansal performans analizinde literatürde en çok kullanılan beş rasyo ile Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleriyle karşılaştırılarak finansal performans analizi yapılarak firmaların finansal performans sıralaması elde edilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde sürdürülebilirlik ve çalışma ile ilgili genel bilgiler verilmiştir. İkinci bölümünde sürdürülebilirlik ve ÇKKV yöntemleri ile ilgili yapılmış çalışmalar incelenmiştir. Üçüncü bölümünde metodoloji ve ÇKKV yöntemleri hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncü bölümünde ÇKKV yöntemleri ile yapılan analize ait sonuçlar verilmiştir. Beşinci ve son bölümünde ise çalışmanın sonuçları literatürdeki diğer çalışmalar ile karşılaştırılarak tartışılmıştır.

Çalışmada, CRITIC, COCOSO ve EDAS yöntemleri olmak üzere toplam 3 adet ÇKKV yöntemi ile finansal performans analizi yapılması farklı ÇKKV yöntemlerinin sonuçlarını bir arada görülmesini sağlayarak literatüre önemli bir katkı sağlaması amaçlanmıştır.

2. Literatür

Cunha & Samanez (2013), Brezilya BM ve FBOVESPA borsasındaki sürdürülebilirlik endeksindeki firmaların beş yıllık verileri ile kurumsal sürdürülebilirliğin finansal performansa etkisini belirlemek için çalışma yapmışlardır. Yaptıkları çalışmalarında sürdürülebilirlik yatırımlarının artan likidite ve düşük çeşitlendirilebilir risk gibi özellik elde etmesine rağmen tatmin edici finansal performans sonucuna varılmamıştır.

Jha & Rangarajan (2020), çalışmalarında Hindistan'daki 500 Hintli firmanın 2008-2018 yıllarına ait verileri ile kurumsal sürdürülebilirlik ve kurumsal finansal performans arasında nedensellik ilişkisini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda araştırılan finansal performanslar arasında nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna varılmıştır.

Altıntaş (2022), çalışmasında G20 ülkelerinin 2021 yılına ait yetenek rekabetçiliği performanslarını ÇKKV yöntemleri CRITIC ve COCOSO ile analiz etmiştir. Çalışma sonucunda Güney Kore, Çin, Avustralya, Almanya ve ABD'nin ortalama yetenek rekabetçiliği performans değerlerinin üstünde oldukları belirlenmiştir.

Kıracı & Durmuşçelebi (2022), çalışmalarında Devlet Hava Meydanları İşletmesi tarafından işletilen en büyük 10 havaalanının 2013-2019 yılları arasındaki performansını on beş kriter ile CRITIC ve EDAS yöntemleriyle analiz etmişlerdir. Analiz sonucuna göre çalışma yapılan dönemler arasında 2015-2018 yıllarında belirlenen havaalanlarının performans olarak gözle görülür bir gelişme sağladıkları belirlenmiştir. Sonuç olarak ilgili dönemlerde ortaya çıkan yerel ve küresel olaylar, durumlar ve krizlerin havalimanlarının performans sıralamalarında değişkenliğe sebep olmadığı sonucuna varılmıştır.

Akbulut (2019), çalışmasında İş Bankasının 2009-2018 yıllarına ait verilerini on finansal değerlendirme kriteri ile ÇKKV yöntemleri CRITIC ve EDAS ile analiz etmiştir. Yapılan analiz sonucuna göre İş Bankası en iyi finansal performansı 2009 yılında, en kötü finansal performansı ise 2018 yılında göstermiştir.

Binboğa & Özdil (2021), sürdürülebilirliğin işletme performansına etkisini ÇKKV yöntemleriyle araştırmışlardır. Çalışmada BIST 100 Endeksi'ndeki firmaların BIST Sürdürülebilirlik Endeksi'nde bulunup bulunmamasının finansal performanslarına olan etkisi belirlenmiştir. Finansal performans etkisini belirlerken ÇKKV yöntemleri Entropi ve TOPSIS'den yararlanılmışlardır. Analiz sonucuna göre ise; BIST Sürdürülebilirlik Endeksi'nde bulunan firmaların bulunmayanlara göre aralarında belli bir şekilde farklılık gözükmemekle, daha iyi bir finansal performans gösterdikleri sonucuna varılmıştır.

Aytekin & Erol (2018), çalışmalarında finansal performansın sürdürülebilirlik endeksinde bulunmak için belirleyici olup olmadığını araştırmışlardır. Çalışmada BIST 30 şirketlerinin Kasım 2014 – Ekim 2015 dönemi, BIST 50 şirketlerinin Kasım 2015- Ekim 2016 dönemi ve Kasım 2016 – Ekim 2017 dönemi için 63 şirket örneklem için belirlenmiştir. Finansal performansları 10 adet finansal performans rasyosu ile ÇKKV yöntemi ARAS ile analiz edilmiştir. Analiz sonucuna göre finansal performansın sürdürülebilirlik endeksinde bulunmak için tek başına büyük ölçüde yeterli bir gösterge olabileceği sonucuna varılmıştır.

Kara & Şeyranlıoğlu (2023), BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'ndeki şirketlerin likidite düzeylerini ÇKKV yöntemleri ile incelemişlerdir. Çalışmada şirketlerin 2020-2022 yıllarına ait verilerinden elde edilen likidite oranları ÇKKV yöntemleri Entropi ve Gri İlişkisel Analiz yöntemleri ile analiz edilmiştir. Analiz sonucuna göre 2020, 2021 ve 2022 yılında da ENKAI en yüksek likidite düzeyine sahip firma olmuştur. En düşük likidite düzeyine 2020 ve 2021 yılında ENJSA, 2022 yılında ise VESTL firması sahip olmuştur.

Akdeniz (2020), BIST Sürdürülebilirlik Endeksi'nde işlem görmüş şirketlerin 2016-2019 yıllarındaki verilerini geleneksel oranlar ve nakit akım oranları ile analizini yaparak ÇKKV yöntemleri Entropi ve ARAS yöntemiyle de finansal performans sıralamasını yapmıştır. Analiz sonucuna göre Geleneksel ve nakit akım oranları birlikte değerlendirildiğinde birbirleriyle uyumayan sonuçlar elde edilmiştir. Şirketlerden ZOREN her iki analiz sonucuna göre de en düşük performansı elde etmiştir. ARCLK, ASELS, BRISA, CCOLA, EREGL, TCELL, VESBE ve VESTL şirketleri ise hem geleneksel hem de nakit akım oranları ile yapılan değerlendirmeye göre analiz sonuçları birbirlerine benzerlik göstermiştir.

Çıtak & Ersoy (2016), çalışmalarında sürdürülebilirlik endeksine katılan firmaların hisse senedi getiri oranları ve PD/DD oranı üzerinden yatırımcılarına vermiş oldukları tepkiyi ele almışlardır. Çalışmada firmaların sürdürülebilirlik endeksine katılmalarından önceki ve sonraki 10'ar günlük getiri oranları dahil edilmiştir. Çalışmada, olay çalışması yapılmış olup, hisse senedi getiri oranlarında anlamlı bir fark bulunamamış ancak PD/DD oranları sürdürülebilirlik endeksinde bulunmayan firmalara göre daha yüksek çıkmıştır. Çalışma sonucunda sürdürülebilirlik endeksi işleme başladıktan sonra kısa zamanda yatırımcıların hisselerine talebinin arttığı sonucuna varılmıştır.

Şahin & Akgün (2016), çalışmalarında BIST sürdürülebilirlik endeksinde işlem gören firmaların finansal performans ölçümünü yaparak, analiz yapılan dönemlerde finansal verimliliklerinin gelişme gösterip göstermediğini ele almışlardır. Yapılan çalışmada 2016 yılında sürdürülebilirlik endeksindeki 18 şirketin 2012-2015 yıllarındaki mali verilerini analizde veri zarflama yöntemi kullanılmıştır. Çalışma sonucunda yıllar itibarıyla firmaların finansal verimliliklerinin yükseldiği sonucuna varılmıştır.

Gök & Özdemir (2017), yaptıkları çalışmada 4 Kasım 2014-30 Aralık 2016 yıllarına ait günlük kapanış fiyatları ile BIST Sürdürülebilirlik Endeksini, BIST 100 endeksiyle performansları yönünden karşılaştırmalı olarak değerlendirmişlerdir. Çalışma sonucunda Sharpe rasyosu ve Jensen Alfasının hesaplanmasıyla yapılan Sürdürülebilirlik Endeksinin sermaye piyasalarının yatırımcıları için teşvik edici bir unsura sahip olmadığı, her iki endeksin performanslarının birbirlerinden sistematik olarak farklılaşmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

3. Metodoloji

Çalışmada BIST Sürdürülebilir 25 Endeksi'ndeki firmaların 2014-2022 yıllarına ait finansal verileri ile literatürde en çok kullanılan finansal performans ölçüm rasyoları kullanılarak öncelikle CRITIC Yöntemi ile finansal performans ölçüm rasyolarının ağırlıkları hesaplanmıştır. ÇKKV yöntemleri olan EDAS ve COCOSO yöntemleri ile finansal performans analizi yapılmıştır. Yöntemlerin hesaplama aşamaları çok uzun olması nedeniyle çalışmada örnek olarak 2022 yılına ait verilere yer verilmiştir.

3.1. Finansal Performans Ölçüm Rasyoları

Çalışmada firmaların finansal performans ölçümü için kullanılacak rasyolar net kar marjı (Aytekin & Erol, 2018; Aksoylu & Taşdemir, 2020), likidite oranı (Binboğa & Özdil, 2021; Aytekin & Erol, 2018; Kara & Şeyranlıoğlu, 2023; Akdeniz, 2020), aktif karlılık (Binboğa & Özdil, 2021; Aytekin & Erol, 2018; Aksoylu & Taşdemir, 2020; Akdeniz, 2020), özkaynak karlılık (Binboğa & Özdil, 2021; Aytekin & Erol, 2018; Akdeniz, 2020) ve kaldıraç oranından (Aytekin & Erol, 2018; Akdeniz, 2020) oluşmaktadır. Finansal performans ölçüm rasyoları ve hesaplamaları Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Finansal Performans Ölçüm Rasyoları

Rasyolar	Kod	Hesaplama Yöntemi
Net Kar Marjı	N1	Net Kar / Net Satışlar
Faaliyet Kar Marjı	F1	Net Faaliyet Karı / Net Satışlar
Aktif Karlılık	A1	Net Kar / Toplam Aktifler
Özkaynak Karlılık	O1	Net Kar / Özkaynaklar
Ekonomik Verimlilik	E1	(Vergi Öncesi Kar + Finansman Gideri) / Toplam Varlıklar

3.2. Ağırlıklandırma ve Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri

3.2.1. CRITIC Yöntemi

CRITIC yöntemi, Diakoulaki vd. tarafından 1995 yılında yapılan bir çalışma ile literatürdeki yerini almıştır. İçinde çok fazla kriter barındıran ÇKKV problemlerinde, değerlendirme kriterlerinin objektif ağırlıklarının belirlenmesi amacıyla geliştirilmiş bir ağırlıklandırma tekniğidir (Diakoulaki vd., 1995).

CRITIC yöntemini diğer ÇKKV yöntemlerinden ayıran en önemli özelliği; uzman görüşlerinden yararlanılarak elde edilen öznel sonuçların değil, kriterlerin standart sapmalarının ve kriterler arası korelasyonun birlikte kullanıldığı objektif bir ağırlıklandırma gerçekleştirmesidir (Ayçin, 2019).

CRITIC yönteminin uygulaması beş adımdan oluşmaktadır. (Diakoulaki, 1995; Kiracı & Bakır, 2018; Ayçin, 2019).

1. Adım: Karar Matrisinin Oluşturulması

Yöntemin ilk adımında x_{ij} değerlerinden oluşan ve X ile simgelenen karar matrisi Eşitlik (1)'de gösterilen şekilde oluşturulur.

$$X = \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} \begin{bmatrix} X_{11} & X_{12} & \cdots & X_{1n} \\ X_{21} & X_{22} & \cdots & X_{2n} \\ \vdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ X_{m1} & X_{m2} & \cdots & X_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Tablo 2: Karar Matrisi

Kriterler	N1	F1	A1	O1	E1
Alternatif/Kriter Yönü	max	max	max	max	max
AKBNK	0,759	1,015	0,052	0,391	0,082
ARCLK	0,102	0,164	0,030	0,121	0,144
BIMAS	0,305	0,370	0,126	0,321	0,157
CIMSA	2,320	2,389	0,296	0,562	0,312
DOAS	0,743	0,874	0,379	0,668	0,450
DOHOL	1,076	1,652	0,142	0,267	0,219
ENJSA	0,889	0,766	0,164	0,351	0,098
ENKAI	0,137	0,189	0,012	0,016	0,030
EREGL	0,705	0,926	0,103	0,152	0,144
FROTO	0,777	0,799	0,194	0,870	0,269
GARAN	0,662	0,863	0,045	0,381	0,072
ISCTR	0,818	0,694	0,044	0,322	0,050
KCHOL	0,179	0,604	0,026	0,119	0,098
MGROS	0,144	0,156	0,071	0,628	0,095
PETKM	1,598	1,645	0,120	0,345	0,226
PGSUS	0,613	0,876	0,074	0,393	0,109
SAHOL	0,388	0,925	0,035	0,219	0,084
SISE	0,417	0,593	0,079	0,131	0,170
TAVHL	0,246	0,659	0,023	0,081	0,062
TCELL	0,647	1,230	0,109	0,358	0,210
THYAO	0,627	0,743	0,082	0,261	0,108
TOASO	0,622	0,555	0,127	0,363	0,249
TTRAK	0,668	0,570	0,166	0,466	0,230
VESTL	0,063	0,031	0,014	0,065	0,171
YKBNK	0,685	0,847	0,048	0,418	0,071

2. Adım: Karar Matrisine Normalizasyon Uygulanması

Normalizasyon işlemi maksimizasyon yönlü kriterler için Eşitlik (2), minimizasyon yönlü kriterler için Eşitlik (3)'ten yararlanılarak gerçekleştirilir.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \dots \dots j = 1, 2, \dots, n \quad (2)$$

$$r_{ij} = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \dots \dots j = 1, 2, \dots, n \quad (3)$$

Tablo 3: Karar Matrisinin Normalizasyonu

Kriterler	N1	F1	A1	O1	E1
Alternatif/Kriter Yönü	max	max	max	max	max
AKBNK	0,309	0,417	0,109	0,439	0,123
ARCLK	0,017	0,057	0,049	0,123	0,271
BIMAS	0,107	0,144	0,311	0,357	0,301
CIMSA	1,000	1,000	0,774	0,639	0,671
DOAS	0,302	0,358	1,000	0,764	1,000
DOHOL	0,449	0,687	0,355	0,294	0,449
ENJSA	0,366	0,312	0,413	0,392	0,161

Tablo 3 devamı

ENKAI	0,033	0,067	0,000	0,000	0,000
EREGL	0,285	0,380	0,248	0,159	0,271
FROTO	0,317	0,326	0,496	1,000	0,569
GARAN	0,265	0,353	0,089	0,427	0,099
ISCTR	0,335	0,281	0,086	0,358	0,048
KCHOL	0,052	0,243	0,037	0,121	0,161
MGROS	0,036	0,053	0,159	0,717	0,153
PETKM	0,680	0,684	0,295	0,386	0,467
PGSUS	0,244	0,358	0,169	0,442	0,187
SAHOL	0,144	0,379	0,063	0,238	0,129
SISE	0,157	0,238	0,181	0,135	0,333
TAVHL	0,081	0,267	0,028	0,076	0,076
TCELL	0,259	0,509	0,265	0,400	0,428
THYAO	0,250	0,302	0,190	0,287	0,185
TOASO	0,248	0,222	0,313	0,406	0,521
TTRAK	0,268	0,229	0,419	0,527	0,475
VESTL	0,000	0,000	0,004	0,057	0,336
YKBNK	0,276	0,346	0,097	0,471	0,097

3. Adım: İlişki Katsayı Matrisini Elde Edilmesi

Değerlendirme kriterleri arasındaki ilişkilerin derecesini ölçmek üzere, doğrusal ilişki katsayılarından (ρ_{jk}) oluşan ilişki katsayı matrisi elde edilir. İlişki katsayıları Eşitlik (4)'te gösterilen şekilde hesaplanır.

$$\rho_{jk} = \frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j) \cdot (r_{ik} - \bar{r}_k)}{\sqrt{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2 \cdot \sum_{i=1}^m (r_{ik} - \bar{r}_k)^2}} \quad j, k = 1, 2, \dots, n \quad (4)$$

Tablo 4: İlişki Katsayı Matrisi

Kriterler	N1	F1	A1	O1	E1
N1	1,0000	0,9142	0,6077	0,4320	0,4601
F1	0,9142	1,0000	0,5007	0,3057	0,3946
A1	0,6077	0,5007	1,0000	0,6749	0,8792
O1	0,4320	0,3057	0,6749	1,0000	0,5359
E1	0,4601	0,3946	0,8792	0,5359	1,0000

4. Adım: C_j Değerlerinin Hesaplanması

CRITIC Yöntemi ÇKKV problemlerindeki bilgiyi, değerlendirme kriterlerinde bulunan zıtlık yoğunluğu (contrast intensity) ve çelişkilerden (conflicts) elde etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, her iki özelliği birleştiren ve j. kriterde bulunan toplam bilgiyi ifade eden C_j değerlerini hesaplayabilmek için Eşitlik (5) ve (6)'dan yararlanılmalıdır.

$$C_j = \sigma_j \cdot \sum_{k=1}^n (1 - \rho_{jk}) \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (5)$$

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2}{m-1}} \quad (6)$$

Tablo 5: C_j Değerleri

Kriterler	N1	F1	A1	O1	E1
N1	0,0000	0,0858	0,3923	0,5680	0,5399
F1	0,0858	0,0000	0,4993	0,6943	0,6054
A1	0,3923	0,4993	0,0000	0,3251	0,1208
O1	0,5680	0,6943	0,3251	0,0000	0,4641
E1	0,5399	0,6054	0,1208	0,4641	0,0000

5. Adım: Kriter Ağırlıklarının Hesaplanması

Yöntemin son adımında Eşitlik (7) yardımıyla her bir kriterin C_j değerini, tüm kriterlerin C_j değerlerinin toplamına oranlayarak, kriterlerin ağırlık değerleri (W_j) elde edilir.

$$W_j = \frac{C_j}{\sum_{k=1}^n C_j} \quad (7)$$

Tablo 6: Kriter Ağırlıkları

Kriterler	N1	F1	A1	O1	E1	TOPLAM
W_j	0,1751	0,2101	0,1631	0,2488	0,2029	1,0000

3.2.2. EDAS Yöntemi

EDAS yöntemi, çelişkili kriterler olduğunda daha kullanışlı olmaktadır. EDAS yöntemindeki en iyi firma, ortalama çözüme (AV) olan uzaklık ile ilgilidir. Önerilen yöntemde ideal ve nadir çözümün hesaplanmasına gerek yoktur. Bu yöntemde, firmaların finansal performansı ile ilgili iki ölçüt vardır. İlk ölçüt, ortalamadan (PDA) pozitif uzaklık, ikincisi ise ortalamadan (NDA) negatif uzaklıktır. Bu ölçütler her çözüm (alternatif) ile ortalama çözüm arasındaki farkı gösterebilir. Firmaların değerlendirilmesi daha yüksek PDA değerlerine ve daha düşük NDA değerlerine göre yapılır. Daha yüksek PDA değerleri ve/veya daha düşük NDA değerleri, çözümün (alternatif) ortalama çözümden daha iyi olduğunu gösterir. EDAS yöntemi sekiz aşamadan oluşmaktadır (Keshavarz vd., 2015).

1. Aşama: Alternatiflerin seçiminde kullanılacak kriterlerin seçilmesi

Alternatif seçiminde kullanılacak ölçütler(kriterler) Tablo 1'de gösterilmiştir.

2. Aşama: Karar matrisinin oluşturulması

$$X = [X_{ij}]_{n \times m} = \begin{bmatrix} X_{11} & X_{12} & \cdots & X_{1m} \\ X_{21} & X_{22} & \cdots & X_{2m} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ X_n & X_{n2} & \cdots & X_{nm} \end{bmatrix} \quad (8)$$

burada X_{ij} , j. kriterinde i. alternatifinin performans değerini gösterir.

Tablo 7: Karar Matrisi

Firmalar/Kriterler	N1	F1	A1	O1	E1
AKBNK	0,759	1,015	0,052	0,391	0,082
ARCLK	0,102	0,164	0,030	0,121	0,144
BIMAS	0,305	0,370	0,126	0,321	0,157
CIMSA	2,320	2,389	0,296	0,562	0,312
DOAS	0,743	0,874	0,379	0,668	0,450
DOHOL	1,076	1,652	0,142	0,267	0,219

Tablo 7 devamı

ENJSA	0,889	0,766	0,164	0,351	0,098
ENKAI	0,137	0,189	0,012	0,016	0,030
EREGL	0,705	0,926	0,103	0,152	0,144
FROTO	0,777	0,799	0,194	0,870	0,269
GARAN	0,662	0,863	0,045	0,381	0,072
ISCTR	0,818	0,694	0,044	0,322	0,050
KCHOL	0,179	0,604	0,026	0,119	0,098
MGROS	0,144	0,156	0,071	0,628	0,095
PETKM	1,598	1,645	0,120	0,345	0,226
PGSUS	0,613	0,876	0,074	0,393	0,109
SAHOL	0,388	0,925	0,035	0,219	0,084
SISE	0,417	0,593	0,079	0,131	0,170
TAVHL	0,246	0,659	0,023	0,081	0,062
TCELL	0,647	1,230	0,109	0,358	0,210
THYAO	0,627	0,743	0,082	0,261	0,108
TOASO	0,622	0,555	0,127	0,363	0,249
TTRAK	0,668	0,570	0,166	0,466	0,230
VESTL	0,063	0,031	0,014	0,065	0,171
YKBNK	0,685	0,847	0,048	0,418	0,071

3. Aşama: Tüm kriterler için ortalama çözümün belirlenmesi

$$AV_j = [AV_j]_{1 \times m} \quad (9)$$

$$AV_j = \frac{\sum_{i=1}^n X_{ij}}{n} \quad (10)$$

Tablo 8: Tüm Kriterlerin Ortak Çözümü

Kriterler	N1	F1	A1	O1	E1
ORT	0,648	0,805	0,102	0,331	0,156

4. Aşama: Ortalamadan pozitif uzaklığı (PDA) ve ortalama matrislerden negatif uzaklığı (NDA) kriter türüne (fayda ve maliyet) göre hesaplanması

$$PDA_{ij} = [PDA_{ij}]_{n \times m} \quad (11)$$

$$NDA_{ij} = [NDA_{ij}]_{n \times m} \quad (12)$$

Eğer j. kriteri faydalı ise,

$$PDA_{ij} = \frac{\max(0, (X_{ij} - AV_j))}{AV_j} \quad (13)$$

$$NDA_{ij} = \frac{\max(0, (AV_j - X_{ij}))}{AV_j} \quad (14)$$

ve eğer j. kriteri faydasız ise,

$$PDA_{ij} = \frac{\max(0, (AV_j - X_{ij}))}{AV_j} \quad (15)$$

$$NDA_{ij} = \frac{\max(0, (X_{ij} - AV_j))}{AV_j} \quad (16)$$

burada PDA_{ij} ve NDA_{ij} , sırasıyla j. kriter açısından i. alternatifin ortalama çözümden pozitif ve negatif uzaklığını gösterir.

Tablo 9: Ortalamadan Pozitif Uzaklık (PDA)

Firmalar/Kriterler	N1	F1	A1	O1	E1
AKBNK	0,172	0,260	0,000	0,182	0,000
ARCLK	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
BIMAS	0,000	0,000	0,232	0,000	0,002
CIMSA	2,581	1,967	1,891	0,699	0,995
DOAS	0,148	0,085	2,699	1,021	1,877
DOHOL	0,661	1,051	0,391	0,000	0,399
ENJSA	0,373	0,000	0,598	0,060	0,000
ENKAI	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
EREGL	0,089	0,150	0,006	0,000	0,000
FROTO	0,200	0,000	0,893	1,630	0,720
GARAN	0,022	0,071	0,000	0,151	0,000
ISCTR	0,263	0,000	0,000	0,000	0,000
KCHOL	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
MGROS	0,000	0,000	0,000	0,900	0,000
PETKM	1,467	1,042	0,176	0,044	0,446
PGSUS	0,000	0,088	0,000	0,190	0,000
SAHOL	0,000	0,148	0,000	0,000	0,000
SISE	0,000	0,000	0,000	0,000	0,087
TAVHL	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
TCELL	0,000	0,528	0,066	0,082	0,342
THYAO	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
TOASO	0,000	0,000	0,241	0,097	0,592
TTRAK	0,032	0,000	0,619	0,410	0,469
VESTL	0,000	0,000	0,000	0,000	0,097
YKBNK	0,058	0,052	0,000	0,263	0,000

Tablo 10: Ortalamadan Negatif Uzaklık (NDA)

Firmalar/Kriterler	N1	F1	A1	O1	E1
AKBNK	0,000	0,000	0,489	0,000	0,477
ARCLK	0,842	0,796	0,705	0,635	0,080
BIMAS	0,530	0,540	0,000	0,029	0,000
CIMSA	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
DOAS	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
DOHOL	0,000	0,000	0,000	0,192	0,000
ENJSA	0,000	0,049	0,000	0,000	0,374
ENKAI	0,788	0,765	0,881	0,952	0,806
EREGL	0,000	0,000	0,000	0,541	0,080
FROTO	0,000	0,008	0,000	0,000	0,000
GARAN	0,000	0,000	0,563	0,000	0,541
ISCTR	0,000	0,139	0,573	0,028	0,677
KCHOL	0,723	0,251	0,748	0,640	0,374
MGROS	0,777	0,807	0,311	0,000	0,394
PETKM	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
PGSUS	0,053	0,000	0,276	0,000	0,305
SAHOL	0,401	0,000	0,656	0,338	0,459
SISE	0,357	0,264	0,231	0,604	0,000
TAVHL	0,619	0,181	0,780	0,756	0,603
TCELL	0,001	0,000	0,000	0,000	0,000
THYAO	0,032	0,078	0,199	0,209	0,309
TOASO	0,039	0,311	0,000	0,000	0,000
TTRAK	0,000	0,292	0,000	0,000	0,000
VESTL	0,903	0,962	0,867	0,804	0,000
YKBNK	0,000	0,000	0,535	0,000	0,546

5. Aşama: Tüm Seçenekler için PDA ve NDA'nın ağırlıklı toplamalarının hesaplanması

$$SP_i = \sum_{j=1}^m W_j PDA_{ij} \quad (17)$$

$$NP_i = \sum_{j=1}^m W_j NDA_{ij} \quad (18)$$

burada W_j , j. kriterinin ağırlığıdır. Kriterlerin ağırlıklarını eşit şekilde vererek her kriterin finansal performans analizini eşit şekilde etkilemesi sağlanmıştır.

Tablo 11: PDA Ağırlıklı Toplamları

Firmalar	SP_i
AKBNK	0,1300
ARCLK	0,0000
BIMAS	0,0383
CIMSA	1,5493
DOAS	1,1188
DOHOL	0,4815

Tablo 12: NDA Ağırlıklı Toplamları

Firmalar	SN_i
AKBNK	0,1765
ARCLK	0,6040
BIMAS	0,2135
CIMSA	0,0000
DOAS	0,0000
DOHOL	0,0477

Tablo 11 devamı

ENJSA	0,1780
ENKAI	0,0000
EREGL	0,0479
FROTO	0,7324
GARAN	0,0563
ISCTR	0,0461
KCHOL	0,0000
MGROS	0,2240
PETKM	0,6059
PGSUS	0,0657
SAHOL	0,0311
SISE	0,0177
TAVHL	0,0000
TCELL	0,2114
THYAO	0,0000
TOASO	0,1834
TTRAK	0,3036
VESTL	0,0196
YKBNK	0,0867

Tablo 12 devamı

ENJSA	0,0862
ENKAI	0,8427
EREGL	0,1508
FROTO	0,0017
GARAN	0,2017
ISCTR	0,2669
KCHOL	0,5363
MGROS	0,4362
PETKM	0,0000
PGSUS	0,1161
SAHOL	0,3547
SISE	0,3058
TAVHL	0,5843
TCELL	0,0002
THYAO	0,1692
TOASO	0,0721
TTRAK	0,0613
VESTL	0,7016
YKBNK	0,1981

6. Aşama: Tüm seçenekler için SP ve SN değerlerini normalleştirilmesinin hesaplanması

$$NSP_i = \frac{SP_i}{\max_i(SP_i)} \quad (19)$$

$$NSN_i = \frac{SN_i}{\max_i(SN_i)} \quad (20)$$

Tablo 13: SP Değerlerinin Normalleştirilmesi

Firmalar	NSP _i
AKBNK	0,0839
ARCLK	0,0000
BIMAS	0,0247
CIMSA	1,0000
DOAS	0,7222
DOHOL	0,3108
ENJSA	0,1149
ENKAI	0,0000
EREGL	0,0309
FROTO	0,4728
GARAN	0,0363
ISCTR	0,0298
KCHOL	0,0000
MGROS	0,1446
PETKM	0,3911

Tablo 14: SN Değerlerinin Normalleştirilmesi

Firmalar	NSP _i
AKBNK	0,7906
ARCLK	0,2832
BIMAS	0,7466
CIMSA	1,0000
DOAS	1,0000
DOHOL	0,9433
ENJSA	0,8977
ENKAI	0,0000
EREGL	0,8211
FROTO	0,9980
GARAN	0,7607
ISCTR	0,6833
KCHOL	0,3636
MGROS	0,4823
PETKM	1,0000

Tablo 13 devamı

PGSUS	0,0424
SAHOL	0,0201
SISE	0,0114
TAVHL	0,0000
TCELL	0,1364
THYAO	0,0000
TOASO	0,1184
TTRAK	0,1960
VESTL	0,0127
YKBNK	0,0559

Tablo 14 devamı

PGSUS	0,8622
SAHOL	0,5791
SISE	0,6371
TAVHL	0,3067
TCELL	0,9997
THYAO	0,7992
TOASO	0,9144
TTRAK	0,9272
VESTL	0,1675
YKBNK	0,7649

7. Aşama: Tüm seçenekler için değerlendirme puanlarının (AS) hesaplanması

$$AS_i = \frac{1}{2}(NSP_i + NSN_i) \quad (21)$$

Burada $0 \leq AS_i \leq 1$ (22)

Tablo 15: (AS) Değerlendirme Puanları

Firmalar	AS _i
AKBNK	0,4372
ARCLK	0,1416
BIMAS	0,3857
CIMSA	1,0000
DOAS	0,8611
DOHOL	0,6271
ENJSA	0,5063
ENKAI	0,0000
EREGL	0,4260
FROTO	0,7354
GARAN	0,3985
ISCTR	0,3565
KCHOL	0,1818
MGROS	0,3135
PETKM	0,6956
PGSUS	0,4523
SAHOL	0,2996
SISE	0,3243
TAVHL	0,1533
TCELL	0,5681
THYAO	0,3996
TOASO	0,5164
TTRAK	0,5616
VESTL	0,0901
YKBNK	0,4104

8. Aşama: Seçeneklerin değerlendirme puanlarının (AS) azalan değerlerine göre sıralanması

En yüksek AS puanına sahip firma, firmalar içerisinde en iyi finansal performansa sahip firmadır.

Tablo 16: (AS) Değerlendirme Puan Sıralaması

Firmalar	Sıralama
AKBNK	11
ARCLK	23
BIMAS	16
CIMSA	1
DOAS	2
DOHOL	5
ENJSA	9
ENKAI	25
EREGL	12
FROTO	3
GARAN	15
ISCTR	17
KCHOL	21
MGROS	19
PETKM	4
PGSUS	10
SAHOL	20
SISE	18
TAVHL	22
TCELL	6
THYAO	14
TOASO	8
TTRAK	7
VESTL	24
YKBNK	13

3.2.3. COCOSO Yöntemi

COCOSO yöntemi Yazdani vd., (2019) tarafından yapılan bir çalışma ile literatüre kazandırılmıştır. COCOSO yöntemi, bütünlük bir basit ağırlıklı toplam ve üstel ağırlıklı çarpım modeline dayanmaktadır (Yazdani vd., 2019). Yöntem, Simple Additive Weighting (SAW) ve Exponentially Weighting Product (EWP) yöntemlerinin birleşiminden türetilmiştir (Topal, 2021). COCOSO yönteminin diğer ÇKKV yöntemlerinden farkı ise, üç farklı bütünlük stratejisinden kaynaklanan, basit ağırlıklı toplam, üstel ağırlıklı çarpım ve negatif değerler barındıran bir karar matrisinden etkilenmemesidir. (Özdağoğlu vd., 2022). COCOSO yönteminin uygulaması beş adımdan oluşmaktadır (Yazdani vd., 2019).

1. Adım: İçsel Karar Matrisinin Oluşturulması

İçsel karar matrisi (IDM) Eşitlik (23) vasıtasıyla elde edilir.

$$X_{ij} = \begin{bmatrix} X_{11} & X_{12} & \dots & X_{1n} \\ X_{21} & X_{22} & \dots & X_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ X_{m1} & X_{m2} & \dots & X_{mn} \end{bmatrix}; i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n. \quad (23)$$

Tablo 17: İçsel Karar Matrisi

Kriter Yönleri	max	max	max	max	max
Firmalar/Kriter	N1	F1	A1	O1	E1
AKBNK	0,759	1,015	0,052	0,391	0,082
ARCLK	0,102	0,164	0,030	0,121	0,144
BIMAS	0,305	0,370	0,126	0,321	0,157
CIMSA	2,320	2,389	0,296	0,562	0,312
DOAS	0,743	0,874	0,379	0,668	0,450
DOHOL	1,076	1,652	0,142	0,267	0,219
ENJSA	0,889	0,766	0,164	0,351	0,098
ENKAI	0,137	0,189	0,012	0,016	0,030
EREGL	0,705	0,926	0,103	0,152	0,144
FROTO	0,777	0,799	0,194	0,870	0,269
GARAN	0,662	0,863	0,045	0,381	0,072
ISCTR	0,818	0,694	0,044	0,322	0,050
KCHOL	0,179	0,604	0,026	0,119	0,098
MGROS	0,144	0,156	0,071	0,628	0,095
PETKM	1,598	1,645	0,120	0,345	0,226
PGSUS	0,613	0,876	0,074	0,393	0,109
SAHOL	0,388	0,925	0,035	0,219	0,084
SISE	0,417	0,593	0,079	0,131	0,170
TAVHL	0,246	0,659	0,023	0,081	0,062
TCELL	0,647	1,230	0,109	0,358	0,210
THYAO	0,627	0,743	0,082	0,261	0,108
TOASO	0,622	0,555	0,127	0,363	0,249
TTRAK	0,668	0,570	0,166	0,466	0,230
VESTL	0,063	0,031	0,014	0,065	0,171
YKBNK	0,685	0,847	0,048	0,418	0,071

2. Adım: Kriter Değerlerinin Normalizasyon İşlemine Tabi Tutulması

İçsel karar matrisinde bulunan değerlerin her biri, Eşitlik (23) ve Eşitlik (24)'de bulunan uzlaşma normalleştirme denkleminde dayalı olarak oluşturulur. Eğer kriterler fayda yönlü ise Eşitlik (24), maliyet yönlü ise, Eşitlik (25)'deki formül uygulanır.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - \min x_{ij}}{\max x_{ij} - \min x_{ij}} \quad (24)$$

$$r_{ij} = \frac{\max x_{ij} - x_{ij}}{\max x_{ij} - \min x_{ij}} \quad (25)$$

Tablo 18: İçsel Karar Matrisinin Normalizasyonu

Firmalar/Kriter	N1	F1	A1	O1	E1
AKBNK	0,309	0,417	0,109	0,439	0,123
ARCLK	0,017	0,057	0,049	0,123	0,271
BIMAS	0,107	0,144	0,311	0,357	0,301
CIMSA	1,000	1,000	0,774	0,639	0,671
DOAS	0,302	0,358	1,000	0,764	1,000
DOHOL	0,449	0,687	0,355	0,294	0,449
ENJSA	0,366	0,312	0,413	0,392	0,161

Tablo 18 devamı

ENKAI	0,033	0,067	0,000	0,000	0,000
EREGL	0,285	0,380	0,248	0,159	0,271
FROTO	0,317	0,326	0,496	1,000	0,569
GARAN	0,265	0,353	0,089	0,427	0,099
ISCTR	0,335	0,281	0,086	0,358	0,048
KCHOL	0,052	0,243	0,037	0,121	0,161
MGROS	0,036	0,053	0,159	0,717	0,153
PETKM	0,680	0,684	0,295	0,386	0,467
PGSUS	0,244	0,358	0,169	0,442	0,187
SAHOL	0,144	0,379	0,063	0,238	0,129
SISE	0,157	0,238	0,181	0,135	0,333
TAVHL	0,081	0,267	0,028	0,076	0,076
TCELL	0,259	0,509	0,265	0,400	0,428
THYAO	0,250	0,302	0,190	0,287	0,185
TOASO	0,248	0,222	0,313	0,406	0,521
TTRAK	0,268	0,229	0,419	0,527	0,475
VESTL	0,000	0,000	0,004	0,057	0,336
YKBNK	0,276	0,346	0,097	0,471	0,097

3. Adım: Basit Ağırlıklı Toplam (S_i) ve Üstel Ağırlıklı Çarpım (P_i) Değerlerinin Bulunması

Ağırlıklı karşılaştırılabilirlik dizisi toplamı S_i Eşitlik (26) kullanılarak hesaplanır. Her bir seçenek için karşılaştırılabilirlik dizilerinin güç ağırlığının toplamı P_i Eşitlik (27) kullanılarak hesaplanır.

$$S_i = \sum_{j=1}^n (w_j r_{ij}) \quad (26)$$

Söz konusu bu S_i değeri, gri ilişkisel üretim yaklaşımına dayalı olarak hesaplanır.

Tablo 19: Basit Ağırlıklı Toplam Değerleri

Firmalar/Kriter	N1	F1	A1	O1	E1	Si
AKBNK	0,054	0,088	0,018	0,109	0,025	0,294
ARCLK	0,003	0,012	0,008	0,031	0,055	0,108
BIMAS	0,019	0,030	0,051	0,089	0,061	0,250
CIMSA	0,175	0,210	0,126	0,159	0,136	0,807
DOAS	0,053	0,075	0,163	0,190	0,203	0,684
DOHOL	0,079	0,144	0,058	0,073	0,091	0,445
ENJSA	0,064	0,065	0,067	0,098	0,033	0,327
ENKAI	0,006	0,014	0,000	0,000	0,000	0,020
EREGL	0,050	0,080	0,040	0,040	0,055	0,264
FROTO	0,055	0,068	0,081	0,249	0,115	0,569
GARAN	0,046	0,074	0,014	0,106	0,020	0,261
ISCTR	0,059	0,059	0,014	0,089	0,010	0,230
KCHOL	0,009	0,051	0,006	0,030	0,033	0,129
MGROS	0,006	0,011	0,026	0,178	0,031	0,253
PETKM	0,119	0,144	0,048	0,096	0,095	0,502
PGSUS	0,043	0,075	0,028	0,110	0,038	0,293
SAHOL	0,025	0,080	0,010	0,059	0,026	0,200

Tablo 19 devamı

SISE	0,027	0,050	0,030	0,034	0,068	0,208
TAVHL	0,014	0,056	0,005	0,019	0,015	0,109
TCELL	0,045	0,107	0,043	0,100	0,087	0,382
THYAO	0,044	0,063	0,031	0,072	0,038	0,247
TOASO	0,043	0,047	0,051	0,101	0,106	0,348
TTRAK	0,047	0,048	0,068	0,131	0,096	0,391
VESTL	0,000	0,000	0,001	0,014	0,068	0,083
YKBNK	0,048	0,073	0,016	0,117	0,020	0,274

$$P_i = \sum_{j=1}^n (r_{ij})^{w_j} \quad (27)$$

Söz konusu bu P_i değeri de WASPAS çarpımsal yaklaşımına göre hesaplanmaktadır.

Tablo 20: Üstel Ağırlıklı Çarpım Değerleri

Firmalar/Kriter	N1	F1	A1	O1	E1	Pi
AKBNK	0,814	0,832	0,697	0,815	0,653	3,811
ARCLK	0,492	0,547	0,611	0,593	0,767	3,011
BIMAS	0,676	0,665	0,826	0,774	0,784	3,726
CIMSA	1,000	1,000	0,959	0,895	0,922	4,776
DOAS	0,811	0,806	1,000	0,935	1,000	4,552
DOHOL	0,869	0,924	0,845	0,738	0,850	4,226
ENJSA	0,839	0,783	0,866	0,792	0,690	3,970
ENKAI	0,550	0,567	0,000	0,000	0,000	1,117
EREGL	0,802	0,816	0,796	0,633	0,767	3,815
FROTO	0,818	0,790	0,892	1,000	0,892	4,391
GARAN	0,793	0,803	0,674	0,809	0,625	3,704
ISCTR	0,826	0,766	0,670	0,774	0,540	3,576
KCHOL	0,595	0,743	0,584	0,591	0,690	3,204
MGROS	0,559	0,539	0,741	0,921	0,684	3,444
PETKM	0,935	0,923	0,820	0,789	0,857	4,323
PGSUS	0,781	0,806	0,748	0,816	0,711	3,863
SAHOL	0,712	0,816	0,636	0,699	0,660	3,524
SISE	0,723	0,740	0,757	0,607	0,800	3,627
TAVHL	0,645	0,757	0,558	0,526	0,592	3,079
TCELL	0,789	0,868	0,805	0,796	0,842	4,100
THYAO	0,785	0,777	0,763	0,733	0,710	3,769
TOASO	0,783	0,729	0,828	0,799	0,876	4,015
TTRAK	0,794	0,734	0,868	0,853	0,860	4,108
VESTL	0,000	0,000	0,403	0,491	0,802	1,696
YKBNK	0,798	0,800	0,683	0,829	0,622	3,733

4. Adım: Görelî Ağırlık ($k_{ia}k_{ib}k_{ic}$) Değerlerinin Hesaplanması

Burada üç farklı toplama stratejisinden faydalanılarak Eşitlik (28), Eşitlik (29) ve Eşitlik (30) yardımıyla seçeneklerin göreceli ağırlıkları hesaplanır.

$$k_{ia} = \frac{P_i + S_i}{\sum_{i=1}^m (P_i + S_i)} \quad (28)$$

$$k_{ib} = \frac{S_i}{\min S_i} + \frac{P_i}{\min P_i} \quad (29)$$

$$k_{ic} = \frac{\lambda(S_i) + (1-\lambda)(P_i)}{(\lambda \max S_i + (1-\lambda) \max P_i)}; \quad 0 \leq \lambda \leq 1 \quad (30)$$

Tablo 21: Göreli Ağırlık Değerleri

	kia	kib	kic
AKBNK	0,042	0,000	0,735
ARCLK	0,032	0,000	0,559
BIMAS	0,040	0,000	0,712
CIMSA	0,056	0,000	1,000
DOAS	0,053	0,000	0,938
DOHOL	0,047	0,000	0,837
ENJSA	0,043	0,000	0,770
ENKAI	0,012	0,000	0,204
EREGL	0,041	0,000	0,731
FROTO	0,050	0,000	0,888
GARAN	0,040	0,000	0,710
ISCTR	0,039	0,000	0,682
KCHOL	0,034	0,000	0,597
MGROS	0,037	0,000	0,662
PETKM	0,049	0,000	0,864
PGSUS	0,042	0,000	0,745
SAHOL	0,038	0,000	0,667
SISE	0,039	0,000	0,687
TAVHL	0,032	0,000	0,571
TCELL	0,045	0,000	0,803
THYAO	0,041	0,000	0,719
TOASO	0,044	0,000	0,782
TTRAK	0,046	0,000	0,806
VESTL	0,018	0,000	0,319
YKBNK	0,041	0,000	0,718

5. Adım: Alternatiflerin Nihai Sıralaması Performans (k_i) Değerlerinin Bulunması

Seçenekleri nihai sıralaması Eşitlik (31) kullanılarak elde edilmiştir.

$$k_i = (k_{ia}k_{ib}k_{ic})^{1/3} + \frac{1}{3}(k_{ia}k_{ib}k_{ic}) \quad (31)$$

Tablo 22: Nihai Performans Değer ve Sıralaması

	ki	Sıralama
AKBNK	0,919	11
ARCLK	0,839	23
BIMAS	0,910	15
CIMSA	1,018	1
DOAS	0,997	2
DOHOL	0,960	5
ENJSA	0,933	9
ENKAI	0,599	25

Tablo 22 devamı

EREGL	0,917	12
FROTO	0,979	3
GARAN	0,909	16
ISCTR	0,896	18
KCHOL	0,858	21
MGROS	0,888	20
PETKM	0,970	4
PGSUS	0,923	10
SAHOL	0,890	19
SISE	0,899	17
TAVHL	0,845	22
TCELL	0,947	7
THYAO	0,913	13
TOASO	0,938	8
TTRAK	0,948	6
VESTL	0,696	24
YKBNK	0,912	14

Bu aşamada her iki yöntemi de birlikte kullanarak BIST Sürdürülebilir 25 Endeksi'ndeki firmaların finansal performans değerlendirilmesi yapılmıştır. Finansal performans değerlendirilmesinin sonuçları bir sonraki bölümde her iki yöntem çerçevesinde tablolar halinde karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

4. Uygulama

BIST Sürdürülebilir 25 Endeksi'ndeki firmaların ÇKKV yöntemleriyle yapılan analizlerin sonuçları karşılaştırmalı olarak Tablo 23'te gösterilmiştir.

Tablo 23: BIST Sürdürülebilir 25 Endeksi'ndeki Firmaların Yıllar İtibariyle Karşılaştırmalı Sıralaması

Firmalar Yöntemler	2014		2015		2016		2017		2018		2019		2020		2021		2022	
	COCOSO	EDAS	COCOSO	EDAS	COCOSO	EDAS	COCOSO	EDAS	COCOSO	EDAS	COCOSO	EDAS	COCOSO	EDAS	COCOSO	EDAS	COCOSO	EDAS
AKBNK	19	17	18	17	15	11	17	16	21	20	21	20	17	17	19	20	11	11
ARCLK	14	15	15	12	9	8	19	19	13	16	16	14	11	16	14	10	23	23
BIMAS	4	6	10	3	7	4	11	8	9	5	12	5	8	14	11	9	15	16
CIMSA	3	4	3	4	3	6	7	7	11	11	19	22	14	12	6	25	1	1
DOAS	7	10	11	10	13	10	16	18	16	18	15	18	3	10	2	3	2	2
DOHOL	25	25	24	24	23	23	25	25	1	1	6	10	4	3	7	19	5	5
ENJSA	23	24	17	19	16	19	12	14	15	15	13	12	15	23	12	12	9	9
ENKAI	8	7	6	8	6	7	6	6	17	19	1	3	9	1	16	24	25	25
EREGL	5	5	8	13	8	9	4	4	3	4	5	9	13	9	10	13	12	12
FROTO	6	8	5	6	5	5	2	2	2	2	3	1	1	5	1	2	3	3
GARAN	17	16	19	18	17	14	18	17	20	21	20	19	18	21	20	18	16	15
ISCTR	18	18	20	20	19	16	20	20	24	22	23	21	21	20	23	23	18	17
KCHOL	16	14	12	14	11	15	10	12	10	12	14	15	16	22	17	14	21	21

Tablo 23 devamı

MGROS	21	22	25	25	24	25	14	10	25	25	25	25	24	4	15	5	20	19
PETKM	24	23	2	2	2	2	1	1	4	7	4	7	7	7	3	6	4	4
PGSUS	13	13	16	16	25	24	8	9	14	13	9	6	23	2	25	1	10	10
SAHOL	12	1	23	23	20	21	23	22	22	24	22	23	19	19	21	15	19	20
SISE	15	19	14	15	14	17	13	13	6	9	10	13	10	13	8	21	17	18
TAVHL	2	3	4	7	12	12	9	11	12	8	7	4	25	25	24	16	22	22
TCELL	9	11	7	9	10	13	15	15	8	10	8	8	5	8	9	8	7	6
THYAO	11	12	13	11	22	22	21	23	18	14	18	16	22	24	18	17	13	14
TOASO	10	9	9	5	4	3	5	5	5	3	2	2	6	11	5	7	8	8
TTRAK	1	2	1	1	1	1	3	3	7	6	11	11	2	6	4	4	6	7
VESTL	20	21	21	21	18	18	24	24	19	17	17	17	12	15	13	11	24	24
YKBNK	22	20	22	22	21	20	22	21	23	23	24	24	20	18	22	22	14	13

Çalışmada BIST Sürdürülebilir 25 Endeksi'ndeki firmaların 2014-2022 yıllarına ait bağımsız denetimden geçmiş finansal raporlarından elde edilen finansal veriler ile finansal performans ölçüm rasyoları olan Net Kar Marjı, Faaliyet Kar Marjı, Aktif Karlılığı, Özkaynak Karlılığı ve Ekonomik Verimliliği kriterlerinin öncelikle ağırlıkları belirlenmiş akabinde ise ÇKKV yöntemleri olan EDAS ve COCOSO yöntemleriyle analizi yapılarak finansal performans sıralamaları hesaplanmıştır. İki model ile elde edilen finansal performans sıralaması karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

COCOSO ile yapılan analize göre 2014, 2015 ve 2016 yıllarında TTRAK, 2017 yılında PETKM, 2018 yılında DOHOL, 2019 yılında ENKAI, 2020 ve 2021 yıllarında FROTO, 2022 yılında CIMSA en iyi performansı gösterirken, 2014 ve 2017 yıllarında DOHOL, 2015, 2018 ve 2019 yıllarında MGROS, 2016 ve 2021 yıllarında PGSUS, 2020 yılında TAVHL, 2022 yılında ENKAI en kötü performansı göstermiştir.

EDAS ile yapılan analize göre 2014 yılında SAHOL, 2015 ve 2016 yıllarında TTRAK, 2017 yılında PETKM, 2018 yılında DOHOL, 2019 yılında FROTO, 2020 yılında ENKAI, 2021 yılında PGSUS, 2022 yılında CIMSA en iyi performansı gösterirken, 2014 ve 2017 yıllarında DOHOL, 2015, 2016, 2018 ve 2019 yıllarında MGROS, 2020 yılında TAVHL, 2021 yılında CIMSA, 2022 yılında ENKAI en kötü performansı göstermiştir.

Yapılan çalışmada iki yöntemin analiz sonuçlarını karşılaştırmalı olarak incelediğimizde analizi yapılan 9 dönemin 5'inde en iyi firmalar aynı çıkmıştır. Analiz yapılan 9 dönemin 7'sinde ise en kötü firmalar aynı çıkmıştır. Çalışmada kullanılan iki yöntemden elde edilen sonuçların birbirine benzerlik gösterdiği görülmüştür.

2021 yılında CIMSA firması COCOSO yönteminde 6. sıralamayı elde ederken EDAS yönteminde 25. sıralamayı elde etmiştir. Aynı yıl PGSUS COCOSO yönteminde 25. sıralamayı elde eden EDAS yönteminde 1. sıralamayı elde etmiştir. 2021 yılında CIMSA ve PGSUS firmaların iki yöntemde çok farklı sonuçlar vermesi anlamlandırılmamıştır.

5. Sonuç

Çalışmada BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'ndeki firmaların finansal performansları incelenmiştir. Finansal performans rasyoları olarak Net Kar Marjı, Faaliyet Kar Marjı, Aktif Karlılığı, Özkaynak Karlılığı ve Ekonomik Verimliliği belirlenmiştir. ÇKKV yöntemleri olan CRITIC, COCOSO ve EDAS yöntemleri ile yapılan analizler sonucunda; 2014-2017 yılları arasında TTRAK firması, 2017-2022 yılları arasında FROTO firması finansal performans sıralamasında ilk üçte yer alarak en iyi finansal performansa sahip firmalar olmuştur. 2015, 2016, 2018 ve 2019 yıllarında MGROS firması, 2014-2021 yıllarında YKBNK firması finansal performans sıralamasında son sıralarda yer alarak en kötü finansal performansa sahip firmalar olmuştur.

Çalışma ile firmaların geçmiş finansal performansları görmeleri amaçlanmıştır. Firmaların gelecekteki finansal yapılarını tasarlarken çalışma sonuçlarını da dikkate almaları halinde daha sağlıklı bir finansal yapıya sahip olmalarına katkı sağlanmış olacaktır.

Yapılan çalışma, literatürde yapılan çalışmalar ile karşılaştırıldığında Aksoylu & Taşdemir (2020) tarafından yapılan çalışma sonuçları ile benzerlik gösterdiği ve firma sıralamalarının birbirine yakın çıktığı görülmüştür. Kara & Şeyranlıoğlu (2023) tarafından yapılan çalışma ile karşılaştırıldığında ise sonuçların farklılık gösterdiği görülmüştür. Bu farklılıkların nedeni olarak Kara & Şeyranlıoğlu (2023) tarafından yapılan çalışmada

şirketlerin sadece likidite düzeylerine bakıldığı, yaptığımız çalışmada ise 5 ayrı finansal kriter değerlendirilerek finansal performans değerlendirilmesi yapıldığından sonuçların farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır.

Çalışma sonucunda elde edilen veriler ile firmaların yöneticilerine ve karar vericilerine, firmalarının finansal performansını görerek ekonomik sürdürülebilirliğini analiz etmelerine imkan sağlamıştır.

Çalışmada kullanılan çok kriterli karar verme yöntemleri olan CRITIC, COCOSO ve EDAS yöntemlerinin aynı çalışmada kullanılması gelecekte yapılacak olan çalışmalara örnek olması ve farklı finansal ölçüm rasyoları ile daha uzun finansal dönemleri kapsayan finansal performans sıralaması yapılması ve bu sıralamanın firmaların hisse değerleri ile karşılaştırılacağı bir çalışma yapılması önerilir.

Etik Beyanı

Bu makalede hiçbir insan çalışması sunulmamıştır.

Katkı Oranı Beyanı

Makale yazarları çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Yazarlar araştırmanın potansiyel bir çıkar çatışması olarak yorumlanabilecek ticari veya finansal ilişkileri yokluğunda yürütüldüğünü beyan etmektedirler.

Kaynakça

- Akbulut, O. (2019). CRITIC ve EDAS yöntemleri ile İş Bankası'nın 2009-2018 yılları arasındaki performansının analizi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 249-263.
- Akdeniz, E. (2020). *Geleneksel finansal oranlar ve nakit akış oranları ile finansal performansın ölçülmesi: borsa istanbul sürdürülebilirlik endeksi firmalarında ENTROPİ temelli ARAS yöntem ile bir uygulama* (Yüksek Lisans Tezi). <https://yok.tez.gov.tr> adresinden alındı. Erişim Tarihi: 03.05.2024
- Aksoylu, S., & Taşdemir, B. (2020). Kurumsal sürdürülebilirlik performans değerlendirmesi: BIST sürdürülebilirlik endeksinde bir araştırma. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 95-106.
- Altıntaş, F. (2022). G20 ülkelerinin yetenek rekabetçiliği performanslarının analizi: CRITIC tabanlı COCOSO yöntemi ile bir uygulama. *Academic Review of Humanities and Social Sciences*, 5(1), 1-23. doi:10.54186/arhuss.1071592
- Ayçin, E. (2019). *Çok kriterli karar verme: bilgisayar uygulamalı çözümler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Aytekin, S., & Erol, A. (2018). Finansal performans kurumsal sürdürülebilirlik performansının temel belirleyicisi midir? BIST sürdürülebilirlik endeksinde ARAS yöntemi ile bir uygulama. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi* (17. ÜİK Özel Sayısı), 869-886.
- Binboğa, G., & Özdil, T. (2021). Sürdürülebilirliğin işletme performansına etkisinin çok kriterli karar verme teknikleriyle incelenmesi. *International Review of Economics and Management*, 9(2), 182-199. doi:<http://dx.doi.org/10.18825/iremjournal.1003203>
- BIST (2024). *BIST sürdürülebilirlik endeksleri*. Borsa İstanbul: <https://www.borsaistanbul.com/tr/sayfa/165/bist-surdurulebilirlik-endeksleri> adresinden alındı. Erişim Tarihi: 12.05.2024
- Cunha, F., & Samanez, C. (2013). Performance analysis of sustainable investments in the Brazilian stock market: a study about the corporate sustainability index (ISE). *Journal of Business Ethics*, 117(1), 19-36.
- Çıtak, L., & Ersoy, E. (2016). Firmaların BIST sürdürülebilirlik endeksinde alınmasına yatırımcı tepkisi: olay çalışması ve ortalama testleri ile bir analiz. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 8(1), 43-57.
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G., & Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: the CRITIC method. *Computers & Operations Research*, 22, 763-770. doi:[http://dx.doi.org/10.1016/0305-0548\(94\)00059-H](http://dx.doi.org/10.1016/0305-0548(94)00059-H)
- Gök, İ., & Özdemir, O. (2017). The performance characteristic of Borsa İstanbul Sustainability Index. *Sosyoekonomi*, 25(34), s. 87-105. doi:<https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.290838>

- Jha, M. K., & Rangarajan, K. (2020). Analysis of corporate sustainability performance and corporate financial performance causal linkage in the Indian context. *Asian Journal of Sustainability and Social Responsibility*, 5(10), 1-10.
- Kara, M., & Şeyranlıoğlu, O. (2023). ENTROPİ ve gri ilişkisel analiz (GİA) yöntemleriyle BİST sürdürülebilirlik 25 endeksindeki şirketlerin likidite düzeylerinin karşılaştırılması. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 647-667. doi:<https://doi.org/10.36362/gumus.1251344>
- Keshavarz Ghorabae, M., Zavadskas, E., Olfat, L., & Turskis, Z. (2015). Multi-criteria inventory classification using a new method of evaluation based on distance from average solution (EDAS). *Informatica*, 26(3), 435-451.
- Kıracı, K., & Bakır, M. (2019). CRITIC temelli EDAS yöntemi ile havayolu işletmelerinde performans ölçümü uygulaması. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, 157-174.
- Kıracı, K., & Durmuşçeçelebi, C. (2022). Türkiye'de havaalanı performansının CRITIC temelli EDAS yöntemiyle analizi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 837-856. doi:10.18506/anemon.964827
- Özdağoğlu, A., Işıldak, B., & Keleş, M. K. (2022). Havayolu sektörü çalışanları bakış açısından havalimanlarının çok kriterli karar verme yöntemleriyle değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13(33), 34-56. doi:<https://doi.org/10.21076/vizyoner.803632>
- Sürdürülebilir Endeksler (2024). *Custom sustainable indices*. Robeco: <https://www.robeco.com/en-int/themes/indices> adresinden alındı. Erişim Tarihi: 15.04.2024
- Şahin, İ., & Akgün, A. (2016). Analysis of financial efficiency of the companies operating in the BIST sustainability index. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 3(4), 355-369. doi:<https://doi.org/10.17261/pressacademia.2016.349>
- Topal, A. (2021). Çok kriterli karar verme analizi ile elektrik üretim şirketlerinin finansal performans analizi: ENTROPİ tabanlı COCOSO yöntemi. *BMIJ*, 9(2), 532-546.
- Yazdani, M., Zarate, P., Zavadskas, E. K., & Turskis, Z. (2019). A combined compromise solution (CoCoSo) method for multi-criteria decision-making problems. *Management Decision*, 57(9), 2501-2519.

Research Article / Araştırma Makalesi

AI ART IN MOBILE: TOPIC MODELING OF USER REVIEWS FOR GENERATIVE AI APPLICATIONS

Fatih PINARBAŞI¹ 

ABSTRACT

The generative AI concept, which enables users to create text, image, and video content through prompts, is revolutionizing the content side and AI applications in marketing. Despite the increasing popularity of generative AI applications, the market perception regarding generative AI remains underexplored. This study aims to explore the generative AI market perception through the context of mobile applications with the help of user reviews. The study follows a structured approach including identifying the generative AI mobile applications, assessing the context through rating scores and install amounts of mobile applications, and using a topic modeling approach (BerTopic) for online reviews to identify the topics included in the conversation. 8159 user reviews from 22 mobile applications are used as sample of the study and the average rating score for the sample found as 4,06 which signals a positive perception of market. The study concludes top ten topics as; "Dissatisfaction About Amount of Advertisements in app", "NSFW Content and Moderation", "Praise of Application", "Functionality Problems & Crashes", "Payment Necessity and Trial Problems", "In-App Purchase Restoration Problems", "Specific Feature in App", "Chat Function", "Credit System" and "Excess of Ads". The study reveals the main issues of Ai Art mobile applications for marketing decision-making processes.

Keywords: AI Art, Generative AI, Artificial Intelligence, Mobile Applications, User Reviews

JEL Classification Codes: M30, M31

MOBİLDE YAPAY ZEKÂ SANATI: ÜRETKEN YAPAY ZEKÂ UYGULAMALARI KULLANICI YORUMLARININ KONU MODELLEMESİ

ÖZET

Kullanıcıların istemler aracılığıyla metin, resim ve video içeriği oluşturmasına olanak tanıyan üretken yapay zekâ kavramı, pazarlamada içerik tarafında ve yapay zekâ uygulamalarında devrim yaratmaktadır. Üretken yapay zekâ uygulamalarının artan popüleritesine rağmen, üretken yapay zekâya ilişkin pazar algısı yeterince araştırılmamış durumdadır. Bu çalışma, kullanıcı incelemeleri üzerinden mobil uygulamalar bağlamında üretken yapay zekâ pazarı algısını keşfetmeyi amaçlamaktadır. Çalışma, üretken yapay zekâ mobil uygulamalarının belirlenmesi, mobil uygulamaların derecelendirme puanları ve kurulum miktarları yoluyla bağlamın değerlendirilmesi ve sohbete dahil edilen konuların belirlenmesi amacıyla çevrimiçi incelemeler için bir konu modelleme yaklaşımının (BerTopic) kullanılması dahil olmak üzere yapılandırılmış bir yaklaşımı izlemektedir. Araştırmanın örneklemini olarak 22 mobil uygulamadan 8159 kullanıcı yorumu kullanılmış ve örneklemin ortalama derecelendirme puanı 4,06 olarak bulunmuş ve bu da pazar algısının olumlu olduğuna işaret etmektedir. Çalışmada ilk 10 konu olarak; "Uygulamadaki Reklamların Miktarı, Müstehcen (NSFW) İçerik ve Denetimi, "Uygulamanın Övülmesi", "İşlevsellik sorunları ve Çökmeler", "Ödeme Gerekliliği ve Deneme Sorunları", "Uygulama İçi Satın Alımların Geri Yükleme Sorunları", "Uygulamadaki Belirli Bir Özellik", "Sohbet İşlevi", "Kredi sistemi", "Reklamların Fazlalığı" tespit edilmiştir. Çalışma, yapay zekâ sanatı mobil uygulamalarının pazarlama karar alma süreçlerine yönelik temel konularını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ Sanatı, Üretken Yapay Zekâ, Yapay Zekâ, Mobil Uygulamalar, Kullanıcı Değerlendirmeleri

JEL Sınıflandırması: M30, M31

¹ Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İstanbul, Türkiye. fpinarbasi@medipol.edu.tr

1. Introduction

Artificial intelligence-supported applications have become essential business applications of the last decade. New developments are experienced in productization processes, reflections on consumption patterns, and market reactions. Artificial intelligence, initially used as a tool for decision support processes on issues such as understanding certain data/situations and making models, has progressed towards different areas used to produce content such as text, visuals, and videos. A specific branch of AI technologies called Generative AI enables users to produce text, visuals, and videos through their requests with the help of AI systems. Generative AI refer to AI models class that help user to produce seemingly original outputs such as text, images, music, video and other media types (Ivanov et al., 2024). These new applications have become an important research topic due to their impact on the market and their economic potential.

The potential of generative AI applications in the market can be examined through economic and market perspectives. From economical perspective, Goldman Sachs (2023) research indicates adoption of the tools of tools in natural language processing by companies and society can lead to 7% increase in global GDP and can lift productivity growth by 1.5% over ten year period. This argument impacts society's market and labor side and affects the marketplace in a macro scope. From the market perspective, Bloomberg Intelligence report (Catsaros, 2023) states that generative AI market can grow to \$1.3 trillion over the next ten years. This argument discusses how generative AI applications will be accepted/adopted in various markets/contexts/product groups. This study focuses on the market side of generative AI's potential and aims to examine the phenomenon in its first period/launch stage in the marketplace.

Theoretical side of the study refers to the AI-enabled systems and user interaction. Usage of AI-enabled systems included in the human-computer interaction phenomenon and continuous advances in AI technologies are related to new challenged and opportunities for this phenomenon (Amershi et al., 2019). The usage of products/services, improving the usability and user experience, satisfaction/dissatisfaction enablers are fundamental contexts for consumer research in future. This study answering the call of Oppenlaender (2023)'s future research directions suggestions focuses on the user-AI interaction side in terms of mobile applications context. Evaluation of the AI art mobile application market by the topics/content side refers to the study's aim in terms of the context.

The methodological side of the study refers to online reviews and a topic modeling approach. The study investigates the AI-art phenomenon (creating media content through text-based prompts) using word-of-mouth and user review contexts. AI-art mobile applications on the Google Play store are identified, and user reviews are obtained to examine the market perception regarding AI Applications. Previous studies (Hu et al., 2014; Siering et al., 2018; Li et al., 2019; Ma et al., 2022) utilize online reviews to understand market/consumer, and following the same approach, the study aims to examine the generative AI concept by user reviews. Evaluation of user reviews in the literature employs several methods such as text mining (Cao et al., 2011; Berezina et al., 2016; Lucini et al., 2020), sentiment analysis (Ireland & Liu, 2018; Zhang et al., 2021; Li et al., 2023), semantic network analysis (Oh & Kim, 2020; Oh et al., 2023) and topic modelling (Guo et al., 2017; Korfiatis et al., 2019; Guo et al., 2022). This study utilizes the topic modeling approach to asses the textual content as feedback and word-of-mouth mechanisms in the conversation consistent with the research aim. Topics included in conversation are detected and examined in the study to conclude the market implications of the topic. The study starts with literature review sections for generative AI and online review concepts, then includes the methodology and findings, and finalizes with a conclusion and future research directions.

2. Literature Review

2.1. Generative Artificial Intelligence

The initial applications of artificial intelligence in business life were about calculating specific parameters, predicting certain results, and detecting and testing certain causal connections. In recent decades, a new agenda item has emerged for artificial intelligence applications focusing on understanding existing data, detecting patterns, and developing models. Based on existing data sets, studies have been carried out in various fields to produce data that are similar or close to the existing data set, and today, this subject is studied as generative AI. The technical side of generative AI for image generation includes two main routes: generation of new data and implementation to the image environment. The first part is related to generative adversarial nets (GAN) which includes two models; one for generative model that produces the fake data, while second model (discriminative) tried to detect the fake/real (Goodfellow et al., 2014). Second part refers to evaluation the images and Contrastive Language Image Pre-training (CLIP) as a visual model which has ability to optical character recognition, geo-localization and action recognition (Radford et al., 2021) was introduced for the visual side. In recent years, optimization of text-to-image generation has been test through zero-shot generation study of Ramesh et al. (2021) which is one of the significant concept for today's market.

For the conceptual side, Feuerriegel et al. (2024) define generative ai as “*to computational techniques that are capable of generating seemingly new, meaningful content such as text, images, or audio from training data.*”. Generative AI relies on the massive amount of data and can generate output based on the user input (Sætra, 2023). In generative models, the produced data resemble the training data which is the opposite of classification algorithms that aims differentiation (Ali et al., 2021). Generative models also differs from discriminative models, as the discriminative models can detect/identify an object in an image, generative models can generate new images for the object (Pataranutaporn et al., 2021). For example, the user can write text content called “prompt” as “a landscape of Paris on a sunny day” to a Generative AI interface, and an image can be produced consistent with that prompt.

Produced content can refer to audio, video, code, image, text and simulations in generative AI (McKinsey & Company, 2023). The generation of individual content type refers to specific names such as text-to-image, text-to-video and so on. For example, text-to-image expression is called as “ai art” (Oppenlaender, 2023) refers to producing image output prompted by user input. For a broader perspective, AI art is defined in this study as leveraging of artificial intelligence-supported systems/software for generating outputs in the forms of entities, artistic styles and emotional expressions.

Text-to-image generation side of generative AI can be examined in dual perspectives which covers the creator side and customer/market side. For the creator side, Ko et al. (2023) examine large-scale text-to-image generation models in visual artists context and concludes the various usage of these models such as automation of the creation process, contribute to ideation, facilitating/mediating the communication. For the customer/market side, one of the significant ideas in generative AI is the open ecosystem that enables users around the world to contribute to generation and improvement of the models. In addition to giant actors in marketplace like OpenAI and Google, free models like Stable Diffusion (Stability AI, 2024) are also provided to online users. Basemodel of stable diffusion can be extended to custom models trained on custom datasets which makes a creative ecosystem in the world. Civitai platform (Civitai, 2024) hosts the customized image models for the users and users can download the models, share the prompts with community and showcase their produced images with others. Following the nature of open-ecosystem, there are many applications of generative AI in the marketplace which enables users to produce images.

Generative AI is important for marketing and business research because of the scope and speed of technological developments, the diversity of applications, and the economic potential. It would be helpful to learn how generative AI applications produced for end consumers are received by consumers, the identification of facilitating/complex factors regarding adoption, and the general attitude of the market. Based on this, this study aims to make inferences about the market through the context of online review, and the subject of online review is included in the next section.

2.2. Online Reviews and eWOM

A classic definition of word of mouth (WOM) by (Westbrook, 1987) is “*informal communications directed at other consumers about the ownership, usage, or characteristics of particular goods and services and/or their sellers.*”. The social nature of humanity amplifies the word of mouth concept in marketing topics and it is more effective than the commercial messages. Main idea of effectiveness of WOM concept relies on the reality that sources are independent from the commercial influence (Litvin et al., 2008), as the communication is passed through “unbiased filter of -people like me-” (Allsop et al., 2007). In initial period word of mouth concept is limited by the social circle of people, however, popularity of social media platforms and internet leads to extension of communication reach in word of mouth concept. Users can share their experiences online to thousands of other people living around the world even they do not know anything about them. WOM concept is extended to electronic WOM concept in the last decades as Hennig-Thurau et al. (2014) include “*...made available to a multitude of people and institutions via the Internet.*” extension in their eWOM definition in the study. They also include “potential, actual of former customers” section in the definition which emphasizes the large scope of the eWOM concept. The potential side of eWOM definition relies on the reality that people are examining the other’s opinions about the products/services before they purchase the product/service.

eWOM concept has a dual nature consisting of customer side and business side. The customer side of eWOM concept simply relies on the reality that consumers rely more on online discussions (or opinion of others) than the marketer-generated information (Bickart & Schindler, 2001). When the users are searching for any product/service information on web, they usually have access to dozens of other consumers’ product reviews (Mudambi & Schuff, 2010). Online consumer reviews can be utilized as the sales assistant or marketing-mix element (Chen & Xie, 2008), they have two roles informants and recommenders roles (Park et al., 2007). On the other hand, business decision-making side of eWOM and online reviews mostly relies on understanding the marketplace, relationship and reactions. Since the online feedback mechanisms intensify the interdependencies between different actors in market (Dellarocas, 2003) and sensemaking of opinions and attitudes into actionable

decision-point sources can be helpful to companies in terms of launching new products or redesigning products and services (Barbosa et al., 2015), market structure / competitive landscape / features of company's and competitors' products (Netzer et al., 2012). Therefore, brands have a wide variety of online information sources to evaluate the marketplace, which requires the assessment of various general and niche data sources/platforms in the market. Combining dual sides, marketing decision-makers can use eWOM to understand customer communication regarding experience, recommendations, and so on. Therefore, they can direct their decisions to the feedback of the marketplace.

Employing online reviews content for understanding the market is utilized in several contexts including hospitality (Neirotti et al., 2016), airline (Stamolampros et al., 2019), sharing economy (Xu, 2020), e-commerce (Duan et al., 2022) in the literature. This study focuses on generative AI concept in mobile application context and the next section includes the methodological approach employed in the study.

3. Methodology

3.1. Research Approach and Data Collection

The study employs a three-stage approach for the methodology part. In the first part, relevant mobile applications for the study sample are defined by obtaining the list from the mobile application store. The code snippet below is employed to detect the AI art mobile applications in the Google Play Store. Search is the function's name for searching applications in the store, the lang parameter is used for English language applications, and the country parameter is used for selecting the applications in the United States store. Finally, the n_hits parameter is used as the default value for the number of applications.

```
resultai = search("AI art", lang = "en", country = "us", n_hits = 30)
```

This code query retrieves 24 mobile applications, and two of the applications are excluded from the sample since they are either only photo editor or do not have an AI focus. The remaining 22 mobile application names and categories are included in Table 1.

Table 1: Mobile Applications Sample in the Study

Application Name	App Category	Application Name	App Category
PixAI:AI Anime Art Generator	<i>Art & Design</i>	CreArt - AI Art Generator	<i>Art & Design</i>
WOMBO Dream - AI Art Generator	<i>Art & Design</i>	Illusion AI	<i>Art & Design</i>
Wonder - AI Art Generator	<i>Art & Design</i>	Remix: AI Image Creator	<i>Art & Design</i>
AI Mirror: AI Art Photo Editor	<i>Photography</i>	ARTA: AI Art & Photo Generator	<i>Art & Design</i>
Spellai - AI Art Maker	<i>Art & Design</i>	Dreamerland - AI Art Generator	<i>Art & Design</i>
starryai - AI Art Generator	<i>Art & Design</i>	monAI - AI Art Generator	<i>Art & Design</i>
AI Art Generator	<i>Art & Design</i>	Anime AI Art - Otaiku	<i>Art & Design</i>
GenZArt: Fast AI Art Generator	<i>Art & Design</i>	Yodayo	<i>Art & Design</i>
Gencraft - AI Art Generator	<i>Art & Design</i>	AI Art Image Generator – GoArt	<i>Photography</i>
ImagineArt : AI Art Generator	<i>Art & Design</i>	Lensa: photo editor & AI art	<i>Photography</i>
Photoleap: Photo Editor/AI Art	<i>Art & Design</i>	AI Picasso - Dream Art Studio	<i>Art & Design</i>

The second part focuses on the overall statistics of sample applications to evaluate the attitude of market to context. It includes descriptive stats to understand the overview of the AI art mobile applications and contains information such as mobile category application distribution, rating score distribution, rating scores by app categories, install amount distribution, install amount by categories. Finally the last part employs topic modelling methodology to examine the conversation in detailed level.

The data collection stage include the retrieving of data using Python (Van Rossum & Drake, 1995) programming language to get the data and using “Google-Play-Scraper” (Jo, 2019) python code package to retrieve

the user reviews from Google Play Store. The data collection takes place on 15th April 2024 and, total 8159 reviews of 22 applications are obtained for the study.

3.2. Methodology

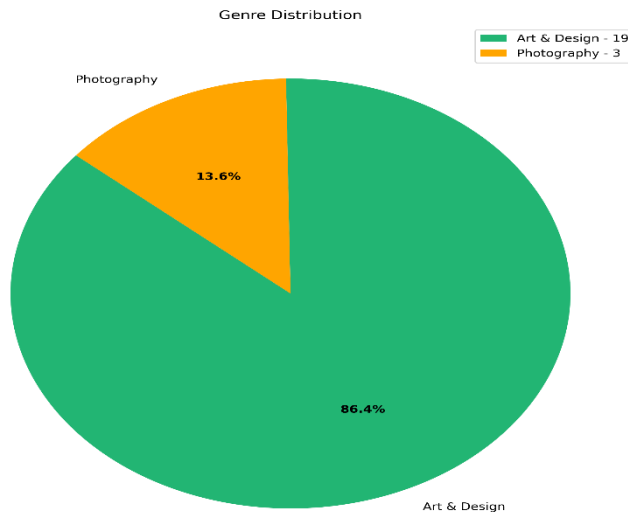
There are three basic data types in user reviews of applications on the Google Play Store: textual data, rating score, and helpful score. The rating scores are used in the descriptive analysis part of this study, and the text part is used for the topic modeling part. Wide range of content in online reviews includes rating scores as numeric data, text messages in raw text data, photos or videos as the attachment to review content. The variety leads to evaluation of individual data types by consistent methodological approaches such as regression/correlations for numeric data, text mining/sentiment analysis/topic modelling for raw text data, computer vision methodologies for image and video data.

In general level, text mining can function as alternative analysis to human analysis for the text data, as it reduces human labor use for the tasks like classification and identification of key words in online reviews (Zhao, 2021). Specifically, topic modelling as text-type data methodology is a type of statistical modeling to detect topics included in the collection of documents and it is a unsupervised machine learning technique as the topics are not pre-defined (Meddeb & Romdhane, 2022). Documents are examined as a collection of topics and topics are examined as a probability distribution of words in this approach (Rani & Kumar, 2021). Traditional topic modelling approaches employs latent dirichlet allocation (LDA) topic modelling, however, in recent years transformers-models for language studies are becoming popular in the literature (Araci, 2019; Ray et al., 2021; Patel et al., 2023). This study employs a transformers-model developed for topic modelling specifically titled as BerTopic (Grootendorst, 2022) for detecting the topics included in the conversation.

4. Results

22 mobile applications in the study have to main categories; 19 for arts & design, 3 for photography categories. Figure 1 presents the distribution of the categories as 86.4% for arts & design and 13.6% for the photography category. This finding indicates that mobile apps developer embed the generative AI mostly on art & design applications which enables users to generate images, while the minority of the apps belong to photography category where the applications combines the AI art with photography features in the apps.

Figure 1: Distribution of Categories for AI Art Mobile Apps



Following the category distribution, rating score averages for each application in the sample are evaluated to conclude an overview of marketplace reactions to AI art applications. The mean rating score for all sample is 4.06 which reveals the positive evaluations regarding the AI art apps in the marketplace. PixAI: Anime Art Generator, CreArt : AI Art Generator and Photoleap: Photo Editor / AI art are the top rated mobile apps in the sample, while Anime AI Art - Otaiku, Remix: AI Image Creator and Wonder - AI Art Generator are the apps with lowest rating scores.

Figure 2: Rating Score Distribution of AI Art Mobile Apps

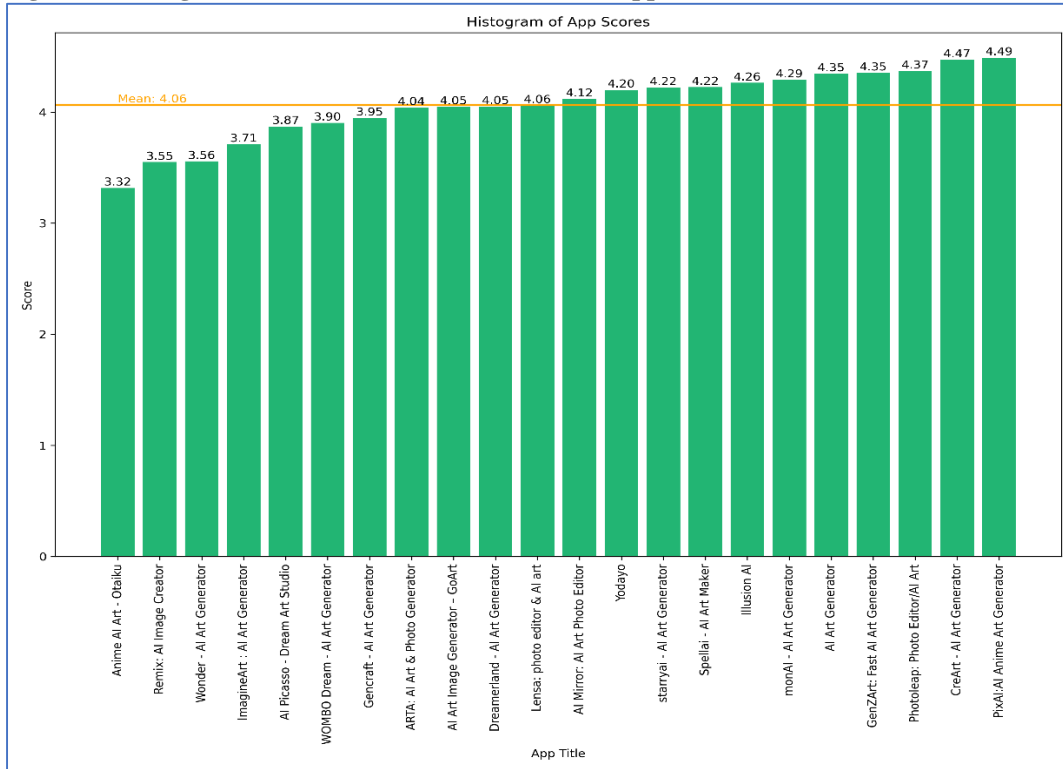
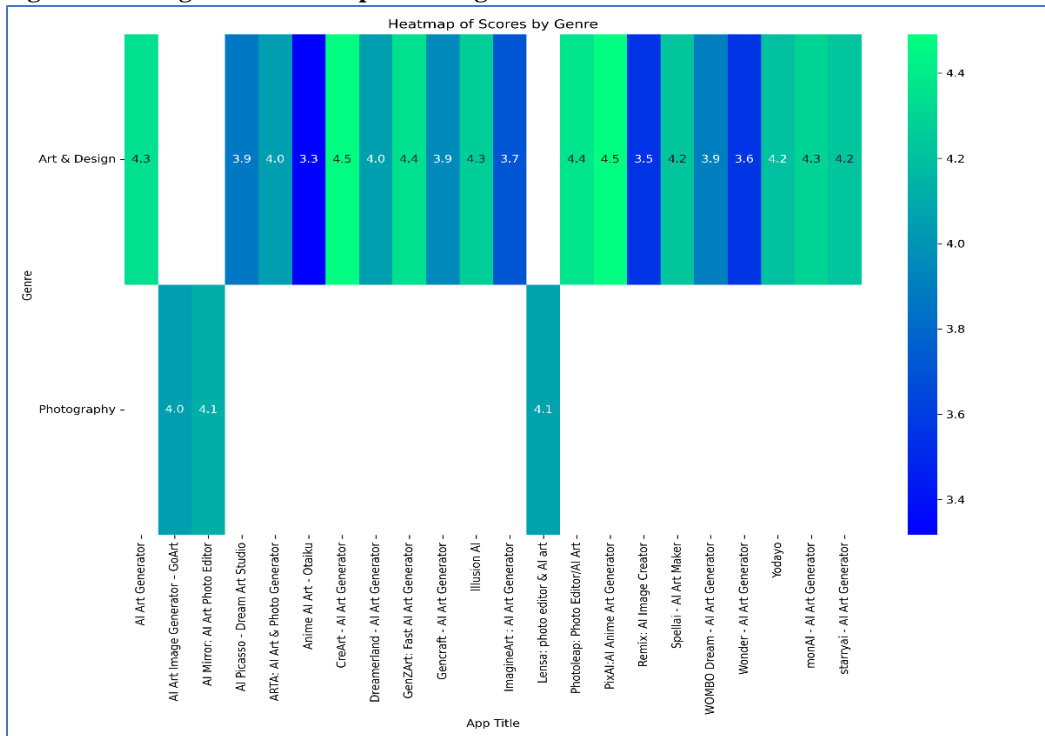


Figure 3 combines the perspectives of previous figures with a heatmap figure of rating scores by genre information. It indicates that photography category applications tend to be higher/equal to mean rating score of sample, while the arts & design category has volatility among the applications. It can be concluded that the more detailed evaluation of users' feedback in this volatility may be helpful to understanding of the consumers.

Figure 3: Rating Score Heatmap for Categories



The install / download numbers are indicators of popularity in the mobile apps market and Google Play Store classifies the application install amounts into groups like 50.000+, 100.000+, 500.000+, 1.000.000+,

5.000.000+, 10.000.000+. Figure 4 highlights that majority of AI art mobile apps have been installed less than 5.000.000+ times which indicates the relatively early stage of adoption for this category. Only six of twenty two applications have more than 5.000.000+ install amounts which also indicates the potential of the AI art mobile apps.

Figure 4: Install Amount Distribution

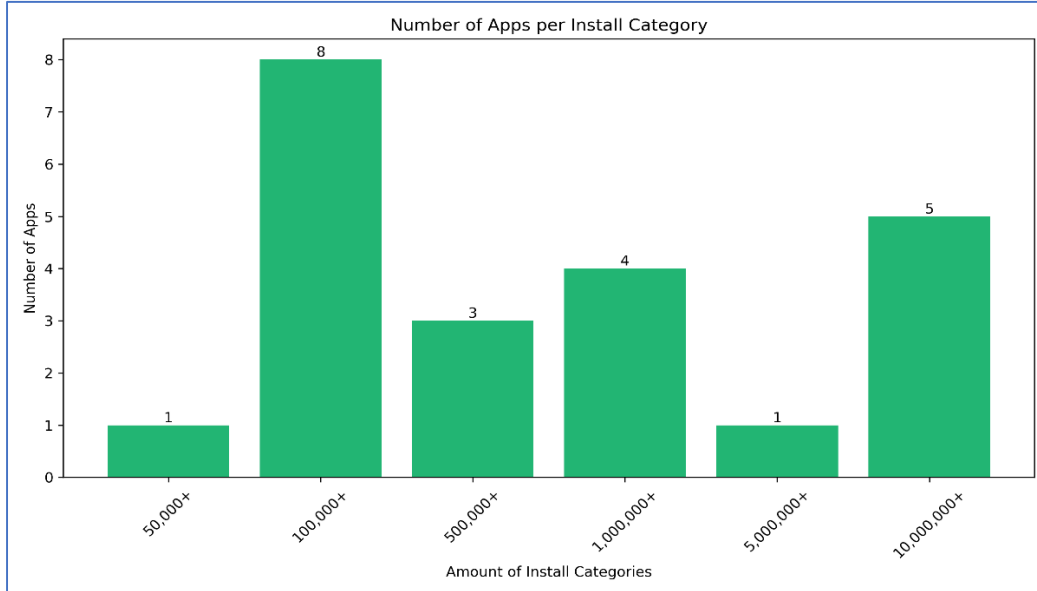
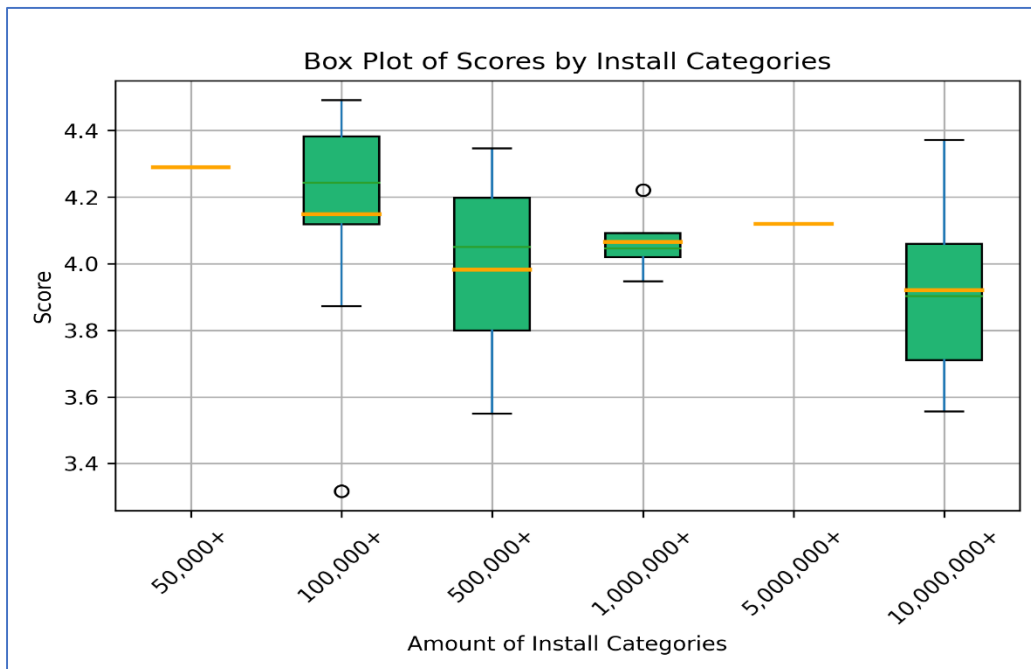


Figure 5 extends the Figure 4's explanation to a detailed level of average rating scores for each install amount levels. It shows that most popular AI art apps have mean rating scores below 4.0, while the mobile apps with 50.000+, 100.000+, 1.000.000+ and 5.000.000+ install amounts have more than 4.0 mean rating scores. The evolution of install amount with rating scores can be helpful for better understanding the consumer attitudes.

Figure 5: Boxplot for App Scores and Install Amount



The last stage of research approach employs topic modelling methodology and BerTopic (Grootendorst, 2022) model for discovering the topics. The text section of user reviews are used for topic modelling and the study identifies 87 dispersed topics and the top ten topics are concluded in the Table 2. The volume of occurrence of each topic and ten words associated to each topic are presented in Table 2. Following the overall meaning of

associated words, the topics are named. The top topics detected in the study are “dissatisfaction about amount of advertisements in app” (522), “NSFW content and moderation” (313), “praise of application” (196), “functionality problems & crashes” (169), “payment necessity and trial problems” (157), “in-app purchase restoration problems” (139), “specific feature in app” (137), “chat function” (105), “credit system” (103)” and “excess of ads” (103).

The first part of topic modelling presents the topics structure overall, however, evaluation of each topic with representative reviews highlights better insights about the consumer feedback. Table 3 clarifies the topics included in conversation with the representative reviews.

Table 2: Topic Modelling Results

Topic Name	N	Words
Dissatisfaction about amount of advertisements in app	532	ads ad watch you to the an it app but
NSFW content and moderation	313	nsfw words conten inappr censor ship now word the that app
Praise of Application	196	app love easy very this great good nice aweso me amazing
Functionality Problems & Crashes	169	app it crashe s this and update work crash ing is the
Payment Necessity and Trial Problems	157	pay free you photos trial to then pictu res image s for
In-App Purchase Restoration Problems	139	restor e lifetim e phone new button suppor t purchas e my paid account
Specific Feature in App	137	avatar avatars magic paid photos the for me subscrip tion money
Chat Function	105	chat tavern bot bots beans ai chatting chats the characte r
Credit System	103	credits credit daily free to but day had get only
Excess of Ads	103	ads ai ad watch art the an to you and

Table 3: Representative Reviews for Topics

Topic	Review
Dissatisfaction about amount of advertisements in app	“This app is terrible. They make you watch a 30-second ad before you can create something & it’s so buggy that after you’ve sat through it, you click the X to close the ad & it either takes you to the ad’s link or goes back to the creation page & makes you watch another ad, then another, then another, etc. Sometimes it works & you get to actually create something, but more often than not, it just puts you in an endless loop of advertising. Bleh... uninstalling it now.”
NSFW content and moderation	“I was liking the original and had promise for pro but you have a NSFW slider now that means nothing if every time you try and make something NSFW it just gets labeled as inappropriate and you aren’t allowed to use any words that would make it NSFW like you used to”
Praise of Application	“Very nice app love it, and easy to use”

Table 3 continued

Functionality Problems & Crashes	“At first this app was working great, but after a while I kept experiencing problem after problem. Every time I tried to use it, the ads would often kick me out of the app and I would have to start over again. Other times it would freeze and I would have to restart my phone. I tried my other apps and they work just fine so I know it’s this app. I’m tired of it. This is not worth the download if all it does is prevent you from using it in the first place.”
Payment Necessity and Trial Problems	“Got the free trial and the magic photos thing. Paid for the photos, but the app glitched and didn’t give me the photos and doesn’t show the free trial even though the money has been taken out of my account. I have a Google Play receipt for it too. My account is connected to my Gmail also and it doesn’t show that I have the free trial in the app, even though Google Play says I do. Very frustrating. Definitely would like my money back!”
In-App Purchase Restoration Problems	“ZERO STARS I upgraded my phone and tried to restore my lifetime purchase on my new phone and it didn’t work. I tried emailing them to restore my purchase or give my money back and I get an automated email walking me through the restore process that doesn’t work... EVERY TIME I try to email them. There’s no one to contact and I lost my purchase of this app. RIP OFF! DO NOT DOWNLOAD!”
Specific Feature in App	“You are required to sign up for a subscription plan that limits you to 3 photo "upgrades" per day but you have to pay extra (\$7.99+) for the Magic Avatars, which is what I wanted to use the app for. I imported my photos and paid as prompted for the Avatar feature, after which it said it was applying or processing the effects, only to take me me right back to the pay screen with an error. Of course, I was charged for it but I have nothing to show for my purchase (2x), and keep getting errors.”
Chat Function	“The art is amazing, the chat bot is also amazing. I get so many good images with good quality. The responses of the chat bots are also perfect. I just would like to see the character settings of other chat bots, or else This app is absolute best ai generator and chatting app.”
Credit System	“They used to give you 5 free daily (per 24 hrs) credits to make creations with options to earn more credits in various ways. You can watch a few seconds of an ad to get 2 credits, but there not much you can do with that. And now, for whatever reason, it says to come back at 5 a.m. to get my 5 credits. I haven’t used the app in weeks, so the credits should have been reset to whenever i open the app. They want a minimum of \$11 to get the minimum credit offering. Terrible, imo.”
Excess of Ads	“Ad after ad after ad, I tried to create my first Ai art and I had to watch two ads and then when I finally saw it I wanted to recreate it and again another ad, this is very frustrating as it takes away from the app, all these ads will become more frequent and irritating just so you buy the subscription which is not right, it shouldn’t bully you with ads to buy something.”

First topic -Dissatisfaction about amount of advertisements in app- has significant number of occurrence in the reviews (N=532) and common terms such as “ads”, “ad”, “watch” represents the frustration about the frequency apps which leads to a conclusion of negative impact to user experience for AI art app category. The second topic -NSFW content and moderation- has 313 occurrence and common some common terms such as “NSFW”, “inappropriate” and “censorship” are signaling this topic and user reactions. Despite the criticism in the top topic, the third topic -Praise of application- indicates the positivity of user reviews in AI art apps. Common terms such as “love”, “easy”, “awesome” represents the positivity of market towards the AI art applications.

Following the most occurred topics examination, the content scope of the topics can be examined through specific/generic perspective. Topics like “Functionality Problems & Crashes”, “Praise of Application” and “Excess of Ads” have the commonality with the other types of mobile applications in the literature, since these topics are common themes for majority of mobile app categories. On the other hand, specific themes can be associated with the AI art mobile applications. For example, one user indicates in “Specific Feature” category as “*you are required to sign up for a subscription plan that limits you to 3 photo "upgrades" per day but you have to pay extra (\$7.99+) for the Magic Avatars, which is what I wanted to use the app for. I imported my photos and paid as prompted for the Avatar feature...*”. In another category -credit system-, user talks about credit systems included in AI art mobile apps as “*They used to give you 5 free daily (per 24 hrs) credits to make creations with options to earn more credits in various ways. You can watch a few seconds of an ad to get 2 credits, but there not much you can do with that...*”.

5. Conclusion

The study sets out to examine AI art mobile applications as a novel context in mobile application area and the aim of the study is evaluating the user reviews and the topics included in conversation. 8159 user reviews from 22 mobile applications are examined with topic modelling approach in the study and top ten topics are presented in the study.

In the first part of the results which uses descriptive findings, the overall aspect of market through rating scores are examined. It is concluded that AI art mobile applications are perceived positively (by rating scores) and the category has potential for the future (by install amounts). The second part of the study employs topic modelling to understand the user reviews by text content. The concluded topics are “Dissatisfaction About Amount of Advertisements in app”, “NSFW Content and Moderation”, “Praise of Application”, “Functionality Problems & Crashes”, “Payment Necessity and Trial Problems”, “In-App Purchase Restoration Problems”, “Specific Feature in App”, “Chat Function”, “Credit System” and “Excess of Ads”.

The concluded topics signals the polarities as positive and negativity sides. For the positive side, “Praise of Application” is the most significant topic found in the study. For the negative side, “Dissatisfaction about amount of advertisements in app”, “Functionality Problems & Crashes”, “Payment Necessity and Trial Problems”, “In-App Purchase Restoration Problems” are the topics concluded in the study. In addition to polarity side of topics, the content side of topics are also helpful. The finding of this part has common results with the literature as the topics of “Functionality Problems & Crashes”, “Praise of Application” and “Excess of Ads” are already concluded in other studies. However, this study contributes to theory of AI art by presenting the specific topics like “Credit System”, “Payment Necessity and Trial Problems”, “NSFW content and moderation”.

For the practical side of the study results, the main idea of evaluating the market with the study’s perspective is examining the overall situation of market. In addition, evaluation of specific topics and expressed ideas/opinions in those topics can be used for competitive decision-making, since it can signal the strengths and weaknesses of AI art mobile applications. They can be either used for detecting the pro’s and con’s of company’s mobile applications or discovering the complaints regarding the competitor’s mobile applications. For the future of practical side of generative AI, the concept poses significant potential for companies in various industries. For example, Goldman Sachs (2023) research estimates that generative AI software market may have \$150 billion total addressable market. Developing generative AI-enabled products for final users require understanding the marketplace and product development, therefore it is critical to understand the examine the concept by several aspects such as economical value, design principles (Weisz et al., 2023) and so on. Future studies in generative AI area can utilize market-based, product-based and consumer-based perspectives.

For the theoretical side of generative AI; extension of the study sample into other markets such as Europe, Asia and other countries can be helpful for contextual richness in literature. As the different markets contain various languages, cultural effects and differences regarding languages can signal potential research directions. For the methodological side for the future studies, additional methodologies such as sentiment analysis can be helpful to better understanding the market feedback. Sentiment analysis including several emotion categories can enrich the polarity-based approaches which employs positive-negative-neutral polarities and examination of specific emotion categories in AI art mobile app reviews can be helpful.

Contribution Rate Declaration

The author’s contribution rate is 100%.

References

- Ali, S., DiPaola, D., Lee, I., Sindato, V., Kim, G., Blumofe, R., & Breazeal, C. (2021). Children as creators, thinkers and citizens in an AI-driven future. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 2, 1-11.
- Allsop, D. T., Bassett, B. R., & Hoskins, J. A. (2007). Word-of-mouth research: Principles and applications. *Journal of Advertising Research*, 47(4), 398-411.
- Amershi, S., Weld, D., Vorvoreanu, M., Fournery, A., Nushi, B., Collisson, P., Suh, J., Iqbal, S., Bennett, P.N., Inkpen, K.M., Teevan, J., Kikin-Gil, R., & Horvitz, E. (2019). Guidelines for human-AI interaction. In *Proceedings of The 2019 Chi Conference on Human Factors in Computing Systems*, (1-13), Scotland.
- Araci, D. (2019). Finbert: Financial sentiment analysis with pre-trained language models. arXiv preprint arXiv:1908.10063.
- Barbosa, R. R. L., Sánchez-Alonso, S., & Sicilia-Urban, M. A. (2015). Evaluating hotels rating prediction based on sentiment analysis services. *Aslib Journal of Information Management*, 67(4), 392-407.
- Berezina, K., Bilgihan, A., Cobanoglu, C., & Okumus, F. (2016). Understanding satisfied and dissatisfied hotel customers: Text mining of online hotel reviews. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 25(1), 1-24.
- Bickart, B., & Schindler, R. M. (2001). Internet forums as influential sources of consumer information. *Journal of Interactive Marketing*, 15(3), 31-40.

- Cao, Q., Duan, W., & Gan, Q. (2011). Exploring determinants of voting for the “helpfulness” of online user reviews: A text mining approach. *Decision Support Systems*, 50(2), 511-521.
- Catsaros, O. (2023). *Generative AI to Become a \$1.3 Trillion Market by 2032, Research Finds*. Retrieved from <https://www.bloomberg.com/company/press/generative-ai-to-become-a-1-3-trillion-market-by-2032-research-finds/> Accessed 15.05.2024.
- Chen, Y., & Xie, J. (2008). Online consumer review: Word-of-mouth as a new element of marketing communication mix. *Management Science*, 54(3), 477-491.
- Civitai. (2024). *Civitai: The Home of Open-Source Generative AI*. Retrieved from <https://civitai.com/> Accessed 16.05.2024.
- Dellarocas, C. (2003). The digitization of word of mouth: Promise and challenges of online feedback mechanisms. *Management Science*, 49(10), 1407-1424.
- Duan, Y., Liu, T., & Mao, Z. (2022). How online reviews and coupons affect sales and pricing: An empirical study based on e-commerce platform. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 65, 1-15.
- Feuerriegel, S., Hartmann, J., Janiesch, C., & Zschech, P. (2024). Generative ai. *Business & Information Systems Engineering*, 66(1), 111-126.
- Goldman Sachs. (2023). *Generative AI could raise global GDP by 7%*. Retrieved from <https://www.goldmansachs.com/intelligence/pages/generative-ai-could-raise-global-gdp-by-7-percent.html>. Accessed 17.05.2024.
- Goodfellow, I., Pouget-Abadie, J., Mirza, M., Xu, B., Warde-Farley, D., Ozair, S., Courville, A., & Bengio, Y. (2014). Generative adversarial nets. In *Advances in Neural Information Processing Systems*, 27.
- Grootendorst, M. (2022). BERTopic: Neural topic modeling with a class-based TF-IDF procedure. arXiv preprint arXiv:2203.05794.
- Guo, Y., Barnes, S. J., & Jia, Q. (2017). Mining meaning from online ratings and reviews: Tourist satisfaction analysis using latent dirichlet allocation. *Tourism Management*, 59, 467-483.
- Guo, Y., Wang, F., Xing, C., & Lu, X. (2022). Mining multi-brand characteristics from online reviews for competitive analysis: A brand joint model using latent Dirichlet allocation. *Electronic Commerce Research and Applications*, 53, 1-11.
- Hennig-Thurau, T., Gwinner, K. P., Walsh, G., & Gremler, D. D. (2004). Electronic word-of-mouth via consumer-opinion platforms: What motivates consumers to articulate themselves on the internet? *Journal of Interactive Marketing*, 18(1), 38-52.
- Hu, N., Koh, N. S., & Reddy, S. K. (2014). Ratings lead you to the product, reviews help you clinch it? The mediating role of online review sentiments on product sales. *Decision Support Systems*, 57, 42-53.
- Ireland, R., & Liu, A. (2018). Application of data analytics for product design: Sentiment analysis of online product reviews. *CIRP Journal of Manufacturing Science and Technology*, 23, 128-144.
- Ivanov, S., Soliman, M., Tuomi, A., Alkathiri, N. A., & Al-Alawi, A. N. (2024). Drivers of generative AI adoption in higher education through the lens of the Theory of Planned Behaviour. *Technology in Society*, 77, 1-14.
- Jo, M. (2019). *Google-Play-Scraper*. Retrieved from <https://github.com/JoMingyu/google-play-scraper>. Accessed 16.05.2024.
- Ko, H. K., Park, G., Jeon, H., Jo, J., Kim, J., & Seo, J. (2023, March). Large-scale text-to-image generation models for visual artists' creative works. In *Proceedings of The 28th International Conference on Intelligent User Interfaces*, (919-933), Australia.
- Korfiatis, N., Stamolampros, P., Kourouthanassis, P., & Sagiadinos, V. (2019). Measuring service quality from unstructured data: A topic modeling application on airline passengers' online reviews. *Expert Systems With Applications*, 116, 472-486.
- Li, X., Wu, C., & Mai, F. (2019). The effect of online reviews on product sales: A joint sentiment-topic analysis. *Information & Management*, 56(2), 172-184.
- Li, H., Bruce, X. B., Li, G., & Gao, H. (2023). Restaurant survival prediction using customer-generated content: An aspect-based sentiment analysis of online reviews. *Tourism Management*, 96, 1-16.

- Litvin, S. W., Goldsmith, R. E., & Pan, B. (2008). Electronic word-of-mouth in hospitality and tourism management. *Tourism Management*, 29(3), 458-468.
- Lucini, F. R., Tonetto, L. M., Fogliatto, F. S., & Anzanello, M. J. (2020). Text mining approach to explore dimensions of airline customer satisfaction using online customer reviews. *Journal of Air Transport Management*, 83, 1-12.
- Ma, G., Ma, J., Li, H., Wang, Y., Wang, Z., & Zhang, B. (2022). Customer behavior in purchasing energy-saving products: Big data analytics from online reviews of e-commerce. *Energy Policy*, 165, 1-10.
- McKinsey & Company. (2023). *What is generative AI?*. Retrieved from <https://www.mckinsey.com/featured-insights/mckinsey-explainers/what-is-generative-ai>. Accessed 17.05.2024.
- Meddeb, A., & Romdhane, L. B. (2022). Using topic modeling and word embedding for topic extraction in Twitter. *Procedia Computer Science*, 207, 790-799.
- Mudambi, S. M., & Schuff, D. (2010). Research note: What makes a helpful online review? A study of customer reviews on Amazon.com. *MIS Quarterly*, 185-200.
- Neirotti, P., Raguseo, E., & Paolucci, E. (2016). Are customers' reviews creating value in the hospitality industry? Exploring the moderating effects of market positioning. *International Journal of Information Management*, 36(6), 1133-1143.
- Netzer, O., Feldman, R., Goldenberg, J., & Fresko, M. (2012). Mine your own business: Market-structure surveillance through text mining. *Marketing Science*, 31(3), 521-543.
- Oh, M. M., & Kim, S. S. (2020). Dimensionality of ethnic food fine dining experience: An application of semantic network analysis. *Tourism Management Perspectives*, 35, 1-13.
- Oh, M., Badu Baiden, F., Kim, S., & Lema, J. (2023). Identification of delighters and frustrators in vegan-friendly restaurant experiences via semantic network analysis: Evidence from online reviews. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 24(2), 260-287.
- Oppenlaender, J. (2023). A taxonomy of prompt modifiers for text-to-image generation. *Behaviour & Information Technology*, 1-14.
- Park, D. H., Lee, J., & Han, I. (2007). The effect of on-line consumer reviews on consumer purchasing intention: The moderating role of involvement. *International Journal of Electronic Commerce*, 11(4), 125-148.
- Pataranutaporn, P., Danry, V., Leong, J., Punpongsanon, P., Novy, D., Maes, P., & Sra, M. (2021). AI-generated characters for supporting personalized learning and well-being. *Nature Machine Intelligence*, 3(12), 1013-1022.
- Patel, A., Oza, P., & Agrawal, S. (2023). Sentiment analysis of customer feedback and reviews for airline services using language representation model. *Procedia Computer Science*, 218, 2459-2467.
- Radford, A., Kim, J. W., Hallacy, C., Ramesh, A., Goh, G., Agarwal, S., Sastry, G., Askell, A., Mishkin, P., Clark, J., Krueger, G., & Sutskever, I. (2021, July). Learning transferable visual models from natural language supervision. In *International Conference On Machine Learning*, (8748-8763).
- Ramesh, A., Pavlov, M., Goh, G., Gray, S., Voss, C., Radford, A., Chen, M., & Sutskever, I. (2021, July). Zero-shot text-to-image generation. In *International Conference on Machine Learning*, (8821-8831).
- Rani, S., & Kumar, M. (2021). Topic modeling and its applications in materials science and engineering. *Materials Today: Proceedings*, 45, 5591-5596.
- Ray, B., Garain, A., & Sarkar, R. (2021). An ensemble-based hotel recommender system using sentiment analysis and aspect categorization of hotel reviews. *Applied Soft Computing*, 98, 1-18.
- Sætra, H. S. (2023). Generative AI: Here to stay, but for good?. *Technology in Society*, 75, 1-5.
- Siering, M., Deokar, A. V., & Janze, C. (2018). Disentangling consumer recommendations: Explaining and predicting airline recommendations based on online reviews. *Decision Support Systems*, 107, 52-63.
- Stability AI. (2024). Retrieved from <https://stability.ai/stable-image>. Accessed 16.05.2024.
- Stamolampros, P., Korfiatis, N., Kourouthanassis, P., & Symitsi, E. (2019). Flying to quality: Cultural influences on online reviews. *Journal of Travel Research*, 58(3), 496-511.
- Van Rossum, G., & Drake, F. L. (1995). Python reference manual. Amsterdam: Open documents library.

- Weisz, J. D., Muller, M., He, J., & Houde, S. (2023). Toward general design principles for generative AI applications. arXiv preprint arXiv:2301.05578.
- Westbrook, R. A. (1987). Product/consumption-based affective responses and postpurchase processes. *Journal of Marketing Research*, 24(3), 258-270.
- Xu, X. (2020). How do consumers in the sharing economy value sharing? Evidence from online reviews. *Decision Support Systems*, 128, 113162.
- Zhang, J., Lu, X., & Liu, D. (2021). Deriving customer preferences for hotels based on aspect-level sentiment analysis of online reviews. *Electronic Commerce Research and Applications*, 49, 101094.
- Zhao, S. (2021). Thumb up or down? A text-mining approach of understanding consumers through reviews. *Decision Sciences*, 52(3), 699-719.

Araştırma Makalesi / Research Article

TÜRKİYE ELEKTRİK-ELEKTRONİK SEKTÖRÜNÜN REKABETÇİLİĞİ VE ÜRÜN HARİTALAMASI YÖNTEMİYLE ANALİZİ

Hamza ÇEŞTEPE¹, Sezin ŞIKLI²

ÖZET

Elektrik-elektronik sektörü günümüzde teknolojik gelişmelerin yoğun olarak yaşandığı, yüksek katma değer yaratan, üretim ve istihdama önemli katkı sağlayan sektörlerden biridir. Elektronik-elektronik sektörü cari dengenin sağlanmasında yüksek teknolojlili ürün ihracatına ağırlık vermesi gereken Türkiye için de önemli bir sektördür. Bu çalışmada, Türkiye elektrik-elektronik sektörünün rekabetçiliği, Balassa ve Vollrath tarafından geliştirilen endeksler kullanılarak 46 alt sektör itibarıyla ortaya konulmuştur. Bunun yanında, Açıklanmış Simetrik Karşılaştırmalı Üstünlükler ve Ticaret Dengesi Endeksi değerleri hesaplanarak sektörün ürün haritalaması yapılmıştır. Endekslerin hesaplanmasında WITS (Dünya Entegre Ticaret Çözümü) veri tabanından elde edilen 2012-2023 dönemi dış ticaret verileri kullanılmıştır. Yapılan hesaplamalar sonucunda, Türkiye'nin beş alt sektörde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip net ihracatçı ve üç alt sektörde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip net ithalatçı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Geriye kalan 38 alt sektörde ise Türkiye, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmayan net ithalatçı konumundadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Elektrik-Elektronik Sektörü, Rekabetçilik, Ürün Haritalaması

JEL Sınıflandırması: F10, F14, L60

THE COMPETITIVENESS OF TÜRKİYE'S ELECTRICAL-ELECTRONICS SECTOR AND ANALYSIS BY PRODUCT MAPPING METHOD

ABSTRACT

The electrical-electronics sector is one of the sectors where technological developments are intensively experienced, creating high added value and contributing significantly to production and employment. The electronics-electronics sector is also an important sector for Türkiye, which needs to emphasize the export of high-tech products in order to maintain the current account balance. In this study, the competitiveness of the Türkiye's electrical-electronics sector is analyzed in terms of 46 sub-sectors using the indices developed by Balassa and Vollrath. In addition, product mapping of the sector is conducted by calculating the values of the Revealed Symmetric Comparative Advantage Index and the Trade Balance Index. Foreign trade data for the 2012-2023 period obtained from the WITS (World Integrated Trade Solution) database were used to calculate the indices. As a result of the calculations, it is concluded that Türkiye is a net exporter with a comparative advantage in five sub-sectors and a net importer with a comparative advantage in three sub-sectors. In the remaining 38 sub-sectors, Türkiye is a net importer with no comparative advantage.

Keywords: Türkiye's Electrical-Electronics Sector, Competitiveness, Product Mapping

JEL Classification Codes: F10, F14, L60

¹ Prof. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF, Zonguldak, Türkiye, hcestepe@beun.edu.tr

² Doktora Öğrencisi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, SBE, Zonguldak, Türkiye, sezin.08.03@gmail.com

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

Technology-based industries play a key role in economic development with their distinctive characteristics. One of these sectors is the electrical-electronics sector, which has a wide range of products and a dynamic structure. In this study, it is aimed to determine the international competitiveness of Türkiye's electrical-electronics sector, which is among the priority sectors in Türkiye recently enacted development plan and has recently developed with domestic dynamics, and to make product mapping. In the literature, the number of academic studies on the Türkiye's electrical-electronics sector is very limited and the number of studies examining the competitiveness of the sector in foreign trade is almost non-existent. Therefore, the main motivation of this study is to fill this gap in the literature and to guide future studies on the sector.

Literature Review

In the literature, most of the studies analyzing international competitiveness at sectoral level have been conducted on the manufacturing industry. In these studies, especially in the domestic literature, textile and apparel, iron-steel, chemical and automotive sectors have been the main focus. The number of studies on the competitiveness of the Türkiye's electrical-electronics sector or the electronics sector is quite low. The most comprehensive study on the competitiveness of the Türkiye's electricity-electronics sector is that of Erdoğan (2014). As a result of the calculations based on the RCA8 index developed by Vollrath, Türkiye's competitiveness in consumer appliances and telecommunication devices was determined to be high. In another empirical study on the electricity-electronics sector, Özdil & Yılmaz (2009), as a result of calculations using 1996 and 1998 input-output tables, it was found that the forward and backward linkage effects of the sector decreased in the said period and consumption and exports became increasingly dependent on imports. In the study conducted by Bulu et al. (2006), primary and secondary data collection techniques were used with Porter's Diamond Model.

Among the studies analyzing the competitiveness of the Türkiye's manufacturing industry in the literature, there are also studies that reveal the competitiveness of the electrical-electronics sector as a sub-sector. As an example of these studies, in the study conducted by Bağcı (2016) and Başkol & Bektaş (2020) on the competitiveness of the technological structure of the Türkiye's manufacturing industry, it was found that only one of the 11 electrical-electronics sub-sectors had competitiveness in the 2000-2018 period.

Methodology

In this study, in order to empirically reveal Türkiye's competitiveness in the electrical-electronics sector, firstly, the Revealed Comparative Advantage (RCA) Index developed by Balassa (1965) is used. In addition, for more detailed analysis, calculations is made with the Revealed Competitive Advantage Index (RC) developed by Vollrath. In addition, the product mapping method is also utilized to analyze the competitiveness of the sector. For the product mapping method, the Revealed Symmetric Comparative Advantage Index (RSCA) and the Trade Balance Index (TBI) are calculated. In line with the evaluation of the results of the calculated indices, explanations on the competitiveness of the sector are provided.

Finally, the product mapping method developed by Widodo is included in the study. Within the framework of the results of RSCA and TBI indices, product mapping of the product groups belonging to the analyzed sector of the relevant country is made and evaluations are made.

This method, which allows us to comment on the foreign trade balance and competitiveness of the relevant country in the relevant sector, divides the RSCA and TBI index values into 4 groups by considering them together (Widodo, 2009: 67):

- 1) Group A: Net exporting sectors with comparative advantage (RSCA>0, TBI>0)
- 2) Group B: Net importing sectors with comparative advantage (RSCA>0, TBI<0)
- 3) Group C: Net exporters with no comparative advantage (RSCA<0, TBI>0)
- 4) Group D: Net importing sectors without comparative advantage (RSCA<0, TBI<0)

In the study, the necessary foreign trade data were taken from the WITS (World Integrated Trade Solution) database. Due to the limitation of full availability of data, the study examined a 12-year period between 2012 and 2023 and used 46 sub-sector data among the 4-digit products numbered 8501-8548 according to the HS product classification.

Results and Conclusions

According to the index results calculated in the study, first of all, it is determined that the index values of 3 sub-sectors is high in all years for RCA. These are sectors 8516, 8528 and 8544. In addition, the average of the RCA index values for the period 2012-2023 is taken, and accordingly, the sub-sectors in the electrical-electronics sector in which Türkiye has comparative advantage, in other words in which Türkiye is in an advantageous position, is determined as sectors coded 8502, 8504, 8511, 8514, 8516, 8528, 8535 and 8544.

According to the results of product mapping, the sub-sectors of the Group A category in which the Türkiye's electricity-electronics sector has comparative advantage ($RSCA > 0$) and is a net exporter ($TBI > 0$) in the relevant sub-sectors are sectors 8503, 8504, 8516, 8528 and 8544. These results suggest that the sub-sectors in which Türkiye has a comparative advantage and is a net exporter in the field of electricity-electronics are medium-tech products rather than high-tech products.

Since Türkiye has a comparative advantage and is a net exporter (Group A) in commodity groups 8503, 8504, 8516, 8528 and 8544, it should continue to maintain its competitive advantage by focusing more on the production of these commodity groups. In this context, firms should allocate more resources to the production of these groups of goods. The state needs to increase incentives in these areas in order to reduce foreign dependency in terms of input, especially in some sub-sectors. In addition, necessary studies should be carried out to develop and implement professional development systems and programs, taking into account the lack of qualified employees in the sector and new technological requirements.

1. Giriş

Ülkeler, ekonomik olarak belirli bir düzeye ulaşma ve birbirlerine üstünlük sağlama çabası içinde olduklarından, rekabet kavramı her geçen gün önemini arttırmaktadır. Rekabet, bir ekonomik yapının diğer ekonomik yapılar karşındaki durumunu açıklamaktadır. Başka bir ifadeyle bu kavram, ekonomilerin birbirlerine karşı rakip olma durumundan bahsetmektedir. Rekabet gücünü ele geçirme, rekabet yaratma, rekabet üstünlüğünü elde etme vb. kavramlar rekabet yapısıyla ilişkili kavramlardır. Günümüzde ekonomiler ve ülkeler rekabet şartlarına göre değerlendirilmektedir. Bu sebeple çok boyutlu ve etkileşim düzeyi yüksek bu kavram, ekonomiler arasındaki farklılıkları ve kıyaslamaları ortaya koymada önemli bir role sahiptir.

Rekabet, dinamik yapıya sahip bir olgudur. Rekabet edebilme gücü, yaşanan küreselleşme hareketleri ve teknolojik ilerlemelerle değişiklik göstermektedir. Eskiden rekabet doğal kaynaklara sahip olma ile açıklanırken, günümüzde üretim teknolojisindeki gelişmeler, firmaların verimlilik kapasiteleri ve piyasalara ulaşabilme gücüyle ilişkilendirilmektedir (Eroğlu & Özdamar, 2006: 99). Değişen koşullara paralel olarak rekabetin inceleme alanı da genişlemiştir. Başta işletmeleri kapsarken, gün geçtikçe ulusal hatta uluslararası karşılaştırmalarda kullanılan bir terim haline gelmiştir. Dolayısıyla, rekabet kavramı mikro temelli bir yapıdan makro temelli bir yapıya evrilmiştir (Bahar & Alp, 2023: 2).

Günümüzde ekonomilerin rekabetçilik kazanabilmeleri ve bunu sürdürebilmeleri ise, teknoloji üretimi ve/veya teknoloji yoğun mallar üretip satmalarından geçmektedir. Farklı açılardan ve farklı şekillerde tanımlanabilen teknolojik gelişmenin en önemli göstergelerinden biri verimliliklerdir. Belirli bir ürünü daha az kaynakla ya da belirli bir kaynakla daha fazla ürün elde edilmesi şeklinde tanımlanabilen verimlilik üretim maliyetlerinin düşmesine, bu da üretimde ve dolayısıyla ihracatta ekonomilerin rekabetçiliğinin artmasına yol açmaktadır. Çünkü bir ülke teknoloji kullanma kapasitesini ne kadar artırır, çıktı üretimini de o kadar artıracak ve aynı düzeyde ihracatını da buna paralel olarak güçlendirip ekonomik kalkınmasını ilerletecektir (Zachariadis, 2003: 568).

Günümüzde ülkelerin dış ticarete rekabet avantajı elde etmelerinde katma değeri yüksek, teknoloji yoğun ürünler ihracat etmeleri büyük önem taşımaktadır. Özellikle, istikrarlı büyümeyi sağlayarak gelişmiş ülkeler düzeyine ulaşabilmeyi hedefleyen geliştirmekte olan ülkelerin, teknoloji yoğun mallar üretip satmaları adeta bir zorunluluktur. Bu bağlamda, teknolojiye dayalı endüstriler ülkelerin hem üretim ve ihracat değerlerini artırarak, hem de ileri ve geri teknolojik bağlantıları yoluyla diğer sektörleri destekleyerek, ekonomik kalkınmada kilit rol üstlenmektedir. Bu sektörlerden biri de geniş bir ürün yelpazesine ve dinamik bir yapıya sahip olan elektrik-elektronik sektördür. Bilgi ve araştırma-geliştirme (Ar-Ge)'ye dayanan, dışsallık yaratan sektörlerin başında gelen bu sektör, yarattığı yüksek katma değer ve istihdamla da ülke ekonomilerine önemli katkılar sağlamaktadır.

Bu çalışmada, yeni yürürlüğe giren On İkinci Kalkınma Planında öncelikli sektörler arasında gösterilen ve son dönemlerde iç dinamiklerle birlikte gelişme kaydeden Türkiye elektrik-elektronik sektörünün uluslararası rekabet gücünün belirlenmesi ve ürün haritalamasının yapılması amaçlanmaktadır. Literatürde Türkiye elektrik-elektronik sektörüyle ilgili akademik çalışmaların sayısı çok sınırlı olduğu gibi, sektörün dış ticarete rekabet gücünü inceleyen çalışmaların sayısı da yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla, literatürdeki bu eksikliğin

giderilmesi ve sektörle ilgili bundan sonra yapılacak çalışmalara ışık tutma hedefi, çalışmanın temel motivasyonunu oluşturmaktadır.

Çalışmada, Türkiye elektrik-elektronik sektörünün uluslararası rekabet gücünün belirlenmesinde, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi (RCA) ve Açıklanmış Rekabet Üstünlüğü Endeksi (RC)'nden yararlanılmıştır. Sektörün alt mal grupları için HS ürün sınıflandırmasına dayalı, 2012-2023 dönemine ait 46 alt sektör verisinin kullanıldığı çalışmada, ürün haritalaması için de Açıklanmış Simetrik Karşılaştırmalı Üstünlükler (RSCA) ve Ticaret Dengesi (TBI) endeksleri hesaplanmıştır.

Çalışma, giriş ve sonuç dışında temel olarak dört bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde elektrik-elektronik sektörünün yapısı ve önemi hakkında bilgi verilmektedir. Ardından, dünyada ve Türkiye'de elektrik-elektronik sektörünün genel görünümü ortaya konulmaktadır. Bir sonraki bölümde, literatür taraması başlığı altında konuyla ilgili daha önce yapılmış çalışmalar hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Çalışmanın son bölümünde ise, veri seti ve yöntem tanıttıldıktan sonra, adı geçen endeksler yoluyla Türkiye elektrik-elektronik sektörünün uluslararası rekabet gücü ampirik olarak analiz edilmekte ve ürün haritalaması yapılmaktadır.

2. Elektrik-Elektronik Sektörünün Yapısı ve Önemi

Teknoloji temelli bir sektör olan elektrik-elektronik sektörünün ürünleri, günlük yaşantımızın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Sektörde üretilen ürünlerin yaklaşık üçte ikisi doğrudan nihai tüketime yöneliktir. Geriye kalan kısım ise yine bu sektör tarafından kullanılmakta veya yeniden değerlendirilmektedir (Bulu vd., 2006: 50). Elektrik-elektronik sektörü aynı zamanda birçok sektörle bağlantılı bir sektördür. Bu bağlantının temelinde, teknolojik değişmelerin beraberinde getirmiş olduğu yeniliklerin payı vardır. Söz konusu yenilikler diğer sektörler için pozitif dışsalıklar yaratmakta, böylece birçok sektörün büyümesi ve gelişimi hız kazanmaktadır (Gedik, 2019: 883).

Elektrik-elektronik sektörü diğer sektörlerle kaynak niteliği taşıdığı ve diğer sektörlerin gelişimine olumlu etkide bulunduğu için, ülke ekonomilerinin büyüme ve kalkınmasına büyük katkılar sağlamaktadır. Diğer sektörler üzerindeki iyileştirici özelliği, elektrik-elektronik sektörüne ilgiyi arttırmıştır (Ural, 2012: 18). Rekabet gücünü yeniden yapılandırmak ve inşa etmek için, elektronik sektörü her ülkenin girişimlerinde kritik öneme sahip hale gelmektedir (Vet, 1993: 9).

Elektrik-elektronik sektörü, gerek ekonomilerin sürdürülebilir iktisadi büyümesinde gerekse araştırma ve geliştirme faaliyetlerine dayalı bilgi temelli sektörlerin gelişiminde önemli bir rol üstlenmektedir. Ayrıca, ekonomilerin endüstriyel rekabetini belirleyebilmektedir. Elektrik-elektronik sektörü, ülkelerde istihdama önemli katkı sağlayan endüstrilerden birisini oluşturmaktadır (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020: 2). Böylelikle elektrik-elektronik sektöründeki ilerlemeler ülkelerin gelişimine yön vermektedir. Ülkelerin üretim ve istihdamında sektörün ağırlığının her geçen gün artması, ekonomilerde sahip olduğu konumu daha önemli hale getirmektedir (Şahin, 2016: 127).

Elektrik-elektronik sektörü dinamik bir yapıya sahip olduğu için kendini hızlı ve sürekli geliştirme özelliğine sahiptir. Teknolojik ilerleme ve değişimler elektrik-elektronik sanayinin yapısını da şekillendirmektedir. Bu değişikliklere uyum gösterme çabası elektrik-elektronik ürün grubundaki ürünleri çeşitlendirmiş olup, aynı zamanda ürünlerin bir önceki halinden gelişmiş bir versiyonunun da ortaya konulmasına yardımcı olmuştur (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020: 6). Bu nedenle, sektörün geniş bir ürün yelpazesi bulunmaktadır. Günlük hayatta sıkça kullanılan elektrikli ürünleri kapsadığı gibi, bu ürünlerin kullanılmasında ve çalıştırılmasında gerekli olan uygun parçaların yanında tel, kablo ve birçok elektrikli parça gruplarını da içermektedir. Bu bağlamda, elektrik üretim setlerinden elektromekanik ev aletlerine, akıllı kartlardan televizyon kameralarına, yarı iletken cihazlardan optik fiber kablolarına kadar birçok ürün, elektrik-elektronik alt sektörlerini oluşturmaktadır (WITS, 2024).

3. Dünyada ve Türkiye'de Elektrik-Elektronik Sektörünün Genel Görünümü

Ülkelerin ekonomik gelişmelerine önemli katkı sağlayan sektörlerin varlığı, onların rekabet güçlerini de arttırmaktadır. Her ülkede buna katkı sağlayan sektörler bulunmaktadır (Ural, 2012: 7). Elektrik-elektronik sektörü bu sektörlerin başında gelmektedir. Dünya ekonomisinde de elektrik-elektronik sektörü gerek üretim gerekse dış ticaret açısından büyük bir paya sahiptir. Dünya elektrik-elektronik sektöründe 2012'den günümüze dış ticaretin gelişimi Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Dünya Elektrik-Elektronik Sektöründe Dış Ticaret

Yıllar	İhracat (Bin \$)	İthalat (Bin \$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
2012	1657999235	2043026551	81.15%
2013	1938436293	2284962158	84.83%
2014	1987890776	2377406968	83.62%
2015	1939951842	2331485279	83.21%
2016	1910918910	2342654508	81.57%
2017	2420756598	2654474766	91.20%
2018	2632660955	2856630396	92.16%
2019	2584329703	2789747255	92.64%
2020	2666713326	2846512740	93.68%
2021	3255382339	3470492655	93.80%
2022	3421690399	3623740280	94.42%
2023	919334785.5	1503351362	61.15%

Kaynak: WITS veri tabanından faydalanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

2012-2023 döneminde, tabloda görüldüğü gibi, üç yıl hariç dünya elektrik-elektronik sektörü ihracatı bir önceki yıla göre genel itibariyle artış göstermiştir. 2015, 2016 ve 2019 yıllarında ise bir önceki yıla göre belirgin olmayan azalışlar görülmektedir. Aynı şekilde ithalat değerleri de genel olarak bir önceki yıla göre artış göstermektedir. 2015 ve 2019 yıllarında ithalatın bir önceki yıla kıyasla azalmış olduğu görülmektedir. 2023 yılında ise ithalat en düşük seviyede gerçekleşmiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise 2012-2022 yılları arasında %80'nin üzerinde seyretmiştir. Ancak, 2023 yılında bu oran düşerek %61,15 olarak gerçekleşmiştir.

Elektrik-elektronik sektörü Türkiye'nin de oldukça önem verdiği ve desteklediği sektörlerden biridir. Çünkü gelişmiş ülkeler düzeyine bir an önce çıkmak isteyen Türkiye'nin bunu gerçekleştirmesi için elektrik-elektronik sektörü ürünleri gibi yüksek teknolojili mallar ihraç etmesi gerekmektedir. Bu bağlamda verilen teşvikler ve yapılan yatırımların bir sonucu olarak, Türkiye elektrik-elektronik sektörü son yıllarda ihracat odaklı büyümesini artırmıştır. Yapılan üretimin %75'nin ihraç edildiği sektörün ürün yelpazesi de sürekli genişlemektedir. Nitekim beyaz eşyadan bilgisayar cihazlarına, tüketici elektroniğinden savunma elektroniğine kadar birçok ürün Türkiye'de üretilmekte ve başka ülkelere ihraç edilmektedir (TC Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020: 6).

2012-2023 döneminde Türkiye'nin elektrik-elektronik ürünleri ihracatı Tablo 2'de görüldüğü gibi 2015'den itibaren azalmaya başlamış olup 2018'den itibaren (2020 yılı hariç) artış göstermiştir. Özellikle 2020 yılından sonra diğer yıllara göre daha fazla ihracat gerçekleşmiştir. Benzer şekilde 2015 yılında da ithalat değeri azalmıştır. 2016 yılı da dâhil olmak üzere ithalat değerleri artmaya başlamıştır. Bu artış devam ederken 2018 ve 2019 yıllarında azalma görülmüş olup 2020 yılından itibaren ithalat değerleri ihracatta olduğu gibi artış göstermiştir. Türkiye elektrik-elektronik sektöründe ihracatın ithalatı karşılama oranı genel olarak %50'nin (2016 ve 2017 yılları hariç) üzerindedir. Ayrıca 2019 ve 2022'de %63'ler civarında gerçekleşmiştir.

Tablo 2: Türkiye Elektrik-Elektronik Sektöründe Dış Ticaret

Yıllar	İhracat (Bin \$)	İthalat (Bin \$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
2012	9373077.819	16279708.18	57.58%
2013	10638896.73	18534283.03	57.40%
2014	10870622.69	18863590.06	57.63%
2015	9241154.351	18374549.2	50.29%
2016	8757195.344	19470274.66	44.98%
2017	9144510.27	20609268.97	44.37%
2018	9758180.194	17287435.24	56.45%
2019	9749720.056	15449168.88	63.11%
2020	9308029.703	17144823.53	54.29%

2021	12011433.99	19968441.89	60.15%
2022	13719112.51	21553559.21	63.65%
2023	15361825.28	27858384.33	55.14%

Kaynak: WITS veri tabanından faydalanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Alt sektörler itibariyle incelendiğinde, Türkiye'nin en güçlü olduğu alt sektörün beyaz eşya (elektrikli ev aletleri imalatı) sektörü olduğu görülmektedir. Türkiye, yaklaşık 26 milyon adetle üretim kapasitesi açısından Avrupa'da birinci ve Dünya'da üçüncü sıradadır. Ayrıca bu alt sektör, gerek üretim gerekse ihracat açısından Türkiye'nin dördüncü büyük sanayi sektörü konumundadır (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020: 6).

4. Literatür İncelemesi

Literatürde, sektörel düzeyde uluslararası rekabet gücünü inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalarda, yöntem olarak da genellikle Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Yaklaşımı kullanılmıştır. Bu yaklaşım, ünlü iktisatçı Bela Balassa'nın adıyla anılmakla birlikte, aslında ilk defa 1958 yılında H.H. Leisner tarafından İngiltere'nin o zamanki adı Ortak Pazar olan Avrupa Birliği karşısındaki rekabet gücünü ölçmek amacıyla denenmiştir. Balassa, Leisner'in çalışmasından yedi yıl sonra yeni bir matematiksel formülle RCA yaklaşımını geliştirmiş ve daha sistematik olarak rekabet gücünü ölçmüştür. Bu yöntemle ilgili olarak, eskiden beri çeşitli tartışmalar olmakla birlikte, uluslararası rekabet gücünün ölçülmesinde günümüzde de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Sektörel düzeyde uluslararası rekabet gücünü ele alan çalışmalar incelendiğinde, tarım sektörü (Qineti vd., 2009; Bhattacharyya, 2012; Sariçoban & Kösekaşyaoglu, 2015; Bulut & Şahan, 2020) ve hizmetler sektörü (Seyoum, 2007; Nath vd. 2015; Dumrul & Kılıçarslan, 2022) üzerine yapılan çalışmalar da olmakla birlikte, daha çok imalat sanayi sektörü üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Ancak, imalat sanayi üzerine yapılan çalışmalarda da özellikle yerli literatürde ağırlığın tekstil-hazır giyim, demir-çelik, kimya ve otomotiv sektörlerine verildiği görülmektedir. Türkiye elektrik-elektronik sektörünün ya da elektronik sektörünün rekabet gücü üzerine yapılan çalışmaların sayısı oldukça azdır. Bu çalışmalardan kısaca şu şekilde bahsetmek mümkündür.

Türkiye elektrik-elektronik sektörünün rekabet gücü üzerine yapılan en geniş kapsamlı çalışma Erdoğan (2014)'in çalışmasıdır. Çalışmada, sektörde Türkiye ile rekabet edebilecek 41 ülke belirlenmiş ve bu ülkelerle birlikte Türkiye'nin 2002-2012 döneminde hem tüm elektronik sektörü için hem de elektronik sektörünün altı alt sektör grubu için rekabet gücü hesaplanmıştır. Vollrath'ın geliştirdiği RCA8 indeksi yoluyla yapılan hesaplamalar sonucunda Türkiye'nin genel olarak tüm elektronik sektörü ile bileşenler, bilgisayar cihazları ve profesyonel ve endüstriyel cihazlar sektöründe rekabet gücünün düşük, buna karşılık tüketici cihazları ve telekomünikasyon cihazlarında rekabet gücünün yüksek olduğu belirlenmiştir. Bunun yanında, Türkiye'nin elektronik sektöründe Çin hariç diğer BRICS ülkelerine göre daha rekabetçi olduğu tespit edilmiştir.

Elektrik-elektronik sektörüyle ilgili diğer bir ampirik çalışma, Özdil & Yılmaz (2009) tarafından sektörün Türkiye ekonomisindeki göreceli önemini ortaya koymak amacıyla yapılan çalışmadır. TÜİK'in 1996 ve 1998 yılları girdi-çıktı tablolarının kullanıldığı çalışmada, sektörün diğer sektörlerle olan ilişkilerini açıklayabilmek için ileri ve geri bağlantı etkileri de incelenmiştir. Yapılan hesaplamalar sonucunda, sektörün ileri ve geri bağlantı etkilerinin söz konusu dönemde azaldığı, tüketim ve ihracatın artan oranlarda ithalata bağımlı olduğu tespit edilmiştir.

Yerli literatürde elektronik sektörünün rekabetçiliğini nitel araştırma teknikleriyle ortaya koyan bir çalışma da bulunmaktadır. Bulu vd. (2006) tarafından yapılan bu çalışmada, Porter'ın Elmas Modeliyle birincil ve ikincil veri toplama teknikleri kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucu Türk elektronik sektörünün rekabetçiliğinin orta düzeyde olduğu; bu düzey ve yüksek potansiyeliyle Türkiye'nin temel sektörlerinden biri haline gelebileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Literatürde Türk imalat sanayinin rekabet gücünü inceleyen çalışmalar içinde alt sektör olarak elektrik-elektronik sektörünün rekabet gücünü ortaya koyan çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalardan Bağcı (2016)'nın çalışmasında, elektrik-elektronik sektörünün alt sektörü konumunda olan ofis ve telekom araçları sektöründe Türkiye'nin 1995-2004 dönemi için rekabet gücüne sahip olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Başkol & Bektaş (2020) tarafından Türk imalat sanayinin teknolojik yapısının rekabet gücü üzerine yapılan çalışmada ise, 2000-2018 döneminde 11 elektrik-elektronik alt sektörden yalnızca bir tanesinin rekabet gücüne sahip olduğu tespit edilmiştir.

5. Veri Seti, Yöntem ve Ampirik Bulgular

Bu bölümde ilk olarak, ampirik analizde kullanılacak olan veri setinden bahsedilecektir. Ardından hesaplamalarda kullanılacak endeksler hakkında bilgiler verildikten sonra, analiz sonuçları değerlendirilecektir.

5.1. Veri Seti

Türkiye'nin elektrik-elektronik sektöründeki rekabetçiliğini incelemeyi amaçlayan bu çalışmada, gerekli dış ticaret verileri WITS (World Integrated Trade Solution-Dünya Entegre Ticaret Çözümü) veri tabanından alınmıştır. Verilerin tam temin edilebilirliği kısıtı nedeniyle 2012-2023 arasını kapsayan 12 yıllık bir dönemin incelendiği çalışmada, HS ürün sınıflandırılmasına göre 4 haneli 8501-8548 no.lu ürünler arasında yer alan 46 alt sektör verisi kullanılmıştır.

5.2. Yöntem

Çalışmada Türkiye'nin elektrik-elektronik sektöründeki rekabet gücünü ampirik olarak ortaya koymak amacıyla ilk olarak, Balassa (1965) tarafından geliştirilen Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (RCA) Endeksi kullanılmıştır. Bunun yanında, daha ayrıntılı analizler için Vollrath tarafından geliştirilen Açıklanmış Rekabet Üstünlüğü Endeksi (RC)'yle hesaplamalar yapılmıştır. Ayrıca, sektörün rekabetçiliği incelenirken ürün haritalaması yönteminden de faydalanılmıştır. Ürün haritalaması yöntemi için, Açıklanmış Simetrik Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi (RSCA) ve Ticaret Dengesi Endeksi (TBI) hesaplanmıştır. Hesaplanan endekslerin sonuçlarının değerlendirilmesi doğrultusunda, sektörün rekabetçiliği hakkında açıklamalara yer verilmiştir.

RCA Endeksi ya da diğer adıyla Balassa Endeksi formülü ve formülde yer alan değişkenler şu şekilde tanımlanmıştır:

$$RCA_{ij} = (X_{ij}/X_{it}) / (X_{wj}/X_{wt}) \quad (1)$$

Türkiye'nin elektrik-elektronik sektöründeki göreceli payının hesaplandığı endekste RCA_{ij} ; i ülkesinin j malı için açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeksini, X_{ij} i ülkesinin j malı ihracatını ve X_{it} i ülkesinin toplam ihracatını temsil etmektedir. X_{wj} j malı dünya ihracatını gösterirken X_{wt} ise dünya toplam ihracatını göstermektedir. Hesaplamalar sonucu elde edilen RCA endeksi değerlerinin birden büyük ($RCA > 1$) olması halinde, ülkenin ilgili sektörde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip yani avantajlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Aksine RCA endeksi değerlerinin birden küçük ($RCA < 1$) olması halinde ülkenin ilgili sektörde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmadığı, diğer bir ifadeyle dezavantajlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Balassa, 1965: 105).

Rekabet gücünü analiz eden bir diğer endeks türü Vollrath'ın geliştirmiş olduğu Açıklanmış Rekabet Üstünlüğü Endeksi (RC)'dir. Hesaplanması ve değişken tanımlamaları şöyledir:

$$RC = \ln RXA - \ln RMA \quad (2)$$

RC endeksi hesaplamaları için Nispi İhracat Avantajı ve Nispi İthalat Avantajı endekslerinin hesaplanması gerekmektedir. Bunun için öncelikle, formüldeki RXA (Nispi İhracat Avantajı) ve RMA (Nispi İthalat Avantajı) tanımlamalarına yer verilmektedir. RXA şu formülle hesaplanmaktadır:

$$RXA = [(X_{ij}/(X_{it}-X_{ij})) / ((X_{wj}-X_{ij}) / (X_{wt}-X_{it}))] \quad (3)$$

Formülde yer alan değişkenler RCA hesaplamalarında yer alan tanımlamalardır. RMA ise;

$$RMA = [(M_{ij}/(M_{it}-M_{ij})) / ((M_{wj}-M_{ij}) / (M_{wt}-M_{it}))] \quad (4)$$

şeklinde hesaplanmaktadır. Nispi ithalat avantajı formülündeki değişkenlerin tanımlaması ise şu şekildedir: M_{ij} i ülkesinin j malı ithalatını, M_{it} i ülkesinin toplam ithalatını, M_{wj} dünyanın j malı ithalatını, M_{wt} ise dünyanın toplam ithalatını ifade etmektedir (Vollrath, 1991: 275).

RC endeksi, ilgili ülkenin ilgili sektörlerdeki karşılaştırmalı avantajı hakkında daha kapsamlı bilgiler vermektedir. RC endeksi hesaplamaları sonucu RC sıfırdan büyük ($RC > 0$) olduğunda ilgili ülkenin ilgili sektörde karşılaştırmalı avantaja sahip olduğu sonucuna varılmaktadır. Tersine, RC endeksinin sıfırdan küçük olması ($RC < 0$) ise ilgili ülkenin ilgili sektörde karşılaştırmalı avantaja sahip olmadığı, yani sektörde dezavantaja sahibi olduğu sonucunu ortaya koymaktadır (Vollrath, 1991: 276).

Açıklanmış Simetrik Karşılaştırmalı Üstünlükler (RSCA) Endeksi, Balassa endeksinden yararlanılarak hesaplanan, uluslararası ticarete uzmanlaşmanın diğer ölçütleriyle karşılaştırıldığında dengeli ve en iyi karşılaştırmalı üstünlük endekslerinden biridir. RSCA endeksi simetrik endeks olup -1 ile +1 arasında değerler almaktadır (Laursen, 2015: 2).

RSCA hesaplanırken şu formül kullanılmaktadır:

$$RSCA = (RCA - 1) / (RCA + 1) \quad (5)$$

RSCA endeksinin sıfırdan büyük olması ($RSCA > 0$) ilgili ülkenin sektörde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğunu, endeksin sıfırdan küçük olması ($RSCA < 0$) ise ilgili ülkenin sektörde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmadığını, yani dezavantajlı olduğunu ifade etmektedir.

Ülkenin ilgili sektörde net ihracatçı ya da net ithalatçı olduğunu gösteren endeks Ticaret Dengesi (Trade Balance Index-TBI) Endeksidir. Lafay (1992) tarafından geliştirilen endeks şu formülle hesaplanmaktadır:

$$TBI_{ij} = (X_{ij} - M_{ij}) / (X_{ij} + M_{ij}) \quad (6)$$

TBI endeksi -1 ile +1 arasında değerler alabilmektedir. İlgili ülke ilgili sektörde net ihracatçı olduğunda TBI endeks değeri pozitif ($TBI > 0$) olurken, ilgili ülke ilgili sektörde net ithalatçı olduğunda TBI endeks değeri negatif ($TBI < 0$) olmaktadır.

Çalışmada son olarak, Widodo tarafından geliştirilen ürün haritalaması yöntemine yer verilmiştir. RSCA ve TBI endeksleri sonuçları çerçevesinde, ilgili ülkenin incelenen sektörüne ait ürün gruplarının ürün haritalaması yapılarak değerlendirilmelerde bulunulmuştur. İlgili ülkenin ilgili sektörde dış ticaret dengesi ve rekabet gücü hakkında yorum yapmamıza imkan veren bu yöntem, RSCA ve TBI endeks değerlerini birlikte ele alarak 4 gruba ayırmaktadır (Widodo, 2009: 67):

- 1) Grup A: Karşılaştırmalı üstünlüğe sahip net ihracatçı sektörler ($RSCA > 0$, $TBI > 0$)
- 2) Grup B: Karşılaştırmalı üstünlüğe sahip net ithalatçı sektörler ($RSCA > 0$, $TBI < 0$)
- 3) Grup C: Karşılaştırmalı üstünlüğü olmayan net ihracatçı sektörler ($RSCA < 0$, $TBI > 0$)
- 4) Grup D: Karşılaştırmalı üstünlüğü olmayan net ithalatçı sektörler ($RSCA < 0$, $TBI < 0$)

Tablo 3: Ürün Haritalaması

RSCA > 0	GRUP B Karşılaştırmalı Üstün Net İthalatçı RSCA > 0, TBI < 0	GRUP A Karşılaştırmalı Üstün Net İhracatçı RSCA > 0, TBI > 0
RSCA < 0	GRUP D Karşılaştırmalı Üstünlüğü Yok Net İthalatçı RSCA < 0, TBI < 0	GRUP C Karşılaştırmalı Üstünlüğü Yok Net İhracatçı RSCA < 0, TBI > 0
	TBI < 0	TBI > 0

Kaynak: Widodo, T. (2009). Comparative advantage: theory, empirical measures and case studies. *Review of Economic and Business Studies*, 4, 57-82: 67.

Ülkenin ilgili sektör ürün gruplarındaki rekabetçiliğini gösteren bu haritalama yönteminin yukarı kısımlarında ülkenin Karşılaştırmalı üstünlüğü olduğu sonucuna ulaşılırken, alt kısımlarında ülkenin ilgili sektöre ait mal gruplarında Karşılaştırmalı üstünlüğü olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Sol kısımda ülkenin ilgili sektöre ait mal gruplarında net ithalatçı konumda, sağ kısımda ise net ihracatçı konumda olduğu belirtilmektedir.

5.3. Ampirik Bulgular

Bu bölümde, Türkiye elektrik-elektronik sektörü için sırasıyla Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler, Açıklanmış Rekabet Üstünlüğü ve ürün haritalaması yönteminde kullanılan Açıklanmış Simetrik Karşılaştırmalı Üstünlükler ve Ticaret Dengesi Endeksleri hesaplanmış ve elde edilen sonuçlar yorumlanmıştır. Ayrıca, ilgili endeks hesaplamaları sonuçlarına göre sektörün ürün haritalaması ortaya konulmuştur.

5.3.1. Türkiye Elektrik-Elektronik Sektöründe Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (RCA)

2012-2023 dönemine ait verileriyle Türkiye elektrik-elektronik sektörünün HS ürün sınıflandırılmasına göre 4 haneli 46 alt sektörü için RCA değerleri hesaplanmıştır³. RCA sonuçları değerlendirildiğinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük değerleri tüm yıllarda yüksek çıkan elektrik-elektronik alt sektörü grupları şunlardır:

³ Tüm değerlerin yer aldığı tablo çok yer kapladığı için çalışmaya konulmamıştır.

8516-Elektrikli ani veya depolu su ısıtıcıları ve daldırma tip ısıtıcılar; elektrikli alan ısıtma aparatları ve toprak ısıtma aparatları; elektro-termik kuaför aparatları ve el kurutma makineleri; 8528-Monitörler ve projektörler, televizyon alım aparatı içermeyen, radyo yayın alıcıları veya ses veya görüntü kayıt veya çoğaltma aparatı, televizyon için alım aparatı; 8544-İzole edilmiş tel, kablo ve diğer izole edilmiş elektrik iletkenleri, konektörlerle donatılmış; optik fiber kablolar, ayrı ayrı kılıflanmış fiberler.

Bu üç alt sektörde Türkiye, 2012-2023 dönemi için tüm yıllarda karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Ayrıca, 2012-2023 dönemi için tüm alt sektörlerin endeks sonuçlarının ortalaması alınmış ve Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4: 2012-2023 Dönemi Ortalaması Alınan RCA Endeks Değerleri

HS Kodu	2012-2023 Ort.	Durum	HS Kodu	2012-2023 Ort.	Durum
8501	0,369	Dezavantajlı	8526	0,155	Dezavantajlı
8502	1,583	Avantajlı	8527	0,013	Dezavantajlı
8503	1,277	Avantajlı	8528	1,643	Avantajlı
8504	1,028	Avantajlı	8529	0,118	Dezavantajlı
8505	0,188	Dezavantajlı	8530	0,316	Dezavantajlı
8506	0,038	Dezavantajlı	8531	0,236	Dezavantajlı
8507	0,660	Dezavantajlı	8532	0,021	Dezavantajlı
8508	0,734	Dezavantajlı	8533	0,078	Dezavantajlı
8509	0,428	Dezavantajlı	8534	0,021	Dezavantajlı
8510	0,088	Dezavantajlı	8535	1,143	Avantajlı
8511	1,364	Avantajlı	8536	0,623	Dezavantajlı
8512	0,806	Dezavantajlı	8537	0,925	Dezavantajlı
8513	0,097	Dezavantajlı	8538	0,469	Dezavantajlı
8514	1,050	Avantajlı	8539	0,222	Dezavantajlı
8515	0,495	Dezavantajlı	8540	0,046	Dezavantajlı
8516	2,424	Avantajlı	8541	0,150	Dezavantajlı
8517	0,053	Dezavantajlı	8542	0,005	Dezavantajlı
8518	0,033	Dezavantajlı	8543	0,157	Dezavantajlı
8519	0,030	Dezavantajlı	8544	2,199	Avantajlı
8521	0,061	Dezavantajlı	8545	0,165	Dezavantajlı
8522	0,007	Dezavantajlı	8546	0,694	Dezavantajlı
8523	0,070	Dezavantajlı	8547	0,580	Dezavantajlı
8525	0,107	Dezavantajlı	8548	0,092	Dezavantajlı

Kaynak: WITS veri tabanından faydalanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 4'de HS kodlarıyla yer alan, 2012-2023 dönemi ortalamalarına göre Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip yani avantajlı konumda olduğu elektrik-elektronik alt sektörleri de şunlardır:

8502- Elektrik üretim setleri ve döner konvertörler; 8503- Elektrik motorları ve jeneratörler (jeneratör setleri hariç) veya elektrik üretim setleri ve döner konvertörler makinalarıyla kullanılmaya uygun parçalar; 8504- Elektrik transformatörleri, statik dönüştürücüler; 8511- Kıvılcım ateşlemeli veya sıkıştırma ateşlemeli içtenyanmalı motorlar için kullanılan türden elektrikli ateşleme veya çalıştırma ekipmanı; 8514- Endüstriyel veya laboratuvar elektrikli fırınlar ve ocaklar, diğer endüstriyel veya laboratuvar ekipmanları; 8516- Elektrikli ani veya depolu su ısıtıcıları ve daldırma tip ısıtıcılar; elektrikli alan ısıtma aparatları ve toprak ısıtma aparatları; elektro-termik kuaför aparatları ve el kurutma makineleri; 8528- Monitörler ve projektörler, televizyon alım aparatı içermeyen; radyo yayın alıcıları veya ses veya görüntü kayıt veya çoğaltma aparatı, televizyon için alım aparatı; 8535- Elektrik devrelerini anahtarlamak veya korumak ya da elektrik devrelerine bağlantı yapmak için kullanılan elektrikli cihazlar; 8544- İzole edilmiş (emaye veya eloksal dahil) tel, kablo (koaksiyel kablo dahil) ve diğer izole edilmiş elektrik iletkenleri, konektörlerle donatılmış; optik fiber kablolar, ayrı ayrı kılıflanmış fiberler.

5.3.2. Türkiye Elektrik-Elektronik Sektörünün Açıklanmış Rekabet Üstünlükleri (RC)

Türkiye'nin elektrik-elektronik sektöründe tüm alt sektörler itibariyle açıklanmış rekabet üstünlüğü endeks değerleri hesaplanmıştır⁴. RC sonuçları değerlendirildiğinde açıklanmış rekabet üstünlük değerleri tüm yıllarda yüksek çıkan elektrik-elektronik alt sektörü grupları şunlardır:

8504- Elektrik transformatörleri, statik dönüştürücüler; 8516- Elektrikli ani veya depolu su ısıtıcıları ve daldırma tip ısıtıcılar; elektrikli alan ısıtma aparatları ve toprak ısıtma aparatları; elektro-termik kuaför aparatları

⁴ Tüm değerlerin yer aldığı tablo çok yer kapladığı için çalışmaya konulmamıştır.

ve el kurutma makineleri; 8528- Monitörler ve projektörler, televizyon alım aparatı içermeyen; radyo yayın alıcıları veya ses veya görüntü kayıt veya çoğaltma aparatı, televizyon için alım aparatı; 8544- İzole edilmiş (emaye veya eloksal dahil) tel, kablo (koaksiyel kablo dahil) ve diğer izole edilmiş elektrik iletkenleri, konektörlerle donatılmış; optik fiber kablolar, ayrı ayrı kılıflanmış fiberler. Bu dört alt sektörde Türkiye 2012-2023 dönemi için tüm yıllarda açıklanmış rekabet üstünlüğüne sahiptir. 8504, 8516, 8528 ve 8544 alt sektörlerinde Türkiye karşılaştırmalı avantaj sahibidir. Ayrıca, RC endeksi için 2012-2023 döneminde alt sektörlerin endeks sonuçlarının ortalaması alınmış ve Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: 2012-2023 Dönemi Ortalaması Alınan RC Endeks Değerleri

HS Kodu	2012-2023 Ort.	Durum	HS KODU	2012-2023 Ort.	Durum
8501	-1,057	Dezavantajlı	8526	-1,699	Dezavantajlı
8502	-0,447	Dezavantajlı	8527	-4,131	Dezavantajlı
8503	0,779	Avantajlı	8528	1,106	Avantajlı
8504	0,544	Avantajlı	8529	-2,238	Dezavantajlı
8505	-1,506	Dezavantajlı	8530	-1,545	Dezavantajlı
8506	-2,515	Dezavantajlı	8531	-1,421	Dezavantajlı
8507	0,071	Avantajlı	8532	-2,544	Dezavantajlı
8508	-0,307	Dezavantajlı	8533	-1,469	Dezavantajlı
8509	0,046	Avantajlı	8534	-2,158	Dezavantajlı
8510	-2,018	Dezavantajlı	8535	-0,022	Dezavantajlı
8511	0,397	Avantajlı	8536	-0,271	Dezavantajlı
8512	0,071	Avantajlı	8537	-0,146	Dezavantajlı
8513	-1,375	Dezavantajlı	8538	-0,063	Dezavantajlı
8514	0,058	Avantajlı	8539	-1,346	Dezavantajlı
8515	-0,698	Dezavantajlı	8540	-2,834	Dezavantajlı
8516	1,341	Avantajlı	8541	-1,520	Dezavantajlı
8517	-2,270	Dezavantajlı	8542	-2,506	Dezavantajlı
8518	-2,365	Dezavantajlı	8543	-1,131	Dezavantajlı
8519	-2,272	Dezavantajlı	8544	1,467	Avantajlı
8521	-2,064	Dezavantajlı	8545	-2,741	Dezavantajlı
8522	-3,390	Dezavantajlı	8546	-0,555	Dezavantajlı
8523	-1,510	Dezavantajlı	8547	-0,985	Dezavantajlı
8525	-1,425	Dezavantajlı	8548	-1,667	Dezavantajlı

Kaynak: WITS veri tabanından faydalanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 5'de HS kodlarıyla yer alan, 2012-2023 dönemi ortalamalarına göre Türkiye'nin rekabetçi üstünlüğe sahip yani avantajlı konumda olduğu elektrik-elektronik alt sektörleri de şunlardır:

8503- Elektrik motorları ve jeneratörler veya elektrik üretim setleri ve döner konvertörler makinalarıyla kullanılmaya uygun parçalar; 8504- Elektrik transformatörleri, statik dönüştürücüler; 8507- Elektrik akümülatörleri, bunlar için ayırıcılar dahil, dikdörtgen olsun olmasın; 8509-Kendinden elektrik motorlu elektromekanik ev aletleri (elektrikli süpürgeler hariç); 8511- Kıvılcım ateşlemeli veya sıkıştırma ateşlemeli içten yanmalı motorlar için kullanılan türden elektrikli ateşleme veya çalıştırma ekipmanı; 8512- Elektrikli aydınlatma veya sinyalizasyon cihazları (Kapalı ışın lamba üniteleri ve ultraviyole veya kızılötesi lambalar dahil olmak üzere elektrikli filaman veya deşarj lambaları; ark lambaları hariç), bisikletler veya motorlu taşıtlar için kullanılan türden ön cam silecekleri, buz çözücüler ve buğu gidericiler; 8514- Endüstriyel veya laboratuvar elektrikli fırınlar ve ocaklar; 8516- Elektrikli ani veya depolu su ısıtıcıları ve daldırma tip ısıtıcılar; elektrikli alan ısıtma aparatları ve toprak ısıtma aparatları; elektro-termik kuaför aparatları ve el kurutma makineleri; 8528- Monitörler ve projektörler, televizyon alım aparatı içermeyen; radyo yayın alıcıları veya ses veya görüntü kayıt veya çoğaltma aparatı, televizyon için alım aparatı; 8544- İzole edilmiş (emaye veya eloksal dahil) tel, kablo (koaksiyel kablo dahil) ve diğer izole edilmiş elektrik iletkenleri, konektörlerle donatılmış; optik fiber kablolar, ayrı ayrı kılıflanmış fiberlerdir.

5.3.3. Türkiye Elektrik-Elektronik Sektörünün Ürün Haritalaması

Türkiye elektrik-elektronik sektörü için hesaplanan RSCA ve TBI endeks değerleri ve endeks değerleri sonuçlarından hareketle ilgili alt sektörün ürün haritalaması sınıflandırılmalarına göre grupları da tablolarda gösterilmektedir. Öncelikle ürün haritalamasında grup A ve grup B kategorisinde yer alan ürünlerin değerleri sırasıyla Tablo 6 ve Tablo 7'de sunulmuştur. Diğer 38 elektrik-elektronik alt sektörü için grup D kategorisindeki alt sektörler hakkında ise özet bilgiler verilmiştir⁵.

⁵ Tüm değerlerin ve grup kategorilerinin yer aldığı tablolar Ek 1'de sunulmuştur.

Tablo 6: Elektrik-Elektronik Alt Sektörlerinin Ürün Haritalaması Sonuçları (Grup A)

	8503			8504			8516			8528			8544		
	RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI	
2012	-0,394	-0,576	D	0,016	0,114	A	0,433	0,342	A	0,416	0,306	A	0,447	0,585	A
2013	-0,179	-0,013	D	0,102	0,135	A	0,462	0,275	A	0,346	0,229	A	0,510	0,580	A
2014	-0,130	-0,188	D	0,009	0,014	A	0,477	0,330	A	0,359	0,270	A	0,462	0,548	A
2015	-0,116	-0,259	D	0,060	0,068	A	0,405	0,302	A	0,310	0,296	A	0,381	0,479	A
2016	-0,105	0,067	C	0,089	0,076	A	0,383	0,387	A	0,263	0,313	A	0,340	0,406	A
2017	0,071	0,401	A	-0,072	-0,119	D	0,400	0,393	A	0,267	0,350	A	0,328	0,415	A
2018	0,095	0,456	A	-0,088	-0,054	D	0,419	0,500	A	0,268	0,435	A	0,324	0,451	A
2019	0,188	0,298	A	-0,075	-0,004	D	0,402	0,548	A	0,217	0,472	A	0,293	0,442	A
2020	0,262	0,381	A	-0,045	0,011	C	0,371	0,523	A	0,123	0,384	A	0,307	0,396	A
2021	0,219	0,367	A	-0,093	-0,014	D	0,376	0,534	A	0,094	0,414	A	0,340	0,481	A
2022	0,370	0,589	A	-0,025	0,028	C	0,331	0,402	A	-0,059	0,230	C	0,350	0,463	A
2023	0,437	0,636	A	0,193	0,036	A	0,487	0,197	A	0,049	0,147	A	0,318	0,388	A

Kaynak: WITS veri tabanından faydalanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye’de elektrik-elektronik sektörünün ilgili alt sektörlerinde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip (RSCA>0) olduğu durum ve ilgili alt sektörde net ihracatçı konumda olduğu (TBI>0) grup A kategorisi alt sektörleri şunlardır:

8503- Elektrik motorları ve jeneratörler (jeneratör setleri hariç) veya elektrik üretim setleri ve döner konvertörler makinalarıyla kullanılmaya uygun parçalar; 8504- Elektrik transformatörleri, statik dönüştürücüler; 8516- Elektrikli ani veya depolu su ısıtıcıları ve daldırma tip ısıtıcılar; elektrikli alan ısıtma aparatları ve toprak ısıtma aparatları; elektro-termik kuaför aparatları ve el kurutma makineleri; 8528- Monitörler ve projektörler, televizyon alım aparatı içermeyen; radyo yayın alıcılığı veya ses veya görüntü kayıt veya çoğaltma aparatı, televizyon için alım aparatları ve 8544- İzole edilmiş (emaye veya eloksal dahil) tel, kablo (koaksiyel kablo dahil) ve diğer izole edilmiş elektrik iletkenleri, konektörlerle donatılmış; optik fiber kablolar, ayrı ayrı kılıflanmış fiberlerdir.

Tablo 7: Elektrik-Elektronik Alt Sektörlerinin Ürün Haritalaması Sonuçları (Grup B)

	8502			8511			8535		
	RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI	
2012	-0,064	-0,624	D	-0,176	-0,319	D	-0,037	-0,314	D
2013	0,068	-0,623	B	0,250	0,050	A	0,098	-0,321	B
2014	0,060	-0,492	B	0,230	0,072	A	0,078	-0,200	B
2015	0,076	-0,550	B	0,138	-0,025	B	0,136	-0,164	B
2016	0,189	-0,600	B	0,125	-0,020	B	0,164	-0,076	B
2017	0,154	-0,432	B	0,180	-0,022	B	0,137	-0,094	B
2018	0,133	-0,457	B	0,206	0,002	A	0,167	-0,084	B
2019	0,275	-0,232	B	0,176	0,029	A	0,006	-0,189	B
2020	0,169	-0,547	B	0,150	-0,108	B	0,068	-0,201	B
2021	0,299	-0,294	B	0,104	-0,080	B	0,008	-0,266	B
2022	0,476	0,203	A	0,105	-0,075	B	0,021	-0,176	B
2023	0,458	-0,112	B	0,227	-0,022	B	-0,143	-0,179	D

Kaynak: WITS veri tabanından faydalanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye’nin karşılaştırmalı üstün (RSCA>0) ancak net ithalatçı konumda olduğu (TBI<0) grup B kategorisinde yer alan alt sektörler ise;

8502-Elektrik üretim setleri ve döner konvertörler; 8511-Kıvılcım ateşlemeli veya sıkıştırma ateşlemeli içten yanmalı motorlar için kullanılan türden elektrikli ateşleme veya çalıştırma ekipmanları; 8535-Elektrik devrelerini anahtarlamak, korumak ya da bağlantı yapmak için kullanılan elektrikli cihazlardır.

Diğer 38 elektrik-elektronik alt sektörü için Türkiye’nin hem karşılaştırmalı üstünlüğünün olmadığı (RSCA<0) hem de net ithalatçı (TBI<0) olduğu yani grup D kategorisinde yer aldığı alt sektörler ise kodları

itibariyle şunlardır: 8501, 8510, 8512, 8513, 8515, 8517, 8518, 8519, 8521, 8522, 8523, 8525, 8526, 8529, 8530, 8532, 8533 8534, 8536, 8537, 8538, 8539, 8540, 8542, 8545, 8547, 8548. Genel olarak değerlendirildiğinde, Türkiye'nin hem karşılaştırmalı üstünlüğünün olmadığı hem de net ithalatçı durumda olduğu elektrik-elektronik alt sektörlerinin, daha çok yüksek teknoloji sektörleri olduğu görülmektedir.

6. Sonuç

Türkiye elektrik-elektronik sektörünün rekabetçiliğinin ampirik olarak incelendiği bu çalışmada, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (RCA) Endeksi ve Açıklanmış Rekabet Üstünlüğü Endeksi (RC) kullanılmıştır. Bunun yanında, ele alınan sektörde ülkenin rekabet gücü ve dış ticaret dengesini birlikte değerlendirmeye imkân sağlayan ürün haritalaması yönteminden yararlanılmıştır. Widodo tarafından geliştirilen bu yöntemi uygulayabilmek için de, Açıklanmış Simetrik Karşılaştırmalı Üstünlükler (RSCA) Endeksi ve Ticaret Dengesi (TBI) Endeksi hesaplanmıştır.

Çalışmada hesaplanan endeks sonuçlarına göre, öncelikle RCA için tüm yıllarda 3 alt sektörün endeks değerlerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bunlar; 8516-Elektrikli ani veya depolu su ısıtıcıları ve daldırma tip ısıtıcılar, elektrikli alan ısıtma aparatları ve toprak ısıtma aparatları, elektro-termik kuaför aparatları ve el kurutma makineleri; 8528-Monitörler ve projektörler, televizyon alım aparatı içermeyen radyo yayın alıcıları veya ses ve görüntü kayıt veya çoğaltma aparatı, televizyon için alım aparatı ve 8544-İzole edilmiş tel, kablo ve diğer izole edilmiş elektrik iletkenleri, konektörlerle donatılmış optik fiber kablolar, ayrı ayrı kılıflanmış fiberlerdir. Ayrıca, RCA endeks değerlerinin 2012-2023 dönemi ortalaması alınmış, buna göre Türkiye'nin elektrik-elektronik sektöründeki karşılaştırmalı üstünlüğe sahip, başka bir ifadeyle avantajlı konumda olduğu alt sektörler; 8502, 8504, 8511, 8514, 8516, 8528, 8535 ve 8544 kodlu sektörler olarak belirlenmiştir.

RC sonuçları değerlendirildiğinde, açıklanmış rekabet üstünlük değerleri tüm yıllarda yüksek çıkan elektrik-elektronik alt sektörlerinin, 8504-Elektrik transformatörleri, statik dönüştürücüler; 8516-Elektrikli ani veya depolu su ısıtıcıları ve daldırma tip ısıtıcılar, elektrikli alan ısıtma aparatları ve toprak ısıtma aparatları, elektro-termik kuaför aparatları ve el kurutma makineleri; 8528-Monitörler ve projektörler, televizyon alım aparatı içermeyen radyo yayın alıcıları veya ses, görüntü kayıt veya çoğaltma aparatı, televizyon için alım aparatı; 8544-İzole edilmiş tel, kablo ve diğer izole edilmiş elektrik iletkenleri, konektörlerle donatılmış optik fiber kablolar, ayrı ayrı kılıflanmış fiberler olduğu görülmüştür. RC endeks değerlerinin 2012-2023 dönemi ortalaması alındığında, Türkiye'nin elektrik-elektronik sektöründe rekabet üstünlüğü, yani avantajlı konumda olan alt sektörleri de 8503, 8507, 8512, 8514, 8516, 8528, 8544 kodlu sektörlerdir.

Ürün haritalaması sonuçlarına göre ise, Türkiye elektrik-elektronik sektörünün ilgili alt sektörlerinde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip (RSCA>0) ve net ihracatçı konumda olduğu (TBI>0) grup A kategorisi alt sektörleri; 8503-Elektrik motorları ve jeneratörler (jeneratör setleri hariç) veya elektrik üretim setleri ve döner konvertörler makinalarıyla kullanılmaya uygun parçalar; 8504-Elektrik transformatörleri, statik dönüştürücüler; 8516-Elektrikli ani veya depolu su ısıtıcıları ve daldırma tip ısıtıcılar, elektrikli alan ısıtma aparatları ve toprak ısıtma aparatları, elektro-termik kuaför aparatları ve el kurutma makineleri; 8528-Monitörler ve projektörler, televizyon alım aparatı içermeyen radyo yayın alıcıları veya ses, görüntü kayıt veya çoğaltma aparatı, televizyon için alım aparatları; 8544-İzole edilmiş tel, kablo ve diğer izole edilmiş elektrik iletkenleri, konektörlerle donatılmış optik fiber kablolar, ayrı ayrı kılıflanmış fiberlerdir. Bu sonuçlar, Türkiye'nin elektrik-elektronik alanında karşılaştırmalı üstün ve net ihracatçı olduğu alt sektörlerin yüksek teknoloji ürünlerden ziyade, orta teknoloji ürünler olduğunu göstermektedir.

Türkiye'nin karşılaştırmalı üstün olduğu (RSCA>0) ancak net ithalatçı konumda olduğu (TBI<0) grup B kategorisinde yer alan alt sektörler, 8502-Elektrik üretim setleri ve döner konvertörler; 8511-Kıvılcım ateşlemeli veya sıkıştırma ateşlemeli içten yanmalı motorlar için kullanılan türden elektrikli ateşleme veya çalıştırma ekipmanları; 8535-Elektrik devrelerini anahtarlamak, korumak ya da devrelere bağlantı yapmak için kullanılan elektrikli cihazlardır. Diğer 38 alt sektörde ise, Türkiye'nin hem karşılaştırmalı üstünlüğünün olmadığı (RSCA<0) hem de net ithalatçı (TBI<0) olduğu, yani grup D kategorisinde yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Türkiye 8503, 8504, 8516, 8528 ve 8544 kodlu mal gruplarında karşılaştırmalı üstün ve net ihracatçı (Grup A) olduğu için, bu mal gruplarının üretimine daha fazla ağırlık vererek rekabet avantajını sürdürmeye devam etmelidir. Bu bağlamda, firmalar adı geçen mal gruplarının üretimine daha fazla kaynak ayırmalıdır. Bunun yanında, yüksek teknoloji elektrik-elektronik ürünlerinin üretimi de sektörün gelişimi açısından oldukça önemli olduğu için, rekabet gücüne sahip olunmayan ama potansiyeli yüksek alt sektörlerde de gerekli devlet teşvik ve destekleri sağlanmalıdır. Ayrıca, özellikle bazı alt sektörlerde girdi açısından dışa bağımlılığın azaltılması için devletin bu alanlarda teşvikleri artırması, sektörde kalifiye çalışan eksikliği ve yeni teknolojik gereksinimler göz önünde bulundurularak mesleki gelişim sistemlerinin, programlarının geliştirilmesi ve uygulamaya konulması için gerekli çalışmalar yapılmalıdır.

Katkı Oranı Beyanı

Makale yazarları çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Bağcı, E. (2016). Türkiye'nin imalat sanayi sektörünün uluslararası rekabet gücü analizi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38(1), 73-92.
- Bahar, O., & Alp, C. (2023). Rekabet gücü elde etmede etkili olan faktörler stratejiler ve son gelişmeler. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 2-29.
- Balassa, B. (1965). Trade liberalization and revealed comparative advantage. *The Manchester School*, 33(2), 99-123.
- Başkol, M. O., & Bektaş, S. (2020). Türkiye imalat sanayinin teknolojik yapısının rekabet gücü üzerine bir analiz. *TESAM Akademi Dergisi*, 7(2), 331-356.
- Bhattacharyya, R. (2012). Revealed comparative advantage and competitiveness: A case study for India in horticultural products. *Journal of European Economy*, 11, 22-37.
- Bulu, M., Eraslan, İ.H., & Kaya, H. (2006). Türk elektronik sektörünün rekabetçilik analizi, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9), 49-66.
- Bulut, E., & Şahan, Ö. (2020), Türk tarım ürünlerinin rekabetçi gücü ve Türkiye tarım sektöründe devlet destekleri, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(4), 2916-2930
- Çınar, Y. (2010). Türkiye ile AB üyesi ülkelerin elektrik üretim sektörlerinin etkinlik ve verimlilik analizi: 2000-2006 dönemi için uluslararası bir karşılaştırma. *Sosyoekonomi*, 12(12), 93-136.
- Dumrul, Y., & Kılıçarslan, Z. (2022). BRICS ülkelerinin hizmet ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükleri. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 99-117.
- Erdoğan, E. (2014). *Türk elektronik sektörünün 2000-2012 dönemi için uluslararası rekabet gücünün incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Eroğlu, Ö., & Özdamar G. (2006). Türk imalat sanayinin rekabet gücü ve beyaz eşya sektörü üzerine bir inceleme. *Akdeniz İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11, 85-104.
- Gedik, A. (2019). Elektrik elektronik sektöründeki işletmelerin etkinlik analizi. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 5(19), 883-893.
- Lafay, G. (1992). The measurement of revealed comparative advantages. In M.G. Dagenais & P.A. Muet (Eds.), *International trade modelling* (pp. 209-234). London: Chapman & Hill.
- Laursen, K. (2015). Revealed comparative advantage and the alternatives as measures of international specialization. *Eurasian Business Review*, 5(1), 99-115.
- Nath, H. K., Liu, L., & Tochkov, K. (2015). Comparative advantages in US bilateral services trade with China and India. *Journal of Asian Economics*, 38, 79-92.
- Özgül, T., & Yılmaz C. (2009). Elektrik elektronik sektörünün Türkiye ekonomisi içindeki önemini girdi çıktı analiziyle incelenmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 95-105.
- Qineti, A., Rajcaniova, M., & Matejkova, E. (2009). The competitiveness and comparative advantage of the Slovak and the EU agri-food trade with Russia and Ukraine. *Agricultural Economics-Czech*, 55(8), 375-383.
- Sarıçoban, K., & Kösekahyaoglu, L. (2017). Türkiye'nin tarımsal ürünlerdeki ihracat rekabet gücünün ölçülmesi: 1996-2015 dönemi üzerine bir analiz. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 4(7), 78-96.
- Seyoum, B. (2007). Revealed comparative advantage and competitiveness in services: A study with special emphasis on developing countries. *Journal of Economic Studies*, 34(5), 376- 388.
- Şahin, D. (2016). Açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler yöntemi ile Türkiye ve Çin'in sektörel rekabet gücünün karşılaştırmalı analizi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 128-147.

- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2020). *Elektrik-elektronik sektörü raporu (2020)*, [https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/planprogram/ElektrikElektronikSektorRaporu\(2020\).pdf](https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/planprogram/ElektrikElektronikSektorRaporu(2020).pdf) sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 17.05.2024
- Ural, G. E. (2012). Kurumsal itibarı ölçme yöntemi olarak Türkiye itibar endeksi ve endeks sonuçlarından hareketle Türkiye’de elektronik sektörünün itibarı üzerine bir değerlendirme. *Academic Journal of Information Technology*, 3(7), 7-20.
- Vet, J. M. (1993). Striving for international competitiveness: Lessons from electronics for developing countries. *OECD Development Centre Working Papers* No. 84.
- Vollrath, T.L. (1991). A theoretical evaluation of alternative trade intensity measures of revealed comparative advantage, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 127(2), 265-280.
- Widodo, T. (2009). Comparative advantage: theory, empirical measures and case studies. *Review of Economic and Business Studies*, 4, 57-82.
- WITS (2024). Retrieved from <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/TUR>. Accessed 08.05.2024.
- Zachariadis, M. (2003). R&D, innovation, and technological progress: A test of the Schumpeterian framework without scale effects. *Canadian Journal of Economics*, 36(3), 566-686.

Ek Tablo 1: Elektrik-Elektronik Alt Sektörlerinin Ürün Haritalaması Sonuçları

	8506			8507			8508			8509			8510		
	RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI	
2012	-0,909	-0,900	D	-0,089	-0,053	D	-0,069	-0,405	D	-0,194	-0,120	D	-0,927	-0,946	D
2013	-0,891	-0,883	D	0,006	0,041	A	0,083	-0,380	B	-0,180	-0,139	D	-0,868	-0,904	D
2014	-0,919	-0,912	D	-0,065	0,045	C	0,070	-0,355	B	-0,232	-0,139	D	-0,883	-0,908	D
2015	-0,939	-0,923	D	-0,220	-0,099	D	-0,052	-0,355	D	-0,307	-0,104	D	-0,875	-0,887	D
2016	-0,942	-0,925	D	-0,247	-0,197	D	-0,163	-0,327	D	-0,468	-0,164	D	-0,830	-0,855	D
2017	-0,953	-0,932	D	-0,191	-0,175	D	-0,158	-0,374	D	-0,454	-0,127	D	-0,870	-0,853	D
2018	-0,955	-0,936	D	-0,146	-0,130	D	-0,321	-0,304	D	-0,452	-0,109	D	-0,831	-0,785	D
2019	-0,931	-0,895	D	-0,199	-0,113	D	-0,431	-0,329	D	-0,548	-0,059	D	-0,795	-0,742	D
2020	-0,939	-0,909	D	-0,325	-0,247	D	-0,458	-0,524	D	-0,646	-0,348	D	-0,838	-0,841	D
2021	-0,929	-0,891	D	-0,334	-0,206	D	-0,401	-0,555	D	-0,567	-0,216	D	-0,835	-0,796	D
2022	-0,905	-0,846	D	-0,444	-0,289	D	-0,243	-0,529	D	-0,541	-0,267	D	-0,807	-0,696	D
2023	-0,899	-0,879	D	-0,355	-0,486	D	-0,025	-0,652	D	-0,399	-0,451	D	-0,706	-0,743	D

Ek Tablo 1 (devamı-1)

	8511			8512			8513			8514			8515		
	RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI	
2012	-0,176	-0,319	D	-0,117	-0,229	D	-0,882	-0,769	D	0,201	-0,021	B	-0,337	-0,525	D
2013	0,250	0,05	A	-0,091	-0,185	D	-0,875	-0,775	D	0,141	-0,06	B	-0,335	-0,536	D
2014	0,230	0,072	A	-0,076	-0,130	D	-0,844	-0,688	D	-0,048	-0,221	D	-0,313	-0,541	D
2015	0,138	-0,025	B	-0,100	-0,193	D	-0,886	-0,725	D	-0,006	-0,235	D	-0,387	-0,61	D
2016	0,125	-0,02	B	-0,118	-0,212	D	-0,894	-0,674	D	-0,087	-0,246	D	-0,384	-0,592	D
2017	0,18	-0,022	B	-0,080	-0,238	D	-0,895	-0,719	D	-0,093	-0,255	D	-0,392	-0,603	D
2018	0,206	0,002	A	-0,069	-0,181	D	-0,866	-0,611	D	-0,008	-0,227	D	-0,408	-0,512	D
2019	0,176	0,029	A	-0,089	-0,128	D	-0,889	-0,683	D	-0,019	-0,063	D	-0,319	-0,303	D
2020	0,150	-0,108	B	-0,088	-0,180	D	-0,841	-0,533	D	-0,043	-0,216	D	-0,283	-0,423	D
2021	0,104	-0,08	B	-0,146	-0,185	D	-0,908	-0,723	D	0,019	-0,144	B	-0,354	-0,332	D
2022	0,105	-0,075	B	-0,150	-0,145	D	-0,841	-0,514	D	0,061	-0,275	B	-0,339	-0,45	D
2023	0,227	-0,022	B	-0,165	-0,127	D	-0,397	-0,488	D	0,082	-0,173	B	-0,219	-0,415	D

Ek Tablo 1 (devamı-2)

	8516			8517			8518			8519			8521		
	RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI	
2012	0,433	0,342	A	-0,908	-0,901	D	-0,960	-0,941	D	-0,963	-0,944	D	-0,940	-0,875	D
2013	0,462	0,275	A	-0,883	-0,897	D	-0,932	-0,898	D	-0,965	-0,933	D	-0,906	-0,829	D
2014	0,477	0,330	A	-0,879	-0,896	D	-0,931	-0,893	D	-0,931	-0,835	D	-0,755	-0,596	D
2015	0,405	0,302	A	-0,887	-0,902	D	-0,938	-0,890	D	-0,974	-0,914	D	-0,842	-0,727	D
2016	0,383	0,387	A	-0,880	-0,894	D	-0,944	-0,896	D	-0,977	-0,907	D	-0,903	-0,822	D
2017	0,400	0,393	A	-0,897	-0,881	D	-0,950	-0,907	D	-0,972	-0,915	D	-0,925	-0,860	D
2018	0,419	0,500	A	-0,918	-0,871	D	-0,960	-0,920	D	-0,971	-0,903	D	-0,916	-0,847	D
2019	0,402	0,548	A	-0,915	-0,855	D	-0,963	-0,914	D	-0,971	-0,923	D	-0,935	-0,846	D
2020	0,371	0,523	A	-0,957	-0,933	D	-0,960	-0,918	D	-0,962	-0,918	D	-0,938	-0,873	D
2021	0,376	0,534	A	-0,951	-0,915	D	-0,958	-0,905	D	-0,971	-0,930	D	-0,903	-0,849	D
2022	0,331	0,402	A	-0,918	-0,844	D	-0,933	-0,847	D	-0,943	-0,866	D	-0,913	-0,855	D
2023	0,487	0,197	A	-0,792	-0,880	D	-0,799	-0,771	D	-0,714	-0,696	D	-0,762	-0,799	D

Ek Tablo 1 (devamı-3)

	8528			8529			8530			8531			8532		
	RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI	
2012	0,416	0,306	A	-0,567	-0,788	D	-0,495	-0,660	D	-0,018	-0,724	D	-0,956	-0,923	D
2013	0,346	0,229	A	-0,720	-0,900	D	-0,552	-0,860	D	-0,754	-0,736	D	-0,938	-0,873	D
2014	0,359	0,270	A	-0,783	-0,928	D	-0,670	-0,850	D	-0,747	-0,737	D	-0,949	-0,888	D
2015	0,310	0,296	A	-0,782	-0,932	D	-0,534	-0,735	D	-0,772	-0,741	D	-0,955	-0,884	D
2016	0,263	0,313	A	-0,763	-0,886	D	-0,641	-0,740	D	-0,787	-0,773	D	-0,962	-0,921	D
2017	0,267	0,350	A	-0,846	-0,934	D	-0,562	-0,797	D	-0,710	-0,769	D	-0,969	-0,926	D
2018	0,268	0,435	A	-0,838	-0,918	D	-0,567	-0,865	D	-0,722	-0,761	D	-0,958	-0,888	D
2019	0,217	0,472	A	-0,857	-0,915	D	-0,325	-0,635	D	-0,672	-0,695	D	-0,971	-0,918	D
2020	0,123	0,384	A	-0,883	-0,933	D	-0,544	-0,758	D	-0,684	-0,717	D	-0,978	-0,939	D
2021	0,094	0,414	A	-0,903	-0,902	D	-0,489	-0,639	D	-0,713	-0,726	D	-0,974	-0,928	D
2022	-0,059	0,230	C	-0,862	-0,844	D	-0,425	-0,354	D	-0,683	-0,674	D	-0,968	-0,906	D
2023	0,049	0,147	A	-0,704	-0,789	D	-0,478	-0,466	D	-0,563	-0,591	D	-0,905	-0,864	D

Ek Tablo 1 (devamı-4)

	8533			8534			8535			8536			8537		
	RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI	
2012	-0,845	-0,73	D	-0,98	-0,933	D	-0,037	-0,314	D	-0,168	-0,302	D	0,036	-0,106	B
2013	-0,830	-0,712	D	-0,961	-0,855	D	0,098	-0,321	B	-0,130	-0,348	D	0,192	-0,109	B
2014	-0,838	-0,737	D	-0,963	-0,873	D	0,078	-0,200	B	-0,171	-0,347	D	0,137	-0,104	B
2015	-0,880	-0,786	D	-0,966	-0,880	D	0,136	-0,164	B	-0,224	-0,398	D	-0,028	-0,239	D
2016	-0,849	-0,737	D	-0,961	-0,875	D	0,164	-0,076	B	-0,265	-0,403	D	-0,117	-0,324	D
2017	-0,862	-0,766	D	-0,968	-0,889	D	0,137	-0,094	B	-0,306	-0,434	D	-0,104	-0,348	D
2018	-0,883	-0,812	D	-0,965	-0,864	D	0,167	-0,084	B	-0,291	-0,378	D	-0,111	-0,348	D
2019	-0,870	-0,796	D	-0,937	-0,736	D	0,006	-0,189	B	-0,284	-0,3	D	-0,131	-0,33	D
2020	-0,857	-0,752	D	-0,961	-0,856	D	0,068	-0,201	B	-0,267	-0,332	D	-0,104	-0,362	D
2021	-0,877	-0,787	D	-0,964	-0,853	D	0,008	-0,266	B	-0,282	-0,307	D	-0,117	-0,339	D
2022	-0,898	-0,783	D	-0,966	-0,849	D	0,021	-0,176	B	-0,262	-0,298	D	-0,131	-0,347	D
2023	-0,772	-0,738	D	-0,901	-0,898	D	-0,143	-0,179	D	-0,164	-0,328	D	-0,138	-0,309	D

Ek Tablo 1 (devamı-5)

	8538			8539			8540			8541			8542		
	RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI	
2012	-0,349	-0,208	D	-0,680	-0,757	D	-0,966	-0,939	D	-0,979	-0,944	D	-0,985	-0,925	D
2013	-0,311	-0,267	D	-0,615	-0,729	D	-0,934	-0,879	D	-0,888	-0,777	D	-0,989	-0,921	D
2014	-0,295	-0,206	D	-0,624	-0,710	D	-0,834	-0,812	D	-0,743	-0,602	D	-0,990	-0,936	D
2015	-0,344	-0,247	D	-0,636	-0,709	D	-0,963	-0,970	D	-0,739	-0,660	D	-0,989	-0,911	D
2016	-0,381	-0,260	D	-0,676	-0,730	D	-0,958	-0,960	D	-0,793	-0,910	D	-0,986	-0,888	D
2017	-0,382	-0,2588	D	-0,690	-0,752	D	-0,893	-0,900	D	-0,904	-0,963	D	-0,988	-0,892	D
2018	-0,350	-0,243	D	-0,646	-0,687	D	-0,915	-0,963	D	-0,786	-0,695	D	-0,991	-0,903	D
2019	-0,391	-0,178	D	-0,640	-0,645	D	-0,908	-0,939	D	-0,726	-0,440	D	-0,994	-0,927	D
2020	-0,397	-0,201	D	-0,694	-0,719	D	-0,942	-0,938	D	-0,744	-0,537	D	-0,995	-0,938	D
2021	-0,402	-0,196	D	-0,625	-0,612	D	-0,929	-0,887	D	-0,838	-0,721	D	-0,994	-0,928	D
2022	-0,380	-0,157	D	-0,584	-0,638	D	-0,896	-0,869	D	-0,75	-0,724	D	-0,992	-0,906	D
2023	-0,354	-0,152	D	-0,533	-0,698	D	-0,808	-0,833	D	-0,234	-0,592	D	-0,976	-0,905	D

Ek Tablo 1 (devamı-6)

	8543			8544			8545			8546			8547			8548		
	RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI		RSCA	TBI	
2012	-0,729	-0,708	D	0,447	0,585	A	-0,821	-0,947	D	-0,182	-0,573	D	-0,052	-0,352	D	-0,889	0,204	C
2013	-0,642	-0,653	D	0,510	0,580	A	-0,757	-0,918	D	-0,082	-0,528	D	-0,101	-0,58	D	-0,949	-0,258	D
2014	-0,644	-0,629	D	0,462	0,548	A	-0,795	-0,926	D	-0,151	-0,559	D	-0,159	-0,575	D	-0,956	-0,020	D
2015	-0,732	-0,686	D	0,381	0,479	A	-0,727	-0,885	D	-0,249	-0,597	D	-0,234	-0,574	D	-0,972	-0,667	D
2016	-0,743	-0,717	D	0,340	0,406	A	-0,759	-0,911	D	-0,151	-0,45	D	-0,225	-0,582	D	-0,954	-0,776	D
2017	-0,789	-0,673	D	0,328	0,415	A	-0,798	-0,949	D	-0,247	-0,51	D	-0,233	-0,588	D	-0,992	-0,871	D
2018	-0,804	-0,697	D	0,324	0,451	A	-0,856	-0,972	D	-0,223	-0,405	D	-0,300	-0,605	D	-0,995	-0,954	D
2019	-0,800	-0,632	D	0,293	0,4429	A	-0,790	-0,944	D	-0,163	-0,262	D	-0,402	-0,613	D	-0,985	-0,931	D
2020	-0,769	-0,6	D	0,307	0,396	A	-0,796	-0,946	D	-0,106	-0,382	D	-0,451	-0,666	D	-0,99	-0,960	D
2021	-0,763	-0,583	D	0,340	0,481	A	-0,507	-0,837	D	-0,1891	-0,493	D	-0,420	-0,662	D	-0,677	-0,957	D
2022	-0,759	-0,559	D	0,350	0,4638	A	-0,51	-0,825	D	-0,239	-0,394	D	-0,357	-0,639	D	-0,646	-0,513	D
2023	-0,587	-0,547	D	0,318	0,388	A	-0,566	-0,837	D	-0,206	-0,553	D	-0,398	-0,691	D	-0,298	-0,510	D

Kaynak: WITS veri tabanından faydalanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Araştırma Makalesi / Research Article

ENERJİ TÜKETİMİ VE BIST 100 ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ARAŞTIRILMASI

Çağatay MİRGEN¹, Ali BAYRAKDAROĞLU²

ÖZET

Enerji tüketimi, özellikle enerji yoğun şirketlerde operasyonel maliyetlerin önemli bir parçasıdır. Enerji tüketimindeki artışlar, şirketlerin maliyetlerinde artışa sebep olmakta ve dolayısıyla işletme kârlılığını etkilemektedir. Bu durum borsada faaliyet gösteren şirketlerin hisse senedi değerlerine de etki edebilecektir. Bu kapsamda çalışmanın amacı enerji tüketimi ile hisse senetleri endeks değeri arasındaki ilişkinin varlığını ortaya koymaktır. BIST 100, Borsa İstanbul'da işlem gören en büyük 100 şirketin hisse senetlerini kapsamaktadır. BIST 100 için başlangıç yılı olan 1986 yılı analizde başlangıç yılı kabul edilmiştir. Enerji tüketimi için ise Türkiye'nin kömür, petrol ürünleri, doğal gaz, yenilenebilir kaynaklar ve atıklar, elektrik, ısı ve toplam enerji tüketimleri dikkate alınarak değişkenler arasındaki ilişki Engle-Granger Eşbütünleşme Testi ile analiz edilmiştir. Enerji tüketimleri için Uluslararası Enerji Ajansı (IEA)'nın 2023 yılında yayınlanan son raporunda Türkiye için en son 2021 yılı verilerine ulaşılmaktadır. Bu nedenle analiz veri seti 1986-2021 yılları arasında sınırlandırılmıştır. Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre BIST 100'ün bağımlı değişken olduğu modellerde elektrik, doğal gaz ve toplam enerji tüketimi arasında; BIST 100'ün bağımsız değişken olduğu modellerde ise doğal gaz ve toplam enerji tüketimi ile BIST 100 arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Enerji Tüketimi, BIST 100, Engle-Granger Eşbütünleşme Testi

JEL Sınıflandırması: D46, M20, M21

INVESTIGATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN ENERGY CONSUMPTION AND BIST 100

ABSTRACT

Energy consumption is an important component of operational costs, especially in energy-intensive companies. An increase in energy consumption leads to an increase in the company's costs and thus affects the company's profitability. This situation can also have an impact on the share values of companies operating on the stock market. In this context, the aim of the study is to demonstrate the existence of the relationship between energy consumption and share values. The BIST 100 was included in the analysis because it covers the stocks of the 100 largest companies traded on the Borsa Istanbul. Within the scope of the analysis, the time range for the data set comprises the years 1986-2021. The base year for BIST 100, 1986, was accepted as the base year for the analysis. For energy consumption, the relationship between the variables was analyzed with the Engle-Granger Cointegration Test, considering the consumption of coal, petroleum products, natural gas, renewable resources and waste electricity, heat and total energy in Turkey. For energy consumption, the latest 2021 data for Turkey from 2021 is available in the latest International Energy Agency (IEA)'s latest report published in 2023. For this reason, the analysis data set is limited to the years 1986-2021. In the models where BIST 100 is the dependent variable, between electricity, natural gas and total energy consumption; in the models where BIST 100 was the independent variable, a cointegration relationship was found between natural gas and total energy consumption and BIST 100.

Keywords: Energy Consumption, BIST 100, Engle-Granger Cointegration Test.

JEL Classification Codes: D46, M20, M21.

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Astsubay MYO, İşletme Yönetimi Bölümü, Balıkesir, Türkiye, cmirgen@msu.edu.tr

² Prof.Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İİBF, İşletme, Muğla, Türkiye, abayrakdaroglu@mu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

The main focus of the study is to explore the relationship between energy consumption and the BIST 100 index in Turkey. Energy consumption, especially in energy-intensive companies, significantly affects operational costs. As energy consumption increases, operational costs rise, leading to potential impacts on company profitability and stock prices. The study aims to determine if a correlation exists between energy consumption and the performance of the BIST 100, which is the benchmark index for the top 100 companies traded on Borsa Istanbul.

The study extends over the period from 1986 to 2021, utilizing the latest available data from the International Energy Agency (IEA) for energy consumption in Turkey. By analyzing the consumption of various energy sources like coal, petroleum products, natural gas, renewable resources, and electricity, the study investigates how fluctuations in energy consumption influence the BIST 100 index. The analysis is conducted using the Engle-Granger Cointegration Test to examine the long-term relationships between the variables.

The uniqueness of this research lies in its focus on energy consumption instead of energy prices or other financial indicators, offering a fresh perspective on the stock market-energy consumption nexus.

Literature Review

Several studies have investigated the relationship between energy consumption and economic growth. Mucuk & Uysal (2009), Aydın (2010), Karadaş et al. (2017), and Yanıktepe et al. (2021) found that energy consumption positively affects economic growth. Similarly, research by Özer & Aksoy (2021) and Dursun & Özcan (2019) has examined the influence of energy prices on stock indices and other financial indicators. Studies like Devina & Sentosa (2022), Armeanu et al. (2019), and Hasnaoui (2014) focus on energy consumption's role in stock market performance across different regions.

This study differentiates itself from previous research by specifically analyzing the relationship between energy consumption and the BIST 100 in Turkey. The literature has a limited number of studies exploring energy consumption without directly incorporating energy prices, making this research a novel contribution to the field.

Methodology

The study uses annual data from 1986 to 2021. The BIST 100 index serves as the dependent variable, while the independent variables include various forms of energy consumption (e.g., coal, electricity, natural gas, petroleum products, and renewable resources). Data for the BIST 100 index were sourced from the Central Bank of Turkey's database, while energy consumption data were obtained from the IEA.

To explore the relationship between the BIST 100 and energy consumption, the Engle-Granger Cointegration Test was applied, which is a common method for testing long-term relationships between time series data. The Augmented Dickey-Fuller (ADF) and Phillips-Perron (PP) tests were also used to check the stationarity of the variables, ensuring the robustness of the econometric analysis.

Findings

The analysis showed mixed results regarding the cointegration between energy consumption and the BIST 100 index. Specifically, a cointegration relationship was found between the BIST 100 and electricity, natural gas, and total energy consumption. However, no significant long-term relationship was detected between the BIST 100 and other energy variables like coal, petroleum products, or renewable energy sources.

Models in which energy consumption variables were the dependent variables revealed a long-term relationship between natural gas and total energy consumption and the BIST 100 index. These findings indicate that changes in energy consumption (especially electricity and natural gas) significantly impact the BIST 100 index over the long term. In contrast, the consumption of other energy sources does not exhibit a statistically significant influence on the stock index.

Results and Conclusions

The study concludes that there is a long-term relationship between certain types of energy consumption (electricity, natural gas, and total energy) and the BIST 100 index. The findings align with previous research by Devina & Sentosa (2022), Hasnaoui (2014), and Ersoy & Ünlü (2013), which also highlighted the interaction between stock market indices and energy consumption.

The results suggest that fluctuations in energy consumption can directly influence the stock market, especially in energy-intensive industries. Future research could extend the analysis to different indices or sectors to explore more nuanced relationships between energy consumption and stock market performance in Turkey.

1. Giriş

Son on yılda Türkiye’de enerji tüketimi için başvuru kaynakları önemli bir çeşitlilik göstermiştir. Özellikle yenilenebilir enerjiden elektrik üretiminde son on yılda büyük bir artış elde edilmiştir. T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı³ verilerine göre rüzgar enerjisine dayalı kurulu güç 2011 yılında 1.729 MW iken Haziran 2022 yılı itibarıyla 10.976 MW’ye ulaşarak yaklaşık olarak 6,4 kat artmıştır. Yine güneş enerjisine dayalı kurulu güç ise 2014 yılında 40 MW iken Haziran 2022 yılında 8.470 MW’lik bir güce ulaşmıştır. Güneş enerjisine dayalı kurulu güç 8 yıl gibi bir süre zarfında yaklaşık 212 katlık artışa ulaşmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Arasında Akkuyu Sahasında Bir Nükleer Güç Santralinin Tesisine ve İşletimine Dair İşbirliğine İlişkin Anlaşma’nın 12 Mayıs 2010 tarihinde imzalanması, ülkemizin yarım asırlık nükleer güç santrali kurma hedefi açısından son derece önemli bir kilometre taşı olmuştur. Anlaşmanın imzalanmasını takiben 13 Aralık 2010 tarihinde Proje Şirketi kurulmuş ve çalışmalara başlanmıştır.⁴ Bu sayede enerji kaynaklarındaki çeşitlilik daha da artacaktır. Enerji üretimindeki artış dışa bağımlılığı azaltarak aynı zamanda enerji fiyatlarının düşmesine neden olabilecektir. Ancak IEA 2021 Türkiye raporunda belirttiği üzere fosil yakıtlar hala Türkiye ekonomisini yönlendirmekte ve özellikle petrol ve gazda (sırasıyla %93 ve %99) ağır bir ithalata bağımlılık bulunmaktadır.

Ekonomi büyüdükçe, üretim ve tüketime olan ihtiyaç çoğalmakta ve dolayısıyla enerji talebi de artmaktadır. Bu nedenle, genellikle ekonomik büyüme ile enerji tüketimi arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Ekonomik büyüme ve enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar da bunu göstermektedir (Mucuk & Uysal, 2009; Aydın, 2010; Karadaş vd., 2017; Koç, 2020; Yanıktepe vd., 2021). Büyüyen bir ekonomi, enerjiye olan ihtiyacı daha fazla artırır ve bu da enerji piyasasında talebi artırmaktadır. Enerji tüketimi, petrol, doğal gaz, elektrik gibi enerji kaynaklarının fiyatlarını etkiler. Enerji, birçok endüstri ve sektör için önemli bir girdidir. Örneğin, yüksek enerji fiyatları petrol ve doğal gaz şirketlerinin gelirlerini artırabilirken, enerji yoğun endüstriler için maliyetlerini artırabilir. Dolayısıyla, enerji fiyatlarındaki değişiklikler, işletme maliyetlerinde de değişikliğe neden olur ve bu da şirket kârlılığına etki ederek şirketlerin hisse senedi fiyatlarına yansiyabilir. Özellikle son yıllarda yeşil enerji kaynaklarına olan ilginin artmasıyla beraber yenilenebilir enerji teknolojilerine yapılan yatırımların da artması, bu sektördeki şirketlerin hisse senetlerine veya yeşil tahviller gibi finansal ürünlerine ilginin artmasına neden olabilir. Son olarak enerji tüketimi, enerji kaynaklarının coğrafi dağılımına bağlı olarak jeopolitik riskleri de beraberinde getirebilir. Özellikle petrol ve doğal gaz gibi enerji kaynaklarının üretimi ve tedariki, siyasi gerilimler ve çatışmalar risk unsurlarını artırabilir. Bu tür olaylar, piyasa dalgalanmalarına ve fiyat dalgalanmalarına neden olabilir. Sermaye piyasası yatırımcıları için ise bu dalgalanmalar getiri veya kayıplara neden olabilecektir. Bu kapsamda çalışmanın amacı Türkiye’de enerji tüketimleri ile sermaye piyasası arasında ilişkinin varlığının araştırılmasıdır. Sermaye piyasasını temsilen BIST 100 ve enerji tüketimleri için kömür, turba ve petrolü şeyl (mumsu organik madde içeren ince taneli bir kayaç), elektrik, doğal gaz, ısı, petrol ürünleri, yenilenebilir kaynaklar ve atıklar ile toplam enerji tüketimleri çalışma kapsamında dikkate alınmıştır.

2. Literatür Taraması

Enerji tüketimi, enerji arz ve talebi, enerji fiyatları ve enerji politikalarını ilgilendiren konuları içinde barındırmaktadır. Bu alandaki literatür, enerji sektörünün ekonomik ve politik etkilerini anlamak için önemli bir kaynaktır. Enerji tüketiminin ekonomik etkileri üzerine çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Ele alınan konuların başında ise enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisi gelmektedir. Bu çalışmalar enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki kısa ve/veya uzun vadeli ilişkileri, nedensellik ilişkilerini ve birbirini etkileyen faktörleri araştırmaktadır. (Mucuk & Uysal (2009); Aydın (2010); Karadaş vd. (2017); Koç (2020); Yanıktepe vd. (2021), enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu ortaya koymuşlardır.

Enerji fiyatları ile finansal piyasalar arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalar, enerji fiyatlarındaki dalgalanmaların borsa endeksleri, döviz kurları ve diğer finansal göstergeler üzerindeki etkilerini araştırmaktadır. Literatürdeki çalışmalarda genellikle enerji fiyatları ile hisse senedi endeksleri arasındaki ilişkilerin araştırıldığı görülmektedir. Özer & Aksoy (2021), çalışmalarında Johansen-Juselius eş bütünleşme testi, Granger nedensellik testi ve VAR modeline dayalı varyans ayrıştırma modeli kullanarak enerji fiyatlarının borsa endeksleri (elektrik, sanayi, tüm) üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Sonuç olarak enerji fiyatlarının borsa endekslerini etkilediği fakat bu etkinin düşük düzeyde olduğunu tespit etmişlerdir. Dursun & Özcan (2019), OECD üyesi ülkelerin borsa endeksleri ile enerji fiyat değişimleri arasındaki ilişkiyi

³ <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji>

⁴ <https://enerji.gov.tr/neupgm-nukleer-enerji>

araştırmışlardır. 2005-2017 yılları arasındaki panel veri seti için çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme analizi uygulamışlardır. Enerji değişkenleri olan elektrik, doğalgaz ve petrol fiyat endeksleri ile borsa endeksleri arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisi tespit etmişlerdir. Ege & Şahin (2017), 2003-2017 yılları arasında aylık veriler kullanarak doğal gaz ve ham petrol fiyatları ile Borsa İstanbul'da işlem gören sanayi ve kimya sektörü endeks fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisini Toda-Yamamoto yöntemi ile araştırmışlardır. Analiz sonucunda doğal gaz fiyatlarının hem BIST SİNAİ ve BIST KİMYA endeksinin nedeni olduğu yönünde bulgulara ulaşılmıştır. Ancak, petrol fiyatlarının söz konusu sektör endekslerinin nedeni olduğu yönünde herhangi bir bulguya ulaşılamamıştır. Yıldırım, Bayar & Kaya (2014), 1991-2013 yılları kapsayan veri setiyle uluslararası ham petrol ve doğalgaz fiyatlarının BIST sanayi şirketleri (BIST Sınai endeksi) hisse senedi fiyatları üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Johansen-Juselius eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri ile elde edilen sonuçlar ile değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını tespit etmişlerdir. Ayrıca ham petrolden sınai endeksine ve sınai endeksinden doğalgaz fiyat endeksine doğru tek yönlü nedensellik belirlenmiştir. Son olarak incelenen enerji fiyatlarının hisse senedi fiyatlarına pozitif etkisi olduğunu saptamışlardır.

Bu çalışmalara ek olarak finansal ve borsa gelişimi ile enerji tüketimleri üzerine yapılan çalışmalar da bulunmaktadır. Sadorsky (2010), 1990-2006 yılları arasında Çin'in de aralarında bulunduğu 22 gelişmekte olan ülkenin panel verilerine dayanarak finansal gelişimin enerji tüketimi üzerindeki etkisini araştırmıştır. Sonuç olarak; finansal gelişimin enerji tüketimi artışı dikkate değer ölçüde artırdığını tespit etmiştir. Avrupa Birliği'ni yeni ve eski üye ülkeler olarak ikiye ayıran Çoban & Topçu (2013), daha fazla finansal gelişimin eski üyelere enerji tüketiminde artışa yol açtığını belirtmişlerdir. Ancak yeni üyelere borsa ile enerji kullanımı arasında borsa ile enerji kullanımı arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Zhang vd. (2011), Çin'in borsa gelişimi ile enerji tüketimi arasındaki ilişki derecesinin nispeten yüksek olduğunu tespit etmiştir.

Bu çalışmanın amacı, alanda yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak Türkiye'de enerji tüketimi ile borsa endeksi arasındaki ilişkinin araştırılmasıdır. Enerji fiyatları, talep, döviz kurları ve enflasyon gibi bir dizi değişkenden etkilenir. Bu nedenle, enerji tüketim miktarları göz önünde bulundurularak fiyattan bağımsız olarak farklı bir değişkenin incelenmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda literatürde çalışma sayısı kısıtlıdır. İncelenen çalışmalardan, Devina & Sentosa (2022), 2000-2020 arasındaki panel veri ile Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) yöntemi yardımıyla Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (Malezya, Filipinler, Tayland, Endonezya ve Singapur) için hisse senedi değeri ile elektrik enerjisi tüketimi arasında tek yönlü nedensellik tespit etmişlerdir. Başka bir ifadeyle elektrik enerjisi tüketiminin hisse senedi değerini etkilediğini belirtmiştir. Armeanu vd. (2019), enerji piyasasının (petrol ve sera gazı emisyonlarının arzı) Romanya sermaye piyasası üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığını araştırmışlardır. Sonuç olarak enerji piyasası göstergeleri ile Romanya borsası arasındaki uzun vadeli ve kısa vadeli ilişkilere ilişkin ampirik kanıtlar ortaya koymuşlardır. Hasnaoui (2014), finans-enerji bağlantısını 25 OECD üyesi ülke için dinamik bir panel veri ile analiz etmiştir. Sonuç olarak finansal gelişme, borsa endeksi kullanılarak ölçüldüğünde finansal gelişme ile enerji tüketimi arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Ersoy & Ünlü (2013), 1995-2011 yılları zaman aralığı için Türkiye'de borsa ile enerji tüketimi arasındaki etkileşimi araştırmışlardır. BIST 100 ve BIST Sanayi Endeksi ile enerji tüketimi arasındaki etkileşimi Johansen Eşbütünleşme Testi, VAR'a dayalı Granger Nedensellik Testi testleri ile incelemişlerdir. Sonuçlar borsadan enerji tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu göstermektedir. Sadorsky (2011), dokuz orta ve doğu Avrupa ülkesini araştırmıştır ve borsa getirisinin enerji tüketimi üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu tespit etmiştir.

Enerji tüketiminin borsalar üzerindeki etkisi genel olarak değerlendirildiğinde değişkenler arasında ilişki ve nedenselliklerin varlığı görülmektedir (Devina & Sentosa, 2022; Armeanu vd., 2019; Hasnaoui, 2014; Ersoy & Ünlü, 2013; Sadorsky, 2011). Bu kapsamda BIST 100 ve enerji tüketimi arasındaki ilişkinin araştırılması için veri seti, metodoloji ve analiz bulguları sonraki bölümlerde açıklanarak yorumlanmıştır.

3. Veri Seti ve Metodoloji

Çalışmada BIST 100 ve enerji tüketimi arasındaki ilişki araştırılmıştır. Analiz kapsamında veri seti 1986-2021 dönemi olmak üzere yıllık verileri içermektedir. 1986 yılı BIST 100'ün başlangıç yılı olması nedeniyle analiz içinde başlangıç yılı kabul edilmiştir. BIST 100'e ilişkin verilere TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi⁵ aracılığıyla ulaşılmıştır. BIST 100 için endeks yıl sonu kapanış değerleri dikkate alınmıştır. Enerji tüketimi verileri için Uluslararası Enerji Ajansı (IEA⁶) verilerinden yararlanılmıştır. IEA'nın 2023 yılında yayınlanan son raporunda Türkiye için en son 2021 yılı verilerine ulaşılmaktadır. Bu nedenle analiz veri seti için son yıl 2021 yılı olarak ele alınabilmektedir. Enerji tüketimi olarak; toplam, kömür, turba ve petrollü şeyl, elektrik, doğal gaz, ısı, petrol ürünleri, yenilenebilir kaynaklar ve atıkların toplam nihai tüketim verileri (total final consumption (PJ)) analize dahil edilmiştir. Analizler Eviews 10 programı ile gerçekleştirilmiştir.

⁵ <https://evdsf5.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/searchEvdsValue/QGJpc3QjMTAwQA==>

⁶ <https://www.iea.org/data-and-statistics>

Analiz kapsamında kullanılan model ise aşağıdaki gibi kurgulanmıştır.

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 X_t + u \quad (1)$$

Yukarıdaki modelde “Yt” bağımlı değişkeni ifade etmektedir. Bağımsız değişken ise “xt” ile ifade edilmektedir. “β0” sabit terimi ve “ut” ise model hata terimini göstermektedir. Bu kapsamda BIST 100’ün bağımlı değişken olduğu ve enerji tüketim değişkenlerinin bağımsız değişken olduğu modeller ile enerji tüketim değişkenlerinin bağımlı ve BIST 100’ün bağımsız değişken olduğu modeller kurgulanmıştır. Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklere aşağıdaki Tablo 1’de yer verilmiştir. Veri seti 1986-2021 yılları arasında yıllık verilerden oluşması nedeniyle gözlem sayısı 36’dır. BIST 100 için ilgili zaman aralığında en yüksek endeks değeri 1857.65 iken en düşük değer 0,037 olduğu görülmektedir. Enerji tüketimlerinde ise en düşük değer ısıdan sağlanan tüketimlerde meydana gelmiştir. Türkiye için 1986-1999 yılları aralığında ısıdan enerji tüketimi verisi söz konusu değilken 2000 yılı itibarıyla ısıdan enerji tüketimi verisi elde edilmeye başlanmıştır. Ortalama en çok tüketimi olan enerji kaynağı ise petrol ürünlerinden gelmektedir. En az ortalama tüketim ise ısıdan sağlanmaktadır. Petrol ürünlerinden tüketimi sırasıyla; elektrik, doğalgaz; kömür, turba ve petrollü şeyl ile ısı izlenmektedir.

Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Değişken Kısaltması	Ortalama	En Yüksek Değer	En Düşük Değer
BIST 100	B100	408,15	1857,65	0,037
Kömür, Turba ve Petrollü Şeyl	KTPŞ	432,86	620,57	248,53
Elektrik	E	474,24	1017,31	110,92
Doğal Gaz	DG	445,80	1250,22	1,589
Isı	I	23,23	51,33	0
Petrol Ürünleri	PÜ	1153,74	1738,93	657,33
Yenilenebilir Kaynaklar ve Atıklar	YKA	282,33	346,82	216,80
Toplam	T	2812,20	4819,98	1361,76

Araştırma metodoloji kapsamında değişkenler arasındaki ilişki olup olmadığının belirlenebilmesi için eşbütünlük testi uygulanmıştır. Eşbütünlük için kullanılacak çeşitli testler olmasına rağmen veri seti içeriği ve çalışma kapsamı açısından tek denklemliler modellerin dikkate alınması nedeniyle Engle-Granger (1987) eşbütünlük testi uygun görülmüştür. Ekonometrik analizleri içeren çalışmalarda modellere dahil edilen değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin incelenmesi için eşbütünlük testleri kullanılmaktadır ve en çok kullanılan eşbütünlük testlerinden biri Engle-Granger Eşbütünlük testidir (Kılıç & Çütcü, 2018: 243).

4. Analiz ve Bulgular

Analizlerin gerçekleştirilebilmesi için serilerin aynı mertebeye durağan olup olmadığı test edilmelidir. Bu nedenle ilk olarak değişkenler birim kök testleriyle sınanmaktadır. Bunun için Augmented Dickey-Fuller (ADF) (1981) ve Phillips-Perron (PP) (1988) birim kök testleri kullanılmıştır. Daha sonra birim kök testleri ile sınanan BIST 100 endeksi ve enerji tüketim değişkenleri için Engle-Granger eşbütünlük testi uygulanmıştır. Engle-Granger eşbütünlük testlerinin gerçekleştirilmesinde Schwarz bilgi kriteri (SIC) dikkate alınmıştır.

Tablo 2: Augmented Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Testi

Değişkenler	Sabitli I(0)		Sabitli I(1)		Sabitli ve Trendli I(0)		Sabitli ve Trendli I(1)	
	Test İstatistiği	P	Test İstatistiği	P	Test İstatistiği	P	Test İstatistiği	P
B100	3,0128	1,0000	-7,2818	0,0000	-0,7315	0,9625	-8,5712	0,0000
KTPŞ	-2,0790	0,2539	-8,2811	0,0000	-3,0648	0,1303	-8,1625	0,0000
PÜ	-0,0831	0,9436	-6,8649	0,0000	-1,5123	0,8061	-6,9031	0,0000
DG	1,8041	0,9996	-4,8886	0,0004	-1,5333	0,7984	-6,1492	0,0001
YKA	-0,8955	0,7778	-6,6755	0,0000	-2,7684	0,2177	-6,6084	0,0000
E	3,9888	1,0000	-4,3028	0,0018	-0,9108	0,9424	-5,8749	0,0002
I	-0,7459	0,8218	-5,4859	0,0001	-1,3468	0,8589	-5,4055	0,0005
T	0,9648	0,9952	-6,5562	0,0000	-1,7265	0,7179	-6,9604	0,0000

Not: ADF Birim kök testlerindeki gecikme uzunluğu SIC bilgi kriterine göre otomatik olarak belirlenmiştir.

Tablo 2’de verilen ADF birim kök test sonuçlarına göre sabitli, sabitli ve trendli olarak incelendiğinde her iki durumda tüm değişkenlerin düzeyde I(0) durağan olmadıkları ($p>0,05$) saptanmıştır. Fakat birinci farklarında I(1)’da tüm değişkenlerin durağan olduğu ($p<0,05$) belirlenmiştir.

Tablo 3: Phillips-Perron (PP) Birim Kök Testi

Değişkenler	Sabitli I(0)		Sabitli I(1)		Sabitli ve Trendli I(0)		Sabitli ve Trendli I(1)	
	Test İstatistiği	P	Test İstatistiği	P	Test İstatistiği	P	Test İstatistiği	P
B100	2,8942	1,0000	-7,2275	0,0000	0,1166	0,9962	-8,5712	0,0000
KTPŞ	-2,0790	0,2539	-9,2815	0,0000	-3,0947	0,1232	-9,2450	0,0000
E	0,0247	0,9546	-6,8240	0,0000	-1,6099	0,7686	-6,8809	0,0000
DG	4,7816	1,0000	-4,7601	0,0005	-0,8537	0,9502	-8,5909	0,0000
I	-0,8720	0,7852	-6,8538	0,0000	-2,7563	0,2220	-6,8003	0,0000
PÜ	7,7943	1,0000	-3,7767	0,0071	-0,3047	0,9873	-5,4895	0,0004
YKA	-0,7738	0,8141	-5,4851	0,0001	-1,4906	0,8138	-5,4042	0,0005
T	3,8978	1,0000	-6,6252	0,0000	-1, 2749	0,8778	-15,4368	0,0000

Not: ADF Birim kök testlerindeki gecikme uzunluğu SIC bilgi kriterine göre otomatik olarak belirlenmiştir.

Tablo 3’te verilen PP birim kök test sonuçlarına göre sabitli, sabitli ve trendli olarak incelendiğinde her iki durumda tüm değişkenlerin düzeyde I(0) durağan olmadıkları ($p>0,05$) saptanmıştır. Fakat ADF birim kök testinde olduğu gibi birinci farklarında I(1)’da tüm değişkenlerin durağan olduğu ($p<0,05$) görülmektedir. Bu kapsamda her iki durağanlık testi sonucuna göre de değişkenler birinci farklarında durağandır. Bu nedenle değişkenler Engle-Granger Eşbütünleşme testinin uygulanması için gerekli koşulu sağlamaktadır. Ayrıca birim kök testlerinde olduğu gibi eşbütünleşme testleri içinde bilgi kriteri olarak SIC tercih edilmiştir. BIST 100 ve her bir enerji tüketim değişkeni için gerçekleştirilen Engle-Granger Eşbütünleşme test sonuçları aşağıda sırasıyla açıklanmaktadır.

Tablo 4: BIST 100 ve Kömür, Turba ve Petrollü Şeyl için Engle-Granger Eşbütünleşme Test Sonuçları

Değişken	tau-İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	z- İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
BIST 100	-1,680195	0,8910	-9,806156	0,6148
Kömür, Turba ve Petrollü Şeyl	-3,423987	0,1634	-17,88295	0,1450

BIST 100 ve kömür tüketimi için yapılan test sonuçlarına göre BIST 100’ün bağımlı değişken olduğu durumda ve tau ile z istatistik değerlerine ($p>0,05$) göre uzun dönemde bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığına rastlanılamamıştır. Aynı şekilde kömür tüketiminin bağımlı değişken olduğu durumda da uzun dönemde bir eşbütünleşme ilişkisi tespit edilememiştir. Bu kapsamda uzun dönemde değişkenler arasında bir ilişki bulunmamaktadır.

Tablo 5: BIST 100 ve Elektrik Tüketimi için Engle-Granger Eşbütünleşme Test Sonuçları

Değişken	tau-İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	z- İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
BIST 100	-3,857038	0,0750	-26,78109	0,0125
Elektrik	-3,558784	0,1298	-18,81427	0,1167

Tablo 5’te BIST 100 ve elektrik tüketimi için yapılan test sonuçlarına göre BIST 100’ün bağımlı değişken olduğu modele göre tau-istatistik değerine göre %10 anlam düzeyinde z-istatistik değerine göre ise %5 anlam düzeyinde eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Elektrik tüketiminin bağımlı değişken olduğu durumda ise tau ile z istatistik değerlerine ($p>0,05$) göre uzun dönemde bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığına rastlanılamamıştır. Bu kapsamda elektrik tüketiminde meydana gelen değişimlerin uzun dönemde BIST 100 üzerinde etkisi bulunmamaktadır.

Tablo 6: BIST 100 ve Doğal Gaz Tüketimi için Engle-Granger Eşbütünleşme Test Sonuçları

Değişken	tau-İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	z- İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
BIST 100	-3,866525	0,0737	-27,24608	0,0107
Doğal Gaz	-3,777493	0,0873	-20,62427	0,0746

BIST 100 ve doğal gaz tüketimi için yapılan test sonuçlarına göre BIST 100’ün bağımlı veya doğal gaz tüketiminin bağımlı değişken olduğu her iki durumda da tau ile z istatistik değerlerine göre uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisinin varlığına ulaşılmıştır. Bu kapsamda BIST 100’ün bağımlı değişken olduğu durumda tau-istatistik değerine göre %10 anlam düzeyinde z-istatistik değerine göre ise %5 anlam düzeyinde eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Doğal gazın bağımlı değişken olduğu durumda tau-istatistik değerine göre %10 anlam düzeyinde z-istatistik değerine göre ise %10 anlam düzeyinde eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Bu kapsamda BIST 100 ve doğal gaz tüketimi uzun dönemde karşılıklı olarak birbirlerini etkilemektedir.

Tablo 7: BIST 100 ve Isıdan Sağlanan Tüketim için Engle-Granger Eşbütünlüşme Test Sonuçları

Değişken	tau-İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	z- İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
BIST 100	-1,401019	0,9454	-7,548122	0,7831
Isı	-1,622497	0,9049	-4,946413	0,9301

Tablo 7’de elde edilen sonuçlara göre değişkenler arasında bir eşbütünlüşme ilişkisine ulaşılamamıştır. Buna göre BIST 100 ile ısıdan sağlanan tüketim arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmamaktadır.

Tablo 8: BIST 100 ve Petrol Ürünleri Tüketimi için Engle-Granger Eşbütünlüşme Test Sonuçları

Değişken	tau-İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	z- İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
BIST 100	-2,175388	0,7102	-12,09160	0,4448
Petrol Ürünleri	-2,464440	0,5675	-9,728557	0,6208

Petrol ürünleri tüketimi ile BIST 100 arasındaki ilişkinin araştırıldığı Engle-Granger Eşbütünlüşme Test sonuçlarına göre her iki değişkenin bağımsız değişken olma durumundaki sonuçlar değerlendirildiğinde herhangi bir eşbütünlüşme ilişkisine rastlanılamamıştır. İlgili dönem için BIST 100 ile petrol ürünleri tüketimi arasında bir ilişki olmadığı ifade edilebilir.

Tablo 9: BIST 100 ve Yenilenebilir Kaynaklar ve Atıklardan Sağlanan Tüketim için Engle-Granger Eşbütünlüşme Test Sonuçları

Değişken	tau-İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	z- İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
BIST 100	-1,327228	0,9550	-7,042145	0,8173
Yenilenebilir Kaynaklar ve Atıklar	-2,970951	0,3221	-15,53853	0,2395

BIST 100 ve yenilenebilir kaynaklar ve atıklar tüketimi için yapılan test sonuçlarına göre BIST 100’ün bağımlı veya yenilenebilir kaynaklar ve atıklar tüketiminin bağımlı değişken olduğu her iki durumda da tau ile z istatistik değerlerine ($p>0,05$) göre uzun dönemde bir eşbütünlüşme ilişkisinin varlığına rastlanılmamıştır. Başka bir ifade ile uzun dönemde değişkenler arasında bir ilişki tespit edilememiştir.

Tablo 10: BIST 100 ve Toplam Enerji Tüketimi için Engle-Granger Eşbütünlüşme Test Sonuçları

Değişken	tau-İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	z- İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
BIST 100	-3,896921	0,0695	-25,85059	0,0168
Toplam	-4,021787	0,0542	-22,84955	0,0409

Son olarak BIST 100 ve toplam enerji tüketimi için Engle-Granger Eşbütünlüşme Testi gerçekleştirilmiştir. BIST 100’ün bağımlı değişken olduğu modele göre tau-istatistik değerine göre %10 anlam düzeyinde z-istatistik değerine göre ise %5 anlam düzeyinde eşbütünlüşme ilişkisi tespit edilmiştir. Toplam enerji tüketiminin bağımlı değişken olduğu modele göre tau-istatistik değerine göre %10 anlam düzeyinde z-istatistik değerine göre ise %5 anlam düzeyinde eşbütünlüşme ilişkisi tespit edilmiştir. Bu kapsamda toplam enerji tüketiminde meydana gelen değişimler BIST100 endeksine uzun dönemde etki ettiği ve tersi durumunda aynı şekilde geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 11: Sonuçların Özetlenmesi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Eşbütünlüşme İlişkisi
BIST 100	Kömür, Turba ve Petrollü Şeyl	Yok
BIST 100	Elektrik	Var
BIST 100	Doğal Gaz	Var
BIST 100	Isı	Yok
BIST 100	Petrol Ürünleri	Yok
BIST 100	Yenilenebilir K. ve Atıklar	Yok
BIST 100	Toplam	Var
Kömür, Turba ve Petrollü Şeyl	BIST 100	Yok
Elektrik	BIST 100	Yok
Doğal Gaz	BIST 100	Var
Isı	BIST 100	Yok
Petrol Ürünleri	BIST 100	Yok
Yenilenebilir K. ve Atıklar	BIST 100	Yok
Toplam	BIST 100	Var

Elde edilen bulgular kapsamında genel bir değerlendirme yapılacak olursa, BIST 100’ün bağımlı değişken olduğu modellerde BIST 100 ile kömür, turba ve petrollü şeyl; ısı, petrol ürünleri, yenilenebilir

kaynaklar ve atıklardan enerji tüketim değişkenleri arasında herhangi bir eşbütünlük ilişkisine rastlanılmamıştır. BIST 100'ün bağımsız değişken olduğu modellerde ise kömür, turba ve petrolü şeyl; elektrik, ısı, petrol ürünleri, yenilenebilir kaynaklar ve atıklardan enerji tüketimi ile BIST 100 arasında eşbütünlük ilişkisi tespit edilememiştir. Bu nedenle ilgili değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığından söz edilememektedir. Eşbütünlük ilişkisinin saptandığı değişkenler ise BIST 100'ün bağımlı değişken olduğu modellerde BIST 100 ile elektrik, doğal gaz ve toplam enerji tüketimi arasında; BIST 100'ün bağımsız değişken olduğu modellerde ise doğal gaz ve toplam enerji tüketimi ile BIST 100 arasında bir eşbütünlük ilişkisinin varlığına ulaşılmıştır.

Elde edilen bu bulgular Devina & Sentosa (2022), Hasnaoui (2014), Ersoy & Ünlü (2013), Sadorsky (2011) bulgularıyla benzerlik göstermektedir. Devina & Sentosa (2022), elektrik enerjisi tüketiminin hisse senedi değerini etkilediğini; Hasnaoui (2014), finansal gelişme ile enerji tüketimi arasında pozitif ilişki olduğunu; Ersoy & Ünlü (2013), borsadan enerji tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu; Sadorsky (2011), borsa getirisinin enerji tüketimi üzerinde pozitif etkisini ortaya koymuştur. Bu çalışmada BIST 100 için endeks değerleri dikkate alınmıştır. Bu kapsamda Ersoy & Ünlü (2013) çalışmasıyla benzerlik gösterirken diğer çalışmalardan endeks değerini dikkate alması açısından ayrılmaktadır.

5. Sonuç

Çalışma, enerji tüketimi ve BIST 100 arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır. Enerji tüketimi için kömür, turba ve petrolü şeyl, elektrik, doğal gaz, ısı, petrol ürünleri, yenilenebilir kaynaklar ve atıklar, toplam enerji tüketimleri dikkate alınmıştır. Analiz kapsamında Türkiye'ye ait enerji tüketim verileri ile BIST 100 arasında 1986'dan 2021'e kadar olan yıllık verilere dayanılarak Engle-Granger Eşbütünlük Testi gerçekleştirilmiştir. Ampirik sonuçlar, BIST 100 ile enerji tüketimleri arasında eşbütünlük ilişkisi olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır. Bu sonuçlar literatürde incelenen çalışmalarla benzerlik taşımaktadır (Devina & Sentosa, 2022; Hasnaoui, 2014; Ersoy & Ünlü, 2013; Sadorsky, 2011). Bu çalışmada tüm değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisine rastlanılmamıştır. Fakat incelenen enerji tüketimlerinden; elektrik, doğal gaz ve toplam enerji tüketimlerinde meydana gelen artış veya azalışların borsa endeksini etkilediği ve tersi durumda borsa endeksindeki değişimlerin ise doğal gaz ve toplam enerji tüketimlerini etkilediği yorumu yapılabilmektedir.

BIST 100 endeksi hem yerli hem de yabancı yatırımcılar için borsanın genel durumunu değerlendirmek için önemli bir ölçüttür. Fakat çalışma kapsamında tek bir endekse odaklanması bir kısıt olmaktadır. Enerji tüketimleri özellikle sanayi ve üretim işletmeleri için önemli bir gider kalemidir. Artan giderler maliyetleri artırarak işletme kârlılığına olumsuz etki edebileceği gibi üretim artması yüksek satış hacmine ve işletme kârlılığına olumlu etkiye neden olabilir. Bu durum hisse senedi yatırımcılarının ilgisini çekebilir. Bu nedenle ilgili şirketleri dikkate alan araştırmalar yapılması elde edilen bulgulardan farklı sonuçlara ulaşma imkânı sunabilir. Bunun yanında enerji şirketleri, genel enerji tüketim trendlerini izleyerek ve gelecekteki talebi tahmin etmek için bu verileri kullanabilirler. Bu, şirketlerin yatırım kararlarını alırken dikkate almaları gereken önemli bir faktördür. Bir şirketin yatırım yapması, yatırımcılar tarafından genellikle olumlu bir işaret olarak algılanabilir. Bu durum şirketin büyüme potansiyeline sahip olduğuna ve şirkete olan güvenin artmasına işaret edebilir. Dolayısıyla, şirketin yatırım yapması genellikle hisse senedi fiyatlarına olumlu yönde etki edilebilir. Tüm bu değerlendirmeler ışığında bundan sonraki çalışmalar farklı endeksler veya sektörler dikkate alınarak araştırma genişletilebilir.

Katkı Oranı Beyanı

Çalışmanın tüm aşamaları eşit şekilde yazarlar tarafından tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır. Yazarların da kendi aralarında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Armeanu, D. Ş., Joldeş, C. C., & Gherghina, Ş. C. (2019). On the linkage between the energy market and stock returns: evidence from Romania. *Energies*, 12(8), 1463.
- Aydın, F. (2010). Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (35), 317-340.
- Çoban, S., & Topcu, M. (2013). The nexus between financial development and energy consumption in the EU: A dynamic panel data analysis. *Energy economics*, (39), 81-88.
- Devina, S., & Sentosa, S. U. (2022). Causality between stock value, foreign direct investment, economic growth, and electric energy consumption in the group of emerging market countries in ASEAN. *World Wide Journal of Multidisciplinary Research and Development*, 8(07):105-107.

- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for an Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Econometrica*, (49), 1057-1072.
- Dursun, A., & Özcan, M. (2019). Enerji fiyat değişimleri ile borsa endeksleri arasındaki ilişki: OECD ülkeleri üzerine bir uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (82), 177-198.
- Ege, İ., & Şahin, S. (2017). BIST sınaî, BIST kimya endeksi ile doğal gaz ve petrol fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisi: toda-yamamoto yaklaşımı. *Alternatif Politika*, İklim Değişikliği ve Enerji Özel Sayısı, 133-155.
- Engle, R., & Granger, C. W. J. (1987). Cointegration and error-correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica*, (55), 251-276.
- Ersoy, E., & Ünlü, U. (2013). Energy consumption and stock market relationship: evidence from Turkey. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 3(4), 34-40.
- Hasnaoui, H. (2014). The nexus between financial development and energy consumption in the high-income OECD members: a dynamic panel data analysis. *Professionals Center for Business Research*, 12(1), 28-37.
- Rüzgar enerjisine dayalı kurulu güç (2024). <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-sayfasindan-erisilmistir>. Erişim Tarihi: 29.03.2024
- Nükleer enerji (2024). <https://enerji.gov.tr/neupgm-nukleer-enerji-sayfasindan-erisilmistir>. Erişim Tarihi: 29.03.2024
- BIST 100'e ilişkin veriler (2024). <https://evdsf5.tcmb.gov.tr/sayfasindan-erisilmistir>. Erişim Tarihi: 25.03.2024
- Enerji tüketimi verileri (2024). <https://www.iea.org/sayfasindan-erisilmistir>. Erişim Tarihi: 25.03.2024
- Karadaş, H. A., Koşaroğlu, Ş. M., & Salihoğlu, E. (2017). Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18(1), 129-141.
- Kılıç, Y., & Çütcü, İ. (2018). Bitcoin fiyatları ile borsa istanbul endeksi arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(3), 235-250.
- Koç, Ü. (2020). Sektörel enerji tüketimi ve ekonomik büyüme. *Third Sector Social Economic Review*, 55(1), 508-521.
- Mucuk, M., & Uysal, D. (2009). Türkiye ekonomisinde enerji tüketimi ve ekonomik büyüme. *Maliye Dergisi*, 157(1), 105-115.
- Özer, N., & Aksoy, Z. T. (2021). Enerji fiyatlarının borsa ile etkileşimi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 192-212.
- Phillips, P.C.B., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Sadorsky, P. (2010). The impact of financial development on energy consumption in emerging economies. *Energy Policy*, 38(5), 2528-2535.
- Sadorsky, P. (2011). Financial development and energy consumption in central and eastern european frontier economies. *Energy Policy*, 39(2), 999-1006.
- Yanıktepe, B., Kara, O., & Parlak, T. K. (2021). Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 4(3), 452-465.
- Yıldırım, M., Bayar, Y., & Kaya, A. (2014). Enerji fiyatlarının sanayi sektörü hisse senedi fiyatları üzerindeki etkisi: Borsa İstanbul sanayi sektörü şirketleri. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (62), 93-108.
- Zhang, Y. J., Fan, J. L., & Chang, H. R. (2011). Impact of China's stock market development on energy consumption: an empirical analysis. *Energy Procedia*, (5), 1927-1931.

Araştırma Makalesi / Research Article

TEDARİK ZİNCİRLERİNDE ÇEVRESEL DİNAMİZMİN TEDARİK ZİNCİRİ PERFORMANSINA ETKİSİNDE DİNAMİK YETENEKLERİN ARACI ROLÜ¹

Hülya UZUN²

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, Türkiye’de faaliyette bulunan sanayi işletmelerinin tedarik zincirlerinde çevresel dinamizmin tedarik zinciri performansına etkisinde dinamik yeteneklerin aracı rolünün belirlenmesidir. Araştırmanın kapsamını en büyük beşyüz sanayi işletmesi arasından tedarik zincirlerinde ana üretici konumunda yer alan işletmeler oluşturmaktadır. Araştırma, bu işletmelerin Tedarik Zinciri, Lojistik, Üretim Planlama ve Satın Alma yönetici ve çalışanlarına yönelik gerçekleştirilmiştir. Veriler, anket tekniği ile elde edilmiştir. Araştırmada katılımcılar, kolayda örneklem yöntemiyle belirlenmiştir. 139 katılımcı ile yüz yüze anket yapılmıştır. Elde Edilen veriler SmartPLS 4 paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Analizlerde, öncelikle değişkenlerin arasında etki düzeyi incelenmiş, daha sonra tedarik zinciri dinamik yetenekleri aracı rolü değerlendirilmiştir. Analizler sonucunda; çevresel dinamizmin, tedarik zinciri dinamik yeteneklerini ve tedarik zinciri performansını pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Ayrıca tedarik zinciri dinamik yeteneklerinin, tedarik zinciri performansını pozitif yönde etkilediği gözlemlenmiştir. Son olarak çevresel dinamizmin tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisinde tedarik zinciri dinamik yeteneklerinin aracı rolünün bulunduğu yönelik tespitler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çevresel Dinamizm, Tedarik Zinciri Dinamik Yetenekleri, Tedarik Zinciri Performansı
JEL Sınıflandırması: M1, M19

THE MEDIATORY ROLE OF DYNAMIC CAPABILITIES IN THE EFFECT OF ENVIRONMENTAL DYNAMISM ON SUPPLY CHAIN PERFORMANCE IN SUPPLY CHAINS

ABSTRACT

The purpose of this research is to determine the mediating role of dynamic capabilities in the effect of environmental dynamism on supply chain performance in the supply chains of industrial enterprises in Turkey. The scope of the research consists of enterprises that are the main producers in their supply chains among the five hundred largest industrial enterprises. The research was conducted for the Supply Chain, Logistics, Production Planning and Purchasing managers and employees of these businesses. The data was obtained by survey technique. Participants in the study were determined by convenience sampling method. A face-to-face survey was conducted with 139 participants. The obtained data were analyzed using the SmartPLS 4 package program. In the analyses, first the effect level among the variables was examined, and then the mediating role of supply chain dynamic capabilities was evaluated. As a result of the analysis; It has been found that environmental dynamism positively affects supply chain dynamic capabilities and supply chain performance. It has also been observed that supply chain dynamic capabilities positively affect supply chain performance. Finally, it has been determined that supply chain dynamic capabilities have a mediating role in the effect of environmental dynamism on supply chain performance.

Keywords: Environmental Dynamism, Supply Chain Dynamic Capabilities, Supply Chain Performance
JEL Classification Codes: M1, M19

¹ Bu çalışma için Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun 16.05.2023 tarih ve 205584 sayılı kararıyla etik kurul onayı alınmıştır.

² Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya Sosyal Bilimler MYO, Kütahya, Türkiye, hulya.cinar@dpu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

It is thought that dynamic capabilities play an important role in increasing the performance of businesses operating in a dynamic environment. The purpose of this research is to determine the mediating role of dynamic capabilities in the effect of environmental dynamism on supply chain performance in the supply chains of industrial enterprises in Turkey.

Literature Review

Dynamic environments are characterized by changes in technologies, differences in customer preferences, and fluctuations in product demand or material supply (Jansen et al., 2006: 8). As it relates to change and uncertainty, environmental dynamism reflects how frequently factors in the environment change (Attar & Çetinkaya, 2020: 292). Dynamic capabilities are the company's ability to integrate, build and reconfigure internal and external competencies to address rapidly changing environments (Teece et al., 1997: 516). Wang & Ahmed (2007: 35) emphasize that environmental dynamism is an important factor affecting the development of dynamic capabilities. Kazmi & Ahmed (2022) state that the existence of dynamic capabilities for distribution, one of the levels of the supply chain, positively affects supply chain performance. Forliano et al. (2022) developed a conceptual system dynamics model to reconstruct the causal intertwined relationships that exist between environmental dynamism, talent development and a firm's performance.

Methodology

This research focuses on the mediating role of dynamic capabilities in the effect of environmental dynamism on supply chain performance in the supply chains of industrial enterprises in Turkey. The hypotheses created based on the model proposal of the research were determined as follows: H1: Environmental dynamism positively affects supply chain dynamic capabilities. H2: Environmental dynamism positively affects supply chain performance. H3: Supply chain dynamic capabilities positively affect supply chain performance. H4: Supply chain dynamic capabilities have a mediating role in the effect of environmental dynamism on supply chain performance.

The scope of the research consists of enterprises that are the main producers in their supply chains among the five hundred largest industrial enterprises. The research was conducted for the Supply Chain, Logistics, Production Planning and Purchasing managers and employees of these businesses. The data was obtained by survey technique. Participants in the study were determined by convenience sampling method, one of the non-random methods. A face-to-face survey was conducted with 139 participants. The obtained data were analyzed using the SmartPLS 4 package program. In the analyses, first the effect level among the variables was examined, and then the mediating role of supply chain dynamic capabilities was evaluated. Within the scope of the research, ethical compliance approval was received from the Kütahya Dumlupınar University Social and Human Sciences Scientific Research and Publication Ethics Committee with the decision dated 22.06.2023 and meeting number 2023/06.

Results and Conclusions

As a result of the analysis; It has been found that environmental dynamism positively affects supply chain dynamic capabilities and supply chain performance. It has also been observed that supply chain dynamic capabilities positively affect supply chain performance. Finally, it has been determined that supply chain dynamic capabilities have a mediating role in the effect of environmental dynamism on supply chain performance. The results obtained from the research reveal the importance of dynamic capabilities by focusing on the mediating role of supply chain dynamic capabilities in increasing supply chain performance in a dynamic environment. It is necessary for businesses to attach importance to the development of dynamic talents, and to carry out managerial studies in order to attach importance to talents and retain them. In addition, the ability of businesses to acquire and develop important capabilities also depends on country policies. It is important to identify and develop talents across the country for the supply chain, which works in cooperation with businesses from different countries in a global environment, and operates based on a process, especially with a large network structure consisting of different structures and individuals.

1. Giriş

İşletmelerin rekabet ortamında daha başarılı olmaları için değişim ve yeniliği takip etmeleri ve faaliyetlerine uyarlamaları gerektiği yıllardır literatüre konu olmuştur. Ancak bu değişim ve yeniliğin hızlı gerçekleştiği dinamik bir çevrede işletmelerin sorumluluklarının az, karşılaşılabilecek sorunların altından kolaylıkla çıkabilmelerinin kolay olduğu söylenemez. Teknolojinin, müşteri taleplerinin, tedarikçilerin ve işletme faaliyetlerini etkileyen diğer aktörlerin neden olduğu bu hızlı değişimlerden meydana gelen dinamik bir çevrede işletmelerin de bu değişimin farkında olması, dinamik bir yapıya uyum sağlaması işletme için bir zorunluluk haline gelmiştir. Çünkü bu haliyle dinamik çevre, mevcut süreçlerin iyileştirilmesi veya yeni ürün ve süreçlerin geliştirilmesi için bir itici güç sağlamaktadır (Chan vd., 2016: 386).

Kaynak tedarik edilmesinden üretilen mal/hizmetin tüketiciye ulaşmasına kadar ürün/hizmet üretimi için farklı işletmelerin faaliyetlerinin birbirlerine bağlı şekilde yürütüldüğü, her bir işletmenin faaliyetlerinin, diğerlerinin faaliyetlerini etkilediği bir ortam olan tedarik zincirinin (Uzun, 2023: 52) yapısı itibarıyla karmaşık olması, gün geçtikçe büyüyerek daha karmaşık hale gelmesi, dinamik bir ortamda dinamik yeteneklerin varlığını daha da önemli hale getirmektedir.

Dinamik çevreye bağlı olarak işletmenin karşı karşıya kaldığı değişim ve beraberinde getirdiği ürün ve süreç iyileştirmeleri ve gelişimi ile işletmenin performansı artarak rekabet ortamında önemli avantajlar yakalama imkanı bulunabilir. Ancak işletmenin performansının artmasına sebep olan süreç ve üründe iyileşme ve gelişmeler, işletmenin elinde mevcut yer alan yetenekler ile gerçekleşmesi beklenemez. Bu şekilde hızlı bir değişimin yaşandığı dinamik bir çevreye uyumun yolu, dinamik yeteneklerin varlığından geçmektedir. Pe'rez-Lun'õ vd. (2014: 500), hızlı değişim ve belirsizliğin, yenilik yoluyla hızlı örgütsel tepkileri ve uyum sağlamayı gerektirdiğini, Jiao vd. (2011: 135) ise çevresel dinamizm sergileyen sektörlerdeki işletmelerde, üst düzey yöneticilerin hızlı stratejik kararlar alması ve değişen dış koşullarla başa çıkabilmek için hızlı tepki verme yeteneği oluşturması için yaratıcı ve yenilikçi stratejiler geliştirmesi gerektiğini belirterek dinamik bir çevrede işletmenin de dinamik olması gerektiğini ifade etmektedirler.

Yapılan çalışmalar incelendiğinde, dinamik bir çevre ile dinamik yetenekler arasındaki ilişkiye (örn. Wang, 2016: 647; Schilke, 2014; Jiao vd., 2011: 134; Wang & Ahmed, 2007: 35), dinamik bir çevre ve performans arasındaki ilişkiye (Verma vd., 2023: 4; Agyapong vd., 2020: 321), dinamik yetenekler ve performans arasındaki ilişkiye (Kazmi & Ahmed, 2022; Hong vd., 2018; Forliano vd., 2020) yönelik sonuçlara ulaşmak mümkündür. Ayrıca, çevresel dinamizm, performans ve dinamik yetenek konularını bir arada işleyen çalışmalar mevcuttur. Harun vd. (2023) tarafından yapılan çalışmada dinamik yeteneklerin farklı çevresel dinamizm seviyeleri altında sürdürülebilir performans üzerindeki etkisi, Cheng vd. (2023) tarafından yapılan çalışmada ise dinamik yetenek ve tedarik zinciri performansı ilişkisinde çevresel dinamizmin düzenleyici bir rol oynaması, Forliano vd. (2022) tarafından yapılan çalışmada ise çevresel dinamizm, yetenek gelişimi ve firma performansı arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesi gerçekleştirilmiştir. Ancak çevresel dinamizmin tedarik zinciri performansına etkisinde tedarik zinciri dinamik yeteneklerin aracılık rolünün belirlenmesine yönelik herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Bu sebeple bu araştırma, tedarik zincirlerinde çevresel dinamizmin tedarik zinciri performansına etkisinde dinamik yeteneklerin aracı rolüne odaklanmaktadır.

Araştırma, Türkiye'de faaliyette bulunan İstanbul Sanayi Odası (ISO)'nın her yıl belirlemiş olduğu en büyük beşyüz sanayi işletmesi arasından tedarik zincirlerinde ana üretici konumunda yer alan işletmelerin tedarik zinciri, lojistik, üretim planlama ve satın alma yönetici ve çalışanlarına yönelik gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın, dinamik bir çevrede faaliyette bulunan işletmelerin performansının artmasında dinamik yeteneklerin önemli rolünün bulunduğu düşünülmektedir. Bu nedenle elde edilen sonucun, dinamik bir iş dünyasında ihtiyaç duyulan rekabet performansının artırılması için dinamik yeteneklerin ne derece önemli olduğunun vurgulanması, yöneticilere ve şirket politikasını belirleyen yönetim kademesine pozitif iyileştirmeler sağlama yolunda katkıda bulunması düşünülmektedir. Bu araştırmanın tamamında araştırma ve yayın etiğine uygun olarak çalışılmıştır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Çevresel Dinamizm

Dinamik çevre yapısı, örgütlere yeni fırsatlar sunmasının yanında pazar potansiyeli, teknoloji gibi dış çevre unsurlarından kaynaklanan riskleri ve belirsizlikleri arttırmaktadır. Çevresel koşullar, bir endüstrideki rekabetin doğasına, endüstrinin yaşam döngüsünün aşamasına, endüstriye hakim olan teknolojilerin değişim hızına, çevredeki bileşenler arasındaki birbirine bağlılığın boyutuna, örgütlerin mücadele ettiği paydaşların sayısına ve son olarak firmanın kullanabileceği kaynakların kapsamına göre değişmektedir (Pe'rez-Lun'õ vd., 2014: 500). Dinamik çevreler, teknolojilerdeki değişiklikler, müşteri

tercihlerindeki farklılıklar ve ürün talebindeki veya malzeme tedarikindeki dalgalanmalarla nitelendirilir (Jansen vd., 2006: 8). Değişim ve belirsizlikle ilgili olduğu için çevresel dinamizm, çevredeki faktörlerin ne sıklıkla değiştiğini göstermektedir. (Attar & Çetinkaya, 2020: 292).

Literatürde çevresel dinamizmi konu alan çok sayıda çalışma yer almaktadır. Mevcut çalışma ile ilgili olarak ele alındığında bu çalışmalardan bazıları; çevresel dinamizmi, dinamik yetenekler (Wilhelm vd., 2015; Wang, 2016: 643; Ali vd., 2020), tedarik zinciri işbirliği yönüyle yeşil süreç inovasyonu (Zhang, 2021), yeşil üretim inovasyonu ve firma performansı (Chan vd., 2016), strateji ve performans (Agyapong vd., 2020), inovasyon ve dinamik yetenekler (Jiao vd., 2011), dinamik yetenekler ve rekabet avantajı (Li & Liu, 2014; Schilke, 2014), yetenek gelişimi ve performans (Forliano vd., 2022) dinamik yetenek ve performans (Harun vd., 2023) ile ilişkili inceleyen çalışmalardır. Ayrıca krize yanıt olarak öğrenmenin rolü, esneklik, yenilikçi yetenek ilişkisinde çevresel dinamizmin etkisini (Kyrdoda vd., 2023), firmaların yeteneklerinin firma çevresel dinamizmi ile girişimcilik yönelimi arasındaki ilişkiyi (Ruiz-Ortega, 2013), organizasyon yapılarının ve çevresel dinamizmin dinamik yetenekler-duyarlılık ilişkisi üzerindeki düzenleyici etkisini (Singh vd., 2019), inovasyon ve performans ilişkisinde çevresel dinamizmin rolünü (Pe´rez-Lun˜o vd., 2014) inceleyen çalışmalar da yer almaktadır.

2.2. Tedarik Zinciri Performansı

Tedarik zinciri, ham maddelerin nihai ürünlere dönüştürüldüğü, ardından müşterilere (dağıtım, perakende satış veya her ikisi yoluyla) teslim edildiği entegre bir süreçtir (Beamon, 1999: 275). Tedarik zinciri, bir kaynaktan bir müşteriye bir ürün, hizmet, finans ve/veya bilginin yukarı ve aşağı akışlarına doğrudan dahil olan üç veya daha fazla kuruluşun (kuruluşlar veya bireyler) oluşan bir dizi olarak tanımlanmaktadır (Mentzer vd., 2001: 4). Tedarik zincirleri karmaşık yapılardır (Shaw vd., 2010: 324). Beamon (1999: 275), bu karmaşıklığın, tedarik zincirlerinin, tedarik, üretim, dağıtım ve tüketiciler olmak üzere dört kademedeki oluşmasıyla her kademe çok sayıda yapının yer almasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Karmaşıklığın sonucunda tedarik zincirlerinin performansının ölçülmesi de zor hale gelmektedir (Shaw vd., 2010: 324; Beamon, 1999: 275).

Tedarik zinciri performans ölçümü üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde; Beamon (1999: 275) ve Neely vd. (2005) tarafından yapılan çalışmada performans ölçüm kriteri olarak kalite, zaman, esneklik ve maliyet üzerinde durulduğu görülmektedir. Shaw vd. (2010: 324) da geleneksel olarak lojistik ve tedarik zinciri performans ölçümlerinin nicel ve maliyet, zaman ve doğruluğun ölçülmesine yönelik olduğunu ifade etmektedir. Tedarik zinciri performansının çoklu kriterleri kullanarak değerlendirilmesine yönelik bir yaklaşım öneren Vaidya & Hudnurkar (2013: 296-297) tarafından yapılan çalışmada ise performans değerlendirme kriterleri olarak maliyet, müşteri hizmetleri, verimlilik, varlık ölçümü, kalite, zaman, yenilikçilik, fiyat, esneklik, tedarikçi profili, pazarlama önlemleri ve işbirliği yapabilme yeteneği önerilmektedir. Performans ölçülerinin değerlendirilmesinde kullanılan bir diğer önemli yöntem ise kıyaslamadır (Beamon, 1999: 276). Rakiplerle kıyaslanarak tedarik zinciri performans göstergelerinin değerlendirilmesine yönelik bir çalışma da Wagner & Bode (2008) tarafından yapılmıştır.

2.3. Dinamik Yetenekler

İşletmelerin hizmet veya ürünün tasarımı, bunların üretilmesi, pazarlanması gibi eylemleri, yetenek ile ilgilidir. Ancak bu yeteneklerin dinamik yetenek olması için değişken bir ortamın olması, işletmelerin yeteneklerini bu değişken ortama göre uyarlaması gerekmektedir. Dinamik yetenekler görüşü de işletmelerin temel yeteneklerini değiştirmesi, pazar talebindeki değişiklikleri tahmin etmesi, yeni teknolojiler geliştirmesi ve entegre etmesi, pazar olaylarından öğrenmesi, yeni pazar fırsatlarını öngörmesi ve yakalamasını savunmaktadır (Felin, 2016: 80).

Literatürde dinamik yetenekler için yapılan pek çok tanım yer almaktadır. Bunlardan bazıları; “Kaynakların yaratılmasının, geliştirilmesinin ve yeni rekabet avantajı kaynaklarına dönüştürülmesinin arkasındaki itici güçler” (Eisenhardt & Martin, 2000: 1107), “Organizasyonu değiştirmek ve yeniden yapılandırmak için fırsatları algılamayı ve yakalamayı mümkün kılan çeşitli organizasyonel yetenekleri daha üst düzey yeteneklerde birleştirme yeteneği” (Eriksson vd., 2014: 171), “İşletmenin hızla değişen ortamlara hitap etmek için kaynaklarını yeniden yapılandırma yeteneği” (Parthasarathy vd., 2011: 59), “Organizasyonun geliştirilmiş etkinlik arayışında sistematik olarak işletim rutinlerini oluşturduğu ve değiştirdiği, öğrenilmiş ve istikrarlı bir toplu faaliyet model” (Zollo & Winter, 2002: 5) ve “İşletmenin işletim rutinlerini değiştirme yolunu oluşturan süreç iyileştirme teknikleri” (O’Connor 2008: 316) olarak ifade edilmektedir. Teece vd. (1997: 516) ise dinamik yetenekleri “İşletmenin hızla değişen ortamlara hitap etmek için iç ve dış yeterlilikleri entegre etme, inşa etme ve yeniden yapılandırma yeteneği” olarak tanımlamakta, diğer tanımların temelini oluşturmaktadır. Dinamik yeteneklerin sürecini Teece (2007: 1319) çalışmasında; fırsatları ve tehditleri algılama ve

şekillendirme, fırsatları ele geçirme, iş girişiminin somut ve soyut varlıklarını geliştirme, birleştirme, koruma ve gerektiğinde yeniden yapılandırarak rekabet gücünü koruma olarak ifade edilmektedir.

Yeni yetenekler yaratma yeteneği, temelde işletmenin dinamik yeteneğidir (Hong vd., 2018: 3509). Dinamik yetenekler, bir yanda kurallar ve sistemleri, diğer yanda eylem ve davranışları kapsayan rutinlerden oluşmakta (Biesenthal vd., 2019: 350), yeni bilgi, çözümler veya kaynak yapılandırmaları oluşturmak için bu rutinleri entegre etmektedir (Amui vd., 2017: 309). Rutinler firmanın ne yapabileceğini tanımlamakta (Hilliard, 2004: 3), çevrede bir değişim olana kadar faaliyetlerin sürdürülmesine yardımcı olmaktadır (Teece, 2007: 1335).

Dinamik yetenekler teorisine dayanan tedarik zinciri dinamik yeteneği, tedarik zincirini ayarlama yeteneğidir (Hong vd., 2018: 3510). Dinamik yetenekler, tedarik zinciri ortakları arasındaki bilgi alışverişinden ve ilişkilerden elde edilir (Handfield vd., 2015: 4). Tedarik zinciri boyunca dinamik yetenekler geliştirmek için firmaların görünürlüğü (SC algılama), çevikliği (SC ele geçirme) ve esnekliği (SC'nin yeniden yapılandırılması) artırması gerektiği öne sürülmektedir (Aslam vd., 2018; Lee & Rha, 2016).

3. Araştırma Hipotezleri ve Modeli

3.1. Çevresel Dinamizm ve Tedarik Zinciri Dinamik Yetenekleri İlişkisi

Değişen çevre koşullarının dinamik bir halde olması, işletmelerin bu ortama her an hazır halde bulunmalarını gerektirmektedir. Kaynakların elde edilmesinin kolay olduğu düşük dinamik bir çevrede, değişiklikler öngörülebilir bir oranda ve öngörülebilir bir yönde meydana gelir (Wang, 2016: 647). Böylece nispeten zayıf dinamik yetenekler uzun vadeli rekabet avantajları elde edebilir. (Li & Liu, 2014: 2795). Yüksek dinamikliğe sahip bir çevrede değişimler sık, rastgele ve çalkantılı bir biçimde gerçekleşmektedir (Wang, 2016: 647). Böyle bir çevrede işletmelere rekabet avantajı sağlama konusunda dinamik yeteneklerin önemli bir yeri vardır. Schilke (2014), dinamik yeteneklerin firmaya rekabet avantajı sağlayabileceğini, ancak bu etkinin firmanın dış çevresinin dinamizm düzeyine bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Jiao vd. (2011: 134) tarafından yapılan çalışma ise çevresel dinamizmi hızlı değişim ve kriz durumuyla nitelendirerek, çevresel dinamizmi inovasyon stratejisi ile dinamik yetenekler arasındaki ilişkiyi etkilediğini göstermektedir. Wang & Ahmed (2007: 35) ise çevresel dinamizmin dinamik yeteneklerin gelişimini etkileyen önemli bir faktör olduğunu vurgulamaktadır. Wilhelm vd. (2015: 327), dinamik yeteneklerin yüksek dinamik ve düşük dinamik çevrede farklı performans etkilerine sahip olduğunu, dinamik yeteneklerin yalnızca yüksek düzeyde çevresel dinamizm altında işe yaradığını ifade etmektedir. Yapılan çalışmalara göre; çevresel dinamizm ile dinamik yetenekler arasında ilişkinin varlığı dikkate alındığında çevresel dinamizmin tedarik zinciri dinamik yeteneklerini de etkileyebileceği öngörülerek H1 hipotezi oluşturulmuştur.

H₁: Çevresel dinamizm, tedarik zinciri dinamik yeteneklerini pozitif yönde etkiler.

3.2. Çevresel Dinamizm ve Tedarik Zinciri Performansı İlişkisi

Dinamiklik düzeyi yüksek olan çevrelerde örgütler, riskler ve belirsizliklere karşı hayatta kalabilmek için yenilik yapması ve uyum sağlaması gerekmektedir (Kyrdoda vd., 2023: 4). Aynı zamanda, üst düzey yöneticilerin hızlı yanıt verme yeteneği oluşturmak için yaratıcı ve yenilikçi stratejiler geliştirmesi (Jiao vd., 2011: 135) de dinamik bir çevrede örgütler için önemlidir. Dolayısıyla çevresel dinamizmin inovasyon (Pe´rez-Lun˜o vd., 2014: 500; Verma vd., 2023: 4) ve performans (Verma vd., 2023: 4) üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu ifade edilebilir. Çünkü dinamik ortam, mevcut süreçlerin ve süreçlerin iyileştirilmesi veya yeni ürün ve süreçlerin geliştirilmesi için bir itici güç sağlamakta (Chan vd., 2016: 386), üst düzey yönetim ekibinin stratejik yanıt verme yeteneğini etkileyerek performans sonuçlarına yol açmaktadır (Agyapong vd., 2020: 321). Teknoloji, pazar ve rekabetteki hızlı değişimi temsil eden dinamik bir çevrede işletmelerin rekabet ortamında avantaj sağlamaları açısından performanslarını artırma çabası içinde bulunmalarına bağlı olarak çevresel dinamizmin tedarik zinciri performansını etkileyebileceği öngörülerek H2 hipotezi oluşturulmuştur.

H₂: Çevresel dinamizm, tedarik zinciri performansını pozitif yönde etkiler.

3.3. Tedarik Zinciri Dinamik Yetenekleri ve Tedarik Zinciri Performansı İlişkisi

Tedarik zinciri dinamik yetenekleri ile tedarik zinciri performansı ilişkisine yönelik yapılan çalışmalar incelendiğinde; Kazmi & Ahmed (2022) tarafından yapılan çalışmada talep algılama ve yönetim uygulamalarının dinamik dağıtım yetenekleri oluşturduğunu, dinamik dağıtım yeteneklerinin de tedarik zinciri performansını olumlu yönde etkilediğini ifade edilmektedir. Sürdürülebilirlik tedarik zinciri yönetimi uygulamalarında dinamik yetenekler ve performans etkisini inceleyen Hong vd. (2018) tarafından yapılan çalışmada ise sürdürülebilir tedarik zinciri uygulamalarının tedarik zinciri dinamik yetenekleri ve performans üzerinde önemli derecede olumlu yönde bir etkiye sahip olduğunu ifade etmektedir. Forliano vd. (2020)

tarafından yapılan çalışma ise bir büyüme dinamiğini hızlandırmak için bir şirketin yeteneklerini geliştirmeye yönelik çabalar ile bilgiyi ifade etme ve kodlamaya yönelik yatırımları birleştirmenin, uzun vadede temel döneme göre daha yüksek bilgi stokları ve performans getirdiğini göstermiştir. Bu çalışmalar dikkate alındığında tedarik zinciri dinamik yetenekleri ve tedarik zinciri performansı arasında bir ilişkinin bulunduğu öngörülerek H3 hipotezi oluşturulmuştur.

H₃: *Tedarik zinciri dinamik yetenekleri, tedarik zinciri performansını pozitif yönde etkiler.*

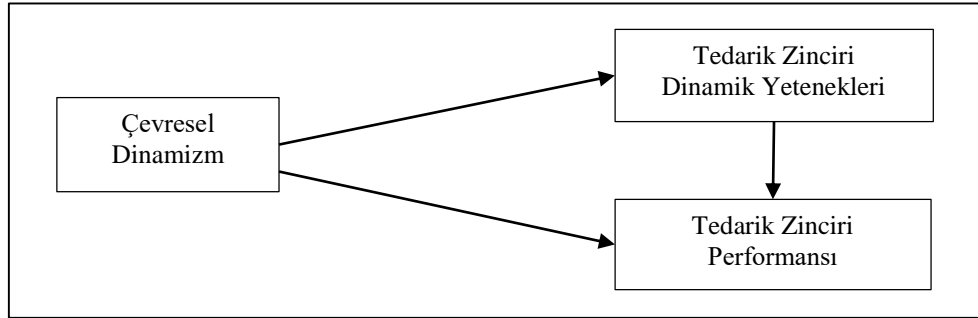
3.4. Çevresel Dinamizmin Tedarik Zinciri Performansı Üzerindeki Etkisinde Tedarik Zinciri Dinamik Yeteneklerinin Aracılık Rolü

Dinamik bir çevrede rekabet avantajı sağlamaya çalışan işletmeler, performansını artırma çabası içinde olmalıdır. Lee & Rha (2016) dinamik bir tedarik zinciri yeteneği oluşturma sürecinin tedarik zincirinde yaşanan olumsuzlukları azalttığını ve iş performansını arttırdığı için önemli olduğunu doğrulamaktadır. Cheng vd. (2023) tarafından yapılan çalışmada ise dinamik yeteneklerin imalat firmaları için finansman avantajlarına ve tedarik zinciri performansına katkıda bulunduğunu ve çevresel dinamizmin bu ilişkiyi düzenleyerek mevcut çalışmalardaki boşlukları doldurduğunu gösterdiğini ifade etmektedir. Forlano vd. (2022) ise çevresel dinamizm, yetenek gelişimi ve bir firmanın performansı arasında var olan nedensel iç içe geçmiş ilişkileri yeniden yapılandırmak için kavramsal bir sistem dinamiği modeli geliştirmiştir. Bu çalışmalar incelendiğinde, çevresel dinamizm, tedarik zinciri performansı ve tedarik zinciri dinamik yetenekleri arasında pozitif bir etki öngörülerek H4 hipotezi oluşturulmuştur.

H₄: *Çevresel dinamizmin tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisinde tedarik zinciri dinamik yeteneklerinin aracılık rolü vardır.*

Yukarıda açıklanan teorik alt yapı ve literatürdeki diğer çalışmalar çerçevesinde oluşturulan araştırma modeli Şekil 1'de yer almaktadır:

Şekil 1: Araştırma Modeli



4. Yöntem

Bu araştırmanın ana amacı Türkiye’de faaliyette bulunan sanayi işletmelerinin tedarik zincirlerinde çevresel dinamizmin tedarik zinciri performansına etkisinde dinamik yeteneklerin aracı rolünün belirlenmesidir. Bu araştırmanın kapsamını, Türkiye’de en büyük beşyüz sanayi işletmesi arasından tedarik zincirlerinde ana üretici konumunda yer alan işletmeler oluşturmaktadır. Bu işletmeler, İstanbul Sanayi Odası (ISO) tarafından her yıl belirlenmektedir.

Araştırma kapsamında Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu’ndan 22.06.2023 tarih ve 2023/06 toplantı nolu karar ile etik uygunluk onayı alınmıştır.

4.1. Örneklem

Araştırmada veriler anket tekniği ile elde edilmiştir. Anketler yüzyüze görüşme ile toplanmıştır. Araştırmada tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Pamuk (2017: 23) bu yöntemde amacın, isteyen herkesin örnekleme dâhil edilmesini ifade etmektedir. Ulaşılabilen herkesin örnekleme dahil edilmesi, hedeflenen örnekleme sayısına ulaşılmıyca kadar devam etmektedir (Padem vd., 2012: 89).

Araştırmada örneklem verileri için 2022 yılına ilişkin listeden yararlanılmıştır. Belirlenen 233 işletmeye ilişkin gerekli bilgiler, ISO’nun web sitesinden elde edilmiştir. Araştırma, bu işletmelerin Tedarik Zinciri, Lojistik, Üretim Planlama ve Satın Alma faaliyetlerindeki yönetici ve çalışanlara yönelik gerçekleştirilmiştir. Online olarak hazırlanan anket formu 233 işletmeye gönderilmiş, ilk etapta 111 adet veri toplanmıştır. Sonrasında yanıt alınamayan firmalara tekrar gönderilmiş ve 28 tane daha veri toplanarak toplam 139 adet

kullanılabilir anket formu elde edilmiştir. Elde edilen veriler, SmartPLS 4 paket programı kullanılarak analiz edilmiştir.

4.2. Ölçekler

Araştırmada kullanılan anket, dört bölümden oluşmaktadır. Ankette, 7'li Likert ("*1.Kesinlikle Katılmıyorum*", "*2.Kısmen Katılmıyorum*", "*3.Katılmıyorum*", "*4.Kararsızım*", "*5.Kısmen Katılıyorum*", "*6. Katılıyorum*" ve "*7.Kesinlikle Katılıyorum*") ölçeği kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan ölçekler aşağıda yer almaktadır:

Çevresel Dinamizm, belirsizlik ve pazar rekabeti açısından ele alınmıştır. Singh vd. (2019) tarafından 5 ifadeden oluşturulan ölçüm soruları kullanılmış ve tedarik zinciri dinamik yetenekleri ve tedarik zinciri performansı üzerindeki doğrudan etkisi araştırılmıştır. Tedarik zinciri performansı, siparişleri karşılama kapasitesi, teslimat güvenilirliği, müşteri tatmini ve teslimat hızı açısından değerlendirilmiştir. Wagner & Bode (2008)'den uyarlanan tedarik zinciri performansı ölçeği, 4 sorudan oluşmaktadır.

Tedarik zinciri dinamik yetenekleri, temel iş ve tedarik zinciri ortaklarının, tedarik zincirinin iç ve dış kaynaklarından bilgi alma, entegre etme ve yeniden yapılandırma yetenekleri olarak ele alınmıştır. Çevresel dinamizmin tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisinde aracı rolü araştırılmış ve 9 sorudan oluşan ölçek Yang vd. (2023) tarafından geliştirilen ölçekten uyarlanmıştır.

4.3. Ölçeklerin Geçerlik ve Güvenirlik Analizleri

Araştırma verilerinin analizinin yapılmasından önce geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları, iç tutarlılık güvenilirliğini, birleşme geçerliğini ve ayırma geçerliğini kapsamaktadır. İç tutarlılık güvenilirliğini belirlemek için Cronbach's Alfa ve birleşik güvenilirlik (CR) katsayıları incelenmiştir. Birleşme geçerliğinin belirlenmesinde, faktör yükleri ile açıklanan ortalama varyans (AVE) değerleri kullanılmıştır. Hair vd., (2006) ve Hair vd., (2022)'e göre faktör yüklerinin $\geq 0,70$; Cronbach's Alpha ve birleşik güvenilirlik katsayılarının $\geq 0,70$; açıklanan ortalama varyans değerlerinin de $\geq 0,50$ olarak gerçekleşmesi beklenmektedir. Geçerlik ve güvenilirlik için oluşturulan ölçüm modeline ait sonuçlar Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: Ölçüm Modeli Sonuçları

Değişken	İfade	Faktör Yüğü	Cronbach's Alpha	CR	AVE
Çevresel Dinamizm	ÇD1	0.739	0.820	0.874	0.581
	ÇD2	0.815			
	ÇD3	0.744			
	ÇD4	0.762			
	ÇD5	0.747			
Tedarik Zinciri Dinamik Yetenekleri	TZD1	0.732	0.938	0.948	0.668
	TZD2	0.838			
	TZD3	0.827			
	TZD4	0.832			
	TZD5	0.815			
	TZD6	0.826			
	TZD7	0.845			
	TZD8	0.832			
	TZD9	0.803			
Tedarik Zinciri	TZP1	0.837	0.864	0.908	0.711

Değişken	İfade	Faktör Yüğü	Cronbach's Alpha	CR	AVE
Performansı	TZP2	0.847			
	TZP3	0.845			
	TZP4	0.843			

Tablo 1'deki değerler incelendiğinde, faktör yüklerinin 0,732 ile 0,847 arasında; AVE değerlerinin de 0,581 ile 0,711 arasında olması nedeniyle birleşme geçerliğinin sağlandığı belirtilebilir. Ayrıca yapıların, Cronbach's Alfa katsayılarının 0,820 ile 0,938 arasında; CR katsayılarının da 0,874 ile 0,948 arasında gerçekleşmiş olması nedeniyle iç tutarlılık güvenirliliğinin sağlandığı görülmektedir.

Ayrışma geçerliğinin tespitinde; çapraz yükler için, Fornell & Larcker (1981) tarafından önerilen kriter kullanılmıştır. Aynı zamanda Henseler vd. (2015) tarafından önerilen HTMT ölçütü de kullanılmıştır.

Çapraz yükler tablosu kontrol edildiğinde, araştırma değişkenlerini ölçen ifadeler arasında binişik madde olmadığı tespit edilmiştir. Fornell & Larcker (1981) sonuçları Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Ayrışma Geçerliği Sonuçları (Fornell ve Larckell Kriteri)

	Çevresel Dinamizm	Tedarik Zinciri Dinamik Yetenekleri	Tedarik Zinciri Performansı
Çevresel Dinamizm	(0,762)		
Tedarik Zinciri Performansı	0,484	(0,843)	
Tedarik Zinciri Dinamik Yetenekleri	0,538	0,606	(0,817)

Fornell & Larcker (1981) kriteri, araştırmada yer alan yapıların açıklanan ortalama varyans (AVE) değerlerinin karekökünün, araştırmada yer alan yapılar arasındaki korelasyon katsayılarından yüksek olmasını gerektirmektedir. Tablodaki parantez içindeki değerler AVE'nin karekök değerleri, diğer katsayılar değişkenler arasındaki korelasyon değerleridir. Tablodaki değerler de, her yapının AVE değerinin karekökünün, diğer yapılarla olan korelasyon katsayılarından daha yüksek olduğunu göstermektedir. HTMT katsayıları ise Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3: Ayrışma Geçerliği Sonuçları (HTMT Kriteri)

	Çevresel Dinamizm	Tedarik Zinciri Dinamik Yetenekleri	Tedarik Zinciri Performansı
Çevresel Dinamizm			
Tedarik Zinciri Performansı	0,567		
Tedarik Zinciri Dinamik Yetenekleri	0,600	0,666	

Henseler vd. (2015)'nin kriterine göre HTMT, araştırmada yer alan tüm değişkenlere ait ifadelerle yönelik korelasyon ortalamalarının aynı değişkene ait ifadelerin korelasyon geometrik ortalamalarına oranlarını ifade etmektedir. Bu araştırmada, ayrıca HTMT değerinin; teorik olarak birbirine yakın kavramlarda 0,90'm, uzak kavramlarda ise 0,85'in altında olması gerektiği vurgulanmıştır. Tablo 3 incelendiğinde mevcut araştırmaya ait HTMT katsayılarının eşik değerin altında olduğu görülmektedir.

5. Bulgular

5.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri ve Tanımlayıcı İstatistikler

Ankete toplam 139 adet işletmeden orta ve üst düzey yönetici katılmıştır. Katılımcılara ilişkin tanımlayıcı bilgiler Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Tanımlayıcı Bilgiler

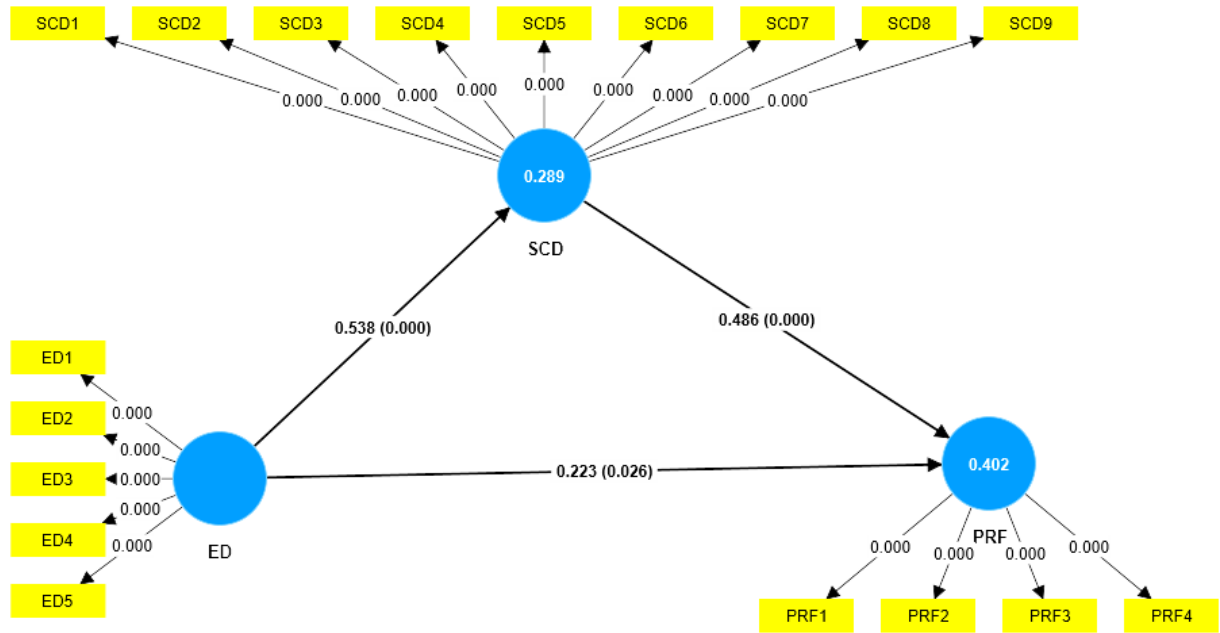
Özellikler		Frekans	Oran (%)
Cinsiyet	Erkek	84	60
	Kadın	55	40

		139	100
İşletmenin Faaliyet Süresi	1-5 Yıl	15	11
	6-10 Yıl	28	20
	11-15 Yıl	40	29
	16 yıl ve üstü	56	40
		139	100
İşletmenin Sermaye Yapısı	Yerli	87	63
	Yabancı	13	9
	Yabancı Ortaklı	39	28
		139	100

5.2. Araştırma Modelinin Test Edilmesi ve Sonuçlar

Araştırmanın hipotezlerini test etmek amacıyla oluşturulan yapısal eşitlik modeli Şekil 2’de gösterilmiştir.

Şekil 2: Yapısal Eşitlik Modeli



Araştırma modelinin analizinde kısmi en küçük kareler yol analizi (PLS-SEM) kullanılmıştır. Veriler SmartPLS 4 istatistik programı kullanılarak analiz edilmiştir (Ringle vd., 2022; Yıldız, 2021). Araştırma modeline ilişkin; doğrusallık, yol katsayıları, R^2 ve etki büyüklüğünü (f^2) hesaplamak için PLS algoritması; tahmin gücünü (Q^2) hesaplamak için de PLSpredict analizi çalıştırılmıştır. PLS yol katsayılarının anlamlılıklarını değerlendirmek için yeniden örnekleme ile örneklemden 5000 alt örnekleme alınarak t değerleri hesaplanmıştır. Araştırma sonuçlarına ilişkin; VIF, R^2 , f^2 ve Q^2 değerleri Tablo 5’te, araştırma modeli etki katsayıları da Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 5: Araştırma Modeli Katsayıları

Değişkenler			VIF	R^2	f^2	Q^2
Çevresel Dinamizm	Tedarik Zinciri Dinamik Yetenekler		1,000	0,289	0,407	0,261
Çevresel Dinamizm	Tedarik Zinciri Performansı		1,407	0,402	0,059	0,213
Tedarik zinciri Dinamik Yetenekler			1,407		0,281	

Değişkenler arasındaki VIF (Variance Inflation Factor) değerleri incelendiğinde, değerlerin eşik değer olan 5'in altında olması nedeniyle değişkenler arasında doğrusallık problemi olmadığı anlaşılmıştır (Hair vd., 2022).

Modele ait elde edilen R² değerleri incelendiğinde de tedarik zinciri performansı değişkeninin %40 ve tedarik zinciri dinamik yetenekler değişkeninin de %29 oranında açıklandığı tespit edilmiştir.

Cohen (1988)'e göre etki büyüklüğü katsayısının (f²) 0,02 ve üzeri olması düşüktür. Bu katsayı, 0,15 ve üzerinde olması orta olarak değerlendirilmekte, 0,35 ve üzeri olması ise yüksek olmaktadır. Sarstedt vd. (2021) ise etki büyüklüğü katsayısının 0,02'nin altında olması durumunda etkiden söz etmenin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Etki büyüklüğü katsayıları (f²) incelendiğinde tedarik zinciri performansı değişkeni üzerinde; çevresel dinamizm değişkeninin düşük, tedarik zinciri dinamik yetenekler değişkeninin orta seviyede etki büyüklüğüne sahip olduğu tespit edilmiştir. Tedarik zinciri dinamik yetenekler değişkeni üzerinde de çevresel dinamizm değişkeninin yüksek seviyede etki büyüklüğüne sahip olduğu tespit edilmiştir.

Endojen değişkenler için hesaplanan tahmin gücü katsayılarının (Q²) sıfırdan büyük olması, araştırma modelinin tahmin gücüne sahip olduğunu göstermektedir (Hair vd., 2022). Tablo 5'teki Q² değerlerinin sıfırdan büyük olması nedeniyle araştırma modelinin tedarik zinciri dinamik yetenekler ve tedarik zinciri performansı değişkenleri üzerinde tahmin gücüne sahip olduğu belirtilebilir.

Araştırma modeline ait doğrudan etki katsayılarına Tablo 6'da, dolaylı etki katsayılarına da Tablo 7'de yer verilmiştir.

Tablo 6: Araştırma Modeli Doğrudan Etki Katsayıları

Değişkenler		Standardize β	Standart Sapma	t değeri	p değeri
Çevresel Dinamizm	Tedarik Zinciri Dinamik Yetenekler	0,538	0,087	6,215	0,000
Çevresel Dinamizm	Tedarik Zinciri Performansı	0,223	0,075	2,228	0,026
Tedarik Zinciri Dinamik Yetenekler		0,486	0,096	5,072	0,000

Tablodaki değerler incelendiğinde;

Tedarik zinciri dinamik yetenekler değişkeni üzerinde, çevresel dinamizm değişkeninin ($\beta=0,538$; $p<0,01$), tedarik zinciri performansı değişkeni üzerinde de tedarik zinciri dinamik yetenekler değişkeni ($\beta=0,486$; $p<0,01$) ve çevresel dinamizm ($\beta=0,223$; $p<0,05$) değişkeninin etkilerinin, istatistiksel açıdan anlamlı etki olduğu anlaşılmıştır.

Bu bulgular doğrultusunda araştırmanın 1, 2 ve 3 numaralı hipotezlerinin desteklendiği tespit edilmiştir.

Tablo 7: Araştırma Modeli Dolaylı Etki Katsayıları

Değişkenler			Standardize β	Standart Sapma	t değeri	p değeri
Çevresel Dinamik	Tedarik Zinciri Dinamik Yetenekleri	Tedarik Zinciri Performansı	0,261	0,082	3,196	0,001

Tablo 7'deki değerler incelendiğinde, tedarik zinciri dinamik yetenekler değişkeni üzerinden tedarik zinciri performansı değişkeni üzerinde çevresel dinamizm ($\beta=0,261$; $p<0,05$) değişkeninin dolaylı etkilerinin anlamlı olduğu görülmektedir.

Zhao vd. (2010)'e göre, bağımsız değişkenlerin aracı değişkenler, aracı değişkenlerin de bağımlı değişkenler üzerindeki etkilerinin anlamlı (dolaylı etkiler) olması aracı etkinin varlığı olarak değerlendirilir. Bu nedenle çevresel dinamizm değişkeninin tedarik zinciri dinamik yetenekler değişkeni, tedarik zinciri dinamik yetenekler değişkeninin de tedarik zinciri performansı değişkeni üzerindeki etkilerinin anlamlı olmasından dolayı aracı etkiden söz edilebilir.

Aracı etkilerin tespit edilmesinden dolayı aracı etki türleri, Yıldız (2021: 132) tarafından öne sürülen aracı etki karar ağacı doğrultusunda incelenmiştir.

Çevresel Dinamizm → Tedarik Zinciri Dinamik Yetenekler → Tedarik Zinciri Performansı

yolundaki dolaylı etkinin anlamlı olması,

Çevresel Dinamizm → Tedarik Zinciri Performansı

yolundaki doğrudan etkinin anlamlı olması ile birlikte yol katsayılarının da pozitif olması nedeniyle, Tedarik Zinciri Dinamik Yetenekleri değişkeninin, Çevresel Dinamizm değişkeniyle Tedarik Zinciri Performansı değişkeni arasındaki ilişkide bütünleyici kısmi aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara dayanarak araştırmanın 4 numaralı hipotezi desteklenmiştir.

6. Sonuç

Değişimin hızlı yaşandığı bir çevre, işletmeler için belirsizliklerle doludur. İşletmeler hem belirsizliklere karşı mücadele etmekte, hem de değişim hızına uyum sağlamaya çalışarak rekabet ortamında hayatta kalmaya çalışmaktadır. Belirsizliğin ve hızlı değişimin yaşandığı bir çevre olarak ifade edilen dinamik çevre, işletmelerin rekabet avantajı sağlaması için işletmelerin dinamik yeteneklere sahip olmasını da zorunlu hale getirmektedir. Bir süreç olarak ifade edilen tedarik zincirinin karmaşık yapılar olarak ifade edilmesi, sürece dâhil olan kuruluş, birey veya yapıların varlığı ve zamanla artmasıyla dinamik bir çevrede bir işletmeye göre daha büyük zorluk yaşamaları kaçınılmazdır. Tedarik zincirlerinin karmaşık bir payı ile birlikte dinamik bir çevrede yaşadıkları zorlukları, rekabet ortamında performanslarını yüksek tutmaya çalışarak daha da arttırmaktadırlar. Böyle bir durumda tedarik zincirleri için dinamik yetenekleri varlığı çok önemlidir.

Tedarik zincirlerinin dinamik bir çevrede rekabet avantajı sağlamaya yönelik performanslarını arttırmaları için dinamik yeteneklerin önemli bir rol üstlendiği düşüncesinden yola çıkarak yapılan bu çalışmada, Türkiye’de faaliyette bulunan sanayi işletmelerinin tedarik zincirlerinde çevresel dinamizmin tedarik zinciri performansına etkisinde dinamik yeteneklerin aracı rolünün belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaca bağlı olarak yapılan incelemelerde doğrudan çevresel dinamizmin tedarik zinciri performansına etkisinde tedarik zinciri dinamik yeteneklerin aracı rolünün test edilmesi yerine bu aracı rolün önemini ortaya koymak amacıyla üç ayrı hipotez belirlenmiştir. Bu hipotezler, çalışmada kullanılan üç değişkenin birbiriyle olan ilişkisinin belirlenmesine yöneliktir.

Mevcut çalışmada yer alan ilişkilerden birincisi olarak; çevresel dinamizm ve tedarik zinciri dinamik yetenekleri arasındaki ilişki pozitif yönde ve anlamlı bulunması, artan çevresel dinamizmin dinamik yeteneklerin gelişimini desteklediği ifade edebilir. Wang & Ahmed (2007) tarafından yapılan çalışmanın dinamik bir çevrenin dinamik yeteneklerini gelişimini etkileyen önemli bir faktör olduğunu vurgulaması, Schilke (2014) tarafından yapılan çalışmanın ise işletmelerin dinamik yeteneklerin rekabet avantajı sağlaması için dış çevrenin dinamizm düzeyinin önemli olduğunu ifade etmesi, mevcut çalışmada elde edilen sonuçları desteklemektedir. İkinci ilişki ise çevresel dinamizm ve tedarik zinciri performansı arasındaki ilişkidir. Bu ilişkinin de pozitif yönde ve anlamlı bulunması, çevresel dinamizmin rekabet avantajı sağlama konusunda çaba gösteren işletmelerin performansını arttırması yönünde açıklanabilir. Verma vd. (2023), çevresel dinamizmin performans üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ifade ederek, mevcut çalışmada söz konusu ilişkiyi desteklemektedir. Üçüncü ilişki olarak tedarik zinciri dinamik yetenekleri ve tedarik zinciri performansı arasındaki ilişkinin de diğer değişkenler arasındaki ilişkilerde olduğu gibi pozitif yönde ve anlamlı olarak bulunması, dinamik yeteneklerin işletmelere özgü benzersiz yetenekler olması sebebiyle rekabet ortamında işletmelerin avantaj sağlayabileceği performanslarını ortaya çıkarabilmesi ile açıklanabilir. Kazmi & Ahmed (2022) tedarik zincirinin kademelerinden biri olan dağıtımaya yönelik dinamik yeteneklerin varlığının, tedarik zinciri performansını olumlu yönde etkilediğini ifade ederek mevcut çalışmada tespit edilen ilişkiyi desteklemektedir.

Mevcut çalışmanın konusunu oluşturan son değerlendirme ise, çevresel dinamizmin tedarik zinciri performansına etkisinde tedarik zinciri dinamik yeteneklerinin aracı rolü ile ilgilidir. Çalışmada ikinci ilişki olarak değerlendirilen çevresel dinamizm ile tedarik zinciri performansı ilişkisinde çevrede dinamizm düzeyinin artması ile tedarik zinciri performansının da arttığına yönelik yorum yapılmıştır. Ancak Bu noktada dinamizm düzeyinin artması ile performansı motive edecek bir başka değişkenin varlığının tedarik zinciri performansının daha kolaylıkla artmasını sağlayabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle dinamik yetenekler çevresel dinamizm düzeyinin artması ile daha hareketli hale geçerek tedarik zinciri performansının artması yolunda bir motive aracı konumunda olabilir. Bu nedenle, çevresel dinamizmin tedarik zinciri performansına etkisinde tedarik zinciri dinamik yeteneklerinin aracı rolünün önemli bir etkisinin olduğu ifade edilebilir.

İşletmeler, hızla değişen iş dünyasında belirsizlik ile mücadele ederek değişime uyum sağlamaya çalışırken değişimi yakından takip ederek belirsizlik ortamında işletmeyi geleceğe taşıyacak yeteneklerini geliştirmeleri gerekmektedir. Tedarik, üretim, dağıtım ve tüketiciler olmak üzere farklı yapı ve bireylerden oluşan bir süreç olarak ifade edilen tedarik zinciri de karmaşık yapıları ile bu mücadele gerektiren dinamik çevrede başarılı olabilmek, performanslarını arttırabilmek için dinamik yeteneklerini geliştirmelerine ihtiyaç bulunmaktadır. Tedarik zincirinde yaşanabilecek olumsuzlukları en aza indirmek, performansı yüksek seviyeye çıkarmak için dinamik yeteneklerin varlığı çok önemlidir. Yeni pazar ihtiyaçlarının karşılanması, yeni hizmet

veya ürün gelişimi ile birlikte tedarik zincirinin çok yönlülüğünü arttırmak, ancak dinamik yetenekler ile olacaktır.

Araştırmadan elde edilen sonuçlar, dinamik bir çevrenin tedarik zinciri performansını arttırmasında tedarik zinciri dinamik yeteneklerinin aracı rolüne odaklanarak dinamik yeteneklerin önemini ortaya koymaktadır. İşletmelerin dinamik yeteneklerin geliştirilmesine önem vermesi, yeteneklere önem verilerek elde tutulması için yönetimsel çalışmaların yapılması gereklidir. Ayrıca işletmelerin önemli yeteneklere sahip olarak bunları geliştirmesi, ülke politikalarına da bağlıdır. Küresel bir ortamda farklı ülke işletmeleri ile işbirliği içinde çalışan, özellikle farklı yapı ve bireylerden oluşan büyük bir ağ yapısı ile bir sürece bağlı olarak faaliyette bulunan tedarik zinciri için ülke çapında yeteneklerin belirlenmesi ve geliştirilmesi önemlidir.

Araştırmada yer alan değişkenlere yönelik, farklı sektörlerle bağlı olarak gelecek için araştırmaların yapılmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Özellikle sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde dinamik yeteneklerin değerlendirilmesi ve sürdürülebilir tedarik zinciri performansı ile ilgili araştırmaların yapılmasının yararlı olacağı ifade edilebilir.

Katkı Oranı Beyanı

Araştırma tek yazarlıdır. Çalışmanın tamamı yazar tarafından hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Yazarın ve araştırmanın herhangi bir kurum ya da kişi ile çıkar çatışması olmadığını beyan ederim.

Kaynakça

- Agyapong, A., Zamore, S., & Mensah, H. K. (2020). Strategy and performance: Does environmental dynamism matter?. *Journal of African Business*, 21(3), 315-337.
- Ali, H., Hao, Y., & Aijuan, C. (2020). Dynamic capabilities, environmental dynamism and small and medium enterprises' internationalization level. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(9), 527-536.
- Amui, L. B. L., Jabbour, C. J. C., de Sousa Jabbour, A. B. L., & Kannan, D. (2017). Sustainability as a dynamic organizational capability: A systematic review and a future agenda toward a sustainable transition. *Journal of Cleaner Production*, 142, 308-322.
- Aslam, H., Blome, C., Roscoe, S., & Azhar, T. M. (2018). Dynamic supply chain capabilities: How market sensing, supply chain agility and adaptability affect supply chain ambidexterity. *International Journal of Operations & Production Management*, 38(12), 2266-2285.
- Attar, M., & Çetinkaya, B. (2020). Otantik liderlik davranışının ve çevresel dinamizmin iç girişimcilik üzerindeki etkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 23(1), 287-304.
- Beamon, B. M. (1999). Measuring supply chain performance. *International Journal of Operations & Production Management*, 19(3), 275-292.
- Biesenthal, C., Gudergan, S., & Ambrosini, V. (2019). The role of ostensive and performative routine aspects in dynamic capability deployment at different organizational levels. *Long Range Planning*, 52(3), 350-365.
- Chan, H. K., Yee, R. W., Dai, J., & Lim, M. K. (2016). The moderating effect of environmental dynamism on green product innovation and performance. *International Journal of Production Economics*, 181, 384-391.
- Cheng, J., Bi, G., & Shahzad, U. (2023). Influence of dynamic capabilities and supply chain finance on supply chain effectiveness in environmental dynamism: A conditional process analysis. *Operations Management Research*, 1-17.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences*. NJ: Lawrence Erlbaum.
- Eisenhardt, K. M., & Martin, J. A. (2000). Dynamic capabilities: What are they?. *Strategic Management Journal*, 21(10-11), 1105-1121.
- Eriksson, T. (2014). Processes, antecedents and outcomes of dynamic capabilities. *Scandinavian Journal of Management*, 30(1), 65-82.
- Felin, T., & Powell, T. C. (2016). Designing organizations for dynamic capabilities. *California Management Review*, 58(4), 78-96.

- Forliano, C., Ferraris, A., Bivona, E., & Couturier, J. (2022). Pouring new wine into old bottles: A dynamic perspective of the interplay among environmental dynamism, capabilities development, and performance. *Journal of Business Research*, 142, 448-463.
- Fornell, C., & Larcker, D.F. (1981), Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Hair, J.F., Black, W.C., Babin, B.J., Anderson, R.E., & Tatham, R.L. (2006). *Multivariate data analysis, upper saddle river*. NJ: Pearson Prentice Hall.
- Hair, J.F., Hult, G.T.M., Ringle, C.M. & Sarstedt, M. (2022). A primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM). (3rd ed.) Thousand Oaks, CA: Sage.
- Handfield, R. B., Cousins, P. D., Lawson, B., & Petersen, K. J. (2015). How can supply management really improve performance? A knowledge-based model of alignment capabilities. *Journal of Supply Chain Management*, 51(3), 3-17.
- Harun, M.D., Hogset, H., & Mwesiumo, D. (2023). Dynamic capabilities and sustainability performance: Exploring the moderating role of environmental dynamism in the Norwegian fishing industry. *Sustainable Development*, 31, 2636-2655.
- Henseler, J., Ringle, C.M., & Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modelling. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 43, 115-135.
- Hilliard, R. (2004). Tacit knowledge and dynamic capability: The importance of penrosian 'image'. İçinde *DRUID Summer Conference in Elsinore*. June, Denmark.
- Hong, J., Zhang, Y., & Ding, M. (2018). Sustainable supply chain management practices, supply chain dynamic capabilities, and enterprise performance. *Journal of Cleaner Production*, 172, 3508-3519.
- Jansen, J. J., Van Den Bosch, F. A., & Volberda, H. W. (2006). *Exploratory innovation, exploitative innovation, and performance: Effects of organizational antecedents and environmental moderators*. <https://repub.eur.nl/pub/7892/ERS-2006-038-STR.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 03.11.2023.
- Jiao, H., Alon, I., & Cui, Y. (2011). Environmental dynamism, innovation, and dynamic capabilities: The case of China. *Journal of Enterprising Communities. People and Places in the Global Economy*, 5(2), 131-144.
- Kazmi, S. W., & Ahmed, W. (2022). Understanding dynamic distribution capabilities to enhance supply chain performance: A dynamic capability view. *Benchmarking: An International Journal*, 29(9), 2822-2841.
- Kyrdoda, Y., Balzano, M., & Marzi, G. (2023). Learn to survive crises: The role of firm resilience, innovation capabilities and environmental dynamism. *Technology in Society*, 102285.
- Lee, S. M., & Rha, J. S. (2016). Ambidextrous supply chain as a dynamic capability: Building a resilient supply chain. *Management Decision*, 54(1), 2-23.
- Li, D. Y., & Liu, J. (2014). Dynamic capabilities, environmental dynamism, and competitive advantage: Evidence from China. *Journal of Business Research*, 67(1), 2793-2799.
- Mentzer, J. T., DeWitt, W., Keebler, J. S., Min, S., Nix, N. W., Smith, C. D., & Zacharia, Z. G. (2001). Defining supply chain management. *Journal of Business Logistics*, 22(2), 1-25.
- Neely, A., Gregory, M., & Platts, K. (2005). Performans ölçüm sistemi tasarımı: Literatür taraması ve araştırma gündemi. *Uluslararası Operasyon ve Üretim Yönetimi Dergisi*, 25(12), 1228-1263.
- O'Connor, G. C. (2008). Major innovation as a dynamic capability: A systems approach. *Journal of Product Innovation Management*, 25(4), 313-330.
- Padem, H., Göksu, A., & Konaklı, Z. (2012). *Araştırma yöntemleri SPSS uygulamalı*. No.13. Bosne i Hercegovine, Sarajevo: International Burch University Publication.
- Pamuk, S. (2017). Arşivsel örnekleme yöntemlerinin arşiv serileri/sınıfları üzerinde uygulanması. *Bilgi ve Belge Araştırmaları*, 8, 1-41.
- Parthasarathy, R., Huang, C., & Aris, S. (2011). Impact of Dynamic Capability on Innovation, Value Creation and Industry Leadership. *IUP Journal of Knowledge Management*, 9(3).
- Pérez-Luño, A., Gopalakrishnan, S., & Cabrera, R. V. (2014). Innovation and performance: The role of environmental dynamism on the success of innovation choices. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 61(3), 499-510.

- Ringle, Christian M., Wende, Sven & Becker, Jan-Michael. (2022). *SmartPLS 4. Boenningstedt: SmartPLS*. <https://www.smartpls.com> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 12.03.2024.
- Ruiz-Ortega, M. J., Parra-Requena, G., Rodrigo-Alarcón, J., & García-Villaverde, P. M. (2013). Environmental dynamism and entrepreneurial orientation: The moderating role of firm's capabilities. *Journal of Organizational Change Management*, 26(3), 475-493.
- Sarstedt, M., Ringle, C.M., & Hair, J.F. (2021). Partial least squares structural equation modelling. İçinde C. Homburg, M. Klarmann, A. Vomberg (Ed.), *Handbook of Market Research* (s. 587-632). Heidelberg: Springer.
- Schilke, O. (2014). On the contingent value of dynamic capabilities for competitive advantage: The nonlinear moderating effect of environmental dynamism. *Strategic management journal*, 35(2), 179-203.
- Shaw, S., Grant, D. B., & Mangan, J. (2010). Developing environmental supply chain performance measures. *Benchmarking: An International Journal*, 17(3), 320-339.
- Singh, R., Charan, P., & Chattopadhyay, M. (2019). Dynamic capabilities and responsiveness: Moderating effect of organizational structures and environmental dynamism. *Decision*, 46(4), 301-319.
- Teece, D. J. (2007). Explicating dynamic capabilities: The nature and microfoundations of (sustainable) enterprise performance. *Strategic Management Journal*, 28(13), 1319-1350.
- Teece, D. J., Pisano, G., & Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*, 18(7), 509-533.
- Uzun, H. (2023). Sürdürülebilir tedarik zinciri yönetiminde işbirlikçi kültürün önemi. İçinde A. Kayabaşı (Ed.). *Güncel İşletmecilik Araştırmaları-4* (s.51-62). Konya: Eğitim.
- Vaidya, O., & Hudnurkar, M. (2013). Multi-criteria supply chain performance evaluation: An Indian chemical industry case study. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 62(3), 293-316.
- Verma, P., Kumar, V., Daim, T., & Sharma, N. K. (2023). Design thinking framework toward management control system in environmental dynamism: An innovation perspective. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 71, 4955 – 4970.
- Wagner, S. M., & Bode, C. (2008). An empirical examination of supply chain performance along several dimensions of risk. *Journal of business logistics*, 29(1), 307-325.
- Wang, C. L., & Ahmed, P. K. (2007). Dynamic capabilities: A review and research agenda. *International Journal of Management Reviews*, 9(1), 31-51.
- Wang, Y. (2016). Environmental dynamism, trust and dynamic capabilities of family businesses. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 22(5), 643-670.
- Wilhelm, H., Schlömer, M., & Maurer, I. (2015). How dynamic capabilities affect the effectiveness and efficiency of operating routines under high and low levels of environmental dynamism. *British Journal of Management*, 26(2), 327-345.
- Yang, Q., Li, S., & Qiao, J. (2023). How does supply chain learning influence supply chain innovation performance? A survey based on strategy-structure-capabilities-performance perspective. *International Journal of Logistics Research and Applications*, 1-24.
- Yıldız, E. (2021). *SmartPLS ile yapısal eşitlik modellemesi: Reflektif ve formatif yapılar*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Zhang, F., Chen, J., & Zhu, L. (2021). How does environmental dynamism impact green process innovation? A supply chain cooperation perspective. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 70(2), 509-522.
- Zhao, X., Lynch, J.G., & Chen, Q. (2010). Reconsidering Baron and Kenny: Myths and truths about mediation analysis. *Journal of Consumer Research Inc.*, 37(2), 197-206.
- Zollo, M., & Winter, S. G. (2002). Deliberate learning and the evolution of dynamic capabilities. *Organization Science*, 13(3), 339-351.

Araştırma Makalesi / Research Article

LOJİSTİK FİRMALARININ FİNANSAL PERFORMANSININ ELECTRE YÖNTEMİ İLE ANALİZİ

Cansu AKSU¹, Mehmet Fatih BAYRAMOĞLU²

ÖZET

Bu çalışma, Borsa İstanbul'da işlem gören lojistik firmalarının finansal performansını çok kriterli karar verme tekniklerinden biri olan ELECTRE III yöntemini kullanarak değerlendirmektedir. Çalışmanın temel amacı, lojistik sektöründe faaliyet gösteren firmaların çeşitli finansal göstergelerini ELECTRE III metodolojisi çerçevesinde analiz etmek ve bu firmalar arasında bir performans sıralaması yapmaktır. Literatür araştırmasına göre belirlenen sekiz orandan oluşan veri seti 2018-2020 yıllarına ait mali oranları içermektedir. Çalışmada kullanılan kriterler CRITIC metoduyla ağırlıklandırılmıştır. Çalışmada, XULAS endeksinde yer alan yedi lojistik firmasının performans sıralaması, firmaların 2021 ve 2022 yıllarındaki ROA, ROIC, ROCE ve FD/NS göstergeleriyle karşılaştırılmıştır. Bulgular, XULAS endeksindeki firmaların finansal performansını ortaya koyarak, bu firmaların değişen piyasa koşullarına nasıl tepki verdiklerini yansıtmaktadır. Çalışma sonucunda elde edilen sıralama, belirlenen test göstergeleri ile karşılaştırıldığında genel olarak uyumlu çıktığı görülmüştür. Ortaya çıkan farklılıklar, firmaların hizmet verdikleri alt sektörlerin ve pandemi döneminin firmaların performansları üzerinde etkisi olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak; bu çalışma, lojistik sektöründeki finansal performans değerlendirme yöntemlerine metodolojik bir katkı sağlamak ve sektördeki firmaların sürdürülebilir büyüme stratejilerini destekleme potansiyelini artırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Lojistik Sektörü, CRITIC, ELECTRE, Çok Kriterli Karar Verme, Finansal Performans

JEL Sınıflandırması: R41, L91, C44, G32

ANALYSIS OF FINANCIAL PERFORMANCE OF LOGISTICS COMPANIES USING THE ELECTRE METHOD

ABSTRACT

This study evaluates the financial performance of logistics companies listed on the Borsa Istanbul using the ELECTRE III method, a multi-criteria decision-making technique. The main objective of this study is to analyze various financial indicators of companies in the logistics sector using the ELECTRE III methodology and rank these companies based on their performance. The data set, defined by literature review, consists of financial ratios from 2018-2020. The criteria used in the study have been weighted by the CRITIC method. The performance ranking of seven logistics companies listed on the XULAS index has been compared with the companies' ROA, ROIC, ROCE and FV/NS indicators in 2021 and 2022. The findings reveal the financial performance of the companies in the XULAS index, reflecting how these firms have responded to changing market conditions. The ranking obtained at the end of the study, when compared with the determined test indicators, generally shows consistency. Differences that emerged indicate the impact of the sub-sectors served by the firms and the pandemic period on their performances. In conclusion, this study contributes methodologically to the evaluation of financial performance in the logistics sector and enhances the potential to support sustainable growth strategies for companies in the industry.

Keywords: Logistics Sector, CRITIC, ELECTRE, Multi Criteria Decision Making, Financial Performance

JEL Classification Codes: R41, L91, C44, G32

¹ Arş. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Zonguldak, Türkiye, cansuaksu@beun.edu.tr

² Prof. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Zonguldak, Türkiye, fatih.bayramoglu@beun.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

This study aims to evaluate the financial performance of logistics companies listed on the Borsa Istanbul using the ELECTRE III multi-criteria decision-making (MCDM) method. The primary research questions are: which criteria best assess the financial performance of these firms, and how can a ranking be developed based on these criteria? This research is necessary to provide an objective evaluation of the operational and financial performance of logistics companies, especially in light of global events like the COVID-19 pandemic.

This study, unlike the scope of the existing literature on the performance evaluation of logistics companies, objectively determines the weights of the criteria using CRITIC weighting distributions. In addition, the ELECTRE III method, which is used to rank in the performance evaluation process, is suitable for more accurately addressing the parts and times between alternatives. The analysis is particularly relevant as it measures the financial performance of logistics companies during the pandemic, providing insights into the resilience of the sector.

Literature Review

In the current literature, MCDM techniques like TOPSIS, DEA, and GRA have been widely applied to evaluate the financial performance of logistics companies. For example, Min & Joo (2006) used DEA to assess logistics firms, focusing on operating income and assets, while Korkmaz & Uygurtürk (2010) applied TOPSIS to compare the financial performance of shipping companies based on debt-to-assets, current ratio, and return on equity. Ömürbek & Kınay (2013) used TOPSIS to evaluate airline companies on profitability and liquidity ratios, while Çakır & Perçin (2013) combined CRITIC, SAW, Borda Count, TOPSIS, and VIKOR to analyze Fortune 500 logistics firms, focusing on net sales and equity. Başdeğirmen & Tunca (2017) applied GRA to assess Turkish logistics firms using revenue and total assets, and Ayaydın et al. (2017) used GRA for Fortune 500 firms. Sakarya & Aksu (2020) employed entropy-based TOPSIS to examine BIST-listed logistics companies, evaluating debt-to-equity and profitability growth. Kılıç & Güler (2020) conducted a panel data analysis on BIST firms, focusing on return on assets and leverage. Lee et al. (2021) applied DEA in Malaysia to assess financial ratios, while Yıldırım & Kılıç (2021) analyzed BIST companies during COVID-19 using ratio analysis. İnce & Demirci (2023), who assessed the financial performance of logistics sector companies listed on the Borsa Istanbul using entropy-based CODAS.

Methodology

This study analyzes the financial performance of logistics companies listed on the BIST using data from 2018 to 2020. Financial data were gathered from the Public Disclosure Platform (KAP) and FINNET databases, covering key financial indicators that assess both operational efficiency and financial health. The CRITIC method was used to determine the weight of each criterion, ensuring objectivity by accounting for the correlations and contrasts between criteria.

The ELECTRE III method was applied to rank the companies, making it particularly suited for comparing alternatives under multiple, often conflicting criteria. The results were validated by comparing the rankings with financial indicators from 2021 and 2022, such as ROA, ROIC, ROCE, and FV/NS. This validation confirmed the consistency and reliability of the rankings, highlighting the financial performance differences between logistics firms, especially during the COVID-19 pandemic.

Results and Conclusion

The study shows that the logistics companies in the aviation sector were heavily impacted by the pandemic, resulting in lower rankings for firms like THYAO and PGSUS in 2021. THYAO, for instance, showed a low ROA of 3.04% in 2021 and 10.17% in 2022, which led to a 5th place ranking in the ELECTRE III analysis. Meanwhile, firms involved in road transport and port operations, such as TLMAN, demonstrated greater resilience. TLMAN ranked first with a ROA of 41.63% in 2022, highlighting its cost efficiency and profitability during the recovery period.

The findings indicate that while not all companies showed strong performance across all metrics (ROA, ROIC, ROCE, and FV/NS), those that performed well in at least two or more indicators had a strong correlation with the ELECTRE III rankings. For instance, BEYAZ showed excellent performance in ROIC (2nd place in both 2021 and 2022) but weaker performance in other indicators, aligning partially with its 2nd place ELECTRE III ranking.

This study provides valuable insights into the financial resilience of logistics firms during a period of global uncertainty. By combining the CRITIC and ELECTRE III methods, the research offers a robust

framework for evaluating the financial performance of logistics companies, contributing both to academic literature and practical decision-making regarding long-term financial sustainability.

1. Giriş

II. Dünya Savaşı'ndan sonra üretim ve tüketim anlayışları, işletme yapıları ve rekabet koşulları köklü değişikliklere uğramıştır. Bu değişimlerin merkezinde, işletmelerin müşteri odaklı hareket etme gerekliliği yer almaktadır. Modern işletmeler için maliyet, zaman, kalite ve hız gibi unsurlar, üretim ve tüketim süreçlerinde ön plana çıkmıştır. Lojistik, bu unsurların etkin bir şekilde yönetilmesini sağlayarak, işletmeler ile müşteriler arasında verimli bir ulaşım ve iletişim ağı kurmaktadır. Küreselleşmenin hız kazanmasıyla birlikte endüstriyel işletmeler, temel faaliyet alanları olan üretime daha fazla odaklanmakta ve lojistik süreçlerin yönetimini uzman kuruluşlara devretmektedir. Bu sayede, işletmelerin rekabet gücü artmakta ve müşteri memnuniyeti sağlanmaktadır. Küresel pazarlarda artan rekabet, firmaları operasyonel verimliliklerini artırmaya ve yenilikçi stratejiler geliştirmeye teşvik etmektedir. Bu firmalar lojistik, tedarik zinciri yönetimi ve diğer destekleyici faaliyetleri optimize ederek, kaynaklarını daha verimli kullanmakta ve böylece üretim süreçlerinde uzmanlaşmaktadır. Bu strateji kapsamında, nakliye ve depolama gibi rekabet açısından kritik ancak kendi uzmanlık alanlarının dışında kalan işlerini lojistik şirketlerine devretmektedirler. Bu eğilim, lojistik hizmetlere olan talebin her yıl artmasına neden olmaktadır. Lojistik sektörüne yönelik artan talep, özellikle dijitalleşme ve otomasyon gibi teknolojik gelişmelerle desteklenmektedir. Şirketler, tedarik zincirlerini daha verimli yönetmek, maliyetleri düşürmek ve müşteri memnuniyetini artırmak için lojistik hizmetlere yatırım yapmaktadır. Bu durum, lojistik sektörünün hızla büyümesine ve rekabet gücünün artmasına katkı sağlamaktadır (Bakkal & Demir, 2011: 1-13). 2023 yılı itibarıyla, küresel lojistik pazarı yaklaşık 9,4 trilyon dolar değerinde olmakla birlikte, bu pazarın, 2023-2032 yılları arasında yıllık bileşik büyüme oranı %6,4 olarak öngörülmekte ve 2032 yılına kadar yaklaşık 15,98 trilyon dolara ulaşması beklenmektedir (Research & Markets, 2023).

E-ticaretin hızlı büyümesi ve endüstrilerin küreselleşmesi, lojistik pazarının büyümesini tetikleyen başlıca faktörler arasında yer almaktadır. Özellikle çevrimiçi alışverişin yaygınlaşması, perakendeciler ve e-ticaret firmalarının güçlü lojistik desteğine olan ihtiyacı artırmaktadır. Lojistik firmalarının finansal sağlamlığı, dünya genelindeki tedarik zincirlerinin sürekliliği ve verimliliği için temel bir faktördür. Bu bağlamda, lojistik firmalarının finansal performansının değerlendirilmesi, stratejik karar verme süreçlerine yön verirken, aynı zamanda bu firmaların pazar adaptasyon yeteneklerini ve uzun vadeli sürdürülebilirliklerini de belirlemektedir (Autry & Griffis, 2008; Manuj & Mentzer, 2008; Wagner & Bode, 2008). Türkiye'de lojistik sektörü 2023 yılı için 100 milyar dolarlık büyüklüğe sahip olup küresel lojistik pazarından % 2,5 pay almaktadır ve lojistik sektörünün Türkiye'nin toplam hizmet ihracatı içindeki payı %40'tır (Bloomberght, 2024). Lojistik sektörü, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından NACE Rev 2 sınıflandırmasına göre H grubu başlığı altında "Ulaştırma ve Depolama" kategorisinde yer almaktadır. TÜİK'in yayımladığı 2022 yılı yıllık sanayi ve hizmet istatistiklerine göre üretim değerinin sektörlere göre dağılımı Grafik 1'de yer almaktadır. Grafik 1'de görüldüğü üzere, ulaştırma ve depolama sektörünün sahip olduğu 1 trilyon 940 milyar TL'lik üretim değeri, bu sektörün ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde büyük bir rol oynadığını göstermektedir. Ticaretin ve imalatın sürdürülebilirliği açısından, mal ve hizmetlerin istenilen zamanda ve güvenilir bir şekilde taşınması ve depolanması ve bu süreçlerin etkin bir şekilde yönetilmesi, işletmelerin tedarik zincirinde kesintisiz akışı sağlamalarına olanak tanımaktadır.

Grafik 1: Üretim değerinin sektörlere dağılımı (Milyar TL), 2021-2022



Kaynak: TÜİK (2023). Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri, 2022. Erişim Tarihi: 17.05.2024.

Ülkeler ya da firmalar, çeşitli amaçlar doğrultusunda birbirleriyle ticaret yapmaktadır. Türkiye'nin 2023 yılı hizmet ihracatı geliri, bir önceki yıla kıyasla %12,3 artarak 99,9 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde ihracat gelirlerinin en fazla olduğu sektörler Tablo 1'de görüldüğü gibi "Seyahat" ile "Lojistik ve Taşımacılık" sektörleridir.

Tablo 1: Hizmet Sektörleri İhracatı

Sektör	2022 Geliri (Milyon \$)	2022 Pay (%)	2023 Geliri (Milyon \$)	2023 Pay (%)	Değişim (%)
Seyahat	41.370	46,5	47.677	47,7	15,2
Lojistik ve Taşımacılık	35.346	39,7	34.958	35,0	-1,1
Diğer İş Hizmetleri	3.993	4,5	4.786	4,8	19,9
Sigorta ve Emeklilik Hizmetleri	1.091	1,2	3.443	3,4	215,6
Telekomünikasyon, Bilgisayar ve Bilgi Hizmetleri	2.958	3,3	3.446	3,5	16,5
Bakım ve Onarım Hizmetleri	1.889	2,1	2.513	2,5	33,0
Finansal Hizmetler	486	0,5	450	0,5	-7,4
İnşaat	351	0,4	316	0,3	-10,0
Resmi Hizmetler	483	0,5	539	0,5	11,6
Başkasına Ait Fiziksel Girdiler için İmalat Hizmetleri	343	0,4	945	0,9	175,5
Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri	291	0,3	340	0,3	16,8
Fikri Mülkiyet Hakları Kullanım Ücretleri	349	0,4	471	0,5	35,0
Toplam Hizmet İhracatı	88.950	100,0	99.884	100,0	12,3

Kaynak: Ticaret Bakanlığı (2024). *Ticaret Bakanlığı 2023 Yılı Faaliyet Raporu*. Erişim Tarihi: 1.05.2024.

2023 yılında hizmet ithalatı, 2022 yılına göre %21,8 artarak yaklaşık 47,9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Tablo 2'de görüldüğü gibi 2023 yılında hizmet ithalatında en büyük payı %37,8'lik oran ve yaklaşık 18,1 milyar dolar tutarla "Lojistik ve Taşımacılık" sektörü almıştır.

Tablo 2: Hizmet Sektörleri İthalatı

Sektör	2022 Geliri (Milyon \$)	2022 Pay (%)	2023 Geliri (Milyon \$)	2023 Pay (%)	Değişim (%)
Lojistik ve Taşımacılık	16.318	41,5	18.090	37,8	10,9
Seyahat	4.053	10,3	6.653	13,9	64,2
Diğer İş Hizmetleri	6.854	17,4	7.763	16,2	13,3
Sigorta ve Emeklilik Hizmetleri	2.771	7,1	4.268	8,9	54,0
Telekomünikasyon, Bilgisayar ve Bilgi Hizmetleri	3.523	9,0	4.161	8,7	18,1
Bakım ve Onarım Hizmetleri	772	2,0	926	1,9	19,9
Finansal Hizmetler	557	1,4	564	1,2	1,3
İnşaat	88	0,2	29	0,1	-67,0
Resmi Hizmetler	1.055	2,7	1.284	2,7	21,7
Başkasına Ait Fiziksel Girdiler için İmalat Hizmetleri	90	0,2	57	0,1	-36,7
Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri	375	1,0	466	1,0	24,3
Fikri Mülkiyet Hakları Kullanım Ücretleri	2.829	7,2	3.594	7,5	27,0
Toplam Hizmet İthalatı	39.285	100,0	47.855	100,0	21,8

Kaynak: Ticaret Bakanlığı (2024). *Ticaret Bakanlığı 2023 Yılı Faaliyet Raporu*. Erişim Tarihi: 1.05.2024.

Türkiye'nin hizmet ihracatı ve ithalatı incelendiğinde, lojistik ve taşımacılık sektörlerinin üst sıralarda olduğu görülmektedir. 2023 yılında hizmet ihracatında "Lojistik ve Taşımacılık" sektörü, toplam ihracatın %35'ini oluşturarak yaklaşık 35 milyar dolarlık bir hacme ulaşmıştır. Aynı dönemde, hizmet ithalatında da bu sektör %37,8'lik bir pay ile 18,1 milyar dolar değerinde gerçekleşmiştir. Bu veriler, "Lojistik ve Taşımacılık" sektörünün Türkiye'nin dış ticaretinde önemli bir noktada olduğunu göstermektedir.

Lojistik faaliyetler, hem makro düzeyde (ülke) hem de mikro düzeyde (firma) olumlu etkiler sağlayarak işletmelerin rekabet güçlerini artırmaktadır. Lojistiğin etkin bir şekilde yönetilmesi, firmalar için maliyetleri düşürme, üretimi artırma, kaliteyi yükseltme ve müşteri memnuniyetini artırma gibi avantajlar sağlamaktadır. Bu da nihayetinde pazar payının büyümesi ve rekabet gücünün artmasıyla sonuçlanmaktadır (Erkan, 2014: 48; Çekerol & Kurnaz, 2011: 52).

Lojistik süreçlerin etkin yönetimi, işletmelerin performansının sürekli olarak izlenmesi ve değerlendirilmesiyle sağlanabilmektedir. Bu değerlendirme süreci, işletmelerin mevcut durumlarını analiz ederek zayıf yönlerini belirlemelerine ve gerekli iyileştirmeleri yapmalarına olanak tanımaktadır. Lojistik işletmeleri,

mal ve hizmetlerin tedarik zincirinde etkin bir şekilde taşınması, depolanması ve dağıtılmasında rol oynayan kurumlardır. Bu işletmeler, ham maddelerin tedarikçiden üretim tesislerine, nihai ürünlerin ise üretim tesislerinden son tüketiciye ulaşmasına kadar olan süreci yönetmektedir. Lojistik işletmelerinin etkinliği, yalnızca firmaların rekabet avantajını artırmakla kalmamakta, aynı zamanda ekonomik büyümeyi de desteklemektedir (Ballou, 2004: 27; Christopher, 2016: 35).

Lojistik işletmelerinin performansının ölçülmesi ve değerlendirilmesi, işletmelerin başarısını belirlemede ve rekabet gücünü artırmada önemli bir araç olarak ifade edilmektedir. Performans ölçümü, işletmenin belirlenen amaçlara ulaşma derecesini ortaya koymakta ve bu sürecin doğru yönetilmesi, işletmelerin sürdürülebilir başarı elde etmeleri için gereklidir (Neely vd., 1995: 80-116).

Bir lojistik işletmesinde performans göstergeleri, işletmenin performansını yansıtan amaçların sayısal olarak ölçülmesini sağlayan finansal ve finansal olmayan kriterlerdir (Şengel, 2012: 64). İyi bir finansal performans, işletmenin uzun vadeli stratejiler geliştirmesine ve saygınlığını artırmasına yönelik esneklik sağlamaktadır. Finansal performans ölçütleri, işletmenin stratejisinin ve bu stratejilere yönelik uygulamaların ne kadar başarılı olduğunu değerlendirerek, işletmenin stratejik hedeflerine ulaşma sürecinde ne derece başarılı olduğunu ortaya koymaktadır. İşletmeler mali tablolar aracılığıyla faaliyet sonuçlarını ve mali durumlarını raporlamaktadır ve bu bilgiler, geçmişte alınan kararların ve uygulamaların mali sonuçlarını yansıtmaktadır (Kaplan & Norton, 1992: 71-79). Finansal performans ölçütleri, genellikle anlaşılması ve yorumlanması kolay olduğu için yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu ölçütler, işletmenin stratejilerini sürekli iyileştirme amacıyla değerlendirmekte ve girdilerin çıktıya dönüştüğü süreçte etkinliğini ölçmektedir (Eccles, 1991: 131-137; Ross vd., 2019: 142).

Lojistik firmalarının finansal performansı, sektördeki rekabet avantajlarını ve uzun vadeli sürdürülebilirliklerini etkilemektedir. Finansal performansın değerlendirilmesi, sadece tek bir mali gösterge ile değil, aynı zamanda farklı kriterlerin de dikkate alınmasını gerektirir. Çok kriterli karar verme (ÇKKV) teknikleri, birden fazla kriteri dikkate alarak en iyi kararı vermek için kullanılan bir dizi yöntemden oluşmaktadır. Bu yöntemler, karmaşık karar problemlerini yapılandırarak karar sürecini daha sistematik ve şeffaf hale getirmektedir. Literatürde, Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP), TOPSIS, PROMETHEE ve ELECTRE gibi yöntemler, lojistik firmalarının performans değerlendirmelerinde sıklıkla kullanılmaktadır (Saaty, 1980; Brans & Vincke, 1985). ELECTRE yöntemleri, karar verme süreçlerinde karşılaşılan çelişkili ve çok boyutlu kriterlerin ele alınmasında etkili bir çözüm sunmaktadır ve karar verme matrisindeki karmaşık ilişkileri analiz edebilme kapasitesi ile alternatifler arası etkileşimleri ve öncelikleri dengeli bir şekilde ele almaktadır (Roy, 1991). Değerlendirme kriterlerinin ağırlıklandırılması, performans değerlendirme süreçlerinde karşılaşılan önemli bir problemdir. Ağırlıklandırma süreci, kriterlerin önem derecelerinin belirlenmesini ifade etmekte ve kararların doğruluğunu ve güvenilirliğini doğrudan etkilemektedir. Subjektif yargılara dayalı ağırlıklandırma işlemleri önyargı ve hatalara açık olduğundan, literatürde bu durumu minimize etmek için çeşitli objektif ağırlıklandırma yöntemleri geliştirilmiştir. Bu yöntemlerden bir olarak ifade edilen CRITIC (Criteria Importance Through Intercriteria Correlation) yöntemi, her bir kriterin varyansını ve diğer kriterlerle olan korelasyonunu hesaplayarak kriterlerin ağırlıklarını belirlemektedir. CRITIC yöntemi, her bir kriterin bilgi içeriğini ve diğer kriterlerle olan ilişkisini değerlendirerek daha objektif ve dengeli ağırlıklar hesaplayarak, ÇKKV problemlerinde kriterlerin göreceli önemini belirlemeye yönelik etkili bir araç olarak kabul edilmektedir (Diakoulaki vd., 1995).

Bu çalışma, lojistik firmalarının finansal performansını, irrasyonel piyasa koşullarında karar verme süreçlerini optimize edebilmek için ELECTRE (Elimination and Choice Translating Reality) yöntemini kullanarak değerlendirmektedir ve özellikle yüksek sistematik risk ve irrasyonellik dönemlerinde, ELECTRE yönteminin etkinliğini sınamakta ve zorlayıcı koşullar altındaki performansını analiz etmektedir. Firmaların stratejik kaynak yönetimi, rekabetçiliklerini artırmak ve pazar dinamiklerine hızla adapte olabilmek için bu tür analizlere ihtiyaç duymaktadır (Barney, 1991). Ayrıca, lojistik firmalarının finansal performansının ölçümü, karar vericilere stratejik planlama ve kaynak dağıtımında yol göstermektedir (Christopher & Peck, 2004; Gunasekaran vd., 2001). Bu yöntemin çalışma kapsamında kullanılmasının amacı, lojistik firmalarının çok boyutlu finansal verilerini detaylı bir şekilde analiz edebilmektir. ELECTRE III, alternatifler arasındaki etkileşimleri ve çelişkileri ele alarak dengeli bir sıralama yapılmasını sağlamaktadır (Govindan & Jepsen, 2016). Bu çalışmada Borsa İstanbul'da işlem gören ve ulaştırma (XULAS) endeksinde bulunan yedi firma için 2018-2020 yılları arasındaki sekiz mali oran üzerinden değerlendirilerek bir performans sıralaması yapılmıştır. Bu süreçte kullanılan mali oranlar, literatürde yer alan çalışmalardan alınmıştır ve CRITIC metodu ile ağırlıklandırılmıştır. Bu metodolojik yaklaşım, değerlendirme sürecinde kullanılan kriterlerin objektif bir şekilde sıralanmasını ve böylece daha güvenilir sonuçların elde edilmesini sağlamaktadır (Diakoulaki vd., 1995). Çalışma sonucu elde edilen performans sıralaması, firmaların 2021 ve 2022 yıllarındaki ROA (Aktif Kârlılığı), ROIC (Yatırılan Sermayenin Getirisi), ROCE (Kullanılan Sermayenin Getirisi) ve FD/NS (Firma Değeri / Net Satış) göstergeleriyle karşılaştırılmıştır.

2. Literatür Taraması

Küresel bir dünyada ve yoğun rekabet ortamında faaliyetlerini sürdüren işletmeler, amaçlarına ulaşabilmeleri ve sürekliliklerini sağlayabilmeleri için faaliyetlerini planlamak, uygulamak ve faaliyet sonuçlarını kontrol etmek zorundadır. Bu süreç, işletme performansının belirlenen performans boyutlarına göre değerlendirilmesini gerektirmektedir. Performans, işletmenin hedeflerine ulaşma başarısını ve etkinliğini ifade eden bir ölçüt olarak değerlendirilmektedir (Şengel, 2012: 52-71). Performansın ölçümü de yoğun rekabet ortamında faaliyetlerini sürdüren lojistik işletmeler açısından da önemlidir. Lojistik firmalarının finansal yapısı, tedarik zinciri yönetimi ve dağıtım süreçlerinin verimliliğini doğrudan etkilemekte, böylece sektörün sürdürülebilirliğini ve rekabet gücünü şekillendirmektedir (Christopher, 2016; Rushton vd., 2014). Finansal performans analizi, lojistik firmalarının ekonomik değişikliklere ve piyasa dalgalanmalarına nasıl tepki verdiğini anlaşılmasına olanak tanımaktadır (Brigham & Ehrhardt, 2013).

Performans değerlendirmelerinde, literatürde sıkça bilançolara dayalı finansal “oran analizi” ve “regresyon analizi” yöntemleriyle karşılaşılmaktadır. Oran analizleri, iki değişken arasındaki ilişkiyi göstermesi sebebiyle, hesaplama kolaylığı ve sektörel karşılaştırma yapabilme avantajları sunmaktadır. Fakat oran analizleri, işletmenin genel performansını sadece tek bir perspektiften ele alırken, daha karmaşık ve çok boyutlu performans ölçümleri gerektiren durumlarda yetersiz kalmaktadır. Regresyon analizinde, basit regresyon genellikle yalnızca tek bir çıktı değişkenini bağımlı değişken olarak kullanmaktadır ve bu nedenle analiz edilen çıktı faktörlerinin tek bir değere indirgenmesi gerekmektedir. Çoklu regresyon analizleri ise birden fazla bağımsız değişken içerebilmekte, ancak yine de tek bir bağımlı değişkenle sınırlı olmaktadır (Deng et al., 2000: 964). Ayrıca, bu teknikler genellikle yalnızca nicel verilere odaklanmakta ve çok boyutlu karar verme gereksinimlerini karşılamada yetersiz kalabilmektedir. Modern organizasyonların karmaşık ve çok boyutlu yapıları, şirketler arası performans karşılaştırmalarında ÇKKV tekniklerinin kullanımını etkili kılmaktadır (Çakır & Perçin, 2013: 450). ÇKKV yöntemleri, sadece finansal verileri değil, aynı zamanda işletmenin operasyonel, stratejik ve çevresel performansını da dikkate alarak, daha dengeli ve bütüncül bir performans değerlendirmesi sağlar. Bu nedenle, ÇKKV teknikleri, işletmelerin performanslarını daha kapsamlı şekilde değerlendirmeleri için güçlü bir araç olarak görülmektedir. Bu yöntemler, karar vericilerin değerlendirmelerini içermesi açısından subjektif, matematiksel algoritmalara dayanması açısından ise objektif analiz yöntemleri olarak kabul edilmektedir. ÇKKV teknikleri, farklı kriterleri bir arada değerlendirerek, performans ölçümünde daha kapsamlı ve detaylı sonuçlar elde etmeyi mümkün kılmakta ve çeşitli performans kriterlerinin birlikte ele alarak, işletmelerin genel performansını daha doğru bir şekilde yansıtabilmektedir.

ÇKKV tekniklerinin kullanıldığı problemlerde ortaya çıkan en büyük zorluklardan biri, değerlendirme kriterlerinin ağırlıklandırılmasıdır. Subjektif ağırlıklandırmanın etkilerini azaltmak için literatürde çeşitli objektif ağırlıklandırma teknikleri geliştirilmiştir. Bu yöntemler arasında “Shannon’un Entropi Ağırlıklandırma Yöntemi”, “Çok Hedefli Programlama” ve “CRITIC Yöntemi” bulunmaktadır (Shannon, 1948; Choo & Wedley, 1985; Diakoulaki vd., 1995). Bu tekniklerin ortak noktası, karar vericilerin subjektif yargılarından ziyade mevcut verileri ve matematiksel programlama yöntemlerini kullanarak kriterlerin ağırlıklarını belirlemeleridir (Çakır & Perçin, 2013: 450).

CRITIC yöntemi, karar verme kriterlerinin ağırlıklarını belirlemede kullanılan ÇKKV tekniğidir (Diakoulaki vd., 1995). Bu yöntem, karar verme sürecinde kriterlerin önemini belirlerken, aynı zamanda karar vericilere, değişkenler arasındaki etkileşimleri de göz önünde bulundurmaktadır. Bu çalışmada CRITIC metodu, lojistik sektöründe firmaların finansal verilerini değerlendirirken, ELECTRE yöntemi ile birlikte kullanıldığında, daha kapsamlı ve objektif sonuçlar elde etmeye yardımcı olmaktadır.

ÇKKV teknikleri, performans ölçümü amacıyla lojistik sektöründe etkili bir şekilde kullanılan yöntemler arasında yer almaktadır. Lojistik ve taşımacılık sektörlerindeki firmaların finansal performanslarını değerlendiren çalışmalar, farklı metodolojik yaklaşımlar ve finansal göstergeler kullanarak bu firmaların etkinliklerini ve karlılıklarını analiz etmektedir. Tablo 3’te bu çalışmalar özetlenmektedir.

Tablo 3: Literatürde Yer Alan Çalışmalar

Yazar ve Yıl	Çalışmanın Konusu	Sektör	Metodoloji	Finansal Göstergeler
Min & Joo (2006)	Lojistik firmalarının operasyonel etkinliğinin değerlendirilmesi.	Lojistik	Veri Zarflama Analizi	Faaliyet geliri ve gideri, maddi varlıklar, alacak hesabı, maaş ve ücretler.
Korkmaz & Uygurtürk (2010)	Amerika’da denizyolu taşımacılığı sektöründe faaliyet gösteren 20 işletmenin finansal performansının karşılaştırılması.	Denizyolu Taşımacılığı	TOPSIS	Borç-toplam aktif oranı, cari oran, sabit aktif devir hızı, toplam aktif devir hızı, özsermaye karlılığı, likidite oranı, net kâr marjı.

Ömürbek & Kınay (2013)	Borsa İstanbul ve Frankfurt Menkul Kıymetler Borsası'ndaki havayolu taşımacılığı şirketleri	Havayolu Taşımacılığı	TOPSIS	Faaliyet kârlılığı, net kârlılık, cari oran, yolcu doluluk oranları, likidite oranı, finansal kaldıraç oranı, nakit oran, özkaynak kârlılık oranı.
Çakır & Perçin (2013)	Fortune 500'de yer alan 10 lojistik firmasının analizi.	Lojistik	CRITIC, SAW, Borda Sayım, TOPSIS, VIKOR	Esas faaliyet kâr marjı, özkaynaklar, çalışan sayısı, aktifler, kaldıraç oranı, net satışlar.
Akgün & Temür (2016)	Borsa İstanbul ulaştırma endeksine kayıtlı 2 havayolu taşımacılığı şirketinin finansal performansının değerlendirilmesi	Havayolu Taşımacılığı	TOPSIS	Cari oran, aktif kârlılığı, likidite oranı, özkaynak kârlılığı, nakit oran, net satışlar / özkaynaklar, finansal kaldıraç oranı, net satışlar / toplam aktifler, özkaynaklar / toplam aktifler, duran varlıklar / özkaynaklar, özkaynaklar / toplam yabancı kaynaklar, kısa vadeli yabancı kaynaklar / toplam pasifler.
Başdeğirmen & Tunca (2017)	İlk 500 büyük işletme sıralamasındaki 9 lojistik işletmesinin finansal performansının değerlendirilmesi.	Lojistik	Gri İlişkisel Analiz	Ciro, vergi öncesi kâr, toplam aktif, çalışan sayısı, özsermaye, ihracat.
Aydın vd. (2017)	Fortune 500'de yer alan 10 lojistik firmasının gri ilişkisel analiz yöntemiyle analizi.	Lojistik	Gri İlişkisel Analiz	Özkaynak büyüklüğü, aktif büyüklüğü, satış büyüklüğü, faiz ve vergi öncesi kâr marjı, aktif devir hızı aktif kâr marjı, özsermaye kâr marjı.
Özbek & Erol (2017)	Borsa İstanbul'da işlem gören bir lojistik firmasının gri ilişkisel analiz yöntemiyle analizi.	Lojistik	Gri İlişkisel Analiz	Cari oran, asit test oranı, toplam borç/toplam aktifler, özsermaye/toplam aktifler, finansman oranı, özsermaye kârlılığı, aktif kârlılığı, net kâr marjı
Avcı & Çınaroğlu (2018)	Avrupa'nın önde gelen 5 havayolu işletmesinin analizi.	Havayolu Taşımacılığı	Analitik Hiyerarşi Süreci ve TOPSIS	Cari oran, finansal kaldıraç oranı, özsermaye çarpanı, özsermaye devir hızı, nakit oran, özsermaye kârlılığı, aktif devir hızı, aktif kârlılığı.
Özbek & Demirkol (2018)	Fortune 500'de yer alan 8 lojistik firmasının analizi.	Lojistik	Gri İlişkisel Analiz ve SWARA	Net satış, özkaynak, ihracat, çalışan sayısı, net satış değişimi, faiz ve vergi öncesi kâr ve kâr değişimi, aktif toplam.
Tufan & Kılıç (2019)	Borsa İstanbul'da işlem gören lojistik hizmet sağlayıcı işletmelerin finansal performanslarının analizi.	Lojistik	TOPSIS ve VIKOR	Cari oran, nakit oranı, alacak devir hızı, stok devir hızı, aktif devir hızı, finansal kaldıraç oranı, aktif kârlılık oranı, özsermaye kârlılık oranı.
Sakarya & Aksu (2020)	Borsa İstanbul'daki ulaşım sektöründeki işletmelerin değerlendirilmesi.	Ulaşım	Entropi temelli TOPSIS	Toplam borç/özsermaye, aktif devir hızı, alacak devir hızı, cari oran, likit oran, finansal kaldıraç oranı, esas faaliyet kâr marjı, maddi duran varlık/özsermaye, özsermaye devir hızı, aktif büyüme, aktif kârlılık oranı, net kâr marjı, özsermaye kârlılık oranı, esas faaliyet kâr büyüme.
Kılıç & Güler (2020)	BIST'e kayıtlı lojistik firmalarının kârlılığı üzerinde etki eden faktörlerin panel veri analizi ile incelenmesi.	Lojistik	Panel Veri Analizi	Aktif kârlılık oranı, alacak devir hızı, kaldıraç oranı, cari oran, aktif büyüklük.
Lee vd. (2021)	Malezya'daki lojistik şirketlerinin finansal performanslarının DEA modeli ile değerlendirilmesi.	Lojistik	Veri Zarflama Analizi	Cari oran, borç/aktif oranı, borç/özkaynak oranı, hisse başına kazanç, aktif kârlılığı, özkaynak kârlılığı.
Yıldırım & Kılıç (2021)	BIST Ulaştırma Endeksi'nde faaliyet gösteren firmaların mali tablolarında Covid-19 pandemisinin etkilerinin incelenmesi.	Ulaştırma	Oran Analizi	Cari oran, asit test oranı, kaldıraç oranı, faiz karşılama oranı, aktif devir hızı, stok devir hızı, varlık devir hızı, aktif kârlılık oranı, özsermaye kârlılık oranı, net kâr marjı, faaliyet kârı.
İnce & Demirci (2023)	Borsa İstanbul'da işlem gören lojistik sektörü işletmelerinin finansal performansının çok kriterli karar verme teknikleri kullanılarak değerlendirilmesi.	Lojistik	Entropi tabanlı CODAS	Toplam borç, toplam özsermaye, dönem varlıklar, cari oran, varlık devir hızı, alacaklar devir hızı, ticari borç ödeme süresi, duran varlık devir hızı.

Tablo 3'te yer alan çalışmalar, lojistik ve taşımacılık sektörlerindeki firmaların finansal performanslarını farklı metodolojik yaklaşımlar kullanarak değerlendirmektedir. Literatürde yer alan çalışmalar, çok kriterli karar verme tekniklerinden panel veri analizlerine kadar geniş bir metodoloji kullanılmıştır. Bu yöntemlerin kullanımı, özellikle değişen ekonomik koşullar ve pandemi gibi dönemsel etkilerin araştırılmasında önem kazanmaktadır.

ELECTRE yöntemi, bu geleneksel finansal analiz tekniklerinin ötesine geçerek, firmalar arasındaki performans farklılıklarını çok boyutlu bir perspektiften değerlendirme imkânı sunmaktadır (Zopounidis & Doumpos, 2002). ELECTRE yöntemi, lojistik firmalarının piyasa koşullarına ve ekonomik değişikliklere nasıl tepki verdiklerini daha kapsamlı bir şekilde analiz etmelerine olanak tanımaktadır ve karmaşık karar verme durumlarında tercih edilen bir yaklaşımdır (Roy, 1991). Bu yöntem, alternatifler arası çatışan kriterlerin var olduğu durumlarda karar verme sürecini kolaylaştırmada etkili bir araç olarak kabul edilmektedir.

Finansal performans analizinde ELECTRE yönteminin kullanımına dair literatürdeki çalışmalar genellikle farklı sektörler üzerine odaklanmış olup, lojistik sektörüne özgü uygulamalar nispeten sınırlıdır (Govindan vd., 2013). Behzadian vd. (2010) çalışmasında ELECTRE ve PROMETHEE yöntemlerinin finansal performans analizinde kullanımını incelemiştir.

ELECTRE III ve CRITIC yöntemlerinin lojistik firmalarının finansal performans analizinde kullanıldığı kapsamlı çalışmalara literatürde sıkça rastlanmamaktadır. Ancak benzer ÇKKV yöntemleri ile yapılan çalışmalara örnekler mevcuttur. Gao vd. (2018), Quanzhou Limanı'nın rekabetçiliğini değerlendirmek için bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP) ve ELECTRE III yöntemlerini uygulamışlardır. Bu çalışmada, limanın performansı; liman büyüklüğü, konumu, hinterland ekonomisi, liman maliyetleri, potansiyel büyüme ve operasyonların yönetimi gibi çeşitli kriterlere göre analiz edilmiştir.

3. Yöntem

Bu çalışma, Borsa İstanbul'da yer alan lojistik firmalarını ELECTRE yöntemi ile değerlendirmektedir. Bu çalışmada, performans ölçümü ve değerlendirmesi için kullanılacak kriterlerin ağırlıkları, CRITIC ağırlıklandırma yöntemi hesaplanarak ELECTRE III yöntemi ile analiz edilmiştir. CRITIC yöntemi, kriterlerin birbirleriyle olan korelasyonlarını ve her bir kriterin değişkenliğini dikkate alarak ağırlıkların hesaplanmasını sağlamaktadır. Bu yöntem, kriterlerin ağırlıklarını belirlerken objektif bir yaklaşım geliştirmiştir ve analizde kullanılacak kriterlerin göreceli önemini ortaya koymaktadır (Diakoulaki vd., 1995). ELECTRE III yöntemi ise, ÇKKV problemlerinde kullanılan ve alternatifler arasında bir sıralama oluşturan bir tekniktir (Roy, 1991). Bu yöntem, her bir alternatifin diğerleri karşısındaki üstünlük derecesini belirleyerek, alternatifler arasında bir tercih sıralaması yapmayı mümkün kılmaktadır (Figueira vd., 2005).

3.1. CRITIC Ağırlıklandırma Yöntemi

CRITIC kriter ağırlıklandırma yöntemi, ÇKKV problemlerinde kullanılan objektif bir yöntemdir ve bu yöntem ilk kez, Diakoulaki, Mavrotas ve Papayannakis tarafından 1995 yılında tanıtılmıştır (Diakoulaki vd., 1995). CRITIC yöntemi, değerlendirme kriterlerinin mevcut verileri baz alarak ve kriterler arası etkileşim düzeylerini dikkate alarak ağırlıklandırılmasını sağlamaktadır (Gao vd., 2017: 7). Yöntem, kriterlerin standart sapmaları ve korelasyonlarını kullanarak objektif bir şekilde ağırlıklandırma yapmaktadır (Işık, 2019: 547).

Yöntem beş aşamadan oluşmaktadır (Akbulut, 2020: 475-476; Ayçin, 2020: 4-5).

1. Aşama: Karar Matrisinin Oluşturulması

Alternatifler ve kriterlerden oluşan bir karar matrisi oluşturulur. Bu matris, her bir alternatifin her bir kriter açısından değerlendirilmesini içermektedir (Bayramoğlu & Topaloğlu, 2023: 9).

$$X=[X_{ij}]_{m \times n} \begin{bmatrix} X_{11} & \cdots & X_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ X_{m1} & \cdots & X_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

2. Aşama: Normalizasyon

Kriterlerin değerleri, ilgili kriterin maksimum ve minimum değerleri arasında normalize edilir. Bu, hem fayda hem de maliyet kriterleri için yapılar ve karar matrisindeki değerlerin ölçeklenmesini sağlamaktadır (Fidan, 2021: 297-298).

$$\text{Fayda kriterleri için;} \quad r_{ij} = \frac{X_{ij} - X_j^{\min}}{X_j^{\max} - X_j^{\min}} \quad (2)$$

$$\text{Maliyet kriterleri için;} \quad r_{ij} = \frac{X_j^{\max} - X_{ij}}{X_j^{\max} - X_j^{\min}} \quad (3)$$

denklemleri kullanılır. Karar matrisindeki X_{ij} elemanları normalizasyon ile r_{ij} şekline dönüşür.

3. Aşama: Korelasyon Katsayılarının Hesaplanması

Normalleştirilmiş değerler kullanılarak, kriterler arasındaki korelasyon katsayıları hesaplanır. Bu adım, kriterler arasındaki ilişkinin düzeyini ölçmektedir (Çakır & Perçin, 2013: 451).

$$\rho_{jk} = \frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)(r_{ik} - \bar{r}_k)}{\sqrt{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2 \sum_{i=1}^m (r_{ik} - \bar{r}_k)^2}}, j, k = 1, 2, \dots, n \quad (4)$$

4. Aşama: Bilgi Miktarının Hesaplanması

Her kriter için standart sapma hesaplanır ve bu değerler, kriterin içerdiği toplam bilgi miktarını ifade eder (Ünlü vd., 2017: 71-72).

$$C_j = \sigma_j \sum_{k=1}^n 1 - \rho_{jk} \quad (5)$$

5. Aşama: Kriter Ağırlıklarının Belirlenmesi

Hesaplanan bilgi miktarları, tüm kriterlerin toplam bilgi miktarına oranlanarak her bir kriterin ağırlığı belirlenir. Bu adımların sonucunda, kriterlerin önem düzeyleri objektif bir şekilde tespit edilir (Akgül, 2021: 77).

$$W_j = C_j / \sum_{k=1}^n C_k \quad (6)$$

3.2. ELECTRE III Yöntemi

ELECTRE yöntemi ÇKKV tekniklerinden biri olarak, karmaşık karar verme ortamlarında çeşitli alternatifler arasında optimum seçimi yapmak için kullanılır. Bu yöntem, özellikle çatışan kriterlerin olduğu durumlarda tercih edilir ve bu çatışmalar arasında bir denge kurmaya yardımcı olmaktadır (Roy, 1991).

İki alternatiften (kriterden) daha fazlasına sahip çok ölçekli karar verme problemlerinde şu üç koşulan en az biri sağlanıyorsa problemin çözümü için ELECTRE yönteminin kullanılmasının faydalı olabileceği belirtilmektedir. Bu koşullar (Şahin, 2015: 157) şunlardır:

- Kriterlerin performanslarının farklı birimlerde ifade edilmesi ve karar vericinin bu performansları hesaplamak için karmaşık ve zor bir ortak ölçek kullanmak istememesi,
- Küçük farkların toplamının belirleyici rol oynadığı durumlar,
- Alternatiflerin sıralarının sunulduğu ölçekte, aralarındaki farkların karşılaştırılmasının zor olduğu durumlar.

ELECTRE metodolojisi zamanla gelişmiş ve çeşitli versiyonları ortaya çıkmıştır. Bu yöntemlerden ELECTRE I ve ELECTRE IS, özellikle seçim problemleri için uygulanırken; ELECTRE II, III ve IV, sıralama işlemlerinde; ELECTRE TRI ise atama problemlerinde etkin bir şekilde kullanılmaktadır (Maystre vd., 1994, Keleş, 2019).

ELECTRE III yöntemi, ÇKKV problemlerini çözmek için kullanılan ve Bernard Roy tarafından geliştirilen yaklaşımdır (Roy, 1991). Bu yöntem, karar vericilerin tercihlerini ve mevcut tüm verileri dikkate alarak alternatifler arasındaki karşılaştırmaları yapmaktadır. ELECTRE III, alternatifler arasındaki üstünlük ilişkilerini belirlemek için karmaşık bir süreç kullanmaktadır ve bu süreç, kriter ağırlıkları, eşik değerleri ve alternatiflerin performans değerleri gibi çeşitli faktörleri içermektedir. Bu yöntem, alternatif a ve b arasında karşılaştırmalar yapmaktadır.

ÇKKV problemleri, belirli bir alternatifler kümesi $A=(a,b,c,\dots,n)$ ve kriterler seti (g_1, g_2, \dots, g_m) üzerinden tanımlanmaktadır. Bu tür problemlerde bir $a \in A$ alternatifinin herhangi bir g_j kriterine göre performansı, $g_j(a_i)$ olarak matriste gösterilmektedir (Hokkanen & Salminen, 1997: 216).

ELECTRE III yönteminde alternatifler arasında güçlü tercih, zayıf tercih, farksızlık ve veto ilişkisi bulunmaktadır. Bu ilişkiler, alternatiflerin kriterlere göre karşılaştırılmasına dayanarak hesaplanmaktadır (Buchanan vd., 1999; Figueira vd., 2005):

Güçlü Tercih İlişkisi: Bir alternatifin, diğer bir alternatif üzerinde belirli bir kriter açısından net bir üstünlüğü olduğu durumu ifade etmektedir.

$$P_w(a, b) = \{j \in J: g_j(a) > g_j(b) + p_j\} \quad (7)$$

Burada p_j tercih eşiğidir. a alternatifinin b alternatifine göre belirgin bir farkla üstündür.

$g_j(a)$ ve $g_j(b)$ sırasıyla a ve b alternatiflerinin j kriterindeki performanslarını göstermektedir.

Zayıf Tercih İlişkisi: Bir alternatifin, diğer bir alternatif üzerinde belirli bir kriter açısından üstün olduğu ancak bu üstünlüğün belirgin olmadığı durumu ifade etmektedir. Burada q_j farksızlık eşiği ve p_j tercih eşiği olarak ifade edilmektedir.

$$P_w(a, b) = \{j \in J: g_j(b) + q_j < g_j(a) \leq g_j(b) + p_j\} \quad (8)$$

Farksızlık İlişkisi: İki alternatif arasında j kriteri açısından net bir tercih yapılamadığı durumları tanımlamaktadır.

$$I(a, b) = \{j \in J: |g_j(a) - g_j(b)| \leq q_j\} \quad (9)$$

Burada q_j farksızlık eşiğidir ve a ve b alternatiflerinin performans farkının önemsiz olduğu durumu göstermektedir.

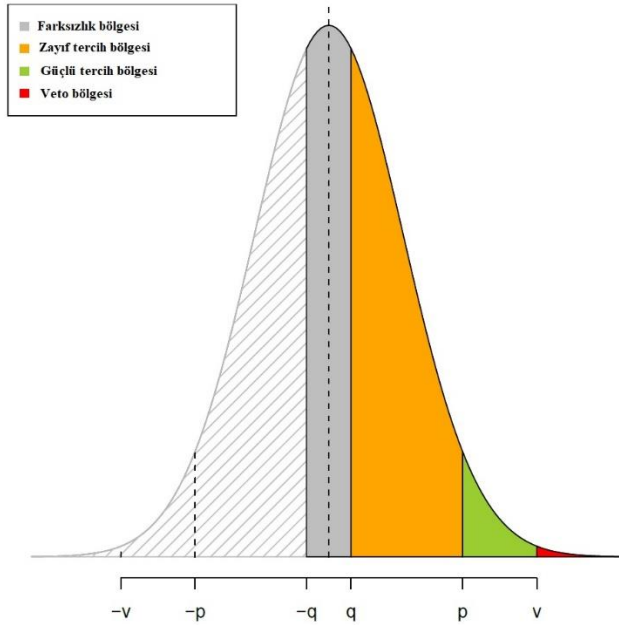
Veto İlişkisi: Bir alternatifin a , diğer bir alternatif b karşısında belirli bir kriter j üzerinde kabul edilemez derecede kötü olduğu durumları ifade etmektedir.

$$V(a, b) = \{j \in J: g_j(a) < g_j(b) - v_j\} \quad (10)$$

Burada v_j , veto eşiğidir ve a alternatifinin b alternatifine göre belirgin üstünlüğünü gösteren fark değerini göstermektedir.

Eşik değerlerin bulunması her bir kriter için alternatiflerin performanslarının birbirlerinden farklarından oluşan bir matris oluşturulur. Gözlenen tüm $g_j(a)$ ve $g_j(b)$ değerlerinin, X ve Y 'nin bağımsız, aynı şekilde dağıtılmış rassal değişkenler olduğu varsayılmaktadır. $Z = X - Y$ rassal değişkeni, bu iki değişken arasındaki farkı temsil etmektedir. Bu durumda, eşiklerin belirlenmesi, rassal değişken Z 'nin dağılımının incelenmesi anlamına gelmektedir. Şekil 1'de Z rassal değişkeninin normal dağılımı gösterilmektedir (Sanjeevan, 2011).

Şekil 1: Z Rassal Değişkeninin Normal Dağılımı



Kaynak: Chandrasekaram Sanjeevan, An innovative way for selecting portfolios the ELECTRE models, BNP Paribas Cardif, 2011, s. 44.

Sanjeevan (2011)'nin geliştirdiği bu yaklaşımla, ELECTRE III yöntemi için gerekli olan "Farksızlık, Tercih ve Veto Eşik Değerleri"nin elde edilmesinde sezgisel bir yaklaşım yerine nispeten nesnel bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu yaklaşımda; alternatifler arasındaki farkların normal dağılım varsayımı altında eşik değerleri istatistiksel olarak belirlenmektedir.

Şekil 1'de eğri altında kalan toplam alan 1'e tekabül etmektedir. Şekil 1'de görülen alanların hesaplamaları şu şekildedir (Sanjeevan, 2011):

Kırmızı Bölge: Toplam alanın %5'ini (tek taraf için %2,5) kapsar ve veto eşiğini belirler. Bu bölge v 'nin sağ tarafı ile $-v$ 'nin sol tarafını kapsamaktadır. Eğer bir alternatif, diğerine göre bu kadar büyük bir fark gösteriyorsa, bu alternatif veto edilir. 0,025'lik dağılımın gösterdiği değer, veto eşik değerini ifade etmektedir.

Veto eşik değeri (v_i):

$$v_i = \sigma \Phi^{-1} \left(\frac{1 + \epsilon_W + \epsilon_S}{2 - \epsilon_I} \right) \quad (11)$$

Yeşil Bölge: Toplam alanın %25'ini kapsar (tek taraf için %12,5) ve zayıf tercih bölgesini belirler. Bu bölge, p ile v arası ve $-v$ ile $-p$ arasını kapsar, ancak kırmızı bölgeyi de içermektedir (%12,5+2,5). Bir alternatif diğerinden bu aralıkta daha iyiyse, zayıf bir şekilde tercih edilir. 0,15'lik dağılımın gösterdiği değer, tercih eşik değerini ifade etmektedir.

Zayıf tercih eşiği (p_i):

$$P(q_i < Z < p_i) = \epsilon_W \quad (12)$$

$$F_Z(p_i) - F_Z(q_i) = \epsilon_W \quad (13)$$

$$F_Z(p_i) = \frac{1+\epsilon_W}{2-\epsilon_I} \quad (14)$$

$$p_i = \sigma\Phi^{-1}\left(\frac{1+\epsilon_W}{2-\epsilon_I}\right) \quad (15)$$

Güçlü tercih eşiği:

$$P(p_i < Z < v_i) = \epsilon_S \quad (16)$$

$$F_Z(v_i) - F_Z(p_i) = \epsilon_S \quad (17)$$

Turuncu Bölge: Toplam alanın %40'ını kapsar (tek taraf için % 20) ve belirsiz tercih bölgesini belirler. Bu bölge, q ile p arası ve $-p$ ile $-q$ arasını kapsamaktadır, fakat kırmızı ve yeşil bölgeleri de içermektedir (%20+%2,5+%12,5). Bir alternatif diğerinden bu aralıkta daha iyiyse, kesin bir tercih yapılmaz, belirsiz bir üstünlük söz konusudur. 0,35'lik dağılımın gösterdiği değer farksızlık eşik değerini ifade etmektedir.

Farksızlık eşiği (q_i):

$$P(-q_i < Z < q_i) = \epsilon_I \quad (18)$$

$$F_Z(q_i) - F_Z(-q_i) = \epsilon_I \quad (19)$$

$$F_Z(q_i) = \frac{1}{2+\epsilon_I} \quad (20)$$

$$q_i = \sigma\Phi^{-1}\left(\frac{1}{2+\epsilon_I}\right) \quad (21)$$

Gri Bölge: Toplam alanın %30'unu kapsar (tek taraf için % 15) ve farksızlık bölgesini belirler. Bu bölge, q 'nun sol tarafı ile $-q$ 'nin sağ tarafını kapsar, ancak kırmızı, yeşil ve turuncu bölgeleri de içerir. Alternatifler arasında bu kadar küçük bir fark varsa, bu fark göz ardı edilir ve iki alternatif eşit olarak kabul edilir.

Denklem 11-21 arasındaki hesaplamalarla, her bir kriter için alternatifler arasındaki farkların normal dağılım varsayımı altında "veto eşiği (v_i), tercih eşiği (p_i) ve farksızlık eşiği (q_i)" belirlenmektedir.

ELECTRE III yöntemi, karar vericilerin tercihlerini ve mevcut tüm verileri dikkate alarak, alternatifler a ve b arasında karşılaştırmalar yapmaktadır. Bu yöntemle elde edilen sonuçlar üç farklı şekilde ifade edilir: (i) a ve b alternatifleri farksız kabul edilir, yani aynı önem derecesine sahiptirler; (ii) a alternatifi b alternatifine tercih edilir; (iii) a ve b alternatifleri kıyaslanamaz durumdadır. Bu sonuçlar, alternatiflerin kriterlere göre performansını gösteren bir başlangıç matrisi oluşturulup, ELECTRE III yöntemine ait eşik değerlerin belirlenmesinin ardından elde edilmektedir. ELECTRE III yönteminin süreci şu şekildedir (Hokkanen & Salminen, 1997; Rogers, 2000; Pena vd., 2007; Atıcı & Ulucan, 2009; Keleş, 2019):

1. Adım: Uyumluluk Matrislerinin Oluşturulması

Bu adımda, tüm alternatiflerin her bir kriter açısından birbirleriyle karşılaştırılması sonucunda uyumluluk matrisleri oluşturulur. Her bir matris, karar vericinin alternatiflerin kriterlere göre ne kadar uyumlu olduğunu göstermektedir (Buchanan vd., 1999: 11; Şener & Bircan, 2021: 391).

$$c_j(a,b) = \begin{cases} 1, & g_j(a) + q_j(g_j(a)) \geq g_j(b) \\ 0, & g_j(a) + p_j(g_j(a)) \leq g_j(b) \\ \frac{g_j(a) - g_j(b) + p_j(g_j(a))}{p_j(g_j(a)) - q_j(g_j(a))}, & \text{diğer durumda} \end{cases} \quad (22)$$

2. Adım: Kümülatif Uyumluluk Matrisinin Oluşturulması

Uyumluluk matrislerinden elde edilen bilgiler birleştirilerek kümülatif bir uyumluluk matrisi oluşturulur. Bu matris, alternatiflerin tüm kriterler bazında toplam uyumluluk puanlarını içermektedir (Atıcı & Ulucan, 2009: 169; Keleş, 2019: 36-37).

$$C(a,b) = \frac{1}{W} \sum_{j=1}^n w_j c_j(a,b) \quad (23)$$

$$W = \sum_{j=1}^n w_j \quad (24)$$

3. Adım: Uyumsuzluk Matrislerinin Oluşturulması

Her bir alternatif çifti için, kriterler bazında uyumsuzluk dereceleri belirlenir. Uyumsuzluk matrisi, alternatifler arasındaki olumsuz farklılıkları gösterir (Buchanan vd., 1999: 11; Rogers, 2000: 335; Keleş, 2019: 37).

$$D_j(a,b) = \begin{cases} 0, & g_j(b) \leq g_j(a) + p_j(g_j(a)) \\ 1, & g_j(b) \geq g_j(a) + v_j(g_j(a)) \\ \frac{g_j(b) - g_j(a) - p_j(g_j(a))}{v_j(g_j(a)) - p_j(g_j(a))}, & \text{diğer durumda} \end{cases} \quad (25)$$

4. Adım: Kredibilite Matrisinin Oluşturulması

Uyumluluk ve uyumsuzluk matrislerinden yararlanarak, her bir alternatif çifti için kredibilite (güvenilirlik) değerleri hesaplanır. Kredibilite matrisi, bir alternatifin diğerine göre tercih edilme olasılığını ifade etmektedir (Buchanan vd., 1999: 14; Rogers, 2000: 335).

$$S(a,b) = \begin{cases} C(a,b), & D_j(a,b) \leq C(a,b), \forall j \\ C(a,b) \prod_{j \in J(a,b)} \frac{1 - D_j(a,b)}{1 - C(a,b)}, & \text{diğer durumda} \end{cases} \quad (26)$$

5. Adım: Distilasyon (Sıralama) Süreci

Kredibilite matrisine dayanarak, alternatiflerin sıralanması gerçekleştirilir. Bu süreçte, alternatiflerin birbirlerine göre üstünlükleri netleştirilerek nihai bir sıralama elde edilir. Distilasyon sürecinin temel adımlarından biri, λ_1 değerinin hesaplanmasıdır. Bu değer, kredibilite matrisindeki en büyük değer (λ_0) ve ayırım eşiği ($s(\lambda)$) arasındaki ilişkiyle belirlenir (Rogers, 2000: 339; Keleş, 2019: 38).

$$s(\lambda_0) = 0.3 - 0.15\lambda \quad (27)$$

$$\lambda_1 = \max_{S(a,b) < \lambda_0 - s(\lambda_0)} S(a,b) \quad (28)$$

4. Uygulama

4.1. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı; lojistik sektöründe faaliyet gösteren firmaların finansal göstergelerini kullanarak ELECTRE III metodolojisi çerçevesinde firmalar arasında bir performans sıralaması yapmaktır. Bu doğrultuda, Borsa İstanbul'da işlem gören ve ulaştırma endeksinde yer alan yedi firmanın 2018-2020 yılları arasındaki mali oranları değerlendirilmiş ve bir performans sıralaması oluşturulmuştur. Kullanılan mali oranlar, literatürde yer alan çalışmalardan alınmış ve CRITIC metodu ile ağırlıklandırılmıştır. Çalışmada incelenen mali oranlar Tablo 4'te yer almaktadır. Çalışma sonucu elde edilen performans sıralaması, firmaların 2021 ve 2022 yıllarındaki ROA, ROIC, ROCE ve FD/NS göstergeleriyle karşılaştırılarak performans sıralamasının geçerliliği sınanmıştır.

4.2. Veri Setinin Oluşturulması

Bu çalışmada, Borsa İstanbul'da işlem gören lojistik firmalarının finansal performanslarının değerlendirilmesi için kullanılan veri seti, resmî kurumlar ve finansal raporlama platformları tarafından yayımlanan mali tablolardan toplanmıştır. İncelenen lojistik firmaları, XULAS endeksinde dahil olan Beyaz Filo Oto Kiralama A.Ş. (BEYAZ), Çelebi Hava Servisi A.Ş. (CLEBI), GSD Denizcilik A.Ş. (GSDDE), Pegasus Hava Taşımacılığı A.Ş. (PGSUS), Reysaş Taşımacılık ve Lojistik Ticaret A.Ş. (RYSAS) ve Türk Hava Yolları A.O. (THYAO) ve Trabzon Liman İşletmeciliği A.Ş. (TLMAN)'dir. Bu firmalar, 2018-2022 yılları arasında sürekli olarak Borsa İstanbul'da işlem görmüşlerdir. Veri toplama süreci, söz konusu dönemdeki yıllık raporları kapsar şekilde gerçekleştirilmiştir. Toplanan veriler, firmaların satış maliyetleri, genel yönetim giderleri, pazarlama giderleri, araştırma ve geliştirme giderleri, esas faaliyet giderleri, esas faaliyet kârları ve zararları, dönem kârları ve zararları, hasılat, toplam yükümlülükler, toplam aktifler, toplam dönen varlıklar ve toplam kısa vadeli yükümlülükler gibi temel finansal göstergelerini içermektedir. Analizde kullanılan veriler, Kamu Aydınlatma Platformu'nun (www.kap.gov.tr) resmi internet sayfasından ve Borsa İstanbul A.Ş. lisanslı veri dağıtıcısı olan Finnet Elektronik Yayıncılık Data İletişim San. Tic. Ltd. Şti. (FİNNET) kuruluşundan temin edilmiştir. Analizde kullanılan kriterler, formülasyonları ve açıklamaları ile birlikte Tablo 4'te alternatifler ise kodları ile birlikte Tablo 5'te ifade edilmektedir.

Tablo 4: Kriterlerin Kod ve Adları

Kriter	Formülasyon	Açıklama
c1	$\frac{\text{Satışların maliyeti}}{\text{Hasılat}}$	Bu oran, firmanın üretim ve satış maliyetlerinin hasılat içindeki payını göstermektedir ve firmaların maliyet yönetim verimliliğini değerlendirmede kullanılmaktadır (Brigham & Ehrhardt, 2013).
c2	$\frac{\text{Esas faaliyet gideri}}{\text{Hasılat}}$	Bu oran, firmanın operasyonel verimliliğini göstermektedir ve esas faaliyet giderlerinin, toplam hasılat oranının firmanın operasyonel etkinliğini ölçmektedir (Gitman & Zutter, 2012).
c3	$\frac{\text{Esas faaliyet karı}}{\text{Hasılat}}$	Bu oran, firmanın ana iş kollarından ne oranda kâr elde ettiğini göstermektedir ve firmanın temel iş operasyonlarından elde ettiği kârlılığı ölçmektedir (Ross vd., 2019).
c4	$\frac{\text{Dönem karı/zararı}}{\text{Hasılat}}$	Bu oran, firmanın belirli bir dönemde elde ettiği kâr veya zarar miktarının, toplam hasılatına oranını göstermektedir. Firmanın genel kârlılığını ve dönemsel performansını değerlendirmek için kullanılmaktadır (Brigham & Ehrhardt, 2013).
c5	$\frac{\text{Toplam Borçlar}}{\text{Toplam varlıklar}}$	Bu oran, firmanın toplam borçlarının, toplam varlıklarına oranını göstermektedir ve firmanın finansal kaldıraç seviyesini ve borçlanma durumunu ölçmektedir. Bu oran, firmanın borçlanma düzeyini ve finansal riskini değerlendirmede önemli bir göstergedir. Yüksek bir oran, firmanın yüksek borç seviyesine sahip olduğunu ve daha yüksek finansal risk taşıdığını göstermektedir (Ross vd., 2019).
c6	$\frac{\text{Net çalışma sermayesi}}{\text{Toplam varlıklar}}$	Bu oran, firmanın likidite pozisyonunu ve kısa vadeli borç ödeme kapasitesini göstermektedir. Döner varlıkların kısa vadeli yükümlülüklerden ne kadar fazla olduğunu ve firmanın kısa vadeli borçlarını ödeyebilme kapasitesini ölçmektedir. Yüksek bir oran, firmanın güçlü bir likidite durumuna ve yüksek kısa vadeli borç ödeme kapasitesine sahip olduğunu göstermektedir (Gitman & Zutter, 2012).
c7	$\frac{\text{Dönem karı/zararı}}{\text{Toplam aktifler}}$	Bu oran, işletmenin elde ettiği net dönem kârının veya zararının toplam aktiflere oranını göstermektedir. Yüksek bir oran, işletmenin varlıklarını etkili bir şekilde kullanarak kâr elde ettiğini ifade etmektedir (Brigham & Ehrhardt, 2013).
c8	$\frac{\text{Piyasa değeri}}{\text{Defter değeri}}$	Bu oran, firmanın piyasa değerinin, defter değerine oranını göstermektedir ve firmanın piyasa tarafından nasıl değerlendirildiğini ve piyasa beklentilerini ölçmektedir. Bu oran, firmanın piyasa tarafından ne kadar değerli bulunduğunu ve gelecekteki büyüme beklentilerini yansıttığını belirtmektedir. Yüksek bir oran, firmaya piyasa tarafından yüksek değer biçildiğini ve olumlu büyüme beklentilerine sahip olduğunu göstermektedir (Gitman & Zutter, 2012).

Tablo 5: Alternatifler ve Kodları

Alternatif Kodu	İsim	Kısaltma
A001	Beyaz Filo	BEYAZ
A002	Celebi	CLEBI
A003	Gsd Denizcilik	GSDDE
A004	Pegasus	PGSUS
A005	Reysas Lojistik	RYSAS
A006	Türk Hava Yolları	THYAO
A007	Trabzon Liman	TLMAN

4.3. Bulgular

Analizde yer alan kriterlerin yapısı ve CRITIC yöntemiyle hesaplanan ağırlıkları Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6: Kriterlerin Yapısı ve Ağırlıkları

Kriter	Yapısı	Ağırlık
c1	minimum	0,1006
c2	minimum	0,1876
c3	maksimum	0,0980
c4	maksimum	0,0795
c5	minimum	0,1362
c6	maksimum	0,1234
c7	maksimum	0,0765
c8	maksimum	0,1982

Çalışma kapsamında CRITIC Ağırlıklandırma Yöntemi ile belirlenen kriterlerin ağırlıkları Tablo 6'da incelendiğinde, en yüksek ağırlığın $c8 = \frac{\text{Piyasa değeri}}{\text{Defter değeri}}$ kriterine ait olduğu, en düşük ağırlığın ise $c7 = \frac{\text{Dönem karı/zararı}}{\text{Toplam aktifler}}$ kriterine ait olduğu görülmektedir.

Kriterler ağırlıklandırıldıktan sonra ELECTRE III yöntemine geçilmiştir. ELECTRE III yönteminde kullanılan eşik değerler Tablo 7'de yer almaktadır. Bu çalışmada eşik değerler MINITAB 14 yazılımı kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 7: Kriterler ve Eşik Değerler

	c1	c2	c3	c4	c5	c6	c7	c8
Farksızlık eşığı	0,2264	0,03981	0,2186	0,3079	0,1394	0,1402	0,1318	2,4230
Tercih eşığı	0,3759	0,0880	0,3649	0,5339	0,3311	0,4001	0,2384	4,6120
Veto eşığı	0,5878	0,1563	0,5724	0,8546	0,6030	0,7688	0,3895	7,7170

Tablo 8'de gösterilen "Kredibilite Matrisi", denklem 11 ve 12 yardımıyla bulunan genel uyumluluk matrisi ve denklem 13 kullanılarak bulunan uyumsuzluk matrisleri kullanılarak oluşturulmuştur. Genel uyumluluk ve uyumsuzluk matrisleri temel alınarak oluşturulan bu kredibilite matrisine göre, birinci satırda, "A0001, A0005'e göre daha iyidir" ifadesi 0,94 (%94); ikinci satırda, "A0002, A0004'e göre daha iyidir" ifadesi 0,91 (%91); üçüncü satırda, "A0003, A0006'ya göre daha iyidir" ifadesi 1 (%100); dördüncü satırda "A0004, A0006'ya göre daha iyidir" ifadesi 1 (%100); beşinci satırda, "A0005, A0004'e göre daha iyidir" ifadesi 0,94 (%94); altıncı satırda, "A0006, A0007'ye göre daha iyidir" ifadesi 0,023 (%2,3); yedinci satırda, "A0007, A0002'ye göre daha iyidir" ifadesi 0,85 (%85) oranında kabul görmüştür.

Tablo 8: Kredibilite Matrisi

	A0001	A0002	A0003	A0004	A0005	A0006	A0007
A0001	1	0,9	1	1	0,94	1	0,52
A0002	0,61	1	0,88	0,91	0,81	1	0,2
A0003	0,66	0,8	1	0,96	0,69	1	0,07
A0004	0,79	0,79	0,89	1	0,77	1	0,028
A0005	0,74	0,95	0,86	0,94	1	0,98	0,012
A0006	0,55	0,8	0,91	0,93	0,62	1	0,023
A0007	1	0,85	1	1	1	1	1

Kredibilite matrisindeki skorlar, denklem 14 yardımıyla gerçekleştirilen azalan ve artan distilasyon süreçlerinde kullanılarak azalan ve artan sıralamalar oluşturulmuş ve bu iki sıralama birleştirilerek Tablo 9'da yer alan final sıralama tablosu elde edilmiştir. Bu tabloya göre, ELECTRE III yöntemine göre yapılan değerlendirmede, ilk sırada "A0007" yer almaktadır. İkinci sırada "A0001" yer alırken üçüncü sırayı "A0002" ve "A0005" paylaşmışlardır. Tabloda dördüncü sırayı "A0003" ve "A0004" birlikte paylaşmışlardır, beşinci sırada da "A0006" olduğu görülmektedir.

Tablo 9: Final Sıralama Tablosu

Sıralama	Alternatif Kodu	Firma
1	A0007	TLMAN
2	A0001	BEYAZ
3	A0002 A0005	CLEBI RYSAS
4	A0003 A0004	GSDDE PGSUS
5	A0006	THYAO

ÇKKV problemleri genellikle alternatiflerin sıralanmasıyla sonuçlanmaktadır. Ancak pandemi ve ekonomik dalgalanmanın yüksek olduğu dönem ele alındığı için bu çalışmayı daha ileriye taşımak amacıyla uyum analizi tasarlanmıştır. Bu kapsamda, ELECTRE III yönteminin ilgili problem için güvenilirliği ölçülmüş ve bu doğrultuda bir yaklaşım geliştirilmiştir. Diğer bir ifade ile ELECTRE III yönetimi ile elde edilen sıralamanın, geçerlilik testi yapılmıştır. Bu amaçla çalışmada, incelenen yedi lojistik firmasının performans sıralaması, firmaların 2021 ve 2022 yıllarındaki ROA, ROIC, ROCE ve FD/NS göstergeleriyle karşılaştırılmıştır. Bu göstergelerin seçilme nedenleri; bir yöneticinin ya da bir yatırımcının firma başarısıyla ilgili ölçümlerinde kullandığı başta gelen temel ölçütlerden olmalarıdır. Bu ölçütlere ilişkin açıklamalar aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

ROA (Return on Assets - Aktif Kârlılığı): Aktif kârlılığı oranı, bir firmanın varlıklarını kullanarak ne kadar kâr oluşturduğunu ifade etmektedir. Aktif kârlılığı, firmanın sahip olduğu varlıkları ne kadar verimli kullandığını göstermektedir. Firmanın genel etkinliğini ve varlık yönetim yeteneğini değerlendirmek için bu oran kullanılmaktadır (Küçüksavaş, 2016).

ROIC (Return on Invested Capital - Yatırılan Sermayenin Getirisi): Yatırılan sermayenin getirisi oranı, firmanın yatırılan sermaye üzerinden ne kadar kâr elde ettiğini göstermektedir. Bu oran, sermaye maliyetini aşan getirilerin olup olmadığını belirlemek için kullanılmaktadır. Firmanın sermaye kullanımı verimliliğini ve kârlılığını ölçmektedir. Firmanın yatırımcılar için ne kadar değer oluşturduğunu göstermektedir ve uzun vadeli yatırım kararlarında, firmanın kârlılığını ve sermaye verimliliğini değerlendirmek için kullanılmaktadır (Akdoğan & Tenker, 2010).

ROCE (Return on Capital Employed - Kullanılan Sermayenin Getirisi): Kullanılan sermayenin getirisi oranı, firmanın kullandığı sermaye üzerinden elde ettiği getiriyi göstermektedir. Firmanın sermaye kullanım etkinliğini ve operasyonel verimliliğini ölçmektedir. Bu oran, firmanın genel performansını ve sermaye verimliliğini değerlendirmek için kullanılmaktadır (Akgüç, 2013).

FD/NS (Firm Value / Net Sales) - (Firma Değeri / Net Satış): Bu oran, firmanın toplam piyasa değerinin net satışlara oranını ifade etmektedir ve genellikle firmanın satışlar üzerinden ne kadar değer oluşturduğunu ölçmede kullanılmaktadır. Firmanın değer oluşturma kabiliyetini ve piyasa tarafından nasıl değerlendirildiğini göstermektedir (CFI, 2024a, 2024b).

Tablo 10'da 2021 ve 2022 yılları için firmaların dört farklı finansal göstergesi olan ROA (Aktif Kârlılığı), ROIC (Yatırılan Sermayenin Getirisi), ROCE (Kullanılan Sermayenin Getirisi) ve FD/NS (Firma Değeri / Net Satış) değerleri yer almaktadır. Her bir göstergenin yanında, o yıl içindeki performans sıralamaları parantez içinde verilmiştir. Ayrıca, firmaların ELECTRE III yöntemiyle elde edilen genel sıralamaları da parantez içinde gösterilmiştir.

Tablo 10: 2021 ve 2022 Yılları için Firmaların ROA, ROIC, ROCE, FD/NS Göstergeleri

Firma (Sıra)	2021				2022			
	ROA (Sıra)	ROIC (Sıra)	ROCE (Sıra)	FD / NS (Sıra)	ROA (Sıra)	ROIC (Sıra)	ROCE (Sıra)	FD / NS (Sıra)
TLMAN (1)	33,07 (1)	28,84 (1)	0,47 (1)	5,88 (1)	41,63 (1)	47,05 (1)	0,37 (1)	2,60 (3)
BEYAZ (2)	9,04 (4)	22,90 (2)	0,16 (3)	0,57 (7)	1,59 (7)	43,97 (2)	0,02 (7)	0,32 (7)
CLEBI (3)	12,97 (3)	19,30 (4)	0,15 (4)	2,28 (5)	15,98 (2)	36,47 (3)	0,25 (2)	3,12 (1)
RYSAS (3)	-2,01 (6)	11,72 (5)	0,14 (5)	2,57 (4)	4,90 (5)	26,90 (4)	0,21 (3)	2,97 (2)
GSDDE (4)	23,99 (2)	21,33 (3)	0,20 (2)	2,62 (3)	3,90 (6)	23,31 (5)	0,04 (6)	1,80 (5)
PGSUS (4)	-4,81 (7)	-1,52 (7)	-0,01 (7)	3,55 (2)	9,55 (4)	14,67 (6)	0,14 (4)	2,28 (4)
THYAO (5)	3,04 (5)	4,95 (6)	0,06 (6)	1,96 (6)	10,17 (3)	12,27 (7)	0,13 (5)	1,19 (6)

Tablo 10 incelendiğinde firmaların çalışma sonucu elde edilen ELECTRE III sıralamasının, firmaların incelenen finansal göstergeleri ile kısmen uyum sağladığı görülmektedir.

2021 yılı incelendiğinde, TLIMAN firmasının ROA, ROIC, ROCE, FD/NS göstergelerinde birinci sırada olması, ELECTRE III sıralaması ile tamamen uyumlu olduğunu göstermektedir. BEYAZ firması ise ROIC ve ROCE açısından iyi performans göstermekte iken, ROA ve FD/NS açısından daha düşük sıralardadır, bu sebeple ELECTRE III sıralaması ile kısmen uyumlu çıkmaktadır. ELECTRE III sıralamasına göre 3. sırada yer alan CLEBI ise ROA, ROIC ve ROCE açısından iyi performans göstermekteyken, FD/NS açısından daha düşük bir sırada yer almaktadır. Bu sebeple kısmen uyumlu olduğu görülmektedir. CLEBI ile birlikte 3. sırayı paylaşan RYSAS ise ROIC ve ROCE değerlerine göre sıralama yapıldığında 5. sırada, FD/NS değerlerine göre sıralama yapıldığında ise 4. sırada yer almaktadır. Fakat negatif ROA ile düşük performans göstermektedir. ELECTRE III sıralamasında 4. sırada yer alan GSDDE ise ROA ve ROCE değerlerine göre 2. Sırada, ROIC ve FD/NS değerlerine göre 3. sırada yer almaktadır. GSDDE ile birlikte 4. sırayı paylaşan PGSUS ise FD / NS değerine göre iyi performans göstererek 2. sırada yer almasına rağmen, diğer göstergelerde en düşük performansı göstermiştir. ELECTRE III sıralamasına göre 5. Sırada yer alan THYAO ise ROIC, ROCE ve FD / NS değerlerine göre sıralandığında en düşük 2. performansı göstermekteyken, ROA değerine en düşük 3. performansı göstermektedir.

2022 yılına bakıldığında ise; TLMAN, ROA, ROIC ve ROCE oranlarına göre en yüksek performansı gösteren firmadır. Fakat FD/NS oranı açısından 3. sırada yer almaktadır. Bu durum TLMAN'ın sıralamasının

ELECTRE III sıralaması ile büyük ölçüde uyumlu olduğunu göstermektedir. ELECTRE III sıralamasına göre 2. sırada yer alan BEYAZ ise ROIC açısından 2. sırada yer almasına rağmen diğer göstergeler açısından düşük performans göstermiştir. Bu durum, ELECTRE III sıralaması ile kısmen uyumlu olduğunu göstermektedir. ELECTRE III sıralamasına göre 3. sırada yer alan CLEBI ise ROIC açısından firma performanslarına göre sıralama yapıldığında 3. sırada yer almaktadır. ROA ve ROCE göstergeleri açısından yüksek performans göstererek 2. sırada yer alırken, FD / NS değerine göre ise firmalar arasında en yüksek performansı göstermiştir. Bu durum, ELECTRE III sıralaması ile kısmen uyumlu olduğunu göstermektedir. CLEBI ile birlikte 3. sırayı paylaşan RYSAS ise ROCE değerine göre performans sıralaması yapıldığında 3. sırada yer almaktadır. ROIC ve ROCE değerlerine göre sırasıyla 4. ve 5. sırada yer alırken, FD / NS değerine göre yüksek performans göstererek 2. sırada yer almaktadır. Bu durum, ELECTRE III sıralaması ile kısmen uyumlu olduğunu göstermektedir. ELECTRE III sıralaması sonucu 4. sırada yer alan GSSDE firması ROIC ve FD / NS değerlerine göre 5. sırada, diğer göstergelere göre 6. sırada bulunması nedeniyle iyi uyum yakalayamamıştır. GSSDE ile birlikte 4. sırada yer alan diğer bir firma olan PGSUS ise, ROA, ROCE ve FD / NS değerlerinde 4. sırada yer alarak ELECTRE III sıralamasına göre büyük ölçüde uyumlu çıkmıştır. Ancak ROIC açısından düşük performans göstermektedir. ELECTRE III sıralamasına göre 5. sırada yer alan THYAO ise ROIC oranlarına göre sıralama yapıldığında en düşük performansı gösterirken, FD/NS ve ROA değerlerine göre en düşük 2.ve 3. performansı göstermektedir. THYAO, ROA açısından ise iyi performans göstermektedir. Bu durum, ELECTRE III sıralaması ile kısmen uyumlu olduğunu göstermektedir.

Her firmanın ROA, ROIC, ROCE, FD/NS ölçütlerinin tamamında başarılı olması, Türkiye ekonomisinin son yıllarda içerisinde bulunduğu olumsuz koşullar göz önüne alındığında beklenemez. Bir firmanın iki veya daha fazla ölçütte başarılı olması ve ELECTRE III yöntemi ile yapılan sıralamalarla uyum göstermesini beklemek daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır. Bulgular; 2018-2020 yılları için ELECTRE III yöntemi ile yapılan sıralama ile 2021 ve 2022 yıllarına ait firma performans ölçütlerinden iki veya daha fazla ölçüt ile güçlü bir uyum içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu bulgular çerçevesinde, kriter ağırlıklarının ve "farksızlık, tercih, veto eşik değerlerinin" nesnel yaklaşımlarla belirlendiği ELECTRE III yönteminin firma performansının analizinde kullanılabilmesi görülmüştür.

5. Sonuç

Bu çalışmanın amacı, lojistik sektöründe faaliyet gösteren firmaların finansal göstergelerini kullanarak ELECTRE III metodolojisi çerçevesinde firmalar arasında bir performans sıralaması oluşturmaktır. Çalışma sonucu elde edilen performans sıralaması, firmaların sonraki iki yıldaki ROA, ROIC, ROCE ve FD/NS göstergeleriyle karşılaştırılmıştır. Çalışma kapsamında incelenen 2019-2020 ve 2021 yıllarına ait veriler, pandemi döneminde havacılık sektörünün ciddi şekilde etkilendiğini ve bu süreçte yolcu taşımacılığındaki durgunluğun, ELECTRE III sıralamasında THYAO ve PGSUS gibi şirketlerin performanslarının düşük sıralarda yer almasına neden olduğunu ortaya koymaktadır. 2021 ve 2022 yıllarında, uluslararası sivil havacılığın yeniden açılmasıyla havayolu firmaları için bir toparlanma süreci başlamış olmasına rağmen, THYAO'nun yüksek borçlanması ve öz sermayede yaşanan azalışlar çalışma sonucundaki değerlendirmeleri olumsuz yönde etkilemiştir.

Lojistik sektörüne odaklanıldığında ise, farklı faaliyet alanlarına sahip yedi firmanın analizlerinde karşılaşılan zorluklar, ELECTRE yönteminin karayolu taşımacılığı ve liman işletmeciliği gibi daha spesifik alt sektörlerde daha uygun sonuçlar sunduğunu göstermektedir. Pandemi döneminde havayollarında taşımacılığın nispeten daha durgun olması da önemli rol oynamaktadır. Özellikle TLMAN'ın ELECTRE III sıralamasında birinci sırada yer almasının nedeni, maliyet ve kârlılık açısından diğer taşımacılık modlarına kıyasla daha avantajlı olmasıdır.

Genel bir değerlendirme yapıldığında ise, TLMAN firmasının 2021 ve 2022 yıllarındaki yüksek ROA ve ROIC oranlarına sahip olması, firmanın varlıklarını ve yatırılan sermayeyi son derece verimli kullandığını göstermektedir. Bu yüksek performans göstergeleri, TLMAN firmasının ELECTRE III sıralamasında birinci sırada yer almasını desteklemektedir. Ayrıca, TLMAN firmasının ROCE oranları ve FD/NS oranları da firmanın operasyonel verimliliği ve piyasa değeri açısından iyi performans sergilediğini göstermektedir. BEYAZ firması, 2021 yılında nispeten düşük bir ROA ve ROCE oranına sahipken, 2022 yılında ROIC oranında önemli bir artış gözlemlenmiştir. Bu artış, firmanın sermaye kullanım verimliliğinde belirgin bir iyileşme olduğunu ve yatırımcılar için daha cazip hale geldiğini göstermektedir. Bu performans, BEYAZ firmasının ELECTRE III sıralamasında ikinci sırada yer almasını destekler niteliktedir. CLEBI firması, her iki yılda da pozitif ROA ve ROIC oranlarına sahip olup, operasyonel verimlilik ve sermaye getirisi açısından istikrarlı bir performans sergilemiştir. Firmanın ROCE oranları ve FD/NS oranları da bu pozitif performansı desteklemektedir. RYSAS firması, 2021 yılında negatif bir ROA göstermesine rağmen, 2022 yılında bu oranı pozitif değerlere yükseltmiştir. ROIC ve ROCE oranlarındaki iyileşmeler de firmanın finansal performansında olumlu bir dönüşüm olduğunu göstermektedir. GSDDE firması ise 2021'de daha yüksek performans gösterirken, 2022'de performansında bir düşüş gözlemlenmiştir. ROA ve ROIC oranlarındaki değişimler, firmanın finansal

etkinliğinde dalgalanmalar olduğunu göstermektedir. PGSUS firması, 2021 yılında negatif ROA ve ROIC değerlerine sahipken, 2022 yılında bu oranları pozitif değerlere yükseltmiştir. Bu durum da firmanın toparlanma sürecinde olduğunu göstermektedir.

ELECTRE III sıralaması ile firmaların 2021 ve 2022 yılları için ROA, ROIC, ROCE ve FD/NS performansları karşılaştırıldığında iki veya daha fazla ölçüt arasında güçlü düzeyde tutarlı sıralamalar görülmekle birlikte, bazı uyumsuzluklar da gözlemlenmiştir. Örneğin; THYAO'nun 2021 ve 2022 yıllarındaki finansal performansında belirgin bir artış olmasına rağmen, ELECTRE III sıralamasında beklenenden daha düşük bir sırada yer almıştır. Bu durum, Türkiye'nin içerisinde bulunduğu olumsuz ekonomik koşullarla ve pandemi süreciyle açıklanabileceği gibi, ELECTRE yönteminin belirli finansal göstergeler ile tamamen uyumlu olmadığı yorumu da yapılabilir.

Bu çalışmanın çıktıları yatırımcılar açısından da değerlendirilebilir. Bilindiği üzere, finansal piyasalarda tam rekabetin hüküm sürdüğü etkin piyasa koşullarında, yatırımcıların herhangi bir analiz ile ortalama üzeri getiri elde etmeleri teorik olarak mümkün değildir (Fama, 1965). Ancak piyasa etkinliğinin zayıfladığı durumlarda, piyasalar tahmin edilebilir bir yapıya bürünebilmektedir ve irrasyonel hareketler ön plana çıkmaktadır. Yatırımcı psikolojisinin ve davranışsal faktörlerin de finansal kararları önemli ölçüde etkileyebileceği bilinmektedir (Fama, 1970, Kahneman, 2003). Özellikle günümüz koşullarında zaman, teknoloji ve bilgi kısıtıyla mücadele etmek durumundaki yatırımcılar için ÇKKV, yapay zekâ, veri madenciliği gibi yöntemlerle elde edilen sonuçlar üzerinden ya da elde edilen kısa yollar üzerinden yatırım kararı verme eğilimi oldukça yüksek seviyelerdedir. Diğer bir ifade ile teknolojiye erişim, eğitim düzeyi, finansal okuryazarlık düzeyi, zaman kısıtı ve finansal kaynak kısıtı gibi faktörler, yatırımcıların analitik karar verme yeteneklerini sınırlamaktadır. Bu çalışmada ELECTRE III yöntemi ile elde edilen sıralama sonuçları, yatırımcıların finansal karar verme süreçlerinde bir karar destek sistemi olarak kullanılabilir. Örneğin, ELECTRE III yöntemiyle elde edilen sıralamada ilk sıralarda yer alan paylara yatırım yapmak, etkinlik düzeyi zayıf olan piyasa koşullarında zaman, teknoloji, bilgi ve finansman kısıtlarıyla mücadele eden yatırımcılar için bir kısayol ya da çözüm olarak görülebilir.

Bu çalışmanın özgünlüğünü temel olarak üç açıdan ifade etmek mümkündür: Birincisi; çalışmada ELECTRE III yöntemi ile elde edilen sıralama, sonraki iki yılda firmaların performanslarıyla karşılaştırılarak test edilmiştir. Genellikle ÇKKV modellerinin kullanıldığı çalışmalarda sıralamalar elde edilerek ampirik süreç sonlandırılır. Ancak bu çalışmada, elde edilen sıralamanın geçerliliğinin sınaması, çalışmanın nispeten özgün olmasını sağlamıştır.

İkincisi; çalışmada ELECTRE III yöntemi için gerekli ağırlıklar sezgisel bir yaklaşımla değil CRITIC yöntemiyle elde edilmiştir. Son birkaç yılda yayınlanan çalışmalarda CRITIC yöntemi ya da diğer yaklaşımlarla ağırlıklar belirlenmektedir. Bu çalışmada da benzer bir uygulamaya yer verilerek çalışmada nesnellik artırılmıştır. Bu da çalışmanın önceki yıllardaki çalışmalara nispeten özgünlüğünü artırmıştır.

Üçüncüsü; ELECTRE III yöntemi için gerekli olan “Farksızlık, Tercih ve Veto Eşik Değerleri” birçok çalışmada sezgisel yaklaşımlarla belirlenmektedir. Bu çalışmada ise Sanjeevan (2011)'in geliştirmiş olduğu alternatifler arasındaki farkların normal dağılım varsayımı altında eşik değerleri istatistikî olarak belirlenmiştir. Özellikle Türkçe literatüre, bu çalışma ile bu açıdan katkı yapıldığı düşünülmektedir. Bu uygulama, çalışmanın özgünlüğünü nispeten artıran bir husustur.

Bu çalışmanın literatür kısmında belirtildiği üzere, gerek ELECTRE yöntemi gerekse diğer ÇKKV yöntemleri hem lojistik sektörüne hem de hisse senedi seçimi problemlerine yönelik kullanılmıştır. Ancak ilgili literatürde, bu çalışmanın sonuçlarının karşılaştırılabileceği benzer bir çalışma görülemez. Zaten ELECTRE III yöntemi ile elde edilen sıralamanın geçerliliğinin test edilmesinin bir nedeni de literatürle karşılaştırma olanağının oldukça sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır. Yine de mevcut literatür ile bir karşılaştırma yapılmak istenirse; Covid-19'un BIST'te faaliyet gösteren ulaştırma sektörlerinin mali tablolarına etkisini inceleyen Yıldırım & Kılıç (2021) çalışmasında, ulaştırma sektöründeki firmaların likidite oranlarının pandemi sonrasında azaldığını, borç yönetimi ile ilgili oranlarının arttığını ve genel finansal performanslarının azaldığını tespit etmiştir. Bu çalışmanın sonuçları, Yıldırım & Kılıç (2021)'in çalışmasıyla likidite oranlarının değişimi açısından uyumlu olup, PGSUS ve THYAO'nun likidite oranlarındaki düşüşler benzer sonuçlar göstermektedir. Ancak, bu çalışmanın sonuçları CLEBI ve RYSAS firmalarının performans değerlendirmeleri açısından farklılık göstermektedir. Bu çalışmada elde edilen bulgular da Yıldırım & Kılıç (2021)'in sonuçlarıyla uyumlu olarak, pandemi sürecinde ulaştırma firmalarının finansal performanslarının olumsuz etkilendiğini göstermektedir.

Gelecek çalışmalarda, ulaştırma sektörü gibi kapsamı geniş bir sektör yerine daha homojen mali tablolara sahip ve aynı sektörde faaliyet gösteren şirketler üzerine yoğunlaşarak, örneğin; Amerikan Borsaları'ndaki karayolu taşımacılığı sektörü ya da kamyon taşımacılığı sektörü gibi birbiriyle oldukça benzer işkollarının veya şirketlerin performansları analiz edilerek bu testler gerçekleştirilebilir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale yazarları çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Akbulut, O. Y. (2020). Finansal performans ile pay senedi getirisi arasındaki ilişkinin bütünlük CRITIC ve MABAC ÇKKV teknikleriyle ölçülmesi: Borsa İstanbul çimento sektörü firmaları üzerine ampirik bir uygulama. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40, 471-488.
- Akdoğan, N., & Tenker, N. (2010). *Finansal tablolar ve mali analiz teknikleri*. 13. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Akgüç, Ö. (2013). *Finansal yönetim*. 8. Baskı, İstanbul: Avcıol Basım Yayın.
- Akgül, Y. (2021). Borsa İstanbul'da işlem gören ticari bankaların finansal performansının bütünlük CRITIC COCOSO modeliyle analizi. *Journal of Economics and Financial Researches*, 3(2), 71-90.
- Akgün, M., & Soy Temür, A. (2016). BIST ulaştırma endeksine kayıtlı şirketlerin finansal performanslarının TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(12), 173-186.
- Atıcı, K. B., & Ulucan, A. (2009). Enerji projelerinin değerlendirilmesi sürecinde çok kriterli karar verme yaklaşımları ve Türkiye uygulamaları. *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 27(1), 161-186.
- Autry, C. W., & Griffis, S. E. (2008). Supply chain capital: the impact of structural and relational linkages on firm execution and innovation. *Journal of Business Logistics*, 29(1), 157-173.
- Avcı, T., & Çınaroğlu, E. (2018). AHP temelli TOPSIS yaklaşımı ile havayolu işletmelerinin finansal performans değerlemesi, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(1), 316-335.
- Ayaydın, H., Durmuş, S., & Pala, F. (2017). Gri ilişkisel analiz yöntemiyle Türk lojistik firmalarında performans ölçümü. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(21), 76-94.
- Ayçin, E. (2020). Personel seçim sürecinde CRITIC ve MAIRCA yöntemlerinin kullanılması. *The Business Journal*, 1(1), 1-12.
- Bakkal, M., & Demir, U. (2011). *Lojistik yönetimi ve e-lojistik*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Ballou, R. H. (2004). *Business logistics / supply chain management: Planning, organizing, and controlling the supply chain*. 5th ed. New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99-120.
- Başdeğirmen, A., & Tunca, M. Z. (2017). Lojistik sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin finansal performanslarının gri ilişkisel analiz ile değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 327-340.
- Bayramoğlu, M. F., & Topaloğlu, G. (2023). Türkiye imalat sanayiindeki alt sektörlerin finansal risk derecelendirmesi. *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 8(1), 1-22.
- Behzadian, M., Kazemzadeh, R. B., Albadvi, A., & Aghdasi, M. (2010). PROMETHEE: A comprehensive literature review on methodologies and applications. *European Journal of Operational Research*, 200(1), 198-215.
- Bloomberght (2024). <https://www.bloomberght.com/lojistik-ve-tasimacilikta-turkiye-11-oldu-2350941> adresinden erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.06.2024.
- Brans, J. P., & Vincke, P. (1985). A preference ranking organization method: (The Promethee method for multiple criteria decision-making). *Management Science*, 31(6), 647-656.
- Brigham, E. F., & Ehrhardt, M. C. (2013). *Financial management: Theory & practice*. 14th edition, Cengage Learning.

- Buchanan, J., Sheppard, P., & Lamsade, D. V. (1999). Project ranking using ELECTRE III. *Department of Management Systems*, 24 January.
- CFI (2024a). Financial Ratios. <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/accounting/financial-ratios/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 17.05.2024.
- CFI (2024b). Enterprise Value (EV). <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/valuation/what-is-enterprise-value-ev/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 17.05.2024.
- Choo, E.U., & Wedley, W.C. (1985). Optimal criterion weights in repetitive multicriteria decision making. *Journal of Operational Research Society*, 36(11), 983-992.
- Christopher, M. (2016). *Logistics and supply chain management*. 5th ed. Harlow, England: Pearson.
- Christopher, M., & Peck, H. (2004). Building the resilient supply chain. *International Journal of Logistics Management*, 15(2), 1-14.
- Çakır, S., & Perçin, S. (2013). Çok kriterli karar verme teknikleriyle lojistik firmalarında performans ölçümü. *Ege Akademik Bakış*, 13(4), 449-459.
- Çekerol, G. S., & Kurnaz, N. (2011). Küresel kriz ekseninde lojistik sektörü ve rekabet analizi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 47-59.
- Deng, H., Yeh, C. H., & Willis, R. J. (2000). Inter-company comparison using modified TOPSIS with objective weights. *Computers & Operations Research*, 27(10), 963-973.
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G., & Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The CRITIC method. *Computers & Operations Research*, 22(7), 763-770.
- Eccles, R. G. (1991). The performance measurement manifesto. *Harvard Business Review*, 69(1), 131-137.
- Erkan, B. (2014). Türkiye’de lojistik sektörü ve rekabet gücü. *Uluslararası Hakemli Dergi (ASSAM – UHAD)*, 1, 44-65.
- Fama, E. F. (1970). Efficient capital markets: A review of theory and empirical work. *The Journal of Finance*, 25(2), 383-417.
- Fama, E. F. (1965). The behavior of stock-market prices. *The Journal of Business*, 38, 34-105.
- Fidan, H. (2021). CRITIC ve MAIRCA çok kriterli karar verme yöntemi ile uluslararası hedef pazar seçimi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 23(41), 291-309.
- Figueira, J., & Mousseau, V., & Roy, B. (2005). ELECTRE methods. In J. Figueira, S. Greco, M. Ehrogott (ed.). *Multiple criteria decision analysis: State of the art surveys* (s. 133-153). New York, NY: Springer New York.
- Gao, R., Nam, H. O., Ko, W. I. ve Jang, H. (2017). National options for a sustainable nuclear energy system: Mcdm evaluation using an improved integrated weighting approach. *Energies*, 10(12), 1-24.
- Gao, T., Na, S., Dang, X., & Zhang, Y. (2018). Study of the competitiveness of Quanzhou port on the belt and road in china based on a fuzzy-ahp and ELECTRE III model. *Sustainability*, 10(4), 1253.
- Gitman, L. J., & Zutter, C. J (2012) *Principles of managerial finance*. 13th edition. Boston: Pearson.
- Research & Markets (2023). *Global logistics market report and forecast 2024-2032*. <https://www.researchandmarkets.com/reports/5775157/global-logistics-market-report-forecast> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.06.2024.
- Govindan, K., & Jepsen, M. B. (2016). ELECTRE: A comprehensive literature review on methodologies and applications. *European Journal of Operational Research*, 250(1), 1-29.
- Govindan, K., Khodaverdi, R., & Jafarian, A. (2013). A fuzzy multi criteria approach for measuring sustainability performance of a supplier based on triple bottom line approach. *Journal of Cleaner Production*, 47, 345-354.

- Gunasekaran, A., Patel, C., & Tirtiroglu, E. (2001). Performance measures and metrics in a supply chain environment. *International Journal of Operations & Production Management*, 21(1-2), 71-87.
- Hokkanen, J., & Salminen, P. (1997). ELECTRE III and IV decision aids in an environmental problem. *Journal of Multi-Criteria Decision Analysis*, 6, 215-226.
- Işık, Ö. (2019). Türkiye'de hayat dışı sigorta sektörünün finansal performansının CRITIC tabanlı TOPSIS ve MULTİMOORA yöntemiyle değerlendirilmesi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 7(1), 542-562.
- İnce, M., & Demirci, A. (2023). *Lojistik sektörü işletmelerinin finansal performanslarının incelenmesi: Borsa İstanbul örneği*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 26 (2), 390-402.
- Kahneman, D. (2003). *Maps of bounded rationality: Psychology for behavioral economics*. *The American Economic Review*, 93(5), December, 1449-1475.
- Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1992). *The balanced scorecard—measures that drive performance*. *Harvard Business Review*, 70(1), 71-79.
- Keleş, M. (2019). Entropi temelli ELECTRE III yöntemi ile b segmenti otomobil markalarının sıralanması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (33), 29-50.
- Kılıç, M., & Güler, B. (2019). Borsa İstanbul'a (BİST) kayıtlı lojistik firmalarının kârlılık belirleyicileri. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 69-82.
- Kıracı, K. & Bakır, M. (2019). CRITIC temelli EDAS yöntemi ile havayolu işletmelerinde performans ölçümü uygulaması. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, 157-174.
- Korkmaz, O., & Uygurtürk, H. (2010). Deniz taşımacılığı işletmelerinin finansal performanslarının TOPSIS yöntemi ile belirlenmesi. *Mali Ufuklar Dergisi*, 2, 35-54.
- Küçüksavaş, N. (2016). *Finansal Muhasebe*. İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Lee, P. F., Lam, W. S., & Lam, W. H. (2021). Evaluation and improvement of the efficiency of logistics companies with data envelopment analysis model. *Engineering Journal*, 25(6), 45-54.
- Manuj, I., & Mentzer, J. T. (2008). Global supply chain risk management. *Journal of Business Logistics*, 29(1), 133-155.
- Maystre, L., Y., Pictet, J., & Simos, J. (1994). *Methodes multicriteres ELECTRE*. Presses Polytechniques.
- Min, H., & Joo, S. J. (2006). Benchmarking the operational efficiency of third party logistics providers using data envelopment analysis. *Supply Chain Management: An International Journal*, 11(3), 259-265.
- Neely, A., Gregory, M., & Platts, K. (1995). Performance measurement system design: A literature review and research agenda. *International Journal of Operations & Production Management*, 15(4), 80-116.
- Ömürbek, Y., & Kınay, Ö. (2013). Havayolu taşımacılığı sektöründe TOPSIS yöntemiyle finansal performans değerlendirmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(3), 343-363.
- Özbek, A., & Demirkol, İ. (2018). Lojistik sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin SWARA ve GİA yöntemleri ile analizi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 71-86.
- Özbek, A., & Erol, E. (2017). BİST'te işlem gören lojistik firmasının GİA ile finansal analizi. *The International New Issues In Social Sciences*, 5, 295-310.
- Pena, R., R., Rebollo, L., P., Oliveras, K., G., & Mateu, A. V. (2007). Use and evaluation of ELECTRE III/IV. *Universitat Rovira i Virgili, DEIM-RT*.
- Rogers, M. (2000). Using ELECTRE III to aid the choice of housing construction process within structural engineering. *Construction Management and Economics*, 18, 333-342.

- Ross, S. A., Westerfield, R. W., & Jordan, B. D. (2019). *Fundamentals of corporate finance (12th ed.)*. New York: McGraw-Hill.
- Roy, B. (1991). The outranking approach and the foundations of ELECTRE methods. *Theory and Decision*, 31(1), 49-73.
- Rushton, A., Croucher, P., & Baker, P. (2014). *The handbook of logistics and distribution management: Understanding the supply chain (5th ed.)*. London: Kogan Page.
- Saaty, T. L. (1980). *The analytic hierarchy process: Planning, priority setting, resource allocation*. New York: McGraw-Hill.
- Sakarya, Ş., & Aksu, M. (2020). Ulaşım sektöründeki işletmelerin finansal performanslarının geliştirilmiş ENTROPI temelli TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7(1), 21-40.
- Sanjeevan, C. (2011). An innovative way for selecting portfolios the ELECTRE models. BNP Paribas.
- Shannon, C. E. (1948). A mathematical theory of communication. *The Bell System Technical Journal*, 27(3), 379-423.
- Şahin, R. (2015). *Çok kriterli karar verme yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Şener, S., & Bircan, H. (2021). ELECTRE III ve TOPSIS yöntemleri ile ülkelerin iş yapma kolaylığına göre sıralanması. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 50, 382-408.
- Şengel, S. (2012). *Lojistik işletmelerde performans değerlemede lojistik raşyoların önemi ve bir araştırma*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Ticaret Bakanlığı (2024). *Ticaret Bakanlığı 2023 Yılı Faaliyet Raporu*, <https://ticaret.gov.tr/data/65e1730213b8768d8422d054/Ticaret%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%202023%20Y%C4%B1%C4%B1%20Faaliyet%20Raporu.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 1.05.2024.
- Tufan, C., & Kılıç, Y. (2019). Borsa İstanbul'da işlem gören lojistik işletmelerinin finansal performanslarının TOPSIS ve VIKOR yöntemleriyle değerlendirilmesi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20, 119-137.
- TÜİK (2023). *Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri, 2022*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Annual-Industry-and-Service-Statistics-2022-49569> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 17.05.2024.
- Ünlü, U., Yalçın, N. ve Yağlı, İ. (2017). Kurumsal yönetim ve firma performansı: TOPSIS yöntemi ile BIST 30 firmaları üzerine bir uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(1), 63-81.
- Wagner, S. M., & Bode, C. (2008). An empirical examination of supply chain performance along several dimensions of risk. *Journal of Business Logistics*, 29(1), 307-325.
- Yıldırım, H., & Kılıç, M. (2021). COVID-19'un BIST'te faaliyet gösteren ulaştırma sektörlerinin mali tablolarına etkisi. *Uluslararası Stratejik Boyut Dergisi*, 1(1), 58-70.
- Zimmerman, H. J. (1993). *Fuzzy sets, decision making, and expert systems*, Fourth Edition. Boston: Kluwer Academic Publisher.
- Zopounidis, C., & Doumpos, M. (2002). Multicriteria classification and sorting methods: A literature review. *European Journal of Operational Research*, 138(2), 229-246.

Araştırma Makalesi / Research Article

İŞ KAPASİTESİ SINIRLAMASI (MÜKELLEF KOTASI) SİSTEMİNİN MUHASEBE MESLEĞİ VE MESLEKTEKİ HAKSIZ REKABET SORUNUNUN ÇÖZÜMÜ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ¹

Ünal ARSLAN², Metin KILIÇ³

ÖZET

Muhasebe mesleğinde de diğer tüm mesleklerde olduğu gibi rekabetin sürekli arttığı söylenebilir. Ancak muhasebe meslek mensuplarının bu rekabette başarılı olabilmek için haksız eylemlere başvurduğu da görülmektedir. Gerçekleştirilen araştırmanın amacı, Türkiye Cumhuriyeti Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın uygulayabileceği muhasebe meslek mensuplarının "mükellef kotası" olarak adlandırdığı iş kapasitesi sınırlaması sisteminin meslek mensuplarınca muhasebe mesleği ve meslekteki haksız rekabet sorununun çözümü bağlamında nasıl değerlendirildiğini ortaya koymaktır. Araştırma, nitel araştırma desenlerinden biri olan olgubilim desenine uygun olarak düzenlenmiştir. Araştırma kapsamında, Sinop il merkezinde Serbest Muhasebeci Mali Müşavir (SMMM) unvanı ile faaliyetini sürdüren 7 meslek mensubuna iş kapasitesi sınırlaması sistemiyle ilgili önceden hazırlanmış sorular yöneltilmiş, meslek mensuplarının bu sorulara vermiş oldukları cevaplar standartlaşmış açık uçlu görüşme yöntemiyle elde edilmiştir. Verilerin çözümlenmesinde betimsel analiz yönteminin kullanıldığı çalışmada, muhasebe meslek mensuplarının iş kapasitesi sınırlaması sistemiyle ilgili olarak; sistemin uygulanabilirliği, meslek mensuplarınca istenip istenmediği, muhasebe mesleği için olumsuzluk yaratıp yaratmayacağı, haksız rekabet sorununun ve muhasebe mesleğinin diğer sorunlarının çözümündeki etkisine ilişkin değerlendirmeleri ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Muhasebe Mesleği, Haksız Rekabet, Mükellef Kotası

JEL Sınıflandırması: M40, M41, M48

EVALUATION OF THE BUSINESS CAPACITY LIMITATION (TAXPAYER QUOTA) SYSTEM IN THE CONTEXT OF THE ACCOUNTING PROFESSION AND THE SOLUTION OF THE UNFAIR COMPETITION PROBLEM IN THE PROFESSION

ABSTRACT

It can be said that competition is constantly increasing in the accounting profession, as in all other professions. However, it is also seen that accounting professionals resort to unfair actions in this competition. In the conducted research, It is aimed to evaluate the work capacity limitation system, called "taxpayer quota" by accounting professionals, which can be implemented by the Ministry of Treasury and Finance of the Republic of Türkiye, in the context of the accounting profession and the solution to the problem of unfair competition in the profession. The research was designed in accordance with the phenomenological pattern, which is one of the qualitative research patterns. Within the scope of the research, pre-prepared questions about the work capacity limitation system were asked to 7 professionals who continue their activities with the title of Certified Public Accountant (CPA) in the city center of Sinop, and the answers given by the professionals to these questions were obtained by standardized open-ended interview method. In the research where descriptive analysis method was used to analyze the data, regarding the work capacity limitation system of professional accountants; Evaluations regarding the applicability of the system, whether it is desired by members of the profession, whether it will

¹ Bu çalışmanın etik olarak uygunluğu Sinop Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu tarafından 19.10.2022 tarihli, 7 no.lu toplantıda alınan 2022/180 no.lu karar ile onaylanmıştır.

² Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Sinop, Türkiye, uarslan@sinop.edu.tr

³ Doç. Dr., Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İİBF, Balıkesir, Türkiye, metinkilic@bandirma.edu.tr

create negativities for the accounting profession, and its impact on solving the problem of unfair competition and other problems of the accounting profession have been put forward.

Keywords: Accounting Profession, Unfair Competition, Taxpayer Quota

JEL Classification Codes M40, M41, M48

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

Today, there are no regulations to limit the business capacity of professional accountants. As a result, Certified Public Accountants (CPAs) who practice their profession independently can provide services to as many business owners as they want. Should a business capacity limitation system be introduced into the profession? The question continues to be discussed by professionals in many environments, considering the positive and negative effects that business capacity limitations will have on the profession. In these discussions, there were members of the profession who thought that the business capacity limitation system would make significant contributions to the solution of the problem of unfair competition in the accounting profession and some other existing problems, while there were also members of the profession who were of the opinion that this practice would not achieve the expected goal.

Since the day it was founded, TÜRMOB, a professional organization, has made efforts to ensure the development of the profession and its members, to prevent or reduce unfair competition, and to increase the prestige of the profession/members of the profession through regulations and directives, symposiums-congresses, printed publications, an e-union project, and the boards it has established. However, despite all these efforts, it still cannot be said that it has achieved complete results. When the number of unfair competition files is examined, it is seen that there is a significant increase in the number of files over the years.

In the accounting profession, the opinions of the financial administration are as important as the opinions of the members of the profession regarding business capacity limitations. In this context, the Revenue Administration sent a letter numbered 97228 to the Union of Chambers of Certified Public Accountants Türkiye (TÜRMOB) in 2012, and two documents were issued in 2015. Based on these activities, it is envisaged that the TR Ministry of Treasury and Finance will first determine the maximum working capacity of members of the profession and then, based on this determination, will conduct a study to limit the working capacity of the profession.

Literature Review

When the literature on the subject of the research is examined, it is observed that there is a small number of studies related to business capacity limitation systems, while the subject is often part of the work on the issue of unfair competition in the accounting profession and the work that examines the problems of accountants. The aim of the study is to evaluate the business capacity limitation system that the Ministry of Treasury and Finance may apply in the context of the accounting profession and the solution to the problem of unfair competition in the profession. The assessment of the proposed solution to the problem of unfair competition, which is one of the major problems of the profession, is important in order to contribute to the solution of the problem by the accountants directly affected by the problem.

Methodology

One of the qualitative research patterns is the interviewing method used as a data collection method for research conducted in accordance with the hypothetical pattern. In the study, a standardized open-end interview was preferred as the type of interview. The research is limited to seven professional members with Certified Public Accountants who have carried out their professional activities independently in the center of Sinop province. The research was also limited to identifying the applicability of the capacity limitation system that the Ministry of Treasury and Finance could apply, the possible contributions to the accounting profession, the disadvantages it could create in the profession, and the assessments of professionals in the context of solving the problem of unfair competition in the occupation.

The ethical suitability of this study was confirmed by resolution No. 2022/180 of the Ethical Board for Human Research of Sinop University, adopted at its meeting No. 7 on 19.10.2022. In the face-to-face interviews carried out as part of the study, the assessments of accountants on the subject were noted, and the notes were subsequently transferred to the computer environment and the records were analyzed. In order to present the findings to the reader in a structured and interpreted manner, the method of terminological analysis is used to assess the assessments of members of the accounting profession on the solution of the problem of unfair competition in accounting and the system of limiting the working capacity of accountants. The interviews, each of which lasted about 45 minutes, were conducted between January and February 2024.

The following five questions are addressed to members of the Certified Public Accountants profession through the standardized open-ended interview method on the applicability of the capacity limitation system, its impact on the accounting profession, and the solution to the problem of unfair competition in the profession:

- Do you think that the restriction of business capacity will contribute to solving the problem of unfair competition in the profession?
- Can capacity constraints contribute to solving other problems in the accounting profession?
- Can business limitation constraints adversely affect the accounting profession? What if they create?
- Do you want to implement the capacity limitation system? Why?
- What may be the obstacles to the implementation of the capacity limitation system?

Results and Conclusions

The following results were obtained when evaluating the responses given by the participants to the questions covered by the study:

All participants believed that the business capacity limitation system would contribute to solving the problem of unfair competition in the profession. It is believed that the system that will contribute to the solution of the problem of unfair competition in the profession, as expressed in the findings, will be more effective in solving the problem if it is used in conjunction with other methods of combating unjust competition.

Participants believed that the business capacity limitation system would contribute to the resolution of some other problems in the accounting profession, including the ability to devote more time to social life, improved quality of service, enhanced professional performance, salary and collection, and the enhanced value and institutionalization of the professional license.

While all of the participants felt that the application of the capacity limitation system would not lead to any disadvantages in the accounting profession, one participant believed that the issue of accounting in the profession should be resolved before the system was implemented, otherwise his colleagues could face financial difficulties. All participants called for the implementation of the capacity limitation system because it would contribute to solving the problem of unfair competition in the profession and some other existing problems.

Participants think that as an obstacle to the implementation of the business capacity limitation system, a business capacity limitation in the profession is not possible since the accounting profession is a self-employed activity in accordance with Law No. 3568. They also think that this obstacle can be eliminated with a legal regulation by taking the opinions of professional chambers and the upper union. They also think that some of their colleagues, who provide services to many taxpayers, will not want this system to be implemented.

As can be seen from the research findings, the participants support a business capacity limitation system that can be applied in the profession. From now on, with studies covering different provinces and even Turkey in general, the positive and negative opinions of CPA's regarding the business capacity limitation system can be included in a general evaluation, thus contributing to the studies to be carried out by the Ministry of Treasury and Finance and TÜRMOB on this subject.

1. Giriş

Muhasebe mesleği Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu günden beri birçok sorunu–tehdidi aşarak gelişmektedir. Öncelikli sorun, muhasebeciliğin bir meslek olarak adlandırılıp adlandırılmayacağına ilişkin iken bu sorun, 1989 yılında meslek yasasının yürürlüğe girmesi ile ortadan kalkmıştır. Süreç, meslek mensuplarının birlik halinde gelişiminin sağlanması ve yeni meslek mensuplarının kabulü, gelişen bilişim teknolojilerine ve sık değişen mevzuata uyum, odaların yapı ve yönetiminde değişiklikler ve bunların yarattığı yeni sorunlar ile meslek mensupları arasında yaşanan haksız rekabet gibi birçok farklı sorunla devam etmekte ve bu sorunlara yönelik oluşturulan yeni çözüm önerileri ile mesleki gelişim sürdürülmeye çalışılmaktadır.

Meslek örgütü olan “Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği (TÜRMOB)” kurulduğu günden bu yana mesleğin ve meslek mensuplarının gelişmesinin sağlanabilmesi, haksız rekabetin önlenmesi veya azaltılabilmesi, mesleğin/meslek mensuplarının saygınlığının artırılabilmesi için yönetmelik ve yönergeler, sempozyumlar-kongreler, basılı yayınlar, e-birlik projesi ve bünyesinde oluşturduğu kurullar ile çaba sarf etmektedir. Ancak tüm bu çabalara rağmen hala bir sonuç aldığı söylenemez. Haksız rekabet dosya sayıları incelendiğinde yıllar itibarıyla dosya sayılarında belirgin bir artış olduğu görülmektedir.

Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın hazırlamış olduğu iş kapasitesinin sınırlanması (mükellef kotası) sistemi ancak TÜRMOB'un katkısı ile gerçekleştirilebilecek yeni bir sistemdir. Sistem temelde meslek mensubunun bir

mükellef için ne kadar mesai harcayacağını tespiti ile başlamakta ve meslek mensuplarının en fazla kaç mükellefe hizmet verebileceğini belirlemekte ve bu sayının üzerine çıkılmamasını sağlamayı amaçlamaktadır. Bakanlığın hazırlamış olduğu bu sisteminin uygulamaya geçebileceği beklentisi, muhasebe meslek mensupları arasında tartışılan konulardan biri haline gelmiştir. Farklı mecralarda gerçekleştirilen bu tartışmalarda, iş kapasitesi sınırlaması sisteminin meslekteki haksız rekabet sorunu ve mevcut diğer bazı sorunların çözümü konusunda önemli etki sağlayacağını düşünen meslek mensupları olduğu gibi bu uygulamanın beklenen amaçları gerçekleştirilemeyeceği görüşünde birleşen meslek mensupları da bulunmaktadır. Bu kapsamda araştırmada, meslek mensuplarının muhasebe mesleği ve meslekteki haksız rekabet sorununun çözümünde, iş kapasitesi sınırlaması sisteminin etkisine ilişkin değerlendirmeleri ortaya konulmuştur.

Araştırmada öncelikle muhasebe mesleğinde haksız rekabet sorunu ile mücadele kapsamında günümüze kadar yapılan çalışmalar ile Hazine ve Maliye Bakanlığı'nca uygulanabileceği düşünülen iş kapasitesi sınırlaması sistemine ilişkin bilgiler verilmiştir. Daha sonra araştırma konusuna ilişkin literatür aktarılmıştır. Son bölümünde ise araştırma bulgularına yer verilerek araştırılan konuya ilişkin değerlendirmelerde bulunulmuştur.

2. Kavramsal Çerçeve

Muhasebe mesleğinde, “meslek mensuplarının birbirleriyle ve iş sahibi ile olan ilişkilerini etkileyen aldatıcı veya diğer şekillerdeki dürüstlük kurallarına aykırı davranışları veya mesleki uygulamalar” (HRRYY, m. 4) haksız rekabet olarak tanımlanmaktadır. Muhasebe mesleğine yönelik yapılan bazı bilimsel çalışmalarda (Karasioğlu & Göktürk, 2008: 1-22; Uzay & Tanç, 2004: 94-104) ve bazı meslek örgütü yöneticilerine göre (Arıkan, 2000: 1-7; Topçu, 2010: 35-43) “muhasebe mesleğinin en önemli sorunu haksız rekabet” olarak ifade edilmiştir. Bu olumsuzluğu gidermek amacı ile başta TÜRMOB, Hazine ve Maliye Bakanlığı olmak üzere farklı kesimlerin çalışmaları bulunmaktadır. Bu çalışmada temelde TÜRMOB ile Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın yapmış olduğu çalışmalar aktarılacaktır.

2.1. TÜRMOB'un Haksız Rekabete Yönelik Faaliyetleri

TÜRMOB'un, muhasebe mesleğinde oluşan haksız rekabet ortamını ortadan kaldırmak ve/veya azaltabilmek amaçlı ilk çalışması “Serbest Muhasebeci Mali Müşavir ve Yeminli Mali Müşavirlerin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik” olmuştur. Bu yönetmelikte haksız rekabete ilişkin düzenlemelerin kapsamı yeterince açık olmamakla birlikte, meslek yasasından sonra haksız rekabetle ilgili ilk yasal mevzuat olması bakımından önemli olduğu söylenebilir (RG, 03 Ocak 1990, S. 20391).

3568 sayılı Yasa'da haksız rekabete ilişkin belirleyici bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak mesleki açıdan bu kavramın tanımlanması ve meslekteki bu soruna ilişkin yasal bir çerçeve çizme ihtiyacı da kaçınılmazdır. Bu nedenle meslek yasasının 29, 33 ve 50. Maddelerini kendisine dayanak olarak belirleyen TÜRMOB tarafından, “Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Mesleklerine İlişkin Haksız Rekabet ve Reklam Yasağı Yönetmeliği (HRRYY)” düzenlemiştir. Yönetmeliğin “3568 sayılı Kanun'a göre ruhsat almış SM, SMMM ve YMM'lerin kendi aralarında ve müşterileri ile olan ilişkilerinde haksız rekabetin önlenmesi, bu suretle dürüst ve bozulmamış rekabetin sağlanması ve meslek mensuplarının iş elde etmek için reklam sayılabilecek eylem ve işlemlerinin kapsam, sınır ve esaslarının belirlenmesi” amacı ile gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır (İYMMO, 2017).

Yönetmelikte meslekteki haksız rekabet kavramı tanımlanmış, haksız rekabet halleri maddeler halinde belirtilmiş ve meslek mensuplarının haksız rekabet yapmama yükümlülüğü açıkça ifade edilmiştir. Ayrıca haksız rekabet durumlarında odaların hak, yetki ve sorumlulukları, meslek mensuplarının uymaları gereken reklam kuralları, haksız rekabet ile mücadele edecek kurullarının teşekkülü, yetki ve görevleri de bu yönetmelikle oluşturulmuştur.

2008 yılında HRRYY'nin 24. Maddesine dayanarak “Türkiye Haksız Rekabetle Mücadele Kurulu” TÜRHAH, TÜRMOB bünyesinde oluşturulmuş ve bu tarihten sonra TÜRMOB haksız rekabete ilişkin faaliyetlerini TÜRHAH aracılığıyla gerçekleştirmeye devam etmiştir. TÜRHAH, “muhasebe mesleğinde rekabetin sağlanarak sürdürülebilir kılınması ve haksız rekabeti oluşturan nedenlerin tespit edilerek ortadan kaldırılması yönünde yasal ve idari düzenlemelerle, meslek mensuplarına yönelik sürekli eğitimi ve bilgilendirmeyi ilke edinmiş olup faaliyetlerini bu kapsamda sürdüren bir kuruldur” (TÜRHAH, 2016: 361). TÜRHAH, muhasebe mesleğinde var olan haksız rekabeti azaltmak veya yok etmek amacıyla; ilk olarak, “Oda Haksız Rekabetle Mücadele Kurulları”nın faaliyete geçebilmeleri için gereken yönergeleri hazırlayarak, Türkiye genelinde tüm SMMM ve YMM odalarında “Haksız Rekabetle Mücadele Kurulları”nın oluşturulmasını sağlamıştır (TÜRHAH, 2016: 361-362). Böylece temel görevleri; “meslek mensuplarının HRRYY'de belirtilen hükümlerden birine aykırı davrandığı iddiasıyla usulüne uygun olarak oda yönetim kuruluna (OYK) bildirilmesinden sonra, OYK'den almış olduğu soruşturma yapma yetkisi dahilinde meslek mensubunun bu davranışının haksız rekabet teşkil edip etmediği, dolayısıyla disiplin kuruluna sevkine gerek olup olmadığına

ilişkin görüşlerini bir raporla OYK'ye sunmak" olan kurullar meslek odaları bünyesinde oluşturulmuştur (HRRYY, m. 26).

TÜRHAĞ'ın, haksız rekabet ile mücadele kapsamında kılavuz olarak hazırladığı "Haksız Rekabetle Mücadelede Meslek Mensubunun Pusulası" ve "Haksız Rekabetle Mücadelede Kutup Yıldızı" kitapçıklarını SMMM ve YMM'lerin bu konudaki bilgilerini artırmak ve eğitimlerinde sürekliliği sağlamak amaçlı çalışmalarını arasında ifade edebiliriz (TÜRHAĞ, 2012: 8).

TÜRHAĞ haksız rekabet ile mücadelede yönergeler de yayımlamıştır. Bu yönergelerden birincisinde, kurulun faaliyet göstermesi için gerekli olan yasal dayanak, amaç, görev ve yetkiler belirtilmiş, haksız rekabetin çerçevesi belirlenmiş, odaların haksız rekabetten doğan şikayetleri en doğru biçimde sonuçlandırabilmesi için kurullara kılavuzluk yapması amaçlanmıştır. İkinci yönerge, haksız rekabete ilişkin "soruşturma süreci"ni içermektedir. Üçüncü yönerge ise TÜRHAĞ tarafından idari uygulamalar çerçevesinde, haksız rekabet eksenini oluşturan iş ve müşteri devirleri konusundaki süreçlerin belirlenmesi ve odalar tarafından incelenebilmesini sağlamak amacı ile yayımlanmıştır (TÜRHAĞ, 2011: 10).

TÜRHAĞ, haksız rekabet konulu faaliyetleri tanımlamak, bu faaliyetlere karşı mesleki bir duruş sergilemek ve meslek mensupları arasında etkileşim ile iş birliğini artırmak ve ortak çalışma alanı sağlamak için "Haksız Rekabetle Mücadele Kongreleri" düzenlenmesini bir ilke olarak benimsemiştir. Bu amaçla birincisi 2009 yılında olmak üzere, 8 defa haksız rekabete ilişkin kongre organize etmiştir (TÜRHAĞ, 2016: 362). Bu kongrelerde muhasebe meslek mensupları, Hazine ve Maliye Bakanlığı temsilcileri, iş dünyası temsilcileri, akademisyenler bir araya gelerek meslekteki haksız rekabet sorunu ve bu sorunun çözümü konusunda çok yönlü değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

2012 yılı "varlığını ve çalışma prensiplerini meslek yasasına borçlu olan, ancak etik kuralları hiçe sayarak yönetmelik ve yasa ile belirlenen rekabet koşullarını ihlal eden, ekonomik gücü ve örgütlenme yeteneğini rekabet ihlali yönünde kullanan meslek mensuplarının dikkatini çekmek" amacı ile muhasebe mesleğinde haksız rekabet ile mücadele yılı olarak ilan edilmiştir (TÜRHAĞ, 2011: 29). Bu çalışma döneminde; haksız rekabet sorunu, nedenleri ve haksız rekabete karşı hangi önlemlerin alınabileceğine ilişkin çalışmalarda artış olmasının yanında haksız rekabet ile mücadele için mevzuatla önlemler alınmıştır (Akpolat, 2015: 21-22).

TÜRMOB ve TÜRHAĞ'ın birlikteliğiyle hayata geçen "E-Birlik" projesi meslekte yaşanan haksız rekabeti önleme amacı gütmektedir. Hazırlanan "Haksız Rekabetle Mücadele Yazılım Programı" meslek mensuplarının kullanımına sunulmuş projeye işlerlik sağlanmıştır. Bu projeye, TÜRMOB, odalar ve meslek mensupları arasında üçlü bir yapı oluşturularak bu üçlü yapı içerisindeki tüm iş/işlemlerin bilişim alt yapısı desteği ile elektronik ortama aktarılmasının sağlanması amaçlanmıştır. Bu şekilde iş/işlemlerin, hantal bürokratik yapıdan uzaklaştırılarak daha adil, hızlı, kolay ve ekonomik bir şekilde yapılmasını sağlamak amaçlanmıştır. Ayrıca bu proje ile iş kabulünün sözlü olması engellenerek, iş kabulüne ilişkin hizmet sözleşmesinin yazılı olması zorunluluğu getirilmiştir. Yazılım belirlenen tarife veya üzerinde iş kabulüne onay verirken, belirlenen tarifenin altındaki ve indirimli fiyatlarla iş yapılmasına izin vermemektedir. Böylece hazırlanan yazılım sayesinde düşük fiyat ile haksız rekabete yol açabilecek meslek mensuplarının iş yapmalarının engellenmesi de hedeflenmiştir (Kurnaz vd., 2016: 14-20).

TÜRMOB'un, meslekteki haksız rekabet sorununu önlemeye yönelik yukarıda ifade edilen pek çok yasal düzenleme ve uygulama yapmasına rağmen sorunun çözümü noktasında istediği başarıya ulaşamadığı Tablo 1'de görülmektedir. Ancak bu durum sorunla mücadeleden vazgeçileceği anlamına da gelmemektedir. TÜRMOB' un mesleğe, meslek mensuplarına ve topluma pek çok yönden zarar veren bu sorunu ortadan kaldırmak veya kabul edilebilir en düşük düzeye çekebilmek için bundan sonra da çalışmalarını sürdüreceği muhakkaktır.

Tablo 1: 2013-2022 Yılları Arasında Haksız Rekabet Dosya Sayıları

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Oda yönetim kurulu kararı ile oda haksız rekabetle mücadele kuruluna sevk edilen dosya sayısı	1062	1083	942	956	1425	1860	2396	3958	3600	4379
Yaptırım önerisi ile yönetim kuruluna sunulan toplam dosya sayısı	443	880	525	557	780	904	1078	1422	1906	1093

Tablo 1 devamı

Ceza verilmesine yer olmadığı önerisi ile yönetim kuruluna sunulan dosya sayısı	283	33	172	179	306	481	212	532	561	437
Dosyanın işlemden kaldırılması önerisi ile yönetim kuruluna sunulan dosya sayısı	180	131	114	81	13	3	6	25	5	14
Sonuçlandırılmamış dosya sayısı	156	39	131	139	326	472	1100	1979	1129	2835

Kaynak: TÜRMOB Yıllık Faaliyet Raporları (2013-2022). <https://www.turmob.org.tr/FaaliyetRaporlari/a59e62f9-c977-4fb0-9ad2-92672a1572d2/2023-faaliyet-raporu-sayfasından-erişilmiştir>. Erişim Tarihi: 25.06.2023.

2.2. Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın Haksız Rekabete Yönelik Faaliyetleri

Meslekteki haksız rekabet sorununun çözümü açısından TÜRMOB'un yapmış olduğu çalışmaların yanında Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın da "iş kapasitesi sınırlaması sistemi" (mükellef kotası) ile sorunun çözümüne katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bakanlığın yayımladığı üç belgeden, meslek mensuplarına azami iş kapasite sisteminin uygulanacağına yönelik çalışmalar yapacağı öngörülmektedir.

Bu kapsamda yapılan ilk düzenleme Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB)'nin 21.09.2012 tarihli 97228 sayılı yazısıdır. Bu yazısında GİB, TÜRMOB'dan; meslek mensuplarının bir gün içinde kaç saat bireysel mesailerine zaman ayırabileceklerini ve bir hesap döneminde ne kadar iş kapasitelerine sahip olabileceklerine ilişkin tespitlerini GİB'e iletmelerini istemiştir. Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın uygulayabileceği "iş kapasitesi sınırlaması sistemi" ile meslek mensuplarının hizmet sunabileceği azami mükellef sayısını, bir başka ifade ile iş kapasitelerinin en üst sınırını belirleyerek meslek mensuplarının bu kapasitenin üzerinde iş almalarını engelleyici veya caydırıcı yöntemler geliştirebileceği ve bu birinci düzenlemenin bu sınırların belirlenebilmesi için gerçekleştirilmiş olabileceği söylenebilir.

İkinci düzenleme ise, GİB'in 2015 yılında hazırladığı "3568 sayılı Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu Uygulama Genel Tebliği Taslağı" içinde yer alana 4. bölümdür. İlgili tebliğ taslağı incelendiğinde, Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliğin 29. Maddesinde yer alan "Kanun'un 2'nci maddesindeki mesleğin konusuna giren işleri, serbest meslek faaliyeti olarak yalnız mesleki faaliyette bulunan meslek mensupları yapabilirler" ifadesini dayanak alarak, meslek mensuplarının çalışma kapasitelerinin bir sınırı olduğu ve meslek mensuplarının bu sınırları aşmaması görüşünde olduğu söylenebilir. Böylece, kapasite sınırının aşılmaması halinde meslekteki haksız rekabet sorununun çözümüne katkı sağlanacağı gibi meslek mensuplarının işlerini gerçekleştirirken gereken mesleki özenin de daha çok sağlanacağı söylenebilir.

Üçüncü düzenleme yine 2015 tarihinde GİB'in TÜRMOB'a göndermiş olduğu "Meslek Mensuplarının Azami İş Kapasitesinin Belirlenmesine Yönelik Çalışma Taslağı ve Uygulama Örnekleri" başlıklı yazıdır. Yazıda bakanlık TÜRMOB'a meslek mensupları için iş kapasitesi sınırlaması uygulamasının gerekliliğini ve iş kapasitesi sınırlamasının hangi ölçütlere göre ve nasıl gerçekleştirilebileceğini bildirmiş ve hazırlanan taslağa ilişkin de görüşlerini iletmelerini istemiştir. Bakanlığın bu konuda yapmış olduğu faaliyetler değerlendirildiğinde; öncelikle meslek mensubunun azami iş kapasitesini doğru bir şekilde belirlemeyi, daha sonra ise belirlenen iş kapasitesine göre meslek mensuplarının hizmet vereceği mükellef sayılarında sınırlamaya gitmeyi planladığı söylenebilir.

Ayrıca taslak metinde, meslek mensuplarının azami iş kapasiteleri üç ölçüte göre belirlenmektedir. Bunlar; iş sahiplerinin çalışan sayısı, işletmenin net aktif büyüklüğü ve yıllık hasılatlarıdır. Sınırlama bu 3 ölçütün değerlendirilmesi sonucu elde edilen puan katsayısına dayanmaktadır. Meslek mensuplarına 100 tam puan azami iş kapasitesi verilmekte ve meslek sahibinin puan katsayısı, azami iş kapasitesine bölünerek mükellef sayısı elde edilmektedir. Örneğin puan katsayısı 4 ise $100/4=25$ mükellefe hizmet verebilir. 25 mükellefin üzerinde iş kabulü engellenmektedir. Bakanlık bu ölçütlere göre puan katsayılarının nasıl belirlenebileceğini de tablo olarak göstermiştir. Hazırlanan tablonun sonunda 10 madde ile notlar bölümü de ekleyip, tabloyu anlaşılır hale getirirken, aynı zamanda puan katsayılarının hesaplanmasına ilişkin özel durumları ile uygulamasına ilişkin örnekler de aktararak, uygulamayı planladığı sistemin işleyişini açıkça belirtmiştir.

Hazine ve Maliye Bakanlığı, uygulayabileceği iş kapasitesi sınırlaması ile birden fazla fayda sağlamayı beklemektedir. Bakanlığın, hem 97228 sayılı ile TÜRMOB'a gönderdiği yazısındaki; "Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik mesleğinden beklenen yararın sağlanması ve meslekte yaşanan haksız rekabet sorununun giderilmesi bakımından bu konuda bir standart belirleme ihtiyacı doğmuştur" söyleminden, hem de "3568 sayılı Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu Uygulama Genel Tebliği Taslağı'nın" 4. bölümünde yer alan "...serbest muhasebeci mali müşavirlik ve yeminli mali müşavirlik mesleğinden beklenen faydanın sağlanması, meslek mensuplarının üstlendikleri işlerin doğruluğu yönünde gereken mesleki özeni göstererek hazine kaybına sebebiyet vermelerinin önlenmesi ve diğer meslek mensupları açısından haksız rekabet oluşturulmasının önüne geçilmesi açısından..." ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Hazine ve Maliye Bakanlığı "Meslek Mensuplarının Azami İş Kapasitesinin Belirlenmesine Yönelik Çalışma Taslağı ve Uygulama Örnekleri" adlı taslak metinde "...3568 sayılı Kanun ve ilgili mevzuat hükümlerine göre, meslek mensuplarının mesleki faaliyetlerini yalnızca kendilerinin şahsi emek ve sorumlulukla yerine getirmesi mümkün olup, yanlarında çalıştırdıkları yardımcı elemanlar vasıtasıyla mesleki faaliyetlerini yürütemeyecekleri tabidir" ifadesinde bulunularak, "3568 sayılı Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu Uygulama Genel Tebliği Taslağı" içerisinde 4. bölümde yer alan ifadeler ile benzer ifadeler kullanılmış ve mesleğin sadece ruhsat almış kişilerce gerçekleştirilebileceği vurgulanmıştır.

3. Literatür İncelemesi

Literatür incelendiğinde, doğrudan iş kapasitesi sınırlaması ile ilgili çalışmaların az sayıda olduğu gözlemlenirken, konunun genellikle muhasebe mesleğinde haksız rekabet sorununa yönelik yapılan çalışmalar ile muhasebe meslek mensuplarının sorunlarını araştıran çalışmaların içinde bir bölüm halinde yer aldığı görülmektedir. Bu konuda yapılan çalışmalar aşağıdaki gibi özetlenebilir.

Yıldırım & Güney (2012) Erzurum ilinde mesleki faaliyetini sürdüren SMMM'lerin sorunlarını araştırdıkları çalışmalarında, mali müşavir seçimlerinde iş sahiplerinin kararlarını etkileyecek herhangi bir kanun ya da kurumun olmadığını, istedikleri mali müşavirle çalışma haklarının olduğunu belirterek bu durumun adaletsiz mükellef dağılımına yol açarak mesleki sorunlardan birini oluşturduğunu ifade etmişlerdir. Çözüm önerisi olarak da muhasebe meslek örgütü bünyesinde oluşturulacak kurul aracılığıyla meslek mensuplarının deneyimlerine göre belirlenen kotalarla mükellef dağılımını önermişlerdir.

Ömürbek & Türkoğlu (2013) haksız rekabete neden olan unsurları meslek mensuplarının mesleki deneyim sürelerine göre inceledikleri çalışmalarında, meslek mensupları arasında iş yükünü, müşteri yapısını ve sayısını eşitleyecek bir çalışma planının olmamasının meslekte yaşanan haksız rekabete zemin hazırlayan faktörlerden biri olduğu sonucuna varmışlardır.

Aydemir (2015) çalışmasında, muhasebe meslek mensuplarının sorunları ve bu sorunlar karşısındaki çözüm beklentilerini araştırmıştır. Meslek mensuplarından anket yoluyla veri topladığı çalışmasının çözüm beklentileri kısmında, katılımcıların meslek mensuplarının tutacakları defter sayısına kota getirilmesi düşüncesinde olduklarını ifade etmiştir.

Çeltikli (2019) İzmir ilinde muhasebe meslek mensuplarının sorunları ve beklentilerini araştırdığı çalışmasında, meslek mensuplarının sorun, öneri ve beklentilerinin olup olmadığını ölçmek için katılımcılara yönelttiği açık uçlu soruda meslek mensuplarının bürolar için müşteri kotası getirilmesi istediğini belirtmiştir.

Ede & Karahan (2020) Gaziantep ilinde mesleki faaliyetini sürdüren muhasebe meslek mensuplarının sorunlarını ve beklentilerini ortaya koymayı amaçladıkları çalışmalarında, haksız rekabetin muhasebe mesleğinin önemli bir sorunu olduğunu belirtmişler ve bu sorun karşısında iş sağlığı ve güvenliği profesyonellerinin çalışma yapısına benzer bir biçimde kota uygulamasının çözüm olabileceğini önermişlerdir.

Arslan & Kılıç (2020) çalışmalarında, muhasebe mesleğinde haksız rekabet sorununun çözümüne ilişkin muhasebe meslek mensuplarının görüşlerini ortaya koymayı amaçlamışlardır. Türkiye genelinde mesleki faaliyetlerini bağımsız olarak sürdüren 512 meslek mensubunun katılımıyla gerçekleştirdikleri çalışmalarında iş kapasitesi sınırlamasının meslek mensuplarınca haksız rekabet sorununun çözümünde etkili bir yöntem olarak düşünüldüğünü ifade etmişlerdir.

Suvacı & Seyirdici (2020) mali müşavirlerin motivasyonunu etkileyen faktörlerin belirlenmesini amaçladıkları çalışmalarında, serbest çalışan bazı meslek mensuplarının çok sayıda deftere sahip olurken bazı meslek mensuplarının defter sayılarının ise çok az olduğunu bu durumun sonucu olarak da araştırmaya katılan meslek mensuplarının yüzde 80'inin mesleğin kendilerini ekonomik anlamda tatmin etmekten uzak olduğunu belirttiğini ve meslek mensuplarına defter kotası getirilerek bu durumun çözüme kavuşturulacağını ifade etmişlerdir.

Arslan (2020) Güneydoğu Anadolu Bölgesinde faaliyetini sürdüren meslek mensuplarının mesleğe bakışları, beklentileri, sorunları ve bu sorunların çözümünü ortaya koyduğu çalışmasında, meslek mensuplarının

muhasabe mesleğinin defter kapma yarışına dönüştüğünü düşündüklerini ifade etmiş, çözüm olarak da meslek mensuplarının tutabileceği defter sayısına belirli bir kota getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Arslan (2020) çalışmasında, iş kapasitesi sınırlamasının muhasabe mesleğinde haksız rekabet sorununun çözümüne katkı sağlayacağı, hizmet kalitesini artıracığı ve tahsilat sorununun çözümüne de katkı sağlayacağı düşüncesiyle meslek mensuplarınca desteklendiğini ifade etmiştir.

Aratoğlu & Kılıç (2021) çalışmalarında, Zonguldak, Bartın ve Karabük illerinde muhasabe meslek mensuplarının yaşadığı sorunları ve bu sorunlara ilişkin çözüm önerilerini ortaya koymayı amaçlamışlardır. Araştırmaya katılan meslek mensuplarının %90'ının iş kapasitesi sınırlamasını haksız rekabet sorununun çözümünde etkili bir yöntem olarak düşündükleri tespit edilmiştir.

Aslanoğlu vd. (2021), çalışmalarında, iş kapasitesi sınırlamasına ilişkin olarak muhasabe meslek mensuplarının görüş ve düşüncelerini ortaya koymayı ve bu çerçevede iş kapasitesi ile ilgili tespit ve değerlendirmelerde bulunmayı amaçlamışlardır. Ankara SMMM Odasına kayıtlı ve mesleki faaliyetlerini bağımsız olarak yürüten 394 SMMM'den anket yoluyla elde ettikleri verilere göre, meslek mensuplarının yüzde 85,3'lük oranının mükellef sayılarına kota getirilmesi düşüncesinde olduklarını ortaya koymuşlardır.

Öğünç (2023) muhasabe meslek mensuplarının asgari ücret tarifesinde, işçi sayılarına, il gruplarına, işletme türlerine ve Sermaye Piyasası Kurulu'na dahil olma durumuna göre anlamlı bir farklılık olup olmadığını araştırdığı çalışmada, muhasabe mesleğinde kota uygulamasının olmamasını meslek mensuplarının asgari ücret tarifesinin altında iş kabul etmelerinin nedenlerinden biri olarak ifade etmiştir.

4. Araştırma Metodolojisi

4.1. Araştırmanın Amacı, Önemi ve Yöntemi

Bu araştırmanın amacı, Hazine ve Maliye Bakanlığının uygulayabileceği iş kapasitesi sınırlaması sisteminin, meslek mensuplarınca muhasabe mesleği ve meslekteki haksız rekabet sorununun çözümü bağlamında nasıl değerlendirildiğini ortaya koymaktır. Mesleğin önemli sorunlarından biri olarak gösterilen haksız rekabet sorunu ile ilgili geliştirilmeye çalışılan bir çözüm önerisinin, bu sorundan doğrudan etkilenen muhasabe meslek mensuplarınca değerlendirilmesi sorunun çözümüne katkı sağlamak açısından önem arz etmektedir.

Nitel araştırma desenlerinden biri olan olgubilim desenine uygun olarak düzenlenen araştırmada veri toplama yöntemi olarak görüşme yöntemi kullanılmıştır. Görüşme yöntemi kişilerin deneyimlerine, tutumlarına, görüşlerine, şikayetlerine, duygularına ve inançlarına ilişkin bilgi elde etmede kullanılan oldukça etkili bir yöntemdir (Briggs, 1986, akt. Yıldırım & Şimşek, 2011: 119). Araştırmada, görüşme türü olarak standartlaştırılmış açık uçlu görüşme tercih edilmiştir. Bu yaklaşım dikkatlice yazılmış ve belirli bir sıraya konmuş bir dizi sorudan oluşur ve her görüşülen bireye bu sorular aynı tarzda ve sırada sorulur (Patton, 1987, akt. Yıldırım & Şimşek, 2011: 123).

4.2. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma, Sinop il merkezinde mesleki faaliyetini bağımsız olarak sürdüren SMMM unvanına sahip 7 meslek mensubu ile sınırlı tutulmuştur. Ayrıca araştırma, Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın uygulayabileceği iş kapasitesi sınırlaması sisteminin uygulanabilirliği, muhasabe mesleğine olası katkıları, meslekte yaratabileceği olumsuzluklar ile meslekteki haksız rekabet sorununun çözümü kapsamında meslek mensuplarının değerlendirmelerinin tespiti ile sınırlandırılmıştır.

4.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma kapsamında gerçekleştirilen yüz yüze görüşmelerde muhasabe meslek mensuplarının konuya ilişkin değerlendirmeleri not edilmiş, daha sonra bu notlar bilgisayar ortamına aktarılarak bu kayıtlar üzerinden betimsel analiz yapılmıştır. Bu yaklaşıma göre elde edilen veriler, daha önceden belirlenen temalara göre özetlenmekte ve yorumlanmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2011: 224). Elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunmak amacıyla olan betimsel analiz yöntemiyle, muhasabe meslek mensuplarının iş kapasitesi sınırlaması sisteminin muhasabe mesleği ve muhasabe mesleğinde haksız rekabet sorununun çözümüne ilişkin değerlendirmeleri okuyucuya sunulmuştur.

Araştırma kapsamında görüşmeler Ocak-Şubat 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya katılan meslek mensuplarının cinsiyet ve ruhsatlı olarak mesleki faaliyet sürelerine ilişkin bilgiler Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Araştırmaya Katılan Muhasebe Meslek Mensuplarına İlişkin Bilgiler

Katılımcılar	Cinsiyet	Ruhsatlı Olarak Mesleki Faaliyet Süresi
SMMM 1	Kadın	35 Yıl
SMMM 2	Kadın	8 Yıl
SMMM 3	Kadın	20 Yıl
SMMM 4	Erkek	5 Yıl
SMMM 5	Erkek	39 Yıl
SMMM 6	Erkek	3 Yıl
SMMM 7	Erkek	9 Yıl

4.4. Araştırma Bulguları ve Değerlendirilmesi

Standartlaştırılmış açık uçlu görüşme yöntemiyle SMMM unvanlı meslek mensuplarına iş kapasitesi sınırlaması sisteminin, uygulanabilirliği, muhasebe mesleğine ve meslekteki haksız rekabet sorununun çözümüne olan etkisi konusunda beş adet soru yöneltilmiştir. Her biri yaklaşık 45 dakika süren görüşmelerde elde edilen veriler ayrı ayrı incelenmiştir. Aşağıda her bir soru ve bu sorulara ilişkin katılımcıların görüşleri belirtilmiştir.

4.4.1. İş Kapasitesi Sınırlamasının Meslekteki Haksız Rekabet Sorununun Çözümüne Katkı Sağlayacağını Düşünüyor Musunuz? Sağlarsa Bu Katkının Nasıl Olacağını İfade Eder Misiniz?

Katılımcıların tamamı, iş kapasitesi sınırlaması sisteminin meslekteki haksız rekabet sorununun çözümüne katkı sağlayacağını belirtmişlerdir. Bu sisteminin haksız rekabet sorununun çözümüne nasıl katkı sağlayacağına ilişkin katılımcıların ifadeleri aşağıda belirtilmiştir.

“Kota sistemi, düşük ücret alıp haksız rekabete yol açanlara engel olacaktır. Şöyle ki bu sistemde düşük ücret alan kendi kazancından feragat etmiş olacak dolayısıyla kimse bu yola başvurmadığında haksız rekabetin önemli unsurlarından biri ortadan kalkmış olacaktır.”

“Kotasını doldurmuş olan meslek mensubu defter arayışı içinde olmayacak mükelleflere en iyi hizmeti vermenin gayreti içinde faaliyetlerini sürdürecektir. Bu da haksız rekabeti ortadan kaldıracaktır.”

“Bugün haksız rekabet dosyalarına baktığımızda en çok ceza alınan haksız rekabet durumunun “meslek mensubunun mesleğin icrasında gerekli özeni göstermemek” maddesinden kaynaklandığını görüyoruz. Bu neden oluyor? Tabi ki işlerin yoğunluğundan ve zamanın yetmemesinden kaynaklanıyor. Kota gelirse işler daha da özenli yapılır. Böylece bu konudaki haksız rekabet durumları ortadan kalktığı gibi, meslek mensubunun üzerindeki iş yükü de azalmış olur.”

“Meslekteki haksız rekabet sorunuyla ilgili olarak bu zamana kadar pek çok çalışma yapıldı. Bu yapılanların elbette faydası oldu ancak sorun mesleğimizde halen devam ediyor. Yapılan çalışmaların devam etmesi ve bunlara kota sisteminin de eklenmesiyle sorunun çözümüne daha da yaklaşılabileceğine inanıyorum. Belirtmek istediğim şudur; sadece kotayı uygulayalım diğer mücadele yöntemlerinden vazgeçelim dersek başaramayız. Hepsinin bir arada uygulanması gerekir.”

“Kota sistemi olmadan başaramadık. Bence gelmeli. Sistemin haksız rekabeti önlemede etkili olacağını düşünüyorum. Çok defteri olanların defter kaybetmemek, az defteri olanların da defter kazanmak uğraşlarını ortadan kaldıracaktır. Bu uğraşların ortadan kalkması da haksız rekabeti önemli ölçüde azaltır.”

“Kota sistemi, işe başlayan genç meslektaşların büro masraflarını karşılayacak ve hayatlarını idame ettirecek bir gelire kavuşmalarına imkan sağlar. Bunun sonucu olarak bu arkadaşların fiyat kırarak defter arayışı içine girmelerini önleyerek meslekteki haksız rekabet sorununun çözümüne katkı sağlar.”

4.4.2. İş Kapasitesi Sınırlaması Muhasebe Mesleğinin Diğer Sorunlarının Çözümüne Katkı Sağlayabilir Mi? Sağlarsa Bu Katkılar Neler Olabilir?

Bu soruya katılımcıların vermiş oldukları cevapları; sosyal hayata daha fazla zaman ayırabilme, hizmet kalitesinde artış, mesleki özeni artırıcı etki, ücret ve tahsilat konusunda sağlayacağı katkı, meslek ruhsatının değerini artırıcı etki ve kurumsallaşmaya katkı başlıkları altında kategorize edebiliriz.

İş kapasitesi sınırlaması sisteminin sosyal hayata daha fazla zaman ayırabilme imkanı sağlayacağını ifade eden meslek mensupları; sisteminin iş yoğunluklarını azaltacağını bunun sonucunda da kendilerine ve sosyal hayatlarına daha fazla zaman ayırabileceklerini ifade etmişlerdir. Katılımcıların bu konudaki ifadeleri aşağıda belirtilmiştir.

“Meslekte iş yoğunluğu çok fazla. İşleri yetiştirmek için bu büroda çok defa sabahladığımı hatırlıyorum. Bu yoğunlukta kendimize, sosyal hayatımıza ayıracak zamanımız çok kısıtlı. Kota sistemi gelirse bu yoğunluğun azalacağını dolayısıyla kendimize biraz daha fazla zaman ayırabileceğimizi düşünüyorum.”

“Kota sistemi öncelikle meslekteki iş yoğunluğunu azaltacaktır. İş yoğunluğunun azalmasıyla meslektaşlar, ağır sorumluluklar yüklenmiş stresli iş hayatlarında kendilerine daha fazla zaman ayırabilme fırsatı bulacaklardır.”

İş kapasitesi sınırlaması sisteminin hizmet kalitesinde artışa imkan sağlayacağını ifade eden katılımcılar, kota dahilinde belirli sayıda iş sahibine hizmet veren mali müşavirlerin iş sahiplerine daha fazla zaman ayırabileceklerini, mali konularda talep edilen bilgiyi kapsamlı bir biçimde kendilerine sunabileceklerini, bu yönüyle de muhasebe mesleğinden beklenen faydaların gerçekleşeceğini ifade etmişlerdir. Katılımcıların bu konudaki ifadeleri aşağıda belirtilmiştir.

“Kota dahilinde mükellefe hizmet veren mali müşavir elbette mükelleflerine daha fazla zaman ayırarak onlara daha iyi hizmet sunacaktır. Kota sistemi, mükellefin talep ettiği konularda onlara daha kapsamlı mali bilgileri sunmamıza imkan sağlayacaktır. Defter tutmak ve beyanname vermek olarak düşünülen meslek, bu sayede gerçek misyonuna kavuşur.”

“Bu sistem müşteriye sunulan hizmetin kalitesini artırır. Meslektaş, az sayıdaki mükellefe daha iyi hizmet sunmak için çalışacaktır. Bu yönüyle sistem meslektaşlar arasında hizmet yarışına yol açar. Bu yarışın sonucunda da hem mükellef hem de meslek mensubu arkadaşlar kazanacaktır.”

“Daha iyi bir hizmet sunumu sağlarız. Kendisi için gerekli olan hizmeti aldığını düşünen mükellef de bir başka mali müşavirle çalışmayı düşünmez.”

Katılımcılar, iş kapasitesi sınırlaması sisteminin mesleki özeni artırıcı etkide bulunacağını ifade etmişlerdir. Özenli çalışmanın, işlerin gerektiği gibi yapılmasına imkan sağlayacağını ayrıca bu sistemle azalan iş yoğunluklarının meslek mensuplarının yaptıkları işlerdeki hataları azaltacağı, dolayısıyla hem kendilerinin hem de iş sahiplerinin karşılaşacakları cezai sorumlulukların da azalacağını ifade etmişlerdir. Katılımcıların bu konudaki ifadeleri aşağıda belirtilmiştir.

“Kota sistemiyle sınırlı sayıda mükellefe hizmet veren mali müşavir, işini daha özenli ve titizlikle yapacaktır. Dolayısıyla mesleki özen artacaktır.”

“Kota sistemi, yaptığımız işi daha da özenli bir biçimde yapmamızı sağlayacak, bu da iş yoğunluğunun sebebiyet verdiği hataları azaltarak mali idare tarafından cezalandırılmamızın önüne geçecektir. Böylece hem bizlerin hem de mükelleflerimizin hata nedeniyle karşılaşabileceği cezai sorumluluk azalacaktır.”

“Büro kapasitesinin üzerinde iş kabul eden meslek mensubu işlerini olması gerektiği gibi yapabilir mi? Kota, yapmamız gereken işleri daha titiz ve olması gerektiği biçimde yapmamızı sağlayacaktır.”

İş kapasitesi sınırlaması sisteminin meslekteki ücret ve tahsilat sorununun çözümü konusunda katkı sağlayacağını ifade eden katılımcılar, bu sistemle meslektaşlarının kendileri için belirlenmiş kotayı en yüksek geliri elde edecek biçimde doldurmayı isteyeceklerini bu nedenle tahsilatta sorun yaşadıkları iş sahiplerini müşteri portföyünden çıkartacaklarını belirtmişlerdir. Tüm meslek mensuplarının bu davranış biçimini benimsemesi durumunda da muhasebe ücretini zamanında ödemeyen iş sahiplerinin zorunlu olarak bu ödemeleri gerçekleştireceklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca bu sistemde meslektaşlarının asgari ücret tarifesinin altında ücret talep etmeyeceklerini, asgari ücret tarifesinin altında talep edilen her ücrette meslektaşlarının kendi gelirlerinden vazgeçmiş olacaklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların bu konudaki ifadeleri aşağıda belirtilmiştir.

“Meslektaşlar kendilerine tanınan kotaları en yüksek geliri elde edecek biçimde doldurmak isteyecekler, bunun için de tahsilatta sorun yaşadıkları mükellefleri kotalarından çıkartacaklardır. Bu sistemle kimse ücretini alamadığı mükellefe hizmet vermeyecek, bu şekilde oluşan haksız rekabet de sona erecektir. Ayrıca meslektaşlar ücret konusunda asgari ücret tarifesinin altına inmek istemeyecekler, fiyat kırdıklarında kendi kazançlarından vazgeçtiklerini bilecekler. Bu da sonuçta hem tahsilatı artırıcı hem de meslekteki haksız rekabeti önleyici etki yapacaktır.”

“Bu sistemde meslektaşlar tahsilatta sıkıntı yaşadıkları mükelleflere şimdiki gibi ücret almadan hizmet vermeye devam edemezler. Çünkü büro faaliyetinin devam etmesi ve meslektaşın geçimini sağlayabilmesi için bunu yapması şarttır. Tüm meslektaşların bu şekilde davrandığını düşünelim. Bu sefer ücret borcunu düzenli olarak veya hiç ödememeyi alışkanlık haline getirmiş mükellef ücretini ödememesi durumunda hiçbir mali

müşavirin kendisine hizmet sunmayacağını anlayacak ve talep ettiği bu hizmetin ücretini ödemeye başlayacaktır. Bu anlamda sistemin meslekteki tahsilat sorununa önemli ölçüde katkı sağlayacağını düşünüyorum.”

İş kapasitesi sınırlaması sisteminin meslek ruhsatının değerini artırıcı etki yaratacağını ifade eden katılımcılar, aynı zamanda bu sistemin ruhsat sahibi kişilere bürolarda iş imkanı sağlayacağını da ifade etmişlerdir. Katılımcıların bu konudaki ifadeleri aşağıda belirtilmiştir.

“Kota sisteminin gelmesiyle uzun bir eğitim süreci sonunda elde edilen meslek ruhsatlarının değerinin artacağını düşünüyorum. Çünkü bu sistemde daha fazla mükellefe hizmet sunabilmek için yanınızda ruhsat sahibi meslek mensubu çalıştırmanız gerekiyor. Bu durum bürolarda ruhsat sahibi arkadaşlara olan ihtiyacı arttıracak ve böylece bu arkadaşların sahip oldukları ruhsatların değeri artacaktır.”

“Mükellef sayısı fazla olan meslektaşlar aynı mükelleflere hizmetlerini devam ettirebilmek için yanlarında meslek mensubu çalıştırmak zorunda kalacaklar, bu da ruhsat sahibi arkadaşlara iş olanağı sağlayacak, meslek ruhsatının değerini artıracaktır.”

İş kapasitesi sınırlaması sisteminin meslekte kurumsallaşmaya katkı sağlayacağını ifade eden bir katılımcı, sistemin meslek mensuplarını ortaklık kurmaya teşvik edeceğini böylece meslekte kurumsallaşmanın sağlanarak ortak menfaatlerin artırılacağını ifade etmiştir. Katılımcının bu konudaki ifadesi aşağıda belirtilmiştir.

“Bildiyim kadarıyla bu sistemde mali müşavirlerin ortaklık kurması durumunda kendilerine ek puanlar verilerek daha avantajlı duruma gelmeleri sağlanıyor. Bu yönüyle sistem meslekte istenilen kurumsallaşmanın gerçekleşmesine yol açabilir. Kurumsallaşma ise bir araya gelen meslektaşların menfaatlerini artırıcı etkiler sağlayacaktır.”

4.4.3. İş Kapasitesi Sınırlaması Muhasebe Mesleği İçin Olumsuzluklar Yaratabilir Mi? Yarattırsa Bunlar Neler Olabilir?

Katılımcıların tamamı iş kapasitesi sınırlaması sisteminin muhasebe mesleği için herhangi bir olumsuzluk yaratmayacağını belirtmekle birlikte bir katılımcı bu sistem uygulanmaya başladığında tahsilat sorununun çözülmüş olması gerektiğini, tahsilat sorunu çözülmeyen bu sistemin getirilmesi durumunda meslek mensuplarının maddi olarak zor durumda kalabileceklerini ifade etmiştir. Katılımcının bu konudaki ifadeleri aşağıda belirtilmiştir.

“Kota sistemi gelmeli ancak bu sistem uygulanmaya başladığında tahsilat sorununun da çözülmüş olması gerekir. Aksi halde az sayıda mükellefe hizmet veren meslektaşın bir de tahsilat sorunu devam ederse meslektaşlar maddi açıdan zor durumda kalabilir. Bu yüzden meslekteki tahsilat sorunu çözülmeyen kota sisteminin uygulanmasının sıkıntılar doğurabileceğini düşünüyorum.”

4.4.4. İş Kapasitesi Sınırlaması Sisteminin Uygulamaya Geçmesini İster Misiniz? Neden?

Katılımcıların tamamı bu soruya evet cevabını vermiş ve nedenini de birinci ve ikinci soruya vermiş oldukları cevaplar olarak belirtmişlerdir.

4.4.5. İş Kapasitesi Sınırlaması Sisteminin Uygulanmasının Önündeki Engeller Neler Olabilir?

Sistemin uygulanmasının önündeki engel olarak katılımcılar; muhasebe mesleğinin 3568 sayılı Yasaya göre düzenlenmiş serbest meslek olduğunu, dolayısıyla bu haliyle meslekte bir kota uygulamasının mümkün olamayacağını, ancak meslek örgütlerinin ve üst birliğin görüşleri alınarak yapılacak yasal bir düzenlemeyle bu engelin ortadan kaldırılarak sistemin uygulamaya geçebileceğini belirtmişlerdir.

Katılımcılar çok sayıda mükellefe hizmet veren meslektaşlarının bu sistemin uygulanmasını istemeyeceklerini ifade ederken bu konuda bir genelleme yapmalarının da doğru olmayacağını belirtmişlerdir. Şöyle ki, çok sayıda mükellefe hizmet veren bazı meslektaşlarının meslekteki iş yoğunluğunun getirdiği olumsuzluklar ile günümüzde yaşanan mesleki sorunları bir bütün olarak değerlendirdiklerinde sisteme olumlu bakacaklarını ifade etmişlerdir.

Bu soru kapsamında düşüncelerini açıklayan bir katılımcı, sistemin uygulamaya geçmesiyle kotanın üzerinde deftere sahip meslektaşlarının bu defterlerinin kazanılmış hak gibi düşünülmesi gerektiğini, dolayısıyla bu meslektaşlarının yeni defter almalarına müsaade edilmemesi ve kota fazlası defterlerin kendilerinden alınmaması gerektiğini belirterek bu şekilde sistemin daha doğru ve adil olacağını ifade etmiştir. Katılımcıların bu konudaki ifadeleri aşağıda belirtilmiştir.

“3568 sayılı Yasaya göre mesleğimiz serbest meslektir ve bu haliyle kota sistemi uygulanamaz. Kota sistemi mesleğin ve meslek mensuplarının lehine sonuçlar doğuracaksa ki şahsi görüşüm o yöndedir. Bağlı olduğumuz meslek odalarının ve üst birliğin görüşleri alınarak oluşturulacak sistem, yasal bir düzenlemeyle uygulamaya geçebilir.”

“Çok sayıda mükellefe hizmet veren meslektaşlar kota sistemini istemeyeceklerdir. Ancak bu konuda bir genelleme yapmam da doğru olmaz. Çünkü çok sayıda mükellefe hizmet veren meslektaşlardan bazılarının, meslekte iş yoğunluğunun getirdiği olumsuzluklar ile günümüzde yaşanan mesleki sorunları bir bütün olarak değerlendirdiklerinde sisteme olumlu bakacaklarını düşünüyorum.”

“Titiz, dürüst ve güvenilir çalışmaları sonucunda çok sayıda mükellefe hizmet veren bir meslektaş, kota geldi sen mükelleflerinin yarısını başka bir meslektaşta vermek zorundasın demeyi doğru bulmuyorum. Şöyle bir çözüm yolu izlenebilir. Kota üzerinde mükellefe hizmet veren meslektaşın bu durumu kazanılmış hak olarak düşünülüp, daha fazla defter almasına müsaade edilmez. Sistemin bu şekilde uygulanmasının daha doğru ve adil olacağını düşünüyorum”

5. Sonuç

Günümüzde muhasebe mesleğinde meslek mensuplarının iş kapasitelerinin sınırlandırılmasına yönelik herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır. Bunun sonucu olarak mesleğini serbest olarak icra eden SMMM'ler istediği kadar iş sahibine hizmet sunabilme hakkına sahiptirler. Mesleğe bir iş kapasitesi sınırlaması sistemi getirilmeli midir? Sorusu, iş kapasitesi sınırlamasının meslekte yaratacağı olumlu ve olumsuz etkiler düşünülerek, meslek mensuplarınca pek çok ortamda tartışılmış ve muhtemeldir ki bundan sonra da tartışılmaya devam edecektir.

Meslekte iş kapasitesi sınırlaması konusunda, meslek mensuplarının görüşleri kadar mali idarenin görüşleri de önem arz etmektedir. Bu kapsamda, Gelir İdaresi Başkanlığı'na; 2012 yılında TÜRMOB'a gönderilen 97228 sayılı yazı, 2015 yılında hazırlanmış olan “3568 sayılı Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu Uygulama Genel Tebliği Taslağı” içindeki dördüncü bölüm ve aynı yıl TÜRMOB'a gönderilen “Meslek Mensuplarının Azami İş Kapasitesinin Belirlenmesine Yönelik Çalışma Taslağı ve Uygulama Örnekleri” başlıklı yazıdan Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın muhasebe mesleğinde iş kapasitesi sınırlamasına yönelik bir çalışma yapacağı düşünülmektedir.

Bakanlık, uygulayabileceği iş kapasitesini sınırlamaya yönelik sistemden çok yönlü faydalar beklemektedir. Bu durum bakanlığın, gerek TÜRMOB'a göndermiş olduğu 97228 sayılı yazısındaki; “Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik mesleğinden beklenen yararın sağlanması ve meslekte yaşanan haksız rekabet sorununun giderilmesi bakımından bu konuda bir standart belirleme ihtiyacı doğmuştur” ifadesinden, gerekse 3568 sayılı Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu Uygulama Genel Tebliği Taslağının dördüncü bölümündeki “...serbest muhasebeci mali müşavirlik ve yeminli mali müşavirlik mesleğinden beklenen faydanın sağlanması, meslek mensuplarının üstlendikleri işlerin doğruluğu yönünde gereken mesleki özeni göstererek hazine kaybına sebebiyet vermelerinin önlenmesi ve diğer meslek mensupları açısından haksız rekabet oluşturulmasının önüne geçilmesi açısından...” ifadesinden anlaşılmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın uygulayabileceği iş kapasitesi sınırlaması sisteminden beklediği faydalardan biri de muhasebe mesleğindeki haksız rekabet sorununun çözümüne katkı sağlamaktır. Bu kapsamda araştırmada, SMMM'lerin uygulanabilecek iş kapasitesi sınırlaması sisteminin meslekteki haksız rekabet sorunu ve meslekteki diğer sorunlarının çözümüne katkı sağlayıp sağlayamayacağına ilişkin değerlendirmeleri ile sistemin uygulanabilirliğine ilişkin değerlendirmelerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Katılımcıların, araştırma kapsamındaki sorulara vermiş olduğu cevaplar değerlendirildiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Katılımcıların tamamı iş kapasitesi sınırlaması sisteminin meslekteki haksız rekabet sorununun çözümüne katkı sağlayacağını düşünmektedir. Araştırma bulgularında ifade edildiği biçimlerde meslekteki haksız rekabet sorununun çözümüne katkı sağlayacak olan sistemin, haksız rekabete karşı oluşturulan diğer mücadele yöntemleriyle birlikte kullanılması durumunda sorunun çözümünde daha etkili olunacağı düşünülmektedir.

Katılımcılar, iş kapasitesi sınırlaması sisteminin; sosyal hayata daha fazla zaman ayırabilme, hizmet kalitesinde artış, mesleki özeni artırıcı etki, ücret ve tahsilat konusunda sağlayacağı katkı, meslek ruhsatının değerini artırıcı etki ve kurumsallaşmaya sağlayacağı katkı ile muhasebe mesleğindeki diğer bazı sorunların çözümüne katkı sağlayacağını düşünmektedir.

Katılımcıların tamamı, iş kapasitesi sınırlaması sisteminin uygulanması durumunda muhasebe mesleğinde herhangi bir olumsuzluğa yol açmayacağını düşünmekle birlikte bir katılımcı, sisteminin uygulamaya geçmeden önce meslekteki tahsilat sorununun çözülmesi gerektiğini aksi halde meslektaşlarının maddi açıdan zorluk yaşayabileceklerini düşünmektedir.

Katılımcıların tamamı, iş kapasitesi sınırlaması sisteminin meslekteki haksız rekabet sorununun ve mevcut diğer bazı sorunların çözümüne sağlayacağı katkıdan dolayı uygulanmasını istemektedir.

Katılımcılar, iş kapasitesi sınırlaması sisteminin uygulanmasının önündeki engelleri, muhasebe mesleğinin 3568 sayılı Yasa gereği bir serbest meslek faaliyeti olması ve çok sayıda mükellefe hizmet sunan meslek mensupları olarak ifade etmektedirler. Katılımcılar, muhasebe mesleğinin 3568 sayılı Yasa gereği serbest meslek faaliyeti olması nedeniyle bu haliyle meslekte bir iş kapasitesi sınırlamasının mümkün olamayacağını düşünürken, bu engelin bağlı oldukları meslek odalarının ve üst birliğin görüşleri alınarak yasal bir düzenlemeyle ortadan kaldırılabileceğini de düşünmektedirler. Ayrıca çok sayıda iş sahibine hizmet sunan bazı meslektaşlarının bu sistemin uygulanmasını istemeyeceklerini düşünmektedirler.

Araştırma bulgularından da anlaşıldığı gibi katılımcılar, meslekte uygulanabilecek bir iş kapasitesi sınırlama sistemini desteklemektedirler. Bundan sonra farklı illeri ve hatta Türkiye genelini kapsayacak çalışmalarla, SMMM'lerin iş kapasitesi sınırlama sistemine ilişkin olumlu ve olumsuz görüşlerine genel bir değerlendirme ile yer verilerek Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın ve TÜRMOB'un bu konuda yapacağı çalışmalara katkı sağlanabilir.

Yazar Katkı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Akpolat, T. (2015). *Etik yönelim ve mesleğe yeni başlayanların algısının haksız rekabet davranışı üzerine etkisi: Muhasebeciler üzerinde bir araştırma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gebze Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze.
- Aratoğlu, T.Ü., & Kılıç, M. (2021). Muhasebe meslek mensuplarının yaşadığı sorunlar ve çözüm önerileri: Zonguldak-Bartın-Karabük örneği. *International Journal of Applied Economic and Finance Studies*, 6(2), 40-62.
- Arıkan, Y. (2000). Haksız rekabet meslek yaşantımızın birinci ve çözümlenmesi gereken en temel sorunumuzdur. *Mali Çözüm Dergisi*, (53), 1-7.
- Arslan, R. (2020). *Muhasebe meslek mensuplarının mesleğe bakışı, beklentileri, sorunları ve çözüm önerileri Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bir uygulama* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uşak.
- Arslan, Ü. (2020). *Muhasebe mesleğinde haksız rekabetin boyutu: Türkiye'de muhasebe meslek mensuplarına yönelik bir araştırma* (Yayımlanmamış Doktora tezi). Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük.
- Arslan, Ü., & Kılıç, M. (2020). Muhasebe mesleğinde haksız rekabetin boyutu: Türkiye'de muhasebe meslek mensuplarına yönelik bir araştırma. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 205-218.
- Aslanoğlu, S., Çakmak, N., & Baran, E. (2021). Muhasebe meslek mensuplarının mükellef sayılarına kota getirilmesine ilişkin bir araştırma: Ankara ili örneği. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 14(3), 1133-1161.
- Aydemir, O. (2015). Muhasebe meslek mensuplarının karşılaştıkları sorunlar ve beklentiler. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (67), 71-84.
- Çeltikli, Ö. (2019). *Muhasebe meslek mensuplarının sorunları ve beklentileri: İzmir ilinde bir uygulama* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Ede, Y., & Karahan, M. (2020). Serbest muhasebeci mali müşavirlik meslek mensuplarının mesleki faaliyetlerinde karşılaştıkları sorunlar ve beklentileri: Gaziantep uygulaması. *İzmir YMMO Dergisi*, 2(2), 115-128.
- İstanbul Yeminli Mali Müşavirler Odası (2017). *Yeminli mali müşavirlik mesleğinde haksız rekabet ve yapılan çalışmalar*. <http://www.istanbulymmo.org.tr/Data/Platform/151.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 11.05.2023.
- Karasioğlu, F., & Göktürk, İ. E. (2008). Muhasebe meslek mensuplarının mükelleflere hizmet sunum kriterleri: Konya ili örneği. *Mevzuat Dergisi*, (123), 1-22.

- Kurnaz, N., Altunal, I., & Özbek, A. (2016). Haksız rekabeti önleme açısından TÜRMOB e-birlik yazılımı hakkında meslek mensuplarının değerlendirmeleri üzerine ampirik bir çalışma. *Mali Çözüm Dergisi*, (135), 13-29.
- Öğünç, H. (2023). Serbest muhasebeci mali müşavirlik asgari ücretleri üzerine bir araştırma. *Mali Çözüm Dergisi*, 33(180), 1769-1785.
- Ömürbek, V., & Türkoğlu, T. (2013). Muhasebe meslek mensupları arasında yaşanan haksız rekabet üzerine bir araştırma. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(30), 115-149.
- Serbest Muhasebeci Mali Müşavir ve Yeminli Mali Müşavirlerin Çalışma Usul Ve Esasları Hakkında Yönetmelik. (1990). *T.C. Resmi Gazete*, 20391, 03 Ocak 1990.
- Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Mesleklerine İlişkin Haksız Rekabet ve Reklam Yasağı Yönetmeliği. (2007). *T.C. Resmi Gazete*, 26707, 21 Kasım 2007.
- Suvacı, B., & Seyirdici, S. (2020). Mali müşavirlerin motivasyonunu etkileyen faktörlerin belirlenmesi: Muğla örneği. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (47), 394-422.
- Topçu, F. (2010). *II. Türkiye haksız rekabet kongresi. Muhasebe ve denetim mesleğinde haksız rekabet*. Ankara: TÜRMOB Yayınları (379).
- Türkiye Haksız Rekabetle Mücadele Kurulu (2022). *Yıllık Faaliyet Raporları (2010-2022)*. <https://www.turmobil.org.tr/FaaliyetRaporlari/aabfe5cd-9606-430c-8994-e48cb0741a23/turhak> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 21.07.2023.
- Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği (2022). *Yıllık Faaliyet Raporları (2013-2022)*. <https://www.turmobil.org.tr/FaaliyetRaporlari/a59e62f9-c977-4fb0-9ad2-92672a1572d2/2023-faaliyet-raporu> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 25.06.2023.
- Uzay, Ş., & Tanç, Ş. G. (2004). Muhasebecilerin sorunları ve beklentileri: Kayseri ve Nevşehir illeri uygulaması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (22), 94-104.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, S., & Güney, S. (2012). Serbest muhasebeci mali müşavirlerin genel sorunları: Erzurum ili örneği. *Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi*, (36), 35-48.

Araştırma Makalesi / Research Article

**ALGILANAN EBEVEYN ETKİSİ VE İŞYERİNDE CİNSİYET AYRIMCILIĞI
ARASINDAKİ İLİŞKİDE İŞYERİ SALDIRGANLIĞININ DÜZENLEYİCİ ROLÜ***

Başak GENÇTÜRK OĞHAN¹, Nihal MAMATOĞLU²

ÖZET

Bu çalışmanın amacı algılanan ebeveyn etkisi ile işyerinde cinsiyet ayrımcılığı arasındaki ilişkide işyeri saldırganlığının düzenleyici rolünü incelemektir. Çalışmaya Ankara ve Bolu'da görev yapan 182 öğretmen katılmıştır. Yapılan korelasyon analizleri sonucunda, kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu boyutunda yapılan ayrımcılığını engelleme ve açık saldırganlığın; kadının 'çalışabileceği' işler boyutunda yapılan ayrımcılığı ise düşmanlık ifadeleri ve açık saldırganlığın yordadığı bulunmuştur. Ayrıca düzenleyicilik analizleri sonucunda anlaşılmıştır ki engelleme, annenin algılanan etkisi ile kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumuna yönelik ayrımcı tutum arasındaki ilişkide ve babanın algılanan etkisi ile kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumuna yönelik ayrımcı tutum arasındaki ilişkide düzenleyici rol oynamaktadır. Öte yandan, annenin ve babanın dış dünyayla ilgili kararlara algılanan etkisi ile kadının 'çalışabileceği' işlere yönelik ayrımcı tutum arasındaki ilişkilerde engelleme ve açık saldırganlığın düzenleyici rolleri bulunmaktadır. Bu çalışma, çevresel bir etki sayılabilecek algılanan ebeveyn tutumunun kişisel bir özellik olan saldırganlık eğilimiyle etkileşiminin bireyin yetişkin yaşamında sergilediği davranışlar üzerinde önemli rolünün olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda, çalışmaya ebeveyn yetiştirme tarzından ziyade şimdiki zamanda bireyin ebeveynlerinin müdahalesine ilişkin algısının dahil edilmesi çalışmayı alanyazındaki diğer çalışmalardan ayırmaktadır. Son olarak, araştırma verilerinin yalnızca öğretmenlerden toplanmış olması bulguların diğer meslek gruplarına genellenebilirliği açısından sınırlılık oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Algılanan Ebeveyn Etkisi, İşyeri Saldırganlığı, İşyerinde Cinsiyet Ayrımcılığı

JEL Sınıflandırması: B59, D13, G40, J71, Z00

**THE MODERATING ROLE OF WORKPLACE AGGRESSION IN THE
RELATIONSHIP BETWEEN PERCEIVED PARENTAL INFLUENCE AND
GENDER DISCRIMINATION IN THE WORKPLACE**

ABSTRACT

The objective of the study was to explore the moderator role of workplace aggression in the relationships between parental influence and gender discrimination in workplaces. A total of 182 teachers from Ankara and Bolu participated in the study. According to the correlation analyses, gender discrimination in terms of women's working life and marital adjustment was predicted by obstructionism and overt aggression, whereas discrimination against work that women 'can' do was predicted by expressions of hostility and overt aggression. In addition, according to moderation analyses, obstructionism plays a moderating role in the relationship between the mother's perceived influence and the discriminatory attitude toward women's working life and marital adjustment, and in the relationship between the father's perceived influence and the discriminatory attitude toward women's working life and marital adjustment. Furthermore, obstructionism and overt aggression

* Bu çalışma birinci yazarın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

¹ Arş. Gör. Dr. Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Düzce, Türkiye, basakgencturk@duzce.edu.tr

² Prof. Dr. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Bolu, Türkiye, mamatoglu_n@ibu.edu.tr

have moderating roles in the relationships between the perceived influence of the mother and father on decisions about the outside world and the discrimination toward work that women 'can' do. The study emphasizes that the interaction between the perceived parental attitude, which can be considered an environmental factor, and the tendency to aggression, a personal trait, plays an essential role in the behaviors displayed in adult life. In this context, including the individual's current perception of their parent's intervention, rather than the parenting style, is a distinguishing aspect of the study from other research in the literature. Finally, the study's findings are subject to limitations since the data were collected solely from teachers. Therefore, the generalizability of the findings to other occupational groups may be limited.

Keywords: Perceived Parental Influence, Workplace Aggression, Gender Discrimination in the Workplace

JEL Classification Codes: B59, D13, G40, J71, Z00

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

The study aimed to examine the moderating role of workplace aggression in the relationship between perceived parental influence and workplace gender discrimination. Specifically, it focused on how perceived influences from both mother and father interact with workplace aggression, affecting discriminatory attitudes toward women, particularly regarding their workforce participation and job roles considered appropriate for them.

This research addresses a significant gap in the literature by focusing on adult perceptions of parental intervention, rather than childhood parenting styles typically studied. Additionally, it explores how these perceptions function within aggressive or obstructionist workplace environments, making the study relevant to discussions of workplace gender inequality.

Literature Review

Research has consistently shown that early socialization plays a key role in shaping gender roles and aggression, which later influence adult behaviors, especially in professional settings. Theories such as Bandura's (1977) social learning model explain that gendered behaviors are learned through family observation and reinforcement. Parental influence, whether direct or subtle, has a lasting impact on individuals' perceptions of gender roles (Hoffman, 1977; Block, 1983). Studies have shown that these early attitudes persist into adulthood; for example, Arditti et al. (1991) found that maternal parenting styles were strongly linked to daughters' gender role development, while Öngen and Aytaç (2013) demonstrated that students with working mothers exhibited more egalitarian attitudes.

Workplace aggression, as defined by Neuman and Baron (1998), exacerbates the effects of these early socializations and contributes to discriminatory behaviors. Aggression and hostility in the workplace are often connected to power dynamics and gender bias. Research has shown that aggressive environments tend to reinforce stereotypical gender roles (Ambrose et al., 2002; Glick et al., 2002). Although workplace gender discrimination has been explored through frameworks like the glass ceiling (Lockwood, 2004) and dual labor market theory (McNabb, 1987), less attention has been given to how perceived parental influence moderates the interaction between workplace aggression and discriminatory attitudes. This study seeks to fill this gap by linking parental influence with workplace discrimination and aggression (Sümer & Güngör, 1999), providing insights into how familial and workplace factors intersect to shape discriminatory behaviors.

Methodology

The study used a descriptive and correlational research design, employing an applied approach. A sample of 182 teachers from Ankara and Bolu participated. The Perceived Parental Influence Scale was used to measure participants' perceptions of their parents' involvement in key decisions such as career and marital choices. Workplace aggression was measured across dimensions including hostility, obstructionism, and overt aggression, while attitudes toward gender discrimination were evaluated based on beliefs regarding women's roles in work and marriage.

Moderation analyses using regression models were conducted to examine how workplace aggression moderates the relationship between perceived parental influence and workplace discrimination. Gender, work experience, and other covariates were controlled for in the analyses.

Results and Conclusion

The correlation analyses indicated that gender discrimination regarding women's work life and marital adjustment was predicted by obstructionism and overt aggression, while discrimination against work women 'can' do was predicted by hostility and overt aggression.

Moderation analyses revealed that obstructionism moderated the relationship between the mother's perceived influence and discriminatory attitudes toward women's work life and marital adjustment, as well as between the father's influence and discriminatory attitudes toward the same. Similarly, both obstructionism and overt aggression moderated the relationship between parental influence on outside decisions and discriminatory attitudes toward women's job roles.

Interestingly, the analysis also showed that higher levels of workplace aggression were linked to a reduction in discriminatory attitudes toward jobs women are capable of performing, potentially indicating an underlying form of "protective" or benevolent sexism.

The study highlights the significance of perceived parental influence in shaping adult attitudes toward gender roles in the workplace. The findings demonstrate that early socialization and workplace aggression interact to play a crucial role in perpetuating gender discrimination. This underscores the need for interventions targeting both workplace policies and individual attitudes shaped by family influence and aggression tendencies. By incorporating perceived parental influence into discussions of workplace gender discrimination and aggression, this study offers new insights for both future research and practical applications. It suggests that workplace training programs addressing gender inequality should consider both familial socialization and workplace dynamics as critical factors.

1. Giriş

Kadının işgücü piyasasındaki konumu, tarihsel süreçte ikili rol kuramı (Myrdal & Klein, 1956), istatistiksel ayrımcılık kuramı (Arrow, 1973; Phelps, 1972), yedek iş gücü yaklaşımı (Bebel, 1975), insan sermayesi kuramı (Becker, 1975; Chiswick, 1974; Mincer, 1958), feminist kuram (Wollstonecraft, 1978) ve bölünmüş iş gücü piyasası kuramı (McNabb, 1987) gibi yaklaşımlarla incelenmiştir. Örneğin, ikili rol kuramı (Myrdal & Klein, 1956), kadının ücretli işgücü piyasasında yer almasını açıklamak üzere geliştirilmiş ilk kuramdır ve kadının evine bakmasının birincil, işgücü piyasasında yer edinerek maddi kazanç sağlamasının ikincil önceliği olması gerektiğini öne sürer (Ciner, 2003). Dolayısıyla güncel yaklaşımlarla eleştiriye oldukça açık bir yaklaşım gibi görünmektedir. Bölünmüş işgücü piyasası kuramı (McNabb, 1987), bu alanda kadının konumunu belirlemeye çalışır. İşgücü piyasasını birincil (nitelikli ve sürekli eleman çalıştırılmasına uygun, daha yüksek ücretli, mesleki ilerleme olanağı bulunan ve çalışma koşulları daha uygun işlerin yer aldığı) ve ikincil (vasıfsız eleman çalıştırılabilen, düşük ücretli, mesleki ilerlemenin söz konusu olmadığı işlerin yer aldığı) olarak ikiye ayırır. Kurama göre kadının yeri ikincil piyasalar olarak önceden belirlenmiştir (McNabb, 1987). Ev içi sorumlulukların kadınlar üzerinde yarattığı baskı, çocuk bakımı nedeniyle mesleki eğitime erkekler kadar vakit ayıramamaları, evlilik izni ve doğum izni gibi sebeplerle çalışmaya ara vermek durumunda kalmaları nedeniyle sürekli eleman olarak görülmemeleri gibi faktörlerin bu duruma yol açtığı ifade edilmektedir (Uyanık, 1999).

Hal böyle olunca, daha işe başlamadan kadının bir işte çalışması ile ilgili pek çok ayrımcı tutum ortaya çıkmaktadır. Örneğin, bu kuramlarla sorulmakta olan, bir kadının yeri evi mi, işyeri midir? Çalışacağı iş, ev içi sorumluluklarını engeller mi? gibi sorular kadının çalışmasına yönelik kafa karışıklığını ortaya koymaktadır. Daha yolun başında, meslek seçimi ve mesleğe yönlendirmede avukatlık, mühendislik, bankacılık gibi mesleklerin erkeklere; öğretmenlik, sekreterlik, hemşirelik gibi mesleklerin kadınlara uygun meslekler olarak görülmesi (Özkaplan, 2009) ve yönlendirmelerin bu yönde yapılması, iş bölümüne dayalı ve eşitliği gözetilen bir yaklaşım yerine cinsiyete özgü kalıpyargılara dayanan ve ayrımcılık temelinde bir yaklaşımı ifade etmektedir. İşe alımda ise fiziksel güç açısından kadını daha aşağıda konumlandıran ve kadının doğurganlığını merkeze alan iki ayrı bakış açısı, işverenler tarafından kadınların tercih edilmemesi ile sonuçlanabilmektedir. Erkeklere çoğu zaman sorulmayan ve işle ilişkili olmayan medeni durum, bekârsa evlenmeyi düşünüp düşünmeme, evlyise çocuk sahibi olmayı düşünüp düşünmeme gibi geleceğe yönelik planlar kadınlara detaylıca sorulmaktadır (Dedeoğlu, 2009).

Çalışırken ise gelir dağılımında eşitsizlikler söz konusu olabilmektedir. Örneğin, Onuk (2017) tarafından yapılan bir çalışmada, üst gelir grubu mesleklerde kadınların oranının erkeklerden daha az olduğu ve kadın çalışanların erkek çalışanlardan oransal olarak daha düşük ücret aldıkları bulunmuştur. Ücrete ek olarak, cam tavan, cam labirent, cam uçurum gibi görünmez engeller (Lockwood, 2004) genellikle kadınların önüne bariyer edilmektedir. Konuyla ilgili olarak Durmaz (2016), kadınların yükselme olasılığı olmayan alanlara yönlendirilmeleri ve yöneticilik için aday olarak dahi gösterilmeme durumlarını 'kadınların yöneticilik kariyerlerinin ölü doğması' şeklinde ifade etmiştir. Konaklama işletmelerinde yapılan bir çalışmada (Dalkıranoglu, 2006), kadınların yönetici konumuna gelemedikleri; geldikleri durumlarda ise haksız rekabet

sebebiyle işten ayrılan kadın sayısının erkeklerden daha fazla olduğu bulunmuştur. İşten çıkarmada bile erkeklere göre daha çok kadınların tercih edildikleri görülebilmektedir (Doğru, 2010).

Tüm bu durumların alanyazında kavramsallaştırılmış hali *işyerinde cinsiyet ayrımcılığıdır*. İşgörenin, iş performansı ya da işle ilişkili diğer nitelikleri esas alınmaksızın cinsiyetine bağlı olarak değerlendirilmesi (Gutek vd., 1996) şeklinde tanımlanan işyerinde cinsiyet ayrımcılığının günümüzde de çok fazla araştırmanın merceğinde olmasının nedeni, temelde kadının çalışma meselesinin toplumsal cinsiyet kalıpyargılarına dayalı rollere indirgenmesi ve bu durumun kadının özgürlük alanını sınırlandırması olarak görülebilir. Bu çalışmada işyerinde cinsiyet ayrımcılığı iki temel açıdan ele alınmaktadır. Bunlardan ilki, kadının geleneksel rollerinden sıyrılarak çalışma hayatına girmesine yönelik ayrımcı tutumlar; ikincisi ise halihazırda çalışan kadına yönelik olarak işyeri uygulamalarında ortaya çıkan olası ayrımcı tutumlardır (Uğurlu, 2016).

2. Ebeveyn Tutumları

Kadına yönelik ayrımcılığın temellerinin çocuklukta ebeveynler tarafından atıldığını düşündüren pek çok kuram ve araştırma mevcuttur. Aile, çocuğun genel gelişiminde psiko-sosyal ve ahlaki temelleri atarak tutum ve davranışlarına etki eder (Agulanna, 1999; Akomolafe & Olorunfemi-Olabisi, 2011). Bu noktada ebeveynlerin çocuk yetiştirme tarzının ya da aile siteminin cinsiyet rolleri ve saldırgan davranış gelişimi ile ilişkilendiğini söylemek çok da yanlış olmaz.

Erken yaşlarda aile içinde kız ve erkek çocuklarına yönelik cinsiyet rollerini temel alan farklı tutum ve davranışlar, kızlar ve erkeklerin aile içinde farklı şekillerde sosyalleşmeleri ve farklı cinsiyet rollerini benimsemelerine yol açar (Block, 1973; 1983; Eccles & Hoffman, 1984; Fagot, 1982; Hoffman, 1977; Lytton & Romney, 1991). Ebeveynlerin her biri cinsiyete özgü kalıplaşmış tutumlarını örtük ya da açık olarak ileterek kız ve erkek çocukların üstlendikleri kendilik kavramları, motivasyonları ve davranışlarını etkilerler. Söz konusu süreç Kohlberg (1966) tarafından “çocuğun ailesinden kendi cinsiyetini ve kalıcılığını öğrenerek ‘toplumsal cinsiyete uygun’ bir kendilik kavramı ve buna uygun davranışlar üretmesi” şeklinde bilişsel olarak açıklanmıştır. Çocuğun anne ve babasının kendisine yönelik tutum ve davranışlarına bir cevap olarak kendilik yüklemeleri yapması (Eccles, 1985), ödüller ve cezalar (Fagot, 1978; Witt, 1997), doğrudan sözlü ifadeler ve davranışlar (Hoffman vd., 1993) yoluyla ebeveynlerin kadın ve erkeğin nasıl olduğu ya da olması gerektiği ile ilgili tutumları çocuklarına aktardıklarına değinen çeşitli kuramlar mevcuttur. Bu kuramlar ebeveynlerin çocuğa nasıl davrandıkları ile ilgilidir; bazılarının her ebeveyn tarafından kabul edilen rollerle ilgisi vardır (Baruch & Barnett, 1981); bazılarının ne söyledikleri ile ilgisi vardır (Brooks-Gunn, 1985).

Ebeveyn çocuk yetiştirme tarzının cinsiyet rolleri üzerindeki etkisine işaret eden bazı araştırmalar şu şekilde özetlenebilir. Örneğin, algılanan ebeveyn stilinin kız çocuklarının cinsiyet rolü özellikleri ve tercihleri üzerindeki etkisini inceleyen bir çalışmada (Arditti vd., 1991), annenin ebeveyn stiline ilişkin algının kızlarının cinsiyet rolü gelişimiyle güçlü bir ilişki içinde olduğu ve annenin cesaretlendirici tutumunun çocuk üzerinde etkili olduğu bulunmuştur. Üniversite öğrencileri ile yapılan bir çalışmada (Öngen & Aytac, 2013), annesi çalışan öğrencilerin annesi ev hanımı olan öğrencilere kıyasla daha fazla eşitlikçi tutum sergiledikleri görülmüştür. Bununla birlikte, anne-babanın cinsiyetçi tutumlara yaklaşımı çocuğun da yaklaşımını şekillendirmekte ve çocuk görüşlerini ebeveynleriyle paralel şekilde oluşturmaktadır (Kulu, 1990). Çocukların toplumsal cinsiyet algılarını ve tercihlerini inceleyen bazı çalışmalarda, çocuğun oyuncak seçiminin ebeveynlerinin yaklaşımlarından etkilendiği; ebeveynlerin oyuncaklara ilişkin tutumları ile çocuklarının oyuncak tercihleri arasında ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Yağan Güder & Alabay, 2016; Yağan Güder & Yıldız, 2016).

Sonuç olarak, çocukların ebeveynleri tarafından nasıl sosyalleştirildiği ve yönlendirildiğinin, çocuklarda cinsiyet rollerinin biçimlenmesi açısından belirleyici olduğu söylenebilir. Hal böyle olunca, daha eşitlikçi bir ailede dünyaya gelen çocuklara göre; geleneksel cinsiyet rollerine vurgu yapan ebeveynler arasında yetişen çocukların, yetişkinlikte iş ve sosyal yaşam içerisinde geleneksel cinsiyet rollerine uygun tutum ve davranış beklentisi içinde olmaları beklenebilir.

Yukarıda özetle ifade edildiği üzere, ebeveyn yetiştirme stili bireylerin yetişkin hayatlarında benimsedikleri cinsiyete dayalı ayrımcı tutumlar ile açıkça ilişkilidir. Ancak ebeveyn yetiştirme stili yetişkin davranışlarını yordayan tekil bir kavram değildir. Kavramının alanyazında algılanan ebeveyn kabul/reddi (Rohner vd., 1978), ebeveyn katılımı (Amato & Ochiltee, 1986), ebeveyn desteği (Cernkovich & Giordano, 1987), ebeveyn stilleri (Baumrind, 1989), ebeveyn beklentileri (Frost vd., 1990) gibi farklı açılardan ele alındığı görülmektedir. Bu çalışmada ise ilk kez kullanılacak bir kavram olarak *algılanan ebeveyn etkisi* kavramı ele alınacaktır. Ebeveyn çocuk yetiştirme stili, ebeveynin çocuğu ile kurduğu iletişim esnasında benimsediği tutumların tamamını (Darling & Steinberg, 1993) ifade eden bir kavram iken; algılanan ebeveyn etkisinde çocukluk döneminden ziyade bireylerin yetişkinliklerini kapsayan dönem içerisinde vermiş oldukları ya da vermeyi planladıkları kararlara anne-babalarının ne derecede etkileri olduğuna dair algıları söz konusudur. Bu çalışmada, algılanan ebeveyn etkisi iki boyutlu olarak ele alınmaktadır. Bunlardan ilki olan *dış dünyayla ilgili*

kararlar, bireylerin yaşamları için önemli olduklarını düşündükleri kararlar alırlarken (eğitim yaşantısı, meslek seçimi gibi geniş kapsamlı ve uzun vadeli kararlar) ebeveynlerinin bu kararlara müdahale etme düzeylerine ilişkin algılarını ifade etmektedir. *Kişisel kararlar* ise bireylerin, eş ve arkadaş seçimi, inançları, maddi meseleleri gibi daha özel konulardaki kararlarına ebeveynlerinin etkisine ilişkin algılarını ortaya koymaktadır. Böylece yetişkin olduklarında bireylerin ebeveynlerinin yetiştirme stilinden ne kadar etkilendikleri; sosyal ya da iş hayatında aldıkları kararlar konusunda anne-babaya ne kadar ihtiyaç duydukları; bir başka deyişle, kişisel hayatları ile iş ve sosyal hayat gibi dış dünya ile ilgili kararlarında ebeveynlerinden ne kadar etkilendikleri ile ilgili algılarının, işyerinde cinsiyet ayrımcılığı ile nasıl bir etkileşim içinde olduğu incelenmiştir. Çalışmada anneden algılanan etki (A); babadan algılanan etki (B) şeklinde ifade edilmiştir.

3. İşyeri Saldırganlığı

Cinsiyete yönelik ayrımcı tutumlarda ailenin izlerinin olmasına benzer şekilde, saldırganlık davranışının da aile içinde sosyalleşme ve bilincin gelişmesiyle beraber öğrenilerek ortaya çıktığını ifade eden yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu süreçte gözlem, model alma, ödül-ceza ile öğrenme gerçekleşmektedir (Bandura, 1977; Chermack & Walton, 1999). Çocuklar özellikle sevdikleri ve değer verdikleri kişileri, hemcinslerini, önemli ve saygın olarak belirledikleri kişileri model alma eğiliminde olmaktadır (Taylor vd., 2010). Bu noktada ebeveynler, aile içinde gücü ve otoriteyi temsil eden kişiler olarak, çocuğun olumlu ya da olumsuz davranışlar geliştirmesine model olabilmektedirler. Öte yandan, bireyin çocuklukta katı kuralları olan ve tutarlı olmayan ebeveynlere sahip olması, çocuğun otoriteye boyun eğmek zorunda kalmasına, kişisel ihtiyaçlarını ve beklentilerini ifade etmekten çekinmesine, kendini değersiz hissetmesine, savunma mekanizmalarının devreye girerek duygu ve düşüncelerini bastırmasına neden olabilmekte ve bastırılmış nefret ve saldırganlık duygularını yansıtma yoluyla yetişkinlikte diğer insanlara yöneltmesine sebep olabilmektedir (Adorno vd., 1950; Gürses, 2007; Kağıtçıbaşı, 1999; Teber, 1990).

Üniversite öğrencileriyle yürütülen bir çalışmada öğrencilerin saldırganlık düzeylerinin, sahip oldukları cinsiyet kalıpyargılarına göre değişiklik gösterdiği; özellikle erkek öğrencilerde cinsiyet rollerine ilişkin kalıpyargıların geleneksel olmasının saldırganlık düzeyinin yüksek olmasıyla ilişkili olduğu bulunmuştur (Tok, 2001). Glick vd. (2002), Türkiye ve Brezilya'da kadına yönelik şiddete karşı tutumları ve çelişik duygulu cinsiyetçiliği inceledikleri çalışma sonucunda, iki ülke için de geçerli olmak üzere, cinsiyetçilik ile kadına yönelik şiddeti meşrulaştırma arasında pozitif ilişki bulunmuşlardır. Demirkan (2009) tarafından yapılan başka bir çalışmada, toplumsal cinsiyet rolleri ile şiddet davranışı arasında pozitif ilişkinin varlığı saptanmıştır. Bu bulgularla paralel bir şekilde, üniversite öğrencileriyle yapılan bir diğer çalışmada cinsiyetçilik ile kadına yönelik şiddeti meşru görme arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur (Bızancı, 2014).

Kişinin belirli bir grubu, cinsiyeti, engel durumunu, ırkı, dini, mezhebi hedef alan davranışlarının işyerinde saldırganlığın çeşitli formlarında ortaya çıktığı görülür (Ambrose vd., 2002; Barling vd., 2009; Glomb, 2002; Gettman & Gefland, 2007; Hershcovis vd., 2007; Lapierre vd., 2005; Van De Griend & Messias, 2014). Bu çalışmada, işyeri saldırganlığı Neuman & Baron (1998) tarafından tanımlandığı şekilde, bir işyerinde çalışmakta olan çalışanların diğer çalışanlara yönelik sergiledikleri, örgüt içerisinde ya da dışında devam eden, kasıt içeren, zarar verme amacı taşıyan düşmanca tutumları ve davranışları olarak ele alınmakta ve düşmanlık ifadeleri, engelleme ve açık saldırganlık alt boyutları ile değerlendirilmektedir. *Düşmanlık ifadeleri*, sözel olarak gösterilen çeşitli tepkilerden oluşmakta ve fiziksel ipuçları barındırabilmektedirler. *Engelleme*, hedef kişinin amacına ulaşacağı yolda önüne engel çıkarma ve amacına ulaşmasına mâni olma anlamına gelmektedir. *Açık saldırganlık* ise vurma, incitme, silah kullanarak saldırma ya da fiziksel şiddetle tehdit etme davranışlarını anlatmaktadır.

İşyeri saldırganlığı ve işyerinde cinsiyet ayrımcılığı değişkenlerinin her ikisi için de yapılan araştırmalarda odak noktasını daha çok örgüt ve grup seviyesinde görülmekte olan faktörler oluşturmaktadır (Hershcovis, 2011; Neuman & Baron, 1998). Bireysel özelliklere ve bireyin art alanda ne yaşadığına ilişkin incelemelerin yer aldığı çalışmaların ise oldukça az olduğu dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, işyeri saldırganlığı ile ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalar incelendiğinde, genellikle saldırgan davranışlar sergileyen kişilerin değil mağdurların özelliklerinin incelendiği dikkat çekmektedir (örn., Gül, 2010; Özen, 2007; Pehlivan, 2016). Buna ek olarak, bu konunun taciz ya da mobbing kapsamında çalışıldığı da görülmektedir (örn., Akpınar, 2015; Bölükbaşı, 2015; Gül & Özcan, 2011; Kehribar vd., 2017; Keskin & Canbaz, 2014; Tınaz, 2006). Yurt dışında işyeri saldırganlığı kavramının daha fazla araştırıldığı fark edilmiştir (örn., Baron vd., 1999; Di Marco vd., 2018; Jaradat vd., 2018). Ebeveyn yetiştirme tarzı, cinsiyet rolleri ve saldırganlık ile ilgili çalışmalar incelendiğinde ise bu kavramların ele alındığı çalışmaların küçük yaş grupları ya da küçük çocuğa sahip ebeveynler ile yürütüldüğü dikkat çekmektedir (örn., Altay & Güre, 2012; Chen vd., 1997; Işıkoğlu Erdoğan vd., 2017; Glasgow vd., 1997; Öngider, 2013; Pellerin, 2005; Yağmurlu vd., 2005; Yıldız & Erci, 2011).

Bu çalışmada, alanyazında yer alan diğer çalışmalardan farklı olarak öncelikle yetişkin ve çalışan örnekleminde algılanan ebeveyn etkisinin, mağdur değil failer açısından, işyeri saldırganlığı ile nasıl bir

etkileşim içinde olduğu ve işyerinde kadının çalışmasına ve çalışan kadına yönelik ayrımcılığı yordayıp yordamadığı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca, birey ve aile düzeyinde algılanan ebeveyn etkisi; hem birey hem örgüt düzeyini ifade eden ve aile ile ilişkilenen işyeri saldırganlığı; ailesel ve toplumsal tutumların bir yansıması olan kadının çalışmasına yönelik ayrımcılık ve örgüt düzeyinde uygulamalarda çalışan kadına yönelik ayrımcılık değişkenlerinin birlikte ele alınması; somut ve açık bir işyeri probleminin birey, aile, örgüt ve toplum katmanlarında açıklanması ve ileride işyerinde cinsiyet ayrımcılığını engellemeye yönelik çalışmalarda birey, aile, toplum ve örgüt etkileşimli modeller ortaya konulması konusunda yardımcı olacaktır.

Bu bağlamda, bu çalışmanın dört temel hipotezi aşağıda sunulmuştur:

H₁: Algılanan ebeveyn etkisi ile işyeri saldırganlığı arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

H₂: Algılanan ebeveyn etkisi ile kadının çalışmasına ve işyerinde çalışan kadına yönelik ayrımcılık arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

H₃: İşyeri saldırganlığı ile kadının çalışmasına ve işyerinde çalışan kadına yönelik ayrımcılık arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

H₄: Algılanan ebeveyn etkisi ile kadının çalışmasına ve işyerinde çalışan kadına yönelik ayrımcılık arasındaki ilişkide işyeri saldırganlığının düzenleyici rolü vardır.

4. Yöntem

4.1 Örneklem

Bu araştırmanın evrenini Türkiye’de görev yapmakta olan öğretmenler oluşturmaktadır. Bu çalışma, Ankara ve Bolu illerinde yer alan 12 farklı okulda görev yapmakta olan 182 öğretmen ile yürütülmüştür. Veriler kolay örnekleme yöntemiyle toplanmıştır. Katılımcıların yaşları 22 ile 64 ($M = 40.37$, $SD = 9.51$) aralığındadır. 115’i (% 63.2) kadın ve 67’si (% 36.8) erkek olan katılımcıların 143’ü (% 78.6) evliken, 39’u (% 21.4) bekârdır. Toplam çalışma süreleri yıl bazında incelendiğinde, aralığın 0 ila 40 yılı kapsadığı görülmektedir ($M = 16.80$, $SD = 10.24$).

4.2 Veri Toplama Araçları

4.2.1 İşyeri Saldırganlığı Ölçeği (İSÖ)

Neuman ve Baron (1998) tarafından geliştirilmiş olan ölçek, adaptasyon çalışması Uğurlu (2016) tarafından yapılarak 14 maddelik kısa form şekline getirilmiştir. Düşmanlık ifadeleri (örn. “*kişiyi ya da işini hedef alarak dalga geçmek*”), engelleme (örn. “*birinin işine kasıtlı olarak karışmak ya da engel olmak*”) ve açık saldırganlık (örn. “*birine fiziksel saldırıda bulunmak*”) alt faktörlerinden oluşan ölçek; 5’li Likert tipi olarak puanlanmaktadır (1 = *Hiçbir zaman*; 5 = *Her zaman*). Bu çalışmada tüm ölçeğe ait iç tutarlık katsayısı .88; düşmanlık, engelleme ve açık saldırganlık alt boyutlarına ait iç tutarlık katsayıları ise sırasıyla .86, .69 ve .90 olarak bulunmuştur.

4.2.2 Algılanan Ebeveyn Etkisi Ölçeği (AEEÖ)

Bu ölçek, Çocuk Yetiştirme Stilleri Ölçeği (Sümer & Güngör, 1999) maddeleri temel alınarak ve bireylerin yetişkin yaşamlarına ebeveynlerinin algılanan etkisini belirlemek üzere geliştirilmiştir (Gençtürk, 2018). Bireylerin yaşamları için önemli gördükleri genel konularda kararlar alırken (örn., eğitim, meslek seçimi gibi uzun vadeli seçimlerde) ebeveynlerinin müdahale düzeylerine ilişkin algılarını ifade eden dış dünyayla ilgili kararlar (örn. “*meslek seçimimde görüşleri etkili oldu*”) ve daha özel konulardaki kararlarına (eş ve arkadaş seçimi, inanç, maddi meseleler gibi) ebeveynlerinin etkisine ilişkin algılarını ortaya koyan kişisel kararlar (örn. “*eş seçimimde görüşleri etkili oldu*”) olmak üzere iki alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçek, anne (A) ve baba (B) için ayrı formların doldurulmasını gerektirmektedir. Ölçeğe verilen cevaplar 5’li Likert tipi şekilde puanlanmaktadır (1 = *Hiç doğru değil*; 5 = *Çok doğru*). Ölçeğin alt faktörlerine ait iç tutarlılık katsayısı anne formu için sırasıyla .83 ve .73; baba formu için sırasıyla .86 ve .74 iken; tüm test için anne ve baba formları için sırasıyla .83 ve .84 olarak bulunmuştur.

4.2.3 Kadının Çalışmasına Yönelik Ayrımcılık Ölçeği (KÇYAÖ)

Amacı kadınların herhangi bir işte çalışmalarına yönelik ayrımcılığı ortaya koymak olan ölçek, Uğurlu (2016) tarafından geliştirilmiştir. Kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu (örn. “*çalışan kadın evlilikte uyumu bozar*”) ile kadının ‘çalışabileceği’ işler (örn. “*kadınlar, kadınlara uygun işlerde çalışmalıdır*”) alt boyutlarından oluşmakta ve 5’li Likert tipi şeklinde puanlanmaktadır (1 = *Kesinlikle katılmıyorum*; 5 = *Kesinlikle katılıyorum*). Bu çalışmada ölçeğin iki alt faktörüne ait iç tutarlılık katsayısı sırasıyla .75 ve .54 iken, tüm ölçeğe ait katsayı .68’dir.

4.2.4 Çalışan Kadına Yönelik Ayrımcılık Ölçeği (ÇKYAÖ)

Çalışan kadınlara karşı performans, ödüllendirme, kariyer olanakları gibi konularda ayrımcılık yapıp yapılmadığının belirlenmesi amaçlanarak Ugurlu (2016) tarafından geliştirilmiş bir ölçektir. Ölçek 6 madde (örn. “kadınlar erkeklere göre; terfi için daha az önerilirler”) ve tek faktörden oluşmakta; 5’li Likert tipi şeklinde (1 = Kesinlikle katılmıyorum; 5 = Kesinlikle katılıyorum) puanlanmaktadır. Bu çalışmada ölçeğin tamamına ait iç tutarlık katsayısı .95 olarak bulunmuştur.

4.3 İşlem

Uygulamaya başlamadan önce Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimlerde İnsan Araştırmaları Etik Kurulu’ndan, Bolu İl Milli Eğitim Bakanlığı’ndan ve ölçeği kullanılan araştırmacılardan gerekli izinler alınmıştır. Uygulamaya 27.09.2016 tarihi itibarıyla başlanmış ve 15.05.2017 tarihinde sonlandırılmıştır. Katılımcı sayısına göre her okulda en az iki ve en fazla beş gün süreyle, ilgili okulun boş bir sınıfı ya da öğretmenler odasında, bireysel olarak ya da gruplar halinde katılımcılardan veri toplanmıştır. Katılımcılardan uygulamaya başlamadan önce onam alınmış, araştırmanın amacı aktarılmış ve çalışmaya başlanmıştır. Çalışmanın tamamlanması yaklaşık 15-20 dakika sürmüştür. Uygulama toplam 192 katılımcıyla gerçekleştirilmiş, veri temizliği esasları dikkate alınarak yapılan değerlendirme sonucunda 182 katılımcıdan alınan formlar ile istatistiksel analizler yapılmıştır.

5. Bulgular

5.1. Korelasyon Analizi

İlk olarak algılanan ebeveyn etkisi ile işyeri saldırganlığı arasındaki ilişkiler incelenmiştir (Tablo 1). Buna göre, işyeri saldırganlığının düşmanlık ifadeleri alt boyutu ile algılanan ebeveyn etkisinin dış dünyayla ilgili kararlar (A) alt boyutu ($r = -0,16, p < 0,05$); algılanan ebeveyn etkisinin kişisel kararlar (A) alt boyutu ($r = -0,15, p < 0,05$); algılanan ebeveyn etkisinin dış dünyayla ilgili kararlar (B) alt boyutu ($r = -0,19, p < 0,05$) ve algılanan ebeveyn etkisinin kişisel kararlar (B) alt boyutu ($r = -0,19, p < 0,01$) arasında negatif yönde anlamlı ilişkiler olduğuna ilişkin bulgular elde edilmiştir. Bu bulgular Hipotez 1’i desteklemektedir.

Korelasyon bulguları kadının çalışmasına ve çalışan kadına yönelik ayrımcılık açısından incelendiğinde, kadının ‘çalışabileceği’ işlere yönelik cinsiyet ayrımcılığı ile dış dünyayla ilgili kararlar (A) ($r = 0,24, p < 0,01$); kişisel kararlar (A) ($r = 0,23, p < 0,01$) ve kişisel kararlar (B) ($r = 0,16, p < 0,05$) arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. Bu bulgularla Hipotez 2 desteklenmiştir.

Bunlara ek olarak, kadının ‘çalışabileceği’ işlere yönelik ayrımcılık ile düşmanlık saldırganlığı ($r = -0,21, p < 0,01$) ve açık saldırganlık ($r = -0,18, p < 0,05$) arasında olumsuz bir ilişki bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgularla Hipotez 3 desteklenmiştir.

Tablo 1: Değişkenler Arası Korelasyonlar

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1 Yaş												
2 Cinsiyet	0,30**											
3 Çalışma süresi	0,96**	0,28**										
4 Dış dünyayla ilgili kararlar (A)	-0,22**	-0,15*	-0,21**									
5 Kişisel kararlar (A)	-0,19**	-0,19*	-0,20**	0,58**								
6 Dış dünyayla ilgili kararlar (B)	-0,08	-0,08	-0,04	0,70**	0,41**							
7 Kişisel kararlar (B)	-0,12	-0,12	-0,11	0,48**	0,79**	0,62**						
8 Düşmanlık ifadeleri	0,02	0,04	0,03	-0,16*	-0,15*	-0,19**	-0,19**					
9 Engelleme	0,01	0,02	0,02	0,01	-0,01	-0,01	0,01	0,57**				
10 Açık saldırganlık	0,05	0,12	0,04	0,05	0,03	0,07	0,06	0,42**	0,46**			
11 Kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu	0,01	0,17*	-0,02	-0,03	0,05	-0,12	-0,03	0,09	0,14	-0,04		
12 Kadının 'çalışabileceği' işler	-0,15*	0,01	-0,18*	0,24**	0,23**	0,12	0,16*	-0,21**	-0,07	-0,18*	0,35**	
13 Çalışan kadına yönelik ayrımcılık	-0,10	-0,28**	-0,1	-0,09	-0,06	-0,09	-0,1	0,1	0,08	-0,04	0,02	-0,07

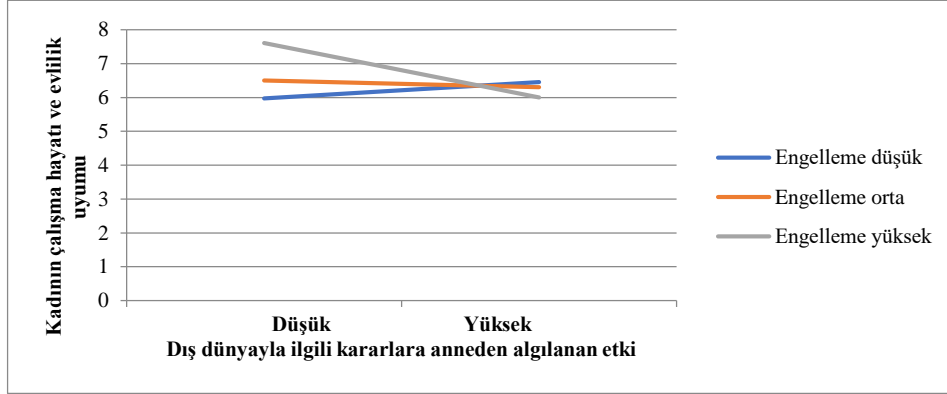
Not. * p < .05; ** p < .01

5.2. Düzenleyici Regresyon Analizi: İşyeri Saldırganlığı, Algılanan Ebeveyn Etkisi ve İşyerinde Cinsiyet Ayrımcılığı

Bu çalışmada, algılanan ebeveyn etkisi ile işyerinde cinsiyet ayrımcılığı arasındaki ilişkide işyeri saldırganlığının düzenleyici rolünü araştırmak amacıyla Hayes (2012)'in önerdiği şekilde düzenleyici regresyon analizi yapılmıştır. Analizlerde algılanan ebeveyn etkisi (dış dünyayla ilgili kararlar ve kişisel kararlar) yordayıcı, işyeri saldırganlığı (düşmanlık ifadeleri, engelleme ve açık saldırganlık) düzenleyici ve işyerinde cinsiyet ayrımcılığı (kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu, kadının 'çalışabileceği' işler ve çalışan kadına yönelik ayrımcılık) yordanan olarak değerlendirilmiş; demografik değişkenler (yaş, cinsiyet ve toplam çalışma süresi) kontrol edilmiştir. Elde edilen anlamlı bulgular üzerinden, düzenleyici değişkenin düşük/orta/yüksek düzeyleri ile etkileşimin işaret ettiği katsayıların basit regresyon eşitliği hesaplanarak regresyon eğrileri çizilmiştir.

İlk olarak, engellemenin dış dünyayla ilgili kararlara algılanan etki (A) ile kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu arasındaki ilişkideki düzenleyici rolünü araştırmak için analiz gerçekleştirilmiştir. Engelleme ile kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumuna yönelik cinsiyet ayrımcılığı arasında ($\beta = 0,32, t = 2,33, p < 0,05$) anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bununla birlikte, engelleme ile dış dünyayla ilgili kararlara algılanan etki (A) modele birlikte dâhil olduklarında ortaya çıkan etkileşimin anlamlı olduğu ($\beta = -0,18, t = -3,96, p < 0,001$); düzenleyici değişkenin açıklanan varyansı %6 arttırdığı anlaşılmaktadır ($p < 0,001$). Basit regresyon eğrilerinin gösterildiği Şekil 1'e göre, kişi annesinin dış dünyayla ilgili kararlara etkisini en düşük algılandığında, engelleme eğilimi de düşük ise ($\beta = 0,08, t = 1,15, p = 0,16$) kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumuna yönelik ayrımcılık tutumunun en düşük olduğu söylenebilir.

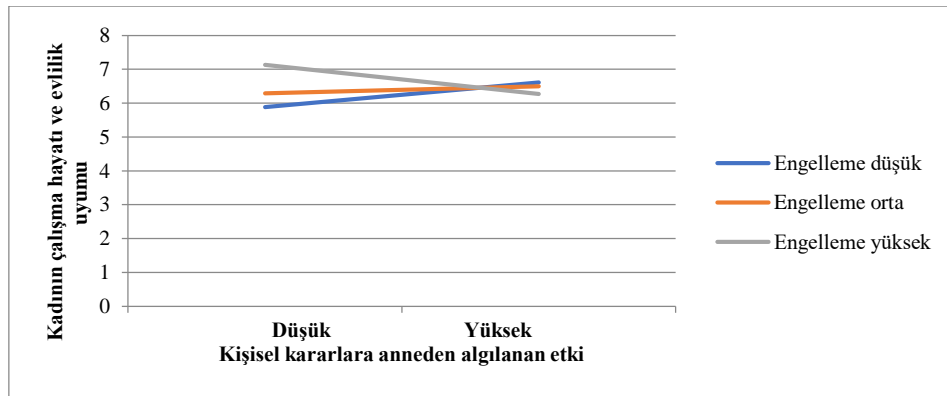
Şekil 1: Kadının Çalışma Hayatı ve Evlilik Uyumu Puanlarının Yordanmasında Engelleme ve Annenin Dış Dünyayla İlgili Kararlara Algılanan Etkisi Arasındaki Etkileşim



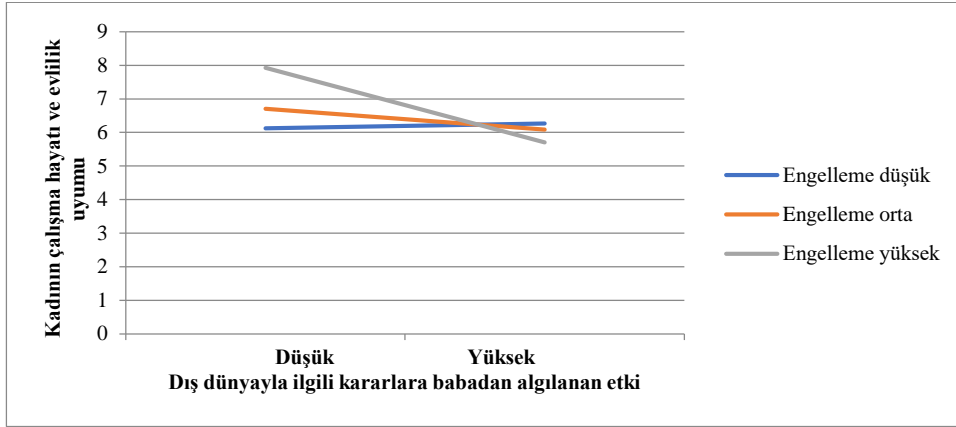
Sonrasında engellemenin kişisel kararlara algılanan etki (A) ile kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu arasındaki ilişkide düzenleyici rolünü belirlemek için yapılan analiz sonuçlarına göre, engelleme ve kişisel kararlara algılanan etkinin (A) kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu üzerindeki etkileşim etkisi istatistiksel olarak anlamlıdır ($\beta = -0,10, t = -2,08, p < 0,05$). Engelleme, düzenleyici rol oynayarak açıklanan varyansı % 3 arttırmıştır ($p < 0,05$). Basit regresyon eğrileri (Şekil 2), kişinin annesinin kişisel kararlarına etkisini en düşük algılandığında engelleme eğilimi de düşükse ($\beta = 0,08, t = 1,96, p = 0,05$) kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumuna yönelik ayrımcılık tutumunun en düşük olduğunu ifade etmektedir.

Dış dünyayla ilgili kararlara algılanan etki (B) ile kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu boyutunda yapılan ayrımcılık arasındaki ilişkide engellemenin düzenleyici rolü test edilmiş; engelleme ile kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu arasında ($\beta = 0,33, t = 2,59, p < 0,01$) anlamlı bir ilişkinin bulunduğu anlaşılmıştır. Engelleme ile dış dünyayla ilgili kararlara etkinin (B) etkileşimi ($\beta = -0,19, t = -4,80, p < 0,001$) açıklanan varyansı % 8 arttırmıştır ($p < 0,001$). Basit regresyon eğrilerinden (Şekil 3) ise kişinin babasının dış dünyayla ilgili kararlara etkisini en yüksek algılandığında engelleme eğilimi yüksekse ($\beta = -0,34, t = -4,21, p < 0,001$) kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumuna yönelik ayrımcılık tutumunun en düşük olduğu anlaşılmıştır.

Şekil 2: Kadının Çalışma Hayatı ve Evlilik Uyumu Puanlarının Yordanmasında Engelleme ve Annenin Kişisel Kararlara Algılanan Etkisi Arasındaki Etkileşim

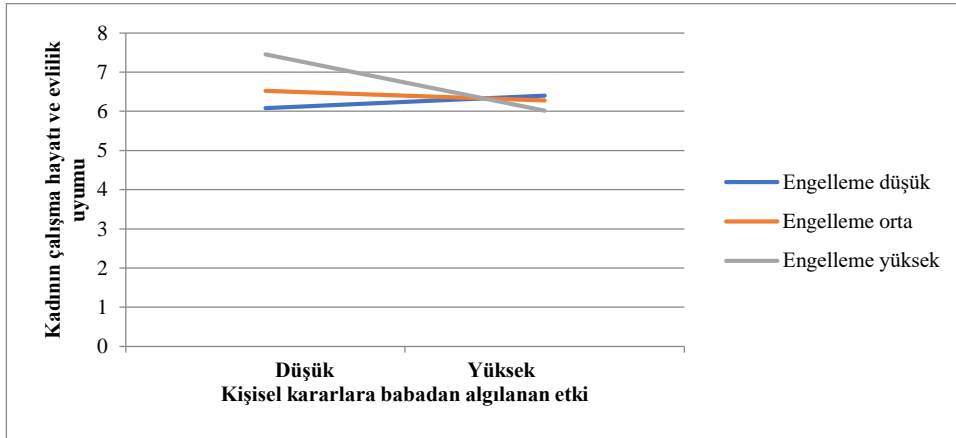


Şekil 3: Kadının Çalışma Hayatı ve Evlilik Uyumu Puanlarının Yordanmasında Engelleme ve Babanın Dış Dünyayla İlgili Kararlara Algılanan Etkisi Arasındaki Etkileşim



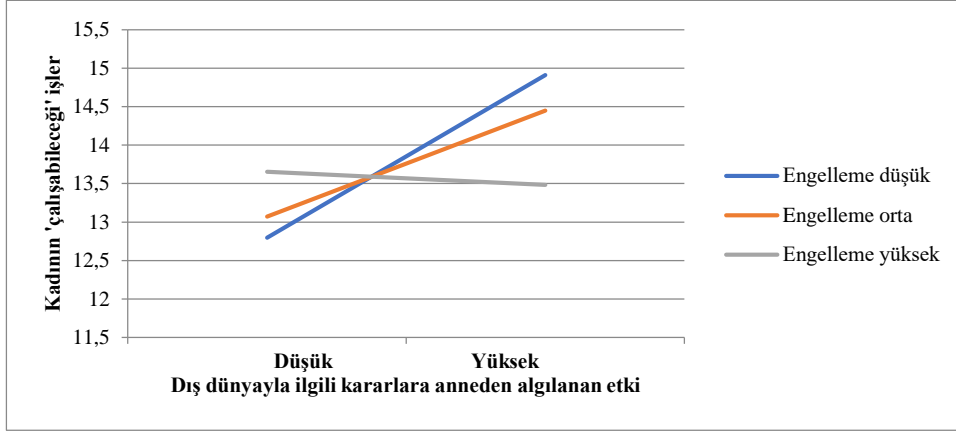
Engellemenin, babanın kişisel kararlara algılanan etkisi ile kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu boyutunda yapılan cinsiyet ayrımcılığı arasındaki ilişkide düzenleyici rolünü belirlemek için yapılan analiz sonuçlarına göre, engelleme ve kişisel kararlara algılanan etkinin (B) etkileşimi kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu üzerinde istatistiksel olarak anlamlıdır ve açıklanan varyansı % 3 arttırmıştır ($p < 0,05$). Buna göre, bireyin kişisel kararlarına babasından algıladığı etki yüksek olduğunda engelleme yüksekse ($\beta = -0,16$, $t = -1,72$, $p = 0,09$) kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu boyutunda daha az cinsiyet ayrımcılığı yapmaktadır (Şekil 4).

Şekil 4: Kadının Çalışma Hayatı ve Evlilik Uyumu Puanlarının Yordanmasında Engelleme ve Babanın Kişisel Kararlara Algılanan Etkisi Arasındaki Etkileşim



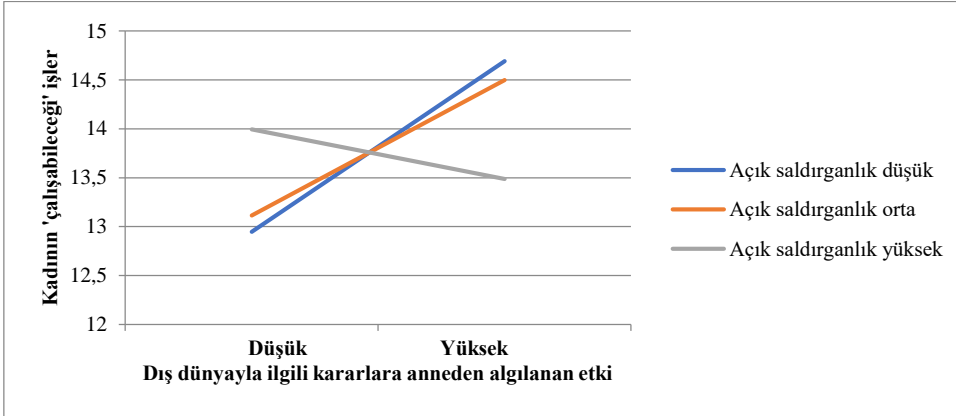
Dış dünyayla ilgili kararlara algılanan etki (A) ile kadının 'çalışabileceği' işlere yönelik ayrımcı tutum arasındaki ilişkide engellemenin düzenleyici rolü incelenmiş; dış dünyayla ilgili kararlara algılanan etki (A) ile kadının 'çalışabileceği' işlere yönelik ayrımcılık arasındaki ($\beta = 0,23$, $t = 2,16$, $p < 0,05$) ilişkinin anlamlı olduğu ve dış dünyayla ilgili kararlara algılanan etki (A) ile engellemenin etkileşim etkisinin varyansı %4 arttırdığı anlaşılmıştır ($p < 0,05$). Kadının 'çalışabileceği' işlere yönelik ayrımcı tutumun en fazla dış dünyayla ilgili kararlara anneden algılanan etkininin yüksekken engelleme saldırganlığının düşük ($\beta = 0,35$, $t = 3,15$, $p < 0,01$) olduğu durumda görüldüğü anlaşılmıştır (Şekil 5).

Şekil 5: Kadının 'Çalışabileceği' İşler Puanlarının Yordanmasında Engelleme ve Annenin Dış Dünyayla İlgili Kararlara Algılanan Etkisi Arasındaki Etkileşim



Dış dünyayla ilgili kararlara algılanan etki (A) ile kadının 'çalışabileceği' işlere yönelik ayrımcılık arasındaki ilişkide açık saldırganlığın düzenleyici rolüne ilişkin verilere göre, açık saldırganlık ile dış dünyayla ilgili kararlara algılanan etkinin (A) kadının 'çalışabileceği' işlere yönelik ayrımcı tutum üzerindeki etkileşim etkisi ($\beta = -0,25, t = -2,33, p < 0,05$) ilişkiyi anlamlı hale getirmekte ve açıklanan varyansı % 2 arttırmaktadır. ($p < 0,05$). Kişinin annesinden algıladığı dış dünyayla ilgili kararlara etki düzeyi yüksekken açık saldırganlık düşükse ($\beta = 0,29, t = 2,77, p < 0,01$) kadının 'çalışabileceği' işlere yönelik ayrımcı tutumunun en fazla olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 6).

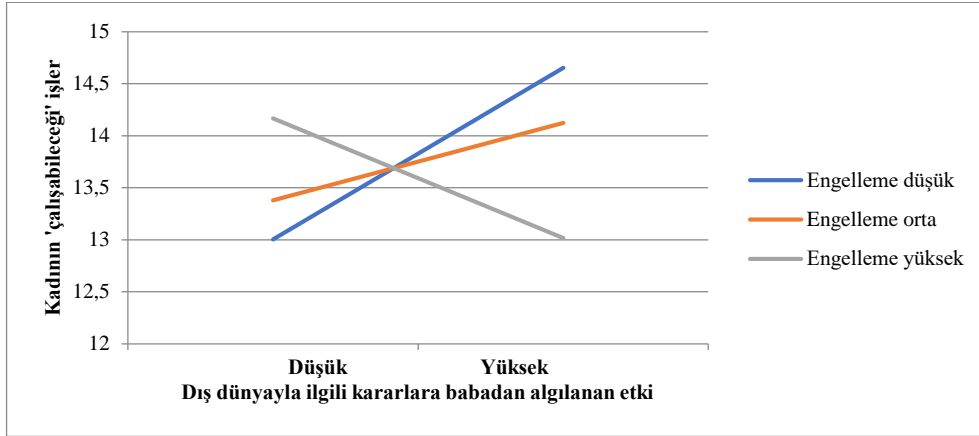
Şekil 6: Kadının 'Çalışabileceği' İşler Puanlarının Yordanmasında Açık Saldırganlık ve Annenin Dış Dünyayla İlgili Kararlara Algılanan Etkisi Arasındaki Etkileşim



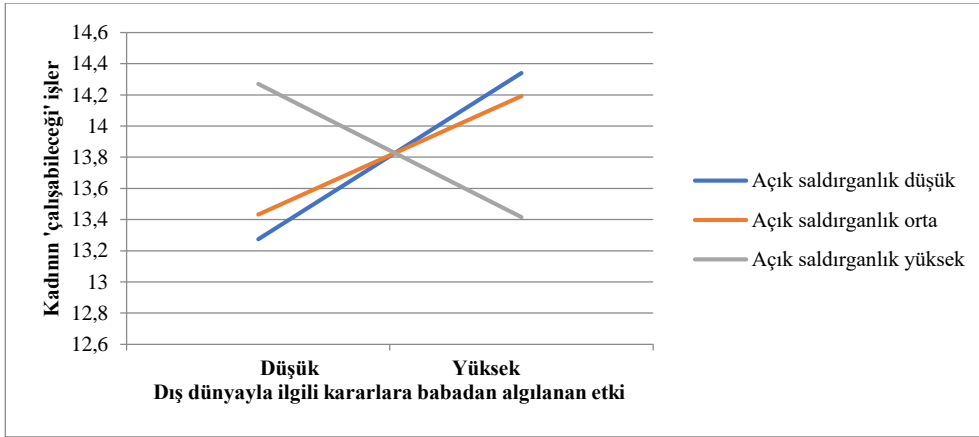
Algılanan dış dünyayla ilgili kararlara etki (B) ile kadının 'çalışabileceği' işlere yönelik ayrımcı tutum arasındaki ilişkide engelleme düzenleyici rolü incelenmiş; engelleme ile algılanan dış dünyayla ilgili kararlara etki (B) arasındaki etkileşimin kadının 'çalışabileceği' işler üzerindeki etkileşim etkisi anlamlı bulunmuştur ($\beta = -0,23, t = -3,11, p < 0,01$) anlamlı olduğu görülmüştür. Bununla birlikte bu etkileşim açıklanan varyansı % 7 arttırmıştır ($p < 0,01$). Bu verilerle çizilen eğrilere göre (Şekil 7), kadının 'çalışabileceği' işlere yönelik en fazla ayrımcılık kişinin babasının dış dünyayla ilgili kararlara etkisini yüksek düzeyde algıladığı ve engelleme eğiliminin düşük olduğu durumda ($\beta = 0,25, t = 2,56, p < 0,05$) yapılmaktadır.

Son olarak, dış dünyayla ilgili kararlara algılanan etki (B) ile kadının 'çalışabileceği' işlere yönelik ayrımcı tutum arasındaki ilişkide açık saldırganlığın düzenleyici rolü incelendiğinde, yalnızca etkileşim etkisinin ($\beta = -0,25, t = -2,33, p < 0,05$) anlamlı olduğu ve açıklanan varyansı % 2 arttırdığı görülmüştür ($p < 0,05$). Şekil 8'e göre, bu boyutta ayrımcılık en fazla kişinin babasından algıladığı dış dünyayla ilgili kararlara etkinin yüksek ve açık saldırganlığın düşük olduğu durumda ($\beta = 0,16, t = 1,81, p < 0,05$) yapılmaktadır.

Şekil 7: Kadının ‘Çalışabileceği’ İşler Puanlarının Yordanmasında Engelleme ve Babanın Dış Dünyayla İlgili Kararlara Algılanan Etkisi Arasındaki Etkileşim



Şekil 8: Kadının ‘Çalışabileceği’ İşler Puanlarının Yordanmasında Açık Saldırganlık ve Babanın Dış Dünyayla İlgili Kararlara Algılanan Etkisi Arasındaki Etkileşim



6. Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmanın temel amacı, algılanan ebeveyn etkisi ile kadının çalışmasına ve çalışan kadına yönelik ayrımcılık arasındaki ilişkideki işyeri saldırganlığının düzenleyici rolünü incelemektir. Bu amaçla bu bölümde ilk olarak algılanan ebeveyn etkisi, işyeri saldırganlığı, kadının çalışmasına yönelik ayrımcılık, çalışan kadına yönelik ayrımcılık arasındaki ilişkiler tartışılacak; ardından araştırma neticesinde elde edilen bulgular, algılanan ebeveyn etkisi ile işyerinde cinsiyet ayrımcılığı arasındaki ilişkide işyeri saldırganlığının düzenleyici rolü açısından tartışılacaktır.

Bu çalışmanın sonucunda, dış dünyayla ilgili ve kişisel kararlara anne ve babadan algılanan etkinin kadının ‘çalışabileceği’ işlere yönelik ayrımcı tutumla olumlu yönde ilişkili olduğu görülmüştür. Bu bulgu, ebeveynlerin müdahalesi ne kadar yüksekse kadınların ‘kadın işlerinde’ çalışmaları gerektiği inancının o kadar güçlü olduğu anlamına gelebilir. Toplumsal cinsiyet rollerinin dağılımına ilişkin görüşler (Deaux & Lewis, 1984; Huston, 1983; 1985) göz önünde bulundurulduğunda, erkeklerin karar verme konusunda daha iyi olacağına ilişkin inanç ve kadınların ebeveynler tarafından daha fazla kontrol altında tutulmaya çalışılmasının (Katz & Walsh, 1991) bu bulgunun sebebi olabileceği düşünülmüştür. Araştırma soruları arasında bulunmadığından bulgular aktarılmak üzere verilmemiş olsa da çocukluk dönemindeki yetiştirme stili ile yetişkinlikte bireyin algıladığı ebeveyn etkisi birbiriyle ilişkili bulunmuştur (Gençtürk, 2018). Görünen o ki çocukluk döneminde benimsenen yetiştirme tarzına paralel bir müdahale tarzı yetişkinlikte de sürdürülmekte; bu durum ise kadınların çalışmaları gereken işler hakkında bireylerin görüşlerini şekillendirmektedir.

Bunun yanında, düşmanlık ifadeleri ve açık saldırganlık şeklinde görülen işyeri saldırganlığı arttıkça, kadının ‘çalışabileceği’ işlere yönelik ayrımcı tutumda bir azalma olması dikkat çekmektedir. Düşmanlık ifadeleri sözel olarak gösterilen tepkileri; açık saldırganlık ise fiziksel olarak şiddet kullanmayı kapsamaktadır (Neuman & Baron, 1998). Düşmanlık ifadeleri ve açık saldırganlık boyutundaki işyeri saldırganlığının yüksek olduğu durumda kadınların ‘çalışabilecekleri’ işler boyutunda ayrımcı eğilimin azalması ancak ölçek maddeleri gözetildiğinde, bunun katılımcılar tarafından “dezavantajlı gruplara adaletsiz konumdan çıkarılması amacıyla

normalden daha ayrıcalıklı davranılması” olarak tanımlanan pozitif ayrımcılık (Council of Europe, 2000; Güldü & Ersoy Kart, 2009) olarak algılandığı olasılığıyla anlam kazanmaktadır.

Araştırmada yalnızca kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu ile kadının ‘çalışabileceği’ işler için anlamlı sonuçlar elde edilmiştir. Çalışan kadına yönelik ayrımcılık için herhangi bir anlamlı bulgu elde edilmemiştir. Kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu kadınların ev, aile, çocuk ve iş sorumluluklarının yoğunluğu ile bunların bir denge içinde olması gerektiğini yansıtan bir boyuttur (Uğurlu, 2016). Kadınların iş ve çalışma hayatındaki sorumlulukları mazeret edilerek daha çok yarı zamanlı ya da kariyer beklentisi düşük işlere yönltilmesi ile ilgili ayrımcılık, kadının ‘çalışabileceği’ işler boyutunda ifade edilmektedir. Buradan yola çıkılarak, kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu ile kadının ‘çalışabileceği’ işler konularında yapılan ayrımcılığın, katılımcılar tarafından daha çok kadınları düşünen, kollayan ve onlara ayrıcalık yaratan tutumlar olarak algılanabileceği düşünülebilir. Bu şekilde değerlendirildiğinde bu durum, çalışmanın bir önceki bulgularından olan düşmanlık ifadeleri ve açık saldırganlık ile kadının ‘çalışabileceği’ işlere yönelik ayrımcılık arasındaki negatif yönlü ilişki ile de tutarlı görünmektedir. Öte yandan çalışan kadına yönelik ayrımcılık, katılımcıların ücret, performans değerlendirme gibi konularda işyeri uygulamalarındaki ayrımcılık ile ilgilidir. Çalışan kadına yönelik ayrımcılık katılımcıların açıkça itiraf etmekten imtina edecekleri bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Araştırma değişkenleriyle ilişkilenemeyen bu bulgu, Gürsoy Çuhadar (2024) tarafından elde edilen güncel bulgularla da beslenebilir. Buna göre, gelenekçi tutumlara sahip kadınlar, toplumsal cinsiyet kalıpyargılarını daha yüksek düzeyde benimsemelerine bağlı olarak, eşitlikçi tutumlara sahip kadınlara kıyasla iş-aile ya da aile-iş çatışmasını daha az hissetmekte ve ifade etmektedirler (Gürsoy Çuhadar, 2024). Dolayısıyla çalışmamızın katılımcıları çalışan kadına yönelik ayrımcılık gerçekte var olsa da bunu kabul edilebilir olarak görüyor olabilirler.

Algılanan ebeveyn etkisi ile kadının çalışmasına yönelik ayrımcılık arasındaki ilişkide işyeri saldırganlığının düzenleyici rolü incelendiğinde, engellemenin kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumuna yönelik ayrımcı tutum üzerinde temel etkiye sahip olduğu ve hem annenin hem babanın dış dünyayla ilgili ve kişisel kararlarda algılanan etkisi ile kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumuna yönelik ayrımcılık arasında düzenleyici bir etkisi olduğu görülmektedir. Engellemenin kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumuna yönelik ayrımcı tutum üzerindeki temel etkisi incelendiğinde ise bireyin engelleme saldırganlığı ne kadar yüksekse, kadının çalışma yaşantısının evlilik uyumunu bozacağına daha fazla katıldığı ve bu doğrultuda ayrımcı tutumlar sergilediği yorumu yapılabilir. Cam tavan kavramı da aslında engelleme ile ilgili bu bulguyu açıklar niteliktedir. Çalışan kadınlar için cam tavan, kariyer gelişimi önündeki engelleri ifade eder (Durmaz, 2016). Engelleme saldırganlığı, hedef kişinin amacına ulaşmasına mâni olma, önüne engeller çıkarmayı ifade ettiğinden; engelleme saldırganlığının yüksek olmasının, kişinin kadınlara yönelik ayrımcı davranışlarda bulunma ve kadınların çalışmasına engel olma olasılığını arttırabileceğini şeklinde düşünülebilir. Türkiye’de aile bireylerinin, özellikle eşlerin, kadınların çalışma yaşamına girmelerinde engel teşkil ettikleri görülmektedir (Dedeoğlu, 2000). Bu konu ile ilgili İstanbul’da yapılan bir çalışmada (İlkkaracan, 1998), hiç çalışma deneyimi olmayan kadınların %35.8’inin aile bireylerinin, %25’inin eşlerinin, %10.8’inin ise diğer aile bireylerinin izin vermemeleri nedeniyle çalışamadıkları bulunmuştur. Söz konusu engelleme saldırganlığının kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu konusundaki ayrımcılık üzerindeki etkisinin cinsiyet değişkeni kontrol edildiğinde bile açık bir şekilde ortaya konulması ise erkekler kadar kadınların da bu ayrımcılığı benimsediği şeklinde yorumlanabilir. Öyle ki erkekler gibi kadınların birçoğunun da bir kadının çalışmasının evlilik ilişkisine zarar verebileceği ve evdeki sorumlulukların aksayacağı fikrine sahip oldukları söylenebilir.

Engellemenin genel olarak hem annenin hem babanın kişisel ve dış dünyaya ilişkin kararlar üzerinde algılanan etkisi ile kadının çalışma hayatı ve evlilik uyumu konusundaki ayrımcılık arasında düzenleyici rolü olduğu görülmüştür. Ebeveynler bireyin kişisel ya da dış dünyayla ilgili kararlarını yalnızca cinsiyete özgü roller bağlamında değil, dürüstlük, ahlak kuralları, kadın-erkek eşitliği gibi konularda da etkilemektedirler (Bulut & Bacanlı, 2022). Bu etkinin düşük olması ise çocukluktan yetişkinliğe kadar ve dolayısıyla yetişkinlikten sonra da olumlu değerlerin bireyde gelişmemiş olabileceğini akla getirmektedir. Bu durumda ebeveynlerin, dış dünya ya da kişisel kararlar olması fark etmeksizin müdahalelerinin düşük düzeyde algılanması, olumlu bir etki söz konusu olmayacağından, bireyin kadını daha aşağıda konumlandırma veya kadına atfettiği görevlerin ev içi görevlerle sınırlı kalması gibi durumlara sebep olabileceği düşünülebilir. Bireyin engelleme saldırganlığının yüksek olmasıyla birlikte düşünüldüğünde, kadının iş ve evlilik hayatındaki dengeye ilişkin çok daha ayrımcı bir tutum ortaya çıkabilmektedir. Bu ayrımcılık türünün ise kadınların çalışmasının ev içi sorumlulukları aksatacağı yönündeki inançtan kaynaklandığı ve belki de pozitif ayrımcılık olarak görülebileceğinden bahsedilmiştir. Pozitif ayrımcılığın daha “olumlu” bir algı oluşturma olasılığı, ölçümler sırasında katılımcıların kadınların iş yaşamıyla ilgili bu ayrımcılığı yaptıklarını gizlenmeden ortaya koymuş olabileceğini düşündürmüştür.

Çalışmanın diğer bulguları incelendiğinde hem anne hem babanın dış dünya ile ilgi kararlar üzerinde etkisi yüksek olduğunda, kişinin engelleme saldırganlığı eğilimi düşükse, kadınların ‘kadın işi’ mesleklerde çalışmaları gerektiğine daha çok inanıldığı görülmektedir. Benzer şekilde hem anne hem baba için dış dünya ile

ilgi kararlar üzerinde etki yüksek algılandığında, kişinin açık saldırganlık eğilimi düşükse kadınların 'kadın işi' mesleklerde çalışmaları gerektiğine inanma olasılığının bulunduğu göze çarpmaktadır. Bu bulgu katılımcılar tarafından kadın işi meselesinin bir ayrımcılık gibi görülmediği, cinsiyet rolüne uygun mesleklere yönelmenin bir pozitif ayrımcılık olarak değerlendirildiği şeklinde yorumlanabilir. Kadınların duygusal ve fiziksel olarak zayıf olmaları, ev ve çocuk bakımından sorumlu olmaları; erkeklerin ise atılgan ve bağımsız olmaları ya da ev dışındaki işlerden ve maddi konulardan sorumlu olmaları yönündeki yetiştirilme tarzından kaynaklanan cinsiyet rolü öğrenmelerini (Kuzgun & Sevim, 2004) başlı başına kadınların iş hayatına atılmasını engelleme tutum ve davranışını besleyen kalıpyargılar olarak değerlendirmek mümkündür. Tok (2001) yaptığı çalışmada saldırganlık düzeyinin, cinsiyete ve sahip olunan cinsiyet kalıpyargılarının etkileşimine göre değişiklik gösterdiğini bulmuştur. Aslında bu kalıpyargıların, ailenin etkisinin, saldırganlık eğiliminin birbirini sürekli besleyen kavramlar olduğu görülmektedir. Bu noktada, cinsiyet rolü öğrenmeleri bağlamında müdahaleleri olan ebeveynlerce yetiştirilen ve yaşamlarına etkileri görülen bireylerin, kadınların iş yaşamıyla ilgili aynı doğrultuda tutum ve davranışlara sahip olmaları olası görünmektedir. Engelleme saldırganlığının düşük olması ise cinsiyet rolüne uygun meslek seçiminin ayrımcı tutumları olan kişiler açısından engellenecek değil teşvik edilecek bir durum olması ile açıklanabilir. Yani bu eğilimde olan bireylerin, kadının iş yaşamına katılması konusunda engeller oluşturmaları beklenmeyebilir; yine de kadının iş yaşamıyla ilgili seçimlerini özgürce yapması söz konusu olmayabilir. Bu durumda engellenmenin düşük olması, bir teşvik görünümünde kadının tercih ettiği işle ilgili yorumlar ya da bu işin kadının önceliği olarak gördüğü sorumlulukları aksatmasını önleyecek şekilde özelliklere sahip olması ile ilgili yönlendirmelerle ayrımcılığı bir şekilde ortaya çıkarması beklenmektedir. Neticede, kadının iş yaşamına katılımı, ev dışında geçirdiği zamanı, bulunduğu pozisyonun ona yüklemiş olduğu sorumluluklar gibi faktörleri içine almakta olan dış dünyayla ilgili kararlarına anne ya da babasından cinsiyetçi kalıpyargılar doğrultusunda algıladığı etkinin yüksek olması, engelleme saldırganlığının düşük olmasının tersinden yarattığı teşvik durumuyla birleşmekte ve kadınların iş yaşamıyla ilgili ayrımcı tutumları ortaya çıkarmaktadır.

Açık saldırganlığının düşük olması ise kişinin kendisine yapılan haksızlık ya da ayrımcılık uygulamalarıyla pasif bir şekilde başa çıktığının göstergesi olarak düşünülebilir. Burada bahsedilen pasif başa çıkışın, zahmetsiz ve yorucu olmayan iş yaşamı, kadın cinsiyet özelliklerine uygun işler, yarı zamanlı işler gibi etkili ve tatmin edici olmayan seçenekler ile iş ve ev yaşamı arasındaki dengesizlikle başa çıkma çabasıyla benzer olduğu söylenebilir. Söz konusu iki durum birlikte görüldüğünde, Uğurlu (2016) tarafından "kadınların fiziksel ve duygusal olarak üstesinden gelebileceği ve çocuklu kadınlar için daha uygun bulunan, kadın işi olarak nitelendirilen işlerin kadın için daha iyi olduğunu vurgulayan tutumlar" şeklinde tanımlanan kadının 'çalışabileceği' işler boyutunda ayrımcı tutum tekrar oluşmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, genel olarak bu bulgu kadının çalışma hayatına girmesi ile evliliğini ve iş hayatını dengede tutması yanında bu dengeyi gözetir bir şekilde yarı zamanlı ya da 'kadın işi' işlere yöneltilmesinin katılımcılar açısından negatif bir tonda algılanmaması nedeniyle daha kolay ifade edildiği düşünülebilir. Bunun sebebi genel olarak ebeveynlerin dış dünyayla ilgili kararlara, cinsiyet rolleri doğrultusunda, müdahalelerinin yüksek olmasıdır. Fakat kadınların yarı zamanlı işlerde çalışmasının kadınlar için daha olumlu ve faydalı olduğuna ilişkin inanç çoğu zaman eleştirilmekte; hatta Acar Savran (2019) tarafından "tuzak" olarak nitelendirilmektedir. Ücretli iş gücüne katılımlarının ardından ev içi sorumluluklarının miktarında bir azalma olmadığı (Seierstad & Kirton, 2015) düşünüldüğünde, bu eleştiriler yerinde görünmektedir.

Bu görüşlere ek olarak, günümüz şartlarının çoğu hanede kadının çalışmasını gerekli kıldığı aşikârdır. Dolayısıyla bu görüşün bir telafisi olarak hem kadın hem de erkeklerin, kadınların meslek ve iş seçiminde 'kadın işi' olarak görülen, yarı zamanlı ya da kadın cinsiyet rolüne uygun işlere yönelmeleri gerektiğini düşündükleri ifade edilebilir. Bu noktada, bu araştırmanın örnekleminin öğretmenler olması belki de bu tür bir ayrımcılığın kolay kabul edilebilir olmasını sağlıyor olabilir. Öğretmenlik de hemşirelik ya da çocuk bakıcılığı gibi genellikle kadın işi olarak tanımlanabilen bir meslektir.

Sonuç olarak tüm bunlar göz önünde bulundurularak bir değerlendirme yapıldığında, kadınların çalışıp çalışmayacakları ya da hangi özelliklere sahip bir işte çalışmalarının daha uygun olacağı kararını tek başlarına vermelerine engel olan faktörlerden, çalışma yaşamında karşılaştıkları ayrımcılık uygulamalarına kadar birçok konuda ebeveyn etkisinin ve işyeri saldırganlığı düzeyinin önemli olduğu görülmektedir. Bu bağlamda anne-baba eğitimleri içine cinsiyet eşitliğini vurgulayan içeriklerin eklenmesi, yetişkin çalışanların meslek içi eğitimlerde işyerinde cinsiyet ayrımcılığının kökenleri ile ilgili bilgilendirilmesi, pozitif ayrımcılığın da bir tür ayrımcılık olduğunun toplumsal eşitlik eğitimleri içeriğine yansıtılması yerinde olacaktır.

Bu çalışmada, toplumda bir ayrımcılık gibi algılanmayan pozitif ayrımcılığın da bir tür ayrımcılık olduğunun altı çizilmek istenmektedir. Bu tür araştırma bulgularının negatif/pozitif ayrımcılık ya da belki de katılımcıların eğilimlerini daha iyi tanımlayabilecek olan korumacı cinsiyetçilik (Glick & Fiske, 1996) gibi yapılarla ilişkin ölçümlerle desteklenmesi elde edilen bulguların ve yapılan tartışmaların güçlendirilmesini sağlayacaktır. Bunun yanında, bu çalışmada ebeveyn etkisi algısı ve kadının çalışmasına ve işyerinde kadına

yönelik ayrımcılık arasındaki ilişkide saldırganlığın rolü genel olarak çalışılmıştır. Bu çalışma bulgularının bu değişkenler arası ilişkileri kadın ve erkek için ayrı ayrı ele alması cinsiyetler arası olası farklılık ve benzerlikleri ortaya koyacaktır.

Araştırmanın tamamı göz önünde bulundurulduğunda, ilk olarak ölçümlerin önceden izin alınarak belirlenmiş olan kurumların sınırları içerisinde yapılmış olması, katılımcılara çalışmanın bilimsel amaca hizmet ettiği ve bilgilerin araştırmacılar dışında herhangi biriyle paylaşılmayacağı açıklansa dahi, anonimliğin bozulması kaygısıyla verdikleri cevapları etkilemiş olması olasıdır. Ek olarak, bu çalışmada tek meslek grubundan oluşturulan bir örneklem tercih edilmiştir. Öğretmenlik daha çok kadın işi olarak görülen bir meslektir. Çalışmanın farklı meslek grupları ile yapılması anne ve babanın bireyin yaşantısına olan etkisiyle beraber 'kadın işi' ve 'erkek işi' olarak görülen mesleklerin işyeri saldırganlığı ve işyerinde cinsiyet ayrımcılığı açısından karşılaştırılmasının alanyazına yeni katkılar sunabileceği düşünülmektedir.

7. Öneriler

Bu çalışmanın örneklemini devlet okulları ve özel okullarda çalışan öğretmenlerden oluşmaktadır. Öğretmenlik mesleği 'kadın mesleği' olarak görüldüğünden, çalışmanın bulguları bu durumdan etkilenmiş olabilir. Kadına yönelik ayrımcılığın ya da cinsiyetle ilişkili başka konuların incelendiği çalışmalarda farklı meslek grupları ile çalışmalar yürütmek ve meslek gruplarının tutumlarını karşılaştırmalı olarak incelemek alan yazına katkı sağlayabilir.

Buna ek olarak, ayrımcılık gibi durumların sözlü olarak samimi bir biçimde ifade edilme olasılığı zayıf olabilmektedir. Bu durumlarda örtük ölçümlerin alınması ya da bu mümkün değilse sosyal beğenirliği kontrol edebilmek amacıyla ek bazı ölçümlerin alınması faydalı olabilir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale yazarları çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuştur.

Destek ve Teşekkür Beyanı

Çalışma herhangi bir destek almamıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir kurum ya da kişi ile ya da yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Acar Savran, G. (2019). *Beden emek tarih, diyalektik bir feminizm için*. Ankara: Dipnot.
- Adorno, T. W., Frenkel Brunswik, E., Levinson, D. J., & Stanford, R. N. (1950). *The authoritarian personality*. NY: Harper-Row.
- Agulanna, G. G. (1999). Family structure and prevalence of behavioral problems among Nigerian adolescents. *The Counselor*, 17(1), 154-161.
- Akomolafe, M. J., & Olorunfemi Olabisi, F. A. (2011). Impact of family type on secondary school students' academic performance in Ondo State, Nigeria. *European Journal of Educational Studies*, 3(3), 481-487.
- Akpınar, E. N. (2015). Üniversitede araştırma görevlilerinin duygusal tacize (mobbing) yönelik algılarının demografik özelliklere göre analizi. *Current Research in Education*, 1(2), 89-100.
- Altay, B. F., & Güre, A. (2012). Okul öncesi kuruma (devlet-özel) devam eden çocukların sosyal yeterlik ve olumlu sosyal davranışları ile annelerinin ebeveynlik stilleri arasındaki ilişkiler. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 12(4), 2699-2718.
- Amato, P. R., & Ochiltree, G. (1986). Family resources and the development of child competence. *Journal of Marriage and the Family*, 47-56.
- Ambrose, M. L., Seabright, M. A., & Schminke, M. (2002). Sabotage in the workplace: The role of organizational injustice. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 89(1), 947-965.
- Arditti, J. A., Goodwin, D. D., & Scanzoni, J. (1991). Perceptions of parenting behavior and young women's gender role traits and preferences. *Sex Roles*, 25(3), 195-211.
- Arrow, K. J. (1973). The theory of discrimination. İçinde O. Ashenfelter & A. Rees (Ed.). *Discrimination in labor markets* (s. 3-33). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

- Barling, J., Dupré, K. E., & Kelloway, E. K. (2009). Predicting workplace aggression and violence. *Annual Review of Psychology*, 60, 671-692.
- Baron, R. A., Neuman, J. H., & Geddes, D. (1999). Social and personal determinants of workplace aggression: Evidence for the impact of perceived injustice and the type A behavior pattern. *Aggressive Behavior*, 25(4), 281-296.
- Baruch, G. K., & Barnett, R. C. (1981). Fathers' participation in the care of their preschool children. *Sex Roles*, 7(10), 1043-1055.
- Baumrind, D. (1989). Child development today and tomorrow. İçinde W. Damon (Ed.). *Rearing competent children* (s. 349-378). San Francisco: Jossey-Bass.
- Bebel, A. (1975). *Kadın ve sosyalizm*. (S. Z. Sertel, Çev.). Ankara: Toplum Yayınları.
- Becker, G. S. (1975). *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. NY: Columbia University Press.
- Bızancır, M. (2014). *Ailede kadına yönelik şiddeti meşru görme, cinsiyetçilik, öznel iyi oluş: Üniversite öğrencileri üzerine bir çalışma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tokat.
- Block, J. H. (1973). Conceptions of sex role: Some cross-cultural and longitudinal perspectives. *American Psychologist*, 28, 512-526.
- Block, J. H. (1983). Differential premises arising from differential socialization of the sexes: Some conjectures. *Child Development*, 54, 1335-1354.
- Bölükbaşı, B. (2015). *Ortaöğretim kurumlarında görev yapan öğretmenlerin psikolojik taciz (mobbing)'e ilişkin algıları (Güngören-İstanbul örneği)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale.
- Brooks-Gunn, J. (1985). Maternal beliefs about children's sex-typed characteristics as they relate to maternal behavior. İçinde I. E. Sigel (Ed.). *Parental belief systems: The psychological consequences for children* (s. 319-343). Hillsdale, NJ: LEA Publishers.
- Bulut, B., & Bacanlı, F. (2022). Mesleki olgunluğun yordayıcıları olarak aile etkisi, yaşam yönelimi ve kariyer kararı verme durumu. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 239-256.
- Cernkovich, S. A., & Giordano, P. C. (1987). Family relationships and delinquency. *Criminology*, 25(2), 295-319.
- Chen, X., Dong, Q., & Zhou, H. (1997). Authoritative and authoritarian parenting practices and social and school performance in Chinese children. *International Journal of Behavioral Development*, 21(4), 855-873.
- Chermack, S. T., & Walton, M. A. (1999). The relationship between family aggression history and expressed aggression among college males. *Aggressive Behavior*, 25(4), 255-267.
- Chiswick, B. R. (1974). *Income inequality: Regional analyses within a human capital framework*. NY: NBER Books.
- Ciner, Ö. (2003). *Halkla ilişkiler sektöründe cinsiyete dayalı ayrımcılık* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Council of Europe (2000). *Final reports of activities: Group of specialists on positive action in the field of equality between women and men*. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016805916bb> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 09.10.2024
- Dalkıranoglu, T. (2006). *Çalışma yaşamında kadın işgücü ve cinsiyet ayrımcılığı: Konaklama işletmelerinde bir uygulama* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Darling, N., & Steinberg, L. (1993). Parenting style as context: An integrative model. *Psychological Bulletin*, 113(3), 487-496.
- Deaux, K., & Lewis, L. L. (1984). Structure of gender stereotypes: Interrelationships among components and gender label. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 991-1004.

- Dedeoğlu, S. (2000). Toplumsal cinsiyet rolleri açısından Türkiye’de aile ve kadın emeği. *Toplum ve Bilim*, 86, 139-170.
- Dedeoğlu, S. (2009). Eşitlik mi ayrımcılık mı? Türkiye’de sosyal devlet, cinsiyet eşitliği politikaları ve kadın istihdamı. *Çalışma ve Toplum*, 2(21), 41-54.
- Demirkan, U. Z. (2009). *Toplumsal cinsiyet bağlamında gençlerin şiddet davranışları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Di Marco, D., Hoel, H., Arenas, A., & Munduate, L. (2018). Workplace incivility as modern sexual prejudice. *Journal of Interpersonal Violence*, 33(12), 1978-2004.
- Doğru, A. (2010). *Kadın çalışanların cam tavan engelleri ve iş tatminine etkisi: Afyon Kocatepe Üniversitesi Tıp Fakültesi örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Durmaz, Ş. (2016). İşgücü piyasasında kadınlar ve karşılaştıkları engeller. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 37-60.
- Eccles, J. S. (1985). Sex differences in achievement patterns. İçinde T. Sondereggen (Ed.). *Nebraska symposium on motivation* (s. 97-132). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Eccles, J. S., & Hoffman, L. W. (1984). Sex roles, socialization, and occupational behavior. İçinde H. Stevenson & A. Siegal (Ed.). *Child development research and social policy*. Chicago, IL: Chicago University Press.
- Fagot, B. I. (1978). The influence of sex of child on parental reactions to toddler children. *Child Development*, 49, 459-465.
- Fagot, B. I. (1982). Adults as socializing agents. İçinde T. M. Field, A. Huston, H. C. Quay, L. Troll, & G. E. Finely (Ed.). *Review of human development* (s. 304-315). NY: Wiley.
- Frost, R. O., Marten, P., Lahart, C., & Rosenblate, R. (1990). The dimensions of perfectionism. *Cognitive Therapy and Research*, 14(5), 449-468.
- Gençtürk, B. (2018). *Ebeveyn yetiştirme stili, işyeri saldırganlığı ve işyerinde kadına yönelik cinsiyet ayrımcılığı arasındaki ilişkiler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Gettman, H. J., & Gelfand, M. J. (2007). When the customer shouldn't be king: Antecedents and consequences of sexual harassment by clients and customers. *Journal of Applied Psychology*, 92(3), 757-770.
- Glasgow, K. L., Dornbusch, S. M., Troyer, L., Steinberg, L., & Ritter, P. L. (1997). Parenting styles, adolescents' attributions, and educational outcomes in nine heterogeneous high schools. *Child Development*, 68(3), 507-529.
- Glick, P., & Fiske, S. T. (1996). The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(3), 491-512.
- Glick, P., Sakallı Uğurlu, N., Ferreira, M. C., & Souza, M. A. D. (2002). Ambivalent sexism and attitudes toward wife abuse in Turkey and Brazil. *Psychology of Women Quarterly*, 26(4), 292-297.
- Glomb, T. M. (2002). Workplace anger and aggression: Informing conceptual models with data from specific encounters. *Journal of Occupational Health Psychology*, 7(1), 20-36.
- Gutek, B. A., Cohen, A. G., & Tsui, A. (1996). Reactions to perceived sex discrimination. *Human Relations*, 49(6), 791-813.
- Gül, H. (2010). Saldırgan davranışlar ve örgütsel mağduriyet üzerine kavramsal bir araştırma. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(18), 91-98.
- Gül, H., & Özcan, N. (2011). Mobbing ve örgütsel sessizlik arasındaki ilişkiler: Karaman İl Özel İdaresi’nde görgül bir çalışma. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 80-134.
- Güldü, Ö., & Ersoy Kart, M. (2009). Toplumsal cinsiyet rolleri ve siyasal tutumlar: Sosyal psikolojik bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(3), 97-116.
- Gürses, İ. (2007). Din eğitimi kişilik ilişkisi üzerine bir araştırma. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(2), 79-122.
- Gürsoy Çuhadar, S. (2024). Ev içi emek bölüşümü: Kabuller ve çatışmalar. *Çalışma ve Toplum*, 81(2), 565-588.

- Hayes, A. F. (2012). PROCESS: A versatile computational tool for observed variable mediation, moderation, and conditional process modeling. <http://www.afhayes.com/public/process2012.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 09.10.2024
- Hershcovis, M. S., Turner, N., Barling, J., Arnold, K. A., Dupré, K. E., Inness, M., LeBlanc, M. M., & Sivanathan, N. (2007). Predicting workplace aggression: A meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 92(1), 228-238.
- Hershcovis, S. M. (2011). "Incivility, social undermining, bullying... Oh my!": A call to reconcile constructs within workplace aggression research. *Journal of Organizational Behavior*, 32(3), 499-519.
- Hoffman, L. W. (1977). Changes in family roles, socialization, and sex differences. *American Psychologist*, 32, 644-657.
- Hoffman, L. W., Paris, S., & Hall, E. (1993). *Developmental psychology today*. NY: McGraw-Hill.
- Huston, A. C. (1983). Sex-typing. İçinde P. H. Mussen (Ed.). *Handbook of child psychology* (s. 387-467). NY: Wiley.
- Huston, A. C. (1985). The development of sex typing: Themes from recent research. *Developmental Review*, 5, 1-17.
- Işıkoğlu Erdoğan, N., Yoleri, S., & Tetik, G. (2017). Ebeveyn tutumlarının okul öncesi dönemdeki çocukların mizaç özellikleri ile ilişkisinin incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 42, 226-239.
- İlkkaracan, İ. (1998). Kentli kadınlar ve çalışma yaşamı. İçinde A. B. Hacımirzaoğlu (Ed.). *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (s. 285-302). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Jaradat, Y., Nielsen, M. B., & Bast Pettersen, R. (2018). Psychosomatic symptoms among Palestinian nurses exposed to workplace aggression. *American Journal of Industrial Medicine*, 61(6), 533-537.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1999). *Yeni insan ve insanlar (10. Baskı)*. İstanbul: Evrim Yayınları.
- Katz, P. A., & Walsh, P. V. (1991). Modification of children's gender-stereotyped behavior. *Child Development*, 62, 338-351.
- Kehribar, A., Karabela, Ş. N., Yaşar, K. K., Okur, A., Derya, M., Özgür, C., & Çankaya, F. (2017). Çalışma hayatında mobbing: Nedenleri, bileşenleri ve ülkemizdeki hukuki durumu. *Bakırköy Tıp Dergisi*, 13(1), 1-9.
- Keskin, A., & Canbaz, S. (2014). KOBİ'lerde çalışanların mobbinge maruz kalma durumları: Kırklareli ilinde bir araştırma. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 161-195.
- Kohlberg, L. (1966). A cognitive-development analysis of children's sex-role concepts and attitudes. İçinde E. E. Maccoby (Ed.). *The development of sex differences*. Stanford: Stanford University Press.
- Kulu, I. (1990). Husbands and decision-makers in relation to family size: East-west regional differentials in Turkey. *Turkish Journal of Population Studies*, 12, 41-64.
- Kuzgun, Y., & Sevim, S. A. (2004). The relationship between attitudes towards women's work roles and religious tendency. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, 37(1), 14-27.
- Lapierre, L. M., Spector, P. E., & Leck, J. D. (2005). Sexual versus nonsexual workplace aggression and victims' overall job satisfaction: A meta-analysis. *Journal of Occupational Health Psychology*, 10(2), 155-169.
- Lockwood, N. (2004). The glass ceiling: Domestic and international perspectives. *Society for Human Resource Management*, 1-10.
- Lytton, H., & Romney, D. M. (1991). Parents differential socialization of boys and girls: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 109(2), 267-296.
- McNabb, R. (1987). Labour market theories and education. İçinde G. Psacharopoulos (Ed.). *Economics of education: Research and studies* (s. 157-163). Oxford: Pergamon Press.
- Mincer, J. (1958). Investment in human capital and personal income distribution. *Journal of Political Economy*, 66(4), 281-302.
- Myrdal, A., & Klein V. (1956). *Women's two roles: Home and work*. London: Routledge and Kegan Paul.

- Neuman, J. H., & Baron, R. A. (1998). Workplace violence and workplace aggression: Evidence concerning specific forms, potential causes, and preferred targets. *Journal of Management*, 24(3), 391-419.
- Onuk, P. (2017). Ücret eşitsizliği ve ücretin sosyoekonomik belirleyenleri: İstanbul örneği. *Çalışma ve Toplum*, 53(2), 703-720.
- Öngen, B. ve Aytaç, S. (2013). Üniversite öğrencilerinin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumları ve yaşam değerleri ilişkisi. *Sosyoloji Konferansları*, 48, 1-18.
- Öngider, N. (2013). Anne-baba ile okul öncesi çocuk arasındaki ilişki. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 5(4), 420-440.
- Özen, S. (2007). İşyerinde psikolojik şiddet ve nedenleri. "İş, Güç" Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, 9(3), 1-24.
- Özkaplan, N. (2009). Duygusal emek ve kadın işi/erkek işi. *Çalışma ve Toplum*, 2(21), 15-23.
- Pehlivan, M. (2016). Bireysel ayrılıklar ve toplumsal dezavantajlar çerçevesinde işyerinde psikolojik taciz: Mobbing. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(4), 65-78.
- Pellerin, L. A. (2005). Applying Baumrind's parenting typology to high schools: Toward a middle-range theory of authoritative socialization. *Social Science Research*, 34(2), 283-303.
- Phelps, E. S. (1972). The statistical theory of racism and sexism. *American Economic Review*. 62(4), 659-661.
- Rohner, R. P., Saavedra, J. M., & Granum, E. O. (1978). *Development and validation of the Parental Acceptance-Rejection Questionnaire: Test manual*. American Psychological Association, Journal Supplement Abstract Service.
- Seierstad, C., & Kirton, G. (2015). Having it all? Women in high commitment careers and work-life balance in Norway. *Gender, Work and Organization*, 22(4), 390-404.
- Sümer, N., & Güngör, D. (1999). Yetişkin bağlanma stilleri ölçeklerinin Türk örnekleme üzerinde psikometrik değerlendirmesi ve kültürlerarası bir karşılaştırma. *Türk Psikoloji Dergisi*, 14(43), 71-106.
- Taylor, S. E., Peplau, L. A., & Sears, D. O. (2010). *Sosyal psikoloji (2. Baskı)*. (A. Dönmez, Çev.). Ankara: İmge Yayınevi.
- Teber, S. (1990). *Politik psikoloji notları*. İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Tınaz, P. (2006). *İşyerinde psikolojik taciz (mobbing)*. İstanbul: Beta Basım.
- Tok, Y. (2001). *Cinsiyet rolleri ile ilgili farklı kalıp yargılara sahip üniversite öğrencilerinin saldırganlık düzeyleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Uğurlu, D. (2016). *Kadının namusu algısı, işyeri saldırganlığı ve işyerinde kadına yönelik ayrımcılık arasındaki ilişkiler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Uyanık, Y. (1999). Dualist (ikili) işgücü piyasası teorisi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(3), 1-7.
- Van De Griend, K. M., & Messias, D. K. H. (2014). Expanding the conceptualization of workplace violence: Implications for research, policy, and practice. *Sex Roles*, 71, 33-42.
- Witt, S. D. (1997). Parental influence on children's socialization to gender roles. *Adolescence*, 32(126), 253-259.
- Wollstonecraft, M. (1978). *Vindication of the rights of woman*. Broadview Press, Kanada.
- Yağan Güder, S., & Alabay, E. (2016). 3-6 yaş arasındaki çocukların oyuncak tercihlerinin toplumsal cinsiyet bağlamında incelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(2), 91-111.
- Yağan Güder, S., & Güler-Yıldız, T. (2016). Role of the family in preschool children's perceptions of gender. *Hacettepe University Journal of Education*, 31(2), 424-446.
- Yağmurlu, B., Sanson, A., & Köymen, B. S. (2005). Ebeveynlerin ve çocuk mizacının olumlu sosyal davranış gelişimine etkileri: Zihin kuramının belirleyici rolü. *Türk Psikoloji Dergisi*, 20(55), 1-24.
- Yıldız, E., & Erci, B. (2011). Anne baba tutumları ile adölesan saldırganlığı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1(3), 6-11.

Research Article / Araştırma Makalesi

TEDARİK ZİNCİRİ YÖNETİMİNDE KADININ YERİ: NİTEL BİR ARAŞTIRMA

Elif KOÇ¹ 

ÖZET

Günümüz iş dünyasında karşılaşılan en büyük zorluklardan birisi yetenek açığıdır. Birçok sektörde temel işlevleri yerine getirecek becerilere sahip çalışan eksikliği, tedarik zinciri yönetiminde de yaygın bir sorundur. Kadınların bu alandaki katılımı, yenilikçi ve etkili tedarik zinciri çözümleri geliştirmede kritik bir rol oynamaktadır. Kadınların bu sektördeki stratejik önemine rağmen, bu alandaki iş ortamları çoğunlukla erkek egemen yapısını sürdürmektedir. Deneyimli profesyonellerin azlığı, sadece tedarik zinciri operasyonlarının verimliliğini olumsuz etkilemekle kalmamakta aynı zamanda yeni yeteneklerin gelişimini de sınırlamaktadır. Mevcut literatürde tedarik zinciri yönetiminde kadının yeri ve önemi ile ilgili yapılmış sınırlı sayıda akademik çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, tedarik zinciri endüstrisindeki cinsiyet farkındalığına ilişkin yapılmış çalışmaları sistematik bir literatür taraması ve içerik analizi yoluyla incelemek ve bu alandaki mevcut durumu ortaya koymaktır. MAXQDA nitel analiz programı kullanılarak yapılan içerik analizi, sektörel eğilimleri belirlemekte ve çalışmaların içeriğini derinlemesine incelemektedir. Çalışma bulgularına göre bu güne kadar yapılan çalışmalar, tedarik zinciri yönetiminde nitelikli iş gücünün sağlanması için kadınların stratejik önemini ve bu alanda deneyimli kadın profesyonellerin azlığının hem operasyonel etkinlik hem de yeni yeteneklerin gelişimi açısından ciddi engeller oluşturduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle, tedarik zinciri ve lojistikte kadının yerine yönelik daha fazla araştırma yapılmasının gerekliliği üzerinde durulmakta ve bu tür araştırmaların tedarik zinciri yönetimi pratiğine önemli katkılar sağlayabileceği belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tedarik Zinciri Yönetimi, Lojistik, Cinsiyet Çeşitliliği, Kadın, Sistematik Literatür Taraması, İçerik Analizi.

JEL Sınıflandırması: J16, L23, M12.

THE ROLE OF WOMEN IN SUPPLY CHAIN MANAGEMENT: A QUALITATIVE STUDY

ABSTRACT

In the contemporary business environment, a significant challenge is the talent shortage, particularly prevalent in logistics and supply chain management, where there is a marked deficiency of employees with the necessary skills for fundamental operations. Despite the strategic importance of women in this sector, the work environments in this field largely continue to maintain a male-dominated structure. The participation of women is crucial for developing innovative and effective supply chain solutions, yet the scarcity of experienced professionals not only compromises operational efficiency but also limits the development of new talent. In the existing literature, there are a limited number of academic studies concerning the role and importance of women in supply chain management. The aim of this study is to examine the research conducted on gender awareness in the supply chain industry through a systematic literature review and to present the current situation in this field. Employing MAXQDA for thematic analysis, this research identifies sectoral trends and thoroughly examines the content of the studies. The findings highlight the strategic significance of women in supply chain management, emphasizing that the lack of experienced female professionals poses considerable obstacles to both operational effectiveness and the cultivation of new talent. Consequently, this study advocates for increased research on gender diversity in the sector, suggesting that such efforts could substantially enhance supply chain management practices.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi, Balıkesir, Türkiye, elifkoc@bandirma.edu.tr.

Keywords: *Supply Chain Management, Logistics, Gender Diversity, Women, Systematic Literature Review, Content Analysis.*

JEL Classification Codes: *J16, L23, M12.*

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

This paper examines the essential issue of gender diversity in supply chain management (SCM), emphasizing the strategic contribution of women in mitigating talent shortages and improving operational efficiency. In spite of the increasing significance of women's involvement in supply chain management (SCM), the industry continues to be male-dominated, and skilled female professionals are under-represented. The primary research question that drives this investigation is: "What is the current state of research on the roles of women in supply chain management, and what gaps are present in the literature?" The study seeks to fill these gaps by conducting a systematic literature review and content analysis using MAXQDA.

This study aims to shed light on the issues women encounter in the sector, including lack of representation and limited career growth prospects. Furthermore, it examines how women's involvement might enhance collaborative and efficient supply chain operations. By conducting a thorough review of existing literature and identifying gaps, this study seeks to provide insights that will not only advance academic understanding but also inform future research and practical initiatives aimed at improving gender inclusion in supply chains.

Literature Review

The issue of talent shortages in supply chain management (SCM) is a major challenge, similar to other sectors. Across the globe, industries are experiencing difficulty in recruiting qualified personnel for critical roles. The strategic involvement of women in this field offers a potential solution. Women are essential in the development of innovative and effective supply chain solutions (Maertens & Swinnen, 2012; Kangile et al., 2021). The need to fully utilize all talents, including women's often underutilized skills, has increased their significance in SCM. Research shows that gender diversity positively impacts organizational performance, with women enhancing collaborative practices and improving efficiency (Ma et al., 2021).

Research on gender diversity in supply chain management (SCM) is expanding, with studies that analyze the role of women in the workplace from a variety of theoretical perspectives, such as feminist theories and gender theories (Diekmann & Schneider, 2010; Panda, 2018). These frameworks help explain the causes and effects of gender inequality and offer solutions for overcoming these challenges (Yıldız, 2017). This review aims to fill the gaps in the literature on women's roles in SCM by providing a comprehensive theoretical analysis, offering insights for future studies and contributing to the broader discourse on gender diversity and its impact on supply chain performance.

Methodology

This study is conceptual in nature, employing a systematic literature review and content analysis to explore the role of women in supply chain management. The research is designed as a descriptive study, aimed at mapping the current state of knowledge in the field and identifying gaps in existing literature. The primary problem addressed is the insufficient representation of women in supply chain management and the strategic significance of their involvement in mitigating talent shortages and improving operational efficiency.

This study used a systematic search of academic articles from the Web of Science database, focusing on supply chain management and gender-related keywords, identifying 32 relevant studies. MAXQDA 20 software was employed for qualitative analysis to uncover recurring themes. Both qualitative and quantitative content analysis were applied, with descriptive statistics used to quantify trends in publications and sectors, while thematic analysis highlighted key themes in the literature.

Results and Conclusions

This research reveals a growing academic interest in the role of women in supply chain management (SCM), particularly after-2020, highlighting the enhanced acknowledgement of gender diversity's strategic influence on operational efficiency and talent development. Nonetheless, despite the increasing emphasis, women continue to be under-represented in supply chain management, with substantial obstacles including restricted career progression and gender biases.

The investigation underscores that gender diversity is a multifaceted issue, with implications that extend beyond logistics and operations into wider socio-economic and organizational contexts. Research indicates that

women's involvement enhances collaboration, decision-making, and supply chain efficiency, particularly in industries such as agriculture, logistics, and manufacturing. The participation of women is widely acknowledged as essential for promoting innovation and strengthening supply chain resilience.

In conclusion, while progress has been made in acknowledging the value of women in SCM, significant gaps remain. Organizations should adopt policies promoting gender inclusion and providing equal career opportunities. Further research is needed to explore the long-term impacts of gender diversity on supply chain outcomes across industries and regions, contributing to a more comprehensive understanding of its strategic advantages.

1. Giriş

Birleşmiş Milletler (BM) Üye Devletleri tarafından 2015 yılında kabul edilen “Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi”, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve tüm kadınların ve kız çocuklarının güçlendirilmesi için 2030 yılına kadar gerçekleştirilmesi gereken çeşitli hedefler belirlemiştir (U.N. Women, 2022). Bu hedeflere ulaşmaya 10 yıldan daha az bir süre kalmış olmasına karşın, dünya genelinde maalesef daha alınacak çok fazla yol bulunmaktadır. Günümüz iş dünyasında pek çok sektörde karşılaşılan yetenek açığı problemine kadın istihdamı önemli katkılar sağlamasına rağmen, kadın çalışanlar iş hayatında hak ettikleri muameleyi görememektedir (Kroes vd., 2024). Farklı sektörlerde cinsiyete dayalı iş bölümü, pek çok yönetici pozisyonlarında erkeklerin yer alması gibi durumlar iş hayatında sıklıkla karşılaşılmaktadır. Bu durum ailelerde görülen cinsiyet ayrımı ilkesinin sonuçlarındandır. Pek çok toplumda kadınların ev becerilerine benzer işlere daha uygun olduğuna dair inanç mevcuttur. Ayrıca, kadınların erkek çalışanların aldığı ücretlere kıyasla daha az kazanması gerçeği, kadın çalışanların gelirinin toplumda “ikincil” olduğu varsayımına dayanmaktadır. Kadınların çalışma hayatları ile ilgili yapılmış çalışmalar, kadınların hem ev içi hem de iş hayatlarındaki sorumluluklarını yürütebilme mücadelesinde olduklarını, bu ücretli veya ücretsiz işlerin çifte yükünü taşıdıklarını göstermektedir (Prieto-Carrón, 2008).

Yetenek eksikliği konusu diğer pek çok iş alanında olduğu gibi, tedarik zinciri yönetiminde de en önemli zorluklardan birini oluşturmaktadır. Dünya genelinde endüstriler, temel işlevleri yerine getirebilecek nitelikli personel bulmakta zorlanırken, kadınların bu sektöre stratejik olarak katılımı potansiyel bir çözüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Yenilikçi ve etkili tedarik zinciri çözümlerini teşvik etmede kadınların yadsınamaz önemi söz konusudur (Maertens & Swinnen, 2012; Kangile vd., 2021). Diğer birçok sektörde olduğu gibi, tedarik zinciri yönetiminde (TZY) de kadınların rolü giderek daha önemli bir çalışma alanı haline gelmiştir. Mevcut iş ortamında nitelikli personel eksikliğinin yaygın olması, kadınların sahip olduğu gizli yetenekler de dahil olmak üzere tüm iş gücünün en verimli şekilde değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Farklı cinsiyetlerin tedarik zinciri yönetiminde temsil edilmesi, bir kuruluşun performansını ve etkinliğini önemli ölçüde iyileştirebilecek kilit bir faktördür. Kadınların tedarik zinciri pozisyonlarındaki katkıları, özellikle işbirlikçi tedarik zinciri uygulamalarına sağladıkları değer ile öne çıkmakta ve bu katkı, çeşitli araştırmalarla desteklenmektedir. Bu araştırmalar, kadınların birçok tedarik zinciri pozisyonunda erkeklere kıyasla daha yüksek düzeyde işbirliği sergilediğini ve bunun da tedarik zincirinin etkinliğini olumlu yönde etkilediğini göstermektedir (Ma vd., 2021).

Her ne kadar sosyal psikoloji literatüründe veya pazarlama literatüründe kadınların iş hayatındaki yeri geniş çapta araştırılmış olsa da, TZY literatüründe bu konuyu ele alan az sayıda akademik çalışma mevcuttur (Chin & Tat, 2015). Bu çalışma, tedarik zinciri endüstrisinde cinsiyet konusunu ele alan mevcut araştırmaların sistematik bir literatür taramasını ve içerik analizini gerçekleştirerek mevcut literatürdeki boşlukları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın hedefleri mevcut çalışmaların yapılandırılmış bir sentezine olanak tanımak, sektörde kadının yerini inceleyen çalışmalarda ana temaları ortaya koymak ve bu temalara ilişkin daha derin bir akademik ve pratik anlayışa duyulan ihtiyacın altını çizmektir. Aynı zamanda TZY’de cinsiyet çeşitliliği, kadın istihdamı gibi konuları ele alacak gelecek çalışmalar için ampirik bir temel oluşturmaktadır.

Günümüz ortamında, tedarik zinciri yönetiminde kadının yeri ve cinsiyet çeşitliliğinin gerekliliği giderek artan bir araştırma alanı haline gelmiştir. Bu araştırma alanında yapılan çalışmalar, toplumsal cinsiyetin iş dünyasında oynadığı rolü farklı teorik perspektiflerden ele alarak, kadınların iş gücüne katılımının etkilerini analiz etmektedir. Kadınların iş hayatına katılımının hem bireysel kariyer yolları hem de işletme performansı üzerindeki etkilerini inceleyen bu çalışmalar, işyerinde cinsiyetin rolünü çeşitli teorik bakış açılarından değerlendirmektedir (Diekman & Schneider, 2010; Panda, 2018). Bu alandaki çalışmaları genellikle “toplumsal cinsiyet teorileri”, “feminist teoriler” ve “diğer teoriler (ikili rol, beşeri sermaye, sosyal sermaye, bölümlenmiş işgücü piyasaları)” olmak üzere farklı teorik temellere dayandırılmaktadır (Yıldız, 2017). Bu teorik çerçeveler, cinsiyet eşitsizliğinin nedenlerini ve sonuçlarını anlamının yanı sıra bunları ele almak için çözümler sunmaya yardımcı olmaktadır. Bu çalışma, tedarik zinciri yönetiminde kadının yerini inceleyerek literatürdeki mevcut boşlukları doldurmayı hedeflemenin yanı sıra, çeşitli teorik çerçevelere dayalı olarak akademik katkılar sağlayacak, gelecek çalışmalar için öneriler sunacaktır.

Çalışmada giriş bölümünün ardından tedarik zinciri yönetiminde kadının yeri bölümünde, konu tanıtılarak ve tedarik zinciri yönetiminde kadının yeri ve önemine dair bir arka plan sağlayarak literatür bilgisine yer

verilmiştir. Ardından yöntem bölümü, sistematik literatür taraması (dahil edilme ve hariç tutulma kriterleri, arama stratejileri ve veri sentezi yöntemleri) ve içerik analizi süreçlerini detaylandırmaktadır. Bulgular bölümü, toplanan verilerin analizini sunmakta ve içerik analizi de çalışmalarda bahsedilen temel ifadeleri ve iç görüleri ortaya koymaktadır. Son olarak tartışma ve sonuç bölümü araştırma katkılarını özetlemekte ve bu önemli alanda gelecekteki çalışmalar için yön önerilerinde bulunmaktadır.

2. Tedarik Zinciri Yönetiminde Kadının Yeri

Kadınlar günümüzde tedarik zincirlerinde her geçen gün daha fazla rol oynamaktadır. Tedarik zinciri yönetimindeki kadınların konumu, toplumsal normların, örgütsel kültürlerin ve kişisel deneyimlerin çok yönlü etkileşimleriyle şekillenmektedir. Kadınların bu meslekteki katılımını ve ilerlemesini artırmak için, ön yargıları ortadan kaldırmak, iş-yaşam dengesini teşvik etmek ve destekleyici ortamlar yaratmak gerekmektedir. Kadınların tedarik zinciri yönetiminde yer alması, alıcı-tedarikçi etkileşimlerinde işbirlikçi davranış modellerini geliştirerek tedarik zincirinde verimliliğin artmasına yol açmaktadır (Calabrese & Manello, 2021; Ma vd., 2021). Kadınların tedarik zincirinde güçlendirilmesi, karar alma süreçlerinin iyileştirilmesi, şeffaflığın artırılması ve çevikliğin teşvik edilmesi açısından önemlidir (Özdemir vd., 2022).

Tedarik zinciri yönetiminde kadınların yeri 1990'lerden bu yana bahsedilmektedir. Çalışmalar genellikle kadınların tedarik zincirlerindeki düşük istatistiksel varlığına (%20'ler civarında) vurgu yapmakta ve sektördeki yetenek açığını doldurmak için de daha fazla kadın çalışana ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir (Andre 1995; Simpson & Holley, 2001; Cooper vd., 2011). Sektör daha derinlemesine incelendiğinde kadınların cinsiyet ayrımcılığına maruz kaldığı ve kariyer ilerleme fırsatlarının erkeklere göre daha az olduğu, kadınların sektörde "cam tavan" sorunu yaşadıkları, lojistik sektöründe başarılı kadınların mesleki gelişimi için eğitim fırsatlarının teşvik edilmesi gerektiği gibi tespitler de yine çalışmalarda karşımıza çıkan hususlardır (Ruel & Fritz, 2021).

2000'li yıllardan bu yana, kadınların tedarik zinciri yönetiminde oynadığı önemli rolü vurgulayan, onların daha yüksek temsil yeteneğinin olası etkilerini araştıran birçok çalışma yapılmıştır (Park & Krishnan, 2005; Kovács & Tatham, 2009). Geçmiş çalışmalar tedarik zincirlerine hem kadın hem erkek bireylerin yer almasının, sürdürülebilirlik, etik ilkeler ve işletme performansı üzerinde olumlu bir etki yarattığını ortaya koymaktadır (Chin & Tat, 2014). Cinsiyet dengesizliklerini gidermek, kadınları güçlendirmek ve onların sektörlerde liderlik pozisyonlarını elde etmede karşılaştıkları engelleri anlamak için çaba sarf edilmektedir (Ruel vd., 2020). Araştırmalar, liderlik rollerinde daha yüksek oranda kadın yöneticilere sahip olan kuruluşların, finansal başarı açısından daha az kadın yöneticisi olan kuruluşlara kıyasla daha iyi performans gösterme eğiliminde olduğunu göstermektedir (Chin & Tat, 2014). Dahası, araştırmalar kadınların sezgi, uyum sağlama yeteneği, empati, liderlik ve çoklu görev becerileri gibi niteliklere doğuştan sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu özellikler, karar alma süreçlerini önemli ölçüde etkileyebilir ve tedarik zinciri iş birliği ve verimliliğiyle sonuçlanabilir (Ma vd., 2021). Bu sebeple bu çalışmada, kadın istihdamının önemli bir gereklilik olduğu tedarik zinciri yönetiminde, kadının mevcut yerini inceleyen akademik çalışmalar derlenmiş ve gelecek çalışmalar için bir yol haritası çizilmiştir.

3. Yöntem

Çalışmada, sistematik literatür taraması (SLT) yapılmış ve ardından içerik analizi gerçekleştirilmiştir. SLT, alandaki mevcut bilginin kapsamlı ve tarafsız bir özeti sağlamak için belirli bir konu üzerindeki ilgili çalışmaların sistematik olarak aranmasını, eleştirel olarak değerlendirilmesini ve sentezlenmesini içeren yöntemli ve şeffaf bir süreçtir (Tranfield vd., 2003). SLT yöntemi bir araştırma sorusunun tanımlanmasını, çalışmalar için dahil etme ve hariç tutma kriterlerinin belirlenmesini, ilgili çalışmaların sistematik olarak incelenmesini, seçilen çalışmaların eleştirel bir değerlendirmesini ve mevcut kanıtlara dayanarak sonuçlar çıkarmak için bulguların sentezlenmesini içermektedir (Nightingale, 2009). Sistematik incelemeler, belirli bir konudaki mevcut tüm araştırmaların belirlenmesine, değerlendirilmesine ve yorumlanmasına yardımcı olarak literatürün kapsamlı bir şekilde incelenmesini sağlar (Sokolov & Zavyalova, 2021). Bu yöntem, araştırmacıların mevcut bilgileri etkili bir şekilde almasına ve entegre etmesine olanak tanıyarak daha ileri araştırmalar için net talimatlar sağlamaktadır (Im & Chang, 2012).

Bu çalışmanın temel araştırma sorusu şu şekilde ifade edilebilir: "Tedarik zinciri yönetiminde kadının rolüne ilişkin mevcut araştırmalar nelerdir, bugüne kadar hangi çalışma türleri yürütülmüştür ve literatürdeki boşluklar nelerdir?" Çalışma ayrıca, bu boşlukları belirleyerek, gelecekteki araştırmalar için bir yol haritası sunmayı ve cinsiyete bağlı dinamiklerin alanın gelişimini nasıl şekillendirebileceğine dair içgörüler sağlamayı hedeflemektedir. İncelenecek çalışmaları belirlemek için ISI Web of Science (WoS) veri tabanı kullanılmıştır. Bu veri tabanı akademik araştırma ve bilimsel iletişimde çok önemli bir araçtır (Chang vd., 2013). Araştırmacılar, kapsamlı olması ve güvenilirliği nedeniyle sistematik incelemeler ve meta-analizler için sıklıkla WoS veritabanı kullanmaktadır. Güçlü arama yetenekleri ve yüksek kaliteli dergilerin indekslenmesi, ilgili literatüre ulaşmak ve belirli konulardaki kanıtları sentezlemek için WoS'u tercih edilen bir veri tabanı haline getirmektedir (Qiu vd., 2019).

Tablo 1: Yayınların Tespit Edilmesi Süreci

<p>Taranan Toplam Çalışma Sayısı: 42</p> <p>Kullanılan Arama Dizileri:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Title “supply chain” and title “gender” - Title “supply chain” and title “women” - Title “supply chain” and title “female” - Abstract “logistics” and title “gender” - Abstract “logistics” and title “women” - Abstract “logistics” and title “female”
<p>Başlık ve özetlerine göre hariç tutulan çalışma sayısı: 10</p> <p>Hariç tutma kriterleri:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Tedarik zinciri yönetimi veya lojistikte cinsiyet çeşitliliğini doğrudan ele almayan çalışmalar. - Cinsiyet çeşitliliğinden yalnızca yüzeysel olarak bahseden, önemli bir analiz veya tartışma yapılmayan araştırmalar. - Hakemli olmayan makaleler, görüş yazıları. - İngilizce yayınlanmamış çalışmalar.
<p>Çalışma Kapsamına Alınan Makale Sayısı: 32</p>

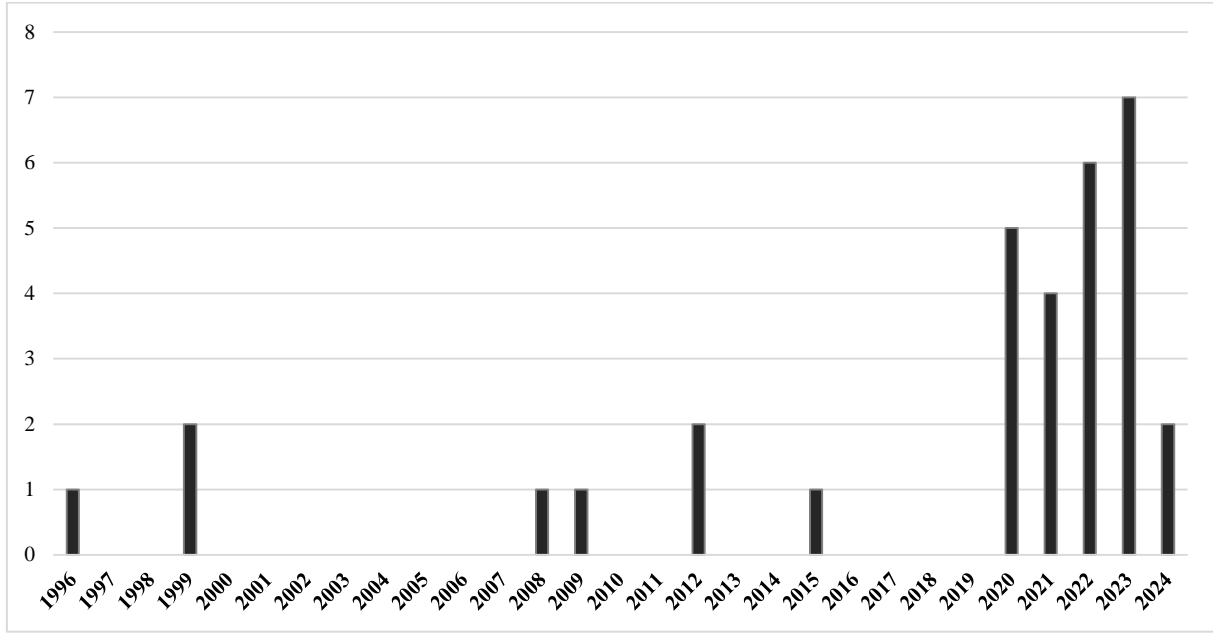
Tarama sürecinde, ilgili çalışmaları belirlemek için Tablo 1’de yer alan arama dizileri kullanılmıştır. Bu diziler, başlıklarda “*supply chain*” ile “*gender*”, “*women*” ve “*female*” gibi anahtar kelimelerin yanı sıra “*lojistik*” teriminin, kadın kavramını işaret eden anahtar kelimelerle kombinasyonlarını içermektedir. Bu kapsamlı yaklaşım, potansiyel olarak ilgili literatürün geniş bir şekilde ele alınmasını sağlamıştır. Tarama kapsamında toplam 42 çalışmaya ulaşılmıştır. Ancak başlık ve özetlerine göre 10 çalışmanın dahil edilme kriterlerini karşılamadığı belirlenerek hariç tutulmuştur. Tedarik zinciri yönetimi veya lojistikte kadın konusunu doğrudan ele almayan çalışmalar değerlendirme dışında bırakılmıştır. Önemli bir analiz veya tartışma içermeyen araştırmalar, hakemli olmayan yayınlar ve görüş yazıları da kapsam dışı tutulmuştur. Ayrıca erişilebilirlik ve anlaşılabilirlik açısından yalnızca İngilizce yayınlanan çalışmalar dahil edilmiştir. Tarama sürecinde herhangi bir zaman sınırlaması getirilmemiştir. Sonuç olarak, 32 makale kapsamlı bir şekilde incelenmiş ve Tablo 7’de özetlenmiştir.

Sistemantik literatür taramasının ardından içerik analizi gerçekleştirilmiştir. İçerik analizi, anlamlı yorumlar elde etmek için metinsel verilerin sistemantik ve kural odaklı analizini içeren köklü bir nitel araştırma yöntemidir (Hsieh & Shannon, 2005). Büyük hacimli nitel verileri analiz etmek ve yorumlamak için çeşitli disiplinlerde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu yöntem, araştırmacıların veriler içindeki kalıpları, temaları ve kavramları tanımlamasına olanak tanıyarak, incelenen olgunun daha derinlemesine anlaşılmasına olanak tanımaktadır (Graneheim & Lundman, 2004). Bu çalışmada, sistemantik literatür taraması sonucu çalışma kapsamına giren 32 makale, Maxqda 20 programına yüklenmiş, makalelerde yer alan metinler detaylı şekilde incelenmiştir. Yapılan okumalar esnasında incelenen ve sık tekrarlandığı tespit edilen anahtar kavramlar üzerinden sözcüksel kodlama gerçekleştirilmiştir. Bu sayede araştırmanın amacına uygun olarak kavramsal açıdan çalışmalardaki eğilimler ortaya çıkarılmıştır.

4. Bulgular

Bu araştırma kapsamında incelenen makalelerin bulgularına bakıldığında, tedarik zinciri yönetiminde kadının yeri ve önemine ilişkin araştırmalarda sürekli değişen ancak genel olarak yükselen bir eğilim dikkat çekmektedir. Şekil 1’de yıllara göre yayın sayısı yer almaktadır. Verilere göre, 1997 ve 1999 yıllarında birer çalışma ile sınırlı sayıda araştırma yapılmıştır. Bu dönemden sonra, özellikle 2020’li yıllara kadar makale sayılarında düzensiz bir seyir gözlemlenmekte olup, çoğu yıl boyunca çok az sayıda yayın yapılmıştır. Ancak, 2020’den itibaren belirgin bir artış görülmektedir. 2022 ve 2023’te kayda değer bir zirve görülmesi, bu konunun daha fazla akademik ilgi kazandığını göstermektedir. Cinsiyet çeşitliliğinin tedarik zincirinde operasyonel verimlilik ve yetenek gelişimi üzerindeki stratejik etkisinin, giderek daha fazla akademisyen tarafından fark edilmesi muhtemeldir.

Şekil 1: Yıllara Göre Yayımlanan Makale Sayısı



Tablo 2: Yayın Yapılan Dergiler

Dergi İsmi	Yayın Sayısı
Transportation Journal	3
Sustainability	2
The Journal of Development Studies	2
International Journal of Logistics Management	2
International Journal of Production Economics	2
Acta Logistica	1
Journal of Business Logistics	1
International Journal of Operations & Production Management	1
International Journal of Logistics Research and Applications	1
Journal of Business & Industrial Marketing	1
Journal of Sustainable Finance & Investment	1
The Journal of Development Studies	1
Gender, Work & Organization	1
Gender & Society	1
Accounting & Finance	1
Development Policy Review	1
Global Social Policy	1
Journal of Business Ethics	1
Journal of Rural Studies	1
Journal of Operations Management	1
International Archives of Occupational and Environmental Health	1
International Journal of Productivity and Performance Management	1
Supply Chain Forum: An International Journal	1
Human Ecology	1
Labour and Industry	1
The Extractive Industries and Society	1

Tedarik zinciri yönetiminde cinsiyet çeşitliliği üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında, bu konunun çok disiplinli doğası ve geniş çapta uygulanabilirliği dikkat çekmektedir. Araştırmalar lojistik, sürdürülebilirlik, kalkınma çalışmaları, toplumsal cinsiyet çalışmaları ve organizasyonel yönetim gibi farklı temaları olan dergilerde yayınlanmıştır. Bu durum da cinsiyet çeşitliliğinin sadece bir lojistik veya operasyon meselesi olmadığını, aynı

zamanda geniş kapsamlı sonuçları olan sosyo-ekonomik ve organizasyonel bir konu olduğunu göstermektedir. Tablo 2’de baktığımızda en fazla çalışmanın “*Transportation Journal*” dergisinde yer aldığı görülmektedir ancak bu çalışmaların üçü de 90’lı yıllarda aittir. “*Sustainability*” ve “*The Journal of Development Studies*” gibi dergilerde yayınların varlığı, cinsiyet çeşitliliğinin sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik büyüme açısından daha geniş bağlamda ele alınmasının önemini vurgulamaktadır. Bu dergiler cinsiyet çeşitliliği ile sürdürülebilir uygulamalar arasındaki bağlantılara odaklanmakta ve kapsayıcı tedarik zincirlerinin daha geniş kalkınma hedeflerine nasıl katkıda bulunabileceğini vurgulamaktadır.

Tablo 3: Çalışmaların Yapıldığı Sektörler

Sektör	Çalışma Sayısı
Tarım Sektörü	6
Madencilik Sektörü	2
Tekstil Sektörü	2
Elektrik-Elektronik Sektörü	2
Deniz Ürünleri Endüstrisi	1
Perakende Sektörü	1
Çeşitli Sektörler	6
Lojistik Sektörü	12

Tablo 3, tedarik zinciri yönetiminde cinsiyet çeşitliliği araştırmalarının gerçekleştirildiği sektörlerin geniş yelpazesini vurgulamaktadır. Tarım, madencilik ve tekstil gibi farklı sektörlerin temsil edilmesi, bu sorunun sektörel bağımsızlığını ve evrensel önemini ortaya koymaktadır. Her sektör benzersiz zorluklar ve fırsatlar sunmakta, bu durum da cinsiyet çeşitliliğine olan geniş çaplı ilgiyi pekiştirmektedir. Özellikle tarım sektörü sıklıkla incelenen bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmalar bahçe bitkileri, kakao, mısır ve muz gibi ürünlerin tedarik zincirlerine odaklanmaktadır. Tarımdaki bu vurgu, kadınların kırsal ekonomilerdeki temel rolünü ve tarımsal tedarik zincirlerinin birçok bölge için gıda güvenliği ve ekonomik kalkınmada oynadığı kritik önemi yansıtmaktadır. Ayrıca, ulaştırma ve depolama gibi temel lojistik faaliyetlere yönelik çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalar “lojistik sektörü” kategorisi altında toplanmış olup (12 çalışma), işgücü katılımı, yönetim uygulamaları ve operasyonel verimlilik konularında cinsiyet çeşitliliğinin inceliklerine odaklanmaktadır.

Tablo 4: Çalışmaların Yapıldığı Ülkeler

Ülkeler	Çalışma Sayısı
Amerika Birleşik Devletleri (ABD)	6
Malezya	2
Vietnam	1
Fransa	1
İspanya	1
İtalya	1
Kanada	1
Avustralya	1
Orta Amerika	1
Vietnam	1
Çin	1
Bangladeş, Kamboçya, Kenya, Lesoto, Vietnam	1
Doğu Demokratik Kongo Cumhuriyeti	1
Afrika (Sahra altı Afrika)	1
Senegal	1
Uganda	1
Gana	1
Etiyopya	1
Kiribati Cumhuriyeti	1

Tablo 4, tedarik zinciri yönetiminde cinsiyet çeşitliliğine ilişkin araştırmaların dünya çapındaki dağılımını göstermektedir. Toplamda otuz iki çalışmadan yirmi beşi belirli ülke veya ülke grupları üzerinde gerçekleştirilmiş olup, geri kalan yedi çalışma ise daha genel niteliktedir. ABD, cinsiyet çeşitliliğine odaklanan altı çalışmayla öne

çıkarken, bu çalışmalar Amerikan kurumsal ortamlarındaki durumu vurgulamaktadır. Malezya'da yapılan iki çalışma, Güneydoğu Asya' da bu konuya artan ilginin göstergesidir. Fransa, İspanya, İtalya, Kanada, Avustralya ve Çin gibi çeşitli ülkelerde yapılan çalışmalar, konuya yaygın bir coğrafi ilginin olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Senegal, Uganda, Gana ve Etiyopya gibi Afrika ülkelerinde yapılan araştırmalar, kıtada tedarik zinciri yönetiminde cinsiyet çeşitliliğinin artan önemini işaret etmektedir. Genel olarak tablo, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde tedarik zinciri performansının iyileştirilmesinde cinsiyet eşitliğini destekleyen politikaların küresel önemini göstermektedir. Diğer yandan, Afrika ve Asya ülkelerindeki çalışmalar, gelişmekte olan bölgelerde cinsiyet çeşitliliği ile ilgili artan farkındalığın altını çizmektedir.

Tablo 5: Çalışmalarda Kullanılan Yöntemler

Yöntem Türü	Araştırma Sayısı
Anket	10
-Yapısal Eşitlik Modellemesi	2
-Parametrik ve parametrik olmayan testler (ki-kare, t-testi, anova, mann-whitney-wilcoxon test, vb.)	5
-Hiyerarşik regresyon	1
-Lojistik regresyon	1
-Diskriminant analizi	1
Ekonometrik Model	7
(Panel veri, sıralı probit regresyon, çok terimli logit, vb.)	
Görüşme	7
(Yarı-yapılandırılmış veya yapılandırılmış)	
Örnek Olay Çalışması	3
Literatür taraması	2
Delphi Yöntemi	1
Odak Grup Çalışma	1
İçerik analizi (dijital materyal ve video)	1

Tedarik zinciri yönetiminde cinsiyet çeşitliliğine ilişkin araştırmalarda kullanılan çeşitli yöntemler Tablo 5'te gösterilmektedir. Anket yöntemi en sık kullanılan yöntemdir ve yapısal eşitlik modellemesi (2 çalışma), çeşitli parametrik ve parametrik olmayan testler (5 çalışma), hiyerarşik regresyon (1 çalışma), lojistik regresyon (1 çalışma) gibi ileri istatistiksel çözümleri içeren çalışmalar yer almaktadır. Panel veri ve çok terimli logit gibi ekonometrik modeller 7 çalışmada kullanılmıştır. Mülakatlar (7 çalışma), örnek olay çalışmaları (3 çalışma), literatür taramaları (2 çalışma), Delphi yöntemi (1 çalışma), odak grup çalışmaları (1 çalışma) ve dijital materyal ve videoların içerik analizini (1 çalışma) içeren nitel yöntemler, bu alandaki cinsiyet çeşitliliğini anlamaya yönelik kapsamlı ve çok yönlü yaklaşımı vurgulamaktadır. Çalışmalarda daha çok nicel analiz yöntemleri (17 adet çalışma) kullanılmıştır.

Tablo 6, tedarik zinciri yönetiminde kadının yerini ele alan çalışmalara kapsamlı bir genel bakış sunmaktadır. Çalışmaların geneline bakıldığında tedarik zinciri yönetiminde cinsiyet çeşitliliğinin artırılması konusunda alınması gereken çok fazla yol olduğu görülmektedir. Çalışmalar, tedarik zinciri performansını ve yenilikçiliği artırmada çeşitliliğin faydalarından yararlanmak için sürekli çaba gösterilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Shakil vd. (2024) ve Kroes vd. (2024) tarafından yapılan çalışmalar, cinsiyet çeşitliliğinin finansal performans üzerindeki olumsuz etkileri hafifletebileceğini ifade etmişler ve kadınların TZY yönetici rollerinde yeterince temsil edilmediğini vurgulamışlardır. Otis & Petrucci (2023), Walmart gibi şirketlerin kadın çalışanları gerçekten güçlendirmek yerine, etik imajlarını desteklemek için cinsiyet çeşitliliğini sembolik olarak nasıl kullandığını araştırmaktadır. Bu durum, daha kapsamlı ve gerçek cinsiyet çeşitliliği girişimlerine olan ihtiyacın altını çizmektedir.

Van Campenhout & De (2023) tarafından yapılan araştırma, mısır tedarik zincirlerinde kadınların meslektaşlarını erkeklerden daha yüksek derecelendirme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bu durum, tedarik zincirlerinde cinsiyete dayalı değerlendirmelerde incelikli dinamikler olduğunu göstermektedir. Kafa vd. (2023) ve Sukri vd. (2023) tarafından yapılan çalışmalar, TZY'de kariyer gelişimini etkileyen faktörleri incelemiş, bireysel beceriler ve organizasyonel uyum çok önemli olsa da kadınların sıklıkla cam tavan etkisi gibi ek engellerle karşılaştıklarını belirtmiştir. Schollmeier & Scott (2023) lojistikte cinsiyetler arası ücret farkını araştırarak erkek ve kadın çalışanlar arasında önemli kazanç eşitsizlikleri olduğunu, ancak bu farkların giderek azaldığını ortaya koymuştur. Bu durum, TZY'de ücret eşitliğinin sağlanmasında süregelen zorlukların altını çizmektedir. Ghalebeigi vd. (2023) ise önyargılı yönetim ideolojilerinin ulaştırma ve lojistik sektörlerinde cinsiyet eşitsizliklerini nasıl pekiştirdiğini tartışmaktadır. Bu durum, kökleşmiş önyargıları ele almak, daha kapsayıcı bir işyeri kültürünü teşvik etmek için sistemli değişiklikler yapılması gerektiğini işaret etmektedir.

Tablo 6: Sistematik Literatür Taraması Bulguları

Yazarlar	Anahtar Kelimeler	Amaç	Teori	Bulgular	Gelecek Çalışmalara Öneriler
Shakil vd. (2024)	yönetim kurulunda cinsiyet çeşitliliği, çevresel performans, sosyal performans, sürdürülebilirlik, finansal performans	Kurumsal çevresel ve sosyal performansın finansal performans üzerindeki etkisini ve lojistik firmalarında yönetim kurulunda cinsiyet çeşitliliğinin düzenleyici etkilerini incelemek.	paydaş teorisi üst kademe teorisi	Kurumsal çevre performansı finansal performansı olumsuz etkilemektedir ancak bu etki yönetim kurulundaki cinsiyet çeşitliliği ile hafifletilebilmektedir. Kurumsal sosyal performans aynı zamanda finansal performansı da olumsuz etkilemektedir. Yönetim kurulundaki cinsiyet çeşitliliğinin düzenleyici etkisi yoktur.	Gelecekteki araştırmalar diğer yönetim kurulu özelliklerini keşfedebilir ve bulguları doğrulamak için daha büyük bir örneklem kullanabilir.
Kroes vd. (2024)	tedarik zincirinde cinsiyet çeşitliliği, yönetici tazminatı, sosyal adalet, cinsiyete göre ücret farkı	TZY alanında kadınların yönetici düzeyindeki rollerde yeterince temsil edilmemesinin haklı nedenlerin olup olmadığını veya bu durumun toplumsal cinsiyet adaletsizliklerinin sonucu mu olduğunu araştırmak	sosyal adalet teorisi rol uyum teorisi sosyal rol teorisi	Kadınlar, 477 TZY yöneticisinden oluşan örneklemdeki pozisyonların yalnızca %6,29'unda yer almaktadır. Önceki çalışmaların aksine bu analizde, kadın yöneticilerin erkeklerden daha yüksek maaş aldığı tespit edilmiştir. Kadınların üst düzey rollere sınırlı katılımını açıklayan gözlemlenebilir hiçbir faktör yoktur, bu da TZY'de cinsiyet adaletsizliklerinin varlığına işaret etmektedir.	Gelecekteki çalışmalar, TZY yönetici rollerinde kadınların yetersiz temsil edilmesine katkıda bulunan faktörleri araştırmalı, firma politikalarının ile uygulamalarının cinsiyet çeşitliliği üzerindeki etkilerini incelemelidir.
Otis & Petrucci (2023)	kurumsal feminizm, cinsiyet, politik ekonomi, küreselleşme, neoliberalizm, tedarik zinciri	Kadınların sembolik kaynak olarak kullanıldığı bir kurumsal strateji olan "gender fix" kavramını geliştirmeyi ve Walmart'ın "outsourcing feminizm" stratejisini analiz etmek.	feminist teori	Walmart'ın kadın tedarikçileri güçlendirme stratejisi, kadınları sembolik kaynaklar şeklinde kullanarak firmanın imajını güçlendirmeye yönelik bir girişimdir. Bu strateji, kadın tedarikçilerin başarı hikayeleri ve feminen liderlik anlayışları üzerinden sembolik değerler üreterek Walmart'ın itibarını korumayı hedeflemektedir.	Gelecekteki çalışmalar, farklı sektörlerdeki ve farklı kurumsal bağlamlardaki "gender fix" stratejilerinin karşılaştırmalı analizlerine odaklanabilir. Ayrıca bu tür stratejilerin kadın çalışanlar ve tedarikçiler üzerindeki uzun vadeli etkileri de incelenebilir.
Van Campenhout, & De (2023)	cinsiyet, mısır tedarik zinciri, algılar, Uganda	Mısır ürününün tedarik zincirlerinde çiftçi, girişimci ve işleyici algılarını karşılaştırarak cinsiyete dayalı algı farklılıklarını ve bunun tedarik zincirlerinin etkinliği üzerindeki etkilerini incelemek.	-	Girdi satıcıları, tüccarlar ve işleyiciler genellikle kendilerini çiftçilerden daha üstün olarak değerlendirmektedir. Kadın çiftçiler, erkek çiftçilere göre satıcılara, tüccarlara ve işleyicilere daha yüksek puan verme eğilimindedir. Derecelendirilen aktörün cinsiyeti, aldıkları puanları etkilememektedir. Ayrıca kadınların erkeklere kıyasla diğer kadınlara daha yüksek puan verdiğine dair herhangi bir işaret bulunmamıştır.	Bağımsız bir ajans tarafından sertifikalandırma veya çiftçi değerlendirmelerinin kitlesel kaynak kullanılarak yapılması gibi yöntemlerle algı farklarının azaltılması gerektiği belirtilmiştir.
Kafa vd. (2023)	kariyer gelişimi, tedarik zinciri yönetimi, cinsiyet, Delphi, VAHP	TZY'de kariyer gelişimini etkileyen faktörleri belirlemek ve değerlendirmek ve erkek ve kadın tedarik zinciri uzmanlarının bu faktörlerin önemi hakkındaki algılarını karşılaştırmak.	sosyal rol teorisi	Çalışmada vurgulanan temel faktörler arasında beceriler, birey ile kuruluş arasındaki iyi uyum ve özgüven yer almaktadır. Şaşırtıcı bir şekilde, çevresel ve yapısal faktörler reddedilmiştir. Kadın ve erkek gruplarının değerlendirmeleri arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır.	Gelecekteki araştırmalar, algı ve deneyimlerdeki cinsiyet farklılıklarına odaklanarak, kariyer gelişiminde insan sermayesinin ve bireysel faktörlerin rolünü daha fazla araştırabilir. Çalışmalar ayrıca cinsiyet çeşitliliği ve kadınların TZY'ye katılımını iyileştirmeyi amaçlayan belirli müdahalelerin ve politikaların etkisini de araştırabilir.
Sukri vd. (2023)	dışsal, içsel, örgütsel bağlılık, öz-belirleme teorisi, smart-PLS	Kadın çalışanların lojistik sektöründe kalma niyetini etkileyen faktörleri Öz-Belirleme Teorisini kullanarak araştırmak.	öz belirleme teorisi	İş tatmini, içsel motivasyon ile kalma niyeti arasındaki ilişkiye aracılık etmektedir ancak dışsal motivasyon ile kalma niyeti arasındaki ilişkiye aracılık etmemektedir. İş-yaşam dengesi ile işte kalma niyeti arasındaki ilişkiye örgütsel bağlılık aracılık etmektedir.	Gelecekteki çalışmalar söz konusu modelin farklı ortamlarda uygulanabilirliğini araştırabilir ve iş-yaşam çatışması ile kişisel iş uyumu gibi ek değişkenleri çalışmaya dahil edebilir.

Tablo 6: Sistematik Literatür Taraması Bulguları (devam)

Yazarlar	Anahtar Kelimeler	Amaç	Teori	Bulgular	Gelecek Çalışmalara Öneriler
Zaher, & Marquez-Illescas (2023)	Tedarik zinciri, güç, aracılı güç, aracısız güç, zorlayıcı güç, zorlayıcı olmayan güç, cinsiyet farklılıkları	Firmaların gücüne ilişkin mevcut literatürü tedarik zinciri açısından incelemek ve özellikle cinsiyet farklılıkları perspektifinden gelecek araştırmalarda ele alınması gereken boşlukları vurgulamak.	çeşitli teoriler	ADO (Öncekiler, Kararlar, Sonuçlar) çerçevesi, firma gücündeki en son gelişmeleri özetlemekte, güç kaynaklarını ve türlerini, gücü kullanma kararını ve bunun firma performansı ve firmalar arası ilişkiler üzerindeki etkilerini detaylandırmaktadır. TCM (Teoriler, Bağlamlar, Yöntemler) çerçevesi, mevcut literatürde kullanılan teorilere, bağlamlara ve yöntemlere ışık tutarak cinsiyet farklılıklarının tedarik zincirlerinde uygulanan güç türlerini ve bu güç dinamiklerinin sonuçlarını nasıl etkileyebileceğini vurgulamaktadır.	Gelecekteki araştırmalar, cinsiyet farklılıklarının tedarik zincirindeki gücün öncüllerini, kararlarını ve sonuçlarını nasıl etkilediğini araştırabilir. Ek olarak, çalışmalar tedarik zinciri güç dinamiklerindeki cinsiyet rollerini daha iyi anlamak için bağlamları ve yöntemleri keşfedebilir ve güç ile sonuçları arasındaki ilişkiyi cinsiyet perspektifinden yönlendiren veya aracılık eden faktörleri inceleyebilir.
Schollmeier, & Scott (2023)	cinsiyete göre ücret farkı, çalışma ekonomisi, tedarik zinciri, kamyon şoförleri	Lojistik sektöründe cinsiyete dayalı ücret farkının varlığını ve boyutunu araştırmak.	beşeri sermaye teorisi	Kamyon şoförleri arasında %17, depo çalışanları arasında ise %11 oranında cinsiyetler arası ücret farkı vardır ve bu oran zamanla azalmaktadır. İşlerinin daha standartlaştırılmış doğası nedeniyle depo çalışanları için bu fark daha küçüktür.	Gelecekteki çalışmalar lojistikte cinsiyetler arası ücret farkını daha da azaltabilecek mekanizmaları araştırabilir.
Ghalebegi vd. (2023)	işyerinde cinsiyet eşitsizliği, ulaştırma ve lojistik endüstrisi, yönetici ideolojiler, cinsiyetlendirilmiş kuruluşlar	Ulaştırma ve lojistik endüstrisinde, işyerinde cinsiyet eşitsizliğinin oluşmasına ve sürdürülmesine, önyargılı yönetici ideolojilerin nasıl katkıda bulunduğunu araştırmak.	cinsiyetlendirilmiş örgütler teorisi	Önyargılı yönetici ideolojileri, cinsiyet eşitsizliklerini ortadan kaldırmak yerine, bunu pekiştiren kurumsal cinsiyet politikalarını şekillendirmektedir. Organizasyonel ve sektör çapındaki kültürel ve yapısal engeller bu eşitsizlikleri sürdüren önemli faktörlerdir.	Gelecekteki çalışmalar, cinsiyet eşitsizliğini etnik köken ve engellilik gibi diğer faktörlerle birlikte inceleyerek, bu unsurların nasıl iç içe geçtiğini araştırabilir.
Pike, & English (2022)	yetkilendirme, cinsiyet, küresel tedarik zincirleri, endüstriyel ilişkiler, çalışma	Kadınların hazır giyim endüstrisinde ücretli çalışmalarının evdeki cinsiyet normlarını ve dinamiklerini nasıl etkilediğini incelemek ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nün "Daha İyi Çalışma" programının bu süreçteki rolünü ve kadınların seçimlerinin aile içinde nasıl bir güçlenmeye dönüştüğünü incelemek.	-	Kadınların hazır giyim sektöründe istihdam yoluyla güçlenmesi düşük ücretler, finansal güvensizlik ve cinsiyetçi beklentiler nedeniyle sınırlıdır. "Daha İyi Çalışma" programı, kadınların kazançları üzerinde söz sahibi olma yeteneğini genişletmiş ve finansal güvencesizliğin olumsuz etkilerini azaltmıştır. Ev işlerinin dağılımı bazı ülkelerde iyileşirken, bazılarında ise geleneksel cinsiyet standartları katı bir şekilde kalmaktadır.	Gelecekteki çalışmalar, hazır giyim sektöründe kadın istihdamının etkilerini, Daha İyi Çalışma programı gibi dış müdahalelerin cinsiyet normlarını değiştirme ve kadınları güçlendirmedeki rolünü daha fazla araştırabilir.
Sznajder vd. (2022)	geçici kişiler ve göçmenler, ruh sağlığı, mesleki sağlık, kadınlar, Çin	Çin'deki bir tedarik zincirinde kadın fabrika işçileri arasında gözlenen kötü ruh sağlığı belirtileriyle ilişkili faktörleri mesleki stres, göç ve sosyal desteğin rolleri üzerinden incelemek.	-	Kadın çalışanlarda yüksek iş gerilimi; umutsuzluk, işe yaramama ve depresyon duygularıyla ilişkilidir. Gece çalışmak, fazla mesai yapmak ve kişisel olarak bildirilen sağlık durumunun kötü olması gibi mesleki stres etkenleri, ruh sağlığı belirtilerinin önemli belirleyicileridir. Ayrıca az sayıda arkadaşa sahip olmanın yol açtığı sosyal izolasyon da kötü zihinsel sağlık sonuçlarına sebep olmaktadır.	Gelecekteki araştırmalar, intiharı önleme ve sosyal destek ile çalışma koşullarını iyileştirmeye yönelik müdahaleler de dahil olmak üzere, Çin'deki kadın fabrika işçilerinin psikolojik sağlıklarını anlamaya ve iyileştirmeye odaklanabilir.
Gligor vd. (2022)	lojistik yeniliği, ginsiyet farklılıkları, niteliksel karşılaştırmalı analiz (QCA), karmaşıklık teorisi	Karmaşıklık teorisi ve QCA kullanılarak lojistik inovasyonun öncüllerinin cinsiyete özgü kombinasyonlarını değerlendirmek.	karmaşıklık teorisi	QCA, cinsiyete özgü yolları vurgulayarak erkekler ve kadınlar için yüksek lojistik yeniliğine yol açan bireysel ve iş düzeyindeki niteliklerin farklı kombinasyonlarını tanımlamaktadır. Tüm çözümler için tek bir özellik gerekli değildir; bu da lojistik yeniliği elde etmek için çeşitli kombinasyonlara ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.	Gelecekteki çalışmalarda lojistik inovasyonu etkileyen diğer faktörler dikkate alınabilir.

Tablo 6: Sistematik Literatür Taraması Bulguları (devam)

Yazarlar	Anahtar Kelimeler	Amaç	Teori	Bulgular	Gelecek Çalışmalara Öneriler
Azima, & Mundler (2022)	cinsiyet, özen etiği, güçlendirme, iş tatmini, alternatif gıda ağları, kısa gıda tedarik zincirleri	Kısa gıda tedarik zincirlerinde (SFSC) yer alan kadın çiftçilerin erkek meslektaşlarından farklı motivasyonlara, inançlara ve mesleki deneyimlere sahip olup olmadıklarını ve ilgili değerlerin, güçlendirmenin ve feminist bakış açılarının bu farklılıkları ne ölçüde açıkladığını incelemek.	feminist sistemler teorisi	SFSC'lerdeki kadın çiftçiler, erkeklere kıyasla benzersiz deneyimlere ve motivasyonlara sahiptir. Bu deneyimler, şefkatli ilişkilere ve güçlendirme faydalarına yönelik isteklerle yönlendirilmektedir. Ancak hem sosyo-ekolojik hem de ekonomik değerlere bağlı kalmalarına rağmen kalıplaşmış algılar ve iş-aile hayatı arasında denge kurmada zorluklar gibi engellerle karşılaşmaktadırlar.	Gelecekteki araştırmalar, motivasyonlardaki cinsiyet farklılıklarını, şefkat ile ilgili değerlerin uzun vadeli etkilerini ve SFSC'lerde kadınların destekleyici stratejiler geliştirmede karşılaştıkları engelleri araştırabilir.
Kuzey vd. (2022)	yönetim kurulunda cinsiyet çeşitliliği, KSS stratejisi, emisyon, eko-inovasyon, ulaşırma ve lojistik sektörü	Yönetim kurulundaki cinsiyet çeşitliliğinin çevre dostu uygulamaları teşvik edip etmediğini ve ulaşırma ve lojistik sektöründe KSS stratejisinin bu ilişkiadaki rolünü araştırmak.	kurumsal teori kaynak bağımlılığı teorisi feminist teori üst kademe teorisi	Kadın yöneticiler çevre dostu uygulamaları, özellikle de eko-inovasyonu önemli ölçüde etkilemektedir. KSS stratejileri, kadın yöneticilerin çevre dostu uygulamalar üzerindeki etkisini artırmaktadır ancak kaynak kullanımı ve emisyon azaltımı için gerekli değildir.	Yönetim kurulundaki cinsiyet çeşitliliğinin ve KSS stratejilerinin çevre dostu uygulamalar üzerindeki pratik sonuçlarını anlamak için nitel çalışmalar yapılabilir.
George, Whitten vd. (2022)	etik tedarik zincirleri, teknoloji yönetimi, kaynak, sosyal sorumlu tedarik zincirleri, tedarik zinciri sürdürülebilirliği, tedarik zinciri şeffaflığı, kadın madenciler	Özgürleştirici teknolojilerin, uluslararası pazarlara daha iyi erişim sağlayarak, tedarik zinciri şeffaflığını geliştirerek ve dijital kaynak yoluyla tedarik zinciri risklerini azaltarak Afrika'daki ötekileştirilmiş kadın madencilere nasıl fayda sağlayabileceğini incelemek.	-	Blockchain ve dijital kaynak gibi özgürleştirici teknolojiler, çok boyutlu kaynak yoluyla ötekileştirilmiş kadın madencileri desteklerken tedarik zinciri şeffaflığını artırabilir ve riskleri azaltabilir. Ancak finansal kısıtlamalar, pazara erişim engelleri ve teknolojik altyapı eksikliği gibi önemli zorluklar devam etmektedir.	Belirli özgürleştirici teknolojilerin farklı bağlamlarda ve endüstrilerde marjinalleşmiş nüfuslar üzerindeki etkisi araştırılabilir. Ek olarak, araştırmalar bu tür girişimlerin uzun vadeli sürdürülebilirliğini ve ölçeklenebilirliğini de inceleyebilir.
Gebre vd. (2021)	mısır, pazarlama kanalları, cinsiyet, karar vericiler, Dawuro bölgesi, Etiyopya	Güney Etiyopya'daki erkek, kadın ve ortak karar alma yetkisine sahip çiftlik haneleri arasında mısır ürünü için pazarlama kanalı seçimini etkileyen faktörleri incelemek.	-	Kadın ve ortak karar vericiler, mısıryerel pazarlardaki tüketicilere veya perakendecilere daha yüksek fiyatlara satmayı tercih etmektedir. Bireysel karar vericiler, cinsiyete bakılmaksızın, geliştirilmiş mısır çeşitlerini yetiştirerek doğrudan toptancılara satış yapma eğilimindedir. Ortak karar almanın, özellikle piyasa fiyatları konusunda daha etkili olduğu kanıtlanmıştır.	-
Ruel, & Fritz (2021)	tedarik zinciri yönetimi, cinsiyet çeşitliliği, sürdürülebilirlik yönetimi, niteliksel çalışma, yönetimsel ve operasyonel beceriler, lojistik	Yönetimsel, operasyonel ve hibrit beceri ve uygulamalara odaklanarak cinsiyet çeşitliliğinin tedarik zinciri yönetiminde sürdürülebilirlikle ilgili kararları etkileyip etkilemediğini belirlemek.	-	Tedarik zinciri yönetiminde yönetim düzeyindeki cinsiyet çeşitliliği, empati ve daha iyi iletişim gibi daha nazik becerileri beraberinde getirmektedir. Bu durum da sosyal ilişkilerin iyileştirilmesine ve sağlık ve güvenlik standartlarına uyuma yol açabilir. Operasyonel düzeyde, kadınların tedarikçi seçiminde sosyal kriterleri dikkate alma olasılıkları daha yüksektir.	Karar verme süreçlerine, uygulamalara ve sürdürülebilirliğin sosyal, çevresel ve ekonomik yönlerinin entegrasyonuna odaklanarak tedarik zincirleri içindeki sürdürülebilirlik yönetiminde cinsiyet çeşitliliğinin rolü araştırılabilir.
Ruel, & Jaegler (2021)	Cinsiyet çeşitliliği, yurt dışına çıkış, tedarik zinciri yönetimi, kariyer yolları	2000'den 2017'ye kadar TZY alanında yüksek lisans programından 1081 uluslararası mezunun, kariyer yollarını analiz etmek, cinsiyet ve yabancı ülke seçiminin hiyerarşik ilerleme üzerindeki etkisini değerlendirmek.	sosyal bilişsel kariyer teorisi sosyal rol teorisi	Cinsiyet, tedarik zinciri yönetiminde kariyer ilerlemesi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Kadınlar erkeklere kıyasla her hiyerarşik seviyede daha fazla zaman harcamakta ve kalıcı bir cam tavanla karşı karşıya kalmaktadır.	Gelecekteki araştırmalar farklı ülke ve kurumlarda karşılaştırmalı çalışmalar yapabilir. Eğitim geçmişi, kişisel hedefler ve kariyer inançları gibi değişkenler de incelenebilir. Aynı zamanda insan sermayesinin, bireysel özelliklerin ve çevresel yapısal faktörlerin kadınların kariyer yolları üzerindeki etkileri de araştırılabilir.
Bulmer vd. (2021)	sürdürülebilir liderlik, sürdürülebilir kalkınma hedefleri, sürdürülebilirlik, keçiboyunu liderliği, bal arısı liderliği	Lojistik sektöründeki orta ve üst düzey kadın yöneticilerin liderliği nasıl algıladıklarını ve bu algıların Avery ve Bergsteiner'in sürdürülebilir liderlik modeliyle uyumlu olup olmadığını belirlemek.	sürdürülebilir liderlik teorisi	Lojistik sektöründe 24 orta ve üst düzey kadın yönetici ile yapılan görüşmelere göre, İspanyol lojistik sektörü, bal arısı ve çekirge tipi liderliğin bir karışımını sergilemektedir. Organizasyonlar bilgi paylaşımına çok açık değildir ve liderlik uygulamalarının iyileştirilmesine ihtiyaç vardır.	Gelecekteki araştırmalar, sürdürülebilir liderlik ile cinsiyet eşitliğinin çeşitli bağlamlardaki kesimini inceleyebilir.

Tablo 6: Sistematik Literatür Taraması Bulguları (devam)

Yazarlar	Anahtar Kelimeler	Amaç	Teori	Bulgular	Gelecek Çalışmalara Öneriler
Benjamin vd. (2020)	yönetim kurulunun cinsiyet bileşimi, yönetim kurulunun bağımsızlığı, CEO ikiliği, sürdürülebilirlik komitesi, sürdürülebilir tedarik zinciri sorumluluğu	S&P 500 şirketlerinde yönetim kurulunun cinsiyet bileşimi ve yönetim kurulu bağımsızlığı ile sürdürülebilir tedarik zinciri sorumluluğu (SSCR) arasındaki ilişkiyi incelemek.	paydaş teorisi vekalet teorisi	Kadın ve bağımsız yöneticiler SSCR'yi güçlendirmektedir. CEO ikiliği veya sürdürülebilirlik komitesi bulunan organizasyonlarda bağımsız yöneticilerin SSCR üzerindeki etkisi daha azdır, ancak kadın yöneticiler arasında güçlü bir korelasyon bulunmaktadır. Erkeklerin aksine bağımsız kadın yöneticiler SSCR'ye önemli katkılarda bulunmaktadır.	Benzer çalışmalar farklı zaman ve coğrafyalarda yapılabilir. Bağımsız yöneticilerin cinsiyetinin incelenmesi, yönetim kurulu bağımsızlığının etkililiği üzerine daha ayrıntılı bilgi sağlayabilir. Ayrıca kadın ve bağımsız yöneticilerin SSCR ile ilgili paydaş taleplerine nasıl yanıt verdikleri nitel yaklaşımlarla araştırılabilir.
Lebaron, & Gore (2020)	-	Kakao tedarik zincirinde emek sömürsüne ve zorla çalıştırmanın cinsiyete dayalı kalıplarını ve dinamiklerini, özellikle Gana'ya odaklanarak araştırmak.	sosyal yeniden üretim teorisi	Kakao endüstrisinde çalışan kadınlar, erkeklerle göre daha fazla emek sömürsüne maruz kalmaktadır. Mevcut iş modelleri, kadınların endüstri ve toplum içindeki eşitsiz konumundan faydalanacak şekilde yapılandırılmıştır. Zorla çalıştırmanın göstergeleri arasında ödeme yapmama, eksik ödeme, fiziksel şiddet, sözlü taciz, işten çıkarılma tehdidi, dolandırıcılık, fiziksel olmayan baskı ve cinsel şiddet yer almaktadır.	Çalışma, toplumsal cinsiyet ile zorla çalıştırma arasındaki ilişkinin merkezileştirilmesini, üretken ve sosyal-üretici emeğin entegre edilmesini zorla çalıştırmayı ve küresel işgücü piyasasının en alt kesiminde yaşayan belirli emek sömürsü biçimlerini dahil etmeyi önermektedir.
Byemba (2020)	kadınlar, zanaat ve küçük ölçekli madencilik (ASM), resmileştirme	Zanaatkarlık ve küçük ölçekli madencilik (ASM) sektörü içindeki kalay, tantal, tungsten ve altın (3TG) tedarik zincirlerinde kadınların karşılaştığı fırsatları ve zorlukları analiz etmek.	-	İzlenebilirlik ve sertifikasyonun ASM'deki kadınlar üzerinde çelişkili etkileri olmaktadır. Kadınlar önyargıyla karşıya kalmaktadır ve yüksek maaşlı işlere erişimleri kısıtlıdır. Bu sınırlamalara rağmen resmileştirme girişimleri tedarik zincirinde kadınların statüsünü iyileştirebilir.	Gelecekteki araştırmalar, kayıt altına alınmış ASM sektöründe kadınların ekonomik olarak güçlenmesi üzerindeki uzun vadeli etkilerine odaklanabilir ve kadınların 3TG tedarik zincirlerinde daha iyi fırsatlara erişimde karşılaştığı engelleri aşmanın yollarını araştırabilir.
Swanepoel vd. (2020)	deniz yosunu, deniz ürünleri, akran liderliğindeki eğitim, sürdürülebilir diyetler, Pasifik, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SDGs)	Hasat ve işlemeden pazarlama ve tüketime kadar söz konusu ülkedeki deniz yosunu tedarik zincirinde kadınların katılımını destekleyecek fırsatları ve kolaylaştırıcı hususları belirlemek.	-	Kadınlar arasında deniz yosunuyla ilgili faaliyetlerin çoğuna büyük ilgi vardır. Temel engeller arasında deniz yosunu hasadı, işleme ve tarif oluşturma konularında daha fazla eğitim ihtiyacının yanı sıra ek sosyal destek ve kamu tanıtımı yer almaktadır. Çalışma, deniz yosunu faaliyetleri yoluyla sosyal, ekonomik ve beslenme refahını artırmak için akran liderliğindeki eğitim çalıştaylarının önemini vurgulamıştır.	Hem kadınların hem de erkeklerin farklı ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağını ve tedarik zincirindeki sorunların nasıl ele alınacağını anlamak için daha fazla katılımcı araştırmalar yapılabilir.
Larson (2020)	yolsuzluk, cinsiyet eşitsizliği (gender inequality), lojistik performansı, küresel lojistik, modelleme, performans ölçümleri	Yolsuzluk ve cinsiyet eşitsizliğinin lojistik performansı üzerindeki etkisine ilişkin hipotezler geliştirmek ve bunları test etmek	kurumsal teori kaynak temelli yaklaşım teorisi	Yolsuzluk, cinsiyet eşitsizliği yoluyla lojistik performansı hem doğrudan hem de dolaylı olarak olumsuz etkilemektedir. Cinsiyet eşitsizliği aynı zamanda düşük lojistik performansı da doğrudan bağlantılıdır.	Yolsuzluğu ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğini etkileyen kültürel ve kurumsal faktörleri anlamak için belirli ülkelerde örnek olay incelemeleri yapılabilir.
Chin, & Tat (2014)	T uygulamaları, tedarik zinciri performansı, cinsiyet çeşitliliği, elektronik üretim hizmetleri (EMS) sektörü, Malezya	Malezya elektronik imalat hizmetleri endüstrisinde TZY uygulamaları ile tedarik zinciri performansı arasındaki ilişki üzerinde cinsiyet çeşitliliğinin düzenleyici etkilerini incelemek.	sosyal kimlik teorisi	Malezya'daki büyük bir imalat şirketinin satın alma, planlama, lojistik ve operasyon departmanlarındaki katılımcılardan toplanan verilere göre; TZY uygulamaları ile tedarik zinciri performansı arasındaki ilişki, çalışanların cinsiyet çeşitliliğinden etkilenmektedir. Müşteriler ve tedarikçilerle ilişkiler, bilgi ve iletişim teknolojileri, malzeme akışı yönetimi ve performans ölçümü dahil olmak üzere temel TZY uygulamaları tedarik zinciri performansını önemli ölçüde etkilerken, cinsiyet çeşitliliği bunu doğrudan etkilenmemiştir. Bu durum da TZY'de cinsiyet rollerinin geliştiğini göstermektedir.	Gelecekteki araştırmalar, TZY uygulamaları ve performans ilişkisi üzerindeki etkilerini daha iyi anlamak için organizasyon kültürü veya sektöre özgü faktörler gibi diğer düzenleyici değişkenleri içerebilir. Ek olarak, çalışmalar cinsiyet çeşitliliğinin çeşitli endüstriler ve bölgelerde TZY uygulamaları ve performansı üzerindeki uzun vadeli etkilerini araştırabilir.

Tablo 6: Sistematik Literatür Taraması Bulguları (devam)

Yazarlar	Anahtar Kelimeler	Amaç	Teori	Bulgular	Gelecek Çalışmalara Öneriler
Maertens & Swinnen (2012)	-	Kadın işçilerin endüstrileşme sürecindeki konularını, küresel tedarik zincirlerine olan etkilerini ve yaşadıkları zorlukları anlamak için stratejiler geliştirmek	-	Modern tedarik zincirlerinin büyümesi kırsal bölgelerde cinsiyet eşitsizliklerini azaltmakla ilişkilidir. Kadınlar, büyük ölçekli arazi kullanımı ve tarımsal sanayi işlemlerinden bu modern tarım sanayilerinde yaratılan istihdamdan daha fazla ve doğrudan fayda sağlamaktadır.	Yüksek değerli tarımsal üretim ve ticaretin büyümesinin cinsiyet eşitsizlikleri üzerindeki etkilerini daha iyi anlamak için daha fazla ampirik araştırma yapılması gerektiği belirtilmiştir.
Hoang, & Jones (2012)	sömürüye dayalı işgücü, etik kurallar, kurumsal sosyal sorumluluk, tedarik zincirleri, kadın işçiler	Giyim tedarik zincirlerindeki kadın işçiler bağlamında kurumsal davranış kurallarının (CoC) neden sıklıkla başarısız olduğunu analiz etmek	-	Vietnam'da üç hazır giyim şirketindeki üst düzey yöneticilere göre, tedarik zincirleri çeşitli aktörler arasında çatışan çıkarlara sahip ağlar olarak işlev görmektedir ve bu nedenle çokuluslu şirketlerin taşeron tedarikçiler üzerindeki kontrolü genellikle abartılmaktadır. CoC'lerden kaynaklanan güvenliğin artırılması ve kısıtlayıcı uygulamaların kaldırılması gibi bazı olumlu değişikliklere rağmen, aşırı fazla mesai ve yetersiz çocuk bakımı desteği gibi sorunlar devam etmektedir.	Gelecekteki araştırmalar CoC'lere yönelik daha işbirlikçi yaklaşımları ve bunların uygulanmasında işçilerin sesinin ve sendika katılımının entegrasyonunu inceleyebilir. Ayrıca, <i>Daha İyi Çalışma Programı</i> gibi girişimlerin çalışma standartlarını iyileştirmedeki etkinliğinin değerlendirilmesi önerilmektedir.
Kovács, & Tatham (2009)	lojistik beceriler, lojistik yeterlilik, lojistik performansı, kâr amacı gütmeyen sektör, cinsiyet özellikleri, insani yardım lojistiği	Literatürdeki boşlukları belirlemek ve cinsiyet özelliklerinin ve farklı beceri gruplarının lojistik performansına nasıl katkıda bulunduğunu tespit etmek.	-	Kurumsal davranış kuralları, küresel tedarik zincirlerinde kadın çalışanların karşılaştığı derin kök salmış eşitsizlikleri ele almakta çoğu zaman başarısız olmaktadır. Bazı olumlu etkilere rağmen, kötü çalışma koşulları ve düşük ücretler gibi önemli sorunlar devam etmektedir.	Kurumsal sosyal sorumluluk girişimlerinin etkinlikleri araştırılabilir. Kadın çalışanların seslerini entegre eden daha kapsayıcı yaklaşımlar geliştirilebilir.
Prieto-Carrón (2008)	etik kurallar, feminist araştırma, küreselleşme, emek, kadın işçiler	Küresel tedarik zincirlerinin ve kurumsal davranış kurallarının kadın işçiler üzerindeki etkisini feminist bir bakış açısıyla analiz etmek	-	Araştırma, kurumsal davranış kurallarının, küresel tedarik zincirlerinde kadın çalışanların karşılaştığı eşitsizliklerle mücadele etmede çoğunlukla başarısız olduğunu ortaya koymaktadır. Bazı olumlu etkilere rağmen, kötü çalışma koşulları ve düşük ücretler gibi önemli sorunlar devam etmektedir.	Gelecekteki araştırmalar, kurumsal sosyal sorumluluk girişimlerinin etkinliğini eleştirel bir şekilde değerlendirebilir ve kadın çalışanların seslerini entegre eden daha kapsayıcı yaklaşımları keşfedebilir.
Knemeyer vd. (1999)	-	Lojistik öğrencilerinin toplumsal cinsiyet yönetimi konularına ve lojistik sektöründeki kadınlara yönelik kariyer fırsatlarına ilişkin bakış açılarını analiz etmek	-	Kadın öğrencilerin, lojistik sektöründe başlangıç maaşları ve iş sorumlulukları konusundaki eşitsizlikleri algılamaya olasılığı erkek meslektaşlarına göre daha fazladır. Geleneksel yaştaki öğrenciler, geleneksel olmayan yaştaki öğrencilere kıyasla cinsiyet yönetimi konularında daha kötümser olma eğilimindedir.	İki farklı yaş grubundaki öğrencilerin toplumsal cinsiyet yönetimi konularına ilişkin farklı algılarının temelindeki nedenler araştırılabilir.
Johnson vd. (1999)	-	Lojistik yöneticileri arasında iş memnuniyetindeki cinsiyete dayalı farklılıkları incelemek ve sektördeki cam tavan algılarını araştırmak	-	Kadın lojistik yöneticiler erkek meslektaşlarına göre genellikle daha genç ve daha az eğitilidir. Onlara göre daha düşük maaş almaktadırlar. Hem erkek hem de kadın yöneticiler benzer düzeyde iş tatmini ifade etmektedir. Ancak kadınların cam tavan varlığını algılamaya olasılıkları daha yüksektir.	Gelecekteki çalışmalar lojistik sektöründe algılanan cam tavan fenomenini ele alarak bu durumu hafifletme yöntemlerini araştırabilir.
Lynagh vd. (1996)	-	Lojistik sektöründe kadınların ve erkeklerin kariyerle ilgili karşılaştığı fırsatları ve zorlukları karşılaştırmak	-	Lojistik sektöründeki kadınlar, erkeklerle kıyasla kariyer gelişimi ve maaş fırsatları açısından önemli zorluklarla karşı karşıyadır. Erkek katılımcılar genellikle kadınların eşit fırsatlara sahip olduğuna inanırken, kadın katılımcılar daha fazla ayrımcılık ve daha az fırsat algılamaktadır.	Gelecekteki araştırmalar kurumsal politika ve uygulamaların kariyer gelişiminde cinsiyet eşitliği üzerindeki etkisini araştırabilir.

Zaher & Marquez-Illescas (2023), cinsiyet farklılıklarının TZY içindeki güç dinamiklerini nasıl etkilediğini vurgulayarak, bu dinamiklerin kurumsal sonuçları ve karar alma süreçlerine olan etkileri hakkında daha fazla araştırma yapılması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, Kuzey vd. (2022) ile Benjamin vd. (2020), kadın liderliğin çevresel ve sosyal yönetim üzerindeki olumlu etkilerini vurgulayarak, TZY içinde sürdürülebilir ve etik uygulamaları teşvik etmede cinsiyet çeşitliliğinin önemini ortaya koymuştur. Son olarak, önceki çalışmalardan farklı olarak, Lebaron & Gore (2020) ile George vd. (2022), tedarik zincirlerinde emeğin sömürülmesi ve ötekileştirilmiş kadın işçilerin desteklenmesinde özgürleştirici teknolojilerin rolü gibi konulara odaklanarak, TZY'deki cinsiyet çeşitliliğinin daha geniş sosyal ve etik sonuçlarını ele almaktadır.

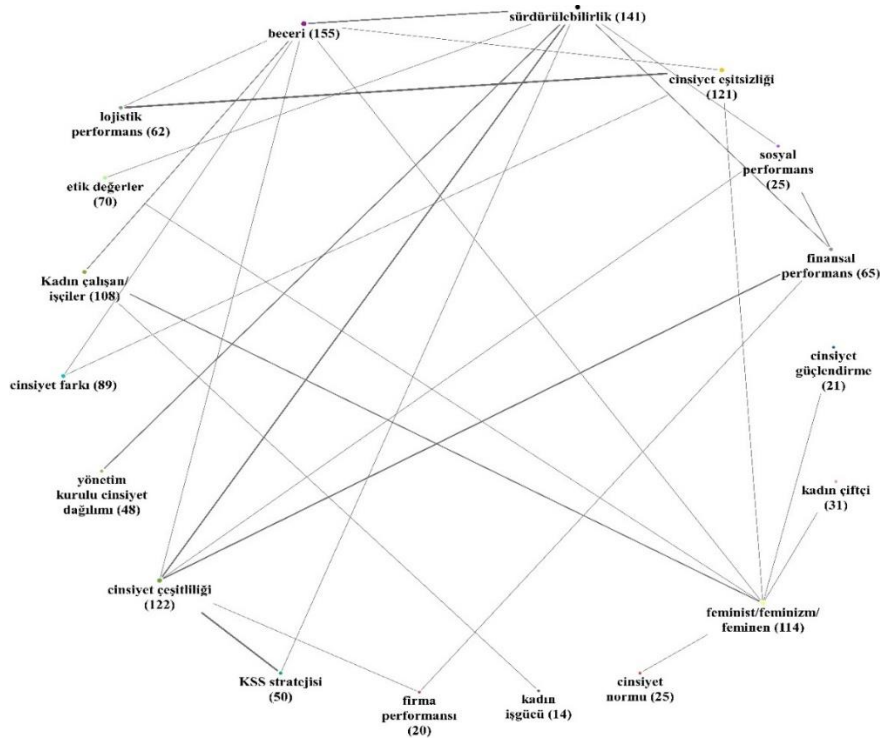
İncelenen çalışmalarda en sık uygulanan teori, toplumsal cinsiyet beklentilerinin tedarik zinciri yönetiminde (TZY) kadınların rollerini ve kariyer ilerlemelerini nasıl şekillendirdiğini açıklayan sosyal rol teorisi (Ruel & Jaegler, 2021; Kafa vd., 2023; Kroes vd., 2024). Bunu takiben, paydaş teorisi (Benjamin vd., 2020; Shakil vd., 2024), çeşitli paydaşların cinsiyet çeşitliliğini teşvik eden politikaları nasıl etkilediğini vurgulamaktadır. Kurumsal teori (Larson, 2020; Kuzey vd., 2022), örgütsel normların cinsiyet temsilini nasıl etkilediğini incelemekte ve üst kademeler teorisi ise (Kuzey vd., 2022; Shakil vd., 2024) liderlikte çeşitliliğin TZY'de kapsayıcılığı nasıl teşvik ettiğine odaklanmaktadır.

Tablo 7: İçerik Analizi Bulguları

Anahtar Terimler	İngilizce Karşılığı	Frekans
Beceriler	skills	155
Sürdürülebilirlik	sustainability	141
Cinsiyet çeşitliliği	gender diversity	122
Cinsiyet eşitsizliği	gender inequality	121
Kadın çalışan/işçiler	female/women employee (21), female/women workers (87)	108
Feminist/feminizm/femine	feminist/feminism/femine	114
Cinsiyet farkı	gender difference (62), gender gap (27)	89
Etik değerler	ethical/ethics	70
Finansal performans	financial performance	65
Lojistik performans	logistics performance	62
Kurumsal Sosyal Sorumluluk (KSS) stratejisi	CSR strategy	50
Yönetim kurulu cinsiyet dağılımı	gender composition (board)	48
Ücret eşitsizliği	gender pay gap (19), pay inequality (9), wage discrimination (3)	31
Kadın çiftçi	female farmer	31
Sosyal performans	social performance	25
Cinsiyet normu	gender norm	25
Cinsiyet yanlılığı	gender bias	22
Cinsiyet güçlendirme	empowerment (gender/women/female)	21
Firma performansı	firm performance	20
Sosyal adalet	social justice	17
Cinsiyet ayrımcılığı	gender discrimination	16
Kadın işgücü	female labour (9), female workforce (5)	14
Kadın girişimciliği	female/women entrepreneurship	5

SLT sonrasında MAXQDA 20 programında gerçekleştirilen içerik analizi sonuçları; beceri geliştirme, sürdürülebilirlik, cinsiyet çeşitliliği ve etik hususlar gibi temel temaların literatürde ön plana çıktığını ortaya koymaktadır. Çeşitli bağlamlarda cinsiyet eşitsizliklerini anlamak ve ele almak için devam eden çabaları yansıtan cinsiyetle ilgili konulara önemli bir odaklanma vardır. “Beceriler” kavramı en sık rastlanan terimdir. İncelenen makalelerde becerilere ve cinsiyette eşitliğin önemine güçlü bir vurgu yapıldığı göstermektedir. Sürdürülebilirliğe yapılan vurgu, şirketlerin ve kuruluşların sürdürülebilir uygulamaları giderek daha fazla operasyonlarına entegre ettiğini göstermektedir. Bu durum da, cinsiyet çeşitliliğini ve eşitliğini destekleyen kapsayıcı iş yerleri yaratmayı gerektirmektedir. Bu bağlamda sürdürülebilir uygulamalar, çeşitli sektörlerde kadınların işe alınmasını, çalıştırılmasını ve kariyerde ilerlemesini teşvik eden politikaların ve programların uygulanmasını içerebilir. Yine cinsiyet ile ilgili çalışmalarda işletme başarısını ifade eden “lojistik performans”, “firma performansı”, “sosyal performans”, “finansal performans” gibi kavramlara sık rastlandığı görülmektedir. Bu durumda işletmelerin, kadınlara lojistik rollerde eşit fırsatlar sağlayarak daha geniş bir yetenek havuzundan yararlanabileceği ve bu sayede işletmenin pek çok açıdan performansının artabileceği öngörülmektedir. Ayrıca “Feminist/feminizm” terimlerinin sık kullanımı, feminist teori ve cinsiyet çalışmalarının dikkate değer bir şekilde göze çarptığını göstermektedir. Bunların yanında, kadın çalışanlarla ilgili terimler (“female labourer”, “female worker” gibi kavramlar), iş gücünde kadınların rolü ve statüsüne odaklanıldığını göstermektedir.

Şekil 2: Kod İlişkileri Haritası



Şekil 2’de yer alan kod haritası, anahtar terimler arasındaki önemli çiftler arası ilişkileri ortaya koyarak literatürdeki çeşitli temaların birbiriyle bağlantılı olabileceğini göstermektedir. Aynı cümlelerde “cinsiyet eşitsizliği” ve “lojistik performansı”nın sık sık bir arada bulunması, lojistik performansının daha yüksek cinsiyet eşitsizliği seviyelerinden olumsuz etkilebileceği anlamına gelir (Larson, 2020; Shakil vd., 2024). “Sürdürülebilirlik” kavramı sıklıkla “cinsiyet çeşitliliği” ve “yönetim kurulu cinsiyet dağılımı” ifadeleri ile birlikte bahsedilmektedir. Bu durum, daha yüksek cinsiyet çeşitliliğine sahip kuruluşların operasyonları genelinde sürdürülebilir uygulamaları uygulamada daha başarılı olabileceğine işaret edebilmektedir (Zaher, & Marquez-Illescas, 2023). “Sürdürülebilirlik” ve “yönetim kurulu cinsiyet dağılımı” arasındaki bağlantı, kurumsal yönetimin en üst düzeylerinde cinsiyet çeşitliliğinin iyileştirilmiş sürdürülebilirlik uygulamalarıyla nasıl ilişkili olduğunu araştıran çalışmaları vurgulamaktadır (Benjamin vd., 2020). Cinsiyet açısından çeşitli bir yönetim kurulu, farklı bakış açıları getirebilmekte, sürdürülebilirlik stratejilerinde daha kapsamlı ve uzun vadeli düşünmeyi teşvik edebilmektedir.

“Cinsiyet çeşitliliği” ile “finansal performans” arasındaki bağlantı, cinsiyet çeşitliliği için işletme gereçesini vurgulamaktadır. Çok sayıda çalışma, daha fazla cinsiyet çeşitliliğine sahip kuruluşların, daha az çeşitliliğe sahip meslektaşlarından finansal olarak daha iyi performans gösterdiğini öne sürmektedir (Kuzey vd., 2022; Kroes vd., 2024). Bu bağlantı, cinsiyet çeşitliliğinin karar alma süreçlerini nasıl zenginleştirdiğine, daha iyi finansal sağlığa ve rekabet avantajlarına nasıl yol açtığına odaklanmaktadır. “Cinsiyet çeşitliliği” kavramını, “CSR stratejisi” (Kurumsal Sosyal Sorumluluk) ile birlikte belirtmek, kurumsal sosyal sorumlulukları şekillendirmede cinsiyet çeşitliliğinin rolünü vurgulamaktadır. Çeşitli bir iş gücü, farklı bakış açıları daha kapsayıcı ve toplum odaklı eylemlere yol açarak kurumsal itibarı ve paydaş güvenini artırabileceğinden, CSR girişimlerinin kapsamını ve etkinliğine yön verebilmektedir (Benjamin vd., 2020; Gebre vd., 2021; George vd., 2022). Son olarak, “cinsiyet çeşitliliği”ni “sosyal performans” ile ilişkilendirmek, kuruluşlar içinde eşit bir cinsiyet dengesinin, işyeri kültürü, toplum ilişkileri ve etik uygulamalar dahil olmak üzere sosyal etkilerini nasıl iyileştirebileceğine dair hususları belirtmektedir (Hoang, & Jones, 2012). Cinsiyet çeşitliliği genellikle daha geniş bir sosyal eşitlik için bir katalizör olarak görülür ve çalışan memnuniyetinden toplum katılımına kadar her şeyi etkilemektedir.

5. Tartışma ve Sonuç

Araştırma ve Yayın Etiği kurallarına uygun şekilde, sistematik literatür taramasının ve ardından içerik analizinin gerçekleştirildiği bu çalışma, mevcut literatürün kapsamlı ve tarafsız bir analizini sağlamaktadır. Bu iki yöntem, mevcut çalışmaların yapılandırılmış bir sentezine olanak tanıyarak literatürdeki boşlukları belirlemek ve gelecekteki araştırmalar için alanlar önermek için sağlam bir temel ortaya koymaktadır (Pham vd., 2014; Kraus vd., 2022). Çalışmanın bulguları TZY içinde cinsiyet çeşitliliğine yönelik artan akademik ilgiyi vurgulamaktadır. Özellikle 2022 ve 2023’te bu konu hakkında yapılan yayınlardaki istikrarlı artış, cinsiyet çeşitliliğinin operasyonel verimlilik ve yetenek geliştirme üzerindeki stratejik etkisinin giderek daha fazla kabul gördüğünü göstermektedir.

Lojistik ve sürdürülebilirlikten cinsiyet çalışmalarına ve örgütsel yönetime kadar TZY'deki cinsiyet çeşitliliği ile ilgili çalışmalar yayınlayan çeşitli dergiler, bu konunun çok disiplinli doğasını yansıtmaktadır. Bu çeşitlilik, yetersiz kadın istihdamının yalnızca lojistik veya operasyonel bir endişe değil, aynı zamanda geniş kapsamlı etkileri olan sosyoekonomik ve örgütsel bir sorun olduğunu göstermektedir. “Sustainability” ve “The Journal of Development Studies” gibi dergilerde yayınların bulunması, cinsiyet çeşitliliğinin sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik büyümeyle olan ilişkisini vurgulamaktadır. Sektörlerin analizi, tedarik zinciri yönetimi alanındaki cinsiyet çeşitliliği araştırmalarının tarım, madencilik, tekstil, elektronik ve lojistik gibi çeşitli endüstrilere yayıldığına ortaya koymaktadır. Özellikle tarım sektörüne sıklıkla odaklanması, kadınların kırsal ekonomilerde oynadığı kritik rolü ve gıda güvenliği ve ekonomik kalkınma için cinsiyet çeşitliliğinin önemini vurgulamaktadır. Çalışmaların coğrafi yayılımı, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin tedarik zinciri performansını iyileştirmede cinsiyet eşitliğinin rolünü giderek daha fazla kabul ettiğini göstermektedir.

Makalelerin detaylı bulgularına bakıldığında ise, kadınların pek çok sektörde olduğu gibi TZY'de de iş hayatına katılımlarına duyulan ihtiyaç üzerinde önemli bir vurgu yapılmasına rağmen, bu sektörde çalışan kadınların yüzdesi nispeten düşük kaldığı görülmektedir. Ancak araştırma, cinsiyet çeşitliliğinin stratejik avantajlarının, artan operasyonel verimlilik ve daha yenilikçi bir ortam gibi faydalarıyla giderek daha fazla kabul gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu durum, cinsiyet çeşitliliğinin yalnızca bir insan kaynakları sorunu olmadığını, tedarik zincirleri içinde inovasyonu ve verimliliği artıracak stratejik bir zorunluluk olduğunu göstermektedir. Özellikle TZY'de kadın iş gücünün, işletmelerin finansal ve operasyonel performansları üzerindeki olumlu etkileri bu çalışmada yeniden doğrulanmıştır (Shakil vd., 2024; Kroes vd., 2024). Ek olarak bulgular, literatürde daha önce vurgulanan cinsiyet çeşitliliğinin stratejik faydalarını doğrulamaktadır (Otis & Petrucci, 2023; Van Campenhout & De, 2023). Dahası, belirli endüstriler ve bölgeler için geniş kapsamlı çıkarımlar, cinsiyet çeşitliliğinin dünya çapındaki önemini vurgulayarak, bu faydaların kültürel ve sektörel sınırları aştığı fikrini güçlendirmektedir (Kafa vd., 2023; Sukri vd., 2023).

“Cinsiyet eşitsizliği” ile “lojistik performans” ve “cinsiyet çeşitliliği” ile “sürdürülebilirlik” gibi terimlerin sık sık eşleştirilmesi, daha yüksek cinsiyet çeşitliliği düzeylerinin daha iyi operasyonel sonuçlar ve sürdürülebilirlik uygulamalarıyla ilişkili olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca bu araştırma, tedarik zinciri yönetimi alanında cinsiyet çeşitliliğinin sağlayabileceği stratejik faydalara dair teorik anlayışı geliştirme potansiyeline sahiptir. Bu durum, tedarik zinciri teorilerinin cinsiyet perspektiflerini daha kapsamlı modellere entegre etmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Çalışmanın sonuçları pratik hayatta, kuruluşların cinsiyet çeşitliliğini teşvik etme çabalarını artırmaları gerektiğini işaret etmektedir. Bu durum, yalnızca işe alım stratejilerini değil, aynı zamanda tüm cinsiyetlerden bireylerin mesleki gelişimini kolaylaştıran kapsayıcı bir ortamın teşvik edilmesini de kapsamaktadır. Araştırma, daha çeşitli bir iş gücünden yararlanmanın sonucu olabilecek gelişmiş inovasyon ve karar alma kapasitesinin altını çizmektedir.

Bu çalışma, tedarik zinciri yönetiminde (TZY) kadınların rolüne ilişkin literatürün kapsamlı bir incelemesini sunmakta ve çeşitli teorik çerçevelerin kullanımını vurgulamaktadır. İnceleme, bu teorilerin kadınların TZY'ye katılımının stratejik önemini ve operasyonel ve örgütsel sonuçlar üzerindeki etkilerini anlamaya nasıl daha fazla katkıda bulunabileceğini keşfetmek için gelecekteki çalışmaları teşvik etmektedir. Zaher & Marquez-Illescas (2023) tarafından belirtildiği üzere, araştırmanın belirli odağına göre gelecek çalışmalarda farklı teoriler uygulanabilir.

Bu çalışmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Literatür taraması sadece Web of Science (WOS) veritabanı ile sınırlı kalmış, Scopus ve Dergipark gibi diğer veri tabanları dahil edilmemiştir. Gelecek çalışmalarda daha geniş veri tabanlarının kullanılması ve tedarik zinciri performansı ile cinsiyet çeşitliliği arasındaki ilişkilerin boylamsal çalışmalarla incelenmesi faydalı olacaktır. Ek olarak, cinsiyet çeşitliliğinin önündeki engelleri ve çeşitli kurumsal ve kültürel bağlamlarda bu engelleri aşmanın en etkili yollarını keşfetmek için kapsamlı nitel araştırmalara ihtiyaç vardır. Daha sonraki araştırmalar, çeşitliliğin tedarik zinciri yönetimi üzerindeki etkisine ilişkin daha bütünsel bir anlayış geliştirmek için yaş ve etnik köken gibi ek çeşitlilik boyutlarını da içerecek şekilde genişletebilir. Son olarak, cinsiyet çeşitliliğinin sürdürülebilirlik uygulamalarına entegrasyonu ve tedarik zincirleri içindeki sosyal ve çevresel yönetim üzerindeki etkilerinin incelenmesi, bu kritik alanların birbirine olan bağımlılığına dair yeni bakış açıları sunabilir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale tek yazarlı olup tüm çalışma yazar tarafından yapılmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile mali çıkar çatışması yoktur ve yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Andre, R. (1995). A comparison of career status and attitudes among men and women in logistics. *Logistics and Transportation Review*, 31(2), 179-190.
- Azima, S., & Mundler, P. (2022). The gendered motives and experiences of Canadian women farmers in short food supply chains: Work satisfaction, values of care, and the potential for empowerment. *Journal of Rural Studies*, 96, 19-31. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2022.10.007>.
- Benjamin, S., Mansi, M., & Pandey, R. (2020). Board gender composition, board independence and sustainable supply chain responsibility. *Accounting & Finance*, 60(4), 3305-3339. doi:10.1111/acfi.12532.
- Bulmer, E., Riera, M., & Rodríguez, R. (2021). The importance of sustainable leadership amongst female managers in the Spanish logistics industry: A cultural, ethical, and legal perspective. *Sustainability*, 13(6841). <https://doi.org/10.3390/su13126841>.
- Byemba, G. K. (2020). Formalization of artisanal and small-scale mining in Eastern Democratic Republic of the Congo: An opportunity for women in the new tin, tantalum, tungsten and gold (3TG) supply chain? *The Extractive Industries and Society*, 7(2), 420-427. <https://doi.org/10.1016/j.exis.2020.03.001>.
- Calabrese, G., & Manello, A. (2021). Board diversity and performance in a masculine, aged and glocal supply chain: New empirical evidence. corporate governance. *The International Journal of Business in Society*, 21(7), 1440-1459. <https://doi.org/10.1108/cg-09-2020-0417>.
- Chang, C., McAleer, M., & Oxley, L. (2013). Coercive journal self citations, impact factor, journal influence and article influence. *Mathematics and Computers in Simulation*, 93, 190-197. <https://doi.org/10.1016/j.matcom.2013.04.006>.
- Chin, T. A., & Tat, H. H. (2014). Does gender diversity moderate the relationship between supply chain management practice and performance in the electronic manufacturing services industry? *International Journal of Logistics Research and Applications*, 18(1), 35-45. <https://doi.org/10.1080/13675567.2014.945399>.
- Cooper, M. C., Sanstosa, J., Hurst, D. C., & Sanders, N. R. (2011). Career patterns of women in logistics: Mentoring and balancing work, life, and study. *The Council of Supply Chain Management Professionals Annual Conference*, October 2–5, Philadelphia.
- Diekman, A. B., & Schneider, M. C. (2010). A social role theory perspective on gender gaps in political attitudes. *Psychology of Women Quarterly*, 34(4), 486-497. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.2010.01598.x>.
- Gebre, G. G., Isoda, H., Amekawa, Y., Rahut, D. B., Nomura, H., & Watanabe, T. (2021). Gender-based decision making in marketing channel choice – Evidence of maize supply chains in southern Ethiopia. *Human Ecology*, 49, 443-451. <https://doi.org/10.1007/s10745-021-00252-x>.
- George, J., Whitten, D., Metters, R., & Abbey, J. (2022). Emancipatory technology and developing-world supply chains: A case study of African women gemstone miners. *Journal of Operations Management*, 68(6-7), 619-648. <https://doi.org/10.1002/joom.1217>.
- Ghalebeigi, A., Gekara, V., & Madani, S. (2023). The reproduction and perpetuation of workplace gender inequality in male-dominated industries through biased executive ideologies: A study of the Australian transport and logistics industry. *Labour and Industry*, 33(3), 364-384. <https://doi.org/10.1080/10301763.2023.2254565>.
- Gligor, D., Russo, I., & Maloni, M. J. (2022). Understanding gender differences in logistics innovation: A complexity theory perspective. *International Journal of Production Economics*, 246, 108420. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2022.108420>.
- Graneheim, U. H., & Lundman, B. (2004). Qualitative content analysis in nursing research: Concepts, procedures and measures to achieve trustworthiness. *Nurse Education Today*, 24(2), 105-112. <https://doi.org/10.1016/j.nedt.2003.10.001>.
- Hsieh, H. F., & Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9), 1277-1288. <https://doi.org/10.1177/1049732305276687>.
- Hoang, D., & Jones, B. (2012). Why do corporate codes of conduct fail? Women workers and clothing supply chains in Vietnam. *Global Social Policy*, 12(1), 67-85. <https://doi.org/10.1177/1468018111431757>.

- Im, E. O., & Chang, S. J. (2012). A systematic integrated literature review of systematic integrated literature reviews in nursing. *Journal of Nursing Education*, 51(11), 632-640. <https://doi.org/10.3928/01484834-20120914-02>.
- Johnson, J. C., McClure, D. J., & Schneider, K. C. (1999). Job satisfaction of logistics managers: Female versus male perspectives. *Transportation Journal*, 39(1), 5-19. <https://www.jstor.org/stable/20713406>.
- Kafa, N., Ruel, S., & Jaegler, A. (2023). Factors influencing career advancement in supply chain management with gender perspectives: French case study. *The International Journal of Logistics Management*. <https://doi.org/10.1108/IJLM-11-2022-0453>.
- Kangile, J. R., Kadigi, R. M. J., Mgeni, C. P., Munishi, B. P., Kashaigili, J. J., & Munishi, P. K. T. (2021). The role of coffee production and trade on gender equity and livelihood improvement in Tanzania. *Sustainability*, 13(18), 10191. <https://doi.org/10.3390/su131810191>.
- Knemeyer, A. M., Murphy, P. R., & Poist, R. F. (1999). Opportunities for women in logistics: An analysis of student perspectives. *Transportation Journal*, 39(1), 34-41. <https://www.jstor.org/stable/20713408>.
- Kovács, G., & Tatham, P. (2009). Humanitarian logistics performance in the light of gender. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 58(2), 174-187. <https://doi.org/10.1108/17410400910928752>.
- Kraus, S., Breier, M., Lim, W. M., Dabić, M., Kumar, S., Kanbach, D. K., ... & Ferreira, J. (2022). Literature reviews as independent studies: guidelines for academic practice. *Review of Managerial Science*, 16(8), 2577-2595. <https://doi.org/10.1007/s11846-022-00588-8>.
- Kroes, J., Land, A., Manikas, A. S., & Klein, F. (2024). Gender diversity and injustice among supply chain executives: Exploring outcomes that advance social justice. *International Journal of Operations & Production Management*. <https://doi.org/10.1108/IJOPM-06-2023-0524>.
- Kuzey, C., Fritz, M. M. C., Uyar, A., & Karaman, A. S. (2022). Board gender diversity, CSR strategy, and eco-friendly initiatives in the transportation and logistics sector. *International Journal of Production Economics*, 247, 108436. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2022.108436>.
- Larson, P. D. (2020). Corruption, gender inequality, and logistics performance. *International Journal of Logistics Management*, 31(2), 381-397. <https://doi.org/10.1108/IJLM-02-2019-0062>.
- LeBaron, G., & Gore, E. (2019). Gender and forced labour: understanding the links in global cocoa supply chains. *The Journal of Development Studies*, 56(6), 1095-1117. <https://doi.org/10.1080/00220388.2019.1657570>.
- Lynagh, P. M., Murphy, P. R., & Poist, R. F. (1996). Career-related perspectives regarding women in logistics: A comparative analysis. *Transportation Journal*, 36(1), 35-42. <https://www.jstor.org/stable/20713297>.
- Ma, S., Li, H., & Aloysius, J. (2021). Women are an advantage in supply chain collaboration and efficiency. *Production and Operations Management*, 30(5), 1427-1441. <https://doi.org/10.1111/poms.13329>.
- Maertens, M., & Swinnen, J. F. M. (2012). Gender and modern supply chains in developing countries. *The Journal of Development Studies*, 48(10), 1412-1430. <https://doi.org/10.1080/00220388.2012.663902>.
- Nightingale, A. (2009). A guide to systematic literature reviews. *Surgery (Oxford)*, 27(9), 381-384. <https://doi.org/10.1016/j.mpsur.2009.07.005>.
- Otis, E., & Petrucci, L. L. (2023). The gender fix: outsourcing feminism and the gender politics of supply chains. *Gender & Society*, 37(1), 65-90. <http://dx.doi.org/10.1177/08912432221137914>.
- Özdemir, D., Sharma, M., Dhir, A., & Daim, T. U. (2022). Supply chain resilience during the covid-19 pandemic. *Technology in Society*, 68, 101847. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2021.101847>.
- Panda, S. (2018). Constraints faced by women entrepreneurs in developing countries: review and ranking. *Gender in Management: An International Journal*, 33(4), 315-331. <https://doi.org/10.1108/GM-01-2017-0003>.
- Park, D., & Krishnan, H. A. (2005). Gender differences in supply chain management practices. *International Journal of Management and Enterprise Development*, 2(1), 27-37. <https://doi.org/10.1504/IJMED.2005.006022>.
- Pham, M. T., Rajić, A., Greig, J., Sargeant, J. M., Papadopoulos, A., & McEwen, S. A. (2014). A scoping review of scoping reviews: advancing the approach and enhancing the consistency. *Research Synthesis Methods*, 5(4), 371-385. <https://doi.org/10.1002/jrsm.1123>.

- Pike, K., & English, B. (2022). And Roses Too: How “better work” facilitates gender empowerment in global supply chains. *Gender, Work & Organization*, 29(2), 188-204. <https://doi.org/10.1111/gwao.12740>.
- Post, C., & Byron, K. (2015). Women on boards and firm financial performance: a meta-analysis. *Academy of Management Journal*, 58(5), 1546-1571. <https://doi.org/10.5465/amj.2013.0319>.
- Prieto-Carrón, M. (2008). Women workers, industrialization, global supply chains and corporate codes of conduct. *Journal of Business Ethics*, 83(1), 5-17. <https://doi.org/10.1007/s10551-007-9650-7>.
- Qiu, X., Xiao, Y., Wu, J., Gan, L., Huang, Y., & Wang, J. (2019). C-reactive protein and risk of parkinson's disease: A systematic review and meta-analysis. *Frontiers in Neurology*, 10. <https://doi.org/10.3389/fneur.2019.00384>.
- Ruel, S., Fritz, M. M., & Subramanian, N. (2020). Gender diversity for sustainability management: Developing a research agenda from a supply chain perspective. *Logistique & Management*, 28(3-4), 224-239. <https://doi.org/10.1080/12507970.2020.1827994>.
- Ruel, S., & Fritz, M. M. C. (2021). Gender diversity in supply chains: Towards more sustainable decisions? Evidence from interviews. *Supply Chain Forum: An International Journal*, 22(3), 205-222. <https://doi.org/10.1080/16258312.2021.1948307>.
- Ruel, S., & Jaegler, A. (2021). Impact of gender and expatriation choice on career paths in supply chain management: Evidence from master of science graduates. *Sustainability*, 13(6907). <https://doi.org/10.3390/su13126907>.
- Schollmeier, R., & Scott, A. (2023). Examining the gender wage gap in logistics. *Journal of Business Logistics*, 45(1), e12363. <https://doi.org/10.1111/jbl.12363>.
- Shakil, M. H., Munim, Z. H., Zamore, S., & Tasnia, M. (2024). Sustainability and financial performance of transport and logistics firms: Does board gender diversity matter? *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 14(1), 100-115. <https://doi.org/10.1080/20430795.2022.2039998>.
- Simpson, R., & Holley, D. (2001). Can restructuring fracture the glass ceiling? the case of women transport and logistics managers. *Women in Management Review*, 16(4), 174-182. <https://doi.org/10.1108/09649420110392154>.
- Sokolov, D. and Zavyalova, E. K. (2021). Trendsetters of hrm: A systematic review of how professional service firms manage people. *Personnel Review*, 51(2), 564-583. <https://doi.org/10.1108/pr-08-2018-0314>.
- Sukri, S. F., Ngah, A. H., & Yiauw, M. T. B. (2023). To stay or not to stay: The mediation roles of job satisfaction and organization commitment among women in logistics industry. *Acta Logistica*, 10(1), 35-46. <https://doi.org/10.22306/al.v10i1.346>.
- Swanepoel, L., Tioti, T., Eria, T., Tamuera, K., Tiitii, U., Larson, S., & Paul, N. (2020). Supporting women's participation in developing a seaweed supply chain in Kiribati for health and nutrition. *Foods*, 9(4), 382. <https://doi.org/10.3390/foods9040382>.
- Sznajder, K. K., Harlow, S. D., Wang, J., Tso, L., Ashagre, Y., & Han, C. (2022). Factors associated with symptoms of poor mental health among women factory workers in China's supply chain. *International Archives of Occupational and Environmental Health*, 95(10), 1209-1219. <https://doi.org/10.1007/s00420-021-01820-w>.
- Thoo, A. C., & Huam, H. T. (2015). Does gender diversity moderate the relationship between supply chain management practice and performance in the electronic manufacturing services industry? *International Journal of Logistics Research and Applications*, 18(1), 35-45. <https://doi.org/10.1080/13675567.2014.945399>.
- Tranfield, D., Denyer, D., & Smart, P. (2003). Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge by means of systematic review. *British Journal of Management*, 14(3), 207-222. <https://doi.org/10.1111/1467-8551.00375>.
- U.N. Women (2022). “In focus: Sustainable development goal 5: Achieving gender equality and empowering all women and girls”, <https://www.unwomen.org/en/news-stories/in-focus/2022/08/in-focus-sustainable-development-goal-5#> (Erişim Tarihi: 12 Haziran 2024).
- Van Campenhout, B., & De, A. (2023). Gendered perceptions in maize supply chains: Evidence from Uganda. *Development Policy Review*, 41(2), e12662. <http://dx.doi.org/10.1111/dpr.12662>.

- Yıldız, S. (2017). Toplumsal cinsiyetin şirketlere yansımada ortaya çıkan ayrımcılık kavramlarının ardılları üzerine bir model önerisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(1), 121-138. <https://doi.org/10.17494/ogusbd.330753>.
- Zaher, H. F., & Marquez-Illescas, G. (2023). Power in the supply chain: A state-of-the-art literature review and propositions from the perspective of gender differences. *Journal of Business & Industrial Marketing*. <http://dx.doi.org/10.1108/JBIM-10-2022-0484>.

Research Article / Araştırma Makalesi

MUHASEBE MESLEK MENSUPLARININ GÖZÜNDEN YAPAY ZEKA UYGULAMALARININ SWOT ANALİZİ

Gülay İRAK¹, Mustafa Sefa YILMAZ²

ÖZET

Son yıllarda yapay zeka teknolojisinin hızlı gelişimi, muhasebe mesleğini de etkilemiştir. Geleneksel manuel muhasebe modeli, modern yazılıma dayalı finansal muhasebe ile kademeli olarak yer değiştirmiştir. Yapay zeka teknolojisinin kullanılması; iş verimliliğini artırma, hataları azaltma, kaliteyi artırma, maliyet tasarrufu sağlama, işlerin basitleştirilmesi gibi muhasebe mesleğine fırsatlar sunarken aynı zamanda çeşitli riskleri de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda çalışmada, yapay zeka uygulamalarının SWOT analizi, muhasebe meslek mensuplarının gözünden değerlendirilmiştir. Ankara ilinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarına yapay zeka uygulamalarının güçlü, zayıf yanları, fırsat ve tehditleri sorulmuştur. Çalışmada betimsel ve nitel araştırma yöntemi kullanılarak 124 muhasebe meslek mensubu ile Şubat 2024-Ağustos 2024 tarihleri arasında yüz yüze görüşme yapılmıştır. Görüşmelerden elde edilen veriler MAXQDA 12 programı ile içerik analizi yapılarak benzer ifadeler güçlü yanlar, zayıf yanlar, fırsatlar ve tehditler başlıkları altında olmak üzere dört ana tema altında toplanmıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda, yapay zekanın muhasebe mesleğinde süreçleri basitleştirmek, zaman tasarrufu sağlamak, hataları en aza indirip verimliliği artırmak, iş hacminin artmasıyla daha fazla gelir elde etmek, işgücü maliyetlerini azaltmak, yeni mükellef sayısını artırmak gibi güçlü yanları olduğu tespit edilmiştir. Zayıf yanları ise ekonomide işgücü ihtiyacını azaltmak ve bilgi hırsızlığını artırmak şeklinde değerlendirilmiştir. Katılımcılar, yapay zekanın muhasebe mesleğinde etkin bir şekilde kullanılabilmesi için planlama, sürekli gelişim ve güvenli entegrasyon gerektiğini vurgulamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zeka, Muhasebe Mesleği, SWOT Analizi.

JEL Sınıflandırması: M41, M49, O33.

THE SWOT ANALYSIS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE APPLICATIONS FROM ACCOUNTING PROFESSIONALS PERSPECTIVE

ABSTRACT

In recent years, the rapid development of artificial intelligence technology has also affected the accounting profession. The traditional manual accounting model has been gradually replaced by financial accounting based on modern software. While the use of artificial intelligence technology offers opportunities to the accounting profession such as increasing work efficiency, reducing errors, improving quality, saving costs, simplifying work, it has also brought along various risks. In this context, in this study, SWOT analysis of artificial intelligence applications was evaluated from the perspective of accounting professionals. Accounting professionals operating in Ankara were asked about the strengths, weaknesses, opportunities and threats of artificial intelligence applications. In the study, face-to-face interviews were conducted with 124 accounting professionals between February 2024 and August 2024 using descriptive and qualitative research method. The data obtained from the interviews were content analysed with MAXQDA 12 software and similar statements were grouped under four main themes: strengths, weaknesses, opportunities and threats. As a result of the interviews, it was determined that artificial intelligence has strengths such as simplifying processes in the accounting profession, saving time,

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF, Zonguldak, Türkiye. gulay.girak@beun.edu.tr

² Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Anabilim Dalı, Zonguldak, Türkiye. mustafasefayilmaz@gmail.com

minimising errors and increasing efficiency, generating more revenue with increased business volume, reducing labour costs, and increasing the number of new taxpayers. Weaknesses were evaluated as reducing the need for labour force in the economy and increasing information theft. Participants emphasised that planning, continuous development and secure integration are required for the effective use of artificial intelligence in the accounting profession.

Keywords: *Artificial Intelligence, Accounting Profession, SWOT Analysis.*

JEL Classification Codes: *M41, M49, O33.*

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

Artificial intelligence has become an integral part of digitization in the business world in recent years, gaining significant importance in business processes. This digital transformation is reshaping traditional ways of doing business, affecting the activities of companies and professionals. The accounting profession, in particular, has been significantly impacted by this transformation and has had to adapt to new technological developments.

The purpose of this study is to examine the adaptation processes of accounting professionals in Ankara to artificial intelligence applications, and to analyze the strengths, weaknesses, opportunities, and threats of AI applications in the field of accounting. The research employs SWOT analysis and semi-structured interview techniques. The data obtained were analyzed using the MAXQDA 12 software and categorized under four main themes: strengths, weaknesses, opportunities, and threats.

Literature Review

Issa et al. (2016) emphasized that audit processes could be made more efficient through transformation with AI. They noted that AI significantly contributes to audit processes in areas such as examining source documents, processing, analyzing conference calls, and emails. Greenman (2017) discussed the potential reduction in labor demand that AI might bring in the accounting and auditing sectors. Sercemeli (2018) noted in the study that accounting professionals would be affected by artificial intelligence technology and, consequently, undergo a transformation. The study suggested changing the profession to "accounting data strategist," proposing that professionals take on a new role to manage the impacts of AI and specialize in data analytics.

Tuzcu (2018) stated that AI technologies are theoretically feasible in the field of accounting and can significantly reduce tax evasion. Tas & Mert (2019) mentioned that auditing performed with artificial intelligence is real-time and more effective. They also emphasized that business managers should follow global developments in AI and integrate them with their corporate culture to promote the widespread use and increased efficiency of AI. Tutar (2019) argued that with the use of technologies such as Industry 4.0 and artificial intelligence, information in accounting information systems can be accessed quickly and transparently, thereby managing the accounting process more efficiently.

Yardimcioglu et al. (2019) highlighted that digitalization will affect the accounting profession as it does all professions, and therefore, accounting professionals need to embrace technological transformation. Yucel & Adiloglu (2019) emphasized that with technological advancement, more time would be directed towards consultancy services and that the main goal of the accounting profession should be to provide quality, understandable, and transparent financial information. They noted that tax-focused accounting would give way to information-focused accounting and that the development of informational accounting in Turkey would contribute to the country's progress.

Nayak & Sahoo (2021) provide a comprehensive overview of how artificial intelligence can transform the accounting profession and discuss how accountants can adapt to this change. Wael et al. (2024) aimed to investigate the organizational and individual factors influencing artificial intelligence (AI) adoption in Kuwait's public accounting sector. The data collected through questionnaires were analyzed using structural equation modeling and the results revealed the influence of organizational and individual factors on AI adoption.

Methodology

The population of the study consists of 14.084 accounting professionals registered to TÜRMOB operating in Ankara (TÜRMOB, 2024). In the process of determining the sample from the accounting professionals in the universe, convenience sampling method was selected. Convenience sampling is a non-random sampling method determined based on the subjective evaluations of the researcher. In this methodology, data are collected from the main mass in the fastest, most economical and easiest way. In this study, which was designed as a descriptive and qualitative study, semi-structured interview technique was used. After the questions used in the interview were

developed, they were sent to 2 experts in the field of accounting and their opinions were obtained. As a result of the expert opinion, the questions to be used in the interview were finalised. The interviews were conducted between February 2024 and August 2024. The answers obtained from 124 accounting professionals in the interviews were transferred to MAXQDA 12 programme and similar expressions were grouped under four main themes: strengths, weaknesses, opportunities and threats.

Results and Conclusions

When examining the effects of artificial intelligence technology on the accounting profession, it is observed that this technology has the potential to accelerate accounting processes and ensure error-free operations. It is noted that the use of artificial intelligence may reduce the need for human labor in the accounting profession and that professionals are expected to possess technological skills. While digitization in tax collection is observed in Turkey, the lack of similar development in accounting processes is attributed to factors such as a tax-focused accounting approach, high technology costs, and the incompatibility of traditional work methods with technology.

In this study, the current state of artificial intelligence applications in the accounting profession is analysed. The strengths of artificial intelligence are identified as simplifying and saving time by automating transactions, providing fast and efficient analysis on large data sets, generating more revenue with the increase in business volume, reducing labour costs and increasing the number of new taxpayers. However, the integration of artificial intelligence into the accounting system has also brought some disadvantages. Issues such as reduced labour requirements, data security concerns and biased presentation of data in accounting reports are among the factors limiting the use of AI.

Participants in the study suggested that further research be conducted to understand the adaptation of accounting professionals in Türkiye to technology, and that case studies focusing on artificial intelligence applications be carried out in collaboration with accounting firms. Successful integration of artificial intelligence in the accounting field is possible by effectively leveraging strengths and addressing weaknesses. To seize opportunities and make accounting processes more efficient, the correct application of this technology is crucial. In conclusion, artificial intelligence holds significant potential in the field of accounting, but realizing this potential fully requires careful planning, continuous development, and a secure integration process.

1. Giriş

Muhasebe meslek mensupları, teknolojik gelişmelerin, kamuoyunun taleplerinin ve kurumlar tarafından yapılan düzenlemelerin etkisi altında, gelecekteki faaliyetlerinin belirsizliğiyle karşı karşıyadır. Bu belirsizlikleri gidermek için yeniliklere uyum sağlamaları elzemdir. Ayrıca yatırımcıların, şirketlerin finansal sonuçlarına güven duyması ve bu sonuçlara inanması; şirketlerin ve hükümetlerin doğru düzeyde vergi ödendiğinden emin olması; yönetimin kurumsal kaynakların kullanımına karar vermesi ve bu kararlardan sorumlu tutulması gerekmektedir. Bu tür temel sorunların çözülmesi, şirketler ve ekonomiler için hayati öneme sahiptir ve muhasebe mesleğinin merkezinde yer almaktadır (Nayak & Sahoo, 2021: 3).

Günümüzde işverenler, muhasebe alanında sadece temel bilgilere sahip olmanın ötesinde, karmaşık iş modelleri ve işlemlerle başa çıkabilme yeteneğine sahip "teknik bilgi ve becerilerle donatılmış" profesyonel muhasebeciler aramaktadırlar. Bu durum, muhasebe meslek mensuplarının görevlerini yerine getirirken çeşitli bilgi teknolojisi trendlerine hâkim olmaları gerekliliğini vurgulamaktadır. Muhasebe mesleği, yapay zeka, veri analitiği, blok zinciri ve diğer gelişmekte olan teknolojilerin ortaya çıkmasıyla birlikte önemli değişimlerden geçmektedir. Bu yeni teknolojilerin muhasebe mesleğinde benimsenmesi, bazı kesimler tarafından muhasebecilerin işlerine yönelik bir tehdit olarak değerlendirilirken, bazı kesimler bunun muhasebe mesleğinde bir fırsat olabileceğini savunmaktadırlar (Qasim & Kharbat, 2020: 108).

Çalışmanın amacı, muhasebe mesleğinde yapay zeka uygulamalarının güçlü ve zayıf yanları ile fırsat ve tehditlerinin meslek mensuplarının gözünden değerlendirilmesi ve Türkiye’de ki mevcut durumun analiz edilmesidir. Bu kapsamda çalışmada Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği’ne (TÜRMOB) kayıtlı Ankara ilinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarının gözünden yapay zeka uygulamalarının SWOT analizi yapılmıştır. 124 meslek mensubuna yüz yüze görüşme tekniği uygulanarak, muhasebe mesleğinde yapay zeka uygulamalarının güçlü ve zayıf yanları ile fırsat ve tehditleri sorulmuştur. Ayrıca Dünya’da ki uygulamalar göz önünde bulundurularak Türkiye’de ki mevcut durumun analiz edilmesi ve çözüm önerileri geliştirmeleri yönünde de sorular yöneltilmiştir.

2. Muhasebe Mesleğinde Yapay Zeka Uygulamaları

Yapay zeka teknolojilerinin hızla gelişmesi, son yıllarda küresel ölçekte büyük ilgi görmüştür. Yapay zekanın hızla gelişmesiyle birlikte, bu teknoloji artık dünyanın neredeyse her bölgesini etkilemekte; temel insan görevlerinin yerini almaya başlayarak, bireylerin günlük yaşamlarında daha derin değişikliklere yol açmaktadır. Temel olarak, yapay zeka, insan zekasına benzer şekilde düşünme, öğrenme ve uyum sağlama yeteneğine sahip

olmalarını sağlayan algoritmalar ve teknolojiler geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu hedefe ulaşmak için uzman sistemler, robotik, makine öğrenimi, sinir ağları, doğal dil işleme (Natural Language Processing-NLP) gibi çeşitli yöntemler kullanılmaktadır.

Son yıllarda, muhasebe alanında önemli ilerlemeler kaydedilmiş, bunun büyük bir kısmı yapay zeka teknolojilerinin entegrasyonu ile gerçekleşmiştir. Dünya genelinde Deloitte, Apple, Meta, Microsoft gibi birçok uluslararası şirket, iş süreçlerini iyileştirmek için yapay zeka teknolojilerine odaklanmıştır. Özellikle, 1980'lerin sonları ve 1990'ların başlarında yapay zeka, finans, muhasebe ve denetim alanlarında önemli gelişmeler katetmiştir (Rahim & Chishti, 2024: 1782). Bu dönemde, karar destek sistemleri ve bilgi tabanlı uzman sistemler gibi bilgisayar destekli sistemlerin kullanımı söz konusudur. Uzman sistemler, denetimde planlama, kanıt toplama ve değerlendirme, görüş oluşturma gibi süreçlerde denetçilerin etkinliğini ve verimliliğini artırmıştır. Muhasebe alanında ise kayıtların yapılması sırasında insan hatasını ortadan kaldırmaya yardımcı olarak, muhasebe bilgilerinin güvenilirliğini artırmıştır (Zemankova, 2019: 149).

Yapay zekanın muhasebe uygulamalarını yeniden şekillendirmedeki dönüştürücü rolüyle, mali nitelikli işlemlerle ilgili görevlerin büyük bir kısmı bilgisayarlara devredilecek ve muhasebecilerin yalnızca sonuçları incelemesi gerekecektir. Bu durumdan, yapay zekayı muhasebe süreçlerine entegre etmekle ilgilenen işletmeler ve yeni çalışma ortamına uyum sağlaması gereken muhasebe meslek mensupları fayda sağlayacaktır (Kaur vd., 2023: 31). Muhasebe alanında devrim yaratan yapay zeka odaklı teknolojilere; makine öğrenimi, Robotik Süreç Otomasyonu (Robotic Process Automation-RPA), uzman sistemler, NLP, blok zinciri ve kripto paralar örnek olarak verilebilir. Bu teknolojiler, muhasebe işlemlerinde doğruluğu, verimliliği ve karar alma süreçlerini iyileştirme potansiyeline sahiptir. Bu teknolojilerin muhasebe alanında kullanımı aşağıda yer almaktadır (Rahim & Chishti, 2024: 1782-1783);

a) Makine öğrenimi, yapay zeka alanında matematiksel modelleme, veri görselleştirme ve desen tanıma gibi çeşitli istatistiksel teknikleri kullanarak, girdi verilerini analiz eder. Veri eğilimlerini ve desenlerini tahmin etme, anlama kapasitesine sahiptir. Bu teknoloji, yönetim muhasebesinin kontrol fonksiyonu gibi alanlarında işlemleri kategorize etmeye yardımcı olur.

b) Yapay zeka (Artificial Intelligence-AI) kullanılarak oluşturulan ve tekrarlayan süreçleri otomatikleştiren RPA, robotların insan benzeri arayüzü, bilgi teknolojisinin temel altyapısını veya kurumsal kaynak planlaması, yazılım mağazaları, muhasebe ve bordro gibi programları değiştirme gereksinimini ortadan kaldırır. Yazılım robotları, e-posta açma, okuma ve gönderme; çeşitli uygulamalara girilen verileri tarama, geri alma, düzenleme ve doğrulama; verileri işleme, biçimlendirme ve düzenleme; karar alma gibi çeşitli geleneksel işleri gerçekleştirebilir. Vergiler, muhasebe sektöründe RPA'nın kullanıldığı önemli bir alandır. Örneğin, otomasyon yazılımı geliştirildikten sonra, robotlar tekrarlayan görevleri yerine getirecek şekilde programlanır; bu görevler, bir vergi otoritesi portalına başvuruların gönderilmesi gibi işlemleri içerir. Kurumsal vergi ekipleri, vergi otomasyonu kullanarak planlama, analiz ve araştırma gibi daha önemli görevlere odaklanabilir.

c) Uzman Sistemler, belirli karar alma alanlarında insan uzmanların yerini alabilecek düzeye gelmiştir. Muhasebe alanında bütçeleme ve tahmin, vergi planlaması ve danışmanlık, dolandırıcılık tespiti ve önlenmesi gibi alanlar uzmanlık sistemlerinin örnek kullanımlarıdır.

d) NLP, insan dilini anlayıp işleyebilen yapay zeka teknolojileridir. Metin madenciliği ve analizi gibi teknikler kullanarak tüketici davranışları ve piyasa koşullarına dayalı stratejiler geliştirilmesine olanak tanır. NLP, iç denetimlerde yapılandırılmamış metin verilerini otomatik olarak işleyerek denetçilerin kilit noktalara odaklanmasını sağlar ve denetçileri zahmetli okuma görevlerinden kurtarır.

e) Blok zinciri ve Kripto Paralar, geleneksel finansal sistemlerde şeffaflık, güvenlik, verimlilik ve yenilik anlamında yeni paradigmlar sunarak muhasebe alanını dönüştürmüştür. Blockchain, ödeme işlemlerinin doğrulanmasını ve kontrolünü sağlayan merkeziyetsiz bir muhasebe ve bilgi sistemi anlamına gelir. Muhasebecilere, kuruluşlarının mevcut kaynakları ve yükümlülükleri hakkında daha fazla netlik sağlama potansiyeli sunarak, kayıt tutma yerine planlama ve değerlemeye odaklanmalarına olanak tanır. Bitcoin ve diğer kripto paralar, dijital para birimlerini kullanarak yapılan ve henüz ABD genel kabul görmüş muhasebe ilkeleri (U.S. GAAP) altında kabul görmüş bir muhasebe yöntemi olmayan yeni soyut işlem modlarına örnektir.

3. Yapay Zeka ile Muhasebe Mesleğinde Değişim

Yapay zeka, muhasebe de dahil olmak üzere çeşitli alanları ve sektörleri potansiyel olarak dönüştürebilecek hızla gelişen bir teknolojidir. Bu bağlamda, yapay zeka "bir makinenin akıllı insan davranışını taklit etme yeteneği" olarak tanımlanabilir (Wael vd., 2024: 4). Yapay zeka, muhasebede makine öğrenimi modelleri, verilere uygulanan iyileştirmeler ve diğer keşifler aracılığıyla insan düşüncesini geliştirmek, sahtekarlığı önlemek ve doğruluğu artırmak için kullanılabilir. Muhasebe mesleği bu teknolojilere büyük ölçüde bağımlıdır. Yeni teknolojilerin hızlı inovasyonu ve çeşitli endüstriyel süreçlerde yaygın olarak benimsenmesi, muhasebe üzerinde derin bir etki yaratmaktadır. Ayrıca bu etki, ekonomik açıdan önemli birçok diğer alan için de geçerlidir (Kaur vd., 2023: 32).

Yapay zekanın muhasebecilerin görevlerini hafifletip hafifletmeyeceği ve muhasebe verimliliğini artırıp artırmayacağı konusunda devam eden bir tartışma olsa da, son araştırmalar yapay zekanın muhasebecilerin verimliliğini artırabileceğini göstermektedir. Örneğin, yapay zeka tekrarlayan görevleri otomatikleştirebilir, öğeleri sınıflandırabilir, belgeleri otomatik olarak yükleyebilir, toplanan verileri işleyerek daha doğru bilgiler sağlayabilir ve en iyi bulguları bulmak için öneriler sunabilir. Dahası, yapay zeka muhasebe müşterilerine tahmine dayalı analitik, risk değerlendirme, dolandırıcılık tespiti ve iş içgörülerini gibi katma değerli hizmetler de sağlayabilir (Wael vd., 2024: 4).

İşletmelerin operasyonlarında yapay zekanın benimsenmesi, muhasebe ve denetim faaliyetlerinde çeşitli alanları etkilemiştir. Denetim firmaları, Büyük Veri Analitiği ve bilişsel teknolojiler ile gelişmiş otomasyon teknolojilerinin bir kombinasyonunu kullanarak denetim süreçlerini otomatikleştirmeyi test etmeye ve uygulamaya başlamışlardır. Günümüzde, denetim sürecinde yapay zeka teknolojilerinin kullanımı, iç kontrol testi gibi tekrarlayan denetim görevlerinin mevcut yapay zeka teknolojileri tarafından gerçekleştirilebileceği bir evrim aşamasındadır. Örneğin, stok sayımı geleneksel olarak robotların kullanıldığı bir alandır ve ayrıca iç ve dış denetim için dronların kullanımı da söz konusudur (Qasim & Kharbat, 2020: 109).

3.1. Muhasebe Mesleğinde Yapay Zeka Kullanımının Güçlü Yanları

Yapay zekanın muhasebe mesleği açısından güçlü yanları aşağıda yer almaktadır (Nkwede & Aniuga, 2023: 7; Wasny, 2019);

- Yapay zeka, büyük miktarda veriyi (yapılandırılmış ve yapılandırılmamış) işleyebilir ve analizin ölçeğini, kapsamını ve titizliğini artırabilir.
- Yapay zeka, bir görevi yerine getirmek için gereken sürenin azaltılması yoluyla muhasebecinin üretkenliğini ve verimliliğini artırabilirken, muhasebecilerin işlerinin stratejik ve danışmanlık yönüne daha fazla odaklanmalarına olanak tanıyabilir.
- Yapay zeka uygulamaları, muhasebecinin müşterilerine sunduğu işin kalitesini artırırken yapılan işteki hataları azaltmasına da yardımcı olabilir.
- Şu anda yapay zekaya diğer tüm tüketici nesillerinden daha fazla uyum sağlayan iki tüketici nesli olan Z kuşağı ve Y kuşağı, teknolojiyle birlikte geliştikleri için yapay zeka kullanan muhasebe şirketlerinin sunduğu hizmetlerden etkilenme olasılıkları yüksektir.
- Muhasebeciler, veri girişi ve manuel inceleme prosedürleri gibi görevlerle zaman kaybetmek yerine, kendilerini geliştirebilecekleri işlere odaklanabilirler.
- Geleneksel bir muhasebe ortamında, muhasebe hataları fark edilmeyebilir. Yapay zeka, hataları hemen tespit edebilir ve kayıtların her zaman doğru olmasını sağlayabilir.
- Yapay zeka uygulamaları, finansal konuların günlük raporlanmasını hızlandırarak, daha düşük maliyetle gerçek zamanlı finansal raporlar sağlama konusunda yardımcı olabilir.

3.2. Muhasebe Mesleğinde Yapay Zeka Kullanımının Fırsat ve Tehditleri

Diğer sektörlerde olduğu gibi, yapay zekanın muhasebe mesleği üzerinde de önemli bir etkisi vardır. Muhasebecilere zaman kazandırmanın ve doğru bilgi sağlamanın yanı sıra, yapay zeka destekli sistemler muhasebecilerin piyasada rekabetçi kalmalarına yardımcı olmaktadır. Bu teknolojiler, kritik karar alma içgörülerini sağlarken, zamandan ve paradan tasarruf sağlayabilir, firmaların işletme maliyetlerini düşürerek önemli miktarda gelir elde etmelerine yardımcı olabilir (Wael vd., 2024: 5).

Yapay zeka teknolojilerinin muhasebe meslek mensuplarına sunduğu fırsatlar aşağıda yer almaktadır (Nayak & Sahoo, 2021: 3);

- a) Tahmin ve Öngörü Çözümleri:** Yapay zeka teknolojisinin yazılıma entegrasyonu sayesinde, işletme, rapor oluşturma sürecindeki manuel ağır iş yükü ve detaylı veri hesaplaması olmaksızın, müşterilerine kapsamlı, doğru içgörüler sağlayabilecektir. Güncel raporlara ve tahminlere hızlı-kolay erişim imkanı, işletmelerin müşterileriyle daha yakın, daha faydalı ilişkiler kurmasına yardımcı olabilir.
- b) Akıllı Asistanlar:** Rutin müşteri iletişimlerini ve taleplerini yöneterek muhasebecilerin işlerini kesintisiz bir şekilde sürdürmelerine olanak tanır, böylece verimliliği ve üretkenliği artırma fırsatı sunabilir.
- c) Muhasebe uygulamalarında yapay zeka tarafından desteklenen iki alan, önceden belirlenmiş kurallara dayalı olarak işlemlerin kodlanması ve doğru defter hesaplarına atanması ile ilgilidir.** Bu uygulamalar, muhasebecinin karar alma süreçlerinde zamandan tasarruf sağlar.

d) Anomali tespiti, büyük veri kümelerine makine öğrenimi uygulandığında, özellikle büyük şirketlerin yıllık defterlerinde önemli faydalar sağlayabilir. Bu sayede işletme, var olan anormallikleri daha hızlı ve daha az çaba harcayarak tespit edebilir.

e) Optik karakter tanıma, yapay zeka tarafından geliştirilmiş doğruluk ve yeni kullanım senaryolarıyla desteklenmektedir. Bilgi veya verinin mekanik olarak alınması her zaman mümkündür, ancak bu yazılımın kullanımı için verinin konumunun belirtilmesi gerekiyordu. Bu durum, belge düzeninin talimatlar olmadan bozulmayacağı anlamına gelmektedir. Bu gelişmeler sayesinde, muhasebe sürecinde insan müdahalesine gerek kalmadan yazılım, önemli verileri işleyebilir veya çıkarabilir.

Yapay zeka uygulamalarının muhasebe meslek mensupları açısından tehditleri ise aşağıda yer almaktadır (Zhu & Guan, 2022: 358-359);

a) Muhasebe Personeli için İşsizlik Riski: Yapay zekanın muhasebe bilgilerini algılama, öğrenme, akıl yürütme ve işleme fonksiyonları, geleneksel muhasebenin yerini alma eğilimindedir. Bu durum, geleneksel muhasebe pozisyonlarına olan talebi azaltmış ve birçok muhasebeci işsizlik riskiyle karşı karşıya kalmıştır. Geleneksel muhasebe, işletmelerin uzun vadeli ihtiyaçlarını artık karşılayamamaktadır. İşletmelerin gerçekten ihtiyaç duyduğu şey, yapay zeka muhasebe sistemlerini işletebilecek profesyonellerdir.

b) İlgili Yasalar ve Düzenlemeler: Muhasebe yapay zekası, ilgili yasal güncellemelerin hızından çok daha hızlı gelişmektedir. Bu durum, gizlilik haklarının yeterince korunamaması ve bazı şirket verilerinin sızdırılma olasılığı gibi yasal riskleri de beraberinde getirecektir. Ayrıca, mülkiyet haklarının korunması da yetersizdir. Yapay zeka bağımsız olarak öğrenmek için arama motorlarını kullandığı için fikri mülkiyet haklarının ihlali söz konusu olabilir ve bu da fikri mülkiyet anlaşmazlıklarına yol açabilir.

c) Muhasebe Bilgi Güvenliği Riskleri: Yapay zeka teknolojisi, muhasebe işlemlerinde insan katılımını büyük ölçüde azaltmaktadır. Tüm muhasebe sürecinde yalnızca yetkilendirme, denetim ve onay gibi işlemler manuel olarak gerçekleştirilmektedir. Muhasebe verilerinin girişi, muhasebeleştirilmesi, mutabakatı ve muhasebe verilerinin yayımlanması gibi işlemler, yapay zeka sistemi tarafından bağımsız olarak yapılabilir. Teknolojik ilerleme, muhasebe verimliliğini büyük ölçüde artırırken, yapay zeka teknolojisinin karmaşıklığı ve görünürlüğü nedeniyle önemli muhasebe bilgi güvenliği risklerini de ortaya çıkarmaktadır. Muhasebe yapay zeka sistemi, finansal verileri elektronik ortamda saklayarak büyük bilgi depolama kapasitesi ve kolay erişim avantajı sağlasa da, güvenlik risklerini de beraberinde getirmektedir.

d) Yapay Zeka Teknolojisine Aşırı Bağımlılık: Yapay zekanın kullanımı muhasebe mesleğinde verimliliği büyük ölçüde artırmıştır. Ancak teknolojiye aşırı bağımlılık, muhasebecilerin özerkliklerini kaybetmelerine ve teknolojiye öncelik verme fikrinin doğmasına yol açacaktır. Yapay zeka karar alma süreci, ahlak ve etik gibi insanın benzersiz faktörlerinden yoksundur. Özellikle para ile ilgili bir alan olan muhasebede, işletme çıkarlarının tek taraflı olarak gözetilmesi ile değerlerin, ahlakın ve sosyal sorumluluğun eksikliği, şirketin sürdürülebilir gelişimi üzerinde çok olumsuz bir etki yapacaktır. Yapay zeka sistemi, finansal muhasebe çalışmalarına daha iyi hizmet etmek için bir yardımcı araç olarak kullanılmalı, işletmenin kendi değerleriyle birleştirilmeli ve karar vericilerin profesyonel yargılarını etkilemesine izin verilmemelidir.

4. Muhasebe Mesleği Yapay Zeka Uygulamaları: SWOT Analizi İle Değerlendirme

4.1. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Günümüzde dijital dönüşüm, muhasebe mesleğinde köklü değişikliklere neden olmaktadır. Yapay zeka ve makine öğrenmesi gibi teknolojiler, muhasebe süreçlerini hızlandırma, maliyetleri azaltma ve hata oranlarını en aza indirme potansiyeline sahiptir. Bu dönüşüm, muhasebe meslek mensuplarının iş yapma biçimlerini ve mesleki rollerini yeniden tanımlamaktadır. Bu çalışma, Ankara ilinde faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarının yapay zeka uygulamalarına uyumunu ve bu teknolojilerin muhasebe mesleğindeki güçlü ve zayıf yanlarını, fırsatlarını ve tehditlerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Konu ile ilgili literatürde yer alan çalışmaların bir çoğu kavramsal çalışmalar olup, yapay zeka uygulamalarının muhasebe mesleği açısından önemini, etkilerini, fırsatlarını, tehditlerini, meslekteki rolünü incelemişlerdir.

Bu çalışmalardan Issa vd. (2016), çalışmalarında, denetim süreçlerinin yapay zeka ile dönüştürülerek daha etkin hale getirilebileceği vurgulanmıştır. Yapay zekanın, kaynak belgelerinin incelenmesi, işleme, konferans görüşmelerinin analizi, e-postaların analizi gibi alanlarda denetim süreçlerine önemli katkılar sağlayacağı belirtilmiştir. Greenman (2017), çalışmasında ise yapay zekanın muhasebe ve denetim alanında işgücü ihtiyacını azaltabileceğine değinmiştir. Serçemeli (2018), çalışmasında, muhasebe meslek mensuplarının yapay zeka teknolojilerinden etkileneceği ve bu nedenle dönüşüme uğrayacakları belirtilmiştir. Mesleğin "muhasebe veri stratejisti" olarak değiştirilmesi, meslek mensuplarının yapay zeka etkilerini yönetmek ve veri analitiği konusunda uzmanlaşmak için yeni bir rol üstlenmeleri konusunda önerilerde bulunmuştur. Tuzcu (2018), çalışmasında muhasebecilik alanında yapay zeka teknolojilerinin teorik olarak mümkün olduğu ve vergi kaçakçılığını büyük

ölçüde azaltacağını ifade etmiştir. Taş ve Mert (2019), çalışmalarında ise yapay zekâ ile yapılan denetimin tam zamanlı ve daha etkin olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca, işletme yöneticilerinin yapay zekânın yaygınlaşması ve verimliliğin artırılması için dünya genelindeki gelişmeleri takip ederek kendi kurum kültürleriyle birleştirmeleri gerektiğini vurgulamışlardır. Tutar (2019), çalışmasında Endüstri 4.0 ve yapay zeka gibi teknolojilerin kullanımıyla muhasebe bilgi sistemlerinde bilgilere hızlı ve şeffaf bir şekilde erişilebileceğini ve muhasebe sürecinin daha verimli bir şekilde yönetilebileceğini öne sürmektedir. Yardımcıoğlu vd. (2019), çalışmalarında dijitalleşmenin tüm meslekleri olduğu gibi muhasebe mesleğini de etkileyeceği ve bu nedenle muhasebe meslek mensuplarının teknolojik dönüşümü benimsemelerinin gerekliliği vurgulamışlardır. Yücel ve Adiloğlu (2019), çalışmalarında teknolojinin ilerlemesiyle birlikte daha fazla zamanın danışmanlık hizmetlerine yönlendirileceği ve muhasebe mesleğinin ana hedefinin kaliteli, anlaşılır ve şeffaf finansal bilgi sunmak olması gerektiğini vurgulamışlardır. Vergi odaklı muhasebenin yerini, bilgi odaklı muhasebeye bırakacağı ve Türkiye'de bilgisayarlı muhasebenin gelişiminin ülkenin kalkınmasına katkı sağlayacağını belirtmişlerdir. Nayak ve Sahoo (2021), çalışmalarında yapay zekanın muhasebe mesleğini nasıl dönüştürebileceğine dair kapsamlı bir bakış sunmuş ve muhasebecilerin bu değişime nasıl uyum sağlayabileceğini tartışmışlardır. Wael vd. (2024), çalışmalarında Kuveyt'in kamu muhasebe sektöründe yapay zekanın (YZ) benimsenmesini etkileyen örgütsel ve bireysel faktörleri araştırmayı amaçlamışlardır. Anketler aracılığıyla toplanan veriler yapısal eşitlik modellemesi kullanılarak analiz edilmiş ve sonuçlar örgütsel ve bireysel faktörlerin yapay zekanın benimsenmesi üzerindeki etkisini ortaya koymuştur.

Bu çalışmanın, yapay zeka uygulamalarının muhasebe mesleğinde mevcut durumu analiz etmek için meslek mensuplarının bilgi ve tecrübelerine başvurması ve sistematik analiz yaparak yapay zeka uygulamalarının muhasebe mesleğinde güçlü ve zayıf yanları ile fırsat ve tehditleri belirlemesi açısından literatüre önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

4.2. Çalışmanın Evreni ve Yöntemi

Çalışmanın evrenini, Ankara ilinde faaliyet gösteren TÜRMOB'a kayıtlı 14.084 muhasebe meslek mensubu oluşturmaktadır (TÜRMOB, 2024). Evrende yer alan muhasebe meslek mensuplarından örneklemin belirlenme sürecinde ise kolayda örnekleme yöntemi seçilmiştir. Kolayda örnekleme, araştırmacının subjektif değerlendirmelerine dayanarak belirlenen, tesadüfi olmayan bir örnekleme yöntemidir. Bu metodolojide, veriler ana kütleden en hızlı, ekonomik ve kolay şekilde toplanmaktadır. Betimsel ve nitel bir çalışma olarak tasarlanan bu çalışmada, yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşmede kullanılan sorular oluşturulduktan sonra muhasebe alanında uzman 2 kişiye gönderilerek, görüş alınmıştır. Uzman görüşü sonucunda, görüşmede kullanılacak sorular nihai halini almıştır. Görüşmeler, Şubat 2024-Ağustos 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde 124 muhasebe meslek mensubundan elde edilen cevaplar MAXQDA 12 programına aktarılarak, benzer ifadeler güçlü yanlar, zayıf yanlar, fırsatlar ve tehditler başlıkları altında olmak üzere dört ana tema altında toplanmıştır.

Çalışmada yapay zeka uygulamalarının SWOT analizi muhasebe meslek mensupları tarafından değerlendirilmiştir. SWOT analizi, bir işletmenin veya organizasyonun stratejik planlama sürecinde iç ve dış çevresini değerlendirerek önemli bilgiler sağlayan bir yöntemdir. İngilizce "Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats" kelimelerinin baş harflerinden oluşur ve Türkçede "Güçlü Yanlar, Zayıf Yanlar, Fırsatlar, Tehditler" olarak bilinir. Güçlü yanlar, organizasyonun rekabet avantajı sağlayan ve üstün performans göstermesine katkıda bulunan içsel özelliklerdir. Zayıf yanlar ise, organizasyonun performansını olumsuz etkileyen ve rekabet dezavantajı yaratan içsel eksikliklerdir. Fırsatlar, organizasyonun dış çevresinde mevcut olan ve yararlanılması durumunda büyüme veya gelişme sağlayabilecek olumlu durumlardır. Tehditler ise, organizasyonun dış çevresinde bulunan ve potansiyel olarak performansını olumsuz etkileyebilecek olumsuz durumlardır.

SWOT analizi, organizasyonun mevcut durumunu kapsamlı bir şekilde değerlendirmeye olanak tanır. Güçlü yanların belirlenmesi, zayıf yanların giderilmesi, fırsatların değerlendirilmesi ve tehditlere karşı önlem alınması, işletmenin sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmesine yardımcı olur. Bu nedenle çalışmada yapay zeka uygulamalarının muhasebe mesleği perspektifinde mevcut durumunun belirlenmesi, güçlü, zayıf yanlar ile fırsat ve tehditlerin değerlendirilmesinde SWOT analizi tercih edilmiştir.

Çalışma için hazırlanan görüşme soruları, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulunca 25.01.2024 tarih ve 407868 sayısı ile etik olarak uygun görülmüştür. Görüşmelerde muhasebe meslek mensuplarına meslekteki deneyim süresi, günlük çalışma saatleri, hizmet verilen mükellef sayısı, hizmet verilen firmaların faaliyet alanı/alanları, firma ölçekleri sorulduktan sonra aşağıdaki sorular yöneltilmiştir:

- Yapay zeka uygulamaları sizin için ne anlam ifade ediyor?
- Yapay zeka uygulamalarının muhasebe mesleğindeki etkinlik seviyesini nasıl değerlendirirsiniz?
- Yapay zeka uygulamaları bağlamında muhasebe mesleğinde gerçekleştirilen yenilikler hakkında bilgi verebilir misiniz?

- Yapay zekâ uygulamalarının hangilerini muhasebe mesleğinde aktif olarak kullanmaktasınız?
- Muhasebe mesleğinde yapay zeka uygulamalarına geçmeden önceki ve geçtikten sonraki süreçler arasındaki farklılıkları nelerdir?
- Yapay zeka uygulamalarının meslekteki güçlü yönleri nelerdir?
- Yapay zeka uygulamalarının meslekteki zayıf yönleri nelerdir?
- Mevcut koşullar içinde muhasebe meleği açısından risk olarak neleri görürsünüz?
- Gelecek on yıl içerisinde yapay zeka uygulamaları bağlamında muhasebe mesleği içinde gerçekleştirmek istediğiniz yenilikleri paylaşır mısınız?
- Yapay zeka bağlamında muhasebe mesleği açısından Türkiye'deki gelişmeleri nasıl görüyorsunuz, dünyaya ayak uydurabiliyor mu?
- Yapay zekâ uygulamalarının muhasebe mesleği ile ilgili gelecekteki kullanım alanlarını ve bu sürecin tamamlanmasını nasıl yorumlarsınız?

4.3. Çalışmanın Bulguları

Ankara ilinde faaliyet gösteren 124 muhasebe meslek mensubunun yapay zeka uygulamalarının güçlü ve zayıf yanları ile fırsat ve tehditlerine yönelik verdikleri cevaplar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 1: Muhasebe Mesleğinde Yapay Zeka Uygulamalarının Güçlü Yanları

Güçlü Yanlar (Strengths)	Kişi	%
İşlemleri otomatikleştirerek işleri basitleştirmesi ve zaman tasarrufu sağlaması	120	96,7
Daha net sonuçlar ve artan verimlilik	112	90,32
İş hacminin artmasıyla daha fazla gelir elde etme imkanı	110	88,71
Daha az istihdam ve işgücü maliyeti avantajı	100	80,64
Yapay zekaya yatırım yaparak ulaşılabilecek yeni mükellef sayısında artış	92	74,19
Daha uzak yerlerdeki kişilere hizmet verebilme imkanı	81	65,32
Devlet yetkililerine daha şeffaf hesap verebilme	71	57,26
Aynı anda birden fazla işlem yapabilme	64	51,61
Son gelen düzenlemelerle enflasyon muhasebesinin daha etkin uygulanması	60	48,39
Mali müşavirlerin kendini geliştirmek zorunda olması	24	19,35

Tablo 1'e göre 124 katılımcının 120'si, yapay zeka uygulamalarının muhasebe mesleğinde işlemleri otomatikleştirerek, işleri basitleştirme ve zaman tasarrufu sağlayacağı yönünde görüş bildirmişlerdir. Katılımcıların %96,7'sinin bu yönde görüş bildirmesi, yapay zeka uygulamalarının muhasebe mesleğinde işleri basitleştirerek zaman tasarrufu sağlamasının en güçlü yanı olduğunu göstermektedir. Ayrıca 112 kişi yapay zeka uygulamaları ile meslekte daha net sonuçlar alınacağı ve böylece verimliliğin artacağını, 110 kişi ise artan iş hacmiyle daha fazla gelir elde etme imkanı olduğunu belirtmişlerdir. Keza katılımcılardan 100 kişi yapay zeka uygulamalarının yaygınlaşması ile istihdamın düşeceği ve bunun da işgücü maliyetlerini azaltacağını vurgulamışlardır.

Düşük maliyet, zaman tasarrufu, artan verimlilik, daha net sonuçlar ve iş hacmi artışı gibi faydalarla birlikte, muhasebe süreçleri daha etkin bir hale gelir. Bu, işletmelerin gelirlerini artırırken maliyetlerini azaltmalarını sağlar. Yapay zekanın sunduğu bu avantajlar, muhasebe mesleğinin stratejik önemini artırır. Muhasebe çalışanları, bu teknolojiyi kullanarak daha fazla işe odaklanabilir, devlet yetkililerine daha şeffaf bir biçimde hesap verebilir ve işletmelerin finansal performansını daha etkili bir şekilde yönetebilirler. Sonuç olarak, yapay zekanın muhasebe süreçlerine entegrasyonu, işletmelere değer katar ve muhasebe mesleğini daha stratejik bir pozisyona taşır.

Tablo 2: Muhasebe Mesleğinde Yapay Zeka Uygulamalarının Zayıf Yanları

Zayıf Yanlar (Weaknesses)	Kişi	%
Ekonomide işgücü ihtiyacını azaltması	122	98,36
Bilgi hırsızlığını artırma olasılığı	120	96,77
Muhasebe raporlarındaki verilerin taraflı bir şekilde sunulması	112	90,32
Denetçilerin bağımsızlığını kaybetmesi	96	77,42
Şirketlerin muhasebe işlemlerini kendi birimlerinde yaptırması	46	37,10
Yapay zekayı iyi uygulayan meslek mensuplarının daha fazla gelir elde etmesi	31	25

Tablo 2'ye göre 124 katılımcının 122'si muhasebe mesleğinde yapay zeka uygulamaları ile ekonomide işgücü ihtiyacının azalacağını, bunun da gelir adaletsizliğine yol açacağını belirtmiştir. Keza katılımcıların %96,77'si (120 Kişi) insansal sistemlerin yapay zekayla otomatikleştirilmesi ile bilgi hırsızlığının artabileceği yönünde görüş bildirmişlerdir. Yapay zeka uygulamalarının meslekteki diğer zayıf yanları ise verilerin muhasebe raporlarında taraflı bir şekilde sunulmasının kritik olması, denetçilerin bağımsızlığını kaybetmesi olasılığı şeklinde

sıralanmıştır. Bu zayıf yanlar, yapay zekanın muhasebe süreçlerine entegrasyonunda dikkate alınması gereken önemli faktörlerdir.

Tablo 3: Muhasebe Mesleğinde Yapay Zeka Uygulamalarının Fırsatları

Fırsatlar (Opportunities)	Kişi	%
İnsan hatalarını en aza indirme ve sınırsız hesaplama yeteneği	114	91,94
Vergi gelirlerinin daha adil hesaplanması	110	88,71
Muhasebe denetiminin daha kolay olması	102	82,24
Enflasyon muhasebesi işlemlerinin daha kolay yapılması	98	79,04
Mali müşavirlerin hesapları daha şeffaf şekilde kontrol etmesi ve vergi cezalarının önüne geçilmesi	61	49,19
Eğitim müfredatının güncel tutulması	10	8,06

Tablo 3'e göre katılımcıların %91.94'ü yapay zeka uygulamalarının, insan hatalarını en aza indirmesi ve sınırsız hesaplama yeteneği sunması yönüyle muhasebe mesleğine çok önemli bir fırsat sunduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca katılımcıların %88.71'i ise vergi gelirlerini artırmak için vergi tabanının genişletilmesi, vergi kaçakçılığıyla mücadele edilmesi, vergi mevzuatının basitleştirilmesi, hedefe yönelik vergi teşvikleri sağlanması, kamuoyunda vergi bilincinin artırılması ve uluslararası iş birliğinin geliştirilmesi gibi önlemler ile vergi gelirinin daha adil hesaplanacağı görüşünü bildirmişlerdir. Bunun da vergi gelirlerini artırarak muhasebe mesleğine çok önemli bir fırsat sunacağı düşünülmektedir. Ayrıca, yapay zekanın muhasebe denetimini kolaylaştırması, enflasyon muhasebesinin zorunlu hale gelmesinden dolayı yapay zekanın bu işlemi kolaylıkla yapabilmesi, mali müşavirlerin hesapları daha şeffaf bir biçimde kontrol etmesi ve Türkiye'de muhasebe eğitimi veren kurumların yapay zeka uygulamalarına yer verecek şekilde eğitim müfredatını güncel tutması da muhasebe mesleği açısından dikkate değer fırsatlar arasında yer almaktadır.

Tablo 4: Muhasebe Mesleğinde Yapay Zeka Uygulamalarının Tehditleri

Tehditler (Threats)	Kişi	%
Sistemin sürekli güncellenmesi	96	77,42
Finansal işlemlerin karmaşıklığı ve belirsizliği	91	73,39
Muhasebe personeli için işsizlik riski	91	73,39
Sistemin kayıt dışı ekonomileri hesaba katmaması	46	37,10
Enflasyon muhasebenin yanlış uygulanması durumunda yaptırımın çok fazla olması	24	19,35

Tablo 4'e göre 124 katılımcının 96'sı muhasebe yazılımlarındaki yapay zekâ tabanlı sistemlerin, mevzuattaki hızlı değişimlere uyum sağlayabilmek için sürekli güncellenmesi gerektiğini, aksi takdirde değişime ayak uyduramama riski olduğunu vurgulamışlardır. Ayrıca 91 kişi, iç içe geçen mali olaylar, finansal işlemlerin karmaşıklığı ve belirsizliğinden dolayı, ayrıntılı bir analiz gerektiğini belirtmişlerdir. Bu da işlemin finansal durumunun doğru anlaşılmasının önünde bir tehdit olarak algılanmaktadır. Katılımcıların %73,39'u yapay zeka uygulamaları ile birden fazla muhasebe elemanının yapacağı işi tek bir kişinin yapabiliyor olmasının, muhasebe meslek mensupları için işsizlik riskine sebep olacağı yönünde görüş bildirmişlerdir. Ancak, katılımcılardan bazılarına göre, bu unsurlar doğrudan bir tehdit olmayabilir ve yapay zeka, muhasebe profesyonellerine destek sağlayabilir veya daha verimli bir şekilde kullanılabilir araçlar sunabilir. Bu nedenle, yapay zekanın muhasebe mesleğindeki rolünün değerlendirilmesi ve uyum sağlanması önemlidir.

5. Sonuç ve Öneriler

Yapay zeka, modern yaşam tarzımızın ve gelişen ekonomimizin bir yan ürünüdür. Muhasebe alanında, yapay zeka uygulamaları geleneksel iş akışını değiştirmiştir. Ancak onu ortadan kaldırmamıştır. Bu durum, mesleğin nihai amacı olan iş ve yatırım kararlarının kalitesini yeniden tasarlamak ve radikal bir şekilde iyileştirmek için bir fırsat sunmaktadır. Muhasebeciler, nitelikli tavsiyeler vererek ve doğru kararlar alarak şirketlerin ve ekonomilerin daha etkin çalışmasına katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Çalışmada, muhasebe mesleğinde yapay zeka uygulamalarının mevcut durumu incelenmiştir. Yapay zekanın güçlü yanları, işlemleri otomatikleştirerek işleri basitleştirmesi ve zaman tasarrufu sağlaması, geniş veri setleri üzerinde hızlı ve verimli analiz imkânı sağlaması, iş hacmi artışıyla birlikte daha fazla gelir elde edilmesi, işgücü maliyetlerini azaltması ve yeni mükellef sayısındaki artış şeklinde belirlenmiştir. Ancak, yapay zekanın muhasebe sistemine entegrasyonu aynı zamanda bazı dezavantajları da beraberinde getirmiştir. İşgücü ihtiyacının azalması, veri güvenliği endişeleri ve muhasebe raporlarındaki verilerin taraflı bir şekilde sunulması gibi konular, yapay zekanın kullanımını sınırlayan faktörler arasında yer almaktadır.

Çalışmaya katılım sağlayanlar, Türkiye'de ki muhasebe meslek mensuplarının teknolojiye uyumunu anlamak amacıyla daha fazla araştırma yapılmasını, muhasebe firmalarıyla iş birliği içinde yapay zeka uygulamalarına odaklanan örnek olay çalışmalarının gerçekleştirilmesini ve muhasebe eğitim müfredatının yapay

zeka uygulamalarına entegre olacak şekilde düzenlenmesini önermişlerdir. Güçlü yanların etkili bir şekilde kullanılması, zayıf yanların ise geliştirilmesiyle muhasebe alanında yapay zeka entegrasyonunun başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi mümkündür. Fırsatları değerlendirmek ve muhasebe süreçlerini daha verimli hale getirmek için, bu teknolojinin doğru bir şekilde uygulanması büyük önem taşımaktadır. Sonuç olarak, yapay zeka muhasebe alanında önemli bir potansiyele sahiptir, ancak bu potansiyeli tam anlamıyla değerlendirebilmek için dikkatli bir planlama, sürekli gelişim ve güvenli bir entegrasyon gerekmektedir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale yazarları çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Yazarların ve araştırmanın herhangi bir kurum ya da kişi ile çıkar çatışması olmadığını beyan ederim.

Kaynakça

- Greenman, C. (2017). Exploring the impact of artificial intelligence on the accounting profession. *Journal of Research in Business, Economics and Management*, 8(3), 1451-1454.
- Issa, H., Sun, T., & Vasarhelyi, M.A. (2016). Research ideas for artificial intelligence in auditing: The formalization of audit and workforce supplementation. *Journal of Emerging Technologies in Accounting*, 13(2), 1-20.
- Kaur, H., Arora, G., Salaria, A., Singh, A., Rakhra, M., & Dhiman, G. (2023, December). *The role of artificial intelligence (AI) in the accounting and auditing professions*. 10th IEEE Uttar Pradesh Section International Conference on Electrical, Electronics and Computer Engineering (UPCON) (10, 30-34).
- Nayak, Y. D., & Sahoo, A. (2021). Towards understanding of artificial intelligence in accounting profession. *International Journal of Business and Social Science Research*, 2(5), 1-5.
- Nkwede, M.C., & Aniuga, C. (2023). Artificial intelligence: Challenges and opportunities for the accounting profession in Nigeria. *African Journal of Politics and Administrative Studies*. 16(1), 1-17.
- Qasim, A., & Kharbat, F. F. (2020). Blockchain technology, business data analytics, and artificial intelligence: Use in the accounting profession and ideas for inclusion into the accounting curriculum. *Journal of Emerging Technologies in Accounting*, 17(1), 107-117.
- Rahim, R., & Chishti, M. A. (2024, January). Artificial intelligence applications in accounting and finance. *International Conference in Emerging Technologies for Sustainability and Intelligent Systems*, (1782-1786), Bahreyn.
- Serçemeli, M. (2018). Muhasebe ve denetim mesleklerinin dijital dönüşümünde yapay zeka. *Turkish Studies*, 13(30), 369-386.
- Taş, O. & Mert, H. (2019, Mayıs). *An application of artificial intelligence on auditing*. 9. Global Business Research Congress, İstanbul.
- TÜRMOB. (2024). *Meslek mensubu tablosu*. <https://turmob.org.tr/istatistikler/df447eb1-e8ef-4df2-a3c0-92376d568eba/meslek-mensubu>. sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 24.05.2024.
- Tutar, S. (2019). Endüstri 4.0'ın muhasebe mesleğine olası etkileri. *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, 3(2), 323-344.
- Tuzcu, A. (2018). *Muhasebede yapay zeka – işimiz tehlikede mi?* <https://www.malisozluk.net/muhasebede-yapay-zeka-isimiz-tehlikede-mi/>, sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 17.05.2024.
- Wael, H., Abdallah, W., Ghura, H., & Buallay, A. (2024). Factors influencing artificial intelligence adoption in the accounting profession: The case of public sector in Kuwait. *Competitiveness Review: An International Business Journal*, 34(1), 3-27.
- Wasny, G. (2019). *How artificial intelligence will change the way accountants work*. Retrived from <https://www.accountingtoday.com/author/garrett-wasny-ma-cmccitp-fibp-at374>. Accessed 10.05.2024.
- Yardımcıoğlu, M., Karahan, M., & Yörük, A. (2019). Dijitalleşme ışığında muhasebe mesleğinin geleceği. *Muhasebe Enstitüsü Dergisi*, (61), 35-46.
- Yücel, G., & Adiloğlu, B. (2019). Dijitalleşme-yapay zeka ve muhasebe beklentiler. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (17), 47-60.
- Zemankova, A. (2019, December). Artificial intelligence in audit and accounting: Development, current trends, opportunities and threats-literature review. *International Conference on Control, Artificial Intelligence, Robotics & Optimization*, (148-154).
- Zhu, C., & Guan, Y. (2022, January). The Risks and Countermeasures of Accounting Artificial Intelligence. *3rd International Conference on Electronic Communication and Artificial Intelligence*, (358-361).

Research Article / Araştırma Makalesi

OTEL İŞLETMELERİNDEKİ YEŞİL UYGULAMALARIN MÜŞTERİLERİN İŞLETMEYE YÖNELİK TUTUMLARINA ETKİSİ: NİTEL BİR ARAŞTIRMA

Yeşim KOBAY¹, Yılmaz AKGÜNDÜZ², Ceylan ALKAN³

ÖZET

İklim değişikliğinin yarattığı sorunlar, otel işletmelerini yeşil uygulamalara yöneltmiştir. Hava kalitesi, su ve enerji tasarrufu, geri dönüşüm ve atık yönetimi başlıklarında gerçekleştirilen yeşil uygulamaları yürüten otel işletmeleri Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından Yeşil Yıldız olarak tescillenmiştir. Bu araştırmanın amacı otel işletmeleri tarafından gerçekleştirilen yeşil uygulamaların müşterilerin işletmeye yönelik tutumlarını nasıl etkilediğini belirlemektir. Bu kapsamda İzmir'de bulunan 27 adet yeşil yıldızlı otel işletmesinde konaklayan 42 müşteri ile 1 Ocak – 15 Nisan 2024 tarihleri arasında görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşme metinlerine içerik analizi uygulanmıştır. Analizler sonucunda müşteriler yeşil uygulama farkındalığı olanlar ve olmayanlar olarak iki kategoriye ayrılmıştır. Yeşil uygulama farkındalığı olmayan müşterilerin farklı nedenlerle bu otel işletmelerinde konaklamayı tercih ettikleri belirlenmiştir. Yeşil uygulama farkındalığı olan müşterilerin ise çoğunun iklim değişikliği ve sürdürülebilirlik ile ilgili bilgi sahibi oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca bu müşterilerin yeşil yıldızlı otel işletmelerinde konaklayarak iklim değişikliği ile mücadeleye katkıda olduklarını düşündükleri belirlenmiştir. Bu müşterilerin otel işletmesine ilişkin tekrar ziyaret etme, tavsiye etme ve sosyal ağlarında otel işletmelerine ilişkin olumlu paylaşımlarda bulunma niyetlerinin olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil yıldız, yeşil uygulama, müşteri tutumu, İzmir

JEL Sınıflandırması: I2, M14

THE IMPACT OF GREEN PRACTICES IN HOTEL BUSINESSES ON CUSTOMERS' ATTITUDES TOWARDS THE BUSINESS: A QUALITATIVE STUDY

ABSTRACT

The struggle against climate change has directed hotels towards green practices. These practices, carried out in the areas of air quality, water and energy conservation, recycling, and waste management, have been certified by the Ministry of Culture and Tourism as Green Star hotels. The aim of this research is to determine how the green practices implemented by hotels affect customers' attitudes towards the business. In this context, interviews were conducted with 42 customers staying at 27 Green Star hotels in Izmir between January 1st and April 15th, 2024. Content analysis was applied to the interview transcripts. As a result of the analysis, customers were divided into two categories: those with awareness of green practices and those without. It was determined that customers without awareness of green practices preferred to stay at these hotels for various reasons. Customers with awareness of green practices, on the other hand, were mostly found to be knowledgeable about climate change and sustainability. Additionally, it has been determined that these customers believed they were contributing to the struggle against climate change by staying at these hotels. It has been also determined that these customers have intention to revisit, recommend it, and share positive posts about the hotel business in their social networks.

Keywords: Green star, green practice, customer attitude, İzmir.

JEL Classification Codes: I2, M14

¹ Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, Türkiye, yesim.koba@deu.edu.tr

² Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, Türkiye, yilmaz.akgunduz@deu.edu.tr

³ Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, Türkiye, ceylan.alkan@deu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

The purpose of this research is to determine the thoughts and awareness of customers staying in green hotels regarding the green practices implemented by the hotels and how these practices affect their behaviors. It is expected that this study will reveal how green practices are perceived by customers and provide recommendations to guide hotel managers. By measuring these factors using the Theory of Planned Behavior (TPB), the study aims to identify which factors have a stronger influence on the selection of green hotels and how the sustainability policies of hotels impact customer behavior. The following research questions were developed within this scope:

RQ1: How do the practices of green-star hotels influence customers' attitudes toward the business?

RQ2: What is the level of awareness among customers regarding climate change?

Literature Review

The Green Star certification has been awarded by the Republic of Turkey's Ministry of Culture and Tourism since 1993 to accommodation facilities that meet specific qualifications to promote environmental conservation, raise environmental awareness, and encourage the positive contributions of tourist facilities to the environment (Environmental Sensitivity Campaign 2008). Hotels have started to adopt green practices more frequently to struggle climate change and environmental issues and to gain a sustainable competitive advantage. Green practices provide hotels with the advantages of creating a positive brand image and meeting customer demands and expectations (Lozano 2015). The negative impacts of global warming and climate change have led to the emergence of a consumer profile known as the "green consumer," who is aware of future risks and seeks solutions (Mehraj et al. 2023). The increase in the number of responsible consumers due to the proliferation of environmental problems has also increased the number of consumers willing to buy green. Environmentally friendly practices such as participation in recycling and sustainability in online comments and shopping positively affect purchases (Wu et al. 2014). PB, proposed by Ajzen and Fishbein in the 1980s, has been frequently used in the field of consumer behavior. Customers having a positive attitude toward green hotels is consistent with TPB assumptions. Therefore, it can be said that customers who are aware of and concerned about climate change develop a positive attitude toward hotel businesses due to their green practices. This positive attitude influences customer behavior, leading them to revisit, recommend the hotel, and leave positive reviews and posts on social media about the hotels.

Methodology

There are 445 accommodation facilities with Green Star certification across Turkey. Considering accessibility and research methods, the field research was conducted in İzmir. Also there are 27 Green Star-certified accommodation facilities operating in İzmir, with a total of 5,343 rooms and 11,103 beds (Green Star Facility Statistics 2024). During this process, the researchers first contacted the managers of hotel businesses, provided information about the purpose and scope of the study, and requested permission to collect data from customers. The researchers visited 12 hotel businesses that granted permission, explained the research purpose to the customers in common areas, and collected data from those who agreed to participate in the study. Ethical approval for the field research was obtained from the Ethics Committee for Social and Human Sciences Research and Publication at DEU, dated 22/11/2022, decision number 7. The interview technique, one of the qualitative research methods, was used in the study. In this context, semi-structured interviews were conducted to obtain in-depth information from hotel customers in line with the research objectives.

Results and Conclusion

Most of the participants in the study stated that by staying in a green-star hotel business, they supported the struggle against climate change. This result shows that customers are both aware of how their purchasing behavior affects nature and the importance they attach to combating climate change. It was determined that to participants with concerns about climate change focused on energy conservation, air quality preservation, waste management, and recycling in their routine behaviors. The majority of customers who stayed at green-star hotels expressed satisfaction with the services they received. However, some customers expressed doubts about the sincerity of the Green Star certification and these practices, suspecting that they were used only as a marketing tool. Moving away from superficial green practices and implementing genuine green initiatives that create value in the struggle against climate change could help alleviate these concerns and doubts. Associating the findings of this study indicate that customers act with environmental awareness and shape their behavior with this awareness. This finding supports the assumptions of TPB. Moreover, factors such as the socio-cultural structure, demographic profile, and economic conditions of the environment where customers are located influence their decisions. Specifically, as income levels increase, customers are expected to choose green hotels despite price increases. Future studies could involve both qualitative and quantitative research can be conducted in the samples of foreign and domestic tourists.

1. Giriş

Turizm sektörünün en önemli sermayesi doğal kaynaklardan oluşmaktadır. Turizmin geliştiği destinasyonlarda doğal kaynakların aşırı kullanımı sonucu, çevre kirliliği artmakta, doğal kaynaklar zarar görmekte ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalınmaktadır (Yoon vd., 2001). Turizmin çevreye verdiği zararları azaltmak, doğal kaynakları korumak, bu kaynakların yenilenmesini sağlamak ve gelecek kuşaklara aktarabilmek amacıyla sürdürülebilir politika ve planlar geliştirilmektedir. Bu kapsamda Yeşil Yıldız (Green Key), sürdürülebilir çevre ve kaynakların tüketiminin azaltılması için uygulanan bir çevre ödül programı olarak kabul edilmektedir. Yeşil Yıldız yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı, geri dönüşüm uygulamaları, su ve enerji yönetimi, organik ve çevre dostu ürünlerin kullanımı ve benzeri uygulamaları kapsayan bir çevre yönetim sistemidir (Bramwell & Alletorp, 2001). Yeşil Yıldız uygulamasının temel amaçları arasında çevrenin korunması ve çevre bilincinin geliştirilmesinin yanı sıra konaklama işletmelerinde çevreye duyarlı politikaların ve işletmecilik özelliklerinin teşvik edilmesi de yer almaktadır (Çevreye Duyarlılık Kampanyası, 2008).

Müşterilerin çevre bilincinin gelişmesiyle birlikte tüketiciler, daha fazla tüketim yapmak yerine çevreye duyarlı ve kaliteli ürünlere yönelmektedir. Bu durum, daha düşük risk içeren ürünlere olan talebin artmasına yol açmaktadır (Karsu, 2013). Tüketici talebinde meydana gelen bu değişim, işletmeleri çevreye duyarlı uygulamaları benimsemeye teşvik etmektedir. Özellikle otel işletmeleri açısından, "Yeşil Yıldız" gibi çevre dostu uygulamalar, yeni pazarların ve fırsatların yaratılmasında, kaynakların etkin kullanılmasında ve sosyal sorumlulukların yerine getirilmesinde önemli rol oynamaktadır (Canan & Ecevit, 2005). Bu bağlamda, konaklama sektöründe çevresel etkileri azaltmak amacıyla uzun zamandır yeşil uygulamalar hayata geçirilmektedir (Park & Kim, 2014).

Otel işletmeleri ortak sosyal sorumluluk uygulamalarının turizm sektöründeki lideri olarak da görülmektedir. Bu nedenle yeşil uygulamaların gerçekleştirilmesi otel yönetim stratejisi açısından kaçınılmaz bir hâle gelmiştir. Bunun sebebi sadece yöneticilerin otelin çevresel etkilerinin farkında olması değil müşterilerin de otelin çevresel etkilerinin giderek daha fazla farkında olması ve karbon ayak izini azaltmak için otelin çabalarını takdir eder görmeleridir (Yi vd., 2018). Otellerin sürdürülebilir faaliyetlere yönelik çabaları müşteriler tarafından olumlu olarak algılanmakta, müşteri tatminini, sadakatini ve dolaylı olarak işletmenin rekabet gücünü artırmaktadır (Bagur-Femenias vd., 2016). Bu olgu ile çok sayıda otel işletmesi, otel operasyon yönetiminde yeşil bilinci talep eden çevre dostu müşterileri çekmek için daha fazla yeşil olmakta ve yeşil uygulamaları proaktif olarak adapte etmektedir. Bu nedenle sürdürülebilirlik müşteriler, politika yapıcılar ve endüstri için temel bir ilgi konusu olmuştur (Lee vd., 2011).

Müşterilerin işletmeye yönelik olumlu davranışları işletmenin rekabet gücünün artmasında son derece önemlidir. Özellikle iklim değişikliği farkındalığı olan müşteriler, yeşil uygulamaları olan otel işletmelerine yönelik istedik davranışlar göstermektedirler. Bu araştırmanın amacı yeşil otellerde konaklayan müşterilerin oteller tarafından gerçekleştirilen yeşil uygulamalara yönelik düşüncelerini, farkındalıklarını ve bu uygulamaların onların davranışlarını nasıl etkilediğini belirlemektir. Böylelikle yeşil uygulamaların müşteriler tarafından nasıl algılandığının belirlenmesi ve işletme yöneticilerine yol gösterecek öneriler getirilmesi beklenmektedir. Bu kapsamda araştırma sorularına aşağıda yer verilmiştir:

AR1. Yeşil yıldızlı otel işletmelerinin uygulamaları müşterilerin işletmeye yönelik hangi tutumlarını, nasıl etkilemektedir?

AR2. Müşterilerin iklim değişikliğine yönelik farkındalık düzeyleri nedir?

2. Literatür Taraması

Otel işletmeleri iklim değişikliği ve çevresel sorunlar ile mücadele edebilmek, sürdürülebilir bir rekabet avantajı elde etmek için yeşil uygulamaları daha sık kullanmaya başlamışlardır. Yeşil uygulamalar işletmelere olumlu marka imajı oluşturma, müşteri talep ve beklentilerini karşılama avantajları sağlamaktadır (Lozano, 2015). Manaktola ve Jauhari (2007), Hindistan'daki yeşil yıldız sahibi otel işletmelerinin uygulamalarına yönelik tüketici tutumlarını etkileyen faktörleri ve tüketicilerin bu uygulamalara yönelik satın alma niyetleri konulu araştırmalarında müşterilerin çevre dostu uygulamalar konusunda bilinçli olduğunu ve otel işletmelerinin çevreye duyarlı uygulamalarını takip ettiklerini belirlemiştir. Alan yazındaki çalışmalar (Wang vd., 2018; Gerdt vd., 2019) otellerin sürdürülebilir uygulamalarının hem çevrenin korunmasına destek sağladığını hem de müşteri memnuniyetine olumlu etkileri olduğunu göstermektedir. Sosyal medya aracılığıyla yapılan eWOM (electronic Word-of-Mouth/eWOM) mesajlarında müşteriler yeşil uygulamaları olan işletmelerini olumlu değerlendirme ve başkalarına tavsiye etme eğiliminde olmaktadır (Wang vd., 2018).

Çevresel boyutu tanımlayan popüler bir kelime olan yeşil pazarlamanın önemi her geçen gün artmakta ve yeşil pazarlama, tüketici satın alma kararlarında belirleyici olmaktadır. Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin yarattığı olumsuzluklar, gelecek risklerin bilincinde olan ve buna çözüm arayan "yeşil tüketici" olarak adlandırılan bir tüketici profili oluşturmuştur (Mehraj vd., 2023). Çevre sorunlarının çoğalmasına bağlı olarak sorumlu tüketicilerin sayısının yükselmesi, yeşil satın almaya istekli tüketici sayısını da arttırmıştır. Çevrim içi ortamlarda

yapılan yorumlarda ve alışverişte geri dönüşüme katılım ve sürdürülebilirlik gibi çevre dostu uygulamalar satın almayı pozitif yönde etkilemektedir (Wu vd., 2014). Tüketicilerin yeşil ürün kullanımı sonrası olumlu ya da olumsuz düşüncelerini elektronik ağızdan ağıza iletişim ile paylaşması sonucu elde edilen yeşil bilgi diğer müşterilerin satın alma niyetini etkilemektedir (Rahim vd., 2017). Sosyal medya etkileşimi pozitif elektronik ağızdan ağıza iletişimi olumlu etkilemekte ve pozitif ağızdan ağıza iletişim müşteriler arasındaki ilişkiye aracılık ederek marka sadakati oluşmasına katkı sağlamaktadır (Shuai vd., 2019).

Müşterilerin iklim değişikliği farkındalığı ve yeşil uygulamalar konusunda duyarlı olması işletmeleri de bu konuda duyarlı olmaya yönlendirmektedir. Ismael & Keskin (2021), atık yönetimi, geri dönüşüm, hava kalitesi yönetimi, enerji tasarrufu gibi yeşil uygulamaların müşteri memnuniyetini pozitif yönde etkilediğini ifade etmektedir. Yeşil pazarlama ve karbon ayak izi birbirini tamamlayan kavramlardır ve yeşil pazarlama uygulamaları karbon ayak izinin azalmasına katkı sağlamaktadır (Kar & Harichandan, 2022). Bu uygulamalarla işletmeler müşteri memnuniyeti sağlayarak müşteri desteği kazanmaktadır. Yeşil uygulama faaliyetleriyle ve iklim değişikliği farkındalığı ile oluşan müşteri memnuniyeti, marka bağlılığını da olumlu yönde etkilemektedir (Chairunnisa vd., 2019).

1980'li yıllarda Ajzen ve Fishbein tarafından ortaya atılan planlı davranış teorisi (Theory of Planned Behavior/TPB) tüketici davranışları alanında sıklıkla kullanılmıştır. TPB, gerekçeli eylem teorisinin (Theory of Reasoned Action/TRA) sınırlamaları nedeniyle, bu teorisin geliştirilerek bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır (Akgündüz, 2021; Nieves- Pavon vd., 2024). Bireylerin kendi tutum ve normlarının yanı sıra diğer bireylerin veya grupların tutumları ve normları da davranışsal niyetlerini ve nihai davranışlarını belirlemektedir (Crouch vd., 2004). TPB modeli turizm alanında yapılan çalışmalarda davranışsal niyetleri ve nihai davranışları analiz etmeye yönelik çalışmalarda, uyum kararları (Tajeddini vd., 2021), risk ve belirsizlik gibi seyahat kararı vermede (Quintal vd., 2010) ve seyahat davranışlarını tahmin etmede (Park vd., 2017) kullanılmaktadır. Han vd. (2010); planlı davranış teorisinin yeşil otel seçimine uygulanması konusunda yaptıkları çalışmalarında teori ile tutarlı olarak yapısal bir denklem analizi sonucunda tutum, öznel norm ve algılanan davranış kontrolünün yeşil bir otelde kalma niyetini olumlu etkilediği sonucuna varmışlardır. Planlı davranış teorisine göre; müşterilerin yaşantı ve deneyimleri sonucunda oluşan tutumları, davranışları üzerinde etkili olacak duygu ve düşünceler oluşturmaktadır (Akgündüz, 2021).

Müşterilerin yeşil otellere yönelik olumlu tutuma sahip olmaları TPB varsayımları ile de uyumludur. Teori, müşterilerin davranışlarını kontrol edebilme gücüne sahip olduğunu ve davranışlarının olası sonuçlarını dikkate alarak tutum geliştirdiklerini ileri sürmektedir. Bu kapsamda iklim değişikliği farkındalığı ve korkusu olan müşterilerin yeşil uygulamaları nedeniyle otel işletmelerine yönelik olumlu bir tutum geliştirdikleri söylenebilir. Bu olumlu tutum müşterilerin davranışlarını etkilemekte; müşterileri tekrar ziyaret etme, tavsiye etme ve sosyal medya hesaplarında işletmeye yönelik olumlu yorum ve paylaşımlarda bulunmaya yönlendirmektedir. Böylelikle müşteriler bu davranışlarının neye sebep olacağını öngörerek planlı davranış göstermektedirler.

TPB, bu çalışmada müşterilerin yeşil otel tercih etme niyetlerini anlamada çerçeve oluşturan bir temel teori olarak kullanılmıştır. TPB'nin temel bileşenleri olan tutum, öznel normlar ve algılanan davranışsal kontrol, tüketicilerin yeşil uygulamalara sahip otellere yönelik niyetlerini şekillendiren kilit unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, otel müşterilerinin çevreye duyarlı uygulamalara yönelik tutumları, sosyal çevrelerinin bu uygulamalara yönelik beklentileri ve kendi yeşil otel tercihlerine yönelik kontrol algıları, yeşil otel seçimi üzerindeki niyetlerini anlamak için analiz edilmiştir. Çalışma, TPB'nin bu unsurlarını ölçerek, yeşil otel seçiminde hangi faktörlerin daha güçlü bir etkiye sahip olduğunu ve otellerin sürdürülebilirlik politikalarının müşteri davranışlarını nasıl etkilediğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Böylece, TPB teorisi bu çalışmanın teorik temellerini oluşturacak ve yeşil otel tercihlerini belirleyen unsurları daha iyi kavramaya yardımcı olacaktır.

3. Yöntem

Yeşil Yıldız, sürdürülebilir turizm kapsamında çevrenin korunması, çevre bilincinin geliştirilmesi, turistik tesislerin çevreye olan olumlu katkılarının teşvik edilmesi ve özendirilmesi amacıyla, 1993 yılından itibaren aranan nitelikleri taşıyan konaklama tesislerine Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından verilmektedir (Çevreye Duyarlılık Kampanyası, 2008). Türkiye genelinde yeşil yıldız belgeli konaklama tesisi sayısı 445'tir. Ulaşılabilirlik ve araştırma yöntemi göz önünde bulundurularak alan araştırması İzmir'de gerçekleştirilmiştir. İzmir'de 27 adet yeşil yıldızlı konaklama tesisi faaliyet göstermekte olup bu tesislerde toplam 5343 oda ve 11103 yatak bulunmaktadır (Yeşil Yıldızlı Tesis İstatistikleri, 2024). Bu süreçte öncelikle otel işletmeleri yöneticileri ile iletişime geçilmiş olup çalışmanın amacı ve kapsamı hakkında bilgi verildikten sonra müşterilerden veri toplama talebi iletilmiştir. İzin alınan 12 otel işletmesi araştırmacılar tarafından ziyaret edilmiş olup ortak kullanım alanlarında bulunan müşterilere araştırmanın amacı açıklanmış ve araştırmaya katılmayı kabul eden müşterilerden veri toplanmıştır. Bu otellerin iki tanesi (bir tanesi beş ve bir tanesi dört yıldızlı) Balçova, dört tanesi (tamamı beş yıldızlı) Çeşme, üç tanesi (iki tanesi beş yıldızlı ve bir tanesi üç yıldızlı) Konak, iki tanesi (ikisi de beş yıldızlı)

Selçuk ve bir tanesi (beş yıldızlı) Menderes ilçesinde bulunmaktadır. Selçuk'ta, Menderes'te ve Çeşme'de bulunan otel işletmeleri her şey dâhil olarak, Balçova'da ve Konak'ta bulunan otel işletmeleri ise oda kahvaltı/yarım pansiyon olarak hizmet sunmaktadır. Alan araştırmasına ilişkin DEU Sosyal ve Beşerî İlimler Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan 22/11/2022 tarih 7 sayılı karar ile etik izin alınmıştır.

Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan görüşme tekniği kullanılmıştır. Bu çerçevede, araştırmanın amacına uygun olarak yarı yapılandırılmış görüşmelerle otel müşterilerinden derinlemesine bilgi elde edilmiştir. Görüşmelerde, otel müşterilerine yöneltilen sorular uzman görüşleri doğrultusunda belirlenmiş ve görüşmeler sırasında katılımcıların verdikleri cevaplara bağlı olarak ek sorular da sorulmuştur. Otel müşterilerine yöneltilen temel sorular şunlardır:

Yeşil uygulamalar gerçekleştiren bir otelde konakladığınızda, iklim değişikliği ile mücadeleye katkıda bulunduğunuzu düşünüyor musunuz?

Yeşil uygulamalar gerçekleştiren bir otelde konaklamak, sizde hangi tutumların gelişmesine yol açıyor?

Otel işletmesinde yeşil uygulamaların varlığı, otel tercihinizde etkili oldu mu?

Görüşmelerde katılımcıların onayına bağlı olarak ses kaydı alınmış ve ses kayıtları bilgisayar ortamına aktarılarak tematik analiz gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların cevapları birbiri ile benzerlik göstermeye başlayana kadar görüşmelere devam edilmiş olup toplam 42 yarı yapılandırılmış görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler 1 Ocak – 15 Nisan 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiş olup mülakatların ortalama süresi sekiz dakikadır. Demografik sorulara cevap veren 28 katılımcıya ait bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır. Bu katılımcıların %57'si (16 kişi) kadın, %62'si (18 kişi) 31 yaş ve üzeri olup %36'sı (10 kişi) İstanbul'da yaşamaktadır. Ayrıca %50'si (14 katılımcı) tatil amacıyla İzmir'e geldiğini belirtmişlerdir.

Tablo 1: Katılımcılara Ait Demografik Özellikler

Cinsiyet	Yaş	Geldiği Şehir/Ülke	Geliş Amacı	Mesleği
Kadın	17	İstanbul	Üniversite Gezmek	Öğrenci
Kadın	19	Aydın	Düğüne Katılmak	
Kadın	21	Muğla	Ailesinin İş Görüşmesine Eşlik Etmek	Öğrenci
Kadın	22	Hollanda	Tatil	Sağlık Turizmi
Kadın	23	İstanbul	İş Seyahati	
Erkek	25	Aksaray	Tatil	
Kadın	27	Bursa	Tatil	
Erkek	27	Balıkesir	Tatil	Psikolojik Danışman
Erkek	27	Eskişehir	Fotoğraf Çekmek	Fotografçı
Erkek	28	İstanbul	Tatil	
Erkek	31	Denizli	Tatil	
Erkek	31	Manisa	Tatil	Kırtasiyeci
Kadın	32	Trabzon	Arkadaş Ziyareti	Acil Tıp Teknisyeni
Erkek	33	Antalya		Restoran İşletmecisi

Kadın	33	Ankara	Tatil	
Kadın	35	Antalya	Tatil	İşletme Müdürü
Erkek	35	Konya	Akraba Ziyareti	İşletmeci
Kadın	35	Ankara	Tatil	Bilgisayar Mühendisi
Kadın	38	İstanbul	Tatil	Birim Sorumlusu
Erkek	38	İstanbul	Özel Sebep	Sosyolog
Erkek	43	İstanbul	Tatil	Polis Memuru
Kadın	44	İstanbul	Tatil	
Kadın	44	Almanya	Akraba Ziyareti	
Kadın	45	İstanbul	Tatil ve Üniversite Gezmek	Öğretmen
Erkek	50	İstanbul	Özel İş	Makine Mühendisi
Kadın	52	Ankara	Aile Ziyareti	
Kadın	52	Afyon		İşletmeci
Erkek	60	İstanbul	İş Seyahati	Emekli

Nitel araştırmalarda geçerlilik ve güvenilirlik, nicel araştırmalardan farklı olarak yorumlanmaktadır. Lincoln ve Guba (1985) nitel araştırmalarda iç geçerlilik yerine inandırıcılık, dış geçerlilik yerine aktarılabirlik ve iç güvenilirlik yerine ise tutarlılık, dış güvenilirlik yerine ise teyit edilebilirlik kavramlarının önemini ifade etmişlerdir. İnandırıcılık, bulguların araştırmanın gerçek ve nesnel sonuçlarını yansıtmasını; aktarılabirlik, çalışmanın bulgularının diğer bağlamlara uygulanabilir olmasını; güvenilirlik, aynı çalışma verilerinin diğer araştırmacıların bulgularıyla tutarlı olmasını ve teyit edilebilirlik ise bulguların araştırmacıların çıkarlarını değil, katılımcıların çıkarlarını yansıttığını göstermektedir (Lincoln & Guba, 1985). Bu araştırmada katılımcı görüşlerinin altında yatan anlamları yakalayabilmek için araştırmacıla, transkripsiyonu dikkatli ve ayrıntı olarak gerçekleştirmişlerdir. Böylelikle inandırıcılık sağlanmıştır. Sonuçlar sadece otel işletmelerinin değil, farklı işletmelerin yeşil uygulamalarını anlamak için de kullanılabilir. Böylelikle aktarılabirlik sağlanmıştır. Ayrıca farklı araştırmacıların aynı veri setine yönelik yaptığı değerlendirmeler sonucunda aynı temalarda uzlaşa sağlanması güvenilirliğin varlığını kanıtlamaktadır.

Temalar tündengelim yaklaşımıyla belirlenmiş olup turizm alanında doktora yapmış ve doktora tez konusu turizm pazarlaması olan üç akademisyenden katılımcıların cevaplarını kendilerine verilen temaların altına yerleştirmeleri istenmiştir. Bu temalar alan yazındaki mevcut araştırmalardan yararlanılarak belirlenmiştir. Yeşil uygulamalara ilişkin temalar Ismael & Keskin (2021) çalışmasında yer alan yeşil uygulamaların alt boyutları olan su tasarrufu, enerji tasarrufu, hava kalitesini koruma, atık yönetimi, geri dönüşüm olarak; yeşil yıldızlı tesiste kalmanın yarattığı duygu ve düşüncelere ilişkin temalar ise Karaca'nın (2013) ve Uyar'ın (2019) yeşil ürünlere yönelik tüketici davranışlarını incelediği çalışmalardan yararlanılarak sürdürülebilirlik, doğaya karşı sorumluluk, gelecek nesillere karşı sorumluluk ve kendini iyi hissetme olarak; davranışsal niyeti ilişkin temalar ise Aylan ve Sezgin'in (2016) ve Yıldız & Kılıç'ın (2016) çalışmalarında kullandıkları tekrar satın alma, tavsiye etme, fedakarlıkta bulunma, fiyat artışına katlanma, eWOM niyeti olarak belirlenmiştir. Katılımcıların yanıtları temalar altına yerleştirildikten sonra karşılaştırmalar yapılmış, büyük oranda (Tablo 5'te yer alan çekicilik olarak adlandırılan tema hariç) benzerlik olduğu belirlenmiştir. İkinci değerlendirme talep edildiğinde çekicilik temasının davranışsal niyetlerin altında yer almasının daha uygun olduğuna karar verilmiştir. İfadelerin temaların altına yerleştirilme süreci 20 Nisan – 5 Mayıs 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

4. Bulgular

Müşterilere yeşil otellerde konaklayarak iklim değişikliği ile mücadeleye katkı sağlayıp sağlamadıklarını yönelik ne düşündükleri sorulmuştur. Soruya verdikleri cevaplara bağlı olarak müşterilerden alınan cevaplar iki kategori altında toplanmıştır (Tablo 2). Katılımcıların %86'sı (36 kişi) yeşil otellerde konaklayarak iklim değişikliği ile mücadeleye katkı sağladıklarını ifade etmişlerdir. Bu katılımcılardan %75'i (27 kişi) yeşil otellerde konaklama nedenleri olarak doğrudan iklim değişikliği farkındalıklarına ve iklim değişikliği korkularına vurgu yapmışlardır.

Tablo 2: Yeşil Otelde Konaklamanın İklim Değişikliğine ile Mücadeleye Katkısı

	n	%
Katkı sağlıyor	36	86
Katkı sağlamıyor	5	12

Otelde yeşil uygulamaların gerçekleştirilmesinin konaklama tercihlerini etkilediğini belirten katılımcılar da vardır. Özellikle iklim değişikliği farkındalığı olan müşterilerin konaklama tercihlerinde otellerin yeşil yıldızla sahip olması öne çıkmaktadır. İzmir fuarına katılmak için İstanbul'dan İzmir'e gelen 38 yaşındaki katılımcı (K38) bu düşüncesini şöyle ifade etmiştir:

"Elbette ki evet düşünüyorum. Ne kadar göz ardı etsek de oteller gerek enerji gerek gıda ve diğer çeşitli israflarla iklime çok ciddi derecede zararlar veriyor ve her müşterinin bu zararda bir payı oluyor. Fakat yeşil uygulamalar gerçekleştiren bir otelde konaklamak hem verilen bu zararı azaltıyor hem de ben her yeşil uygulamalar gerçekleştiren otelde kaldığımda, tercih ettiğimde diğer otellerin de bu uygulamalara yöneldiğini düşünüyorum."

Tatil yapmak için Denizli'den İzmir'e gelen katılımcı (K36) da benzer düşüncesini şöyle ifade etmiştir:

"Düşünüyorum çünkü genelde yeşil uygulamalı yani o uygulaması olan otellerde kaldığımda biraz daha çevreye katkı sağladığımı, daha doğrusu çevreye katkı sağladığım bir işletmenin içerisinde bulunduğumu hissediyorum. Bu da açıkçası diğer otellerde kalma amacımdansa bu otelde kalma amacımı biraz daha iyi hale getiriyor. Güzel hale getiriyor. Çünkü normal bir işletme çevreye bazen zararlar, bilmeden zararlar verebiliyor ama yeşil uygulamalı otellerde ise bu zararlar en aza indirgeniyor. Hatta ortadan kaldırılıyor diye biliyorum. O yüzden de genelde o tarz otelleri tercih ediyorum."

22 yaşında olan sağlık turizmi kapsamında Hollanda'dan İzmir'e gelen katılımcı (K31) bu konuda kendisini şöyle ifade etmektedir.

"İklim değişikliği benim için gerçekten önemli bir konu ve bir otel harcaması yaptığımda da bu paranın hayırlı bir yere gitmesi benim için gerçekten önemli."

Bursa'dan İzmir'e gelen 27 yaşındaki katılımcı (K30) insanların yaptıkları tercihleri ile doğayı nasıl etkilediğini şu cümlelerle ifade etmiştir.

"Çevreye katkı sağladığımı düşünüyorum aslında. Çünkü bizler her adımımızda doğaya zarar verebilecek potansiyelde varlıklarız bence ve bunu elimizden geldiğince azaltmalıyız, eğlence amacı taşıyan bir yer de olsa bu yer bizim görevlerimizden olmalı diye düşünüyorum."

Yeşil otel işletmesinde konaklamanın iklim değişikliği ile mücadeleye katkısını önemsiz/değersiz gören katılımcılar da vardır. Katılımcı (K27) *"Biraz katkısı olabilir ama fazla değil. Hiç yoktan iyidir."* olarak ifade ederken K23 *"Kumsalda bir kum taneciği kadar"* olarak ifade etmektedir.

Yeşil yıldızlı bir otel işletmesinde konaklamanın yarattığı duygu ve düşünceler Tablo 3'te temalar hâlinde sunulmaktadır. Katılımcıların görüşlerinden dört temaya ulaşılmıştır. Bu temalar (1) Doğal Çevreye Yönelik Tutum, (2) Gelecek Nesillere Karşı Sorumluluk, (3) Psikolojik Rahatlama ve (4) Sürdürülebilirlik olarak belirlenmiştir.

Tablo 3: Yeşil Yıldızlı Otellerde Konaklamının Yarattığı Duygu ve Düşünceler

Tema	Temaya İlişkin İfade
Doğal Çevreye Yönelik Olumlu Tutum	Doğa sevgisi Doğayı seven Çevreci bilinç Daha çevreci ve huzurlu Çevreci olmak / daha az atık Doğasız insan düşünülemez
Gelecek Nesillere Karşı Sorumluluk	Katkı algısı Gelecek nesillere daha iyi dünya bırakma Daha yaşanabilir bir Türkiye yaratma Gelecek nesillere temiz bir dünya ve doğa bırakma
Psikolojik Rahatlama	Doğaya katkı mutluluk veriyor Duyarlı insan Faydalı biri Vicdanen daha rahat Mutluluk / huzur Sokak hayvanlarına atıkların verilmesi mutlu ediyor
Sürdürülebilirlik	Sürdürülebilir bir yaşam / mutluluk Sürdürülebilirliğe katkı sağlayan işletme

Katılımcılara iklim değişikliği ile ilgili korkuları olup olmadığı, korkuları olan katılımcılara bu konuda neler yaptıkları sorulmuştur. Katılımcıların tamamı iklim değişikliğine ilişkin korkusu olduğunu belirtmiştir. Bu konuda yaptıklarına ilişkin verdikleri cevaplardan bazı ifadeler Tablo 4'te sunulmaktadır. Katılımcılar, iklim değişikliği korkusu yüksek olanlar ve düşük olanlar olarak sınıflandırılmıştır. Korku düzeyi yüksek olan katılımcıların davranışları enerji tasarrufu, hava kalitesini korumak, atık yönetimi ve geri dönüşüm olarak temalandırılmıştır.

Tablo 4: İklim Değişikliği Korkusu ve Mücadele İçin Yapılanlar

İklim Değişikliği Korku Düzeyi	Tema	Temaya İlişkin İfade
Korku düzeyi yüksek	Atık Yönetimi ve Geri Dönüşüm	Çöpleri ayrıştırma, Yağları lavaboya dökmeme Sigara kullanmama
	Enerji Tasarrufu	Klima kullanmama
	Hava kalitesini koruma	Yeşile saygı, ağaç dikme, çevremi bilinçlendirme Toplu taşıma ve bisiklet kullanma
Korku düzeyi düşük		Aklına geldikçe, doğayı kirletmemeye çalışma Katı atık bırakmamaya çalışma

Yeşil uygulamaların bulunduğu otel işletmelerine yönelik davranışsal niyetlerini belirlemek için katılımcılara yöneltilen soruya verdikleri cevaplardan örnekler ve oluşturulan temalar Tablo 5'te özetlenmiştir. Katılımcıların tamamı konakladıkları işletmeden memnuniyetlerini ifade etmişlerdir. Ayrıca davranışsal olarak tekrar ziyaret etme, tavsiye etme ve sosyal medyada yorum/paylaşım yapma niyetlerine ilişkin ifadeler dikkat

çekicidir. Ayrıca yeşil yıldızla sahip olmanın bir otel işletmesi için çekici faktör olarak kabul edildiği de görülmektedir. Ancak fiyat hassasiyetlerine bağlı olarak bazı katılımcılar fiyatın artması durumunda hâlen konakladıkları oteli tercih etmeyeceklerini belirtmişlerdir.

Tablo 5: Turistlerin Davranışsal Niyetleri

Niyet	Katılımcıların Destekleyen İfadeleri
Tekrar Ziyaret Etme Niyeti	<ul style="list-style-type: none">- Evet çok isterim çünkü hem hizmetlerinden çok memnun kaldım. Hem de böyle duyarlı bir otel olması, tekrar kalmak istememi sağladı.- Hayatımın başka bir döneminde neden olmasın.- Tabii ki tekrar gelmek isterim. Her zaman o tarz bir otelde konaklama yapmak isterim.- Evet, şu an konakladığım otelden bayağı memnun kaldım ve tekrar ziyaret ederim.
Tavsiye Etme Niyeti	<ul style="list-style-type: none">- Evet otelle ilgili bir sorun yaşamadım ve genel olarak sorun yaşamadığım otellerle ilgili özellikle tavsiyede bulunurken bu otelleri tavsiye etmeyi tercih ediyorum.- Kesinlikle. İş seyahati için gelmek isteyen arkadaşlarım, tatile gelmek isteyen arkadaşlarıma kesinlikle tavsiye edeceğim.- Tabii ki isterim. Yani çevreme kesinlikle tavsiye edeceğim. Hem verdiği destekler güzel, servisleri güzel, odaları güzel, çalışanları güler yüzlü. Tercih etmemek için hiçbir sebep yok bence. Gayet güzel bir otel.- Hani etrafımdakilere bu konuda hassas olduklarını önerebilirim aslında.- Tabii ki. Kaldığım günlerde gayet memnun kaldım. Tavsiye ederim.
Sosyal Medyada Paylaşma	<ul style="list-style-type: none">- Genelde sosyal medya hesaplarımı bu kadar aktif kullanmam ama kullansaydım kesinlikle yapardım.- Sosyal medyada otel övmüyorum ama sorulduğunda tabii ki cevap veririm.- Olumlu yorumlar paylaşırım. Eğer hem konaklama hizmetinden hem de temizliğinden, yeşil uygulamasında gerçekleştirdiğini anladığım faaliyetlerinden emin olursam her türlü tavsiyede bulunurum. Yorum da yaparım.- Ben zaten ziyaret ettiğim otelleri veya restoranları veya konak evlerini, her yeri Google'dan puanlarım, Tripadvisor' da varsa oradan puanlarım.
Fiyata Yönelik Fedakârlık	<ul style="list-style-type: none">- Maddi durumum el verdiği müddetçe tabii ki isterdim.- O an ki maddi durumuma bağlı.- Şöyle ki bütçem varsa evet tercih ederim. Bu bütçeye bağlı. O an ki duruma bağlı bir şey daha çok.- Kesinlikle gelmek isterim. Evet- Fiyat olarak değerlendirdiğimde yeşil uygulamaların en uygun otelini tercih ederim.- Çok çok abartılacak derecede yüksek değilse ederim.- Fiyatı yüksek olsa da gelmek isterim. Eğer eminsem dediğim gibi temizliğinden hiçbir şüphe duymuyorsam gelmek isterim. Tabii ki fiyatlar da hemen hemen diğer otellerle biraz arada bir fark varsa çok büyük bir fark yoksa gelmek isterim.- Pek tercih etmem.
Çekici Faktör	<ul style="list-style-type: none">-Kesinlikle, fazlasıyla etkili oluyor. Çünkü doğaya bizim kadar duyarlı bir otel, diğer otellere kıyasla çok farklı bir yerde gözümde.- Evet yeşil uygulaması olan otelleri özellikle araştırıyorum. Sertifikalarına bakıyorum. O yüzden de bu oteli tercih ettim.- Evet bir otelde rezervasyon yaptıracağım zaman baktığım baş faktörlerden bir tanesi.- Çevreci, dünyayı düşünen, küresel iklimi düşünen bir otel. Bizim de en azından katkıda bulunduğumuz, burada en azından bir tuğlada biz koyabildik duygusu yaşadığımız şekilde etkili oluyor. Ben özellikle düşünüyorum yani yeşil uygulamalar gerçekleştirmesi, küresel iklimi bozmaması bana avantaj sağlıyor açıkçası.- Elbette etkili oluyor. Şöyle ki kendim tercih yapmadığım belirli iş seyahatlerinde ya da ani gelişen durumlar harici ben gerçekten bu otelleri tercih etmeyi ben gerçekten çok önemli buluyorum.- Kesinlikle. İlk başta ona bakarım.

	<ul style="list-style-type: none">- Ya açıkçası ailemle geldim ve genelde otellere ailemle gittiğim için otelin türüne bakmadan gidiyorum.- Evet daha önce birçok kez bu otelde kaldım ve her seferinde tercih etmemin en büyük sebeplerinden bir tanesi yeşil uygulamaları kullanıyor olması.- Bu şans eseri oldu. Denk geldi ilk defa ama memnun kaldık.- Temiz bir işletmeyseniz, çevresine önem veren bir işletmeyseniz otelde de güvenli bir şekilde kalabilirim. Çünkü otelin de temiz, güvenli, hijyenik olduğunu anlayabilirim buradan. O yüzden etkili oluyor.
--	--

Yeşil yıldız ve yeşil uygulamaları samimi bulup bulmadıklarına ilişkin katılımcılara yöneltilen soruya, katılımcıların yaklaşık %25'i bu uygulamalara şüphe ile yaklaştıklarını ifade etmişlerdir. Otel işletmelerinin yeşil uygulamaları bu müşteriler tarafından samimi bulunmamakta, yeşil uygulamalar bir pazarlama aracı olarak kabul edilmektedir. Bu soruya verilen cevaplar arasında “*Bakın biz yeşil davranıyoruz, burada para harcıyız*” (K24) ve “*...miş gibi işletmeler*” (K27) yer almaktadır.

4. Sonuç

Yeşil yıldızlı otel işletmelerinde konaklayan müşterilerin yeşil uygulamalara yönelik tutumlarını belirlemek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada İzmir’de bulunan 27 yeşil yıldızlı otel işletmesinde konaklayan 42 müşteri ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmada katılımcıları çoğu yeşil yıldızlı bir otel işletmesinde konaklayarak iklim değişikliği ile mücadeleye destek olduklarını belirtmişlerdir. Bu bakış açısı müşterilerin hem satın alma davranışlarının doğayı nasıl etkilediğinin bilincinde olduklarını hem de iklim değişikliğiyle mücadeleye verdikleri önemi göstermektedir. Yeşil uygulamaların otel işletmeleri tarafından pazarlama çalışmalarında daha yoğun kullanılması, otel tercihlerinin iklim değişikliğini mücadeleye katkı sağladığına inanan müşterilerin tercihlerini olumlu olarak etkileyebilir.

İklim değişikliğine yönelik korkuları bulunan katılımcıların rutin davranışlarında özellikle enerji tasarrufu sağlamaya, hava kalitesini korumaya, atık yönetimi ve geri dönüşüme odaklandıkları belirlenmiştir. Enerji tasarrufu, hava kalitesini korumak amacıyla karbon salınımını azaltmak amacıyla daha az otomobil kullanımı, toplu ulaşımaya yönelme, oksijen miktarını arttırmak ve doğayı güzelleştirmek için ağaç dikimine yöneltilen belirlenmiştir. Atık yönetimi ve geri dönüşüm ile ilgili olarak da katılımcılar çöpleri plastik, cam ve kağıt olarak ayrıştırma, sıvı yağları lavaboya dökmeme, plastik poşet yerine bez çanta kullanmayı tercih ettikleri belirlenmiştir. Ayrıca enerji tasarrufu sağlamak için klima kullanmadıkları, yakın yerlerden alışveriş yapmayı tercih ettikleri belirlenmiştir.

Turizm faaliyetlerine katılım insan hareketliliği ile gerçekleştirilir. Bu nedenle müşterilerin destinasyon tercihleri ve destinasyona gitmek için tercih ettikleri ulaşım aracının karbon salınımının yüksek olması iklim değişikliğini arttırmaktadır. Bu nedenle destinasyon tercihlerini etkilemek ve yakın destinasyonlara özendirme için bütünleşik pazarlama çalışmalarının yürütülmesi, karbon salınımı düşük (elektrikli araçlar) ulaştırma araçlarının yaygın hâle getirilmesi, yararlı hava kalitesini korumayı sağlayabilir. Yeşil otel müşterilerinin doğaya ve yeşile verdikleri öneme bağlı olarak otel işletmesinde konaklayan müşteriler adına özellikle TEMA Vakfına “fidan bağıışı” yapılması sosyal bir sorumluluk olarak kabul edilebilir. Özellikle Akdeniz ve Ege Bölgelerinde bulunan otel işletmelerinin kendi elektriklerini üretilmeleri için güneş enerjisi kurulumları için projeler hazırlanması, kamu desteğinin verilmesi, düşük faizli kredilendirmeler önerilebilir. Ayrıca enerjinin gereksiz kullanımını engellemek amacıyla sensör uygulamalarının artırılması ve hâlen kullanımda olan akıllı kartların kullanımının yaygınlaştırılması yararlı olabilir.

Yeşil uygulamaların turizm sektöründe benimsenmesi, müşterilerin tutumlarına göre farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Literatürde (Robinot & Giannelloni, 2010; Lita vd., 2014; Amballoor, 2015), bazı araştırmalar yeşil uygulamaların müşterilerin konforunu azalttığı ve bu nedenle talep görmediği yönünde sonuçlara varmıştır. Örneğin, enerji tasarrufu amacıyla yapılan uygulamaların konaklama deneyimini olumsuz etkileyebileceği, bu yüzden müşteri memnuniyetini düşürebileceği öne sürülmüştür. Ayrıca, yeşil uygulamaların her zaman müşteri sadakatini etkilemediği yönündeki bulgular da mevcuttur (Agustina & Miranti, 2024). Bu tür sonuçlar, yeşil otel uygulamalarının başarısının sadece müşteri tutumuna değil, coğrafi konum, iklim koşulları, yerel ve ulusal yönetimlerin müdahaleleri veya destekleri, enerji ve su fiyatlandırması gibi çeşitli faktörlere de bağlı olduğunu göstermektedir. İşletmenin finansal gücü, boyutu, yönetim anlayışı, sürdürülebilirlik politikalarına verdiği önem ve müşterilerle olan iletişimi de yeşil uygulamaların etkinliğinde önemli rol oynamaktadır. Uluslararası literatürde bu tür etkileri tartışan çalışmalarda, özellikle gelişmiş ülkelerde yönetim desteği ve uygun fiyatlandırmanın yeşil uygulamaların benimsenmesini ve müşteri memnuniyetini olumlu yönde etkilediği belirtilmiştir (Chen & Peng, 2012).

Alan yazında yeşil uygulamaların üst yönetimin çevresel bağlılığı ile ilişkisi olduğu (Kuar vd., 2021), müşteriler tarafından sürdürülebilirlik ile ilişkilendirildiği (Londono & Hernandez-Maskivker, 2016), müşteri

tatminini artırıcı etkiye sahip olduğu (Zareh vd., 2023), müşterilerin sadakat ve tekrar ziyaret eme niyetini arttırdığı (Ham & Han, 2013), müşteri tatmini ve sadakatini arttırdığı (Yusof vd., 2017) ve ayrıca müşterilerin yeşil otellerde konaklamayı tercih ettikleri (Manaktola ve Jauhari, 2007) araştırmalarda belirlenmiştir. Bu araştırmanın bulguları otellerdeki yeşil uygulamaların müşterilerin tavsiye etme niyetlerini, sosyal medyada paylaşma niyetlerini ve fiyata karşı fedakarlık davranışlarını arttırdığını göstermektedir.

Müşterilerin enerji ve su tasarrufu, hava kalitesini artırma, atık yönetimi ve geri dönüşüm uygulamalarının kendilerine yansıyan doğrudan faydayı görmeleri yeşil uygulamaları olan otel işletmelerini tercih etmelerinde yararlı olacaktır. Örneğin daha az su, deterjan, elektrik kullanımı, çöplerin ayrıştırılması, restoranlarda daha az atık yaratılmasının bir sonraki gelişlerinde kendilerine aynı otelde/otel zincirinde daha düşük fiyatlı konaklama imkânı sağlaması fiyata duyarlı olan müşteriler için özendirici olabilir.

Yeşil yıldızlı otel işletmesinde konaklamak müşterilerde Doğal Çevreye Yönelik Olumlu Tutum, Gelecek Nesillere Karşı Sorumluluk, “Psikolojik Rahatlama ve Sürdürülebilirlik bilincini çağrıştırmaktadır. Yeşil yıldızlı otellerde konaklayan turistler kendilerini doğaya saygılı ve gelecek nesillere karşı sorumlu bireyler olarak değerlendirmektedirler. Ayrıca bu turistler iklim değişikliği ile mücadeleye katkı sağladıklarına inanmaktadırlar.

Yeşil yıldızlı otel işletmelerinde konaklayan müşterilerin büyük çoğunluğu aldıkları hizmetten tatmin olduklarını belirtmişlerdir. Tatminin beklenti ile olan ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda yeşil uygulamaların gerçekleşmesini bekleyen müşterilerin yeterli düzeyde yeşil uygulamalarla karşılaştıkları görülmektedir. Tatmin olmuş müşteriler de tekrar ziyaret etme, tavsiye etme ve sosyal medya hesaplarında otel işletmesine yönelik olumlu paylaşımlarda bulunma niyetlerinin olduğunu ifade etmişlerdir. Alan yazınında da bunu doğrulayıcı araştırmalar vardır. Özellikle yeşil uygulamaların, müşteri tatminini artırıcı etkiye sahip olduğu (Zareh vd., 2023), müşterilerin sadakat ve tekrar ziyaret eme niyetini arttırdığı (Ham & Han, 2013), müşteri tatmini ve sadakatini arttırdığı (Yusof vd., 2017) ve ayrıca müşterilerin yeşil otellerde konaklamayı tercih ettikleri (Manaktola & Jauhari, 2007) araştırmalarda belirlenmiştir. Tatmin olmuş bir müşterinin otel işletmesine yönelik tutumu hem yeni müşteri kazanma maliyetini azaltmakta hem de yaratılacak farklılık algısı ile işletmenin rekabet gücünün artmasına katkıda bulunmaktadır. Bu nedenle yeşil yıldızlı, bir pazarlama aracı olarak kullanarak müşterilerde beklenti yaratan işletmelerin, bu beklentiye karşılayacak nitelikte ve içerikte hizmeti sunmaları gerekmektedir. Bazı müşteriler bu yeşil yıldızın ve bu uygulamaların samimiyetinden şüphe ettiklerini, sadece bir pazarlama aracı olarak kullanıldığına dair endişelerini belirtmişlerdir. Sözde yeşil uygulamalardan uzaklaşılması, iklim değişikliği ile mücadelede değer yaratan yeşil uygulamalar gerçekleştirilmesi bu endişenin ve şüphelerin ortadan kalkmasını sağlayabilir.

TPB, müşterilerin yeşil otellere yönelik olumlu tutumlarını açıklamak için uygun bir çerçeve sunmaktadır. Bu teori, bireylerin davranışlarını kontrol edebilme güçlerinin farkında olduklarını ve bu davranışların olası sonuçlarını dikkate alarak tutum geliştirdiklerini savunur. İklim değişikliği farkındalığına ve korkusuna sahip olan müşterilerin, yeşil uygulamalara sahip otellere karşı olumlu bir tutum geliştirmeleri bu teoriyle örtüşmektedir. Bu olumlu tutum, müşterilerin davranışlarını şekillendirir, müşterileri otelleri tekrar ziyaret etmeye, tavsiye etmeye ve sosyal medya üzerinden olumlu yorumlar yapmaya teşvik eder. Böylelikle, müşteriler yeşil otelleri tercih ederek hem doğrudan iklim değişikliği ile mücadeleye katkı sağladıklarını düşünmekte hem de bu davranışlarının doğrudan sonuçlarını planlayarak hareket etmektedirler. Araştırmanın bulgularını bu teori ile ilişkilendirmek, müşterilerin çevresel bilinçle hareket ettiklerini ve bu bilinçle davranışlarını şekillendirdiklerini göstermektedir.

Müşterilerin genel olarak fiyat duyarlılığı olmasına rağmen özellikle yüksek enflasyon gibi satın alma gücünü azaltan/sınırlandıran dönemlerde fiyata olan duyarlılık daha da artmaktadır. Bu araştırmaya katılan otel müşterilerinin çoğu fiyat artışı olması hâlinde otel tercihlerini değiştirebileceklerini belirtmişlerdir. Diğer bir ifadeyle görüşme yapılan müşterilerin çoğu için öncelik yeşil uygulamalar değil, uygun fiyattır. Bu nedenle otel işletmeleri yeşil uygulamaları gerçekleştirirken oluşan maliyet ve fiyat artışlarını da dikkate almaları gerektiğini söylemek gerekir. Otel işletmelerinin yeşil uygulamalar gerçekleştirmesinin müşterilerde henüz yeterli düzeyde farklılık algısı yaratmadığı, katılımcıların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu durumda müşterilerin bulunduğu çevredeki sosyokültürel yapı, demografik yapı ve ekonomik durum gibi farklı parametrelerden etkilenmesi, özellikle gelir düzeyinin artması ile birlikte müşterilerin fiyat artışına rağmen yeşil otelleri seçmesi beklenmektedir.

Nitel olarak gerçekleştirilen bu araştırmanın bulgularını genellemek mümkün değildir. Ancak müşterilerin bakış açısıyla yeşil yıldız, yeşil uygulamalar ve iklim değişikliği ile ilgili fikir vermesi açısından nitel araştırmalar önemlidir. Bu çalışmanın devamında yabancı turistler ve yerli turistler örnekleminde nitel ve nicel araştırmalar gerçekleştirilebilir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale yazarları çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.

Destek ve Teşekkür Beyanı

Bu araştırma YÖK Araştırma Üniversiteleri Destek Programı (ADEP) kapsamında DEU Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenmektedir (Proje Kodu: SBA-2023-2997, Proje ID: 2997).

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır. Yazarların da kendi aralarında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Agustina, A., & Miranti, T. (2024). The influence of green loyalty: Could the satisfaction and gender disturb it. *Journal Tabarru': Islamic Baking and Finance*, 7(1), 236-248.
- Akgündüz, Y. (2021). *Örgütsel davranış teorileri*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Amballoor, R.G. (2015). Servqual model: An analysis of hospitality sector in Goa. *Asian Journal of Managerial Science*, 4(1), 23-26.
- Aylan, F.K., & Sezgin, M. (2016) Turistlerin yeşil otellere yönelik düşünce ve kalma niyetleri: Antalya'da bir araştırma. *Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, 285-300.
- Bagur-Femenias, L., Celma, D., & Patau, J. (2016). The adoption of environmental practices in small hotels. Voluntary or mandatory? An empirical approach. *Sustainable Times*, 8, <https://doi.org/10.3390/su8070695>
- Bramwell, B., & Alletorp, L. (2001). Attitudes in the danish tourism industry to the roles of business and government in sustainable tourism. *International Journal of Tourism Research*, 3(2), 91-103. <https://doi.org/10.1002/jtr.242>
- Canan, A. Y., & Ecevit, Z. (2005). Çevre bilinçli tüketiciler. *Akdeniz University Faculty of Economics and Administrative Sciences Faculty Journal*, 5(10), 238-263.
- Chairunnisa, S. S., Fahmi, I., & Jahroh, S. (2019). How important is green marketing mix for consumer? Lesson from the body shop. *Jurnal Manajemen*, 23(2), <https://doi.org/10.24912/jm.v23i2.504>
- Chen, A., & Peng, N. (2012). Green hotel knowledge and tourists' staying behavior. *Annals of Tourism Research*, 39(4), 2211-2217.
- Crouch, G., Perdue, R., Timmermans, H., & Uysal, M. (2004). Building foundations for understanding *Hospitality and Leisure*, the consumer psychology of tourism, hospitality and leisure. *Consumer Psychology of Tourism*, 3,1-10.
- Çevreye Duyarlılık Kampanyası (2008). *Çevreye duyarlılık kampanyası*. <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-11596/cevreye-duyarlilik-kampanyasi-yesil-yildiz.html>. Erişim Tarihi:20.02.2024.
- Gerdt, S.O., Wagner, E., & Schewe, G. (2019). The relationship between sustainability and customer satisfaction in hospitality: An explorative investigation using eWOM as a data source. *Tourism Management*, 74,155-172. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2019.02.010>
- Ham, S., & Han, H. (2013). Role of perceived fit with hotels' green practices in the formation of customer loyalty: Impact of environmental concerns. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 18(7), 731-748. <https://doi.org/10.1080/10941665.2012.695291>
- Han, H., Hsu, L.T.J., & Sheu, C. (2010). Application of the theory of planned behavior to green hotel choice: Testing the effect of environmental friendly activities. *Tourism Management*, 31(3), 325-334. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2009.03.013>
- Ismael, R.B., & Keskin, H.D. (2021). Yeşil pazarlama uygulamalarının otel müşterilerinin memnuniyeti üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik bir uygulama. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(3), 515-536. <https://doi.org/10.46849/guiibd.1013586>
- Kar, S. K., & Harichandan, S. (2022). Green marketing innovation and sustainable consumption: A bibliometric analysis. *Journal of Cleaner Production*, 361, <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.132290>
- Karaca, Ş. (2013). Tüketicilerin yeşil ürünlere ilişkin tutumlarının incelenmesine yönelik bir araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 13(1), 99-111.
- Karsu, S. (2013). Çevre sorunları ve çevre sorunları karşısında tüketici. İçinde Velioglu, M. N. (Ed.). *Tüketim bilinci ve bilinçli tüketici* (s. 144-171). Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi.

- Kuar, L.-S., Ng, L.-P., Choong, Y.-O., Chen, I.-C. Teoh, S.-Y., & Tee, C.W. (2021). Hotels' green practices adoption: Determinants and top managers' environmental commitment. *Advances in Hospitality and Tourism Research*, 10(2), 157-187. [10.30519/ahtr.937991](https://doi.org/10.30519/ahtr.937991).
- Lee, M., Han, H., & Willson, G. (2011). The role of expected outcomes in the formation of behavioral intentions in the green-hotel industry. *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 28, 840-855. <https://doi.org/10.1080/10548408.2011.623049>
- Lincoln, Y.S., & Guba, E.G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Newbury Park: Sage Publications.
- Lita, R.P., Surya, S., Ma'ruf, M., & Syahrul, L. (2014). Green attitude and behavior of local tourists towards hotels and restaurants in West Sumatra, Indonesia. *Procedia Environmental Sciences*, 20, 261-270.
- Londono, M.P.L., & Hernandez-Maskivler, G. (2016). Green practices in hotels: The case of the greenleaders program from TripAdvisor. *WIT Transactions on Ecology and The Environment*, 201, 1-13. <https://doi.org/10.2495/ST160011>
- Lozano, R. (2015). A holistic perspective on corporate sustainability drivers. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 22(1), 32-44. <https://doi.org/10.1002/csr.1325>
- Manaktola, K., & Jauhari, V. (2007). Exploring consumer attitude and behaviour towards green practices in the lodging industry in India. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 19(5), 364-377. <https://doi.org/10.1108/09596110710757534>
- Mehraj, D., Qureshi, I. H., Singh, G., Nazir, N. A., Basheer, S., & Nissa, V. U. (2023). Green marketing practices and green consumer behavior: Demographic differences among young consumers. *Business Strategy and Development*, 6(4), 571-585. <https://doi.org/10.1002/bsd2.263>
- Nieves-Pavon, S., Lopez-Mosquera, N., & Jim'enez-Naranjo, H. (2024). The role emotions play in loyalty and WOM intention in a smart tourism destination management. *Cities*, 145, <https://doi.org/10.1016/j.cities.2023.104681>
- Park, E., Kim, K.J., & Kwon, S.J. (2017). Corporate social responsibility as a determinant of consumer loyalty: An examination of ethical standard, satisfaction, and trust. *Journal of Business Research*, 76, 8-13. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.02.017>
- Park, J., & Kim, H.J. (2014). Environmental proactivity of hotel operations: Antecedents and the moderating effect of ownership type. *International Journal of Hospitality Management*, 37, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2013.09.011>
- Quintal, V. A., Lee, J. A., & Soutar, G. N. (2010). Risk, uncertainty and the theory of planned behavior: A tourism example. *Tourism Management*, 31(6), 797-805. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2009.08.006>
- Rahim, R. A., Sulaiman, Z., Chin, T. A., Shoki, M., Arif, M., & Hamid, M. H. (2017). E-WOM review adoption: Consumers' demographic profile influence on green purchase intention. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 215, 1-6.
- Robinot, E., & Giannelloni, J.L. (2010). Do hotels' green" attributes contribute to customer satisfaction?. *Journal of Services Marketing*, 24(2), 157-169.
- Shuai, M., Ahmed, F., Mohammed, A., & Song, Y. (2019). The impact of social media engagement on customer loyalty: Mediation influence of positive EWOM on agritourism green hotels. *America Journal of Research*, 9(10), 57-71. <http://dx.doi.org/10.26739/2573-5616-2019-10-6>
- Tajeddini, K., Mostafa Rasoolimanesh, S., Chaturika Gamage, T., & Martin, E. (2021). Exploring the visitors' decision-making process for Airbnb and hotel accommodations using value-attitude-behavior and theory of planned behavior. *International Journal of Hospitality Management*, 96, <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2021.102950>
- Uyar, A. (2019). Yeşil satın alma davranışı belirleyen unsurların yapısal eşitlik modellemesi ile incelenmesi. *EKEV Akademi Dergisi*, 23(7), 15-34.
- Wang, J., Wang, S., Xue, H., Wang, Y., & Li, J. (2018). Green image and consumers' word-of-mouth intention in the green hotel industry: The moderating effect of Millennials. *Journal of Cleaner Production*, 181, 426-436. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.01.250>
- Wu, W.-Y., Lee, C.-L., Fu, C.-S., & Wang, H.-C. (2014). How can online store layout design and atmosphere influence consumer shopping intention on website. *International Journal of Retail and Distribution Management*, 42(1), 4-24. <https://doi.org/10.1108/IJRDM-01-2013-0035>

- Yeşil Yıldızlı İstatistikleri, (2024). *Yeşil yıldız istatistikleri*. <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-277167/cevreye-duyarli-turizm-isletme-belgeli--konaklama-tesisi-istatistikleri.html>. Sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 20.02.2024.
- Yıldız, S.B., & Kılıç, S.N. (2016). Alman turistlerin çevre bilinci ve çevre dostu otel (Yeşil Otel) Algısının davranışsal niyetleri üzerindeki etkisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 2615-2643.
- Yi, S., Li, X., & Jai, T. M. (2018). Hotel guests' perception of best green practices: A content analysis of online reviews. *Tourism and Hospitality Research*, 18, 191–202. <https://doi.org/10.1177/1467358416637251>
- Yoon, Y., Gürsoy, D., & Chen, J. S. (2001). Validating a tourism development theory with structural equation modelling. *Tourism Management*, 22, 363-372. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(00\)00062-5](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(00)00062-5)
- Yusof, Y., Jusoff, K., Ibrahim, Y., & Awang, Z. (2017). The influence of green practices by non green hotels on customer satisfaction and loyalty in hotel and tourism industry. *International Journal of Green Economics*, 11(1), 1-14. <http://dx.doi.org/10.1504/IJGE.2017.10003675>
- Zareh, N.O., Nassar, M.A., Barakat, M.O., & Ramzy, Y.H. (2023). Impact of green practices on hotel guests' satisfaction: The role of perceived motives, attributes, and service outcomes. *Pharos International Journal of Tourism and Hospitality*, 1(2), 1-17.

Research Article / Araştırma Makalesi

İŞ-AİLE ZENGİNLEŞMESİNİN İŞ PERFORMANSINA ETKİSİ: LİDER VE AİLE DESTEĞİNİN DÜZENLEYİCİ ROLÜ

Hasan Hüseyin UZUNBACAK¹

ÖZET

Bu araştırmanın amacı iş-aile zenginleşmesi ile iş performansı arasındaki bağlantıda lider (yönetici) desteği ve aile desteğinin düzenleyici etkisini incelemektir. Isparta'da 297 kamu kurumu çalışanın katılımıyla gerçekleştirilen araştırmada, nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırma sürecinde, verilerin toplanması için anket yöntemi kullanılmış olup, örnekleme yöntemi olarak kolayda örnekleme tercih edilmiştir. SPSS 26.0 programı kullanılarak tanımlayıcı istatistikler, güvenilirlik analizleri, normal dağılım testleri yapılmıştır. Yapı geçerliliği analizleri için AMOS 24 programı kullanılmıştır. Araştırmanın amacı doğrultusunda belirlenen modeli test etmek için veriler, SPSS paket programına eklenen PROCESS Makro ile analiz edilmiştir. Bu analizler aracılığıyla düzenleyicilik rolü incelenmiştir. Yapılan analizler sonucunda, iş-aile zenginleşmesi ile iş performansını pozitif etkilediği belirlenmiştir. Bunun yanı sıra iş-aile zenginleşmesinin iş performansına etkisinde lider desteği ve aile desteğinin düzenleyici bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İş-aile zenginleşmesi, iş performansı, lider desteği, aile desteği, düzenleyici rol.

JEL Sınıflandırması: D19, D23, I30, M19

THE EFFECT OF WORK-FAMILY ENRICHMENT ON JOB PERFORMANCE: THE MODERATING ROLE OF LEADER AND FAMILY SUPPORT

ABSTRACT

The purpose of this research is to examine the moderating effect of leader (manager) support and family support on the relation between work-family enrichment and job performance. Quantitative research method was used in the research conducted with the participation of 297 public service employees in Isparta. During the research process, the survey method was used to collect data, and convenience sampling was preferred as the sampling method. Descriptive statistics, reliability analyses, and normal distribution tests were performed using the SPSS 26.0 program. AMOS 24 program was used for construct validity analyses. In order to test the model determined for the purpose of the research, the data were analyzed with PROCESS Macro added to the SPSS package program. Through these analyses, the regulatory role was examined. As a result of the analyses, it was determined that work-family enrichment positively affected work performance. In addition, it has been determined that leader support and family support have a moderating effect on the effect of work-family enrichment on work performance.

Keywords: Work-family enrichment, job performance, leader support, family support, moderating role.

JEL Classification Codes: D19, D23, I30, M19

¹ Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, Isparta, Türkiye, hasanuzunbacak@sdu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

This study explores the relationship between work-family enrichment (WFE) and job performance, focusing on the moderating roles of leader and family support. While previous research emphasized the negative aspects of work-life balance, such as work-family conflict (Greenhaus & Powell, 2006), this study shifts attention to positive interactions between these roles. WFE occurs when experiences in one role enhance performance in the other, creating mutual benefits. However, a gap remains in understanding how managerial and family support shape this relationship (McNall et al., 2010; Guo et al., 2024). This study addresses that gap by examining how supportive environments enhance WFE's impact, offering insights to improve employee well-being and organizational success.

Literature Review

Traditional studies on work-life balance primarily focused on negative outcomes like stress and burnout (Carlson et al., 2006; Siu et al., 2011). Recent research, however, emphasizes the positive spillover effects of work-family enrichment (WFE), indicating that individuals benefit from enriched roles across domains (Greenhaus & Powell, 2006; Wayne et al., 2006). This study utilizes two main theoretical frameworks: **Social Exchange Theory**, which posits that employees reciprocate organizational support with increased commitment and performance (Cropanzano & Mitchell, 2005), and **Conservation of Resources Theory**, which highlights the importance of protecting and accumulating resources, such as social support, to meet work and family demands (Hobfoll et al., 2018). This research aims to explore how leader and family support enhance the WFE-performance relationship (Ode-Dusseau et al., 2012; Carlson et al., 2019).

Methodology

The research employs a quantitative, descriptive design to test its hypotheses. The sample consists of 297 public sector employees from Isparta, Turkey. Data were collected through convenience sampling via structured surveys. The instruments used include the Work-Family Enrichment Scale (Carlson et al., 2006), Job Performance Scale (Sigler & Pearson, 2000), and measures of leader and family support (Netemeyer et al., 1997; Zimet et al., 1988). SPSS 26.0 was used for reliability tests, descriptive statistics, and normality checks, while AMOS 24 was utilized for confirmatory factor analysis. PROCESS Macro Model 1 was applied to assess the moderating effects. The study obtained ethical approval from the Süleyman Demirel University Ethics Committee (approval date: 24/04/2024, decision number: 148/44). Out of 340 returned questionnaires, 43 were excluded due to errors or outliers, resulting in a final sample of 297 participants. The sample included 77.1% male and 22.9% female employees, with an average age of 41.97 years.

Results and Conclusions

The results confirm that work-family enrichment (WFE) positively influences job performance ($B = 0.175$, $p < 0.01$). Employees experiencing enrichment across both domains are generally more productive and satisfied (Wayne et al., 2004; Haar & Bardoel, 2008). Additionally, leader and family support significantly moderate the WFE-performance relationship. Leader support enhances the positive impact of WFE, with employees reporting better performance when supported by managers (Eisenberger et al., 1990). The interaction between WFE and leader support accounts for 4% of the variance in job performance ($R^2 = 0.037$, $p < 0.001$), aligning with Conservation of Resources Theory. Family support also moderates this relationship, explaining 2% of the variance ($R^2 = 0.021$, $p < 0.01$). Employees with strong family support experience lower stress and better role balance, leading to improved performance (Wayne et al., 2006; Grzywacz & Marks, 2000).

Overall, these findings emphasize the need for supportive environments that maximize WFE's benefits. Organizations should promote leadership practices that offer emotional and instrumental support, alongside family-friendly policies like flexible schedules or remote work options, to enhance employee well-being and organizational outcomes.

Implications and Future Research

The study highlights the importance of supportive environments in enhancing the positive impact of WFE. Organizations should promote leadership practices offering emotional and practical support and adopt family-friendly policies, such as flexible schedules or remote work, to help employees balance personal and professional roles. Future research could explore the long-term dynamics of WFE and job performance, along with factors like personality traits, motivation, or job demands. Broadening the focus to include different industries and employee groups (e.g., white-collar vs. blue-collar workers) would provide deeper insights. The research concludes that leader and family support are vital for fostering WFE, improving employee well-being, productivity, and ensuring long-term organizational success.

1. Giriş

İş ve aile hayatı arasındaki dengenin anlaşılması, çalışanlar ve işverenler için kritik bir konu haline gelmiştir. İş-aile zenginleşmesi kavramı, bu tartışmanın merkezinde yer almaktadır. Araştırmalar, iş ve aile alanlarının birbirlerini olumlu yönde etkileyebileceğini ve bu alanlar arasındaki dengenin sağlanabileceğini göstermiştir (Greenhaus & Powell, 2006). Bu alanda yapılan araştırmalar arttıkça, örgütler için önemli sonuçlar ortaya çıkmıştır. Özellikle iş performansı üzerindeki etkisi büyük bir ilgi konusu olmuştur. İş performansı, örgütsel etkililiğin temelini oluşturur ve çalışanların örgütsel hedeflere ulaşmak için gerçekleştirdikleri davranış ve eylemler dizisini içermektedir (Campbell, 1990). İş-aile zenginleşmesi ile iş performansı arasındaki etkileşimi anlamak, örgütsel çevreler ve uygulayıcılar için bir rehber oluşturabilir.

Yönetici (lider desteği) ve aile ortamı (aile desteği) gibi bağlamlar, önemli destek sistemleri sunmaktadır. Ancak bu alanlarda yeterince araştırma yapılmadığı belirtilmiştir (Jamil & Shah, 2022). İş-aile zenginleşmesi yaşayan bireyler, çalıştıkları örgütü destekleyici ve çalışanlarının ihtiyaçlarına duyarlı olarak algılar. Bu algı, onların daha yüksek düzeyde iş tatmini deneyimlemesine yol açabilir. Ayrıca, iş-aile zenginleşmesinden kaynaklanan olumlu duygular ve gelişmiş ekip çalışması, iş performansını arttırdığı bilinen olumlu bir çalışma ortamı yaratabilir (Crain & Hammer, 2013).

Yönetici (lider) desteği, yöneticilerin çalışanlara ikili rollerini yerine getirmeleri için kaynak, rehberlik ve empati sağlama derecesini kapsamaktadır (Eby vd., 2005). Aile desteği ise aile üyelerinin profesyonel ve kişisel rol gerekliliklerini dengelemek için bireylere sunduğu duygusal, sosyal ve finansal desteği ifade etmektedir (Saoula vd., 2023). Yönetici ve aile desteğinin iş-aile zenginleşmesi üzerinde olumlu etkisi, hem yöneticiler hem de aile üyeleri için önemli görülmektedir. Çünkü bir alanda sağlanan sosyal destek, yalnızca çalışanların o alandaki rol deneyimlerini olumlu yönde etkilemekle kalmaz, aynı zamanda diğer alanlarda da faydalı sonuçlar doğurabilir (Siu vd., 2011). Yazında mevcut araştırmalar, iş-aile zenginleşmesi ile iş performansı arasındaki doğrudan ilişkiyi incelese de, bu iki faktör arasındaki ilişkinin bağlamsal etkenler tarafından nasıl şekillendirildiği konusunda hala önemli bir boşluk bulunmaktadır (McNall vd., 2010; Guo vd., 2024).

Bu çalışmada incelenen düzenleyici modellerin (yönetici desteği ve aile desteği), örgütler için öneme sahip olan iş performansındaki değişimin nedenlerini açıklamada önemli bir rol oynadığı varsayılmaktadır. Bu kapsamda yapılan bu araştırma, iş-aile zenginleşmesi ile iş performansı arasındaki bağlantıda lider desteği ve aile desteğinin düzenleyici etkisini inceleyerek bu boşluğu doldurmaya çalışmaktadır. Teorik açıdan, (a) örgütsel ve aile bağlamında sağlam destek mekanizmalarının varlığının, iş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerindeki olumlu etkisini güçlendirebileceği; (b) destekleyici liderler ve aile üyeleri, bireylere gerekli kaynakları, teşviki ve esnekliği sağlayarak, çalışanların çok yönlü rollerinin yükümlülüklerini başarılı bir şekilde yönetmelerini sağlayacağı; destek sistemlerinin eksikliği veya yetersizliği, iş-aile zenginleşmesinin yüksek iş performansına dönüştürülmesini engelleyeceği veya azaltabileceği yönünde değerlendirilmektedir. Buradan hareketle, araştırmanın amacını lider ve aile desteğinin iş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerindeki etkisindeki rolünü ortaya koymak oluşturmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. İş-Aile Zenginleşmesi

İş-aile zenginleşmesi, bireylerin iş ve aile rollerini etkili bir şekilde dengelediklerinde ortaya çıkan ve her iki alanda da karşılıklı fayda sağlayan olumlu deneyimleri ve sonuçları ifade etmektedir (Molino vd., 2013). İş-aile zenginleşmesi, bireylerin iş ve aile rolleri arasında yaşayabilecekleri olumlu bağlantılara ve deneyimlere odaklanan bir kavramdır (Greenhaus & Powell, 2006). Bir başka ifadeyle iş-aile zenginleşmesi, bir rolden elde edilen beceri, bakış açısı, esneklik veya sosyal sermaye gibi kaynakların diğer bir roldeki performansı veya duyguları olumlu yönde etkilemesi olarak tanımlanmaktadır (Carlson vd., 2006). İş-aile zenginleşmesi kavramını bazı teorilerle açıklamak mümkündür. Bu teorilerden biri, Kaynak Temelli Yaklaşım'dır. Bu yaklaşıma göre, bireyler bir alanda sahip oldukları kaynakları (örn.; beceriler, deneyimler, sosyal destek) diğer bir alandaki deneyimlerini zenginleştirmek ve geliştirmek için kullanabilirler (Guo vd., 2024). Ayrıca kaynakların iş ve aile alanları arasında aktarılabilirliğini vurgulayarak her iki alanda da (işten aileye/aileden işe) zenginleşmeye katkıda bulunmaktadır.

Bir diğer teori Yayılma-Çaprazlama Modeli'dir. Bu model iş ve aile alanları arasındaki etkileşimi açıklayan bir yaklaşımdır (Presti vd., 2020). Bu modele göre, bir alandaki olumlu deneyimler ve duygular diğer alana yayılarak genel deneyimleri zenginleştirebilir. Örneğin, işyerinde tatmin edici bir gün kişinin aile içi etkileşimlerini ve katılımını olumlu yönde etkileyebilir. Böyle bir iş deneyimi, bireyin genel ruh halini ve enerjisini artırarak, aile, evlilik ve yaşam gibi farklı alanlarda daha fazla tatmin ve iyi oluşa yol açabilir (Brummelhuis vd., 2013).

Rol Geliştirme Teorisi ise bireylerin her alanda sahip oldukları rol kimliklerini ve birbirlerini tamamlama potansiyellerini vurgulamaktadır. Teoriye göre, işyerinde kazanılan beceri ve yeterlilikler (etkili zaman yönetimi veya problem çözme gibi), aile sorumluluklarını yerine getirmede kullanılabilecek gelişmiş yeteneklere dönüşebilir (Demerouti vd., 2012). Dolayısıyla roller arasındaki bu karşılıklı ilişki, başarı ve tatmin duygusunu kolaylaştırarak bireylerin genel tatmin, iyi oluş ve mutluluğuna katkıda bulunabilmektedir (Hamid & Amin, 2014). Araştırmacılar bu teorik varsayımlardan yola çıkarak iş-aile zenginleşmesinin altında yatan mekanizmaları kapsamlı bir şekilde ortaya koymaya çalışmışlardır. Kaynakların, duyguların ve rol kimliklerinin etki alanları arasındaki dinamik etkileşimini tanımak, hem iş hem de aile yaşamındaki etkilerini bütünsel olarak anlamaya yardımcı olacak değerli bilgiler sağlamıştır (Crain & Hammer, 2013). Teorik çerçeveye göre, iş-aile zenginleşmesi, bir role (örn.; iş) katılım, diğer rolü (örn.; aile) olumlu yönde etkileyen faydalar, kaynaklar veya kişisel gelişimle sonuçlandığında ortaya çıkabilmektedir (Su vd., 2023).

İş ve aile rollerinde güçlü bir kimlik duygusuna sahip bireyler, genellikle iş-aile zenginleşmesini daha sık yaşamaktadırlar. Bu bireyler, hem iş hem de aile alanlarında kimliklerini güçlü bir şekilde hissederek bu alanlar arasında olumlu bir etkileşim yaratabilirler. Ayrıca, iş ve aile alanlarında sosyal desteğe erişimi olan bireylerin de iş-aile zenginleşmesini deneyimleme olasılığı daha yüksektir. Gayri resmî veya duygusal destek, çalışanların iş ve aile yaşamları arasında daha iyi bir denge kurmasına yardımcı olabilir (Presti vd., 2020). Bireyler iş ve aile rollerinde zenginleşme yaşadıklarında, genel refahlarında, iş tatminlerinde ve aile ilişkilerinin işleyişinde olumlu gelişmeler gözlemlenmektedir (Baral & Bhargava, 2010).

İlk araştırmalar, öncelikle iş ve aile yaşamı arasındaki olumsuz bağlantılara odaklanmıştır. İş-aile dinamikleri üzerine yapılan öncü çalışmalara bakıldığında, araştırmacıların genellikle iş ve aile taleplerinin ve sorumluluklarının birbiriyle çatıştığı durumlarda bireylerde stres ve gerilim yaratan iş-aile çatışmasına odaklandığı görülmektedir (Ratnaningsih vd., 2022). Ancak son yıllarda yapılan araştırmalar, iş ve aile rollerinin dengeli ve etkili bir şekilde yönetilmesinin getirebileceği olumlu sonuçları ve faydaları incelemeye odaklanmıştır. Bu ilgi, iş-aile zenginleşmesi konusunda daha fazla çalışmanın ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Xu vd., 2022). İş-aile zenginleşmesi konusundaki bu araştırmalar, iş-aile ilişkilerinin hem öncülleri hem de sonuçları hakkında önemli bilgiler sunarak, iş-aile etkileşimini daha kapsamlı bir açıdan ele almayı teşvik etmiştir (Wayne vd., 2006). Meta-analitik çalışmalar, iş-aile zenginleşmesinin iş tatmini, duygusal bağlılık ve aile tatmini ile pozitif yönde ilişkili olduğunu göstermiştir (McNall vd., 2010). Stoddard & Madsen (2007) iş-aile zenginleşmesinin fiziksel ve zihinsel sağlık üzerinde olumlu etkileri olduğunu tespit etmişlerdir. Bu olumlu yayılma etkisi aynı zamanda işyerinde üretkenliğin ve bağlılığın artmasını sağlayabilir (Haar & Bardoel, 2008). Ayrıca, iş-aile zenginleştirme girişimlerini aktif olarak destekleyen kuruluşların, çalışanlarının işyerinde daha uzun süre çalıştığını ve daha düşük devamsızlık oranlarına sahip olduğunu gösteren sonuçlar da bulunmaktadır (Tahari, 2021). İşletmeler, iş-aile zenginleşmesini destekleyen politika ve uygulamaları benimseyerek, çalışanlarının refahını önemseyen, destekleyici ve esnek bir çalışma ortamı oluşturabilirler (Wayne vd., 2006).

2.2. Lider (Yönetici) Desteği

Eisenberger & arkadaşları (1986) tarafından ortaya atılan lider (yönetici) desteği kavramı, örgüt içinde çalışanların iyiliğinin ve katılımlarının önemsendiği, çalışanlara gösterilen desteğin gönüllü olarak algılandığı bir yapı olarak tanımlanmıştır. Lider (yönetici) desteği, çalışanların yöneticiler tarafından değer görüldüğü, desteklendiği ve cesaretlendirildiği iş yeri ortamını ve algısını ifade edilmektedir (Burke vd., 1992). Powell (2011) tarafından da vurgulandığı gibi, bu destekle birlikte yöneticilerin çalışanların iyiliğini düşünmesi önemlidir. Bhanthumnavi'ye (2003) göre lider (yönetici) desteği, yöneticilerle çalışanlar arasında sağlam ve olumlu bir ilişki biçimini de içermektedir. Bu tür bir destek, yöneticinin çalışanlarına gösterdiği güven, rehberlik ve anlayışla karakterize edilmektedir. Bir başka tanıma göre lider (yönetici) desteği, yöneticilerin çalışanlarına iş görevlerini daha etkili bir şekilde yerine getirmeleri ve genel iş performanslarını artırmaları için yardım, rehberlik ve kaynak sağlamasıdır (Lee & Shin, 2023).

Sosyal Değişim Teorisi'ne göre bireyler, yöneticileriyle karşılıklı bir ilişki içindedirler ve lider desteğini bir kaynak değişimi biçimi olarak algılamaktadırlar (Randall vd., 1996). Bu kaynak değişimi, çalışanın artan çaba ve bağlılık gibi işle ilgili olumlu davranışlarla karşılık vermesini içermektedir. Buna karşılık yönetici, çalışanın ihtiyaçlarını karşılayacak destek ve kaynakları sağlamaktadır (Waldan, 2020). Bir diğer teori Örgütsel Destek Teorisi'dir. Teori, yöneticilerinden yüksek düzeyde destek algılayan çalışanların, örgüt tarafından değerli olduklarını ve önemsendiklerini hissettiklerini öne sürmektedir (Mughal, 2019). Sonuç olarak örgüte karşı güçlü bir bağlılık ve sadakat duygusu geliştirmektedirler (Lee & Shin, 2023). Bir liderin destekleyici tutumu, olumlu bir çalışma ortamının oluşmasını sağlamakta ve bu tutum, çalışanlar arasında güven ve işbirliği duygusunu pekiştirmektedir (Mughal, 2019).

Liderlik (yönetici) desteği ve bunun çalışanlar üzerindeki etkisini inceleyen önemli araştırmalar yapılmıştır (Guo vd., 2024). Lider (yönetici) desteği, çalışanların iş tatmini, işle yönelik iyi oluşmaları ve performansı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (Kang vd., 2023; Guo vd., 2024). Çalışanlar, yöneticilerinden yüksek düzeyde destek

algıladıklarında, işlerinden daha fazla tatmin olmakta, örgüte daha güçlü bir bağlılık göstermekte ve tükenmişlik ile işten ayrılma niyetleri azalmaktadır (Chami-Malaeb, 2022). Ayrıca çalışanların iyi oluşunu, iş-aile dengesini ve genel psikolojik sağlığını olumlu yönde etkilemektedir (Nabawanuka & Ekmekçioğlu, 2022). Bakker ve Demerouti (2023) yaptığı bir araştırmaya göre, lider desteği, çalışanların stresli ortamlarda ve belirsizlikle karşı karşıya kaldıklarında başa çıkmalarına yardımcı olabilir. Bir başka araştırma ise lider desteğinin özellikle örgütsel gerginliklerin ve sağlık endişelerinin yaşandığı dönemlerde çalışanların rollerini ve beklentilerini anlamalarına yardımcı olduğunu göstermiştir (Mughal, 2019). Armeli ve arkadaşları (1998) yönetici desteğinin bireylerin performansı üzerinde belirgin bir olumlu etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Seiger & Wiese (2009) iş ve aile alanlarından gelen sosyal desteğin iş-aile çatışması üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Bu araştırma sonucunda, yöneticilerden alınan sosyal desteğin, iş-aile çatışmasını ve iş yerindeki stres seviyelerini azaltmada önemli bir rol oynadığını tespit etmişlerdir. Thomas & Ganster'in (1995) yaptığı bir çalışma, yöneticilerin desteğinin iş-aile çatışmasını doğrudan azalttığını ortaya koymuştur. Araştırmada, yönetici desteğinin sadece çatışmayı doğrudan azaltmakla kalmayıp, aynı zamanda çalışanların iş ve aile alanları üzerindeki kontrol duygusunu artırarak dolaylı yoldan da çatışmayı azalttığı belirtilmiştir.

2.3. Aile Desteği

Aile desteği, aile üyelerinin yaşamın çeşitli yönlerinde birbirlerine yardım etmesi, bakımlarına destek olması ve geçimlerini sağlaması anlamına gelmektedir (Cooke vd., 1988). Aile desteği aynı zamanda mali yardım sunma veya ev işlerine ve sorumluluklarına yardım etme gibi somut desteği de kapsamaktadır (Kossek vd., 2011). Bu tür bir destek, aile içindeki bireylerin genel refahının ve rollerinin yerine getirilmesi ile devamlılığı açısından çok önemlidir.

Kaynakların Korunması Teorisi, aile desteği kavramını açıklamaya yardımcı olmaktadır (Jain & Nair, 2017). Teoriye göre bireyler, yaşamlarındaki değerli kaynakları inşa etmeye ve korumaya çalışmaktadır. Bu kaynaklar nesnelere, koşulları, kişisel özellikleri ve enerjileri içerebilir. Daha fazla kaynağa sahip bireyler, iş ve aile yaşamlarında ortaya çıkabilecek zorluklar ve stres etkenleriyle daha iyi başa çıkabilirler (Barnett vd., 2012). Teori aile üyelerinden destek alan bireylerin aile içindeki güven ve başarı duygusuna sahip olma olasılığının daha yüksek düzeyde gerçekleşebileceğini ifade etmektedir. Aynı zamanda teori, aile desteğinin kaynak kaybına karşı koruyucu bir rol oynayabileceğini ve bireylerin yeni kaynaklar edinme becerisine katkıda bulunabileceğini öne sürmektedir (Leung vd., 2019).

Aile desteğine ilişkin araştırmalar, genellikle ailenin araçsal desteğinin yaşam ve iş tatmini üzerindeki etkisine odaklanmıştır (Chan vd., 2019). Ampirik çalışmalar, ev işlerinde yardım veya iş gereksinimlerinin karşılanması gibi aile desteğinin, iş-aile çatışmasını önemli ölçüde azaltabildiğini ve hem işten aileye hem de aileden işe olumlu yayılmayı artırabildiğini göstermiştir. Örneğin, Grzywacz & Marks'ın (2000) yaptığı bir araştırmaya göre, aile alanından alınan sosyal destek, bireylerin iş yaşam kalitesini olumlu şekilde etkilemektedir. Ayrıca aile üyelerinden alınan duygusal desteğin olumsuz deneyimlerin etkilerini azaltmada ve bireylerin genel yaşam memnuniyetini ve iş tatminini olumlu yönde etkilemede önemli bir rol oynadığını belirtmişlerdir. Daalen vd., (2006) tarafından yapılan çalışmaya göre, aile üyelerinin iş ve aile yaşamlarıyla ilgili konularda birbirleriyle empati kurmaları ve karşılıklı sorunlara çözüm bulmaları, bireylerin zihinsel iyi oluşunu olumlu yönde etkilemektedir. Bu duygusal destek, bireylerin yaşadığı rol çatışmasını azaltırken, işten aileye olumlu etkileşimi de artırmaktadır. Dolayısıyla araştırma aile içindeki duygusal desteğin, bireylerin zihinsel sağlığına katkı sağladığını ve iş-aile çatışmasını hafifletmeye yardımcı olduğunu göstermektedir.

2.4. İş-Aile Zenginleşmesinin İş Performansı Üzerindeki Etkisi

İş-aile zenginleşmesi, bir role (örn.; iş) katılımın başka bir rolün (örn.; aile) kalitesini veya performansını artırmasına yol açan olumlu deneyimleri ve sonuçları olarak tanımlanmaktadır. Bireyler kişisel gelişim, beceri gelişimi ve olumlu duygular açısından iş deneyimlerinden faydalanabilir ve bu da işlerindeki performanslarını artırabilir (Zhang vd., 2018).

Yayımla-Çaprazlama Modeli (Westman, 2001), bir alandan (iş gibi) kazanılan olumlu deneyimlerin ve kaynakların diğer alanlara (aile gibi) yayılabileceğini ve bu alanlardaki performansı olumlu yönde etkileyebileceğini öne sürmektedir. Yayımla-Çaprazlama Modeli, iş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerindeki etkisini açıklamak için teorik bir temel sağlamaktadır (Carlson vd., 2019). Bu model, iş gibi bir alandan kazanılan olumlu deneyimlerin ve kaynakların aile gibi diğer alanlara yayılabileceğini ve bu alanlardaki performansı olumlu yönde etkileyebileceğini öne sürmektedir (Rodríguez-Muñoz vd., 2013; Matei & Virgã, 2022). Çapraz geçiş mekanizması ise olumlu deneyimlerin ve kaynakların bir kişiden diğerine aktarılmasıdır (Bakker, 2009). Yani, iş-aile zenginleşmesi yaşayan bireyler, iş alanında elde ettikleri kaynaklar ve olumlu duyguları aile alanlarına da aktarabilirler. Bu olumlu enerji ve kaynakların aile yaşantısına yayılması, her iki alanda da performans artışına katkı sağlayabilir. Bakker vd., (2008) sağlık çalışanlarından oluşan bir örneklem üzerinde iş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerindeki yayılma ve geçiş etkilerini incelemişlerdir. Araştırmanın sonucunda, iş-aile zenginleşmesinin hem yayılma hem de geçiş mekanizmaları aracılığıyla iş performansını

olumlu şekilde etkilediğini tespit etmişlerdir. Başka bir araştırma sonucu da iş-aile zenginleşmesi ile iş performansı arasında pozitif bir ilişki olduğunu desteklemektedir (Zhang vd., 2018). McNall vd., (2010) tarafından gerçekleştirilen meta-analiz çalışması, iş-aile zenginleşmesi ile iş performansı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur.

Sosyal Değişim Teorisi'ne göre bireyler, başkalarıyla karşılıklı değişim ve karşılıklılık ilkesine dayalı ilişki ve etkileşimlerde bulunmaktadır. Teori, bireylerin karşılıklılık ve karşılıklı fayda beklentisine dayalı olarak sosyal etkileşimlerde bulunduğunu savunmaktadır (Cole vd., 2002; Cropanzano vd., 2016). Sosyal Değişim Teorisi, bireylerin karşılığında ödül veya fayda alma beklentisiyle sosyal etkileşimlere girdiklerini öne sürmektedir (Emerson, 1976). Teorinin merkezinde, bireylerin olumlu eylem veya davranışlara karşılık verme zorunluluğu hissettiği "karşılıklılık" kavramı bulunmaktadır. İş ve aile bağlamında, bireyler bir alandaki zenginleşmeyi, her iki alanda da artan bağlılık ve performansa yol açan bir sosyal değişim biçimi olarak algılayabilirler (Cropanzano & Mitchell, 2005). İşten aile alanına olumlu bir yayılma yaşayan bireyler, işlerine karşı minnettarlık ve karşılıklılık duygusu hissedebilir ve bu da iş performansının artmasına neden olabilir (Zhang vd., 2018). Byron (2005), iş-aile zenginleşmesinin sonuçlarını ele aldığı meta-analiz çalışmasında, iş-aile zenginleşmesinin, iş performansının önemli bir bileşeni olan iş tatmini ile pozitif yönde ilişkili olduğunu ortaya koymuştur (Byron, 2005). Ayrıca çalışma iş-aile zenginleşmesinin, zenginleşmenin gerçekleştiği alanda (örn.; iş veya aile) diğer alanlara kıyasla daha güçlü ve belirgin etkiler yarattığını göstermiştir. Grzywacz & Marks (2020) daha yüksek düzeyde iş-aile zenginleşmesi yaşayan bireylerin, daha yüksek düzeyde iş tatmini yaşadıklarını ve bunun da daha yüksek düzeyde iş performansı ile ilişkili olduğunu belirtmiştir. Bu bilgilerden yola çıkarak aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur:

H₁: İş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerinde pozitif etkisi vardır.

2.5. İş-Aile Zenginleşmesi ve İş Performansı İlişkisinde Lider ve Aile Desteğinin Düzenleyici Rolü

Sosyal Destek Teorisi, bireylerin sosyal ilişkilerinin geniş çerçevesine odaklanarak, bu ilişkilerin bireysel iyi oluş üzerindeki olumlu etkilerini ele almaktadır. Bu teori, özellikle stresin azaltılmasında ve başa çıkma mekanizmalarının geliştirilmesinde destekleyici etkileşimlerin kritik önem taşıdığını vurgulamaktadır (Cohen & Wills, 1985). İş-aile zenginleşmesi bağlamında, aile üyelerinden ve liderlerden (yöneticilerden) alınan sosyal destek, iş ve aile rollerinin getirdiği ikili talepleri dengelemek zorunda olan bireyler için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Bu destek, araçsal yardım, duygusal güvence ve bilgilendirici rehberlik dahil olmak üzere çeşitli şekillerde ortaya çıkabilir (French vd., 2018; Wu & Yan, 2012). Aile desteği, aile üyelerinin bireye iş ve aile sorumluluklarını yönetmede sağladığı yardım, anlayış ve teşvik anlamına gelmektedir. Lider (yönetici) desteği ise, çalışanlar için iş-aile dengesini kolaylaştırmak amacıyla yöneticiler tarafından sağlanan rehberlik, tanınma ve kaynakları kapsamaktadır (Powell & Greenhaus, 2006; Allen vd., 2000).

İş-aile zenginleşmesi, hem aile hem de lider desteğinin, iş-aile zenginleşmesi ile iş performansı arasındaki ilişkinin düzenlenmesinde önemli bir rol oynadığını öne sürmektedir (Odlé-Dusseau vd., 2012). Kaynakların Korunması Teorisi, bireylerin stres etkenleriyle başa çıkmak ve iş taleplerini karşılamak için kaynaklarını nasıl yönetip tahsis ettiklerine dair önemli bilgiler sağlamaktadır (Hobfoll vd., 2018). Teoriye göre bireyler, kaynak kaybını önlemek ve refahlarını sürdürmek için sosyal destek de dahil olmak üzere değerli kaynakları elde etmeye ve korumaya çalışmaktadır. İş-aile zenginleşmesi için aileden ve liderlerden gelen sosyal destek bir kaynak görevi görerek bireylerin enerjilerini ve psikolojik kaynaklarını korumalarına yardımcı olmakta ve böylece iş performansını olumlu yönde etkilemektedir (Siu vd., 2011; Tang vd., 2012).

Witt & Carlson (2006) yüksek düzeyde aile ve lider (yönetici) desteğinin, iş-aile zenginleşmesi ile iş performansı arasındaki pozitif ilişkiyi güçlendirebileceğini öne sürmektedir. Buna karşın, düşük düzeyde aile ve lider desteği, bu ilişkiyi zayıflatabilir veya tamamen ortadan kaldıracaktır. Aile ve lider (yönetici) desteği, iş-aile çatışmasının olumsuz etkilerinden bireyleri koruyan ve iş-aile rollerini etkili bir şekilde yönetme becerilerini artıran koruyucu faktörler olarak düşünülebilir. Bu destekler, iş-aile çatışmasını azaltarak, çalışanların iş ve aile hayatlarını daha dengeli bir şekilde sürdürmelerine yardımcı olabilir. Yapılan bazı araştırmalar iş-aile zenginleşmesi ile iş performansı arasındaki ilişkide aile desteği ve lider (yönetici) desteğinin düzenleyici bir rol oynadığını gösteren ampirik kanıtlar ortaya koymaktadır (Daalen vd., 2006; Odlé-Dusseau vd., 2012; Kossek vd., 2011). Wayne ve arkadaşları (2004) tarafından yapılan bir araştırma, destekleyici aile ilişkilerinin iş-aile zenginleşmesinin iş tatmini üzerindeki olumlu etkisini artırdığını göstermiştir. Bu bulgu, aile desteğinin iş-aile zenginleşmesi ile iş tatmini arasındaki bağlantıyı güçlendirebileceğini ve bu bağlamda sinerjik bir etki yaratabileceğini öne sürmektedir (Wayne vd., 2006). Benzer şekilde Eisenberger vd., (1990) çalışmalarında, algılanan yönetici desteğinin iş-aile zenginleşmesi ile çalışanların çabaları, bağlılığı ve yenilikçiliği arasındaki ilişkiyi güçlendirdiğini belirtmişlerdir. Ayrıca Carlson vd., (2011) sağlık çalışanları üzerinde yaptıkları araştırmalarında aile ve lider desteğinin, iş-aile zenginleşmesi ile iş performansı arasındaki pozitif ilişkiyi önemli ölçüde güçlendirdiğini ve yüksek stresli ortamlarda iş-aile zenginleşmesine yönelik girişimlerin faydalarını en üst düzeye çıkarmada sosyal desteğin önemini vurgulamışlardır. Dolayısıyla araştırmalar, iş-aile zenginleşmesi ile iş

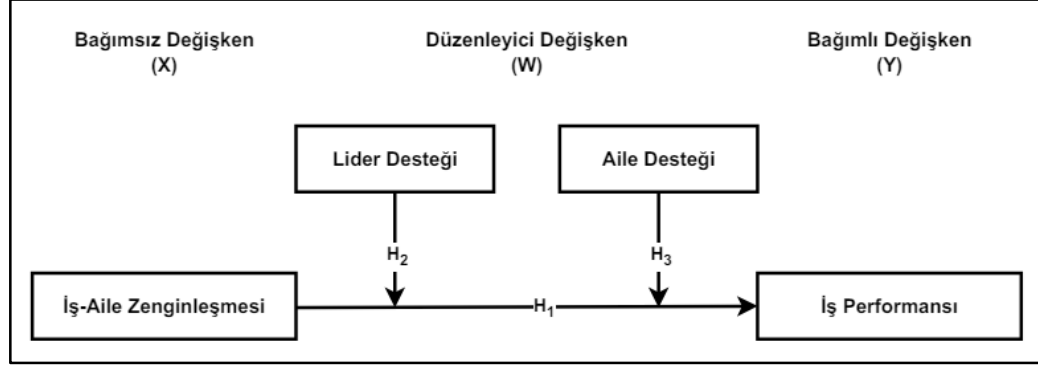
performansı arasındaki ilişkide aile desteği ve lider (yönetici) desteğinin düzenleyici bir role sahip olduğunu göstermektedir (Bagger & Li, 2011). Buradan hareketle aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur:

H₂: İş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerindeki etkisinde lider (yönetici) desteğinin düzenleyici rolü vardır.

H₃: İş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerindeki etkisinde aile desteğinin düzenleyici rolü vardır.

Teorik ve ampirik ilişkiler kapsamında oluşturulan araştırma modeli Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1: Araştırma Modeli



3. Yöntem

3.1. Araştırmanın Katılımcıları

Araştırmanın katılımcılarını Isparta’da kamu kurumlarında çalışan bireyler oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında 297 kişiye ulaşılmıştır. Araştırmaya başlanmadan önce Süleyman Demirel Üniversite Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu’ndan onay (24/04/2024 tarih ve 148/44 sayılı karar) alınmıştır. Toplam 1200 kişiye anket formu elektronik ortamda gönderilmiş, 340 kişiden geri dönüş sağlanmıştır. Geri dönüş oranı %28,3’tür. Elde edilen verilerden hatalı doldurulan ve uç değer olarak belirlenen 43 form analiz dışı bırakılmıştır. Anderson & Gerbing (1988), katılımcı sayısının 150’den az olmaması gerektiğini, toplam madde sayısının 5-10 katı arasında bir sayısına ulaşılmasının yeterli olduğunu belirtmişlerdir. Buradan hareketle katılımcı sayısının yeterli olduğu söylenebilir.

Tablo 1: Katılımcıların Özellikleri

Özellikler		Frekans	%
Cinsiyet	Erkek	229	54,8
	Kadın	68	45,2
Medeni Durum	Evli	250	78,5
	Bekar	47	21,5
Yaş	18-25	12	4,0
	26-30	22	7,4
	31-35	27	9,1
	36-40	49	16,5
	41-45	79	26,6
	46-50	70	23,6
Eğitim	51 ve üzeri	38	12,8
	İlköğretim	17	5,7
	Lise	68	22,9
	Önlisans	89	30,0
	Lisans	70	23,6
Kıdem	Lisansüstü	53	17,8
	1-5	23	7,7
	6-10	29	9,8
	11-15	69	23,3
	16-20	80	26,9
	21-25	75	25,2
	26 ve üzeri	21	7,1

Araştırmaya katılanların %77,1'i (n=229) erkek, %22,9'u (n=68) kadındır. Evlilerin oranı %84,2'i (n=250), bekarların oranı 15,8'dir (n=47). Katılımcı grubunun yaş ortalaması 41,97 yıl (S.S.=8,52) ve meslekte geçirdikleri sürenin ortalaması 20,87 yıl (S.S.=8,39) olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların özellikleri Tablo 1'de sunulmaktadır.

3.2. Veri Toplama Araçları

İş-Aile Zenginleşmesi Ölçeği: İş-aile zenginleşmesi ölçeğinin orijinali Carlson ve arkadaşları (2006) tarafından 18 madde olarak geliştirilmiştir. Daha sonra ölçek kısaltma amacıyla Kacmar ve arkadaşları (2014) tarafından 6 madde olarak yeniden düzenlenmiştir. Ölçeğin Türkçe uyarlaması Akçakanat ve Uzunbacak tarafından (2019) yapılmıştır. Ölçeğin orijinal yapısında 5'li Likert (1: Kesinlikle katılmıyorum, 5: Kesinlikle katılıyorum) tipi kullanılmış olup, çalışmada da aynı şekilde kullanılmıştır. Ölçekte ters puanlanmış madde bulunmamaktadır. Ölçek işten aileye ve aileden işe olmak üzere 2 alt boyuttan ve 6 maddeden oluşmaktadır.

İş Performansı Ölçeği: Performans ölçeği önce Kirkman & Rosen (1999), daha sonra ise Sigler ve Pearson (2000) tarafından yapılan çalışmalarda kullanılmış olup, tek boyuttan ve 4 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin Türkçe uyarlaması Çelik & Turunç (2010) tarafından yapılmıştır. Ölçeğin orijinal yapısında 5'li Likert (1: Kesinlikle katılmıyorum, 5: Kesinlikle katılıyorum) tipi kullanılmış olup, çalışmada da aynı şekilde kullanılmıştır.

Lider Desteği Ölçeği: Çalışanların algıladıkları lider desteğini ölçmek üzere toplam 5 maddeden oluşan bu ölçekte cevaplar 5'li Likert ölçeği ile alınmıştır (1: Kesinlikle katılmıyorum, 5: Kesinlikle katılıyorum). Bu çalışmada Ackfeldt & Coote (2005)'in çalışmasında yer alan, Netemeyer arkadaşları (1997) tarafından gerçekleştirilen ve 5 maddeden oluşan ölçek kullanılmıştır. Ölçeğin Türkçe geçerliliği Çelik & Turunç (2010) tarafından yapılmıştır.

Aile Desteği Ölçeği: Zimet ve arkadaşları (1988) tarafından bireylerin algıladıkları sosyal desteği ölçmek amacıyla geliştirilen Aile Desteği Ölçeği'nin Türkiye'deki geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları, Eker & arkadaşları (2001) tarafından gerçekleştirilmiştir. Ölçek 12 maddeden oluşan bireyin sosyal desteği ile ilgili kaynağın yeterliliğini ölçen "Kesinlikle Hayır" (1) ile "Kesinlikle Evet" (7) arasında değişen 7 dereceli (1-7 puan), Likert tipindedir. Bu ölçeğin aile desteği alt boyutuna ait 4 maddesi kullanılmıştır.

3.3. Verilerin Analizi

Verilerin analiz edilmesi için SPSS 26, AMOS 24 ve PROCESS Makro (Hayes, 2013) kullanılmıştır. Verilerin analizinden önce, normalite testi yapılmıştır. Bu testte, araştırmanın değişkenlerinin çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerleri hesaplanmıştır. Hesaplamalar neticesinde $\pm 1,5$ değerleri arasında olduğu anlaşılmış ve verilerin normal dağılım gösterdiği varsayılmıştır (Tabachnick & Fidell, 2013). Ayrıca, geçerlilik için doğrulayıcı faktör analizi, birleşim geçerliliği test edilmiştir. Bununla birlikte ölçme araçlarının güvenilirliğini test etmek amacıyla Croanbach's Alpha (α) iç tutarlılık katsayısı hesaplanmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkiler Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Araştırmanın hipotezlerini test etmek için elde edilen veriler SPSS paket programının eklentisi olan PROCESS Makro (Model 1) kullanılmıştır.

4. Bulgular

4.1. Geçerlik, Güvenirlik ve Korelasyonlar

Araştırmada kullanılan ölçeklerin yapı geçerliliğini belirlemek üzere doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi sonuçları Tablo 2'de yer almaktadır. Faktör analizi sonuçlarına bakıldığında tüm ölçeklerin referans değerlere göre (Hu & Bentler, 1999; Kline, 1998) iyi uyum gösterdikleri belirlenmiştir. Ayrıca, Anderson & Gerbing'in (1988) önerdiği ölçüm modeli testinde 4 faktörlü yapının da iyi uyum değerlerine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 2: Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Model	χ^2/df	GFI	CFI	TLI	SRMR	RMSEA
İş-Aile Zenginleşmesi	1,832	.989	.994	.988	.025	.053
Aile Desteği	1,316	.979	.989	.936	.014	.023
Lider Desteği	1,852	.993	.999	.995	.005	.054
İş Performansı	1,111	.998	1.000	.999	.007	.019
4 Faktörlü Ölçüm Modeli	1,693	.921	.979	.974	.035	.048

Araştırma modelinin yakınsak ve ayırt edici geçerliliği için bileşik güvenilirlik ($>.70$), ortalama varyans çıkarılmış ($>.50$) ve Cronbach Alpha ($>.70$) testleri yapılmıştır (Fornell & Larcker, 1981; Hair vd., 2012). Tablo 2'de görüldüğü gibi, üç testin sonuçları kabul edilebilir sınırlar içerisinde. Ayrıca bir ölçümün başka bir ölçümü yansıtmayı yansıtmadığını incelemek amacıyla ayırt edici geçerlilik analizi yapılmıştır. Bu analizde, yeterli ayırt edici geçerlilik için AVE'nin kareköklerinin her birinin diğer korelasyon katsayılarından yüksek olması gerekmektedir

(Fornell & Larcker, 1981). Tablo 3'te görüldüğü üzere, her bir değişken için AVE'nin karekökü, ayırt edici geçerliliğin sağlandığını gösteren diğer korelasyon katsayılarından daha büyüktür.

Bununla birlikte, ortak yöntem varyans hatası olup olmadığını belirlemek için Harman's Single-Factor kullanılmıştır (Podsakoff vd., 2003). Analiz sonucunda tek faktörlü yapının toplam varyansın %32,67'sini açıkladığı belirlenmiştir. Bu oranın %50'nin altında olması ortak yöntem varyans probleminin olmadığını göstermektedir.

Tablo 3: Faktör Yükleri, CR, AVE ve Normallik Değerleri

Değişkenler	Madde	Faktör Yükü	CR	AVE	Çarpıklık	Basıklık
İş-Aile Zenginleşmesi	İAZ1	0.81	.936	.711	-1,127	.809
	İAZ2	0.86				
	İAZ 3	0.97				
	İAZ 4	0.89				
	İAZ 5	0.77				
	İAZ 6	0.74				
Aile Desteği	AD1	0.85	.951	.831	-.442	.556
	AD2	0.97				
	AD3	0.86				
	AD4	0.96				
Lider Desteği	LD1	0.86	.961	.832	-.640	-,359
	LD2	0.91				
	LD3	0.96				
	LD4	0.92				
	LD5	0.91				
İş Performansı	İP1	0.67	.846	.581	-,568	-,652
	İP2	0.76				
	İP3	0.78				
	İP4	0.83				

Not: CR: Composite Reliability, AVE: Average Variance Extracted, İAZ: İş-Aile Zenginleşmesi, AD: Aile Desteği, LD: Lider Desteği, İP: İş Performansı

Tablo 4'te araştırmanın değişkenleri arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla Pearson korelasyon analizi sonuçları sunulmuştur. Tablo 4'te belirtildiği gibi iş-aile zenginleşmesi ile aile desteği ($r = .34, p < .01$), lider desteği ($r = .26, p < .01$) ve iş performansı ($r = .26, p < .01$) ortalama düzeyde ve anlamlı bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, aile desteği ($r = .26, p < .01$) ve lider desteği ($r = .15, p < .01$) ile iş performansı arasında da anlamlı ilişki bulunmaktadır.

Tablo 4: Korelasyon Sonuçları

Değişkenler	\bar{x}	SS	α	1	2	3	4
1. İş-Aile Zenginleşmesi	3.59	0.91	.88	(0.843)			
2. Aile Desteği	4.14	0.76	.94	.336**	(0.890)		
3. Lider Desteği	3.34	1.09	.96	.261**	.189**	(0.912)	
4. İş Performansı	4.28	0.65	.85	.260**	.265**	.153**	(0.775)

Not: \bar{x} : Ortalama, SS: Standart Sapma, α : Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı, parantez içindeki değerler AVE'nin kareköküdür.

4.2. Hipotez Testi Sonuçları

Araştırmanın hipotezlerini test etmek için iki ayrı model oluşturulmuştur. Modellerden ilki iş-aile zenginleşmesinin iş performansına etkisinde lider desteğinin düzenleyici rolüne ilişkin olup ikinci model ise iş-aile zenginleşmesinin iş performansına etkisinde aile desteğinin düzenleyici rolüne ilişkindir. İlk modelin test sonuçları Tablo 5'te gösterilmektedir.

Tablo 5 incelendiğinde, iş-aile zenginleşmesi, lider desteği ve etkileşim değişkenlerinin iş performansı üzerindeki etkilerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir [$F(3-293) = 11.5089, p = .000$]. Bu sonuca göre araştırmanın ilk hipotezi (H1) desteklenmiştir. Bu modelin test sonuçlarına göre araştırmanın bağımsız değişkeni olan iş-aile zenginleşmesi, düzenleyici değişkeni olan lider desteği ve etkileşim değişkeninin iş performansı varyansının %11'ini açıklamaktadır. Ayrıca, etkileşim değişkeninin (X x W) analize dahil

edilmesinden sonra varyanstaki değişimin %4 olduğu belirlenmiştir ($R^2(\text{değişim}) = .037$, $F(1-293) = 12.2519$, $p = .000$). Bu sonuçlara göre lider desteğinin iş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerine düzenleyici bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Lider desteğinin farklı düzeylerdeki (düşük -1 SS, ortalama ve yüksek +1 SS) koşullu etkilerine ilişkin analiz sonuçları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 5: Lider Desteğinin Düzenleyici Rolüne İlişkin Bulgular

Model	B	SH	T	p	LLCI	ULCI
Sabit	4,909	.39	12,3022	.000	4,124	5,695
İş-Aile Zenginleşmesi (X)	.175	.08	1,5663	.01	.065	.395
Lider Desteği (W)	.424	.12	3,4411	.000	.182	.667
X x W	.116	.03	3,5003	.000	.051	.181

$R = .32$, $R^2 = .11$, $F(3-293) = 11.5089$, $p = .000$

X x W; $R^2(\text{değişim}) = .037$, $F(1-293) = 12.2519$, $p = .000$

Not: Bağımlı Değişken: İş Performansı, B: Standardize edilmemiş regresyon katsayısı, SH: Standart hata, LLCI: Alt sınır güven aralığı, ULCI: Üst sınır güven aralığı

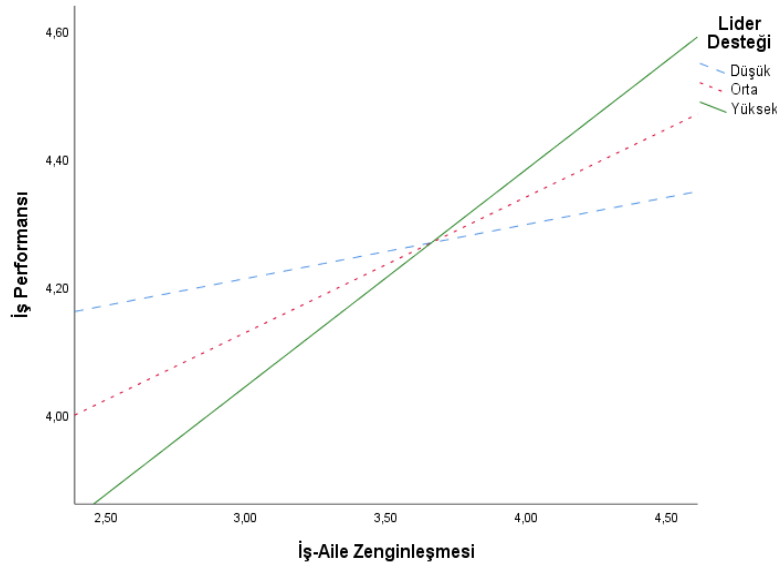
Grafik 1 ve Tablo 6 incelendiğinde lider desteğinin orta ve yüksek düzeyde olduğu durumlarda düzenleyici etkisinin anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Düşük düzeyde olduğu durumlarda ise lider desteğinin düzenleyici rolü anlamsızdır. Bu grafikten yola çıkarak lider desteğinin yüksek olduğu durumlarda ($y = 3,03 + 0,34 * x$) iş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerindeki etkisi düşük ($y = 3,96 + 0,08 * x$) ve orta ($y = 3,49 + 0,08 * x$) düzeyde olduğu durumlara göre daha yüksek olmaktadır. Bir başka ifadeyle lider desteğinin düzeyi iş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerindeki etkisini düzenleyerek şekillendirmektedir. Bu sonuçlar araştırmanın ikinci hipotezinin de (H2) desteklendiğini göstermektedir.

Tablo 6: Lider Desteğinin Koşullu Etkileri

Lider Desteği	B	SH	T	p	LLCI	ULCI
Düşük	.0844	.0507	1,6662	.0968	-.0153	.1841
Orta	.2115	.0414	5,1064	.0000	.1300	.2930
Yüksek	.3385	.0592	5,7229	.0000	.2221	.4550

Not: B: Standardize edilmemiş regresyon katsayısı, SH: Standart hata, LLCI: Alt sınır güven aralığı, ULCI: Üst sınır güven aralığı

Grafik 1: Lider Desteğinin Düzenleyici Rolü



Aile desteğinin düzenleyici etkisini olup olmadığına yönelik yapılan analiz sonuçları Tablo 7'de verilmiştir. Tablo 7 incelendiğinde iş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerine etkisinin anlamlı olduğu, düzenleyici değişken olan aile desteğinin ise iş performansı üzerindeki etkisinin anlamlı olmadığı görülmektedir. Ancak bu etkinin anlamlı olmamasına karşın etkileşim değişkeninin etkisinin anlamlı olması aile desteğinin düzenleyici role sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmanın bağımsız değişkeni olan iş-aile zenginleşmesi, düzenleyici değişkeni olan aile desteği ve etkileşim değişkeninin iş performansı varyansının %12'sini açıklamaktadır. Ayrıca, etkileşim değişkeninin (X x W) analize dahil edilmesinden sonra varyanstaki değişimin %2 olduğu belirlenmiştir ($R^2(\text{değişim}) = .021$, $F(1-293) = 6.9011$, $p = .009$).

Tablo 7: Aile Desteğinin Düzenleyici Rolüne İlişkin Bulgular

Model	B	sh	T	p	LLCI	ULCI
Sabit	5,073	.79	6,4506	.000	3,525	6,620
İş-Aile Zenginleşmesi (X)	.464	.23	1,9921	.04	.056	.722
Aile Desteği (W)	.317	.19	1,6521	.10	.694	.061
X x W	.145	.05	2,6270	.009	.036	.253

R=.35, R²=.12, F₍₃₋₂₉₃₎= 13.8189, p=.000

X x W; R²_(değişim)=.021, F₍₁₋₂₉₃₎= 6.9011, p=.009

Not: Bağımlı Değişken: İş Performansı, B: Standardize edilmemiş regresyon katsayısı, sh: Standart hata, LLCI: Alt sınır güven aralığı, ULCI: Üst sınır güven aralığı

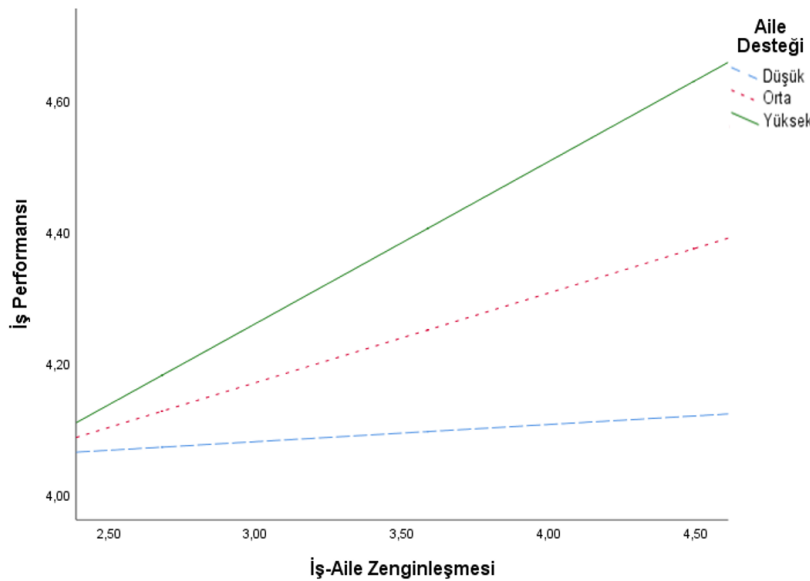
Aile desteğinin farklı düzeyleri için (düşük -1 ss, ortalama ve yüksek +1 ss) iş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerine etkileri anlamlılık ve güven aralıkları ile birlikte Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8: Aile Desteğinin Koşullu Etkileri

Aile Desteği	Effect	se	T	p	LLCI	ULCI
Düşük	.0261	.0595	.4396	.6606	-.0909	.1432
Orta	.1364	.0415	3,2884	.0011	.0548	.2181
Yüksek	.2468	.0586	4,2104	.0000	.1314	.3621

Not: B: Standardize edilmemiş regresyon katsayısı, SH: Standart hata, LLCI: Alt sınır güven aralığı, ULCI: Üst sınır güven aralığı

Grafik 2 ve Tablo 8 incelendiğinde aile desteğinin orta ve yüksek düzeyde olduğu durumlarda düzenleyici etkinin anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, düşük düzeyde aile desteği durumunda düzenleyici etki anlamsızdır. Bu grafikten yola çıkarak aile desteğinin yüksek olduğu durumlarda ($y= 3,52+0,25*x$) iş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerindeki etkisi düşük ($y= 4+0,03*x$) ve orta ($y= 3,76+0,14*x$) düzeyde olduğu durumlara göre daha yüksek olmaktadır. Bir başka ifadeyle aile desteğinin düzeyi iş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerindeki etkisini yüksek ve orta düzeyde olmak koşuluyla düzenleyerek şekillendirmektedir. Bu sonuçlar araştırmanın üçüncü hipotezinin de (H3) desteklediğini göstermektedir.

Grafik 2: Aile Desteğinin Düzenleyici Rolü

5. Sonuç ve Tartışma

Çalışanların hem iş hem de aile yaşamında tatmin olmalarını sağlayan iş-aile zenginleşmesi, iş performansı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu noktada lider ve aile desteğinin rolü kritik önem taşımaktadır. Liderlerin çalışanlarına verdiği değer ve destek, işyerinde kendilerini iyi hissetmelerini ve iş-yaşam dengesini sağlamalarını kolaylaştırabilir. Aileden alınan destek ise çalışanların iş dışındaki yüklerini hafifleterek işe daha odaklı ve verimli bir şekilde gelmelerini sağlayabilir. Buradan hareketle, lider ve aile desteğinin iş-aile zenginleşmesi ve iş performansı arasındaki bağlantısı oldukça güçlü olduğu ve bu alandaki gelişmeler örgütlerin genel başarısına da katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Bu araştırmanın amacı iş-aile zenginleşmesi ile iş performansı arasındaki bağlantıda lider desteği ve aile desteğinin düzenleyici etkisini incelemektir.

Araştırmanın ilk sonucu, iş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bu sonucun Sosyal Değişim Teorisi ve Yayılma-Çaprazlama Teorisi ile uyumlu olabileceği düşünülmektedir. Sosyal Değişim Teorisi'ne göre, bireyler, kendilerine kaynak sağlayan veya destek sunan alanlara karşı olumlu tutum geliştirmektedirler. Çalışanlar, kurumlarının iş ve aile rollerinin gereklerine karşı yardımcı olduğunu düşündüklerinde, bu kurumları daha destekleyici olarak algılamaktadırlar. Bu da onların işlerinden daha fazla memnun olmalarına yol açarak kurumlarına karşı daha fazla bağlılık göstermelerine ve olumlu şekilde karşılık verme olasılıklarını arttırmaktadır (Aryee vd., 2005; Rhoades & Eisenberger, 2002). Böylece, iş ve aile arasında kurulan sağlam ilişkilerin, çalışanların iş performansını olumlu yönde etkileyebileceği düşünülmektedir. Araştırmanın sonucuyla uyumlu olan bir diğer teori ise Yayılma-Çaprazlama Teorisi'dir. Bu teoriye göre, bireylerin iş yaşamında edindikleri deneyimler, işyerindeki kaynaklardan etkilenmekte ve bu deneyimler, geliştirdikleri becerileri veya hissettikleri duyguları şekillendirmektedir. Bu değişiklikler, işten aileye zenginleşme yoluyla, bireylerin aile hayatındaki refahını ve performansını da etkilemektedir (Carlson, 2019). Dolayısıyla iş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmasının nedeni, iş ve aile rollerinin birbirini karşılıklı olarak desteklemesiyle açıklanabilir. Bu karşılıklı destek, çalışanların kurumlarından edindiği beceri, bilgi ve olumlu duyguların aile hayatına, aynı şekilde aileden alınan destek ve mutluluğun işyerine taşınmasına olanak tanıyacağı düşünülmektedir. Bu olumlu etkileşimler, çalışanların motivasyonunu, bağlılığını ve genel refahını artırarak iş performansında anlamlı bir iyileşmeye yol açabilir. Literatürde yapılmış olan bazı araştırmalar (Byron, 2005; McNall vd., 2010; Carlson, 2011; Odle-Dusseau vd., 2012; Zhang vd., 2018; Grzywacz & Marks, 2020) bu araştırma bulgusu ile benzerlik göstermektedir.

Araştırmanın ikinci sonucu, iş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerindeki etkisinde, lider (yönetici) desteğinin düzenleyici bir rol oynadığını göstermektedir. Bu sonucun Kaynakların Korunması Teorisi ile uyumlu olabileceği düşünülmektedir. Teorinin temel önermelerinden biri, bireylerin sahip oldukları kaynakları korumak ve geliştirmek için sürekli çaba göstermeleridir. Bu çaba, bireylerin farklı alanlarda daha iyi sonuçlar elde etmesine ve zenginleşmesine yardımcı olmaktadır (Hobfoll vd., 2018). İş-aile zenginleşmesi ve lider (yönetici) desteği, çalışanların yaşadığı duygusal desteğin diğer çalışanlara da yayılmasına ve iş memnuniyetini artırarak destekleyici bir çalışma ortamını teşvik etmesine yardımcı olabilir (Siu vd., 2010). Yöneticiler, çalışanlarına duygusal destek, esneklik gibi bazı gelişim fırsatları sunduklarında, çalışanların motivasyonu ve memnuniyeti artar ve bu da iş performansını olumlu yönde etkileyebilir. Dolayısıyla lider (yönetici) desteğinin, iş-aile zenginleşmesi ile iş performansı arasındaki ilişkiyi güçlendiren bir düzenleyici rol oynadığını ve çalışanların hem işte hem de aile yaşamında başarılı olmalarını teşvik ettiği söylenebilir. Literatürde yapılmış olan bazı araştırmalar (Baral & Bhargava, 2010; Carvalho & Chambel, 2014; Kalliath vd., 2020) bu araştırma bulgusu ile benzerlik göstermektedir.

Araştırmanın üçüncü sonucu, iş-aile zenginleşmesinin iş performansı üzerindeki etkisinde, aile desteğinin düzenleyici bir rol oynadığını göstermektedir. Bu sonucun Sosyal Destek Teorisi ile uyumlu olabileceği düşünülmektedir. Sosyal Destek Teorisi, bireylerin sosyal ilişkilerinin çeşitliliğine ve bu ilişkilerin yapısına odaklanmaktadır. Bu teori, stresin azaltılmasında ve başa çıkma mekanizmalarının geliştirilmesinde destekleyici etkileşimlerin önemli olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle sosyal destek ve olumlu ilişkiler, kişilerin stresle daha iyi başa çıkmalarına ve psikolojik dayanıklılık kazanmalarına yardımcı olmaktadır (Cohen & Wills, 1985). Bunun yanında aile desteği, duygusal destek sağlayarak bireylerin olumlu bir ruh haline sahip olmalarını, aile rollerinden daha fazla tatmin duymalarını ve genel psikolojik iyi oluşlarını arttırmaktadır (Siu vd., 2015). Bu araştırma sonucunda da görüldüğü üzere aile desteği, bu anlayışa kritik bir düzenleyici rol oynamaktadır çünkü bireyler ailelerinden duygusal ve pratik destek aldıklarında, bu iş performanslarına olumlu yansırabilir. Aile desteği, işyerinde yaşanan stresin hafiflemesine ve kişinin kendine olan güveninin artmasına yardımcı olabilir. Dolayısıyla aileden gelen güçlü destek, iş-aile zenginleşmesi ve iş performansı arasındaki ilişkiyi güçlendirerek çalışanların işyerinde daha motive ve verimli olmalarını sağlayabilir. Literatürde yapılmış olan bazı araştırmalar (Wayne vd., 2004; Kossek vd., 2011; Carlson vd., 2012) bu araştırma bulgusu ile benzerlik göstermektedir.

Bu araştırma bazı kısıtlardan oluşmaktadır. Bu çalışma, kesitsel bir araştırma olarak gerçekleştirilmiş ve nicel araştırma yöntemi kapsamında anket tekniği kullanılmıştır. Verilerin yalnızca Isparta ilinde belirli bir zaman diliminde toplanmış olması, çalışmanın bir diğer sınırlılıklarındandır. Ayrıca araştırmada kullanılan ölçüm araçlarının yalnızca bireylerin kişisel algılarını raporlamasına dayanması da bir sınırlılığı oluşturmaktadır.

Gelecekte yapılacak olan araştırmalarda araştırmacılar iş-aile zenginleşmesi ve iş performansı arasındaki ilişkiyi etkileyen çeşitli faktörleri (örn.; kişilik, motivasyon, stres gibi) inceleyen farklı araştırmalar yapılabilir. İş-aile zenginleşmesi, iş performansı ve yönetici/aile desteğinin dinamikleri, farklı sektörlerdeki (beyaz ve mavi yakalı gibi) çalışanlar da dahil olmak üzere çeşitli çalışma alanlarında incelenebilir. Bununla birlikte aile dostu

örgütsel politikalar, iş arkadaşları desteği, iş özerkliği gibi çalışanların taşıdığı rol kaynaklarının etkilerinin araştırılması yayılma etkisinin anlaşılması açısından önemli görülmektedir. Ayrıca, işle ilgili duygusal iyi oluş, işe adanmışlık, iş talepleri ve kaynakları gibi değişkenlerin etkisini ortaya çıkaracak araştırmaların yapılması önerilmektedir. Bu çalışma kesitsel yapılmıştır. Dolayısıyla gelecekte yapılacak araştırmalar, iş-aile zenginleşmesi, iş performansı ve yönetici/aile desteğinin zaman içinde nasıl değiştiğini ve birbirleriyle nasıl etkileşime girdiğini daha iyi anlamak için boylamsal olarak gerçekleştirilebilir. Nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Çalışanların ve ailelerin deneyimlerini, algılarını ve tutumlarını daha derinlemesine incelemek için (nitel veya karma araştırma desenleri gibi) farklı araştırma yaklaşımları ve durumsal analiz gibi çeşitli analiz yöntemleri kullanılarak daha derinlemesine araştırmalar yapılabilir. Çünkü bu çeşitlilik, araştırmanın kapsamını genişleterek daha zengin bulgular elde edilmesini sağlayabilir. Bu çalışmada anket tekniği kullanılmıştır, ancak bu teknik ortak yöntem varyansı nedeniyle sonuçların etkilenme olasılığını artırabilir.

İş-aile zenginleşmesi ile iş performansı arasındaki ilişkinin gücünü etkileyen faktörler arasında lider desteği ve aile desteği gibi düzenleyici etkiler kritik bir role sahiptir. Bu destekler, çalışanların iş ve aile rollerini daha iyi dengelemelerine yardımcı olarak iş performansını olumlu yönde etkileyebilir. Dolayısıyla çalışanlara iş ve aile rollerini dengelemeleri için esnek çalışma saatleri veya uzaktan çalışma gibi olanaklar sağlanabilir. Bu tür esnek uygulamalar, iş-aile dengesi ve çalışanların genel refahı üzerinde olumlu etkilere sahip olabilir. Yöneticiler, çalışanlarının iş-aile dengesini daha iyi yönetebilmeleri için eğitim ve kaynaklar sağlayabilir. Ayrıca, çalışanların hem iş yerinde hem de evde daha sağlıklı ilişkiler kurmasını teşvik etmek için, işverenler aile içi iletişim ve çatışma çözme becerilerini geliştirmeye yönelik programlar sunabilirler.

Katkı Oranı Beyanı

Makale tek yazarlı olup tüm çalışma yazar tarafından yapılmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederim.

Kaynakça

- Ackfeldt, A. L., & Coote, L. V. (2005). A study of organizational citizenship behaviors in a retail setting. *Journal of Business Research*, 58(2), 151-159.
- Akçakanat, T., & Uzunbacak, H. H. (2019). Kısaltılmış iş-aile zenginleşmesi ölçeği Türkçe formunun geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 11(20), 172-179.
- Allen, T D., Herst, D E., Bruck, C S., & Sutton, M. (2000). Consequences associated with work-to-family conflict: A review and agenda for future research. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(2), 278-308. <https://doi.org/10.1037//1076-8998.5.2.278>
- Anderson, J. C., & Gerbing, D. W. (1988). Structural equation modeling in practice: A review and recommended two-step approach. *Psychological Bulletin*, 103(3), 411-423.
- Armeli, S., Eisenberger, R., Fasolo, P., & Lynch, P. (1998). Perceived organizational support and police performance: The moderating influence of socioemotional needs. *Journal of Applied Psychology*, 83(2), 288-297.
- Aryee, S., Srinivas, E., & Tan, H.H. (2005). Rhythms of life: Antecedents and outcomes of work-family balance in employed parents. *Journal of Applied Psychology*, 90(1), 132-146.
- Bagger, J., & Li, A. (2014). How does supervisory family support influence employees' attitudes and behaviors? A social exchange perspective. *Journal of Management*, 40(4), 1123-1150. <https://doi.org/10.1177/0149206311413922>
- Bakker, A. B., Demerouti, E., & Dollard, M. F. (2008). How job demands affect partners' experience of exhaustion: integrating work-family conflict and crossover theory. *Journal of Applied Psychology*, 93(4), 901-911. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.93.4.901>
- Bakker, A. B., Westman, M., & van Emmerik, I. H. (2009). Advancements in crossover theory. *Journal of Managerial Psychology*, 24(3), 206-219. <https://doi.org/10.1108/02683940910939304/full/html>
- Baral, R., & Bhargava, S. (2010). Work-family enrichment as a mediator between organizational interventions for work-life balance and job outcomes. *Journal of Managerial Psychology*, 25(3), 274-300. <https://doi.org/10.1108/02683941011023749>

- Barnett, R. C., Brennan, R. T., Gareis, K. C., Ertel, K. A., Berkman, L. F., & Almeida, D. M. (2012). Conservation of resources theory in the context of multiple roles: An analysis of within-and cross-role mediational pathways. *Community, Work & Family*, 15(2), 131-148. <https://doi.org/10.1080/13668803.2010.539066>
- Bhanthumnavin, D. (2003). Perceived social support from supervisor and group members' psychological and situational characteristics as predictors of subordinate performance in Thai work units. *Human Resource Development Quarterly*, 14(1), 79-97. <https://doi.org/10.1002/hrdq.1051>
- Brummelhuis, L. L. T., Haar, J. M., & Roche, M. (2014). Does family life help to be a better leader? A closer look at crossover processes from leaders to followers. *Personnel Psychology*, 67(4), 917-949. <https://doi.org/10.1111/peps.12057>
- Burke, M. J., Borucki, C. C., & Hurley, A. E. (1992). Reconceptualizing psychological climate in a retail service environment: A multiple-stakeholder perspective. *Journal of Applied Psychology*, 77(5), 717-729. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.77.5.717>
- Byron, K. (2005). A meta-analytic review of work–family conflict and its antecedents. *Journal of Vocational Behavior*, 67(2), 169-198. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2004.08.009>
- Carlson, D. S., Grzywacz, J. G., Ferguson, M., Hunter, E. M., Clinch, C. R., & Arcury, T. A. (2011). Health and turnover of working mothers after childbirth via the work–family interface: An analysis across time. *Journal of Applied Psychology*, 96(5), 1045-1054. <https://doi.org/10.1037/a0023964>
- Carlson, D. S., Kacmar, K. M., Wayne, J. H., & Grzywacz, J. G. (2006). Measuring the positive side of the work–family interface: Development and validation of a work–family enrichment scale. *Journal of Vocational Behavior*, 68(1), 131-164.
- Carlson, D. S., Thompson, M. J., Crawford, W. S., & Kacmar, K. M. (2019). Spillover and crossover of work resources: A test of the positive flow of resources through work–family enrichment. *Journal of Organizational Behavior*, 40(6), 709-722. <https://doi.org/10.1002/job.2363>
- Carvalho, V. S., & Chambel, M. J. (2014). Work-to-family enrichment and employees' well-being: High performance work system and job characteristics. *Social Indicators Research*, 119, 373-387.
- Çelik, M., & Turunç, Ö. (2010). Lider desteğinin çalışanların iş-aile yaşam çatışması ve iş performansına etkisi: Savunma sektöründe bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 19-41.
- Chami-Malaeb, R. (2022). Relationship of perceived supervisor support, self-efficacy and turnover intention, the mediating role of burnout. *Personnel Review*, 51(3), 1003-1019. <https://doi.org/https://doi.org/10.1108/pr-11-2019-0642>
- Chan, X W., Kalliath, P., Chan, C., & Kalliath, T. (2019). How does family support facilitate job satisfaction? Investigating the chain mediating effects of work–family enrichment and job-related well-being. *Stress & Health*, 36(1), 97-104. <https://doi.org/https://doi.org/10.1002/smi.2918>
- Cohen, S., & Wills, T A. (1985). Stress, social support, and the buffering hypothesis. *Psychological Bulletin*, 98(2), 310-357. <https://doi.org/https://doi.org/10.1037/0033-2909.98.2.310>
- Çöl, G. (2008). Algılanan güçlendirmenin işgören performansı üzerine etkileri. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(1), 35-46.
- Cole, M S., Schaninger, W S., & Harris, S G. (2002). The workplace social exchange network. *Group & organization management*, 27(1), 142-167. <https://doi.org/10.1177/1059601102027001008>
- Cooke, B. D., Rossmann, M. M., McCubbin, H. I., & Patterson, J. M. (1988). Examining the definition and assessment of social support: A resource for individuals and families. *Family Relations*, 37(2), 211-216. <https://doi.org/10.2307/584322>
- Crain, T.L., & Hammer, L.B. (2013), Work–family enrichment: A systematic review of antecedents, outcomes, and mechanisms", In A.B. Bakker (Ed.) *Advances in Positive Organizational Psychology (Advances in Positive Organizational Psychology, (Vol. 1)*, (pp. 303-328) Leeds: Emerald Group Publishing Limited. [https://doi.org/10.1108/S2046-410X\(2013\)0000001016](https://doi.org/10.1108/S2046-410X(2013)0000001016)

- Cropanzano, R., & Mitchell, M. S. (2005). Social exchange theory: An interdisciplinary review. *Journal of Management*, 31(6), 874-900. <https://doi.org/10.1177/0149206305279602>
- Cropanzano, R., Anthony, E. L., Daniels, S. R., & Hall, A. V. (2015). Social exchange theory: A critical review with theoretical remedies. *Academy of Management Annals*, 11(1), 479-516. <https://doi.org/10.5465/annals.2015.0099>.
- Daalen, G V., Willemsen, T M., & Sanders, K. (2006). Reducing work-family conflict through different sources of social support. *Journal of Vocational Behavior*, 69(3), 462-476. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2006.07.005>
- Demerouti, E., & Bakker, A. B. (2023). Job demands-resources theory in times of crises: New propositions. *Organizational Psychology Review*, 13(3), 209-236. <https://doi.org/10.1177/20413866221135022>
- Demerouti, E., Peeters, M. C., & van der Heijden, B. I. (2012). Work-family interface from a life and career stage perspective: The role of demands and resources. *International Journal of Psychology*, 47(4), 241-258. <https://doi.org/10.1080/00207594.2012.699055>
- Eby, L. T., Casper, W. J., Lockwood, A., Bordeaux, C., & Brinley, A. (2005). Work and family research in IO/OB: Content analysis and review of the literature (1980-2002). *Journal of Vocational Behavior*, 66(1), 124-197.
- Eisenberger, R., Fasolo, P., & Davis-LaMastro, V. (1990). Perceived organizational support and employee diligence, commitment, and innovation. *Journal of Applied Psychology*, 75(1), 51-59. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.75.1.51>
- Eisenberger, R., Huntington, R., Hutchison, S., & Sowa, D. (1986). Perceived organizational support. *Journal of Applied psychology*, 71(3), 500-507. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.71.3.500>.
- Eker, D. (2001). Çok boyutlu algılanan sosyal destek ölçeğinin gözden geçirilmiş formunun faktör yapısı, geçerlik ve güvenilirliği. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 12, 17-25.
- Emerson, R M. (1976). Social exchange theory. *Annual Review of Sociology*, 2, 335-362.
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- French, K A., Dumani, S., Allen, T D., & Shockley, K M. (2018). A meta-analysis of work-family conflict and social support. *Psychological Bulletin*, 144(3), 284-314. <https://doi.org/10.1037/bul0000120>
- Greenhaus, J. H., & Powell, G. N. (2006). When work and family are allies: A theory of work-family enrichment. *Academy of Management Review*, 31(1), 72-92. <https://doi.org/10.5465/amr.2006.19379625>
- Grzywacz, J G., & Marks, N F. (2000). Reconceptualizing the work-family interface: An ecological perspective on the correlates of positive and negative spillover between work and family. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(1), 111-126. <https://doi.org/10.1037/1076-8998.5.1.111>
- Guo, Y., Wang, S., Rofcanin, Y., & Las Heras, M. (2024). A meta-analytic review of family supportive supervisor behaviors (FSSBs): Work-family related antecedents, outcomes, and a theory-driven comparison of two mediating mechanisms. *Journal of Vocational Behavior*, 151, 103988. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2024.103988>
- Haar, J., & Bardoel, A. (2008). Positive spillover from the work-family interface: A study of Australian employees. *Asia Pacific journal of Human Resources*, 46(3), 275-287. <https://doi.org/10.1177/1038411108095759>
- Hair, J. F., Sarstedt, M., Ringle, C. M., & Mena, J. A. (2012). An assessment of the use of partial least squares structural equation modeling in marketing research. *Journal of The Academy of Marketing Science*, 40(3), 414-433.
- Hamid, R A., & Amin, S M. (2014). Social support as moderator to work-family conflict and work-family enrichment: a review. *Journal of Advanced Review on Scientific Research*, 2(2), 1-18.
- Hobfoll, S E., Halbesleben, J R B., Neveu, J., & Westman, M. (2018). Conservation of resources in the organizational context: the reality of resources and their consequences. *Annual Review of Organizational*

- Psychology and Organizational Behavior*, 5(1), 103-128. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-032117-104640>
- Hu, L. T., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1-55.
- Jain, S., & Nair, S K. (2017). Work support and family support as predictors of work-to-family enrichment and family-to-work enrichment. *Global Business Review*, 18(5), 1307-1324. <https://doi.org/10.1177/0972150917710332>
- Jamil, T., & Shah, T. A. (2022). Work family enrichment as a mediator between family supportive supervisor behaviors and outcome. *International Journal of Business and Management Sciences*, 3(4), 19-35.
- Kacmar, K. M., Crawford, W. S., Carlson, D. S., Ferguson, M., & Whitten, D. (2014). A short and valid measure of work-family enrichment. *Journal of Occupational Health Psychology*, 19(1), 32-45.
- Kalliath, P., Kalliath, T., Chan, X. W., & Chan, C. (2020). Enhancing job satisfaction through work-family enrichment and perceived supervisor support: The case of Australian social workers. *Personnel Review*, 49(9), 2055-2072.
- Kang, W., Guzman, K L., & Malvaso, A. (2023). Big five personality traits in the workplace: Investigating personality differences between employees, supervisors, managers, and entrepreneurs. *Frontiers in Psychology*, 14: 976022. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.976022>
- Kirkman, B. L., & Rosen, B. (1999). Beyond self-management: Antecedents and consequences of team empowerment. *Academy of Management Journal*, 42(1), 58-74.
- Kline, R.B. (1998), *Principles and practice of structural equation modeling*, Guilford Press, New York.
- Kossek, E. E., Pichler, S., Bodner, T., & Hammer, L. B. (2011). Workplace social support and work-family conflict: A meta-analysis clarifying the influence of general and work-family-specific supervisor and organizational support. *Personnel Psychology*, 64(2), 289-313. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.2011.01211.x>
- Lapierre, L. M., Li, Y., Kwan, H. K., Greenhaus, J. H., DiRenzo, M. S., & Shao, P. (2018). A meta-analysis of the antecedents of work-family enrichment. *Journal of Organizational Behavior*, 39(4), 385-401. <https://doi.org/10.1002/job.2234>
- Lee, S. E., & Shin, G. (2023). The effect of perceived organizational and supervisory support on employee engagement during COVID-19 crises: Mediating effect of work-life balance policy. *Public Personnel Management*, 52(3), 401-428. <https://doi.org/10.1177/00910260231171395>
- Leung, Y K., Mukerjee, J., & Thurik, R. (2019). The role of family support in work-family balance and subjective well-being of SME owners. *Journal of Small Business Management*, 58(1), 130-163. <https://doi.org/10.1080/00472778.2019.1659675>
- Matei, A., & Virgă, D. (2023). From family to work: The mediating role of family-work enrichment and conflict between communication and well-being for dual-earner couples. *Current Psychology*, 42(17), 14555-14568. <https://doi.org/10.1007/s12144-022-02747-2>
- McNall, L. A., Nicklin, J. M., & Masuda, A. D. (2010). A meta-analytic review of the consequences associated with work-family enrichment. *Journal of Business and Psychology*, 25, 381-396. <https://doi.org/10.1007/s10869-009-9141-1>
- Molino, M., Ghislieri, C., & Cortese, C G. (2013). When work enriches family-life: the mediational role of professional development opportunities. *Journal of Workplace Learning*, 25(2), 98-113. <https://doi.org/10.1108/13665621311299780>
- Mughal, H. A. (2019). Support at work and its relationship with employee performance: Critical insights for early scholars. *Annals of Contemporary Developments in Management & HR (ACDMHR)*, 1(3), 16-21. <https://doi.org/10.33166/acdmhr.2019.03.002>
- Nabawanuka, H., & Ekmekçioğlu, E B. (2022). Millennials in the workplace: perceived supervisor support, work-life balance and employee well-being. *Industrial and Commercial Training*, 54(1), 123-144. <https://doi.org/10.1108/ict-05-2021-0041>

- Netemeyer, R. G., Boles, J. S., McKee, D. O., & McMurrian, R. (1997). An investigation into the antecedents of organizational citizenship behaviors in a personal selling context. *Journal of Marketing*, 61(3), 85-98.
- Odle-Dusseau, H N., Britt, T W., & Greene-Shortridge, T M. (2012). Organizational work-family resources as predictors of job performance and attitudes: The process of work-family conflict and enrichment. *Journal of Occupational Health Psychology*, 17(1), 28-40. <https://doi.org/10.1037/a0026428>
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Lee, J. Y., & Podsakoff, N. P. (2003). Common method biases in behavioral research: a critical review of the literature and recommended remedies. *Journal of Applied Psychology*, 88(5), 879-903.
- Powell, G.N., & Greenhaus, J.H. (2006), Is the opposite of positive negative? Untangling the complex relationship between work-family enrichment and conflict, *Career Development International*, 11(7), 650-659. <https://doi.org/10.1108/13620430610713508>
- Powell, T. C. (2011). Behaviour strategy. *Journal of Strategic Management*, 32(13), 1369-1366.
- Presti, A. L., Molino, M., Emanuel, F., Landolfi, A., & Ghislieri, C. (2020). Work-family organizational support as a predictor of work-family conflict, enrichment, and balance: Crossover and spillover effects in dual-income couples. *Europe's Journal of Psychology*, 16(1), 62-81. <https://doi.org/10.5964/ejop.v16i1.1931>
- Randall, P S., Bennett, N., & Liden, R C. (1996). Social exchange in organizations Perceive. *Journal of Applied Psychology*, 81(3), 219-227. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.81.3.219>
- Ratnaningsih, I. Z., & Idris, M. A. (2023). Testing spillover-crossover effects of work-family conflict and family-work conflict on Indonesian spouses. *Cross Cultural & Strategic Management*, 30(2), 197-218. <https://doi.org/10.1108/ccsm-01-2022-0015>
- Rhoades, L., & Eisenberger, R. (2002). Perceived organizational support: A review of the literature. *Journal of Applied Psychology*, 87(4), 698-714.
- Rodríguez-Muñoz, A., Sanz-Vergel, A. I., Demerouti, E., & Bakker, A. B. (2014). Engaged at work and happy at home: A spillover-crossover model. *Journal of Happiness Studies*, 15, 271-283. <https://doi.org/10.1007/s10902-013-9421-3>
- Saoula, O., Shamim, A., Ahmad, M. J., & Abid, M. F. (2023). Do entrepreneurial self-efficacy, entrepreneurial motivation, and family support enhance entrepreneurial intention? The mediating role of entrepreneurial education. *Asia Pacific Journal of Innovation and Entrepreneurship*, (ahead-of-print).
- Seiger, C P., & Wiese, B S. (2009). Social support from work and family domains as an antecedent or moderator of work-family conflicts. *Journal of Vocational Behavior*, 75(1), 26-37. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2009.03.001>
- Sigler, T. H., & Pearson, C. M. (2000). Creating an empowering culture: examining the relationship between organizational culture and perceptions of empowerment. *Journal of Quality Management*, 5(1), 27-52.
- Siu, O.L., Lu, J.F., Brough, P., Lu, C.Q., Bakker, A.B., Kalliath, T., ... Shi, C.S.K. (2010), Role resources and work-family enrichment: The role of work engagement, *Journal of Vocational Behavior*, 77(3), 470-480.
- Siu, O. L., Lu, J., Lu, C. Q., Brough, P., Kalliath, T., O'Driscoll, M., ... Wang, H. (2011). Testing a model of work-family enrichment: The effects of social resources and affect. In *Academy of Management Proceedings*, 1, 1-6. <https://doi.org/10.5465/ambpp.2011.65869671>
- Siu, O. L., Bakker, A. B., Brough, P., Lu, C. Q., Wang, H., Kalliath, T., ... & Timms, C. (2015). A three-wave study of antecedents of work-family enrichment: The roles of social resources and affect. *Stress and Health*, 31(4), 306-314.
- Stoddard, M., & Madsen, S. R. (2007). Toward an understanding of the link between work-family enrichment and individual health. *Journal of Behavioral & Applied Management*, 9(1), 1-14. <https://doi.org/10.21818/001c.16776>
- Su, C., Zhou, M., & Yang, Y. (2024). Family social capital and career advancement: the mediating role of family-to-work enrichment and the moderating role of perceived organizational politics. *Personnel Review*, 53(2), 435-454. <https://doi.org/10.1108/pr-11-2021-0800>

- Taheri, F. (2021). Family-supportive organizational environment and turnover intention. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 70(8), 2113-2130.
- Tang, S. W., Siu, O. L., & Cheung, F. (2014). A study of work–family enrichment among Chinese employees: The mediating role between work support and job satisfaction. *Applied Psychology*, 63(1), 130-150. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2012.00519.x>
- Thomas, L T., & Ganster, D C. (1995). The relationship between work-family role conflict, family supportive work policies and stress: A control perspective. *Journal of Applied Psychology*, 80(1), 6-15. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.80.1.6>
- Waldan, R. (2020). The effect of leader support and competence to the organizational commitment on employees performance of human resources development agency in West Kalimantan. *Jurnal Ekonomi Bisnis dan Prakarya dan kewirausahaan (JEBIK)*, 9(1), 31-49. <https://doi.org/10.26418/jebik.v9i1.33150>
- Wayne, J. H., Randel, A. E., & Stevens, J. (2006). The role of identity and work–family support in work–family enrichment and its work-related consequences. *Journal of Vocational Behavior*, 69(3), 445-461. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2006.07.002>
- Westman, M. (2001). Stress and strain crossover. *Human Relations*, 54(6), 717-751. <https://doi.org/10.1177/0018726701546002>
- Witt, L A., & Carlson, D S. (2006, January 1). The work-family interface and job performance: Moderating effects of conscientiousness and perceived organizational support.. *Journal of Occupational Health Psychology*, 11(4), 343-357. <https://doi.org/10.1037/1076-8998.11.4.343>
- Wu, J. Q., & Yan, D. (2012, October). Social support, psychological need satisfaction and work-family balance: An empirical research on IT knowledge employees. In *2012 International Conference on Information Management, Innovation Management and Industrial Engineering*, 3, 249-253, Sanya: China. <https://doi.org/10.1109/iciiii.2012.6339965>
- Xu, Z., Zhou, Y., Zhang, Y., Zhang, Y., & Ouyang, Z. (2023). Family–work enrichment and entrepreneurial intentions: A family affective support perspective. *Management Decision*, 61(1), 57-76. <https://doi.org/10.1108/md-08-2021-1058>
- Zhang, Y., Xu, S., Jin, J., & Ford, M. T. (2018). The within and cross domain effects of work-family enrichment: A meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior*, 104, 210-227. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2017.11.003>
- Zimet, G. D., Dahlem, N. W., Zimet, S. G., & Farley, G. K. (1988). The multidimensional scale of perceived social support. *Journal of Personality Assessment*, 52(1), 30-41.

Research Article / Araştırma Makalesi

BİST TİCARET ENDEKSİNDE BULUNAN FİRMALARIN FİNANSAL BAŞARISIZLIKLARININ ALTMAN MODELLERİ İLE TAHMİNİ

Gültekin TOPALOĞLU¹

ÖZET

Edward I. Altman 1968 yılında firmaların finansal başarısızlıklarını tahmin etmek için Z Skor modelini geliştirmiştir. 1983 yılında Altman Z – Skor modelinin halka açık olmayan firmalar içinde uygulanabilirliğini sağlamak üzere Z Skor modelinde değişiklik yaparak, Z' Skor modelini geliştirmiştir. 1993 yılında Altman Z' – Skor modelini geliştirerek halka açık olan ve olmayan firmalar açısından uygulanabilir olması için Z'' Skor modelini geliştirmiştir. Bu çalışmanın amacı, Edward I. Altman tarafından geliştirilen Z' ve Z'' modellerini kullanarak, BIST Ticaret Endeksinde bulunan firmalar üzerine bir uygulama yapmaktır. Ayrıca literatür kapsamında yapılan incelemede Altmana ait modellerin birlikte kullanılarak modeller arası değerlendirilme yapılmadığından çalışmanın diğer çalışmalardan ayrışacağı düşünülmektedir. Uygulama kapsamında endekte yer alan firmaların 2017 – 2022 yılları arasındaki sahip oldukları finansal oranlar ilgili yılların mali tablolarından alınarak gerekli hesaplamalar yapılmıştır. Çalışmada endekte yer alan 23 firmadan 17 firmanın verisine ulaşılmış olup uygulama ilgili firmalar üzerine gerçekleştirilmiştir. Uygulamada elde edilen değerler Altman Skor modellerinde yer alan katsayılar ile çarpılarak her bir firmanın yıllara ait Skor değerleri elde edilmiş ve finansal başarısızlıkları tahmin edilmeye çalışılmıştır. Çalışma sonucunda, endekte bulunan 17 firmadan Z' - Skor modeline göre 3 firmanın iflas etme riskinin yüksek olduğu, Z'' modelinde ise 17 firmadan 7 firmanın iflas etme riskinin yüksek olduğu tahmin edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İflas, Finansal Başarısızlık, Altman Z- Skor
JEL Sınıflandırması: G32, G33, M40

PREDICTION OF FINANCIAL FAILURES OF COMPANIES IN THE BIST TRADE INDEX WITH ALTMAN MODELS

ABSTRACT

Edward I. Altman developed the Z-Score model in 1968 to predict the financial failures of companies. In 1983, Altman modified the Z Score model and developed the Z' Score model to ensure its applicability to non-public companies. In 1993, Altman developed the Z' Score model to make it applicable to publicly traded and non-public companies. The aim of this study is to make an application on the companies in the BIST Trade Index, using the Z' and Z'' models developed by Edward I. Altman. In addition, in the literature review, it is thought that the study will differ from other studies because Altman's models are used together and no inter-model evaluation is made. Within the scope of the application, the financial ratios of the companies included in the index between 2017 and 2022 were taken from the financial statements of the relevant years and the necessary calculations were made. In the study, data of 17 companies out of 23 companies in the index were accessed and the application was carried out on the relevant companies. By multiplying the values obtained in practice with the coefficients in the Altman Score models, the Score values of each company for the years were obtained and their financial failures were tried to be predicted. As a result of the study, it was estimated that 3 companies out of 17 companies in the index had a high risk of bankruptcy according to the Z' - Score model, and 7 companies out of 17 companies had a high risk of bankruptcy according to the Z'' model.

Keywords: Bankruptcy, Financial Failure, Altman Z-Score
JEL Classification Codes: G32, G33, M40

¹ Öğr. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Gökçebey Mithat Mehmet Çanakçı Meslek Yüksekokulu, Zonguldak, gultekin.topaloglu@beun.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

The term "financial failure" is used to describe a situation in which a business encounters difficulties in fulfilling its financial obligations and responsibilities, ultimately leading to bankruptcy. In other words, it refers to the business's inability to meet its short-term obligations or the fact that the indicators in its cash flows are unable to meet this obligation, resulting in a cash flow value that is lower than the expected value (Brigham & Ehrhardt, 2010). It can be argued that the liquidity issues faced by businesses, the inability to generate profits and the lack of assurance regarding the long-term viability of their operations play a significant role in this context. Financial failure can have far-reaching economic implications for both business stakeholders and investors.

It has been demonstrated that a multitude of models have been developed for the purpose of predicting instances of financial failure. The following models are included: Altman Z-Score, Beaver, Ohlson, Springate, and Taffler. The Altman model is a significant contribution to the field of financial failure prediction. In 1968, Edward Altman conducted a study utilizing financial markets as a means of predicting potential bankruptcy risk. The developments of Altman provide an assessment of potential failure risk by classifying economic and financial classes using the Z-Score. In 1983 and 1993, Altman revised the model, making it valid for activities that are publicly traded, non-public, and continue to operate in all sectors. Consequently, the revised models of 1983 and 1993 are used.

This study investigates the usability of the revised version of the model developed by Altman in 1968 and the latest revised version of the model developed by Altman in 1993 for predicting the financial failures of companies included in the BIST Trade Index (Borsa Istanbul Trade Index). The findings of this study are intended to facilitate the formulation of efficacious strategies for the identification and administration of financial risks, offering a valuable repository of information for business proprietors, investors, and financial stakeholders. To this end, the model was estimated based on the financial ratios of companies operating in the BIST Trade Index between 2017 and 2021.

Literature Review

A review of the literature reveals a multitude of studies attempting to predict financial success. As a consequence of these studies, a number of models have been developed and subsequently incorporated into the existing body of literature. One of the most significant of these models is the Altman Z-Score model. The models in question have been the subject of studies conducted by Altman (1968), İçerli & Akkaya (2006), Alareeni & Branson (2013), Büyükarıkan & Büyükarıkan (2014), Hussain et al. (2014), Rim & Roy (2014), Orhan & Selimoğlu (2015), Kulalı (2016), and Öcek et al. (2022). In these studies, the Z-Score model was evaluated through estimation. The results of the studies demonstrated that the Altman Z-Score model exhibits a high degree of success in predicting financial outcomes.

Methodology

In the study, the financial variables of 23 companies included in the BIST Trade Index for the period 2017-2021 were taken into consideration, and the financial failure situations of the companies were estimated with Altman Z-Score models. Z-scores were calculated using the Altman Z' (1983) and Z'' (1993) models. Subsequently, the risk areas of the companies were identified in accordance with the Z-scores.

Results

In order to assess the financial viability of companies listed on the BIST Trade Index, an attempt was made to apply the Z-Score models developed by Altman to data from 23 companies over the period 2017-2022, with a view to determining the extent of their financial distress as of 2024. As a consequence of the aforementioned application, two distinct Altman models were subjected to comparison, thereby facilitating the acquisition of data pertaining to the predictive efficacy of the models in question. The application of the models yielded the following results: the financial success of seven companies is in the low-risk zone, seven companies are in the gray zone, and the financial success performance of three companies is in the risky zone. In the Z''-Score model, it is indicated that the financial failure status of 10 companies is in the low-risk zone, while 7 companies are in the gray zone. Upon averaging the values, it becomes evident that the two models align in their assessment of 13 companies, while 5 companies are situated in the gray zone, 6 companies are in the low-risk area, and 2 companies are in the risky area.

1. Giriş

Ticaret endeksi, bir ülkenin ihracat ve ithalat hacimlerini dikkate alarak ülkenin ekonomik büyümesi ve performansı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca ticaret endeksi ülkedeki döviz kuru, dış ticaret politikası ve ekonomik politika kararlarında önemli etkilere sahiptir. Ticaret endeksinin önemi göz önünde tutularak

çalışmada Borsa İstanbul (BIST) Ticaret Endeksi'nde yer alan firmalar kapsama alınmıştır. Çalışmada firmaların finansal başarısızlıkları tahmin edilerek finansal performansları hakkında veri elde edilerek firma sahipleri, yöneticileri, bireysel ve kurumsal yatırımcılara ön bilgi verilmiş olacaktır.

Finansal başarısızlık, bir işletmenin borçlarını veya başta ekonomik sorumluluklarını ve diğer görevlerini yerine getirmekte zorlanması ve bunun sonucunda mali açıdan iflase gitmesi olarak tanımlanmaktadır. Başka bir ifadeye göre, işletmenin kısa vadeli yükümlülüklerini karşılayamaması veya nakit akışlarındaki göstergelerin bu yükümlülüğü karşılayamama durumu olup nakit akışları değerinin beklenen değerden düşük olması anlamını ifade etmektedir (Brigham & Ehrhardt, 2010). Bu duruma, işletmelerin yaşadığı likitide yetersizliği, kar elde edememe ve faaliyetlerinin sürdürülebilirliğinin sağlanamamasının önemli rol oynadığı söylenebilir. Finansal başarısızlık, hem işletme paydaşları hem de yatırımcılar açısından ciddi ekonomik sonuçlara yol açabilmektedir.

Finansal başarısızlığın tahmini ile ilgili birçok modelin geliştirildiği görülmektedir. Bunlardan başlıcaları; Altman Z-Skor, Beaver, Ohlson, Springate ve Taffler modeli olarak sayılabilir. Sözkonusu modellerden Altman modeli, finansal başarısızlığı ölçmek için geliştirilmiş önemli modellerden biridir. Edward Altman ilk olarak 1968 yılında finansal oranları kullanarak bir işletmenin iflas riskini tahmin etmeyi amaçlayan bir çalışma yapmıştır. Altman yaptığı çalışmada Z-Skor'nu kullanarak bir işletmenin finansal durumunu sınıflandırarak işletmenin potansiyel başarısızlık riski ile ilgili bir değerlendirme yapmayı sağlamaktadır. Altman 1983 ve 1993 yıllarında modeli revize ederek halka açık olan, olmayan ve tüm sektörlerde faaliyet sürdüren işletmeler için kullanılabilir hale getirmiştir. Bu anlamda çalışmada Altman'ın 1983 ve 1993 yıllarında revize ettiği modellerin kullanılmasına karar verilmiştir.

Bu çalışmadaki amaç, BIST Ticaret Endeksi'nde (Borsa İstanbul Ticaret Endeksi) yer alan firmaların finansal başarısızlıklarını tahmin etmek için Altman'ın 1968'de geliştirdiği modelin 1983 yılındaki revize edilmiş hali ile Altman'ın 1993 yılındaki modelin son revize edilmiş halinin kullanılabilirliğini araştırmaktır. Bu araştırma sonucunda, işletme sahipleri, yatırımcılar ve finansal kullanıcılar açısından değerli bir bilgi kaynağı sağlayarak, finansal riskleri belirleme ve yönetme konusunda etkili stratejiler geliştirmeye katkıda bulunmayı amaçlanmaktadır. Bunun için çalışmada BIST Ticaret endeksinde faaliyet gösteren işletmelerin 2017-2021 yılları arasındaki finansal oranları alınarak model tahmin edilmiştir.

2. Literatür

Beaver (1966), 1954 - 1964 dönemini kapsayan ve aynı sektör içinde faaliyet gösteren 79 başarılı işletme ve 79 başarısız işletmeyi eşleştirerek, belirlediği 30 finansal orandan 6 grup oluşturarak bir çalışma yapmıştır. Çalışmada her gruptan yalnızca bir oran ele alınarak değerlendirmede bulunmuş ve çalışma sonucunda, bazı oranların en az beş yıl öncesine kadar başarısızlığı tahmin etmede anlamlı sonuçlar verdiğini tespit etmiştir.

Altman (1968), finansal açıdan başarı düzeyinin belirlenmesine yönelik yaptığı çalışmada çok değişkenli ayırım analizi yöntemini kullanmıştır. Çalışmada firmanın likidite, karlılık, etkinlik ve kaldıraç oranlarını ele almıştır. Altman, oranları birbiri ile ilişkilendirerek işletmelerin kredi değerliliğinin derecelerini ve risklerini belirlemeye yönelik bir nokta değeri tespit etmeyi amaçlamıştır. Tesadüfi örnekleme yöntemi ile 33 başarılı ve 33 başarısız işletmeyi seçerek çalışmayı gerçekleştirmiştir. Çalışmada modelin tahmininde 22 farklı finansal oran kullanılmıştır. Çalışma sonucunda tahmin edilen model Z modeli olarak adlandırılmış olup, uygulamada bulunacak sayısal sonuç 1,81 ile 2,99 değerleri dikkate alınarak işletmelerin finansal performansları değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirme sonucunda da modelin doğruluk derecesi %95 olarak tespit edilmiştir.

Deakin (1972) yaptığı çalışmada, Altman'ın Z Skoru modeli ile Beaver'ın 1966 yılındaki çalışmasında geliştirdiği tekli diskriminant modelinin sınıflandırma başarılarını karşılaştırmıştır. Sonuç olarak, Beaver'ın geliştirdiği modelin tek oran düzeyinde Z Skorundan daha iyi bir sınıflandırma performansı sergilediğini tespit etmiştir.

James A. Ohlson 1980 yılında Ohlson Skor Modelini geliştirmiştir. Ohlson, 105 adet başarısız ve 2.058 adet başarılı işletmenin 1970 ve 1976 dönemlerini kapsayan verileri ile bir analiz gerçekleştirmiştir. Analiz sonucunda işletmelerin iflas durumunu önceden tahmin edebilmek için 9 adet bağımsız değişken belirleyerek O-Skor modelini oluşturmuştur.

İçerli & Akkaya (2006), çalışmalarında, BIST'te 1990-2003 arası dönemde faaliyet gösteren 40'ı başarısız ve 40'ı başarılı olmak üzere toplam 80 üretim işletmesinin mali tablolarından elde edilen 10 finansal oranı Z testi yöntemi ile incelemişlerdir. Çalışma sonucunda, iki grubun finansal oranları arasında anlamlı farklılık bulunmadığını, finansal başarısızlığın büyük oranda yönetim hatalarından kaynaklandığını tespit etmişlerdir.

Huang vd. (2007)'de, yapay sinir ağlarıyla finansal başarısızlık tahmin yöntemlerinin karşılaştırılması ile ilgili bir alanyazı taraması yapmışlardır. Çalışmada döviz kurlarının borsa endeksinin ve ekonomik büyüme göstergeleri kullanmış ve sonuç olarak Yapay sinir ağları ile tahmin edilen modelin kullanılan veri ve incelenen dönemin özellikleriyle ilgili daha doğru sonuçlar ürettiğini belirtmişlerdir.

Chancharat (2008) çalışmasında, Avustralya'da faaliyet gösteren 1.117 firmanın 1989- 2005 dönemi verileriyle, Cox Proportional Hazards Modeli ile finansal başarısızlığı tahmin etmeye çalışmıştır. Kaldıraç oranı toplam borç oranı ile temsil edilmiş ve çalışma sonucunda; finansal başarısızlığı yüksek firmalar büyük ölçekli, borç oranı yüksek ve hisse senedi getirisi düşük firmalar olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca firmaların borçlarındaki artış, finansal başarısızlık olasılığını arttırırken; hisse senedi getirisindeki artışın finansal başarısızlık olasılığını azalttığı ifade edilmiştir.

Yang vd. (2009) çalışmalarında, Tayvan menkul kıymetler borsasında işlem gören firmalara ait verileri çeşitli analiz yöntemleri ile analiz ederek, finansal başarısızlık tahmin modeli oluşturmuşlardır. Çalışmada altı gruptan (mali yeterlilik, karlılık, faaliyet etkinlikleri, finansal yapı ve nakit akım) oluşan 24 rasyo kullanılmış ve veri işleme grup yöntemleri, diskriminant analiz ve lojistik regresyon yöntemleriyle analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda elde edilen finansal başarısızlık tahmin modeli ile özellikle ekonomik resesyon döneminde şirketlerin riskini düşürdüğünü ve karlılığını arttırdığı yönünde sonuç elde edildiği belirlenmiştir.

Salehi & Abedini (2009)'da, Tahran Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören firmaların finansal başarısızlık riskinin belirlenmesi için finansal rasyoların etkisini araştırmışlardır. Çalışmada çoklu regresyon yöntemini kullanılmış olup, çalışmaya sonucunda oluşturulan modelin doğru sınıflandırmada % 77 düzeyinde başarılı hesaplama gücüne sahip olduğu belirtilmiştir.

Terzi (2011)'de, gıda sektöründe faaliyet gösteren 22 işletmenin mali tablolarından alınan 19 finansal oranı diskriminant analizi yöntemiyle incelemiştir. Analiz sonucunda gıda sektöründe bulunan işletmeler için finansal başarısızlığın ölçülmesinde 6 oranın finansal açıdan başarısız olan işletmeler ile finansal açıdan başarılı olmayan işletmeler arasında anlamlı bir farklılık olduğu tespit etmiştir.

Alareeni & Branson (2013)'te Altman modeli ile 1989-2008 yılları arasında Ürdün'de İmalat ve endüstri sektöründen işlem gören 71 başarılı 71 başarısız işletmeyi ele alarak test etmiştir. Orijinal Altman Z-Skor modelinin performansının yüksek yüksek olduğunu ancak hizmet şirketleri için, Altman modellerinin başarısız olan ve olmayan şirketleri ayırt etmek için güçlü göstergeler sağlayamadığını tespit etmişlerdir.

Büyükarıkan & Büyükarıkan (2014), BİST Bilişim sektöründe bulunan işletmelerin 2008-2013 yıllarına ait verileri ile yaptıkları çalışmada Altman ve Springate modelini kullanmışlardır. Çalışmada model bileşenleri arasındaki ilişkiyi tespit etmek için çeşitli istatistiksel analizleri uygulamışlardır. Uygulanan analizler sonucunda yöntemlerden, her iki model arasında pozitif korelasyon olduğunu tespit etmişlerdir.

Hussain vd. (2014), 2000-2010 dönemlerinde Pakistan'da faaliyet gösteren 21 tekstil işletmesinin finansal başarı durumlarını Altman Z skor ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda Altman modelinin Pakistan tekstil sektörü için iyi tahminler verebileceğini belirtmişlerdir.

Rim & Roy (2014)'te, Lübnan'da imalat sektörü faaliyet gösteren 10 işletmeye ait 2019-2011 dönemlerini kapsayan finansal değişkenleri olarak Altman Modeli ile işletmelerin finansal başarı durumlarını test etmişlerdir. Çalışma sonucunda Lübnan'da, farklı işletmeleri karşılaştırmak adına Z skoru'nun değerlendirme aracı olarak güvenle kullanabileceğini belirtmişlerdir.

Orhan & Selimoğlu (2015), 2013-2014 yıllarında BİST te faaliyet gösteren 25 tekstil işletmesinin finansal performansını Altman Z skor ve Finansal Oranlarla test etmişlerdir. Çalışmada, gruplar arasında yer alan yedi finansal rasyonun istatistiki olarak anlamlı farklılık gösterdiğini tespit etmişlerdir. Tespit edilen yedi rasyoyu ile diskriminant analizi yapılmış ve bunun sonucunda, modelin yaklaşık %92 oranda başarılı olduğunu görülmüştür.

Kulalı (2016), Altman'ın Z skoru modeli ile BİST'e 2000-2013 yıllarında kote olan iflas etmiş şirketlerin verilerini kullanarak Z-skorunun tahmin gücünü ölçerek modelin yüksek performans gösterdiğini tespit etmiştir.

Ayan & Değirmenci (2018), Finansal başarısızlık tahmini için lojistik regresyon modeli ile BİST Sınai Endeksinde faaliyet gösteren 143 şirketin 2013-2016 yıllarına ait verilerini kullanarak çalışma yapmışlardır. Çalışma sonucunda 1,2 veya 3 yıl öncesine kadar firmaların finansal başarısızlıklarını tahmin etmek için sadece finansal oranların yeterli olmadığını ancak Lojistik regresyon yöntemiyle ise finansal başarısızlığın bir yıl öncesinden tahmin edilebileceğini tespit etmişlerdir.

Dizgil (2018)'deki çalışmasında, 2012-2017 döneminde BİST Ticaret endeksinde işlem gören 18 işletmenin finansal tablolarını Springate finansal başarısızlık modeli ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda, işletmelerin çoğunun finansal başarılarının yüksek olduğu bundan dolayı iflas risklerinin düşük olduğunu tespit edilmiştir.

Shi & Li (2019)'da 1968-2017 yılları arasında firma başarısızlığını tahmin etmek için geliştirilen modellere ilişkin bir literatür taraması gerçekleştirmişlerdir. Yapılan inceleme sonucunda en sık incelemeye konu olan ve kullanılan modelin lojistik regresyon olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Arslantürk vd. (2020), dokuma, giyim eşyası ve deri alanında faaliyet gösteren ve aynı zamanda payları BİST’de işlem gören firmalara ait 2016-2018 dönemi verileri ile finansal başarısızlığa etkileyen finansal oranları belirlemeye çalışmışlardır. Çalışma sonucunda, cari oran, ticari alacaklar oranı ve stok devir hızının finansal başarısızlığa etki eden finansal oranlar olduğu tespit edilmiştir.

Fidan (2021)’de, BİST tekstil ve giyim eşyası sektöründe yer alan şirketlerin 2017 ile 2019 yıllarını kapsayan verilerini kullanarak şirketlerin Altman Z skor yöntemi ile finansal başarılarını ölçülmüştür. Çalışma sonucunda, birçok şirketin iflas etme riskinin olduğunu tespit etmiştir.

Öcek vd. (2022)’de, restoran zincirlerinin finansal başarısızlık durumlarını ve Covid-19 etkisini Altman’ın üç farklı Z-Skor modeli (Z, Z', Z''), Springate modeli, Fulmer modeli ve Ohlson modeli ile analiz etmişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre günümüze gelindikçe firmaların finansal başarısızlık risklerinin arttığı, Covid-19 döneminde ise diğer dönemlere göre finansal başarısızlık riskinin daha da arttığını ifade etmişlerdir.

3. Araştırma

3.1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Çalışmada BIST Ticaret Endeksinde yer alan 23 işletmenin 2017-2021 dönemine ait mali tablolarından yararlanılarak elde edilen finansal değişkenler dikkate alınıp, işletmelerin finansal başarısızlık durumları Altman Z-Skor modelleri ile tahmin edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada 2017-2021 döneminin seçilmesinde, verilerin erişilebilirliği ve güncelliği göz önünde bulundurularak çalışma yılına yakın bir dönem olması etkili olmuştur. Verilerin güncel ve erişilebilir olması elde edilecek sonuçların piyasa koşullarını ve finansal trendleri daha sağlıklı yansıtacağı düşüncesi yatmaktadır. Çalışma kapsamına dahil edilen/edilmeyen işletmeler aşağıdaki tabloda verilmiştir (Kap, 2024).

Tablo 1: Çalışma Kapsamında Yer Alan-Almayan İşletmeler

Çalışma Kapsamına Alınan İşletme İsmi ve Borsa Kodu
Arzum Elektrikli Ev Aletleri San. Ve Tic. A.Ş. : ARZUM
BİM Birleşik Mağazalar A.Ş. : BIMAS
Bizim Toptan Satış Mağazaları A.Ş. : BİZİM
Carrefoursa Carrefour Sabancı Tic. Merkezi A.Ş.: CRFSA
Doğuş Otomotiv Servis ve Ticaret A.Ş.: DOAS
İntema İnşaat ve Tesisat Malzemeleri Yatırım ve Pazarlama A.Ş.: INTEM
Mavi Giyim Sanayi ve Ticaret A.Ş.: MAVİ
Mepet Metro Petrol ve Tesisleri San. Tic. A.Ş.: MEPET
Migros Ticaret A.Ş.: MGROS
Milpa Ticari ve Sınai Ürünler Pazarlama San. Ve Tic. A.Ş. : MIPAZ
Pergamon Status Dış Tic. A.Ş. : PSDTC
Sanko Pazarlama İthalat İhracat A.Ş.: SANKO
Selçuk Ecza Deposu Tic. ve San. A.Ş.: SELEC
Şok Marketler Tic. A.Ş. : SOKM
Teknosa İç ve Dış Tic. A.Ş. : TKNSA
TGS Dış Tic. A.Ş. : TGSAS
VAKKO Tekstil ve Hazır Giyim San. İşletmeleri A.Ş. : VAKKO
Çalışma Kapsamında Alınmayan İşletme İsmi ve Borsa Kodu
Ebebek Mağazacılık A.Ş. : Ebebek
Ersan Alışveriş Hizmetleri ve Gıda San. Tic. A.Ş.: KIMMR
Gen İlaç ve Sağlık Ürünleri San. ve Tic. A.Ş. : GENİL
Gimat Mağazacılık Sanayi ve Tic. A.Ş.: GMTAS

Granturk Tarım A.Ş.: GRTRK
Suwen Tekstil San. Pazarlama A.Ş. : SUWEN

Kaynak: <https://www.kap.org.tr/tr/Endeksler>

Yukarıda verilen tablolarda Ticaret Endeksinde yer alan 23 işletmenin 17'si çalışma kapsamına alınmıştır. 6 işletmenin halka arz tarihi 2017 sonrası olması veya mali tablolarına erişilememesinden dolayı çalışma kapsamına alınamamış olup bu durum çalışmanın kısıtını oluşturmaktadır.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Altman firmaların finansal başarısızlık tahminleme modelleri üzerine ilk çalışmayı 1968'de yapmıştır. Altman 1983 yılında yaptığı çalışmasında Z Skor modelinde değişikliğe giderek modelde yer alan Piyasa Değeri/Toplam Borcun Defter Değeri değişkenini halka açık olmayan işletmeler için hesaplanamayacağını öngörerek Özsermayenin Defter Değeri/Toplam Borcun Defter Değeri ile değiştirmiştir. 1983 yılında yapılan çalışmada elde ettiği bu modele Z'-Skor modeli ismini vermiş ve modelde yer alan değişkenler aşağıda verilmiştir;

Tablo 2: Z' Modelinde yer alan Finansal gösterge ve değişkenleri

Finansal Durum Göstergesi	Finansal Oran Formülü
Firmanın likitide durumu ve kısa vadeli borç ödeme gücünü	$X_1 = \text{Net Çalışma Sermayesi} / \text{Toplam Varlıklar}$
Firmanın oto finansman durumunu	$X_2 = \text{Dağıtılmayan Karlar} / \text{Toplam Varlıklar}$
Firmanın faaliyet karlılığını	$X_3 = \text{Faiz Vergi Öncesi Kar} / \text{Toplam Varlıklar}$
Firmanın varlık devir hızını	$X_4 = \text{Özsermayenin Defter Değeri} / \text{Toplam Borcun Defter Değeri}$
Firmanın borcuna karşılık pay senetlerinin piyasa değeri	$X_5 = \text{Satışlar} / \text{Toplam Varlıklar}$

Altman'nın diskriminant analizi sonucunda elde ettiği model şu şekildedir;

$$Z' = (0,717X_1) + (0,847 X_2) + (3,107 X_3) + (0,420 X_4) + (0,998 X_5) \quad (1)$$

Z-Skor model ile Z'-Skor modeli karşılaştırıldığında değişkenlerin katsayıları değişmiştir. Hesaplanan, Z'-Skor değerine göre işletmelerin finansal başarı durumu hakkında şu şekilde yorum yapılmaktadır. Model sonucunda hesaplanan Skor notu 1,23'ten düşük çıkması durumunda ele alınan işletmenin finansal durumunda başarısız, Z'-Skor 1,23-2,90 aralığının'da çıkması işletmenin finansal başarısı hakkında yorum yapılmayacağı, Z'-Skor'nin 2,90'dan büyük çıkması ele alınan işletmenin finansal durumunun iyi olduğu ve iflas riskine daha uzak olduğu söylenebilir.

Altman (1993) çalışmasında 1968 ve 1983 yıllarında geliştirdiği modelleri ele alarak çok değişkenli diskriminant analizi ile gelişmekte ve gelişmiş ülke gruplarını ele alarak yeni model olan Z''-Skor modelini geliştirmiştir. Z''-Skor modelinin Z ve Z' – score modellerinden farkı X_5 finansal değişkeni modele dâhil edilmemiştir. Bu değişiklik ile yeni modelin, tüm ülke gruplarında yer alan ve hem halka açık olan hem de halka açık olmayan tüm işletmeler için kullanılması mümkün olmuştur. Bu modelde yer alan değişkenler ise;

Tablo 3: Z''- Modelinde yer alan Finansal gösterge ve değişkenleri

Finansal Durum Göstergesi	Finansal Oran Formülü
Firmanın Likitide Durumu ve Kısa Vadeli Borç Ödeme Gücü	$X_1 = \text{Net Çalışma Sermayesi} / \text{Toplam Varlıklar}$
Firmanın Oto Finansman Durumunu	$X_2 = \text{Dağıtılmayan Karlar} / \text{Toplam Varlıklar}$
Firmanın Faaliyet Karlılığını	$X_3 = \text{Faiz Vergi Öncesi Kar} / \text{Toplam Varlıklar}$
Firmanın Varlık Devir Hızını	$X_4 = \text{Özsermayenin Defter Değeri} / \text{Toplam Borcun Defter Değeri}$

Altman (1993)'te oluşturulan Z''-Skor modeline ait eşitlik şu şekilde olmuştur;

$$Z'' = (6,56 x_1) + (3,26 x_2) + (6,72 x_3) + (1,05 x_4) + 3,26 \quad (2)$$

Bu model eşitliği ile hesaplaması yapılan firmanın finansal başarı durumu hakkında yorum yapmak için şu kriterler dikkate alınmaktadır. Eğer elde edilen Z''-Skor 1,1'den küçükse işletmenin finansal başarısızlığının bulunduğu, elde edilen Z''-Skor 1,1 ve 2,6 aralığının da ise ele alınan işletmenin finansal başarısı ile ilgili yorum yapılamayacağı, elde edilen skorun 2,6'nın üzerinde ise ele alınan işletmenin finansal olarak başarılı olduğunu

öngörmektedir. Altman'ın (1968), (1983) ve (1993)'te geliştirmiş olduğu modellere ait model katsayıları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Altman'a ait Model ve Katsayı Aralık Bilgileri

Değişkenlerin Katsayısı	Orjinal Model (1968)	Revize Edilmiş Model (1983)	Revize Edilmiş Dört Değişkenli Model (1993)
X_1	1,21	0,717	6,56
X_2	1,41	0,847	3,26
X_3	3,30	3,107	6,62
X_4	0,60	0,42	1,05
X_5	0,999	0,998	Dahil Değil
Model Bölge aralıkları	1,81 <G> 2,67	1,23 <G> 2,90	1,10 <G> 2,60
G: Belirtilen aralık içerisinde firma Skor alması, firmanın gri alanda olduğunu ifade etmektedir			

Kaynak: Altman (1968, 1983, 1993) çalışmalarından üretilmiştir.

Tablo 4 incelendiğinde bir işletmenin finansal başarı durumu hakkında yorum yapabilmek için öncelikle Z-Skor notu hesaplanmalı sonra Z-Skor değerine göre yukarıda bilgisi verilen Z-Skor değer aralıkları doğrultusunda hareket edilmelidir.

3.3. Araştırmanın Bulguları

Çalışma kapsamında bulunan BIST Ticaret Endeksinde işlem gören 17 işletmenin 2017-2022 yılları arasındaki mali tablolarından faydalanılarak uygulanan Altman Z' ve Z'' modellerine ait Skor tabloları aşağıda verilmiştir. Çalışmada işletmelere ait Z-Skor değerleri risk bölgesine göre konumlandırılırken Altman modellerindeki değerler sınırlılıkları dikkate alınmıştır. Çalışma kapsamında genel bir çıkarım yapmak adına firmalar üç yıl üst üste sınırın altında kalmışsa ilgili bölgenin risk bölgesinde olduğu kabul edilmiştir. Altman Z' –Skor modeline ait tablo ve grafikler aşağıda verilmiştir.

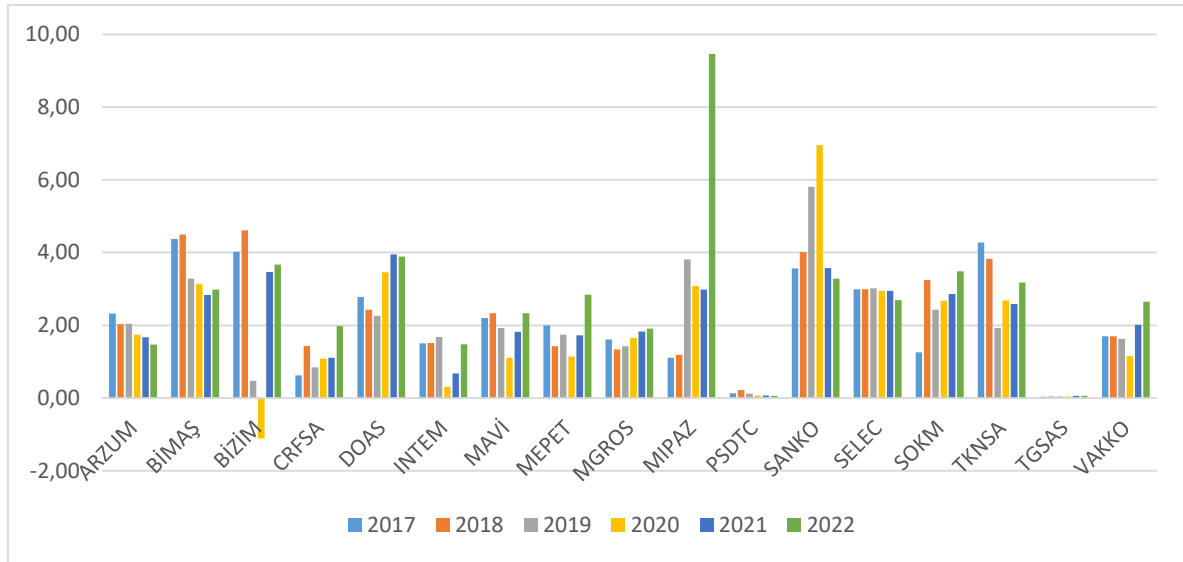
Tablo 5: Altman Z' Skor Modelinin Sonuçları

Firma ismi	2017	2018	2019	2020	2021	2022
ARZUM	2,32	2,03	2,04	1,74	1,67	1,47
BİMAŞ	4,37	4,5	3,28	3,13	2,83	2,98
BİZİM	4,02	4,61	0,47	-1,11	3,47	3,67
CRFSA	0,62	1,43	0,84	1,08	1,11	1,98
DOAS	2,78	2,43	2,26	3,46	3,95	3,89
INTEM	1,5	1,51	1,68	0,31	0,68	1,48
MAVİ	2,2	2,33	1,93	1,11	1,82	2,33
MEPET	2	1,42	1,74	1,14	1,72	2,84
MGROS	1,61	1,34	1,42	1,65	1,83	1,91
MIPAZ	1,11	1,19	3,81	3,08	2,98	9,46

PSDTC	0,13	0,22	0,12	0,07	0,07	0,06
SANKO	3,56	4,01	5,81	6,95	3,57	3,28
SELEC	2,99	2,99	3,02	2,95	2,95	2,69
SOKM	1,26	3,25	2,43	2,67	2,86	3,48
TKNSA	4,28	3,83	1,93	2,68	2,59	3,18
TGSAS	0,03	0,04	0,04	0,04	0,06	0,06
VAKKO	1,7	1,7	1,63	1,15	2,01	2,65

Tablo 5 incelendiğinde Z'-Skor sonuçlarına göre BİMAŞ, BİZİM, DOAS, SANKO, SELEC, SOKM, TKNSA işletmelerinin ilgili yıllar kapsamında genel olarak düşük riskli olup güvenli bölgede yer aldıklarını ve bu işletmelerin finansal performanslarının yüksek olduğu söylenebilir. ARZUM, INTEM, MAVİ, MEPET, MGROS, MIPAZ ve VAKKO işletmelerinin gri alanda olduğu belirtilebilir. CRFSA, PSDTC, TGSAS işletmelerinin aldığı değerlere göre riskli bölgede olduğu belirtilebilir. Yukarıdaki verilen bilgiler doğrultusunda işletmelere ait yıllar bazındaki finansal performans dağılımı aşağıdaki grafik gibidir.

Grafik 1: Z' - Skor Değerlerinin Yıllara göre Dağılım Durumu



Altmanın Z''-Skor Modeline göre işletmelerin Skor değerleri hesaplandığında sonuçlar aşağıdaki tablo ve grafikte olduğu gibidir.

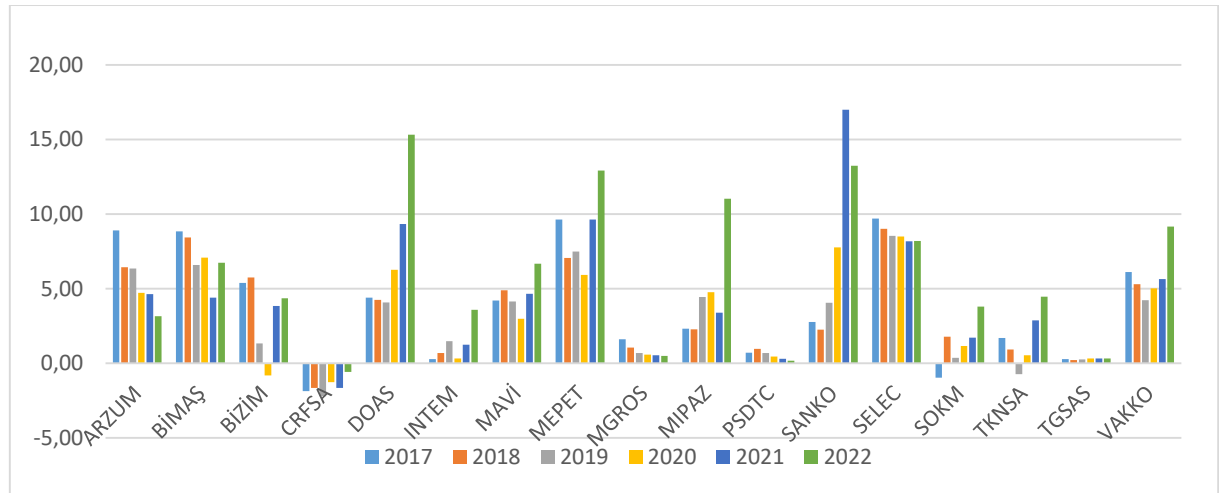
Tablo 6: Altman Z''- Skor Modelinin Sonuçları

Firma ismi	2017	2018	2019	2020	2021	2022
ARZUM	8,91	6,44	6,35	4,73	4,63	3,15
BİMAŞ	8,84	8,43	6,58	7,08	4,4	6,73
BİZİM	5,38	5,76	1,33	-3,82	3,84	4,36
CRFSA	-1,87	-1,66	-2,21	-1,26	-1,65	-0,59
DOAS	4,39	4,25	4,07	6,27	9,34	15,32
INTEM	0,27	0,69	1,47	0,31	1,25	3,58
MAVİ	4,2	4,9	4,15	2,99	4,65	6,67
MEPET	9,63	7,06	7,48	5,93	9,64	12,92

MGROS	1,61	1,06	0,69	0,58	0,54	0,49
MIPAZ	2,31	2,28	4,44	4,76	3,39	11,04
PSDTC	0,7	0,96	0,69	0,44	0,3	0,16
SANKO	2,76	2,25	4,06	7,76	17	13,24
SELEC	9,69	9,01	8,53	8,49	8,18	8,19
SOKM	-9,97	1,79	0,37	1,16	1,71	3,79
TKNSA	1,7	0,92	-0,74	0,54	2,87	4,47
TGSAS	0,27	0,21	0,25	0,31	0,329	0,31
VAKKO	6,12	5,29	4,23	5,03	5,65	9,16

Tablo 6 incelendiğinde Z'' –Skor sonuçlarına göre ARZUM, BİMAŞ, BİZİM, DOAS, MAVİ, MEPET, MIPAZ, SANKO, SELEC, VAKKO işletmelerinin güvenli bölgede yer aldıklarını ve bu işletmelerin finansal başarı performanslarının yüksek olduğu söylenebilir. CRFSA, INTEM, MGROS, PSDTC, SOKM, TGSAS, TKNSA işletmelerinin aldığı değerlere göre işletmeler riskli bölgede olup finansal başarısızlıkları söz konusu olduğu söylenebilir. İşletmelerin finansal başarı göstergesi olarak kabul gören Skor değerleri aşağıdaki grafikte verilmiştir.

Grafik 2 : Z'' - Skor Değerlerinin Yıllara göre Dağılım Durumu



Altman modellerinin uygulanması sonucunda işletmelere ait Skor değerlerinin ortalama değeri alındığında işletmelerin Skor değeri ve risklilik durum bölgeleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

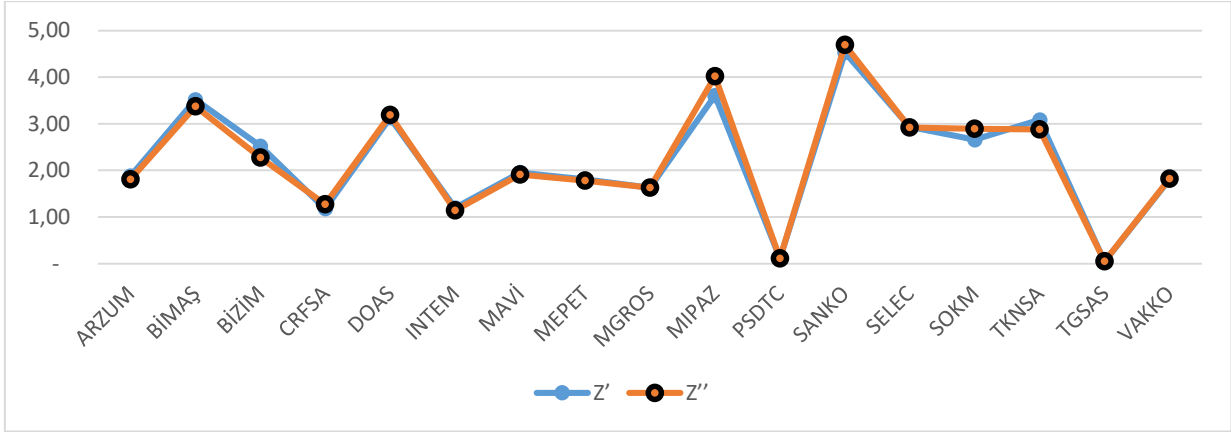
Tablo 7: Z' ve Z'' - Skor Modellerinin ortalama değerine göre İşletmelerin Skor değeri

Firma İsmi	Z'-Skor Değeri	Z''- Skor Değeri'	Z'-Skor Risk Bölgesi	Z''- -Skor Risk Bölgesi
ARZUM	1,88	1,80	GRİ	GRİ
BİMAŞ	3,52	3,37	DÜŞÜK RİSKLİ	DÜŞÜK RİSKLİ
BİZİM	2,52	2,27	GRİ	DÜŞÜK RİSKLİ
CRFSA	1,18	1,27	RİSKLİ	GRİ
DOAS	3,13	3,19	DÜŞÜK RİSKLİ	DÜŞÜK RİSKLİ
INTEM	1,19	1,14	RİSKLİ	GRİ
MAVİ	1,95	1,91	GRİ	GRİ
MEPET	1,81	1,78	GRİ	GRİ

MGROS	1,63	1,63	GRİ	GRİ
MİPAZ	3,61	4,02	DÜŞÜK RİSKLİ	DÜŞÜK RİSKLİ
PSDTC	0,11	0,11	RİSKLİ	RİSKLİ
SANKO	4,53	4,69	DÜŞÜK RİSKLİ	DÜŞÜK RİSKLİ
SELEC	2,93	2,92	DÜŞÜK RİSKLİ	DÜŞÜK RİSKLİ
SOKM	2,66	2,89	GRİ	DÜŞÜK RİSKLİ
TKNSA	3,08	2,88	DÜŞÜK RİSKLİ	DÜŞÜK RİSKLİ
TGSAS	0,05	0,05	RİSKLİ	RİSKLİ
VAKKO	1,81	1,82	GRİ	GRİ

İşletmelerin finansal performans değerlerinin ortalaması alındığında Altman Z'-Skor ve Z''-Skor modellerinin birbirleriyle kıyaslandığında modellerin %76,5 düzeyinde firmaları risklilik bölge tanımlanmasında doğru konumlandığı söylenebilir. Bu durumun grafiksel gösterimi aşağıdaki grafikte verilmiştir.

Grafik 2 : Z' ve Z'' – Score Modellerinin Uyum Durumu



Çalışma kapsamında yapılan analizler incelendiğinde iki modelin PSDTC ve TGSAS işletmelerini riskli bölgede, ARZUM, MAVİ, MEPET, MGROS ve VAKKO işletmelerini gri bölgede ve BİMAŞ, DOAS, MİPAZ, SANKO, SELEC ile TKNSA işletmeleri düşük riskli bölgede olduğunu tespit ettiği görülmektedir. Analiz sonucunda 13 işletme iki model de aynı bölgede konumlanırken kalan 4 işletme de ise iki model arasında değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Grafik incelendiğinde SANKO ve MPARK işletmelerinin diğer şirketlere göre finansal olarak daha sağlam ve iflas risklerinin daha düşük olduğunu göstermektedir. Grafikten elde edilebilecek diğer bir sonuçta DOAS ve INTEM işletmelerinin iflas riskinin daha yüksek olduğunu göstermektedir. Grafik, her iki Altman modelinin de işletmelerin finansal yapılarını karşılaştırmak için etkili bir araç olduğunu göstermektedir. Genel olarak, Z' ve Z'' modellerinin sonuçları birbirine yakın olsa da, bazı şirketler için önemli farklılıklar gözlemlenebilir. Bu da, farklı modellerin kullanılması gerektiğini ve her bir modelin kendi bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

4. Sonuç ve Öneri

Altman tarafından geliştirilen Z-Skor modelleri ele alınarak 2024 yılı itibarıyla BIST Ticaret Endeksi'nde faaliyet gösteren 23 işletmenin 2017-2022 dönemleri arasındaki verileri kullanılarak işletmelerin finansal başarısızlıkları ölçülmeye çalışılmıştır. Uygulama sonucunda Altman'a ait farklı iki model de karşılaştırılarak modellerin kendi içindeki tahmin gücü hakkında veri elde edilmeye çalışılmıştır. Modellerin uygulanması sonucu; Z'-Skor modelinde 7 işletmenin finansal başarısının düşük risk bölgesinde olduğu, 7 işletmenin gri bölgede olduğu ve 3 işletmenin finansal başarı performansının riskli bölgede olduğunu göstermektedir. Z''-Skor modelinde ise 10 işletmenin finansal başarısızlık durumunun düşük riskli bölgede olduğu, 7 işletmenin ise gri alanda bulunduğu sonucunu göstermektedir. İki model karşılaştırılmak üzere ortalama değer alındığında iki modelin 13 işletmeyi aynı alanda konumlandırırken bunların 5 işletmenin gri alanda, 6 işletmenin düşük riskli alanda ve 2 işletmenin riskli alanda olduğunu göstermektedir.

Yapılan alanyazı araştırması ve bu çalışmanın sonuçları değerlendirildiğinde Altman modellerinin finansal başarısızlık tahminlerinde yüksek performans gücüne sahip olduğu yönündedir. Grice ve Ingram (2001)'de Altman modelini farklı dönemlerde ve endüstrelerde geçerliliğini test etmiş olup modelin tutarlı ve güvenilir sonuçlar verdiğini ifade etmiştir. Chava & Jarrow (2004) çalışmalarında Altman Z-Skor modelinin bazı etkilerini incelemiş olup sektöre özgü değişkenlerle modelin daha da güçlendirilebileceğini ifade etmişlerdir. Arslantürk vd. (2020), payları BİST'de kayıtlı firmalara ait 2016-2018 dönemi verilerini kullanarak finansal başarısızlığa etki eden finansal oranları tespit etmeye çalışmışlardır. Çalışma sonucunda, cari oran, ticari alacaklar oranı ve stok devir hızının finansal başarısızlığı etkileyen finansal oranlar arasında olduğu tespit edilmiştir. Bu değerlendirme ışığında, Altman modelleri çalışmalarda dikkate alındığında ülkeye özgü, sektöre özgü değişkenlerin araştırılarak modele dâhil edilmesinin işletmelerin finansal başarısızlıklarını tahmin etmede daha güçlü bir performans kazandıracığı düşünülmekte olup, bu çalışmanın bu anlamda veri kaynağı niteliği taşıması beklenmektedir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale tek yazarlı olup tüm çalışma yazar tarafından yapılmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederim.

Kaynakça

- Alareeni B., & Branson J. (2013). Predicting listed companies' failure in Jordan using Altman models: A case study. *International Journal of Business and Management*, 8 (1): 113-126
- Altman, E. I. (1968). Financial ratios, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy. *The Journal of Finance*, 23(4), 589-609.
- Altman, E. I. (1983) Corporate financial distress, A complete guide to predicting, avoiding and dealing with bankruptcy, John Wiley & Sons.
- Altman, E. I., & Hotchkiss, E. (1993). Corporate financial distress and bankruptcy. *New York: John Wiley & Sons*. 1998, 105-110.
- Arslantürk Çöllü, D., Akgün, L., & Eydurhan, E. (2019). Karar ağacı algoritmalarıyla finansal başarısızlık tahmini: Dokuma, giyim eşyası ve deri sektörü uygulaması. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 6(2), 225-246.
- Beaver, H. W. (1966). Financial ratios as predictors of failure, *Journal of Accounting Research*, 71-111.
- Brigham, E. F., & Ehrhardt, M. C. (2010). *Financial management theory and practice*. USA: South western cengage learning.
- Büyükarıkan, U., & Birkan B. (2014). Bilişim sektöründe faaliyet gösteren firmaların finansal başarısızlık tahmin modelleri ile incelenmesi. *Akademik Bakış Dergisi*, 160-172.
- Chava, S., & Jarrow, R. A. (2004). Bankruptcy prediction with industry effects. *Review of Finance*, 8(4), 537-569.
- Deakin, E. B. (1972). A discriminant analysis of predictors of business failure. *Journal of Accounting Research*, 10(1), 167-179.
- Dizgil, E. (2017). Hisse senedi fiyatını etkileyen işletme düzeyi faktörler: BİST kobi sanayi işletmelerinde yer alan işletmeler üzerine bir uygulama. *Javstudies*, 265-276.
- Fidan, E. M. (2021). BİST'te işlem gören tekstil, giyim eşyası ve deri sektörü işletmelerinin Altman-Z Skor yöntemi ile finansal başarısızlık tahmini. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 1945-1969.
- Grice, J. S., & Ingram, R. W. (2001). Tests of the generalizability of altman's bankruptcy prediction model. *Journal of Business Research*, 54(1), 53-61.
- Huang, W., Lal, K. K., Nakamori, Y., Wang, S., & Yu, L. (2007). Neural networks in finance and economics forecasting. *International Journal of Information Technology & Decision Making*, 6(1), 1113-1140.
- Hussain, F., Iqtidar, A., Shakir, U. & Madad, A. (2014). Can Altman Z-Score model predict business failures in Pakistan? "evidence from textile companies of Pakistan. *Journal of Economics and Sustainable Development*. 5(13), 110-115.

- İçerli, M. Y., & Akkaya, G. C. (2006). Finansal açıdan başarılı olan işletmelerle başarısız olan işletmeler arasında finansal oranlar yardımıyla farklılıkların tespiti. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1), 413-421.
- Kamu Aydınlatma Platformu (KAP) (2024), <https://www.kap.org.tr/tr/Endeksler>
- Kulalı, İ. (2016). Altman Z-Score modelinin bist şirketlerinin finansal başarısızlık riskinin tahmin edilmesinde uygulanması. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(27), 283-292.
- Ohlson, J. A. (1980), Financial ratios and the probabilistic prediction of bankruptcy. *Journal of Accounting Research*, 18(1), 109-131.
- Öcek, C., Beyaz, F. S., & Karadeniz, E. (2022). Restoran zincirlerinin finansal başarısızlık riskleri ve Covid-19'un etkisi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 33, 65-76
- Rim, E. K., & Roy, A. B. (2014). Classifying manufacturing firms in lebanon: An application of Altman's model. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 109, 11-18.
- Salehi, M., & Abedini, B. (2009). Financial distress prediction in emerging market: Empirical evidences from Iran. *Business Intelligence Journal*, 2(2), 398-409.
- Selimoglu, S., & Orhan, A. (2015). Finansal başarısızlığın oran analizi ve diskriminant analizi kullanılarak ölçülmesi: BIST'de işlem gören dokuma, giyim eşyası ve deri işletmeleri üzerine bir araştırma, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 66, 21-40.
- Shi, Y., & Li, X. (2019). An overview of bankruptcy prediction models for corporate firms: A systematic literature review. *Intangible Capital*, 15(2), 114-127.
- Yakıcı, Ayan, Tuba & Nurdan Değirmenci. Firma finansal başarısızlık öngörüsü için bir lojistik regresyon modeli. *UIİİD-IJEAS* (2018): 77-88.
- Yang, C. H., Liao, M. Y., Chen, P. L., Huang, M. T., Huang, C. W., Huang, J. S. & Chung, J. B. (2009). Constructing financial distress prediction model using group method of data handling technique. In *2009 International Conference on Machine Learning and Cybernetics* (Vol. 5, pp. 2897-2902). IEEE.
- Terzi, S. (2011). Finansal rasyolar yardımıyla finansal başarısızlık tahmini: gıda sektöründe ampirik bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 1-18.

Research Article / Araştırma Makalesi

TÜRKİYE İMALAT SANAYİNDE AR-GE PERSONELİ ve İHRACAT İLİŞKİSİ: TODA YAMAMOTO NEDENSELLİK ANALİZİ İLE BİR UYGULAMA

Zeynep KARACA¹ 

ÖZET

Teknolojik inovasyon, sanayileşmenin kilit bir unsuru olarak kabul edilmekte ve bir ülkenin dışı açılma modelinin verimliliğini belirlemektedir. Güçlü bir ihracat sisteminin oluşturulmasında inovasyonun rolü, çeşitli yerli inovasyon kanalları ve uluslararası teknoloji yayılımları ile ilişkilidir. İnovasyonun ihracat üzerindeki etkisi, yurtiçi Ar-Ge çalışmaları ve yurtdışı Ar-Ge'nin teknolojik yayılımları ile ilişkilendirilebilir. Teorik literatürdeki en güçlü fikir birliği, ihracatın genellikle yerli firmaların yenilikçi faaliyetlerinin bir yan ürünü olduğu yönündedir. Bu çalışmada Türkiye'de imalat sanayinde çalışan Ar-Ge personeli sayısı ile ihracatları arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Çalışma 2009-2022 dönemini kapsamaktadır. Nedenselliği test etmek için Toda Yamamoto nedensellik analizi kullanılmış olup hem ihracattan Ar-Ge personeline hem de Ar-Ge personeline ihracata doğru iki yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Türkiye'nin imalat sanayisinin ihracat rekabet gücünü daha da artırmak için dijital altyapının geliştirilmesine dikkat edilmesi, imalat sektörü ile dijital ekonominin entegrasyonunun optimize edilmesi ve dijital teknoloji inovasyonunda uluslararası işbirliğinin artırılması gibi bazı önerilerde bulunulabilir.

Anahtar Kelimeler: Ar-Ge, Toda Yamamoto, İhracat, İmalat Sanayi.

JEL Sınıflandırması: D20,D24,D80.

THE RELATIONSHIP BETWEEN R&D PERSONNEL AND EXPORT IN TURKEY'S MANUFACTURING INDUSTRY: AN APPLICATION WITH TODA YAMAMOTO CAUSALITY ANALYSIS

ABSTRACT

Technological innovation is considered a key element of industrialization and determines the efficiency of a country's pattern of opening up. The role of innovation in building a strong export system is related to various channels of domestic innovation and international technology spillovers. The impact of innovation on exports can be associated with domestic R&D efforts and technological spillovers of foreign R&D. The strongest consensus in the theoretical literature is that exports are often a by-product of the innovative activities of domestic firms. This study investigates the causality relationship between the number of R&D personnel working in the manufacturing industry and exports in Turkey. The study covers the period 2009-2022. Toda Yamamoto causality analysis was used to test causality and a bidirectional causality relationship was found both from exports to R&D personnel and from R&D personnel to exports. In order to further increase the export competitiveness of Turkey's manufacturing industry, some suggestions can be made, such as paying attention to the development of digital infrastructure, optimizing the integration of the manufacturing sector and the digital economy, and increasing international cooperation in digital technology innovation.

Keywords: R&D, Toda Yamamoto, Export, Manufacturing.

JEL Classification Codes: D20,D24,D80.

¹Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Erzurum, Türkiye, zeynep.karaca@erzurum.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

Technological innovation is considered a key element of industrialization and determines the efficiency of a country's pattern of internationalization. The role of innovation in building a strong export system is related to various channels of domestic innovation and international technology spillovers. The impact of innovation on exports can be associated with domestic R&D activities and technological spillovers of foreign R&D. R&D activities can lead to lower average costs in existing production processes and improve the quality of products. Moreover, internal R&D activities provide a firm with the basic skills and expertise to increase productivity and move to new product development. On the other hand, R&D activities facilitate the absorptive capacity of enterprises and develop technical skills to internalize and adopt advanced technologies. The learning process driven by R&D is critical for efficient production and exports, especially in developing countries. R&D and exports will directly affect future productivity and therefore it can be said that “current R&D directly affects the probability of exports and current exports change the return to R&D”. So it can be said that there is a reciprocal relationship between the two. Moreover, R&D can be done not only to support innovation, but also to increase a firm's intangible knowledge assets and thus its absorptive capacity (the ability to internalize external knowledge). Based on these relationships between R&D and exports, this study investigates the causality relationship between R&D personnel employed in the manufacturing industry in Turkey and firms' exports.

Literature Review

Haddoud et al. (2023) investigated the relationships between foreign technology licensing, R&D expenditures, innovation and export intensity of SMEs. Observations of 446 SMEs were analyzed through structural equation modeling. They show that foreign technology licensing, R&D expenditures and innovation will increase export intensity by more than 71%, foreign technology licensing and R&D expenditures significantly affect innovation, and innovation increases export intensity. Çelik (2020), in his co-integration analysis for the Turkish economy, found that the increase in R&D expenditures, the number of patents and the number of personnel employed in R&D will positively affect exports and economic growth. Akar & Topoğlu (2022), in their 2007-2019 study for Turkey, found that patent applications increase exports.

A review of the literature reveals that the causality relationship between R&D expenditures and exports is generally bidirectional. There is also a positive relationship between R&D personnel and patents and exports. Most of the studies for Turkey are country-wide. In this study, with a more micro perspective, the causality relationship between R&D personnel and exports will be investigated only in the manufacturing industry and it is thought to add a different perspective to the literature in this respect. should be written on the left.

Methodology

In this study, the causality relationship between R&D personnel employed in the manufacturing industry and manufacturing industry exports is investigated for the period 2009-2022 and Toda Yamamoto causality analysis is used for this purpose. The causality analysis method developed by Toda & Yamamoto (1995) allows the analysis of causality for same-order or differently integrated series without the need for the existence of a cointegration relationship. The modified Wald test developed by Toda & Yamamoto is a highly applicable test since it is based on the standard asymptotic distribution and does not require any pretest. In the Toda & Yamamoto causality test, the VAR(p+d) model is estimated, where d is the maximum degree of integration of the series.

Results and Conclusions

According to the results obtained, there is a bidirectional causality relationship both from R&D personnel to exports and from exports to R&D personnel. In order to further enhance the export competitiveness of Turkey's manufacturing industry, some suggestions include paying attention to the development of digital infrastructure, optimizing the integration of the manufacturing sector and the digital economy, and increasing international cooperation in digital technology innovation. If the government subsidizes R&D or provides other incentives that increase the expected returns from this activity, firms are expected to tend to increase their R&D investments. The bidirectional causality between R&D personnel and export performance can be used as an incentive to increase exports, especially in small countries. Export performance will increase with an abundance of R&D personnel such as engineers and technicians. Exporting is an important way to stimulate innovation and growth of businesses by learning new knowledge and technology. Productive firms are more likely to survive in the export market.

1. Giriş

Teknolojik inovasyon, sanayileşmenin kilit bir unsuru olarak kabul edilmekte ve bir ülkenin dışa açılma modelinin verimliliğini belirlemektedir. Güçlü bir ihracat sisteminin oluşturulmasında inovasyonun rolü, çeşitli yerli inovasyon kanalları ve uluslararası teknoloji yayılımları ile ilişkilidir. İnovasyonun ihracat üzerindeki etkisi, yurtiçi Ar-Ge çalışmaları ve yurtdışı Ar-Ge'nin teknolojik yayılımları ile ilişkilendirilebilir. Ar-Ge faaliyetleri mevcut üretim süreçlerinde ortalama maliyetlerin düşürülmesine ve ürünlerin kalitesinin iyileştirilmesine yol açabilir. Ayrıca, dâhili Ar-Ge faaliyetleri bir firmaya verimliliği artırmak ve yeni ürün geliştirmeye geçmek için temel beceriler ve uzmanlık sağlar. Öte yandan, Ar-Ge faaliyetleri işletmelerin özümseme kapasitesini kolaylaştırır ve ileri teknolojileri içselleştirmek ve benimsemek için teknik becerileri geliştirir. Ar-Ge'nin yol açtığı öğrenme süreci, özellikle gelişmekte olan ülkelerde verimli üretim ve ihracat için kritik öneme sahiptir (Rau & Bao, 2023: 2).

İnovasyon ve ihracat faaliyeti arasındaki ilişki geleneksel olarak ticaret teorisi ve büyüme teorisi çerçevesinde analiz edilmiştir. Son dönem ticaret literatürü, ticaret verilerinde gözlemlenen ampirik düzenlilikleri dikkate almakta ve farklılaşmış ürün piyasalarındaki firma heterojenliğine dayanan, ticari serbestleşmenin ekonomiyi etkilediği farklı mekanizmaları açıklayabilen, firma verimliliğinin içsel artışı da dahil olmak üzere teorik modeller önermektedir. Bu modeller, performans göstergelerine göre ihracatçılar ve ihracatçı olmayanlar arasında gözlemlenen heterojenliği, firmalar ve hedef pazarlar arasında ticarete katılımın farklı modellerini ve ticaretin serbestleşmesini takiben kaynakların endüstri içi yeniden tahsislerini açıklamaktadır. İnovasyon ve ihracat arasındaki ilişki, ticaret ve büyümeyi birbirine bağlayan içsel büyüme literatürüyle de ilişkilidir (Benfratello vd., 2022: 192). Grossman & Helpman (2015) tarafından yapılan bir araştırma, ticaret ve büyüme ile ilişkili olan bilgi yayılımını, piyasa boyutunu ve rekabet yoğunluğunu, göreceli fiyatları ve teknoloji yayılımını tanımlamaktadır.

İhracatçıların ihracat pazarlarında rekabet ettikleri, yabancı teknolojilerden haberdar oldukları ve bunlara yatırım yaptıkları ve yabancı müşterilerin farklı ihtiyaçlarına cevap verdikleri açıktır. Bu durumda, ihracatçılar yabancı bir teknolojiyi özümser ve kendi ülkelerindeki 'bilgi tabanlarını' yükseltirler. Dolayısıyla ihracatın inovasyon üzerindeki varsayılan etkisi olumludur. İnovasyon ve ihracat arasındaki ilişkiyi açıklayan köklü bir teorik literatür bulunmaktadır. Temel araştırma soruları, yenilikçi olmanın bir firmanın ihracat yapmasına neden olup olmadığı, ihracat yapmanın bir firmayı daha yenilikçi yapıp yapmadığı veya nedensel ilişkinin her iki yönde de işleyip işlemediğidir. Teorik literatürdeki en güçlü fikir birliği, ihracatın genellikle yerli firmaların yenilikçi faaliyetlerinin bir yan ürünü olduğu yönündedir. Başka bir deyişle, literatürde daha yüksek inovasyon oranlarının ihracat davranışını teşvik ettiği konusunda genel bir mutabakat vardır. Özellikle, ilk bakış açısı inovasyondan ihracata doğru giden tek yönlü bir ilişki ortaya koymaktadır. Bu sonuca varılmasının arkasındaki sezgi, ürün farklılaştırmasının ve/veya yeniliğin, bir firmanın uluslararası pazarlarda rekabet etmesine olanak tanıyan rekabet avantajlarına dönüştüğüdür. Daha yeni nesil neo-teknoloji modelleri de bu nedensel bağlantıyı desteklemektedir. Sonuç, ülkenin ihracat talep eğrisinde dışa doğru bir kaymadır. Yani inovasyon ve ihracat arasındaki pozitif ilişki, inovasyonun ihracat büyümesini desteklemedeki rolüne işaret etmektedir şeklinde yorumlanabilir.

İnovasyondan ihracata olan nedenselliğin yanı sıra ihracatın inovasyon üzerindeki etkisini belgeleyen paralel bir teorik literatür de mevcuttur. Buradaki fikir, ihracat pazarlarında daha zengin bir teknoloji kaynağına maruz kalmanın, firmaların bilgi tabanlarını geliştirmelerine yol açabileceğidir. Dolayısıyla bir firmanın ihracat eğilimi, Ar-Ge kapasitesini artırmasına ve inovasyon yapmasına yardımcı olabilir. Bu literatür, ihracat yoluyla öğrenme olarak adlandırılan etkileri araştırmaktadır. İhracat yoluyla öğrenme kavramı, içsel inovasyon ve büyüme teorileriyle tutarlıdır (Girma vd., 2008: 751-753).

Lefebvre vd. (1998), Ar-Ge ile ilgili belirli kabiliyetlerin farklı ihracat performansı türlerinin belirleyicisi olduğunu göstermişlerdir. Yani Ar-Ge yapmak firmanın ihracat yapıp yapmama kararını etkileyecektir. Firmanın ihracat kararını inceleyen bir dizi teorik girişime rağmen (özellikle batık maliyetler) bu çalışmalar bir firmanın verimliliğinin dışsal olduğunu varsaymaktadır. Ancak son zamanlarda, firmaların ihracattan önce verimlilik artırıcı yatırımlara girişmesi ile firmaların bu dışsallıkları içselleştirme çabaları görülmektedir. Ar-Ge ve ihracat gelecekteki üretkenliği doğrudan etkileyecektir ve bu nedenle "mevcut Ar-Ge ihracat olasılığını doğrudan etkiler ve mevcut ihracat da Ar-Ge getirisini değiştirir" denilebilir. Yani ikisi arasında karşılıklı bir ilişki olduğu söylenebilir. Dahası, Ar-Ge sadece inovasyonu desteklemek için değil, aynı zamanda bir firmanın maddi olmayan bilgi varlıklarını ve dolayısıyla firmanın özümseme kapasitesini (dış bilgiyi içselleştirme yeteneği) artırmak için de yapılabilir (Harris & Moffat, 2011: 4). Ar-Ge ve ihracat arasındaki bu ilişkilerden yola çıkarak bu çalışmada Türkiye'de imalat sanayinde istihdam edilen Ar-Ge personeli ile firmaların yaptıkları ihracat arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Çalışma 2009-2022 yıllarını kapsamakta olup nedensellik ilişkisini araştırmak için Toda Yamamoto nedensellik analizi tercih edilmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde kapsamlı bir literatür özeti yer verilecektir. Daha sonra kullanılan yöntem anlatılacak olup bulgular açıklanacaktır. Son olarak sonuç bölümünde sonuç ve önerilere yer verilecektir.

2. Literatür Özeti

Literatür incelendiğinde firmaların yenilikçi kapasitesinin ihracat faaliyeti üzerinde kapsamlı ve pozitif bir nedensel etkisi olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar, literatürde önerildiği gibi, farklı inovasyon faaliyeti ölçütleri ile test edilmiştir. Bu ölçütler; Ar-Ge harcamaları veya Ar-Ge çalışanları, teknik ve bilimsel geçmişe sahip çalışanların payı, dış ortaklarla ortak Ar-Ge projelerinin varlığı veya patentlerdir. Literatür özetlenirken bu ölçütler ayrı ayrı ele alınacaktır.

Ar-Ge Harcamaları ve İhracat Arasındaki İlişkiye Dair Literatür

Hirsch & Bijaoui (1985), Ar-Ge yapan firmaların ihracat eğiliminin, ait oldukları sektörün tamamından daha yüksek olma eğiliminde olduğunu doğrulamışlardır. Elde ettikleri bulgular, Ar-Ge yoğunluğu ile ihracat büyümesi arasında pozitif bir korelasyon olduğu sonucunu desteklemektedir. Zhao & Li (1997), Çin'deki imalat firmalarının geniş bir veri setine dayanarak ihracat eğilimini ve ihracat büyümesini açıklamada Ar-Ge'nin rolünü analiz etmişlerdir. Lojistik ve eşzamanlı analizlerin sonuçları, Ar-Ge'nin hem ihracat eğilimi hem de büyüme üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif olduğunu göstermiştir. Buna ek olarak, sonuçlar eş zamanlı testlerde Ar-Ge ve ihracat arasındaki karşılıklı ilişkileri ve kârlılık, sermaye yoğunluğu ve göreceli firma büyüklüğü gibi diğer stratejik değişkenlerin ihracat eğilimini ve büyümeyi farklı yönlerde etkilediğini de doğrulamıştır. Neves vd. (2016), çalışmalarında firmaların Ar-Ge'sinin ihracatlarını etkileyip etkilemediğini ve/veya ihracatlarından etkilenip etkilenmediğini ve Ar-Ge ile ihracat arasındaki karşılıklı ilişkinin firmaların performansını etkileyip etkilemediğini değerlendirmektedirler. 2006-2012 döneminde Portekiz'de yerleşik tüm finansal olmayan şirketleri (340 binden fazla) içeren bir veri seti kullanılarak probit modellerine dayalı tahminler yapmışlardır. Elde ettikleri sonuçlara göre Ar-Ge faaliyetlerinde bulunmak firmanın ihracat faaliyetlerinde bulunma olasılığını artıracaktır. Ayrıca, ihracat faaliyetlerinde bulunmak da Ar-Ge faaliyetlerinde bulunma olasılığını artıracaktır. Sonuçlar ayrıca ihracat yoluyla öğrenme hipotezini de desteklemektedir. Carboni & Medda (2020), bir firmanın ihracat performansı ile inovasyon ve maddi yatırımlar arasındaki karşılıklı ilişkileri araştırmışlardır. Çalışma, karşılıklı korelasyonlarını dikkate alan eşzamanlı denklemler çerçevesinde yatırım, inovasyon ve Ar-Ge ile entegre bir model önermektedir. Ekonometrik sonuçlar, hem ürün inovasyonunun hem de maddi yatırımların, Avrupa imalat firmalarının ihracat yoğunluğu ile önemli ölçüde ve birlikte bağlantılı olduğunu göstermektedir. Yaman vd. (2020), 35 OECD ülkesine ait verileri kullanarak yaptıkları araştırmada Ar-Ge harcamalarındaki artışın ileri teknoloji ihracatını artırdığını tespit etmişlerdir. Gan & Cheng (2020), 2000-2010 yılları arasında Çin'deki 26 imalat sanayinin panel verilerini kullanarak yaptıkları çalışmada ulusal paranın değer kazanmasının Ar-Ge yatırımlarını teşvik ederek Çin'in ihracatını artırdığını tespit etmişlerdir. Sey & Aydın (2021), Türkiye ekonomisi için Ar-Ge harcamalarından yüksek teknolojili mal ihracatına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur. Jitsutthiphakorn (2021), firma düzeyinde yaptığı çalışmada, firma verimliliğinin bir belirleyicisi olarak inovasyonun önemini ve firma verimliliğinin firma ihracatının hayatta kalmasını nasıl etkileyebileceğini araştırmıştır. Filipinler, Endonezya, Vietnam, Laos, Kamboçya ve Myanmar'ı kapsayan çalışmada teknoloji düzeyi, firma büyüklüğü ve ihracatın Ar-Ge harcamaları için önemli faktörler olduğunu göstermiştir. Peters vd. (2022), uluslararası pazarlarda satış yapan Alman imalat firmaları ile sadece iç pazarda satış yapan firmalar arasındaki Ar-Ge yatırımının getirilerindeki farklılıkları incelemişlerdir. Beş yüksek teknoloji imalat sanayi firmalarına ait veriler kullanılarak, bir firmanın Ar-Ge'ye yatırım yapma kararının dinamik bir yapısal modeli tahmin edilmiştir. Sonuçlar, Ar-Ge yatırımının ihracatçı firmalar arasında daha yüksek oranda ürün ve süreç yeniliğine yol açtığını ve bu yeniliklerin ihracat piyasası satışlarında iç piyasa satışlarına göre daha büyük bir ekonomik getiriye sahip olduğunu göstermektedir. Ar-Ge yatırımının bu yüksek getirisinin bir sonucu olarak, ihracatçı firmalar yerli firmalara kıyasla daha sık Ar-Ge yatırımı yapmakta ve bu da içsel olarak daha yüksek verimlilik artışı oranları yaratmaktadır. Haddoud vd. (2023), KOBİ'lerin yabancı teknoloji lisanslama, Ar-Ge harcamaları, inovasyon ve ihracat yoğunluğu arasındaki ilişkileri araştırmışlardır. 446 KOBİ'nin gözlemleri yapısal eşitlik modellemesi yoluyla analiz edilmiştir. Yabancı teknoloji lisansı, Ar-Ge harcamaları ve inovasyonun ihracat yoğunluğunu %71'den fazla arttıracığını, yabancı teknoloji lisanslama ve Ar-Ge harcamalarının inovasyonu belirgin bir şekilde etkilediğini ve inovasyonun da ihracat yoğunluğunu artırdığını göstermişlerdir.

Ar-Ge Personeli ve İhracat Arasındaki İlişkiye Dair Literatür

Mariev vd. (2023), Rusya'da imalat sanayi firmalarının ihracat performansını inceledikleri çalışmada personel eğitimi ve farklı inovasyon türlerinin birleştirilmesinin ihracatı artıracığını bulmuşlardır. Vlčková & Stuchlíková (2021), Almanya için yaptıkları çalışmalarında Ar-Ge personeli ve patentlerin firmaların ihracatını artırdığını tespit etmişlerdir. Karakuş & Özen Atabey (2021), 2007-2019 yılları için Türkiye ve 27 AB ülkesinde Ar-Ge personeli ve araştırmacıların payı ile yüksek teknoloji ihracat oranının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmak amacıyla bir çalışma yapmışlardır. Dinamik panel veri analizi yöntemi kullanılarak yapılan araştırmanın sonuçları; Ar-Ge personeli ve araştırmacı sayısı ile yüksek teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Çelik (2020), Türkiye ekonomisi için yaptığı eş

bütünleşme analizinde Ar-Ge harcamaları, patent sayısı ve Ar-Ge’de istihdam edilen personel sayısındaki artışın ihracat ve ekonomik büyümeyi pozitif yönlü etkileyeceğini bulmuştur.

Patent ve İhracat Arasındaki İlişkiye Dair Literatür

Yaşar (2020), 52 ülkeye ait verileri kullanarak yaptığı çalışmada Ar-Ge harcamaları ve patent başvurusundaki artışın ihracatı artırdığını tespit etmiştir. Çınar vd. (2021), Türkiye mobilya sektörüne ilişkin verileri inceledikleri çalışmada son 20 yılda yapılan ihracat değerleri ile patent sayıları arasında anlamlı bir ilişki bulunduğunu tespit etmişlerdir. Akar & Topoğlu (2022), 2007-2019 yılları Türkiye için yaptıkları çalışmada patent başvurusunun ihracatı artırdığını tespit etmişlerdir.

Yukarıdaki literatür taraması incelendiğinde Ar-Ge harcamaları ve ihracat arasındaki nedensellik ilişkisinin genellikle iki yönlü olduğu görülmektedir. Yine Ar-Ge personeli ve patent ile ihracat arasında da pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Türkiye için yapılan çalışmaların çoğu ülke genelindedir. Bu çalışmada daha mikro bir bakış açısıyla sadece imalat sanayinde Ar-Ge personeli ile ihracat arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılacak olup bu açıdan literatüre farklı bir bakış açısı katacağı düşünülmektedir.

3. Yöntem

Çalışmada imalat sanayinde istihdam edilen Ar-Ge personeli ve imalat sanayi ihracatı arasındaki nedensellik ilişkisi 2009-2022 dönemi için araştırılmış ve bunun için Toda Yamamoto nedensellik analizi kullanılmıştır. Nedensellik analizlerinden bir diğeri olan Granger nedensellik analizi de ampirik analizlerde sıkça kullanılan metotlardan biridir. Fakat sık kullanılmasına rağmen bu analizin bazı eksiklikleri vardır. Granger nedensellik analizi için kullanılacak değişkenlerin durağan olması gerekmektedir. Eğer seriler durağan değilse, test istatistikleri standart dağılıma sahip olmayacağından F testi geçerli olmayacaktır. Bu nedenle, nedensellik analizinin yapılabilmesi için, VAR modelinin farkı alınmış serilerle tahmin edilmesi gerekmektedir. Diğer taraftan, Granger nedensellik testi gecikme sayısına da oldukça duyarlıdır. Dolayısıyla belirlenen gecikme sayısına göre, çok farklı sonuçlar elde edilebilmektedir. Bu nedenle, gecikme sayısının belirlenmesi Granger nedensellik testi açısından büyük önem arz etmektedir. Granger nedensellik analizinin uygulanabilmesi için durağan olmayan serilerin aynı dereceden bütünleşik olmaları ve seriler arasında bir eş bütünleşme ilişkisinin olması gerekmektedir. Ancak Toda & Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen nedensellik analiz yöntemi, aynı dereceden veya farklı dereceden bütünleşik seriler için, eş bütünleşme ilişkisinin varlığına ihtiyaç duymaksızın, nedenselliğin analiz edilmesine olanak tanımaktadır. Toda & Yamamoto tarafından geliştirilen modifiye edilmiş Wald testi standart asimptotik dağılıma dayalı olması ve herhangi bir ön test gerektirmemesi nedeniyle uygulanabilirliği yüksek bir testtir. Toda & Yamamoto nedensellik testinde, d serilerin maksimum bütünleşme derecesi olmak üzere, VAR(p+d) modeli tahmin edilerek gerçekleştirilmektedir.

Böylelikle durağan olmayan seriler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığının sınanması sağlanmaktadır ve dolayısıyla bir VEC modelinin tahminine gerek olmamaktadır (Çalışkan vd. 2017: 50). Bu testte dikkat edilmesi gereken önemli nokta, değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesi modelin uygun gecikme sayısından fazla olmamalıdır.

Toda & Yamamoto nedensellik analizi için denklem 1’de verilen VAR modeli tahmin edilmektedir.

$$y_t = v + A_1 y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + \dots + A_{p+1} y_{t-p-d} + \mu \quad (1)$$

Denklem 1’de,

- y_t , k değişkenden oluşan bir vektör,
- v , sabit vektörü,
- μ hata terimleri vektörü,
- A parametreler matrisidir.

Toda & Yamamoto testini yapabilmek için sırasıyla; VAR modeli yardımıyla uygun gecikme uzunluğu belirlenmelidir (k), en yüksek bütünleşme derecesi belirlenmelidir (dmax), ve bu bilgilerden hareketle (k+dmax) sonucu ile Toda Yamamoto denklemi çözülür. Testin hipotezleri;

H_0 : Nedensellik yoktur

H_1 : Nedensellik vardır şeklindedir.

Çalışmada 2009-2022 yıllarına ait Türkiye imalat sanayinde faaliyet gösteren firmaların ihracat rakamları ve bu firmaların istihdam ettiği Ar-Ge personeli sayısı ele alınmıştır. Her iki veri de Türkiye İstatistik Kurumu’ndan temin edilmiştir. Türkiye İstatistik Kurumu tarafından bu verilerin yayınlandığı yıl aralığı 2009-2022’dir.

3.1. Bulgular

Toda Yamamoto nedensellik analizi her ne kadar birim kök sayısına karşı duyarsız olsa da maksimum bütünleşme derecesini tespit etmek için birim kök testinin yapılması gereklidir.

Tablo 1: Serilerin ADF Birim Kök Test Sonuçları

	t-istatistik	Prob.*
Ar-Ge personeli	-2.804494	0.0866
İhracat	-2.945367	0.0716

*Seriler %10 önem düzeyinde birinci dereceden durağandır.

Tablo 1'de yer alan Augmented Dickey- Fuller (ADF) test sonucuna göre Ar-Ge personeli ve ihracat serisi birinci farkında durağan hale gelmektedir. Bu nedenle, maksimum gecikme sayısı (dmax) 1 olarak belirlenmiştir.

Maksimum bütünleşme derecesinin belirlenmesinden sonraki aşamada VAR modeli için optimal gecikme sayısının (k) tespit edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle, logaritmik Ar-Ge personeli ve logaritmik ihracat serileri için VAR modeli tahmin edilmelidir. VAR modeli tahmin sonuçları Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2. VAR Modeli Sonuçları

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	8.835775	NA	0.001098	-1.139296	-1.058478	-1.169218
1	34.59375	38.63696*	2.98e-05	-4.765625	-4.523172	-4.855390
2	39.72632	5.987996	2.69e-05*	-4.954387*	-4.550298*	-5.103995*

Tablo 2'de gösterilen VAR modeli sonuçlarına göre belirlenen optimal gecikme sayısı 2'dir. Toda Yamamoto nedensellik testi k+dmax sonucu ile çözülür. Bu değer VAR modeli için belirlenen optimal gecikme sayısına (k=2), değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesi (dmax=1) eklenerek belirlenir. Yani Toda Yamamoto nedensellik analizi için gecikme sayısı 2+1=3'tür. Belirlenen bu gecikme sayısına göre Toda Yamamoto nedensellik analizi yapılmış ve buradan hareketle Wald testi yapılarak nedensellik olup olmadığı ve nedenselliğin yönü araştırılmıştır. Wald testi sonuçları Tablo 3 ve Tablo 4'de sunulmuştur.

Tablo 3. Ar-Ge Personelinden İhracata Doğru Nedensellik Sonucu

	Değer	Serbestlik Derecesi	Prob.
Ki-kare	22.97376	3	0.0000

Tablo 4. İhracattan Ar-Ge Personeline Doğru Nedensellik Sonucu

	Değer	Serbestlik Derecesi	Prob.
Ki-kare	17.21680	3	0.0006

Tablo 3 ve Tablo 4'de görüldüğü gibi her iki nedensellik sınavında prob değeri %1'den küçük olduğu için hem Ar-Ge personelinden ihracata hem de ihracattan Ar-Ge personeline doğru iki yönlü nedensellik olduğu söylenebilir. Türkiye imalat sanayinde ele alınan dönemde literatüre uygun olarak Ar-Ge personeli ile ihracat arasında anlamlı bir nedensellik ilişkisinin olduğu görülmektedir.

4. Sonuç

Bu çalışmada Türkiye imalat sanayindeki firmalarda istihdam edilen Ar-Ge personeli ve firmaların ihracatları arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Çalışma 2009-2022 dönemini kapsamakta olup analizler istatistiki paket programda yapılmıştır. Nedensellik ilişkisini test etmek için Toda Yamamoto nedensellik analizi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre hem Ar-Ge personelinden ihracata hem de ihracattan Ar-Ge personeline doğru iki yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Teknolojik inovasyon, sağlam bir dışa dönük ekonomik kalkınma modelinin yaratılmasında kritik bir rol oynamaktadır. Dijital ekonomi, imalat sanayinin yüksek kaliteli gelişimi için önemli bir itici güçtür. Ayrıca, düşük ihracat yoğunluğuna sahip firmaların ihracat faaliyetlerine büyük kaynaklar, özellikle de insan kaynakları

ayırmadıkları ve/veya pasif ihracatçı oldukları, dolayısıyla yenilikçi faaliyetlerden daha düşük getiri elde ettikleri ileri sürülebilir.

Yenilikçi firmaların fiyatları belirlemelerine olanak tanıyan piyasa gücüne sahip oldukları varsayılr yani bunlar fiyat yapımcıdır. Yenilikçi olmayan firmalar ise fiyat alıcılarıdır. Yenilikçi olmayan firmanın bakış açısına göre talep veridir. Yenilikçi firmalar ise ürünleri için talep yaratmak zorundadır. Dahası, ürün farklılaştırması yoluyla farklı müşteri grupları arasında fiyat ayrımcılığı yapabilecek konumda oldukları varsayılmaktadır. Bu varsayımlar yenilikçi firmaların neden yenilikçi olmayan firmalara kıyasla çıktılarının daha yüksek bir oranını ihraç etme eğiliminde olacaklarını göstermektedir. En yenilikçi yerli firmalar, farklılaştırılmış ürünleri olanlar ve en ileri teknolojiyi kullananlar ihracatçı olurlar. Yöneticilerden Ar-Ge'den yararlanmaları ve ihracat performanslarını artırmaya çalışırken, araştırma faaliyetleriyle sıkı sıkıya bağlantılı olan maddi yatırımlara ve yenilikçi faaliyetlere odaklanmaları istenmektedir.

Türkiye'nin imalat sanayisinin ihracat rekabet gücünü daha da artırmak için dijital altyapının geliştirilmesine dikkat edilmesi, imalat sektörü ile dijital ekonominin entegrasyonunun optimize edilmesi ve dijital teknoloji inovasyonunda uluslararası işbirliğinin artırılması gibi bazı önerilerde bulunulabilir. Hükümetin Ar-Ge'yi sübvanses etmesi veya bu faaliyetten beklenen getiriyi artıran başka teşvikler sağlaması halinde firmaların Ar-Ge yatırımlarını artırma eğiliminde olması beklenir. Ar-Ge personeli ile ihracat performansı arasında bulunan iki yönlü nedensellik sonucu, özellikle küçük ülkelerde ihracatı arttırmak için bir teşvik olarak kullanılabilir. İhracat performansı; mühendisler, teknisyenler gibi Ar-Ge personelinin bolluğuyla artacaktır. İhracat, yeni bilgi ve teknoloji öğrenerek işletmelerin yenilikçiliğini ve büyümesini teşvik etmenin önemli bir yoludur. Üretken firmaların ihracat pazarında hayatta kalma olasılığı daha yüksektir.

Ayrıca dijitalleşme, işletmelerin ihraç ürünlerinin kalitesinin yükseltilmesini de teşvik edebilir. Dijitalleşme beşeri sermaye kalitesini artırabildiğinden, bu etki ihraç ürün kalitesini de artırır. Zincirleme bir aracılık etkisi ortaya çıkmaktadır. Dijitalleşme, beşeri sermayeyi ve işletmelerin ihracat ürün kalitesini iyileştirmek için finansman kısıtlamalarını hafifletir. Dijitalleşmeyi netleştirerek⇒, finansman kısıtlamalarını hafifleterek⇒, insan sermayesi kalitesini iyileştirerek⇒ ihracat ürün kalitesi ilişkilerini iyileştirerek, yöneticiler işletmelerin uluslararası pazardaki rekabet gücünü artırabilir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale tek yazarlı olup tüm çalışma yazar tarafından yapılmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederim.

Kaynakça

- Akar, T., & Topoğlu, E. (2022). The effects of R&D expenditures and patent applications on exports of high technology products and information communication technologies, *Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, 4(1), 20-35.
- Benfratello, L., Bottasso, A., & Piccardo, C. (2022). R&D and export performance: Exploring heterogeneity along the export intensity distribution, *Journal of Industrial and Business Economics*, 49, 189-232.
- Carboni, O., & Medda, G. (2020). Linkages between R&D, innovation, investment and export performance: evidence from European manufacturing firms, *Technology Analysis & Strategic Management*, 32(12), 1379-1392.
- Çalışkan, Ş., Karabacak, M., & Meçik, O. (2017). Türkiye ekonomisinde eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Bootstrap Toda-Yamamoto nedensellik testi yaklaşımı, *KOSBED*, 33, 45-56.
- Çelik, A. (2020). Türkiye'de teknoloji yatırımlarının ekonomik büyüme ve ihracat üzerindeki etkisi: Sanayi 4.0 bağlamında bir uygulama, *Sakarya İktisat Dergisi*, 9(1), 1-22.
- Çınar, H., Yıldırım, K., & Karataş, H. (2021). Türkiye mobilya sektörüne ilişkin ithalat ve ihracat değerleri ile tasarım, patent ve marka tescil sayılarının analizi, *International Design and Art Journal (Online)*, 3(2), 246-257.
- Gan, S., & Cheng, D. (2020). Exchange rate appreciation, R&D, and exportsophistication: Evidence from China, *The Journal of International Trade & Economic Development*, 29(2), 237-246.
- Girma, S., Görg, H., & Hanley, A. (2008). R&D and exporting: a comparison of British and Irish firms, *Review of World Economics*, 144, 750-773.

- Grossman, G. M., & Helpman, E. (2015). Globalization and growth, *American Economic Review*, 105(5), 100–104.
- Haddoud, M. Y., Kock, N., Onjewu, A. E., Jafari-Sadeghi, V., & Jones, P. (2023). Technology, innovation and SMEs' export intensity: Evidence from Morocco, *Technological Forecasting & Social Change*, 191, 1-13.
- Harris, R., & Moffat, J. (2011). R&D, innovation and exporting, *SERC Discussion Paper 73*.
- Hirsch, S., & Bijaoui, I. (1985). R&D intensity and export performance: A micro view, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 121, 238-251.
- Jitsutthiphakorn, U. (2021). Innovation, firm productivity, and export survival: Firm-level evidence from ASEAN developing countries, *Journal of Economic Structures*, 10(22), 1-17.
- Karakuş, M., & Özen Atabey, A. (2021). Impact of the technological transformation in employment and export on economic growth in Turkey and the EU Countries in an information economy projection: dynamic panel data analysis, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(3), 579-591.
- Lefebvre, E., Lefebvre, L. A., & Bourgault, M. (1998). R&D-related capabilities as determinants of export performance, *Small Business Economics*, 10, 365-377.
- Mariev, O., Davidson, N., Nagieva, K., & Pushkarev, A. (2023). Innovations and their complementarities: which types of innovations drive export performance?, *Post-Communist Economies*, 35(7), 708-743.
- Neves, A., Teixeira, A. A.C., & Silva, S.T. (2016). Exports-R&D investment complementarity and economic performance of firms located in Portugal, *Invest Econ*, 75, 125-156.
- Peters, B., Roberts, M. J., & Vuong, V. A. (2022). Firm R&D investment and export market exposure. *Research Policy*, 51,1-13.
- Rau, A., & Bao, Y. (2023). Assessing the effect of domestic and foreign R&D on export: Empirical evidence from China, *International Journal of Emerging Markets*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print.
- Sey, N., & Aydın, B. (2021). Türkiye'de yüksek teknoloji ürün ihracatı ve inovasyon ilişkisi üzerine ekonometrik bir inceleme, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 238-252.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes, *Journal of Econometrics*, 66, 225–250.
- Vlčková, J., & Stuchlíková, Z. (2021). Patents, exports and technological specialization at the state level in Germany, *AUC Geographica*, 56(2), 131-143.
- Yaman, H., Çetin, D., & Dulupçu, M. A. (2020). OECD ülkelerinde ar-ge harcamaları ve ileri teknoloji ihracatı: bir panel veri analizi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(3), 193-208.
- Yaşar, M. (2020). The relationship between high-tech product exports, r&d expenditures and patent applications: dynamic panel data analysis for selected countries, *BİLTÜRK Ekonomi ve İlişkili Çalışmalar Dergisi*, 2(4), 557-571.
- Zhao, H., & Li, H. (1997). R&D and export: An empirical analysis of Chinese manufacturing firms, *The Journal of High Technology Management Research*, 8(1), 89-105.

Research Article / Araştırma Makalesi

EGE BÖLGESİNDE YER ALAN ÜNİVERSİTELERİN TURİZM VE OTEL İŞLETMECİLİĞİ ÖN LİSANS BÖLÜMLERİNİN VERİ ZARFLAMA ANALİZİ İLE ETKİNLİKLERİNİN ÖLÇÜMÜ

İlker VURAL¹, Safiye Süreyya BENGÜL²

ÖZET

Turizm sektörü, dünyada oldukça yoğun rekabetin yaşandığı ve sürekli değişen, yenilenmesi gereken dinamik bir yapıdadır. Bu nedenle istihdam edilecek iş gücünün nitelikleri çok daha önemli ve hassas bir konu haline gelmiştir. Turizm sektörünün ihtiyaç duyduğu ara elemanları yetiştiren Turizm ve Otelcilik ön lisans bölümleri de sektörün ihtiyaçlarına uygun yetişmiş kalifiye eleman sağlayan önemli kaynaklardan biridir. Bu bağlamda, eğitim kurumlarında bu alandaki programların etkinliğini değerlendirmek amacıyla veri zarflama analizi (VZA) önemli bir araç haline gelmiştir. Bu çalışmanın amacı, Ege bölgesinde yer alan meslek yüksekokullarının Turizm ve Otel İşletmeciliği ön lisans bölümlerinin etkinliğinin ölçülmesidir. Bu amaçla veri zarflama analizi kullanılarak etkinlik ölçümü gerçekleştirilmiştir. Analiz için 3 girdi ve 1 çıktı değişkeninden faydalanılmıştır. Girdiler kayıtlı öğrenci sayısı, akademik personel sayısı, idari personel sayısı, çıktı ise 2022 yılı mezun sayısı olarak belirlenmiştir. 27 Turizm ve Otel İşletmeciliği bölümünden 4 tanesinin performansı etkin olarak bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Veri Zarflama Analizi, Etkinlik Ölçümü, Turizm ve Otel İşletmeciliği Ön Lisan Bölümleri.
JEL Sınıflandırması: Z390

EFFICIENCY MEASUREMENT OF TOURISM AND HOTEL MANAGEMENT ASSOCIATE DEGREE DEPARTMENTS OF UNIVERSITIES IN THE AEGEAN REGION WITH DATA ENVELOPMENT ANALYSIS

ABSTRACT

The tourism sector has a dynamic structure in which intense competition is experienced in the world and which is constantly changing and needs to be renewed. For this reason, the qualifications of the labour force to be employed have become a much more important and sensitive issue. Tourism and Hotel Management associate degree departments, which train the intermediate staff needed by the tourism sector, are one of the important sources that provide qualified staff trained in accordance with the needs of the sector. In this context, data envelopment analysis (DEA) has become an important tool to evaluate the effectiveness of programmes in this field in educational institutions. The aim of this study is to measure the efficiency of Tourism and Hotel Management associate degree programmes of vocational schools in the Aegean region. For this purpose, efficiency measurement was carried out using data envelopment analysis. For the analysis, 3 input and 1 output variables were used. The inputs are the number of enrolled students, the number of academic staff, the number of administrative staff, and the output is the number of graduates in 2022. The performance of 4 out of 27 Tourism and Hotel Management departments was found to be efficient.

Keywords: Data Envelopment Analysis, Activity Measurement, Tourism and Hotel Management Associate Degree Departments.

JEL Classification Codes: Z390

¹ Öğr. Gör. İlker VURAL, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ilker.vural@dpu.edu.tr.

² Doç. Dr. Safiye Süreyya BENGÜL, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ssureyya.bengul@dpu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

The tourism sector, which is also called the chimneyless industry, has a dynamic structure in which intense competition is experienced all over the world and which needs to be constantly changing and renewed. For this reason, the qualifications of the labour force to be employed in the tourism sector have become a much more important and sensitive issue. Tourism and Hotel Management departments of vocational schools, which train the intermediate staff needed by the tourism sector, are one of the important sources that provide qualified staff trained in accordance with the needs of the sector. In this context, data envelopment analysis (DEA) has become an important tool to evaluate the effectiveness of programmes in this field in educational institutions. The aim of this study is to measure the efficiency of Tourism and Hotel Management associate degree programmes of vocational schools in the Aegean region.

Literature Review

Universities are recognised as important institutions that fulfil various missions such as knowledge production, research, education and social services. For this reason, it is becoming increasingly important to measure the performance of universities under certain criteria. One of the methods used in the performance measurement of universities is DEA.

Developed in 1957 by Farrell on the basis of single input and single output, the model was introduced to the literature in 1978 by Charnes et al. under the name of CCR model as a model of DEA with multiple inputs and outputs (Charnes et al., 1978). DEA is a method used to measure the efficiency of decision-making units (DMUs) in various industries. Two popular models in DEA are the CCR model of Charnes et al. and the BCC model of Banker et al. (Breezy, 2022). Efficiency analyses will enable the university to achieve its goals to the desired extent and to keep up with the developing and changing trends of the world (Bakırcı & Babacan, 2010). For all these reasons, calculating the efficiency of universities is of great importance.

Methodology

The performance measurements of 27 Tourism and Hotel Management departments in the vocational schools of universities in the Aegean region were carried out using Winqs 2.0 programme. The units to be used in the study were determined from the vocational schools that are included in the YÖK Atlas and actively receiving students. For this purpose, efficiency measurement was carried out using data envelopment analysis. In the application, the output-oriented BCC model was used based on the 2022 data of the Tourism and Hotel Management departments in 27 different vocational schools of 12 universities and the performance analyses of the relevant vocational schools were performed. For the analysis, 3 input and 1 output variables were used. The inputs are the number of enrolled students, the number of academic staff, the number of administrative staff, and the output is the number of graduates in 2022.

Results and Conclusion

As a result of the analysis, Burhaniye Vocational School, Gönen Vocational School, Bursa Vocational School of Social Sciences and Gelibolu Piri Reis Vocational School have the best performance. The performance measurement of Osmaneli Vocational School was 0. This result is due to the fact that Osmaneli Vocational School did not graduate in 2022. On the other hand, Banaz Vocational School has the lowest measurement value ($r^*(Makz)=0.211$) after Osmaneli Vocational School. This is because, as can be seen in Table 6, although the number of students enrolled in Banaz Vocational School is high, the number of students who can graduate is very low. In addition, the insufficient number of academicians in the department can also be shown as a reason for this situation.

Burhaniye Vocational School, Gönen Vocational School, Bursa Vocational School of Social Sciences and Gelibolu Piri Reis Vocational School have above average graduates. In addition, it is seen that these vocational schools have below average administrative and academic staff except Gelibolu Vocational School. The fact that the number of academic and administrative staff in these vocational schools is below average and the number of graduates is above average explains the effective performance of these vocational schools.

When Table 6 is analysed, it is seen that the biggest reason for the low measurement performance is the proportional difference between the number of enrolled students and the number of graduates. In addition, it will be helpful for decision makers to investigate which input or output will reach the best point in case of reaching which value with different decision-making techniques.

1. Giriş

21. yüzyılın ekonomik yapısı, rekabet koşulları ve iş ortamı düşünüldüğünde sektör temsilcileri için verimlilik arayışı en önemli endişe kaynaklarının başında gelmektedir. Bu nedenle çeşitli sektörlerdeki işletmeler sürekli olarak performanslarını ve kaynak kullanımlarını optimize etmeye çalışmaktadırlar. Bu verimlilik arayışında Veri Zarflama Analizi (VZA), karar verme değişkenlerinin göreceli verimliliğini değerlendirmek ve karşılaştırmak için sistematik bir yaklaşım sunan güçlü ve çok yönlü bir metodoloji olarak değerlendirilmektedir.

VZA, operasyon yönetimi, turizm, finans, çevre analizi, eğitim ve sağlık hizmetleri gibi birçok sektörde uygulama alanı bulmuş etkinlik ve verimlilik değerlendirme tekniğidir. Veri setlerinin çoğu araştırmada hazır olması, modelin uygulanabilirliği ve verilerin güvenilir olması nedeniyle de akademik araştırmalarda pratik karar vermeyi kolaylaştırdığı için yaygın olarak kullanılmaktadır (Yığıtoğlu, 2020).

VZA ilk kez 1978' de sınır analizini dikkate alınarak Farrell tarafından ortaya atılmış ve Charnes, Cooper ve Rhodes tarafından geliştirilmiştir. VZA; çok girdi ve çıktılı karar verme değişkenlerinin göreceli verimliliğini değerlendirmek amacıyla kullanılan basit ama güçlü bir yöntemdir (Kuah, Wong & Behrouzi, 2010). VZA'nın popüleritesi, girdiler ve çıktılar üzerinde önceden ağırlıklar olmadan, çok girişli ve çok çıkışlı karar verme birimlerinin (KVB) göreceli verimliliklerini ölçebilme yeteneğinden kaynaklanmaktadır. VZA günümüzde; havacılık, borsa, tedarik yönetimi, finans, eğitim, ziraat, bilgi teknolojisi ve bilgi sistemleri, bilgisayar endüstrisi, enerji santralleri vb. gibi çeşitli alanlarda birçok araştırmacı tarafından yoğun olarak kullanılmaktadır (Kuah vd., 2010). VZA, benzer karar verme birimlerinin verimliliğini karşılaştırmayı amaçlayan ve son zamanlarda yöneylem araştırması ve yönetim biliminde de yoğun olarak kullanılan bir yöntemdir (Kocakoç, 2016). VZA ile geleneksel performans değerlendirme yaklaşımları arasındaki temel fark, analiz için birçok girdinin ve çıktının kullanılabilmesi ve analistin bu girdilerin ve çıktıların ağırlıklarını belirlemek zorunda olmamasıdır. VZA'da her karar birimi için lineer modelleme seti çözümlenerek her karar biriminin nispi verimlilik değeri, girdi/çıktı ağırlıkları ve etkin olmayan birimlerin hedef olarak kullanılabilmesi referans seti belirlenir. VZA, homojen karar verme birimleri (KVB) kümesinin göreceli etkinliklerini analiz etmek için kullanılan çok faktörlü bir verimlilik analizi modelidir. (Talluri, 2000).

VZA yükseköğretim kurumlarının verimlilik ve etkinliklerinin ölçümünde de kullanılmaktadır. Yükseköğretim, bir ülkenin bilgi üretmesine ve topluma hizmet etmek için ihtiyaç duyulan vasıflı işgücünü yaratmasına yardımcı olan önemli bir unsurdur. Günümüzde yükseköğretimde kalıcı ve köklü değişimler yaratacak yenilenmeler meydana gelmektedir. Bu değişimde globalleşmenin büyük bir etkisi olmuştur. Globalleşmeyle beraber bölgesel işbirlikleri de ivme kazanmaktadır. Bölgesel işbirlikleri de; ekonomide, eğitimde ve özellikle yükseköğretimde değişiklikleri beraberinde getirmektedir (Erdem, 2006). Ülkemizde artan genç nüfus dikkate alındığında yükseköğretime olan talep artmakta ve ülkenin kaynaklarının en iyi şekilde kullanılması zorunluluğu doğmaktadır. Bu noktada yükseköğretim kurumlarının kalitesi buralardan mezun olan öğrencilerin nitelikleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olmaktadır. Üniversitelerde yapılan faaliyetlerin etkinliğinin analiz edilmesinde en sık kullanılan yöntemlerden biride VZA'dır. Üniversitelerde VZA; Ar-Ge, eğitim programı değerlendirme, bütçe dağılımı ve süreç yönetiminde kullanılmaktadır. Örneğin, farklı bölümlerin veya fakültelerin öğrenci başarısını, mezun profillerini veya mezuniyet oranlarını analiz etmek amacıyla VZA yöntemi uygulanabilir. Benzer olarak öğrenci sayısı, öğretim elemanı sayısı, kullanılan alan kapasitesi gibi unsurlar göz önüne alınarak üniversite yönetimi tarafından bütçe planlaması daha etkin bir şekilde planlanabilir ve bu etkinlik analizlerinde VZA yöntemi uygulanabilir (Aslan & Güven, 2018).

Bu çalışma Ege bölgesinde yer alan meslek yüksekokullarının Turizm ve Otel İşletmeciliği ön lisans bölümlerinin etkinliğinin ölçülmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada VZA' nın tercih edilme sebebi; analitik yeteneklere ihtiyaç duymadan kullanılabilmesi, birden fazla girdi ve çıktı değişkenini aynı anda değerlendirebilmesi ve analiz sonucunda geçerli ve geçersiz karar birimlerini ayırt edebilme potansiyeline sahip olmasıdır (Çınaroğlu & Avcı, 2018). Çalışma sonucunda, ilgili birimi oluşturan her parçanın da ayrı ayrı etkinlik analizinin yapılması ve birimin etkinlik puanını etkileyen alt birimlerin etkinlik puanlarının hesabı ile birimi oluşturan parçaların hangisinde etkinlik yönünden aksamalar olduğunun da bulunması amaçlanmaktadır.

Yapılan literatür taraması sonucunda yükseköğretim kurumlarında VZA yöntemi ile fakültelerin ve üniversitelerin genel etkinliklerini ölçen çalışmaların olduğu görülmüştür. Ancak meslek yüksekokulları bağlamında VZA tekniği kullanılarak bölüm/programların etkinliğinin ölçüldüğü bir çalışmaya rastlanmamış olması bu çalışmanın literatürde bu alanda var olan boşluğu dolduracak olmasından dolayı özgünlüğünü ve literatüre olan katkısını göstermektedir. Çalışmanın literatüre sağlayacağı ikinci katkı, meslek yüksekokullarının bölüm/programlarının etkin ve verimli alanlarının tespit edilerek, bu alanların etkinlik ve verimliliğinin sürdürülebilir olmasını mümkün kılacak stratejiler ortaya koymasındadır. Aynı zamanda meslek yüksekokullarının bölüm/program bazında etkin ve verimli olmayan alanlarının tespit edilerek, bu sorunları iyileştirecek önerilerde bulunulması da çalışmanın literatüre sağlayacağı diğer bir katkısıdır. Çalışmanın meslek yüksekokulları özelinde

olması ve meslek yüksekokulu bünyesindeki bir bölümün/programın etkinlik analizinin yapılması ise çalışmanın temel kısıtını oluşturmaktadır.

2. Literatür

Üniversiteler, bilgi üretimi, araştırma, eğitim ve toplumsal hizmetler gibi çeşitli misyonları yerine getiren önemli kurumlar olarak kabul edilmektedir. Ancak, sınırlı bütçe ve kaynaklara sahip olmaları nedeniyle, bu kurumların kaynaklarını verimli bir şekilde kullanmaları büyük önem taşımaktadır. Bu sebeple üniversitelerin kaynak yönetimi ve verimlilik konularına odaklanarak, bu süreci iyileştirmek için hangi stratejilerin kullanılabileceği tartışılmalıdır. Kaynak yönetiminin en önemli kalemlerinden biri olan akademik araştırma faaliyetleri, üniversitelerin temel misyonlarından biridir. Ancak, bu faaliyetler kaynakların büyük bir bölümünü kullanmaktadır. Bu sebeple üniversitelerin belli kriterler altında performans ölçümlerinin yapılması daha da önem arz etmektedir. Üniversitelerin performans ölçümlerinin yapılmasında kullanılan yöntemlerden biri de VZA' dır.

Günümüzün dünyasında rekabet gittikçe artan bir şekilde hız kazanmıştır. Bu durum, neredeyse tüm ekonomilerin ve toplumların, zenginliğe ve güce odaklı olmaları nedeniyle yoğun bir rekabet kültürüne uygun davranmaları gerekliliğini doğurmaktadır (Bakırcı & Babacan, 2010). Bu alandaki yatırımların başarısı ve beklenen sonuçları her şeyden önce eğitime ve öğretime verilen öneme bağlıdır. Bilhassa yükseköğretimde, bireyleri küresel yetkinlik düzeyine çıkarmayı, rekabet etmeye ve rekabet avantajı kazandırmayı amaçlayan yaklaşımlar benimsendiğinde, etkinliğin önemli bir yapı haline gelmesi kaçınılmazdır. Ayrıca yükseköğretim kurumları ekonomik kurumlar olarak işlev görmek ve toplumun kaynaklarını bu amaçla kullanmaktadır. Bu kaynakların etkin kullanımı, üniversitenin amaçlarına istediği ölçüde ulaşmasını, dünyanın gelişen ve değişen trendlerine ayak uydurmasını sağlayacaktır (Bakırcı & Babacan, 2010). Tüm bu nedenlerden dolayı üniversitelerin etkinliklerinin hesaplanması büyük önem arz etmektedir. Gerek yurt içi gerekse yurt dışındaki üniversiteler veya üniversitelerin alt birimlerine yönelik görece etkinliğin saptanmasında VZA yöntemi ile gerçekleştirilen çalışmalar bulunmaktadır (Kutlar & Babacan, 2008; Abankina vd., 2012; Bal, 2013; Abankina vd., 2013; Uzgören & Şahin, 2013; Kırdı, 2014; Arslan & Güven, 2018). Konunun önemli ve ilgi çekici olmasından dolayı literatür oldukça yoğundur. Bu nedenle konu ile ilgili yapılmış güncel çalışmalar ve sonuçlarına ilişkin ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Touati-Tliba'nın (2024) yılında yapmış olduğu çalışmada, Cezayir'in eğitim bölgelerinin karşılaştırmalı performansını iki aşamalı VZA metodolojisi kullanarak analiz edilmiş ve işleyişlerini homojen olmayan paralel alt birim üretim sistemleri olarak modelleyen ilçeler, üç eğitim alt biriminden oluşan Karar Alma Birimleri olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada kullanılan modelleme sayesinde, tüm eğitim sektörünün genel bir bölgesel verimlilik analizi yapılmıştır. Ayrıca çalışmada, bölgeler arasındaki eğitim ayrımcılığına ilişkin erken sömürge politikası, günümüzün bölgesel eğitim performansı ile ilişkilendirilmiştir (Touati-Tliba, 2024).

İççe (2023) yılında yapmış olduğu çalışmada, yükseköğretim kurumunun rekabetçiliğinin altı kritik parametresini oluşturmuştur. Bu parametreler: bilimsel araştırma ve pratik geliştirme, eğitim hizmeti pazarında istikrar, değişikliklere uyum, işbirliği ve ittifaklara, projelere, kümelere katılım, bilimsel ve pedagojik çalışanların yeterlilik düzeyi, yükseköğretim kurumunun eğitiminin mali durumunun değerlendirilmesidir. Çalışmaya göre, üniversitenin gelişim ve mali erişilebilirlik için mali kapasitesini yani farklı gruplardan öğrencilere eğitim fırsatı sağlamayı, kapsayıcı eğitimi vb. içermektedir. Oluşturulan liste, faaliyet alanından bağımsız olarak, değerlendirmede hem klasik hem de uzmanlaşmış yükseköğretim kurumlarının dikkate alınmasına izin vermesi bakımından geleneksel listeden farklılık göstermektedir. Bu parametrelere göre yükseköğretim kurumlarının rekabet gücünü değerlendirmek için uygun olabilecek yöntemlerden biri de VZA yöntemidir ve İççe (2023) çalışmasında bu yöntemi kullanmıştır. Çalışma sonucunda, rekabetçiliği analiz etmek için ikili karşılaştırmaya dayalı yöntemlerin kullanılması gerektiği tespit edilmiştir. Yükseköğretim kurumlarının rekabet gücünün değerlendirilmesine yönelik optimizasyon görevinin modifikasyonları göz önünde bulundurulduğunda, VZA sonuçlarının yorumlanmasının hala araştırılması gerektiği belirtilmiştir. Modeli uygulamak için girdi ve çıktı parametrelerinin toplanması ve elde edilen sonuçların yorumlanması gerektiği ifade edilmiştir (İççe, 2023).

Doğan & Bekmezoğlu (2023) yılında yapmış oldukları çalışmada, 2019-2020 eğitim-öğretim döneminde devlet ve vakıf üniversitelerindeki Yönetim Bilişim Sistemleri bölümlerinde karşılaştırmalı etkinlik analizini yapmışlardır. Günümüzün de hız kazanan rekabet olgusu dikkate alındığında, bilgi belirleyici etkenlerin en önemlisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Veri zarflama analizi yöntemlerinden çıktı odaklı CCR ve BCC modelleri kullanılmış ve bunun yanında nispi ölçek etkinlik durumları da değerlendirilmiştir. Bulgular, 18 devlet üniversitesinden 14 tanesinin çıktı odaklı BCC modeline göre etkin, 9 vakıf üniversitesinden 8'inin hem çıktı odaklı CCR hem de çıktı odaklı BCC modele göre etkin olduğu sonucunu vermiştir (Doğan & Bekmezoğlu, 2023).

Wildani vd. (2023), Sepuluh Nopember Teknoloji Enstitüsü, Surabaya, Endonezya'daki 38 akademik bölümün nispi verimliliğini analiz için veri zarflama analizini (VZA) uygulamışlardır. Girdi faktörleri; öğretim üyesi sayısı, personel sayısı ve bütçe tahsisidir; çıktı ise performans başarı düzeyidir. Bu çalışmanın sonucunda; ortalama CCR model etkinliği skorları %59,7 olduğu ve beş karar verme biriminin (KVB) %100 etkin olduğu

belirlenmiştir. Aynı zamanda BCC modeli ortalama %67,9 ve on KVB etkin çıkmış ve bunlardan beşi CCR modeli tarafından etkin kabul edilen KVB'leri olduğu görülmüştür. Çalışma sonucunda tespit edilen diğer önemli bir bulgu ise; departmanların verimliliğinin farklılık gösterdiği ve bunun da departmanlar arasında girdi değişkenlerinin dağılımında bir eşitsizlik olduğudur. Ayrıca çalışmada, bazı departmanların yüksek girdi seviyesiyle çalıştığını ancak çıktı değerinin orantılı olmadığı ve bazı departmanların verimlilik puanı nispeten düşük olduğu belirlenmiştir.

Gualandi vd. (2023) yılında; Brezilya Federal üniversitelerinin verimliliğinin, 2017'den 2021'e kadar, Yüksek Öğretim Kurumları Federal Denetçi Mahkemesi tarafından VZA metodolojisinde tanımlanan performans göstergelerinin çıktı göstergelerine odaklanarak uygulanması yoluyla değerlendirilmesini yapmışlardır. Çalışma sayesinde verimli ve verimsiz olan üniversiteler belirlenmiştir. Çalışma sonucunda, COVID-19 salgınının, 2019-2021 yılları arasında Brezilya federal üniversitelerinin verimliliğini ortalama %0,95 oranında azalttığı tespit edilmiştir. Ayrıca çalışma sonucunda elde edilen diğer önemli bir bulgu ise Brezilya federal üniversitelerinin performansına yönelik algılamaları ölçmüş olmasıdır. Aynı zamanda çalışmada; tüm bölgeler arasında en iyi ortalama verimlilik katsayısına, ülkenin Kuzey bölgesindeki üniversitelerin sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Gualandi vd., 2023).

Selamzade (2021), 2018 verilerini kullanarak, Türkiye'de 2000 yılı öncesi ve sonrasında kurulan bazı devlet üniversitelerinin etkinliğini girdi ve çıktı odaklı parametrik olmayan veri zarflama analizi kullanarak ölçüğe göre getirilerini hesaplamışlardır. CCR ve BCC yöntemleri yardımıyla Üniversiteler için ölçek verimliliğini hesaplamışlar ve etkinliği etkileyen faktörleri belirlemek için de bir Tobit analizi gerçekleştirmişlerdir. Analiz öncelikle 1992' den 1994' e, ardından 2006' dan 2008' e ve son olarak 1992' den 2008 yıllarına kadar kurulan devlet üniversiteleri için gerçekleştirilmiştir. Yapılan analize göre, girdi odaklı ve çıktı odaklı CCR değerleri bütün üniversiteler için aynı olurken, etkin olmayan üniversiteler için ise BCC değerlerinin farklı olduğu ortaya çıkmıştır. 1992-1994 arasında kurulan 25 üniversiteden 13' ü CCR, 17' si BCC, 2006-2008 arasında kurulan 41 üniversiteden 26'sı CCR, 35' inin ise BCC değerlerinin etkin olduğu tespit edilmiştir. 1992 ile 2008 yılları arasında kurulan 66 üniversitenin 33 tanesinde CCR yönteminin, 46 tanesinde ise BCC yönteminin etkin olduğu belirlenmiştir. Verimsiz üniversitelerdeki verimsizliğin nedeninin girdilerin verimsiz kullanılması ve/veya çıktıların yetersiz üretilmesinden kaynaklandığı görülmüştür. Çalışmadan elde edilen verimsizlik sonuçları, Türkiye'deki çoğu üniversitenin kurum kaynaklarını doğru bir şekilde kullanması ve bu yönde yenilikçi ve sürekliliği olan politikalar geliştirmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Özkan (2021) yılında yapmış olduğu çalışmada üç farklı veri zarflama analizi modeli yardımıyla 50 Türk üniversitenin nispi etkinlikleri değerlendirilmiş ve modeller bağlamından bakıldığında üniversitelerin yarısından fazlasının etkin, %80'den fazlasının etkinlik sonucunun $[0,8,1]$ aralığında olduğu tespit edilmiştir.

Arslan & Güven (2018), 100 devlet üniversitesinin 2013 yılına ait verileriyle etkinlikleri değerlendirmişlerdir. Çalışmanın sonucuna göre, girdi eğilimli CCR'a göre 9, girdi eğilimli BCC'ye göre ise 27 üniversite etkin olarak bulunmuştur.

Kutlar & Kartal (2004), Cumhuriyet Üniversitesinin aktif olan 8 fakültesinde VZA ile performans ölçümü yapmışlardır. Çalışmada sabit getirili ve girdi yönelimli CCR yöntemi ölçüğe göre değişken getirili BCC yöntemi tercih edilmiştir. Analize göre tıp, diş hekimliği, güzel sanatlar fakülteleri ile ilahiyat fakültesinin seçilen girdi ve çıktılar çerçevesinde, diğer fakültele göre, verimlilik skorlarının daha düşük olduğu tespit edilmiştir.

Çağlar & Güler'in (2020) yapmış oldukları çalışmada ülkemizde faaliyet gösteren Araştırma ve Aday Araştırma Yükseköğretim kurumlarının etkinliğinin değerlendirilmesi amaçlanmış ve bu amaçla VZA tercih edilmiştir. Çıktı odaklı CCR ve BCC yöntemleriyle yükseköğretim kurumlarının etkinlik düzeyleri tespit edilmiştir. Ayrıca etkinlik/performans şeması oluşturularak yükseköğretim kurumlarının etkinlik ve performans düzeyleri beraber değerlendirilmiştir. Analize göre 4 üniversitenin etkin olduğu, diğer 11 yükseköğretim kurumunun ise etkin faaliyet gösteremedikleri tespit edilmiştir.

Günay vd. (2017), Ülkemizde 1992'de faaliyete başlayan 23 devlet üniversitesinin göreceli etkinliğini, 2004'ten 2013'e kadar olan verilere dayanarak veri zarflama analizi tekniklerini kullanarak değerlendirmişlerdir. Analiz sonuçları, çalışma amacıyla belirlenen 23 devlet üniversitesinden yedisinin sürekli olarak etkili olduğunu göstermiştir. Çalışmada 2004 ve 2010 yıllarında etkin üniversite sayısı 17 olarak bulunmuş ve bu yıllar etkin üniversite sayısının en fazla olduğu yıllar olarak tespit edilmiştir. Bunun yanında ilgili çalışmada genel etkinliklerin yanında envanter değişkenleri ve finansal etkinlik girdileri de kullanılarak toplamda 3 farklı kriter üzerinden hesaplamalar yapılmış ve elde edilen veriler ilgili çerçevede değerlendirilmiştir. Ayrıca, her üniversitenin verimliliğinde zaman içinde meydana gelen değişiklikleri incelemek amacıyla, Malmquist toplam faktör verimliliği endeksini kullanarak her üniversite için toplam faktör verimliliğindeki değişiklikleri incelemiştir. Sonuçlar, incelemeye tabii tutulan birimlerin ortalama toplam faktör verimliliğinin 2004'ten 2013'e teknolojik

gerileme nedeniyle azaldığını göstermektedir. Çalışmadaki sonuçlar değerlendirildiğinde üniversite idarecilerinin mevcut kaynakları daha iyi kullanabilmeleri için gerekli bilgileri sağladığı değerlendirilmektedir.

Gündüz vd. (2013), üç farklı üniversiteye bağlı Meslek Yüksekokullarının etkinliklerini ölçmüşlerdir. Analizde, girdiye yönelik VZA kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre meslek yüksekokullarının %67'sinin etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

3. Yöntem ve Veriler

Bu bölümde ilk olarak çalışmada kullanılan yöntemle ilgili bilgiler verilecektir. Daha sonra çalışma kapsamında elde edilen veriler ve bu verilerin analizi sonucunda bulunan bulgular tartışılacaktır.

3.1. Yöntem

1957 yılında Farrell tarafından geliştirilen tek girdi ve tek çıktı esaslı ile çalışan model, 1978 yılında Charnes vd. tarafından çoklu girdi ve çıktı içeren bir model olarak CCR modeli adıyla VZA'nın bir modeli olarak literatüre kazandırılmıştır (Charnes vd., 1978). CCR modelleri ile Banker, Charnes ve Cooper'ın geliştirdiği BCC modelleri temel veri zarflama analizi modelleridir (Doğan & Ersoy, 2017).

VZA, çeşitli endüstrilerdeki karar verme birimlerinin (KVB) verimliliğini ölçmede başvurulan bir yöntemdir. VZA'daki iki popüler model, Charnes ve arkadaşlarının CCR modeli ve Banker ve diğerlerinin BCC modelidir (Breezy, 2022). CCR modeli, ölçüğe sabit getirilere odaklanırken, BCC modeli değişken getirilerin ölçeklenmesine izin verir (Gianfranco vd., 2020). Her iki modelin de avantajları vardır ve verimliliği farklı şekillerde değerlendirmek için kullanılabilir. CCR ve BCC modelleri arasındaki seçim, analizin özel ihtiyaçlarına ve istenen sonuçlara bağlıdır (Aliyu & Bello, 2018). Literatürde VZA kullanarak yükseköğretim kurumlarında yapılan çalışmalar ve çalışmalarda kullanılmış veriler Tablo 1'de listelenmiştir.

Tablo 1: Yükseköğretimde Yapılan Etkinlik Analizine İlişkin Bazı Çalışmalarda Kullanılan Girdi ve Çıktılar

Araştırmacı&Araştırmacılar	Girdiler	Çıktılar
Tomkins & Green (1988)	Tam Zamanlı Çalışan Sayısı	Üniversite Öğrenci Sayısı
	Personel Giderleri	Doktora Öğrenci Sayısı
	İşletme Giderleri Diğer Giderler	Toplam Gelirler Yayın Sayısı
Breu & Raab (1994)	SAT Ortalaması veya Ortanca Puanı	Mezun Oranı
	Doktoralı Akademik Personel Oranı	Birinci Sınıf Öğrencilerinin Devam Oranı
	Öğrenci Başına Eğitim ve Genel Harcamalar Akademik Personel Başına Öğrenci Sayısı	
Madden vd. (1997)	Akademik Personel Sayısı	Araştırma Çıktı Sayısı (Temel Dergiler, Diğer Dergiler, Kitaplar, Düzenlenen Kitaplar)
		Lisans Ve Lisansüstü Öğrenci Sayısı
Abbot & Doucouliagos (2003)	Akademik Personel Sayısı	
	İdari Personel Sayısı	Öğrenci Sayısı
	Personel Giderleri Hariç Tüm Giderler Cari Olmayan Aktifler	Araştırma Ödeneği
Flegg vd. (2004)	Akademik Personel Sayısı	Mezun Lisans Öğrenci Sayısı
	Lisans Öğrenci Sayısı	Mezun Lisansüstü Öğrenci Sayısı
	Mezun Lisansüstü Öğrenci Sayısı	Araştırma ve Danışmanlık Gelirleri
	Akademik Personel ve Sermaye Giderleri	

Hariç Tüm Giderler		
Kutlar & Kartal (2004)	Akademik Personel Sayısı İdari Personel Sayısı	Öğrenci Sayısı
	Yolluk	Öğrenci Harçları
	Personel	Projeler
	Hizmet Alımı Ve Tüketim Giderleri	Yüksek Lisans Öğrenci Sayısı
	Yüz Ölçümü	
Baysal vd. (2005)	Personel Giderleri	Lisans Öğrenci Sayısı
	Diğer Cari Giderler	Yüksek Lisans Öğrenci Sayısı
	Yatırım Giderleri	Doktora Öğrenci Sayısı
	Transferler	Yayın Sayısı
	Öğretim Üyesi Sayısı	
Özcan & Anıl (2006)	Derslik Sayısı	Toplam Mezun Öğrenci Sayısı
	Kullanılan Toplam Bilgisayar Sayısı	Öğrencilerin Genel Başarı Not Ortalamaları
	Toplam Öğrenci Sayısı	Kadrolu Öğretim Elemanlarının Akademik Etkinlik Puanları
	Toplam Okutulan Ders Sayısı	
	Kadrolu Ve Sözleşmeli Öğretim Elemanı Sayısı	
Köksal & Nalçacı (2006)	Akademik Personel Maaşları Bölüm Potansiyeli	Araştırma Faaliyetleri ve Kalite Eğitim Faaliyetleri ve Kalite
	Giren Öğrenci	Diğer Faaliyetler
		Mezunlar
Fandel (2007)	Akademik Personel Sayısı Öğrenci Sayısı	Mezun Öğrenci Sayısı
	Devlet Desteği Dışındaki Kaynaklar	Doktora Öğrenci Sayısı
Kutlar & Babacan (2008)	Genel Bütçe Giderleri	İndekslerde Yer Alan Yayın Sayısı
	Bütçe Dışı Harcama	Üniversite Gelirleri
	Prof. Sayısı, Doç. Sayısı, Yrd. Doçent Sayısı Yardımcı Öğretim Elemanı Sayısı	Lisans Öğrenci Sayısı
	İdari Personel Sayısı	Lisans Mezun Öğrenci Sayısı Yüksek Lisans Öğrenci Sayısı Mezun Öğrenci Sayısı
		Ön Lisans, Lisans, Yüksek Lisans ve Doktora Öğrencilerinin Sayısı Kadrolu Akademisyenlerin Yaptığı Yayın Sayısı
Özden (2008)	Öğretim Üyesi Sayısı (Profesör, Doçent ve Yardımcı Doçent), Diğer Akademik Personel Sayısı (Öğretim Görevlisi, Doktor, Araştırma Görevlisi ve Okutman).	Öğrencilerden Alınan Eğitim Öğretim Gelirleri ve Diğer Gelirler
Dikmen (2008)	Öğretim Üyesi Sayısı	Lisans Mezunu Öğrenci Sayısı Yüksek Lisans Mezunu Öğrenci Sayısı
	İdari Personel Sayısı	Yurtiçi ve Yurtdışı Yayın Sayısı
	Bütçe Ödenekleri	
Oruç vd. (2009)		Önlisans ve Lisans Öğrenci Sayısı
	Öğretim Üyesi Sayısı	Lisansüstü Öğrenci Sayısı
	Öğretim Görevlisi ve Okutman Sayısı	Proje Sayısı
	Araştırma Görevlisi Sayısı	Proje Bütçeleri
	Toplam Personel Giderleri	Uluslararası Yayın Sayısı
	Mal ve Hizmet Alım Giderleri Kapalı Kullanım Alanı	Ulusal Yayın Sayısı
	Öz Gelirler	

	Öğretim Elemanı Sayısı	
Bakırcı & Babacan (2010)	Eğitim Hizmetleri Personel Giderleri Mal ve Hizmet Alımları	Toplanan Harç Miktarı Mevcut Öğrenci Sayısı
		Yayın Sayısı
Çınar (2013)	Genel Harcama Yatırım Harcaması	TÜBİTAK Tarafından Onaylanmış Proje Tutarı Lisans Öğrenci Sayısı Yüksek Lisans Öğrenci Sayısı Doktora Öğrenci Sayısı
		Ön Lisans Ve Lisans Öğrenci Sayıları Yüksek Lisans Öğrenci Sayıları
Özel (2014)	Toplam Bütçe Giderleri Profesör Sayısı, Doçent Sayısı, Yardımcı Doçent Sayısı, Araştırma Görevlisi Sayısı	Doktora Öğrenci Sayıları Proje Sayısı Uluslararası Yayın Sayısı
		Akademisyen Başına Düşen Mezun Öğrenci Sayısı
Selim & Bursalıoğlu (2015)	Merkezi Yönetim Bütçe Ödenekleri TÜBİTAK-Üniversitenin Geliri Proje Payı BAP-Proje Payı Toplam Akademisyen Sayısı	Akademisyen Başına Düşen Lisansüstü Mezun Öğrenci Sayısı Akademisyen Başına Düşen Doktora Öğrenci Sayısı Yayın Sayısı Çalışan Sayısı
		Desteklenen Kamu ve Altyapı Proje Sayısı Atıf Sayısı
Türkan & Özel (2017)	Toplam Gider Öğretim Üyesi Sayısı, Öğretim Görevlisi Sayısı	SCL, SSCI, AHCI İndeksli Yayın Sayısı Toplam Lisans ve Ön Lisans Öğrenci Sayısı Toplam Lisansüstü Öğrenci Sayısı
Arslan & Güven (2018)	Toplam Öğrenci/Öğretim Üyesi Toplam Öğrenci/ Yardımcı Öğretim Üyesi Araştırma Alanı/Öğretim Üyesi Eğitim Alanı/Toplam Öğrenci Sosyal Alan/ Toplam Öğrenci	Öğrenci Sayısı ve İndex Yayın Sayısı(2013'e Kadar)
Şahin (2019)	Öğrenci Sayısı İdari Personel Sayısı Akademik Personel Sayısı Bölüm Sayısı	2016 Mezun Sayısı
Işıldak vd. (2020)	Toplam Harcama Personel Harcaması Eğitim Harcaması Akademik Personel Sayısı İdari Personel Sayısı Öğrenci Sayısı	Mezun Sayısı Yayın Sayısı Proje Sayısı
Pasin & Ankaralı (2022)	Toplam Gider Kadrolu Öğretim Elemanı Sayısı Kadrolu Öğretim Üyesi Sayısı	Basılı Kitap Sayısı Toplam Gelir Makale Puanı Önlisans ve Lisans Öğrenci Sayısı Lisansüstü Öğrenci Sayısı

	Öğrenci Sayısı	Mezun Öğrenci Sayısı
Doğan & Bekmezoğlu (2023)	Akademik Personel Sayısı	Yayın Puanları
	Üniversiteye Giriş Taban Puanı	
		Yıllık Toplam Yayın Sayıları
Abiri (2023)	Yıllık Toplam Giderleri	Q1Y : Yıllık Toplam Q1 Yayın Sayıları
	ÖS : Yıllık Öğrenci Sayıları	SSAY : Yıllık Toplam SSI-SSCI-AHCI Yayın Sayıları
	AS : Yıllık Akademisyen Sayıları	ATS : Yıllık Toplam Atıf Sayıları

Kaynak: Literatür taraması sonucu yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

VZA modelleri içinde en çok CCR modeli ile BCC modelinin girdi ve çıktı yönelimli modellerinin tercih edilmektedir (Öncel & Şimşek, 2015). Tablo 2’de bu modellerin hesaplama formülleri verilmiştir.

Tablo 2: Girdi ve Çıktı Odaklı CCR ve BCC Modelleri

Girdi Yönlü CCR	Çıktı Yönlü CCR
$\min z_0 = \theta$	$\max z_0 = \theta$
Kısıtlar	Kısıtlar
$\sum_{j=1}^n \lambda_j y_{rj} \geq y_0$	$\sum_{j=1}^n \lambda_j x_{ij} \leq x_0$
$\theta x_0 - \sum_{j=1}^n \lambda_j x_{ij} \geq 0 \quad j = 1, \dots, n;$	(1) $\theta y_0 - \sum_{j=1}^n \lambda_j y_{rj} \leq 0 \quad j = 1, \dots, n;$
$\lambda_0 \geq 0 ; j = 1, \dots, n;$	$\lambda_0 \geq 0 ;$
$r = 1, \dots, s; i = 1, \dots, m;$	$r = 1, \dots, s; i = 1, \dots, m;$

Girdi Yönlü BCC	Çıktı Yönlü BCC
$\min z_0 = \theta$	$\max z_0 = \theta$
Kısıtlar	Kısıtlar
$\sum_{j=1}^n \lambda_j y_{rj} \geq y_0$	$\sum_{j=1}^n \lambda_j y_{rj} \leq x_0$
$\theta x_0 - \sum_{j=1}^n \lambda_j x_{ij} \geq 0$	(3) $\theta y_0 - \sum_{j=1}^n \lambda_j y_{rj} \leq 0 \quad j = 1, \dots, n;$
$\sum_{j=1}^n \lambda_j = 1$	$\sum_{j=1}^n \lambda_j = 1$
$\lambda_0 \geq 0 ; j = 1, \dots, n;$	$\lambda_0 \geq 0 ;$
$r = 1, \dots, s; i = 1, \dots, m;$	$r = 1, \dots, s; i = 1, \dots, m;$

Kaynak: Çınaroğlu & Avcı. (2018).

3.2. Veriler

Çalışmada kullanılacak birimler YÖK Atlas’da yer alan ve aktif olarak öğrenci alan meslek yüksekokullarından belirlenmiştir. Çalışma kapsamında, Ege bölgesinde yer alan Afyon, Davutlar, Didim, Karacasu Memnune İnci, Ayvalık, Balıkesir, Burhaniye, Sındırgı, Erdek, Gönen, Osmaneli, Harmancık, Bursa Sosyal Bilimler, Ayvacık, Gelibolu Piri Reis, Gökçeada, Bergama, Denizli Sosyal Bilimler, Banaz, Efes, İzmir, Dağca Kazım Yılmaz, Fethiye Ali Sıtkı-Mefharet Koçman, Marmaris, Milas, Muğla ve Ortaca Meslek Yüksekokullarının Turizm ve Otel İşletmeciliği ön lisans bölümlerinin YÖK Atlas’ta yer alan 2022 yılı verileri ve ilgili bölümlerin web sitelerinde bulunan verileri alınmış ve VZA yöntemi ile bu 27 meslek yüksekokullarının performans analizleri yapılmıştır. Çalışmanın örneklemini olarak Ege bölgesinin tercih edilmesinin nedeni bölgenin turizm destinasyonları arasında önemli bir potansiyele sahip olmasıdır. Bu nedenle Ege bölgesinde eğitim veren

meslek yüksekokullarının Turizm ve Otel İşletmeciliği önlisans bölümlerinin etkinliklerinin belirlenmesi büyük önem arz etmektedir. Çünkü Ege bölgesindeki turizm faaliyetlerinde istihdam edilecek insan kaynağının büyük bir bölümü bu bölümden mezun olan öğrencilerden sağlanmaktadır. Bu nedenle Ege bölgesinin turizm potansiyelinin ihtiyaçları doğrultusunda bu bölümlerin etkinliklerinin belirlenmesi ve bu bölümlere yeterli önemin gösterilip gösterilmediğinin de tespit edilmesi amacıyla bu çalışma gerçekleştirilmiştir. Analiz için 3 girdi ve 1 çıktı değişkeninden faydalanılmıştır. Girdiler kayıtlı öğrenci, akademik personel ve idari personel sayısı, çıktı ise 2022 yılı mezun sayısı olarak belirlenmiştir. Veri zarflama analizi ile Ege bölgesinde yer alan ve Turizm ve Otel İşletmeciliği ön lisans bölümü bulunan meslek yüksekokulları incelenmiş ve meslek yüksekokullarına ait sadece bir bölüm özelinde inceleme yapıldığı için bazı araştırmalardaki gibi kurum ödeneği, harç miktarı, proje sayısı vb. girdi ve çıktılara yer verilememiştir. Bu sebeple her bölüme ilişkin elde edilebilecek en doğru girdi ve çıktı kümesi seçilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, Ege bölgesinde bulunan 27 Meslek Yüksekokulundaki Turizm ve Otel İşletmeciliği bölümlerinin etkinliklerinin değerlendirilmesi ve karşılaştırılmasıdır. Karşılaştırma sonucunda elde edilen veriler ışığında etkin olan ve olmayan bölümlerin belirlenecek ve sonuçların optimize edilmesi için öneriler sunulacaktır.

3.3. Analiz ve Bulgular

Ege bölgesinde eğitim vermekte olan üniversitelerin meslek yüksekokullarında bulunan 27 adet Turizm ve Otel işletmeciliği bölümünün performans ölçümleri Winqsb 2.0 programı kullanılarak yapılmıştır. Çalışmada, Ege bölgesinde yer alan 27 meslek yüksekokulunun Turizm ve Otel İşletmeciliği bölümlerinin kadrosunda bulunan akademik personel, bölümde kayıtlı öğrenci ve idari personel sayısı ve bölümden mezun olan öğrenci sayısına ilişkin veriler kullanılmıştır. Meslek yüksekokullarının Turizm ve Otel İşletmeciliği bölümlerine girdi ve çıktı değişkenlerinin bilgileri Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3: VZA Girdi ve Çıktı Değişkenleri

Girdiler	Çıktılar
Kayıtlı Öğrenci Sayısı	2022 Mezun Sayısı
Akademik Personel Sayısı	
İdari Personel Sayısı	

Ege bölgesinde eğitim veren meslek yüksekokullarının Turizm ve Otel İşletmeciliği bölümlerine ait 2022 yılı YÖK Atlas sayısal verileri ve üniversitelerin resmi internet sitelerinden alınan veriler Tablo 4'de sunulmuştur.

Tablo 4: Turizm ve Otel İşletmeciliği Bölümlerine Ait Sayısal Veriler

ÜNİVERSİTE	MESLEK YÜKSEKOKULU	BÖLÜM	KAYITLI ÖĞRENCİ SAYISI(v ₁)	AKADEMİK PERSONEL SAYISI(v ₂)	İDARİ PERSONEL SAYISI(v ₃)	MEZUN SAYISI (2022 YILI)(u)
Afyon Kocatepe Üniversitesi	Afyon Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	251	6	21	21
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi	Davutlar Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	169	9	7	19
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi	Didim Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	187	5	20	23
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi	Karacasu Memnune İnci Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	138	3	16	16
Balıkesir Üniversitesi	Ayvalık Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	176	4	13	16
Balıkesir Üniversitesi	Balıkesir Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	216	3	25	21

Balıkesir Üniversitesi	Burhaniye Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	124	3	9	22
Balıkesir Üniversitesi	Sındırgı Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	118	3	12	17
Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi	Erdek Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	197	5	3	13
Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi	Gönen Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	136	2	6	20
Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi	Osmaneli Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	45	1	4	0
Bursa Uludağ Üniversitesi	Harmancık Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	71	2	14	11
Bursa Uludağ Üniversitesi	Bursa Sosyal Bilimler Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	262	1	13	32
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	Ayvacık Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	152	3	13	6
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	Gelibolu Piri Reis Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	125	5	5	24
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	Gökçeada Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	119	1	9	4
Ege Üniversitesi	Bergama Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	100	1	15	3
Pamukkale Üniversitesi	Denizli Sosyal Bilimler Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	230	5	8	30
Uşak Üniversitesi	Banaz Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	74	3	3	3
Dokuz Eylül Üniversitesi	Efes Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	290	4	23	36
Dokuz Eylül Üniversitesi	İzmir Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	301	4	27	27
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Datça Kazım Yılmaz Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	146	8	13	7
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Fethiye Ali Sıtkı-Mefharet Koçman Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	296	3	14	26
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Marmaris Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	183	10	20	28
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Milas Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	165	7	23	11
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Muğla Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	225	8	24	28
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Ortaca Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	150	7	20	16

Ege bölgesinde eğitim veren meslek yüksekokullarının Turizm ve Otel İşletmeciliği bölümlerinin etkinliklerinin ölçülmesi için kullanılan değişkenlerin tanımlayıcı istatistik bilgileri Tablo 5' de gösterilmiştir.

Tablo 5: Girdi ve Çıktılara Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Maksimum	Minimum	Std. Sapma
Kayıtlı Öğrenci Sayısı	172,07	301	45	69,28
Akademik Personel Sayısı	4,29	10	1	2,53
İdari Personel Sayısı	12,4	27	3	7,18
2022 Mezun Sayısı	17,77	36	0	9,76

VZA'da doğrusal modeller kurularak etkinlik hesaplaması yapılmaktadır. Aşağıda Afyon Meslek Yüksekokulu Turizm ve Otel İşletmeciliği bölümüne ait doğrusal model örnek olarak verilmiştir. Her bir bölüm için benzer model ayrı ayrı yapıldıktan sonra program üzerinden analizleri yapılmıştır. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon Meslek Yüksekokulu Turizm ve Otel İşletmeciliği bölümüne ilişkin VZA modeli şu şekildedir;

$$\max Z = 21u$$

$$251v_1 + 6v_2 + 21v_3 = 1$$

$$21u - 251v_1 - 6v_2 - 21v_3 \leq 0$$

$$19u - 169v_1 - 9v_2 - 7v_3 \leq 0$$

$$23u - 187v_1 - 5v_2 - 20v_3 \leq 0$$

$$16u - 138v_1 - 3v_2 - 16v_3 \leq 0$$

$$16u - 176v_1 - 4v_2 - 13v_3 \leq 0$$

$$21u - 216v_1 - 3v_2 - 25v_3 \leq 0$$

$$22u - 124v_1 - 3v_2 - 9v_3 \leq 0$$

$$17u - 118v_1 - 3v_2 - 12v_3 \leq 0$$

$$13u - 197v_1 - 5v_2 - 3v_3 \leq 0$$

$$20u - 136v_1 - 2v_2 - 6v_3 \leq 0$$

$$0u - 45v_1 - 1v_2 - 4v_3 \leq 0$$

$$11u - 71v_1 - 2v_2 - 14v_3 \leq 0$$

$$32u - 262v_1 - 1v_2 - 13v_3 \leq 0$$

$$6u - 152v_1 - 3v_2 - 13v_3 \leq 0$$

$$24u - 125v_1 - 5v_2 - 5v_3 \leq 0$$

$$4u - 119v_1 - 1v_2 - 9v_3 \leq 0$$

$$3u - 100v_1 - 1v_2 - 15v_3 \leq 0$$

$$30u - 230v_1 - 5v_2 - 8v_3 \leq 0$$

$$3u - 74v_1 - 3v_2 - 3v_3 \leq 0$$

$$36u - 290v_1 - 4v_2 - 23v_3 \leq 0$$

$$27u - 301v_1 - 4v_2 - 27v_3 \leq 0$$

$$7u - 146v_1 - 8v_2 - 13v_3 \leq 0$$

$$26u - 296v_1 - 3v_2 - 14v_3 \leq 0$$

$$28u - 183v_1 - 10v_2 - 20v_3 \leq 0$$

$$11u - 165v_1 - 7v_2 - 23v_3 \leq 0$$

$$28u - 225v_1 - 8v_2 - 24v_3 \leq 0$$

(5)

$$16u-150v_1-7v_2-20v_3 \leq 0$$

$$u, v_1, v_2, v_3 \geq 0$$

Uygulamada 12 üniversitenin 27 farklı meslek yüksekokulunda yer alan Turizm ve Otel İşletmeciliği bölümlerinin 2022 yılı verilerinden yola çıkarak çıktı yönelimli BCC modeli kullanılmış ve ilgili meslek yüksekokullarının performans analizleri gerçekleştirilmiştir. Analizde 3 girdi ve 1 çıktıdan faydalanılmıştır. Bu verilere dayanılarak VZA'ne uygun sonuçlar Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: VZA Sonuç Tablosu

Üniversite	Meslek Yüksekokulu	Bölüm	r* (Makz)	u*	v ₁ *	v ₂ *	v ₃ *
Afyon Kocatepe Üniversitesi	Afyon Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,4737	0,0226	0,0025	0,0612	0
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi	Davutlar Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,5856	0,0308	0,0059	0	0
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi	Didim Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,6842	0,0297	0,0046	0,0274	0
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi	Karacasu Memnune İnci Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,6790	0,0424	0,0047	0,1151	0
Balıkesir Üniversitesi	Ayvahık Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,5241	0,0328	0,0037	0,0889	0
Balıkesir Üniversitesi	Balıkesir Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,6505	0,0310	0,0035	0,0840	0
Balıkesir Üniversitesi	Burhaniye Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	1	0,0455	0,0071	0,0419	0
Balıkesir Üniversitesi	Sındırgı Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,8069	0,0475	0,0074	0,0438	0
Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi	Erdek Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,9028	0,0694	0	0	0,3333
Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi	Gönen Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	1	0,05	0,0050	0,0925	0,0225
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi	Osmaneli Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0	0	0,0222	0	0
Bursa Uludağ Üniversitesi	Harmancık Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,8556	0,0778	0,0121	0,0717	0
Bursa Uludağ Üniversitesi	Bursa Sosyal Bilimler Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	1	0,0313	0,0031	0,0756	0,0081
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	Ayvacık Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,2388	0,0398	0,0044	0,1080	0
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	Gelibolu Piri Reis Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	1	0,0417	0,0080	0	0
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	Gökçeada Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,2498	0,0624	0,0070	0,1694	0
Ege Üniversitesi	Bergama Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,2160	0,0720	0,0080	0,1953	0
Pamukkale Üniversitesi	Denizli Sosyal Bilimler Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,9434	0,0314	0	0,0692	0,0818

Uşak Üniversitesi	Banaz Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,211	0,0704	0,0135	0	0
Dokuz Eylül Üniversitesi	Efes Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,8320	0,0231	0,0026	0,0627	0
Dokuz Eylül Üniversitesi	İzmir Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,6068	0,0225	0,0025	0,0610	0
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Datça Kazım Yılmaz Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,2497	0,0357	0,0068	0	0
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Fethiye Ali Sıtkı-Mefharet Koçman Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,6420	0,0247	0,0025	0,0598	0,0064
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Marmaris Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,7969	0,0285	0,0055	0	0
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Milas Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,3472	0,0316	0,0061	0	0
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Muğla Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,6623	0,0237	0,0037	0,0218	0
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Ortaca Myo	Turizm ve Otel İşletmeciliği	0,5556	0,0347	0,0067	0	0

Tablo 6 incelendiğinde 27 Turizm ve Otel İşletmeciliği bölümünden 4 tanesinin performansı etkin olarak bulunmuştur. Etkin performansa sahip meslek yüksekokulları; Burhaniye Meslek Yüksekokulu, Gönen Meslek Yüksekokulu, Bursa Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu ve Gelibolu Piri Reis Meslek Yüksekokulu'dur. Osmaneli Meslek Yüksekokulu'nun performans ölçümü 0 çıkmıştır. Bu sonuç Osmaneli Meslek Yüksekokulu'nun 2022 yılında mezun verememiş olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer yandan Banaz Meslek Yüksekokulu, Osmaneli Meslek Yüksekokulu'ndan sonraki en düşük ölçüm değerine ($r^*(\text{Makz})=0,211$) sahip meslek yüksekokuludur. Bunun sebebi ise Tablo 6'dan da görülebileceği gibi Banaz Meslek Yüksekokulunda kayıtlı olan öğrenci sayısının yüksek olmasına rağmen mezun olabilen öğrenci sayısının çok düşük olmasıdır. Ayrıca bölümdeki akademisyen sayısının yetersizliği de bu duruma sebep olarak gösterilebilir. Etkin performansa sahip olan meslek yüksekokulları incelendiğinde, Burhaniye Meslek Yüksekokulu, Gönen Meslek Yüksekokulu, Bursa Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu ve Gelibolu Piri Reis Meslek Yüksekokulu'nun Tablo 4 ve Tablo 5'e göre ortalamanın üzerinde mezun verdiği tespit edilmiştir. Ayrıca bu meslek yüksekokullarının ortalamanın altında idari personele ve Gelibolu Meslek Yüksekokulu hariç akademik personele sahip olduğu görülmektedir. Bu meslek yüksekokullarında ortalamanın altında akademik ve idari personel sayısı ile ortalamanın üzerinde mezun verilmiştir ki bu durum ilgili meslek yüksekokullarının etkin performanslarını da açıklamaktadır.

4. Sonuç ve Öneriler

Ege bölgesinde eğitim vermekte olan üniversitelerin meslek yüksekokullarında bulunan 27 tane Turizm ve Otel İşletmeciliği bölümlerinde yapılan veri zarflama analizi performans ölçümü sonuçlarına göre; en iyi ölçüme sahip olan meslek yüksekokulları Burhaniye Meslek Yüksekokulu, Gönen Meslek Yüksekokulu, Bursa Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu ve Gelibolu Piri Reis Meslek Yüksekokulu'dur. %50'nin altında ölçüm değerine sahip olan Meslek Yüksekokulları ise Afyon Meslek Yüksekokulu, Osmaneli Meslek Yüksekokulu, Ayvacı Meslek Yüksekokulu, Gökçeada Meslek Yüksekokulu, Bergama Meslek Yüksekokulu, Banaz Meslek Yüksekokulu, Datça Kazım Yılmaz Meslek Yüksekokulu ve Milas Meslek Yüksekokuludur. VZA sonuçlarının yer aldığı Tablo 6 incelendiğinde ölçüm performansının düşük olmasındaki en büyük sebebin kayıtlı öğrenci sayısı ile mezun öğrenci sayısı arasındaki oransal farktan kaynaklandığı görülmektedir. Bu sebeple öğrencilerin daha fazla akademik süreçlere (bölüm etkinlikleri, teknik geziler vb. gibi) katılmaları sağlanmalı ve mezun sayısında nitelikli bir artış planlanmalıdır. Bunun yanında incelenen meslek yüksekokullarının bazılarında örneğin Gökçeada Meslek Yüksekokulunda ilgili bölüme ait akademisyen sayısının 1 olduğu ve bu nedenle bu meslek yüksekokulunun etkinlik puanının düşük olduğu görülmektedir. Bölümdeki öğretim elemanı ihtiyacının ya meslek yüksekokulunun farklı bölümlerinden alan dışı akademisyenler sayesinde giderildiği ya da farklı meslek yüksekokullarında ilgili alandan akademisyenlerin dersleri yürütmek üzere görevlendirilerek karşılandığı tahmin edilmektedir. Her iki durumda da bölümde yeterli sayıda ve ilgili alana hakim akademisyen olmaması sebebiyle hem akademik faaliyetleri hem de bölüm içi aktivite, sosyal projeler ve etkinliklerin planlanmasını sekteye

uğratacaktır. Sosyal aktivitelerin sürekliliğinin öğrenci ile okul arasında güçlü bir bağ kurduğu da unutulmamalıdır. Tüm bu sorunlar ise Gökçeada Meslek Yüksekokulunun etkinliğinin oldukça düşük olmasına neden olmaktadır.

Bu çalışmanın literatüre en önemli katkısı Turizm ve Otel İşletmeciliği ön lisans bölümlerinin etkinliklerinin ölçülmüş olmasıdır. Özellikle Ege bölgesindeki üniversitelerde eğitim verilen bu bölümlerden mezun olan öğrenciler bölgenin ihtiyaç duyduğu insan kaynağını sağlayan önemli kaynaklarda birisidir. Turizm sektörünün kendine has yapısı düşünüldüğünde eğitilmiş ve nitelikli işgücünün önemi yadsınmaz. Bu nedenle Ege bölgesindeki Turizm ve Otel İşletmeciliği ön lisans bölümlerinin etkinlik düzeyi buradan mezun olan ve sektörde ara eleman olarak istihdam edilen işgücünün niteliklerini doğrudan etkilemekte ve belirlemektedir. Yapılan analizler sonucunda görülmüştür ki Ege bölgesindeki üniversitelerin meslek yüksekokullarının ilgili bölümlerinin sadece 4 tanesi etkindir. Bu durum sektörün kalifiye eleman ihtiyacının karşılanmadığını göstermektedir. Ege bölgesinde yer alan 27 Turizm ve Otel İşletmeciliği bölümünden 23 tanesinin etkinliklerini arttıracak tedbirler alması ve performansları ile ilgili bu olumsuz tabloyu iyileştirmeleri büyük önem arz etmektedir. Bu noktadaki en önemli görev öncelikli görev üniversite yöneticilerine ve sonrasında meslek yüksekokullarının idarecilerine düşmektedir. Çünkü meslek yüksekokullarının idarecileri her konuda karar alma ve uygulama yetkisine sahip değildir. Örneğin ilgili bölümlerdeki öğretim elemanı eksikliklerinin giderilmesi üniversite yöneticilerinin yetki ve sorumluluk alanı içerisindedir. Üniversite yöneticilerinin bu alandaki eksikleri giderecek şekilde kadroları iyileştirmeleri gerekmektedir. Meslek yüksekokulu idarecilerin ise birimlerinde ilgili bölümlerin içeriğine uygun etkinlikler düzenlemeleri, okulda verilen dersler haricinde sektördeki paydaşlarla birlikte projeler üretmesi mezun olacak öğrencilerin niteliklerinin geliştirilmesi ve istenilen ve ihtiyaç duyulan kalifiye düzeyine sahip elemanların yetiştirilmesinde etkili olacaktır.

Son olarak, bu konuda gerekli analiz ve incelemeyi ilgili birimlerin karar vericilerinin yapmasının daha sağlıklı olacağını unutulmaması gerekmektedir. Çünkü ilgili birimlerin karar vericileri etkinlik ölçümü için kullanılabilecek tüm girdi ve çıktı değişkenlerine ilişkin güncel verilere ulaşma imkânına sahiptirler. VZA ile etkinlik analizi yapılırken kullanılan girdi ve çıktı değişkenlerinin çok boyutlu olması daha ayrıntılı ve net etkinlik sonuçlarını elde etmeyi sağlayacaktır. Aynı zamanda ilgili birimlerin karar vericilerinin, etkin ölçüm sonucuna sahip olmayan birimleri inceleyerek hangi girdi ve çıktı değerlerinde iyileştirmenin yapılması gerektiğine karar vermesi ve gerekli önlemleri alması bu noktada çok büyük bir öneme sahiptir. Farklı karar verme teknikleri ile hangi girdinin veya çıktının hangi değere ulaşması durumunda performans ölçümünün en iyi noktaya ulaşacağını araştırılması da karar vericilere yardımcı olacaktır.

Bu çalışmanın en önemli kısıtı Ege bölgesinde yer alan üniversitelerin Turizm ve Otel İşletmeciliği ön lisans bölümlerinin etkinliklerinin ölçülmüş olmasıdır. Gelecek çalışmalarda tüm Türkiye'deki ilgili bölümlerin etkinliklerinin ölçülmesi ve sonuçlarının karşılaştırılması literatüre katkı sağlayacaktır. Aynı zamanda bu çalışmada kullanılan verilerin YÖK Atlas verilerinden alınmış olması da çalışmanın ikinci kısıtıdır. İlgili bölümlerin bütçe ile ilgili girdi ve çıktı değişkenlerine ulaşamamış olması bu alandaki etkinliklerinin ölçülemediğine neden olmuştur. Gelecek çalışmalarda bütçe ile ilgili girdi ve çıktı değişkenlerinin de kullanılarak VZA ile etkinlik ölçümü yapılabilir.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Abankina, I., Aleskerov, F., Belousova, V. Y., Bonch-Osmolovskaya, A., Petruschenko, V., Ogorodnychuk, D., ... & Zinkovsky, K. (2012). University efficiency evaluation with using its reputational component. *Lecture Notes in Management Science*, 4, 244-253.
- Abankina, I., Aleskerov, F., Belousov, V. Y., Zinkovskiy, K., & Petruschenko, V. (2013). Evaluation of effectiveness of universities using shell DEA-method analysis. *Educational Studies*, 2, 15-48.
- Abbasi, M., & Ghomashi, A. (2019). A recurrent neural network model for solving CCR model in data envelopment analysis. *Iranian Journal of Optimization*, 11(1), 1-7.
- Abbott, M., & Doucouliagos, C. (2003). The efficiency of Australian Universities: A data envelopment analysis. *Economics of Education Review*, 22(1), 8.

- Abiri, T. (2023). *Türkiye'deki devlet üniversitelerinin pandemi öncesi ve pandemi sürecindeki performanslarının veri zarflama analizi ile ölçülmesi ve karşılaştırılması* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aliyu, A., & Bello, K. (2018). Data envelopment analysis of rubber smallholders: BCC and CCR models and bootstrapping technique. *International Journal of Research*, 6(5), 346-368.
- Arslan, A. E., & Güven, Ö. Z. (2018). Veri zarflama analizi ile üniversite etkinliklerinin belirlenmesine yönelik bir çalışma: Türkiye örneği, *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 86-105.
- Babacan, A. (2006). *Türkiye'deki üniversitelerde VZA yöntemiyle verimlilik analizi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Bakırcı, F., & Babacan, A. (2010). İktisadi ve idari bilimler fakültelerinde ekonomik etkinlik. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 215-234.
- Bal, V. (2013). Vakıf üniversitelerinde veri zarflama analizi ile etkinlik belirlenmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 1-20.
- Baysal, M., Alçılar, B., Çerçioğlu, H., & Toklu, B. (2005). Türkiye'deki devlet üniversitelerinin 2004 yılı performanslarının, veri zarflama analizi yöntemiyle belirlenip buna göre 2005 yılı bütçe tahsislerinin yapılması. *Sakarya University Journal of Science*, 9(1), 67-73.
- Breu, T. M., & Raab, R. L. (1994). Efficiency and perceived quality of the nation's "top 25" National Universities and National Liberal Arts Colleges: An application of data envelopment analysis to higher education, *Socio-Economic Planning Sciences*, 28(1), 33-45.
- Breezy, S. (2022). BCC research. *The Charleston Advisor*, 23(3), 10-16.
- Charnes, A., Cooper, W. W., & Rhodes, E. (1978). Measuring the efficiency of decision making units, *European Journal of Operational Research*, 2(6), 429-444.
- Çağlar, M., & Gürler, C. (2020). Türkiye'deki araştırma ve aday araştırma üniversitelerinin etkinliklerinin veri zarflama analizi ile ölçümü. *The Journal of International Scientific Researches*, 5(2), 143-157.
- Çınaroğlu, E., & Avcı, T. (2018). The performance comparison of Turkish major airports in domestic and international lines. *Business & Management Studies: An International*, 5(4), 55-75.
- Çınaroğlu, E., Doruk, N., & Tunahan, A. (2018). Erciyes Üniversitesi fakültelerinin veri zarflama analizi yöntemiyle etkinlik analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(4), 1025-1043.
- Doğan, N. Ö., & Ersoy, Y. (2017). Efficiency measurement: A case study of a firm in the textile sector. *Hitit University Journal of Social Sciences Institute*, 10, 35-44.
- Doğan, A., & Bekmezoğlu, H. N. (2023). Devlet ve vakıf üniversitelerindeki yönetim bilişim sistemleri bölümlerinin karşılaştırmalı etkinlik analizi. *Sosyal Mucit Academic Review*, 4(1), 21-43.
- Dikmen, F. C. (2008). Veri zarflama analizi ile üniversitelerin etkinliğinin ölçülmesi. *Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(6), 1-22.
- Erdem, A. R. (2006). Dünyadaki yükseköğretimin değişimi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 299-314.
- Fandel, G. (2007). On the performance of Universities in North Rhine-Westphalia, Germany: Government's redistribution of funds judged using DEA efficiency measures, *European Journal of Operational Research*, 176(1), 521-533.
- Flegg, A. T., Allen, D. O., Field, K., & Thurlow, T. W. (2004). Measuring the efficiency of British Universities: A multi-period data envelopment analysis, *Education Economics*, 12(3), 231-249.
- Gualandi Filho, P. E., Sousa, E. F. D., Carmo, C. T. D., & Gonçalves, T. J. M. (2023). Evaluation of efficiency of Brazilian Federal Universities: An approach through data envelopment analysis, *Avaliação: Revista da Avaliação da Educação Superior (Campinas)*, 28, e023018.
- Gianfranco, F., Michele, C., & Patrizia, S. (2020). Data envelopment analysis for the assessment of road safety in urban road networks: A comparative study using CCR and BCC models. *Case Studies On Transport Policy*, 8(3), 736-744.

- Günay, A., Dulupçu, M. A., & Oruç, K. O. (2017). Türkiye’de devlet üniversitelerinin etkinlik ve verimlilik analizi: Veri zarflama analizi ve malmquist toplam faktör verimlilik endeksi uygulamaları. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(3), 85-113.
- Gündüz, O., Ceyhan, V., & Esengün, K. (2013). Farklı üniversitelerin meslek yüksekokullarının etkinlik düzeylerinin karşılaştırılması üzerine bir araştırma. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2, 67-77.
- Işıldak, M. S., Köksal, İ., Çiçek, A., & Yılmaz, Y. (2020). 1992 ve 2006 yıllarında kurulan devlet üniversitelerinin veri zarflama analizi ile etkinlik ölçümü, *Beykoz Akademi Dergisi*, 8(1), 97-116.
- Kırda, K. (2014, Ekim). *Veri zarflama analizi ile Türkiye’deki devlet üniversitelerinin performanslarının değerlendirilmesi*. Sosyal Bilimler – Artvin Çoruh Üniversitesi Hopa Uluslararası Sosyal Bilimler “İktisat, Siyaset Ve Toplum Üçgeninde Küreselleşmenin Yerel Dinamikleri” Konferansı’nda sunulmuş bildiri, Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin.
- Kocakoç, İ. D. (2016). Veri zarflama analizindeki ağırlık kısıtlamalarının belirlenmesinde analitik hiyerarşi sürecinin kullanımı. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 1-12.
- Köksal, G., & Nalçacı, B. (2006). The relative efficiency of departments at a Turkish Engineering College: A data envelopment analysis. *Higher Education*, 51, 173-189.
- Kuah C. T., Wong, K. Y., & Behrouzi F. (2010). A review on data envelopment analysis (DEA), *Fourth Asia International Conference on Mathematical/Analytical Modelling and Computer Simulation*, Kota Kinabalu, Malaysia, 168-173.
- Kutlar, A., & Kartal, M. (2004). Cumhuriyet Üniversitesinin verimlilik analizi: Fakülteler düzeyinde veri zarflama yöntemiyle bir uygulama. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 49-79.
- Kutlar, A., & Babacan, A. (2008). Türkiye’deki kamu üniversitelerinde CCR etkinliği ölçek etkinliği analizi: DEA tekniği uygulaması, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(1), 148-172.
- Madden, G., Savage, S., & Kemp, S. (1997). Measuring public sector efficiency: A study of economics departments at Australian Universities, *Education Economics*, 5(2), 153.
- Oruç, K. O., Güngör, İ., & Demiral, M. F. (2009). Üniversitelerin etkinlik ölçümünde bulanık veri zarflama analizi uygulaması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 279-294.
- Özcan, A. İ., & Anıl, N. K. (2006). Manisa’daki meslek yüksekokullarının verimlilik ölçümü. *Review of Social, Economic & Business Studies*, 7(8), 349-358.
- Özden, H. Ü. (2008). Veri zarflama analizi ile Türkiye’deki vakıf üniversitelerinin etkinliğinin ölçülmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 37(2), 167-185.
- Özel, G. (2014). Efficiency analysis of State Universities: A case of Turkey, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29(3), 124-136.
- Özkan, A. (2021). Veri zarflama analizinde ölçeğe göre getiri durumu: Üniversitelerin etkinlik ölçümü üzerine bir uygulama. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 264-275.
- Öncel, A., & Şimşek, S. (2015). Türkiye’de bölgelerarası kaynak kullanım etkinliğinin veri zarflama analizi yöntemiyle analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 37, 87-119.
- Pasin, O., & Ankaralı, H. (2022). Vakıf üniversitelerinin etkinliklerinin değerlendirilmesi: Türkiye örneği. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 7(13), 126-147.
- Selim, S., & Bursalıoğlu, S. A. (2015). Efficiency of higher education in Turkey: A bootstrapped two-stage DEA approach, *International Journal of Statistics and Applications*, 5(2), 56-67.
- Selamzade, F. (2021). Türkiye’de 1992-1994 ve 2006-2008 yılları arasında kurulmuş devlet üniversitelerinin etkinlik analizi: VZA ve tobit analizi uygulaması, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 1000-1021.
- Şahin, H. (2019). Dumlupınar Üniversitesi meslek yüksekokullarının etkinliklerinin veri zarflama analizi ile karşılaştırılması, *Mühendislik Bilimleri ve Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 49-63.
- Tomkins, C., & Green, R. (1988). An experiment in the use of data envelopment analysis for evaluating the efficiency of UK University departments of accounting. *Financial Accountability & Management*, 4(2), 147-164.

- Türkan, S., & Özel, G. (2017). Efficiency of state universities in Turkey during the 2014-2015 academic year and determination of factors affecting efficiency, *Education and Science*, 42(191), 307-322.
- Touati-Tliba, M. (2024). Comparative performance of Algeria's education districts: The influence of colonial legacy through cultural capital, *Socio-Economic Planning Sciences*, 101763,1-12.
- Talluri, S. (2000). Data envelopment analysis: Models and extensions, *Decision Line*, 31(3), 8-11.
- Uzgören, E., & Şahin, G. (2013). Dumlupınar Üniversitesi meslek yüksekokullarının performanslarının veri zarflama analizi yöntemiyle ölçümü. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(18), 91-110.
- Yılmaz, G., Doğan, O., & Özkarabacak, B. (2015). A data envelopment analysis application for measuring efficiency of university departments: A data envelopment analysis application for measuring efficiency of university departments. *Procedia Economics and Finance*, 19, 226-237.
- Yiğitoğlu, V. (2020). Veri zarflama analizi. İçinde H. Çetiner (Ed.). *Turizm araştırmaları* (s. 47-68). Ankara: İksad.
- Wildani, Z., Wibowo, W., Wulandari, S. P., & Dinanti, L. A. (2023). Data envelopment analysis for the efficiency of higher education departments at Sepuluh Nopember Institute of Technology, Indonesia. *European Journal of Educational Research*, 12(2), 1153-1169.
- Yükseköğretim Kurulu (YÖK). *YÖK Atlas*. <https://yokatlas.yok.gov.tr/onlisans-program.php?b=30108> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 22.05.2023.
- Цзе, Ч. (2023). Parameters of monitoring the competitiveness of higher education institutions, *Управління Розвитком Складних Систем*, 55, 123-127.

Research Article / Araştırma Makalesi

ENFLASYON BELİRSİZLİĞİNİN ENFLASYON VE EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ASİMETRİK ETKİLERİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ*

Aycan CAN¹, Asuman KOÇ YURTKUR²

ÖZET

Bu çalışma, Türkiye'de enflasyon ve enflasyon belirsizliğinin büyüme üzerindeki etkisini araştırarak literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu amaçla çalışmada enflasyonu temsil etmek için Tüketici Fiyatları Endeksi (TÜFE) verileri, ekonomik büyümeyi temsil etmek için ise Sanayi Üretim Endeksi (SÜE) verileri kullanılmıştır. Kullanılan veri seti aylık frekansta olup 2005:4 ile 2019:1 dönem aralığını kapsayarak analizde VARMA-MGARCH-BEKK modeli kullanılmıştır. Analiz sonuçları ışığında enflasyon belirsizliğinin Türkiye ekonomisinde daha yüksek enflasyona yol açtığı tespit edilerek literatürde yer alan Cukierman-Melzer hipotezi de desteklenmektedir. Ayrıca enflasyon belirsizliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisine ilişkin sonuçlara bakıldığında ise bu durumun Türkiye'de pozitif ve istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı olduğunu görülmektedir. Dolayısıyla bu sonuç aynı zamanda literatürde yer alan Black'in enflasyon belirsizliğinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu hipotezini de desteklemektedir.

Anahtar Kelimeler: Enflasyon Belirsizliği, Enflasyon, Ekonomik Büyüme, VARMA-MGARCH-BEKK.

JEL Sınıflandırması: C32, E20, E31.

ASYMMETRIC EFFECTS OF INFLATION UNCERTAINTY ON INFLATION AND ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF TURKEY

ABSTRACT

In this study aims to contribute to the literature by investigating the impact of inflation and inflation uncertainty on growth in Turkey. For this purpose, the study uses Consumer Price Index (CPI) data to represent inflation and Industrial Production Index (IPI) data to represent economic growth. The data set used is monthly frequency and covers the period between 2005:4 and 2019:1 and VARMA-MGARCH-BEKK model is used in the analysis. In the light of the results of the analysis, it is determined that inflation uncertainty leads to higher inflation in the Turkish economy and the Cukierman-Melzer hypothesis in the literature is also supported. In addition, the results on the effect of inflation uncertainty on economic growth show that it is positive and statistically significant at the 1% level in Turkey. Therefore, this result also supports Black's hypothesis in the literature that inflation uncertainty has a positive effect on economic growth.

Keywords: Inflation Uncertainty, Inflation, Economic Growth, VARMA-MGARCH-BEKK.

JEL Classification Codes: C32, E20, E31.

* Bu makale "Enflasyon ve Enflasyon Belirsizliğinin Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, aycancan1903@gmail.com.

² Doç.Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, asuman.ky@beun.edu.tr.

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

Inflation and inflation uncertainty have significant effects on economic growth in Turkey. High inflation can reduce demand due to the continuous increase in prices, which reduces consumer confidence and negatively affects households' spending decisions. In addition, high inflation rates negatively affect investments because they create uncertainty for businesses.

Inflation uncertainty makes it difficult to predict future costs and revenues. To cope with this uncertainty, businesses may act more cautiously and postpone investment decisions. In the long run, this slows economic growth. In addition, high inflation rates can increase interest rates, threatening financial stability. High interest rates increase credit costs for both households and businesses, putting pressure on investment and consumption.

As a result, inflation and inflation uncertainty in Turkey can have complex and negative effects on economic growth. This situation makes the implementation of effective monetary and fiscal policies even more important. In this context, the effects of inflation and inflation uncertainty on economic growth are investigated.

Literature Review

The fact that the issue of inflation uncertainty has become remarkable both theoretically and empirically in the literature dates back to Friedman's (1977) Nobel speech. According to the view that would later become the Friedman-Ball hypothesis in the future; higher inflation rates create greater uncertainty about future policy and future inflation rates. The opposite conclusion is the view that allocating large amounts of resources to understand inflation uncertainty in the presence of high inflation reduces future uncertainty. In the Fed behavior model in the study of Cukierman & Meltzer (1986) and Barro & Gordon (1983), they put forward the argument that inflation uncertainty can increase the inflation level. Black (1987), on the other hand, brings a different perspective to the events and argues that as the fluctuations in the output growth rate increase, the average growth rate also increases.

When the literature on the relationship between inflation, inflation uncertainty and economic growth is examined; It is seen that studies and research on the subject have been continuing for a long time. Some of these important studies in the literature are mentioned in the study. The developments of these studies, which began to appear in the literature in the 90s, and continue to the present day, are presented in this direction.

Methodology

Methodologically, the empirical analysis of the study was conducted using time series analysis. For Türkiye, the VARMA M-GARCH BEKK method was used by selecting data in the 2005:4-2019:1 quarterly period. Since the effect of the post-pandemic period was not wanted to be included in the analysis, the data range was chosen according to the pre-pandemic period. It is aimed to both investigate the effect of inflation and inflation uncertainty on growth and to analyze the effect of inflation uncertainty and growth uncertainty on inflation and growth. In this regard, Consumer Price Index (CPI) data was used to represent inflation, and Industrial Production Index (IPI) data was used to represent growth. Winrats and Winrats pro 9.1 programs were used for analysis.

Results and Conclusion

Macroeconomic research and discussions about the impact of inflation on economic growth have been in the literature for a long time. The issue that is particularly emphasized is the debates in the literature on whether inflation affects economic growth positively or negatively. The question of whether inflation affects growth is one of them. Another is the question of whether it is inflation uncertainty that affects investment decisions positively or negatively, which in turn affects growth.

Based on this, this study simultaneously investigates the impact of inflation uncertainty on inflation and economic growth in Turkey in the period from April 2005 to January 2019. According to the analysis of the findings, it is seen that inflation uncertainty leads to higher inflation in Turkey. The fact that inflation uncertainty leads to higher inflation in Turkey supports the Cukierman-Melzer (1986) hypothesis in the literature. In addition, it has been determined that changes in the growth rate have a positive effect on inflation, while inflation uncertainty has an increasing effect on inflation.

As a result, international capital flows have gained more importance in the globalizing world, and as a result, national economies have begun to perceive the whole world as their own market. In such a world, Turkey's success in this direction depends on economic policies that create a stable macroeconomic environment and increase Turkey's competitiveness. In this sense, in addition to stabilizing the macroeconomic environment, it is necessary to create a strategy that includes a long-term perspective.

1. Giriş

Farklı ekonomik yapılarına rağmen dünyadaki bütün ülkeler açısından ortak bir sorun olan enflasyon, ekonomik dengesizlikler içerisinde en çok karşılaşılan dengesizlik halidir. Enflasyonun ülkeden ülkeye ve dönemden dönem değişim gösteren özelliği nedeniyle farklı yorumlanması ve farklı bakış açılarıyla ele alınması sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Bu yapısı nedeniyle enflasyon kavramı olarak, en önemli ekonomik olgulardan biridir ve her ekonomik sistem için sorun teşkil etmeye devam etmektedir. Günümüzde tüm dünya ekonomileri enflasyondan olumsuz etkilenmekte dolayısıyla bu durum birçok araştırmacıyı bu olgunun etkilerini ele almak üzere bir dizi teorik ve uygulamalı çalışma yapmaya sevk etmektedir. Enflasyon, fiyatlar genel seviyesindeki sürekli artış olarak tanımlanırken enflasyon belirsizliği ise, gelecekteki fiyatlar açısından durumun öngörülebilir olmadığını ve yatırımcının enflasyon oranının ne zaman yükseleceği veya düşeceği konusunda tahminde bulunamadığı durumu ifade etmektedir. Enflasyonun ekonomiyi olumsuz etkilediği konusunda ise iktisatçılar arasında genel bir kabul olduğunu söylemek mümkündür.

Enflasyon belirsizliği bireylerde ve yatırımcılarda öngörü yeteneğinin kaybolması, yatırım kararlarının gecikmesi ve satın alma gücünün azalması gibi olumsuz sonuçlar yaratmaktadır. Çünkü enflasyonun hem nedeni hem de sonucu enflasyon belirsizliğidir. Enflasyondan kaynaklanan maliyetlerin belirlenmesi süreci ise, nispeten kolaydır. Ancak enflasyon yükseldiğinde belirsiz enflasyondan kaynaklanan maliyetlerin yorumlanması ise zorlaşmakta ve bu yorumların çoğu para politikasının enflasyona verdiği tepkinin derecesine bağlı olmaktadır (Ananzeh & Eddien, 2015: 929).

Enflasyonun ekonomik büyüme üzerindeki etkisi uzun bir süredir makroekonomik araştırma ve tartışmalara neden olmakta ve özellikle enflasyonun ekonomik büyümeyi olumlu mu yoksa olumsuz mu etkilediği konusu tartışılmaktadır. Sıklıkla gündeme getirilen sorulardan biri, büyümeyi etkileyenin enflasyon mu olduğu, yoksa yatırım kararlarını bozan veya motive eden ve dolayısıyla büyümeyi etkileyen unsurun enflasyonla ilgili belirsizlik olup olmadığı meselesidir. Judson & Orphanides (1999), büyümenin belirlenmesinde önemli bir değişken olan enflasyon belirsizliğinin ihmal edilmesinden kaynaklanan tahmin hataları nedeniyle enflasyon ve büyümeye ilişkin tartışmaların nadiren çözüme kavuşturulduğuna dikkat çekmektedir. Her ne kadar literatürde enflasyon ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair çalışmalar yaygın olarak yerini alsada enflasyon belirsizliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisine dair çalışmalar literatürde var olan bir boşluğu oluşturmaktadır. Enflasyon belirsizliği konusundaki öncü çalışma, enflasyon belirsizliğinin hanehalklarını daha fazla reel sermaye varlığı tutmaya teşvik ettiğini ve böylece sermaye verimliliğini ve ekonomik büyümeyi canlandırdığını düşünen Tobin tarafından yapılmıştır. Tobin, Mundell ile aynı doğrultuda, fiyat istikrarsızlıklarının büyüme için alan sağladığı görüşündedir.

Esas olarak petrol fiyatlarındaki artışlardan kaynaklanan 1970'lerin stagflasyonu, bu fikirleri çürütmüş ve enflasyon ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişkinin varlığına ilişkin düşüncelerin doğmasına yol açmıştır. Teorik çalışmalar, Okun (1971), Friedman (1977), Ball (1992) tarafından yapılan ve fiyat istikrarsızlığının ekonomik büyümeyi engellediğini açıklayan çalışmalarla farklı bir yol izlemiştir. Sezgisel başlayan çalışmalar teorik bir temele dayandırılmaya başlamıştır. Okun (1971); yüksek enflasyon dönemlerinde para politikasının öngörülebilirliğinin kaybolduğunu ve bu durumun da enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkiyi gösterdiğini belirtmiştir. Friedman (1977) ise; yüksek enflasyonun enflasyon belirsizliğini artırarak enflasyona ilişkin tahminde bulunmayı güçleştirdiğini ifade etmektedir. Tüm bu açıklamalar Ball (1992) modeli ile açıklanmaya çalışılmıştır. Tartışma, karşıt sonuçlara sahip ampirik çalışmalarla daha da ilerlemiştir. Örneğin, Judson & Orphanides (1999), Grier & Perry (2000), Grier vd., (2004), Apergis (2004) ve Iyke & Ho (2019) enflasyon veya enflasyon belirsizliği ya da her ikisi ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki olduğunu ifade etmektedirler. Buna karşın literatürde değişkenler arasında pozitif ilişki olduğunu savunan çalışmalar da bulunmaktadır.

Ayrıca enflasyon, nedensel faktörler ve onu kontrol altına almak için uygun politikalar konusunda, hala tartışılan konulardan biridir. Ancak genel olarak enflasyonun bir dizi iç ve dış faktörden etkilendiğini ve ekonominin yapısına ve ülkenin dış dünyaya açıklık derecesine bağlı olarak bu faktörlerin önem derecesinin değiştiği söylenebilmektedir. Dolayısıyla bu gelişmeler, enflasyon ve enflasyon belirsizliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini bir araştırma konusu olarak gündeme getirmektedir. Bu bağlamda çalışma “enflasyon belirsizliği daha yüksek bir enflasyona neden olur mu?” ve “enflasyon belirsizliği ekonomik büyümeyi ne yönde etkiler?” araştırma sorularına odaklanmaktadır.

Çalışmada 2005:4- 2019:1 dönem aralığında Türkiye’de enflasyon belirsizliğinin enflasyon ve ekonomik büyüme üzerine asimetric etkilerini VARMA-MGARCH-BEKK modeli kullanılarak araştırılmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümde konuyla ilişkin teorik arka plana yer verilmektedir. Ardından çalışmanın üçüncü bölümü literatüre ayrılmıştır. Dördüncü bölümde ekonometrik yöntem, veri seti ve ampirik bulgular ele alınmaktadır. Çalışmanın son bölümü ise genel bir sonuç ile politika önerileri sunmaktadır.

2. Enflasyon Belirsizliği, Enflasyon ve Ekonomik Büyüme İlişisini İnceleyen Teorik Yaklaşımlar

İktisat literatürü, enflasyon ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair tartışmaların klasik düşünce okulundan yeni klasik düşünce okuluna kadar uzandığını göstermektedir. Klasik okul, kapitalistlerin emek için rekabet etmesinin, ekonomide fiyatlar üzerinde baskı oluşturan üretim maliyetlerinin yanı sıra emek maliyetini de artırdığını düşünmektedir. Üretim maliyetlerindeki artış, kapitalistlerin kârlarını aşındırmakta ve onları üretimden caydırmaktadır. Buna göre, bu durum hem kısa hem de uzun dönemde enflasyon ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki anlamına gelmektedir. Buna karşılık Keynesyenler, emek talebinin ekonomik büyümeyi artırırken işsizliği azalttığını ve bunun yan ürünleri olarak daha yüksek nominal ücretler ve enflasyonla sonuçlandığını, dolayısıyla uzun vadede pozitif bir ilişki olduğunu savunmaktadırlar.

Parasalcılar ise, nominal ücretlerdeki (ve enflasyondaki) herhangi bir artışın, işçileri orijinal emek arzına dönmeden önce geçici olarak emek arzlarını (ve ekonomik büyümeyi) artırmaya teşvik ettiği için işçilerin geçici olarak para aldanmasına maruz kaldıkları sonucuna varmaktadırlar. Dolayısıyla, enflasyonun uzun vadede ekonomik büyüme ile ilişkisi yoktur, ancak kısa vadede pozitif bir ilişki vardır. Teorisi rasyonel beklentiler ilkesine dayanan yeni klasikler, enflasyonun kısa ve uzun dönemde ekonomik büyüme ile ilişkili olmadığını vurgulamaktadır. Bu ve konuya dair benzer tartışmalar günümüzde hala devam etmektedir. Bu iktisat ekolleri, enflasyon ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklasa da ekonomik büyümenin belirlenmesinde enflasyon belirsizliğinin rolüne dair açıklamalarda bulunmamaktadırlar.

Diğer yandan, enflasyon belirsizliğinin ekonomik büyüme üzerindeki rolüne Tobin (1965) tarafından yapılan bir çalışmada değinilmektedir. Bu çalışma sonrası yapılan çalışmalarda, enflasyon belirsizliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisine dair çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Tobin çalışmasında, enflasyon belirsizliğindeki bir artışın birikmiş servette bir düşüşe yol açarak hane halklarını daha az faiz getirmeyen varlıklara sahip olmaya, ancak daha fazla gerçek sermaye varlıklarına sahip olmaya sevk ettiğini ifade etmektedir. Sonuç olarak, hanehalkının bu eylemleri sermaye verimliliğini teşvik eden ve ekonomik büyümenin artmasına neden olan bir durum olarak değerlendirilmektedir. Tobin ayrıca enflasyonist koşullar altında tasarrufların, yatırım harcamalarının ve hükümet harcamalarının artmasının ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini ana hatlarıyla belirtmektedir.

Öngörülebilirliğin kaybolması, yatırım kararlarının gecikmesi ve satın alma gücünün (dolayısıyla talebin) düşmesi, politika yapıcılar için fiyat istikrarını birincil hedef olmaya zorlayan istikrarsız enflasyonun maliyetlerinden birkaçıdır. Yüksek enflasyon seviyelerinin fiyat mekanizmasını bozarak gelecekteki enflasyon hakkında belirsizliğe neden olduğuna inanılmaktadır. Friedman (1977) Nobel konuşmasından bu yana konu hem teorik hem de ampirik açıdan büyük ilgi görmüştür (Javed vd., 2012: 348-349).

Yüksek enflasyon, fiyat mekanizmasının bozulması yoluyla refah kaybına neden olan enflasyon belirsizliğini beraberinde getirmektedir (Friedman 1977). Gelecekteki enflasyona ilişkin belirsizlik, dezenflasyon maliyetlerinin varlığında merkez bankasının gelecekteki rolüne ilişkin beklentilerden kaynaklanabilir. Ball (1992) bu argümanı asimetrik bilgi kavramının geçerli olduğu bir oyun teorisi çerçevesinde ortaya koymaktadır. Friedman-Ball'a göre, daha yüksek enflasyon oranları gelecekteki politika hakkında ve gelecekteki enflasyon oranları hakkında daha fazla belirsizlik yaratmaktadır. Bunun tam tersi bir sonuç Ungar & Zilberfarb (1993) tarafından öne sürülmektedir; yüksek enflasyonun varlığında enflasyon belirsizliğini anlamak için kaynakların büyük ölçüde tahsis edilmesi gelecekteki belirsizliği azaltmaktadır. Bu ilişki, enflasyon belirsizliğinden kaynaklanan bir geri beslemenin enflasyon oranlarını etkileyebileceği şekilde ters yönde de olabilir. Ayrıca literatürde Pourgerami-Maskus (1987) çalışması, konu ile ilgili yaptığı araştırmada üç önemli faktörün önemini belirterek beklentilerin daha sık revize edilmesi, beklentilerin oluşturulmasında bilginin daha sofistike bir şekilde kullanılması ve güncellenmiş bir veri seti dikkate alındığında, enflasyon ve enflasyon belirsizliği arasındaki bağlantının, hala pozitif olmakla birlikte, daha önce düşünülen önemli ölçüde daha zayıf olduğunu belirtmektedir. Buna göre, genişlemeci politikaların kabul edilemez stagflasyona yol açmasından endişe etmek için daha az neden olabilir. Bunun nedeni basitçe, enflasyonist politikaların beklentilere oldukça hızlı bir şekilde dahil edilmesi ve hızla artan belirsizliğin verimsizlik maliyetlerinden kaçınılmasıdır (Pourgerami & Maskus, 1987: 290).

Cukierman & Meltzer (1986), Barro & Gordon (1983) çalışmasındaki Fed davranış modelinde ise, enflasyon belirsizliğinin enflasyon seviyesini artırabileceği argümanını ortaya koymuştur. Devereux (1989), Cukierman & Meltzer (1986) çalışmasını, Barro & Gordon (1983)'deki ücret endekslemesini dahil ederek genişletmiş ve ücret endekslemesi yoluyla daha yüksek enflasyon belirsizliğinin enflasyon oranlarını hızlandırabileceği sonucuna varmıştır. Gelecekte daha yüksek enflasyon oranları algılanırsa, sözleşmeler daha yüksek ücretlerle yapılır ve bu da enflasyon oranlarının daha da yükselmesine neden olur. Holland (1995) çalışmasına göre ise enflasyon belirsizliğindeki artış, enflasyon belirsizliğinin arttığı dönemlerde izlenen istikrar politikasının bir sonucu olarak enflasyon oranında bir düşüş getirebilir.

Black (1987) ise olaylara farklı bir bakış açısı getirerek çıktı büyüme hızında meydana gelen dalgalanmalarda artış yaşandıkça ortalama büyüme oranının da artmakta olduğunu savunmaktadır. Bu görüş literatürde Black Hipotezi olarak yer almaktadır. Black hipotezinde çıktı dalgalanması, teknoloji seçerken yatırımcıların karşı karşıya kaldığı riskleri ölçmektedir.

3. Literatür

Enflasyon, enflasyon belirsizliği ve ekonomik büyüme ilişkisine dair literatür incelendiğinde; uzun süredir konuya dair çalışmaların ve araştırmaların devam ettiği görülmektedir. Literatürde yer alan bu önemli çalışmalardan bir kısmına çalışmada değinilmektedir. 90'lı yıllar itibariyle literatürde yer almaya başlayan bu çalışmaların günümüze uzanan gelişmeleri bu doğrultuda ortaya konulmaktadır.

Evans (1991), ARCH modelinin bir versiyonunu oluşturarak enflasyonun uzun vadede enflasyon belirsizliği üzerindeki etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Neyaptı & Kaya (2001), GARCH modelini kullanarak yapılan çalışmada Evans (1991)'i destekleyici sonuçlara ulaşmışlardır. Nas & Perry (2000), Granger nedensellik testi ve GARCH modeli olmak üzere iki farklı metodoloji kullanarak enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkiyi incelemiş ve elde ettikleri ampirik bulgular, enflasyon oranlarındaki artışın enflasyon belirsizliğini artırdığı yönündeki kanıtları desteklemektedir.

Ramey & Ramey (1995), çıktı belirsizliğinin daha yavaş büyüme yol açtığı alternatif bir kanal önermektedir. Ramey & Ramey, daha yüksek çıktı oynaklığına (kişi başına çıktının büyüme oranının varyansı olarak ölçülür) sahip ülkelerin daha yavaş büyüdüğünü bulmuşlardır. Bununla birlikte, çıktı belirsizliğinin daha az yatırıma neden olmasıyla tutarsız olarak, bir ülkenin çıktındaki yatırım payının çıktı oynaklığı ile ilişkisiz olduğunu bulmuşlardır. Çıktı oynaklığının artmasının planlama hatalarının artmasına yol açtığını ve bunun da çıktı büyümesinin azalmasına neden olduğunu ileri sürmektedirler. Dotsey & Sarte (2000) büyüme ile enflasyon belirsizliği arasında pozitif bir ilişki olduğunu iddia etmektedir. Bu düşünceye göre, para büyümesinin değişkenliğindeki (enflasyon) bir artış, para bakiyelerinin getirisini belirsiz hale getirmekte ve reel para bakiyelerine ve tüketime olan talebin düşmesine yol açmaktadır. Bu durum ihtiyati tasarrufları ve beklenen daha yüksek enflasyona karşılık olarak yatırım havuzu ekonomik büyümeyi artırmaktadır.

Ajevskis (2007), Letonya'da 1994-2007 yılları arasındaki dönem için enflasyon ve enflasyon belirsizliği arasındaki nedensellik testini GARCH-M modeli ile test etmiştir. Sonuçlar, enflasyon ve enflasyon belirsizliği arasındaki çift yönlü ilişkiyi doğrulamıştır. Rizvi & Naqvi (2009) Endonezya, Pakistan, Tayland ve Hindistan'da enflasyonun, enflasyon belirsizliğine neden olduğunu doğrulamaktadır. Test edilen örneklemdeki diğer ülkeler ise enflasyon belirsizliği ve enflasyon arasında çift yönlü nedensellik için kanıt sağlamaktadır.

Fountas (2010), çok daha uzun tarihsel zaman serisi verilerine dayanarak enflasyon ve enflasyon belirsizliği arasında pozitif bir korelasyon olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Bu durum, daha yüksek frekanslı veriler kullanan G7 ülkeleri ve Asya ülkelerine odaklanan ve tümü yüksek frekanslı zaman serisi verileri gerektiren GARCH tipi modellere dayanan bir dizi çalışmada da geçerlidir. Bu çalışma, Dotsey & Sarte (2000) çalışmasının teorik argümanını destekleyecek şekilde, enflasyona ilişkin belirsizliğin ihtiyati güdüler yoluyla daha yüksek büyümeye yol açtığını güçlü bir şekilde savunmaktadır.

Abbott & De Vita (2011), 1980-2004 yılları arasında 125 ülke için farklı döviz kuru rejimleri altında enflasyonun büyüme üzerindeki etkisini araştırmıştır. Panel analizi kullanmışlar ve esnek döviz kuru rejimlerini benimseyen gelişmekte olan ülkelerin, sabit veya orta vadeli döviz kurlarını benimseyen ülkelere göre daha düşük büyüme yaşadığını bulmuşlardır.

López-Villavicencio & Mignon (2011) eşik tahminlerinin gelişmiş ülkelerde %2,7 ve gelişmekte olan ülkelerde %17,5 arasında farklılık gösterdiğini ve bunun da gelişmekte olan ülkeler için daha yüksek bir enflasyon toleransı anlamına geldiğini tespit etmişlerdir. Bu farklılıkların olası nedenleri olarak Balassa Samuelson etkisini, endeksleme sistemlerinin kullanımını, döviz kuru politikalarını ve gelişmekte olan ülkelerin karşılaştığı yüksek enflasyon seviyelerini işaret etmektedirler. Daha da önemlisi, eşik değerlerin farklı yöntemler arasında (etkileşim terimli GMM prosedürü dahil) sağlam olduğu görülmektedir. Yine López-Villavicencio & Mignon, düşük enflasyonun sürdürülmesinin büyümeyi artırıcı etkisinin yalnızca gelişmiş ülkelerde hissedildiğini vurgulamaktadır.

Akgül & Özdemir (2012) Türkiye için enflasyon ile büyüme arasındaki doğrusal olmayan ilişkiyi değerlendirmişlerdir. Ekonomik büyüme için %1,26'lık bir enflasyon eşliğinin uygun olduğunu bulmuşlardır. Enflasyon oranının %1,26'nın üzerinde olması büyüme üzerinde negatif bir etkiye sahipken, %1,26'nın altında olması büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir. Kremer vd., (2013) dinamik panel eşik modelini kullanarak 124 sanayileşmiş ve sanayileşmemiş ekonomi için bir başka çalışma gerçekleştirmiştir. Sanayileşmiş ülkeler için %2 ve sanayileşmemiş ülkeler için %17'lik bir eşik değer bulmuşlardır, bu seviyenin üzerindeki her oranın zararlı olduğunu ifade etmişlerdir.

Vinayagathan (2013) aynı dinamik eşik analizi metodolojisini kullanarak 32 Asya ülkesini analiz etmiş ve %5,43'lük bir eşik belirlemiştir. Eşiğin üzerindeki bir oran büyüme üzerinde negatif bir etkiye sahipken, eşiğin altındaki bir oranın büyüme üzerinde önemli bir etkisi olmamıştır. Göktaş & Dişbudak (2014), Türkiye'de 1994:01–2013:12 dönemini kapsayan çalışmada enflasyon ile enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkiyi incelemektedirler. Bulgulara göre, kırılma öncesi dönemler için enflasyon belirsizliğinin nedeni enflasyonun kendisi iken, kırılma tarihlerini takiben ilişkinin çift yönlü olarak değişmesi söz konusudur. Ayrıca analize göre tüm seriler dikkate alındığında; değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Tung & Thanh (2015), 1986-2013 yılları arasındaki Vietnam verileri için iki aşamalı en küçük kareler yöntemini kullanarak %7'nin üzerindeki bir enflasyon oranının ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu bulmuştur. Khan (2016), 25 gelişmiş ve gelişmekte olan Avrupa ekonomisinden oluşan geniş bir panel veri seti kullanarak enflasyonun çıktı büyüme oynaklığı üzerindeki etkilerini bir PSTR modeli yardımıyla incelemektedir. Sonuçlar değişkenler arasında doğrusal olmayan bir ilişki olduğunu ve belirli bir eşik seviyenin altındaki enflasyonun çıktı büyüme oynaklığını düşürdüğünü ve bu seviyenin üzerindeki düzeyde ise artırdığını ortaya koymaktadır.

Baha- Rumshaha vd., (2016), tarafından 94 yükselen ve gelişmekte olan ülkede enflasyon, enflasyon belirsizliği ve ekonomik büyüme üzerine yapılan çok yeni bir çalışmada sistem genelleştirilmiş momentler yöntemi (SGMM) kullanılmıştır. Çalışma, enflasyonun sadece enflasyon krizi olmayan ülkelerde büyümeye zarar verdiğini ve enflasyon belirsizliğinin aslında büyümeyi teşvik ettiğini bulmuştur. Yüksek enflasyon negatif büyümeye neden olurken, düşük enflasyon oranı yüksek büyümeyi teşvik etmektedir. Enflasyonu kontrol altında tutmamanın negatif maliyeti, her üç rejimde de enflasyon krizi olmayan ülkelerde belirsizlikten kaynaklanan pozitif faydadan daha ağır basmaktadır. Ayrıca, enflasyon belirsizliğinin, enflasyon ılımlı aralıklara (%5,6-15,9) ulaştığında ihtiyati güdü yoluyla büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu bulmuşlardır.

Iyke & Ho (2019), 1963-2015 dönemini kapsayan Gana ekonomisi için enflasyon ve enflasyon belirsizliğinin büyüme üzerindeki etkilerini araştırmaktadır. Bulgular, enflasyonun büyüme üzerinde kısa ve uzun dönemde olumsuz etkileri olduğunu göstermektedir. Ayrıca, enflasyon belirsizliğinin büyüme üzerinde uzun dönemde olumsuz etkisi olduğu görülmektedir. Analiz sonuçlarına göre, enflasyon belirsizliğindeki artışlar büyümeye zarar verirken, düşüşler ise bu örneği yavaş olsa da tersine çevirebilmektedir.

Phiri (2020), Eswatini (eski adıyla Svaziland) ekonomisi için ekonomik kazançların maksimize edildiği %7,64'lük bir enflasyon eşiği elde etmiştir ki bu, Phiri (2018) tarafından Güney Afrika için elde edilen ve enflasyonun ekonomik büyümeye zarar verdiği %5,30'luk optimal enflasyon eşiğinden daha yüksektir. Bu durum, hem Güney Afrika hem de Eswatini'nin Güney Afrika rantını temel para birimi olarak kullanan Ortak Para Alanı'na üye ülkeler olmasına rağmen geçerlidir.

Azam & Khan (2020), 1975-2018 döneminde 27 ülkeden oluşan bir panelde enflasyonun ekonomik büyüme üzerindeki eşik etkisi üzerine bir araştırma yapmıştır. Enflasyonun az gelişmiş ülkelerde %12,23'ü, gelişmiş ekonomilerde ise %5,36'yı aştığı sonucuna varmışlardır. Tenaw & Demeke (2020), 1975-2018 döneminde Etiyopya'da enflasyon eşiğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini iki rejimli bir otomatik regresif eşik (TAR) modeli kullanarak incelemiştir. Etiyopya için enflasyon eşiğinin %9-10 aralığında olduğu bulunmuştur. Özellikle, gıda enflasyonu için eşik seviyesi %10 ile gıda dışı enflasyon için %8 arasındadır.

Asaduzzaman (2021) Bangladeş'te enflasyon ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1980-2017 örneklem dönemini kapsayan yıllık zaman serisi verileri, eşbütünlüşmeyi test etmek için bir ARDL modeli ve eşik seviyesini tahmin etmek için ikinci dereceden bir regresyon kullanarak incelemiş ve %7'lik bir enflasyon eşiği bulmuştur. Tarawalie & Kamara (2022), 1980'den 2020'ye kadar olan zaman serisi verileriyle doğrusal olmayan bir model (karesel fonksiyon) kullanarak Sierra Leone için %10,3'lük bir enflasyon eşiği bulmuştur. Kusumatriana vd. (2022) ise, 1990-2019 yılları arasında Endonezya için enflasyonun ekonomik büyüme üzerindeki eşik değerini analiz etmiştir ve sonuçlar enflasyonun büyüme üzerinde yüzde 9,59 eşik değeriyle önemli bir olumsuz etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur.

4. Ekonometrik Yöntem

Çalışma Türkiye için 2005:4-2019:1 çeyreklik dönem aralığında VARMA M-GARCH BEKK yöntemi kullanılarak hem enflasyon ve enflasyon belirsizliğinin büyüme üzerindeki etkisini hem de enflasyon belirsizliği ile büyüme belirsizliğinin enflasyon ve büyümesi üzerine etkisini analiz etmeyi hedeflemektedir.

Analiz yönteminin belirlenmesinde enflasyon ile büyümedeki karşılıklı ve şokların etkileşimi etken olmaktadır. Model denklemi 1'de yer almaktadır.

$$Y_t = \mu + \sum_{i=1}^p \Gamma_i Y_{t-i} + \Psi \sqrt{h_t} + \sum_{j=1}^q \Theta_j \varepsilon_{t-j} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Denklem 1'deki değişkenlerin çok asimetrisi ve belirsizliğinin modellenmesi Denklem 2'de yer alan koşullu varyans-kovaryans denklemi ile yapılır. GARCH sürecinin BEKK (Baba, Engel, Kroner, Kraft) gösterimi aşağıda gösterilmiştir.

$$H_t = C'C + A' \begin{matrix} \varepsilon_{t-1} \\ \varepsilon_{t-1} \end{matrix} A + B'H_{t-1}B + D \omega_{t-1} \omega_{t-1}' D, (2) \quad (2)$$

$$C = \begin{bmatrix} c_{11} & 0 \\ c_{21} & c_{22} \end{bmatrix}; A = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{bmatrix}; B = \begin{bmatrix} \beta_{11} & \beta_{12} \\ \beta_{21} & \beta_{22} \end{bmatrix}; (3)$$

$$D = \begin{bmatrix} \delta_{11} & \delta_{12} \\ \delta_{21} & \delta_{22} \end{bmatrix}; \omega = \begin{bmatrix} \omega_{y,t} \\ \omega_{\pi,t} \end{bmatrix} (4)$$

Denklem 1 ve 2'deki modelleri tahmin ederken çok sayıda parametre olması nedeniyle, FIML tekniği kullanılmaktadır. Dolayısıyla modeli tahmin etmek için mevcut tüm bilgilerin kullanılması gerekmektedir.

4.1. Veri Seti ve Bulgular

Bu çalışmanın temel amacı enflasyon kaynaklı belirsizliğin (oynaklığın) ve belirsizlik yayılımının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmaktır. Bu amaçla enflasyonu temsil etmek için Tüketici Fiyatları Endeksi (TÜFE) verileri, büyümeyi temsil etmek için ise Sanayi Üretim Endeksi (SÜE) verileri kullanılmıştır. Pandemi ve pandemi sonrası süreçteki enflasyonun ekonomik büyüme üzerindeki etkisine ayrıca bakılması gerektiğinden veri seti aylık olarak ve Nisan 2005'ten Ocak 2019'a kadar olan dönemi kapsamaktadır. Analiz için Winrats ve Winrats pro 9.1 programları kullanılmıştır. Değişkenlere ilişkin bilgiler Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1: Değişkenlerin Tanıtılması

Değişkenler	Sembol	Kaynak
Enflasyon	P	Uluslararası Para Fonu
Sanayi Üretim Endeksi	Y	Uluslararası Para Fonu

Analiz için bir dönem seçerken erişilebilirlik, ilgili değişkenlerin eş zamanlı gözlemlenmesine bağlı olarak geçerli bir faktördür (Grier vd., 2004:593). Standart bir VAR sisteminin analizindeki belirsizlik faktörleri, koşullu dağılım denklemi kullanılarak tahmin edilmiştir, dolayısıyla gecikme uzunluğu için SIC kriteri dikkate alınarak p = q = 1 için 33 parametre tahmin edilmiştir. Ayrıca değişkenlerin getirilerine göre logaritması (X_t / X_{t-1}) alınarak analizde kullanılan tüm değişkenler durağan hale getirilmiştir. Değişkenlere ilişkin birim kök testi sonuçları Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Phillips Perron		Phillips Perron	
	Düzyey Değerleri	p-value	Birinci Fark Değerleri	p-value
lnP	1.425407	0.9989	-9.808682	0.0000
lnY	-0.330699	0.9129	-4.768409	0.0003

FIML ile eşitlik 3.1'in tahmin sonuçlarının gösterimi aşağıda yer almaktadır:

$$\mu = \begin{bmatrix} 3.5837^* \\ 0.3819^* \end{bmatrix} \quad \Gamma_1 = \begin{bmatrix} 0.4238^* & -0.4944 \\ 0.0040 & 1.0292^* \end{bmatrix} \quad \Gamma_2 = \begin{bmatrix} 0.5771^* & -1.5512^* \\ -0.0045^* & -0.3075^* \end{bmatrix}$$

$$\Theta = \begin{bmatrix} -0.6732^{**} & 0.7464^* \\ 0.0293^* & -0.9081^* \end{bmatrix} \quad \Psi = \begin{bmatrix} -0.4083 & 0.1875^* \\ 0.0235^* & -0.1257^* \end{bmatrix}$$

Γ_1 ve Γ_2 matrislerindeki değerler VAR sistemindeki değişkenlere ilişkin parametre tahminlerini göstermektedir. Dolayısıyla $\Gamma_{11}^1 = 0.4238$ %1 anlamlılık düzeyinde sıfırdan farklı olması önceki dönem büyüme getirisinin cari dönem büyüme değerine olumlu etki ettiğini ifade etmektedir. $\Gamma_{12}^1 = -0.4944$ değeri enflasyonun büyüme üzerinde gecikmeli negatif etkisinin olduğunu ve buna karşılık gelen katsayının istatistiksel olarak anlamlı olmadığını göstermektedir. $\Gamma_{21}^1 = 0.0040$ ise büyümenin enflasyon üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Dolayısıyla büyümenin enflasyon üzerindeki etkisi belli bir süre sonra pozitif olmaktadır. Benzer şekilde $\Gamma_{22}^1 = 1.0292$ değeri anlamlı olmakta ve bir dönem gecikmeli enflasyonun kendi cari dönemi üzerindeki etkisi ise pozitif olarak bulunmaktadır.

$\Gamma_{11}^2 = 0.5771$ değerine göre ise iki dönem önceki büyüme değerinin cari dönem büyüme değerine etkisi pozitif olup, bu etki istatistiksel olarak anlamlıdır. Enflasyonun büyüme üzerindeki $\Gamma_{12}^2 = -1.5512$ etkisi iki dönem sonra negatif ve anlamlı hale gelmektedir. Diğer taraftan büyüme değerinin enflasyon üzerindeki etkisi ise $\Gamma_{21}^2 = -0.0045$ iki dönem sonra pozitif ve anlamlı bulunmuştur. Enflasyonun kendi üzerindeki iki dönem sonraki etkisi $\Gamma_{22}^2 = -0.3075$ ise negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Sonuçlar ve istatistiksel anlamlılık göz önüne alındığında, büyümenin enflasyon üzerindeki etkisi ve enflasyonun büyüme üzerindeki etkisinin birinci ve ikinci dönemden sonra pozitif olduğu görülmektedir. Sonuç, büyüme ve enflasyon arasındaki koşullu ortalama denklem üzerinde yayılma etkisidir.

Öte yandan koşullu ortalama denkleminde enflasyon ile büyüme arasındaki etkileşim şoklar perspektifinden bakıldığında ise Θ_1 matrisinin eleman değerleri söz konusu bu etkileşimi yansıtmaktadır. Dolayısıyla büyüme şokunun kendi ortalaması $\Theta_{11} = -0.6732$ etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve negatiftir. Enflasyonda meydana gelen bir şokun büyüme üzerindeki etkisi $\Theta_{12} = 0.7464$ ise pozitif ve sıfırdan farklı olarak bulunmaktadır. Ayrıca büyümede meydana gelen bir şokun enflasyon üzerindeki $\Theta_{21} = 0.0293$ etkisi ile enflasyona meydana gelen bir şokun kendi ortalaması $\Theta_{22} = -0.9081$ üzerindeki etkisi ise negatif olarak tespit edilmektedir. Sonuç olarak elde edilen bulgular ışığında ilişkilerin tamamı istatistiksel olarak anlamlı olarak bulunmuştur.

Belirsizlik faktörünün söz konusu değişkenler üzerindeki etkisi ise Ψ matrisin eleman değerleri ile ilgilidir. Büyüme volatilitesindeki değişimin kendi üzerindeki etkisi $\Psi_{11} = -0.4083$ negatif olup bu etki istatistiksel olarak anlamlı değildir. Öte yandan büyüme volatilitesinde meydana gelen bir artış büyümeyi arttırmakta fakat bu etki sıfıra eşit olarak bulunmaktadır. Diğer taraftan enflasyon belirsizliğinin büyüme üzerindeki $\Psi_{12} = 0.1875$ etkisi pozitif ve büyümede meydana gelen bir belirsizliğin enflasyondaki $\Psi_{21} = 0.0235$ etkisi artırıcı yönde olarak bulunmakta ve söz konusu bu etki istatistiksel olarak anlamlıdır. Dahası enflasyon volatilitesindeki bir artışın enflasyon üzerindeki $\Psi_{22} = -0.1257$ etkisinin ise negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla büyüme düzeyindeki değişimlerin enflasyon üzerindeki etkisinin istatistiksel anlamlılık düzeyinde olumlu olmasına rağmen enflasyon belirsizliğinin enflasyon üzerindeki etkisinin arttığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Eşitlik 3.2'nin FIML altında tahmin sonuçları ise aşağıdaki gibidir:

$$C_0^* = \begin{bmatrix} 3.2219^* & 0 \\ 0.0505 & 0.1916^{**} \end{bmatrix} \quad A_{11}^* = \begin{bmatrix} 0.2575 & -0.0352^{****} \\ 0.1447 & 0.3170^{**} \end{bmatrix}$$
$$B_{11}^* = \begin{bmatrix} 0.3929^{**} & 0.0077 \\ -0.3498 & 0.6982^* \end{bmatrix} \quad D_{11}^* = \begin{bmatrix} 1.0542^* & -0.0196 \\ 1.1145 & 0.7398^* \end{bmatrix}$$

Koşullu varyans denkleminin sonuçlarına göre ise büyümede meydana gelen bir şokun büyümenin kendi koşullu varyansı veya volatilitesindeki etkisi $A_{11} = 0.2575$ pozitifdir. Bir başka deyişle büyümede meydana gelen bir şok büyümedeki dalgalanmalara yol açmaktadır. Aynı şekilde enflasyon şoklarının da enflasyondaki dalgalanmaları $A_{22} = 0.3170$ attığı sonucuna ulaşılmaktadır. Ek olarak büyümede ve enflasyonda meydana gelen volatilitenin büyümedeki $B_{11} = 0.3929$ ve enflasyondaki $B_{22} = 0.6982$ dalgalanmayı da arttırdığı

sonucuna ulaşılmaktadır. Diagonal dışı eleman değerleri dikkate alındığında ise enflasyondaki volatilité artışı büyüme $B_{12} = 0.0077$ değerini azaltırken büyümede meydana gelen dalgalanmaların enflasyon belirsizliğini $B_{21} = -0.3498$ arttırdığı tespit edilmiştir.

Asimetrik şokların etkisine ilişkin olarak değişkenlerin volatilitesinde meydana gelen etkilere ilişkin katsayı ve işaret büyüklükleri D_{11} matris eleman değerleri içinde yer almaktadır (Salisu & Oloko, 2015: 8). Dolayısıyla büyümede meydana gelen negatif şokların pozitif şoklara göre büyüme belirsizliğini $D_{11} = 1.0542$ arttırdığı tespit edilmekte ve bu artış istatistiksel olarak anlamlıdır. Enflasyonun büyümeye göre beklenen değerinden daha düşük olması ise kötü haber olarak algılanmakta ve enflasyon değişkenine ilişkin hata terimleri negatif olmaktadır. Dolayısıyla enflasyon değişkenine ait negatif şoklar olarak tanımlanmakta ve enflasyonda meydana gelen negatif şokların büyüme volatilitésini $D_{12} = -0.0196$ azalttığı ve sonuçların istatistiksel olarak anlamlı olduğu ifade edilmektedir. Benzer şekilde negatif büyüme şoklarının pozitif büyüme şoklarına göre enflasyon volatilitésini daha fazla azalttığı tespit edilmiştir.

M-GARCH modellerinin genel eğilimi, tek değişkenli ARCH-GARCH modellerine benzer şekilde, hata terimlerinin otokorelasyonlu olup olmadığını belirlemek amacıyla Ljung-Box Q ve Q2 istatistiklerini kullanmaktır. Bu amaçla hata terimleri ve tanısıl test sonuçları aşağıdaki Tablo 3.2'de yer almaktadır.

Tablo 3: Ljung-Box Q-Hate Terimleri Diagnostik Test Sonuçları

	Q (4)	Q (8)	Q (12)	Q (4) ²	Q (8) ²	Q (12) ²
Büyüme	2.986	7.343	14.25	4.174	7.307	11.051
Enflasyon	7.578***	9.549	12.748	1.239	5.296	6.096

Tablo 3' e göre model tahmin sonuçları dördüncül enflasyon değişkeninde %10 anlamlılık düzeyinde otokorelasyonunu göstermektedir. Varyans değişiklikleriyle standartlaştırılmış hata terimlerinin sonuçta ortaya çıkan dağılımlarının eşit olup olmadığını test etmek ve ilişkili değişkenlerin değişkenliğini belirlemek için tahmin edilen artıkların bir VAR sisteminde standartlaştırılması gerekmektedir. ARCH-GARCH modelinde standartlaştırılmış artıkların geçerli olabilmesi için serideki değişkenler arasındaki dağılımların da eşit olması gerekmektedir. Dolayısıyla dağılımların aynı veya farklı olup olmadığını kontrol etmek amacıyla kullanılan bir yaklaşım da moment tabanlı testtir (Salisu & Oloko, 2015: 8). Bu nedenle momentlere dayalı test istatistikleri ve hata terimine bağlı olasılık değerleri Tablo 3.3'te yer almaktadır.

Tablo 4: Momentlere Dayalı Test Sonuçları

$E(\varepsilon_{y,t}^2) = h_{y,t}$	$E(\varepsilon_{\pi,t}^2) = h_{\pi,t}$	$E(\varepsilon_{y,t}\varepsilon_{\pi,t}) = h_{y\pi,t}$
Büyüme	Enflasyon	Büyüme*Enflasyon
0,8738	2.6878	0.0801
0.3498	0.1011	0.7770

Tablo 4'te yer alan standardize edilmiş hata terimleri sıfır ortalamalı ve sabit varyanslı olmasından dolayı herhangi bir anlamlılık düzeyinde desteklenmemektedir. Bu nedenle test edilen model spesifikasyonuna ait bulguların da araştırılması gerekmektedir.

Tablo 5: Spesifikasyon Test Sonuçları

Diagonal VARMA	$H_0 : \Gamma_{12}^i = \Gamma_{21}^i = \Theta_{12}^i = \Theta_{21}^i = 0$	$i = 1, 2$	$\chi^2(6) = 782.3219^*$
GARCH Yok	$H_0 : \alpha_{ij} = \beta_{ij} = \delta_{ij} = 0$	\forall_{ij}	$\chi^2(12) = 2469.3723^*$

GARCH-M Yok	$H_0 : \Psi_{ij} = 0$	$\forall_{i,j}$	$\chi^2(4) = 3529357.8518^*$
Asimetri Yok	$H_0 : \delta_{ij} = 0$	$\forall_{i,j}$	$\chi^2(4) = 134.7572^*$
Diagonal GARCH	$H_0 : \alpha_{12} = \alpha_{21} = \beta_{12} = \beta_{21} = \delta_{12} = \delta_{21} = 0$	$\forall_{i,j}$	$\chi^2(6) = 170.8147$

VARMA yapısına göre çapraz unsurların sınırlı olduğu ve istatistiksel olarak anlamlı olmadığı ek olarak enflasyon ile büyüme arasında çift yönlü bir etkileşimin olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu etkileşime yakın bir sonuç da VARMA tahmin sonuçlarına benzer. Model analizinde GARCH etkisi bulunmamakta olup sıfır hipotezi de reddedilmektedir. Bu seride istatistiksel olarak anlamlı bir koşullu değişen varyans süreci bulunmaktadır.

5. Sonuç

Enflasyonun ekonomik büyüme üzerindeki etkisi uzun bir süredir makroekonomik araştırma ve tartışmalara konu olmaktadır. Özellikle de enflasyonun ekonomik büyümeyi olumlu mu yoksa olumsuz mu etkilediği konusu literatürde tartışılmaktadır. Sıklıkla gündeme getirilen sorulardan biri, büyümeyi etkileyenin enflasyon mu olduğu, yoksa yatırım kararlarını bozan veya destekleyen ve dolayısıyla büyümeyi etkileyen olgunun enflasyonla ilgili belirsizlik mi olduğudur. Judson & Orphanides (1999), büyümenin belirlenmesinde önemli bir değişken olan enflasyon belirsizliğinin ihmal edilmesinden kaynaklanan tahmin hataları nedeniyle enflasyon ve büyümeye ilişkin tartışmaların nadiren çözüme kavuşturulduğuna dikkat çekmektedir. Her ne kadar literatür enflasyon ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair çalışmalarla zengin olsa da çoğu çalışmada enflasyon belirsizliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini görmezden gelinmektedir.

Bu nedenle, bu çalışma eş zamanlı olarak Türkiye'de Nisan 2005'ten Ocak 2019'a kadar olan dönemde enflasyon belirsizliğinin enflasyon ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin analizini araştırmaktadır. Bu bağlamda enflasyon belirsizliğinin Türkiye'de daha yüksek enflasyona yol açtığı görülmektedir. Ek olarak enflasyon belirsizliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisine dair sonuçlara bakıldığında ise bulguların %1 düzeyinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

Analiz sonuçları ve istatistiksel anlamlılık dikkate alındığında, büyüme oynaklığının pozitif yönde artması büyümeyi desteklemektedir. Negatif büyüme şoklarının pozitif şoklara kıyasla enflasyon oynaklığında azalmaya neden olduğu tespit edilmiştir. Bu bakımdan Türkiye'de enflasyon belirsizliğinin daha yüksek enflasyona yol açması literatürdeki Cukierman-Melzer (1986) hipotezini desteklemektedir. Ayrıca, büyüme oranındaki değişimlerin enflasyon üzerinde olumlu etki yarattığı, enflasyon belirsizliğinin ise enflasyon üzerinde artırıcı olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç olarak küreselleşen dünyada uluslararası sermaye akımları daha da önem kazanmış, bunun sonucunda ulusal ekonomiler tüm dünyayı kendi pazarları olarak algılamaya başlamışlardır. Böyle bir dünyada Türkiye'nin bu doğrultuda elde ettiği başarı, istikrarlı bir makroekonomik ortam yaratan ve Türkiye'nin rekabet gücünü artıran ekonomi politikalarına bağlıdır. Bu anlamda makroekonomik ortamın istikrara kavuşturulmasının yanı sıra uzun vadeli bir perspektif içeren bir stratejinin oluşturulması gerekmektedir. Yani bir ülkenin üretim kapasitesini artırmak için uzun ve kısa vadeli stratejiler oluşturmak gerekmektedir. Bu nedenle öncelikle yüksek ve kronik enflasyon oranlarının yarattığı belirsizliğin ortadan kaldırılması, etkin bir kamu sektörünün oluşturulması ve diğer makroekonomik dengesizliklerin ortadan kaldırılması gerekmektedir.

Katkı Oranı Beyanı:

Makale yazarları çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Abbott, A., & De Vita, G. (2011). Revisiting the relationship between inflation and growth: A note on the role of exchange rate regimes. *Economic Issues*, 16(1), 37.
- Ajevskis, V. (2007), Inflation and inflation uncertainty in Latvia. Bank of Latvia, Working Paper No. 4/2007
- Akgül, I., & Özdemir, S. (2012). Enflasyon eşiği ve ekonomik büyümeye etkisi. *İktisat İşletme ve Finans*, 27(313), 85-106.
- Akın, A. (2022). Türkiye'de enflasyon ve enflasyon belirsizliğinin iktisadi büyüme üzerine asimetric etkileri: Eşik değer analizi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tekirdağ.

- Ananzeh, I. E. N. (2015). The relationship between inflation and its uncertainty: Evidence from Jordan. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(4), 929-932.
- Apergis, N. (2004). Inflation output growth, volatility and causality: Evidence from panel data and the G7 countries. *Economics Letters*, 83 (2), 185-191.
- Aydin, C., Esen, Ö., & Bayrak, M. (2016). Inflation and economic growth: A dynamic panel threshold analysis for Turkish Republics in transition process. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 229, 196-205.
- Azam, M., & Khan, S. (2022). Threshold effects in the relationship between inflation and economic growth: Further empirical evidence from the developed and developing world. *International Journal of Finance & Economics*. 27(4), 4224-4243.
- Ball, L. (1992). Why does high inflation raise inflation. *Journal of Monetary Economics*, 29(3), 23-44.
- Berument, H., Yalcin Y., & Yıldırım J. (2011). The inflation and inflation uncertainty relationship for Turkey: A dynamic framework. *Empirical Economics*, 41(2), 294-295.
- Black, F. (1987). *Business cycles and equilibrium*. Newyork: Basil Blackwell.
- Bollerslev, T. (1986). Generalized autoregressive conditional heteroskedasticity. *Journal Of Economics*, 31(1), 307-327.
- Bollerslev, T. (1987). A conditional heteroskedastic time series model for speculative prices and rates of return. *Review of Economics and Statistics*, 69(1), 542-547.
- Bozkurt, H. (2009). M-garch modellerinin karşılaştırmalı analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 126-145.
- Caporale, B., & Caporale, T. (2002). Asymmetric effects of inflation shocks on inflation uncertainty. *Atlantic Economic Journal*, 30(4), 385-388.
- Collins, L., & L. Schafer (2001). A comparison of inclusive and restrictive strategies in modern missing data produres. *Psychological Methods*, 6(4), 217- 330.
- Crawford, A., & Kasumovich, M. (1996). Does inflation uncertainty vary with the level of inflation?. *Available at SSRN 75354*.
- Cukierman, A., & Meltzer, A. (1986). A Theory of ambiguity, credibility and inflation under discretion and asymmetric information, *Econometrica*, 54(5), 1099-1128.
- Çiğdem, Y. (2013). *Enflasyon-enflasyon belirsizliği ve merkez bankası bağımsızlığı ilişkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tokat.
- Dinçsoy, E. E., & Dinçsoy, M. O. (2020). Ekonomik büyümenin enflasyon üzerine etkisinin Türkiye ekonomisi açısından analizi. *Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences*, 6, 118-124.
- Dotsey, M., & Sarte, P. D. (2000). Inflation uncertainty and growth in a cash-in-advance economy. *Journal of Monetary Economics*, 45(3), 631-655.
- Elder, J. (2004). Oil price uncertainty, journal of money. *Credit and Banking*, 42(6), 10-18.
- Engle, R. F. (1982). Autoregressive conditional heteroskedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation. *Econometrica*, 50(1), 987-1007.
- Engle, R. F. (1983). Estimates of the variance of U.S. inflation based upon the arch model, *Journal of Money, Credit and Banking*, 15(1), 286-301.
- Engle, R. F. (1995). *Arch selected readings*. Oxford University Press, Oxford.
- Erkam, S. (2008). Enflasyon ve enflasyon belirsizliği: Türkiye örneği, *Sosyo Ekonomi*, 4(7), 157-174.
- Esen, O., Aydin, C. & Aydin, R. (2016). Inflation threshold effect on economic growth in Turkey. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 8(22), 1983 – 1993.
- Evans, M. (1991). Discovering the link between inflation rates and inflation uncertainty. *Journal of Money, Credit and Banking*, 23(2), 169-184.
- Feldstein, M. (1983). Domestic saving and international capital movements in the long run and the short run. *European Economic Review*, 21(1-2), 129-151.

- Fountas, S. (2001), The relationship between inflation and inflation uncertainty in the UK: 1885-1998. *Economics Letters*, 74, 77-83
- Friedman, M. (1977). Nobel lecture: Inflation and unemployment. *Journal of Political Economy*, 85(3), 451-472.
- Göktaş, P., & Dişbudak, C. (2014). Modelling inflation uncertainty with structural breaks case of Turkey 1994–2013. *Mathematical Problems in Engineering*, 2014.
- Grier, K., & Perry, M. J. (2000). The effects of real and nominal uncertainty on inflation and output growth: Some garch-m evidence. *Journal of Applied Econometrics*, 15(1), 45-58.
- Grier, K., & Tullock, G. (1989). An empirical analysis of cross-national economic growth:1951-1980. *Journal of Monetary Economics*, 24(1), 259-276.
- Grier, K., Olekalns H., & Shields, K. (2004). The asymmetric effects of uncertainty on inflation and output growth, *Journal of Applied Econometrics*, 19(1), 551-565.
- Güzel, B. (2014). *Tüketici fiyat endeksi ve üretici fiyat endeksi geçişkenliği: Türkiye örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Hasanov, M. (2008). Enflasyon belirsizliğinin üretim üzerindeki etkileri: Türkiye örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(2), 191-206.
- Holland, S. (1995). Inflation and uncertainty: Test for temporal ordering, journal of money. *Credit and Banking*, 25(4), 827-837.
- Hwang, Y. (2001). Relationship between inflation rate and inflation uncertainty. *Economics Letters*, 73, 179-186.
- Iyke B. N., & Ho, S. (2019). Inflation, inflation uncertainty, and growth: evidence from Ghana contemporary. *Economics*. 13(2), 126-143.
- Javed, S. A., Khan, S. A., Haider, A., & Shaheen, F. (2012). Inflation and inflation uncertainty nexus: Empirical evidence from Pakistan. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 2(3), 348-356.
- Judson, R., & Orphanides, A. (1999). Inflation, volatility and growth. *International Finance*, 2(1), 117-138.
- Kara, H., & Orak, M. (2008). *Enflasyon Hedeflemesi*. https://www.researchgate.net/publication/269398684_Enflasyon_Hedeflemesi sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.10.2008.
- Khan, M. (2016). Evidence on the functional form of inflation and output growth variability relationship in European economies. *International Economics*, 146, 1-11.
- Koray, F. (1993). Inflation variability the Turkish economy. *Journal Applied Economics*, 25(6), 787- 793.
- Kusumatriana, AL., Sugema, I. & Pasaribu, SH. (2022). Threshold effect in the relationship between inflation rate and economic growth in Indonesia. *Bull Monetary Econ Bank*, 25, 117–132. <https://doi.org/10.21098/bemp.v25i1.1045>.
- Lindley, D. (2006). *Understanding uncertainty*. UK: Wiley.
- López-Villavicencio, A., & Mignon, V. (2011). On the impact of inflation on output growth: Does the level of inflation matter?. *Journal of Macroeconomics*, 33(3), 455-464.
- Mahdi, S., & Masood, S. (2011). The long run relationship between interest rates and inflation in Iran: Revisiting fisher's hypothesis. *Journal of Economics and International Finance*, 3(14), 705-712.
- Nas, T., & Perry, M. J. (2000). Inflation, inflation uncertainty and monetary policy in Turkey: 1960:1998. *Contemporary Economic Policy*, 18(2), 170-171.
- Ndoricmpa, A. (2014). The effects of uncertainty on inflation and output growth in four african oil-rich countries: Evidence from an asymmetric multivariate garch-m model. *American Journal of Economics*, 4(4), 172-173.
- Neyapti, B., & Kaya, N. (2001). Inflation and inflation uncertainty in Turkey: Evidence from the past two decades. *Yapı Kredi Economic Review*, 12(2), 21-25.
- Okun, A. (1971). The mirage of steady inflation. *Econpapers*, 2(2), 485-498.
- Oltulular, S., & Terzi, H. (2006). Yüksek enflasyon enflasyon belirsizliğini artırıyor mu?. *İstanbul Üniversitesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 3, 12-11.

- Özdemir, Z. A., & Fisünoğlu, M. (2008). On the inflation-uncertainty hypothesis in Jordan, Phillipines and Turkey: A long memory approach. *International Review of Economics and Finance*, 17(1), 9-11.
- Phiri, A. (2020). Endogenous monetary approach to optimal inflation–growth nexus in Swaziland. *African Journal of Economic and Management Studies*, 11(4), 559-571.
- Pourgerami, A., & Maskus, K. (1987). The effects of inflation on the predictability of price changes in Latin America: Some estimates and policy implications. *World Development*, 15(2), 287-290.
- Ramey, G., & Ramey, V. (1995). Cross-country evidence on the link between volatility and growth. *American Economic Review*, 85(5), 1138-1150.
- Rizvi, K.A., & Naqvi, B. (2009). *Inflation volatility: An asian perspective*. University library of Munich. Germany: MPRA.
- Salisu, A. A., & Oloko, T. F. (2015). Modeling oil price-US-stock nexus: A varma-bekk-agarch approach. *Energy Economics*, 50(1), 1-12.
- Sekman, Y. (2007). *Türkiye’de enflasyon ve enflasyon belirsizliğinin nedensellik analizi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Servet, O. (2010). *İktisatta belirsizlik kavramı, enflasyon- enflasyon belirsizliği ilişkisi: Türkiye üzerine bir çalışma 1994-2009 dönemi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Gaziantep.
- Sever, E., & Mızrak, Z. (2008). Döviz kuru, enflasyon ve faiz oranı arasındaki ilişkiler. *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 7(13), 265-283.
- Takım, A. (2011). Türkiye’de para politikası stratejilerinin fiyat istikrarına etkisi: Enflasyon hedeflemesi örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 7(13), 13-47.
- Telatar, F. (2003). Türkiye’de enflasyon, enflasyon belirsizliği ve siyasi belirsizlik arasındaki nedensellik ilişkileri. *İktisat, İşletme ve Finans*, 2(1), 42-51.
- Tobin, J. (1965). Para ve ekonomik büyüme. *Econometrica*, 33, 671-684. <https://doi.org/10.2307/1910352>.
- Trahan, F., & Krantz, K. (2011). The era of uncertainty: Global investment strategies for inflation, deflation, and the middle ground. *John Wiley & Sons*.
- Tsyplakov, A. (2010). *The links between inflation and inflation uncertainty at the longer horizon*. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/26908/>. Accessed: 22.11.2010.
- Tung, L. T., & Thanh, P. T. (2015). Threshold in the relationship between inflation and economic growth: Empirical evidence in Vietnam. *Asian Social Science*, 11(10), 105-112.
- Türkyılmaz, S., & Balibey, M. (2013). The causality relationship among inflation, output growth and their uncertainties: Evidence for Turkey. *European Journal of Scientific Research*, 108(4), 594-602.
- Ungar, M., & Zilberfarb, B. (1993). Inflation and its unpredictability. *Theory and Empirical Evidence*, 25(4), 709-720.
- Vinayagathan, T. (2013). Inflation and economic growth: A dynamic panel threshold analysis for Asian economies. *Journal of Asian Economics*, 26, 31-41.
- Yamak, R., & Erdem, H. F. (2013). Türkiye’de enflasyon ve enflasyon belirsizliği: Kalman filtre yaklaşımı. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 17(2), 69-72.
- Zuh, T.A., & Saleh, M. (2017). International journal of economics and financial issues inflation and inflation uncertainty nexus in Kuwait: A generalized autoregressive conditional heteroscedasticity modeling approach. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(5), 198-203.

Research Article / Araştırma Makalesi

SOSYAL MEDYA KULLANICILARININ KUR KORUMALI MEVDUAT SİSTEMİ HAKKINDAKİ YORUMLARININ DUYGU ANALİZİ

Nurcan KOSTAK¹ , İnan DEMİRKOL² 

ÖZET

X, insanların güncel konular hakkındaki görüşlerini, düşüncelerini ve duygularını paylaştığı bir sosyal medya mecrasıdır. *X* kullanıcıları tweet aracılığıyla paylaşımlarını gerçekleştirmektedirler. Bu sebeple *X* uygulamasındaki paylaşımlar yatırımcıların Kur Korumalı Mevduat (KKM) hakkındaki tutumlarını anlamak için bir bakış açısı sunmaktadır. Yatırımcıların *X* uygulamasındaki yorumları, müşterilerin ürünler ve şirketler hakkındaki düşüncelerini anlamamıza yardımcı olan yöntemlerden biri olan duygu analizi ile incelenmiştir. Çalışma, *X* uygulaması kullanıcılarının KKM hakkındaki duygularını analiz ederek yatırımcıların KKM'ye yönelik tutumlarını anlamayı amaçlamaktadır. Çalışmada KKM hakkında paylaşımda bulunan bireylerin duyguları Türkçe *X* platformu verileri kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada *X* platformu üzerinden 21 Aralık 2021 – 22 Aralık 2022 tarihleri arasında "KKM" hastahgi ile yapılmış 500 paylaşım kullanılmıştır. Retweetler analize dâhil edilmemiştir. Analiz sonucunda pozitif ve negatif olarak sınıflandırılan *X* verilerine metin madenciliği teknikleri uygulanmıştır. Atılan tweetlerin %87'sinin olumsuz, %13'ünün olumlu olduğu tespit edilmiştir. Sınıflandırma sonuçları kesinlik, duyarlılık ve F1 kriterleri kullanılarak değerlendirilmiştir. Değerlendirme sonucunda, olumsuz yorumlar için duyarlılık kriteri %100, olumlu yorumlar için kesinlik kriteri ise %100 ile en yüksek değeri göstermiştir. F1 puanı, olumsuz yorumlar için % 95, olumlu yorumlar için % 44 hesaplanmıştır. Modelin doğruluk oranı %90 olarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur Korumalı Mevduat Sistemi, Duygu Analizi, Sosyal Medya
JEL Sınıflandırması: E64, O240

SENTIMENT ANALYSIS OF COMMENTS MADE BY USERS ON SOCIAL MEDIA ON THE CURRENCY-PROTECTED DEPOSIT SYSTEM

ABSTRACT

X is a social media channel where people share their opinions, thoughts and feelings about current issues. *X* users share their posts through tweets. Therefore, the posts on *X* provide a perspective on understanding investors' attitudes towards currency-protected deposits (CPD). Investors' comments on the *X* application are analyzed through sentiment analysis, which is one of the methods that help us understand customers' opinions about products and companies. This study aims to understand users' attitudes towards the app by analyzing *X* app users' feelings about CPD. The study analyzed the sentiments of individuals who posted about KKM (CPD) using Turkish *X* platform data. The study used 500 posts made with the hashtag "KKM" (CPD) on the *X* platform between December 21, 2021, and December 22, 2022. Retweets were not included in the analysis. As a result of the analysis, text mining techniques were applied to *X* data, which were classified as positive and negative. It was determined that 87% of the tweets were negative, and 13% were positive. Classification results were evaluated using precision, sensitivity and F1 criteria. As a result of the evaluation, the precision criterion showed the highest value, with 100% for negative comments and 100% for positive comments. The F1 score was 95% for negative comments and 44% for positive comments. The accuracy rate of the model was determined to be 90%.

Keywords: Currency-Protected Deposit System, Sentiment Analysis, Social Media
JEL Classification Codes: E64, O240

¹ Doktor Öğretim Üyesi, Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesi, Sakarya, Türkiye, nkostak@sakarya.edu.tr.

² Yatırım Uzmanı, Global Menkul Değerler A.Ş., İstanbul, Türkiye, inandemirkol@gmail.com.

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

Social media platforms serve as spaces where individuals share their emotions and thoughts. Platforms like X, TikTok, and Instagram generate large volumes of data through these shares, creating research opportunities in business and economics. The finance sector mainly benefits from analysing this data, as it is a valuable resource. X, a text-based platform, prominently features people's views on social and political issues. Therefore, examining the sentiment analysis of the Currency Protected Deposit (CPD) system, implemented in 2021, is significant for understanding investors' attitudes towards this instrument and measuring their risk perceptions.

Literature Review

Researches related to sentiment analysis have been approached from two perspectives: studies examining the results of sentiment analyses using BERT models and those focusing on sentiment analysis in finance. A literature review reveals that sentiment analysis studies in finance primarily target currencies, stocks, and stock indices. Given the lack of sentiment analysis research on CPD, this study significantly contributes to the literature. Economic decision-makers have implemented policies with the CPD system to ensure economic stability and protect investors from fluctuations in exchange rates. However, the analysis results indicate that investors primarily perceive the system negatively.

Examining comments regarding the Currency Protected Deposit application can measure the impact of CPD on investors and their satisfaction levels, providing insights for policymakers to develop strategies. Given the increasing number of users and shares, leveraging social media platforms has become crucial. Based on the results obtained, assessments can be made regarding the application's success.

Methodology

There are various methods available for data analysis, one of which is sentiment analysis. This analysis is fundamentally based on classifying texts as positive or negative. These classification methods give insights regarding investors' feelings, thoughts, and attitudes towards the instrument. This study employs the text mining technique using the Python programming language in the Jupyter Notebook development environment. Python is preferred due to its advanced, user-friendly data processing and machine-learning libraries. The BERT Model was preferred in the study due to its proven success in analyses of Turkish user comments. Classification results were evaluated using sensitivity, precision and accuracy measures. Furthermore, no sentiment analysis research has been conducted concerning the CPD System in finance. BERT was created to facilitate faster and more accurate search results for Google users. The BERT model, developed by Google in October 2018, is a deep learning-based machine learning technique for natural language processing (NLP) (Devlin et al., 2018). BERT is a bidirectional neural network that assesses the relationships between text words. The model's transformative learning approach helps enhance classification performance and shorten training times (Karayığit et al., 2022). Turkish BERT evaluates each word not independently but about other words (Sevli & Kemalöglu, 2021).

Results and Conclusion

An analysis of 500 Turkish tweets containing the "KKM" (CPD) hashtag yielded an overall sentiment score of 87% negative and 13% positive. These data suggest that Twitter users hold negative views towards the CPD system. CPD System can be attributed to the additional costs imposed on the economy due to fluctuations in exchange rates caused by the application. Given that there are relatively few individuals with large deposits and considering the unfavourable trends in economic indicators, a negative outlook on CPD can be inferred. In conclusion, during the implementation period of the CPD system from December 2021 to June 2023, investors' tendencies to turn towards foreign currencies were partially mitigated. However, the system did not support the Turkish lira (Tunalı, 2024).

In the future, according to the changes to be made in the KKM system, whether investors' perceptions have changed with sentiment analysis for different periods can be examined. Compared to other financial instruments, the system's return to investors can be analyzed using different techniques.

1. Giriş

Günümüzde teknolojinin hızlı gelişimiyle birlikte sosyal medya platformları, insanlar için iletişim kurmaları, bilgi paylaşımında bulunmaları ve görüşlerini ifade etmeleri için önemli bir araç hâline gelmiştir. Bununla birlikte bu bilgi ve görüşlerin büyük bir veri yığını oluşturması nedeniyle bu verilerin analiz edilmesi kullanıcıların yorumlarının anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Üretim-dağıtım süreçlerinde önemli bir kaynak olarak referans alınan sosyal medya platformları paylaşımları, yatırım enstrümanları ve yatırım fikirleri hakkında da etkin ve etkili olabilmektedir. X, TikTok, Instagram vb. sosyal medya platformlarındaki paylaşımlar büyük bir veri hâline dönüşmektedir. Bu yığın veri, işletme, iktisat gibi dallarda araştırma fırsatı doğurmaktadır. Böylece paylaşımlara ilişkin verilerin analizi birçok sektör gibi finans sektöründe de etkili bir araca dönüşmüştür. Verileri analiz etmek için birçok yöntem mevcuttur, bunlardan biri de duygu analizidir. Duygu analizi temel olarak metin analizi yapılarak metnin pozitif ve negatif olarak sınıflandırılması esasına dayanmaktadır. Bu sınıflandırma yöntemleriyle yatırımcıların enstrüman ile ilgili duygu, düşünce ve tutumları hakkında fikir edinilebilmektedir.

Döviz paritelerinde oluşan dalgalanmanın etkisiyle yatırımcıda güven kaybı oluşmakta ve Türk lirasına olan talep azalmaktadır. Bu durum ekonomide istikrarsızlık, enflasyon artışı gibi tahribatlar yaşatmaktadır. Ülkemizde bu durumun yaşanması sonucunda T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından KKM Sistemi uygulaması başlatılmıştır. Sistem 21 Aralık 2021 tarihinde gerçek kişilere, 30 Aralık 2021 tarihinde de tüzel kişilerin kullanımına açılmıştır. KKM'de döviz mevduatı bulunan bireyler ve kurumlar dövizlerini bozdurup Türk lirasına çevirerek uygulamaya katılmaktadırlar. Böylece bireyler belirli bir döviz kuru ve vade üzerinden sabit faiz oranı sağlayarak belirsizlikten kendilerini koruyup getiri elde ederler. Kısacası "KKM" uygulaması döviz kurlarında oluşan volatil seyirden koruma sağlayan bir üründür. "Liralaşma Stratejisi" altında bireylerin ve tüzel kişilerin KKM uygulamasına katılımı, döviz talebinin kontrol altında tutulması, döviz kurlarında istikrar sağlanması sonuçlara ulaşılması hedeflenerek uygulanmaya başlanmıştır.

Kullanıcıların genellikle yeni bir haber ya da sistem hakkında yorumlarını beyan ettiği yazılı bir mecra olarak öne çıkmış olan X platformu verileri üzerine bir araştırma yapılmıştır. Sosyal medya platformları arasında X, kullanıcıların siyasal, sosyal ve ekonomik konularda yorum yaptıkları bir mecra olarak ön plana çıkmaktadır. Bu sebeple 2021 yılında uygulanmaya başlanan KKM'ye ilişkin yatırımcı görüşlerinin elde edilmesi amacıyla metin madenciliği tekniklerinden biri olan duygu analizinden yararlanılmıştır. Duygu analizi ile KKM'nin yatırımcılardaki yansımaları elde edilerek uygulamanın etkilerine ilgili bilgi edinilmiş olacaktır. Duygu analizinde farklı algortimallerden yararlanılabilmektedir. Python yazılım dili üzerinde Türkçe cümlelerin çift yönlü analizine imkân sağladığından BERT "Bidirectional Encoder Representations from Transformers" algoritması ile metin analizi gerçekleştirilmiştir. X metinleri olumlu- olumsuz olarak sınıflandırılmıştır. Sınıflandırma sonuçları duyarlılık, kesinlik ve doğruluk ölçütleri ile değerlendirilmiştir.

2. Literatür

Duygu analizi ile ilgili çalışmalar, duygu analizinde BERT modellerinin kullanıldığı çalışmaların sonuçlarının incelendiği çalışmalar ve finans alanında duygu analizine ilişkin çalışmalar olmak üzere iki açıdan ele alınmıştır.

Şimşek vd. (2023), Hepsiburada e-ticaret sitesi kullanıcılarının firma hakkında attıkları tweetler hakkında duygu analizi çalışması yapmışlardır. Duygu analizi kısmında Eğitilmiş Bert Modeli ve sınıflandırma için de TF (Doküman Sıklığı) -IDF (Ters Doküman Sıklığı) vektör dönüşümü uygulanmıştır. Veriler %90 eğitim ve %10 test seti olarak ayrılarak sınıflandırılmıştır. Sınıflandırma sonucunda atılan tweetlerin %66,9' u olumsuz, %33,1' i olumlu olarak bulunmuştur. Elde edilen sonuçlar kesinlik, duyarlılık ve f1 skorları ile analiz edilmiştir. Pozitif yorumları algılamada en yüksek doğruluk oranını %86 ile kesinlik metriği, negatif yorumların tespitinde ise %94 ile duyarlılık metriği en iyi sonuçları göstermiştir. Modelin doğruluk oranı ise %79 olarak hesaplanmıştır.

Tuna vd. (2023), çalışmalarında Semeval ABSA yarışmasında restoran müşterilerinin yarışmacılara sundukları yorumları analiz etmişlerdir. Word2vec, Glove, Fasttext ve Bert yöntemleri kullanılarak veri seti üzerinde görünüş terimi, görünüş kategorisi ve duygu sınıfı belirlenmiştir. Dört farklı vektör yöntemi ile yapılan sınıflandırmada 0,76 F1 skoru ile Bert yöntemi en başarılı sonuçlara sahiptir. Sonuç olarak Fasttext ve Bert yöntemlerinin Türkçe metinlerin duygu analizinde başarılı sonuçlara ulaştığı tespit edilmiştir.

Critien vd. (2022) Twitter (şimdi X olarak bilinen) platformunun duyarlılığının, Bitcoin'in fiyatlarında artış veya azalış tahmininde etkili olduğunu tespit etmişlerdir. Ancak literatürde son yapılan çalışmalarda, fiyatlamada artışın veya düşüşün büyüklüğünü değil, sadece yönünü tahmin etmekle sınırlı olduğunu belirterek getirinin yönünü tahmin etmekle kalmayıp fiyat değişimlerinin büyüklüğünü de geliştirmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu çalışmalar sadece tweetler üzerinden duygu analizi yaparak çıkarım yapmamaktadır. Eş zamanlı olarak tweetlerin 'in hacmini de parametre olarak kullanmışlardır.

Toran & Şengül (2022) sosyal medya platformlarının, kullanıcıların duygu ve fikirlerini paylaştığı bir araç hâline geldiğini belirtmiş ve bu yaklaşımla birlikte bireylerin kendilerini ifade etme gibi sorunların ortadan

kalkmasına yardımcı olduğunu dile getirmişlerdir. Çalışmada 21 gün boyunca Twitter üzerinden “kriptopara” hashtag etiketiyle atılmış olan 41949 Türkçe tweet çekilmiştir. R programlama dili olan açık kaynaklı kod ile analiz yapılmıştır. Tweetler ile metin analizi (içerik analizi) yapılarak en çok tekrar eden kelimeler bulunmuş ve bir kelime bulutu oluşturulmuştur. Sonrasında kullanıcıların yaptıkları paylaşımlarının duygu analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda pozitif eğilimli bir sonuca ulaşılmıştır.

Güven (2022), Eğitilmiş BERT modelleri ve makine öğrenme yöntemlerinin başarısını karşılaştırmıştır. Araştırmacı, BERT modelinin %98,75 doğruluk değerine ulaşarak makine öğrenme yöntemlerinin başarısını geçtiği ve duygu analizinde en başarılı yöntem olduğunu tespit etmiştir.

Erdoğan (2022), sosyal medya mecralarında yapılan paylaşımların etki düzeyine ilişkin bir çalışma yürütmüştür. Çalışmada Twitter’da Tesla etiketiyle yapılan yorumlara BERT modeli ile duygu analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda %96 başarı oranı yakalanmış ve ertesi günkü TESLA hisse değerinin tahminlemede %64 başarı elde edilmiştir.

Bayer & Aksöz (2015), farklı veri kümeleri üzerine farklı modeller ve BERT modelleri ile duygu analizi yapmışlardır. Film veri kümesinde BERT modeli tüm modellerden daha başarılı bir sonuç vermiştir. Otel veri kümesinde BERT modelinin başarısının düşük olduğu görülmüştür. Ancak yazarlar bu durumu veri kümesinin BERT modeli için boyutunun yetersiz olmasıyla açıklamışlardır.

Koca (2021) çalışmasında Twitter platformu üzerinden Bitcoin Hashtag ile atılan tweetlerin duygu analizini incelemiştir. Araştırmada Orange Data Mining programı ile tweetler analiz edilmiştir. Analiz sonucunda tasarruflarını değerlendirmek isteyen bireylerin Bitcoin etiketiyle atılan tweetlerin %71’inin sevinç, %15’inin şaşkınlık, %6’sının korku, %5’inin üzüntü, %2’sinin kızgınlık belirtisi ve son olarak %0,001’inin nefret içerdiği gözlemlenmiştir. Araştırmacı genel olarak Bitcoin aldıklarında mutlu hissettikleri kanısına varmıştır.

Özcan (2021) sosyal medya platformlarından Twitter’da atılan tweetler ile hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada BİST30 endeksindeki şirketler hakkında atılan tweetlerin 02.01.2014-31.01.2020 tarihleri arasındaki günlük veriler kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan testler sırasıyla, Peseran yatay kesit bağımlılık testi, Panicca birim kök testi ve DOLSMG tahmincisidir. Yapılan çalışmada şirket hakkında atılan olumlu tweetlerin hisse senedi getirisini olumlu etkilediği, negatif durumda ise olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Uyrun & Sabuncu (2021) çalışmalarında makine öğrenmesi metoduyla sosyal medya yorumlarını baz alarak hisse senedi değer tahminlemesi modeli kurmayı amaçlamışlardır. Çalışmada beş havayolu şirketinin Ekim 2019- Şubat 2020 dönemlerine ait 236.764 adet tweet çekilmiştir. Ayrıca şirketlerin hisse senedi değerleri, Borsa endeksinin verilerine dolar kuru ve altın fiyatları da göz önüne alınarak duygu analizi tekniği uygulanmıştır. Pozitif tweet sayılarının hisse senedi değerlendirme tahmininde önemli bir parametre olduğu görülmüştür. Kullanılan Gradyan Destekli Ağaçları algoritmasının çalışmada diğer algoritmalara göre tahminlemede hata payının düşük olması açısından bu algoritmadan faydalanılabileceğini aktarmışlardır.

Sacramento (2021), Twitter platformundan faydalanarak S&P 500 endeksinde işlem gören şirketlerin insanların duygu analizinin tespit edilmesinde ne tür bir yardımcı olabileceğini araştırmıştır. Tweetler pozitif, negatif ve nötr olmak üzere sınıflandırdıktan sonra bulgular ile borsa fiyatlarıyla karşılaştırmıştır. Analiz sonucunda tweetlerde oluşan hacim artışının etkisi olarak hisse senedi fiyatları olmak üzere işlem hacimlerinde de volatiliteye sebep verdiğini belirtmişlerdir.

Köksal vd. (2021) yaptıkları çalışmada Bitcoin ile ilgili Twitter kullanıcıların yaptıkları yorum üzerinden duygu analizi tekniği ile bir çalışma yapmışlardır. Yorumlar Twitter’ın sunmuş olduğu yapay zekâ hizmeti aracılığıyla Python uygulaması kullanılarak alınmış, pozitif, negatif ve nötr olarak sınıflandırılmıştır. Naive Bayes, Lojistik Regresyon algoritmaları modelleri kullanılarak başarı oranları kıyaslanmıştır. Naive Bayes metodu ile tweetlerin duyguları tahmin etmesindeki başarı oranı %72,19 olarak hesaplanırken Lojistik Regresyon yönteminde %75,33 olarak hesaplanmıştır. Sonrasında tweetlerde “Bitcoin” kelimesi içeren günlük pozitif tweet oranı ve açılış değeri ile beraber kullanılarak kapanış fiyatı tahmin edilmiştir.

Bozma & Kul, (2020) duygu analizi ile tweetlerin duygu skorları ile hisse senedi arasında pozitif korelasyona sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Çalışmada veri seti olarak Türkiye’de ürün satışı yapan üç telefon markası (Alcatel, Turkcell ve Vestel) hakkındaki kullanıcı yorumları Twitter’dan elde edilerek Naive Bayes metodu ile duygu analizi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre Turkcell ve Vestel’in duygu puanlarının Alcatel’e göre koşullu varyansı anlamlı şekilde artırdığı görülmüştür.

Özparlak (2020) Dow Jones, BİST30 ve BİST100 endekslerini kullanarak hisse senetlerinde oluşan hacim, volatilité ve endekslerin getirileriyle aralarındaki ilişkiyi Twitter paylaşımlarının duygu analizi ile incelemiştir. Çalışmada, Multinomial Naive Bayes Metin Sınıflandırıcısı yöntemi kullanılarak. Sekiz ay boyunca günlük olarak İngilizce ve Türkçe tweetler analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar, tweet sayısı ile BİST borsa hacmi ve volatilitesi

arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Ayrıca Borsa İstanbul endeksi bir gün önce ve bir gün sonraki işlem hacmi ile Retweet sayısı arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir.

Sattarov vd. (2020) Bitcoin, para kavramının dünyada tekrardan belirlenmesi ve fiyat hareketlerinde oluşan volatilitéyle son zamanlarda dikkat çekici bir hâl aldığını söylemişlerdir. Twitter üzerinden atılan tweetler ile finansal verileri duygu analizi ile analiz etmişlerdir. Twitter duyarlılık analizi sonuçları ile Bitcoin fiyatları arasında pozitif korelasyon olduğundan Twitter baz alınarak tahminleme yapılabileceğini tespit etmişlerdir. Bitcoin'in geçmiş fiyat hareketleri ile tweet duyarlılığı arasındaki tahminlemede doğruluk oranını %62,48 olarak ölçmüşlerdir.

Çılgin vd. (2020) Twitter platformundan atılan tweetler ile Bitcoin fiyatları arasındaki ilişki incelemişlerdir. Veri seti oluşturulmasında 06.10.2018-19.05.2019 tarih aralığında atılan 2.819.784 tweet üzerinden makine öğrenmesi metodlarından sınıflandırma algoritmaları kullanılarak analizler uygulanmıştır. Yapılan analizler sonucunda metin sınıflandırmada %90 bazında en yüksek doğruluk payına sahip Yapay Sinir Ağları kullanılmıştır. Bunun dâhilinde Bitcoin fiyatları ile sınıflandırılmış pozitif, negatif tweet oranları ile ikili korelasyon analizi yapılmıştır. Sonuçta ise 0,681 korelasyon ilişkisi ile pozitif yönde orta üstü kuvvetli bir ilişki tespit edilmiştir.

Wolk (2020) çalışmasında duygu analizinin Bitcoin ve diğer kripto para birimlerinin fiyatlarını tahminleme adına bu metodun kullanılabileceğini aktarmıştır. Kripto para piyasasının belli otoritelerin düzenlemesine değil, insanların algı, tutum ve fikirlerine bağlılığı vurgulanarak birincil kripto para birimlerinin fiyat tahminini yapabilmek için Twitter ve Google Trends referans alınarak bireylerin satın alma kararlarının etkilenebileceği belirtilmiştir.

Polat & Akbıyık (2019) sosyal medyanın insanlar üzerinde yatırım kararları ve alışveriş olmak üzere önemli bir araç olduğunu düşünüp bu ilişki üzerine yatırım enstrümanlarının değerlemelerinde tahminleme yaparak karar alma sürecinde önemli bir etken olduğunu aktarmışlardır. Çalışmada değinilmek istenen nokta ise sosyal medyanın yatırımcının portföy oluşturmasında karar alma süreçlerini metinsel ve finansal analiz aracılığı ile ilişkiyi incelemektir. Twitter uygulamasından veri çekilerek duygu analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonucunda elde edilen pozitif tweetler sayısallaştırılarak Bitcoin kapanış fiyatı ile eş zamanlı olarak saatlik veriler hâlinde kıyaslama yapılmıştır. Tweetler ve kapanış fiyatları aralarındaki ilişkiyi görmek adına Korelasyon, Granger Nedensellik gibi analizler kullanılmıştır.

Tamdoğan (2019) çalışmasında BİST100'de işlem gören hisse senetleri ile Twitter üzerinden yapılan paylaşımlar arasındaki ilişki düzeyini açıklamaya çalışmıştır. Twitter'dan 2006-2018 yılları arasında BİST100 endeksindeki hisse senetleri taraması yapılarak veri seti çıkarılmıştır. Daha sonra, yapılan paylaşımlar ile senetlerin fiyatları ve hacimleri arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır. Bireyler yatırım kararları alırken paylaşımların etkisi dâhilinde neden eyleme geçtiğini davranışsal finans terminolojileriyle ilişkilendirilerek ele almıştır.

Yıldırım & Yüksel (2017) çalışmada Türkiye'de telekomünikasyon sektörüne ait bir şirket için Twitter ile hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada 15.03.2017 ile 15.05.2017 tarihleri aralığında Borsa İstanbul'da hissenin günlük olarak açılış ve kapanış değerlerinin farkı alınarak hisselerin getirilerinin yönü negatif veya pozitif olarak ayrıştırılmıştır. Belirlenmiş olan tarihler arasında potansiyel yatırımcıların attıkları tweetler üzerinden duygu analizi yapılarak tweetler, pozitif ve negatif olmak üzere sınıflandırılmış ardından duygu analizi değerleri ile hisse getirisinin yönü arasında korelasyon testi yapılmıştır. Sonuçta değişkenler arasında negatif ve orta düzeyde bir doğrusal ilişki olduğu saptanmıştır.

Linhaio (2013) tweetlerin toplu bir şekilde ele alındığında kamuoyunda oluşan düşüncelerin ortak bir paydada yansıtılabileceğini belirtmiştir. Araştırmacı, çalışmasında birtakım makine öğrenimi teknikleri kullanarak tweet bazında olumlu, olumsuz sınıflandırmayla duyguların ifade etme etkinliğini araştırmaktadır. Yapılan çalışmada iki görev amaçlanmıştır. Araştırmacı ilk olarak Twitter duygusal durumu ve hisse senetleri arasındaki korelasyon ilişkisini incelemektedir. İkinci olarak ise çalışmada Tweetlerdeki belirli kelimeler incelenerek hisse senedi fiyatlarındaki değişimlerle ilgili korelasyon incelenmektedir.

Türkalp (2019) araştırmasında Dow Jones Endeksinde işlem gören Apple, Facebook, General Electric, The Coca-Cola Company, McDonald's, Microsoft, Netflix, Pfizer Corporation, Tesla Motors firmalarının tweet analizini yapmıştır. Tweet sınıflandırma yöntemi olarak Naive Bayes, Rastgele Orman, Destek Vektör Makinesi, Karar ağacı, K-en Yakın Komşu ve Yapay Sinir Ağları sınıflandırma algoritmaları kullanılmış ve algoritmaların başarı oranları karşılaştırılmıştır. Hisse senetleri için tarih aralığı olarak Nisan 2019 – Mayıs 2019 belirlenmiş, Twitter üzerinden çekilmiştir. Hisse senedi tweetlerinin sınıflandırılması ise en yüksek tahmin başarıları sağlayan %83,3 ile General Motors iken, en düşük başarı oranı 62,15 ile General Electric'e aittir. Hisse senetlerinin yön hareketlerinin tahmin başarılarının değerlendirilmesiyle en başarılı tahminleme %96,5 ile The Coca-Cola Company firması için yapılırken, en kötü tahmin %66,7 ile Tesla firmasında tespit edilmiştir.

Alkan (2021) sosyal medyada atılan tweetlerin her geçen gün artmakta olduğunu aktarmış, ardından literatürde döviz kuru tahmin edilmesiyle ilgili araştırmacıların ilgi odağının yüksek olduğundan bahsetmiştir.

Çalışmada döviz paritelerinin zaman serilerinin analizi, tweetlerin duygu analizi ve borsa verilerinin zaman seri analizi gibi yaklaşımlar harmanlanarak makine öğrenmesi ile tahminleme yapılmış ve veriler altı aylık bir süreçte incelenmiştir. Sonuçta doğru bir tahminleme yapıldığı vurgulanmıştır. Döviz kuru tahminlemesinde sosyal medyanın rolü olduğu anlaşılmış ve modelle ilgili başarılı sonuçlar elde edilebileceği belirtilmiştir.

Literatür incelemesi sonucunda finans alanında duygu analizinin kullanılmakta olduğu ve yapılan yorumlara göre endeksler ve kurlarda tahmin yapmanın mümkün olduğu sonucuna varılmıştır. Ancak finansal enstrümanlar ya da göstergeler ile ilgili yapılan çalışmalar arasından ulaşılan çalışmalarda Kur Korumalı Mevduat Sistemi ile ilgili bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Olumlu sonuçlar doğurması beklenerek çıkarılan KKM sisteminin esasen ekonomik göstergelerde düşüş yaşanacağı tahmin edildiği için çıkarılan bir sistem olduğu söylenebilir. X kullanıcılarının, döviz kuru riskinden korunmak amacıyla ortaya çıkan KKM hakkındaki görüşlerini içermesi açısından çalışmanın önemli olduğu düşünülmektedir.

3. Metodoloji

Python yazılım dili Jupyter Notebook geliştirme ortamında eğitilmiş metin madenciliği tekniği kullanılmıştır. Python, veri işleme, makine öğrenmesi gibi alanlarda gelişmiş ve kullanımı kolay kütüphaneleri olması sebebiyle tercih edilmiştir.

3.1.Araştırmanın Kısıtları

KKM sisteminin uygulanmaya başlandığı tarih olan 21 Aralık 2021- 21 Aralık 2022 tarihleri arasındaki paylaşımlar analiz edilmiştir. Yalnızca “KKM” kelimesi üzerinden analiz yapılmıştır. KKM kelimesi üzerinden yapılan tweet araştırmasında toplam 500 adet tweet elde edilmiştir. Finans haber siteleri ve kurum yazarlarının yaptığı paylaşımlar ayrıştırmamıştır. Retweetler analize dâhil edilmemiştir.

3.2.Araştırmanın Önemi

Kur Korumalı Mevduat uygulaması hakkındaki yorumların incelenmesi KKM'nin yatırımcılar üzerindeki yarattığı etki ile yatırımcıların memnuniyet derecesini ölçüp politika yapıcıların stratejiler geliştirilmesi için fikir sunabilir. Bu sebeple kullanıcı sayılarının ve paylaşımların gittikçe artıyor olmasından ötürü sosyal medya platformlarından yararlanılabilir. Çıkan sonuçlara göre uygulamanın başarı durumu üzerine de yorum yapılabilir. Çalışmada Türkçe kullanıcı yorumları üzerine yapılan çalışmalarda BERT Modelinin daha başarılı sonuçlara ulaştığı görüldüğünden bu model tercih edilmiştir. Ayrıca finans alanında yapılan duygu analizlerinde Kur Korumalı Mevduat Sistemine ilişkin bir çalışmaya rastlanmamıştır.

3.3. Yöntem

Çalışmada metin madenciliği yöntemi uygulanmıştır. Veri işlendikten sonra analiz Eğitilmiş BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers) Modeli ile gerçekleştirilmiştir. “Bidirectional Encoder Representations from Transformers” (BERT) algoritması, 2018 yılının Ekim ayında Google tarafından geliştirilmiş bir doğal dil işleme (NLP) ön eğitimi için derin öğrenme modeli tabanlı bir makine öğrenimi tekniğidir (Devlin vd., 2018). BERT modeli, metinlerdeki kelimeler arasındaki ilişkileri dönüştürücü yapısına dayanan çift yönlü bir sinir ağıdır. Model dönüşümlü öğrenme yaklaşımı, sınıflandırma performansında artış sağlamaya ve eğitim süresinde kısalmaya yardımcı olmaktadır (Karayığit vd., 2022). Turkish BERT her kelimeyi ayrı değerlendirmeyip, diğer kelimeler ile olan ilişkisini de değerlendirmeye alır. Turkish BERT, derin öğrenme algoritma modelidir (Sevli & Kemaloğlu, 2021). BERT Modeli, Google kullanıcılarının aramalarında sonuçların daha hızlı ve doğru bir şekilde edinilmesini sağlamak amacıyla oluşturulmuştur. Model, yapay zekâ ve makine öğrenmesinin birlikte kullanıldığı bir dil işleme tekniğidir (Urhan, 2020).

Araştırmada Python yazılım dili Jupyter Notebook geliştirme ortamında kullanılarak analiz yapılmıştır.

Kullanılan kütüphaneler;

- Pandas, Excel, CSV gibi farklı formatta sahip veriler Notebook ortamına çevrilmesiyle verilere ön işleme ve analiz yapılması sağlanmaktadır.

- NLTK bir doğal dil araç takımıdır. Bu kütüphane “yazı dili” verileri ile çalışabilmek için kullanılmaktadır.

- Matplotlib, veri görselleştirmeyi sağlayan bir kütüphanedir.

- Numpy, matrisler üzerinde hesaplamalar yapılmasını sağlayan bir Python kütüphanesidir.

- Sklearn, sınıflandırma işlemlerinin uygulanmasını sağlayan makine öğrenmesi tabanlı bir kütüphanedir.

- Wordcloud, dilde cümlelere anlam katkısı sağlamakta katkısı az olan (şey, hani vb). kelimelerin veriden çıkarılmasını sağlamaktadır.

- TurkishStemmer, kelime köklerini bulabilmek amacıyla kullanılan kütüphanedir.

Kütüphanelerle kullanıcı yorumları dört kategoride değerlendirilmektedir:

Doğru pozitif (TP), doğru tahmin edilen pozitif değerlerdir. Gerçek sınıfın değerinin pozitif olduğu ve tahmin edilen sınıfın da değerinin pozitif olduğu anlamına gelir.

Yanlış pozitif (FP), yanlış tahmin edilen pozitif değerlerdir. Gerçek sınıfın değerinin negatif tahmin edilen sınıfın değerinin pozitif bulunduğu anlamına gelir.

Doğru negatif (TN), doğru tahmin edilen negatif değerlerdir. Gerçek sınıfın değerinin negatif olduğu, tahmin edilen sınıfın değerinin de negatif olduğu anlamına gelir.

Yanlış pozitif (FN), gerçek sınıfın değerinin pozitif tahmin edilen sınıfın değerinin negatif olduğu durumlar için geçerlidir (Joshi, 2016).

Kategorilere ayrılmış yorumlardan skorlar elde edilmesi için farklı hesaplamalar gerekmektedir. Skorlar doğruluk, duyarlılık ve F1 skoru olmak üzere üç skor elde edilerek BERT algoritmasının tahmin düzeyi belirlenmektedir.

Accuracy (Doğruluk): “Doğruluk, tahmin edilen gözlemin toplam gözlemlere oranıdır. Doğruluğumuz yüksekse modelin en iyisi olduğu düşünülebilir ancak yalnızca yanlış pozitif ve yanlış negatif değerlerinin neredeyse aynı olduğu simetrik veri kümelerinde geçerlidir. Bu nedenle, modelin performansını değerlendirmek için diğer parametrelere bakılmalıdır.” (Kanstrén, 2020).

$$\text{Doğruluk} = \frac{TP+TN}{TP+FP+FN+TN} \quad (1)$$

Precision (Kesinlik) : Yapılan olumlu tahminlerin kaçının doğru olduğunun bir ölçüsüdür (gerçek pozitifler) (Kanstrén, 2020; Karayığit vd.,2022; Şimşek vd., 2023).

$$\text{Kesinlik} = \frac{TP}{TP+FP} \quad (2)$$

Recall (Duyarlılık): Sınıflandırıcının verilerdeki tüm olumlu durumlar üzerinde kaç tane pozitif vakanın doğru tahmin edildiğinin bir ölçüsüdür (Kanstrén, 2020; Karayığit vd., 2022; Şimşek vd., 2023).

$$\text{Duyarlılık} = \frac{TP}{TP+FN} \quad (3)$$

Kesinlik ve Duyarlılık puanlarının ortalaması alınır ve F1-Skorunu oluşturmak için ağırlıklandırılır. Sonuç olarak, bu skorda hem yanlış pozitifler hem de yanlış negatifler dikkate alınır. Fakat belirsiz bir durum varsa hem Kesinlik'e hem de Duyarlılık'a bakmak daha iyi olacaktır. F1 diğer metriklerin çoğunu tek bir metrikte birleştirerek aynı anda birçok yönü yakalar (Kanstrén, 2020).

F1-Skoru, kesinlik ve duyarlılık değerlerinin ağırlıklı ortalaması olup, puan hem yanlış pozitifleri hem yanlış negatifleri dikkate almaktadır.

$$\text{F1 Skor} = 2 * (\text{Duyarlılık} * \text{Kesinlik}) / (\text{Duyarlılık} + \text{Kesinlik}) \quad (4)$$

Ön temizliği yapılan veri seti % 10 (test) ve % 90 (eğitim) olmak üzere bölünmüştür. Bölünen veri setinin eğitim verisi ile model oluşturulmuştur. Model oluşturulurken vectorizer olarak TF-IDF, sınıflandırıcı olarak ise Stochastic Gradient Descend algoritması kullanılmıştır.

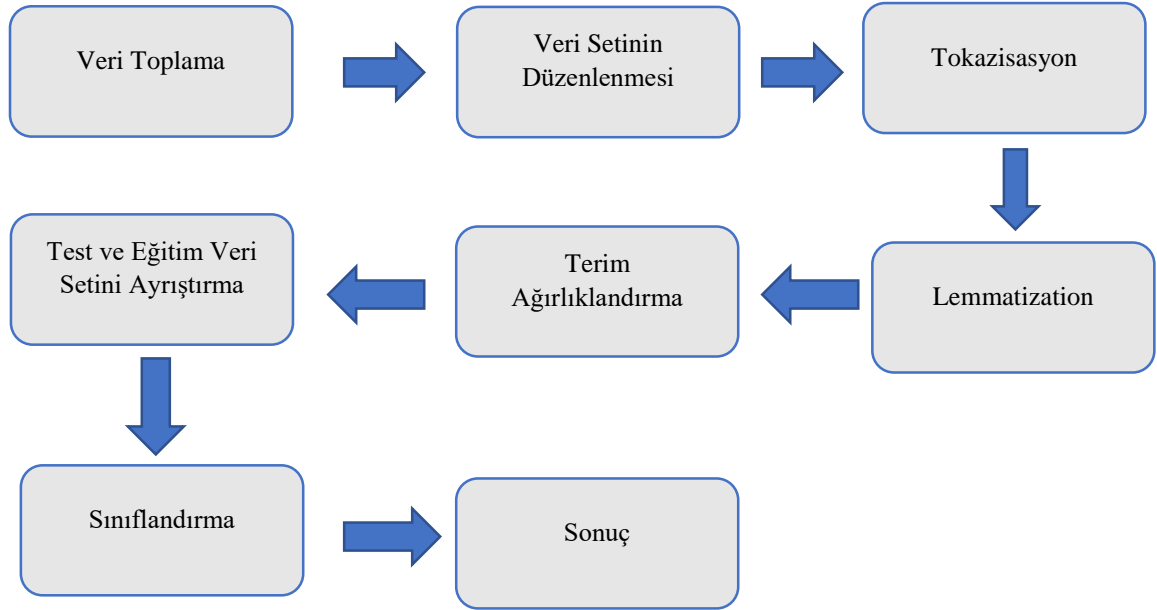
$$\text{TF-IDF} = \text{Terim Sıklığı (TF)} * \text{Ters Doküman Sıklığı (IDF)} \quad (5)$$

TF-IDF, sözcüğün bulunduğu dokümanı ne kadar temsil ettiğini gösteren bir istatistiksel değerdir.

Terim sıklığı, ilgili kelimenin dokümandaki frekansıdır. Kelimenin dokümanda geçme sayısını, dokümandaki toplam kelime sayısına bölerek elde edilir. Doküman sıklığı, terim sıklığı ile benzerdir ama bu kez diğer dokümanlara odaklanır. Doküman sayısının ilgili kelimenin geçtiği doküman sayısına bölünmesi ile hesaplanır. Ters doküman sıklığı, doküman Sıklığı değerinin logaritması alınarak hesaplanır. Bir kelime diğer dokümanlarda ne kadar sık geçiyorsa DF değeri artar, IDF değeri o kadar azalır.

Araştırmada uygulanan metot Şekil 1'de verilmiştir:

Şekil 1: Araştırma Metodu



Kaynak: Şimşek, İ., Kökçam, A. H., Demir, H. I., & Erden, C. (2023, Mayıs). Sentiment Analysis of Twitter Data of Hepsiburada E-commerce Site Customers with Natural Language Processing. *In International Symposium on Intelligent Manufacturing and Service Systems* (ss. 567-578). Singapore: Springer Nature Singapore.

Araştırma veri setinin hazırlanması, veri işleme adımları ile gerçekleştirilmiştir:

3.3.1. Veri Setinin Hazırlanması

X platformunda kur korumalı mevduat kelimesinin kısaltması olan “KKM” kısaltması ile yapılmış 500 paylaşım çalışmanın veri setini oluşturmaktadır. 21 Aralık 2021-21 Aralık 2022 tarihleri arasında yapılan paylaşımlar analiz edilmiştir. Çekilen tweetler Excel ortamında programda kullanılmak üzere düzenlenmiştir. Her tweete bir sıra numarası verilmiştir. Bu sıra numarasına “id” tanımlaması yapılmış, tweet içeriğinin yer aldığı sütuna ise “tweet” adı verilmiştir.

3.3.2. Veri İşleme

Giriş dizilerini hazırlamak ve modeli eğitmek için kütüphanede sağlanan önceden eğitilmiş BERT modeli kullanılmaktadır.

Kütüphaneler yardımı ile paylaşımlardaki “#” ile başlayan hashtag (dikkat çekilmesini sağlayan belirteçler), “@” ile başlayan kullanıcı isimleri, web sitesi adresleri, kullanıcı adları ve sayısal ifadelerden arındırılmıştır. Fazladan yer alan boşluklar bağlaç olan ve tek başına bir duygu ifade etmeyecek kelimeler çıkarılmıştır. Paylaşımlardaki büyük harflerin tümü küçük harflere dönüştürülmüştür.

Tablo 1: Temizlenen Verinin İlk Beş Satırı

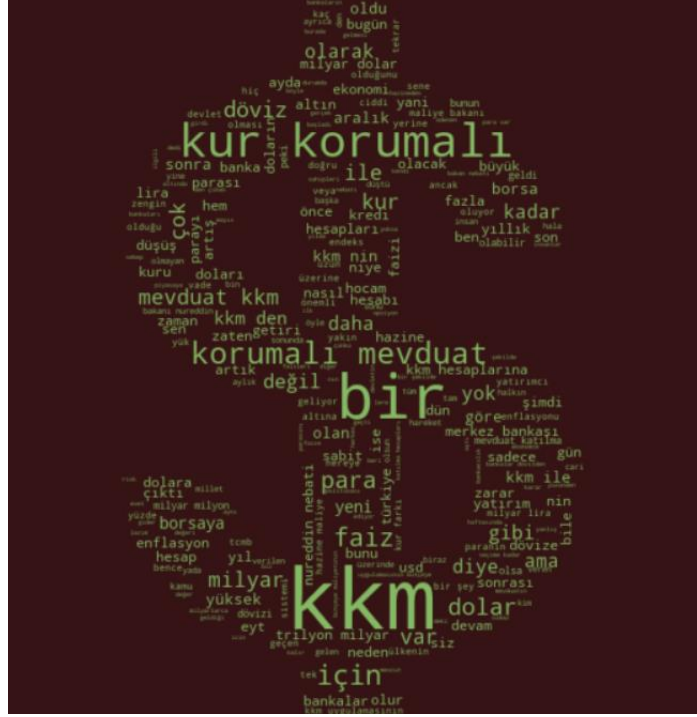
Sıra	Tweet	Temizlenen veri	Etiket	Skor
0	yıl sonu bankalar mevduat sıralaması çok kur k...	banka mevduat sıralama koruma bağlayan bankat...	0	0,915218
1	kur korumalı mevduat kkm son iki haftada milya...	kur koruma mevduat hafta milyar azalarak trilyon m...	0	0,554331
2	parti iktidarının dolar kurundaki yükselişi du...	parti iktidar yükseliş durdurmak devre aldık k...	0	0,988062
3	bddk nisan haftasına ilişkin bankacılık verile...	bddk nisan hafta iliş bankacılık veri açık...	1	0,712742
4	kur korumalı mevduat kkm hesapları ilk defa mi...	koruma mevduat hesap defa milyar...	0	0,653434

Tablo 1’de tweetlerin ilk hâli ve temizlenmiş hâlinin nasıl olduğu gösterilmektedir. Şekildeki “0” sıfır rakamı negatif yorumları, “1” rakamı ise pozitif yorumları ifade etmektedir. BERT tokenizer kullanılarak, her bir tweetten geçersiz karakterler kaldırılacak ve tüm kelimeler küçük harfle yazılacak şekilde tokenize edilmiştir.

4. Bulgular

BERT tokenizer kullanılarak, her bir tweetten geçersiz karakterler kaldırılacak ve tüm kelimeler küçük harfle yazılacak şekilde tokenize edilmiştir. Tokenizasyon işleminden önce elde edilen bulgular Şekil 2 ve Tablo 2’de gösterilmektedir.

Şekil 2: Kök Bulma İşleminde En Çok Geçen Kelimeler



21 Aralık 2021 tarihi ile 21 Aralık 2022 tarihleri arasında kelime yoğunluğu açısından tweetlerde en çok kullanılan kelimeler “Döviz”, “Faiz” gibi kelimelerdir. Bununla birlikte ilişkili olarak “Borsa”, “Dolar”, “Altın” gibi yatırım araçlarını ifade eden kelimeler de geçmektedir.

Tablo 2: Kök Bulma İşleminde Önce 30’dan Fazla Kez Tekrarlanan Kelimeler ve Tekrar Sayıları

Kelime	kur	bir	korumalı	milyar	dolar	faiz	para	döviz	yeni	trilyon	nebati	lira	borsaya
Tekrar Sayısı	219	151	138	111	100	93	88	66	39	33	33	32	31

Tablo 2’de kök bulma işleminden önce en çok tekrar eden kelimelere yer verilmiştir. En çok tekrarlanan kelimenin “kur” olması KKM sisteminin kuru odak alan bir sistem olmasından dolayı beklenen bir sonuçtur. Kelimelerin çoğunun döviz ve faiz odaklı kelimeler olması ayrıca dönemin Hazine ve Maliye Bakanının isminin tweetlerde tekrarlanan kelimeler arasında olduğu görülmektedir.

Tokenizasyon işleminden sonra elde edilen bulgular Şekil 3 ve Tablo 3’te gösterilmektedir.

Şekil 3: Kök Bulma İşleminde En Çok Geçen Kelimeler



Kök bulma işleminden sonra en sık kullanılan kelimelerin “Koruma Mevduat”, “Döviz”, “Faiz”, “Borsa”, “Banka”, “Hesap”, “Dolar” ve “Enflasyon” gibi kelimeler olduğu tespit edilmiştir. Kelimeler incelendiğinde KKM uygulamasının konusunu yansıttığı söylenebilir. “Milyar”, “Döviz”, “Dolar” kelimelerinin tekrarlanması ise 21 Aralık 2022 tarihinde Kur Korunmalı Mevduat Hesabı uygulamasının yaklaşık 79 Milyar Dolar (Karar Gazetesi, 2022) bir büyüklüğe ulaşmasıyla ilişkilendirilebilir.

Tablo 3: Kök Bulma İşleminde 20’den Fazla Kez Tekrarlanan Kelimeler ve Tekrar Sayıları

Kelime	faiz	döviz	milyar	hesap	banka	lira	para	dolar	kadar	değil	borsa	olarak	olan	enflasyon	artış	olacak	trilyon	nebati	vade	uygulama	aralık
Tekrar Sayısı	158	127	124	113	95	68	65	62	58	53	49	42	40	39	38	34	33	33	32	31	31

Tablo 3’te kök bulma işleminden sonra en çok tekrar eden kelimelere yer verilmiştir. En çok tekrarlanan kelimenin “faiz” olması KKM sisteminin getiri elde etmek için kurulmuş olmasından dolayı beklenen bir sonuçtur. Kök bulma işleminden önce bulunan kelimelere göre daha geniş bir kelime skalası görülmektedir. Sistemin bağlantılı olduğu faiz, dolar, döviz gibi kelimelerin sonra çıktığı görülmektedir. Dönemin Hazine ve Maliye Bakanının en çok tekrarlanan kelimeler arasında yer aldığı görülmektedir.

Bulunan skorlara göre atılan tweetlerde geçen pozitif kelimeler Şekil 4’te gösterilmektedir.

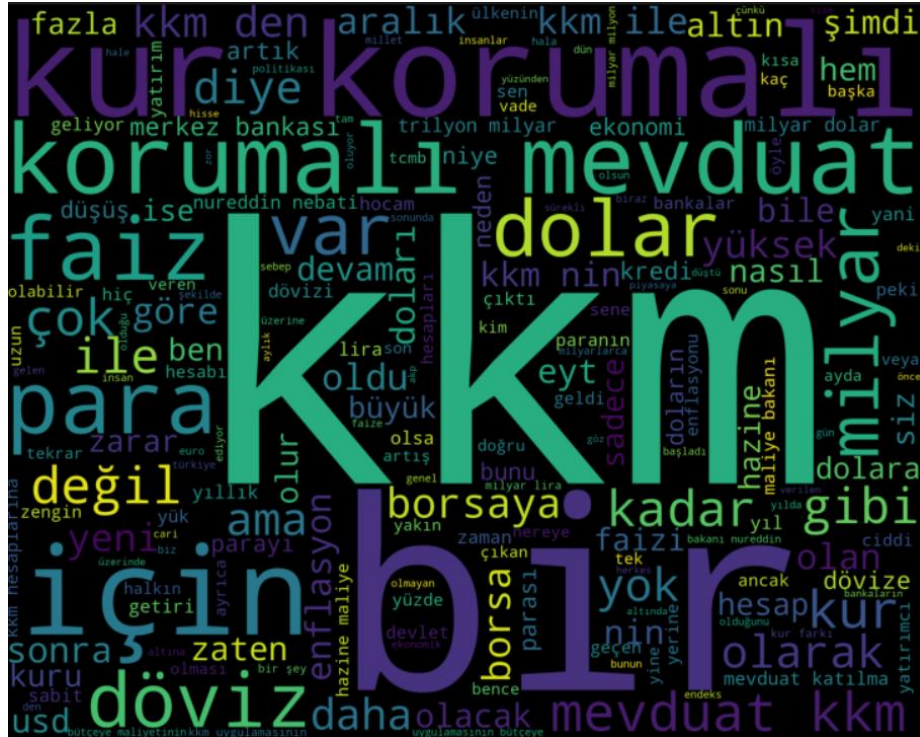
Şekil 4: Tweetlerde Geçen Pozitif Kelimeler



“KKM” hashtagi ile atılan 500 tweet veri setinde “Dolar”, “Kur”, “Faiz” gibi sıkça geçen kelimelerin %13 oranında pozitif olarak ayrışmasında ağırlığının yüksek olduğu söylenilebilir. Döviz kurundaki artış her ne kadar kur korunmalı mevduat sistemine giren kişilere katkı sağlıyor görünse de bu durum ekonominin genelinde olumsuz bir durum olduğuna ilişkin gösterge olduğundan genel durumun olumsuz olacağı tahmin edilebilir bir durumdur.

Bulunan skorlara göre atılan tweetlerde geçen negatif kelimeler Şekil 5’te gösterilmektedir.

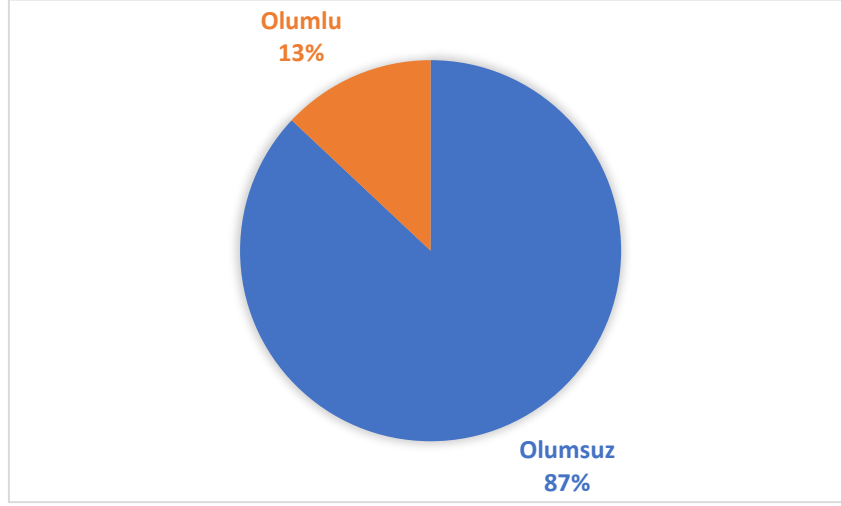
Şekil 5: Tweetlerde Geçen Negatif Kelimeler



“KKM” hashtagi ile atılan hem olumlu hem olumsuz paylaşımlarda “Dolar”, “Kur”, “Faiz” kelimelerinin yer aldığı görülmektedir. Döviz kurundaki artış her ne kadar KKM sistemine giren yatırımcılara katkı sağlıyor

görünse de kurdaki artış ekonominin genelinde olumsuz bir durum olduğuna ilişkin gösterge olduğundan böyle bir kesişim olduğu düşünülmektedir. KKM yatırım yapmayan birey sayısının çok daha fazla olmasından dolayı yorumların olumsuz ağırlığının yüksek olması beklenen bir durumdur. KKM'nin bütçeye maliyetinin yaklaşık 91.6 Milyar Türk Lira (Çakır , 2022) olması da olumsuz yorumları teyit etmektedir.

Şekil 6: Yorumların Olumlu-Olumsuz Dağılım Grafiği



“KKM” hashtagi ile atılan 500 tweet serisi analiz edildiğinde genel olarak %87 oranında negatif duygu skoru ve %13 pozitif duygu skoru elde edilmiştir. Verilerden anlaşıldığı üzere Twitter kullanıcılarının KKM sistemine yönelik düşüncelerinin olumsuz olduğu ifade edilebilir. Bunun sebebinin bu uygulamanın döviz kurlarındaki dalgalanmalarının ekonomiye yükleyeceği ekstra maliyet olduğu ifade edilebilir.

Bu çalışmada gerçekleştirilen modelin doğruluk oranı ve precision, recall ve f1 skorları ile analizi Tablo 4’te de gösterilmektedir.

Tablo 4: Modelin Doğruluk Oranı ve Precision, Recall ve F1 Skoru Değerleri

Modelin Doğruluğu: 0,90				
	Kesinlik	Duyarlılık	F1-Skoru	Support
0 (Negatif Yorumlar)	0,90	1,00	0,95	43
1 (Pozitif Yorumlar)	1,00	0,29	0,44	7
Makro Ortalama	0,95	0,64	0,69	50
Ağırlıklı Ortalama	0,91	0,90	0,87	50

Tablo incelendiğinde model, negatif yorumları % 100 doğruluk oranıyla en iyi duyarlılık ölçütü ile pozitif yorumları ise % 100 doğruluk oranı ile kesinlik ölçütü ile tahmin etmektedir. F1 skoruna bakıldığında negatif yorumların %95 oranında, pozitif yorumların %44 oranının bilindiği görülmektedir. Modelin doğruluk oranı ise %90 olarak tespit edilmiştir. Sonuç olarak modelin negatif yorumları algılamakta yüksek başarı oranı gösterdiği, pozitif yorumların algılanmasındaki başarısının nispeten düşük olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla model negatif yorumları algılamakta yüksek başarı oranı gösterirken pozitif yorumların anlaşılmasındaki başarı oranı daha düşüktür.

5. Sonuç

Sosyal medya platformları insanların duygu ve düşüncelerini paylaştıkları platformlardır. X, yazılı paylaşım temelli bir platform olduğundan insanların sosyal ve siyasal gündeme dair düşüncelerinin ön plana çıktığı bir platformdur. Bu sebeple 2021 yılında uygulanmaya başlanan KKM sisteminin duygu analizi açısından incelenmesinin yatırımcıların davranışına yönelik enstrüman hakkında tutumlarını anlamak için bir gösterge niteliği taşımakla birlikte yatırımcının risk algısını da ölçmeyi sağladığı söylenilebilmektedir.

KKM sistemi mevduat büyüklüğü milyarlarca dolara tekabül eden yatırımcılar için güvenli liman olarak nitelense de diğer taraftan kamu bütçesine zarar vereceği düşüncesi sisteme olumsuz bir bakış olmasına sebep

olmaktadır. Analiz sonucunda X platformunda sisteme ilişkin paylaşımların %87 oranında olumsuz seyrettiği tespit edilmiştir. Yüklü mevduatı olan nispeten az sayıda insan olacağından ve ekonomik göstergelerdeki olumsuz seyirden ötürü KKM'ye ilişkin olumsuz bir bakış olduğu söylenebilir. Döviz kurunda tahmin edilemeyen sıçramalar olması durumunda KKM sistemi risk oluşturabilir. Enflasyonun sürekli artması TL yatırımlarının korunamamasına sebep olmaktadır (Yayman, 2022). Yıllık mevduat faiz getirisinin döviz kuru ve altın fiyatlarının üzerinde seyretmesi hâlinde ise kur ve altın fiyatlarındaki her bir puan farkının kamuya 3,5 milyar TL yük getireceğine ilişkin tahminler, olumsuz bakış açısını destekler niteliktedir (Özudođru, 2022). Sonuç olarak KKM sisteminin uygulandığı süreç olan Aralık 2021- Haziran 2023 dönemi arasında yatırımcıların döviz yönelmelerinin kısmen önüne geçildiği ancak sistemin Türk lirasını desteklemekte yeterli olmadığı söylenebilir (Tunalı, 2024).

Alan yazını incelendiğinde finans alanında gerçekleştirilmiş duygu analizi çalışmalarının daha çok döviz, hisse senedi ve borsa endeksleri üzerine olduğu görülmektedir. KKM hakkında duygu analizi çalışmasına rastlanmadığından bu çalışmanın literatüre katkı sağlayabileceği düşünülmüştür. Ayrıca ekonomik karar alıcılar KKM Sistemi ile ekonomide istikrarı sağlamak adına politika gütmüş ve kurlarda oluşan dalgalanmalara karşı yatırımcıları korumak için bu kararı almışlardır. Ancak analiz sonucunda görülmektedir ki sistem, yatırımcıların yorumlarına göre büyük oranda olumsuz algılanmaktadır.

Gelecekte KKM sisteminde yapılacak değişikliklere göre farklı dönemler için duygu analizi ile yatırımcıların algısının değişip değişmediği incelenebilir. Sistemin diğer finansal enstrümanlara göre yatırımcıya getirisi, farklı analiz teknikleri ile incelenebilir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale yazarlarından Nurcan Kostak %60, İnan Demirkol %40 oranında çalışmaya katkıda bulunmuşlardır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Açıklık U. U., Bardak, B., & Kutlu, M. (2020, Ekim). Turkish Sentiment Analysis Using BERT. *28th Signal Processing and Communications Applications Conference (SIU) içinde* (s. 1-4), Medipol Üniversitesi..
- Alkan, A. (2021). *Analyzing the impact of political tweets on exchange rates*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Baye, R. U., & Aksöz, E. O. (2015). Otel tercihinde çevrimiçi otel değerlendirme yorumlarına ait içeriklerin önemi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 12(3), 6-20.
- Bozma, G., & Kul, S. (2020). Twitter ile hisse senetleri oynaklığı tahmin edilebilir mi? *Sosyoekonomi*, 28(45), 315-326.
- Critien, J., Gatt, A., & Ellul. (2022). Bitcoin price change and trend prediction through twitter sentiment and data volume. *Financial Innovation*, 8(1), 1-20.
- Çakır, M. Ö. (2022, 12 19). Nureddin Nebati'ye göre KKM'nin 1 yıllık maliyeti yaklaşık 92 milyar TL: Hazine ve Maliye Bakanı Nureddin Nebati'nin açıklamasına göre KKM'nin 1 yıllık maliyeti 91,6 milyar TL. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/hazine-ve-maliye-bakani-nureddin-nebati-kkmnin-bir-yilini-degerlendirdi/2767147> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi:06.12.2023
- Çılğın, C., Ünal, C., Alıcı, S., Akkol, E., & Gökşen, Y. (2020). Metin sınıflandırmada yapay sinir ağları ile bitcoin fiyatları ve sosyal medyadaki beklentilerin analizi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 4(1), 106-126.
- Erdoğan, D. (2022). *Duyarlılığın hisse senedi tahmini üzerindeki etkisini değerlendirme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Güven, Z. A. (2021). Türkçe tweetlerde duygu analizi için BERT modelleri ve makine öğrenme yöntemlerinin karşılaştırılması. *6th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)*. IEEE, 2021, 98- 101. <https://doi.org/10.1109/UBMK52708.2021.9559014>
- Karar Gazetesi. (2022). *78.8 milyar dolarlık pimi çekilmiş KKM*. <https://www.karar.com/ekonomi-haberleri/78-8-milyar-dolarlik-pimi-cekilmis-kkm-1714155> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 06.12.2023.
- Karayiğit, H., Akdaglı, A., & Aci, Ç. İ. (2022). Homophobic and hate speech detection using multilingual-bert model on turkish social media. *Information Technology and Control*, 51(2), 356-375.

- Koca, G. (2021, Aralık 10). Bitcoin üzerine twitter verileri ile duygu analizi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, s. 19-30.
- Köksal, B., Erdem, G., Türkeli, C., & Öztürk, Z. (2021, Mayıs 29). Twitter'da duygu analizi yöntemi kullanılarak bitcoin değer tahminlemesi. *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 9(3), s. 280-297.
- Linhaio, Z. (2013, Nisan 16). Sentiment analysis on Twitter with stock price and significant. *Department of Computer Science, The University of Texas at Austin*, s. 1-30.
- Mozafari, M., Farahbakhsh, R., & Crespi, N. (2020). Hate speech detection and racial bias mitigation in social media based on BERT model. *Plos One*, 15(8), <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0237861>
- Özcan, M. (2021). *Sosyal medya platformlarının hisse senedi piyasalarına etkisi: BİST30 örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane.
- Özparlak, G. (2020, Şubat 20). The possible impact of twitter post messages on stock market activities. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 75(1), s. 335-354.
- Özdoğan, B. A. (2022). *Kur korumalı mevduatta etkinlik-verimlilik analizi*. <https://vergiyalgi.net/kur-korumalimevduatta-etkinlik-ve-verimlilik-analizi> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 15.02.2022.
- Polat, M., & Akbıyık, A. (2019). Sosyal medya ve yatırım araçlarının değeri arasındaki ilişkinin incelenmesi: Bitcoin örneği. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 14(1), 443-462.
- Sacramento, J. (2021, Kasım). *Sentiment analysis in the stock market based on Twitter data*. University Institute of Lisbon.
- Sattarov, O., Jeon, H., Lee, J., & Oh, R. (2020, Kasım). Forecasting bitcoin price fluctuation by twitter sentiment analysis. *2020 Uluslararası Bilgi Bilimi ve İletişim Teknolojileri Konferansı (ICISCT)* (s. 1-4), Taşkent, Özbekistan.
- Sevli, O. & Kemaloğlu, N., (2021). Olağandışı olaylar hakkındaki tweet'lerin gerçek ve gerçek dışı olarak Google BERT modeli ile sınıflandırılması. *Veri Bilim Dergisi*, 4(1), 31-37.
- Şimşek, İ., Kökçam, A. H., Demir, H. I., & Erden, C. (2023, May). Sentiment analysis of Twitter data of hepsiburada e-commerce site customers with natural language processing. *In International Symposium on Intelligent Manufacturing and Service Systems* (ss. 567-578). Singapore: Springer Nature Singapore.
- Tamdoğan, F. (2019). *Sosyal medyadaki hisse paylaşımlarının yatırımcının alım satım kararları üzerindeki etkisi Twitter uygulaması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Torun, N., & Şengül, A. (2022, Haziran 30). Kripto para birimlerinin twitter verileri ile metin madenciliği kapsamında incelenmesi. *Uluslararası Yönetim Bilişim Sistemleri ve Bilgisayar*, 6(1), 54-65.
- Tuna, M. F., Polatgil, M., & Kaynar, O. (2023). Restoran müşterilerinin geri bildirimleri üzerinde hedef kategorinin tespiti ve hedef tabanlı duygu analizi. *Visionary E-Journal/Vizyoner Dergisi*, 14(40).
- Tunalı, H., & Kalkay, D. (2024). Makro ihtiyati para politika aracı olarak kur korumalı mevduat hesabı uygulaması. *Press Academia Procedia*, 18(1), 63-68.
- Türkalp, M. (2019). *Twitter Verileri Üzerinde Sınıflandırma Algoritmaları Kullanarak Hisse Senedi Değerleri İçin Yön Tahmini*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya Teknik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Konya.
- Uyrun, O., & Sabuncu, I. (2021, Aralık 30). Sosyal medya ve diğer yatırım aracı verilerine dayalı hisse senedi değeri tahmini. *Acta Infologica*, 5(2), 267-285.
- Wolk, K. (2020, Nisan). Advanced social media sentiment analysis for short-term cryptocurrency price prediction. *IEEE Access Expert Systems*.
- Yayman, D. (2022). Kur Korumalı Mevduat Hesabına Tanınan Vergi Ayrıcalıklarının Bütçeye Etkileri. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31(2), 526-535.
- Yıldırım, M., & Yüksel, C. (2017). Sosyal medya ile hisse senedi fiyatının günlük hareket yönü arasındaki ilişkinin incelenmesi: duygu analizi uygulaması. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 33-44.

Research Article / Araştırma Makalesi

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMADA FABLABLERİN ROLÜ: GİRİŞİMCİLİK VE İNOVASYON ÜZERİNE ETKİSİ

Ramazan ARSLAN¹, Perihan Hatice AYDIN²

ÖZET

Fablab'ler, günümüzde inovasyon ve girişimciliği destekleyen kilit noktalardan biri durumundadır. Bu merkezler, genç ve yenilikçi girişimcilere teknik altyapı, eğitim ve iş birliği fırsatları sunarak onların büyüme ve başarı potansiyelini artırmaktadır. Teknolojik ilerlemelere hızla adapte olan Fablab'ler, yenilikçi projelerin hayata geçirilmesini kolaylaştırarak ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir. Bu teşvikler ile yeni iş fırsatları oluşturmaktadır. Bu nedenle, Fablab'lerin girişimcilik ve inovasyon üzerindeki olumlu etkisi, ekonomik kalkınma açısından son derece önemli olup, İncelenmesinin gerekli olduğu düşünülmektedir. Yenilikçi ve dinamik bir iş ortamı sağlayarak ekonomiyi canlandıran Fablab'ler, genç girişimcilerin ve küçük işletmelerin başarılı olmalarına katkı sağlamaktadır. Böylelikle, bu tür inovasyon merkezlerinin desteklenmesi ve yaygınlaştırılması, ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınma açısından kritik bir rol oynamaktadır. Bu kritik nokta, çalışmayı diğer çalışmalardan farklı kılmaktadır. Bu çalışma, Fablab'lerin girişimcilik ve inovasyon alanındaki etkilerini konu edinmekte ve ekonomik kalkınma üzerindeki önemli rolünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada, Fablab'lerin girişimcilik ve Ar-Ge faaliyetlerini destekleyerek inovasyonu teşvik ettiği, firmaların rekabet gücünü artırarak ekonomiye katma değer sağladığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Kalkınma, Fablab, Girişimcilik, İnovasyon.

JEL Sınıflandırması: O1, O32, L26

THE ROLE OF FABLABS IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT: IMPACT ON ENTREPRENEURSHIP AND INNOVATION

ABSTRACT

Fablabs are one of the key points supporting innovation and entrepreneurship today. These centers provide young and innovative entrepreneurs with technical infrastructure, education, and collaboration opportunities, thereby enhancing their growth and success potential. Rapidly adapting to technological advancements, FabLabs facilitate the implementation of innovative projects, thereby fostering economic growth. These incentives create new job opportunities. Therefore, the positive impact of Fablabs on entrepreneurship and innovation is extremely important for economic development and is considered necessary to examine. By fostering an innovative and dynamic business environment, FabLabs contribute to the success of young entrepreneurs and small businesses. Therefore, supporting and proliferating such innovation hubs play a critical role in economic growth and sustainable development. This critical point makes the study different from other studies. This study focuses on the effects of Fablabs in the field of entrepreneurship and innovation and aims to reveal their important role in economic development. In the study, it was seen that Fablabs encourage innovation by supporting entrepreneurship and R&D activities, and provide added value to the economy by increasing the competitiveness of companies.

Keywords: Economic Development, FabLab, Entrepreneurship, Innovation.

JEL Classification Codes: O10, O32, L26

¹ Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Bartın, Türkiye, rarslan@bartin.edu.tr

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Bartın Üniversitesi, Bartın, Türkiye, aydnperihanhatice@gmail.com

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

FabLabs are workshops that support innovation and entrepreneurship, facilitate access to digital production technologies, and enable users to bring their innovative projects to life. These workshops provide entrepreneurs with technical infrastructure, training, and collaboration opportunities, making it easier to adapt to technological advancements rapidly. By assisting entrepreneurs in realizing their projects, FabLabs contributes to economic growth. This study focuses on the impact of FabLabs in the fields of entrepreneurship and innovation and aims to highlight the role of FabLabs in sustainable economic development. What sets this study apart from others is its emphasis on identifying the critical role of FabLabs in fostering economic growth and sustainable development, particularly through their contributions to the success of young entrepreneurs and businesses.

Literature Review

Entrepreneurship is an interdisciplinary concept that refers to the process of transforming innovative ideas into business models. In this process, entrepreneurship is considered one of the fundamental elements of economic development. The concept of entrepreneurship, which plays a critical role in enhancing societal welfare, was first defined in the 18th and 19th centuries by Richard Cantillon and Jean-Baptiste Say. Joseph Schumpeter later made significant contributions to the modern interpretation of entrepreneurship. (Ercan, 2009: 67; Durukan, 2006: 28; Balli, 2017: 146-149).

Innovation is a process of change aimed at creating value and fostering societal, economic, or technological advancements through innovative approaches (Yılmaz, 2020). This process encompasses a wide range of activities, including the more efficient use of existing resources, the restructuring of business models, and the discovery of new market opportunities. In this context, innovation is deeply intertwined with entrepreneurship in the processes of economic growth, social development, and gaining competitive advantage. It is regarded as an indispensable element for economic development and sustainable growth (Fagerberg et al., 2010: 5). FabLabs (Fabrication Laboratories) are workshops that facilitate access to digital production technologies and provide users with the opportunity to bring their innovative projects to life. These production centers emerged in the early 2000s, allowing entrepreneurs to produce prototypes at low cost and transform their innovative ideas into reality. Today, FabLabs play a significant role in the global innovation and entrepreneurship ecosystem and can be considered a network that promotes the use of low-cost and open-source digital production tools (Gershenfeld, 2007: 1-4).

Methodology

In this study, the historical research method, which is widely used in social sciences, has been employed. Through this approach, the historical development of entrepreneurship, innovation, and FabLabs, as well as the role of FabLabs in sustainable development as a result of this progression, have been examined. In this context, innovation is closely intertwined with entrepreneurship in the processes of economic growth, social development, and gaining competitive advantage, and it is regarded as an indispensable element for economic development and sustainable growth.

Results and Conclusions

Today, FabLabs play a critical role in the global innovation and entrepreneurship ecosystem by encouraging the use of low-cost, open-source digital production tools. FabLabs, known as centers that strengthen the link between entrepreneurship and development, provide entrepreneurs with opportunities for prototype development, product design, and small-scale production, enabling the testing and commercialization of new ideas. Along with contributing to innovation and local economic development through educational resources, these centers also support economic growth by facilitating the development of new products and services by small and medium-sized enterprises (SMEs).

FabLabs are distinguished by their collaborative and modular structure, and they contribute to the development of technologies for the public good, based on open-source principles. While FabLabs initially started as independent, community-focused, open-access spaces aimed at democratizing modern tools and technologies for the public, they were quickly adopted by academic institutions, corporate companies, and even healthcare providers. Establishing and expanding FabLabs, particularly in secondary education institutions, is considered crucial in providing the necessary infrastructure for local entrepreneurs and innovators to bring their ideas to life. This approach can make technology more appealing to young people and help them develop their skills. Consequently, FabLabs can play a key role in fostering a qualified workforce that contributes to economic

growth and sustainable development. The findings of this study demonstrate that FabLabs significantly contribute to the entrepreneurship and innovation ecosystem, and these contributions support economic growth and sustainable development.

1. Giriş

Günümüzde ekonomik ve teknolojik koşulların hızla değişmesi, sürdürülebilir kalkınma kavramına farklı bir boyut kazandırmıştır. Bu durum, çevresel sorumlulukların toplumsal ve ekonomik boyutlarıyla birlikte ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Sürdürülebilir kalkınma, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını riske atmadan mevcut kaynakların yönetilmesini ve toplumların uzun vadeli refahını gözetken kapsayıcı bir yaklaşımı ifade eder. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınmanın temel unsurları arasında yenilikçilik ve girişimcilik önemli bir yer tutmaktadır. Diğer taraftan teknolojik yenilikler, yeni iş modellerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu yeni iş modelleri, doğal kaynakların daha etkin kullanılmasını sağlayarak ekonomik kalkınmaya önemli katkılarda bulunmaktadır. Yeni iş modelleri sürecinin önemli bileşenlerinden biri olan Fablab (Fabrication Laboratory), dijital üretim atölyeleri olarak dikkat çekmektedir. Son dönemde ortaya çıkan ve giderek yaygınlaşan Fablab'ler, başta bireyler olmak üzere girişimcilerin ve toplulukların mevcut koşullardan daha düşük maliyetle prototipler geliştirmelerine olanak sağlamaktadır. Fablab'ler, bu yolla üretim süreçlerinin hızlandırılmasını sağlayarak yenilikçi platformlar işlevini görmektedir. Öz ifadeyle dijital üretim teknolojileriyle donatılmış bu laboratuvarlar, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada önemli rol oynamaktadır.

Girişimciler, teknolojik gelişmeleri yakından izleyerek yenilikçi projeler geliştirmektedirler. Bu projeler, ekonomideki dinamizmi artırmakta, yeni istihdam olanakları yaratarak ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir. Diğer yandan, firmalar Ar-Ge faaliyetleri aracılığıyla inovasyonu desteklemekte, bu sayede rekabet güçlerini artırarak ekonomiye katma değer sunmaktadır (Işık vd., 2015: 4-6). Bu bağlamda, yenilikçi girişimcilik, işletmelerin kurulmasını, gelir artışını ve yeni yatırımların potansiyelini artırarak genel ekonomik faydalar sağlamaktadır. Yeni ve gelişen işletmelerin büyük bir kısmı, inovatif ürünler geliştirerek dönüşümlere öncülük etmektedir. Bu sebeple, girişimcilik ve inovasyon politikalarının temel amacı, yaratıcı fikirlerin üretilmesi, uygulanması, yaygınlaştırılması ve ticarileştirilmesi için gerekli teşvikleri sağlamak ve uygun bir ekosistem inşa etmektir (Naude, 2008: 3; Stover vd., 2019: 4).

Fablabler, makespaceler ve Living Lab'ler gibi inovasyon merkezleri, günümüzde girişimcilik ve inovasyonu destekleyen kritik araçlar haline gelmiştir. Bu tür mekanlar, girişimcilere ve yenilikçilere genellikle donanım, yazılım ve diğer teknolojik kaynaklara erişim imkânı sunarak altyapı ve kaynak temini sağlamaktadır. Ayrıca, bu merkezlerde eğitim, mentorluk ve ağ kurma fırsatları da sunulmakta olup, girişimcilerin ve inovatörlerin gelişim süreçlerine katkıda bulunmaktadır. Özellikle genç ve yenilikçi firmaların büyüme potansiyeline odaklanan fablablerin, bu firmalara gerekli teknik destek, eğitim ve kaynak sağlayarak başarılarına katkı sunabileceği öngörülmektedir. Fablabler, girişimcilerin ve genç firmaların teknolojik yenilikleri takip etmelerini ve inovatif projeler geliştirmelerini mümkün kılmaktadır. Bu projeler, ekonomideki dinamizmi artırarak yeni istihdam olanakları yaratarak büyümeyi teşvik etmektedir. Aynı zamanda fablabler, Ar-Ge faaliyetlerine destek sağlayarak inovasyonun teşvik edilmesine katkıda bulunmaktadır. Bu durum, firmaların rekabet gücünü artırarak ekonomiye katma değer sunmasına olanak sağlamaktadır (Ropin vd., 2020: 2).

Bu çalışma, Fablab'lerin sürdürülebilir kalkınmadaki rolünü ortaya koymayı amaçlamakta ve Fablab'lerin girişimcilik ve inovasyon üzerindeki etkilerini değerlendirmektedir. Fablab'ler, bireylerin teknolojiye erişimini artırarak yerel topluluklar için yenilikçi çözümler üretilmesini sağlamaktadır. Sürdürülebilir kalkınmaya yönelik potansiyel katkılarının anlaşılması ve girişimcilerin desteklenmesine yönelik stratejilerin belirlenmesi açısından Dijital üretim atölyeleri olarak bilinen Fablab'lerin ekonomik kalkınmadaki rolünün araştırılması önemli bulunmuştur. Çalışmada girişimcilik, inovasyon ve Fablab'ler, kavramsal çerçevede ele alınmış ardından Fablab'lerin tarihi arka planı dönemselsel olarak ortaya konulmuştur. Son olarak Fablab'lerin inovasyon ve girişimcilik ekosistemine etkileri incelenmiş, Fablab'lerin ekonomik kalkınmadaki rolü irdelenmiştir.

2. Girişimcilik, İnovasyon ve FabLab'ler

Girişimcilik, yenilikçi fikirlerin ticari değer taşıyan ürün, hizmet ya da iş modellerine dönüştürülmesi sürecini ifade eder. Bu süreç, bireysel kazanç sağlamaktan daha çok toplumsal refahın artmasına ve iş olanaklarının çoğalmasına katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda girişimcilik, ekonomik kalkınmanın temel taşlarından biri olarak kabul edilir. Girişimciler ise, yenilikçi çözümler üreterek pazarları dönüştürme potansiyeline sahiptir. Bu perspektifte girişimcilik, ekonomik büyümenin yanı sıra sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik açısından da kritik bir rol üstlenmektedir. Girişimciliğin bu kritik rolünün incelenmesi, Fablab'lerin girişimcilik ekosistemine nasıl katkı sağladığını anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

2.1. Girişimcilik Kavramı ve Tarihsel Gelişim Süreci

Girişimcilik, disiplinler arası ve çok yönlü bir kavram olup yenilikçi fikirleri ve risk süreçlerini içerir. Ekonomik ve toplumsal gelişmelerin temel faktörlerinden biri olarak kabul edilen girişimcilik, bireylerin yeni iş olanaklarını geliştirme, kaynakları etkin kullanma ve ekonomik değer üretme becerileriyle şekillenmiş ve gelişmiştir. Sanayi Devrimi'yle birlikte ekonomik yapı ve teknolojik gelişmelerde meydana gelen değişim ve dönüşümler, girişimciliği önemli hale getirmiştir. Böylece, girişimcilik, toplumların dinamikleriyle bütünleşmiş ve ekonomik büyümenin temel unsurlarından biri olmuştur.

Tarihi süreçte girişimcilik kavramı, ekonomi bilimiyle paralel bir gelişim göstermiştir. Girişimcilik kavramı, ilk kez 18. ve 19. Yüzyıllarda Richard Cantillon ve Jean-Baptiste Say tarafından tanımlanmıştır. Cantillon, girişimciyi, piyasa belirsizliklerini yöneterek kâr elde eden ve risk alan birey olarak tanımlamıştır. Jean-Baptiste Say ise girişimciliği ekonomik kaynakları en verimli şekilde yöneten bir süreç olarak ifade etmiştir. Girişimciliği mevcut kaynaklarla verimlilik bağlamında ele alan ekonomistlerden Peter Drucker, girişimcileri, mevcut kaynakları düşük verimli alanlardan yüksek verimli alanlara yönlendiren ve bu kaynakları en yüksek verimlilik seviyesinde tutabilen bireyler olarak tanımlarken (Ercan, 2009: 67).

Modern literatürde girişimciliğin güncel yorumuna en önemli katkısı ise Joseph Schumpeter yapmıştır. Bu bağlamda Schumpeter'in 1942'deki çalışmaları, girişimciliğin modern tanımının temelini oluşturmuştur. Schumpeter girişimciliği, yeni kombinasyonların gerçekleştirilmesi süreci olarak ifade etmiş ve bu kombinasyonların beş ana unsurdan oluştuğunu belirtmiştir. Bu unsurlar, yeni bir ürünün tanıtılması, üretim yönteminin uygulanması, yeni bir pazarın açılması, yeni bir tedarik kaynağının ele geçirilmesi ve endüstriyel organizasyonun yeniden düzenlenmesi olarak sıralanabilir. Schumpeter'e göre bu kombinasyonlar, girişimciliğin farklı yönlerini kapsayarak iş dünyasında yenilikler ve değişiklikler meydana getirme potansiyeline sahiptir. Girişimcilik motivasyonu da bu süreçte önemli bulunmaktadır. Girişimcilik motivasyonu, başarı isteği, kültürel etkiler, fırsatları değerlendirme becerisi, teknolojiye ilgi, risk alma isteği ve mevcut kaynakları verimli kullanma yeteneği gibi faktörlerle şekillenir. Girişimcilerde belirsizlikle başa çıkabilme, kâr fırsatlarını değerlendirme, arz ve talep arasında denge sağlama ve özel farkındalığa sahip olma yetileri öne çıkan özellikler arasındadır (Sarıtürk, 2020: 68-74; Śledzik, 2013: 2-4).

Kâr amaçlı iş birimlerinin kurulması, sürdürülmesi ve büyütülmesi süreci olarak ifade edilen girişimcilik, bilgi, beceri ve yeteneklerin kullanılarak yeni bir fikrin ticarileştirilmesi ve mevcut yapılardan farklılaşma süreci olarak tanımlanır. Girişimci ise üretim faktörlerini bir araya getirerek ekonomik mal ve hizmet üretimi için gerekli adımları atan ve bu süreçte kaynakları ve pazarları bulan kişidir (Ballı, 2017: 146-149; Durukan, 2006: 28). Girişimcilerde bulunması gereken temel özellikler söz konusudur. Bunlar, makul riskleri üstlenebilme, kararlılık, çok yönlü olma, sonuç odaklı olma, özgüven, kendi eksikliklerinin farkında olma ve iş disiplinine sahip olma şeklinde sıralanabilir (Müftüoğlu, 2004: 19). Ayrıca yenilikçilik, vizyon sahibi olma, başarıya yönelik güçlü bir motivasyon, içsel denetim yapabilme, belirsizliklere karşı dayanıklılık, değer yaratma ve dönüşüm süreçlerini yönetme becerileri de bu temel özelliklere ilave edilebilir (Ercan, 2009: 67). Bu özelliklerin kazanılmasında eğitimin önemli bir rolü olduğu belirtilmelidir. Girişimcilik eğitimi, işletme, yönetim, eğitim ve teknik çalışmalar gibi farklı disiplinlerden beslenmiş ve zamanla önem kazanmıştır. Kuratko (2005), girişimcilik eğitiminin başarılı girişimcilik üzerinde olumlu bir etkisi olduğuna dikkat çekmiştir (Kuratko, 2005: 2-8).

Bilgi toplumunun gelişmesiyle birlikte, girişimcilik kavramı yeniden şekillenmiş ve bireyler, yenilik üreten, risk almak suretiyle fırsatları değerlendiren ve bu fırsatları hayata geçiren kişiler olarak tanımlanmıştır. Ekonomik gelişmelerle birlikte girişimcilik kavramı, risk alma, yenilikçilik ve yaratıcılık temel bileşenleriyle öne çıkmıştır. Bu bağlamda farklı disiplinlerden beslenen ve dinamik bir süreci ifade eden girişimcilik, ekonomik büyümenin temel itici gücü olarak kabul edilmektedir. Kısaca belirtmek gerekirse girişimcilik; yenilik, fırsatları değerlendirme ve risk yönetimi gibi unsurlar etrafında şekillenen, disiplinler arası bir olgudur. Girişimciliğin tarihsel gelişimi, ekonomik ve toplumsal değişimlerle paralel bir seyir izlemiştir. İlk defa 17. yüzyılda Sanayi Devrimi'yle belirginleşen girişimcilik, tarihi süreçte teorik ve pratik anlamda değişim ve dönüşümler yaşamıştır.

İlkçağda, girişimciliğin insanoğlunun avcılık ve toplayıcılıktan tarım ve yerleşik hayata geçişi ile başladığı bilinmektedir. Bu süreç, insanların ekonomik ve sosyal gelişim hızını önemli ölçüde ivmelendiren bir dönüm noktası olarak kabul edilir (Güran, 1991: 4). Neolitik dönemde tarımın gelişmesiyle birlikte yerel ticaret ve küçük el sanatları ortaya çıkmıştır. Maden devrinin başlaması ve şehir devletlerinin kurulmasıyla ticaret, yerel sınırların ötesine geçmiştir. Yunan medeniyetinde girişimcilik, daha çok siyasal ve ahlaki kaygılarla şekillenen bir yapıya bürünmüştür. Bu medeniyette İktisadi faaliyetler, aristokratik ve köleci site-devletinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak ele alınmış, girişimci ve girişimcilik pek erdemli bir uğraş olarak görülmemiştir (Ercan ve Gökdeniz, 2009: 60). Roma İmparatorluğu'nda ise girişimcilik, toprak işletmeciliği üzerine kurulmuştu. Roma'nın bu konudaki en önemli katkılarından biri, bireysel hak ve özgürlükler ile özel mülkiyetin ön plana çıktığı hukuki düzenlemeler alanında olmuştur (Bocutoğlu, 2012: 12).

Orta Çağ'da, girişimcilik modern anlamda ticari kapitalizmin ilk örnekleriyle ortaya çıkmıştır. Özellikle Fenikeliler gibi toplumlar, ticaret yoluyla mal ve hizmetleri pazarlayarak girişimciliği geliştirmiştir (Çöğürçü, 2016: 69). Bu dönemde Batı dünyası ekonomik düşüncede bir duraksama dönemini yaşarken, İslam dünyasında bilimsel ve ekonomik ilerlemeler devam etmiştir. İslâm dünyasında iktisadi faaliyetler, tarım ve ticaret temelli olarak gelişmiş, faiz ve tefeciliğe karşı durulmuştur (Ersoy, 2008: 112). İslam düşüncesinde Müslümanların servet kazanmaları teşvik edilmiştir. İktisat, toplumsal düzenin temel taşlarından biri olarak görülmüş ve ekonomik faaliyetler ahlaki değerlerle bütünleşmiştir. Bu bağlamda üretimle uğraşan bir Müslümanın durumu ibadet eden biri konumunda değerlendirilmiştir (Savaş, 2000: 133).

Osmanlı döneminde, girişimcilik devlet kontrolündeki ekonomi politikası ile şekillenmiştir. Osmanlı iktisadi dünya görüşü, 1500-1800 yılları arasında üç temel ilke etrafında şekillenmiştir. Bu ilkeler, İaşe (provizyonizm), fiskalizm (gelircilik) ve gelenekçilik ilkeleridir. Fiskalizm, devlet gelirlerinin maksimize edilmesini amaçlar. Gelenekçilik ilkesi, toplumsal ilişkilerde mevcut denge ve eğilimleri koruma, bozulma ya da sapma eğilimlerini engelleme ve değişim karşısında bu dengeyi yeniden tesis etme bilincine sahip olmayı ifade eder. Üçüncü ve en önemli olan İaşe (Provizyonizm) ilkesi ise, iktisadi faaliyetin temel amacının, insanların ihtiyaçlarının karşılanmasını temsil eder. Bu ilkede, üretilen mal ve hizmetlerin bol, kaliteli ve ucuz olması öncelikli hedef olarak belirlenmiştir. Osmanlı Devleti, bu politikayı uygulayarak üretim ve ticaret süreçlerini kontrol altına almış ve gerektiğinde bu alanlara müdahale etmiştir (Genç, 2000: 59-64). Osmanlıda, toprakların mülkiyeti devlete ait olduğu için zirai faaliyetler de devletin kontrol ve denetimindeydi (İnalçık, 1993: 3). Tımarlı siphiler³ ve köylüler, devletin koyduğu vergi ve askeri yükümlülükler doğrultusunda bu toprakları işletmişlerdir. Bu yapı, ticarete kâr oranlarına ve ticari faaliyetlerde devlet müdahalesini gerekli kılmıştır (Çöğürçü, 2016: 70).

Osmanlı İmparatorluğu'nda deniz ticareti, ekonomik faaliyetlerin önemli bir bileşeni olarak öne çıkmıştır. Kıtalar arası ticaretin ana unsurlarından biri olan gemiler, yalnızca ticaret amacıyla değil, savaş dönemlerinde de askeri seferlerde kullanılmıştır. Bununla birlikte, büyük coğrafi keşiflerin ardından ticaret yollarının yeniden şekillenmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaret ağlarını derinden etkilemiştir. Özellikle Sanayi Devrimi'nin ardından Batı ile ekonomik ilişkiler kuran Yahudi, Rum ve İtalyan kökenli Osmanlı vatandaşları, girişimcilik faaliyetlerinde öncü olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından geliştirilen "Milli İktisat" ekonomik kalkınma stratejileri kapsamında yerel girişimcilerden oluşan bir sınıfın teşkil edilmesini savunmuştur. Osmanlı ticaretinde belirleyici olan gayrimüslim ve yabancı aktörlerin Türk girişimciler üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak, "Milli İktisat" politikasının temel hedeflerinden biri olarak öne çıkmıştır. Bu çerçevede sanayicilere yönelik teşvikler artırılmış, yabancılara tanınan imtiyazlar kaldırılarak milli bankaların kurulması desteklenmiştir (Gümüšoğlu & Karagöz, 2014: 103).

Osmanlı Dönemi'nde girişimcilik, özellikle ticaret ve zanaatkarlık alanlarında yoğunlaşmıştır. Kur'an-ı Kerim ve hadislerde Ticaretin övülmesi, Müslümanlar arasında ticareti itibarlı hale getirmiştir (Candan, 2011: 5). Fıkıh kitaplarında ticaretin kuralları, yasakları ve hukuki sonuçları ayrıntılı olarak ele alınmış, zekâtın ticari mallara konu olması girişimciliği teşvik etmiştir. Osmanlı, iç ticari faaliyetleri engellemeden vergi almanın yollarını aramıştır. Osmanlı merkezi idaresi, tüccarları korumak kadar onları kontrol etmeye de önem vermiştir (Akkuş & Mentş, 2018: 2-6; Uygun, 2019: 5). Bu dönemsel gelişimle birlikte, girişimcilik her toplumun sosyoekonomik ve politik yapısına göre şekillenmiş ve modern anlamını 19. ve 20. yüzyılda kazanmıştır.

Cumhuriyet Döneminde ise, Atatürk'ün direktifleriyle 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir İktisat Kongresi toplanmıştır. Kongrede alınan kararların ardından özel girişimciliğin desteklenmesi temel bir hedef olarak belirlenmiş ve girişimciliğin önü açılmıştır. Bu bağlamda İzmir İktisat Kongresi, Cumhuriyetin ekonomik kalkınma stratejilerinin de ilk adımı ve temelini oluşturmuş (Boratav, 2015: 46) aynı zamanda Türkiye'nin kalkınma yolunda izleyeceği politikaların belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu süreçte, Atatürk'ün ulusal bağımsızlık anlayışı çerçevesinde alınan kararlar hem kamu hem de özel girişimlerin ekonomik kalkınmadaki rolünü dengeleyecek şekilde yapılandırılmıştır (Aktan, 1998: 30-31). İzmir İktisat Kongresi kararlarına uygun olarak şekillenen iktisat politikaları, sanayileşmenin serbest piyasa şartlarında özel girişimcilik eliyle gerçekleştirilmesini, devletin özel sektörün yetersiz kaldığı veya kârlı bulmadığı alanlarda müdahale etmesini öngörmüştür (Eroğlu, 2007: 65-66).

Bu çabaların bir yansıması olarak, İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar, anonim şirketlerin kurulmasını kolaylaştırma, milli bankaların kurulması, demiryollarının hükümet tarafından bir programa bağlanması, sanayinin teşviki, yerli malı kullanımı gibi önemli adımlar içermiştir. Bu dönem, ulusal ekonominin kurulması hedefine odaklanmış ve girişimciliği teşvik etmek amacıyla çeşitli önlemler alınmıştır. 1927'de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu, sanayileşme açısından önemli bir adım olmuş ve özel teşebbüs tarafından

³ Tımar, devlet hizmetinde bulunan belirli asker ve memurlara, hizmetlerine karşılık olarak belirli gelirleri kendi adlarına ve hesaplarına toplama yetkisi verilmesi anlamında kullanılan bir terimdir (Kütükoğlu, 2000: 175).

fabrikaların kurulmasına ve milli bankaların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ancak, dünya çapında yaşanan 1929 Ekonomik Krizi, Türkiye dahil olmak üzere birçok ülkede ekonomik istikrarı ve gelişmeyi etkilemiş, devlet müdahaleciliğini öne çıkarmıştır. Bu dönemde Sümerbank, Etibank, Merinos gibi kuruluşlar doğmuş ve gelişmiştir. Devletçilik politikası, özel sektörün yetersiz kaldığı alanlarda devletin yatırım yapmasını hedeflemiştir. Ancak, 1930 Ekonomik Bunalımı ve İkinci Dünya Savaşı'nın etkileri, girişimciliği olumsuz yönde etkilemiştir.

1933'lerde uygulanan devletçilik politikası çerçevesinde, devlet kontrolünde bir girişimci sınıfının oluşturulmasına yönelik çabalar önem kazanmıştır. 1940 yılında çıkarılan Milli Korunma Kanunu, özel girişimi teşvik etmekten ziyade savaş ekonomisi şartlarını düzenlemeyi amaçlamıştır. 1942'de Varlık Vergisi Kanunu'nun çıkarılması ve ardından 1948'de yapılan Milli Ekonomi Kongresi, devletçiliğe yönelik eleştirilere neden olmuş ve özel sektörün gelişmesini desteklemiştir. 1950'lerde ise özel sektörde sanayileşmenin benimsenmesiyle, önemli sermaye birikimi gerçekleşmiş ve yeni işletmeler kurulmuştur.

1960'lı yıllarda girişimciliği geliştirmeye yönelik çeşitli yasal düzenlemeler yapılmış ve iktisadi devlet teşekkülleri kurulmuştur. Türkiye'de özel girişimcilik, ancak 1960-1970 döneminde kayda değer bir gelişme göstermiş, ticaret ve tarımdan endüstriye geçiş hız kazanmıştır. Ancak, bu dönemde uygulanan ithal ikameci politikalar, kurumsal yapıların oluşturulamaması, devlet müdahaleciliği ve dış faktörler, girişimciliği olumsuz etkilemiştir (Aşkın vd., 2011: 5). 1980'li yıllarda ise serbest piyasa ekonomisine geçiş ve dünya ekonomisiyle entegrasyonu sağlama amacıyla birçok yeni düzenleme hayata geçirilmiştir (Ercan, 2009: 65-66). 1990'lı yıllarla birlikte girişimcilik banka kredileri, girişimci fonları, üniversite girişimci iş birlikleri ve KOSGEB teşvikleriyle desteklenen bir alan haline gelmiştir (Şahin & Palta, 2020: 514).

Günümüzde, bilim ve teknolojiadaki hızlı ilerlemeler, girişimciliğin toplumsal farkındalığını artırmıştır. Bu dönemde başarılı bir girişimci olmak için belirli özellikler gerekmiştir. İyi bir eğitim yanında sermaye birikimine sahip olmak ve dünya gelişmelerine ayak uydurabilme yeteneği önem kazanmıştır. Aynı zamanda, teknolojiyi yakından takip etmek, yeniliklere açık olmak ve analitik düşünebilmek gerekli olmuştur. Başarı için risk üstlenme cesareti, kararlılık, yaratıcılık ve liderlik yetenekleri de önemli hale gelmiştir. Ayrıca, kaliteye ve çevreye önem vermek, katılımcı yönetimi benimsemek ve iletişim becerilerini güçlendirmek de başarılı girişimcilerin özellikleri arasında yer almıştır. Bu nitelikler, günümüzde girişimcilikte başarıyı destekleyen temel unsurları oluşturmaktadır.

2.2. İnovasyon

İnovasyon, bir değişim sürecidir. Bu süreçte, mevcut ürün, hizmet veya süreçlerdeki yenilikçi yaklaşımlar aracılığıyla değer oluşturma ve toplumsal, ekonomik veya teknolojik gelişmeler hedeflenmektedir. İnovasyon süreci, yalnızca yeni ürün ve hizmetlerin geliştirilmesiyle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda mevcut kaynakların daha verimli kullanılması, işletme modellerinin yeniden yapılandırılması ve yeni pazar fırsatlarının keşfedilmesi gibi geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Bu bağlamda inovasyon, teknolojik ilerlemelerle güçlenirken hem bireysel hem de kurumsal düzeyde rekabet avantajı sağlamada kritik bir faktör olarak öne çıkmakta ve sürdürülebilir ekonomik büyümenin temel itici gücü olarak kabul edilmektedir.

Latince kökenli "innovatus" kelimesinden gelen, toplumsal, kültürel ve idari bağlamlarda yeni yaklaşımların benimsenmesini ifade eden inovasyon (Yılmaz, 2020), disiplinler arası geniş bir yelpazeyi içinde barındırmaktadır. İnovasyon, farklı tanımları içermekle birlikte genellikle "yeni" veya "yenileme" kavramları üzerinde durulur. Ancak, her yeniliğin inovasyon olarak değerlendirilemeyeceği ve inovasyonun sadece ticari bir değer taşıyan yeniliklerle sınırlı olmadığı önemle vurgulanır.

Girişimcilik literatüründe de benzer şekilde çeşitli roller ve tanımlar bulunmaktadır. Joseph Schumpeter, inovasyon ve girişimciliği ekonomik büyüme sürecinde önemli bulan bir iktisatçıdır. Schumpeter'e göre, girişimcilerin yarattığı yenilikler ve değişimler ekonomik büyümenin itici gücüdür. Ona göre, girişimciler yeni fırsatlar yaratarak ekonomide dinamizmi sağlamaktadır. Bu nedenle, Schumpeter'in görüşüne göre, inovasyon ve girişimcilik ekonomik büyüme sürecinde temel unsurlardır ve ekonomik değişimin ana itici güçleridir. (Schumpeter, 2013: 221-235). Schumpeter'e göre, ekonomik kalkınma, yaratıcı-yıkıcı yeniliklerle gerçekleşir ve yeni kombinasyonlar üreten yeni firmaları rekabetle ortadan kaldırır. Diğer tanımlarda da inovasyon, yeni ürünlerin, üretim süreçlerinin, pazarlama tekniklerinin ve organizasyonların gerçekleştirilmesi olarak açıklanır. İnovasyon, sadece yeni teknolojileri değil, aynı zamanda fikri mülkiyeti, iş yapılarını ve fiziksel değişimleri de içerir. Bu nedenle, inovasyonun ekonomik ve sosyal bir katma değere dönüşen veya dönüştürülen yeniliklerin oluşturulması olduğu vurgulanır. Çalışma konumuz bağlamında inovasyonun girişimcilikle yakın ilişkisi, ekonomik kalkınma ve rekabet avantajı sağlama süreçlerinde önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu kavramların ekonomik, toplumsal ve kültürel boyutları içerdiği söylenebilir (Fagerberg vd., 2010: 5).

Kısaca belirtmek gerekirse inovasyon, ekonomik büyüme, toplumsal gelişim ve rekabet avantajı sağlama süreçlerinde girişimcilikle iç içe geçmiş kritik bir faktördür. İnovasyonun teknolojik yeniliklerle sınırlı kalmayıp,

iş süreçlerinden sosyal yapılar ve kültürel dönüşümlere kadar geniş bir etki alanına sahip olduğu göz önüne alındığında, ekonomik kalkınma ve sürdürülebilir gelişim için vazgeçilmez bir unsur olduğu görülür.

2.3. FabLab'ler

FabLab'ler (Fabrication Laboratory), dijital üretim teknolojilerine erişimi kolaylaştıran ve kullanıcıların yenilikçi projelerini hayata geçirebilmeleri için gerekli araçları sağlayan atölyelerdir. 2000'li yılların başında ortaya çıkan bu kavram, bireylerin, küçük ölçekli işletmelerin ve girişimcilerin düşük maliyetle prototip üretmelerine, ürün geliştirmelerine ve yenilikçi fikirlerini gerçeğe dönüştürmelerine olanak tanır. Günümüzde FabLab'ler, eğitimden endüstriye birçok alanda katma değer oluşturmaktadır.

FabLab ve maker alanları, 3D yazıcılar, CNC makineleri, lazer kesim makineleri gibi dijital ve ahşap işleme aletleri, lehimleme ekipmanları, dikiş makineleri, Lego blokları gibi dijital olmayan ekipmanlarla donatılmış iş birliği alanlarıdır. Bu alanların amacı, uzman olmayanlara sofistike teknolojilere erişim sağlayarak keşfetmelerini, öğrenmelerini ve üretmelerini sağlamaktır. Bu "üretim alanları", kamu (okullar, üniversiteler) veya özel alanlarda bulunmaktadır. Genellikle kamusal alanlarda bulunanlar tamamen açık iken, diğerleri sadece üyelerin kullanımına açıktır (üniversite bazlı olabilir) veya kurumsal maker alanları gibi dışarıya tamamen kapalıdır. "Makerspace" kavramının geniş bir kavram olarak anlaşıldığı ve öğrencilere keşfetme, tasarım, oyun, oynama, iş birliği yapma, soru sorma, deney yapma, problemleri çözme ve icat etme fırsatı sunan yaratıcı ve esnek bir öğrenme ortamı olduğu ifade edilebilir.

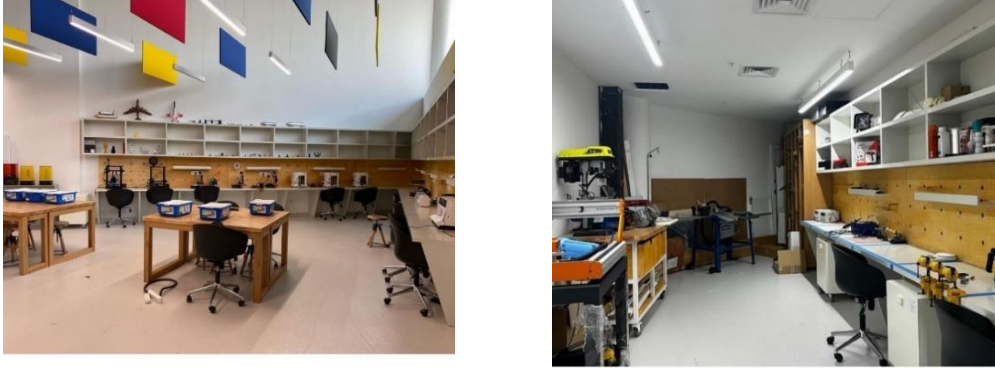
FabLab'ler, makerspace'lere benzer ve genellikle belirli ekipmanların (örneğin 3D yazıcılar, lazer kesiciler veya elektronik iş tezgâhları) kullanımına ve ilgili eğitime daha fazla vurgu yapmaktadır. Bu ortamlarda kullanılan teknoloji, dijital üretim veya dijital imalat olarak adlandırılmaktadır. Dijital imalat teknolojisi, bilgisayar destekli eklemeli ve çıkartmalı imalat, tasarım ve hızlı prototipleme, özelleştirilmiş ürünlerin kolayca somutlaştırılması gibi olanaklar sunmaktadır. Bu tür ortamların ekonomi, girişimcilik, kamu kütüphaneleri, tasarım eğitimi, yüksek öğrenim, fen, teknoloji, mühendislik ve matematik (STEM) eğitimi, tıp uygulamaları, sürdürülebilirlik gibi birçok alanda etkili olduğu görülmektedir. Bu ortamlar, yaratıcı faaliyetleri desteklemek için tasarlanan yapı ortamları olup, bireylerin, takımların ve çeşitli disiplinler arasında iş birliği yapabilen kullanıcıların karmaşık mühendislik tasarımları geliştirmelerine yardımcı olmaktadır.

Dijital imalat teknolojisinin, makerspace'ler ve FabLab'ler gibi ortamlarda kullanılmasının, kullanıcıların düşünce, fikir ve kreatif çözümler üretme yeteneklerini etkilediği bilinmektedir. Bu tür ortamların bireyler arasında işbirliğini, problem çözme yeteneğini ve iletişimi teşvik etmede yardımcı olduğu vurgulanmaktadır. FabLab hareketi, Massachusetts Institute of Technology (MIT)'de, 2001'de başlayarak son yıllarda büyük bir büyüme yaşamıştır (Gershenfeld,2012: 1). FabLab'ler, geniş bir kullanıcı kitlesine hitap eden, farklı yaş gruplarından, cinsiyetlerden ve meslek geçmişlerine sahip bireylerin bir araya geldiği üretim ortamlarıdır. Bu laboratuvarlar, farklı kuruluşlar tarafından kurulabilmekte ve desteklenmektedir. Bazıları yerel girişimlerin katkılarıyla oluşturulurken, diğerleri işletmeler, kurumlar, dernekler veya vakıflar tarafından desteklenmektedir (Redlich vd., 2016: 5).

FabLabler başlangıçta halka modern araçlar ve teknolojileri demokratikleştirmek amacıyla bağımsız, topluluk odaklı, açık erişimli alanlar olarak başlasa da kısa sürede akademik kurumlar, kurumsal şirketler ve hatta sağlık hizmeti sağlayıcıları tarafından benimsenmiştir. Eğitim kurumlarında, FabLabler, özellikle mühendislik alanında teorik eğitimi elden yapılan tasarım odaklı projelerle tamamlamak için başlatılmıştır. Benzer şekilde, şirketler, işbirlikçi projelerde çalışmak üzere çalışanlarını ve müşterileri gibi harici aktörleri davet etmek için makerspace'leri kullanır ve böylelikle şirketlerin inovasyon etkisini artırır. Hastaneler, tıp ve hemşirelik departmanları gibi birçok sağlık hizmeti sağlayıcısı, kullanıcıların ve sağlık hizmeti sağlayıcılarının fikirlerini uygulamalarına izin vermek için bu tür alanları kullanmaktadır (Stephenson & Dow, 2014: 1-4). Bu çeşitli kullanımlar ve uygulamalar, eğitim müfredatı ve pedagojiyi destekleme ve kullanıcı inovasyonlarını destekleme üzerine araştırmaların ilgisini artırmıştır.

Teknolojik ilerleme ve üretim, uzun süredir fabrikalar ve şirketlerle sınırlı kalmıştır. Ancak, iş birliği ve bilgi paylaşımına dayalı yeni değer yaratma modelleri, açık kaynak prensipleriyle birleşerek toplumun değer yaratım sürecine daha fazla katılımı sağlamıştır. Bu yaklaşımlar, özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki yerel toplulukların katılımını artırarak hem yerel hem de küresel değer yaratımı süreçlerine yeni fırsatlar sunmuştur (Schmidt, 2019: 4). İş birliği ve bilgi paylaşımına dayalı yeni değer yaratma modelleri, açık kaynak prensiplerinin kullanımını içermektedir. Bunlar arasında FabLab gibi topluluk odaklı üretim alanlarının teşviki, teknoloji ve bilgiye daha geniş erişim sağlayan platformların desteklenmesi ve küresel iş birliği ağlarının geliştirilmesi gibi unsurlar bulunmaktadır. Bu yaklaşımlar, bireylerin, toplulukların ve ülkelerin değer yaratım süreçlerine daha aktif katılımını teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Bu şekilde, ekonomik, sosyal ve ekolojik açıdan daha sürdürülebilir ve adil bir kalkınma yolunun desteklenmesi hedeflenmektedir (Soomro vd.,2022: 1-3).

Şekil 1: Dijital Üretim Araçlarıyla Donatılmış FabLab Eğitim Merkezi



Kaynak: Gelecek Üsküdar Girişimcilik Akademisi, Üsküdar FabLab, <https://gelecekuskudar.com/>, Erişim Tarihi:09.05.2024.

Şekil 1’de gerekli envanterin sağlandığı ve uygun çalışma koşullarının oluşturulduğu Fablab eğitim merkezinden iki kesit gösterilmektedir. Bu örnek kesitlerde FabLab, dijital üretim araçlarıyla donatılmış, 3D yazıcılar, lazer kesiciler, CNC makineleri ve elektronik prototipleme ekipmanları gibi teknolojilerin yer aldığı bir atölye olarak kurulmuştur. Katılımcılar, bu ortamda inovatif projelerini hayata geçirirken, aynı zamanda dijital fabrikasyon tekniklerini öğrenme ve uygulama imkânı bulmaktadır. Böylece, Fablab, hem girişimciler hem de öğrenciler için teorik eğitimlerin yanında pratik eğitimlerin de verildiği bir merkez görünümünü vermektedir.

Günümüzde, geleneksel endüstriyel üretim modellerinin ötesinde, FabLab’ler gibi yeni ve umut verici fenomenler ortaya çıkmıştır. Bu fenomenler, işbirlikçi ve modüler bir yapıya sahip olmalarıyla dikkat çekerken, açık kaynak prensiplerine dayanarak toplum yararına teknolojilerin geliştirilmesine katkı sağlamaktadır. Bu paradigma değişimi, değer yaratımının demokratikleştirilmesini, uzmanlaşmanın ve merkeziyetçiliğin yerine iş birliği ve katılımı öne çıkarırken, sürdürülebilirlik ve insan odaklı tasarımın teşvik edilmesini de içermektedir. Bu bağlamda, yeni değer oluşturma yaklaşımları, daha geniş bir topluluğun erişimine ve kontrolüne açık olan, sürdürülebilirlik ve toplumsal refahı öncelikleyen bir değer meydana getirme modelini desteklemektedir (Fleischmann, 2016: 5).

3. FabLab’lerin Tarihi Arka Planı ve Türkiye’de Gelişim Seyri

FabLabler, Massachusetts Teknoloji Enstitüsü’nde (MIT) Neil Gershenfeld tarafından oluşturulan bir ağıdır. İlk FabLab, 2001 yılında MIT’nin "Merkezi İnovasyon Grubu" (Center for Bits and Atoms) tarafından kurulmuştur. Gershenfeld’in 2005 yılında yayımladığı "Fab: The Coming Revolution on Your Desktop-From Personal Computers to Personal Fabrication" adlı kitap, bu kavramı daha geniş kitlelere tanıtmıştır. Dolayısıyla FabLabler, düşük maliyetli ve açık kaynaklı dijital üretim araçlarının ve teknolojilerinin kullanılmasını teşvik eden bir ağ olarak düşünülebilir (Gershenfeld, 2007: 1-4).

FabLab, CNC makineleri, 3D yazıcılar, lazer kesim makineleri, dikiş makineleri, mikrodenetleyiciler ve diğer üretim araçları gibi çeşitli dijital üretim araçlarına erişim sağlayarak kişisel imalatı ve prototipleme sürecini desteklemektedir. Bu laboratuvarlar genellikle topluluk merkezlerinde veya eğitim kurumlarında bulunmakta ve yaratıcı projelerin geliştirilmesi, inovasyonun teşviki ve üretkenlik alanlarında kullanılmaktadır.

Türkiye’de, Cumhuriyet’in ilk yıllarında, ekonomik ve kültürel altyapının yetersizliği, bilim ve teknoloji alanındaki önemli gelişmeleri engellemiştir. Bu dönemde, özellikle 1960 yılına kadar, bilim ve teknoloji, sanayileşmeye odaklanmış ve teknoloji transferi bağlamında ele alınmıştır. Osmanlı döneminde tarım ve sanayide yoğunlaşan bilim ve teknoloji kullanımının, Cumhuriyet’in ilk yıllarında diğer alanlarda da benimsenmesi için politikalar izlenmiştir. İzmir İktisat Kongresi (1923) ile başlayan süreç, Türkiye’nin tarım ülkesi konumundan sanayileşme yolundaki önemli adımlarına evrilmeye başlamıştır. 1929’da yaşanan büyük ekonomik bunalım, dünya genelinde devlet müdahalesini artırmış ve Türkiye’de bu eğilimlerin etkisiyle 1933’ten itibaren "Devletçi" politikaların uygulanması önem kazanmıştır. Bu dönemde, temel hedefler arasında sanayide üretim artışıyla hızlı kalkınma, ödemeler dengesini düzeltme, ekonomik büyüme, tarımsal ve sosyal reformlar yer almaktadır. İkinci Dünya Savaşı ile birlikte, sanayiye yapılan yatırımlar azaltılmış ve kaynaklar savunma harcamalarına yönlendirilmiştir. Bu dönemde birçok bilim adamı Türkiye’ye iltica etmiş ve üniversite öğretiminde köklü reformlar gerçekleştirilmiştir. 1950’de Demokrat Parti’yle birlikte liberal bir ekonomik anlayış benimsenmiştir.

Yeni üniversitelerin kurulmasıyla birlikte, tarım ve sanayi alanlarında kitle üretimine geçilmiş, teknoloji transferine odaklanılmış ve yabancı sermayeyi teşvik eden düzenlemeler yapılmıştır. Aynı dönemde, yurtdışına gönderilen öğrenci ve mühendis sayısında artış yaşanmış, teknik uzmanlar yurtdışına gönderilerek çeşitli yardımlarla desteklenmiştir. 1960'lı yıllara kadar yapılan çalışmalar genellikle küçük ölçekli ve kalkınma odaklı teknoloji transferine dayalıydı. Bununla birlikte bu yıllar, bilim ve teknoloji politikalarının gelişiminde önemli dönüm noktası olarak görülmektedir. 1961'de Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) kurulmasının ardından, 1963'te 1. Beş Yıllık Kalkınma Planı uygulamaya konulmuş ve bilim ile teknoloji, üniversite ve sanayi sektörleri arasında planlı bir biçimde ele alınmaya başlanmıştır. Bu süreç, bilimsel gelişmelerin önünü açan önemli bir dönemi temsil etmektedir. 1963 yılında Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu'nun (TÜBİTAK) kurulmasıyla birlikte doğa bilimlerinde temel ve uygulamalı araştırmalar teşvik edilmeye başlanmış, genç araştırmacılar desteklenmiş ve bilim politikasının hazırlanmasında hükümet, danışmanlık görevini üstlenmiştir. 1960'lı yılların bilim ve teknoloji politikaları, özellikle sanayileşmeyi destekleyen ileri teknoloji kullanımı ve teknoloji transferi konularına yoğunlaşmıştır.

1970'li yıllarda, Türkiye'de ekonomiyi düzenlemeye yönelik kalkınma planları uygulanmaya devam etmiş, bilim ve teknoloji politikası, eğitim politikası çerçevesinde ve genel düzeyde ele alınmıştır. Bu dönemde, teknoloji transferi politikası sayesinde madencilikte makine kullanım oranının artması ve tüketim malları sanayisinde yeni teknolojilerin benimsenmesi gibi kısmi başarılar elde edilmiştir. 1973 yılında TÜBİTAK bünyesinde kurulan Marmara Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Merkezi (MAM), bu dönemdeki en somut bilim ve teknoloji gelişmelerinden biri olarak öne çıkmıştır. 1973-1977 yıllarını kapsayan 3. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (BYKP), teknoloji transferi, bilim ve teknoloji politikası ile eşdeğer görülmüş, ancak 1979-1983 yıllarını kapsayan 4. BYKP'de ilk defa teknoloji politikalarına özel bir başlık ayrılmıştır. Bu plan döneminde bilim ve teknoloji politikasıyla ilgili temel sorunlar şöyle sıralanmıştır: Ar-Ge faaliyetlerine ayrılan kaynakların yetersizliği, ulusal bilim ve teknoloji politikasının belirsizliği, kalkınma planları ile bütünleşmiş bir bilim-teknoloji sisteminin kurulmaması olması, Ar-Ge kuruluşları ile sanayi arasında yeterli iş birliğinin sağlanamaması ve teknolojinin transfer yoluyla temin edilmesi nedeniyle artan maliyetler (Akduru, 2023: 4; Kurt & Şehitoğlu, 2023: 1-5; Özbe, 2023: 2-8). Özetle, 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'de bilim ve teknolojinin önemi anlaşılmasına rağmen, çeşitli nedenlerden dolayı somut politikalar üretilmemiştir. Oysa aynı dönemde ABD, Japonya, çeşitli Avrupa ülkeleri ve Güney Kore gibi ülkeler, bilim ve teknolojik altyapılarını bu yıllarda kurmuşlardır.

Türkiye'nin bilim ve teknoloji politikalarının evrimi ve mevcut zorlukları göz önünde bulundurulduğunda FabLab'ler, inovasyon ve girişimcilik ekosistemini güçlendirmeye yönelik önemli bir fırsat olarak değerlendirilmektedir. FabLab'ler, son yıllarda artan popüleritesi ile inovasyon ekosistemine önemli bir bileşeni haline gelmiştir. Bu yapılar, donanım, yazılım ve diğer teknolojik araçlara erişim sağlayarak girişimcilere ve yenilikçilere altyapı ve kaynak sunmaktadır. FabLab'lerin Türkiye'de yaygınlaşması ve gelişimi, özellikle büyük şehirlerdeki teknoloji ve inovasyon odaklı ekosistemlerin oluşturulmasıyla paralellik göstermiştir (Demirbilek & Mengi, 2023: 1-12). İstanbul, Ankara, İzmir ve Bursa gibi bazı büyük şehirlerdeki üniversiteler, teknoparklar, inovasyon merkezleri ve belediyeler FabLab'lerin kurulmasını desteklemekte ve teşvik etmektedir. Günümüzde Türkiye'de toplam 23 FabLab bulunmaktadır (URL-1, <https://www.fablabs.io/labs>).

4. FabLab'lerin İnovasyon ve Girişimcilik Ekosistemine Etkisi

FabLab'ler, bireylerin ve küçük işletmelerin yenilikçi fikirlerini hızlı bir şekilde gerçeğe dönüştürebilmelerine imkân sağlayan yenilikçi üretim ortamlarıdır. Fablab ortamları, küresel inovasyon ve girişimcilik ekosisteminde giderek daha önemli bir rol oynamaktadır. Son yıllarda, inovasyonun hem kamu hem de özel sektör kuruluşları için hayati öneme sahip olduğu giderek belirgin olmuştur. Günümüzde geleneksel iş yapma modelleri artık yeterli görülmemekte ve işletmeler, rekabetçi kalmak ve sürdürülebilir bir başarı elde etmek için yeni ve yenilikçi yaklaşımlara ihtiyaç duymaktadır. Bu bağlamda, birçok kuruluş, çalışanlarının yaratıcılığını ve katılımını teşvik etmeyi, iş birliği ve koordinasyonu artırmayı, esneklik ve çeviklik gibi örgütsel yetenekleri geliştirmeyi amaçlayan yeni yöntemler araştırmaktadır.

Günümüzde, geleneksel hiyerarşik yapılar yerine daha esnek organizasyonel yapılar benimsenmekte, bu da iş görevlerinin ve istihdam ilişkilerinin yeniden şekillendirilmesine yol açmaktadır. Artan karmaşıklık ve değişkenlik, çalışanlardan daha fazla özerklik ve inisiyatif kullanmalarını gerektirirken, ekip çalışması ve iş birliği becerilerinin önemi de artmaktadır. Bu yeni organizasyonel yaklaşımlar, çalışanların daha fazla katılımını teşvik etmek suretiyle çeşitli yetenekleri bir araya getirerek daha yenilikçi ve etkili çözümler üretmelerine olanak tanımaktadır. Bu bağlamda, fabrika laboratuvarları gibi yeni iş birliği alanları ve inovasyon merkezleri kurulmaktadır. Bu merkezler, çalışanlarına fikir alışverişinde bulunabilecekleri, deneyimlerini paylaşabilecekleri ve yaratıcı çözümler geliştirebilecekleri ortamlar sağlamaktadır.

Ayrıca, FabLab'lerde yapılan araştırmalar ve projeler, kuruluşların rekabet avantajını artırmak, daha yenilikçi ürünler ve hizmetler sunmak için önemli bir kaynak haline gelmektedir. Bu şekilde, işletmeler hem

kendi içlerinde hem de diğer kuruluşlarla iş birliği yaparak, inovasyonu teşvik etmekte, sürdürülebilir büyüme ve rekabetçi avantaj elde etmektedir (Stover vd., 2019: 5-9). FabLab'ler, teknolojiye erişimi kolaylaştırarak inovasyon ve girişimcilik olanaklarını artırmaktadır. FabLab'lerin potansiyelini tam olarak ortaya çıkarmak için, inovasyonu destekleyen kaynaklar ve ortamların anlaşılması önemlidir (Guerra & Gómez, 2016: 2-7).

FabLab'ler, üretim laboratuvarları olarak, son zamanlarda inovasyonu ve girişimciliği teşvik etme potansiyelleri nedeniyle geniş çapta dikkat çekmektedir. FabLab'ler, makerspace, hobi dükkanları gibi farklı isimlerle bilinmektedir (Forest vd., 2014: 5). Bu alanlar genellikle topluluk odaklıdır ve halka, farklı projeler ve deneyler üzerinde iş birliği yaparak fiziksel altyapı sağlayarak dijital üretimi teşvik etmektedir. İnsanların etkileşimde bulunabileceği ve işbirliği yaparak yeni projeler oluşturabileceği açık erişim toplulukları olarak tanımlanmaktadır. Bu alanlar, halkın modern, yüksek teknoloji araçlarına erişimini kolaylaştırmaktadır. Bu nedenle, tipik bir fablab'de, 3D yazıcılar, CNC kesiciler, lazer kesiciler, mikroelektronik istasyonlar ve çekiçler, testere ve dikiş makineleri gibi modern, sofistike teknolojilere erişilebilir. Bu tür alanları kullanan insanlar, ticari organizasyonların kaynakları veya yönlendirmeleri olmadan teknolojik yeniliklere kavuşma imkânı bulmaktadır.

Farklı uzmanlık ve deneyim düzeylerinden gelen FabLab kullanıcıları arasında iş birliği, bilgi paylaşımı, sosyal etkileşim ve bilgi üretimine yönelik ortak bir iş birliği bulunmaktadır. Bu iş birliği sayesinde gelişmiş teknolojilere erişim önceki dönemlere kıyasla daha kolay ve belirgin olmuştur. Kullanıcıların beceri paylaşımı ve teknolojik yeniliklerin geliştirilmesi daha kolay hale gelmiştir. Bu noktada FabLab'ler, girişimci ve öğrencilere projelerinde kullandıkları geniş ekipman yelpazesine erişim sağlama noktasında diğer inovasyon ortamlarından ayrılmaktadır. Bununla birlikte Fablab'ler, yeni becerilerin kazanılmasına ve teknik yetkinliklerin geliştirilmesine yönelik eğitim ve öğrenme fırsatları sunmaktadır. FabLab'ler, özellikle küresel ağlara entegre olma, projelerin desteklenmesi ve ürün geliştirme süreçlerine katkıda bulunulması bakımından da önemli bir avantaja sahiptir. Bu özellikler sayesinde, politikacılar ve kentsel planlamacılar, FabLab'lerin yerel üretimi teşvik etme potansiyeline sahip olduğuna inanarak bu alanlara büyük ilgi göstermektedirler. FabLab'lerin, teknoloji geliştirme süreçlerine yeni toplulukların katılımını sağlaması, esasen tabandan tavana inşa edilen inovasyon hareketi olarak değerlendirilmektedir.

5. FabLab'lerin Ekonomik Kalkınmadaki Rolü

Fablab'ler, düşük maliyetli dijital üretim araçları olarak, eğitim kaynakları aracılığıyla yenilikçilik ve yerel ekonomilerin gelişmelerine katkı sağlamaktadır. KOBİ'lerin yeni ürün ve hizmet oluşturmalarını kolaylaştıran Fablab'ler, bireylere ve toplumlara ekonomik kalkınmada yeni fırsatlar sunmaktadır. Burada Fablab'lerin ekonomik kalkınmadaki rolüne değinmeden önce ekonomik kalkınma ve ekonomik büyüme ile sürdürülebilirlik kavramlarının açıklanması yararlı olacaktır.

Ekonomik büyüme ve ekonomik kalkınma kavramları her ne kadar birbirinden farklı iki kavram gibi görünse de az da olsa birbirleri yerine kullanıldığı görülmektedir. Ekonomik kalkınma, ekonomik kapasite ve refah düzeyinin artmasını, altyapı gelişimini, yaşam standartlarının iyileşmesini kapsayan bir süreçtir. Bu süreç, sadece niceliksel artışları değil, aynı zamanda kurumsal ve kültürel değişiklikleri de içerir. Başka bir ifadeyle İktisadi kalkınma, bir ülkenin üretim yapısının daha yüksek katma değerli ürünler üretecek şekilde yeniden düzenlenmesi ve üretilen bir değer toplumu farklı gelir grupları arasında adil bir biçimde paylaşılmasıyla yaşam standartlarının yükseltilmesini ifade eder. Bu tanım çerçevesinde kalkınmanın nihai amacı, toplumu ve bireyleri, doğal afetler karşısında, ekonomik, siyasi, sosyal ve uluslararası düzeyde daha özgür ve bağımsız hale getirmektir. (Aren, 1987: 245; Kaynak, 2009: 63;). Ekonomik kalkınmanın belirleyicileri arasında doğal kaynaklar, yatırım ve sermaye birikimi, dış ticaret, doğrudan yabancı sermaye yatırımları sayılabilir (Şaşmaz & Yayla, 2018: 252-253).

Ekonomik büyüme ise, "bir ülkede, belli bir dönemde (genellikle 1 yıl) üretilen tüm mal ve hizmetlerin parasal ifadesi olan Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (GSYİH) 'da görülen artıştır". İktisadi büyüme iki şekilde ortaya çıkar. Bunlardan ilki, tam istihdam durumunda kaynakların daha etkin kullanılması, diğeri ise yine tam istihdam halinde kullanılan kaynakların miktarına yenilerinin eklenmesi şeklinde gerçekleşir. Bu kapsamda iktisadi büyümenin anlamı, toplumun yaşam standartlarının yükseltilmesi ve mal ve hizmet talebindeki artışların karşılanması olarak ifade edilebilir (Kaynak, 2009: 55-57; Ünsal, 2016: 11). Bu durumda ekonomik büyümenin iki temel kaynağından söz edilebilir. Bunlar, üretim faktörlerinin miktar olarak artırılması, diğeri ise üretim faktörlerinin verimliliğindeki artış olarak sıralanabilir. Verimlilik artışı, ekonomik büyümenin en önemli faktörlerinden biri olup iş bölümü, uzmanlaşma ve yeni teknolojilerin uygulanmasıyla sağlanır (Azgün, 2022: 25). Kısaca belirtmek gerekirse ekonomik büyümede nicel faktörler dikkate alınırken ekonomik kalkınmada, nitel faktörler de dikkate alınır. Bu noktada endüstri ve hizmet sektörlerinin milli gelir içindeki payının artması, tarımın payının azalması ve teknolojik ilerlemeler, ekonomik kalkınmanın göstergeleri olarak ifade edilebilir (Özcan, 2011: 59).

Ekonomik büyüme ve ekonomik kalkınma kavramları kadar önemli olan bir diğer kavram ise sürdürülebilir kalkınma kavramıdır. Günümüzde yaygın olarak kullanılan Sürdürülebilir kalkınma, mevcut nesillerin refahını artırırken, gelecekteki nesillerin ihtiyaçlarını karşılama kapasitesini riske atmadan, ekonomik, sosyal ve çevresel hedefleri uyumlu bir şekilde bir araya getirme süreci olarak ifade etmektedir (OECD, 2001: 11). Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma, sadece ekonomik büyümeyi değil, aynı zamanda sosyal boyutları da dikkate alan bir anlayışı ifade etmektedir. Sürdürülebilir kalkınma kavramı, çevresel sorunların yaygın olarak konuşulmaya başlandığı 1960'lı yıllarla birlikte ortaya çıkmış ve 1970'lerde küresel boyut kazanmıştır. Sürdürülebilir kalkınma kavramının temel referans kaynağının 1987 tarihli BM Brundtland Raporu olduğu bilinmektedir. Buna rağmen çevreyle uyumlu ekonomik kalkınma tanımlaması 1979 yılında Fransız iktisatçı René Passet, tarafından yapılmıştır. Sürdürülebilir kalkınma ifadesi ise ilk kez resmi olarak 1980 yılında BM'nin Koruma Stratejisi başlıklı dokümanında yer almış ve 1990'lı yıllarla birlikte küresel bir boyut kazanmıştır. Sürdürülebilir kalkınma kavramı özünde, çevrenin korunması ile ekonomik gelişme arasında kalıcı bir uyumu barındırmaktadır (Ozmehmet, 2008: 5; Şahinöz, 2019: 79-80).

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, yoksulluğun sona erdirilmesi, eşitsizlik ve adaletsizlikle mücadele, ekonomik büyüme, enerji, sürdürülebilirlik, üretim/tüketim, sanayileşme ve iklim değişikliği gibi konuları kapsamaktadır. İklim koşulları, eğitim seviyesi, mülkiyet hakları, tasarruf eğilimi, inovasyon, Ar-Ge harcamaları, girişimcilik faaliyetleri, patentler ve limanlar gibi altyapı unsurları ise ekonomilerin gelişme hızını etkileyen faktörler olarak bilinir. Bu kapsamda ekonomik kalkınma ile girişimcilik arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Girişimcilik faaliyetleri, yeni fikirlerin hızla gelişmesini, yayılmasını ve uygulanmasını sağlarken; yeni endüstrilerin oluşmasına olanak tanır. Bu faaliyetler aynı zamanda rekabet artışıyla birlikte verimlilik artışını da sağlayarak ekonomik büyümeyi destekler. Bu durum, sosyal refahın artmasını beraberinde getirir. Bir ülkede girişimci sayısının artması, ekonomide istihdamı artışı tetiklemekte, dolayısıyla toplumsal barışın sağlanmasına ve ekonomik büyümenin hızlanmasına katkıda bulunmaktadır (Özku & Örün, 2016: 1-25).

Girişimciliğin tarihsel süreci bize, kaynakların yeniden dağıtılması, üretim çeşitliliğinin artması, yeni piyasalara girişlerin sağlanması ve yeni üretim tekniklerinin kullanılması gibi faktörlerin, uzun vadeli ekonomik büyüme açısından taşıdığı rolü göstermektedir. 20. yüzyılın başlarından 1970'lere kadar, kendi işini yürüten bireylerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin azaldığı düşünülmüştür. Ancak, 1970'lerden itibaren yaşanan ekonomik değişimlerle birlikte bu görüş değişmiş ve daha küçük, yenilikçi, girişimci firmaların, büyük ve hiyerarşik yapılı sanayi şirketlerinin yerini almaya başladığı görülmüştür.

Son yıllarda, bilgi ve enformasyon devrimi ile ekonomik büyümeyi girişimciliğe bağlayan teorik düşünce yeniden canlanmıştır. Schumpeter'e göre, girişimcilerin ekonomik büyümeye katkısı, inovasyon yapma eğilimlerine dayanmaktadır. Girişimcilik arttıkça ekonomik büyüme de artmaktadır. Bu durum, girişimcilere yeni fırsatlar sağlamakta ve yeni girişimcilerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Schumpeter'in teorisi, girişimci sayısındaki artışın ekonomik büyümedeki artışa yol açacağını öngörmektedir (Casson & Casson, 2014: 1-13; García-Ruiz vd., 2022:1; Predeville vd., 2016: 5-7).

Bilindiği gibi, 19. yüzyıldaki ilk Endüstriyel Devrim, buharla çalışan teknolojinin kullanımıyla başlamıştır. 20. yüzyılda İkinci Endüstriyel Devrim ise petrolle çalışan makineler ve düşük maliyetli üretim ile tanımlanmıştır. Üçüncü Endüstriyel Devrim ise elektrik teknolojisinin ve internetin yaygınlaşmasıyla tetiklenmiştir. Bu devrim, binlerce işletmenin oluşmasına ve iş yapma şeklinin kökten değişmesine neden olmuştur. Kişisel ve dijital üretim makineleri, tüketici bireylerin aynı zamanda üretici birey olmalarını da sağlamıştır. Prototipleme makineleri, tasarım aşamasından sonra ürünün en ilkel şeklinin oluşturulmasını sağlayarak hataların düzeltilmesine ve girişimcilere finansal kazanç sağlanmasına imkân tanımıştır. Üretimde dijitalleşme, daha başarılı süreçlerin ve ürünlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreç, simülasyon, 3B görselleştirme ve analitik araçların kullanılmasıyla tanımlanmaktadır. Üretimde dijitalleşme, mevcut sisteme dijital bileşenlerin eklenmesi ve verimliliğin artırılması anlamına gelmektedir (Uğurlu & Özmodanlı, 2019: 2-10).

Kısaca belirtmek gerekirse; girişimcilik, inovasyon ve Fablab'ler arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişki ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınma üzerinde önemli bir etkiye sahip bulunmaktadır. Girişimciler, yeni ürün ve hizmetler geliştirmek suretiyle inovasyonu tetiklemekte, aynı zamanda mevcut üretim süreçlerini optimize ederek ekonomik büyümeye katkıda bulunmaktadır. Bu bağlamda girişimcilik faaliyetleri, istihdamın artırılması ve gelir dağılımının iyileştirilmesi gibi kalkınma göstergelerini olumlu yönde etkilemektedir. Fablab'ler ise, girişimcilik ile kalkınma arasındaki bağı kuvvetlendiren önemli merkezlerdir. Bu laboratuvarlar, girişimcilere prototip geliştirme, ürün tasarımı ve küçük ölçekli üretim olanakları sağlamakta ve yeni fikirlerin hızla test edilip ticarileşmesini mümkün kılmaktadır. Sonuç olarak, Fablab'ler yerel ekonomilerin canlanmasını destekleyerek girişimcilik ekosistemini güçlendirmekte ve ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmaktadır. Bu bilgiler ışığında FabLab'lerin ekonomik kalkınmadaki rolü aşağıda maddeler halinde belirtilmiştir:

- FabLab'ler, yerel girişimcilerin ve yenilikçilerin fikirlerini hayata geçirmeleri için gerekli olan altyapıyı sağlamaktadır. Dijital üretim teknolojileri ve prototipleme imkanları sayesinde, girişimciler yeni ürünler ve hizmetler geliştirerek yerel ekonomiyi canlandırmaktadır (García-Ruiz vd., 2022: 1).
- FabLab'ler, teknolojiye erişim sağlayarak bireylere yeni beceriler kazanmasını ve istihdam olanaklarını sunmaktadır. Eğitim programları ve atölye çalışmaları aracılığıyla, insanların dijital üretim ve tasarım alanlarında yetkinlik kazanmaları teşvik edilerek, işgücü piyasasının ihtiyaçlarına uygun nitelikli personel yetiştirilmesi sağlanmaktadır (Morel vd., 2015: 3).
- FabLab'ler, yerel üretimi teşvik ederek yerel ekonomilerin güçlenmesine katkı sağlamaktadır. Küçük ölçekli üreticilerin ve tasarımcıların FabLab'lere erişimi sayesinde, yerel ürün ve markaların gelişimi desteklenmekte ve yerel ticarete canlılık kazandırılmaktadır (Morel vd., 2015: 3).
- FabLab'ler, araştırma ve geliştirme (AR-GE) faaliyetlerinin desteklenmesine olanak tanımaktadır. Üniversiteler, araştırma kurumları ve endüstriyel işletmeler, FabLab'leri yenilikçi projelerin prototipini oluşturmak ve test etmek için kullanabilmektedir. Bu da bölgesel yenilik ekosisteminin güçlenmesine ve rekabetçiliğin artmasına katkı sağlamaktadır (Gontar, 2015: 5-8).
- FabLab'ler, toplumsal katılımı ve paylaşım ekonomisini teşvik etmektedir. Ortak kullanım prensibiyle çalışan FabLab'ler, bireylerin ve toplulukların bilgi ve kaynakları paylaşmalarını sağlayarak dayanışma ve iş birliği kültürünün gelişmesine katkı sunmaktadır.
- Eğitim sistemi, FabLab'ler sayesinde işgücünün yetkinliklerini geliştirmekte ve bu yolla ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmaktadır. Ekonomik kalkınma ise eğitime ve teknolojik altyapıya daha fazla kaynak ayrılmasına olanak tanımaktadır. Bu durum, eğitim kurumlarının ve FabLab'lerin kapasitesini genişletmekte, yenilik ve üretkenlik potansiyelini artırmaktadır. FabLab'lerde geliştirilen yenilikçi projeler ve girişimcilik çalışmaları, eğitim kurumlarına önemli geri bildirim sağlamaktadır. Bu geri bildirimler, eğitim programlarının ve müfredatların sürekli güncellenmesine ve işgücünün değişen ihtiyaçlarına uyum sağlamasına olanak tanımaktadır (Hartikainen vd., 2021: 3).

FabLab'lerin, sürdürülebilir ekonomik kalkınmadaki rolünün, teknolojik gelişmelerin sosyo-ekonomik yapılar üzerindeki uzun vadeli etkisiyle yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Bu sayede gelir dağılımı, istihdam, ticaret ve çevre gibi temel alanlarda değişimler sağlayan teknolojik inovasyon, FabLab'ler aracılığıyla daha geniş kesimlere ulaşabilmektedir. Bu merkezler bilim insanları, mühendisler ve girişimciler arasında iş birliği fırsatları sağlayarak teknolojinin küreselleşmesi ve bilimin genelliği ilkeleriyle örtüşen sürdürülebilir kalkınma hedeflerine hizmet etmektedir. Ekonomik prensipler çerçevesinde değer oluşturma sürecini destekleyen Fablab'lerin, teknolojiye erişimi kolaylaştırarak toplumların sosyo-ekonomik düzeylerinde eşitliği sağlama potansiyeline sahip oldukları görülmektedir. Bu nedenle, FabLab'ler ekonomik kalkınma sürecinde sadece yenilikçi projelerin üretildiği alanlar değil, aynı zamanda toplumsal kalkınmanın sürdürülebilirliği için de kritik bir araç olarak öne çıkmaktadır.

6. Sonuç

Fablab'ler, inovasyon ve girişimcilik ekosisteminde kilit rol oynamaktadır. Bu sayede Fablab'ler, bireylere, küçük işletmelere ve topluluklara yenilikçi üretim alanları sunmaktadır. İnovasyonun gerek kamu gerekse özel sektör için hayati öneme sahip olduğu günümüzde Fablab'ler, geleneksel iş modellerine alternatif oluşturarak esneklik, iş birliği ve yenilikçi çözümler geliştirilmesine olanak tanımaktadır. Topluluk odaklı yapısı, geniş ekipman yelpazesi ve teknolojiye erişimi kolaylaştırma niteliğiyle bu alanlar, girişimcilerin ve kullanıcıların yeteneklerini keşfetmelerine imkân tanımaktadır. Eğitim fırsatları ve küresel ağlara entegrasyon, Fablab'lerin sürdürülebilir kalkınmaya ve rekabetçi avantajların elde edilmesine yönelik önemli bir araç olduğunu ortaya koymaktadır.

Fablab'ler, sürdürülebilir ekonomik kalkınmada yenilikçiliği ve girişimciliği teşvik eden önemli merkezler olarak dikkat çekmektedir. Prototipleme olanakları ve dijital üretim teknolojileri sayesinde bireyler ve işletmeler, yeni ürün ve hizmetler geliştirerek yerel ekonomilere katkıda bulunmaktadır. Fablab'lerin, AR-GE faaliyetlerini destekleyerek inovasyonu teşvik etmeleri ve firmaların rekabet gücünü artırmaları, ekonomiye katma değer olarak yansımaktadır. Bu merkezler aynı zamanda pratik deneyim fırsatları sunarak farklı disiplinlerden insanları bir araya getirmek suretiyle iş birliği ortamını geliştirmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde Fablab'ler, işgücü becerilerini artırarak, yerel üretimi teşvik etmekte ve toplumsal kalkınmayı desteklemektedir. Özellikle eğitim programları ve atölye çalışmaları sayesinde bireylerin dijital üretim ve tasarım becerilerini geliştirmelerine imkân sunan Fablab'ler, ekonomik büyümeye katkı sağlayan nitelikli işgücünün yetişmesine olanak tanımaktadır. Özellikle ortaöğretim kurumlarında bu tür merkezlerin kurulması veya sayılarının artırılması, gençlerin teknolojik ve yenilikçilik alanlarına olan ilgisini

çekerek yeteneklerinin gelişimine katkı sağlayabilir. Ayrıca yerel üreticiler ve girişimcilerin ihtiyaçlarına yönelik altyapılarının sağlanması durumunda Fablab'ler, bölgesel yenilik ekosistemini destekleyerek sürdürülebilir kalkınma hedeflerine önemli katkılar sunabilir. Sonuç olarak, Fablab'ler, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine yönelik olarak teknolojiye erişimi kolaylaştıran, girişimcilik ve inovasyon ekosistemini destekleyerek bireylerin yeteneklerinin gelişimini teşvik eden ve yerel ekonomilerin rekabet gücünü artıran stratejik bir yenilik alanı olarak değerlendirilmektedir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale yazarları, çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada, herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Akduru, H. E. (2023). Yüzyıllık çınarlar: Erken Cumhuriyet dönemi Türk girişimleri üzerine bir inceleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(2), 861-876.
- Akkuş, Y., & Menteş, S.A. (2018). Osmanlı İmparatorluğu'nda girişimcilik: Klasik dönem üzerine bir çalışma. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 169-186.
- Aktan, O.H. (1998). Atatürk'ün ekonomi politikası: Ulusal bağımsızlık ve ekonomik bağımsızlık. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cumhuriyetimizin 75. Yılı Özel Sayısı, 29-36.
- Aren, S. (1960). *İstihdam, para ve iktisadi politika*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Aşkın, A., Nehir, S., & Vural, S.Ö. (2011). Tarihsel süreçte girişimcilik kavramı ve gelişimi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6(2), 2011.
- Azgün, S. (2022). *Büyüme ve kalkınma iktisadı*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Ballı, A. (2017). Girişimcilik ve girişimci tipolojiler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (29), 143-166.
- Bocutoğlu, E. (2012). *İktisadi düşünceler tarihi*. Trabzon: Murathan Yayınevi.
- Candan, H. (2011). Osmanlı'dan gelen gidişat Türk gidişatının girişimcilik serüvenine ilişkin bir değerlendirme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 157-174.
- Casson, M., & Casson, C. (2014). The history of entrepreneurship: Medieval origins of a modern phenomenon. *Business History*, 56(8), 1223-1242. <https://doi.org/10.1080/00076791.2013.867330>
- Çöğürçü, İ. (2016). İktisadi doktrinlerde geçmişten günümüze girişimciliğin önemi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (35), 65-80.
- Demirbilek, A. D., & Mengi, O. (2023). The use of open design in the FabLab ecosystems: Lessons learnt for knowledge management. *International Journal of Knowledge Based Development*, 13(2-4), 278-293.
- Durukan, T. (2006). Dünden bugüne girişimcilik ve 21. yüzyılda girişimciliğin önemi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 1(2), 25-37.
- Ercan, S., & Gökdeniz, İ. (2009). Girişimciliğin gelişim süreci ve girişimcilik açısından Kazakistan. *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (49), 59-82.
- Eroğlu, N. (2007). Atatürk dönemi iktisat politikaları (1923-1938). *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(2), 63- 73.
- Ersoy, A. (2008). *İktisadi teoriler ve düşünceler tarihi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Fagerberg, J., Srholec, M., & Verspagen, B. (2010). Innovation and economic development. In *Handbook of the Economics of Innovation* (2), 833-872. [https://doi.org/10.1016/S0169-7218\(10\)02004-6](https://doi.org/10.1016/S0169-7218(10)02004-6)
- Fleischmann, K., Hielscher, S., & Merritt, T. (2016). Making things in FabLabs: A case study on sustainability and co-creation. *Digital Creativity*, 27(2), 113-131. <https://doi.org/10.1080/14626268.2015.1135809>
- Forest, C. R., Moore, R. A., Jariwala, A. S., Fasse, B. B., Linsey, J., Newstetter, W., Ngo, P., & Quintero, C. (2014). The invention studio: A university maker space and culture. *Advances in Engineering Education*, 4(2), 1-32.

- García-Ruiz, M. E., & Lena-Acebo, F. J. (2022). FabLabs: The road to distributed and sustainable technological training through digital manufacturing. *Sustainability*, 14(7), 1-32. <https://doi.org/10.3390/su14073938>
- Genç, M. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gershenfeld, N. (2007). *Fab: The coming revolution on your desktop-from personal computers to personal fabrication*, New York: Basic Books. Retrived from <https://pdfroom.com/books/fab-the-coming-revolution-on-your-desktop-from-personal-computers-to-personal-fabrication/1ra51R0jdJO/download>, Accessed 12.10.2024.
- Gershenfeld, N. (2012). How to make almost anything: The digital fabrication revolution. *Foreign Affairs*, 91(6), 43–57. Retrived from <http://www.jstor.org/stable/41720933>, Accessed 17.03.2024.
- Gontar, Z. (2015). Establishing a new technology transfer system using FabLab prototyping and sustainable business model innovations. *Local Productions Systems and Regional Economic Development*, 58(6), 204-216.
- Guerra, A. G., & de Gómez, L. S. (2016). From a FabLab towards a social entrepreneurship and business Lab. *Journal of Cases on Information Technology (JCIT)*, 18(4), 1-21.
- Gümüšoğlu, Ş., & Karaöz, B. (2014). Tarihsel süreçte girişimcilik: Muğla örneği. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 97-118.
- Güran, T. (1991). *İktisat tarihi*. İstanbul: Acar Matbaacılık.
- Hartikainen, H., Ventä-Olkkonen, L., Kinnula, M., & Iivari, N. (2021). *Entrepreneurship education meets FabLab: lessons learned with teenagers*. In FabLearn Europe/MakeEd Paper presented at the An International Conference on Computing, Design and Making in Education, Article No.: 2, 1-9.
- Işık, N., Işık, H.B., & Kılınç, E.C. (2015). Girişimcilik ve inovasyon ilişkisi: Teorik bir değerlendirme. *Ekonomi İşletme Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1 (2), 57-90.
- İnalçık, H. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu, toplum ve ekonomi*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Kaynak, M. (2009). *Kalkınma iktisadı*. Anlara: Gazi Kitabevi.
- Kuratko, D. F. (2005). The emergence of entrepreneurship education: development, trends, and challenges. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 29(5), 577-597.
- Kurt, E. & Şehitoğlu, Y. (2023). Erken Cumhuriyet dönemi Türk savunma sanayi fabrikaları (1923–1950). *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 39-48.
- Kütükoğlu, M. S. (2000). *XV ve XVI. asırlarda İzmir kazasının sosyal ve iktisadi yapısı*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- Morel, L., Dupont, L., & Lhoste, P. (2015). *When innovation supported by Fab Labs becomes a tool for territorial economic development: example of the first mobile Fab Lab in France*. In IAMOT 2015 The 24th International Conference for the International Association of Management of Technology.
- Müftüoğlu, T. (2004). *Girişimcilik*. Eskişehir: Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.
- Naude, W. (2008). *Entrepreneurship in economic development*. Unu-Wider Research, 2008/20.
- OECD (2001), *Strategies for sustainable development, The DAC Guidelines*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/19900864-en>, Erişim Tarihi: 17.09.2024.
- Ozmehmet, E. (2008). Dünyada ve Türkiye sürdürülebilir kalkınma yaklaşımları. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 3(12), 1853-1876.
- Özbey, K. (2023). Erken Cumhuriyet'ten günümüze Türkiye'de sınırların sosyo-politik, ekonomik ve tarihsel dinamikleri. *Mecmua*, (15), 150-164.
- Özcan, B. (2011). *Sosyal sermaye ve ekonomik kalkınma* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özkul, G., & Örün, E. (2016). Girişimcilik ve inovasyonun ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Ampirik bir araştırma. *Girişimcilik ve İnovasyon Yönetimi Dergisi*, 5(2),17-51
- Prendeville, S., Hartung, G., Purvis, E., Brass, C., & Hall, A. (2016). Makespaces: From redistributed manufacturing to a circular economy. *In Sustainable Design and Manufacturing, Vol. 52*, 577-588.

- Redlich, T., Buxbaum-Conradi, S., Basmer-Birkenfeld, S., Moritz, M., Krenz, P., Osunyomi, B.D., Wulfsberg, J.P., & Heubischl, S. (2016). *OpenLabs: Open source microfactories enhancing the FabLab idea*. 49th Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS), 707-715.
- Ropin, H., Pflieger-Landthaler, A., & Irsa, W. (2020). A FabLab as an integrative part of a learning factory. *Procedia Manufacturing*, (45), 355-360.
- Sartürk, M. (2020). Girişimcilik ve girişimci kamu yönetimi. *Econharran*, 4(5), 66-90.
- Savaş, V.(2000). *İktisatın tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Schmidt, S. (2019). In the making: Open creative labs as an emerging topic in economic geography?. *Geography Compass*, 13(9), <https://doi.org/10.1111/gec3.12463>
- Schumpeter, J. A. (2013). *Kapitalizm sosyalizm ve demokrasi* (V. A. Coşar,Çev.). Ankara: Dorlion Yayınları.
- Sledzik, K. (2013), Schumpeter's view on innovation and entrepreneurship, in Hittmar, S. (Ed.), *Management Trends in Theory and Practice*, University of Zilina, Faculty of Management Science and Informatics, University of Zilina & Institute of Management, Zilina. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2257783>
- Soomro, S. A., Casakin, H., & Georgiev, G. V. (2022). A systematic review on FabLab environments and creativity: Implications for design. *Buildings*, 12(6), 804.
- Stephenson, M. K., & Dow, D. E. (2014). *The community FabLab platform: Applications and implications in biomedical engineering*. In 2014 36th Annual International Conference of the IEEE Engineering in Medicine and Biology Society (pp. 1821-1825). IEEE.
- Stover, M., Jefferson, C., & Santos, I. (2019). Innovation and creativity: A new facet of the traditional mission for university libraries. In *Supporting Entrepreneurship and Innovation*, Vol. 40, 135-151. Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/S0732-067120190000040006>
- Şahin, H., & Palta, S. (2020). Türkiye'de girişimciliğin gelişimini etkileyen yapısal etmenler üzerine bir değerlendirme. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 27(3), 511-534.
- Şahinöz, A. (2019). Sürdürülemez "Sürdürülebilir Kalkınma". *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 77-101.
- Şaşmaz, M.Ü. & Yayla, Y.E. (2018). Ekonomik kalkınmanın belirleyicilerinin değerlendirilmesi: Ekonomik faktörler. *International Journal of Public Finance*, Vol.3, No.2, pp. 249-268.
- Türkiye'de Fabrikasyon Laboratuarları* (tarihsiz). <https://www.fablabs.io/labs> adresinden erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.02.2024.
- Uğurlu, Y., & Özmodanlı, R. (2019). Teknoloji geliştirme bölgeleri için prototip atölyeleri (FabLab) çalışması. *Verimlilik Dergisi*, 101-124.
- URL-1, <https://www.fablabs.io/labs>, Erişim Tarihi: 09.05.2024.
- Uygun, R. (2019). Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde girişimcilik ve girişimci tipolojileri. *Uluslararası Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 15(3), 371-386.
- Ünsal, E.M. (2016). *İktisadi büyüme*. Ankara: BB101Yayınları.
- Yılmaz, O. (2020). *İnovasyon yönetimi*. Ankara: Gazi Kitabevi.

KUTUPLAŞMA HİPOTEZİ ÇERÇEVESİNDE NAFTA ENTEGRASYONUNUN DEĞERLENDİRİLMESİ: PANEL VERİ ANALİZİ

Aykut ŞARKGÜNEŞİ¹, İrem BİNİCİ ERTAN²

ÖZET

Kutuplaşma hipotezi, farklı gelişmişlik düzeyindeki ülkelerin oluşturduğu ekonomik entegrasyonların, üye ülkelerdeki gelişmişlik farklarını arttıracaklarını ileri sürer. Hipotezin temel varsayımı entegrasyondan sonra kümülatif nedensellik mekanizmaları ile faktör hareketliliğinin çevreden merkeze doğru olacaktır. Diğer yandan faktör hareketliliğinin merkezden çevreye doğru olacağını ileri süren görüşler de bulunmaktadır. Literatürde bu iki hipotezi sınanan çalışmalar çoğunlukla Avrupa Birliği üyesi ülkeleri konu almaktadır. Bu çalışmada kutuplaşma teorisi, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA-North American Free Trade Agreement) özelinde incelenmiş, söz konusu entegrasyonun kurulmasıyla üye ülkeler arasındaki gelişmişlik farkı açığının artıp artmadığı istatistiksel yöntemler ile test edilmiştir. Çalışmada, 1970-2020 yıllarını ve 3 ülkeyi kapsayan kutuplaşma düzeyi, dışa açıklık, üyeler arasındaki ticaret hacmi ve yabancı sermaye yatırımları değişkenlerine ait veri seti panel veri analizine tabi tutulmuştur. Kutuplaşma düzeyi, her bir ülke için tüm GSYH'lerin ortalamasından ilgili ülkenin GSYH'sinin farkının karesi alınarak hesaplanmıştır. Analiz sonucunda dışa açıklık ve yabancı sermaye yatırımlarının ülkeler arasındaki kutuplaşmayı azalttığı ancak üyelerin kendi aralarında gerçekleştirdikleri ticaretin kutuplaşmayı artırdığı tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarından yola çıkarak gelişmekte olan ülkelere yönelik önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kutuplaşma Hipotezi, Ekonomik Entegrasyon, NAFTA.

JEL Sınıflandırması: Q56, F130, F150

EVALUATION OF NAFTA INTEGRATION WITHIN THE FRAMEWORK OF POLARIZATION HYPOTHESIS: PANEL DATA ANALYSIS

ABSTRACT

The polarization hypothesis suggests that economic integration of countries at different development levels will increase the development gap between member countries. The basic assumption of the hypothesis is that after integration, factor mobility will occur from the periphery to the center with cumulative causality mechanisms. On the other hand, there are also views that suggest that factor mobility will be from the center to the periphery. Studies testing these two hypotheses in the literature mostly focus on European Union countries. In this study, polarization theory was examined specifically in the context of the North American Free Trade Agreement (NAFTA), and it was tested with statistical methods whether the development gap between member countries increased with the establishment of the said integration. In the study, the data set of the variables of polarization level, openness, trade volume between members and foreign capital investments, covering the years 1991-2019 and 3 countries, was subjected to panel data analysis. The polarization level was calculated for each country by squaring the difference of the relevant country's GDP from the average of all GDPs. As a result of the analysis, it has been determined that openness and foreign capital investments reduce polarization between countries, but trade between members increases polarization. Based on the analysis results, recommendations were made for developing countries.

Keywords: Polarization Hypothesis, Economic Integration, NAFTA.

JEL Classification Codes: Q56, F130, F150

¹ Doç. Dr. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Zonguldak, Türkiye. aykutsarkgunesi@beun.edu.tr.
² Arş. Gör. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Zonguldak, Türkiye. irem.binici@beun.edu.tr.

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

This study aims to analyze the validity of the polarization hypothesis for the member countries of NAFTA. The hypothesis posits that in countries with varying levels of development participating in economic integration, the disparity in development will increase alongside the establishment of a free market system. In other words, the study tests whether the development gap among member countries has widened since the inception of NAFTA. In this context, the effects of trade volumes among member countries and foreign direct investments on the calculated level of polarization are examined.

In the literature, studies on the polarization hypothesis have predominantly focused on the European Union. Research related to NAFTA has approached polarization from different perspectives, such as regional polarization and domestic wage polarization. It is believed that this study will contribute to the literature by directly testing the polarization theory in terms of the macro-level development of NAFTA countries.

Literature Review

The literature on polarization theory, particularly in the context of NAFTA, presents mixed findings. Ohr (1995) argued that market integration would lead to convergence due to intra-industry trade between Mexico and the U.S. In contrast, Boris and Hirschorn (1996) suggested that free market entry could widen economic disparities between Mexico and other NAFTA members, leading to polarization. Krugman (1993) claimed that NAFTA would not cause polarization, viewing it more as a tool for the U.S. to support the Mexican government.

However, empirical studies such as those by Rodríguez-Pose and Sánchez-Reaza (2003) found that economic liberalization and integration increased regional inequalities in Mexico, particularly between the wealthier northern regions and the poorer southern ones. Similarly, Hanson (2003) identified rising wage inequality as a result of trade liberalization and NAFTA participation, supporting the notion of polarization. In contrast, Campos-Vázquez (2013) argued that wage inequality decreased after 1994 due to returns on education and labor experience, suggesting a decrease in polarization.

Salvatore (2007)'s simulations showed that Mexico benefitted more from general trade liberalization than from NAFTA itself, with the U.S. reaping the most gains through increased competition and lower consumer prices. While some studies emphasize the benefits of integration, others highlight growing disparities, demonstrating a lack of consensus in the literature. This study seeks to contribute by specifically analyzing polarization within the NAFTA context, focusing on trade and foreign direct investment data.

Methodology

This study is a research article and involves panel data analysis. The countries under examination are the NAFTA member states: the United States, Canada, and Mexico. In the analysis, the level of polarization is used as the dependent variable, while trade openness, foreign direct investments, and trade volume among the members are utilized as independent variables. The dataset covering the years 1970 to 2020 was initially subjected to homogeneity tests, cross-sectional dependence tests, and unit root tests. Based on the results of these preliminary tests, an appropriate cointegration test was selected and applied to the dataset. Following the identification of a long-term relationship between the series, DOLS and Quantile Regression tests were conducted to determine the direction and degree of this relationship.

Results and Conclusions

The analyses reveal that the trade conducted among the countries has increased the development gap between them, thereby heightening the level of polarization. Conversely, it has been found that foreign direct investments and trade openness reduce this development disparity. Consequently, it can be argued that Mexico benefits not from integration itself, but rather from the implementation of liberal policies. Based on this, one can infer that the participation of countries with existing development gaps in regional integration may be detrimental to developing countries. In other words, the integrations established to achieve commercial gains and market share may lead to richer countries becoming richer and poorer countries becoming poorer.

According to the analysis results, member countries of the integration, particularly Mexico, could mitigate the effects of polarization through practices and policies such as (1) prioritizing trade outside the integration framework, (2) increasing value-added production, and (3) enhancing institutional quality. Specifically, when comparing NAFTA member countries, particularly the United States and Mexico, it is evident that the U.S. holds a significant advantage in both market share and production. This situation, along with certain legal regulations in the U.S., results in Mexico's inability to gain a foothold in the U.S. domestic market. Therefore, trade among them is more harmful than beneficial to Mexico. However, by improving institutional quality and increasing value-added production, Mexico could achieve a competitive advantage in the markets of the U.S. and Canada, thereby attracting foreign direct investments.

1. Giriş

Genel anlamda entegrasyon, parçaların bir bütün halinde bir araya getirilmesi olarak tanımlanabilir. Haberler (1964) entegrasyonu, ilgili alanlar arasındaki daha yakın ekonomik ilişkiler olarak tanımlamaktadır. Balassa (1991) ise iktisat literatüründe “ekonomik entegrasyon” teriminin net bir anlamı olmadığını; bir uçta, bağımsız ulusal ekonomiler arasındaki ticari ilişkilerin varlığının bir ekonomik entegrasyon biçimi olarak kabul edildiğini, diğer yandan, ulusal ekonomilerin tam olarak birleşmesi anlamına geldiğini ifade etmektedir. Balassa (1991)’ya göre ekonomik entegrasyon, bir süreç ve bir durum olarak ele alınabilir. Süreç olarak ele alındığında farklı ulusal devletlere ait ekonomik birimler arasındaki ayrımcılığı ortadan kaldırmak için tasarlanmış önlemleri kapsamaktadır. Durum olarak ele alındığında ise ulusal ekonomiler arasında çeşitli ayrımcılık biçimlerinin olmamasını ifade etmektedir (Balassa, 1991: 176). Entegrasyon anlaşmaları çoğunlukla ekonomik amaçlarla yapılır. Bununla birlikte Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı (NATO) gibi askeri veya stratejik amaçlarla kurulan entegrasyonlar da bulunmaktadır. Ülkeler; ticari kazanım elde etme, pazara girişlerini garanti altına alma, stratejik güç birliği oluşturma, yerel politik reformlarını güçlendirme gibi başlıca amaçlarla entegrasyona katılırlar.

Ekonomik entegrasyonların hem üye ülkeler hem de üye olmayan ülkeler üzerinde çeşitli etkileri vardır. Bu etkilerin ana kaynakları, malların ve faktörlerin hareketliliği ve ortak dış tarife ile ilgilidir. Mal ve faktör hareketliliği ne kadar büyük ve dış tarife ne kadar yüksek olursa, entegrasyonun sonuçları o kadar belirgin olacaktır. Etkilerin bazıları statik, bazıları ise dinamik olarak sınıflandırılmıştır, birincisi esas olarak üretim faktörlerinin yeniden tahsisi, tüketim sorunları ve ticaret hadleri ile ilgilidir. Dinamik etkiler ise büyük ölçüde entegrasyonun katılımcı ülkelerdeki ekonomik büyüme olanaklarını nasıl değiştirdiğiyle ilgilidir (Lizano, 1976: 276).

Ekonomik entegrasyon, en düşük formundan en yüksek formuna; ticaretin önündeki engellerin kaldırılması (ticari entegrasyon), faktör hareketlerinin serbestleştirilmesi (faktör entegrasyonu), ulusal ekonomi politikalarını uyumlaştırma (politika entegrasyonu) ve tüm bu politikaların birleştirilmesi (total entegrasyon) olarak sınıflandırılmaktadır (Balassa, 1976). Ancak bu söz konusu formlar ekonomik entegrasyonların aşamalarını spesifik olarak ifade etmemektedir. Buna göre ekonomik entegrasyonlar en temelden en gelişmişe doğru serbest ticaret bölgesi, gümrük birliği, ortak pazar, iktisadi birlik ve tam ekonomik birlik şeklinde sıralanmaktadır.

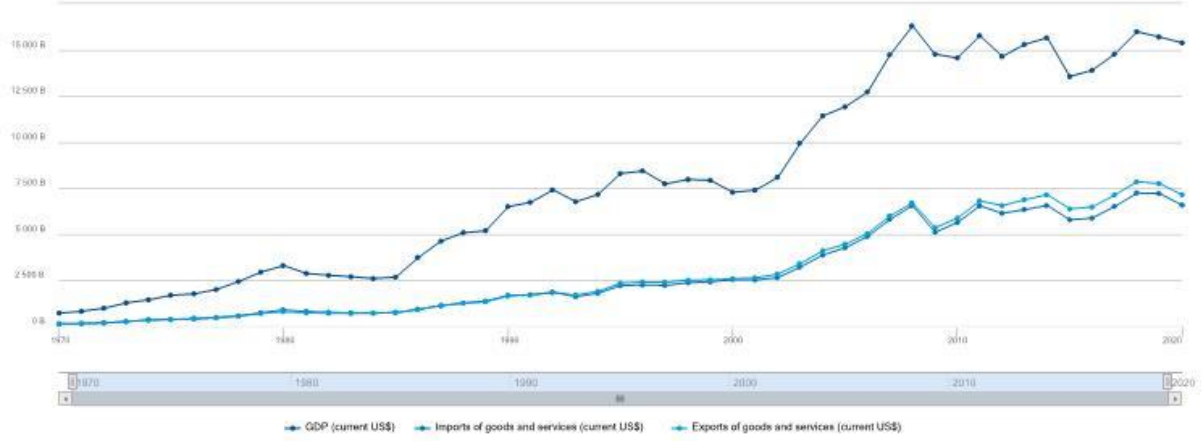
Serbest ticaret bölgelerinde üye devletler kendi aralarındaki ticarete gümrük tarifelerini ve miktar kısıtlamalarını kaldırmakta, dışarıda kalan ülkelere karşı da kendi özel tarifelerini uygulamaktadırlar. Gümrük birliğinde üyeler kendi aralarındaki ticaret kısıtlamalarını kaldırmalarının yanı sıra dışarıdaki ülkelere karşı da ortak bir gümrük tarifesi uygulamaktadırlar. Ekonomik entegrasyonların daha ileri bir boyutu olan ortak pazarlarda ise gümrük birliği şartlarına ek olarak üretim faktörlerinin de entegrasyon içerisinde serbest dolaşımı söz konusudur. Ekonomik birlikler de ortak pazarlardan farklı olarak bu politikadaki eşitsizliklerden kaynaklanabilecek ayrımcılığın ortadan kaldırılması için mal ve faktör hareketlerindeki kısıtlamaların kaldırılmasının yanı sıra ulusal ekonomi politikalarının da bir dereceye kadar uyumlaştırılmasına dayanır. Nihayetinde eğer entegrasyona üye ülkeler iktisadi birlik gerekliliklerine ek olarak ekonomik, mali, sosyal ve para politikalarını birleştirmiş ve bu politikaların yürütülmesi için ülkeler üstü organlar kurulmuşsa burada tam ekonomik birlikten söz edilebilmektedir. Söz konusu organların kararlarının üyeler için bağlayıcılığı bulunmaktadır, dolayısıyla ülkelerin bireysel makro politika izlemedeki serbestileri bir ölçüde birliğe devredilmektedir (Balassa, 1961: 2).

Dünya çapında önemli bir entegrasyon ve büyüme dalgası, II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden kısa bir süre sonra başlamıştır. 1948'den sonra ivme kazanmış ve hala devam etmektedir (Haberler, 1964). 1947'de imzalanan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (General Agreement on Trade and Tariffs: GATT), akabinde -1995 yılında- Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization: WTO)'nün kurulması ticareti serbestleştirme yönündeki en önemli gelişmelerdir. II. Dünya Savaşı'ndan 1980'e kadar, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) kapsamındaki bölgesel serbest ticaret anlaşmaları ve küresel ticaret müzakereleri, giderek daha açık uluslararası pazarlara doğru genişlemiştir. 1980'lerde bölgesel ticaret blokları çarpıcı ve beklenmedik bir başarı elde etmiştir ve kesinlikle uluslararası ekonominin hızlı ekonomik büyümesine büyük katkıda bulunmuştur (Krueger, 1999). Avrupa'da, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) kendisini yalnızca Güney Avrupa'nın yeni demokrasilerini içerecek şekilde genişletmekle kalmamış, aynı zamanda "1992" olarak anılan, piyasayı bütünleştiren önlemler kümesiyle daha da yüksek bir ekonomik birlik için hamle yapmıştır. Kuzey Amerika'da da Kanada, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) -daha sonrasında Meksika- arasında bir serbest ticaret anlaşması (aynı zamanda önemli ölçüde bir yatırım anlaşması) imzalanarak bölgesel entegrasyon konusunda bir asırlık kararsızlık sona erdirilmiştir (Krugman, 1991: 7).

Şekil 1'de AET ve AB'nin gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH) ile mal ve hizmet ihracat ve ithalatının ABD Doları cinsinden 1970-2020 yılları arasındaki artış ve azalışları görülmektedir. Grafikten de görüldüğü üzere

AET döneminde de artış trendinde olan göstergeler AB'ye geçişten sonra daha hızlı artışlar sergilemiştir. Bu durumun oluşmasında elbette AB'nin kurulmasıyla Avrupa ortak pazarına geçilmesi ve üretim faktörlerinin serbest dolaşımının önemli birer faktör olduğu söylenebilir.

Şekil 1. AET ve AB'nin 1970-2020 Yılları Arasındaki GSYH, İhracat ve İthalatı (Trilyon \$)



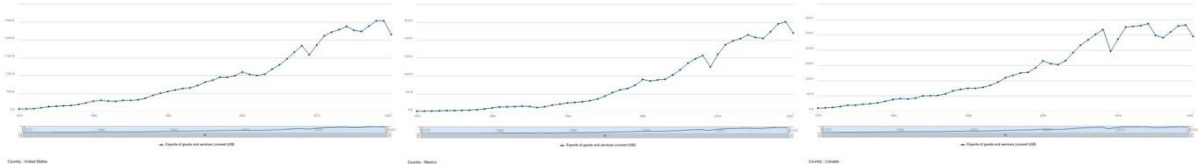
Kaynak: Dünya Bankası. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 18.04.2024.

Kuzey Amerika'da ekonomik entegrasyon kavramı, NAFTA müzakereleri başladığında yeni bir kavram değildi. 1911'de ABD, Kanada ile karşılıklı bir ticaret anlaşması imzalamıştı. Ancak Kanada'daki seçimlerden sonra Kanadalılar serbest ticareti reddetmiş ve Başbakanın devrilmesiyle anlaşma sona ermiştir. 1965 yılında ABD ve Kanada, iki ülke arasındaki otomobil, kamyon, lastik ve otomotiv parçaları ticaretini serbestleştiren ABD-Kanada Otomotiv Ürünleri Anlaşması'nı imzalamıştır. Otomobil Paketi, entegre bir Kuzey Amerika otomotiv sektörü yaratmada öncü olarak kabul edilmektedir. Daha sonra 3 Ekim 1987 tarihinde ABD ve Kanada, ikili bir serbest ticaret anlaşması imzalamış, söz konusu anlaşma Aralık 1988'de yürürlüğe girmiştir. Bu sırada NAFTA müzakereleri başlamadan evvel, Meksika da on yıllardır yürürlükte olan korumacı ticaret ve yatırım politikalarını serbestleştirmeye başlamıştır. Kısıtlayıcı ticaret rejimi, Meksika'nın devrimci döneminden sonra başlamış ve ülkenin bir borç kriziyle karşı karşıya olduğu 1980'lerin başlarından ortalarına kadar devam etmiştir. 1986'da Meksika'nın Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'na (GATT) üye olmasıyla daha fazla reform yapılmıştır (Villarreal & Fergusson, 2017).

NAFTA, Kuzey Amerika ekonomik ilişkilerini temelden yeniden şekillendirmiş, Kanada, ABD ve Meksika arasında bölgesel ticarete ve sınır ötesi yatırımda büyük bir artışı teşvik etmiştir. Anlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra, üç NAFTA üyesi arasındaki ticaret, 1993'te 290 milyar ABD dolarından 2017'de 1,1 trilyon ABD dolarının üzerine çıkmıştır.

Şekil 2, Şekil 3 ve Şekil 4'te ABD, Meksika ve Kanada'nın 1970-2020 yılları arasındaki ihracat, ithalat ve GSYH'deki değişimleri grafik olarak gösterilmektedir. Grafikler incelendiğinde genel bir artış trendi söz konusu olmakla birlikte -özellikle ABD için- 1994 sonrası dönemde daha yüksek artışlar yaşandığı gözlemlenmektedir.

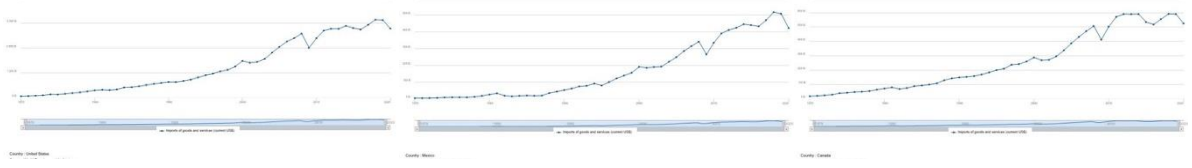
Şekil 2. Sırayla ABD, Meksika ve Kanada'nın 1970-2020 Yılları Arasındaki Toplam İhracatı (US \$)



Kaynak: Dünya Bankası. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 18.04.2024.

Şekil 2'de ABD, Meksika ve Kanada'nın 1960-2020 arasındaki yıllık ihracat verisinin grafiğine yer verilmiştir. Grafikte genel bir artış trendi gözlemlenebilmektedir. Bununla birlikte ABD için bu artışın diğer iki ülkeye göre çok daha yüksek seyrettiği görülmektedir.

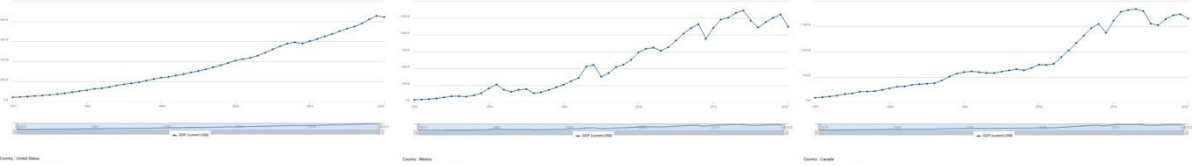
Şekil 3. Sırayla ABD, Meksika ve Kanada'nın 1960-2020 Yılları Arasındaki Toplam İthalatı (US \$)



Kaynak: Dünya Bankası. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 18.04.2024.

Yıllık ithalat verilerinin grafiğine bakıldığında da ihracat ile benzer bir tablo karşımıza çıkmaktadır. ABD'nin diğer 2 ülkeye göre yine oldukça yüksek bir ithalat hacmi olduğu görülmektedir. Artış trendi incelendiğinde hem ithalat hem de ihracat için ABD'nin verisinde özellikle 1994'ten sonra önemli bir sıçrama görülmektedir.

Şekil 4. ABD, Meksika ve Kanada'nın 1960-2020 Yılları Arasındaki Toplam GSYH'si (US \$)



Kaynak: Dünya Bankası. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 18.04.2024.

Bununla birlikte NAFTA çeşitli eleştirilerle de gündeme gelmiştir. Söz konusu eleştirilerden bazıları, Meksika'daki düşük çevre standartları dolayısıyla artan ticaretin çevreye vereceği zararlar ve Meksika firmalarının ABD firmalarına karşı yaratabilecekleri haksız rekabet üstünlüğüdür. Ayrıca Meksika'daki düşük çalışma standartları da haksız rekabet üstünlüğü yaratabilecek başka bir faktör olarak eleştirilere konu olmuştur (Burfisher vd., 2019: 4).

Gerek bu eleştiriler gerekse ticarete değişen koşullar, NAFTA'nın optimal bir anlaşma olmadığını göstermiştir. Dolayısıyla anlaşmada bir revizyon söz konusu olmuş, NAFTA 26 yıl yürürlükte kaldıktan sonra anlaşmada düzenlemeler yapılmış ve ABD-Meksika-Kanada Ticaret Anlaşması (United States-Mexico-Canada Agreement: USMCA) adını almıştır³. ABD, Başkan Trump'ın 2017'de göreve başlamasından kısa bir süre sonra, daha yüksek ücretli işleri ve büyümeyi desteklemek amacıyla Kanada ve Meksika ile yeni ticaret müzakereleri başlatmıştır. Bu müzakereler, ABD Başkanı Trump, Kanada Başbakanı Trudeau ve Meksika Devlet Başkanı Peña Nieto tarafından 30 Kasım 2018'de imzalanan USMCA ile sonuçlanmıştır (Burfisher vd., 2019: 4). USMCA'nın, Kuzey Amerika'da daha serbest piyasalar, daha adil ticaret ve güçlü ekonomik büyüme ile sonuçlanacak karşılıklı yarar sağlayan ticareti destekleyen, 21. yüzyıla ait yüksek standartlı bir ticaret anlaşması olduğu iddia edilmektedir. Anlaşmayla birlikte ABD'nin Meksika ve Kanada ile olan ticari ilişkilerinin modernize edilmesi, yeniden dengelenmesi ve güçlü işgücü ve çevre korumaları, yenilikçi menşe kuralları ve revize edilmiş yatırım hükümleri sağlanarak dış kaynak kullanımına yönelik teşviklerin azaltılması öngörülmektedir. Anlaşma ayrıca çalışma ve çevre yükümlülüklerini anlaşmanın ana metnine dâhil etmekte ve bunları tamamen uygulanabilir kılmaktadır. USMCA ayrıca, ABD işçileri ve işletmelerini dezavantajlı hale getirme potansiyeline sahip olan -sübvansiyonlar ve para manipülasyonu gibi- piyasa dışı uygulamalarla mücadele etmek için bir dizi hüküm içermektedir (International Trade Administration, 2024).

Teorik olarak bakıldığında ekonomik entegrasyonların üye ülkelerin ticaretini artırmak, kaynakların etkin kullanımını sağlamak ve gelişmesine katkı sağlamak gibi faydalarından söz edilmektedir. Ancak kutuplaşma teorisi ve literatürdeki bazı çalışmalar sürecin tam olarak bu şekilde işlemediğini gözler önüne sermektedir. Örneğin Blecker (2003; 2014)'a göre NAFTA, Meksika'yı kişi başına düşen gelirden Amerika Birleşik Devletleri'ne yaklaştırmamış ve Meksika'nın istihdam sorunlarını çözmemiştir. NAFTA'ya rağmen, Meksika ekonomisinin ticarete konu olan, mal üreten sektörlerinde (tarım ve imalat) çok az net iş yaratılmıştır. Zira grafiklerde görüldüğü gibi 1970-2020 yılları arasında ABD, Meksika ve Kanada'nın ihracat, ithalat ve GSYH verileri incelendiğinde de NAFTA'dan asıl yararı ABD'nin sağladığı görülebilmektedir.

Kutuplaşma teorisi, 1950'lerde bölgelerin ortak bir üretkenlik ve zenginlik dengesine doğru birleşeceği neoklasik teorilere eleştirel bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Bu fikirlerin aksine, kutuplaşma teorisi bölgeler arasındaki eşitsizliklerde bir artış tespit etmiştir. Bölgeler arasındaki kümülatif büyüme ve küçülme süreçleri Myrdal (1957)'in kümülatif nedensellik (cumulative causation) ilkesine referansla açıklanmaktadır.

³ Çalışmada kullanılan veri seti 1970-2020 yıllarını kapsadığı ve o süre zarfında anlaşmanın resmi adı NAFTA olduğu için bu çalışmada NAFTA ismi kullanılmıştır.

Merkezlerdeki büyüme süreçleri, insanların, malların ve sermayenin bölgeler arası hareketliliği yoluyla çevredeki daralma süreçleriyle bağlantılıdır (Kühn, 2015: 370).

Myrdal (1957), bölgeleri birbirine bağlayan "geri itme etkileri" (backwash effects) ve "yayıma etkileri" (spread effects) olmak üzere bir çift kavram önermiştir. Yayılma etkileri özellikle çok önemlidir çünkü yakınsama mantığı anlamına gelir ve Myrdal'ın kümülatif nedensellik teorisini karakterize eder. Yayılma etkisi, hammadde talebinin çevredeki istihdamı nasıl teşvik ettiğine, merkezdeki yığılma ve büyüme ekonomilerine (ücret artışları dahil) ve hızlı büyüyen bölgelerdeki nüfus kısıtlamalarına vurgu yapmaktadır. Geri itme etkisi ise finansal sermaye akışının ve mal ticaretinin faydalarının daha gelişmiş ticaret ortaklarına nasıl yansıdığına sonuçlarını vurgulamaktadır. Bu bakış açısı, Myrdal dönemindeki iktisatçıların serbest ticaret ve üretim faktörlerinin serbest dolaşımının bölgeler arası ekonomik yakınlaşmaya yol açtığı iddialarıyla çelişmektedir. Myrdal'a göre, ortodoks ticaret teorileri veya ortodoks ekonomik teoriler hiçbir zaman büyük ve büyüyen ekonomik eşitsizliklerin ve az gelişmişlik ve kalkınmanın dinamik süreçlerinin gerçekliğini kavrayacak şekilde geliştirilmemiştir. Ticaret ve diğer uluslararası ekonomik faaliyetler yoluyla hareket eden dinamik güçler, Myrdal'ın "geri itme" ve "yayıma" etkileri olarak adlandırdığı şeyi tetiklemekte ve dolayısıyla eşitsiz bir gelişme sürecini doğurmaktadır (Sai-wing Ho, 2004: 537; Fujita, 2004; Fujita, 2007; Sheppard, 2017: 972).

Özetle kutuplaşma teorisi, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin aynı entegrasyona katılmaları durumunda, kümülatif nedensellik ilkesi gereğince, bu ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının artacağını öne sürer.

Kutuplaşma teorisine göre Meksika'nın NAFTA'ya katıldıktan sonra diğer üye ülkeler ile arasındaki gelişmişlik farkının artmış olması gerekmektedir. Ancak pratikte böyle olup olmadığının ve hangi göstergelerin kutuplaşmayı artırdığının saptanabilmesi için birtakım analizlere ihtiyaç duyulmaktadır. Kutuplaşmayı etkilediği düşünülen değişkenlerin kutuplaşmaya ne yönde etki ettiğinin tespit edilmesi bu çalışmanın temel problemini oluşturmaktadır. Başka bir deyişle çalışmanın amacı kutuplaşma teorisinin pratikte geçerliliğinin, bazı göstergeler çerçevesinde NAFTA için test edilmesidir. Bu bağlamda üye ülkelerin 1970-2020 yıllarına ait birtakım gelişmişlik göstergeleri panel veri analizine tabi tutulmuştur.

2. Literatür Özeti

Literatürde kutuplaşma teorisi ile ilgili birçok çalışma bulunmaktadır. Ancak bu çalışmaların büyük çoğunluğu Avrupa Birliği ülkelerini konu almaktadır. Aşağıda, kutuplaşma teorisini NAFTA kapsamında inceleyen çalışmalar özetlenmiştir.

NAFTA yürürlüğe girdikten bir yıl sonra Ohr (1995), NAFTA'nın Meksika ile diğer ülkeler arasında yakınsamaya mı ıraksamaya mı yol açacağını, bununla birlikte Meksika için ticaret yaratıcı mı ticaret saptırıcı mı etkiye neden olacağını faktör hareketliliği, sosyal kapasite, yapısal düalizm gibi çeşitli açılardan değerlendirmiştir. Ohr (1995), pazar entegrasyonunun üyeler arasında yakınsama etkisine neden olacağını, bunun sebebinin de Meksika'nın -çoğunlukla ABD ile yaptığı- endüstri içi ticareti olduğunu ileri sürmüştür. Yazar çalışmasında, NAFTA'nın üyelerin ticaret kazançlarını arttıracığını, aynı zamanda da Meksika'da sanayileşme ve büyümeyi de teşvik edeceğini iddia etmiştir. Fakat Boris & Hirschhorn (1996), Meksika perspektifinden NAFTA'nın koşullarını, gerekçelerini ve içeriğini incelediği ve anlaşmanın tarım ve endüstri boyutunu Meksika çerçevesinde değerlendirdiği çalışmasında, genel olarak serbest piyasaya girişin Meksika ile diğer üyeler arasındaki farkı açacağını, yani kutuplaşmaya neden olacağını öne sürmüştür.

Krugman (1993) da Ohr (1995) ile benzer şekilde, NAFTA'nın üyeler arasında kutuplaşmaya yol açmayacağını, bilakis aslında ABD'nin NAFTA'dan bir çıkarı olmadığını, NAFTA'yı oluşturmaktaki amacının tamamen o dönemdeki Meksika hükümetine yardım etmek olduğunu ve NAFTA'dan asıl yararı Meksika'nın sağlayacağını iddia etmektedir. Ancak Meksika NAFTA'ya üye olduktan belli bir süre sonra yapılan bazı ampirik çalışmalar bunun aksini göstermektedir. Krugman (1993)'ın çalışmasından on, Meksika'nın NAFTA'ya üye olmasından dokuz yıl sonra Rodríguez-Pose & Sánchez-Reaza (2003), yaptıkları çalışmada Meksika'nın kapalı ekonomiden açık ekonomiye geçişinin, ithal ikameci sanayileşme politikasını benimsemesinin ve GATT ile NAFTA üyeliğinin Meksika'nın bölgeleri arasındaki eşitsizliğe ne gibi etkilerinin olduğunu incelemişlerdir. Bölgesel eşitsizliği ölçmek için en küçük kareler yöntemiyle regresyon analizi yapılmış, analiz sonuçlarına göre de ekonomik liberalleşme ve entegrasyonun ekonomik ayrışmaya neden olduğu ve ülkenin nispeten zengin kuzeyi ile daha fakir olan güneyi arasındaki farkın giderek daha fazla genişlediği tespit edilmiştir. Entegrasyonun ve liberalleşmenin ülkenin ana ekonomik kutuplarında (özellikle ABD'ye yakın eyaletlerde ve başkent Mexico City'de) ekonomik faaliyetlerin daha çok yoğunlaşmasını teşvik ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla Meksika'daki bölgeler özelinde kutuplaşma teorisinin doğruluğu kanıtlanmıştır.

Hanson (2003) da Meksika'nın ticareti ve yatırımları serbestleştirmesinin ve NAFTA'ya katılmasının ardından ülkedeki ücret yapısında ne gibi değişiklikler olduğunu incelemiştir. Rodríguez-Pose & Sánchez-Reaza (2003) ile benzer şekilde en küçük kareler yöntemiyle regresyon analizi yapmış ve 3 ana sonuca ulaşmıştır.

Bunlar (1) genel ücret seviyelerinde genellikle makroekonomik bir daralmayı takip eden geçici düşüşler yaşanmıştır, (2) Meksika-ABD sınırındaki eyaletlerde, ülkenin geri kalanına göre ücretlerde artış meydana gelmiştir ve (3) ülkede beceri getirilerinde sürekli bir artış olması, ücret eşitsizliğinde genel bir artışa yol açmıştır. Buna göre tıpkı Rodríguez-Pose & Sánchez-Reaza (2003) gibi Hanson (2003) da Meksika'nın liberalleşmesinin ülke içerisinde bir kutuplaşmaya neden olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Yukarıda bahsi geçen çalışmaların aksine Campos-Vázquez (2013), Meksika'da 1994'ten sonra ücret eşitsizliğinin azaldığını öne sürmüştür. Çalışmasında Harcama Anketi verilerini kullanarak, detaylı şemalarla söz konusu azalışın altında yatan sebepleri incelemiş ve en önemli faktörün eğitim getirisi ve emek deneyimi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Meksika'da yeterince yüksek kaliteli işler yaratılmadığı için daha düşük ücret eşitsizliği meydana gelmiş; yani üniversite mezunu işçilere olan talep arz kadar artmamıştır. Dolayısıyla bu sonuç, ücret bağlamında, kutuplaşma teorisiyle çelişmektedir.

Salvatore (2007), NAFTA'nın etkilerini ölçmek için yapılan çalışmalarda sınırın iki tarafındaki istihdam ve/veya ABD-Meksika arasındaki ticaret ve yatırımlara ait verilerin kullanıldığını ancak bunun yanlış bir yöntem olduğunu iddia etmektedir. Üretimde, ticaretle, yatırımlarda ve rekabetteki uzmanlaşmanın üretkenlikteki sonuçları ile artan verimliliğin bir serbest ticaret anlaşmasının etkilerini ölçmek için kullanılacak doğru kaynaklar olduğunu ileri sürmektedir. Fakat bu faktörlerdeki artışların başka şeylerden de kaynaklanabileceğini, dolayısıyla bu yolla serbest ticaret anlaşmalarının (STA) spesifik etkilerini tespit etmenin mümkün olmadığını belirten yazar, STA içi ticareti ve büyümeyi karşıolgusal simülasyon (counterfactual simulation) yöntemiyle ölçmenin en doğru sonuca ulaştıracağını belirtmiştir. Yaptığı simülasyon sonucunda Meksika'nın genel ticaret ve yatırım liberalizasyonunun Meksika'ya NAFTA'dan daha fazla yarar sağladığını tespit etmiştir. Yani çalışmaya göre Meksika asıl yararı NAFTA'dan değil, kendi liberal politikasından elde etmiştir. Buna ek olarak NAFTA'dan en büyük faydayı ABD'nin sağladığı sonucuna da ulaşılmıştır. Çünkü ürün ve hammadde piyasalarında artan rekabet ABD'deki yurt içi malların fiyatlarını düşürmüş ve ABD'li tüketicilerin satın alma gücünü arttırmıştır.

Literatürde NAFTA üyesi ülkelerin entegrasyondan fayda sağlayacağına yönelik görüşler olsa da bunun tersini iddia eden çalışmalar da bulunmaktadır. Dolayısıyla literatürde, NAFTA'nın üye ülkelere olan getirisi konusunda kesin bir görüş birliği bulunmamaktadır. Bununla birlikte incelenen literatürdeki çalışmalarda muhtelif değişkenler ve analiz yöntemleri kullanılarak konuya dair farklı noktalar test edilmiştir. Çalışmamızda ise NAFTA entegrasyonu, kutuplaşma teorisi çerçevesinde incelenmiştir. İncelemenin diğer çalışmalara göre ayırt edici özelliği ve literatüre sağlayacağı katkı, tarafımızca hesaplanan kutuplaşma düzeyi değişkeninin, üye ülkelerin ticaret ve doğrudan yabancı yatırım verileri bağlamında test edilmesidir.

3. Ampirik Yöntem

Çalışma kapsamında kutuplaşma teorisi, NAFTA üyesi üç ülke olan ABD, Kanada ve Meksika özelinde incelenmiştir. Buna göre NAFTA entegrasyonunun, üye ülkeler arasındaki gelişmişlik farkını artırıp artırmadığı, çeşitli değişkenler çerçevesinde test edilmesi amaçlanmaktadır.

3.1. Değişkenler ve Veri Seti

Kutuplaşma hipotezinin sınanması amacıyla oluşturulan modelin bağımlı değişkeni, gelişmişlik seviyesinin en önemli göstergelerinden olan GYSH (gayri safi yurt içi hasıla) ile bağdaştırılan kutuplaşma düzeyidir (P). Buna göre kutuplaşma düzeyi, her ülke için tüm GSYH'lerin ortalamasından ilgili ülkenin GSYH'sinin farkının karesi alınarak hesaplanmıştır. Bağımsız değişkenler ise ülkelerin dışa açıklıkları (OPN), yabancı yatırımları (FDI) ve entegrasyondaki her bir ülkenin diğer iki ülkeyle olan ticaret hacmidir (DTH). Analiz ile sınanan durum ise OPN, FDI ve DTH'nin ülkelerin gelişmişlik düzeylerine olan etkisidir. Değişkenlere ait özet bilgilere Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1. Değişkenlere Ait Bilgiler

Değişkenler	Kaynak	Kısaltma	Tanımlar
Kutuplaşma Düzeyi	OECD	P	Her bir ülke için tüm GSYH'lerin ortalamasından ilgili ülkenin GSYH'sinin farkının karesi alınarak hesaplanmıştır.
Dışa Açıklık	UN Comtrade & OECD	OPN	Ticaretin GSYH içerisindeki payı
Yabancı Yatırım	Dünya Bankası	FDI	Bir ülkeden başka ülkeye olan sermaye hareketleri
Üyeler Arası Ticaret Hacmi	UN Comtrade	DTH	Üye ülkeler arasında meydana gelen ihracat ve ithalat toplamı

Çalışmanın verileri, Tablo 1'de de görüldüğü gibi, Dünya Bankası, Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü (OECD-Organisation for Economic Co-operation and Development) ve Birleşmiş Milletler-UN Comtrade istatistik veri tabanlarından elde edilmiş olup, 1970-2020 yıllarını kapsamaktadır.

3.2. Ampirik Model

Dışa açıklığın, yabancı yatırımların ve üyeler arasındaki ticaret hacminin kutuplaşma üzerindeki etkisinin araştırıldığı model şu şekildedir:

$$P_{it} = c + \alpha_1 OPN_{it} + \alpha_2 FDI_{it} + \alpha_3 DTH_{it} + \epsilon_{it} \quad (1)$$

i: 1, 2, 3 ve t: 1, 2, 3, ..., t

ABD, Kanada ve Meksika ülkelerinin her biri için elde edilen veriler bir araya getirilmiş, 3 kesit ve 153 gözlemden oluşan bir veri seti elde edilmiştir. Serilerin hepsi logaritmiktir. Logaritmik dönüşümle serilerin aralarındaki farkın azaltılması amaçlanmıştır. Verilerin analizi için Stata 14 ve E-Views 10 paket programları kullanılmıştır.

Kutuplaşma hipotezinin NAFTA üyesi ülkeler için ne derece geçerli olduğunun sınanması amacıyla bir dizi ekonometrik test yapılmıştır. Bunlardan ilki, serilerin eğim katsayılarının homojen dağılıp dağılmadığını gösteren Delta testidir. Daha sonrasında kesitler arasında etkileşim olup olmadığının sınanması amacıyla yatay kesit bağımlılığı testi yapılmıştır. Bir veri setinde birim kök olup olmadığının test edilmesi için de öncelikle yatay kesit bağımlılığının sınanması gerekmektedir. Dolayısıyla yatay kesit bağımlılığı testinin sonuçlarına uygun olarak 2. Nesil birim kök testlerinden biri olan Pesaran CIPS birim kök testi uygulanmıştır. Daha sonrasında serilerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmediğinin tespit edilmesi amacıyla eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Eşbütünleşmenin sınanması amacıyla homojenlik, yatay kesit bağımlılığı ve birim kök testi sonuçlarına göre veri setimize en uygun test olan Westerlund (2007) eşbütünleşme testi seçilmiştir. Westerlund eşbütünleşme testi, seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını gösterse de bu ilişkinin yönünü ve derecesini göstermemektedir. Bu amaçla da birtakım katsayı tahmin testleri bulunmaktadır. Bu katsayılar pozitif ve negatif değer alabilmekte ve bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken ile olan ilişkisinin yönünü göstermektedir. Çalışmamızda, katsayıların belirlenebilmesi amacıyla, veri setine ve ön testlere uygun olarak Dinamik Sıradan En Küçük Kareler (Dynamic Ordinary Least Squares: DOLS) ve Kantil Regresyon (Quantile Regression) metodları kullanılmıştır.

3.3. Analiz Bulguları

Serilere ait tanımlayıcı istatistikler ile değişkenler ve faktörler arasındaki basit korelasyonu gösteren korelasyon matrisi Tablo 2'de yer almaktadır. Korelasyon matrisinde görüldüğü gibi tüm bağımsız değişkenler bağımlı değişken olan P ile pozitif korelasyona sahiptir. Bununla birlikte korelasyon testi nispeten çok daha basit hesaplamalar içeren temel bir testtir. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenle olan ilişkisinin tam olarak tespit edilebilmesi için daha ileri ekonometrik testler yapılması gerekmektedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Matrisi

	lnP	lnDTH	lnFDI	lnOPN
Ortalama	45.073	25.852	23.397	3.585
Medyan	45.018	26.232	23.702	3.709
Std. Sapma	1.794	1.470	1.883	0.543
Çarpıklık	-0.325	-0.939	-0.193	-0.233
Basıklık	2.348	3.307	2.474	1.776
Jarque-Bera	5.399	23.065	2.710	10.927
Korelasyon Matrisi				
lnP	1			
lnDTH	0.626	1		
lnFDI	0.631	0.887	1	
lnOPN	0.217	0.438	0.152	1

Serilerin eğim katsayılarının homojen dağılıp dağılmadığının tespit edilmesi amacıyla homojenlik testi yapılmıştır. Homojenlik testi olarak, hem yatay kesit boyutunun zaman boyutundan büyük olduğunda, hem de tersi durumlarda doğru sonuç verebildiği için Pesaran & Yamagata (2008)'ya ait Delta testi kullanılmıştır. Homojenlik testi sonuçlarına Tablo 3'te yer verilmiştir.

Tablo 3. Homojenlik Testi

	Delta	Olasılık Değeri
	5.964	0.000*
adj.	6.280	0.000*

Not: * %1 anlam düzeyini ifade etmektedir.

Homojenlik testinin boş hipotezi “ H_0 : Eğitim katsayıları homojendir” şeklindedir. Yapılan test sonucunda $p < 0,05$ olduğundan H_0 hipotezi %1 anlam düzeyinde reddedilmiş ve alternatif hipotez kabul edilmiştir. Sonuç olarak eğitim katsayılarının heterojen olduğu anlaşılmıştır.

Kesitler arasında ilişki olup olmadığı, yatay kesit bağımlılığı testi ile sınanmıştır. Yatay kesit bağımlılığı testine ilişkin bulgular ise Tablo 4’te sunulmuştur. Buna göre “ H_0 : Yatay kesitler arasında bağımlılık yoktur” hipotezi 3 farklı teste göre sınanmış ve her bir testte bütün değişkenler için %1 anlam düzeyinde reddedilmiştir. Bir diğer ifadeyle kesitler arasında yatay kesit bağımlılığı bulunmakta, dolayısıyla ülkelerin değişkenleri birbirini etkilemektedir.

Tablo 4. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Test	İstatistik	Olasılık Değeri
Breusch-Pagan LM	21.914	0.000*
Pesaran scaled LM	7.722	0.000*
Pesaran CD	3.409	0.001*

Not: * %1 anlam düzeyini ifade etmektedir.

Değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı bulunmasından dolayı 2. Nesil birim kök testlerinden olan Pesaran (2007)’in CIPS testi trendli⁴ şekilde uygulanmıştır.

Literatürde, standart panel birim kök testleri dönüştürülmüş serilere uygulanmadan önce serilerin çapraz bağımlılığını asimptotik olarak ortadan kaldırmak için ortogonalizasyon tipi prosedürleri kullanan, kesit bağımlılığına izin veren bir dizi panel birim kök testi önerilmiştir. Pesaran (2007), standart artırılmış Dickey-Fuller (Augmented Dickey-Fuller-ADF) regresyonlarının, gecikmeli seviyelerin kesit ortalamaları ve münferit serilerin ilk farkları ile artırıldığı basit bir alternatif önermiştir. Bu sayede hem münferit kesitsel olarak artırılmış ADF (Cross-sectionally augmented Dickey-Fuller-CADF) istatistikleri hem de basit ortalamaları için yeni asimptotik sonuçlar elde edilebilmektedir (Pesaran, 2007: 265). Bu nedenle analizde, bireysel süreçlerin kesitsel olarak bağımlı olduğunu varsayan Pesaran CIPS testinin ikinci nesil panel birim kök testi kullanılmıştır. Pesaran (2007), CIPS testinin nispeten küçük örnekler için bile tatmin edici boyut ve güce sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 5’te Pesaran’ın ikinci nesil panel birim kök testinin (kesitsel olarak artırılmış IPS testi- CIPS) bulguları yer almaktadır.

Tablo 5. Pesaran CIPS Birim Kök Testi

Değişken	Düzye		Fark		Durağanlık Seviyesi
	Zt-bar	Olasılık Değeri	Zt-Bar	Olasılık Değeri	
lnP	-7.539	0.000*	-	-	I(0)
lnDTH	-1.058	0.145	-7.047	0.000*	I(1)
lnFDI	-2.892	0.002*	-	-	I(0)
lnOPN	-0.283	0.389	-5.368	0.000*	I(1)

Not: * %1 anlam düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 5’te de görüldüğü gibi P ve FDI değişkenleri için H_0 : Seri birim kök içermektedir hipotezi düzeyde (I(0)) %1 anlam düzeyinde reddedilmiştir. Bu da P ve FDI değişkenlerinin birim kök içermediğini, başka bir deyişle durağan olduklarını ifade etmektedir. DTH ve OPN değişkenleri için H_0 hipotezi düzeyde reddedilemediği için serilerin farkları alınarak tekrar birim kök testine tabi tutulmuştur. Sonuç olarak her iki serinin de birinci farklarında (I(1)) durağan oldukları tespit edilmiştir.

Birimler arası korelasyon (yatay kesit bağımlılığı) olduğundan ikinci nesil eşbütünleşme testlerinden Westerlund (2007) eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Eşbütünleşme testleri seriler arasındaki uzun dönemli ilişkinin tespit edilmesi amacıyla uygulanmaktadır. Westerlund eşbütünleşme testi, diğer kalıntı tabanlı panel eşbütünleşme testlerine göre küçük boyutlu bozulmalara, yüksek güç ve küçük örneklem özelliklerine sahiptir (Westerlund, 2007). Eşbütünleşme testi sonuçları Tablo 6’da yer almaktadır.

⁴ Trend, serilerin grafikleri dikkate alınarak seçilmiştir.

Tablo 6. Westerlund (2007) Eşbütünleşme Testi

İstatistik	Değer	Z-değeri	Olasılık Değeri	Robust Olasılık Değeri
Gt	-4.426	-4.594	0.000	0.000*
Ga	-21.853	-3.894	0.000	0.000*
Pt	-6.422	-3.160	0.001	0.000
Pa	-15.725	-3.142	0.001	0.000

Not: * %1 anlam düzeyini ifade etmektedir.

Eşbütünleşme testinin sonuçlarında, seride yatay kesit bağımlılığı olduğunda robust p değerine, seri homojen olduğunda da panel değerlerine (Pt ve Pa) bakılmaktadır. Zira panelin bir bütün olarak eşbütünleşik olduğu alternatif hipotezini test etmek için P değerlerine bakılırken, G değerleri en az bir birimin eşbütünleşik olduğu alternatifini test etmektedir (Persyn & Westerlund, 2008). Buna göre “H₀: Eşbütünleşme yoktur” boş hipotezi %1 anlam düzeyinde reddedilmiştir. Dolayısıyla NAFTA ülkelerinin serileri arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiş, yani serilerin uzun dönemli ilişkisinin olduğu ortaya konmuştur. Daha sonra ilişkinin yönünün tespit edilmesi amacıyla DOLS ve Kantil Regresyon testleri uygulanmıştır. Söz konusu testlere ilişkin bulgulara Tablo 7’de yer verilmiştir.

Tablo 7. DOLS ve Kantil Regresyon Sonuçları

Değişken	DOLS Test Sonuçları				Kantil Regresyon Test Sonuçları			
	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Olasılık Değeri	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Olasılık Değeri
lnDTH	2.740*	0.380	7.205	0.000	2.192*	0.158	13.867	0.000
lnFDI	-0.741**	0.331	-2.238	0.027	-0.409*	0.143	-2.850	0.005
lnOPN	-2.411*	0.827	-2.914	0.004	-0.789**	0.351	-2.249	0.026

Not: * ve ** sırasıyla %1 ve %5 anlam düzeylerini ifade etmektedir. DOLS’de gecikme metodu “fixed”, panel metodu ise “pooled” olarak belirlenmiştir. Uzun dönemli kovaryans tahmininde Newey-West bant genişliği kullanılmıştır. Kantil regresyon testinde ise standart hata ve kovaryans için Huber Sandwich, bant genişliği için Hall-Sheather metodu kullanılmıştır. Bant genişliği=0.18165.

DOLS ve Kantil Regresyon yöntemleri ile hesaplanan katsayı tahmin sonuçlarına göre tüm bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Her iki testte de ilişkilerin yönünün aynı olması modelin güvenilirliğini artıran bir unsurdur. Yapılan iki testin de sonucunda DTH’nin kutuplaşmayı pozitif, FDI ve OPN’nin negatif etkilediği tespit edilmiştir. Yani NAFTA üyesi ülkelerin birbiriyle yaptıkları ticaret aralarındaki kutuplaşmayı artırırken, ülkelere gelen yabancı yatırımlar ve dış alem ile yaptıkları ticaret kutuplaşma düzeyini azaltmaktadır.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Literatürde entegrasyonlar üzerine yapılmış birçok çalışma bulunsa da oransal olarak çok azı NAFTA entegrasyonu ile ilgilidir. Bununla birlikte NAFTA’yu kutuplaşma çerçevesinde inceleyen çalışma sayısı daha da azdır. Bu çalışmalar da geçmiş yıllarda yapıldığı için bu çalışmayla birlikte konunun güncelliğinin korunması amaçlanmıştır.

Çalışmada kutuplaşma hipotezinin NAFTA üyesi ülkeler için geçerliliği 1970-2020 verileri kullanılarak test edilmiştir. Hipotezde, ekonomik entegrasyona katılan farklı gelişmişlik düzeyindeki ülkelerde, serbest piyasa düzeniyle birlikte gelişmişlik farkının artacağını iddia edilmektedir. Hipotezin sınanması amacıyla öncelikle ön testler (homojenlik, yatay kesit bağımlılığı ve birim kök testi) yapılmıştır. Ardından ön testlerin sonuçlarına göre veri setine uygun eşbütünleşme testi seçilmiş ve uygulanmıştır. Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edildiği için katsayı belirleme testleri yapılmıştır. Testler sonucunda ülkelerin kendi aralarında yaptıkları ticaretin, aralarındaki gelişmişlik farkını, yani kutuplaşma düzeyini artırdığı saptanmıştır. Söz konusu sonuç, Boris & Hirschhorn (1996)’un çalışmasını destekler nitelikte olup, Ohr (1995) ve Krugman (1993)’ün serbest ticaret sonucunda Meksika’nın ABD ve Kanada’ya yakınsayacağı ve NAFTA’dan asıl yararı Meksika’nın sağlayacağına yönelik tespitlerine ters bir tablo ortaya koymaktadır. Bununla birlikte doğrudan yabancı yatırımların ve dışa açıklığın gelişmişlik farkını azalttığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla, Salvatore (2007)’ün da çalışmasında belirttiği gibi, Meksika’nın aslında entegrasyona katılarak değil, liberal politikalar uygulayarak fayda sağladığı söylenebilir. Bu sonuçlardan hareketle de aralarında gelişmişlik farkı bulunan ülkelerin bölgesel bir entegrasyona katılmalarının gelişmekte olan ülkelerin aleyhine olduğu çıkarımında bulunulabilir. Sonuç olarak ticari kazanım ve pazar payı elde etmek amacıyla kurulan entegrasyonlar zengin ülkelerin daha zengin, fakir ülkelerin daha fakir duruma gelmelerine sebep olabilmektedir.

Analiz sonuçlarına göre entegrasyondaki üye ülkelerin, bilhassa Meksika’nın, (1) entegrasyon dışı ticarete ağırlık verme, (2) katma değerli üretimi artırma, (3) kurumsal kaliteyi artırma gibi uygulama ve politikalarla

kutuplaşma etkisini azaltabilecekleri söylenebilir. Şöyle ki NAFTA üyesi ülkeler, özellikle ABD ve Meksika, kıyaslandığında gerek pazar payı gerekse üretim açısından ABD'nin çok büyük bir üstünlüğü olduğu görülmektedir. Bu durum ve ABD'deki birtakım yasal düzenlemeler, Meksika'nın ABD'nin yurt içi pazarında söz sahibi olamaması sonucunu doğurmaktadır. Dolayısıyla kendi aralarındaki ticaret, Meksika'ya faydadan çok zarar vermektedir. Ancak Meksika, kurumsal kaliteyi ve katma değerli üretimi artırarak ABD ve Kanada pazarlarında rekabet avantajı elde edebilir ve ülkeye doğrudan yabancı yatırım yapılmasını sağlayabilir.

Yazar Katkı Beyanı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çatışma Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir kurum ya da kişi ile ya da yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Balassa, B. (1961). *The theory of economic integration*. Homewood IL: R. D. Irwin.
- Balassa, B. (1976). Types of economic integration. İçinde F. Machlup (Ed.), *Economic integration worldwide, regional, sectoral* (s. 17-40). Londra: Pelgrave Macmillan.
- Balassa, B. (1991). Economic integration. İçinde J. Eatwell, M. Milgate & P. Newman (Ed.), *The world of economics* (s. 176-186). Londra: Pelgrave Macmillan.
- Blecker, R. A. (2003). The North American economies after NAFTA: A critical appraisal. *International Journal of Political Economy*, 33(3), 5-27.
- Blecker, R. A. (2014). The Mexican and U.S. economies after twenty years of NAFTA. *International Journal of Political Economy*, 43(2), 5-26.
- Boris, D., & Hirschorn, K. (1996). *The north American free trade agreement (NAFTA): The consequences of neoliberal market strategies for Mexico and Canada*. Arbeitspapiere der Forschungsgruppe Europäische Gemeinschaften (FEG): Nr. 16.
- Burfisher, M. E., Lambert, F., & Matheson T. (2019). *NAFTA to USMCA: What is gained?*. IMF Working Paper: WP/19/73.
- Campos-Vázquez, R. (2013). Why did wage inequality decrease in Mexico after NAFTA?. *Economía Mexicana NUEVA ÉPOCA*, XXII(2), 245-278.
- Dünya Bankası (tarihsiz). <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 18.04.2024.
- Fujita, N. (2004). *Gunnar Myrdal's theory of cumulative causation revisited*. Economic Research Center Discussion Paper: No. 147.
- Fujita, N. (2007). Myrdal's theory of cumulative causation. *Evolutionary and Institutional Economics Review*, 3(2), 275-283.
- Haberler, G. (1964). Integration and growth of the world economy in historical perspective. *The American Economic Review*, 54(2), 1-22.
- Hanson, G. H. (2003). *What has happened to wages in Mexico since NAFTA: Implications for hemispheric free trade*. NBER Working Paper Series: No. 9563.
- International Trade Administration (tarihsiz). <https://www.trade.gov/usmca> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: Mart 2024.
- Krueger, A. O. (1999). *Trade creation and trade diversion under NAFTA*. NBER Working Paper Series: No. 7429.
- Krugman, P. (1991). The move toward free trade zones. *Economic Review*, 76(6), 7-41.
- Krugman, P. (1993). The uncomfortable truth about NAFTA: It's foreign policy, stupid. *Foreign Affairs*, 72(5), 13-19.
- Kühn, M. (2015). Peripheralization: Theoretical concepts explaining socio-spatial inequalities. *European Planning Studies*, 23(2), 367-378.
- Lizano, E. (1976). Integration of less developed areas and of areas on different levels of development. İçinde F. Machlup (Ed.), *Economic integration: Worldwide, regional, sectoral* (s. 175-304).

- Myrdal, G. (1957). *Economic theory and underdeveloped regions*. Londra: Gerald Duckworth.
- Ohr, R. (1995). Divergence or convergence as a consequence of regional integration? - NAFTA's impacts on Mexico. İçinde F. P. Lang, R. Ohr (Ed.), *International economic integration* (s. 245-263). Germany: Physica-Verlag Heidelberg.
- Persyn, D., & Westerlund, J. (2008). Error-correction-based cointegration tests for panel data. *The Stata Journal*, 8(2), 232-241.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22, 265-312.
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(2008), 50-93.
- Rodríguez-Pose, A., & Sánchez-Reaza, J. (2003). *Economic polarization through trade: Trade liberalization and regional growth in Mexico*. WIDER Discussion Paper: No. 2003/60.
- Sai-wing Ho, P. (2004). Myrdal's backwash and spread effects in Classical Economics: Implications for multilateral trade negotiations. *Journal of Economic Issues*, 38(2), 537-544.
- Salvatore, D. (2007). Economic effects of NAFTA on Mexico. *Global Economy Journal*, 7(1), 1-15.
- Sheppard, E. (2017). Economic theory and underdeveloped regions. *Regional Studies*, 51(6), 972-973.
- Villarreal, M. A., & Fergusson, I. F. (2017). *The north American free trade agreement (NAFTA)*. Congressional Research Service Report.
- Westerlund, J. (2007). Testing for error correction in panel data. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(6), 709-748.

Research Article / Araştırma Makalesi

RİSK EĞİLİM ENDEKSİ İLE RİSK GÖSTERGELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN BELİRLENMESİ

Serap KAMIŞLI¹

ÖZET

Yatırımcıların risk eğilimleri, yatırım kararlarında rol oynayan en önemli faktörlerden biridir. Yatırım ufku, yatırım yapılacak piyasanın seçimi, portföy yönetim stratejisinin belirlenmesi ve menkul kıymet tercihi gibi yatırım bileşenleri yatırımcının riske karşı tutumuna bağlı olarak şekillenmektedir. Özellikle son yıllarda, yatırımcı davranışlarını, yatırım kararlarını etkileyen psikolojik faktörleri ve yatırımcıların risk eğilimlerini inceleyen pek çok çalışma finans literatüründe yerini almıştır. Davranışsal finans alanında yapılan bu çalışmalar piyasa hareketlerinin tahmin edilmesi amacıyla hem yatırımcılar hem de politika yapımcılar tarafından kullanılabilir. Bu nedenle gerek global gerekse ulusal ölçekte birçok endeks geliştirilmektedir ve geliştirilen bu endekslerden biri de Risk Eğilim Endeksi'dir. Öte yandan, geliştirilen endeksler üzerinde etkili olan faktörlerin tespiti de endeksin gelecekteki yönü konusunda tahmin yapılabilmesine olanak sağlamaktadır. Bu bağlamda, çalışmada, farklı risk göstergeleri ile Türkiye finansal piyasalarında yatırım yapan yatırımcıların risk eğilimleri arasındaki ilişkinin zaman boyutunda belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda belirtilen değişkenler arasındaki ilişkiler, Breitung & Candelon (2006) tarafından geliştirilen frekansta nedensellik testi ile analiz edilmiş ve ilişkilerin zamana bağlı olarak değişim gösterdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yatırım Tercihi, Risk Algısı, Risk Eğilimi, Risk Göstergesi.

JEL Sınıflandırması: C58, G11, G32

DETERMINATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN RISK PROPENSITY INDEX AND RISK INDICATORS

ABSTRACT

Investors' risk propensity is one of the most important factors that play a role in investment decisions. Investment components such as investment horizon selection of the market to invest in, determination of portfolio management strategy and security preference are shaped by the investor's attitude towards risk. Especially in recent years, many studies examining investor behavior, psychological factors affecting investment decisions and risk propensities of investors have taken place in the finance literature. These studies in behavioral finance can be used by both investors and policy makers to predict market movements. For this reason, many indices have been developed both on a global and national scale and one of these indices is the Risk Propensity Index. On the other hand, identifying the factors affecting the developed indices also enables forecasting the future direction of the index. In this context, this study aims to determine the relationships between different risk indicators and the risk propensity of investors investing in the Turkish financial markets in the time dimension. For this purpose, the relationships between these variables were analyzed by using the frequency causality test developed by Breitung & Candelon (2006) and it was found that the relationships change depending on time.

Keywords: Investment Decision, Risk Perception, Risk Propensity, Risk Indicator.

JEL Classification Codes: C58, G11, G32

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, serap.kamisli@bilecik.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose:

One of the most important factors affecting investors' decisions is risk, and risks change rapidly due to their nature. The volatility of financial instruments in the market may change due to the risks arising from the events that occur. Changes in the volatility of financial markets such as stock markets, commodity markets and foreign exchange markets affect investors' willingness to take risk. In other words, there is a significant relationship between investors' risk propensity and the volatility of financial markets/instruments. At the same time, this relationship does not remain constant and changes over time. In this context, this study aims to determine the relationship between national and international risk indicators and the risk propensity of investors investing in Turkish financial markets. However, unlike the studies in the literature, the econometric methodology applied determines the relationship structure in the time dimension. In addition, the study investigated whether the risk propensities of investors investing in the Turkish financial markets are correlated with which risk indicators and revealed the difference in the time dimension of the relationships.

Literature Review:

The relationships between financial markets/instruments and the factors affecting investors' risk propensity and risk propensity indicators have been analyzed for many different country markets (Bekaert & Hoerova, 2016; Hui et al., 2013; Liu et al., 2012; Qadan & Idilbi-Bayaa, 2020; Qadan, 2019; Umar et al. 2023). In terms of the Turkish financial markets, it is seen that most of the studies focus on the relationship between risk propensity of different investors and the stock market and various macroeconomic indicators (Çelik et al., 2017; Demirci & Sinoplu, 2023; Demirez & Kandir, 2020; Fettahoğlu, 2019; İskenderoğlu & Akdağ, 2019; Nur, 2022; Sözen et al., 2022; Sağlam, 2024; Topaloğlu & Cihangir, 2022). Some of these studies analyzed the changing risk structures of investors due to the COVID-19 pandemic (Akdağ & Yıldırım, 2022; Köycü, 2022; Reis, 2021). Unlike other studies, some of the studies analyzing investors' risk propensity and the financial markets/instruments investigated the relationships between risk propensity and different variables such as market liquidity, futures market and cryptocurrencies (Çiftçi & Reis, 2020; Önk & Saygın, 2022; Yıkılmaz, 2022). In the aforementioned studies, the relationships between the risk propensity of investors investing in the Turkish financial markets and the stock market, fear indices, macroeconomic indicators and similar variables have been investigated with many different methods. However, comprehensive studies addressing risk propensity and volatility of different financial markets or instruments together are quite limited. In this context, it is believed that an important contribution to the literature will be made by determining the relationship between the risk propensity of investors investing in Turkish financial markets and both national and international risk indicators based on volatility.

Methodology:

The study aims to determine the relationship between the risk propensity of investors investing in Turkish financial markets and different volatility-based fear indices. For this purpose, the relationships between various risk indicators, both national and international, and the risk propensity index are first analyzed with the traditional causality test and then with the Breitung & Candelon (2006) frequency causality test.

Results and Conclusions:

According to the results of the traditional causality test applied in the study, among the 12 risk indicators, there are causalities only from EUROSTOXX50 index volatility, Euro/TL exchange rate volatility, oil volatility, silver volatility and global risk appetite have a causal relationship to the risk propensity index. But, unlike the studies in the literature, the results of the frequency causality test indicate causalities from most of the risk indicators to the risk propensity index.

The results of the study show that there is a causality relationship from both national and international volatility based risk indicators to the risk propensity index, in general. In addition, it is also concluded that the causality relationships from different risk indicators to the risk propensity index also differ across periods. Another important finding of the study is related to the permanence of the relationship structure. The results show that there are permanent causality relationships from credit risk premium, Turkey geopolitical risk index, BIST100 volatility, global economic policy uncertainty index, oil volatility and silver volatility to the risk propensity, and transitory causality relationships from other risk indicators to the risk propensity index. Another important finding is that changes in BIST100 and EUROSTOXX50 index volatilities are immediately reflected in the risk propensity index.

1. Giriş

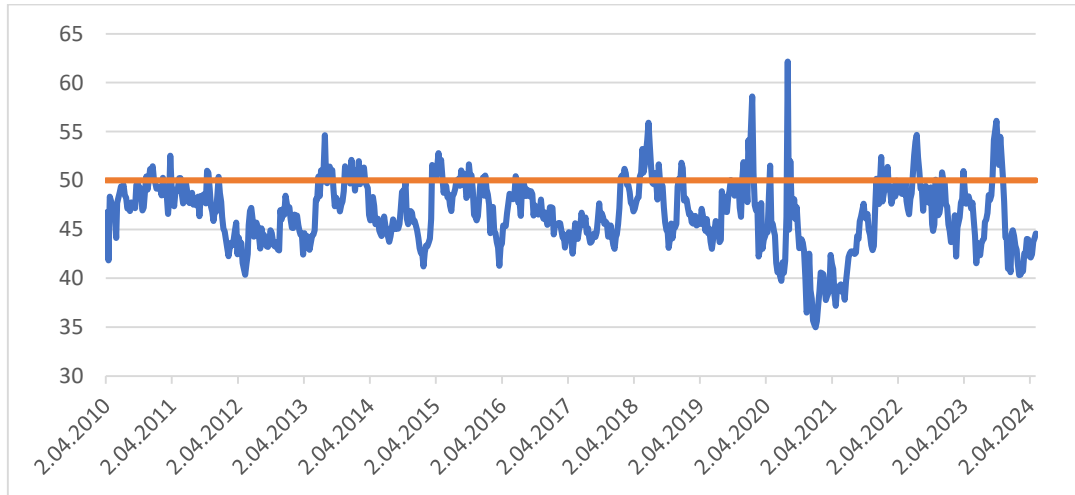
Risk yönetimi ile ilgili teorik ve pratik literatür öncelikli olarak riskin ölçülmesi ve hedging ile ilgili teknik konular ve stratejilere odaklanmaktadır. Ancak, davranışsal finans çalışmalarından elde edilen sonuçlar ve yapılan yeni düzenlemeler riske karşı oluşan matematiksel perspektifin sorgulanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, finans literatüründe yatırımcıların risk algısını analiz etmeye odaklanan, risk iştahı, risk toleransı, risk eğilimi ve riskten kaçınma gibi kavramların ele alındığı çalışmaların sayısında artış yaşanmıştır (Berlinger & Váradı, 2015). Risk iştahı, özellikle son yıllarda global yatırımların ve buna bağlı olarak ortaya çıkan global risklerin artışına paralel olarak sıklıkla karşımıza çıkan bir kavram haline gelmiştir. Risk iştahının tanımına ilişkin tartışmalar hala sürmekte birlikte, yapılan tanımlamaların birçoğu risk iştahını, riskin kabul edilebilirliği ve yatırımcının risk alma isteğiyle ilişkilendirmiştir (Aven, 2012). Buradan hareketle risk iştahı, yatırımcının belirsizlikten duyduğu hoşnutsuzluğun ve belirsizliğin derecesine bağlı olarak riski üstlenme arzusu olarak tanımlanabilir (Gai & Vause, 2005).

Finansal piyasalarda fiyatlar, getiriler ve oynaklıklar yatırımcıların aldığı kararlara bağlı olarak şekillenmektedir. Yatırımcıların aldığı kararlar ise en temelde, riske karşı tutumlarına bağlıdır. Yatırımcıların riske karşı tutumları ve risk alma iştahı birçok faktör tarafından belirlenmektedir ve makro ekonomik ve finansal veriler yatırımcıların risk iştahı üzerinde temel belirleyiciler arasında yer almaktadır. Ancak, yatırımcının risk iştahını etkileyen bu sayısal verilerin yanında, fiziksel, mental ve psikolojik durumları da son derece etkilidir. Yatırımcının yaşı, cinsiyeti, sosyal konumu, iş yaşantısı, evlilik hayatı, mutlu olup olmaması gibi çok sayıda faktör risk alma iştahında belirleyici olmaktadır. Risk iştahında meydana gelen değişimlerin genellikle finansal piyasalardaki hareketleri düzelteren değişimler olduğu tespit edilmiştir, ancak bu değişimler ekonomik veya politik gelişmelerle ilişkilendirilememiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde bu duruma daha çok rastlanmaktadır (Dupuy, 2009). 90'lı yıllardan itibaren gelişmekte olan ülkelerde çok sayıda finansal çalkantı yaşanmış, bu çalkantıların temel ekonomik verilerden bağımsız olduğu belirlenmiştir. Bu nedenle yatırımcıların risk iştahının analiz edilmesi ve finansal piyasalarla ilişkilerinin tespit edilmesi oldukça önemlidir.

Gerek global gerekse ulusal ölçekte yatırımcıların finansal piyasalarda risk taşıma istekliliğini belirlemek amacıyla farklı risk iştahı/risk eğilim endeksleri hesaplanmaktadır. Bu endekslerden ilki ve en popülerleri, küresel risk iştahı endeksi olarak da ifade edilen VIX (Volatility Index) endeksidir. Türkiye’de ise yatırımcıların risk iştahının göstergesi olarak Merkezi Kayıt Kuruluşu tarafından “Risk Eğilim Endeksi” geliştirilmiştir. Finansal istikrar göstergesi olarak da kabul edilen risk eğilim endeksi, piyasada yatırım yapan yatırımcıların risk alma eğilimlerini birtakım finansal ve makroekonomik göstergelere bağlı olarak dinamik bir yapıda ölçmekte ve yaşanan değişimleri hızlı bir şekilde göstermektedir.

Grafik 1, 2.04.2010 – 3.05.2024 tarihleri arasında Türkiye’de yatırım yapan yatırımcılara ilişkin risk eğilim endeksini göstermektedir:

Grafik 1: Risk Eğilim Endeksi



Kaynak: <https://www.vap.org.tr/reks> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 05.05.2024.

Risk eğilim endeksinin 50 seviyesinin üstünde olması yatırımcıların risk iştahının arttığını, 50 seviyesinin altında olması ise risk iştahının azaldığını ifade etmektedir. Grafik 1’den görülebileceği gibi incelenen dönemde risk eğilim endeksi sabit kalmamış, Avrupa Borç krizi, Taper Tentrüm, 2016 darbe teşebbüsü, COVID-19 pandemisi ve seçimler gibi birçok farklı ekonomik, sosyal ve toplumsal olaylara bağlı olarak yatırımcıların risk iştahında önemli değişimler yaşanmıştır.

Riskler doğaları gereği hızla değişim göstermektedir. Bununla birlikte gerçekleşen riskler nedeniyle hem piyasada yer alan finansal araçların oynaklığı artabilmekte hem de buna bağlı olarak yatırımcıların risk eğilimleri değişebilmektedir. Bu nedenle yatırımcıların risk eğilimlerinin zamanla değişmeyerek sabit kaldığını varsaymak gerçekçi değildir. Örneğin pandemi gibi küresel riskler tüm piyasaları kısa dönemde etkileyebileceği gibi belirli bir sektöre ait spesifik riskler ise ilgili piyasada yatırım kararlarını uzun dönemde etkileyebilir. Bu bağlamda çalışmada, ulusal ve uluslararası risk göstergeleri ile Türkiye finansal piyasalarında yatırım yapan yatırımcıların risk eğilimleri arasındaki ilişkilerin zaman boyutunda belirlenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada bu amaç dışında aynı zamanda aşağıdaki araştırma sorularına da cevap aranmıştır;

- Risk eğilim endeksi ile hangi risk göstergeleri ile ilişkilidir?
- Risk eğilim endeksi ile hangi risk göstergeleri ile ilişki değildir?
- Risk göstergeleri ile risk eğilim endeksi arasındaki ilişkiler zaman boyutunda farklılık göstermekte midir?
- Hangi risk göstergeleri kısa dönemde risk eğilim endeksi ile ilişkilidir?

Bu çalışma ile Türkiye finansal piyasalarında yatırım yapan yatırımcılara ve piyasaların istikrarını sağlamak üzere politikalar geliştiren karar alıcılara önemli bilgilerin sunulması düşünülmektedir.

2. Literatür

Finansal piyasaların istikrarı ve piyasada yer alan enstrümanlara olan talebin sürekliliği açısından yatırımcıların risk alma eğilimlerinin belirlenebilmesi oldukça önemlidir. Bu nedenle birçok farklı piyasada yatırımcıların risk eğilimini etkileyen faktörler ve farklı risk eğilim göstergeleri ile finansal piyasa ve araçlar arasındaki ilişkiler sıklıkla araştırılmaktadır (Bekaert & Hoerova, 2016; Hui vd., 2013; Liu vd., 2012; Qadan & Idilbi-Bayaa, 2020; Qadan, 2019; Umar vd. 2023). Bununla birlikte çalışmanın bu kısmında, Türkiye’de yatırım yapan yatırımcıların risk eğilimlerini baz alan çalışmalara yer verilmiştir.

Türkiye finansal piyasalarında risk eğilimini konu alan çalışmaların önemli bir kısmında farklı yatırımcılara ait risk iştahı ile hisse senedi piyasası ve çeşitli makroekonomik göstergeler arasındaki ilişkiler araştırılmıştır (Çelik vd., 2017; Demirci & Sinoplu, 2023; Demirez & Kandır; 2020; Fettahoğlu, 2019; İskenderoğlu & Akdağ, 2019; Nur, 2022; Sağlam, 2024; Sözen vd., 2022; Topaloğlu & Cihangir, 2022). Çelik vd. (2017) çalışmalarında 04.01.2008-31.03.2017 tarihleri arasında, risk iştahı ile döviz kuru, faiz oranı vb. makroekonomik veriler arasındaki ilişkileri regresyon modeli ile analiz etmiştir. Çalışma sonucunda risk iştahının belirleyicilerinin para arzı ve döviz rezervlerinin yanı sıra faiz oranı ve Dolar kuru olduğu tespit edilmiştir. Fettahoğlu (2019), çalışmasında farklı yatırımcıların risk iştahları ile Eurobond fiyatları, kredi risk primleri (CDS) ve döviz kurları arasındaki ilişkileri regresyon modeli ile sınamıştır. 1 Kasım 2013-9 Şubat 2018 dönemini kapsayan çalışma sonucunda CDS primleri ile ele alınan tüm yatırımcıların risk iştahları arasında negatif ilişkiler belirlenmiştir. İskenderoğlu ve Akdağ (2019) ise 2008-2015 tarihleri arasında farklı yatırımcıların risk iştahları ile petrol, altın, döviz kuru ve faiz oranları ilişkilerini geleneksel ve frekansta nedensellik testleri ile analiz etmiştir. Çalışma sonucunda petrolden risk iştahına uzun dönemde, altın ve faiz oranlarından risk iştahına kısa dönemde, döviz kurundan ise risk iştahına uzun, orta ve kısa dönemlerde nedensellik tespit edilmiştir. Sözen vd. (2022) ise Ocak 2011-Ağustos 2022 dönemi için farklı yatırımcıların risk iştahları ile enflasyon, hisse senedi piyasası ve faiz oranı arasındaki ilişkiyi ARDL Sınır Testi ile analiz etmiştir. Çalışma sonucunda hisse senedi piyasasının risk iştahı ile pozitif ilişkili olduğu belirlenmiştir. Balat (2020) çalışmasında hem yerli hem de yabancı yatırımcıların risk iştahı ile hisse senedi piyasası arasındaki uzun dönemli ilişkileri araştırmıştır. Çalışmada uygulanan Johansen eşbütünleşme testi sonucunda hisse senedi piyasası ve risk iştahı arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiş, ayrıca hisse senedi piyasasından yerli ve yabancı yatırımcıların risk iştahına nedensel ilişkiler ortaya konmuştur. Demirez & Kandır (2020) ise Ocak 2009-Ocak 2019 döneminde risk iştahı ile hisse senedi getirileri arasındaki ilişkiyi regresyon modeli sınanış ve risk iştahının hisse getirileri üzerinde önemli bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Nur (2022) 06.06.2008-07.11.2021 tarihleri arasında risk iştahı ile BİST Mali endeksini ele alarak aralarındaki ilişkiyi doğrusal ve doğrusal olmayan ARDL testlerinin yanı sıra simetrik ve asimetrik nedensellik testleri ile analiz etmiştir. Çalışma ile belirtilen endeksler arasında asimetrik uzun dönemli ilişki tespit edilmiş, ayrıca asimetrik boyutta karşılıklı nedensellik ilişkileri ortaya konmuştur. Topaloğlu & Cihangir (2022), 06.01.2017 – 04.03.2022 tarihleri arasında farklı yatırımcıların risk iştahları ile hisse senedi piyasası getirisi ve oynaklığı arasındaki simetrik ve asimetrik ilişkileri, FIEGARCH ve doğrusal olmayan ARDL testleri ile araştırmıştır. Çalışma sonucunda hisse senedi piyasası getirisi ve oynaklığı ile risk iştahları arasında simetrik ve pozitif ilişkiler belirlenmiş, asimetrik nedensellik testleri sonucunda da risk iştahlarındaki artışlardan getirilerdeki azalışa nedensellik olduğu ortaya konmuştur. Demirci & Sinoplu (2023) farklı yatırımcılara ait risk iştahları ile BİST 30 endeksinde bulunan hisse senedi getirileri arasındaki ilişkileri panel regresyon modeli ile analiz etmiş ve sadece yerli yatırımcıların risk iştahı ile hisse getirileri arasında pozitif ilişki tespit etmiştir. Sağlam (2024) ise 04.01.2008-25.11.2022 döneminde risk iştahı ile hisse senedi piyasası ve Dolar kuru arasındaki nedensel ilişkileri

sınamıştır. Çalışma ile hisse senedi piyasası ve Dolar kurundan risk iştahına nedensel ilişkiler belirlenmiş, risk iştahından ise hisse senedi piyasası ve Dolar kuruna nedensellik olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Türkiye’de yatırımcıların risk eğilimlerini araştıran çalışmaların bir kısmında, COVID-19 pandemisine bağlı olarak değişen risk yapıları incelenmiştir (Akdağ & Yıldırım, 2022; Köycü, 2022; Reis, 2021). Reis (2021), 11 Mart 2020-31 Mayıs 2021 döneminde COVID-19 vaka sayılarındaki değişim ile hem yerli hem de yabancı yatırımcıların risk iştahları arasındaki ilişkiyi nedensellik testleri ile sınımış ve yabancı yatırımcıların risk iştahı ile vaka sayılarındaki değişim arasında nedensel ilişki tespit etmiştir. Akdağ ve Yıldırım (2022) ise Ocak 2000 – Eylül 2022 döneminde bulaşıcı hastalıklar ve risk iştahı endeksleri arasındaki ilişkiyi geleneksel ve frekansta nedensellik testleri ile analiz etmiştir. Çalışmada uygulanan nedensellik testleri sonucunda bulaşıcı hastalıklar endeksinden risk iştahı endeksine hem kısa hem de uzun dönemlerde ilişkilerin olduğu ortaya konmuştur. Köycü (2022) çalışmasında COVID-19 pandemisine bağlı olarak Türkiye’de yatırımcıların değişen risk eğilimleri ve BİST100 endeksi arasındaki ilişkileri nedensellik testi ile araştırmıştır. 2019-2021 tarihlerini kapsayan çalışmada, pandemi baz alınarak ayrı dönemler belirlenmiş ve her iki dönemde de hisse senedi piyasasından risk iştahına nedensel ilişkiler tespit edilmiştir.

Literatürde yatırımcıların risk duyarlılığını analiz eden çalışmalardan bazıları da birden fazla risk iştahı ve korku endeksleri arasındaki ilişkileri ele almıştır (Akdag vd., 2020; Ergün vd., 2022; Kaya, 2021; Yılmaz & Yıldız, 2022). Akdağ vd. (2020) çalışmalarında küresel ve Türkiye boyutunda risk iştahları arasındaki ilişkileri frekansta nedensellik testleri ile araştırmıştır. Ocak 2010-Aralık 2018 tarihlerini kapsayan çalışma ile küresel risk iştahından Türkiye risk iştahına hem uzun hem de kısa dönemlerde ilişki tespit edilmiş, ayrıca ele alınan endeksler arasında oynaklık yayılımı olduğu ortaya konmuştur. Kaya (2021) ise 2008-2020 döneminde farklı yatırımcılara ait risk iştahları arasındaki ilişkileri analiz etmiş ve ele alınan bütün farklı yatırımcıların risk iştahları arasında karşılıklı nedensellik ilişkileri tespit etmiştir. Ergün vd. (2022) farklı yatırımcılara ait risk iştahları ile küresel risk iştahının yanı sıra petrol, altın ve Euro para biriminin oynaklıkları arasındaki ilişkileri zamanla değişen bağlantılılık ve nedensellik testleri ile analiz etmiştir. Çalışma ile farklı yatırımcılara ait risk iştahlarının büyük düzeyde birbirlerine bağlı olduğu ve yerli yatırımcıların risk iştahına önemli yayılımların yabancı yatırımcılara ait risk iştahından kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır. Yılmaz & Yıldız (2022) ise benzer şekilde farklı yatırımcılara ait risk iştahları ve korku endeksleri arasındaki ilişkileri sınımıştır. 2008-2022 tarihlerini kapsayan çalışmada uygulanan ARDL Sınır Testleri sonucunda, Avrupa bazlı risk iştahının ele alınan tüm farklı yatırımcıların risk iştahları üzerinde en etkili korku endeksi olduğu ortaya konmuştur.

Türkiye’de yatırımcıların risk iştahlarını ve ilişki olduğu finansal piyasa/araçları konu alan çalışmaların bir kısmı, diğer çalışmalardan farklı olarak risk iştahı ile piyasa likiditesi, vadeli piyasa ve kripto paralar gibi farklı değişkenler arasındaki ilişkileri sınımıştır (Çiftçi & Reis, 2020; Önk & Saygın, 2022; Yıkılmaz, 2022). Çiftçi & Reis (2020) çalışmalarında 01.01.2013-31.12.2018 döneminde risk iştahı ile hisse senedi piyasası likiditesi arasındaki ilişkileri Toda & Yamamoto nedensellik testi ile analiz etmiştir. Çalışma ile hisse senedi piyasası likiditesinden risk iştahına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Önk & Saygın (2022) 2018-2021 tarihleri arasında risk iştahı ve hisse senedi piyasası ile birlikte Ethereum, Binance Coin, Ripple ve Cardano altcoinleri arasındaki ilişkileri araştırmıştır. Çalışmada uygulanan regresyon modeli ile risk iştahı ve altcoinler arasında anlamlı ilişkiler tespit edilememiştir. Yıkılmaz (2022) çalışmasında risk iştahı ve BİST vadeli işlem piyasası getirisi arasındaki ilişkileri nedensellik testleri ile analiz etmiştir. 01.01.2017-10.10.2022 dönemini kapsayan çalışmada sonuç olarak, belirtilen değişkenler arasında karşılıklı nedensellik ilişkileri belirlenmiştir. Saraç vd. (2016) ise farklı yatırımcılara ait risk iştahlarının tahmin edilebilme özelliğini geleneksel ve eşikli birim kök testleri ile araştırmıştır. Çalışma ile yerli yatırımcıların risk iştahının doğrusal olduğu, yabancı yatırımcıların risk iştahının ise doğrusal olmadığı belirlenmiş, ayrıca yerli yatırımcıların risk iştahında yabancı yatırımcıların risk iştahından farklı olarak eşik etkisinin olmadığı da tespit edilmiştir.

İncelenen çalışmalardan görülebileceği gibi Türkiye finansal piyasalarında yatırım yapan yatırımcıların risk iştahları ve hisse senedi piyasası, korku endeksleri, makroekonomik göstergeler ve benzeri değişkenler ile ilişkileri birçok farklı yöntem ile araştırılmıştır. Ancak söz konusu çalışmaların önemli bir kısmı risk iştahları ile birlikte genellikle makroekonomik göstergeler ve hisse senedi piyasası fiyatına/getirisine odaklanmıştır. Risk eğilimi ile birlikte farklı finansal piyasa ya da araçların oynaklığını ele alan çalışmalar ise oldukça sınırlıdır. Bu bağlamda Türkiye finansal piyasalarında yatırım yapan yatırımcıların risk iştahı ile oynaklığa dayalı gerek ulusal gerekse uluslararası risk göstergeleri arasındaki ilişkilerin belirlenmesi ile hem literatüre katkı sağlanması hem de yatırımcılara özellikle risk yönetimi konusunda önemli bilgilerin sunulması planlanmaktadır.

3. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada, Türkiye finansal piyasalarında yatırım yapan yatırımcıların risk eğilimi ile oynaklığa dayalı farklı korku endeksleri arasındaki ilişkilerin zaman boyutunda belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, Türkiye tüm yatırımcılar risk eğilim endeksi (REE), Türkiye 5 yıllık kredi risk primi (CDS), Borsa İstanbul 100 Endeksi (BİST100) oynaklığı (V_B100), Dolar/TL kuru oynaklığı (V_DOLAR), Euro/TL kuru

oynaklığı (V_EURO), Türk lirası gecelik referans faiz oranı oynaklığı (V_TLREF), Türkiye jeopolitik risk endeksi (GPR), global ekonomi politika belirsizlik endeksi (GEPU), EUROSTOXX50 endeksi oynaklığı (EU50), altın oynaklığı (V_GOLD), petrol oynaklığı (V_OIL), gümüş oynaklığı (V_SLV) ve küresel risk iştahına (VIX) ilişkin veriler kullanılmıştır. Çalışmada, endekslerin hesaplanmaya başlandığı tarihlere bağlı olarak gümüş oynaklığı için Mart 2011 – Mayıs 2024, Türk lirası gecelik referans faiz oranı oynaklığı için Aralık 2018 – Mayıs 2024 ve diğer tüm değişkenler için Nisan 2010 – Mayıs 2024 dönemleri baz alınmıştır. Risk eğilim endeksi (REE) verileri Merkezi Kayıt Kuruluşu veri analiz platformundan, Türkiye jeopolitik risk endeksi <https://www.matteoiacoviello.com/gpr.htm> web adresinden, global ekonomi politika belirsizlik endeksi <https://www.policyuncertainty.com/> web adresinden, diğer tüm endeks verileri ise Thomson&Reuters Refinitiv veri tabanından temin edilmiştir. Belirtilen söz konusu oynaklık serileri GARCH(1,1) modelinden elde edilmiştir.

Çalışmada, belirtilen amaç doğrultusunda ilişkilerin zaman boyutunda belirlenmesi için Breitung & Candelon (2006) tarafından geliştirilen frekansta nedensellik testleri uygulanmıştır. Geleneksel nedensellik testleri tek bir test istatistiğe dayanmakta, frekansta nedensellik testi ise farklı frekanslarda nedensellik dinamiklerinin belirlenmesine olanak tanımaktadır. Diğer bir ifadeyle sınanan ilişkilerin zaman boyutu uzun (kalıcı), orta veya kısa (geçici) dönemlerde belirlenebilmektedir.

Geweke (1982) nedensellik kriteri şu şekilde tanımlanmaktadır;

$$M_{A \rightarrow B}(\omega) = \log \left[1 + \frac{|\psi_{12}(e^{-i\omega})|^2}{|\psi_{11}(e^{-i\omega})|^2} \right] \quad (1)$$

İlgili ω frekansında “A_t B_t’nin nedeni değildir” hipotezi 2. eşiklikteki gösterim ile test edilmektedir

$$M_{A \rightarrow B}(\omega) = 0 \quad (2)$$

Breitung & Candelon (2006), söz konusu hipotezin test edilebilmesi üzerine 3. ve 4. eşitlikte belirtilen doğrusal kısıtları geliştirmiştir:

$$\sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \cos(k\omega) = 0 \quad (3)$$

$$\sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \sin(k\omega) = 0 \quad (4)$$

$\alpha_j = \theta_{11,j}$, $\beta_j = \theta_{12,j}$ olarak kabul edilirse, B_t için VAR eşitliği:

$$Y_t = \alpha_1 B_{t-1} + \dots + \alpha_p B_{t-p} + \beta_1 A_{t-1} + \dots + \beta_p A_{t-p} + \varepsilon_{1t} \quad (5)$$

Söz konusu doğrusal kısıtlara bağlı olarak $M_{A \rightarrow B}(\omega) = 0$ sıfır hipotezi:

$$H_0 = R(\omega)\beta \quad (6)$$

Burada β , B_t katsayılarının vektörüdür,

$$R(\omega) = \begin{bmatrix} \cos(\omega) & \cos(2\omega) & \dots & \cos(p\omega) \\ \sin(\omega) & \sin(2\omega) & \dots & \sin(p\omega) \end{bmatrix} \quad (7)$$

Böylece, doğrusal kısıtlar için standart F testi kullanılarak ilgili ω frekansında nedenselliğin olmadığını ifade eden sıfır hipotezi test edilebilmektedir. F testi, $\omega \in (0, \pi)$ için yaklaşık $F(2, T - 2p)$ olarak dağılmaktadır. 2, kısıt sayısını; T gözlem sayısını ve p, VAR modelinin optimal gecikme sayısını göstermektedir.

4. Ampirik Sonuçlar

Çalışmada öncelikle risk eğilim endeksi ve farklı risk göstergelerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler hesaplanmış ve sonuçlar Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

	Ortalama	Standart Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera	ADF	PP	ARCH (12)	Q (5)	Q (10)
REE	46.60	3.132	-0.52	3.37	8.6674**	-5.4*	-4.84*	326.5*	551.5*	554.2*
CDS	188.7	50.11	0.81	2.78	19.147*	-1.91	-1.707	106.1*	154.6*	155.2*
GEPÜ	190.7	71.59	0.69	2.84	13.757*	-2.6**	-3.1**	71.86*	129.1*	129.5*
GPR	99.99	30.97	2.91	17.9	1800.2*	-5.4*	-5.47*	25.8**	78.18*	79.51*
V_B100	0.004	0.002	1.74	5.465	129.37*	0.105	-0.051	154.7*	164.8*	165.1*
V_DOLAR	0.002	0.002	6.29	47.3	150.3*	-10.7*	-10.6*	0.9497	6.696	7.074
V_EU50	0.002	0.000	4.06	22.2	3078.9*	-7.2*	-7.23*	23.6**	72.81*	73.06*
V_EURO	0.002	0.002	6.41	48.2	1568.3*	-10.*	-10.7*	1.175	6.877	7.167
V_GOLD	0.001	0.000	1.22	5.19	76.651*	-5.5*	-5.61*	59.27*	84.80*	85.82*
V_OIL	0.011	0.018	6.49	49.3	1642.8*	-6.1*	-5.64*	46.85*	73.50*	74.09*
V_SLV	30.65	9.440	1.08	4.49	46.016*	-3.2*	-3.1**	67.58*	123.2*	125.6*
V_TLREF	0.481	0.482	2.16	8.27	128.19*	1.538	2.301	53.50*	62.65*	62.86*
VIX	18.44	6.565	2.20	12.0	696.12*	-4.7*	-4.67*	10.71	95.24*	97.61*

*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyini ifade etmektedir.

Tanımlayıcı istatistiklere göre ortalamada sırasıyla gümüş oynaklığı, Türk lirası gecelik referans faiz oranı oynaklığı, petrol oynaklığı ve BİST100 oynaklığı en yüksek; altın oynaklığı, Euro/TL kuru oynaklığı, Dolar/TL kuru oynaklığı ve EUROSTOXX50 endeksi oynaklığı ise en düşük değerlere sahiptir. Tablo 1’den görülebileceği gibi risk eğilim endeksi negatif, diğer tüm değişkenler ise pozitif çarpıklık değerlerine sahiptir. Bununla birlikte kredi risk primi ve global ekonomi politika belirsizlik endeksi dışında ele alınan tüm değişkenlerin yüksek basıklık değerlerine sahip olduğu da görülmektedir. Jarque&Bera normallik testi sonuçlarına göre incelenen tüm değişkenler normal dağılıma sahip değildir. ARCH etkilerinin anlamlılığına ilişkin testler ise genel olarak önemli ARCH etkileri olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer yandan ADF ve Phillips&Perron (PP) birim kök testi sonuçlarına göre kredi risk primi, BİST100 oynaklığı ve Türk lirası gecelik referans faiz oranı oynaklığı dışında diğer tüm serilerinin durağan olduğu belirlenmiştir. İlerleyen aşamada risk eğilim endeksi ve farklı risk göstergeleri arasındaki koşulsuz korelasyon katsayıları hesaplanmış ve sonuçlar Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2: Koşulsuz Korelasyon Katsayıları

CDS, REE	-0.263**	V_EURO, REE	-0.167
GEPÜ, REE	0.153	V_GOLD, REE	-0.183
GPR, REE	0.516*	V_OIL, REE	0.049
V_B100, REE	0.143	V_TLREF, REE	-0.308
V_DOLAR, REE	-0.076	V_SLV, REE	0.214**
V_EU50, REE	-0.142	VIX, REE	0.232

*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyini ifade etmektedir.

Risk eğilim endeksi ile sadece Türkiye kredi risk primi, Türkiye Jeopolitik risk endeksi ve gümüş oynaklığı arasında anlamlı korelasyonlar bulunmaktadır. Sonuçlar risk iştahı ile Türkiye kredi risk primi arasında negatif, Türkiye Jeopolitik risk endeksi ve gümüş oynaklığı arasında ise pozitif korelasyon bulunduğunu göstermektedir.

İlerleyen aşamada risk eğilim endeksi ve farklı risk göstergeleri arasındaki ilişkiler, VAR Granger Nedensellik testi sınanmış ve sonuçlar Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: VAR Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Hipotez	Olasılık Değeri	Hipotez	Olasılık Değeri
CDS \nRightarrow REE	0.751	V_EURO \nRightarrow REE	0.072
GEPÜ \nRightarrow REE	0.168	V_GOLD \nRightarrow REE	0.387
GPR \nRightarrow REE	0.807	V_OIL \nRightarrow REE	0.000
V_B100 \nRightarrow REE	0.160	V_TLREF \nRightarrow REE	0.737
V_DOLAR \nRightarrow REE	0.363	V_SLV \nRightarrow REE	0.060
V_EU50 \nRightarrow REE	0.001	VIX \nRightarrow REE	0.009

Koyulaştırılmış hipotezlerde ilgili risk göstergesinden risk eğilim endeksine nedensellik olmadığını ifade eden hipotez, olasılık değerinin %10'dan küçük olması durumunda ret edilmektedir.

VAR Granger Nedensellik testi sonuçlarına göre Türkiye 5 yıllık kredi risk primi, global ekonomi politika belirsizlik endeksi, Türkiye jeopolitik risk endeksi, BİST100 oynaklığı, Dolar/TL kuru oynaklığı, altın oynaklığı ve Türk lirası gecelik referans faiz oranı oynaklığından risk eğilim endeksine nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır. Bununla birlikte EUROSTOXX50 endeksi oynaklığı, Euro/TL kuru oynaklığı, petrol oynaklığı, gümüş oynaklığı ve küresel risk iştahından risk eğilim endeksine nedensellik ilişkileri tespit edilmiştir. Ancak geleneksel nedensellik testi, ele alınan Nisan 2010 – Mayıs 2024 dönemi için risk eğilim endeksi ile farklı risk göstergeleri arasındaki nedensellik ilişkilerine yönelik tek bir test istatistiği vermektedir. Halbuki söz konusu ilişkilerin belirtilen dönem içinde değişmediğini varsaymak gerçekçi değildir. İlişkilerin zaman boyutunda analiz edilmesi, geleneksel nedensellik testine göre tespit edilemeyen ilişkilerin kısa, orta ya da uzun dönemde belirlenebilmesine olanak vermektedir. Bu nedenle çalışmanın son aşamasında, hem risk eğilim endeksi ile farklı risk göstergeleri arasındaki nedensellik ilişkilerini zaman boyutunda belirlemek hem de diğer araştırma sorularını cevaplamak üzere Breitung & Candelson (2006) frekansta nedensellik testi uygulanmış, özet sonuçlar Tablo 4'te, frekansta nedensellik testi sonuç grafikleri ise Ek 1'de gösterilmiştir.

Tablo 4: Frekansta Nedensellik Testlerine İlişkin Özet Sonuçlar

	Uzun Dönem	Orta Dönem	Kısa Dönem
CDS \nRightarrow REE	+	-	-
GEPÜ \nRightarrow REE	+	-	-
GPR \nRightarrow REE	+	-	-
V_B100 \nRightarrow REE	+	+	+
V_DOLAR \nRightarrow REE	-	+	+
V_EU50 \nRightarrow REE	-	+	+
V_EURO \nRightarrow REE	-	+	+
V_GOLD \nRightarrow REE	-	-	-
V_OIL \nRightarrow REE	+	+	+

V_TLREF \neq REE	-	-	-
V_SLV \neq REKS	+	-	-
VIX \neq REE	-	+	+

+ işareti ilgili dönemde nedensellik olmadığını ifade eden hipotezin reddedildiğini, - işareti ise ilgili frekansta nedensellik olmadığını ifade eden hipotezin reddedilmediğini ifade etmektedir.

Geleneksel nedensellik testi sonuçlarından farklı olarak frekansta nedensellik testi sonuçlarına göre genel olarak risk göstergelerinden risk eğilim endeksine nedensellik ilişkileri tespit edilmiştir. Sonuçlar aynı zamanda Türkiye’de yatırımcıların risk eğilimi ile finansal araçlarının fiyat ya da getirilerini birlikte araştıran çalışmalardan farklı olarak oynaklığa dayalı gerek ulusal gerekse uluslararası risk göstergelerinin genel olarak risk eğilim endeksi ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Tablo 4’ten görülebileceği gibi kredi risk primi, BİST100 oynaklığı, Dolar/TL kuru oynaklığı, Euro/TL kuru oynaklığı, Türkiye jeopolitik risk endeksi, global ekonomi politika belirsizlik endeksi, EUROSTOXX50 endeksi oynaklığı, petrol oynaklığı, gümüş oynaklığı ve küresel risk iştahından risk eğilim endeksine nedensellik ilişkileri bulunmakta; Türk lirası gecelik referans faiz oranı oynaklığı ve altın oynaklığından ise risk eğilim endeksine nedensellik ilişkileri bulunmamaktadır. Sonuçlar, Türk lirası gecelik referans faiz oranı oynaklığı dışında diğer tüm ulusal risk göstergelerinden, altın oynaklığı dışında da diğer tüm uluslararası risk göstergelerinden risk eğilim endeksine nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir.

Risk göstergeleri ile risk eğilim endeksi arasındaki ilişkiler dönemsel farklılık göstermektedir. BİST100 oynaklığı ve petrol oynaklığından risk eğilim endeksine tüm dönemlerde, Dolar/TL kuru oynaklığı, Euro/TL kuru oynaklığı, EUROSTOXX50 endeksi oynaklığı ve küresel risk iştahından kısa ve orta dönemde, kredi risk primi, Türkiye jeopolitik risk endeksi, global ekonomi politika belirsizlik endeksi ve gümüş oynaklığından ise sadece uzun dönemde nedensellik ilişkileri tespit edilmiştir. Frekansta nedensellik testi sonuçlarına göre, İskenderoğlu ve Akdağ (2019) ile Akdağ vd. (2020) tarafından yapılan çalışma sonuçlarından farklı olarak kredi risk primi, Türkiye jeopolitik risk endeksi, BİST100 oynaklığı, global ekonomi politika belirsizlik endeksi, petrol oynaklığı ve gümüş oynaklığından risk eğilimine kalıcı, Dolar/TL kuru oynaklığı, Euro/TL kuru oynaklığı, EUROSTOXX50 endeksi oynaklığı ve küresel risk iştahından risk eğilimine ise geçici nedensellik ilişkileri bulunmaktadır. Çalışma sonucunda elde edilen bir diğer önemli bulgu ise BİST100 oynaklığı ve EUROSTOXX50 endeksi oynaklığında yaşanan değişimlerin risk eğilim endeksine hemen yansımalarıdır. Ek 1’de verilen grafiklerden görülebileceği gibi diğer tespit edilen nedensellik ilişkilerinden farklı olarak, kısa dönemin hemen başlangıcında (3.14 frekans) hem BİST100 oynaklığından hem de EUROSTOXX50 endeksi oynaklığından risk eğilim endeksine nedensellik ilişkileri bulunmaktadır.

5. Sonuç

Çalışmada, Türkiye finansal piyasalarında yatırım yapan yatırımcıların risk eğilimi ile oynaklığa dayalı farklı risk göstergeleri arasındaki ilişkilerin zaman boyutunda belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda hem ulusal hem de uluslararası çeşitli risk göstergeleri ile risk eğilim endeksi arasındaki ilişkiler önce geleneksel nedensellik testi, ardından Breitung & Candelon (2006) frekansta nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Geleneksel nedensellik testi sonuçlarına göre ele alınan toplam 12 risk göstergesinden sadece EUROSTOXX50 endeksi oynaklığı, Euro/TL kuru oynaklığı, petrol oynaklığı, gümüş oynaklığı ve küresel risk iştahından risk eğilim endeksine nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Frekansta nedensellik testi sonuçlarına göre ise çoğu risk göstergesinden risk eğilim endeksine nedensellik ilişkileri bulunmaktadır. Sonuçlar ilgili literatürde yer alan çalışmalardan farklı olarak, oynaklığa dayalı gerek ulusal gerekse uluslararası risk göstergelerinden genel olarak risk eğilim endeksine nedensellik ilişkisi bulunduğunu göstermektedir. Ulaşılan bu bulgu, risk eğilimi ile risk göstergeleri arasındaki ilişkilerde ulusal ya da uluslararası bir ayırım olmadığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda risk eğilimi doğrultusunda Türkiye finansal piyasalarına yatırım yapan yatırımcılara, finansal araçlarının fiyat ya da getirilerine göre öncelikle gerek ulusal gerekse de uluslararası risk göstergelerinde yaşanan oynaklıkları takip etmeleri önerilebilir.

Frekansta nedensellik testi sonuçlarına göre farklı risk göstergelerinden risk eğilim endeksine tespit edilen nedensellik ilişkileri dönemsel farklılık göstermektedir. Çalışma ile elde edilen bir diğer önemli bulgu, Türk lirası gecelik referans faiz oranı oynaklığı ve altın oynaklığı dışında ele alınan diğer 10 risk göstergesinden farklı dönemlerde risk eğilim endeksine nedensellik ilişkileri bulunmaktadır. Çalışma ile kredi risk primi, Türkiye jeopolitik risk endeksi, BİST100 oynaklığı, global ekonomi politika belirsizlik endeksi, petrol oynaklığı ve gümüş oynaklığından risk eğilimine kalıcı, diğer risk göstergelerinden risk eğilim endeksine ise geçici nedensellik ilişkileri tespit edilmiştir. Ayrıca ulaşılan bir diğer önemli bulgu, BİST100 ve EUROSTOXX50 endeks oynaklıklarında yaşanan değişimlerin risk eğilim endeksine hemen yansımalarıdır. Bu sonuç, diğer risk göstergelerine göre gerek Türkiye gerekse Avrupa hisse senedi piyasalarında yaşanan oynaklığın zaman boyutunda Türkiye’deki yatırımcıların risk eğilimi üzerinde daha etkili olduğunu göstermektedir.

Elde edilen tüm sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde Türkiye finansal piyasalarında yatırım yapan yatırımcıların risk eğilimi ile oynaklığa dayalı çoğu risk göstergesinin farklı dönemlerde ilişkili olduğu belirlenmiştir. Yatırımcıların risk eğiliminin değişmesi sonucunda piyasada yer alan finansal araçlara olan talep ile getirilerin ve nihai olarak finansal istikrarın da etkilenmesi kaçınılmazdır. Bu nedenle özellikle aktif portföy stratejisini benimseyerek kısa süreli alım satım yapan yatırımcılara, başta hisse senedi piyasalarında yaşanan oynaklıklar olmak üzere ulusal ve uluslararası ayırım yapmadan risk göstergesinde meydana gelen değişimleri takip etmeleri tavsiye edilebilir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale tek yazarlı olup tüm çalışma yazar tarafından yapılmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederim.

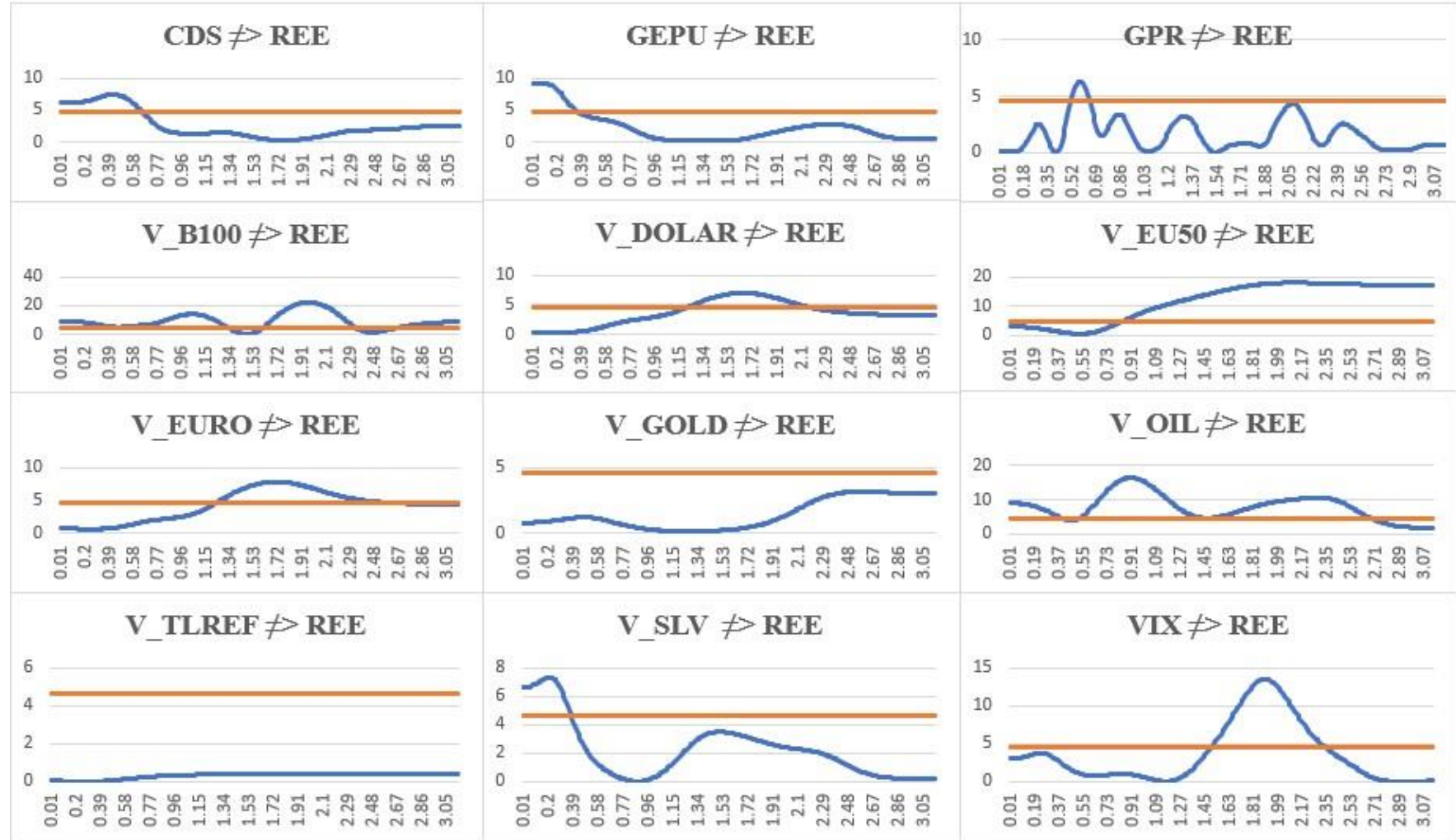
Kaynakça

- Akdag, S., İskenderoglu, Ö., & Alola, A. A. (2020). The volatility spillover effects among risk appetite indexes: Insight from the VIX and the rise. *Letters in Spatial and Resource Sciences*, 13(1), 49-65. doi:10.1007/s12076-020-00244-3
- Akdağ, S., & Yıldırım, H. (2022). COVID-19 Pandemisi ile yatırımcı risk iştahı arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(3), 611-621. doi:10.30692/sisad.1184953
- Aven, T. (2012). On the meaning and use of the risk appetite concept. *Risk Analysis*, 33(3), 462-468. doi:10.1111/j.1539-6924.2012.01887.x
- Balat, A. (2020). Türkiye'nin hisse senedi piyasası ile yerli ve yabancı yatırımcı risk iştah endeksi ilişkisi: Eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (49), 162-171. <https://dergipark.org.tr/pub/erusosbilder/issue/58345/841880>
- Bekaert, G., & Hoerova, M. (2016). What do asset prices have to say about risk appetite and uncertainty? *Journal of Banking Banking&Finance*, 67, 103-118. doi:10.1016/j.jbankfin.2015.06.015
- Berlinger, E., & Váradı, K. (2015). Risk Appetite. *Public Finance Quarterly*, 1, 49-62.
- Breitung, J., & Candelon, B. (2006). Testing for short- and long-run causality: A frequency-domain approach. *Journal of Econometrics*, 132(2), 363-378. doi:10.1016/j.jeconom.2005.02.004
- Çelik, S., Dönmez, E., & Acar, B. (2017). Risk iştahının belirleyicileri: Türkiye örneği. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 153-162. doi:10.12780/usaksosbil.372533
- Çifçi, G., & Reis, Ş. G. (2020). Risk iştahı ile piyasa likiditesi arasındaki nedensellik ilişkisi. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 389-403. doi:10.30784/epfad.687595
- Demirci, F., & Sinoplu, Ç. (2023). Yatırımcıların risk iştahları ve hisse senedi getirileri arasındaki ilişki: Borsa İstanbul'da bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (98), 155-170. doi:10.25095/mufad.1211699
- Demirez, D., & Kandır, S. (2020). Risk iştahının pay getirileri üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(4), 92-102. doi:10.35379/cusosbil.751018
- Dupuy, P. (2009). Pure indicator of risk appetite. *Australian Economic Papers*, 48(1), 18-33. doi:10.1111/j.1467-8454.2009.00361.x
- Ergün, Z. C., Cagli, E. C., & Sahi, B. D. (2022). The interconnectedness across risk appetite of distinct investor types in Borsa Istanbul. *Studies in Economics and Finance*, 40(3), 425-444. doi:10.1108/sef-09-2022-0460
- Fettahoğlu, S. (2019). Kredi temerrüt swap primi ile yatırımcı sınıflarına göre risk iştahı arasındaki ilişki: Türkiye analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (84), 265-278. doi:10.25095/mufad.625880
- Gai, P., & Vause, N. (2006). Measuring investors' risk appetite. *International Journal of Central Banking*, 2(1), 167-188.
- Geweke, J. (1982). Measurement of linear dependence and feedback between multiple time series. *Journal of the American Statistical Association*, 77(378), 304. doi:10.2307/2287238
- Hui, E. C., Zheng, X., & Wang, H. (2013). Investor sentiment and risk appetite of real estate security market. *Applied Economics*, 45(19), 2801-2807. doi:10.1080/00036846.2012.681028

- İskenderoğlu, Ö., & Akdağ, S. (2019). Risk İştahı ile petrol fiyatları, döviz kuru, altın fiyatları ve faiz oranları arasında nedensellik analizi: Türkiye örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 1(20), 1-14. doi:10.31671/dogus.2019.413
- Kaya, A. (2021). Risk taking tendencies of securities investors. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 15(2), 261-287. doi:10.46520/bddkdergisi.987443
- Köycü, E. (2022). Risk iştah endeksi ile BİST100 Endeksi arasındaki ilişki: Covid-19 öncesi ve sonrası döneme yönelik bir araştırma. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 1-11. doi:10.29106/fesa.997958
- Liu, M., Margaritis, D., & Tourani-Rad, A. (2012). Risk appetite, carry trade and exchange rates. *Global Finance Journal*, 23(1), 48-63. doi:10.1016/j.gfj.2012.01.004
- Nur, T. (2022). Yatırımcı risk iştahının pay piyasasına etkisi: BİST Mali Endeksi üzerine bir araştırma. *Fiscaoeconomia*, 6(3), 1103-1125. doi:10.25295/fsecon.1095329
- Önk, H., & Saygın, O. (2022). Bitcoin, risk iştahı, BİST100 Endeksi ilişkisi: Türkiye örneği. *International Journal of Disciplines In Economics and Administrative Sciences Studies (IDEAStudies)*, 8(42), 419-427. doi:10.29228/ideas.62987
- Qadan, M. (2019). Risk appetite and the prices of precious metals. *Resources Policy*, 62, 136-153. doi:10.1016/j.resourpol.2019.03.007
- Qadan, M., & Idilbi-Bayaa, Y. (2020). Risk appetite and oil prices. *Energy Economics*, 85, 104595. doi:10.1016/j.eneco.2019.104595
- Reis, Ş. G. (2021). Covid-19 (Koronavirüs) Pandemisi ve risk iştahı: Borsa İstanbul yerli ve yabancı yatırımcılar örneği. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(3), 87-98. doi:10.53443/anadoluibfd.989364
- Sağlam, K. (2024). BIST100 Endeksi ve Dolar kurunun yatırımcı risk iştahı endeksi üzerindeki nedensellik ilişkisinin incelenmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 1-11. doi:10.29106/fesa.1329108
- Saraç, T. B., İskenderoğlu, Ö., & Akdağ, S. (2016). Yerli ve yabancı yatırımcılara ait risk iştahlarının incelenmesi: Türkiye örneği. *Sosyoekonomi*, 24(30), 29-44. doi:10.17233/se.2016.10.002
- Sözen, Ç., İspiroğlu, F., & Şeyranlıoğlu, O. (2022). Investigation of the effect of investor risk appetite index and macroeconomic indicators on the BIST-100 index. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 7(2), 355-378. doi:10.25229/beta.1188081
- Topaloğlu, E. E., & Cihangir, Ç. K. (2022). Risk iştahının pay piyasa getirisi ve volatilitesine etkisi: Fiegarch, NARDL ve Hatemi-J Modelleri ile Borsa İstanbul üzerine bir araştırma. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(3), 973-1004. doi:10.26745/ahbvuiibfd.1173362
- Umar, Z., Bossman, A., Choi, S., & Teplova, T. (2023). The relationship between global risk aversion and returns from safe-haven assets. *Finance Research Letters*, 51, 103444. doi:10.1016/j.frl.2022.103444
- Yıkılmaz, A. (2022). BIST 30 Vadeli işlem getirisi ve yatırımcı risk iştahı: Granger Nedensellik Analizi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(14), 301-315. doi:10.54831/vanyyuiibfd.1202270
- Yılmaz, T., & Yıldız, B. (2022). The relationship between investors' risk appetite index and fear indices: An empirical application with ARDL in Turkey. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 646-676. doi:10.30784/epfad.1121939

Ek 1

Şekil 2. Frekansta nedensellik testi sonuç grafikleri



Research Article / Araştırma Makalesi

AKADEMİSYENLERDE TEKNOSTRES DÜZEYLERİNİN İNCELENMESİ: KARABÜK ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ*

Nuray DORUKBAŞI¹, Abdullah KARAKAYA²

ÖZET

Kaliteli bir eğitim ve akademik süreçlerin başarısı için yoğun olarak bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanan akademisyenlerin teknostres düzeyleri son derece önemlidir. Çalışmada, akademisyenlerin teknostres düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Çalışma 2021-2022 eğitim-öğretim yılında Karabük Üniversitesinde görev yapan akademisyenlere yönelik yürütülmüş olup, veriler 310 akademisyenin katılımı ile çevrimiçi anket yöntemiyle toplanmıştır. Anket formu, demografik özelliklere ilişkin ifadeler ile Tarafdar ve arkadaşları (2007) tarafından geliştirilen "Teknostres Ölçeği"nden oluşmaktadır. Elde edilmiş olan verilere geçerlilik ve güvenilirlik testleri, t-testi ve ANOVA testi uygulanmıştır. Çalışmaya katılan akademisyenlerin teknostres düzeylerinin ($\bar{x}=3,12$) ortalama seviyede, alt boyutlarında ise tekno-istila düzeyinin ($\bar{x}=3,57$) yüksek olduğu saptanmıştır. Ayrıca çalışmaya katılan akademisyenlerin teknostres düzeylerinin medeni durum, çalışma süresi ve çalışma alanına göre farklılaştığı ($p<0.05$); cinsiyet, yaş ve unvana göre farklılaşmadığı ($p>0.05$) tespit edilmiştir. Çalışma konusunun üniversiteler kapsamında sınırlı çalışılmış olması hem literatüre hem de çalışma yapılan kurumdaki çalışanlara ve yöneticilere katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca çalışmadan elde edilen veriler, çalışanların teknostres düzeylerinin azaltılması ve önlenmesi yönünde araştırmacılar için bir rehber olabilir.

Anahtar Kelimeler: Teknostres, Teknostres Boyutları, Akademisyenler

JEL Sınıflandırması: D23, I23, P46

INVESTIGATION OF TECHNOSTRESS LEVELS IN ACADEMICS: THE CASE OF KARABÜK UNIVERSITY

ABSTRACT

Technostress levels of academics who use information and communication technologies extensively for quality education and the success of academic processes are extremely important. The study aimed to determine the technostress levels of academicians. The study was conducted for academics working at Karabük University in the 2021-2022 academic year, and the data was collected by online survey method with the participation of 310 academicians. The survey form consists of statements regarding demographic characteristics and the "Technostress Scale" developed by Tarafdar et al. (2007). Validity and reliability tests, t-tests, and ANOVA tests were applied to the data obtained. It was determined that the technostress levels ($\bar{x}=3.12$) of the academicians participating in the study were at an average level, and the techno-invasion level ($\bar{x}=3.57$) in its sub-dimensions was high. In addition, the technostress levels of the academicians participating in the study differed according to marital status, working period, and field of study ($p<0.05$); It was determined that there was no difference according to gender, age, and title ($p>0.05$). It is thought that the fact that the subject of the study has been studied limitedly within the scope of universities will contribute to both the literature and the employees and managers in the institution where the study is conducted. Additionally, the data obtained from the study can be a guide for researchers to reduce and prevent employees' technostress levels.

Keywords: Technostress, Technostress Dimensions, Academics

JEL Classification Codes: D23, I23, P46

* Bu çalışma için Karabük Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'nun 03/05/2021 tarih ve 2021/05-18 sayılı kararıyla etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Öğr. Gör. Dr., Karabük Üniversitesi, Safranbolu Şefik Yılmaz Dizdar Meslek Yüksekokulu, nuraydorukbasi@karabuk.edu.tr.

² Prof. Dr., Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, akarakaya@karabuk.edu.tr.

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

This study was conducted to determine the technostress levels of academicians working at Karabük University, and the relationship between technostress levels and demographic variables was examined. Academicians need to use developing technology with the right competence and in a way that will not negatively affect their lives. In this context, the study's main question was created as "Do academicians' technostress levels show significant differences according to demographic characteristics (gender, age, marital status, title, work experience, and field of study)?" The study is seen as an important step in better understanding the effects of technostress on academic life. The results can guide university administrators in developing strategies to reduce technostress while contributing to academicians' more productive and effective work lives.

Literature Review

As a result of the rapid development of information and communication technologies and their intensive use in all areas of life, the tension and anxiety experienced by individuals can lead to the emergence of technostress. First defined by American psychologist Craig Brod, technostress is described as a disorder that arises due to the inability to manage information and communication technologies effectively. Tarafdar and colleagues (2007) stated that technostress occurs particularly as a result of the inability to cope with physical, psychological, and social needs caused by excessive technology use, leading to effects such as fatigue, anxiety, and burnout in individuals (Tarafdar et al., 2007: 304).

As a result of the rapid development of information and communication technologies and their intensive use in all areas of life, the tension and anxiety experienced by individuals can lead to the emergence of technostress. First defined by American psychologist Craig Brod, technostress is described as a disorder that arises due to the inability to manage information and communication technologies effectively. Tarafdar and colleagues (2007) stated that technostress occurs particularly as a result of the inability to cope with physical, psychological, and social needs caused by excessive technology use, leading to effects such as fatigue, anxiety, and burnout in individuals (Tarafdar et al., 2007: 304).

In their studies, Dung (2021) and Yıldırım & Börü (2023) stated that the factors that cause technostress are spending long hours in front of the screen, lack of knowledge about information and communication technologies, the complexity and constantly changing structure of technology, constant notifications, e-mails, and social media posts. They emphasized that these factors create technostress in users, causing mental fatigue and inefficiency.

Academics use information and communication technologies intensively in tasks such as teaching and research; however, the complexity of technology and the obligation to stay constantly connected can lead to technostress. The sudden shift to online education during the pandemic caused stress and adaptation difficulties, particularly for academics with low technological proficiency, leading to an increase in technostress.

Academics need to use information and communication technologies effectively and correctly, and to establish a balance between their personal and professional lives to achieve academic success. When looking at studies on technostress in the literature, it is observed that this topic has been addressed in various fields. The studies conducted by Khlaif et al. (2023) and Akgün (2019) investigated the technostress levels of academics (Akgün, 2019: 48; Khlaif et al., 2023: 11075). However, it is noteworthy that studies specifically focusing on university academics are limited.

Methodology

The study was conducted between September and December 2021, targeting academic staff working at Karabük University. The study data were collected through an online survey. The questionnaire, which consists of two sections, included demographic characteristics of the participants in the first section and statements from the 'Technostress Scale' developed by Tarafdar et al. in 2007 in the second section. The research hypothesis was formulated as 'There is a statistically significant difference between academics' technostress levels and their demographic characteristics.' The data were analyzed using SPSS and AMOS software. Ethical approval for the research was obtained from the Karabük University Ethics Committee for Social and Human Sciences with the decision dated 03.05.2021 and numbered 2021/5.

Results and Conclusions:

In the study, it was found that the technostress levels of academics related to their use of technology were at an average level, while the technostress levels were high in the techno-invasion sub-dimension. The widespread use of information and communication technologies in universities requires academics to quickly adapt to these developments and learn new methods, which increases workload and time pressure, potentially leading to technostress. Hypotheses investigating the relationship between technostress levels and demographic characteristics

were analyzed. As a result of the analysis, it was found that technostress levels varied according to marital status, work experience, and field of study, but did not differ based on gender, age, and academic title.

It was found that married participants had higher levels of technostress compared to single participants; those with 11-20 years of work experience had higher technostress levels than those with 10 years or less and 21 years or more of experience; and academics working in the field of natural sciences experienced higher technostress compared to those in other fields. Married individuals may experience higher levels of technostress due to the difficulties in managing time and the excessive use of technology while trying to balance work, home, and family life. Academics with 11-20 years of work experience may experience more technostress due to the increasing responsibilities in their careers such as research, publishing, and teaching, along with the need to adapt to new research tools, data analysis methods, and digital platforms. In the field of natural sciences, academics may be more prone to technostress due to the frequent use of quantitative data, large datasets, experiments, and laboratory work.

This study is expected to make significant contributions to the literature, as well as to academics and administrators working in institutions, as it examines the concept of technostress in the context of academics and universities. Managing work processes more efficiently and reducing technostress will not only improve the personal well-being of academics but also positively contribute to the teaching and learning processes.

1. Giriş

Sürekli, hızlı ve önlenemez biçimde gelişen bilgi ve iletişim teknolojileri hem bireysel hem örgütsel yaşamda önemli rol oynamaktadır. Bilgi ve iletişim teknolojileri, eğitim, iletişim, sağlık hizmetleri, ticaret ve eğlence gibi birçok alanda bireylerin yaşam tarzları, çalışma şekilleri ve sosyal ilişkilerde önemli dönüşümler oluşturmaya devam etmektedir. Özellikle tüm dünyayı etkileyen COVID-19 (Coronavirus Disease 2019) pandemi döneminde bilgi ve iletişim teknolojileri, salgını kontrol altına alma, sağlık hizmetlerine erişimi kolaylaştırma, eğitim ve iş hayatını sürdürme gibi konularda stratejik bir araç haline gelmiştir.

Eğitim sektörü, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki değişim ve dönüşümün en yoğun yaşandığı alanlardan birisidir. Bilgi ve iletişim teknolojileri, eğitim ve öğretim süreçlerinde etkileşimli, erişilebilir ve esnek bir ortam sunarak taraflara daha çevik hareket ortamı sunmaktadır. Çevrim içi platformlarda eş zamanlı yürütülen öğrenim faaliyetleri ile zaman ve mekân baskısından oldukça arındırılmış bir şekilde gerçekleştirilmesine olanak tanımaktadır. Ayrıca bilgi ve iletişim teknolojileri öğrencilere ve öğretmenlere yüz yüze ve uzaktan alternatif öğrenme ve öğretme imkanları ile desteklemektedir. Bu bağlamda akademisyenlerin, araştırma, öğretim ve diğer akademik süreçlerdeki görevlerin daha etkin, etkili ve verimli bir biçimde yerine getirilmesine olanak tanır. Eğitim ve öğretim sistemlerinin tüm süreçlerinde yeni teknolojileri benimsemek, uyum sağlamak, yetkinlik kazanmak için sistemin sürekli güncellenerek geliştirmesi yararlı olacaktır (Küçükçivil vd., 2024: 106).

Akademisyenler, araştırma ve yayın yapma, ders verme, idari görevleri yürütme, öğrencilerle etkili iletişim kurma, sosyal sorumlulukları yerine getirme gibi önemli görevlerde teknolojiyi yoğun bir şekilde kullanmak durumundadırlar. Bilgi ve iletişim teknolojileri bu çok yönlü ve karmaşık yapıları görevleri önemli ölçüde desteklerken, kullanılan teknolojinin karmaşık yapıda olması, sürekli bağlantıda olma ihtiyacı ve çoklu görev yapma zorunluluğu, sürekli gelişen sistem ve yazılımlarda sık değişiklik ve güncellemelerin yapılması, belirsizlik, endişe ve kaygı yaratarak bireylerde teknostres adı verilen teknoloji kullanımına bağlı stres oluşabilmektedir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Teknostres

Bilgi ve iletişim teknolojileri, hayatımızın her alanını kuşatmış ve dönüştürmüş durumdadır. Günlük hayatımızdaki önemli rolüyle birlikte, teknolojinin yoğun kullanımından kaynaklı yaşanan gerginlik ve kaygıya bağlı teknostres oluşabilmektedir. Teknostres, ilk kez Amerikalı psikolog Craig Brod tarafından bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımını sağlıklı bir şekilde yönetememekten kaynaklanan bir hastalık olarak tanımlanmıştır. Genellikle teknostres, bireyin bilgi ve iletişim teknolojilerini öğrenirken ve kullanırken yaşadığı huzursuzluk, gerginlik ve kaygının yansımalarına bağlı özel bir stres türü olarak ele alınmaktadır (Küçükçivil vd., 2024: 107).

Tarafdar vd. (2007: 304) yürütmüş oldukları çalışmada teknostresi, bireylerde yoğun ve aşırı teknoloji kullanımına bağlı gelişen fiziksel, psikolojik ve sosyal ihtiyaçlarla başa çıkmada yetersizlik ve uyumsuzluk yaşanmasından dolayı oluşan stres olarak tanımlamışlardır. Ayrıca son yıllarda bireylerin günlük ve iş hayatlarında yoğun bir şekilde bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımına bağlı teknostresin daha fazla yaşandığını belirtmişlerdir. Yaşanan teknostresin bireylerde yorgunluk, kaygı ve tükenmişlikle beraber bireysel ve örgütsel düzeyde olumsuz etkilere neden olduğunu saptamışlardır (Tarafdar vd., 2007: 304).

Yıldırım & Börü (2023: 40) ile Dung (2021: 2) tarafından yapılmış çalışmalarda kullanıcıların çalışma ortamlarından kaynaklı teknostresin nedenleri tanımlanmıştır. Bunlar, uzun süre ekran başında durmak ve fazla kullanmak, bilgi ve iletişim teknolojileri ilgili bilgi ve beceri eksikliği, karmaşıklığı ve sürekli değişen yapısı,

sürekli gelen bildirimler, e-postalar ve sosyal medya paylaşımları gibi nedenler kullanıcılarda zihinsel yorgunluk ve verimsizliğe yol açmaktadır. Tüm bu durumlara maruz kalan kullanıcılarda teknostres kaçınılmazdır (Dung, 2021: 2; Yıldırım & Börü, 2023: 40).

2.2. Teknostresin Boyutları

Tarafdar vd. (2007: 323) tarafından teknostresin yordayıcıları olarak tanımlanmış, teknoloji kullanımına yönelik stres oluşturan faktörler bulunmaktadır. Teknostresörler olarak da tanımlanan bu faktörler, “teknolo-aşırı yük”, “teknolo-istila”, “teknolo-karmaşıklık”, “teknolo-güvensizlik” ve “teknolo-belirsizlik” olmak üzere beş bileşenden oluşmaktadır (Tarafdar vd., 2007: 323). Teknostresörler, bireylerin teknoloji kullanımından kaynaklı yaşadıkları sorunlara sebep olmakta ve teknoloji kullanımını tehdit eden faktörler olarak ele alınmaktadır (Califf vd., 2020: 812).

Teknostresörler olarak adlandırılan bu bileşenler aşağıda açıklanmıştır:

Tekno-Aşırı Yük, bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanıcıları fazla, uzun süreli ve hızlı çalışmaya zorladığı durumdur (Tarafdar vd., 2011: 115). Bireylerin özel ve iş yaşamlarında akıllı telefonlar, tabletler ve bilgisayarlar gibi bilgi ve iletişim teknolojileri araçları ile sürekli ve yoğun bir şekilde etkileşimde olması, fazla bilgi akışına bağlı çoklu görevlerle sonuçlanmaktadır. Sürekli gelen bildirimler, e-postalar ve sosyal medya paylaşımları ile bilgi bombardımanı altında olmak, dikkat dağınıklığı, zihinsel yorgunluk, gerginlik ve strese neden olmaktadır (Erer, 2021: 82).

Tekno-İstila, bilgi ve iletişim teknolojilerinin hayatımızı aşırı derecede kontrol altına alması ve günlük yaşamımızın her alanına girmesi sonucu ortaya çıkan bir durumdur. Bilgi ve iletişim teknolojileri araçlarıyla bireyler zaman ve mekâna bağlı kalmadan her an her yerde ulaşılabilir olduklarından bir çeşit istilaya uğramaktadırlar. İş ve özel hayat arasında sürekli bağlantıda kalmak dinlenme ve rahatlatma imkanlarını azaltarak stres oluşturabilmektedir (Gökaslan, 2022: 362).

Tekno-karmaşıklık, bilgi ve iletişim teknolojilerinin sürekli gelişmesi ve yenilenmesi kullanıcıların anlamakta, kullanmakta ve yönetmekte zorlanmasına yol açan bir durumdur. Karmaşık arayüzler, menüler ve ayarlar, bilgi ve iletişim teknolojilerinin etkin bir şekilde kullanımını zorlaştırarak kullanıcıların kendilerini yetersiz hissetmesine neden olmaktadır. Bu da kullanıcıların tedirginlik ve gerginlik yaşamalarına, strese girmelerine neden olmaktadır (Wang vd., 2023: 337).

Tekno-güvensizlik, bireylerin bilgi ve iletişim teknolojileri konusunda etrafındaki bireylerin kendisinden daha çok bilgi ve yeteneği olduğunu düşünmesidir. Böyle bir durum, bireyin kendisini başkalarıyla karşılaştırarak yetersiz ve güvensiz hissetmesine, zarar göreceğine inanmasına ve işini kaybetme korkusu yaşamasına neden olmaktadır. Ayrıca kullandığı teknolojinin güvenlik açığı olduğunu düşünmesi de gerginlik ve strese neden olabilmektedir (Erer, 2021: 82).

Tekno-belirsizlik, bilgi ve iletişim teknolojilerinin sürekli gelişmesi ve değişmesi sonucunda bireylerin hissetmiş oldukları endişe ve kaygı durumudur. Kullanıcılar başlangıçta yeni teknolojileri öğrenme ve kullanma konusunda hevesli iken sürekli oluşan yenileme ve güncellemeler karşısında gelecekle ilgili belirsizlik ve kaygı duymalarına neden olmaktadır (Erer, 2021: 82).

2.3. Teknostres Yönetimi

Bilgi ve iletişim teknolojilerinden günlük hayatımızda uzak kalmak mümkün değildir. Teknolojinin hayatımızda önemli bir rolüyle birlikte, teknostres de yaygın bir sorun haline gelmiştir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin yoğun kullanımına bağlı kullanıcıların fiziksel ve psikolojik sağlık durumları olumsuz etkilenmekte, iş verimliliği ve performansı ile birlikte yaşam kalitelerini de düşürmektedir. Bu bağlamda ortaya çıkan teknostres hem bireysel hem de örgütsel açıdan olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir. Kullanıcının tek başına teknostresle mücadele etmesi imkânsız olup yöneticilerin de teknostrese neden olan etmenleri azaltarak huzurlu ve rahat bir çalışma ortamı oluşturma konusunda çalışana destek olması gerekmektedir. Teknostres yönetimi, bireysel ve örgütsel olarak iki grupta ele alınabilir (Doğrular, 2019: 62).

Bireysel teknostres yönetimi, bireylerin yaşamış oldukları teknostresi yaşamlarını ve verimliliklerini negatif yönde etkilemeyecek şekilde optimum seviyede tutabilmeleridir. Bireylerde, bilgi ve iletişim teknolojilerinin aşırı veya yanlış kullanımı sonucu oluşan birtakım semptomlar ortaya çıkabilmektedir. Bu semptomlar, baş ağrısı, yorgunluk, kas-iskelet sistemi ve uyku problemleri gibi fiziksel belirtiler ile dikkat dağınıklığı, yalnızlık, öfke, endişe, depresyon ve dijital bağımlılık gibi psikolojik etkilerdir (Çiçeklioğlu, 2023: 221).

Teknostresin bireysel etkilerini yönetmek için öncelikle teknoloji kullanımının bir yaşam biçimi olduğu unutulmamalı ve birey, tüm yönleriyle yaşam kalitesini yükseltmeye odaklanmalıdır. Ayrıca yönetim tarafından çalışma düzeni ve çalışma süresine yönelik tedbirlerin alınması üzerine yoğunlaşılmalıdır. Bireylerin ekran

başında geçirdikleri süreleri sınırlandırmaları, gereksiz bildirimleri ve sosyal medya platformlarının kullanımının sınırlandırılması aşırı teknostres düzeyinin düşürülmesi ve başarı için önemlidir (Çiçeklioğlu, 2023: 224).

Örgütsel teknostres yönetimi, teknostresin önlenmesine yönelik yönetim, çalışan ve donanımın uyumlu birlikteliği ile yönetsel açıdan değerlendirilmesidir. Aşırı bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımı, çalışanlarda yorgunluk, dikkat dağınıklığı, stres, tatminsizlik ve tükenmişlik gibi semptomlara yol açarak iletişimi, verimliliği, çalışan bağlılığını ve müşteri memnuniyetini olumsuz etkileyebilir. Örgütsel teknostresi yönetmek için, yönetim ve çalışanların birlikte hareket ederek teknostres konusunda stratejik bilinç oluşturması ve farkındalığın artırılması, insan kaynaklarına yönelik uygulamaların öne alındığı önlemler daha başarılı olabilir (Doğrular, 2019: 63).

3. Alan Araştırması

3.1. Araştırmanın Tanıtımı

Çalışmada, akademisyenlerin teknostres düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla akademisyenlerin demografik özellikleri ile teknostres düzeyleri arasındaki ilişkinin araştırıldığı bu çalışma Karabük Üniversitesinde yürütülmüştür. Bilgi ve iletişim teknolojileri, akademisyenler tarafından eğitim öğretim hizmetleri başta olmak üzere akademik süreçlerin her aşamasında kullanılmaktadır. Akademisyenlerin bu teknolojileri doğru bir yetkinlikle ve yaşamlarını olumsuz yönde etkilemeyecek şekilde kullanmaları önem arz etmektedir. Literatürde teknostres kavramına yönelik çalışmalar incelendiğinde farklı alanlarda araştırma konusu olduğu üniversiteler kapsamında sınırlı çalışıldığına rastlanılmıştır. Bu yönüyle hem literatüre hem de çalışma yapılan kurumdaki çalışanlara ve yöneticilere katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Karabük Üniversitesinde görev yapmakta olan 1108 akademisyen araştırmanın evrenini oluşturmuştur. Örneklem büyüklüğü, Slovin formülü kullanılarak hesaplanmıştır. Evreni temsil eden örneklem hacmi %95'lik güven aralığında 294 kişidir. Araştırma verileri 310 katılımcıdan çevrim içi anket yöntemi ile toplanmıştır.

$$n = \frac{N}{1+Ne^2} \quad (1)$$

$$n = \frac{1108}{1+1108(0,05)^2} = 294 \quad (2)$$

3.3. Araştırmanın Sorunsalı ve Hipotezleri

Çalışmanın ana sorunsalı “Akademisyenlerin teknostres düzeyleri demografik özelliklere göre farklılık göstermekte midir?” şeklinde oluşturulmuştur. Araştırmanın ana sorunsalı doğrultusunda toplam altı ana hipotez çifti oluşturulmuştur:

H₁: Akademisyenlerin teknostres düzeyleri cinsiyetleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık vardır.

H₂: Akademisyenlerin teknostres düzeyleri ile medeni durum arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık vardır.

H₃: Akademisyenlerin teknostres düzeyleri ile yaşları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık vardır.

H₄: Akademisyenlerin teknostres düzeyleri ile unvanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık vardır.

H₅: Akademisyenlerin teknostres düzeyleri ile iş deneyimleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık vardır.

H₆: Akademisyenlerin teknostres düzeyleri ile çalışma alanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık vardır.

3.4. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma verileri, araştırmanın yapıldığı Eylül-Aralık 2021 döneminde Karabük Üniversitesinde görev yapan akademik personelden online anket yöntemi ile elde edilmiştir. İki bölümden oluşan anket formunun, birinci bölümünde kullanıcıların demografik özellikleri, ikinci bölümünde ise “Teknostres Ölçeği” ifadelerine yer almıştır. Bu araştırmanın, yürütülebilmesi için Karabük Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'nun 03.05.2021 tarih ve 2021/5 sayılı kararıyla etik kurul izni alınmıştır.

Teknostres Ölçeği, bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımına bağlı oluşan stres seviyesini ölçmek amacıyla Tarafdar ve arkadaşları tarafından 2007 yılında geliştirilmiştir. Ölçek, toplamda 23 ifade ve beş boyuttan oluşmaktadır. Alt boyutları ise “Tekno-Aşırı yük”, “Tekno-İstila”, “Tekno-Karmaşıklık”, “Tekno-Belirsizlik” ve “Tekno-Güvensizlik”tir (Yıldırım, 2021: 116).

Araştırmadan elde edilen verilere frekans analizi, normallik testi ile geçerlilik ve güvenilirlik analizleri uygulanmıştır. Hipotez testleri ise t-testi ve ANOVA testi ile analiz edilmiştir. Çoklu grup karşılaştırmalarında ANOVA analizi sonucunda anlamlı farkın çıktığı durumlarda, bu farkın hangi gruplar arasından kaynaklandığını tespit etmek için Tukey Testi yapılmıştır.

4. Bulgular

4.1. Demografik Özelliklere İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bulgular Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Demografik Özelliklere İlişkin Bulgular

Değişken	Kategori	Sayı	%
Cinsiyet	Kadın	130	42
	Erkek	180	58
Medeni Durumu	Evli	242	78
	Bekar	68	22
Yaş	30 yaş ve altı	69	22
	31-40 yaş	142	46
	41 yaş ve üstü	99	32
Unvan	Profesör	25	8
	Doçent	44	14
	Doktor Öğretim Üyesi	84	27
	Öğretim Görevlisi	89	29
	Araştırma Görevlisi	68	22
İş Deneyimi	10 yıl ve altı	143	46
	11-20 yıl arası	108	35
	21 yıl ve üstü	59	19
Çalışma Alanı	Fen Bilimleri	109	35
	Sağlık Bilimleri	71	23
	Sosyal Bilimler	130	42
Toplam		310	100

Tablo 1 incelendiğinde kullanıcıların %58’inin erkek, %78’inin evli, %46’sının “31-40 yaş” arasında ve %29’unun “öğretim görevlisi”, %46’sının iş deneyiminin “10 yıl ve altı” ve %42’sinin “Sosyal Bilimler” alanında çalıştığı görülmektedir.

4.2. Normallik Testine İlişkin Bulgular

Araştırma verilerinin analizinde uygun testlerin yapılabilmesi için ölçek ifadelerine ilişkin normallik testi yapılmıştır. Analiz kapsamında çarpıklık ve basıklık değerlerine bakılmış, çarpıklık ve basıklık değerlerinin “0,009 ile -0,813” arasında olduğu saptanmıştır. Analiz sonuçları +1 ile -1 arasında kabul edilebilir değerler arasında olduğu için araştırma verilerinin normal dağıldığı kabul edilmiştir (Büyüköztürk, 2020: 40).

4.3. Doğrulayıcı Faktör Analizine İlişkin Bulgular

Araştırmada kullanılan teknostres ölçeğine yapısal geçerliliğini test etmek amacıyla doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Bu kapsamda, tekno-aşırı yük (5 madde), tekno-istila (4 madde), tekno-karmaşıklık (5 madde), tekno-güvensizlik (5 madde) ve tekno-belirsizlik (4 madde) olmak üzere beş boyuttan oluşan ölçeğe birinci düzey doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır.

Analiz sonucunda, tüm faktör yüklerinin istatistiksel açıdan anlamlı ($p < .05$) olduğu saptanmıştır. Standardize regresyon katsayılarının, literatürde 0,50’nin üstünde olması belirtilmiştir. Bu kapsamda faktör yüklerinin tekno-güvensizlik15 (0,416), tekno-güvensizlik18 (0,375), tekno-güvensizlik19 (0,409), tekno-karmaşıklık13 (0,463) ve tekno-karmaşıklık10 (0,474) boyutunda 0,50’nin altında tespit edildiğinden ifadeler

sırasıyla modelden çıkartılarak analiz tekrarlanmıştır (Gürbüz, 2021: 66). Ancak doğrulayıcı faktör analizinde bir boyutun en az üç maddeden oluşması gerektiğinden, tekno-güvensizlik boyutunda ifade sayısı ikiye düştüğünden dolayı tekno-güvensizlik boyutu modelden çıkarılmıştır.

Analiz sonucunda, modelin uyum iyiliğini artırmak için e4-e5, e10-e12 ve e21-e23 arasında kovaryanslar atanmış ve analiz tekrarlanmıştır. Yapılan analiz sonucunda, tekno-stres ölçeğinin dört faktör ve 16 ifade ile yapısal geçerliliği doğrulanmış, doğrulayıcı faktör analiz bulguları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Tekno-stres Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Bulguları

	Faktör Yükü	Standart Hata	t-Değeri (C.R.)
Tekno-Aşırı Yük			
1. Yeni teknolojiler nedeniyle her zaman olduğundan fazla çalışmam gerekiyor	0,795*	-	-
2. Yeni teknolojilerden dolayı kısıtlı süre zarfında çalışmak zorunda kalıyorum.	0,793*	0,053	17,749
3. Yeni teknolojilerden dolayı normal zamane göre daha hızlı çalışmak zorunda kalıyorum.	0,710*	0,060	13,130
4. Yeni teknolojilere uyum göstermek için çalışma alışkanlıklarımı değiştirmek zorundayım.	0,620*	0,053	11,185
5. Teknolojinin karmaşıklığı artması yüzünden iş yüküm arttı.	0,864*	0,065	16,688
Tekno-İstila			
6. Kişisel hayatımın teknoloji tarafından işgal edildiğini hissediyorum.	0,767*	-	-
7. Yeni teknolojiler nedeniyle tatil sırasında bile iş ile bağlantıda olmak zorundayım.	0,658*	0,040	11,657
8. Yeni teknolojilerle ilgili bilgileri güncel tutmak için tatillerimi feda etmek zorundayım.	0,879*	0,073	16,145
9. Yeni teknolojilerle nedeniyle ailemle birlikte daha az zaman geçirmek durumundayım.	0,767*	0,072	13,881
Tekno-Karmaşıklık			
10. Teknolojik gelişmeleri anlamak ve faydalanabilmek için geniş zamana ihtiyacım var.	0,957*	-	-
11. İşimi tatmin edici şekilde yapabilmem için mevcut teknoloji ile ilgili yeterli bilgim yok.	0,574*	0,050	8,792
12. Yeni teknolojileri anlama ve kullanmanın fazla karmaşık olduğunu düşünüyorum.	0,608*	0,053	9,205
Tekno-Belirsizlik			
13. Kurumumuzda kullandığımız teknolojilerde sürekli yeni gelişmeler vardır.	0,657*	-	-
14. Kurumumuzda kullandığımız bilgisayar yazılımında sürekli değişiklikler vardır.	0,813*	0,132	10,457
15. Kurumumuzda kullandığımız bilgisayar donanımında sürekli değişiklikler olur.	0,820*	0,126	9,71
16. Kurumumuzda bilgisayar ağlarında sık sık yeni güncellemeler yapılmaktadır.	0,727*	0,125	9,943

Tablo 2’deki analiz değerleri incelendiğinde, tüm ifadelerde standardize edilmiş faktör yüklerinin 0,50’nin üzerinde olduğu ve istatistiksel açıdan anlamlı olduğu görülmektedir.

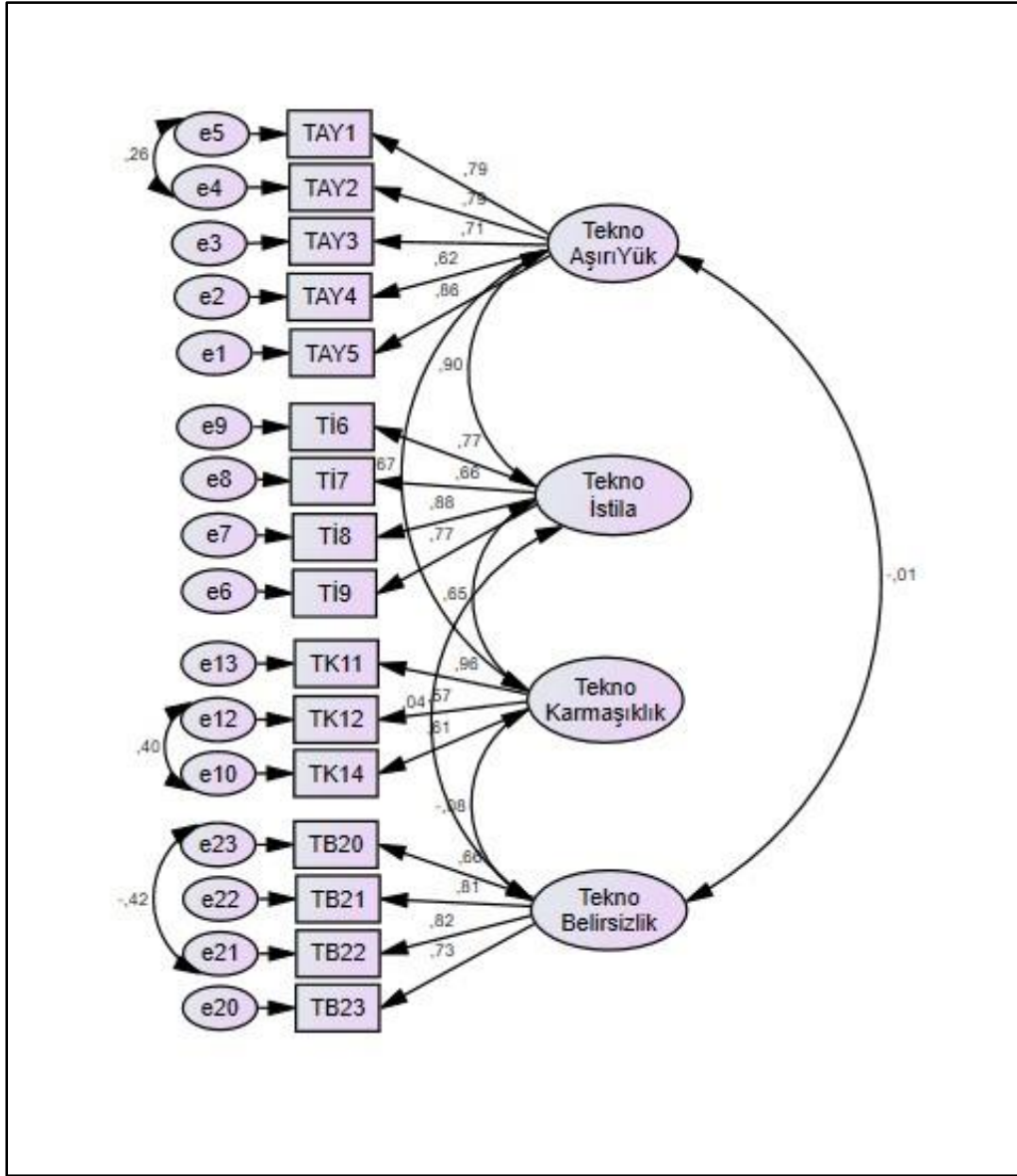
Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen modelin uyum iyiliği değerleri Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3: Uyum İyiliği Değerleri

Uyum Kriterleri	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	Model Değeri	Sonuç
χ^2/ sd	$\chi^2/sd \leq 3$	$\chi^2/ sd \leq 5$	3,307	Kabul Edilebilir Uyum
GFI	$0,90 \leq GFI$	$0,85 \leq GFI$	0,90	İyi Uyum
CFI	$0,97 \leq CFI$	$0,90 \leq CFI \leq 95$	0,92	Kabul Edilebilir Uyum
RMSEA	$RMSEA \leq 0,05$	$RMSEA \leq 0,08$	0,08	Kabul Edilebilir Uyum

Tablo 3’te belirtildiği üzere, modele ilişkin GFI değerinin iyi uyum, χ^2/sd , CFI ve RMSEA değerleri ise kabul edilebilir uyum göstermektedir. Bu kapsamda, tekno-stres ölçeğinin dört faktörlü yapısı doğrulanmıştır. Analiz sonucunda elde edilen model ve bulgular Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1: Teknostres Ölçeğine İlişkin Doğrulayıcı Faktör Analizi Modeli



4.4. Teknostres Ölçeği Tanımlayıcı Bulguları

Ölçeğe ilişkin tanımlayıcı bulguları ile güvenilirlik testi sonuçları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Teknostres Ölçeğine İlişkin Tanımlayıcı Bulgular

Ölçek	İfade Sayısı	\bar{x}	S.S.	Cronbach alfa (α)
Teknostres	16	3,12	0,64	0,872
Tekno-Aşırı Yük	5	3,3	0,99	0,878
Tekno-İstila	4	3,57	0,94	0,840
Tekno-Karmaşıklık	3	2,48	0,84	0,793
Tekno-Belirsizlik	4	2,93	0,76	0,824

Tablo 4'te görüldüğü üzere, tekno stres ölçeğinin ortalamasının 3,12, en yüksek ortalamanın tekno-istila ($\bar{x}=3,57$) boyutunda, en düşük ortalamanın ise tekno-karmaşıklık ($\bar{x}=2,48$) boyutunda olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca güvenilirlik testi sonuçlarına göre tekno stres ölçeği ve alt boyutlarının Cronbach alfa (α) değerlerinin 0,70 ve üzerinde olduğu, tekno stres ölçeğinin güvenilirlik şartlarını sağladığı görülmektedir (Büyükoztürk, 2020: 183).

4.5. Hipotez Testlerine İlişkin Bulgular

Çalışma kapsamında oluşturulan hipotezler t-testi ve ANOVA testleri ile analiz edilmiş olup sonuçlar tablolar halinde sunulmuştur.

Tablo 5: t Testi Analiz Bulguları

Değişken	Kategori	N	\bar{x}	S.S.	t	p
Cinsiyet	Kadın	130	3,15	0,69	0,610	0,54
	Erkek	180	3,10	0,60		
Medeni Durum	Evli	242	3,17	0,63	2,544	0,01
	Bekar	68	2,95	0,64		

*p<0,05, **p<0,01

Araştırmanın H₁ hipotezi “Akademisyenlerin teknostres düzeyleri ile cinsiyetleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık vardır” şeklindedir. Tablo 5’te görüldüğü üzere akademisyenlerin teknostres düzeylerinin cinsiyete göre farklılık göstermediği tespit edilmiştir (t= 0,610, p>0,05). Dolayısıyla, H₁ hipotezi kabul edilmemiştir.

Araştırmanın H₂ hipotezi “Akademisyenlerin teknostres düzeyleri ile medeni durum arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık vardır” şeklinde oluşturulmuştur. Tablo 5’te belirtildiği üzere akademisyenlerin teknostres düzeylerinde medeni durumlarına göre farklılık olduğu belirlenmiştir (t= 2,544, p<0,05). Evli olanların (\bar{x} =3,17) bekar olanlara (\bar{x} =2,95) göre teknostres düzeylerinin yüksek olduğu saptanmıştır. Bu sonuçlar doğrultusunda, H₂ hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 6: ANOVA Testi Analiz Bulguları

Değişken	Kategori	N	\bar{x}	S.S.	F	p	Post Hoc (Tukey)
Yaş	30 yaş ve altı	69	3,17	0,68	1,348	0,261	
	31-40 yaş arası	142	3,16	0,62			
	41 yaş ve üstü	99	3,03	0,64			
Unvan	Profesör	25	3,37	0,56	1,510	0,199	
	Doçent	44	3,17	0,49			
	Dr. Öğretim Üyesi	84	3,14	0,75			
	Öğretim Görevlisi	89	3,04	0,60			
	Araştırma Görevlisi	68	3,08	0,65			
İş Deneyimi	10 yıl ve altı ¹	143	3,02	0,65	7,249	0,001**	2-1** 2-3**
	11-20 yıl arası ²	108	3,31	0,62			
	21 yıl ve üstü ³	59	3,01	0,59			
Çalışma Alanı	Fen Bilimleri ¹	109	3,20	0,65	2,981	0,05*	1-3*
	Sağlık Bilimleri ²	71	3,18	0,70			
	Sosyal Bilimler ³	130	3,02	0,59			

*p<0,05, **p<0,01

Araştırmanın H₃ hipotezi “Akademisyenlerin teknostres düzeyleri ile yaşları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki vardır” şeklindedir. Tablo 6’da görüldüğü üzere akademisyenlerin teknostres düzeyleri ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir (F: 1,348, p>0,05). Dolayısıyla, H₃ hipotezi kabul edilmemiştir.

Araştırmanın H₄ hipotezi “Akademisyenlerin teknostres düzeyleri ile unvanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık vardır” şeklindedir. Tablo 6’da görüldüğü üzere akademisyenlerin teknostres düzeyleri ile unvanları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır (F: 1,510, p>0,05). Dolayısıyla, H₄ hipotezi kabul edilmemiştir.

Araştırmanın H₅ hipotezi “Akademisyenlerin teknostres düzeyleri ile iş deneyimleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık vardır” şeklindedir. Tablo 6’da görüldüğü üzere akademisyenlerin teknostres düzeyleri ile iş deneyimleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmıştır (F: 7,249, p<0,05). İş deneyimi 11-20 yıl arası (\bar{x} = 3,31) olan akademisyenlerin teknostres düzeyleri, iş deneyimi 10 yıl ve altı (\bar{x} = 3,02) ile 21 yıl ve üstü (\bar{x} = 3,01) olanlara göre daha yüksektir. Dolayısıyla, H₅ hipotezi kabul edilmiştir.

Araştırmanın H₆ hipotezi “Akademisyenlerin teknostres düzeyleri ile çalışma alanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık vardır.” Şeklindedir. Tablo 6’da görüldüğü üzere akademisyenlerin teknostres düzeyleri ile çalışma alanları arasında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir (F: 2,981, p<0,05). Fen Bilimleri alanında (\bar{x} = 3,20) çalışan akademisyenlerin teknostres düzeyleri, sağlık bilimleri (\bar{x} = 3,18) ile sosyal bilimler alanında (\bar{x} = 3,02) çalışanlara göre daha yüksektir. Dolayısıyla, H₆ hipotezi kabul edilmiştir.

4. Sonuç

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızla gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla birlikte, akademisyenler bu değişimin doğal olarak dışında kalamamaktadır. Akademisyenlerin bu teknolojileri doğru bir yetkinlikle ve yaşamlarını olumsuz yönde etkilemeyecek şekilde kullanmaları önem arz etmektedir. Bu çalışmada, akademisyenlerin teknostres düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, Karabük Üniversitesi'nde görev yapan akademisyenlerin teknostres düzeyleri ile demografik özellikleri arasındaki ilişki araştırılmıştır.

Çalışmada, akademisyenlerin teknoloji kullanımlarına bağlı yaşadıkları teknostres seviyelerinin ortalama düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Ölçek alt boyutları incelendiğinde ise tekno-istila boyutunda teknostres seviyelerinin yüksek olduğu saptanmıştır. Bu sonuçlar akademisyenlerin teknostres düzeylerinin belirlenmesine yönelik Khlaif ve arkadaşları (2023) ile Akgün (2019) tarafından yapılan çalışmalar ile örtüşmektedir (Akgün, 2019: 48; Dung, 2021: 6; Khlaif vd., 2023: 11075; Rodriguez-Barboza, 2023: 69). Her alanda olduğu gibi bilgi ve iletişim teknolojileri ile dijitalleşmenin üniversitelerde eğitim-öğretim faaliyetleri ve akademik süreçlerde kullanımının yaygınlaşması, akademisyenlerin bu gelişmelere uyum sağlamak ve yeni yöntemler ile alışkanlıklar edinmek zorunda kalmaları, iş yükündeki artış ve zaman baskısı teknostrese neden olabilir. Bazı zorunlu nedenlerin yaşamı olumsuz etkilediği durumlarda, zorunlu olarak bilgi ve iletişim teknolojileri desteği sağlamak gerekli olmaktadır. Bu durumun akademisyenlerin iş ve özel hayatlarını etkileyerek, iş-yaşam dengesinin bozulmasına, iş performansları ile genel zindeliklerini etkilediği düşünülebilir. Örneğin, yakın geçmişte yaşanan pandemi ile birlikte aniden uzaktan çalışma ve çevrimiçi eğitime geçiş, akademisyenler için yeni teknolojik araçların hızla öğrenilmesi ve kullanılmasını gerektirmiş, teknolojik olarak yeterince yetkin olmayan veya bu teknolojilere alışkın olmayan akademisyenler için stresli bir ortam oluşturmuştur.

Araştırmada teknostres düzeyi ile demografik özellikler arasındaki ilişkiyi araştıran hipotezler analiz edilmiştir. Analizler sonucunda akademisyenlerin teknostres düzeylerinin medeni durum, iş deneyimi ve çalışma alanına göre farklılaştığı, cinsiyet, yaş ve unvanlarına göre farklılık göstermediği saptanmıştır.

Demografik özellikler kapsamında, akademisyenlerin teknostres seviyesinde erkek ve kadınlar arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık olmadığı saptanmıştır. Elde edilen bulgular, daha önce akademisyenlerin teknostres düzeylerinin araştırıldığı diğer çalışmalar ile benzerlik göstermektedir (Akgün, 2019: 49; Gökaslan, 2022: 380; Li & Wang, 2021: 330). Literatür incelemesinde akademisyenlerin teknostres düzeylerinde cinsiyete göre anlamlı farklılığın saptandığı çalışmalara da rastlanılmış olup, kadın akademisyenlerin erkeklere göre daha fazla teknostres yaşadığını belirtmişlerdir (Abilleira vd., 2021: 617650).

Akademisyenlerde teknostres düzeylerinin medeni duruma göre farklılaştığı evli olanların bekarlara göre daha fazla teknostres yaşadıkları saptanmıştır. Daha önce gerçekleştirilen araştırmalarda da benzer bulgular ulaşıldığı görülmektedir (Gökaslan, 2022). Evli bireyler, iş hayatı, ev işleri ve aile yaşamı arasında denge kurmaya çalışırken, teknolojinin etkili kullanımıyla ilgili zaman yönetimi ile aile içi iletişimde sorunlar yaşayabilirler. Teknolojiyle aşırı meşgul olma ve her şeyi optimize etme çabası, teknostrese yol açabilir.

Akademisyenlerin teknostres düzeyleri yaş değişkenine göre istatistiksel açıdan farklılaşmamaktadır. Bazı çalışmalarda ise teknostres ve yaş değişkeni arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir (Akgün, 2019: 49). Elde edilen bulgunun daha önceki araştırmalarla örtüştüğü görülmektedir (Gökaslan, 2022: 380).

Teknostres düzeyleri iş deneyimi değişkenine göre incelendiğinde, teknostresin iş deneyimine göre farklılaştığı yani iş deneyiminin teknostres üzerinde etkili bir faktör olduğu bulunmuştur. Buna göre, 11-20 yıl arası çalışan akademisyenlerin teknostres düzeyleri, 10 yıl ve altı ile 21 yıl ve üstü çalışanlara göre daha yüksektir. Literatür taramasında da benzer bulgulara rastlanmıştır (Li & Wang, 2021: 315). 11-20 yıl arası iş deneyimi olan akademisyenlerin genellikle doktora sonrası dönemden yeni çıkmış ve kariyerleri için araştırma yapmak, yayın üretmek ve ders verme gibi sorumluluklara sahiptir. Bu sorumlulukları yerine getirirken yeni araştırma araçları, veri analizi yöntemleri ve dijital öğretim platformları gibi yenilikleri sürekli olarak öğrenme ve bu teknolojik gelişmelere uyum sağlama zorunluluğunu, teknostrese yol açtığı düşünülmektedir.

Demografik özelliklerden son olarak akademisyenlerin çalıştıkları alan üzerinde teknostres düzeyinin farklılaştığı saptanmıştır. Buna göre fen bilimleri alanında çalışan akademisyenlerin diğer alanlarda çalışan akademisyenlere göre teknostres düzeyleri daha yüksektir. Fen bilimleri alanında yapılan çalışmalar, genellikle nicel veriler, büyük veri setleri, deneyler ve laboratuvar çalışmalarına dayanmakta olup daha gelişmiş, karmaşık yazılım ve araçları kullanmaktadırlar. Bu faktörler fen bilimleri alanındaki akademisyenlerin sosyal bilimlere göre daha fazla teknostres yaşamasının temel nedenlerinden bazıları olabilir. Akgün (2019) tarafından yapılmış olan çalışmada eğitim bilimlerinde çalışan akademisyenlerin fen bilimleri alanında çalışanlara göre teknostres düzeylerinin yüksek olduğu, Khlaif vd. (2023) tarafından yapılmış çalışmada ise sosyal bilimlerde çalışan akademisyenlerin diğer alanlara göre teknostres düzeylerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir (Akgün, 2019: 68; Khlaif vd., 2023: 11075).

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin işle bütünleşmesi, yoğun rekabet, salgın hastalıklar ve doğal afetlerin bu süreci yoğunlaştırması ve karmaşık hale getirmesi yadsınmaz. Buna en uygun tepki vermesi beklenen yüksek öğretim kurumlarında akademisyenlerde, teknolojinin aşırı yük oluşturması, teknolojiye uyum sağlayamama, teknolojinin mesleki ve özel hayatlarını istila etmesi gibi sonuçlara bağlı olarak teknoloji kaynaklı stresi artırmıştır.

Yönetim tarafından yeni teknolojilere adapta olmayı kolaylaştıracak eğitim ve destek hizmetlerinin verilmesi, kullanılan teknolojik donanım ve yazılımların karmaşık ve gereksiz özellikler içermeyen kolay anlaşılır ve kullanıcı dostu teknolojilerin tercih edilmesi, güncel donanım ve yazılımların sağlanması, bu uygulamalarda sık sık değişikliğin yapılmaması ve internet erişiminin güvenliğinin artırılması gibi akademisyenlerin teknostres düzeylerini optimum düzeyde tutacak uygulamalar faydalı olacaktır. Gelecek araştırmacılara, farklı sonuçlar için farklı üniversite ve kurumlarda daha geniş bir yelpazede araştırmalar yürütmeleri, teknostresin başka değişkenlerle çalışılması önerilebilir. Bu ve benzeri araştırmaların geniş yelpazeye yayılması bireysel ve örgütsel performansı olumlu yönde destekleyecek ve toplumsal kalkınmayı artıracaktır.

Katkı Oranı Beyanı

Makale yazarları çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.

Çatışma Beyanı

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Abilleira, M. P., Rodicio-Garcia, M.-L., Rios-de Deus, M., & Camira-González, M. (2021). Technostress in Spanish university teachers during the COVID-19 pandemic. *Frontiers in Psychology*, 12, 617650.
- Büyüköztürk, Ş. (2020). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Ankara: Pegem Akademi.
- Califf, C. B., Sarker, S., & Sarker, S. (2020). The bright and dark sides of technostress: A mixed-methods study involving healthcare. *MIS Quarterly: Management Information Systems*, 44(2), 809-856.
- Çiçeklioğlu, H. (2023). Teknostres. İçinde B. Hırlak (Ed.). *Örgütsel davranış kavramları ve araştırmaları-I* (s. 215-236). Gaziantep: Özgür Yayınları.
- Doğrular, M. M. (2019). *Teknostresin verimlilik üzerine etkisi* (Doktora Tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 22.05.2024
- Dung, N. X. (2021). Technostress's impact on intention to apply novel teaching technology: Case study in lecturers at universities in Hanoi. *Journal of Economics and Economic Education Research*, 22(7), 1-10.
- Erer, B. (2021). Teknolojinin karanlık yüzü: Teknostres. *Management and Political Sciences Review*, 3(1), 80-90.
- Gökaslan, M. O. (2022). Akademisyenlerin teknostres kaynaklarının ve teknostres seviyelerinin belirlenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 6(2), 354-383.
- Gürbüz, S. (2021). *AMOS ile yapısal eşitlik modellemesi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Khlaif, Z. N., Khalili, F., Afouneh, S., & Tlili, A. (2023). How remote leaning during crisis affect technostress levels experienced by academicians. *Education and Information Technologies*, 28, 11075–11100. <https://doi.org/10.1007/s10639-023-11651-6>.
- Küçükçivil, B., Gargalık, E., & Koçyiğit, M. (2024). Üniversitelerde dijital eğitim-öğretim faaliyetleri ve teknostres: İletişim akademisyenleri üzerine bir araştırma. *Erciyes İletişim Dergisi*, 11(1), 105-134. <https://doi.org/10.17680/erciyesiletisim.1352212>.
- Li, L., & Wang, X. (2021). Technostress inhibitors and creators and their impacts on university teachers' work performance in higher education. *Cognition, Technology & Work*, 23(2), 315-330. <https://doi.org/10.1007/s10111-020-00625-0>.
- Rodriguez-Barboza, J. R. (2023). Exploring technostress effects on job performance of higher education Peruvian English teachers. *American Journal of Education and Technologies*, 21(3), 69-75. <https://doi.org/10.54536/ajet.v2i3.1803>.
- Tarafdar, M., Tu, Q., Ragu-Nathan, B. S., & Ragu-Nathan, T. (2007). The impact of technostress on role stress and productivity. *Journal of Management Information Systems*, 24(1), 301-328. <https://doi.org/10.2753/MIS0742-1222240109>.
- Tarafdar, M., Tu, Q., Ragu-Nathan, T., & Ragu-Nathan, B. S. (2011). Crossing to the dark side: Examining creators, outcomes, and inhibitors of technostress. *Communications of the ACM*, 54(9), 113-120.

- Wang, H., Ding, H., & Kong, X. (2023). Understanding technostress and employee well-being in digital work: The roles of work exhaustion and workplace knowledge diversity. *International Journal of Manpower*, 44(2), 334-353. <https://doi.org/10.1108/IJM-08-2021-0480>.
- Yıldırım, B. A. (2021). *Teknostresin çalışanların karar verme eğilimlerine olan etkisinde iş güvencesizliği ve duygusal zekanın düzenleyici rolü: Havacılık sektöründe bir araştırma* (Doktora Tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 17.05.2024
- Yıldırım, B. A., & Börü, D. (2023). The effect of technological stress dimensions on employees' decision-making styles and regulatory role of job insecurity perception: A research in the aviation sector. *Journal of Aviation*, 7(1), 39-54. <https://doi.org/10.30518/jav.1180461>.

Research Article / Araştırma Makalesi

MAKROEKONOMİK DEĞİŞKENLER İLE BELİRSİZLİK ENDEKSİ ARASINDA PANEL EŞBÜTÜNLEŞME VE PANEL NEDENSELLİK ANALİZİ: BRIC-T ÖRNEĞİ

Şenay SARAÇ¹, Selçuk YİRMİBEŞ²

ÖZET

Günümüz koşullarında bir ülkenin refahını ve ekonomik geleceğini etkileyen birden fazla değişken bulunmaktadır. Belirsizlik de bunlardan biridir. Belirsizlik yatırımcıların, üreticilerin ve hatta bütün ekonomik aktörlerin davranışlarını şekillendirmektedir. Bu noktadan hareketle çalışmada dünya belirsizlik endeksi (WUI) ile ekonomik aktörlerin kararlarında etkili olan döviz kuru, petrol fiyatları, enflasyon ve gelir değişkenlerine ait Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin (BRIC) ve Türkiye'nin 2003-2022 dönemi verileri ele alınarak ampirik analiz yapılmıştır. Yapılan ampirik analizlerde panel eş bütünüleşme katsayılarının yorumlanmasında Panel Dinamik En Küçük Kareler (DOLS) testi ve nedensellik ilişkisinin ortaya konulmasında Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) kullanılmıştır. Seçilmiş ülkelerin dünya belirsizlik endeksi ve petrol fiyatları verisine Federal Reserve Economic Data (FRED) web sitesinden ulaşılmıştır. Enflasyon verisi OECD veri tabanından, diğer değişkenlere ait veriler ise Dünya Bankasından alınmıştır. Yapılan göre, Panel DOLS test sonuçlarına göre uzun dönemde değişkenlerde meydana gelen artışlar belirsizlik endeksini panel genelinde etkilemektedir. VECM modeli sonuçlarına göre de belirsizlik endeksi ile petrol fiyatları ve gelir arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmakta iken enflasyon ve döviz kurundan belirsizlik endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Buradan hareketle BRIC+Türkiye için ekonomik politika belirsizliğinin azaltılması ve geleceğe yönelik kalkınma ve büyüme stratejilerinin bu yönde uygulanması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Politika Belirsizliği, Enflasyon, Döviz Kuru, Büyüme, BRIC+T
JEL Sınıflandırması: E61, H30, O47

PANEL COINTEGRATION AND PANEL CAUSALITY ANALYSIS BETWEEN MACROECONOMIC VARIABLES AND UNCERTAINTY INDEX: BRIC-T CASE

ABSTRACT

In today's conditions, there are multiple variables that affect the welfare and economic future of a country. Uncertainty is also one of them. Uncertainty shapes the behavior of investors, producers and even all economic actors. From this point of view, in this study, an empirical analysis was conducted by taking the data of Brazil, Russia, India, China (BRIC) and Turkey for the period 2003-2022 on the World Uncertainty Index (WUI) and the exchange rate, oil prices, inflation and income variables that affect the decisions of economic actors. In the empirical analysis, Panel Dynamic Least Squares (DOLS) test was used to interpret the panel co-integration coefficients and Vector Error Correction Model (VECM) was used to reveal the causality relationship. World uncertainty index and oil price data for selected countries are obtained from the Federal Reserve Economic Data (FRED) website. Inflation data were obtained from the OECD database, while data on other variables were obtained from the World Bank. According to the Panel DOLS test results, increases in variables in the long run affect the uncertainty index across the panel. According to the VECM model results, there is a bidirectional causality relationship between the uncertainty index and oil prices and income, while there is a unidirectional causality relationship from inflation and exchange rate to the uncertainty index. Therefore, it is necessary to reduce economic policy uncertainty for BRIC+Turkey and to implement future development and growth strategies in this direction.

Keywords: Policy Uncertainty, Inflation, Exchange Rate, Growth, BRIC+T
JEL Classification Codes: E61, H30, O47

¹ Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, senay.sarac@beun.edu.tr.

² Öğr. Gör., Sinop Üniversitesi, syirmibes@sinop.edu.tr.

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

In macroeconomics, it is extremely important how actors will behave in the market and where the equilibrium will occur. For this reason, indices are created not only in Turkey but also in other countries around the world to make predictions and evaluations. In this context, the World Uncertainty Index (WUI) is used as an index to measure uncertainty in countries. The WUI is obtained through surveys conducted by the US Federal Reserve. Thus, expectations about the future direction of expenditures are formed. Based on the index, economies are interpreted in terms of fragility or stability, and thus the index value plays an important role in the decision-making of actors.

There may be many macro reasons for the decline in economic growth that may occur due to uncertainty. For this reason, it is necessary to analyze the economic indicators of a country one by one. When the studies conducted in this context are analyzed, it is seen that variables such as price changes, exchange rates, inflation and income come to the fore. Economic uncertainty also poses a risk on exchange rates in importing and exporting countries. The impact on the volume of imports and exports affects the country's economy. Uncertainty shapes the behavior of investors, producers and even all economic actors. From this point of view, this study conducts an empirical analysis of the World Uncertainty Index (WUI) and the exchange rate, oil prices, inflation and income variables that are effective in the decisions of economic actors by taking the data of Brazil, Russia, India, China (BRIC) and Turkey for the period 2003-2022.

Literature Review

Yalçinkaya & Aydın (2017) reveal that there is a relationship between uncertainty and economic growth. Yalçinkaya (2019) concludes that there is a relationship between global uncertainty and macroeconomic variables. Özkan (2020), Yaman (2022) and Güzel & Acaravcı (2023) found that there is a link between uncertainty and trade, uncertainty and imports, uncertainty and exports, respectively. Nguyen et al. (2021) also concluded that there is a relationship between uncertainty and oil prices. Kanat (2021) and Wüstenfeld & Geldner (2022) found a relationship between Bitcoin and uncertainty in their studies. Usta & Mete (2022) found a relationship between economic growth, fixed capital formation and domestic savings and uncertainty. Gülcan (2022) concluded that there is a causality from GEPU to crude oil prices. Songur & Sertkaya (2023) analyzed the relationship between uncertainty and exchange rate for selected countries and concluded that there is a causality between uncertainty and exchange rate. Çelik (2023) analyzes the relationship between economic policy uncertainty and geopolitical risk, exchange rate and oil prices and concludes that there is causality. Kılıç, Gürbüz & Bekereci (2023) investigated the causality between uncertainty and uncertainty using variables such as money supply, inflation and Bitcoin. The test results show that there is causality.

Methodology

This study analyzes the relationship between uncertainty index, exchange rate, inflation, income and oil prices for BRIC+T countries. In this context, panel data analysis is used by using the data of the variables between 2003-2022. Breusch-Pagan (1980) LM test, Peseran (2004) CDLM and Peseran LMadj tests are used to test for horizontal cross-section dependence and first generation unit root tests are applied. The direction of the long-run panel causality relationship is tested with the Vector Error Correction Model (VECM).

Results and Conclusion

In order to determine whether the panel data are homogeneous or heterogeneous and to interpret the slope coefficients of the series, the Peseran-Yamagata (2008) test was performed and it was concluded that the variables constituting the panel data set are heterogeneous. Then, Breusch-Pagan (1980) LM test, Peseran (2004) CDLM and Peseran LMadj tests are used to test for horizontal cross-section dependence and it is found that there is no horizontal cross-section dependence. Since there is no horizontal cross-section dependence, first generation unit root tests were applied and Choi (2001), Maddala Wu (1999), Im-Peseran Shin and Hadri (1999) tests revealed that all series are stationary at I(1) level. Considering the heterogeneity of the data in the panel, Pedroni test co-integration test was performed and it was found that there is a co-integration relationship between the series used in the model. When the results of the Grouped Panel DOLS test, in which co-integration coefficients are investigated, are evaluated on a panel basis, it is concluded that all variables are statistically significant at the 1% level as expected. In other words, increases in variables in the long run affect the uncertainty index across the

panel. The coefficient of exchange rate is calculated as 2.42 across the panel. In other words, a 1% increase in the exchange rate across BRIC+T leads to an increase of approximately 2.42% in uncertainty in the long run. Similarly, when we look at the coefficients of other variables, we see that a 1% increase in inflation leads to a 0.83% increase in uncertainty in the long run; a 1% increase in oil prices leads to a 0.13% increase in uncertainty in the long run; and a 1% increase in income leads to a 3% decrease in uncertainty in the long run. The relationship between income and uncertainty is negative.

In the study, the direction of the long-run panel causality relationship was tested with the Vector Error Correction Model (VECM). According to the results of the long-run VECM test, there is a bidirectional causality relationship between the uncertainty index and oil prices and income. There is a unidirectional causality from inflation and exchange rate to uncertainty index. When the causality relations of other variables are analyzed, unidirectional causality from inflation to income and exchange rate, bidirectional causality with oil prices, unidirectional causality from exchange rate to income, bidirectional causality with oil prices and unidirectional causality from income to oil prices are found. The results obtained are consistent with the Panel DOLS test results.

1. Giriş

Ekonomik aktörler için gelecekte piyasaları neler beklediğine dair öngörülerde bulunabilmek ve davranışlarını buna göre adapte edebilmek önemlidir. Sadece ekonomik faktörler değil eğitim, iş gibi alanlarda da verilecek kararların yönlendirilmesi ve buna paralel olarak kararların verilmesi belirsizliklerle mücadele edilmesi anlamında da önem arz etmektedir. Hem üretim hem de tüketim tarafında belirsizliklerin bulunması tahminlerin ve risklerin oluşmasına sebep olmaktadır (Haddow vd, 2013: 101).

Finans ve ekonomi piyasalarında oynaklığın giderek arttığı dönemlerde, ekonomik aktörlerin yatırım, tüketim, üretim, tasarruf gibi kararlarındaki belirsizliği ifade eden, ekonomik belirsizlik konusu daha çok gündeme gelmeye başlamıştır (Wu vd., 2016: 110). Geçtiğimiz yıllarda, özellikle Covid-19 salgınıyla birlikte, sağlık alanında ortaya çıkan gelişmeler ekonomik hayatı da etkisi altına almıştır. Toplam talebin kısılması ve beraberinde ekonomik hayattaki zorlaşması sonucu birçok işyeri kapanmıştır. Bu neticeler sonucunda da belirsizlik kavramı daha da ön plana çıkmaya başlamıştır. Sadece üreticiler değil aynı zamanda kamudaki karar alıcılar ve tüketiciler de dahil olmak üzere bütün aktörlerin ekonomilerdeki belirsizlik sorununa eğilmesi zorunlu hale gelmiştir (Altemur & Karaca, 2021: 65-66). İlk olarak Knight 1921 yılında risk ve belirsizlik kavramlarını tanımlamıştır (Quintana, 2012: 10). Böylece literatüre giren belirsizlik sonraki yıllarda da çalışmalara konu edilerek makroekonomide önemli değişken haline gelmiştir. Gelişmiş ya da gelişmekte olan bir ülkede belirsizlikler birçok sebeple ortaya çıkmaktadır. Bu sebepleri açıklayabilmek adına ülkeler için belirsizlik endeksleri oluşturulmaya başlanmıştır. Endeks oluşturulurken haberlerde geçen belirsizlik ile ilgili kelimeler raporlanmaktadır. Raporlardan elde edilen ekonomik ve politik konularda belirsizlikle ilgili kelime sıklığına göre ölçekler geliştirilerek belirsizlik endeks değeri ortaya çıkmaktadır. Endeks değeri ülkelerin birbirleri ile karşılaştırılabilmesine olanak sağlayarak ekonomik bir gösterge niteliği taşımaktadır. Bu endeks 1996 yılından itibaren oluşturulmaya başlanmıştır. 143 ülke için ayrı ayrı endeks değeri hesaplanırken özellikle aylık, 3 aylık ve yıllık olacak şekilde seçenekler de bulunmaktadır (Ahir vd., 2018: 1-5).

Makroekonomide aktörlerin piyasa karşısında nasıl davranacağı ve dengenin nerede oluşacağı son derece önemlidir. Bu sebeple öngörülerde ve değerlendirmelerde bulunmak için sadece ülkemizde değil dünya üzerindeki diğer ülkelerde de endeksler oluşturulmaktadır. Bu kapsamda Dünya Belirsizlik Endeksi (WUI) ülkelerdeki belirsizliği ölçmeye yarayan bir endeks olarak kullanılmaktadır. WUI, ABD Merkez Bankası'nın oluşturduğu anketler yoluyla elde edilmektedir. Böylece harcamaların ileride hangi yönde değişeceğine ilişkin beklentiler oluşturulmaktadır (<https://fred.stlouisfed.org/series>, Erişim Tarihi: 03.06.2024). Endeksten yola çıkarak ekonomiler hakkında kırılma ya da istikrar açısından yorumlama getirilmekte ve dolayısıyla endeks değeri aktörlerin karar vermelerinde önemli rol oynamaktadır (Ermişoğlu & Kanık, 2013: 1).

Küreselleşmenin hız kesmeden devam ettiği günümüzde ülkeler arası etkileşimler de önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Belirsizliğin etkisiyle oluşabilecek ekonomik büyümedeki azalmaların birçok makro nedeni olabilmektedir. Bu sebeple bir ülkenin ekonomik göstergelerinin de tek tek incelenmesi gereği ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda yapılan çalışmalar incelendiğinde fiyat değişimleri, döviz kurları, enflasyon, gelir gibi değişkenlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Ekonomik belirsizlik ithalat ve ihracat yapan ülkelerde döviz kuru üzerinden de risk oluşturmaktadır. İthalat ve ihracat hacminin etkilenmesi beraberinde ülke ekonomisini etkilemektedir. Döviz kurlarında meydana gelen değişimler de ekonomideki beklentileri ve beraberinde ekonomik belirsizliği değiştirmektedir (Ünal & Nas, 2022: 444-445). Döviz kuru oynaklığı iç ve dış fiyatların belirsiz olmasına yol açmakta ve bu durum enflasyonist beklentilerle birlikte piyasada belirsizlik artışını sağlamaktadır. Üretimde bulanacak firmaların döviz kurları yükseldiğinde üretimini azaltmasına ya da üretimin belirli bir süre ertelenmesine yol açabilmektedir. Benzer şekilde bu durum döviz kurlarıyla alakalı olarak ülkelerin para politikası uygulaması, enflasyon, risk oranı, finansal gelişmişlik gibi konularla da ilişkili olmaktadır (Güney, 2020: 3-4).

Petrol fiyatlarındaki değişkenlikler de ülkeler açısından istikrarın sağlanmasına engel olmaktadır (Kök & Nazlıoğlu, 2022: 221). Petrol fiyatlarındaki artışlar petrolü ihraç eden ülke için, tersi durumda ise petrolü ithal eden ülkeler için avantaj sağlamaktadır. Özellikle üretim maliyetlerini artırdığında üretim ve istihdam yönüyle ekonomiyi daraltıcı etkileri olmaktadır (Kamacı & Göktaş, 2020: 548). Buna ek olarak petrole bağımlı olan ülkelerde petrol fiyatlarındaki artışlar maliyetleri artırarak ödemeler dengesinde sorunlara yol açmaktadır (Özata, 2019: 18). Makroekonomide petrol fiyatlarının yüksek değişkenliği cari sorununu beraberinde getirmektedir. Enerjide bağımlı olan ve enerji talebinin yüksek olduğu ülkelerde döviz kaybının yüksek olmasına sebep olmaktadır. Bununla birlikte döviz kurunda da sorunlara yol açmaktadır. Yüksek ve değişken döviz kuru ile birlikte hem yatırımcıların hem de tüketicilerin talep ve arzında değişimler meydana gelmektedir. Yüksek döviz kuru nispeten ihraç mallarının dışarıya karşı daha ucuz yaparken ihracat gelirinin artması kesin değildir. Bu kapsamda GSYH bir ülkede azalma gösterir, üreticilerin ve tüketicilerin önünü görmesini engeller. Makroekonomide de geleceği göremeyen ya da tahminde bulunamayanlar davranış şeklini geliştirememektedir (Altumur, 2023: 67). Aynı zamanda petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar çeşitli şoklar etkisiyle gerçekleşebilmektedir (Kilian & Park, 2007: 2). Petrol fiyatlarındaki şoklar da üç şekilde ortaya çıkmaktadır. Birincisi petrolün dünyadaki varlığıyla ve mevcut bulunabilirliğiyle ilgili olanıdır. İkincisi de küresel iş çevrimindeki dalgalanmalardan kaynaklanan şoklardır. Üçüncü şok etkisi de talep yönüyle kaynaklanmaktadır. (Kilian, 2009: 1056) Petrol fiyatlarında ortaya çıkan değişimler beraberinde ülke içi fiyatlara yansımakta ve risk unsuru oluşturarak ekonomik belirsizliği artırmaktadır. Bu bağlamda petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların ekonomik belirsizlikler üzerindeki etkisinin ortaya konulması ihtiyacı doğmaktadır.

Belirsizlik durumunda bir ekonomide hem arz hem de talep açısından etki gerçekleşmektedir. Arz ekonomik belirsizlikler incelendiğinde hem hane halkının hem de üreticilerin yararlanacağı kredilerin maliyetlerinde artışlar meydana gelmektedir. Aynı zamanda firmaların yapacağı yatırım miktarı, istihdamda kullanılacak işçiler ve karar verilen üretim miktarı gibi konular da bir ülkenin gayri safi yurtiçi hasılasında (GSYH) etkiler yaratmaktadır (Ahir vd., 2019; Gürgün, 2020: 33). Talep açısından bakıldığında tüketim harcamalarının bazı mallar özelinde değişmesine yol açabilmektedir. Böylece tüketim harcamalarının kaydırılmasıyla birlikte sektör bazında olumsuz etkiler oluşmaktadır. Tüm bu olumsuz etkilere karşı hane halkının daha fazla tasarruf yapmasını da sağlayabilmektedir (Haddow vd., 2013: 102). Hem üretici hem tüketici açısından bir takım maliyetlerin oluşması nedeniyle bir ülkenin GSYH'sında değişkenlik göstermektedir. Belirsizlik dönemlerinde ülkenin gelir seviyesindeki bu değişkenlik toplumun refahını olumsuz bir şekilde etkileyebilmektedir.

Bir ekonomide gerçekleşen yüksek enflasyon durumunda hem tüketicilerin hem üreticilerin önünü görmesi imkansız hale gelmektedir. Bir yatırımın getirisinin gelecekteki enflasyon karşısında erimesini hiçbir yatırımcı istemeyecektir. Bu sebeple özellikle üreticilerin yatırımlarında azalmalar meydana gelmesi söz konusu olmaktadır. Aynı zamanda fiyatların düzensiz ve hızlı artışı yurtdışına göre yurtdışında üretilen malları pahalı hale getirerek ödemeler dengesinde büyük sorunlara yol açmaktadır. (Gokal & Hanif, 2004: 2) Ulusal paranın değer kaybetmesi ülkedeki vatandaşların yerli paradan uzaklaşarak yabancı paraları kullanır hale gelmesine de sebep olmaktadır. (Çelik, 2023: 71) Döviz kurundaki aşağı ya da yukarı yönlü spekülasyon hareketleri, aşırı değer kaybı ve dışarıya bağımlı sektörlerin olumsuz etkilenmesi gibi sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Tüketiciler ise emeklerinin karşılığını koruyabilmek amacıyla yabancı paraya kullanmaya başlama gereği duymaktadır (Kaya & Kara, 2022: 840).

Dolayısıyla petrol fiyatları, döviz kuru, enflasyonun ekonomik belirsizlik üzerinde ve beraberinde ekonomik belirsizliğin de bu değişkenler üzerinde etkisinin olduğu aşikârdır. Bu sebeplerle makroekonomik değişkenlerle WUI ilişkisi incelenmesi gereği doğmaktadır.

Literatürdeki mevcut çalışmalar incelendiğinde, döviz kuru, gelir ya da enflasyonun belirsizlik endeksi ile nedenselliğini inceleyen çalışmalara rastlanmaktadır. Ancak bu değişkenlerin hepsinin belirsizlik endeksi ile ilişkisini birlikte ölçen bir çalışmaya rastlanamamıştır. Enflasyon, döviz kuru, gelir ve petrol fiyatları değişkenlerinin belirsizlik endeksi ile ilişkisinin araştırılması gerektiği anlaşılmaktadır. BRIC+T ülke grubunun seçilmesi özellikle gelişmekte olan ülkeleri inceleme açısından önemli görüldüğünden dolayı seçilmiştir. Aynı zamanda seçilen örneğin zaman kısıtı verilerin bulunabilmesi açısından önemlidir. Bu sebeple her bir ülke için 2003-2022 yılları zaman aralığının seçilmesinde veri kısıtlılığı etkili olmuştur.

Çalışmanın giriş bölümünde belirsizliğin tanımı yapılarak döviz kuru, petrol fiyatları ve enflasyon ile olan ilişkisinden söz edilmiştir. Takip eden bölümde ise ilgili konuyla alakalı olarak ampirik literatür incelemesi tablo şeklinde verilmiştir. Üçüncü bölümde veri ve analiz kısmında değişkenler tanımlanmıştır. Makroekonomik değişkenlerden döviz kuru, gelir, enflasyon, petrol fiyatları ve belirsizlik endeksi değişkenler olarak tanımlanmıştır. Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklerden sonra kullanılan metot ve yöntem kısmında panel veri uygulamasına yönelik uygun testler ve açıklamaları yapılmıştır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin yer aldığı ekonomik entegrasyon çeşidi olan BRIC+T bu çalışmada örneklem grubunu oluşturmaktadır. Türkiye ve BRIC ülkelerinin 2003-2022 verileri Panel Veri Analizi ile test edilerek karşılaştırmalı bir analiz olarak sunulmaktadır. Son bölümde ise sonuç kapsamında ülkeler ve diğer ampirik çalışma sonuçları ile değerlendirmeler bulunmaktadır.

2.Ampirik Literatür

Ekonomik belirsizlik üzerinde yapılan çeşitli ampirik çalışmalar Tablo 1’de listelenmiştir.

Tablo 1: Literatürdeki Ampirik Çalışmalar

Yazar	Dönem ve Örneklem	Yöntem	Sonuç
Pastor & Veronesi (2013)	1985-2010 ABD	Genel Denge Modeli	Şoklar belirsizliğe yol açmaktadır. Ekonomi zayıf olduğunda belirsizlik daha değişkendir.
Yalçinkaya & Aydın (2017)	1997-2015 BRIC+G7	Yeni nesil panel Veri Analizi	Belirsizlikler büyümeyle ilişkilidir. Negatif etki söz konusudur.
Yalçinkaya (2019)	1992-2018 Türkiye	Zaman serisi analizi ve SVAR modeli	Küresel belirsizlikler, makroekonomik göstergeleri olumsuz etkiler.
Özkan (2020)	1989-2019 ABD	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testi	Ekonomik belirsizlik ile dolar-TL arasında ve ticaret politikasındaki belirsizlik ile dolar-TL arasında eş bütünleşme mevcuttur.
Nguyen, Nghiem & Tripe (2021)	2000-2016 Hindistan	Panel Veri	Belirsizlik yüksek petrol fiyatları nedeniyle artmaktadır. ABD ve Hindistan için EPU Hint kredi riskini karlılığını etkilemektedir. Bu etkiler petrol fiyatları artışına bağlıdır.
Kanat (2021)	2018-2020 Dünya	Bootstrap	Bitcoin ile EPU arasında çift yönlü nedensellik vardır. XRP için herhangi bir nedensellik yoktur.
Wüstenfeld & Geldner (2022)	2017-2021 Seçili Ülkeler	OLS ve GARCH modelleri	Küresel ekonomik belirsizlikler bitcoin faaliyetlerini etkilemektedir.
Usta & Mete (2022)	2006-2020 11 AB Üyeleri	Dumitrescu-Hurlin	Ekonomik politika belirsizliği ekonomik büyüme, sabit sermaye oluşumu ve yurtiçi tasarruflarının nedenidir. Tüketim harcamaları ile ekonomik politika belirsizliği arasında nedensellik yoktur.
Gürsoy & Zeren (2022)	2015-2020 BRIC	Panel Nedensellik	Ekonomik politik belirsizlikler ülke borsaları üzerinde etkilidir.
Yaman (2022)	1997-2019 18 Ülke	Panel Veri	Ekonomik politika belirsizliği ithalatı negatif yönde etkilemektedir.
Gülcan (2022)	1997-2022 Dünya	Frekansta Nedensellik Testi	GEPÜ’den ham petrol spot ve vadeli fiyatlarına doğru sadece uzun dönemde nedensellik vardır. Ham petrol spot fiyatlarından GEPÜ’ya kısa, orta ve uzun dönemde herhangi bir nedensellik yoktur.
Güzel & Acaravcı (2023)	1990-2019 G7	CS-ARDL tahmin modeli kullanılmıştır.	Belirsizlik kısa dönemde yatırım ve ihracatı negatif etkilemektedir. Uzun dönemde ilişki yoktur.
Songur & Sertkaya (2023)	1997-2022 BRIC	Fourier ADF birim kök, Fourier Shin Eşbütünleşme, DOLS, FMOLS ve CCR	Ekonomik belirsizlik Brezilya ve Rusya’da döviz kurunu pozitif, Çin’i negatif etkilemektedir. Hindistan için ise katsayı anlamsızdır.
Çelik (2023)	1990-2021 Türkiye	Hacker & Hatemi-J (HH) (2012) Zamana göre değişen nedensellik testi	Ekonomik belirsizlik ile jeopolitik risk arasında çift yönlü, ekonomik politika belirsizliği ile reel döviz kuru arasında tek yönlü, ekonomik politika belirsizliği ile reel petrol fiyatları arasında tek yönlü nedensellik vardır.
Kılıç vd., (2023)	2010-2021 BRIC	ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto.	Enflasyonun Bitcoinini uzun dönemde pozitif etkilemektedir. M3 ise Bitcoinini kısa dönemde pozitif etkilemektedir. Hindistan ve Brezilya’da enflasyondan Bitcoin’e tek yönlü nedensellik var iken, Çin’de enflasyondan Bitcoin’e; Bitcoin’den de ekonomik politika belirsizliğine nedensellik vardır.

Tablo 1'de yer alan çalışmalar, sonuçları göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde nedensellik ilişkisi tespit eden ve tespit edemeyenler olarak iki temel gruba ayrılabilir. İlk grupta değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisi tespit edenler sayılabilir. Yalçınkaya & Aydın (2017) çalışmalarında belirsizlik ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Yalçınkaya (2019) çalışmasında küresel belirsizlikler ile makroekonomik değişkenler arasında bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Özkan (2020), Yaman (2022) ve Güzel & Acaravcı (2023) ise çalışmalarında sırasıyla belirsizlik ile ticaret, belirsizlik ve ithalat, belirsizlik ve ihracat arasında bir bağlantı olduğunu ortaya koymuşlardır. Nguyen vd. (2021) çalışmalarında yine belirsizlik ile petrol fiyatları arasında bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Kanat (2021) ve Wüstenfeld & Geldner (2022) ise çalışmalarında Bitcoin ile belirsizlik arasında ilişki bulmuşlardır. Usta & Mete (2022)'ye ait çalışmada, ekonomik büyüme, sabit sermaye oluşumu ve yurtiçi tasarruflarla belirsizlik arasında ilişki bulunmuştur. Gülcan (2022) çalışmasında GEPÜ'dan ham petrol fiyatlarında bir nedensellik olduğu sonucuna ulaşmıştır. Songur & Sertkaya (2023) ise belirsizlik ile döviz kuru arasındaki ilişkiyi seçili ülkeler açısından incelediği çalışmalarında belirsizlik ile döviz kuru arasında bir nedensellik olduğu sonucuna varılmıştır. Çelik (2023) çalışmasında ekonomik politika belirsizliği ile jeopolitik risk, döviz kuru ve petrol fiyatları ilişkisini incelediği çalışmasında nedensellik olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Kılıç, Gürbüz & Bekereci (2023) çalışmalarında para arzı, enflasyon ve Bitcoin gibi değişkenler kullanarak belirsizlik ile arasındaki nedenselliği araştırmışlardır. Test sonuçlarında nedenselliğin olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Literatürdeki çalışmalarda kullanılan değişkenler arasında nedensellik boyutunun yönü çalışmada yapılacak yorumları da etkilemektedir. Bulunan ilişkinin ters yönlü olması yapılacak yorumlamalar açısından önem arz etmektedir. Bu kapsamda Yalçınkaya & Aydın (2017), çalışmalarında belirsizliklerin ile ekonomik büyümenin ilişkili olduğu ve bu ilişki ters yönlü olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yaman (2022) çalışmasında belirsizliğin ithalat üzerinde etkili olduğu sonucuna varmaktadır. Bu açıdan bakıldığında döviz kuru ve GSYH açısından da belirsizliğin etkileri üzerine muhtemel sonuçları ortaya çıkabileceği öngörülmelidir. Gülcan (2022), ise çalışmasında belirsizlikten ham petrol fiyatlarına doğru bir nedensellik bulunurken, ham petrol fiyatlarından belirsizliğe doğru bir nedensellik yoktur. Belirsizliğin petrol fiyatlarına etki ettiği ama petrol fiyatlarının belirsizliğe neden olmadığını açıklamaktadır. Çelik (2023), çalışmasında belirsizlik ile reel petrol fiyatları ve döviz kuru gibi değişkenler kullanmıştır. Analiz sonucunda değişkenler arasında tek yönlü nedenselliğin olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

İkinci grupta ise çalışmada ele aldığı değişkenler itibarıyla belirsizlik ile arasında ilişki bulmayanlar yer almaktadır. Gülcan (2022) çalışmasında ham petrol fiyatlarından GEPÜ'ya bir nedensellik tespit edememiştir. Usta & Mete (2022) ise çalışmalarında tüketim harcamaları ile belirsizlik arasında nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Güzel & Acaravcı (2023) çalışmalarında belirsizlik ve ihracat arasında uzun dönemde bir ilişki yoktur sonucunu elde etmişlerdir.

Belirsizlikle ilgili çalışmalarda farklı dönem, farklı ülke grupları ve farklı metotlar uygulandığı görülmektedir. Belirsizliğin yorumlanması ve makroekonomik bir değişken olarak etkilerinin belirlenebilmesi yapılan çalışmaların ve sonuçlarının karşılaştırılması ile mümkün olmaktadır. Buna bağlı olarak sonuçlar da değişkenlik göstermektedir. Buradan hareketle kullanılan testlerin çeşitliliği, kullanılan değişkenler, dönem ve yöntem itibarıyla farklı sonuçlar elde edilebileceği ortaya çıkmaktadır.

3. Veri ve Metodoloji

3.1. Veri Seti

Çalışmada BRIC+T ülkeleri için belirsizlik endeksi, döviz kuru, enflasyon, gelir ve petrol fiyatlarının ilişkisi incelenmektedir. Bu kapsamda değişkenlere ait 2003-2022 yılları arasındaki veriler kullanarak panel veri analizi kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlere ait açıklamalar ve tanımlayıcı istatistikler Tablo 2 ve Tablo 3'te verilmektedir.

Tablo 2: Kullanılan Değişkenler ve Açıklamaları

Değişken Kodu	Değişken Adı	Açıklama	Kaynak
WUI	WUI	Ülkedeki belirsizliğin hesaplanması sonucu ortaya çıkan endeks değeridir.	FRED
Döviz Kuru	EXR	Ülkelerin yerli paralarının yabancı para cinsinden değeridir.	Dünya Bankası
Petrol Fiyatları	OIL	Texas Oklahoma cushing verileri baz alınmıştır.	FRED
Gelir	GDP	Satın alma gücü paritesine göre hesaplanan gayri safi yurtiçi hasıladır.	Dünya bankası
Enflasyon	INF	Tüketici fiyat endeksi	OECD

Çalışmada kullanılan petrol fiyatları değişkenine ait değerler Amerikan Merkez Bankası Resmi Sitesi (fred.stlouisfed.org)'den alınmıştır. Oklahoma fiyatları esas alınarak varil başına günlük değerler elde edilerek düzenlenmektedir (fred.stlouisfed.org/series/DCOILWTICO, Erişim Tarihi: 03.07.2024). GSYİH değişkenine ait değerler her bir ülke için satın alma gücü paritesi yaklaşımına göre hesaplanan milli geliri ifade etmektedir ve veriler Dünya Bankasının veri tabanından alınmıştır. Dünya Bankası veri tabanından elde edilen döviz kuru ise yerli paranın yabancı para cinsinden değerini göstermektedir. Enflasyon verileri OECD veri tabanından alınmıştır. Tüketici fiyat endeksi değerlerini vermektedir. Bu çalışmada WUI değişkenine ve petrol fiyatlarına ait veriler FRED web sitesinden elde edilmiştir.

Dünya belirsizlik endeksi, petrol fiyatları, döviz kuru, gelir ve enflasyon ilişkisinin analizinde kullanılan model eşitlik (1)'de ifade edilmektedir.

$$WUI_{it} = \beta_0 + \beta_1 EXR + \beta_2 INF + \beta_3 OIL + \beta_4 GDP + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Modelde yer alan WUI belirsizlik endeksini, EXR döviz kuru değerlerini, INF enflasyonu, OIL petrol fiyatlarını, GDP geliri, ε ise hata terimini ifade etmektedir. Eşitlikteki $i=1,2,3,\dots,N$ yatay kesit sayısını ifade etmektedir. $t=1,2,3,\dots,T$ modelin zaman bilgisini vermektedir.

Değişkenlere ait özet istatistikler Tablo 3'te ve korelasyon matrisi Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

	WUI	EXR	OIL	GDP	INF
Ortalama	0.226	22.979	67.784	5.91E+1	8.807
Medyan	0.203	6.9045	65.53	3.56E+1	7.406
Maksimum	1.090	78.604	100.18	2.57E+1	96.036
Minimum	0	1.3015	31.07	1.04E+1	-0.209
Standart Sapma	0.174	25.195	21.72	5.67E+12	10.32170
Çarpıklık	1.7223	0.866	0.089	1.958	6.252
Basıklık	8.314	2.197	1.721	6.122	52.388
Sum.	22.68	2297.9	6778.4	5.91E+1	880.745
Gözlem	100	100	100	100	100

Tablo 3'de tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiştir. 100 gözlem değerinin olduğu çalışmada belirsizlik endeksinin ortalaması 0.22681, döviz kurunun 22.97934, petrol fiyatları 67.784, gelir 5.91E+12, enflasyonun ise 8.80745 olarak hesaplanmıştır. Maksimum değerleri için belirsizlik endeksinin maksimum değeri 1.0902, döviz kurunun 78.60449, petrol fiyatlarının 100.18, gelirin 2.57+E13, enflasyon ise 96.03611'dir. Standart sapma değerlerinde belirsizlik endeksi için 0.17456, döviz kurunda 25.1954, petrol fiyatlarında 21.7278, gelirin 5.67E+12, enflasyon ise 10.3217'dir.

Tablo 4: Korelasyon Matrisi

	EXR	GDP	INF	OIL	WUI
EXR	1	-0.0169	-0.0471	-0.0596	-0.2289
GDP	-0.0169	1	-0.2870	0.0299	-0.2149
INF	-0.0471	-0.2870	1	0.1431	0.1118
OIL	-0.0596	0.0299	0.1431	1	-0.1000
WUI	-0.2289	-0.2149	0.1118	-0.1000	1

Korelasyon matrisine ait istatistikler Tablo 4'te verilmektedir. İkili gruplar halinde değişkenler arasındaki ilişkiyi inceleyen bu matris -1 ile 1 arasında değerler almaktadır. Döviz kuru ile diğer değişkenler arasında negatif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Gelir ile petrol fiyatları dışındaki bütün değişkenler arasında negatif ilişki mevcut iken petrol fiyatları ile pozitif yönlü bir ilişki vardır. Enflasyon değişkeninde ise gelir ile döviz kuru arasında negatif; enflasyon ile petrol fiyatları ve belirsizlik arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Petrol fiyatlarında ise belirsizlik ve döviz kuru hariç diğer değişkenler arasında pozitif yönlü ilişki bulunmaktadır. Belirsizlik endeksi ise sadece enflasyon ile pozitif yönlü ilişkilidir.

3.2. Ekonometrik Model

3.2.1. Heterojenlik Testi

Modelde kullanılan değişkenlerin homojen ya da heterojen olduğuna karar vermek ve serilerin eğim katsayılarını yorumlayabilmek için Peseran-Yamagata (2008) testi yapılmıştır. Testin sonucunda serilerin homojen ya da heterojen olup olmadığı anlaşılmaktadır. Bu test aşağıdaki gibi formüle edilmektedir (Peseran & Yamagata, 2008: 56).

$$\Delta = \sqrt{N} \frac{N^{-1}\tilde{S} - K}{\sqrt{2k}} \quad (2)$$

\tilde{S} :Swamy test istatistiğidir.

k: açıklayıcı değişken sayısı

N: yatay kesit sayısı

Δ_{adj} : düzeltilmiş delta test istatistiği

$$\Delta_{adj} = \sqrt{N} \frac{N^{-1}\tilde{S} - E(Z_{it})}{\sqrt{Var(Z_{it})}} \quad (3)$$

Temel hipotezler aşağıdaki gibi ifade edilmektedir:

H₀: eğim katsayısı homojendir.

H_a: eğim katsayısı homojen değildir.

Hesaplanan test istatistiklerinde olasılık değeri belirlenen anlamlılık düzeyinden küçükse H₀ hipotezi reddedilmektedir ve eğim katsayıları heterojendir yorumu yapılmaktadır. Elde edilen delta testi sonuçları aşağıda yer alan Tablo 5'de verilmiştir.

Tablo 5: Delta Testi Sonuçları

Test	Test İstatistiği	Prob.
Δ	2.640	0.008
Δ_{adj}	3.156	0.002

Tablo 5'de yer alan sonuçlara göre panel veri setini oluşturan değişkenler heterojendir. Olasılık değerlerinin tamamının 0.05 seviyesinin altında olması böylesi bir tespitin yapılmasını sağlamıştır. Eş bütünleşme testlerinde panelin homojen ya da heterojen olması önemli olmaktadır.

3.2.2. Yatay Kesit Bağımlılık Testi

Panel veri metodolojisinde serilerin yatay kesit bağımlılığının olup olmaması önemlidir. Paneli oluşturan değişkenlerde zaman içindeki değişimlerle kırılmalar yaşanabilmektedir (Pesaran, 2004: 2). Yatay kesit bağımlılığı varsa ikinci nesil birim kök testleri uygulanmalıdır. Yatay kesit bağımlılığı yoksa da birinci nesil birim kök testleri yapılmalıdır (Gövdeli & Direkçi, 2018: 1578). Testlerin kesit bağımlılığı kapsamında genel hipotezleri aynıdır. H₀: yatay kesit bağımlılığı yoktur. H₁: yatay kesit bağımlılığı vardır. İstatistik değeri anlamlılık düzeyinden küçük çıktığında H₀ reddedilir ve yatay kesit bağımlılığı vardır sonucuna ulaşılır. Yatay kesit bağımlılığı kapsamında çeşitli testler uygulanabilmektedir. Çalışmada kullanılan veriler heterojen özellik gösterdiği için uygun testler seçilmelidir. Heterojenliğe uygun olarak Breusch-Pagan (1980) LM testi, Pesaran (2004) CD_{LM} ve Pesaran LM_{adj} testleri kullanılmıştır. Bu testlere ilişkin formüller model (4), (5) ve (6)'da gösterilmektedir (Breusch ve Pagan, 1980).

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \sigma_{ij}^2 \square X_{\frac{N(N-1)}{2}}^2 \quad (4)$$

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N T_{ij} \rho_{ij}^2 \right) \quad (5)$$

$$LM_{adj} = \sqrt{\left(\frac{2}{N(N-1)} \right)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \left[\rho_{ij} \frac{(T-K-1)\rho_{ij} - \mu_{Tij}}{\sqrt{v_{Tij}^2}} \right] \square N(0,1) \quad (6)$$

H₀= yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H_a = yatay kesit bağımlılığı vardır.

Formülde kullanılan μ_{Tij} ortalama, $\sqrt{v_{Tij}^2}$ varyansı ifade etmektedir. Tablo 6, çalışmada analiz edilen modelin yatay kesit bağımlılık test sonuçlarını göstermektedir. Elde edilen sonuçlar aşağıda verilmiştir.

Tablo 6: Yatay Kesit Bağımlılık Testi

Test Adı	İstatistik	Olasılık Değeri
LM	16.32	0.0908
LM Adj	-0.1973	0.8436
LM CD	0.4016	0.6880

$$H_0 = \text{cov}(uit, ujt) = 0$$

Panelin yatay kesit bağımlılığı test sonuçlarına göre olasılık değerleri %5'ten büyük olduğu görülmektedir. Bu sebeple H_0 reddedilememektedir. "Yatay kesit bağımlılığı yoktur" sonucuna ulaşılmaktadır.

3.2.3. Panel Birim Kök Testi

Yatay kesit bağımlılığı sonucuna göre birinci nesil ve ikinci nesil birim kök testleri yapılmaktadır. Test istatistikleri sonucunda yatay kesit bağımlılığı olmaması nedeniyle birinci nesil birim kök testleri uygulanmalıdır (Tatoğlu, 2018: 68). Birinci nesil birim kök testi olarak Choi (2001), Maddala Wu (1999), Im-Peseran Shin ve Hadri testleri uygulanabilmektedir. Olasılık değeri 0.05'ten büyük olduğunda seri birim kök içermektedir. Olasılık değeri 0.05'ten küçük olduğunda ise seri birim kök içermemektedir sonucuna ulaşılmaktadır. Birim kök testi için hipotez testleri şu şekildedir:

H_0 : Seri birim kök içerir.

H_a : Seri birim kök içermez.

Panel birim kök testleri yapılırken homojen ya da heterojen olma durumuna göre testler seçilmektedir. Bu çalışmada panelim heterojen olduğu sonucuna dayanarak Im-Peseran (2003), Maddala Wu (Fisher) (1999), Choi (Fisher) (2001) ve Hadri (2000) testleri kullanılmıştır. Bu testlerin değişkenlere ait seviye ve 1.fark değerleri Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7: Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Test	WUI		EXR		OIL		INF		GDP	
	Sev.	1.Fark	Sev.	1.Fark	Sev.	1.Fark	Sev.	1.Fark	Sev.	1.Fark
Im Peseran	-1.908 (0.185)	-5.625 (0.000) ***	1.890 (0.970)	-0.173 (0.043) **	-0.674 (0.250)	-1.734 (0.041) **	1.115 (0.867)	-3.273 (0.000) ***	-0.252 (0.411)	-2.687 (0.003) **
Maddala Wu	18.44 (0.147)	45.53 (0.000) ***	6.993 (0.726)	21.77 (0.016) **	10.72 (0.379)	17.03 (0.013) **	15.17 (0.125)	37.650 (0.000) ***	9.356 (0.498)	23.75 (0.002) **
Choi	-2.142 (0.116)	-5.063 (0.000) ***	1.720 (0.957)	-0.535 (0.036) **	-0.908 (0.181)	-2.029 (0.021) **	0.872 (0.808)	-2.213 (0.013) **	-0.372 (0.354)	-2.871 (0.002) **
Hadri	2.418 (0.127)	18.26 (0.000) ***	4.913 (0.871)	5.606 (0.000) ***	3.404 (0.152)	4.359 (0.000) ***	5.912 (0.118)	4.179 (0.000) ***	4.983 (0.221)	4.177 (0.000) ***

Not: %10, %5 ve %1 düzeyinde kritik değerler sırasıyla *, ** ve *** şeklindedir.

WUI, EXR, OIL, INF, GDP değişkenleri seviyede birim kök içermektedir. $I(0)$ seviyesinde olasılık değerleri 0.05 düzeyinden büyüktür. Ancak değişkenlerin 1. farkında test istatistikleri sonuçlarına bakıldığında bütün testlerde olasılık değerlerinin 0.05'ten küçük olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bütün değişkenlerin 1.farkında durağan olduğu ortaya konulmaktadır. 0.05 düzeyinde bütün seriler $I(1)$ haline gelmektedir.

3.2.4. Panel Eş Bütünleşme Testi

Panel veri analizinde birim kök testleri yapıldıktan sonra serilerin eş bütünleşme ilişkileri analiz edilmektedir. Bu kapsamda çalışmada kullanılan seriler arasındaki uzun dönemli ilişkinin anlaşılabilmesi amacıyla Pedroni ve Kao testleri yapılmıştır. Testlerin olasılık değerlerine göre eş bütünleşme ilişkisinin varlığı incelenmiştir. Pedroni eş bütünleşme ilişkisini 1997, 1999, 2000, 2004 yıllarında kullandığı testlerle ölçmektedir (Asteriou & Hall, 2007: 373). Pedroni testi eş bütünleşme ilişkisini incelerken paneldeki verilerin heterojen olması durumunda da kullanılmaktadır. Aynı zamanda bu test paneldeki kesitlerin dinamik ve sabit etkilerin farklı

olmasına izin vermektedir (Güvenek & Alptekin, 2010: 181). Çalışmada Pedroni testi sonuçlarında heterojenlik nedeniyle grup istatistikleri incelenmiştir. Bu istatistiklerin hesaplanması için kullanılan formüller aşağıda verilmiştir (Asteriou & Hall, 2007: 374-376).

$$T\sqrt{N} \bar{Z}_{\rho NT} = T\sqrt{N} \frac{\sum_{t=1}^T (\hat{u}_{it-1}^2 \Delta \hat{u}_{it}^2 - \lambda_i)}{\sum_{t=1}^T (\sum_{i=1}^N \hat{u}_{it-1}^2)} \quad (7)$$

$$\sqrt{N} \bar{Z}_{iNT-1} = \sqrt{N} \sum_{i=1}^N \left(\sqrt{\sigma_i^2 \sum_{t=1}^T \hat{u}_{it-1}^2} \right) \sum_{t=1}^T (\hat{u}_{it-1}^2 \Delta \hat{u}_{it}^2 - \lambda_i) \quad (8)$$

$$\sqrt{N} \bar{Z}_{iNT-1}^* = \sqrt{N} \sum_{i=1}^N \left(\sqrt{S_i^{*2} \sum_{t=1}^T \hat{u}_{it-1}^{*2}} \right) \sum_{t=1}^T (\hat{u}_{it-1}^2 \Delta \hat{u}_{it}^2) \quad (9)$$

Çalışmada kullanılan diğer eş bütünleşme testi ise Kao testidir. Kao (1999) yılında kullandığı test ile eş bütünleşmenin tespiti için DF ve ADF testlerini kullanmaktadır. Test istatistikleri hesaplanırken aşağıdaki formül kullanılmaktadır (Asteriou & Hall, 2007: 372).

$$ADF = \frac{t_{ADF} + \sqrt{6N} \sigma_y / (2\sigma_{0y})}{\sqrt{\sigma_{0y}^2 / (2\sigma_y^2) + 3\sigma_y^2 / (10\sigma_{0y}^2)}} \quad (10)$$

Tablo 8: Pedroni ve Kao Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Testler		WUI-EXR		WUI-OIL		WUI-INF		WUI-GDP	
		İst.	Olasılık	İst.	Olasılık	İst.	Olasılık	İst.	Olasılık
Pedroni	Rho	-1.295	0.047	-1.486	0.048	-1.911	0.028	-2.171	0.014
	PP	-3.373	0.000	-3.040	0.001	-3.281	0.000	-3.745	0.000
	ADF	-3.515	0.000	-2.542	0.005	-2.115	0.017	-2.934	0.001
Kao		-2.922	0.001	-1.764	0.038	-2.820	0.002	-2.467	0.006

Not: Heterojenlik nedeniyle sadece grup istatistikleri gösterilmiştir.

Pedroni testinde H_0 hipotezi eş bütünleşme yoktur şeklindedir. Test sonucunda oluşan istatistik değerlerine bakıldığında modelde kullanılan seriler arasında eş bütünleşme ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Kao testi sonuçlarının yorumu yapılırken de benzer şekilde istatistik değerleri %5'ten küçük ise H_0 hipotezi reddedilmektedir. Değişkenlere ait olasılık değerlerine bakıldığında %5'ten küçük olduğu görülmektedir. Sonuç olarak H_0 reddedilmiştir. Eş bütünleşme vardır sonucuna ulaşılmıştır. Özet olarak WUI değişkeninin diğer değişkenlerle uzun dönemli eş bütünleşik olduğu bulunmuştur.

3.2.6. Gruplandırılmış Panel DOLS ile Eş bütünleşme Katsayılarının Yorumlanması

Pedroni (2001) tarafından önerilen grup ortalama panel DOLS yöntemi eş bütünleşme tahmincilerini elde etmek için kullanılan denklemlere dinamik unsurlar ekleyerek statik denklemlerde ortaya çıkan problemleri ortadan kaldırmaktadır. Paneli oluşturan yatay kesitler arasında bağımlılık olmadığının ve heterojen olduğunun varsayıldığı bu modelde aşağıdaki regresyon modeli tahmin edilmektedir:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta x_{it} + \sum_{k=-K_i}^{K_i} \gamma_{ik} \Delta x_{it} + \mu_{it} \quad (11)$$

K_i ve $-K_i$ öncül ve gecikme sayılarını göstermektedir.

$$x_{it} = x_{it-1} + e_{it} \quad (12)$$

Newey-West yönteminin kullanılabilirdiği bu modelde panel eş bütünleşme vektörü elde edilirken ilk olarak eşitlik (12)'deki model her bir yatay kesit için tahmin edilmektedir. İkinci olarak ise her bir yatay kesite ait bu DOLS tahmininden elde edilen eş bütünleşme katsayılarının aritmetik ortalaması alınarak panel eş bütünleşme katsayısı aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır (Yardımcıoğlu & Gülmez, 2013:154-155):

$$\beta_{GD}^* = N^{-1} \sum_{i=1}^N \beta_{D,i}^* \quad (13)$$

Eşitlik (13)'de β_{GD}^* her bir yatay kesit için DOLS tahmininden elde edilen eş bütünleşme katsayısını ifade etmektedir. Grup ortalama panel DOLS tahmincilerine ait t-istatistikleri ise aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$t_{\beta_D^*} = N^{-1/2} \sum_{i=1}^N t_{\beta_{D,i}^*} \quad (14)$$

Burada $t_{\beta_D^*}$ her bir yatay kesit için DOLS tahmininden elde edilen eş bütünleşme katsayısına ilişkin t-istatistiğini göstermektedir (Yardımcıoğlu & Gülmez, 2013: 155). Tablo 9, gruplandırılmış panel DOLS sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 9: Gruplandırılmış Panel DOLS Sonuçları

Grup	Bağımlı Değişken: WUI		
	DOLS testi Sonuçları		
	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
EXR	2.426*	4.7414	0.0000
INF	0.835*	2.4987	0.0000
OIL	0.133*	1.0335	0.0000
GDP	-3.078*	- 3.5208	0.0000

Not: *, **, *** sırasıyla yüzde 1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Panel DOLS test sonuçları panel bazında değerlendirildiğinde logaritmik değerleri kullanılan tüm değişkenler beklenildiği gibi istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlıdır. Yani uzun dönemde değişkenlerde meydana gelen artışlar belirsizlik endeksini panel genelinde etkilemektedir. Panel genelinde döviz kurunun katsayısı 2.42 olarak hesaplanmıştır. Yani BRIC+T genelinde döviz kurundaki %1'lik artış, belirsizlik üzerinde uzun dönemde yaklaşık olarak %2.42'lik bir artış meydana getirmektedir. Benzer şekilde diğer değişkenlerin katsayılarına baktığımızda enflasyondaki %1'lik artışın belirsizlik üzerinde uzun dönemde yaklaşık olarak %0.83'lük bir artış; petrol fiyatlarındaki %1'lik artışın belirsizlik üzerinde uzun dönemde yaklaşık olarak %0.13'lük bir artış ve gelirdeki %1'lik artışın belirsizlik üzerinde uzun dönemde yaklaşık olarak %3'lük bir azalış meydana getirdiği görülmektedir. Gelir ile belirsizlik arasındaki ilişki negatiftir.

3.2.7. VECM (Vektör Hata Düzeltme Modeli) Nedensellik Testi

Panel veride eş bütünleşme testi yapıldıktan sonra eş bütünleşmenin yönünün de tespit edilmesi gereği bulunmaktadır. Bu ilişkinin yönü Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) ile tespit edilebilmektedir. VECM testi değişkenler arasındaki sahte ilişkileri ortadan kaldırmaktadır. Buna ek olarak uzun ve kısa dönem olarak yorum yapılabilmesine de olanak sağlamaktadır (Kolçak vd., 2017: 480). Birinci farkları alınan serilerin I(1) haline getirilmesi önemlidir (Bulut, 2017: 7). Eş bütünleşik olan serilerde her bir değişkenin bağımlı değişken olarak tanımlanması ve hata düzeltme teriminin eklenmesi ile modelleme kurulmaktadır. Hata düzeltme katsayısı (VECT) negatif ve anlamlı olması sonucunda uzun dönemde şok etkisinin ortadan kalkacağını göstermektedir. Uzun dönem nedensellik ilişkisi ise hata düzeltme katsayısının (VECT) test istatistiğinin anlamlılığının araştırılması ile test edilmiştir.

VECM istatistiklerini hesaplamak için aşağıdaki denklemler kullanılmaktadır (Turan, 2018: 205).

$$\Delta WUI_t = \omega_1 + \sum_{i=1}^k \beta_{1i} \Delta X_{t-1} + \sum_{i=1}^k \theta_{1i} \Delta WUI_{t-1} + \mu VECT_{t-1} + \varepsilon_{1t} \quad (15)$$

$$\Delta EXR_t = \omega_2 + \sum_{i=1}^k \beta_{2i} \Delta X_{t-1} + \sum_{i=1}^k \theta_{2i} \Delta WUI_{t-1} + \mu VECT_{t-1} + \varepsilon_{2t} \quad (16)$$

$$\Delta OIL_t = \omega_3 + \sum_{i=1}^k \beta_{3i} \Delta X_{t-1} + \sum_{i=1}^k \theta_{3i} \Delta WUI_{t-1} + \mu VECT_{t-1} + \varepsilon_{3t} \quad (17)$$

$$\Delta INF_t = \omega_4 + \sum_{i=1}^k \beta_{4i} \Delta X_{t-1} + \sum_{i=1}^k \theta_{4i} \Delta WUI_{t-1} + \mu VECT_{t-1} + \varepsilon_{4t} \quad (18)$$

$$\Delta GDP_t = \omega_5 + \sum_{i=1}^k \beta_{5i} \Delta X_{t-1} + \sum_{i=1}^k \theta_{5i} \Delta WUI_{t-1} + \mu VECT_{t-1} + \varepsilon_{5t} \quad (19)$$

Denklemlerde kullanılan k uygun gecikmeyi, VECT hata düzeltme katsayısını, μ vektör hata düzeltme katsayısını ifade etmektedir (Tayyar, 2021: 274). Uzun dönemli VECM testi sonuçları Tablo 10'da gösterilmektedir.

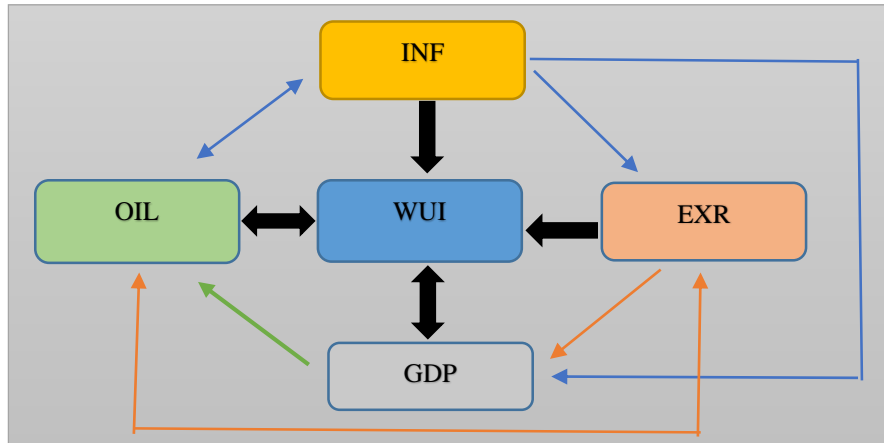
Tablo 10: Uzun Dönem VECM Testi İstatistikleri

Değişken	Uzun Dönem	
	VECT	Nedensellik
WUI ⇒ OIL	5.2453*	Var
WUI ⇒ INF	1.0286	Yok
WUI ⇒ GDP	2.2281*	Var
WUI ⇒ EXR	1.2763	Yok
OIL ⇒ WUI	2.6021*	Var
OIL ⇒ INF	2.8591*	Var
OIL ⇒ GDP	0.8737	Yok
OIL ⇒ EXR	2.0884*	Var
INF ⇒ WUI	2.7087*	Var
INF ⇒ OIL	5.2182*	Var
INF ⇒ GDP	2.4940*	Var
INF ⇒ EXR	2.3991*	Var
GDP ⇒ WUI	3.1368*	Var
GDP ⇒ OIL	5.0618*	Var
GDP ⇒ INF	0.8012	Yok
GDP ⇒ EXR	1.2578	Yok
EXR ⇒ WUI	3.2338*	Var
EXR ⇒ OIL	4.8490*	Var
EXR ⇒ INF	0.7059	Yok
EXR ⇒ GDP	2.1955*	Var

Not: * değerler tablo kritik değerinden büyük olanları göstermektedir.

Uzun dönemdeki sonuçlar için VECT değerlerinin tablo kritik değerlerine bakılmaktadır. 30'dan büyük gözlem sayısı olduğunda tablo değeri olan 1.96'ya göre nedensellik ilişkisi yorumlanmaktadır. VECT değerleri 1.96'dan büyükse nedensellik ilişkisi olduğu söylenebilir. Şekil 1, Tablo 10'da elde edilen sonuçların şematik gösterimini sunmaktadır.

Şekil 1: Uzun Dönem Nedensellik İlişkisinin Şematik Gösterimi



Bu kapsamda belirsizlik endeksi ile petrol fiyatları ve gelir arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmakta iken enflasyon ve döviz kurundan belirsizlik endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Diğer değişkenlerin nedensellik ilişkileri incelendiğinde ise, enflasyondan gelire ve döviz kuruna doğru tek yönlü, petrol fiyatlarıyla çift yönlü; döviz kurundan gelire tek yönlü, petrol fiyatlarıyla çift yönlü; gelirden petrol fiyatlarına tek yönlü nedensellik ilişkileri bulunmuştur.

4.Sonuç

Ticari serbestinin sınır tanımadığı günümüz ekonomilerinde bir ülkede gerçekleşen herhangi bir olay kolayca diğer ülkeleri etkileyebilmektedir. Bir ülkede meydana gelen gelişmeler ülkenin ekonomik belirsizlik

düzenini etkilediği gibi ülkeler arası karşılıklı etkileşim dolayısıyla dünya genelinde etkiler ortaya çıkarabilmektedir. Belirsizlik, yatırımcıların, üreticilerin ve hatta bütün ekonomik aktörlerin davranışlarını şekillendirmektedir. Bu noktadan hareketle çalışmada dünya belirsizlik endeksi ile ekonomik aktörlerin kararlarında etkili olan döviz kuru, petrol fiyatları, enflasyon ve gelir değişkenleri kullanılmıştır.

Bu çalışmada, 2003-2022 döneminde BRIC ülke grubunu kapsayan Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ile Türkiye için belirsizlik endeksi, döviz kuru, petrol fiyatları, enflasyon ve gelir panel verilerinin homojen ya da heterojen olduğuna karar vermek ve serilerin eğim katsayılarını yorumlayabilmek için Peseran-Yamagata (2008) testi yapılmış ve panel veri setini oluşturan değişkenlerin heterojen olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Daha sonra Breusch-Pagan (1980) LM testi, Peseran (2004) CD_{LM} ve Peseran LM_{adj} testleri kullanılarak yatay kesit bağımlılığı test edilmiş ve yatay kesit bağımlılığı yoktur sonucu bulunmuştur. Yatay kesit bağımlılığı olmaması nedeniyle birinci nesil birim kök testleri uygulanmış ve Choi (2001), Maddala Wu (1999), Im-Peseran Shin ve Hadri testleri sonucunda bütün serilerin I(1) düzeyinde durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Paneldeki verilerin heterojen olması durumu da göz önünde bulundurularak Pedroni testi eş bütünleşme testi yapılmış ve modelde kullanılan seriler arasında eş bütünleşme ilişkisinin var olduğu bulunmuştur. Eş bütünleşme katsayılarının araştırıldığı Gruplandırılmış Panel DOLS test sonuçları panel bazında değerlendirildiğinde tüm değişkenlerin beklenildiği gibi istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yani uzun dönemde değişkenlerde meydana gelen artışlar belirsizlik endeksini panel genelinde etkilemektedir. Panel genelinde döviz kurunun katsayısı 2.42 olarak hesaplanmıştır. Yani BRIC+T genelinde döviz kurundaki %1'lik artış, belirsizlik üzerinde uzun dönemde yaklaşık olarak %2.42'lik bir artış meydana getirmektedir. Benzer şekilde diğer değişkenlerin katsayılarına baktığımızda enflasyondaki %1'lik artışın belirsizlik üzerinde uzun dönemde yaklaşık olarak %0.83'lük bir artış; petrol fiyatlarındaki %1'lik artışın belirsizlik üzerinde uzun dönemde yaklaşık olarak %0.13'lük bir artış ve gelirdeki %1'lik artışın belirsizlik üzerinde uzun dönemde yaklaşık olarak %3'lük bir azalış meydana getirdiği görülmektedir. Gelir ile belirsizlik arasındaki ilişki negatiftir.

Çalışmada uzun dönem panel nedensellik ilişkisinin yönü Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) ile test edilmiştir. Uzun dönem VECM testi sonuçlarına göre belirsizlik endeksi ile petrol fiyatları ve gelir arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Enflasyon ve döviz kurundan belirsizlik endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Diğer değişkenlerin nedensellik ilişkileri incelendiğinde ise, enflasyondan gelire ve döviz kuruna doğru tek yönlü, petrol fiyatlarıyla çift yönlü; döviz kurundan gelire tek yönlü, petrol fiyatlarıyla çift yönlü; gelirden petrol fiyatlarına tek yönlü nedensellik ilişkileri bulunmuştur. Elde edilen sonuçlar Panel DOLS test sonuçları ile tutarlılık göstermektedir.

Elde edilen sonuçlar ekonomik belirsizliklerdeki artışların uzun dönemde petrol fiyatlarını ve geliri etkilediğini ortaya koymaktadır. Başta dış ticaret, ödemeler dengesi ve gelirdeki dağılım gibi faktörlerden dolayı ekonomik aktörlerin bu değişkenleri dikkatle takip etmesi gerekmektedir. Petrol fiyatları da hızlı arttığında özellikle petrole bağımlı ülkelerde ekonomileri bozucu etkiler ortaya çıkmaktadır. Petrol fiyatlarından enflasyon ve döviz kuruna doğru olan nedensellik ilişkisi de bu durumu desteklemektedir. Hızlı fiyat artışları belirsizlikleri artırmakta özellikle yatırımcıların ve üreticilerin geleceğe yönelik sağlıklı kararlar almasını zorlaştırmaktadır. Döviz kurundaki değişmelerin hızlı olması durumunda ülkedeki üretilen malların fiyatları da dışarıya göre pahalı hale gelerek dış ticareti azaltıcı etkiler doğurmaktadır. Aynı zamanda döviz kurundaki değişimlerin hızlı olması petrol fiyatları ve gelire olan nedensellik ilişkisi de ekonomideki durumu kötüleştirmektedir. Bu sebeplerle bir ekonomideki belirsizlikleri en aza indirmek hem geleceğin ekonomi politikalarını şekillendirme açısından hem de ülkede yaşayanların refahı üzerinde etkileri açısından önemli hale gelmektedir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale yazarları çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Ahir, H., Bloom, N., & Furceri, D. (2018). *The world uncertainty index*. fredstlouisfred: Policyuncertainty.com/media/WUI_mimeo_10_29.pdf. sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi 03.07.2024.
- Ahir, H., Bloom, N., & Furceri, D. (2019). The global economic policy uncertainty index. *The Quarterly Journal of Economics*, 134, 1593-1636.
- Altumur, N. (2023). Petrol fiyatları ve makroekonomik değişkenler arasındaki ilişki: Türkiye örneği. *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(1), 66-77.
- Altumur, N., & Karaca, S. S. (2021). Türkiye için finansal belirsizlik endeksi önerisi (2010-2021). *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives*, 9(1), 64-77.

- Asteriou, D., & Hall, S. (2007). *Applied econometrics: A modern approach using eviews and microift revisited edition*. ISBN-13:978-0-230-50640-4. New York: Palgrave Macmillan.
- Baltagi, B. H. (2008). Econometric analysis of panel data. 5(1). *Chichester: John Wiley*.
- Breusch, T., & Pagan, A. (1980). The langrange multiplier test and its applications to model specification tests in econometrics. XI(VII). *Review of Economic Studies*, 239-253.
- Bulut, Ş. (2017). Fiyatlar genel düzeyi ile döviz kuru arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. 2(1). *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 1-10.
- Çelik, B. (2023). The relationship between oil prices, geopolitical risk, exchange rate and economic policy uncertainty: The case of Turkey. *International Journal of Economic and Administrative Academic Research*, 3(2), 87-104.
- Ermişoğlu, E., & Kanık, B. (2013). *Turkish Economic Policy Uncertainty*. mpra.ub.uni-muenchen: https://mpira.ub.uni-muenchen.de/49920/1/MPRA_paper_49920.pdf sayfasından erişilmiştir, Erişim tarihi 02.06.2024.
- Fred. (2024). *Fred*. Fred.stlouis.org/series/DCOILWTICO sayfasından erişilmiştir, Erişim tarihi 03.07.2024.
- Gokal, V., & Hanif, S. (2004). Relationship between inflastion and economic growth. *Reserve Bank of Fiji Economies Department*, 8(6), 1-51.
- Gövdeli, T., & Direkçi Başkonuş, T. (2018). Petrol tüketimi ve büyüme: OECD ülkelerine ilişkin panel veri analizi. *Gaziantep University Journal of Social Science*, 17(4), 1574-1585.
- Gülcan, N. (2022). The relationship of global economic policy uncertainty and crude oil prices. *Press Academia Procedia*. V.15, 109-116.
- Güney, P. Ö. (2020). Ekonomik politika belirsizliği ve döviz kuru oynaklığı. *Bankacılar Dergisi*, Sayı 114, 1-16.
- Gürgün, G. (2020). Belirsizlik kavramı, belirsizlik ölçütleri ve belirsizliğin makroekonomik etkileri üzerine bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(1), 21-38.
- Gürsoy, S., & Zeren, F. (2022). Ekonomik politika belirsizliği ve borsa ilişkisi: G7 ve BRIC ülkeler örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (61), 353-368.
- Güvenek, B., & Alptekin, V. (2010). Enerji tüketimi ve büyüme ilişkisi: OECD ülkelerine ilişkin bir panel veri analizi. *Enerji, Piyasa ve Düzenleme*, 1(2), 172-193.
- Güzel, A., & Acaravcı, A. (2023). Küresel belirsizliğin makroekonomik etkileri: Seçilmiş ülkeler için karşılaştırmalı bir analiz. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 9(2), 133-160.
- Haddow, A., Hare, C., Hooley, J., & Shakir, T. (2013). Macroeconomic uncertainty: What is it, how can we measure it and why does it matter. 53(2). *Bank of England Quarterly Bulletin*.
- Hüseyini, İ., & Çakmak, E. (2016). Türkiye'de ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisi: Eş bütünleşme ve nedensellik analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30, 831-844.
- Kamacı, A., & Göktaş, S. (2020). Petrol fiyatları ile ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(22), 547-556.
- Kanat, E. (2021). Küresel ekonomik politika belirsizliği ve kripto paralar: Bootstrap panel nedensellik analizi. *Journal of Research in Business*, 6(2), 319-331.
- Kaya, Z., & Kara, O. (2022). Dolarizasyonun belirleyicileri ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. 24(43), 839-856.
- Kilian, L. (2009). Not all oil price shock are alike: Disentangling demand and supply shocks in the crude oil market. *American Economic Review*. 99(3), 1053-1069.
- Kilian, L., & Park, C. (2007). The impact of oil price shocks on the u.s. stock market. *Centre for Economic Policy Research*. No 6166, 1-29.
- Kılıç, M., Gürbüz, A., & Bekereci, N. (2023). BRIC ülkelerinde bitcoin ile ekonomik politika belirsizlik endekis, enflasyon ve geniş para arzı arasındaki ilişkisi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 59(1), 1-17.
- Kolçak, M., Kalabak, A., & Boran, H. (2017). Kamu harcamaları büyüme üzerinde bir politika aracı olarak kullanılmalı mı? vecm analizi ve yapısal kırılma testleri ile ampirikbir analiz: 1984-2014 Türkiye örneği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 72(2), 467-486.
- Kök, D., & Nazlıoğlu, E. (2022). Enerji Arz güvenliği, petrol fiyatları ve pay piyasalarında nedensellik ilişkisi: BRICS-t örneği. *Journal of Research in Economics Finance*. 7(1), 220-237.
- Nguyen, T., Nghiem, S., & Tripe, D. (2021). Does oil price aggravate the impact of economic policy uncertainty on bank. *Energy Economics*. 104(C), 1-27.
- Özata, E. (2019). Türkiye'de petrol fiyatlarından enflasyona asimetric ve doğrusal olmayan geçişkenlik. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*. 6(1), 17-32.

- Özkan, O. (2020). ABD'nin ekonomik politikası ve ticaret politikası. *19. Uluslararası İşletmecilik Kongresi*, 851-861.
- Pastor, L., & Veronesi, P. (2013). Political uncertainty and risk premia. *Journal of Financial Economics*. 110(3), 520-545.
- Peseran, M. (2004). A simple panel unit root test in the presence of cross section dependence. *Journal of Applied Econometrics*. 22(2), 265-312.
- Peseran, M., Ulah, A., & Yamagata, T. (2008). A bias adjusted lm test of error cross-section independence. *The Econometric Journal*. 11(1), 105-127.
- Quintana, P. (2012). *Risk and uncertainty*. philadelphiafed.org: https://www.philadelphiafed.org/-/media/frbp/assets/economy/articles/business-review/2012/q1/brq112_risk-and-uncertainty.pdf. sayfasından erişilmiştir, Erişim tarihi 05.06.2024.
- Songur, M., & Sertkaya, B. (2023). Döviz kuru ile ekonomik politika belirsizlik endeksi arasındaki ilişkinin fourier. *Journal of Academic Opinion*. 3(1), 11-15.
- Tatoğlu, F. (2018). *Panel zaman serileri analizi. 3. Baskı*. İstanbul: BETA.
- Tayyar, A. E. (2021). Elektrik üretimi- ekonomik büyüme- çevre kirliliği: Türkiye için vecm analizi. *Sosyoekonomi*. 29(47), 267-284.
- Turan, Z. (2018). Türkiye'de tarımsal mal ticaretinin ve hayvancılığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi (1990-2014). *International Journal of Disciplines Economics and Administrative Sciences Studies*. 8, 200-209.
- Usta, C., & Mete, E. (2022). Ekonomik politika belirsizliğinin makro ekonomik göstergeler. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*. 14(27), 644-659.
- Ünal, A., Nas, S., & Heybeli, M. (2022). Seçilmiş makroekonomik değişkenler ve beklenti endekslerinin BİST 100 endeksi üzerine etkisi. *Sosyoekonomi*. 30(54), 443-466.
- World Bank. (2024, 06 19). *World Bank*. World Bank: worldbank.com. Erişim tarihi 03.07.2024.
- Wu, T.-P., Liu, S.-B., & Hsueh, S.-J. (2016). The casual relationship between economic policy uncertainty and stock market: A panel data analysis. *International Economic Journal*. 30(1), 109-122.
- Wüstenfeld, J., & Geldner, T. (2022). Economic uncertainty and national bitcoin trading activity. *North American Journal of Economics and Finance*. 59, 1-17.
- Yalçınkaya, Ö. (2019). Küresel ekonomik, politik ve jeopolitik belirsizliklerin makroekonomik etkileri: Türkiye ekonomisi üzerine SVAR analizi (1992Q1-2018Q2). *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*. 14(53), 56-73.
- Yalçınkaya, Ö., & Aydın, H. (2017). Ekonomik ve politik belirsizliğin ekonomik büyüme. *Ege Akademik Bakış*, 17(3). 419-430.
- Yardımcıoğlu, F. & Gülmez, A. (2013). Türk Cumhuriyetlerinde ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel eşbütünleşme ve panel nedensellik analizi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 8(1). 145-161.
- Yaman, D. (2022). Ekonomi politika belirsizliği ithalat üzerinde etkili midir? Panel veri analizinden kanıtlar. *Yönetim ve Ekonomi*. 29(2), 281-295.

Research Article / Araştırma Makalesi

KİŞİLİK ÖZELLİKLERİYLE TOPLUMSAL CİNSİYET ALGI DÜZEYLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ: BELEDİYE ÇALIŞANLARI ÖRNEĞİ

Fatma Zehra YILDIZ¹, Emine ATALAY², Emine GÜNDOĞMUŞ³, Birsen YENER AYDIN⁴

ÖZET

Çalışma hayatında, bireylerin kişilik özelliklerine bağlı olarak toplumsal cinsiyet algı düzeyleri farklılık gösterebilmektedir. Bu çalışmanın amacı, belediye çalışanlarının kişilik özellikleri ile toplumsal cinsiyet algı düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Çalışanların beş faktör kişilik özelliklerine ve toplumsal cinsiyet algularına ilişkin cinsiyet, yaş grupları, medeni hâl, eğitim, çalışılan yıl, çalışma şekli, gelir durumu, gelirin yeterlilik durumuna göre farklılık durumlarının ortaya konması çalışma kapsamında ele alınan amaçlardandır. Bu araştırmada, nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma evrenini, bir belediye'deki 5000 beyaz yakalı çalışan oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında, kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır ve bu kapsamda farklı demografik özelliklere sahip 521 çalışandan veri elde edilmiştir. Araştırma kapsamında veri toplama aracı olarak anket yönteminden faydalanılmıştır. Araştırma sonrasında toplanan tüm veriler, "IBM SPSS Statistics" 25.0 paket programıyla tahlil edilmiştir. Araştırmanın sonuçlarına göre, beş faktör kişilik özellikleri ile toplumsal cinsiyet algı düzeyleri arasında pozitif yönlü, zayıf bir ilişki olduğu ifade edilebilir. Bu çalışmada, beş faktör kişilik özelliklerinin çalışma şekline göre anlamlı farklılık gösterdiği görülmüştür. Belediye çalışanlarının toplumsal cinsiyet algısının cinsiyet, yaş, eğitim durumu, çocuk sayısı ve çalışılan yıla göre anlamlı bir farklılık gösterdiği ortaya çıkmıştır. Çalışmanın sonuçlarının hem araştırmacılara hem de yerel yönetim uygulayıcılarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet, Beş Faktör Kişilik Özellikleri, Belediye Çalışanları.

JEL Sınıflandırması: M12, M14, M19.

THE RELATIONSHIP BETWEEN PERSONALITY TRAITS AND GENDER PERCEPTION LEVELS: THE CASE OF MUNICIPALITY EMPLOYEES

ABSTRACT

In working life, gender perception levels may differ depending on the personality traits of individuals. The aim of this study is to examine the relationship between personality traits and gender perception levels of municipality employees. The aim of this study is to reveal the differences in the five-factor personality traits and gender perceptions of the employees according to gender, age groups, marital status, education, years of employment, working style, income status, income adequacy status. In this research, quantitative research method was used. The study population of the research consists of 5000 white-collar employees in a municipality. Within the scope of the research, convenience sampling method was used and data were obtained from 521 employees with different demographic characteristics. Within the scope of the research, questionnaire method was utilized as a data collection tool. All the data collected after the research were analyzed with 'IBM SPSS Statistics' 25.0 package programme. According to the results of the research, it can be stated that there is a positive, weak relationship between five factor personality traits and gender perception levels. In this study, it was observed that five factor personality traits showed a significant difference according to the type of work. Gender perception of municipality employees showed a significant difference according to gender, age, education level, number of children and years of employment. It is thought that the results of the study will contribute to both researchers and local government practitioners.

Keywords: Gender, Five Factor Personality Traits, Municipal Employees.

JEL Classification Codes: M12, M14, M19.

¹Dr. Öğr. Üyesi, MYO, Tarsus Üniversitesi, Mersin, Türkiye. zehrayildiz@tarsus.edu.tr

²Doç. Dr., SMYO, Tarsus Üniversitesi, Mersin, Türkiye. emineatalay@tarsus.edu.tr

³Dr. Öğr. Üyesi, İYBF, Medipol Üniversitesi, İstanbul, Türkiye. egundogmus@medipol.edu.tr

⁴Dr. İstanbul, Türkiye. bbyener@gmail.com

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

In the related literature, studies involving different research groups (Xanthopoulou et al., 2024; Ismatullina & Voronin, 2017; Kim et al., 2020; Schmitt et al., 2016; Weisberg et al. (2011) have been conducted on gender perception levels and personality traits. Unlike other studies, this study examined the issue in the context of municipal employees with different gender, age, and educational status. In this respect, it is thought that this study will contribute to both researchers and local government practitioners. The aim of this study is to examine the relationship between personality traits and gender perception levels of municipal employees. One of the objectives of the study is to reveal the differences in the five-factor personality traits and gender perceptions of the employees according to gender, age groups, marital status, education, years of employment, type of employment, income status, and adequacy of income. In the research, an answer to the question 'What is the relationship between the personality traits of municipality employees and their gender perception levels?' was sought. Within the scope of this purpose, the first part of the study includes the conceptual framework related to the variables. In the second part, information about the methodology is presented. In the last part of the study, the findings of the research, discussion, conclusions and contributions are given.

Literature Review

Weisberg et al. (2011), in their study on gender and personality traits, argued that extraversion, openness and conscientiousness personality traits differ in terms of gender perception. Nyhus & Pons (2012), in their study on gender and five-factor personality traits, drew attention to the wage range and stated that agreeableness personality trait is negatively related to the wages of female employees. Kim et al. (2020) found that dominant men are perceived as more 'normal' while dominant women are perceived as more 'strange'. Although these normality assessments are a fundamental concept for understanding various phenomena in organisations, personality needs to be further examined outside the discipline of psychology. A meta-analysis involving 361,645 individual job applications and 26 countries examined gender and hiring decisions and concluded that the results for female candidates became more favourable over time (Schaerer et al., 2023). The hypotheses developed in the light of all these studies are expressed in the method section.

Methodology

Within the scope of the research, the descriptive research model, which is the model that defines the relationships between variables and situations related to a problem, was used (Duran et al., 2006). In the light of all the data expressed in the relevant literature and explained above, the hypotheses of the research are explained below:

H1. There is a significant relationship between individuals' personality traits and their level of gender perception.

H2. Individuals' personality traits show a significant difference according to demographic data.

H3. Individuals' gender perception levels show a significant difference according to demographic data.

The study population of the research consists of 5000 white-collar employees in Istanbul Metropolitan Municipality. Accordingly, survey data were sent to all employees in the organisation in online format between 01.10.2022-01.11.2022. The questionnaires were returned from 521 employees. When the questionnaires were examined, it was seen that all data were received completely and 521 questionnaire responses were analysed. Within the scope of the research, convenience sampling was used and in this context, individuals with different demographic characteristics were tried to be reached. All data collected after the research were analysed with the 'IBM SPSS Statistics' 25.0 package programme. 'Kolmogorov-Smirnov' test was performed to determine the tests to be used in the analysis.

Results and Conclusions

In this study, the relationship between personality traits and gender perception levels of municipal employees was analysed. As a result of the study, a positive relationship was found between five factor personality traits and gender perception levels. Unlike Weisberg et al. (2011), a weak positive relationship was found between extraversion, agreeableness, conscientiousness, openness to experience and emotional instability dimensions and gender perception levels. Kardaş (2021), in his study on middle level managers, stated that there was a significant, positive relationship between the dimensions of extraversion, agreeableness, conscientiousness, conscientiousness and openness to experience, which are sub-dimensions of personality traits, and gender perception levels. Therefore, it is possible to say that this study differs from other studies.

1. Giriş

Kadınlar ve erkekler fizyolojik ve hormonal olarak birbirinden farklıdır. Toplumda kadın ve erkeklerin davranışlarında benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır (Serinlikli, 2021). Cinsiyet kavramı, “bireyin biyolojisine göre belirlenen demografik bir kategori” olarak tanımlanabilmektedir (Dökmen, 2019). Biyolojik olarak, her insan er ya da dişi olarak doğmaktadır. Cinsiyetin toplumsal boyutunda ise insan doğumundan itibaren içinde bulunduğu kültürün inşa sürecinin nesnesi olabilmektedir. Örneğin, doğacak çocuklar için hazırlanan eşyalar, çocuktan hayatı boyunca istenecek davranışlar, tutumlar ve roller konusunda beklenenlerin ilk adımını oluşturmaktadır (Vatandaş, 2011: 30; Butler, 2019).

Her bireyin birbirinden farklı olması kişilik özellikleri ile de ilişkilidir. Kişilik özellikleri, bireyin toplumda karşılaştığı olaylara karşı nasıl bir mücadele içine gireceğinin anahtarıdır. Toplumsal cinsiyet konusunda bu benzerliklerin getirdiği çeşitli zorluklar dünyanın her köşesinde görülmektedir.

Dünya genelinde kadınlar ve kız çocuklarına yönelik her türlü ayrımcılığın ve şiddetin ortadan kaldırılması konusu bir insanlık görevidir. Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'nın (SKA) hedefe ulaşabilmesi açısından önemli bir olgudur. Kadın ve kız çocuklarının ekonomiye katkılarının artırılması ve toplumsal hayata katılımlarının sağlanması için eğitim, sağlık, istihdam ve güvenlik alanlarında gelişmelerin olması gerekmektedir. Son yıllarda yapılan incelemeler neticesinde kız çocuklarının okula gitme oranları artmış görülmektedir. Birçok ülkede ilköğretim çağındaki cinsiyet eşitliğinin sağlandığı görülmektedir. Tarım dışı istihdam dışında da kadınların iş gücüne katılımı önemli ölçüde arttığı gözlenmektedir. Ancak, hala kadınlar toplumsal ve mesleki fırsatlarda eşit olanaklara sahip değildirler. Yine kadınlara yönelik şiddet ve istismar olaylarının artması, sadece ekonomik alanda değil, sağlık ve güvenlik konularında da çalışmanın önemini ortaya koymaktadır. Kadın liderlere daha çok fırsat verilmesi konusunda çalışmalar yapılmalı ve fırsat eşitsizliğinin ortadan kaldırılması için daha verimli politikalar üretilmelidir.

Toplumsal cinsiyetle ilgili tartışmaların başında kadına yüklenen ev işleri ve çocuk bakımı gibi sorumluluklar gelmektedir (Acker, 2006; Hochschild, 1989). Bu durum, kadınların profesyonel anlamda kariyer planlarının ilerleyememesine ve meslektaş oldukları erkek arkadaşlarına göre daha geride kalmalarına sebebiyet verebilmektedir. Bu kadını toplumda ötekileştiren ve psikolojik olarak kendini yetersiz hissettiren bir durum olabilmektedir. Yerel yönetimlerdeki bir uygulama örneğinde, Almaya Münih Belediyesi kendi işlerini kurmak isteyen girişimci kadınlara aile hayatı düzenini bozmadan nasıl işi yönetebileceğini öğreten ücretsiz bir danışmanlık programı kurmuştur. Bu proje kapsamında 5000 kadın desteklenmiştir ve %60 oranında kadın, kendi işlerini kurmuşlardır (Güler vd., 2021).

İlgili alan yazında toplumsal cinsiyet algı düzeyleri ve kişilik özellikleri ile ilgili farklı araştırma gruplarını içeren çalışmaların (Xanthopoulou vd., 2024; Ismatullina & Voronin, 2017; Kim vd., 2020; Schmitt vd., 2016; Weisberg vd., 2011) yapıldığı görülmüştür. Bu çalışma diğer çalışmalardan farklı olarak konuyu, farklı cinsiyet, yaş, eğitim durumlarına sahip olan belediye çalışanları bağlamında incelemiştir. Bu bakımdan çalışmanın hem araştırmacılara hem de yerel yönetim uygulayıcılarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çalışmanın amacı, belediye çalışanlarının kişilik özellikleri ile toplumsal cinsiyet algı düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Çalışanların beş faktör kişilik özelliklerine ve toplumsal cinsiyet algılarına ilişkin; cinsiyet, yaş grupları, medeni hâl, eğitim, çalışılan yıl, çalışma şekli, gelir durumu, gelirin yeterlilik durumuna göre farklılık durumlarının ortaya konması çalışma kapsamında ele alınan amaçlardandır. Araştırmada “Belediye çalışanlarının kişilik özellikleriyle toplumsal cinsiyet algı düzeyleri arasında nasıl bir ilişki vardır?” sorusuna cevap aranmıştır. Bu amaç kapsamında çalışmanın ilk kısmında değişkenlere ilişkin kavramsal çerçeveye yer verilmiştir. İkinci kısımda metodoloji ile ilgili bilgiler sunulmuştur. Çalışmanın son kısmında ise araştırmanın bulguları, tartışma sonuç ve katkılara yer verilmiştir.

2. Kavramsal Çerçeve

İnsanların yaşamlarında meydana gelen olaylara ve durumlara göstermiş oldukları tepkiler, sosyal yaşamlarında etkileşimde olduğu diğer kişilere göre farklı şekillerde tezahür edebilmektedir. Bu farklılığın temelinde ise kişilik faktörleri yer almaktadır. İnsanların sergilemiş oldukları farklı kişilik tarzları, kişilik konusunun yıllar içinde farklı araştırmacılar tarafından çeşitli bakış açıları ile değerlendirilmesini sağlamıştır (Baymur, 1994). Araştırmacılar kişilik kavramına ilişkin pek çok tanım geliştirmiştir. Allport (1937) kişiliği, insanların çevresindeki olaylara, durumlara ve kişilere, kendine özgü bir şekilde uyum sağlamasına yardımcı olan psikofizik sistemlerin dinamik bir organizasyonu şeklinde tanımlamıştır. İnsanların kişilikleri, çevresinde gelişen durumlarla olayları algılamasını ve yorumlamasını etkilemektedir. Bunun sonucunda ise farklı olaylara karşı değişik performanslar sergilemektedirler (McClure, 1993: 40). Kişilik kavramı, antik Roma'daki yüzlerce tiyatro oyuncusunun kullandığı "maske" anlamına gelen Latince “persona” kelimesinden türemiştir. Antik dönemdeki tiyatro oyuncularının bu maskeyi kullanmalarının sebebi, belli bir kişiliği temsil etmek ve bu kişiliğe özgü karakteristik özellikleri ortaya çıkarmaktır (Eroğlu, 2021; Aytacı, 2000). Bu bağlamda birçok davranış bilimcisi

kişiliği, insanların sergilediği davranışların, sahip oldukları kabiliyetlerin, diksiyon ve eğilimlerinin dış dünya ile uyumu çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır (Baymur, 1994).

Burger (2006), tutarlı davranış kalıpları ve kişilik içi süreçler olmak üzere iki kavram üzerine yoğunlaşmıştır. Tutarlı davranış kalıbı, çeşitli zaman ve durumlarda bile insanların benzer davranış göstermesini ifade etmektedir. Rekabetçi bir insanın hem işyerinde hem sporda rekabetçi davranış özellikleri sergilemesi, dışa dönük bir kişinin hem günümüzde hem de gelecekte dışa dönük özelliklerini sergilemeye devam etmesi, tutarlı davranış kalıbına örnek gösterilebilir. Kişilik içi süreçler ise bireylerin davranışlarını, duygularını, düşünce süreçlerini ve motivasyonlarını anlamak için önemli olan içsel süreçlerdir. Bir bireyin, duygularını nasıl düzenlediği kişilik içi bir süreçtir. Örneğin, stresli bir durumda birisi duygusal bir denge kurma yeteneğine sahipse, bu kişilik özellikleriyle ilgilidir. Lau & Shaffer (1999) ise kişiliği, insanların kendine karakteristik özellikleri çerçevesinde gelişen ve sürekli bir yenilik halinde olan süreç şeklinde tanımlamıştır. Kişilikle ilgili literatürde çok fazla tanımlama olmakla birlikte kişiliğin oluşmasında etkili olan faktörler konusunda bir görüş birliği söz konusudur. Kişiliği oluşturan faktörler, kalıtsal, kültürel, ailesel, coğrafi, sosyal yapı ve sosyal sınıf faktörleri başlıkları altında sıralanabilmektedir (Erdoğan, 1983: 241).

Kişiliği inceleyen araştırmacılar, kişiliğin oluşum ve gelişim sürecini inceleyerek çeşitli kuramlar ve modeller ileri sürmüşlerdir. Bu kuramlar, kişiliğin nasıl oluştuğunu, hangi evrelerden geçerek gelişim gösterdiğini ele almış ve kişiliğin belirli yönlerine ağırlık vermişlerdir. Bu kapsamda, en çok kullanılan modellerden biri de beş faktör kişilik modelidir. McCabe vd. (2013), bireylerin kişilik özelliklerinin merkez teorisini oluşturan beş faktör kişilik modelinin temel kişilik yapısını ifade eden uluslararası alanda en çok kullanılan kişilik modellerinden biri olduğunu ifade etmişlerdir (McCabe vd., 2013). Bu modelin temel varsayımı, bireysel farklılıkların dünyadaki bütün coğrafyalarda ve çeşitli dillerde kodlanabilmesi, günlük konuşma diline kelimeler şeklinde aktarılması ve bu kelimeler vasıtasıyla temel kişilik yapısının belirlenebileceğini ileri sürmesidir (Demirci vd., 2007).

“Büyük Beşli” olarak da biline beş faktör kişilik modeli, bireylerin sergilemiş oldukları temel kişilik özellikleri olan dışa dönüklük, uyumluluk (yumuşak başlılık), sorumluluk, deneyime açıklık ve duygusal dengesizlik (nevrotiklik) olmak üzere beş kısımdan oluşmaktadır (Goldberg, 1992; McCrae & Costa, 2006; Chapman vd., 2009). Beş faktör kişilik özelliklerinden biri olan dışadönüklük, bireylerin sosyal, aktif, konuşkan, sevgi dolu, samimi, kolay iletişim kurabilen, enerjik, iyimser, iddialı, eğlenmeyi seven, cesur bir yapıya sahip olmalarını ifade etmektedir (Costa vd., 1986; Robbins & Judge, 2015). Uyumluluk özelliği, bireylerin iyi huylu, işbirlikçi, yardımsever, güvenilir, nazik, arkadaş canlısı, iş birliğine yatkın olma gibi özelliklerini ifade etmektedir (Bono vd., 2002; Robbins & Judge, 2015). Sorumluluk özelliği, bireylerin düzenli, istikrarlı, başarı odaklı olması, etik ilkelere önem vermesi ve dürtülerini kontrol edebilmesi ile ilgili özelliklere sahip olmasıdır (Bruck & Allen, 2003; Robbins & Judge, 2015). Deneyime açıklık özelliği, insanların yeniliklere ve değişikliklere açık olması, meraklı, entelektüel ve sanatsal bir yönünün olmasını ifade etmektedir (Goldberg, 1992; Robbins & Judge, 2015). Son olarak duygusal dengesizlik özelliği ise endişeli, karamsar, kendine güveni çok fazla olmayan, kaygılı kişileri ifade eden bir kişilik özelliğidir (Costa vd., 1986; Robbins & Judge, 2015).

Bu çalışmanın bir başka konusu olan toplumsal cinsiyet kavramı ise genel olarak kültürel, sosyolojik ve psikolojik bir zeminde incelenmektedir. Toplumsal cinsiyete ilişkin sosyolojik yaklaşımın temelinde kadınlara ve erkeklere toplumsal olarak farklı roller ve sorumluluklar yüklenmesinin yanı sıra iki cins arasında eşitsizliklerin varlığına yönelik fikirler yer almaktadır (Strangleman & Warren, 2015: 160). Eagly (1987), cinsiyet farklılıklarının toplumsal davranışlar üzerindeki etkisini anlamaya yönelik sosyal rol kuramını açıklamıştır. Buna göre, kadınlar femindedir ve onlardan kültürel, toplumsal değerlere göre davranışları istenmektedir (Hippel vd., 2015). Oakley (1972), toplumsal cinsiyet kavramını (gender) daha çok psikolojik ve kültürel bir terim şeklinde açıklamıştır (1972: 158). Toplumsal cinsiyet, cinsiyetler arasında algılanan farklılıklara dayanan sosyal ilişkilerin temel unsuru olarak güç ilişkilerinde konumlanabilmektedir (Scott, 1986: 1067). Oakley (1972)'e göre, toplumsal cinsiyet bebeklikten itibaren sosyal mekanizmalar ve kişisel tepkiler ile öğrenilen bir süreci ifade etmektedir (1972: 173). Dolayısıyla maskülenlik ve feminenlik olgularının anlamları, farklı kültürlerde farklı zaman dilimlerinde farklılık gösterebilmektedir (Kimmel, 2020).

Toplumun kendi kalıplarını insanlara dayatmasıyla meydana gelen toplumsal cinsiyet kalıpları, kadınların daha duyarlı, ilgili, bakım verici olmalarını öne sürerken erkeklerin kuvvetli, bağımsız olarak algılanmasına sebep olmaktadır (Dökmen, 2019: 24-25). Toplumsal cinsiyet; ücret eşitsizliği, kamusal ve özel alanda süregelen hiyerarşinin oluşmasında gerekçe oluşturmaktadır. Kadınlara toplumsal olarak yüklenen roller gereği, kadınlar kamusal alanda ve emek piyasasında “anne”, “eş” olarak yerleştirilmektedir (Urhan, 2016: 120). Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasında hukuki düzenlemelerin yanı sıra kadınların toplumsal hayatın her alanında desteklenmesi önem taşımaktadır. Yüz yüze iletişimin ve hizmetlerin yaşandığı dinamik yapılar olarak belediyelerin bu hizmet sunumlarında toplumsal cinsiyet eşitliğini dikkate alması topluma katkı sağlayacaktır (Turan & Şen, 2014: 68).

Bu çalışmanın ana konusu olan kişilik ve toplumsal cinsiyet algı düzeyi ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde ise Costa vd. (2001), toplumsal cinsiyet ile kişilik özellikleri ile arasında bir ilişki olabileceğini ileri sürmüştür. Aynı şekilde, Hofstede (1980)'in yapmış olduğu kültür temelli çalışmada, erilik-dişilik özelliği belirli kişilik özellikleri ile ilişkilendirilmiştir. Kardeş (2021)'in yapmış olduğu çalışmada ise beş faktör kişilik özellikleri ile toplumsal cinsiyet algısı arasında anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Bir başka ifadeyle, bireylerin toplumsal cinsiyet kalıplarına bağlılık düzeyleri ile sahip oldukları kişilik özellikleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu kapsamda, toplumsal cinsiyet algısı ile kişilik boyutlarından sorumluluk, uyumluluk, deneyime açıklık ve dışa dönük boyutları ile arasında pozitif yönlü, duygusal dengesizlik boyutu ile arasında negatif yönlü bir ilişki ortaya çıkmıştır.

Weisberg vd. (2011), toplumsal cinsiyet ve kişilik özellikleriyle ilgili yaptıkları çalışmada dışadönüklük, açıklık ve vicdanlılık kişilik özelliklerinin toplumsal cinsiyet algısı bakımından farklılaştığını ileri sürmüşlerdir. Nyhus & Pons (2012), toplumsal cinsiyet ve beş faktör kişilik özellikleriyle ilgili çalışmalarını kapsamında ücret aralığına dikkat çekerek uyumluluk kişilik özelliğinin kadın çalışanların ücretleriyle negatif yönlü ilişkili olduğunu ifade etmişlerdir. Kim vd. (2020) yaptıkları çalışmada, baskın erkeklerin daha “normal” olarak algılanırken baskın kadınların daha “tuhaf” olarak değerlendirildiğini ortaya çıkarmışlardır. Bu normallik değerlendirmeleri organizasyonlardaki çeşitli olguları anlamak için temel bir kavram olsa da kişilik konusunun psikoloji disiplini alanının dışında daha fazla incelenmesi gerekmektedir. 361.645 bireysel iş başvurusunu ve 26 ülkeyi içeren bir meta-analiz çalışmasında ise toplumsal cinsiyet ve işe alım kararları ele alınmış ve kadın adaylar için sonuçların zaman içinde daha olumlu hale geldiği sonucuna ulaşılmıştır (Schaerer vd., 2023).

Tarhan (2019), kadın akademisyenleri kişilik ve toplumsal cinsiyet rolleri açısından incelediği çalışmasında, dışadönüklük ile maskülen ve feminen cinsiyet rolleri arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu ifade etmiştir. Çalışmada, dışadönüklük kişilik düzeyi arttıkça maskülen rolün de daha fazla arttığı ortaya çıkmıştır. Çalışmanın bir başka sonucu ise uzlaşılabilirlik kişilik özelliği ile feminen cinsiyet rolünün arasında pozitif yönlü bir ilişki olmasıdır (2019: 183-184). Tüm bu çalışmalar ışığında geliştirilen hipotezler, yöntem kısmında ifade edilmiştir.

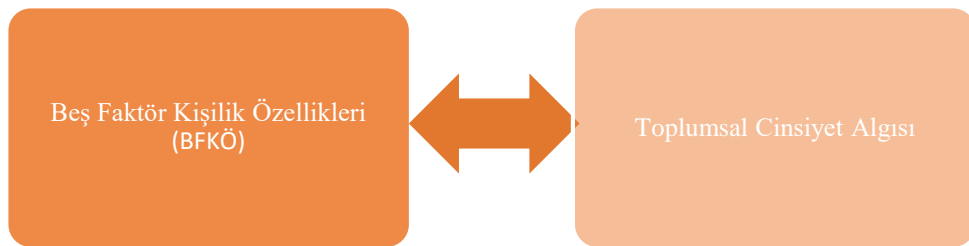
3. Yöntem

Bu kısımda araştırmanın modeli, hipotezleri, varsayımları, sınırlılıkları, örnekleme, veri toplama aracı ve analizine ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

3.1. Araştırmanın Modeli ve Hipotezler

Araştırma kapsamında, bir problemle ilgili değişkenler ve durumlar arasındaki ilişkileri tanımlayan model olan; tanımlayıcı araştırma modeli kullanılmıştır (Duran vd., 2006). İlgili literatürde ifade edilen ve yukarıda açıklanan tüm veriler ışığında; araştırma modeli Şekil 1’de verilmiş olup; araştırmanın hipotezleri aşağıda açıklanmıştır:

Şekil 1: Araştırma Modeli



H1. Bireylerin kişilik özellikleri ile toplumsal cinsiyet algı düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H2. Bireylerin kişilik özellikleri demografik verilere göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H3. Bireylerin toplumsal cinsiyet algı düzeyleri demografik verilere göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

3.2. Araştırmanın Varsayımları ve Sınırlılıkları

Araştırmada, çalışanların kişilik özellikleri ve toplumsal cinsiyet algı düzeylerine yönelik sorular yöneltilmiştir. Bireylerin sorulan tüm sorulara içtenlikle ve samimi cevap verdikleri araştırmanın varsayımlarındandır. Araştırmada maliyet ve zaman kısıtları nedeniyle verilerin sadece tek bir ilden toplanması ve kolayda örnekleme yöntemi kullanılmış olması araştırmanın sınırlılıklarını oluşturmaktadır.

3.3. Ana kütle ve Örneklem

Araştırmanın çalışma evrenini İstanbul Büyükşehir Belediyesindeki 5000 beyaz yakalı çalışan oluşturmaktadır. Bu doğrultuda örgütteki tüm çalışanlara 01.10.2022-01.11.2022 tarihleri arasında çevrimiçi formatta anket verileri gönderilmiştir. Anketlerden 521 çalışandan geri dönüş alınmıştır. Yapılan anketler incelendiğinde, tüm verilerin eksiksiz bir şekilde tarafımıza ulaştığı görülmüş ve 521 anket cevapları üzerinde analiz yapılmıştır. Araştırma kapsamında, kolayda örnekleme yolu kullanılmış ve bu kapsamda farklı demografik özelliklere sahip bireylere ulaşılmaya çalışılmıştır. Araştırmaya katılanların 285'i kadın, 236'sı erkektir. Katılımcılardan 190'ı 30 yaşın altında olup, 256'sı 30 ve 40 yaş arasındadır, 72'si 41 ve 50 yaş arasında son olarak, 3 kişi 51 yaş ve üstü grubunda bulunmaktadır. Katılımcıların 289'u evli, 232'si bekarıdır. Araştırmaya katılanların 2'si ilköğretim mezunu, 106'sı lise mezunu, 162'si önlisans mezunu, 214'ü lisans mezunu, 37'si ise lisansüstü ve doktora mezunudur. Katılımcıların 51'i bu örgütte 1 yıldan az süredir çalışmakta, 161'i 1-4 yıldır bu işyerinde çalışmakta, 160'ı 4-7 yıldır bu işyerinde çalışmakta, 149'u 7 yıl ve daha uzun süredir bu işyerinde çalışmaktadır. Araştırmaya katılanların 157'si tam zamanlı çalışmakta, 2'si yarı zamanlı çalışmakta, 240'ı vardiyalı çalışmakta, 51'i uzaktan çalışmakta, 71'i ise hem vardiyalı hem uzaktan çalışmaktadır. Araştırmaya katılanların gelirlerinin yeterlilik durumu; 212 kişi yetersiz, 251 kişi kısmen yeterli, 58 kişi yeterli şeklinde dağılmaktadır. Araştırmaya katılanların çocuk durumlarına bakıldığında; 289 kişinin çocuğu bulunmamakta, 202 kişinin 1-2 çocuğu, 30 kişinin ise 2'den fazla çocuğu bulunmaktadır (Bakınız Tablo 1).

Tablo 1: Araştırma Katılımcılarının Demografik Özellikleri

Değişkenler	Frekans (N)	Yüzde (%)
Cinsiyet		
Kadın	285	54.7
Erkek	236	45.3
Yaş Grupları		
30'dan az	190	36.5
30-40	256	49.1
41-50	72	13.8
51 ve üzeri	3	0.6
Medeni Hal		
Evli	289	55.5
Bekar	232	44.5
Eğitim Durumu		
İlköğretim	2	0.4
Lise	106	20.3
Önlisans	162	31.1
Lisans	214	41.1
Lisansüstü	37	7.1
Bu işte çalışma yılı		
1 yıldan az	51	9.8
1-4 yıl	161	30.9
4-7 yıl	160	30.7
7 yıl ve üzeri	149	28.6
Çalışma Şekli		
Tam zamanlı	157	30.1
Yarı zamanlı	2	0.4
Vardiyalı	240	46.1
Uzaktan	51	9.8
Vardiyalı ve uzaktan	71	13.6
Gelir Durumu		
Yetersiz	212	40.7
Kısmen yeterli	251	48.2
Yeterli	58	11.1
Çocuk Sayısı		
Yok	289	55.5

1-2	202	38.8
2'den fazla	30	5.8
TOPLAM	521	100

3.4. Veri Toplama Aracı

Araştırma kapsamında veri toplama aracı olarak anket yönteminden faydalanılmıştır. Anket formu 3 bölümden meydana gelmektedir. İlk bölümde beş faktör kişilik özelliklerine ilişkin durumu ortaya koymaya yönelik ölçekten yararlanılmıştır. İkinci bölümde toplumsal cinsiyet algısına yönelik ölçek kullanılmıştır. Üçüncü bölümde ise, araştırmaya katılan yanıtlayıcıların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik sorular hazırlanmıştır.

Araştırmada kullanılan ölçeklere bakıldığında; “beş faktör kişilik özellikler” olarak, Benet-Martinez & John (1998), tarafından geliştirilen geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılmış olan ölçek kullanılmıştır. Ölçek soruları 44 maddeden oluşmaktadır. Ölçek, dışa dönüklük, duygusal dengesizlik (nevrotiklik), yumuşak başlılık, sorumluluk ve deneyime açıklık olmak üzere beş faktörden oluşmaktadır. Ölçek 5’li likert tipi olarak hazırlanmıştır. Kullanılan tüm ölçeklerin ifadeleri “1-Hiç Katılmıyorum, 5-Tamamen Katılıyorum” şeklindedir. Ölçekte yer alan ifadelerden birkaçına bakıldığında; “Konuşkan biriyim”, “Girişken bir yapıya sahibim”, “Gergin ortamlarda sakin kalabilirim” şeklindedir. Ölçeğin Türkçe uyarlaması, 56 ülkeye ait katılımcıların kişilik özellikleri konusunda yapılan bir çalışma sonucu ortaya konmuştur. Ölçeğin Türkçe uyarlaması, Sümer ve Sümer (2005) tarafından yapılmıştır ve alt boyutlara ilişkin güvenilirlik katsayıları 0,64 ile 0,77 arasında değişen değerlerde rapor edilmiştir. Beş faktör kişilik özellikleri ölçeğinin yapı geçerliğini ortaya koymak üzere Basım ve arkadaşları tarafından yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucu 5 faktörlü yapıya ilişkin uyum iyiliği indeksleri, χ^2 /sd (1397/584)=2,39, RMSEA= 0,059, CFI= 0,82, TLI= 0,79 olarak bulunmuştur.

Araştırmada, “toplumsal cinsiyet algısı” ölçeği için, Altınova & Duyan (2013), tarafından geliştirilen ve geçerlilik güvenilirlik çalışması yapılmış olan 25 maddeden oluşan beşli Likert tipi bir ölçek kullanılmıştır. Ölçeğin yapı geçerliğini saptamak amacıyla 443 kişiden toplanan verilerin Temel Bileşenler Analizi yöntemi ile faktör yapısına bakılmıştır. Geçerlilik için yapılan açıklayıcı faktör analizi sonuçlarına göre, ölçeğin tek boyutu olduğu ortaya çıkmıştır. Ölçeğin güvenilirliği saptamak için Cronbach Alpha değerinin 0.872 olduğu bulunmuştur. Kullanılan tüm ölçeklerin ifadeleri “1= Kesinlikle Katılmıyorum”, “2= Katılmıyorum”, “3= Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum”, “4= Katılıyorum” ve “5= Kesinlikle Katılıyorum” şeklindedir.

3.5. Veri Analizi

Araştırma sonrasında toplanan tüm veriler, “IBM SPSS Statistics” 25.0 paket programıyla tahlil edilmiştir. Analizde kullanılacak testleri belirlemek amacıyla “Kolmogorov-Smirnov” testi yapılmıştır. Test sonucunda toplanan verilere normallik analizi yapılmış ve veriler normal dağılım göstermediği için nonparametrik testlerden Kruskal Wallis ve Mann Whitney U kullanılmıştır. Aynı zamanda, veri analizinde tanımlayıcı istatistik analizlerle birlikte, Spearman korelasyon analizinden faydalanılmıştır.

4. Bulgular

4.1. Araştırmanın Değişkenlerine Yönelik Tanımlayıcı İstatistikler

Araştırma kapsamında ele alınan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiksel analizler yapılmış olup; sonuçlar şu şekildedir: beş faktör kişilik özelliklerine ilişkin ölçeğine ait maddelerin aritmetik ortalaması; 3,56 (ss: 0,32), toplumsal cinsiyet algısı ölçeğine ait maddelerin aritmetik ortalaması; 2,71 (ss: 0,38) olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Araştırma Değişkenlerinin Ortalamaları

Ölçekler	N	X ± SD
Beş Faktör Kişilik Özellikleri (BFKÖ)	521	3.56±0.32
<i>Dışa Dönüklük Alt Boyutu</i>	521	3.92±0.47
<i>Uyumluluk Alt Boyutu</i>	521	3.42±0.40
<i>Sorumluluk Alt Boyutu</i>	521	3.54±0.36
<i>Nevrotiklik Alt Boyutu</i>	521	3.06±0.49
<i>Gelişime Açıklık Alt Boyutu</i>	521	3.81±0.49
Toplumsal Cinsiyet Algısı	521	2.71±0.38

4.2. Korelasyon (İlişki) Analizi ile İlgili Bulgular

Korelasyon analizi, iki ya da daha fazla değişken arasındaki ilişkinin olup olmadığının ortaya konmasına ve ilişki var ise bu ilişkinin negatif yönlü mü, pozitif yönlü mü olduğunu ve ilişkinin düzeyini belirlemek amacıyla kullanılan analizdir (Yazıoğlu & Erdoğan, 2004). Belediye çalışanlarının beş faktör kişilik özellikleri (BFKÖ) ile

toplumsal cinsiyet algı düzeyleri arasındaki ilişkileri gösteren korelasyon analizinin sonuçları aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 3: Araştırma Değişkenlerinin Arasındaki İlişkiler

Değişkenler	1	2	3	4	5	6	7
1. Beş Faktör Kişilik Özellikleri	1.00						
<i>1.1. Dışa Dönüklük</i>	,728**	1.00					
<i>1.2. Uyumluluk</i>	,776**	,418**	1.00				
<i>1.3. Sorumluluk</i>	,666**	,283**	,509**	1.00			
<i>1.4. Nevrotiklik</i>	,692**	,256**	,557**	,514**	1.00		
<i>1.5. Gelişime Açıklık</i>	,730**	,609**	,375**	,235**	,231**	1.00	
2. Toplumsal Cinsiyet Algısı	,245**	,109*	,223**	,199**	,291**	,088	1.00

**0,01 düzeyinde anlamlı

*0,05 düzeyinde anlamlı

Korelasyon katsayıları aşağıdaki gibi açıklanabilir (Gürbüz, 2016, s. 260):

- $-1 \geq r \leq -0,7$: negatif yönlü kuvvetli ilişki,
- $-0,7 \geq r \leq -0,3$: negatif yönlü orta kuvvetli ilişki,
- $-0,3 \geq r \leq 0$: negatif yönlü zayıf ilişki,
- $0 \geq r \leq 0,3$: pozitif yönlü zayıf ilişki,
- $0,3 \geq r \leq 0,7$: pozitif yönlü orta kuvvetli ilişki,
- $0,7 \geq r \leq +1$: pozitif yönlü kuvvetli ilişki.

Tablodan görüldüğü üzere BFKÖ ve alt boyutları ile toplumsal cinsiyet algı düzeyleri arasındaki ilişkilerin 0.01 önem seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. BFKÖ ile toplumsal cinsiyet algı düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin pozitif yönlü zayıf bir ilişki olduğu görülmüştür ($r=,245$). BFKÖ alt boyutları ile toplumsal cinsiyet algısı arasındaki ilişkiye bakıldığında; dışa dönüklük alt boyutu ile toplumsal cinsiyet algısı arasında anlamlı bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin pozitif yönlü zayıf bir ilişki olduğu görülmüştür ($r=,109$), uyumluluk alt boyutu ile toplumsal cinsiyet algısı arasında anlamlı bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin pozitif yönlü zayıf bir ilişki olduğu görülmüştür ($r=,223$), sorumluluk alt boyutu ile toplumsal cinsiyet algısı arasında anlamlı bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin pozitif yönlü zayıf bir ilişki olduğu görülmüştür ($r=,199$), nevroitiklik alt boyutu ile toplumsal cinsiyet algısı arasında anlamlı bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin pozitif yönlü zayıf bir ilişki olduğu görülmüştür ($r=,291$), gelişime açıklık alt boyutu ile toplumsal cinsiyet algısı arasında anlamlı bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin pozitif yönlü zayıf bir ilişki olduğu görülmüştür ($r=,088$). Böylece ana hipotez kabul edilmiştir.

4.3. Araştırma Değişkenlerinin Demografik Özellikler Açısından Farklılıkları

Çalışanların beş faktör kişilik özelliklerinin ve toplumsal cinsiyet algılarına ilişkin; cinsiyet, yaş grupları, medeni hâl, eğitim, çalışılan yıl, çalışma şekli, gelir durumu, gelirin yeterlilik durumuna göre farklılık durumlarının ortaya konması çalışma kapsamında ele alınan amaçlardandır. Bu amaç doğrultusunda farklılık analizleri yapılmış ve sonuçlar Tablo 4'te verilmiştir:

Tablo 4: Demografik Özellikler Açısından Beş Faktör Kişilik Özellikleri ve Toplumsal Cinsiyet Algı Düzeylerine Yönelik Farklılıklar

Değişkenler	Beş Faktör Kişilik Özellikleri (BFKÖ)		Toplumsal Cinsiyet Algısı	
	Ortalamalar	Anlamlılık Değeri (p)	Ortalamalar	Anlamlılık Değeri (p)
Cinsiyet				
Kadın	3.55	0.523	2.60	0.000*
Erkek	3.57		2.86	
Yaş Grupları				
30'dan az	3.59	0.120	2.67	0.007*
30-40	3.55		2.72	
41-50	3.51		2.78	
51 ve üzeri	3.47		3.40	
Medeni Hal				
Evli	3.54	0.063	2.73	0.187
Bekar	3.58		2.70	

Eğitim Durumu				
İlköğretim	3.59		3.64	
Lise	3.55		2.81	
Önlisans	3.58	0.871	2.69	0.003*
Lisans	3.56		2.68	
Lisansüstü	3.49		2.70	
Bu işte çalışma yılı				
1 yıldan az	3.56		2.61	
1-4 yıl	3.58	0.426	2.67	0.005*
4-7 yıl	3.54		2.73	
7 yıl ve üzeri	3.55		2.79	
Çalışma Şekli				
Tam zamanlı	3.50		2.69	
Yarı zamanlı	4.23		3.40	
Vardiyalı	3.56	0.015*	2.73	0.497
Uzaktan	3.58		2.67	
Vardiyalı ve uzaktan	3.66		2.72	
Gelir Durumu				
Yetersiz	3.57		2.70	
Kısmen yeterli	3.54	0,127	2.72	0.777
Yeterli	3.57		2.71	
Çocuk Sayısı				
Yok	289		2.69	
1-2	202	0.221	2.74	0.016*
2'den fazla	30		2.80	

*p<0.05

Tablo 4 incelendiğinde; beş faktör kişilik özelliklerinin cinsiyet, yaş, medeni hal, eğitim durumu, çalışma süresi, gelirin yeterlilik durumu ve çocuk durumuna göre istatistiksel olarak farklılaşmazken; çalışma şekline göre anlamlı farklılık gösterdiği görülmüştür. Farklılığın hangi grupta olduğuna bakmak amacıyla yapılan Games Howel testine göre, araştırmaya katılan bireylerden tam zamanlı çalışanlar ile hem vardiyalı hem uzaktan çalışanlar arasında bir farklılık bulunmuştur.

5. Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada, belediye çalışanlarının kişilik özellikleriyle toplumsal cinsiyet algı düzeyleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda, beş faktör kişilik özellikleriyle toplumsal cinsiyet algı düzeyleri arasında pozitif yönlü bir ilişki ortaya çıkmıştır. Weisberg vd. (2011) çalışmasından farklı olarak dışadönüklük, uyumluluk, sorumluluk, deneyime açıklık ve duygusal dengesizlik boyutlarıyla toplumsal cinsiyet algı düzeyleri arasında zayıf pozitif yönlü ilişki bulunmuştur. Kardaş (2021), orta kademe yöneticilere ilişkin yaptığı çalışmada, kişilik özellikleri alt boyutlarından dışa dönüklük, uyumluluk, sorumluluk ve deneyime açıklık boyutlarının toplumsal cinsiyet algı düzeyleri ile arasında anlamlı, pozitif yönlü bir ilişki bulunduğu ifade etmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın diğer çalışmalarla farklılaştığını söylemek mümkündür.

Bu çalışmada, beş faktör kişilik özelliklerinin cinsiyet, yaş, medeni hal, eğitim durumu, çalışma süresi, gelirin yeterlilik durumu ve çocuk durumuna göre istatistiksel olarak farklılaşmazken; çalışma şekline göre anlamlı farklılık gösterdiği görülmüştür. Rahmani & Lavasani (2012), üniversite öğrencileri üzerine yaptıkları çalışmada bu çalışmadan farklı olarak kişilik özellikleriyle cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koyarak deneyime açıklık, uyumluluk kişilik özelliklerinin kadınlarda daha fazla olduğunu ileri sürmüşlerdir. Keskin & Gündoğan (2019) yapmış oldukları çalışmada, çalışanların beş faktör kişilik özellikleri medeni durum, ortalama gelir ve işletmede çalışma sürelerine göre istatistiksel açıdan anlamlı ölçüde farklılaşmadığını ancak yaş, eğitim durumu, çalışılan departman, turizm sektöründe toplam deneyimlerine göre anlamlı bir biçimde farklılaştığını ortaya koymuşlardır. Farklılıklara alt boyutlar itibarıyla bakıldığında uyumluluk alt boyutunun yarı zamanlı çalışanların diğer çalışanlara göre farklılık gösterdiği görülmüştür. Sorumluluk boyutunda tam zamanlı ve vardiyalı çalışanlar arasında bir farklılaşma olduğu; nevroitiklik ve gelişime açık olma boyutlarının da tam zamanlı çalışanlar ile hem vardiyalı hem uzaktan çalışanlar arasında anlamlı bir farklılık gösterdiği görülmüştür. Bu farklılıklara bakıldığında özellikle tam zamanlı çalışanların diğer çalışanlara kıyasla anlamlı bir farklılık gösterdiği göze çarpmaktadır. Çalışmanın İstanbul ilinde yapılmış olmasından dolayı çalışma koşulları, stres, iş yaşam dengesinin sağlanmaya çalışılması gibi hususlar farklılıkların açıklanmasında etken unsurlar olarak açıklanabilmektedir.

Farklılıklara alt boyutlar itibariyle bakıldığında; uyumluluk, sorumluluk, nevroitiklik ve gelişime açık olma alt boyutu ile toplumsal cinsiyet algısı arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Dışadönüklük alt boyutu ile toplumsal cinsiyet algısı arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Benzer şekilde, çeşitli çalışmalarda (Vick, 2014; Çelik & İskender, 2015) nevroitizmin toplumsal cinsiyet algısında önemli bir etken olduğu ileri sürülmüştür. Işık (2018), yapmış olduğu çalışmasında da beş faktör kişilik özelliklerinden dışadönüklük, nevroitiklik, sorumluluk, gelişime açık olma alt boyutları ile toplumsal cinsiyet algısı arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulmuştur. Uyumluluk, sorumluluk, nevroitiklik ve gelişime açıklık gibi kişilik boyutlarında toplumsal cinsiyet algısıyla anlamlı farklılıkların bulunması, bu özelliklerin toplumsal cinsiyet rolleriyle sıkı bir şekilde bağlantılı olmasından kaynaklanabilir. Diğer yandan, dışadönüklük gibi daha sosyal ve enerjiye dayalı bir kişilik özelliği, toplumsal cinsiyet algılarından daha bağımsız olabilir. Bu durum, dışadönüklük boyutunda neden anlamlı bir farklılık bulunmadığını açıklayabilir.

Bireylerin toplumsal cinsiyet algısının demografik değişkenlere göre farklılıklarına bakıldığında; toplumsal cinsiyet algısı çalışma şekli, gelirin yeterlilik durumuna göre anlamlı bir farklılık göstermezken; cinsiyet, yaş, eğitim durumu, çocuk sayısı ve çalışılan yıla göre anlamlı bir farklılık gösterdiği görülmüştür. Benzer şekilde, Kardaş (2021) çalışmasında toplumsal cinsiyet algısının cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur. Yılmaz vd. (2022), çalışmasından farklı olarak medeni durum ve toplumsal cinsiyet algı düzeyi arasında ilişkiye rastlanmamıştır. Öztürk vd. (2023), çalışmalarında kadınların medeni durumları ile toplumsal cinsiyet algısı ölçeği puan ortalamaları arasındaki farkı istatistiksel olarak anlamlı bulmuşlardır. Çalışmada, evli kadınların ölçek puan ortalamalarının bekar kadınlara göre daha yüksek olduğu ifade edilmiştir. Yılmaz vd. (2022) da çalışmalarında benzer şekilde bekar katılımcıların, evli katılımcılara göre daha olumlu toplumsal cinsiyet algısına sahip oldukları ifade etmişlerdir.

Çalışma sonuçlarına göre, araştırmaya katılan erkek bireylerin kadınlara göre toplumsal cinsiyet algısı daha yüksektir. Çiçek & Çopur (2018) yaptıkları çalışmada kadınların, erkeklere göre toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin daha eşitlikçi bir tutumla yaklaştığı, kadınların çalışması konusunda da olumlu bir tutum içinde olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yılmaz vd. (2009) çalışmalarında, çalışma yaşamı, toplumsal yaşam, evlilik yaşamı ve aile yaşamı konularına ilişkin toplumsal cinsiyet rollerine yönelik görüşlerin cinsiyete göre farklılaştığı sonucunu ileri sürmüşlerdir. Özden & Gölbaşı (2018), sağlık çalışanlarıyla ilgili yaptıkları çalışmada, kadın çalışanların erkek çalışanlara göre daha eşitlikçi bir tutuma sahip olduklarını ifade etmişlerdir. Alabaş vd. (2019) de üniversite öğrencilerine ilişkin yaptıkları çalışmada, erkek katılımcıların daha geleneksel anlayışta olduğunu, kadınların ise erkeklere nazaran eşitlikçi toplumsal cinsiyet anlayışına sahip olduğunu açıklamışlardır. Dolayısıyla araştırmacıların yaptıkları çalışmaların sonuçları bu çalışmayı desteklemektedir. Cinsiyet, toplumsal cinsiyet algısının en temel belirleyicilerinden biridir. Erkek bireylerin kadınlara göre toplumsal cinsiyet algısının daha yüksek olduğunun saptanması, toplumsal cinsiyet rollerine dair geleneksel algıların erkekler arasında daha yaygın olabileceğini göstermektedir. Bir başka ifadeyle, erkek katılımcıların toplumsal cinsiyet kalıplarına bağlılık düzeyleri kadın katılımcılardan daha fazladır. Bu durum, toplumdaki cinsiyet rollerinin tarihsel ve kültürel olarak nasıl şekillendiğini ve erkeklerin bu rollerle nasıl özdeşleştirildiğini anlamakla açıklanabilir. Atakül aile yapısının hâkim olduğu bir toplumda, toplumsal cinsiyet algısının erkekler arasında daha yüksek çıkması, bu yapının bireyler üzerindeki etkilerini yansıtan bir sonuç olarak değerlendirilebilir.

Yaş gruplarına göre hangi gruplar arasında farklılık olduğunun ortaya konması amacıyla tukey testi yapılmıştır. Sonuçlara bakıldığında, 51 yaş üstü bireyler ile 30 ve altı, 31-40 ve 41-50 yaş arasında anlamlı bir farklılık görülmüştür. 51 yaş üstü bireylerin toplumsal cinsiyet algısının diğer bireylerden daha yüksek olduğu ortaya konmuştur. Bu çalışmadan farklı olarak Alabaş vd. (2019), üniversite öğrencilerinin yaş değişkeni açısından toplumsal cinsiyet algıları arasında anlamlı bir farklılık olmadığını ifade etmişlerdir. Tekin (2017) ise otel çalışanlarına ilişkin yaptığı çalışmada, en olumsuz toplumsal cinsiyet algısının en büyük yaş grubu olan 45 yaş üstü kişilerde olduğunu açıklamıştır. Çalışmaya göre, toplumsal cinsiyet kavramı özellikle yeni fark edilen bir olgudur ve kadının dezavantajlı durumunun geçmiş kuşaklarda adeta normal bir durum gibi kabul edilmiş olmasının bu yaş grubunda böyle olumsuz bir sonuç ortaya koyduğu düşünülmektedir. Bu çalışmada da benzer şekilde, yaş faktörünün toplumsal cinsiyet algısı üzerinde önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. 51 yaş üstü bireylerin, toplumsal cinsiyet rollerinin daha geleneksel olduğu ve kadın-erkek rollerinin belirgin şekilde ayrıldığı bir dönemde yetişmiş olması bu sonucu açıklayabilmektedir. Bu nesil, toplumsal cinsiyet rollerinin daha katı bir şekilde uygulandığı bir toplumda büyüdüğü için, toplumsal cinsiyet algıları da bu doğrultuda daha güçlü olabilmektedir. Bununla birlikte, genç neslin cinsiyet rollerinin esnekliği konusunda daha modern ve kapsayıcı bakış açısına sahip olması çıkan sonucu destekler niteliktedir.

Toplumsal cinsiyet algısının eğitim durumuna göre hangi gruplar arasında farklılık olduğunun ortaya konması için yapılan tukey analizi sonuçlarına göre; ilkökul ve ortaokul mezunu bireylerin lise, ön lisans, lisans, lisansüstü-doktora mezunu bireylere göre bir farklılık gösterdiği saptanmıştır. İlk ve ortaokul mezunun bireylerin toplumsal cinsiyet algısının diğer bireylerden daha yüksek olduğu görülmüştür. Tekin (2017) çalışmasında, en olumlu toplumsal cinsiyet algısının en yüksek seviyede eğitim almış bireylerde, en olumsuz toplumsal cinsiyet

algısının ise en düşük düzeyde eğitim almış bireylerde olduğunu belirtmiştir. Bu sonuca göre benzer şekilde eğitim ve farkındalık düzeyi yükseldikçe toplumsal cinsiyet eşitliği ve cinsiyet rolleri konusundaki farkındalıkların da arttığı söylenebilir. Eğitim, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasında kilit bir rol oynamaktadır ve bu bulgular, bu konuda daha fazla çalışma ve politika geliştirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Uğurlu (2024), sağlık turizmi çalışanlarına ilişkin yaptığı çalışmada toplumsal cinsiyet algısı ve kıdem arasında anlamlı bir ilişki olmadığını ortaya koymuştur. Karaçil (2020), yaptığı çalışmada okul öncesi öğretmenlerin çalışma yılına göre toplumsal cinsiyet algı düzeylerinde anlamlı bir farklılık bulunmadığı sonucuna ulaşmıştır. Bu çalışmanın sonuçları ise diğer çalışmalardan farklılık göstermektedir. Çalışılan yıla göre toplumsal cinsiyet algısının hangi gruplar arasında farklılaştığının ortaya konması için yapılan Tukey analizi sonuçlarına bakıldığında, 7 yıl ve üzeri çalışan bireyler ile 1 yıldan az çalışan bireyler arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Buna göre, 7 yıl ve üzeri çalışan bireylerde toplumsal cinsiyet algısı 1 yıldan az çalışan bireylerle göre daha yüksek olduğu saptanmıştır. 7 yıl ve üzeri çalışan bireylerin toplumsal cinsiyet algısının, 1 yıldan az çalışan bireylerle göre daha yüksek olması, iş tecrübesinin ve çalışma süresinin toplumsal cinsiyet algısı üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Bu bulgunun arkasında yatan olası nedenler, tecrübe ve toplumsal normların bireyler tarafından içselleştirilmiş olması, daha uzun yıllar çalışan bireyleri yaşlarının büyük olması, iş yerinin dinamikleriyle açıklanabilir. Bu bulgular, iş deneyiminin ve çalışma süresinin toplumsal cinsiyet algısı üzerinde önemli bir etkisi olduğunu göstermektedir. Özellikle uzun yıllar çalışan bireylerin toplumsal cinsiyet algılarının daha yüksek olması, iş yerlerindeki cinsiyet rolleri ve toplumsal normların bu bireyler üzerindeki etkilerini anlamak için kritik bir veri olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bu sonuç, iş yerlerinde cinsiyet eşitliği ve toplumsal cinsiyet bilincinin geliştirilmesi için yapılacak çalışmaların önemini de vurgulamaktadır. Son olarak çocuk sayısı artıkça toplumsal cinsiyet algısının arttığı da çalışma kapsamında ortaya konmuştur.

5. Öneriler

Bu çalışma, yerel yönetim uygulayıcıları, profesyonelleri ve araştırmacılar için birkaç çıktıya sahiptir. Yerel yönetimler, insan kaynakları yönetiminde cinsiyet eşitliğini gözetken politikalar geliştirmelidirler. Kurumlarda, eşitlikçi hizmet içi eğitim imkanlarının sunulması, toplumsal cinsiyet farkındalığına yönelik eğitimler ve iş-yaşam dengesinin korunmasına yönelik politikalar toplumsal cinsiyet eşitliği alanında hem kurumlara hem de topluma katkı sağlayabilmektedir. Bashkirova vd. (2023) çalışmalarında nevroitiklik kişilik özelliğinin çalışanın tükenmişliğini artırabileceğini ifade ederek bu durumun örgütsel çatışmaya neden olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Shiwen & Ahn (2023), çalışanların kişilik özelliklerinin iş performansına etkisine ilişkin yaptıkları çalışmada uyumluluk ve vicdanlılık özelliklerinin olumlu iş sonuçlarını sağladığı sonucuna ulaşmışlardır. Dolayısıyla kurumlarda işe alım sürecinde adaylara kişilik testleri yapılarak adayların kişilik özelliklerinin belirlenmesi ve buna yönelik işe yerleştirme yapılması önerilmektedir. Kişilik ve toplumsal cinsiyet algı düzeyleri ile ilgili daha fazla ampirik çalışma yapılması ve konunun farklı değişkenler ile incelenmesi önerilmektedir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale yazarları çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Alabaş, R., Akyüz, H. İ., & Kamer, S. T. (2019). Üniversite öğrencilerinin toplumsal cinsiyet algılarının belirlenmesi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(44), 429-448.
- Allport, G. W. (1937). *Personality: A psychological interpretation*. New York: Holt Publishing.
- Altınova, H. H., & Duyan, V. (2013). Toplumsal cinsiyet algısı ölçeğinin geçerlik güvenilirlik çalışması. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 24(2), 9-22.
- Acker, J. (2006). Inequality regimes: Gender, class, and race in organizations. *Gender & Society*, 20(4), 441-464. <https://doi.org/10.1177/0891243206289499>
- Aytaç, S. (2000). *İnsanı anlama çabası: Psikolojiye giriş*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Bashkirova, A., Compagner, A., Henningsen, D. M., & Treur, J. (2023). An adaptive modelling approach to employee burnout in the context of the big five personality traits. *Cognitive Systems Research*, 79, 109-125. <https://doi.org/10.1016/j.cogsys.2023.04.006>
- Baymur, F. (1994). *Genel psikoloji*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Benet-Martínez, V., & John, O. P. (1998). Los cinco grandes across cultures and ethnic groups: Multitrait-multimethod analyses of the big five in Spanish and English. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(3), 729.
- Bolton, W.K., & Thompson, J.L. (2000). *Entrepreneurs, talent, temperament, technique*. Oxford: Butterworth Heinemann.

- Bono, J. E., Boles, T. L., Judge, T. A., & Lauver, K. J. (2002). The role of personality in task and relationship conflict. *Journal of Personality*, 70(3), 1311-1344.
- Bruck, C. S., & Allen, T. D. (2003). The relationship between big five personality traits, negative affectivity, type a behavior and work-family conflict. *Journal of Vocational Behavior*, 63, 457-472.
- Burger, J. M. (2006). *Kişilik* (İ. D. E. Sarioğlu, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Butler, J. (2019). *Cinsiyet belası: Feminizm ve kimliğin altüst edilmesi* (B. Ertür, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Chapman, B. P., Talbot, N., Tatman, A. W., & Britton, P. C. (2009). Personality traits and the working alliance in psychotherapy trainees: An organizing role for the Five Factor model? *Journal of Social and Clinical Psychology*, 28, 577-596.
- Cloninger, S. C. (2004). *Theories of Personality Understanding Persons*. New Jersey: Person Prentice Hall.
- Costa, P. T., Busch, C. M., Zonderman, A. B., & McCrae, R. R. (1986). Correlations of MMPI factor scales with measures of the five factor model of personality. *Journal of Personality Assessment*, 50(4), 640-650.
- Costa, P. T., Terrecciano, A., & McCrae, R. R. (2001). Gender differences in personality traits across cultures: Robust and surprising findings. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(2), 322-331.
- Çelik, E., & İskender, M. (2015). Ambivalent sexism, submissive behaviors and positive and negative affect as predictor of marital adjustment. *Educational Research Association The International Journal of Educational Researchers*, 6(3), 1-14.
- Çiçek, B., & Çopur, Z. (2018). Bireylerin kadınların çalışmasına ve toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumları. *International Journal of Eurasian Education and Culture*, 4, 1-21.
- Demirci, M. K., Özler, D. E., & Girgin, B. (2007). Beş faktör kişilik modelinin işyerinde duygusal tacize (mobbing) etkileri-hastane işletmelerinde bir uygulama. *Journal of Azerbaijani Studies*, 10, 13-39.
- Dökmen, Z. Y. (2019). *Toplumsal cinsiyet: Sosyal psikolojik açıklamalar*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Duran, N., Önal, A., & Kurtuluş, C. (2006, Şubat). E-öğrenme ve kurumsal eğitimde yeni yaklaşım öğrenim yönetim sistemleri. Bilgi Teknolojileri Kongresi IV, Akademik Bilişim'de sunulmuş bildiri, Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Erdoğan, İ. (1983). *İşletmede davranış*. İstanbul: Evrim Ofset Matbaacılık.
- Eroğlu, F. (2021). *Davranış bilimleri*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Goldberg, L. R. (1992). The development of markers for the big-five factor structure. *Psychological Assessment*, 4(1), 26-42.
- Gürbüz, S. (2016). *Aracı, düzenleyici ve durumsal etki analizleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hippel, C., Sekaquaptewa, D., & McFarlane, M. (2015). Stereotype threat among women in finance negative effects on identity, workplace well-being, and recruiting. *Psychology of Women Quarterly*, 39(3), 405-414.
- Hofstede, G. (1980). Culture and organizations. *International Studies of Management & Organization*, 10(4), 15-41.
- Hochschild, A. R., & Machung, A. (1989). *The second shift: Working parents and the revolution at home*. London: Viking.
- Ismatullina, V., & Voronin, I. (2017). Gender differences in the relationships between big five personality traits and intelligence. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 237, 638-642. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2017.02.099>
- Işık, M. (2018). *Sosyal medya kullanıcılarında nesneleştirme, toplumsal cinsiyet algısı ve kişilik faktörleri arasındaki değişkenlerin incelenmesi*. (Yüksek lisans tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 17.03.2024
- Karaçıl, S. B. (2020). *Okul öncesi öğretmenlerinin toplumsal cinsiyet algılarının çeşitli faktörlere göre incelenmesi*. (Yüksek lisans tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 22.08.2024
- Kardaş, A. N. (2021). *Kişilik özellikleri ile toplumsal cinsiyet algı düzeyleri arasındaki ilişki: Orta kademe yöneticiler örneği*. (Yüksek lisans tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 17.03.2024
- Keskin, E., & Gündoğan, H. (2019). Beş faktör kişilik özellikleri ile iş performansı arasındaki ilişkiler: Beş yıldızlı oteller üzerine bir uygulama. *Journal of International Social Research*, 12(62).
- Kim, J.-Y., Hsu, N., Newman, D. A., Harms, P. D., & Wood, D. (2020). Leadership perceptions, gender, and dominant personality: The role of normality evaluations. *Journal of Research in Personality*, 87, 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2020.103984>
- Kimmel, M. S. (2000). Introduction. İçinde M. S. Kimmel (Ed.). *The gendered society reader* (s. 1-6). New York: Oxford University Press.
- Lau, V. P., & Shaffer, M. A. (1999). Career success: The effects of personality. *Career Development*, 4(4), 225-231.
- McCabe, K. O., Van Yperen, N. W., Elliot, A. J., & Verbraak, M. (2013). Big five personality profiles of context-specific achievement goals. *Journal of Research in Personality*, 47(6), 698-707.
- McClure, M. (1993). Personality variables in management development interventions. *Journal of Management Development*, 12, 33-40.

- McCrae, R. R., & Costa, P. T. (2006). A five-factor theory perspective on traits and culture. *Psychologie Française*, 51, 227-244.
- Nyhus, E. K., & Pons, E. (2012). Personality and the gender wage gap. *Applied Economics*, 44, 105-118.
- Oakley, A. (1972). *Sex, gender and society*. New York: Harper Colophon Books.
- Özden, S., & Gölbaşı, Z. (2018). Sağlık çalışanlarının toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumlarının belirlenmesi. *Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 4(3), 95-100. <https://doi.org/10.30934/kusbed.420223>
- Öztürk, A., Aslan, S., & Yaşar, B. N. (2023). Bir kamu üniversitesinde çalışan kadınların toplumsal cinsiyet algısının belirlenmesi. *The Journal of Academic Social Science*, 11(60), 168-178.
- Rahmani, S., & Lavasani, M. G. (2012). Gender differences in the Five-Factor Model of personality and sensation seeking. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 46, 2906-2911. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.05.587>
- Robbins, S. P., & Judge, R. (2015). *Örgütsel davranış* (İ. Erdem, Çev.). Ankara: Nobel Yayınları.
- Sadock, B. J., & Sadock, V. A. (2007). *Comprehensive textbook of psychiatry*. Ankara: Öncü Basımevi.
- Schmitt, D.P., Long, A.E., McPhearson, A., O'Brien, K., Remmert, B., & Shah, S.H. (2017). Personality and gender differences in global perspective. *International Journal of Psychology* 52, 45-56.
- Schaerer, M., du Plessis, C., Nguyen, M. H. B., van Aert, R. C. M., Tiokhin, L., ... Clark, C. J. (2023). On the trajectory of discrimination: A meta-analysis and forecasting survey capturing 44 years of field experiments on gender and hiring decisions. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 179, <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2023.104280>
- Scott, J. W. (1986). Gender: A useful category of historical analysis. *The American Historical Review*, 15(5), 1053-1075.
- Serinlikli, N. (2021). Üniversite öğrencilerinin cam tavan algıları ile beş faktör kişilik özellikleri ilişkisi. *Balkan & Near Eastern Journal of Social Sciences (BNEJSS)*, 7(1).
- Shiwen, L., & Ahn, J. (2023). Role of employee personality traits in job performance in the restaurant food franchise context. *International Journal of Hospitality Management*, 113, <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2023.103512>
- Stangleman, T., & Warren, T. (2015). *Çalışma ve toplum: Sosyolojik yaklaşımlar, temalar ve yöntemler* (F. Man, Çev.). Ankara: Nobel.
- Sümer, N., & Sümer, H. C. (2005). Beş faktör kişilik özellikleri ölçeği (Yayınlanmamış çalışma).
- Tarhan, E. (2019). *Kadın akademisyenlerin sınırsız ve çok yönlü kariyer tutumları: kişilik ve toplumsal cinsiyet rolleri açısından bir inceleme* (Doktora tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 15.02.2024
- Tekin, Ö. A. (2017). Turizm sektöründe toplumsal cinsiyet algısı: Beş yıldızlı otel çalışanları üzerine bir araştırma. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4(12), 669-684.
- Turan, H., & Şen, M. L. (2014). Büyükşehir belediyelerinde toplumsal cinsiyet eşitliği algısı: stratejik planlar üzerine bir araştırma. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 53-72.
- Uğurlu, E. (2024). *Sağlık turizmi çalışanlarının toplumsal cinsiyet algısı: Antalya ili örneği*. (Yüksek lisans tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 22.08.2024
- Urhan, B. (2020). Kadın emeği ve toplumsal cinsiyet. İçinde F. Saygılıgil (Ed.). *Toplumsal cinsiyet tartışmaları* (s.119-149). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Vatandaş, D. D. C. (2011). Toplumsal cinsiyet ve cinsiyet rollerinin algılanışı. *Istanbul Journal of Sociological Studies* (35), 29-56.
- Vick, S. (2014). *Examining sexism through the lens of the five-factor model: A facet level approach* (Yüksek lisans tezi). <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://libres.uncg.edu/ir/wcu/f/Vick2014.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 20.08.2024
- Weisberg, Y. J., DeYoung, C. G., & Hirsh, J. B. (2011). Gender differences in personality across the ten aspect of the big five. *Frontiers in Psychology*, 2, 1-11.
- Xanthopoulou, P., Kavoura, A., Borges-Tiago, T., & Tiago, F. (2024). Exploring gender differences: The relationship between personality and teleworking preferences. İçinde A. Kavoura, T. Borges-Tiago, & F. Tiago (Ed.). *Strategic innovative marketing and tourism. ICSIMAT 2023* (s. 381-390). New Mexico: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-51038-0_42
- Yazıcıoğlu, Y., & Erdoğan, S. (2004). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Yılmaz, Y., Gürkan, S., Akdeniz, E. T., & Tınaz, A. (2022). Bireylerin toplumsal cinsiyet rollerinin ve algılarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(3), 1021-1032.
- Yılmaz, D. V., Zeyneloğlu, S., Kocaöz, S., Kısa, S., Taşkın, L., & Eroğlu, K. (2009). Üniversite öğrencilerinin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin görüşleri. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 6(1), 775-792.

Research Article / Araştırma Makalesi

TÜRKİYE'NİN İTHALATINDA RİSKİ AZALTMAK AÇISINDAN KAYNAK ÜLKE ÇEŞİTLENDİRMESİNİN YOĞUNLAŞMA ORANI VE HERFINDAHL-HIRSCHMAN ENDEKSLERİ ARACILIĞIYLA ÖLÇÜMÜ

Ali KONAK¹, Serkan DİLEK²

ÖZET

Küreselleşen dünyada ülkeler arasındaki dış ticaret faaliyetlerinin giderek arttığı görülmektedir. Covid19 pandemisi ve 2022 Rusya-Ukrayna savaşı sonrası dönemde ülkelerin ihracat ve ithalatını sınırlı sayıda ülkeden gerçekleştirmesinin riskli olduğu görülmüştür. Zira pandemi, savaş ya da iki ülke arasında yaşanması muhtemel anlaşmazlıklar ülkelerin ithalatının aniden kesilmesi sonucunu ortaya çıkarabilecektir. Gıda ve hammadde gibi ürünlerin ithalatının kesilmesi ise ülke ekonomisi açısından telafisi güç maliyetler ortaya çıkarabilecektir. Covid-19 pandemisi ile başlayan süreçte politika yapımcıların ithalat yapılan kaynak ülkeleri çeşitlendirme konusunda istekli oldukları görülmektedir. Bu çalışmada Türkiye'nin ithalatında önemli bir yere sahip olan kaynak ülkelere yönelik yoğunlaşma düzeyinin ölçülmesi amaçlanmıştır. Bu ölçüm yoğunlaşma oranları ve Herfindahl-Hirschman endeksleri ile yapılmıştır. Yapılan hesaplamalar neticesinde Türkiye'de CR4 değerlerinin 32,85 ile 43,63 arasında; CR8 değerlerinin ise 48,06 ile 58,85 arasında değiştiği görülmektedir. Bu değerler Türkiye için ithalatta orta-yüksek dereceli kaynak ülke çeşitliliğini işaret etmektedir. HHI değerlerinin de analiz edilen dönem boyunca 2000'in altında gerçekleştiği, bir diğer ifadeyle kaynak ülke çeşitlendirmesinin başarılı olduğu görülmektedir. Entropi endeksleri de minimum değer olan sıfırdan oldukça uzaktır. Sonuç olarak tüm endeksler Türkiye'nin kaynak ülke çeşitlendirmesinde başarılı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte tüm yoğunlaşma endeks sonuçlarına göre 2021, 2022 ve 2023 yıllarında ithalatta kaynak ülke çeşitlendirmesi açısından olumsuz yönde bir eğiliminin söz konusu olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kaynak ülke çeşitlendirmesi, Risk, Türkiye dış ticareti, Yoğunlaşma, Herfindahl-Hirschman endeksi

JEL Sınıflandırması: F12, F13, F1

MEASUREMENT OF SOURCE COUNTRY DIVERSIFICATION IN TERMS OF REDUCING THE RISK IN TÜRKİYE'S IMPORTS THROUGH THE CONCENTRATION RATIO AND HERFINDAHL-HIRSCHMAN INDICES

ABSTRACT

It is seen that foreign trade between countries is increasing in the globalizing world. In the period after the Covid19 pandemic and the 2022 Russia-Ukraine war, it has been seen that it is risky for countries to export and import from a limited number of countries. Factors such as pandemics, war, and conflict between two countries may result in sudden interruption of imports. Cutting off imports of products such as food and raw materials may result in irreparable costs for the country's economy. In the period that started with the Covid19 pandemic, it seems that policymakers are willing to diversify the source countries of imports. This study aims to measure the concentration in terms of the source countries from which Türkiye imports. This measurement was made with concentration ratios and Herfindahl-Hirschman indices. As a result of the calculations, CR4 values in Türkiye are between 32.85 and 43.63; It is seen that CR8 values vary between 48.06 and 58.85. These values indicate a medium-high degree of source country diversity in imports for Türkiye. It is seen that HHI values were below 2000 throughout the analyzed period, in other words, source country diversification was successful. Entropy indices are

¹ Doç. Dr. Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü/Toshken Amaliy Fanlar Universiteti, Taşkent, Uzbekistan, alikonak@karabuk.edu.tr

² Prof. Dr. Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, serkan.dilek@gmail.com

also far from zero, which is the minimum value. As a result, all indices show that Türkiye is successful in source country diversification. However, according to all concentration index results, it has been determined that there is a negative trend in terms of source country diversification in imports in 2021, 2022, and 2023.

Keywords: *Source country diversification, Risk, Turkish Foreign Trade, Concentration, Herfindahl-Hirschman index*

JEL Classification Codes: *F12, F13, F1*

EXTENDED SUMMARY

Subject

Nowadays, the importance of foreign trade activities is increasing. This importance of foreign trade activities stems from the fact that it determines the economic position of countries in global markets. However, the fact that foreign trade activities, which are extremely important for the country's economy, are concentrated on a few countries, also causes some risks and problems. Producing solutions for these risks and problems is extremely important to ensure sustainable economic growth. Because foreign trade activities have important effects on the realization and sustainability of economic growth. The subject of this study is the measurement of source country diversification through concentration ratio and Herfindahl-Hirschman indices in order to reduce the risk in Turkey's imports.

Purpose

It is seen that foreign trade activities between countries are increasing in the globalizing world. Türkiye has succeeded in increasing its foreign trade in the 21st century. However, in the period after the Covid19 pandemic and the 2022 Russia-Ukraine war, it has been seen that it is risky for countries to export and import from a limited number of countries. In other words, it is possible to say that a country that imports from a limited number of countries faces a great risk. Because pandemics, wars or possible disputes between two countries may result in sudden cuts in imports of countries. Cutting off imports of products such as food and raw materials may result in irreparable costs for the country's economy. In the period that started with the Covid-19 pandemic, it seems that policy makers are willing to diversify the source countries from which imports are made. This study aims to measure the concentration level towards source countries, which have an important place in Turkey's imports. Within this scope, the study examines the risks of being dependent on a limited number of countries in imports and concentrating on foreign trade.

Difference of the Study from Other Studies and Methodology

Concentration ratios and the Herfindahl-Hirschman index have been used in most studies examining source country diversification in imports. In addition, entropy indices were used in this study, which differentiated it from other studies. The Herfindahl-Hirschman index (HHI) is frequently used in concentration analyses. With the Concentration Ratio method, the concentration ratio of only a limited number of companies (source country) is calculated. On the other hand, the concentration rate of all companies (source countries) is calculated with the Herfindahl-Hirschman Index. For this reason, it is thought to be more reliable to calculate with the Herfindahl-Hirschman Index. In the study, Turkey's concentration level was examined with the Herfindahl-Hirschman index and entropy indices, and in line with the results obtained, evaluations were made regarding the concentration of Turkey's imports on a country basis.

Findings

As a result of the calculations, it is seen that CR4 values in Turkey vary between 32.85 and 43.63. It is seen that there has been a generally fluctuating course over the years, and as of 2017, the minimum level was 32.85, and in 2022 it increased to the maximum value of 43.63. In terms of limit values, values between 31 and 50 indicate medium-high degree diversity. CR8 values decreased to the minimum level with 48.06 in 2017 and reached the highest value with 58.85 in 2022. Both CR4 values and CR8 values were minimum in 2017. On the other hand, both CR4 and CR8 values reached their maximum in 2022. Except for 2017, CR8 values have always remained above 50. According to both CR4 and CR8 values, it can be seen that our import concentration does not fluctuate significantly. It is seen that HHI values were below 2000 throughout the analyzed period, in other words, source country diversification was successful. Entropy indices are also far from zero, which is the minimum value.

Results

As a result, all indices show that Turkey is successful in source country diversification. However, according to all concentration index results, it has been determined that there is a negative trend in terms of source country diversification in imports in 2021, 2022 and 2023. However, this negative situation is not at a level that poses a risk. In addition, it has been determined that Russia and China are at the top as source countries in Turkey's general

imports. However, the shares of Russia and China in total imports are not high enough to be perceived as a risk factor. Although the results obtained are in this direction, it is thought that Turkey's focus on source country differentiation in the import of some products will be positive in terms of reducing possible risks.

1. Giriş

21. yüzyılda Türkiye ekonomisi istikrarlı biçimde büyümüş ve kişi başına milli gelir 2023 yılında 13,110\$'a kadar yükselmiştir (TUİK, 2024a). Ekonomideki bu olumlu gelişmelerin Türkiye'nin ithalat rakamlarına da yansdığı görülmektedir. Türkiye'nin 2000 yılı ithalatı yaklaşık 54 milyar \$ iken 2023 yılında bu rakam 361 milyar \$'ı geçmiştir (TUİK, 2022: 545; TUİK, 2024b). Çin ve Avrupa Birliği (AB) arasında kurulan kuşak yol güzergahı üzerinde yer alan Türkiye, bu avantajını kullanarak ihracatını artırmayı ve sürdürülebilir ekonomik büyüme amacına ulaşmayı hedeflemektedir (Dilek, 2021: 253-255). Covid-19 pandemisi ve 2022 yılında ortaya çıkan Rusya-Ukrayna savaşı, ülkelerin ihracat ve ithalatlarını kısıtlı sayıda ülkelerle gerçekleştirmelerinin riskli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Doğal afetler, pandemi ve savaş gibi nedenlerle tedarik zincirinde çeşitli aksaklıklar ortaya çıkabilmektedir. Ülkeler bu dönemlerde hem ihracat pazarlarına ulaşmamakta hem de ülke ekonomileri için gerekli ara mal ve hammaddeyi ithal etmekte zorlanabilmektedir (Kuçlu & Yenilmez, 2024: 106). Bu nedenle hem ihracat ve hem de ithalat açısından belirli ülkelere bağımlı kalmak ülke ekonomileri için büyük bir risk teşkil etmektedir. Politika yapımcılar bu nedenle ihracat yaptıkları pazarları ve ithalat yaptıkları kaynak ülkeleri çeşitlendirmeyi amaçlamaktadırlar. Dış ticarete risklerin ortaya çıkarılması adına yoğunlaşmanın incelendiği araştırmalara literatürde rastlanmaktadır (Ayrancı, 2009; Erkan & Sunay, 2016; Dilek & Konak, 2022; Goldfarb, 2006; Lüthje, 2010; Goschin vd. 2009; Erkan & Bozduvan, 2021). Türkiye 2000 yılında 82 milyar dolar (İthalat:54,5 + ihracat:27,7) seviyesinde olan dış ticaret hacmini (ihracat + ithalat), 2023 yılında 577 milyar dolara (İthalat:342,2 + ihracat: 235,2) kadar çıkarmış yani yaklaşık 7 kat artırmıştır (TUİK, 2023, s.554). Bu nedenle 21. yüzyılın başından itibaren dış ticaretini yüksek hızla artıran Türkiye'nin dış ticaretindeki yoğunlaşmanın incelenmesi büyük bir önem arz etmektedir. Türkiye'nin dış ticaretindeki yoğunlaşmayı inceleyen araştırmaların bir kısmı Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) ile olan ticaretini araştırmıştır (Seymen, 2009; Doğan & Kaya, 2011; Yılmaz & Akkaya, 2020). Türkiye'nin Avrupa ülkeleri ile yoğun ticaret ilişkisi içindedir ancak, Rusya, Çin, ABD ve Hindistan gibi ülkelerle olan ticaret hacmi de oldukça yüksektir. Bu nedenle Türkiye'nin sadece AB üyesi ülkelerle değil tüm ülkelerle olan ticari ilişkisinin incelenmesi tercih edilmiştir. Literatürde Türkiye'nin ihracat ve ithalat toplamını (Ayrancı, 2009) ve sadece ihracatını (Erkan & Sunay, 2016) inceleyen araştırmalar bulunmaktadır. Ancak bu çalışma ithalatta kaynak ülke yoğunlaşmasının ülke ekonomisi için ortaya çıkarabileceği riskler üzerine inşa edildiği için ithalat yoğunlaşması tercih edilmiştir. Rusya-Ukrayna savaşı ve Covid-19 pandemisi sonrasında ülkelerin ithalatta sınırlı sayıda ülkeye bağlı kalmak istemedikleri ve buna yönelik alternatif politikalar benimsedikleri görülmektedir (Dilek & Konak, 2022: 68-69). Buna rağmen Türkiye'nin dış ticaretindeki yoğunlaşmayı inceleyen istisnai çalışmalar haricinde (Yılmaz & Akkaya, 2020) yakın zamanlı araştırmaların sayısının yetersiz olduğu görülmektedir. Araştırmamız 2013-2023 yılları arasında Türkiye ithalatını incelemesi yani yakın zamanlı olması açısından literatüre katkı sağlayacaktır. Ayrıca diğer ülkelerin ithalatında kaynak ülke yoğunlaşmasını inceleyen yeni araştırmaları da teşvik edecektir.

İthalatta kaynak ülke çeşitlendirmesini inceleyen çalışmaların çoğunda yoğunlaşma oranları ve Herfindahl-Hirshman endeksi kullanılmıştır (Dilek & Konak, 2022; Ayrancı, 2009; Doğan & Kaya, 2011). Ayrıca çalışmada entropi endeksleri kullanılmış, bu ise çalışmayı diğer çalışmalardan farklılaştırmıştır. Araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmış olan çalışmanın birinci kısmında ithalatta kısıtlı sayıda ülkeye bağımlı olmanın ve dış ticarete yoğunlaşmanın riskleri ele alınmıştır. Daha sonra yoğunlaşma oranları, Herfindahl-Hirshman endeksi ve entropi endeksleri ile Türkiye'nin yoğunlaşma düzeyi incelenmiş, son olarak da Türkiye'nin ithalatının ülkeler bazında yoğunlaşmasına yönelik değerlendirmeler yapılmıştır.

2. Dış Ticarete Yoğunlaşma, İthalatta Kaynak Ülkelere Bağımlılık ve Riskleri

Bir ülkenin dış ticaretinin belli ülke veya ülke grupları ile yoğunlaşması, söz konusu ülkenin dengeli bir dış ticaret yapmadığını ortaya koymaktadır. Bu dengesizlik ise ülkenin ihracat veya ithalatta belli ülkelere bağımlı olması anlamına gelmektedir (Ayrancı, 2009: 56). Bir ülkenin ihracat ve ithalatta belli ülkelere bağımlı olması, çeşitli riskleri barındırmaktadır. İki ülkenin arasında çıkabilecek siyasal anlaşmazlıklar ile diğer ülkede ortaya çıkabilecek afet, savaş, salgın vb. durumlar nedeniyle dış ticaret aksayabilir. Bu durumda ithalatçı ülkenin ekonomisi topyekûn olumsuz yönde etkilenebilir. İthalatın aksamaması durumunda çıkacak sonuçları iki başlıkta incelemek mümkündür.

2.1. Ara Mal-Hammadde İthalatı Aksamaması-Üretimin Aksamaması

Günümüzde ülkelerin önemli bir kısmında ülke sanayisinin ihtiyacı olan hammaddeler ve ara malları önemli ölçüde yurtdışından ithal etmektedir. Türkiye'nin 2023 yılında en büyük ithalat kalemlerinden biri mineral yakıtlar, yağlar ve alkali ürünler olmuştur (TUİK, 2024b). Mineral Yakıtlar, Yağlar ve Alkali Ürünler Dış Ticaretine ilişkin veriler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. 2023 Yılı Mineral Yakıtlar, Yağlar ve Alkali Ürünler Dış Ticareti

	İhracat	İthalat	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
Petrol Ürünleri (Milyon Ton)*	13.646	25.219	-54,1
Doğal Gaz (Milyon Metreküp)*	-	50.485	-100
Mineral yakıtlar ve Yağlar** (Milyon Dolar)	16.409	69.115	-23,7

Kaynak: *Maden ve Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, sf. 38-

(https://www.mapeg.gov.tr/Uploads/Dosyalar/MAPEG%202023%20Y%C4%B1%C4%B1%20C4%B0dare%20Faaliyet%20Raporu%208.05.2024%2013_45.pdf sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 01.05.2024)

**Ticaret Bakanlığı 2023 Yılı Faaliyet Raporu Sf. 34-35

(<https://strateji.ticaret.gov.tr/data/5daf068713b87654702d58c4/Ticaret%20Bakan%C4%B1%C4%9F%C4%B1%202023%20Y%C4%B1%C4%B1%20Faaliyet%20Raporu.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 01.05.2024)

Türkiye sanayisi, üretim için ihtiyaç duyduğu petrolü büyük oranda dışarıdan ithal etmektedir. Öte yandan elektrik üretimi için gerekli doğalgaz gibi kaynakların da büyük kısmı dışarıdan ithal edilmektedir. Hammadde açısından dışarıya bağımlı durumda bulunan Türkiye gibi ülkelerde petrol fiyatlarında meydana gelecek olan artışlar cari işlemler açığının artmasına neden olmaktadır (Börü & Özmen, 2022: 188-190). Ara mal ve hammadde üretimini gerçekleştiremeyen ülkelerde sanayi üretimi, ithalata bağımlıdır ve ithalata bağımlı ekonomilerin uzun dönemde sürdürülebilir büyüme hedeflerine ulaşması oldukça zordur (Dineri & Işık, 2021: 71-73). Petrol ve doğalgaz gibi kaynakların tek veya az sayıda ülkeden ithal edilmesi büyük bir risk teşkil etmektedir. Kaynak ülkede çıkabilecek bir sorun (savaş, doğal afet vb) veya Türkiye'nin kaynak ülke ile arasında çıkabilecek politik anlaşmazlık ithalatın durmasına veya azalmasına neden olabilir (İnançlı & Konak, 2011: 344-345). İthalatta görülen daralma ise Türkiye'deki sanayi kuruluşlarının üretiminin durmasına, ihracatın ve milli gelirin azalmasına neden olabilir. 1970 Arap- İsrail savaşı sonrasında ABD'nin İsrail'e verdiği destek Arap ülkelerinde tepkiye neden olmuştur. Petrol ihraç eden Arap ülkelerinin petrol arzını kısımları sonucu petrol fiyatları yükselmiş, petrol hammaddesine dayalı batı ekonomilerinin üretim sistemleri zorlanmış, maliyetler artmış ve maliyet enflasyonu ortaya çıkmıştır (Öztürk & Saygın, 2017: 2-4).

2.2. Tüketim Malları İthalatı

Belirli tüketim mallarının tek veya az sayıda ülkeden elde edilmesi de önemli bir risk unsurudur. Kaynak ülkeden yapılan ithalatın durması veya aksaması ülkede gıda arzının yetersizliğine, devletlerin önlem olarak gıda stoklarını artırmasına, bireylerin panik alımları yapmasına ve gıda fiyatlarının artmasına neden olabilmektedir (Soğanlı vd. 2022: 2341). Özellikle de gıda ürünleri gibi stratejik ürünlerin fiyatlarında görülen artışlar ülke vatandaşlarının refahını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Ayçiçek ve buğday ithalatının büyük kısmını Rusya ve Ukrayna'dan gerçekleştiren Türkiye; Rusya-Ukrayna savaşı sonrasında buğday ve ayçiçeği ithalatında sıkıntılar yaşamış ve bu nedenle de iç piyasada buğday ve ayçiçeği fiyatlarında yükselişler meydana gelmiştir. Ayrıca Dünya'nın önemli un ve makarna üreticilerinden olan Türkiye, buğday ithalatında yaşanan sıkıntılar nedeniyle un ve makarna üretiminde de sıkıntılar yaşamıştır (Dilek & Konak, 2022: 3). Covid-19 pandemisi döneminde de uluslararası mal ve hizmet ticareti olumsuz yönde etkilenmiş, ithalatın azalması, ülke içinde tüketicilerin ihtiyaç duydukları mallara ulaşabilmelerini zorlaştırmıştır (Öçal, 2022: 63-65).

3. Yoğunlaşma ve Yoğunlaşma Ölçüm Yöntemleri

Yoğunlaşma kavramıyla firmaların piyasadaki toplam üretim ve satışlar içindeki payları anlatılmaktadır. Yoğunlaşma oranları hesaplanarak piyasaların rekabetçi olup olmadıkları incelenebilmektedir. Piyasa yoğunlaşması ise Yoğunlaşma Oranı, Hannah ve Kay Endeksi, Herfindahl-Hirschman Endeksi, Gini Katsayısı ve Entropi Endeksi gibi yöntemler ile ölçülebilmektedir (Dilek, 2017: 51-53). İthalatta kaynak ülkelerin yoğunlaşması da incelenebilmektedir (Seymen, 2009; Doğan & Kaya, 2011; Erkan, 2014; Dilek & Konak, 2022). Çalışmamızda piyasa ve ithalatta kaynak ülke yoğunlaşması tespit edilirken Yoğunlaşma Oranları, Herfindahl-Hirschman Endeksi ve Entropi Endekslerinden yararlanılmıştır. 2013-2023 yıllarına ait Türkiye ithalat verileri TÜİK (2024b)'den elde edilmiştir

3.1. Yoğunlaşma Oranları:

Genellikle 4 veya 8 firma için hesaplanan yoğunlaşma oranı yönteminde firmaların üretim veya satışlarının piyasa toplamı içindeki payları hesaplanmaktadır. Yoğunlaşma oranı arttıkça piyasalar tekel piyasasına yakınsamakta ve firmaların piyasa gücü artmaktadır. Eğer yoğunlaşma oranı 0 ile 30 arasında ise yoğunlaşma düşüktür ve rekabet güçlüdür. Tam rekabet piyasasında yoğunlaşma oranı düşüktür. Tekel piyasasında ise yoğunlaşma oranları %71 ve üzeridir (Dilek & Konak, 2016: 160). Çalışmada amaç, ithalatta kaynak ülke çeşitliliğinin sağlanıp sağlanmadığını tespit etmek ve yoğunlaşmayı hesaplamaktır. Elde edilen bilgiler doğrultusunda yoğunlaşma oranının %30'dan küçük olması ithalatta kaynak çeşitliliğinin sağlandığı, %31 ile %50 arasında olması, orta- yüksek dereceli çeşitliliğin söz konusu olduğu; %51 ile %70 arasında olması ortalama

çeşitliliğin geçerli olduğu; %71 ve üzerinde olması ise düşük çeşitliliğin gerçekleştiği şeklinde yorumlanmaktadır. Çalışmada yapılan analizler sonucu elde edilen değerler de bu sınırlar dikkate alınarak yorumlanmıştır.

$$CR_M = \sum_{i=1}^M P_i * 100 \quad (1)$$

Formül (1) de yer alan CR sembolü, yoğunlaşma oranını ifade etmektedir. M firma için yoğunlaşma oranı, piyasada faaliyet gösteren M tane firmanın piyasa paylarının toplamının yüzdesidir. Formül (1) de yer alan P_i ise piyasa paylarını ifade etmektedir (Dilek & Konak, 2016: 160, Erkan, 2014: 5). Bu çalışmada 4 ve 8 kaynak ülke için yoğunlaşma oranlarına bakılmıştır. Literatürde de genellikle 4 ve 8 kaynak ülke için yoğunlaşma oranlarına bakılmaktadır (Ayrancı, 2009; Doğan & Kaya, 2011; Erkan, 2014).

3.2. Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI):

Yoğunlaşma analizlerinde sıklıkla kullanılan bir diğer endeks ise Herfindahl-Hirschman endeksidir (HHI). Yoğunlaşma Oranları yöntemiyle sadece sınırlı sayıda firmanın (kaynak ülkenin) yoğunlaşma oranı hesaplarken Herfindahl-Hirschman Endeksinin tüm firmaları (kaynak ülkeleri) hesaba kattığı için daha güvenilir olduğu düşünülmektedir (Doğan & Kaya, 2011). Bu endeks, 1980'lerin başlarından itibaren popülerite kazanmıştır ve bu yöntemde sonuç, firmaların (Kaynak ülkelerin) piyasa paylarının kareleri toplanarak elde edilmektedir (Dilek & Konak, 2016: 161). Herfindahl-Hirschman Endeksine (HHI) ait matematiksel formül, (2) numaralı eşitlikte gösterilmektedir.

$$HHI = \sum_{i=1}^N S_i^2 \quad (2)$$

Formülde yer alan S_i , firmaların piyasa paylarını ifade etmektedir. Burada N tane kaynak ülkenin tamamının piyasa payları dikkate alınmaktadır. İthalatın tamamı bir kaynak ülkeden gerçekleştirilirse endeks değeri 10,000 olarak maksimum değerine ulaşmaktadır. Değerlerin 3 tür farklı sınıflandırması mevcuttur ancak bu çalışmada Su (2013: 12)'nin sınıflandırması kullanılmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre eğer HHI değeri 2000'in altında ise düşük yoğunlaşma; 2001-4000 arasında ise orta düzey yoğunlaşma ve eğer 4000'in üzerinde ise yüksek yoğunlaşma söz konusudur. HHI endeksi, firmaların piyasada yoğunlaşma ölçümlerinde (Dilek & Konak, 2016; Yaşar & Dilek, 2023; Ildırar & Kırıl, 2018; Yaşar & Gere, 2018) ve ithalatta kaynak ülke çeşitlendirmesi çalışmalarında kullanılmaktadır (Ayrancı, 2009; Dilek & Konak, 2022; Seymen, 2009; Doğan & Kaya, 2011).

3.3. Entropi Endeksi:

Yoğunlaşma analizlerinde kullanılan endekslerden biridir. HHI endeksi, piyasa payı %1 olan birimleri yeterince hesaba katmadığı için entropi endeksinin yoğunlaşma ölçümlerinde daha başarılı olduğu iddia edilmektedir (Ildırar & Kırıl, 2018: 101). Kaynak ülkelerin piyasa payları ile bu payların tersinin logaritması çarpılarak hesaplanır. Formülü (3) ile verilmiştir (Dilek, 2017: 58).

$$EI = \sum_{i=0}^N S_i \log \frac{1}{S_i} \quad (3)$$

Formülde yer alan EI sembolü, entropi endeksinin ve S_i , kaynak ülkelerin ithalat payını göstermektedir. Eğer tek bir ülke, tüm ithalatı gerçekleştiriyorsa endeks sıfır değerini almaktadır. İthalatı kaynak ülkeler arasında eşit büyüklükte gerçekleştiriyorsa log, n değerini alacaktır (Yılmaz & Akkaya, 2020: 257). Endeks değerinin sıfırdan uzaklaşması yoğunlaşmanın azalması anlamına gelmektedir (Ünlü & Yıldız, 2019: 10). Entropi endeksi yorumu için belirli değerler olmamakla beraber bu değerlerin yüksek olması istenilen bir durumdur. Entropi endeksi, birimlerin piyasa paylarına daha duyarlı olması yönünden HHI'dan farklılaşmaktadır (Yaşar & Gere, 2018: 181).

4. Bulgular

Çalışmada Türkiye'nin 2013-2023 dönemine ait ithalat verileri kullanılarak CR₄, CR₈, HHI ve EI değerleri hesaplanmış ve Tablo 2'de paylaşılmıştır.

Tablo 2. İthalatta Kaynak Ülke Çeşitliliği (CR₄, CR₈, HHI ve EI değerleri)

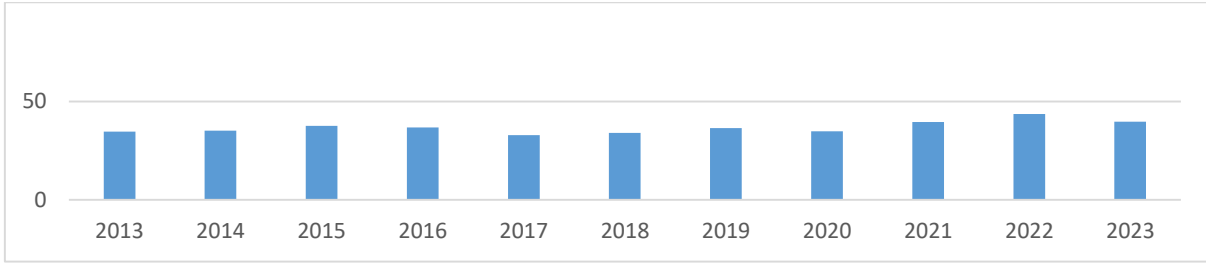
Yıl	CR4	CR8	HHI	Entropi
2023	39,75	56,95	553,40	1,51
	Rusya, Çin, Almanya, Gizli Ülke	Rusya, Çin, Almanya, Gizli Ülke, İsviçre, ABD, İtalya, Fransa		
2022	43,63	58,85		

	Rusya, Çin, Gizli Ülke, Almanya	Rusya, Çin, Gizli Ülke, Almanya, İsviçre, ABD, İtalya, Hindistan	627,02	1,4987
2021	39,53	54,48		
	Çin, Rusya, Gizli Ülke, Almanya	Çin, Rusya, Gizli Ülke, Almanya, ABD, İtalya, Hindistan, Fransa	510,87	1,5532
2020	34,74	51,4599		
	Çin, Almanya, Rusya, Gizli Ülke	Çin, Almanya, Rusya, Gizli Ülke, ABD, İtalya, Irak, İsviçre	452,39	1,5745
2019	36,44	52,89		
	Rusya, Almanya, Çin, Gizli Ülke	Rusya, Almanya, Çin, Gizli Ülke, ABD, İtalya, Fransa, Hindistan	469,25	1,5674
2018	34,06	50,181		
	Rusya, Almanya, Çin, ABD	Rusya, Almanya, Çin, ABD, Gizli Ülke, İtalya, Fransa, Birleşik Krallık	437,83	1,5857
2017	32,85	48,0698		
	Çin, Almanya, Rusya, ABD	Çin, Almanya, Rusya, ABD, İtalya, Fransa, Gizli Ülke, İran	419,98	1,5967
2016	36,71	52,3259		
	Çin, Almanya, Rusya, ABD	Çin, Almanya, Rusya, ABD, İtalya, Fransa, Gizli Ülke, G.Kore	493,52	1,5585
2015	37,62	54,6207		
	Çin, Almanya, Rusya, ABD	Çin, Almanya, Rusya, ABD, İtalya, Gizli Ülke, Fransa, G.Kore	510,57	1,5410
2014	35,13	53,08		
	Çin, Rusya, Almanya, Gizli Ülke	Çin, Rusya, Almanya, Gizli Ülke, ABD, İtalya, İran, Fransa	472,09	1,5540
2013	34,67	52,711		
	Rusya, Almanya, Çin, İtalya	Rusya, Almanya, Çin, İtalya, Gizli Ülke, ABD, İran, İsviçre	467,54	1,5539

Kaynak: (TUİK, 2024b)'den yararlanarak yazarlar tarafından hesaplamalar yapılmıştır.

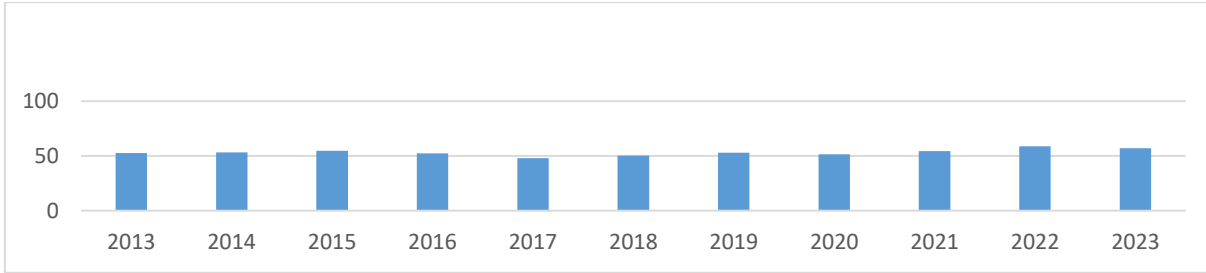
4 ülke yoğunlaşma oranına göre değerler Şekil 1'de gösterilmiştir. Görüldüğü gibi CR4 değerleri 32,85 ile 43,63 arasında değişmiştir. Yıllar içinde genelde dalgalı bir seyrin söz konusu olduğu söz konusu değerlerin 2017 yılı itibarıyla minimum seviye olan 32,85 olarak gerçekleştiği, 2022 yılında ise maksimum değer olan 43,63'e kadar yükseldiği görülmektedir. Sınır değerler itibarıyla 31 ile 50 arası değerler, orta-yüksek dereceli çeşitliliği ifade etmektedir. 2013 yılı sonrasında sadece 2022 yılında elde edilen CR₄ değeri 40'ı geçmiş diğer yıllarda hep 30 ile 40 arasında gerçekleşmiştir. CR₄ değerinin genelde 30'a yakın olması kaynak çeşitliliği açısından önemlidir. En çok ithalat yaptığımız dört ülke, tüm yıllar itibarıyla Çin, Almanya ve Rusya olmuştur. Rusya'dan daha çok petrol ve doğalgaz ithalatı yapılmıştır. İlk dört arasında bulunan diğer ülkeler ABD ve İtalya'dır. 2018 yılından sonraki dönemde ABD, ithalat yaptığımız ilk dört ülke arasında yer alamamıştır.

Şekil 1. Yıllara Göre CR₄ Değerleri



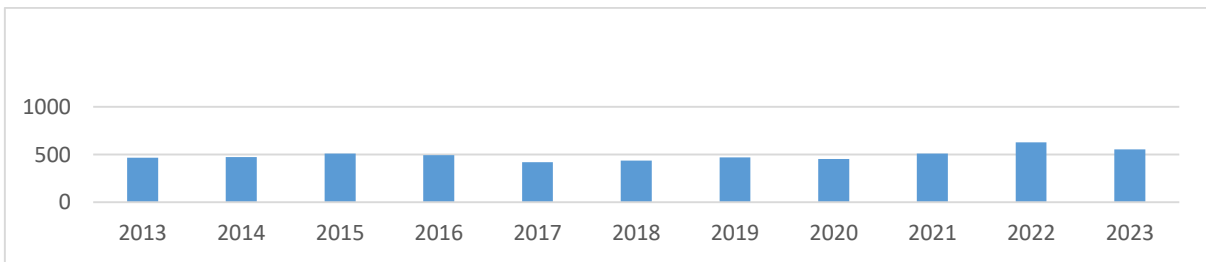
8 ülke yoğunlaşma oranına göre değerler Şekil 2’de yer almaktadır. CR₈ değerleri, 2017 yılında 48,06 ile minimum seviyeye gerilemiş, 2022 yılında ise 58,85 ile en yüksek değere ulaşmıştır. Hem CR₄ değerleri hem de CR₈ değerleri 2017 yılında minimum olmuştur. Buna karşın hem CR₄ hem de CR₈ değerleri 2022 yılında maksimum olmuştur. 2017 yılı haricinde CR₈ değerleri hep 50’nin üzerinde kalmıştır. Hem CR₄ hem de CR₈ değerlerine göre ithalat yoğunlaşmamızın önemli bir dalgalanma göstermediği görülmektedir. Bu 8 ülke içerisinde en çok ithalat yapılan 5. ve 8. sıradaki ülkeler arasında İtalya, İsviçre, ABD, Fransa, Hindistan, Irak, İran, Birleşik Krallık ve G.Kore yer almaktadır. İtalya tüm yıllar itibariyle bu sıralamada kendine yer bulunmuştur. 2015 yılından 2018 yılına kadar geçen sürede ilk dört kaynak ülke arasında görülen ABD, sonraki yıllarda 5. ve 8. sıralar arasında yer almıştır.

Şekil 2. Yıllara göre CR₈ değerleri



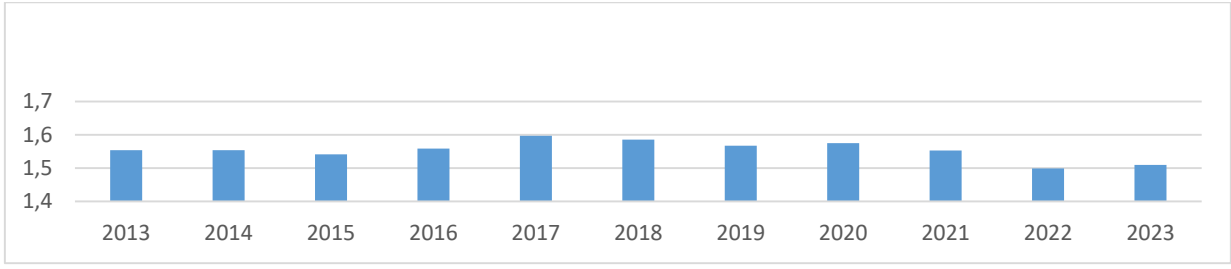
Şekil 3’de yer alan HHI endeks değerleri incelendiğinde ise ithalat endeks değerinin 2017 yılında minimum değer olan 419,98’a kadar gerilediği, 2022 yılında ise maksimum değeri olan 627,02’ye yükseldiği görülmektedir. 2021 yılına kadar olan dönemde HHI değerlerinin, 2015 yılı hariç sürekli olarak 500’ün altında gerçekleştiği, 2021 yılı ve sonraki iki yılda ise HHI değerlerinin 500’ü geçtiği, bir diğer ifadeyle son üç yılda yoğunlaşmanın yükseldiği görülmektedir. Bu sonuç CR₄ ve CR₈ değerleri ile de paralellik arz etmektedir. HHI değerleri incelenen dönemin tamamında 2000 değerinin altında kalmıştır. Yapılan hesaplamalar sonucu elde edilen bu sonuçlara bağlı olarak Türkiye’nin ithalatında kaynak ülke açısından düşük yoğunlaşmanın yani yüksek çeşitlendirmenin söz konusu olduğunu söylemek mümkündür.

Şekil 3. HHI Değerleri



2013-2023 döneminde Türkiye’nin ithalatı için geçerli olan Entropi Endeks değerleri Şekil 4’de yer almaktadır. Entropi Endeksleri en düşük sıfır değerini almaktadır. Alabileceği maksimum değer ise ithalat yaptığımız ülke sayısının logaritmasına eşittir. Bu dönemde ithalat yaptığımız ülke sayısı 197 ile 222 arasında değişmektedir. Bu durumda maksimum değer de 2,29 ile 2,34 arasında değişmektedir. Entropi endeks değerlerinin incelenen dönem boyunca 1,4987 üzerinde gerçekleştiği ve minimum değer olan sıfırdan uzak olduğu görülmektedir. 2021, 2022 ve 2023 yıllarında ise entropi endeks değerinin gerilediği, bir diğer ifadeyle yoğunlaşmanın yükseldiği ve kaynak ülke çeşitlendirmesi açısından mevcut durumun kötüye gittiği anlaşılmaktadır. Elde edilen bu sonuçlar da daha önce elde edilen CR₄, CR₈ ve HHI değerleri ile paralellik arz etmektedir.

Şekil 4. Entropi Değerleri



5. Sonuç

Bir ülke açısından ithalatta kaynak ülke çeşitlendirmesini gerçekleştirebilmek gerek siyasi gerekse de ekonomik açılardan son derece önemlidir. Hazırlanmış olan bu çalışma ile Türkiye’de 2013 - 2023 döneminde ithalatta kaynak ülke çeşitlendirmesinin varlığı, CR₄, CR₈, HHI ve entropi endeksleri kullanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Bir ülke için ithalatta kaynak ülke çeşitlendirmesinin yapılmamış olması o ülke için önemli bir risk teşkil etmektedir. Zira kaynak ülkede yaşanacak pandemi, savaş veya iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin gerginleşmesi mümkündür. Bu gibi durumlarda ithalatçı ülke, kaynak ülkeden ara malı ve hammadde ithal ediyorsa üretim kapasitesi düşecek, tüketim malı ithal ediliyorsa ülke içi fiyatlar yükselecektir. Yapılan hesaplamalar sonucu elde edilen CR₄, CR₈ ve HHI yoğunlaşma değerlerinin düşük olması, kaynak ülke çeşitlendirmesinin gerçekleştirilebildiği ve riskin azaltıldığı şeklinde yorumlanmaktadır.

CR₄ değerlerinin 32,85 ile 43,63 arasında; CR₈ değerlerinin ise 48,06 ile 58,85 arasında değiştiği görülmektedir. Bu sonuçlar orta yüksek dereceli çeşitlendirmeyi işaret etmektedir. HHI değerlerinin de analiz edilen dönem boyunca 2000’in altında gerçekleştiği, bir diğer ifadeyle kaynak ülke çeşitlendirmesinin başarılı olduğunu görülmektedir. Entropi endeksleri de minimum değer olan sıfırdan oldukça uzaktır. Sonuç olarak tüm endeksler Türkiye’nin kaynak ülke çeşitlendirmesinde başarılı olduğunu göstermektedir. Bununla beraber tüm yoğunlaşma endeks sonuçlarına göre 2021, 2022 ve 2023 yıllarında ithalatta kaynak ülke çeşitlendirmesi açısından olumsuz yönde bir eğiliminin söz konusu olduğu gözlenmiştir. Bununla birlikte bu olumsuz tablonun risk oluşturacak düzeyde olmadığı düşünülmektedir. Bununla birlikte son üç yıllık dönemde Türkiye’nin ithalatında yer alan kaynak ülkeler arasında Çin ve Rusya’nın paylarının yükseldiği görülmektedir.

Araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmış olan çalışmanın sonuçları, Türkiye’nin ithalatta kaynak ülke çeşitlendirmesi açısından başarılı olduğuna ancak son üç yıldaki performansla dikkat edilmesi gerektiğini göstermektedir. Çalışmanın iki kısıtı bulunmaktadır. Bu kısıtlardan ilki; çalışmada Türkiye’nin belli ürünlerin ithalatında kaynak ülke çeşitlendirmesinin incelenmemiş olmasıdır. Böyle bir kısıt, Türkiye’nin petrol ve doğalgaz gibi ürünlerin ithalatında kaynak ülke çeşitlendirmesini tespit etmeye yardımcı olacak nitelikte veri bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Konuya ilişkin olarak daha sonra çalışmalar yapacak olan araştırmacılar literatüre bu yönde katkıda bulunabilirler. İkinci kısıt ise 2013 yılı öncesinin sonuçlarının ele alınmamış olmasıdır. Bunun nedeni TÜİK (2024b) kaynağında 2013 yılı öncesi verilerin bulunmamasıdır.

Doğan & Kaya (2011), Türkiye’nin AB’den yaptığı ithalatta ülke çeşitliliğine gittiği tespitinde bulunmuştur ki bu çalışmada da Türkiye’nin ithalatında kaynak ülke çeşitliliğinin iyi düzeyde olduğu yönünde kanıtlar bulunmuştur. Ayrıca çalışmalarımızın sonuçlarının literatürdeki diğer çalışmaların sonuçları ile uyumlu olduğu görülmektedir (Erkan, 2014 Erkan & Sunay, 2016; Yılmaz & Akkaya, 2020). Ancak Türkiye ithalatında kaynak ülke yoğunlaşmasını konu edinen diğer çalışmalara da ihtiyaç bulunmaktadır. Benzer biçimde Türkiye ihracatında pazar ülke yoğunlaşmasının söz konusu olup olmadığının tespiti de konuya ilişkin çalışmalar yapacak araştırmacılar için önemli bir fırsat olarak görülmektedir.

Katkı Oranı Beyanı: Makale iki yazarlı olup, makale yazarları çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışmayı hazırlayan yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışmasının bulunmadığını beyan ederim.

Kaynakça

- Ayrancı, E. (2009). Türkiye’nin ekonomik açıdan küreselleşmesinin yoğunlaşma vasıtasıyla ölçülmesi ve konu hakkında bir araştırma. *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 16, 50-64.
- Börü, M. K., & Özmen, E. (2022). Petrol fiyatlarının dış ticaret açığı ile ilişkisi: 1999-2019 yılları arasında Türkiye analizi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 185-196.
- Dilek, S., & Konak, A. (2016). Concentration in Kastamonu halva production sector between 1994 and 2014. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 229, 158-166.
- Dilek, S. (2017). *Oyun Teorisi Eşliğinde Sanayi Ekonomisi*. Ankara: Seçkin Yayınları.

- Dilek, S. (2021). Avrasya jeopolitiğinde kuşak yol projesinin Türkiye açısından sunduğu fırsatlar. İçinde M. Yorulmaz ve S. Yılmaz (Eds.) *Avrasya Denkleminde Rusya-Çin Rekabeti* (s. 253-270) Ankara: Astana Yayınları.
- Dilek, S., & Konak, A. (2022). Kuzey Afrika ülkelerinin ithalatında kaynak ülke çeşitlendirmesinin yoğunlaşma oranı ve Herfindahl-Hirschman endeksi aracılığıyla ölçümü. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18(1), 1-16
- Dineri, E., & Işık, N. (2021). İthalat bağımlılığı ve Türkiye ekonomisinde imalat sanayi: Hatemi-J asimetrik nedensellik testi. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 7(1), 68-82.
- Doğan, S., & Kaya, S. S. (2011). Gümrük Birliği sonrasında (1996-2009) Türkiye'nin Avrupa Birliği ile dış ticaretinin ülke ve fasıl bazlı yoğunlaşma analizi. *Istanbul University Econometrics and Statistics e-Journal*, (14), 1-18.
- Erkan, B. (2014). Product and market diversification in Turkey's foreign trade. *International Journal of Advances in Management and Economics*, 3(1), 1-15.
- Erkan, B., & Sunay, Z. F. (2016). Türkiye'nin ihracatının yoğunlaşma perspektifinde analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 1823-1842.
- Erkan, B., & Bozduman, E. T. (2021). Analysis of export concentrations of China and Japan on product basis. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 8(19), 140-146.
- Goldfarb, D. (2006). Too many eggs in one basket? Evaluating Canada's need to diversify trade, *C.D.Howe Institute Commentary*, 236, 1-28
- Goschin, Z., Constantin, D. L., Roman, M., & Ileanu, B.V. (2009), Specialisation and concentration patterns in the Romanian economy, *Journal of Applied Quantitative Methods*, 4(1), 95-111
- Ildırar, M., & Kıral, E. (2018). Piyasa yapısı ve yoğunlaşma: Türk otomotiv sektörü üzerine bir analiz. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(1), 93-117.
- İnançlı S., & Konak, A. (2011). Türkiye'de ihracatın ithalata bağımlılığı: Otomotiv sektörü. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 343-62.
- Kuçlu, N., & Yenilmez, F. (2024). Çin'in pandemi öncesi/sonrası dönemde Türkiye ile olan endüstri içi ticaretinin seyri. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(1), 101-120.
- Lüthje, T. (2010). European trade and economic integration, *Department of Entrepreneurship and Relationship Management Working Paper*, 1, 1-23
- Öçal, B. (2022). COVID-19'un Türkiye'nin dış ticaret taşıma türlerine etkisinin incelenmesi. *Disiplinler arası Girişimcilik ve Yenilikçilik Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 62-74.
- Öztürk, S., & Saygın, S. (2017). 1973 Petrol krizinin ekonomiye etkileri ve stagflasyon olgusu. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), 1-12.
- Seymen, D. (2009). Gümrük Birliği Türkiye'nin Avrupa Birliği ile Ticaretinde ülke yoğunlaşmasını değiştirdi mi? *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 14(1), 199-220
- Soğancılar, N., Dereli, Z., & Sağlam Arı, G. (2022). COVID 19 salgınında gıda güvencesi: Gıda tedarik zincirlerine bağlı etkiler. *Alanya Akademik Bakış*, 6(2), 2333-2349.
- Su, K. T. (2003). *Rekabet hukukunda teşebbüslerin hâkim durumunun belirlenmesinde pazar gücünün ölçülmesi*. (Rekabet Kurumu Uzmanlık Tezi), . Yayın No: 0094, (<https://www.rekabet.gov.tr/Dosya/uzmanlik-tezleri/12-pdf>) sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024) Rekabet Kurumu, Ankara.
- TUİK (2024a). *Dönemsel Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, IV. Çeyrek: Ekim-Aralık ve Yıllık*, (<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Donemsel-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-IV.-Ceyrek:-Ekim-Aralik-ve-Yillik,-2023-53756>) sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024)
- TUİK (2024b). *Dış Ticaret İstatistikleri*, (<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Mart-2024-53535>) sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024)
- TUİK (2023). *Yüzyılın Göstergeleri*. Yayın no:4710.
- TUİK (2022). *İstatistik Göstergeler:1923-2022*. Yayın No:4677
- Ünlü, F., & Yıldız, R. (2019). Türkiye'de dış ticaretin teknolojik yapısının fasıl bazlı yoğunlaşma analizleri ile belirlenmesi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(17), 7-26.
- Yaşar, M. & Dilek, S. (2023). Avrupa Havacılık Endüstrisindeki Rekabetin Havayolu ve Havalimanı Bağlamında Değerlendirilmesi. İçinde F. Dayı (Ed.) *Havacılık Yönetimi*. (s. 213-228). Ankara: Gazi Kitapevi.
- Yaşar, M., & Gerede, E. (2018). Türkiye havayolu iç hat şehir çiftlerindeki pazar yapılarının piyasa yoğunlaşması ölçütleri ile belirlenmesi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 171-197.
- Yılmaz, F., & Akkaya, G. C. (2020). Türkiye'nin Avrupa birliği ile dış ticaretinde yoğunlaşma analizi. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2), 251-267.

Research Article / Araştırma Makalesi

YAPAY ZEKÂ-PAZARLAMA ENTEGRASYONU: ÖRNEK UYGULAMALAR

İlknur ZEYDAN¹

ÖZET

Dünyada ve Türkiye'de hızla gelişen yapay zekâ teknolojileri pazarlama alanında temel bir unsur oluşturmaktadır. Özellikle müşteri davranışları konusunda daha hızlı ve verimli cevap sunmak için pazarlamada yapay zekâdan faydalanılmaktadır. Yapay zekânın belli bir çalışma prensibi, işleyişi vardır. Kullanılan sanal asistanlar ve robotlar, müşterilerin sorularını daha hızlı yanıtlayarak hem tatmin edici bir alışveriş deneyimi sunmakta hem de zaman ve kaynak tasarrufu sağlamaktadır. İçerik oluşturma, kişiselleştirme, arama motoru optimizasyonu, müşteri davranışları analizi, sohbet robotları, veri analitiği ve otomatikleştirme gibi yapay zekâ destekli sistemler, işletmelere ve pazarlama alanına belge yönetimi, pazar analizi, satış, fiyat tahmini, lojistik, ar-ge çalışmaları gibi tekrarlayan süreçlerde görevleri otomatize ederek hem iş gücü alanında hem de kaynak tasarrufu gibi konularda işletmelere daha fazla zaman kazandırmaktadır. Yapay zekânın pazarlama alanına entegrasyonu, çeşitli açılardan işlemleri daha hızlı, etkin ve verimli yapabilmesi adına pazarlamacılara büyük avantajlar sunmaktadır. Yapay zekâ her gün artan rekabette, işletmelerin pazar dinamiklerine uygun hareket etmesinde ve iyi bir pazar stratejisi oluşturmasında katkıda bulunmaktadır. Gelişen yapay zekâ teknolojilerinin hızlı bir şekilde pazarlama literatüründe yer alması, pazarlamacılara ve işletmelere katkı sağlaması açısından bu çalışma çok önemlidir. Ayrıca bu çalışma, yapay zekâ ve pazarlama entegrasyonunu farklı bir bakış açısı ile açıklamakta, değerlendirmekte ve pazarlama anlayışına yeni deneyimler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pazarlama, Yapay Zekâ, Entegrasyon, Teknoloji
JEL Sınıflandırması: M15, M31

ARTIFICIAL INTELLIGENCE - MARKETING INTEGRATION: SAMPLE APPLICATIONS

ABSTRACT

Artificial intelligence technologies, which are rapidly developing in the world and Türkiye, constitute a fundamental element in the field of marketing. Artificial intelligence is used in marketing to provide faster and more efficient responses, especially regarding customer behavior. Artificial intelligence has a certain working principle and functioning. Virtual assistants and robots are used to answer customers' questions faster, providing a satisfactory shopping experience and saving time and resources. Artificial intelligence-supported systems such as content creation, personalization, search engine optimization, customer behavior analysis, chatbots, data analytics, and automation provide businesses and the marketing field with repetitive processes such as document management, market analysis, sales, price estimation, logistics, and research-development studies. By automating tasks, it saves businesses more time both in terms of workforce and resource savings. The integration of artificial intelligence into the marketing field offers great advantages to marketers in terms of making transactions faster, more effective, and more efficient in various aspects. In the ever-increasing competition, artificial intelligence helps businesses act in accordance with market dynamics and create a good market strategy. This study is very important in terms of developing artificial intelligence technologies quickly taking place in the marketing literature and contributing to marketers and businesses. This study explains and evaluates the integration of artificial intelligence and marketing from a different perspective and offers new experiences to the understanding of marketing.

Keywords: Marketing, Artificial Intelligence, Integration, Technology
JEL Classification Codes: M15, M31

¹Dr. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Ağız ve Diş Sağlığı Uygulama ve Araştırma Merkezi, Zonguldak, Türkiye.
ilknur.oral@beun.edu.tr.

EXTENDED SUMMARY

Purpose

Artificial intelligence technologies constitute a fundamental element in the field of marketing. Artificial intelligence is used in marketing to provide faster and more efficient responses, especially regarding customer behavior. Virtual assistants and robots are used to answer customers' questions faster, providing a satisfactory shopping experience and saving time and resources. Artificial intelligence-supported systems such as content creation, personalization, search engine optimization, customer behavior analysis, chatbots, data analytics, and automation provide businesses and the marketing field with repetitive processes such as document management, market analysis, sales, price estimation, logistics, and research-development studies. By automating tasks, it saves businesses more time both in terms of workforce and resource savings. The integration of artificial intelligence into the marketing field offers great advantages to marketers in terms of making transactions faster, more effective, and more efficient in various aspects. This study aims to evaluate the integration of artificial intelligence and marketing from a different perspective and offers new experiences to the understanding of marketing.

Methodology

In this study, a narrative literature review was conducted instead of a systematic literature review, since the subject is specific and special and is a newly studied subject in the literature. The narrative literature review is quite comprehensive as it involves collecting, critiquing, and summarizing journal articles and textbooks on a particular topic.

Literature Review

Binbir (2021) explained how concepts related to artificial intelligence can be used in marketing. She argued that artificial intelligence is an application that strengthens, automates, and minimizes errors, especially in marketing, today and in the near future.

A literature review was conducted on the marketing applications of artificial intelligence, and it was argued that the development of artificial intelligence technologies such as big data analytics and blockchain will completely change the way businesses work. It has been stated that artificial intelligence has a tremendous marketing transformation potential with these technologies, and businesses almost all over the world are trying to determine the most suitable artificial intelligence solutions for their marketing needs (Gür, 2022).

Chintalapati & Pandey (2022) argued that artificial intelligence will continue to evolve to become smarter to improve human thinking on topics such as integrated digital marketing, content marketing, experiential marketing, marketing operations, and market research.

George et al. (2024), mentioned that artificial intelligence has become an integral part of modern marketing and provides insights about customer behavior and market trends by quickly processing very large data sets thanks to advanced data analytics. Chatbots and virtual assistants powered by AI for personalization have been mentioned to help businesses with lead generation by offering instant automated customer support, and AI-powered content creation also provides targeted advertising while optimizing marketing materials. They stated that automation in artificial intelligence helps marketers with strategic planning by making repetitive tasks easier. They said that artificial intelligence increases marketing performance and return on investment.

Results and Conclusions

With the development of big data and the use of advanced machine learning algorithms, artificial intelligence applications in the field of marketing have become widespread. Examples of these include robots that greet customers or deliver products, big data analytics used for price adjustment and prediction, product, and promotion personalization systems, and optimization analyses used to track customer satisfaction (Kuruca et al., 2022: 91; Huang & Rust, 2021: 33).

Artificial intelligence provides significant benefits to the marketing field in the following subjects (Solomon, 2020: 526; Akyilmaz, 2021: 81-85; Bayuk & Demir, 2019: 790-791).

- Researching consumer behavior,
- Development of sales strategies,
- Analyzing market dynamics,
- Robots that greet customers or deliver products,
- Big data analytics are used for price adjustment and prediction,
- Product and promotion personalization systems,
- Increasing brand interaction,
- Presenting advertising suggestions,

- Optimization and sensitivity analysis used in customer satisfaction tracking,
- Protecting the business against cyber-attacks by helping to protect privacy through artificial intelligence private data.

The integration of artificial intelligence in the field of marketing can be grouped under 7 headings. These are content creation, personalization, search engine optimization (SEO), customer behavior analysis, chatbots and customer services, data analytics, and automation.

With the integration of artificial intelligence into marketing, businesses provide benefits in the following areas: Improved efficiency and productivity, increased revenue and profitability, reduction of labor costs, high-level experiential marketing, customer experience, customer satisfaction and loyalty, stock optimization, media optimization, management of advertising campaigns, inventory management, making more informed business decisions, higher sales, real-time pricing, reduced transaction costs, a digital business platform that will provide more flexible, agile, and 24/7 uninterrupted service for new consumers, market research for risk management, real-time pricing, automating jobs and developing green practices.

1. Giriş

Yapay zekâ, insan davranışlarını taklit ederek belirli görevleri yerine getiren kendi kendini yineleyerek gelişebilen sistemlerdir. Bir sistemin kendisine sunulan verileri öğrenip yorumlayarak, belirli hedef ve görevlere ulaşmak için algoritmalar, yazılımlar ve donanımların geliştirilmesiyle kendisinden istenilen şeylere ulaşmak için izlediği yoldur. Yapay zekâ, bilgisayarların insan gibi düşünmesini sağlamayı hedefleyen bir bilim dalıdır (Kaplan & Haenlein, 2019: 15-16). Zekâyı simüle edebilen teoriler ve teknikler dizisidir (Belhadj, 2022: 3). Yapay zekâ, bilgisayarların veya robotların verilen görevleri yerine getirmesi, karşılaştığı durumlara uyum sağlaması, deneyimlerden kendini geliştirilmesi olarak da tanımlanabilmektedir. Bu durum insanın kendisine yardımcı olabilmek adına kendisinden daha zeki bir varlık meydana getirme hayalinin bir ürünü olarak görülmektedir. Yapay zekâyı ikiye ayırmak mümkündür. Birincisi, zayıf yapay zekâ, ikincisi güçlü yapay zekâdır. Zayıf yapay zekâ düşünmeyi simüle eden, akıllıymış gibi davranan, büyük miktarda veriyi analiz eden, insan mantığını taklit eden yapay zekâdır. Güçlü yapay zekâ ise makinelerin vicdanı olduğunu, aslında düşünebildiğini savunmaktadır (Binbir, 2021: 317; Gür, 2022: 136). Yapay zekâ, otomasyon, büyük dil işleme, işletme, eğitim, ekonomi, pazarlama ve sağlık hizmetleri gibi birçok sektörde büyük bir potansiyele sahiptir. Bilgisayarlar, büyük miktarda veriyi hızlı bir şekilde analiz etme, öğrenme ve karmaşık görev ve sorumlulukları yerine getirme becerisi kazanırken yapay zekâ, gelecekte insan hayatına ve birçok sektöre önemli katkılar sunma potansiyeline sahiptir. Yapay zekâ, deneyim ve becerilerle konum değiştirme yeteneğine sahip cihazlar üretmeyi amaçlayan bir kavramdır (Atalay & Çelik, 2017: 158-159; Bayuk & Demir, 2019: 785). Yapay zekânın işlevleri şu şekilde ifade edilebilir (Devang vd., 2019: 28; Feng vd., 2021: 253; Schiessl vd., 2022: 208):

- Büyük verileri inceleyip kendi kendine öğrenebilme,
- Karmaşık problemleri çözme ve model oluşturma yeteneği,
- Ses ve görüntü tanıma, karar verme, anlamsal (semantik) arama yapma ve diller arası tercüme gibi işlevleri gerçekleştirme,
- Sayısal mantık yürüterek insan gibi davranışlar sergileme ve konuşma.

Yapay zekâ şu anda sadece emekleme aşamasındadır. İnsanlar onu kontrol edebilmektedir. Yapay zekânın temel amacı insan yaşamını kolaylaştırmaktır (Belhadj, 2022: 3). İnsan istek ve ihtiyaçlarının sınırsız olduğu böyle bir zamanda, bu istek ve ihtiyaçların daha hızlı bir şekilde karşılanması işletmeler açısından çok önemlidir. Pazarlama, işletmede en önemli ve hayati fonksiyonlardan birisidir. Yapay zekânın pazarlamadaki potansiyeli çok büyüktür (Haleem vd., 2022: 119). İşletmeler için hızlı bir şekilde değişen kavram ve trendlerin başında pazarlama gelmektedir. Geçmişte pazarlama daha çok işletmelerin üzerinde önemle durması gereken bir konuyken yapay teknolojilerinin gelişmesiyle beraber tüketicilerin de üstünde önemle durması gereken bir konu olmuştur (Yıldız, 2021: 191-195). Bilgi ve verilerin etkin kullanılmasına, yönetilmesine ve pazarlamada karmaşık algoritmaların tasarlanmasına yardımcı olan yapay zekâ uygulaması ile işletmeler, varlıklarını sürdürebilmek ve diğer işletmelerle rekabet edebilmek için birçok avantaja sahip olmaktadır. Çünkü işletmeler hayatta kalabilmek için yeni çıkan kavramlara ve değişen trendlere hızlı bir şekilde ayak uydurmak zorundadır. Yapay zekânın pazarlama alanına entegrasyonu ile yeni bir pazarlama türü olan "Yapay Zekâ Pazarlama" kavramı tüketicilerin ve işletmelerin üstünde önemle durması gerektiği bir konu olmuştur (Haleem vd., 2022: 119; Yıldız, 2021: 200-205). Yapay zekâ uygulamaları, internetteki milyarlarca veriyi tarayabilmekte, işletme için bilinmesi gerekenleri tam olarak söyleyebilmektedir. Hangi fiyatın en fazla dönüş alacağını, en uygun zamanın ne zaman olduğu, hangi konunun daha fazla dikkat çekeceği ile ilgili işletmelere açıklayıcı bilgiler sunmaktadır (Haleem vd., 2022: 120). Pazarlama ve e-alışveriş sektörünün geleceği, yapay zekâ, arttırılmış gerçeklik, nesnelerin interneti, sanal gerçeklik, kişiselleştirilmiş deneyimler, blok zincir teknolojisi, bulut veri, büyük veri ve etkili lojistik uygulamaları ile gelişmeye devam edecektir. Yapay zekâ aynı zamanda talep tahmini ve stok yönetiminde işletmelere yardımcı olarak envanter yönetiminin verimli bir hâle gelmesine katkı sağlamaktadır. E-pazarlamada yapay zekâ, müşteri

davranışları, müşteri deneyimi, kişiselleştirilmiş ürün önerileri sunmak ve müşteri hizmeti süreçlerini daha hızlı ve etkili hâle getirmek için kullanılmaktadır. Tüketici araştırmalarında yapay zekâ, insana özgü algısal, bilişsel ve konuşma işlevlerini gerçekleştirmek için algoritmaları ve istatistiksel modelleri kullanan makinelerdir (Huang & Rust, 2022: 210).

Yapay zekâ, insan gücünün gözden kaçırabileceği her noktayı detaylı bir şekilde analiz eder. Oluşan sorunları tespit ederek işletmelere işlemlerin daha hızlı ve hatasız bir şekilde ilerlemesine katkı sağlamaktadır. Günümüzde artık birçok işletme yeni pazarlama stratejilerini kullanmaktadır. Artık ürünler internet ortamında hedef pazara yönelik olarak geliştirilmekte, fiyatlandırılmakta, tutundurulmakta ve dağıtılmaktadır. Son yıllarda internet ve yapay zekâ araçları, pazarlama amaçlı olarak yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Küresel rekabet, teknolojik, kültürel, politik ve ekonomik olaylarla pazarlama alanında ciddi değişimler meydana getirmiştir. Pazarlama anlayışı değişmiş ve güncel trendleri takip etmek zorunlu hâle gelmiştir. Yapay zekâ pazarlamaya, pazar trendlerini belirleme ve tahmin etme konularında yardımcı olmaktadır (Haleem vd., 2022: 120; Ticaret Bakanlığı 2024). Uzun vadede dijital teknolojilerin gelişmesi ve yapay zekânın yaygın kullanılmasıyla beraber pazarlamada e-alışveriş sektörü, dünya çapında hızla büyümüştür. İşletme yöneticilerinin, yapay zekâ uygulamalarını bilmesi ve pazarlama alanında yapay zekâdan nasıl faydalanacakları konusuna dikkat etmeleri gerekmektedir. Yapay zekâyı pazarlamada etkin kullanarak işletmenin hedeflerine doğru yönlendirebilmek mümkündür (Haleem vd., 2022: 120; Ticaret Bakanlığı, 2024).

Akıllı pazarlamacılar işletme ve kendisi için en fazla zaman ayırabilen kişilerdir. Pazarlamacılar, durumu en kolay ve hızlı şekilde yönetmek zorundadır. Müşterilere değer katmak pazarlamacıların en önemli görevleri arasındadır. Durum böyle olunca yapay zekâ uygulamalarını, pazarlama alanında kullanmak, pazarlamacılara büyük katkı sağlayacaktır. Özellikle dünyada yaygın olarak çalışılan bir konu olan yapay zekâ ve pazarlama ile ilgili Türkiye’de kısıtlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu makalenin amacı yapay zekâ uygulamalarını pazarlama alanına entegre etmenin bilime ve pazarlama anlayışına ne gibi katkılar sunduğunu araştırmak, konu ile ilgili örnekler vermek ve konuyu tartışmaktır. Bu çalışma ile kısıtlı sayıda olan bilimsel araştırmalara katkı sağlamak hedeflenmektedir. Öncelikle yapay zekânın tanımı, çalışma prensibi, yapay zekâ araçları, yapay zekâyı pazarlamada kullanmanın faydaları ve yapay zekânın pazarlama alanına entegrasyonu anlatılmıştır. Çalışmanın son kısmında sonuç ve gelecek için öneriler bölümü yer almaktadır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Literatür taraması, bir konu ile ilgili anlayışı geliştirmek ve gelecekteki araştırmalar için gündemin ana hatlarını belirlemek amacıyla önceki araştırmaların toplandığı ve sentezlendiği bir yöntemdir. Bu çalışmada konunun spesifik ve özel bir konu olması, literatürde yeni çalışılan bir konu olması nedeniyle sistematik literatür taraması yerine anlatsal (narrative) literatür taraması yapılmıştır. Anlatsal literatür taraması, belirli bir konu hakkındaki dergi makalelerinin ve ders kitaplarının toplanmasını, eleştirilmesini ve özetlenmesini içerdiğinden çok geniş kapsamlıdır. Bunlar genellikle bir konuya genel bir bakış elde etmek ve literatürdeki potansiyel boşlukları belirlemek için yapılır (Vlačić vd., 2021: 187). Bu çalışmada literatüre dayalı bir değerlendirme yapılarak yapay zekâ ile makaleler, bloglar, web siteleri ve kitaplar okunmuştur. Daha sonra bu yayınlar araştırma konusuyula ilgili olarak analiz edilmiştir. Bu makalede yapay zekâ ve pazarlamada yapay zekâyı duyulan ihtiyaç konuları incelenmiştir. Literatürden örnekler verilmiştir. Çalışmada son dönemlerde yapay zekâ ve pazarlama konusunu birlikte araştıran ulusal ve uluslararası yazındaki bilimsel makaleler dikkate alınmıştır.

3. Literatür Taraması

Devang vd., 2019 yılında işletmelere ve pazarlamacılara, yapay zekânın mevcut ve gelecekteki potansiyeli hakkında bilgi vermeyi amaçlayan bir araştırma yapmışlardır. İşletmelerde pazarlama performansını artırabilen ve pazarlamada iyi bir dönüşüm sağlayabilen yapay zekâ uygulamalarının faydalı olacağını belirtmişlerdir. Davenport vd. (2020) araştırmalarında, gelecekte yapay zekânın pazarlama stratejilerini ve müşteri davranışlarını önemli ölçüde değiştireceğini savunmuşlardır. Yazarlar, yapay zekânın insanın yerini alması yerine, işletme yönetimindeki insan sayısının artacağını öne sürmektedirler. Bruyn vd. (2020) yapay zekânın pazarlamadaki teknolojik tuzaklarını ve fırsatlarını tartışmışlardır. Pazarlama yöneticilerinin kuruluşlarında yapay zekâyı uygularken farkında olmaları gereken zorlukların çözümlenmesi ile ilgili önerilerde bulunmuşlardır. ABD’de iş dünyası liderleri ile yapılan anketler sonucunda, ABD şirketlerinin %24’ünün faaliyetlerinde yapay zekâ kullandığı ve bu oranın 2022 yılında %60’a çıkmasının beklendiği görülmüştür (MIT Technology Review Insights, 2020).

Atalay & Çelik (2017) çalışmalarında, yapay zekânın büyük veriyi işlemede avantaj sağladığını belirtmişlerdir. Jain & Aggarwal (2020) çalışmalarında, yapay zekâ pazarlamasının müşteri deneyimini geliştirmek için teknolojiyen en iyi şekilde yararlanma tekniği olduğunu, işletmeler için müşteri ihtiyaçlarını ve beklentilerini ürün ve hizmetler açısından tanımak ve anlamının gerçekten önemli olduğunu ifade etmişlerdir. Pazarlamacılar yapay zekânın yardımıyla büyük miktarda veriyi işleyebilir, kişiselleştirilmiş satışlar gerçekleştirebilir ve müşteri beklentilerini karşılayabilirler. Yapay zekânın pazarlamada uygulanması, yapay

zekânın pazarlamayı nasıl yeniden şekillendirdiği, pazarlamada yapay zekâya duyulan ihtiyaç, farklı işletmelerden gerçek dünya örnekleriyle gösterilmiştir.

Binbir (2021), yapay zekâ ile ilgili kavramların pazarlamada nasıl kullanılabileceğini açıklamıştır. Yapay zekânın günümüzde ve yakın gelecekte de pazarlama çalışmalarında özellikle araştırma süreçlerini sağlama, otomatikleştiren, hatayı minimize eden bir uygulama olduğunu savunmuştur.

Huang & Rust (2021), yapay zekânın stratejik pazarlama planlamasının üç aşamada gerçekleştiğini belirtmişlerdir. Bunlar; tekrarlanan pazarlama işlevlerini ve faaliyetlerini otomatikleştirmek için mekanik yapay zekâ, ulaşılabilecek verileri işlemek için düşünen yapay zekâ, kararlar ve etkileşimleri, insan duygularını analiz etmek için hisseden yapay zekâdır. Söz konusu yapay zekâ uygulamalarının standartlaştırma, kişiselleştirme, segmentasyon, pazarlama stratejisi, hedefleme ve konumlandırma gibi eylemler için kullanıldığını savunmuşlardır.

Alankuş (2021) çalışmasında pandemi nedeniyle dijital ortamda alışverişin arttığını, e-alışverişin gelişmesiyle pazarlama biliminin metodolojisinin değiştiği ve alanın genişlediğinden bahsetmiştir. E-alışverişin mal ve hizmet alım satımının elektronik ortamda yapıldığını, bu nedenle mal ve hizmetlerin açık ağ tabanı (internet) veya kapalı ağ tabanı (intranet) aracılığıyla üretiminin, reklamının, satışının ve dağıtımının gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmuştur.

Feng vd., 2021 yılında yapay zekânın bilgiyi işleme, veri toplama, yorumlama ve depolama gibi alanlarda etkili olmasının sosyal bilimlerdeki çeşitli disiplinlerdeki araştırmacılar ve uygulayıcılar için giderek daha önemli bir hâle getirmesi nedeniyle yapılan araştırmaların özetlenmesine ilişkin araştırma yapmışlardır. Bu alanda yapılan araştırmaların yapay zekânın pazarlamadaki gelişimine katkıda bulunacağını vurgulamışlardır.

Yau vd. (2021) otonom makinelerin büyük veri ve bilgi almasını, bilgi oluşturmak için yapay zekâyı kullanmasını ve daha sonra müşteri ilişkilerini geliştirmek için bilgiyi yaymasını ve uygulamasını sağlayan bir yapay zekâ pazarlama çerçevesi sunmak için literatür taraması yapmışlardır. İlgili çalışmada, müşteri güveni, memnuniyeti, bağlılığı, katılımı ve sadakati de dâhil olmak üzere müşteri ilişkilerini geliştirmek için literatüre dayalı olarak geliştirilen yapay zekâ pazarlamasının stratejik kullanımı sunulmaktadır.

Verma vd. (2021) yapay zekâ ve pazarlama ile ilgili bibliyometrik, kavramsal ve entelektüel açıdan kapsamlı bir literatür incelemesi yapmışlardır. Yapay zekâ uygulamalarının işletmelerin çalışma şekillerini değiştirdiğini bulmuşlardır. Pazarlama dönüşümü açısından yapay zekânın muazzam bir etkiye sahip olduğunu ve dünyada işletmecilerin pazarlamada en uygun yapay zekâ çözümlerini bulmaya çalıştıklarından bahsetmişlerdir. Yapay zekânın pazarlamadaki önemini algılanması ve açıklığa kavuşturulması için kapsamlı ve sistematik literatür taramasının gerekli olduğunu söylemişlerdir.

Gür (2022) tarafından yapılan çalışmada yapay zekânın pazarlama uygulamaları ile ilgili literatür taraması yapılmış ve büyük veri analitiği, blok zinciri gibi yapay zekâ teknolojilerinin gelişiminin işletmelerin çalışma şeklini bütünüyle değiştireceği savunulmuştur. Çalışmada yapay zekânın, bu teknolojilerle muazzam bir pazarlama dönüşümü potansiyeline sahip olduğu ve dünyanın hemen her yerinde işletmelerin pazarlama ihtiyaçlarına en uygun yapay zekâ çözümlerinin belirlemeye çalışıldığı belirtilmiştir.

Vlačić vd. (2021) pazarlamada akıllı sistemler/yapay zekâ üzerine yaptığı araştırmasında, yapay zekânın insanları taklit edebildiğini ve faaliyetleri "akıllı" bir şekilde gerçekleştirebildiğini göstermiştir. Pazarlama araştırmacıları ve uygulayıcıları arasında yapay zekâyı artan ilgi göz önüne alındığında bu inceleme, pazarlama ve yapay zekâ araştırma alanlarının gidişatına genel bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır. Yapay zekâ teknolojisinin pazarlamada benimsenmesi, kullanılması ve kabul edilmesi, veri koruma ve etişin rolü, yapay zekâ pazarlaması için kurumsal desteğin rolü ile ilgili çeşitli araştırma yollarını özetlemektedir.

Şalvarlı & Kayışkan (2022), yapay zekânın işletmelerde çalışma biçimlerini değiştirdiğini ve pazarlamayı dönüştürme potansiyeline sahip olduğunu savunmuşlardır. Yapay zekânın, pazarlama işlevleri için en iyi çözümü bulacağını belirtmişlerdir.

Huang & Rust (2022), pazarlamada iş birliğine dayalı yapay zekâyı sistematik olarak incelemişler, pazarlamacılar ve tüketicilerin, yapay zekânın perakendecilik sektöründe derin etkileri olduğunu ve beraber çalışması gerektiğini savunmuşlardır. Yapay zekânın, pazarlamacılar ve tüketiciler birlikte çalışırsa daha bilinçli tüketim kararları alabileceği belirtilmiştir.

Schiessl vd. (2022), yapay zekânın tüketici bilgilerinden yararlanmak, araştırmacılara ve işletmelere stratejik içgörüler sağlamak için pazarlama literatürünü taramışlardır. Bu alanda çalışmaların hâlâ yetersiz olduğunu, yapay zekâyı daha yoğun kullanmak isteyen işletmelerin performansını olumlu yönde etkileyecek olayın markalarını belli bir stratejiye odaklamaları ve tüketicilerle etkileşim kurulmasının gerekli olduğunu belirtmişlerdir.

Belhadj (2022), yapay zekâ uygulaması kullanan Netflix'in kullanıcıları ile yaptığı görüşmelerde, Netflix algoritmalarının sosyal yönünün eksik olduğunu, insanlarla etkileşim için kullanıcıların diğer kullanıcıların yorumlarına ve incelemelerine erişmek istediklerini, bu durumun içerik oluşturma ve müşteri deneyimi açısından önemli olduğunu vurgulamıştır.

Chintalapati & Pandey (2022) yapay zekânın entegre dijital pazarlama, içerik pazarlaması, deneyimsel pazarlama, pazarlama operasyonları ve pazar araştırması gibi konularda insan düşüncesini geliştirmek için daha akıllı bir hâle gelecek şekilde gelişmeye devam edeceğini savunmuşlardır. Yapay zekânın evriminin, güvenlikle ilgili endişeyi artıracak fakat pazarlamanın kapsamını daha yumuşak yöne doğru genişleteceğini anlatmışlardır. Yapay zekânın sürekli olarak müşterinin satın alma niyetlerini ve duygularını öğrenme, yorumlama ve tahmin etme yeteneği, gelecekteki pazarlama çabalarına odaklamaya yardımcı olacak ve bu da aşırı otomasyon ve kişiselleştirmeye yol açacaktır.

Alankuş & Anıl (2022) Metaverse kullanıcıları arasındaki etkileşimin dijital altyapı sistemleri ile güçlendirildiğinden ve geliştirildiğinden bahsetmişlerdir. Yapay zekâ ile alışveriş, reklam, dijital üretim, pazarlama, güvenlik, eğitim, eğlence ve akla gelen diğer her türlü sosyal etkileşim hizmetinin sağlanması öngörülmektedir. Araştırmacılar Metaverse'in farklı unsurlardan oluştuğunu ve bu unsurların yönetilmesi, geliştirilmesi ve optimize edilmesinin yapay zekâ teknolojisiyle mümkün olduğunu belirtmişlerdir. Kullanıcıların blok zincir temelli dijital paralar ile dijital nesneleri alıp satabilmesi, dijital ortaklık ve iştiraklerde bulunabilmesi, dijital pazarlar kurulabilmesi ve böylelikle dijital kârlarını ve hazlarını arttırabilmesinin yapay zekâ teknolojisiyle mümkün olduğunu ve söz konusu teknolojinin özgürlükçü bir faaliyet alanı sunduğu için pazarlama bilimine yeni bir boyut kazandırma potansiyeli taşıdığını belirtmişlerdir.

Kuruca vd. (2022) teknolojinin pazarlamaya olan etkisinde gelişen yapay zekâ teknolojilerinden sohbet robotlarının, pazarlamada nasıl konumlandığını ve markalara katacağı yarar boyutunu anlatmaya çalışmışlardır. Sohbet robotlarının eğer doğru tasarlanırsa işletmelere hem verimlilik hem de iş süreçlerinde tasarruf imkânı ve markaya katkı sağlayacağını ifade etmişlerdir.

Arsenijevic & Jovic (2019) yapay zekânın, pazarlamacıların son derece kişiselleştirilmiş müşteri deneyimleri yaratmasına, kuruluşun yanıt verme yeteneğini artırmasına ve müşterilerin sorunlarını çözmesine olanak tanıyan bir araç olduğunu ve sohbet robotlarının pazarlamada yapay zekâ aracı olarak kullanılmasının yapay zekâ pazarlaması açısından geleceği temsil ettiğini açıklamışlardır. Özellikle sohbet robotlarının, diğer iletişim kanallarına göre avantaj ve dezavantajlarını belirtmişler, pazarlama hizmetinde sohbet robotlarını kullanmanın en büyük avantajının basit, hızlı elde edilen bilgilerin sağlanması olduğunu, aynı zamanda sohbet robotlarının kullanıcılara yanlış bilgi vermesinin de bir dezavantaj olduğundan bahsetmişlerdir. İşletmelerin, tüketicinin yaşam tarzına ayak uydurmak ve etkili iletişim kurmak istemeleri durumunda sohbet robotlarını kullanmayı düşünmeleri gerektiğini savunmuşlardır.

Korkmaz & Dal (2022) çalışmalarında, sohbet robotlarının pazarlamaya entegrasyonu ile ilgili müşteri ve işletme arasında daha hızlı, kolay ve kişiselleştirilmiş sağlıklı iletişim kalitesi kurulmasına yardımcı olduğundan, marka memnuniyeti ve işletmeye yönelik olumlu tutum oluşturma ve reklamcılık gibi pazarlama çabalarına destek olduğundan bahsetmişlerdir.

Kaperonis (2023) çalışmasında, yapay zekânın işletmelere kişiselleştirilmiş içerik sunma, verileri profesyonel analiz etme ve gerçekten müşteriye odaklanan pazarlama stratejileri oluşturma konusunda harika beceriler kazandırdığından bahsetmektedir. Ayrıca yapay zekânın, müşteri hizmetlerini ciddi şekilde sarsan, daha kişisel ve hızlı hâle getiren sohbet robotlarının var olmasına neden olduğunu, yapay zekânın dijital pazarlamanın bir parçası hâline geldikçe mümkün olan en iyi ve en etik şekilde kullanılması gerektiğini ifade etmiştir.

Dogra (2024), işletmelerde hizmet pazarlamasında sohbet robotlarını (ChatGPT) kullanmanın faydalarını incelemiş ve özellikle kişiselleştirilmiş ürünlerde ChatGPT'nin önemli ölçüde etkili olduğunu ve fayda sağladığını bulmuştur.

Aydın & Nalbant (2023), çalışmalarında, yapay zekânın pazarlamaya entegrasyonunda tüketicilerin dışarı çıkmadan ürünle etkileşime girmesine olanak tanıdığı sanal reklam panolarının ve müşterilerin sanal giyim tercihlerinin marka bilinirliği üzerindeki etkisinden bahsetmişlerdir. Metaverse alanında yapay zekâ pazarlamasının önemli olduğunu ifade etmişlerdir. Bu teknolojilerin işletmelere entegrasyonu ile birçok sorunun çözüleceğini savunmuşlardır.

LakshmiPriyanka vd. (2023) pazarlamada yapay zekânın, işletmelerin pazarlama stratejilerine yaklaşım şeklini değiştiren, hızla gelişen bir alan olduğundan bahsetmişlerdir. Çeşitli pazarlama süreçlerini otomatikleştirmek ve optimize etmek için yapay zekâ ve makine öğrenimi gibi ileri teknolojilerin kullanılması gereklidir. Gelecekte müşteri davranışlarının daha karmaşık bir şekilde evrildiği rekabet ortamında işletmelerin yapay zekâ teknolojilerinden faydalanmaları gerektiğini savunmuşlardır.

Ntapiapis (2023) markaların ürünlerini daha etkin bir şekilde tanıtmayı pazarlamak için yeni stratejiler aradığını belirtmiştir. Yapay zekânın satış ve pazarlama stratejilerini, farklı boyutlara taşımak isteyen işletmeler için vazgeçilmez bir seçenek hâline geldiğinden bahsetmiştir. Derin makine öğrenmesi ve uygun yazılımlar, markalara hedef kitleye uygun ürün seçenekleri sunmaktan, müşterilere özel indirimler sunmaya veya pazarlama verilerinin toplanmasına yönelik eksiksiz bir sürecin yönetilmesine kadar çok çeşitli ölçeklerde şirketlere destek olabilir. Çalışmada günümüz pazarında yıllık cirosu 10 milyon doların üzerinde olan önde gelen işletmelerle betimleyici analiz sonucunda markaların pazarlama stratejilerinin geliştirilmesinde yapay zekânın önemine dikkat çekmektedir. Yapay zekânın pazarlama stratejilerinde ve reklamlarda kullanılmasının ardından gelirdeki artıştan bahsedilmiştir.

Arce vd. (2023) KOBİ'lerin büyümesi ve konumlandırılması için iş performansını optimize etmenin önemli olduğundan ve yapay zekâ araçlarıyla desteklenen pazarlama stratejilerinin kullanılmasının, tüketicilerin tanınmasında ve tercih edilmesinde büyük fark yaratabileceğinden bahsetmişlerdir. Pazarlamada yapay zekânın, karar almaya ve verimlilik odaklı dijital stratejilerin tasarlanmasına ve oluşturulmasına katkıda bulunmak ve kolaylaştırmak için geldiği sonucuna varılmıştır. Yapay zekânın, veri analizi, kişiselleştirme, tekrarlanan görevlerin otomasyonu, sohbet robotları ve sanal asistanlar, reklam kampanyalarının optimizasyonu, trend tahmini, fiyat gibi konularda pazarlama stratejilerinin oluşturulmasında etkili bir şekilde yardımcı olabileceğinden bahsedilmiştir.

George vd. (2024) çalışmalarında, yapay zekânın modern pazarlamanın ayrılmaz bir parçası hâline geldiğini, gelişmiş veri analitiği sayesinde çok büyük veri kümelerini hızlı bir şekilde işleyerek müşteri davranışı ve pazar eğilimleri hakkında öngörüler sağladığından bahsetmişlerdir. Kişiselleştirme için yapay zekâ tarafından desteklenen sohbet robotları ve sanal asistanların, anında otomatik müşteri desteği sunarak potansiyel müşteri yaratma konusunda işletmelere yardımcı olduğu ve yapay zekâ destekli içerik oluşturma, pazarlama materyallerini optimize ederken hedefli reklamcılık da sağladığından bahsedilmiştir. Yapay zekâda otomatikleştirmenin, tekrarlanan görevleri kolaylaştırarak pazarlamacılara stratejik planlama konusunda yardımcı olduğunu belirtmişlerdir. Yapay zekânın pazarlama performansını ve yatırım getirisini artırdığını ifade etmişlerdir.

Güven & Kurt (2023) işletmelerde halkla ilişkiler konusunda yapay zekânın kullanımını incelemişler ve bilgi ve teknolojinin gelişmesiyle beraber verilerin üretilmesi, işlenmesi gibi konularda yapay zekâyı ihtiyaç olduğunu ve işletmelerde bu alanda teknolojik dönüşüm yaşanacağından bahsetmişlerdir.

Son yıllarda pazarlama alanında yapay zekâ ile ilgili yabancı literatürde çok sayıda yayına rastlamak mümkünken Türkçe olarak yayımlanan makale sayısı sınırlıdır. Zeydan (2024) pazarlamada yapay zekâ üzerine yapılmış çalışmaların içerik analizini yapmıştır. 1991-2023 yılları arasında Web of Science'de indekslenen SSCI, SSCI-Expanded ve ESCI'daki pazarlamada yapay zekâ ile ilgili en fazla çalışma yapan ülkeler Çin, ABD ve Hindistan olmuştur. Makalelerin çoğu işletme dergisinde yayınlanmıştır. 2016 yılından sonra pazarlamada yapay zekâ ile ilgili makalelerin sayısında artış görülmüştür.

Güzeldemirci (2024) içerik üretiminde yapay zekâ araçlarının kullanılmasını araştırmış, içerik üretiminde en büyük atılımın yapay zekâ olduğunu savunmuştur. Yapay zekânın pazarlamada içerik oluştururken daha yaratıcı, verimli, üretken ve yenilikçi yaklaşımlar sunduğundan bahsetmiştir.

Çakır (2024) e-ticarette yapay zekâ sisteminin tüketiciler üzerindeki etkisini incelemiş ve alışveriş dünyasında trend uygulaması hâline gelen yapay zekânın e-ticaret uygulamaları, tüketici alışkanlıkları ve ilgi alanlarının değişiminde çok büyük ve önemli bir role sahip olduğunu ifade etmiştir. Özellikle "değişim ve iade", "kargo ve lojistik", "güvenilirlik ve ürün görselleri", "tüketiciler için kaliteli ürün sunumu" ve "alışverişin kolaylaştırılması" gibi güven odaklı ortamın oluşturulmasında yapay zekânın olumlu etkileri olduğunu bulmuştur.

Bella (2024) dinamik ve yoğun iş ortamında, pazarlama analitiği ile yapay zekânın, işletmelerin pazarlama stratejilerine yaklaşım biçiminde dönüştürücü bir değişim için katalizör olarak ortaya çıktığından bahsetmiştir. Müşteri segmentasyonu, kişiselleştirilmiş hedefleme, tahmine dayalı modelleme ve duyarlılık analizi gibi yapay zekânın pazarlama analitiğini geliştirdiği temel alanlar olduğunu, pazarlamacıların yapay zekânın yeteneklerinden yararlanarak müşteri davranışlarını tahmin etmek, kampanya performansını optimize etmek ve genel pazarlama yatırım getirisini artırmak için tahmine dayalı analizlerden yararlanabileceğini savunmuştur. Pazarlama ve yapay zekâyı başarılı bir şekilde entegre eden kuruluşlardan örnekler vermiştir. Yapay zekânın gelişmiş müşteri sadakatine yol açtığını ifade etmiştir. Yapay zekâ ile işletmelerin sürekli gelişen dijital pazar ortamında yenilik, verimlilik ve stratejik karar alma için yeni olanakların kilidini açmaya hazırlandığından bahsetmiştir.

Anayat & Rasool (2024) literatür taraması yaparak pazarlamada yapay zekânın ayrıntılı bir bibliyometrik analizini sunmuşlardır. Veri analitiği için yapay zekâ, karar verme için yapay zekâ, dijital davranış için yapay zekâ, tüketici hizmetleri için yapay zekâ, tahmine dayalı analiz için yapay zekâ, tasarım düşüncesi için yapay zekâ, yapay zekâ aracılığıyla değer yaratılması, pazarlama otomasyonu ve yapay zekânın olumsuz yönlerini yönetmek

için yapay zekâ gibi konu başlıklarını incelemişler, literatürde yer alan boşlukları değerlendirerek çözüm önerileri sunmuşlardır.

Thakur & Kushwaha (2024) yapay zekâ, veri analitiği, karar bilimleri ve robotik gibi teknolojilerin dönüştürücü etkisi nedeniyle pazarlama ortamında önemli gelişmeler yaşandığını bu durumun temel pazarlama ilkelerini tümüyle yeniden şekillendirdiğinden bahsetmişlerdir. Pazarlama araştırmalarında yapay zekânın her yıl katlanarak arttığını ifade etmişlerdir. Özellikle, karar destek sistemlerinde veri madenciliği ve derin öğrenme, pazarlamada büyük veri ve üretken yapay zekâ, yapay zekâ destekli ticaret ve sohbet robotları ve pazarlama gibi konuların öne çıktığını belirtmişlerdir.

Zhang & Agnihotri (2024) ChatGPT gibi yapay zekâ araçlarının popülaritesinin artmasıyla birlikte pazarlamacıların bu araçları etkili ve verimli şekilde nasıl entegre edeceklerini araştırmışlardır. Yapay zekâ araçlarının pazarlama kampanyalarına ve operasyonlarına dâhil edilmesinin işletme yöneticilerine karar alırken rehberlik edecek müşteri odaklı bir yaklaşım sağladığından bahsetmişlerdir. Ayrıca yapay zekânın iş uygulamaları üzerindeki geniş bir etkisi olduğunu ve işletmenin buna nasıl uyum sağlaması gerektiğini araştırmanın önemli olduğunu ifade etmişlerdir.

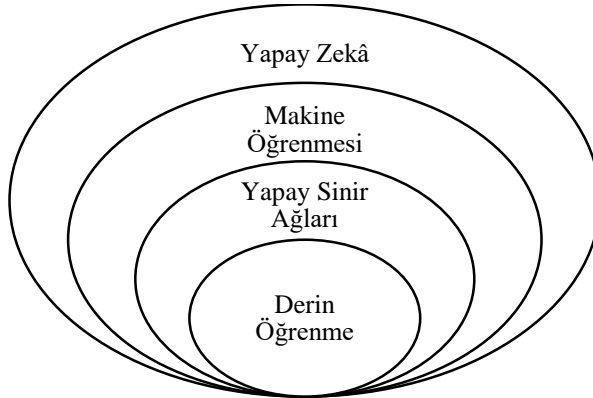
McAlister vd. (2024) yapay zekânın kullanımına ilişkin endişelerin arttığı bir dönemde araştırmacılar tarafından ChatGPT gibi desteklenen teknolojiler ile reklamcılıkta yapay zekânın faydasını tartışmışlardır. Yapay zekânın reklam ve pazarlama iletişimi açısından benimsenmesi ile ilgili pazarlamada farklı bir anlayış oluştuğundan bahsetmişlerdir.

Sullivan & Wamba (2024) yapay zekâ destekli yeteneklerin, pazar değişikliklerine uyarlanması ile işletmelere nasıl bir değer katacağı konusunu incelemişlerdir. Müşteri duyarlılığı ve operasyonel temel yetkinliklerde, yapay zekâ destekli üç yeteneğin (yapay zekâ destekli otomasyon, yapay zekâ destekli analitik ve yapay zekâ destekli ilişkisel yetenekler) altını çizmişlerdir. Aralarında güçlü ve pozitif bir ilişki olduğundan bahsetmişlerdir. Ayrıca yapay zekânın işletme performansını ve işletmede yeniliği olumlu yönde etkilediğini bulmuşlardır.

4. Yapay Zekânın Çalışma Prensipleri

Yapay zekâ sistemlerinin dokuz ilkesi vardır. Bunlar; şeffaflık, kontrol, güvenlik ve refah, özel hayata saygı, kullanıcıların itibarı, kullanıcı desteği, eşitlik, dayanışma ve çeşitlilik (Belhadj, 2022: 10-11). Yapay zekâ, bilim ve teknolojiyi bir araya getiren hâlâ keşfedilmesi gereken gizemli ve kapalı bir kutu gibidir. Yapay zekânın insana göre üstünlükleri arasında kalıcı olması (unutmaması), paylaşılabılır olması (tüm bilginin insana göre daha kolay aktarılabilmesi) ve tutarlı olması (kayıtlı olması, benzer ya da aynı tepkiler vermesi) yer almaktadır (Yıldız, 2021: 191-201). Yapay zekânın boyutları, veriyi otonom olarak tespit etmek, planlamak ve geliştirmektir. Bunları yaparken veri ve algoritmaları kullanır (Belhadj, 2022: 5). Yapay zekâ alt alanlarını kullanarak tecrübeleri ile öğrenme yeteneğine sahip olmaktadır. Bu sistemle karmaşık problemler çözümlenerek yapay zekânın model oluşturma kabiliyetini geliştirmektedir. Bu model ile oluşabilecek hatalar meydana gelmeden önlem alınıp yok edilmektedir. Bu nedenle yapay zekâ uygulamaları, işletme, pazarlama, mühendislik, ekonomi ve daha birçok alanda yaygın olarak kullanılmaktadır (Bayuk & Demir, 2019: 786). Yapay zekânın bir alt dalı olan makine öğrenmesi, bilgisayarların açıkça programlanmadan verileri analiz etmesine ve yorumlamasına olanak sağlayan bir yapay zekâ alt kümesidir. Yapay sinir ağları ve derin öğrenme ile sistemini geliştirmekte ve tamamlamaktadır (bakınız: Şekil 1). Yapay sinir ağları, insan beynindeki sinir ağlarının modellenmesi olan bir makine öğrenim metodudur. Derin öğrenmede ise çok katmanlı yapay sinir ağları ve katmanlar arası hiyerarşi önemlidir (Haleem vd., 2022: 119).

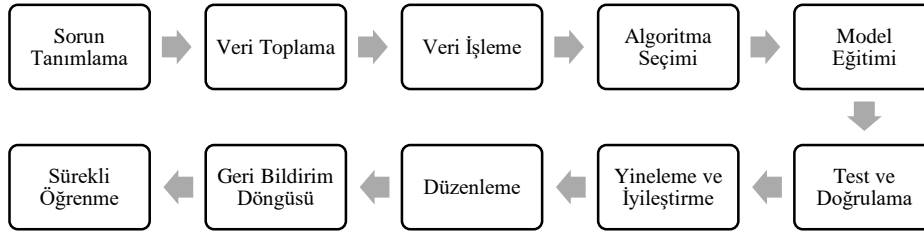
Şekil 1: Yapay Zekânın Alt Dalları



Kaynak: Fürber, C. (2016). *Data quality management with semantic technologies*. Springer Gabler Wiesbaden.; Kuruca, Y., Üstüner, M., & Şimşek, I. (2022). Dijital pazarlamada yapay zekâ kullanımı: Sohbet Robotu (Chatbot). *Medya ve Kültür Kültürel Çalışmalar ve Medya Dergisi*, 2(1), 88–113.

Yapay zekânın çalışma sistemi 10 adımdan oluşmaktadır (bakınız: Şekil 2). Yapay zekânın, öncelikle sorunun ne olduğunu tanımlaması gerekir. Yapay zekâ görevi tanımlayarak, hedefi belirleyerek ve gereksinimleri anlayarak sorun tanıma işlemini gerçekleştirir. Sonra veri toplama işlemine geçer. İlgili verileri toplar, tasnif eder ve kaliteli kaynaklara öncelik verir. Üçüncü aşama, veri işleme aşamasıdır. Verileri temizler, bilgileri düzenler ve veri analizi yapar. Sonra algoritma seçimi işlemine geçer. Uygun modelleri seçme, görev karmaşıklığını dikkate alma ve verimliliği değerlendirme aşamalarından sonra uygun algoritmayı bulur. Beşinci aşama model eğitimidir. Verilerin modele girilmesi ve parametrelerin ayarlanması aşamaları ile model eğitilir. Sonra modeli test ve doğrulama aşamasına geçer. Model doğruluğunu değerlendirme, çapraz doğrulama sonuçları ve güvenilirliği sağlama ile bu aşamayı tamamlar. Yedinci aşama, yineleme ve iyileştirme aşamasıdır. Algoritmaları iyileştirme, veri kalitesini artırma ve parametreleri optimize ederek yineleme ve doğrulama işlemini yapar. Sonra düzenleme işlemine geçer. Veriyi sistemlere entegre etme, gerçek dünya performansını izleme ve ölçeklenebilirliği sağlama işlemlerini yapar. Dokuzuncu aşama, geri bildirim döngüsüdür. Kullanıcı geri bildirimini toplama, performans verilerini analiz etme ve modeli uygun şekilde güncelleme işlemi yapar. Son işlem sürekli öğrenme işlemidir. Yeni verilere uyum sağlama, gereksinimlerle birlikte gelişme ve alaka düzeyini koruma gibi işlemleri yaparak yapay zekâ çalışma sistemini tamamlar (Sterne, 2017: 25; Ticaret Bakanlığı, 2024).

Şekil 2: Yapay Zekânın Çalışma Prensipleri



Kaynak: Ticaret Bakanlığı, 2024.

5. Yapay Zekâ Araçları

Günümüzde kullanılan yapay zekâ araçları, doğal dil işleme ve öğrenme (Nöro Linguistik Programlama - NLP), soruları hızlı bir şekilde yanıtlama gibi birçok alanda işletmelere ve kullanıcılara yardımcı olmaktadır. Yapay zekâ araçları, büyük verileri inceleyip kendi kendine öğrenebilmektedir. İşletmeler ve bireyler, tüm alanlarda ve özellikle pazarlama alanında iş süreçlerini hızlandırarak daha verimli bir çalışma ortamı oluşturabilecek yapay zekâ araçlarına daha çok ihtiyaç duymaktadır. Bunu gerçekleştirirken özellikle; açık ve net iletişim (özel ve içeriği belirli sorular sormak), detaylı bilgi verme, anlaşılır bir dille hatalı kelimeler yazmadan cümleyi oluşturmak, kullanıcı perspektifi ve ihtiyaçlar açısından rol belirlemek, yapay zekâ araçlarının limitlerini anlamak ve yapay zekâ araçlarını etik kullanmak son derece önemlidir. Kullanılan yapay zekâ araçları, belirli bir ücret karşılığında erişilebilen çözümler de içerebilmektedir. Bu durum, kullanıcıların dikkatine sunulmaktadır (Belhadj, 2022: 49;Güzeldemirci, 2024: 46-47). Örneğin pazar analizi, pazar trendleri, tüketici davranışları, rekabet analizi, rekabet stratejileri, rakiplerin güçlü ve zayıf yönleri, müşteri hizmetleri senaryoları, reklam, satış ve pazarlama stratejileri, pazar fırsatları, marka değeri, sosyal medya ve içerik üretme, eğitim ve gelişim, ekip kurma, kişiselleştirilmiş alışveriş deneyimleri oluşturma, müşteri profili için ürün önerileri, tedarik zinciri yönetimi, pazar araştırması, risk ve kriz yönetimi gibi konular hakkında yapay zekâ araçlarından bilgi ve senaryo önerileri alınabilmektedir. Yaygın olarak kullanılan yapay zekâ araçları ve açıklamaları Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Kullanılan Yapay Zekâ Araçları

Yapay Zekâ Aracı ve Erişim Linki	Açıklaması
Gemini (Google Bard) https://gemini.google.com	Metin, ses, görüntü, video gibi farklı formatlardaki içerikleri anlayabilen güçlü bir yapay zekâ aracıdır. Programlama kodları, senaryolar, e-posta ve müzik parçaları üretebilir. Gemini, matematik, fizik, tarih ve diğer alanlarda, çeşitli programlama dillerinde kodlar oluşturabilmekte ve anlayabilmektedir. Chrome tarayıcısı için “Gemini for Google” uzantısı ile de bu aracı kullanmak mümkündür.
Microsoft Copilot https://copilot.microsoft.com	Kullanıcıların yazdığı metni tamamlayabilir, çeviri yapabilir, soruları yanıtlayabilir, programlama kodları yazabilir ve daha pek çok farklı işlemi gerçekleştirebilir. Microsoft tarafından geliştirilen büyük dil modeli (Large Language Models - LLM) üzerinde çalışan yapay zekâ tabanlı dijital yardımcı olarak tasarlanmış bir araçtır. Copilot’a Microsoft Edge tarayıcısı ile de erişmek mümkündür.
ChatGPT https://chat.openai.com	Metin yanıtları üreterek soruları cevaplayabilir, hikâyeler yazabilir, önerilerde bulunabilir ve programlama kodları üretebilir. İnsanlar gibi metin oluşturabilen ve doğal dilde iletişim kurabilen gelişmiş

	yapay zekâ sistemidir. Büyük miktarda metin verisini analiz ederek dilin yapısını, anlamını ve kullanımını öğrenirler. Bu da onları eğitim, araştırma, içerik oluşturma ve daha birçok alanda değerli bir araç hâline getirir. ChatGPT-4o, 13 Mayıs 2024'te duyurulmuştur. ChatGPT'nin daha ileri versiyonudur. Herkes için ücretsiz olarak sunulmaktadır.
Claude-3 https://claude.ai	Çoklu algoritma desteği ile gelişmiş doğruluk seviyesine sahiptir. Soruları yanıtlamanın yanı sıra özet çıkarma, not ve hikâye yazma, metin ve görsel verileri anlama ve işleme yeteneği gibi işlemlerde kullanılmaktadır. Karmaşık verileri çözebilme yeteneği ile kullanıcılara özgün bir deneyim sağlar. Türkiye'de 14 Mayıs 2024 tarihinde kullanıma açılmıştır ve Türkçeyi anlamaktadır.
Midjourney https://www.midjourney.com	Komutları kullanarak görüntüler oluşturmak için kullanılan bir yapay zekâ aracıdır. Şu anda, bu yapay zekâ uygulamasına yalnızca Discord botu aracılığıyla erişilebilmektedir. Komutlar İngilizce yazıldığında daha iyi sonuçlar alınmaktadır.
Tailor Brands https://www.tailorbrands.com	Kullanıcılar, marka logosunu, kartvizitlerini, sunumlarını ve web sitelerini kolaylıkla tasarlayabilirler. Kurumsal kimlik sürecinde önemli destek sağlamaktadır. Markalaşmanın temel aşamalarında kullanıcıya kurumsal kimliğin hızlı ve etkili bir şekilde oluşmasında yardımcı olmaktadır.
10Web IO https://10web.io	Web sitesi hazırlamak için kullanılır. Hazırlanan web sitelerine ödeme sistemlerini entegre ederek kullanıcıların e-ticaret web sitelerini verimli bir şekilde kurmalarına katkıda bulunmaktadır.
Opus Pro https://www.opus.pro	Uzun videolar ve kısa videoların oluşturulmasında kolaylık sağlayan bir yapay zekâ video düzenleme yazılımıdır. Bu yazılım, videoları analiz etmek, ilgi çekici klipler oluşturmak için yapay zekâ algoritmalarından faydalanmaktadır.
Invideo https://invideo.io	Video içeriklerini metin tabanlı bilgiler kullanarak gerçekleştirmektedir. Kullanıcılar, video oluşturmak istedikleri konu başlığını platforma girerek, istedikleri video türünü hazırlayabilirler.
Gamma App https://gamma.app	Kullanıcılara hızlı bir şekilde belge, sunum ve web sayfası oluşturmasına imkân tanıyan yeni bir platformdur. İçerik oluşturmak için tasarlanmıştır. Gamma, komut olarak girdiğiniz konuyla ilgili sunum hazırlayabilmektedir.
ElevenLabs https://elevenlabs.io	İçeriği her dilde ve seste evrensel olarak erişilebilir hâle getirme misyonuna sahip ses ve yapay zekâ aracıdır. Türkçe dâhil olmak üzere 20'den fazla dilde ve mevcut sesle konuşma üretme yeteneği sağlamaktadır.
tl;dv https://tldv.io	Video içeriğini özetleyerek önemli noktaları çıkaran bir yapay zekâ aracıdır. Zoom, Google Meet ve Microsoft Teams gibi popüler platformlarla entegre çalışabilir. Toplantıları kaydetme, transkripsiyon (genetik-yazılım) işlemi ve önemli anları işaretleme gibi imkânlar sunmaktadır. İş, eğitim ve araştırma gibi alanlarda video içeriğinden hızlı ve etkili bir şekilde faydalanmayı sağlamakta olan kullanışlı bir araçtır.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yapay zekâ araçları arasında en çok kullanılan ChatGPT'dir. ChatGPT'nin bilinirlik, kullanıcı dostu arayüzü ve kullanıcı sayısı bakımından yapay zekâ araçları arasında önemli bir yeri bulunmaktadır. Yapay zekâ araçlarını kullanırken sınırlılıkların farkında olmak, güncel bilgiler ve doğrulama konusunda dikkatli olmak önemlidir. Yapay zekâ araçlarıyla interaktif (etkileşimli) bir diyalog kurmamız gereklidir. Yapay zekâ araçları, daha fazla ayrıntı ve açıklama isteyebilmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2024).

6. Yapay Zekânın Pazarlama Alanına Faydaları

Günümüz pazarında, modern tüketici profili hızla değişmekte ve marka sayısı her geçen gün artmaktadır. Buna bağlı olarak tüketicilerin duygusal, zihinsel ve davranışsal eylemlerini anlamak ve gerekli yenilikleri pazarlama stratejilerinde hayata geçirmek son derece önemlidir (Solomon, 2020: 575). Bu yeni uygulamalar hususunda yapay zekânın pazarlama alanına katkısı büyük olacaktır. Pazarlama, insan istek ve ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik işletme içerisinde müşterilerle en çok ilişkide bulunan işletme fonksiyonudur. Pazarlama, işletmenin başarısı ve büyümesi için mal ve hizmetlerin üreticiden tüketiciye, satıcıdan kullanıcıya doğru akışını yöneten işletme faaliyetleridir. Pazarlama faaliyetinin işletmeye birçok faydası bulunmaktadır (Kuruca vd., 2022: 90-91; Yıldız, 2021: 9). Pazarlama, müşterilere ve tüketicilere değerli olan teklifleri oluşturmak, değiştirmek ve sunmak için kullanılan bir tekniktir (Jain & Aggarwal 2020: 3965). Yapay zekâ teknolojisinin pazarlama alanında başarılı olup olmadığını belirleyen en önemli unsur tüketicidir. Yapay zekâ, insan yaşamının her alanına dâhil olmasıyla beraber pazarlama alanında da çok yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Pazarlama alanında yapay zekâ çok önemli bir yere sahiptir. Günümüzde yapay zekâ alanındaki insan-makine gelişimi ve yenilikler hızlı bir şekilde gelişmeye devam ederek yeni bir boyut kazanmaktadır. Yapay zekâyı tanımak ve pazarlama alanında nasıl uygulama alanları bulduğunu bilmek pazarlama faaliyetleri açısından çok önemlidir (Şalvarlı ve Kayışkan, 2022: 106). Yapay zekâ, pazarlama ve tüketici davranışları alanında çalışmalar yapan araştırmacılar için güncel konulardan birisidir. Yapay zekâ pazarlaması, tüketici verilerini toplayan, analiz eden ve yorumlayan, bu bilgilerle pazarlama stratejilerinin ekonomideki eğilimlerini dikkate alarak işletmelerin karar vermelerine yardımcı olan yapay zekâ teknolojilerini kullanmaktadır (Schiessl vd., 2022: 208). Yapay zekâ, pazarlama alanına aşağıdaki konularda önemli faydalar sağlamaktadır (Solomon, 2020: 526; Akyılmaz, 2021: 81-85; Bayuk & Demir, 2019: 790-791):

- Tüketici davranışlarının araştırılması
- Satış stratejilerinin geliştirilmesi
- Pazar dinamiklerinin analiz edilmesi
- Müşterileri karşılayan veya ürün teslimatı yapan robotlar
- Fiyat ayarlaması ve tahmini için kullanılan büyük veri analitikleri
- Ürün ve promosyon kişiselleştirme sistemleri
- Marka etkileşiminin artırılması
- Reklam önerilerinin sunulması
- Müşteri memnuniyeti takibinde kullanılan optimizasyon ve duyarlılık analizleri
- Yapay zekâya özel veriler aracılığıyla mahremiyetin korunmasına yardımcı olarak siber saldırılara karşı işletmenin korunması

Yapay zekâ konusunda pazarlama alanında hangi uygulamaların kullanıldığı, bu uygulamaların tüketicilere neler sunduğu, hangi ürün ve hizmetlerde tüketici için değer yarattığı, işletme kazancının ne olabileceği, işletmelerin hangi açıdan avantaj sağlayabileceği, tüketici ve işletmeleri ne gibi risklerin beklediği gibi birçok soruya yanıt vermesi, yapay zekâ kavramı açısından çok önemlidir. Bu sorular cevap buldukça yapay zekâ farklı bir perspektif kazanacaktır. (Şalvarlı & Kayışkan, 2022: 106). Yapay zekâ ve bileşenleri özellikle pazarlama alanında popülerlik kazanmaktadır. Büyük verinin gelişmesi ve ileri düzey makine öğrenmesi algoritmalarının kullanımı ile pazarlama alanında yapay zekâ uygulamaları epey yaygınlaşmıştır. Bunlara örnek olarak; müşterileri karşılayan veya ürün teslimatı yapan robotlar, fiyat ayarlaması ve tahmini için kullanılan büyük veri analitikleri, ürün ve promosyon kişiselleştirme sistemleri, müşteri memnuniyeti takibinde kullanılan optimizasyon analizleri gösterilebilir (Kuruca vd., 2022: 91; Huang & Rust, 2021: 33). Yapay zekâ entegrasyonlu pazarlama analitiklerinden, ürün tasarımında müşterilerin ihtiyaçlarını ve memnuniyetini belirlemek için faydalanılmaktadır (Verma vd., 2021: 100002).

Dünyanın hemen her yerinde işletmeler pazarlama ihtiyaçlarını karşılayabilmek için uygun yapay zekâ çözümlerini belirlemeye çalışmaktadır. Yapay zekâ, bütün alanlarda olduğu gibi pazarlamayı, işletmeleri, yeni pazarları ve rakipleri derinden etkileyecektir. Yapay zekânın işletmeler tarafından dikkate alınmaması, pazarlamada yaşanan gelişmelere kayıtsız kalmak demektir. Bu durum, işletmelerin güncel rekabet ortamında hayati tehlike yaşamalarına veya silinip gitmelerine neden olabilir. Yapay zekâ kullanan işletmeler müşterilerin daha çok ilgisini çekecek, pazarlama alanında verimliliği arttıracak, reklam bütçelerini azaltacak ve bu durum satışlarda artış meydana getirecektir (Aydın & Nalbant, 2023: 313; Gür, 2022: 131). Yapay zekâ ve pazarlamanın bir arada kullanılması işletmelerin faaliyetlerini, daha hızlı ve güvenilir bir şekilde gerçekleştirmesine olanak sağlamaktadır. İşletmelerin nihai hedeflerine ulaşabilmeleri için yapay zekâ önemlidir. Çünkü yapay zekâ işletmelere yenilikçi stratejiler önerebilir ve işletmeler bundan büyük fayda sağlayabilirler. Yapay zekânın pazarlamada daha önemli hâle gelmesindeki en önemli nedenler müşteri etkileşimini artırması, pazar tahminini ve otomasyonu geliştirmesidir. Yapay zekâ müşteri katılım faaliyetlerini geliştirmek adına işletmelere yardımcı olmaktadır (Şalvarlı & Kayışkan, 2022: 2021). Makine öğrenme ve yapay zekâ, pazarlama ve müşteri ilişkileri yönetimi (Customer Relationship Management - CRM) başta olmak üzere birçok alanda kullanılmaktadır. Örneğin; YouAppi tarafından yapılan ankette pazarlama müdürlerinin %37'si önümüzdeki senelerde yoğunlukla yapay zekâ makine öğrenme çalışmalarına yatırım yapacaklarını belirtmişlerdir. Yapay zekâ pazarlama alanında devrim niteliğinde beş büyük yaklaşım sağlamıştır (Kuruca vd., 2022: 106-107; Yıldız, 2021: 216-219):

- Bilgiyi toplama, bilgiyi işlemede verimlilik artışı
- Tatmin edici müşteri deneyimi yaratma
- Pazarlama ve satışa bilimsel yaklaşım
- Otomasyonla yeni fırsatlar ve yenilikler
- Satış ve pazarlama arasındaki ayrımı daraltmak

Satış ve pazarlama, iki ayrı işletme faaliyeti olarak düşünülse de amaç olarak birbirine benzemektedir. Pazarlamanın başlattığı süreç, müşteriye doğru ürünün sunulmasıyla beraber satışla sona ermektedir. Akıllı yazılımlar sayesinde, alım potansiyeli yüksek müşterilere ulaşılması ve müşteri profiline göre satılma olasılığı yüksek ürünlerin seçilmesi, pazarlamaya hız kazandırır. Müşterinin satın alma davranışlarından hareketle yapay

zekâ, ürün önerileri oluşturmaya başlar. Ayrıca yapay zekâ, pazarlamada müşteri deneyimini iyileştirmek için kullanılmaktadır (Yıldız, 2021: 213-214).

7. Yapay Zekânın Pazarlamaya Entegrasyonu

Yapay zekânın pazarlamaya entegrasyonu, müşteri memnuniyeti, tüketici davranışları, iş süreçlerini optimize etme, üretim, hizmet, kalite ve verimliliği arttırmak ve rekabet avantajı için çok önemlidir. Pazarlamacılar, hedef kitle ve müşteri hakkında içgörü sağlamak için yapay zekâyı kullanmaktadır. Yapay zekâ teknolojileri geliştikçe özellikle e-ticaret, dış ticaret ve lojistik gibi sektörlerde yapay zekâ yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Yapay zekâ teknolojisi işletmelerin yapısına hızla entegre olmuştur. İşletmeler, yapay zekâyı süreçlerinde kullandıkça, iş rolleri de değişecektir (Kuruca, vd., 2022: 90-92). Yapay zekâ sayesinde veri toplama hızlanır ve müşteri davranışları analiz edilerek pazarlama stratejileri optimize edilir. Yapay zekâ teknolojileri geliştikçe, yapay zekâ özellikle e-ticaret, dış ticaret ve lojistik gibi sektörlerde yaygın bir şekilde kullanılmakta ve önemli gelişmelere yardımcı olmaktadır. Yazılım şirketlerinin %89'u ürünlerini farklılaştırmak için halihazırda yapay zekâ kullanmaktadır. Yapay zekâ ve makine öğrenimi çözümleri, 2023'ün ilk yarısında girişim ve büyüme fonlarına öncülük etmiştir. Yapay zekâ pazarlama alanında hızla popülerlik kazanmıştır (Huang & Rust, 2021:209). Experian'ın yaptığı araştırmaya göre işletmeler yapay zekâyı entegre ettiği durumlarda altı kat daha fazla gelir elde edebilmektedir (Experian, 2024). Pazarlama ile ilgili yapay zekâ yazılımları, müşteri danışmanı yapay zekâ botları gibi akıllı teknolojiler işletmelerin yapısına hızla entegre olmuşlardır (Yıldız, 2021: 220-222). Pazarlama alanına yapay zekânın entegrasyonu yedi başlık olarak gruplandırılabilir. Bunlar: içerik oluşturma, kişiselleştirme, arama motoru optimizasyonu (search engine optimization - seo), müşteri davranışları analizi, sohbet robotları (chatbotlar) ve müşteri hizmetleri, veri analitiği ve otomatikleştirme başlıklarıdır.

7.1. İçerik Oluşturma

Yapay zekâ, insan ile ilgili bilgileri girdi olarak kullanarak yazı, video, ses ve görsel gibi çeşitli içerikleri üretebilir. Dil öğrenme modellerini kullanarak yaratıcı ve hızlı bir şekilde içerik stratejileri oluşturabilir. Yapay zekâdan bir markanın hikâyesini ve değerini anlatan, marka kimliğini yansıtan, markaya rekabet avantajı sağlayan ve hedef kitle ile duygusal bağ kuracak etkileyici içerikler üretmesi istenebilir. İçerik üretme, ürün pazarlaması, reklam metni ve satış grafiklerinin daha etkili ve verimli olmasını sağlamaktadır (Kuruca vd., 2022: 91). Yapay zekâ, müşteri taleplerine göre ürün tavsiyesinde bulunmak gibi hizmetler sunmaktadır. Operasyonel etkinliği artırır. Makine öğrenme algoritmaları ile yüz tanıma tekniği kullanılarak, müşterilerin davranış kalıpları analiz edilir ve müşteri deneyimi sağlar. İşletme bu bilgilere göre optimize edilip tasarlanabilir. Kullanıcılar, görüntü ve video tanıma, kullandıkları ürün ve markalar hakkındaki görüşlerini Pinterest, Instagram, YouTube, Snapchat gibi görsel odaklı sosyal medya araçları ile paylaşmaktadırlar (Yıldız, 2021: 206-207). OpenAI, ChatGPT uygulamasıyla ücretsiz olarak içerik oluşturma hizmeti sunmaktadır.

Blog yazıları, sosyal medya gönderileri, sosyal medyada müşterilerle nasıl etkileşime geçilebileceği ve e-posta bültenleri için içerik fikirleri gibi tüm içerikler yapay zekâ tarafından üretilebilir. Ancak, üretilen içeriklerin mutlaka kontrol edilmesi önemlidir (Ticaret Bakanlığı, 2024). Yapay zekâ, hedef kitlenin tüketim alışkanlıklarına göre içerikleri optimize edebilir ve böylece etkileşimi artırabilir (Belhadj, 2022: 13). Yapay zekâ ile içerik oluşturma, müşteri yolculuğunu daha etkili bir şekilde yönetmenize ve pazarlama stratejilerinizi optimize etmeye yardımcı olmaktadır (Yıldız, 2021). İnovasyon ve yeni ürün geliştirmede işletmeye, ürün fikirleri önerebilir ve pazar testi senaryoları yeni ürünlerin pazara kabulünü test etmek için senaryolar oluşturabilir. İşletmede, eğitim ve gelişime katkıda bulunarak yapay zekâ ile oluşturulan simülasyonlar aracılığıyla ekipleri eğitmek için interaktif materyaller, eğitim modülleri ve programlar geliştirilebilir. Sürekli öğrenme adına e-ticaret stratejileri, uluslararası ticaret düzenlemeleri ve kültürlerarası iletişim konularında yapay zekâdan yararlanmak mümkündür (Huang & Rust, 2021). Örnek olarak yapay zekâ ile oluşturulmuş Nutella ürün paketleri Şekil 3'te, Heinz Ketçap ürün paketleri Şekil 4'te gösterilmiştir. Netflix'te yapay zekâ tarafından oluşturulan "Bugün Sizin İçin Seçtiklerimiz" içerikleri ise Şekil 5'te yer almaktadır.

Şekil 3: Yapay Zekâ ile Oluşturulmuş Nutella Ürün Paketleri



Kaynak: Pazarlamasyon, 2017.

Şekil 4: Yapay Zekâ ile Oluşturulmuş Heinz Ketchup Ürün Paketleri



Kaynak: Machingo, 2022.

Şekil 5: Netflix'te “Bugün Sizin İçin Seçtiklerimiz” İçerikleri



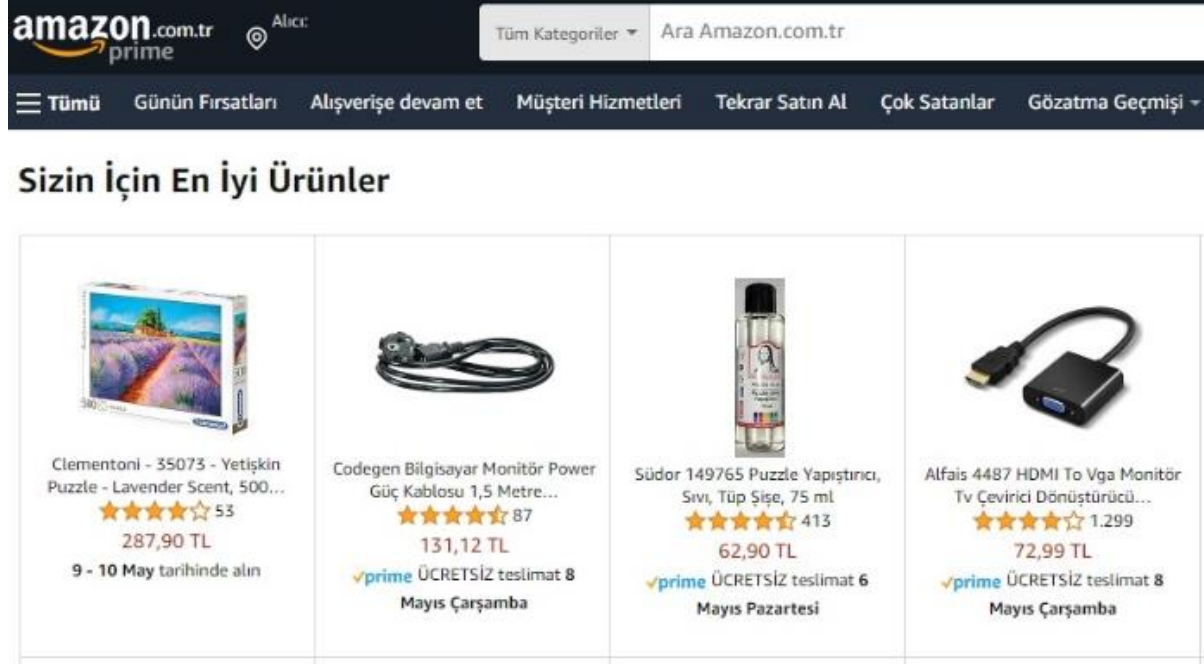
Kaynak: Netflix.

7.2. Kişiselleştirme

Yapay zekâ, müşterilerin davranışlarını takip edip gözlemleyerek bu davranışları belgelemektedir. Bu sayede kişiselleştirilmiş ürün ve hizmetler geliştirilebilmektedir. Yapay zekâ, müşterilerin alışveriş geçmişi, demografik yapısı (yaş, cinsiyet ve konum vb.), ilgi alanları gibi bilgiler kullanarak, müşteri profiline uygun ürünler önermektedir. Müşteri talepleri her gün değişmektedir. Müşterinin ihtiyaçları daha kişiselleştirilmiş olduğu için yapay zekâ bunlara cevap verirken daha hızlı ve güvenilir cevaplar bulabilmektedir (Arsenićević & Jovic, 2019: 19). Web sitesindeki çerezler ve pazarlama otomasyonu aracılığıyla müşteri verileri analiz edilmekte ve kişiselleştirilmiş ürün önerileri sunulmaktadır (Belhadj, 2022: 13). Yapay zekâ, müşteriler için kişiselleştirilmiş alışveriş deneyimleri ve öneriler geliştirebilir (Huang & Rust 2021; Ticaret Bakanlığı, 2024). Ürün, hizmet ve tüketiciye yönelik tanıtım, reklam, satış ve pazarlama faaliyetlerinin dijital kanallar aracılığıyla internet üzerinden yapıldığı pazarlama sitesi e-Marketer'in yaptığı araştırmaya göre dijital dünyadaki müşterilerin %81'ine daha önceki alışveriş deneyimlerine göre kişiselleştirmiş ürünler önerildiğinde daha fazla satın alma işlemi gerçekleşmektedir (Yıldız, 2021: 209).

Yapay zekâ ve teknoloji bilimin ürünleridir. Bu uygulamalar sayesinde işletmeler, ideal müşteri sayısını, satın alma olasılığını, müşteri deneyimini en uygun şekilde tanımlayabilmektedir. Yapay zekâdaki büyük dil işleme ve metin-konuşma işlemlerini kullanarak bilimsel yaklaşım sağlanmaktadır. Amazon'un AWS (Amazon Web Services), IBM'in Watson'u ve Apple'ın Siri teknolojisi buna en iyi örnektir. Müşterinin özelliklerini zamanla öğrenir, davranışları gözlemler ve sistem kendisini bu doğrultuda geliştirir. Müşteri duygularının otomatik olarak algılanması, iletişim açısından güçlü bir pazarlama stratejisidir. Örneğin, otomatik yapılan telefon görüşmelerinde, müşterinin sesi gerginleştiği anda memnuniyeti sağlamak için kişiyi müşteri temsilcisine aktarabilir (Yıldız, 2021: 209-210). Macy's On Call, müşterilere mağazada kişisel asistan sağlamak için doğal dil işlemeyi kullanmaktadır. Mintigo ve müşteri ilişkileri yönetimi (CRM) gibi pazarlama yazılımları, karmaşık hesaplamalarla doğru ürünü, doğru müşteriye bularak paralel zamanla eşdeğer karar verebilmektedir. Tüm müşteri faaliyetlerine katkı sunmaktadırlar. Deloitte Digital, reklam ve medya ticareti konusunda makine öğrenmesi tabanlı yazılımlar üreterek kampanyalarını bu bilgilere göre düzenlemektedir. Bu uygulama doğru zamanda, doğru yerde, doğru müşteriye doğru kampanyayı sunma konusunda çok başarılıdır (Gür, 2022: 138). Amazon sitesinden alışveriş yaptığımız ürünlere göre bize kişiselleştirilmiş, “Sizin İçin En İyi Ürünler” sayfasını sunmaktadır. Siteden devamlı alışveriş yapan bir tüketicinin alışveriş deneyimine göre yapay zekânın oluşturduğu kişisel ürünlere Şekil 6 örnek olarak verilebilir.

Şekil 6: Amazon'da "Sizin İçin En İyi Ürünler" Sayfası



Ürün Adı	Fiyat	Yıldız Değeri	Prime Ücretsiz Teslimat
Clementoni - 35073 - Yetişkin Puzzle - Lavender Scent, 500...	287,90 TL	53	9 - 10 May tarihinde alın
Codegen Bilgisayar Monitör Power Güç Kablosu 1,5 Metre...	131,12 TL	87	prime ÜCRETSİZ teslimat 8 Mayıs Çarşamba
Südüz 149765 Puzzle Yapıştırıcı, Sıvı, Tüp Şişe, 75 ml	62,90 TL	413	prime ÜCRETSİZ teslimat 6 Mayıs Pazartesi
Alfais 4487 HDMI To Vga Monitör Tv Çevirici Dönüştürücü...	72,99 TL	1.299	prime ÜCRETSİZ teslimat 8 Mayıs Çarşamba

Kaynak: Amazon, 2024.

Avrupa'nın bir numaralı elektronik perakendecisi Media Markt, müşteri deneyimi ile ilgili inovatif (yenilikçi) uygulamalardan birisi olan "Anne AI" ile anneler için ideal hediye seçen yapay zekâ uygulaması başlatmıştır. Bu uygulama ile Türkiye'de yapılan önemli reklam ödülleri yarışmalarından birisi olan "Kristal Elma" ödülünü kazanmıştır. Ayrıca, Media Markt Türkiye, işe alım süreçlerini daha hızlı ve kolay halledilebilmek için yapay zekâ entegrasyonlu İnsan Kaynakları Sistemi AI'M Hiring'i uygulamaya geçirmiştir. Uygun nitelikteki adaylar, e-posta üzerinden yapay zekâ destekli işe alım programı AI'M Hiring'e link üzerinden davet edilmekte, daveti kabul eden adaylar sisteme kaydolup giriş yaptıktan sonra AI'DA'nın bilgilendirme videosuyla karşılaşmaktadır. Daha sonra yeteneklerini kapsayan Türkçe ve İngilizce sorular yöneltilmektedir. İlk beş sırada yer alan adayların ikinci aşamaya geçmesini ve işe alım yöneticisiyle görüşmesi sağlanmaktadır. Bu uygulama hem işletme yöneticisine hem de çalışana zaman tasarrufu sağlayarak verimliliği arttırmaktadır (Mediatrend, 2023).

Dünya'daki büyük şirketlerden birisi olan Unilever tüketim ürünleri, kişiselleştirilmiş fırsatlar için AI-destekli yetenek platformu FLEX Experiences'i kullanmaya başladığını duyurmuştur. Bu platformu kullanarak, çalışanların kariyerlerinin sınırlarını zorlamalarına yardımcı olmaktadır (Unilever, 2019).

7.3. Arama Motoru Optimizasyonu (SEO)

Yapay zekâ, anahtar kelime analizi yapabilir, organik arama sonuçlarını göz önünde bulundurabilir, arama motoru sonuç sayfalarını analiz edebilir ve böylece içeriklerin hedeflenen anahtar kelimelerde en üst sıralarda yer almasını sağlayabilir. Yapılan aramalarda milyonlarca site içerisinden en öne geçebilmek, işletmeler için hayati bir önemdedir. Bu durum siteye girme oranını yükseltecektir. Özellikle, site üzerinden pazarlama faaliyeti yürüten işletmeler açısından bu durum çok önemlidir. Arama motoru optimizasyonu, web sayfalarının arama motorlarında ilk sayfada çıkması için yapılan işlemlerin (anahtar kelimelerin ve meta etiketlerinin iyileştirilmesi) tümüdür. Yapay zekâ, arama motoru optimizasyonu ve dijital pazarlama stratejilerine entegre edilerek arama motorlarının algoritmalarına uygun içerikler yaratılmasını sağlayabilir (Yıldız, 2021: 116-117). Bu durum markaların arama sonuçlarında daha üst sıralarda yer almasına yardımcı olmaktadır. Web sitesi ve SEO stratejilerini geliştirmek için sürekli iyileştirme ve optimizasyon adına yapay zekâdan yararlanmak mümkündür (Ticaret Bakanlığı, 2024). SEO.AI uygulaması girilen metni yapay zekâ destekli analiz ederek arama motorları için uygun anahtar kelimeler (Şekil 7) ve meta etiketleri (Şekil 8) üretebilir.

Şekil 7: SEO.AI Anahtar Kelime Oluşturucu



Kaynak: SEO.AI.

Şekil 8: SEO.AI Meta Etiket Oluşturucu



Kaynak: SEO.AI

7.4. Müşteri Davranışları Analizi

Yapay zekâ, müşteri davranışlarını ve tercihlerini analiz ederek hedeflemeler yapabilir ve pazarlamacıların daha stratejik odaklanmalarını sağlayabilir. Ürünler müşterilere ulaşmaya başladıktan sonra, müşterilerin ürüne yapacağı yorumlar diğer müşterileri etkileyecektir. Müşteri ilişkileri yönetimi (CRM) için mevcut müşterilerle ilişkileri güçlendirmek ve sadık müşteri tabanı oluşturmak için yapay zekâdan faydalanılabilir. Müşteri davranışları analizi, pazar segmentasyonu oluşturmak yani müşterilerin istek ve ihtiyaçlarına dayalı, yaşam tarzları, tutumları ve ilgi alanlarına göre gruplandırmak ve tahminlerle önemli iş kararlarına yardımcı olmak için kullanılan bir yapay zekâ uygulamasıdır. Müşteri analizleri, müşterilerin hangi ürünler ve hizmetlerle ilgileceğini anlamayı sağlar. Müşteri sorularına hızlı ve etkili yanıtlar verebilir. Müşteri deneyimi ve müşterinin bir sonraki hamlesini tahmin etmek adına yapay zekâ önemli içgörüler sağlamaktadır. İşletmenin geleceğe yönelik iyi bir rota çizmesine yardımcı olmaktadır (Gür, 2022: 133; Kuruca vd., 2022: 107). Yapay zekâ çalışanlara daha yaratıcı ve araştırmacı işler için zaman sağlamaktadır. Müşteri ilişkilerinin yönetim süreci zor bir süreçtir. Yapay zekâ bu zorlu konuda işletmelere büyük katkılar sunmaktadır. Yapay zekâ hem yöneticilere hem de çalışanlara zaman tasarrufu sağlayarak pazarlama stratejilerine yoğunlaşma konusunda yardımcı olmaktadır. Pwc Türkiye'nin yaptığı bir araştırmaya göre işletme yöneticilerinin %70'i yapay zekâ uygulamalarının belli süreçlerde kullanılmasıyla çalışanların işlere olan konsantrasyonunun büyük ölçüde arttığını belirtmişlerdir (Pwc, 2024).

Red Balloon Restaurant, yeni müşterileri keşfetmek ve onlara ulaşmak için Albert'in yapay zekâ pazarlama platformunu kullanmaktadır (Albert.ai). Affectiva yazılım şirketi, duygusal analizlere dayalı olarak, tüketicilerin reklamları izlerken duygularını tanımaktadır (Affectiva). Unilever, çeşitli kaynaklardan gelen içgörülerini sentezlemek için dünya çapındaki yapay zekâ veri merkezlerini kullanmaktadır. Son yıllarda yapay zekâ teknolojisini ve makine öğrenimini kullanırken kahvaltı ile dondurma arasında bir bağlantı keşfetmiştir. Halka açık en az 50 şarkının kahvaltı ve dondurmadan bahseden sözlere sahip olduğunu tespit edip bu durumu Ben &

Jerrys'e entegre ederek işletme için birçok tahlil aromalı dondurma geliştirmiştir. Bu anlayışın benimsenmesinden sonra işletmenin satışları önemli ölçüde artmıştır (Ntapiapis, 2023: 380).

7.5. Sohbet robotları (Chatbotlar) ve Müşteri Hizmetleri

Yapay zekânın pazarlama alanına sağladığı en önemli araçlardan birisi sohbet robotlarıdır. Yapay zekâ tabanlı sohbet robotları müşterilerle zaman sınırı olmadan iletişim içerisindedir. Botlar, markaların tüketici ile olan iletişim süreçlerine her geçen gün daha fazla dâhil olmaktadır. Dünyada e-ticaretin yaygınlaşması işletmelerin kontrol edebileceğinden daha fazla iletişim yüküne maruz kalmasına neden olmuştur. Bu sebeple sohbet robotları, müşteri memnuniyetinin sağlanması ve marka iletişiminin sürdürülebilirliği açısından önemli rol oynamaktadır. Bu robotlardan elde edilen veriler ile müşteri hakkında daha fazla içgörü sahibi olmayı sağlamaktadır (Kuruca, vd., 2022: 88).

Sohbet robotları, müşteri ilişkilerinde devrim yaratmıştır. Kullanıcılar, web sitesindeki diğer sayfalara bakmadan sorularına hızlı ve anında cevap almaktadırlar. Sohbet robotları, bu işlemi gerçekleştirirken otomatik dil işleme yöntemini kullanmaktadır. Sohbet robotları, müşteri hizmetlerinde kullanılarak, müşteri deneyimini geliştirmekte ve güçlü iyileşmeler sağlamaktadır. Satış süreçlerini, otomatikleştirme ve müşteri itirazlarına nasıl yanıt verileceği konusunda işletmelere yardımcı olmaktadır. Farklı pazarlar için satış ve pazarlama mesajları oluşturmaktadır. Sohbet robotları sayesinde teknolojiadaki gelişmeler yakından takip edilebilmektedir. Sohbet robotları kültürlerarası iletişim açısından farklı dillerde iletişim kurmaya yardımcı olmaktadır (Belhadj, 2022: 15; Ticaret Bakanlığı, 2024). Sohbet botları, zaman kavramını ortadan kaldırarak müşterinin 7/24 hizmete ulaşmasına olanak sağlamaktadır (Gür, 2022: 198).

1976 yılında küçük bir çiçekçi dükkânı olarak açılan ve günümüzde satışlarının %88'ini online platformlar üzerinden sağlayan 1-800 Flowers şirketi yapay zekâ entegrasyonuna IBM ürünü Watson'ı sanal alışveriş asistanı olarak kullanmakla başlamıştır. Facebook'un Messenger uygulamasını markaların sohbet robotlarını desteklemek için kullanabileceklerini duyurmasının ardından Watson ile Facebook'un yapay zekâsını da entegre etmiştir. Bu entegrasyonlarla sohbet robotları, müşteri ile yapılan sohbetten anahtar kelimeleri filtreleyerek çiçek ve konsept önerisinde bulunabilmektedir (eTail).

Dominos Pizza, yapay zekâ-müşteri entegrasyonu için Facebook'un ürünü Dom uygulamasını kullanmaktadır. Dom uygulaması ile ileti kutusuna "pizza" yazarak sipariş verilebilir. Bu uygulama pizza seçeneklerini saniyeler içinde sunmakta ve isteğe göre sipariş oluşturmaktadır. Domino's Pizza, müşterinin kapısına pizza teslim etmek için otonom arabalar ve teslimat robotları ile teslimat da yapmaktadır (Shorty Awards).

7.6. Veri Analitiği

Büyük veri (big data), devasa büyüklükteki ve sürekli güncellenen veriler bütününi kapsayan bir kavramdır. Verinin depolanması, analizi ve görselleştirilmesi belirli süreçlere dayanan çeşitli ve karmaşık yapıya sahip veri kümeleri anlamına gelmektedir (Atalay & Çelik, 2017: 156-157). Yapay zekâ, işletmeler için veriyi analiz etme, yorumlama ve kapsamlı teknolojik öneriler ile işletmeleri desteklemektedir (Arruda vd., 2023: 1-3). Yapay zekânın gelişmesi ile pazarlamada kişisel verilere ulaşılması, ulaşılan verilerin kaydedilmesi, tüketici odaklı tanıtım ve reklam kampanyalarında kullanılan bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır (Belhadj, 2022: 2; Bayuk & Demir, 2019: 784). Pazarlamanın kalbi olan büyük bilgiyi toplarken hızlı ve verimli bilgi toplamak, bununla beraber insan ihtiyaçlarına cevap verebilecek ürünler sunmak verimlilik artışı sağlayacaktır. Yapay zekâ ile büyük veriler işlenebilmekte ve bu verilerden hareketle çözümler üretilebilmektedir. Müşteri yorumları, satış verileri veya sosyal medya etkileşimleri gibi verileri değerlendirerek, pazar trendleri ve tüketici tercihleri hakkında fikir edinilebilmektedir. Büyük veri sayesinde işletmeler müşteriye daha iyi tanımaktadır. Yapay zekâ, veri işlemek ve yorumlamak için sistematik bir uygulama alanı sağlamaktadır. Yapay zekâ, büyük veri analizi yaparak kampanyaların performansını izleyebilir ve optimize edebilir. Bunu üç şekilde gerçekleştirmektedir: Eklenmiş veriler, web sitesi verileri ve e-posta pazarlama verileri (Gür 2022: 134; Yıldız, 2021: 84).

Yapay zekâ, büyük veri kümelerini analiz ederek müşteri davranışlarını anlamak için kullanılır. Bu sayede, daha etkili pazarlama stratejileri oluşturulabilir. Yapay zekâ, kârlı müşteri segmentlerinin belirlenmesi, perakende veri optimizasyonu ile işletmecilere ve pazarlamacılara yardımcı olmaktadır. Büyük işletmeler, sensör ve makinelerden toplanan verileri analiz etmek için özel yazılımlar kullanmaktadır (Verma vd., 2021: 3). Karar destek sistemleri geliştirmek için de yapay zekâ kullanılabilir. Karar destek sistemleri için çeşitli senaryoları değerlendirme ve potansiyel kararların olası sonuçlarını analiz etme süreçlerinde destek olabilir. Yapay zekâ-büyük veri entegrasyonu, tüketici tercihlerini yakalamak ve pazar eğilimlerini belirlemek için fırsatlar sunmaktadır. Diğer yandan perakende ve tüketim kararlarını kolaylaştırmak, teşhir ve ticari ürünleri etkinleştirmek ve müşteri katılımı oluşturmak için kullanılmaktadır. Fiyat tahmini ve gerçek fiyat belirlemek için de yapay zekâ-büyük veri entegrasyonunu kullanılabilir (Huang & Rust, 2021: 209). Yapay zekâ-büyük veri entegrasyonu, keşif odaklı analiz yapabilen kendi pazarlama stratejilerini geliştirebilen yeni yaklaşımlar ortaya koyabilen uygulamalardır. İşletmenin çevrim içi medya harcamalarını optimize etmek ve kampanya performanslarını

arttırabilmek için etkili bir araçtır. Programlı reklamcılık olarak da bilinmektedir. Bir diğeri kitle modellemidir. Mevcut müşterilerin özelliklerini otomatik olarak kitleleştirir. Algoritmik kişileştirme yapabilir. Müşterinin web sayfası aracılığıyla kullanımını, durumunu, demografik özelliklerini, gelirini belirleyebilir. Alışveriş sepeti aracılığıyla algoritma kurabilir. Verileri kullanarak keşif yapar ve sürekli yeni eylemler dener. Örneğin; Avusturya’da Pfizer şirketi yapay zekâ-büyük veri analiz hizmeti sunan Complexica’nın What-If Simülatörü’nü kullanarak iç ve dış parametrelere bağlı olarak herhangi bir satış ve pazarlama senaryosunda gerçekleşebilecek tüm risk (iş gücü ve para kaybı) ve durumları sanal ortamda analiz edebilmektedir (Yıldız, 2021: 211-212).

Starbucks yapay zekâyı yapısına entegre ederek değişen pazar koşullarına uyum sağlamıştır. Şirket, yeniliklerle müşteri deneyimini iyileştirmeyi hedeflemiştir. Müşteri verilerini toplamak ve analiz etmek için yapay zekâ teknolojisini kullanarak sadakat kartı ve mobil uygulama kampanyaları başlatmıştır. Bu durum firmanın düzenli, hatasız satın alma kayıtları tutmasını sağlamıştır. Makine öğrenimini ve tahmine dayalı analitiği kullanan bu veriler müşterilere kişiselleştirilmiş pazarlama ürünleri iletilmesine yardımcı olmaktadır (Nogueira).

Türkiye’deki büyük şirketlerden birisi olan Koç Holding çalışanları, üretken yapay zekâ (Generative-AI) teknolojisi olan KoçGPT uygulamasını iş süreçlerinde kullanmaya başlamıştır. Bireysel kullanıcılara özgü işlevleri bünyesinde barındıran KoçGPT, güvenlik, hız, kapasite ve özellikle veri analizi performansı ile kurumsal ihtiyaçlara yönelik özelleştirme imkânları sunmaktadır. KoçGPT ile tüm topluluk şirketlerinde ileri veri analitiği, makine öğrenmesi, yapay zekâ, doğal dil işleme ve nesnelerin interneti gibi dijital teknolojilerle iki binin üzerinde proje geliştirilmiştir (KoçBai, 2024).

7.7. Otomatikleştirme (Automating)

Yapay zekâ insanlara göre daha rasyonel, kesin ve hatasız kararlar vermektedir. Bu işlemi, tekrarlayan algoritmalarla yapmaktadır. Algoritmalar, doğrulukları, hızları ve otomasyonlarıyla operasyonel işlevleri optimize etmekte ve yeniden oluşturmaktadır (Belhadj, 2022: 12). Güçlü bir otomasyon akışı ile işletmelerin büyümesine önemli katkı sağlamaktadır. Tekrar eden görevleri otomatikleştirerek, pazarlamacıların daha stratejik görevlere odaklanmasını mümkün kılmaktadır. Müşteri deneyimlerini otomatikleştirerek daha hızlı ve etkili karar almaya yardımcı olmaktadır. İş süreçlerinin ayrıştırılması ve bölümlendirilmesiyle karar alma mekanizmasına katkı sağlamaktadır. Veriler, daha hızlı entegre edilmektedir (Monteiro vd., 2021).

İşletmelerde tedarik zinciri yönetimi sağlarken tedarikçilerle iletişim aşamasında kullanılacak e-posta şablonları otomatik olarak hazırlanabilir. Lojistik planlama ve dağıtım stratejileri hakkında bilgi edinmek için yapay zekâ kullanılabilir. Yapay zekâ, uluslararası gönderimleri daha etkin bir şekilde planlamaya yardımcı olabilir. Bu süreçte kullanılan akıllı paket yönetimi, üretim birimlerine büyük kolaylık ve verimlilik sağlamaktadır. Akıllı sensörler paketlemenin her aşamasını izleyebilmekte ve durumu gerçek zamanlı olarak güncelleyebilmektedir. Sıcaklık ve nem gibi çevresel faktörleri tespit ederek taşıma ve depolama sırasında oluşabilecek aksaklıklar konusunda işletmeciye geri bildirim vermektedir. Lojistikte akıllı araçların (küresel konumlandırma sistemi ve kablosuz teknolojiler) kullanılması, trafikte yaşanacak sıkışıklıklara karşı firmayı uyarmakta ve daha kısa sürede teslimat için farklı yollar önermektedir (Yıldız, 2021: 238).

Amazon perakende devi, ürünlerini müşterilere ulaştırabilmek için uçaklarda nesnelerin interneti uygulamasını kullanarak akıllı sensörlerle çok fazla insan hareketi olmadan stok yönetimini etkili bir şekilde uygulamaktadır. Amazon.com’a ait Prime Air, nakliye ve teslimatı otomatikleştirmek için dronları kullanmaktadır (Şekil 9). Amazon, yapay zekâ ve robotik teknolojilerini kullanarak dünya çapında dağıtım merkezlerini geliştirmiştir.

Şekil 9: Prime Air, Nakliye Dronları



Kaynak: Amazon.

Özel sensörler sayesinde çamaşır makinesine konulan çamaşırın tekstil tipini, yük miktarını ve kir seviyesini otomatik olarak belirleyip su tüketimini, program süresini ve deterjan miktarını optimize eder. %32’ye kadar karbon salınımını azaltır (Arçelik).

8. Bulgular ve Sonuç

İçerik üretimi, kişiselleştirme, sohbet robotları ve müşteri hizmetleri, arama motoru optimizasyonu, veri analitiği ve otomatikleştirme gibi pazarlama uygulamalarına yapay zekâ entegre edilebilir. İşletmeler, yapay zekâ uygulamalarını benimseyerek daha etkili ve verimli pazarlama çözümleri üretebilmektedir. Bu çalışmada, yapay zekânın piyasa analizinden müşteri hizmetlerine, ürün listelemelerinden pazarlama stratejilerine kadar çeşitli alanlarda nasıl etkili bir araç olarak kullanılabileceği ve pazarlama süreçlerini nasıl basitleştirdiği anlatılmaktadır. Yapay zekânın, işletmelere zaman ve kaynak tasarrufu sağlayarak, rekabet avantajı kazandırdığı vurgulanmıştır. İşletmeler, yapay zekâyı pazarlama faaliyetlerinde kullanarak maksimum fayda sağlamak istemektedirler. Yapay zekâ, işletmelere bu süreçte yol gösterici olma potansiyeline sahiptir. Yapay zekânın getirdiği yenilikler ve fırsatlar, işletmelerin pazar dinamiklerine hızla uyum sağlamalarını ve müşteri ihtiyaçlarını daha iyi anlamalarını sağlamaktadır.

Pazarlamanın yapay zekâyı entegrasyonu, geliştirilmiş verimlilik ve üretkenlik, artan gelir ve kârlılık, iş gücü maliyetinin azaltılması, yüksek düzeyde deneysel pazarlama, müşteri deneyimi, müşteri memnuniyeti ve bağlılığı, stok optimizasyonu, medya optimizasyonu, reklam kampanyalarının yönetimi, lojistik, envanter yönetimi, daha bilinçli iş kararları verme, daha yüksek düzeyde satış, gerçek zamanlı fiyatlandırma, azalan işlem maliyetleri, yeni tüketiciler için daha esnek, çevik ve 7/24 kesintisiz hizmet sağlayacak bir dijital iş platformu, risk yönetimi için pazar araştırması yapma, gerçek zamanlı fiyatlandırma, işleri otomatikleştirme ve yeşil (çevreci) uygulamalar geliştirme gibi konularda işletmelere katkı sağlamaktadır. Yapay zekâ-pazarlama entegrasyonu, tüketicilerin yaşam kalitesini arttıracak, zaman ve kaynak tasarrufu sağlayacak ve tüketici grupları için önemli kolaylıklar ve fayda sağlayacaktır. Yapay zekânın tüketicilere sağladığı en önemli fayda, hata riskinde meydana getirdiği azalmadır. Oluşabilecek risk ve hatalara karşı alınacak önlemler konusunda da çeşitli senaryolar üretmek işletmeye yardımcı olmaktadır. Risk yönetimi için yapay zekâ kullanarak potansiyel yasal ve ticari riskler azaltılabilir. Kriz yönetimi için de yapay zekâdan faydalanılabilir. Pazarlama ihtiyaçlarına en uygun yapay zekâ çözümlerini belirlemeye çalışmak, işletmelerin önemli görevleri arasındadır. Pazarlama açısından tüketiciyi daha iyi anlamak, müşterileri anlayan ve doğru analiz eden bir yapay zekâ anlayışı oluşturmak, pazarlama bilimi açısından son derece önemlidir.

Yapay zekâ teknolojisinin pazarlamaya etkileri çok büyüktür. Yapay zekânın pazarlama alanına girişiyle işletmeler daha çok müşteri odaklı stratejiler geliştirmeye başlamıştır. Müşteriyi tanıdıkça müşteriyi işletmeye çekmek daha kolaydır. Bu durum hem müşteri ilişkileri açısından hem de işletmenin sürdürülebilirliği açısından çok önemlidir.

Sonuç olarak, yapay zekâda, geçmiş deneyimler ve gözlenen davranışlar öğrenme sürecini kolaylaştırmaktadır. Yapay zekâda bilgi teknolojilerinin işletme, yönetim ve pazarlama gibi alanlarda etkileşimini güçlendirmek gerekmektedir. Yapay zekâ teknolojisinin pazarlama alanına entegrasyonu ile gelişmiş ürün kalitesi artacaktır. Yapay zekânın entegrasyonu pazarlama alanına daha yüksek güvenlik sunmaktadır. Aynı zamanda yapay zekâ, işletme ve tüketici arasında etkileşimli bir iletişim hizmeti sunmaktadır. Yapay zekâ yaptığı geri dönüşlerle işletmenin zihnini değiştirebilmektedir. Pazarlamada devrim yaratacak gelişmelere neden olmaktadır. Yapay zekânın pazarlamaya entegrasyonu, akıllı lojistik yönetimi ve ürün optimizasyonu ile ürünlerin kaliteli üretilmesi sağlanacak, teslimattaki hasar ve gecikmeler önenebilecek, işletmelerde riskler azaltılacak ve iş kaybının önüne geçilecektir.

9. Öneriler

Yapay zekânın gelecekte pazarlama stratejileri, satış süreçleri ve müşteri davranışını değiştireceği belirtilmiştir. Yapay zekâ gelecekte artık yalnızca teknoloji ve yazılım geliştiricilerin ilgilendiği bir kavram olmaktan çıkacak, modern yaşamın, iş dünyasının ve toplumsal hayatın hemen hemen tüm alanlarında etkisini artırarak işletme yöneticilerinin daha fazla dikkatini çekecektir. Pazarlamacılar gelecekte tüketici davranışlarını değerlendirmek ve tahmin etmek için yapay zekâyı etkin bir şekilde kullanacaklardır. Yapay zekâ sistemleri daha çok veriyi inceledikçe sonuçları nasıl geliştireceklerini ve sorulara en iyi yanıtları nasıl verebileceklerini öğrenmektedir. Yapay zekâ destekli algoritmalar hangi reklamların müşteri için daha iyi olduğunu, satın alma sürecini tüketici verileri ile daha iyi analiz edebilir. Aynı zamanda ürünlerin fiyat optimizasyonunu da daha iyi tasarlayabilmektedir. Yapay zekânın özel sektördeki etkileri artmış, 2022'den sonra özellikle özel sektörün tüm alanlarında kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle yapay zekâ sadece dünya şirketleri değil Türk şirketleri için de artık uygulanması gereken bir zorunluluktur. 2023 Teknoloji Raporu'na göre rekabetin yoğun olduğu bir pazarda öncü olmak için yapay zekâdan yararlanan şirketlerin sayısının giderek arttığı görülmektedir. Türk işletmelerinin değişen müşteri beklentileri ile bağlantılarını koruması ve sürekli değişen bu ekosistemde başarılı olması için yapay zekâyı kullanmaları artık stratejik bir gerekliliktir. İşletmelerde yapay zekâ ile ilgili uzman bir kadronun bulunması veya uzman şirketlerden hizmet alımı yapılması gereklidir. Özellikle Büyük Dil Modeli (LLM) oluşturma veya entegre etme deneyimine sahip daha fazla donanımlı ve uzman kişilere ihtiyaç duyulacaktır.

Yapay zekâ arka planda, insan gözünden kaçan sorunların tespitinde çok başarılıdır. Özellikle tekrarlanan işler konusunda işletmelere büyük oranda yardımcı olacağı düşünülmektedir. Yine gelecekte hizmet robotlarının kullanım alanlarının genişleyeceği düşünülmektedir. İşletmelerde birçok alanda yapay zekâ tabanlı hizmet robotlarından yararlanılması beklenmektedir. Yapay zekâ, çalışanların ilgi alanlarına ve yeteneklerine daha fazla odaklanmalarını sağlayarak zaman kazandıracaktır. Çalışanların birçoğu bu uygulamalarla iş tanımının dışında kalan, yapmaktan hoşlanmadıkları ya da kendilerine bir değer katmayan işlerle uğraşmak zorunda kalmayacaktır. Yapay zekânın pazarlamaya entegrasyonu ile kimsenin yapmak istemediği işleri üstlenmesi beklenmektedir. Hibrit iş ve ekip modellerinin önü açılacak, yapay zekâ süreci hızla devam ederken işverenler, doğru insanlara ve doğru ekiplere yatırım yaparak hibrit çalışma modellerine işletmelerin daha kolay uyum sağlamalarına imkân tanıyacaktır.

Artarak yoğunlaşan rekabet ortamında yapay zekânın işletmeleri, inovatif çözümler keşfetmeye zorladığı bilinen bir gerçektir. Bu yüzden işletmeler yapay zekâyâ daha fazla yatırım yapmalı ve ar-ge çalışmalarını arttırmalıdır. Satış ve pazarlama sektörünün önümüzdeki yıllarda yapay zekâdan en çok faydalanacak sektörler arasında yer aldığı görülmektedir. Pazarlamanın geleceği dikey değil yatay bir şekilde şekillenecektir. Yatay bir şekilde ilerlemesinin altında tüketici, pazarlamacı ve işletme arasında oluşan güven kavramı yatmaktadır. Tüketicilerin %70'i internette yayılan tüketici görüşlerine inanmaktadır. Tüketicilerin güvenini kazanmak yatay ilişkileri temel almaktan geçmektedir. Ürün ve deneyimleri, pazarlamacı ve tüketici beraber oluşturmalıdır. Pazarlamacının tüketiciyle her zaman iyi bir güven kanalı kurması gerekmektedir. Yapay zekânın hataları azaltması ile işletme ve tüketici arasında güven oluşmaktadır. Yapay zekâ alanında lider olanın dünyaya hükmetmesi kaçınılmazdır. Ünlü fizikçi Stephan Hawking yapay zekânın etkilerinin iyice araştırılması gerektiğini, faydalarından yararlanma ve risklerinden kaçınmanın zor olacağını “tarihin en kötü hatası olabileceği gibi en kötü sonucu hatası” da olabileceğini ifade etmiştir. Elon Musk gelişen yapay zekâ teknolojilerinin nükleer silahlardan daha tehlikeli olabileceğini vurgulamıştır. Bu nedenle bu süreci inceleyecek düzenleyici ve denetleyici gözetim sistemlerinin gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Mark Zuckerberg ise yapay zekânın bir tehdit unsuru oluşturmayacağını savunmuştur. Yapay zekâ fikrini geliştiren Stuart J.Russell ise yapay zekânın gelecekte tehlike yaratması istenilmiyorsa programlama yapılırken bu durumların göz önünde bulundurulması yapay zekânın geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur.

Pazarlamanın yapay zekâyâ entegrasyonunun dezavantajları verilerde gizlilik ve güvenlik tehdidi (veri sağlama ve paylaşma aynı anda bir tehdit unsuru), bilginin kötüye kullanılması (tüketicinin yanlış yönlendirilmesi, finansal cezalar, müşteri ayrımcılığı yapma, değişim giderleri, sabit masraflar), makinelerin insanlar adına karar alması (makinelerin insandan ayrı bağımsız hâle gelerek kararlar alması) dezavantaj olarak algılanabilir. Yüksek uygulama maliyeti ve üstün teknoloji uygulaması gibi durumlarda işletmeler için dezavantaj olarak algılanabilmektedir. Yapay zekânın dezavantajlarına karşı güvenlik protokolleri uygulanabilir. Bir önceki sürüm merkezli sorun varsa yeni sürüme geçilmelidir. Resmi olarak zorunlu bir sertifika gerektirmese de yapay zekâ kullanan işletmelerin yapay zekâ sistemlerinin doğru ve etik olduğundan emin olmak için Stanford, Coursera ve IBM dâhil olmak üzere en iyi üniversite ve şirketler yapay zekâ sertifikaları temin edebilirler.

Avrupa Birliği, 13 Mart 2024 tarihinde, yapay zekâ yasasını (EU AI Act) kabul etmiştir. Bu yasa iki yıl sonra tam anlamıyla yürürlüğe girecektir (EU, 2024). Bu yasa, tüm pazarlamacıların bilmesi gereken bir yasa olup bu yasanın yapay zekâ uygulamaları üzerinde fazlaca etkisi olacaktır. AB ülkelerine ürün satmak isteyen firmalar, yapay zekâyı kullanırken bu yasaya göre stratejilerini geliştirmek durumundadırlar. Mevzuat öncelikle tüketicileri olumsuz etkileyebilecek yapay zekâ uygulamalarını düzenlemeyi amaçlamaktadır. Bu yasaya göre müşteri davranışlarını manipüle etmek için yapay zekânın sinsi veya bilinçaltı yöntemlerle kullanılması (örneğin sahte müşterilerden gelen sahte incelemelerin veya referansların yayınlanması) yasaktır (Upperscore, 2024).

Zaman içerisinde işletmelerde artan yapay zekâ entegrasyonları ile işletmeler birbirine benzemeye başlayabilir. Bu riskin önüne geçmek için her işletme, kendi yapay zekâ kodunu ve algoritmasını hazırlayarak diğer işletmelerle eşleşmenin önüne geçebilir. Bunun içinde sağlam bir yapay zekâ eğitimine ihtiyaç bulunmaktadır. Üniversitelerde yapay zekâ eğitimi ile ilgili birçok bölüm açılmaya başlanmıştır. Pazarlama, yeni yaklaşımlara, parlak fikirlere, esnek çözümlere her zaman açık bir bilim dalıdır. Çünkü pazarlama, ortaya yeni bir değer koyma sürecidir.

10. Çalışmanın Kısıtları

Çalışma konusunun özel ve yeni bir konu olması sebebiyle bu çalışmada anlatsal literatür taraması yapılmıştır. Bu konu ile ilgili fazla çalışma yapılmamış olması sebebiyle mevcut literatürden faydalanılmıştır. Bunlar araştırmanın kısıtlarıdır. Günümüzde, yapay zekâ araçlarının sürekli geliştirilmesi ve yeni versiyonların yayımlanması çalışmanın diğer bir kısıtını oluşturmaktadır. Ayrıca, çalışmada verilen örnekler, 2024 yılına kadar olan çalışmaları kapsamaktadır.

Yapılan bu çalışmada verilen örnekler genellikle büyük firmalara aittir. Orta ve küçük ölçekli firmaların yapay zekâyı pazarlama süreçlerine entegre edebilmeleri için uygulamaya yönelik akademik çalışmaların

yapılması gerekmektedir. Yapay zekâ araçlarının sürekli güncellenmesi sebebiyle aynı konu farklı araştırmacılar tarafından da incelenmelidir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale tek yazarlı olup tüm çalışma yazar tarafından yapılmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Affectiva (tarihsiz). *Humanizing technology with Emotion AI*. <https://www.affectiva.com/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- Akyılmaz, B. (2021). Yapay zeka temelli gözetim teknolojileri ve pazar ilişkisi. İçinde C. Tor Kadioğlu (Ed.) *Dijital Pazarlamada Güncel Araştırmalar* (s. 81–101). İstanbul: Artikel Akademi.
- Alankuş, Z. (2021). Covid-19'un gölgesinde dijital pazarlama ve yeni yaklaşımlar. *Uluslararası Halkla İlişkiler ve Reklam Çalışmaları Dergisi*, 4(1), 94–125.
- Alankuş, Z., & Anıl, F. (2022). Metaverse evreninde pazarlama: 7P pazarlama karması üzerinden bir değerlendirme. *Uluslararası Halkla İlişkiler ve Reklam Çalışmaları Dergisi*, 5(1), 134–168.
- Albert.ai (tarihsiz). *RedBalloon adopts AI and reduces overall cost by upward of 40%*. <https://albert.ai/impact/ecommerce-redballoon/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- Amazon (2024). *Sizin İçin En İyi Ürünler*. <https://www.amazon.com.tr/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- Amazon (tarihsiz). *Drone delivery FAQs*. <https://www.amazon.com/gp/help/customer/display.html?nodeId=T3jxhuvPfQ629BOIL4> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- Anayat, S., & Rasool, G. (2022). Artificial intelligence marketing (AIM): Connecting-the-dots using bibliometrics. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 32(1), 114–135. <https://doi.org/10.1080/10696679.2022.2103435> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Arce, C. G. M., Valderrama, D. A. C., Barragán, G. A. V., & Santillán, J. K. A. (2023). Optimizing business performance: Marketing strategies for small and medium businesses using artificial intelligence tools. *Migration Letters*, 21(S1), 193–201. <https://doi.org/10.59670/ml.v21is1.6008> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Arçelik (tarihsiz). *10120 IMP Arçelik Neo otonom çamaşır makinesi*. <https://www.arcelik.com.tr/camasir-makinesi/10120-imp-camasir-makinesi> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 05.05.2024.
- Arruda, H. M., Bavaresco, R. S., Kunst, R., Bugs, E. F., Pesenti, G. C., & Barbosa, J. L. V. (2023). Data science methods and tools for industry 4.0: A Systematic Literature Review and Taxonomy. *Sensors*, 23(11), 0–37. <https://doi.org/10.3390/s23115010> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Arsenijevic, U., & Jovic, M. (2019). Artificial intelligence marketing: Chatbots. *International Conference on Artificial Intelligence: Applications and Innovations, IC-AIAI 2019*, 19–22. <https://doi.org/10.1109/IC-AIAI48757.2019.00010> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Atalay, M., & Çelik, E. (2017). Büyük veri analizinde yapay zekâ ve makine öğrenmesi uygulamaları. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(22), 155–172. <https://doi.org/10.20875/makusobed.309727> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Aydın, S., & Nalbant, K. G. (2023). The significance of artificial intelligence in the realms of marketing, advertising, and branding inside the Metaverse. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 8(2), 301–316.
- Bayuk, M. N., & Demir, B. (2019). Endüstri 4.0 kapsamında yapay zekâ ve pazarlamanın geleceği. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 5(19), 781–799. <https://doi.org/10.31589/joshas.163> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Belhadj, M. (2022). *Pazarlama hizmetinde yapay zeka: Netflix öneri sistemi örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/autism-spectrum-disorders> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Bella, M. K. J. (2024). A study on marketing analytics and artificial intelligence. *SELP Journal of Social Science-A Blind Review & Refereed Quarterly Journal*, XV(55), 53–57. www.iaraindia.com sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Binbir, S. (2021). Pazarlama çalışmalarında yapay zeka kullanımı üzerine betimleyici bir çalışma. *Yeni Medya Elektronik Dergisi*, 5(3), 314–328.
- Chintalapati, S., & Pandey, S. K. (2022). Artificial intelligence in marketing: A systematic literature review. *International Journal of Market Research*, 64(1), 38–68. <https://doi.org/10.1177/14707853211018428> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.

- Çakır, M. (2024). E-ticaret deneyimine ilişkin değer algısı: Üniversite öğrencileri örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(1), 113–129. <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.1322575> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Davenport, T., Guha, A., Grewal, D., & Bressgott, T. (2020). How artificial intelligence will change the future of marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 48(1), 24–42. <https://doi.org/10.1007/s11747-019-00696-0> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- De Bruyn, A., Viswanathan, V., Beh, Y. S., Brock, J. K. U., & von Wangenheim, F. (2020). Artificial intelligence and marketing: Pitfalls and opportunities. *Journal of Interactive Marketing*, 51, 91–105. <https://doi.org/10.1016/j.intmar.2020.04.007> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Devang, V., Chintan, S., Gunjan, T., & Krupa, R. (2019). Applications of artificial intelligence in marketing. *Annals of Dunarea de Jos University of Galati. Fascicle I. Economics and Applied Informatics*, 25(1), 28–36. <https://doi.org/10.35219/eai158404094> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Dogra, J. (2024). ChatGPT and its significance in tourism sector: Current scenarios and future roadmaps. *Journal of Multidisciplinary Academic Tourism*, 9(3), 191–199. <https://doi.org/10.31822/jomat.2024-9-3-191> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Erişim Tarihi: 14.05.2024.
- eTail (tarihsiz). *Here's how 1-800-Flowers leverages AI to streamline the customer journey.* <https://etaileast.wbresearch.com/blog/1-800-flowers-customer-journey-strategy-with-ai> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- EU (2024). *EU AI Act: first regulation on artificial intelligence.* <https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20230601STO93804/eu-ai-act-first-regulation-on-artificial-intelligence> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 08.05.2024.
- Experian (2024). *Yapay Zeka verilerinizin değerini en üst seviyeye çıkararak büyüme hızınıza hız katıyor.* <https://www.experian.com.tr/isletme/yetkinlikler/yapay-zeka> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- Feng, C. M., Park, A., Pitt, L., Kietzmann, J., & Northey, G. (2021). Artificial intelligence in marketing: A bibliographic perspective. *Australasian Marketing Journal*, 29(3), 252–263. <https://doi.org/10.1016/j.ausmj.2020.07.006> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Fürber, C. (2016). *Data quality management with semantic technologies.* Germany: Springer Gabler Wiesbaden.
- George, S., Sasikala, B., Gowthami, T., Sopna, P., Umamaheswari, M., & Dhinakaran, P. (2024). Role of artificial intelligence in marketing strategies and performance. *PsycMigration Letters*, 21(S4), 1589–1599. <https://doi.org/10.1002/mar.21737> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Gür, Y. E. (2022). Yapay zekâ ve pazarlama ilişkisi. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(2), 131–148. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fuuiibfdergi/issue/74071/1120189> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Güven, S., & Kurt, S. (2023, Kasım). Halkla ilişkiler çerçevesinde yapay zeka kullanımı. 10. Akdeniz Uluslararası sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulmuş bildiri, Girne, K.K.T.C.
- Güzeldemirci, İ. C. (2024). İçerik üretimin de yapay zekâ araçlarının kullanımı. *Ents Journal of Social Sciences*, 3, 44–52. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10570855> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Haleem, A., Javaid, M., Asim Qadri, M., Pratap Singh, R., & Suman, R. (2022). Artificial intelligence (AI) applications for marketing: A literature-based study. *International Journal of Intelligent Networks*, 3, 119–132. <https://doi.org/10.1016/j.ijin.2022.08.005> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Huang, M. H., & Rust, R. T. (2021). A strategic framework for artificial intelligence in marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 49(1), 30–50. <https://doi.org/10.1007/s11747-020-00749-9>
- Huang, M. H., & Rust, R. T. (2022). A framework for collaborative artificial intelligence in marketing. *Journal of Retailing*, 98(2), 209–223. <https://doi.org/10.1016/j.jretai.2021.03.001> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Jain, P., & Aggarwal, K. (2020). Transforming digital marketing with artificial intelligence. *International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET)*, 7(7), 3964–3976.
- Kaperonis, S. (2023). How artificial intelligence (AI) is transforming the user experience in digital marketing. *The Use of Artificial Intelligence in Digital Marketing: Competitive Strategies and Tactics*, 117–141. <https://doi.org/10.4018/978-1-6684-9324-3.ch005> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Kaplan, A., & Haenlein, M. (2019). Siri, Siri, in my hand: Who's the fairest in the land? On the interpretations, illustrations, and implications of artificial intelligence. *Business Horizons*, 62(1), 15–25. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2018.08.004> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- KoçBayı (2024). *KoçGPT: Koç holding's generative AI.* <https://www.koc.com.tr/medya-merkezi/haberler/2024/koc-calisanlarinin-dijital-is-arkadasi-kocgpt> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- Korkmaz, İ., & Dal, N. E. (2022). Sohbet robotu ve pazarlama. İçinde E.S. Yılmaz (Ed.) *Dijital Pazarlama Yaklaşım ve Uygulamalar* (s. 197–215). Ankara: Orion Akademi.

- Kuruca, Y., Üstüner, M., & Şimşek, I. (2022). Dijital pazarlamada yapay zekâ kullanımı: Sohbet Robotu (Chatbot). *Medya ve Kültür Kültürel Çalışmalar ve Medya Dergisi*, 2(1), 88–113.
- LakshmiPriyanka, A., Harihararao, M., Prasanna, M., & Deepika, Y. (2023). A study on artificial intelligence in marketing. *International Journal For Multidisciplinary Research*, 5(3), 1–12. <https://doi.org/10.36948/ijfmr.2023.v05i03.3789> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Machingo (2022). *Heinz, yapay zekadan ketçapı görselleştirmesi istedi; işte ortaya çıkarlar*. <https://www.machingo.com/haberler/heinz-yapay-zekadan-ketcapı-gorsellestirmesi-istedi-iste-ortaya-cikanlar/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- McAlister, A. R., Alhabash, S., & Yang, J. (2024). Artificial intelligence and ChatGPT: Exploring current and potential future roles in marketing education. *Journal of Marketing Communications*, 30(2), 166–187. <https://doi.org/10.1080/13527266.2023.2289034> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Mediatrend (2023). *Mediamarkt, yapay zekâ destekli yenilikçi insan kaynakları sistemi AI'M Hiring'i hayata geçirdi*. <https://mediatrend.mediamarkt.com.tr/mediamarkt-yapay-zeka-destekli-yenilikci-insan-kaynaklari-sistemi-aim-hiringi-hayata-gecirdi/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- MIT technology review insights (2020). <https://www.technologyreview.com/> sayfasından erişilmiştir.
- Monteiro, A., Eusébio, C., Carneiro, M. J., Madaleno, M., Robaina, M., Rodrigues, V., Gama, C., Relvas, H., Russo, M., Oliveira, K., Lopes, M., & Borrego, C. (2021). Tourism and air quality during COVID-19 pandemic: Lessons for the future. *Sustainability*, 13, 3906. <https://doi.org/10.3390/su13073906> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Netflix (tarihsiz). *Bugün sizin için seçtiklerimiz*. <https://www.netflix.com/tr/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- Nogueira, S.P. (tarihsiz). *Part 1: Analysing the Starbucks Odyssey Loyalty Program: a seamless transition from Web2 to Web3*. Retrieved from <https://businessplug.com/insights/analysing-starbucks-odyssey-part-1/> Accessed 02.05.2024.
- Pazarlamasyon (2017). *Nutella, her biri farklı tasarıma sahip 7 milyon kavanoz üretti*. <https://www.pazarlamasyon.com/nutella-her-biri-farkli-tasarima-sahip-7-milyon-kavanoz-uretti> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- Pwc (2024). Yeniden keşifler çağında büyüme. <https://www.pwc.com.tr/tr/yayinlar/ceo-arastirmalari/pdf/27-kuresel-ceo-arastirmasi-yonetici-ozeti.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 05.05.2024.
- Schiessl, D., Dias, H. B. A., & Korelo, J. C. (2022). Artificial intelligence in marketing: A network analysis and future agenda. *Journal of Marketing Analytics*, 10(3), 207–218. <https://doi.org/10.1057/s41270-021-00143-6> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- SEO.AI (tarihsiz). *Use AI and SEO automations to write content that actually ranks*. <https://seo.ai/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- Shorty Awards (tarihsiz). *DOM - Domino's voice ordering on the Domino's mobile app*. <https://shortyawards.com/7th/dom> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- Solomon, M. R. (2020). *Tüketici davranışları*. (N. Parlıt & E. Akagün, Çev.). Ankara: Atlas Yayınevi.
- Sterne, J. (2017). *Artificial intelligence for marketing: Practical applications*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Sullivan, Y., & Fosso Wamba, S. (2024). Artificial intelligence and adaptive response to market changes: A strategy to enhance firm performance and innovation. *Journal of Business Research*, 174, 114500. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2024.114500> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Şalvarlı, M. S., & Kayışkan, D. (2022). Pazarlama alanında yapay zekânın gelişen rolüne genel bir bakış. *İzmir Yönetim Dergisi*, 2(2), 106–115. <https://doi.org/10.56203/iyd.1052548> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Thakur, J., & Kushwaha, B. P. (2024). Artificial intelligence in marketing research and future research directions: Science mapping and research clustering using bibliometric analysis. *Global Business and Organizational Excellence*, 43(3), 139–155. <https://doi.org/10.1002/joe.22233> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Ticaret Bakanlığı. (2024). *E-ihracatta ChatGPT ve yapay zeka araçları*. <https://ticaret.gov.tr/data/632b143413b8767974670b97/E-ihracattaChatGPTveYapayZekaAra%C3%A7lar%C4%B1.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Toros Ntapiapis, N. (2023). Artificial intelligence in digital marketing: Descriptive analysis of companies' artificial intelligence strategies with random sampling. *Etkileşim*, 6(12), 368–387. <https://doi.org/10.32739/etkilesim.2023.6.12.226> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Unilever (2019). *Unilever yeni AI-destekli yetenek platformunu hayata geçiriyor*. <https://www.unilever.com.tr/news/press-releases/2019/unilever-yeni-ai-destekli-yetenek-platformunu-hayata-geciriyor/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- Upperscore (2024). *What marketers should know about the European AI Act*. <https://www.upperscore.be/what-marketers-should-know-about-the-european-ai-act/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 15.05.2024.

- Verma, S., Sharma, R., Deb, S., & Maitra, D. (2021). Artificial intelligence in marketing: Systematic review and future research direction. *International Journal of Information Management Data Insights*, 1(1), 100002. <https://doi.org/10.1016/j.jjime.2020.100002> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Vlačić, B., Corbo, L., Costa e Silva, S., & Dabić, M. (2021). The evolving role of artificial intelligence in marketing: A review and research agenda. *Journal of Business Research*, 128, 187–203. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.01.055> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Yau, K.-L. A., Saad, N. M., & Chong, Y.-W. (2021). Artificial intelligence marketing (AIM) for enhancing customer relationships. *Applied Sciences*, 11(18), 8562. <https://doi.org/10.3390/app11188562> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- Yıldız, G. (2021). *Dijital çağın yeni kuralları: Yeni nesil pazarlama*. İstanbul: Eftelya Yayınevi.
- Zeydan, İ. (2024). Pazarlamada yapay zekâ üzerine yapılan çalışmaların içerik analizi. *Karaelmas Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 1-11.
- Zhang, W., & Agnihotri, R. (2024). Artificial intelligence for business and marketing: A customer-centric approach. *Journal of Marketing Theory and Practice*. <https://doi.org/10.1080/10696679.2024.2332692> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.05.2024.

Research Article / Araştırma Makalesi

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE ENFLASYON VE FAİZ ORANLARININ DÖVİZ KURU ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: ARDL MODELİ YAKLAŞIMI

Gülğün ÇİĞDEM¹, Atilla AYDIN²

ÖZET

Enflasyon, faiz oranları ve döviz kuru, bir ülkenin makroekonomik istikrarını belirleyen en temel unsurlar arasında yer almaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye ekonomisinde enflasyon ve faiz oranlarının döviz kurlarına etkisini sorgulamaktır. Bu bağlamda, 2005 Ocak-2023 Ekim dönemi arasında dolar kuru, Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) ve mevduat faiz oranları verileri incelenmiştir. Veriler, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'ndan temin edilmiştir. Çalışmanın metodolojik yaklaşımı, Autoregressive Distributed Lag (ARDL) modeli üzerine kurulmuştur. Çalışmanın sonuçları, değişkenler arasında uzun dönemde bir eşbütünleşme ilişkisi olduğunu ve hata düzeltme modelinin işlediğini göstermektedir. Bulgular, faiz oranlarındaki %1'lik bir artışın uzun dönemde dolar kurunu %0,19, TÜFE'deki %1'lik artışın ise dolar kurunu %1,2 artırdığını ortaya koymaktadır. Çalışma, mevcut literatüre yeni bir perspektif kazandırmaktadır. Özellikle, yapısal kırılmaların ekonometrik modele dâhil edilmesi, bu ilişkilerin daha doğru ve kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesine olanak tanımaktadır. Bu yaklaşım, önceki araştırmalarda göz ardı edilebilecek önemli dönüm noktalarını da hesaba katarak, analizlerin daha gerçekçi sonuçlar üretmesini sağlamaktadır. Çalışma, literatüre sunduğu katkının yanı sıra politika yapıcılar için değerli bir kaynak niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Döviz kuru, TÜFE, Faiz oranı, ARDL.

JEL Sınıflandırması: C22, E31, E43, F31.

THE EFFECTS OF INFLATION AND INTEREST RATES ON THE EXCHANGE RATE IN TÜRKİYE: THE ARDL MODEL APPROACH

ABSTRACT

Inflation, interest rates and exchange rates are among the most fundamental factors determining the macroeconomic stability of a country. The main objective of this study is to investigate the impact of inflation and interest rates on exchange rates in the Turkish economy. In this context, data on the dollar exchange rate, Consumer Price Index (CPI) and deposit interest rates between January 2005 and October 23 are analyzed. The data are obtained from the Central Bank of the Republic of Türkiye. The methodological approach of the study is based on the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model. The results of the study show that there is a long-run cointegration relationship between the variables and that the error correction model works. The findings reveal that a 1% increase in interest rates increases the dollar exchange rate by 0.19% and a 1% increase in CPI increases the dollar exchange rate by 1.2% in the long run. The study brings a new perspective to the existing literature. In particular, the inclusion of structural breaks in the econometric model allows for a more accurate and comprehensive assessment of these relationships. This approach enables the analysis to produce more realistic results by taking into account important turning points that may have been overlooked in previous studies. In addition to its contribution to the literature, the study is a valuable resource for policymakers.

Keywords: Exchange rate, CPI, Interest rate, ARDL.

JEL Classification Codes: C22, E31, E43, F31.

¹ Doç.Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi, gcigdem@gelisim.edu.tr.

² Öğr.Gör.Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi, ataydin@gelisim.edu.tr.

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

Inflation, interest rates and exchange rates are macroeconomic variables that are vital for the health and sustainable growth of an economy. The relationship between these variables reflects a complex dynamic that determines the direction of economic policies and directly affects the financial stability of the country. Türkiye has faced frequent inflationary pressures and exchange rate fluctuations in recent years. This has increased the country's macroeconomic vulnerabilities and deepened uncertainty in financial markets. The role of interest rates in this dynamic stands out as a factor that shapes both investment decisions and the main policy instruments used to fight inflation. In this context, understanding the effects of inflation and interest rates on the exchange rate is not only an academic curiosity but also central to efforts to achieve sustainable growth and economic stability in emerging economies such as Türkiye. This study analyzes the effects of inflation and interest rates on the dollar exchange rate in the Turkish economy for the period January 2005-October 2023 and presents findings that contribute to the existing literature. In addition, it is aimed to reveal the sources of exchange rate instability by identifying the financial determinants of dollar exchange rates.

Literature Review

Research has shown that interest rate differentials play a crucial role in determining exchange rate movements (Ishii, 2022). In addition, the existence of strong multi-fractal cross-correlations between exchange rates and interest rate differentials has been confirmed by the varying relationships observed across different countries and maturities (Li et al., 2021). Moreover, the term structure of interest rates, including nominal and real interest rates, affects exchange rates through mechanisms such as covered interest arbitrage and interest rate parity (Lopotenco & Tatiana, 2022). Understanding these dynamics is essential for forecasting exchange rate fluctuations and formulating effective policy responses (Kudar, 2021). After all, the interaction between interest rates and exchange rates is a critical aspect of the global economy, affecting trade, investment and financial markets. It is observed that the findings of inflation-exchange rate studies predominantly involve a causality from inflation to exchange rates. Dereli (2018) differs from the literature and finds bidirectional causality between inflation and exchange rates. Singh & Saxena (2022) found causality from inflation to exchange rates and Sumantri et al. (2022) also supported their findings.

Methodology

In this study, deposit interest rates, dollar exchange rate and consumer price index data for the Turkish economy are used as the data set. The data range of the study covers the period between January 2005 and October 2023. Data are obtained from the Central Bank of the Republic of Turkey (CBRT) Electronic Data Distribution System. All variables are included in the analysis with their logarithmic values. In the study, conventional unit root tests are applied to investigate the stationarity of the variables. After determining the stationarity status of the variables, the Autoregressive Distributed Lag Model (ARDL) was constructed and bounds test was applied to determine the relationship between the series. Pesaran et al. (2001) introduced a new cointegration test that takes autoregressive values. The advantage of this test, referred to as the bounds test, over the previously developed Engle-Granger (1987) and Johansen (1988) cointegration tests is that the analyzed series do not have to be stationary of the same degree. The bounds test is expressed by the following regression equation.

Results and Conclusion

In the study, ARDL (AutoRegressive Distributed Lag) method is applied by taking data for the period 2005:01-2023:10. The study differs from the literature by including structural breaks. Structural breaks in August 2006, February 2015 and March 2020 are found to be statistically significant. In February 2015 and March 2020, shadow variables showed a positive trend. Uncertainties in financial markets increased especially in 2013 and 2014 when the US reduced its bond purchases. In this period of unstable financial structure, the upward impact of interest rates and inflation on the dollar exchange rate became more pronounced. March 2020 marked the beginning of the COVID-19 pandemic in Turkey. In this period, a similar instability was experienced and a negative shock was observed. Moreover, the dummy variable parameter for the break date in August 2006 was found to be negative. This negative coefficient can be interpreted as a downward effect on the dollar exchange rate. Likewise, 2006 was a year in which Turkey broke an export record and the budget posted a surplus for the first time since 1984. The analysis reveals that the short-run deviations can be eliminated after about 9 months and the long-run equilibrium can be reached again. Moreover, a 1% increase in the interest rate in the short run increases the dollar exchange rate by approximately 0.17%, while a 1% increase in the CPI increases the dollar exchange rate by approximately 0.94% in the short run. In the long run, a 1% increase in the interest rate increases the exchange rate by 0.19% and a 1% increase in the CPI increases the dollar exchange rate by 1.2%. The fact that the increase in interest rates raises the dollar exchange rate can be evaluated in terms of the theoretical framework. As explained in the theoretical framework section, when the foreign interest rate is higher than the domestic interest

rate, interest rate increases raise the dollar exchange rate. In Turkey, efforts to keep interest rates below inflation for a long time led to negative real interest rates. In this context, it can be stated that the dollar exchange rate increased as a result of capital outflows. As a matter of fact, recently, efforts have been made to ensure capital inflows by increasing interest rates and gradually raising the level of domestic interest rates and intervening in exchange rates through this mechanism.

1. Giriş

Enflasyon, faiz oranları ve döviz kuru, bir ekonominin sağlığı ve sürdürülebilir büyümesi için hayati öneme sahip makroekonomik değişkenlerdir. Bu değişkenler arasındaki ilişki, ekonomi politikalarının yönünü belirleyen ve ülkenin finansal istikrarını doğrudan etkileyen karmaşık bir dinamiği yansıtır. Türkiye, son yıllarda sık sık enflasyonist baskılar ve döviz kuru dalgalanmaları ile karşı karşıya kalmıştır. Bu durum, ülkenin makroekonomik kırılma noktalarını artırmış ve finansal piyasalarda belirsizliği derinleştirmiştir. Faiz oranlarının ise bu dinamik içindeki rolü, hem yatırım kararlarını hem de enflasyonla mücadelede kullanılan temel politika araçlarını şekillendiren bir faktör olarak ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda, enflasyon ve faiz oranlarının döviz kuru üzerindeki etkilerini anlamak, sadece akademik bir merak olmanın ötesinde, Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomilerde sürdürülebilir büyüme ve ekonomik istikrarı sağlama çabalarının da merkezinde yer alır. 1970'li yıllarda petrol krizini de içeren ekonomik kriz ve stagflasyon olgusu tüm dünyayı iktisadi açıdan etkisi altına almıştır. Ekonomik krizden çıkış yolu olarak ise liberal ekonomi politikalarına dönüş eğilimi ön plana çıkmıştır. ABD ve İngiltere'nin başını çektiği söz konusu liberalleşme eğilimine Türkiye de 24 Ocak 1980 kararları ile dâhil olmuştur. Kararların temeli, devletin ekonomiye olan müdahalesinin minimum seviyeye indirilmesi şeklinde ifade edilebilir. Alınan diğer kararlar ise; mal ve hizmet fiyatlarının, döviz kurunun serbest piyasa koşullarında oluşması, faiz oranlarının yükseltilmesi, reel emek gelirlerinin düşürülmesi gibi liberal politikalar olarak özetlenebilir (Çavdar, 2004: 258). Ayrıca büyüme modeli olarak daha önce uygulanmakta olan ithal ikameci politikalar terk edilerek ihracata dayalı büyüme modeli benimsenmiştir (Karluk, 2005: 497). Alınan kararlar doğrultusunda öncelikle uluslararası mal hareketleri serbestleştirilmiştir. Bu çerçevede ihracat on yıllık zaman diliminde beş katına çıkarak uygulanan liberal ekonomi politikalarının en önemli başarısını oluşturmuştur (Boratav, 2015: 161). Ancak ihracatın artması için gerekli olan sanayi üretiminin büyüyebilmesi, ithal girdi kullanımındaki artış ile mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda cari açık ve dış borç sorunları ortaya çıkmış ve söz konusu sorunlar Türkiye ekonomisinin kronikleşen meseleleri haline gelmiştir.

1980'lerde başlayan serbestleşme politikalarının ikinci aşaması finans alanında yaşanmış ve 1989 yılında uluslararası sermaye hareketleri de serbest hale getirilmiştir. Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin ekonomik yaşamda iki önemli sonucu olmuştur. Birinci olarak Merkez Bankası döviz yükümlülükleri artmış, ikinci olarak ekonomide yoğun bir dolarizasyon dönemi başlamıştır (Kepenek & Yentürk, 2001: 254). Ayrıca yabancı sermayeyi ülkeye çekebilmek için uygulanan faiz politikaları daha hassaslaşmış ve yüksek faiz-düşük kur uygulamaları baskın ekonomi politikaları haline gelmiştir. Ayrıca cari açıkların kapatılabilmesi için yabancı sermaye girişleri önem arz etmeye başlamış ve Türkiye ekonomisinin dış kırılma noktası olarak finansal krizlere açık bir iktisadi yapı ortaya çıkmıştır. Nitekim 1994 yılında büyük bir finansal kriz yaşanmış ve Kazgan (1999)'a göre kriz aylarında net 4,2 milyar dolar sermaye çıkışı gerçekleşmiştir. Ayrıca yüksek enflasyon meselesi kronikleşmiş ve günümüze kadar devam eden iktisadi bir sorun olarak ön plana çıkmıştır. 1994 krizinin etkileri atlatılmasına karşılık 2000 ve 2001 yıllarında tekrar finansal krizler ortaya çıkmıştır. Özellikle bankacılık sektöründen kaynaklanan 2001 krizi öncesinde sektör, faiz ve kur artışlarına karşı son derece kırılma durumunda bulunmaktadır (Özatay, 2009: 86). 2001 krizinin yıkıcı etkileri Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ile atlatılabilmemiş, ancak 2008 küresel krizinin Türkiye'de hissedilmesi ile tekrar sorunlu bir dönem başlamış ve 2009 yılında Türkiye ekonomisi %4,2 daralmıştır (Boratav, 2015: 213). 2009 yılının Kasım ayından itibaren toparlanma süreci başlamış, ancak küresel krizin etkilerini atlatan ABD'nin sıkı para politikasına geçmesi ve tahvil alımlarını yavaşlatmasıyla Türkiye bu durumdan en olumsuz etkilenen ülkelerden biri olmuştur. 2018 yılında yaşanan döviz krizi ile birlikte dolar kuru 7 TL seviyesine kadar çıkmış, enflasyon oranı ise %20,3 düzeyine yükselmiştir (Mazlum, 2020: 57). Türkiye ekonomisi henüz bu olumsuzlukları atlatmadan 2020 yılında pandemi krizi başlamış ve finansal kırılma noktası daha da artmıştır. Bu bağlamda Türkiye ekonomisinde kronik finansal sorunlar haline gelen faiz oranları, enflasyon ve döviz kuru arasındaki ilişkiler makroekonomik istikrar açısından önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye ekonomisinde 2005 Ocak-2023 Ekim dönemi verileri ışığında enflasyon ve faiz oranlarının dolar kuru üzerindeki etkileri analiz edilerek, mevcut literatüre katkı sağlayacak bulgular sunulmaktadır. Ayrıca dolar kurlarının finansal belirleyicilerinin tespit edilerek kur istikrarsızlığının kaynaklarının ortaya konması hedeflenmektedir. Öncelikle değişkenler arası ilişkileri sorgulayan ampirik literatür taraması yapılmış ve analizlere geçilmiştir. Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS) üzerinden elde edilen verilerle, AutoRegressive Distributed Lag (ARDL) yöntemi kullanılarak analiz yapılmıştır. Bu çalışmanın literatürden farkı, yapısal kırılmaların ekonometrik modele dâhil edilmiş olmasıdır. Elde edilen sonuçlar, makroekonomik politika yapıcılar için yol gösterici nitelikte olup, Türkiye'nin ekonomik kırılma noktalarını azaltma yolunda önemli ipuçları sunmaktadır.

2. Teorik Çerçeve

Döviz kuru, enflasyon ve faiz oranları iktisat teorisinde farklı biçimlerde ele alınmıştır. Klasiklere göre döviz kurları, ülkelerin para bilimlerinin kapsadığı altın miktarları üzerinden oluşmaktadır. Ödemeler bilançosu açığı veren ülkelerde doğal olarak döviz talebi artmakta ve artan talep nedeniyle döviz fiyatları yükselme eğilimine girmektedir. Ödemeler bilançosu fazlası veren ülkelerde ise döviz fiyatları aşağı yönlü bir seyir izlemektedir. Ayrıca ödemeler bilançosu fazla veren ülkelerde altın girişi arttığı için para arzı artmakta ve enflasyonist bir süreç ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda söz konusu ülkelerde fiyatlar genel seviyesi yükselmekte ve ihracat azalmaktadır. Ödemeler bilançosu açığı veren ülkelerde ise tersi bir durum söz konusu olmakta ve deflasyonist bir süreç yaşanmaktadır. Deflasyonist süreç çerçevesinde fiyatlar düşmekte ve ithalat azalmaktadır. Otomatik işleyen bu mekanizma ile tüm ülkelerin ödemeler bilançosu dengelenmektedir (Özbek, 2022: 37). Monetarist akıma göre ise fiyatlar genel düzeyi ile para arzı arasındaki ilişkiler, iktisadi karar birimlerinin beklentileri üzerinden oluşmaktadır. Bu çerçevede para arzındaki azalma karşısında karar birimleri, beklentilerini kararlarına yansıtmakta ve uzun dönemde ekonomi daralan finansal yapıya uyum sağlamaktadır. Döviz kurlarının artması sonucunda ise ulusal paranın değeri azalmakta, ancak bu durum uzun dönemde diğer değişkenleri etkilemektedir. Buna karşılık döviz fiyatlarının artması, ithal girdi fiyatları üzerinden üretim maliyetlerini yükseltmekte ve iç fiyatlar artmaktadır. Bir başka ifadeyle enflasyonist bir süreç ortaya çıkmaktadır (Alacahan, 2011: 144). Enflasyon ile döviz kuru arasındaki ilişkilere Keynesci yaklaşım ise ekonominin eksik istihdamda da dengeye gelebileceği fikrine dayanmaktadır. Eksik istihdam durumunda döviz kurlarında meydana gelen artış, ihracatı artırırken ithalatı azaltmaktadır. Bu bağlamda ithal ikame ürünlere olan talep artmaktadır. Ancak ücret ve fiyatların rijit olması nedeniyle bu durum fiyatlar genel düzeyi üzerinde herhangi bir etki yaratmamaktadır. Ayrıca enflasyonun döviz kuru üzerindeki etkisi incelendiğinde ABD’de 1930’larda yaşanan enflasyonist sürecin döviz kurlarını arttırdığı görülmektedir. Enflasyonist süreçte fiyat artışları girdi fiyatlarına da yansımakta ve girdi fiyatlarındaki artış üretimde daralmaya yol açmaktadır. Bu bağlamda para arzı arttırılmakta ve para arzındaki artışla birlikte döviz fiyatları yükselme eğilimine girmektedir (Terzi & Kurt, 2007: 3).

Faiz oranı ile döviz kuru arasındaki ilişkiler, iktisat literatüründe iki yaklaşım üzerinden açıklanmaktadır. Birinci yaklaşım Mundell-Fleming yaklaşımı olup söz konusu ilişki, sabit döviz kuru ve dalgalı döviz kuru olmak üzere iki farklı şekilde modellenmektedir. Sabit döviz kuru sisteminin uygulandığı durumda Merkez Bankası, döviz alış-satışı ile kurları belli bir aralıkta tutmaktadır. Bu bağlamda faiz oranı ile döviz kuru arasındaki ilişkiler sınırlı kalmaktadır. Dalgalı döviz kuru sisteminde ise yurtiçi faiz oranları, yurtdışı faiz oranlarından yüksekse ülkeye sermaye girişi olmakta ve döviz kuru düşme eğilimine girmektedir. Aksi durumda ise sermaye çıkışı meydana geldiği için döviz fiyatları yükselmektedir (Sarı, 218: 2). Faiz oranı ile döviz kuru arasındaki ilişkilere yönelik ikinci yaklaşım ise Chicago yaklaşımı olarak bilinmektedir. Bu yaklaşıma göre yurtdışı faiz oranı yurtiçi faiz oranından yüksekse ulusal para enflasyon oranı kadar değer kaybetmekte ve döviz fiyatları yükselmektedir (Shastri & Shastri, 2006: 445).

3. Literatür

Döviz kurları, enflasyon ve faiz oranları arasındaki ilişki makroekonomik istikrarın anlaşılmasında çok önemlidir. Yapılan araştırmalar, bu ilişkinin farklı yönlerini vurgulamaktadır. Bu ilişkileri anlamak, politika yapıcıların ekonomik istikrarı sürdürmeleri için çok önemlidir.

3.1. Faiz Oranları ve Döviz Kurları Arasındaki İlişki

Faiz oranları ve döviz kurları arasındaki ilişki, karmaşık ve çok yönlüdür. Uluslararası ekonomide çok önemli olan bu konuyla ilgili çeşitli çalışmalar, temel bulguları vurgulayarak bu bağlantıyı araştırmaktadır (Tablo 1). Araştırmalar, faiz oranı farklılıklarının döviz kuru hareketlerinin belirlenmesinde çok önemli bir rol oynadığını göstermiştir (Ishii, 2022). Ek olarak, döviz kurları ve faiz oranı farklılıkları arasında güçlü çok fraktal çapraz korelasyonların varlığı, farklı ülkeler ve vadeler arasında gözlenen değişen ilişkiler ile doğrulanmıştır (Li vd., 2021). Ayrıca, nominal ve reel faiz oranları da dâhil olmak üzere faiz oranlarının vadeli yapısı, kapsanan faiz arbitrajı ve faiz oranı paritesi gibi mekanizmalar aracılığıyla döviz kurlarını etkilemektedir (Lopotenco & Tatiana, 2022). Bu dinamikleri anlamak, döviz kuru dalgalanmalarını tahmin etmek ve etkili politika yanıtlarını formüle etmek için gereklidir (Kudar, 2021). Sonuçta, faiz oranları ve döviz kurları arasındaki etkileşim, küresel ekonominin kritik bir yönüdür ve ticareti, yatırımları ve finansal piyasaları etkiler.

Tablo 1: Faiz Oranları ve Döviz Kurları Arasındaki İlişkiye Dair Literatür

Araştırmacı	Dönem	Ülke	Yöntem	Bulgu
Meesse & Rogof (1988)	Mart Sonrası 1973	ABD, Almanya, Japonya, Birleşik Krallık	Engle-Granger iki aşamalı eşbütünleşme tekniği ve hata düzeltme modeli.	Reel döviz kuru ile reel faiz oranı arasında uzun dönem ilişkisi bulunamamıştır.

Edison & Pauls (1993)	1974-1990	ABD, Japonya	Engle-Granger iki aşamalı eşbütünleşme tekniği ve hata düzeltme modeli. VAR modeli.	Reel döviz kuru ile reel faiz oranı arasında uzun dönem ilişkisi bulunamamıştır.
Grilli & Roubini (1995)	1974-1991	G7 ülkeleri	VAR analizi	Faiz oranı artışlarının para birimlerini ABD doları karşısında değer kaybettirme eğiliminde olduğu belirlenmiştir.
Furman vd. (1998)	1966-1986	Endonezya, Güney Kore, Malezya, Tayland	Regresyon analizi	Faiz oranı artışlarının döviz kuru değer kaybıyla ilişkili olma eğiliminde olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Cheng (1999)	1951-1994	ABD, Japonya	Granger nedensellik testi (Hsiao, 1981)	Faiz oranlarından döviz kurlarına kısa dönemde tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
McDonald & Nagayasu (2000)	1976-1997	14 sanayileşmiş ülke	Panel eşbütünleşme analizi	Reel döviz kurları ile reel faiz oranları arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi bulunmuştur.
Calvo & Reinhart (2002)	1970:1-1999:11	39 ülke	Stokastik dinamik denge modeli	Döviz kurları ile faiz oranları arasında sistematik bir ilişki tespit edilememiştir.
Engle & West (2005)	1974:1-2001:3	ABD	İki değişkenli Granger nedensellik testi	Ters nedensellik sonucu elde edilmiştir.
Asari vd. (2011)	1999-2009	Malezya	VECM, Granger nedensellik testi, Etki-tepki fonksiyonu	Faiz oranlarından döviz kurlarına tek yönlü nedensellik saptanmıştır.
Hacker vd. (2012)	1993:1-2009:5	İsveç ve spot döviz kurları	Dalgacık analizi	İki değişken kısa dönemde negatif, uzun dönemde pozitif ilişkili bulunmuştur.
Hacker vd. (2014)	-İsveç Kronu, ABD Doları, Japon Yeni, Norveç Kronu, İngiliz Sterlini 1993:1-2009:5 -Kore Wonu 1998:1-2009:5 -Euro 1999:1-2009:5 -İsviçre Frangı, 2000:5-2009:5	7 ülke	Dalgacık analizi, darbe-tepki fonksiyonları	İki değişken kısa dönemde negatif, uzun dönemde pozitif ilişkili bulunmuştur. Ayrıca nominal faiz oranlarından döviz kurlarına doğru nedensellik ilişkisi saptanmıştır.

Hnatkovska vd. (2016)	1974-2010	72 ülke	Panel veri analizi	Gelişmiş ülkelerde negatif, gelişmiş ülkelerde pozitif ilişki bulunmuştur.
Kuhe (2018)	1970-2017	Nijerya	ADF birim kök testi, Johansen eşbütünleşme testi, FMOLS, Toda Yamamoto prosedürüne dayalı hata düzeltme modeli ve Granger nedensellik testi	Döviz kurlarından faiz oranlarına tek yönlü nedensellik bulunmuştur.
İşcan & Kaygısız (2019)	2009:1-2017:2	Türkiye	ADF birim kök testi, VAR modeli, Granger nedensellik testi, etki-tepki fonksiyonu, varyans ayrıştırma	Döviz kurlarından faiz oranlarına tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Si vd. (2020)	1999:2-2018:3	Çin	Zaman-frekans eşgüdümü ve nedensellik	Döviz kurlarının faiz oranlarıyla pozitif ilişkili olduğu ve birincinin ikinciye öncülük ettiği bulunmuştur.
Aji (2021)	2013:1-2018:2	Endonezya	VAR analizi, etki-tepki fonksiyonu, varyans ayrıştırma	Faiz oranları ve döviz kurları birbirini etkilememektedir.
Kudar (2021)	2001	Türkiye	ARDL, VECM, Granger nedensellik testi	Döviz kurlarından faiz oranlarına tek yönlü nedensellik bulunmuştur.
Li. vd. (2021)	2010:6-2018:5	Avustralya, Kanada, Japonya, İngiltere, Avrupa Birliği, Çin	MF-DMA, MF-CCA	Döviz kurları ile faiz oranları arasında güçlü çok kırılmalı çapraz korelasyon saptanmıştır.
Ishii (2022)	1994:6-2020:10	Japonya, ABD, İngiltere, Kanada	Dinamik Nelson-Siegel modeli, regresyon analizi	Faiz oranları, döviz kurları üzerinde önemli rol oynamaktadır.
Singh & Saxena (2022)	2001:4-2018:3	Hindistan	VAR analizi, Granger nedensellik testi.	Faiz oranlarından döviz kurlarına tek yönlü nedensellik bulunmuştur.
Kankanemalage & Hansi (2023)	2000:10-2013:3	Sri Lanka	VECM	Döviz kurları ile faiz oranları arasında olumsuz ilişki bulunmuştur.
Samsudin vd. (2023)	2014-2021	ASEAN ülkeleri	Korelasyon yaklaşımlı nicel tanımlayıcı yöntem	Faiz oranlarının döviz kurları üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur.

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir.

Tablo 1'den de görülebileceği üzere, döviz kurları ile faiz oranları arasındaki ilişki, farklı ülkeler ve zaman dilimlerine göre değişiklik gösteren karmaşık bir etkileşime sahiptir. Yapılan çalışmalar, kullanılan yöntemler, ele alınan dönemler ve incelenen ülke veya ülke gruplarına bağlı olarak farklı sonuçlar ortaya koymaktadır. Döviz kuru ve faiz oranları arasında bir ilişkinin varlığı ve varsa bu ilişkinin yönü, araştırmacıların ilgisini çekmeye devam etmektedir.

3.2. Enflasyon Oranı ve Döviz Kuru Arasındaki İlişki

Bu literatür incelemesi, enflasyon ve döviz kurları arasındaki ilişkinin farklı boyutlarını ve etkileşimlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. İlgili araştırmaların incelenmesi, bu ilişkinin ne şekilde değişkenlik gösterebileceği, ekonomik faktörlerin etkisi altında nasıl evrilebileceği ve ekonomik politika yapıcılar için hangi çıkarımları sağlayabileceği konularında ışık tutmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, literatürdeki çalışmaların özetlenmesi ve analiz edilmesi, enflasyon ve döviz kuru ilişkisinin karmaşıklığını anlamak için bir temel oluşturacaktır.

Tablo 2: Enflasyon Oranı ve Döviz Kuru Arasındaki İlişkiye Dair Literatür

Araştırmacı	Dönem	Ülke	Yöntem	Bulgu
Türk & Çetin (2015)	1987-2013	Türkiye	Granger nedensellik testi	Döviz kuru → Enflasyon
Monfared & Akın (2017)	1997: 3 - 2011: 4	İran	Hendry Genelden Özele Modelleme yöntemi ve Vektör Otoregresyon (VAR) modeli	Döviz ↑ → Enflasyon ↑
Okur (2017)	2008:1-2016:4	Türkiye	Granger nedensellik testi	Döviz kuru → Enflasyon
Akgül & Özdemir (2018)	2003:01-2016:03	Türkiye	BDS Doğrusallık Testi, Dicks ve Panchenko Doğrusal Olmayan Nedensellik Testi, VAR Model	Döviz kuru → Enflasyon
Dereli (2018)	2005-2017	Türkiye	VAR model, Granger nedensellik testi	Enflasyon ↔ Döviz kuru
Kuhe (2018)	1970-2017	Nijerya	Augmented Dickey-Fuller birim kök testi, Johansen eşbütünleşme, tamamen değiştirilmiş en küçük kareler; Toda-Yamamoto prosedürüne dayalı hata düzeltme modeli ve Granger nedensellik testi	Döviz kuru → Enflasyon
İşcan & Kaygısız (2019)	2009:01-2017:12	Türkiye	VAR model, Augmented Dickey-Fuller birim kök testi, Granger nedensellik testi, etki tepki analizi ve varyans ayrıştırma analizi	Döviz kuru → Enflasyon
Dzupire (2020)	2001:01-2019:05	Malawi	ARMA(p,q), GARCH(x,y), Granger nedensellik testi	Döviz kuru → Enflasyon
Hameli & Rençber (2020)	2008-2018	Türkiye	VAR model	Döviz ↑ → Enflasyon ↑
Aji (2021)	2013:01-2018:12	Endonezya	Vektör otoregresyonu, Granger nedensellik testi, Etki tepki fonksiyonu, Varyans ayrıştırması	Enflasyon, döviz kurundan etkilenir
Singh & Saxena (2022)	2001:04-2018:03	Hindistan	VAR model, Granger nedensellik testi	Enflasyon → Döviz

Sumantri vd. (2022)	2004-2017	Endonezya, Amerika	İki Aşamalı En Küçük Kareler Modeli	Enflasyon, döviz kurunu etkiler.
Hansi (2023)	2000:10-2013:03	Sri Lanka	Vektör Hata Düzeltme Modeli	Döviz kuru-enflasyon arasında olumlu bir ilişki
Mohammed (2023)	1991-2020	Mısır	Engle Granger iki aşamalı Eşbütünleşme modeli	Döviz kuru enflasyonu etkiliyor
Samsudin vd.. (2023)	2014-2021	ASEAN ülkeleri	Korelasyon yaklaşımı ve ikincil bir yöntem kullanarak nicel tanımlayıcı yöntem	Enflasyon, döviz kurları üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahip.

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir.

Çalışma bulgularının ağırlıklı olarak enflasyondan döviz kurlarına doğru bir nedensellik içerdiği görülmektedir. Dereli (2018), literatürden farklılaşarak enflasyon ve döviz kuru arasında çift yönlü nedensellik tespit etmiştir. Singh & Saxena (2022) enflasyondan döviz kuruna doğru nedensellik tespit etmiş ve Sumantri vd.. (2022) da bulguları ile desteklemiştir.

4. Data ve Metodoloji

Bu çalışmada veri seti olarak Türkiye ekonomisi için mevduat faiz oranları, dolar kuru ve tüketici fiyat endeksi verileri kullanılmıştır. Çalışmanın veri aralığı 2005 Ocak-2023 Ekim dönemini kapsamaktadır. Veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Elektronik Veri Dağıtım Sistemi üzerinden elde edilmiştir Tüm değişkenler logaritmik değerleriyle analize dâhil edilmiştir. Çalışmada öncelikle değişkenlerin durağanlık durumlarını araştırmak üzere geleneksel birim kök testleri uygulanmıştır. Ekonometri literatüründeki ilk birim kök testi Dickey & Fuller (1979) tarafından geliştirilmiştir. Dickey-Fuller birim kök testi aşağıdaki birinci dereceden otoregresif model ile ifade edilmektedir.

$$Y_t = \phi Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Yukarıdaki eşitlikte ε_t sıfır ortalama ve sabit varyanslı kalıntı serisini ifade etmektedir. Y_{t-1} bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri olarak tanımlanmaktadır. Eşitliğin her iki tarafından Y_{t-1} ifadesi çıkarıldığında aşağıdaki eşitlik elde edilmektedir.

$$Y_t - Y_{t-1} = (\phi - 1)Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\Delta Y_t = (\phi - 1)Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

(3) numaralı eşitlikte $\delta = \phi - 1$ olarak tanımlaması yapıldığında modeli aşağıdaki gibi gösterilebilir.

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Dickey-Fuller birim kök testinin temel ve alternatif hipotezi aşağıdaki biçimde ifade edilmektedir.

$$H_0: \delta = 0 \quad (5)$$

$$H_1: \delta < 0 \quad (6)$$

Temel hipotezin testinde δ parametresi En Küçük Kareler Yöntemi ile tahmin edilmekte ve test istatistiği aşağıdaki gibi elde edilmektedir.

$$\tau = \frac{\hat{\delta}}{SE(\hat{\delta})} \quad (7)$$

Karar aşamasında hesaplanan test istatistiği Dickey ve Fuller (1979) tarafından geliştirilen kritik değerlerle karşılaştırılmakta ve test süreci bitirilmektedir. Hesaplanan test istatistiği kritik değerden küçük bulunursa birim kök temel hipotezi reddedilmekte ve serinin durağan bir süreç takip ettiği anlaşılmaktadır.

Dickey-Fuller birim kök testi, birinci mertebeden otoregresif modeli esas almakta süreç bu modele uymadığında hata terimleri arasında otokorelasyon problemi ortaya çıkmaktadır. Dickey & Fuller (1981), otokorelasyon sorununu gidermek amacıyla bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerini modelin sağ tarafına eklemiştirlerdir. Genişletilmiş Dickey-Fuller Testi (ADF) olarak tanımlanan bu yaklaşımda, testi süreci Dickey-Fuller testi ile benzer olup kullanılan kritik değerler de aynıdır.

Çalışmada uygulanan diğer bir geleneksel birim kök testi Phillips & Perron (1988) tarafından geliştirilen Phillips-Perron (PP) birim kök testidir. PP testinde temeli ADF testindeki otokorelasyonsuzluk ve sabit varyans

varsayımları söz konusu değildir. PP testinin temel ve alternatif hipotezleri ADF testiyle aynı olup kullanılan kritik değerler de aynıdır. PP test istatistiği aşağıdaki biçimde elde edilmektedir.

$$Z_{\alpha} = T(\widehat{\theta}_1 - 1) - CF \quad (8)$$

Yukarıdaki eşitlikteki CF değeri, düzeltme faktörünü ifade etmektedir. Hesaplanan test istatistiğinin, kritik değerden küçük olması durumunda temel hipotez reddedilerek serinin durağan olduğu anlaşılmaktadır.

Geleneksel birim kök testlerine göre zaman serisinde ortaya çıkan şokların kalıcı olmadığı varsayılmaktadır. Nelson & Plosser (1982) ise şokların geçici olmayabileceğini ortaya koymuştur. Bu çerçevede yapısal kırılmalı birim kök testleri önem arz etmekte olup, ilk birim kök testi Perron (1989) tarafından geliştirilmiştir. Perron birim kök testinde yapısal kırılma tarihinin önceden bilindiği varsayılmaktadır. Ayrıca sadece bir yapısal kırılma ele alınabilmektedir. Perron testinin bu sorunlarını ortadan kaldırmak için farklı yapısal kırılmalı birim kök testleri geliştirilmiştir. Bu çalışmada düzeyde ve eğimde iki yapısal kırılmayı dikkate alabilen Lee-Strazicich (LM) birim kök testi ve Narayan-Popp (NP) birim kök testleri kullanılmıştır. Lee & Strazicich (2003) tarafından geliştirilen birim kök testinin temeli, Schmidt & Phillips (1992) tarafından ortaya konan Lagrange çarpanına dayanmaktadır. LM testinde iki farklı model spesifikasyonu uygulanabilmektedir. Düzeyde iki kırılmayı dikkate alan model, Model A olarak tanımlanmakta ve aşağıdaki regresyon denklemiyle ifade edilmektedir.

$$Y_t = \delta' Z_t + \varepsilon_t \quad (9)$$

$$\varepsilon_t = \beta \varepsilon_{t-1} + u_t \quad (10)$$

Yukarıdaki Z_t terimi dışsal değişkenler vektörü olup, aşağıdaki gibi ifade tanımlanmaktadır.

$$Z_t = [1, t, D_{1t}, D_{2t}] \quad (11)$$

Dışsal değişkenler vektöründe yer alan gölge değişkenler ise aşağıdaki biçimde ifade edilmektedir.

$$D_{it} = \begin{cases} 1, & t \geq TB_i + 1 \text{ ise} \\ 0, & \text{aksi halde} \end{cases} \quad (12)$$

LM testine ilişkin diğer model Model C olarak adlandırılmakta, düzeyde ve eğimde iki yapısal kırılmayı ele almaktadır. Model C için temel ve alternatif hipotezler aşağıdaki gibi gösterilmektedir.

$$Y_t = \mu_0 + d_1 B_{1t} + d_2 B_{2t} + y_{t-1} + \varepsilon_{1t} \quad (13)$$

$$Y_t = \mu_1 + \gamma t + d_1 D_{1t} + d_2 D_{2t} + \omega_1 DT_{1t} + \omega_2 DT_{2t} + \varepsilon_{2t} \quad (14)$$

LM test istatistiği ise aşağıdaki regresyon denklemi kullanılarak hesaplanmaktadır.

$$\Delta Y_t = \delta' \Delta Z_t + \phi \tilde{S}_{t-1} + \sum \gamma_i \Delta \tilde{S}_{t-i} + u_t \quad (15)$$

LM testinin temel ve alternatif hipotezleri aşağıdaki biçimde tanımlanmaktadır.

$$H_0: \phi = 0 \quad (16)$$

$$H_1: \phi < 0 \quad (17)$$

Kırılma tarihlerinin tespiti amacıyla olası tüm kırılma tarihleri için t istatistiği elde edilmekte ve minimum istatistik değerinin bulunduğu nokta, kırılma tarihi olarak saptanmaktadır. Elde edilen test istatistiğinin kritik değerden küçük olması durumunda temel hipotez reddedilmekte ve sürecin iki yapısal kırılma altında trend durağan olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada kullanılan diğer bir yapısal kırılmalı birim kök testi Narayan-Popp (NP) birim kök testidir. Narayan & Popp (2010) tarafından geliştirilen NP testinin LM testine göre üstünlüğü, kırılma tarihlerinin daha hassas olarak tespit edilebilmesidir. NP birim kök testinde düzeyde iki kırılmayı dikkate alan M1 modeli ile düzeyde ve trendde iki yapısal değişimi ele alan M2 modeli olmak üzere iki model spesifikasyon kullanılmaktadır. Söz konusu model spesifikasyonları sırasıyla aşağıdaki gibi ifade edilmektedir.

$$d_t^{M1} = \alpha + \beta t + \varphi^*(L)(\theta_1 DU'_{1,t} + \theta_2 DU'_{2,t}), \quad (18)$$

$$d_t^{M2} = \alpha + \beta t + \varphi^*(L)(\theta_1 DU'_{1,t} + \theta_2 DU'_{2,t} + \gamma_1 DT'_{1,t} + \gamma_2 DT'_{2,t}) \quad (19)$$

NP birim kök testinin temel hipotezi, zaman serisinin iki yapısal kırılma altında birim köklü olduğunu öne sürmektedir. Alternatif hipotez ise iki yapısal kırılma altında trend durağan süreç olarak kurgulanmaktadır. Elde edilen test istatistiği kritik değerden büyükse iki yapısal kırılmalı birim kök temel hipotezi reddedilememektedir.

Değişkenlerin durağanlık durumu belirlendikten sonra seriler arasındaki ilişkinin belirlenmesi amacıyla Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model (ARDL) kurulmuş ve sınır testi uygulanmıştır. Pesaran vd. (2001) ise otoregresif değerleri alan yeni bir eşbütünleşme testi ortaya koymuşlardır. Sınır testi olarak ifade edilen bu testin daha önce geliştirilen Engle-Granger (1987) ve Johansen (1988) eşbütünleşme testlerine göre avantajı, analiz edilen serilerin aynı dereceden durağan olma şartının olmamasıdır. Sınır testi aşağıdaki regresyon denklemi ile ifade edilmektedir.

$$\Delta y_t = c_0 + c_1 t + \pi_{yy} y_{t-1} + \pi_{yx.x} x_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi_i' \Delta z_{t-i} + \omega' \Delta x_t + \theta w_t + \varepsilon_t \quad (20)$$

Yukarıdaki denklemde x_t tüm değişkenleri içeren vektördür. y_t bağımlı değişken, z_t bağımsız değişkenler vektörü olarak tanımlanmaktadır. Π_{yy} ve $\Pi_{yx.x}$ uzun dönem çarpanlarıdır. c_0 sabit terim, ε_t ise hata terimleri serisidir. Sınır testinin temel hipotezi seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını öne sürmektedir. Bu çerçevede temel ve alternatif hipotezler aşağıdaki gibi gösterilmektedir.

$$H_0: \pi_{yy} = 0, \pi_{yx.x} = 0 \quad (21)$$

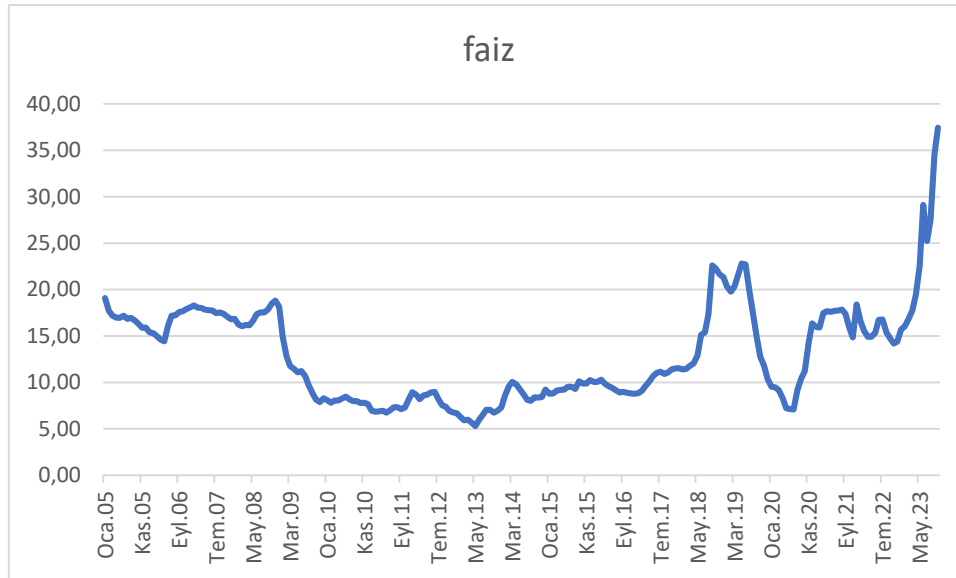
$$H_1: \pi_{yy} \neq 0, \pi_{yx.x} \neq 0 \text{ veya } \pi_{yy} \neq 0, \pi_{yx.x} = 0 \text{ veya } \pi_{yy} = 0, \pi_{yx.x} \neq 0 \quad (22)$$

Sınır testi sürecinde önce F istatistiği hesaplanmakta ve hesaplanan test istatistiği Pesaran vd. (2001) tarafından üretilen kritik değerlerle karşılaştırılmaktadır. Karar aşamasında kullanılmak üzere iki kritik değer kullanılmaktadır. Hesaplanan test istatistiğinin alt kritik değerden küçükse temel hipotez reddedilememektedir. Test istatistiğinin üst kritik değerden büyük olması durumunda temel hipotez reddedilerek serilerin eşbütünleşik olduğu anlaşılmaktadır. Hesaplanan test istatistiği iki kritik değer arasında kalırsa herhangi bir karara varılamamaktadır. Çalışmada ARDL modeline yapısal kırılmalar da eklenmiştir. Kırılma sayısının saptanması amacıyla Bai-Perron (1998, 2003) testi uygulanmıştır.

5. Bulgular

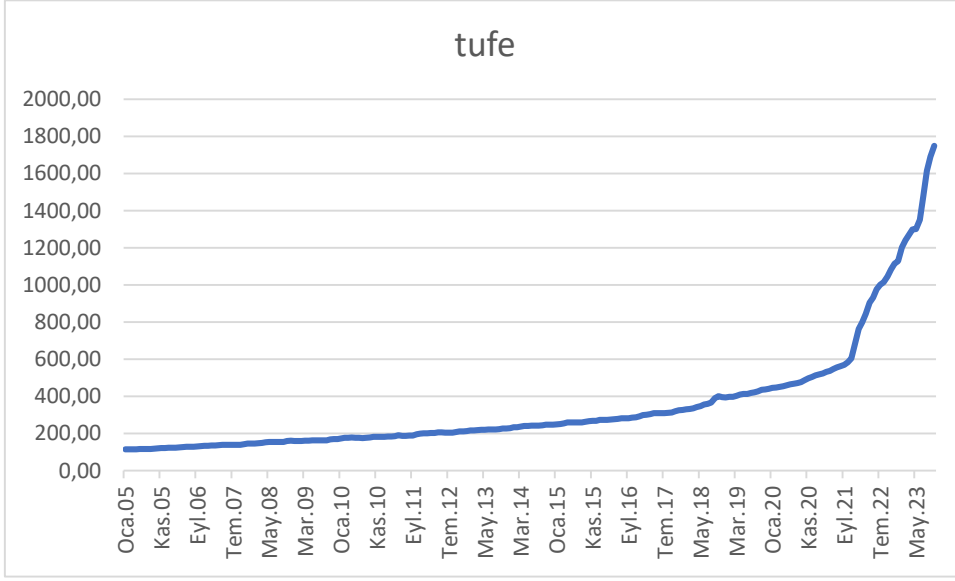
Öncelikle değişkenlere ilişkin zaman yolu grafikleri Şekil 1, 2 ve 3'te sunulmuştur.

Şekil 1: Faiz Değişkeni Zaman Yolu Grafiği



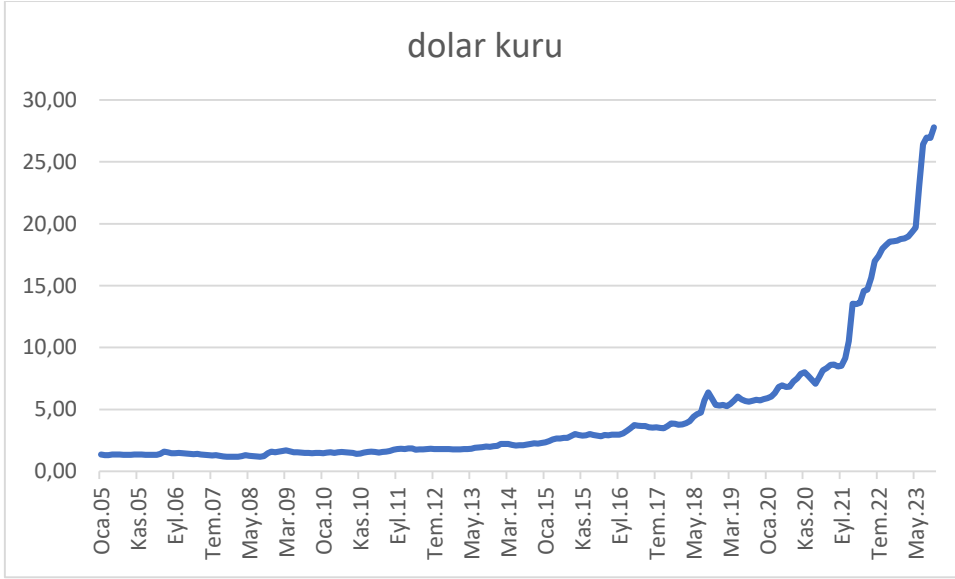
Kaynak: TCMB verilerinden elde edilmiştir.

Şekil 2: Tüketici Fiyat Endeksi Değişkeni Zaman Yolu Grafiği



Kaynak: TCMB verilerinden elde edilmiştir.

Şekil 3: Dolar Kuru Değişkeni Zaman Yolu Grafiği



Kaynak: TCMB verilerinden elde edilmiştir.

Değişkenler arasındaki ilişkinin belirlenmesine yönelik analizlere geçmeden önce değişkenlerin durağanlık durumlarının belirlenmesi amacıyla birim kök testleri uygulanmıştır. Öncelikle yapısal kırılmaları dikkate almayan Genişletilmiş Dickey-Fuller (1981) ve Phillips-Perron (1988) birim kök testleri uygulanmış ve test sonuçları Tablo 3'de sunulmuştur.

Tablo 3: ADF ve PP Birim Kök Testlerinin Sonuçları

	Düzy					
	Faiz		TÜFE		Dolar	
	Test İstatistiği	Olasılık	Test İstatistiği	Olasılık	Test İstatistiği	Olasılık
ADF Sabitli	-1,080520	0,7237	4,450027	1,0000	3,340544	1,0000
ADF Sabitli ve Trendli	-1,235136	0,9002	3,924672	1,0000	0,214429	0,9980
PP Sabitli	-1,316715	0,6220	6,030555	1,0000	3,710914	1,0000
PP Sabitli ve Trendli	-1,367039	0,8680	4,968311	1,0000	0,139405	0,9975
	Birinci Farklar					
	ΔFaiz		ΔTÜFE		ΔDolar	
	Test İstatistiği	Olasılık	Test İstatistiği	Olasılık	Test İstatistiği	Olasılık
ADF Sabitli	-9,450153	0,0000	-4,217241	0,0008	-10,54689	0,0000
ADF Sabitli ve Trendli	-9,629893	0,0000	-5,263714	0,0001	-11,38014	0,0000
PP Sabitli	-9,571764	0,0000	-7,014848	0,0000	-9,583886	0,0000
PP Sabitli ve Trendli	-9,722998	0,0000	-8,095006	0,0000	-9,773590	0,0000

Tablo 3’de ADF ve PP birim kök testleri için hesaplanan test istatistikleri ve olasılık değerleri sunulmuştur. Düzy değerlerinde hesaplanan test istatistiklerine ilişkin olasılık değerleri 0,05’ten büyüktür. Bir başka ifadeyle tüm değişkenler için birim kök temel hipotezi reddedilememiştir. Serilerin birinci farkı alındığında tüm olasılık değerleri 0,01’in altına düşmüştür. Değişkenlerin birinci fark serileri %1 anlamlılık düzeyinde durağan bir yapı sergilemektedir. Bu bağlamda tüm değişkenlerin birinci mertebeden durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak zaman serilerinde yapısal kırılmalar varsa ve bu kırılmalar birim kök testinin içine alınmamışsa sapmalı sonuçlar elde edilebilmektedir. Söz konusu sapma, birim kök temel hipotezinin kabulüne doğru gerçekleşmektedir. Bu çerçevede geleneksel birim kök testlerinin ardından düzyde ve eğitimde iki kırılmayı dikkate alan Narayan-Popp (2010) birim kök testi uygulanmış ve test sonuçları Tablo 4’de sunulmuştur.

Tablo 4: Narayan-Popp (2010) Birim Kök Testi Sonuçları

	Düzy					
	Faiz		TÜFE		Dolar	
	M1	M2	M1	M2	M1	M2
Gecikme Uzunluğu	3	3	1	1	3	3
Kırılma Tarihleri	03/2014- 05/2014	03/2014- 06/2014	09/2011- 11/2017	09/2011- 11/2017	07/2012- 07/2013	07/2012- 07/2013
t İstatistiği	-6,138	-6,078	-4,420	-5,058	-1,853	-4,070
Kritik Değer (%1)	-4,731	-5,318	-4,731	-5,318	-4,731	-5,318
Kritik Değer (%5)	-4,136	-4,741	-4,136	-4,741	-4,136	-4,741
	Birinci Farklar					
	ΔFaiz		ΔTÜFE		ΔDolar	
	M1	M2	M1	M2	M1	M2
Gecikme Uzunluğu	-	-	3	3	3	2
t İstatistiği	-	-	-8,995	-8,980	-7,174	-8,930
Kritik Değer (%1)	-	-	-4,731	-5,318	-4,731	-5,318
Kritik Değer (%5)	-	-	-4,136	-4,741	-4,136	-4,741

Tablo 4’de Narayan-Popp birim kök testi sonuçları M1 ve M2 olarak iki model şeklinde sunulmuştur. M1 modeli düzyde iki yapısal kırılmayı dikkate alırken M2 modeli düzyde ve eğitimde iki yapısal kırılmayı dikkate almaktadır. Faiz değişkeni için sonuçlar incelendiğinde her iki modelde de düzy değerleriyle hesaplanan test istatistiklerinin kritik değerlerden küçük olduğu görülmektedir. Bir başka ifadeyle faiz değişkeni için iki yapısal kırılma altında birim kök temel hipotezi reddedilmiştir. Geleneksel birim kök testlerinden elde edilen birim kök sonucu, yapısal kırılmalar dikkate alındığında geçerliliğini yitirmiştir. Bu bağlamda faiz değişkeninin %1 anlamlılık düzeyinde iki yapısal kırılma ile trend durağan süreç izlediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç doğrultusunda faiz değişkeninin birinci fark serisine birim kök testi uygulanmasına gerek kalmamıştır. TÜFE değişkeni için elde edilen bulgulara göre her iki model için de hesaplanan test istatistikleri %1 anlamlılık düzeyinde kritik değerden büyük, %5 anlamlılık düzeyinde küçüktür. Bir başka ifadeyle TÜFE değişkeni, %5 anlamlılık düzeyinde iki yapısal kırılma ile trend durağan bir süreç izlemektedir. Ancak %1 anlamlılık düzeyinde birim kök süreci geçerlidir. Dolar kuru serisi için hesaplanan test istatistikleri ise her iki modelde de kritik değerlerden büyüktür. Bir başka ifadeyle dolar kuru serisi %1 anlamlılık düzeyinde birim köklü bulunmuştur. TÜFE ve dolar kuru serilerinin birinci farkları alınarak uygulanan birim kök testi sonuçlarına göre hesaplanan test istatistikleri kritik değerlerden küçüktür. Bu çerçevede söz konusu değişkenlerin birinci fark serileri %1 anlamlılık düzeyinde iki yapısal kırılma ile trend durağan süreç izlemektedir. Narayan-Popp birim kök testinden elde edilen sonuçlar

geleneksel birim kök testlerinin sonuçlarıyla çalışmaktadır. Yapısal kırılmalar dikkate alındığında faiz serisi iki yapısal kırılma altında trend durağan bulunmuş, TÜFE serisinin ise iki yapısal kırılma ile trend durağan olduğuna yönelik kanıtlar elde edilmiştir. Serilerin durağanlığı konusunda daha sağlıklı karar verebilmek amacıyla ayrıca düzeyde ve eğimde iki yapısal kırılmayı ele alan Lee-Strazicich (2003) birim kök testi uygulanmış ve test sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: Lee-Strazicich (2003) Birim Kök Testi Sonuçları

	Düzy		
	Faiz	TÜFE	Dolar
Gecikme Uzunluğu	9	12	8
Kırılma Tarihleri	04/2013-11/2020	06/2016-10/2021	10/2013-08/2021
t İstatistiği	-6,307830	-9,073174	-5,102844
Kritik Değer (%1)	-6,772133	-6,894573	-6,772133
Kritik Değer (%5)	-6,006660	-6,072733	-6,006660
Birinci Farklar			
	ΔFaiz	ΔTÜFE	ΔDolar
Gecikme Uzunluğu	12	-	1
t İstatistiği	-8,118798	-	-11,31478
Kritik Değer (%1)	-6,558040	-	-6,558040
Kritik Değer (%5)	-5,753600	-	-5,753600

Tablo 5'te görüldüğü gibi Lee-Strazicich testinden elde edilen sonuçlar Narayan-Popp testi sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir. Ancak Lee-Strazicich testinde TÜFE serisi düzey değerleriyle %1 anlamlılık seviyesinde de iki yapısal kırılma ile trend durağan bulunmuştur. Bu bağlamda TÜFE değişkeninin birinci fark serisine yönelik olarak birim kök testi yapılmasına gerek kalmamıştır. Faiz değişkeni ise düzey değerleriyle %5 anlamlılık seviyesinde iki yapısal kırılma ile trend durağan bulunmuştur. Narayan-Popp testine göre ise faiz değişkeni %1 anlamlılık seviyesinde, TÜFE değişkeni %5 anlamlılık seviyesinde iki yapısal kırılma altında trend durağandır. Uygulanan iki test sonucu birlikte değerlendirildiğinde faiz ve TÜFE değişkenlerinin düzeyde ve eğimde iki yapısal kırılma ile trend durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolar serisi ile ilgili testlerde elde edilen sonuç ortaktır. Dolar serisi düzey değerleriyle iki yapısal kırılma ile birim köklü iken birinci fark değerleriyle iki yapısal kırılma altında trend durağandır. Özetle faiz ve TÜFE serileri düzeyde durağanken dolar değişkeni birinci mertebeden durağandır. Farklı mertebeden durağan seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi ARDL sınır testiyle araştırılabilmektedir. Eşbütünleşme analizine kırılma tarihlerinin de dâhil edilmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmada kırılma tarihleri Bai-Perron testi ile belirlenmiş ve ARDL modeline ilave edilmiştir. Söz konusu kırılma tarihleri; Şubat 2015, Ekim 2008, Aralık 2021, Ağustos 2006 ve Mart 2020 olarak tespit edilmiştir. Modelin gecikme uzunluğunun belirlenmesinde ise Hannan-Quinn bilgi kriterinden faydalanılmıştır. Bai-Perron testinden elde edilen kırılma tarihleri modele eklenirken kırılma tarihi ve öncesinde 0, sonrasında 1 değerini alan kukla değişkenler oluşturulmuştur. Bu bağlamda uygulanan ARDL sınır testi sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6: Sınır Testi Sonuçları

F İstatistiği	4,156155
Alt Sınır (%5)	2,336
Üst Sınır (%5)	3,458

Tablo 6'da görüldüğü gibi hesaplanan test istatistiği üst kritik değerden büyüktür. Bu çerçevede seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğu karar verilmiştir. Eşbütünleşme ilişkisinin geçerli olabilmesi için temel varsayımların sağlanması önem arz etmektedir. Öncelikle sabit varyans varsayımı Breusch-Pagan-Godfrey (Godfrey,1978:227-236 ve Breusch & Pagan, 1979:1287-1294) testiyle araştırılmış ve test sonuçları Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7: Breusch-Godfrey Otokorelasyon Testinin Sonuçları

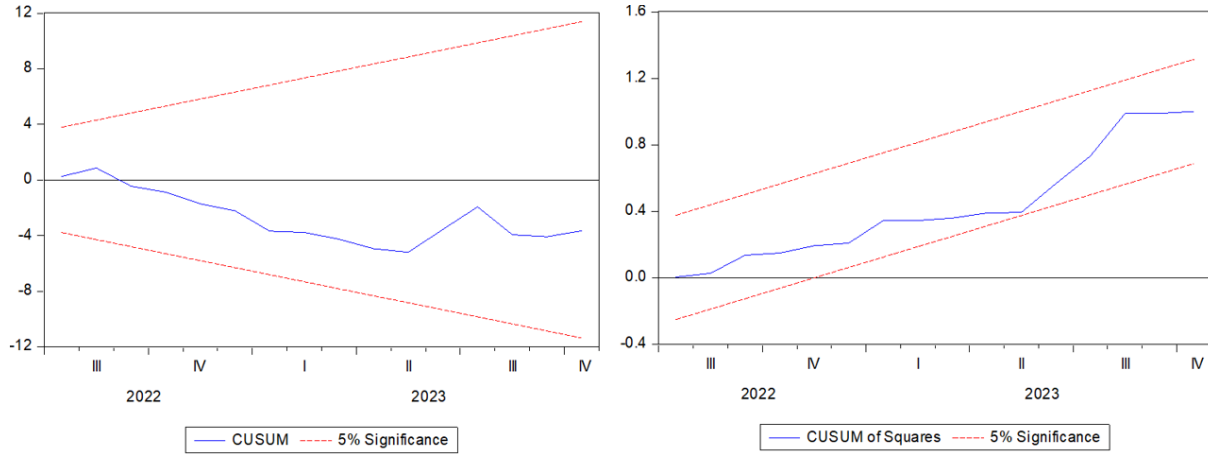
F İstatistiği	Olasılık (F)	Olasılık (Ki-Kare)
2,191831	0,1144	0,0901

Tablo 7'de görüldüğü gibi olasılık değerleri 0,05'ten büyüktür. Hata terimleri arasında otokorelasyon bulunmadığını ileri süren temel hipotez reddedilememiştir. Bir başka ifadeyle modelde otokorelasyon problemi bulunmamaktadır. Kurulan modelde spesifikasyon hatasının bulunmaması da önem arz etmektedir. Bu doğrultuda Ramsey (1969) tarafından geliştirilen Reset testi uygulanmış ve test sonuçları Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8: RESET Testi Sonuçları

F İstatistiği	Olasılık
0,079634	0,7781

Tablo 8’de görüldüğü gibi olasılık değeri 0,05’ten büyüktür. Modelde spesifikasyon hatasının bulunmadığını öne süren temel hipotez reddedilememiştir. Bu bağlamda modelde spesifikasyon hatasının bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak ARDL modeli çerçevesinde tahmin edilen parametrelerin istikrar koşullarını yerine getirip getirmediğini tespit etmek amacıyla Brown vd. (1975) tarafından geliştirilen CUSUM ve CUSUM kare testleri uygulanmış ve test sonuçları Şekil 4’te sunulmuştur.

Şekil 2: CUSUM ve CUSUM of Squares

Şekil 4’te yer alan kesikli çizgiler %5 anlamlılık düzeyini, mavi çizgi ise parametre tahminlerini ifade etmektedir. Mavi çizginin sınırlar içinde kalması, istikrar koşulunun sağlandığını göstermektedir. Tüm tanısal testler birlikte değerlendirildiğinde model varsayımlarının tümünün sağlandığı görülmektedir. Bu aşamada uzun dönem parametre tahminleri yapılmış ve tahmin sonuçları Tablo 9’da sunulmuştur.

Tablo 9: Uzun Dönem Parametre Tahminleri (Bağımlı Değişken: Dolar)

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t İstatistiği	Olasılık
Faiz	0,192054	0,075615	2,539891	0,0119
TÜFE	1,203668	0,141186	8,525415	0,0000
D1 (Şubat 2015)	0,081238	0,033550	2,421434	0,0164
D2 (Ekim 2008)	0,047481	0,045660	1,039870	0,2997
D3 (Aralık 2021)	-0,044774	0,060846	-0,735867	0,4627
D4 (Ağustos 2006)	-0,139722	0,040443	-3,454748	0,0007
D5 (Mart 2020)	0,086984	0,037887	2,295897	0,0227
Sabit	-2,583887	0,278148	-9,289600	0,0000

Tablo 9’da görüldüğü gibi faiz ve TÜFE değişkenlerine ilişkin parametreler istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Tüm değişkenler logaritmik değerleriyle ele alındığı için katsayılar esneklik olarak değerlendirilebilir. Faiz oranındaki %1’lik artış, uzun dönemde döviz kurunu %0,19 düzeyinde arttırmaktadır. TÜFE’deki %1’lik artış ise döviz kurunu %1,20 oranında arttırmaktadır. Ayrıca Şubat 2015, Ağustos 2006 ve Mart 2020 kırılmaları istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Uzun dönem parametre tahmininin ardından hata düzeltme modeli kurulmuş ve model sonuçları Tablo 10’da sunulmuştur.

Tablo 10: Hata Düzeltme Modeli Sonuçları (Bağımlı Değişken: Dolar)

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t İstatistiği	Olasılık
Faiz	0,166764	0,032846	5,077127	0,0000
TÜFE	0,936824	0,182245	5,140458	0,0000
Hata Düzeltme	-0,114370	0,018333	-6,238327	0,0000

Tablo 10’da görüldüğü gibi hata düzeltme terimi parametresi negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bağlamda hata düzeltme modelinin çalıştığı söylenebilir. Kısa dönemde ortaya çıkan sapmalar yaklaşık 9 ay (1/0,114370) sonra giderilmekte ve tekrar uzun dönem dengesine ulaşılmaktadır. Kısa dönemde faiz oranındaki %1’lik artış dolar kurunu yaklaşık %0,17 düzeyinde arttırmaktadır. TÜFE’deki %1’lik artış ise kısa dönemde dolar kurunu yaklaşık olarak %0,94 arttırmaktadır.

6. Sonuç

Ekonomik istikrar, ülkelerin sürdürülebilir kalkınma ve refah düzeyleri için kritik öneme sahiptir. Enflasyon, faiz oranları ve döviz kuru, bir ülkenin makroekonomik dengesi üzerinde derin etkiler yaratabilen temel ekonomik değişkenlerdir. Türkiye, özellikle 1980'lerden itibaren yüksek enflasyon sorunuyla başa çıkmaya çalışmaktadır ve bu durum ekonomik istikrarsızlığın başlıca nedenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Döviz kurlarındaki dalgalanmalar ise ekonomik kırılganlığı artırarak finansal krizlere zemin hazırlamakta ve bu durum, ekonomik belirsizlikleri körükleyerek faiz oranlarındaki istikrarsızlıkları daha da derinleştirmektedir. Bu bağlamda, enflasyon ve faiz oranlarının döviz kuru üzerindeki etkilerinin anlaşılması, ekonomik politika yapıcılarını ve yatırımcıları için büyük bir öneme sahiptir. Faiz oranlarındaki değişiklikler, yatırım kararlarını ve ekonomik büyümeyi doğrudan etkileyebilirken; enflasyon oranlarındaki artışlar döviz kuru üzerinde önemli değişikliklere yol açabilir. Bu nedenlerle, bu çalışmanın amacı, Türkiye ekonomisinde enflasyon ve faiz oranlarının döviz kuru üzerindeki etkilerini analiz etmektir. Çalışmanın gerçekleştirilme ihtiyacı, mevcut literatürdeki boşluklardan ve Türkiye'nin ekonomik yapısındaki dinamiklerden kaynaklanmaktadır. Özellikle, yapısal kırılmaların ekonometrik modellere dâhil edilmesi, daha doğru ve kapsamlı sonuçlar elde edilmesini sağlamaktadır. Bu çalışma, bu eksiklikleri gidermeyi ve literatüre yeni bir bakış açısı sunmayı hedeflemektedir. Elde edilen bulgular, sadece Türkiye ekonomisinin mevcut durumunu anlamakla kalmayıp, aynı zamanda benzer ekonomik koşullara sahip ülkeler için de değerli politika önerileri sunmaktadır.

Çalışmada, 2005:01-2023:10 dönemi verileri alınarak ARDL (AutoRegressive Distributed Lag) yöntemi uygulanmıştır. Çalışma, yapısal kırılmaların dâhil edilmesi ile literatürden farklılaşmaktadır. Ağustos 2006, Şubat 2015 ve Mart 2020 tarihlerindeki yapısal kırılmalar, istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. 2015 Şubat ve 2020 Mart aylarında gölge değişkenlerin pozitif bir eğilim gösterdiği belirlenmiştir. Özellikle, ABD'nin tahvil alımlarını azalttığı 2013 ve 2014 yıllarında finansal piyasalarda belirsizlikler artmıştır. İstikrarsız finansal yapının hâkim olduğu bu dönemde, faiz ve enflasyonun dolar kurunu yükseltici yöndeki etkisi daha belirgin hâle gelmiştir. Mart 2020 ise Türkiye'de COVID-19 pandemisinin başlangıç dönemidir. Bu dönemde benzer bir istikrarsızlık yaşanmış ve negatif bir şok gözlemlenmiştir. Ayrıca, Ağustos 2006'daki kırılma tarihine ilişkin kukla değişken parametresinin negatif olduğu tespit edilmiştir. Bu negatif katsayı, dolar kurunu aşağı çekici bir etki olarak yorumlanabilir. Aynı şekilde, 2006 yılı, Türkiye'de ihracat rekorunun kırıldığı ve bütçenin 1984'ten bu yana ilk kez fazla verdiği bir yıl olmuştur. Analiz sonucunda, kısa dönemde ortaya çıkan sapmaların yaklaşık 9 ay sonra giderilebildiği ve tekrar uzun dönem dengesine ulaşılabilirdiği saptanmıştır. Ayrıca, kısa dönemde faiz oranındaki %1'lik artış dolar kurunu yaklaşık %0,17 düzeyinde, TÜFE'deki %1'lik artış ise kısa dönemde dolar kurunu yaklaşık olarak %0,94 arttırmaktadır. Uzun dönemde ise faiz oranındaki %1'lik bir artış döviz kurunu %0,19, TÜFE'deki %1'lik bir artış ise dolar kurunu %1,2 arttırmaktadır. Faiz oranlarındaki artışın dolar kurunu yükseltmesi, teorik çerçeve açısından değerlendirilebilir. Teorik çerçeve bölümünde açıklandığı gibi yurtdışı faiz oranının yurtiçi faiz oranından yüksek olması durumunda faiz artışları dolar kurunu yükseltmektedir. Türkiye'de faiz oranlarının uzun bir süre enflasyonun altında tutulma çabaları reel faizlerin negatifte kalmasına yol açmıştır. Bu bağlamda sermaye çıkışı gerçekleşmesi sonucunda dolar kurunun yükseldiği ifade edilebilir. Nitekim son dönemde faiz oranlarının arttırılarak yurtiçi faiz oranı düzeyini kademeli olarak yükseltme yoluyla sermaye girişleri sağlanmaya çalışılmakta ve bu mekanizma ile döviz kurlarına müdahale edilmesi hedeflenmektedir.

Çalışma, elde edilen bulgularla literatürdeki diğer çalışmalarla uyum göstermektedir. Özellikle, faiz oranlarından dolar kuruna doğru nedensellik bulan Asari (2011) ve Cheng (1999) ile değişkenler arasında uzun dönemde pozitif ilişki bulan Hacker vd. (2012, 2014) ve Hnatkowska vd. (2016) gibi çalışmalarla tutarlıdır. Ayrıca, enflasyonun döviz kurlarını etkilediğini saptayan Samsudin vd. (2023), Singh & Saxena (2022), ve Sumantri vd. (2022) gibi çalışmalarla da uyumludur. Bu çalışma, literatüre önemli bir katkı sunmakta ve özellikle yapısal kırılmaların ekonometrik modele dâhil edilmesiyle, enflasyon ve faiz oranlarının dolar kuru üzerindeki etkisinin daha doğru ve kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesine olanak tanımaktadır. Bu yaklaşım, politika yapıcılar için değerli bir kaynak oluşturmakla birlikte, gelecekteki araştırmalara da yeni perspektifler kazandırmaktadır. Gelecek çalışmaların, yapısal kırılmaların yanı sıra, farklı makroekonomik değişkenleri ve ekonomik politikaları da dikkate alarak daha geniş kapsamlı analizler yapması önerilmektedir. Bu, Türkiye ekonomisi ve benzer ekonomik yapıya sahip ülkeler için daha kapsamlı politika önerileri geliştirilmesine olanak tanıyacaktır.

Katkı Oranı Beyanı

Makale yazarları çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.

Çatışma Beyanı

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Ahmed, R. S. (2023). Can exchange rates and interest rates affect macroeconomic indicators (inflation, unemployment & economic growth)? The evidence from Egypt. *Al-Mağallah Al- 'ilmiyya Lil Dirāsāt wa Al-Buhūṭ Al-Māliyya wa Al-Tiğāriyya (Print)*, 4(1), 849-888.
- Aji, T. S., Prabowo, P. S., & Canggih, C. (2021). Causality relationship among interest rate, inflation, exchange rate using vector autoregression. *Economics, Management and Sustainability*, 6(1), 49–60.
- Akcan, A. T. (2019). Inflation–interest interaction before and after the mortgage crisis: The case of Turkey. *Anemon Muş Alparşlan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(4), 239–244.
- Akgül, I., & Özdemir, S. (2018). Enflasyon-faiz oranı ve enflasyon-döviz kuru ikilemi: GEG programı döneminde Türkiye gerçeği. *Ege Akademik Bakış*, 18(1), 153-165.
- Akıncı, M., & Yılmaz, Ö. (2016). Enflasyon-faiz oranı takası: Fisher Hipotezi bağlamında Türkiye ekonomisi için dinamik en küçük kareler yöntemi. *Sosyoekonomi*, 24(27), 33-55.
- Alacahan, N. D. (2011). *Enflasyon hedeflemesi uygulayan ülkelerde enflasyon-döviz kuru ilişkisi ve Türkiye uygulaması*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Asari, F. F. A. H., Baharuddin, N. S., Jusoh, N., Mohamad, Z., Shamsudin, N., & Jusoff, K. (2011). A vector error correction model (VECM) approach in explaining the relationship between interest rate and inflation rate towards exchange rate volatility in Malaysia. *World Applied Sciences Journal*, 12(3), 49-56. <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:12348287>
- Atgür, M., & Altay, N. O. (2015). Enflasyon ve nominal faiz oranı ilişkisi: Türkiye örneği (2004-2013). *Yönetim ve Ekonomi*, 22(2), 521-533.
- Bai, J., & Perron, P. (1998). Estimating and testing linear models with multiple structural changes. *Econometrica*, 66, 47-78.
- Bai, J., & Perron, P. (2003). Computation and analysis of multiple structural change models. *Journal of Applied Econometrics*, 18, 1-22.
- Bayat, T. (2011). Türkiye’de Fisher etkisinin geçerliliği: Doğrusal olmayan eşbütünleşme yaklaşımı. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38, 47-60.
- Boratav, K. (2015). *Türkiye İktisat Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Bozdağlıoğlu, E.Y., & Yılmaz, M. (2017). Türkiye’de enflasyon ve döviz kuru ilişkisi: 1994-2014 yılları arası Bir inceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, 2(3), 1-20.
- Bredin, D., & O'Reilly, G. (2004). An analysis of the transmission mechanism of monetary policy in Ireland. *Applied Economics (Taylor & Francis Group)*, 36(1), 49-58.
- Breusch, T., & Pagan, A. (1979), ‘A simple test of heteroskedasticity and random coefficient variation’, *Econometrica*, 47, 1287–1294.
- Brown, R. L., Durbin, J., & Evans, J. M. (1975). Techniques for testing the constancy of regression relationships over time. *Journal of the Royal Statistical Society Series B: Statistical Methodology*, 37(2), 149-163.
- Bulut, Ş. (2017). Fiyatlar genel düzeyi ile döviz kuru arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 2(1), 1-10.
- Calvo G. A., & Reinhart, C. (2002). Fear of floating. *Q J Econ*, 117(2), 379–408.
- Charef, F., & Ayachi, F. (2018). Non-linear causality between exchange rates, inflation, interest rate differential and terms of trade in Tunisia. *African Journal of Economic and Management Studies*, 9(3), 274-289. <https://doi.org/10.1108/AJEMS-02-2017-0034>
- Cheng, B. S. (1999). Beyond the purchasing power parity: Testing for cointegration and causality between exchange rates, prices, and interest rates. *Journal of International Money and Finance*, 18(6), 911-924.
- Çavdar, T. (2004). *Türkiye’nin demokrasi tarihi (1950’den günümüze)*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Çiğdem, G. (2019). A paradox: an empiric approach to inflation-interest rates relationship: Evidence from Turkey. *Research in Applied Economics*, 11(3), 49-68.
- Dereli, D. D. (2018). Türkiye’de döviz kuru ile enflasyon arasındaki ilişkinin analizi (2005-2017). *Turkish Studies*, 13(30), 137-150.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427-431.
- Dickey, D.A., & Fuller, W.A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Doğan, B., Eroğlu, Ö., & Değer, O. (2016). Enflasyon ve faiz oranı arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 405-425.
- Dzupire, N. C. (2020). Modeling the co-movement of inflation and exchange rate. Preprints, 2020030465.
- Edison, H. J., & Pauls, B. D. (1993). A re-assessment of the relationship between real exchange rates and real interest rates: 1974-1990. *Journal of Monetary Economics*, 31, 165-187.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 251-276.

- Engel, C., & West, K. D. (2005). Exchange rates and fundamentals. *J Polit Econ*, 113(3), 485–517. <https://doi.org/10.1086/429137>
- Erdil Sahin, B., & Dereli, D. D. (2019). An evaluation on inflation in Turkey after 1980 and the analysis of relationship between inflation, interest rates and exchange rates. *Journal of Economics, Finance and Accounting (JEFA)*, 6(3), 124-134.
- Etuk, I. E., James, T. D., & Asare, B. K. (2014). Fractional cointegration analysis of Fisher Hypothesis in Nigeria. *Asian J. Appl. Sci.* 2, 1.
- Furman, J., & Stiglitz, J. E. (1998). Economic crises: evidence and insights from East Asia, *Brookings Papers on Economic Activity*, 2, 1-114.
- Gedik, A. (2021). Enflasyon ve faiz oranı ilişkisi: Fisher Hipotezinin Türkiye için geçerliliği. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 27, 615-624.
- Godfrey, L. G. (1978). Testing against general autoregressive and moving average error models when the regressors include lagged dependent variables. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1293-1301.
- Grilli, V., & Roubini, N. (1995). Liquidity models in open economies: Theory and empirical evidence. *European Economic Review*, 40(3–5), 847-859.
- Hacker, R. S., Karlsson, H. K., & Månsson, K. (2012). The relationship between exchange rates and interest rate differentials: a wavelet approach. *World Econ* 35(9), 1162–1185. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2012.01466.x>
- Hacker, R. S., Karlsson, H. K., & Månsson, K. (2014). An investigation of the causal relations between exchange rates and interest rate differentials using wavelets. *Int Rev Econ Financ*, 29, 321–329.
- Hameli, C. K., & Rençber, Y. (2020). Examining the causal relationship between exchange rates, foreign investments and inflation rate: the case of Turkey using data from January 2008 to December 2018. *ILIRIA International Review*, 10(1)
- Hansi, M. K. T. N. (2023). The impact of interest rate and inflation rate towards exchange rate: A case of Sri Lanka. *International Journal of Economic Behavior and Organization*.
- Hayat, M. A., Ghulam, H., Batool, M., Naeem, M. Z., Ejaz, A., Spulbar, C., & Birau, R. (2021). Investigating the causal linkages among inflation, interest rate, and economic growth in Pakistan under the influence of COVID-19 pandemic: a wavelet transformation approach. *Journal of Risk and Financial Management*, 14(6), 277.
- Hnatkowska, V., Lahiri, A., & Vegh, C. A. (2016). The exchange rate response to monetary policy innovations. *Am Econ J Macroecon*, 8(2): 137–181.
- Ishii, H. (2022). Yield curve shapes and foreign exchange rates: The term structure of interest rates model approach. *Applied Economics*.
- İşcan, H., & Kaygısız, A.D. (2019). Türkiye’de döviz kuru, enflasyon ve faiz oranı ilişkisi: 2009-2017 uygulaması. *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 581-604.
- Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of Economics Dynamic and Control*, 12(2-3), 231–254.
- Junttila, J. P. (1997). Testing an Augmented Fisher Hypothesis for money market interest rates in Finland (November 1997). Dept. of Economics, University of Oulu WP#7, SSRN: <https://ssrn.com/abstract=57744> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.57744> sayfalarından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 22/02/2024
- Junttila, J. (2001). Testing an Augmented Fisher Hypothesis for small open economy: The case of Finland. *Journal of Macroeconomics*, 23, 577-599.
- Kankanamalage, M., & Hansi, T. N. (2023). The impact of interest rate and inflation rate towards exchange rate: a case of Sri Lanka. *International Journal of Economic Behavior and Organization*. 11(3), 107-124. Doi: 10.11648/j.ijeb.20231103.11
- Karlık, S. R. (2005). *Cumhuriyetin ilanından günümüze Türkiye ekonomisinde yapısal dönüşüm*. (10. Baskı). İstanbul: Beta Yayınları.
- Kazgan, G. (1999). *Tanzimat’tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Kepenek, Y. & Yentürk, N. (2001). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Khan, S. U. (2020). Interest rate and inflation nexus, an application of Granger Causality Test empirical investigation: a case study of UK. *Saudi Journal of Business and Management Studies*.
- Kılıcı, E. N. (2019). Analysis of the relationship between inflation and Central Bank interest rates In Turkey. Fourier approach. *UIID-UJEAS*, (22), 135-146.
- Kiran, B. (2013). A fractional cointegration analysis of Fisher Hypothesis. Evidence from Turkey. *Qual. Quantity*, 47(2), 1077–1084.
- Koç, P. (2020). Türkiye’de Fisher Hipotezinin fourier fonksiyonlarla analizi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(5), 1425–1434.
- Kudar, A. (2021). Interest rate as the last link of chain during crisis. *International Journal of Finance & Economics*, doi: 10.1002/IJFE.1957

- Kuhe, D. A. (2018). An empirical relationship between foreign exchange rate, inflation and interest rate in Nigeria. *Asian Journal of Economics, Business and Accounting*, 8(4), 1–9.
- Kundu, A. (2017). Influence of some macroeconomic variables on inflation-an econometric enquiry. *Journal of World Economic Research*, 6(3), 27-33.
- Kurum, M. E., & Oktar, S. (2020). A study for interest rate corridor systems. İçinde H. Dinçer & S. Yüksel (Ed.), *Handbook of Research on Decision-Making Techniques in Financial Marketing* (pp. 383-411). IGI Global.
- Küçükaksoy, I., & Akalın, G. (2017). Fisher Hipotezi'nin panel veri analizi ile test edilmesi: OECD ülkeleri uygulaması. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35(1), 19-40.
- Lanne, M. (2001). Near unit root and the relationship between inflation and interest rates: A reexamination of the Fisher Effect. *Empirical Economics*, 26, 357-366.
- Lebe F., & Özalp, L. F. (2016). Fisher Hipotezinin alternatif faiz oranları ile Türkiye Ekonomisi açısından analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(1), 95-122.
- Lee, J., & Strazicich, M.C. (2003). Minimum lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *The Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-1089.
- Li, J., Lu, X., Jiang, W., & Petrova, V. S. (2021). Multifractal cross-correlations between foreign exchange rates and interest rate spreads. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 574.
- Lopotenco, V., & Tatiana, D. (2022). Relationship between exchange rate and foreign exchange reserves. *International Journal of Innovative Technologies in Economy*.
- MacDonald, R., & Murphy, P. (1989). Testing for the long run relationship between nominal interest rate and inflation using cointegration techniques. *Applied Economics*, 21, 439–447.
- MacDonald, R., & Nagayasu, J. (2000). The long-run relationship between real exchange rates and real interest rate differentials: a panel study. *IMF Staff Papers*, 2000(002), A005.
- Mazlum, N. (2020). 1980-2018 dönemi Türkiye ekonomisi ve dış ticaretinin gelişim seyri. *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, 7(22)
- Meese, R., & Rogoff, K. (1988). What is real? The exchange rate-interest rate differential relation over the modern floating-rate period. *Journal of Finance*, XLIII(4), 933-948.
- Mohammed, R. S. A. (2023). Can exchange rates and interest rates affect macroeconomic indicators (inflation, unemployment & economic growth)? The evidence from Egypt. *Scientific Journal for Financial and Commercial Studies and Research (SJFCSR)*, Faculty of Commerce – Damietta University, 4(1), 849-888.
- Monfared, S. S., & Akın, F. (2017). The relationship between exchange rates and inflation: The case of Iran. *European Journal of Sustainable Development*, 6(4):329-340.
- Narayan, P.K., & Popp, S. (2010). A new unit root test with two structural breaks in level and slope at unknown time. *Journal of Applied Statistics*, 37(9), 1425-1438.
- Nelson, C., & Plosser, C. (1982). Trends and random walks in macroeconomic time series: Some evidence and implications. *Journal of Monetary Economics*, (10), 139-169.
- Okur, A. (2017). Türkiye Ekonomisinde faiz oranı ve döviz kurunun enflasyon hedefi üzerine etkisi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 146-164.
- Olgun, M. E. (2022). Interest rate and inflation: Is there a Fisher or Neo-Fisher Effect? Evidence from Turkey, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 20(45), 759-775.
- Ong, W. D. (2019). *Determinant of foreign exchange rate in Malaysia* (Yayımlanmamış doktora tezi). Tunku Abdul Rahman University College, Malezya.
- Özatay, F. (2009). *Finansal krizler ve Türkiye*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Özbek, S. (2022). *Enflasyon, faiz, ve döviz kuru ilişkisi: Seçilmiş gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler örneği*. Ankara: İKSAD Yayınevi
- Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Econometrica*, 57, 1361-1401.
- Pesaran, M.H., Shin, Y., & Smith, R.J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289- 326.
- Phillips, P.C.B., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Plescau, I. (2017). Monetary policy before and after the financial crisis. Evidence from inflation targeting countries in Central and Eastern Europe. *Studies and Scientific Researches. Economics Edition*, 25, 41-48.
- Ramsey, J.B. (1969). Tests for specification errors in classical linear least squares regression analysis, *Journal of the Royal Statistical Society Series B. Statistical Methodology*, 31(2), 350-371.
- Rasool, H., Adil, M. H., & Tarique, Md. (2020). Empirical evidence of dynamic interactions among price level, interest rate, money supply and real income: The case of the Indian Economy. *Global Business Review*, 0(0).
- Samsudin, A., Nirawati, L., & Rifqi, M. (2023). Pengaruh inflasi dan suku bunga terhadap perubahan nilai kurs negara Asia Tenggara dengan acuan kurs Rupiah tahun 2014-2021. *El-Mal*, 4(6), 1469-1479. doi: 10.47467/elmal.v4i6.3014
- Sarı, S. (2018). Döviz kuru ile faiz oranları arasındaki nedensellik ilişkisi: 2006-2018 dönemi. *Social Sciences Research Journal*, 7(4), 218-230.

- Schmidt, P. & Phillips, P.C.B. (1992). LM tests for a unit root in the presence of deterministic trends. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 54(3), 257-287.
- Schmitt-Grohe, S., & Uribe, M. (2017). Liquidity traps and jobless recoveries. *American Economic Journal: Macroeconomics*, 9(1), 165-204.
- Shastri, S. ve Shastri, S. (2016). Exchange rate interest rate linkages in India: An empirical investigation, *Journal of Financial Economic Policy*, 8(4), 443-457.
- Si, D. K., Li, X. L., & Ge, X. (2020). On the link between the exchange rates and interest rate differentials in China: evidence from an asymmetric wavelet analysis. *Empir Econ*, 59, 2925–2946.
- Singh, V. V., & Saxena, S. P. (2022). Causal analysis of the relationship among inflation, interest rate and exchange rate: evidence from India. *Int J Foreign Trade Int Bus*, 4(2), 45-51.
- Sumantri, V., D., S., & Fadli, F. (2022). Analysis of macroeconomic variables affecting inflation and exchange rates. *Integrated Journal of Business and Economics*, 6(2), 102-102. doi: 10.33019/ijbe.v6i2.417.
- Terzi, H. & Kurt, S. (2007). Türkiye'de dolarizasyon sürecinde döviz kuru ve enflasyon ilişkisi. *Ekonomik Yaklaşım*, 18(64), 1-22.
- Torun, M., & Karanfil, M. (2016). 1980-2013 dönemi Türkiye Ekonomisinde enflasyon ve faiz oranı arasındaki ilişki. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 14(27), 473-490.
- Türk, E., & Çetin, A. (2015). Döviz kurundan fiyatlara geçiş etkisinin Granger Nedensellik Testi ile incelenmesi Türkiye Örneği. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 27-38.
- Uribe, M. (2017). The Neo-Fisher Effect in the United States and Japan. *National Bureau of Economic Research, Working Paper 23977*, 1-30.
- Yılancı, V. (2009). Fisher Hipotezinin Türkiye için sınanması: Doğrusal olmayan eşbütünleşme analizi. *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 23, 205-213.
- Zulfikar, A. L., & Fajri, A. F. M. S. (2023). Causality analysis of the money supply and interest rate and its effect on inflation and investment in Indonesia. *The Es Economics and Entrepreneurship*, 1(03), 98–103.

Research Article / Araştırma Makalesi

AİLEDEN KAYNAKLI İŞ ZENGİNLEŞMESİNİN İŞLE İLGİLİ ÇIKTILAR ÜZERİNE ETKİSİ: BİR YOL ANALİZİ

Tahsin AKÇAKANAT¹

ÖZET

Bu çalışmada, aileden kaynaklı iş zenginleşmesinin işle ilgili çıktılar üzerine etkisi araştırılmıştır. Bu kapsamda anket tekniği kullanılarak çalışma gerçekleştirilmiştir. Örneklem tekniklerinden kolayda örnekleme yöntemi ile 402 sağlık çalışanına ulaşılmıştır. Çalışmaya katılan sağlık çalışanları hekim, hemşire ve ebe olarak görev yapmaktadır. Çalışma Antalya ilinde gerçekleştirilmiştir. İşle ilgili çıktılar bağlamında İş Tatmini, Duygusal Bağlılık, İşten Ayrılma Niyeti, İş Performansı ve Örgüte Yönelik Örgütsel Vatandaşlık Davranışı değişkenleri araştırmaya konu edilmiştir. Uluslararası yazında, iş zenginleşmesinin iş çıktılarına yönelik etkisi üzerine detaylı çalışmalar olmakla birlikte, ulusal yazında bu çalışmadakine benzer kapsamlı bir model çalışmasına rastlanılmamıştır. Bu doğrultuda özellikle ulusal yazın bağlamında çalışmanın alana katkı sunacağı değerlendirilmektedir. Çalışma sonuçlarına göre, aileden kaynaklı iş zenginleşmesinin iş tatmini, duygusal bağlılık, iş performansı ve örgüte yönelik örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif ve anlamlı etkileri tespit edilmiştir. Aileden kaynaklı iş zenginleşmesinin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi ise negatif ve anlamlıdır. Sonuç olarak çalışmada geliştirilen 5 hipotezde desteklenmiş ve elde edilen bulgular alan yazın bağlamında tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aile-İş Zenginleşmesi, İşle İlgili Çıktılar, Sağlık Çalışanları, Yol Analizi.
JEL Sınıflandırması: M10, M12

THE EFFECT OF FAMILY-RELATED WORK ENRICHMENT ON WORK-RELATED OUTCOMES: A PATH ANALYSIS

ABSTRACT

This study investigated the effect of family-related work enrichment on work-related outcomes. In this context, the study was conducted using the questionnaire technique. Among the sampling techniques, 402 health workers were reached by convenience sampling method. The healthcare professionals participating in the study work as physicians, nurses, and midwives. The study was conducted in Antalya province. In the context of work-related outcomes, Job Satisfaction, Affective Commitment, Turnover Intention, Job Performance, and Organizational Citizenship Behavior towards Organization were the study subjects. Although there are detailed studies on the effect of work enrichment on work outcomes in the international literature, there is no comprehensive model study similar to this study in the national literature. In this respect, it is evaluated that the study will contribute to the field, especially in the context of national literature. According to the study results, family-related work enrichment positively and significantly affects job satisfaction, affective commitment, job performance, and organizational citizenship behavior towards the organization. The effect of family-related work enrichment on turnover intention is negative and significant. As a result, the five hypotheses developed in the study were supported, and the findings were discussed in the context of the literature.

Keywords: Family-Work Enrichment, Work-Related Outcomes, Health Workers, Path Analysis.
JEL Classification Codes: M10, M12

¹ Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Isparta, Türkiye, tahsinakcakanat@sdu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

The intersection between family and work in contemporary organizational structures has become a focus of scientific research. The evolving dynamics of modern life have brought to light the complex interplay between these two domains and increased interest in understanding how they influence each other. Central to this research is work-family enrichment, which encompasses the idea that experiences and resources in one domain (family or work) can positively influence the other, enhancing overall well-being and productivity. The study's main question is, "How does family-work enrichment affect work-related outcomes?". In this context, the study tried to determine how the participants' family-work enrichment reflects on work on the axis of Work-Family Enrichment Theory.

Literature Review

Work-family enrichment is the effect of an individual's experience in one role on the quality of life and performance in the other. This effect is bidirectional; if the experiences gained from work improve the quality of family life, enrichment occurs from work to family, and if the experiences gained from family improve the quality of work life, enrichment occurs from family to work (Greenhaus & Powell, 2006: 73). When the international literature is examined, it is seen that work-family enrichment is associated with job satisfaction (Carlson et al., 2006, 2010), job performance (Bhargava & Baral, 2009), organizational commitment (Aryee et al., 2005), turnover intention (Aboobaker & Edward, 2020), organizational citizenship behavior (Baral & Bhargava, 2010), career satisfaction (Gordon et al., 2007), burnout (Kinnunen, 2006), stress (Voydanoff, 2005) and work engagement (Culbertson et al., 2012). When the national literature is examined, it is seen that variables such as job performance and turnover intention (Ülbeği & İplik, 2018), affective commitment (Moussa Moumin, 2022), and job satisfaction (Tosun, 2023) have been examined in work-family enrichment. In this context, the unique aspect of the study within the scope of the national literature is that it is the first study to examine the effect of family-based job enrichment on work outcomes with a holistic perspective specific to the concept of work-family enrichment. The study aims to contribute to the literature in this respect.

Methodology

The study reached 402 physicians, nurses, and midwives using convenience sampling methods in Antalya province. The questionnaire method was used as a data collection technique in the study. The data were obtained through Google Forms. In this context, six different scales and a demographic information form were used to collect the personal information of the participants. Ethics committee approval was obtained from the Süleyman Demirel University Ethics Committee with the decision dated April 24, 2024, and meeting number 148/40. The collected data were first analyzed using univariate outlier analysis. Then, the participants' attitudes were revealed with various descriptive statistics (such as arithmetic mean, standard deviation, skewness, and kurtosis). The construct validity of the study was tested with the help of confirmatory factor analysis (CFA). While the relationships between the variables used in the study were revealed by Pearson correlation analysis, internal consistency coefficients were examined for reliability. A structural model was established, and path analysis was performed to test the hypothesis. The hypotheses developed within the scope of the study are given below.

Hypothesis 1: Family-work enrichment is a positive and significant predictor of job satisfaction.

Hypothesis 2: Family-work enrichment is a positive and significant predictor of emotional commitment.

Hypothesis 3: Family-work enrichment is a negative and significant predictor of turnover intention.

Hypothesis 4: Family-work enrichment is a positive and significant predictor of job performance.

Hypothesis 5: Family-work enrichment is a positive and significant predictor of organizational citizenship behavior towards the organization.

Results and Conclusion

It was found that the participants' family-work enrichment level was slightly above the midpoint. Similar results are encountered in the literature (Jain & Nair, 2017). According to this finding, the resources obtained by the participants from their families contribute positively to enriching their professional lives. All hypotheses developed in the study were supported. Accordingly, family-work enrichment has positive and significant effects on job satisfaction ($\beta = .497$; $p < .001$), affective commitment ($\beta = .477$; $p < .001$), job performance ($\beta = .259$; $p < .001$) and organizational citizenship behavior towards the organization ($\beta = .382$; $p < .001$). It was also found that family-work enrichment negatively and significantly affects turnover intention ($\beta = -.436$; $p < .001$). The results suggest that organizations can benefit from fostering a supportive culture that recognizes the importance of employees' family lives and provides resources to help them balance work and family responsibilities. By implementing family-friendly policies such as flexible work arrangements, parental leave, and employee assistance programs, organizations can create an environment where employees feel valued and supported. This can

ultimately lead to higher job satisfaction, commitment, performance, and organizational citizenship behavior and lower turnover intentions.

1. Giriş

Çağdaş örgüt yapılarında aile ve iş alanları arasındaki kesişme, bilimsel araştırmaların odak noktası haline gelmiştir. Modern yaşamın gelişen dinamikleri, bu iki alan arasındaki karmaşık etkileşimi gün ışığına çıkarmış ve bu alanların birbirlerini nasıl etkilediklerini anlama konusundaki ilginin artmasına yol açmıştır. Bu araştırmanın merkezinde, bir alandaki (aile veya iş) deneyim ve kaynakların diğerini olumlu yönde etkileyerek genel iyilik halini ve üretkenliği artırabileceği fikrini kapsayan iş-aile zenginleşmesi kavramı yatmaktadır. İş-aile zenginleşmesi olgusu, aile ve iş rollerini sıklıkla rekabet eden veya çatışan varlıklar olarak gören geleneksel bakış açılarından bir kopuşu temsil etmektedir. Bunun yerine, bu alanlar arasındaki sinerji ve karşılıklı destek potansiyelini kabul ederek hem aile hem de iş rollerinden eş zamanlı olarak tatmin elde etme olasılığının altını çizmektedir. Örgütler çalışanların katılımını, memnuniyetini ve elde tutulmasını teşvik etmeye çalışırken, iş-aile zenginleşmesinin hangi mekanizmalar aracılığıyla işlediğini anlamak, yönetim ve örgütsel davranış alanında çok önemli bir çalışma alanı olarak ortaya çıkmıştır.

1960'ların sonlarına kadar literatür çoğunlukla iş ve aile arasındaki olumsuz etkileşime odaklanmıştır (O'Neill vd., 2009). Ancak 1980'lerin sonlarında bilim insanları iş-aile arayüzünün faydalı olabileceğini kabul etmeye başlamış (Grzywacz, 2000), bu da iş-aile zenginleşmesi kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. İş-aile zenginleşmesi, iş ve aile rollerinin karşılıklı olarak birbirlerine nasıl fayda sağladığını açıklamaktadır (Greenhaus & Powell, 2006). İş aile zenginleşmesi, bireyin sahip olduğu rol gereğince edindiği deneyimin, diğer rolündeki yaşam kalitesini ve performansını artırması veya geliştirmesi olarak tanımlanmaktadır. Bu etki çift yönlüdür; işten elde edilen deneyimlerin aile yaşam kalitesini artırması durumunda işten aileye doğru bir zenginleşme meydana gelirken, ailede elde edilen deneyimlerin iş yaşam kalitesini artırması durumunda ise aileden işe doğru zenginleşme gerçekleşir (Greenhaus & Powell, 2006: 73). Örneğin, zaman yönetimi veya problem çözme gibi işte geliştirilen beceriler, aile sorumluluklarını yönetmede etkililiği artırmak için kullanılabilir (Grzywacz & Marks, 2000), tersine, aile rollerini yerine getirmek bireylere duygusal destek ve motivasyon sağlayabilir ve bu da onların işteki bağlılıklarını ve performanslarını artırabilir (Wayne vd., 2004).

Bu çalışma, aile-iş zenginleşmesine ilişkin gelişen literatüre, bunun çeşitli iş çıktıları üzerindeki etkisini araştırarak katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Hem yönetim hem de psikoloji disiplinlerinden elde edilen içgörülerden yararlanarak, aile alanındaki zenginleşmenin iş alanına yayılarak çalışanların tutumlarını, davranışlarını ve performansını nasıl etkileyebileceğinin yolları açıklanmaya çalışılmıştır. Araştırmanın temel sorusu, “aile-iş zenginleşmesi iş ile ilgili çıktıları ne yönde etkilemektedir?” şeklinde oluşturulmuştur. Bu bağlamda, katılımcıların aileden kaynaklı iş zenginleşmelerinin İş-Aile Zenginleşmesi Teorisi ekseninde işe yansımalarının nasıl olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu hedefe ulaşmak için öncelikle aile-iş zenginleşmesinin kavramsal temellerine kapsamlı bir genel bakış sunarak, teorik temelleri tanımlanmıştır. Daha sonra, aile-iş zenginleşmesi ile iş tatmini, duygusal bağlılık, işten ayrılma niyeti, iş performansı ve örgütsel vatandaşlık davranışı dahil olmak üzere işle ilgili bir dizi çıktı arasındaki ilişkinin teorik ve ampirik temelleri gözden geçirilmiştir.

Literatürde iş-aile zenginleşmesinin sonuçları genellikle üç kategoride incelenmiştir. Bunlar; “işle ilişkili”, “işle ilişkili olmayan” ve “sağlık ve refahla ilişkili” şeklindedir (McNall vd., 2010; Crain & Hammer, 2013). Bu çalışma işle ilişkili sonuçlar üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda uluslararası literatür incelendiğinde, iş-aile zenginleşmesinin pek çok işle ilişkili çıktı ile olan ilişkisinin araştırıldığı görülmektedir. Yapılan bazı çalışmalarda işten aileye zenginleşme ve/veya aileden işe zenginleşmenin; iş tatmini (Carlson vd., 2006, 2010; McNall vd., 2010), iş performansı (Bhargava & Baral, 2009; van Steenbergen & Ellemers, 2009), örgütsel bağlılık (Aryee vd., 2005; Bhargava & Baral, 2009; Carlson vd., 2009; Wayne vd., 2013; Odle Dusseau vd., 2012), işten ayrılma niyeti (Aboobaker & Edward, 2020; Dewi vd., 2023; Mauno vd., 2015; Wayne vd., 2006;), örgütsel vatandaşlık davranışı (Baral & Bhargava, 2010; Balmforth & Gardner, 2006; Bhargava & Baral, 2009; Hollanda, 2020), kariyer tatmini (Gordon vd., 2007; Lu vd., 2009), tükenmişlik (Kinnunen, 2006), stres (Voydanoff, 2005) ve işe adanmışlık (Culbertson vd., 2012; Karatepe & Demir, 2014; Siu vd., 2010) gibi önemli iş çıktılarına katkıda bulunduğu tespit edilmiştir. Ulusal literatür incelendiğinde ise iş-aile zenginleşmesi üzerine yazılmış bilimsel eserlerin sayısının iki elin parmaklarını geçmediği görülmektedir. Bu eserlerde, iş performansı ve işten ayrılma niyeti (Ülbeği & İplik, 2018), duygusal bağlılık (Moussa Moumin, 2022) ve iş tatmini (Tosun, 2023) değişkenlerinin iş-aile zenginleşmesi ile olan ilişkisi ele alınmıştır. Bu eserlerin haricinde kalan diğer eserler ise iş-aile zenginleşmesi ile iş çıktıları arasındaki ilişkiye hiç değinmemiştir. Bu bağlamda ulusal literatür kapsamında çalışmanın özgün yanı, iş-aile zenginleşmesi kavramı özelinde aileden kaynaklı iş zenginleşmesinin, iş çıktıları üzerine etkisini bütüncül bir bakış açısı ile ele alan ilk çalışma olmasıdır. Çalışmanın literatüre bu yönüyle katkı sunması hedeflenmiştir.

Sonuç olarak bu araştırma, çalışanların refahını ve kurumsal etkililiği anlamada aile ve iş alanları arasındaki etkileşimi dikkate almanın önemini vurgulamaktadır. Aile-iş zenginleşmesinin iş sonuçlarının

şekillendirilmesindeki rolünü aydınlatarak, çağdaş işyerlerinde mevcut olan karmaşık dinamiklerin daha bütünsel bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunmak bu çalışma ile amaçlanmıştır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. İş-Aile Zenginleşmesi

İş ve aile arasındaki dengeyi korumak, bir ailedeki tüm üyelerin refahı için çok önemlidir ve dolayısıyla günümüzün çalışan nüfusu için hayati bir konudur (OECD, 2020). Arayüz hem olumlu hem de olumsuz yönlerden oluşsa da (Frone, 2003), literatür uzun süredir olumsuz deneyimlere yönelmiştir (Chang vd., 2010). Bununla birlikte, sağlık ve esenliğin olumlu yönlerine odaklanma olarak düşünülen pozitif psikoloji paradigmasına duyulan merak (Seligman & Csikszentmihalyi, 2000) ve iş-aile arayüzünü genişletmeye yönelik acil ihtiyaç (Aryee vd., 2005; Wayne vd., 2004), bu konuda önemli bir bilgi birikimi oluşmasına neden olmuştur. İş-aile zenginleşmesi, iş ve aile rollerine katılımın faydalı yönleriyle ilgili bir olgudur (Greenhaus & Powell, 2006).

İş-aile güçlendirmesi (Ruderman vd., 2002), iş-aile pozitif yayılımı (Hanson vd., 2006), iş-aile zenginleşmesi (Greenhaus & Powell, 2006) ve iş-aile kolaylaştırma (Frone, 2003) gibi iş-aile arayüzündeki pozitif sinerjileri tanımlayan yapılar son yıllarda iş-aile literatüründe artan bir ilgi görmektedir. Teorik olarak birbirinden farklı oldukları iddia edilen bu yapıardan (Greenhaus & Powell, 2006) bu çalışma kapsamında iş-aile zenginleşmesi ele alınmıştır.

İş-aile zenginleşmesi kavramının çeşitli teorik temelleri bulunmaktadır. Greenhaus & Powell (2006) İş-Aile Zenginleşmesi Teorilerini, Rol Birikimi Kuramı (Sieber, 1974) ve Genişlemeci Kuram (Marks, 1974) üzerine inşa ederek geliştirmişlerdir. Birden fazla role katılımın bireyler için olumlu sonuçlar doğurduğunu savunmuşlardır (Voydanoff, 2001). Sieber (1974), Rol Birikimi Kuramı'nda bireylerin yaşamlarında daha fazla rol üstlenmeleriyle elde ettikleri kazanımların artacağını savunur. Dolayısıyla, aile ve iş yaşamlarındaki rol birikiminin birbirine olumlu yönde katkı sağlayacağını öne sürer. Rol Birikimi Kuramı, rol çeşitliliğinin bireylere farklı alanlarda daha fazla deneyim ve kazanım fırsatı sunabileceğini vurgular. Birey, farklı rolleri üstlendiğinde, bu rollerden kaynaklanan ayrıcalıkları ve kazanımları bir araya getirebilir. Bu durum, bireyin hem iş hem de aile yaşamında daha zengin ve tatmin edici deneyimler elde etmesini sağlar. Marks (1977) tarafından öne sürülen genişlemeci yaklaşıma göre, bireyin çoklu rolleri üstlenmesi onda bir tür enerji yaratır. Başka bir deyişle, aile gibi belirli rollerin diğer rollerde destekleyici bir enerji kaynağı olarak kullanılması, bireyin performansını artırır ve onun gelişimine katkıda bulunur. Greenhaus & Powell (2006) bir kaynağı, bir sorunu çözmek ya da zorlu bir durumla başa çıkmak için ihtiyaç duyulduğunda başvurulabilecek bir varlık olarak tanımlamışlardır. Bu kaynak birikiminin daha fazla kaynağa katkıda bulunduğu dair Kaynakların Korunması Teorisi ile de tutarlıdır. İşten aileye zenginleşme, iş alanında bulunan kaynaklarla başlar. Bu ilişkinin bir açıklaması, bireylerin sınırlı kaynaklara sahip olduğunu ve ek kaynaklar elde edecek şekilde hareket ettiğini ileri süren Kaynakların Korunması Teorisi tarafından sağlanmaktadır (Hobfoll, 2001).

İş-aile zenginleşmesi, bir roldeki deneyimlerin diğer roldeki yaşam kalitesini, yani performans veya duygulanımı ne ölçüde artırdığı olarak tanımlanmaktadır (Greenhaus & Powell, 2006). Greenhaus & Powell (2006), zenginleşmenin A rolünde elde edilen kaynak kazanımlarının B rolündeki bireysel performansı artırması durumunda ortaya çıktığını öne sürmüştür. Daha spesifik olarak zenginleşme, bir rolden elde edilen kaynaklar (beceriler ve bakış açıları, esneklik, psikolojik ve fiziksel sosyal sermaye ve maddi kaynaklar) ya doğrudan diğer roldeki performansı artırdığında, araçsal yol olarak adlandırılır ya da olumlu duygu üzerindeki etkileri yoluyla dolaylı olarak, duygusal yol olarak isimlendirilir. Araçsal rol kapsamında örneğin, çalışanlar iş yerindeki eğitimleri aileleri üzerinde kullandıklarında; çocukları, eşleri veya diğer aile üyeleriyle çatışmaları daha etkili bir şekilde çözmelerini sağlayan çatışma çözme becerilerini geliştirebilirler. Benzer şekilde, ebeveynler çocuklarına karşı daha fazla sabır geliştirdiklerinde, bu durum çalışma ortamlarında başkalarıyla daha iyi ilişki kurmalarına yardımcı olabilmektedir. Duygusal role örnek olarak, işten ayrılırken olumlu bir ruh hali içinde olan bir birey, muhtemelen aile üyelerine daha olumlu, sabırlı ve mutlu bir şekilde yanıt verebilir ve bu da sonuçta bir ebeveyn veya eş olarak duygulanımını ve performansını artırabilir (Carlson vd., 2006).

Zenginleşme, işten aileye ve aileden işe olmak üzere çift yönlü bir yapı olarak kabul edilir; çünkü her iki yönde de zenginleştirici deneyimler ortaya çıkabilir. İş-aile zenginleşmesi, iş yaşamında elde edilen deneyimlerin aile hayatının kalitesini artırmasıyla kendini gösterirken, aile-iş zenginleşmesi ise aile içinde yaşanan deneyimlerin iş yaşamının kalitesini yükseltmesiyle ortaya çıkar (Greenhaus & Powell, 2006). Carlson vd. (2006) ise, iş ve aile görevlerine katılmadan kaynaklanan kazanımlara dayalı olarak zenginleşmenin altı boyutunu önermiştir. "İş-aile zenginleşmesi/Aile-iş zenginleşmesi duygulanımı", bireyin aile/iş rolünü daha iyi yerine getirmesine yardımcı olan iş/aile katılımı nedeniyle olumlu duyguların oluşmasını ifade eder. "İş-aile zenginleşmesi/Aile-iş zenginleşmesi gelişimi", işe/aileye katılım, aile/iş rolünü daha iyi yerine getirmeye yardımcı olan becerileri, bilgileri veya bakış açılarını artırdığında ortaya çıkar. Bu dört paralel boyuta ek olarak zenginleştirme iki benzersiz boyut içerir: "İş-aile zenginleşmesi sermayesi" ve "Aile-iş zenginleşmesi verimliliği". İş-aile zenginleşmesi sermayesi, bireyin daha iyi bir aile üyesi olmasına yardımcı olan işteki psikososyal kazanımları (örn. özgüven, güvenlik) ifade eder.

Aile-iş zenginleşmesi verimliliği ise aile rolünden kaynaklanan ve bireye iş rolünde yardımcı olan "odaklanma ve öncelik" duygusunu açıklar.

2.2. Aile-İş Zenginleşmesinin İş Çıktıları ile İlişkisi

Aile-iş zenginleşmesinin, iş tatmini ve duygusal bağlılık dahil olmak üzere, işle ilgili bir dizi önemli çıktıyla ilişkili olabileceği değerlendirilmektedir. İş tatmini, işten kaynaklanan olumlu bir duygusal durum olup bireylerin işlerine verdikleri değeri ifade etmektedir (Locke, 1976). Duygusal bağlılık ise, çalışanın örgüte olan olumlu duygusal aidiyeti olarak tanımlanmaktadır. Duygusal bağlılığı olan bir çalışan, örgütün hedefleriyle güçlü bir şekilde özdeşleşir ve örgütün bir parçası olarak kalmayı arzular. Çalışan örgüte 'istediği' için bağlanır (Meyer & Allen, 1991). Yukarıdaki başlıkta bahsi geçen Greenhaus & Powell (2006)'ın duygusal yolundan hareketle, eğer bir ebeveyn aile rolünden doğan kaynakları algılasa (örneğin, ebeveynliğin bir sonucu olarak daha iyi zaman yönetimi becerileri), muhtemelen daha iyi bir ebeveyn olacak, bu da evde daha olumlu duygular yaratacak ve bu durum ise işte daha olumlu duygulara yani aile-iş zenginleşmesine aktarılacaktır. Dolayısıyla, bireyler işleriyle ilgili olumlu duygular yaşamakta ve bu da daha yüksek iş tatmini ve duygusal bağlılığa yol açmaktadır. Sosyal Mübadele Teorisi (Blau, 1964)'nin bu ilişkileri açıklamakta kullanılabileceği değerlendirilmektedir. Sosyal Mübadele Teorisi'ne göre işveren ya da çalışan taraflarından biri olumlu muamele algıladığında diğeri de buna karşılık vermekte ve her ikisi için de olumlu sonuçlar doğmaktadır (Rhoades & Eisenberger 2002). Bu karşılıklı etkileşim iş-aile arayüzüne uyarlandığında, çalışanlar kurumlarının iş ve aile rollerini yönetmelerine yardımcı olduğunu algıladıklarında, kurum tarafından desteklendiklerini ve önemsendiklerini hissedeceklerdir (Aryee vd., 2005; Rhoades & Eisenberger, 2002). Buna karşılık olarak çalışanlar, karşılıklılık normu nedeniyle kuruma karşı daha olumlu tutumlar şeklinde karşılık verme zorunluluğu hissederler. Dolayısıyla hem Greenhaus & Powell (2006)'ın modeline hem de Sosyal Mübadele Teorisi'ne dayanarak, aile-iş zenginleşmesinin iş tatmini ve duygusal bağlılık ile pozitif ilişkili olacağını öngörülmüştür. Gerçekleştirilen bazı araştırmaların sonuçları da bu ilişkileri doğrulamaktadır (Balmforth & Gardner, 2006; Bhargava & Baral, 2009; Carlson vd., 2006, 2008, 2009, 2011; Chan vd., 2016; McNall vd., 2010; Roche, 2020; Voydanoff, 2005; Wayne vd., 2006). Tüm bu teorik arka plan ve alanda yapılan çalışmalar birlikte değerlendirildiğinde, çalışmanın ilk iki hipotez aşağıdaki şekilde geliştirilmiştir.

Hipotez 1: Aile-iş zenginleşmesi, iş tatmininin pozitif ve anlamlı bir yordayıcısıdır.

Hipotez 2: Aile-iş zenginleşmesi, duygusal bağlılığın pozitif ve anlamlı bir yordayıcısıdır.

Aile-iş zenginleşmesinin işle ilgili olarak sıklıkla incelenen bir diğer çıktısı da işten ayrılma niyetidir. İşten ayrılma niyeti, fiili işten ayrılmanın en güçlü belirleyicilerinden biridir (Griffeth vd., 2000). İşten ayrılma oranının yüksek olması şirkete çok fazla maliyet getirmektedir (Allen vd., 2010; Hancock vd., 2013) ve işten ayrılma oranını azaltmak hem yöneticilerin hem de üst yönetimin çıkarınıdır. Kurumun uzun vadeli sürdürülebilirliği için, yöneticiler sürekli olarak iş tutumlarını iyileştirmeyi ve böylece çalışanların işten ayrılma niyetini azaltmayı amaçlayan stratejileri araştırmaktadır (Agarwal & Gupta, 2018). Greenhaus & Powell (2006)'ın teorik çerçevesine göre, eğer zenginleşme gerçekleşirse çalışanların işe yönelik daha olumlu duygular yaşamaları muhtemeldir. Ayrıca, zenginleşme yaşayan bireylerin sadece daha olumlu duygularla değil, aynı zamanda Sosyal Mübadele Teorisi (Wayne vd., 2006) nedeniyle davranışlarla da karşılık verecekleri mantığını izleyerek, kuruluşlarından ayrılma niyetlerini bildirme olasılıklarının daha düşük olması beklenmektedir. Kaynakların Korunması Teorisi (Hobfoll, 2001) de bu ilişkinin anlaşılmasına yardımcı olabilir. Eğer çalışanlar, iş yaşamlarının ev yaşamlarında kendilerine yardımcı olduğuna inanıyorlarsa, işlerini yaşamlarını daha yönetilebilir kılmak için kendilerine değerli kaynaklar sağlıyor olarak algırlarlar. Kaynakların Korunması Teorisi, bu tür kaynakları korumak için çaba gösterdiğimizi öne sürer. Bu nedenle, İşten aileye zenginleşme algılayan bireylerin zenginleştirilmiş ev yaşamlarını korumak için işlerinden ayrılmak istemeleri daha az olası olmaktadır. Benzer bir etki aileden kaynaklanan iş zenginleşmesi için de görülebilir. Dolayısıyla, aile-iş zenginleşmesinin işten ayrılma niyetiyle negatif ilişkili olacağı öngörülmüştür. Gerçekleştirilen bazı araştırmaların sonuçları da bu ilişkiyi doğrulamaktadır (Aboobaker & Edward, 2020; Balmforth & Gardner, 2006; McNall vd., 2015; Ülbeği & İplik, 2018; Wayne vd., 2006). Tüm bu teorik arka plan ve alanda yapılan çalışmalar birlikte değerlendirildiğinde, çalışmanın üçüncü hipotezi aşağıdaki şekilde geliştirilmiştir.

Hipotez 3: Aile-iş zenginleşmesi, işten ayrılma niyetinin negatif ve anlamlı bir yordayıcısıdır.

Aile-iş zenginleşmesinin etkili olduğu iş çıktılarından diğer ikisi ise iş performansı ve örgütsel vatandaşlık davranışıdır. İş performansı, örgütün hedefleriyle ilgili tüm eylem ve davranışları kapsamakta ve hedeflenen amacın gerçekleştirilme derecesi olarak ifade edilmektedir (Campbell, 1990). Örgütsel vatandaşlık davranışı ise, isteğe bağlı olan, resmi ödül sistemi tarafından doğrudan veya açıkça tanınmayan ve toplamda örgütün etkin işleyişini destekleyen bireysel davranış olarak tanımlanmaktadır (Organ, 1988). Örgütsel vatandaşlık davranışı örgüte veya çalışan yönelik gerçekleşebilir. Örgüte yönelik örgütsel vatandaşlık davranışı, kişinin kurumuna yönelik özgeciliği ve vicdanlılığı yansıtan davranışları içerir (Smith vd., 1983). Greenhaus & Powell (2006)'ın araçal yollarına göre, aile rolünden kaynak elde eden bireyler daha yüksek düzeyde iş performansı gösterme eğilimindedir. Bu durumun tersi de geçerlidir. Örneğin, işyerinde geliştirilen sosyal kaynaklar veya beceriler iş

performansını artırabilir (Seibert vd., 2001). Bu kapsamda aile-iş zenginleşmesinin, iş yerinde hem rol içi diye ifade edilen iş performansını hem de rol dışı performans olarak ifade edilen örgütsel vatandaşlığı davranışını olumlu yönde yordadığı ileri sürülmüştür (Graves vd., 2007; Witt & Carlson, 2006). Bireylerin aile-iş zenginleşmesini deneyimlediklerinde, olumlu durumlar yaşaması muhtemeldir (Greenhaus & Powell, 2006). İşte bu olumlu durumlar, bireyleri yüksek iş performansı elde etmek için daha fazla çaba göstermeye motive eder. İş performansına ek olarak, yüksek aile-iş zenginleşmesi nedeniyle ekstra kaynaklara sahip olan çalışanlar, örgüte yönelik örgütsel vatandaşlık davranışları gibi rol dışı davranışları gerçekleştirme konusunda daha yetenekli ve isteklidir. Barnett & Hyde (2001) çoklu rol katılımının kişinin enerji ve kaynak tabanını genişleterek örgüte yönelik örgütsel vatandaşlık davranışlarına yatırım yapmasına yardımcı olabileceğini savunmuştur. İş ve aile rollerine katılımın faydaları, bireyin işteki normal rol taleplerinin ötesine geçmesi için içsel motivasyonunu da artırabilir. Ayrıca, aile-iş zenginleşmesinin iş tatminini artırdığı (Greenhaus & Powell 2006) ve tatmin olmuş kişilerin de tatmin olmamış olanlara kıyasla daha fazla örgütsel vatandaşlık davranışında bulunduğu tespit edilmiştir (Williams & Anderson 1991). Aile-iş zenginleşmesinin iş performansı ile pozitif ilişkisi çeşitli çalışmalarda ortaya konulmuştur (Carlson vd., 2008, 2011; Karatepe & Bekteshi, 2008; Karatepe & Kılıç, 2009; Ülbeği ve İplik, 2018; van Steenbergen vd., 2007; van Steenbergen & Ellemers, 2009). Aile-iş zenginleşmesinin örgütsel vatandaşlık davranışı ile ilişkisini ele alan çalışma sayısı ise sınırlıdır (Balmforth & Gardner, 2006; Bhargava & Baral, 2009). Bu çalışmalarda ilişki pozitif yönlü olarak tespit edilmiştir. Alanda gerçekleştirilen bu çalışmalar ve Sosyal Mücadele Teorisi ile Greenhaus & Powell (2006)'ın modeli ekseninde çalışmanın dördüncü ve beşinci hipotezleri aşağıdaki şekilde geliştirilmiştir.

Hipotez 4: Aile-iş zenginleşmesi, iş performansının pozitif ve anlamlı bir yordayıcısıdır.

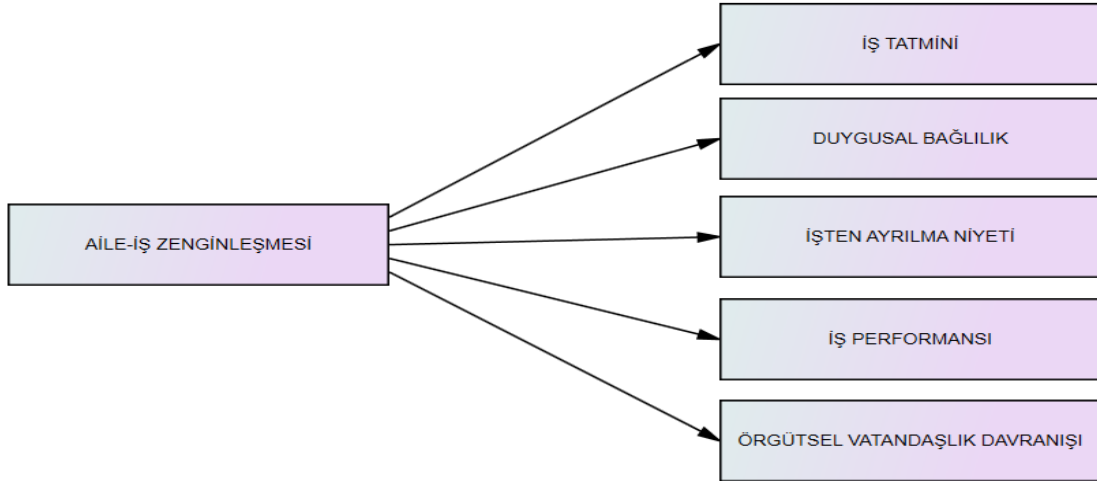
Hipotez 5: Aile-iş zenginleşmesi, örgüte yönelik örgütsel vatandaşlık davranışının pozitif ve anlamlı bir yordayıcısıdır.

3. Araştırmanın Yöntemi

3.1. Araştırmanın Amacı ve Modeli

Araştırmanın amacı, sağlık çalışanlarının aileden kaynaklı iş zenginleşmelerinin iş çıktıları üzerine olası etkilerini ortaya koymaktır. Çalışmada iş çıktıları olarak İş Tatmini, Duygusal Bağlılık, İşten Ayrılma Niyeti, İş Performansı ve Örgüte Yönelik Örgütsel Vatandaşlık Davranışı değişkenleri kullanılmıştır. Katılımcıların Aile-İş Zenginleşmelerinin bahsi geçen bu iş çıktıları üzerinde nasıl ve ne yönde bir etki yaratacağı bu çalışma ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Sözel olarak ifade edilen araştırma modelinin şekilsel gösterimi Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1: Araştırmanın Modeli



3.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırma sağlık çalışanları evreninde gerçekleştirilmiştir. Bu evren içerisinde de özellikle Hekim, Hemşire ve Ebe olarak görev yapan çalışanlar seçilmiştir. Bunun sebebi, bu sağlık çalışanlarının nöbetli bir çalışma sistemi içinde bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Nöbet sistemi ile çalışanlar, mesai saatlerinin düzenli olamamasında kaynaklı olarak işin gerektirdiği yükümlülükler ile aile kaynaklı yükümlülükler arasında kalmakta ve iş-aile çatışması yaşayabilmektedirler. İşte bu çalışmada, iş-aile çatışmasının tersi bir durum olarak görülen iş-aile zenginleşmesi kapsamında bu meslekleri icra edenlerin aileden kaynaklı zenginleşmelerden nasıl etkilenecekleri merak edilmiş ve bunun iş çıktılarına ne yönde etkide bulunabileceği araştırılmıştır. Sağlık Bakanlığı tarafından sonuncusu 2022 yılında yayınlanan Sağlık İstatistikleri Yıllığı'na göre, Türkiye'de tüm sektörler dahil edildiğinde

(Sağlık Bakanlığı, Üniversite, Özel) görev yapan hekim sayısı 194.688, hemşire sayısı 243.565, ebe sayısı ise 59.632'dir (Sağlık Bakanlığı, 2022: 213). Bu bilgilere göre evren büyüklüğü 497.885 olarak tespit edilmiş ve örneklem büyüklüğü belirleme formülü ile yapılan hesaplama neticesinde 384 çalışana ulaşılması gerektiği bulunmuştur. Sonuç itibari ile Antalya ilinde, kolayda örnekleme yöntemi ile 402 hekim, hemşire ve ebeye ulaşılmıştır.

3.3. Ölçüm Araçları

Araştırmada veri toplama tekniği olarak anket yönteminden faydalanılmıştır. Bu kapsamda çalışmada, 6 ayrı ölçek ve katılımcıların kişisel bilgilerini toplamaya yönelik demografik bilgi formu kullanılmıştır. Ölçeklere ilişkin ayrıntılı bilgilere aşağıda yer verilmiştir.

İş-Aile Zenginleşmesi Ölçeği Kısa Formu: Bu çalışmada katılımcıların aileden kaynaklı iş zenginleşmelerini ölçebilmek için Kacmar vd. (2014) tarafından geliştirilen İş-Aile Zenginleşmesi Ölçeği Kısa Formu kullanılmıştır. Ölçeğin Türk kültürüne uyarlaması Akçakanat & Uzunbacak (2019) tarafından gerçekleştirilmiştir. Ölçek, işten aileye zenginleşme ve aileden işe zenginleşme şeklinde 2 boyuta sahip olup her boyutta 3 olmak üzere toplamda 6 maddeden meydana gelmiştir. 5'li Likert tarzındaki ölçek 1= Kesinlikle Katılmıyorum, 5= Kesinlikle Katılıyorum şeklinde derecelendirilmiştir. Ölçekte ters puanlanmış madde bulunmamaktadır. Ölçekten elde edilen puan ortalamalarının artışı, katılımcıların aileden kaynaklı iş zenginleşmelerinin yüksek olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Mevcut çalışmada katılımcıların aileden kaynaklı iş zenginleşmelerinin iş çıktıları üzerine etkisi araştırıldığı için ölçeğin sadece aileden işe zenginleşme boyutu kullanılmıştır. Orijinal çalışmada aileden işe zenginleşme boyutu için iç tutarlılık katsayısı ,80 olarak hesaplanırken, uyarlama çalışmasında aynı boyutun iç tutarlılık katsayısı ,81 olarak bulunmuştur. "*Ailem, benim iyi bir ruh halinde olmamı sağlar, bu da benim daha iyi bir çalışan olmama yardımcı olur*" ifadesi ölçekte yer alan örnek bir maddedir.

İş Tatmini Ölçeği: Katılımcıların iş tatmin seviyelerini belirleyebilmek için Hackman & Oldham (1975) tarafından geliştirilen İş Özellikler Anketi'nden uyarlanan 5 maddeli ölçek kullanılmıştır. Türkçeye, Basım & Şeşen (2009) tarafından uyarlanan ölçekte, "*İşim benim için hobi gibidir*" gibi ifadeler bulunmaktadır. Ölçek 5'li Likert tarzında derecelendirilmiştir (1= Kesinlikle Katılmıyorum, 5= Kesinlikle Katılıyorum). Ölçekte ters puanlanmış bir madde bulunmamaktadır. Elde edilen puan ortalamalarının artışı, katılımcıların iş tatmini seviyelerinin yüksek olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Uyarlama çalışmasında ölçeğin iç tutarlılık katsayısı ,78 olarak hesaplanmıştır.

Duygusal Bağlılık Ölçeği: Çalışanların duygusal bağlılık düzeylerini ölçmek amacıyla Meyer vd. (1993) tarafından geliştirilen ve Türkçeye uyarlama çalışması Dağlı vd. (2018) tarafından yapılan Örgütsel Bağlılık Ölçeğinden yararlanılmıştır. Bu kapsamda, ölçeğin duygusal bağlılık boyutunu oluşturan 6 maddesi çalışmada kullanılmıştır. Ölçek, 5'li Likert şeklinde tasarlanmış olup (1=Kesinlikle Katılmıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum), 3 madde ters puanlanmıştır. Ölçekten elde edilen puan ortalamalarının artışı, katılımcıların duygusal bağlılık seviyelerinin yüksek olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Ölçekte yer alan bir maddeye örnek olarak "*Bu kuruluşun sorunlarını gerçekten kendi sorunlarım gibi hissediyorum*" verilebilir. İç tutarlılık katsayısı orijinal çalışmada ,82 olarak hesaplanırken, uyarlama çalışmasında ,80 olarak belirlenmiştir.

İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği: Wayne vd. (1997) tarafından geliştirilen ve Küçükusta (2007) tarafından Türk kültürüne uyarlanan İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği, 3 madde içermekte olup tek boyutludur. Ölçekte ters puanlanmış madde yoktur ve 5'li Likert tarzında derecelendirilmiştir (1= Kesinlikle Katılmıyorum, 5= Kesinlikle Katılıyorum). Elde edilen puan ortalamalarının artışı, katılımcıların işten ayrılma niyetlerinin yüksek olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Ölçekte yer alan bir maddeye örnek olarak "*Daha iyi bir iş bulur bulmaz bu işten ayrılacağım*" verilebilir. İç tutarlılık katsayısı orijinal çalışmada ,89 olarak hesaplanırken, uyarlama çalışmasında ,69 olarak belirlenmiştir.

İş Performansı Ölçeği: Katılımcıların performansları, Sigler & Pearson (2000)'ın Kirkman & Rosen (1999)'dan uyarladıkları İş Performansı Ölçeği ile ölçümlenmiştir. Ölçeğin Türk kültürüne uyarlaması Çöl (2008) tarafından 4 madde ile gerçekleştirilmiştir. Ölçek tek boyuttan meydana gelmekte olup ters puanlanmış madde bulunmamaktadır. Ölçek 5'li Likert tarzında derecelendirilmiştir (1= Kesinlikle Katılmıyorum, 5= Kesinlikle Katılıyorum). Ölçekten elde edilen puan ortalamalarının artışı, katılımcıların performanslarının yüksek olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Ölçekte yer alan bir maddeye örnek olarak "*İş hedeflerime fazlasıyla ulaşıyorum*" verilebilir. İç tutarlılık katsayısı orijinal çalışmada ,83 olarak hesaplanırken, uyarlama çalışmasında ,82 olarak belirlenmiştir.

Örgüte Yönelik Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Ölçeği: Katılımcıların örgüte yönelik örgütsel vatandaşlık davranışı seviyelerini ölçmek maksadıyla Lee & Allen (2002) tarafından geliştirilmiş Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek, bireye ve örgüte yönelik örgütsel vatandaşlık davranışı şeklinde 2 boyuttan oluşmaktadır. Her boyutta 8'er madde olmak üzere toplamda 16 maddeden meydana gelen

ölçeğin sadece örgüte yönelik örgütsel vatandaşlık davranışı boyutu bu çalışmada kullanılmıştır. Ölçeğin Türk kültürüne uyarlama çalışmasına literatürde rastlanılmamış ve çeviri prosedürleri dikkate alınarak ölçek maddeleri Türkçeye çevrilerek bu çalışmada kullanılmıştır. Ölçek 7'li Likert tarzında derecelendirilmiştir (1= Asla, 7= Daima). Ölçekten elde edilen puan ortalamalarının artışı, katılımcıların örgüte yönelik örgütsel vatandaşlık davranışlarının yüksek olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Ölçekte ters puanlanmış madde bulunmamaktadır. "Gerekli olmadığı halde kurumumun imajına katkı sağlayacağına inandığım görevleri yerine getiririm" ifadesi ölçekte yer alan örnek bir maddedir. Ölçeğin iç tutarlılık katsayısı orijinal çalışmada ,88 olarak hesaplanmıştır.

3.4. Veri Toplama ve Analiz Prosedürü

Çalışmada veri toplamaya başlamadan önce Süleyman Demirel Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 24 Nisan 2024 tarih ve 148/40 toplantı sayılı kararı ile öncelikle etik kurul onayı alınmıştır. Veriler, Google Forms aracılığıyla oluşturulan elektronik anket formu yardımı ile elde edilmiştir. Çalışma kapsamında, katılımcıların mail adreslerine anket linki gönderilmiş ayrıca anlık mesajlaşma uygulamaları üzerinden de link paylaşımına çalışılmıştır. Sonuç olarak 433 katılımcıdan geri dönüş alınmış olup, bunların 31 adeti çeşitli sebeplerle değerlendirmeye alınamamıştır. Nihayetinde 402 katılımcıdan elde edilen veriler ile bu çalışma gerçekleştirilmiştir.

Toplanan veriler öncelikle SPSS programına aktarılmış ve tek değişkenli uç değer analizi yapılmıştır. Tek değişkenli uç değer analizi için her bir maddenin z puanları hesaplanmış ve ± 3 değerinin aşıp aşılmadığına bakılmıştır (Mertler & Vannatta, 2005, Akt: Çokluk vd., 2012). Analiz sonuçlarına göre herhangi bir uç değer tespit edilememiştir. Verilerin analize hazır hale getirilmesinden sonra katılımcıların çalışmada kullanılan değişkenlere yönelik tutumları çeşitli tanımlayıcı istatistiklerle (aritmetik ortalama, standart sapma, çarpıklık ve basıklık gibi) ortaya koyulmuştur. Çalışmada yapı geçerliliği, AMOS programı kullanılarak gerçekleştirilen doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yardımıyla test edilmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenlerin birbiri ile olan ilişkileri Pearson korelasyon analizi ile ortaya koyulurken, güvenilirlik için iç tutarlılık katsayılarına bakılmıştır. Hipotez testleri için yapısal bir model kurularak yol analizi gerçekleştirilmiştir.

4. Bulgular

4.1. Demografik Bulgular

Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bulgular Tablo 1'de verilmiştir. Tablo 1'de görülebileceği gibi katılımcıların önemli sayılabilecek bir oranı (%75,4) kadındır. Medeni durum açısından katılımcılar değerlendirildiğinde yine çok büyük bir kısmının (%83,9) evli olduğu görülmektedir. Eğitim düzeyine göre Tablo 1 incelendiğinde, katılımcıların yaklaşık dörtte üçünün lisans ve üzeri mezuniyete sahip olduğu tespit edilmiştir. Unvan dağılımlarına göre, katılımcıların %36,8'i hekim, %39,1'i hemşire ve %24,1'i ebe olarak görev yapmaktadır. Son olarak Tablo 1'de katılımcılar yaş ve kıdem süreleri bakımından incelendiğinde, ortalama yaşın 41,85 (SS= 8,085), ortalama kıdem ise 20,12 (SS= 8,273) yıl olduğu görülmektedir.

Tablo 1: Katılımcılara İlişkin Demografik Veriler

Demografik Özellikler	Gruplar	Frekans	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	303	75,4
	Erkek	99	24,6
Medeni Durum	Evli	337	83,9
	Bekâr	65	16,1
Eğitim Düzeyi	Lise	21	5,2
	Ön Lisans	77	19,2
	Lisans	216	53,7
	Yüksek Lisans	63	15,7
	Doktora	25	6,2
Unvan	Hekim	148	36,8
	Hemşire	157	39,1
	Ebe	97	24,1
Yaş	Ortalama= 41,85 (SS=8,085); Minimum= 22, Maksimum= 69		
Kıdem	Ortalama= 20,12 (SS=8,273); Minimum= 1, Maksimum= 40		

4.2. Geçerlilik ve Güvenilirlik Bulguları

Bu çalışmada geçerlilik analizleri kapsamında daha önce de belirtildiği gibi DFA'dan yararlanılmıştır. Aile-İş Zenginleşmesi ile İşten Ayrılma Niyeti Ölçekleri 3'er maddeden oluştukları için program uyum iyiliği değerleri hesaplayamamaktadır. Bu 2 ölçek dışındaki ölçeklerin yapı geçerliliklerini test etmeye yönelik analizler neticesinde elde edilen sonuçlar Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Geçerlilik Analiz Sonuçları

Değişkenler	χ^2/df	CFI	GFI	SRMR	RMSEA
İT	2,824	,99	,98	,020	,067
DB	3,958	,98	,98	,028	,076
İP	2,329	,99	,99	,008	,058
ÖVD_Ö	2,886	,98	,97	,027	,069
Kabul Edilebilir Uyum*	≤ 5	$>,90$	$>,85$	$<,08$	$<,08$
İyi Uyum*	≤ 3	$>,97$	$>,90$	$<,05$	$<,05$

*Joreskog ve Sörbom, (1993); Kline, (1998); Anderson ve Gerbing, (1984). **İT**= İş Tatmini, **DB**= Duygusal Bağlılık, **İP**= İş Performansı, **ÖVD_Ö**= Örgüte Yönelik Örgütsel Vatandaşlık Davranışı

Tablo 2 incelendiğinde, DFA sonucunda analize dahil edilen 4 ölçeğin de uyum iyiliği değerlerinin çoğunlukla iyi uyum mertebesinde değerler elde ettikleri tespit edilmiştir. Analize dahil edilen ölçeklerin tamamı tek faktörlü yapıları ile doğrulanmış olup, sadece duygusal bağlılık ölçeğinden bir madde (madde 3) düşük faktör yükü sebebi ile analiz dışı bırakılmıştır. Diğer ölçeklerden herhangi bir madde atımı gerçekleştirilmemiştir.

Çalışmada ayrıca ölçeklerin güvenilirliklerini ölçmek amacıyla iç tutarlılık katsayıları incelenmiş olup analiz sonuçlarına Tablo 3'te yer verilmiştir. Tablo 3'te verilen iç tutarlılık katsayıları değerlendirildiğinde, literatürde genel kabul gören ,70'in üzerinde katsayılar elde ettikleri görülmüştür (Nunnally, 1978). Bu bağlamda, çalışmada kullanılan tüm ölçüm araçlarının güvenilir oldukları değerlendirilmiştir.

Tablo 3: İç Tutarlılık Katsayıları

Değişkenler	Madde Sayısı	α
A_İZ	3	,88
İT	5	,89
DB	5	,78
İAN	3	,89
İP	4	,86
ÖVD_Ö	8	,90

A_İZ= Aile-İş Zenginleşmesi, **İT**= İş Tatmini, **DB**= Duygusal Bağlılık, **İAN**= İşten Ayrılma Niyeti, **İP**= İş Performansı, **ÖVD_Ö**= Örgüte Yönelik Örgütsel Vatandaşlık Davranışı.

Elde edilen bulguların ışığında, bu çalışmada kullanılan tüm ölçüm araçlarının geçerli ve güvenilir oldukları düşünülmektedir.

4.3. Tanımlayıcı İstatistikler ve Değişkenler Arası İlişkiler

Tablo 4'te araştırmada kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiştir. Ayrıca değişkenler arasındaki ilişkiler de Tablo 4'te görülebilir.

Tablo 4: Tanımlayıcı İstatistikler ve Değişkenler Arası İlişkiler

Değişkenler	1	2	3	4	5	6
1. A_İZ	(,88)					
2. İT	,442**	(,89)				
3. DB	,325**	,360**	(,78)			
4. İAN	-,385**	-,485**	-,476**	(,89)		
5. İP	,243**	,320**	,179**	-,113**	(,86)	
6. ÖVD_Ö	,339**	,334**	,374**	-,310**	,452**	(,90)
Ort.	3,65	3,24	3,16	2,35	4,29	5,13
SS	1,000	,963	,849	1,107	,638	1,060

Çarpıklık	-,757	-,336	-,093	,554	-,864	-,128
Basıklık	,072	-,194	-,096	-,505	,778	-,321

** $p < ,01$. Parantez içindeki değerler her bir değişken için hesaplanan iç tutarlık (Cronbach's alpha) katsayılarını göstermektedir. **A İZ**= Aile-İş Zenginleşmesi, **İT**= İş Tatmini, **DB**= Duygusal Bağlılık, **İAN**= İşten Ayrılma Niyeti, **İP**= İş Performansı, **ÖVD_Ö**= Örgüte Yönelik Örgütsel Vatandaşlık Davranışı.

Dağılımın normal olduğunu göstermek için çarpıklık ve basıklık katsayıları literatürde belirli kesme noktalarına sahiptir. Literatürde, eğer dağılım normal ise çarpıklık ve basıklık katsayılarının -1 ile 1 arasında olması gerektiği ifade edilmektedir (George & Mallery, 2001; Leech vd., 2005). Bu kapsamda Tablo 4 incelendiğinde hem çarpıklık hem de basıklık katsayılarının sözü edilen sınırlar dahilinde olduğu görülmektedir. Dolayısı ile normallik varsayımının sağlandığı söylenebilir.

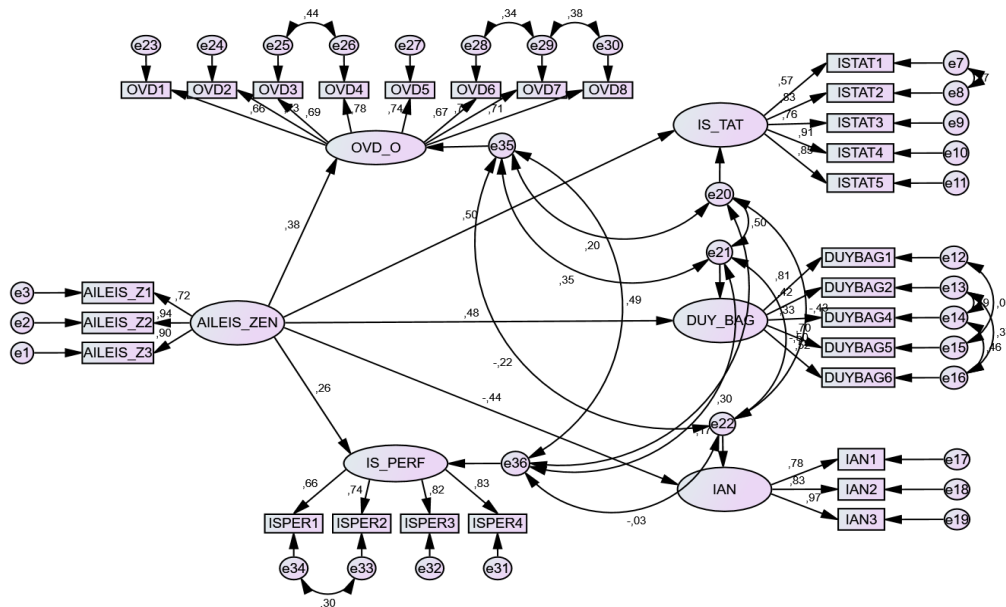
Tablo 4'te değişkenler arası ilişkilere geçmeden önce, değişkenlerin elde etmiş oldukları aritmetik ortalamalar değerlendirilmiştir. Bu bağlamda 5'li Likert tarzında derecelendirilen değişkenlerden iş performansı (Ort.= 4,29, SS= ,638), aile-iş zenginleşmesi (Ort.= 3,65, SS= 1,000), iş tatmini (Ort.= 3,24, SS= ,963), duygusal bağlılık (Ort.= 3,16, SS= ,849) ve işten ayrılma niyeti (Ort.= 2,35, SS= 1,107) sırasıyla yüksekte düşüğe belirtilen ortalamaları elde etmişlerdir. Ortalamalara bakıldığında, katılımcıların iş performanslarının çok yüksek olduğu şeklinde bir algı içerisinde buldukları göze çarpmaktadır. Yine katılımcıların aileden kaynaklı iş zenginleşme seviyelerinin de orta seviyenin üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların iş tatmini ve duygusal bağlılık seviyeleri ise orta noktaya yakındır. Katılımcıların işten ayrılma niyetlerinin ise nispeten düşük sayılabilecek bir seviyede olduğu görülmüştür. 7'li Likert tarzında derecelendirilen örgüte yönelik örgütsel vatandaşlık davranışı (Ort.= 5,13, SS= 1,060) değişkeni açısından ise katılımcıların nispeten yüksek sayılabilecek bir ortalama değer elde ettikleri belirlenmiştir.

Tablo 4'te çalışmanın bağımsız değişkeni olan aile-iş zenginleşmesinin bağımlı değişkenlerden olan iş tatmini, duygusal bağlılık, işten ayrılma niyeti, iş performansı ve örgüte yönelik örgütsel vatandaşlık davranışı ile olan ilişkilerine de yer verilmiştir. Bu bağlamda tablo yorumlandığında, aile-iş zenginleşmesinin tüm bağımlı değişkenler ile $p < ,01$ seviyesinde anlamlı ilişkilere sahip olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, aile-iş zenginleşmesi ile iş tatmini ($r = ,442$, $p < ,01$), duygusal bağlılık ($r = ,325$, $p < ,01$), iş performansı ($r = ,243$, $p < ,01$) ve örgüte yönelik örgütsel vatandaşlık davranışı ($r = ,339$, $p < ,01$) arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkiler raporlanmıştır. Çalışmada ayrıca aile-iş zenginleşmesi ile işten ayrılma niyeti ($r = -,385$, $p < ,01$) arasında negatif ve anlamlı bir ilişki görülmüştür. Çalışmanın bağımlı değişkenlerinin kendi aralarındaki ilişkiler Tablo 4'te değerlendirildiğinde, tümünde $p < ,01$ seviyesinde anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. İşten ayrılma niyeti diğer 4 bağımlı değişken ile negatif bir ilişki içindedir. İşten ayrılma niyeti haricindeki diğer 4 bağımlı değişken ise birbirleri ile pozitif ilişkiler göstermektedir.

4.4. Hipotez Testleri

Çalışmada geliştirilen 5 adet hipotezi test etmek gayesiyle yapısal bir model kurulmuş ve yol analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz kapsamında oluşturulan model Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2: Yol Analizi



Şekil 2’de verilen modelin uyum iyiliği kriterleri incelendiğinde, modelin kabul edilebilir seviyede uyum sağladığı tespit edilmiştir. Buna göre $\chi^2 /sd= 1,913$, CFI= ,96, GFI= ,90, SRMR= ,046 ve RMSEA= ,048 şeklinde uyum istatistikleri elde edilmiştir.

Yol analizi neticesinde ulaşılan sonuçlar Tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 5: Hipotez Testi Sonuçları

	Yol		β	SH	Hipotez	Sonuç
A_İZ	→	İT	,497***	,042	H ₁	Desteklendi
A_İZ	→	DB	,477***	,055	H ₂	Desteklendi
A_İZ	→	İAN	-,436	,049	H ₃	Desteklendi
A_İZ	→	İP	,259***	,034	H ₄	Desteklendi
A_İZ	→	ÖVD_Ö	,382***	,054	H ₅	Desteklendi

*** $p < ,001$; A_İZ= Aile-İş Zenginleşmesi, İT= İş Tatmini, DB= Duygusal Bağlılık, İAN= İşten Ayrılma Niyeti, İP= İş Performansı, ÖVD_Ö= Örgüte Yönelik Örgütsel Vatandaşlık Davranışı.

Tablo 5’de görülebileceği gibi araştırmada kurgulanan tüm hipotezler desteklenmiştir. Çalışmada bağımsız değişken olarak ele alınan aile-iş zenginleşmesi bağımlı değişken olan tüm iş çıktıları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkilere sahiptir. Buna göre, aile-iş zenginleşmesinin iş tatmini ($\beta = ,497$; $p < ,001$), duygusal bağlılık ($\beta = ,477$; $p < ,001$), iş performansını ($\beta = ,259$; $p < ,001$) ve örgüte yönelik örgütsel vatandaşlık davranışı ($\beta = ,382$; $p < ,001$) üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkileri bulunmaktadır. Tablo 5’de ayrıca, aile-iş zenginleşmesinin işten ayrılma niyeti ($\beta = -,436$; $p < ,001$) üzerinde negatif yönde anlamlı bir etki gösterdiği de görülmektedir.

5. Sonuç ve Tartışma

Hem iş hem de aile sorumluluklarının karmaşıklığı ve talepleri göz önüne alındığında, iş-yaşam dengesi kavramı modern toplumda giderek daha önemli hale gelmiştir. Çok sayıda çalışma, iş-aile çatışmasının, iş tatmininin, örgütsel bağlılığın ve genel iyilik halinin azalması dahil olmak üzere olumsuz sonuçlarını vurgulamıştır. Ancak son araştırmalar, iş-aile etkileşiminin iş-aile zenginleşmesi olarak bilinen olumlu yönüne de odaklanmıştır. İşte bu çalışma, aile-iş zenginleşmesi perspektifinden etkileşimin bu olumlu sonuçları üzerine odaklanmıştır ve teori ile literatür ekseninde benzer sonuçlara ulaşmıştır.

Öncelikle çalışmanın katılımcılarının aile-iş zenginleşmesi düzeylerinin orta noktanın biraz üzerinde gerçekleştiği tespit edilmiştir. Literatürde benzer bulgularla karşılaşmaktadır (Jain & Nair, 2017; Martinez-Sanchez, 2018; Nicklin & McNall, 2013; Siu vd., 2015; Timms vd., 2015). Bu bulguya göre, katılımcıların aileden elde ettikleri kaynakların iş yaşamlarındaki zenginleşmelerine olumlu yönde katkıda bulunduğu ifade edilebilir.

Çalışmanın ilk hipotezi, aile-iş zenginleşmesinin iş tatminini pozitif yönde yordadığı şeklinde kurulmuştur. Mevcut literatürün kapsamlı bir incelemesi (Balmforth & Gardner, 2006; Bhargava & Baral, 2009; Carlson vd., 2006; Chan vd., 2016; Roche, 2020) ve ampirik analiz yoluyla elde edilen bulgular neticesinde bu hipotez desteklenmiştir. Bulgular, bireylerin aile rollerinde destek, anlayış ve olumlu etkileşimler gibi zenginleşmeler yaşadıklarında, bu olumlu deneyimleri iş ortamlarına taşımalarının muhtemel olduğunu göstermektedir.

Çalışmanın ikinci hipotezi, aile-iş zenginleşmesinin duygusal bağlılığı pozitif yönde yordadığı şeklindedir. Çalışma neticesinde ulaşılan bulgular da bu etkileşimi doğrular niteliktedir. Mevcut literatürde, iki değişken arasındaki ilişkiyi destekleyen pek çok çalışma bulunmaktadır (Balmforth & Gardner, 2006; Bhargava & Baral, 2009; McNall vd., 2010; Wayne vd., 2006). Bulgular, bireylerin olumlu etkileşimler, destek ve tatmin gibi aile rollerinde zenginleşme yaşadıklarında, örgütleriyle güçlü bir duygusal bağ ve özdeşleşme geliştirme olasılıklarının daha yüksek olduğunu göstermektedir. İş ve aile rollerini karşılıklı olarak faydalı ve güçlendirici olarak algılayan çalışanların, işlerinde aidiyet ve sadakat hissi yaşadıkları için kurumlarına daha yüksek düzeyde bağlılık göstermeleri daha olasıdır.

Çalışmanın üçüncü hipotezi, aile-iş zenginleşmesinin işten ayrılma niyetini negatif etkilediği şeklinde ifade edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, aile-iş zenginleşmesinin çalışanlar arasında işten ayrılma niyetini azaltmada önemli bir değişken olduğu tespit edilmiştir. Literatürde de bu bulguyu destekleyen çalışmalar mevcuttur (Aboobaker & Edward, 2020; Balmforth & Gardner, 2006; McNall vd., 2010; Wayne vd., 2006). Ayrıca bulgular, aile-iş zenginleşmesinin çalışanların genel iş tatminini ve duygusal bağlılığını artırarak, işten ayrılma niyetine karşı koruyucu bir faktör olarak hizmet ettiğini göstermektedir. İş ve aile sorumluluklarını yönetme konusunda desteklendiğini hisseden çalışanların daha fazla iş tatmini yaşamaları ve kurumlarına daha güçlü bir şekilde bağlanmaları olasıdır ve bu da işten ayrılma niyetlerinin azalmasına yol açmaktadır.

Çalışmanın dördüncü hipotezi, aile-iş zenginleşmesinin iş performansını pozitif yönde yordadığıdır. Bu hipotez de çalışmanın diğer hipotezleri gibi desteklenmiştir. Mevcut literatür de bu ilişkiyi destekleyen kanıtlar

sunmaktadır (Carlson vd., 2008, 2011; Karatepe & Bektashi, 2008; Karatepe & Kılıç, 2009; Ülbeği & İplik, 2018; van Steenbergen vd., 2007; van Steenbergen & Ellemers, 2009). Bulgular, aile-iş zenginleşmesinin iş performansının kritik bir belirleyicisi olduğunu göstermiş ve yaratıcılık, yenilikçilik, işyerindeki genel etkinlik gibi işin çeşitli yönleri etkileyebileceğini düşündürmüştür. Aile yaşamlarında zenginleşme yaşayan çalışanlar, işle ilgili stresi yönetmek, sağlıklı bir iş-yaşam dengesi sağlamak ve pozitif enerji ve motivasyonu profesyonel çabalarına yönlendirmek için daha donanımlı olmakta ve bu da iş performanslarının yükselmesine yol açmaktadır.

Çalışmanın beşinci ve son hipotezi, aile-iş zenginleşmesi örgüte yönelik örgütsel vatandaşlık davranışını pozitif şekilde yordar şeklinde ifade edilmiştir. Bu hipotez de desteklenmiş olup ulaşılan bulgular, bireylerin aile rollerinde destek, anlayış ve olumlu etkileşimler gibi zenginleşme yaşadıklarında, kurumlarına fayda sağlamak için resmi iş gerekliliklerinin ötesine geçen davranışlarda bulunma olasılıklarının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Aile yaşamlarında zenginleşme yaşayan çalışanlar, örgütsel kural ve prosedürlere uyma, gönüllü faaliyetlere katılma ve olumlu bir çalışma ortamını teşvik etme gibi örgütün genel refahına ve işleyişine katkıda bulunan davranışlar sergilemeye daha meyilli olacaktırlar. Literatür, bu sonuçları destekler niteliktedir (Balmforth & Gardner, 2006; Bhargava & Baral, 2009).

Çalışmanın bir kısıtı olarak katılımcıların tek bir ilden seçilmesi sebebiyle Türkiye'deki sağlık çalışanları örneklemini tam olarak temsil edemeyeceği söylenebilir. Doğal olarak bu durumda elde edilen sonuçlar genellenemez. Bir diğer kısıt ise toplanan verilerin öz bildirimine dayalı olmasıdır. Sağlık çalışanlarının, samimi davranarak düşüncelerini ifade ettikleri varsayılmaktadır. Son kısıt ise verilerin toplama şekliyle kaynaklanmaktadır. Bu çalışmanın verileri kesitsel olarak tek bir zaman dilimi zarfında toplanmıştır.

Araştırma kapsamında sonraki araştırmacılar için de birtakım önerilerde bulunulabilir. İlk olarak bu çalışmada iş-aile zenginleşmesi kavramının aileden kaynaklı iş zenginleşmesi boyutu üzerinde durulmuştur. Takip eden çalışmalarda araştırmacıların işten kaynaklı aile zenginleşmesini ele alarak, bu boyutun iş ve aile üzerinde nasıl etkiler yaratabileceği araştırılabilir. Yine bu çalışmada nicel bir desenle araştırma yürütülmüştür. Sonraki çalışmalarda araştırmacılar, benzer bir model nitel ya da karma desenle çalışarak çok daha kapsamlı ve derinliğe sahip sonuçlara ulaşabilirler. Yukarıdaki paragrafta bahsedildiği gibi bu çalışmanın verileri kesitseldir. Farklı zaman dilimlerinde verilerin toplanarak boylamsal çalışmaların gerçekleştirilmesi araştırmacılara öneri olarak sunulabilir. Araştırmada demografik özelliklere göre aile-iş zenginleşmesi düzeylerinin farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmemiştir. Diğer çalışmalarda bu hususun da araştırılması, literatüre katkı sunması açısından fayda sağlayabilir. Bu araştırma sağlık çalışanları örnekleminde nispeten kısıtlı sayılabilecek bir örneklem ile gerçekleştirilmiştir. Sonraki çalışmalarda araştırmacılar, farklı meslek gruplarından oluşan daha geniş örneklemle çalışarak iş-aile ya da aile-iş zenginleşmesi açısından kıyaslama yapma imkânı bulabilir. Son bir öneri olarak gerek aileden kaynaklı gerekse de işten kaynaklı zenginleşmenin bu çalışmada ele alınan iş çıktıları üzerine etkisinde, aile ile yönetici desteğinin aracı ve cinsiyetin düzenleyici etkisi takip eden çalışmalarda birer model olarak çalışılabilir.

Araştırma sonuçları kapsamında uygulamacılar bağlamında da birkaç öneride bulunmak yerine olabilir. Elde edilen sonuçlara göre, katılımcıların aileden kaynaklanan iş zenginleşmeleri onların iş çıktıları üzerinde pozitif etkiler yaratmaktadır. Ulaşılan sonuçlar örgütlerin, çalışanların aile yaşamlarının önemini kabul eden ve iş ve aile sorumluluklarını dengelemelerine yardımcı olacak kaynaklar sağlayan destekleyici bir kültürü teşvik etmekten fayda sağlayabileceğini göstermektedir. Esnek çalışma düzenlemeleri, ebeveyn izni ve çalışan yardım programları gibi aile dostu politikalar uygulayarak kuruluşlar, çalışanların hem kişisel hem de profesyonel yaşamlarında kendilerini değerli ve desteklenmiş hissettikleri bir ortam yaratabilir. Bu ise sonuçta daha yüksek iş tatmini, bağlılık, performans ve örgütsel vatandaşlık davranışı ile daha düşük işten ayrılma niyeti yaşamalarına yol açabilir. Doğal olarak bir işletme sahibi veya yöneticisi çalışanlarının aile yaşantısına karışamaz ancak işe alım politikalarını buna göre düzenleyebilir. İşe alım süreçlerinde, adayların aileleri hakkında kapsamlı araştırmalar gerçekleştirilerek, aileden kaynaklı bir iş zenginleşmesi yaşaması muhtemel olabilecek kişiler tespit edilerek işe alım noktasında onlar tercih edilebilir.

Sonuç olarak, çalışanların aile yaşamları ile işyerindeki deneyimleri arasındaki bağlantının kabul edilmesi bir gerekliliktir. Geleneksel olarak, örgütsel davranış alanındaki araştırmalar, aileyle ilgili değişkenlerin etkisini göz ardı ederek öncelikle iş alanındaki faktörlere odaklanma eğiliminde olmuştur. Ancak, bu çalışmanın bulgularının da gösterdiği gibi, çalışanların aile deneyimleri işyerindeki tutum ve davranışlarını önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Bu nedenle, örgütlerin yönetim uygulamalarında hem iş hem de aile faktörlerini dikkate alarak çalışanların refahına yönelik daha bütüncül bir yaklaşım benimsemeleri gerekmektedir. Bununla birlikte, aile-iş zenginleşmesini teşvik etmenin hem işverenlerin hem de çalışanların ortak çabasını gerektirdiğini kabul etmek önemlidir. Kuruluşlar kaynak ve destek sağlayabilirken, bireyler de iş ve aile yaşamlarını her iki alanı da geliştirecek şekilde bütünleştirmek için aktif olarak çaba gösterme konusunda rol oynamaktadır. Bu nedenle, aile-iş zenginleşmesini teşvik etmeyi amaçlayan müdahaleler, çalışanların ihtiyaçlarını ve tercihlerini dikkate alırken aynı zamanda kurumsal kısıtlamaları ve zorlukları da dikkate alınmalıdır. Bu yazının tüm aşamalarında araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur.

Katkı Oranı Beyanı

Makale tek yazarlı olup tüm çalışma yazar tarafından yapılmıştır.

Kaynakça

- Aboobaker, N., & Edward, M. (2020). Collective influence of work–family conflict and work–family enrichment on turnover intention: Exploring the moderating effects of individual differences. *Global Business Review*, 21(5), 1218-1231.
- Agarwal, U. A., & Gupta, V. (2018). Relationships between job characteristics, work engagement conscientiousness and managers' turnover intentions: A moderated-mediation analysis. *Personnel Review*, 47(2), 353-377.
- Akçakanat, T., & Uzunbacak, H. H. (2019). Kısaltılmış iş-aile zenginleşmesi ölçeği Türkçe formunun geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 11(20), 172-179.
- Allen, D. G., Bryant, P. C., & Vardaman, J. M. (2010). Retaining talent: Replacing misconceptions with evidencebased strategies. *The Academy of Management Perspectives*, 24(2), 48-64.
- Anderson, J. C., & Gerbing, D. W. (1984). The effect of sampling error on convergence, improper solutions, and goodness-of-fit indices for maximum likelihood confirmatory factor analysis. *Psychometrika*, 49(2), 155-173.
- Aryee, S., Srinivas, E. S., & Tan, H. H. (2005). Rhythms of life: Antecedents and outcomes of work–family balance in employed parents. *Journal of Applied Psychology*, 90(1), 132-46.
- Balmforth, K., & Gardner, D. (2006). Conflict and facilitation between work and family. Realizing the outcomes for organizations. *New Zealand Journal of Psychology*, 35(2), 69-76.
- Barnett, R. C., & Hyde, J. S. (2001). Women, men, work, and family: An expansionist theory. *American Psychologist*, 56(10), 781-796.
- Basım, H. N., & Şeşen, H. (2009, Mayıs). *Örgütsel adalet algısı-örgütsel vatandaşlık davranışı ilişkisinde iş tatmininin aracılık rolü*. 17. Yönetim ve Organizasyon Kongresi'nde sunulmuş bildiri, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Bhargava, S., & Baral, R. (2009). Antecedents and consequences of work–family enrichment among Indian managers. *Psychological Studies*, 54, 213-225.
- Blau, P. (1964). *Exchange and power in social life*. New York: Wiley.
- Campbell, J. P. (1990). Modeling the performance prediction problem in industrial and organizational psychology. İçinde M. D. Dunnette, & L. M. Hough (Eds.). *Handbook of industrial and organizational psychology* (s. 687-732). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Carlson, D. S., Grzywacz, J. G., & Kacmar, K. M. (2010). The relationship of schedule flexibility and outcomes via the work–family interface. *Journal of Managerial Psychology*, 25(4), 330-355.
- Carlson, D. S., Grywacz, J. G., & Zivnuska, S. S. (2009). Is work--family balance more than conflict and enrichment?. *Human Relations*, 62(10), 1459-1486.
- Carlson, D. S., Kacmar, K. M., Wayne, J. H., & Grzywacz, J. G. (2006). Measuring the positive side of the work–family interface: Development and validation of a Work–Family Enrichment Scale. *Journal of Vocational Behavior*, 68(1), 131-164
- Carlson, D. S., Witt, L. A., Zivnuska, S., Kacmar, M., & Grzywacz, J. G. (2008). Supervisor appraisal as the link between family-work balance and contextual performance. *Journal of Business Psychology*, 23, 37-49.
- Chang, A., McDonald, P., & Burton, P. (2010). Methodological choices in work-life balance research 1987 to 2006: A critical review. *The International Journal of Human Resource Management*, 21(13), 2381-2413.
- Crain, T. L., & Hammer, L. B. (2013). Work–family enrichment: A systematic review of antecedents, outcomes, and mechanisms. İçinde A. B. Bakker (Ed.). *Advances in positive organizational psychology* (s. 303-328). Leeds: Emerald Group Publishing
- Culbertson, S. S., Mills, M. J., & Fullagar, C. J. (2012). Work engagement and work-family facilitation: Making homes happier through positive affective spillover. *Human Relations*, 65(9), 1155-1177.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., & Büyüköztürk, Ş. (2012). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik*. Ankara: Pegem Akademi.
- Çöl, G. (2008). Algılanan güçlendirmenin işgören performansı üzerine etkileri. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(1), 35-46.
- Dağlı, A., Elçiçek, Z., & Han, B. (2018). Örgütsel Bağlılık Ölçeği'nin Türkçe'ye uyarlanması: Geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(68), 1765- 1777.
- Dewi, I. G. A. M., Rajiani, I., Riana, I.G., Puspitawati, N. M. D., Muafi, M., & Rihayana, I. G. (2023). Women's risk-taking behaviour during COVID-19 pandemic: Will work–family enrichment and work satisfaction prevent turnover intention? *Administrative Sciences* 13(3), 67.
- Frone, M. R. (2003). Work–family balance. İçinde J. C. Quick, & L. E. Tetrick (Eds.). *Handbook of Occupational Health psychology* (s. 143-162). Washington, DC: American Psychological Association.

- George, D., & Mallery, M. (2001). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference 10.0 update*. Toronto: Allyn and Bacon.
- Gordon, J. R., Whelan-Berry, K. S., & Hamilton, E. H. (2007). The relationship among workfamily conflict and enhancement, organizational work-family culture, and work outcomes for older working women. *Journal of Occupational Health Psychology, 12*(4), 350-364.
- Graves, L. M., Ohlott, P. J., & Ruderman, M. N. (2007). Commitment to family roles: Effects on managers' attitudes and performance. *Journal of Applied Psychology, 92*(1), 44-56.
- Greenhaus, J. H., & Powell, G. N. (2006). When work and family are allies: A Theory of Work-Family Enrichment. *Academy of Management Review, 31*(1), 72-92.
- Griffeth, R. W., Hom, P. W., & Gaertner, S. (2000). A meta-analysis of antecedents and correlates of employee turnover: Update, moderator tests, and research implications for the next millennium. *Journal of Management, 26*(3), 463-488.
- Grzywacz, J. G. (2000). Work-family spillover and health during midlife: Is managing conflict everything?. *American Journal of Health Promotion, 14*(4), 236-243.
- Grzywacz, J. G., & Marks, N. F. (2000). Reconceptualizing the work-family interface: An ecological perspective on the correlates of positive and negative spillover between work and family. *Journal of Occupational Health Psychology, 5*(1), 111-126.
- Hackman, R., & Oldham, G. R., (1975). Development of the Job Diagnostic Survey. *Journal of Applied Psychology, 60*(2), 159-170.
- Hancock, J. I., Allen, D. G., Bosco, F. A., McDaniel, K. R., & Pierce, C. A. (2013). Meta-analytic review of employee turnover as a predictor of firm performance. *Journal of Management, 39*(3), 573-603.
- Hanson, G. C., Hammer, L. B., & Colton, C. L. (2006). Development and validation of a multidimensional scale of perceived work-family positive spillover. *Journal of Occupational Health Psychology, 11*(3), 249-265.
- Hobfoll, S. E. (2001). The influence of culture, community, and the nested self in the stress process: Advancing Conservation of Resources Theory. *Applied Psychology: An International Review, 50*(3), 337-370.
- Hollanda, P. (2020). Antecedents and outcomes of work-family conflict and work-family enrichment: A longitudinal, multilevel, and multimethod study. İçinde M. L. H. Maestro, N. C. Albiol, & M. G. Grau (Eds.). *The New Ideal Worker: Organizations Between Work-Life Balance, Gender and Leadership*, (s. 223-249). Cham: Springer.
- Jain, S., & Nair, S. K. (2017). Work support and family support as predictors of work-to-family enrichment and family-to-work enrichment. *Global Business Review, 18*(5), 1307-1324.
- Joreskog, K., & Sorbom, D. (1993). *LISREL 8: Structural equation modeling with the simplis command language*. Chicago, IL: Scientific Software International Inc.
- Kacmar, K. M., Crawford, W. S., Carlson, D. S., Ferguson, M., & Whitten, D. (2014). A short and valid measure of work-family enrichment. *Journal of Occupational Health Psychology, 19*(1), 32-45.
- Karatepe, O. M., & Bekteshi, L. (2008). Antecedents and outcomes of work-family facilitation and family-work facilitation among frontline hotel employees. *International Journal of Hospitality Management, 27*(4), 517-528.
- Karatepe, O. M., & Demir, E. (2014). Linking core self-evaluations and work engagement to work-family facilitation: A study in the hotel industry. *International Journal of Contemporary Hospitality Management, 26*(2), 307-323.
- Karatepe, O. M., & Kılıç, H. (2009). The effects of two directions of conflict and facilitation on frontline employees' job outcomes. *The Service Industries Journal, 29*(7), 977-993.
- Kinnunen, U., Feldt, T., Geurts, S., & Pulkkinen, L. (2006). Types of work-family interface: Well-being correlates of negative and positive spillover between work and family. *Scandinavian Journal of Psychology, 47*(2), 149-162.
- Kirkman, B. L., & Rosen, B. (1999). Beyond self-management: Antecedents and consequences of team empowerment. *The Academy of Management Journal, 42*(1), 58-74.
- Kline, R. B. (1998). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York: Guilford Press.
- Küçükusta, D. (2007). *Konaklama işletmelerinde iş-yaşam dengesinin çalışma yaşamı kalitesi üzerindeki etkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Lee, K., & Allen, N. J. (2002). Organizational citizenship behavior and workplace deviance: The role of affect and cognitions. *Journal of Applied Psychology, 87*(1), 131-142.
- Leech, N. L., Barrett, K. C., & Morgan, G. A. (2005). *SPSS for intermediate statistics: Use and interpretation*. Mahwah: Erlbaum Associates Inc.
- Locke, E. A. (1976). The nature and causes of job satisfaction. İçinde M.D. Dunnette (Ed.). *Handbook of industrial and organisational psychology* (s.1297-1343). Chicago: Rand McNally.
- Lu, J. F., Siu, O. L., Spector, P. E., & Shi, K. (2009). Antecedents and outcomes of a fourfold taxonomy of work-family balance in Chinese employed parents. *Journal of Occupational Health Psychology, 14*(2), 182-192.

- Marks, S. R. (1977). Multiple roles and role strain: Some notes on human energy time and commitment. *American Sociological Review*, 42(6), 921-936.
- Martinez-Sanchez, A., Perez-Perez, M., Vela-Jimenez, M. J., & Abella-Garces, S. (2018). Job satisfaction and work–family policies through work–family enrichment. *Journal of Managerial Psychology*, 33(4/5), 386-402.
- Mauno, S., Cuyper, N. D., Kinnunen, U., Ruokolainen, M., Rantanen, J., & Mäkikangas, A. (2015). The prospective effects of work–family conflict and enrichment on job exhaustion and turnover intentions: Comparing long-term temporary vs. permanent workers across three waves. *Work & Stress*, 29(1), 75-94.
- McNall, L. A., Masuda, A. D., & Nicklin, J. M. (2010). Flexible work arrangements, job satisfaction, and turnover intentions: The mediating role of work to family enrichment. *Journal of Psychology*, 144, 61-81.
- McNall, L. A., Nicklin, J. M., & Masuda, A. D. (2010). A meta-analytic review of the consequences associated with work–family enrichment. *Journal of Business and Psychology*, 25(3), 381-396.
- McNall, L. A., Scott, L. D., & Nicklin, J. M. (2015). Do positive affectivity and boundary preferences matter for work–family enrichment? A study of human service workers. *Journal of Occupational Health Psychology*, 20(1), 93-104.
- Mertler, C. A., & Vannatta, R. A. (2005). *Advanced and multivariate statistical methods: Pratical application and interpretation*. CA: Pyrczak Publishing.
- Meyer, J. P., & Allen, N. J. (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human Resource Management Review*, 1(1), 61-89.
- Meyer, J. P., Allen, N. J., & Smith, C. A. (1993). Commitment to organizations and occupations: Extension and test of a three-component conceptualization. *Journal of Applied Psychology*, 78, 538-551.
- Moussa Moumin, L. (2022). *İş-aile zenginleşmesi, yönetici desteği algısı, öz-saygı, duygusal bağlılık ve kariyer tatmini ilişkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çankırı Karatekin Üniversitesi, Çankırı.
- Nicklin, J. M., & McNall, L. A. (2013). Work–family enrichment, support, and satisfaction: A test of mediation. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 22(1), 67-77.
- Nunnally, J. C. (1978). *Psychometric theory*. New York: McGraw-Hill.
- Odle-Dusseau, H. N., Britt, T. W., & Greene-Shorridge, T. M. (2012). Organizational work–family resources as predictors of job performance and attitudes: The process of work–family conflict and enrichment. *Journal of Occupational Health Psychology*, 17(1), 28-40.
- OECD (2020). *Better life index*. <http://www.oecdbetterlifeindex.org/topics/work-lifebalance/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 30.04.2024.
- O’Neill, J. W., Harrison, M. M., Cleveland, J., Almeida, D., Stawski, R., & Crouter, A. C. (2009). Work–family climate, organizational commitment, and turnover: Multilevel contagion effects of leaders. *Journal of Vocational Behavior*, 74(1), 18-29.
- Organ, D. W. (1988). *Organizational citizenship behavior: The good soldier syndrome*. New York: Lexington Books.
- Rhoades, L., & Eisenberger, R. (2002). Perceived organizational support: A review of the literature. *Journal of Applied Psychology*, 87(4), 698-714.
- Roche, M., & Haar, J. (2020). Motivations, work–family enrichment and job satisfaction: An indirect effects model. *Personnel Review*, 49(3), 903-920.
- Ruderman, M. N., Ohlott, P. J., Panzer, K., & King, S. N. (2002). Benefits of multiple roles for managerial women. *Academy of Management Journal*, 45(2), 369-386.
- Sağlık Bakanlığı (2022). *Sağlık istatistikleri* *yıllığı*. <https://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/48054/0/siy202205042024pdf.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 30.04.2024.
- Seibert, S. E., Kraimer, M. L., & Liden, R. C. (2001). A Social Capital Theory of career success. *Academy of Management Journal*, 44(2), 219-237.
- Seligman, M. E., & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*, 55(1), 5-14.
- Sieber, S. D. (1974). Toward a theory of role accumulation. *American Sociological Review*, 39(4), 567-578.
- Sigler, T. H., & Pearson, C. M. (2000). Creating an empowering culture: Examining the relationship between organizational culture and perceptions of empowerment. *Journal of Quality Management*, 5(1), 27-52.
- Siu, O. L., Bakker, A. B., Brough, P., Lu, C. Q., Wang, H., Kalliath, T., ... & Timms, C. (2015). A three-wave study of antecedents of work–family enrichment: The roles of social resources and affect. *Stress and Health*, 31(4), 306-314.
- Siu, O. L., Lu, J. F., Brough, P., Lu, C. Q., Bakker, A. B., Kalliath, T., ... & Shi, K. (2010). Role resources and work–family enrichment: The role of work engagement. *Journal of Vocational Behavior*, 77(3), 470-480.
- Smith, C., Organ, D. W., & Near, J. P. (1983). Organizational citizenship behavior: Its nature and antecedents. *Journal of Applied Psychology*, 68(4), 653-663.

- Timms, C., Brough, P., O'Driscoll, M., Kalliath, T., Siu, O. L., Sit, C., & Lo, D. (2015). Positive pathways to engaging workers: Work–family enrichment as a predictor of work engagement. *Asia Pacific Journal of Human Resources, 53*(4), 490-510.
- Tosun, T. (2023). *İş-aile zenginleşmesinin ve iş yaşam kalitesinin iş doyumu üzerindeki etkisi* (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 30.04.2024
- Ülbeği, İ. D., & İplik, E. (2018). İş-Aile Zenginleşmesi Ölçeği'nin geçerlik ve güvenirlik çalışması. *İşletme Araştırmaları Dergisi, 10*(4), 722-741.
- van Steenbergen, E. F., & Ellemers, N. (2009). Is managing the work–family interface worthwhile? Benefits for employee health and performance. *Journal of Organizational Behavior, 30*(5), 617-642.
- van Steenbergen, E. F., Ellemers, N., & Mooijaart, A. (2007). How work and family can facilitate each other: Distinct types of work–family facilitation and outcomes for women and men. *Journal of Occupational Health Psychology, 12*(3), 279-300.
- Voydanoff, P. (2001). Incorporating community into work and family research: A review of basic relationships. *Human Relations, 54*(12), 1609-1637.
- Voydanoff, P. (2005). Social integration, work–family conflict and facilitation, and job and marital quality. *Journal of Marriage and Family, 67*(3), 666-679.
- Wayne, J. H., Allen, T. D., Mathews, R., & Casper, W. D. (2013). Family supportive organization perceptions and organizational commitment: The mediating role of work–family conflict and enrichment and partner attitudes. *The Journal of Applied Psychology, 98*(4), 602-622.
- Wayne, J. H., Musisca, N., & Fleeson, W. (2004). Considering the role of personality in the work–family experience: Relationships of the big five to work–family conflict and facilitation. *Journal of Vocational Behavior, 64*(1), 108-130.
- Wayne, J. H., Randel, A. E., & Stevens, J. (2006). The role of identity and work–family support in work–family enrichment and its work-related consequences. *Journal of Vocational Behavior, 69*(3), 445-461.
- Wayne, S. J., Shore, L. M., & Linden, R. C. (1997). Perceived organizational support and leader member exchange: A social exchange perspective. *Academy of Management Journal, 40*(1), 82-111.
- Williams, L. J., & Anderson, S. E. (1991). Job satisfaction and organizational commitment as predictors of organizational citizenship and in-role behaviors. *Journal of Management, 17*(3), 601-617.
- Witt, L., & Carlson, D. S. (2006). The work–family interface and job performance: Moderating effects of conscientiousness and perceived organizational support. *Journal of Occupational Health Psychology, 11*(4), 343-356.

Araştırma Makalesi / Research Article

BÖLGESEL KALKINMA AJANSLARINDA YÖNETİŞİM ANLAYIŞI: TÜRKİYE VE İNGİLTERE KARŞILAŞTIRMASI

Osman Bahadır KALECİK¹, Özcan SEZER²

ÖZET

Kalkınma kavramı 20. yüzyıldan bu yana bütün dünyanın gündeminde olmuş, bölgesel kalkınma ve sürdürülebilir kalkınma gibi kavramlarla zenginleşerek literatürde ve uygulamada kendisine yer edinmiştir. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerek bölgeler arası kalkınmışlık farklılıklarından dolayı şartların oluşması ve gerekse de yönetim anlayışındaki değişimlere uygun olarak bölgelerde önemli aktörleri bir araya getirerek bölgesel kalkınmaya odaklanan bir yapılanma olarak bölgesel kalkınma ajansları dünyada birçok ülkede kurulmuştur. Kalkınma ajansları demokratik ilkelerin bir yansıması olarak yönetim ilkelerine uygun olarak dizayn edilmekte ve genel itibari ile bu ilkeler doğrultusunda hareket etmektedir. 90'lı yıllardaki bölgeselleşme politikalarının bir sonucu olarak İngiltere'de bölgesel kalkınma ajansları kurulmuş ve yaklaşık 13 yıl faaliyet göstermiştir. Türkiye'de ise 2000'li yıllarda Avrupa Birliği'nin etkisi ve yönlendirmeleri ile kalkınma ajanslarının kurulduğu görülmektedir. Bu çalışmada temel amaç İngiltere ve Türkiye'deki bölge kalkınma ajanslarını yönetim ilkeleri çerçevesinde karşılaştırmaktır. Literatürdeki bu alandaki boşluğu doldurmak için gerçekleştirilen çalışmada konu ile ilgili mevzuat, raporlar, tezler ve makaleler taranarak yönetim odağında değerlendirme yapılmış ve ajansların kapatılma taleplerini ajansların yönetim ilkelerine ters düşen uygulamalarına yönelik eleştirilerden ziyade siyasi tercihlerin belirlediği kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Kalkınma, Bölgesel Kalkınma Ajansları, Yönetişim, İngiltere, Türkiye
JEL Sınıflandırması: F63, R19, R58.

GOVERNANCE APPROACH IN REGIONAL DEVELOPMENT AGENCIES: COMPARISON OF TURKIYE AND ENGLAND

ABSTRACT

The concept of development has been on the agenda of the whole world since the 20th century, enriched with concepts such as regional development and sustainable development, and has taken its place in the literature and practice. Especially since the second half of the 20th century, regional development agencies have been established in many countries around the world as a structure that focuses on regional development by bringing together important actors in the regions in accordance with the development of conditions due to inter-regional development differences and changes in the management approach. Development agencies are designed in accordance with governance principles as a reflection of democratic principles and generally act in line with these principles. As a result of the regionalization policies in the 90s, regional development agencies were established in England and operated for approximately 13 years. In Turkey, it is seen that development agencies were established in the 2000s with the influence and guidance of the European Union. The main purpose of this study is to compare regional development agencies in England and Turkey within the framework of governance principles. In the study carried out to fill the gap in the literature in this field, an evaluation was made in the focus of governance by scanning the relevant legislation, reports, theses and articles on the subject, and it was concluded that the demands for the closure of the agencies were determined by political preferences rather than criticisms of the agencies' practices that contradict the principles of governance.

Keywords: Regional Development, Regional Development Agencies, Governance, England, Türkiye
JEL Classification Codes: F63, R19, R58.

¹ Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, b.kicelak@gmail.com

² Prof. Dr. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ozcan.sezer@beun.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

This article is about evaluating the Regional Development Agencies (RDAs) in the UK and Turkey, which were established in two geographies with very different experiences and models in terms of public administration and politics, based on their governance approaches and governance principles, based on their similar aspects. The study was based on research questions such as, What are the similar and different aspects of the governance models of regional development agencies in Turkey and the UK, and to what extent have they complied with which governance principles? What are the factors that led to discussions on the closure of agencies in both countries, and what lessons do the experiences of the closure of agencies in the UK contain for Turkey? What is the root cause of the discussions on the closure of development agencies in both countries since their establishment? It is aimed to develop an idea about the effects of the governance practices of regional development agencies in Turkey and England on the success, effectiveness and sustainability of the agencies in regional development by comparing them within the framework of governance principles, to evaluate the criticisms and the idea and justifications for closing down the agencies in both countries within the framework of this idea, to produce a scientific counter-argument against the arguments in this direction due to the possibility of a mistake similar to the closure of regional development agencies in England being made in Turkey, and thus to contribute to filling an important gap in both national and international literature on the subject. The study directs the criteria for comparing agencies between different countries in the literature from a focus on the economic dimension and performance of regional development to the success of compliance with governance methods and principles.

Literature Review

In the study, the legislation of the agencies in both countries was scanned and compared, and inferences were made on the subject by examining books, research reports, master's and doctoral theses and articles regarding the experience of both countries. When we look at the literature in Turkey, it is seen that the experience of regional development agencies in England has not been addressed much or that comparisons of agencies in countries have only focused on regional development. On the other hand, in the sources examining the governance models of agencies, no inference and comparison method has been applied to the governance models and principles in different country experiences. However, the agency experience in England has many common points and important lessons that can be learned for Turkey in terms of the founding philosophy and environment of the agencies of both countries, their governance models and the principles they are based on, and the fact that they have been the subject of discussions about closing since their establishment.

Methodology

The type of the study is a conceptual, theoretical compilation based on legislation, books, research reports, master's and doctoral theses and articles. The study was conducted on a sample and universe from the literature covering regional development agencies in Turkey and England. Document analysis was used in the study and some quantitative data were used. The study has three hypotheses as follows: "The Regional Development Agencies in England and Turkey, which were established in two geographies with very different experiences and models in terms of public administration and politics, have surprisingly similar aspects in terms of their establishment logic/motive, governance structure, criticisms directed at them and closure discussions. The main reason for the closure of regional development agencies in England is not their performance in regional development and deficiencies in governance, but political preferences, and there are important lessons to be learned for agencies in Turkey from the experiences of regional development agencies in England."

Results and Conclusions

The study has reached the following conclusions: The three-legged regional development practice in England is compatible with the principles of participation and cooperation in governance in terms of the balanced distribution of power and responsibilities to the relevant institutions without being concentrated in a single center. Although they have a structure suitable for governance in terms of including key actors from the public, local government, private sector and civil society in the region in their boards of directors, the chairman of the board of directors and the chairman of the executive board are appointed by the central government, contrary to the spirit and principles of governance. Criticism of the lack of political accountability of agencies in the UK is unwarranted. It has been assessed that an organisation that is a semi-public institution should not be obliged to be politically accountable. It is sufficient for the relevant institution to comply with the principles of administrative accountability, legal accountability and responsiveness. It is assessed that criticisms of development agencies in the UK regarding the inappropriate and inefficient use of resources are subjective. Regional development agencies in the UK are assessed to act in accordance with the principles of transparency and accountability in governance. It is observed that RDAs plan with a participatory approach at the regional level and draw a vision for regional policies. It is also assessed that they act in accordance with governance in terms of integrating and using 'soft'

policy tools with funds generated from the centre, relevant ministries, local governments and EU funds. Criticism that regional development agencies in the UK take over the duties, work and operations of other agencies, thus creating conflicts of duty, is unwarranted. It is evaluated that the inter-institutional coordination role of the agencies does not mean that they perform the primary duties of the relevant institutions and does not contradict the principles of participation, cooperation, effectiveness and efficiency of governance. It is thought that criticisms of the governance approach of development agencies in the UK actually represent a political approach and the arguments presented as justification for the closure of the agencies are subjective. In the UK experience, no governance weaknesses that could serve as an example for agencies in Turkey have been encountered. Agencies in Turkey are also subject to similar criticism to those in the UK. It is seen that the governance style of development agencies in Turkey is not sufficiently compatible with the principles of equality, autonomy and participation. There is a possibility that the agencies may be closed down after a political change in Turkey. It is thought that the reason why the existence of agencies is being debated to this extent, despite their multi-faceted control mechanisms and performance measurement systems, is due to a political stance like in the UK.

1. Giriş

Kalkınma kavramı, genel itibari ile 20. yüzyılın başlarında ülkelerin yaşamakta oldukları ekonomik, sosyal, siyasal değişimler ve modernleşme çabaları çerçevesinde; iktisadi büyüme, sanayileşme, teknolojik gelişme ve toplumsal ilerleme arayışları odağında entelektüel dünyada ve ülke gündemlerinde yer etmeye başlamıştır. Bu dönemde yaşanan iki dünya savaşı ve adına büyük bunalım denilen dünya çapındaki ekonomik kriz sonucu oluşan tahribatların giderilmesi için yeni arayışlar ortaya çıkmıştır. Gerek kalkınma anlayışı ve gerekse de savaşlardaki lokal yıkımlar kaynaklı bölgesel kalkınma farklılıkları devletlerin kalkınmaya bakışlarını değiştirmeye zorlamıştır. Bölgesel kalkınma odaklı yaklaşımın ilk örneklerinden olan ve ilk kalkınma ajansı olma özelliği taşıyan “Tennessee Valley Authority” tam da bu dönemin ve bu dönemdeki koşulların ürünü olarak karşımıza çıkmıştır. Büyük Bunalım sonrası bölgesel iktisadi ve sosyal çöküşe yerel aktörlerin vermiş olduğu ilk tepki ve bölgesel kalkınma yaklaşımı olma özelliği taşıyan ajans daha sonraları özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa’da yaşanan bölgesel farklılıklara yönelik alınacak önlemlere ilham olacaktı (Akbulut & Göküş, 2017: 82).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan iki kutuplu dünyada sosyalist dünya, devlet merkezli bir kalkınma modeli uygularken, Batı bloku genel itibari ile serbest piyasa ekonomisi içerisinde nispeten devletin etkisinin daha zayıf olduğu ekonomik modeller geliştirmiştir. Keynesyen iktisat politikaları ile devletin sosyal, ekonomik ve kültürel sorumluluk ve faaliyetlerinin arttığı, “Refah Devleti” anlayışının hâkim olduğu, devletin ekonomik faaliyet ve büyük yatırımlar başta olmak üzere her alanda müdahaleci pozisyonunda olduğu bu dönemde (Konuç, 2015: 8) ne yönetimlerde ne de bölgesel kalkınma anlayışında tam anlamıyla yönetim anlayışının oluştuğundan söz edilemez. Yeni dönem ile birlikte refah devletinden boşalan alanlarda, yerel idarelerin yerel ekonomileri düzenleme işlevi artmış, yönetime ve karar süreçlerine halkın katılımını da olanaklı kılan gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Aynı zamanda yerel kalkınma süreçlerinde seçimle gelmeyen özel sektörün de yer alması ve yerel idarecilikten yerel girişimcilğe dönüşüm eğilimleri yoğun olarak eleştirilmiştir (Harvey, 1987: 1989). 1960’lardan sonra yaşanan ekonomik paradigma değişimi tam da bu dönemde yönetim ve bölgesel kalkınma anlayışlarındaki değişimle eş güdümlü gerçekleşmiştir. Bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarına yönelik önlemlerin yetersizliği, refah devletine olan güvendedeki azalmalar, bilişim ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ve ülkeler arası artan etkileşim ve neo-liberal politikaların gündemde yer etmesi katılım fikrinin çok sık tartışılmasına (Esengil, 2009: 11) ve bölgesel kalkınma ajanslarının özellikle de Avrupa’da yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Dünya ekonomisinde 1980’li yıllardan sonra meydana gelen gelişmeleri temel olarak, fordizmden post-fordizme geçiş ve adem-i merkezileşme dönemi olarak belirlemek mümkündür. Bu bağlamda dünyanın birçok yerinde, kitle üretimine dayalı, ölçeği geniş ve standart mal üretimine dayalı fordist üretim tarzından, esnek üretim teknolojilerine ve ilişkilerine dayalı post-fordist sanayilerin gelişmeye başladığı görülmektedir. Bu gelişme ile birlikte küçük ve orta boy işletmeler (KOBİ) ortaya çıkmaya başlamış ve üretimdeki ağırlıkları artmıştır. Daha çok KOBİ’lere ve yerel girişimcilğe dayalı, yerel kalkınmayı öne çıkaran bir anlayışın gelişmesi ile birlikte yerel idarelerin ve bölgesel kalkınma ajanslarının öneminin artmaya başladığı ifade edilebilir (Ataay, 2005: 15-18).

Her ülkenin kendi siyasi, kurumsal kültürü ve ihtiyacına göre kurulan ve şekillenen, tek tip bir yapılanma, iktisadi müdahale aracı ve yönetim yapısı bulunmayan, belirli bir bölgede kalkınmaya dair bir misyon üstlenen ve bölgedeki önemli aktörleri ya bünyesine alan yada onları bir paydaş olarak bu sürece dahil eden esnek yapılanmalar olarak da tabir edebileceğimiz bölgesel kalkınma ajanslarının; katılımçılık, şeffaflık, hesap verebilirlik, eşitlik, sürdürülebilirlik, adalet ve etik gibi değerleri ihtiva eden yönetim kavramının bölgelerden benimsenmesine katkı sağladığı görülmektedir.

Çalışmada kamu yönetimi ve siyasal açıdan çok farklı deneyim ve modellere sahip iki coğrafyada kurulmuş olan İngiltere ve Türkiye Bölgesel Kalkınma Ajanslarının (BKA) şaşırtıcı şekildeki benzer yönlerinden yola çıkılarak yönetim anlayışları üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır. BKA’lar, İngiltere ve Türkiye’de benzer şekilde merkezi ve yerel aktörlerin işbirliğinde belirli bir yönetim mantığı ile yönetilmişlerdir. Türkiye

deneyiminden farklı olarak İngiltere’de İşçi Partisi’nin 1999 yılında kurduğu BKA’lar, Muhafazakâr Parti- Liberal Demokrat Parti koalisyon hükümeti tarafından 2012 yılında kapatılmışlardır. İngiltere’nin yaşamış olduğu tecrübe, her iki ülkedeki kalkınma ajanslarının kuruluş ve varlıklarına yönelik itirazların da birbirine çok benzemesi ve demokrasinin beşiği olarak görülen İngiltere gibi bir ülkede tepeden inmece bir anlayış ile re’sen ajansların varlığına son verilmesi hususlarının Türkiye tecrübesi için önem arz etmesi dolayısı ile yönetim odağında değerlendirilecektir. İngiltere’de faaliyetlerine son verilmesine karar verilen ajansların kapatılma gerekçeleri irdelenecek; Türkiye deneyimi ile İngiltere deneyimi kıyaslanacak ve iki ülkedeki uygulamalarda yönetim benzerlikleri ve farklılıkları üzerinden bir analiz gerçekleştirilecektir. Ajanslar birçok parametre açısından karşılaştırılırken yönetim odağından sapılmamasına dikkat edilecektir.

Çalışmada mevzuat taranıp ele alınarak kıyaslanacak, her iki ülke deneyimine yönelik; kitap, araştırma raporları, yüksek lisans ve doktora tezleri ve makaleler irdelenerek konuya dair çıkarımlar yapılacaktır. Özellikle Türkiye’deki literatüre baktığımızda İngiltere tecrübesinin çok fazla ele alınmadığı ya da çalışılan konuların yalnızca bölgesel kalkınma odağında kaldığı görülmektedir. İngiltere’deki bölgesel kalkınma ajanslarının kapatılmasının yönetim felsefesine aykırı olduğu değerlendirilmekte olup Türkiye’de de benzer bir hatanın yapıma ihtimali dolayısı ile bu yöndeki savlara yönelik bilimsel karşı sav üretmeyi amaçlayan bu çalışma ile hem ulusal hem de uluslararası literatürdeki konuya dair önemli bir boşluğun doldurulmasına katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve: Bölgesel Kalkınma, Yönetişim

Aydınlanma çağı sonrasında kapitalizm ile ilerleme ve büyüme kavramları ortaya çıkmış, bu kavramlar ilk etapta kalkınma kavramı ile benzeşmiş ve birbiri yerine kullanılmıştır. Zamanla imalat ve sanayideki atılımlar, iktisadi ve sosyal alandaki düzenlemeler ve milli gelirdeki iyileşmeler ile eşgüdümlü olarak vatandaş odaklı çalışmalar kalkınma düzeyini etkileyen ana değerlere katkı sunarken iktisadi büyüme kavramı matematiksel bir çerçeveye oturtulmaya başlanmış ve içerisinde insani endeksleri barındıran bir yöne everilmiştir. Bu saatten sonra kalkınma az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere özgü bir kavramsallaştırma haline gelirken büyüme kavramı gelişmiş ekonomileri ifade eder hale gelmiş; yalnız zamanla yeni muhtevalar elde eden kavram yerini sürdürülebilir kalkınma kavramına bırakmış ve bu anlayış kalkınmanın sosyal, iktisadi ve çevresel etkilerini temel olarak toplumsal yaşama uyarlanmasına; dayanışma kültürüne ve toplumsal işbirliğine dayanarak katılım olgusunu önemseyen yönetim ilkesini ortaya koymuştur (Budak, 2019: 54).

2.1. Bölgesel Kalkınma

Bölge, üzerinde konsensüse varılmamış bir kavram olup kastedilen alanın boyutu ve kavramın içeriği kullanılmış olduğu bağlama göre değişmektedir. Geleneksel bölge anlayışı açısından bölge, sınırları çizilmiş, yan yana gelmiş olan birimlerin mekânsal bütünlüğü ile oluşmuş, ulus devletin denetiminde olup devlet dışına kapalı birimler olarak tanımlanmaktadır (Yiğit & Işık Maden, 2019: 114). Bölge kavramının tanımı üzerinde tam bir konsensüs sağlanmamakla birlikte bölge kavramı, genel olarak herhangi bir devletten küçük, herhangi bir ilden büyük ekonomik, sosyal ve coğrafi özellikler bakımından benzerlik gösteren yerleşim yerleri için kullanılmaktadır (Kayan, 2012: 105). Klasik bölge tanımının küreselleşen dünya ve bu süreçle birlikte yaşanan yerelleşme eğilimi, yeni kamu işletmeciliği, yönetim gibi kavramlarla dar tanımından sıyrıldığı, devlet ile yerel yönetimler arasında kalan orta düzey bir mekânı ifade etmekte olup (Taştekin, 2018: 71) yerellerin oluşturduğu, yatay ağsal ilişkilerinin hâkim olduğu ulusal sınırlardan bağımsızlaşarak uluslararası ilişki kurabilen (Keskin, 2023: 4), toplumsal, kültürel ve iktisadi açıdan bir bütünlük oluşturan ve yöre sakinlerinin kendi değerlerini kendileri marifeti ile yönetmeleri, işletmelerine imkân veren mekânı ifade etmektedir (Apalı & Yıldız, 2015: 4). Kalkınma kavramı ise yüksek katma değerli ürün üretimi, gelir dağılımındaki adaletin temini ve toplumsal refah seviyesini yükseltme hedefleri çerçevesinde bir ülkenin sosyal, kültürel, ekonomik, siyasal alanlar başta olmak üzere bütün alanlarda yaşadığı pozitif dönüşüm sürecini ifade etmektedir (Keskin, 2023: 3).

Kalkınma her ülkenin kendi iç ve dış dinamikleri ile şekillenmekte olup ülke içerisinde de sosyo-ekonomik gelişimlere göre bölgeler arasında kalkınma düzeyleri farklılık arz etmektedir. Bölgeler arasındaki kalkınmışlık farklılıkları az gelişmiş ülkelerde çok daha bariz görünür olup çok ciddi sorunlar teşkil etmektedir (Öztürk & Tataroğlu, 2018: 91). Küreselleşmenin etkisi ile oluşan “Yeni Bölgeselcilik” anlayışı çerçevesinden bakıldığında bölgesel kalkınma; merkezden çevreye bir yönelim, devletin siyasal erkinin yerel yönetim çatısı altına almaya yönelik bir dönüşümü ifade etmektedir. Bu noktada bölgesel kalkınma yerel ekonomilerin kendi kalkınma kaderlerini kendi iç dinamikleri ile merkezi devletin minimum müdahalesi çerçevesinde yerel kaynakların hareketliliği ile planladığı, bölgeler arası rekabetin arttığı bölgeler arası işbirliğinin sağlandığı ve kalkınmanın yerel, ulusal ve uluslararası ağsallıkla oluşturulduğu sürdürülebilir bir yapılanma ve kalkınma sürecini ifade eder hale gelmiştir (Bulmuş & Polat, 2020: 296).

2.2. Yönetişim

1980’li yıllar ile uygulanmaya başlanan yeni kamu işletmeciliği ve neo-liberal politikaların 1990’lı yıllara gelindiğinde istenilen sonuçlara götürmediği görülmüş, dünyada da küresel sorunlara çözüm arayışı hızlanmıştır. Devlet ve toplumların küresel manada işbirliği amaçlı sık ve ortak zeminde bir araya gelmeleri küresel yönetişimin temellerini oluşturmuştur. Kalkınma çevresel ve kentsel sorunların çözümüne yönelik katılımıcılığı destekleyen, kaynakların dinamik ve esnek kullanımını öngören ortak aklı önceleyen kurumsal bir yapının varlığına duyulan ihtiyaç aşağıdan yukarıya örgütlenen içsel ve yerel dinamiklerin harekete geçirildiği karmaşık ve etkileşimli ağların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kalkınma literatürüne çok düzlemli yönetişim olarak giren bu yeni tip örgütlenme kamu kurumları ile yerel yönetimler, sivil toplum ve özel sektörün tecrübeleri ve kurumsal birikimlerini paylaşmaya yönelik iyi organize edilmiş ve diyaloga açık işbirliğine dayalı proaktif bir modeli meydana getirmiştir (Akbaş, 2015: 339-342).

Kavram tek taraflı olarak şekillenen klasik yönetim ilişkileri yerine birlikte yönetme ve kamu-özel sektör ortaklığı, birlikte düzenleme gibi etkileşimli ilişkileri ihtiva eden felsefi dayanağa sahip bir yönetim sürecini ifade eder. Yönetişim yerinden yönetime yani bölgenin ve veya yörenin insanların kendilerini ilgilendiren hususlara yönelik alınan kararların oluşumlarına katkı ve katılımını mümkün kılan bir yöntemdir. Yani çok aktörlü, “adem-i merkeziyetçi ağ” ilişkileri içinde yapılanmış olan ilgili bütün aktörleri yapabilir kılan, yönlendiren ve kaynakların yönlendirilmesini de kolaylaştıran bir yönetim modelinin çerçevesini çizer (Sobacı, 2017: 222-223). Yerelin kendi sorunlarına çözüm arayışını ve öz denetim mekanizmasını ihtiva eden bu ağsal örgütlenme; toplulukların sahiplenildiği, demokrasi kavramının temsili demokrasinin ötesine geçilerek katılımcı demokrasi kavramına evrilerek uygulandığı, vatandaşa karar alma mekanizmalarında yer verildiği ve refah devletinden vazgeçişin yarattığı ortamda sosyal devlet anlayışından boşalan alanların sivil toplum inisiyatifi ile doldurmaya çalışıldığı bir yaklaşımı ifade etmektedir (Şahin, 2009: 61-62).

1990’lar sonrası dönemde gündeme oturan yönetişim kavramı, kamu yönetiminin neredeyse tüm alanlarına sirayet ederek egemen anlayış haline gelmeye başlamıştır. Bireysel sorumluluk, toplam kalite anlayışı, demokratik işletmecilik gibi değerlerin ve anlayışların yaygınlaşması katılımın farklı düzeylerde yaşama geçirilmesini zorunlu hale getirmiş olup kavram ilk defa Dünya Bankası’nca 1989 yılında geride bırakılmış Afrika ülkeleri için hazırlanmış olan bir raporda “iyi yönetişim” olarak kullanılmış; sonraki yıllarda Birleşmiş Milletler ve Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) tarafından tanımlanmıştır. 1992 yılında Dünya Bankası tarafından yayınlanan bir raporda dünya standartlarının yakalanması ve ekonomik gelişme açılarından önem arz eden iyi yönetişimin özellikleri tespit edilmiştir. Uluslararası alanda kullanımı gittikçe yayılan kavramın 1992 yılında gerçekleştirilen Rio Dünya Zirvesindeki Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı, 1996’da İstanbul’da gerçekleştirilen HABİTAT II’de mahalli idarelerle ilgili çalışmalar, 1997 Birleşmiş Milletler’in 21. yüzyıl katılımcı devlet modeli çalışmaları kapsamında kullanılmış olup 2000 yılında Dünya Bankası, Türkiye Sanayici ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD), Avrupa Birliği ve OECD ortaklığında düzenlenen “AB Yolunda İyi Yönetişim” adlı toplantıda Türkiye’nin de gündemine girmiştir (Karaca, 2013: 15-17).

İyi Yönetişimin İlkelerini şu şekilde sıralayabiliriz: hesap verebilirlik (siyasal hesap verebilirlik, idari hesap verebilirlik, hukuki hesap verebilirlik, cevap verebilirlik), hukukun üstünlüğü, katılım (katılımın temel yapıtaşı olarak vatandaş, katılım temelli karar alma, katılımda gücün kullanımı, katılımda temsil), şeffaflık (açıklık-saydamlık), uyum (cohesion), (etkinlik/etkililik ve yerindenlik/yerindelik, stratejik planlama ve vizyon (Yılmaz, 2016: 27-68).

3. Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Ortaya Çıkışını Gerektiren Sebepler

Kalkınma ajansları en büyük yıkım ve paradigma değişimlerinin kesişim noktasında yer almaktadır. Dünyadaki ilk kalkınma ajansı olan Tennessee Valley Authority, dünya tarihinin en büyük krizlerinden olan 1929 buhranı sonrasında Tennessee Vadisi’nde meydana gelen büyük ekonomik, sosyal ve kültürel çöküşü önlemek amacı ile yerel inisiyatif ile kurulmuş ve enerji yatırımları, mesleki eğitimler gibi enstrümanları kullanarak başarılar elde ederek ajans yapılanmalarının dünyaya yayılmasına vesile olmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa ülkelerinde meydana gelen büyük yıkımlar, bölgesel kalkınmışlık dengesizlikleri devletlerin kalkınmadaki rolünün sorgulanmasına neden olmuş; bölgesel örgütlenmeyi sağlamak, ekonomiyi canlandırmak ve bölgelerarası gelişmişlik düzeylerini minimize etmek amacıyla kalkınma ajanslarının kuruluşları gerçekleştirilmiştir (Yıldız, 2014: 52-53).

Bu dönemde uygulanan refah devleti politikalarının 1970’lerde çöküşü ile birlikte kamu finansal desteklerinin koşullu olması ve içsel büyüme dinamiklerinin desteklenmesi mantığı ortaya çıkmış; böylece uygulanan bölgesel politikalarda farklılaşmalar meydana gelmiştir. Geleneksel olarak uygulanan politikalarda merkezi karar birimleri politika uygulamalarında temel rol alırken, 1970’ler ve sonrasında merkezi birimler yerel ve bölgesel yönetimlerle senkronize politikalar üretmeye başlamışlardır. Bölgesel birimlerin ağırlık kazandığı bu yeni politika uygulama sürecinde bölgesel kalkınmadan sorumlu yeni ve yarı özerk birimlerin oluşmaya başlaması ve yerelden merkeze doğru şekillenen siyasa oluşumları meydana gelmiştir. Bahsi geçen yere/bölgesel birimler

merkezi kurumlarca kurulabileceği gibi bölgesel/yerel yönetimlere bağlı veya bizzat içerilerinden veya kamu-özel sektör işbirliği ile kurulan bağımsız birimler olarak kurulabilmektedir. Bu yapılanmaların en önemlileri Bölgesel Kalkınma Ajansları olmuştur (Eraydın, 2004: 137-138).

Türkiye'ye baktığımızda bölgeselleşmeye temkinli yaklaşım sergilendiğini ve kalkınma ajanslarının ancak Avrupa Birliği'ne uyum süreci ile Türkiye gündemine girdiğini görmekteyiz. 2000'li yılların başında yaşanan bu paradigma değişiminin gerekçelerini "5449 Sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun Genel Gereğesi" nde şu şekilde özetlendiği görülmektedir:

- AB'ye uyum sürecindeki yükümlülüklerin
- bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının
- finansal ve beşeri kaynakların rasyonel dağılımı zorunluluğun
- bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının
- yerel kalkınma ve örgütlenme taleplerinin artışı ve bu taleplerin etkin yönlendirilmesi ihtiyacı gibi nedenler ve çevresel duyarlılıktaki artışın; teknik kapasitesi güçlü, katılımcı ve esnek bir yapıya sahip, bölgesel ve yerel gelişmeyi ivmelendirmeye odaklanan kalkınma ajansları yapılarının kurulmasının ihtiyaçtan öteye geçerek bir zorunluluk haline geldiğini belirtmektedir.

4. Bölgesel Kalkınma Ajansları ve Yönetişim

1980'ler kalkınma ajanslarının bölgesel kalkınma ajanslarının günümüzdeki misyonlarını içerir şekilde yani "verimlilik, yerellik ve katılım" orijininde söylemler ile oluşturulmasının başladığı yıllar olmuştur. Özellikle 1990'lı yıllarda Avrupa Birliği'nin bölgeselleşme ve Avrupalılaştırma politikaları, bu politikaların gerek üye ülkelerce benimsenip hızla uygulanması ve gerekse de yeni üyelere üyelik ön şartı olarak uygulaması bölgeselleşme olgusunun önemini arttırdı. Avrupa Birliği gerek kalkınma politikalarını ve gerekse fon yönetimini bölgesel düzeyde faaliyet gösteren kurum ve kuruluşlara vermesinin birliğin ekonomik ve siyasal birliği teminde bölgesel kurumsallaşmaya biçtiği rolle ve bu süreçte bölgesel kalkınma ajanslarının kurulması ile doğrudan ilgili olduğu açıkça görülmektedir (Karasu, 2009: 8-9).

Bölgesel kalkınma ajansları yerel ve merkezi hükümet yönetimlerinin dışında yer alan genel itibari ile "yumuşak" olarak tabir edilen politika araçları entegre bir şekilde kullanarak bölgelerde yerleşik olup kamu tarafından finanse edilerek kalkınmayı destekleyici önlemler alan ve uygulayan kuruluşlar olarak tanımlanmaktadır (Halkier, 2006: 17). Merkezi hükümet ve yerel yönetim ana yapısının dışında, çoğunlukla 'yumuşak' politika araçlarını entegre biçimde kullanarak yerel iktisadi kalkınmayı destekleyen, bölgesel bazda yerleşik, kamu tarafından finanse edilen kurumlardır.

4.1. Dünyada Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu ve Gelişimi

Bölgesel kalkınma ajanslarının kuruluşu yereldeki ekonomik ve sosyal problemlerle doğrudan ilgilidir. 1929 ekonomik buhranı ile dünyadaki ilk kalkınma ajansı olan Tennessee Valley Authority'nin kurulmasına şahit olduğumuz gibi özellikle ikinci dünya savaşı, savaşın getirdiği yıkım ve bölgeler arasındaki gelişmişlik farkları bölgesel politikaların geliştirilmesine; 1950'li ve 1960'lı yıllarda Avrupa'da yerel yönetimler düzeyinde, 1960'lar ve 1970'lerde Kuzey Amerika'da eski sanayi bölgeleri ve şehirlerin yeniden yapılandırılması hususunda ve Doğu Asya'da ise teknoloji ve sanayideki gelişimlere uyum açısından farklı düzey ve farklı yapılarda kalkınma ajansları tarzı kuruluşların kurulmasına neden olmuştur ve hızla dünyaya yayılan bu yapılanmaların sayılarının 15.000'in üzerinde olduğu tahmin edilmektedir (Kalecik, 2017: 27-28).

Bölgesel kalkınma ajanslarının yapıları ve statüleri ülkeden ülkeye değişmekle birlikte bazı ortak hedefler ve kuruluş amaçları şu şekilde sıralanabilir: Bölgenin alt yapısının geliştirilmesine katkı sunmak, devletlerin desteklerinin sunulmasını sağlamak, kaliteli işgücünün yetiştirilmesine katkı sunmak, bölgesel aktörler arası işbirliği ve sinerjiyi sağlamak, yerel aktörlerle birlikte hareket ederek onları yönlendirici hizmetler ve danışmanlık hizmetleri sunmak, yerel dinamikler ve aktörler arası ortaklıkların oluşumunu sağlamak. Söz konusu hedef ve amaçlar gerçekleştirilirken bölgedeki aktörlerin kaynak, istek ve çabaları önemli bir ön koşulken endüstriyel altyapı, girişim sermayesi ve danışmanlığa yönelik araçlara ihtiyaç duyulmaktadır (Türkoğlu, 2005: 187).

Küresel eğilimler ve yeni yönetim anlayışı özellikle Avrupa Birliği'nin bölgesel politikalarını etkilemiştir. Bütünleşik ve entegre tek bir Avrupa kurmayı hedefleyen birlik bölgeselleşme ve yerelleşmenin teşvik edilmesi ve yaygınlık kazanması için çaba sarf etmeye başlamıştır. 1980'li ve 1990'lı yıllarda yoğunlaşan çabaların 1985 yılında kabul edilen Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'nda yerellik ilkesinin benimsenmesi, 1987 yılındaki Tek Avrupa Senedi ile bölgesel ve yerel yönetimlerin bölgesel kalkınmaya etkilerinin geliştirilmesi ve katılımlarının artırılması, 1988 yılında Avrupa Komisyonu tarafından bölgesel ve yerel aktörlerin karar alma süreçlerine katılımlarının artırılması için Bölgesel ve Yerel Dayanışma Konseyi'nin kurulması, 1992'de

imzalanan Maastricht Antlaşması, 1993 yılında Avrupa Bölgeler Komitesinin kurulması, 1994 ve 1996 yıllarında Avrupa Parlamentosu Yerel Yönetimler Konferansı ve konferanstaki kararlar Avrupa Birliği'nin bölgesel politikalarının uygulanmasına yönelik atılan önemli adımlar olarak görülmektedir. Söz konusu bölgesel politikalar ve uygulamalar gelişmiş ve gelişmekte olan Avrupa Birliği'ne üye ve aday ülkelerin politikalarının AB ile uyumlaştırılmasının şartı olarak görülmüş ve bölgeselleşme sürecinin ve bölge politikalarının uygulayıcı aktörleri bölgesel kalkınma ajansları olmuştur (Akbulut & Göküş, 2017: 83-84).

4.2. Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Yönetişim Anlayışı

1980'ler ile birlikte merkez odaklı ve merkezi örgütlenme içerisinde yukarıdan aşağıya uygulanan yerel ve bölgesel kalkınma anlayışı yerini bölge içi potansiyelin, yerel dinamiklerin harekete geçirildiği, aşağıdan yukarıya doğru şekillenen çok etkileşimli ve karmaşık bir yönetim yapılanmasına bırakmıştır. Bu sebeple büyüme, kalkınma, çevresel ve kentsel meselelerin çözümü gibi amaçlara ulaşmada bölgesel, yerel ve ulusal unsurların birbirine girift birbirini etkileyen ve destekleyen ağ yapılanmaları oluşturmuştur. Bu yapılanmalar dinamik ve esnek kaynak kullanımı, bireysel girişimcilik doğrultusunda ortak akıllı ve katılımcılık olgusunu destekleyen kurumsal yapının meydana getirilmesini zaruri kılmıştır. Bundan dolayı şartlar kamu kurumları, yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ve özel sektör aktörlerinin tecrübe ve kurumsal birikimlerini paylaşmaya dönük olarak iyi organize olmuş, işbirliğine dayalı, diyaloga açık proaktif örgütlenme modelleri, yani kalkınma literatüründeki tabirle çok düzlemli yönetim örgütlenmelerini doğurmuştur. Yerinden yönetimleştirme, yerel yönetim ve demokrasi mefhumlarını ihtiva edici nitelikteki yetkilerin vatandaşın kolayca ulaşabildiği, hesap verebilirlik ilkesine sahip yereldeki yönetimlerin oluşturduğu yönetim sorumluluğunu yerine getiren kalkınma ajansları, yerelde etkin ve nitelikli kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Akbaş, 2015: 341-342).

Bölgesel kalkınma ajansları bölgenin önemli aktörlerini bir araya getirerek yarattıkları sinerji yani oluşturdukları bütüncül yatay -dikey iletişim kanalları ile ekosistemde yer alan bütün aktörlerin harekete geçmesini desteklemek ve bölgenin ihtiyaçlarına uygun stratejilerin belirlenmesi ve uygulanmasına katkı sunmak sureti ile bölgesel kalkınmayı sağlamak misyonunu üstlenmiş ve bu kuruluş felsefelerinin doğal bir sonucu olarak katılımı odağına alarak yönetim paradigmasının en önemli uygulayıcısı olarak ortaya çıkmışlardır (Keser, 2021: 121). Çoğu zaman kalkınma ajansları uygun finansman imkânları ve hibe veren kuruluşlar olarak algılanmaktadır. Bu kırılması gereken yanlış bir algılamadır. Zira bölgesel kalkınma ajansları bölgelerde kalkınma gibi kompleks bir hususun yönetilmesi ve yönlendirilmesinde kamu, sivil toplum, özel sektör ile işbirliği ve güç birliği içerisinde hareket eden bir yerel yönetim mekanizması sunmaktadır (Özhan & Keser, 2021: 29).

Bölgeselleşmeyi en çok sahiplenen uluslararası kuruluşlar arasında Avrupa Birliği bulunmaktadır. Avrupa Birliği bölgesel politikaları ile Avrupa'daki kalkınma ajanslarının niceliksel artışı, üstlendikleri misyondaki gelişmeler, işlevlerinin çeşitlenmesi ve artması ve kurumsallaşmalarındaki olgunlaşma paralellik arz etmektedir. Bahsi geçen iki durum birbirini besleyen, tetikleyen politika, kurumlar sarmalı ve mekanizmalarında eşgüdümlü gelişim göstermektedir. Yalnız Avrupa Birliğinde merkezi hükümetlerden bağımsız bir yapılanma oluşturulurken, bölgeselleşme odağında bölgesel bazda faaliyet gösterilmesine rağmen ajanslar büyük ölçüde merkezi hükümetlerin inisiyatifi ile kurulmuşlardır. AB'deki her ülkede farklı yapılanmalara rastlansa da genel itibari ile ajansların yapısı genel kurul, başkan, başkan yardımcıları, yönetim kurulu ve genel müdürden müteşekkil beş adet grupta toplanmakta; Yönetim kurulları genel itibari ile hükümetlerce atanan ve ajansların kurulmasında katkıda bulunan temsilcilerden oluşmakta; ajanslar politika oluşturması ve uygulaması bakımından ilgili kanun ve yasal mevzuata çerçevesinde serbest ancak harcamaları bakımından kamu idarelerine karşı sorumlu tutulmuşlardır (Özen, 2010: 51-58).

Literatürde bölge kalkınma ajanslarının yönetim bağlamında değerlendirildiği çalışmalara bakıldığında Avrupa'dan seçilmiş olup 5 adedi İngiltere'deki kalkınma ajanslarını doğrudan ele almaktadır (Halkier, 2006; Roberts, 1999; Morris, 2010; Gibbs & Jonas, 2001; Pearce & Ayres, 2009) Anket, mülakat, doküman analizi ve vaka analizi gibi yöntemler kullanılan çalışmalarda BKA'ların yönetim anlayışları ile ilgili olarak genel itibari ile olumlu görüşler bulunmakla birlikte "yönetişim konusunda kamu kaynakları, toplumsal veya ekonomik kazançlar yerine politik amaçlarla istismar edilmiştir", "BKA'ların çevre politikası ve sürdürülebilir kalkınmadaki rolü belirsizdir" ve "BKA'lar, ekonomik farklılıklar üzerinde önemli bir etki yaratacak yeterli kaynağa sahip değildir" şeklinde olumsuz görüşler barındırmaktadır. Olumlu görüşleri ele aldığımızda; BKA'lar, işletmelerle diğer kurumlar arasında güçlü ağ ilişkileri kurmuş olduğu, kalkınma yapılarının %80'i politik otoriteden bağımsız olan BKA'ların, daha başarılı olduğu, yönetim bakımından anketin başlıca bulgusu, BKA'ların ağ ortamında faaliyet gösterdiği, BKA'lar, çok düzeyli bir yönetim yapısına sahip olduğu, BKA'ların üç temel rolü vardır. Bunlar, bölgesel planlama ve yönetim ile bölgeye özgü kalkınma olduğu ve bölgesel kalkınmada çok sektörlü işbirliğini etkileyen 13 faktörden birinin, yönetim olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır. Tüm bu hususlar çerçevesinde bölgesel kalkınma ajanslarının kuruluş felsefeleri yönetim ilkelerine uyup uymadığından, varlık gerekliliklerine kadar birçok tartışmanın odağında olmaya devam etmekte olduğu değerlendirilmektedir.

5. İngiltere’de Bölgesel Kalkınma Ajansı Deneyimi ve İngiliz Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Yönetişim Anlayışı

İngiltere her ne kadar liberalizmin menşei olarak görülse de yerelleşme/bölgeselleşme konularına çok soğuk bakıldığı ve bu kavramların ülke gündemine çok uzun yıllarca gelmediği ifade edilebilir. Bundan dolayıdır ki İngiltere’de bölge yönetimleri ve yerelleşme uygulamaları çok yeni olgulardır. Bu alandaki ilk uygulamalara 1960’lı yılların başında 1964 yılında kurulan bölgesel planlama kurullarında rastlanır. Daha sonraları 1976 yılında İskoçya ve Galler Kalkınma Ajansları kurulmuştur (Dura, 2007: 157). Söz konusu ajansların genel itibarı ile hükümet programlarını hayata geçirdiklerini özerkliklerinin sınırlı olduğunu ve sınırlı alanlarda kendi kararlarını uygulayabildiklerini belirtmek gerekmektedir. Bölgeselleşme politikalarının 1980’li yıllar itibarı ile değişimi ve dönüşümü AB bölgeselleşme politikalarına uyum bağlamında yeniden şekillenmiştir. 1986’da Single European Act ve 1988’de AB yapısal fonlarına dair düzenlemelerin İngiltere’de bölgeselleşme politikalarını değişime uğrattığı aşikârdır. Bu tarihler itibarı ile bölgesel politikalarda planlama boyutu aşılarak, bölgesel düzeyde politika belirleme ve hizmet sunmanın bir aracı haline gelmişlerdir (Mut & Koca, 2024: 99, Karasu, 2005: 198).

Günümüzdeki manada bölgesel kalkınma ajanslarının kuruluşuna ise 1990’ların ikinci yarısında işçi partisinin 1997 yılında iktidara gelmesi ile başlanılmıştır. Bölgesel yönetişimin ön planda olduğu bu dönemdeki en önemli kurumlar “Bölge Kalkınma Ajansları” ve “Bölge Kurulları”dır (Karasu, 2005: 199). Bölgesel kalkınma ajansları böylece bir seçim taahhüdünün yerine getirilmesi olarak bölgesel yönetişim kurumlarını içerir şekilde 9 Ocak 1998 tarihinde “Bölge Kalkınma Ajansları Yasası” çerçevesinde 8 İngiliz bölgesinde ve daha sonrasında 3 Temmuz 2000 tarihinde de Londra Kalkınma Ajansı (LDA) Anakent Belediyesinin yeniden oluşturulması suretiyle toplamda 9 ajans olarak kurulacaktır (Dura, 2007: 157-158). İngiltere’de kalkınma ajansları bölgelerinde istihdamı arttırmak, ekonomik verimliliği sağlamak, girişimciliği teşvik etmek, özel sektör, kamu sektörü, sivil toplum ve gönüllü kurumlar arasında eşgüdüm ve ortaklıklar kurmak yoluyla bölgesel iktisadi stratejiler tespit etmek amacını gütmüşlerdir. Bu meyanda hem kamu sektörünün ilgili bölgedeki yatırım koşullarını iyileştirmek hem de lokal girişimciler vasıtası ile bölgesel kalkınmayı sağlamak noktasında yola çıkmışlardır (Demirel, 2014: 92).

İngiltere’nin bölgeselleşme süreci farklı bazı özellikleri bünyesinde barındırmaktadır. Bölgeselleşme sürecinin başlangıcı değerlendirildiğinde bunun ekonomik gelişmişlik düzeyleri çok gerilerde olan bölgelerde içsel dinamiklerle ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu süreçte bölge elitleri önemli rol oynamışlardır. Burada temel amaç bölgelerarası eşitsizlikleri ortadan kaldırmaya yönelik mali kaynak arayışlarıdır. Siyasi ya da ekonomik etkenlerden ziyade ekonomik etkenlerin belirleyici olduğu görülmektedir. Bu sürecin herhangi bir şekilde bölgesel kimlikleri teşvik etme gibi bir amacı da bulunmamaktadır. İngiltere’de bölgeselleşmeyi etkileyen bir başka dinamik ise AB’nin bölgeye odaklı ve bölgelerarası rekabet ilkesine dayalı politikalarıdır. Ayrıca AB’nin yapısal fonları İngiltere’de bölgeselleşmeyi önemli ölçüde tetiklemiştir (Burch & Gomez, 2002: 768-769; Morgan, 2002: 801).

1997’de iktidara gelen İşçi Partisi bölgeselleşme politikalarına ağırlık vermiş ve bölge kurullarına ve diğer yapıları yeni yetki ve sorumluluklar aktaracağını ve bölgesel düzeyde yeni örgütler kuracağını taahhüt etmiştir. İşçi partisi kendisinden önceki muhafazakâr parti hükümetinden farklı olarak bölgeselleşmeyi sadece yönetsel amaçlarla sınırlı olarak değerlendirmemiş, siyasi ve ekonomik amaçlı bölgeselleşme politikaları geliştirmiştir. Bu doğrultuda iktidara geldikten sonra İskoçya, Galler ve Kuzey İrlanda’da özel bölgesel yapılar oluşturmuştur. İşçi partisi ekonomik amaçlı bölgeselleşmeye de önem vermiş ve ekonomik gelişmişlik farklılıklarını azaltmak için Bölge Kalkınma Ajansları ve Bölge Kurullarını oluşturmuştur (Karasu, 2005: 205).

İngiltere’de Bölge Kalkınma Ajanslarının yapısına bakıldığında ajansların yönetim kurulunun 8-15 kişiden oluştuğu görülmektedir. Yönetim kurulunda en az 4 yerel yönetim temsilcisinin bulunması zorunlu kılınmıştır. Kurulun ¼’ünün (en az 3 kişi) kadın olma zorunluluğu bulunmaktadır. Üyelerden biri kırsal alan uzmanı olmak zorundadır. Kurul iş dünyasından, eğitim camiasından, ticaret odalarından ve gönüllü derneklerden üyeler içermektedir. Üyeler, Bakan (Ticaret ve Sanayi Bakanı) tarafından seçilir ve Kurulda 3 yıllığına görevlendirilmektedir. Ajansların günlük işlerinin yürütülmesinden sorumlu icra başkanı da bakan tarafından atanmaktadır. Ajansların açılmasıyla birlikte çeşitli kurumlar (İngiliz Ortaklıkları, Kırsal Kalkınma Komisyonu ve Bölgesel Kalkınma Kuruluşları) kapatılmıştır. Kapatılan kurumlarda istihdam edilen 414 idari personel Ajanslara devredilmiştir (Eren, 2016: 1417).

Yaklaşık 13 yıl hizmet veren İngiltere bölgesel kalkınma ajanslarının kuruluş ve faaliyetlerine son verilme aşamaları şu şekilde özetlenebilir:

1. 1991 yılında AB’nin İstatistik Bölge Birimleri Sistemi’ne göre 8 adet istatistik bölgenin oluşturulması.
2. 1994 yılında 9 adet Bölge İdareleri’nin (GOR) Kurulması.
3. İşçi Partisi tarafından 1999-2000 döneminde GOR’ların hizmet alanları içerisinde 9 adet bölgesel kalkınma ajansı ve Bölge Meclislerinin kurulması.

4. 2003 yılında İşçi Partisi, yerelleşme programı kapsamında BKA'ların da halka karşı sorumlu olması için Bölge Yerel Yönetimlerine bağlanarak Bölge Yerel Yönetimlerinin 2004 yılında referandum yapılan başarısız referandumla reddedilen (ERA) Kurulma Girişimi

5. Çeşitli başarısızlık iddiaları ile 2010-2011 döneminde, "yerel aktörler-iş örgütleri ortaklığı" olan 39 tane Yerel Girişim Ortaklıkları (LEPs) kurularak 2012 yılında BKA'ların kaldırılması ve Yerel Girişim Ortaklıklarının BKA'ların yerini alması (Çelik, 2017: 149-150).

İşçi Partisi, 1997 ile 2010 yılları arasında İngiltere'de bölgesel düzeyde önemli bir örgütler, ofisler ve politika oluşumlarından oluşan bir bölgesel ağı kurdu. Standart bölgelerin tanımı, 1998 tarihli Bölgesel Kalkınma Ajansları Yasası ile belirlendi. Ancak Bölgesel kurumların oluşturduğu bu eko-sistemdeki kurumların büyük çoğunluğu 1 Nisan 2012'ye kadar kapatılmış ve ilgili finansman akışlarının çoğu da bitmiştir. Yani 1997-2010 İşçi Partisi hükümeti tarafından kurulan bölgesel planlama rejimi tamamen yürürlükten kaldırılmıştır (Sandford, 2013: 1). Kanun koyucu bahsi geçen dönem için bölgelerde üç saç ayağından oluşan yönetim yapıları kurmuştur. Bunlar; Bölge İdareleri'nin (GOR), Bölgesel Kalkınma Ajansları ve Bölge Meclisleridir. Bölge Meclisleri, yerel yönetimlerce finanse edilen farklı kesimlerin temsil edildiği bir ortaklık yapısıdır. Hükümet Bölge Meclislerinin kaynak kullanımı ve planlamada daha aktif bir rol oynamasını temin ederek yerel düzeyde işbirliğini kurumsallaştırmayı ummuştur. Böylece bölgesel yönetim hedeflenmiş, bölge düzeyinde denetlenebilir ve katılımcı yapıya sahip bir kamu kurumu kurulmuştur. RDA'ların da esneklik ve özerklikleri doğrultusunda denetlenebilirlik ilkesi çerçevesinde bağlı oldukları bakanlık ve GOR'lar kanalıyla denetlendikleri görülmektedir (Turan, 2005: 210-211). BKA'lar ana uygulayıcılar değildir; bölgesel ekonomik stratejide bölgesel aktörlerce kararlaştırılan sonuçlara ulaşmak için bölgesel ortaklarla birlikte çalışmaktadırlar.

BKA'nın Kurumsal Planlarında ve Bölgesel Ekonomik Stratejilerinde belirtilen faaliyetler şu şekildedir;

1. Bölgenin ekonomik stratejisini uygulamak için bölgesel ortaklarla (yerel makamlar, yerel Öğrenme ve Beceri Konseyleri, Küçük İşletme Hizmeti, yüksek ve ileri eğitim kurumları, gönüllü ve kırsal sektörler vb.) birlikte çalışmak
2. Fiziksel ve sosyal yenileme projelerini finanse etmek
3. Rekabet edebilirliklerini, yenilikçiliklerini ve üretkenliklerini geliştirmek için bölgedeki işletmeler, endüstriyel sektörlerle ve bölgedeki potansiyel yatırımcılarla birlikte çalışmak
4. Kentsel Beyaz Kitap, Kırsal Beyaz Kitap ve "Değişen bir dünyada herkes için fırsat" gibi Beyaz Kitaplarda belirtilen Devlet politikasını uygulamak.
5. İşyerinde öğrenme ve becerileri geliştirmek ve bölgenin bilim tabanını geliştirmek ve bilgiye dayalı ekonomiyi geliştirmek ve teknoloji transferini sağlamak için iş dünyası ve akademik topluluk ve Sendikalarla birlikte çalışmak (Canzanelli, 2011: 12-13).

İngiltere'deki BKA'lar anlaşılacağı üzere yereldeki bütün aktörlerle birlikte merkezi hükümetin kontrolü ve yönlendirmesi altında katılımcı bir şekilde belirlenen strateji ve planları gerek kendilerine tevdi edilen fonlar marifeti ile ve gerekse bölgesel aktörlerin de dahil olmasıyla gerçekleştirdikleri aktivitelerle yönetsel yatay ve dikey ilişki kombinasyonunu gerçekleştirmiştir. Hükümet, paydaşların bölgelerin farklı politika girişimleri ile hükümet kurumları arasında tutarlılık sağlamak için bir dizi yatırım yetkilerinin ve fonların devredilmesini uygun bulmuş ve BKA'lar faaliyet gösterdikleri süre boyunca, ilgili bakanlıklarla düzenli temaslar kurmuş; elde ettikleri ek finansmanlar ve artan bir dizi işlev üzerinden bölgesel üretkenliği teşvik etmek için tasarlanan politika müdahalelerini yönetmede özel bir konum almışlardır. BKA'ların faaliyetlerinin en önemli özelliği, bölgesel ve alt-bölgesel ağlar aracılığıyla yerel yönetim sınırları boyunca işbirliğini artırmak ve bölgesel stratejiler arasında daha fazla uyum sağlamak olmuştur. BKA'lar, ekonomik politika oluşturma ve uygulamada önemli bir ilerlemeye işaret etmiş ve hükümetin farklı departmanlar ve hükümet seviyeleri arasındaki politikayı koordine etme ve bölgesel esnekliğe izin verme isteğine cevap vermiştir. Yalnız her şeyden önce unutulmaması gereken husus BKA'lar öncelikle Whitehall'a karşı sorumlu olmasıdır. Eş güdümlü çalışma bölgesel karar alma sürecine dahil edilmiş olsa da, parçalanmış bölgesel ve yerel çıkarlar arasındaki toplu eylemleri merkezi hükümet tarafından desteklenen BKA'ların koordine etmesi söz konusudur (Pearce & Ayres, 2009: 22).

İngiltere'deki kalkınma ajansı deneyimi bölgeselleşme ve yönetim sürecinde GOR'lardan ERA'ya geçişlerde bir ara durak uygulaması olarak görülmüş; kurulması ve kaldırılmasında Avrupa Birliği uyum sürecinin yanı sıra Muhafazakâr Parti ve İşçi Partisi arasındaki siyasi çekişmenin ana konusu haline gelmiştir. İşçi Partisi bölgeselleşme konusunda ısrar ederek kontrol altına alamadığı yerel yönetimleri kalkınma ajansları vasıtası ile denetim altına almaya çalışmıştır. Üçlü bölgesel troyka olarak nitelendirilen Bölge İdareleri'nin (GOR), Bölgesel Kalkınma Ajansları ve Bölge Meclislerinden oluşan yönetim yapılanması "yerelleşme-bölgeselleşme merkezileşme mücadelesi"nde araçsallaştırılarak yok olmasına neden olunmuştur (Çelik, 2017: 151).

BAKA'ların yönetim yaklaşımı ile İncelendiği başlıca çalışmalardan 4 adedinin İngiltere'deki kalkınma ajanslarını incelemiş olduğu ve İngiltere'deki kalkınma ajanslarına yönelik iki olumlu ve iki olumsuz yorumun bulunduğu görülmektedir. Olumlu yaklaşımlar; "BAKA'ların üç temel rolü vardır. Bunlar, bölgesel planlama ve yönetim ile bölgeye özgü kalkınma" ve "Bölgesel kalkınmada çok sektörlü işbirliğini etkileyen 13 faktörden biri, yönetişimdir" şeklindedir. Olumsuz yorumlar ise; "BAKA'ların çevre politikası ve sürdürülebilir kalkınmadaki rolü belirsizdir" ve "BAKA'lar, ekonomik farklılıklar üzerinde önemli bir etki yaratacak yeterli kaynağa sahip değildir" şeklinde gerçekleştirilmiştir. Olumsuz yorumlarda ajansların bölgelerde bir yönetim aktörü olarak kabul edilmekle birlikte mevzuatsal düzenlemelerle rolünün daha iyi belirlenmesi ve yeterli kaynak ile donatılması gerekliliğinin vurgulanmamış olduğu değerlendirilmektedir.

6. Türkiye'de Kalkınma Ajansları ve Türk Kalkınma Ajanslarının Yönetişim Anlayışı

Kalkınma ajanslarının kuruluş kanunu olan 08.02.2006 tarih ve 26074 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 5449 numaralı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun'un 3. maddesinde ajansların tüzel kişiliğe sahip olan ve kanun ile düzenlenmeyen tüm iş ve işlemlerinde özel hukuk hükümlerine tabi olan Bakanlar Kurulu kararı ile kurulan bir kuruluş oldukları belirtilmiştir. 15.07.2018 tarih ve 30479 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan 4 numaralı "Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nde gerçekleştirilen düzenleme ile Cumhurbaşkanı kararı ile ajansların kurulacağı belirtilmiş ve ulusal düzeyde koordinasyonundan Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı sorumlu tutulmuştur. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı her ne kadar ilgili Kararnamenin 187. Maddesinde yer alan genel koordinasyon görevini üstlenmişse de ajanslarca yürütülen programların performanslarının değerlendirmesini yapmak, ajansların yıllık çalışma programlarını onaylamak, genel sekreteri görevlendirmek ve görevden almak, plân ve programların uygulanmasını izlemek ve değerlendirmek gibi görevleri dolayısı ile koordinasyonun da ötesinde yönetim yetkilerine sahip olduğu görülmektedir. İlgili Kararnamenin 190. maddesinde kalkınma ajanslarının teşkilat yapıları verilmiştir. Buna göre Ajansların yönetim yapıları; yönetim kurulu, kalkınma kurulu, genel sekreterlik ve yatırım destek ofisinden oluşmaktadır. Kalkınma kurulları 191. Maddeye göre ajansı yönlendirmek amacı ile bölgesel gelişme hedefine yönelik olarak bölgedeki üniversiteler, yerel yönetimler, kamu kurum ve kuruluşları, sivil toplum kuruluşları ve özel kesim arasında işbirliğini geliştirmek üzere kurulmuş yapılardır. Bu yapı bölgedeki neredeyse bütün aktörleri kendi bünyesine dahil ederek ajansı yönlendirici bir misyon üstlenmektedir. Yönetim kurulları 193. Maddeye göre tek ilden ve çok ilden oluşan bölgelere göre üyeleri değişmekle birlikte ajansın yönetimine dair iş ve işlemleri üstlenmiştir. Bünyesinde tek ilden oluşan bölgelerde; vali, büyükşehir belediye başkanı, ajans genel sekreteri, sanayi odası başkanı, ticaret odası başkanı ile kalkınma kurulu tarafından özel kesim ve/veya sivil toplum kuruluşlarından seçilecek üç temsilcileri; birden fazla ilden oluşan bölgelerde il valileri, büyükşehir belediye başkanları veya büyükşehir olmayan illerde il merkez belediye başkanları, ajans genel sekreteri, büyükşehir olmayan illerin il genel meclisi başkanları ve ticaret ve sanayi odası başkanları barındırmaktadır. Yine aynı maddeye göre yönetim kurulunun başkanı validir (birden fazla ilde dönüşümlü olarak) ve ajansı, yönetim kurulu başkanı temsil etmektedir. 195. maddeye göre genel sekreterlik ajansın icra organıdır. Genel sekreter yönetim kuruluna karşı sorumlu olup Genel sekreterliğin ve yatırım destek ofislerinin en üst amiridir. 197. maddeye göre ise yatırım destek ofisleri yönetim kurulu kararı ile teşkil edilen görevleri ile ilgili olarak genel sekreterliğe karşı sorumlu olan bölgedeki yatırımları takip, yatırımcıları bilgilendirme – yönlendirme, yatırımcıların izin ve ruhsat işlemlerini takip etme ve genel Sekreterliğin verdiği diğer görevleri yerine getirme vb. görev ve sorumlulukları olan bir birimdir.

Ajanslar kamu gücü benzeri bazı yetkilere haiz olmaları, Bakanlar Kurulu kararı (hali hazırda Cumhurbaşkanlığı kararı) gibi idari bir işlem ile kurulmuş olmaları, kamu hizmeti görerek kamu yararı doğrultusunda çalışmaları, yönetim kurullarında vali, belediye başkanı ve il genel meclisi başkanı gibi önemli kamu görevlilerini bulundurmaları, devletin yakın gözetim ve denetimi altında olmaları, büyük oranda kamu kaynağı kullanmaları ve kamu tüzel kişiliğine haiz olmaları bakımlarından incelendiğinde alışılmış yönetim modellerinin dışında nev-i şahsına münhasır, ne yalnızca kamu tüzel kişisi ne de yalnızca özel hukuk kişisi olan uygulamaları ile karma görünümlü bir kuruluş olarak yönetişim süreçlerini ortaya çıkartan gerçekleri kendinde barındıran bir yapıya sahip olduğu söylenebilir (Arslan, 2016: 34-35).

08.02.2006 tarih ve 26074 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan 5449 numaralı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanunun 1. Maddesinde Ajanslara "kamu kesimi, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları arasındaki işbirliğini geliştirmek" görevi tevdi edilmiştir. Aynı görev 5. maddede tekrarlanmaktadır. Bahsi geçen koordinasyon görevinin amacı "bölgesel gelişme hedeflerini gerçekleştirmek" olarak zikredilmektedir. Yerinden yönetim, denetim, açıklık, hesap verebilirlik, katılımcılık, etkinlik, sivil toplumun ön plana çıkması ve sivil toplum kuruluşlarının önünün açılması gibi yönetişim kavramını oluşturan değerler açısından değerlendirildiğinde kalkınma ajanslarının kuruluş kanununun da bu anlayış çerçevesinde oluşturulduğu söylenebilir (Karaca, 2013: 136).

Ajanslarının oluşum süreçlerinde bölgesel kalkınma sorunlarının bütün bölge aktörlerinin şeffaf ve demokratik bir şekilde aktif katılımının sağlanması, kararların bölgedeki paydaşların "karşılıklı etkileşimi" ile

belirlenmesi ve yerel sahiplenmenin sağlanması açılarından bir yönetim ortamını oluşturulabildiği ve yönetişimin önemli uygulama unsurlarını içinde barındıran bir örnek olduğu söylenebilir. Ayrıca bölgesel sorunların tespitinde katılımcılık ilkesi gözetilmekte, paydaşlarca öne sürülen fikirler kayıt altına alınarak Bölge Planı'na altlık teşkil etmektedir. Şimdiye kadar uygulanagelmış kalkınma modellerinden farklı bir model teşkilat yapısına da sahip olması, bölgesel kalkınmaya yön verecek nitelikteki öncü kurum ve kuruluşların (özellikle yerel idareler, STK'lar, özel sektör ve bölgenin kanaat önderlerinin) yerel kalkınma hususunda bir arada karar verme ve bu kararları uygulama iradelerini ortaya koymaları yönetişim ilkesinin hayata geçirilmesini sağlayan en önemli unsur olarak değerlendirilmektedir (Taylan, 2014: 95-96). Tabi ki kurulan sistemin eksiksiz ve yönetişim ilkelerine tam manası ile uyum içerisinde yürümekte olduğunu söylemek çok iddialı bir yaklaşım olacaktır.

Türkiye'de bölge kalkınma ajansları üzerine literatürde yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde Türkiye'deki ajansların yönetişim anlayışlarına yönelik olumsuz kanaatlerin daha fazla olduğu görülmektedir. Olumlu görüşlere baktığımızda; "etkin fon kullanımı ve BKA'lar arasında doğrudan bir ilişki vardır" ve "BKA'ların kurulmasıyla devletçi anlayıştan liberal anlayışa geçiş, kamu, özel ve sivil aktörlerin işbirliğinde gerçekleşmektedir" şeklinde kanaatler oluşmuştur. Olumsuz görüşleri incelediğimizde; BKA'ların örgütlenmesi ve kurumsal görülmesi için daha çok eylem gerekirken olduğu, ulus devleti tasfiyeye yönelik politikalar, BKA'larla yönetişim modeli ile uygulanmakta olduğu, BKA'lar, merkezin siyasal, yerelin de sosyal baskısına uğrayabileceği, yönetişim, bölge planını hazırlamanın yanısıra uygulama ve izleme sürecinde de uygulanmasının gerektiği, BKA'ların, yönetişim ilkelerini uygulayabilecek düzeyde olmadığı ve BKA'ların, çok düzeyli yönetişim ilişkilerini yürütmede büyük ölçüde başarısız olduğu yönünde kanaatler belirtilmiştir. Türkiye'de genel itibarı ile yönetişimin özümsemediği gibi ajansların da yönetişime uygun olarak faaliyet gösteremediği düşüncesinin hâkim olduğu değerlendirilmektedir.

7. Türkiye ve İngiltere Kalkınma Ajanslarının Tecrübeleri ve Yönetişim Anlayışları Üzerine Genel Değerlendirme

Tablo 1. Türkiye ve İngiltere'deki Kalkınma Ajanslarının Yönetişim Yapılanmaları

	İNGİLTERE	TÜRKİYE
Merkezi Yönetim İle İlişki	İş, Yenilikçilik ve Mesleki Yeterlilik Bakanlığına bağlı (Londra BKİ Londra Belediyesine bağlı)	Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın koordinesinde (Daha önceden Kalkınma Bakanlığı ve DPT)
Hukuki Statü	Bakanlık dışı kamu kuruluşu	Özel hukuk tüzel kişiliğine haiz kamu kurumu
Kuruluş Şekilleri	Kanun ile kurulmuştur.	Kuruluş kanunu bulunmaktadır. Bakanlar kurulu kararı ile kurulmuştur.
Örgütlenme Düzeyi	NUTS 1	NUTS 2
Yönetim Kurulu	Yönetim kurulu 8-15 kişiden oluşmaktadır. Yönetim kurulunda en az 4 yerel yönetim temsilcisinin bulunması zorunlu kılınmıştır. Kurulun ¼'ünün (en az 3 kişi) kadın olma zorunluluğu bulunmaktadır. Üyelerden biri kırsal alan uzmanı olmak zorundadır. Kurul iş dünyasından, eğitim camiasından, ticaret odalarından ve gönüllü derneklerden üyeler içermektedir.	Bünyesinde tek ilden oluşan bölgelerde; vali, büyükşehir belediye başkanı, ajans genel sekreteri, sanayi odası başkanı, ticaret odası başkanı ile kalkınma kurulu tarafından özel kesim ve/veya sivil toplum kuruluşlarından seçilecek üç temsilcileri; birden fazla ilden oluşan bölgelerde il valileri, büyükşehir belediye başkanları veya büyükşehir olmayan illerde il merkez belediye başkanları, ajans genel sekreteri, büyükşehir olmayan illerin il genel meclisi başkanları ve ticaret ve sanayi odası başkanları barındırmaktadır.
YK Üyelerinin atanması	Üyeler, Bakan tarafından seçilir ve Kurulda 3 yıllığına görevlendirilmektedir.	Üyeler, kanun çerçevesinde belirlenmektedir. Yönetim kurulu başkanlıkları Valiler tarafından 1 yıllığına sıra ile yapılmaktadır.
İcra Organı	Ajansların günlük işlerinin yürütülmesinden sorumlu icra başkanı da ilgili bakan tarafından atanmaktadır.	İcra Organı genel sekreterliktir. Bakan tarafından atanır.
Yerel Yönetişim	Bölge İdareleri'nin (GOR), Bölgesel Kalkınma Ajansları ve Bölge Meclisleridir. Bölge Meclisleri, yerel yönetimlerce finanse edilen farklı kesimlerin temsil edildiği bir ortaklık yapısıdır.	Hukuki olarak görevlerini icra etmede yerelde bağlı olduğu bir yapı bulunmamaktadır. Kalkınma İdarelerinin olduğu illerde işbirliği ve koordinasyon söz konusudur. Kalkınma kurulları ajansın bünyesinde yer almakta olup siyasi bir yapılanması bulunmamaktadır.

Yerel Denetim	Bağlı oldukları bakanlık ve Bölge İdareleri (GOR'lar) kanalıyla denetlenmektedir.	Yerelde denetim mekanizması bulunmamaktadır. (Valiler hariç)
Kalkınma Politikalarına Yönelik Eleştiriler	<ul style="list-style-type: none">✚ BKA'ların çevre politikası ve sürdürülebilir kalkınmadaki rolü belirsizdir.✚ BKA'lar, ekonomik farklılıklar üzerinde önemli bir etki yaratacak yeterli kaynağa sahip değildir.✚ Ajanslar performanslarına göre değerlendirildiğinde, "pahalı bir başarısızlık "tır.✚ Ne bölgelerdeki ekonomik büyümeyi hızlandırmışlar, ne de bölgeler arasındaki farkları azaltmışlardır.✚ BKA'ların birçok sorumluluğu, diğer kuruluşlar tarafından tekrarlanarak önemli ölçüde israfa neden olmaktadır.	<ul style="list-style-type: none">✚ Yetersiz kaynaklara sahip olmasına rağmen görev tanımları çok geniştir.✚ Bölgesel eşitsizliklerin giderilmesi meselesinin yalnızca kalkınma ajansları ile çözümü mümkün değildir.
Yönetişim Yapılanmalarına Yönelik Eleştiriler	<ul style="list-style-type: none">✚ Yönetişim konusunda kamu kaynakları, toplumsal veya ekonomik kazançlar yerine politik amaçlarla istismar edilmiştir.✚ Her şeyden önce BKA'lar yerel organlar olarak değil, merkezi hükümetin bir parçası olarak görülmelidir. Yalnızca Whitehall departmanlarına karşı gerektiği gibi sorumludurlar, kilit yöneticileri ve yönetim kurulu üyeleri Bakanlar tarafından seçilir ve hedefleri bakanlar tarafından belirlenir. Merkezi yönetimin etkisi fazladır ajanslar yerel yönetimlere yönelik bir müdahale aracı olarak yerel özerkliği zedelemektedirler ve siyasi hesap verebilirlik açısından herhangi bir sorumluluk taşımamaktadırlar.	<ul style="list-style-type: none">✚ Yönetişim kavramındaki toplumsal aktörlerin baskı oluşturan bir aktör veya bir merkez olmaksızın uzlaşma ve işbirliği kültürü içinde serbestçe karar alabilmeleri hususlarına aykırı olarak valinin yönetim kurulunda başkan olarak yer alması kalkınma kurulu yapılanmasında olduğu gibi kamu-özel ortaklığı gerçekleştirilecek biçimde oluşturulan yönetim kurulunun yönetim açısından sorgulanmasına yol açmakta hatta ajansların yönetim kavramına en yakın kurulu olan kalkınma kurulunun üyeliklerinin il valisinin görüşleri neticesinde bakanlar kurulu kararıyla belirlenmesi ve yine bakanlar kurulu kararıyla yenilenebilmesi/değiştirilebilmesi yönetim mantığından bir uzaklaşma olarak algılanabilir.✚ BKA'ların örgütlenmesi ve kurumsal görünümü için daha çok eylem gerekmektedir.✚ BKA'lar, merkezin siyasal, yerelin de sosyal baskısına uğrayabilmektedir.✚ BKA'lar, yönetim ilkelerini uygulayabilecek düzeyde değildir.✚ BKA'lar, çok düzeyli yönetim ilişkilerini yürütmeye büyük ölçüde başarısızdır.✚ DPT, Kalkınma Bakanlığı ve en son olarak hali hazırda Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın güdümünde çok fazla kalmaktadırlar ve kendilerinden beklenen düzeyde bir özerkliğe ve yerel dinamiklerin sorumluluğunu alabilecek düzeyde bir yapılanmaya sahip değildir.✚ NUTS düzey 2 bölgeleri baz alınarak örgütlenen kalkınma ajanslarının Türkiye'nin hukuki, idari ve siyasi sisteminin il bazındaki düzenlemesine aykırı bir örgütlenmeye sahiptir ve ajanslar bölgesel düşünme alışkanlığı oluşturamamaktadır.

Kaynak: Yazarlar tarafından çalışmanın bir özeti olarak geliştirilmiştir.

Her iki ülkedeki ajanslar merkezi kanunla kurulmuş, ilgili bakanlıkların denetim ve sorumluluğunda bulunan kamu kurumlarıdır. İngiltere'deki yerel denetim mekanizması ve yönetim kurulundaki kriterler dikkate

alındığında; İngiltere’de Türkiye’ye nazaran daha esnek ve demokratik bir yapılanmanın kurulmak istendiği görülmektedir. Özellikle yönetim kurulunda mevcudun ¼ünün (en az 3 kişi) kadın olma zorunluluğunun bulunması cinsiyet eşitliği için pozitif ayrımcılık güdüldüğünü göstermektedir. Türkiye’de ve İngiltere’de kalkınma ajansları kuruluşu benzer gerekçelere dayanmış ve iki ülkede de kurulduklarında benzer eleştirilere maruz kalmışlardır.

Türkiye’de kalkınma ajanslarına yönelik öne çıkan üç temel eleştiriye baktığımızda; ilkinin ajansların sırasıyla DPT, Kalkınma Bakanlığı ve en son olarak hali hazırda Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’nın güdümünde çok fazla kaldıkları ve kendilerinden beklenen düzeyde bir özerkliğe ve yerel dinamiklerin sorumluluğunu alabilecek düzeyde bir yapılanmaya sahip olamama hususunun olduğu görülmektedir. İkinci eleştiri kalkınma ajanslarının görece yetersiz kaynaklara sahip olmasına rağmen görev tanımlarının çok geniş olması hususudur. Bölgesel eşitsizliklerin giderilmesi meselesinin yalnızca kalkınma ajansları ile çözümü mümkün gözükmemektedir. Üçüncü eleştiri ise suni olarak yaratılmış NUTS düzey 2 bölgeleri baz alınarak örgütlenen kalkınma ajanslarının Türkiye’nin hukuki, idari ve siyasi sisteminin il bazındaki düzenlemesine aykırı bir örgütlenme olduğu ve ajansların bölgesel düşünme alışkanlığı oluşturamayacağı hususudur (Sertesene & Dedeoğlu, 2011: 5-6).

İngiltere’deki eleştirilere baktığımızda Vergi Mükellefi İttifakı’nın (Tax Payer Alliance) ciddi ve kapsamlı eleştiriler getirdiği görülmektedir. İttifaka göre; ajanslar performanslarına göre değerlendirildiğinde, “pahalı bir başarısızlık” olarak tanımlanmaktadır. Onlara göre dokuz yıl zarfında 15 milyar sterlinin üzerinde vergi mükellefinin parası harcanmış ve bunun çok az fark edilebilir bir etkisi olmuştur (TPA, 2023).

Kendilerinden önceki dönemlere göre oransal olarak daha az istihdam yaratılmış, İş yaratma oranı 1999’dan beri önemli ölçüde artmamış, En zengin ve en fakir bölgeler arasındaki uçurum son on yılda azalmamış, aksine artmıştır. Ne bölgelerdeki ekonomik büyümeyi hızlandırmışlar ne de bölgeler arasındaki farkları azaltmışlardır. Her şeyden önce BKA’lar yerel organlar olarak değil, merkezi hükümetin bir parçası olarak görülmelidir. Yalnızca Whitehall departmanlarına karşı gerektiği gibi sorumludurlar, kilit yöneticileri ve yönetim kurulu üyeleri Bakanlar tarafından seçilir ve hedefleri bakanlar tarafından belirlenir. BKA’ların birçok sorumluluğu, diğer kuruluşlar tarafından tecrübe edilmiş önemli ölçüde israfı neden olmaktadır. Son eleştiri ise israfı ilgilidir. Gereksiz işlere gereksiz harcamalar gerçekleştirilmekte ya da görevler veya maaşlarla abartı maliyetler yaratılmaktadır dolayısı ile fonların uygunsuz kullanımı söz konusudur (TPA, 2023).

İngiltere’deki kalkınma ajanslarına yönelik eleştirilerin kısmen haklılık payı olmakla ve Türkiye’deki eleştirilere benzerlik arz etmekte ise de performans açısından yapılan eleştirilerin çok da haklı olmadığı değerlendirilmektedir. Zira iş, girişim ve Düzenleyici Reform Bakanlığı (Department for Business, Enterprise and Regulatory Reform-BERR) tarafından ajansların 2002-2007 arası dönemde performans ölçümlerini yapmak üzere görevlendirilen Price Waterhouse Coopers şirketinin hazırladığı raporda ajansların kendilerine konulan hedeflerin üzerinde bir performans sergiledikleri ölçülmüştür (Demiroğlu & Demiroğlu, 2014: 193).

İngiltere’deki bölgesel kalkınma ajanslarını Türkiye’deki kalkınma ajanslarından ayıran en önemli iki özellik İngiltere’de kalkınma Ajanslarının NUTS-1 istatistiki bölge sınıflandırmalarına göre kurulmaları ve Londra Kalkınma Ajansı’nın yönetim kurulu üyelerinin belediye başkanı tarafından ve diğer 8 ajansın İş, Yenilikçilik ve Mesleki Yeterlilik Bakanı tarafından atanmaları ile birlikte her halükârda, BKA’nın yönetim kurulu başkanının ticari hayattan bir kişi olmasıdır (DDK, 2014: 68). Türkiye’de ise NUTS-2 istatistiki bölge sınıflandırmalarına göre kurulmuş ve yönetim kurulu başkanları her halükârda valilerdir (5549 sayılı Kanun). Bu farklılıklar her iki ülkenin de yönetim kültürü ile ilgilidir. İngiltere’de zaten hali hazırda süre gelen bir bölgeselleşme yapılanması üzerine kalkınma ajansları inşa edilmiştir. Türkiye’de ise süreç tamamen Avrupa Birliğine üyelik ve uyum süreci olarak başlamış ve devam etmiştir. (25.01.2006 tarih ve 5449 Sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun Genel Gereğesi) Türkiye’de valilerin yönetim kurulunda ve hatta başkan olarak yer almaları Türkiye’de seçilmişlere karşı bir denge unsuru olarak görülmektedir. Yönetişim kavramındaki toplumsal aktörlerin baskı oluşturan bir aktör veya bir merkez olmaksızın uzlaşma ve işbirliği kültürü içinde serbestçe karar alabilmeleri hususlarına aykırı olarak valinin yönetim kurulunda başkan olarak yer alması kalkınma kurulu yapılanmasında olduğu gibi kamu-özel ortaklığını gerçekleştirecek biçimde oluşturulan yönetim kurulunun yönetişim açısından sorgulanmasına yol açmakta hatta ajansların yönetişim kavramına en yakın kurulu olan kalkınma kurulunun üyeliklerinin il valisinin görüşleri neticesinde bakanlar kurulu kararıyla belirlenmesi ve yine bakanlar kurulu kararıyla yenilenebilmesi/değiştirilebilmesi (Kutlu & Görün, 2016: 24-26) yönetişim mantığından bir uzaklaşma olarak algılanabilir.

İngiltere’deki kalkınma ajanslarında benzer bir eleştiri söz konusudur. Yalnız eleştirinin mahiyeti İngiltere’nin yönetim kültürüne bağlı olarak biraz farklıdır. İngiltere’de de ajansların kapatılma gerekçeleri arasında merkezi yönetimin etkisi sorgulanmakla birlikte ajanslar yerel yönetimlere yönelik bir müdahale aracı olarak yerel özerkliği zedelemeleri ve siyasi hesap verebilirlik açıdan herhangi bir sorumluluk taşımamaları (Demirel, 2014: 92) yönünde ağır eleştirilere maruz kalmışlardır. İngiltere’deki bölgesel kalkınma ajanslarına

yönelik bu eleştirilerin yönetim açısından sorun teşkil etmediği değerlendirilmektedir. Zira yerel siyasi veya idari özerklik ülkelerin siyasi kültürlerinde tercih meselesidir. İdari açıdan özerkliğe sahip bir kuruluşun siyasi özerkliğe sahip kuruluşların bazı yetkilerini almaları yönündeki bu eleştirinin subjektif bir eleştiri olduğu değerlendirilmektedir. Ayrıca İngiltere'deki bölgesel kalkınma ajansları, finans kaynakları, bakanlıklardan aktarılan ve merkezi yönetimlerden gelen paylardan aktarılan kamu gelirleri ve Avrupa Birliği yapısal fonlarından oluşan özerk örgüt yapısına sahip bakanlık dışı kamu kuruluşu olarak kurgulanmıştır (Saygın, 2017: 82). Bu açıdan bakıldığında siyasi açıdan hesap verebilir durumda değildir. Yalnız İdari hesap verebilirlik, hukuki hesap verebilirlik, cevap verebilirlik ilkeleri açısından bölgesel kalkınma ajanslarının bir sorunu bulunmamaktadır.

Yönetim açısından her iki ülkedeki kalkınma ajanslarına yöneltilebilecek olan temel eleştiri her iki ülkede de yönetim kurulu başkanlarının bakanlıkça tespit edilmesi/atanması (Türkiye'de mevzuat gereği başkanlar Valiler olurken İngiltere'de Bakan ataması şeklinde) ve icranın başının yine bakanlar tarafından atanması hususudur. Bu durumun yönetimin eşitlik ilkesine aykırı bir yaklaşım taşıdığı değerlendirilmektedir.

8. Sonuç

Bölgesel kalkınma ajansları temelde merkezi düzeyde çözülemeyen meselelerin bölgesel düzeyde ve bölgedeki temel aktörlerle ele alınması ve merkez-yerel arasında kalkınma politikalarının uyumlaştırılması felsefesi üzerine kurulmuşlardır. Ükelere göre yönetim yapıları ölçekleri ve statüleri değişse de temel mantık benzeşmektedir. İngiltere 1960'lı yıllardan bu yana temkinli bir yerelleşme politikası uygulamış, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren iktidara gelen İşçi Partisi'nin etkisi ile yerelleşmede önemli adımlar atılmıştır. İngiltere'deki bölgesel kalkınma ajansları da bu yerelleşme politikasının bir gereği olarak ortaya çıkmıştır. Bölgesel Kalkınma Ajansları, Bölge İdareleri (GOR) ve Bölge Meclisleri ile eş güdümlü bir şekilde bölgesel kalkınma açısından kendilerine biçilen görevleri yerine getirmişlerdir. Bu noktada güç ve sorumlulukların tek merkezde toplanmadan dengeli bir şekilde ilgili kurumlara dağıtılmış olması yönetimin katılımcılık ve işbirliği ilkeleri açısından tutarlıdır. Ayrıca zaten bölgesel kalkınma ajansları aynı ilke doğrultusunda yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları, meslek odaları ve özel sektör temsilcilerini yönetim kurullarında bulundurarak yönetime uygun bir yapılanmaya sahiptirler. Bu noktada temel eleştiri yönetim ruhu ve ilkelerine aykırı olarak yönetim kurulu başkanı ve icra kurulunun başkanının merkezi yönetimce atanmasıdır.

Yönetimin hesap verebilirlik ilkesi doğrultusunda İngiltere'deki ajanslara yönelik temel eleştirisi siyasi hesap verebilirlik noktasındadır. 2003 yılında İşçi Partisi, yerelleşme programı kapsamında BKA'ların da halka karşı sorumlu olması için bölge yerel yönetimlerine bağlanması hususunda referanduma gitmiş yalnız bu karar halk tarafından reddedilmiştir. Yarı kamu kurumu niteliğinde olan bir kuruluşun siyasi hesap verebilirlik zorunluluğunun bulunmaması gerektiği değerlendirilmiştir. İlgili kurumun idari hesap verebilirlik, hukuki hesap verebilirlik, cevap verebilirlik ilkelerine uyumlu olması yeterlidir. Bu bağlamda BKA'lara yönelik bu tip eleştirilere rastlanmamıştır. Bu noktada İngiltere'deki kalkınma ajansları yalnızca kaynakların yerinde ve verimli kullanılmadığı ile ilgili eleştirilere maruz kalmışlardır. Bu hususta denetim mekanizması ile ilgilidir. Bu tip eleştirilerin subjektif olduğu değerlendirilmektedir. Zira eleştiriler herhangi bir objektif etki değerlendirme raporuna dayandırılmamaktadır. Eleştirilerdeki dönemlere yönelik kalkınma göstergelerindeki kıyaslamalar doğru bir yaklaşımı barındırmamaktadır. Kalkınma kavramı çok geniş bir yelpazeyi kapsar, siyasi ve ekonomik konjonktür, ekonomi politikası ile yakından ilgilidir ve bu yelpaze içerisindeki bütün kurumlardan kalkınmadan sorumludur. İsmi kalkınma ajansı olması ve mevzuatlarında bu kurumlara güçlerinden fazla bir misyon yüklenmiş olması dahi kurumları tek başına bahsi geçen kıyaslamaya muhatap kılmamalıdır. Kamu kurumlarının denetim mekanizmaları mevzuat çerçevesinde çizilmiştir; bağımsız ve objektif performans değerlendirmesi yapan kuruluşlarca da performansları ölçülebilir. Bu doğrultuda İngiltere'deki kalkınma ajansları için performans değerlendirmeleri yapılmış ve hedeflerinin üzerinde performanslar sergilemişler ve bu değerlendirmeler ilgili bağımsız kuruluşça kamuoyu ile paylaşılmıştır. Bu açıdan İngiltere'deki bölgesel kalkınma ajanslarının yönetimin şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkelerine uygun hareket ettikleri değerlendirilmektedir.

Yönetim ilkelerinden "stratejik planlama ve vizyon" ilkesine uygun olarak BKA'ların bölgesel düzeyde katılımcı bir anlayışla planlama yaptıkları ve bölgesel politikalara vizyon çizdikleri görülmektedir. Ayrıca merkezden, ilgili bakanlıklardan, yerel yönetimlerden ve AB fonlarından oluşturdukları fonlarla 'yumuşak' politika araçlarını bünyelerine entegre ederek kullanmaları açısından da yönetime uygun hareket ettikleri değerlendirilmektedir.

İngiltere'deki bir diğer eleştiri bölgesel kalkınma ajanslarının diğer kurumların görev, iş ve işlemlerini üstlendikleri ve böylece görev çatışmalarına yol açtıkları hususudur. Ajanslar aracı kurumlar olarak tasarlanarak kurumlar arası koordinasyon rolü üstlenmektedirler. Bu rolü ilgili ve sorumlu kuruluşlarla işbirliği içerisinde yürütürler. Bu hususun ajansların ilgili kurumlara ait asli görevleri yaptıkları anlamına gelmediği gibi yönetimin katılımcılık, işbirliği, etkinlik ve verimlilik ilkelerine aykırı düşmediği değerlendirilmektedir. Çalışmadaki bulgular İngiltere'deki kalkınma ajanslarının yönetim anlayışlarına yönelik eleştirilerin aslında birer siyasi yaklaşımı temsil etmekte olduğu ve ajansların kapatılmasına gerekçe olarak sunulan argümanların subjektif

olduğunu göstermektedir. İngiltere’de kalkınma ajansları siyasi bir karar ile kurularak yine siyasi bir karar neticesinde kaldırılmıştır. İngiltere tecrübesinde Türkiye’deki ajansları için örnek teşkil edebilecek yönetim zafiyetlerine rastlanmamıştır.

Türkiye’deki ajanslar da İngiltere’dekine benzer eleştirilere maruz kalmaktadırlar. İngiltere’den farklı olarak Türkiye’deki kalkınma ajanslarının yönetim kurullarında valiler bulunmakta bu durum yönetişimin eşitlik ilkesine yani karar alma mekanizmalarında tüm paydaşlara eşit fırsatların sunulması hususuna aykırıdır. Türkiye’de bakanlığın yetkisi koordinasyonun da ötesinde çok geniştir. Ayrıca kalkınma kurulları tek ile sahip ajanslar haricinde yeterince işlevsel değildir. Bütün bu hususlar değerlendirildiğinde Türkiye’deki kalkınma ajanslarının yönetim tarzının eşitlik, özerklik ve katılımcılık ilkeleri ile yeterince uyumlu olmadığı görülmektedir. Literatürde de bu yönde birçok eleştiri bulunmaktadır.

Türkiye henüz ajansların kuruluşundan bu yana farklı bir siyasi görüşün hükümete geçme durumunu tecrübe etmemiştir. Yönetim değişiminde İngiltere benzeri bir yaklaşımın meydana gelme ihtimali bulunmaktadır. Türkiye’de ajansların kamu kurumu olmalarına rağmen hiçbir kamu kurumunun kapatılma hususu kalkınma ajansları kadar tartışılmamaktadır. Diğer kamu kurumlarının genelinden farklı olarak çok yönlü denetim mekanizmalarına ve performans ölçüm sistemlerine rağmen ajansların varlığının bu derecede tartışılıyor olmasının İngiltere’deki gibi siyasi bir duruştan kaynaklandığı düşünülmektedir. Türkiye’deki kalkınma ajanslarının yönetim zafiyetlerine ve bu yönde eleştirilere rağmen ajansların kapatılmasına yönelik eleştirilerin yönetim sorunlarından kaynaklanmadığı değerlendirilmektedir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale yazarları çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalemizin bir kurum, işletme, birey ile mali ve herhangi bir çıkar çatışması yoktur. Yazarlar arasında da çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Apalı, A. & Yıldız, R. (2015). Bölgesel kalkınma ajansları: Fransa ve İngiltere örnekleri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(23), 66-88.
- Ataay, F. (2005). BKA tasarımının kalkınma anlayışı üzerine. İçinde M. Turan (Ed.) *Bölge kalkınma ajansları nedir? Ne değildir?* (s.15-33). Ankara: Par Graf Yayınevi.
- Akbulut, M.U.F. & Göküş, M. (2017). Küreselleşme ve yerelleşme sürecinde bölgesel kalkınma ajansları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 20(1), 79-88.
- Arslan, F. (2016). Yönetimsiz yönetimler: Türkiye’de kalkınma ajansları, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*. 25(2), 29-52.
- Budak, B. (2019). *Türkiye’de kalkınma ajansları ve yönetim: Fırat kalkınma ajansı örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Bulmuş, G. & Polat, E. (2020). Yeni bölgeselcilik yaklaşımı ve bölgesel kalkınma ajanslarının Türkiye bölgesel planlama uygulamasına etkileri. *Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi*, 5(2), 93-308.
- Burch, M.& Gomez, R. (2002). The English regions and the European Union, *Regional Studies*, 36 (7), 767-778.
- Canzanelli, G. (2011). Models of territorial development agencies in Europe and in the world. *International Link and Services for Local Economic Development Agencies for a Fair, Human, Sustainable and Inclusive Development*, 13.
- Çelik, F. (2017). Bölgesel kalkınma ajansı (BKA) deneyimlerinin karşılaştırmalı analizi: İngiltere ve Türkiye örnekleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (2), 145-17.
- Demirel, D. (2014). İngiltere’de 1990 sonrası bölgeselleşme politikaları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İBF Dergisi*. 4 (2), 85-94.
- Demiroğlu, M. & Demiroğlu, E. T. (2014). Türkiye ve İngiltere kalkınma ajansları: İngiltere deneyiminden alınabilecek dersler. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 13(48), 176-199.
- DPT (2000). Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu.
- Dura, Y. C. (2007). Dünya uygulamaları bağlamında kalkınma ajanslarının yapısal analizi. *Türk İdare Dergisi*. 455, 141-292.

- Eraydın, A. (2004). *Bölgesel kalkınma kavram, kuram ve politikalarında yaşanan değişimler*, Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu'nda sunulmuş bildiri, Denizli. 126-146.
- Eren, F. (2016). Regional development agency experiences in UK. *European Journal of Economic and Social Systems*, 1(9), 1411-1435.
- Esengil, Z. (2009). Planlama ve tasarım sürecine katılımın kamusal projeler bağlamında irdelenmesi: Antalya kent merkezi örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Gibbs, D. & Jonas, A. (2001). Rescaling and regional governance: The English regional development agencies and the environment, *Environment and Planning C: Government and Policy*, 19, 69-288.
- Halkier, H. (2006). *Bölgesel kalkınma ajansları ve çok düzeyli yönetim: Avrupa perspektifi*, Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu'nda sunulmuş bildiri, TEPAV, Ankara, 17-28.
- Harvey, D. (1987). Flexible accumulation through urbanization: Reflections on post modernism in the American city, *Antipode*, 19 (3), 260-286.
- Kalecik, O.B. (2017). *Kalkınma ajanslarının kalkınma politikalarındaki yeri: Batı Karadeniz kalkınma ajansı örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Karaca, Y. (2013). *Yönetişim perspektifinden kalkınma ajansları: Ankara ve Güney Ege kalkınma ajansı örnekleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Karasu, K. (2009). Yerelleşme söylemi ve bölge kalkınma ajansları. *Memleket Siyaset Yönetim*, 4 (11), 1-43.
- Karasu, K. (2005). İngiltere'de bölge kalkınma ajansları. İçinde M. Turan (Ed.) *Bölge kalkınma ajansları nedir? Ne değildir?* (s.197-238). Ankara: Par Graf Yayınevi.
- Kayan, A. (2012). Türkiye'de bölge planlaması: Sorunlar ve çözüm önerileri, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(20), 103-134.
- Keser, Y. (2021). *Bölgesel kalkınma ve yönetim: Karacadağ Kalkınma Ajansı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siirt.
- Keskin, M. (2023). Türkiye'deki kalkınma planlarının bölgesel kalkınma perspektifinden değerlendirilmesi. *Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırma Dergisi*, 5(1), 1-24.
- Konuç, K. (2015). *Yerel kalkınma ve yönetiminde sivil toplum kuruluşlarının rolü: Antakya örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kutlu, S.Y. & Görün M. (2016). Kalkınma ajanslarında merkezi ve yerel unsurların etkisi: Kalkınma ajanslarının Türkiye uygulaması üzerine bir değerlendirme. *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 1(2), 15-36.
- Morgan, K. (2002). The english question: Regional perspective on a fractured nation. *Regional Studies*, 36(7), 797-810.
- Morris, M. (2010). *Multi-sectoral collaboration and economic development: Lessons from England's regional development agencies*, https://www.unbc.ca/sites/default/files/assets/community_development_institute/publications/marleen_morris_final.pdf sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 12.07.2023.
- Mut, M. & Koca, M. (2024). İngiltere'de kalkınma ajansları. *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 7(2), 91-110.
- Özen, P.A. (2010). *Yönetişim perspektifinden Türkiye'de kalkınma ajanslarının kuruluşu işleyişi ve ilişkileri: Üç örnek ajans*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Özhan, M. & Keser Y. (2021). Bölgesel kalkınma ve yönetim. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 6 (2), 19-36.
- Öztürk, H. & Tataroğlu, M. (2018). Ülkelerin kamu yönetimi örgütlenmelerinin bölgesel kalkınma ajansları üzerine yansımaları: Türkiye ve İspanya karşılaştırması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 9(21), 88-101.
- Pearce, G. & Ayres, S. (2009). Governance in the English regions: The role of the regional development agencies, *Urban Studies*. 46(3). 537-557.

- Roberts, P. (1999). The new regional agenda in the UK: Changing roles, structures and functions of regional development agencies. Regional Science Association International-British and Irish Section 39th European Congress: Dublin.
- Sandford, M. (2013). *The abolition of regional government, UK parliament, The House of Commons Library*, 1-11. <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN05842/SN05842.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 28.03.2023.
- Saygın, D. (2017). Avrupa Birliği'nde bölgesel kalkınma ajanslarına geçiş süreçleri ve ülke uygulamaları. *Journal of Life Economics*, 4(4), 77-88.
- Sertesin, S. & Dedeoğlu E. (2011). *Yeni Nesil Bölgesel Planlama Deneyimi Üzerine Bir Yönetişim Çerçevesi Önerisi*, 6. Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu'nda sunulmuş bildiri, TEPAV, Ankara. 1-13.
- Sobacı, M. (2007). Yönetişim kavramı ve Türkiye'de uygulanabilirliği üzerine değerlendirmeler. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 219-235.
- Şahin, Y. E. (2009). Sosyal devlet ve yönetişimci devletin kamu politikalarında yaşanan değişim: IV. ve IX. kalkınma planları örnekleri. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 3(5), 57-72.
- Taştekin, A. (2018). Türkiye'de bölgesel kalkınma stratejileri ve bölge idareleri. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 1(1), 69-83.
- Taylan, C. (2014). *Kurumsal yönetişim: Serhat Kalkınma Ajansı örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu (2014). *Türkiye'nin kalkınma ajansları uygulamasının değerlendirilmesi*, hizmete özel araştırma ve inceleme raporu. Ankara.
- TPA (2023). The case for abolishing regional development agencies, https://tpa.typepad.com/home/files/structure_of_government_3_the_case_for_abolishing_rdas_e.pdf sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 10.06.2023.
- Turan, M. (Der.) (2005). Bölgesel Kalkınma planları. İçinde M. Turan (Ed.) *Bölge kalkınma ajansları nedir? Ne değildir?* (s.159-181). Ankara: Par Graf Yayınevi.
- Türkoğlu, M. (2005). Kalkınma ajanslarının bölgesel kalkınma açısından önemi: Baka örneği. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 7(3), 183-198.
- Yıldız, O. (2014). *Avrupa Birliğine uyum sürecinde Türkiye'de bölgesel kalkınma politikaları ve bölgesel rekabet gücünün artırılmasında bölgesel kalkınma ajanslarının rolü: Geka örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Yılmaz, S. (2016). *Bölgesel kalkınma ajansları ve yönetişim: Doğu Marmara Kalkınma Ajansı uygulaması olarak Düzce Turizm Strateji ve Eylem Planı Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Yiğit, A.G. & Işık Maden, S. (2019). Bölgesel kalkınma politikalarındaki dönüşüm: Yeni bölgelilik yaklaşımı ve Türkiye yansımaları. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(3), 113-120.
- 5449 Sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun (2006). T.C. Resmî Gazete, 26074, 8 Şubat 2006.
- 4 Numaralı Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (2018). T.C. Resmî Gazete, 30479, 15 Temmuz 2018.

Araştırma Makalesi / Research Article

İŞLETME BİRLEŞMELERİNDE ÖRGÜT İÇİ DEĞİŞİME DİRENÇ NEDENLERİ ÜZERİNE BİR VAKA ANALİZİ

Hale Eda AKDURU¹

ÖZET

İşletmeler rekabet edebilirliklerini yükseltmek, sektörde varlıklarını korumak ve büyümek gibi çeşitli stratejik amaçlarla birleşme yoluna gitmektedirler. Özellikle uluslararası piyasalarda birleşme stratejisi uygulayan aktörler güç kazanmakta, birleşen işletmeler yaratılan sinerji ile sektörde öne çıkabilmektedir. Ancak işletme birleşmelerinde öne çıkan önemli bir konu örgüt içi dirençtir. Örgüt içi direnç birleşen işletmelerdeki çalışanların birleşme nedeniyle oluşan örgüt iklimindeki değişmeye direnmeleri ve bu sebeple işletme birleşmesinin çoğu zaman başarısızlığa uğramasına neden olmaktadır. Bu çalışmanın amacı işletme birleşmelerinde değişime direnç nedenlerinin genel bir sınıflandırmasını yapmak olup, bu amaçla 1998 yılında gerçekleşip başarısız olması nedeniyle dağılan Daimler-Chrysler birleşmesi vakası analiz edilmiştir. Buna göre Daimler-Chrysler Birleşmesinde örgüt içi değişime direnç sebepleri kurumsal ve bireysel sebepler olarak ikiye ayrılmaktadır. Kurumsal sebeplerin başında kültür farklılıkları gelmektedir. Bunun dışında, operasyonel süreçlerdeki uyumsuzluklar, bölümler ve kişiler arası çatışmalar, güç paylaşımındaki belirsizlikler ile istihdam politikalarındaki aksaklıklar da diğer örgütsel değişime direnç sebepleri arasındadır. Alışkanlıklar, geleceğe ilişkin kaygılar, işletmenin birleşme sonrası başarısına inançsızlık ise bireysel değişime direnç sebepleri arasında sayılabilir. Bu araştırma ilgili vakayı çalışanlar ve örgüt içi politikalar bağlamında ele alması bakımından özgündür. Çalışmada elde edilen bulgulardan yola çıkılarak birleşme stratejisi izleyen veya izlemeyi planlayan işletmelere yönelik çeşitli öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İşletme Birleşmeleri, Değişime Direnç, Vaka Analizi, Daimler-Chrysler.

JEL Sınıflandırması: M10, M12, M14, M19

A CASE STUDY ON THE CAUSES OF RESISTANCE TO ORGANIZATIONAL CHANGE IN BUSINESS MERGERS

ABSTRACT

Enterprises pursue mergers for various strategic purposes such as increasing their competitiveness, maintaining their presence in the sector and growing. Especially in international markets, actors that implement merger strategies gain strength, and merged enterprises can stand out in the sector with the synergy created. However, an important issue in mergers is intra-organizational resistance. Intra-organizational resistance is caused by the resistance of the employees in the merged enterprises to the change in the organizational climate caused by the merger, and for this reason, the merger often fails. The aim of this study is to classify the reasons for resistance to change in mergers and for this purpose, the case of the Daimler-Chrysler merger, which took place in 1998 and dissolved in 2007, is analyzed. Accordingly, the reasons for resistance to organizational change in the Daimler-Chrysler Merger are divided into two as institutional and individual reasons. Cultural differences, integration incompatibilities in operational processes, interdepartmental and interpersonal conflicts, uncertainties in power sharing and employment policies are the reasons for resistance. Habits, concerns about the future, and disbelief in the success of the business after the merger can be counted among the reasons for individual resistance to change.

Keywords: Mergers, Resistance to Change, Case Study, Daimler-Chrysler

JEL Classification Codes: M10, M12, M14, M19

¹Doç. Dr, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Milas Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Muğla, Türkiye, haleedaakduru@mu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Introduction and Research Questions & Purpose

All types of partnerships, such as mergers, acquisitions or joint ventures, are viable strategic options used to achieve business objectives such as growth, diversification, economies of scale, synergies or globalisation (Badrtalei & Bates, 2007: 303). The impact of employees' behaviours on the success of an organisation is known. Therefore, in business mergers, the behaviours of the employees of both companies that decide to merge will affect the fate of the merger strategy. In cases where the common practices and common culture created in mergers are made applicable with the acceptance of the employees, the possibility of resistance to the decisions taken is reduced. However, if employees resist change for various reasons, the likelihood of the merger being successful will be considerably reduced.

In this study, it is aimed to determine the factors of resistance to change in business mergers, and it is planned to investigate the issue as a case analysis through the Daimler-Chrysler merger and subsequent separation. The fact that both companies are among the best in the sector and that the employees exhibited signs of resistance to change during the process, despite the fact that the merger was described as 'Marriage in Paradise' at the time of the merger, was decisive in the context of the selection of the research case study.

The research question to be answered within the scope of the study was constructed as 'Why did the employees resist the issues that the management wanted to change from the employees after the merger?'

Methodology

In the study, categorical content analysis method, one of the qualitative research techniques, was used to determine the reasons for resistance to change within the organisation. The study was planned in two stages; firstly, studies, reports, press reports, and websites related to the research gap were analysed in a comprehensive archive and literature review. Subsequently, the public social media accounts of six employees who worked at Daimler and Chrysler during the Daimler-Chrysler merger and separation period were examined, and the posts made by the employees after the separation were subjected to categorical content analysis.

Findings

Five of the participants whose social media accounts were analysed were male and one was female. The average age is approximately 60 (60.3) and the average work experience is 29 (28.8) years. The posts of the six participants about resistance to change were categorised under two different themes. Accordingly, the reasons for resistance to change in the Daimler-Chrysler Merger are divided into two as institutional and individual reasons. Cultural differences are at the top of the organisational reasons. Apart from this, incompatibilities in operational processes, interdepartmental and interpersonal conflicts, uncertainties in power sharing, and failures in employment policies are among the other reasons for resistance to organisational change. Habits, concerns about the future and lack of belief in the success of the business after the merger can be counted among the reasons for individual resistance to change.

Conclusions and Suggestions

It is stated in studies conducted worldwide that there are many factors affecting the success of business combinations. Among these factors, financial adaptation problems, structural differences, cultural differences, uncertainty and anxiety stand out (Chatterje et al., 1992; Seo, 2005; Weber, 1996; Nahavandi & Malekzadeh, 1993; Lodorfos & Boateng, 2006; Appelbaum & Gandell, 2003). However, researchers working in the field of social sciences state that although the human factor is the most important factor in the success of mergers, acquisitions and joint ventures, it is often overlooked (Veninga, 1990: 12).

In the business literature, the Daimler-Chrysler break-up is an important example of the issues to be considered in merger, acquisition or takeover decisions. Accordingly, it can be said that while making such decisions, not only strategic goals should be focused on, cultural issues as well as the adaptation of organisational structures and processes should be included in pre-decision analyses, and it can also be said that all employees involved in the merger should be convinced and motivated in the stages of organisational change, based on the fact that no managerial decision can be successful without human participation.

1. Giriş

Birleşme, devralma veya ortak girişim gibi her türlü ortaklıklar, işletmelerin büyüme, çeşitlendirme, ölçek ekonomisi, sinerji veya küreselleşme gibi hedeflerine ulaşmak için kullanılan uygulanabilir stratejik seçeneklerdendir (Badrtalei & Bates, 2007: 303). Bu seçenekler arasında işletme birleşmeleri çeşitli açılardan kendisine has özellikler içermektedir. Doğru uygulandığı ve stratejik bir yaklaşımla yönetildiği takdirde işletme birleşmeleri birleşen işletmeler açısından birçok fayda sağlamakta olup, buna rağmen oluşum yapısına göre çeşitli beklenmeyen riskleri de içerebilmektedir.

Tam birleşmede bir işletme diğerini satın alıp ona katılabileceği gibi, bunların yeni bir işletme olarak ortaya çıkmaları da mümkündür. İki küçük işletmenin birleşip tek büyük işletme olması veya iki büyük işletmenin birleşerek dev bir işletme haline gelmesine iş hayatında sık rastlanır (Mucuk, 2008: 30).

Birleşmelerin işletmelere operasyonel, uzmanlık, maliyet tasarrufu gibi birçok katkısı olmakla birlikte bazı durumlarda pazara hâkimiyet, güç kazanma ve karlılık güdülerıyla de işletme birleşmeleri yapılmaktadır. Ancak her stratejik kararda olduğu üzere, işletme birleşmelerinde de başarı iki işletmenin çeşitli noktalarda benzeşmesine bağlıdır. Aksi takdirde örgütsel direnç işletmelerin değişimine engel olabilir.

Bir organizasyonda çalışanların davranışlarının örgütün başarısı üzerindeki etkisi bilinmektedir. Dolayısıyla işletme birleşmelerinde de birleşme kararı alan her iki işletmenin çalışanlarının davranışları birleşme stratejisinin kaderine etki edecektir. Birleşmelerde oluşturulan ortak uygulamalar ve ortak kültür çalışanların kabulüyle uygulanabilir hale getirildiği durumlarda, alınan kararlara ilişkin bir direnç söz konusu olma olasılığı azalmaktadır. Ancak eğer çalışanlar çeşitli sebeplerden dolayı değişime direnç sergilerse birleşmenin başarılı olma olasılığı oldukça azalacaktır.

Otomotiv sektöründe tanınan iki büyük güçlü firma olan Daimler AG ve Chrysler birleşmesi sürecindeki gelişmeler ve her iki firma çalışanlarında karşılaşılan değişime direnç faktörleri, ilgili birleşmenin ayrılığa dönüşmesinde önemli etkiler yaratmıştır. Bu bağlamda işletme birleşmelerinde örgütsel değişime direnç faktörlerinin belirlenmesi açısından değerli bir örnektir. Çalışma bu birleşmenin ayrılığa dönüşmesinde etkili olan örgütsel değişime direnç faktörlerini konu etmesi bakımından özgündür.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. İşletme Birleşmeleri

İşletmelerin, varlıklarını korumak, hissedarlarının beklentilerini gerçekleştirebilmek, kâr sağlamak, işletmenin risklerini azaltmak ve işletmenin piyasa değerini yükseltebilmek için büyümesi gerekmektedir. Bu ve benzeri amaçlar doğrultusunda işletmeler birleşme ve devralmalara yönelebilmektedirler (Kayakıran, 2020: 176). İşletme birleşmelerinde yeni bir işletme oluşturmak amacıyla iki veya daha fazla sayıda örgüt bir araya gelerek çeşitli şartlar çerçevesinde yeni bir oluşum meydana getirmekteyken, devralmada ise bir tarafın diğer tarafa ait hisseleri satın alma yoluyla edindiği söylenebilir.

İşletme birleşmeleri özellikle küresel rekabetin işletmeleri zorlaması nedeniyle popülerlik kazanmış bir stratejidir. Uluslararası piyasalarda başarı kazanmak isteyen aktörlerin kendisinden daha tecrübeli veya daha fazla kaynağa sahip olan başka bir aktörle beraber hareket etmek istemesi işletme birleşmelerinin temel güdüsüdür.

Birleşme sonucunda ulaşılan ekonomik güç, birleşen işletmelerin ekonomik varlıklarının tek tek toplamından daha yüksektir. Sinerji etkisi ile açıklanan bu durum, işletme birleşmelerinde birleşilen işletmelerin değerinin, birleşmeden önce ayrı ayrı işletmelerinin değerlerinin toplamından daha büyük olması şeklinde de tanımlanabilir (Erdem, 2016: 151). Bu bağlamda işletme birleşmelerinde değerlendirme konusunun oldukça önemli olduğu görülmektedir. Birleşme kararı alan işletmelerin piyasa değerlerinin doğru belirlenmesi yapılan hukuki işlemin doğruluğunu biçimlendirecektir.

Nitekim iyi planlanmayan ve yönetilmeyen birleşme ve satın alma işlemleri işletmeyi olumsuz olarak etkileyebilmekte ve finansal yapıyı bozabilmektedir (Mortaş & Gümrah, 2016: 39). Hâlbuki birleşmelerde finansal göstergelerde olumlu bir değişim beklentisi ön plandadır.

Uluslararası Muhasebe Standartları Kurulu (IASB), UFRS/UMS-3 “İşletme Birleşmeleri” standardını yeniden düzenleyerek, yerine Ocak 2008’de tamamlanan UFRS/UMS-3R “İşletme Birleşmeleri” standardını Temmuz 2009’dan itibaren geçerli olmak üzere yürürlüğe koymuştur. Bu standardın amacı, işletme birleşmesini gerçekleştiren bir teşebbüs veya işletmenin finansal raporlamasına ilişkin esaslarını belirlemektir (Zor vd., 2014: 22). Çeşitli raporlama yükümlülükleri içeren bu standart, Türkiye’de de Türkçeye çevrilmek suretiyle uygulama alanı bulmuştur. Dolayısıyla işletme birleşmeleri sürecinin sürece katılan tüm taraflar açısından çeşitli hukuki sorumluluklar barındırdığı görülmektedir.

İşletme birleşmeleri uzun bir süreçtir. Birleşme görüşmelerini birleşmenin gerçekleştiği ülkedeki yasal düzenlemeler şekillendirecektir (Kâğıtçı, 2009: 36). Ancak genel olarak işletme birleşmeleri ekonomik faaliyet konularına göre yatay, dikey, dairesel, karma, çok yönlü dağılıma ve birleşmeler ile hukuki yapılarına göre ise biçimsel ve biçimsel olmayan birleşmeler olarak sınıflandırılmaktadır.

2.2. Örgütsel Değişime Direnç

Değişim, “planlı ya da plansız bir biçimde bir sistemin, bir süreç veya ortamın belli bir durumdan başka bir duruma geçirilmesi” olarak tanımlanabilir (Tekin & Ayyıldız Ünnü, 2022: 72). Değişim hem bireyler hem de örgütler açısından dinamik bir çevrenin kaçınılmaz gerçeğidir.

Örgütsel değişime ilişkin ilgili yazında birçok görgül çalışmalar olmakla birlikte, bu çalışmaların belirli alanlarda sınırlı kaldığı ve genellikle değişimin örgütsel düzeydeki etkileri üzerinde durduğu görülmektedir. Hâlbuki örgütsel değişimin çalışanlar tarafından nasıl algılandığı ve bu algının çalışanların tutum ve davranışlarını ne şekilde etkilediği örgütler ve yöneticiler için üzerinde durulması gereken konuların başında gelmektedir (Karakuş & Yardım, 2014: 22). Çünkü bir örgütte tek tek çalışanların değişime olan yaklaşımının toplamı örgütsel değişime yaklaşımı belirlemektedir. Dolayısıyla örgütlerde değişime olan tutum örgüt içindeki insanların tutumuyla paraleldir.

Literatürde “örgütsel değişim” yaklaşımını ilk kez ele alan yazarlardan birisi olarak Lewin (1947), değişim kavramını, direnç kavramı ile beraber kullanmış, böylelikle “değişim” ve “direnç” kavramı yazında genellikle beraber kullanılmaya başlanmıştır (Aras Beger & Türker, 2018: 242). Buna göre değişim eğiliminin desteklenmesini arzu (istek, heves), değişim eğilimine karşı engelleyici yaklaşımı ise direnç olarak ifade etmiştir.

Değişime direnç Lewin’in güç analizinde yer alan negatif veya kısıtlayıcı güçler olarak adlandırdığımız elemanlardan oluşmaktadır. Bu kuvvetler değişimin denge çizgisini pozitif anlamda geçmesine engel teşkil etmektedirler (Karabal, 2018: 8). Bu bağlamda çözüme, değişim, yeniden dondurma yönteminin başarıya ulaşmasında örgütsel bazı faktörlerin etkisi göz önüne alınmalıdır.

Örgütün benimseyeceği değişim türü içinde bulunduğu şartlara ve örgütün kapasitesine bağlı olup, değişimin acil olup olmadığı da bu süreçte etkilidir. Bilhassa örgütü değiştirmeye zorlayan faktörlerin gücü ile değişimi uygulayacak olan örgütün insan kaynaklarının kalitesi bu süreçte seçilecek değişim yaklaşımını belirler (Tunçer, 2013: 896). Genel itibarıyla plansız, makro, ani ve devrimsel değişimlerin örgüt içinde dirençle karşılaşması olasılığı yüksektir. Çünkü değişim planlanırken örgüt içi dengeleri sağlayan çalışanların ikna ve motive edilmesi uyum kapasitelerini yükseltebilecektir.

Örgütsel değişimi ortaya çıkaran güçler üç başlık altında sınıflandırılabilir (Çapraz, 2009):

- *İçsel Güçler*; İşletmelerin iç bünyelerindeki örgüt yapısı, örgüt büyüklüğü, örgüt kültürü, örgütsel gerilim, örgütün yaşı, düşük verimlilik, kişiler ve gruplar arası çatışmalar gibi bazı gelişme, durum ve olaylar ile ilgili olan güçler.

- *Dışsal Güçler*; İşletme dışındaki, teknoloji, rekabet, ekonomik koşullar, sosyal, kültürel ve demografik koşullar gibi durum ve olaylar ile ilgili olan güçler.

- *Bireysel Faktörler*; Bireyin değişim konusu hakkındaki bilgisi, bireyin değişim süreciyle ihtiyaç duyabileceği yeni beceri ve yetkinlikleri, bireyin kendisine ait görüşü ve bireyin kendisine güven derecesi gibi faktörlerdir.

Bu güçlerin her birisi örgüt içerisinde meydana getirilecek olan değişime ihtiyaç duyulduğunun bir göstergesidir. Eğer örgüt bu ruhla birlikte hareket ederken mükemmel bir uyum içerisindeyse, örgütsel değişim ve nihayetinde sürdürülebilirlik baki kalacaktır. Ancak, ruhuna uygun faaliyetler icra etmeyen örgütler, değişen çevrelere uyum sağlayamayacak ve yok olup gideceklerdir (Karabal, 2018: 8). Dolayısıyla her değişim hareketi bir neticeye odaklanır ancak her değişim hareketinin kesin olarak başarıya ulaşacağı söylenemez.

Örgütsel değişime direnç kaynakları arasında yapısal durağanlık, değişime sınırlı odaklanma, grup durağanlığı ve uzmanlığa tehdit konuları sayılabilir (Robbins & Judge, 2013: 593). Yapısal durağanlık değişime maruz kalan örgütün kalıplaşmış yaklaşımlarına tutunması iken, değişime sınırlı odaklanma örgütün tüm sistemleriyle değişime katılmamasını ifade eder. Grup durağanlığı örgütler içindeki grupların değişime direnç göstermesi nedeniyle değişim motivasyonunun sağlanmamasına işaret etmektedir. Son olarak uzmanlığa tehdit ise örgütsel güç dengelerinin bozulması endişesiyle örgüt içindeki bireylerin değişime direnç göstermesidir.

2.3. İşletme Birleşmelerinde Örgütsel Değişime Direnç

İşletme birleşmelerinde genel olarak amacın iki veya daha fazla işletmenin kendilerinin tek tek piyasa değerleri toplamından daha değerli bir işletme yaratmak olduğu bilinmektedir. Bununla beraber işletme birleşmeleri üzerine yapılan çalışmalarda birleşen işletmelerde finansal, örgütsel ve kültürel uyumluluk konularının birleşmelerin başarısını doğrudan etkileyen faktörler arasında sayıldığı görülmüştür (Smollan, 2011; Walker & Price, 2000; Cartwright & Cooper, 1993; Buono vd., 1985).

Örgütsel değişime direnç örgüt içerisindeki çalışanların kaygı düzeyleriyle de yakından ilişkilidir. İşletme birleşmelerinde ise tabiatıyla bir bilinmezlik söz konusudur. Bilinmezlik çalışanlarda kaygı ve stres yaratarak örgütsel değişime direnç tepkisi yaratabilecektir. Ayrıca örgüte yabancılaşma, çatışma ve uyumsuzluk ile yönetsel krizler gibi başka sonuçlar da meydana gelebilir.

İşletme birleşmelerinde örgütsel performans, değişime direnç ve örgüt kültürü bağlamında aşağıdaki hususlardan etkilenmektedir (Recklies, 2001: 4):

- Örgütsel sorun çözme mekanizmaları,
- Çalışanların örgütsel değişime direnç eğilimleri,
- Örgütsel iletişim süreci,
- Birleşme neticesi oluşturulan işletmenin hissedarları ile iletişim yaklaşımı,
- İşgörenlerin örgütsel stratejilere uyum ve bağlılıkları.

Öne çıkan bu hususlar işletme birleşmelerinin amaçlarına ulaşabilmesi için birleşme kararı alınmadan evvel göz önünde bulundurulmalı ve detaylı şekilde incelenmelidir. Bununla beraber birleşmeler her zaman dostça görüşmelerle gerçekleştirilmez. Birleşmeler bazen düşmanca işlemleri içerir (Çelik, 1999: 16). Dolayısıyla duyarlılık ve stratejik yönetsel uygulamalar gerektiren bu konularda dikkatli adımlar atılmalıdır.

Başarı uzun vadeli bir bakış açısını gerektirir. Bu nedenle; başarılı bir birleşme hem başarılı bir anlaşma hem de başarılı bir entegrasyon anlamına gelmektedir (Arslan, 2004: 47). İşletmeler birleşirken uyum sorunlarına odaklanarak hareket etmezse örgütsel değişime direnci ortadan kaldıramayabilirler. Buna göre örgütsel değişime direnci ortadan kaldırmak için çalışanların güveni, ikna edilmeleri, değişikliğin doğru zamanlamayla yapılması (Hatiboğlu, 1993), kişilerin süreçlere katılımının desteklenmesi, oryantasyon eğitimlerine önem verilmesi, şeffaf haberleşme mekanizmalarının kullanılması bazen de zorlama veya güç kullanımı (Koçel, 1998) yararlı olabilecektir.

2.4. Daimler-Chrysler Birleşmesi

Daimler AG İşletmesi 1886 yılında Gottlieb Daimler ve Carl Benz tarafından kurulmuş Almanya merkezli bir otomotiv firmasıdır. 1998 yılında Chrysler firmasıyla birleşme gerçekleştirene kadar DaimlerBenz AG olarak anılan firma 1997 yılında yaklaşık 70 milyar dolarlık geliriyle Almanya'nın en büyük endüstriyel grubuydu. Her ne kadar lüks Mercedes otomobil üretimiyle biliniyor olsa da, Daimler Otomotiv (binek ve ticari araç), Havacılık ve Uzay Sanayi, Hizmet ve Doğrudan Yönetilen İşletmeler (Directly Managed Businesses) olmak üzere dört ana alanda faaliyette bulunmaktaydı (Daimler Products, 2024).

İşletme Kuzey Amerika'da Daimler Trucks North America LLC kuruluşunun altında Freightliner Trucks, Western Star Trucks ve Thomas Built Buses markalarının üretimlerini yaparken, Amerika Detroit'te araç motorları, şanzıman gibi yürüyen aksam da üretmekteydi. Bu ürünler işletmenin yine Amerika'da üretmekte olduğu araçlarda kullanılmaktaydı. DaimlerBenz aynı dönemde, Mitsubishi Fuso Truck & Bus Corporation firmasının büyük hissedarı olup (85% üstü) Japonya pazarında da önemli bir pay elde etmiştir. Firma ağır ticari araç segmentinde NAFTA Freightliner markasını da bünyesinde bulunduran Almanya, Brezilya ve Türkiye'de Mercedes Benz markalı kamyon, otobüs segmentinde ise Mercedes ve Setra marka otobüsleriyle yine pazar lideri konumunda olan bir işletmeydi. Ayrıca Hindistan pazarına yönelik olarak kamyon üretimi ve satışı yapmak amacıyla kurulan Bharat Benz markasına da sahiptir. Avrupa'daki lüks araç segmentindeki başarısına ve Amerika'nın parlayan ekonomik verilerine rağmen DaimlerBenz Amerika lüks araç segmentinde 1%'in altında bir pazar payına sahip bir firmaydı (Daimler-Chrysler, 2001)

Chrysler firması ise Walter Chrysler'in 1921 senesinde Amerika'nın diğer bir otomobil üreticisi Maxwell Motor Company'nin çoğunluk hisselerini alması ve 1925 senesinde de Chrysler Corporation'ı kurup, Maxwell'in hatlarını Chrysler bünyesine geçirmesiyle birlikte şekillenmiş bir Amerikan otomobil üreticisidir. Otomotiv faaliyetleri ve finansal hizmetler olmak üzere iki temel alanda faaliyette bulunan Chrysler firması Plymouth, DeSoto, Dodge, Chrysler ve Imperial marka otomobilleri ve Fargo markalı kamyonları üretmiş olup, 90'ların ortasında dünyadaki en karlı otomobil üretim firmasıdır. 1997 yılında firmanın Amerika pazarındaki payı 23% seviyesine kadar yükselmiştir. Buna rağmen firma aynı sene içinde gelirinin sadece 2,8%'sini ürün geliştirmeye ayıran bir firma konumundaydı. Bu nedenle karlılık oranı yüksek olsa da işletme rakiplerine kıyasla küçük ve yerel kalıyordu (Chrysler Innovation, 2024).

Chrysler, istikrarsız Amerikan otomotiv endüstrisinde tam 4 defa iflasın eşiğinden dönmeyi başarmış olması dolayısıyla "comeback kid" adıyla anılan bir firma olmasına rağmen, firmanın başkanı Robert Eaton otomobil üretim endüstrisindeki kapasite fazlası nedeniyle Amerikan pazarının yavaş yavaş doyuma ulaştığı ve bu üretim fazlasının gelecekte karlılık için problem olmakla birlikte, sektördeki firma sayısını azaltacağını düşünüyordu (Nussbaum, 2007). Chrysler, büyümeyi sürdürmenin ancak uluslararası pazarlara açılmak yoluyla olacağını öngörmekteydi.

Daimler ile Chrysler birleşmesini taraflar için mantıklı kılan bulguların başında Chrysler'in Kuzey Amerika'daki büyük pazar payı (% 89) ile Daimler'in Avrupa pazarındaki büyük pazar payı (% 63) gelmekteydi. Dolayısıyla işletmelerden birisi Amerika'da diğeri ise Avrupa'da oldukça güçlüydü. İki işletmenin ürünlerinin de birbirinin tamamlayıcısı durumunda ürünler olması diğeri bir önemli sebeptir. Buna göre Chrysler spor arabalar,

Daimler ise lüks otomobil segmentinde başarılıdır. Ayrıca mühendislik ve yaratıcılık konularında birbirlerine destek sağlayabilecekleri düşünülmüştür (Badrtalei & Bates, 2007).

Küreselleşmenin her iki işletmeye getirdiği yeni problemlere karşı ortak stratejik hamleler geliştirme, ürün, satış ve lojistik hatlarının genişletilebilmesi, Ar-ge, tasarım ve üretim süreçleri daha etkin hale getirilirken maliyetlerin azaltılması da amaçlanmıştır. Daimler firması bu birleşme vasıtasıyla Chrysler'in sektördeki dönemin en gelişmiş bilgisayar destekli tasarım sistemlerinden de yararlanacaktır. Daimler-Chrysler'in üretmeyi planladıkları yeni ürünlerde ortak parçalar kullanılacak olması dolayısıyla üretim maliyetlerinde de azalma olması beklenmiştir.

2.5. Daimler-Chrysler Ayrılığı

1998 yılının Mayıs ayında yapılan bir anlaşmayla birleşen Daimler ve Chrysler firmaları, beklenmeyen sorunlar nedeniyle 2007 yılının Ağustos ayında ayrılmışlardır. Daimler-Chrysler birleşmesinin başarısızlığına sebep olan birden çok faktör bulunmakla birlikte en önemli sebeplerin başında bu birleşmenin stratejik bir birleşme olmasından ziyade bir satın alma olması gelmektedir.

Daimler firması 38 milyar dolar karşılığında Chrysler firmasının hisselerini satın almış, bu satın alma sonucunda toplamda 460 bin kişilik bir çalışana sahip, 150 milyar Euro'luk satış hacmi olan yeni bir firma oluşmuştur (Daimler-Chrysler, 1999). Bu birleşmenin ardından Daimler-Chrysler küçük araçlar pazarında da gücünü yükseltebilmek için Mitsubishi Motors ve Hyundai firmalarının hisselerinin bir kısmını da satın almıştır. Birleşmeden itibaren 3 yıl içerisinde meydana gelen hisse yapısına bakıldığında, firmanın daha çok Daimler'in satın aldığı büyük bir otomotiv firması haline geldiği söylenebilir. Birleşmenin ardından yapılan açıklamada firmanın iki merkezli bir Alman firması olacağı ve Daimler-Chrysler AG unvanını kullanacağı ifade edilmiştir. Dönemin Daimler Benz CEO'su Jürgen Schrempp ve Chrysler CEO'su Robert Eaton 3 yıl süreyle firmayı birlikte yöneteceklerini ve 3 senenin sonunda Bay Eaton'un şirketin yönetim kurulundan istifa edeceği açıklanmıştır (Nussbaum, 2007).

Daimler-Chrysler firması birleşmeyi izleyen 1999 yılında 9,7 milyar Euro'luk vergi öncesi kara ulaşımıştır. Chrysler hissedarları ellerindeki 1 Chrysler hissesine karşı 0,6235 tane Daimler-Chrysler hissesine sahip olmuşlardır. Daimler hisseleri ise 1 e 1 oranla değerlendirilmiştir (Daimler-Chrysler, 2000).

Birleşme sonrasında Daimler-Chrysler'da finansal sıkıntılar baş göstermiş olup, maliyetlerin azaltılmasına yönelik bazı yönetsel kararlar alınmıştır. Oluşturulan tasarruf planına göre Mercedes'in C serisi üretiminde her yıl 500 milyon Euro tasarruf yapılamadığı takdirde Sindelfingen kasabasındaki fabrikadan yaklaşık 6 bin çalışanın işten atılacağı bildirilmiştir. Bunun üzerine çalışanların greve gitmesi sonucunda anlaşmaya varılarak yıllık tasarruf miktarına ulaşılması hedeflenmiştir. Çalışanların birçok özlük haklarından vazgeçmelerine sebep olan bu anlaşmanın ardından benzer bir işten çıkarma durumu Bremen'deki fabrikada çalışanlar üzerinde gerçekleştirilmiştir. Ardından firmanın Japon ortağı Mitsubishi'nin zarar etmesi ve ürün geri çağırma skandalıyla karşılaşması nedenleriyle sermaye artırımına katılmama kararı alınmıştır (Daimler-Chrysler, 2001).

2004-2005 yıllarına gelindiğinde birleşmenin finansal performansı yükselmesine rağmen Mercedes otomobil kolunda düşüş yaşanmış, teknik arızalardan dolayı bazı araçlarını geri çağırma durumunda kalan firma, imajını kurtarabilmek için Mercedes segmentine 3 milyar Euro'luk yatırım yapma kararı almıştır (Daimler-Chrysler, 2004).

Yönetsel anlamda çalışanlarına karşı uyguladığı yöntemler nedeniyle sıklıkla eleştirilen firmadan, Chrysler firmasını önceki dönemlerinde karşılaşılan iflas durumundan kurtaran yöneticilerden Bob Lutz, CEO Robert Eaton tarafından şirketten ayrılmaya zorlanmıştır. Bu duruma tepki olarak birçok üst düzey yönetici şirketten ayrılmıştır. Ardından eski CEO'nun da emekliye ayrılması nedeniyle yerine atanan CEO Dieter Zetsche'nin başka üst düzey yöneticileri de işten çıkarmasıyla geniş çevrelerce, birleşmede Chrysler grubunun etkinliğinin iyice azaldığı düşünülmeye başlanmıştır (Nussbaum, 2007).

Yeni CEO Dieter Zetsche'nin üç yıl içerisinde karlılığı iki katına çıkarmayı amaçlayan politikası satışları artırmanın yanı sıra, işçi sayısını da azaltmaya odaklanmıştır. Nitekim 2006 yılının Mart ayı sonuna kadar 7800 işçinin tazminatlı çıkış sözleşmesi onaylanmış (Daimler-Chrysler, 2005; Daimler-Chrysler, 2006) bu hareketleri ise işçi sendikalarının tepkiyle karşılanmıştır.

2006 yılının ortalarından itibaren başlayan ekonomik kriz otomotiv şirketlerini de derinden etkilemiştir. Başlangıçta karlı bir yatırım olarak görülen birleşme, Tablo 1 ve Şekil 1'de de görüleceği üzere 2000 senesinden itibaren satışların hızında bir yavaşlama yaşamış ve konsolide zarar etmeye başlamıştır. Nihayetinde Daimler, Chrysler'ın %80,1 oranındaki hissesini 2007 yılında 7,4 milyar dolara, kalan %19,9'luk hissesini de 2009 yılında çeşitli koşullar karşılığında Cerberus Yatırım Şirketi'ne satmış (Ülgen & Mirze, 2013: 688) ve bu satışın ardından finansal göstergelerindeki iyileşme ile kalite konularına odaklanma kararı almıştır.

Tablo 1: DC AG İş Gruplarına Göre 1999/2000/2001 Senelerine Ait Faaliyet Karlarının Dağılımı

(Milyon Euro)	1999	2000	2001
Mercedes Benz Yolcu Araçları ve Smart	2,703	2,145	2,951
Chrysler Bölümü	5,051	501	(5,281)
Ticari Araçlar	1,067	1.212	(514)
Hizmetler	2,039	2.457	612
Diğer Alanlar	331	3.590	1,181
Elimine Edilenler	(179)	(153)	(267)
Toplam	11,012	9,752	(1,318)

Kaynak: Daimler-Chrysler AG Yıllık Rapor 2000, Daimler-Chrysler AG Yıllık Rapor 2001.

Tablo 2: DC AG İş Gruplarına Göre 2004-2005-2006 Senelerine Ait Kar/ Zarar Oranları

Tutarlar (Milyon Euro)	2006	2005	2004	06/05 Yüzde Değişimi
Mercedes Araba Grubu				
Operasyonel Kar (Zarar)	2,415	(505)	1,666	-
Gelirler	54,579	50,015	49,630	+9
Maddi Duran Varlık Yatırımları	1,663	1,629	2,343	+2
Araştırma ve Geliştirme Harcamaları	2,176	2,418	2,634	-10
Birim Satış	1,251,797	1,216,838	1,226,773	+3
Çalışanlar (31 Aralık)	99,343	104,345	105,857	-5
Chrysler Grubu				
Operasyonel Kar (Zarar)	(1,118)	1,534	1,427	-
Gelirler	47,116	50,118	49,498	-6
Maddi Duran Varlık Yatırımları	2,892	3,083	2,647	-6
Araştırma ve Geliştirme Harcamaları	1,638	1,710	1,570	-4
Birim Satış	2,654,710	2,812,993	2,779,895	-6
Çalışanlar (31 Aralık)	80,735	83,130	84,375	-4

Kaynak: Daimler-Chrysler AG Yıllık Rapor 2006

3. Daimler-Chrysler Birleşmesinde Örgütsel Değişime Direnç Faktörleri Üzerine Bir Vaka Analizi

3.1. Yöntem

Bu çalışmada işletme birleşmelerinde değişime direnç faktörlerinin belirlenmesi amaçlanmış olup, konunun Daimler-Chrysler birleşmesi ve akabinde ayrılığı üzerinden bir vaka analizi olarak araştırılması planlanmıştır. Burada her iki işletmenin de sektörün en iyilerinden olmaları, yapılan birleşmenin gerçekleştiği dönemde 'Cennette İzdivaç' olarak betimlenmesine rağmen, yaşanan süreçte çalışanların değişime direnç bulguları sergilemiş olmaları araştırma örnek olayı seçimi bağlamında belirleyici olmuştur.

Çalışma iki aşamalı olarak planlanmış, öncelikle kapsamlı arşiv ve literatür taramasında araştırma boşluğuna ilişkin çalışmalar, raporlar, basın haberleri, internet siteleri incelenmiştir. Akabinde Daimler-Chrysler birleşmesi ve ayrılığı döneminde Daimler ve Chrysler firmalarında çalışmış olan altı çalışana ait herkese açık sosyal medya hesapları incelenmiş, çalışanların ayrılık sonrasında yaptıkları paylaşımlar kategorisel içerik analizine tabi tutulmuştur. Bu çalışanların halen 3 tanesi aynı firmalarda çalışmaya devam etmektedir. Örneklem seçiminde firmadan ayrılan bir çalışanın Daimler-Chrysler hashtag'ıyla 10.01.2024 tarihinde sosyal medya hesabından herkese açık yaptığı bir paylaşımın yola çıkılmış, çalışanın arkadaş listesi incelenerek, işyeri bazlı filtreleme sonucunda belirlenen ve araştırma sorusuna yönelik herkese açık paylaşımlar yapılan hesaplar örnekleme dâhil edilmiştir.

Çalışmanın genel çerçevesi doğrultusunda iki büyük firmanın çalışanlarının değişime direnç nedenlerini anlamlandırmak amacı esas alındığından kişisel hakları korumak adına kullanıcıların hesap isimleri ve ilgili görseller verilmemiştir. 01.01.2009 ila 01.03.2024 tarihleri aralığının incelendiği hesaplara ve hesaplarda yapılan paylaşımlara ilişkin bilgiler Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: İncelenen Hesaplara İlişkin Bilgiler

Hesaplar	Firma	Cinsiyet	Yaş	Çalışma Süresi	Meslek /Uzmanlık	Daimler-Chrysler Ayrılığına Dair Sözel Paylaşım Sayısı	Paylaşım Tarihleri
Hesap 1	Daimler AG	Erkek	71	35	Mühendis	15	24.06.2011 (2 paylaşım), 12.01.2012, 06.02.2013, 10.07.2013, 14.07.2013, 09.05.2014, 11.08.2014, 27.08.2014, 20.01.2015 (2 paylaşım), 21.01.2015, 14.06.2016, 08.08.2017, 10.01.2024
Hesap 2	Chrysler	Kadın	60	30	Teknisyen	8	19.10.2010, 21.05.2011, 04.02.2012 (3 paylaşım), 17.11.2012, 16.07.2013, 02.02.2014
Hesap 3	Daimler AG	Erkek	52	21	Mühendis	9	01.03.2016 (2 paylaşım), 16.03.2016, 11.04.2017, 23.10.2018, 25.10.2018, 24.12.2018 (2 paylaşım), 09.02.2019
Hesap 4	Chrysler	Erkek	57	33	İşçi	4	18.02.2011 (2 paylaşım), 02.09.2014, 10.06.2018
Hesap 5	Daimler AG	Erkek	63	28	İşçi	10	14.06.2013 (2 paylaşım), 20.07.2014, 05.05.2016 (2 paylaşım), 16.09.2018, 03.10.2018, 10.02.2019 (3 Paylaşım)
Hesap 6	Chrysler	Erkek	59	26	Teknisyen	5	10.10.2013, 15.10.2013, 17.11.2013, 24.11.2013, 16.07.2015

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

Paylaşımlardan elde edilen veriler Almanca ve İngilizce dillerinden Türkçe'ye çevrilmiş olup, herhangi bir çeviri hatasına sebep olmamak adına İngilizce ve Almanca Okutmanı olarak görev alan 2 ayrı uzmandan çevirileri değerlendirmeleri talep edilmiştir. Onaylanmasının ardından veriler öncelikle açık kodlama yoluyla çözümlenmiştir. Açık kodlama sürecinin ardından belirlenmiş olan her kod eksen kodlama yöntemi uygulanarak belirli bir çerçeveye bağlı kategorik kodlara çevrilmiştir. Belirlenen her kategori bir eksen etrafında düzenlenmiştir Ardından bu kategorilerin ortak noktaları göz önüne alınarak temalar haline getirilmiştir.

3.2. Bulgular

3.1. Daimler-Chrysler Birleşmesinde Örgüt İçi Değişime Direnç Sebepleri

Araştırmada örgüt içi değişime direnç nedenlerini tespit etmek amacıyla nitel araştırma tekniklerinden kategorisel içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Kategorisel içerik analizi, belirli bir mesajın önce kategorilere bölünmesini ve ardından bu birimlerin, belirli kriterlere göre kategoriler halinde gruplandırılmasını ifade etmektedir. Kategorileştirme ise, mesajların kodlanmasını, yani anlamlarının işlenmesini gerektirmektedir (Bilgin, 2006: 19). Daimler-Chrysler birleşmesi süresince çalışanlardan talep edilen değişimin her iki örgüt içerisinde çeşitli tepkilerle karşılandığı arşiv araştırmalarında belirtilmiş olduğundan, araştırmaya katılan 3'ü Chrysler, 3'ü Daimler AG firması çalışanı toplam 6 kişinin düşüncelerini ifade ettikleri 51 adet sosyal medya söylemleri bulgulara ulaşmada belirleyici olmuştur.

Bu çerçevede çalışma kapsamında yanıt aranan araştırma sorusu “Birleşme sonrasında yönetimin çalışanlardan değişim istedikleri konulara çalışanlar tarafından neden direnç gösterilmiştir?” şeklinde kurgulanmıştır.

Sosyal medya hesapları incelenen katılımcıların beş tanesi erkek bir tanesi kadındır. Yaş ortalaması yaklaşık 60 (60,3) ve ortalama iş tecrübesi 29 (28,8) yıldır. Araştırmaya dâhil edilen altı kişinin değişime direnç konusunda yaptıkları paylaşımlar iki ayrı tema altında kategorize edilmiştir. Buna göre Daimler-Chrysler Birleşmesinde örgüt içi değişime direnç sebepleri kurumsal ve bireysel sebepler olarak ikiye ayrılmaktadır. Kurumsal sebeplerin başında kültür farklılıkları gelmektedir. Bunun dışında, operasyonel süreçlerdeki uyumsuzluklar, bölümler ve kişiler arası çatışmalar, güç paylaşımındaki belirsizlikler ile istihdam politikalarındaki aksaklıklar da diğer örgütsel değişime direnç sebepleri arasındadır. Alışkanlıklar, geleceğe ilişkin kaygılar, işletmenin birleşme sonrası başarısına inançsızlık ise bireysel değişime direnç sebepleri arasında sayılabilir. Temaların oluşturulmasında yararlanılan paylaşımlara ilişkin dilimize çevrilmiş örneklere Tablo 4'te yer verilmiştir.

Tablo 4: Verilerin Çözümlemesi Neticesinde Elde Edilen Kategoriler ve Temalar

Kategoriler	Temalar
Kurumsal Sebepler	-Kültür Farklılıkları -Operasyonel Uyumsuzluklar -Bölümler ve Kişiler Arası Çatışmalar -Güç Paylaşımındaki Belirsizlikler -İstihdam Politikalarındaki Aksaklıklar/Haksızlıklar
Bireysel Sebepler	-Alışkanlıklar -Geleceğe İlişkin Kaygılar -Birleşme Sonrası Başarıya İnançsızlık

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 5: Paylaşımlardan Örnekler

Hesap	Paylaşım
Hesap 4	“Bunu hala atlatamıyorum. İşten çıkarılma tehdidi, her gün gördüğümüz taciz ve zorla sürüklendiğimiz kaos ortamı. Kahve molalarımızı bile endişe içinde geçirdiğimiz günler geride kaldığı için Tanrı'ya şükrediyorum.”
Hesap 6	“En azından artık Bay Her şeyi Bilen (!) mesai ücretime göz dikemeyecek diye çok sevinmişim. Bu kadar zaman sonra eski pozisyonuma dönmek güzel ama lütfen beni bir Becks içmeye bile davet etmeyin arkadaşlar:”
Hesap 3	“Neden böyle olduğunu artık konuşabiliyoruz. Bizi onlardan ayıran temel konu kültürel farklılıklardı. Listemdeki arkadaşlarım alınmasın ama Bay XXXXX kadar yalan söyleyenini görmedim. Onu tekrar görmeyeceğim için çok memnunum. Aynısını düşünenler?”
Hesap 1	“Bugün buradan ayrılırken o korkunç dönemi anmadan yapamayacağım. Biz ne kadar dik durmaya çalıştıysak da, tüm düzenimiz alt üst olmuştu. Başarısızlığı başından belli olan ve bunu hepimizin bilmesine rağmen (çünkü onlara güvenmiyorduk) ısrarla bize dayatılan kuralları ve uzun çalışma yaşamımda ilk defa işten atılma tehdidinde maruz kaldığımı unutmuyacağım. Umarım gençler böyle bir süreç yaşamazlar.”

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

Daimler-Chrysler birleşmesinde hedeflere ulaşma yolunda öncelikle ani ve büyük finansal kararlar verildiği, maliyetleri azaltmak adına çalışanların özlük haklarına müdahale edildiği ve hatta haksız işten çıkarmalar söz konusu olduğu, kişileri işten çıkarma tehdidiyle çalıştırırken, motivasyon sağlayan liderlerin de firmadan uzaklaştırılmasıyla toplu bir direnç yaratıldığı beyanlarda belirtilmiştir.

Ayrıca çalışma yöntemlerine müdahale edilmesi, sürekli değişen idari kadro, ürünlerde hata oranının yükselmesi nedeniyle zarara uğrayan firmanın çalışanlarına karşı gittikçe daha sert tavırlar sergilemesi çalışanların geleceğe ve firmalarının başarısına dair güvenlerini de zedelemiştir.

4. Sonuç ve Öneriler

İşletme birleşmelerinde başarıyı etkileyen birçok unsur bulunduğu dünya çapında yapılan çalışmalarda belirtilmektedir. Bu unsurlar arasında finansal adaptasyon problemleri, yapısal farklılıklar, kültürel farklılıklar, belirsizlik ve endişe öne çıkmaktadır (Appelbaum & Gandell, 2003; Chatterje vd., 1992; Lodorfo & Boateng, 2006; Nahavandi & Malekzadeh, 1993; Seo, 2005; Weber, 1996). Ancak, sosyal bilimler alanında çalışan araştırmacılar, işletmelerde insan faktörünün birleşme, satın alma ve ortak girişimlerin başarısında en önemli unsur olmasına rağmen sıklıkla göz ardı edildiğini ifade etmektedirler (Veninga, 1990:12).

Benzer şekilde otomotiv piyasasının iki dev firması olan Daimler ve Chrysler'ın 1998 yılında başlayan birleşmesinin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından bu başarısızlığın bir Alman-Amerikan kültür çatışması boyamında düşünülmesi söz konusu olmuş, vaka çeşitli çevrelerce bir kültür asimetrisi şeklinde yorumlanmıştır.

Alman kültürü kuralcı, sistematik, resmi ilişkilere dayanan, güvenliğe önem veren, çalışma hayatında süreç odaklı yaklaşımlarla bilinen bir kültürdür. Amerikan kültürü ise daha esnek, özgürlükçü, riske açık, hiyerarşiden uzak ve çalışma hayatında yaratıcılığı ön plana alan bir kültür olarak neredeyse Alman kültürünün tam tersi özelliklere sahiptir. Bu açıdan bakıldığında ayrılık kararında kültürel bağlamın benzeşmemesinin önemli etkisi olduğu söylenebilir. Bu farklılıklar çalışanların değişime direnmesinde, baskı ile kabul ettirmeye çalışılan kararlara verdikleri tepkilerde de gözlemlenebilir neticeler yaratmıştır.

İşletmecilik literatüründe Daimler-Chrysler ayrılığı işletme birleşme, satın alma veya devir kararlarında göz önüne alınması gereken konular bağlamında önemli bir örnek teşkil etmektedir. Buna göre söz konusu kararlar alınırken, sadece stratejik hedeflere odaklanılmaması gerektiği, örgütsel yapı ve süreçlerin uyumlanması kadar kültürel konuların da karar öncesi analizlere dâhil edilmesi gerektiği, ayrıca insan katılımı olmadan herhangi bir yönetsel kararın başarıya ulaşamayacağı gerçeğinden hareketle, birleşme içerisinde yer alan tüm çalışanların örgütsel değişim aşamalarına ikna ve motive edilmeleri gerektiği de söylenebilir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale tek yazarlı olup tüm çalışma yazar tarafından yapılmıştır.

Kaynakça

- Appelbaum, S., & Gandell, J. (2003). A cross method analysis of impact of culture and communications upon a health care managers. *Journal of Management Development*, 22 (5), 370-392.
- Aras Beger, G., & Türker, D. (2018). Değişime direnç ve algılanan stres ilişkisi: Sistematik literatür taraması ve nicel bir araştırma. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 241-272.
- Arslan, H. (2004). *Bulmacanın eksik parçası: Birleşme ve satınalmalarda insan kaynakları*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Badrtalei, J., & Bates, D. L. (2007). Effect of organizational cultures on mergers and acquisitions: The case of DaimlerChrysler. *International Journal of Management*, 24(2), 303-317.
- Bilgin, N. (2006). *Sosyal bilimlerde içerik analizi teknikler ve örnek çalışmalar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Buono, A., Bowditch, J., & Lewis, J. (1985). When cultures collide: The anatomy of a merger. *Human Relations*, 38 (5), 477-500.
- Cartwright, S., & Cooper, C. (1993). The role of culture compatibility in successful organization. *The Academy of Management Executive*, 7(2), 57-69.
- Chatterje, S., Lubatkin, M., & Schwigner, D. (1992). Cultural differences and shareholder value in related mergers: Linking equity and human capital. *Strategic Management Journal*, 13, 319-334.
- Chrysler Innovation (2024). <https://www.chrysler.com/chrysler-innovation.html> adresinden erişilmiştir. Erişim tarihi: 16.04.2024

- Çapraz, B. (2009). *Örgütsel değişim: Çok boyutlu bir model önerisi*. (Doktora tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 12.01.2024
- Çelik, O. (1999). *Şirket birleşmeleri ve birleşmelerde şirket değerlemesi*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- DaimlerChrysler (1999). *Annual Report*. <https://group.mercedes-benz.com/investors/reports-news/annual-reports/download/> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 13.04.2024
- DaimlerChrysler (2000). *Annual Report*. <https://group.mercedes-benz.com/investors/reports-news/annual-reports/download/> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi:13.04.2024
- DaimlerChrysler (2001). *Annual Report*. <https://group.mercedes-benz.com/investors/reports-news/annual-reports/download/> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi:13.04.2024
- DaimlerChrysler (2004). *Annual Report*. <https://group.mercedes-benz.com/investors/reports-news/annual-reports/download/> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi:13.04.2024
- DaimlerChrysler (2005). *Annual Report*. <https://group.mercedes-benz.com/investors/reports-news/annual-reports/download/> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi:13.04.2024
- DaimlerChrysler (2006). *Annual Report*. <https://group.mercedes-benz.com/investors/reports-news/annual-reports/download/> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi:13.04.2024
- Daimler Products (2024). <https://www.daimlertruck.com/en/products> adresinden erişilmiştir. Erişim tarihi: 15.04.2024
- Erdem, Ü. (2016). Türkiye finansal raporlama standartları 3: İşletme birleşmeleri. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 47, 149-170.
- Hatiboğlu, Z. (1993). *Temel yönetim ve organizasyon*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Kağıtçı, A. (2009). Anonim ortaklıklarda birleşme süreci ve muhasebeleştirme yöntemlerinde meydana gelen gelişmeler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 12(1-2), 35-50.
- Karabal, C. (2018). Değişime direnç, örgütsel hafıza ve vazgeçme arasındaki ilişkiler. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 1(2), 6-24.
- Karakuş, Ş., & Yardım, M. (2014). Algılanan örgütsel değişim, belirsizlik, iş doyumu ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiler. *İş ve İnsan Dergisi*, 1(1),21-31.
- Kayakıran D. (2020). The effects of company mergers on company's market value and a research. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 5(10),175-191.
- Lewin, K. (1947). Frontiers in group dynamics: Concept, method and reality in social science; Social equilibria and social change. *Human Relations*, 1, 5-41.
- Lodorfos, G., & Boateng, A. (2006). The role of culture in the merger and acquisition process. *Management Decision*, 44 (10), 1405-1421.
- Mortaş, M., & Gümrah, A. (2016). İşletme birleşmelerinin TFRS-3, TTK ve VUK kapsamında değerlendirilmesi ve birleşme başarısının TOPSİS yöntemi belirlenmesi. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 6 (1), 39-51.
- Mucuk, İ. (2008). *Temel işletme bilgileri*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Nahavandi, A., & Malekzadeh, A. R. (1993). *Organizational culture in the management of mergers*, Westport, Conn.: Quorum Books.
- Nussbaum, B. (2007). *Lessons from the Chrysler- Daimler debacle. Organic growth trumps synergy*. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2007-05-14/lessons-from-the-chrysler-daimler-debacle-dot-organic-growth-trumps-synergy-dot>. sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 10.03.2024
- Recklies, O. (2001). *Mergers and culture*. https://www.themanager.org/pdf/Merger_Culture.PDF sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.03.2024
- Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2013). *Örgütsel davranış*, (İ. Erdem. Çev.) Ankara: Nobel Yayınevi.
- Seo, M. (2005). Understanding employee responses to postmerger organizational change processes an integrative framework, *The Journal of Applied Behavioral Science*, 4, 442-443.
- Smollan, R. (2011). Engaging with resistance to change. *University of Auckland Business Review*, 13(1), 12-15.

- Tekin, İ., & Ayyıldız Ünnü, N. A. (2022). A study on revealing the dynamics of organizational change from employees' perspective. *Trends in Business and Economics*, 36(1), 71-82.
- Tunçer, P. (2013). Değişim yönetimi sürecinde değişime direnme. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32(1), 373-406.
- Ülgen, H., & Mirze, K. (2013). *İşletmelerde stratejik yönetim*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Veninga, K. R. (1990). Strategies for managing the merger. Helping the staff adjust. *Hospital Topics*, 68(4), 11-6.
- Zor, İ., Dinç, Y., & Cengiz, S. (2014). İşletme birleşmelerinin mevzuat boyutu ve muhasebe uygulamaları: UFRS/UMS ve VUK kapsamında incelenmesi. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 18(1), 17-43.
- Walker, J., & Price, K. (2000). Perspectives: Why do mergers go right?. *Human Resource Planning*, 23 (2), 6-8.
- Weber, Y. (1996). Corporate cultural fit and performance in mergers and acquisitions. *Human Relations*, 49(9), 1181-1195.

Araştırma Makalesi / Research Article

1989 BAHAR EYLEMLERİ: DAHRENDORF'UN TOPLUMSAL ÇATIŞMA TEORİSİ PERSPEKTİFİNDEN BİR İNCELEME

Serter ORAN¹

ÖZET

1989 Bahar Eylemleri, Türkiye'de 1980'lerin sonunda yaşanan siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan, işçi sınıfının yeniden örgütlenmesi ve haklarını savunması için başlatılan geniş çaplı bir sınıf harekettir. Bu hareket, özellikle 12 Eylül darbesinin ardından sınırlandırılan ekonomik ve sosyal hakların geri kazanılması ve 24 Ocak kararlarıyla artan mutlak yoksulluğun giderilmesi gibi talepleri barındırmaktadır. Bahar Eylemlerine öncülük eden sendikalar, işçilerin ücret artışı, çalışma koşullarının iyileştirilmesi, sosyal hakların genişletilmesi ve siyasi özgürlüklerin sağlanması gibi taleplerine güçlü bir şekilde vurgu yapmıştır. Eylemler, 1987-1990 yılları arasında en yoğun şekilde gerçekleşmiş ve işçilerin birlik, dayanışma ve mücadele ruhunu güçlendirmiştir. Bahar Eylemleri, Türkiye'de emek tarihi açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. İşçi sınıfının ekonomik ve sosyal haklarının büyük ölçüde baskı altına alındığı 12 Eylül rejiminde, Bahar Eylemlerinde sergilenen sınıf aidiyeti yine 12 Eylül sonrası yaratılan yeni düzenin varlığını da tehdit edeceği yönünden endişe yaratmıştır. Ne var ki Bahar Eylemleri, şiddet ortamı kırmış ve yeni bir dönem başlatmıştır. Bu çalışmada, 1989 Bahar Eylemlerinin çağdaş sınıf teorileri ışığında nasıl anlaşılması gerektiği sorusuna yanıt aranmaktadır. Bu soruya yanıt vermek için Ralf Dahrendorf'un sınıf teorisi ekseninde 1989 Bahar Eylemlerinin ortaya çıkış nedenleri, siyasal ve ideolojik hedefleri, örgütsel yapısı ve toplumsal sonuçları ele alınarak sınıfsal bir çıkarsama ve analiz yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bahar Eylemleri, Sınıf, Toplumsal Hareketler, Ralf Dahrendorf
JEL Sınıflandırması: J51, J52, J83.

1989 SPRING MOVEMENTS: AN ANALYSIS FROM THE PERSPECTIVE OF DAHRENDORF'S SOCIAL CONFLICT THEORY

ABSTRACT

The 1989 Spring Protests constituted a significant class movement that emerged as a consequence of the political, economic and social transformations that occurred in Turkey towards the end of the 1980s. The protests were initiated with the objective of reorganising the working class and defending its rights. The movement's demands include the restoration of economic and social rights that were curtailed following the 12th September coup d'état and the elimination of absolute poverty, which has increased in conjunction with the 24th January decisions. The trade unions spearheading the Spring Actions placed considerable emphasis on the workers' demands for wage increases, enhanced working conditions, the expansion of social rights and political freedoms. The protests reached their zenith between 1987 and 1990, during which time they served to reinforce the spirit of unity, solidarity and struggle among the working class. The Spring Actions are regarded as a pivotal moment in the history of labour in Turkey. During the 12th September regime, when the economic and social rights of the working class were largely suppressed, the class affiliation exhibited in the Spring Actions again gave rise to concerns that it would threaten the existence of the new order created after 12th September. However, the Spring Protests marked a turning point, effectively ending the violent atmosphere and inaugurating a new era. The objective of this study is to ascertain how the Spring Protests of 1989 should be interpreted in the context of contemporary class theories. In order to respond to this question, the class theory proposed by Ralf Dahrendorf will be employed to examine the factors that led to the occurrence of the 1989 Spring Protests, including their political and ideological objectives, organisational structure, and social consequences.

Keywords: Spring Movements, Class, Social Movements, Ralf Dahrendorf
JEL Classification Codes: J51, J52, J83.

¹ Dr. Öğr. Üyesi. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, serter.oran@beun.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

The study focuses on analyzing the 1989 Spring Movements (Bahar Eylemleri) in Turkey, specifically through the lens of Ralf Dahrendorf's Social Conflict Theory. The main research question is: How can these protests be understood within the framework of contemporary class theories? The purpose is to examine the political, social, and economic context that led to the rise of these labor movements, how they challenged the existing socio-political order, and what impact they had on Turkish labor history. The study aims to provide a class-based analysis of the protests, exploring their origins, political and ideological goals, organizational structure, and societal outcomes.

Literature Review

The literature review provides a thorough examination of class theories, labor history, and social movements in Turkey, highlighting significant contributions to the field. It references works by Makal (2006), who evaluates labor historiography, and Akın (2005), who discusses methodological challenges in labor history. Additionally, it highlights contributions by Atabaki & Brockett (2012), who analyze labor history from the late Ottoman period to the early Republic, and works like Makal's trilogy (1997, 1999, 2002) which offers a broad perspective on labor relations in Turkey. The study also reviews key international literature, such as Issac et al. (2022), who analyze strikes in the U.S., and Dixon & Roscigno (2003), who discuss strike mobilization within the framework of social movements. By incorporating both national and international perspectives, the study contextualizes the 1989 Spring Movements within broader trends in labor history and social conflict theories.

Methodology

The research primarily adopts a qualitative approach based on a class-based theoretical framework, using Ralf Dahrendorf's Social Conflict Theory as the foundation. The study examines archival documents, historical records, and existing literature to analyze the socio-political environment of the 1980s and the impact of neoliberal policies on the working class in Turkey. Dahrendorf's model, which emphasizes the role of authority and class conflict in societal change, is used to understand the dynamics of the 1989 Spring Movements. The methodology also includes a comparative analysis with other labor movements, using both national and international case studies to highlight similarities and differences.

Results and Conclusion

The analysis reveals that the 1989 Spring Movements were a direct response to the neoliberal economic policies imposed after the 1980 military coup, particularly the 24 January Decisions that led to severe economic hardships for the working class. The movements, spearheaded by trade unions, sought wage increases, better working conditions, and political freedoms. These protests marked a significant resurgence of class consciousness and solidarity among Turkish workers, culminating in the largest labor mobilization since the 1980s. The protests challenged the post-1980 socio-political order, which had suppressed workers' rights and weakened labor unions through restrictive laws and policies. Furthermore, the research shows that Dahrendorf's theory of social conflict effectively explains the dynamics of the movements. According to the theory, the protests were not merely economic in nature but represented a broader struggle against state and capitalist authority. The movements threatened the newly established neoliberal order by demanding not only economic justice but also a reconfiguration of political power and social rights.

The study concludes that the 1989 Spring Movements were a pivotal moment in Turkish labor history, representing a critical challenge to the socio-political order established after the 1980 coup. By applying Dahrendorf's theory, the study demonstrates that these movements were not isolated labor actions but part of a broader social conflict rooted in class struggle and authority relations. The movements, although primarily focused on economic demands, also symbolized a political and ideological confrontation with the state's neoliberal policies. This study contributes to the understanding of labor movements in Turkey and offers a theoretical framework for analyzing similar conflicts in other contexts.

1. Giriş

Türkiye emek tarihine ilişkin çalışmaların sayısında son dönemde ilginin arttığından söz edilebilir. Kaynak, arşiv, belge eksiliğine rağmen özellikle son yirmi yılda emek tarihine ilginin arttığından söz edilebilir. Örneğin Makal (2006), Türkiye'de emek tarihçiliği üzerine bir değerlendirme yazısı kaleme alırken Akın da (2005), emek tarihçiliği ve yönetim sorunu üzerine değinmektedir. Atabaki & Brockett (2012) tarafından derlenen kitapta Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ile erken Cumhuriyet dönemi emek tarihi sosyal ve siyasal kimlikleri içerecek şekilde işlenmektedir. Makal (1997; 1999; 2002), üçleme olarak kaleme aldığı eserlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma ilişkilerinden başlayarak çok partili dönemde çalışma ilişkilerine kadar geniş bir

perspektif sunmaktadır. Yine benzer şekilde Makal (2007), erken Cumhuriyet dönemi gelişmelerini ele alırken, Türkiye'deki işçileşme sürecine dikkati çekmektedir. Şafak (2012; 2015; 2017), eserlerinde Maden-İş Sendikası ile MESS arasında devam eden sürecin sonrasında nasıl 1 Mayıs 1977'ye gidildiğini, Ereğli Erdemir'deki işçileşme ve sendikalaşma süreçlerini ve yine Ereğli'deki yapı işçilerinin mücadelesini anlatmaktadır. Alkan ve Çetinkaya'nın (2021) editörlüğünde hazırlanan eser, Tanzimattan günümüze kadar geçen süreçten bir seçki sunmaktadır. Çelik (2010), çok partili hayata geçişin ardından Türkiye'de sendikacılık hareketinin hangi koşullarda geliştiğini tartışırken Koçak (2014), Paşabahçe işçilerinin sınıf olma hikayesini ele almaktadır. Türkiye'de emek tarihine ilişkin ilk etapta dikkati çeken bu çalışmalardan farklı kaynaklar da elbette vardı ve örnekler çoğaltılabilir ancak, burada dikkati çeken nokta adı geçen eserlerin bir alana dair 'başucu' eseri sayılmasının yanında doğrudan emek tarihçiliğini konu almaktadır. Makal vd., (2016) tarafından derlenen eser ise çok partili hayattan günümüze kadar emek tarihine ilişkin kesitler sunmaktadır.

Bu çalışmanın konusu itibarıyla Türkiye emek tarihine ilişkin kesitleri sınıf teorileri üzerinden işleyen çalışmalara da rastlanmaktadır. Örneğin Özüğürlü (2011), TEKEL direnişinin teorik değerlendirmesini yaparken işçi sınıfının oluşumu, kimlik denklemleri ve güvencesizlik konularına sınıfsal perspektiften yaklaşmaktadır. Birelma vd. (2023), 2000'li yıllarda işçi sınıfı protestolarını, protesto dinamiklerini ve dönemin birikim rejimine sınıfsal bir bakış açısı getirmektedir. Satı (2021), 1970'lerde özgürleştirici bir toplumsal cinsiyet politikası için örgütlü emeğin bazı özel vizyonlarını vurgulamak amacıyla Türkiye'deki Tekstil İşçileri Sendikası'nın (Tekstil) ideolojisi ve söylemlerine odaklanırken emek örgütlerinde toplumsal cinsiyet politikalarının dönüşümünün tarihi boyunca toplumsal cinsiyet ve sınıfı eşzamanlı olarak vurgulamaktadır. Şimşek (2004), ilk olarak, yeni toplumsal hareketleri tanımlamak ve analiz etmek için daha önceki zamanların klasik kolektif eylemleriyle karşılaştırmalı olarak teorik bir çerçeve oluşturarak Kaynak Mobilizasyonu ve Yeni Toplumsal Hareketler Teorisi tartışmaları üzerinde durmaktadır. Türkiye örneğinde de toplumun genelinin bu hareketlere yönelik tutumlarına ilişkin genel bir değerlendirme yapmaktadır. Mello (2007), toplumsal hareketlerin ortaya çıkışına ilişkin süreç modelinin Türkiye'deki işçi hareketi örneğine ampirik bir uzantısını sunmaktadır. Türkiye'deki işçi hareketine ilişkin hâkim görüş, bu hareketin ülkedeki devlet-toplum ilişkilerinin gelişiminde görece önemsiz olduğu yönündedir. Bu sonuç iki akıl yürütmeye dayanmaktadır: birincisi, devletin işçi hak ve özgürlüklerini aşağıdan gelen uzun süreli bir mücadele olmaksızın tanıdığı düşüncesi, ikincisi ise 1980 askeri darbesinin Türk işçi hareketini etkili bir şekilde ezdiği düşüncesi. Aksine, siyasi süreç modelinden elde edilen içgörülerin uygulanması, 1960'lar ve 1970'lerde Türkiye'de neden önemli bir işçi isyanının geliştiğini açıklamaya daha iyi yardımcı olmaktadır.

Uluslararası literatür incelendiğinde Issac vd., (2022), Amerika'daki grevleri inceledikleri çalışmalarında, grev sonuçlarının en güçlü belirleyicilerinin işverenin yedek işçi kullanmasıdır ve bu da işçi sınıfı grev dayanışmasının altını oymanın anahtarının doğrudan işçi sınıfını kendisine karşı kışkırtmak olduğuna işaret etmektedir. Buna göre, sınıf içi dayanışma, sınıflar arası mücadelenin başarısı için gereklidir, ancak grev yapılan firmanın ötesine uzanması gerekir, bu da çevredeki toplumun ve daha geniş sosyal fabrikanın dayanışmasının önemini ima etmektedir. Yazarlar, bu bulguların ABD işçi hareketinin tarihsel oluşumunu ve bugünkü çıkmazını anlamaya yönelik çıkarımlarını tartışmaktadır. Dixon & Roscigno (2003), toplumsal hareketlere katılım konusunda rasyonel seçim ve ağ perspektiflerini kullanarak ve Amerika İletişim İşçileri tarafından yakın zamanda gerçekleştirilen bir eylemdeki grev seferberliğini analiz ederek literatürü genişletmektedir. Veriler, katılımcıların yanı sıra katılımcı olmayanları da içermesi, statü çizgileri arasında önemli heterojenliğe sahip olması ve potansiyel olarak etkili bireysel arka plan ve ağ göstergeleri sağlaması nedeniyle toplumsal hareket analizleri için benzersizdir. Bulgular ırk, gelir ve mesleki ayrımların grev davranışı üzerinde nasıl etkili olduğunu göstermektedir. Daha da önemlisi, işçilerin üretim noktasındaki ağları da greve katılımı etkilemektedir. Yazarlar, bu ve benzeri sonuçların işçi isyanlarını ve daha genel anlamda toplumsal hareketlere katılımı anlamaya yönelik çıkarımlarını tartışmaktadır. Biggs (2003), grev teorileri üzerinden Marksizm ve neo-klasik ekol arasında karşılaştırma yaparak sınıf çatışmasının grev teorileri üzerinden benzeştiğini iddia ederek grevlerin ikili etkileşimden kaynaklandığını ve işçi ve işveren ikilisine siyasi otoritelerin eklenmesi, etkileşimi üç aktör grubuna genişlettiğini öne sürmektedir. Erdinç (2020), 2012-2016 yılları arasında Bursa'da metal sektöründe gerçekleştirilen grevlere odaklanarak, yerel dinamiklerin sendikaların ulusal düzeyde seferberlik kapasitesi üzerindeki rolünü analiz etmektedir. Çalışma, metal sektöründeki grevlerin analizi yoluyla, otoriter bağlamlarda işçi hareketleri ve grevler hakkındaki literatüre katkıda bulunmaktadır. Erdinç, işyeri düzeyine odaklanarak ulusal düzeydeki baskıcı bağlama rağmen, sendikaların sektörel düzeyde yeniden güç kazanabileceğini göstermektedir. Fougner & Kurtoğlu (2011), Antalya Serbest Bölgesi'ndeki yabancı sermayeli bir fabrikada çalışan kadın işçilerin grevi ile bağlantılı olarak ve grevin ötesinde, sınırlar ve sosyal gruplar arası dayanışmanın analizi yoluyla, ulusötesi emek dayanışması ve sosyal hareketlerle koalisyon kurma şeklindeki iki sendikal yenilenme stratejisi tartışmasına katkıda bulunmaktadır. Chan & Ngai (2009), Çinli göçmen işçilerin proleterleşme sürecinin, işçi protestolarının son dönemdeki yükselişine katkıda bulunarak 2004 ve 2007 yıllarındaki işçi grevlerinin ayrıntılı örneklerini sunmaktadır; yazarlara göre yeni bir işçi sınıfının oluşumu giderek daha bilinçli hale gelmekte ve işçiler, çıkar temelli ya da sınıf odaklı işçi protestolarına katılmaktadır.

Gerek ulusal gerekse uluslararası literatür dikkate alındığında 1989 Bahar Eylemleri, Türkiye emek tarihinin önemli gelişmelerinden biri olarak kabul edilmektedir. 24 Ocak kararlarıyla değişen Türkiye'deki ekonomik paradigma akabinde 12 Eylül askeri darbesiyle yeniden şekillenen Türkiye toplumsal yapısı, mutlak yoksulluğu tecrübe etmeye başlarken buna reel ücretlerdeki düşüş ve satın alma gücündeki azalma eşlik etmiştir (Koç, 2019; Koç, 2021). Bu dönemde, neoliberal politikaların uygulanması, özelleştirme, ihracat odaklı büyüme ve sendikal hakların kısıtlanması gibi faktörler, işçi sınıfının örgütlülüğünü ve mücadelesini zayıflatmıştır. 12 Eylül askeri darbesi, bu sürecin başlangıcı olmuş ve toplumsal muhalefeti bastırmıştır. Sendikalar, darbe sonrası çıkarılan 2821 Sendikalar Kanunu ve 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu ile etkisizleştirilmiş, grev hakkı sınırlandırılmış ve sendikalar ciddi üye kaybına uğramıştır (Çelik, 2015). Bu durum, işçi sınıfının hak arama gücünü azaltmış ve işçi hareketinin gerilemesine neden olmuştur (Çelik, 2015; Çelik, 2021; Koç, 2021).

Bahar Eylemlerine giden süreçte kamuda istihdam edilen 600 bine yakın işçinin toplu iş sözleşmesi görüşmeleri gündeme geldiğinde sendikalar ve işverenler arasında anlaşmazlıklar yaşanmıştır. 1989 yılında 600 bin işçiyi ilgilendiren toplu iş sözleşmelerinin yenilenmesi talebi ve ücret artışı sendika başkanlarının oluşturduğu koordinasyon kurulu tarafından dile getirilmiştir. Bu talep karşılık bulamayınca, işçiler çeşitli eylemler düzenlemeye başlamıştır. Bu eylemler 12 Eylül askeri darbesinin ardından kamu sektöründe yaşanan en büyük direnişler olarak tarihe geçmiştir. 1989 Bahar Eylemleri; 1989 Kristal İş, Petrol İş, Yol-İş Sendikası Eylemleri, 1990 Taşkömürü Kurumu Eylemleri ve 1991 Büyük Zonguldak Büyük Madenci Yürüyüşü, işçilerin maaş ve sosyal yardımlar konusunda haklarını aradıkları eylemlerdir. Bu eylemler sonucunda sosyal yardımlarda iyileştirmeler sağlansa da maaş ve ücret artışında istenen sonuç alınamamıştır (Uçkan Hekimler, 2019:908).

1989 yılında işçilerin maaş zammı talebiyle başlattıkları bahar eylemleri, sendikal mücadelede yeni bir dönem başlatmıştır. Bu eylemler için sendikaların örgütlenme ve müzakere gücünü aşan, işçilerin kendi inisiyatifleriyle yürüttükleri kitlesel bir hareket olduğu söylenebilir. Özveri (2016:703) bu eylemlerin büyük bir etki yarattığını belirtirken, sadece bu etkiden dahi geleneksel sendikacılık anlayışının değiştiği söylenebilir. Türk-İş'in %80'e yakın oranda ücret artışı talep ettiği ne var ki %40'a denk gelen bir artışın sağlandığı süreçte, 12 Eylül yasaklarını delen eylemler yaşanmıştır. Bu eylemler, başlangıçta ekonomik olan amaçları siyasi taleplerle genişleterek sürdürmüş, eyleme katılan işçiler ise işten atılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır (Tanör vd. 2000:77). Bahar Eylemleri adıyla anılan, İSDEMİR (İskenderun Demir-Çelik) ve Karabük'teki 20 bin işçinin greve gittiği, 30 ile yayılan ve 137 gün süren bu eylemler, Türk-İş'e bağlı 15 farklı işkolunda gerçekleşmiştir. O döneme kadar daha önce hiçbir grev ve protesto eyleminde kullanılmayan yöntemler, uluslararası örgütlerle bağlantı kurmaları ve özgün nitelikleriyle dikkat çekmiştir. 1980 sonrasında gerçekleşen ilk toplumsal hareket olması da Bahar Eylemlerinin önemini artırmıştır.

Bahar Eylemleri, 12 Eylül darbesinin ardından işçi sınıfının yeniden örgütlenmesi ve haklarını savunması için başlatılan bir dizi eylemdir. Bu eylemlere çok sayıda işçi, sendika, parti ve sivil toplum örgütü katılmıştır. Eylemler, işçilerin ücret, çalışma koşulları, sosyal haklar ve siyasi özgürlükler gibi taleplerini dile getirmelerine olanak sağlamıştır. Eylemler, 1987-1990 yılları arasında en yoğun halini almış ve işçilerin birlik, dayanışma ve mücadele ruhunu güçlendirmiştir. Bahar Eylemleri, işçi hareketinin tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Çelik'in (2023), "dipten gelen dalga" olarak nitelendirdiği Bahar Eylemlerinin ülke genelinde yaygınlaşması 24 Ocak ve 12 Eylül iş birliğiyle yaratılan sistemin işleyişini bozacağı yönünde bir inanç da yaratmıştır. Bu yüzden işçilere karşı şiddetli bir tutum sergilenmiş ancak Bahar Eylemleriyle bu şiddetli ortam kırılmış ve yeni bir dönem başlamıştır. Sosyal adalet fikrinin ön plana çıktığı eylemlerde işten atılacağına farkında olan işçiler ve eylem sonrasında işten atılan işçiler, erken emekliye ayrılmaya zorlanan işçiler eylemin hukuki sonuçlarını kabul ettiklerini göstermektedir.

Bahar Eylemlerine "çatışma kuramı" üzerinden bir yaklaşım sunmaya çalışan bu yazıda Dahrendorf'un kuramı temel alınmıştır. Marx ve Weber'in fikir ve düşünceleri doğrultusunda gelişen "çatışma kuramı" özü itibarıyla toplumsal tabakalaşmanın ve toplumsal sınıfların birbirlerine göre konumlarını keşfetmeye çalışan sosyoloji kuramlarından biridir. Kuram, Marx ve Weber'in toplumsal sınıf söylemleri üzerinden şekillenmiş ancak günümüzde farklı felsefi görüşler ve yöntemlerle yorumlanmaktadır. Marx & Engels (2002), en temel haliyle toplumsal çatışmanın ekonomik temelli olduğunu ve kapitalist sistemin işçi sınıfı ile burjuvazi arasında sürekli bir mücadeleye yol açtığını savunmuştur. Weber (2018) ise toplumsal çatışmanın sadece ekonomik değil, aynı zamanda siyasal, kültürel ve statü boyutları olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre toplum, çeşitli güç gruplarının çıkarları doğrultusunda şekillenir ve bu gruplar arasındaki rekabet toplumsal değişimin argümanıdır. Günümüzde çatışma kuramı üzerinden hareket eden Marksist düşünürler Marx'ın eleştirel bakış açısını benimseyerek kapitalizmin olumsuz etkilerini ortaya koymaya çalışırken bazı Weberyen düşünürler Weber'in analitik yaklaşımını takip ederek toplumdaki çeşitli güç ilişkilerini incelemiştir (Aron, 2016; Dahrendorf, 1959; Wright, 2014).

Bu isimlerden Dahrendorf (1959), Marx'ın iki sınıflı çatışma modelini benimsemekle birlikte, bunun yerine otoriteye dayalı çok boyutlu bir model öne sürmüştür. Ayrıca Weber'in mülkiyet, sınıf çatışmaları, bürokrasi, iktidar ve paylaşım kavramlarını kullanarak farklı bir perspektif geliştirmiştir. Dahrendorf, toplumda insanların

tabaka adı verilen hiyerarşik bir düzene göre sıralanmadığını, bunun yerine çatışma gruplarına ayrıldığını savunmaktadır. Dahrendorf, Marx'ın sanayi toplumlarına ilişkin teorisinin güncelliğini sorgularken iki temel noktaya odaklanmaktadır; birincisi, Marx'ın sınıf kavramı, sanayi toplumlarının gerçekliğiyle çelişmektedir, ikincisi, çatışma ve değişim, sanayi toplumlarında daha karmaşık ve çeşitli biçimlerde ortaya çıkmaktadır (Dahrendorf, 1959:36). Dahrendorf'a göre, sınıf kavramı sadece ekonomik ilişkileri değil, otorite ilişkilerini de kapsamalıdır. Otorite, toplumun her alanında ve düzeyinde gerilim ve çatışma yaratan bir faktördür. Bu nedenle, Dahrendorf (1959), toplumdaki bütün ilişkiler ağının, pozisyona bağlı olarak belirlenen çatışma gruplarından oluştuğunu ileri sürmektedir. Dahrendorf, toplumdaki hiyerarşik ilişkilerin, zorlama ve yönlendirme sonucu ortaya çıktığını kabul etmektedir. Toplumdaki ilişkiler ağının normlar, değerler, birliktelikler ve roller tarafından şekillendirildiğini belirtmektedir. Roller, bireylerin otorite ile nasıl ilişki kurduklarını, hangi davranışları sergilediklerini ve hangi beklentilere sahip olduklarını gösterir. Kapitalist üretim tarzı içinde sermaye ve işgücü ayrımı da Dahrendorf açısından (1967) rollerin farklılaşmasıdır.

Dahrendorf'daki rol kavramı (1959), bir kişinin toplum içindeki çıkarları doğrultusunda şekillenmektedir. Buna göre bireyin toplum içinde sahip olduğu roller, yine bireyin çıkarları doğrultusunda bireyin konumuna uyum sağlar. Birey, gizli çıkarını ortaya koyduğu anda altlarıyla ve üstleriyle anlaşmazlığa düşebilir. Bireyler, anlaşmazlık yaşadığında buldukları konumun ve rollerin gerekliliklerini kavrayarak, bu gerekliliklere uygun değer yargısı, norm, inanç ve düşünce sistemi oluşturarak örgüt içinde bütünleşebilir. Bu sayede gizli çıkar, psikolojik bir olgu olmaktan çıkıp, bilinçli hale gelerek açık çıkarlar şeklini almaktadır. Bu durumda, karşıt çıkar grubuyla güç otorite ilişkisi veya çatışma kaçınılmaz hale gelmektedir. Bireyler, otoriteye sahip olmayan sınıfa dahil olsalar bile çıkarlarını fark edemeyebilirler. Bilinçli amaçlara sahip olan gizli ya da tanınmayan çıkar grupları, örneğin eşit işe eşit ücret gibi Dahrendorf'un açık çıkar grupları olarak tanımladığı örgütlenme biçimlerine dönüşmektedir. Bu gruplar, toplumsal değişim ve dönüşüm süreçlerinde etkin bir rol oynamakta ve çıkarlarını savunmak için çeşitli stratejiler geliştirmektedir. Bu süreçte, gruplar arasında çatışma ve iş birliği potansiyelleri de ortaya çıkmaktadır. Dahrendorf (1967), sanayi toplumunu, zorunlu olarak bir arada bulunan ve otorite ilişkilerine dayalı çıkar grupları arasında çatışmaların yaşandığı bir yapı olarak tanımlamaktadır. Bu çatışmalar, yöneten ve yönetilen sınıflar arasında gerçekleşirken aynı zamanda toplumsal değişmeye de yol açabilmektedir. Dahrendorf için bireysel ve toplumsal özgürlüklerin kazanılması için bu çatışmalar kaçınılmazdır ve bu çatışmalar, toplumsal ilerlemenin temel dinamiğidir. Bu bağlamda 1980 Türkiye'si için Dahrendorf'un altını çizdiği çatışma hali sadece vuku bulmakla kalmayıp ilerleyen zaman dilimlerinde de gerçekleşecek olaylara ayrıca zemin hazırlamıştır. Dahrendorfçu çatışma kuramının 1980 sonrası Türkiye'de en somut haliyle Türkiye emek tarihi açısından da bir dönüm noktası kabul edilen "Bahar Eylemleri"yle gerçekleştiği söylenebilir. Farklı bir anlatımla, 1989 Bahar Eylemlerinin çatışma kuramıyla ilişkilendirilebileceği düşünülmektedir.

Dahrendorf (1959) için çatışma, toplumun kaçınılmaz ve işlevsel bir parçasıdır, çünkü her toplum, otorite ilişkileri etrafında şekillenen dinamik güç çatışmaları içermektedir. Toplumsal düzenin altında yatan bu çatışmalar, toplumun yeniden yapılandırılması için gerekli itici gücü sağlar. Bu kuramda çatışma, sadece ekonomik sınıf mücadelesiyle sınırlı kalmaz, aynı zamanda otorite ve iktidar ilişkileri üzerinden şekillenmektedir. Bu açıdan ele alındığında 1989 Bahar Eylemleri, Türkiye'deki işçi sınıfının, sermaye ve devlet otoritesi ile karşı karşıya geldiği bir toplumsal çatışma dönemidir. Bu eylemler, Dahrendorf'un çatışma kuramıyla uyumlu olarak, devlet otoritesinin uyguladığı neo-liberal politikaların işçi sınıfı üzerindeki ekonomik ve sosyal etkilerine karşı gelişmiştir. Dahrendorf'un kuramında olduğu gibi, bu çatışma yalnızca ekonomik taleplerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda işçilerin güç ve otorite ilişkilerine müdahalesi anlamına da gelmiştir. Dahrendorf'a göre (1967), toplumsal çatışmanın ana kaynağı otorite ilişkileridir; otoriteye sahip olanlar ve olmayanlar arasındaki dengesizlik çatışmaya yol açar. Türkiye'de 1980 sonrası dönemde, özellikle 24 Ocak Kararları ve 12 Eylül 1980 Darbesi sonrası uygulanan neo-liberal politikalar, işçi sınıfının haklarını baskılayarak ve sendikaların gücünü zayıflatarak işveren-devlet ittifakını güçlendirmiştir. Bu durum, işçilerin ekonomik ve sosyal haklarının kısıtlanması anlamına gelir ve Dahrendorf'un otoriteye karşı çıkan gruplar ve sistemle uyumlu gruplar arasındaki çatışma kavramıyla örtüşmektedir. Bahar Eylemleri, bu otorite ilişkilerine doğrudan bir meydan okuma olarak görülebilir. İşçiler, devletin ve sermayenin işçi sınıfı üzerindeki baskıcı otoritesine karşı çıkarak, ekonomik taleplerle başlayan eylemlerini toplumsal bir çatışmaya dönüştürmüşlerdir. Dahrendorf'un çatışma teorisinde otoritenin sorgulanması, toplumsal ilerlemenin motorudur ve Bahar Eylemleri de tam bu noktada, işçi sınıfının otoriteyi sorguladığı, karşı çıktığı bir dönüm noktası olarak görülebilir.

Dahrendorf (1967), toplumsal çatışmaların devrimsel değil, reformist bir yapıya sahip olduğunu öne sürer. Ona göre, toplumsal çatışmalar, toplumun içsel dengelerini yeniden düzenleyerek reformlara yol açar. Bu bağlamda çatışmalar, toplumsal düzenin sürdürülmesine ve iyileştirilmesine katkıda bulunur. Bahar Eylemlerinin sonuçlarına bakıldığında, işçiler ekonomik taleplerini kabul ettirmiş ve siyasi arenada etkili bir değişim sağlamışlardır. Örneğin, Bahar Eylemlerini takip eden yerel seçimlerde Anavatan Partisi ciddi bir oy kaybına uğramıştır. Bu, çatışmanın sonuçlarının yalnızca ekonomik değil, siyasi olduğunu da göstermektedir. Bu bağlamda, Bahar Eylemleri de bir devrim değil, reform talepleri etrafında şekillenmiş ve sonuç olarak işçi sınıfı belirli kazanımlar elde etmiştir. Ücret artışları, daha iyi çalışma koşulları gibi reformlar, Dahrendorf'un çatışma

kuramındaki toplumsal değişim süreçlerine uygun bir şekilde gerçekleşmiştir. Toplumsal düzenin kökten değişimi yerine, sistem içinde reformlar sağlanmıştır. Bu, Dahrendorf'un çatışmaların toplumsal düzeni yeniden şekillendiren, ama devrimci olmayan etkileri olduğunu savunan görüşünü de desteklemektedir. Bahar Eylemleri, Dahrendorf'un toplumsal çatışma kuramını doğrular niteliktedir. Çatışmanın kaynağı olarak ekonomik ve otorite ilişkilerine odaklanılması, toplumsal değişimin bir reform süreci olarak gerçekleşmesi ve işçi sınıfının otoriteye karşı mücadelesi, Dahrendorf'un kuramsal çerçevesiyle doğrudan örtüşmektedir. Bahar Eylemleri, Türkiye'nin emek tarihindeki bu dönüm noktasını, Dahrendorf'un çatışma teorisiyle ilişkilendirmek için bir örnek sunmaktadır.

Gerek emek tarihi gerekse emek tarihine ilişkin kesitlerin sınıfsal analizine yönelik yapılan çalışmalardan hareketle 1989 Bahar Eylemlerini Dahrendorf'un çatışma kuramı çerçevesinde açıklayan bir çalışmanın literatüre katkısı, birkaç açıdan oldukça önemli ve gereklidir: Dahrendorf'un çatışma kuramı, sınıf mücadelesini sadece ekonomik değil, aynı zamanda otorite ve iktidar ilişkileri temelinde açıklamaya odaklanır. Bu çalışma, Bahar Eylemlerini Dahrendorf'un otorite ve çatışma dinamikleri perspektifinden ele alarak, sadece sınıfsal değil, çok boyutlu bir analiz sunmaya çalışmaktadır. Bu sayede de Türkiye emek tarihi içerisindeki olaylara daha kapsamlı bir bakış açısı kazandırılabilir. Sonrasında Dahrendorf'un kuramı, endüstri ilişkilerini sadece işveren ve işçi arasında bir mücadele olarak değil, aynı zamanda devletin ve diğer otorite unsurlarının dahil olduğu daha karmaşık bir yapı olarak ele almaktadır. 1989 Bahar Eylemleri, işçilerin yalnızca işverenle değil, aynı zamanda hükümet ve devlet otoritesiyle çatıştığı bir süreçtir. Bu nedenle, Dahrendorf'un çatışma kuramı, eylemleri daha geniş bir perspektiften açıklamaya olanak tanıyarak endüstri ilişkilerine dair farklı boyutları aydınlatabilir. 1989 Bahar Eylemleri, 1980 sonrası Türkiye'de uygulanan otoriter politikalar ve neo-liberal dönüşümlerin işçi sınıfı üzerindeki etkilerini anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir. Dahrendorf'un çatışma kuramı, bu dönemdeki otoriteye dayalı yapısal değişimlerin işçi sınıfı üzerindeki etkilerini incelemek için ideal bir teorik çerçeve sunar. Bu bağlamda yapılacak bir çalışma, hem Türkiye'deki siyasi ve ekonomik dönüşümleri analiz etmek için önemli bir katkı sağlayacak hem de işçi sınıfının otoriteyle çatışma dinamiklerinin daha iyi anlaşılmasına olanak tanıyacaktır. Dahrendorf'un çatışma kuramı, toplumsal çatışmaların toplumsal ilerleme ve değişimin motoru olduğunu savunur. 1989 Bahar Eylemleri de Türkiye'deki işçi sınıfı hareketlerinin yeniden canlandığı ve toplumsal değişim talebinin yükseldiği bir dönemi temsil etmektedir. Bu olayları Dahrendorf çerçevesinde ele almak, toplumsal değişim süreçlerinin sadece ekonomik kazanımlarla sınırlı kalmadığını, siyasi ve sosyal reformlara da yol açtığını göstermesi açısından önemlidir. 1989 Bahar Eylemlerini Dahrendorf'un kuramı çerçevesinde incelenmesi, sadece Türkiye özelinde değil, farklı ülkelerdeki işçi hareketleriyle karşılaştırmalı çalışmalar için de bir zemin oluşturabilir. Dahrendorf'un kuramı evrensel bir yapı sunduğu için, bu kuram üzerinden yapılan analizler, Türkiye dışındaki benzer toplumsal çatışma örnekleriyle karşılaştırılarak daha geniş bir akademik tartışmaya zemin hazırlayacaktır. 1989 Bahar Eylemlerini Dahrendorf'un çatışma kuramıyla açıklamak, hem Türkiye işçi sınıfı hareketlerine yeni bir teorik perspektif kazandırır hem de toplumsal çatışmaların çok boyutlu yapısının daha derinlemesine anlaşılmasına yardımcı olabilir. O nedenle de bu çalışma, toplumsal çatışmaların karmaşıklığını ve otorite ilişkilerinin toplumsal değişim üzerindeki etkisini, kapsamlı bir şekilde ortaya koymağı amaçlamaktadır.

Dahrendorfçu çatışma kuramı ve onun yaratmış olduğu sınıfsal çözümlemeden hareketle Bahar Eylemlerini sınıfsal açıdan değerlendirmeyi amaçlayan bu çalışmada Dahrendorf'un sınıf analizi, toplumda güç ilişkilerinin çatışma yarattığı bir perspektifi yansıtmaktadır. Dahrendorf'un öne sürdüğü çok boyutlu sınıf modeli, sınıf kavramını sadece ekonomik temellere dayandırmamanın gerekliliğini savunmaktadır. Bu noktada, Bahar Eylemleri sürecinde işçilerin haklarını savunurken sadece ekonomik taleplerle değil, aynı zamanda sosyal ve siyasi taleplerle de ortaya çıktıkları görülmektedir. Dahrendorf'un 'otoriteye dayalı çok boyutlu model' önerisi, Bahar Eylemleri sırasında işçilerin sadece işverenlerle değil, aynı zamanda hükümetle de çatıştıklarını açıkça doğrulamaktadır. Özellikle dönemin Başbakanı Turgut Özal'ın eleştirilmesi ve hükümetin eylemlere müdahalesi, otorite ile işçiler arasındaki gerilimi vurgulamaktadır. Benzer şekilde eylemin çıkış noktalarından birisi olan iktidarın zayıflaması da buna örnek gösterilebilir. Bahar Eylemlerinde işçilerin örgütlenme gücünün ve eylemlerin çeşitliliğinin Dahrendorf'un çatışma ve değişim süreçlerine dair teorisini doğrulayabileceğini düşünen bu çalışmada öncelikle Dahrendorf ve onun sınıf ve çatışma kuramına yer verilecek, sonrasında Bahar Eylemlerine giden süreç, eylemleri ortaya çıkaran gelişmeler ele alındıktan sonra Bahar Eylemlerine sınıfsal bir çözümleme getirilmeye çalışılacaktır.

2. Çağdaş Sınıf Teorileri Ekseninde Ralf Dahrendorf, Sınıf Yaklaşımı ve Eleştiriler

II. Dünya Savaşının sona ermesinin ardından özellikle batılı ülkelerde yükselişe geçen sosyal refah devleti ve genişleyen sosyal politika uygulamaları işçi sınıfı açısından yeni hak ve taleplerin oluşmasına sebep olmuştur. Özellikle sosyal demokrat partilerin iktidara gelmesi, işçi sınıfının ekonomik ve sosyal haklarını savunmak için de eskisinden daha güçlü bir zemin yaratılmıştır. Wright (2014), bu gelişmelerden hareketle çağdaş sınıf teorilerinin, sınıf kavramını yeniden tanımlamak ve güncellemek için farklı yaklaşımlar sunduğunu öne sürmektedir.

Sınıf yaklaşımı, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren gerek istihdam gerekse işgücünün yapısındaki değişimlere paralel olarak geleneksel sınıflardan farklı olarak yeni sınıfların ortaya çıktığı öne sürülmüştür (Gibson & Graham, 2010; akt. Temel, 2021). Özellikle "orta sınıfın" varlığı ve tanımı sorunu, sınıf kavramının yeni

toplumsal bölünmeleri nasıl açıklayabileceği konusundaki tartışmaların da merkezini oluşturur. Çağdaş sınıf teorisyenleri, bu soruna cevap vermek için farklı sınıf anlayışları önermiş, sınıf ile kamusal alan arasındaki ilişkiyi yeniden kurmaya çalışmıştır. Çağdaş sınıf tartışmaları, yeni çalışma biçimleri, yaşam koşulları ve eşitsizlik biçimleriyle ilgili olarak geleneksel sınıf teorilerinin yeterliliğini sorgularken geleneksel sınıf teorilerine alternatif olarak şekillenen Eric Olin Wright, John Goldthorpe, Raymond Aron, Ralph Dahrendorf gibi çağdaş sınıf teorisyenlerinin analizleri günümüzdeki sınıf ilişkilerini farklı perspektiflerden ele alarak açıklamaya çalışmaktadır. Takip eden bölümlerde bu çalışmanın teorik altyapısını oluşturan Dahrendorf'un sınıf kuramı tartışılacak sonrasında da kurama yönelik eleştirilere yer verilecektir.

2.1. Dahrendorf, Sınıf ve Çatışma Kuramı

Bu çalışmanın teorik altyapısını meydana getiren Dahrendorf ve onun sınıf yaklaşımı geleneksel sınıf teorilerinin eleştirisine dayanmaktadır. Dahrendorf (1959:42), en basit haliyle Marksist sınıf teorisinin günümüz koşullarını açıklamada yetersiz kaldığını öne sürerek, toplumdaki çatışmaların sadece ekonomik çıkar çatışmalarından değil, aynı zamanda otorite ve güç yapılarından kaynaklandığını savunmaktadır. Post-endüstriyel toplumlarda ekonomik sermaye sahipliğine bağlı olarak meydana gelen klasik sosyal gruplar bir anlamda Weberian öğretilere etkilenerek bireysel yaşam tarzı üzerinden şekillenmeye başlamıştır. Dahrendorf'a göre (1959:48), işçi sınıfı artık homojen bir yapı olmaktan çıkmış olup, vasıf durumları açısından incelendiğinde belirgin bir eşitsiz yapılanma dikkat çekmektedir; Marksizm literatüründe sıklıkla geçen işçi sınıfının homojenliğini post-endüstriyel toplumda tecrübe etmek imkansızdır. Bu noktada toplum iki ana gruptan meydana gelmektedir: otorite sahipleri (otorite ve karar alma gücüne sahip olanlar), otoriteye tabi olanlar (otorite ve karar alma süreçlerine katılmayanlar). Her kurumda emir verenler ile emir alanlar arasında sürekli bir gerilim vardır ve bu durum Marksist bakış açısından farklı olarak, sınıflar arasındaki otorite ve güç ilişkileri çerçevesinde ortaya çıkmaktadır (Turner, 2010:238). Çatışma ise, değişimin nedenidir. Güç ilişkileriyle kurduğu yaklaşımında Dahrendorf'un temel aldığı noktalardan biri sosyal çatışmanın temeli olan otorite ilişkileridir (Erdoğan, 2021:1467). Otorite ve güç yapılarının varlığı, bu çalışma açısından özellikle bahar eylemlerinin bir çatışma ürünü olduğunu düşündürmektedir. Çünkü Dahrendorf'a göre (1959:210), çatışmacı gruplar öncelikle kendilerini örgütler, daha sonra yapısal değişiklikler için çatışmaya girer.

Dahrendorf için sınıfsal ayırım temelde otorite konumuna göre şekillenmektedir ve çatışmanın bu şekilde özetlenmesi çift taraflı formun da reddi anlamına gelmektedir (Robinson ve Kelley, 1979: 40, akt. Baştürk, 2012: 137). Dahrendorf (1959; 1967), genel olarak bu çatışma biçiminin endüstri toplumlarında farklı bir toplum biçiminin ortaya çıkmasına neden olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla da kapitalist gelişmenin sınıfların ortadan kalkmasından ziyade bu yeni özellikler temelinde değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Dahrendorf'un sınıf teorisi, toplumsal yapıyı ve değişimi anlamada önemli bir çerçeve sunar. Bu teoriye göre, toplumsal sınıflar arasındaki çatışmalar, toplumsal ilerlemenin itici gücüdür ve bu çatışmalar, bireysel ve toplumsal özgürlüklerin kazanılmasında kaçınılmaz ve gereklidir. Dahrendorf, toplumsal değişimin ve ilerlemenin ancak bu çatışmalar yoluyla mümkün olabileceğini vurgular. Ne var ki, bu çatışmalar sadece teorik bir çerçevede kalmaz; tarih boyunca çeşitli toplumsal hareketler ve olaylar aracılığıyla somut bir şekilde gözlemlenebilir (Kaynar, 2023). Özellikle, 1980'li yıllarda yaşanan siyasi ve ekonomik dönüşümler, toplumsal yapıyı ve çatışma dinamiklerini derinden etkilemiştir. Türkiye'de bu dönüşümlerin toplumsal yansımaları, 1989 Bahar Eylemleri gibi önemli olaylarda kendini göstermiştir. Bu eylemler, dönemin siyasi ve ekonomik politikalarına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış ve Dahrendorf'un çatışma teorisinin pratikte nasıl işlediğinin olanak tanımıştır. Bahar Eylemlerini Dahrendorf'un sınıf teorisiyle irdelemek, bu toplumsal hareketlerin ardındaki çatışma dinamiklerinin de anlaşılmasını sağlar. Dahrendorf'un teorisi, toplumsal değişimin motoru olarak çatışmayı merkeze alır ve bu bakış açısı, Bahar Eylemlerinin neden ve nasıl ortaya çıktığını açıklamada kilit rol oynar. 1989 Bahar Eylemleri, sadece bir tepki değil, aynı zamanda toplumsal özgürlükler ve haklar için verilen mücadelenin somut bir örneğidir. Bu nedenle, Dahrendorf'un teorik çerçevesi, eylemlerin toplumsal yapı üzerindeki etkilerini ve toplumsal ilerlemenin nasıl gerçekleştiğini analiz etmek için güçlü bir araçtır.

1989 Bahar Eylemlerini açıklamak için kullanılan Dahrendorf'un çatışma kuramı, Türkiye emek tarihi açısından bu dönüm noktası niteliğindeki eylemleri analiz etmek için uygun bir teorik çerçeve sunmaktadır. Bu çalışma, çatışma kuramının işçi hareketlerine yönelik toplumsal yapının nasıl çok boyutlu bir çatışma alanı sunduğunu incelemektedir. Dahrendorf'un önerdiği otorite ve iktidar ilişkilerine dayalı çatışma modeli, sadece ekonomik çıkarlarla sınırlı olmayan ve devletin otoriter yapısıyla olan ilişkileri de kapsayan bir çatışma anlayışını ortaya koyar. Bahar Eylemleri, yalnızca işverenle işçiler arasında bir gerilim değil, aynı zamanda dönemin neo-liberal ekonomik politikaları ile hükümetin işçilerin taleplerine karşı gösterdiği direnişin, otoriteye dayalı daha geniş bir çatışma düzleminde değerlendirilebileceğini göstermektedir. Dahrendorf'un (1959; 1967) çatışmacı toplum modeline göre, toplumdaki otoriteyi elinde bulunduran kesim ile otoriteye karşı çıkan gruplar arasındaki ilişkiler, sınıf çatışmalarını salt ekonomik bir zeminden çıkararak çok daha kapsamlı bir çerçevede analiz edilmelidir. Bu bağlamda, Bahar Eylemlerinin yalnızca işçi-işveren ilişkisi değil, işçi sınıfının devletin otoriter müdahaleleriyle nasıl karşı karşıya kaldığını da ele alır. Bu yönüyle Dahrendorf'un modeli, Türkiye'de işçi

hareketleri açısından önemli bir teorik altyapı sunmaktadır. Örneğin, ilerleyen bölümlerde tartışılacağı üzere Bahar Eylemleri sırasında Türk-İş'in başını çektiği sendikal hareket, işçilerin taleplerini hükümete iletmeye çalışırken, devletin neo-liberal reformları sürdürme konusundaki ısrarı ve bu talepleri görmezden gelmesi, devlet ile işçi sınıfı arasındaki çatışmanın temelini oluşturmuştur. Sendikaların ücret artışına yönelik talepleri karşısında devletin kemer sıkma politikaları doğrudan çatışmıştır. Hükümetin, bu taleplere karşı sert önlemler alarak işçi hareketlerini kontrol altına almaya çalışması devletin otoriter yapısının işçi talepleriyle nasıl çatıştığını net bir şekilde göstermektedir. Dahrendorf'un çatışma modeli, bu ve benzeri olayları açıklamak için ideal bir çerçeve sunar, çünkü işçiler sadece ekonomik taleplerle değil, devletin otoriter müdahaleleriyle de karşı karşıya kalmıştır. Bu durum, çatışmanın Dahrendorf'un modeline uygun olarak sınıfsal olmaktan ziyade otorite ve güç ilişkilerine dayalı bir boyuta geçtiğini gösterir. Yine tartışılacağı üzere Bahar Eylemlerinde işçilerin talepleri başlangıçta ücret artışı ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi ekonomik nedenlere dayansa da hükümetin baskıcı politikaları, eylemleri bir sınıfsal mücadelenin ötesine taşımıştır. Özellikle 1989 yerel seçimleri sonrasında ANAP'ın oy kaybı, işçilerin taleplerinin yalnızca ekonomik değil, siyasi bir tepki haline dönüştüğünün göstergesidir. Bu, Dahrendorf'un otorite ve güç yapılarının çatışmanın merkezinde olduğunu vurgulayan teorisini de doğrular niteliktedir.

2.2. Marksist ve Weberyen Perspektifin Ötesinde: Dahrendorf'un Çatışma Kuramına Odaklanma

Bu çalışmada, sınıf çatışmanın daha geleneksel Marksist ya da Weberyen kavramlarla derinlemesine bir analizi yapılmamaktadır. Çünkü bu çalışmada temel amaç, Dahrendorf'un teorik çerçevesi aracılığıyla, otoriteye dayalı toplumsal çatışmanın Bahar Eylemlerinde nasıl somut bir hal aldığını ortaya koymaktır. Bu noktada, ne Marksist sınıf mücadelesi teorisinin ekonomik indirgemeci bir okumasına ne de Weberyen metodolojinin siyasal ve toplumsal dinamiklere genişlettiği bir çatışma anlayışına odaklanılmaktadır. Bu çalışmada, Dahrendorf'un sınıf ve otoriteye dayalı çatışma modeli üzerinden eylemler analiz edilmektedir. Dolayısıyla, Marksist ya da Weberyen sınıf analizlerine derinlemesine bir tartışma yapmama tercihi, çalışmanın ana odağını daha keskin tutmak ve Dahrendorf'un çatışma teorisinin Bahar Eylemleri gibi spesifik bir olguda nasıl kullanıldığını net bir şekilde göstermek amacı taşımaktadır. Çalışmanın özgün katkısı, Dahrendorf'un otorite merkezli çatışma kuramını Türkiye'de işçi hareketleri açısından uygulayarak, sınıfsal mücadelenin toplumsal, siyasal ve ekonomik dinamiklerini bir arada incelemektir. Eylemlerin sadece ekonomik gerekçelerle değil, hükümetin otoriter politikalarıyla da nasıl doğrudan ilişkili olduğu ve çatışmanın çok boyutlu niteliğinin toplumsal hareketler üzerindeki etkisi bu çerçevede ele alınmaktadır. Bu nedenle, Marksist veya Weberyen sınıf kavrayışlarının uzun ve detaylı bir tartışması yerine, Dahrendorf'un toplumsal çatışmaya dair çok boyutlu yaklaşımını merkeze almak, çalışmanın ana amacına daha uygun bir yöntemdir.

Bu çalışma, temel olarak Dahrendorf'un otoriteye dayalı çatışma kuramını 1989 Bahar Eylemleri bağlamında ele almayı amaçlasa da sınıf mücadelesine yönelik farklı yaklaşımların Dahrendorf'a getirdiği eleştiriler de dikkate alınmalıdır. Özellikle Marksist ve Weberyen düşünürlerin, Dahrendorf'un sınıf kavramına ve toplumsal çatışma anlayışına getirdikleri eleştiriler, toplumsal yapının analizinde alternatif perspektifler sunmaktadır. Marksistler, Dahrendorf'un çatışmayı sadece otorite ekseninde değerlendirmesini, sınıf mücadelesinin ekonomi-politik boyutunu ihmal etmekle eleştirirken; Weberyen düşünürler, Dahrendorf'un toplumsal statü ve meşruiyet gibi daha karmaşık toplumsal dinamiklere yeterince yer vermediğini savunmaktadır. Bu farklı eleştiriler, çalışmanın Dahrendorf'a dayalı analizini daha geniş bir düşünsel bağlama oturtarak, Bahar Eylemlerinin çok katmanlı doğasının daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

Dahrendorf'un toplumsal çatışma teorisini hem Marksist hem de Weberyen düşünce geleneğinden etkilenen de bu iki yaklaşımın klasik versiyonlarından önemli farklılıklar gösterir. Marksist ve Weberyen düşüncenin Dahrendorf'un teorisine nasıl yaklaştığı şu şekilde özetlenebilir: Marksist öğretilerde sınıf çatışması, ekonomik ilişkiler ve üretim araçlarının sahipliği üzerinden tanımlanır. Marx'a göre (2021), toplumsal yapıyı belirleyen temel dinamik üretim ilişkileridir ve tarihsel olarak işçi sınıfı (proletarya) ile sermaye sahipleri (burjuvazi) arasındaki çatışma kaçınılmazdır. Bu çatışmanın sonucu, kapitalist sistemin yıkılması ve sosyalizmin yükselmesidir. Marksist düşünürler, Dahrendorf'un sınıf kavramını ekonomik temelden ayırarak daha geniş bir sosyal farklılıklar ve güç ilişkileri çerçevesinde ele almasını eleştirir. Dahrendorf, çatışmanın sadece üretim araçlarına sahiplik ile sınırlı olmadığını, toplumdaki çeşitli otorite ilişkilerinin de çatışmaya yol açtığını vurgular. İlerleyen bölümde düşünürler bazında da ele alınacağı üzere Marksist düşünürler için, bu bakış açısı sınıf mücadelesinin ekonomik kökenini göz ardı etmeye eğilimlidir ve çatışmayı sistemik bir değişime yönlendiren unsurları zayıflatır.

Weber (2017), toplumsal sınıfları yalnızca ekonomik ilişkiler üzerinden değil, aynı zamanda statü ve otorite gibi unsurlar üzerinden de tanımlar. Weber açısından bir sınıf, bir toplumsal grup için belirleyici olabilir, ancak statü ve güç ilişkileri de toplumsal hiyerarşide belirleyici rol oynamaktadır. Weber gibi, Dahrendorf da toplumsal çatışmayı yalnızca ekonomik sınıflarla açıklamaz. Dahrendorf, otorite ilişkilerinin toplumsal çatışmanın kaynağı olduğunu savunarak, Weber'in çok boyutlu toplumsal farklılık anlayışına yakın bir yaklaşım benimsemektedir. Bu nedenle Weberyen düşünürler, Dahrendorf'un çatışma teorisini, toplumsal tabakalaşmanın ekonomik, politik ve sosyal boyutlarını birlikte ele aldığı için daha zengin bir perspektif olarak

görebilir. Dahrendorf, modern toplumlarda bürokratik otoritenin, çatışmaların merkezinde olduğunu vurgular. Bu anlamda, Weberyen düşünürler Dahrendorf'un analizlerini toplumsal düzenin karmaşıklığını anlamak için faydalı bulmaktadır.

Son olarak bu çalışmanın teorik altyapısında düşünce ve fikir olarak uyum sağladığı düşünülse de neden E. P. Thompson ve Gramsci'nin yer almadığı konusuna değinmek icap etmektedir. Gramsci'nin (1971) hegemonya mücadelesi veya E.P. Thompson'ın (2004) ahlaki ekonomi çerçevesi, işçi sınıfı hareketlerinin toplumsal ve siyasi yönlerini anlamada güçlü yaklaşımlar sunar. Ancak, Bahar Eylemlerinin özel yapısı, yalnızca sınıfsal ya da ideolojik bir hegemonya mücadelesi değil, aynı zamanda devletin otoriter müdahaleleri ve neoliberal politikaların doğrudan işçi sınıfı üzerinde yarattığı baskılarla karakterize edilmiştir. Dahrendorf'un teorisi, işçi sınıfının devletin otoriter yapısıyla ve güç ilişkileriyle nasıl çatışmaya girdiğini açıklamakta diğer kuramlardan daha işlevsel bir perspektif sunmaktadır. Gramsci ve Thompson, işçi hareketlerini daha çok sınıfsal ya da ahlaki bir çerçevede analiz ederken, Dahrendorf'un teorisi bu çatışmaların devlet otoritesi ve otoriteye karşı çıkan gruplar arasındaki çok boyutlu ilişkileri de göz önünde bulundurmaktadır. Bahar Eylemlerinin özellikle devletle olan bu çatışma boyutu, Dahrendorf'un teorisiyle daha net bir şekilde açıklanabilir. Gramsci'nin hegemonya teorisi, daha çok ideolojik ve kültürel hegemonya mücadeleleri üzerine odaklanırken, Dahrendorf, çatışmanın ekonomik, toplumsal ve siyasi otorite arasındaki ilişkilerle nasıl şekillendiğini vurgulamaktadır. Gramsci'ye göre (1971), sınıf mücadelesi sadece ekonomik ve siyasi alanlarda değil, ideolojik ve kültürel düzlemlerde de gerçekleşir. Hegemonya, bir sınıfın, özellikle egemen sınıfın, diğer sınıflar üzerinde ideolojik ve kültürel hâkimiyet kurarak onların rızasını kazanması anlamına gelir. Gramsci, egemen sınıfın bu hegemonya aracılığıyla kültürel ve entelektüel kurumları (medya, eğitim, kilise vb.) kullanarak işçi sınıfının dünya görüşünü şekillendirdiğini ve bu sınıfın kendi egemenliğine rıza göstermesini sağladığını öne sürmektedir. Gramsci'nin hegemonya anlayışı, ekonomik ve siyasi güçlerin dışında, egemen sınıfın toplumsal ve kültürel yapılar üzerinde nasıl bir hâkimiyet kurduğunu vurgulamaktadır. 1989 Bahar Eylemlerinde, işçi sınıfının tepkisi başlangıçta tamamen ekonomik taleplerle sınırlanmıştır. Ancak Gramsci'nin teorisi bağlamında, işçilerin mücadele ettiği ortamın sadece ekonomik değil, aynı zamanda ideolojik bir hegemonya mücadelesi olduğu söylenebilir. Örneğin, 1980'ler boyunca uygulanan neo-liberal politikalar, toplumun genelini işçi sınıfı taleplerine karşı daha duysuz hale getirmiş, devlet ve medya bu talepleri radikal ya da marjinal göstererek bir tür hegemonya kurmuştur. Gramsci'nin teorisinden hareketle, işçiler bu hegemonik düzenin farkında olmayabilir ve egemen sınıfın çıkarlarına uygun şekilde düşünmeye zorlanabilir. Dolayısıyla, Bahar Eylemlerinde işçiler sadece ekonomik değil, ideolojik bir baskı sistemiyle de karşı karşıya kalmış olabilir. Ancak, Bahar Eylemleri'nde ideolojik hegemonya yerine, işçilerin taleplerine yönelik devletin otoriter müdahalesi ve çatışma ön plana çıkmıştır. Bu durum, Dahrendorf'un teorisiyle daha net bir şekilde açıklanabilir.

1989 Bahar Eylemleri sırasında, işçiler sadece ücret artışı ve daha iyi çalışma koşulları talep etmemiş, aynı zamanda devletin neo-liberal politikalarına ve otoriter yönetimine karşı da bir mücadele vermişlerdir. Dahrendorf'un çatışma anlayışı, bu noktada devreye girmektedir. Çatışma, sadece ekonomik düzeyde değil, aynı zamanda devletin otoriter yapısı ile işçilerin örgütlenme özgürlüğü arasında da gerçekleşmiştir. Dahrendorf'a göre (1959:215), bu tür çatışmalar toplumsal değişimin motoru olup, otoriteye karşı örgütlenmiş grupların devlete karşı verdiği mücadele olarak tanımlanır. Bu bağlamda, Gramsci'nin hegemonya teorisinden farklı olarak Bahar Eylemlerinde işçilerin verdiği mücadele, devlete karşı doğrudan bir otorite çatışmasıdır. Gramsci'nin ideolojik hegemonya anlayışında, işçi sınıfı, kültürel ve entelektüel kontrol mekanizmaları aracılığıyla egemen sınıfa rıza göstermeye zorlanır. Ancak Bahar Eylemlerinde, işçilerin taleplerine doğrudan devlet müdahalesi olmuş ve işçiler devletin ekonomik ve politik kararlarına karşı direnç göstermiştir. Bu durum, Dahrendorf'un otoriteye dayalı çatışma modelini doğrular niteliktedir. Gramsci'nin (1971) hegemonya anlayışında, işçi sınıfının mücadelesi, egemen sınıfın ideolojik baskılarına karşı bir savaş olarak şekillenir. Oysa 1989 Bahar Eylemlerinde, işçiler, devletin ekonomik politikaları ve otoriter yönetimiyle doğrudan bir çatışmaya girmiştir. Burada otoriter yapının (ANAP hükümeti), işçi sınıfının taleplerini bastırmak için kullandığı yöntemler, çatışmayı ekonomik taleplerden daha geniş bir otorite mücadelesine dönüştürmüştür. Bu da Dahrendorf'un, çatışmanın sadece ekonomik temelli değil, aynı zamanda otoriteye dayalı bir mücadele olduğunu ileri sürdüğü teorisini desteklemektedir.

2.3. Marksist ve Weberyen Açından Dahrendorf Eleştirisi

Dahrendorf'un teorisi, Marksizm ile Weberyen düşünce arasında bir köprü kurmaya çalışırken, her iki tarafın da dikkatini çeken, ama aynı zamanda her iki yaklaşım tarafından da farklı açılardan eleştirilen bir konumda yer almaktadır. Konuyu daha somut ifade edebilmek adına Marksist ve Weberyen düşünürlerin Dahrendorf'un toplumsal çatışma teorisini yorumlayışını ve eleştirisine göz atmak gerekir: Marksist perspektiften ele alındığında Wright (2016), sınıf mücadelesini merkezine alan Marksist bakış açısını geliştirirken, Dahrendorf'un teorisini eleştirmektedir. Wright'a göre, Dahrendorf'un sınıf kavramını otorite ilişkileri üzerinden tanımlaması, sınıf çatışmasının kökenindeki maddi (ekonomik) faktörleri zayıflatır. Wright, toplumsal çatışmanın temelinde üretim ilişkileri ve mülkiyet yapısının yattığını savunarak ve bu anlamda Dahrendorf'un bakış açısının çatışmayı

'yumuşatarak' sistemin içinde çözmeye çalıştığını öne sürmektedir. Bu da Marksist devrimci değişim beklentisiyle ters düşmektedir. Wright'ın ardından neslinin bilinen en iyi Marksist düşünürlerinden biri olan Ralph Miliband, Dahrendorf'un çatışma teorisini, sınıf mücadelesinin devlet ve kapitalist sınıf üzerindeki etkisini yeterince vurgulamadığı için eleştirmektedir. Dahrendorf, çatışmanın sadece otoriteye dayalı olduğunu vurgularken, Miliband (1969:62), sınıf mücadelesinin esas olarak kapitalist sınıfın ekonomik çıkarlarını koruma çabasıyla şekillendiğini savunmaktadır. Miliband, Dahrendorf'un daha reformist bir çizgide kalıp, kapitalizmin yapısal değişimini hedeflemediğini düşünmektedir. Sınıf mücadelesini devlete ve ideolojik aygıtlara dayandırarak analiz eden bir başka önemli Marksist düşünür Poulantzas, Dahrendorf'un otorite merkezli çatışma teorisini, toplumsal yapıların maddi sınıfsal çıkarlar etrafında şekillendiği gerçeğini göz ardı ettiği için eleştirmektedir. Poulantzas'a göre (1975:176), Dahrendorf'un çatışma teorisini, devletin sınıf egemenliğini koruma işlevini ve ekonomik eşitsizlikleri yeterince dikkate almamaktadır. Poulantzas, Marksist bir bakış açısıyla Dahrendorf'un çatışma teorisinin sınıf mücadelesini anlamakta eksik kaldığını savunmaktadır.

Marksistlerden farklı olarak Dahrendorf'u eleştiren Weberyen düşünürler arasında Anthony Giddens, Dahrendorf'un toplumsal çatışma teorisini olumlu bir şekilde ele alan önemli bir Weberyen düşünürdür. Giddens (1975), Dahrendorf'un otoriteye dayalı çatışma anlayışını, toplumsal sınıf ve çatışmanın sadece ekonomik temellere dayanmayan çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu savunan Weberyen bir bakış açısıyla değerlendirmektedir. Giddens, toplumsal çatışmaların otorite, statü ve güç ilişkileri çerçevesinde incelenmesi gerektiğini belirterek Dahrendorf'un Weberyen geleneği geliştiren bir yaklaşıma sahip olduğunu düşünmektedir. Giddens, bu anlamda Dahrendorf'un çatışma teorisini toplumsal dinamiklerin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayan bir araç olarak değerlendirmektedir. Fransız sosyolog Raymond Aron (2016), Weberyen çizgide duran bir düşünür olarak, Dahrendorf'un çatışma teorisini çatışmanın toplumsal ilerlemenin temel motorlarından biri olduğunu kabul ederek Dahrendorf'un, Weberyen otorite ve bürokrasi analizini genişleten yaklaşımlarını desteklemektedir. Aron'a göre (1988:189), Dahrendorf'un toplumsal çatışma teorisini, modern toplumlarda karmaşık otorite yapıları içinde güç dengesizliklerini anlamak için önemli bir perspektif sunmaktadır. Aron, Dahrendorf'un Marksizm ile olan mesafesini olumlu bulur, çünkü Aron da toplumsal çatışmayı yalnızca ekonomik sınıf mücadelesine indirgemeyen bir bakış açısını savunmaktadır. Weberci bir perspektifle toplumsal yapı ve otorite ilişkilerini inceleyen C. Wright Mills, özellikle güç elitleri üzerine çalışmalarıyla bilinir ve Dahrendorf'un toplumsal çatışma teorisini, otoritenin ve elitlerin toplumsal kontrolünü analiz etme açısından yararlı bulmaktadır. Mills (2000), toplumsal sınıfların yanı sıra, Weber'in statü ve otorite yapılarına dayalı analizi üzerinden Dahrendorf'un çatışma teorisinin modern toplumlarda çatışmaların anlaşılmasında derinlik kazandırdığını düşünmektedir.

Dahrendorf hem Marksist hem de Weberyen teorilerden etkilense de bu iki yaklaşımı sentezlemeye çalışmıştır. Ancak, özellikle Marksistler, Dahrendorf'un çatışmayı toplumsal dönüşüm yerine reformlarla sınırlamasını ve ekonomik sınıf çatışmasını geri plana atmasını ciddi bir eleştiri noktası olarak görmüştür. Weberyen düşünürler ise Dahrendorf'un çok boyutlu otorite analizini ve toplumsal çatışmayı geniş bir perspektifte ele almasını genel olarak desteklemiştir. Bu düşünürler, Dahrendorf'un teorisini, toplumsal çatışmaların sadece ekonomik değil, otorite ve güç ilişkilerinden kaynaklanan geniş bir sosyal dinamik yelpazesi üzerinden anlaşılması gerektiğini savunan bir perspektifle yorumlamıştır. Bu yorumlar temel alınarak ilerleyen bölümde 1989 Bahar Eylemlerinin ortaya çıkış koşulları irdelenecektir.

3. 1989 Bahar Eylemleri: Öncesi ve Sonrası

1989 Bahar Eylemleri, Türkiye'nin toplumsal ve siyasi tarihinin dönüm noktalarından biri olarak kabul edilir. Bu eylemler, işçi sınıfının ve emekçi kesimlerin, dönemin baskıcı ekonomik politikalarına ve sosyal adaletsizliklerine karşı kolektif bir direnişi olarak ortaya çıkmıştır. 24 Ocak Kararlarının ardından uygulanan neoliberal politikalar, işçi haklarında büyük kayıplara ve geniş çaplı işsizlik sorunlarına yol açmış, bu durum toplumda derin bir huzursuzluk yaratmıştır. 24 Ocak kararları öncesinde Türkiye'de işsizlik oranı, 1979 yılı verilerine göre, yaklaşık %13 civarındadır. Bu dönemde petrol krizlerinin yarattığı küresel ekonomik durgunluk ve Türkiye'nin artan dış borç yükü nedeniyle işsizlik ve enflasyon oranları ciddi seviyelere ulaşmıştır. 24 Ocak kararları sonrasında işsizlik kısa vadede azalmadı, hatta uygulanan kemer sıkma politikaları ve ithalatı azaltma hedefiyle birlikte, kısa dönemde işsizliğin arttığı gözlemlenmiştir. 1981'de işsizlik oranı %15'e kadar yükselmiş ancak, ilerleyen yıllarda bu oran kademeli olarak azalmaya başlamıştır (Eğilmez, 2020:206). Bu bağlamda, Bahar Eylemleri sadece ekonomik taleplerin değil, aynı zamanda demokrasi, özgürlük ve adalet arayışının da simgesi olmuştur.

Eylemler, farklı sektörlerden işçilerin, sendikaların ve sivil toplum örgütlerinin geniş katılımıyla ülke genelinde yayılmış, Türkiye'deki emek hareketinin gücünü ve dayanışmasını gözler önüne sermiştir. Bu süreçte, işçiler ve sendikalar sadece ekonomik çıkarlarını korumakla kalmamış, aynı zamanda daha adil ve demokratik bir toplumsal düzenin tesisi için de mücadele etmiştir. Bahar Eylemleri, sadece bir protesto dalgası olmanın ötesinde, toplumsal değişim için verilen mücadelenin ve halkın iradesinin güçlü bir yansıması olmuştur. Eylemler sırasında yaşanan geniş çaplı grevler, yürüyüşler ve mitingler, işçi sınıfının kararlılığını ve dayanışmasını perçinlemiştir. Bu

hareket, aynı zamanda devletin işçi hareketlerine karşı sert tepkisi ve uyguladığı baskılarla da tarihe geçmiştir. Bu nedenle, Bahar Eylemlerini anlamak, Türkiye'nin yakın tarihindeki toplumsal dinamikleri ve dönüşümleri anlamak açısından hayati önem taşımaktadır.

1989 Bahar Eylemleri, Türkiye'deki işçi hareketlerinin tarihindeki en önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilir. Bu eylemler, işçi sınıfının hak arayışında ne kadar kararlı olduğunu ve toplumsal adalet mücadelesinin her dönemde ne kadar canlı ve gerekli olduğunu göstermiştir. Bahar Eylemlerini analiz etmek, sadece geçmişini anlamak için değil, aynı zamanda günümüz toplumsal hareketlerini ve gelecekteki olası toplumsal değişimleri öngörmek için de kritik bir öneme sahiptir.

3.1. 1989 Bahar Eylemlerine Giden Yol: Toplumsal Çatışmanın ve Direnişin Yükselişi

1989 Bahar Eylemlerine giden yol, Türkiye'nin sosyoekonomik yapısında derin ve kalıcı değişikliklere yol açan, toplumsal çatışmayı ve direnişi tetikleyen karmaşık bir süreçle örülmüştür. 1980'lerin başında alınan 24 Ocak Kararları, ülkenin ekonomik paradigmasını değiştirmiştir. Bu neoliberal politikalar, serbest piyasa ekonomisine geçişi hızlandırırken, özelleştirme uygulamaları ve kamu harcamalarındaki kesintilerle işçi sınıfının yaşam koşullarını ciddi şekilde kötüleştirmiştir. Artan işsizlik oranları, reel ücretlerin gerilemesi ve sosyal güvenlik sistemindeki zayıflamalar, geniş halk kitlelerini ekonomik olarak savunmasız bıraktığı gibi sosyal adaletsizlik duygusunu da pekiştirmiştir. Bu ekonomik sıkıntılar, işçi sınıfının yanı sıra geniş toplum kesimlerinde de derin bir hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Sendikalar ve sivil toplum örgütleri, artan baskılara ve hükümetin sınırlayıcı politikalarına rağmen, işçilerin haklarını savunmak ve daha adil bir toplumsal düzen talep etmek için örgütlenmeye devam etmiştir. 1980'lerin sonlarına gelindiğinde, bu hoşnutsuzluk ve direniş ruhu, ülkenin dört bir yanında düzenlenen grevler, protestolar ve mitinglerle kendini göstermeye başlamıştır.

1989 yılına gelindiğinde, toplumsal gerilim doruk noktasına ulaşmıştır. İşçilerin ve emekçilerin, ekonomik ve sosyal haklarını geri kazanmak için gösterdiği kararlılık, Bahar Eylemleri olarak bilinen geniş çaplı ve etkili bir protesto hareketine dönüşmüştür. Bu eylemler, yalnızca ekonomik taleplerle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda demokrasi, özgürlük ve adalet arayışının güçlü bir ifadesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreç, Türkiye'nin toplumsal tarihindeki önemli dönüm noktalarından biri olarak, emek hareketlerinin gücünü ve dayanışmasını gözler önüne sermiştir.

1980'lerde Dünya genelinde neoliberal politikaların uygulanmaya başlaması ve akabinde işçi sınıfının her türlü ekonomik ve sosyal hakkını büyük ölçüde kaybetmesi bilinen bir gerçektir. Özellikle bu dönemde güvencesizleştirme politikalarının devamı niteliğinde özelleştirme ve esnekleşmeyle sendikalar ciddi üye kayıplarına uğrarken politik olarak da eski görünümünden uzaklaşmıştır. Albo (2009:4), bu durumu neo liberalizmin ortaya çıkışını işçi sınıfı politikalarının uğradığı yenilgiden ve işçi sendikalarının yaşadığı gerilemeden ayırmanın mümkün olmadığı şekilde açıklamaktadır. Türkiye'de her ne kadar 1980'lerin ikinci yarısı işçi sınıfı için bir canlanma dönemi olsa da Doğan'a göre (2018:265), 12 Eylül darbesi hâkim sınıfın örgütlü işçi hareketinin susturulmasına yardımcı olmuş ve uluslararası finans kapitalin değişen taleplerine Türkiye'nin yapısal açıdan uyum sağlamasının siyasi ve yapısal temellerini atmıştır. Buna göre, endüstri ilişkileri rejiminin kurumsal yapısı işveren ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmiş yine de 80'lerin ikinci yarısında, işçiler hem satın alma güçleri ve hayat standartlarındaki düşmeye hem de Özal yönetiminin Türk işçilerinin ahlaki ekonomisine yönelik kavgacı söylemine karşı tepki göstermiştir (Doğan, 2018:265). Gerçekten de 24 Ocak kararları ve 12 Eylül askeri darbesi baskılama ve şiddet ortamını yaratırken, bu ortam en çok işçi sınıfının aleyhine gelişmiştir, ancak işçi sınıfı bu duruma kayıtsız kalmayarak sürece tepki koymuştur. Taş'ın (2012:74) aktardığına göre, Ocak 1980'de grevdeki işçi sayısı 6500 civarındayken haziran sonunda bu sayı 60 binlere çıkmıştır. Çelik (2023:703), grev sayısındaki artışın 1983 yılında kabul edilen Sendikalar Kanunundan kaynaklı olduğunu öne sürmektedir. Buna göre mevzuat grev hakkına ilişkin son derece sınırlı düzenlemeler getirirken dönem boyu işçi eylemleri ve direnişler daha fazla önem kazanmıştır. Yine Çelik'e göre (2023:701), 1984-88 yılları arasında grev eğilimi zayıf seyredirken reel ücretlerin düşüşünü takip eden süreçte grev eğilimi artmaya başlamıştır.

1982 Anayasası ve 1983'te kabul edilen 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasası'nın getirdiği yasaklar ve kısıtlamalar, grevin endüstri ilişkilerinin temel unsurlarından biri olma özelliğini zayıflatmıştır. Koç (2003), bahar eylemlerine kadar geçen yaklaşık beş yıllık süreci değerlendirirken döneme damga vurmuş işçi eylemlerinden örnekler vermektedir. Buna göre 1984 yılında yeniden canlanan grevler, 18 Kasım 1986-18 Şubat 1987 tarihleri arasında 2650 işçinin katılımıyla yapılan Netaş grevi, toplu pazarlık sürecinde grev-dışı eylemlerin ve sınıf-içi dayanışmanın önemini öğretirken, 1987 yılında Petrol-İş'in 63 işyerinde, Tez Koop-İş'in Migros'ta, Tümtis'in 45 ambarda ve Deri-İş'in 117 deri işyerinde yaptığı grevler de özel sektör işçilerinin hareketlenmesinde yeni bir aşama oluşturmuştur. 1987 yılında Türk-Metal'in Seydişehir Alüminyum Tesislerindeki grevi de ayrıca önemlidir (Koç, 2003:221). Kocaeli SEKA fabrikasındaki işçiler gibi kamu işçileri, Petrol-İş grevini takip eden süreçte ülke genelinde kendiliğinden protesto eylemleri düzenlemiştir. Bu tarz eylemler şüphesiz yerel seçimlerin gündemini belirlemede rol oynamış ve böylece iktidar partisinin mutlak yenilgisine ve Mayıs ayında Türk-İş ile hükümet arasında varılan nihai anlaşmaya katkıda bulunmuştur. Pasif

niteliklerine rağmen bu protestolar, sendikalaşma hakları ve toplu pazarlık rejimine ilişkin mevcut yasalarda değişiklik yapılması gibi örgütlü emeğin yerleşik siyasi taleplerini de dile getirmiştir (Çelik, 1996). Burada sayılan örnekler dışında yine bu dönemde irili ufaklı pek çok grev yaşanmıştır. Bir bütün olarak düşünüldüğünde ekonomik ve sosyal adaletsizliklerin artması, işçi sınıfının yaşam koşullarının kötüleşmesi ve sendikaların baskılar karşısında güçlenerek örgütlenmesi, 1989 Bahar Eylemlerini hazırlayan sürecin temel dinamikleridir. İşçi hareketlerine paralel olarak toplumsal hareketlilik ve örgütlenme, nihayetinde Bahar Eylemlerinin patlak vermesine zemin hazırlamıştır. İlerleyen bölümde eylemlerin nasıl gerçekleştiği, hangi biçimlerde kendini gösterdiğini ve Türkiye'deki toplumsal yapıyı nasıl etkilediği açıklanmaya çalışılacaktır.

3.2. Dip Dalgası: 1989 Bahar Eylemleri

1989 Bahar Eylemleri, Türkiye emek tarihi için önemli bir araştırma konusudur. Gerek örgütlülük gerekse yarattığı etkiler, kendisinden sonra gelen eylemlere de bir örnek teşkil ettiğinden bahar eylemleri, üzerinde detaylıca konuşulmaya değer işçi hareketleridir. Bu eylemler en basit haliyle, 1980'lerin sonlarına doğru uygulanan neoliberal politikaların yarattığı derin ekonomik ve sosyal sorunlara karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Farklı sektörlerdeki işçilerin, sendikaların ve sivil toplum kuruluşlarının yoğun katılımıyla gerçekleşen bu eylemler, ülke genelinde geniş bir etki yaratmıştır. Bu dönemde işçiler, ekonomik taleplerinin yanı sıra, demokratik haklar ve sosyal adalet için de mücadele etmiştir. 1989 Bahar Eylemleri, işçi sınıfının örgütlenme gücünü ve toplumsal değişim taleplerini güçlü bir şekilde ortaya koyarak, Türkiye'nin toplumsal ve siyasal yapısında derin izler bırakmıştır.

Bahar Eylemlerinin patlak verdiği ve sonrasında ülke geneline yayıldığı noktada her şeyden önce sendikaların tutumuna değinmek gerekir. Çünkü eylemlerin gelişerek büyümesinde sendikal tavrın önemli olduğu düşünülmektedir. Eylemler başladığında bazı sendikalar destekleyici politika izlerken bazıları eylemlerin karşısında yer almış bazılarıysa sessiz kalmayı tercih etmiştir. Kısacası üç farklı sendikal tavrın bu süreçte gerçekleştiği söylenebilir. Örneğin Koç (2003:132), bahar eylemlerine katılan pek çok işçinin çalışma hayatlarındaki ilk eylem deneyimi olduğunu öne sürerek Yol-İş Sendikasının örneğinden hareket etmektedir. Buna göre sendika, Ankara, İstanbul, Mersin gibi şube eylemlerinin ardından genel merkez kararıyla ülke çapında bir eyleme geçerken, siyasal nedenlerden ötürü eylemlere katılmayanlar da zaman içinde korkularından arınarak eylemlere destek vermeye başlamıştır. Çelik ise (2023), pasifist sendikal tutumun kırılmasında bahar eylemlerinin önemine dikkat çekerek mücadeleci çizgiyi işaret etmektedir. Buna göre grevlerin çoğu, dönemin Türk-İş içindeki ilerici sendikalar ile bağımsız sendikalar tarafından gerçekleşirken Türk-İş içinde köklü bir değişim de yaşanmıştır (Çelik, 2023:700). Sendikaların bu denli pasifist davranması ya da grev ve eylemlere karşı mesafeli duruşu esasen Türkiye'deki sendikal rejimden kaynaklı olduğu söylenebilir. Farklı bir anlatımla sendika liderlerinin dönem hükümetleriyle partiler üstü olma ilkesini görmezden gelecek şekilde hareket etmeleri, bahar eylemleri başladığında sendikasızlığın ne anlama gelmediğini de ortaya koymuştur. Doğan (2018), sendika liderlerinin siyasi bağlantıları doğrultusunda hareket etmesi neoliberalizme geçişi kolaylaştırırken var olan hareketi de çökerttiğini öne sürmektedir. Bu bağlamda, sendika liderleri üye çıkarlarını doğrudan etkilemeyen siyasi meselelere müdahil olmaya alışkın değillerdir; bu nedenle 90'lı yıllarda işgücü piyasasında gerçekleştirilen sözde reformları ve büyük ölçekli özelleştirmeleri engellemek için fazla bir şey yapmamıştır (Doğan, 2018:261).

Bahar Eylemlerini tetikleyen kuşkusuz en önemli olay önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere 600bin kamu işçisini ilgilendiren toplu iş sözleşme görüşmelerinin tıkanmasıdır. Türk-İş'e bağlı 26 sendikayla üç kamu işveren sendikası TÜHİS, Kamu-İş ve Türk Kamu-Sen arasında sürdürülen görüşmelerde özellikle ücret artışı konusunda yoğun tartışmalar yaşanmış, Türk-İş'in talep ettiği artış oranının oldukça altında bir oran teklif eden işveren sendikaları görüşmeleri tıkarken Türkiye emek tarihinin de en önemli olaylarının başlamasına da zemin hazırlamıştır. Her şeyden öte 12 Eylül rejiminin Türkiye endüstri ilişkileri sistemini işlemez hale getirdiği bilinen bir gerçektir. Ne var ki bahar eylemleri başladığında rejim yasakları yavaş yavaş delinerek tersine bir etki yaratmış ve kitlesel hareket tarafından işlemez hale getirilmiştir. Bunun da nedenlerini, işçiler arasında sınıf bilincinin ve dayanışmanın gelişmesine, sendikaların talimatlarına uyularak geleneksel siyasi parti taraftarlığının terk edilmesine, grev dışı eylemlerin etkin biçimde kullanılmasına ve kamuoyu desteğinin sağlanmasına bağlayabiliriz (Koç, 1998:166).

1989 Bahar Eylemleri, işçi sınıfının hak arayışı ve direnişi kapsamında çeşitli marjinal eylem biçimlerinin de kullanıldığı bir dönem olarak dikkat çekmiştir. İşçiler taleplerini daha güçlü bir şekilde dile getirmek ve kamuoyunun dikkatini çekmek için alışılmadık dışı yöntemlere başvurmaktan çekinmedikleri gibi bu yöntemler daha önce hiçbir yerde görülmemiş, denenmemiş pek çok kişinin ilk defa tecrübe ettiği eylem türleridir. En yaygın olarak kullanılan ya da karşılaşılan eylem türleri şu şekilde sıralanabilir: İşyerinde direniş, iş yavaşlatma, viziteye toplu olarak çıkma, fazla mesaiye kalmama, vevne önünde kuyruk oluşturma, işe geç başlama, ara dinlenmelerini "tam" olarak kullanma, miting ve toplantı yapma, gösteri ve yürüyüş yapma, servis araçlarına binmeyerek yürüme, yalınayak yürüme, işyerini terk etmeme, açlık grevi, yemek boykotu, dilekçe verme, ücret fişlerini işverene veya yetkililere gönderme, toplu olarak telgraf çekme, toplu olarak mektup gönderme, toplu iş sözleşmesi dışı ödemeleri reddetme, avansı reddetme, işverence düzenlenen toplantı ve törenlere katılmama, alkışlama, sakal bırakma, Fak-

Fuk-Fon'a (Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu) başvurma, toplu olarak dilenme, korna çalma, kefenli basın toplantısı düzenleme, tüketici boykotu yapma, siyah çelenk koyma, siyah gömlek giyme, belden yukarısını soyunup gösteri yapma, işyerinde verilen yemekleri ailelere götürme, pazar boykotu yapma, saç kesme, makina ve teçhizata işverenin işçiye gösterdiği kadar özen gösterme, topluca fırına gidip ekmek alma ve yolu kapatarak yeme, görev dışı iş yapmama, işçi sağlığı ve iş güvenliği önlemleri alınmamış araç ve makineleri kullanmama, işyerinde kimse ile konuşmama, eş ve çocuklarla gösteri yapma, eşleri boşamak için başvurma, çocukları satılığa çıkarma, gömlekleri satılığa çıkarma, ana caddede oturarak trafiği engelleme. Bahar Eylemlerinde tecrübe edilen bu marjinal eylemler sadece kamuoyunun desteğini almakla kalmamış aynı zamanda da kitlesel eylemlerin ve sınıf bilincinin de yeniden kazanılmasına sebep olmuştur. Önceden de belirtildiği gibi sendikaların pasifist tutumu burada da kendini gösterirken Türk-İş üst düzey bir sıçrama yaşatmasa da basın açıklamalarıyla destek mesajları vermiştir (Koç, 2003:131).

Bahar Eylemlerinden işçi sınıfının karlı çıktığı aşıkardır. Türk-İş'in talep ettiği ücret artış oranının neredeyse yarısı kadar bir artış öneren dönem hükümetine karşın eylemler sonunda %140'lık bir ücret artışı elde edilmiştir. Başlangıç itibarıyla ekonomik gerekçelere dayanan protesto eylemleri zaman içinde politize olmayı da beraberinde getirerek ilerleyen bölümlerde de tartışılacağı üzere Dahrendorf'un tezini de doğrular niteliktedir. Gerçekten de bahar eylemlerini takip eden süreçte Mart 1989 tarihinde yapılan yerel seçimlerde dönemin iktidar partisi olan Anavatan Partisi oy oranını yaklaşık olarak %20 oranında düşürmüştü ve kendi tarihleri açısından çözülme süreci başlamıştır. Neo-liberal politikalara karşı girişilen eylemlerde elbette "bir bedel ödenmesi" de gündeme gelmiştir. Doğan'ın (2010:13) aktardığı üzere, her ne kadar Türk-İş ile hükümet arasında ücret artış oranında anlaşma sağlanmış olmasına rağmen eyleme katılan ve destek veren işçiler disiplin soruşturmaları geçirmiş ve sonrasında da işten atılmıştır; sadece kimya iş kolunda iki ayda 6bine yakın işçi işten çıkarılırken, bunların doğrudan eylemle ilgili olduğu tahmin edilmektedir.

1989 Bahar Eylemleri, Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik tarihinde bir dönüm noktası olarak dikkat çekmektedir. İşçilerin %140'lık bir ücret artışı elde etmeleri ki bu oran günümüz Türkiye'si için bile yüksek rakamdır, ekonomik açıdan büyük bir başarıyı temsil etmekle birlikte, bu kazanımın arkasında yoğun bir mücadele ve dayanışma bulunmaktadır. Eylemlerin politik sonuçları da ayrıca önemlidir; Mart 1989 yerel seçimlerinde iktidar partisinin ciddi bir oy kaybı yaşaması, toplumsal hareketlerin siyasi sistem üzerindeki etkisini açıkça göstermiştir. Bu durum, Dahrendorf'un toplumsal çatışma teorisini doğrular nitelikte olup, toplumsal değişimin temel dinamiğinin çatışma olduğunu ortaya koymaktadır. Dahrendorf'un teorisi çerçevesinde değerlendirildiğinde, bu eylemler toplumsal ilerlemenin kaçınılmaz bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. İşçi sınıfının elde ettiği kazanımlar ve yaşadığı zorluklar, toplumsal çatışmaların hem zorlayıcı hem de dönüştürücü gücünü yansıtmaktadır. Ancak, bu kazanımların elde edilmesi sürecinde, işçilerin maruz kaldığı disiplin soruşturmaları ve işten çıkarmalar, mücadelenin maliyetini gözler önüne sermektedir. Bu söylenenlerden hareketle sonraki bölümde bahar eylemleri Dahrendorfçu perspektiften incelenmeye çalışılacaktır.

4. Dahrendorf'un Sınıf Perspektifinden 1989 Bahar Eylemleri

1989 Bahar Eylemleri, Türkiye emek tarihindeki önemli dönüm noktalarından biridir ve bu nedenle detaylı bir incelemeyi hak etmektedir. Bu çalışma, makro düzeydeki büyük iddialar yerine, Bahar Eylemlerine sınıfsal açıdan odaklanarak, işçi sınıfının mücadele ve taleplerini ele almayı amaçlamaktadır. O nedenle buradaki amaç belirli bir iddiayı kanıtlamak değil, Dahrendorf'un toplumsal çatışma teorisi çerçevesinde eylemlerin toplumsal ve sınıfsal dinamiklerini anlamaktır. 1989 Bahar Eylemleri, işçilerin ekonomik ve sosyal taleplerini güçlü bir şekilde dile getirdikleri, aynı zamanda toplumsal yapıda önemli değişimlerin tetikleyicisi olduğu bir süreçtir. Bu bağlamda, 1989 Bahar Eylemleri, yalnızca ekonomik bir direniş hareketi değil, aynı zamanda toplumsal yapının yeniden şekillenmesinde etkili olan dinamik bir süreç olarak değerlendirilebilir. 1989 Bahar Eylemleri, işçi sınıfının yalnızca ekonomik taleplerini dile getirdiği bir direniş hareketi olarak kalmamış, aynı zamanda Türkiye'nin toplumsal yapısının yeniden şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ekonomik açıdan bakıldığında, işçiler, ücret artışları ve daha iyi çalışma koşulları gibi somut kazanımlar elde etmiştir. Ancak, bu eylemler sadece ekonomik çıkarlar için değil, daha geniş sosyal ve politik değişim talepleri için de bir platform oluşturmuştur. İşçilerin kitlesel olarak sokağa çıkması, sendikalar ve sivil toplum kuruluşlarıyla birlikte hareket etmesi, toplumsal dayanışma ruhunu güçlendirmiş ve demokrasinin derinleşmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca, bu eylemler, dönemin siyasi iktidarına karşı güçlü bir muhalefet hareketine dönüşerek, iktidar partisi üzerindeki baskıyı artırmış ve sonuç olarak yerel seçimlerde ciddi oy kayıplarına neden olmuştur. Dolayısıyla, 1989 Bahar Eylemleri, ekonomik direnişin ötesinde, toplumsal ve siyasal yapının dönüşümünde tetikleyici bir unsur olmuştur. Dahrendorf'un toplumsal çatışma teorisi, bu durumu açıklamak için güçlü bir çerçeve sunar; çünkü Dahrendorf'a göre (1959), toplumsal çatışmalar hem bireysel hem de toplumsal özgürlüklerin kazanılması için gerekli olan dinamiklerdir. Bu perspektiften bakıldığında, Bahar Eylemleri, Dahrendorf'un teorisini doğrular nitelikte olup, toplumsal çatışmaların toplumsal değişimi nasıl harekete geçirdiğini açıkça göstermektedir. Dahrendorf'un toplumsal çatışma teorisi, bu tür kitlesel hareketlerin toplumsal değişim üzerindeki etkisini anlamak için ideal bir

çerçeve sunarken toplumsal çatışmaların, güç ve otoritenin yeniden dağıtılması yoluyla toplumsal dönüşümleri nasıl sağladığını vurgulamaktadır.

Bahar Eylemleri Dahrendorf'un bakış açısından ele alındığında üç farklı noktadan sonuç doğurmaktadır. Otorite ve güç ilişkileri ele alındığında Türkiye'deki bahar eylemleri, otorite ve güç yapıları arasındaki çatışmaların bir yansımasıdır. Hükümetin otoriter politikaları, baskıcı uygulamaları ve demokratik hakların kısıtlanması, otoriteye tabi olan grupların tepkisine yol açmıştır. Ekonomik ve sosyal eşitsizlikler açısından bakıldığında, ekonomik ve sosyal eşitsizlikler bahar eylemlerinin temel sebepleridir. Dahrendorf, ekonomik çıkarların yanı sıra, otoritenin ekonomik kaynakları nasıl dağıttığının da çatışmanın kaynağı olduğunu savunur. Türkiye'de 1980'lerde deneyimlenen işsizlik, düşük ücretler, sosyal politikasızlık ekonomik olarak dezavantajlı grupların otoriteye karşı tepkisini de artırmıştır. Toplumsal değişim ve çatışma noktasında Dahrendorf'a göre, çatışma, toplumsal değişimin bir aracıdır. Türkiye'deki bahar eylemleri de bu bağlamda, otorite yapılarının ve politikaların değişmesine yönelik talepleri içermektedir. Bu eylemler, toplumdaki adalet, özgürlük ve eşitlik taleplerinin bir ifadesidir ve toplumsal değişimi tetikleme potansiyeline sahiptir. Neticede kısa süreliğine de olsa bahar eylemlerinin amacına ulaştığı yarattığı etki ve kazanımlar birlikte düşünüldüğünde söylenebilir.

Somut olay ve olgulardan hareketle Dahrendorf ve bahar eylemleri arasındaki ilişkiye bakıldığında her şeyden önce şunu söylemek gerekir; Dahrendorf'un sınıf analizi, toplumda güç ilişkilerinin çatışma yarattığı bir perspektifi yansıtır. Dahrendorf'un öne sürdüğü çok boyutlu sınıf modeli, sınıf kavramını sadece ekonomik temellere dayandırmamanın gerekliliğini savunmaktadır. Bu noktada, Bahar Eylemleri sürecinde işçilerin haklarını savunurken sadece ekonomik taleplerle değil, aynı zamanda sosyal ve siyasi taleplerle de ortaya çıktıkları görülmektedir. Bu dönemde eyleme katılan işçiler, sadece ücret artışı talep etmekle kalmamış, aynı zamanda çalışma koşulları, sosyal haklar ve siyasi özgürlükler gibi konularda da eylemde bulunmuşlardır. Dahrendorf'un vurguladığı gibi (1959), toplumdaki güç ilişkileri sadece ekonomik değil, aynı zamanda otorite ilişkileriyle de şekillenir. Dahrendorf'un "otoriteye dayalı çok boyutlu bir model" öne sürmesi, Bahar Eylemleri sırasında işçilerin sadece işverenlerle değil, aynı zamanda hükümetle de çatışmaları bu durumu doğrular niteliktedir. Özellikle Özal ve politikalarının eleştirilmesi ve hükümetin eylemlere müdahalesi, otorite ile işçiler arasındaki gerilimi vurgulamaktadır. Benzer şekilde eylemin çıkış noktalarından birisi olan iktidarın zayıflaması da buna örnektir. Bahar Eylemleri, Dahrendorf'un işçi sınıfının çıkarlarını savunma mücadelesini vurgulayan perspektifi de yansıtmaktadır. Eylemler, işçilerin örgütlenme gücünü gösterirken, aynı zamanda önceki bölümde bahsedilen oldukça marjinal kabul edilen eylem biçimleriyle yaratıcılıklarını ortaya koymuştur. Bu da Dahrendorf'un çatışma ve değişim süreçlerinin toplumsal dinamikleri nasıl etkilediği konusundaki teorisini açıklamaktadır. Dahrendorf'un eleştirel bir bakış açısıyla Marx'ın sınıf teorisini değerlendirdiği gibi özellikle işçi sınıfı içindeki farklı sektörlerden, işkollarından ve bölgelerden gelen işçilerin bir araya gelmesi, Dahrendorf'un sınıf kavramını genişletmeye yönelik eleştirilerini destekler niteliktedir. Bahar Eylemleri, Dahrendorf'un sosyolojik perspektifini yansıtarak, işçi sınıfının çeşitli taleplerini savunduğu, örgütlendiği ve çatışma süreçlerini başlattığı bir dönemi temsil etmektedir.

Dahrendorf, örgütlenme sorunu yaşayan grupların düzenlenme imkânından yoksun olduğunu belirtir. Son olarak, çatışmada belirli şekilsel kurallara uymak çatışan her grup için gereklidir. Dahrendorf, bunlar gerçekleşikten sonra toplumsal çatışmaların şiddetsizce düzenlenebileceğini düşünmektedir (Erdoğan, 2021: 1476). Bahar eylemleri açısından bu önerme ele alındığında, başlangıç itibarıyla 12 Eylül yasakları işçilerin örgütlenmeleri üzerine engeller çıkarırken Dahrendorf'un önermesindeki örgütlenme sorunu işçilerden kaynaklı olmayıp tamamen yapısal nedenlere dayanmaktadır. Ne var ki süreç, 12 Eylül yasaklarının delinmesi hem grev hem de grev dışı eylemlerin sahaya yansısıyla devam etmiştir; üstelik şekilsel kurallar belki de dünya emek tarihi düşünüldüğünde daha önceleri tecrübe edilmemiş yeni kural ve yöntemleri de yaratmıştır. Bahar Eylemleri sırasında kullanılan eylem biçimlerinin oldukça marjinal olduğundan bahsedilmiştir. Grev ve eylemlerde sendikaların rolü dikkate alındığında eylemler, kısa sürede kamuoyunun sempatisini kazanarak genel grev biçimine bürünmüştür. Hepsi birlikte düşünüldüğünde (yöntem, sendikalar ve kamuoyu desteği) bu durum, 12 Eylül rejiminin kalıntılarına ve Özal Hükümeti'ne duyulan tepkilerin ifadesidir. Bu ifadeler ve yeni şekilsel kurallar iş durdurma, toplu grev, oturma eylemi, işe gitmeme eylemi, fazla mesaiye kalmama, servis binmeme, yemek boykotu, sakal boykotu, işyeri kapatma eylemi, vevne önünde bekleme, vizite eylemi, siyah çelenk protestosu, fabrika önünde sessiz oturma eylemleri, maaş bordrolarının işverene postalanması, tıraş olmayı reddetme, saçları kazıtma, ailecek katılan protesto eylemleri sendikaların ve emekçilerin taleplerini ifade etmek için kullanılan stratejiler olarak literatüre geçmiştir. Bu pasif direniş yöntemleri her ne kadar yaygın kullanılmayan ama sendika aktivistlerinin sorumluluk almasıyla ortaya çıkan yöntemler olsa da 1990'lı yıllarda da hem işçi hem de memur eylemlerinde yasaları ve yasakları aşmak adında kullanılmaya devam etmiştir.

Bahar Eylemlerine giden süreçte ve eylemler sırasında sendikal tavırdan önceki bölümlerde bahsedilmiştir. Eylemlerin ilk safhasında gerek Türk-İş gerekse konfederasyona bağlı bazı sendikalar pasif ve tepkisiz kaldıkları için eleştirilmiş, sonrasında basın açıklamalarıyla eyleme destek verilse de hiçbir zaman işçiler açısından tatmin edici bulunmamıştır. Çelik (2023), bahar eylemlerine her yönüyle tabandan gelen inisiyatifin yön verdiğini ve

sendikaların başından beri süreci yönetmede etkisiz ve zayıf kaldığının altını çizmektedir. Buna göre bahar eylemleri, Türkiye emek tarihi açısından incelendiğinde işçi katılımının en yoğun ve en geniş çaplı olduğu eylem olarak göze çarparken bazı sendikalar açısından da yok hükmündeydi, ancak yine de sendikalar dipten gelen dalgaya kayıtsız kalamayarak eylemlere katılmıştır (Çelik, 2023:710). Bahar Eylemlerinin gerçekleştiği dönemde sendikaların pasif ya da tepkisiz kalması üzerine verilebilecek bir diğer örnek de Doğan'ın (2010:12) dikkat çektiği Yol-İş ve SEKA eylemleridir. Buna göre, Diyarbakır'da yaşanan ve kamuoyunda geniş yankı uyandıran bir olayda, Yol-İş üyesi binden fazla işçi, ailelerini geçindiremedikleri gerekçesiyle boşanmak için dilekçe vermiş ve bu eylem gerçekten de türünün ilk örneği olarak kayıtlara geçmiştir. Türk-İş genel merkezi bu eylemleri ne istemiş ne de onaylamıştır. Grev yasağına meydan okuyan ve 1987'deki toplu sözleşme sürecinde sık sık pasif itaatsizlik eylemleri düzenleyerek yoldaşlarını destekleyen Petrol-İş üyeleri ve grevden hemen önce Kocaeli SEKA fabrikasındaki işçiler gibi, binlerce kamu işletmesi işçisi de ülkenin hemen her ilinde kendiliğinden protesto eylemleri düzenlemiştir. Çelik (2023) ve Doğan'ın (2010) bahar eylemleri sürecinde sendikaların tutumuna dikkat çektikleri noktada Dahrendorf'un (1959:66), çatışma içindeki grupların mutlak suretle örgütlenmeleri gerektiği, bunun bir tercih ya da seçenektan öte bir zorunluluk olduğu düşüncesi de kendini göstermektedir. Sadece bu iki örnek dahi çatışma sürecinde örgütlülüğün ne kadar kritik ve önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Dahrendorf'un (1967) çatışma teorisi, çatışma gruplarının amacından bahsederken çatışma gruplarının amacının otorite yapılarını ve personelini değiştirmek olduğundan bahseder. Gizli çıkarların varlığı, gizli çıkarların açık çıkarlara dönüşmesini sağlayan gruplar ve girilen mücadelenin sonunda otoritenin ele geçirilmesi çatışma grupları ve eyleme geçilmesinin olmazsa olmaz üç aşmasını meydana getirmektedir (Erdoğan, 2021, akt. Erkiyet, 2013:177). Bu teorinin bahar eylemlerine yansması kuşkusuz yerel seçimlere gidildiğinde dönemin iktidar partisinin oylarında kayda değer azalmaya zemin hazırlaması şeklindedir. Elbette etkinin şiddetini tahmin etmek şu aşamada kolay olmayacaktır, ancak yerel seçimlerden yenilgiyle çıkan iktidar partisinin kısa bir süre sonra Türk-İş heyeti ile anlaşmaya varması çatışma teorisinin bir anlamda hayata geçtiğinin göstergesidir. Önceki bölümlerde de belirtildiği üzere bugün dahi nadiren ulaşılan %140 oranındaki ücret artışı pasif direniş, sendikaların pasif tutumuna rağmen dipten gelen hareketin başarısıdır. Çünkü bahar eylemleri, var oluşu itibarıyla öncelikle ekonomik ve sosyal haklara ilişkin talepleri ön plana çıkaran eylemlerdi ve yine başlangıç itibarıyla siyasi eylemler bütünü değildi. Ne var ki dip dalgası ekonomik ve sosyal haklara siyasal eylem fikrini de ekledikten sonra bahar eylemleri topyekûn bir işçi hareketine evrilmiştir. Eylemlere kamuoyu desteği de eklendiğinde iktidar partisinin yenilgisi kaçınılmaz hale gelmiştir. Farklı bir anlatımla çatışma kuramı ekonomik ve siyasal eylemle amacına ulaşmıştır. İşçi sendikalarının bahar eylemlerini desteklemeye başladıkları andan itibaren eylemlerin doğal muhatabı dönemin Başbakanı Özal olmuştur. Eylemlerin ciddileşmeye başladığı dönemde Özal'ın demeç ve söylemleri doğrudan sendikaları hedef aldığından, eylemin bir süre sonra kendisini hedef alması da normaldir. Bahar Eylemlerini takip eden süreçte özellikle 1991 Zonguldak Büyük Madenci Yürüyüşünde bahar eylemlerinin izi görülmekle birlikte grevin en akılda kalan ve sonraki yıllarda da kullanılan "Çankaya şişmanı, işçi düşmanı" sloganı bahar eylemlerinin mirasıdır.

Sonuç olarak, 1989 Bahar Eylemleri, Dahrendorf'un toplumsal çatışma teorisinin pratik bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Dahrendorf'a göre (1959), toplumsal çatışmalar, toplumsal yapının sürekli olarak yeniden şekillenmesi ve dönüşmesi için kaçınılmaz bir gerekliliktir. Bu teori, 1989 Bahar Eylemlerinde kendini açıkça göstermiştir; işçi sınıfının ekonomik taleplerle başlayan mücadelesi, zamanla daha geniş sosyal ve politik değişim taleplerine dönüşmüştür. İşçilerin, ücret artışları ve daha iyi çalışma koşulları gibi somut kazanımlar elde etmeleri, bu eylemlerin ekonomik boyutunu vurgularken, eylemlerin politik sonuçları, toplumsal yapının ne kadar derinlemesine etkilendiğini göstermiştir. Dahrendorf'un teorisine göre (1959:66), çatışma, sadece mevcut durumun değiştirilmesi değil, aynı zamanda yeni bir toplumsal düzenin inşası için de gereklidir. 1989 Bahar Eylemleri, işçilerin ekonomik haklarının savunulması ve genişletilmesi mücadelesinin ötesinde, toplumsal dayanışmanın güçlenmesi, demokratik hakların genişlemesi ve siyasi iktidarın hesap verebilirliğinin artması gibi daha geniş sonuçlara yol açmıştır. Eylemler, dönemin iktidar partisinin ciddi oy kaybına uğramasına neden olarak siyasi yapının değişimine de katkıda bulunmuştur. Bu süreçte, işçilerin karşılaştığı disiplin soruşturmaları ve işten çıkarmalar, çatışmanın bedelinin ağır olabileceğini göstermiş, ancak aynı zamanda direnişin ve mücadelenin gücünü de ortaya koymuştur.

Dahrendorf'un toplumsal çatışma teorisi ışığında değerlendirildiğinde, 1989 Bahar Eylemleri, toplumsal değişimin dinamik bir süreç olduğunu ve bu sürecin çatışmalar yoluyla gerçekleştiğini bir kez daha doğrulamaktadır. Toplumsal çatışmalar, bireysel ve kolektif özgürlüklerin kazanılmasında ve korunmasında merkezi bir rol oynamaktadır. Bahar Eylemleri de bu bağlamda, toplumsal yapının daha adil ve demokratik bir yönde evrilmesine katkıda bulunmuş, işçi sınıfının hak arayışında önemli bir mihenk taşı olmuştur. Bu eylemler, Dahrendorf'un teorisinin gerçek hayattaki bir uygulaması olarak, toplumsal ilerlemenin ve dönüşümün kaçınılmaz ve gerekli bir unsuru olduğunu göstermiştir. Ayrıca, bu süreçte işçi sınıfının gösterdiği dayanışma ve örgütlenme becerisi, toplumsal hareketlerin sadece mevcut sistemi eleştirmekle kalmayıp, aynı zamanda alternatif ve daha adil bir düzenin inşası yönünde de güçlü bir potansiyel taşıdığını ortaya koymuştur. Bu bağlamda, Bahar Eylemleri,

Dahrendorf'un çatışma teorisinin ötesine geçerek, toplumsal mücadelelerin dönüşüm gücünü ve toplumsal yapı üzerindeki kalıcı etkilerini de gözler önüne sermiştir.

5. Dahrendorf'un Kavramları ile Bahar Eylemlerinin İncelenmesi ve Özgünlüğü

Dahrendorf'un çatışma teorisi, özellikle otorite ve toplumsal gruplar arasındaki çatışmaların toplumsal değişime nasıl yol açtığını incelemek için güçlü bir çerçeve sunar. Bahar Eylemlerinin analizinde Dahrendorf'un belirli kavramları, işçi hareketlerinin bu çatışma kuramına nasıl uyduğunu gösteren somut örneklerle de incelenebilir. Aynı zamanda, Bahar Eylemlerinin özgünlüğü ve diğer kitlesel işçi hareketlerinden farkları da bu kavramlar ışığında açıklanabilir. Buna göre Dahrendorf (1959:180), toplumdaki iktidar yapıları ile bu yapılar karşı çıkan grupların zorunlu olarak koordine edilmiş birlikler şeklinde karşı karşıya geldiğini savunmaktadır. Bu kavram, özellikle Bahar Eylemlerinde, işçi sınıfının devlet ve işverenlerle olan mücadelesinde net bir şekilde gözlemlenebilir. Örneğin 1989 Bahar Eylemlerinde işçilerin sendikalar aracılığıyla örgütlenmesi, devletin neo-liberal politikalarına karşı zorunlu olarak bir araya gelmiş bir harekete karşılık gelmektedir. Devletin ve işverenlerin çıkarları doğrultusunda uyguladığı baskıcı politikalar karşısında, işçiler sendikalar aracılığıyla koordine olmuş ve hükümetin politikalarına karşı bir direniş göstermiştir. Özellikle Türk-İş'in hükümetin işçi haklarını kısıtlayıcı reformlarına karşı organize ettiği grevler, bu çatışmanın ne kadar sistematik bir şekilde yürütüldüğünü göstermektedir. İşçilerin grev ve protestolar yoluyla bir araya gelmesi, Dahrendorf'un zorunlu olarak koordine edilmiş birlikler kavramını doğrular niteliktedir.

Dahrendorf'un bir diğer kavramı **sözde grup** ve **çıkarcı grup** ayrımı, toplumsal grupların çıkarlarının farkında olup olmadıklarıyla ilgilidir. Sözde grup, çıkarlarının farkında olmayan grubu ifade ederken; çıkar grubu, çıkarlarını fark edip örgütlü bir şekilde hareket eden gruba tekabül etmektedir. Ritzer'e göre (2012:128), sözde gruplar aynı rol çıkarına sahip gruplardır, henüz belirgin bir şekilde çıkarları netleşmemiş gruplardır. Dahrendorf'a göre de (1959:180), çıkar grupları, sözde gruplardan türetilen ortak davranış kalıpları ile karakterize edilir; bu gruplar, sosyolojik anlamda tam teşekküllü gruplar olarak kabul edilir ve grup çatışmalarının asıl aktörleridir. Bahar Eylemlerinin başlangıcında, işçiler yalnızca ekonomik talepler (ücret artışı ve daha iyi çalışma koşulları) etrafında toplanmıştır; bu toplanma işçileri Dahrendorf'un teorisinde sözde grup olarak konumlandırır. Ancak eylemler ilerledikçe, işçiler yalnızca ekonomik taleplerle yetinmemiş, sendikal haklar ve siyasi özgürlükler de talep etmiştir. Bu dönüşüm, işçilerin sadece ekonomik koşullarla değil, hükümet politikalarına ve otoriteye karşı da mücadele ettiklerini fark ettikleri bir süreci başlatmıştır. Bu durum, işçilerin çıkar grubu haline gelerek daha geniş bir sınıfsal ve siyasi bilinç kazandığını göstermektedir. Örneğin 1989 yılının mart ayında İskenderun ve Karabük Demir Çelik'te greve çıkılmasına 8 saat kala hükümetin grevi iptal etmesi şok etkisi yaratırken başta Türk-İş olmak üzere işçi kanadından yükselen hak gaspı tepkisi tam anlamıyla çıkar grubu eylemine uygun düşmektedir.

Sözde grup/çıkarcı grubu ayrımına paralel olarak Dahrendorf, grupların başlangıçta farkında olmadan savundukları **örtük çıkarlar** ile daha sonra bilerek savundukları **açık çıkarlar** arasındaki farkı da vurgulamaktadır. Farklı bir anlatımla, Dahrendorf, otoritenin dağılımının egemen ve tabi konumlar yaratması fikrinden yola çıkarak çıkar grupları ve çıkar ilişkileri kavramlarını geliştirmiştir (Slater, 2011:183). Ona göre, çıkar ilişkileri ikiye ayrılır: gizli çıkarlar ve açık çıkarlar. Bilinçsizce beklentiler olarak tanımlanan gizli çıkarlar, bireyler bu çıkarların farkına varıp bilinçli hale geldiklerinde açık çıkarlar olarak adlandırılır. Dahrendorf'a göre, bu gizli ve açık çıkarlar arasındaki ilişkinin analiz edilmesi, çatışma teorisinin temel görevlerinden biridir (Ritzer, 2012:128). Sözde grup/çıkarcı grubu farkında da değinildiği üzere Bahar Eylemlerinde işçiler başlangıçta yalnızca ekonomik taleplerle hareket ederken, zamanla daha derin bir sınıfsal ve siyasi bilinç kazanmıştır. Bahar Eylemlerinin ilk aşamalarında işçilerin talepleri temel olarak ücret artışı ve daha iyi çalışma koşulları gibi ekonomik çıkarlarla sınırlı kalması, Dahrendorf'un örtük çıkar kavramıyla örtüşmektedir. Ancak, hükümetin baskıcı müdahaleleri arttıkça işçiler, sendikal haklarının korunması, ifade özgürlüğü ve siyasi reformlar gibi taleplerini açıkça dile getirmeye başlaması, işçilerin ekonomik çıkarlarının ötesine geçerek daha geniş bir siyasi mücadeleye evrilmiştir. İşçilerin başlangıçtaki örtük çıkarları, süreç içinde açık çıkarlar haline gelmiş ve bu dönüşüm, Dahrendorf'un bu kavramını somutlaştırmıştır. Örneğin Türkiye'de kıdem tazminatının kaldırılması meselesi son 40 yıllık çalışma ilişkileri tarihinin ana tartışma konularından biri olmuştur. Özellikle 24 Ocak kararları sonrasında kıdem tazminatına yönelik işçi aleyhine çalışmalar hız kazansa da Bahar Eylemleri patlak verdiğinde kıdem tazminatının işçi kanadının kırmızı çizgilerinden biri olduğu ortaya konmuştur. Sosyal ve ekonomik haklar çerçevesinde kıdem tazminatı yerine işsizlik sigortasının hayata geçirilme denemeleri ciddi tepkilere sebep olurken, kıdem tazminatı bir anda temel tartışma alanlarından biri haline gelerek açık çıkarı meşrulaştırmıştır.

Dahrendorf (1967), toplumsal çatışmaların gelişmesinde teknik, politik ve toplumsal koşulların belirleyici olduğunu savunmuştur. Bahar Eylemleri de bu koşulların bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Örneğin Bahar Eylemlerinin teknik koşulları arasında, işçilerin sendikalar aracılığıyla örgütlenme kabiliyeti yer almaktadır. Sendikalar, işçi sınıfının taleplerini daha güçlü bir şekilde dile getirmesini sağlamıştır. Politik koşullar ise, hükümetin neo-liberal reformları ve bu reformlara karşı işçilere yönelik uyguladığı baskıcı politikalarla

şekillenmiştir. Toplumsal koşullar açısından ise, 1980'lerin ortalarından itibaren Türkiye'deki artan işsizlik ve düşük ücretler, işçi sınıfı arasında büyük bir rahatsızlık yaratmış ve Bahar Eylemlerinin fitilini ateşlemiştir. Devletin uyguladığı politik baskılar ve sendikal faaliyetlere yönelik müdahaleler, bu teknik ve toplumsal koşulların daha da keskinleşmesine yol açmıştır.

Bahar Eylemleri, Türkiye'deki işçi hareketlerinde bir sentezdir ve özellikle 1960'lar ve 1970'lerdeki işçi hareketlerinden farklı bir karakter taşımaktadır. 1960'lar ve 1970'lerdeki işçi hareketleri çoğunlukla sınıfsal ve sendikal haklar etrafında şekillenirken, 1989 Bahar Eylemleri, neo-liberal politikalar döneminde ortaya çıkmış ve ekonomik taleplerle başlayarak politik bir boyut kazanmıştır. Örneğin, önceki hareketler daha çok fabrika bazlı veya belirli sektörlerle sınırlıyken, Bahar Eylemleri, Türkiye çapında yayılan kitlesel bir direnişe dönüşmüştür. TEKEL işçilerinin mücadelesi, metal işçileriyle dayanışma içinde gerçekleştirilmiş ve bu eylemler farklı sektörlerden işçilerin bir araya gelmesine olanak tanımıştır. Bu durum, Bahar Eylemlerinin önceki yerel hareketlerden farkını ortaya koyar. Bahar Eylemleri, özellikle 1990'ların başındaki Zonguldak Büyük Madenci Yürüyüşü gibi daha büyük işçi direnişlerine ilham kaynağı olurken eylemler sırasında elde edilen %140'luk ücret artışı gibi kazanımlar, işçilerin daha örgütlü ve dirençli olmasını sağlamıştır. Zonguldak Büyük Madenci Yürüyüşü işçilerin sadece çalışma koşulları değil, aynı zamanda siyasi talepler de gündeme gelmiştir. Bahar Eylemleri, işçi sınıfının devlete ve işverenlere karşı daha cesur taleplerde bulunmasına yol açmış, sonraki dönemlerde işçilerin direniş ve örgütlenme stratejilerini etkilemiştir. Bahar Eylemlerinin ardından, 1989 yerel seçimlerinde Anavatan Partisi'nin büyük oranda oy kaybetmesi, işçi hareketlerinin siyaset üzerindeki doğrudan etkisini gözler önüne sermektedir. Bu oy kaybı, işçi sınıfının yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasi değişim taleplerinin de toplumsal bir karşılık bulduğunu göstermektedir. Ayrıca, Bahar Eylemleri sırasında işçilerin politik bilincinin artması, işçi sınıfının siyasi aktör olarak daha belirgin bir hale gelmesine katkı sağlamıştır. Bu etkinin, ilerleyen yıllarda sol partilerin ve işçi hareketlerinin yükselişine de katkıda bulunduğu söylenebilir.

6. Sonuç

Türkiye'de emek tarihçiliği, uzun süre göz ardı edilen bir alan olmuştur. Ancak 1980'lerden itibaren bu alanda yapılan çalışmalar artmış ve emek tarihçiliği önemli bir araştırma konusu haline gelmiştir. Akademisyenler, sendikacılar ve tarihçiler, işçi sınıfının tarihini, emek hareketlerini ve işçi örgütlenmelerini daha sistematik ve derinlemesine incelemeye başlamıştır. Bu alanda öne çıkan çalışmalar, genellikle işçi sınıfının sosyo-ekonomik yapısını, sendikaların tarihini, grev ve direniş hareketlerini ve işçi sınıfının kültürel ve siyasal etkilerini konu almaktadır. Aynı zamanda, kadın işçilerin emek mücadelesi, çocuk işçiliği ve göçmen işçilerin durumu gibi konular da giderek daha fazla ilgi görmektedir. Emek tarihçiliği, tarihsel belgelerin eksikliği, arşivlere erişimdeki zorluklar ve ideolojik baskılar gibi çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır. Ancak, dijital arşivlerin yaygınlaşması ve uluslararası iş birlikleri, bu alandaki araştırmaları kolaylaştırmaktadır. Gelecek perspektifinde, Türkiye'de emek tarihçiliğinin daha kapsayıcı, disiplinler arası ve eleştirel bir yaklaşımla gelişmesi beklenmektedir. Türkiye'de emek tarihi ve tarihçiliği, işçi sınıfının ekonomik, sosyal ve siyasal mücadelelerini anlamak ve analiz etmek için önemli bir alan sunmaktadır. Bu tarihsel süreç, toplumsal değişimlerin ve dönüşümlerin anlaşılmasında kritik bir rol oynamaktadır. Gelecekte, daha fazla araştırma ve analizle bu alanın zenginleşmesi ve derinleşmesi, Türkiye'nin toplumsal yapısının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

Türkiye'de emek tarihçiliği, işçi sınıfının ekonomik, sosyal ve siyasi mücadelelerini anlamak ve bu süreçleri tarihsel bağlamda değerlendirmek amacıyla önemli bir araştırma alanı oluşturmuştur. Bu alan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet dönemine kadar uzanan geniş bir zaman diliminde, işçilerin çalışma koşulları, sendikalaşma hareketleri, grevler ve emek politikaları gibi konuları ele alır. Emek tarihçiliği, işçi sınıfının tarih boyunca verdiği mücadelelerin izlerini sürerek, toplumsal değişim ve dönüşümlerin dinamiklerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, 1989 Bahar Eylemleri, Türkiye'de emek tarihçiliği açısından önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmelidir. 1989 Bahar Eylemleri, Türkiye'de işçi sınıfının örgütlenme kapasitesinin ve mücadele azminin en güçlü örneklerinden biridir. Bu eylemler, işçilerin ekonomik taleplerle başlayan mücadelesinin, zamanla toplumsal ve siyasi değişim taleplerine nasıl evrildiğini göstermektedir. Türkiye'de emek tarihçiliği, Bahar Eylemlerini inceleyerek, işçi sınıfının tarihsel olarak hangi koşullar altında, nasıl bir örgütlenme ve direniş sergilediğini de anlamaya çalışmaktadır.

1989 Bahar Eylemleri, Dahrendorf'un toplumsal çatışma teorisinin pratik bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Dahrendorf'un teorisine göre, toplumsal çatışmalar, toplumsal yapının sürekli olarak yeniden şekillenmesi ve dönüşmesi için kaçınılmaz bir gerekliliktir. Bu eylemler, Dahrendorf'un çatışma teorisini doğrular nitelikte olup, işçilerin ekonomik haklar mücadelesinin, toplumsal ve siyasal yapının dönüşümüne nasıl katkı sağladığını göstermektedir. Türkiye'de emek tarihçiliğinin inceleme alanlarından bir olan Bahar Eylemleri ele alındığında bu teorik çerçeveyi kullanılarak toplumsal çatışmaların ve direnişlerin toplumsal ilerleme üzerindeki etkileri incelenebilmektedir. Bahar Eylemleri, yalnızca işçi sınıfının ekonomik taleplerini değil, aynı zamanda toplumsal dayanışmanın güçlenmesi, demokratik hakların genişlemesi ve siyasi iktidarın hesap verebilirliğinin artması gibi daha geniş sonuçları da beraberinde getirmiştir.

1989 Bahar Eylemlerinin toplumsal ve ekonomik etkilerini, Dahrendorf'un toplumsal çatışma teorisi ışığında ele alındığı bu çalışmada, eylemlerin sadece işçi sınıfının ekonomik taleplerini değil, aynı zamanda toplumsal değişim ve dönüşüm üzerindeki geniş kapsamlı etkileri de irdelenmeye çalışılmıştır. Dahrendorf'un çatışma teorisi, toplumsal değişimin kaçınılmaz ve gerekli bir unsuru olarak çatışmanın rolünü vurgularken bahar eylemlerinin toplumsal dayanışma, demokratik haklar ve siyasi iktidar üzerindeki baskı mekanizmaları bağlamında nasıl bir dönüşüm yarattığını ve bu dönüşümün Dahrendorf'un teorisiyle nasıl örtüştüğü somut olaylar üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre, toplumsal çatışmaların sadece mevcut düzeni sorgulamakla kalmayıp, aynı zamanda yeni ve daha adil bir toplumsal düzenin inşasında nasıl etkili olduğu da açıklanmıştır. Dahrendorf, çıkar gruplarıyla yaşanan çatışmaların sona ermesinden sonra çıkar grupları lehine toplumsal değişimlerin yaşandığından söz etmektedir. Bahar Eylemleri açısından düşünüldüğünde ilk etapta politik kazanımların çıktısı, dönem iktidarının çoğunluğunu kaybederek kısa bir süre sonra da iktidardan düşmesiyle sonuçlanmıştır. Önceden de belirtildiği gibi eylemlerin çıkış amacı başlangıç itibariyle politik olmayıp sonrasında politik kimlik kazanması açısından önemlidir. Sonrasında, sendikaların süreç içinde tutum değiştirmeleri, ilerleyen yıllarda yapılacak toplu iş sözleşme görüşmelerinde sendikaların elini güçlendiren bir unsur haline gelmiştir. Gerçekten de başta Türk-İş olmak üzere çoğu sendikaların eylemlere karşı pasif tutumu bazı kazanımlar elde edildikçe değişmeye başlamış ve ülke genelinde sendikaların eylemlere destek verdiği metin ve bildiriler yayımlanmıştır. Eylemlerin ana nedeni olan ekonomik talepler beklentinin üzerinde bir artışla işçiler lehine sonuçlanırken 1990'lı yılların ortalarına kadar da sürece reel ücret artışları sağlanmıştır.

Dahrendorf, toplumsal çatışmanın toplumsal değişimin temel dinamiği olduğunu savunur. Ona göre, toplumdaki farklı gruplar arasındaki çıkar çatışmaları, sürekli bir değişim ve yenilenme sürecini tetikler. Bu çatışmalar, toplumsal yapının yeniden şekillenmesine ve daha adil bir düzenin kurulmasına katkı sağlar. 1989 Bahar Eylemleri, bu teori doğrultusunda, Türkiye'de işçi sınıfının toplumsal yapı üzerinde önemli bir değişim gücü olarak ortaya çıktığını göstermektedir. 1989 Bahar Eylemleri, Türkiye'deki işçi sınıfının örgütlenme ve dayanışma ruhunu pekiştirerek, diğer işçi gruplarına da örnek teşkil etmiştir. Örneğin, 1990-1991 Zonguldak Büyük Madenci Yürüyüşü, Bahar Eylemlerinin yarattığı toplumsal dinamiklerin bir devamı olarak değerlendirilebilir. Madenciler, Bahar Eylemlerinde elde edilen kazanımları ve mücadeleye deneyimlerini göz önünde bulundurarak, kendi hak arayışlarını daha örgütlü ve kararlı bir şekilde sürdürmüştür. Bu grev, işçilerin kolektif hareket etme gücünü ve dayanışmanın önemini bir kez daha ortaya koyarak, Dahrendorf'un toplumsal çatışmanın değişim yaratıcı gücünü vurgulamaktadır. Bahar Eylemleri sırasında ekonomik taleplerin yanı sıra politik taleplerin de öne çıkması, Zonguldak Büyük Madenci Yürüyüşünde de kendini göstermiştir. Madenciler, sadece ücret artışı ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi ekonomik taleplerle yetinmeyip, sendikal haklar ve siyasi reformlar talep etmiştir. Bu süreç, Dahrendorf'un çatışma teorisine uygun olarak, ekonomik taleplerin toplumsal ve siyasi değişim taleplerine dönüşebileceğini göstermektedir. Bahar Eylemlerinin ardından hükümetin işçi taleplerine karşı daha duyarlı olması, Zonguldak Büyük Madenci Yürüyüşünün de daha dikkatle ele alınmasına yol açmıştır. Hükümet, işçilerin taleplerini görmezden gelmenin yaratacağı olası toplumsal ve politik maliyetleri göz önünde bulundurarak, daha temkinli davranmak zorunda kalmıştır. Bu, Dahrendorf'un çatışma teorisine göre, toplumsal çatışmaların hükümet ve politikacılar üzerinde değişim yönünde baskı yaratabileceği gerçeğini de yansıtmaktadır. Sonuç olarak Zonguldak Büyük Madenci Yürüyüşü gibi sonraki büyük işçi hareketleri, Bahar Eylemlerinin yarattığı toplumsal dinamiklerin ve çatışma bilincinin bir devamı olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreç, toplumsal çatışmaların ve direnişlerin, toplumsal ilerlemenin ve dönüşümün kaçınılmaz ve gerekli bir unsuru olduğunu vurgulaması açısından önemlidir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale tek yazarlı olup tüm çalışma yazar tarafından yapılmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederim.

Kaynakça

- Akça, İ., Bekmen, A., & Özden, B.A. (Ed.). (2018). *Yeni türkiye'ye varan yol neoliberal hegemonyanın inşası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Albo, G. (2009). *The crisis of neoliberalism and the impasse of the union movement*. Retrived from https://www.yorku.ca/albo/docs/2009/relay26_albo.pdf Accessed 06.06.2024.
- Alkan, D., & Çetinkaya, M. (Ed.). (2015). *Tanzimattan günümüze Türkiye işçi sınıfı tarihi: 1839-2014*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aron, R. (1988). *Power, modernity and sociology*. USA: Gower Publishing.
- Aron, R. (2016). *Sınıf mücadelesi: sanayi toplumu üzerine yeni dersler*. (E. Güngör, Çev.) İstanbul: Dergah.

- Atabaki, T., & Brockett, D. G. (Ed.). (2012). *Osmanlı devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde emek tarihi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Baştürk, Ş. (2012). Çalışma sosyolojisi. İçinde Z. Sungur Taşdemir (Ed.). *Çalışma yaşamında toplumsal tabakalaşma ve sınıf tartışmaları*. (s. 118-153). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Biggs, M. (2002). Strikes as sequences of interaction. *Social Science History*, 26, 583 - 617.
- Birelma, A., Işıklı, E., & Sert, H. (2023). The stubborn persistence of working-class protest in Turkey in an age of authoritarian neoliberalism. *Turkish Studies*, 25, 64 - 91.
- Chan, C., & Ngai, P. (2009). The making of a new working class? a study of collective actions of migrant workers in South China. *The China Quarterly*, 198, 287 - 303.
- Çelik, A. (1996). Bahar eylemleri. *Türkiye sendikacılık ansiklopedisi içinde* (c. 1, s. 103-104). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Çelik, A. (2010). *Vesayetten siyasete Türkiye'de sendikacılık 1946-1967*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çelik, A. (2015). *İşçi sınıfının ayağa kalktığı yıllar*. Retrived from <https://bianet.org/yazi/isçi-sinifinin-ayaga-kalktiği-yıllar-161305> Accessed 03.06.2024.
- Çelik, A. (2021). *Dönemin sendika uzmanı gözüyle "89 bahar eylemleri"*. Retrived from <https://www.youtube.com/watch?v=IPzEYM4zNj8&t=28s> Accessed 08.05.2024.
- Çelik, A. (2023). Türkiye'nin 1980'li yılları İçinde M.K. Kaynar (Ed.). *Dipten gelen dalga: yoksullaşan işçi sınıfının direnişi ve 1989 bahar eylemleri*. (s.699-712). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dahrendorf, R. (1959). *Class and class conflict in industrial society*. Stanford: Stanford University Press.
- Dahrendorf, R. (1967), *Conflict after class new perspectives on the theory of social and political conflict*. London: Logmans.
- Dixon, M., & Roscigno, V. (2003). Status, networks, and social movement participation: the case of striking workers. *American Journal of Sociology*, 108, 1292 - 1327.
- Doğan, G.M. (2010). When neoliberalism confronts the moral of workers: the final spring of turkish labor Unions, *Europeaen Journal of Turkish Studies*. 11, 1-21.
- Doğan, G.M. (2010). Yeni türkiye'ye varan yol neoliberal hegemonyanın inşası İçinde İ. Akça, A. Bekmen & A. B Özden (Ed.). *Örgütlü işçi hareketinin sindirilmesi*. (s. 261-278). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eğilmez, M. (2020). *Türkiye ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erdinç, I. (2020). Local dynamics as a resource for labour protests: the case of wildcat strikes in the metal industry in Turkey, 2012-2016. *Global Labour Journal*, 11, 206-221.
- Erdoğan, U. (2021). Sanayi toplumları bağlamında Dahrendorf'un sınıf anlayışı. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(41), 1457-1489.
- Erkilet, A. (2013). *Toplumsal yapı ve değişim kuramları*. İstanbul: Hece Yayınları.
- Fouger, T., & Kurtoğlu, A. (2011). Transnational labour solidarity and social movement unionism: insights from and beyond a women workers' strike in Turkey. *Wiley-Blackwell: British Journal of Industrial Relations*. 49(2), 353-375.
- Gibson, K., & Graham, J. (2010). *Bildiğimiz kapitalizmin sonu siyasal aklın iktisadi eleştirisi*. (Z. Gambetti, Çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Giddens, A. (1975). *The class structure of the advanced societies*. NY: Harper & Row.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci*. London: Lawrence and Wishart.
- Isaac, L, McKane, R, & Jacobs, A. (2022). Pitting the working class against itself: solidarity, strikebreaking, and strike outcomes in the early US labor movement. *Social Science History*, 46, 315 – 348.
- Kaynar, M. K. (Ed.). (2023). *Türkiye'nin 1980'li yılları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koç, Y. (1998). *100 Soruda Türkiye'de işçi sınıfı ve sendikacılık hareketi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Koç, Y. (2003). *Türkiye'de işçi sınıfı ve sendikacılık hareketi tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

- Koç, Y. (2019). *1980'den günümüze ve yarına türkiye işçi sınıfı ve sendikacılık hareketi (derleme)*. Ankara: Epos Yayınları.
- Koç, Y. (2021). *1989 baharından 2021 güzüne sınıf hareketleri*. Retrived from <https://www.youtube.com/watch?v=LMX47Sf0HUo&t=701s> Accessed 01.05.2024.
- Koçak, H. (2014). *Camın işçileri: Paşabahçe işçilerinin sınıf olma öyküsü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Makal, A. (1997). *Osmanlı imparatorluğunda çalışma ilişkileri 1850-1920*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Makal, A. (1999). *Türkiye'de tek partili dönemde çalışma ilişkileri 1923-1946*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Makal, A. (2002). *Türkiye'de çok partili dönemde çalışma ilişkileri 1946-1963*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Makal, A. Çelik, A. & Koçak, H. (Ed.). (2016). *Sınıf, sendika ve siyaset: Türkiye emek tarihinden kesitler*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Makal, A. (2021). *Ameleden işçiye*. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Marx, K., & Engels, F. (2002). *Komünist manifesto*. (M. Erdost, Çev.).Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2021). *Kapital Cilt 1*. (N. Satlıgan ve M. Selik, Çev.). İstanbul: Yordam Yayınları.
- Mello, B. (2007). Political process and the development of labor insurgency in Turkey, 1945–80. *Social Movement Studies*, 6, 207 - 225.
- Miliband, R. (1969). *The state in capitalist society*. NY: Basic Books Inc.
- Mills Wright, C. (2000). *The power elite*. USA: Oxord Unicersity Press.
- Özüğurlu, M. (2011). The TEKEL resistance movement: Reminiscences on class struggle. *Capital & Class*, 35, 179 - 187.
- Özveri, M. (2016). Yasaklarla şekillenmiş endüstri ilişkileri sistemi ve 2015 metal işçileri direnişi. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 49(2), 701-724.
- Poulantzas, N. (1975). *Classes in contemporary capitalism*. London: NLB
- Ritzer, G. (2012). *Modern sosyoloji kuramları*. (H. Hüler, Çev.). Ankara: De Ki Yayınları.
- Robinson, R. V. & Kelley, J. (1979). Class as conceived by Marx and Dahrendorf: effects on income inequality and politics in the United States and Great Britain. *American Sociological Review*, 44(1), 38 - 58.
- Satı, B. (2021). Working-Class women, gender, and union politics in Turkey, 1965–1980. *International Labor and Working-Class History*, 100, 87 - 108.
- Slattery, M. (2011). *Sosyolojide temel fikirler*. (C. Özdemir, Çev.). Bursa: Sentez Yayınları.
- Sungur-Taşdemir, Z. (Ed.). (2012). *Çalışma sosyolojisi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Thompson, E. P. (2004). *İngiliz işçi sınıfının oluşumu*. (U. Kocabaşoğlu, Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Şafak, C. (2012). *Büyük grev 1977*. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Şafak, C. (2015). *Ereğli 1965-1980 çelik işçileri*. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Şafak, C. (2017). *Morrison'un yapı işçileri*. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Şimşek, S. (2004). New social movements in Turkey since 1980. *Turkish Studies*, 5, 111 - 139.
- Tanör, B., Boratav, K., & Akşin, S. (2000). *Türkiye tarihi: bugünkü Türkiye 1980-1995*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Taş, Y. (2012). Toplumsal sınıfların değişim sürecinde sendikalar ve sendikaların geleceği, *Emek ve Toplum*. 1(1), 60-80.
- Temel, K. (2021). Sınıf analizinde kültüralizme doğru: çağdaş sınıf yaklaşımlarının seyri. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 17(61), 168-201.
- Turner, B. S. (2010). Ralf Dahrendorf on citizenship and life chances. *Citizenship Studies*, 14(2), 237-244.
- Uçkan Hekimler, B. (2019). Türkiye'de kamu sektöründe yeni bir endüstri ilişkileri sistemine geçişin habercisi: kamu kesimi toplu iş sözleşmesi çerçeve anlaşma protokolleri. *Çalışma ve Toplum*, 61(2), 903-916.
- Weber, M. (2017). *Ekonomik eylem*. (L.Boyacı, Çev.). İstanbul: Yarın Yayınları.
- Weber, M. (2018). *Ekonomi ve toplum cilt 1*.(L.Boyacı, Çev.). İstanbul: Yarın Yayınları.

- Wright, E. O. (2014). *Sınıf analizine aklaşımilar*. (V. S. Ögütile, Çev.). İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Wright, E. O. (2016). *Sınıflar*. İstanbul: NotaBene Yayınları.

Araştırma Makalesi / Research Article

FINANSAL İÇERMENİN BELİRLEYİCİLERİ ÜZERİNE PARAMETRİK OLMAYAN KANITLAR: MINT ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Kenan İLARSLAN¹

ÖZET

Gelir düzeyi ne olursa olsun herkesin finansal hizmetlere eşit düzeyde ve uygun fiyatlarla erişiminin sağlanması anlamına gelen finansal içerme (kapsayıcılık) dünya çapında önemli bir sorundur. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yaşayan yaklaşık bir buçuk milyar insanın krediye erişimi bulunmamaktadır. Bu çalışma MINT (Meksika, Endonezya, Nijerya, Türkiye) ülkeleri penceresinden finansal içerme üzerinde ekonomik, politik ve finansal değişkenlerin rolünü belirlemeyi amaçlamaktadır. 2004-2021 dönemini kapsayan çalışmada öncelikle temel istatistik testler, yatay kesit bağımlılığı, birim kök testleri ile değişkenlerin analizlere uygunluğu sınanmış sonraki aşamada momentler yöntemi panel kantil regresyonları (MM-QREG) ve eşanlı panel kantil regresyon çerçevesinde ekonometrik analizler yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda finansal içerme üzerinde özellikle politik istikrar ve kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasılının rollerine dair güçlü parametrik olmayan kanıtlara ulaşılmıştır. Buna göre politik istikrar ve kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla değişkenleri tüm kantil seviyelerinde anlamlı ve pozitif etkilere sahiptir. Buna karşın doğrudan yabancı yatırımların finansal içerme üzerindeki etkisi sınırlı kantil düzeylerinde anlamlı olup, negatif yönlüdür.

Anahtar Kelimeler: Finansal İçerme, Doğrudan Yabancı Yatırım, Politik İstikrar, Kişi Başına Düşen Gayrisafi Yurtiçi Hasıla, Panel Kantil Regresyon

JEL Sınıflandırması: G20, C14, C33

NON-PARAMETRIC EVIDENCE ON THE DETERMINANTS OF FINANCIAL INCLUSION: A STUDY ON MINT COUNTRIES

ABSTRACT

Financial inclusion, which means ensuring equal access to financial services at affordable prices for all, regardless of their income level, is a major global issue. Around one and a half billion people, mainly in developing countries, have no access to credit. This study aims to determine the role of economic, political, and financial variables on financial inclusion from the perspective of MINT (Mexico, Indonesia, Nigeria, and Turkey) countries. The study, which covers the period 2004–2021, first tested the suitability of the variables for the analyses using basic statistical tests, cross-sectional dependence and unit root tests. Subsequently, econometric analyses were carried out within the framework of the method of moments panel quantile regressions (MM-QREG) and simultaneous panel quantile regression. As a result of the analyses, strong non-parametric evidence was obtained regarding the roles of political stability and GDP per capita on financial inclusion. Accordingly, political stability and per capita GDP variables have significant and positive effects at all quantile levels. Moreover, the effect of foreign direct investment on financial inclusion is considerable at limited quantile levels and is negative.

Keywords: Financial Inclusion, Foreign Direct Investment, Political Stability, GDP Per Capita, Panel Quantile Regression

JEL Classification: G20, C14, C33

¹ Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Bolvadin Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Afyonkarahisar, Türkiye, ilarслан@aku.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Introduction and Research Questions & Purpose

The ability of people and organizations to access a broad array of financial services and products that reliably, easily, affordably, and sustainably address their financial requirements is known as financial inclusion. By creating opportunities for everyone, financial inclusion seeks to decrease poverty and income disparity while accelerating economic growth. Nevertheless, financial inclusion serves to reduce the informal economy by bringing individuals and businesses that have been excluded from the economic and financial system into the legal system. According to World Bank data, the average growth rate in MINT countries in 2022 is 3.83%, while the world average is 3.08%. In 2022, 4.12% of the World GDP belongs to this country group. Additionally, 5.34% of the world's population live in these countries. As can be seen from the data, MINT countries have a significant economic potential. The study aims to determine the economic, political and financial determinants of financial inclusion from the perspective of MINT countries. In the study covering the period 2004–2021, econometric analyses were conducted within the framework of MM-QREG and simultaneous panel quantile regressions, and strong pragmatic evidence was obtained regarding the roles of political stability, GDP per capita, and foreign direct investment on financial inclusion in the countries forming the sample.

Literature Review

It can be said that there are many scientific studies on financial inclusion, conducted in different periods and with different methods, and focused on different countries and/or country groups. For example, Liu et al. (2021) and Ahmad et al. (2021) examined the effects of digital financial inclusion on Chinese economic growth; Cheng et al. (2024), Yang et al. (2022), Wang et al. (2022), and Lee et al. (2022) examined the role of financial inclusion in combating carbon emissions. Examples of studies addressing financial inclusion specifically for developing countries (Kaya, 2024; Oyewole et al., 2024) can be given. This study contributes to the literature by investigating the economic, political, and financial determinants of financial inclusion from the perspective of MINT countries. The study conducted by Murshed et al. (2023) focused on South Asian countries. The results of the study show that solutions to internal conflict elements and lower levels of corruption increase financial inclusion. Alhassan et al. (2021) examined the asymmetry of the relationship between political instability and financial participation. Results from the study show that political instability is associated with lower levels of financial participation. In their study, Ukaegbu & Oino (2014) examined the entry of foreign banks into Kenya and their impact on local banking transactions, using data from 19 banks in the period 2001–2009. The authors point out that the arrival of foreign banks has a negative impact on domestic banks' profitability while simultaneously improving domestic banking's efficiency, notably by bringing down lending interest rates.

Methodology

Financial inclusion (finiçer), the variable explained in the study, is represented by the number of commercial bank branches per 100,000 adults and was obtained from the IMF official website. Explanatory variables are foreign direct investment (dyy), GDP per capita (kbgm), and political stability (polist) indicators, which were compiled from the World Bank corporate website. In the study, the Moment Method Quantile Regression (MM-QREG) approach was used to model the fixed effect panel data set. The MM-QREG estimator provides robust and valid estimates without requiring strong distributional assumptions. None of the variables used in the study meet the assumption of normality at the 5% significance level, according to Jarque-Bera statistics and probability values. Accordingly, except for the dyy variable, there is cross-sectional dependence in all other variables. According to the CIPS panel unit root test results, all variables are stationary at their level values, that is, they have the $I(0)$ feature. According to the results obtained from econometric analyses, kbgm and polist variables have a significant and positive effect on financial inclusion in MINT countries at all quantile levels. However, the effect of foreign direct investments on financial inclusion is negative.

Conclusion

This study aims to obtain pragmatic evidence on the roles of political stability, GDP per capita, and foreign direct capital on financial access in MINT countries. In the study covering the period 2004–2021, strong empirical evidence regarding the effects of the variables in question was obtained from the econometric analyses conducted within the framework of MM-QREG and simultaneous panel quantile regression. According to this, 1) the political stability variable has a positive effect on financial inclusion. 2) GDP per capita is another important determinant of financial inclusion and contributes positively. 3) Although the effect of FDI on financial inclusion is negative, this effect is valid at limited quantile levels.

1. Giriş

Finansal içerme (finansal katılım, finansal tabana yayılma), bireylerin ve işletmelerin finansal ihtiyaçlarını güvenilir, erişilebilir, ucuz ve uzun vadeli bir şekilde karşılayan çok çeşitli finansal ürün ve hizmetlere erişime sahip olması olarak tanımlanabilir. Ödemeler, işlemler, tasarruflar, borçlanma, sigorta ve havale akışları bu tür hizmet ve ürünlere örnektir. Bu tür finansal hizmetlere erişimin artmasının ekonomik büyümeyi hızlandırdığı, aynı zamanda herkese fırsatlar sunarak gelir eşitsizliğini azalttığı; dolayısıyla ülkelerin ekonomik istikrarının bir göstergesi olarak kabul edilebilir (Zeraibi vd., 2023: 140). Sonuç olarak, daha iyi ekonomik büyümeye ulaşmada finansal katılımın önemi göz ardı edilemez. Nitekim (Afonso & Blanco-Arana, 2024; Chinoda & Kapingura, 2024; Ofoeda vd., 2024; Hussain vd., 2024; Siddiki & Bala-Keffi, 2024; Ozili vd., 2023; Adedokun & Ağa, 2023; Daud & Ahmad, 2023; Avcı, 2022) çalışmalarında finansal içermenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğuna dair ampirik kanıtlar sunmaktadır. Finansal içermeyi teşvik etmenin birçok toplumsal etkisi vardır. Örneğin finansal eşitsizliği azaltarak gelir ve servet eşitsizliğinin de azalmasına yol açabilir ve hanehalkı tüketimini teşvik edebilir (Yu & Tang, 2023: 1). Aynı zamanda finansal içerme ekonomik ve finansal sistem dışında kalmış olan bireyleri ve işletmeleri yasal sistem içine çekerek kayıt dışı ekonominin azaltılmasına da hizmet eder. Finansal içerme tüm topluluk paydaşlarının resmi finansal sisteme erişimini, kullanılabilirliğini ve kullanımını sağlayan bir mekanizma olarak tanımlanır. Dolayısıyla finansal içermenin yayılması kayıt dışı ekonomideki faaliyetleri önemli ölçüde azalmaktadır (Younas vd., 2022: 613).

Finansal içerme yoksulluğun azaltılması için bir yapı taşı ve ekonomik büyümenin kolaylaştırıcısı olarak görülmektedir. Bunun tersi bir kavram olarak tanımlanan finansal dışlanma, bireyleri ödemeler, tasarruflar, uygun maliyetli kredi ve sigorta gibi ihtiyaçlarını karşılayan kullanışlı ve uygun fiyatlı finansal ürün ve hizmetlere erişimden mahrum bırakan bir olgu olarak tanımlanır. Finansal dışlanma çoğu zaman hanelerin, resmi finans kurumlarından çok daha maliyetli olabilen ve daha az tüketici korumasına sahip olan alternatif finansal ürün ve hizmetleri kullanmasını gerektirir (Caplan vd., 2021: 58). Finansal katılımın düşük düzeyde olması, toplumdaki gelir ve engellilik açısından dezavantajlı olan kesimin finansal sistemden dışlanmasıyla ilgili bir durumdur (Yıldız & Awadh, 2022: 1146). Bireylerin, ailelerin ve genel olarak toplumun finansal açıdan dışlanması, onların özgüvenlerini düşürür ve ailelerin normal yaşamlarını sekteye uğratar. Bu durum ise özellikle kırsalda yaşayanların, yoksulların ve düşük gelirli olanların daha pahalı, istikrarsız ve travmatik bir yaşam tarzıyla karşı karşıya bırakacak ve bu da onların bireysel büyümelerini ve ekonomik ilerlemelerini kısıtlayacaktır (Zhang vd., 2024: 2; Achugamonu vd., 2020: 2). Dolayısıyla finansal içermenin varlığı ve yaygınlaşmanın sağladığı birçok ekonomik, finansal ve sosyal faydanın yanı sıra finansal içermenin olmaması veya toplumdaki bazı kesimlere değişik nedenlerle finansal hizmetlerin ulaştırılmaması (coğrafi nedenler, etnik ve dini sebeplerle finansal ürün ve hizmetlerden mahrum bırakılması) finansal dışlanma kavramını doğurmaktadır.

Çalışma MINT ülkeleri penceresinden finansal içermenin ekonomik, politik ve finansal belirleyicilerini saptamayı amaçlamaktadır. Dünya Bankası verilerine göre 2022 yılında MINT ülkelerinde büyüme oranı ortalama %3,83 iken Dünya ortalaması % 3,08'dir. 2022 yılında Dünya GSMH'nin %4,12'si bu ülke grubuna aittir. Ayrıca dünya nüfusunun %5,34'ü bu ülkelerde yaşamaktadır. Verilerden görüleceği üzere MINT ülkeleri önemli bir ekonomik potansiyeli bünyelerinde barındırmaktadırlar. Dolayısıyla MINT ülkeleri üzerinde finansal içermenin belirleyicilerini ele almanın keşfedilmeye değer bir çalışma konusu olduğu düşünülmüştür. Bu bağlamda literatürde MINT ülkeleri özelinde finansal içerme üzerinde kullanılan değişkenlerin etkilerini ele alan çalışmaya rastlanmamıştır veya çok azdır. Bu yönü ile çalışmanın özgün niteliğe sahip olduğu ve literatüre; 1) MINT ülkelerinde finansal erişim üzerinde politik istikrar, kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYİH) ve doğrudan yabancı yatırımların rollerini belirlemesi, 2) Örneklemi oluşturan ülkelerin gelişmekte olan ülke olmaları nedeniyle elde edilen bulguların az gelişmiş veya gelişmekte olan diğer ülkelerdeki karar verici otoriteler için önemli bir referans niteliği taşıması itibarıyla katkı sağladığı söylenebilir. 2004-2021 dönemini kapsayan çalışmada MM-QREG ve eşanlı panel kantil regresyonları çerçevesinde ekonometrik analizler yapılmış ve örneklemi oluşturan ülkelerde politik istikrar, kişi başına düşen GSYİH ve doğrudan yabancı sermayenin finansal içerme üzerindeki rollerine ilişkin güçlü pragmatik kanıtlara ulaşılmıştır.

Dört bölümden oluşan çalışmada birinci bölümde konu teorik ve kavramsal çerçevede ele alınmış, ikinci bölümde ise ampirik literatür incelemesi ve araştırma hipotezlerine yer verilmiştir. Üçüncü bölüm olan uygulama aşamasında önsel testler, temel ekonometrik analizler ve elde edilen bulgular paylaşılmıştır. Son bölümde ise elde edilen sonuçlar açıklanmış ve ilgili karar verici otoriteler için pratik öneriler getirilmiştir.

2. Literatür İncelemesi ve Hipotez Geliştirme

Finansal içerme üzerinde farklı dönem ve farklı yöntemlerle yapılmış ve değişik ülke ve/veya ülke gruplarına odaklanmış çok sayıda bilimsel çalışmanın olduğu söylenebilir. Örneğin, Liu vd. (2021) ve Ahmad vd. (2021) dijital finansal içermenin Çin ekonomik büyümesi üzerindeki etkilerini; Wang vd. (2024); Wang & He (2020) ile Lee vd. (2023) Çin'de dijital finansal içermenin yoksulluk üzerindeki rolünü; Cheng vd. (2024), Yang vd. (2022), Wang vd. (2022) ile Lee vd. (2022) karbon emisyonu ile mücadelede finansal içermenin rolünü

incelemişlerdir. Gelişmekte olan ülkeler özelinde finansal içermenin ele alındığı çalışmalara ise (Kaya, 2024; Oyewole vd., 2024; Compaore & Sawadogo, 2024; Ediagbonya & Tioluwani, 2023; Hussain vd., 2023) örnek verilebilir. Gelişmiş ülkeler üzerine yapılan çalışmalarda ise (Afonso & Blanco-Arana, 2024; Liu vd., 2023) finansal içermenin belirleyicileri üzerinde kanıtlar sunmaktadır. Türkiye özelinde bireysel, aile ve şehir temelinde finansal içermenin belirleyicilerini ele alan çalışmalara (Takmaz vd., 2024; Dogan vd., 2022; Habeşoğlu, 2021; Dogan vd., 2021; Özşuca, 2019) örnek verilebilir. Cabrera vd. (2024), Grubbauer & Escobar (2021), Marin ve Schwabe (2019) Meksika bağlamında finansal içermenin belirleyicilerini araştırmışlardır. Setiawan vd. (2024), Saifurrahman & Kassim (2024), Widyastuti vd. (2024) Endonezya özelinde; Nnaomah vd. (2024), Nwankwo (2024), Oyadeyi (2024) ise Nijerya bağlamında finansal içermenin belirleyicilerini yönelik incelemelerde bulunmuşlardır. Bu çalışma ise MINT ülkeleri penceresinden 100.000 yetişkin başına düşen ticari banka şubesi sayısı ile temsil edilmiş olan finansal içermenin ekonomik, politik ve finansal belirleyicilerini araştırması itibariyle literatüre katkı sunmaktadır. Konu ile ilgili literatür incelemesi alt başlıklar şeklinde aşağıda özetlenmiştir.

2.1. Politik İstikrar ve Finansal İçerme Arasındaki İlişki

Ozili (2024) çalışmasında terör olaylarından en çok etkilenen 10 ülkeye ait 2010-2021 dönemini kapsayan verilerden oluşan bir örneklem üzerinden terörizmin, otomatik para çekme makinelerinin yaygınlaşması ve banka şubelerinin genişletilmesi yoluyla elde edilen finansal içerme üzerindeki etkisini araştırmayı amaçlamaktadır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar, terörizmin, terörizmle karşı karşıya kalan ülkelerde finansal içerme düzeyini azalttığına, ancak güçlü yasal kurumların, hesap verebilir yönetim kurumlarının ve politik istikrar varlığının, terörizmin finansal içerme üzerindeki olumsuz etkisini azalttığına dair kanıtlar sunmaktadır. Murshed vd. (2023) tarafından yapılan çalışma Güney Asya ülkelerinde politik risk unsurlarından biri olan iç çatışma unsurlarının çözümünün finansal içerme üzerindeki etkilerini incelemektedir. 2004-2018 dönemini kapsayan çalışmadan elde edilen sonuçlar iç çatışma çözümlerinin, finansal içermeyi artırdığını göstermektedir. İlarlan & Yıldız (2022) ise yaptıkları çalışmada, bankaların özel sektöre kullandıkları yurt içi kredileri etkileyen faktörler, gelişmekte olan on ülke bağlamında ele alınmıştır. 1970-2018 dönemini kapsayan çalışmada ekonometrik modellerden elde edilen sonuçlara göre, özel sektöre verilen yurt içi banka kredileri ile terör olayları arasında negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Buna göre özellikle terörün yoğun olduğu ülkelerde yatırım ortamının bozulması nedeniyle yatırımcıların vazgeçmesi veya yatırımları ertelemesi özel sektöre verilen kredileri azaltmaktadır. Benzer nitelikteki bir diğer çalışmada Lyons & Kass-Hanna (2021), Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin siyasi, ekonomik ve sosyal istikrarsızlıklarla dolu uzun bir geçmişi olduğu ve bunun da finansal içermenin iyileştirilmesini zorlaştırdığını ifade etmektedir. Konu ile ilgili literatürde politik istikrar ve bankacılık sektörü arasındaki ilişkiyi doğrudan ele alan çalışmalarda bulunmaktadır. İlgili çalışma sonuçları genel olarak politik risk unsurlarındaki iyileşmelerin bankacılık sektöründeki istikrara, bireyler ve işletmeler için finansal sistemlere güven sağladıkları vurgulanmaktadır. Bu güven ortamı insanların ve işletmelerin bankacılık hizmetlerini kullanmalarını artırabilir ya da istikrarlı bir bankacılık sektörü, finansal hizmetlerin erişilebilirliğini artırabilir. Böylece bankalar daha geniş bir müşteri tabanına hizmet verebilir. Örneğin, bu yönde bulgulara ulaşan Athari vd. (2023) tarafından yapılan çalışma politik, ekonomik ve finansal riskleri kapsayan ülke riskinin bankacılık sektörü istikrarı üzerindeki etkisini incelemektedir. 2004-2017 dönemi için 107 ülkeye ait verilerin kullanıldığı çalışmadan elde edilen sonuçlar siyasi, ekonomik ve finansal risklere karşı kırılganlığın azaltılmasının, bankacılık sektöründe istikrarın artmasına katkıda bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca bu olumlu etkinin özellikle düşük gelir seviyelerindeki ülkelere orta ve yüksek gelir seviyelerine doğru ilerledikçe belirginleştiği belirtilmektedir. Athari (2022) ise çalışmasında 105 ülke için finansal içerme ve yurt içi politik riskin bankacılık sektörü istikrarı üzerindeki etkisini incelemiştir. Dinamik panel veri tekniğinin (GMM-System) uygulanmasıyla elde edilen tahmin sonuçları siyasi istikrarsızlıktaki azalmanın, başta OECD ülkeleri olmak üzere küresel düzeyde bankacılık sektörü istikrarının artmasına yol açtığını ortaya koymaktadır. Al-Shboul vd. (2020) tarafından yapılan çalışma 2008-2017 döneminde MENA ülkelerinde politik risk ile banka istikrarı arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Yapılan analizler sonucunda politik riskin banka istikrarı ile olumsuz ilişkili olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca elde edilen bulgular, politik riskin geleneksel ve İslami bankaların istikrar düzeyini farklı şekilde etkilediğini göstermektedir. Bu çerçevede politik riskin, geleneksel bankalarla karşılaştırıldığında İslami bankaların riskliliği üzerinde daha az zararlı etkisi olduğu vurgulanmıştır. MENA ülkeleri özelinde yapılan bir diğer çalışmada Alhassan vd. (2021) siyasi istikrarsızlık ile finansal içerme arasındaki asimetrik ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar siyasi istikrarsızlığın daha düşük finansal içerme seviyeleriyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Yukarıda gösterimi yapılan ampirik literatür incelemesi sonucunda oluşan teorik beklentiler doğrultusunda politik istikrar ve finansal içerme arasındaki bağlantıyı araştırmak için aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H₁: Politik istikrarın, finansal içerme üzerinde pozitif yönlü etkisi vardır.

2.2. Kişi Başına Düşen GSYİH ve Finansal İçerme Arasındaki İlişki

Boachie & Adu-Darko (2024) Sahra altı Afrika ülkelerine odaklandıkları çalışmalarında finansal içermenin belirleyicilerini incelemişlerdir. 2010-2020 döneminde 47 Afrika ülkesine ait verilerden oluşan örneklem üzerinde yapılan analizler sonucunda finansal içerme ile kişi başına düşen GSYİH arasında pozitif yönlü korelasyon

ilişkisinin bulunduğu ifade edilmiştir. Sarigul (2020) tarafından yapılan çalışma Türkiye’de finansal içerme üzerinde etkisi olan faktörleri belirlemeyi amaçlamaktadır. 1997-2018 dönemini kapsayan çalışmadan elde edilen sonuçlar finansal erişim ile kişi başına düşen GSYİH arasında uzun vadede önemli ölçüde pozitif bir ortak hareket olduğunu göstermektedir. Bozkurt & Karakuş (2020) ise dünya genelinde ülkelerin finansal içerme düzeyleri ile kişi başına düşen GSYİH düzeyleri arasındaki karşılıklı ilişkileri ekonometrik olarak değerlendirmiştir. 108 ülkenin verilerinden hareketle hem uzun dönemde hem de kısa dönemde, kişi başına düşen GSYİH’den finansal içerme skoruna doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusudur. Buna göre ülkelerin kişi başına düşen GSYİH’da meydana gelen her 10.000\$’lık bir artış, kısa dönemde finansal içerme skorlarını 0,01 puan ve uzun dönemde ise 0,06 puan artırmaktadır. Kişi başına düşen GSYİH ve finansal erişim arasındaki nedensellik ilişkisi Sethi & Sety (2019) tarafından Hindistan ve Kim vd. (2018) ise İslam İşbirliği Teşkilatı bağlamında çalışmalarına konu olmuş ve sırasıyla çift yönlü ve finansal erişimden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisine dair kanıtlara ulaşımlardır. Konu ile ilgili yapılan bir diğer çalışma ise Evans & Osi (2017) tarafından yapılmış ve kişi başına düşen GSYİH’nın, Afrika’daki 15 ülke özelinde daha yüksek finansal içermeye dönüşebilir olup olmadığını incelemiştir. 2005-2014 dönemini kapsayan çalışmadan elde edilen sonuçlar kişi başına düşen GSYİH’nın finansal erişim üzerinde önemli etkileri olduğunu göstermektedir. Yukarıda gösterimi yapılan ampirik literatür incelemesi sonucunda oluşan teorik beklentiler doğrultusunda kişi başına düşen GSYİH ve finansal içerme arasındaki bağlantıyı araştırmak için aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H₂: Kişi başına düşen GSYİH, finansal içerme üzerinde pozitif yönlü etkisi vardır.

2.3. Doğrudan Yabancı Yatırım ve Finansal İçerme Arasındaki İlişki

Abor vd. (2024) tarafından yapılan çalışma 90 ülkenin 2004-2017 dönemi verilerinden oluşan örneklemin analizinden elde edilen sonuçlara göre DYY, finansal içermeyi hem finansal erişim hem de finansal hizmetlerin kullanımı itibariyle artırdığına yönelik kanıtlar sunmaktadır. Araştırmacılar bu etkinin, zengin ve gelişmiş ülkelere kıyasla nispeten fakir ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler için daha belirgin olduğunu ifade etmişlerdir. Qamruzzaman (2023)’a göre DYY, finansal erişimi olumlu ve/veya olumsuz yönde etkileyebilir ve bireyler, işletmeler ve ekonomiler için finansal fırsatlar yaratılmasına yardımcı olabilir. Ancak belirli grupların finansal hizmetlere ve kaynaklara erişiminin engellenmesine de katkıda bulunabilir. Bir yandan, doğrudan yabancı yatırımlar gelişmekte olan piyasalardaki şirketlerin sermayeye erişiminin artmasına yol açabilir, bu da onların işlerine yatırım yapmalarına ve operasyonlarını genişletmelerine yardımcı olur. Ancak yerli işletmelerin yabancılarla rekabet edemeyeceği bir duruma da yol açabilir. Khan vd. (2023) 99 ülkenin 2005-2016 dönemi verilerini inceledikleri çalışmalarında DYY’nin tüm kantil seviyelerinde finansal erişim üzerinde pozitif ve anlamlı etkisi olduğunu vurgulamışlardır. Ukaegbu & Oino (2014) ise çalışmalarında 2001-2009 döneminde 19 bankanın verilerini kullanarak, yabancı bankaların Kenya’ya girişini ve yerel bankacılık işlemleri üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Yazarlar, yabancı banka girişinin yerli bankaların kârlılığını olumsuz yönde etkilediğini ancak aynı zamanda borç verme faiz oranlarının düşürülmesi de dahil olmak üzere yerli bankacılığın verimliliğini artırdığını belirtmişlerdir. Yukarıda gösterimi yapılan ampirik literatür incelemesi sonucunda oluşan teorik beklentiler doğrultusunda DYY ve finansal içerme arasındaki bağlantıyı araştırmak için aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H₃: Doğrudan yabancı yatırımın, finansal içerme üzerinde bir etkisi vardır.

3. Ekonometrik Metodoloji

3.1. Veriler

2004-2021 dönemini kapsayan çalışma MINT ülkelerinin verilerinden oluşan örneklem üzerine modellenmiştir. Büyük nüfusa sahip olmaları, hızlı büyüyen ekonomileri ve küresel ölçekte artan önemleri itibariyle MINT ülkelerine odaklanılmıştır. Çalışmada açıklanan değişken olan finansal içerme, 100.000 yetişkin başına düşen ticari banka şubesi sayısı ile temsil edilmiş olup IMF resmi internet sitesinden elde edilmiştir. Açıklayıcı değişkenler ise doğrudan yabancı yatırım, kişi başına düşen GSYİH ve politik istikrar göstergesi olup Dünya Bankası kurumsal internet sitesinden derlenmiştir. Veriler nominal değerleri üzerinden analizlerde yer almıştır. Veri seti zaman ve birim (ülke) boyutuna sahip olması nedeniyle panel veri niteliğindedir. Verilerin elde edildikleri kaynaklar ve kısaltmaları aşağıdaki Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Verilere Ait Özet Bilgiler

Değişken	Kısaltma	Kaynak
Finansal İçerme	<i>fniçer</i>	https://data.imf.org/
Doğrudan Yabancı Yatırım	<i>dyy</i>	https://data.worldbank.org/
Kişi Başına Düşen Gayrisafi Yurt İçi Hasıla	<i>kbg</i>	https://data.worldbank.org/
Politik İstikrar	<i>polist</i>	https://data.worldbank.org/

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

3.2. Yöntem

Çalışmada sabit etkili² panel veri setinin modellenmesi için Momentler Yöntemi Kantil Regresyon (MM-QREG) yaklaşımı kullanılmıştır. Machado & Silva (2019) tarafından geliştirilen MM-QREG tahmincisini kullanarak *dyy*, *kbgm* ve *polist*'in MINT ülkelerindeki *finiçer* üzerindeki etkisi belirlenebilir. Diğer panel kantil regresyon tekniklerinde olduğu gibi, MM-QREG tahmincisi, güçlü dağılım varsayımları gerektirmeden sağlam ve geçerli tahminler sağlar. MM-QREG algoritması, koşullu konum ölçeği kaydırma modeline dayalı regresyonlar oluşturarak bireysel etkilerin tüm dağılımı etkilemesine olanak tanır (Nwani vd., 2023: 3308). MM-QREG yönteminin en büyük avantajı, açıklayıcı değişkenlerin açıklanan değişken üzerindeki dağılımsal etkilerini farklı oranlarda hesaba katma yeteneğidir (Anochiwa vd., 2023: 25). MM-QREG tekniğinin matematiksel formu aşağıdaki gibi gösterilebilir (Okolo vd., 2023: 9):

$$Q_{yi}(\tau | X_{ii}) = (\alpha_i + \delta_i \rho(\tau)) + X_{ii}'\psi + Z_{ii}'\gamma\rho(\tau) \quad (1)$$

Burada X_{ii} ; regresörleri, $Q_{yi}(\tau | X_{ii})$; finansal içermenin tüm X_{ii} regresörleri üzerindeki kantil koşullu dağılımını, $\alpha_i + \delta_i \rho(\tau)$; her ülke için sabit etkili τ kantilini gösteren skaler parametreleri ifade etmektedir. Ayrıca $\rho(\tau)$ aşağıda sunulan optimizasyon tekniği aracılığıyla yaklaşık olarak hesaplanan τ 'inci nicelik dilimini araştırır:

$$\min_{(\rho)} \sum_i \sum_t \rho_t (R_{it} - (\delta_i + Z_{it}'\gamma)q) \quad (2)$$

3.3. Ekonometrik Strateji

Bu bölümde ekonometrik modellemenin güvenilirliğini ve verimliliğini belirlemek ve daha ileri ampirik değerlendirmeler yapmak amacıyla ön inceleme testleri ele alınmış ve elde edilen bulgular paylaşılmıştır.

3.3.1. Temel İstatistik Testler

Çalışmanın bu aşamasında analizlerde kullanılan değişkenleri daha iyi tanıma ve genel özelliklerini öğrenmek amacıyla betimleyici testler ve korelasyon analizi yapılmış ve bulgular aşağıdaki Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Temel İstatistik Test Sonuçları

Panel A: Betimleyici Test Sonuçları				
	<i>finiçer</i>	<i>dyy</i>	<i>kbgm</i>	<i>polist</i>
Ortalama	11.952	1.58E+10	6152.574	-1.144
Ortanca	13.923	1.38E+10	5182.329	-0.885
Maksimum	19.634	5.08E+10	12507.590	-0.214
Minimum	3.781	7.75E+08	992.745	-2.211
Std. Sap.	5.160	1.11E+10	3764.841	0.583
Çarpıklık	-0.307	0.704	0.090	-0.441
Basıklık	1.554	2.953	1.327	1.713
Jarque-Bera	7.296	5.963	8.490	7.305
Probability	0.026	0.050	0.014	0.025
Panel B: Korelasyon Analizi				
<i>finiçer</i>	1			
<i>dyy</i>	0.547	1		
<i>kbgm</i>	0.746	0.603	1	
<i>polist</i>	0.660	0.703	0.440	1

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Buna göre çalışmada kullanılan değişkenlerden hiçbirisi Jarque-Bera istatistik ve olasılık değerlerine göre %5 anlam düzeyinde normallik varsayımını sağlamamaktadır. Nitekim değişkenlere ait çarpıklık ve basıklık değerlerinin 0 ve 3 (Chaudhary vd. 2020: 136; Beroual & Khaled, 2020: 112619) değerlerine uzak olması bu durumu destekler niteliktedir. Dolayısıyla çalışmada parametrik olmayan yöntemlerle analiz yapılmasının uygun olacağı değerlendirilmiştir. Ayrıca korelasyon katsayıları değişkenler arasında pozitif yönlü ilişkiye işaret etmektedir.

² Hausman model spesifikasyon test sonuçlarından elde Ki-Kare istatistiğine (9.90) ve p-değeri=0,007'e göre sabit etkiler modeli tercih edilmiştir.

3.3.2. Yatay Kesit Bağımlılığı

Yatay kesit bağımlılığı (YSB) küreselleşme ve ekonomilerin birbiriyle ilişkili yapısından dolayı panel verilerde ortaya çıkan bir olgudur. Sorunun kökeninde iç ve dış şokların yanı sıra görünmeyen faktörlerin birleşimi yatmaktadır. Diğer bir ifade ile kesitsel bağımlılığa neden olan bazı faktörler arasında beklenmeyen petrol fiyatı şoku, ülkeler arasında ekonomik ve finansal piyasaların entegrasyonu, küresel finansal krizler ve artıklar arasındaki korelasyonun yanı sıra gözlemlenmeyen bazı ihmal edilen ortak faktörler yer almaktadır. Yatay kesit bağımlılığı konusunun dikkate alınması gerekir çünkü analiz sırasında sahte sonuçlar, boyutta bozulma, durağanlık sonuçlarında yanlışlık gibi birçok soruna neden olabilir. Dolayısıyla YSB'nin göz ardı edilmesi durumunda regresyon analizi hatalı ve öngörülemez bulgular üretebilir. Yatay kesit bağımlılığı testinin sonuçları, analizde kaçınıcı nesil birim kök testini kullanması gerektiğini belirlemeye yardımcı olabilir. Bu doğrultuda YSB testi analizdeki ilk adım olmalıdır (Mughal vd. 2024: 71; Nasir & Zhang, 2024:5; Para & Alam, 2024: 7). Yatay kesit bağımlılığı için yapılan test sonuçları aşağıdaki Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: YSB Test Sonuçları

	Breusch-Pagan LM	Pesaran CD
finiçer	43.096***	5.837***
dyy	7.613	0.359
kbgm	60.782***	7.669***
polist	28.423***	-1.567

***, Anlam düzeyi %1

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

YSB testleri sıfır hipotezi altında yatay kesit bağımsızlığını varsayar. Buna göre *dyy* değişkeni hariç diğer değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı söz konusudur. Bu nedenle değişkenlerin durağanlığının sınanmasında *dyy* değişkeni için birinci nesil, diğerleri için ikinci nesil panel birim kök testlerinin kullanılması uygun olur.

3.3.3. Birim Kök Testi

Yatay kesit bağımlılığına ilişkin test bulguları doğrultusunda çalışmada kullanılan değişkenlerin durağanlığı ikinci nesil birim kök testlerinden CIPS testi ve birinci nesil testlerden LLC testi ile sınanmış ve elde edilen bulgular aşağıdaki Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Birim Kök Test Sonuçları

	CIPS	LLC
finiçer	-4.340***	
dyy		-2.831***
kbgm	-3.126**	
polist	-4.521***	-3.146***

***, **, Anlam düzeyi %1, %5

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Buna göre, *finiçer* ve *kbgm* değişkenleri yatay kesit bağımlılığı görüldüğünden ikinci nesil panel birim kök testlerinden CIPS testi ile sınanmış ve değişkenlerde birim kök olmadığı görülmüştür. Ayrıca *polist* değişkeni için yatay kesit bağımlılık test sonuçları farklı sonuçlar ürettiği için hem birinci hem de ikinci nesil testlerle durağanlığı sınanmış ve birim kök içermediği görülmüştür. *Dyy* değişkeni ise yatay kesit bağımlılığına sahip olmadığı için birinci nesil birim kök testleri ile sınanmış ve birim kök içermediği görülmüştür. Dolayısıyla analizlerde kullanılan tüm değişkenler seviye değerlerinde durağandır yani $I(0)$ özelliğine sahiptir.

3.3.4. Ampirik Analiz ve Bulgular

Çalışmanın temel ekonometrik analiz yöntemi olan MM-QREG tahmincisinden elde edilen sonuçlar Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: MM-QREG Analizi Sonuçları

	10	20	30	40	50	60	70	80	90
dyy	-6.96e-11 [0.094]*	-7.26e-11 0.073*	-7.55e-11 [0.066]*	-8.14e-11 [0.077]*	-9.04e-11 [0.136]	-9.87e-11 [0.203]	-1.13e-10 [0.307]	-1.23e-10 [0.363]	-1.35e-10 [0.415]
kbgm	0.000 [0.000]***	0.000 [0.000]***	0.000 [0.000]***	0.000 [0.000]***	0.000 [0.000]***	0.000 [0.000]***	0.000 [0.000]***	0.000 [0.007]***	0.000 [0.034]**
polist	2.746 [0.000]***	2.951 [0.000]***	3.150 [0.000]***	3.556 [0.000]***	4.172 [0.000]***	4.737 [0.001]***	5.727 [0.002]***	6.423 [0.005]***	7.240 [0.018]**
c	7.919 [0.000]***	8.525 [0.000]***	9.112 [0.000]***	10.313 [0.000]***	12.137 [0.000]***	13.810 [0.000]***	16.738 [0.000]***	18.797 [0.000]***	21.213 [0.002]***

***, **, *, Anlam düzeyi %1, %5 ve %10

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 5'te verilen sonuçlara göre MINT ülkelerinde finansal içerme üzerinde *kbmg* ve *polist* değişkenlerinin tüm kantil seviyelerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi bulunmaktadır. Buna göre *polist* değişkeninin finansal içerme üzerindeki etkisi heterojen nitelikte olup giderek artan bir özelliğe sahiptir. Bu ülkelerde politik istikrar göstergesindeki artış daha fazla finansal içermeye neden olmaktadır. Dolayısıyla etnik, dini veya bölgesel iç çatışmaların, yer altı siyasi örgütlerinin şiddet içeren faaliyetlerinin ve sosyal çatışmaların yoğunluğu, terörizm, sık hükümet değişikliği gibi eylemlerde ortaya çıkacak yavaşlama ve istikrar, finansal içermenin artmasına neden olmaktadır. Bunun sonucunda ülkelerde finansal içermenin artmasıyla bireylerin ve işletmelerin finansmana erişimi daha olanaklı hale gelmektedir. Çalışmadan elde edilen bu sonucun Athari vd. (2023), Murshed vd. (2023), Athari (2022) ve Eldomiaty vd. (2020) tarafından yapılan araştırmalardan elde edilen sonuçlar ile tutarlı olduğu söylenebilir. Kişi başına düşen GSYİH değişkeni de finansal içerme üzerinde tüm kantil seviyelerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Ancak bu etkilere ait katsayı büyüklüklerinin oldukça küçük olduğu görülmektedir. Bu bağlamda bireylerin gelirlerindeki artış finansal içermeye özellikle bankacılık sistemi üzerinden tasarrufların değerlendirilmesi yönü ile bir katkı sunduğu söylenebilir. Dolayısıyla bireylerin gelirlerinin artması, zenginleşmesi ve ferah düzeylerindeki gelişmeler ile birlikte finansal içermeyi tanımlarken vekil değişken olarak kullanılan 100.000 yetiştiren başına düşen ticari banka şubesi sayısında artışa neden olmaktadır. Kişi başına düşen GSYİH'nın finansal içerme üzerindeki bu rolü Sarigul (2020), Bozkurt & Karakuş (2020) ve Evans & Osi (2017) araştırma sonuçları ile paralellik göstermektedir. Bununla birlikte doğrudan yabancı yatırımların finansal içerme üzerindeki etkisi negatif yönlüdür. Ancak bu etki özellikle ilk dört kantil seviyesi için istatistiksel olarak geçerlidir. Bu durumun potansiyel nedenini ve işleyiş mekanizmasını şöyle açıklamak mümkündür. MINT ülkelerinde bankalar gibi finansal kuruluşların doğrudan yabancı yatırım olarak ülkeye giren yabancı sermayeli finans kuruluşları karşısında rekabet edememeleri söz konusu olabilir. Dolayısıyla gerek güçlü sermaye yapıları gerekse yenilikçi finansal ürünler ile piyasaya giren yabancı sermayeli bankalar karşısında yerli finans kurumlarının operasyonel düzeyde faaliyetlerini azaltmaları olasıdır. Bu durumu yabancı sermaye yatırımları, örneklemdeki ülkelerde birleşme ve/veya satın almalar yoluyla stratejik iş birliklerine giderek, etkin olmayan banka şubelerinin kapatılması, müşterilerine finansal teknolojik ürünlerle (mobil bankacılık, internet bankacılığı gibi) doğrudan ulaşma yolunu tercih etmelerine bağlanabilir. Çalışmadan elde edilen bu sonuç ise Qamruzzaman (2023) ve Kokko & Thang (2014) tarafından yapılan araştırma sonuçları ile benzerlik göstermektedir.

Çalışmanın bu aşamasında temel regresyon yöntemi olan MM-QREG analizinden elde edilen katsayılarla ilişkin eğim homojenliğinin varlığı Delta testi ile değerlendirilmiştir. Bu test, paneldeki katsayıların yatay kesit birimleri boyunca homojen (değişken olmayan) veya heterojen olup olmadığını tespit etmek için gereklidir (Ibrahim vd., 2022: 248). Test sonuçları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Eğim Heterojenliği Test Sonuçları

	Pesaran, Yamagata, 2008 Testi	Blomquist, Westerlund, 2013 Testi
Delta	4.668 [0.000]***	3.294 [0.001]***
Adj.Delta	5.507 [0.000]***	3.887 [0.000]***

***; Anlam düzeyi %1

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 6'daki delta ve düzeltilmiş delta istatistiklerinin sonuçlarından anlaşılacağı üzere eğim katsayılarının homojen olduğu sıfır hipotezini reddetmek için yeterli ampirik kanıtlar sağlamaktadır. Dolayısıyla değişkenlerin katsayılarının heterojen olduğu söylenebilir.

Çalışmanın uygulama aşamasında, temel analiz yöntemi olan MM-QREG tahmincisi ile elde edilen katsayı tahminlerinin geçerliliği sınamak ve güçlü ampirik kanıtlar elde etmek amacıyla eşanlı panel kantil regresyonu çerçevesinde analizler yapılmış ve sonuçlar aşağıdaki Tablo 7'da sunulmuştur.

Tablo 7: Eşanlı Panel Kantil Regresyon Analizi Sonuçları

	10	20	30	40	50	60	70	80	90
dyy	-1.06e-10 [0.176]	-5.75e-11 [0.245]	-7.08e-11 [0.184]	-1.21e-10 [0.001]***	-1.12e-10 [0.001]***	-1.24e-10 [0.013]**	-1.28e-10 [0.286]	-2.97e-11 [0.855]	4.27e-11 [0.780]
kbmg	0.001 [0.000]***	0.000 [0.000]***	0.001 [0.000]***	0.001 [0.000]***	0.001 [0.000]***	0.001 [0.000]***	0.000 [0.000]***	0.000 [0.007]***	0.000 [0.000]***
polist	1.226 [0.371]	2.535 [0.039]**	2.445 [0.009]***	2.691 [0.060]*	2.554 [0.262]	4.136 [0.099]*	6.197 [0.002]***	5.699 [0.012]**	5.178 [0.004]***
c	4.334 [0.158]	7.594 [0.006]***	7.382 [0.000]***	7.804 [0.003]***	8.209 [0.071]*	12.096 [0.026]*	16.838 [0.004]***	16.511 [0.003]***	15.550 [0.000]***
Pseudo R ²	0.566	0.598	0.613	0.596	0.522	0.438	0.392	0.344	0.285

***, **, *, Anlam düzeyi %1, %5 ve %10

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Buna göre Tablo 7’de sunulan eşanlı panel kantil regresyon analizi sonucu elde edilen *polist*, *kbmg* ve *dyy* katsayılarına ilişkin tahmin sonuçlarının temel analiz yönteminden elde edilen sonuçlarla hem ilişkinin yönü hem de katsayı büyüklüğü itibarıyla benzer ve çok yakın sonuçlar verdiği görülmektedir. Farklı ekonometrik model sonuçları üzerinden araştırma hipotezlerinin geçerlilikleri aşağıdaki Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8: Araştırma Hipotezlerinin Geçerliliklerinin Karşılaştırılması

Yöntem	Hipotezler	Teo. Bekl.	Kantil Seviyeleri									
			10	20	30	40	50	60	70	80	90	
MM-QREG	H ₁	+	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
	H ₂	+	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
	H ₃	+/-	✓	✓	✓	✓	~	~	~	~	~	~
Eşanlı Panel Kantil Regresyonu	H ₁	+	✓	✓	✓	✓	~	✓	✓	✓	✓	✓
	H ₂	+	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
	H ₃	+/-	~	~	~	✓	✓	✓	~	~	~	~

✓; Sıfır hipotezi red edilir çünkü katsayı istatistiksel olarak anlamlıdır ve işaret beklentiyle tutarlıdır. ~; Sıfır hipotezi red edilemez çünkü katsayı istatistiksel olarak anlamsızdır ancak işaret beklentiyle tutarlıdır.

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Buna göre H₁ ve H₂ hipotezleri için her iki modelden geçerli ve tutarlı sonuçlar elde edilmiştir. H₃ hipotezi ise iki modelde sınırlı kantil seviyelerinde doğrulanabilmiştir. Dolayısıyla ekonometrik analizler sonucunda MINT ülkelerinde finansal içermenin belirleyicileri olarak çalışmada değerlendirilen *polist*, *kbmg* ve *dyy* değişkenlerinin rollerine dair güçlü ampirik kanıtlar elde edilmiştir.

4. Sonuç ve Öneriler

Güçlü bir finansal sistem bireylerin ve ekonomik birimlerin finansman ihtiyaçlarını uygun koşullarda ve sürede temin etmelerine zemin hazırlar. Finansal sistem, iki alt mekanizması olan finansal kurumlar ve finansal piyasalar aracılığı ile ülke ekonomisi içinde oluşan finansal ekosistem ile fon kaynaklarının toplanması ve etkin bir şekilde tahsis edilmesi ile ekonomik büyümeye, yoksullukla mücadelede, gelir adaletsizliğinin önlenmesine önemli katkılar sağlar. Bu işlevlerini etkin bir şekilde yürütebilmesi için finansal sistemin ekonomi içinde tüm bireylere ve işletmelere ulaşılabilir nitelikte olması gerekir. Bu şekilde tabana yayılmış bir finansal sistem özellikle yasal olmayan finansal birimlere olan talebin azalmasını sağlayarak kayıt dışı ekonominin oluşumunu da engellemektedir.

Bu çalışma MINT ülkelerinde finansal erişim üzerinde politik istikrar, kişi başına düşen GSYİH ve doğrudan yabancı sermayenin rollerine dair pragmatik kanıtlara ulaşmayı amaçlamaktadır. 2004-2021 dönemini kapsayan çalışmadan MM-QREG ve eşanlı panel kantil regresyon çerçevesinde yapılan ekonometrik analizlerden söz konusu değişkenlerin etkilerine ilişkin güçlü ampirik kanıtlara ulaşılmıştır. Buna göre; 1) Politik istikrar değişkeni finansal içermenin üzerinde pozitif yönlü bir etkiye sahiptir. Politik risk unsurlarındaki iyileşmeler ülkelerde yatırım ortamının da iyileşmesine olanak sağlayarak finansal içermenin artmasına zemin oluşturmaktadır. Kısaca politik istikrar sağlanmadan finansal tabana yayılmayı gerçekleştirmek olası değildir. 2) Kişi başına düşen GSYİH finansal içermenin önemli bir diğer belirleyicisidir ve pozitif yönde katkı sağlamaktadır. Özellikle bireylerin gelirlerinin artması, zenginleşmesi ve dolayısıyla refah düzeylerindeki artış ticari banka şube sayılarında da artışa neden olarak finansal içermeye pozitif katkı sunmaktadır. Bu bağlamda kişilerin gelir artışı hem harcamaları itibarıyla hem de tasarrufları itibarıyla banka şubelerine olan talebi artırmaktadır. 3) Doğrudan yabancı sermayenin finansal içerme üzerindeki etkisi negatif olmakla birlikte bu etki sınırlı kantil seviyelerinde geçerlidir. Doğrudan yabancı sermayenin ülkelere girişi ya sıfırdan yeniden yatırım ya da yerli başka firmalarla birleşme ve/veya satın alma şeklinde gerçekleşen stratejik iş birlikleri mekanizmaları ile olmaktadır. Çalışmadan elde edilen doğrudan yabancı sermayenin bu rolünü, yabancı sermayeli finans kuruluşları karşısında yerli bankaların rekabet edemeyip şubelerini kapatmalarına veya stratejik iş birliği çerçevesinde ülkeye giren yabancı sermayeli finans kurumlarının operasyonel ve finansal etkinliği düşük olan banka şubelerini kapatarak yenilikçi finansal hizmetler aracılığı ile (mobil bankacılık, internet bankacılığı gibi) müşterilerine doğrudan ulaşmak istemelerine bağlanabilir. Nitekim Huynh (2024), Kallel & Triki (2024), Khamphoumy & Sarntisart (2023), Al-Smadi (2023), Ozili (2018), Claessens & Van Horen (2013) çalışmalarında bu çerçevede değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Çalışmadan elde edilen bulguların pratik karşılıklarının olduğu düşüncesi ile ilgili karar verici otoriteler için aşağıdaki öneriler getirilebilir. Öncelikle politik risk unsurlarında bir iyileşme olmadan finansal tabana yayılma amacına ulaşılması zordur. Dolayısıyla politik unsurlardaki istikrar ülkede yatırım ikliminin iyileşmesine zemin sağlayarak finansal tabana yayılma olanaklı hale gelmektedir. Ayrıca ülkelerde kişi başına düşen GSYİH artışı sağlanarak bankacılık mekanizması yoluyla finansal tabana yayılmanın sağlanması mümkündür. MINT

ülkelerinde olduğu gibi gelişmekte olan ülkelerde doğrudan yabancı sermaye karşısında mali yapısı zayıf kalan yerli finansal kurumlar başta yenilikçi finansal ürünler geliştirmeli ve uygulamalıdır. Çalışmanın en önemli kısıtı finansal içermenin tanımlama ve ölçülmesi ile ilgilidir. Literatürde bu konuda net bir uzlaşma bulunmamaktadır.

Katkı Oranı Beyanı

Bu çalışma tek yazar tarafından yapılmış olup tüm aşamalar ilgili yazar tarafından hazırlanmıştır.

Destek ve Teşekkür

Değerli yorumları ve yapıcı eleştirileri için editöre ve hakem heyetine teşekkür ederim.

Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Abor, J.Y., Dwumfour, R.A., Agbloyor, E.K., & Pan, L. (2024). Foreign direct investment and inclusive finance: Do financial markets and quality of institutions matter? *Empirical Economics*, 67, 773–815.
- Achugamonu, U. B., Adetiloye, K. A. Adegbite, E. O., Babajide, A. A., & Akintola, F. A. (2020). Financial exclusion of bankable adults: Implication on financial inclusive growth among twenty-seven SSA countries, *Cogent Social Sciences*, 6(1), 1-16.
- Adedokun M.W., & Ağa, M. (2023). Financial inclusion: A pathway to economic growth in Sub-Saharan African economies. *International Journal of Finance & Economics*, 28, 2712-2728.
- Afonso, A., & Blanco-Arana, M. C. (2024). Does financial inclusion enhance per capita income in the least developed countries? *International Economics*, 177, 1-14.
- Ahmad, M., Majeed, A., Khan, M. A., Sohaib, M., & Shehzad, K. (2021) Digital financial inclusion and economic growth: Provincial data analysis of China. *China Economic Journal*, 14(3), 291-310.
- Alhassan, A., Li, L., Reddy, K., & Duppati, G. (2021). The relationship between political instability and financial inclusion: Evidence from Middle East and North Africa. *International Journal of Finance & Economics*, 26, 353-374.
- Al-Shboul, M., Maghyreh, A., Hassan, A., & Molyneux, P. (2020). Political risk and bank stability in the Middle East and North Africa region. *Pacific-Basin Finance Journal*, 6, 1-27.
- Al-Smadi, M. O. (2023). Examining the relationship between digital finance and financial inclusion: Evidence from MENA countries. *Borsa Istanbul Review*, 23(2), 464-472.
- Anochiwa, L. I., Agbanike, T.F., Chukwu, A. B., & Enyoghasim, M. O. (2022). Impact of population size on consumption-based carbon emissions in Sub-Saharan Africa: Evidence from the method of moments quantile regression. *Thailand and The World Economy*, 41(2), 20-39.
- Athari, S. A. (2022). Financial inclusion, political risk, and banking sector stability: Evidence from different geographical regions. *Economics Bulletin*, 42(1), 99-108.
- Athari, S. A., Irani, F., & Hadood, A. A. (2023). Country risk factors and banking sector stability: Do countries' income and risk-level matter? Evidence from global study. *Heliyon*, 9, 1-22.
- Avcı, B. S. (2022). Finansal kapsayıcılık ve ekonomik büyüme: Türkiye için bir analiz. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 24(42), 241-254.
- Beroual, A., & Khaled, U. (2020). Statistical investigation of lightning impulse breakdown voltage of natural and synthetic ester oils-based Fe₃O₄, Al₂O₃ and SiO₂ nanofluids. *IEEE Access*, 8, 112615-112623.
- Boachie, C., & Adu-Darko, E. (2024). The effect of financial inclusion on economic growth: The role of human capital development. *Cogent Social Sciences*, 10(1), 1-19.
- Bozkurt, İ., & Karakuş, R. (2020). Finansal içerme- Ekonomik gelişmişlik ilişkisi: Dünya geneli için ampirik bir inceleme. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(3), 1504-1523.
- Cabrera, O. A. C., Ibukun, O., Baah, E-N., & Kumolu-Johnson, B. (2024). Financial inclusion in Mexico: Socio-demographic predictors increasing barriers. *International Journal of Science and Research Archive*, 12(01), 7-17.

- Caplan, M.A., Birkenmaier, J., & Bae, J. (2021). Financial exclusion in OECD countries: A scoping review. *International Journal of Social Welfare*, 30, 58-71.
- Chaudhary, R., Bakhshi, P., & Gupta, H. (2020). The performance of the Indian stock market during COVID-19. *Investment Management and Financial Innovations*, 17(3), 133-147.
- Cheng, Q., Zhao, X., Zhong, S., & Xing, Y. (2024). Digital financial inclusion, resident consumption, and urban carbon emissions in China: A transaction cost perspective. *Economic Analysis and Policy*, 81, 1336- 1352.
- Chinoda, T., & Kapingura, F.M. (2024). Digital financial inclusion and economic growth in Sub-Saharan Africa: The role of institutions and governance. *African Journal of Economic and Management Studies*, 15(1), 15-30.
- Claessens, S., & Van Horen, N. (2013). Impact of foreign banks. *The Journal of Financial Perspectives*, 1(1), 1-14.
- Compaore, A., & Sawadogo, R. (2024): Financial inclusion, household consumption instability and democracy in developing countries: A finite mixture of regressions approach. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 1-24.
- Daud, S. N. M., & Ahmad, A. H. (2023). Financial inclusion, economic growth and the role of digital technology. *Finance Research Letters*, 53, 1-7.
- Dogan, E., Madaleno, M., & Taskin, D. (2021). Which households are more energy vulnerable? Energy poverty and financial inclusion in Turkey. *Energy Economics*, 99, 1-11.
- Dogan, E., Madaleno, M., & Taskin, D. (2022). Financial inclusion and poverty: Evidence from Turkish household survey data. *Applied Economics*, 54(19), 2135-2147.
- Ediagbonya, V., & Tioluwani, C. (2023). The role of fintech in driving financial inclusion in developing and emerging markets: Issues, challenges and prospects. *Technological Sustainability*, 2(1), 100-119.
- Eldomiati, T., Hammam, R., & El Bakry, R. (2020). Institutional determinants of financial inclusion: Evidence from world economies. *International Journal of Development Issues*, 19(2), 217-228.
- Evans, O., & Osi, A. R. (2017). Financial inclusion and GDP per capita in Africa: A Bayesian VAR model. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 8(18), 44-57.
- Grubbauer, M., & Escobar, L. (2021). World Bank experiments in housing: microfinance for self-organised housing in Mexico in the era of financial inclusion, *International Journal of Housing Policy*, 21(4), 534-558.
- Habeşoğlu, O. (2021). Financial inclusion case study: Case of Turkey. *BILTURK, The Journal of Economics and Related Studies*, 3(1), 40-50.
- Hussain, S., Gul, R., & Ullah, S. (2023). Role of financial inclusion and ICT for sustainable economic development in developing countries. *Technological Forecasting & Social Change*, 194, 1-15.
- Hussain, S., Rehman, A. ur, Ullah, S., Waheed, A., & Hassan, S. (2024). Financial inclusion and economic growth: Comparative panel evidence from developed and developing Asian countries. *Sage Open*, 14(1), 1-15.
- Huynh, N. (2024). Non-native players in the domestic league: Foreign penetration and domestic banking sector in an emerging market. *Pacific-Basin Finance Journal*, 84, 1-24.
- Ibrahim, R. L., Kajide, K. B., Usman, M., & Kousar, R. (2022). Heterogeneous effects of renewable energy and structural change on environmental pollution in Africa: Do natural resources and environmental technologies reduce pressure on the environment?. *Renewable Energy*, 200, 244–256.
- İlarıslan, K., & Yildiz, M. (2022). The effects of terrorism and economic indicators on bank loans to the private sector: Evidence from developing countries. *Emerging Markets Finance and Trade*, 58(2), 329-341.
- Kallel, H., & Triki, M. (2024). Foreign ownership, bank efficiency and stability: Whether the institutional quality of countries is important?. *International Journal of Finance & Economics*, 29(1), 632-653.
- Kaya, E. (2024). How does financial performance affect financial inclusion for developing countries?, *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 14(2), 462-481.
- Khamphoumy, C., & Sarntisart, S. (2023). The impact of foreign bank entry on domestic banks and economy of Lao PDR. *Development Economic Review*, 17(1), 31-62.

- Khan, S., Aslan, H., & Omer, A. (2023). The impact of foreign direct investment on financial inclusion: An empirical investigation. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32, 479-494.
- Kim, D. W., Yu, J. S., & Hassan, M. K. (2018). Financial inclusion and economic growth in OIC countries. *Research in International Business and Finance*, 43, 1-14.
- Kokko, A., & Thang, T. T. (2014). Foreign direct investment and the survival of domestic private firms in Viet Nam. *Asian Development Review*, 31(1), 53-91.
- Lee, C. C., Lou, R., & Wang, F. (2023). Digital financial inclusion and poverty alleviation: Evidence from the sustainable development of China. *Economic Analysis and Policy*, 77, 418-434.
- Lee, C. C., Wang, F., & Lou, R. (2022). Digital financial inclusion and carbon neutrality: Evidence from non-linear analysis. *Resources Policy*, 79, 1-15.
- Liu, J., Loan, V. T. K., Mousa, S., Ali, A., Muda, I., & Cong, P. T. (2023). Sustainability and natural resources management in developed countries: The role of financial inclusion and human development. *Resources Policy*, 80, 1-9.
- Liu, Y., Luan, L., Wu, W., Zhang, Z., & Hsu, Y. (2021). Can digital financial inclusion promote China's economic growth?. *International Review of Financial Analysis*, 78, 1-13.
- Lyons, A. C., & Kass-Hanna, J. (2021). Financial inclusion, financial literacy and economically vulnerable populations in the Middle East and North Africa. *Emerging Markets Finance and Trade*, 57(9), 2699-2738.
- Machado J.A., & Silva J.S. (2019). Quantiles via moments. *Journal of Econometrics*, 213(1), 145-173.
- Marín, A.G., & Schwabe, R. (2019). Bank competition and financial inclusion: Evidence from Mexico. *Review of Industrial Organization*, 55, 257-285.
- Mughal, N., Wen, J., Zhang, Q., Pekergin, Z. B., Ramos-Meza, C. S., & Pelaez-Diaz, G. (2024). Economic, social, and political determinants of environmental sustainability: Panel data evidence from NEXT eleven economies. *Energy & Environment*, 35(1), 64-87.
- Murshed, M., Ahmad, R., Al-Tal, R. M., Kumpamool, C., Vetchagool, W., & Avarado, R. (2023). Determinants of financial inclusion in South Asia: The moderating and mediating roles of internal conflict settlement. *Research in International Business and Finance*, 64, 1-15.
- Nasir, M. H., & Zhang, S. (2024). Evaluating innovative factors of the global innovation index: A panel data approach. *Innovation and Green Development*, 3, 1-13.
- Nnaomah, U. I., Aderemi, S., Olutimehin, D. O., Orieno, O. H., & Ogundipe, D. O. (2024). Digital banking and financial inclusion: A review of practices in the USA and Nigeria. *Finance & Accounting Research Journal*, 6(3), 463-490.
- Nwani, C., Bekun, F.V., Agboola, P.O., Omoke, P. C., & Effiong, E. L. (2023). Industrial output, services and carbon emissions: The role of information and communication technologies and economic freedom in Africa. *Environment, Development and Sustainability*, 25, 3299-3322.
- Nwankwo, S. N. P. (2024). An evaluation of financial inclusion and digital payment adoption in Nigeria. *Advance Journal of Financial Innovation and Reporting*, 8(7), 1-22.
- Ofoeda, I., Amoah, L., Anarfo, E. B., & Abor, J. Y. (2024). Financial inclusion and economic growth: What roles do institutions and financial regulation play? *International Journal of Finance & Economics*, 29(1), 832-848.
- Okolo, V. B., Ohanagorom, M. I., Okocha, E. R., Muoneke, O. B., & Okere, K. I. (2023). Does financing SMEs guarantee inclusive growth and environmental sustainability in the European union? *Heliyon*, 9, 1-26.
- Oyewole, O. J., Al-Faryan, M. A. S., Adekoya, O. B., & Oliyide, J. A. (2024). Energy efficiency, financial inclusion, and socio-economic outcomes: Evidence across advanced, emerging, and developing countries. *Energy*, 289, 1-12.
- Oyadeyi, O. (2024). Banking innovation, financial inclusion and economic growth in Nigeria. *Journal of the Knowledge Economy*, 15, 7014-7043.
- Ozili, P. K. (2018). Impact of digital finance on financial inclusion and stability. *Borsa Istanbul Review*, 18(4), 329-340.

- Ozili, P.K., Ademiju, A., & Rachid, S. (2023). Impact of financial inclusion on economic growth: review of existing literature and directions for future research. *International Journal of Social Economics*, 50(8), 1105-1122.
- Ozili, P.K. (2024). Impact of terrorism on financial inclusion: Evidence from the most terrorized countries in the world. *Safer Communities*, 1-18.
- Özşuca, E. A. (2019). Financial inclusion in Turkey: Evidence from individual level data. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 74(4), 1377-1400.
- Para, I. A., & Alam, T. (2024). Dynamics of economic growth and health outcomes among the Northern States of India: A panel data analysis. *Global Business Review*, 0(0), 1-14.
- Qamruzzaman, M. (2023). Does financial innovation foster financial inclusion in Arab world? examining the nexus between financial innovation, FDI, remittances, trade openness, and gross capital formation. *PLoS ONE* 18(6), 1-28.
- Saifurrahman, A., & Kassim, S.H. (2024). Regulatory issues inhibiting the financial inclusion: A case study among Islamic banks and MSMEs in Indonesia. *Qualitative Research in Financial Markets*, 16(4), 589-617.
- Sarigul, H., (2020). The determining factors of financial inclusion in Turkey. *Journal of Economics, Finance and Accounting (JEFA)*, 7(3), 223-235.
- Sethi, D., & Sethy, S.K. (2019). Financial inclusion matters for economic growth in India: Some evidence from cointegration analysis. *International Journal of Social Economics*, 46(1), 132-151.
- Setiawan, B., Phan, T.D., Medina, J., Wieriks, M., Nathan, R. J., & Fekete-Farkas, M. (2024). Quest for financial inclusion via digital financial services (Fintech) during COVID-19 pandemic: Case study of women in Indonesia. *Journal of Financial Services Marketing*, 29, 459-473.
- Siddiki, J., & Bala- Keffi, L. R. (2024). Revisiting the relation between financial inclusion and economic growth: A global analysis using panel threshold regression. *Economic Modelling*, 135, 1-12.
- Takmaz, S., Sarı, E., & Alataş, S. (2024). Financial inclusion in Turkey: Unpacking the provincial inequality and its determinants. *Applied Economics Letters*, 31(7), 661-669.
- Ukaegbu, B., & Oino, I. (2014). The impact of foreign bank entry on domestic banking in a developing country the Kenyan perspective. *Banks and Bank Systems*, 9(1), 28-35.
- Wang, F., Zhang, X., Ye, C., & Cai, Q. (2024). The Household multidimensional poverty reduction effects of digital financial inclusion: A financial environment perspective. *Social Indicators Research*, 172, 313-345.
- Wang, X., & He, G. (2020). Digital financial inclusion and farmers' vulnerability to poverty: Evidence from rural China. *Sustainability*, 12(4), 1-18.
- Wang, X., Wang, X. Ren, Q., & Wen, F. (2022). Can digital financial inclusion affect CO2 emissions of China at the prefecture level? Evidence from a spatial econometric approach. *Energy Economics*, 109, 1-14.
- Widyastuti, U., Respati, D. K., Dewi, V. I., & Soma, A. M. (2024). The nexus of digital financial inclusion, digital financial literacy and demographic factors: Lesson from Indonesia. *Cogent Business & Management*, 11(1), 1-10.
- Yang, Z., Yu, L., Liu, Y., Yin, Z., & Xiao, Z. (2022). Financial inclusion and carbon reduction: Evidence from Chinese counties. *Frontiers in Environmental Science*, 9, 1-10.
- Yıldız, M., & Awadh, K. Q. A. (2022). Determining the relationship between financial inclusion and financial stability: An application for Iraq, *Business & Management Studies: An International Journal (BMLJ)*, 10(3), 1145-1160.
- Younas, Z. I., Qureshi, A., & Al-Faryan, M. A. S. (2022). Financial inclusion, the shadow economy and economic growth in developing economies. *Structural Change and Economic Dynamics*, 62, 613-621.
- Yu, Y., & Tang, K. (2023). Does financial inclusion improve energy efficiency?. *Technological Forecasting & Social Change*, 186, 1-15.
- Zeraibi, A., Jahanger, A., Adebayo, T. S., Ramzan, M., & Yu, Y. (2023). Greenfield investments, economic complexity, and financial inclusion-environmental quality nexus in BRICS Countries: Does renewable energy transition matter?. *Gondwana Research*, 117, 139-154.

Zhang, Z., Song, J., Shu, T., & Zhao, T. (2024). Changes in rural financial exclusion's supply and demand factors from the perspective of digital inclusive financial policies. *Cogent Economics & Finance*, 12(1), 1-25.

Araştırma Makalesi / Research Article

YATIRIM TEŞVİKLERİ VE DIŞ TİCARET İLİŞKİSİ: ZONGULDAK İLİ ÖRNEĞİ

Ferdi KESİKOĞLU¹

ÖZET

Yatırım teşviklerinin temel amacı bölgesel eşitsizliklerin giderilmesidir. Bölgesel eşitsizlikler günümüzde hemen her ülkenin temel problemlerinden biridir. Literatürde yatırım teşviklerinin etkilerine yönelik pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalarda teşvik ve desteklerin makro değişkenler olan işsizlik, büyüme, ihracat, ithalat üzerinde nasıl etkiler meydana getirdikleri test edilmektedir. Zonguldak ili uzun yıllardır dış ticaret açığı veren şehirlerden biri konumundadır. İlin sektörel yapısı ithalatın yüksek olmasını tetikleyen başlıca faktördür. Ülkemizde uygulanan yatırım teşvik sistemine göre 3. Bölgede yer alan Zonguldak ana sektörler olan madencilik, ana metal sanayi ve enerji ekseninde dışardan yatırım da çekmektedir. Gelen yatırımcıların yararlandığı teşviklerin cari açık sorunu olan ilin dış ticareti ile bir ilişkisi olup olmadığı araştırmanın ana konusudur. Bu kapsamda bu çalışmada Zonguldak ilinde yatırım teşvik sisteminden kaynaklı teşvike bağlı yatırımlar ile ihracat ve ithalat arasındaki ilişki ampirik olarak analiz edilmektedir. Yatırım teşvik sisteminin yapısından kaynaklı olarak çalışmada aynı ampirik yöntem ile farklılaştırılmış veri setleri ile iki dönem için iki analiz gerçekleştirilmektedir. Elde edilen bulgular Zonguldak ilinde iki modelde de teşvikler ile ihracat ve ithalat arasında bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. İhracat ve ithalat arasında ise çift yönlü güçlü nedensellik ilişkisi elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yatırım Teşvikleri, İhracat, İthalat, Dış Ticaret
JEL Sınıflandırması: O25, F10

INVESTMENT INCENTIVES AND FOREIGN TRADE RELATIONSHIP: THE EXAMPLE OF ZONGULDAK PROVINCE

ABSTRACT

The main purpose and strategy of Investment Incentives is to eliminate inequalities. Regional inequalities are one of the main problems of almost every country today. There are many studies in the literature on the effects of investment incentives. In these studies, it is tested what effects incentives and supports have on macro variables such as unemployment, growth, exports and imports. Zonguldak province has been one of the cities that has had a foreign trade deficit for many years. The sectoral structure of the province is the main factor that triggers high imports. According to the investment incentive system implemented in our country, Zonguldak, located in the 3rd Region, also attracts foreign investments in the main sectors of mining, basic metal industry and energy. The main subject of the research is whether the incentives benefited by incoming investors have a relationship with the foreign trade of the province, which has a current account deficit problem. In this context, in this study, the relationship between incentive-related investments arising from the investment incentive system and exports and imports in Zonguldak province is analyzed empirically. Due to the structure of the investment incentive system, two analyzes are carried out for two periods with the same empirical method and differentiated data sets. The findings obtained indicate that there is no causality relationship between incentives and exports and imports in both models in Zonguldak province. A strong bidirectional causality relationship was obtained between exports and imports.

Keywords: Investment Incentives, Export, Import, Foreign Trade
JEL Classification Codes: O25, F10

¹Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü
ferdikestikoglu@beun.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

One of the issues that development economics is most interested in is the elimination of regional inequalities. Eliminating regional inequalities is one of the important problems in almost every country in the world. In the fight against inequalities, countries implement policies to eliminate inequalities with different methods and instruments, including monetary and fiscal policies, and a set of tools generally referred to as incentives. When incentive systems are examined, a wide range emerges, from incentives for foreign trade that aim to increase the market share of countries in the global arena or to eliminate regional inequalities within the country, to incentives for research and development, investment, production and employment.

The main purpose of the state intervening in the economy through incentives is, of course, to achieve positive results in some macroeconomic variables. With incentive or grant applications, it is aimed to increase production, growth, increase employment, increase exports and eliminate inequalities in regional development in agriculture, industry and service sectors. Although the aim is positive, sometimes results contrary to expectations may occur due to reasons arising from the structure of the application.

Zonguldak province has been one of the cities that has had a foreign trade deficit for many years. The sectoral structure of the province is the main factor that triggers high imports. According to the investment incentive system implemented in our country, Zonguldak, located in the 3rd Region, also attracts foreign investments in the main sectors of mining, basic metal industry and energy. The main subject of the research is whether the incentives benefited by incoming investors have a relationship with the foreign trade of the province, which has a current account deficit problem. In this context, in this study, the relationship between incentive-related investments arising from the investment incentive system and exports and imports in Zonguldak province is analyzed empirically.

Literature Review

When the academic literature on the economic effects of investment incentives is examined, it is seen that the relations with growth, employment, unemployment and export variables are examined. Studies are carried out on a country basis at the macro level or on a regional or sector basis at the micro level. Studies in which general analyzes are made at the country level are common. In the literature examples given under the title, the findings of the studies addressing the export-import or foreign trade relationship were evaluated.

In the study conducted by Madani and Mas-Guix (2011), which investigated the effect of tax advantages on export performance in the automotive industry in South Africa for the period 1996-2006, it was concluded that tax advantages have an effect on exports in the long term. Girma et al. (2006), it was concluded that production incentives increased exports in the GMM estimation method made for China at the firm level for the period 1999-2003. Again, Girma et al. (2009) in a study conducted at the company level using panel data method for Germany between 1995 and 2004, shows that subsidies and supports have a positive effect on exports in West Germany, while there is no effect in East Germany.

Ayberk (2020) titled "The Relationship Between Export and Investment Incentives in Turkey: ARDL Bounds Test", it was determined in the empirical analysis conducted for the period between 2001 and 2019 that general and sectoral investment incentives positively affected the export volume in the long term. İlkhan et al. (2022) in the study titled "The Effect of Regional Investment Incentives on Economic Growth and Exports: The Example of Turkey", an examination was carried out with panel data analysis for the period between 2002-2019. As a result of the study, the existence of regional differences was confirmed, and a more intense relationship between GNP and Exports and incentives was detected in regions that focus on industry.

Recepoğlu et al. (2022) within the scope of the study titled "Relationships Between Investment Incentives, Public Investment Expenditures and Exports: Panel Causality Analysis on Provinces in Turkey", a two-way causality relationship was obtained between investment incentives and exports in the analysis results conducted for the period between 2002 and 2017. "Evaluation of the Relationship between Regional Incentive Practices and Exports with Regression Analysis in the Afyonkarahisar Province Sample" conducted by Hazman; Kaya (2018) showed that in the research, there is a one-way trend towards exports from the data between 2000 and 2017 and the number of investments with incentive certificates and fixed investment amount variables. A causal relationship has been obtained.

Methodology

In this study, which investigates the relationship between investment incentives and exports and imports, which are considered foreign trade variables, an analysis was carried out with a monthly data set, unlike the literature. When the studies are examined, it is seen that they are generally based on annual data. The main reason

for this situation is that compiling monthly data is difficult and laborious. Within the scope of the study, analyzes were carried out with two separate data sets in two separate periods due to the operation of the incentive certificate.

The first of these data sets is called the PERMISSION model. While compiling statistics regarding the investment incentive certificate used in this model, the investment amounts in the permitted documents were taken as basis. The other model is expressed as REALIZATION and is based on the investment amounts in the incentive certificate closing process. Differences may occur in the Permission and Realization models due to the long realization periods of investments subject to permission. While creating the data set, the Import and Export variables representing foreign trade used in both models are the same, but the Incentive data represents different values. Depending on the possibilities of the data set, two different periods were discussed in the study.

In the study, causality testing was carried out within the scope of the VAR model, which is one of the time series analyses. First of all, unit root tests of the series, appropriate lag length tests, autocorrelation tests, and varying variance tests were performed. Then, analysis was carried out with the Granger Causality Test. Impact-response analyzes were carried out among variables with a causal relationship.

Results and Conclusion

According to the results of the permit model, which is based on the investment amounts authorized for incentive certificates and also expresses a long-term relationship, no causality relationship could be obtained between incentive-related investments and export and import variables representing foreign trade. According to the causality test results, a bidirectional causality relationship was obtained between exports and imports. The reaction of imports to a change in exports lasts for up to 4 periods, of which 3 periods are positive. With the reaction of exports to a change in imports, it is positive for a period and lasts up to 10 periods. When we look at the levels of reactions, the reaction of imports to the change in exports is at high levels, while the reaction of exports to the change in imports is at low levels. In a sense, this situation confirms the economic structure of the region. Zonguldak, where mining, basic metal and energy sectors are the main sectors, uses heavy imported inputs, especially in the energy and basic metal industry. An increase in exports that may arise as a result of this has the chance to directly affect imports to a high extent. The energy and basic metal industry imports coal as a basic input. Although the main sector of the province is mining, there is a current account deficit problem due to heavy coal imports due to insufficient production. Accordingly, an increase in exports will also affect imports to a high level. The reaction of exports to a change in imports remains at low levels. This situation arises from the structure in the relevant sectors. In other words, the increase in imports is reflected in exports at a lower level.

The results obtained from the model, which can be described as a short-term analysis based on the realization model based on the investment amounts realized in investments for which incentive certificate permission is granted, show the same results as the permit model. There is no relationship between investment amounts due to realized investment incentives and exports and imports. In this model, there is a bidirectional causality relationship between exports and imports. In the results of the impact response analysis, the results do not change in terms of exports and imports in the short-term analysis. While a change in exports affects imports at a high level, a change in imports does not affect exports much.

1. Giriş

Kalkınma iktisadının en çok ilgilendiği konulardan bir tanesi de bölgesel eşitsizliklerin giderilmesidir. Bölgesel eşitsizliklerin giderilmesi dünya üzerinde hemen her ülkede önemli sorunlardan biridir. Ülkeler eşitsizlikler ile mücadelede para ve maliye politikalarını içeren birbirinden farklı yöntem ve enstrümanlar ile genel anlamda teşvik olarak ifade edilen araç seti ile eşitsizliklerin giderilmesine yönelik politikalar uygulamaktadırlar. Teşvik sistemleri incelendiğinde küresel arenada ülkelerin pazar payının artırılmasını ya da ülke içerisindeki bölgesel eşitsizliklerin giderilmesini hedefleyen dış ticarete yönelik teşviklerden, araştırma-geliştirme, yatırım, üretim ve istihdam teşviklerine kadar geniş bir yelpaze ortaya çıkmaktadır.

1980 sonrası dünya ekonomisinde görülen neo-liberal politikadaki baş döndürücü gelişme ülkeler ve bölgeler arasındaki rekabeti de artırmıştır. Bu rekabette ayakta kalabilmek veya daha fazla pay alabilmek için pek çok ülke serbest piyasa düzenine müdahale olarak isimlendirilen teşvik uygulamalarına başvurmuştur. Her geçen gün farklı isimler ile yeni bir teşvik uygulaması hayatımıza dahil olmaktadır. Teşvik sistemlerinde araç olarak ise yaygın bir şekilde nakit hibe destekleri, vergisel avantajlar, kredi faizinde indirimler, istihdam ödemeleri, enerji destekleri, yatırım yeri tahsisleri, tanıtım ve markalaşmaya yönelik hizmet alımları, kamu tarafından sağlanan garantiler, satın alımlar gibi pek çok araç kullanılmaktadır.

Uygulanan teşviklerin sınıflandırılmasına ilişkin yapılan çalışmalarda genellikle finansal teşvikler, vergisel teşvikler, düzenleyici teşvikler, teknik veya işletme bazlı destek ve teşvikler şeklinde bir gruplama yapıldığı görülmektedir. Ülkemizde ise amaç, kapsam, veriliş yöntemi ve kullanılan araçlara göre geniş ve birbiri ile iç içe bir sınıflandırma yapılabilir. Bölgesel eşitsizliklerin giderilmesi amacı kapsamında, bölgesel teşvik uygulamasından kaynaklanan, yatırım öncesi verilen, vergisel avantajlar içeren teşvikler bu çalışmada kullanılan

teşvikleri ifade etmektedir. İşletmelere nakdi hibe şeklinde veya kredi şeklinde verilen destekler bu araştırmanın kapsamı dışındadır. Bununla beraber kapsam içerisinde yer alan teşvik belgeli yatırımlarda da faiz indirimi gibi kredi desteğine ilişkin uygulamalar olabilmektedir.

Cumhuriyetin ilanından bugüne kadar ülkemizin ekonomi politikaları incelendiğinde temel ekonomik problemlerden birinin bölgesel eşitsizlikler olduğu görülmektedir. Bölgesel eşitsizliklerin giderilmesine yönelik tek partili dönemden planlı kalkınma dönemine, 1980 sonrası dönemden günümüze kadar kalkınma planları, politikaları, kalkınma da öncelikli bölge uygulamaları ve yatırım teşvik sistemi gibi pek çok farklı strateji uygulanmıştır. Ülkemizde uygulanan teşvik sistemlerine bakıldığında sürekli olarak bir değişimin esas alındığı farklı uygulamalar ile karışık bir yapının ortaya çıktığı görülmektedir. Son yıllarda teknolojik gelişmelerdeki sonuca bağlı olarak etki analizleri gerçekleştirilerek hayata geçirilmeye çalışan teşvik uygulamalarının daha fazla yer almaya başladığı görülmekle beraber yaşanan karmaşanın politik tercihler ile şekillendiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Türkiye 7 bölgesi, 81 ili ve 84,9 milyon nüfusu ile bulunduğu coğrafyanın en büyük ekonomik aktörlerinden biridir. Yatırım, üretim, istihdam ve ihracatta rekabetçi bir konuma gelebilmek için sürekli yeni destek ve teşvik paketleri hayata geçirilmektedir. Ülkemiz teşvik sistemi tarihsel olarak incelendiğinde en kapsamlı ve sistematik yapının 19 Haziran 2012 yılında çıkarılan 28328 sayılı resmi gazetede yayınlanan “yatırımlarda devlet yardımları hakkındaki karar” kapsamında şekillendiği görülmektedir. Bu karar ile ülkemizdeki 81 il farklı parametreler ile hesaplanan sosyo-ekonomik gelişmişlik sistemine bağlı olarak 6 bölgeye ayrılarak teşvik ve desteklerden yararlandırılmaya başlanmıştır. İstatistiki yöntemlere dayalı olarak farklı parametreler ile hesaplanan sosyo ekonomik gelişmişlik endeksi (SEGE) belirli aralıklar ile güncellenmekte ve illerin performansına bağlı olarak teşvik sitemindeki yerleri de belirlenmektedir. Bu belirleme ile illerin hangi teşvik kalemlerinden hangi oranlarda yararlanacakları tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu durum ise söz konusu illerin yatırım cazibelerini belirlemekte ve bir anlamda ekonomik gelişmesinde devlet desteklerinin etkisini ortaya koymaktadır.

2004, 2011 ve 2017 yıllarında güncellenen Sosyo Ekonomik Gelişmişlik endeksinde 3. Bölge kapsamında yer alan Zonguldak ilindeki yatırım teşvik sisteminden kaynaklanan belgeye bağlı yatırımların ilin ihracat ve ithalat düzeyleri ile bir ilişkisinin test edilmesi çalışmanın ana konusudur. Çalışma kapsamında değerlendirmeler yapılırken 2013 sonrası döneme ilişkin kararlar baz alınmış olup Zonguldak ilinin bölgesel teşvik uygulamaları kapsamındaki değerleri dikkate alınmıştır. Çalışma girişin ardından mevcut sistemin yapısına ilişkin teorik çerçeve, ilin ekonomik yapısına ilişkin bir değerlendirme, konuya ilişkin literatürden örnekler, ampirik analiz ve sonuç kısmından oluşmaktadır.

2. Teorik Çerçeve

Yatırım teşvikleri ile ilgili iktisat biliminin tartışmaları, büyüme ve kalkınmaya ilişkin literatürde kendisini göstermektedir. Ekonomi biliminin geçmişten günümüze kadar üzerinde en çok tartıştığı konuların başında devletin ekonomiye müdahale edip etmemesi konusu gelmektedir. Klasik iktisadi akım ile başlayan bu tartışma, neo-klasik okul, Keynesyen yaklaşım, Marksist ekol başta olmak üzere liberal felsefeye dayalı ve liberal felsefeye karşı tüm yaklaşımlarda hala daha geçerliliğini korumaktadır. Klasik iktisadi düşüncenin devleti zorunlu bir fena olarak görmesi ve müdahale etmesine karşı çıkan hakim görüş, ekonomik kriz dönemlerinde devletin müdahaleciliğiyle krizlerin bertaraf edilebileceğini savunan görüşler ile karşı görüşlerin güçlenmesinin ana sebeplerinden biri olmuştur. Burada kastedilen müdahalecilik temelde para ve maliye politikalarını esas alan ve ekonomik konjonktürün düzelmesine odaklanan bir yaklaşım olarak kendini göstermektedir. Diğer bir ifade ile devletin ekonomiye müdahale etmemesi gerektiği yönündeki temel felsefeden teorik olarak bir sapma mümkün değildir.

1770'lerden günümüze dek süren bu tartışma içerisinde özellikle 1930'lı yıllardan sonra devlet müdahaleciliğinin ön plana geçtiği bir safhaya geçilmiş, piyasanın başarısızlığı teorileri tartışılmaya başlanmıştır. Dünya genelinde yaşanan uygulamalara bakıldığında para ve maliye politikaları ile ekonomiye müdahale dışında kamusal üretimler, kamusal yatırımlar ve işletmeler kavramlarının da yaygınlaştığı görülmektedir. 1970 ve sonrası dönemde ise ekonomi literatürü ağırlıklı olarak devletin başarısızlığı teorilerini tartışmaya başlamıştır. Son 30-40 yıllık dönemde Neo-klasik ekolün devleti yok sayan yaklaşımlarına karşılık geliştirilen içsel büyüme modelleri giderek artan bir öneme sahip olmaktadır. Bunun temel sebebi içsel büyüme modellerini savunan iktisatçıların kamunun dengeli bir şekilde ekonomiye müdahale etmesi gerektiğini savunmalarıdır (Değer & Receptoğlu, 2018: 3). Bu tartışmalar içerisinde en çok öne çıkan görüşler ise Lucas (1988), Romer (1990), Barro (1991) tarafından ortaya atılmıştır. Lucas (1988) eğitim alanındaki müdahalelerin beşerî sermaye ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisine odaklanırken, Romer (1990) daha çok Ar-Ge, Teknoloji ve büyüme arasındaki gelişmeye devletin katkı sunması gerektiğini savunmuştur. Barro (1991) ise devletin alt yapı yatırımlarını gerçekleştirerek üretim ve büyüme sürecine katkı sağlayabileceğini ifade etmektedir. Buradaki kuramsal tartışmalar yatırım teşviklerinin tam olarak sebebi olmasa da teorik tartışmaların bir araç değişkeni olabilecek konumdadır.

Ülkelerin teşvik politikalarının özünde yukarıda anlatılan büyüme kuramlarının bir payı olmakla beraber genellikle bölgesel eşitsizliklerin giderilmesidir. Kamunun alt yapı yatırımları ile ekonomiye müdahalesinin yanı sıra bölgesel eşitsizlikleri gidermek amacıyla uyguladığı politikalarından biri de teşvik uygulamalarıdır. Düzenleyici ve denetleyicilik rolünün gereği olarak kamu burada kendi yatırım gerçekleştirmek yerine elindeki araçlar ile yatırımların gerçekleştirilmesine yönelik birtakım avantajlar sunmaktadır (Değer & Recepoğlu, 2018:3). Liberal ekonomik sistemde devletin ekonomiye müdahale etmesine çok sıcak bakılmasa da ekonominin yapısından kaynaklı sermaye birikiminin yetersizliği, üretim darlıkları, Ar-Ge ve İnovasyon alanındaki eksiklikler gibi nedenlerden ötürü eşitsizliklerin giderilmesi ve refahın artırılması için devletin teşvikler yoluyla pek çok ülkede ekonomiye müdahale ettikleri açıkça görülmektedir (Atamer, 2015:7-8).

Teşvikler aracılığıyla ekonomiye müdahale eden devletin buradaki temel amacı elbette ki bazı makro ekonomik değişkenlerde olumlu yönde sonuçlar elde etmesidir. Teşvik veya hibe uygulamaları ile tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde üretim artışı, büyüme, istihdam artışı, ihracat artışı, bölgesel kalkınmadaki eşitsizliklerin giderilmesi hedeflenmektedir. Her ne kadar amaç pozitif olsa da bazen uygulamanın yapısından kaynaklanan nedenler ile beklentinin aksine sonuçlar da ortaya çıkabilmektedir.

2.1. Mevcut Yatırım Teşvik Sistemin Yapısı

Teşvikler genel olarak belirli ekonomik faaliyetlerin diğerlerine oranla daha fazla ve daha hızlı gelişmesi için devlet tarafından verilen maddi ve maddi olmayan ayrıcalıklar olarak tanımlanmaktadır (Devlet Planlama Teşkilatı, 2007: 1). Ülkemiz iktisadi hayatı incelendiğinde bölgesel eşitsizlikler ile mücadelede cumhuriyet sonrası dönemde 1927 yılında yürürlüğe giren Teşvik-i Sanayi Kanunu başta olmak üzere, 1951 Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu, 1968 yılında Kalkınma Plan ve Programları ile şekillenen Kalkınmada Öncelikli Yörelere uygulaması ve 16 Temmuz 2009 tarih ve 27290 Sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 2009/15199 sayılı yatırım teşvik sistemi düzenlemesi öne çıkan temel dönüm noktaları olarak kabul edilmektedir (Eser, 2011; Yılmaz, 2020). Elbette ki bu zaman diliminde pek çok farklı uygulama mevcuttur ancak ülke içerisinde yaşanan bölgesel gelişmişlik farklılıklarını gidermeye yönelik en temel tanımlamalar bu kapsamda değerlendirilebilir.

Türkiye’de uygulanan mevcut yatırım teşvik sistemi 19 Haziran 2012 yılında çıkarılan 28328 sayılı resmî gazetede yayınlanan “yatırımlarda devlet yardımları hakkındaki karar” ile şekillenmektedir. Bu karar ile ülkemizde teşvik sisteminin bileşenleri ve yapısı aşağıdaki tabloda özetlenmeye çalışılmıştır.

Tablo 1: Yatırım Teşvik Sisteminin Yapısı

Destek Unsurları	Genel Teşvik	Bölgesel Teşvik	Öncelikli Yatırımlar	Stratejik Yatırımlar
KDV İstisnası	+	+	+	+
Gümrük Vergisi Muafiyeti	+	+	+	+
Vergi İndirimi		+	+	+
Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği		+	+	+
Sigorta Primi İşçi Hissesi Desteği		+	+	+
Faiz ve Kar Payı Desteği		+	+	+
Yatırım Yeri Tahsisi				
KDV İadesi				+

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Temmuz 2023.

Mevcut yatırım teşvik sistemi temelde 4 ana kategoride şekillenmektedir. Bunlardan birincisi tüm yatırımları kapsayan genel teşvik uygulamaları, ikincisi iller arasındaki gelişmişlik farklılıklarını azaltmayı amaçlayan ve illerin üretim ve ihracat potansiyellerini artırmayı hedefleyen bölgesel teşvik uygulamaları, üçüncüsü belirli yatırım konularının desteklenmesini hedefleyen daha yüksek ayrıcalıklar içeren öncelikli yatırım teşvikleri ile son olarak da cari açığın azaltılmasını hedefleyen ve daha yüksek ayrıcalıklar içeren stratejik yatırımlardır. Çalışma kapsamında bölgesel teşvikler değerlendirmeye alındığından bölgesel teşviklerin yapısı ile devam edilmektedir.

Bölgesel teşvik sistemi uygulamaları Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından yayınlanan İllerin Sosyo Ekonomik gelişmişlik Endeksi (SEGE) çalışmalarına dayanmaktadır. SEGE araştırmaları ülkemizde kamunun politika, strateji ve uygulama çalışmalarına girdi sağlamak amacıyla Türkiye’deki Düzey-2 bölgelerinin, illerinin ve ilçelerinin gelişmişlik düzeylerini nesnel olarak ölçen ve karşılaştıran analiz çalışmalarıdır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017). Son yayınlanan 2017 SEGE raporunda ölçüm için Güçlü Temel Bileşenler Analizi olarak ifade edilen istatistiksel bir yöntem kapsamında 8 alt başlıkta 52 değişkenden oluşan bir veri seti ile analiz yapıldığı

görülmektedir. Yapılan hesaplamalara bağlı olarak iller 6 bölgeye ayrılmakta olup teşvik sisteminden bölgenin avantajlarına göre yararlanmaktadırlar.

2.2. Teşvik Sisteminde Zonguldak İlinin Yeri

Teşvik sistemi açısından Zonguldak ilinin durumu değerlendirilirken 2011 ve 2017 SEGE çalışma dönemleri dikkate alınmıştır. İki dönemin dikkate alınmasının nedeni çalışmanın ampirik kapsamında 2013-2024 arası dönemin dikkate alınmasıdır. 2011 yılında Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından gerçekleştirilen SEGE 2011 çalışmasında Zonguldak sekiz alt başlıkta 61 göstergeye göre 81 il içerisinde 29. sırada yer alarak 3. gelişmişlik bölgesindeki teşvik ve desteklerden yararlanmaya hak kazanmıştır. Yine benzer bir biçimde 2017 yılında gerçekleştirilen analizde ise Zonguldak 28. sıraya yükselmiş ancak yine 3. gelişmişlik bölgesindeki teşviklerden yararlanmaya hak kazanmıştır. Zonguldak ili bölgesel teşvik kapsamında desteklerden aşağıdaki tablo kapsamında yararlanmaktadır.

Tablo 2: Teşvik Sisteminde Zonguldak

Destek Unsurları		ZONGULDAK
KDV İstisnası		VAR
Gümrük Vergisi Muafiyeti		VAR
Vergi İndirimi*	OSB Dışı	25
	OSB İçi	30
Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği	OSB Dışı	5 Yıl
	OSB İçi	6 Yıl
Yatırım Yeri Tahsisi		VAR
Faiz veya Kar Payı Desteği	İç Kredi	3 puan
	Döviz/Döviz Endeksli Kredi	1 puan
Sigorta Primi İşçi Hissesi Desteği		YOK
*Yatırıma Katkı Oranı (%) olarak uygulanır		

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı verilerinden derlenmiştir.

Teşvik sisteminde çalışmanın araştırma alanını oluşturan Zonguldak iline ilişkin bir değerlendirme Tablo 2'de verilmiştir. Bölgesel teşvik kapsamında 3. Bölge içerisinde yer alan Zonguldak ilinde gerçekleştirilecek bir yatırım eğer OSB içinde ise 4. Bölge teşviklerinden yararlanmaktadır. Bölgesel yatırımlarda KDV ve gümrük vergisi muafiyeti başta olmak üzere vergi indirimi, sigorta primi işveren hissesi desteği, yatırım yeri tahsisi ve faiz ve kar payı desteği kalemleri teşvik kapsamının içerisine girmektedir. Vergi indirimi yatırıma katkı olarak ele alınmaktadır. OSB dışı %25 OSB içi ise %30'dur. Diğer bir ifade ile örneğin OSB içerisinde gerçekleştirilecek bir yatırımın toplam tutarının %30'u yatırım dönemi ve/veya üretim dönemi içerisindeki vergilendirilecek tutardan düşülebilmektedir. Benzer bir avantaj SGK işveren prim payında gerçekleşmektedir. Burada da OSB içi 5 yıl OSB dışı ise 6 yıl olarak uygulanmaktadır. SGK destekleri üretim dönemine geçişle birlikte yatırıma ilişkin çalışanları kapsamaktadır. Teşvik kalemlerinden olan faiz ve kar payı destekleri ise iç kredilerde cari kredi faizleri üzerinden 3 puan, döviz endeksli kredilerde 1 puan indirim şeklinde uygulanmaktadır.

Zonguldak ilinin 2001-2023 yılları arası yıllık verilere bağlı olarak gerçekleşen sonuçlarına ilişkin mevcut durumu aşağıdaki Tablo 3'de gösterildiği gibidir. Zonguldak teşvik belgeli yatırımlar açısından ülke geneli ile kıyaslandığında belge adedine göre 50., yatırım tutarına göre 28., istihdama göre de 51. Sıralarda yer almaktadır. Burada elde edilen verilere göre bir toplulaştırma yapılmış, kümülatif veriler üzerinden bir değerlendirme ortaya konulmuştur. Belge adedi az olmakla beraber gerçekleşen yatırımların ölçeğine göre toplam yatırım tutarları açısından il yukarı sıralardadır. Bunun temel sebebi madencilik, demir çelik ve elektrik üretimi açısından büyük ölçekli pek çok işletmenin il içerisinde yer almasıdır. Ölçeğin büyüklüğü doğal olarak yatırımın büyüklüğünü de etkilemektedir. Sıralama açısından Zonguldak ilk 50 içerisinde yer alsa da aslında teşvik sistemine bağlı ülke genelinde gerçekleşen yatırımların belge adedi, yatırım tutarı, istihdam açısından %1'in altında bir değer almaktadır. Bu durumun temel sebebi ise bölgedeki sektörel çeşitliliğin az olması ve yoğunlaşmanın belirli sektörler ve büyük ölçekli birkaç işletme içerisinde gerçekleşmediği.

Tablo 3: Yatırım Teşvik Sistemi Sonuçlarına İlişkin Göstergeler (2001-2023)

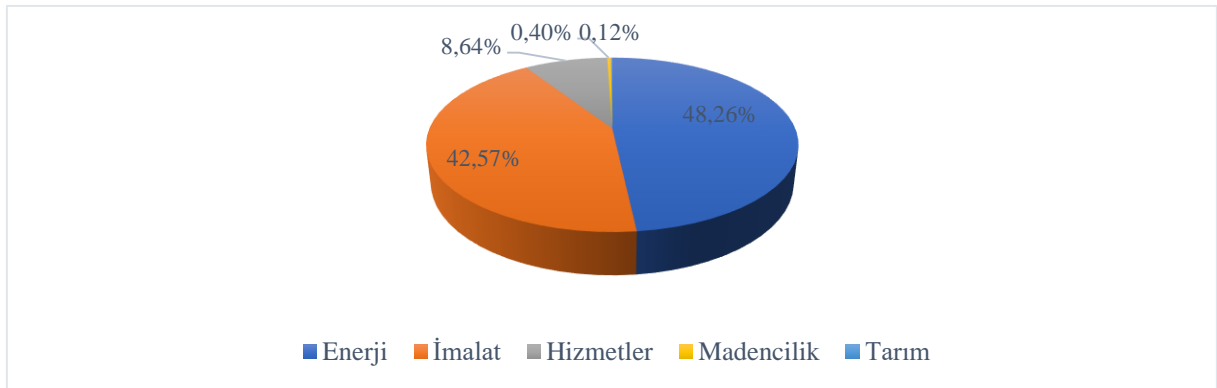
Zonguldak Yatırım Teşvik Belge Adedi	595
Türkiye Yatırım Teşvik Belge Adedi	126096
Belge Adedine Göre Ülke İçindeki Payı (%)	0,47
Belge Adedine Göre Ülke Genelindeki Sıralaması	50
Zonguldak Gerçekleşen Yatırım Tutarı (Milyon TL)	7.259
Türkiye Gerçekleşen Yatırım Tutarı (Milyon TL)	1.012.684

Yatırım Tutarına Göre Ülke İçindeki Payı (%)	0,72
Yatırım Tutarına Göre Ülke Genelindeki Sıralaması	28
Zonguldak Teşviğe Bağlı Gerçekleşen İstihdam	14.745
Türkiye Teşviğe Bağlı Gerçekleşen İstihdam	2.626.089
İstihdama Göre Ülke İçindeki Payı (%)	0,56
İstihdama Göre Ülke Genelindeki Sıralaması	41

Kaynak: Teşvik istatistiklerinden yazar tarafından hesaplanmıştır.

Zonguldak ilinde teşvik sistemine bağlı olarak gerçekleşen yatırımların sektörel dağılımı Grafik 1’de gösterilmiştir. En büyük pay %48 ile enerji sektörüne aittir. Zonguldak ilinde ülkemiz toplam elektrik üretiminin yaklaşık olarak %10’unu karşılayan 2 termik santral bulunmaktadır. Bu santraller teşvik sistemindeki avantajları da kullanarak önemli yatırımlar gerçekleştirmektedir. Bu nedenle de bu tesislerin toplam yatırım tutarına göre payı oldukça yüksek düzeydedir. Enerji sektörünü %42 ile imalat sanayi takip etmektedir. Hizmet, madencilik ve tarımın payı ise toplam yatırım tutarları içerisinde düşük paylardadır.

Grafik 1: Zonguldak İlinde Teşviğe Bağlı Gerçekleşen Yatırımların Sektörel Dağılımı 2001-2023 (%)



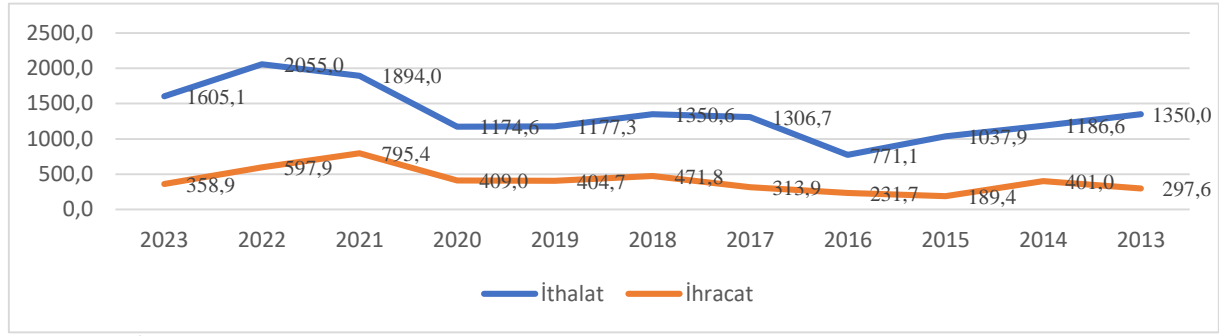
Kaynak: Teşvik istatistiklerinden yazar tarafından hesaplanmıştır.

2.3. Zonguldak ilinin Dış Ticaret Yapısı

Cumhuriyetin ilanından bu yana önemli bir sanayi merkezi olan Zonguldak yaklaşık 1,2 milyar dolara varan ithalatı buna karşılık gerçekleştirdiği 500 milyon dolara yaklaşan ihracatı ile dış ticaret açığı veren bir il konumundadır. Karadeniz bölgesi içerisinde önemli bir ticaret hacmine sahip olan Zonguldak ilinin başta taş kömürü madenciliği olmak üzere, demir çelik, enerji, plastik kauçuk, metalik olmayan mineral ürünler, gıda ve gıda ürünleri, mobilya ve ahşap ürünler sektörlerinde önemli ihracat ve ithalat hacmi bulunmaktadır. Zonguldak’ın ithalattaki sektörel dağılımı incelendiğinde madencilik ve taş ocakçılığının ithalatta en büyük payı aldığı bunu imalat sanayinin izlediği görülmektedir. İhracat açısından ise imalat sanayinin ana lokomotif olduğu ardından ise tarımın geldiği görülmektedir. İlin ülke genelinde taşkömürü madenciliği açısından lider rolüne karşılık madencilik alanında ithal bağımlılığının yüksek olması imalat sanayinin yapısına işaret etmektedir. İlin en büyük sektörlerinden olan ana metal sanayi ve enerji sektörü için kömür ana girdi konumundadır. Yerli üretimdeki yetersizlikler ve piyasa ekonomisi koşulları ithalata bağımlılığı giderek artırmaktadır.

Teşvik sistemine bağlı olarak şekillenen yatırımların sektörel dağılımı incelendiğinde ise enerjinin ilk sırada imalat sanayi ve madencilik şeklinde devam eden bir dağılımın yer aldığı görülmektedir. Bu durum gerek il genelindeki yatırımcıların gerekse de dışardan gelen yatırımcıların teşvik sistemine bağlı olarak gerçekleştirdikleri yatırımlarda ithal bağımlılığı yüksek olan sektörlerde yatırım yaptıklarına önemli bir kanıt sunmaktadır. Bu durum ise teşvik sisteminden kaynaklı yatırımların il genelinde dış ticareti etkileme potansiyelinin yüksek olduğuna işaret etmektedir.

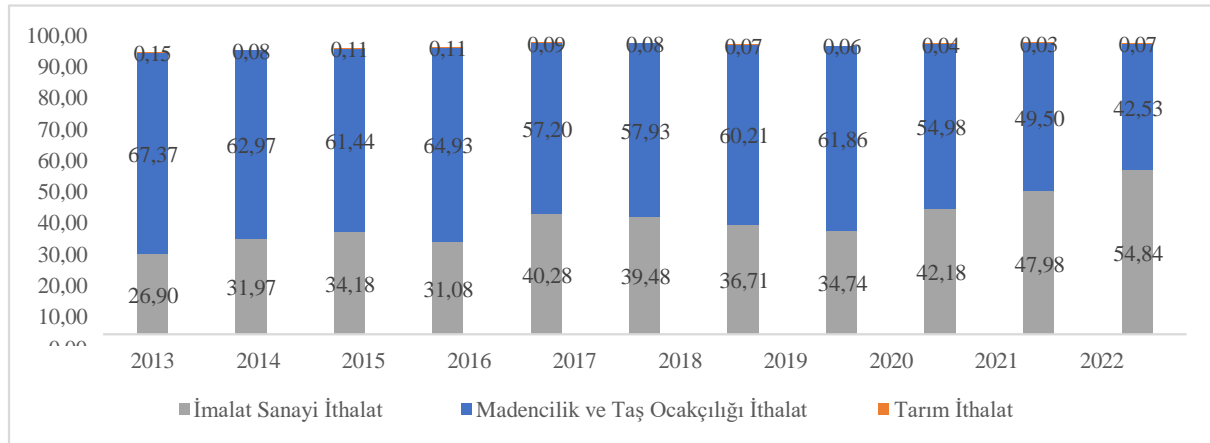
Grafik 2: Zonguldak İlinin İhracat ve İthalat Gelişimi (2013-2023, Milyon TL)



Kaynak: TÜİK

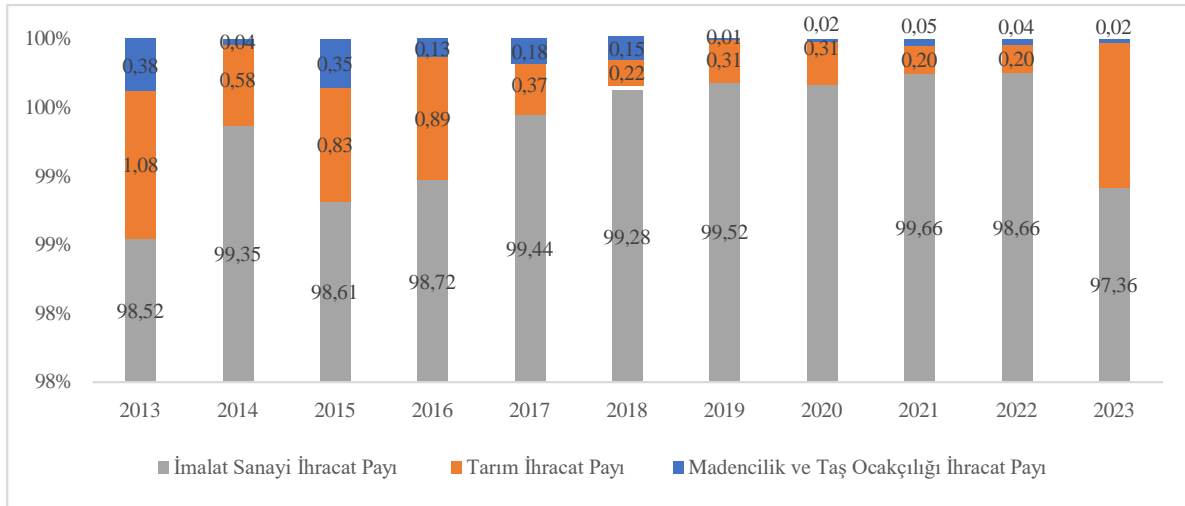
İlin tarihsel süreç içerisinde, ithalat ve ihracatının seyri Grafik 2’de gösterildiği gibidir. 1995-2023 arası dönem incelendiğinde tüm yıllarda ithalatın ihracattan fazla olduğu görülmektedir. İthalat ve ihracat rakamlarına ilişkin veriler incelendiğinde. Ele alınan dönem içerisinde grafikte görüldüğü üzere ithalatın arttığı yıllarda ihracatta artmaktadır. Zonguldak ilinde ithalat 1 milyar dolar üzerinde ihracatta 250 milyon dolar üzerinde seyretmektedir.

Grafik 3: Zonguldak’ta İthalatın Sektörel Dağılımı (2013-2023)



Kaynak: Ertuğrul Yıldırım, Zonguldak, İçinde N. Yayla, İ. Çeviş, A. Çağlar, E.Destan (Ed.), Cumhuriyetin 100. Yılında İktisadi Gelişimi: 100. Yılda Üç Yüzyıla - Karadeniz Bölgesi, Nobel Yayınevi, 2023, 148

Dış ticaret açığının temel sebebi olan ithalatın sektörel dağılımı Grafik 3’de gösterildiği gibidir. İthalattaki en yüksek pay %50’nin üzerindeki pay ile madencilik ve taş ocakçılığı sektöründedir. Bu durum ülkemizin tek taş kömürü madenciliği üretimi yapan Zonguldak ili için tezat bir durum oluşturmaktadır. Bu durumun temel sebebi çalışmanın araştırma hipotezini de oluşturan kömüre bağlı sektörlerin fazla olmasıdır. İl içerisinde ülkemizin en büyük demir çelik tesisinin olması ve kömürü ana hammadde olarak kullanması, beraberinde yine ülkemizin en büyük enerji santrallerinden 2 tanesinin il içerisinde olması ve kömürü ana hammadde olarak kullanması bunun temel sebebidir. Zonguldak ilinin taş kömürü üretimi özel ve kamusal üretimi 1.4 milyon ton seviyelerindedir (TTK, 2022:74). Türkiye’nin taşkömürü kullanımına ilişkin rakamlara bakıldığında ise 2021 yılında 37,1 milyon ton teslimatın yaklaşık %20 si demir çelik endüstrisi tarafından kullanılmıştır (Baş, 2023:53). Bu durum arz ve talep arasındaki uyumsuzluğu açıkça ortaya koymakta ve ithal bağımlılığının temel sebebini yansıtmaktadır.

Grafik 4: Zonguldak İlinde İhracatın Sektörel Dağılımı (2013-2023)

Kaynak: Ertuğrul Yıldırım, Zonguldak, İçinde N. Yayla, İ. Çeviş, A. Çağlar, E.Destan (Ed.), Cumhuriyetin 100. Yılında İllerin İktisadi Gelişimi: 100. Yılda Yüzyıllara - Karadeniz Bölgesi, Nobel Yayınevi, 2023, 148

Dış ticaret açısından ihracatın 2013-2023 arası dönemde gelişimine bakıldığında imalat sanayi ana payı almaktadır. %90'nın üzerinde ihracat imalat sanayiinde gerçekleşmektedir. İl sınırları içerisinde ISO 500 sıralamasında yer alan şirketlerden Zonguldak ili içerisinde üretim yapan 4 şirket bulunmaktadır. Bu şirketlerden 3'ü demir çelik sektöründe yer almakta olup önemli ihracat gerçekleştirmektedirler (İSO, 2023). Kömüre bağlı ithalatın yüksek olduğu demir çelik üreticilerinin ürünlerini girdi olarak kullanan ana metal sanayi ihracatta en büyük payı almaktadır. Ana metal sanayini metalik olmayan mineral ürünler, plastik kauçuk, gıda, mobilya ve orman ürünleri ve tekstil izlemektedir.

3. Literatür Taraması

Yatırım teşviklerinin ekonomik etkilerine ilişkin akademik yazın incelendiğinde özellikle büyüme, istihdam, işsizlik, ihracat değişkenleri ile ilişkilerin incelendiği görülmektedir. Çalışmalar makro düzeyde ülke bazlı veya mikro düzeyde bölge veya sektör bazlı yapılmaktadır. Genellikle ülke düzeyinde genel analizlerin yapıldığı çalışmalar yaygındır. Başlık altında verilen literatür örneklerinde ihracat ithalat veya dış ticaret ilişkisine değinen çalışmaların bulguları değerlendirilmeye alınmıştır.

Uluslararası literatürde yatırım teşvikleri veya vergisel avantajlar ile ilgili çalışmalar genellikle doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile ilişkilendirilmektedir. Ülke düzeyinde yapılan bazı çalışmalar da ise teşvikler ile büyüme arasındaki ilişki genellikle ele alınmaktadır. Literatürde araştırma kapsamındaki konuya uygun olması bakımından dış ticaret değişkenleri olan ithalat veya ihracat ile teşvikler arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalardan örnekler sunulmuştur.

Madani & Mas-Guix (2011) tarafından yapılan ve Güney Afrika'daki otomotiv endüstrisinde vergisel avantajların ihracat performansı üzerine etkisini 1996-2006 dönemi için araştıran çalışmada uzun dönemde vergisel avantajların ihracat üzerinde etkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Girma vd. (2006) tarafından yapılan çalışma kapsamında 1999-2003 dönemi için Firma düzeyinde Çin için yapılan GMM tahmin yönteminde üretim teşviklerinin ihracatı artırdığı sonucuna varılmıştır. Yine Girma vd. (2009) tarafından 1995-2004 arası dönemi Almanya için panel veri yöntemiyle firma düzeyinde yapılan çalışmada sübvansiyon ve desteklerin Batı Almanya'da ihracatı pozitif etkilediği, doğu Almanya'da ise bir etkinin olmadığına yöneliktir.

Julian ve Ali (2009) Güney Afrika için 1996-2009 dönemi için farkların farkı yöntemiyle yaptıkları çalışmada teşviklerin ihracat pazarlama performansını pozitif etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Okafor vd. (2019) 7 Avrupa ülkesine yönelik firma düzeyinde doğrusal regresyon analizi ile yaptıkları çalışmada kriz dönemlerinde teşviklerin ihracat gelirlerinde önemli artışa neden olduğu sonucuna varmışlardır.

Ulusal literatürde yatırım teşviklerinin etkilerine yönelik çalışmaların büyük bir kısmında yatırım teşvik sistemi kapsamında gerçekleştirilen yatırımların büyüme, istihdam, işsizlik, ihracat ve ithalat üzerindeki etkilerine bakılmıştır. Araştırmalarda ülke genelinde bir değerlendirmenin yanı sıra il ve bölge düzeyinde de çalışmalara yer verildiği görülmektedir. Çalışma kapsamında literatürden dış ticaret ile ilişkiyi ortaya koyan araştırmalara yer verilmiştir.

Aydiner (2015) tarafından yapılan "Teşvik Kapsamındaki Yatırımların İhracata ve İstihdama Etkisi: TR32 Bölgesi Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı çalışmada 2002-2014 yılları arasında çeyreklik veriler kullanılarak

panel veri analizi yöntemiyle Aydın, Denizli ve Muğla illerinde teşvikler ile istihdam ve ihracat arasındaki ilişki araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre teşvikler ile istihdam ve ihracat arasında doğru yönlü bir ilişki elde edilmiştir. Teşvik belgeli yatırım miktarı arttıkça istihdam ve ihracatta artış olduğu ortaya konulmuştur.

Ayberk (2020) tarafından yapılan “Türkiye’de İhracat ve Yatırım Teşvikleri Arasındaki İlişki: ARDL Sınır Testi” başlıklı çalışmada 2001-2019 arası dönem için yapılan ampiri analizde genel ve sektörel yatırım teşviklerinin ihracat hacmini uzun dönemde olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir.

İlkhan vd. (2022) tarafından yapılan “Bölgesel Yatırım Teşviklerinin Ekonomik Büyüme ve İhracata Etkisi: Türkiye Örneği” başlıkla çalışmada 2004-2019 arası dönem için panel veri analizi ile bir inceleme gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda bölgesel farklılıkların varlığı doğrulanmış, sanayiye ağırlık veren bölgelerde GSMH ve İhracat ile teşvikler arasında daha yoğun bir ilişki tespit edilmiştir.

Recepoğlu vd. (2022) tarafından yapılan “Yatırım Teşvikleri, Kamu Yatırım Harcamaları ve İhracat Arası İlişkiler: Türkiye’de İller Üzerine Panel Nedensellik Analizi” başlıklı çalışma kapsamında 2002-2017 arası dönem için gerçekleştirilen analiz sonuçlarında yatırım teşvikleri ile ihracat arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi elde edilmiştir.

Hazman & Kaya (2018) tarafından yapılan “Bölgesel Teşvik Uygulamaları ile İhracat İlişkisinin Afyonkarahisar İli Örneğinde Regresyon Analizi ile Değerlendirilmesi”, çalışmada 2000-2017 arası dönemdeki veriler ile teşvik belgeli yatırım sayısından ve sabit yatırım miktarı değişkenlerinden ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi elde edilmiştir.

Gülmez & Yalman (2010), “Yatırım Teşviklerinin Bölgesel Kalkınmaya Etkileri: Sivas İli Örneği” başlıklı çalışmada anket yöntemiyle 38 KOBİ ile görüşme gerçekleştirilmiş frekans dağılımı, ki-kare ve t testi analizleri yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre teşvik alan şirketlerin üretim miktarları, personel sayıları, ürün çeşitliliği, karlılık ve teknoloji düzeyleri ile teşvikler arasında ilişki elde edilmiştir.

4. Veri Seti ve Yöntem

4.1. Veri Seti

Yatırım teşvikleri ile dış ticaret değişkeni olarak kabul edilen ihracat ve ithalat arasındaki ilişkiyi araştıran bu çalışmada literatürden farklı olarak aylık veri seti ile bir analiz gerçekleştirilmiştir. Yapılan çalışmalar incelendiğinde genellikle yıllık verilerin baz alındığı görülmektedir. Bu durumun temel sebebi aylık verilerin derlenmesinin zor ve zahmetli olmasıdır. Çalışma kapsamında teşvik belgesinin işleyişinden kaynaklı olarak iki ayrı dönem iki ayrı veri seti ile analizler gerçekleştirilmiştir.

Bu veri setlerinden birincisi İZİN modeli olarak adlandırılmaktadır. Bu modelde kullanılan yatırım teşvik belgesine ilişkin istatistikler derlenirken izin verilen belgelerdeki yatırım tutarları baz alınmıştır. Diğer model ise GERÇEKLEŞME olarak ifade edilmekte olup teşvik belgesi kapatma işlemlerindeki yatırım tutarları esas alınmıştır. İzin ve Gerçekleşme modellerinde izne bağlanan yatırımların gerçekleşme dönemlerinin uzun sürmesinden dolayı farklılıklar gerçekleşebilmektedir. Veri seti oluşturulurken iki modelde de kullanılan dış ticareti temsil eden İthalat ve İhracat değişkenleri aynı fakat Teşvik verisi farklı değerleri temsil etmektedir. Veri setinin olanaklarına bağlı olarak da çalışmada farklı iki dönem ele alınmıştır.

Tablo 4. Değişkenlerin Tanımlanması

İZİN MODELİ			
Değişken	Tanımı	Değer	Dönemi
DIHRACAT	Zonguldak İli İhracat (Mevsimsel Düzeltmeye Tabi Tutulmuş)	Milyon \$	2013:1-2023:12
DİTHALAT	Zonguldak İli İthalat (Mevsimsel Düzeltmeye Tabi Tutulmuş)	Milyon \$	2013:1-2023:12
TTUTAR	Zonguldak Teşviğe Bağlı İzin Verilmiş Yatırım Tutarı	Milyon \$	2013:1-2023:12
GERÇEKLEŞME MODELİ			
Değişken	Tanımı	Değer	Dönemi
DIHRACAT	Zonguldak İli İhracat (Mevsimsel Düzeltmeye Tabi Tutulmuş)	Milyon \$	2019:5-2023:8
DİTHALAT	Zonguldak İli İthalat (Mevsimsel Düzeltmeye Tabi Tutulmuş)	Milyon \$	2019:5-2023:8
TTUTAR	Zonguldak Teşviğe Bağlı İzin Verilmiş Yatırım Tutarı	Milyon \$	2019:5-2023:8

Tablo 4’de gösterilen ve çalışmada kullanılan İthalat ve İhracat verileri TÜİK veri tabanından derlenmiştir. TTUTAR olarak ifade edilen yatırım teşvik belgesine bağlı sabit sermaye yatırımları Resmî Gazete veri tabanından her ay ilan edilen teşvik belgesi kararlarından izin verilen ve tamamlama vizesi yapılanlar olarak derlenmiştir. GERÇEKLEŞEME modelinde kullanılan TTUTAR verisi veri tabanında 2019:5 dönemine kadar erişim olduğu için ikinci modelde farklı tarihler esas alınmıştır. Çalışmada kullanılan verilerden İTHALAT ve İHRACAT verilerinde ele alınan dönem içerisindeki dalgalanmaları gidermek amacıyla mevsimsel düzeltme uygulanmıştır.

4.2. Yöntem

Zaman serisine bağlı analizlerde farklı yöntemler uygulanmakla beraber değişkenler arasında çok yönlü bir ilişki olasılığı var ise VAR modellerinin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Birden fazla değişken arasında nedensellik ilişkisinin araştırıldığı bu tür modellerde iki değişken arasında kurulan model şu şekilde ifade edilebilir (Tunçsiper & Süreççi, 2011: 109).

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^n \beta_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_{2i} \Delta X_{t-i} + \varepsilon_{t1} \quad (1)$$

$$\Delta X_t = \beta_4 + \sum_{i=1}^n \beta_{5i} \Delta X_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_{6i} \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_{t2} \quad (2)$$

1 ve 2 numaralı denklemlerde Y ve X değişkenlerinin şimdiki ve geçmiş değerlerinden etkilendikleri varsayımı esastır. Y_{t-i} ve X_{t-i} değişkenlerin gecikme değerlerini ε_{t1} ve ε_{t2} hata terimlerini göstermektedir.

VAR modellerinde uygun gecikme analizi belirlenirken LR (Log Likelihood), FPE (Final Prediction Error), AIC (Akaike Information Criteria), SCI (Schwarz Information Criteria) ve HQ (Hannan-Quinn Information Criteria) kriterleri kullanılmaktadır. Uygun gecikme uzunlukları belirlenirken belirtilen kriterler tarafından en çok seçilen gecikme sayısı uygun gecikme uzunluğu olarak kabul edilmektedir.

VAR analizi 3 kısımdan oluşmaktadır. Granger nedensellik analizi, etki tepki analizleri ve varyans ayrıştırmasıdır. Granger nedensellik testi ile değişkenler arasındaki ilişki test edilmektedir. Nedensellik ilişkisi sonuçlarına bağlı olarak da ilişki olan değişkenler arasında zamana bağlı olarak nasıl bir etki olduğu varyans ayrıştırması ve etki tepki analizleri ile tespit edilmektedir.

Çalışmada zaman serisi analizine dayalı bir veri seti kullanıldığından önce değişkenlerin birim kök test sonuçlarına bakılmıştır. Birim kök testi analizi serilerin durağan olup olmadığı analiz edilirken kullanılmaktadır. Literatürde zaman serisi analizlerinde ADF, PP ve KPSS testleri ile yaygın bir şekilde durağanlık sınaması gerçekleştirilmektedir. Çalışmada serilerin birim kök test analizlerinde Phillips Perron (1988) tarafından geliştirilen birim kök testi kullanılmıştır. PP testi hata terimleri arasında otokorelasyonu düzelttiği varsayımı nedeniyle daha esnek bir analiz şansı vermekte ve bu nedenle de çalışmada tercih edilen analiz yöntemi olmuştur.

$$y_t = \mu + \alpha y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$y_t = \mu + \beta \left(t - \frac{1}{2}T\right) + \alpha y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Yukarıdaki 3 ve 4 numaralı denklemlerde ε_t , temiz dizi sürecini, T ise gözlem sayısını ifade etmektedir. Hata teriminin beklenen değeri sıfır sayıldığından hata terimlerinin homoskedastik olması gerekmektedir. Testlerde sıfır hipotez zaman serisi durağan dışı birim kök içerir sınamaktadır. Ho hipotezi reddedilirse serilerin durağan olmadığına karar verilmektedir.

Durağanlık sınamasının ardından 3 kısımdan oluşan VAR modelinin ana kısmı olan Granger nedensellik testi yapılmıştır. Granger (1969) tarafından geliştirilen nedensellik testi zaman serileri analizlerinde durağanlık koşulu ile uygulanan seriler arasındaki nedenselliği diğer bir ifade ile bir serinin diğer bir seriyi tahminde kullanışlı olup olmadığını test etmektedir.

$$Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^n \beta_i X_{t-i} + \sum_{i=1}^n \alpha_i Y_{t-i} + u_i \quad (5)$$

$$X_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^n \alpha_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_i X_{t-i} + u_i \quad (6)$$

$$F = \frac{(HKTS - HKT)}{HKT(n-k)} \quad (7)$$

5 nolu denklemde HKTS, kısıtlanmış modelin hata kareler toplamı, HKT kısıtlanmamış modelin hata kareler toplamını, n gözlem sayısını, k parametre sayısını ifade etmekte olup F testi ile nedensellik ilişkisine karar verilmektedir.

Nedensellik ilişkisi yakalanan değişkenler arasında varyans ayrıştırması ve etki tepki analizleri ile ilişkinin zaman içerisindeki etkisi ve yönü değerlendirilmektedir. Çalışmada etki tepki analizleri ile nedensellik ilişkisi yakalanan değişkenler arasında bir birimlik şok karşısında diğer değişkenin nasıl tepki verdiği incelenmektedir.

4.3. Analiz Sonuçları ve Bulgular

Teşvikler ile ihracat ve ithalat arasındaki ilişkinin Zonguldak ili özelinde değerlendirildiğinde bu çalışmada iki ayrı dönem baz alınarak iki ayrı veri seti ile aynı ekonometrik yöntemler ile bir değerlendirme yapılmıştır. Bunlardan birincisi “İzin” modeli diğeri ise “Gerçekleşme” modeli olarak ifade edilmektedir. Çalışmanın sonuçları verilirken iki model olan izin ve gerçekleşme olarak ayrı ayrı verilmiştir.

4.3.1. İzin Modeli

İzin modeli 20213:1-2023:12 dönemini kapsamakta olup izin verilen yatırım teşvik belgesine bağlanmış yatırım tutarları TTUTAR, mevsimsel düzeltmeye tabi tutulmuş DIHRACAT ve DITHALAT değişkenlerini kapsamaktadır. Çalışmanın ekonometrik yöntem başlığında da belirtildiği üzere zaman serisi analizine dayalı bir yöntem kullanıldığı için öncelikli olarak değişkenlerin durağanlık sınıması gerçekleştirilmektedir. Serilerin durağanlık testi sonuçları aşağıdaki tablolarda gösterildiği gibidir.

Tablo 5. İzin Modeli Durağanlık Test Sonuçları

	PP İSTATİSTİĞİ	OLASILIK DEĞERİ
DIHRACAT	(-4.17)	0,0001
DITHALAT	(-7.42)	0.0000
TTUTAR	(-11.56)	0.0000

Tabloda 5’de görüldüğü üzere her üç değişkende seviye itibarı ile durağan durumdadır. Durağan seriler ile yapılacak analizde uygun gecikme uzunlukları Vektör Otoregresif modelin gecikme uzunluk belirleme kriterlerine göre yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar aşağıdaki gibidir.

Tablo 6. İzin Modeli Uygun Gecikme Uzunluklarının Belirlenmesi

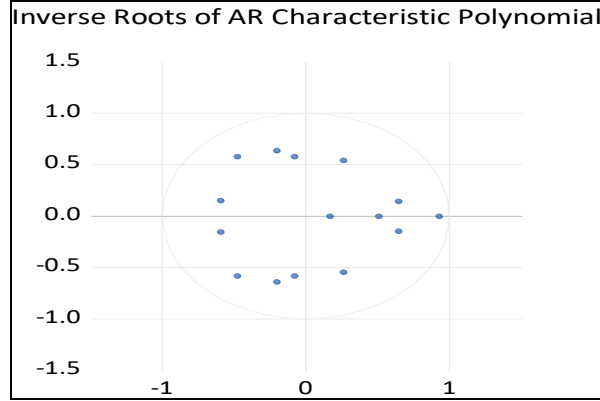
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-5.383.979	NA	1.09e+34	8.688.675	8.695.498	8.691.447
1	-5.304.644	1.535.513	3.50e+33	8.575.232	86.02525*	85.86319*
2	-5.294.408	1.931.570	3.43e+33*	85.73239*	8.621.002	8.592.641
3	-5.287.440	1.281.271	3.55e+33	8.576.516	8.644.748	8.604.233
4	-5.276.832	18.99124*	3.46e+33	8.573.923	8.662.625	8.609.956
5	-5.273.398	5.981.448	3.80e+33	8.582.900	8.692.073	8.627.249
6	-5.270.646	4.661.268	4.21e+33	8.592.977	8.722.619	8.645.641
7	-5.265.959	7.710.930	4.53e+33	8.599.934	8.750.045	8.660.912
8	-5.262.389	5.699.486	4.98e+33	8.608.693	8.779.274	8.677.987

Tablo 6’da verilen gecikme uzunluğunun belirlenmesinde kullanılan testlerin sonuçlarına göre uygun gecikme uzunluğu FPE ve AIC kriterlerine göre 1, SC ve HQ kriterlerine göre de 2 çıkmaktadır. Model edilirken her 2 gecikme uzunluğu baz alınarak bir analiz yapılmış ancak 1 ve 2 gecikme uzunluklarında otokorelasyon sorunu gözlenmiştir. Otokorelasyon sorununun çözümü için LM testi yapılmış ve sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 7. İzin Modeli LM Otokorelasyon Testi Sonuçları

Lag	LRE* stat	Df	Prob.	Rao F-stat	df	Prob.
1	1.586.650	9	0.0697	1.789.887	(9, 289.8)	0.0698
2	3.785.884	18	0.0040	2.173.208	(18, 328.6)	0.0041
3	4.365.346	27	0.0224	1.661.331	(27, 330.7)	0.0226
4	4.848.587	36	0.0799	1.374.992	(36, 325.7)	0.0806
5	5.297.483	45	0.1935	1.193.322	(45, 318.7)	0.1957
6	5.473.492	54	0.4465	1.015.657	(54, 310.7)	0.4509

Tablo 7 İncelendiğinde otokorelasyon sorunu 5 gecikmede düzelmektedir. Bu nedenle de analizler 5 gecikmeli olarak gerçekleştirilmektedir. Otokorelasyon sorunu olmadığını VAR modelinin köklerinin çember içerisinde olmasından da anlaşılmakta olup durum aşağıdaki grafik 5’te gösterilmektedir.

Grafik 5. İzin Modeli Birim Köklerin Dağılımı

Yine otokorelasyon olmadığı gecikme uzunluğunda yapılan analizde değişen varyans sorunu olup olmadığı da test edilmiştir. Tablo 8’de gösterilen değişen varyans analizi için yapılan test sonuçlarına göre elde edilen Ki-Kare değeri H_0 : değişen varyans vardır hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Diğer bir ifade ile test sonuçları değişen varyans olmadığını ifade etmektedir.

Tablo 8. İzin Modeli Değişen Varyans Test Sonuçları

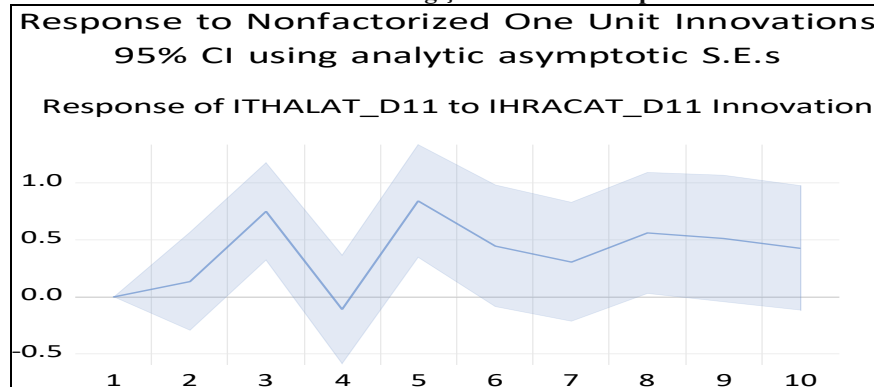
Chi-sq	Df	Prob.
1.904.971	180	0.2817

Durağan olan otokorelasyon ve varyans problemi bulunmayan değişkenler ile yapılan Granger nedensellik testi sonuçları aşağıdaki tablo 9’da gösterildiği gibidir.

Tablo 9. İzin Modeli Nedensellik Testi Sonuçları

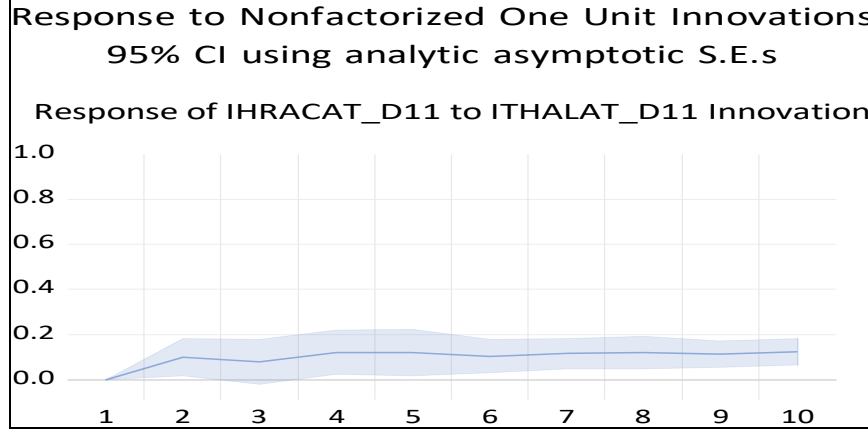
BAĞIMLI DEĞİŞKEN	TUTAR	Kİ-Kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık	Nedensellik
BAĞIMSIZ DEĞİŞKENLER	DİTHALAT	8,58	5	0,12	YOK
	DIHRACAT	1,94	5	0,85	YOK
BAĞIMLI DEĞİŞKEN	DİTHALAT	Kİ-Kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık	Nedensellik
BAĞIMSIZ DEĞİŞKENLER	TTUTAR	4,32	5	0,50	YOK
	DIHRACAT	22,18	5	0,00	VAR
BAĞIMLI DEĞİŞKEN	DIHRACAT	Kİ-Kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık	Nedensellik
BAĞIMSIZ DEĞİŞKENLER	TTUTAR	2,04	5	0,84	YOK
	DİTHALAT	12,59	5	0,02	VAR

Tablo 9 nedensellik testi sonuçlarına göre yatırım teşvikleri ile dış ticareti temsil eden ihracat ve ithalat değerleri arasında bir nedensellik ilişkisi yoktur. İhracat ve ithalat arasında ise çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Diğer bir ifade ile izin modeline kurgulanan model sonuçlarına göre ihracattan ithalata, ithalattan da ihracata yönelik bir nedensellik ilişkisi mevcuttur. Nedensellik ilişkisi yakalanan değişkenler arasında ilişkinin yönüne ilişkin tespitler ise etki-tepki analizlerinden elde edilen grafikler ile aşağıda gösterildiği gibidir.

Grafik 6. İzin Modeli İhracattaki Değişime İthalatın Tepkisi

İhracata ithalatın tepkisini gösteren yukarıdaki grafik 6 incelendiğinde ihracatta meydana gelen bir birimlik etkiye ithalat önce artan yönde tepki göstermekte 3. dönemden sonra etki tersine dönmekte 4. dönemde de kaybolmaktadır. Diğer bir ifade ile ihracatta meydana gelen bir şok ithalatı 4 ay kadar etkilemektedir. Etki ilk ay zayıf iken 2. ve 3. Aylarda ise yükselerek kendisini göstermektedir.

Grafik 7. İzin Modeli İthalattaki Değişime İhracatın Tepkisi



Grafik 7'de gösterilen İthalatta meydana gelen bir şok ise ihracat üzerinde 10 dönemden diğer bir ifade ile 10 aydan daha fazla tepki göstermektedir. 2. Aya kadar artış şeklinde kendini gösteren tepki 2. dönemden sonra küçük ve yatay düzeyde kendini göstermektedir.

4.3.2. Gerçekleşme Modeli

Yatırım teşvik belgesi ile izne bağlanan yatırım tutarlarının gerçekleşen kısımlarının ele alındığı model olan gerçekleşme modeli 2019:5-2023:8 dönemine ilişkin aylık verileri kapsamaktadır. Kurgulanan model ve uygulanan yöntem aynı olup elde edilen sonuçlar aşağıdaki gibidir.

Serilerin öncelikli olarak durağanlık testleri yapılmıştır. Kullanılan değişkenlerden ihracat ve ithalat serilerinde kaynağı belli olmayan dalgalanmalar olduğu için izin modelinde olduğu gibi burada da mevsimsel olarak düzeltilmiş veriler kullanılmıştır. Elde edilen bulgular incelendiğinde Tablo 10'da sonuçların gösterildiği gerçekleşme modelinde de serilerin seviye itibarı ile durağan olduğuna karar verilmiştir.

Tablo 10. Gerçekleşme Modeli Durağanlık Testi Sonuçları

	PP İSTATİSTİĞİ	OLASILIK DEĞERİ
DIHRACAT	(-3.27)	0,02
DİTHALAT	(-3.39)	0.01
TGERÇEK	(-6.14)	0.00

Durağanlık sınavının ardından gerçekleştirilen gecikme uzunluklarının belirlenmesine yönelik analiz sonuçları aşağıdaki tablo 11'de gösterilmiştir. Tablo da görüldüğü gibi uygun gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiştir.

Tablo 11. Gerçekleşme Modeli Uygun Gecikme Uzunluklarının Belirlenmesi

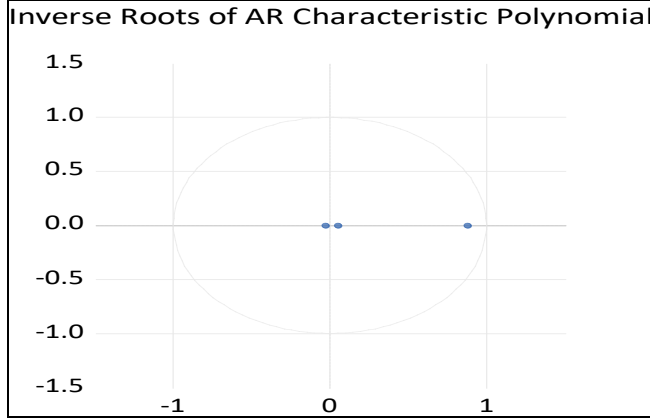
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-1.871.434	NA	9.97e+30	7.989.081	8.012.700	7.997.969
1	-1.833.332	68.09758*	2.90e+30*	78.65242*	79.24289*	78.87462*
2	-1.825.698	1.266.970	3.09e+30	7.871.053	7.965.529	7.906.605
3	-1.821.878	5.851.068	3.92e+30	7.893.098	8.023.002	7.941.982
4	-1.814.052	1.099.003	4.24e+30	7.898.093	8.063.425	7.960.309
5	-1.810.030	5.134.807	5.50e+30	7.919.275	8.120.036	7.994.823

Belirlenen 1 gecikme değeri için değişkenler arasındaki otokorelasyon ilişkisini test etmek için LM testi uygulanmıştır. Tablo 12'de gösterilen LM testi sonuçları 1 gecikme de otokorelasyon olmadığını göstermektedir.

Tablo 12. Gerçekleşme Modeli LM Otokorelasyon Testi Sonuçları

Lag	LRE* stat	df	Prob.	Rao F-stat	Df	Prob.
1	1.196.625	9	0.2152	1.361.850	(9, 99.9)	0.2156
2	1.535.051	18	0.6378	0.848921	(18, 108.0)	0.6396
3	2.404.608	27	0.6278	0.882919	(27, 102.9)	0.6333
4	3.557.749	36	0.4885	0.986719	(36, 95.3)	0.5025
5	4.391.252	45	0.5180	0.964498	(45, 86.9)	0.5441

Birim Kökleri gösteren çember analizi de otokorelasyon olmadığını doğrulamaktadır. Grafik 8'de gösterilen AR kökleri çemberin içinde kalmaktadır.

Grafik 8. Gerçekleşme Modeli Birim Köklerin Dağılımı

Otokorelasyon ilişkisine yönelik yapılan testin ardından seriler arasında değişen varyans problemi olup olmadığına yönelik yapılan analizde Ki-Kare değeri değişen varyans vardır hipotezini reddettiği için seriler arasında değişen varyans olmadığını da göstermektedir.

Tablo 13. Gerçekleşme Modeli Değişen Varyans Test Sonuçları

Chi-sq	Df	Prob.
4.771.431	42	0.2517

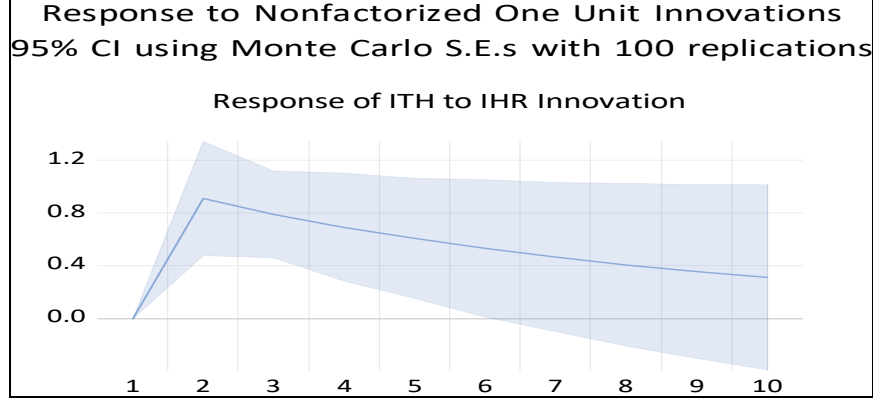
Durağan, otokorelasyon ve değişen varyans sorunu olmayan seriler ile yapılan gerçekleşme modeline ait nedensellik ilişkisi test sonuçları aşağıdaki tablo 14'de gösterildiği gibidir.

Tablo 14. Gerçekleşme Modeli Nedensellik Testi Sonuçları

BAĞIMLI DEĞİŞKEN	TGERCEK	Kİ-Kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık	Nedensellik
BAĞIMSIZ DEĞİŞKENLER	DİTHALAT	1,79	1	0,18	YOK
	DIHRACAT	0,45	1	0,5	YOK
BAĞIMLI DEĞİŞKEN	DİTHALAT	Kİ-Kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık	Nedensellik
BAĞIMSIZ DEĞİŞKENLER	TGERCEK	0,73	1	0,39	YOK
	DIHRACAT	20,52	1	0,00	VAR
BAĞIMLI DEĞİŞKEN	DIHRACAT	Kİ-Kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık	Nedensellik
BAĞIMSIZ DEĞİŞKENLER	TGERCEK	0,44	1	0,5	YOK
	DİTHALAT	Kas.67	5	0,02	VAR

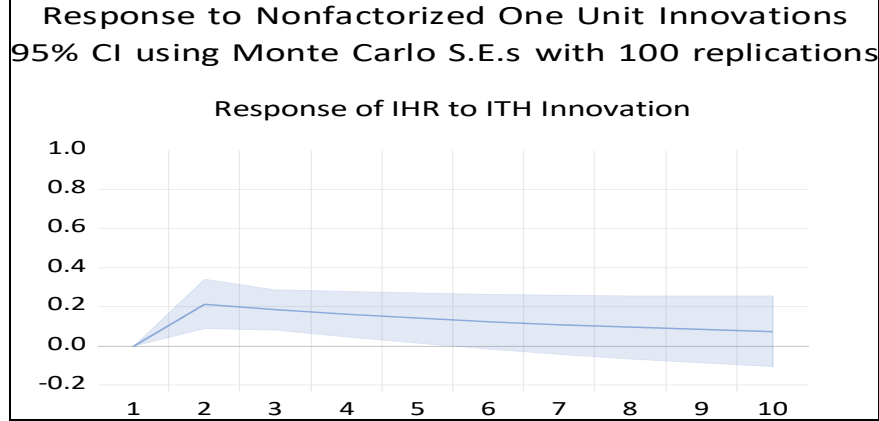
Tablo incelendiğinde farklı bir veri seti ve farklı bir dönem ile yapılan ve GERÇEKLEŞME olarak isimlendirile analiz sonuçları da İZİN modeli ile aynı sonuçları göstermektedir. Elde Teşviğe bağlı gerçekleşen yatırım tutarları ile ihracat ve ithalat arasında bir ilişki yok iken ihracat ve ithalat değişkenleri arasında çift yönlü güçlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bulunan ilişkinin yönüne ilişkin gerçekleşen etki-tepki analizlerinden elde edilen grafikler ise aşağıdaki gibidir.

Grafik 9. Gecikme Modeli İhracattaki Değişime İthalatın Tepkisi



İhracatta meydana gelen bir birimlik şoka ithalatın tepkisini gösteren yukarıdaki grafik 9'da görüldüğü üzere meydana gelen bir şok önce pozitif olarak iki dönem etkilemekte ardından ise azalarak etkisi uzun dönem devam etmektedir. Diğer bir ifade ile Zonguldak ilinde meydana gelen bir ihracat değişikliği önce ithalatı hızla artırmakta ardından ise etkisi azalan oranda devam etmektedir.

Grafik 10. Gecikme Modeli İthalattaki Değişime İhracatın Tepkisi



İthalatta meydana gelen bir şokun ihracat üzerindeki etkisi diğer bir ifade ile ihracatın tepkisi ise grafik 10'da gösterilmektedir ihracatın tepkisi düşük düzeyde olmakla beraber bir önem pozitif ardından ise negatif olarak devam etmektedir. Diğer bir ifade ile ithalatta meydana gelen bir değişiklik Zonguldak ihracatında önce pozitif yönde bir artış göstermekte ardından ise düşük düzeyde etkisini sürdürmektedir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Yatırım teşvik sistemi ile dış ticaret arasındaki ilişkinin Zonguldak ili özelinde araştırıldığı bu çalışmada temelleri 2011 de atılan ve 2012'de yürürlüğe konana mevcut teşvik sistemine bağlı olarak gerçekleşen yatırımların dış ticaret değişkeni olan ihracat ve ithalat ile ilişkisi analiz edilmiştir. Farklı parametreler ile illerin performansını ölçen SEGE araştırmalarına göre şekillenen mevcut yatırım teşvik sistemimizin temel amacı iller arasındaki bölgesel eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasıdır. Yatırım teşvik sistemine bağlı olarak gerçekleştirilen yatırımlar illerin bağlı bulunduğu bölgelere bağlı olarak bir takım vergisel avantajlar, sigorta prim destekleri ve kredi faiz destekleri elde etmektedir. Bu tür avantajlar ise illerin yatırım çekmede cazibesini artırmaktadır.

2011 ve 2017 yıllarında yapılan SEGE araştırmalarında ülke genelinde sırası ve yeri çok değişmeyen Zonguldak mevcut yatırım teşvik sisteminde 3. Bölge içerisinde yer almaktadır. 3. Bölge içerisindeki avantajlara bağlı olarak gerçekleşen teşviğe bağlı yatırımlardan Zonguldak ili incelendiğinde başta enerji olmak üzere, imalat sanayi ve madencilik alanlarındaki sektörlerin başı çektiği görülmektedir.

Dış ticaret açısından da benzer bir durum ortaya çıkmaktadır. Yaklaşık yıllık ortalama 800 milyon dolar dış ticaret açığı veren Zonguldak'ın ithalatta en önemli sektörü madencilik ve taş ocaklığı olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun temel nedeni il genelinde ana sektör olarak varlığını sürdüren enerji ve demir çelik sektörlerinin ana girdi olarak kömürü kullanması ve il içi üretimin bu talebi karşılayamamasıdır. Bunun sonucu olarak da ithal bağımlılık yüksek çıkmaktadır.

Teşvik sistemine bağlı olarak gerçekleşen yatırımların il düzeyinde ithalatın yüksek olduğu sektörlerde daha fazla gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum teşvikler ile ithalat arasında bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Özellikle kömür ithalatı ilin toplam ithalatındaki ana sektördür. İl de önemli yatırımlara imza atan ve teşvik belgesi ile gerçekleşen enerji, demir çelik ve madencilik sektörü yatırımlarının ithalat ile bir nedensellik ilişkisi ortaya koymaktadır.

Yatırım teşvik sisteminin işleyişine bağlı olarak teşvik verisi kullanılırken iki farklı model ile analiz gerçekleştirilmiştir. Yatırım teşvik verileri düzenlenirken resmi gazetede yayınlanan ve teşvikten yararlanmasına onay verilen belgelerdeki yatırım tutarlarının baz alındığı ve TTUTAR olarak ifade edilen değişken ile oluşturulan model izin modeli olarak adlandırılmıştır. Buna karşılık teşvik belgesi ile izin verilen yatırım tutarlarından tamamlama vizesi yapılan diğer bir ifade ile gerçekleşen yatırım tutarları baz alınan ve TGERÇEK olarak ifade edilen model ise gerçekleşme modeli olarak ifade edilmektedir. Resmi gazete veri tabanından elde edilen verilere göre izin modelinde 2013:1-2023:12 dönemi için, gerçekleşme modelinde ise 2019:5-2023:8 dönemi için nedensellik ve etki tepki analizleri gerçekleştirilmiştir.

Teşvik belgesi izni verilen yatırım tutarları baz alınarak yapılan aynı zamanda uzun dönem ilişkisini ifade eden izin modeli sonuçlarına göre teşviğe bağlı yatırımlar ile dış ticareti temsil eden ihracat ve ithalat değişkenleri arasında bir nedensellik ilişkisi elde edilememiştir. Nedensellik testi sonuçlarına göre ihracat ve ithalat arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi elde edilmiştir. İhracatta meydana gelen bir değişikliğe ithalatın tepkisi 4 dönem kadar sürmekte olup bunun 3 dönemlik kısmı pozitif yöndedir. İthalatta meydana gelen bir değişikliğe ihracatın tepkisi ile bir dönem pozitif olup 10 döneme kadar sürmektedir. Tepkilerin düzeylerine bakıldığında ise ihracattaki değişikliğe ithalatın tepkisi yüksek düzeylerde iken ithalattaki değişikliğe ihracatın tepkisi ise düşük düzeydedir. Bu durum bir anlamda bölgenin ekonomik yapısını da doğrular niteliktedir. Madencilik, ana metal ve enerji sektörlerinin ana sektörler olduğu Zonguldak özellikle enerji ve ana metal sanayiinde yoğun ithal girdi kullanmaktadır. Bunun sonucu olarak ortaya çıkabilecek bir ihracat artışı ithalatı doğrudan yüksek oranda etkileme şansına sahiptir. Enerji ve ana metal sanayi temel girdi olarak kömür ithalatı gerçekleştirilmektedir. İlin ana sektörü madencilik olmakla beraber üretim yetersizliği nedeniyle yoğun bir kömür ithalatı nedeniyle cari açık sorunu mevcuttur. Buna bağlı olarak ihracatta meydana gelecek bir artış ithalatı da yüksek düzeyde artış yönünde etkilemektedir. İthalattaki bir değişikliğe ihracatın tepkisi ise düşük düzeylerde kalmaktadır. Bu durum ilgili sektörlerdeki yapıdan kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifade ile ithalattaki artış ihracata daha düşük düzeyde yansımaktadır.

Teşvik belgesi izni verilen yatırımlarda gerçekleşen yatırım tutarlarının baz alındığı gerçekleşme modeline göre yapılan ve kısa dönemli analiz olarak ifade edilebilecek olan modelden elde edilen sonuçlar da izin modeli ile aynı sonuçları göstermektedir. Gerçekleşen yatırım teşviklerine bağlı yatırım tutarları ile ihracat ve ithalat arasında bir ilişki bulunmamaktadır. Bu modelde ihracat ve ithalat arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcuttur. Etki tepki analizleri sonuçlarında da kısa dönemi kapsayan analizde ihracat ve ithalat açısından sonuç değişmemektedir. İhracatta meydana gelecek bir değişiklik ithalatı yüksek düzeyde etkilerken, ithalattaki değişiklik ihracatı çok fazla etkilememektedir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale yazarları çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Atamer, M. (2015). *Türkiye’de yatırım teşvik sisteminin yatırımlar üzerine etkisi*. Gazi Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Aydiner, M. (2015). Teşvik kapsamındaki yatırımların ihracata ve istihdama etkisi: TR32 bölgesi üzerine bir değerlendirme. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 4 (8), 74-87.
- Barro, R. J. (1991). Economic growth in a cross section countries. *Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407–443.
- Baş D. (2022). Türkiye çelik sektörünün karbonsuzlaşması: Mevcut durum. *İstanbul Politikalar Merkezi*, Sabancı Üniversitesi.
- Değer, M. K., & Reçepoğlu, M. (2018). Yerel ekonomik büyümede devletin rolü: kamu yatırım harcamaları mı yoksa yatırım teşvikleri mi? *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 27(1), 1–22.
- Devlet Planlama Teşkilatı (2007). Dokuzuncu kalkınma planı devlet yardımları özel ihtisas komisyonu raporu. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Dokuzuncu-Kalkinma-Plani-Devlet-Yardimlari-OIK.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi:05.05.2024.

- Granger, C.W.J. (1969). Investigating causal relations by econometric models and crossspectral methods. *Econometrica*, (37).
- Girma S., Gong Y., Görg H., & Yu Z. (2006). Can production subsidies foster export activity? Evidence from chinese firm level data. *The University of Nottingham Research Paper Series China and World Economy*. No, 43.
- Girma S. Görg H., & Wagner J. (2009). Subsidies and export in Germany: First evidence from enterprise panel data. *Institute of Labor Economics Discussion Paper*. No,4076.
- Gülmez, M., & Yalman N.İ. (2010). Yatırım teşviklerinin bölgesel kalkınmaya etkileri: Sivas ili örneği. *Ankara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 24 (2), 235-257.
- Hazman G.G., & Kaya P.B. (2018). Bölgesel teşvik uygulamaları ile ihracat ilişkisinin Afyonkarahisar ili örneğinde regresyon analizi ile değerlendirilmesi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 5(5), 41-60.
- Hüseyin, YILMAZ (2020). Türkiye’de yatırım teşvik sisteminin tarihçesi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 12(23), 431-441.
- İlkhan C., Çevikgil D., Aydın B., & Zeren F., (2022). Bölgesel yatırım teşviklerinin ekonomik büyüme ve ihracata etkisi: Türkiye örneği. *Bucak İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(1), 47-65.
- Julian C.C., & Ali M.Y. (2009). Incentives to export for Australian export market ventures. *Journal of Small Business and Enterprise Development*. 16(3), 418-431.
- Lucas, R. E. Jr. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economic*, 22(1), 3-42.
- Madani H.D., & Mas-Guix N. (2011). The impact of export tax incentives on export performance. *Dünya Bankası Politika Araştırma Çalışma Belgesi*. No:5585.
- Okafor L.E., Bhattacharya M., & Apergis N. (2019). Bank credits, public financial incentives, tax financial incentives and export performance during the global financial crisis. *The World Economy*, 43(1), 114-145.
- Phillips, P.C.B., & Perron P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75, 335-346.
- Recepoglu M., Doğanay M.A., & Değer M.K., (2022). Yatırım teşvikleri, kamu yatırım harcamaları ve ihracat arası ilişkiler: Türkiye’de iller üzerine panel nedensellik analizi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(2), 1056-1081.
- Resmî Gazete, Yatırım Teşvik Belgesi Listeleri, <https://www.resmigazete.gov.tr/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 28.04.2024.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5), 71-102.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Yatırım Teşvik Sistemi, <https://www.sanayi.gov.tr/destek-ve-tesvikler/yatirim-tesvik-sistemleri> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 25.04.2024.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, (2017), İllerin ve bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması araştırması, Ankara.
- Şeker, A. (2020). Türkiye’de ihracat ve yatırım teşvikleri arasındaki ilişki: ARDL sınır testi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(4), 2311-2326.
- TTK, Faaliyet Raporu, 2022, <https://www.taskomuru.gov.tr/ttk/2022-faaliyet-raporu/>, sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 04.07.2024
- TUIK, Dış Ticaret İstatistikleri, <https://www.tuik.gov.tr/> sayfasından erişilmiştir, Erişim Tarihi: 28.04.2024
- Tunçsiper, B. & Süreççi D., (2011). Türkiye’de ikiz açıklar hipotezinin geçerliliğinin zaman serisi analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(3), 103-120.
- Yıldırım E. (2023). Zonguldak. İçinde N. Yayla, İ. Çeviş, A. Çağlar, E.Destan (Ed.), *Cumhuriyetin 100.yılında illerin iktisadi gelişimi:100. yıldan yüzyıllara- karadeniz bölgesi* (s.107-166). Ankara: Nobel Yayınevi.

Araştırma Makalesi / Research Article

ULUSLARARASI TİCARETTE MÜZAKERE KAVRAMININ ÖNEMİ VE TÜRKİYE'NİN İHRACATINDA UZAK DOĞU ÜLKE PAZARLARININ POTANSİYELİ

Muharrem CAN¹

ÖZET

Uluslararası iş müzakereleri ile ilgili ilk çalışmalar 1970'lerde yapılmaya başlanmış, 1980'lerde çalışmalar artmaya başlamıştır. Uzak Doğu Asya ülkelerinin ekonomik olarak hızla gelişmesi, doğu blokunun dağılması ve küreselleşmeye bağlı olarak, uluslararası ekonomik ilişkileri artmış ve farklı kültürlerle iş yapma zorluğu ortaya çıkmıştır. 1990'lara kadar çalışmalar ağırlıklı olarak çok uluslu şirketlerin hükümetlerle müzakeresi ve uluslararası ortak girişim konusu, 2000'li yıllardan sonra ise firma-firma müzakereleri ele alınmaya başlamıştır. Ülkelerin kültürel değerleri müzakere yapma şekillerini etkilemekte, muhatabının kültürel farklılıklarını bilmek ve buna uygun davranışlar geliştirmek müzakerenin başarısını da etkilemektedir. Müzakereler özellikle farklı kültürlerden firmalar arasında gerçekleştiğinde, uluslararası ticaret ve ekonomi konularını yanında psikoloji, sosyoloji ve uluslararası hukuk gibi konularının da içine alan bir süreç haline gelmektedir. Çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılmış olup, çalışmaların ağırlıklı olarak Uzak Doğu Asya ülkeleriyle ilgili olduğu görülmüştür. Türkiye'nin ihracatı ile ilgili çalışmalarda özellikle kültürel faktörlere ne kadar değinildiği, ayrıca Uzak Doğu'daki en yüksek GSYİH'ya sahip on ülkenin toplam ithalatlara dikkate alınarak Türkiye'nin bu bölge pazarlarını yeterli derecede değerlendirip değerlendiremediğinin cevapları aranmıştır. Literatürde müzakere konusuna neredeyse değinilmediği, kültürel faktörlere ayrıntılı şekilde yer verilmediği yine bu pazarların yeterince değerlendirilemediği, bunun nedenleri olarak bu ülkelerin coğrafi uzaklıkları ve kültürel farklılıkları olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Müzakere, Pazarlık, Dış ticaret, Uzak Doğu
JEL Sınıflandırması: M31, F10, F14, F68, F60.

THE IMPORTANCE OF THE NEGOTIATION CONCEPT IN INTERNATIONAL TRADE AND THE POTENTIAL OF FAR EAST COUNTRY MARKETS OF TÜRKİYE'S EXPORTS

ABSTRACT

The first studies on international business negotiations were back in the 1970s, and the number of studies in this field increased in the 1980s. The rapid economic development of the Far East Asian countries, the collapse of the Eastern Bloc, and globalisation caused a tremendous increase in international economic relations, thus increasing the challenges of conducting business across cultures. Until the 1990s, studies mainly focused on negotiations between multinational corporations and governments in international joint ventures. However, since the early 2000s, researchers in this area have begun to study negotiations between firms. Awareness of countries' cultural values enables the development of appropriate behaviours during negotiations, thus affecting their success. International negotiations, mainly between companies from different cultures, become a process encompassing not only international trade and economics but also psychology, sociology, and international law. The literature review method is used in the study, and it is seen that the studies are mainly related to Far East Asian countries. Studies on Turkey's exports sought to determine whether cultural factors were sufficiently mentioned and whether Turkey has adequately tapped these region's markets by considering the Far East's top ten with the highest GDP. It is seen that the subject of negotiation was almost not mentioned in the literature, and cultural factors are not given in detail. Also, it is concluded that Turkey does not adequately tap into the markets

¹Dr., Ticaret Bakanlığı, canmuharrem1995@gmail.com

of these countries, and the geographical distances and cultural differences adversely affect Türkiye's exports to these countries.

Keywords: Negotiation, Bargaining, International trade, Far East Asia.

JEL Classification Codes: M31,F10,F14, F68,F60.

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

The first studies on international business negotiations were back in the 1970s, and the number of studies in this field increased in the 1980s. The rapid economic development of the Far East countries, the collapse of the Eastern Bloc, and globalisation caused a tremendous increase in international economic relations, thus increasing the challenges of conducting business across cultures. Until the 1990s, studies mainly focused on negotiations between multinational corporations and governments relating to international joint ventures. However, since the early 2000s, researchers in this area have begun to study negotiations between firms. Awareness of countries' cultural values enables the development of appropriate behaviours during negotiations, thus affecting their success. International negotiations, mainly between companies from different cultures, become a process encompassing not only international trade and economics but also psychology, sociology, and international law. The literature review and data analysis method are used in the study. Also, it is concluded that negotiation studies on international economic activities such as international investments, service trade, export and import are mainly related to the cultures of Far East Countries and their effects on international business negotiations. This study seeks answers to questions such as what the determinants of exports are in studies examining Turkey's exports by region and country groups, to what extent the cultural differences of the Far Asian countries are addressed, and whether Turkey can adequately evaluate the markets in this region by taking into account the total imports of the ten countries with the highest GDP in the Far East. There is a fairly extensive study in outside literature, mainly on the cultures of Far East countries, which is influential in the success of trade and economic negotiations between countries and should be considered. Given the scarcity of studies that explore negotiation in the context of Türkiye and Far Eastern cultures, this study's unique approach is expected to pave the way for new research in this area.

Methodology

The literature review method and data analysis are used in the study. Studies on the determinants of Türkiye's exports and the factors affecting exports according to country groups are analysed. In addition, the GDP and import figures of the ten countries with the highest GDP from the Far East and their relative places in the world total are analysed. Türkiye's export figures to these countries are also analysed over the years.

Results and Conclusion

According to the study, the top ten Far Eastern countries account for about 30.22% of the world GDP and 26.11% of world imports. However, Turkey's share in the imports of these countries is only 1.11 per thousand. The literature suggests that the size of the GDP positively affects Turkey's exports. Nonetheless, this is not the case for the countries included in the study. It is generally accepted in the literature that cultural factors are one of the determinants of foreign trade between countries. The study reached results consistent with previous studies, which found that Islam has a positive effect on Turkey's foreign trade is not valid for Islamic countries in the region, such as Indonesia and Malaysia (Karagöz & Karagöz, 2009; Akçay & Saygılı, 2010; Can, 2020; Kar, 2011). The studies show that the studies conducted in Turkey have little focus on negotiations with Far Eastern countries, and the cultural factors of these countries have not been thoroughly addressed. Also, it has been found that these markets have yet to be effectively utilised due to the geographical distances and cultural differences between Türkiye and these countries.

1. Giriş

Müzakere kavramı "negotiation" kelimesinin karşılığı olarak kullanılmakta olup, tartışma yoluyla bir anlaşma yapmaya veya bir durumu değiştirmeye yönelik bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Cambridge Dictionary). Fisher vd., (1991), müzakereyi "*ortak bir karara varmak amacıyla karşılıklı iletişim kurma süreci*" olarak ifade etmektedir. Benzer şekilde, Pruitt (1981), müzakereyi iki veya daha fazla tarafın ortak bir karar aldığı süreç olarak görmektedir. Taraflar önce birbirleriyle çelişen talepleri karşılıklı olarak dillendirmekte ve daha sonra karşılıklı taviz verme veya alternatif arama süreciyle anlaşmaya doğru ilerlemektedirler. Müzakerenin tanımlarında temel olarak karşılıklı iletişime vurgu yapılmaktadır (Fisher vd., 1991; Jonsson, 1990; Deborah & Laura, 1998: 156). Robinson & Volkov (1998) ise müzakere kavramını, katılımcıların ortak hedeflerini bir pazarlık masasına getirdikleri, stratejik olarak bilgi paylaştıkları ve karşılıklı fayda sağlayan alternatifler aradıkları bir süreç olarak görmektedir. Putnam & Roloff (1992) tarafından müzakere, algılanan uyumsuzluklara ve karşılıklı olarak

kabul edilebilir anlaşmalara varmaya odaklanan özel bir iletişim şekli olarak görülmektedir (Moor & Infolab, 2004: 4). Antal & Friedman (2008: 364)'a göre tarafların belirli bir duruma ilişkin özellikle kültürel olarak şekillendirilmiş farklılıkları ayırt edebildikleri, muhataplarının yaklaşım farklılıklarını açıkça sorguladıkları, farklılıkları birlikte ele aldıkları ve tüm tarafların çıkarına eylem stratejileri tasarladıkları bir süreçtir.

Küresel pazardaki fırsatların peşinde koşan firma yöneticileri gün geçtikçe uluslararası iş görüşmelerine daha fazla katılma ihtiyacı duymaktadırlar. Uluslararası müzakereler işletmelerdeki en zorlu görevlerden birisi olup (Gilsdorf, 1997), yöneticiler zamanlarının yüzde 50'sinden fazlasını bu faaliyete harcama durumunda kalabilmektedirler (Adler, 1997, akt. Reynolds & Vlachou, 2003: 236). Buna rağmen müzakerelerde başarısızlık oranları oldukça yüksek bir seviyededir (Tung, 1988). Özellikle kültürlerarası müzakere literatürü son derece disiplinler arası olup yalnızca iş ve yönetim alanları değil, aynı zamanda psikoloji, uluslararası ilişkiler, hukuk ve dil bilimini de içine almaktadır (Deborah & Laura, 1998: 154). Uluslararası müzakerelerdeki başarısız sonuçların maliyetleri oldukça yüksektir. Bu maliyetler firmaların kar potansiyelleri üzerindeki olumsuz etki, telafisi mümkün olmayan harcamalardaki ciddi artışlar ve belki de en önemlisi uluslararası müzakerecilerin motivasyonlarındaki azalmasıdır (Reynolds & Vlachou, 2003: 236).

Uluslararası iş müzakerelerine ilişkin akademik araştırmalar, New York Üniversitesi'nde (Weiss, 2006: 290) "Uluslararası İş Müzakereleri: Hindistan'da Bir Araştırma" (Kapoor, 1970) başlıklı doktora tezinin tarihi olan 1970'e kadar gitmektedir. 1980'lerde konuya ilişkin bilimsel çalışmaların sayısı artmaya başlamış ancak çalışmaların sayısındaki önemli artışlar 1990'ların ortalarında gerçekleşmiştir. Bunlardan ilk akım, çok uluslu şirketler-yabancı hükümet ilişkilerini ele almaktadır. Başlangıçta "pazarlık okulu" olarak adlandırılan ve uluslararası iş müzakerelerine ilişkin en eski araştırmalardan bazılarını temsil eden bu okul, daha sonraları "uluslararası iş dünyası-hükümet ilişkileri" olarak anılmaya başlanmıştır. İkinci ve daha yeni akım ise firmalar arası ilişkilere yöneliktir (Weiss, 2006: 291). Hatta Strange (1992: 64) hava araçları tasarımı yapan, geliştiren ve üreten firmalar veya farklı sektörlerdeki bilgisayar elektroniği alanında uzman bir firma ile uydu haberleşmesi alanında uzman bir firmanın işbirliği, firmalar arası ilişkiden daha çok firma-firma diplomasisine örnek olarak görmektedir.

1990'lardaki Uzak Doğu Asya finansal krizi ve 2000'li yıllardaki Çin ve Hindistan ekonomilerinin yükselişi, uluslararası ekonomik ilişkilerde bu ülkelerin çıkarlarının dikkate alınmasına, hatta her iki ülkenin politik ve sosyal düzeyde önemlerinin arttırmasına neden olmuştur (Lee & Hocking, 2010:1218). NAFTA'nın kurulması ve Sovyetler Birliği'nin dağılması nedeniyle ekonomik çıkarların artmasına bağlı olarak Doğu Avrupa ülkeleriyle yine aynı dönemde Latin Amerika'daki şirketlerle müzakere konusuna daha fazla önem verilmeye başlanmıştır. Ancak 1990'lı yıllardaki araştırmalar esas olarak Pasifik Kıyısı kültürlerine (özellikle Japonya ve Çin) odaklanmış, 21. yüzyıla doğru ilerledikçe, müzakerelerde özellikle kültürel davranışlara ilişkin daha geniş kapsamlı bilginin pragmatik değeri de gittikçe artmaya başlamıştır (Deborah & Laura, 1998: 180).

Küreselleşme süreciyle birlikte, ilk önce, sınır ötesi ticaretin önündeki engeller büyük ölçüde kaldırılmış, böylelikle ticaret üretimden daha hızlı artmıştır. Yine özellikle çok uluslu firmaların yatırım yapabilmeleri için doğrudan yatırımın önündeki engeller kaldırılmıştır. Aynı şekilde döviz işlemleri ve sermaye akışındaki kontrollerin kaldırılmasıyla, bu alanlardaki artış, uluslararası ticaret ve yatırımın ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde ama hepsinden hızlı şekilde gerçekleşmeye başlamıştır. Böylelikle dünya ticareti, dünya hasılasının iki katı kadar; yabancı doğrudan yatırımlar ticaretin iki katı kadar bir hızda; yabancı portföy yatırımı, doğrudan yabancı yatırımın iki katı kadar artmıştır. 2000 yılına kadar, yabancı döviz piyasalarının günlük cirosu merkez bankalarında tutulan miktarın çok üzerinde 1.3 trilyon dolara ulaşmış olduğu tahmin edilmektedir (Bayne, 2011: 61-62). Bir ülkede yerleşiklerin kendi ülkesinden başka bir yerde yaptığı yatırımlar yani doğrudan dış yatırım ise, 2010 yılında 1,2 trilyon dolara ulaşmıştır. Yatırımların yönlendiği ilk adres 186 milyar dolarla ABD olurken, ikinci adres ise 100 milyar dolarla Çin olmuştur (Viotti & Kruppi, 2014: 153). Ancak sayısal anlamda sınır ötesi faaliyetlerin büyük bir çoğunluğunu oluşturması nedeniyle dış ticaret işlemleri daha fazla odaklanması gereken bir konu haline gelmiştir (Moor & Infolab, 2004: 4).

Ülkelerin dış ticaretini etkileyen değişkenler arasında: ülkelerin nüfusu, uyguladıkları gümrük tarifeleri (Konak & Demir: 2019: 45), döviz kuru politikaları ve tarife dışı engeller, yüzölçümleri, nüfus yoğunlukları, ülke pazarına erişim imkânları, rekabet, ticari açıklık ile ekonomik kalkınma düzeyleri gibi etkenlere yer verilmektedir (Demir & Bilik, 2018: 31). Türkiye'nin ihracatı ile ilgili çalışmalarda en önemli belirleyicilerinden birisinin; ülkeler arasındaki coğrafi mesafe olduğuna (Konak & Demir: 2019; Jafari vd., 2011), ülkeler arasındaki fiziki uzaklık değişkeninin ticareti olumsuz yönde etkilemekte olduğuna (Demir & Bilik, 2018; Akçay & Saygılı, 2019; Özkaya, 2011; Sorhun, 2013; Kar, 2011); coğrafi yakınlığın ise olumlu yönde etkilediğine, vurgu yapılmaktadır (Ata, 2103; Özkaya, 2011; Karagöz & Karagöz, 2009). Ülkeler arasındaki ticareti etkileyen diğer faktörler arasında: ortak tarihi geçmiş (Jafari vd., 2011; Arslan, 2014); kültürel yakınlık (Jafari vd., 2011; Özkaya, 2011; Özkan, 2008; Karagöz & Karagöz, 2009; Sorhun, 2013); kültür ve kültürel etki (Ata, 2013; Demir & Bilik, 2018; Konak & Demir, 2019); dil faktörü (Ata, 2013; Demir & Bilik, 2018; Akçay & Saygılı, 2019; Konak & Demir, 2019); ortak dil (Jafari vd., 2011; Arslan, 2014; Genç vd., 2007); din faktörü (Arslan, 2014; Karagöz & Karagöz,

2009) ile sosyal ilişkiler (Jafari vd., 2011) gibi faktörler yer almaktadır. Diğer bir belirleyicinin ise ülkelerin GSYİH'lerinin olduğuna vurgu yapılmaktadır (Jafari vd., 2011; Konak & Demir, 2019; Demir & Bilik, 2018; Sorhun, 2013).

Dış ticaret işlemleri yukarıda yer verilen faktörlerin dikkate alınmasının yanı sıra etkili bir müzakere yapmayı da gerektirmektedir. Ülkeler arasındaki kültürel farklılıklar ne kadar fazla ise müzakere konusu daha fazla önem kazanmaktadır. Ülkeler arası ticari ve ekonomik amaçlı müzakerelerin başarısında etkili olan ve dikkate alınması gerektiğine yönelik olarak literatürde, pazarlık ve güven unsuru (Boothby vd., 2023; Obadia & Vida, 2009), cinsiyet ve pazarlığa etkisi (Barry vd., 2004), müzakere ekibinin seçimi (Kahiye, 2018; Curry, 1999), ülkelere göre müzakere tarzı (Manrai vd., 2019; Deborah & Laura, 1998; Obadia & Vida, 2009; Curry, 1999), Uzak Doğu ülkeleri için dildeki zorlukların müzakerede kullanımı (Deborah & Laura, 1998; Curry, 1999), müzakerede fiyat teklifleri ve önemi (Boothby vd., 2023; Deborah & Laura, 1998; Kumar & Patriotta 2011), müzakerede güç kavramı ve belirleyicileri (Boothby vd., 2023; Curry, 1999; Marcus vd., 2012), yavaş tempolu kültürler (Manrai vd., 2019), düşük bağlamlı kültürler (Adair & Brett, 2004; Manrai vd., 2019), kısa ve uzun dönem yönelimli toplumlar ve müzakere (Manrai vd., 2019; Obadia & Vida, 2009; Deborah & Laura, 1998), müzakere ve sözleşme (Kumar & Patriotta 2011; Obadia & Vida, 2009; Moor & Inflab 2004; Curry, 1999; Wang vd., 2016), fayda odaklı müzakere (Mandrai vd., 2019), müzakerede hiyerarşi ve statü (Deborah & Laura, 1998; Curry, 1999), müzakerede doğrudan ve dolaylı iletişim (Grove vd., 2015 & Mandrai vd., 2019; Curry, 1999; Boothby vd., 2023), müzakere sırasında sözlü iletişim ve beden dili (Çetin & Arslan, 2013; Beykont, 2020; Barry vd., 2004; Curry, 1999) gibi unsurları ele alan birçok çalışma mevcuttur.

Çalışmada dış ticarete müzakere kavramının önemi, müzakere öncesinde, müzakere esnasında, pazarlık aşaması ile sözleşme ve uygulama aşamalarında etkili olan kültürel faktörler ele alınmaktadır. Bu kapsamda literatürde ağırlıklı olarak özellikle farklı yönleriyle Uzak Doğu ülke kültürleri ve müzakere kavramı ile ilintisine dair çalışmaların yapılmış olduğu görülmektedir. Mevcut çalışmalarda Türkiye'nin Uzak Doğu ülkelerine yönelik ihracatında kültürel faktörlerin sınırlayıcı etkisine değinilmekle birlikte bunların kültürün hangi yönlerini kapsadığı ve ülkelere göre değişkenlik gösterip göstermediği yönleri yeterli düzeyde ele alınmamıştır. Çalışmanın ilk bölümünde müzakere kavramına, uluslararası ticaret ve yatırımlara yönelik müzakere konusu ile ilgili çalışmalara, müzakerenin başarısını etkileyen kültürel faktörlerin neler olduğuna yine özellikle Uzak Doğu ülkelerini kültürel değerlerinin uluslararası iş müzakerelerini nasıl etkilediğine ayrıntılı olarak yer verilmektedir. İkinci bölümde ise Türkiye'nin ihracatına yönelik yapılan çalışmalar, bu çalışmaların sonuçları, Uzak Doğu ülkelerine yönelik çalışmalarda ihracatı olumsuz yönde etkileyen faktörlere, yine Türkiye'nin bu ülkelere GSYİH ve toplam ithalat yönüyle ilk 10 ülkeye yönelik ihracat rakamlarına yer verilerek ihracat potansiyeline dikkat çekilmiştir.

2. Müzakere Süreci ve Müzakereye Konu Edilebilecek Hususlar

Gulliver'in (1979) sekiz aşamayı içeren müzakere modelinde; yüzleşme alanlarının araştırılması, gündemin belirlenmesi ve sorunların tanımlanması, sınırların ve farklı yaklaşımların tespiti, farklılıkların daraltılması ve sorunların azaltılması, pazarlığın ön hazırlıkları, bir sonuca varmak için nihai pazarlık, anlaşmanın sembolik olarak onaylanması ile şartların uygulanması (Deborah & Laura, 1998: 172), olarak belirlenmiştir. Müzakere sürecinde her bir tarafın elde etmeyi umduğu somut ve soyut kazanımlar, her bir paydaşın göreceli gücü ve etkisi, tarafların masaya getirdikleri deneyimler ile birbirleriyle olan ilişkilerin geçmişi (Marcus vd., 2012: 340) gibi faktörler nihai başarıyı etkilemektedir.

Uluslararası alanda karşılıklı iş ilişkiler; uluslararası birleşmeler, satın almalar, yatırım, sermaye malları satışı, lisans anlaşmaları, distribütörlük, hizmet satın almaları gibi ticari ve ekonomik faaliyetler yoluyla gerçekleşmektedir. Bu faaliyetler neredeyse tamamen yüz yüze müzakerelerle gerçekleşmektedir (Graham vd., 1994: 73) Bu tür iş müzakerelerinde kültürel normlar, dil sorunları, yasal hususlar, standart ve çerçeve sözleşmeler ve entegrasyon gibi uygulamayla ilgili tüm gerekliliklerin ele alınması gerekmektedir. Karar alıcıların etkili bir karar alabilmesi için tüm bu hususları hesaba katmaları, arka ofis sistemleriyle bu hususları ele almaları ve bulguları müzakere masasına gelmeden önce sistematik olarak analiz edip karşılaştırma yapılmalarıyla mümkündür (Moor & Infolab, 2004: 18).

2.1. Hazırlık Çalışmaları

2.1.1. Genel Konular Protokol ve Çevresel Faktörler

Ülkelere göre değişmekle birlikte müzakere öncesinde yoğun bir hazırlık dönemi gerekebilmektedir. Vize gerekliliği, aşı zorunluluğunun olup olmadığı, iş daveti gereksinimi, referans mektubu, pasaport, ülkedeki yeme-içme alışkanlıkları, hediye verme kültürü, teknik donanım imkânları, sağlık imkânları ve toplantı yoğunluğu (Curry, 1999: 54) gibi müzakere konusu ile doğrudan ilgili olmamakla beraber, müzakereyi etkileyecek konular için önceden hazırlık yapılması gerekmektedir. Yine ülkeden ülkeye değişiklik gösterebileceğinden müzakere yapılacak ülkedeki müzakere esnasındaki kıyafet kuralları, ünvanlar, tokalaşmalar, dokunma, fiziksel yakınlık

kurma, oturma düzenleri, molaların zamanlaması, oturma sayısı, müzakere sürecinin planlanan süresi, eğlence ve sosyalleşme (Arunthanes vd., 1994; Graham, 1993; Oikawa & Tanner, 1992; Smith & Pham, 1998; Tung, 1991, akt. Reynolds & Vlachou, 2003: 247) gibi konulara dair uygulamaların önceden bilinmesi gerekmektedir. Diğer müzakere tarafının protokol kültürü hakkında yani neyin ne zaman yapılması gerektiğine dair, yurt dışı iş tecrübesi olan ekip üyelerinden, büyükelçilik ve devlette protokol işleri ile ilgili çalışanlardan hatta tercümanlardan fikir alınabilir (Curry, 1999: 68). Bu kapsamda toplantı günlerinin resmi ve dini bayramlar göz önüne alınarak seçilmesi gerekmektedir. Yine toplantı programı hazırlanırken geleneksel olarak çoğu Akdeniz ülkelerindeki “siesta” (öğle üstü şekerlemesi) ya da sıcak iklimlerdeki “shou-shei” gibi uygulamalara uyum sağlanmalıdır (Curry, 1999: 67).

Genel olarak siyasi, hukuki ve ekonomik sistemlerdeki farklılıklar müzakerecinin sonucunu da etkilemektedir (Reynolds & Vlachou, 2003: 243). Çevresel faktörler “ekonomik koşullar” ve “ekonomik iklim” kavramları için de kullanılabilir (Obadia & Vida, 2009: 189). Bu kapsamda dış/çevresel etkiler olarak tanımlanan bu kavram yasal ve politik ortam, döviz kurları, döviz kurundaki dalgalanmalar, o ülkedeki hükümet kontrolleri gibi müzakere sürecini etkileyebilecek hatta istikrarsızlık oluşturabilecek durumları ifade etmektedir (Tinsley vd., 1999). Bu nedenle kültürel mesafe kadar kurumsal farklılıklar ve iş güveni en sık değinilen iki çevresel faktördür. Bu faktörlerle ilgili olarak, yapılan çalışmalarda ülkeler arasındaki fark/mesafe ne kadar fazla ise, ihracat üzerindeki olumsuz etkilerinin de o kadar fazla olacağı tespit edilmiştir (Kahiya, 2018: 8). Bu kapsamda özellikle Latin Amerika, Güney Asya ve Rusya ile ilişkiler bağlamında makro çevre konusu, iş ilişkilerini kritik bir şekilde etkileyecek kadar önemli bir değişken (Obadia & Vida, 2009: 194) olarak görülmektedir.

2.1.2. Pazar Araştırması Yapmak

Müzakere masasına oturmadan önce hedef pazar ile ilgili bir araştırma yapılması gerekmektedir. Hedef pazarda yüksek bir talebinin olması durumunda bile müzakere öncesinde beklentiler düşük tutulmalıdır. Pazar ile ilgili mutlaka yerinde araştırma yapılmalı, araştırmanın kapsamı müzakere tarafları ve hedef kitle ile teması da içine almalıdır. Pazar araştırmasını mümkünse doğrudan müzakere ekibinden birisinin gerçekleştirmesi ayrıca varsa daha önceki yapılan araştırmaların güncel gelişmeleri içine almama ihtimalinin de göz önünde tutulması gerekmektedir. İthalat öncesinde ürünlerin yoğun bir teste tabi tutma ve teknik engelleri aşma gibi fiili durumlarla karşılaşmak söz konusu olabildiğinden, yeni bir pazara girme kararı ile o pazarda var olma arasında en az bir yıl gibi bir süreyi göze almak gerekmektedir (Curry, 1999: 27-28). Yine üretim tesisleri ve süreçlerinin yerinde görülmesi, üretebilme kapasitesi, üretim şartlarının gözden geçirme ve karşılıklı ziyaretler de ihracat öncesinde neredeyse rutin olarak yapılması gereken faaliyetler arasındadır.

2.2. Kültürel Faktörler

Kültürel değerler çoğunlukla din veya benzeri kurumlar tarafından şekillendirilmiş olup geçmişte coğrafi sınırlar ve kısıtlamalar nedeniyle etkileri genellikle belirli uluslar, kasabalar hatta köylerle sınırlıydı. Ancak günümüzde fiziki uzaklık veya kültürel farklılıklar iş ilişkilerini etkilediğinden ülkeler arasındaki iş ilişkilerini başarılı bir şekilde yürütmek için farklı kültürleri tanımak gerekmektedir (Manrai vd., 2019: 2). Yine tarih, kültürün önemli bir bileşeni olup bir toplumun nasıl davranacağını ve ona ait kültürde nelere değer verildiğini, önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Kültürel değerler zamanla öğrenilmekte ve miras yoluyla devredilmemektedir. Ülkelerin siyasi sistemlerini bile kültürleri şekillendirebilmektedir. Laos ve Çin’de olduğu gibi çok ülkede uygulanan Komünist eğilimli siyasi sistemlere bağlı olarak daha kolektivist bir toplum yapısı vardır (Hofstede, 1980, akt. Manrai vd., 2019: 7). Bu kelime etimolojik olarak, "mesafe" kelimesi Latince "ayrı durmak" anlamına gelen “distare” kelimesine dayanmakta olup, iki noktayı nesnel, fiziksel ve/veya öznel olarak (kültür gibi) belli bir boşlukla ayıran şey anlamına gelmektedir (Obadia & Vida, 2009: 185). Bir anlamda fiziksel uzaklık kavramının homojen bir anlamı temsil etmediği (Obadia & Vida, 2009: 189) ifade edilebilir. Ticari faaliyetlere yönelik ilişkiler ulusal ve kültürel sınırların ötesine geçtiğinden, karar mercilerinin kültürel farklılıklardaki ve potansiyel anlamlarının farkını da anlayabilmeleri gerekmektedir (Graham vd., 1994: 73). Kültürel konular ağırlıklı olarak yabancı pazarlarda hâkim olan düşünce, davranış ve dil gibi konuları içermektedir. Yine bunların yanında iş insanlarının kendi aralarındaki ilişkileri, uygulamalarla ilgili farklılıklar yanında ülkelerin ekonomik, politik ve yasal ortamını da içine almaktadır (Obadia & Vida, 2009: 192).

Uluslararası iş müzakerelerinde kültürel olarak benzerlik arttıkça özellikle ziyaretçi tarafın müzakere ortamına uyum sağlaması daha hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Aksine müzakere sırasında müzakerecilerin kültürlerinin iletişim üzerindeki etkilerine aşına olmadıkları durumda, belirsizliğin azaltılmasında kültürlerarası iletişim daha fazla önem kazanmaktadır (Gudykunst & Kim, 1992, akt. Deborah & Laura, 1998: 179-180). Kültürleri tanıma ve başka bir kültürde etkili bir şekilde faaliyet gösterebilme yeteneği (Cardel & Gertsen, 1990), yerel alışkanlıklara uyum sağlamada ve uygulamaya ilişkin sorunlar yaşanmasının da önüne geçmektedir (Obadia & Vida, 2009: 193). Müzakereci diğer tarafın kültürüne orta derecede aşına olduğunda, genel olarak muhataplarının önceden belirlenmiş müzakere davranışlarına uyum sağlayabilme becerisine sahip olmaktadır. Her iki müzakerecinin karşı tarafın kültürüne daha iyi aşına olduğunda ise bir yaklaşımı doğaçlama yapabileme ve kendi müzakere kurallarını oluşturabilme anlamında yeterli esnekliğe sahip olmaktadır (Deborah & Laura, 1998: 173).

Hatta kültürel faktörler ticari konulara dair müzakerelere kıyasla uluslararası ittifak müzakerelerinde umulmadık ve daha derin bir etki yaratabilmektedir (Kumar & Patriotta 2011: 512).

Müzakerelerde muhatabının dilini anlamaktan daha öte konuşabilmek, onunla ilişki kurma konusunda daha fazla imkân sağlamakta, ilişkilerde şeffaflığa katkıda bulunmakta ve karşılıklı güvenin inşa edilebileceği unsurlardan biri haline gelebilmektedir (Obadia & Vida, 2009: 193). Bunun mümkün olmadığı durumda tercüman kullanılması halinde ise tercümanın her iki tarafın da kültürüne ve yürütülmekte olan müzakere konusuna aşina olmaları, ayrıca toplantı öncesi ve sonrası oturumların bir parçası olarak kabul edilmeleri gerekmektedir. Tercümanların beden dili, konuşma tarzları ve kültürel ayrıntılara dair yorumlarda bulunabilme yeteneği müzakereciler için oldukça önemlidir (Curry, 1999: 86-87).

Uluslararası iş müzakerelerine ilişkin mevcut çalışmaların çoğu, ağırlıklı olarak müzakere alanında geliştirilen teorik perspektiflerden, özellikle sosyal psikolojiden ve müzakereciler arasındaki anlayış, müzakere araştırmalarının merkezinde yer alan bilişsel (cognitive) duygu, motivasyon, iletişim, güç ve adalet gibi farklılıklara yer veren kültürler arası yaklaşımlardan yararlanmaktadır (Gelfand & Brett, 2004, akt. Wang vd., 2016: 168). Bu kapsamda daha kolektivist oldukları varsayılan Japon müzakerecilerinin daha bireyci oldukları varsayılan batı kültürlerinden gelen müzakerecilerle göre müzakerenin bir parçası olan emir verme ve etkili gözdağı verme (threat) davranışlarına daha az başvurmaları, ilişki yönetimiyle ilgili endişelenmesi gereken bir durum olarak görülmektedir (Graham, 1993, akt. Adair & Brett, 2004: 160).

Müzakere süreçleri üzerine yapılan bazı çalışmalar, doğu ve batı kültürlerindeki düşük ve yüksek bağlamlı iletişim alışkanlıkları ayırımına dikkat çekmektedir. Düşük bağlamlı kültürlerde, muhatabı ikna etmede akılcılığa başvurulurken; yüksek bağlamlı kültürlerde duygulara başvurulmaktadır (Glenn vd., 1977; Johnstone, 1989, akt. Adair & Brett, 2004: 162). Yavaş tempolu bir kültürde insanlar acele etmezler ve bu toplumlarda değişim süreci yavaştır. Yüksek bağlamlı kültürlerde bireylerin tepki vermeden önce düşünmeleri ve hızlı tepki vermemeleri konusunda özendirilmektedir (Uljin vd., 2000). Kolektif anlayışlı bir kültürde ise bireylerin eylemlerinin hem mevcut hem de gelecek nesiller üzerindeki etkiyi yansıtmakta olduğundan muhtemelen yavaş tempolu kültürler yüksek bağlamlı ve uzun vade yönelimli kültürlerle benzerlikler taşımaktadır (Tse vd., 1988, akt. Manrai vd., 2019: 11). Yine belirsizlikten kaçınmanın düşük olduğu kültürler değişime ve yeni fikirlere daha açıktır. Kevin Au (1999) tarafından ülkelerin farklı kategorilerde derecelendirilmesi sonucu, Finlandiya “değişim” kategorisinde en yüksek puanı almış olup en düşük bir belirsizliğe sahip ülke olmuştur. Kaçınma oranının en düşük olan ülke Brezilya olmuştur. Arjantin ve Şili yeni fikirlere en açık ülkeler iken, Rusya yeni fikirleri en az hoş karşılayan ülke olarak görülmüştür (Lam vd., 2009). Yine Sahaa vd., 2009 yılında gerçekleştirdikleri çalışmada, cinsiyet kavramından farklı olarak feminen davranışı yardımseverlik ve karşılıklılık davranışlarıyla ifade ederken, maskülen davranış kültürünü ise daha bireyselci davranış şekli olarak tanımlamaktadırlar. Bu yaklaşıma göre feminen kültürler grup içi iletişimde daha pozitif bir yaklaşım göstermektedirler (Lam vd., 2009). Brettel vd., 2008 yılında yaptıkları çalışmada Almanya gibi bireyci bir kültürlerin daha makulen olduğunu, oysa kolektivist Tayland ve Endonezya kültürleri gibi kültürlerin daha feminen olduğunu iddia etmektedir (Manrai vd., 2019: 9).

2.3. Müzakere Aşamaları

2.3.1. Beden Dili ve İletişim Şekilleri

Yüz yüze iletişimde mesajlar anında, sözlü olarak ve beden dili ile birlikte ifade edilmekte olduğundan oldukça etkilidir. Telefonla iletişimde ses tonlaması ve geri bildirim mümkün olmakla beraber beden dili yoktur. Yazılı iletişimde ise tonlama ve beden dili olmadığından mesajların doğru iletilmesi her zaman mümkün olmayabilmektedir (Beykont, 2020: 43). Bu nedenle mesajların etkili bir şekilde iletilmesinde sözsüz iletişim % 55, sözcükler % 7 ve sözcüklerin nasıl söylendiği ise % 38 oranında etkilidir. Sözlü iletişimde kullanılan öfke, sessizlik, kahkaha, üstü kapalı tehditler hatta gözyaşları gibi davranışlar iletişim üzerinde etkili olan duygusal tepkilere örnektir (Çetin & Arslan, 2013: 75).

Müzakerelerde beden dili ve kendini ifade etme biçimi kültürden kültüre farklılık gösterebilmektedir. Bu nedenle müzakerecilerin düşünce tarzlarındaki ve iletişim şekillerindeki önemli farklılıklar, birbirlerinin değerlerini, normlarını, inançlarını, tutumlarını ve tercihlerini anlamama ve/veya yanlış anlamalarına yol açabilmekte ve bu durum ise diğer tarafın müzakere sırasında nasıl davranacağı konusunda belirsizliklere neden olabilmektedir (Wang vd., 2016: 173). Müzakereciler arasında farklılıkların düzeyi arttıkça bu farklılık ve dinamiklerin etkileri daha da öngörülemez hale gelmektedir (Wang vd., 2016: 169). Bu nedenle küresel bağlamlarda etkili olan müzakereciler, farklı kültürel geçmişe sahip bireylerle iletişim, onların değerlerini, davranışlarını anlama ve yorumlama konusunda gerekli bilgi ve becerilere sahip olmak durumundadırlar (Groves vd., 2015: 210). Çeşitli üyelerden oluşan ve her biriyle güçlü bağlar paylaşan ağlara ait olan yöneticiler, uzak pazarlarda bile “içeriden pozisyonlar” yaratırken, ihracat engellerini, kurumsal ve kültürel farklılıkları aşmada önemli bir imkâna sahip olmaktadır (Kahiya, 2018: 8).

Diğer taraftan müzakere ekibini oluştururken her iki cinsten üyelere de yer verilmesi başarıyı arttıran bir faktör olarak görülmektedir. Bu kapsamda kadınların duygusal olarak bir muhatabına duygularını doğru bir şekilde iletme, beden dilinin duygusal ipuçlarını değerlendirme ve yorumlama konularında erkeklere nazaran daha iyi oldukları gözlemlenmiştir (Hall, 1998; Hall vd., 2000; Mufson & Nowicki, 1991). Öte yandan erkeklerin, kadınlara göre duygularını gizleyebilme konusunda daha iyi oldukları (Gross & John, 1998), gözlemlenmiştir. Yine kadınların, duygularını ifade etme konusunda erkeklerden daha karmaşık bir dil kullanma eğiliminde (Feldman vd., 2000) oldukları, bunun da duygusal farkındalık olgunluğunun bir göstergesi olduğu ifade edilmektedir. Ancak kadınların bu avantajına rağmen uluslararası iş müzakerelerinde bundan yeterince faydalanılmamaktadır (Lane vd., 1990, akt. Barry vd., 2004: 82).

Müzakere taraflarının ruh hali aynı zamanda karşı tarafın bir kanaat oluşturmasına yönelik ipuçları verebilmektedir. Ancak müzakereciler müzakere sırasında duygularını genellikle daha açık bir şekilde ifade etmek yerine, üstü kapalı olarak ifade etmektedirler. Yine araştırmalar müzakerecilerin müzakereyle ilgisi olmayan duygularının tetiklemiş olduğu olumlu bir ruh halinin, müzakereciler arasında iş birliğini artırma yönlü stratejilere sebep olduğunu göstermektedir (Forgas 1998, akt. Boothby vd., 2023: 306). Adair'in 2003 yılında yaptığı çalışmada yüksek bağlamli kültürlerde dolaylı iletişimin, düşük bağlamli kültürlerde ise doğrudan iletişimin tercih edildiğine vurgu yapmaktadır (Groves vd., 2015: 216). Bu kapsamda Amerikalı müzakerecilerin iletişimleri doğrudan ve düşük bağlamli iken (Zhang vd., 2007), inli müzakereciler tarafından kullanılan iletişim dili yüksek bağlamli olup ince nüanslarla doludur. Amerikalı müzakereciler gibi, Fransız, İspanyol, Polonya ve Rusya gibi ülkelerden müzakerecilerin üslupları da daha doğrudandır (Gram vd., 2010, akt. Manrai vd., 2019: 11). Graham vd., farklı yıllarda yapılan çalışmaları esas alarak yaptıkları analizler sonucunda, Brezilya, Japon, Rus, Çin ve G. Kore müzakerecileri arasında bir kıyaslama yapmışlardır (Graham, 1983, 1985; Graham vd., 1992; Graham vd., 1988). Buna göre Brezilyalı müzakerecilerin Japon ve Amerikalı müzakerecilere göre daha sıklıkla hayır dediklerini, muhatabının sözünü kestiklerini ve muhatabına fiziksel olarak daha fazla dokunduklarını, mimiklerini daha fazla kullandıklarını, sessiz kalma davranışlarını daha az tercih ettiklerini ve müzakerelerde ilk seferde aşırı tekliflere daha fazla başvurduklarını, tespit etmişlerdir (Graham, 1985, akt. Deborah & Laura, 1998: 168).

2.3.2. Müzakere Süreci ve Müzakerede Önemli Hususlar

Müzakere süreci aynı zamanda ilgili tarafların sözleşmeye dayalı bir anlaşmayı resmileştirmeye yönelik beklenti geliştirdikleri bir aşamadır. Ayrıca bu aşama taraflara, potansiyel ortaklarının uygunluğunu test etme fırsatı vermekte ve böylece taraflara iyi bir strateji geliştirme, aralarında kurumsal ve kültürel uyum olup olmadığını değerlendirme imkânı vermektedir (Kumar & Patriotta 2011: 513). Yapılan çalışmalar kültürlerarasında müzakereler esnasında problem çözme, müzakerelerde kesintilerin oluşması, kullanılan mimikler, tutarlılık işaretlerine yönelik davranışlara başvurma, muhatabına soru sorma, blöfler, fiziksel dokunma, ilk teklifin aşırılığı ve müzakerelerde değişik taktiklere başvurma gibi konularda farklılıklar olduğunu göstermektedir. Kültürler arası farklılıklara yönelik birçok ampirik çalışmalara rağmen, halen müzakere sürecindeki farklılıklara ve kültürler arası değişkenliklere yönelik olarak daha fazla çalışmanın yapılması bir ihtiyaç olarak görülmektedir (Deborah & Laura, 1998: 177) bir alandır.

Müzakere esnasında fiyat tekliflerine yönelik kapsamlı araştırmalar, nihai anlaşmanın şartıcı derecede ilk teklifin değerine yakın olmasını (Galinsky & Mussweiler, 2001; Jeong vd., 2020), ilk teklifin ne kadar önemli olduğunun bir göstergesi olarak görmektedir. Öte yandan, müzakerecilerin pazarlık alanının büyüklüğü hakkında çok az bilgi sahibi iken yaptıkları ilk tekliflerde, düşük bir teklifte bulunarak veya kendisine zarar verecek kadar aşırı yüksek bir teklifte bulunarak muhatabının güvenini zedelemek suretiyle hata yapabilmektedirler. Bu nedenle, müzakereciler, ilk tekliflerini pazarlık alanı hakkında yeterli bir birikime sahip olduklarında yapmak, uzmanlarla pazarlık yaparken özel bir dikkat göstermek ve bir tartışma sarmalından kaçınmak için teklifin gerekçelerini de dikkatlice hazırlamak durumundadırlar (Boothby vd., 2023: 302). Müzakere sonucunda etkili olan unsurlardan birisi de güç kavramıdır. Araştırmalar düşük güce sahip insanların, istenilen sonuçlara ulaşmak için yüksek güce sahip olan insanlara, bağımlı olduğunu göstermektedir. Yapılan akademik çalışmalarda güç kavramı, iyi bir alternatif anlaşma imkânına sahip olmak, müzakere konusu hakkında muhatabından daha fazla bilgi sahibi olmak veya daha yüksek sosyal statüye sahip olmak gibi çeşitli şekillerde kavramsallaştırılmaktadır (Galinsky vd., 2017; Schaerer vd., 2020). Özellikle alternatif bir anlaşmaya imkânına sahip olmak daha uygun bir talep, uygun bir fiyat ve avantajlı bir ilk teklif sunmak gibi birtakım avantajlar sağladığından, müzakerelerdeki en büyük güç kaynaklarından birisi olarak görülmektedir (Buelens & Van Poucke 2004, akt. Boothby vd., 2023: 302-303). Ancak kendini üstün görme ya da güçlü olunan (en iyi alıcı olmak gibi) bir konunun karşı tarafı ezme amaçlı olarak kullanılmaya çalışılması durumunda, müzakereler başarısız olabilmektedir. Bundan dolayı bu tür bir taktik kullanılacaksa, bunun tecrübeli bir müzakereci tarafından ve diplomatik bir tarz ile ifade edilmesi gerekmektedir (Curry, 1999: 164-165).

2.3.3. Ülkeler Ülke Grupları ve Müzakere Teknikleri

Ülkelerin kültürleri uluslararası iş ilişkilerindeki davranışlarını da etkilemektedir. Birçok çalışma, müzakere esnasında uygulanan görüntüyü kurtarma, doğrudan yüzleşme, doğrudan reddetme, sessizlik, duyguların ifade edilmesi, açık veya örtülü dil kullanma, protokole vurgu, bireysel veya grup karar alma ve işbirlikçi taktikler gibi konularda kültürlerarası farklılıkların mevcut olduğunu göstermektedir (Deborah & Laura, 1998: 177). Örneğin güven konusunda "yazılı" bir bakış açısına sahip olma eğiliminde olan Fransızlar, yüksek düzeyde kişiselleştirilmiş kültürlerle şüpheyle yaklaşmakta, bu da müzakereyi olumsuz yönde etkileyen bir unsur haline gelmektedir. Yine Kuzey Afrika'daki veya Sahra Altı Afrika'daki insanların müzakere esnasında söylediklerinin güvenilirlik düzeyi oldukça düşük görülmektedir (Obadia & Vida, 2009: 194). Oysa müzakere tarafların birbirine güven vermesi müzakere başarısı için oldukça önemlidir.

Müzakereciler birbirlerine ne kadar güvenirlerse, bilgi paylaşımı, aldıkları bilgiye güvenme ve iş birliği apma olasılıkları daha yüksektir. Muhatapı ile iş birliği, kriz esnasında onlarla konuşmaya devam edebilme ve karşılıklı fayda sağlayan anlaşmalara varma imkânlarını da arttırmaktadırlar (Druckman & Olekalns 2013; Kong vd., 2014; Yao vd. 2017b). Ancak güven kırılığandır ve özellikle müzakerecinin erken safhalarındaki güvenle ilgili ihlaller müzakere sonuçlarına büyük ölçüde zarar verebilmekte hatta müzakerecilerin itibarlarını zedeleyebilmektedir (Crosan vd., 2003; Lount vd. 2008, akt. Boothby vd., 2023: 316). Kısa dönem menfaati uzun dönemli sonuçlara tercih etmekte olan yani kısa dönem yönelimli (oriented) kültürlere sahip toplumlar direkt fayda üzerine odaklanmışlardır. Bir anlamda kısa dönem menfaati uzun dönemli sonuçlara tercih etmektedirler (Manrai vd., 2019: 10). Bu kapsamda Amerikalıların yalnızca kısa vadedeki finansal getiriyi düşündüklerinde ilgisiz tavırlar gösterdikleri, bu durumun muhatapı üzerinde güvensizlik oluşturması dolayısıyla iş ilişkilerine de olumsuz yönde yansımakta olduğu görülmektedir (Obadia & Vida, 2009: 193). Hâlbuki uzun dönem yönelimli toplumlarda ilişkiler gelecek dönemde kişilere daha çok nasıl yardımcı olunabileceğine ilişkindir (Barkema & Vermeulen, 1997). Batı kültürleri ile kıyaslandığında doğu kültürleri daha çok uzun dönem yönelimli olup uzun dönemli ilişkilere yüksek düzeyde ilgi göstermektedir. Çinliler (Manrai vd., 2019:10) ve Japonlar (Corne, 1992; Graham & Sano, 1989; Kennedy, 1985b; Van Zandt, 1970, akt. Deborah & Laura, 1998: 161), uzun dönem yönelimli toplumlara iki örnek ülkedir.

Uzak Doğu'nun önemli ülkelerinden Japonya'da, müzakereciler müzakere sırasında "görüntüyü kurtarmak" kaygısından dolayı hayır demekten, yüzleşme ve açık çatışmadan kaçınmaktadırlar (Corne, 1992; Tung, 1984b; Van Zandt, 1970, akt. Deborah & Laura, 1998: 161). Hintli müzakereciler de doğrudan hayır demeyi bir kabalık olarak görmekte olduklarından müzakerelerde konuşmaların satır aralarının dikkatli okunması gerekmektedir (Curry, 1999: 208).

Uzak Doğu ülke müzakerecileri müzakereye her yönüyle hazırlanmaları, müzakerelerde dikkatli bir şekilde ilerlemeleri ve ayrıntılara verdikleri önem ve ısrarlarıyla bilinmektedirler (Corne, 1992, akt. Deborah & Laura, 1998:161). Endonezyalılar da müzakerelerde oldukça detaycı olup, taksit ücretini bile müzakereye konu edebilmektedirler (Curry, 1999: 208). Hatta Tayvan'da detaycılık daha fazla olup iyi hazırlanmamış rakiplerle müzakereyi derhâl bitirebilmektedirler (Curry, 1999: 230).

Japonlar hem kendi ekipleri içindeki hem de karşı tarafın temsilcilerine karşı hiyerarşik ilişkilere Batılılara göre daha fazla önem vermektedirler (Deborah & Laura, 1998:161; Curry, 1999:214). Statü konusuna verilen önem diğer pek çok ülke gibi Endonezya içinde geçerlidir (Curry, 1999:2008). Bu nedenle özellikle bu ülkelerle müzakere esnasında özellikle oturma düzeninde, ünvanların yazılmasında müzakerecilerin statüsü ve ünvanlarına dikkat edilmesi gerekmektedir.

Hindistan'da birçok lehçe vardır, müzakereler İngilizce yapılsa da sözleşmeler bu lehçelerden birisi ile yapılmaktadır (Curry, 1999: 208). Malezya'da ise müzakereciler arasındaki doğrudan bir yakınlaşma incelikten yoksun bir davranış olarak görülmektedir (Curry, 1999: 215). Asya ülkelerinde genel olarak kişisel ilişkiler önemli olup bir başka ülkeden burada bir firmanın somut bir iş yapmaya başlamadan önce birbirini tanıyabilmeleri için 2 veya 3 yıla ihtiyaç duyabilmektedirler (Obadia & Vida, 2009: 193). Tayland'da kartvizitler ve materyallerin Taycaya çevrilmesi bir gereklilik olarak görülmektedir (Curry, 1999: 231). Japonya'da da aynı durum geçerlidir hatta tanıtım materyalinin çevirisinin daha ayrıntılı ve özenli olması gerekmektedir (Curry, 1999:214). Japonya'da müzakere masasında muhatabının gülümsemesi bir sorun olduğu anlamına gelebilmektedir (Curry, 1999: 214). G. Kore'de uzun müzakere oturumlarıyla diğer müzakere tarafı yavaş yavaş bitirilebilmekte (Curry, 1999: 227) yine bu ülkede müzakerelerde tavsiye mektupları önemli bir ayrıntı olarak görülmektedir (Curry, 1999: 213).

Amerikalı ve G. Koreli müzakereciler için müzakere başarısının bir ölçüsü olan problem çözme taktiklerinin kullanımının artmasına bağlı olarak anlaşmazlık konuları çözülmekte. böylelikle müzakereler taraflar için artan bir kârlılıkla sonuçlanmakta ve karşılıklı memnuniyette artmaktadır (Graham vd., 1988). İngiliz, Alman, Fransız ve Amerikalı müzakerecilerle kıyaslandığında, Rus ve Japon müzakerecilerinin (Graham vd., 1992) muhatabının problem çözme yaklaşımlarına daha çok karşılık verme davranışı gösterdikleri, bununda yine karlılık üzerine olumlu etkide bulunmakta olduğu görülmektedir (Graham vd., 1988, akt. Deborah & Laura, 1998: 168).

Uzak Doğu ülkelerinin müzakerelerde kullandıkları taktiklerden birisi de dilleri ile ilgili zorluklardır. Çinliler müzakere sırasında Mandarin dilini çok akıcı şekilde kullansanız bile anlamadıklarını ifade edebilmektedirler (Curry, 1999: 201). Benzer şekilde birçok bilim insanı, Japonların da müzakerelerde yabancı meslektaşlarına karşı yabancı dil zorluklarını kendi çıkarlarının gereği bir taktik olarak kullanabilmektedirler (Corne, 1992; Walters, 1991, akt. Deborah & Laura, 1998: 161). Japon müzakerecilerin müzakere sırasında sessizlik taktiğine sıklıkla kullandıkları böylelikle duyguların gizleyebilmeyi başardıkları, bu durumun muhatap müzakereciler için endişelenmesi gereken bir durum olduğuna dikkat çekilmektedir (Graham & Sano, 1989; Moran & Stripp, 1991, akt. Deborah & Laura, 1998: 161). Yine Çinliler “duygularını açığa vurmama” taktiğini müzakere sırasında muhataplarından taviz koparma amaçlı olarak kullanabilmektedir (Curry, 1999: 95).

2.4. Sözleşme Aşaması ve Sözleşme Sonrası Uygulamalar

Ticari müzakereler mal ve hizmet alımı satımı veya bunlarla ilgili şartname, teslimat gibi konularla ilgilidir. Ticari müzakerelerde bir anlaşmaya varılmışsa tarafları bağlayıcı nitelikte bir anlaşmanın imzalanmamasıyla sonuçlanmaktadır (Çetin & Arslan, 2013: 325). Müzakere tarafları arasında müzakere sürecinden duyulan memnuniyet düzeyi, özellikle alıcıların kârları, uzlaşma zamanı, nihai sözleşmenin ihtiyaca cevap verip vermediği ve ortak kârlar konusunda ara sıra taraflar arasında anlayış farklılıkları ortaya çıkabilmektedir (Deborah & Laura, 1998: 179). İhaleye dayalı protokollerle birden fazla tarafla yapılacak bir müzakere amaçlanmaktadır. Adil bir rekabetin sağlanabilmesi için protokolün tamamen şeffaf hale getirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle bazı konularda tek bir tarafla müzakereye başlamak genellikle mümkün değildir (Moor & Infolab, 2004: 17). Müzakere sonuçları kalıcı bir biçimde kaydedilmediği takdirde kolaylıkla kaybolabilme riski vardır. İş görüşmelerinde tutulan notlar genellikle sözleşme metninin taslak versiyonlarını oluşturmaktadır (Moor & Infolab, 2004: 10).

Anlaşma metninde muhabir banka, akreditifler, ürün hatları, döviz kurları, navlun, karayolu taşımacılığı, tarife oranları, tahkim ve denetleme politikaları (Curry, 1999: 32), gibi hususlara yer verilmelidir. Müzakerenin diğer aşamalarında olduğu gibi sözleşme aşamasında da ülkeler arasında iş yapma biçiminde, zihniyetlerde ve kültürlerinde ciddi farklılıklar görülmekte olup bunların hesaba katılması gerekmektedir. Amerikan firmaları firmanızla çalışmak isterse sabah sözleşme imzalamak isterken, Japon firmaları size sözleşme imzalama tekliflerini 6 ay sonra söyleyebilmektedirler. Hatta Avrupalılar için bile bu süreç 2 veya 3 ay sürebilmektedir. Yine kar marjları ülkeler arasında büyük ölçüde farklılık gösterebilmektedir. Avrupa ve ABD’deki dağıtımçıların kar marjı % 20’den az iken, bir Venezuela ithalatçısı tarafından talep edilen oran kar marjı % 50’ye çıkabilmektedir (Obadia & Vida, 2009: 194). Malezya’da müzakereler yazılı hale gelinceye kadar “evet” kelimesinin müzakereye devam edebiliriz anlamına gelmekte olduğunu bilmek gerekmektedir (Curry, 1999: 215). Hatta Uzak Doğu ülkeleri için sözlenmeler ikinci derecede önemli olup esas olan kişisel ilişkilerin kalitesidir (Curry, 1999: 216). Oysa Avustralya’da sözleşmeler ayrıntılı olarak yazılmakta ve uygulanmaktadır (Curry, 1999: 196).

Sözleşme sonrası ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkların yönetimi ve uyuşmazlıkların çözümü konusunda yerleşik geniş bir araştırma mevcuttur. Genellikle geniş müzakere literatüründe ayrı bir alt alan olarak ele alınan bu araştırmalar, sözleşmenin uygulanmasındaki anlaşmazlıkları çözmek için daha sonraki stratejilere odaklanmakta olup diğer aşamalarla ilgilenmemektedir (Wang vd., 2016: 171). Ancak müzakereciler için yaygın hatalardan birisi de sözleşme imzalandıktan sonra müzakerelerin bittiği yönündeki kanaattir. Oysa sözleşmenin düzgün şekilde uygulanması temel bir başarı ölçütüdür. Sözleşme sonrasında hukuki ve politik şartların değişmesi müzakere masana yeniden dönme gerektirebilir. Yine sözleşmede tanımlanan ürünün sevk edilmemesi tekrar bir teması gerektirebilmektedir (Curry, 1999: 189-190). Ayrıca, tedarikçilerin maliyetleri ve dolayısıyla sözleşme şartların değişmesi, taraflar arasında yeniden bir müzakereyi gerektirebilir. Uluslararası iş ilişkileriyle ilgili birçok davanın, taraflar arasındaki dürüst bir anlaşmaya rağmen anlaşma metninde yer alan ham madde fiyatlarının artması gibi koşullardaki beklenmeyen değişiklikler nedeniyle ortaya çıktığını bilerek, anlaşma metninde bu gibi beklenmeyen durumlarla ilgili maddelerde değişiklikler yapmaya imkân sağlayacak hususlara da yer verilmesi gerekmektedir. Müzakerecilerin bu tür olasılıklara karşı kendilerini güvence altına almak için güvene ve iş birliğine dayalı başka acil durum planını denemeleri de mümkündür (Wang vd., 2016: 174).

3. Türkiye’nin Uzak Doğu Ülke Pazarlarının İhracat Potansiyeli ve Uluslararası Ticari Müzakereler

Uluslararası ticari müzakerelerle ilgili ilk çalışmalar 1970’lere kadar gitmekte ve çalışmaların ağırlıklı kısmının Uzakdoğu Asya ülkeleri ve bu ülkelerin kültürel farklılıkları ile ilgili olduğu görülmektedir. 1980’lerin sonunda Sovyetler Birliği dağılma sürecine girince bu ülkelerle yine aynı dönemde Latin Amerika ülkeleri ile ilgili çalışmaların da yapıldığı görülmektedir. Çalışmanın bu bölümünde ülkelerarası dış ticaretin belirleyicilerine kısaca değinilmekte, Türkiye’nin özellikle Uzak Doğu ülkelerine yönelik ihracatı ile ilgili literatürdeki çalışmalara yer verilmekte ayrıca bölge ülkelerinden ithalat ve GSYİH’ları yönüyle ilk 10 ülkesi seçilerek Türkiye’nin ihracat potansiyeli ile ilgili tespit ve öneriler yapılmaktadır.

Literatürde dış ticaretin belirleyicileri arasında ülkeler arası mesafe, kültürel farklılıklar ve ülkelerin GSYİH’larının büyüklükleri gibi faktörlere yer verilmektedir. Yine Konak & Demir (2019), ülkelerin dış ticaretini etkileyen faktörler arasında ülkelerin nüfusları, uyguladıkları gümrük tarifeleri, Demir & Bilik (2018) ise bunların

yanında ülkelerin yüzölçümü, uyguladıkları döviz kuru, nüfus yoğunlukları, uyguladıkları tarife dışı engeller, pazara erişim imkânları, ülke pazarlarının rekabet şartları, ticari açıklık düzeyleri ve ekonomik kalkınma seviyeleri gibi değişkenlere yer vermişlerdir.

3.1. Türkiye'nin Dış Ticaretteki Müzakere Kültürü

Türkiye, Lozan Anlaşmasıyla kapitülasyonlar ve Düyun-u Umumiye üzerindeki yabancı kontrolleri kaldırmış, dış ticaretin gelişimi için önemli merkezlerde ticaret mümessillikleri (ataşelik) kurmuştur (TDV, 2018: 33-34). Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında tesis edilen önemli uluslararası kuruluşlarda kurucu ortak olması, 1960'lardan sonra ise şimdiki AB temellerini oluşturan örgütlerle sürekli bir müzakere içinde olması gibi nedenlerle önemli bir uluslararası müzakere kültürünün olduğunu söylemek mümkündür.

Türkler misafirperver olup aynı zamanda müzakerelerde dakiklikleri ile bilinmekte yine müzakerelerde batı tarzı giyinilmekte bu nedenle gündelik kıyafetlerle müzakereye ciddiye alınmama durumu söz konusu olabilmektedir. Müzakere öncesinde sohbet edilmekte, sohbetin kesilip derhal müzakereye geçilmesi pek hoş karşılanmamaktadır. Yine Türkler sıkı pazarlıkları olup, muhatabının ihtiyacının fazla olduğunu gördüklerinde bunu değerlendirmektedirler. Diğer taraftan sözleşmeler genel hükümlerle ifade edilmektedir (Curry, 1999: 233). Türkler dakiklik ve giyim tarzı yönüyle batı kültürüne daha yakın iken sosyal yönlerle doğu kültürüne de yakın oldukları görülmektedir. Türkiye batı ülkeleriyle yoğun bir şekilde politik ve ekonomik ilişkilerini devam ettirirken aynı zamanda Sovyetler Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile de yakın bir ekonomik iş birliği içinde olmuştur.

19 Ağustos 1960 tarihli ve 10582 sayılı Resmî Gazetede Türkiye Cumhuriyeti ile SSCB arasındaki 8.10.1937 tarihli imzalanmış olan Ticaret ve Tediye Anlaşmasına ek bir protokol yayımlandığı görülmektedir. Protokolde, Türkiye'nin kuru üzüm, incir, narenciye, pamuk ve canlı hayvan gibi geleneksel ihracat ürünleriyle ilgili ihracat miktarları yer almaktadır (RG, 1960). 3 Haziran 1967 tarihli Resmî Gazetede Türkiye Cumhuriyeti ile SSCB arasında bazı sanayi tesisleri kurulması için Türkiye'ye teslim edilecek teçhizat ve malzeme yanında sağlanacak teknik hizmetlere ve bunlarla ilgili ödeme şartlarına dair bir anlaşmanın daha imzalanarak, yayımlanmış olduğu, görülmektedir. Bu kapsamda petrol rafinerisi, demir çelik, alüminyum ve hidroelektrik tesisleri inşasına dair maddelerin de ayrıntılı şekilde yer aldığı, görülmektedir (RG, 1967). 1973 yılında Türkiye-SSCB hem kliring hem tesis anlaşmaları görüşmeleri Moskova'da yapılmıştır (TDV, 2018: 268). Bu kapsamda tiftik ve diğer ürünler ihracatı karşılığı, tesis anlaşması kapsamında SSCB tarafından İskenderun Demir Çelik, Seydişehir Alüminyum fabrikaları gibi tesislerin inşa edildiği görülmektedir. Hatta SSCB tarafı daha fazla tiftik talep etmesine karşılık Türkiye ise bunun serbest dövizle ihracat yapabildiği için miktarı sınırlı tuttuğu görülmektedir (TDV, 2018: 269). 1980'li yıllara gelindiğinde ise SSCB yoğun müteahhlik hizmetlerinin gerçekleştiği bir ülke olmuştur (Seyidoğlu, 2008: 703). Literatürde yer verilen ve diğer batı ülkeleri için kültürel olarak yabancı bir pazar olarak görülen SSCB'nin (Deborah & Laura, 1998) uzun yıllardır Türkiye için yoğun şekilde müzakerelerin yapıldığı, karşılıklı önemli yatırım ve ticaretin gerçekleştiği bir ülke olduğu görülmektedir.

3.2. Türkiye'nin İhracatı ve Uzak Doğu Ülke Pazarlarının Potansiyeli

Özellikle gelişmekte olan ülkeler, ekonomik kalkınma, istihdamın artırılması ve ülkedeki hayat standardını yükseltebilmek için ihracatlarını arttırmak durumundadırlar. Kalkınma dolayısıyla ortaya çıkan ithalat ihtiyacı, ihracat ve sermaye yatırımları yoluyla finanse edilmektedir. Dinamik ihracat artışının olmadığı bir durumda ise, neredeyse tüm ülke ekonomileri yavaşlayacaktır (ITC, 1987: 2). Gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye'nin de gelişmiş ülke olma yolunda önemli adımlar atabilmesi nitelikli mallar üretip ve ihraç etmesine bağlıdır. Türkiye'nin ihracatına yönelik yapılan çalışmalar, rekabet avantajına sahip olduğu sektörlerde üretim ve ihracatının teşvik edilmesi gerekmektedir (Yalçın, 2024: 500). Diğer taraftan Karagöz & Karagöz'ün 2009 yılında yapmış oldukları çalışmada, Türkiye'nin dış ticaretine ilişkin yapmış oldukları analizde, kültürel yakınlığın ve Müslümanlığın ikili ticaret üzerinde istatistiksel anlamda olumlu bir etkisinin olduğu tespit edilmektedir (Karagöz & Karagöz, 2009: 137). Ülkelerin sınır komşusu olması ya da mesafe olarak yakın olması ticari olarak birçok avantajı da beraberinde getirmektedir. Yine kültürel ve tarihi ortak geçmişlerinin olması, tüketim alışkanlıklarının benzerliği, taşıma ve lojistik alanındaki kolaylıklar ve bunun yanında birbirleriyle anlaşmalarının daha kolay olması ülkelerin birbirleriyle daha sıkı ticari ilişki içinde olması konusunda önemli ölçüde avantaj sağlamaktadır (Demir, 2022: 2).

Ülkeler arası fiziki uzaklık arttıkça kültürel farklılıklar da artmaktadır. Karagöz & Karagöz tarafından 2009 yılında yapılan çalışmada Müslümanlığın ülkelerle ticarete avantaj sağlamakta olduğuna ancak ülkeler arası mesafeler arttıkça bu faktörün etkisinin azaldığına dikkat çekilmektedir. Bu kapsamda, İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) üyesi ülkelerle dış ticarete toplam rakamlar itibarıyla Türkiye lehine bir durum söz konusudur. Ancak, bu ülkelerin gelişmişlik seviyesi, pazar büyüklükleri ve bir kısmının coğrafi uzaklığı, Türkiye'nin önemli ticaret ortağı olmasını sınırlayan unsurlar (Kar, 2011: 74), olarak görülmektedir. Yine 1996-2016 yılı ticari verileri kullanılarak seçili uluslararası örgütlere üye ülkeler ile Türkiye'nin dış ticaretinin incelenmesi sonucunda, AB'nin

ticaret hacmi en yüksek, Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği'nin (ASEAN) ise ticari ilişkilerin en az olduğu örgüt olduğu görülmektedir. ASEAN ülkeleri ile ticaretin zayıf olma nedenleri: örgütün güçlü ekonomiye sahip ülkelerden oluşması, tüketim alışkanlıkları ve pazar yapılarının farklı olması, dil farklılıkları ve coğrafi uzaklık olarak görülmüştür (Akçay & Saygılı, 2019: 210). Üye ülkelerden Malezya ve Endonezya'nın İslam ülkesi olmaları ve ortak din faktörünün olmasına rağmen, bu unsurun Türkiye ile olan dış ticaretlerinde diğer belirleyicilerin gerisinde kaldığı görülmektedir.

1995-2012 dönemine ait dış ticaret verilerinin çekim modeli ile analizinde, Türkiye'nin yoğun bir şekilde ticaret yaptığı yedi coğrafi bölgedeki ticari ortakları ile ticaretini etkileyen önemli bir unsurun hem Türkiye'nin hem de ortaklarının milli gelirlerindeki değişimler olduğu tespiti edilmektedir. Türkiye ve ticaret ortakları arasındaki ticarete sınır etkisinin oldukça fazla olduğu, mesafe arttıkça yasal düzenlemeler ve kültürel farklılıkların artmakta olduğu, yine ulaştırma maliyetlerinin dış ticarete olumsuz şekilde etkilenmekte olduğu görülmektedir (Sorhun, 2013: 42). Ata'nın 2013'te yapmış olduğu çalışmada, Türkiye'nin komşu ve çevre ülkelerle olan ticaretinin son dönemde büyük artışlar göstermesine rağmen, coğrafi yakınlık, ulaşım maliyetleri, ortak sınır, kültürel yakınlık ve dil gibi doğal avantajlara rağmen yeterli seviyede olmadığı, halen gelişmiş batı Avrupa ülkelerinin ağırlığının devam etmekte olduğu tespiti vardır. Bu nedenle Türkiye'nin ticaret yaptığı ülkelerin analiz edilerek potansiyel arz edenlerin ortaya konması gerektiği önerisi vardır (Ata, 2013: 276). Yine bu kapsamda kullanılan değişkenlere yer verilerek çekim modeli tahminlerinden hareketle, Türkiye'nin, örnekleme dahil ticaret ortakları içindeki 67 ülkeden 48'i ile potansiyelini tam olarak kullanamadığı, 19'u ile potansiyelin üzerinde ticaret yaptığı tespit edilmektedir. Potansiyelin altında ticaret hacmine sahip dolayısıyla ihracat artış potansiyeli olan ülkeler arasında ilk beş sırayı: Yunanistan, İtalya, ABD, Çin ve Japonya almaktadır (Ata, 2013: 281). Türkiye yanında kurucuları arasında Bangladeş, Mısır, Endonezya, İran, Malezya, Nijerya ve Pakistan olan D-8 ülkeleriyle (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2024) olan ticaretine, ortakların GSYİH'lerinin büyüklüğü, ihracatçı ülke nüfusu ve ülkeler arasındaki ortak sınır pozitif etki yapmakta iken; ihracattaki ulaşım maliyeti yanında ithalatçı ülkenin değerli para birimi olumsuz yönde etkilemektedir. Yine ülkelerin GSYİH'lerindeki farklılıklar ticareti olumsuz yönde etkileyen bir diğer etkidir (Jafari vd., 2011: 32). Tablo 1'de, seçili Uzak Doğu ülkelerinden en yüksek GSYİH'ya sahip 10 ülkenin GSYİH'ları toplamı ve dünya ithalatı içindeki nispi yeri görülmektedir.

Tablo 1: Uzak Doğu Ülkelerinin GSYİH ve Toplam İthalatları (2022, milyon dolar)

Ülkeler	GSYİH	Toplam ithalat
Çin	17.963,17	3.137.594,0
Hindistan	495,4	903.457,5
G. Kore	3.416,60	807.909,8
Malezya	4.254,00	283.753,6
Singapur	1.319,10	701.629,3
Vietnam	466,80	375.050,0
Tayland	495,40	337.366,2
Japonya	408,80	1.076.957,4
Endonezya	1.673,90	275.703,2
Tayvan	755,30*	428,08**
Toplam	30.493,17	7.899.421,00
Dünya	100.879,50	25.118.000***

Kaynak: Wordbank. (2024). <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>. Sayfasından Erşilmiştir. Erişim Tarihi 03.05.2024. (*) IMF (2024). https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPD@WEO/OEMDC/ADVEC/WEO_WORLD/TWN Sayfasından Erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.09.2024. (**) <https://taiwaninsight.org/2024/02/14/taiwans-trade-dynamics-in-2023-challenges-and-partners-shifting/>, Sayfasından Erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.09.2024. (***) World Trade Statistical Review (WTO, 2023: 59). https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/wtsr_2023_e.htm.

2022 yılı itibariyle Dünya ülkelerini GSYİH'ları toplamı yaklaşık 100.879,50 milyon dolar olup bunun yaklaşık 30.493,17 milyon doları yani yaklaşık % 30,22'si Tablo 1'de yer verilen ülkeler tarafından gerçekleştirilmektedir. Yine 2022 yılı itibariyle dünyadaki yaklaşık 25.118.000 milyon dolarlık toplam ithalat hacminin, 7.899.421 milyon dolarlık kısmı diğer bir ifadeyle yaklaşık % 31,44'ü seçili ülkeler tarafından gerçekleştirilmektedir. Tablo 2'de ise seçili yıllar itibariyle Türkiye'nin seçili ülkelere yönelik ihracatına yer verilmektedir.

Tablo 2: Türkiye'nin Bazı Uzak Doğu Ülkelerine İhracatı (bin, dolar)

Ülkeler/Yıllar	2019	2020	2021	2022	2023
Tayland	270.499	184.011	236.224	282.268	280.821
Çin	27.26.078	2.865.866	3.662.748	3.281.335	3.305.412
Vietnam	351.413	244.321	336.664	343.763	425.917
Güney Kore	943.829,8	1.103.844	996.232,1	1.051.992	1.041.595
Endonezya	289.372	213.799	313.044	367.314	409.815
Malezya	354.238	381.913	445.166	478.254	489.873
Hindistan	1.304.820	1.637.061	446.762,6	1.304.820	1.637.061
Singapur	750.274	343.498	888.880	800.103	755.277
Japonya	502.851	441.242	521.773	664.441	645.190
Tayvan	256.925	235.903	253.583	225.291	195.761
Toplam	5.024.222	7.651.458	8.101.077	8.799.581	9.186.722

Kaynak: TÜİK (2024). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Dis-Ticaret-104>, sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 23.05.2024.

2022 yılı itibarıyla Türkiye'nin bu ülkelere toplam ihracatı sadece 8.799.581 bin dolar olup bu rakam bu ülkelerin ithalatının yaklaşık binde 1,11'ni oluşturmaktadır. Bu çok düşük bir oran olup potansiyel arz eden bir durumdur.

Özellikle Malezya, Japonya, G. Kore ve Hindistan hatta Türkiye'nin önemli bir ihracatının olduğu Çin, yüksek GSYİH'ya sahip ülkeler olsalar da, bu ülke pazarlarındaki zorlukların aşılması, sürekli bir çabayı gerektirmektedir (Can, 2021: 236). Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından (sonra Ekonomi Bakanlığı şimdi ise Ticaret Bakanlığı) 2006 yılından itibaren Asya-Pasifik Stratejisi ve Çin Ülke Programını, uygulamaya koyulmuştur (Atlı & Ünay, 2014: 24). Yine 2022 yılında Ticaret Bakanlığı (TB) Asya-Pasifik Bölgesi Kuzey Amerika, Afrika ve Latin Amerika'da on sekiz ülkeyi içine alan Uzak Ülkeler Stratejisini uygulamaya koymuştur. Hazırlanan raporda ülkelere yönelik ihracat artışı, uygulanacak stratejiler ve sorunlar ele alınmaktadır. Pazarlardaki zorluklar olarak: fiyat rekabeti, tedarik zinciri yönetim ile ilgili sorunlar (pazar içi dağıtım ve satış sonrası hizmet), tüketici alışkanlıklarındaki farklılıklar, bu ülkelerin yakın pazarları ile yoğun ticareti, düşük marka tanınırlılığı ve satış kanalı maliyetlerinin yüksek olması (TB, 2022: 60-66) gibi hususlara yer verilmektedir. Raporda bu pazarlara girişteki başlıca sorunlara yönelik tespitler de yer almaktadır. Ancak çok farklı bölgelerdeki ülke pazarlarında karşılaşılan sorunlar ve bunların çözümleri de farklıdır. Yine raporda araştırma konusu firmaların büyüklükleri, sayılan ülkelere hangilerine ihracat yapmakta oldukları, ihracat tutarlarının ne kadar olduğu ve kaç yıldır ihracat yapmakta oldukları gibi hususlar yer almamaktadır. Sarıkaya'nın 2024 yılında yaptığı çalışmada, Türkiye'nin Asya-Pasifik bölgesine yönelik ticari diplomasi faaliyetleri kapsamında, Türk İş birliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) ve Yunus Emre Kültür Merkezleri gibi kültürel ve eğitim kurumlarıyla sağlanacak iş birliği yoluyla kültürel etkileşimin artmasının sağlanabileceğine böylelikle bu ülkelerle olan ticari ilişkilerin güçlendirilebileceğine vurgu yapılmaktadır (Sarıkaya, 2024).

Yine akademik olarak gerek ihracat sektörü açısından Latin Amerika, Asya-Pasifik, bölgesi yeterince çalışılmamıştır. Oysa Endonezya, Malezya, Japonya, Çin, Singapur, Tayvan ve Hindistan gibi Uzak Doğu ülkelerinin GSYİH'larının yüksek olmasına rağmen potansiyellerinden yeterince faydalanılmamaktadır. Coğrafi uzaklık, kültürel farklılıklar pazara girişleri zorlaştıran unsurlar olsa da, bir süredir bu ülke pazarlarını hedef pazar olmasına yönelik uygulanan politikaların daha da başarılı olabilmesi için, akademik çalışmalarda da ele alınması gerekmektedir (Can, 2021: 295).

4. Sonuç

Uluslararası ilişkileriyle ilgili olarak müzakere çalışmaları 1970'li yıllara dayanmakta olup, ilk çalışma Hindistan ile ilgilidir. 1980'lerin sonunda Latin Amerika ülkelerinin ekonomik olarak yükselişleri ve SSCB'nin dağılması takiben bu ülke pazarları ile ilgili çalışmalar da yapılmıştır. 1990'lı yılların başında Japonya, Çin ve G. Kore gibi ülkelerin ekonomik olarak hızlı bir büyüme süreci yaşamaları ve uluslararası ticarete daha fazla pay almaya başlamalarına bağlı olarak Uzak Doğu ülkelerinin kültürel farklılıklarına ve bunların uluslararası iş müzakerelerde dikkate alınması gerektiğine yönelik çalışmaların sayısı da artmıştır. Mevcut çalışmaların ağırlıklı olarak yine Uzak Doğu ülkelerinin kültürel farklılıkları ve uluslararası iş müzakerelerine etkisi üzerine yapıldığı görülmektedir.

Çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılmış olup, ülkelerin dış ticaret ve hizmet satın alımları gibi bir başka ülke firmalarıyla gerçekleştirmiş oldukları ekonomik faaliyetlerle ilgili olarak ön hazırlık aşamasında, müzakere esnasında, müzakere sonrası ve sözleşme aşamasında etkili olan, dil, beden dili, sözleşme yapma şekilleri, kişisel ilişkilere verdikleri önem, statüye verdikleri önem derecesi, kişisel ilişkilere atfedilen değer ve

sorunları çözmeye konusundaki kültürel farklılıkların müzakerelerde yaklaşım farklılıklarına neden olduğu ile ilgili olarak oldukça fazla sayıda çalışmanın yapılmış olduğu görülmektedir.

Çalışmanın ikinci kısmında GSYİH itibariyle en yüksek on Uzak Doğu ülkesinin, GSYİH ve ithalat rakamları toplamalarının dünyadaki nispi yeri ile Türkiye'nin bu ülkelere yönelik ihracat rakamları analiz edilmiştir. Tablo 1' de yer verilen Uzak Doğu ülkelerinin dünya GSYİH toplamında yaklaşık %30,22'lik bir paya sahip oldukları, yine dünya ithalatındaki paylarının % 26,11 olduğu, ancak bu ülkelerin ithalatında Türkiye'nin sadece binde 1,11'lik bir paya sahip olduğu görülmektedir. Literatürde GSYİH büyüklüğünün Türkiye'nin ihracatını olumlu yönde etkilediği belirtilmektedir. Oysa Tablo 1'de örnek olarak yer verilen ülkeler için bunun geçerli olmadığı görülmektedir.

Türkiye'nin ihracatı ile ilgili literatürde yer alan çalışmalar analiz edilmiş, Sorhun'un 2009 yılında yapmış olduğu çalışmada Türkiye'nin ihracat yaptığı ülkelerle mesafeler arttıkça kültürel farklılıkların arttığına, Obadia & Vida'nın 2009 yılında gerçekleştirdikleri çalışmada ise ülkeler arasındaki uzaklık kavramının fizik mesafe yanında kültürel farklılıkları da içine almakta olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Karagöz & Karagöz'ün 2009 yılında yaptıkları çalışmada kültürel yakınlık ve Müslüman ülke olmanın Türkiye'nin ihracatını olumlu yönde etkilediğine vurgu yapılmaktadır. Oysa Akçay & Saygılı'nın 2010 yılında yaptıkları çalışmada seçili uluslararası örgütlere yönelik olarak Türkiye'nin ihracatı analiz edilmiş, ASEAN ülkelerinin potansiyelin en az kullanıldığı ülke grubu olduğu bunun ise kültürel farklılıklar ve özellikle dil farklılıklarından kaynaklandığını oysa Endonezya ve Malezya'nın iki Müslüman ülke olmasına rağmen kültürel faktörler arasında yer verilen din faktörünün diğer değişkenlerin gerisinde kaldığı ifade edilmektedir. Kar tarafından 2011'de yapılan çalışmada İİT ülkeleri ile Türkiye'nin dış ticareti analiz edilmiş pazarların yeterli düzeyde büyük olmaması ve coğrafi uzaklığın bazı ülkelerle ticareti olumsuz yönde etkileyen faktörler olduklarına vurgu yapılmaktadır. Jafari vd., ise 2011 yılında yapmış oldukları çalışmalarında Türkiye'nin de kurucu olduğu D-8 ülkelerinin dış ticareti analiz edilmiş, ortak sınırın ticareti olumlu yönde etkilediği ancak mesafeler arttıkça ülkeler arasındaki ticaretin olumsuz yönde etkilenmekte olduğu tespit edilmiştir. Yine Ata'nın 2013 yılında çekim modeline göre yaptığı çalışmada, Türkiye'nin ihracatı analiz edilmiş olup İtalya, Yunanistan, ABD, Çin ve Japonya'ya yönelik ihracat potansiyelinin yeterli düzeyde değerlendirilemediği bulgusuna ulaşıldığı görülmektedir.

Ülkeler arasında dış ticaretin belirleyicilerinin birisinin kültürel faktörler olduğu literatürde genel kabul görmüş bir durumdur. Karagöz & Karagöz 2009 yılında yapmış oldukları çalışmadaki Müslümanlığın Türkiye'nin dış ticaretini olumlu yönde etkilediği yönündeki genel tespitin bölgedeki Endonezya ve Malezya gibi islam ülkeleri için geçerli olmadığı (Akçay & Saygılı, 2010; Can, 2020; Kar, 2011), yönündeki daha önceki çalışmalarla uyumlu sonuçlara ulaşılmıştır.

Çalışmanın sınırlılıkları:

Türkiye'nin ihracatına yönelik çalışmalarda coğrafi uzaklık ve kültürel farklılığın ihracatı olumsuz yönde etkilediğine vurgu yapılmakla birlikte (Konak & Demir, 2019; Jafari vd., 2011) bu çalışmalarda dil ve din gibi faktörler dışında kültürel faktörlerin neleri kapsadığı konusunda bir ayrıntıya yer verilmemektedir. Çalışmalarda ülkeler arasındaki fiziki uzaklık değişkeninin ticareti olumsuz yönde etkilemekte olduğu (Demir & Bilik, 2018; Akçay & Saygılı, 2019; Özkaya, 2011; Sorhun, 2013; Kar, 2011); coğrafi yakınlığın ise olumlu yönde etkilediğine, vurgu yapılmaktadır (Ata, 2103; Özkaya, 2011; Karagöz & Karagöz, 2009). Coğrafi uzaklık ve kültürel farklılıklar Türkiye'nin Uzak Doğu ülkelerine yönelik ihracatı üzerinde olumsuz yönde etkilemekte olduğu görülmektedir. Ancak kültürel faktörler oldukça geniş unsurları içine almakta ve kapsamlı çalışmaları gerektirmektedir. Türkiye'de yerleşik firmalardan bölge ülkelerine ihracat yapmakta olanlarla gerçekleştirilecek yakın görüşmelerle, ülkeler bazında olmak üzere çalışmanın önceki bölümlerinde yer verilen kültürel faktörlerin hangilerinin ihracatı olumsuz yönde etkilediği tespit edilmelidir.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Makale tek yazarlı olup tüm çalışma yazar tarafından yapılmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederim.

Kaynakça

- Adair, W. L., & Brett, J. M. (2004). The handbook of negotiation and culture. İçinde M. J. Gelfand & J. M. Brett (Eds.). *Culture and Negotiation Processes* (s. 158-176). California: Stanford University Press.
- Akçay, F., & Saygılı, R. F. (2019). Türkiye'nin bölgesel ekonomik örgütlerle ihracatı üzerine çekim modeli uygulaması: AB dışında alternatifler mümkün mü? *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 37(2), 193-214. <https://doi.org/10.17065/huniibf.379205>.

- Antal, A. B., & Friedman, V. J. (2008). Learning to negotiate reality: A strategy for teaching intercultural competencies. *Journal of Management Education*, 32, 363-386.
- Ata, S. (October, 2012). Türkiye'nin ihracat potansiyeli: çekim modeli çerçevesinde bir inceleme. *International Conference on Eurasian Economies* içinde (s. 276-282), Turan University Press. Almaty-Kazakistan.
- Atlı, A., & Ünay, S. (2014). *Küreselleşme sürecinde, Türkiye-Çin ekonomik ilişkileri*. Ankara: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA).
- Bağcı, E. (2016). Türkiye'nin imalat sanayi sektörünün uluslararası rekabet gücü analizi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38(1), 73-92. <https://doi.org/10.14780/iibd.46308>.
- Barry, B., Fulmer, I. S., & Van Kleef, G. A. (2004). The handbook of negotiation and culture. İçinde M. J. Gelfand & J. M. Brett (Eds.), *I Laughed, I Cried, I Settled: The Role of Emotion in Negotiation* (s. 71-94). California: Stanford University Press.
- Beykont, N. (2020). *Kazandıran müzakere, ilkeler, davranışlar, örnekler*. İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık.
- Boothby, E. J., Cooney, G., & Schweitzer, M. E. (2023). Embracing complexity: A review of negotiation research. *Annual Review of Psychology*, 74, 299-332.
- Can, M. (2020). *Ticari diplomasi teori tarihçe ve Türkiye uygulamaları*. İstanbul: Hiper Yayın.
- Curry, J. A. (1999). *Uluslararası müzakereler: Uluslararası ticari müzakereler klavuzu* (İ. Bingöl, Çev.). İstanbul: Content Kitap.
- Çetin, C., & Arslan, L. (2023). *Müzakere teknikleri: İlke süreç uygulama*. İstanbul: Beta Yayın.
- Dabholkar, P.A., Johnston, W.J., & Cathey, A. (1994). The dynamics of long-term business-to-business exchange relationships. *JAMS* 22, 130-145. <https://doi.org/10.1177/0092070394222003>.
- Deborah, A. C., & Laura E. D. (1998). The business of business negotiation: Intercultural perspectives. *Annals of the International Communication Association*, 21(1), 153-190, DOI: 10.1080/23808985.1998.11678950.
- Demir, M.A. (2020). Türkiye ile seçilmiş orta doğu ülkeleri arasındaki ticaret yoğunluğunun analizi. *Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 1-14.
- Demir, M.A., & Bilik, M. (2018). Türkiye'nin ticaret etkinliği: stokastik sınır çekim modeli yaklaşımı. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 11(1): 29-48.
- Graham, J. L., Mintu, A. T., & Rodgers, W. (1994). Explorations of negotiation behaviors in ten foreign cultures using a model developed in the united states. *Management Science*, 40(1), 72-95.
- Groves, K. S., Feyerherm, A., & Gu, M. (2015). Examining cultural intelligence and cross-cultural negotiation effectiveness. *Journal of Management Education*, 39 (2), 209-243. <https://doi.org/10.1177/1052562914543273>
- Herbig, P.A., & Kramer, H.E. (1991). Cross-cultural Negotiations: Success through Understanding. *Management Decision*, 29, 319-3298. <https://doi.org/10.1108/EUM00000000000083>.
- IMF (2024). <https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPD@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD/TWN>. Adresinden Erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.09.2024.
- ITC (1987). *Commercial representation: Handbook for official trade representatives*. Geneva: International Trade Center UNCTAD/GATT.
- Jafari Y., Ismail M., A., & Kouhestani, M. S. (2011). Determinants of trade flows among D-8 countries: Evidence from the Gravity Model, *Journal of Economic Cooperation and Development*, 32 (3), 21-38.
- Kahiya, E. T. (2018). Five decades of research on export barriers: Review and future directions. *International Business Review*, 27(6), 1172-1188.
- Kale, S. H., & Barnes, J. W. (1992). Understanding the domain of cross-national buyer-seller interactions. *Journal of International Business Studies*, 23(1), 101-132. <http://www.jstor.org/stable/154886>
- Kar, M. (2011). İslam dünyası, Türkiye'nin doğal ticaret ortağı olabilir mi? *Ortadoğu Analiz*, 3(28), 68-75.
- Karagöz, M., & Karagöz, K. (2009). Türkiye'nin küresel ticaret potansiyelleri: Çekim modeli yaklaşımı. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 10(2), 127-144.

- Konak, A., & Demir, M. A. (2019). Türkiye'nin BRICS ülkeleri ile ticaretinin analizi: Çekim modeli uygulaması. *Uluslararası Bankacılık Ekonomi Ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 43-70.
- Kumar, R., & Gerardo, P. (2011). Culture and international alliance negotiations: A sensemaking perspective. *International Negotiation*, 16(3), 511-533.
- Manrai, L. A., Manrai, A. K., Lascu, D., & Friedeborn, S. (2019). Determinants and effects of cultural context: A review, conceptual model, and propositions. *Journal of Global Marketing*, 32(2), 67-82. <https://doi.org/10.1080/08911762.2018.1449599>
- Marcus, L., Dorn, B., & McNulty, E. (2012). The walk in the woods: A step-by step method for facilitating interest-based negotiation and conflict resolution. *Negotiation Journal*, 28, 337-349.
- Moor, A.D., & Infolab, H.W. (2004). Business negotiation support: Theory and practice 1, Dept. of Information Systems and Management. LE Tilburg-The Netherlands: Tilburg University.
- Obadia, C., & Vida, I. (2009). Psychic distance in exporter-Importer relationships: A grounded theory approach. *International Business Review*, 18(2), 184-198.
- Osano, H. M. (2019). Global expansion of SMEs: Role of global market strategy for Kenyan SMEs. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 8(1), 13.
- Seyidoğlu, H. (2009). Uluslararası iktisat, teori tarihçe ve uygulama. Geliştirilmiş 17. Baskı. İstanbul: Güzem Can Yayınları No:24.
- Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasındaki 8 Ekim 1937 tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşmasına Ek Protokol. T.C. Resmî Gazetede, 10582, 19 Ağustos1960.
- Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında bazı sınaî tesisler kurulması için Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye teslim edilecek teçhizat ve malzeme ile sağlanacak teknik hizmetlere ve bunlarla ilgili ödeme şartlarına dair Anlaşma. T.C. Resmî Gazetede, 126611, 2 Haziran 1967.
- Reynolds, N., Simintiras, A., & Vlachou, E. (2003). International business negotiations: Present knowledge and direction for future research. *International Marketing Review*, 20(3), 236-261.
- Sarıkaya, H. O. (2024). Aktörler, kurumlar ve stratejiler bağlamında Türk ticari diplomasi faaliyetleri: Asya-pasifik bölgesi örneği <https://tiud.org.tr/2024/06/28/aktorer-kurumlar-ve-stratejiler-baglaminda-turk-ticari-diplomasi-faaliyetleri-asya-pasifik-bolgesi-ornegi/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 04.07.2024.
- Sorhun, E. (2013). Türkiye'nin eksik dış ticareti, ticari potansiyeli ve yeni Fırsatlar. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(1), 25-47.
- Srivastava, S., Singh, S., & Dhir, S. (2020). Culture and International business research: A review and research agenda. *International Business Review*, 29(4), 101709. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2020.101709>.
- Stel, F., Hayashi, Y., Momotani, K., Kusakai, K., De Jong, R., Baber, W., & Sigurdardottir, A. (September, 2020). Are you a great negotiator? game-based learning of 21st century negotiation skills in the Netherlands and Japan. İçinde P. Fotaris (Ed.). *Proceedings of the 14th European Conference on Game Based Learning, ECGBL 2020* (828-831). Proceedings of the European Conference on Games-based Learning; Vol. 2020September. Dechema e.V.. <https://doi.org/10.34190/GBL.20.167>. Erişim tarihi:20.05.2024.
- Strange, S. (2003). International political economy-perspectives on global power and wealth states (fourth edition). İçinde J. A. Frieden, & D.A. Lake (Eds.). *Firms and Diplomacy* (s. 60-68). London- New York: Routledge
- TDV (2018). *Kayserili bir ticaret ataşesinin anıları*. Türkiye Dış Ticaret Vakfı Yayınları: Ankara.
- TUİK (2024). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Dis-Ticaret-104>, sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 23.05.2024.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2024). https://www.mfa.gov.tr/gelisen-sekiz-ulke-_d-8_.tr.mfa. Sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi 13.05.2024.
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2022). *Uzak ülkeler stratejisi*. https://ticaret.gov.tr/data/62c696dd13b876ae383fd792/uus_rapor.pdf, adresinden erişilmiştir. Erişim tarihi 15.03.2024.
- Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasındaki 8 Ekim 1937 tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşmasına Ek Protokol. T.C. Resmî Gazetede, 10582, 19 Ağustos1960.

- Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında bazı sınaî tesisler kurulması için Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye teslim edilecek teçhizat ve malzeme ile sağlanacak teknik hizmetlere ve bunlarla ilgili ödeme şartlarına dair Anlaşma. *T.C. Resmî Gazetede*, 126611, 2 Haziran 1967.
- Viotti, P. R., & Kauppi, M. V. (2014). *Uluslararası ilişkiler ve dünya siyaseti* (A. Ö. Erozan, Çev.) (5. Baskı). Ankara: Nobel Kitabevi.
- Wang, Y., Wang, K. Y., & Ma, X. (2016). Understanding international business negotiation behavior: Credible commitments, dispute resolution, and the role of institutions. *International Negotiation*, 21(1), 165-198.
- Weiss, S.E. (2006). International Business Negotiation in a Globalizing World: Reflections on the Contributions and Future of a (Sub) Field. *International Negotiation*, 11, 287-16.
- Wordbank (2024). <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>. Sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 13.05.2024.
- WTO (2023). World trade statistical review 2023. https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/wtsr_2023_e.htm. Sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 13.05.2024.
- Yalçın, M. (2024). MIST ülkelerinin ihracat rekabet güçlerinin karşılaştırmalı analizi. *İzmir İktisat Dergisi*, 39(2), 488-506. <https://doi.org/10.24988/ije.1309730>.
- Müzakere. Cambridge Dictionary (2024). In <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-turkish/negotiation> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 30.04.2024.
- <https://taiwaninsight.org/2024/02/14/taiwans-trade-dynamics-in-2023-challenges-and-partners-shifting/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.09.2024.

Research Article / Araştırma Makalesi

KAYIT DIŞI İSTİHDAMIN SAĞLIK HİZMETLERİ FİNANSMANI ÜZERİNE ETKİLERİ

Serap PÜREN¹

ÖZET

Kayıt dışı istihdam, Türkiye ekonomisi için önemli ve halâ önüne geçilememiş bir sorundur. Bu sorun bütçe üzerinde olumsuz etkiler yaratmakta ve bu da en başta Sosyal Güvenlik Kurumunun (SGK) prim kayıpları nedeniyle finansman açıklarıyla karşı karşıya kalması anlamına gelmektedir. Kayıt dışı istihdamın yol açtığı bu SGK prim kayıpları da sağlık hizmetleri finansmanı üzerinde önemli bir yük oluşturmaktadır. Çalışma, kayıt dışı istihdamın, SGK prim gelirleri açısından uğradığı sigorta prim kaybı boyutunu ortaya koymayı hedeflemiştir. 4/a asgari ücretli çalışanların oluşturduğu SGK prim kayıpları beş yıllık veriler üzerinden Kayıt dışı İstihdam Tahmini Yöntemi ile hesaplanmıştır. 4/a kapsamındaki çalışan için asgari ücret düzeyinde kayıt dışı istihdamın neden olduğu sigorta prim kaybının; 2019 yılında SGK finansman açığının Yaklaşık binde 5'ini karşılarken 2020 yılında yaklaşık binde 3'ünü, 2021 yılında yaklaşık yüzde 11'ini, 2022 yılında yaklaşık yüzde 13,5'ini ve 2023 yılında yaklaşık yüzde 33'ünü karşıladığı ortaya konmuştur. Yıllar itibariyle kayıt dışı istihdamın oluşturduğu prim kayıplarının SGK finansman açıklarını karşılama oranlarının Türkiye'de kayıt dışılığın büyüklüğünü ve sağlık hizmetleri finansmanı açısından önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Sonuç olarak, Türkiye'de kayıt dışı istihdam mücadele edilmesi gereken önemli bir sorundur ve bu sorunun önlenmesine yönelik etkili maliye politikalarına ihtiyaç vardır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Finansmanı, Sağlık Finansman Modelleri, Kayıt dışı İstihdam, Sağlık Ekonomisi.
JEL Sınıflandırması: A1, E24, E26.

EFFECTS OF UNREGISTERED EMPLOYMENT ON HEALTH CARE FINANCING

ABSTRACT

Unregistered employment is a significant and still unresolved problem for the Turkish economy. This problem has negative effects on the budget, and this primarily means that the Social Security Institution (SGK) faces financing deficits due to premium losses. These SGK premium losses caused by unregistered employment also create a significant burden on healthcare financing. The study aimed to reveal the extent of insurance premium losses incurred by unregistered employment in terms of SGK premium revenues. SGK premium losses caused by employees earning minimum wage under 4/a were calculated using the Unregistered Employment Estimation Method over five years of data. It was revealed that the insurance premium loss caused by unregistered employment at the minimum wage level for employees under 4/a covered approximately 0.5 per thousand of the SGK financing deficit in 2019, approximately 0.3 per thousand in 2020, approximately 11 percent in 2021, approximately 13.5 percent in 2022, and approximately 33 percent in 2023. The ratio of premium losses caused by unregistered employment to the SSI financing deficits over the years has once again revealed the magnitude of unregistered employment in Turkey and its importance in terms of health service financing. In conclusion, unregistered employment in Turkey is an important problem that needs to be combated and effective fiscal policies are needed to prevent this problem.

Keywords: Health Financing, Health Financing Models, Informal Employment, Health Economics.
JEL Classification Codes: A1, E24, E26.

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, Zonguldak, Türkiye, serappuren67@gmail.com

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

The informal economy can be defined as the unrecorded, hidden and underhanded conduct of economic transactions through legal or illegal means. It is very important to determine the solutions to be created in order to prevent the informal economy and to record the informal economy. As a matter of fact, knowing the causes of informality can be reduced by establishing measures to be taken against such transactions. The negative impact of the informal economy on the health system leads to unregistered employment. According to SGK (2023), unregistered employment is defined as "the non-reporting or underreporting of the work of persons who participate in employment by working in legal jobs to the relevant public institutions and organizations in terms of days or wages". Unregistered employment can be affected by many reasons such as the level of development of countries, financial policies and education level. In this study, these reasons are categorized under three headings: socio-cultural, economic and public reasons. Health care financing, Health care financing is the financing of the resources required to meet health expenditures. Health care financing is explained by the health care financing triangle, which is expressed as the process of obtaining income, accumulating it in the fund, distributing resources or purchasing services (Figure 1). The development of the health sector has brought along the need for financing to provide health services. In this study, taking into account the health system model as stated in OECD (1987), national and social health insurance and financing through taxes are discussed under the title of public financing models, while private health insurance, medical savings and out-of-pocket payments are discussed under the title of private financing models.

The study shows that SSI premium losses caused by informal employment are a significant burden on health services financing. The study aims to estimate the insurance premium losses caused by unregistered employment in Turkey for the last 5 years covering the years 2019-2023 and to reveal the financing deficit coverage rates of the SGK as of these years. In this context, it aims to reveal the dimensions of the insurance premium losses caused by unregistered employment of 4/a minimum wage workers and the financing deficit of the SGK by utilizing the Unregistered Employment Estimation approach with the Employment Method..

Literature Review

The literature review shows that studies on informal employment generally draw attention to the causes of informal employment or the size of the damage it causes to the national economy. Ilgın (1999), in his study evaluating the rate of unregistered employment in terms of GNP, found that unregistered employment increased in the 1991-2001 period and reached 64.4% on average, increased up to 84% in 1995 after the 1994 crisis, decreased to 54% in 2000 and increased again in 2001 and reached 66.2% of registered GNP. Mossialos & Dixon (2002) found that demographic factors, changes in social values and economic pressures affect health care financing. Sarıca (2006), in his study examining informal employment rates within the framework of sectoral, regional and demographic variables, found that while the rate of informal employment in the non-agricultural sector was 34% in 2005, this rate was 88% in the agricultural sector for the same year and that informality in the agricultural sector was quite high. In addition, it is also among the findings of the study that the rate of informal employment in the Southeastern Anatolia Region is quite high and this is due to the manufacturing and retail trade sectors in this region. Karaarslan (2010), on the other hand, found that the loss caused by the employees who are not reported to the SSI in Turkey is approximately 30 billion TL and that the state suffers losses in this sense. Fidan & Genç (2013) revealed that micro enterprises cause the highest premium loss to the Social Security Institution. Yılmaz (2016) found that the tax loss caused by unregistered economic activities imposes costs in the short term in the form of budget deficits, a budget burden equal to the interest to be paid in case the deficit is financed by borrowing, causing incomplete production of some services, and in the long term, it can create much more important consequences such as threatening the country's financial independence first and then its political independence. Görmüş (2023) used the 2021 Household Labor Force Survey micro data in his study in the context of Turkey. In the study, he examined the differences between young women and men in the relationship between demographic factors and work-related contexts of informal employment. As a result of the study, he revealed that young men are more affected by informal employment than young women, that young people with low levels of education are more likely to be employed informally in small-scale enterprises, part-time and low-wage jobs below the minimum wage, and that young people try to compensate for their income gaps by looking for additional work.

Methodology

As of the 2019-2023 periods, calculations were made for the unregistered estimation of the employment method on 4/a insured employees, and the insurance premium losses incurred by the SGK as of these years were revealed. For the calculations, data for the years 2019, 2020, 2021, 2022 and 2023 were obtained from the SGK, TÜİK, ÇSGB databases. In the study, the insurance premium rates for these years were used to calculate the size of unregistered employment.

Results and Conclusion

In 2019, the insurance premium loss caused by unregistered employment at the minimum wage level for employees within the scope of 4/a was TL 1,930,150,250, which covers approximately 0.5 per thousand of the SGK financing deficit of 39.945 million TL for 2019, while the insurance premium loss of TL 1,867,437,074 for 2020 covers approximately 0.3 per thousand of the SGK financing deficit of 67.469 million TL for 2020. Similarly, while the insurance premium deficit caused by unregistered employment in 2021 was TL 2,412,827,094, the SGK financing deficit in 2021 was TL 21,613 million, covering approximately 11% of this deficit, the insurance premium loss of TL 5,394,369,650 in 2022 covered approximately 13.5% of the SGK financing deficit of TL 39,732 million in the same year. Finally, the insurance premium loss of TL 13,091,569,100 in 2023 covered approximately 33% of the SGK financing deficit of TL 39,385 million in 2023. In my opinion, in order to prevent unregistered employment in Turkey, studies focusing more on the causes of unregistered employment should be conducted, these causes should be revealed, and new policies should be developed to solve these causes.

1. Giriş

Sağlık sektörü harcamalarının artması ve kişilerin sağlık hizmetleri ile ilgili ödemelerde zorluklar yaşamaları sağlık hizmetlerinden yararlanamama sorununa sebep olmaktadır. Bu nedenle sağlık hizmetlerinden yararlanan kişi sayısının artırılması ya da sağlık hizmetlerinden herkesin yararlanabilmesi için ülkelerin sağlık finansmanı konusunda düzenlemeler yapma gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda ülkeler sağlık hizmetleri finansman modelleri oluşturmuş ve modellerle sağlık sorunu yaşayan ya da ileride yaşayabilecek herkesi kapsamı içine almıştır. Fakat bu modellerin tam ve düzgün işleyebilmesi için bireylerin de üzerine düşen görevleri ifa etmesi gerekmektedir. Bu ödevleri yerine getirmeyen veya eksik yerine getirenler nedeniyle devlet, sağlık hizmetleri için gerekli olan finansmanı sağlayamamakta ve topluma daha iyi sağlık hizmeti sunabileceksen sunamamaktadır. Üzerine düşen görevi yerine getirmeyenlerin neden olduğu sağlık ekonomisini sekteye uğratan kayıt dışı istihdam, bu anlamda SGK'yı sigorta prim gelirleri açısından olumsuz etkilemektedir.

SGK'yı sigorta prim kaybına uğratan kayıt dışı istihdamın boyutunu ortaya koymayı amaçlayan çalışmada, kayıt dışılığın neden olduğu prim kaybı, istihdam yönteminden yararlanılarak tahmin edilmiştir. Bu tahmin, son 5 yıllık verileri kapsayan dönemi işaret eden 2019-2023 yıllarını kapsamaktadır. Çalışmanın bu yılları kapsamamasının sebebi ise bu yılların Türkiye'de pandemi öncesi, pandemi ve pandemi sonrası dönemlere işaret ediyor olmasıdır. Türkiye'de bu dönemler nezdinde kayıt dışı istihdamdaki oransal değişimlerin yanı sıra pandemi döneminin kayıt dışı istihdam üzerindeki etkisinin de ortaya konması hedeflenmiştir. Çalışma için 2019 yılından 2023 yılını da kapsayan dönemler bazında kayıt dışı istihdamın neden olduğu SGK prim kayıpları hesaplanmış olup bu hesaplamalar 4/a asgari ücretli çalışanlar üzerinden yapılmıştır. Hesaplamalar için gerekli olan veriler SGK, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB)'den sağlanmıştır.

Bu çalışmanın ilk bölümünde kavramsal çerçeveye yer verilerek öncelikle kayıt dışı ekonomi, kayıt dışı istihdam kavramlarına değinilmiş ardından kayıt dışı istihdamın nedenlerine odaklanılmıştır. İkinci bölümde, sağlık hizmetleri finansmanı, sağlık hizmetleri üçgeni etrafında incelenerek finansman modelleri açıklanmış ve kayıt dışı istihdama yönelik güncel literatür verilmiştir. Üçüncü bölümde çalışmanın metodolojik bölümüne yer verilmiştir. Dördüncü bölümde, çalışmanın asıl hedefi olan 2019-2023 dönemleri itibarıyla 4/a sigortalı çalışanlar üzerinden istihdam yöntemiyle kayıt dışı tahminine yönelik hesaplamalar yapılarak kayıt dışı istihdamın bu yıllar itibarıyla SGK'yı uğrattığı sigorta prim kayıpları ortaya konmaya çalışılmıştır. Son bölüm olan beşinci bölümde ise bulguların değerlendirilmesi ve çözüm önerilerinin sunulması ile çalışma sonlandırılmıştır. Çalışma, Türkiye'de son beş yıllık süreç açısından kayıt dışı istihdamın boyutları ve seyrini ortaya koyması ile literatüre katkı sunmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve

Kavramsal çerçeve için genelden özele doğru bir yol izlenmiş bu bağlamda öncelikle kayıt dışı ekonomi kavramına yer verilmiştir. Sağlık hizmetleri açısından oldukça önemli olan ülkelerin sağlık hizmetleri finansman modelleri, kamusal ve özel nitelikli olmak üzere iki başlık altında sınıflandırılarak ele alınmıştır. Kamusal nitelikli finansman modelleri başlığı altında; Sosyal Sağlık Sigortası, vergiler ile finansmana değinilirken özel nitelikli finansman modelleri başlığı altında ise; özel sağlık sigortası, tıbbi tasarruf, cepten yapılan ödemelere değinilmiştir.

2.1. Kayıt Dışı Ekonomi

Kayıt dışı ekonomiye dair ilk çalışmalar 1940'lı yıllarda başlamıştır (Çetintaş & Vergil, 2003: 16). Ancak bilimsel nitelikteki ilk araştırma, Philip Cagan tarafından 1958'de Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin, İkinci Dünya Savaşı sırasında beyan edilmeyen gelirlerini parasal yöntemle belirlemeye yönelik çalışmasıdır (Ilgın, 1999: 1). Kayıt dışı ekonomi, sınırları tam ve somut bir şekilde ortaya konulamamış hemen hemen tüm ülkelerin ortak sorunu ve evrensel bir meseledir. Kayıt dışı ekonomi; birbirinden farklı çeşitli faaliyetleri kapsayan çok boyutlu ve karmaşık bir yapıya sahiptir bu nedenle bu kavram için literatürde de tam fikir birliği sağlanamamıştır. Literatürdeki bu farklı tanımlar, farklı içeriklere sahip terimler olsalar da üzerinde fikir birliğine varılmış bir tanımının olmamasından dolayı birbirleri yerine kullanılabilirdiği görülmektedir. Uluslararası literatürde yeraltı ekonomisi olarak da ifade edilen kayıt dışı ekonomi ile ilgili bu terimlerin bazılarını İngilizce karşılıklarıyla değinilmiştir. Farklı kaynaklardan derlenen ve kayıt dışı ekonomi olarak ifade edilen bu terimler; gölge ekonomi (shadow economy), saklı ekonomi (subterranean economy), gri ekonomi (grey economy), gizli ekonomi (clandestine, hidden economy), enformel ekonomi (informal economy), ikinci ekonomi (second economy), yasadışı ekonomi (illegal economy), beyan dışı ekonomi (unreported economy), kara ekonomi (black economy), gözlenemeyen ekonomi (unobserved economy), paralel ekonomi (parallel economy), kayıt dışı ekonomi (unrecorded ekonomi), yeraltı ekonomisi (underground economy) olarak ifade edilebilir (Feige, 1990: 4-5).

Bu terimlerin yanı sıra *ikili ekonomi "dual economy"*, *düzensiz ekonomi "irregular economy"*, *marjinal ekonomi "marginal economy"* gibi kavramlar da kayıtdışı ekonomi için kullanılan diğer terimlerdir (Gümüş, 2000: 65). Belirsiz olan bu kavramların çok oluşu, keşfedilmemiş büyük ölçekte bir ekonomik alana ve literatürde bu kavramın karışıklığına işaret etmektedir (Feige, 1990: 5). Daha önce de değinildiği üzere her ne kadar literatürde kayıt dışı ekonomi için birbirinden farklı terimlere yer verildiği ve kavram karışıklığına neden olduğu görülse de aslında bu terimler genellikle kayıt dışı ekonominin farklı yönleri için kullanılmaktadır. Nitekim enformel ekonomi ve gölge ekonomisi kavramları kayıt dışı ekonominin istihdam boyutuna; gizli ekonomi ve beyan dışı ekonomi kavramları vergi boyutuna; yasa dışı ekonomi ve kara ekonomi kavramları ise illegal olma boyutuna dikkat çekmek amaçlı kullanılmaktadır (Ilgın, 2002: 145).

Kayıt dışı ekonomi; ekonomik işlemlerin kayıt altına alınmaması, saklanması, legal ya da illegal yollara başvuruyla el altından yürütülmesi ya da bildirilmeyen veya resmi makamlara yetersiz şekilde bildirilen ekonomik faaliyetleri kapsar (Eralp, 2023: 141). Değişik adlarla ifade edilen kayıt dışı bu ekonomik faaliyetler; vergi kaçakçılığı, faturasız mal alış-satışı, maden ve silah kaçakçılığı, haksız muafiyet ve istisnalardan yararlanma, organize suçlar, sigortasız çalışma, sigortasız işçi çalıştırma, kaçakçılık, tefecilik, çek ve senet tahsilatı gibi yasa dışı faaliyetler olabileceği gibi; çiftçilerin ürettiğinden tohumluk ve geçimlik olarak ayırdığı kısım, komşuya yardım, ev hanımının çocuğuna bakması, ev işleri ve ekonomik üretimin aile içi yapılması gibi yasal faaliyetleri de kapsayabilir (Binbirkaya, 2006: 64). Bir ekonomide, ekonomik, mali, sosyal, politik, psikolojik ve yasalar ile ilgili olmak üzere birçok nedenden dolayı kayıt dışılık oluşabilir. Öncelikle içinde yaşadığımız sosyo-ekonomik ve sosyokültürel çevre, kayıt dışı ekonomiye uygun bir zemin oluşturabilmektedir (Sosyal Güvenlik Kurumu). Kayıt dışı ekonomi için literatürde tam bir fikir birliği olmadığından ortak bir tanım vermek zor olsa da Schneider & Enste (2000: 78) kayıt dışı ekonomiyi, resmi gayrisafi milli hasıla (GSMH) içerisinde yer almayan ve GSMH'ye katkıda bulunmayan tüm ekonomik faaliyetler olarak tanımlamıştır. Başka bir tanımda kayıt dışı ekonomi, "*kayıtlarda gözükmeyen, ölçülemeyen, vergilendiril(e)meyen yasal ya da yasadışı gelir yaratıcı ekonomik faaliyetler* şeklinde" ifade edilmiştir (Akbulak & Tahtakılıç, 2003: 18). Diğer bir deyişle kayıt dışı ekonomi, devletin verdiği mal ve hizmetlerden pay aldığı ve vergilendirilecek kazancı olmasına rağmen, devlete vergisini ödemeyen ya da eksik ödeyen kişilerin meydana getirdiği sınıai, ticari ve diğer faaliyetler bütünü olarak da tanımlanabilir (Ekin, 1995: 61).

Kayıt dışı ekonomi birçok ülkenin temel sorunlarından biri olmakla birlikte, devletlerin mali, politik, sosyal ve hukuki yapısı üzerinde önemli bir tehdit oluşturmakta bu tehdit de ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre değişiklik göstermektedir. Kayıt dışı ekonominin ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre değişiklik göstermesi;

gelişmiş ülkelerin vergi yükünün daha yüksek oluşuna, artan bürokratik engelleri yaşama olasılıklarına, bunun kayıt dışı ekonomik faaliyetleri teşvik edici olmasına ve dolayısıyla kayıt dışı istihdamın sıklığını artırmasına dayandırılabilir (Eralp, 2022: 1030). Kayıt dışı ekonomiye pek çok faktör neden olabilir. Metin & Erdem (2020), ulusal ve uluslararası literatürü inceleyerek vergi yükleri, sosyolojik yapı, ahlaki değerler, güven duygusu, denetimsizlik, enflasyon ve ekonomik istikrarsızlık, hukuki ve politik koşulları kayıt dışı ekonomiye neden olan faktörler olarak yedi başlık altında toplamıştır. Kayıtlı ekonomide, işgücünün işverene toplam maliyeti ile işgücünün vergi sonrası kazancı arasındaki farkın artmasının, kayıt dışılığı da artırması beklenebilir. Bu iki kalem arasındaki fark toplam vergi yükünü yansıtırken SGK sistemi ile ilişkilidir (Öğünç & Yılmaz, 2000: 3). İşgücünün işverene toplam maliyeti ile işgücünün vergi sonrası kazancı arasındaki fark vergi takozu olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, ücret içindeki vergi ve sosyal güvenlik katkı payının artması işverenlerin çalıştırdıkları ücretliye daha yüksek ücret ödemesi anlamına gelmektedir. Böyle bir durumda işverenler, işgücü için daha düşük ücret ödedikleri kayıt dışı ekonomi içinde çalışmayı tercih etmektedir (Erkuş & Karagöz, 2009: 126). Kayıt dışı ekonominin önüne geçilebilmesi ve kayıt dışı ekonominin kayıt altına alınabilmesi için oluşturulacak çözüm yollarının tespit edilebilmesi oldukça önem arz etmektedir. Nitekim kayıt dışılığın nedenlerinin bilinmesi, bu tür işlemlere karşı alınacak tedbirlerin oluşturulmasıyla azaltılabilecektir.

2.2. Kayıt Dışı İstihdam Kavramı

Kayıt dışı istihdam, Türkiye’de 1980’li yılların ardından ekonomide özel sektörün etkinliğinin artmasıyla ortaya çıkmış ve o yıllardan günümüze değin ekonomi üzerinde yük haline gelmiştir. Bu nedenle kayıt dışı ekonominin önemli bir bölümünü oluşturan kayıt dışı istihdamın, ekonomiye olumsuz etkisi ise sosyal güvenlik sistemi üzerindedir. Kayıt dışı ekonomideki çalışanların önemli bir kısmı, düşük ücretle çalışırken sosyal güvenlikli de yoksun olmaları SGK’yı sigorta prim gelirleri bakımından kayba uğratmaktadır.

Kayıt dışı istihdam, Türkiye’de genellikle Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK)’nın çalışma alanına girmektedir. Bundan dolayı çalışmada kayıt dışı istihdam kavramı öncelikle bu iki kurumun tanımlamaları çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bağlamda TÜİK’e göre kayıt dışı istihdam; *“aktif nüfusa dâhil olan veya piyasada bizzat görev alan ancak herhangi bir uzun veya kısa vadeli sigorta kollarına dâhil olmaksızın çalışan kişilerin oluşturduğu istihdam türüdür”* (TÜİK). SGK’ya göre kayıt dışı istihdam ise *“sosyal güvenlik açısından niteliği itibarıyla yasal işlerde çalışarak istihdama katılan kişilerin, çalışmalarının gün veya ücret olarak ilgili kamu kurum ve kuruluşlarına hiç bildirilmemesi ya da eksik bildirilmesi...”* şeklinde tanımlanmaktadır (Sosyal Güvenlik Kurumu). SGK’nın tanımına göre kayıt dışı istihdam, sigortalı çalışanların sigorta primi ödeyecekleri esas kazançlarını düşük gösterilmek ya da çalıştığı işyerinden sigortalı gösterilmeden çalışmak şeklinde gerçekleşebilmektedir. SGK ile TÜİK’in kayıt dışı istihdam tanımları karşılaştırıldığında TÜİK’in kayıt dışı istihdam tanımında sadece sigortasız çalışmayı kapsamına aldığı SGK’nın ise TÜİK’e göre daha geniş bir tanımla sigortasız çalışmanın yanı sıra sigortalı çalışılan gün sayısının eksik gösterilmesi ile sigorta primlerinin kuruma eksik bildirilmesini de kapsadığı anlaşılmaktadır. Kayıt dışı istihdam, ülkelerin gelişmişlik düzeyine, ekonomisine, sosyal ve kültürel gelişmişliğine ve hükümet politikaları, bürokrasi gibi daha birçok nedene bağlı olarak değişiklik gösteren bir olgudur.

2.3. Kayıt Dışı İstihdamın Nedenleri

Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, mali politikalar, eğitim düzeyi gibi birçok neden kayıt dışı istihdama neden olabilir. Kayıt dışı istihdamın nedenleri dönemden döneme değişebileceği gibi ülkeden ülkeye de farklılık gösterir. Ülkelerin ekonomik, sosyal, politik, hukuki durumuna göre değişiklik gösterebilen kayıt dışı istihdamın nedenlerinin bilinmesi ülkelerin kayıt dışı istihdam ile mücadele edebilmeleri ve çözüm üretebilmeleri açısından oldukça elzemdir. Kayıt dışı istihdamın nedenlerinin birçok çalışmada, genellikle ekonomik nedenler, sosyal nedenler ve yönetsel (kamusal) nedenler olarak sınıflandırıldığı görülmektedir (Aydın, 2013; Akgün, 2015; Kaleli, 2015; Şen, 2015). Kayıt dışı istihdamın nedenleri, çeşitli kaynaklarda ele alınışına göre değişiklik gösterse de; bu nedenler genellikle mali ve ekonomik nedenler, sosyo-kültürel nedenler, kamusal nedenler olarak öne çıkmaktadır. Çalışmada kayıt dışı istihdam nedenleri, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’nın kategorize ettiği şekilde ekonomik nedenler, sosyal ve kültürel nedenler ile kamusal nedenler olmak üzere üç başlık altında toplanarak açıklanmıştır.

2.3.1. Sosyo-Kültürel Nedenler

Sosyo-kültürel nedenler, bir ülkede yaşayanların yaşam koşullarını belirler. Özellikle nüfusun hızla artması ve hızlı nüfus artışı nedeniyle çarpık kentleşme, çalışma hayatındaki değişim, eğitim eksikliği kayıt dışı istihdama neden olan sosyo-kültürel nedenler olarak sayılabilir. Bireyler daha iyi yaşamak için koşullarını iyileştirmek

amacıyla elde ettiği geliri artırmak ister. Bu istek de bireyleri kayıt dışı istihdama yöneltmektedir. Nüfusun hızla artması sonucu işgücü ve istihdamda artışa neden olmaktadır. Nüfus artışına göre yetersiz kalan istihdam ise bu ekonomilerde işsizlik oranlarının yükselmesine, bireyleri kayıt dışı ve daha düşük ücretler karşılığında ve hatta sosyal sigortasız ve çalışmaya elverişli olmayan ortamlarda çalışmaya itmektedir Kırsaldan kentlere doğru yönelen iç göçler kentlerdeki açık ve gizli işsiz sayısını artırıp kayıt dışı istihdam için çok ciddi bir işgücü potansiyeline neden olmaktadır. Ayrıca e niteliksiz işlerde çalışan ve gecekondularda yaşayanlarda geçimlerini kayıt dışı sağlamaktadır. Ülkelerin uyguladığı mali politikalar bireylerin elde ettikleri gelirler bakımından adil olmayan bir dağılım sergileyebilmekte ve gelir grupları arasında çok büyük dengesizliklere yol açabilmekte bu durum da bireylerin yoksullaşmasına neden olurken kayıt dışılığa itmektedir. Kayıt dışı istihdamda en önemli etkenlerden bir diğeri de çalışanların eğitim düzeyinin ve sosyal güvenlik konusundaki bilinç düzeylerinin düşük olmasıdır (Yereli & Karadeniz, 2004: 113; Azaklı, 2009: 31-33). Kayıt dışı istihdam eğitim düzeyi düşük olanlarda daha yüksek iken eğitim düzeyi yüksek olanlarda daha düşüktür. Bunun temel sebebi, eğitim düzeyinin bireylerin çalışma bilinci üzerinde etkili olmasıdır. Eğitim seviyesi yüksek bireyler kayıtlı çalışma bilincine sahipken eğitim düzeyi düşük bireyler bu bilince sahip olamayabilmektedir (Sarica, 2006: 48, 52-55). Bu bağlamda eğitim düzeyi ile kayıt dışı istihdam arasında negatif yönlü bir ilişki vardır.

2.3.2. Mali ve Ekonomik Nedenler

Mali ve ekonomik nedenleri makro veya mikro düzeyde kısaca ekonomik sistem açısından veya bireyler açısından değerlendirmek olasıdır. Her şeyden önce ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durum ve bu durumun yapısal özellikleri kayıt dışılığa zemin hazırlayabilir. Kayıt dışı istihdamın en önemli mali ve ekonomik nedenleri birçok çalışmada da ileri sürüldüğü gibi işsizlik ve enflasyon, ekonominin gelişmişlik düzeyi ve gelir dağılımında adaletsizlik olarak sıralanabilir (İlgin, 1999: 24-26; Azaklı, 2009: 27; Erkuş & Karagöz, 2009: 127; Tudela vd., 2018: 1-4). İşsizlik oranlarının artmasıyla ülkelerin uyguladığı ücretler düşer bu durum da çalışanların kayıt dışı çalışmasına neden olabilir (Tudela vd., 2018: 1-4). İşsizlik sorununa maruz kalan bireyler günü kurtarma çabasıyla kayıt dışı çalışmayı göze alırlar. Yüksek işsizlik oranları yüzünden bir işverenin çalışanına kendisi yerine başkasını çalıştırabileceğini hissettirmesi o çalışanın kayıt dışı çalışmasına zemin hazırlar.

Kayıt dışı istihdamın bir diğeri mali ve ekonomik nedeni enflasyon oranlarıdır. Enflasyon, kısaca fiyatlar genel seviyesinin sürekli artmasını ifade eder. Türkiye'deki yüksek enflasyon oranları, bireylerin alım gücünü zayıflatmaktadır. Bireyler de bu durum karşısında alım gücünü, yaşam standardını yükseltmek istedikleri için kayıt dışı çalışma yolunu tercih edebilirler (Azaklı, 2009: 27). Bir ekonominin gelişmişlik düzeyi de kayıtlı istihdam olanaklarının oluşturulamaması nedeniyle kayıt dışılığa katkı sağlayabilir. Ülkelerin içinde bulunduğu ekonomik kriz ve durgunluk dönemleri de kayıt dışılığa zemin oluşturur. Öyle ki işsizler bu dönemlerde kayıtlı ekonomi içinde bulamadıkları istihdam olanakları için kayıt dışılığa yönelirken işverenler de kriz ve durgunluk döneminin olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla istihdam açısından kayıt dışılığa yönelecektir (İlgin, 1999: 24-26). Ayrıca, bir ekonomideki sektörlerin ağırlığı da kayıt dışılık üzerinde önemli etkiye sahiptir. Bu bağlamda tarım ve hizmet sektörünün izleme ve denetleme zorluğundan dolayı kayıt dışılığın yoğun olduğu sektörler arasında yer alır. Diğer bir neden olarak gelir dağılımında adaletsizlik, düşük gelir grubunun fazla, orta gelir grubunun ise nispi olarak az olması kayıt dışılığa yol açmaktadır. Gelir düşüklüğü, bireyleri kayıt dışı faaliyetlere iterken üst gelir grubundakiler için vergi ve diğer yasal yükümlülüklerin ağırlığı bireyleri gelirlerini gizlemeye iter. Ayrıca, enflasyon oranlarının yüksek olduğu ülkelerde sabit gelirli bireylerin enflasyon nedeniyle aşınan gelirlerini telafi etmek için kayıt dışı yollara başvurabileceklerdir.

2.3.3. Kamusal Nedenler

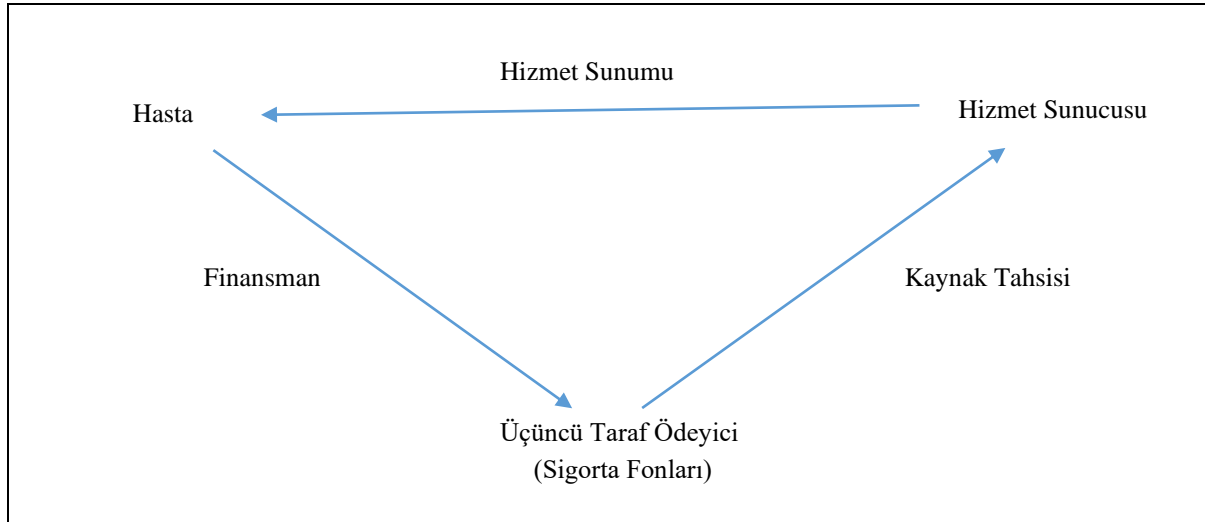
Kayıt dışı istihdamın kamusal nedenleri, kamu kuruluşları arasındaki uyumsuzluk ve vatandaşların kamuya olan güvensizlik olarak sayılabilir (Azaklı, 2009: 31-33). Hükümet politikalarıyla meydana gelen ekonomik istikrarsızlıklar, kayıt dışı istihdama neden olmaktadır. Bunun yanı sıra kamu kurumları arasındaki uyumsuzluk, bürokratik işlemlerin karmaşık ve fazla olması ile denetim sorunları, kamu kesimine duyulan güvensizlik kamusal nedenlerin başlıca unsurları arasında yer almaktadır (Yanici, 2019: 228- 232). Bürokrasinin karmaşık ve fazla olması tüm ülkeler için kayıt dışı istihdama neden olan bir unsurdur. 2023 yılında SGK'nın uygulama ve denetimleriyle kayıt dışı istihdam oranı 2023 yılında 25.42'ye düşmüştür (İstanbul Ticaret Gazetesi). Kurumlar arasındaki koordinasyon eksikliğine, kurumların mükelleflere vergi numarası ya da sigortalılara sicil numarası gibi farklı numaralar vererek çapraz kontrollerin zorlaştırılması örnek gösterilebilir. Kayıt dışı istihdamı teşvik eden bir diğeri faktör kamu kesimine duyulan güvensizliktir. Bir ekonomide halkın hükümetin harcama politikaları hakkında kuşku duyması kayıt dışı istihdama yönelen bir unsurdur. Nitekim, bireylerin elde ettikleri kazançları üzerinden ödedikleri vergi ve primlerin etkin bir şekilde kullanılmadığını, israf edildiğini düşünmeleri kamu

kurumlarına olan güvenlerinin sarsılmasına bu da bireylerin mümkün olduğu kadar az vergi ödemeyi tercih ederek kayıt dışı ekonomiye ve kayıt dışı istihdamın artmasına neden olmaktadır (Sarıca, 2006: 68-69). Bu bağlamda, vergi ahlâkı kavramı, kayıt dışı ekonomi için en önemli olgulardan biri olarak burada karşımıza çıkmaktadır. Vergi ile ilgili görev ve sorumlulukların süresi içerisinde ve noksansız şekilde yerine getirilmesini ifade eden bu kavram, kayıt dışına yönelmenin önemli motivasyon kaynaklarından birini oluşturmaktadır (Tosuner & Demir, 2008).

3. Sağlık Hizmetleri Finansmanı

Sağlık hizmetleri finansmanı, sağlık harcamalarının karşılanması için gerekli olan kaynakların finanse edilmesidir (Gottret & Schieber, 2006: 7). Sağlık hizmetleri finansmanı, gelirlerin elde edilmesi, sigorta fonlarında biriktirilmesi ve kaynak dağıtımı veya hizmetlerin satın alınması sürecidir (Murray & Frank, 2001: 1698). Mossialos vd., (2002: 2) sağlık hizmetleri finansman üçgenini Şekil 1'deki gibi açıklamıştır.

Şekil 1: Sağlık Hizmetleri Finansmanı Üçgeni



Kaynak: Reinhardt, U.E. (1990). Economic relationships in health care, in OECD health care systems in transition: the search for efficiency. paris: organisation for economic co-operation and development Aktaran: Mossialos, Dixon & Figueras (2002: 2). Funding health care: An introduction, Mossialos, Dixon, Figueras, J Kutzin (Eds), Funding health care: options for Europe, 1-30, Buckingham: Open University Press.

Şekil 1'de sağlık hizmetleri finansmanı üçgenine göre, sağlık hizmetleri finansmanının gelir toplama, fon havuzunda biriktirme ve hizmet sunucusuna ödeme yapma olarak üç temel işlevi vardır. Bu işlevlerden gelir toplama işlevi; bireyler, firmalar, hükümetler ve benzeri kaynaklardan gelen parasal hareketleri ifade eder. Bu para hareketleri, cepten ödeme, özel ya da zorunlu sağlık sigortası, vergilerle finansman veya hükümet haricindeki kuruluşlardan gelen kaynaklardan elde edilmektedir (Kutzin vd., 2010: 14-15). Fon havuzunda biriktirme, birçok farklı kaynaktan biriken parasal hareketin bir havuzda toplanarak ihtiyaç doğrultusunda sağlık hizmeti alınımında kullanılmasıdır (Normand & Busse, 2002: 57). Son işlev olan kaynak tahsisi süreci de bir havuzda biriken parasal kaynakların, verdikleri hizmetler için bu hizmet sunucularına tahsis edilmesidir (Kutzin vd., 2010: 15). Sağlık finansmanı geniş kapsamlı bir kavram olup genel anlamda; sağlık sektöründe finansal kaynakların harekete geçirilmesi ve kullanılması anlamını içermektedir. Sağlık hizmetlerinin finanse edilmesindeki amaç, tüm bireylerin sağlık hizmetlerine ulaşabilmesini sağlamak için yeterli ve sürekli bir şekilde kaynak sağlamaktır (İstanbulluoğlu vd., 2010: 89).

3.1. Sağlık Hizmetleri Finansman Modelleri

Sağlık hizmetleri finansmanı yalnız bireyler üzerinde bir yük oluştursa da aslında tüm toplumu ilgilendiren bir konudur. Teknolojinin gelişmesi, nüfusu ve kentleşme oranının artması gibi nedenlerle bireylerin topluluk halinde yaşamaları sağlık kavramının toplumsal olarak irdelenmesi gerekliliğini de beraberinde getirmiştir. Sağlık sektörünün gelişmesi de sağlık hizmetlerinin verilebilmesi için gerekli olan finansman ihtiyacını arttırmaktadır (Mutlu & Işık, 2012: 276).

Sağlık hizmetleri finansman modeli için OECD (1987)'nin sağlık sistemlerini üç temel kritere göre sınıflandırdığı görülmektedir. Bu kriterler temel olarak, kullanılabilirlik, finansman yöntemi ve sağlık hizmeti sunucu türlerinden (kamu-özel) oluşmaktadır. Bu kriterler doğrultusunda OECD sağlık sistemlerini üç temel model çerçevesinde ele almıştır. Bu sistemleri; Ulusal Sağlık Sistemi, Sosyal Sağlık Sistemi ve Özel Sağlık

Sistemi oluşturmaktadır. Sağlık hizmetlerinin finanse edilmesinin en temel amacı, bireylerin tamamının sağlık hizmetine ulaşılabilirliğinin sağlanması ve sağlık hizmetleri için kaynakların etkin şekilde kullanılarak devamlı sağlık hizmeti sunabilmektir. Fakat kaynak yetersizliği sağlık hizmetleri finansmanı için çeşitli finansman kaynakları kullanılmasını gerektirmektedir. Bu nedenle cepten ödeme, vergi ile ödeme, özel sağlık sigortası, tıbbi tasarruf, sosyal sağlık sigortası sağlık hizmetleri finansmanı için kullanılan yöntemlerdendir. Çalışmada OECD (1987)'de belirtildiği üzere sağlık sistemi modeli dikkate alınarak, ulusal ve sosyal sağlık sigortası ile vergiler ile finansman; kamusal nitelikli finansman modelleri başlığı altında, özel sağlık sigortası, tıbbi tasarruf ve cepten ödeme; özel nitelikli finansman modelleri başlığı altında ele alınmıştır.

3.1.1. Kamusal Nitelikli Finansman Modelleri

Sosyal devlet anlayışı, sosyal faydayı göz ardı edemez ve bireylerin temel haklarından birini oluşturan sağlıklı yaşama hakkından el çekme ihtimali yoktur. Bu yüzden devlet, kamusal nitelikli sağlık sisteminde aktif rol oynamakta ve Bismarck ile Beveridge sağlık finansman modellerini toplum tabanına yayarak herkes tarafından kullanılabilmesine çalışmaktadır (Çelikay, 2009: 24-25). Bu bağlamda sağlık hizmetinden tüm vatandaşların yararlanmasını sağlamak amacıyla kamu sektörünün sağlık sisteminde önemli bir yeri vardır. Beveridge modelini (Ulusal Sağlık Sistemi) uygulayan ülkelerde sosyal devlet anlayışı ve adalet ilkesi öne çıkmaktadır.

Kamusal nitelikli finansman modelinin temelini vergiler ile primler oluşturmaktadır. Bu bağlamda farklı ülkelerde hala uygulanmakta olan Beveridge (vergi) ve Bismarck (sigorta primi) modellerinin de kamusal nitelikli finansman modelleri arasında yer aldığı söylenebilir. Beveridge ve Bismarck (Kamusal) ve Özel Sigorta Modellerinin özelliklerinin karşılaştırıldığı Tablo 1 aşağıdaki gibidir.

Tablo 1: Sağlık Sistemleri Modelleri

	Beveridge Modeli	Bismarck Modeli	Özel Sağlık Sigortası Modeli
Örnekler	Ulusal Sağlık Hizmeti Örnek: İngiltere	Sosyal Sağlık Sigortası Örnek: Almanya	Özel Sağlık Sigortası Örnek: Amerika Birleşik Devletleri (ABD)
Karar verme ve yönetim	Devlet tarafından karar verme ve yönetim	Sigorta fonu ve hekim birlikleri tarafından karar verme ve yönetim	Özel girişim tarafından karar verme ve yönetim
Finansman Kaynakları	Vergiler	Çalışan ve işveren katkısı	Özel finansman
Sağlık Hizmetleri Sunucusu Türü	Kamu	Kamu/ ve Özel	Özel

Kaynak: Claudia W., & Bernhard G. (2003). Evaluations of health interventions in social insurance-based countries: *Germany, the Netherlands, and Austria, Health Policy*, 63, 189.

II.Dünya savaşı ardından İngiltere Lordu William Beveridge tarafından ortaya konan sağlık hizmetlerinde Beveridge modeli diğer adıyla vergi gelirleri ile finansman sisteminin en temel özelliği sağlık hizmetlerinin finansmanının devlet tarafından vergi ödemeleriyle sağlanması ve finanse edilmesidir (Reid, 2009: 26). Beveridge modelinde, sağlık hizmeti sunumunun vergi gelirleri ile finansmanında sağlık harcamaları için genel bütçe gelirlerinden belli bir ödenek ayrılarak sağlık sektörüne aktarımı sağlanmaktadır (Çelikay & Gümüş, 2010: 196). Beveridge modeli ile sağlık hizmetlerinden tüm toplumun yararlanabilmesi amaçlanmıştır. (Savendoof, 2004: 2). Bu nedenle hastanelerin ve kliniklerin çoğu, devlete aittir; devlet hastanesi ve kliniklerde çalışan doktorlar da devletin çalışanıdır (Reid, 2009: 26). Beveridge modelini; Danimarka, Finlandiya, İrlanda, İspanya, İsveç, İtalya, Norveç, Portekiz, Yunanistan uygulamaktadır (Tatar, 2011: 110). Kısaca, Beveridge modelini ifade etmek gerekirse, sağlık hizmetleri; yol, ulusal güvenlik, köprü, ışıklandırma gibi hizmetleri kamusal mal olarak nitelendiren bir sağlık finansman modelidir (Immergut, 1992: 5).

Otto Von Bismarck'ın 19. yy' da ortaya attığı Bismarck modeli diğer adıyla zorunlu sosyal sigorta sistemi; toplanan primlerle sağlık finansmanı sağlanmasına yönelik bir modeldir. Bismarck modeli bu anlamda Beveridge modeli ve özel sağlık modelinden farklı özelliklere sahiptir. Bu farklı özelliklerden ilki hükümet, bu sağlık modelinde kanunla da düzenlendiği şekilde sigorta sistemi kullanır ve sigortacılara "hastalık fonları" olarak ifade

edilir. Türkiye’de de uygulanan Bismarck modelinde, mevcut bir sigorta sistemi olmakla birlikte bu sigortanın finansmanı genellikle işverenler ve çalışanlar tarafından bordro kesintileri yoluyla ortaklaşa finanse edilir. Kısa bu sistemde devlet yetkiyi hastalık fonları birlikleri, doktorlar, dış hekimleri vb. kurumlara devretmiştir ve finans kaynağı, işveren ve çalışan tarafından çalışanın gelirin dayalı olarak sağlanan kesintilerden tahakkuk edilir (Reid, 2009: 26). Üçüncüsü, doktorlar bu modelde ayaktan sağlık hizmetlerinde hizmet başına ücret esasına dayalı olarak çalışırlar. (Wild & Gibis, 2003: 188). Bismarck modelini genellikle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler tercih ederken bu modeli uygulayan ülkelere; Almanya, Fransa, Hollanda, Belçika, Japonya, İsviçre ve bazı Güney Amerika ülkeleri örnek gösterilebilir (Tatar, 2011: 110).

Özel sağlık sigortası modelinde ise sağlık hizmetini satın alan bireyler ile sağlık hizmetini sunanlar arasında “üçüncü taraf ödeyici” olarak adlandırılan aracı bir özel sağlık sigortası kuruluşu yer alır. Özel sağlık sigortası modelinde, bireylerden prim toplayarak, ileride bir sağlık sorunu çıkması olasılığında bireyin sağlık hizmeti sunucusundan aldığı sağlık hizmetinin bedelini toplanan bu primlerle ödenmektedir (Çelikay, 2009: 22).

3.1.1.1. Sosyal Sağlık Sigortası

Sosyal Sağlık Sigortası Sistemi, hasta hakimiyetine dayalı ve sosyal devlet anlayışını benimsemesi ile toplumsal adaleti sağlayıcı bir sağlık finansman modelidir. Bismarck olarak da bilinen bu modeli uygulayan ülkeler, sağlık hizmetlerinin finansmanını işçi ve işverenden katılımı zorunlu olarak alınan sağlık sigortası ile finanse etmektedir. Bu sistem, belirli bir tutarın üzerinde geliri olan çalışanların fona aylık katkı yapması yoluyla işler. Sosyal Sağlık Sigortasına tabi olan kişilerin hastane masraflarını karşılaması amacıyla tasarlanmıştır (Hsiao & Shaw, 2007: 46). Kamusal nitelikli sağlık hizmetleri finansman modellerinden biri olan sosyal sağlık sigortası sisteminin özünü, bireylerin hastalanma riskleri göz önüne alınarak sağlık problemiyle karşılaşan sigortalılara sunulacak olan sağlık hizmeti finansmanının sigorta primleri ile sağlanması oluşturmaktadır (Çelikay, 2009: 25). Bu model; sosyal güvenlik kurumlarının, iş kazası meslek hastalığı, analık, hastalık, malullük, yaşlılık, işsizlik ve ölüm gibi sosyal riskleri karşılayabilmek için çalışan ve işverenden alınan payları ifade etmektedir. Bu şekilde bakıldığında sigorta primlerinin de bir tür vergi olduğu düşünülmese rağmen sigorta primlerinin karşılık esasına dayanması, sağlık hizmetinden yararlanmak amacıyla yani belli bir amaç için tahsil edilmesi ve bu tahsilatın genel bütçe dışında yer alan kamu tüzel kişiliğine haiz kurumlarca yapılması, primleri vergilerden ayırmaktadır (Karaarslan, 2010: 152-153).

3.1.1.2. Vergiler ile Finansman

Vergiler ile finansman modelinde, sağlık hizmetleri birebir devlet eliyle sunulur. Bu modelde sağlık ocakları, hastaneler, poliklinikler devletin sunduğu sağlık hizmeti kuruluşlarındandır. Devlet kapsamında sunulan bu sağlık hizmetlerinin finansmanı sadece ve tamamıyla vergiler yoluyla karşılanır (Aktan & Işık, 2004: 4). Vergiler ile finansmanda bireylerin durumlarına bakılmaksızın (statü, gelir vs.) toplanan bu gelirlerin kullanılması sağlanmaktadır. Vergi gelirlerinin evrensel sağlık sigortasının finansmanı için birçok avantajı vardır. En önemli avantajlarından birisi sağlık risklerine karşı vergi toplayarak nüfusa büyük bir katkıda bulunmasıdır. Bu tür sistemlerde, bireyler gelir, satın alma, mülk, sermaye kazançları ve diğer çeşitli öğeler ve faaliyetlerle ilgili vergiler yoluyla sağlık hizmetlerinin sağlanmasına katkıda bulunur (Sayedoff, 2004: 3).

3.1.2. Özel Nitelikli Finansman Modelleri

Özel nitelikli finansman modellerinde sağlık hizmetlerinin finansmanı, tamamen özel birey veya kuruluşların aktardığı fonlardan karşılanmaktadır. Özel nitelikli finansman modelleri, özel sağlık sigortası, tıbbi tasarruflar ve cepten ödemelerden oluşmaktadır.

3.1.2.1. Özel Sağlık Sigortası

Özel Sağlık Sigortası Finansman Modeli, hasta egemenliğine dayalı ve devlet katkısının olduğu sosyal sigorta kapsamının tamamen dışında özel nitelikli bir sağlık finansman modelidir. Bu modelde bireyler işverenleri aracılığıyla modelden yararlanabilecekleri gibi kendileri şahsen özel sağlık sigortası yaptırarak da bu modelden yararlanabilirler. Bu modele herkes özel ücret ödeyerek sağlık hizmetinden faydalanamayacağı için birçok birey özel sağlık sigortasından yararlanamayabilir. Modelin temel kural, zenginlerin tıbbi bakım alabilirken, fakirlerin alamamasıdır (Hsiao & Shaw, 2007: 46). Özel sağlık sigortası hizmetlerinin finansmanı piyasa ekonomisi aracılığıyla finanse edilmekte ve bu nedenle sağlık piyasalarında bir rekabet söz konusu olmaktadır. Bu durumda özel sigorta kuruluşları sağlık hizmetleri ile ilgili maliyetlerin bir miktarını ya da tamamını öderken önemli olan nokta, sigorta sağlayıcıları (özel sigorta kuruluşları) ile hizmeti verenler (hastaneler) arasında herhangi bir anlaşmanın mevcut olmamasıdır. Refah düzeyi yüksek bireylerin bu sağlık hizmetinden yararlanması olanaklı

iken yoksul bireylerin bu sistemden faydalanması maliyetleri karşılayamayacaklarından pek mümkün görünmemektedir (Mutlu & Işık, 2012: 299).

3.1.2.2. Tıbbi Tasarruf

Sağlık finansman seçeneklerinden biri de tıbbi tasarruf hesaplarıdır. Tıbbi tasarruf sistemi, ek finansman kaynağı yaratılması bakımından olumlu bir sistemdir. Tıbbi tasarruf hesapları, sağlığın finansmanında karşılaşılan üçüncü taraf ödeyici'yi aradan çıkararak, sağlık hizmetlerine daha kolay erişimi sağlamak amacıyla düzenlenmektedir (Bunce, 2001: 3-5). Dixon vd., (2004)'e göre bu hesap, bireylerin gelecekte karşılaşılabilecekleri sağlık sorunlarına karşı, ister zorunlu olarak isterse de gönüllü olarak kendi banka hesaplarına, sadece sağlık harcamaları için önceden para yatırması ve yatırdıkları bu parayı sadece sağlık harcamalarına kullanmalarını ifade eder.

3.1.2.3. Cepten Yapılan Ödemeler

Cepten yapılan ödeme, sağlık hizmetleri finansmanının piyasa ekonomisinde doğrudan hizmeti alan hasta ile hizmeti sunan hastane ya da doktor arasında herhangi bir aracının olmadan karşılıklı sağlık hizmeti alım satımının yapıldığı sistemdir (Çelikay & Gümüş, 2010: 188). Cepten ödeme sistemi ödeme gücü yeterli olanların sağlık hizmetinden yararlanabilirken yeterli ödeme gücüne sahip olmayanlar tarafından kullanılamaz. Cepten ödeme modelinin sadece sağlık hizmetinin maliyetlerini ödeyebilecek olanların yararlanabileceği bir sistem olması nedeniyle tek başına uygulanabilirliği ve devlet müdahalesi olmadan sürdürülebilmesi mümkün değildir.

3.2. Kayıt dışılığın Olumsuz Etkilerine Yönelik Literatür

Ilgın (1999), kayıt dışı istihdam oranını GSYİH açısından değerlendirdiği çalışmasında, kayıt dışı istihdamın 1991-2001 döneminde artarak ortalama %64,4'e ulaştığını, 1994 krizinden sonra 1995 yılında %84'e kadar yükseldiğini, 2000 yılında %54'e düştüğünü ve 2001 yılında tekrar artarak kayıtlı GSYİH'nın %66,2'sine ulaştığını tespit etmiştir Mossialos & Dixon (2002)'de sağlık hizmetleri finansmanında kullanılan yöntemleri ele almış ve uygulanan programın iyileştirilmesine katkı sağlaması açısından ülkelerin uygulamalarını karşılaştırmış sonuçlarını değerlendirmiş ve demografik faktörler, sosyal değerlerdeki değişiklikler, ekonomik baskılar gibi nedenlerin sağlık hizmetleri finansmanını etkilediği sonucuna varmıştır. Sarıca (2006), kayıt dışı istihdamın nedenleri ile birlikte bölgesel, sektörel, demografik değişkenlere göre birçok yönden araştırma yaptığı çalışmasında, kayıt dışı istihdamın nedenlerini makroekonomik nedenler, sosyal, mali ve kamusal sistemden kaynaklanan nedenler olarak sınıflandırarak ele almıştır. Tarım dışı ve tarım sektörü olarak ayrı ayrı sektörlerdeki kayıt dışı istihdamın yapısını bölgesel ve sektörel, meslek grupları, işteki durumu, işyeri büyüklüğü, yaş, eğitim durumu, işyeri durumuna göre olmak üzere sekiz başlık altında incelemiştir. 2005 yılında tarım dışı sektörde kayıt dışı çalışma oranının yüzde 34 iken tarım sektöründe bu oran aynı yıl için yüzde 88'dir. 2003 yılı itibariyle bölgelerdeki tarım dışı sektörler için Ege Bölgesinde kayıt dışı istihdam oranının diğer bölgelerle kıyaslandığında düşük olduğu, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerindeki ise bu oranın daha yüksek olduğunu Özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesinde kayıt dışı istihdam oranının oldukça yüksek olduğunu bunun da bu bölgedeki imalat ve perakende ticareti yapan sektörlerden kaynaklandığını ifade etmiştir. Özgen & Tatar (2008)'de sağlık hizmetleri finansmanında informal ödemeler üzerinde durmuş ve informal ödemelerin sağlık politikaları ile etkileşimini ele almış ve bu ödemelerin önüne geçebilmek için sağlık sistemine ve çalışanlarına güvenin güçlendirilmesi için yeni girişimlerde bulunulması gerektiği sonucuna varmıştır.

Karaarslan (2010) çalışmasında, kayıt dışı istihdamın neden olduğu ekonomik kayıpların Türkiye ölçeğinde bütçe üzerindeki etkisini araştırmıştır. Çalışma sonucunda, Türkiye'de SGK'ya bildirilmeyen çalışanların oluşturduğu kaybın yaklaşık 30 milyar TL olduğu ve devletin bu anlamda zarara uğratıldığını tespit etmiştir. Fidan & Genç (2013), Hane Halkı İşgücü Anketinde (HHİA) yer alan seçilmiş değişkenlerle Türkiye'de kayıt dışı istihdam üzerinde etkili mikro faktörleri belirlemeye yönelik yaptıkları çalışmada, model yardımıyla işçilerin kayıt dışı çalışma risklerini olasılıksal olarak ölçmeyi amaçlamışlardır. Bu amaç doğrultusunda yapılan çalışmanın analiz sonuçlarından çalışanların sayıca yetersiz olduğu mikro ölçekli (1-9) işletmelerde kayıt dışı çalışma riskinin (50-249) orta ölçekli bir işletmeye göre 12 kat daha yüksek olduğunu ve Türkiye'de küçük ölçekli işletmelerin toplam istihdam içerisindeki oranları göz önünde bulundurulduğunda Sosyal Güvenlik Kurumunun en yüksek prim kaybına mikro işletmelerin neden olduğunu ortaya koymuşlardır. Ayrıca kadın ve erkek çalışanlar arasında kayıt dışı çalışma riskini de ölçen çalışma ile kadınların erkeklere oranla yaklaşık 1,8 kat daha yüksek risk oranına sahip olduğu yine bekarların kayıt dışı çalışma riskinin ise evlilere göre yaklaşık iki kat daha yüksek olduğu da çalışmanın diğer tespitleri arasındadır.

Yılmaz (2016) çalışmasında, aynı dönem içinde Merkezi Yönetim Bütçesinden eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerine ayrılan kaynak miktarı ile hesaplanan vergi kayıplarını karşılaştırmış, kayıt dışı ekonominin toplumun eksik kamu hizmeti tüketimi dolayısıyla katlandığı maliyetleri belirlemeye çalışmıştır. Kayıt dışı

ekonomik faaliyetlerin sebep olduğu vergi kaybının kısa dönemde, bütçe açıklarına, açığın borçlanma ile finansmanı durumunda ödenecek faiz kadar bir bütçe yüküne, bazı hizmetlerin eksik üretimine sebep olmak şeklinde maliyetler yüklediğini, uzun vadede ülkenin önce mali bağımsızlığı, sonra siyasi bağımsızlığı üzerinde tehdit yaratmak gibi çok daha önemli sonuçlar yaratabileceğine ait tespitlerde bulunmuştur. Tütüncü & Zengin (2016) çalışmasında, 2005 yılının 4. dönemi ile 2013 yılı 4. dönemlerinde, Türkiye’de kayıt dışı ekonominin boyutunu istihdam yaklaşımına göre yüzde 5 olarak tahmin etmiştir. Aynı çalışmada, 2005 yılı 4. Dönemi ile 2015 yılı 2. dönemleri arasında, kayıt dışı ekonominin, basit parasal oran yaklaşımına göre hesaplanmış ve GSYİH’ye oranını ortalama yüzde 8 olarak bulmuşlardır. Güler & Toparlak (2018), kayıt dışı ekonominin boyutlarını 2001 ve 2016 yılları kapsamında MIMIC model yaklaşımıyla tahmin etmeye çalışmışlardır. Çalışma sonucunda, 2001 yılında kayıt dışı ekonominin boyutu yüzde 59,4 olarak tahmin edilirken, 2016 yılında ise bu oran yüzde 27,3 olarak tahmin edilmiştir. Dam vd., (2018), Türkiye’de 2002-2016 dönemleri çerçevesinde ekonomik büyüme, işsizlik ve enflasyonun kayıt dışı istihdam üzerindeki etkilerini Genişletilmiş Dickey-Fuller birim kök testi (ADF) ve en küçük kareler yöntemi (EKK) ile analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda; işsizlikteki yüzde 10’luk artışın kayıt dışı istihdamı yüzde 4 oranında arttırdığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre işsizlik bir birim arttığında kayıt dışı istihdam 0.4 birim artmaktadır. Sonuç olarak işsizlik değişkeninin kayıt dışı istihdam üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu sonucuna enflasyon ve ekonomik büyüme değişkenlerinin ise istatistiksel olarak anlamlı olmadığı sonucuna varmışlardır. Görmüş (2023), Türkiye bağlamında yapmış olduğu çalışmada 2021 yılı Hane halkı İşgücü Anketi mikro verisinden yararlanmıştır. Çalışmada, kayıt dışı istihdamın demografik faktörler ve işle ilgili bağlamlar ilişkisinde, genç kadın ve erkekler arasındaki farklılıkları incelemiştir. Çalışma sonucunda, genç erkeklerin genç kadınlara oranla kayıt dışı istihdamdan daha çok etkilendiğini, eğitim düzeyi düşük olan gençlerin küçük ölçekli işletmelerde, kısmi süreli ve asgari ücretin altında düşük ücretli işlerde kayıt dışı istihdam edilmesinin daha olası olduğunu ve gençlerin gelir açıklarını ek iş arayarak telafi etmeye çalıştıklarını ortaya koymuştur.

4. Metodoloji

Çalışmanın amacı doğrultusunda kayıt dışı istihdamın boyutunu ortaya koymaya yönelik verilerin hangi yöntem ile tahmin edileceğine karar verebilmek için öncelikle kayıt dışı istihdamı da kapsayan geniş bir kavram olan kayıt dışı ekonomiyi ölçme yöntemlerine değinmek gerekmektedir. Kayıt dışı ekonomiyi ölçme yöntemleri için literatür incelendiğinde farklı yöntemlerden yararlanıldığı görülebilmektedir. Kayıt dışı ekonomiyi içeren bu ölçüm yöntemlerinin alan yazın incelendiğinde birbirinden farklı sınıflandırmalar altında ele alınmıştır. Altınbaş (2019: 21) bu ölçüm yöntemlerini farklı kaynaklardan derleyerek; doğrudan, dolaylı ve model ölçüm yöntemleri olarak üç sınıf altında toplamıştır. Bu sınıflandırmada doğrudan ölçüm yöntemi; Anket, dolaylı ölçüm yöntemi; GSMH Yöntemi, İstihdam Yöntemi, Vergi Denetimi Yöntemi ve Parasal Yöntemler şeklinde ifade edilirken model ölçüm yöntemleri ise MIMIC ve DYMIMIC yöntemleri olarak ifade edilmektedir. Başka bir çalışmada ise kayıt dışı ekonomi ölçüm yöntemleri, doğrudan ve dolaylı tahmin yöntemleri olarak ikiye ayrılmıştır. Doğrudan yöntemlerin ilki olan anketler için; kayıt dışı ekonominin büyüklüğü hakkında ayrıntılı veri toplamak için hane halkı anketleri, işyeri anketleri, zaman kullanım anketleri, vergi anketleri ve diğer anketlerden yararlanılmaktadır. İkinci bir doğrudan yöntem olan denetimler; vergi gelirleri açısından vergi daireleri ve sosyal güvenlik kurumlarınca yapılan denetimleri içerir. Denetimler sonucunda kurumlarca ölçülen gelir ile vergi dairelerine beyan edilen gelir karşılaştırılarak kayıt dışı ekonomi tahmin edilmeye çalışılır. Kayıt dışı ekonomiyi ölçmede genellikle dolaylı ölçme yöntemlerinden yararlanılmaktadır. Dolaylı ölçme yöntemi ile kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün ölçülmesinde kullanılan yaklaşımlar; Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) Yaklaşımı, İstihdam Yaklaşımı, Vergi İncelemeleri Yoluyla Ölçme Yaklaşımı, Parasalcı Yaklaşım ve Model Yaklaşımı’dır (Sugözü, 2010: 174).

4.1. Veri

Çalışmanın çıkış noktası, kayıt dışı istihdamın büyüklüğünü 2019-2023 yılları için 4/a asgari ücretli çalışanlar kapsamında tahmin etmeye yönelik olduğundan hesaplamada 2019-2023 yıllarına ait sigorta prim oranları, çalışabilir nüfus ve istihdam sayısı, kayıt dışı istihdam oranları, asgari brüt ücret tutarları ile bu ücretler üzerinden yapılan kesintiler toplamı verilerinden yararlanılmıştır. Kayıt dışı istihdamı hesaplayabilmek için gerekli veriler ÇSGB, SGK ve TÜİK veri tabanlarından sağlanmıştır.

4.2. Yöntem

Kayıt dışı ekonominin bir tezahürü olarak çalışmanın kayıt dışı istihdamın SGK’yı uğrattığı sigorta prim kaybı boyutunun ortaya konması amacı taşıması ve alan yazında genellikle dolaylı ölçüm yöntemlerinden yararlanılması ve güncel, güvenilir verilere ulaşım kolaylığı nedeniyle bu çalışmada, literatürde işgücü yaklaşımı,

istihdam yaklaşımı gibi adlar altında kullanıldığı da görülen istihdam yöntemi tercih edilmiştir (Schnider & Bajada, 2003: 8; Altınbaş, 2019: 21; Sugözü, 2010: 174; Sarılı, 2002: 36). İstihdam yöntemiyle kayıt dışı istihdamın tahmini yaklaşımında, işgücündeki artış hızı ile istihdam artış hızının paralel şekilde olması beklenir. Ancak, kayıt dışılık söz konusu olduğunda, işgücü/nüfus oranı büyürken istihdam /nüfus oranının sabit ya da geride kalacağı varsayılır (Us, 2004: 29; Akbulak & Tahtakılıç, 2003: 29). Bu bağlamda 2019-2023 yılları çerçevesinde Türkiye’de kayıt dışı istihdamın neden olduğu sigorta prim kayıpları tahmin edilmeye çalışılmıştır.

5. Kayıt Dışı İstihdamın SGK Gelirlerini Uğrattığı Prim Kayıplarının Boyutu

Bireylerin sosyal güvenlik ödemelerini yapmaması veya belli bir kısmını göstermeden faaliyette bulunmaları en başta sağlık hizmeti veren sosyal güvenlik kuruluşlarını önemli derecede prim kaybına uğratmaktadır. Kurumun yeterli gelir elde edememesi öncelikle sağlık hizmeti veren kurumların finansman yetersizliğine neden olmaktadır. Bu da kamu hizmetlerinin aksamasına, bu yükümlülüklerini tam olarak yerine getiren bireylerin haksız rekabete maruz kalmasına, yasadışı faaliyetlerin yayılmasına bunun yanı sıra sosyal yapının, ahlakın ve ilişkilerin bozulmasına yol açmaktadır (İlgin, 1999: 146). Türkiye’de ücretlilerin ödediği vergi ve diğer kesintilerin çok yüksek olması kayıt dışı istihdamın büyümesine neden olan etkenlerdendir. İşgücü üzerindeki vergi, sigorta ve benzeri yükümlülükler, bireylerin kayıtlı ekonomiden kayıt dışı ekonomiye yönelmesine yani kayıt dışı istihdama neden olmaktadır. Türkiye’de ücretliler üzerindeki vergi, sigorta ve benzeri yükümlülüklerin ne kadar ağır olduğunu anlamak için asgari ücretlinin işverene maliyetine bakmak yeterlidir (Sarılı, 2002: 38-39). Bu kapsamda, 2023 yılının ilk 6 ayını kapsayan 01.01.2023-30.06.2023 dönemi için çalışana ödenecek brüt asgari ücret; 10.008,00 TL iken çalışanın eline geçecek olan net asgari ücret; 8.506,80 TL, aynı dönem için asgari ücretli çalışanın işverene maliyeti ise 11.759,40 TL’dir. Yine 2023 yılının ikinci 6 ayını kapsayan 01.07.2023-31.12.2023 dönemi için çalışana ödenecek brüt asgari ücret 13.414,50 TL iken çalışanın eline geçecek olan net asgari ücret ise 11.402,32 TL ve aynı dönem için asgari ücretli çalışanın işverene maliyeti 15.762,04 TL’dir². Neticede, bir asgari ücretli çalışanın işverene maliyetinin, brüt asgari ücretin üzerinde olduğu ve ücretlilerin brüt ücret üzerinden vergi, sigorta ve benzeri yükümlülükler kesildikten sonra eline geçen net ücreti arasında oluşan yükün ağırlığını ortaya koymaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Türkiye’de ücretliler üzerindeki vergi, sigorta ve benzeri yükümlülüklerin yüksek olması, kayıtlı istihdamın önünde önemli engellerden biri olarak durmaktadır. Nitekim, Türkiye’de 2002 ve 2021 yıllarındaki sektörel kayıt dışı istihdam oranları durumu daha iyi izah etmektedir. Türkiye’de 2002 ile 2021 yılları itibariyle sektörel kayıt dışı istihdam oranları aşağıda yer verildiği gibidir (Tablo 2).

Tablo 2: Türkiye’de Yıllar İtibariyle Sektörel Kayıt Dışı İstihdam Oranları, (%), 2002-2021

Yıllar	Tarım	Tarım Dışı	Sanayi	Hizmet	İnşaat	Genel
2002	90,14	31,74	36,4	29,19	-	52,14
2003	91,15	31,55	36,43	29	-	51,75
2004	89,9	33,83	37,28	31,96	-	50,14
2005	88,22	34,32	38,11	32,27	-	48,17
2006	87,77	34,06	38,12	31,88	-	46,97
2007	88,14	32,34	35,51	30,63	-	45,44
2008	87,84	29,76	31,61	28,77	-	43,5
2009	85,84	30,08	33,43	28,4	-	43,84
2010	85,47	29,06	32,68	27,11	-	43,25
2011	83,85	27,76	31,5	25,71	-	42,05
2012	83,61	24,51	27,89	22,73	-	39,02
2013	83,28	22,4	25,23	20,9	-	36,75
2014	82,27	22,32	20,26	21,09	36,61	34,97
2015	81,16	21,23	19,13	20,05	35,58	33,57

² Asgari ücret, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) tarafından 4857 sayılı İş Kanununun 39.maddesine dayanarak “Asgari Ücret Yönetmeliği” kapsamında düzenlenir.

2016	82,09	21,72	20,2	20,35	35,76	33,49
2017	83,33	22,1	20,03	20,95	35,8	33,97
2018	82,73	22,28	20,29	21,46	34,39	33,42
2019	86,62	22,96	20,03	22,55	37,74	34,52
2020	83,46	19,3	16,46	18,76	34,72	30,59
2021	84,56	17,49	14,16	17,16	31,95	29,0

Kaynak: Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK). (2023). *Kayıt dışı istihdam oranları*. [www.http://eski.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam/kayitdisi_istihdam_oranlari](http://eski.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam/kayitdisi_istihdam_oranlari) sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 10.04.2024.

Tablo 2’de görüldüğü üzere Türkiye’de 2002-2021 döneminde toplam, tarım ve tarım dışı sektörlerdeki gayri resmi istihdamın evrimini gösteriyor. Toplam gayri resmi oran 2002’de yüzde 52,14’ten 2021’de yüzde 29,0’a kadar gerilediği ve bunun da yaklaşık yüzde 23 oranında bir düşüşe denk geldiği söylenebilir. Aynı dönem için tarım sektöründe yaklaşık yüzde 5,58’lik bir düşüş yaşanırken tarım dışı sektörlerde ise kayıt dışı istihdamdaki düşüşün yüzde 14,25 oranına denk geldiği söylenebilir. Tablo 2’de yer verilen 2002-2021 yıllarına ek olarak 2022 ve 2023’te kayıt dışı istihdam oranları, TÜİK verilerine göre değerlendirildiğinde; 2021’de yüzde 29,0 olan bu oranın 2022’de yüzde 26,8’e gerilediği ve yaklaşık yüzde 2,2 oranında düşüş gösterdiği, 2023’te ise 2022 yılına göre yaklaşık yüzde 4,2’lik bir artışla yüzde 31,0’e yükseldiği ifade edilebilir.

Kayıt dışı istihdam nedeniyle primlerin hiç ödenmemesinin veya eksik ödenmesinin en önemli mali etkisi SGK’nın uğradığı prim kaybıdır (Karaarslan, 2010:154). Bu prim kaybının ekonomik boyutuna dikkat çekmek amacıyla yapılan çalışmada, SGK’nın uyguladığı çalışanlar ve işverenlerden alınan prim oranlarına Tablo 3’te yer verilmiştir

Tablo 3: SGK Prim Oranları (5510 Sayılı Kanunun 4/1 a Bendi Kapsamında Çalışanlar için 01.01.2008’den itibaren)

SGK PRIM ORANLARI (01.01.2008’den itibaren)			
Sigorta Kolu	İşçi Payı (%)	İşveren Payı (%)	Toplam (%)
4/a Kapsamındaki Sigortalılar (İşçiler) İçin Prim Oranı			
Malullük, Yaşlılık ve Ölüm Sigortası	9	11	20
Kısa Vadeli Sigorta Kolları (İş Kazası ve Meslek Hastalıkları, Hastalık, Analık Sigortası)	–	2	2
Genel Sağlık Sigortası	5	7,5	12,5
İşsizlik Sigortası	1	2	3
TOPLAM	15	22,5	37,5

Kaynak: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, www.isvesosyalguvenlik.com sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 10.04.2024; Sosyal Güvenlik Kurumu, İşveren Prim Oranları <https://www.sgk.gov.tr/Content/Post/c7812ea8-5087-413f-aeb5-d3c1d153e11a/Isveren-Prim-Oranlari-2022-05-15-07-11-41> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 10.04.2024.

Tablo 3’te belirtilen işçi ve işveren paylarına ait oranlar ile 2019, 2020, 2021, 2022 ve 2023 yılı çalışabilir nüfusa göre İstihdam Yöntemiyle Kayıt Dışı İstihdam Tahminine ait hesaplama 4/a sigortalı çalışanlar açısından “Asgari Brüt Ücret³” üzerinden hesaplanmıştır. Buna göre kayıt dışı hesaplaması için öncelikle istihdam sayısı, kayıt dışı istihdam sayısı, 2019, 2020, 2021, 2022 ve 2023 yılı brüt asgari ücret üzerinden yapılan kesintiler

³ 2019, 2020, 2021, 2022 ve 2023 yılı Brüt Asgari Ücret Tutarları 10.04.2024 tarihinde <https://www.csgb.gov.tr/askari-ucret/> adresinden alınmış hesaplamalar yazar tarafından yapılmıştır.

toplamının⁴ hesaplanması gerekmektedir. Hesaplamalar için gerekli olan veriler, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB), TÜİK ve SGK veri tabanlarından derlenerek hesaplamalar tarafımdan yapılmıştır. Kayıt dışı istihdamın 2019-2023 dönemleri itibarıyla SGK gelirlerini uğrattığı sigorta prim kaybının tahminine dayalı hesaplamalar aşağıda verilen Tablolardaki gibidir.

Tablo 4: Kayıt Dışı İstihdamın 2019 Yılı İtibarıyla SGK Gelirlerini Uğrattığı Sigorta Prim Kaybına Yönelik Hesaplamalar

2019 yılı için;	
İstihdam Sayısı ⁵ (kişi)	27.740.608 (61.921.000 ⁶ % 44,8)
Kayıt dışı İstihdam Sayısı ⁷ (kişi)	27.740.608 % 34,52= 9.576.058 ⁸
Brüt Asgari Ücret	2.558,40 TL
Kesintiler Toplamı (% 37,5) (işçi ve işveren payı toplamı)	537,50 %37,5 = 201,56 TL bulunur

2019 dönemi için hesaplamalar sonucunda; çalışabilir nüfus 61.921.000 kişi, istihdam sayısı 27.740.608 kişi ve kayıt dışı istihdamdaki kişi sayısı ise 9.576.058 kişi olarak bulunmuştur. Yine aynı döneme ait brüt asgari ücret 2.558,40 TL iken bu asgari ücret üzerinden yapılan yasal kesintiler toplamı ise 201,56 TL'dir.

Tablo 5: Kayıt Dışı İstihdamın 2020 Yılı İtibarıyla SGK Gelirlerini Uğrattığı Sigorta Prim Kaybına Yönelik Hesaplamalar

2020 yılı için;	
İstihdam Sayısı	26.329.380 (63.140.000 % 41,7)
Kayıt dışı İstihdam Sayısı	26.329.380 % 30,59 = 8.054.158 ¹¹
Brüt Asgari Ücret	2.943,00 TL
Kesintiler Toplamı (% 37,5) (işçi ve işveren payı toplamı)	618,29 %37,5 = 231,86 TL bulunur ¹²

2020 dönemi için hesaplamalar sonucunda; çalışabilir nüfus 63.140.000 kişi, istihdam sayısı 26.329.380 kişi ve kayıt dışı istihdamdaki kişi sayısı ise 8.054.158 kişi olarak bulunmuştur. Yine aynı döneme ait brüt asgari ücret 2.943,00 TL iken bu asgari ücret üzerinden yapılan yasal kesintiler toplamı ise 231,86 TL'dir.

Tablo 6: Kayıt Dışı İstihdamın 2021 Yılı İtibarıyla SGK Gelirlerini Uğrattığı Sigorta Prim Kaybına Yönelik Hesaplamalar

2021 yılı için;	
İstihdam Sayısı	29.519.580 (64.173.000 % 46,00)
Kayıt dışı İstihdam Sayısı	29.519.580 % 29,00 = 8.560.678 ⁹
Brüt Asgari Ücret	3.577,50 TL
Kesintiler Toplamı (% 37,5) (işçi ve işveren payı toplamı)	751,60 %37,5 = 281,85 TL bulunur ¹⁰

2021 dönemi için hesaplamalar sonucunda; çalışabilir nüfus 64.173.000 kişi, istihdam sayısı 29.519.580 kişi ve kayıt dışı istihdamdaki kişi sayısı ise 8.560.678 kişi olarak bulunmuştur. Yine aynı döneme ait brüt asgari ücret 3.577,50 TL iken bu asgari ücret üzerinden yapılan yasal kesintiler toplamı ise 281,85 TL'dir.

⁵ 2019, 2020, 2021, 2022 ve 2023 yıllarına ait istihdam sayısı; 15-64 yaş çalışabilir nüfusun aynı yıllara ait istihdam oranları ile hesaplanmıştır.

⁶ 2019, 2020, 2021, 2022 ve 2023 yılı çalışabilir nüfus sayısı bine yuvarlanmıştır. (.000)

⁹ 8.560.678 kişinin hesaplanmasında tarım sektöründe çalışanlar da dahil edilmiş kısmi süreli çalışan tarım işçileri de kayıt dışı istihdam olarak hesaplanmıştır.

Tablo 7: Kayıt Dışı İstihdamın 2022 Yılı İtibariyle SGK Gelirlerini Uğrattığı Sigorta Prim Kaybına Yönelik Hesaplamalar

2022 yılı için;	
İstihdam Sayısı	31.183.858 (65.102.000 % 47,9)
Kayıt dışı İstihdam Sayısı	31.183.858 % 26,8 = 8.357.274 ¹³
Brüt Asgari Ücret (İlk 6 ay)	5.004,00 TL
Brüt Asgari Ücret (Son 6 ay)	6.471,00 TL
Kesintiler Toplamı (% 37,5) (işçi ve işveren payı toplamı)	(750,60 + 970,65) = 1.721,25 %37,5=645,47 TL bulunur ¹⁴

2022 dönemi için hesaplamalar sonucunda; çalışabilir nüfus 65.102.000 kişi, istihdam sayısı 31.183.858 kişi ve kayıt dışı istihdamdaki kişi sayısı ise 8.357.274 kişi olarak bulunmuştur. Yine aynı döneme ait brüt asgari ücret ilk 6 ay için 5.004,00 TL, ikinci 6 ay için 6.471,00 TL iken asgari ücret üzerinden yapılan yasal kesintiler toplamı ise 645,47 TL'dir.

Tablo 8: Kayıt Dışı İstihdamın 2023 Yılı İtibariyle SGK Gelirlerini Uğrattığı Sigorta Prim Kaybına Yönelik Hesaplamalar

2023 yılı için;	
İstihdam Sayısı	32.053.304 (65.683.000 % 48,8)
Kayıt dışı İstihdam Sayısı	32.053.304 × % 31,00 = 9.936.524 ¹⁵
Brüt Asgari Ücret (İlk 6 ay)	10.008,00 TL
Brüt Asgari Ücret (Son 6 ay)	13.414,50 TL
Kesintiler Toplamı (% 37,5) (işçi ve işveren payı toplamı)	(1.501,20+2,012.18) = 3.513,38%37,5 = 1.317,52 TL bulunur ¹⁶

2023 dönemi için hesaplamalar sonucunda; çalışabilir nüfus 65.683.000 kişi, istihdam sayısı 32.053.304 kişi ve kayıt dışı istihdamdaki kişi sayısı ise 9.936.524 kişi olarak bulunmuştur. Yine aynı döneme ait brüt asgari ücret ilk 6 ay için 10.008,00 TL, ikinci 6 ay için 13.414,50 TL iken asgari ücret üzerinden yapılan yasal kesintiler toplamı ise 1.317,52 TL'dir.

⁷ Hesaplamanın ait olduğu dönemin İstihdam sayısının bulunması ile istihdamdaki bu kişi sayısı ile yine ait olunan dönemin kayıt dışı istihdam oranı ile hesaplanmıştır.

⁸ 9.576.058 kişinin hesaplanmasına tarım sektöründe çalışanlar da dahil edilmiş kısmi süreli çalışan tarım işçileri de kayıt dışı istihdam olarak hesaplanmıştır.

⁹ 8.560.678 kişinin hesaplanmasında tarım sektöründe çalışanlar da dahil edilmiş kısmi süreli çalışan tarım işçileri de kayıt dışı istihdam olarak hesaplanmıştır.

¹⁰ Kayıt dışı istihdamın sağlık ekonomisini etkileme boyutunu göstermek amacıyla çalışanların kazançları 4/a kapsamında en alt düzey olan asgari ücretli olarak çalışan işçi ücretleri üzerinden hesaplanmıştır. Kayıt dışı istihdam kişi sayısı toplam nüfusun kayıt dışı istihdam oranıyla hesaplanması sonucu elde edilmiştir. Veriler TÜİK ve SGK veri tabanından alınmış Tablo ve hesaplamalar yazar tarafından yapılmıştır.

¹¹ 8.054.158 kişinin hesaplanmasında tarım sektöründe çalışanlar da dahil edilmiş kısmi süreli çalışan tarım işçileri de kayıt dışı istihdam olarak hesaplanmıştır.

¹² Kayıt dışı istihdamın sağlık ekonomisini etkileme boyutunu göstermek amacıyla çalışanların kazançları 4a kapsamında en alt düzey olan asgari ücretli olarak çalışan işçi ücretleri üzerinden hesaplanmıştır. Kayıt dışı istihdam kişi sayısı toplam nüfusun kayıt dışı istihdam oranıyla hesaplanması sonucu elde edilmiştir. Veriler TÜİK ve SGK veri tabanından alınmış Tablo ve hesaplamalar yazar tarafından yapılmıştır.

¹³ 8.357.274 kişinin hesaplanmasında tarım sektöründe çalışanlar da dahil edilmiş kısmi süreli çalışan tarım işçileri de kayıt dışı istihdam olarak hesaplanmıştır.

¹⁴ Kayıt dışı istihdamın sağlık ekonomisini etkileme boyutunu göstermek amacıyla çalışanların kazançları 4/a kapsamında en alt düzey olan asgari ücretli olarak çalışan işçi ücretleri üzerinden hesaplanmıştır. Kayıt dışı istihdam kişi sayısı toplam nüfusun kayıt dışı istihdam oranıyla hesaplanması sonucu elde edilmiştir. Veriler TÜİK ve SGK veri tabanından alınmış Tablo ve hesaplamalar yazar tarafından yapılmıştır.

¹⁵ 9.936.524 kişinin hesaplanmasında tarım sektöründe çalışanlar da dahil edilmiş kısmi süreli çalışan tarım işçileri de kayıt dışı istihdam olarak hesaplanmıştır.

¹⁶ Kayıt dışı istihdamın sağlık ekonomisini etkileme boyutunu göstermek amacıyla çalışanların kazançları 4/a kapsamında en alt düzey olan asgari ücretli olarak çalışan işçi ücretleri üzerinden hesaplanmıştır. Kayıt dışı istihdam kişi sayısı toplam nüfusun kayıt dışı istihdam oranıyla hesaplanması sonucu elde edilmiştir. Veriler TÜİK ve SGK veri tabanından alınmış Tablo ve hesaplamalar yazar tarafından yapılmıştır.

Yukarıdaki hesaplamalar, 2019-2023 dönemindeki eksik SGK priminin tahmini için yapılmıştır. Bu hesaplamalar Tablo 9'da gösterildiği gibidir.

Tablo 9: Türkiye'de 2019-2023 Yılı Kayıt Dışı İstihdamın Neden Olduğu Eksik SGK Primi

2019 İstihdam Sayısı	2019 Kayıt Dışı İstihdam Sayısı	2019 Brüt Asgari Ücret	2019 Kesintiler Toplamı
27.740.608	9.576.058	2.558,40	201,56
Kayıt dışı İstihdam Sayısı× Kesintiler Toplamı = Kayıt dışı Sigorta Prim Kaybı			
2019 yılı Toplam Kayıt dışı Sigorta Prim Kaybı = 9.576.058 × 201,56 = 1.930.150.250 TL			
2020 İstihdam Sayısı	2020 Kayıt Dışı İstihdam Sayısı	2020 Brüt Asgari Ücret	2020 Kesintiler Toplamı
26.329.380	8.054.158	2.943,00	231,86
Kayıt dışı İstihdam Sayısı× Kesintiler Toplamı = Kayıt dışı Sigorta Prim Kaybı			
2020 yılı Toplam Kayıt dışı Sigorta Prim Kaybı = 8.054.158 x 231,86 = 1.867.437.074 TL			
2021 İstihdam Sayısı	2021 Kayıt Dışı İstihdam Sayısı	2021 Brüt Asgari Ücret	2021 Kesintiler Toplamı
29.519.580	8.560.678	3.577,50	281,85
Kayıt dışı İstihdam Sayısı× Kesintiler Toplamı = Kayıt dışı Sigorta Prim Kaybı			
2021 yılı Toplam Kayıt dışı Sigorta Prim Kaybı = 8.560.678 x 281,85 = 2.412.827.094 TL			
2022 İstihdam Sayısı	2022 Kayıt Dışı İstihdam Sayısı	2022 Brüt Asgari Ücret	2022 Kesintiler Toplamı
31.183.858	8.357.274	5.004,00 (İlk 6 ay) 6.471,00 (Son 6 ay)	645,47
Kayıt dışı İstihdam Sayısı× Kesintiler Toplamı = Kayıt dışı Sigorta Prim Kaybı			
2022 yılı Toplam Kayıt dışı Sigorta Prim Kaybı = 8.357.274 x 645,47 = 5.394.369.650 TL			
2023 İstihdam Sayısı	2023 Kayıt Dışı İstihdam Sayısı	2023 Brüt Asgari Ücret	2023 Kesintiler Toplamı
32.053.304	9.936.524	10.008,00 (İlk 6 ay) 13.414,50 (Son 6 ay)	1.317,52
Kayıt dışı İstihdam× Kesintiler Toplamı = Kayıt dışı Sigorta Prim Kaybı			
2023 yılı Toplam Kayıt dışı Sigorta Prim Kaybı = 9.936.524 × 1.317,52 = 13.091.569.100 TL			

Kaynak: Hesaplamalar yazar tarafından yapılmıştır.

Tablo 3'teki veriler doğrultusunda Tablo 4, Tablo 5, Tablo 6, Tablo 7 ve Tablo 8 oluşturulmuştur. Bu Tablolarda yapılan hesaplamalar 2019-2023 yıllarındaki kayıt dışı istihdamın neden olduğu eksik SGK priminin ortaya konması amacıyla yapılmıştır. Tablo 9'da yapılan bu hesaplamalar sonucunda, 2019 yılında 4/a kapsamındaki çalışan için asgari ücret düzeyinde kayıt dışı istihdamın neden olduğu sigorta prim kaybının; 1.930.150.250 TL, kayıt dışı istihdam nedenli 2020 yılı sigorta prim kaybının 1.867.437.074 TL olduğu ve 2021 yılı için hesaplanan bu prim kaybının 2.412.827.094 TL olduğu hesaplanmıştır. Yine 2022 yılında kayıt dışı istihdam nedenli sigorta prim kaybı 5.394.369.650 TL iken 2023 yılı için bu kayıp 13.091.569.100 TL olarak hesaplanmıştır. Bu yıllar itibarıyla sadece SGK primi (4/a)¹⁷ kapsamındaki çalışan için asgari ücret düzeyinde yapılan bu hesaplamalar sonucunda en düşük prim kaybı; 1.867.437.074 TL ile 2020 yılında kaydedilirken en yüksek prim kaybı ise 13.091.569.100,48 TL'lik eksik sigorta prim tutarı ile 2023 yılında kaydedildiği görülmektedir.

¹⁷ 4/a kapsamında çalışanlar kamu kurumları ya da özel sektörde işçi statüsünde çalışanlardır. 4/b kapsamında çalışanlar da kendi nam ve hesabına çalışan ve Bağ-Kur primi ödeyen çalışanlardır.

6. Sonuç ve Öneriler

Kayıt dışı ekonomi, genellikle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ortak sorunu ve evrensel bir mesele olmasına rağmen sınırları tam ve somut bir şekilde ortaya konulamamış bir olgudur. Birbirinden farklı çeşitli faaliyetleri kapsayan çok boyutlu ve karmaşık bir yapıya sahip olan bu kavram için literatürde de tam fikir birliği sağlanamaması nedeniyle literatürde bu farklı kavramlar birbirleri yerine de kullanılabilir. Birbirleri yerine kullanılan bu kavramlardan bazıları; gölge ekonomi, gri ekonomi, gizli ekonomi, enformel ekonomi, ikinci ekonomi, yasadışı ekonomi, kara ekonomi, paralel ekonomi, kayıt dışı ekonomi, yeraltı ekonomisi olarak ifade edilebilir. Kayıt dışı ekonominin Türkiye’de önemli bir bölümünü oluşturan kayıt dışı istihdamın olumsuz etkisi, ekonomi ve sosyal güvenlik sistemi üzerinedir.

2019 yılında 4/a kapsamındaki çalışan için asgari ücret düzeyinde kayıt dışı istihdamın neden olduğu sigorta prim kaybının; 1.930.150.250 TL olduğu ve 2019 yılı SGK finansman açığı olan 39.945 milyon TL’nin yaklaşık binde 5’ini karşılarken 2020 yılı için 1.867.437.074 TL olan sigorta prim kaybının ise 2020 yılı SGK finansman açığı olan 67.469 milyon TL’nin yaklaşık binde 3’ünü karşılamaktadır. Aynı şekilde bu tutarlardan 2021 yılı kayıt dışı istihdamın neden olduğu sigorta prim açığı 2.412.827.094 TL iken 2021 yılı SGK finansman açığının 21.613 milyon TL olduğu ve bu açığın yaklaşık %11’ini karşılarken 2022 yılında 5.394.369.650 TL olan sigorta prim kaybının yine aynı yıl SGK finansman açığı olan 39.732 milyon TL’nin ise yaklaşık 13,5’ini karşılamaktadır. 2023 yılı sigorta prim kaybı ise 13.091.569.100 TL ile 2023 yılı SGK finansman açığı 39.385 milyon TL’nin yaklaşık %33’ünü karşılamaktadır.

Sonuç olarak Türkiye’de 2002 dönemi ile (yüzde 52) 2022 döneminin (yüzde 26,8) kayıt dışı istihdam oranları seyrine bakıldığında; 2017 ve 2019 yıllarında küçük bir artış gösterdiği ancak genel olarak düşme eğiliminde olduğu ve 2023 yılında tekrar artışa geçerek yüzde 31 seviyesine ulaştığı anlaşılmaktadır. 2019 ve 2023 yılları dikkate alındığında ise 2019 yılında bu oranın yüzde 34,52 ile en yüksek seviyede olduğu görülürken 2022 yılında 26,8 oranıyla son 5 yılın en düşük seviyesinde olduğu görülmektedir. 2023 yılında ise bu oran tekrar artışa geçerek yüzde 31 seviyesine ulaşmıştır. Kayıt dışı istihdam oranının pandemi öncesi dönemde %34,52 seviyelerinde olduğu, Türkiye’yi 2020 yılında etkisi altına alan Covid-19 pandemisi ile birlikte bu oranın bir azalış trendine girdiği ve pandemi dönemi süresinde de (2020-2022) azalış trendinin aynı şekilde seyrettiği ancak pandeminin sona erdiği 2023 yılında ise yüzde 31 seviyeleri ile tekrar artışa geçtiği ifade edilebilir.

Pandemi döneminde kayıt dışı istihdamın azalma eğilimine girmesine ve pandemi dönemi dışındaki dönemler için kayıt dışı istihdam oranlarında yaşanan artışa, Covid-19 pandemi dönemi için Türkiye’de 7244 sayılı kanunda işgücü piyasası üzerine yapılan düzenlemelerin etkili olduğundan bahsedilebilir. Bu düzenlemeler, kısa süreli çalışma ödeneğinin koşulları gevşetilmiştir. Buna göre son 3 yıl içerisinde çalışanların 600 günlük prim ödeme şartı 450 güne indirilmiştir. İş sözleşmesinin en az 120 gün önce imzalanması şartı 60 güne indirilmiştir. Programdan yararlanmak isteyen firmalar için işten işçi çıkarılması yasaklanmıştır. Ayrıca, ilave istihdam teşviği ile genç, kadın, Mesleki belge sahibi olanların istihdamına yönelik teşviklerde istihdama yönelik Covid-19 pandemi dönemiyle birlikte hayatımıza giren ve istihdamdakileri korumaya ve kayıt dışındakileri kayıt altına yönlendirmeye yönelik tedbirlerdendir. Bu bağlamda Türkiye’de pandemi dönemini kapsayan 2020-2022 yılları nezdinde kayıt dışı istihdam ve işsizlik ile ilgili uygulamaya konulan maliye politikalarının kayıt dışı istihdam oranları üzerinde olumlu yönde etkisinin olduğu düşünülebilir. Bu açıdan değerlendirildiğinde kayıt dışı istihdam statüsünden istihdama geçildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim TÜİK’in yayınlamış olduğu işgücü istatistiklerinden 2019 yılı istihdam oranının yüzde 45,7 iken Türkiye’de pandeminin başladığı yıl olan 2020 yılında ise yüzde 2,9 oranında bir düşüşle yüzde 42,8’e gerilediği ifade edilebilir. Ancak 2021 yılında yüzde 4,2 oranında bir artışla yüzde 47,0 seviyesine, 2022 yılında yüzde 0,5 oranında bir artışla 47,5 seviyesine ve 2023 yılında ise yüzde 1,4 oranında bir artışla 48,9 seviyesine çıktığı söylenebilir.

Tüm bu değerlendirmelerin ardından Türkiye’de kayıt dışı istihdamın önlenmesi ya da indirilebilmesi için öneri getirmek gerekirse; öncelikle Türkiye’de kayıt dışılık nedenlerine daha çok eğilen çalışmalar yapılarak bu nedenlerin ortaya konması ve bu nedenler bağlamında çözüme ilişkin yeni politikalar oluşturulması gerekmektedir. Oluşturulacak bu politikaların pandemi sürecindeki gibi kısa vadeli tedbirler yerine uzun vadeli yapısal değişiklikler olmalıdır. Türkiye’de işgücü üzerindeki vergi, sigorta ve yasal yükümlülüklerin ağır olması, istihdamda da kayıt dışılığa doğru bir yol izlenmesine neden olmakta bu nedenle sadece ücretliler üzerindeki vergi, sigorta ve benzeri yükümlülüklerin hafifletilmesi ve istihdam üzerindeki maliyetlerin düşürülmesi gereklidir. Yine işverenler açısından istihdam ettikleri çalışanlar için ödedikleri prim oranları düşürülerek kayıtlı işçi çalıştırılmasını özendirici politikalar uygulanmalıdır. Asgari geçim indirimi kurumu yeniden getirilerek ya da benzer bir uygulama düzenlenerek brüt ücret üzerinden yapılan vergi ve kesintiler sonrası elde edilen net ücretin artırılması sağlanmalıdır. Mükelleflerin vergi ve prim cezalarına sık sık getirilen aflar nedeniyle beklentiye

girmesinin önüne geçilerek cezalar caydırıcı hale getirilmelidir. Türk vergi sistemi ile sosyal güvenlik mevzuatının herkesin anlayabileceği şekilde basitleştirilerek karmaşıklığın giderilmesi ile bürokratik işlemlerin olabildiğince azaltılması kayıt dışı istihdamın azaltılmasına ya da önlenmesine yardımcı olabilir. Yine kayıt dışı istihdamla mücadelede denetim oldukça önemli olup denetimlerin artırılarak, kurum ve kuruluşlarla koordineli şekilde çalışılması da kayıt dışı istihdamı önlemek için önerilebilir. Ancak daha öncede değinildiği üzere ülkelerin ekonomik, siyasi, sosyal, idari ve mali yapılarının iyi bilinmesinin o ülkenin kayıt dışı istihdamla mücadelesinde oldukça önemli rol üstlenmektedir. Bu nedenle ülkelerin kayıt dışı istihdamla mücadelesinde tüm bu yapıları dikkate alarak politikalar geliştirilmelidir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale tek yazarlı olup tüm çalışma yazar tarafından yapılmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederim.

Kaynakça

- Adam, M. C., & Ginsburgh, V. (1985). The effects of irregular markets on macroeconomic policy: some estimates for Belgium. *European Economic Review*, 29(1). 15-33.
- Akbulak, Y., & Tahtakılıç, A. K. (2003). Kayıt dışı ekonomi üzerine düşünceler. *Banka-Maliye ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 40(468), 17-41
- Akgün, M. (2015). *Türkiye'deki kayıt dışı istihdamın sosyal güvenlik sistemimize getirmiş olduğu yükler ve son yıllarda sosyal güvenlik kurumu tarafından uygulanan işveren teşviklerinin kayıt dışı istihdamı azaltmadaki rolü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Gaziantep.
- Aktan, C.C., & Işık, K. (2018). Sağlık hizmetlerinin sunumu ve alternatif yöntemler. www.canaktan.org.ekonomi/saglik-degisim-caginda/pdf.aktan/sunum-alternatif.pdf sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 28.04.2024.
- Altınbaş, İ. (2019). *Türkiye'de kayıt dışı ekonominin nedenleri, boyutları ve yarattığı sorunlar – seçilmiş dünya ülkeleri ile karşılaştırılması* (Yüksek lisans tezi) <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 17.04.2024.
- Atasever, M. (2014). *Türkiye sağlık hizmetlerinin finansmanı ve sağlık harcamalarının analizi 2002-2013 dönemi*. 983, Ankara: Sağlık Bakanlığı Yayınları.
- Belli, P., Shahriari H., & Curtio Medical Group (2002). qualitative study on informal payments for health services in Georgia. *Washington: World Bank, HNP Discussion Paper*, 1-63.
- Binbirkaya, İ. (2006). *Türkiye'de vergi denetimi ve kayıt dışı ekonomi* (Yüksek lisans tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 25.04.2024
- Bunce, V.C. (2001). Medical savings accounts: progress and problems under. HIPAA, *Policy Analysis*, (411), 3-5.
- Cummiskey, D. (2008). Health care justice: the social insurance approach, M. Boylan (ed.) *International public health policy and ethics, Springer Science, Business Media B.V.*
- Çelikay, F. (2009). *Türkiye'de sağlık hizmetlerinin finansmanı açısından genel sağlık sigortası sisteminin etkinliği ve geleceği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Çelikay, F., & Gümü, E. (2010). Türkiye'de sağlık hizmetleri ve finansmanı. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (1), 177-216.
- Çetintaş, H., & Vergil, H. (2003). Türkiye'de kayıt dışı ekonominin tahmini. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı:1, 15-30.

- Dam, M. M, Ertekin, Ş., & Kızılcıca, N. (2018). Türkiye’de kayıt dışı istihdamın boyutu: ekonometrik bir analiz. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(1), 293-318.
- Dixon, A., Langenbrunner, J., & Mossialos, E. (2004). Facing the challenges of health care, Josep Figueras et al (eds), *Health systems in transition: learning from experience* İçinde, 52-84, European Observatory on Health Care Systems Series.
- Ekin, N. (1995). Kayıt dışı ekonomi enformel istihdam.17, İstanbul: Ticaret Odası.
- Eralp, A. (2022). Türkiye’de kayıtlı ekonomi ile kayıt dışı istihdam oranı arasındaki ilişkinin sektörler itibariyle incelenmesi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi (Third Sector Social Economic Review)*, 57(2), 1027-1039.
- Eralp, A. (2023). Dynamic interactions between regional unregistered employment and macroeconomic variables in Türkiye: A Panel Var Analysis. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 13(2), 138-158.
- Erdal, İ. (2019). Türkiye’de kayıt dışı istihdam ve kayıt dışı istihdamla mücadele politikaları. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 225-246.
- Erkuş, H., & Karagöz, K. (2009). Türkiye’de kayıt dışı ekonomi ve vergi kaybının tahmini. *Maliye Dergisi*, (156), 126-140.
- Feige, E. L. (1990). Defining and estimating underground and informal economies: The new institutional economics approach. *World Development*, 18(7).
- Fidan, H., & Genç, S. (2013). Kayıt dışı istihdam ve kayıt dışı istihdama etki eden mikro faktörlerin analizi: Türkiye özel sektör örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), 137-150.
- Gottret, P., & Schieber G. (2006). Health financing revisited: a practitioner’s guide, Washington: The World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/161389e5-e123-5c8d-9f2c-b5f96a1fa373/content> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 05.04.2024.
- Görmüş, A. (2023). Türkiye’de kayıt dışı genç istihdamı: hane halkı işgücü istatistiklerinden cinsiyete dayalı bulgular. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 13(2), 159-178. <https://doi.org/10.32331/sgd.1408456>.
- Güler, H., & Toparlak, E. (2018). Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonominin Vergi Politikalarının Sürdürülebilirliği Üzerindeki Etkisi, *İstanbul İktisat Dergisi*, 68, 161-179.
- Güloğlu, T. (2005). Türkiye’de kayıt dışı istihdam gerçeğine bir bakış. Cornell University. *International Programs Visiting Fellow Working Papers*, <http://digitalcommons.ilr.cornell.edu/intlvf> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 20.05.2024.
- Gümüş, T. (2000). Dışsallık ve kayıtdışı ekonomi kavramına ilişkin bir değerlendirme. *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 3/2000, 63-70.
- İlgin, Y. (1999). Kayıt dışı ekonomiyi tahmin yöntemleri ve Türkiye’de durum. www.kalkinma.gov.tr/Documents/ilginy.pdf sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.04.2024.
- İlgin, Y. (2002). Kayıt dışı ekonomiyi tahmin yöntemleri ve Türkiye’deki durum. *Planlama Dergisi*, Özel Sayı, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Immergut, E. M. (1992). *Health Politics: Interests and Institutions in Western Europe*. (Cambridge: Cambridge University Press).
- İstanbulluoğlu, H., Güleç, M., & Oğur, R. (2010). Sağlık hizmetlerinde finansman yöntemleri. *Dirim Tıp Dergisi*, 85(2), 86- 89.
- Karaarslan, E. (2010). Kayıt dışı istihdam ve neden olduğu mali kayıpların bütçe üzerindeki etkileri: Türkiye örneği. *Mali Hizmetler Derneği*, 7.

- Karakaş, İ. (2023). SGK denetimleriyle kayıt dışı istihdam yüzde 25'e düştü. <https://istanbulciaretgazetesi.com/tr/yazar-haber/sgk-denetimleriyle-kayit-disi-istihdam-yuzde-25e-dustu>. sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 25.05.2024.
- Kutzin, J., Cashin C., & Jakab M. (2010). Implementing health financing reform (lessons from countries in transition). *European Observatory on Health Systems and Policies*. United Kingdom.
- Metin, A., & Erdem, R. (2020). Sağlık sektöründe kayıt dışı ekonomi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11(28), 931-945.
- Mossialos, E, A. Dixon, Figueras, J., & Kutzin, J. (2002). Funding health care: options for Europe İçinde chapter one, funding health care: an introduction Elias Mossialos & Anna Dixon, Philadelphia: *Open University Press*, 1-30.
- Murray, C., & Frank, J. (2001). World health report 2000: a step towards evidence-based healthy policy. *Lancet*, 357(9269), 1698-1700.
- Mutlu, A., & Işık, A.K. (2012). *Sağlık Ekonomisine Giriş*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Normand C., & Busse R. (2002). Social health insurance financing, içinde E. Mossialos, A. Dixon, J. Figueras, J. Kutzin, Funding Healthcare: Options for Europe, Buckingham: *Open University Press*.
- OECD (1987). Financing and delivering health care: a comparative analysis of oecd countries. Paris: OECD.
- Oktar, M.K. (2004). Kayıt dışı istihdam ve sosyal güvenlik. *TBB Dergisi*, (53).
- Öğünç, F., & Yılmaz, G. (2000). Estimating the underground economy in Turkey. The central bank of the republic of Turkey. Ankara: *Discussion Paper*.
- Özgen, H., & Tatar, M. (2008). Sağlık hizmetleri finansmanında informel ödemeler. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 2008103-132.
- Reid, T.R. (2009). Four basic models of health care, Health: the big picture, the change agent.
- Reinhardt, U.E. (1990). Economic relationships in health care in OECD Health care systems in transition: The search for efficiency. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Sarıca, A.O. (2006). *Kayıt dışı istihdam ve mücadele yöntemleri*. (Planlama Uzmanlığı Tezi). TC. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yıllık Programlar ve Konjonktür Değerlendirme Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Sarıh, M. A. (2002). Türkiye'de kayıt dışı ekonominin boyutları, nedenleri, etkileri ve alınması gereken tedbirler. *Bankacılar Dergisi*, 41, 32-50.
- Savedoff, W. (2004). *Tax-based financing for health systems: options and experiences, geneva*. World Health Organization, 4.
- Savedoof, W., Savedoff, W.D., & Hussmann, K. (2006). Why are health systems prone to corruption?. *Global Corruption Report*, 3-24.
- Schneider, F., & Enste, F. D. (2000). Shadow economies: size, causes and consequences, *Journal of Economic Literature*, 38-79.
- SGK (2023). Kayıt dışı istihdam oranları. http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam sayfasından erişilmiştir. Erişim: 10.04.2024.
- SGK (2023). Kayıt dışı istihdam. http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam/genel_bilgi_sayfasindan_erişilmiştir. Erişim Tarihi: 10.04.2024.
- Tatar, M. (2011). Sağlık hizmetlerinin finansman modelleri: sosyal sağlık sigortasının Türkiye'de gelişimi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 103-133.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Kurumu (2023). Brüt asgari ücret. <https://www.csgeb.gov.tr/asgari-ucret> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 10.04.2024.

- Tosuner, M., & Demir, İ.C. (2008). Ege bölgesi'nin vergi ahlâkı düzeyi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(2), 355-373.
- Tudela, C., Launov, A., & Robin, M. (2018). *The fall in german unemployment: a flow analysis*, <https://www.iza.org/publications/dp/11442/the-fall-in-german-unemployment-aflowanalysis> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 20.04.2024.
- TÜİK (2023). İşgücü istatistikleri. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Aralik-2023-49379> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 20.04.2024.
- Tütüncü, A., & Zengin, H. (2016). Türkiye'de kayıt dışı ekonominin boyutunun tahmini. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 17(2), 195-209.
- Us, V. (2004). Kayıt dışı ekonomi tahmini yöntem önerisi: Türkiye örneği, Türkiye ekonomi kurumu tartışma metni. 2004/17 <http://www.tek.org.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 15.04.2024.
- Yanici E., & İrem Ö. (2019). Türkiye' de kayıt dışı istihdam ve kayıt dışı istihdamla mücadele politikaları. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 225-246.
- Yenimahalleli, Y.G. (2007). *Sağlığın finansmanı ve Türkiye için sağlık finansman modeli önerisi* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yereli, A. B., & Karadeniz. O. (2004). Kayıt dışı istihdam. <https://www.ahmetburcinyereli.com/KDI2004.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 20.05.2024.
- Yıldırım, H., & Yıldırım, T. (2001). *Avrupa birliği sağlık politikaları ve Türkiye*. Ankara: Sağlık-Sen Yayınları.
- Yılmaz, G. A. (2016). Türkiye'de kayıt dışı ekonomi ve kamu maliyesine yansımaları. *International Congress on Political, Economic and Social Studies- ICPESS 2016*, 6, (s. 24-26), İstanbul.
- Wild, C., & Gibis, B. (2003). Evaluations of health interventions in social insurance-based countries: *Germany: the Netherlands, and Austria*, *Health Policy*, 63 (2003), 187-/196.
- William, C. H., & Shaw R.P. (2007). Social health insurance for developing nations, wbı development studies. *The International Bank for Reconstruction and Development*, The World Bank Washington, D.C., 1-172.

Derleme Makale / Review Article

AVRUPA BİRLİĞİ SINIRDA KARBON DÜZENLEME MEKANİZMASININ DÜNYA
TİCARET ÖRGÜTÜ HUKUKUNA UYGUNLUĞU¹

Seçil YILDIZ², Zafer ÖZTÜRK³

ÖZET

Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM), Avrupa Birliği'nin (AB) iklim değişikliği ile mücadele etmek ve 2050 yılına kadar nötr iklim hedefine ulaşmak için kabul ettiği çevre düzenleme politikasıdır. SKDM'nin AB Emisyon Ticaret Sistemiyle (ETS) ve diğer karbon fiyatlandırma mekanizmalarıyla uyumlu çalışması planlanmıştır. SKDM'nin uygulanmaya başlaması dünyanın AB ile ticaretini ve küresel ekonomiyi önemli ölçüde etkileyecektir. Bu durum Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) kurallarıyla çeşitli uyumsuzlukları beraberinde getirebilecektir. Uygulama esnasında ortaya çıkabilecek bu uyumsuzlukların önceden tahmin edilerek gerekli önlemlerin alınması SKDM sürecinin daha sorunsuz uygulanmasını sağlayacaktır. Bu çalışmada SKDM uygulanmaya başladıktan sonra ortaya çıkabilecek muhtemel sorunların neler olacağı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda mevcut literatür, SKDM ve DTÖ'nün ilkeleri incelenerek ortaya çıkabilecek uyumsuzluk alanları belirlenmiştir. Çalışma sonucunda SKDM'nin uygulanmaya başlamasıyla birlikte DTÖ'nün en çok kayırlanılan ülke, tarife bağlayıcıları ve ticari kısıtlamalar ile ulusal muamele ilkelerinin ihlaline yol açabileceği ortaya çıkmıştır. AB'nin ortaya çıkan bu sorunların çözümü için sadece DTÖ'nün istisna maddelerini dayanak olarak kullanması yeterli olmayacaktır. AB'nin olası sorunlar için mutlaka alternatif önlemler alması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması, Emisyon Ticaret Sistemi, Dünya Ticaret Örgütü
JEL Sınıflandırması: F53, F55, Q58, H23.

COMPLIANCE OF THE EUROPEAN UNION CARBON BORDER ADJUSTMENT
MECHANISM WITH WORLD TRADE ORGANIZATION LAW

ABSTRACT

Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM) is an environmental regulatory policy adopted by the European Union (EU) to combat climate change and achieve the goal of climate neutrality by 2050. The CBAM is planned to work in harmony with the EU Emissions Trading System (ETS) and other carbon pricing mechanisms. The introduction of the CBAM will significantly affect the world's trade with the EU and the global economy. This may bring about various incompatibilities with the rules of the World Trade Organization (WTO). Anticipating these incompatibilities that may arise during implementation and taking the necessary measures will ensure a smoother implementation of the CBAM process. In this study, it has been tried to reveal the potential problems that may arise after the CBAM is implemented. In this context, the existing literature, the principles of the CBAM and the WTO were analyzed and the areas of incompatibility that may arise were identified. As a result of the study, it was revealed that the implementation of the CBAM may lead to violations of the WTO's most favoured nation, tariff binders and trade restrictions and national treatment principles. It will not be sufficient for the EU to use only the WTO's exception clauses as a basis for solving these emerging problems. The EU should definitely take alternative measures for possible problems.

Keywords: Carbon Border Adjustment Mechanism, Emission Trading System, World Trade Organization
JEL Classification Codes: F53, F55, Q58, H23.

¹ Bu çalışma Seçil YILDIZ'ın Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim dalında yürütmekte olduğu doktora tezinden türetilmiştir.

² Doktora Öğr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, secilkocuyildiz@erciyes.edu.tr

³ Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, zaferozturk@beun.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

The scope of this study is limited to the potential problems that may arise when the carbon border adjustment mechanism (CBAM) is started to be implemented. This is because the implementation of the CBAM has not yet fully started and the results have not yet emerged. Anticipating potential problems and taking necessary measures by the WTO and the EU will increase the chances of success of the implementation. The WTO principles of the most-favored-nation, tariff binders, trade restrictions, and national treatment are problem areas. The EU states that these principles can be solved within the scope of exception clauses. The study aims to contribute to the literature by drawing attention to the problems that may arise. In the literature, the number of studies examining the compliance of the CBAM, which started its trial phase in 2023, with WTO rules is quite low, and this study will be one of the studies contributing to the field in Turkey.

In the study, firstly, the functioning of the CBAM, the EU Emissions Trading System and the WTO will be briefly explained and the literature on the subject will be given. Then, it will be explained how WTO Member States can raise objections based on Articles 1, 2, and 3 of the WTO and how the EU can defend itself by Article XX of the GATT and Article XIV of the GATS.

Literature Review

The CBAM is the regulatory environmental policy adopted by the European Union to combat climate change and achieve the goal of climate neutrality by 2050. The CBAM is planned to be compatible with the EU Emissions Trading System (ETS) and other carbon pricing mechanisms. The cement, electricity, fertilizer, iron and steel, aluminum, and hydrogen sectors, which have a significant risk of greenhouse gas emissions and carbon leakage associated with their production processes, are considered to be carbon-intensive and the CBAM is planned to be applied to these sectors. As the EU started to implement strict climate policies in its region in line with its climate neutrality targets, EU-based companies moved their carbon-intensive production to countries with more flexible climate policies than the EU. This shift of production to countries outside the EU has resulted in an increase in carbon-intensive imports from these countries to EU countries. In this context, the CBAM is considered a landmark instrument for fairer pricing of carbon emitted during the production phase of carbon-intensive goods entering the EU and for promoting cleaner industrial production in non-EU countries. The EU's implementation of the CBAM will have a significant impact on EU trade with the world and, naturally, on the global economy. In addition, the use of the CBAM as a tool affecting foreign trade may conflict with the World Trade Organization's policies to remove trade barriers.

EU stakeholders and trade experts have identified various risks to the impacts of the CBAM on international trade and development. Some consider that the carbon border adjustment mechanism is overtly discriminatory and risks violating WTO rules if there is hidden protectionism. It is also worth noting that the application of WTO rules to the CBAM is an uncertain and untested area. However, some experts also believe that the CBAM could be compatible with the WTO, but this compatibility will depend on the details of the design. The European Parliament's Committee on International Trade has assessed the compatibility of the EU CBAM with WTO rules and identified principles to be applied to the WTO if the SDDSM is implemented. The most important of these principles are the most favored nation rule, tariff schedules, and national treatment.

The most-favored-nation rule may be inconsistent with the SCSM. The CBAM would violate the most-favored-nation criterion if it treats different countries differently according to the cost of carbon in goods imported into WTO member countries. In its study on legal issues related to the EU CBAM, the EU stated that the EU would defend the CBAM as a domestic measure and not as a border adjustment measure. In case the CBAM affected by product imports is a domestic measure to protect producers in EU Member States, it may exceed the ceiling specified in the tariff binders, which could be considered a violation of the GATT. The EU CBAM will seek to treat both domestic and imported products equally by applying tariffs similar to the ETS. However, EU-free emission allowances to domestic producers, which will continue to be granted, may violate the principle of national treatment. When the free emission allowances of EU producers are compared with trading partners and imported products, this is likely to give an advantage to EU producers and may violate the national treatment rule (Perdana & Vielle, 2022: 223).

Even if the European Union's CBAM is challenged because it violates Articles I, II, and III of the GATT, it may be excused by the "general exceptions" provisions set out in Article XX of the GATT and Article XIV of the GATS. Paragraph (b) of Article XX may provide exceptions in cases where measures are taken to protect human, animal, and plant life, and Paragraph (g) of Article XX may provide exceptions in cases where measures are taken because of the danger of depletion of natural resources (Falcao, 2019: 320-325).

Methodology

In the study, firstly, the functioning mechanism of the CBAM, the EU ETS, and the functioning mechanism of the WTO are briefly explained and the literature on the subject is given. Then, it is explained how WTO member countries can object to the implementation of the SCSM based on Articles I, II, and III of the WTO and how the EU can defend itself by Article XX of the GATT and Article XIV of the GATS.

Result and Conclusions

Countries can challenge the EU CBAM because it may violate the WTO's most-favored-nation rule, tariff schedules, and national treatment rules. Even if WTO Member States challenge the EU CBAM to the WTO appellate body for violating these rules, the EU can defend the CBAM based on the derogation provisions in Article XX of the GATT and Article XIV of the GATS. For the WTO derogation provisions to be accepted by the appellate body, the EU must fulfill the requirements of a two-part test. First, the EU has the burden of proving that the CBAM falls within one of the various social values enumerated in Article XX of the GATT or Article XIV of the GATS. Second, the EU has to demonstrate that the CBAM does not arbitrarily and unfairly discriminate between countries with similar circumstances and that it does not use the CBAM for hidden protection in trade.

If countries trading with the EU object to the implementation of the CBAM based on WTO articles, the EU may have to make changes to the CBAM to avoid hardship or for countries that are harmed by its unilateral implementation. Since the implementation phase has not yet started, it is not clear which situation will occur and how the problems that will arise will be resolved. The implementation of the CBAM may both disrupt international trade by violating WTO trade principles and contribute to the fight against global warming by transferring the cost of combating climate change to developing countries.

Both the EU and the countries in trade relations with the EU need to take precautions in advance to solve the problems that may arise with the implementation of the CBAM. Countries will need to reshape their production for the cost increase that will arise in the process of reducing emissions. Again, each country needs to develop alternative strategies in foreign trade against problems such as trade diversion that may arise as a result of the CBAM. The solution to the legal problems that will arise during the implementation phase will be more complex. Since it is not yet known exactly what kind of problems or objections will be faced, the EU in particular needs to develop alternative strategies for all possible problems by looking at the issue from a broader framework. The solution to problems that would be contrary to the principles of the WTO will not be as simple as simply taking refuge in the exception clauses. The process of transition to the CBAM should be considered as an opportunity to identify potential problems and develop solutions.

1. Giriş

Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM), Avrupa Birliği'nin (AB) iklim değişikliği ile mücadele etmek ve 2050 yılına kadar nötr iklim hedefine ulaşmak için kabul ettiği düzenleyici çevre politikasıdır. SKDM'nin AB Emisyon Ticaret Sistemi'yle (ETS) ve diğer karbon fiyatlandırma mekanizmalarıyla uyumlu çalışması planlanmıştır. Üretim süreçleriyle ilişkili olarak önemli düzeyde sera gazı emisyonu ve karbon kaçağı riski olan çimento, elektrik, gübre, demir çelik, alüminyum ve hidrojen sektörleri karbon bakımından yoğun olarak değerlendirilmiş ve SKDM'nin bu sektörlerde uygulanması planlanmıştır. AB'nin nötr iklim hedefleri doğrultusunda kendi bölgesinde katı iklim politikaları uygulamaya başlaması, AB merkezli şirketlerin karbon yoğun üretimlerini AB'ye göre iklim politikaları konusunda daha esnek davranan ülkelere taşınmasına neden olmuştur. Üretimlerin bu şekilde AB dışındaki ülkelere kayması, bu ülkelere AB ülkelerine doğru karbon yoğun ithalatın artması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu kapsamda SKDM, AB'ye giren karbon yoğun malların üretim aşamasında salınan karbonun daha adil fiyatlandırılması ve AB dışındaki ülkelerde de daha temiz endüstriyel üretimin teşvik edilmesi için dönüm noktası niteliğinde bir araç olarak değerlendirilmektedir (European Commission, 2023: 1-2). AB'nin SKDM'yi uygulamaya başlaması, dünya ile AB ticaretini ve doğal olarak küresel ekonomiyi önemli ölçüde etkileyecektir. Ayrıca SKDM'nin dış ticareti etkileyen bir araç olarak kullanılacak olması Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) ticaretin önündeki engelleri kaldırmaya dönük politikaları ile ters düşmesine neden olabilecektir.

Dünya Ticaret Örgütü, 1995 yılında Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Anlaşması (GATT) ve Hizmet Ticaret Anlaşması (GATS) çerçevesinde kurulan çok taraflı bir ticaret sistemidir. DTÖ'nün, GATT ve GATS'dan devrolan anlaşmaların uygulanmasını sağlama, yeni yapılacak ticaret görüşmelerini destekleme ve ticaretin birçok alanda serbestleştirilmesi, üye ülkeler arasında anlaşmazlıkların çözülmesi için mekanizma kurma, üyelerin dış ticaret politikalarını değerlendirme ve geliştirmekte olan ülkelere katkı sağlama gibi pek çok görevi bulunmaktadır. DTÖ görevlerini ayrımcılık yapmama, pazara giriş ve şeffaflık ilkeleri temelinde uygulamaktadır. AB'nin SKDM'yi uygulamaya başlamasıyla birlikte ülkeler DTÖ'nün en çok kayırlan ülke, tarife çizelgeleri ve ulusal muamele ilkelerine istinaden DTÖ'ye itirazda bulunabileceklerdir.

Uluslararası ticarete birçok ülke kamu ahlakı, insanların, bitkilerin ve hayvanların sağlığını koruma, güvenlik ya da tükenebilir doğal kaynakların korunması gibi toplumsal menfaatleri ya da ekonomik gerekçeleri sebep göstererek serbest ticareti engelleyebilmektedirler. DTÖ ise anlaşmalarında sosyal, ekonomik değer ve menfaatleri göz önünde bulundurarak ticaretin serbestleştirilmesine ilişkin kurallarla uyum sağlayan istisnai hükümlere yer vermiştir. İstisnai hükümlerin temel amacı DTÖ üyelerinin önemli politikaları uygularken ticaret kurallarının baskısını hissetmeksizin daha rahat hareket etmelerini sağlamaktır. Bir taraftan DTÖ'ye üye ülkeler en çok kayırılan ülke, tarife çizelgeleri ve ulusal muamele ilkelerine istinaden AB'ye SKDM uygulaması için itirazda bulunabilirken, diğer taraftan AB de kendini DTÖ'nün istisnai hükümleri gereği savunabilmektedir. Dolayısıyla SKDM uygulamasının DTÖ ilkeleriyle çelişkileri ortaya çıkacaktır.

Bu çalışmanın kapsamı SKDM uygulanmaya başladığında ortaya çıkabilecek muhtemel sorunlar ile sınırlıdır. Çünkü henüz SKDM uygulaması tam olarak başlamamıştır ve sonuçlar ortaya çıkmamıştır. Yaşanabilecek sorunların önceden tahmin edilmesi ve onlara ilişkin DTÖ ve AB tarafından gerekli önlemlerin alınması uygulamanın başarı şansını artıracaktır. DTÖ ilkelerinden en çok kayırılan ülke, tarife bağlayıcıları ve ticari kısıtlamalar ile ulusal muameleler ortaya çıkacak sorun alanlarıdır. AB ise sorun çıkabilecek bu ilkelerin istisna maddeleri kapsamında çözülebileceğini ifade etmektedir. Çalışma ortaya çıkabilecek sorunlara dikkat çekerek literatüre katkı yapmayı amaçlamaktadır. Literatürde, 2023 yılında deneme fazı başlayan SKDM'nin DTÖ kurallarına uygunluğunu inceleyen çalışma sayısı oldukça az olup, bu çalışma Türkiye de alana katkı sağlayan çalışmalardan biri olacaktır.

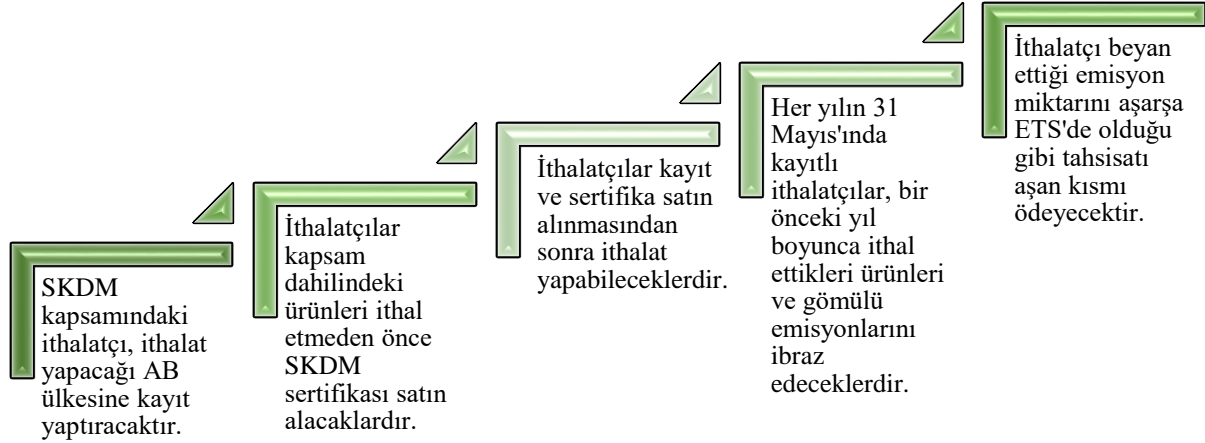
Çalışmada öncelikle SKDM'in işleyiş mekanizması, AB Emisyon Ticaret Sistemi ve DTÖ'nün işleyiş mekanizması kısaca açıklanacak ve konu ile ilgili literatür verilecektir. Ardından, DTÖ'ye üye ülkelerin SKDM uygulanmaya başladığı zaman DTÖ'nün birinci, ikinci ve üçüncü maddelerine istinaden nasıl itirazda bulunabilecekleri ve AB'nin de kendini GATT XX. maddesi ve GATS'ın XIV. maddesi gereğince nasıl savunabileceği açıklanacaktır.

2. Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması

SKDM, AB'ye giren karbon yoğun malların üretim aşamasında salınan karbonun daha adil fiyatlandırılması ve AB'nin dışındaki ülkelerde de daha temiz endüstriyel üretimin teşvik edilmesi için dönüm noktası niteliğinde bir araçtır. AB, SKDM'ye kademeli olarak geçmeyi planlamaktadır. SKDM, AB'ye ithal edilen belirli malların üretim aşamasında gömülü emisyonlar için bir bedel ödendiğini doğrularak ithalatın karbon fiyatının AB'nin yerli üretimindeki karbon fiyatına eş değer olmasını ve AB'nin iklim hedeflerinin karşılanmasını sağlayacaktır (European Commission, 2023:2). SKDM uygulanması için yönetmelik kapsamında belirlenen sektörler çimento, elektrik, gübre, demir çelik, alüminyum ve hidrojenidir.

SKDM, uygulama aşamasına iki adımda geçilecektir. 1 Ekim 2023 tarihi itibarıyla geçiş dönemi başlamıştır. SKDM beyan sahipleri AB'ye ithal edilecek ürünlerdeki gömülü sera gazı emisyonlarını toplayacak ve raporlayacaktır. Tam uygulama 1 Ocak 2026 tarihinde başlayacak olup, bu tarihten itibaren yetkilendirilmiş SKDM beyan sahiplerinin gömülü emisyonlara karşılık gelen SKDM sertifikaları satın almaları gerekecektir (European Union, 2023). SKDM Sertifikaları, ithalatçıların ithal ettikleri gömülü emisyonların fiyatını ödemek için kullanılacak araçtır. 1 Ocak 2026 tarihinden itibaren her yıl ithalatçıları ve dolaylı gümrük temsilcilerinin ithal edilen eşyadaki gömülü emisyonlara karşılık gelen SKDM sertifikaları satın alıp teslim etmeleri zorunlu olacaktır. Sertifikaların ithalat sırasında satın alınma zorunluluğu yoktur. İthalatçıları yıl içerisinde ithalattan önce herhangi bir zamanda sertifikalarını satın alabileceklerdir. Bir sertifikanın fiyatı, salınan ton CO₂ başına € cinsinden ifade edilen AB ETS tahsislerinin önceki haftaya ait ortalama fiyatını yansıtacaktır. SKDM sertifikalarında imalat ülkesinde karbon fiyatıyla ilgili ödeme yaptığı kadar sertifikadan indirim hakkı olacaktır. İndirim için ithalatçıların üretim aşamasında gömülü emisyonlar için ödedikleri karbon fiyatlarını ibraz etmeleri gerekecektir (Official Journal of the European Union, 2023). SKDM'nin işleyiş mekanizması Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1: SKDM İşleyiş Mekanizması



Kaynak: CBAM Proposal. (2021). *Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council Establishing Carbon Border Mechanism, at 1, COM 2021*., Brussel: European Union.

Avrupa Birliği SKDM'yi tam olarak uygulama başladığı zaman çeşitli olumlu ve olumsuz etkiler ortaya çıkacaktır. SKDM'nin çevre dostu teknolojilerin geliştirilmesine katkı sağlaması, karbon salınımını önleyerek emisyonların azaltılmasına katkıda bulunması, temiz çevre için uluslararası iş birliği sağlaması muhtemel olumlu etkileri arasında yer almaktadır (Benson vd., 2023: 01). Bu etkiler AB'nin nötr iklim politikasına ulaşmak amacıyla faaliyete geçirdiği Avrupa Yeşil Mutabakatının (AYM) hedeflerinden biri olması sebebiyle gerçekleşmesi halinde önemli ölçüde katkı sağlayacaktır. Ayrıca AYM kapsamında; yeşil dönüşüm, sürdürülebilir çevre, temiz, ekonomik ve güvenli enerji arzı, sürdürülebilir ve akıllı ulaşım, tarladan sofraya adil, sağlıklı ve çevre dostu gıda sistemi, temiz ve döngüsel ekonomi için sanayinin harekete geçmesi de planlanan hedefler arasındadır. Bütün bunlar SKDM birlikte nötr iklim politikası hedefine ulaşmak amacıyla planlanmıştır.

SKDM'nin olumlu etkilerinin yanı sıra sera gazı salınımı yüksek olan ülkelerin bu politikadan olumsuz etkilenmesi de söz konusu olacaktır. Bu ülkelerin AB'ye olan ihracatlarında önemli ölçüde daralma meydana gelecektir. Bu ülkeler eğer DTÖ nezdinde mücadele ederek başarılı sonuçlar alabilirlerse, SKDM kısa ömürlü olabilir. Böyle bir durum yaşandığı zaman AB, zorluklardan kaçınmak ya da tek taraflı uygulamasından zarar gören ülkeler için SKDM'de değişiklik yapmak zorunda kalabilir.

SKDM'nin uygulanmaya başlamasıyla birlikte ortaya çıkacak bir diğer sorunda aynı ürünün farklı emisyon yoğunluğuyla üretilmesi olacaktır. AB'ye ithal edilen ürünler düşük emisyonla üretilirken, SKDM uygulamayan ülkelere yüksek emisyonla üretilen ürünler ithal edilecektir. AB bölgesinde emisyon azalsa da dünyanın geri kalanında yine yüksek emisyon devam edecek, bu durum nötr iklim hedefine uymayacaktır (Sejdiu, 2023: 231).

AB'ye ithal edilen malların üretim aşamasında oluşan emisyonların azaltılması için vergi ödemeleri ya da nötr emisyonla üretim yapmak için oluşan maliyetlerin artması ticaret sapması gibi önemli bir soruna da sebep olacaktır. Bu durum küresel ticarete dengelerin değişmesine, yeni ticaret ortaklıklarının kurulması gibi sonuçlara yol açacaktır. AB'ye ithal edilen ürünlerin farklı bölgelere kayması AB'nin ara mal ve ham madde temininde sorunlar yaşamasına neden olacaktır.

SKDM uygulanmasından en çok etkilenecek ülkeler ABD, Çin ve Hindistan gibi sera gazı salınımının en yüksek olduğu ülkelerdir ve bu ülkeler toplam sera gazı emisyonunun % 42,6'sını oluşturmaktadır. Karbon emisyonlarının çoğu bu ülkelerden kaynaklandığı için uluslararası emisyonları azaltmak için uygulanacak önlemler hem kendi ülkelerinde hem de uluslararası ticarete büyük etki yaratacaktır.

AB SKDM'yi, ETS uygulamayan tüm ülkelere yaptırdığı ithalata uygulayacaktır. En az gelişmiş ülkeler, AB'nin ithalatında önemli bir yere sahip olmasalar da bu uygulamanın iklim düzenleme ve SKDM'ye uyum sağlayacak idari kapasiteleri yeterli olmadığı için bu durumun kendilerinin aleyhine olacağını savunmaktadırlar (Benson vd., 2023: 4). Bazı ülkeler ise SKDM'nin GATT'ın ana kurallarını ihlal ettiğini ve tek taraflı uygulanabilir tedbirler olduğunu belirtmektedir. Bu ülkeler SKDM uygulamasının küresel ticaret kurallarına aykırı olduğunu ifade etmektedirler (Reuters, 2021).

Avrupa Birliği bazı ülkeleri ve malları SKDM uygulamasından muaf tutmaktadır. SKDM, AB ETS kapsamında bulunan ya da Avrupa Ekonomik Alanı (AEA) ve Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA) ülkelerinin uyguladığı yerel ETS'ye sahip ülkelere ithal ettiği eşyalara uygulanmayacaktır. Ayrıca askeri faaliyetler için kullanılan eşyaların ithal edilmesi veya değeri 150 €'yu aşmayan ürünlerin sevkiyatına da uygulanmayacaktır (European Union, 2023).

3. AB Emisyon Ticaret Sistemi

Emisyon Üst Sınırı ve Ticaret Programı olarak da bilinen ETS, sera gazı emisyon ticaretinin yapıldığı bir piyasa ve emisyon üst sınırını aşmayacak şekilde tasarlanan karbon fiyatlandırma aracıdır. Emisyon ticareti, Kyoto Protokolü kapsamında sera gazı emisyonlarının azaltılması amacıyla geliştirilmiş makroekonomik sistemdir. Kyoto Protokolünün 2020 yılında sona ermesiyle bu sisteme tabi olan ülkelerin çoğu kendi Emisyon Ticaret Sistemlerini kurmuşlardır. ETS, Coase teoremi bağlamında geliştirilmiş olup kamu malının tipik özelliği olan dışlanamazlık ilkesinden kaynaklanmaktadır. Bir malın sahibi varsa oluşan sorun mülkiyetin olduğu yerde çözümlenmelidir. Coase teoremine göre dışsallıklara maruz kalanla bu duruma sebep olan taraf arasında en uygun çözüm pazarlık yaparak anlaşmaktır (Helm, 2005: 207). ETS sera gazı salınımlarını azaltmak için oluşturulan piyasa temelli bir araçtır. Firmaların belirli oranlarda karbon salınımı hakkı vardır. Devletler bu salınım hacimlerine göre firmalara sera gazı salınımı sebebiyle kirletme permileri dağıtmaktadır. Kirliliğe sebep olan firma, elindeki permileri belirli salınımın altında gerçekleştirilmesi durumunda başka firmalara piyasa koşullarında satabilmektedir (Çabuk & Çabuk, 2013: 550).

AB ETS, sera gazı emisyonlarının belirlendiği sektörlerde üst sınır ile sınırlayarak azaltmayı hedeflemektedir. Bu sınır “taahhüt” (ETS allowance- EUAs) olarak adlandırılan emisyon izinlerine bölünmüştür. Bir EUA, bir ton eşdeğeri emisyonu temsil etmektedir. Her yıl ticarete sunulmak üzere piyasada “taahhüt” bulundurulur ve miktarı yıllık olarak azaltılır. Şirketler ücretsiz olarak aldıkları taahhütleri ve izinleri diğer şirketlere satabilir, onlardan satın alabilir ve birbirleriyle ticaret yapabilirler. Her bir taahhüt ETS’ye tabi şirketlere bir ton CO₂ eşdeğerinde sera gazı salma hakkı vermektedir. AB’li şirketler bir önceki takvim yılı içerisindeki emisyonlarına karşılık gelecek kadar taahhüt bulundurmakla yükümlüdür. Taahhütler ücretsiz olarak ya da otoriteler tarafından birincil piyasada açık artırmayla satılır. AB ETS’de ikincil piyasada da işlem yapılmaktadır. Şirketler düşük fiyattan aldıkları taahhütleri, emisyonları azaldıkça ellerinde kalan sertifikaları ikincil piyasada tahsisata ihtiyacı olan şirketlere satarak kendilerine finansman sağlayabilmektedir.

AB ETS’de ikincil piyasada işlem yapma hakkı da bulunmaktadır. Bu sayede düzenlemeye tabi olan işletmelere esneklik sağlanması amaçlanmaktadır. Düşük fiyattan tahsisat almış olan firmalar emisyonları azaldıkça ellerinde fazladan kalan sertifikaları, piyasa fiyatı arttığında satabilmekte olup bu şekilde finansman imkânı yaratılmaktadır. Fiyatın altında maliyetle emisyon azaltma yapabilen operatörlerin sera gazı emisyonlarının azaltımı için yatırım yapmaları amaçlanmaktadır.

Avrupa Birliği Emisyon Ticaret Sistemi, emisyon tahsisatlarının yukarıdan aşağıya belirlendiği ve üst sınırın her yıl daha da azaldığı bir sistemdir. 2005 yılında uygulanmaya başlamış ve AB’nin iklim değişikliğiyle mücadelesinde uyguladığı en önemli politikalarından biridir. Dünya çapında faaliyet gösteren en eski ve en büyük ETS’dir. AB ETS, 27 AB’ye üye ülke ve ayrıca İzlanda, Lihtenştayn ve Norveç olmak üzere toplam 30 ülkede uygulanmaktadır. AB Konseyi, AB’nin 2030 yılı için %55 emisyon azaltma hedefine ulaşabilmesi için 2022 yılında elektrik, sanayi ve havacılık sektörlerini sisteme dahil etmiş, 2024 yılında ise denizcilik sektörünü aşamalı olarak bu kapsama dahil edecektir. Sanayi sektörünün ücretsiz ödenek tahsisi aşamalı olarak kaldırılarak, AB SKDM aşamalı olarak uygulamaya konulacaktır. Ayrıca binalar ve karayolu taşımacılığı için “AB ETS 2”nin uygulanmasına karar verilmiştir (ICAP, 2023).

AB ETS, enerji, sanayi ve havacılık sektörlerinden kaynaklanan sera gazı emisyonları için geçerlidir. Ayrıca belirli kimyasal sektörlerinden kaynaklanan azot oksidi (N₂O) ve birincil alüminyum üretiminden kaynaklanan perlorokarbon (PFC) emisyonlarını da içermektedir. Dünyanın farklı bölgelerinde farklı ETS oranları uygulanmaktadır. ETS metrik ton cinsinden hesaplanmaktadır. Dünyanın farklı bölgelerinde uygulanan ETS örnekleri Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: Dünyanın Farklı Bölgelerinde Uygulanan ETS(\$/tCO₂e)

Ülkeler	2021	2022	2023	Emisyon Üst Sınırı MtCO ₂ e
Alberta (Kanada)	31,83	39,96	48,03	159(2020)
Bejiing Pilot (Çin)	4,32	6,53	12,96	35(2022)
Kaliforniya(ABD)	17,9	30,82	29,84	308(2022)
Chonqging (Çin)	3,71	5,66	4,66	100 (2018)
AB	49,78	86,53	96,30	1557(2022)

Kazakistep(Kazakistan)	1,18	1,08	1,12	141(2022)
Güney Kore	15,89	18,75	11,24	589(2022)
Yeni Zelanda	25,76	52,62	34,20	35(2022)
İzlanda	46,1	64,22	93,81	5 (2020)
Tokyo	4,87	4,42	41,85 5,24	12 (2022)

Kaynak: World Bank, 2021,2022,2023 yıllarının raporlarından yazarlar tarafından derlenmiştir.

Dünyadaki ETS uygulamaları incelendiğinde 2021, 2022, 2023 yıllarında en yüksek ETS uygulamasının AB’de olduğu görülmektedir. AB’de 2021 yılında (49,78 \$/tCO₂e) 2022 yılında da (86,53 \$/tCO₂e) ve 2023 yılında (93,30 \$/tCO₂e) ETS uygulanmakta, her geçen yıl sera gazı emisyonlarının maliyeti artmaktadır. ETS düşük oranda uygulayan ülkeler arasında Çin ve Kazakistan yer almaktadır. Kazakistan ETS uygulaması 2021 yılında 1,18 \$/tCO₂e, 2022 yılında 1,08 \$/tCO₂e ve 2023 yılında 1,12\$/tCO₂e şeklinde gerçekleşmiştir. Çin’de ise farklı bölgelerde farklı ETS uygulamaları mevcuttur. Türkiye, Pakistan, Endonezya, Şili ve Ukrayna ETS’yi inceleme aşamasındadır.

4. Literatür Taraması

SKDM uzun süredir gündemde olsa da henüz uygulanmaya başlamamıştır. Deneme süreci 1 Ekim 2023’te başlamış olan SKDM uygulamasına tam olarak 1 Ocak 2026 tarihinde geçilecektir. SKDM ile ilgili farklı alanlarda oldukça geniş bir literatür ortaya çıkmaya başlamıştır. SKDM dış ticarete bir tarife engeli gibi işlev görme potansiyeli olan bir uygulama olduğu için DTÖ ilkeleri çerçevesinde de ele alınarak tartışılması gereken bir konudur. Bu kapsamda literatürde sınırlı sayıda çalışmada SKDM’nin DTÖ ilkeleriyle uyumunu ele alan çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalarda ele alınan konular aşağıda kısaca özetlenmiştir. Türkçe literatürde ise konu henüz çalışılmamıştır. Bu çalışma literatürdeki bu boşluğu doldurmayı da amaçlamaktadır.

Quick (2020) çalışmasında SKDM’nin GATT’a uyumluluğunu tartışmıştır. Quick, AB’nin ticaret ortakları GATT hükümlerini kullanarak SKDM’nin ticaret bozucu etkilerini gösterebileceğini ve yeni uyum mekanizmaları benimseyeceğini belirtmektedir. Quick, yurt içinde tüketilen ürünler üzerindeki karbon vergisi haricinde AB’nin uygulamayı planladığı tüm karbon uyum mekanizmalarının GATT Madde XX istisna maddelerine uymadığını ve bu durumun AB ticaret ortakları tarafından tepkilere neden olacağını söylemektedir. AB’nin işbirlikçi bir yaklaşım benimsemesi gerektiğini ve etkilenecek ülkelerle çözüm müzakeresi düzenlemesini tavsiye etmektedir.

Chase & Pinkert (2021) çalışmalarında AB’nin sera gazı emisyonlarını azaltmak için uygulamalarının ekonomik çıkmazlara, siyasi kaygılara ve uluslararası ticaret yükümlülükleri arasında gerilime sebep olacağını belirtmiştir. AB’nin bu ikilemlerinin Dünya Ticaret Örgütü’nün mekanizmalarıyla çözülemeyeceği, o nedenle AB’nin bunu Paris Anlaşması bağlamında yapması gerektiğini savunmuşlardır.

Dadush (2021) çalışmasında AB’nin SKDM’yi nötr iklim kaygıları sebebiyle yaptığını, fakat mekanizmanın karbon kaçağı gibi yanlış önermeye dayandığını ve uygulanmasının zor olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Paris Anlaşmasının farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesinden ayrılacağını ve gelişmekte olan ülkelerin bu durumu sorgulayacağını ve DTÖ’ye itiraz edeceklerini ifade etmiştir.

Espa vd., (2022) SKDM’yi DTÖ kuralları ve iklim değişikliği hukuku çerçevesinde incelemiştir. Çalışmanın ilk aşamasında SKDM’nin arkasındaki mantığı incelemişlerdir. Daha sonra SKDM’nin beklenen temel özelliklerini incelemiş ve bunların hem DTÖ hukuku hem de iklim değişikliği hukuku kapsamında nasıl değerlendirileceğini tartışmışlardır. Yazarlar SKDM’nin GATT kurallarıyla tutarlı olmadığını, GATT Madde XX kapsamındaki “çevresel” savunmasını tehlikeye attığını ve Paris Anlaşmasına ters olduğunu savunmuşlardır. DTÖ hukukuyla uyumlu ve Paris Anlaşmasına uyan SKDM ile iklim değişikliği politikaları için daha faydalı olacağını belirtmişlerdir.

Pietras (2022) çalışmasında SKDM’yi DTÖ ve iklim değişikliği hukuku kapsamında incelemiştir. SKDM’nin yürürlüğe girmeden önce DTÖ kurallarına uyumluluğunun sağlanmak zorunda olduğunu ve karbon kaçağını etkili bir şekilde bitirmesi gerektiğini savunmuştur. Pietras’a göre AB, SKDM ile iklim hedeflerine ulaşırsa birçok ülke SKDM’ye benzer araçlar geliştirebilir, ancak başarısız olursa küresel ticaret sistemi ve AB iklim politikası açısından önemli sonuçlar doğurabilir.

Gayon (2023) çalışmasında SKDM'nin hem DTÖ hem de Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi Kapsamında uygunluğunu incelemiştir. İklim değişikliği kriziyle mücadele için uygulamayı planladığı SKDM'yi tartışmıştır. Yazar DTÖ yasalarının uygulanmasında mevcut krizler ve iklim değişikliğiyle mücadelede uluslararası yaklaşımların zorlayıcılığı yerine iş birliği olması halinde SKDM'nin hukuka uygun olduğunu, AB dışındaki ülkelerin çevre politikalarını tanıma eğiliminde olduğunu ve AB'nin gelişmekte olan ülkeleri emisyonlarını azaltma çabalarında desteklediğini savunmuştur.

Sejdiu (2023) çalışmasında ABD, Çin gibi AB'nin önemli ticaret paydaşlarının AB SKDM'ye yönelik farklı yorumlarını incelemiştir. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerin küresel ticarete iklim değişikliği azaltım maliyetlerini büyük kirleticilerle paylaşmak konusundaki endişelerini ele almışlardır. DTÖ anlaşmazlıkların zorluklarını değerlendirmek için SKDM'yi GATT kapsamında değerlendirmişlerdir. SKDM, DTÖ kapsamında zorlukla karşılaşmaları ve itirazlarına olumlu sonuç alamamaları halinde kendi sınırları içerisinde benzer tedbir benimseyebileceğini belirtmişlerdir.

5. Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması ve Dünya Ticaret Örgütü Hukukuna Uygunluğu

Dünya Ticaret Örgütü, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Anlaşması (GATT) devamı niteliğinde kurulan bir yapıdır. İkinci Dünya savaşı sonrasında küresel ekonominin toparlanması için 23 ülke uluslararası ticareti teşvik etmek amacıyla 1947 yılında GATT anlaşması imzalamıştır (Ticaret Bakanlığı, 2023). Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS) 1986-1994 yılları arasında yapılan Uruguay Görüşmeleri esnasında GATT'a dahil edilen hizmet ticareti anlaşmalarını konu edinen çok taraflı ticaret anlaşmasıdır. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), GATT'a istinaden çok taraflı ticaret müzakeresinin yürütüldüğü Uruguay Turu (1986-1995)'nin sonucu olarak 1995 yılında kurulmuştur. DTÖ yasal dayanağı geliştirilmiş haliyle yeni GATT sözleşmesidir. GATT, DTÖ'nün varlığı altında geçerliliğini sürdürmeye devam etmektedir ve GATT'ın uygulama alanı DTÖ'yle birlikte daha da genişlemiştir. DTÖ'ye üye ülkeler DTÖ çatısı altındaki tüm anlaşmalara uymak zorundadır, ayrıca DTÖ'nün hukuki tüzel kişiliği bulunduğu için üçüncü ülkelerle anlaşma yapması da muhtemeldir (Hoekman & Köstekci, 2009: 57-58).

DTÖ, ayrımcılık yasağı, şeffaflık, öngörülebilir olma, değişimde serbestlik, adil rekabet ve mütekabiliyet gibi esaslarla dünya ticaretinde rekabeti sağlamaya çalışmaktadır. DTÖ'nün en temel amacı koşullarda eşitlik sağlayarak uluslararası ticaret hacmini genişletmektir. Gümrük vergilerinin karşılıklı olarak düşürülmesi, rekabette eşitliği sağlama ve sınırların açılması suretiyle serbest ticareti sağlayarak uluslararası ticaretin artırılması hedeflemektedir (Parasız, 2012: 116).

AB'nin paydaşları ve ticaret uzmanları SKDM'nin uluslararası ticaret ve kalkınmaya etkileri konusunda çeşitli riskler olduğunu belirtmişlerdir. Bazıları karbon sınır ayarlama mekanizmasının açıkça ayrımcılık olduğunu ve gizli korumacılık olması durumunda DTÖ'nün kurallarını ihlal etme riski bulunacağı düşünülmektedir. DTÖ kurallarının SKDM'ye uygulanması belirsiz ve denenmemiş bir alan olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Bununla birlikte bazı uzmanlar da SKDM'nin DTÖ ile uyumlu olabileceğine inanmaktadır, ancak bu uyum tasarının ayrıntılarına bağlı olacaktır (Dillon vd., 2024: 27). Avrupa Parlamentosu Uluslararası Ticaret Komitesi AB SKDM'nin DTÖ kurallarıyla uyumlu çalışması için değerlendirme yapmış ve SKDM'nin uygulanması halinde DTÖ'ye başvurulacak ilkeleri tespit etmiştir (Pauwelyn & Kleimann, 2020: 6-7). Bu ilkelerin en önemlileri en çok kayırılan ülke kuralı, tarife çizelgeleri ve ulusal muamelelerdir. DTÖ'nün bu ilkelerinin SKDM'ye uyumu bu kısımda tartışılacaktır.

5.1. En Çok Kayırılan Ülke Kuralı

DTÖ'nün en çok kayırılan ülke kuralı şu şekildedir: "Malların ihracatı, ithalatı ya da dış ticarete ilişkin ödemelerin uluslararası transferlerine uygulanan gümrük vergileri, harçlar ile bu vergilerin alınma yöntemleriyle ilgili olarak tüm işleyişler herhangi bir akit tarafın menşeli ya da bu ülkeden gelen herhangi bir ürüne tanınan avantaj, iltimas, ayrıcalık ya da muafiyet diğer herhangi bir ülke için de koşulsuz olarak uygulanmalıdır" (GATT, 1994). En çok kayırılan ülke kuralı, DTÖ üyelerinin başka bir ülke ticaretinde DTÖ üyesi olup olmadığına bakılmaksızın verilen ticaret avantajının herhangi bir DTÖ üyesi menşeli ürüne ya da DTÖ üyesi ülkelere gönderilen ürünlere de aynı imtiyazın verilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Gayon, 2023: 277).

Ayrımcılık yapmama ilkesi yükümlülüğü DTÖ'nün en çok kayırılan ülke ilkesi gereğince yapılmaktadır (WTO, 2024). En çok kayırılan ülke kuralına göre; bir üye ülke diğer üye ülkenin mallarının ithalatında ona verilen bir ödün ya da sağlanan kolaylık olmadan, ayırım yapılmadan diğer tüm ülkelere de geçerli olmalıdır. Bu ilkeye göre üye ülkelerden biri diğer ülkeye gümrük indirimi ya da kolaylığı sağlarsa diğer üye ülkelerde bu durumdan faydalanacaktır (Karaca, 2003: 86).

En çok kayırılan ülke kuralı SKDM ile tutarsız olabilir. SKDM, DTÖ üye ülkelerine ithal edilen mallardaki karbon maliyetine göre farklı ülkelere farklı uygulamada bulunursa en çok kayırılan ülke kriterini ihlal etmiş olacaktır (Bacchus, 2021: 3). AB, SKDM kapsamında ticaret yapacağı ülkelere bazı ülkeleri tamamen veya bazı ülkeleri ise çeşitli gerekliliklerden ya da emisyon sertifikalarından muaf tutabileceğini belirtmiştir. Bu durum en çok kayırılan ülke kuralının ihlal edileceği anlamına gelmektedir (Belhaous, 2022: 13-15). AB ETS'yi uygulayan

ya da AB ETS ile bağlantılı emisyon ticaret sistemi olan ülke ve topraklardan SKDM'yi muaf tutacağına tüzüğünde yer vermiştir. Muaf olacak ülkeler Norveç, İzlanda, Lihtenştayn, İsviçre olarak belirlenmiştir. Bu ülkelerden yapılan ithalatta SKDM muaf tutulurken diğer ticaret ortaklarına SKDM uygulamasının yapılması en çok kayırılan ülke kuralının ihlali olarak görülecektir. Ancak en çok kayırılan ülke kuralının ihlal sayılması için benzerlik kavramı da gerekmektedir. Kanada'dan gelen alüminyum ile ABD'den gelen benzer alüminyum arasında ayırım yapılmaması gerekmektedir. Şayet benzer ürünlerin ithalatına farklı uygulama söz konusuysa o zaman en çok kayırılan ülke kuralının ihlalinden söz edebiliriz. İthal edilecek ürünlerin benzer ürün olarak kabul edilmesi için; ürünün tüketicinin zevk ve alışkanlıklarının, özelliklerinin, kullanım amacının ve ürüne verilen taviz niteliklerinin aynı olup olmamasına bakılmaktadır (Parker & Grimmett, 2009: 48). Ürünlerin benzerlikleri aynı olsa dahi üretim yöntemlerinin farklı olması da SKDM'nin karbon emisyonlarının sertifikalandırılması sürecinde ayırım yapmasını zorlayacaktır (Krenek vd., 2020: 13). Kanada ve ABD örneği ile devam edersek; Kanada ve ABD'de aynı üretim yöntemi ile üretilen, aynı zevk ve tercihler için kullanılacak olan alüminyuma verilen tavizler ve üretim aşamasında oluşan sera gazı emisyonlarının aynı olmasına rağmen farklı SKDM uygulanması halinde en çok kayırılan ülke kuralı ihlal edilmiş olacaktır. Bu durumda ülkeler DTÖ'ye itirazda bulunabilir, ya da AB ile ticarete misilleme yapabilirler.

5.2. Tarife Bağlayıcıları ve Ticari Kısıtlamalar

DTÖ'ye üye ülkeler mal ve hizmetlerini pazara açtıkları zaman taahhütlerini "bağlayıcı" hale getirmektedir. Mallar için "bağlamalar" gümrük tarife oranlarındaki tavan olarak belirlenmiştir. DTÖ'ye üye ülkelerden herhangi birinin iç pazarında uygulanan vergilerin aynısının, ithalat yapılan ürünlere de uygulanması gerekir. Akit ülke, yerli ürüne uyguladığı iç vergiye eş değer oranda ithalata vergi uygulayarak gümrük tarifelerine bir tavan koymaya çalışmaktadır. (WTO, 2024). Üye ülkeler arasında ithal edilen ürünlere uygulanacak gümrük vergilerinin düzeyi her ürün için ayrı ayrı GATT'ın ekinde imtiyazlar listesinde bulunmaktadır. Eğer SKDM gümrük vergisi olarak tasarlanırsa, ek tarifelerin uygulanması imtiyazlar listesindeki tarife çizelgelerinde belirlenen azami oranların aşılmasına sebep olacaktır. Ülkeler genel olarak ulusal tarife bağlayıcılıklarını sadece diğer DTÖ üyelerinin kabul etmesi durumunda değiştirebilir. Eğer anlaşmaya varılmazsa DTÖ'ye üye ülkeler GATT'ın II. maddesinde belirtilen tarife bağlayıcılarına aykırı olduğu gerekçesiyle itiraz edebilir, yasal mücadele başlayabilir (Dillon vd., 2024: 28).

Bacchus, AB SKDM ile ilgili hukuki meseleler çalışmasında, AB SKDM'nin sınır düzenleme tedbiri olmadığını AB'nin iç tedbir olarak savunacağını belirtmiştir. Ürün ithalatından etkilenen SKDM'nin aslında AB'ye üye ülkelerdeki üreticileri korumak amacıyla uygulanan yerel önlem olması durumunda tarife bağlayıcılarında belirtilen tavanı aşabilir, bu durum GATT'ın ihlali olarak değerlendirilebilir (Bacchus, 2021: 251).

GATT ayrıca "ithalat kotaları, ithalat ve ihracat lisansları veya diğer tedbirler gibi gümrük vergileri veya diğer harçlar" dışındaki ticaret kısıtlamalarını da yasaklamaktadır (GATT, 1988). AB'nin yerel üreticilere ihracat iadesinde bulunması ya da yurtiçi karbon maliyetlerini telafi eden bir sübvansiyon sunması DTÖ'nün Sübvansiyonlar ve Telafi Edici Önlemler anlaşması kapsamında AB'nin sorgulanmasına sebep olabilir (OECD, 2020: 48-49).

5.3. Ulusal Muameleler

Ulusal muamele kuralı, DTÖ üyelerinin ithal ürünlerin iç pazarda iç vergi ve düzenlemeler açısından yerli ürünlerle "benzer" muamele yapılmasını, yerli ve ithal ürünlerin aynı rekabet koşullarında işlem görmesini sağlamayı amaçlamaktadır (Telli, 1991: 116). Bu kural üye ülkelerin ürünlerinin satışa sunulması, satılması, satın alınıp taşınması, dağıtımı ve kullanımını etkileyen vergi ve diğer düzenlemelere yetki verir (WTO, 2024). Ulusal muamele kuralı DTÖ üyesi ülkelerin iç pazarı geliştirme, düzenleme yetkisine sahip olduğunu, ayrıca bu düzenlemelerin ithalata uygulanacağını da göstermektedir. DTÖ üyesi bir üye ülkenin iç pazardaki ürünlere uyguladığı kuralların ithal mallara uygulanması, yerli malların lehine yabancı malların aleyhine işlem yapılmaması halinde geçerlidir.

AB SKDM, ETS'ye benzer tarife uygulayarak hem yerli hem de ithal ürünlere eşit muamele yapmaya çalışacaktır. Ancak AB, yerli üreticilere verilen, verilmeye devam edecek olan ücretsiz emisyon tahsisatları ulusal muamele ilkesini ihlal edebilir. AB üreticilerinin ücretsiz emisyon tahsisatları, ticaret ortakları ve ithal ürünlerle karşılaştırıldığı zaman bu durumun AB üreticilerine avantaj sağlaması muhtemeldir ve ulusal muamele kuralına aykırı işlem olabilir (Perdana & Vielle, 2022: 223). AB demir çelik, alüminyum ya da gübre gibi ürünlerin üretim aşamasında sera gazı emisyonu yoğun ürünlerin ithalatında emisyon sebebiyle SKDM'yi uygularsa ve bir yandan da yerli üreticilerin aynı ürünlerin üretiminde ücretsiz karbon tahsisatı verirse bu durum ulusal muameleler kuralının ihlaline sebep olacaktır. AB yerli üreticileri ücretsiz emisyonlarla korurken ithalat yapan yabancı üreticilerin aleyhine işlem yapmış olacaktır.

AB, 1 Ocak 2026 tarihinden itibaren AB SKDM’yi uygulamaya başlamayı, AB içindeki yerel üreticiler için 2026-2034 döneminde belirli bir indirim takvimi içerisinde kademeli olarak ücretsiz emisyon tahsisatını kaldırmayı planlamaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2023). AB’nin yerli üreticilerine ücretsiz tahsisatı bitirme planını uzun vadede planlamış, fakat sürecin uzun yıllar azaltılarak da olsa devam etmesi sebebiyle ulusal muamele kuralını ihlal ettiği için diğer ülkeler itiraz edebilirler.

5.4. İstisnai Maddeler

Avrupa Birliği’nin uygulayacağı SKDM’ye, GATT’ın I, II ve III maddelerinin ihlal edilmesi sebebiyle itiraz edilirse bile GATT’ın XX. maddesinde ve GATS’ın XIV. maddesinde belirtilen “genel istisnalar” hükümlerinden dolayı mazur görülebilir. Madde XX’nin (b) bendi; insan, hayvan ve yaş bitki yaşamını korumak ve Madde XX’nin (g) bendi; doğal kaynakların tükenme tehlikesi sebebiyle tedbir alması durumlarında istisnalar sağlayabilir (Falcao, 2019: 320-325). Tablo 2’de GATT ve GATS’ın istisnai maddelerine yer verilmektedir.

Tablo 2: İstisnai Maddeler

GATT Madde XX	GATS Madde XIV
a) Kamu Ahlakı	a) Kamu Ahlakı veya kamu düzeni
b) İnsan, hayvan veya bitki hayatı veya sağlığı	b) İnsan, hayvan veya bitki hayatı veya sağlığı
c) Altın veya gümüş ihracatı	c) Aldatıcı ve hileli uygulamaların önlenmesi, kişisel verilerin korunması; güvenlik başta olmak üzere kanun ve düzenlemelere uyumun sağlanması
d) Gümrük uygulamaları, fikri mülkiyet hakları ve aldatici uygulamalar başta olmak üzere kanun ve düzenlemelere uyumun sağlanması	d) Hizmet ve hizmet sağlayıcıları ile ilgili dolaysız vergilerin adil ve etkin toplanması
e) Mahkûm işgücü ürünleri	e) Çifte vergilendirmenin önlenmesi
f) Sanatsal, tarihi veya arkeolojik değeri olan ulusal hazineler	
g) Tükenebilir doğal kaynaklar	
h) Tekel niteliğine haiz uluslararası mal anlaşmaları	
i) Hükümetler tarafından kabul edilen istikrar planının bir parçası olarak, dünya fiyatlarının düşük olduğu zamanlarda, ulusal endüstri için gerekli olan yerli ürün ihracatına kısıtlama konulması	
j) Genel ve yerel olarak yaşanan kıtlıklarda ihtiyaç duyulan malların elde edilmesi ve dağıtımı	

Kaynak: Kaya, T. (2017). DTÖ anlaşmalarındaki yükümlülüklerden kaçınmaya olanak sağlayan istisna hükümleri. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 180.

SKDM, GATT Madde XX’nin (b) bendinde belirtilen insanları, hayvanları ve bitkilerin yaşamını korumak amacıyla gerekli olduğu savunulabilir. Bu savunmanın başarılı şekilde sürdürülebilmesi için insan, hayvan ve bitki yaşamını tehlikeye atan iklim değişikliğini azaltmak amacıyla tasarlandığı göstermesi gerekmektedir (UNCTAD, 2022). AB SKDM ile alınacak önlemlere ilaveten yerli üretim ve tüketimi azaltarak daha etkili hale getirirse, SKDM’nin tükenebilir doğal kaynakların korunmasıyla ilgili olduğunu da iddia edebilir. Bu durumda SKDM’nin doğal kaynakları koruyacağını da ispat etmesi gerekmektedir (Sejdiu, 2023: 285).

DTÖ temyiz organı “aynı koşulların geçerli olduğu durumlarda keyfi ve haksız ayrımcılık” tedbiri kapsamında uygulamaların adil ve eşitlikçi olup olmadığını, yerel koşullara uygunluğunu kontrol etmeye çalışmaktadır (Quick, 2021, s. 583). SKDM’yi şikâyet etmek isteyen ülkeler bu tedbiri kullanabilirler. AB emisyon fiyatı kullanılarak SKDM sertifikalarının hesaplandığını, ayrıca AB’nin arz ve talep koşulları göz önüne alınarak ayrımcılığa sebep olduğunu iddia edebilirler (Chase & Pinkert, 2021: 10).

Dadush (2021:3-4), SKDM’nin karbon emisyonlarını azaltmak isterken yarardan ziyade zarara yol açacağını diğer ülkelerin de yeni korumacı karşı önlemler olarak uluslararası sonuçlara sebep olacağını savunmuş, bu sebeple SKDM’ye karşı olduğunu belirtmiştir. Özellikle de SKDM’nin dünyanın geri kalanında karbon kaçağını önlemediği ortaya çıkarsa ki ayrıca Almanya ve Polonya gibi ülkelerde elektrik üretmek ve ısınmak için kömür kullanımı göz önüne alındığında bunu kanıtlamak çok zor olacaktır. Bu kriz sırasında yenilenemeyen kaynakların kullanımı nedeniyle genel sera gazı emisyonlarının büyük ölçüde artması da söz konusu olabilir. Eğer SKDM karbon kaçağını azaltma sebebiyle çıkardığı sınır vergilerine rağmen bir yandan karbon kaçağına sebep

olmaya bir yandan da dünyanın geri kalanında karbon emisyonlarının azalmamasına sebep olursa kendi tezini çürütmüş olacaktır (Belhaous, 2022: 41).

6. Sonuç

Küresel ısınma insanlığa karşı varoluşsal bir tehdittir. Küresel ısınmayla mücadele uluslararası toplum tarafından hep birlikte yürütülmeli, bunun için de uluslararası iş birliği yapılmalıdır. Ülkeler ve bölgelerin mevzuatlarının ve kaynaklarının farklı olması sebebiyle gösterdikleri çabalar da farklı olacaktır. Bu çerçevede SKDM de iklim değişikliğiyle mücadele etme ve 2050 yılına kadar iklim bakımından nötr seviyeye ulaşma hedefi kapsamında AB tarafından kabul edilen bir düzenleyici tedbirdir. Bir çevre politika tedbiri olarak kabul edilen SKDM, 2005 yılında kurulan AB ETS ile AB bünyesinde kurulan mevcut karbon fiyatlandırma araçlarıyla uyumlu olarak çalışması planlanmıştır. SKDM kapsamında karbon kaçağı olarak bilinen olgu ele alınmaktadır. Karbon kaçağı, karbon maliyetleri nedeniyle işletmelerin faaliyetlerini karbon fiyatlandırma mekanizması daha az sıkı olan ya da fiyatlandırmanın hiç olmadığı ülkelere taşınmalarını ifade etmektedir. SKDM, ithal edilen eşyanın AB'deki üretimin karbon fiyatına eş değer bir karbon fiyatına tabi olmasını sağlamaya çalışmaktadır. ETS sistemini ithalatı da kapsayacak şekilde genişleten bir SKDM, AB içi ve AB dışı sanayi arasındaki rekabeti dengelemek, ihracatçı ülkelerde çevre politikalarının benimsesine katkı sağlamak ve küresel emisyonları azaltmak için bir araç olarak tasarlanmıştır. Sorun şu ki, SKDM'nin uygulanmaya başlaması, üretim aşamasında önemli düzeyde sera gazı emisyonu ortaya çıkan çimento, elektrik, gübre, demir-çelik, alüminyum ve hidrojen sektörlerinde yapılan üretimin AB ülkelerine ihracatında DTÖ ilkelerinin ihlali olarak yorumlanabilir ve DTÖ'nün anlaşmazlıkların çözümü organındaki kriz nedeniyle ticaret savaşına neden olabilir.

Ülkeler AB SKDM'ye DTÖ'nün en çok kayırlı ülke kuralı, tarife çizelgeleri ve ulusal muamele kurallarını ihlal etme ihtimaliyle itirazda bulunabilir. DTÖ üyesi ülkeler, AB SKDM'yi bu kuralları ihlal etmesi sebebiyle DTÖ temyiz organına itiraz etseler bile AB, GATT Madde XX ve GATS Madde XIV'te bulunan istisna hükümlere dayanarak SKDM'yi savunabilir. DTÖ istisna hükümlerinin temyiz organı tarafından kabul edilmesi için AB'nin iki aşamalı testin gerekliliklerini yerine getirmesi gerekmektedir. Birincisi, AB SKDM'nin GATT'ın XX. veya GATS'ın XIV. maddelerinde sayılan çeşitli toplumsal değerlerden birinin içine girdiğini ispat etmekle mükelleftir. İkincisi, AB SKDM'nin benzer koşulları olan ülkeler arasında keyfi ve haksız olarak ayrımcılık uygulanmadığını ve ticarete gizli koruma amacıyla SKDM'yi kullanmadığını ortaya koymakla mükelleftir.

AB ile ticaret yapan ülkelerin DTÖ maddelerine istinaden SKDM uygulamalarına itiraz etmeleri durumunda AB, zorluktan kaçınmak ya da tek taraflı uygulamasından zarar gören ülkeler için SKDM'de değişiklik yapma durumunda kalabilir. Uygulama aşamasına tam geçilmediği için hangi durumun yaşanacağı ve ortaya çıkacak sorunların nasıl çözüleceği konusu netlik kazanmamıştır. SKDM uygulaması, hem DTÖ ticaret ilkelerinin ihlaline yol açarak uluslararası ticareti sekteye uğratabilir hem de iklim değişikliğiyle mücadelenin maliyetini geliştirmekte olan ülkelere aktararak küresel ısınmayla mücadeleye katkı sağlayabilir.

SKDM bir taraftan karbon emisyonlarını azaltmak isterken, ithal edilen malların maliyetinin artmasına neden olabilir. Diğer taraftan AB'ye mallarını satamayan ülkeler ürünlerini diğer ülkelere yönelterek ticaret sapmasına sebep olabilir. Bu durum küresel ticarete dengelerin değişmesi ve yeni ticaret ortaklıklarının kurulması sonucunu doğurabilir. AB SKDM'ye karşılık diğer ülkeler de yeni korumacı karşı önlemler alırlarsa uluslararası ticarete önemli sorunlar ortaya çıkabilir.

SKDM'nin uygulanmaya başlaması ile ortaya çıkabilecek sorunların çözümü için hem AB'nin hem de AB ile ticaret ilişkisi içinde bulunan ülkelerin şimdiden önlemlerini almaları gerekmektedir. Emisyonların azaltılması sürecinde ortaya çıkacak maliyet artışı için ülkelerin üretimlerini yeniden şekillendirmeleri gerekecektir. Yine SKDM sonucunda ortaya çıkabilecek olan ticaret sapması gibi sorunlara karşın her ülkenin dış ticarete alternatif stratejiler geliştirmesi gereklidir. Uygulama aşamasında ortaya çıkacak hukuki sorunların çözümü ise daha karmaşık olacaktır. Henüz tam olarak ne tür sorunlarla ya da itirazlarla karşı karşıya kalınacağı bilinmediğinden olası tüm sorunlar için özellikle AB'nin konuya daha geniş bir çerçeveden bakarak alternatif stratejiler geliştirmesi gerekmektedir. DTÖ'nün ilkelerine aykırılık teşkil edecek sorunların çözümü sadece istisna maddelerine sınırlanarak ortadan kaldırılacak kadar basit olmayacaktır. SKDM'ye geçiş süreci olası sorunların tespit edilip çözüm önerisi geliştirmek için bir fırsat olarak değerlendirilmelidir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale yazarları çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışmada, bir kurum, işletme, birey ile mali ve herhangi bir çıkar çatışması yoktur. Yazarların arasında da çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Bacchus, J. (2021). Legal issues with the European carbon border adjustment mechanism. *CATO Briefing Paper*, 125, 3-6.
- Belhaous, Y. (2022). *The European Commission's proposal on the establishment of a Carbon Border Adjustment Mechanism is it compatible with the EU's obligations under the WTO*. (Yüksek Lisans Tezi). Saarland Univercty Europa Institut, Saarbrücken.
- Benson, E., Majkut, J., Reinsch, W. A., & Steinberg, F. (2023). Analyzing the European Union's carbon border adjustment mechanism. <https://www.csis.org/analysis/analyzing-european-unions-carbon-border-adjustment-mechanism> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 17.02.2023.
- CBAM Proposal (2021). *Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council establishing carbon border mechanism*. https://taxation-customs.ec.europa.eu/carbon-border-adjustment-mechanism_en sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 12.06.2022.
- Chase, P., & Pinkert, R. (2021). The EU's triangular dilemma on climate and trade. *German Marshall Fund. Policy Brief*, (9).
- Cosbey, A. (1996). *Trade and sustainable development: the global picture*. Winniped: International for Sustainable Development.
- Çabuk, Ö., & Çabuk, S. N. (2013). Sera gazı emisyonlarının azaltımı amacıyla kullanılan iktisadi araçlar ve İngiltere örneği. Sofuoğlu, S. C. (Ed.), *Uluslararası katılımlı v. hava kirliliği ve kontrolü sempozyumu* içinde (s. 548-555). Eskişehir.
- Dadush, U. (2021). The EU's carbon border tax is likely to do more harm than good. *Policy Brief* (21).
- Dillon, A., Burnett, N., & Jozepa, I. (2024). *Carbon Border Adjutment Mechanizm*. UK: House Of Commons Library. <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-9935/CBP-9935.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 08.06.2024.
- Englisch, J. F. (2021). EU Carbon Border Adjustments and WTO Law, Part Two. *Envtl. L. REP*(51), 1935.
- European Commission. (2023). *Carbon Border Adjutment*. https://taxation-customs.ec.europa.eu/carbon-border-adjustment-mechanism_en#sectoral-information sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 12.10.2023.
- Espa, I., Francois, J., & Van Asselt, H. (2022). The EU proposal for a carbon border adjustment mechanism (CBAM): An analysis under WTO and climate change law. https://www.wti.org/media/filer_public/ee/61/ee6171fd-a68d-4829-875e-d9b0c32298b5/wti_working_paper_06_2022.pdf sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 12.06.2022.
- European Union (2023). *Customs & Tax EU Learning Portal*. <https://customs-taxation.learning.europa.eu/course/view.php?id=757§ion=10#> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 12.10.2023.
- Falcao, T. (2019). *A proposition for a multilateral carbon tax treaty*. Amsterdam: IBFD Doktral Series 47.
- GATT (1988). *Article XI General Elimination of Quantitative Restrictions*. Japonya:WTO. https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47.pdf sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 05.06.2024.
- GATT (1994). *The General Agreement on Tariffs and Trade*. Cenevre https://wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47.pdf sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 05.06.2024.
- Gayon, C. A. (2023). The EU's CBAM, Complying with the CBDR Principle Could Also Mean Compliance with WTO Law. *Heinonline*(32), 269.
- Helm, D. (2005). Economic instruments and environmental policy. *Economic and Social Review*, 36(3), 205-228.
- Hoekman, B., & Köstekci, M. M. (2009). *The political economy of the world trading system: The WTO and beyond*. Oxford: Oxford University Press.
- ICAP (2023). *ICAP, EU Emission Trading System (EU ETS)*. <https://www.aybu.edu.tr/GetFile?id=6ef30150-faf3-45d6-bf77-87377e7478f3.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 21.06.2023.
- Karaca, N. (2003). GATT'tan Dünya Ticaret Örgütü'ne. *Maliye Dergisi*(144), 84-99.
- Katma Değer Vergisi Kanunu. (2023). *T. C. Resmî Gazete*. 32241, 7 Temmuz 2023
- Kaya, T. (2017). DTÖ anlaşmalarındaki yükümlülüklerden kaçınmaya olanak sağlayan istisna hükümleri. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(2), s. 169-192.
- Krenek, A., Sommer, M., & Schratzenstaller, M. (2020). A WTO- Compatible border tax adjustment for the ETS to finance the EU budget. *WIFO Working Papers*, (596).
- OECD (2020). Climate policy leadership in an interconnected world. What role for border carbon adjustments? <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/8008e7f4-en.pdf?expires=1717833515&id=id&accname=guest&checksum=852289585160BC2243341436435DAAC6> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 15.06.2024
- Official Journal of the European Union. (2023). *Establishing a Carbon Border Adjustment Mechanism*. Brussel: Regulation (EU) 2023/956 OF The European Parliament And Of The Council. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/956/oj> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 01.03.2024.
- Parasız, İ. (2012). *Uluslararası mali ve ekonomik kuruluşlar* (Genişletilmiş 3. Baskı, b.). Bursa: Ezgi Kitabevi.

- Parker, L., & Grimmett, J. J. (2009). *Climate change: EU and proposed US approaches to carbon leakage and WTO implications*. Congressional Research Service. <https://nationalaglawcenter.org/wp-content/uploads/assets/crs/R40914.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 03.16.2024.
- Pauwelyn, J., & Kleimann, D. (2020 Nisan). *Traderelated aspects of a carbon border adjustment mechanism: a legal assessment*. Department of European Parliament. <https://repository.graduateinstitute.ch/record/298936?v=pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 21.04.2024.
- Perdana, S., & Vielle, M. (2022). Making the EU Carbon Border Adjustment Mechanism acceptable and climate friendly for least developed countries. *Energy Policy*, (170).
- Pietras, J. (2022). Navigating the Carbon Border Adjustment Mechanism. Wilfried Martens Centre for European Studies. <https://www.martenscentre.eu/wp-content/uploads/2022/11/Navigating-CBAM.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 07.11.2022.
- Quick, R. (2021). Carbon border adjustment. *Zeus Zeitschrift für Europarechtliche Studien*, 23(4), s. 549-597.
- Reuters (2021). *Russia says EU carbon border tax may impinge on global trade*. <https://www.reuters.com/business/russia-says-eu-carbon-border-tax-may-impinge-global-trade-2021-06-17/> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 17.06.2021.
- Sampson, G. P. (1999). *Trade, the environment and the WTO: A Policy Agenda*. Washington: Overseas Development Council, ODS Policy Paper.
- Sejdiu, E. (2023). Decarbonizing the world: Can the eu cbam provide the incentive we need? *Energy Law Journal*, 44(2), 219-250.
- Telli, S. (1991). *Devletler hukuku açısından uluslararası ticaret ve kurumlaşma*. Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Ticaret Bakanlığı (2023). *Ticaret Bakanlığı SKDM bilgilendirme toplantısı*. <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/yesil-mutabakat/ab-sinirda-karbon-duzenleme-mekanizmasi/ticaret-bakanligi-skdm-bilgilendirme-sunumlari> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 16.12.2023.
- TUIK (2024). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 07.02.2024.
- UNCTAD (2022). United nations conference on trade and development. https://unctad.org/system/files/official-document/osg2023d1_en.pdf sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 22.04.2024.
- World Bank (2021). https://carbonpricingdashboard.worldbank.org/map_data a sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 20.06.2021.
- Worldbank (2022). *Carbon Pricing Dashboard*. World Bank. http://carbonpricingdashboard.worldbank.org/map_data sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 20.12.2022.
- WorldBank (2023). *Carbon Pricing Dashboard*. World Bank. http://carbonpricingdashboard.worldbank.org/map_data sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 20.06.2023.
- WTO (2008). *Chine-Aoto Parts*. https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/1pagesum_e/ds342sum_e.pdf sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 06.15.2024.
- WTO (2024). *Principles of the trading system*. https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/fact2_e.htm sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 27.01.2024.
- Xu, A., Tresa, E., Bacchetta, M., Bellelli, F., & ve Monteiro, J. (2023). *Carbon Content Of International Trade WTO Trade And Climate Change Information Brief N:4 revised*. www.wto.org.tr. https://www.wto.org/english/news21_e/clim_03nov21-4e.pdf sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 25.12.2023.
- YeşilBüyüme (2024). <https://yesilbuyume.org/sinirda-karbon-duzenlemesi-mekanizmasi/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 16.01.2024.

Derleme Makale / Review Article

İKİNCİ YÜZYILIN İKTİSAT KONGRESİ

Hicran ATATANIR¹

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yaşını kutladığı 2023 yılında "Yeniliğe Davet" çağrısıyla gerçekleşen İkinci Yüzyılın İktisat Kongresi gerek ele alınan konuların kapsayıcılığı gerekse katılan kesimlerin çeşitliliğiyle ekonomi ve toplum ilişkisine güçlü bir ayna tutmuştur. Çalışmamızın amacı, iş yaşamı ve iktisadi geleceğin inşası açısından yeni bir yaklaşım ortaya koyan Kongrenin mesajını işçiler, çiftçiler ve tüccarlar yönünden inceleyerek bugünden yarına atılması gereken adımlara dair önerileri bütüncül bir bakışla irdelemektir. Bu amaçla Kongre kapsamında alınan 61 ilke ve 303 karar esas alınarak yapılan incelemede; ilkesel yaklaşıma yön veren ana prensiplerin işçiler yönünden eşitlik ve hak temellilik; çiftçiler yönünden erişilebilirlik ve sürdürülebilirlik, tüccarlar yönünden ise ekolojik-ekonomik dönüşümde rasyonellik başlıklarında yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Alınan kararlarda ise öncelikli korunması ve geliştirilmesi gereken değerler noktasında işçiler açısından insan emeği ve kazanımları; çiftçiler açısından yerli üretim ve gıda hakkı; tüccarlar açısından ekonomik demokrasi ve yenilikçilik kavramlarına yapılan vurgular belirgindir. Kongrenin ana mesajı ise geleceğin ekonomisine doğayla uyumun, hukukun üstünlüğünün, ifade özgürlüğünün, insan haklarının ve demokrasinin yön vermesi gerektiği tezi üzerine kuruludur. Eşitsizliklerin yerini kapsayıcılığın, ekolojik ve demokratik değerlerin aldığı; çizgisel ve parçalı değil döngüsel ve bütünsel düşünceyi referans alan, insana yaraşır işleri amaç edinen, verimlilik ve yenilikçilik temellerinde yükselen bir refah yaklaşımının nasıl yaşama aktarılabilirliği sorusuna Kongre aracılığıyla verilen cevap ise şu cümle ile özetlenebilir: 'birlikte kalkınarak, bereketi kurumsallaştırarak, dayanışarak, tüketmek için değil; yaşamak ve yaşamı paylaşmak için üretmek büyüme ve bunu sürdürülebilir kılmak'.

Anahtar Kelimeler: İnsani Kalkınma, Sürdürülebilirlik, Ekonomik Demokrasi, Türetim Ekonomisi.

JEL Sınıflandırması: O5, R1, Q5

CONGRESS FOR FUTURE'S ECONOMY

ABSTRACT

The Congress for Future's Economy, which was held in 2023, the centenary year of the Republic of Türkiye, with the call "Invitation to Innovation", held a strong mirror of the relationship between economy and society, both in the inclusiveness of the issues addressed and the diversity of the groups participating. The aim of our study is to examine the message of the Congress, which proposed a new approach to business life and the construction of the economic future, from the perspective of workers, farmers and traders, and to scrutinize the proposals for steps to be taken from today to tomorrow from a holistic perspective. To this end, the analysis, based on 61 principles and 303 decisions taken at the Congress, has shown that the main principles that guide the principled approach are concentrated under the headings of equality and rights for workers, accessibility and sustainability for farmers, and rationality in the ecological-economic transformation for traders. In the decisions taken, the emphasis on human labour and gains for workers, domestic production and the right to food for farmers, and economic democracy and innovation for traders are evident in terms of values that need to be prioritised protected and developed. The main message of the Congress is that the economy of the future should be guided by harmony with nature, the rule of law, freedom of expression, human rights and democracy. The Congress' answer to the question of how to make real a welfare approach that replaces inequalities with inclusive, ecological and democratic values; that takes as its point of reference a cyclical and holistic rather than a linear and fragmented way of thinking; that seeks decent work; and that grows on the basis of efficiency and innovation, can be summarized in the following phrase 'to grow and make it sustainable, by developing together, by institutionalizing abundance, by solidarity, by producing not to consume but to live and share life'.

¹Doç. Dr., Sosyal Güvenlik Uzmanı, Sosyal Güvenlik Kurumu, Ankara, Türkiye, hatatanir@sgk.gov.tr.

Keywords: Human Development, Sustainability, Economic Democracy, Prosumer Economy.
JEL Classification Codes: O5, R1, Q5.

EXTENDED SUMMARY

This study examines the 'Congress for Future's Economy' that will be held in March 2023, a century after the 'Izmir Economic Congress' that was held in February 2023. The main reason why this important congress, where workers, farmers and traders came together to set a roadmap for the economy and dream of a future, is the main reason why it is the subject of this study is to examine the vision presented and the historical decisions taken with a holistic approach and to gain literature. In this context, there is no study that examines the process of the Congress and the results obtained yet.

On the basis of the declarations, speeches and the final declaration published within the framework of the Congress, an attempt has been made to evaluate what kind of economic and social life the principled approach and the decisions taken foresee for the future of Türkiye. In this context, the issue has been categorized separately in terms of workers, farmers and traders. *For workers*, the determination that the growth of the economy of the future, based on the fair distribution of wealth, will be realized only in parallel with the growth of the welfare of all workers comes to the fore. Issues such as protecting the right to work and ensuring the exercise of this right under decent conditions, safeguarding all the gains of labour, especially trade union rights and freedoms, and eliminating discrimination and organizing guaranteed work within the framework of the principle of "decent work" are listed as issues that should shape the economy and social life of the future. *For farmers*, the goal can be summarized as the development of agricultural production in standards worthy of human life and human labour. The emphasis on the decisive power of pursuing a local development policy that prioritizes the protection of natural resources as a strategy for both the present and the future is striking. *For traders*, a functional framework is presented that can be expressed in terms of the construction of a supra-political economic policy, economic planning based on social, political, economic and ecological reforms, and a growth approach based on preserving ecological balance and social consensus. Creating economic development plans based on technology production, economic democracy, balanced regional development, circular economy, transparency, accountability and participation and developing an educational approach that invests in human biological competence, creativity and digital skills are listed as decisive strategies to carry economic gains into the future.

When evaluating the vision presented by the Congress in general, it can be said that the goals of achieving digital and ecological transformation, investing in innovative and creative workforce, ensuring the transition to circular economy practices and a Türkiye that shapes global developments are prioritized. The Congress is based on the thesis that the economy of the future should be guided by harmony with nature, the rule of law, freedom of expression, human rights and democracy. The main theme of this congress is a welfare approach that replaces inequalities with inclusiveness, that is based on ecological and democratic values, that is based on circular and holistic thinking rather than linear and fragmented, that aims at decent work, and that rises on the basis of efficiency and innovation. At the root of this main theme is a new economic philosophy that aims to institutionalize abundance through solidarity and collective development. Producing to live and share life, not to consume, is indeed a key component not only of economic growth but also of sustaining social life in prosperity.

1. Giriş

Ekonomik hayat, yani üretim ve tüketimin tanzimi için ihtiyaçların belirlenmesi, insan varlığını yaşatmak ve korumak için elzemdir. İnsanlar yerleşik yaşama geçip topluluk halinde yaşamaya başladıklarından itibaren yarını düşünmek mecburiyetinde kalmışlardır (İnan, 2018: 188). İkinci Yüzyılın İktisat Kongresi² yarın düşüncesinin 21. yüzyılda Türkiye'den yükselen güçlü bir yansımasıdır. İlk yansıma, Türk Kurtuluş Savaşı'nın üzerinden henüz beş ay geçmişken İzmir'de 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında gerçekleştirilen Türkiye İktisat Kongresidir ki bu ilk tarihi adım emperyalist çıkarların kesiştiği, yarı sömürge imparatorluk ekonomisinin enkazının bütün ağırlığı ile hissedildiği koşullarda atılmıştır (Şahinkaya, 2023). Cumhuriyet'ten önceki son kurucu kongre kabul edilen Türkiye İktisat Kongresi'ni açış konuşmalarında Gazi Mustafa Kemal Atatürk yarın düşüncesini şu cümlelerle ifade eder:

"Arzumuz şudur: Bu memleketin efradı (fertleri) ellerinde numuneleriyle, ziraatın, ticaretin, sanatın, emeğin hayatın bir temsilcisi olsun. Artık bu memleket böyle fakir, bu millet hakir değil, belki de memleketimiz zengin memleketidir. Bu yeni Türkiye'nin adına çalışanlar diyarı denir. İşte millet böyle bir devir içinde bulunuyor; bu millet böyle bir devri yüceltecek ve tarihini de yazacaktır. Bu tarihte en büyük makam çalışanlara ait olacaktır" (Şahinkaya, 2023: 233).

² Makale devamında 'Kongre' kısaltması ile ifade edilecektir.

Üzerinden yüzyıldan uzun bir süre geçmesine rağmen bugünün ekonomik sorunları açısından da bütüncül bir önerme ortaya koyan bu sözler etkisini ve önemini yitirmiş değildir. Bu ilkinin takip eden yıllarda yaklaşık onar yıllık aralıklarla gerçekleştirilen diğer iktisat kongrelerinde de Türkiye'nin daha güçlü bir ekonomiyle dünyadaki yerini alması gerektiği farklı boyutlarıyla ele alınmıştır.³

Ekonomide ortak aklı inşa etme amacının hemen her aşamada gözetildiği Kongre kapsamında paydaş buluşmaları Ağustos-Aralık 2022; uzman buluşmaları ise Ocak-Şubat 2023 aylarında gerçekleştirilmiştir. Çiftçi, işçi, sanayici, tüccar ve esnaf temsilcilerinden oluşan paydaşların bir araya gelerek ekonomik sorunları kendi sektörleri açısından değerlendirdikleri buluşmaları, uzman buluşmaları izlemiştir. Uzmanlar bir önceki evrede gerçekleşen paydaş buluşmalarının sonuçlarını ağırlıklı olarak akademik bilgi ve birikimleri çerçevesinde dört ayrı toplantıda ele alarak kapsamlı bir sentez ortaya koymuşlardır. Kongrenin 'döngüsel kültür' kavramı temelinde gerçekleşen uzman buluşmaları 'Birbirimizden razıyız', 'Doğamıza dönüyoruz', 'Geçmişimizi anlıyoruz' ve 'Geleceği görüyoruz' başlıklarında düzenlenmiştir.⁴ Ayrıca paydaş ve uzman buluşmalarında öne çıkan başlıklarda forumlar düzenlenerek kongre sürecinin daha kapsayıcı ve kapsamlı olması amaçlanmıştır. Kadın ve İktisat Kongresi, Sanat Ekonomisi Forumu, Sokak İktisadı Forumu, Çocuk Forumu, Gençlik Forumu ve Eğitim Forumunda ekonomik sorunlar ve çözüm önerileri belirlenen temalar özelinde tartışılmıştır. Yapılan tüm çalışmaların çıktılarını içeren sonuç bildirgesi delegelerin oylarına sunulmuştur. Oylama sonucunda işçi deklarasyonu 16 ilke ve 51 karar; çiftçi deklarasyonu 18 ilke ve 62 karar; sanayici, tüccar, esnaf deklarasyonu ise 27 ilke ve 98 karar ile kabul edilmiştir. Ayrıca alınan kararları takip için 'Karar Takip Sistemi' kurularak Mart 2024 itibarıyla kullanıcılara açılmıştır.

Sonuç bildirgesinde farklı başlıklar altında çevreden ekonomiye, insandan teknolojiye uzanan, sürdürülebilirliği korumayı önceleyen, insan merkezli yeni bir iktisadi yaklaşıma davette bulunmaktadır. Bu yeni yaklaşım ile eşitsizlik yerine kapsayıcılığı, tüketim toplumu kalıpları yerine yeşil dönüşümü, otokrasi yerine demokrasiyi esas alan ve doğadan öğrenen yeni bir ekonomi felsefesi ortaya konulmaktadır. Doğadaki kaynakların döngüsellik ve insan ihtiyaçlarının sınırlılığı tezine dayalı bu yaklaşımda esas olarak insan hakları ile doğa haklarını ortak yaşam kültüründe buluşturacak ekonomik ve sosyal koşulların nasıl yaratılabileceği sorusu cevaplandırılmaya çalışılmaktadır.⁵

Çalışmamız ekonominin ve zamanın ruhuna dair kritik sorular yönelten ve kapsayıcı bir vizyon barındıran bu tarihi kongrenin içerdiği güçlü mesajları akademik literatüre kazandırma amacını taşımaktadır. Bu amaçla Kongre'nin sloganını oluşturan "Yeniliğe davet" çağrısındaki 'yenilik' kavramından hareket edilerek, yeni iktisat felsefesinin bileşenlerine dair Kongre kapsamında yayınlanan deklarasyonlar ile konuşmacılardan yansıyan açıklamalar çerçevesinde kavramsal bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Kongre'nin temel aktörlerini oluşturan işçi, çiftçi, sanayici, tüccar ve esnaf gruplarının benimsedikleri ilkeler ve aldıkları kararlar esas alınarak yapılan genel değerlendirmede ise geleceğin ekonomisi açısından bazı önerilere yer verilmiştir. Kongre bulguları ışığında, insanın onurlu yaşam hakkının ayrılmaz bir yapıtaşını oluşturan ekonominin ancak toplumsal güvene ve eşitliğe dayalı olarak güçlendirilebileceği savına ise sonuç bölümünde yer verilmiştir. Çalışma bu tarihi Kongre'yi ele alan ilk çalışmalardan biri olmasının yanı sıra bütüncül bir yaklaşımla ortaya koyduğu vizyonu ele alan şu ana dek tek inceleme olması nedeniyle de özgün bir değer taşımaktadır.

2. Neden 'Yeniliğe Davet' ve Nasıl Bir 'Yenilik'?

"Yeniliğe davet" temasının gerisinde çağın küresel ekonomik ve ekolojik krizleri karşısında ortak akla ve yerel bilgiye dayalı stratejiler geliştirmek için de öncü bir girişim olma iddiası yatmaktadır. Girişimin anahtar kelimeleri ise yeniliğin yanı sıra vicdan, yürüyüş, doğa, değişim, sadakat, çokluğa ve birliğe davet olarak sıralanmaktadır. Kongrede söz alan konuşmacıların da sıklıkla başvurduğu bu anahtar kelimeler çok yalın olarak, geleceğin iktisat anlayışına eşitliğin, verimliliğin, insana yaraşır işlerin, inovasyonun ve insan refahının yön vermesine dönük yeni ve yeşil bir kalkınma anlayışına bir çağrı niteliği taşımaktadır.

Bugün sosyal adalet ve ekonomik hakkaniyet sağlıklı bir toplumsal yaşam açısından temel iki ilke olarak önemini her zamankinden daha çok korumasına karşın izlenen fiili politikalarla aşındırılan iki kritik başlığı oluşturmaktadır. Zira bu aşınmanın sonuçları hukukun üstünlüğü başta olmak üzere anayasal hak ve özgürlüklerin kullanımında telafisi güç kayıplara neden olmaktadır. Türkiye odağında baktığımızda vatandaş-adalet-refah arasındaki bağın hâkim siyasi yapı ile ideolojik aidiyetlerin gölgesinde kaldığı, nepotist ve klientelist ilişkilerin genişlediği, rasyonel politikalarla kamusal alanlarda sağlanabilecek kamu yararı hedeflerine ulaşamadığı

³ Bu devam kongreleri kronolojik sırayla; 2-7 Kasım 1981, 4-7 Haziran 1992, 5-9 Mayıs 2004, 30 Ekim-1 Kasım 2013 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir.

⁴ Yazar, "Geleceği görüyoruz" başlıklı uzman buluşmalarına davet edilmiş olup, bu kapsamda yazılı ve sözlü olarak Kongre amaçları doğrultusunda katkılar sunmuştur. İnceleme niteliğindeki makalenin temel motivasyonunu bu davet oluşturmaktadır.

⁵ Çalışmamızda Kongre kapsamında bu sorulara verilen cevaplar ile aktarılan bilgilerde esas alınan temel kaynak "İkinci Yüzyılın İktisat Kongresi" adı ile yayınlanan kongre kitabıdır.

görülmektedir. Bu ise insani kalkınma ve sosyal refah kapasitesini doğrudan ve dolaylı olarak sınırlandırarak eşitsizliklerin derinleşmesine neden olmaktadır.

Sadece Türkiye’de değil, dünya ölçeğinde de eşitsizlikler derinleşmektedir. Geldiğimiz noktada en tepedeki yüzde 10’luk azınlık dünya servetinin neredeyse $\frac{3}{4}$ üne sahipken, dünya nüfusunun yaklaşık yarısı ise servetten mahrumdur (WID, 2024). En zengin beş kişinin serveti 2020 yılı başından bugüne ikiye katlarken, beş milyar insan 2023 yılı itibarıyla daha da yoksullaşmış durumdadır (WEF, 2024). Uçurum o kadar kritik bir evrede ki; Dünya Ekonomik Forumu (2024) aracılığıyla açık mektup yayınlayan 250’yi aşkın milyoner ve milyarder hükümetlerden kendilerini daha çok vergilendirmelerini istemektedir. ‘Ödemekten gurur duyarız’ başlıklı bu mektupta; “*Biz aynı zamanda statükodan en fazla fayda sağlayanlarız. Ama eşitsizlik kritik eşiğe ulaştı; bunun ekonomik, toplumsal ve ekolojik istikrar riskine olan maliyeti çok yüksek ve bu maliyet her geçen gün artıyor. Kısacası şimdi eyleme ihtiyacımız var*” denilmektedir (proudtopaymore.org).

Servetin katlanarak büyüebilmesinin kadim unsurlarından olan eşitsizlikler sarmalı içerdiği sosyoekonomik, politik ve ekolojik risklerle katlanarak genişlemektedir (Stantcheva & Rodrik, 2021). Birey ve devlet ilişkisine sermaye birikiminin yön vermesi özellikle sosyoekonomik riskler karşısında sosyal koruma halkalarını daraltan neoliberal bir denklem yaratmaktadır. Yoksulların daha çok yoksullaştığı bu denklemde sosyal yardımlar kullanışlı politikalara dönüştürülürken devşirilen güç kendi siyasi, ekonomik, sosyolojik ve kültürel kalıplarıyla şekillenen bir piyasa toplumu inşa etmektedir (Haenni, 2014). Sosyal sorumluluk projelerinin şirketlerin piyasa değerinin göstergelerinden biri kabul edildiği bu *hayırsever* kapitalizmde hemen herkesin iyi bir finansçı olması ve sınırlı bütçesini optimize ederek yaşamını sürdürmesi beklenmektedir.

Eşitsizliklerin derinleşmesi siyasi iklimleri de etkilemektedir. Portekiz’de yapılan bir çalışmada finansal yoksunluğun ve psikososyal belirsizliğin popülist ve aşırı görüşleri kışkırtma eğiliminde iken finansal kaynaklara erişimin psikososyal belirsizliğe karşı koruduğu ortaya konulmuştur (Casanova vd., 2021). Psikososyal belirsizlik yaygın olduğunda insanlar otoriter liderleri ve kendilerine güvenlik hissi veren politikaları destekleme eğilimindedir ki bu eğilim insanları bir topluluğu ve dayanışmayı inşa etmeye çalışmak yerine yabancı düşmanlığına yönelterek kamu yararına aykırı sonuçlar doğurmaktadır (Prilleltensky & Prilleltensky, 2021).

Neoliberalizmi kamusal alanın hemen her katmanında iliklerimize dek hissettiğimiz bu modern sonrası dönemde sadece kutuplaşma değil küresel kamu borcu da artmaktadır. Yüksek borç seviyesi ile karşı karşıya olan ülke sayısı 2011’de sadece 22 ülke iken 2022’de 59 ülkeye keskin bir artış göstermiştir (UNCTAD, 2023). Kişi başına düşen gelir alım gücünü kaybederken bireysel borçlanma eğilimi de artmakta, borçluluk örüntüleri çeşitlenmekte ve giderek artan sayıda insan yoksullukta eşitlenmektedir. *Ekonomik zincirleri yeniden eklemek ya da figürlerin yerlerini değiştirmek* ile asimetrisini tersine çevirip özneleşemediği eşitsiz bir düzende milyonlarca insan borçlarıyla yaşayan bir borç toplumunu temsil etmektedir (Deleuze, 2024). Hayatı yaşamaktan hayatta kalmaya evrilen bu çizgi kaçınılmaz olarak toplumsal yapıları da dönüştürmektedir (Zijderfeld, 2007; Debord, 1996). Özellikle emeğin metalaşması ile birlikte rant toplumu üzerinde yükselen piyasa ekonomisi, sosyal devletin sosyal yardım devletine dönüşümü üzerinde çarpan etkisi yaratmıştır. Standing (2023)’in ifadesiyle *müştereklerin yağmalandığı dünyamızda* bireyi müşteri olarak kutsayan tüketim toplumu da sosyal yardım toplumuna dönüşmenin arifesindedir zira artık sabit gelirle geçinme olanakları daralmaktadır.

Türkiye özelinde asimetrisinin bileşenlerini çok kapsamlı verilerle anlatmak mümkün olsa da temel bazı göstergeler mevcut tabloyu görmek için yeterli görünmektedir. Nisan 2024 itibarıyla 17.756 TL olan açlık sınırı altında yaşayan kişi sayısının 32 milyondan; 61.418 TL olan yoksulluk sınırı altında yaşayan kişi sayısının ise 51 milyondan fazla olduğu ülkemizde asgari ücret 17 bin TL, asgari emekli aylığı ise 10 bin TL düzeyindedir (BİSAM, 2024). Yoksulluğun döngüsellığı açısından baktığımızda ise 2022 yılında 1 milyon 210 bin çocuğun işsiz ebeveyni olduğu; 2 milyon 114 bininin ise herhangi bir çalışmanı olmayan hanelerde yaşadığı, beş yaş altı çocukların yüzde 6’sının bodur ve yüzde 2’sinin yaşına göre düşük kilolu olduğu gerçeği karşımıza çıkmaktadır (TÜİK, 2024; TNSA, 2019: 141). Çalışabilir her 10 kişiden sadece 3’ünün kayıtlı ve tam zamanlı istihdamda olduğu güvencesizlik ve belirsizlik döngüsünü en derinden yaşayan gençlerde işsizlik oranı yüzde 34,9, genç kadın işsizliği ise yüzde 43 seviyesindedir (DİSKAR, 2024).

Sosyal sigortalardan ve sosyal hizmetlerden daha baskın ve orantısız şekilde kamusal sosyal yardımların merkeze alınması üretken bir ekonomi hedefinin nasıl gerçekleştirilebileceğini de tartışmalı kılmaktadır. Nitekim sosyal yardım alan hane sayısının toplam nüfusa oranı 2017 yılında yüzde 13,7 iken, 2023 yılında bu oran yüzde 18,4’e yükselmiştir (ASHİB, 2024; TÜİK, 2024). Yedi yıllık bir zaman diliminde sosyal yardım alan 3,2 milyon haneye yaklaşık 1,8 milyon hanenin daha eklenerek muhtaçlıkta eşitlendiği görülmektedir. Bu yoksulluk düzlemini finanse etmek için ayrılan kamu kaynağında da ciddi bir artış hedeflenmektedir. Kamu kurumlarının sosyal yardım harcamaları 2022 yıl sonu itibarıyla 143.108.297 bin TL olarak gerçekleşirken, bu tutarın 2028 yılı itibarıyla 1.825.458.423 bin TL’ye çıkarılması planlanmaktadır (SBB, 2024: 363; ASHİB, 2024: 91). Doğurganlık oranı ve

hane halkı büyüklüğü kademeli olarak düşerken yoksul hane sayısındaki bu artışın ikinci yüzyıl açısından sorgulanması gerekmektedir.

Diğer taraftan modern sonrasına hâkim olan belirsizlik, güvencesizlik, işsizlik tehdidi altında ve dijitalleşen iş yaşamının gölgesinde kalan prekaryanın örgütlü hak mücadeleleri yerine kısa erimli ve hızlıca sönmüşlenen eylemselliği eşitlik taleplerinin güçlü bir karşılık bulamamasına ve dayanışma ekonomisinin güçlü bir şekilde filizlenememesine neden olmaktadır. Herkesin günü kurtarmaya çalıştığı bu zeminde eş, çocuk, akraba, komşu, arkadaş gibi yakın çevre içinde kendi kendine yardımlaşma yöntemleri geliştiren yoksul kesimler paylaşım ekonomisi aracılığı ile ellerindeki sınırlı kaynakları daha rasyonel değerlendirmenin ve minimal yaşamlar sürmenin yollarını aramaktadır (Aykaç, 2018; Liu, 2019: 28).

Kısaca bir bütün olan ekonomik hayat; siyasetten, toplumsaldan, üretim-bölüşüm ilişkilerinden, sanattan ve düşünce dünyasından bağımsız olmadığı gibi aksine bu yapıtaşları ile birlikte bir gelişim seyri izlemektedir. Bu gelişimin ve geleceğin ekonomisinin bir parçası olmayı amaçlayan ‘yeniliğe davet’ perspektifi ile insan refahının ancak bölüşerek artabileceği tezi savunulmaktadır. Bu tez ekoloji ve ekonomi arasında güçlü bağların kurulduğu, doğanın üretici sınıflar arasında yerini aldığı, doğadaki kaynakların döngüsel ve insan ihtiyaçlarının ise sınırlı olduğu kabullerine dayalı, doğanın sonsuzluğundan öğrenen bir ekonomi anlayışı ile ifade bulmaktadır (Kongre Kitabı, 2024: 586). İnsan odağının da güçlü şekilde korunduğu bu perspektif içinde insana ve geleceğine yatırım yapmak, kendisini gerçekleştirebilen bireyler yetiştirmek, güvene dayalı iş ilişkileri kurmak ve insan haklarını koruyarak demokratik iş yaşamı kültürünü bu değerler üzerinde yükseltmek hedefleri dikkat çekmektedir.

Kongre kapsamında nasıl bir yenilik sorusu, nasıl bir gelecek hayal edildiği sorusuyla birlikte cevaplandırılmaktadır. Tahayyül edilen gelecek; eşitsizliğin azaldığı, verimliliğin, insana yaraşır işlerin, yenilikçiliğin ve insan refahının arttığı, bencillik yerine dayanışmanın, bireysel zenginlik yerine bereketin, ihtiyaç fazlası tüketim yerine yaşamın esas alındığı ve doğadaki sonsuzluktan öğrenen ekonomi bilimine dayalı bir yaşam felsefesi barındırmaktadır. Nasıl bir yenilik sorusu ise; birlikte kalkınarak, bereketi kurumsallaştırarak, dayanışarak, tüketmek için değil; yaşamak ve yaşamı paylaşmak için üretmek, bunu sürdürülebilir kılarak, doğayı koruyarak, insana ve geleceğine yatırım yaparak, kendisini gerçekleştirebilen bireyler yetiştirerek, güvene dayalı iş ilişkileri kurarak, insan haklarını koruyarak, iş yaşamı kültürünü demokratik değerler üzerine yükselterek, ortak aklı ve vicdanı harekete geçirerek... yaşama geçirilecek yeni bir iktisat felsefesi ile cevaplandırılmaktadır (Kongre Kitabı, 2024).

3. Yeni İktisat Felsefesinin Bileşenleri

Kuşkusuz sosyal bilimlerin gerçeklikle kurduğu ilişkide ‘güç’ belirleyici değişkendir: sosyal gerçekliğin nasıl tanımlanacağı, sosyal olanın neleri içerdiği soruları genellikle bu soruların sorulduğu toplumsal gerçeklik dolayında belirlenir (Ercan, 1998: 13). Türkiye’deki ekonomik etkinlikler de belirli bir sosyal gerçeklik içinde şekillenmektedir. Ekonomik kaynakların kullanımına bağlı olarak ‘güç’ olgusu, bu güce sahip olanlarla olmayanlar arasındaki dolaşım ağının ana arterlerini oluşturmaktadır. Kanı kalpten vücuda taşıyan arter örneğinde olduğu gibi kaynakların topluma ulaşmasında yaşanan daralma ve tıkanıklık dolaşım ağının da hasar alıp işlevini yitirmesine yol açar. Kongre ile ortaya konulan ‘Yeni İktisat Felsefesi’ esasen Türkiye özelinde ve dünya genelinde sosyal gerçekliğin bu daralma ve tıkanıklık olduğuna dair etkili bir işaret fişegi özelliği taşımaktadır. Nitekim Kongre’nin kelime bulutunda ‘tarımsal kalkınma, verimlilik ve eğitim’ özel önem verilmesi gereken kavramlar olarak sıralanmaktadır (Tutar & Özkan, 2023: 96). Ekoloji-ekonomi-eğitim ilişkisine yapılan bu güçlü vurgunun dikkat çektiği yeni yaklaşım metaforumuzdan hareketle; kanın oksijensiz kalmak üzere olduğuna, ekonomik yapının solunum yetmezliği riski ile karşı karşıya kalacağına dikkat çekerek gücünü eşitlik ve kapsayıcılıktan alan yeni bir ilişkilene biçimi davetinde bulunmaktadır.

3.1. Deklarasyonlardan Yansıyanlar

Kongre paydaşlarını oluşturan işçiler, çiftçiler ile sanayici, tüccar, esnaf temsilcileri tarafından büyük ölçüde oybirliği ile benimsenen üç ayrı deklarasyon kapsamında toplam 61 ilke ve 211 karar oylanarak kabul edilmiştir. Deklarasyonlar aracılığıyla ortaya konulan ilkesel yaklaşımın genel çerçevesinde işçiler yönünden eşitlik ve hak temellilik; çiftçiler yönünden erişilebilirlik ve sürdürülebilirlik, tüccarlar yönünden ise ekolojik-ekonomik dönüşümde rasyonellik vurgusu baskındır. ‘Korunması ve geliştirilmesi gereken değerler’ başlığında işçiler için insan emeği ve kazanımları, çiftçiler için yerli üretim ve gıda hakkı, sanayici, tüccar ve esnaf için ekonomik demokrasi ve yenilikçilik kavramları öne çıkmaktadır.

İşçi Deklarasyonunda yer alan kararlar; iş güvencesi ve sendikal örgütlenme, çalışma yaşamı, istihdam ve sosyal politika, iş kollarına özel düzenlemeler başlıklarında sıralanmaktadır. Alınan 51 karardan 8’ine Sanayici, Tüccar ve Esnaf Grubu ve temsilcileri şerh koymuştur. Çiftçi Deklarasyonunda yer alan kararlar; tarımsal gen kaynaklarının korunması ve geliştirilmesi, üreticinin örgütlenmesi, gıda üretim alanlarının korunması, satış ve pazarlama, satış ve pazarlama, tarımsal lojistik ve depolama, tarımda eğitim ve inovasyon ile agro-turizm olmak üzere sekiz başlık altında toplanmaktadır. Çiftçi Grubu delegeleri kendi deklarasyonlarında yer alan 62 karardan

11'ine şerh koymuştur. Son olarak Sanayici, Tüccar ve Esnaf Deklarasyonu kararları ise; dijitalleşme ve veri yönetimi, planlama, doğayla uyum, insan hareketliliğinin yönetimi, eğitim, kapasite geliştirme, düşünceye dayalı insan gücü ve yeni meslekler, yeni nesil rekabet, girişimcilik, uluslararası ağlar ve turizm başlıkları altında düzenlenmiştir. Alınan 98 karardan 4'üne şerh düşülmüş olup, bu şerhlerin biri işçi delegesine ait iken diğer üçünün Sanayici, Tüccar ve Esnaf grubu delegesi olarak kayıtlara geçtiği görülmektedir.

Son olarak, benimsenen ilkesel yaklaşım ve alınan kararlara ilişkin dört ayrı uzman buluşması çerçevesinde yapılan toplantıların şu ortak cümle altında bir bütünlük ve anlam kazanmasının amaçlandığı söylenebilir: *"Birbirimizden razı olarak doğamıza dönüyoruz; geçmişimizi anlıyor ve ortak geleceğimizi görüyoruz."* Uzman buluşmalarında bu cümle ışığında korunması ve geliştirilmesi gereken değerler arasında altı çizilen hususları ise; (a) hak temelli iş yaşamı ve insan onurunu gözeten çalışma koşulları, (b) sosyal kooperatifçiliği ve sürdürülebilirliği destekleyen politikalar, (c) dijital ve ekolojik dönüşümü yakalayan yenilikçi ve yaratıcı insan gücü, (d) döngüsel ekonomiye geçişi sağlayan ve yön veren bir Türkiye oluşturmaktadır.

3.2. Konuşmacılardan Yansıyanlar

Paydaş ve uzman buluşmalarını takiben gerçekleştirilen ana Kongre 15-21 Mart 2023 tarihleri arasında düzenlenmiştir. Türkiye 6 Şubat 2023 sabahına tarihinin en büyük depremlerinden biriyle uyandığı ve on binlerce canını devasa bir yıkımda kaybettiği için yaşanan acı Kongre boyunca derinden hissedilmiştir.⁶ Bu nedenle seksenin üzerinde konuşma yapılan Kongrede çok defa güvenli, afetlere dirençli ve doğayla uyumlu şehirler inşa etmenin önemine değinilerek yıkımın değil yaşamın esas alındığı planlamalara alan açılması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Kongrede yapılan konuşmalar yeniliğe, vicdana, yürüyüşe ve doğaya davet başlıkları altında derlenerek kongre kitabı aracılığıyla okuyucularla buluşturulmuştur. 'Yeniliğe Davet' başlığı altında sıralanan konuşmalarda: üretimden bölüşüme hak temelli kalkınma; planlamaya dayalı üretim düzeni; umudu sadece miras bırakan değil yaşayan nesiller; mutluluğu, refahı, sağlığı ve özgürlüğü birlikte yaratıp paylaşan toplumlar; uzlaşma geleneği; demokratik, üreten, sosyal devlet ilkesine bağlı ve sürdürülebilir bir ekonomi; kadın-erkek eşitliğini esas alan, geçmişine saygılı, geleceğe güvenen ve çoklu kriz çağında umudu koruyan bir ülke; zamanın ruhunu yakalayarak dönüşen ve insanlığı da dönüştüren bir toplum, yaratılan tehditlerin farkında olarak özgürlüklerden ve demokrasiden taviz vermeden korunan bir sosyal uyum gibi güçlü çağrılar öne çıkmıştır (Kongre Kitabı, 2024: 10-69).

'Vicdana Davet' başlığı altında sıralanan konuşmalarda: hane halkı tüketimi yerine yatırımlara ağırlık veren şeffaf ve hesap verebilir işleyiş; hukukun üstünlüğünü esas alan kurallı ekonomik model; 2008 sonrası krizlerle etkisi artan tedirginlik iklimine karşı işlevleri güçlenen bir kamu; verimlilik ve değer artışına dayalı fiyat istikrarı ve finansal istikrar; eşitlik ve özgürlük odağında yeni siyaset anlayışı; dijitalleşmeyi, kaybolan orta sınıfı, tedarik zincirlerinin yeni dizilimini ve yeşil mutabakat sürecini okuyan katalizör bir devlet, eşitler arası kamusal alan ve açık siyaset; onarıcı, bütünleştirici, eyleyici ve dönüştürücü bir sürdürülebilirlik anlayışı; küreselleşmenin barındırdığı risklerin farkında olan bölgesel bir kalkınma politikası; eğitime, sağlığa, gıda güvenliğine, gelir kaynaklarına ve gelir elde etme yeteneklerine yatırım yapan bir yoksullukla mücadele stratejisi; toplumsal güven iklimi yaratarak sosyal dayanışma ve adalete alan açan bir etkileşim dünyası, farklı toplumsal kesimlerin ekonomik ve siyasi süreçlere etkin ve adil koşullarda katılımını sağlayan bir cumhuriyet; demokratik değerleri güçlendirmeyi, insan odaklı merkezli kalkınmayı ve toplumsal cinsiyet eşitliğini gözetken kamu politikaları, internet çağından geleceğin 'brainnet' sinir ağına hızlı geçişe hazır bir Türkiye gibi oldukça ilgi çekici değerlendirmeler yer almıştır (Kongre Kitabı, 72-155).

Türkiye'nin ikinci yüzyılda atması gereken adımlara dair farklı yaklaşımlar içeren bir diğer başlığı ise 'Yürüyüşe Davet' oluşturmuştur. Bu adımların atılmasının önündeki engellere değinen konuşmacılar yüzyıllık süreçte ekonominin önemli bir ivme kazanmış olmasına karşın hukuk devleti sancılarının aşılamadığını; iklim değişikliği ve göçün arkasındaki sosyo-ekolojik sorunların ve uzun vadeli etkilerinin yeterince kavranamadığını, demokratik değerleri özümseme noktasında açmazların varlığını koruduğunu ve bilgi toplumuna tam anlamıyla geçiş sağlanamadığını ifade etmişlerdir. Engelleri aşarak ikinci yüzyılda anlamlı bir mesafe almak için ise; gençlere umut veren ikinci nesil bir toplumsal sözleşmeyle daha kapsayıcı, katılımcı ve çoğulcu bir demokrasi; orta sınıfın kalkındırılması ve daha adil bir gelir dağılımı; döngüsel ekonomiye geçişle girişimcilik ekosistemini zenginleştirmek; çocuk refahını önceleyen çocuk hakları odaklı kamu finansman politikaları, hizmet modelleri ve çocuk dostu kentler; eleştiren, sorgulayan ve anlam arayışı içinde olan bir beşeri bilimler eğitimi; veri tabanlı, kalıcı ve kapsayıcı bir büyüme rotası ve bu rotaya odaklı bir istikrar paketi; küresel siyasette demokratik bir cumhuriyet kimliği ile yer alması gereken Türkiye yönünde tespitlerde bulunmuşlardır (Kongre Kitabı, 158-262).

Son olarak, 'Doğamıza Davet' başlıklı konuşmalara ise çok yakın zamanda yaşanan depremin etkileri damgasını vurmuştur. Kent hakkını depreme/afete dayanıklı kentlerle ve demokratik değerler ile birlikte

⁶ Deprem, yazarın da katılımcıları arasında olduğu 'Geleceği Görüyoruz' başlıklı son buluşmanın gerçekleştiği 4 Şubat 2023 tarihinin hemen akabinde yaşanmıştır.

yapılandırmak; iyi eğitim-iyi mühendis-iyi bina ilişkisini kurmak; sağlam binalar için sağlam kurumlara yatırım yapmak; depreme dirençli kentler için Afet Bakanlığı kurmak; afetlerin siyasi, ekonomik ve eğitimsel arka planını görmek; binaların standartlarını dayanıklılık kriterine göre geliştirmek ve doğa ile ilişki kurabilen metropoller tasarlamak; ‘ben’ yerine ‘biz’ şehirleri inşa etmek; gerçekçi politik vizyona sahip devrimci kadrolara sahip olmak; dünya ailesi olarak evrensel ticaret için değil evrensel demokrasi ve bölünmez bir bütün olan özgürlük için bir araya gelmek gibi somut kazanımlara dayalı bir kent ve insan vizyonu ortaya konulmuştur.

Kongrede ‘Değişime Davet’, ‘Sadakate Davet’ ve ‘Çokluğa ve Birliğe Davet’ başlıkları altında da çeşitli tüzel kişilikler, siyasi parti temsilcileri ve uzmanlar yaptıkları konuşmalarla ikinci yüzyılda daha güçlü bir Türkiye ekonomisi için görüşlerini paylaşmışlardır. Çalışmanın sınırları nedeniyle bu konuşmaların ayrıntılarına girilemeyecek olmakla birlikte hemen her konuşmacının temsil ettiği grup odağında paydaşları ortak akla, uzlaşya, eşitliğe, yenilikçiliğe, dinamizme ve kalkınmaya davet eden ortak bir çağrıda birleştikleri ifade edilebilir.

4. Genel Değerlendirme

Kongrenin ortaya koyduğu vizyonuna dair genel değerlendirmede üretim ekonomisi ve donut ekonomisi kavramlarına başvurmanın kolaylaştırıcı olacağı söylenebilir. Sürdürebilirliğe dayalı modern sonrası sosyoekonomik yapıyı açıklamak amacıyla kullanılan kavramlardan biri olan ‘üretim ekonomisi’ (*prosumer economy*) üreten tüketiciler (türeticiler) öncülüğünde ekolojik ve sosyal açıdan adil bir döngüsel ekonomi sistemini ifade etmek için kullanılmaktadır. Toffler (2018) kavramın isim babası olarak tüketicilerin sanayileşmenin bir ürünü olduğunu; sanayi sonrasına doğru ilerledikçe saf tüketicilerin yerini kendi mal ve hizmetlerinin çoğunu üreten tüketicilerin alacağını savunmaktadır. Bu kavram, tüketici davranışlarının döngüsel ekonomiyle karşılıklı bir dönüşüm içinde olacağına yönelik öngörüsü ile Kongre kapsamında farklı yönleri ile ele alınan yeni iktisat felsefesini doğrudan ilgilendirmektedir.

Teorik olarak öne çıkan bir diğer kavram ise donut ekonomisidir. Raworth (2024)’un ekolojik kaynaklara saygılı ve refahın adil paylaşımına dayalı yenilikçi bir yaklaşım olarak öne sürdüğü modelin temel tezini fiziksel açıdan sonlu bir gezegende sonsuz ekonomik büyüme hedefinin gerçekçi olmadığı oluşturmaktadır. Donut ekonomisi modeline göre sosyal ve gezegensel sınırlar arasında, insanlığın gelişebileceği, çevresel açıdan güvenli ve sosyal açıdan adil bir alan bulunmaktadır (Raworth, 2024). Dochnut Economics Action Lab (DEAL) modelin uygulama prensiplerini; 21. Yüzyıl hedefini benimsemek, büyük resmi görmek, insan doğasını beslemek, sistemlerin içinde düşünmek, dağıtıcı, yenileyici ve uygulamada stratejik olmak, büyümek yerine gelişmeyi hedeflemek olarak belirtmektedir (DEAL, 2024). Bu hedefler, Kongrede de farklı paydaşlar tarafından çok yönlü olarak ele alınan ve ‘ben yerine biz ekonomisi’ ifadesi ile özetlenebilecek ana tema ile de bütünleşmektedir.

‘Ben’ ekonomisinden ‘biz’ ekonomisine geçememenin nedenleri son dönemde farklı boyutları ile tartışılmaktadır. Bu tartışmalardan biri ‘boş emek’ (*empty labour*) kavramı ekseninde sürmektedir. Emegın kayıp halkaya dönüştüğünü ileri süren tez kayıtlı-tam zamanlı istihdamda çalışanlarla güvencesiz koşullara sahip prekarya arasında artan zaman eşitsizliğine dikkat çekmekte ve en verimli yılları maaşlı-düzenli bir iş aramakla kaybolan insanların zaman maliyeti ile maaşlı-düzenli işi olmakla birlikte üretken olmayanların yarattığı zaman maliyeti arasındaki boşluk örgütsel etkileri özelinde ele alınmaktadır (Paulsen, 2014). Bu boşluğu bir adım öteye taşıyan Standing (2024) ise; sosyal yardım almadan hayatta kalmak güç olduğu için hayır kurumlarına başvururken ve gıda bankalarında kuyrukta harcanan zamanın da bu maliyete dahil edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Belki de Baudrillard (2018: 236)’ın dediği gibi; ‘artık tıpkı evrensel bir açlık sorunu olduğu gibi evrensel bir yorgunluk sorunu var ve açlıkla yorgunluk paradoksal olarak birbirini dışlar’ halededir. Yorgun tüketim kahramanlarının iyi bir hayat yaşama kaygısının gitgide hayatta kalma kaygısına dönüştüğünü belirten Han (2017:17) ise 21. yüzyılda ‘disiplin toplumundan’ ‘performans toplumuna’ geçtiğimizi, performans toplumu sakinlerinin ‘itaatkâr özneler’ değil, ‘performans özneleri’ olduğuna dikkat çekerek bu yorgunluğun nedenlerine işaret etmektedir. Emek vermenin uzun vadedeki getirisinin belirsiz, atamaların liyakatten uzak ve elde edilen gelirin geleceğe dair hayaller kurmayı güçleştiren bir düzeyde olması da iş yaşamında sessiz istifa gibi yollarla emegın kayıp halkaya dönüşmesinde etkili unsurlar olarak sayılabilir. Nitekim hayal kurmanın güçleştiği koşullarda zamanla tutku da kaybolmakta ve insanlar uzun eğitim yılları sonunda kariyer hedeflerine ulaşmış olsalar da durup ne yaptıklarını sorgulama ihtiyacı hissedebilmektedir (Uyar, 2022).

Aslında her üç kavram da kar maksimizasyonuna dayalı tüketici ekonomisini ekolojik ve sosyal adalete dayalı bir ekonomiye dönüştürmenin bileşenlerini sorgulamaktadır. Kongre ile ortaya konulan yeni iktisat felsefesi de esasen bu üç kavram ile birlikte ele alabileceğimiz bir gelecek vizyonu çizmektedir. Bu bağlamda genel olarak deklarasyonların ortak dilini incelediğimizde; döngüsel ekonominin üretici sınıf özelinde beliren özgün nitelikleri gözetilerek yenilenebilir ekosistemin nasıl yaratılacağı ve sürdürülebilir kılınacağı sorularının cevaplandırılmaya çalışıldığını ifade edebiliriz. Gelecek dönem çalışmalar açısından deklarasyonlar bazında daha ayrıntılı ele alınabilecek hususlar aşağıdaki başlıklarda altında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

4.1. İşçi Deklarasyonu

İşçi Deklarasyonunda genel olarak işçilerin onurlu çalışma hakları ile özgürlüklerini doğrudan ilgilendiren sorun alanlarında aşılması gereken meselelere ilişkin hukuki ve idari çözüm önerileri sıralanmıştır. Değinilen her bir sorun alanı önem taşımakla birlikte ekonominin işçiler açısından işleyişinde döngüsellğin nasıl karşılık bulacağı üzerinde daha kapsamlı düşünmekte yarar bulunmaktadır. Bu bağlamda ve ileriki dönem çalışmalar açısından ikinci yüzyılda işçileri doğrudan etkilemesi olası bazı hususlara daha detaylı değinmek katkı sağlayabilir:

- İş yaşamı çevrim içi ve çevrim dışı süreçleri birlikte içeren özgün bir dijital gelişim sergilemektedir. İş, işyeri, iş ilişkisi ve mesai gibi kavramların yanı sıra sosyal güvenliği de yeniden tanımlamayı gerektiren bu gelişme iş kazası meslek hastalığı risklerini çevrim içine, iş ilişkisini online ağlara ve iş akdini e-posta ya da mesaj iletilerine taşımaktadır. Dijitalleşme ile çalışanların sosyal güvenlik haklarına erişiminin muğlak bir alana taşınması kayıt dışı istihdama da zemin oluşturmaktadır (Atatanır, 2022). Çevrimiçi çalışma koşullarına ilişkin usul esaslarla yasal hakların belirlenerek iş güvencesi kapsamına alınması üzerinde çalışmak gerekmektedir.
- Geleceğin iş yaşamında hibrit çalışmanın, inisiyatif alma özgürlüğünün ve dijital becerilerin istihdamda bugün olduğundan daha belirleyici unsurlar olarak öne çıkması beklenmektedir. Hızla dijitalleşen sektörler başta olmak üzere tüm çalışanların kendileri için gereksinim duyduğu teknolojik bilgi ve becerileri edinmelerine imkân sağlayacak mesleki eğitimlerin kurumsallaşmasına yönelik yatırımlar geleceğin ekonomisine yön verecektir. Dijital değişimin iş yaşamında bir belirsizlik algısına değil özgüvene dayalı bir kapasite gelişimine dönüşmesini bu vizyon belirleyecektir. İşçi ve işverenlerin bu vizyonda nasıl buluşabileceği, teknolojik fırsatlara erişebilirliğin ve teknolojiyi edinme olanaklarının hangi politikalarla destekleneceği hem bugünün hem geleceğin iş yaşamı dengeleri açısından önem taşımaktadır. Yine platform işçileri ve teslimat kuryeleri gibi parça ya da teslimat başı ödeme alan bağımsız çalışanların iş ve sosyal güvenceleri ile sendikal hakları açısından insana yakışır iş standartlarının nasıl tanımlanacağı ve hukuki düzenlemelere konu olacağı da cevaplandırılması gereken bir sorudur.
- Çalışanların emeklilik ve genel sağlık sigortası uygulamaları yönünden norm ve standart birliğine dayalı koşullara tabi olmaları sosyal güvenlik sistemlerinin temelini oluşturur. Sistemin aktüeryal sürdürülebilirliği de için elzem olan bu birlik korunmadığı zaman aktif/pasif dengesi bozulmakta ve daha az çalışanın daha çok sayıda emekliyi finanse etmeye çalışmasıyla sistem nesiller arası gelir transferi işlevini de yitirmektedir. Bugün Türkiye’de tanık olduğumuz gibi izlenen politikaların bedelini gelecek nesillerin hak kayıplarıyla ödememesi için sosyal güvenlikte eşitliği güvence altına alan hukuki ve idari araçların nasıl geliştirilebileceği öncelik arz etmektedir. Asgari ücretin ve asgari emekli aylığının yoksulluk sınırı altında kalması kabul edilebilir bir gelir dağılım politikası değildir (BİSAM, 2024). Sosyal güvenliği siyasetin üstü bir devlet politikası olarak tarihsel kimliğine ve işlevine yeniden taşınmanın yol haritalarının belirlenmesine ihtiyaç bulunmaktadır.
- Son olarak, iş yaşamında istihdama erişimden başlayarak görevde yükselme ve atamalara dek uzanan, liyakatten ve hakkaniyetten uzak kayırmacı ilişkilerin yarattığı nepotist ve klientelist kültürün gelecek nesillere miras kalmaması için somut hedeflerin belirlenmesi gerekmektedir. Örneğin “Anonim Özgeçmiş (CV)” gibi işe alma sürecinde bilgi ve deneyimin esas alındığı araçların şeffaflık ilkesi doğrultusunda uygulamaya aktarılması gibi yöntemler tanımlanmalıdır. Yine kronik bir işyeri hastalığı olarak kabul edilebilecek mobbing ve siber mobbing ile mücadele için farklı sektörler bağlamında çözüm odaklı öneriler ortaya konularak hesap verebilir yönetim anlayışının pratikteki bileşenleri ortaya konulmalıdır.

4.2. Çiftçi Deklarasyonu

Genel olarak Çiftçi Deklarasyonu tarım ekonomisinde bağımsızlığı, yerliliği, gıda hakkını, öz örgütlülüğü, insan emeğinin, doğal kaynakların ve çeşitliliğin korunmasını esas alan ilke ve kararlar içermektedir. Tarımsal kalkınma sürecinde iklim değişikliğinin, uluslararası rekabet koşulları ile teknolojinin yanı sıra kültürün belirleyici etkisi vurgulanırken; gıda üretim alanlarının, lojistik süreçlerin, satış ve pazarlama kanallarının yapılanmasına dair somut hedeflere de yer verilmektedir. Bu kapsamlı çerçeveyi ileriki dönem çalışmalar açısından zenginleştirilebilecek bazı hususlara dikkat çekmekte yarar görülmektedir. Bunları özetlemek gerekirse:

- Türkiye’de derinleşen yoksulluğun ve güvencesizliğin en ağır bedellerini ödeyen; kırdan koparılarak kentlerde sosyal yardımlara muhtaç hale getirilen üreticilerin tarım ekonomisinde yeniden söz sahibi olmasına yönelik atılacak adımların somut hedeflerle ortaya konulması gerekmektedir. Ekonomik, sosyolojik ve siyasi bir olgu olarak tarım sektöründe eşitsizliklerle mücadelenin nasıl yürütüleceği ve gelir dağılımında adaletin nasıl sağlanacağına dair bütüncül ve somut politika önermesinde bulunulmalıdır.

- Kimyasallara bağımlı, uluslararası şirket güdümünde gelişen tarım sistemleri yerine gıda güvenliğine dayalı, sürdürülebilir, yeşil teknolojiyi küçük üreticiyle buluşturan bütüncül bir tarım politikasının iklim değişikliğinin yanı sıra sağlık ve yaşam hakkı için taşıdığı önemin altı halk sağlığı açısından daha güçlü çizmeyi hak etmektedir.
- “Herkesin doğduğu ve yaşadığı yerde doyma hakkının” yaşama geçmesinde tarımsal teknoloji ve tarımda inovasyon bir erişilebilirlik meselesi olmayı sürdürdüğü için nasıl sorusunun cevaplanması gerektiği düşünülmektedir. Paylaşım ekonomisini geliştirmek çiftçiler açısından da öncelik arz etmesine rağmen sadece Sanayici, Tüccar ve Esnaf Deklarasyonunda karşılık bulmuştur. Yine çiftçiler arasındaki iletişim ağını ve üretim ilişkilerini güçlendirmede dijitalleşme sürecinin üretime entegrasyonuna dair hedeflerin de belirlenmesinde yarar bulunmaktadır.
- Küçük üreticilerin öz örgütlenmesinin nasıl bir özyönetim süreciyle tamamlanacağına dair bir açıklamaya; bu açıklamada ise demokrasi, eşitlik, adalet, dürüstlük, dayanışma gibi temel kooperatifçilik ilkelerine dayalı bir yönetim anlayışının esas alınacağına yer verilerek demokratik değerlere yapılan vurgunun desteklenmesi gerekmektedir.
- İleriki dönem çalışmalarda ihracat ekinlerinden başlayarak tarımda yerli ve milli teknolojinin gelişip yaygınlaşmasına yönelik altyapı yatırımlarının neler olacağı bölge, üretim hacmi ve insan kaynağı planlaması ile birlikte Deklarasyonda yer bulabilir.
- İkinci yüzyılda cevap bekleyen bir diğer soru ise merkezde yoksulluğu döngüsel kılan kamu politikaları karşısında yerelde belediyelerin yoksullukla mücadelede nasıl sonuç alabileceğidir. Kongreye ev sahipliği yapan İzmir Büyükşehir Belediyesi ve özellikle Çiftçi Deklarasyonu yerel kalkınmada güçlü ve bütüncül bir yaklaşım yansıtmakla birlikte bunun ülke geneline nasıl yaygınlaştırılabileceği önem taşımaktadır. Aksi halde *sosyal yardım belediyciliği* olarak tabir edebileceğimiz, orta vadede kalıcı bir değişim yaratmaktan uzak yoksulseven yerel yönetimlerle de ekonomide hedeflenen değişimin yaratılması güç görünmektedir.

4.3. Sanayici, Tüccar ve Esnaf Deklarasyonu

Sanayici, Tüccar ve Esnaf Deklarasyonunda gelecek vizyonunun çok yönlü ve etkili şekilde ortaya konulduğu, öğrenen ve tüm bileşenleri ile kendisini sürekli olarak yenileyen bir ekonomi anlayışının esas alındığı söylenebilir. Deklarasyonda kullanılan kavramlar yetkinlik ve çeşitlilik arz etmektedir. İnsanın dijitalleşen iş yaşamının nesnesi değil öznesi olduğuna pek çok açıdan vurgu yapılmış ve dönüşümün mimarı olmak için izlenmesi gereken strateji kapsamlı bir şekilde açıklanmıştır. İlave edilebilecek sınırlı katkılar şunlar olabilir:

- Ekonomi yönetiminde hukukun üstünlüğü ilkesinin esas olduğu; bu ilkenin tüm aktörleri ile birlikte Türkiye ekonomisine duyulan güvenin temeli olmasını anayasal düzeyde güvence altına alınması üzerinde düşünülebilir.
- Kurumsal akla dayanan, katılımcı, ekonomik sorunların kök nedenlerini okuyabilen, çözüm odaklı, şeffaf ve hesap verebilir bir kamu mali yönetiminin yapılmasına yönelik adımlarla hukuktan ve adaletten ödün vermeyen bir iktisadi ilerleme stratejisinin benimsenmesi gerekmektedir.
- İnşaat ve imar rantına dayalı yatırım anlayışının tarım başta olmak üzere üretici kesimlere verdiği zararı telafi etmeye ve yeşil ekonomiyi desteklemeye yönelik yatırım desteklerinin planlanması öngörülebilir.
- İş insanlarının sosyal güvenlik hak ve yükümlülükleri arasında denge kurmaya yönelik tedbirler alınması gereğine ve pandemi gibi olağanüstü dönemlerde esnaf olarak çalışanları kriz koşullarına karşı koruyan bir dayanışma fonunun kurulması yoluna gidilebilir.

5. Toplumsal Güven, Eşitlik ve Sonuç

Dünya 21. yüzyıla *homo oeconomicus* ve *homo juridicus* ilişkisine eklenen *homo digitalis* ile birlikte girdi. Şimdi ise kurumsallaşan dijitalizmin toplumları ve ekonomileri hız kesmeden dönüştürdüğü bir süreçteyiz. Bu süreç bir labirent misali, toplumsal gerçekliğin ne olduğunu bulduğumuz noktaya göre tanımlayan pek çok son olasılığını birlikte barındırıyor. Labirentin sonu için elbette arzulanan insanı özgürleştiren ve toplumsal güveni güçlendiren ekonomiler ancak bu sona ulaşmak için aşılması gereken uzun yoksulluk ve eşitsizlik dehlizleri arzumıza ulaşmamızı geciktiriyor. Bu gecikmeyi göz ardı edemeyiz. Fukuyama'nın da (2005: 370) dediği gibi önemli olan insanların mutluluğunu bu kadar etkileyen refah noktasına nasıl ve hangi hızda geldiğidir.

Bugün özellikle ekonomik eşitsizlikler yarattıkları kısır döngüler ile hem insanların ekonomi kaynaklara eşit koşullarda erişememesi ile sonuçlanan hem de vergilendirme ve sosyal güvenlik gibi gelirin yeniden bölüşüm süreçlerini işlevsiz kılan döngüsel ve evrensel bir sorun halinde gelmiştir. Kendisini tekrarladığı toplumsal kesimler özelinde çoklu ayrımcılığı pekiştirirken ekonomik tabanlı ayrıcalıklara alan açan bu sorun aslında toplumsal yaşamları bir bütün olarak çevrelemektedir (Fraser, 2003). Çünkü yoksulluk sadece geçim kaynaklarına erişememek ya da temel ihtiyaçları karşılayamamak hali olmaktan öte toplumsal dışlanma ve marjinalleşme gibi boyutlar da barındırmaktadır.

Yoksulluk ve eşitsizlikler, doğaya ve topluma güven duygusuna ket vuran, insanların yaşamını sosyal adaletsizliklere ve bu adaletsizlikleri üreten yapılara mahkûm eden yapısal bir sorundur. Yapısaldır çünkü ekonomik süreç ve kurumsal çerçeve birbirlerini çağırır, destekler, değiştirir ve böylece her biri sürekli bir karşılıklılık içinde şekillenir (Deleuze, 2024). Şekillenen aynı zamanda maruz kaldığı ekonomi politik ve çalıştığı kurumsal çerçeve içinde yaşam süren emektir. Kendisini gerçekleştiremeyen, iş yaşamını güvencesizlik ve işsizlik riski altında sürdüren, düşük ücretlerle kırılgan işlerde gelir elde edebilen çalışanlar yaka renkleri farklılaşsa da (beyaz, mavi, dijital vb.) yoksullukta eşitlenmektedir. Emek sömürsünün, düşük ücretlerin, kayıt dışılığın ve güvencesizliğin hâkim olduğu bu zeminle çalışan yoksullar yaratmak yerine hiç kimseyi sosyal yardıma muhtaçlık aşamasına getirmemek, ekonominin toplumsal güvene dayalı gelecekle ileriye taşınmasında son derece belirleyicidir. Nitekim geleceğin dünyasında dayanışma ekonomisine dayalı akılcı çözümlerin kamusal alanda daha güçlü karşılık bulacağı beklenmektedir. Bu anlamda ve eşitsizlik-belirsizlik-güvencesizlik üçgeninden çıkışta temel gelir halen güçlü bir seçenek olma özelliğini korumaktadır (Standing, 2023).

Çünkü, Foucault'un *girişim toplumu* adını verdiği ve diğer herkesle rekabet içindeki rakiplerden oluşan *kendine girişimci* çıkar grupları kapitalizmi içine girdiği derin çıkmazdan çıkartamamıştır (Deleuze, 2024). Bireyi tüketiciler olarak nesneleştiren bu yapı, girişimlerinden sonuç alamayan ya da girişimlerini kurumsallaştırıp uzun vadeye yayamayan insanların yanı sıra sabit gelirli olanların alım gücü kaybı ile birlikte yoksulluğu beraberinde getirmiştir. Temelde kaynakların adil dağılımına dair anlamlı bir fark yaratmaktan uzak yoksullukla 'mücadele' politikaları ise piyasa toplumunu gösteri toplumuna dönüştüren bir aparat görevi görmüştür (Debord, 1996; Haenni, 2014). Kısaca yoksulluğun hayırsever kapitalizm mantığı içinde yönetiliyor olması üreten, yenilikçi ve verimli bir ekonomi ekosisteminin önünde duran kritik açmazlardan biridir. Bu açmaz sosyolojik, ideolojik ve teolojik arka planı ile birlikte yoksulluğun yönetimine ortak bir sivil toplum kültürü de yaratmıştır (Atatanır, 2016).

Daha kritik olan ise yoksulluğu ile yönetilen kitlelerin sosyal yardım alıcılığının kalıcılaşması ve bununla bir sorununun olmamasıdır ki bu olgu esasen yoksulluğu ekonomik düzlemde de akredite eden bir etki alanı yaratmaktadır. Türkiye birinci yüzyıla bu çok katmanlı etki alanının gölgesinde ekonomik adalet taleplerinin yükseldiği bir kamuoyu gündemi ile bir veda etmiştir. Bu talepleri Fraser (2003)'ün işaret ettiği gibi ekonomik eşitlik talebi ve tanınma talebi olarak iki genel başlık altında toplamakta ve her iki tür talebin de birbirine ayrılmaz bir biçimde bağlı olduğunu belirtmekte yarar bulunmaktadır: nitekim günümüz dünyasında ekonomik üstünlüğe sahip birey belirli durumlarda bir tanınma durumundayken, tanınmadan yoksun kalanın bireyin talepleri rahatça görmezden gelinerek yoksulluğu varoluşsal bir kültüre dönüştürülmektedir.

Kongrenin ortaya koyduğu vizyon yaşanan çıkmazları ve sorun alanlarını gören ve arzu edilen gelişimi güçlü bir ekonomi-ekoloji ilişkisi temelinde yapılandıran bir çözümleme içermektedir. Bu çözümlemede doğaya ve doğanın döngüselliklerine olan güven teması, topluma ve toplumun döngüselliklerine güven ile birlikte çalışılmıştır. Kongreyi hem gerçekleştirdiği dönem hem de şehir açısından özel kılan niteliklerinin yanı sıra gelecek nesillere bıraktığı güven ve yaratıcı özgüven mesajları ile tarihe değerli bir iz düşülmüştür. Gerçekten de toplumsal yaşamın ve ekonominin temel bir akışkanı olarak güven hedeflenen değişimin gerçekleşmesinde belirleyici gücü yüksek bileşen olarak belirlemektedir. Hem tarihsel hem düşünsel bir süreç olarak 'güven' bileşenini 21. yüzyıl Türkiye'sine taşıma kapasitesi, ekonomik potansiyelin tam anlamıyla açığa çıkmasını da mümkün kılacaktır.

Kamunun üstün yararını gözeten, eşitlikçi, kapsayıcı ve tasarrufu esas alan bir yaklaşımla gıda, temiz su, konut, eğitim, sağlık gibi insanların temel hakları kullanma kapasitesini güçlendiren bir ekonominin inşasında Türkiye'nin atacağı adımlar hem dünya hem bölge ekonomisi için öncü bir model oluşturabilir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün yüzyıl önce açılış konuşmasında ifade ettiği sözler ile nokta koyacak olursak, şu tespitlerin öncü model olmak için tarihi bir çağrı olduğu görülecektir:

"Bu vatan, evlat ve torunlarımız için cennet yapılmaya layık, çok yakışır bir vatanıdır. İşte bu memleketi böyle bayındır haline, cennet haline getirecek olan ekonomik nedenler ve ekonomik faaliyetlerdir. Bundan dolayı öyle bir iktisat devri lazımdır ki, artık milletimiz insanca yaşamasını bilsin, insanca yaşamının neye bağlı olduğunu öğrensin ve o vasıtalara yönelsin".

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Yazarın katkısı yüzde yüz oranındadır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- ASHİB (2024). *2024-2028 Stratejik planı*. Ankara: T. C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Baskısı.
- Atatanır, H. (2016). *Türkiye'de yoksulluk sosyal yardım ve sivil toplum: Hak temelli yaklaşım açısından bir değerlendirme*. Ankara: Dorlion Yayınları.
- Atatanır, H. (2022). Dijitalleşme: İş yaşamında ve sosyal güvencilikte. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*. Dijitalleşme Özel Sayısı. 77-92.
- Aykaç, A. (2018). *Dayanışma ekonomileri: Üretim ve bölüşüme alternatif yaklaşımlar*. İstanbul: Metis Kitap.
- Baudrillard, J. (2018). *Tüketim toplumu*. (F. Keskin & N. Tural Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BİSAM (2024). *Açlık ve yoksulluk sınırı Nisan 2024 dönem raporu*. DİSK/Birleşik Metal-İş Sınıf Araştırmaları Merkezi. Printed press bulletin on 15 May 2024.
- DEAL (2024). Doughnut Precepts of Practices. Doughnut economics Action Lab. <https://doughnuteconomics.org/principles-and-guidelines> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 19.04.2024.
- Debord, G. (1996). *Gösteri Toplumu*. (A. Ekmekçi & O. Taşkent, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Deleuze, G. (2024). *Özneleşme: Foucault üzerine dersler 22 Nisan-3 Haziran 1986*. (M. Çağlar Atmaca Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- DİSKAR (2024). *İşsizlik ve istihdamın görünümü (2024 I. Çeyrek)*. Araştırma Bülteni. <https://arastirma.disk.org.tr/?p=11460> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 17.05.2024.
- Ercan, F. (1998). *Sosyal bilimleri için: Toplumlar ve ekonomiler*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Fabre, C. (1998). Constitutionalising social rights. *The Journal of Political Philosophy*, 6 (3), 263-284.
- Fraser, N. (2003). Social justice in the age of identity politics: Redistribution, recognition and participation. In N. Fraser & A. Honneth (Eds). *Redistribution or recognition? A political-philosophical exchange* (7-109). New York: Verso.
- Fukuyama, F. (2005). Güven: Sosyal erdemler ve refahın yaratılması. (A. Buğdaycı, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Haenni, P. (2014). *Piyasa İslamı: İslam suretinde neoliberalizm*. (L. Ünsaldı Çev.). İstanbul: Heretik Yayıncılık.
- Han, B.C. (2017). *Yorgunluk toplumu*. (S. Yalçın, Çev.). İstanbul: Açılım Kitap.
- Han, B-J. (2017). *Yorgunluk toplumu*. (S. Yalçın, Çev.). 3. Baskı. İstanbul: Açılım Kitap.
- Hayek, F. A. (1999), *Kölelik yolu*. (T. Feyzioğlu, Çev.). Ankara: Liberte Yayınları.
- İnan, A. (2018). *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*. 4. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Kongre Kitabı (2024). İzmir İktisat Kongresi Kitabı. <https://iktisatkongresi.org/upload/21-mart-2024-ikinciyuzyiliniiktisatkongresi-kitabi-1711007452.pdf> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 10.03.2024.
- Liu, S. (2019). *Social support networks, coping and positive aging among the community-dwelling elderly in Hong Kong*. Singapore: Springer.
- Paulsen, R. (2014). *Empty labor: Idleness and workplace resistance*. UK: Cambridge University Press.
- Prilleltensky, I. & Prilleltensky, O. (2021). *How people matter: Why it affects health, happiness, love, work, and society*. UK: Cambridge University Press.
- Raworth, K. (2024). What on earth is the doughnut? Retrieved from <https://www.kateraworth.com/doughnut/>. Accessed: 11 May 2024.
- SBB. (2024). *Cumhurbaşkanlığı yıllık programı, 2024*. Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı.
- Standing, G. (2023). *Building a commons capital fund*. Manresa, Spain: Bellaterra Edicions.
- Standing, G. (2024). What a waste of time-the real productivity crisis. Financial Times. <https://www.ft.com/content/da05d0cf-4bbb-4ae7-92fe-b17a2526992c> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 23.05.2024.

- Stantcheva, S. & Rodrik, D. 2021. *A policy matrix for inclusive prosperity*. NBER Working Papers (28736). National Bureau of Economic Research.
- Şahinkaya, S. (2023). *Cumhuriyet'ten önceki son kurucu kongre: Türkiye İktisat Kongresi* (İzmir, 17 Şubat – 4 Mart 1923). Ankara: Telgrafhane Yayınları.
- TNSA (2019). *Türkiye nüfus ve sağlık araştırması, 2018*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü.
- Toffler, A. (2018). *Üçüncü dalga: Bir fütürist ekonomi analizi klasığı*. (S. Yeniçeri, Çev.). İstanbul: Koridor Yayıncılık.
- Tutar, H. & Özkan, N. (2023). Decisions of Izmir Economics Congresses: An interpretive content analysis. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(ÖS), 91-104.
- TÜİK. (2024). *Hanehalkı işgücü araştırması (1. Çeyrek Dönem)*. Yayın Tarihi: 17 Mayıs 2024.
- UNCTAD (2023). *A World of debt: Agrowing burden to global prosperity*. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). United Nations Global Crisis Response Group. <https://unctad.org/publication/world-of-debt> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 11.04.2024.
- Uyar, H. (2022). *Plaza Köylüleri*. Uzun Metrajlı Belgesel Film. Dok İstanbul Yapım. <https://www.youtube.com/watch?v=McS3jIavkgo> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 07.05.2024.
- WEF. (2024). *The global risk report, 2024*. World Economic Forum insight report. https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 27.03.2024.
- WID. (2024). *World inequality database, 2023*. <https://wid.world/news-article/whats-new-about-wealth-inequality-in-the-world/> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 10.04.2024.
- Zijderveld, A. (2007). *Sahnelik Toplum: Sosyolojinin Yeniden Tanımlanması*. (K. Canatan, Çev.) İstanbul: Pınar Yayınları.

Derleme Makale / Review Article

TÜRKİYE'DE TURİZM ALANINDA YAPILAN ELEKTRONİK AĞIZDAN AĞIZA İLETİŞİM ÇALIŞMALARI ÜZERİNE BİBLİYOMETRİK BİR ANALİZ

Ahmet ASLAN¹ 

ÖZET

Ağızdan ağıza iletişim (WOM), insanların satın alma kararlarını etkileyen çeşitli kaynaklardan biridir. İnternet ve sosyal medyanın yaygınlaşması, bireylerin gündelik deneyimlerini aktarma biçimlerini değiştirmiştir. Geleneksel medyadan farklı olarak sosyal medyanın, kullanıcıların elektronik ağızdan ağıza iletişim (eWOM) kurmasına olanak sağlamasıyla eWOM popülerlik kazanmıştır. Uluslararası araştırmalarda eWOM sıklıkla incelenmiştir, ancak turizm araştırmacıları tarafından Türkiye'de ne düzeyde ele alındığı bilinmemektedir. Bu nedenle bu çalışmanın amacı, Türkiye'de turizm alanında yapılan eWOM çalışmalarını incelemektir. Yapılan çalışmalar, bibliyometrik analiz kullanılarak yayınlandıkları yıl, çalışmanın türü ve yazar sayısına göre kategorize edilmiştir. Bu kapsamda makale, bildiri ve tezler incelenmiştir ve toplamda 32 çalışmaya ulaşılmıştır. Anahtar kelimelerden elde edilen kelime bağları incelendiğinde, elektronik ağızdan ağıza iletişimin "TripAdvisor", "marka", "tüketici davranışı", "sosyal medya", "turist" kavramlarıyla ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Araştırma sonucuna göre, eWOM, turizm araştırmacılarının yabancı araştırmalarda sıklıkla çalıştığı bir araştırma konusu olsa da Türkiye'de yapılan araştırmalarda hak ettiği ilgiyi henüz görmemiştir. Bu yüzden literatürdeki bu boşluğu doldurmak için turizmde yürütülecek olan eWOM çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Elektronik Ağızdan Ağıza İletişim (eWOM), Turizm Çalışmaları, Bibliyometrik Analiz.
JEL Sınıflandırması: L83, M00, M31.

A BIBLIOMETRIC ANALYSIS ON ELECTRONIC WORD-OF-MOUTH STUDIES IN TOURISM IN TURKEY

ABSTRACT

Word-of-mouth communication is one of several sources that influence people's purchasing decisions. The proliferation of the Internet and social media has changed how individuals communicate their daily experiences. Unlike traditional media, social media allows users to share electronic word-of-mouth (eWOM), and eWOM has gained popularity. While eWOM has been frequently studied in international research, it is unknown to what extent tourism researchers in Turkey have addressed it. Therefore, this study aims to examine eWOM studies in Turkey's tourism field. The studies were categorized according to the year of publication, type of study, and number of authors using bibliometric analysis. In this context, articles, papers, and theses were analyzed, and a total of 32 studies were reached. When the word links obtained from the keywords were analyzed, it was found that electronic word-of-mouth communication was related to the concepts of "TripAdvisor," "destination," "brand," "image," "social media," and "consumer." According to the research findings, although eWOM is a research topic that tourism researchers frequently investigate in foreign studies, it has not yet received the attention it deserves in research conducted in Turkey. Therefore, there is a need for eWOM studies to be conducted in tourism to fill this gap in the literature.

Keywords: Electronic Word of Mouth (eWOM), Tourism Studies, Bibliometric Analysis.
JEL Classification Codes: L83, M00, M31.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Bartın, Türkiye. ahmetaslan@bartin.edu.tr.

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

Many problems await solutions in the tourism sector, which continues to grow continuously (Doğantekin, 2023). Tourism researchers are working on various topics to find solutions to these problems. With the increase in the number of studies in the field of tourism, the evaluation of the methods, focal points, and effects of these studies has revealed a new research topic. Therefore, bibliometric analysis is widely used in tourism research. Considering this information, the research questions sought to be answered in this study are as follows:

- What is the distribution of academic studies on electronic word-of-mouth in Turkey according to years?
- What is the distribution of academic studies on eWOM in Turkey according to their types (articles, theses, dissertations, papers)?
- What are the academic journals and conferences in which studies on eWOM in Turkey are mostly published?
- How many authors are involved in studies on eWOM in Turkey?
- Which universities or research institutions in Turkey conduct the most studies on electronic word-of-mouth in Turkey?

This study aims to examine the electronic word-of-mouth studies in Turkey's tourism field. In addition, this study is expected to contribute to the electronic word-of-mouth literature. First, to the best of our knowledge, no recent research on electronic word-of-mouth in the field of tourism uses bibliometric analysis to examine national-level research on electronic word-of-mouth. In order to fill this gap in the literature, this study will examine the distribution of studies on electronic word-of-mouth in the field of tourism according to years, research type, number of authors, author institutions, keyword-derived word clouds, and word ties and try to reveal the general profile of the studies. Secondly, in the light of the studies analyzed, some suggestions will be made to guide future studies.

Literature Review

Electronic word-of-mouth communication has emerged as an essential influence factor in the tourism sector by affecting both tourism marketing and consumer behavior. This is because what is consumed in the tourism sector consists mainly of experiences (Aslan, 2022), and the most objective evaluations of these experiences can be obtained from previous consumers who have had these experiences (Arslan & Güven, 2018). Electronic word-of-mouth has emerged as a significant influencer in the hospitality and tourism industry, shaping consumer behavior and influencing decision-making processes (Litvin et al., 2018). The reliability of information shared through electronic word-of-mouth platforms is an essential tool used to reduce uncertainty in decision-making processes in the tourism industry (Song et al., 2021).

Social media reviews and eWOM are vital in shaping tourists' perceptions and decisions and are more effective than other marketing tools due to the intangible nature of tourism services (Kutlu & Ayyıldız, 2017; Toral et al., 2018). Due to the intangible nature of the tourism industry, positive and negative opinions can be obtained from those who have had this experience (Sarıışık & Özbay, 2012). Tourists rely heavily on online reviews for travel planning (Leong et al., 2021; Ran et al., 2021), which underlines the importance of eWOM in decision-making processes (Wei et al., 2022). Moreover, the authenticity of online reviews is crucial for consumers, especially in the tourism industry, where first-hand experience may not be possible before making a decision (Kim & Han, 2022).

Methodology

In this study, bibliometric analysis, one of the quantitative research methods, was used (Broadus, 1987). Bibliometric analysis is the most popular method for summarizing a field, analyzing the complex structures and networks of publications and citations, and making inferences for future research (Özköse et al., 2023) and is becoming increasingly important in tourism research (Hall, 2011). Thanks to bibliometric studies, it is possible to analyze hidden trends in a particular field and provide more information to researchers by creating a comprehensive literature database (Nerur et al., 2016).

Results and Conclusions

In this study, articles, papers, and theses on electronic word-of-mouth communication in the field of tourism were examined in YÖK Academic and National Thesis Center. These studies were examined according to the year of publication, type of study, and number of authors using bibliometric analysis. Thus, studies on electronic word-of-mouth communication were included in detail. Thirty-two publications on electronic word of mouth (eWOM)

between 2012 and 2024 were analyzed. When analyzing the number of authors on eWOM, it is seen that most studies with two authors were conducted. In addition, while most studies were conducted in 2023, most studies were conducted in article type. It was observed that empirical and conceptual studies were close to each other in article and paper-type studies, while one of the studies in thesis type was conceptual, and the others were empirical. When the word cloud and word ties are examined, it is seen that the concepts of WOM, online, social media, brand, consumer behavior, and tourist stand out.

1. Giriş

Elektronik ağızdan ağıza iletişim hem turizm pazarlamasını hem de tüketici davranışlarını etkileyerek turizm sektöründe önemli bir etki unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü turizm sektöründe tüketilen unsur daha çok deneyimlerden oluşmaktadır (Aslan, 2022) ve bu deneyimlerle ilgili en objektif değerlendirmeler, bu deneyime sahip önceki tüketicilerden elde edilebilir (Arslan & Güven, 2018). Elektronik ağızdan ağıza iletişim, tüketici davranışlarını şekillendiren ve karar verme süreçlerini etkileyen, konaklama ve turizm endüstrisinde önemli bir etkileyici olarak ortaya çıkmıştır (Litvin vd., 2018). Elektronik ağızdan ağıza iletişim platformları aracılığıyla paylaşılan bilgilerin güvenilirliği turizm sektöründeki karar alma süreçlerinde belirsizliği azaltmak için kullanılan önemli bir araçtır (Song vd., 2021).

Elektronik ağızdan ağıza iletişimde, ürün ve hizmetlere ilişkin bilgi ve görüşler çevrimiçi sitelerde kalıcı olarak kaydedilmektedir. Kılınç & Koçarslan (2022)'a göre eWOM, daha büyük gruplara hızlı bir şekilde ulaşabilmesi, interneti bilgi kaybını önleyen bir veri madenine dönüştürmesi, kişilerin bilgi ihtiyacını karşılaması ve uzun süreli iletişimi sağlaması nedeniyle WOM'dan daha etkili bir iletişim aracıdır. Ağızdan ağıza iletişim güvenilir ve inanılır bir kanal olmasından ötürü tüketicilerin görüş ve deneyimlerinin merkezindeyken, bilişim teknolojilerindeki gelişmeler ve Web 2.0 uygulamalarının sağladığı faydalar karşısında dönüşüm geçirecek elektronik ağızdan ağıza iletişim kavramına evrilmiştir. (Litvin vd., 2008; Oral vd., 2022).

Teknolojik gelişmelerle birlikte tüketiciler deneyimlerini sosyal medyada paylaşmaya başlamışlardır. İnternet ortamında paylaşılan yorumlar, potansiyel tüketiciler tarafından referans alınmaktadır (Çamlıca vd., 2022). Sosyal medya platformları, eWOM paylaşımını kolaylaştırarak turistlerin destinasyonları değerlendirmesine, deneyimlerini paylaşmasına ve başkalarının seyahat kararlarını etkilemesine olanak tanıyan bir araç hâline gelmiştir (Shirazi, 2018). Ayrıca, eWOM'un turistik ürün kalitesi, hizmet kalitesi ve turistlerin tekrar ziyaret niyetleri arasındaki ilişkiye aracılık ettiği ve ziyaretçi çekmek için bir pazarlama aracı olarak kullanıldığı bilinmektedir (Sagantoro vd., 2022). Bazı araştırmacılar eWOM'un, seyahat deneyimlerini paylaşmak, tavsiyelerde bulunmak ve destinasyon seçimlerinde karar verici unsur olmasından ötürü sosyal medya platformlarında yaygın olarak kullanıldığını ifade etmektedir (Doğan, 2016; Grubor vd., 2019; Dewi vd., 2021). Elektronik ağızdan ağıza iletişim, destinasyon imajı, destinasyon sadakati, turistlerin tekrar ziyaret niyetleri ve turist memnuniyeti üzerindeki etkileriyle geleneksel pazarlama stratejilerinin ötesine uzanmaktadır (Wang vd., 2017; Tekeli vd., 2024).

Uluslararası araştırmalarda geniş bir yer tutan elektronik ağızdan ağıza iletişimin tüketici kararlarında önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de turizm alanında yapılmış elektronik ağızdan ağıza iletişim çalışmalarını incelemektir. Ayrıca bu çalışmanın elektronik ağızdan ağıza iletişim literatürüne bazı katkılar sağlaması öngörülmektedir. Öncelikle bilindiği kadarıyla turizm alanında elektronik ağızdan ağıza iletişim konusunda bibliyometrik analiz kullanarak ulusal düzeydeki araştırmaları ele alan güncel bir çalışma bulunmamaktadır. Literatürdeki bu boşluğu doldurmak amacıyla bu çalışmada, turizm alanında elektronik ağızdan ağıza iletişim üzerine yapılan araştırmaların yıllara, araştırma türüne, yazar sayısına, yazar kurumlarına, anahtar kelimeden türetilmiş kelime bulutlarına ve kelime bağlarına göre dağılımı incelenip çalışmaların genel profili ortaya konulmaya çalışılacaktır. İkinci olarak, incelenen çalışmalar ışığında gelecekte yapılan çalışmalara yol gösterici bazı önerilerde bulunulacaktır.

2. Kavramsal Çerçeve

Ağızdan ağıza iletişim, insanların satın alma kararlarını etkileyen çeşitli kaynaklardan biridir (Aslan, 2022). Arndt (1967) ağızdan ağıza iletişimi, "tüketiciler arasında, satıcılar da dâhil olmak üzere ürün ve hizmetlerin sahipliği, kullanımı veya özellikleri hakkında gayriresmî bir iletişim" olarak tanımlamıştır. Hizmetin soyut doğası gereği satın almadan önce deneyimlenmesi mümkün olmadığından ağızdan ağıza iletişim kavramı hizmet pazarlaması literatüründe özellikle büyük bir öneme sahiptir (Zeithaml vd., 1996). Zorlu & Uzgören (2020) elektronik ağızdan ağıza iletişimi, "kişilerin ürünler, markalar veya hizmetlerle ilgili, internet ortamındaki çeşitli platformlarda gerçekleştirdikleri olumlu ya da olumsuz iletişimleri" olarak tanımlamaktadır. İnternet ve sosyal medyanın yaygınlaşması, bireylerin gündelik deneyimlerini aktarma biçimlerini değiştirmiştir (Stylos vd., 2022). Elektronik ağızdan ağıza iletişimin turist davranışları üzerindeki etkisinin geleneksel kapsamın ötesine geçtiği ve turizm sektörü üzerinde etkili olduğu fikri benimsenmiştir (Buhalis & Inversini, 2014). Tokay (2008)'a göre eWOM, "internet aracılığı ile potansiyel, gerçek veya eski tüketiciler tarafından bir ürün veya firma ile ilgili olumlu veya olumsuz ifadeler şeklinde" tanımlanmaktadır.

İnternetin ortaya çıkışı, tüketicilerin diğer tüketicilerden tarafsız ürün bilgileri toplama seçeneklerini genişleterek tüketicilere elektronik ağızdan ağıza iletişim için imkân tanımıştır (Kocaman, 2018). Bu doğrultuda tüketiciler kendi tüketimlerine ilişkin tavsiyelerini sunma fırsatı yakalamıştır (Hennig-Thurau vd., 2004). Bu kapsamda, ağızdan ağıza iletişim en etkili bilgi aktarım kaynaklarından biri olarak kabul edilmiştir (Düzgün, 2023). Dijital platformların ve sosyal medyanın gelişimi geleneksel ağızdan ağıza iletişimi elektronik formatlara dönüştürerek eWOM'u turistlerin karar verme süreçlerinde kritik bir faktör hâline getirmiştir (Grubor vd., 2019). Çevrim içi platformların yükselişi, sektör için değerli içgörüler elde etmek amacıyla doğal dil işleme gibi gelişmiş teknikler kullanılarak analiz edilen turizmle ilgili büyük verilerin üretilmesine yol açmıştır (Li vd., 2019; Wang, 2023). Ayrıca, kültürel turizm deneyimlerini ve çekiciliğini artırmak için eWOM ve destinasyon imajından yararlanılması vurgulanmıştır (Nanggong & Mohammad, 2020).

Geleneksel ağızdan ağıza iletişim ve elektronik ağızdan ağıza iletişim, müşterilerin bir işletme, marka veya ürün hakkındaki görüşlerini başkalarına iletmelerine olanak tanımaktadır (Cheung & Thadani, 2012). Geleneksel medyadan farklı olarak sosyal medya, kullanıcıların elektronik ağızdan ağıza iletişim paylaşmasına olanak sağlamasıyla (Dellarocas, 2003) eWOM popülerlik kazanmıştır (Lai vd., 2021). Turistler, eWOM'u seyahat acentelerinden daha güvenilir bulmaktadır ve çevrim içi alışveriş yapanların yaklaşık %30'u ürünleri çevrim içi olarak değerlendirmektedir (Lenhart, 2006). Ayrıca, turistlerin %70'inden fazlası nihai kararlarını vermeden önce turizm web sitelerini, forumları veya sanal toplulukları ziyaret etmektedir (Forrester Research, 2006). Yapılan çalışmalara göre, turizm sektöründe sosyal medya sitelerinde yapılan çevrim içi yorumların otel odalarındaki satışları etkilediği ve eWOM'un diğer bilgi kaynaklarına göre daha yüksek güvenilirlik düzeyine sahip olduğu tespit edilmiştir (Kitapçı vd., 2012; Filieri & Mcleay, 2013). Ergün & Akgün (2016) turizm işletmelerinin misafirlerine sunmaları gereken kaliteli hizmetin sosyal medya siteleri kullanılarak dikkate alınması gerektiğini ifade etmiştir.

Sosyal medyada yapılan yorumlar ve eWOM, turistlerin algılarını ve kararlarını şekillendirmede hayati öneme sahiptir ve turizm hizmetlerinin soyut doğası nedeniyle diğer pazarlama araçlarından daha etkilidir (Kutlu & Ayyıldız, 2017; Toral vd., 2018). Turizm endüstrisinin soyut olmasından ötürü olumlu ve olumsuz görüşler bu deneyime sahip olanlardan elde edilebilir (Sarışık & Özbay, 2012). Turistler, seyahat planlaması için büyük ölçüde çevrim içi değerlendirmelere güvenmektedir (Leong vd., 2021; Ran vd., 2021) ve bu da eWOM'un karar verme süreçlerindeki önemini altını çizmektedir (Wei vd., 2022). Ayrıca, çevrim içi değerlendirmelerin gerçekliği, özellikle karar vermeden önce ilk elden deneyimin mümkün olmayabileceği turizm sektöründe tüketiciler için çok önemlidir (Kim & Han, 2022).

Elektronik ağızdan ağıza iletişim kavramı, sanal WOM, internet WOM, Word of Mouse (mouse yoluyla iletişim), Word of Modem (modem yoluyla iletişim), internet iletişimi, sanal geri bildirim mekanizmaları ve elektronik WOM olarak adlandırılmaktadır (Liu, 2006; Akar, 2009; Sarışık & Özbay, 2012). Yani, elektronik ağızdan ağıza iletişim bir nevi, geleneksel ağızdan ağıza iletişimin gücünün katlanmış ve daha geniş alanlarda etkili olmuş teknolojik hâlidir (Dellarocas vd., 2004). Elektronik ağızdan ağıza iletişim, turizm sektöründe, özellikle kullanıcıların deneyimlerini ve görüşlerini paylaştıkları platformlarda önemli bir faktördür. Facebook, Instagram ve Twitter gibi sosyal ağ siteleri turizm sektöründe eWOM için öncelikli olarak kullanılan platformlardır (Wang & Kubickova, 2017). Elektronik ağızdan ağıza iletişim ayrıca bloglar, tartışma forumları, çevrim içi mağazalar, sosyal ağ web siteleri, turistik yerler, konaklama yerleri gibi çeşitli turizm alanlarını kapsayan platformlarda yaygındır (Hlee vd., 2018).

Turizm sektöründe seyahat değerlendirmeleri ve eWOM için öne çıkan platformlar arasında Expedia, Hotels.com, Orbitz, Priceline, TripAdvisor ve Yelp yer almakta olup TripAdvisor en popüler ve etkili olanıdır (Pérez-Aranda vd., 2018). TripAdvisor gibi turizme özgü web sitelerinin tüketici kararlarını etkilediği bilinmekle birlikte, Facebook ve Twitter gibi daha genel topluluk platformlarının etkisi artmaktadır. Bu durum ilgili platformların gelecekteki eWOM platformları olarak potansiyellerini göstermektedir (Ladhari & Michaud, 2015). Turistler, seyahat planlama ve satın alma kararlarında eWOM'a giderek daha fazla güvenmekte ve başkalarının bilinçli seçimler yapmasına yardımcı olmak için deneyimlerini sosyal medya platformlarında aktif olarak paylaşmaktadır (Wang, 2016). Elektronik ağızdan ağıza iletişim, pazarlama stratejilerini ve tüketici davranışlarını şekillendirerek konaklama ve turizm sektöründe önemli bir etki hâline gelmiştir (Litvin vd., 2018). Elektronik ağızdan ağıza iletişim, turistler için destinasyon seçimlerini, satın alma niyetlerini ve marka algılarını etkileyen değerli bir bilgi kaynağı olarak hizmet vermektedir. Sosyal medya, bloglar ve seyahat inceleme siteleri de dâhil olmak üzere çeşitli çevrim içi kanallar aracılığıyla yayılmakta, tüketici davranışlarını etkilemekte ve turizm ortamını şekillendirmektedir (Di Virgilio vd., 2018).

Elektronik ağızdan ağıza iletişim, turizm endüstrisini, özellikle de turistlerin destinasyon seçimlerini ve ziyaret niyetlerini önemli ölçüde şekillendirmektedir (Doosti vd., 2016; Arıcı & Güçer, 2018). Elektronik ağızdan ağıza iletişimin, destinasyon seçiminde önemi ve planlı davranış teorisi üzerindeki etkisi bazı çalışmalarda vurgulanmıştır (Demirağ, 2020; Ergenekon Arslan & Güven, 2020; Demirağ vd., 2022). Planlı davranış teorisi, Ajzen'in (1991) çalışmasıyla başlayarak teoriye ilişkin öngörü ve değerlendirmeler yapılmıştır. Wang ise (2015),

eWOM'un turistlerin bir destinasyonu ziyaret etme niyetini nasıl etkilediğini araştırmak için planlı davranış teorisine dayanan yapısal bir model önermiştir. Planlı davranış teorisi, bireylerin davranışlarında birey iradesinin yanı sıra, yakın çevre, algılanan davranış kontrolü gibi faktörlerin de birey davranışının şekillenmesinde etkili olduğunu ileri süren ve sebepli eylem teorisini temel alarak birçok alanda davranış açıklama yönelik geliştirilen bir teoridir (Ajzen, 1991). Planlı davranış teorisi, turistlerin seyahat rotası seçimleri bağlamında davranışsal niyetlerini incelemek için yaygın olarak kullanılmıştır (Chen vd., 2016). Ran vd. (2022) planlı davranış teorisini kullanarak tüketicilerin eWOM davranışlarının anlaşılmasını genişleterek eWOM'un tüketici karar verme süreçleri üzerindeki etkisini araştırmıştır. Burkov vd. (2023) restoran incelemelerinin yapısal konu modellemesi yoluyla tüketicilerin davranışsal niyetlerini etkileyen memnuniyet boyutlarını analiz etmek için planlı davranış teorisini kullanmıştır. Jalilvand & Samiei (2012) turizm endüstrisinde planlı davranış teorisini eWOM değişkenini ekleyerek test etmiştir. Çalışmanın bulgularına göre, eWOM'un İsfahan'ı ziyarete yönelik tutum ve tekrar ziyaret etme niyetini olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Kumar vd. (2023) çalışmalarında turizm sektöründeki elektronik ağızdan ağıza iletişim araştırmalarını bibliyometrik analiz kullanarak incelemişlerdir. Çalışmalarında makalelerin bibliyometrik analizinde VOSviewer ve RStudio yazılımları kullanmışlardır. Buna göre, eWOM ile ilgili yayınlarda önemli bir artış olduğunu tespit etmişlerdir. Mukhopadhyay vd. (2021) yaptıkları çalışmada, konaklama ve turizm dergilerinde yayınlanan eWOM araştırmalarını özetlemek ve ayrıca işletme ve yönetimin diğer alanlarında yayınlanan araştırmalarla ilgili araştırmaları karşılaştırmayı amaçlamıştır. Çalışmalarında atıf, ortak atıf, anahtar kelime ve ortak kelime analizi dâhil olmak üzere çoklu bibliyometrik analiz yöntemleri kullanılmıştır. Buna göre çalışma, eWOM araştırmalarının özellikle konaklama ve turizm sektörlerinde hızla gelişmekte olduğu sonucuna varmaktadır. Bilişçi vd. (2023) çalışmalarında eWOM üzerine yapılan akademik araştırmaların varlığını, tanımlayıcı ve nicel olarak analiz etmeyi amaçlamıştır. Bu kapsamda, Web of Science (WoS) veri tabanında 2003- 2023 yılları arasında yayımlanan 1642 makale bibliyometrik yöntemler kullanılarak kapsamlı bir şekilde analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucuna göre, 2009 yılından günümüze eWOM ile ilgili çalışmalarda dikkate değer bir artış olduğu tespit edilmiştir. Eren & Eren (2020) çalışmalarında eWOM ile ilgili yapılan çalışmaları bibliyometrik yöntem ile incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmalarında makale sayısı, atıf sayısı, en çok yayın yapan üniversiteler ve yazar ağ analizi şeklindeki bibliyometrik göstergeler kullanılarak Web of Science veri tabanında yer alan makaleleri incelemişlerdir. Buna göre, eWOM alanındaki öncü yazar ve araştırmaları belirlemek ve araştırmacılara yeni çalışmaları için literatür taraması ve konu belirleme noktalarında faydalı olabileceği sonucuna ulaşmışlardır.

3. Yöntem

Bu çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden biri olan bibliyometrik analiz kullanılmıştır (Broadus, 1987). Bibliyometrik analiz, bir alanı özetlemek, yayınların ve atıfların karmaşık yapılarını ve ağlarını analiz etmek ve gelecekteki araştırmalar için çıkarımlar yapmak için en popüler yöntemdir (Özköse vd., 2023) ve turizm araştırmalarında giderek önem kazanmaktadır (Hall, 2011). Bibliyometrik çalışmalar sayesinde kapsamlı bir literatür veri tabanı oluşturularak belirli bir alandaki gizli eğilimlerin analiz edilmesi ve araştırmacılara daha fazla bilgi sağlanması mümkün olabilmektedir (Nerur vd., 2016). Sürekli olarak büyümesini sürdüren turizm sektöründe çözüm bekleyen birçok sorun bulunmaktadır (Doğantekin, 2023). Turizm araştırmacıları söz konusu sorunlara çözüm üretmek için çeşitli konularda çalışma yapmaktadır. Turizm alanındaki çalışmaların artmasıyla bu çalışmaların yöntemlerinin, odak noktalarının ve etkilerinin değerlendirilmesi yeni bir araştırma konusu ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla, turizm araştırmalarında bibliyometrik analiz yaygın olarak kullanılmaktadır. Araştırma kapsamında incelenen çalışmaların en sık tekrar eden kelime frekanslarını belirleyebilmek için Voyant Tools yazılım programı kullanılmıştır. Voyant Tools, metin analizinde kullanılan ve görselleştirme araçlarından oluşan web tabanlı bir uygulamadır (Cortés-Sánchez, 2017). Bu bilgiler ışığında, bu çalışmada cevap aranan araştırma soruları aşağıdaki şekildedir:

- Elektronik ağızdan ağıza iletişim konusunda Türkiye'de yapılan akademik çalışmaların yıllara göre dağılımı nasıldır?
- Türkiye'de eWOM konusundaki akademik çalışmaların türlerine göre (makale, tez, bildiri) dağılımı nasıldır?
- Türkiye'de eWOM konusundaki çalışmaların en fazla yayınlandığı akademik dergiler ve konferanslar hangileridir?
- Türkiye'de eWOM konusunda çalışmalar kaç yazardan oluşmaktadır?
- Elektronik ağızdan ağıza iletişim konusunda Türkiye'de en çok çalışma yapan üniversiteler veya araştırma kurumları hangileridir?

Anahtar kelime grubu belirlenirken çalışmalarda “elektronik ağızdan ağıza iletişim” kavramının hem çalışma başlıklarında hem de anahtar kelimelerde en çok kullanılan kelime grubu olduğu görülmüştür. Bu yüzden “YÖK Akademik” ve “Ulusal Tez Merkezinde” bulunan makaleler, tezler ve bildiriler incelenmiştir. İnceleme

süresince herhangi bir süre kısıtı uygulanmamıştır ve elde edilen çalışmaların tamamı değerlendirmeye alınmıştır. “Elektronik Ağızdan Ağıza İletişim” ve bu kelimenin İngilizce karşılığı taramada kullanılmıştır. Verilerin toplandığı son tarih 19.03.2024’tür. Tarama sonucunda; 8 bildiri, 15 makale ve 9 tez çalışması olmak üzere toplamda 32 çalışmaya ulaşılmıştır. Turizm alanında elektronik ağızdan ağıza iletişim üzerine yapılan araştırmaların yıllara, araştırma türüne, yazar sayısına, yazar kurumlarına, anahtar kelimedenden türetilmiş kelime bulutlarına ve kelime bağlarına göre dağılımı incelenip çalışmalarla ilgili genel temalar ortaya konulmuştur. Bu temalar Doğantekin’in (2023) çalışmasından alınmıştır. Bu kapsamda çalışmaya dâhil olan bazı araştırmalara ait ayrıntılı bilgilere Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1: Çalışmaya Dahil Edilen Seçilmiş Elektronik Ağızdan Ağıza İletişim Çalışmaları

Yazar(lar)	Yıl	Yayın Yeri ve Tarandığı İndeks	Türü	Uygulama Alanı	Ana Bulgular
Tekeli vd.	2024	International Journal of Eurasia Social Sciences (TR Dizin)	Makale	TripAdvisor	Ulaşım, tur, yeme-içme, turist rehberi ve konaklama ana temalar olarak tespit edilmiştir.
Seçuk vd.	2023	V. International Halich Congress On Multidisciplinary Scientific Research	Bildiri	TripAdvisor, Instagram	Yiyecek ve içecek işletmeleri, eWOM araçlarını aktif olarak kullanmakta ve elektronik ortamlarda üretilen bilgilere yanıt vermekte, bunların çoğu da Google Business, Instagram ve TripAdvisor gibi uygulamalardan faydalanmaktadır
Özgürel & Koç	2023	FAREAST 1st International Conference on Social Sciences	Bildiri	Yiyecek İçecek İşletmeleri	-
İspir	2022	Ulusal Tez Merkezi	Tez	Konaklama İşletmeleri	Elektronik ağızdan ağıza iletişim, müşteri memnuniyeti ve algılanan değerle pozitif yönlü bir ilişki olduğunu göstermiştir.
Oral vd.	2022	Erciyes Akademi (Diğer Uluslararası İndeksler)	Makale	Turizm Tesisi	Gösterişçi tüketicinin ve eWOM’un deneyime ilişkin marka bilinirliğini etkilediği görülmüştür.
Ökmen	2022	Ulusal Tez Merkezi	Tez	Sağlık Turizmi	Elektronik ağızdan ağıza iletişimin destinasyon imajı, tutum ve yeniden ziyaret etme niyetini olumlu yönde etkilemiştir.
Kılıç	2022	Ulusal Tez Merkezi	Tez	TripAdvisor	Türk turistlerin Kemer'deki 5 yıldızlı otellerden memnun olduklarını tespit edilmiştir.
Tufan	2022	Ulusal Tez Merkezi	Tez	Turizm	Turistlerin satın alma davranışına en büyük etkiyi "yorum yapan kişiye duyulan güven" boyutunun yaptığı ortaya konulmuştur.
Karacaoğlu	2021	Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research (Diğer Uluslararası İndeksler)	Makale	Turizm	Elektronik ağızdan ağıza iletişimin hem destinasyon imajı hem de davranışsal niyetler üzerinde pozitif ve anlamlı sonuçları olduğunu göstermektedir.
Sunar & Ateş	2021	Türk Turizm Araştırmaları Dergisi (TR Dizin)	Makale	Konaklama İşletmeleri	Çevrimiçi değerlendirmenin tüketici tutumu kararsızlığı üzerindeki etkisi bulunmuştur ve çevrimiçi değerlendirme, satın alma niyeti ve çevrimdışı geri bildirim etkisi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür.
Eren	2021	Ulusal Tez Merkezi Üniversitesi	Tez	Turizm	Çalışmanın sonuçları, turizm sektörü için elektronik ağızdan ağıza iletişiminin önemli olduğunu göstermektedir.
Tarkang vd.	2020	Journal of Public Affairs (SSCI)	Makale	Havayolu	Potansiyel kullanıcıları çekmek ve mevcut kullanıcıları elde tutmak için web sitesini kullanıcı dostu hale getirerek web sitesi kalitesini korumaya ve neden geliştirmemeye yönelik anlayışlar önermektedir.
Göker & Ayar	2020	Journal of Tourism and Services (ESCI)	Makale	Turizm	EWOM'un seyahat niyeti üzerinde etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Yazar(lar)	Yıl	Yayın Yeri ve Tarandığı İndeks	Türü	Uygulama Alanı	Ana Bulgular
Mustafaoğlu	2020	Ulusal Tez Merkezi	Tez	Turizm	Elektronik ağızdan ağıza iletişimin marka imajını ve destinasyon tercihini iyileştirme açısından çok güçlü olmasına rağmen faydalı bir girişim olarak değerlendirilmesi gerektiği öne çıkmıştır.
Ören & Çatır	2020	Türk Turizm Araştırmaları Dergisi (TR Dizin)	Makale	Otel	Antalya'da faaliyet gösteren 5 yıldızlı oteller turistlere göre olumlu bir imaja sahiptir.
Kosova	2020	Ulusal Tez Merkezi	Tez	Otel	Bilginin rezervasyon niyeti üzerinde herhangi bir etkisi olmasa da kültür, bilgi farkındalığı, web sitesi itibarı ve güvenin etkisi rezervasyon niyetini pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilemektedir.
Arslan & Güven	2019	9. Uluslararası Çin'den Adriyatik'e Sosyal Bilimler Kongresi	Bildiri	Turizm	Güven, imaj ve eWOM'un, profesyonellerin çevrimiçi tatil alışverişi davranışları üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.
Akyol	2019	Ulusal Tez Merkezi	Tez	Turizm	Destinasyon seçimi ve alınan kararların doğruluğunun sağlanmasından emin olmak için turistlerin çevrimiçi platformlarda paylaştığı deneyimler oldukça fayda sağlamaktadır.
Kocaman	2018	Journal of Tourism and Gastronomy Studies (TR Dizin)	Makale	Restoran İşletmeleri	Restoranların çoğunlukla Türk, Avrupa ve Vejetaryen mutfaka yöneldiği; restoranların amaçları için en çok vurgulanan kelimeler belirtilmiştir.
Arslan & Güven	2018	International Congress on Afro - Eurasian Research IV	Bildiri	Turizm	Akademisyenlerin geçmiş çevrimiçi ürün satın alma davranışları ile çevrimiçi tatil ürünü satın alma davranışları ve eWOM kullanımı arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur.
Çetin & İstanbullu Dinçer	2014	Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi (Diğer Uluslararası İndeksler)	Makale	Otel Misafirleri	Memnuniyetin çevrimiçi tavsiye etme niyeti ile ilişkili olduğu bulunmuştur.
Özaslan & Uygur	2014	Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi (TR Dizin)	Makale	Yiyecek İçecek İşletmeleri	Restoran hizmetlerinden memnun olmayan müşterilerin olumsuz eWOM ihtimalinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.
Güzel	2014	Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi (TR Dizin)	Makale	TripAdvisor	Tatil sonrasında belirlenen deneyim değeri unsurlarının fiziksel kanıt, yiyecek ve içeceklerin kalitesi, rekreasyon ve hizmet kalitesi etrafında organize edildiği tespit edilmiştir.
Aydın	2014	Ulusal Tez Merkezi	Tez	Turizm	Elektronik ağızdan ağıza iletişim arama motivasyonu ile destinasyon tercihi kararları, destinasyon imajı oluşumu ve iletişim değişiklikleri arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.
Sarıışık & Özbay	2012	Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi (TR Dizin)	Makale	Turizm	Elektronik ağızdan ağıza iletişimin pazarlama açısından önemli bir araç olarak kullanılabilmesi, sanal ortamda paylaşılan görüşlerin müşteri kararları üzerinde büyük etkiye sahip olabileceğini göstermektedir.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Elektronik ağızdan ağıza iletişim ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde çalışmaların genellikle TripAdvisor (Güzel, 2014; Kılıç, 2022; Tekeli vd., 2024), restoran işletmeleri (Özaslan & Uygur, 2014; Seçuk vd., 2023), konaklama işletmeleri (Kutlu & Ayyıldız, 2017; İspir, 2022), havayolu işletmeleri (Koçak, 2017; Tarkang vd., 2020), destinasyon seçimi ve destinasyon imajı, destinasyonu ziyaret niyeti (Mustafaoğlu & Taşkıran, 2020; Göker & Ayar, 2020; Kılınc & Koçarlan, 2022; Demirağ vd., 2022) alanlarında yapıldığı görülmüştür. Bu makalelerin altısının dili İngilizcedir. Makalelerin bir tanesi Emerging Sources Citation Index'te (ESCI) ve bir tanesi Social Science Citation Index'te (SSCI) taranmaktadır. Çalışmaların bulguları incelendiğinde eWOM'un pazarlama açısından önemli bir araç olarak kullanılabilirliği, memnuniyetin eWOM ile ilişkili bulunduğu, tüketicilerin destinasyon seçimi yaparken çevrim içi yorumları özellikle dikkate aldığı, eWOM'un seyahat niyeti

üzerinde etkili olduğu ve turizm sektörü için elektronik ağızdan ağıza iletişimin önemli olduğu bulgularına ulaşılmıştır.

4. Bulgular

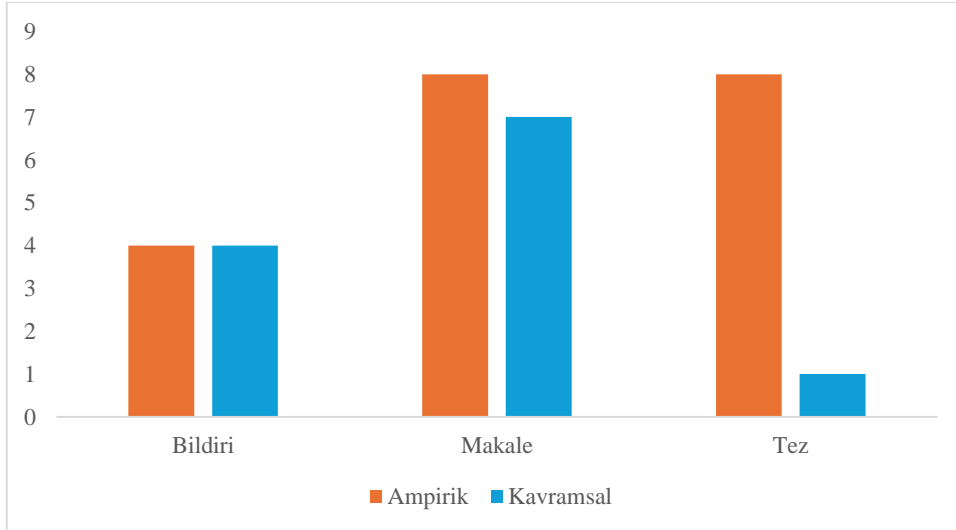
Çalışma kapsamında incelenen çalışmaların yıllara göre dağılımı Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1: Elektronik Ağızdan Ağıza İletişim Çalışmalarının Yıllara Göre Dağılımı

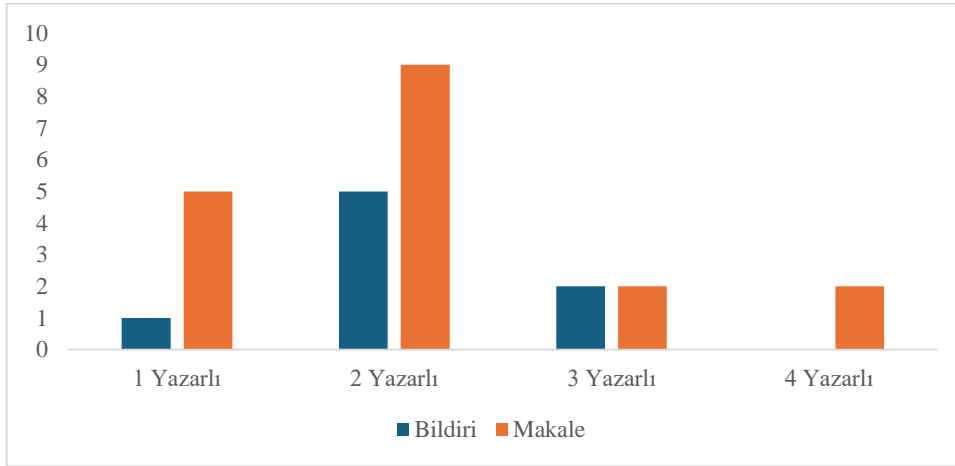


Bu kapsamda elektronik ağızdan ağıza iletişimi ele alan araştırmaların çoğu makale türünde yapılmıştır. Makalelerin yıllara göre dağılımına bakıldığında makalelerin çoğunun 2020 ve 2021 yıllarında yayınlandığı belirlenmiştir. Bununla birlikte, bildirilerin en fazla 2023 yılında yayınlandığı belirlenmiştir. Konuyla alakalı ilk tezin 2014 yılında yapıldığı fakat 2019 yılına kadar herhangi bir tezin yazılmadığı belirlenmiştir. Ayrıca, tez araştırmalarının büyük çoğunluğu 2020 ve 2022 yıllarında yapılmış ancak bu sayı altı ile sınırlı kalmıştır. Çalışmalar bütün olarak incelendiğinde ve toplam sayılar dikkate alındığında ise en çok çalışma 2023 yılında yürütülmüştür.

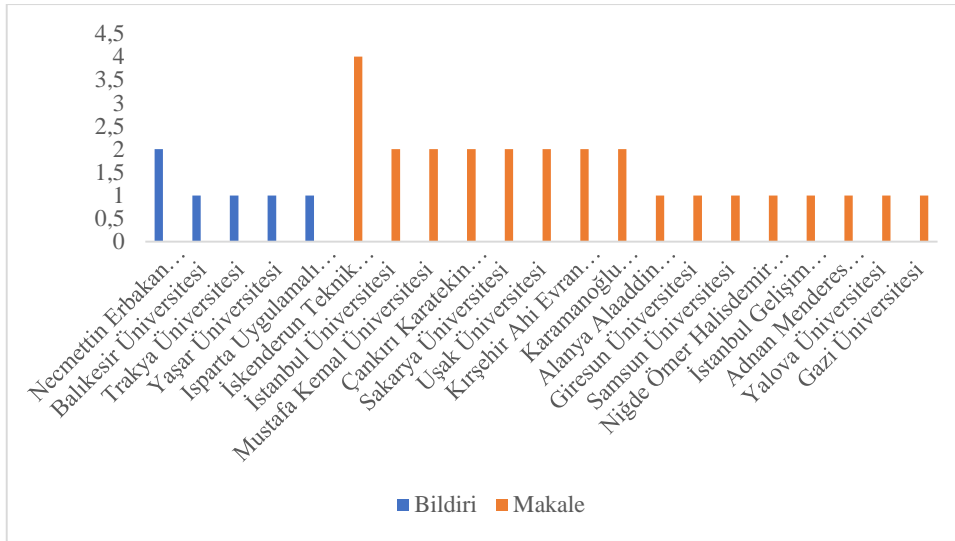
Şekil 2: Elektronik Ağızdan Ağıza İletişim Çalışmalarının Türü



Şekil 2'ye bakıldığında çalışma kapsamında incelenen bildiri, makale ve tezlerin 20'sinin ampirik ve 12'sinin ise kavramsal çalışma olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, Türkiye'deki turizm araştırmacılarının elektronik ağızdan ağıza iletişime ilgili daha fazla ampirik çalışma yürüttüğü görülmektedir.

Şekil 3: Elektronik Ağızdan Ağıza İletişim Çalışmalarının Yazar Sayıları

Turizm yazınında elektronik ağızdan ağıza iletişim kapsamındaki araştırmaların yazar sayılarına göre dağılımı Şekil 3'te gösterilmiştir. Buna göre bildiri ve makalelerin en fazla iki yazarlı olarak hazırlandığı belirlenmiştir. İkinci sırada ise tek yazarlı bildiri ve makale çalışmaları dikkat çekmektedir. Dört yazarlı makale çalışması varken, dört yazarlı bildiri yapılmamıştır.

Şekil 4: Elektronik Ağızdan Ağıza İletişim Çalışmalarıyla İlgili Yazarların Kurumları

Elektronik ağızdan ağıza iletişim konusunu çalışanların kurum isimleri Şekil 4'te verilmiştir. Bu bilgilere göre Türkiye'deki 21 üniversiteden 32 araştırmacının turizm alanında eWOM konusunu çalıştığı görülmektedir. Bu kurumlar içinde en çok bildiri Necmettin Erbakan Üniversitesi'ndeki turizm araştırmacıları tarafından yazılırken, en çok makale ise İskenderun Teknik Üniversitesi'ndeki turizm araştırmacıları tarafından yazılmıştır. Ayrıca İskenderun Teknik Üniversitesi toplam araştırmacı sayısı ile birinci sıradadır.

Tablo 2: Yıllar Arasındaki Tematik Ağlar (2 ve üzeri anahtar kelime)

2012-2017 Yılları Arası Anahtar Kelimeler	n	2018-2020 Yılları Arası Anahtar Kelimeler	n	2021-2024 Yılları Arası Anahtar Kelimeler	n
eWOM	8	eWOM	11	eWOM	12
WOM	4	Turizm	3	Çevrim içi	4
Çevrim içi	2	TripAdvisor	2	WOM	3
Tüketici Davranışı	2	Restoran Yorumları	2	TripAdvisor	2
Tüketici Davranış Modelleri	2	Marka Tercihi	2	Turizm	2

5. Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada, turizm alanında elektronik ağızdan ağıza iletişim konusunun bulunduğu, YÖK Akademik ve Ulusal Tez Merkezinde bulunan makale, bildiri ve tez çalışmaları incelenmiştir. Bu çalışmalar, bibliyometrik analiz kullanılarak yayınlandıkları yıl, çalışmanın türü ve yazar sayısına göre incelenmiştir. Böylelikle elektronik ağızdan ağıza iletişim konusunda yapılan çalışmalara ayrıntılı olarak yer verilmiştir. 2012-2024 yılları arasında yapılan elektronik ağızdan ağıza iletişimle ilgili 32 yayın incelenmiştir. eWOM ile ilgili yazar sayısı bakımından incelendiğinde en çok iki yazarlı çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Ayrıca en çok çalışma 2023 yılında yapılırken, aynı şekilde en fazla çalışma makale türünde yapılmıştır. Makale ve bildiri türünde yapılan çalışmalarda ampirik ve kavramsal çalışmaların birbirine yakın olduğu görülürken, tez türündeki çalışmaların biri kavramsalken diğerlerinin ampirik olduğu görülmüştür. Turizm alanında lisansüstü eğitim-öğretim süresince öğrencilere nicel yöntem eğitimlerinin verilmesi veya benimsetilmesinin bu durumun bir nedeni olduğu söylenebilir (Boğan vd., 2018). Başka bir sebep olarak ise turizm alanında araştırma yapan kişilerin özellikle kendi ilgi alanları veya ampirik çalışmalara olan yatkınlıkları olduğu ifade edilebilir. İnsan ve toplum sürekli olarak değişen bir yapıya sahiptir. Bu nedenle, bu yapıya ilişkin genel çıkarımlar yapmak yerine spesifik olarak bu yapıyı anlamak daha önemlidir (Doğantekin, 2023). Son yıllarda sosyal bilimler alanında çalışan araştırmacıların nitel araştırma yöntemlerine yönelmesi, insan davranışının "neden" ve "nasıl" sorularına cevap bulmaya çalışılması ve nitel araştırmaların yeni teoriler ve kavramlar geliştirmesine katkıda bulunması dolayısıyla turizm sektörü için nitel araştırmalar önem kazanmaktadır (Baltacı, 2019). Ayrıca elektronik ağızdan ağıza iletişim çalışmalarıyla ilgili nicel ve nitel araştırma yöntemini birlikte kullanan çalışmaların yapılması bu konuda yapılan çalışmaların etkileri noktasında daha tutarlı sonuçlar elde edilmesini sağlayabilir.

Kelime bulutu ve kelime bağları incelendiğinde, WOM, çevrim içi, sosyal medya, marka, tüketici davranışı ve turist kavramlarının öne çıktığı görülmektedir. Bhaiswar vd. (2021) çalışmalarında eWOM araştırmalarının tematik gelişimini tanımlamış ve literatürdeki farklı odak alanlarını temsil eden çeşitli anahtar kelime kümelerini incelemişlerdir. Buna göre, eWOM çalışmalarının tüketici davranışı, sosyal medya ve bilginin benimsenmesi gibi konularda yürütüldüğünü tespit etmiştir. Ayrıca, Cheung & Thadani (2012) çalışmalarında eWOM'un tüketici davranışları üzerindeki etkisine yönelik bir çerçeve geliştirmiştir. Muriata vd. (2020) ise yaptıkları çalışmada eWOM, sosyal medya ve çevrim içi yorum kelimelerinin sık kullanılan anahtar kelimeler olduğunu ifade etmiştir. Yapılan çalışmalar incelendiğinde, eWOM kapsamında en çok araştırılan konulardan biri TripAdvisor olmuştur. Çevrim içi sosyal seyahat ağları turistlerin gezilerini planlama şeklini etkilemekte ve kullanıcıların otellerde veya yerel turistik mekanlarda etkileşimde bulunmalarını ve yorum yapmalarını sağlamaktadır (Kocaman, 2018). TripAdvisor bu siteler içerisinde en çok tercih edilen çevrim içi değerlendirme sitesidir. TripAdvisor'ın elektronik ağızdan ağıza iletişim çalışmalarında incelenmesi bu çalışmaların odağında turizmin olduğunu göstermektedir. Tüketiciler turizm hareketine katılmadan önce ilgili işletme ve destinasyon hakkında bilgi almak için diğer tüketicilerin yazdığı yorumlara ihtiyaç duymaktadır (Eren & Eren, 2020). Çevrim içi sitelerde yapılan yorumlar tüketiciler için çok önemli olduğu için araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Anahtar kelimelerden elde edilen kelime bağları incelendiğinde, elektronik ağızdan ağıza iletişimin "destinasyon", "marka", "imaj", "sosyal medya", "tüketici" kavramlarıyla ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda, Eren & Eren (2020) çalışmalarında TripAdvisor ve Facebook'un sosyal medya sitelerinde en fazla yer alan anahtar kelime olduğunu tespit etmiştir. Demirağ vd. (2022) yaptıkları çalışmada, eWOM'un bir destinasyonu ziyaret etmeye yönelik tutumların seyahat niyetinde anlamlı bir etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Buna göre, ziyaretçilerin destinasyon ziyaret etme kararı verirken daha önce destinasyonu ziyaret etmiş kişilerin yorumlarından etkilendiği söylenebilir. Ayrıca sosyal medya, destinasyon markasına ilişkin olumlu ve olumsuz yorumları kapsayan eWOM içeriklerinin potansiyel ziyaretçilerle paylaşılmasına zemin hazırlamıştır. Tüketicilerin sosyal medyada destinasyon markalarına yönelik deneyim paylaşımları ve yaptıkları yorumlar kapsamında destinasyonlara yönelik imajı değiştirebilecekleri düşünülmektedir (Mustafaoğlu & Boztepe Taşkıran, 2020). Elektronik ağızdan ağıza iletişimle ilgili anahtar kelimelerden elde edilen kelime bağları incelendiğinde sosyal medya ifadesinin sıkça kullanıldığı tespit edilmiştir. Yapılan araştırmalarda sosyal medyanın seyahatle ilgili bilgi aramada önemli bir platform olduğu saptanmıştır (Sarıışık & Özbay, 2012; Göker & Ayar, 2020; Liu vd., 2024).

Bu araştırmanın bazı sınırlılıkları vardır. Öncelikle bu araştırma "Ulusal Tez Merkezi" ve "YÖK Akademik" platformlarında yer alan çalışmalarla sınırlıdır. Dolayısıyla gelecekte elektronik ağızdan ağıza iletişim konusundaki çalışmaların tarama alanlarını genişletilmesi daha kapsamlı bilgilerin ortaya çıkmasına imkân tanıyabilir. İkinci olarak bu çalışma sadece yerli yazında bu kapsamda yer alan çalışmaları incelemiştir. Bu yüzden ileride yapılacak araştırmaların, ulusal araştırmalarla beraber uluslararası araştırmaları da kapsamı dünya genelinde elektronik ağızdan ağıza iletişim konusunun ne düzeyde ve hangi kavramlarla birlikte ele alındığını ortaya koyabilir. Türkiye en çok turist çeken ilk on ülke arasında yer almaktadır ve bu yüzden turizm ve eWOM konulu çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Son olarak, bu çalışmada veriler Microsoft Excel ve Voyant Tools programı ile görselleştirilmiştir. Fakat gelecekteki araştırmacılar, bibliyometrik analizlerde sıklıkla tercih edilen Scimat ve VOSviewer gibi programları kullanarak elektronik ağızdan ağıza iletişim konusunda daha zengin bilgiler sunabilirler.

Katkı Oranı Beyanı

Makale tek yazarlı olup tüm çalışma yazar tarafından yapılmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational behavior and human decision processes*, 50(2), 179-211.
- Akar, E. (2009). Pazarlama bağlamında geleneksel ve internette ağızdan ağıza iletişim: Kuramsal bir çerçeve. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (32), 113-134.
- Akyol, İ. Ö. (2019). *Elektronik ağızdan ağıza iletişim, destinasyona yönelik tutum, destinasyon ve gastronomi imajının turistlerin ziyaret niyetine etkisi: Türkiye örneği*. (Doktora Tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 07.01.2024.
- Arndt, J. (1967). *Word of mouth advertising: A review of the literature*. Research Foundation, New York.
- Arıcı, N. Ç., & Güçer, E. (2018). The antecedents of revisit intention in medical businesses. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 740-757.
- Arslan, A. E., & Güven, Ö. Z. (2018). Elektronik ağızdan ağıza iletişimin akademisyenlerin turistik ürün satın alma kararındaki etkisinin incelenmesi. *International Congress on Afro- Eurasian Research IV* Kongresinde sunulmuş bildiri.
- Arslan, A. E., & Güven, Ö. Z. (2019). İmaj ve elektronik ağızdan ağıza iletişimin teknoloji kabul modeli kapsamında çevrimiçi tatil satın alma niyeti üzerine etkisi: Akademisyenler üzerinde bir uygulama. 9. *Uluslararası Çin'den Adriyatik'e Sosyal Bilimler Kongresinde* sunulmuş bildiri.
- Aslan, A. (2022). *Kültürel zeka ve davranışsal niyet arasındaki ilişkide algılanan değer ve turist deneyiminin aracı rolü*. (Doktora Tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 05.01.2024.
- Aydın, B. O. (2014). *Elektronik ağızdan ağıza iletişim ve turistlerin destinasyon tercihleri: Konya örneği*. (Doktora Tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 08.01.2024.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388.
- Bilişli, Y., Çakmak, F., Zetter, S. A., & Ünal, M. I. (2023). A bibliometric analysis of articles published on electronic word of mouth (e-wom): Web of science sample. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (43), 235-250.
- Bhaiswar, R., Meenakshi, N., & Chawla, D. (2021). Evolution of electronic word of mouth: A systematic literature review using bibliometric analysis of 20 years (2000–2020). *FIIIB Business Review*, 10(3), 215-231.
- Boğan, E., Çalışkan, C., & Dedeoğlu, B. B. (2018). Turizm yazınında kurumsal sosyal sorumluluk: Türkiye'de yapılan çalışmaların bibliyometrik analizi. *Turizm Akademik Dergisi*, 5(2), 47-62.
- Broadus, R. N. (1987). Toward a definition of "bibliometrics". *Scientometrics*, 12, 373-379.
- Buhalis, D., & Inversini, A. (2014). Tourism branding, identity, reputation co-creation, and word-of-mouth in the age of social media. İçinde *Tourism Management, Marketing, and Development: Volume I: The Importance of Networks and ICTs* (s. 15-40). New York: Palgrave Macmillan US.
- Burkov, I., Gorgadze, A., & Trabskaia, I. (2023). Satisfaction dimensions influencing consumers' behavioral intentions through structural topic modeling analysis of restaurant reviews. *Consumer Behavior in Tourism and Hospitality*, 18(2), 200-214.
- Chen, Q., Ma, R., Jin, M., & Ren, P. (2016). Influence of real-information to change tourists' travel route. *International Journal of u-and e-Service, Science and Technology*, 9(11), 337-348.
- Cheung, C. M., & Thadani, D. R. (2012). The impact of electronic word-of-mouth communication: A literature analysis and integrative model. *Decision Support Systems*, 54(1), 461-470.
- Cortés-Sánchez, J. (2017). Mission and vision statements of universities worldwide: A content analysis. *Documentos De Investigación, Facultad de Administración*, (152), 2463-1892.

- Çamlıca, K., Eren, A. S., & Aslan, H. M. (2022). Kapadokya Bölgesi'nde faaliyet gösteren seyahat acentelerine yönelik e-şikâyetlerin içerik analizi ile incelenmesi: TripAdvisor örneği. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 122-136.
- Çetin, G., & Dinçer, F. İ. (2014). Electronic word of mouth among hotel guests: Demographic and tripographic factors. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 9(2), 35-41.
- Dellarocas, C. (2003). The digitization of word of mouth: Promise and challenges of online feedback mechanisms. *Management Science*, 49(10), 1407-1424.
- Dellarocas, C., Awad, N., & Zhang, X. (2004). Exploring the value of online reviews to organizations: Implications for revenue forecasting and planning. *ICIS 2004 Proceedings*, 30.
- Demirağ, F. (2020). Planlı davranış teorisi çerçevesinde elektronik ağızdan ağıza iletişimin satın almaya etkisi. *İzmir İktisat Dergisi*, 35(2), 241-253.
- Demirağ, B., Çavuşoğlu, S., Dağ, K., & Paksoy, S. (2022). Elektronik ağızdan ağıza iletişimin turizm destinasyon seçimi üzerindeki etkisi: Planlı davranış teorisi bağlamında bir inceleme. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 421-435.
- Dewi, N. I. K., Gede, I. G. K., Kencanawati, A. A. A. M., & Mataram, I. G. A. B. (2021, April). Social media usage by generation z in pre-trip planning. İçinde *International Conference on Applied Science and Technology on Social Science (ICAST-SS 2020)* (s. 190-195). Atlantis Press.
- Di Virgilio, F., Camillo, A. A., & Camillo, I. C. (2018). *The impact of social network on Italian users' behavioural intention for the choice of a medical tourist destination*. İçinde *Medical tourism: Breakthroughs in research and practice* (s. 232-247). IGI Global.
- Doğan, S., Sert, S., & Tutan, E. (2016). Konaklama işletmeleriyle ilgili internet sitelerinde yer alan yorumların tüketici karar sürecine etkisi: Ankara'da çalışan öğretim elemanları üzerine bir araştırma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(30), 175-191.
- Doğantekin, A. (2023). Türkiye'de turizm alanında yapılan iş güvencesizliği çalışmaları üzerine bibliyometrik bir analiz. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(2), 827-841.
- Doosti, S., Jalilvand, M. R., Asadi, A., Khzaei Pool, J., & Mehrani Adl, P. (2016). Analyzing the influence of electronic word of mouth on visit intention: The mediating role of tourists' attitude and city image. *International Journal of Tourism Cities*, 2(2), 137-148.
- Düzgün, M. (2023). Elektronik ağızdan ağıza pazarlama bağlamında müşteri değerlendirmeleri ile gastronomi imajı arasındaki ilişki: Gaziantep üzerine bir araştırma. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 11(3), 2136-2152.
- Eren, A. (2021). *Turizm sektöründe elektronik ağızdan ağıza iletişimin satın alma niyeti üzerine etkisi*. (Doktora Tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 08.01.2024.
- Eren, A., & Eren, D. (2020). Pazarlama literatüründe elektronik ağızdan ağıza iletişimin bibliyometrik analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*. 12(3), 2515-2530.
- Ergenekon Arslan, A., & Güven, Ö. Z. (2020). GTKM kapsamında akademisyenlerin çevrimiçi tatil satın alma davranışlarında EWOM'un etkisi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 43-64.
- Ergün, G. S., & Akgün, V. Ö. (2016). Ağızdan ağıza iletişim kavramının önemi üzerine kuramsal bir çalışma: Turizm araştırmaları incelemesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, (12), 152-175.
- Filieri, R., & McLeay, F. (2014). E-WOM and accommodation: An analysis of the factors that influence travelers' adoption of information from online reviews. *Journal of Travel Research*, 53(1), 44-57.
- Forrester Research (2006) Teleconference: tapping the power of user-generated content. <http://www.forrester.com> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 09.01.2024.
- Göker, G., & Ayar, İ. (2020). Intermediary role of nostalgia tendency in the effect of electronic word of mouth communication on tourists' destination visit intentions. *Journal of Tourism and Services*, 11(20), 44-59.
- Grubor, A., Leković, K., & Tomić, S. (2019). Tourists' recommendations: WOM becomes digital. *ENTRENOVA-ENTERPRISE RESEARCH INNOVATION*, 5(1), 419-427.
- Güzel, F. Ö. (2014). Deneyimsel kritik değer sürücülerinin elektronik ağızdan ağıza iletişimle seyahat 2.0 bilgi kanallarına yansması: TripAdvisor.com üzerinde bir içerik analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(22), 193-210.

- Hall, C. M. (2011). Publish and perish? Bibliometric analysis, journal ranking and the assessment of research quality in tourism. *Tourism Management*, 32(1), 16-27.
- Hennig-Thurau, T., Gwinner, K. P., Walsh, G., & Gremler, D. D. (2004). Electronic word-of-mouth via consumer-opinion platforms: What motivates consumers to articulate themselves on the internet?. *Journal of Interactive Marketing*, 18(1), 38-52.
- Hlee, S., Lee, H., & Koo, C. (2018). Hospitality and tourism online review research: A systematic analysis and heuristic-systematic model. *Sustainability*, 10(4), 1141.
- İspir, M. (2022). *4 ve 5 yıldızlı termal konaklama işletmelerinde algılanan değerlerin müşteri memnuniyetine ve e-wom'a (elektronik ağızdan ağıza iletişim) etkisi: Afyonkarahisar örneği.* (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 07.03.2024.
- Jalilvand, M. R., & Samiei, N. (2012). The impact of electronic word of mouth on a tourism destination choice: Testing the theory of planned behavior (TPB). *Internet Research*, 22(5), 591-612.
- Karacaoğlu, S. (2021). Impact of electronic word of mouth communication and destination image on behavioural intentions: the case of Eskişehir Turkey. *Gastroia: Journal of Gastronomy And Travel Research*, 5(3), 420-446.
- Kılıç, H. (2022). *Elektronik ağızdan ağıza iletişim: Antalya kemer bölgesi 5 yıldızlı otellerin TripAdvisor Türk misafirlerin yorumlarının incelenmesi.* (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 05.01.2024.
- Kılınç, H., & Koçarslan, H. (2022). Sağlık turizminde elektronik ağızdan ağıza pazarlamanın bölgesel güven ve seyahat niyeti üzerine etkisi: Yabancı hastalar üzerine bir araştırma. *Journal of Academic Perspective on Social Studies*, (1), 43-65.
- Kim, J. M., & Han, J. (2022). Impact of the length of stay at hotels on online reviews. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 34(4), 1249-1269.
- Kitapçı, O., Taştan, S., Dört Yol, İ. T., & Akdoğan, C. (2012). Ağızdan ağıza çevrimiçi iletişimin otellerdeki oda satışlarına etkisi üzerine bir araştırma. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 13(2), 266-274.
- Kocaman, S. (2018). Turizmde elektronik ağızdan ağıza iletişim (EWOM) ve Alanya'daki restoran yorumlarının değerlendirilmesi üzerine bir araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(4), 953-973.
- Kosova, M. (2020). *Elektronik ağızdan ağıza iletişim (ewom), web sitesi itibarı ve güvenilirliğinin, otel rezervasyon sitelerinden rezervasyon yapma niyeti üzerindeki etkisinin incelenmesi.* (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 07.03.2024.
- Kumar, J., Jyoti, & Wadhwa, A. (2023). Electronic word of mouth (e-wom) in tourism industry: a bibliometric analysis. *International Journal of Tourism Policy*, 13(6), 543-560.
- Kutlu, D., & Ayyıldız, H. (2017). Konaklama işletmelerinde elektronik ağızdan ağıza iletişimin tüketici ve oteller açısından değerlendirilmesi. *Turizm ve Araştırma Dergisi*, 6(1), 40-58.
- Ladhari, R., & Michaud, M. (2015). Ewom effects on hotel booking intentions, attitudes, trust, and website perceptions. *International Journal of Hospitality Management*, 46, 36-45.
- Lai, X., Wang, F., & Wang, X. (2021). Asymmetric relationship between customer sentiment and online hotel ratings: The moderating effects of review characteristics. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 33(6), 2137-2156.
- Lenhart, A. (2006). Pew Internet and American life project, user-generated content. <http://www.pewinternet.org/Presentations/2006/UserGenerated-Content.aspx> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 09.01.2024.
- Leong, L. Y., Hew, T. S., Tan, G. W. H., Ooi, K. B., & Lee, V. H. (2021). Tourism research progress—a bibliometric analysis of tourism review publications. *Tourism Review*, 76(1), 1-26.
- Li, Q., Li, S., Zhang, S., Hu, J., & Hu, J. (2019). A review of text corpus-based tourism big data mining. *Applied Sciences*, 9(16), 3300.
- Liu, X., Ren, P., Lv, X., & Li, S. (2024). Service experience and customers' ewom behavior on social media platforms: The role of platform symmetry. *International Journal of Hospitality Management*, 119, 103735.
- Liu, Y. (2006). Word of mouth for movies: Its dynamics and impact on box office revenue. *Journal of Marketing*, 70(3), 74-89.

- Litvin, S. W., Goldsmith, R. E., & Pan, B. (2008). Electronic word-of-mouth in hospitality and tourism management. *Tourism Management*, 29(3), 458-468.
- Litvin, S. W., Goldsmith, R. E., & Pan, B. (2018). A retrospective view of electronic word-of-mouth in hospitality and tourism management. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 30(1), 313-325.
- Mukhopadhyay, S., Pandey, R., & Rishi, B. (2023). Electronic word of mouth (eWOM) research—a comparative bibliometric analysis and future research insight. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*, 6(2), 404-424.
- Muritala, B. A., Sánchez-Rebull, M. V., & Hernández-Lara, A. B. (2020). A bibliometric analysis of online reviews research in tourism and hospitality. *Sustainability*, 12(23), 9977.
- Mustafaoğlu, G. (2020). *Destinasyon markası imajı ve tercihinde elektronik ağızdan ağıza iletişimin rolü*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 07.03.2024.
- Mustafaoğlu, G., & Boztepe Taşkiran, H. (2020). Destinasyon markası imajı ve tercihinde elektronik ağızdan ağıza iletişimin rolü. *Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Araştırma Dergisi*, (16), 101-131.
- Nangong, A., & Mohammad, A. (2020). The impact of cultural tourism experience on electronic word-of-mouth (e-WOM) and destination image. *Diponegoro International Journal of Business*, 3(2), 68-79.
- Nerur, S., Rasheed, A. A., & Pandey, A. (2016). Citation footprints on the sands of time: An analysis of idea migrations in strategic management. *Strategic Management Journal*, 37(6), 1065-1084.
- Oral, S., Bayraktar, Y., Başcı, A. Z., & Çapan, O. (2022). Gösterişçi tüketim ve elektronik ağızdan ağıza iletişimin deneyimsel marka algısı üzerindeki etkisi: Palandöken kayak merkezi örneği. *Erciyes Akademi*, 36(1), 48-68.
- Ökmen, Z. (2022). *Sağlık turizmi faaliyetlerine katılan üçüncü yaş turistlere yönelik elektronik ağızdan ağıza iletişimin yeniden ziyaret etme niyetine etkisinde destinasyon imajı ve tutumun aracılık rolü*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 07.03.2024.
- Ören, V. E., & Çatır, O. (2020). Elektronik-ağızdan ağıza iletişim (E-AAİ) aracılığıyla otel imajının irdelenmesi: Antalya örneği. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 797-810.
- Özaslan, Y. & Uygur S. M. (2014). Negatif ağızdan ağıza iletişim (Wom) ve elektronik ağızdan ağıza iletişim (E-Wom): Yiyecek-içecek işletmelerine yönelik bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(3).
- Özgürel, G., & Koç, B. P. (2023). Gastronomik deneyimlerin aktarımında elektronik ağızdan ağıza iletişim e-wom. Balıkesir ili yiyecek-içecek işletmelerine yönelik bir inceleme. *FAREAST 1st International Conference on Social Sciences, Honaiv Kongresinde* sunulmuş bildiri.
- Özköse, H., Uyar Oğuz, H., & Aslan, A. (2023). Scientific mapping of smart tourism: A content analysis study. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 28(9), 923-948.
- Pan, X., Hou, L., & Liu, K. (2022). The effect of product distance on the eWOM in recommendation network. *Electronic Commerce Research*, 22(3), 901-924.
- Perez-Aranda, J., Guerreiro, M. M., & da Costa Mendes, J. (2018). Predictors of positive reviews on hotels: Hoteliers' perception. *Online Information Review*, 42(2), 146-160.
- Ran, L., Zhenpeng, L., Bilgihan, A., & Okumus, F. (2021). Marketing China to US travelers through electronic word-of-mouth and destination image: Taking Beijing as an example. *Journal of Vacation Marketing*, 27(3), 267-286.
- Sagantoro, R., Widayanto, W., & Wijayanto, A. (2022). The mediating role of electronic word-of-mouth on the relationship between tourism product quality, service quality and tourist revisit intention: A case study. *International Journal of Advances in Social and Economics*, 4(3), 72-79.
- Sarıışık, M., & Özbay, G. (2012). Elektronik ağızdan ağıza iletişim ve turizm endüstrisindeki uygulamalara ilişkin bir yazın incelemesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 8(16), 1-22.
- Seçuk, B., Pekerşen, Y., & Seçim, Y. (2023). Yiyecek içecek işletmeleri açısından elektronik ağızdan ağıza iletişim e-wom ve pazarlama. *V. International Halich Congress on Multidisciplinary Scientific Research Kongresinde* sunulmuş bildiri.

- Shirazi, S. F. M. (2018). eWOM as an effective means to assess business administration in tourism destination. *Journal of Advanced Management Science*, 6(4).
- Song, B. L., Liew, C. Y., Sia, J. Y., & Gopal, K. (2021). Electronic word-of-mouth in travel social networking sites and young consumers' purchase intentions: an extended information adoption model. *Young Consumers*, 22(4), 521-538.
- Stylos, N., Bigné, E., & Bellou, V. (2022). The affective impact of sightseeing bus tour experiences: using Affective Events Theory (AET) to examine length-of-stay and electronic word-of-mouth. *Tourism Recreation Research*, 1-17.
- Sunar, H. & Ateş, A. (2021). Konaklama işletmeleri hakkında yapılan çevrimiçi değerlendirmelerin tüketici tutum kararsızlığındaki rolü ve satın alma niyeti üzerine etkisi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*.
- Tarkang, M. E., Oztüren, A., & Alola, U. V. (2020). Can website quality moderate the relationship between information-task-fit and electronic word of mouth?. *Journal of Public Affairs*, 22(3).
- Tekeli, E. K., Kemer, E., & Tekeli, M. (2024). How does electronic word-of-mouth communication affect the digital image of travel agencies? A review on TripAdvisor. *International Journal of Eurasia Social Sciences*, 15(55).
- Toral, S. L., Martínez-Torres, M. R., & Gonzalez-Rodriguez, M. R. (2018). Identification of the unique attributes of tourist destinations from online reviews. *Journal of Travel Research*, 57(7), 908-919.
- Tufan, Ö. (2022). *Elektronik ağızdan ağıza iletişimin turist satın alma davranışına etkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir. Erişim Tarihi: 07.03.2024.
- Wang, P. (2015). Exploring the influence of electronic word-of-mouth on tourists' visit intention: A dual process approach. *Journal of Systems and Information Technology*, 17(4), 381-395.
- Wang, P. (2016). The influence process of electronic word-of-mouth on traveller's visit intention: A conceptual framework. *International Journal of Networking and Virtual Organisations*, 16(1), 25-37.
- Wang, C., & Kubickova, M. (2017). The impact of engaged users on eWOM of hotel Facebook page. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 8(2), 190-204.
- Wang, T. L., Tran, P. T. K., & Tran, V. T. (2017). Destination perceived quality, tourist satisfaction and word-of-mouth. *Tourism Review*, 72(4), 392-410.
- Wang, S. (2023). Construction and analysis of tourism mapping based on data mining and Apriori algorithm. İçinde *Second International Conference on Algorithms, Microchips, and Network Applications (AMNA 2023)*, SPIE.
- Wei, H., Shan, D., Zhu, S., Wu, D., & Lyu, B. (2022). Comments and responses' combination: Tourist destination's moderating effect. *Marketing Intelligence & Planning*, 40(7), 914-928.
- Zeithaml, V. A., Berry, L. L., & Parasuraman, A. (1996). The behavioral consequences of service quality. *Journal of Marketing*, 60(2), 31-46.
- Zorlu, N., & Uzgören, E. (2020). Elektronik ağızdan ağıza iletişimin tüketicilerin satın alma davranışları üzerindeki etkisinin belirleyicileri: üniversite öğrencileri üzerinde bir araştırma. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (63), 107-130.

Derleme Makale / Review Article

PSİKOLOJİK YIPRANMA VE MESLEK HASTALIKLARI: BİBLİYOMETRİK BİR ARAŞTIRMA

Meryem AYBAS¹

ÖZET

Günümüzde örgütler, psikososyal risk faktörlerinin oluşturduğu yeni çalışma ortamında, teknolojiye hızlı değişimlerin yaşandığı, ruh sağlığı konusunda farkındalığın arttığı, çeşitlilik ve katılıma daha fazla vurgu yapılan bir dünyanın karmaşıklıklarıyla başa çıkmak zorundadır. Neoliberal çalışma krizinin yol açtığı çeşitli sorunların yanı sıra artık pandemi sonrası geriye dönülmez bir biçimde norm hâline gelmiş olan yeni çalışma koşulları eski şartlarda düşünmeyi imkânsız kılmaktadır. Son yıllarda artan şekilde karşılaştığımız depresyon, anksiyete, tükenmişlik, intihara eğilimlilik vb. şikâyetler nedeniyle hastaneye başvuran kişilerin örneğin bankacılar gibi spesifik meslek gruplarında artış göstermesi bu mesleğin yapısı gereği bu tür psikolojik şikâyetlere neden olup olmadığı, bu tür bilgi yoğun ve beyaz yaka mesleklerde performans yönetimi ve örgüt yapısı nedeniyle daha çok mavi yaka, üretim sektörü ve kirli işlerle ilişkilendirilen meslek hastalıkları ve iş güvenliği konusunun genişleyerek yeni tanımlanabilecek meslek hastalıklarının olabileceğine ilişkin kanıtlar sunmaktadır. Buna göre bu çalışmanın amacı psikolojik yıpranma ve meslek hastalıkları ilişkisini incelemektedir. Buna göre psikolojik yıpranma ve meslek hastalıkları kavramları ve bu kavramlar arasındaki ilişki bibliyometrik yöntemle kavramsal haritalar aracılığıyla incelenmeye çalışılmıştır. Bibliyometrik verilerin analiz edilmesinde WOS veri tabanı ve R programından yararlanılmıştır. Çalışmanın sonucunda teori ve uygulayıcılar açısından öneriler geliştirilmesi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Psikolojik yıpranma, meslek hastalığı, akıl sağlığı, iş stresi, mesleki stres, R programı
JEL Sınıflandırması: J 28, M12, M54

PSYCHOLOGICAL ATTRITION AND OCCUPATIONAL DISEASES: A BIBLIOMETRIC RESEARCH

ABSTRACT

Today, organizations must cope with the complexities of a new working environment created by psycho-social risk factors, a world of rapid changes in technology, increased awareness of mental health, and greater emphasis on diversity and inclusion. In addition to the various problems caused by the neo-liberal labor crisis, the new working conditions, which have now irreversibly become the norm after the pandemic, make it impossible to think in the old conditions. Depression, anxiety, burnout, suicidal tendencies, etc., which we have increasingly encountered in recent years. The increase in people applying to the hospital due to complaints in specific occupational groups, such as bankers, recalls the question of whether this profession, due to its nature, causes such psychological complaints. It provides evidence that, due to performance management and organizational structure in such knowledge-intensive and white-collar professions; the issue of occupational diseases and occupational safety, which are mostly associated with blue-collar, production sector and dirty work; is expanding and there may be newly identified occupational diseases. Accordingly, the aim of this study is to examine the relationship between psychological attrition and occupational diseases. Accordingly, the concepts of psychological attrition and occupational diseases and the relationship between these concepts were examined through conceptual maps using bibliometric methods. WOS database and R program were used to analyze bibliometric data. As a result of the study, it is aimed to develop suggestions for theory and practitioners.

Keywords: Psychological attrition, occupational disease, mental health, work stress, occupational stress, R programming

JEL Classification Codes: J 28, M12, M54.

¹Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, meryem.aybas@beun.edu.tr.

EXTENDED SUMMARY

Reserch Questions & Purpose

This study set out with the question “Do psychological and psychological disorders resulting from psychological attrition, and disorders caused by workplace-related psychological stress be considered occupational diseases?” and aimed to examine whether there are studies examining the relationship between the concepts of psychological attrition, psychological stress, workplace-related mental disorders and occupational diseases and occupational disorders from past to present in the scientific literature within the framework of this question, and if so, what is the scope of this study. For this purpose, publication trends on psychological attrition and occupational diseases, research environment (researcher performance analysis), and scientific developments with scientific maps will be examined based on scientific articles published in the Clarivate Analytics WOS database. It also aims to provide researchers with new ideas for future studies and to contribute to practitioners and policymakers in terms of understanding trends and gaining new perspectives on occupational diseases within its limits.

In this context, the following research questions will be answered.

RQ1: How many publications have used the topics of psychological attrition and occupational disease together?

RQ2: In which countries and universities were these publications mostly made? Which are the most productive authors, universities, and countries?

RQ3: How was the concept map formed in studies where psychological attrition and occupational disease were used together? Which keywords were used more? Have these keywords changed over time?

RQ4: Has there been a difference in the topics studied before and after Covid19?

RQ5: What are the most studied topics; who are the most cited authors?

RQ6: What are the main articles in the field?

RQ7: What are the themes in the field?

Literature Review

In addition to the problems caused by the neoliberal labor crisis, the new working conditions that have become the norm irreversibly after the pandemic make it impossible to think in old terms. Occupational stress is a significant physical and mental hazard for many employees (Lastovkova vd., 2018, Vijendren vd., 2015, Lilly vd., 2011). Occupational stress has been found to cause a range of health issues, including cardiovascular diseases (Kivimäki & Kawachi, 2015; Li et al., 2016), musculoskeletal disorders (Carayon et al., 1999), psychological disorders (Wang et al., 2008), workplace injuries (Kirkcaldy et al., 1997), some cancers (Yang et al., 2019), and mental health problems (Wang et al., 2008). These physical and mental health problems result in significant healthcare costs for employers each year. Today, organizations must cope with a world characterized by rapid technological changes, increased awareness of mental health, and a greater emphasis on diversity and inclusion in the new work environment shaped by psychosocial risk factors identified by the European Agency for Safety and Health at Work.

In recent years, there has been an increase in the number of people applying to hospitals due to complaints such as depression, anxiety, burnout, and suicidal tendencies. For example, the increase in these disorders in specific occupational groups such as bankers (Giorgi et al., 2017) raises the question of whether this profession, due to its structure, causes such psychological complaints. In knowledge-intensive and white-collar occupations, the scope of occupational diseases and occupational safety, typically associated with blue-collar, manufacturing sectors, and dirty jobs, is expanding due to performance management and organizational structure. This provides evidence that newly defined occupational diseases may occur.

Methodology

The objective of this study is to analyze the articles indexed in the WOS database that explore the concepts of psychological attrition and occupational diseases. The aim is to examine the advancements in this area. The study used bibliometric analysis to investigate developments in the field without any time, study type, or language restrictions. Performance analysis, scientific mapping, and network analysis techniques were employed in the study. For visualization, the study utilized Biblioshiny software, which is available as open source through the R program.

Results and Conclusion

In this study, a total of 2453 studies were examined without any time limit using bibliometric analysis. Initially, a search for "Psychological Attrition" AND "Occupational Diseases" did not yield any results. However,

when the search was broadened to include related concepts such as "psychological attrition," "work-related mental disorders," "occupational stress," "work stress," "occupational diseases," "occupational illness," AND "mental health," 2453 studies were found. The studies reviewed spanned from April 1981 to 2024. It was noted that the most frequently occurring words were "mental health," "occupational stress," and "burnout," and the frequency of these words increased significantly after 2020. Upon general examination of the results, there was a noticeable surge in publications in the field in 2020, following the onset of Covid-19. In the last four years, the number of publications produced was half the total number produced in the entire preceding period.

Mental health, depression, and stress were the focus of the reviewed studies. The most cited studies examined the relationships between job characteristics, job demands, job stress, psychological disorders, and depression. The most influential authors in the field were Siegrist J, Cooper CL, and Li J. The author who received the most citations from the scanned studies was Karasek R., with 1979 citations. The institution with the most publications was the University of Toronto, and the most influential country was the USA. Research collaborations between countries were mostly between the USA and China.

Although cardiovascular disorders are included in some of the studies examined, physiological disorders originating from other psychosocial risks have not been highlighted much. The change in working methods, the change in the definition of work, and the shift of work from physical and physical elements to mental and spiritual dimensions require reconsidering work-related accidents and occupational diseases outside the framework defined so far. For example, suicide, traffic accidents due to fatigue-absent-burnout and work-related accidents, burnout due to performance pressure required by long-term work, disability, cardiovascular diseases resulting from psychological stress in the workplace, various cancers, tumors, etc. may have occurred due to new working conditions. For these diseases to be accepted as occupational diseases, conducting interdisciplinary studies on the subject and determining to what extent such disorders occur due to work will be helpful in terms of employees being able to compensate for the damage they suffer and employers being able to take the necessary precautions. In addition, the fact that work-life balance and social support issues, which are listed among the trends, have come to the forefront shows that these are issues that have been worked on in recent years in terms of preventing psychological attrition. As a result of this study, it has been determined that topics such as work-life balance, employment, unemployment, excessive workload, and work strain (pressure) are among the psychosocial risks presented by European occupational health and safety (Milczarek et al., 2009) have become trends in the academic literature in recent years.

1. Giriş

İnsan onuruna yakışır iş kavramının boyutlarından bir tanesi bireylerin sağlıklı ve güvenli koşullarda çalışma fırsatına sahip olmasıdır. İş sağlığı ve güvenliği (İSG); insana yakışır işin ve ILO'nun (Uluslararası Çalışma Örgütü) insana yakışır iş gündeminin temel unsurudur (ILO, 2003). Sağlık kavramı ise WHO (Dünya Sağlık Örgütü) (2023) tarafından, "yalnızca hastalık veya sakatlığın olmayışı değil, fiziksel, zihinsel ve sosyal olarak tam bir iyilik durumu" olarak tanımlanmıştır. Türkiye'de 5510 sayılı Kanun'un 14. maddesinde "meslek hastalığı, sigortalının çalıştığı veya yaptığı işin niteliğinden dolayı tekrarlanan bir sebeple veya işin yürütüm şartları yüzünden uğradığı geçici veya sürekli hastalık, bedensel veya ruhsal engellilik halleri" olarak tanımlanmıştır.

Neoliberal çalışma krizinin yol açtığı çeşitli sorunların yanı sıra artık pandemi sonrası geriye dönülmez bir biçimde norm hâline gelmiş olan yeni çalışma koşulları eski şartlarda düşünmeyi imkânsız kılmaktadır. Mesleki stres birçok çalışan için önemli bir fiziksel ve zihinsel tehlikedir (Lastovkova vd., 2018, Vijendren vd., 2015, Lilly vd., 2011). Mesleki stresin kalp-damar hastalıkları (Kivimäki & Kawachi 2015; Li vd., 2016), kas-iskelet sistemi bozuklukları (Carayon vd., 1999), ruh hâli bozuklukları (Wang vd., 2008), iş yeri yaralanmaları (Kirkcaldy vd., 1997), bazı kanserler (Yang vd., 2019) ve zihinsel sağlık sorunlarına (Wang vd., 2008) neden olduğu bulunmuştur. Bu fiziksel ve zihinsel sağlık sorunlarına bağlı sağlık hizmetlerinden yararlanma, işverenlere yılda milyarlarca dolara mal olmaktadır. Günümüzde örgütler, Avrupa iş sağlığı ve güvenliği merkezi ajansı tarafından tespit edilmiş psikososyal risk faktörlerinin oluşturduğu yeni çalışma ortamında, teknolojiye hızlı değişimlerin yaşandığı, ruh sağlığı konusunda farkındalığın arttığı, çeşitlilik ve katılıma daha fazla vurgu yapılan bir dünyanın karmaşıklıklarıyla başa çıkmak zorundadır. Avrupa İş Sağlığı ve Güvenliği Ajansı psikososyal risk faktörlerini beş kategoriye ayırmaktadır. Bunlar: 1) yeni iş sözleşmesi biçimleri ve iş güvencesizliği; 2) yaşlanan iş gücüne yönelik İSG riskleri; 3) işin yoğunlaştırılması, yüksek iş yükü ve iş baskısı; 4) iş yerinde yüksek duygusal talepler, şiddet ve taciz ve 5) zayıf iş-yaşam dengesidir (Milczarek vd., 2009: 103).

Son yıllarda artan şekilde karşılaştığımız depresyon, anksiyete, tükenmişlik, intihara eğilimlilik vb. şikâyetler nedeniyle hastaneye başvuran kişilerde artış gözlenmektedir. Örneğin bankacılar gibi spesifik meslek gruplarında artış göstermesi (Giorgi vd., 2017), bu mesleğin yapısı gereği bu tür psikolojik şikâyetlere neden olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir. Bu tür bilgi yoğun ve beyaz yaka mesleklerde performans yönetimi ve örgüt yapısı nedeniyle, daha çok mavi yaka, üretim sektörü ve kirli işlerle ilişkilendirilen meslek hastalıkları ve iş

güvenliği konusunun kapsamının genişleyerek yeni tanımlanabilecek meslek hastalıklarının olabileceğine ilişkin kanıtlar sunmaktadır.

Meslek hastalıkları, işin neden olduğu veya ağırlaştırdığı bir rahatsızlık olarak tanımlanabilir. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), meslek hastalıklarını iş faaliyetleri sırasında risk faktörlerine maruz kalmanın neden olduğu hastalıklar olarak tanımlamaktadır. Başka bir tanımda meslek hastalıkları iki kategoriye ayrılır; Bunlardan biri, yalnızca kimyasallara, fiziksel ve biyolojik etkenlere maruz kalmanın neden olduğu mesleki nedenlerden kaynaklanabilen geleneksel meslek hastalıklarıdır. Diğer bir durum ise çalışma koşullarının alevlendirebileceği, uyarabileceği veya etkileyebileceği işle ilgili hastalıklardır. Bunlar, meslek türü de dâhil olmak üzere çeşitli faktörlerin neden olduğu kas-iskelet sistemi hastalıkları veya kardiyovasküler hastalıklardır (Saberî vd., 2022).

İş gücü içerisinde hizmet sektörünün payı arttıkça geleneksel meslek hastalıkları kavramı daha geniş bir bağlama taşınmıştır. Mesleki stres, mobbinge maruz kalma, kaygı bozukluğu, tükenmişlik, depresyon vb. çalışma koşullarından kaynaklanan psikolojik yıpranma biçimleri yaygınlaşmıştır. Psikososyal riskler ve işe bağlı stres nedeniyle kalp krizleri gibi birçok hastalık meydana gelmektedir. Doğrudan iş yerinden kaynaklanan ve meslek hastalığı olarak adlandırılan hastalıkların yanı sıra işe bağlı stres ve işten kaynaklanan psikososyal baskı nedeniyle artan rahatsızlıkların toplumun genelinde de görülebilmesi nedeniyle (Akarsu vd., 2013) bu tür rahatsızlıkların meslek hastalığı olarak nitelenip nitelenmemesi tartışma konusudur. Bir hastalığın meslek hastalığı olarak kabul edilebilmesi için gerekli olan şartların ne olduğu konusu mevzuatla belirlenmiştir. Ancak yeterli kamuoyu oluştuğunda dün hastalık olarak kabul edilmeyen bir olgunun bugün siyasi bir kararla hastalık olarak kabul edilebilmesi mümkündür. Nitekim günümüzde yaşanan gelişmeler sonucu iyice yaygınlaşan psikolojik yıpranmanın, çalışma koşullarından kaynaklanarak çalışmada geçici ve kalıcı hasarlara yol açtığı her geçen gün daha fazla kabul edilir hâle gelmiştir. Neyin meslek hastalığı olup olmadığına tanımlanması tüm paydaşların ve özellikle çalışan ve işveren gruplarından oluşan çıkar gruplarının baskısı neticesinde çoğunlukla politika yapımcıların politik kararlarıyla şekillenmektedir. Örneğin endüstrinin güçlü, çalışan kesiminin zayıf olduğu bir ortamda fiziksel olarak belirgin olan, tıbbi ve bilimsel açıdan net bir biçimde ortaya koyulabilecek kanıtlara rağmen bu kanıtların çarpıtılıp eşik değerler ve karar verme kriterleri açısından hastalık kümesinden çıkarılabildiğine ilişkin kanıtlar mevcuttur (Verbeek, 2012).

İşle ilgili sorunlar fiziksel, duygusal ve zihinsel sağlığımızı etkileyebilir. Örneğin hekimlerin maruz kaldıkları sözel ve fiziksel şiddetin ne kadarı yalnızca ruh sağlığı bozuk hastalardan kaynaklanmakta, ne kadarı işin gerektirdiği ağır psikolojik baskı nedeniyle hekimlerin davranışlarından kaynaklanmaktadır? İşe bağlı psiko-sosyal faktörler ve depresyon arasında bir ilişki bulunduğuna ilişkin birçok kanıt bulunmaktadır (Virtanen, 2018). İşle ilgili stresin yaygın nedenleri arasında uzun saatler, ağır iş yükü, iş güvencesizliği ve iş arkadaşları veya patronlarla yaşanan çatışmalar yer alır. Yaygın sorunlar arasında iş tatminsizliği, iş yerinde yaralanma, stres, ayrımcılık ve zorbalık, şiddet, kazara ölüm ve emeklilik yer almaktadır. İş kaybı, işten çıkarma veya beklenmedik gelir kaybı da sıkıntıya neden olabilir. Yıpranmanın yol açtığı iş yeri çatışması üretkenliğin azalmasına ve devamsızlığın artmasına neden olmaktadır. Çalışanların işte mutlu olmasını sağlamak bir kuruluşun çıkarıdır (Better Health, 2023).

Psikososyal iş stres faktörlerine maruz kalmanın intihar düşüncesiyle ve girişimiyle ilişkili olduğuna dair çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalara göre iş taleplerinin yüksekliği, kontrol kaybı, sosyal destek eksikliği intihar riskini arttırmaktadır (Milner vd., 2018; Virtanen, 2018; Greiner & Arensman, 2022). İntihar görünen bir sonuç olsa da çalışma koşulları görünmeyen psikolojik ve fizyolojik başka hangi hasarlara yol açmaktadır? “Bu hasarlar işin doğasından kaynaklanan ve işin yol açtığı meslek hastalığı sayılabilir mi” sorusu sorulmalıdır. Nitekim ruh sağlığı gibi kişisel faktörlerin ve sosyoekonomik durumun kontrol edildiği son zamanlarda yapılan uzun dönemli araştırmalarda bağımsız olarak çalışma koşullarının intiharla ilişkili olduğu tespit edilmiştir (Greiner & Arensman, 2022).

Meslek hastalıklarıyla ilgili olarak daha önce petrokimya alanı (Kreis vd., 2019), yapı sektörü (Chen vd., 2014) vb. spesifik alanlarda ve ILO'nun kabul ettiği çerçevede sistematik literatür çalışmaları (Kim & Kang, 2013) yapılmıştır. Bunun dışında son yıllarda en güncel taramalardan biri olan Saberî ve diğerlerinin 2022 yılında 1975-2021 yılları arasında meslek hastalıklarıyla ilgili gündemdeki konuların ne olduğu ile ilgili yaptıkları bibliyometrik çalışmada 1975-1990 yılları arasında ruh sağlığı konusunda hiçbir kayıt yok iken 1991-2006 yılları arasında 37 anahtar kelime sıklığı ile yedinci sırada yer alırken; 2007-2021 yılları arasında bu sayı 46'ya ulaşarak ikinci sıraya yerleşmiştir. Buna karşılık psikolojik yıpranma ve meslek hastalıkları arasındaki ilişkileri doğrudan inceleyen bir çalışma eksikliği göze çarpmıştır.

Temel olarak bu çalışma, “Psikolojik yıpranma ve psikolojik yıpranma sonucu oluşan ruhsal ve psikolojik rahatsızlıklar, iş yeri kaynaklı psikolojik stresin neden olduğu rahatsızlıklar birer meslek hastalığı olarak kabul edilebilir mi” sorusuyla yola çıkıp, çalışma ile bu soru çerçevesinde geçmişten günümüze bilimsel literatürde psikolojik yıpranma, psikolojik stres, iş yeri kaynaklı ruhsal rahatsızlık kavramları ile meslek hastalığı ve mesleki rahatsızlık kavramları arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların olup olmadığı, var ise bunun kapsamının ne

olduğunun incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, Clarivate Analytics WOS veri tabanında yayınlanmış bilimsel makalelere dayanarak psikolojik yıpranma ve meslek hastalıkları konusundaki yayın eğilimleri, araştırma ortamı (araştırmacı performans analizi) ve bilimsel haritalarla bilimsel gelişmeler incelenecektir. Ayrıca gelecekteki çalışmalar için araştırmacılara yeni fikirler verebilmeyi, uygulayıcılar ve politika yapıcılara meslek hastalıkları ile ilgili eğilimleri kavrayabilme ve yeni bakış açıları edinebilme açısından sınırları kapsamında katkı sağlamayı hedeflemektedir. Bu bağlamda aşağıdaki sıralanmış olan araştırma sorularına cevap aranacaktır.

AS1: Psikolojik yıpranma ve meslek hastalığı konularının birlikte kullanıldığı yayın sayısı nedir?

AS2: Bu yayınlar daha çok hangi ülkelerde, üniversitelerde yapılmıştır? En fazla üretken yazarlar, üniversiteler ve ülkeler hangileridir?

AS3: Psikolojik yıpranma ve meslek hastalığı konularının birlikte geçtiği çalışmalarda kavram haritası nasıl oluşmuştur? Hangi anahtar kelimeler daha çok kullanılmıştır? Bu anahtar kelimeler zamana göre bir değişim göstermiş midir?

AS4: Covid19 sonrası ve öncesinde çalışılan konularda bir farklılık gerçekleşmiş midir?

AS5: En fazla çalışılan konular neler, en fazla atıf alan yazarlar kimlerdir?

AS6: Alandaki temel makaleler nelerdir?

AS7: Alandaki temalar hangileridir?

Çalışmanın ikinci kısmında yöntem açıklanacak, üçüncü kısmında ise bulgular paylaşılacak ve yapılan analiz sonucu merak edilen araştırma sorularına alınan cevaplar sunulacaktır.

2. Yöntem

Alandaki gelişmelerin incelenmesinde bibliyometrik analizler, meta-analizler ve sistematik literatür taraması gibi yöntemler kullanılmaktadır. Alan geniş ve veri seti elle analiz edilemeyecek kadar büyükse bibliyometrik analiz biçimi sistematik literatür taramasına göre tercih edilir. Bibliyometrik analiz, büyük hacimli bilimsel verileri araştırmak ve analiz etmek için son yıllarda oldukça popülerleşen bir yöntemdir. Belirli bir alanın gelişimini ve evrimsel nüanslarını açığa çıkarmamızı sağlarken o alanda ortaya çıkan yeni konulara ışık tutmaktadır. Bibliyometrik araştırmalar, bir alanda genel bir bakış edinmek, bilgi boşluklarını belirlemek, sonraki araştırmalar için yeni fikirler üretmek yoluyla bir alanın yeni ve anlamlı yollarla ilerletilebilmesi açısından sağlam bir temel oluşturabilir (Donthu vd., 2021). Bu çalışmada psikolojik yıpranma ve meslek hastalıkları kavramlarının birlikte çalışıldığı ve WOS veri tabanında indekslenen makaleler bu alandaki gelişmeleri incelemek için taranarak analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda herhangi bir zaman, çalışma türü ve dil kısıtı olmaksızın alandaki gelişmeleri incelemek için bibliyometrik analiz yönteminden yararlanılmıştır. Bu çalışma kapsamında performans analizi, bilimsel haritalama ve ağ analizi teknikleri kullanılmıştır. Görüntüleme için R programının açık kaynak olarak sunduğu Biblioshiny yazılımı kullanılmıştır.

Çalışmanın süreci, ilk aşamada çalışmanın başlığına uygun biçimde "psychological attrition" and "occupational diseases" anahtar kelimeleri aratılarak başlatılmıştır. Ancak bu arama sonucunda herhangi bir çalışma görüntülenememiştir. Bundan dolayı eş anlamlı veya yakın anlamlı, kavramsal olarak ilişkili anahtar kelimeler aramaya dâhil edilmiştir. "psychological attrition" or "work-related mental disorders" or "occupational stress" or "work stress" and "occupational diseases" or "occupational illness" or "mental health" ifadeleriyle yapılan tarama sonucunda 2453 çalışma görüntülenmiştir. Bir sonraki aşamada bu veri seti R programına uygun formatta WOS'tan indirilerek programa yüklenmiştir. Son aşamada ise araştırma sorularına uygun olarak grafik ve görüntülemeler elde edilmiştir.

3. Bulgular

Araştırma kapsamında sorulan sorular çerçevesinde çalışmaların türleri, yıllara göre dağılımları, en çok atıf alan çalışmalar, en çok atıf alan yazarlar, çalışmaların yoğunlaştığı ülkeler, iş birlikleri, yıllara göre trend olan kavramlar, çalışmaların entelektüel ve sosyal yapıları vb. konular alt başlıklar hâlinde sunulacaktır.

3.1. Çalışmalar Hakkında Genel Bilgi

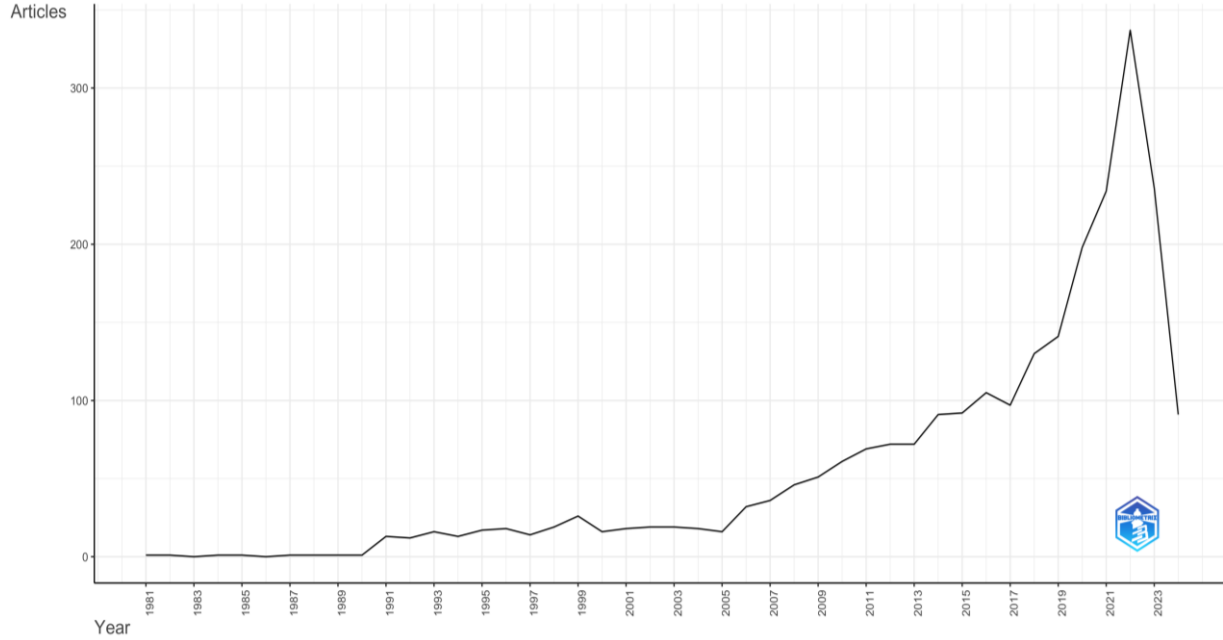
Araştırma soruları kapsamında incelenen konuların hangi çalışma türlerinde yapıldığı Tablo 1'de sunulmuştur. Buna göre incelenen kavramlar açısından WOS veri tabanında indekslenen çalışmaların görüleceği üzere 2071'i orijinal-araştırma makalesi, 211 inceleme (review) makalesi olmak üzere büyük çoğunluğun makalelerden oluştuğu gözlemlenmektedir.

Tablo 1: Çalışmaların Türleri ve Sayıları

Yayın Türü	Yayın Sayısı
Makale	2071
İnceleme Makalesi	211
Kitap	4
Kitap Bölümü	35
Konferans Bildirisi	44
Diğer (Editör yazısı, kitap kritiği, Editöre mektup vb.)	88
Toplam	2453

Çalışmaların yıllara göre dağılımı Şekil 1'de sunulmuştur. Çalışmaların 1981'den başlayıp günümüze kadar artarak devam ettiği görülmektedir. 1981 yılından 1990 yılına kadar yılda yalnızca birer yayın varken; 1991-2005 arası ortalama 15, 2006 yılında 32 yayınlı artış trendine başlayıp, 2008 yılında 46 ve 2022 yılında bu rakam 337 rakamıyla tüm zamanların en yüksek noktasına ulaşmıştır. 2024 yılı için ise bu rakam dört aylık veri baz alındığında 91 sayısına ulaşmıştır. 2020 yılından günümüze kadar yapılan yayın sayısı 1096 ile son dört yılda neredeyse tüm yılların yarısı kadar çalışma yapılmıştır. Psikolojik yıpranma konusundaki çalışmaların yıllara göre artış göstermesine rağmen esas yükselişin Covid 19 pandemisinden sonra yaşandığı açıkça görülebilir.

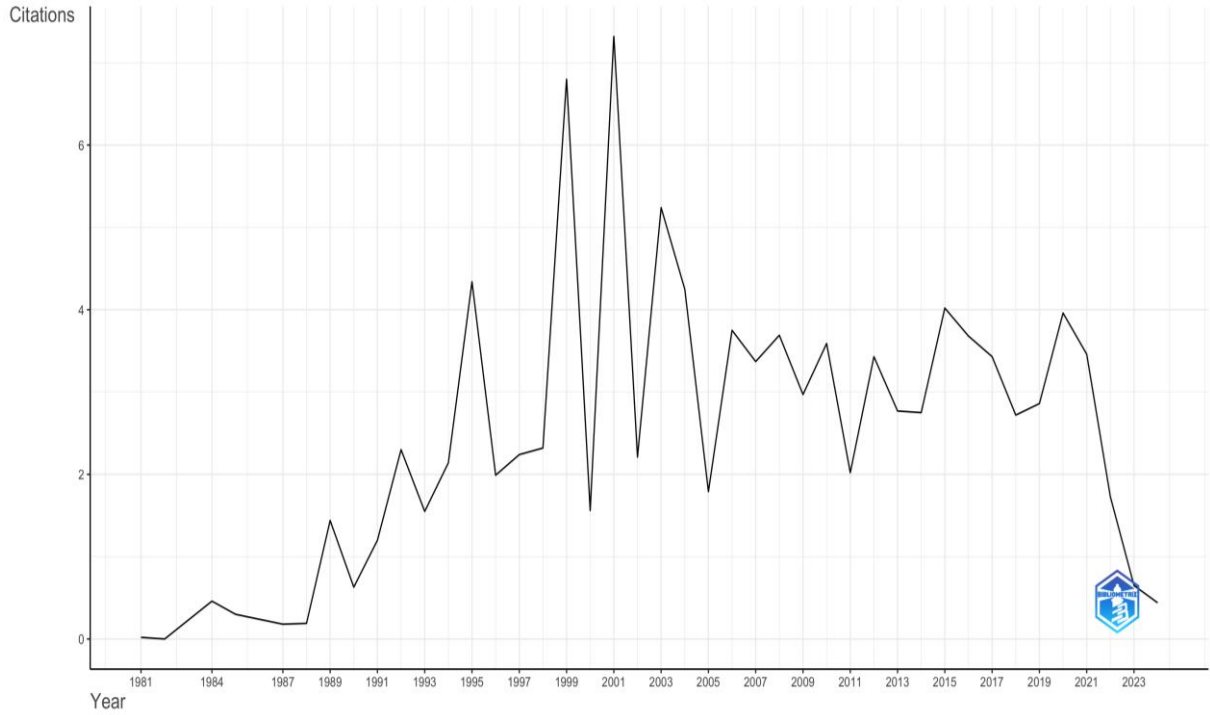
Şekil 1: Çalışmaların Yıllara Göre Dağılımı



3.2 Yayınların Yıllık Ortalama Etkisi

Çalışmaların yıllık ortalama ne kadar atıf aldıkları yani ortalama etkisi Şekil 2'de görülmektedir. En yüksek toplam atıf performansı ortalaması, 26 yayınlı 176,73 ile 1999 yılındadır. Bu yılın yıllık ortalama toplam atıf sayısı ise 6,80'dir. En yüksek yıllık ortalama atıf sayısı ise 18 yayınlı, 7,32 ile 2001 yılındaki yayınlara aittir. 2001 yılının toplam atıf performansı ise 175,67'dir.

Şekil 2: Yayınların Yıllık Ortalama Etkisi



3.3. Çalışmaların Yayınlandıkları Mecraların Niteliği

3.3.1. En Çok Yayın Yapılan Mecralar (Dergi, Konferans, Kitap vb.)

Toplam 982 farklı kaynaktan yayın yapılmıştır. Buna karşılık yukarıda ifade edildiği gibi çalışmaların büyük çoğunluğu makale niteliğinde olup dergilerde yayınlanmıştır. Çalışmaların sırasıyla en fazla International Journal of Environmental Research and Public Health (126), BMC Public Health (58), Frontiers in Psychology (46), International Archives of Occupational and Environmental Health (43) Work-A Journal of Prevention Assessment & Rehabilitation (36), Journal of Occupational and Environmental Medicine (35), Frontiers in Psychiatry, (29), Stress and Health, (28), Occupational Medicine-Oxford, (27), Frontiers in Public Health (26) dergilerinde yayınlandığı tespit edilmiştir. Bu dergiler arasında ilk yayım tarihi 1930'lara varan International Archives of Occupational and Environmental Health olmakla beraber, 2000'li yıllarda kurulmuş dergilerin daha fazla alanda çalışmalara yer verdiği görülmektedir. Bu dergilerden International Journal of Environmental Research and Public Health 2004, BMC Public Health 2001 yılında yayına başlamış, Frontiers in Psychiatry'de ise 2010 yılında çalışmalar yayınlanmaya başlamıştır.

3.3.2. Taranan Veri Tabanında En Fazla Atıf Alan Yayın Mecraları

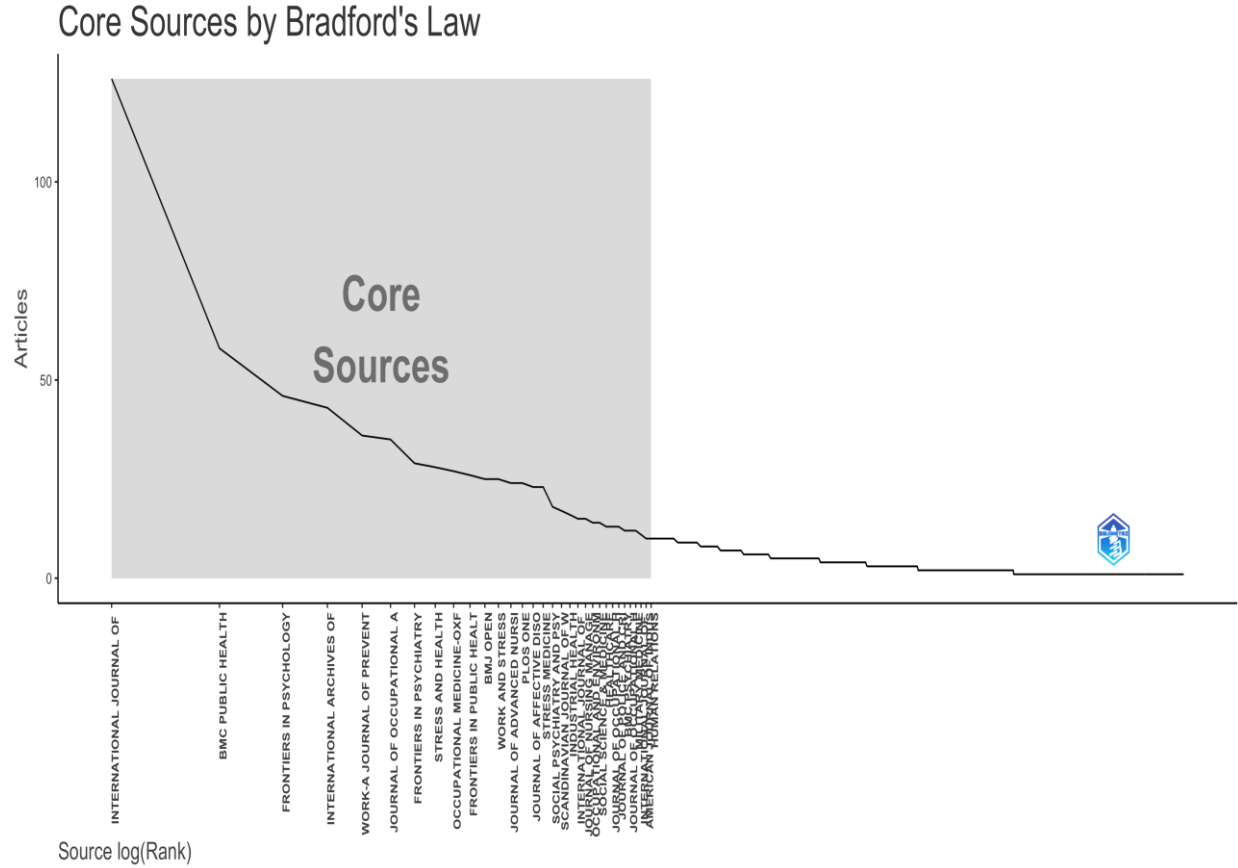
Tablo 2'de görüleceği gibi Journal of Applied Psychology taranan çalışmalar içinde 1774 kez atıf olarak en yüksek atıf alan dergi olmuştur. Work Stress 1675 atıfıyla ikinci sırayı almış, Social Science & Medicine dergisi ise 1391 ile üçüncü sırayı almıştır. Bu dergilerin günümüze kadar yapılan yayınlarda kuramsal temeli oluşturan çalışmalara yer verdiği yorumu yapılabilir. Buna karşılık Bradford Yasası'nın uygulandığı Şekil 3'te gösterilen grafikte görüleceği üzere bu dergiler çalışmalarda ezici biçimde temel kaynak olarak gösterilmesine rağmen, taranan çalışmaların en fazla toplandığı dergilere zamanla yenileri eklenmiş ve alan çeşitlenmiştir.

Tablo 2: Taranan Veri Tabanında En Fazla Atıf Alan Kaynaklar

Kaynaklar	Atıf Sayısı
J APPL PSYCHOL	1724
WORK STRESS	1675
SOC SCI MED	1391
INT J ENV RES PUB HE	1323
SCAND J WORK ENV HEA	1279
J ADV NURS	1075
OCCUP ENVIRON MED	1046
J OCCUP ENVIRON MED	1000
J OCCUP HEALTH PSYCHOL	971
J HEALTH SOC BEHAV	953

Bradford yasası, belli bir alandaki temel kaynakların (temel dergiler, kitap, konferans vb. yer aldığı yer) belirlenmesini ve bir konudaki literatürün dergilerde nasıl dağıldığına ilişkin bir model ortaya çıkarmaktadır. Buna göre daha çok belli bir alana odaklanan dergileri ortaya çıkarır (Siccardi & Villa, 2022). Buna göre Şekil 3'te görülebileceği gibi incelenen anahtar kelimeler bağlamında en fazla yayın yapılan mecralar sırasıyla; International Journal of Environmental Research and Public Health 126 kez, BMC Public Health 58 kez, Frontiers in Psychology 46 kez, International Archives of Occupational and Environmental Health 43 kez, Work-A Journal of Prevention Assessment & Rehabilitation 36 kez, Journal of Occupational and Environmental Medicine 35 kez, Frontiers in Psychiatry 29 kez, Stress and Health 28 kez, Occupational Medicine-Oxford 27 kez, Frontiers in Public Health 26 kez tekrarlanarak toplamda tüm çalışmaların 454 tanesini oluşturmuştur.

Şekil 3: Bradford Yasasına Göre Yayınların Temel Mecraları



3.3.3. İncelenen Veri Tabanı Kapsamında Alanda En Fazla Etkili Olan Kaynaklar

Alana yön veren dergilerde yayınlanan çalışmaların aldığı atıflar, h indeksi, g indeksi, m indeksi, derginin aldığı toplam atıf (TA), yayın sayısı (YS) ve yayına başlama tarihi (YBT) Tablo 3'te görülmektedir. Alanda en fazla kabul gören çalışmaların yani en etkili çalışmaların ölçülmesinde birtakım matematiksel ölçümler geliştirilmiştir. Bunlardan en fazla kullanılabilecek ve en bilineni h-indeksidir. h-indeksi, Hirsch (2005) tarafından geliştirilmiştir. Yayın ve aldığı atıf sayısı temeline dayanır. Örneğin en az 10 atıf alan 10 makalesi bulunan derginin-yazarın h indeksi 10'dur. G-indeksi bir dizi makalenin global alıntı performansını ölçmek için Hirsch'in h-indeksinin geliştirilmiş hâli olarak tanıtılmıştır. Bu küme aldıkları alıntı sayısına göre azalan sırada sıralanırsa, g-indeksi (benzersiz) en büyük sayıdır, öyle ki en iyi g makaleler (birlikte) en az g₂ alıntı alır (Egghe, 2006). Bu indeks, h-indeksine göre daha fazla atıf alan makalelere ağırlık verir. Yani sıralanmış çalışmaların toplam atıf sayısı, en az sıralama sayısının karesi kadar atıf aldığı sırada sıralama sayısı g indeksini oluşturur. M-Index'ini hesaplamak için ise h-indeksinin ilk yayınlanan makaleden bu yana geçen yıl sayısına bölünmesi gerekir. Bu indeks kariyerinin başında bulunan yazar ve dergiler için daha hassas bir ölçüm vermektedir. Buna göre Tablo 3'te görüleceği üzere alandaki dergilerden en etkili h-indeksi en yüksek dergi 28 çalışması, en az 28 atıf alan International Journal of Environmental Research and Public Health dergisidir. Bu derginin en az 45 çalışmasının karesi kadar (en az 2025) atıf bulunmaktadır. M-indeksi ise 2,545'tir. İkinci sırada BMC Public Health, üçüncü sırada International Archives of Occupational and Environmental Health dergileri bulunmaktadır.

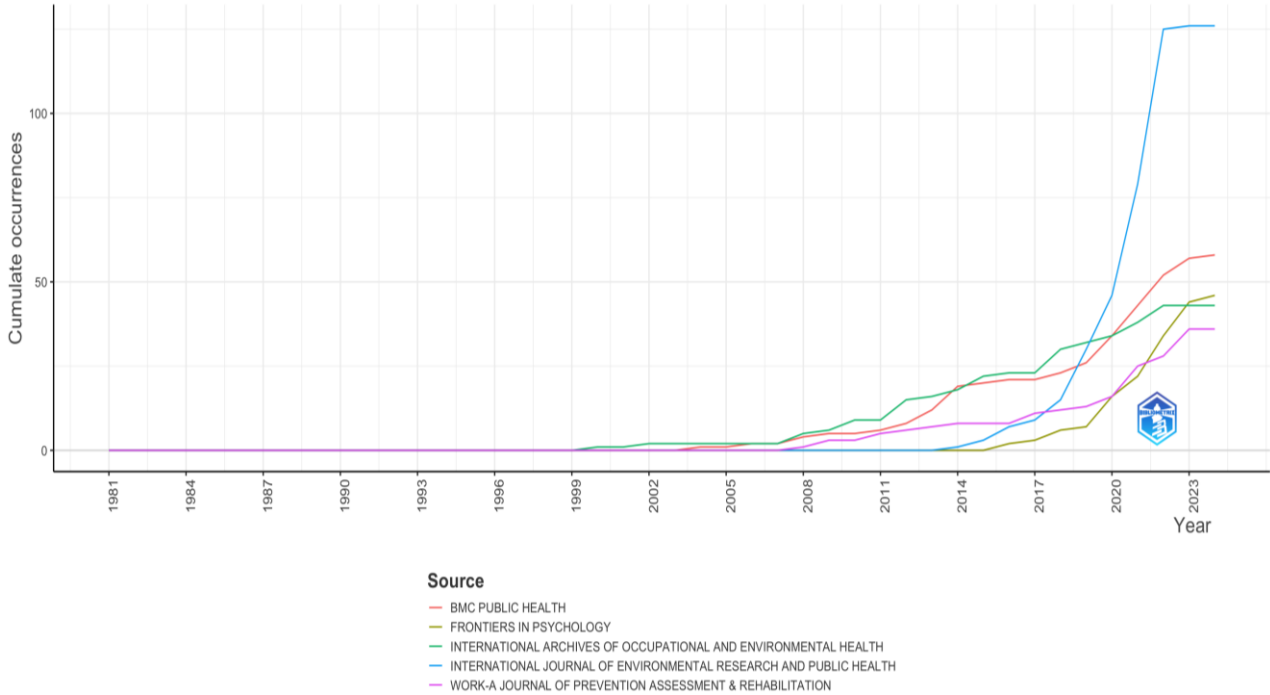
Tablo 3: İncelenen Veri Tabanı Kapsamında Alanda En Fazla Etkili Olan Kaynaklar

Dergiler	h index	g index	m index	TA	YS	YBT
INTERNATIONAL JOURNAL OF ENVIRONMENTAL RESEARCH AND PUBLIC HEALTH	28	45	2,545	2488	126	2014
BMC PUBLIC HEALTH	20	36	0,952	1422	58	2004
INTERNATIONAL ARCHIVES OF OCCUPATIONAL AND ENVIRONMENTAL HEALTH	19	35	0,76	1297	43	2000
JOURNAL OF ADVANCED NURSING	18	24	0,563	1497	24	1993
OCCUPATIONAL MEDICINE- OXFORD	16	27	0,593	1580	27	1998
STRESS AND HEALTH	16	26	0,667	687	28	2001
WORK AND STRESS	16	25	0,471	2556	25	1991
JOURNAL OF AFFECTIVE DISORDERS	15	23	0,625	817	23	2001
JOURNAL OF OCCUPATIONAL AND ENVIRONMENTAL MEDICINE	15	24	0,375	612	35	1985
SOCIAL PSYCHIATRY AND PSYCHIATRIC EPIDEMIOLOGY	14	18	0,412	766	18	1991

3.3.4. İncelenen Veri Tabanı Kapsamında Mecraların (Dergilerin) Zamana Göre Yayın Sayıları

İncelenen veri tabanı kapsamında dergilerin zamana göre yayın sayıları Şekil 4'te gösterilmiştir. Buna göre konuyla ilgili ilk yayını 2014 yılında olan "International Journal of Environmental Research and Public Health" toplamda 126 çalışma yayınlamıştır. İkinci sırada ilk yayın tarihi 2004 yılı olan BMC Public Health, toplam 58 çalışma yayınlamıştır. Son sırada ise 2016 yılında konuyla ilk çalışmayı yayınlayan Frontiers in Psychology, toplamda 46 çalışmaya yer vermiştir. İlk yayın yılı 2000 olan International Archives of Occupational and Environmental Health toplamda 43 yayın, ilk yayın yılı 2008 olan Work-A Journal of Prevention Assessment & Rehabilitation 36 çalışma yayınlamıştır. Yayınların 2020 yılı sonrası sıçrama gösterdiği Şekil 4'te yer alan grafikten gözlemlenebilir. Bu artışta 2020 yılında gerçekleşen Covid-19 salgınının çalışanların ruh sağlığı üzerinde oluşturduğu etkilerin doğrudan ya da dolaylı olarak incelenmiş olması mümkündür.

Şekil 4: İncelenen Veri Tabanı Kapsamında Mecraların (Dergilerin) Zamana Göre Yayın Sayıları

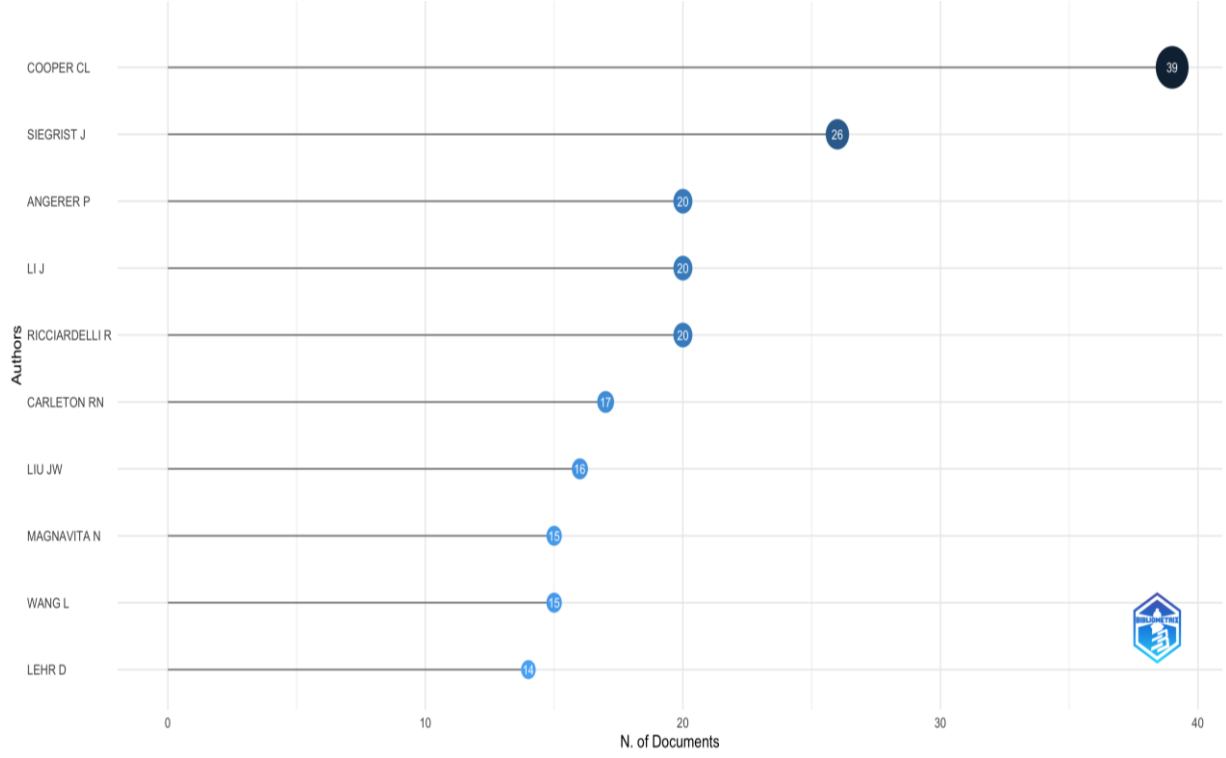


3.4. Yazarlar

3.4.1. En Çok Yayın Yapan Yazarlar

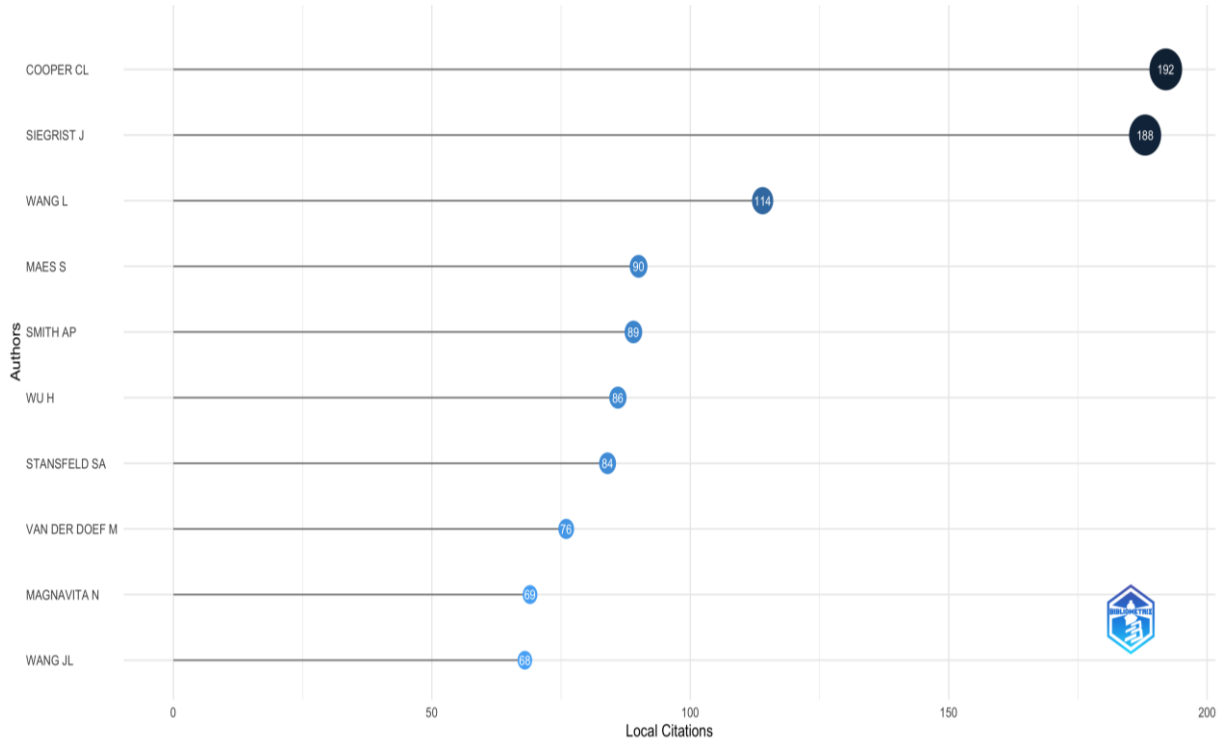
İncelenen konu kapsamında ve veri tabanında en fazla yayın yapan yazar 39 yayımla Cary L. Cooper'dır. İkinci sıradaki Johannes Siegrist 26 yayımla, üçüncü sıradaki Peter Angerer, Jinhui Li ve Rosemary Ricciardelli'nin ise 20'şer yayımla tespit edilmiştir.

Şekil 5: En Çok Yayın Yapan Yazarlar



3.4.2. En Çok Atıf Alan ve Etkili Yazarlar

İncelenen konu kapsamında en çok atıf alan yazarlardan ilk sırada olan Cary L. Cooper 192, ikinci sıradaki Siegrist 188 ve üçüncü sıradaki Wang ise toplam 114 atıf almıştır. Bu yazarlardan Tablo 4'te görüleceği üzere 2008 yılında ilk çalışmasını yapan Siegrist J.'nin 20 çalışması 20'den fazla atıf alarak söz konusu yazar en etkili yazar olmuştur. İkinci sırada ilk çalışmasını 1990 yılında yayımlayan Cooper C. L. 19 h-indeksiyle yer almaktadır. Üçüncü sırada ise 2012 yılında ilk çalışmasını yapan Li J. 12 h-indeksi ile en etkili yazarlar sıralamasına girmiştir. Bu sıralamaya göre dikkat çeken bir diğer olgu ilk çalışmasını 2018 yılında yayımlamış olan ve 9 h-indeksine sahip olan Carleton R.N. m-indeksinde en üst sırada yer almıştır.

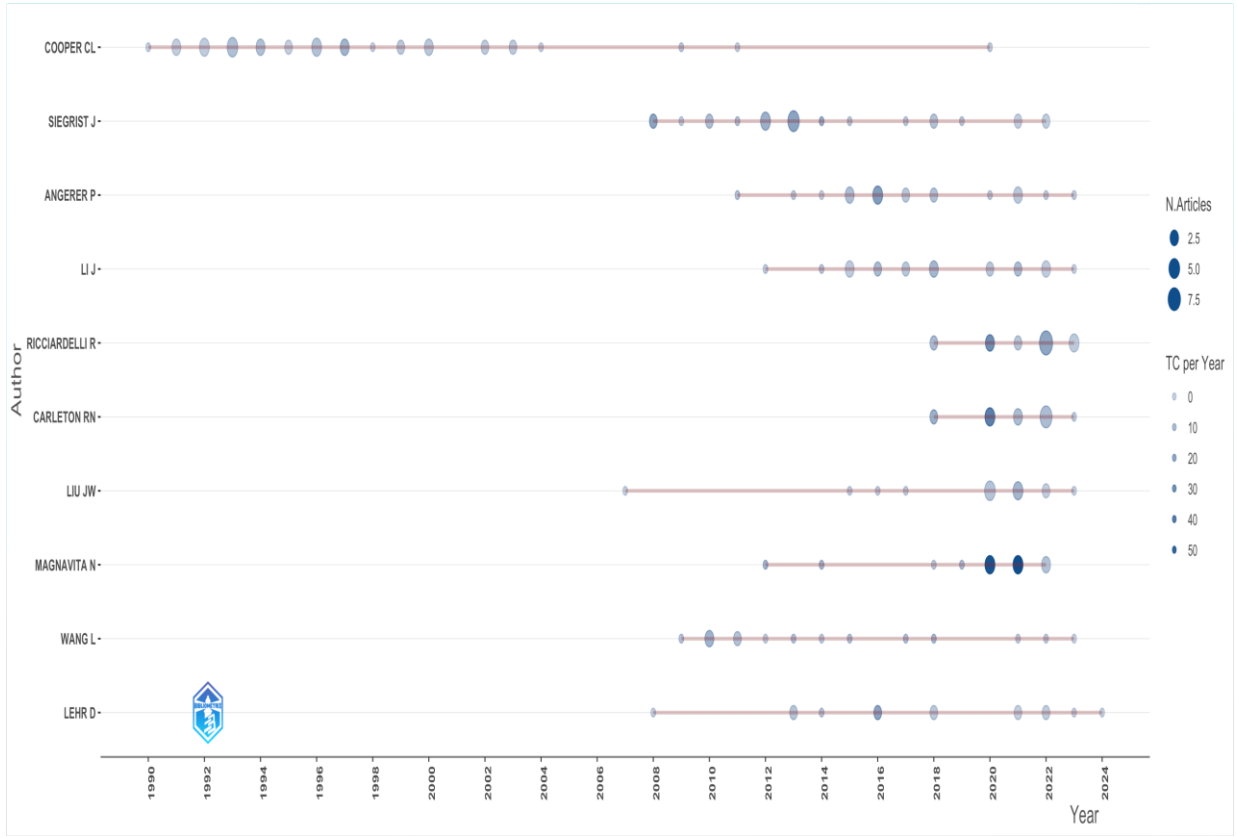
Şekil 6: En Çok Atıf Alan Yazarlar**Tablo 4: En Fazla Etkili Olan Yazarlar**

Yazar	h_index	g_index	m_index	TA	YS	YBT
SIEGRIST J	20	26	1,176	1381	26	2008
COOPER CL	19	39	0,543	1589	39	1990
LI J	12	19	0,923	375	20	2012
WANG L	12	15	0,75	742	15	2009
ANGERER P	11	20	0,786	554	20	2011
MAGNAVITA N	11	15	0,846	899	15	2012
SIU OL	10	11	0,357	730	11	1997
WAHRENDORF M	10	11	0,769	434	11	2012
WU H	10	11	0,667	537	11	2010
CARLETON RN	9	17	1,286	370	17	2018

3.4.3. Yazarların Yıllara Göre Üretkenliği

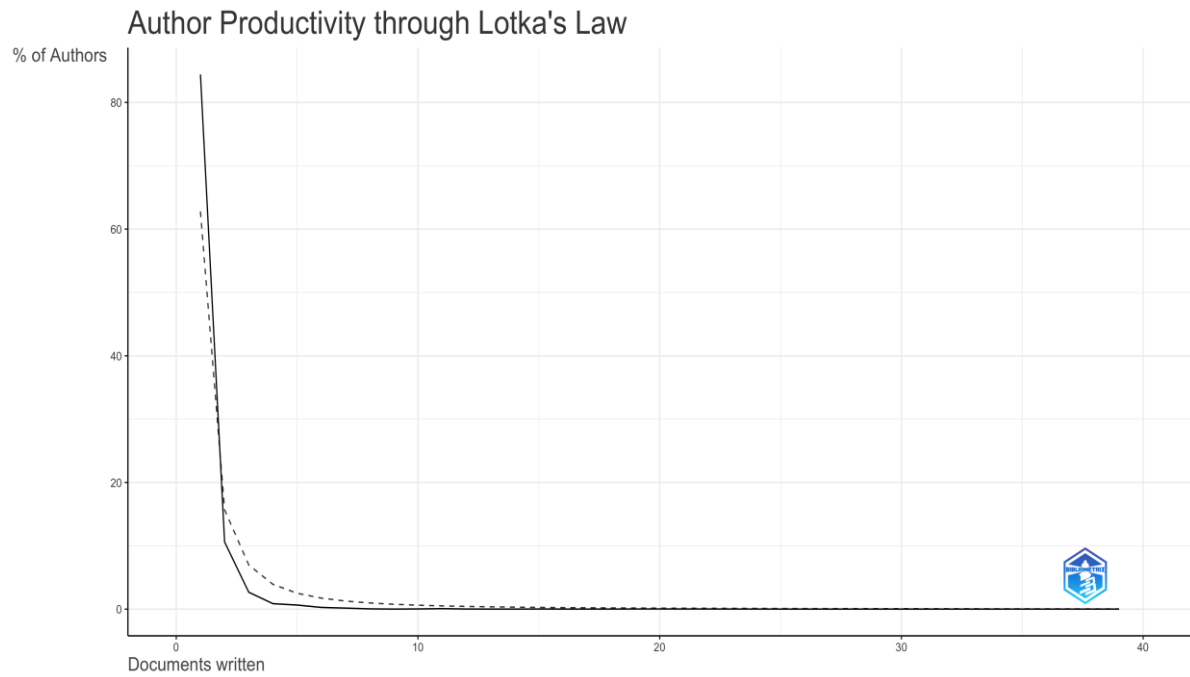
Alanda en etkili yazarların yıllara göre üretkenliği Şekil 7'deki grafikte gösterilmiştir. Buna göre Cooper C.L. 1990-2000 arası yıllarda daha aktif iken son yıllarda ise Siegrist J., Carleton R.N., Riccardelli R. Li J. gibi isimler çalışmalarlarıyla ön plana çıkmıştır. Lotka Yasasına Göre yazarların üretkenliği Şekil 8'de görülmektedir.

Şekil 7: Yazarların Yıllara Göre Üretkenliği



Lotka yasası, yayın sıklığı arttıkça, bu yayın sıklığına sahip yaklaşık yazar sayısının tahmin edilebileceğini ve özellikle daha yüksek bir üretkenlik düzeyinde daha az yazar bulunduğunu belirtir. Bu yasa belirli bir alandaki en önemli yazarların belirlenmesine imkân sağlamaktadır (Newby vd., 2003). Buna göre yazarların %84,4'ü bir çalışma, %10'u iki, %2'si üç çalışma yaparken, %1'inden azı, yalnızca bir yazar, 39 çalışma yapmıştır.

Şekil 8: Lotka Yasasına Göre Yazarların Üretkenliği



3.4.4. Üç Alan Grafiği

Üç alanlı grafik, en yüksek bilimsel üretime sahip yazarlar ve en yüksek atıf alanlar ve bağlantılı anahtar kelimeler hakkında fikir sunmakta ve aralarındaki ilişkiyi de göstermektedir. Şekil 9'da yazarların kendi çalışmalarına yoğun biçimde atıf yaptıkları görülmektedir. En yüksek bilimsel üretime sahip Siegrist J.'nin aralarında Lazarus, Karasek, Maslach, 'm da bulunduğu birçok yazara atıf yaptığı görülmektedir. Çalışmalarındaki anahtar kelimeleri arasında ise mesleki stres (occupational stress), iş stresi (work stress), stres (stress), depresyon (depression), ödül-çaba dengesizliği (effort-reward imbalance), tükenmişlik (burnout) yer almaktadır.

Şekil 9: Üç Alan Grafiği



3.4.5. Yayın Yapan Yazarların Bağlı Oldukları Kurumlar

Konuyla ilgili en fazla bilimsel üretimin yapıldığı kurumlar Tablo 5'te sıralanmıştır. Buna göre ilk sırada yer alan University of Toronto'ya bağlı yazarlar tarafından 70 çalışma üretilmiştir. İkinci olarak 47 çalışma ile University of California System, üçüncü sırada 44 çalışma ile University of London ve onu 42 çalışma ile Harvard University takip etmektedir. Bu metrik hangi kurumlarda daha fazla konuyla ilgili daha fazla bilgi birikiminin olduğu hakkında fikir verebilmektedir. Amerika ve Batı Avrupa kurumlarının bu anlamda konuya daha fazla ilgi gösterdiği Tablo 5'ten gözlemlenebilir.

Tablo 5: En Çok Yayın Yapan Yazarların Bağlı Oldukları Kurumlar

Bağlı Olunan Kurum	Makale Sayısı
UNIVERSITY OF TORONTO	70
UNIVERSITY OF CALIFORNIA SYSTEM	47
UNIVERSITY OF LONDON	44
HARVARD UNIVERSITY	42
HEINRICH HEINE UNIVERSITY DUSSELDORF	38
VRIJE UNIVERSITEIT AMSTERDAM	36
MELBOURNE GENOMICS HEALTH ALLIANCE	35
IRCCS POLICLINICO GEMELLI	31
KING'S COLLEGE LONDON	31

3.5. En Etkili Ülkeler

3.5.1. Ülkelerin Yayın Sayıları ve Yazışma Adresine Göre Yazarların Bulunduğu Ülkeler

En fazla bilimsel üretim 1115 ile ABD merkezli, 787 ile Çin, 650 ile Kanada, 540 ile İngiltere (Birleşik Krallık), 519 ile Almanya, 438 ile Avustralya, 232 ile İtalya, 231 ile Japonya, 208 ile Hollanda ve 187 ile İspanya merkezli çalışmalar ilk 10 sırayı oluşturmaktadır. Çalışmaların başlangıç yıllarına göre ilk çalışmalar; ABD'de 1989, İngiltere'de 1990, Kanada'da 1991, Almanya'da 1991 ve Çin'de 1999 yılında üretilmiştir.

Tablo 6'da yazışma adresine göre çalışmaların merkezleri sıralanmaktadır. Yazışma adresine göre Amerika (USA) merkezli çalışmaların 332'sindeki tüm yazarlar ülke içerisindeyken, 46 tanesi ise farklı ülke yazarlarıyla ortak çalışmalardan oluşmaktadır. Çin merkezli toplam 262 çalışmanın 216'sı ülke içerisinde, 46 tanesi ise farklı ülke araştırmacılarıyla ortaklaşa yürütülen çalışmalar oluşturmaktadır. İngiltere merkezli çalışmaların 160'ı tek ülke, 31 tanesi ise çoklu ülke (farklı ülkelerden) araştırmacılarının ortaklığında yazılmıştır. En yüksek iş birliği oranının olduğu ülke ise 0,239 ile Almanya'dır. Almanya merkezli çalışmaların 150'si ülke içi, 47'si farklı ülke yazarlarının ortaklığında üretilmiştir.

Tablo 6: Yazışma Adresine Göre Yazarların Buldukları Ülkeler

Ülkeler	Makaleler	TÜM	FÜM	Freq	FÜM_Oranı
USA	378	332	46	0,154	0,122
CHINA	262	216	46	0,107	0,176
UNITED KINGDOM	200	169	31	0,082	0,155
CANADA	199	160	39	0,081	0,196
GERMANY	197	150	47	0,08	0,239
AUSTRALIA	167	135	32	0,068	0,192
ITALY	72	59	13	0,029	0,181
JAPAN	71	66	5	0,029	0,07
BRAZIL	65	54	11	0,026	0,169
KOREA	61	54	7	0,025	0,115

3.5.2. Ülkelerin Atıf Sayıları

Ülkelerin atıf sayıları Tablo 7'de gösterilmektedir. ABD, ABD merkezli çalışmaların aldığı atıf sayısı 17221 ile en etkili ülkedir. ABD merkezli makalelerin aldığı ortalama atıf sayısı 45, 60'tır. İkinci sırada İngiltere 9139 atıf sayısı ile gelmektedir. Bu ülke merkezli çalışmalara verilen ortalama atıf sayısı 45,70'tir. Bu orana göre İngiltere merkezli çalışmaların en az ABD merkezli çalışmalar kadar etkili olduğu görülecektir. Üçüncü sırada ise 5363 toplam atıf, makale başına ortalama 20,50 atıf ile Çin gelmektedir. Tabloda dikkat çeken bir diğer olgu ise Hollanda merkezli çalışmaların toplamda 4743 atıf alarak; makale başına 94,90 atıf ile yayın sayısı daha az olmasına rağmen oldukça etkili ülke olmasıdır.

Tablo 7: Ülkelerin Atıf Sayıları

Ülke	Toplam Atıf	Makalelerin Ortalama Atıfı
USA	17221	45,60
UNITED KINGDOM	9139	45,70
CHINA	5363	20,50
CANADA	5153	25,90
NETHERLANDS	4743	94,90
AUSTRALIA	4557	27,30
GERMANY	4377	22,20
FINLAND	1968	59,60
ITALY	1753	24,30
FRANCE	1404	50,10

3.5.3. Ülkeler Arası İş Birlikleri

Ülkeler arasında en fazla iş birliği 32 çalışmayla ABD ve Çin arasında, ikinci olarak 27 çalışmayla ABD ile Kanada arasında, üçüncü olarak ise 19 çalışmayla İngiltere ve Avustralya arasında gerçekleştirilmiştir. Çin ve İngiltere arası 18, Kanada-İngiltere ve İngiltere-Finlandiya 15, Çin-Avustralya ve İngiltere-Almanya 13, Kanada-Avustralya ve Almanya-Hollanda 10 kez ortak çalışma gerçekleştirmiştir. Şekil 10, görsel iş birliklerini göstermektedir.

Şekil 10: Ülkeler Arası İş birlikleri



3.6. Çalışmaların Niteliği

3.6.1. En Fazla Atıf Alan Çalışmalar (Global)

Taranan çalışmalar içerisinde en fazla atıf alan 10 çalışma Tablo 8’de sıralanmıştır. Buna göre en fazla atıf alan çalışma; toplamda 1880, yılda ise ortalama 78,33 ile “Judge, T. A., & Bono, J. E. (2001). Relationship of core self-evaluations traits—self-esteem, generalized self-efficacy, locus of control, and emotional stability—with job satisfaction and job performance: A meta-analysis. *Journal of applied Psychology*, 86(1), 80.” çalışmasıdır. İkinci sırada 1763 toplam atıf ve yıllık ortalama 58,77 atıf ile “Thoits, P. A. (1995). Stress, coping, and social support processes: Where are we? What next?. *Journal of health and social behavior*, 53-79.” çalışmasıdır. Üçüncü sırada ise 1229 toplam atıf ve yıllık ortalama 47,27 ile “Van der Doef, M., & Maes, S. (1999). The job demand-control (-support) model and psychological well-being: A review of 20 years of empirical research. *Work & stress*, 13(2), 87-114.” isimli çalışma gelmektedir.

Tablo 8: Global Olarak En Fazla Atıf Alan Çalışmalar

Makale	DOI	Toplam Atıf	Yıl başına TA	Normalized TA
JUDGE TA, 2001, J APPL PSYCHOL	10.1037/0021-9010.86.1.80	1880	78,33	10,70
THOITS PA, 1995, J HEALTH SOC BEHAV	10.2307/2626957	1763	58,77	13,56
VAN DER DOEF M, 1999, WORK STRESS	10.1080/026783799296084	1229	47,27	6,95
VISWESVARAN C, 1999, J VOCAT BEHAV	10.1006/jvbe.1998.1661	788	30,31	4,46
DANNA K, 1999, J MANAGE	10.1177/014920639902500305	771	29,65	4,36
ANESHENSEL CS, 1992, ANNU REV SOCIOL	10.1146/annurev.so.18.080192.000311	673	20,39	8,87
MO YY, 2020, J NURS MANAGE	10.1111/jonm.13014	552	110,40	27,88
ELO AL, 2003, SCAND J WORK ENV HEA	10.5271/sjweh.752	550	25,00	4,77
PURVANOVA RK, 2010, J VOCAT BEHAV	10.1016/j.jvb.2010.04.006	546	36,40	10,15
STANSFELD SA, 1999, OCCUP ENVIRON MED	10.1136/oem.56.5.302	504	19,38	2,85

3.6.2. Taranan Veri Tabanında En Fazla Atıf Alan Kaynaklar

Yerel yani taranan veri tabanında (WOS) en fazla atıf alan en etkili olan 10 çalışma Tablo 9'da gösterilmektedir. Buna göre globalde üçüncü sırayı alan "Van der Doef, M., & Maes, S. (1999). The job demand-control (-support) model and psychological well-being: A review of 20 years of empirical research. *Work & stress*, 13(2), 87-114." isimli çalışma yerelde toplam 72 atıfla en yüksek atıf sayısına ulaşmıştır. İkinci sırada 56 yerel, 207 global atıf alan "Mark, G., & Smith, A. P. (2012). Occupational stress, job characteristics, coping, and the mental health of nurses. *British journal of health psychology*, 17(3), 505-521." isimli çalışma yer almaktadır. Üçüncü sırada ise 48 yerel, 504 global atıfla "Stansfeld, S. A., Fuhrer, R., Shipley, M. J., & Marmot, M. G. (1999). Work characteristics predict psychiatric disorder: prospective results from the Whitehall II Study. *Occupational and environmental medicine*, 56(5), 302-307." çalışması gelmektedir.

Tablo 9: En Fazla Atıf Yapılan Kaynaklar (Taranan Veri Tabanında)

Makale	DOI	Yayın Yılı	Yerel Atıf	Global Atıf	YA/GA Oranı(%)
VAN DER DOEF M, 1999, WORK STRESS	10.1080/026783799296084	1999	72	1229	5,86
MARK G, 2012, BRIT J HEALTH PSYCH	10.1111/j.2044-8287.2011.02051.x	2012	56	207	27,05
STANSFELD SA, 1999, OCCUP ENVIRON MED	10.1136/oem.56.5.302	1999	48	504	9,52
MICHIE S, 2003, OCCUP ENVIRON MED	10.1136/oem.60.1.3	2003	47	492	9,55
NIEUWENHUIJSEN K, 2010, OCCUP MED-OXFORD	10.1093/occmed/kqq081	2010	44	480	9,17
COLLINS PA, 2003, OCCUP MED- OXFORD	10.1093/occmed/kqg061	2003	35	239	14,64
DE LANGE AH, 2004, WORK STRESS	10.1080/02678370412331270860	2004	34	373	9,12
JENKINS R, 2004, J ADV NURS	10.1111/j.1365-2648.2004.03240.x	2004	34	233	14,59
TRAVERS CJ, 1993, WORK STRESS	10.1080/02678379308257062	1993	28	132	21,21
EDWARDS D, 2003, J ADV NURS	10.1046/j.1365-2648.2003.02600.x	2003	27	201	13,43

3.6.3. Taranan Çalışmaların En Fazla Atıf Verdiği Çalışmalar

Taranan çalışmaların atıf verdiği en erken kaynaklar 1739 tarihli David Hume'un "A Treatise of Human Nature" çalışması ve K. Marx'ın 1846 yılındaki "The German Ideology" çalışmasıdır. Taranan çalışmaların en fazla atıf verdiği 10 çalışma Tablo 10'da sıralanmaktadır. Buna göre en fazla atıf verilen çalışma 313 atıfla "Karasek Jr, R. A. (1979). Job demands, job decision latitude, and mental strain: Implications for job redesign. *Administrative science quarterly*, 285-308." makalesidir. İkinci sırada 240 atıfla "Siegrist, J. (1996). Adverse health effects of high-effort/low-reward conditions. *Journal of occupational health psychology*, 1(1), 27." makale çalışması, üçüncü sırada ise 184 atıfla "Karasek, R., & Theorell, T. (1990). *Healthy Work: Stress, Productivity, and the Reconstruction of Working Life*. New York: Basic Books." kitap çalışması gelmektedir.

Tablo 10: Taranan Çalışmaların En Fazla Atıf Verdiği Çalışmalar

Atıf Yapılan Çalışma	Atıf sayısı
KARASEK RA, 1979, ADMIN SCI QUART, V24, P285, DOI 10.2307/2392498	313
SIEGRIST J, 1996, J OCCUP HEALTH PSYCHOL, V1, P27, DOI 10.1037/1076-8998.1.1.27	240
KARASEK R., 1990, HLTH WORK STRESS PRO	184
STANSFELD S, 2006, SCAND J WORK ENV HEA, V32, P443, DOI 10.5271/SJWEH.1050	174

3.6.5. Zamana Göre Kelimelerin Kullanım Sıklıkları

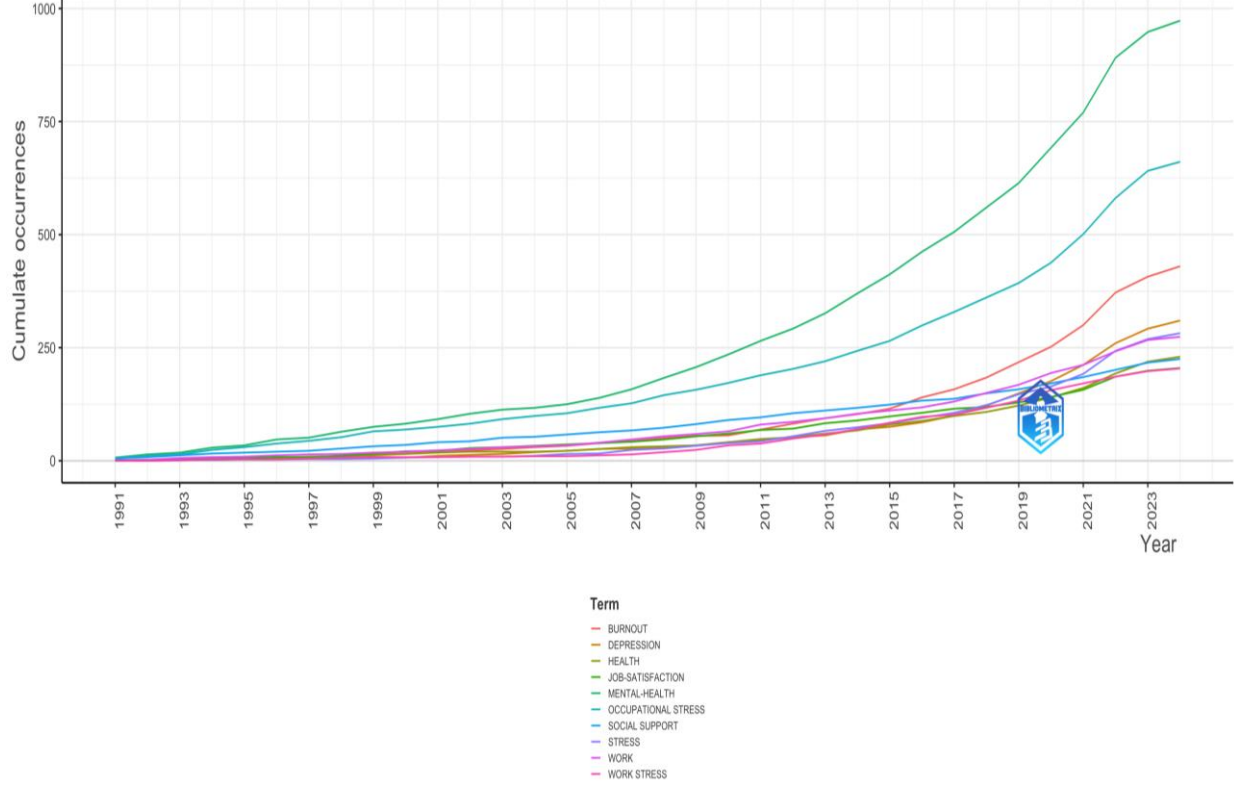
Mental-health yani ruh sağlığı kelimeleri 1991'den itibaren başlayıp en hızlı artış ivmesine sahip olan kelime grubunu oluşturmaktadır. Tablo 12 ve Şekil 12'de geçmişten günümüze taranan çalışmalarda en fazla tekrar eden 10 kelime-kelime grubunun zamana göre hangi sıklıkla incelendikleri görülmektedir.

Tablo 12: Zamana Göre En Sık Tekrarlanan Kelimeler

Yıl	Mental-Health	Occupational Stress	Burnout	Depression	Stress	Work	Health	Social Support	Job-Satisfaction	Work Stress
1991	7	5	0	0	0	1	1	5	1	0
1992	14	11	0	2	0	2	2	8	2	0
1993	18	14	2	2	2	6	4	12	4	1
1994	29	24	2	3	2	8	4	16	6	3
1995	34	30	3	4	3	9	5	18	6	3
1996	47	38	8	6	3	12	7	20	8	3
1997	51	44	8	6	4	14	9	22	8	5
1998	64	52	10	6	4	15	10	27	11	7
1999	75	65	14	7	5	18	12	32	16	8
2000	82	69	16	7	7	20	15	35	21	8
2001	92	75	19	11	8	23	18	41	22	8
2002	104	82	23	13	9	26	20	43	28	9
2003	113	92	26	15	9	30	20	51	30	9
2004	117	99	30	19	11	32	20	53	33	10
2005	125	105	33	22	15	34	22	58	36	10
2006	139	117	39	26	16	40	26	63	39	12
2007	158	127	43	27	24	47	30	67	42	14
2008	183	145	50	29	27	54	32	73	47	19
2009	207	157	55	34	33	59	34	81	54	24
2010	235	172	56	41	39	65	41	90	60	34
2011	265	189	69	45	43	80	48	96	68	38
2012	292	203	82	52	54	86	52	105	71	49
2013	326	220	94	56	66	94	60	111	83	58
2014	370	243	103	69	74	104	67	117	89	70
2015	412	265	115	75	83	111	80	124	98	84
2016	462	299	140	85	95	118	88	133	106	97
2017	506	329	158	100	106	131	99	137	115	102
2018	560	361	184	122	123	150	108	149	119	117
2019	614	393	218	149	147	168	122	158	129	133
2020	692	438	252	176	164	194	140	171	141	156
2021	770	501	300	212	192	212	161	185	157	171
2022	891	581	372	260	243	242	193	201	186	186

2023	948	641	407	292	269	267	219	217	199	198
2024	973	661	430	310	282	274	230	225	205	204

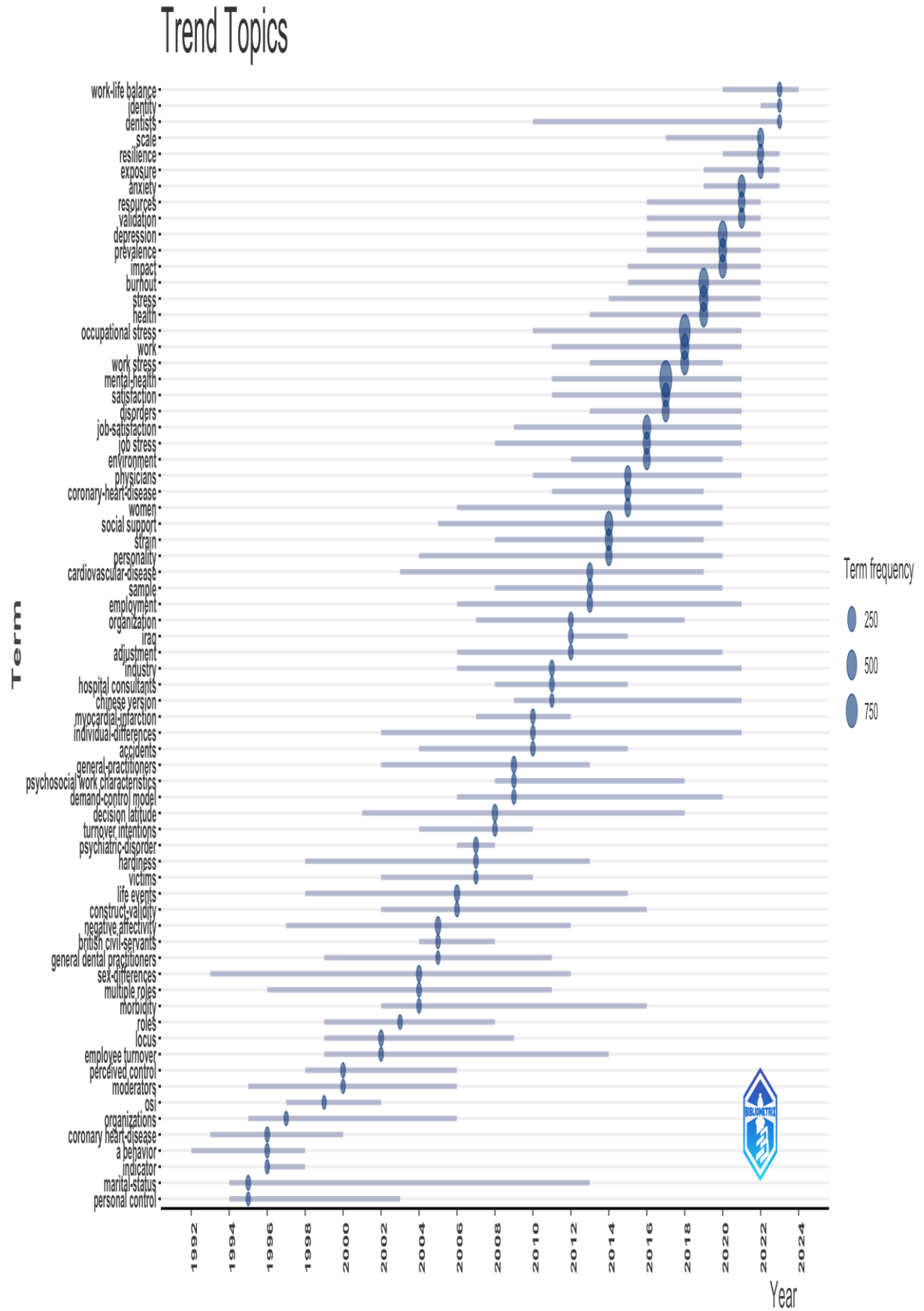
Şekil 12: Zamana Göre En Sık Tekrarlanan Kelimeler



3.6.6. Zamana Göre En Popüler Konular ve Tematik Evrim

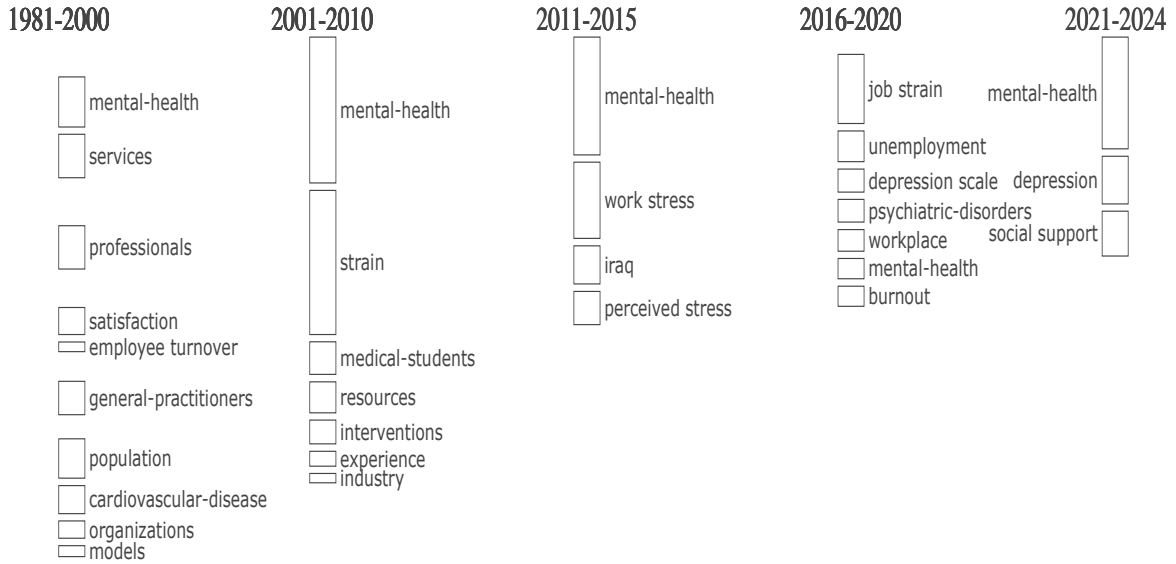
Zamana göre en popüler konular Şekil 13'te gösterilmiştir. 1990'lı yıllarda kişisel kontrol, medeni durum, kalp hastalıkları konuları trend olmuşken, 2000'li yıllarda çalışan devri, çoklu roller, hastalık, dayanıklılık, negatif duygulanım, psikolojik bozukluklar, işten ayrılma niyeti, iş talep-kontrol modeli, iş karakteristikleri gibi konular ön plana çıkmıştır. 2010-2020 arasında istihdam, kardiyovasküler hastalıklar, kadınlar, sosyal destek, iş tatmini, ruh sağlığı, sağlık, tükenmişlik konuları trend olmuştur. 2020'den günümüze ise depresyon, anksiyete, dayanıklılık, depresyon, görünürlük, iş yaşam dengesi, kimlik ve dış hekimleri kavramları trend olmuştur. Şekil 14'te ise tematik evrim görülmektedir.

Şekil 13: Zamana Göre En Popüler Konular



Şekil 14'te gösterilen grafik türü, bir araştırma alanının tematik gelişimini görselleştirmek için kullanılmıştır. Mental-Health-Occupational Diseases araştırma alanının 1981-2024 dönemindeki tematik gelişimini beş zaman dilimine bölerek göstermektedir. Buna göre, anahtar kelimelerin beş farklı zaman dilimindeki (1981–2000; 2001–2010; 2011–2015; 2016-2020; 2021-2024) evrimi görülmektedir. Bu zaman dilimlerinin seçilmesinin nedeni, çalışmaların sıklığını dengelemek ve 2008 yılı sonrası oluşan ekonomik krizin ve 2020 yılındaki COVID-19 salgınının etkilerinin çalışmaların yönünü nasıl etkilediğini incelemektir. Bu nedenle, bu dalgalanmaların yeni araştırma temalarının ortaya çıkması ve gelişmesiyle ilişkili olup olmadığını incelemek araştırmacılara yeni fikirler verebilir. 1991-2000 yılları arasında hizmet sektörünün patlamasıyla hizmetler, profesyoneller, iş tatmini, iş gücü devri kardiyovasküler rahatsızlıklarla birlikte ruh sağlığı kavramı konuşulurken, 2001-2010 yılları arasında ruh sağlığı konusu iş yükü, kaynaklar, müdahaleler, tıp öğrencileri, endüstri gibi konularla birlikte yer almıştır. 2011-2015 yılları arasında iş stresi, ruh sağlığı, Irak ve algılanan stres konuları daha çok incelenmiştir. Irak'taki Amerikan askerlerinin ruh sağlığının incelenmesi alana hâkim olan ABD ve İngiliz merkezli yazar ve dergilerden dolayı şaşırtıcı değildir. 2016-2020 yılları arasında iş yükü, işsizlik, depresyon, psikiyatrik rahatsızlıklar, ruh sağlığı ve tükenmişlik temaları tartışılmıştır. 2021-2024 yılları arasında ise yani Covid 19 sonrasında ruh sağlığı, depresyon ve sosyal destek temaları en fazla incelenmiştir.

Şekil 14: Tematik Gelişim



Taranan tüm çalışmalar üç kümeye ayrılmıştır. Bunlar; mental-health, depression ve stress kavramlarıdır. Şekil 15'te incelenen anahtar kelimeler arasında gizli değişkenlerin olup olmadığını incelemek için MCA (Multiple Correspondence Analysis) yöntemi uygulanarak yapılan faktör analizi sonuçları görülmektedir. Buna göre tüm anahtar kelimeler tek boyut altında ve merkezde toplanmıştır. Bu boyutun içerisindeki kavramlar incelendiğinde iş talepleri, kaynaklar, iş yükü, iş stresi, performans, yönetim, sosyal destek, iş stresi, tükenmişlik, ödül-çaba dengesizliği, psikolojik kronik stres bozukluğu, depresyon, kaygı bozukluğu gibi kavramlar aynı boyut altında toplanmıştır, birbirleriyle yakın ilişki içerisinde ve ruh sağlığı ile ilgili konulardır.

kazaları, uzun süren işin gerektirdiği performans baskısı sonucu oluşan tükenmişlik, iş göremezlik, iş yeri kaynaklı psikolojik stres sonucu oluşmuş kalp-damar hastalıkları, çeşitli kanserler, tümörler vs. yeni çalışma koşulları nedeniyle oluşmuş olabilir. Bu hastalıkların meslek hastalığı olarak kabul edilmesi için konuyla ilgili olarak disiplinler arası çalışmaların yapılması ve ne ölçüde işe bağlı olarak bu tür rahatsızlıkların oluştuğunun tespiti çalışanların gördükleri zararı tazmin etmeleri ve işverenlerin gerekli önlemleri alabilmeleri açısından yararlı olacaktır. Ayrıca trendler arasında sıralanan iş-yaşam dengesi ve sosyal destek konularının ön plana çıkması, psikolojik yıpranmanın önlenmesi açısından son yıllarda üzerinde çalışılan konular olduğunu göstermektedir. Avrupa iş sağlığı ve güvenliğinin ortaya koyduğu psikososyal riskler (Milczarek vd., 2009) arasında yer verilen iş-yaşam dengesi, istihdam, işsizlik, iş yükünün fazlalığı ve iş baskısı gibi konuların akademik literatürde son yıllarda trend hâline geldiği, bu çalışma sonucunda da tespit edilmiştir.

Bu çalışma gelecekteki çalışmalar için araştırmacılara yeni fikirler verebilmeyi, uygulayıcılar ve politika yapıcılara meslek hastalıkları ile ilgili eğilimleri kavrayabilme ve yeni bakış açıları edinebilme açısından sınırları kapsamında katkı sağlamayı amaçlamıştır. Çalışmanın yalnızca Web of Science (WOS) veri tabanını kapsamaması en büyük sınırlılığı oluşturmaktadır. Ana akımın hâkim olduğu WOS veri tabanı tarafından taranmayan çalışmalarda konu ile ilgili farklı yaklaşımlar olabilir. Bu bakımdan SCOPUS, PubMed vs. farklı veri tabanlarının da incelenmesiyle ileriki çalışmalarda daha geniş perspektiften farklı sonuçlara ulaşılabilmesi mümkündür. Bunun dışında “stres ve hastalık” biçiminde yapılacak aramalar, iş stresi ve meslek hastalığı gibi sınırlandırmaların dışında araştırmacılara daha farklı açılımlar sunabilir. Örneğin çoğunlukla sosyal ve iş sağlığı güvenliği literatüründe yer bulmamış ancak aradaki ilişkiyi farklı biçimlerde gösteren tıbbi olarak ortaya koyulmuş bulgular olabilir ve bu bulgulardan yola çıkılarak iş sağlığı güvenliği alanındaki araştırmalar tasarlanabilir. Ayrıca bibliyometrik çalışmalar alandaki en etkili yazarları, makaleleri ve trendleri ortaya çıkarabilir ancak sistematik bir literatür taraması değildir. Derinlemesine yorumların yapılabilmesi ve nedensel ilişkilerin incelenebilmesi için başlık, özet ve anahtar kelimelerin dışında tam metinlerin de okunması gereklidir. Bu nedenle bibliyometrik yöntemin kullanıldığı bu çalışmanın sonuçları sınırlı olacaktır.

Katkı Oranı Beyanı

Makale tek yazarlı olup tüm çalışma yazar tarafından yapılmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalenin bir kurum, işletme, birey ile mali ve herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederim.

Kaynakça

- 5510 sayılı kanun. Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/06/20060616-1.htm> Erişim tarihi: 23.12.2023
- Akarsu, H., Ayan, B., Çakmak, E., Doğan, B., Eravcı, D., Karaman, E., & Koçak, D. (2013). *Meslek hastalıkları*. Çaşgem, Ankara: Özyurt Matbaacılık, 13, 40.
- Better Health (2023). *Work and your health*. <https://www.betterhealth.vic.gov.au/health/healthyliving/work-and-your-health> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 23.12.2023
- Carayon, P., Smith, M. J., & Haims, M. C. (1999). Work organization, job stress, and work-related musculoskeletal disorders. *Human factors*, 41(4), 644-663.
- Chen, Y., Chen, C., Hu, Z., & Wang, X. (2014). Principles and applications of analyzing a citation space. Science and Technology Press.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of business research*, 133, 285-296.
- Egghe, L. (2006). “Theory and practice of the G-index”. *Scientometrics*, 69(1), 131-152.
- Giorgi, G., Arcangeli, G., Perminiene, M., Lorini, C., Ariza-Montes, A., Fiz-Perez, J., ... & Mucci, N. (2017). Work-related stress in the banking sector: a review of incidence, correlated factors, and major consequences. *Frontiers in psychology*, 8, 308542.
- Greiner, B. A., & Arensman, E. (2022). The role of work in suicidal behavior—uncovering priorities for research and prevention. *Scandinavian Journal of Work, Environment & Health*, 48(6), 419.
- Hirsch, J. E. (2005). “An Index to Quantify an Individual’s Scientific Research Output.” *Proceedings of the National Academy of Sciences - PNAS* 102.46 (2005): 16569-16572.
- ILO (2003). *Global Strategy on Occupational Safety and Health: Conclusions adopted by the International Labour Conference at its 91st Session*, 2003. http://www.ilo.org/public/english/protection/safework/globstrat_e.pdf Erişim tarihi: 10.04.2024

- Kim, E. A., & Kang, S. K. (2013). Historical review of the List of Occupational Diseases recommended by the International Labour organization (ILO). *Annals of occupational and environmental medicine*, 25, 1-10.
- Kirkcaldy, B. D., Trimpop, R., & Cooper, C. L. (1997). Working hours, job stress, work satisfaction, and accident rates among medical practitioners and allied personnel. *International Journal of Stress Management*, 4, 79-87.
- Kivimäki, M., & Kawachi, I. (2015). Work stress as a risk factor for cardiovascular disease. *Current cardiology reports*, 17, 1-9.
- Kreis, K., Aumann-Suslin, I., Luedeke, A., Wegewitz, U., Zeidler, J., & Graf von der Schulenburg, J. M. (2019). Costs of isocyanate-related occupational diseases: A systematic review. *Journal of Occupational and Environmental Hygiene*, 16(7), 446-466.
- Lastovkova, A., Carder, M., Rasmussen, H. M., Sjöberg, L., De Groene, G. J., Sauni, R., ... & Pelclova, D. (2018). Burnout syndrome as an occupational disease in the European Union: an exploratory study. *Industrial health*, 56(2), 160-165.
- Li, J., Loerbroks, A., Bosma, H., & Angerer, P. (2016). Work stress and cardiovascular disease: a life course perspective. *Journal of occupational health*, 58(2), 216-219.
- Lilley, R., Lamontagne, A. D., & Firth, H. (2011). Combined exposures to workplace psychosocial stressors: relationships with mental health in a sample of NZ cleaners and clerical workers. *American journal of industrial medicine*, 54(5), 405-409.
- Milczarek, M., González, E. R., & Schneider, E. (2009). OSH in figures: Stress at work-facts and figures. Office for Official Publ. of the Europ. Communities.
- Milner, A., Witt, K., LaMontagne, A. D., & Niedhammer, I. (2018). Psychosocial job stressors and suicidality: a meta-analysis and systematic review. *Occupational and environmental medicine*, 75(4), 245-253.
- Newby, G. B., Greenberg, J., & Jones, P. (2003). Open source software development and Lotka's law: bibliometric patterns in programming. *Journal of the American Society for information science and technology*, 54(2), 169-178.
- Saberi, H. R., Rabiei, H., Zare, A., Jazari, M. D., & Malakoutikhah, M. (2022). Analysis of the research subjects and hot topics of occupational diseases through the Web of Science from 1975 to 2021. *Frontiers in Public Health*, 10, 1009203.
- Siccardi, S., & Villa, V. (2022). Trends in Adopting BIM, IoT and DT for Facility Management: A Scientometric Analysis and Keyword Co-Occurrence Network Review. *Buildings*, 13(1), 15.
- Verbeek, J. (2012). When work is related to disease, what establishes evidence for a causal relation?. *Safety and Health at Work*, 3(2), 110-116.
- Vijendren, A., Yung, M., & Sanchez, J. (2015). Occupational health issues amongst UK doctors: a literature review. *Occupational Medicine*, 65(7), 519-528.
- Virtanen, M. (2018). Psychosocial job stressors and suicidality: can stress at work lead to suicide?. *Occupational and environmental medicine*, 75(4), 243-244.
- Wang, J. L., Lesage, A., Schmitz, N., & Drapeau, A. (2008). The relationship between work stress and mental disorders in men and women: findings from a population-based study. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 62(1), 42-47.
- WHO (2023). *Constitution of The World Health Organization* <https://www.who.int/about/accountability/governance/constitution> sayfasından erişilmiştir. Erişim tarihi: 18.11.2023
- Yang T, Qiao Y, Xiang S, Li W, Gan Y, Chen Y. Work stress and the risk of cancer: A meta-analysis of observational studies. *Int J Cancer*. 2019 May 15;144(10):2390-2400. doi: 10.1002/ijc.31955. Epub 2018 Dec 8. PMID: 30484859.

Derleme Makale / Review Article

İŞ YAŞAM DENGESİ: BİBLİYOMETRİK BİR ANALİZ

Hatice UZUN¹

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, "iş yaşam dengesi" kavramı ile ilgili yapılan araştırmaların bütüncül bir yaklaşımla incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda Web of Science (WoS) veri tabanında indekslenen; başlık, özet veya anahtar kelimelerinde "iş yaşam dengesi" kavramını içeren 1996 makale incelenmiştir. Veriler WOSviewer programı kullanılarak bibliyometrik analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Araştırmada elde edilen temel bulgular, 1990-2004 yılları arasında sadece 39 makalenin yayınlandığını ancak 2005 yılından itibaren "iş yaşam dengesi" kavramının önem kazandığını ve bilimsel yayın üretiminin özellikle son yıllarda arttığını göstermektedir. Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Hindistan'ın en üretken ülkeler olduğunu, makalelerin çoğunlukla Emerald Group Publishing Ltd. ve Wiley yayınevlerine ait dergilerde yayınlandığını göstermektedir. En çok makale yayınlayan dergi; 13.430 atıf ve 6.026 etki faktörüne sahip International Journal Of Human Resource Management isimli dergidir. Kreiner vd. (2009) tarafından yazılan "Balancing Borders And Bridges: Negotiating The Work-Home Interface Via Boundary Work Tactics" adlı makale 580 atıf sayısı ile en çok ortak atıf alan makedir. Ayrıca bibliyometrik analiz sonuçları, ortak çalışma yapan yazarlar, ülkeler ve anahtar kelime analizleri ile birlikte literatürün entelektüel yapısı ve araştırma eğilimlerini ortaya koymuştur. Çalışmanın iş yaşam dengesi konusunda çalışma yapmak isteyen araştırmacılara önemli bilgiler sunması dolayısıyla rehberlik etmesi beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bibliyometrik Analiz, İş Yaşam Dengesi, Web of Science.

JEL Sınıflandırması: M10, M12.

WORK-LIFE BALANCE: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the research on the concept of "work-life balance" in a comprehensive manner. In this context, 1996 articles indexed in the Web of Science (WoS) database containing the term "work-life balance" in the title, abstract, or keywords were examined. The data were analyzed using bibliometric analysis method with the WOSviewer program. The main findings of the research indicate that between 1990 and 2004, only 39 articles were published, but since 2005, the concept of "work-life balance" has gained importance and scientific publication has increased especially in recent years. The United States, the United Kingdom, and India are the most productive countries, and the majority of articles are published in journals owned by Emerald Group Publishing Ltd. and Wiley. The most prolific journal is the International Journal of Human Resource Management, with 13,430 citations and an impact factor of 6.026. The article "Balancing Borders and Bridges: Negotiating The Work-Home Interface Via Boundary Work Tactics" by Kreiner, G.E.; Hollensbe, E.C.; & Sheep, M.L. is the most cited article with 580 citations. Additionally, bibliometric analysis results reveal the intellectual structure and research trends of the literature, along with co-authorship, country, and keyword analyses. It is expected that the study will provide important information and guidance to researchers interested in work-life.

Keywords: Work-Life Balance, Bibliometric Analysis, Web of Science.

JEL Classification Codes: M10, M12.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Safranbolu Şefik Yılmaz Dizdar Meslek Yüksekokulu, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, Karabük, Türkiye. haticeuzun@karabuk.edu.tr.

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

The awareness of work-life balance emerged in the mid-twentieth century, particularly as women in the workforce began to experience difficulties in balancing family and work responsibilities. Ensuring work-life balance is of great importance for individuals, organizations, and society as a whole. Today, the topic of work-life balance has become a highly appealing subject for both researchers and practitioners. Therefore, studies on this topic need to be evaluated from a holistic perspective.

The aim of this study is to examine the research conducted on the concept of "work-life balance" from a comprehensive approach. In this study, a bibliometric analysis was carried out to investigate the concept of work-life balance. This analysis aims to provide a holistic view of the past, present, and future of research on the concept of work-life balance. The main research questions addressed in this study are as follows: What is the distribution of studies on the concept of work-life balance over the years? Who are the most prolific authors, countries, publications, and journals on the topic of work-life balance? What are the most frequently used keywords? What are the conceptual associations of studies on the concept of work-life balance? What is the level of research conducted on the concept of work-life balance in our country?

Literature Review

In terms of work-life balance, "work" includes career and individual pursuits, while "life" refers to happiness, health, leisure, and family (Sharma & Nayak, 2016: 115). Most researchers have found a positive relationship between work-life balance and variables such as job satisfaction, organizational commitment, organizational citizenship, and productivity, while they have found negative relationships between work-life balance and variables such as turnover intention, stress, and health (Khan & Fazili, 2016: 22).

In this section of the study, current literature on the concept of work-life balance was reviewed to address the research questions, and studies focusing on work-life balance were examined. In this context, 1,996 articles indexed in WoS were analyzed to map the research environment on the concept of work-life balance, determine future research directions, and contribute to researchers.

Methodology

In this research, bibliometric analysis was conducted by adopting a two-step methodological approach: data collection and analysis. At this stage of the study, publications related to work-life balance, the subject of the research, were systematically examined in the WoS database. A query was conducted on April 10, 2024, using the keyword "work-life balance" in the "topic" category, which included the title, abstract, and keywords.

The result of this query yielded a total of 18,264 documents, forming the entire dataset for the study. Several filters were applied to this data. In the research, studies in the fields of management and business within the Web of Science category were included. Only articles were included in the study as the document type, while book chapters, conference proceedings, editorials, reviews, and conference abstracts were excluded. Articles published in 2024 were also removed from the scope of the study. Additionally, the language was limited to English, which is widely accepted as the preferred language in scientific studies. As a result of these processes, a total of 1,996 articles were obtained. Lastly, in order to perform a bibliometric analysis, the 1,996 articles were exported as a "savedrecs" file, including author, title, abstract, journal, and reference information.

In this research, the statistical analysis of authors, articles, journals, countries, citations, and keywords was conducted using Microsoft Excel. VOSviewer (1.6.20) software was used to create co-authorship network maps, bibliometric coupling analyses of countries, and word mining maps.

Results and Conclusions

In this research, 1,996 scientific articles written in English and indexed in the WoS database between 1990 and 2023 on the concept of work-life balance were examined, and a bibliometric analysis was presented. In the data analysis, performance analysis and intellectual structure analysis, which are bibliometric analysis methods, were used.

The results of the performance analysis examined annual publication production in two periods: 1990-2004 and 2005-2023. The first data point from 1990 is an article titled "Balancing Your Work in Your Life" written by Geoffrey M. Bellman and published in Training and Development Journal. Scientific publication production is mostly concentrated in Europe and the Americas. The bibliometric coupling analysis of the studies examined indicates that countries such as the USA, the UK, and India have strong connections with other countries. The journal with the most publications on the topic is International Journal of Human Resource Management, while the most cited journal is Human Relations, published by Sage Publications Ltd. The most cited article is "Balancing

Borders and Bridges: Negotiating the Work-Home Interface through Boundary Work Tactics,” written by Kreiner et al. (2009) and published in the Academy of Management Journal.

As part of the intellectual structure analysis, co-authorship analysis and co-occurrence analysis of keywords were conducted to determine the relationships between the authors. In the co-occurrence analysis of keywords, concepts such as women, gender, family, leadership, organizational culture, motivation, and career development are commonly used in work-life balance research. The findings indicate that researchers have focused on the relationships and effects of work performance with job satisfaction, life satisfaction, organizational commitment, quality of work life, turnover intention, work-life balance, and work-life conflict.

1. Giriş

İş ve yaşam dengesi farkındalığının yirminci yüzyılın ortalarında başlaması özellikle çalışan kadınların aile ve iş görevlerini dengelemede zorluklar yaşamaya başlamasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Daha fazla kadının iş gücüne katılmasıyla birlikte, iş ve aile rollerini dengeleme çabalarını desteklemek amacıyla çeşitli politikalar oluşturulmuştur. Ancak, yirminci yüzyılın sonlarına gelindiğinde, bu sorun artık sadece kadın çalışanları kapsamamaktadır. Çünkü çalışan çiftlerde gittikçe daha fazla sayıda erkek, her iki rolü de yerine getirmekte zorluk yaşamaya başlamıştır. İş- yaşam dengesinin sağlanması; birey, örgüt ve toplum açısından büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle bu konuda yapılmış çalışmaların bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerekmektedir.

İş-yaşam dengesi konusunu gündeme getiren en önemli etken, teknolojik yeniliklerin büyük ölçüde artmasıdır. Teknolojik yenilikler, çalışanlar için işin hızını ve doğruluğunu artırmıştır. Mobil teknolojiler, çalışanlara hızı, konumu, günü ve saati kontrol etme esnekliğini getirmektedir (Towers, vd., 2006; Middleton, 2008). Ancak, negatif yönüyle, teknoloji, çalışanların ofis dışında da ulaşılabilir olmalarını sağlamıştır. Teknoloji kullanımı ve erişilebilirliğin olması işverenlerin beklentilerinin artmasına yol açmıştır. Bu durum çalışanlar arasında hiçbir zaman işten ayrı hissetmeme duygusunu yaratmıştır (Towers vd., 2006). Birçok çalışma, mobil teknolojiler nedeniyle stres, kaygı ve psikolojik refahın büyük ölçüde etkilendiğini göstermiştir. Çalışanlar arasındaki stres seviyesi, teknoloji tarafından kontrol ediliyor olma hissi nedeniyle artmıştır (Hill vd., 2001). Sanal ofis ve mobil teknolojilerin sonucu olarak iş ve yaşam arasındaki sınır silikleşmiştir. Bu nedenle, çalışanlar her iki sınırın birleştiğini görmüşlerdir. Çalışanlar için önemli olan iş zamanını ve kişisel zamanı ayırt etmektir.

Dengeli bir iş yaşam dengesi sadece çalışanlara değil, aynı zamanda örgütlere de fayda sağlamaktadır. Çünkü iş-yaşam dengesi ile; örgütün verimliliği, örgütsel vatandaşlık, örgütsel performans vb. gibi örgütün etkinliğini ilgilendiren konular arasında ilişkiler görülmüştür. Bu durum, örgütlerin çalışanların iş-yaşam dengesini artıran politikalar sunmalarını gerektirmektedir (Khan & Fazili, 2016: 20). İş yaşam dengesi bugünün çalışanları tarafından son derece değerli bir konudur. Çalışanlar, işyerlerinde kişisel yaşam ve iş arasındaki dengeyi artıran bir ortam ve politikalar sunulmasını beklemektedirler. Dolayısıyla, günümüzde iş yaşam dengesi konusu araştırmacılar ve uygulayıcılar için oldukça dikkat çeken bir konu haline gelmiştir.

Bu çalışmada iş yaşam dengesi kavramının incelenmesinde bibliyometrik bir analiz yürütülmüştür. Bu analiz ile iş yaşam dengesi kavramı konusunda yapılan araştırmaların geçmiş, şimdi ve gelecekteki durumu hakkında bütüncül bir bakış sunmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda ele alınan başlıca araştırma soruları şunlardır: İş yaşam dengesi kavramı ile ilgili yapılan çalışmaların yıllara göre dağılımı nasıldır? İş yaşam dengesi kavramı ile ilgili en çok çalışma yapan yazarlar, ülkeler, yayınlar ve dergiler nelerdir? En sık kullanılan anahtar kelimeler nelerdir? İş yaşam dengesi kavramı ile ilgili yapılan çalışmaların kavramsal ilişkilendirmeleri ne şekildedir? İş yaşam dengesi kavramı konusunda ülkemizde yapılan çalışmalar ne düzeydedir?

Bu sorulara cevap bulmak için iş yaşam dengesi kavramı ile ilgili güncel literatür taranarak bilgi toplanmış ve iş yaşam dengesi konusunu ele alan çalışmalar incelenmiştir. Bu kapsamda iş yaşam dengesi kavramı konusuna ilişkin araştırma ortamının haritasını çıkarmak ve bundan sonra yapılacak araştırmaların yönlerini belirlemek ve araştırmacılara katkı sağlamak amacıyla WoS indeksli 1.996 makale analiz edilmiştir. Araştırmadan elde edilen bulguların doğrultusunda konuyla ilgili bilimsel üretim performansının ve entelektüel yapının ortaya konulmasının araştırmacılara ve uygulayıcılara yol göstereceği düşünülmektedir. Çalışmanın diğer bölümleri ise şu şekilde yapılandırılmıştır: Öncelikle konu hakkında literatür incelemesi yapılarak kavramsal çerçeve sunulmuştur. Ardından, araştırmada kullanılan yöntem açıklanmış ve takiben araştırmadan elde edilen bulgulara bibliyometrik analiz yöntemi uygulanmıştır. Sonuç bölümünde, çalışmanın sonuçları değerlendirilerek sınırlıkları ele alınmış ve gelecekte yapılacak araştırmalar için öneriler sunulmuştur. İş- yaşam dengesinin sağlanması; birey, örgüt ve toplum açısından büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle bu konuda yapılmış çalışmaların bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerekmektedir.

2. Kavramsal Çerçeve

İş ve yaşam dengesi kavramı günümüz hızlı tempolu küresel dünyasında her geçen gün daha da önem kazanmaktadır. İş yaşam dengesi kavramı bireyin iş ve kişisel yaşamı arasındaki dengeyi tanımlamak için ilk kez 1970'lerin sonlarında kullanılmıştır. İş, kavram olarak değer yaratan emeği ifade ederken denge ise zihinsel ve duygusal uyum bütünlüğüdür.

İş-yaşam dengesi, bir yandan kariyer ve hırs arasında uygun bir önceliklendirme yapmayı içerirken, diğer yandan da zevk, boş zaman, aile ve manevi gelişim gibi unsurları içerir. İş-yaşam dengesine atıfta bulunmak için kullanılan diğer terimler arasında iş-aile dengesi, iş-aile çatışması ve aile dostu politikalar gibi ifadeler yer alır. İş-yaşam dengesi, iş-aile dengesine göre çok daha geniş bir kavramdır, çünkü bireyin aile yaşamı dışında topluluk, boş zaman ve dini roller gibi birden fazla rolü içerir (Frone, 2003).

İş yaşam dengesi bakımından "iş", kariyer ve bireyin uğraşlarını içerirken; yaşam ise, mutluluk, sağlık, boş zaman ve aileyi tanımlamaktadır (Sharma & Nayak, 2016: 115). İş yaşam dengesi kavramının birçok tanımı yapılmıştır. Sturges & Guest'e (2004: 6) göre ise, iş yaşam dengesi, minimum düzeyde rol çatışmasıyla iş ve iş dışındaki yaşamdan memnuniyet olarak tanımlanmaktadır. İş yaşam dengesi en yalın haliyle kişilerin işleri ile sosyal yaşamlarının uyumlu ve etkin bir şekilde yönetilmesidir (Pekdemir & Koçoğlu, 2014: 314).

İş yaşam dengesi, iş ve iş dışındaki talepler arasındaki çatışmanın kabul edilir düzeyde en az seviyede olması halidir. Bir başka tanımda ise; bireyin işi ve özel yaşamı ile ilgili aktiviteleri arasında denge kurarak her iki alanda da doyuma ulaşabilmesi olarak tanımlanmaktadır (Dilek & Yılmaz, 2016: 38). İş ve yaşam dengesi tanımları yapılırken genellikle iki farklı yaklaşımdan bahsedilmektedir. Birincisinde, iş yaşam dengesinde bireyler, sahip oldukları tüm rollere aynı seviyede önem vermeliyler (Gökkaya, 2014: 3). İkinci yaklaşımda ise, bu önem düzeyinin aynı oranda olmasının gerekmediği; örneğin bir kişinin yaşamının merkezinde ailesinin olması ve işi ile ilgili sorumluluklarını ikinci plana atması bu kişinin dengeden uzaklaşmış olduğu anlamına gelmediği ifade edilmektedir (Kapız, 2002:140; Karavardar, 2015: 188). İkinci yaklaşım, dengeden ziyade optimaliyet yakalamayı amaçlamaktadır. İkinci yaklaşım için iş yaşam dengesi kavramı yerine iş yaşam optimizasyonu daha uygun olacaktır. Diğer yandan literatürde iş yaşam dengesi iki alt boyutta ele alınmaktadır. Birinci boyutta, iş yaşam dengesi tanımında bireyin sağlığı, kariyeri ve özel yaşamında elde ettiği başarılarından bahsedilirken; ikinci boyut ise, iş ve kişisel yaşamdan hissedilen memnuniyeti içermektedir (Korkmaz & Erdoğan, 2014: 541).

İş ve yaşam dengesi farkındalığının yirminci yüzyılın ortalarında başlamasıyla birlikte, özellikle kadın çalışanlar aile ve işyerindeki görevlerini dengelemede zorluklar yaşamaya başladılar. Çok sayıda kadının iş gücüne katılmasıyla nedeniyle iş ve aile rollerini dengeleme çabalarını desteklemek amacıyla birtakım politikalar oluşturuldu. Yirminci yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise bu sorun artık sadece kadın çalışanları kapsamıyordu; çünkü çok sayıda erkek ve çalışan çiftler, her iki rolü de yerine getirmede zorluklar yaşıyorlardı. Çalışanlar, teknolojinin etkisiyle daha fazla beklenti ve müdahaleyle karşılaştılar. Bireylerin özel aile saatlerinde bile ulaşılabilir durumda olmaları, iki alan arasında çatışma ve geçiş yaşanmasına neden oldu. Aynı zamanda, çalışanlar aileden başka, eğlence, hobiler, arkadaşlar ve din gibi yaşamın diğer unsurlarını da önemsediler ve yaşamlarına kattılar (Khan & Fazili, 2016:20).

Guest (2002: 265), çalışmasında geliştirmiş olduğu iş yaşam dengesinin yapısı, sebepleri ve sonuçlarını ortaya koyan bir model geliştirmiştir. Bu model Tablo-1 de görülmektedir.

Tablo 1. İş - Yaşam Dengesinin Doğası, Nedenleri ve Sonuçları

Belirleyicileri	Dengenin Doğası	Sonuçları
<i>Örgütsel faktörler</i>	Öznel Göstergeler	<ul style="list-style-type: none">• İş tatmini• Yaşam tatmini• Zihinsel sağlık/iyilik• Stres, hastalık• İş davranışı ve performansı• İş dışı yaşam davranışı ve performansı• İşyerindeki diğer insanlara etkisi• İş dışı yaşamdaki diğer insanlara etkisi
<ul style="list-style-type: none">• İş talepleri• İş kültürü• İş dışı yaşamın talepleri• İş dışı yaşam kültürü	<ul style="list-style-type: none">• Denge- iş ve iş dışı yaşama eşit derecede verilen önem• Denge- iş merkezli• Denge- İş dışı yaşam merkezli• İşin, iş dışı yaşama müdahalesi veya taşması• İş dışı yaşamın, işe müdahalesi veya taşması	
<i>Bireysel faktörler</i>	<i>Nesnel göstergeler</i>	
<ul style="list-style-type: none">• İşe yönelim• Kişilik• Enerji• Kişisel kontrol ve mücadele• Cinsiyet Yaş• Yaşam ve kariyer aşamaları	<ul style="list-style-type: none">• Çalışma saatleri• Boş zaman• Aile rolleri	

Kaynak: Guest, D. E. (2002). Perspectives on the study of work-life balance. Social Science Information, 41(2), 255-279.

Tablo 1’de görüldüğü üzere iş yaşam dengesinin belirleyicileri bireysel ve örgütsel faktörler olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Bireysel faktörler; kişilik, işe yönelim, kişisel kontrol, yaş, cinsiyet, yaşam ve kariyer aşamalarından oluşmaktadır. Örgütsel faktörler ise; iş kültürü, iş talepleri, iş dışı yaşam kültürü ve iş dışı yaşamın taleplerinden oluşmaktadır. Dengenin doğasına bakıldığında, öznel ve nesnel göstergeler olarak iki grupta toplanmıştır. Öznel göstergeler; iş dışı yaşam veya iş merkezli denge, iş dışı yaşamın işe taşması, işin iş dışı yaşama taşması ve nihayetinde iş ve iş dışı yaşam arasında bir dengenin kurulmasıdır. Nesnel göstergeler ise; çalışma saatleri, boş zaman ve aile içinde üstlenilen rollerden oluşmaktadır. İş yaşam dengesinin bireysel ve örgütsel sonuçları incelendiğinde; çalışan sağlığı, iş tatmini, yaşam tatmini ve çalışanın işte ve iş dışında yaşam performansı gibi birçok çıktı üzerinde etkili olduğu görülmektedir.

İş-yaşam dengesi-çatışmasının, verimlilik, örgütsel bağlılık, örgütsel vatandaşlık, örgütsel performans, iş doyumu, istifa niyeti, stres, sağlık, yaşam doyumu ve kariyer doyumu gibi önemli organizasyonel verimlilik ölçütleri üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Çoğu araştırmacı, iş-yaşam dengesi ile iş doyumu, örgütsel bağlılık, örgütsel vatandaşlık ve verimlilik gibi değişkenler arasında pozitif bir ilişki bulmuş, iş-yaşam dengesi ile işten ayrılma/istifa niyeti, stres ve sağlık gibi değişkenler arasında ise negatif ilişkiler bulmuştur (Khan & Fazili, 2016: 22). Duxbury ve Higgins (2001) çalışmalarında; iş yükü, işten kaynaklanan müdahale ve iş-aile müdahalesinde daha yüksek çatışma yaşayan çalışanların daha düşük örgütsel performans ve düşük yaşam kalitesine sahip olduğunu bulmuştur. Ayrıca, stres seviyeleri, tükenmişlik vakaları ve zayıf fiziksel ve zihinsel sağlık bu çalışanlarda yüksektir. Ancak, sosyal ilişkiler bir bireyin yaşadığı aile ve işle ilgili diğer olumlu değişkenler pozitif katkı sunarak olumsuz sonuçları yumuşatmıştır. Daha destekleyici aile ve iş ortamı, bireyin iş-yaşam dengesinin daha iyi olmasına ve birey için örgütsel verimlilik ölçütlerinde daha yüksek derecelendirme yapmasına yol açmaktadır. Bhargava & Baral (2009), destekleyici aile ve iş faktörlerinin, iş doyumu, duygusal bağlılık ve örgütsel vatandaşlık davranışını artırdığını bulmuşlardır.

İş-yaşam dengesi konusundaki örgütlerin politika ve girişimleri, iş-yaşam dengesi çatışmasını önleme veya azaltma yönünde yapılan çabalarıdır. Bireysel stratejiler, aileyi veya işi uzlaşma yeniden müzakere etme şeklinde ele almaktadır. Aile üyelerinden ve iş arkadaşlarından gelen yardımlar, iki alan arasında denge kurmak ve sürdürmek için faydalıdır. İş-aile çatışmasını yönetmek için, bireyler faaliyetlerini yeniden planlamak için aile/çalışma alanından destek alırlar (Greenhaus & Powell, 2006). Örgütler de iş dostu politikaları geliştirerek çeşitli düzenlemeler yapmaktadırlar.

Sonuç olarak, bugünün çalışanları, iş-yaşam dengesi konusunda uygun politikalar sunan örgütleri son derece değerli bulmaktadır. Örgütlerde benimsenen birçok yeni yenilikçi strateji/politika, esnek çalışma saatleri, iş paylaşımı, uzaktan çalışma, sıkıştırılmış çalışma haftası, doğum izni, analık - babalık izni, yerinde çocuk bakımı, acil çocuk bakımı, yaşlı bakım düzenlemeleri gibi politikaları içermektedir. Örgütler, en yetenekli çalışanları işe almak ve elde tutmak için analık - babalık izni, çalışma izni, esnek çalışma saatleri, yarı zamanlı çalışma, iş paylaşımı, acil izin ve ekstra doğum izni gibi politikalar sunmaktadır (Maxwell & McDougall, 2004). İş-yaşam dengesi sadece çalışanlar için değil, örgütler için de uzun vadede fayda sağlamaktadır. Çalışanların destekleyici iş-yaşam dengesi politikalarını algıladıkları yerlerde, iş doyumlarının arttığı ve işten ayrılma niyetinin azaldığı görülmektedir (Forsyth & Polzer-Debruyne, 2007).

2.1. Bibliyometrik Analiz

Bibliyometrik analiz, çeşitli veri tabanlarına ulaşılarak elde edilen bilimsel çalışmaları içeren verilerin matematiksel ve istatistiksel yöntemler kullanılarak analiz edilmesidir (Erkan, 2020: 152; Pritchard, 1969: 349). Bibliyometrik analiz yöntemleri, araştırılan konunun farklı boyutlarıyla ele alınmasına ve derinlemesine incelenmesine imkân sağlamaktadır (Van Raan, 2005: 55). Bibliyometrik yöntemler, nicel yaklaşımlar kullanarak yayınlanmış araştırmaları tanımlamakta ve değerlendirmektedir. Bu yöntemlerin sistematik, şeffaf ve tekrar eden bir inceleme süreci sunması incelemelerin kalitesinin artmasına neden olmaktadır (Zupic & Cater, 2015: 430). Ortak alıntı analizi ve bibliyografik eşleştirme gibi bibliyometrik yöntemlerde bilimsel alanların yapısal görüntülerini oluşturmak için yayın veri tabanlarından bibliyografik veriler kullanılmaktadır (Garfield, 1979). Bibliyometrik yöntemler, objektif bir şekilde araştırma alanını haritalandırarak araştırmacıyı okumaya başlamadan önce en etkili çalışmalara yönlendirmekte ve literatür taramalarında araştırmacılara yarar sağlamaktadır (Zupic & Cater, 2015: 430-431). Bibliyometrik analizler kapsamında, araştırma yapılan konu hakkında yer alan çalışmalar konu, yazar, atıf yapılan kaynak, anahtar kelime, atıf yapılan eser vb. açılardan istatistiksel olarak incelenmektedir. Bunun neticesinde araştırılan disiplinin kavramsal, entelektüel ve sosyal yapısı ortaya konmaktadır (Bozkurt & Çetin, 2016). Bundan dolayı oldukça tercih edilen bir yöntemdir. Literatüre bakıldığında; Pazarlama (Erkan, 2020), yönetim (Kişi, 2022; Öztürk & Kurutkan, 2020; Dulkadir, 2023), spor (Tekneci, 2013), turizm (Güneş vd., 2022) gibi birçok alanda çalışmaların yapıldığı görülmektedir.

3. Yöntem

Bu araştırmada bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bibliyometrik analiz, bilimsel araştırmaların sistematik olarak incelenmesine yardım eden matematiksel ve istatistiksel yöntemlerin kullanıldığı nicel bir

analizdir. Bibliyometrik analiz, verilerin toplanması ve analizi üzere iki aşamalı metodolojik bir yaklaşımı benimseyerek gerçekleştirilmiştir.

3.1. Verilerin Toplanması

Araştırmanın bu aşamasında, WoS veri tabanında araştırmaya konu olan iş yaşam dengesi ile ilgili yayınlar sistematik bir şekilde incelenmiştir. 10 Nisan 2024 tarihinde başlık, özet ve anahtar kelimeleri içeren “topic” kategorisinde “iş yaşam dengesi” anahtar kelimesi ile sorgulama yapılmıştır.

Bu sorgulama işleminin sonucunda elde edilen 18.264 belge araştırmanın bütünü oluşturmaktadır. Elde edilen bu verilere birtakım filtreler uygulanmıştır. Araştırmada Web of Science kategorisinde yönetim ve işletme alanında yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Belge türü olarak makaleler araştırmaya dahil edilirken; kitap bölümleri, konferans bildirileri, başyazılar, incelemeler ve konferans özetleri araştırma dışında bırakılmıştır. Yayın yılı bakımından ise 2024 yılında yayınlanan makaleler araştırma kapsamından çıkartılmıştır. Ayrıca dil; bilimsel çalışmalarda genellikle tercih edilen dil olarak kabul gören İngilizce ile sınırlandırılmıştır. Bu işlemler neticesinde toplam 1.996 makaleye ulaşılmıştır. Son olarak bibliyometrik analiz yapmak amacıyla 1996 makale yazar, başlık, özet, dergi ve referans bilgileriyle “savedrecs” dosyası olarak bibliyometrik analiz yapmak amacıyla dışarı aktarılmıştır.

3.2. Veri Analizi

Bu araştırmada yazarların, makalelerin, dergilerin, ülkelerin, atıfların ve anahtar kelimelerin istatistiksel analizi Microsoft Excel programı kullanılarak yapılmıştır. Ortak yazarlık ağ haritası, ülkelerin bibliyometrik eşleştirme analizleri ve kelime madenciliği haritalarının oluşturulmasında VOSviewer (1.6.20) programından yararlanılmıştır.

VOSviewer yazılım programı, farklı iki kullanım alanından oluşmaktadır. Birinci program; yayınlar, dergiler, yazarlar, araştırma yapan kurumlar, ülkeler ve anahtar kelimelerin ağ yapısını oluşturmak için kullanılmaktadır. Ağları oluşturan unsurlar ortak yazarlık, işbirliği yapma, atıf, bibliyografik bağlantı ya da ortak atıf bağlantılarıyla birbirlerine bağlanmaktadır. Ağ yapısı oluşturulurken veri tabanı olarak genellikle WoS veya Scopus kullanılmakla birlikte RIS, PubMed ve Crossref JSON verileri de kullanılabilir. VOSviewer yazılım programının İkinci kullanım alanı ağ, katman ve yoğunluk görselleştirmesi olarak üç farklı harita görselleştirmesine imkân sağlamaktadır (Van Eck & Waltman, 2018: 3). Literatürde stratejik liderlik (Tao vd., 2021), İKY’de yapay zeka (Kişi, 2022) ve sürdürülebilir İKY (Çark, 2021) gibi birçok konuda yapılan araştırmaların analizinde VOSviewer programının kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada da iş yaşam dengesi kavramının incelenmesinde veri analizi için bu program kullanılmıştır.

4. Araştırma Bulguları

Bibliyometrik analizlerde performans analizi ve bilim haritalaması analizi olmak üzere iki ana yöntem kullanılmaktadır (Zupic & Cater, 2015: 430). Araştırma bulguları performans analizi ve bilim haritalaması analizi başlıkları altında incelenmiştir.

4.1. Performans Analizi

4.1.1. Bilimsel Yayın Üretim Analizi

Yönetim ve işletme alanında iş yaşam dengesi kavramı ile ilgili yapılan çalışmaların gelişim aşamaları yıllık yayın sayılarının incelenmesiyle anlaşılmaktadır. Şekil 1’de bu çalışmada ele alınan 1.996 makalenin yıllara göre dağılımı görülmektedir.

Şekil 1: Yıllara Göre Bilimsel Yayın Sayısı



Şekil 1'deki verilere göre bilimsel yayın üretimini iki döneme ayırabiliriz. Birinci dönem 1990-2004 yılları, ikinci dönem ise 2005-2023 yıllarını içermektedir. Büyüme hızının oldukça yavaş olduğu birinci dönemde toplam bilimsel yayın üretimin yaklaşık % 2'sini oluşturan 39 makale yayınlanmıştır. İlk üretilen yayın, Bellman, G. M. (1990) tarafından yazılan Training & Development Journal dergisinde yayınlanan “Balancing Your Work In Your Life” başlıklı makaledir. İkinci dönemin başlangıç yılı 2005 yılından itibaren iş yaşam dengesi kavramı ile ilgili yapılan çalışmaların giderek artan bir seyir izlediği ve çalışmaların son yıllarda hız kazandığı görülmektedir. Son 4 yılda toplam bilimsel yayın üretimin % 40'ını oluşturan 805 makale yayınlanmıştır. Yayın sayısındaki dikkat çekici bu büyüme yönetim ve işletme alanında iş yaşam dengesi konusuna duyulan ilginin arttığını göstermektedir.

4.1.2. Ülke Bazında Analiz

Ülke bazında analiz, üretilen yayın sayısına göre yayınların coğrafi dağılımı hakkında bilgi vermektedir. Tablo 2, 1990-2023 yılları arasında iş yaşam dengesi konusunda en fazla yayın yapan 10 ülkeyi göstermektedir.

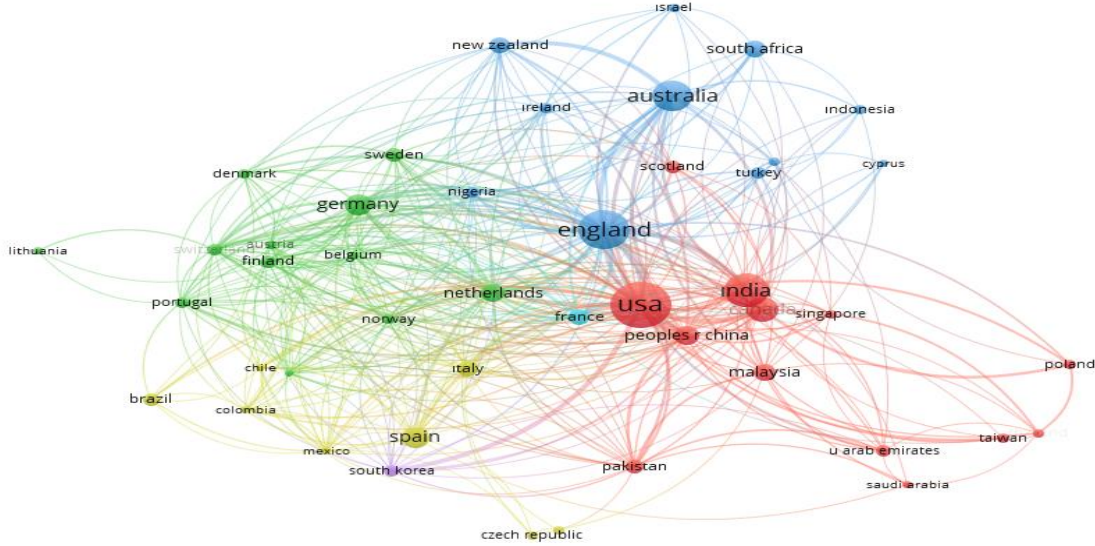
Tablo 2'de iş yaşam dengesi konusunda yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak Avrupa kıtasında yer alan ülkelerde olduğu görülmektedir. Üretilen en fazla yayın sayısına bakıldığında ilk üç sırada yer alan ülkelerin farklı kıtalarda olduğu görülmektedir. ABD (417) makale ile ilk sırada olup onu İngiltere (303) ve Hindistan (217) makale ile takip etmektedir.

Tablo 2: Yayın Sayılarının Ünelere Göre Dağılımı (İlk 10 Ülke)

Ülkeler	Kıtaları	Yayın Sayıları
ABD	Amerika	417
İngiltere	Avrupa	303
Hindistan	Asya	217
Avustralya	Okyanusya	188
Kanada	Amerika	118
İspanya	Avrupa	93
Almanya	Avrupa	91
Çin	Asya	75
Hollanda	Avrupa	65
Malezya	Asya	61

Bunun yanı sıra, bibliyografik eşleştirme analizi ile ülkelerin benzerlik durumları tespit edilebilir. Ülkelerin bibliyografik eşleştirmesi, iki farklı ülkenin yayınlarının farklı üçüncü bir yayına atıfta bulunması ile gerçekleşmektedir. Bu analiz sonucunda ülkelerin benzer literatürü kullanım durumları görülmektedir (Gu, Meng, & Farrukh, 2021:34.649). Şekil 2'de iş yaşam dengesi konusunda yayın yapan ülkelerin bibliyografik eşleştirmesi görülmektedir.

Şekil 2: Ülkelerin Bibliyografik Eşleştirmesi



VOSviewer programı ile en az 10 makaleye sahip 95 ülkenin bibliyografik eşleştirme analizi yapıldığında ortak çalışma yapan 46 ülke 6 küme halinde sınıflanarak aralarında 432 bağlantı ve 1.032 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. Bu bağlantıları ortaya koyan ülkeler arasındaki ilişkiler bilimsel haritalama ile görselleştirilmiştir. Şekil 2'de ülkelerin bibliyografik eşleştirmesi görselleştirilirken toplam bağlantı gücü esas alınmıştır. Toplam bağlantı gücünün yüksek olduğu ülkeler diğer ülkelerle güçlü bir bağlantı içindedir denilebilir. Buna göre, ilk sırada 242 toplam bağlantı gücü ile ABD yer almaktadır. ABD'yi sırasıyla 235 ve 68 toplam bağlantı güçleri ile İngiltere ve Hindistan takip etmektedir. Toplam bağlantı gücü yüksek olan ABD ve Hindistan Küme 1'de (Kırmızı) yer alırken, ikinci sırada olan İngiltere Küme 3'de (Mavi) yer almaktadır.

Diğer yandan bibliyografik eşleştirme açısından 6 küme halinde sınıflandırılan ülkelerin dağılımı şöyledir. Örneğin, Küme 1 (Kırmızı)'de, Amerika, Kanada, Pakistan, Hindistan, Çin, Malezya, Singapur, Polonya, İskoçya, Tayvan, Tayland, Birleşik Arap Emirliği ve Suudi Arabistan yer alırken, Küme 2'de (Yeşil), Almanya, Hollanda, Norveç, İsveç, Danimarka, Belçika, Finlandiya, Portekiz, Slovenya, Litvanya, Avusturya yer almaktadır. Küme 3'de (Mavi) ise; İngiltere, Avusturalya, Endonezya, Fransa, Nijerya, Türkiye, Kıbrıs, İrlanda, Yeni Zellenda, İsrail, Güney Afrika yer almaktadır. Türkiye 26 yayın, 12 bağlantı ve 17 toplam bağlantı gücü ile Küme 3'de (Mavi) yer almaktadır. Aynı kümede bulunan ülkeler yaptıkları çalışmalarda birbirlerine daha çok atıf yapmaktadırlar.

4.1.3. Dergi Bazında Analiz

Yönetim ve İşletme alanında, iş yaşam dengesi konusunda en çok yayın yapan ilk 10 dergiye ait yayın sayıları, yayınevleri, atıf sayıları ve etki faktörlerini içeren bilgiler Tablo 3'de özet halinde gösterilmiştir.

Tablo 3. En Çok Yayın Yapan 10 Dergi

Dergi Adı	Yayınevleri	Yayın Sayıları	Etki Faktörleri (2024)	Atıf Sayıları
International Journal Of Human Resource Management	Routledge Journals, Taylor & Francis Ltd	98	6.026	13.430
Gender Work And Organization	Wiley	85	5.428	4.293
Personnel Review	Emerald Group Publishing Ltd	60	3.228	4.518

Gender In Management	Emerald Group Publishing Ltd	56	3.337	1.260
Employee Relations	Emerald Group Publishing Ltd	49	2.688	2.269
Human Relations	Sage Publications Ltd	36	5.7	13.472
Pacific Business Review International	Pacific Inst Management	33	0	215
Journal Of Nursing Management	Wiley	32	5.5	7.291
Journal Of Managerial sychology	Emerald Group Publishing Ltd	31	4.043	5.224
Sa Journal Of Human Resource Management	Aosis	30	0	559

Tablo 3’de görülen en çok yayın yapan dergilerde yer alan toplam 510 yayın konuyla ilgili yapılan tüm 1996 makale çalışmasının %25’ini oluşturmaktadır. En çok yayın yapan dergilerden, Routledge Journals, Taylor & Francis Ltd yayınevine ait “International Journal Of Human Resource Management” dergisi 98 yayın ile ilk sırada, “Gender Work And Organization” dergisi 85 yayın ile ikinci sırada, “Personnel Review” dergisi ise 60 yayın ile üçüncü sırada yer almaktadır. Tablo 2’de en çok yayın yapılan dergilerin ağırlıklı olarak Emerald Group Publishing Ltd. yayınevine ait olduğu bunu Wiley yayınevinin izlediği görülmektedir. Sage Publications Ltd yayınevine ait Human Relations dergisi 36 yayın ve 13,472 atıf sayısı ile en çok atıf yapılan dergidir. Tabloda listelenen 10 dergiden 7’si üç ve üzeri etki faktörü değerine sahiptir. Routledge Journals, Taylor & Francis Ltd yayınevine ait International Journal Of Human Resource Management dergisi etki faktörü en yüksek dergidir.

4.1.4. Makale Bazında Atıf Analizi

Yönetim ve İşletme alanında, iş yaşam dengesi konusunda 1990-2023 yılları arasında yayınlanan 1996 makaleye toplam 47.230 atıf yapılmıştır. Tablo 4’de ise en çok atıf alan 10 makale; yazar, yayın yılı ve atıf sayılarıyla birlikte verilmiştir. Yayınlanan toplam 1996 makaleye yapılan atıf sayısının %9’unu 4.319 atıf ile temsil eden 10 makale görülmektedir.

Tablo 4. En çok atıf alan 10 Makalenin Yazar, Yayın yılı ve Atıf Sayıları Analizi

Yazar	Makale Adı	Yayın Yılı	Atıf Sayıları
Kreiner, GE ; Hollensbe, EC ; Sheep, ML.	Balancing Borders And Bridges: Negotiating The Work-Home Interface Via Boundary Work Tactics	2009	580
Kelliher, C & Anderson, D	Doing more with less? Flexible working practices and the intensification of work	2010	490
Mainiero, LA.; Sullivan, SE.	Kaleidoscope careers: An alternate explanation for the "opt-out" revolution	2005	462
Aryee, S.; Srinivas, ES. ; Tan, HH.	Rhythms of life: Antecedents and outcomes of work-family balance in employed parents	2005	459
Cliff, JE.	Does one size fit all? Exploring the relationship between attitudes towards growth, gender, and business size	1998	425
McNall, LA ; Nicklin, JM ; Masuda, AD.	A Meta-Analytic Review of the Consequences Associated with Work-Family Enrichment	2010	416
Beauregard, TA and Henry, LC	Making the link between work-life balance practices and organizational performance	2009	389
Parasuraman, S. & Simmers, CA.	Type of employment, work-family conflict and well-being: a comparative study	2001	388
Valcour, M.	Work-based resources as moderators of the relationship between work hours and satisfaction with work-family balance	2007	375
Felstead, A.; Henseke, G.	Assessing the growth of remote working and its consequences for effort, well-being and work-life balance	2017	335

En çok atıf yapılan makale, Kreiner, GE; Hollensbe, EC ; Sheep, ML. (2009) tarafından yazılan ve Academy of Management dergisinde yayınlanan “Sınırları ve Köprüleri Dengelemek: İş-Ev Arayüzünü Sınır Çalışma Taktikleri Yoluyla Müzakere Etmek” adlı makaledir. Bu çalışmada yazarlar insanların iş ve ev hayatı arasındaki taleplerin dengelenmesi için sınırların nasıl yönetildiğini araştırmışlardır. Bireylerin ideal düzeyde iş-

ev yaşamı ayrımı veya entegrasyonu oluşturmalarına yardımcı olan dört tür sınır çalışma taktiğini bulmuşlardır. Bunlar davranışsal, zamansal, fiziksel ve iletişimsel olarak sınıflandırılmıştır. Ayrıca, genelleştirilmiş iş-ev çatışması durumu ile sınır ihlalleri arasında önemli farklılıklar bulmuşlardır. Sınır ihlallerini, istenilen iş-ev sınırını ihlal eden veya ihmal eden davranışlar, olaylar veya bölümler olarak tanımlamışlardır. Araştırmada iki nitel çalışmaya dayanan bir model sunulmuştur. Bu model, sınır çalışma taktiklerinin iş ve ev arasındaki zorlukların negatif etkilerini azalttığını göstermektedir.

İkinci sırada Kelliher & Anderson tarafından 2010 yılında yazılan ve Human Relations dergisinde yayınlanan “Daha Azıyla Daha Fazlasını Mı Yapmak İstiyorsunuz? Esnek Çalışma Uygulamaları Ve İşin Yoğunlaştırılması” isimli makale yer almaktadır. Bu çalışmada yazarlar esnek çalışma uygulamalarında beklenmeyen bir sonuç olan “iş yoğunlaşmasını” ele almaktadırlar. Esnek çalışma şartlarına sahip olan çalışanların esnek çalışmayan meslektaşlarına göre işyerine bağlılık ve iş tatminlerinin daha yüksek düzeyde olduğunu, esnek çalışmanın iş yoğunlaşmasına yol açtığını ileri süren kanıtlar sunmuşlardır.

Üçüncü sırada ise, Mainiero & Sullivan tarafından 2005 yılında yapılan ve Academy of Management Perspective dergisinde yayınlanan “Kaleydoskop Kariyerleri: "Devre Dışı Kalma" devrimi için alternatif bir açıklama” adlı makale yer almaktadır. Bu makalede, son zamanlarda, yüksek eğitilmiş kadınların, genellikle çalışan annelerin, kurumsal yönetici koltuğuna yükselmeyi arzulamayan ve iş gücünden çıkanlar olarak tanımlanan 'opt-out devrimi'ne karşı bir alternatif açıklama olan kaleydoskop kariyer modeli öne sürülmektedir. Kaleydoskop modeli, kadınların iş ve iş dışı alanlarda diğerleri ile ilişki kurma şekillerini anlamada kadın kariyerine iyi uyum sağlayan bir araçtır. Kaleydoskopa benzer şekilde bir tüpün döndürülmesiyle cam parçaların yeni düzenlemelerle değişen desenler üretmesi gibi kadınlar rollerini ve ilişkilerini yeni şekillerde düzenlemek için yaşamlarının farklı yönlerini döndürerek kariyerlerinin desenini değiştirmektedirler. Makale, kadın yöneticilerin kariyer başarısını artırma ve örgütlerde yaşanan iş gücü eksikliğinde yetenekli kadınların örgüte çekilmelerine ve elde tutulmalarına yardımcı olacak iyileştirilmiş bir iş yeri oluşturulmasına yönelik önerilerle sonuçlanmaktadır.

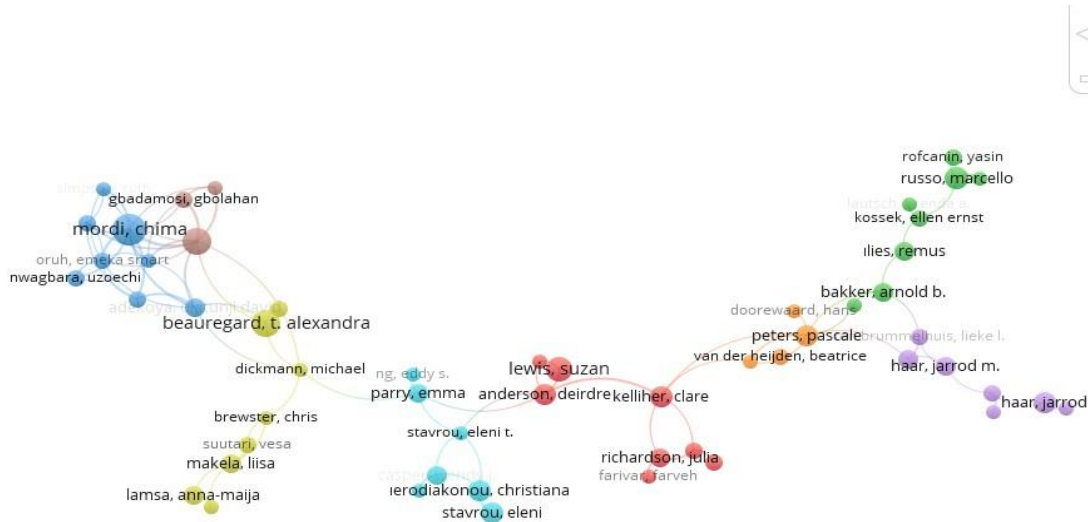
4.2. Entelektüel Yapı Analizi

4.2.1. Ortak Yazarlık Analizi

Araştırma kapsamında yayın yapan yazarların aralarındaki ilişkiyi belirlemek için ortak yazarlık analizi yapılmıştır. Bu analiz neticesinde iş yaşam dengesi konusunda çalışan aralarında en fazla bağlantı olan, birlikte yayın yapan yazarlar görülmektedir. Dolayısıyla alanın entelektüel haritasını oluşturmaya katkı sağlanmaktadır.

VOSviewer ile yapılan analiz sonucunda yazarlar arasındaki bağlantılar Şekil 3'te görülmektedir. Ortak yazar ağını oluşturmak için analiz türü ortak yazarlık, analiz birimi olarak yazarlar ve eş yazarlık analizi seçilmiştir. 4.521 yazar arasındaki bağlantıların net olarak görülebilmesi için; yazar kriteri olarak minimum 10 kez atıf yapılan ve 3 makaleye sahip olan 158 yazar arasındaki bağlantıları gösteren ortak yazar ağ yapısı çıkarılmıştır (Şekil 3).

Şekil 3: Ortak Yazarlık Ağı



İlişki ağ haritası 8 küme, 86 bağlantı ve 141 toplam bağlantı gücü ile Şekil 3’de görülmektedir. Analiz sonucunda en çok yayına sahip yazar, Mordi ve Chima’nın Adisa, Toyin Ajibade, Beauregard, T. Alexandra, Simpson, Rut gibi yazarlarla bağlantılı olduğu ve ortak çalışmalar yaptığı belirlenmiştir. Ayrıca Mordi ve Chima; 14 yayın, 10 bağlantı ve 29 toplam bağlantı gücü ile 3. Kümededir (Mavi). Aynı kümede bulunan yazarlar, aralarında işbirliğine dayanan çalışmalar yapmaktadırlar. Kelliher, Clare, Anderson, Deirdre, Lewis, Suzan ise kırmızı renkle gösterilen birinci kümededir. Diğer kümeler sarı, mor, turkuaz, turuncu, pembe ve yeşil renklerle temsil edilmektedir.

Michael P Leiter, Desponia Xanthopoulou, Evangelia Demerouti gibi yazarlarla işbirliği içerisinde olduğu belirlenmiştir. Ayrıca Arnold, B. Bakker; 62 yayın, 20 bağlantı ve 61 toplam bağlantı gücü ile 2. Kümededir (Yeşil). Aynı kümede bulunan yazarlar, aralarında işbirliğine dayanan çalışmalar yapmaktadırlar.

4.2.2. Yayınların Anahtar Kelimelere Göre Analizi

Anahtar kelime analizi, yazarların yayınlarında kullandıkları anahtar kelimeler ve bu kelimeler arasındaki bağlantıların görüldüğü bir ağ yapısıyla çalışma alanı ile ilgili kavramların ve konuların incelenmesine imkân sağlamaktadır.

İncelemede ele alınan 1996 çalışmada kullanılan 4731 anahtar kelimelerin aralarındaki ilişki ağını tespit etmek amacıyla VOSViewer analiz programı ile anahtar kelime analizi yapılmıştır. Anahtar kelimelerin 57’si en az 15 kez çalışmalarda birlikte yer almış ve beş farklı kümede sınıflanmıştır. Tablo 5’de görülen ifadelerden birlikte oluşum sayısı, bir anahtar kelimenin aynı anda diğer anahtar kelime ile literatürde görünme sayısını, bağlantı sayısı ise; belirli bir anahtar kelime ile bağlantılı anahtar kelimelerin sayısını göstermektedir. Toplam bağlantı gücü de; tekrar eden birlikte oluşumları da içermek suretiyle bir anahtar kelime ile diğer anahtar kelimeler arasındaki toplam birlikte oluşum sayısını açıklamaktadır.

Tablo 5: Yazar Anahtar Kelimelerinin Kümelenmesi

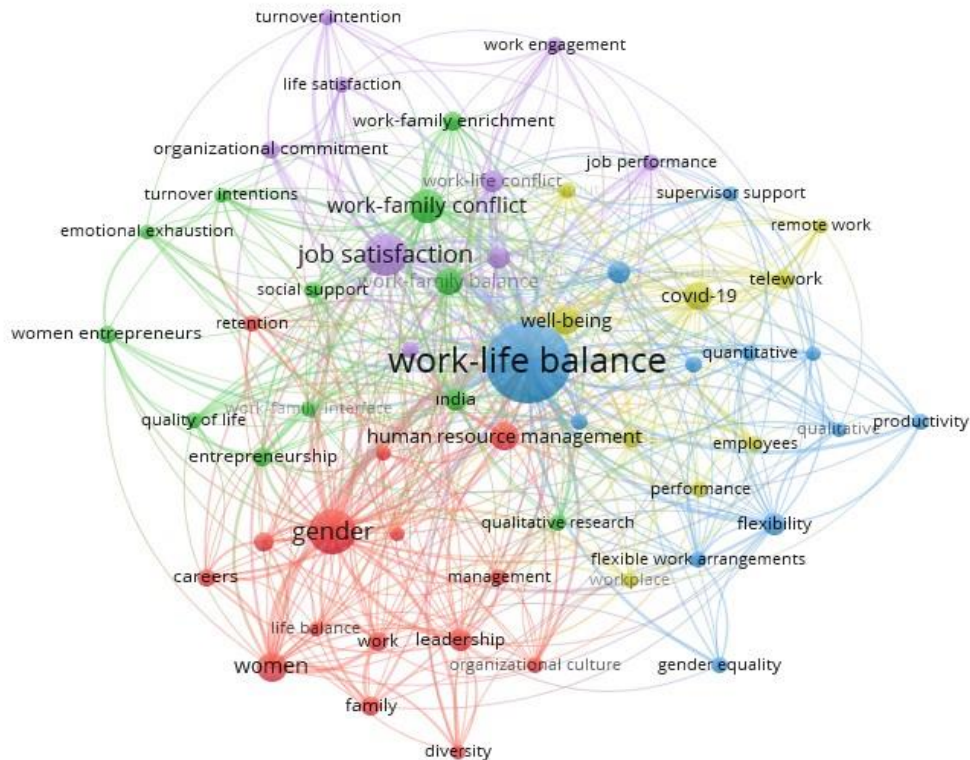
Kümeler	Anahtar Kelimeler	Birlikte oluşum sayısı	Bağlantı Sayısı	Toplam Bağlantı Gücü
Küme 1 (Kırmızı)	Career development	25	16	31
	Careers	24	13	26
	Diversity	15	10	21
	Family	26	12	25
	Gender	149	39	160
	HumanResearch management	57	27	58
	Leadership	33	21	39
	Life balance	15	12	19
	Management	18	14	20
	Motivation	17	18	24
	Older workers	15	15	18
	Organizational culture	18	17	26
	Retention	18	13	25
	Women	63	27	81
Work	28	18	38	
Küme 2 (Yeşil)	Emotional exhaustion	16	12	20
	Entrepreneurship	28	17	37
	India	37	23	47
	Quality of life	19	14	25
	Social support	21	18	27
	Turnover intentions	16	14	30
	Women entrepreneurs	23	11	21
	Work-family balance	49	30	46
	Work-family conflict	81	36	98
	Work-family enrichment	28	14	34
	Work-family interface	16	11	13
Küme 3 (Mavi)	Work-life balance	461	52	376
	Work-life balance (wlb)	16	17	26
	Australia	20	18	29
	Corporate social response	19	10	16
	Flexibity	35	25	49
	Flexibity work arrangeme	18	16	22
	Gender equality	20	8	14
	Productivity	18	10	20
	Qualitative	17	14	28
	Quantitative	21	18	28
Supervisor support	16	14	24	
Küme 4	Burnout	19	16	25

(Sarı)	Covid-19	55	26	57
	Employess	20	15	24
	Performance	20	12	16
	Remote Work	16	12	21
	Stress	24	19	34
	Telework	25	17	33
	Well-being	53	32	74
	Workplace	17	14	23
Küme 5	Job performance	20	21	33
(Mor)	Job satisfaction	128	44	167
	Life satisfaction	21	10	20
	Organizational commitment	23	12	25
	Quality of work life	19	17	22
	Turnover intention	20	11	26
	Work engagement	18	15	25
	Work life balance	36	19	31
	Work- life conflict	35	20	42

Anahtar kelimelerin birlikte oluşma ağı iki farklı harita ile gösterilmektedir. Bu haritaların birincisinde kelimeler arasındaki bağlantılar, düğümlerin rengine göre sınıflandırılmış beş konu kümesi ile görselleştirilmiştir (Bkz. Şekil 4). Work-life balance kelimesi 461 oluşum, 52 bağlantı ve 376 toplam bağlantı gücü sayısı ile en ilgili anahtar kelime olarak Küme 3'de (Mavi) bulunmaktadır. Gender kelimesi ise 149 oluşum, 39 ve 160 toplam bağlantı gücü sayısı ile en ilgili ikinci anahtar kelime olarak Küme 1'de (Kırmızı) yer almaktadır.

Anahtar kelimeler bakımından en geniş küme olan Küme 1'de (Kırmızı) kariyer gelişiminde; cinsiyet, kadın, insan kaynakları yönetimi, aile, liderlik, organizasyon kültürü ve motivasyon gibi kavramlarla ilgili olan konulara yer verilmiştir. Küme 2'de (Yeşil) duygusal tükenmişliğin iş-aile çatışması, iş-aile dengesi, iş-aile zenginleşmesi, iş-aile ara yüzü, yaşam kalitesi ve sosyal destek ile ilişkili konuları içeren çalışmalar yer almaktadır. Küme 3'de (Mavi) iş yaşam dengesinin sağlanmasında esneklik, esnek çalışma düzenlemesi, cinsiyet eşitliği, verimlilik, kurumsal sosyal tepki ve yönetici desteğinin etkileri üzerinde yoğunlaşmıştır. Küme 4'de (Sarı) covid-19 pandemi döneminin etkisiyle uzaktan çalışma, stres, verim, iş yeri, refah gibi kavramlarla çalışanların iş yaşam dengesi araştırılmıştır. Küme 5'de (Mor) araştırmacılar iş performansı ile iş memnuniyeti, yaşam memnuniyeti, örgütsel bağlılık, iş yaşamının kalitesi, ayrılma niyeti, iş yaşam dengesi ve iş-yaşam çatışmasının, ilişkisi ve etkileri konularını ele almışlardır.

Şekil 4: Anahtar Kelimelerin Ağ Görselleştirmesi



Çoban	2022	Gender And Telework: Work And Family Experiences Of Teleworking Professional, Middle-Class, Married Women With Children During The Covid-19 Pandemic İn Turkey	62	Yönetim
Safavi & Karatepe	2018	High-Performance Work Practices And Hotel Employee Outcomes: The Mediating Role Of Career Adaptability	62	Yönetim
Bayazit & Bayazit	2019	How Do Flexible Work Arrangements Alleviate Work-Family-Conflict? The Roles Of Flexibility İdeals And Family-Supportive Cultures	47	Yönetim
Alrawadieh ; Cetin; Dincer & Dincer	2020	The İmpact Of Emotional Dissonance On Quality Of Work Life And life Satisfaction Of Four Quides	35	Yönetim
Kaya & Karatepe	2020	Attitudinal And Behavioral Outcomes Of Work-Life Balance Among Hotel Employees: The Mediating Role Of Psychological Contract Breach	32	Yönetim
Emre & De piegeleare	2019	The Role Of Work-Life Balance And Autonomy İn The Relationship Between Commuting, Employee Commitment And Well-Being	29	Yönetim
Rastogi ; Karatepe & Mehmetoğlu	2019	Linking Resources To Career Satisfaction Through Work-Family Enrichment	25	Yönetim

Türkiye’ de İş yaşam dengesi konusunda en çok atıf alan makale Sumer, HC. & Knight, PA. (2001) tarafından yazılan ve Journal Of Applied Psychology dergisinde yayınlanan ”Farklı Bağlanma Tarzlarına Sahip İnsanlar İş ve Aileyi Nasıl Dengeler? İş-Aile bağlantısı üzerinde bir kişilik perspektifi” adlı makaledir.

5. Sonuç

İş-yaşam dengesi, çalışanlardan müşteri odaklılığı benimsemeleri yönünde beklentilerin arttığı bugünkü teknolojik dünyada oldukça önemlidir. Gelecekte, iş yaşam dengesi konusunda yapılacak çalışmaların, iş ve yaşam arasındaki sınırların azalması nedeniyle artacağı öngörülmektedir (Khan & Fazili, 2016: 23).

Bu çalışmada, iş yaşam dengesi konusunda yapılan bilimsel çalışmalar değerlendirilmiştir. Araştırmada, WoS veri tabanında indekslenen ve 1990-2023 yılları arasında İş yaşam dengesi kavramı ile ilgili İngilizce dilinde yazılmış 1996 bilimsel makale incelenmiş ve bibliyometrik analizi sunulmuştur. Bu kapsamda, konu ile ilgili en çok araştırma yapan ülkeler, ufuk açıcı makaleler, en etkili yazarlar konu hakkında yayın yapan en önemli dergiler belirlenmiştir. Elde edilen veri ve bulgulardan hareketle mevcut araştırmalara bütüncül bir bakış açısı sağlamak ve gelecekteki araştırmalar için genel bir çerçeve sunma amaçlanmıştır. Veri analizinde bibliyometrik analiz yöntemlerinden performans ve entelektüel yapı analizi kullanılmıştır.

Performans analizi sonuçlarından yıllık yayın üretimi 1990-2004 ve 2005-2023 yıllarını içeren iki dönem halinde incelenmiştir. 1990 yılındaki ilk veri Geoffrey M. Bellman tarafından yazılan ve Training And Development Journal dergisinde yayınlanan “Balancing Your Work İn Your Life- Yaşamınızda İşinizin Dengesi” başlıklı makaledir. Bilimsel yayın üretiminin en fazla olduğu 2020-2023 yılları arasında toplam 805 makale yayınlanmıştır. Bu rakam toplam üretilen yayın sayısının %40’ını oluşturmaktadır. Yayın sayısındaki hızlı artışın nedeninin tüm dünyada yaşanan covid-19 pandemi salgını ve gelişen teknolojik imkânlar nedeniyle uzaktan çalışma ortamının oluşması bunun neticesinde çalışanların iş ve yaşamlarının birleşmesi, kişisel yaşam ve iş arasındaki zamanın ayrılmasının zorlaşmasından doğan olumsuz sonuçların araştırmacıların dikkatini çekmesi ve konuya karşı ilgilerinin artması olduğu düşünülmektedir. Bilimsel yayın üretimi daha çok Avrupa ve Amerika kıtasında yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte yayın sayısı ile öne çıkan ilk üç ülke farklı kıtalarda yer alan ABD, İngiltere ve Hindistan’dır. Araştırma kapsamında ele alınan çalışmaların bibliyometrik eşleştirme analizi ise ABD, İngiltere ve Hindistan gibi ülkelerin diğer ülkelerle bağlantısının güçlü olduğuna işaret etmektedir. Makalelerin çoğu Emerald Group Publishing Ltd. ve Wiley yayınevlerine ait bilimsel dergilerde yayınlanmıştır. Konuyla ilgili en çok yayın yapılan dergi International Journal Of Human Resource Management, en çok atıf yapılan dergi ise Sage Publications Ltd yayınevin e ait Human Relations dergisidir. En çok atıf yapılan makale, Kreiner vd. (2009) tarafından yazılan ve Academy of Management dergisinde yayınlanan “Sınırları ve Köprüleri Dengelemek: İş-Ev Arayüzünü Sınır Çalışma Taktikleri Yoluyla Müzakere Etmek” adlı makaledir.

Entelektüel yapı analizi kapsamında yayın yapan yazarların aralarındaki ilişkiyi belirlemek için ortak yazarlık analizi ve anahtar kelimelerin birlikte oluşma analizi gerçekleştirilmiştir. Anahtar kelimelerin birlikte oluşma analizinde makalelerde kadın, cinsiyet, aile, liderlik, organizasyon kültürü, motivasyon ve kariyer gelişimi gibi kavramların iş yaşam dengesi araştırmalarında genellikle ortak kullanımı dikkat çekmektedir. İş-aile çatışması, iş-aile zenginleşmesi, iş-aile dengesi, iş-aile arayüzü, yaşam kalitesi ve sosyal destek gibi kavramlar ise mental yorgunlukla iş yaşam dengesi arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaları kapsamaktadır. Esneklik, esnek çalışma düzenlemesi, verimlilik, cinsiyet eşitliği, kurumsal sosyal tepki ve yönetici desteği gibi anahtar kelimelerle

bu kavramların iş yaşam dengesine etkileri araştırılmaktadır. Covid-19 pandemi dönemi ile oluşan uzaktan çalışma, stres, verimlilik, iş yeri ve refah gibi kavramlar çerçevesinde iş yaşam dengesi ele alınmaktadır. Araştırmacıların iş performansı ile iş memnuniyeti, yaşam memnuniyeti, örgütsel bağlılık, iş yaşamının kalitesi, işten ayrılma niyeti, iş yaşam dengesi ve iş-yaşam çatışmasının ilişkisi ve etkileri üzerine araştırmalar yaptığı bulgularına ulaşılmıştır. Gelecekte ödül yönetimi, kariyer yönetimi, ücret yönetimi ile sürdürülebilir iş yaşam dengesi ve iş yaşam dengesinde yapay zekânın etkisi gibi kavramlarla iş yaşam dengesi konusunda daha fazla araştırma yapılması beklenmektedir.

İş yaşam dengesi konusunda WOS üzerinde yapılan tarama sonucunda Türkiye’de 2001-2023 yılları arasında 35 makalenin yayınlandığı görülmüştür. Türkiye’ de İş yaşam dengesi konusunda yayınlanan makaleler arasında en çok atf alan makale Sumer & Knight (2001) tarafından yazılan ve Journal Of Applied Psychology dergisinde yayınlanan “Farklı Bağlanma Tarzlarına Sahip İnsanlar İş Ve Aileyi Nasıl Dengeler? İş-Aile Bağlantısı Üzerinde Bir Kişilik Perspektifi” adlı makaledir. Ülkemizde yapılan çalışmaların yayın sayısı dikkate alındığında iş-yaşam dengesi kavramının anlaşılması konusunda araştırma yapmak için hala boşlukların olduğunu söyleyebiliriz.

Bu çalışmada kullanılan bibliyometrik analiz yöntemi, bir yandan veri tabanından doğrudan erişilemeyen istatistikleri sunması diğer taraftan ise araştırma alanının entelektüel haritasını oluşturması nedeniyle, araştırmacıların bu alanın gelişimini hızlı bir şekilde kavramalarına yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte, araştırmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, araştırmanın veri seti Web of Science veri tabanından alınan yayınlarla sınırlıdır. Daha sonra yapılacak çalışmalarda SCOPUS, EBSCO Host veya JSTOR gibi farklı veri tabanlarında taranan yayınlar da araştırmaya dâhil edilerek analiz ve karşılaştırmalar yapılabilir. İkincisi, veri setine erişmek için yapılan sorgulamayla ilgilidir. İş yaşam dengesi araştırmaları ile ilgili tarama yapılırken genel bir terim olan “work life balance” kullanılmıştır. Ancak, iş yaşam dengesi kavramını kapsayan daha geniş bir veri setine ulaşmak için work-life balance, women, gender, work-family conflict gibi anahtar kelimeler eklemek suretiyle yeni bir sorgulama yapılabilir. Üçüncüsü ise mevcut araştırma sadece İngilizce dilinde yazılmış makalelerle sınırlıdır. Bu durum, farklı dillerde çalışılmış olan kitap bölümleri ya da konferans bildirileri gibi çeşitli türlerde gerçekleştirilmiş önemli çalışmaların gözden kaçırılmasına sebep olabilir. Gelecekteki araştırmalarda, dil ve belge türü açısından arama kapsamının genişletilmesi faydalı olabilir.

Katkı Oranı Beyanı

Makale tek yazarlı olup tüm çalışma yazar tarafından yapılmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederim.

Kaynakça

- Bellman, G. M. (1990). Balancing your work in your life. *Training & Development Journal*, 44(12), 50-58.
- Bhargava, S., & Baral, R. (2009). Antecedents and consequences of work–family enrichment among Indian managers. *Psychological Studies*, 54, 213-225.
- Bozkurt, Ö. Ç., & Çetin, A. (2016). Girişimcilik ve kalkınma dergisi'nin bibliyometrik analizi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 11(2), 229- 263.
- Çark, Ö. (2021, Ekim). Sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi: 2016-2021. *II. Uluslararası Akademik Araştırmalar Kongresi* içinde (s.197-222), Karabük Üniversitesi, Karabük.
- Dilek, S., & Yılmaz, K. (2016). Öğretmenlerin işkoliklik eğilimleri ile iş-yaşam dengeleri. *E-Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 36-55.
- Dulkadir, Ö. (2023, Mayıs). Değişime direnç literatürünün bibliyometrik analiz yöntemi ile değerlendirilmesi. *8. uluslararası asya modern bilimler kongresi* içinde (s. 953-963), Aksaray Üniversitesi, Aksaray.
- Duxbury, L. E., & Higgins, C. A. (2001). Work-life balance in the new millennium: Where are we?: Where do we need to go? (4). Ottawa: Canadian Policy Research Network.
- Erkan, İ. (2020). Dijital pazarlamanın dünü, bugünü, geleceği: Sistematik bir literatür taraması. *Akademik Hassasiyetler*, 13(7), 149-168.
- Forsyth, S., & Polzer-Debruyne, A. (2007). The organisational pay-offs for perceived work—life balance support. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 45(1), 113-123.

- Frone, M. R. (2003). Work-family balance. İçinde J. Quick, & L. Tetrick (Ed.). *Handbook of occupational health psychology* (s. 143-162). Washington, DC: American Psychological Association.
- Gökkaya, Ö. (2014). Yerel yönetimlerde iş-yaşam dengesi ve çalışan davranışı ilişkisinin incelenmesi – Kocaeli Belediyeler Örneği. *Elektronik Mesleki Gelişim ve Araştırmaları Dergisi*, 2, 2-18.
- Greenhaus, J. H., & Powell, G. N. (2006). When work and family are allies: A theory of work-family enrichment. *Academy of Management Review*, 31, 72–92.
- Guest, D. E. (2002). Perspectives on the study of work-life balance. *Social Sciences Information*, 41(2), 255-279.
- Gu, Z., Meng, F., & Farrukh, M. (2021). Mapping the research on knowledge transfer: A scientometrics approach. *IEEE Access*, 9(), 34647-34659.
- Güneş, S. G., Gündoğdu, K., & Aksu, H. S. (2022). Ulakbim tarafından taranan ulusal hakemli dergilerde yayımlanmış gönüllü turizm konulu makalelerin bibliyometrik analizi. *GSI Journals Serie A: Advancements in Tourism Recreation and Sports Sciences*, 5(1), 1-15.
- Hill, E. J., Hawkins, A. J., Ferris, M., & Weitzman, M. (2001). Finding an extra day a week: The positive influence of perceived job flexibility on work and family life balance. *Family Relations*, 50(1), 49-65.
- Mainiero, L. A., & Sullivan, S. E. (2005). Kaleidoscope careers: An alternate explanation for the “opt-out” revolution. *Academy of Management Perspectives*, 19(1), 106-123.
- Middleton, C. A. (2008). 15 Do mobile technologies enable work–life balance? *Mobility and Technology in the Workplace*, 9, 209.
- Kapız, S. (2002). İş-aile yaşamı dengesi ve dengeye yönelik yeni bir yaklaşım: Sınır teorisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(3), 139-153.
- Karavardar, G. (2015). İş yaşamında farkındalık: İş-aile dengesi ve iş performansı ile ilişkisi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 186-199.
- Kelliher, C., & Anderson, D. (2010). Doing more with less? Flexible working practices and the intensification of work. *Human Relations*, 63(1), 83–106.
- Khan, O. F., & Fazili, A. I. (2016). Work life balance: A conceptual review. *Journal of Strategic Human Resource Management*, 5(2), 20-25.
- Kiş, N. (2022). İnsan kaynakları yönetiminde yapay zeka: Bibliyometrik bir analiz. *Journal of Research in Business*, 7(2), 490-514.
- Kreiner, G. E., Hollensbe, E. C., & Sheep, M. L. (2009). Balancing borders and bridges: Negotiating the work-home interface via boundary work tactics. *Academy of Management Journal*, 52(4), 704–730.
- Korkmaz, O., & Erdoğan, E. (2014). İş yaşam dengesinin örgütsel bağlılık ve çalışan memnuniyetine etkisi. *Ege Akademik Bakış*, 14(4), 541-557.
- Maxwell, G. A., & McDougall, M. (2004). Work-life balance. *Public Management Review*, 6(3), 377-393.
- Öztürk, N., & Kurutkan, M. N. (2020). Kalite yönetiminin bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmesi. *Journal of Innovative Healthcare Practices*, 1(1), 1-13.
- Pekdemir, I., & Koçoğlu, M. (2014). İşkoliklik ile iş yaşam dengesi arasındaki ilişkide kişilik özelliklerinin aracılık rolü üzerine bir araştırma. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(14), 309-337.
- Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics. *Journal of Documentation*, 25(4), 348-349.
- Sharma, N., & Nayak, P. (2016). Study on work life balance and organisation policy in IT sector in NCR, mity. *Global Business Review*, 11(), 115-122.
- Sturges J., & Guest D. (2004). Working to live or living to work? Work/life balance early in the career. *Human Resource Management Journal*, 14(4), 5-20.

- Sumer, H. C., & Knight, P. A. (2001). How do people with different attachment styles balance work and family? A personality perspective on work–family linkage. *Journal of Applied Psychology*, 86(4), 653–663.
- Tao, Y., He, J., Wang, Y.-F., & Ke, H. (2021). Strategic leadership: A bibliometric analysis on current status and emerging trends. *International Journal of Organizational Leadership*, 10(4), 439-458.
- Tekneci, P. D. (2013). Türkiye adresli spor alanındaki bilimsel yayınların bibliyometrik analizi. *Pamukkale Journal of Sport Sciences*, 4(3), 76-91.
- Towers, I, Duxbury, L, Higgins, C, Thomas, J (2006). Time thieves and space invaders: technology, work and he organization. *Journal of Organizational Change Management*, 19(5), 59 –618.
- Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2018). VOSviewer manual. Erişim Adresi: https://www.vosviewer.com/cumentation/Manual_VOSviewer_1.6.8.pdf
- Van Raan, A. F. J. (2005). For your citations only? Hot topics in bibliometric analysis. *Measurement: Interdisciplinary Research and Perspectives*, 3(1), 50-62.
- Zupic, I., & Čater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational Research Methods*, 18(3), 429-472.